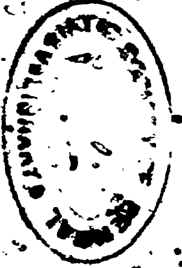

॥ अथ श्रीमहाभारते शांतिपर्व प्रारभ्यते ॥

श्रीगणेशायनमः ॥ श्रीमद्गोपालमानम्य धीलक्ष्मणपदानुगः नीलकंठोभावदीपंकुरुतेशांतिपर्वणि ॥ १ ॥ यत्साधनेपुरुष्यर्थमितिहासोयमीरितः धर्मार्थकाममोक्षास्तेसम्यगत्रनिरूपिताः ॥ २ ॥ धर्मोवि
ग्रहवर्षकामकरणप्रीत्यर्थमित्यल्पकाधीशुद्धिकतुजीवनार्थकतयामुक्त्यर्थमित्युत्तमाः एतत्पांडवधार्तराष्ट्रचरितव्याख्याभिषाद्दर्शितंयेनासौनिजवाक्यजातहृदयंमेसंददात्वादरात् ॥ ३ ॥ तत्रतावच्छांतौरा
जधर्मापद्धर्ममोक्षधर्माख्याःकांडास्त्रयःक्रमेणविश्वस्यापन्नस्यविरक्तस्यचोपकारकास्तेष्वभ्यर्हितत्वादाद्यंराजधर्माणां राजशब्दार्थश्चात्रप्रकरणाद्राजारंजनकाम्ययेतिवक्ष्यमाणनिर्वचनानुसारेणसमा
नप्रकरणेसर्वारंजयतिप्रजाइतिमनूक्तेरथातोनृपतेर्धर्मंवक्ष्यामिहितकाम्ययेतिवृद्धपराशरेणापिसर्ववर्णसाधारणनृपतिशब्दप्रयोगाच्चयःप्रजारंजनंकरोतिसएववोध्यः सचक्षत्रियोऽक्षत्रियोवाउत्थानेनसदापु
येतादिनावक्ष्यमाणानुत्थानादीन्धर्माननुतिष्ठेत् तत्रापियःकामलोभादिहीनोत्यंतनिर्विण्णःकेवलंप्रजापालनजंधर्ममात्रंकामयतेसएवराज्यार्हइतियुधिष्ठिरोदाहरणेनप्रथमंनिरूपयति कृतोदकास्तेसुहृदा
मित्यादिनानमोधर्मायमहतेइत्यतःप्राक्तनेनग्रंथेन कृतोदकाःकृतप्रेततर्पणाः सुहृदामित्यनेनैवदुर्योधनादीनामपिग्रहणं मरणांतानिवैराणीतिन्यायेनतेषामपिइदानींसुहृत्त्वात् ॥ १ ॥ तत्रगंगातीरे पुराद्बहिर्मा

श्रीगणेशायनमः ॥ नारायणंनमस्कृत्यनरंचैवनरोत्तमं ॥ देवींसरस्वतींचैवततोजयमुदीरयेत् ॥ ॥ वैशंपायनउवाच कृतोदकास्तेसुहृदांसर्वेषांपां
डुनंदनाः ॥ विदुरोधृतराष्ट्रश्चसर्वाश्चभरतस्त्रियः ॥ १ ॥ तत्रतेसुमहात्मानोन्यवसन्पांडुनंदनाः ॥ शौचंनिर्वर्तयिष्यंतोमासमात्रंबहिःपुरात् ॥ २ ॥ कृतोदकंतुरा
जानंधर्मपुत्रंयुधिष्ठिरं ॥ अभिजग्मुर्महात्मानःसिद्धाब्रह्मर्षिसत्तमाः ॥ ३ ॥ द्वैपायनोनारदश्चदेवलश्चमहानृषिः ॥ देवस्थानश्चकण्वश्चतेषांशिष्याश्चसत्तमाः ॥
॥ ४ ॥ अन्येचवेदविद्वांसःकृतप्रज्ञाद्विजातयः ॥ गृहस्थाःस्नातकाःसंतोददृशुःकुरुसत्तमं ॥ ५ ॥ तेभिगम्यमहात्मानःपूजिताश्चयथाविधि ॥ आसनेषुमहार्हेषुवि
विशुस्तेमहर्षयः ॥ ६ ॥ प्रतिगृह्यततःपूजांतत्कालसदृशींतदा ॥ पर्युपासन्यथान्यायंपरिवार्ययुधिष्ठिरं ॥ ७ ॥ पुण्येभागीरथीतीरेशोकव्याकुलचेतसं ॥ आश्वा
सयंतोराजानंविप्राःशतसहस्रशः ॥ ८ ॥ नारदस्त्वब्रवीत्कालेधर्मपुत्रंयुधिष्ठिरं ॥ संभाष्यमुनिभिःसार्धंकृष्णद्वैपायनादिभिः ॥ ९ ॥

समात्रवासस्यप्रयोजनंतुयत्किंचिच्छत्रयुद्धंकृतंतज्जन्यदोषनिर्हरणेनशुद्धिसंपादनं तदेतदुक्तंशौचंनिर्वर्तयिष्यंतइति नत्वत्रशावाशौचशुद्धिर्मासमात्रेणेतिविवक्षितं दशाहाच्छुध्यतेविप्रोद्वादशाहेनभूपतिः
वैश्यःपंचदशाहेनशूद्रोमासेनशुध्यतीतिमनुवाक्यविरोधात् नचैतेशूद्रायेनमासमाशौचंकुर्युः किंत्वत्रउक्तैराहवेशस्त्रैःक्षत्रधर्महतस्यच सद्यःसंतिष्ठतेयज्ञस्तथाशौचमितिस्थितिरिति संग्रामहतानांसपिंडाःसद्य
एवशुध्यंतीत्युक्तंमनुना तेनद्वादशाहमपिनैषामाशौचंमासस्तुदूरतोनिरस्तइतिप्रतीयते व्यद्वासौप्तिकेपशुवद्धतानांसुहृदांद्वादशाहमाशौचमस्तितेनयुद्धदिनेषुअष्टादशाहपर्यंतमत्यहमाशौचप्राप्तिःसद्यःशुद्धि
श्चअंत्यदिनेप्राप्तस्याशौचस्यद्वादशाहेननिवृत्तिरितिमासंशौचसंपादनोक्तिर्युज्यते ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ वेदविद्वांसोवेदार्थविदः कृतप्रज्ञाः वेदोक्ताचारनिष्ठाः स्नातकाब्रह्मचारिणः संतःअभयदक्षिणाप्रदाःसंन्या
सिनः ॥ ५ ॥ तेराजानमभिगम्यप्रत्युपगम्यनमस्कारादिनापूर्वंपूजिताःसंतःआसनेषुविविशुरितिसंबंधः ॥ ६ ॥ पूजामर्घादिकांपरिवार्यपर्युपासन् परितउपविष्टवंतः तद्भावआर्षः ॥ ७ ॥ आश्वासयंतःहेतौ
शतृप्रत्ययः आश्वासनार्थंपर्युपासन्नित्यर्थः ॥ ८ ॥ कालेवसरेसंभाष्यऐकमत्यंकृत्वाब्रवीत् ॥ ९ ॥

भवताइतिवक्तव्यंपाठेपूर्वंप्रधर्मेणाक्रांतासतीयमवनिरिदानींत्वद्बलेनमाधवबलसहायेनधर्मेणकर्त्राजिता. युवाभ्यांखलनाशेकृतेसतिधर्मःप्रादुरभूदित्यर्थः ॥ १० ॥ दिष्ट्याभाग्येन कच्चिदितिकामप्रवेदने अने
नकर्मणातवमोदंसुहृद्वोननंविशोकत्वंचकामयमानस्त्वांपृच्छामीत्यर्थः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५॥ किंनुवक्ष्यतीति वधूःकनिष्ठभ्रातृभार्यात्वात्स्नुषाभूता वार्ष्णेयीसुभद्रामेमांप्रतिकिंनुवक्ष्यतिराज्य
लोभेनत्वयामत्पुत्रोघातितइतिवक्ष्यत्येवेतिभावः तथामधुसूदनंहरिंइतःद्वारकांप्रतिगतंसंतंप्रति द्वारकावासिनीअस्मज्जयश्रवणोत्सुकाद्वारका द्वारकावासिजनसमूहः किंनुवक्ष्यतीतिसंबंधः खलहंत्रास्वजनपीडापहं

भवताबाहुवीर्येणप्रसादान्माधवस्यच ॥ जितेयमवनिःकृत्स्नाधर्मेणचयुधिष्ठिर ॥ १० ॥ दिष्ट्यामुक्तस्तुसंग्रामादस्माल्लोकभयंकरात् ॥ क्षत्रधर्मरतश्चापिक
च्चिन्मोदसिपांडव ॥ ११ ॥ कच्चिच्चनिहतामित्रःप्रीणासिसुहृदोनृप ॥ कच्चिच्छ्रियमिमांप्राप्यनत्वांशोकःप्रबाधते ॥ १२ ॥ युधिष्ठिरउवाच विजितेयं
महीकृत्स्नाकृष्णबाहुबलाश्रयात् ॥ ब्राह्मणानांप्रसादेनभीमार्जुनबलेनच ॥ १३ ॥ इदंममहद्दुःखंवर्ततेहृदिनित्यदा ॥ कृत्वाज्ञातिक्षयमिमंमहांतंलोभकारि
तं ॥ १४ ॥ सौभद्रंद्रौपदेयांश्चघातयित्वासुतान्प्रियान् ॥ जयोयमजयाकारोभगवन्प्रतिभातिमे ॥ १५॥ किंनुवक्ष्यतिवार्ष्णेयीवधूर्मेमधुसूदनं ॥ द्वारकावासि
नीकृष्णमितःप्रतिगतंहरिं ॥ १६॥ द्रौपदीहतपुत्रेयंकृपणाहतबांधवा ॥ अस्मत्प्रियहितेयुक्ताभूयःपीडयतीवमां ॥ १७ ॥ इदमन्यत्तुभगवन्यत्त्वांवक्ष्यामिनारद ॥
मंत्रसंवरणेनास्मिकुंत्यादुःखेनयोजितः ॥ १८ ॥ यःसनागायुतबलोलोकेऽप्रतिरथोरणे ॥ सिंहखेलगतिर्धीमान्घृणीदातायतव्रतः ॥ १९ ॥ आश्रयोधार्तराष्ट्रा
णांमानीतीक्ष्णपराक्रमः ॥ अमर्षीनित्यसंरंभीक्षेप्तास्माकंरणेरणे ॥ २० ॥ शीघ्रास्त्रश्चित्रयोधीचकृतीचाद्भुतविक्रमः ॥ गूढोत्पन्नःसुतःकुंत्याभ्रातास्माकमसौ
किल ॥ २१ ॥ तोयकर्मणितंकुंतीकथयामाससूर्यजं ॥ पुत्रंसर्वगुणोपेतमवकीर्णंजलेपुरा ॥ २२ ॥ मंजूषायांसमाधायगंगास्रोतस्यमज्जयत् ॥ यंसूतपुत्रंलो
कोयंराधेयंचाभ्यमन्यत ॥ २३ ॥ सज्ज्येष्ठपुत्रःकुंत्यावैभ्रातास्माकंचमातृजः ॥ अजानतामयाभ्रात्राराज्यलुब्धेनघातितः ॥ २४ ॥ तन्मेदहतिगात्राणितूलरा
शिमिवानलः ॥ नहितंवेदपार्थोपिभ्रातरंश्वेतवाहनः ॥ २५ ॥ नाहंनभीमोनयमौसत्वस्मान्वेदसुव्रतः ॥ गताकिलपृथातस्यसकाशमितिनःश्रुतं ॥ २६ ॥

याईश्वरेणत्वयासाधुःस्वीयःसौभद्रःकथंघातितइतिवक्ष्यत्येवेतिभावः एतच्चकृष्णस्यमधुसूदनंहरिमितिविशेषणद्वयसामर्थ्यादेवलभ्यते ॥ १६ ॥ यतोहतपुत्राहतबांधवाऽतःकृपणादीनातिदुःखिताइत्यर्थः प्रियंतु
सुखकरंहितंपथ्यंप्रियंचतद्धितंचतस्मिन्नर्थेयुक्तासन्नद्धा ॥ १७ ॥ मंत्रसंवरणेनगूढोत्पन्नस्यास्मद्भ्रातुःकर्णस्याप्रकाशेन ॥ १८ ॥ तदेवाहत्रिभिः यःसइति सिंहस्येवखेलोयुद्धक्रीडागतिर्गमनंचयस्यसतथा घृणी
दयालुः ॥ १९ ॥ अमर्षीपरोत्कर्षासहिष्णुः नित्यसंरंभीसदाक्रोधवान् ॥ २० ॥ २१ ॥ पुत्रंत्वस्येतिशेषः अवकीर्णंत्यक्तं ॥ २२ ॥ २३ ॥ मातृजः मातृसंबंधेन ॥ २४ ॥ श्वेतवाहनोर्जुनः ॥ २५ ॥ २६ ॥

पांडववत्त्वंचपुत्रोममेत्यब्रवीदितिशेषः कामोभिलषितं ॥ २७ ॥ मातरिमातरंप्रतिअवोचत्कर्णइतिशेषः नःअस्माभिःश्रुतं ॥ २८ ॥ २९ ॥ नृशंसत्वंसंकटेमित्रत्यागान्निर्दयत्वंकृतघ्नत्वंमुपकर्तृष्वपकारित्वं चपत्तिद्वमित्यतोनार्यत्वमेवस्पष्टीकरोतिभीतइति विजयमर्जुनं ॥ ३० ॥ पृथुलवक्षसंकपाटवक्षसं ॥३१ ॥ वेपमानांअर्जुननाशभीत्या ॥३२॥ विषयान्वशगान् ॥३३॥ पुत्रगृद्धिनीपुत्रलोभवती ॥३४॥

अस्माकंशमकामावैत्वंचपुत्रोममेत्यथ॥ पृथांयानकृतःकामस्तेनचापिमहात्मना॥ २७॥ अपिपश्चादिदंमातर्यवोचदितिनःश्रुतं ॥ नहिशक्ष्याम्यहंत्यक्तुंनृ पंदुर्योधनंरणे॥२८॥ अनार्यत्वंनृशंसत्वंकृतघ्नत्वंचमेभवेत्॥ युधिष्ठिरेणसंधिंहियदिकुर्यांमतेतव ॥२९॥ भीतोरणेश्वेतवाहादितिमांमंस्यतेजनः॥सोऽहंनि र्जित्यसमरेविजयंसहकेशवं॥ ३० ॥ संधास्येधर्मपुत्रेणपश्चादितिचसोऽब्रवीत्॥ तमुवाचकिलपृथापुनःपृथुलवक्षसं ॥ ३१ ॥ चतुर्णामभयंदेहिकामंयुध्यस्व फाल्गुनं॥ सोऽब्रवीन्मातरंधीमान्वेपमानांकृतांजलिः॥ ३२ ॥ प्राप्तान्विषह्यांश्चतुरोनहनिष्यामितेसुतान्॥ पंचैवहिसुतादेविभविष्यंतितवध्रुवाः॥ ३३॥ सार्जुनावाहतेकर्णेसकर्णावाहतेऽर्जुने॥ तंपुत्रगृद्धिनीभूयोमातापुत्रमथाब्रवीत्॥ ३४॥ भ्रातृणांस्वस्तिकुर्वीथायेषांस्वस्तिचिकीर्षसि ॥ एवमुक्त्वाकिलपृथां विसृज्योपययौगृहान्॥ ३५॥ सोऽर्जुनेनहतोवीरोभ्रात्राभ्रातासहोदरः॥ नचैवविवृतोमंत्रःपृथायास्तस्यवाविभो ॥ ३६ ॥ अथशूरोमहेष्वासःपार्थेनाजौनि पातितः॥ अहंत्वज्ञासिषंपश्चात्स्वसोदर्यंद्विजोत्तम ॥ ३७॥ पूर्वजंभ्रातरंकर्णंपृथायाधवचनात्प्रभो॥ तेनमेदूयतेतीव्रंहृदयंभ्रातृघातिनः॥ ३८ ॥ कर्णार्जुनस हायोहंजयेयमपिवासवं॥ सभायांक्लिश्यमानस्यधार्तराष्ट्रैर्दुरात्मभिः ॥ ३९ ॥ सहसोत्पतितःक्रोधःकर्णंदृष्ट्वाप्रशाम्यति॥ यदाह्यस्यगिरोरूक्षाःशृणोमिकटु कोदयाः॥ ४० ॥सभायांगदतोद्यूतेदुर्योधनहितैषिणः॥ तदानश्यतिमेरोषःपादौतस्यनिरीक्ष्यह ॥ ४१ ॥ कुंत्याहिसदृशौपादौकर्णस्येतिमतिर्मम॥ सादृश्यहे तुमन्विच्छन्पृथायास्तस्यचैवह॥ ४२॥ कारणंनाधिगच्छामिकथंचिदपिचिंतयन्॥ कथंनुतस्यसंग्रामेपृथिवीचक्रमग्रसत्॥ ४३॥ कथंनुशप्तोभ्रातामेत त्त्वंवक्तुमिहार्हसि॥श्रोतुमिच्छामिभगवंस्त्वत्तःसर्वंयथातथं॥ भवान्हिसर्वविद्विद्वान्लोकेवेदकृताकृतं॥४४॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिराजधर्मानुशा सनपर्वणिकर्णाभिज्ञानेप्रथमोऽध्यायः॥ १॥ ॥२॥ वैशंपायनउवाच सएवमुक्तस्तुमुनिर्नारदोवदतांवरः॥कथयामासतत्सर्वंयथाशप्तःससूतजः॥१॥

विसृज्यपुत्रगृहान्गतिशेषः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ दूयतेउपतप्यते ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२॥ कारणंसादृश्यहेतोस्तज्जन्यत्वस्यज्ञापकं कथंनुइत्यद्भुतप्रश्ने चक्रंरथचक्रं ॥ ४३ ॥ सर्वविद्सर्वहेतुःवि द्वानितिआत्मज्ञइत्यर्थः अतएवकृतंकार्यंअकृतंकारणंचवेदजानाति॥ ४४ ॥ इतिशांतिपर्वणि॰रा॰नैलकंठीयेभारतभावदीपेप्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ ॥२॥ ॥२॥ सएवमिति उक्तःपृष्टः ॥ १ ॥

कर्णार्जुनसहायोहंजयेयमपिवासवमित्युक्तमनुमोदते एवमेतदिति ॥ २ ॥ तर्हिकिमर्थंदेवैरनयोर्वैरमुत्पादितमित्याशंक्याह गुह्यमिति ॥ ३ ॥ क्षत्रमिति संघर्षजननोवैराग्न्युद्दीपकः कन्यागर्भोदेवैःक्षत्रस्यस्व
र्गमनायनिर्मितइत्यर्थः ॥ ४ ॥ चकारअधीतवान् अंगिरसांश्रेष्ठात् द्रोणात् ॥५॥६॥७॥ दैवाच्चापिस्वभावतइति दैवाद्देवानांसंकल्पात्पूर्वोक्तात् स्वभावतः वीर्याधिकोनीचकुलोद्भुःसंगेनसमेधितः महाजनैः

नारदउवाच एवमेतन्महाबाहोयथावदसिभारत ॥ नकर्णार्जुनयोःकिंचिदविषह्यंभवेद्रणे ॥२॥ गुह्यमेतत्तुदेवानांकथयिष्यामितेनघ ॥ तन्निबोधमहाबा
होयथावृत्तमिदंपुरा ॥ ३ ॥ क्षत्रंस्वर्गंकथंगच्छेच्छस्त्रपूतमितिप्रभो ॥ संघर्षजननस्तस्मात्कन्यागर्भोविनिर्मितः ॥ ४ ॥ सबालस्तेजसायुक्तःसूतपुत्रत्वमाग
तः ॥ चकारांगिरसःश्रेष्ठाद्धनुर्वेदंगुरोस्तदा ॥ ५ ॥ सबलंभीमसेनस्यफाल्गुनस्यचलाघवं ॥ बुद्धिंचतवराजेंद्रयमयोर्विनयंतदा ॥ ६ ॥ सख्यंचवासुदेवेनबा
ल्येगांडीवधन्वनः ॥ प्रजानामनुरागंचचिंतयानोव्यदह्यत ॥ ७ ॥ ससख्यमकरोद्बाल्येराज्ञादुर्योधनेनच ॥ युष्माभिर्नित्यसंद्विष्टोदैवाच्चापिस्वभावतः ॥ ८ ॥ वी
र्याधिकमथालक्ष्यधनुर्वेदेधनंजयं ॥ द्रोणंरहस्युपागम्यकर्णोवचनमब्रवीत् ॥ ९ ॥ ब्रह्मास्त्रंवेत्तुमिच्छामिसरहस्यनिवर्तनं ॥ अर्जुनेनसमंचाहंयुध्येयमितिमेम
तिः ॥ १० ॥ समःशिष्येषुवःस्नेहःपुत्रेचैवतथाध्रुवं ॥ त्वत्प्रसादान्नमांब्रूयुरकृतास्त्रंविचक्षणाः ॥ ११ ॥ द्रोणस्तथोक्तःकर्णेनसापेक्षःफाल्गुनंप्रति ॥ दौरात्म्यंचैव
कर्णस्यविदित्वातमुवाचह ॥ १२ ॥ ब्रह्मास्त्रंब्राह्मणोविद्याद्यथावच्चरितव्रतः ॥ क्षत्रियोवातपस्वीयोनान्योविद्यात्कथंचन ॥ १३ ॥ इत्युक्तोंगिरसांश्रेष्ठंमामंत्र्यप्र
तिपूज्यच ॥ जगामसहसारामंमहेंद्रंपर्वतंप्रति ॥ १४ ॥ सतुराममुपागम्यशिरसाभिप्रणम्यच ॥ ब्राह्मणोभार्गवोस्मीतिगौरवेणाभ्यगच्छत ॥ १५ ॥ रामस्तंप्र
तिजग्राहपृष्ट्वागोत्रादिसर्वशः ॥ उष्यतांस्वागतंचेतिप्रीतिमांश्चाभवद्भृशं ॥ १६ ॥ तत्रकर्णस्यवसतोमहेंद्रेस्वर्गसन्निभे ॥ गंधर्वैराक्षसैर्यक्षैर्देवैश्चासीत्समाग
मः ॥ १७ ॥ सतत्रेष्वस्त्रमकरोद्भृगुश्रेष्ठाद्यथाविधि ॥ प्रियश्चाभवदत्यर्थंदेवदानवरक्षसां ॥ १८ ॥ सकदाचित्समुद्रांतेविचरन्नाश्रमांतिके ॥ एकःखड्गधनुष्पा
णिःपरिचक्रामसूर्यजः ॥ १९ ॥ सोऽग्निहोत्रप्रसक्तस्यकस्यचिद्ब्रह्मवादिनः ॥ जघानाज्ञानतःपार्थहोमधेनुंयदृच्छया ॥ २० ॥ तदज्ञानकृतंमत्वाब्राह्मणायन्य
वेदयत् ॥ कर्णःप्रसादयंश्चैनमिदमित्यब्रवीद्वचः ॥ २१ ॥ अबुद्धिपूर्वंभगवन्धेनुरेषाहतातव ॥ मयातत्रप्रसादंचकुरुष्वेतिपुनःपुनः ॥ २२ ॥

स्पर्धमानोहंतिराष्ट्रंसराजकमितिश्लोकोक्तात् ॥ ८ ॥ ९ ॥ ब्रह्मास्त्रमिति रहस्यंतत्प्रसादनविधिःनिवर्तनमुपसंहारः ताभ्यांसहितंसरहस्यनिवर्तनं ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ ब्रह्मास्त्रमिति त्वंतुब्रह्मक्षत्रेतरत्वान्नविद्यार्हं
इत्यर्थः ॥ १३ ॥ १४ ॥ गुरुरेवपितेत्यभिसंधायाहंब्राह्मणोभार्गवोऽस्मीति ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ समुद्रांतेदक्षिणसमुद्रसमीपे ॥ १९ ॥ होमधेनुंकर्णपर्वोक्तदिशावत्सवधएवात्रधेनुवधोज्ञेयः ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

॥ २३ ॥२४॥२५ ॥२६॥२७ ॥ मेव्याहृतमितिशेषः अव्याहृतमनुक्तंतद्वदन्यथेत्यर्थः नेदमव्याहृतमितिपाठःसुगमः केवलंतूष्णींयथास्यात्तथायत्तेकार्यंतद्वासमाचरेत्यन्वयः॥ २८ ॥ २९ ॥ इतिशांति
पर्वणिरा॰नैलकंठीयेभारतभा॰ द्वितीयोऽध्यायः॥२॥ ॥७॥ कर्णस्येति प्रश्रयेणेतिपाठेऽनुरागेण दमेनइंद्रियजयेन ॥१॥ कृत्स्नंसरहस्यंनतुमंत्रमात्रं अखिलंअंगप्रत्यंगदेवताराधनसहितं अव्यग्रंयथा

तंसविप्रोऽब्रवीत्क्रुद्धोवाचानिर्भर्त्सयन्निव॥ दुराचारवधार्हस्त्वंफलंप्राप्नुहिदुर्मते॥२३॥ येनविस्पर्धसेनित्यंयदर्थंघटसेऽनिशं॥ युध्यतस्तेनतेपापभूमिश्चक्रंग्र
सिष्यति ॥ २४ ॥ ततश्चक्रेमहीग्रस्तेमूर्धानंतेविचेतसः॥ पातयिष्यतिविक्रम्यशत्रुर्गच्छनराधम ॥ २५ ॥ यथेयंगौर्हतामूढप्रमत्तेनत्वयामम ॥ प्रमत्तस्यतथा
सतिःशिरस्तेपातयिष्यति॥ २६ ॥ शमःप्रसादयामासकर्णस्तंद्विजसत्तमं॥ गोभिर्धनैश्चरत्नैश्चसचैनंपुनरब्रवीत्॥ २७॥ नहिमेऽव्याहृतंकुर्यात्सर्वलोकोपिके
वलं॥ गच्छवातिष्ठवायद्वाकार्यंतेतत्समाचर॥ २८॥ इत्युक्तोब्राह्मणेनाथकर्णोदैन्यादधोमुखः ॥ राममभ्यगमद्भीतस्तदेवमनसास्मरन्॥ २९॥ इतिश्रीमहा
भारतेशांतिपर्वणिराजधर्मानुशासनप॰ कर्णशापोनामद्वितीयोऽध्यायः॥२॥ ॥७॥ नारदउवाच कर्णस्यबाहुवीर्येणप्रणयेनदमेनच॥ तुतोष
भृगुशार्दूलोगुरुशुश्रूषयातथा॥१॥ तस्मैसविधिवत्कृत्स्नंब्रह्मास्त्रंसनिवर्तनं॥ प्रोवाचाखिलमव्यग्रंतपस्वीतत्तपस्विने॥२॥ विदितास्त्रस्ततःकर्णोरममाणोश्रमे
भृगोः॥ चक्रेवैधनुर्वेदेयत्नमद्भुतविक्रमः॥३॥ ततःकदाचिद्रामस्तुचरन्नाश्रममंतिकात्॥ कर्णेनसहितोधीमानुपवासेनकर्शितः॥४॥ सुष्वापजामदग्न्यस्तु
विश्रंभोत्पन्नसौहृदः॥ कर्णस्योत्संगआधायशिरःक्लांतमनागुरुः॥ ५॥ अथकृमिःश्लेष्ममेदोमांसशोणितभोजनः॥ दारुणोदारुणस्पर्शःकर्णस्याभ्याशंमा
गतः॥६॥ सतस्योरुमथासाद्यबिभेदरुधिराशनः॥ नचैनमशकत्क्षेप्तुंहंतुंवापिगुरोर्भयात्॥७॥ संदश्यमानस्तुतथाकृमिणातेनभारत॥ गुरोःप्रबोधनाशंकीत
मुपैक्षतसूर्यजः॥८॥ कर्णस्तुवेदनांधैर्यादसह्यांविनिगृह्यतां॥ अकंपयन्नव्यथयन्धारयामासभार्गवं॥९॥यदास्यरुधिरेणांगंपरिस्पृष्टंभृगूद्वहः॥तदाबुध्यतते
जस्वीसंभ्रांतश्चेदमब्रवीत्॥ १० ॥ अहोस्म्यशुचितांप्राप्तःकिमिदंक्रियतेत्वया॥ कथयस्वभयंत्यक्त्वायाथातथ्यमिदंमम॥ ११ ॥तस्यकर्णस्तदाचष्टकृमिणा
परिभक्षणं॥ ददर्शरामस्तंचापिकृमिंसूकरसन्निभं॥१२॥ अष्टपादंतीक्ष्णदंष्ट्रंसूचीभिरिवसंवृतं॥ रोमभिःसन्निरुद्धांगमलर्कनामनामतः॥ १३॥

स्यात्तथातपस्वीएकाग्रचित्तः ॥ २ ॥ अश्रमेश्रमवर्जितेआश्रमेइत्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥ विश्रंभोविश्वासः ॥ ५ ॥ ६ ॥ क्षेप्तुंदूरीकर्तुं भयात्निद्राभंगभयात् ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ सूची
भिरिवतीक्ष्णैरोमभिःसंवृतं सन्निरुद्धांगंत्रासेनसंकुचितांगं नामप्रसिद्धं नामतोनाम्ना ॥ १३ ॥

अस्टजिशोणिते ॥ १४ ॥ विश्वरूपःकामरूपी करालवान् भीषणरूपवान् मेघवाहमोमेघोपरिस्थः ॥१५॥ १६ ॥ १७ ॥ १८॥ देवयुगेसत्ययुगे ॥१९॥२०॥२१॥२२॥ नकुशलंअभद्रं ॥२३॥२४॥ कामयात्वरसेन ॥ २५ ॥ ब्रह्मक्षत्रयोरंतरेअन्यत्रजातं तदेवाह सूतंमांविद्धीति ॥ २६ ॥ २७ ॥ कथंतर्हिब्राह्मणोभार्गवोऽस्मीतिमिथ्यावचनंत्वयोक्तमित्यतआह पितागुरुरिति ॥ २८ ॥ २९ ॥ तस्मादि

॥ ३ ॥ सदष्टमात्रोरामेणकृमिःप्राणानवासृजत् ॥ तस्मिन्नेवास्टजिक्लिन्नस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ १४ ॥ ततोंतरिक्षेददृशेविश्वरूपःकरालवान् ॥ राक्षसोलोहितग्रीवः १२
कृष्णांगोमेघवाहनः ॥ १५ ॥ सरामंप्रांजलिर्भूत्वाबभाषेपूर्णमानसः ॥ स्वस्तितेभृगुशार्दूलगमिष्येहंयथागतम् ॥ १६ ॥ मोक्षितोनरकाद्स्माद्भवतामुनिसत्त
म ॥ भद्रंतवास्तुवंदेत्वांप्रियंमेभवताकृतं ॥ १७ ॥ तमुवाचमहाबाहुर्जामदग्न्यःप्रतापवान् ॥ कस्त्वंकस्माच्चनरकंप्रतिपन्नोब्रवीहितत् ॥ १८ ॥ सोब्रवीदहमासं
प्राक्दंशोनाममहासुरः ॥ पुरादेवयुगेतातभृगोस्तुल्यवयाइव ॥ १९ ॥ सोऽहंभृगोःसुदयितांभार्यामपहरंबलात् ॥ महर्षेरभिशापेनकृमिभूतोऽपतंभुवि ॥ २० ॥
अब्रवीद्धिसमांक्रुद्धस्तवपूर्वपितामहः ॥ मूत्रश्लेष्माशनःपापनिरयंप्रतिपत्स्यसे ॥ २१ ॥ शापस्यांतोभवेद्ब्रह्मन्नित्येवंतमथाब्रुवं ॥ भविताभार्गवाद्रामादिति
मामब्रवीद्भृगुः ॥ २२ ॥ सोहमेनांगतिंप्राप्तोयथानकुशलंतथा ॥ त्वयासाधोसमागम्यविमुक्तःपापयोनितः ॥ २३ ॥ एवमुक्त्वानमस्कृत्ययर्यौरामंमहासुरः ॥
रामःकर्णंचसक्रोधमिदंवचनमब्रवीत् ॥ २४ ॥ अतिदुःखमिदंमूढनजातुब्राह्मणःसहेत् ॥ क्षत्रियस्यैवतेधैर्यंकामयासत्यमुच्यतां ॥ २५ ॥ तमुवाचततःकर्णः
शापाद्भीतःप्रसादयन् ॥ ब्रह्मक्षत्रांतरेजातंसूतंमांविद्धिभार्गव ॥ २६ ॥ राधेयःकर्णइतिमांप्रवदंतिजनाभुवि ॥ प्रसादंकुरुमेब्रह्मन्नस्त्रलुब्धस्यभार्गव ॥ २७ ॥
पितागुरुर्नसंदेहोवेदविद्याप्रदःप्रभुः ॥ अतोभार्गवइत्युक्तंमयागोत्रंतवांतिके ॥ २८ ॥ तमुवाचभृगुश्रेष्ठःसरोषःप्रदहन्निव ॥ भूमौनिपतितंदीनंवेपमानंकृतां
जलिं ॥ २९ ॥ यस्मान्मिथ्योपचरितोत्यस्त्रलोभादिहत्वया ॥ तस्मादेतन्नतेमूढब्रह्मास्त्रंप्रतिभास्यति ॥ ३० ॥ अन्यत्रवधकालात्तेसदृशेनसमीयुषः ॥ अब्राह्म
णेनहिब्रह्मध्रुवंतिष्ठेत्कदाचन ॥ ३१ ॥ गच्छेदानींनतेस्थानमनृतस्येहविद्यते ॥ नत्वयासदृशोयुद्धेभविताक्षत्रियोभुवि ॥ ३२ ॥ एवमुक्तःसरामेणन्यायेनोप
जगामह ॥ दुर्योधनमुपागम्यकृतास्त्रोस्मीतिचाब्रवीत् ॥ ३३ ॥ इतिश्रीम० शांतिपर्वणिराजधर्मानुशासनपर्वणिकर्णास्त्रप्राप्तिर्नामतृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ ॥ ३ ॥

ति हेमूढेतेतववधकालादन्यत्रब्रह्मास्त्रंनप्रतिभास्यतीतिन किंतुवधकालएवनप्रतिभास्यति कालांतरेतुप्रतिभास्यत्येवेत्यर्थइत्युत्तरेणसंबंधः ॥ ३० ॥ सदृशेऽर्जुनादौशूरेतेपुरतःस्थितेसमीयुषःयुध्यमानस्य समि त्याजिसमित्युधइतिसंपूर्वस्यइणोयुद्धार्थत्वदर्शनात् ध्रुवंमरणावधिनतिष्ठेद्ब्रह्मब्रह्मास्त्रं ॥३१॥३२ ॥ न्यायेनाभिवंदनादिपूर्वकंउपजगाम इष्टंदेशमितिशेषः ॥ इतिशांति०रा०नै०भा० तृतीयोऽध्यायः ॥३॥

कर्णस्तुसमवाप्यैवमित्यध्यायःस्पष्टार्थः ॥ १ ॥ विषयेदेशे ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ वर्षवरःषंढः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥१७॥१८॥१९॥ व्यपेयुः

नारदउवाच कर्णस्तुसमवाप्यैवमस्त्रंभार्गवनंदनात् ॥ दुर्योधनेनसहितोमुमुदेभरतर्षभ ॥ १ ॥ ततःकदाचिद्राजानःसमाजग्मुःस्वयंवरे ॥ कलिंगविषयेरा
जन्राज्ञश्चित्रांगदस्यच ॥ २ ॥ श्रीमद्राजपुरंनाम नगरंतत्रभारत ॥ राजानःशतशस्तत्रकन्यार्थेसमुपागमन् ॥ ३ ॥ श्रुत्वादुर्योधनस्तत्रसमेतान्सर्वपार्थिवा
न् ॥ रथेनकांचनांगेनकर्णेनसहितोययौ ॥ ४ ॥ ततःस्वयंवरेतस्मिन्संप्रवृत्तेमहोत्सवे ॥ समाजग्मुर्नृपतयःकन्यार्थेनृपसत्तम ॥ ५ ॥ शिशुपालोजरासंधोभी
ष्मकोवक्रएवच ॥ कपोतरोमानीलश्चरुक्मीचदृढविक्रमः ॥६॥ सृगालश्चमहाराजःस्त्रीराज्याधिपतिश्चयः ॥ अशोकःशतधन्वाचभोजोवीरश्चनामतः ॥ ७ ॥
एतेचान्येचबहवोदक्षिणांदिशमाश्रिताः ॥ म्लेच्छाचार्याश्चराजानःप्राच्योदीच्यास्तथैवच ॥८॥ कांचनांगदिनःसर्वेशुद्धजांबूनदप्रभाः ॥ सर्वेभास्वरदेहाश्च
व्याघ्राइवबलोत्कटाः ॥ ९ ॥ ततःसमुपविष्टेषुतेषुराजसुभारत ॥ विवेशरंगंसाकन्याधात्रीवर्षवरान्विता ॥ १० ॥ ततःसंश्राव्यमाणेषुराज्ञांनामसुभारत ॥ अ
त्यक्रामद्धार्तराष्ट्रंसाकन्यावरवर्णिनी ॥ ११ ॥ दुर्योधनस्तुकौरव्योनामर्षयतलंघनं ॥ प्रत्यषेधच्चतांकन्यामसत्कृत्यनराधिपान् ॥ १२ ॥ सवीर्यमदमत्तत्वाद्भी
ष्मद्रोणावुपाश्रितः ॥ रथमारोप्यतांकन्यामाजहारनराधिपः ॥ १३ ॥ तमन्वगाद्रथीखड्गीबद्धगोधांगुलित्रवान् ॥ कर्णःशस्त्रभृतांश्रेष्ठःपृष्ठतःपुरुषर्षभ ॥ १४ ॥
ततोविमर्दःसुमहान्राज्ञामासीद्युयुत्सतां ॥ सन्नह्यतांतनुत्राणिरथान्योजयतामपि ॥ १५ ॥ तेभ्यधावंतसंक्रुद्धाःकर्णदुर्योधनावुभौ ॥ शरवर्षाणिमुंचंतोमे
घाःपर्वतयोरिव ॥ १६ ॥ कर्णस्तेषामापततामेकैकेनशरेणह ॥ धनूंषिचशरव्रातान्पातयामासभूतले ॥ १७ ॥ ततोविधनुषःकांश्चित्कांश्चिदुद्यतकार्मुकान् ॥
कांश्चिच्चोद्वहतोबाणान्रथशक्तिगदास्तथा ॥ १८ ॥ लाघवाद्व्याकुलीकृत्यकर्णःप्रहरतांवरः ॥ हतसूतांश्चभूयिष्ठानवजिग्येनराधिपान् ॥ १९ ॥ तेस्वयंवाहयंतो
श्वान्पाहिपाहीतिवादिनः ॥ व्यपेयुस्तेरणंहित्वाराजानोभग्नमानसाः ॥ २० ॥ दुर्योधनस्तुकर्णेनपाल्यमानोभ्ययात्तदा ॥ हृष्टःकन्यामुपादायनगरंनागसाह्व
यं ॥ २१ ॥ इतिश्रीम० शांति० राजधर्मानुशासनप० दुर्योधनस्यस्वयंवरेकन्याहरणंनामचतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ ॥ ५ ॥ नारदउवाच आविष्कृतबलंकर्णं
श्रुत्वाराजासमागधः ॥ आह्वयद्द्वैरथेनाजौजरासंधोमहीपतिः ॥ १ ॥ तयोःसमभवद्युद्धंदिव्यास्त्रविदुषोर्द्वयोः ॥ युधिनानाप्रहरणैरन्योन्यमभिवर्षतोः ॥ २ ॥

व्यपगताः ॥ २० ॥ २१ ॥ इतिशांतिप० रा० नैलकंठीयेभारतभावदीपेचतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ आविष्कृतेति ॥ १ ॥ २ ॥

॥ ३ ॥ बाहुकंटकयुद्धेनबाहुकंटकंकेतकपत्रंतद्वद्यत्रबलिनादुर्बलस्यशरीरंपाट्यते तद्बाहुकंटकंनामयुद्धं यथोक्तं एकांजंघांपदाक्रम्यपरामुद्यम्यपाट्यते केतकीपत्रवच्छत्रुर्युद्धंतद्बाहुकंटकमिति जरासंघस्यसंबंधीयोदेहस्तस्यसंधिविभेद ॥ ४.॥ विकारंपाटनरूपं ॥५॥६॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥१०॥११॥ रथस्यार्धानुकीर्तनात् शल्यात्तेजोवधादितिसंबंधः ॥१२॥१३॥१४॥१५॥ इतिशांतिप०रा०नै०भा०

क्षीणबाणौविधनुषौभग्नखड्गौमहींगतौ ॥ बाहुभिःसमसज्जेतामुभावपिबलान्वितौ ॥ ३॥ बाहुकंटकयुद्धेनतस्यकर्णोऽथयुध्यतः॥ बिभेदसंधिंदेहस्यजरया श्लेषितस्यहि॥ ४ ॥ सविकारंशरीरस्यदृष्ट्वानृपतिरात्मनः ॥ प्रीतोऽस्मीत्यब्रवीत्कर्णंवैरमुत्सृज्यदूरतः॥ ५॥ प्रीत्याददौसकर्णायमालिनींनगरीमथ ॥ अंगेषु नरशार्दूलसराजासीत्सपत्नजित्॥ ६॥ पालयामासचंपांचकर्णःपरबलार्दनः ॥ दुर्योधनस्यानुमतेतवापिविदितंतथा ॥ ७॥ एवंशस्त्रप्रतापेनप्रथितःसोभव. क्षितौ ॥त्वद्धितार्थंसुरेंद्रेणभिक्षितोवर्मकुंडले॥ ८॥ सदिव्येसहजेप्रादात्कुंडलेपरमार्चिते ॥ सहजंकवचंचापिमोहितोदेवमायया ॥ ९॥ विमुक्तःकुंडलाभ्यां चसहजेनचवर्मणा॥ निहतोविजयेनाजौवासुदेवस्यपश्यतः ॥ १० ॥ ब्राह्मणस्याभिशापेनरामस्यचमहात्मनः ॥ कुंत्याश्चवरदानेनमाययाचशतक्रतोः॥ ॥ ११ ॥भीष्मावमानात्संख्यायांरथस्यार्धानुकीर्तनात्॥ शल्यात्तेजोवधाच्चापिवासुदेवनयेनच ॥ १२ ॥ रुद्रस्यदेवराजस्ययमस्यवरुणस्यच ॥ कुबेरद्रोण योश्चैवकृपस्यचमहात्मनः॥१३॥ अस्त्राणिदिव्यान्यादायुधिगांडीवधन्वना ॥ हतोवैकर्तनःकर्णोदिवाकरसमद्युतिः॥१४॥ एवंशप्तस्तवभ्रातावहुभिश्चा पिवंचितः॥ नशोच्यःपुरुषव्याघ्रयुद्धेननिधनंगतः॥१५॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिप०राज०कर्णवीर्यकथनंनामपंचमोऽध्यायः॥५॥ ॥६॥

वैशंपायनउवाच एतावदुक्त्वादेवर्षिर्विरराभसनारदः ॥ युधिष्ठिरस्तुराजर्षिर्दध्यौशोकपरिप्लुतः॥ १ ॥ तंदीनमनसंवीरंशोकोपहतमातुरं॥ निःश्वसंतंयथा नागंपर्यश्रुनयनंतथा॥ २ ॥ कुंतीशोकपरीतांगीदुःखोपहतचेतना॥ अब्रवीन्मधुराभाषाकालेवचनमर्थवत्॥ ३॥ युधिष्ठिरमहाबाहोनैनंशोचितुमर्हसि॥ ज हिशोकंमहाप्राज्ञशृणुचेदंवचोमम॥ ४॥ यतितःसमयापूर्वंभ्रात्र्यंज्ञापयितुंतव ॥ भास्करेणचदेवेनपित्राधर्मभृतांवरः ॥५॥ यद्वाच्यंहितकामेनसुहृदाहि ॥४॥
तमिच्छंता॥तथादिवाकरेणोक्तःस्वप्नांतेममचाग्रतः॥६॥ नचैनमशकद्भानुरहंवास्नेहकारणैः॥पुराप्रत्यनुनेतुंवानेतुंवाप्यकतांत्वया॥ ७॥

पंचमोऽध्यायः ॥५॥ ॥६॥ एतावदुक्त्वेति दध्यौभ्रातृवधजंदोषंचिंतितवान् ॥१॥ पर्यश्रुनयनं परितोऽश्रुव्याप्तनयनं ॥ २ ॥ मधुराआभाषाभाषणंयस्याःसातथा ॥३॥ एनंकर्णं ॥४॥ यतितःप्रवर्तितः तवतुभ्यंभ्रात्र्यंभ्रातुःकर्मकनिष्ठानांपरिपालनंज्ञापयितुंत्वयासौभ्रात्रैर्युधिष्ठिरादिभ्यःप्रदर्शनीयमित्यभ्यर्थितइति॥ ५ ॥ ६ ॥ प्रत्यनुनेतुंशमयितुं ॥ ७ ॥

कालपरीतःमृत्युग्रस्तः उद्धरणेसमूलांनिःशेषनाशेनोन्मूलने ॥८॥९॥१०॥११॥ सराजेति कर्मणिषष्ठ्यौ उद्विग्नहृदयः उद्विग्नचेतनोबभूव ध्यायतीवलेलायतीवेतिश्रुतेर्बुद्धौध्यायंत्यांचेतनोपिध्यायतीवे
त्यादिरर्थः॥१२॥निर्वेदराज्याद्वैराग्यं ॥१३॥ इतिशांतिप॰टी॰नै॰भा॰षष्ठोऽध्यायः ॥६॥ ॥७॥ युधिष्ठिरइति॥१॥दुःखंदेहेंद्रियादीनांतापःशोकस्तत्कृतवैकल्यंताभ्यामाविष्टोव्याप्तःकर्शितःकृशीकृतः
॥२॥ यन्नुयदिमैक्ष्यमाचीर्णंस्यात्तर्हिज्ञातिवधाज्जाताडुर्गतिर्नप्राप्तास्यादित्यर्थः लिङ्निमित्तेलृङ्क्रियातिपत्तौ ॥३॥ यतोवयंहृत्तार्थाःसंक्षिप्तपुरुषार्थाज्ञातिवधेनहृतभाग्याःस्मततोहेतोर्नःअस्माकममित्राः

ततःकालपरीतःसवैरस्योद्धरणेरतः॥ प्रतीपकारीयुष्माकमितिचोपेक्षितोमया॥८॥ इत्युक्तोधर्मराजस्तुमात्राबाष्पाकुलेक्षणः॥ उवाचवाक्यंधर्मात्माशोक
व्याकुलितेंद्रियः॥९॥ भवत्यागूढमंत्रत्वात्पीडितोऽस्मीत्युवाचताम्॥१०॥ शशापचमहातेजाःसर्वलोकेषुयोषितः॥ नगुह्यंधारयिष्यंतीत्येवंदुःखसमन्वितः
॥११॥ सराजापुत्रपौत्राणांसंबंधिसुहृदांतदा॥ स्मरन्नुद्विग्नहृदयोबभूवोद्विग्नचेतनः॥१२॥ ततःशोकपरीतात्मासधूमइवपावकः॥ निर्वेदमगमद्धीमान्रा
जासंतापपीडितः॥१३॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिराजधर्मानुशासनपर्वणिस्त्रीशापेषष्ठोऽध्यायः॥६॥ ॥७॥ वैशंपायनउवाच युधिष्ठिर
स्तुधर्मात्माशोकव्याकुलचेतनः॥शुशोचदुःखसंतप्तःस्मृत्वाकर्णंमहारथं॥१॥आविष्टोदुःखशोकाभ्यांनिःश्वसंश्चपुनःपुनः॥दृष्ट्वार्जुनमुवाचेदंवचनंशोकक
र्शितः॥२॥ युधिष्ठिरउवाच यद्भैक्ष्यमाचरिष्यामवृष्ण्यंधकपुरेवयं॥ ज्ञातीन्निष्पुरुषान्कृत्वानेमांप्राप्स्यामदुर्गतिं ॥ ३ ॥ अमित्रानःसमृद्धार्थावृत्तार्थाः
कुरवःकिल॥ आत्मानमात्मनाहत्वाकिंधर्मफलमाप्नुमः॥४॥ धिगस्तुक्षात्रमाचारंधिगस्तुबलपौरुषं॥ धिगस्त्वमर्षंयेनेमामापदंगमितावयं॥५॥ साधुक्ष
मादमःशौचंवैराग्यंचाथमत्सरः॥ अहिंसासत्यवचनंनित्यानिवनचारिणां॥६॥वयंतुलोभान्मोहाच्चदंभंमानंचसंश्रिताः॥ इमामवस्थांसंप्राप्ताराज्यलाभबु
भुत्सया॥७॥ त्रैलोक्यस्यापिराज्येननास्मान्कश्चित्प्रहर्षयेत्॥ बांधवान्निहतान्दृष्ट्वापृथिव्यांविजयैषिणः॥८॥ तेवयंपृथिवीहेतोरवध्यान्पृथिवीश्वरान्॥ संप
रित्यज्यजीवामोहीनार्थाहतबांधवाः॥९॥ आमिषेगृध्यमानानामशुभंवैशुनामिव॥ आमिषंचैवनोहीष्टमामिषस्यविवर्जनं॥१०॥ समृद्धार्थाइत्यर्थः ज्ञातिवधो

प्यस्माकंधर्मएवपरस्येत्याशंक्याह आत्मानमिति धर्मफलंयशःस्वर्गंकिंआप्नुमःउभयमपिनास्तीत्यर्थः ॥४॥ सत्यपिशास्त्रदृष्टेफलेबीभत्सत्वान्निंद्यएवायंधर्मइत्याह धिगिति बलंसहायादि पौरुषंपराक्रमः
अमर्षःक्रोधः येनआचारादिना आपदंशोकं॥५॥ तर्हिकोधर्मःश्रेष्ठइत्यतआह साध्विति क्षमादिकमेवश्रेष्ठमित्यर्थः॥६॥७॥ ननुयुद्धेजयश्चेद्राज्यलाभोमृत्युश्चेत्स्वर्गलाभइत्युभयलोकहितंयुद्धमित्याशंक्या
हनिरस्यति त्रैलोक्यस्येति॥८॥९॥हीनार्थत्वमेवाह आमिषमिति आमिषेराज्यनिमित्तेअशुभंज्ञातिद्रोहादिरूपं शुनामिवइतरेषांभवतिनोहिअस्माकंतुआमिषंचआमिषस्यविवर्जनंचेतिद्वयमपीष्टं ॥१०॥

एतदेवविभजते नपृथिव्येति पृथिव्यादेरामिषस्यवर्जनंइष्टंबंधुरूपंत्वामिषमिष्टमेव बंधूनामर्थेसर्वंत्याज्यमित्यर्थः ॥ ११ ॥ कामेति मृत्युयानंमृत्युमार्गं युद्धेमृतानांस्वर्गोऽपिनास्तिकिंतुकामाद्याक्रांतत्वान्नर
कएवास्तीत्यर्थः॥१२॥एवंहिनृणांपापहतानांनरकंचोपपाद्यकुलसंबंधिनांशोकंचव्युत्पादयति बहुकल्याणेत्यादिना॥१३॥व्रतानिगौरीव्रतादीनि कौतुकानिदुर्गोत्सवादीनि मंगलानिलक्ष्मीनारायणशिलादी
नितैः॥ १४ ॥१५॥१६॥१७॥ अनपहायअपरित्यज्य अनवदायेतिपाठेअपरिशोध्य पितृभ्यइतिषष्ठ्यर्थेचतुर्थी॥१८॥ यदेषामिति अर्जुनेनसहवदन्नपिसन्निहितांमातरमुक्तार्थसंवादायसंबोधयति हेअं
बेति पितरौमातापितरौगांधारीधृतराष्ट्रौयदैवजातकामौतदैवतेनृपादुर्योधनप्रभृतयोहताः ॥ १९ ॥ संयुक्ताइति कामोर्थस्याभिलाषः मन्युस्तदलाभेदैन्यं क्रोधःकामप्रतिबंधध्वंसत्युत्तमता हर्षोलाभेसति

नपृथिव्यासकलयानसुवर्णस्यराशिभिः॥ नगवांश्वेनसर्वेणतेत्याज्यायइमेहताः॥११॥ काममन्युपरीतास्तेक्रोधहर्षसमन्विताः॥ मृत्युयानंसमारुह्यगतावै
वस्वतक्षयं॥१२॥ बहुकल्याणसंयुक्तानिच्छंतिमितरःसुतान्॥ तपसाब्रह्मचर्येणसत्येनचतितिक्षया॥१३॥ उपवासैस्तथेज्याभिर्व्रतकौतुकमंगलैः॥ लभंते
मातरोगर्भान्मासान्दशचबिभ्रति॥ १४॥ यदिस्वस्तिप्रजायंतेजाताजीवंतिवायदि॥ संभाविताजातबलास्तेदद्युर्यदिनःसुखं ॥ १५ ॥ इहचामुत्रचैवेतिकृ
पणाःफलहेतवः॥तासामयंसमुद्योगोनिर्वृत्तःकेवलोफलः॥ १६॥ यदासांनिहताःपुत्रायुवानोमृष्टकुंडलाः॥ १७ ॥ अभुक्त्वापार्थिवान्भोगानृणान्यनपहा
यच॥ पितृभ्योदेवताभ्यश्चगतावैवस्वतक्षयं॥ १८॥ यदैषामंबपितरौजातकामावुभावपि ॥ संजातधनरत्नेषुतदैवनिहतानृपाः ॥ १९ ॥ संयुक्ताःकाममन्यु
भ्यांक्रोधहर्षासमंजसाः॥ नतेजयफलंकिंचिद्भोक्तारोजातुकर्हिचित् ॥ २० ॥ पंचालानांकुरूणांचहताएवहियेहताः ॥ नचेत्सर्वानयंलोकःपश्येत्स्वेनैवकर्म
णा॥२१॥ वयमेवास्यलोकस्यविनाशेकारणंस्मृताः॥ धृतराष्ट्रस्यपुत्रेषुतत्सर्वंप्रतिपत्स्यति॥२२॥ सदैवनिकृतिप्रज्ञोद्वेष्टामायोपजीवनः॥ मिथ्याविनीतःस
ततमस्मास्वनपकारिषु॥ २३॥ नसकामावयंतेचनचास्माभिर्नतैर्जितं॥ नतैर्भुक्तेयमवनिर्ननार्योगीतवादितं॥ २४॥

अत्युत्फुल्लतावैःअसमंजसाः ह्रस्वपाठेऽसमंजसइतिसकारांतःशब्दः विषमायेपुरुषास्तेजयफलंभूमेःस्वर्गस्यवाजयेनयत्फलंतन्नभोक्तारोनभोक्ष्यंतिजातुकदाचित्जीवनेमरणेवाकर्हिचित्क्वचिद्देशेइहपरत्र
वा॥२०॥ननुयेहतास्तेस्वर्गंभोक्ष्यंत्येवेत्याशंक्याह पंचालानामिति येहतास्तेहताएवनतुस्वर्गंगताः कामाद्युपेतत्वादित्युक्तहेतोः एवंनचेदपहतांस्वेनैवकर्मणानिमित्तेनस्वर्गतांस्तान्पश्येन्नचपश्यतीतिलोकायत
मतमाश्रित्योक्तं॥२१॥ तत्सर्वंविनाशकारणत्वं प्रतिपत्स्यतिपर्यवस्यति वयंराज्यलोभाद्विनाशेअवांतरकारणंमुख्यंकारणंतुअस्मद्राज्यापहारात्धार्तराष्ट्राएवेतिभावः॥२२॥ तदेवाह सदैवेत्यादिना निकृतिर्वं
चनंतन्निष्ठैवप्रज्ञायस्येतिनिकृतिप्रज्ञः माययाकपटद्यूतादिनोपजीवनंयस्यसतथा मिथ्याविनीतश्चधृतराष्ट्रएवात्रपाप्मः सर्वमूलत्वात्॥२३॥ युध्यतांलोकद्वयनाशमुपपाद्योपसंहरत्यर्धेन नसकामाइति॥२४॥

श्रुतवतांपंडितानां रत्नानीत्यादौ मुक्तानीत्याद्दिर्यथालिंगंशेषः ॥ २५ ॥ तत्रहेतुरस्मदिति हरिणःपांडुरः॥२६॥२७॥ तथागतःबुद्धमुनिःक्षणिकबुद्धिरितियावत् यथाहंअनवस्थितबुद्धिस्तथाधृतराष्ट्रोपीत्यर्थः ॥ २८ ॥ एतत्फलमाह अनियम्येति ॥२९ ॥ प्रक्षिप्यगतइतिशेषः॥३०॥ युयुत्सुर्योद्धुकामः वाक्यमस्मद्द्वेषेणपांडवानष्टाइत्येवंरूपं ॥ ३१ ॥ तदेवार्थतआह आत्मनइति दुर्योधनेप्युपचारादात्मपदप्रयोगः आत्मनोदुर्योधनस्य॥३२ प्रपहंदृढबंधनं गतःप्राप्तः नोऽस्माभिः ॥३३॥ अवध्यानामवध्यकल्पानांभीष्मादीनांगुरुत्वाद्दावधानर्हाणां ॥३४॥ विषयःआमिषं ॥३५॥ नोस्माकंसर्वेषांमन्युःक्रोधस्तान्हत्वा विगतः मांत्वेकंशोकोरुंधयति रुणद्धि रोधयतिइतिवक्तव्येरुंधयंतीतिप्रयोगोवक्तुर्वैक्लव्यंसूचयति कल्याणेनोपकारेण ॥ २६ ॥ निवृत्त्यात्यागेन ॥२७॥ एतेषुत्यागमेवप्रशंसति त्यागवानिति श्रुतिस्त्यागेनैके

नामात्यसुहृदांवाक्यंनचश्रुतवतांश्रुतं॥नरत्नानिपराध्यानिनभूर्नद्रविणागमः॥ २५॥ अस्मद्द्वेषेणसंतप्तःसुखंनस्मेहविंदति॥ ऋद्धिमस्मासुतांदृष्ट्वाविवर्णोहरिणःकृशः॥ २६॥ धृतराष्ट्रश्चनृपतिःसौबलेननिवेदितः॥तंपितापुत्रगृद्धित्वादनुमेनेनयेस्थितः ॥ २७॥ अनपेक्ष्यैवपितरंगांगेयंविदुरंतथा॥ असंशयंक्षयंराजायथैवाहंतथागतः॥२८॥अनियम्याशुचिंलुब्धंपुत्रंकामवशानुगं॥ यशसःपतितोदीप्ताद्घातयित्वासहोदरान्॥२९॥इमौहिवृद्धौशोकाग्नौप्रक्षिप्यससुयोधनः॥ अस्मत्प्रद्वेषसंयुक्तःपापबुद्धिःसदैवह ॥ ३०॥ कोहिबंधुःकुलीनःसंस्तथाब्रूयात्सुहृज्जने ॥ यथासाववदद्वाक्यंयुयुत्सुःकृष्णसन्निधौ ॥ ३१ ॥ आत्मनोहिवयंदोषाद्विनष्टाःशाश्वतीःसमाः ॥ प्रदहंवोदिशःसर्वाभास्वराइवतेजसा ॥ ३२॥ सोस्माकंवैरपुरुषोदुर्मतिःप्रग्रहंगतः ॥ दुर्योधनकृतेह्येतत्कुलंनोविनिपातितं॥ ३३॥ अवध्यानांवधंकृत्वालोकेप्राप्ताःस्मवाच्यतां॥ कुलस्यास्यांतकरणंदुर्मतिंपापपूरुषं ॥ ३४ ॥ राजाराष्ट्रेश्वरंकृत्वाधृतराष्ट्रोद्यशोचति ॥ हताःशूराःकृतंपापंविषयःस्वोविनाशितः ॥ ३५॥ हत्वानोविगतोमन्युःशोकोमांरुंधयत्ययं॥ धनंजयकृतंपापंकल्याणेनोपहन्यते॥३६॥ ख्यापनेनानुतापेनदानेनतपसापिवा॥ निवृत्त्यातीर्थगमनाच्छ्रुतिस्मृतिजपेनवा ॥ ३७॥ त्यागवांश्चपुनःपापंनालंकर्तुमितिश्रुतिः ॥त्यागवान्जन्ममरणेनाप्नोतीतिश्रुतिर्यदा॥ ॥ ३८ ॥ प्राप्तवर्त्माकृतमतिर्ब्रह्मसंपद्यतेतदा॥ सधनंजयनिर्द्वंद्वोमुनिर्ज्ञानसमन्वितः॥३९॥ वनमामंत्र्यवःसर्वान्गमिष्यामिपरंतप॥ नहिकृत्स्नतमोधर्मःशक्यःप्राप्तुमितिश्रुतिः॥ ४०॥

अमृतत्वमानशुरिति यदायदाह ॥३८॥ तस्मात्प्राप्तवर्त्मालंब्धयोगमार्गः कृतमतिःश्रवणमननादिनाअहंब्रह्मास्मीतिनिश्चितबुद्धिः ब्रह्मअखंडानंदं संपद्यतेऐक्येनप्राप्नोति सइति एवंत्यागफलंजानन्नहंनिर्द्वंद्वःपरिग्रहशून्यः मुनिर्ध्याननिष्ठः ज्ञानेनब्रह्मात्मैक्यविषयेणसमन्वितोभवितुमिच्छुः ॥ ३९ ॥ समन्वितःसन्वावनंगमिष्यामि कृत्स्नोधर्मःयोगेनात्मदर्शनं यदाहयाज्ञवल्क्यः इज्याचारदमोहिंसादानस्वाध्यायकर्मणां अयंतुपरमोधर्मोयद्योगेनात्मदर्शनमिति कृत्स्नतमोधर्मस्तुपार्यंतिकंजीवन्मुक्तिसुखं ॥ ४० ॥

परिग्रहवतागृहस्थेनप्राप्तुंशक्यं एतेनयाज्ञवल्क्यादिवत्त्वस्यापिविद्वत्संन्यासेधिकारोदर्शितः परिग्रहसत्त्वेदोषमाह मयेति परिग्रहात्पापकरणंततश्च जन्मादिहेतोर्मोहस्यपुनःप्राप्तिरित्यर्थः अत्रश्रुतिः नत्वेवंभ
यंविदुषोमन्वानस्य तदेवब्रह्मअभयहेतुर्विदुषोप्यमन्वानस्य ध्यानशून्यस्येतिश्रुत्यर्थः फलितमाह सइति ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ गमिष्यामिनिर्विक्षेपणध्यानसिध्यर्थं क्वचिदिति अज्ञातदेशत्वंदर्शितं ॥४३॥४४॥
इतिशांतिप० रा० नै० भारतभावदीपेसप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ ॥८॥ अथार्जुनःदृढौयुक्तिशक्त्युपेतौवादपराक्रमौउक्तिविक्रमौयस्यसतथा ॥ १ ॥ २ ॥ अमानुषमितिच्छेदः ॥ ३ ॥ दुःखंस्वजनवधात्
कृच्छ्रंपरवीरजयात् वैक्लव्यंमौढ्यंधर्मलब्धस्यत्यागादित्याह शत्रूनिति शत्रून्शातयितॄन्परान्हत्वाप्रविनाश्यशत्रून्शातयितव्यान्मर्यायान्हत्वाघातयित्वेतिचद्वयोरेकेनवाक्येनसंग्रहः ॥ ४ ॥ क्लीबस्यस्त्रीवव

परिग्रहवतातन्मेप्रत्यक्षमरिसूदन॥ मयानिसृष्टंपापंहिपरिग्रहमभीप्सता॥४१॥ जन्मक्षयनिमित्तंचप्राप्तुंशक्यमितिश्रुतिः॥ सपरिग्रहमुत्सृज्यंकृत्स्नंराज्यंसु
खानिच॥४२॥ गमिष्यामिविनिर्मुक्तोविशोकोनिर्ममःक्वचित्॥ प्रशाधित्वमिमामुर्वीक्षेमांनिहतकंटकां॥४३॥ नममार्थोस्तिराज्येनभोगैर्वाकुरुनंदन॥
एतावदुक्त्वावचनंकुरुराजोयुधिष्ठिरः॥उपारमत्ततःपार्थःकनीयानभ्यभाषत॥४४॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिराजधर्मानुशासनप० युधिष्ठिरपरिदेवनं
नामसप्तमोऽध्यायः॥७॥ ॥८॥ वैशंपायनउवाच अथार्जुनउवाचेदमधिक्षिप्तइवाक्षमी॥ अभिनीततरंवाक्यंदृढवादपराक्रमः॥१॥ दर्शयन्नैंद्रि
रात्मानमुग्रमुग्रपराक्रमः॥स्मयमानोमहातेजाःसृक्किणीपरिसंलिहन्॥२॥ अर्जुनउवाच अहोदुःखमहोकृच्छ्रमहोवैक्लव्यमुत्तमं॥ यत्कृत्वाऽमानुषं
कर्मत्यजथाःश्रियमुत्तमां॥३॥ शत्रून्हत्वामहींलब्ध्वास्वधर्मेणोपपादितां॥ एवंविधंकथंसर्वंत्यजेथाबुद्धिलाघवात्॥४॥ क्लीबस्यहिकुतोराज्यंदीर्घसूत्रस्यवा
पुनः॥ किमर्थंचमहीपालानवधीःक्रोधमूर्छितः॥५॥ योह्याजिजीविषेद्भैक्ष्यंकर्मणानैवकस्यचित्॥ समारंभान्बुभूषेतहतस्वस्तिरकिंचनः॥ सर्वलोकेषुवि
ख्यातोनपुत्रपशुसंहितः॥६॥ कापालींनृपपापिष्ठांवृत्तिमासाद्यजीवतः॥ संत्यज्यराज्यमृद्धंतेलोकोयंकिंवदिष्यति॥७॥

धेकातरस्य दीर्घसूत्रस्यपरवधेअलसस्य एवंचेन्महीपालानुभयपक्षीयान्किमर्थमवधीःअतोपिक्लीबोसीत्यर्थः ॥ ५ ॥ एतदेवस्पष्टयति योहीति सार्धश्लोकोवाक्यं हिप्रसिद्धं यःपुमान्हतस्वस्तिर्नष्टकल्या
णः अकिंचनोदरिद्रः अतएवकर्मात्सर्वलोकेषुनविख्यातः पुत्रपशुसंहितःपुत्रादिभिराश्लिष्टश्चनभवति सभैक्ष्यंआजिजीविषेत्उपजीवितुमिच्छेत् सकर्मणापौरुषेणकस्यचिदपिपरस्य समारभ्यंतइतिसमारं
भाअर्थास्तान्वैनबुभूषेतनैवप्राप्तुमिच्छेत् त्वंतुप्राप्तकल्याणः संपन्नःख्यातःपुत्राद्याश्लिष्टश्चपौरुषेणार्थाँल्लब्ध्वाभैक्ष्येणजीवितुमिच्छसीतिविपर्यस्तबुद्धिरसीतिभावः ॥ ६ ॥ कापालींभिक्षापात्रवतींमिमांवृ
त्तिंजीविकामासाद्यराज्यंसंत्यज्यजीवतस्तेइतिसंबंधः ॥ ७ ॥

सर्वारंभानुत्सर्वार्थानुधर्मार्थान् माहृतवान् मृतवत् ॥ ८ ॥ ९ ॥ धर्महानिंश्युत्पादयति यदीति अस्माकंराज्येअनधिकारात् अधिकारिणस्तवैवधर्मलोपजंकिल्बिषंभवतीत्यर्थः ॥ १० ॥ अर्थस्तुधर्मादीनांगुणानांविपूलमितिसर्वथासनत्याज्यइत्याह आकिंचन्यमित्यादिना । आकिंचन्यंमुनीनांचराज्यादप्यधिकंमतमितियद्वाक्यंतदुद्दिश्यनहुषोराजाअधनतामिहधिगस्त्वितिअब्रवीत् अधनेधनाभावेविनिमित्ते सतिअगस्त्यशापात्सर्पीभावदशायां नृशंसंनिर्दयंभीमसेनादिमनुष्यपाशरूपंकर्मकत्वादारिद्र्यंपापहेतुत्वाच्चिंदितवानित्यर्थः ॥ ११ ॥ एतदपिऋषीणामेवोचितंनराज्ञामित्याह अश्वस्तनमिति वयमेवास्यलो

सर्वारंभान्समुत्सृज्यहतस्वस्तिरकिंचनः ॥ कस्मादाशंससेभैक्ष्यंकर्तुंप्राकृतवत्प्रभो ॥ ८ ॥ अस्मिन्राजकुलेजातोजित्वाकृत्स्नांवसुंधरां ॥ धर्मार्थावखिलौहित्वा वनंमौढ्यात्प्रतिष्ठसे ॥ ९ ॥ यदीमानिहवींषीहविमथिष्यंत्यसाधवः ॥ भवताविप्रहीणानिप्राप्तंत्वामेवकिल्बिषं ॥ १० ॥ आकिंचन्यंमुनीनांचइतिवैनहुषोब्रवी त् ॥ कृत्वानृशंसंह्यधनेधिगस्त्वधनतामिह ॥ ११ ॥ अश्वस्तनमृषीणांहिविद्यतेवेदतद्भवान् ॥ यंत्विमंधर्ममित्याहुर्धनादेषप्रवर्तते ॥ १२ ॥ धर्मंसंहरतेतस्यध नंहरतियस्यसः ॥ ह्रियमाणेधनेराजन्वयंकस्यक्षमेमहि ॥ १३ ॥ अभिशस्तंप्रपश्यंतिदरिद्रंपार्श्वतःस्थितं ॥ दरिद्रंपातकंलोकेनतच्छंसितुमर्हति ॥ १४ ॥ प तितःशोच्यतेराजन्निर्धनश्चापिशोच्यते ॥ विशेषंनाधिगच्छामिपतितस्याधनस्यच ॥ १५ ॥ अर्थेभ्योहिविवृद्धेभ्यःसंभृतेभ्यस्ततस्ततः ॥ क्रियाःसर्वाःप्रवर्तंते पर्वतेभ्यइवापगाः ॥ १६ ॥ अर्थाद्धर्मश्चकामश्चस्वर्गश्चैवनराधिप ॥ प्राणयात्रापिलोकस्यविनाह्यर्थंनसिद्ध्यति ॥ १७ ॥ अर्थेनहिविहीनस्यपुरुषस्याल्पमेध सः ॥ विच्छिद्यंतेक्रियाःसर्वाग्रीष्मेकुसरितोयथा ॥ १८ ॥ यस्यार्थास्तस्यमित्राणियस्यार्थास्तस्यबांधवाः ॥ यस्यार्थाःसपुमाँल्लोकेयस्यार्थाःसचपंडितः ॥ १९ ॥ अधनेनार्थकामेननार्थःशक्योविधित्सितुं ॥ अर्थैरर्थानिबध्यंतेगजैरिवमहागजाः ॥ २० ॥ धर्मःकामश्चस्वर्गश्चहर्षःक्रोधःश्रुतंदमः ॥ अर्थादेतानिसर्वाणिप्र वर्तंतेनराधिप ॥ २१ ॥ धनात्कुलंप्रभवतिधनाद्धर्मःप्रवर्धते ॥ नाधनस्यास्त्ययंलोकोनपरःपुरुषोत्तम ॥ २२ ॥ नाधनोधर्मकृत्यानियथावदनुतिष्ठति ॥ धना द्धिधर्मःस्रवतिशैलादभिनदीयथा ॥ २३ ॥ यःकृशार्थःकृशगवःकृशभृत्यःकृशातिथिः ॥ सवैराजन्कृशोनामनशरीरकृशःकृशः ॥ २४ ॥ अवेक्षस्वयथान्या यंपश्यदेवासुरंयथा ॥ राजन्किमन्यज्ज्ञातीनांवधादृध्यंतिदेवताः ॥ २५ ॥ नचेद्धर्तव्यमन्यस्यकथंतद्धर्ममारभेत् ॥ एतावानेववेदेषुनिश्चयःकविभिःकृतः ॥ २६ ॥

कस्यविनाशेकारणंस्मृताइतियदुक्तंतत्राह यंत्विममित्यादि ॥ १२ ॥ वयंक्षत्रियाःकस्यभ्रातुःपितुर्वाअपराधंक्षमेमहिनकस्यापीत्यर्थः ॥ १३ ॥ क्षमायांदोषमाह अभिशस्तमिति अभिशस्तवदित्यर्थः शंसितुंप्रशंसितुं ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ प्राणेति मुमुक्षूणांप्राणयात्राप्यर्थाधीनेतिमोक्षोप्यर्थादेवभवतीत्याशयः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ कृशार्थःक्षीणार्थः ॥ २४ ॥ यत्तूक्तंज्ञातीनांपरस्परंयुद्धेहतानांहंतॄणांचश्रेयोनास्तीतितच्छिष्टाचारदर्शनेनदूषयति अवेक्षस्वेत्यादिना ॥ २५ ॥ अन्यस्यपरस्यधनंचेन्नहर्तव्यंतर्हिराजाकथंधर्ममाचरेत् तस्यवृत्त्यंतराभावान्नकथंचिदित्यर्थः ॥ २६ ॥

आहार्यंत्वधर्मेणार्जनीयं तस्यचप्रयोजनंयष्टव्यमित्युक्तं ॥ २७॥२८ ॥२९॥ ननुपरद्रव्यापहारेदोषोस्तीत्याशंक्याह कृत्स्नामिति यथैवंचनराजानोऽन्यतःपरस्मादाददतेतदेवंतेषामेयःश्रेयस्करंअन्यथाअ नपकृतंअपकारवर्जितंधनंराज्ञांनास्त्येवेत्यर्थः यज्ञार्थंपशुबीजादिवधादिवपरद्रव्यापहारादपिराज्ञांनदोषोस्तीतिभावः ॥ ३० ॥ ३१॥ निरुच्यतेउत्कृष्टत्वेनकीर्त्यते स्यंदंतिभवन्तीति ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४॥ कि चपरवित्तापहारोस्त्यपरोद्धरणार्थएवेत्याह येषामिति येषांमांडलिकानांप्रजादीनांचद्रव्यापहर्ताराजायंजातेतेसर्वेतदवभृथेपूताजवंतीत्यन्वयः ॥ ३५॥ विश्वरूपइति ब्राह्मणेब्राह्मणमालभतइत्यादिश्रुत्यादि ब्रा ह्मणादीनांभूतानांचस्वदेहस्यचहोमःयज्ञार्थंक्रियते तत्रकियान्द्रव्यापहारइतिभावः ॥ ३६ ॥ एवमनादिरनंतश्चायंयज्ञियःपंथाइत्याह शाश्वतइति दाशरथःएकःपशुःद्रौपदीयजमानौत्रयोवेदाश्चत्वार

अध्येतव्यात्रयीनित्यंभवितव्यंविपश्चिता॥ सर्वथाधनमाहार्यंयष्टव्यंचापियत्नतः॥२७॥द्रोहाद्देवैरवाप्तानिदिविस्थानानिसर्वशः॥द्रोहात्किमन्यज्ज्ञातीनांगृ ध्यंतेयेनदेवताः॥ २८॥ इतिदेवाव्यवसितावेदवादाश्चशाश्वताः॥ अधीयतेऽध्यापयंतेयजंतेयाजयंतिच ॥ २९॥ कृत्स्नंतदेवतच्छ्रेयोयदप्याददतेऽन्यतः॥ नप श्यामोनपकृतंधनंकिंचित्क्वचिद्वयं॥ ३०॥ एवमेवहिराजानोयजंतिपृथिवीमिमां॥ जित्वाममेयंब्रुवतेपुत्राइवपितुर्धनं॥ ३१॥ राजर्षयोपितेस्वर्ग्याधर्मोह्य स्यनिरुच्यते॥ यथैवपूर्णादुदधेःस्यंदंत्यापोदिशोदश॥ ३२॥ एवंराजकुलाद्वित्तंपृथिवींप्रतितिष्ठति॥ आसीदियंदिलीपस्यनृगस्यनहुषस्यच॥ ३३॥ अंबरी षस्यमांधातुःपृथिवीसात्वयिस्थिता॥ सत्वांद्रव्यमयोयज्ञःसंप्राप्तःसर्वदक्षिणः॥ ३४॥ तंचेन्नयजसेराजन्प्राप्स्यस्त्वंराज्यकिल्बिषं॥ येषांराजाश्वमेधेनयजते दक्षिणावता॥ ३५॥ उपेत्यतस्यावभृथेपूताःसर्वेभवंतिते॥ विश्वरूपोमहादेवःसर्वमेधेमहामखे॥ जुहावसर्वभूतानितथैवात्मानमात्मना॥ ३६॥ शाश्वतोऽ यंभूतिपथोनास्यंतमनुशुश्रुम॥ महान्दाशरथःपंथामाराजन्कुपथंगमः॥ ३७॥ इ० मं० शां० रा० अर्जुनवाक्येअष्टमोऽध्यायः॥८॥ ॥९॥ युधिष्ठिरउ वाच मुहूर्तंतावदेकाग्रोमनःश्रोत्रेंतरात्मनि॥ धारयन्नपितच्छ्रुत्वारोचेतवचनंमम॥ १॥ साधुगम्यमहंमार्गंनजातुत्वत्कृतेपुनः॥ गच्छेयंतद्गमिष्यामिहि त्वाग्राम्यसुखान्युत॥ २॥ क्षेम्यश्चैकाकिनागम्यःपंथाकोस्तीतिपृच्छमां॥ अथवानेच्छसिप्रष्टुमपृच्छन्नपिमेशृणु॥ ३॥ हित्वाग्राम्यसुखाचारंतप्यमानो महत्तपः॥ अरण्येफलमूलाशीचरिष्यामिमृगैःसह॥ ४॥ ऋत्विजइतिदशरथाश्वप्रचरंतियस्मिन्सदशरथःसएवदाशरथः॥ ३७॥ इतिशांप० रा० नै० भा० अष्टमोऽध्यायः॥ ८॥

मुहूर्तमिति त्वमपिमदुक्तंनिवृत्तिमार्गमपिश्रुत्वामुहूर्तमंतरात्मनिहृदयपुंडरीकेमनःश्रोत्रेवाबाह्याभ्यंतरकरणेधारयन्स्थिरीकुर्वंस्तावदादौएकाग्रोभवेतिशेषः पश्चान्ममवचनंतुभ्यंरोचेतत्वद्वचयेभवेत् अंतर्मुखस्यै वनिवृत्तिमार्गदर्शनंबहिर्मुखस्येतिभावः धारयेतरितिसंधिरार्षः ॥ १ ॥ साध्विति उतअपिग्राम्यसुखानिहित्वासाधुगम्यंमार्गंगच्छेयंनपुनस्त्वत्कृतेजातुतत्राज्यंगमिष्यामिस्वीकरिष्यामि ॥ २॥ राज्यमेवसा धुगम्योमार्गइतिचेत्तत्राह क्षेम्यइति ॥ ३ ॥ तमेतावद्वृत्तस्यमानानुशास्यामीत्याह हित्वेत्यादिना ॥ ४ ॥

॥ १ ॥ ६ ॥ ५ ॥ पेशलान्सुरम्यान् ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ यथोर्धर्मानुष्ठानंप्रति जानीते:थवेति ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ आत्मारामः योगेनात्मन्येवरममाणः प्रसन्नोमृदुत्वसत्वः केनचिन्निमित्तेनसंविदंसंवा
दमकुर्वाणः जडाद्याकृतिः ॥ १५ ॥ चतुर्विधान् जंगमस्थजरायुजांडजस्वेदजभेदेनचैविध्यात् स्वधर्मस्थाः प्राणभृतइंद्रियपोषकाश्चप्रजाःप्रतिसमइत्यन्वयः ॥ १६ ॥ १७ ॥ केनचिन्मार्गेण ॥ १८ ॥ एवंयत्याश्र
मधर्मानुक्त्वाऽत्याश्रमधर्ममाह ऋजुरिति कामक्रोधादिशून्यः प्रणिहितोंतर्मुखः त्रस्यंतीतित्रसंभयादिधर्मकंलिंगशरीरं मरणकालेत्रैवतिष्ठतीतिस्थावरंस्थूलशरीरंतयोर्वर्जकः स्थूलसूक्ष्मशरीराभिमानशून्यइ

जुह्वानोऽग्निंयथाकालमुभौकालावुपस्पृशन्॥ कृशःपरिमिताहारश्चर्मचीरजटाधरः ॥ ५ ॥ शीतवातातपसहःक्षुत्पिपासाश्रमक्षमः ॥ तपसाविधिदृष्टेनशरीर
मुपशोषयन्॥ ६ ॥ मनःकर्णसुखानित्यंशृण्वन्नुच्चावचागिरः॥ मुदितानामरण्येषुवसतांमृगपक्षिणां ॥ ७ ॥ आजिघ्रन्पेशलान्गंधान्फुल्लानांवृक्षवीरुधां ॥
नानारूपान्वनेपश्यन्रमणीयान्वनौकसः॥८॥ वानप्रस्थंजनस्यापिदर्शनंकुलवासिनां॥ नाप्रियाण्याचरिष्यामिकिंपुनर्ग्रामवासिनां॥९॥ एकांतशीलीविसृ
शान्यक्वापक्वेनवर्तयन्॥ पितॄन्देवांश्चवन्येनवाग्भिरद्भिश्चतर्पयन् ॥ १० ॥ एवमारण्यशास्त्राणामुग्रमुग्रतरंविधिं ॥ सेवमानःप्रतीक्षिष्येदेहस्यास्यसमापनं॥
॥ ११ ॥ अथवैकोहमेकाहमेकैकस्मिन्वनस्पतौ॥ चरन्भैक्ष्यंमुनिर्मुंडःक्षपयिष्येकलेवरं॥ १२ ॥ पांसुभिःसमभिच्छन्नःशून्यागारप्रतिश्रयः॥ वृक्षमूलनिके
तोवात्यक्तसर्वप्रियाप्रियः॥ १३॥ नशोचन्नप्रहृष्यंश्चतुल्यनिंदात्मसंस्तुतिः॥ निराशीर्निर्ममोभूत्वानिर्द्वंद्वोनिष्परिग्रहः ॥ १४॥ आत्मारामःप्रसन्नात्माजडां
धबधिराकृतिः ॥ अकुर्वाणःपरैःकांचित्संविदंजातुकैरपि ॥ १५ ॥ जंगमाजंगमान्सर्वानविहिंसंश्चतुर्विधान्॥ प्रजाःसर्वाःस्वधर्मस्थाःसमःप्राणभृतःप्रति ॥
॥ १६ ॥ नचाप्यवहसन्कंचिन्नकुर्वन्भ्रुकुटीःक्वचित्॥ प्रसन्नवदनोनित्यंसर्वेंद्रियसुसंयतः ॥ १७ ॥ अपृच्छन्कस्यचिन्मार्गंप्रव्रजन्नेवकेनचित्॥ नदेशंनदि
शंकांचिद्गंतुमिच्छन्विशेषतः ॥ १८ ॥ गमनेनिरपेक्षश्चपश्चांदनवलोकयन्॥ ऋजुःप्रणिहितोगच्छंत्रसस्थावरवर्जकः॥ १९ ॥ स्वभावस्तुप्रयात्यग्रेप्रभवं
त्यशनान्यपि॥द्वंद्वानिचविरुद्धानितानिसर्वाण्यचिंतयन्॥२०॥ अल्पंवास्वादुवाभोज्यंपूर्वालाभेनजातुचित्॥ अन्येष्वपिचरंल्लाभमलाभेसमपूरयन्॥ २१ ॥

त्यर्थः ॥ १९ ॥ एवंरूपस्यकथंदेहयात्रानिर्वाहइत्याशंक्याह स्वभावइति स्वभावःदेहादीनांपूर्वसंस्कारःकंटवेष्टनवत् प्रारब्धकर्मोपस्थापितदेहनिर्वाहार्थंमग्रेजंतिपुरस्कृतोभवति नन्वेवंतुपुनर्भावियात्रा
स्यादित्याशंक्याह प्रभवंत्यशनान्यपीति यथापस्तुमःशिशुस्तन्यंपिबतिसंस्कारवशात् एवंदेहद्वयाभिमानहीनोहमपिभोजनादिकंकरिष्यामीत्यर्थः द्वंद्वाविषयानिविरुद्धान्यपमानादिभोज्यादीनितान्यचिंत
यन् ॥ २० ॥ पूर्वालाभेनपूर्वस्मिन्गृहेऽलाभेनहेतुनाजातुकदाचित् अन्येष्वपिगृहेषुलाभंलब्धमन्नंचरन् भक्षयन् ॥ २१ ॥

[illegible]न्त्यकालमाह विधूमेइति गृहेइतिशेषः ॥ २२ ॥ नीनृगृहान् ॥ २३ ॥ जिजीविषुवद्धनादिसंग्रहं मुमूर्षुवदन्नादित्यागं ॥ २४ ॥ वासीतक्षायुधं तया ॥ २५ ॥ याइति निमेषोन्मेषाशनपानादिशरीरनिर्वा
हा[illegible]कर्मैवव्यवस्थितइत्यर्थः ॥ २६ ॥ तेष्वक्रियकर्मसुअसक्तः अपरित्यक्तः नित्यंवशीकृतःसंकल्पोमनः क्रियायेन दृढमनाइत्यर्थः नास्तिपरित्यक्तःसंकल्पोयस्मादन्य इतिवा सुनिर्णिक्तात्मकल्मषः सम्यक्दूरी
[illegible]लः ॥ २७ ॥ वागुराःस्नेहपाशान् ॥ २८ ॥ चिकीर्षितमाहवीतरागइति ॥ २९ ॥ एकेमूढाःकार्यकारणसंश्लिष्टंस्वसुखेननिमित्तभूतेनसंलग्नंस्त्र्यादिकंबिभर्ति आत्मोपकारकत्वेनपुष्णंति तथाचश्रु

[illegible]विधूमेन्यस्तमुसलेव्यंगारेभुक्तवज्जने ॥ अतीतपात्रसंचारेकालेविगतभिक्षुके ॥ २२ ॥ एककालंचरन्भैक्ष्यंत्रीनथद्वेचपंचवा ॥ स्नेहपाशंविमुच्याहंचरिष्या
मिमहीमिमां ॥ २३ ॥ अलाभेसतिवालाभेसमदर्शीमहातपाः ॥ नजिजीविषुवत्किंचिन्नमुमूर्षुवदाचरन् ॥ २४ ॥ जीवितंमरणंचैवनाभिनंदन्नचद्विषन् ॥ वा
स्यैकंतक्षतोबाहुंचंदनेनैकमुक्षतः ॥ नाकल्याणंनकल्याणंचिंतयन्नुभयोस्तयोः ॥ २५ ॥ याःकाश्चिज्जीवताशक्याःकर्तुमभ्युदयक्रियाः ॥ सर्वास्ताःसमभि
त्यज्यनिमेषादिव्यवस्थितः ॥ २६ ॥ तेषुनित्यमसक्तश्चत्यक्तसर्वेंद्रियक्रियः ॥ अपरित्यक्तसंकल्पःसुनिर्णिक्तात्मकल्मषः ॥ २७ ॥ विमुक्तःसर्वसंगेभ्योव्यती
तःसर्ववागुराः ॥ नवशेकस्यचितिष्ठन्सधर्मामातरिश्वनः ॥ २८ ॥ वीतरागश्चरन्नेवंतुष्टिंप्राप्स्यामिशाश्वतीं ॥ तृष्णयाहिमहत्पापमज्ञानादस्मिकारितः ॥ २९ ॥
कुशलाकुशलान्येकेकृत्वाकर्माणिमानवाः ॥ कार्यकारणसंश्लिष्टंस्वजनंनामबिभ्रति ॥ ३० ॥ आयुषोंतेप्रहायेदंक्षीणप्राणंकलेवरं ॥ प्रतिगृह्णातितत्पापंक
र्तुःकर्मफलंहितत् ॥ ३१ ॥ एवंसंसारचक्रेस्मिन्व्याविद्धेरथचक्रवत् ॥ समेतिभूतग्रामोयंभूतग्रामेणकार्यवान् ॥ ३२ ॥ जन्ममृत्युजराव्याधिवेदनाभिरभिद्रुतं ॥
अपारमिवचास्वस्थंसंसारंत्यजतःसुखं ॥ ३३ ॥ दिवःपतत्सुदेवेषुस्थानेभ्यश्चमहर्षिषु ॥ कोहिनामभवेनार्थीभवेत्कारणतत्त्ववित् ॥ ३४ ॥ कृत्वाहिविविधंकर्मतत्त
द्विविधलक्षणं ॥ पार्थिवैर्नृपतिःस्वल्पैःकारणैरेवबध्यते ॥ ३५ ॥ तस्मात्प्रज्ञामृतमिदंचिरान्मांप्रत्युपस्थितं ॥ तत्प्राप्यप्रार्थयेस्थानमव्ययंशाश्वतंध्रुवं ॥ ३६ ॥

तिः नवाअरेपत्युःकामायपतिःप्रियोभवत्यात्मनस्तुकामायपतिःप्रियोभवतीति ॥ ३० ॥ अनात्मीयेष्वात्मीयबुद्ध्यातत्पोषणार्थंकृतंकर्मतुमरणांतेपिनमुंचतीत्याह आयुषइति ॥ ३१ ॥ व्याविद्धेभ्राम्यमा
णे समेतिसंयोगमेति ॥ ३२ ॥ अस्वस्थमात्मनिअभ्यासंविनाएव्वांभुजंगवदविद्यमानं ॥ ३३ ॥ ऐहिकार्थानांत्यागेसुखमुक्तंआमुष्मिकाणामपित्यागेतदस्तीत्याह दिवइति भवेनस्वर्गैश्वर्येण कारणमविद्यातस्या
[illegible]त्त्वंदुःखमयत्वंतद्वित् ॥ ३४ ॥ कृत्वाहीतिविविधंसामाद्युपायकंविविधलक्षणंनानाविध[illegible]दिरूपंकर्मकृत्वास्वल्पैःपार्थिवैःक्षुद्रराजभिर्नृपतिर्महाराजोबध्यते कारणैःस्वापमानादिभिर्हेतुभिः बहवो
[illegible]निमित्वादेकंमहांतंघ्नंतीत्यर्थः ॥ ३५ ॥ यस्मात्दुःखमयंक्षयिष्णुचऐश्वर्यंतस्मात् स्थानंमोक्ष[illegible]मपक्षयशून्यं शाश्वतंअनादि ध्रुवंसदैकरूपं ॥ ३६ ॥ 378

संस्थापयिष्यामि समापयिष्यामि ॥३७॥ इतिशांतिपर्वणिनी० नै० भारत० नवमोऽध्यायः ॥ [illegible] ॥ श्रोत्रियस्यवेदपाठकस्यमंदत्वादेवाविपश्चितः अर्थज्ञानशून्यस्य अनुवाकेननित्यपाठेनहतानष्टा ॥ १ ॥ आलस्यएवनतुपरमार्थेकृतचित्तस्यतव ॥ २ ॥ त्वदंतरेत्वत्तोन्यत्र ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ प्राणस्यप्राणवत [illegible] यइदंसर्वंअन्नमिवान्नंभोग्यं वीरभोग्यावसुंधरेतिस्मृतेः अतएवतस्यैवभोजनंयुज्यतेपाल्यतेइतिव्युत्प त्त्यापालनीयमिदं यद्यप्येतत्प्राणोपासनाप्रकरणेश्रुतंतथापिसर्वस्यात्मार्थत्वमित्यंशेनसाम्यादुद [illegible] ६ ॥ ७ ॥ हतास्माभिरितिसंधिरार्षः तान्धर्मेणहत्वानिघ्नन्त्वंराज्यंभुंक्ष्व हंतेरन्येभ्योपिदृश्यतइतिक्निप्

एतयासंततंधृत्याचरन्नेवंप्रकारया ॥ जन्ममृत्युजराव्याधिवेदनाभिरभिद्रुतं ॥ देहंसंस्थापयिष्यामिनिर्भयंमार्गमास्थितः ॥ ३७ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति पर्वणिराजधर्मानुशासनप० युधिष्ठिरवाक्येनवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ ॥ ९ ॥ भीमउवाच श्रोत्रियस्येवतेराजन्मंदकस्याविपश्चितः ॥ अनुवाकहताबुद्धिर्नै षतत्त्वार्थदर्शिनी ॥ १ ॥ आलस्येकृतचित्तस्यराजधर्माननसूयतः ॥ विनाशेधार्तराष्ट्राणांकिंफलंभरतर्षभ ॥ २ ॥ क्षमानुकंपाकारुण्यमानृशंस्यंनविद्यते ॥ क्षात्र माचरतोमार्गमपिबंधोस्त्वदंतरे ॥ ३ ॥ यदीमांभवतोबुद्धिंविद्यामवयमीदृशीं ॥ शस्त्रंनैवग्रहीष्यामोनवधिष्यामकंचन ॥ ४ ॥ भैक्ष्यमेवाचरिष्यामशरीरस्या विमोक्षणात् ॥ नचेदंदारुणंयुद्धमभविष्यन्महीक्षितां ॥ ५ ॥ प्राणस्यान्नमिदंसर्वमितिवैकवयोविदुः ॥ स्थावरंजंगमंचैवसर्वंप्राणस्यभोजनं ॥ ६ ॥ आददा नस्यचेद्राज्यंयेकेचित्परिपंथिनः ॥ हंतव्यास्तइतिप्राज्ञाःक्षत्रधर्मविदोविदुः ॥ ७ ॥ तेसदोषाहतास्माभीराज्यस्यपरिपंथिनः ॥ तान्हत्वाभुंक्ष्वधर्मेणयुधिष्ठिरम हीमिमां ॥ ८ ॥ यथाहिपुरुषःखात्वाकूपमप्राप्यचोदकं ॥ पंकदिग्धोनिवर्तेतकर्मेदंनस्तथोपमं ॥ ९ ॥ यथारुह्यमहावृक्षमपहृत्यततोमधु ॥ अप्राप्यनिधनंग च्छेत्कर्मेदंनस्तथोपमं ॥ १० ॥ यथामहांतमध्वानमाशयापुरुषःपतन् ॥ सनिराशोनिवर्तेतकर्मैतन्नस्तथोपमं ॥ ११ ॥ यथाशत्रून्घातयित्वापुरुषःकु रुनंदन ॥ आत्मानंघातयेत्पश्चात्कर्मेदंनस्तथोपमं ॥ १२ ॥ यथान्नंक्षुधितोलब्ध्वानभुंजीयाद्यदृच्छया ॥ कामीवकामिनींलब्ध्वाकर्मेदंनस्तथोपमं ॥ १३ ॥ वय मेवात्रगर्ह्याहियद्वयंमंदचेतसं ॥ त्वांराजन्ननुगच्छामोज्येष्ठोयमितिभारत ॥ १४ ॥ वयंहिबाहुबलिनःकृतविद्यामनस्विनः ॥ क्लीबस्यवाक्येतिष्ठामोयथैवा शक्तयस्तथा ॥ १५ ॥ अगतीकगतीनस्मान्नष्टार्थानर्थसिद्धये ॥ कथंवैनानुपश्येयुर्जनाःपश्यतयादृशं ॥ १६ ॥

अनुनासिकलोपःह्रस्वस्येतितुक् ॥ ८ ॥ तथाऽनेनप्रकारेणउपमीयतइतितथोपमं ॥ ९ ॥ १० ॥ पतन्गच्छन् ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ अशक्तयःशक्तिहीनाः ॥ १५ ॥ अगतीकगतीन्नाथरक्षकान्वेदोयमर्थं ईदृशानपिनष्टार्थान् दृष्ट्वाजनाइतरेऽपिअर्थसिद्धयेकथंनानुपश्येयुरपितुआलोचयेयुरेव एतत्यादृशंममवचनंतादृशंपश्यत युक्तमयुक्तंवेतिपरीक्षयेतत्यर्थः समर्थैःस्वार्थसिध्यर्थयतितव्यमेवेतिभावः ॥ १६ ॥

नवुसंन्यासएवनःश्रेयानित्युक्तंतत्रआह आपदीति व्यंसितेनदुर्गतिंप्रापितेन ॥ १७॥ इहक्षत्रयोनौत्यामंचरन्भैक्ष्यंमुनिर्मुंडइत्युक्तविधंसंन्यासंनपरिचक्षतेनप्रशंसंतितत्रहेतुः धर्मेति मुखजानामयंधर्मोवैष्णवं लिंगधारणं।बाहुजातोरुजातानांनायंधर्मोविधीयतइतिस्मृतेः क्षत्रियस्यमौंड्यादिकंनिषिद्धंतस्याचरणेधर्मव्यतिक्रमोस्त्येवेतिभावः॥ १८॥ ननुहिंस्रोयंक्षात्रधर्मोनिंद्यएवेत्याशंक्याह कथमिति हिंसार्थमुत्पन्नां हिंस्रयोनौजाताः हिंसैकजीवनास्तदेवतस्यैवहिंस्रधर्मस्यनिंदांकथंभाषेयुः कथंवातत्रधातातस्यधर्मस्यस्रष्टानगर्ह्यतेननिंद्यते धातृविहितत्वात्सहजत्वाच्चनासौधर्मोनिंद्यइत्यर्थः यदाहभगवान् सदोषमपि कौंतेयसहजंकर्मनत्यजेदिति ॥ १९॥ कथंतर्हिजाबालोपनिषदिअथपरिव्राट्मुंडोविवर्णवासाइत्युपक्रम्यभरतरैवतकप्रभृतयोनुन्मत्ताउन्मत्तवदाचरंतइतिभरतादीनांक्षत्रियाणांमौंड्यमुन्मत्तचर्याचश्रूयतेइत्याशंक्याह श्रियेति ऋचःसामानियजूंषिसाहिश्रीरमृतासतामितिश्रुतेः श्रियात्रय्याविद्यया विहीनैः अधनैर्लक्ष्म्याचहीनैः इदमनृतंसंप्रवर्तितं वेदयतीतिवेदोविधिस्तस्यवादोर्थवादस्तत्संबंधिविज्ञानसंन्या

 १२

आपत्कालेहिसंन्यासःकर्तव्यइतिशिष्यते॥ जरयाभिपरीतेनशत्रुभिर्व्यंसितेनवा॥ १७॥ तस्मादिहकृतप्रज्ञास्त्यागंनपरिचक्षते॥ धर्मव्यतिक्रमंचैवमन्यंतेसूक्ष्मदर्शिनः॥ १८॥ कथंतस्मात्समुत्पन्नास्तन्निष्ठास्तदुपाश्रयाः॥ तदेवनिंदांभाषेयुर्धातातत्रनगर्ह्यते॥ १९॥ श्रियाविहीनैरधनैर्नास्तिकैःसंप्रवर्तितं॥ वेदवादस्यविज्ञानंसत्याभासमिवानृतं॥ २०॥ शक्यंतुमौनमास्थायबिभ्रतात्मानमात्मना॥ धर्मच्छद्मसमास्थायच्यवितुंनतुजीवितुं॥ २१॥ शक्यंपुनररण्येषुसुखमेकेनजीवितुं॥ अबिभ्रतापुत्रपौत्रान्देवर्षीनतिथीन्पितॄन्॥ २२॥ नेमेमृगाःस्वर्गजितोनवराहानपक्षिणः॥ अथान्येनप्रकारेणपुण्यमाहुर्नतेजनाः॥ २३॥ यदिसंन्यासतःसिद्धिंराजाकश्चिदवाप्नुयात्॥ पर्वताश्चद्रुमाश्चैवक्षिप्रंसिद्धिमवाप्नुयुः॥ २४॥ एतेहिनित्यसंन्यासादृश्यंतेनिरुपद्रवाः॥ अपरिग्रहवंतश्चसततंब्रह्मचारिणः॥ २५॥ अथचेदात्मभाग्येषुनान्येषांसिद्धिमश्नुते॥ तस्मात्कर्मैवकर्तव्यंनास्तिसिद्धिरकर्मणः॥ २६॥

सविधिस्तुत्यर्थंभरतादिकीर्तनंप्रजापतिर्वपोत्खननवदर्थवादोनतुतावतामौंड्येक्षत्रियस्याधिकारःसिध्यतीतिभावः ॥ २० ॥ यत्तुऋजुःप्रणिहितोगच्छन्नित्यत्याश्रमउक्तस्तंदूषयति शक्यंत्विति आत्मानंदेहमात्मनास्वेनैवबिभ्रतानिश्चलंस्थापयताधर्मच्छद्यकपटयोगंआस्थायच्यवितुंमर्तुमेवशक्यंनजीवितुं केवलंप्रणिधानेनशरीरनाशोभवेदित्यर्थः ॥ २१ ॥ यत्तुस्वभावस्तुव्रजत्यपेइतिसुमत्रालकस्तनपानवद्देहयात्रासिद्धिरुक्तातांदूषयतिद्वाभ्यां शक्यंपुनरिति पुत्राद्यभरणेनपशुसाम्येनचतत्रापिदोष[illegible]र्थः ॥ २२ ॥ अथेत्यतःशब्दार्थे तंएकचरंअन्येनप्रकारेणएकचर्याविनानपुण्यंश्रेयांसमाहुः साधमृगे[illegible]ष्वस्तीतिनतयोर्विशेषइतिभावः ॥२३॥ संन्यासयुक्तमेकाकित्वमपिविरस्यतिद्वाभ्यां यदीति[illegible] २५ ॥ ननुपश्वादयःकर्मयोनयोनभवंतिकिंतुपूर्वकृतमेवतेभुंजते अहंतुकर्माधिकृतःस्वप्रयत्नेनध्रुवंप्राप्स्यामीतिचेत्तत्राह अथचेदिति आत्मभाग्येषुस्वसंपत्सुअन्येषांसिद्धिपरकर्मार्जितंफल[illegible]स्वकर्मार्जितमेवाश्नुते तर्हिकर्मैवकुर्वित्यर्थः सिद्धिर्मोक्षः ॥ २६ ॥

॥९॥

ननुमुमुक्षूणांदेहभरणव्यतिरिक्तंकर्मनापेक्षितमित्यतआह औदकाइति उदकेभवाःमीनादयःसृष्टयःस्थावरास्तेषामपिआत्मैवदेहएवभर्तव्योनान्यइतितेपिमुच्येरन् ॥२७॥ लोकदृष्ट्यापिकर्मैवकर्तव्यमित्याह अवेक्षस्वेति ॥ २८ ॥ इतिशांतिप० रा० नै० भारभा० दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ ॥५॥ एवंसंन्यासःश्रेयानितिधर्मस्यपक्षोगार्हस्थ्यंश्रेयइतिद्वितीयस्यपक्षस्तत्रआद्यस्यश्रैष्ठ्यंमत्वानधिकारिकृतसंन्यासापेक्षयागार्हस्थ्यमेवश्रेयइत्याख्यायिकामुखेनसमर्थयन्नर्जुनउवाच अत्रैवेत्यादिना ॥१॥ प्रवव्रजुः पुनर्गृहंप्रतिनगंतव्यमितिप्रकर्षेणगताइत्यर्थः ॥२॥३॥ विघसाशिभिःमहायज्ञावशिष्टभोजिभिः ॥४॥

औदकाःसृष्टयश्चैवजंतवःसिद्धिमाप्नुयुः॥ तेषामात्मैवभर्तव्योनान्यःकश्चनविद्यते ॥ २७॥ अवेक्षस्वयथास्वैःस्वैःकर्मभिर्व्यापृतंजगत्॥ तस्मात्कर्मैवकर्तव्यं नास्तिसिद्धिरकर्मणः॥ २८॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिराजधर्मानुशासनपर्वणिदशमोऽध्यायः॥ १०॥ ॥५॥ अर्जुनउवाच अत्रैवोदाहरंतीममितिहासंपुरातनं॥ तापसैःसहसंवादंशक्रस्यभरतर्षभ ॥ १ ॥ केचिद्गृहान्परित्यज्यवनमभ्यागमन्द्विजाः॥ अजातश्मश्रवोमंदाःकुलेजाताःप्रवव्रजुः॥ ॥ २॥ धर्मोयमितिमन्वानाःसमृद्धाब्रह्मचारिणः॥ त्यक्त्वाभ्रातॄन्पितॄंश्चैवतानिंद्रोन्वकृपायत॥ ३॥ तानाबभाषेभगवान्पक्षीभूत्वाहिरण्मयः॥ सुदुष्करंमनुष्यैश्चयत्कृतंविघसाशिभिः॥ ४॥ पुण्यंचभवतिकर्मैदंप्रशस्तंचैवजीवितं॥ सिद्धार्थास्तेगतिंमुख्यांप्राप्ताधर्मपरायणाः॥ ५॥ ऋषयऊचुः अहोबतायंशकुनिर्विघसाशान्प्रशंसति॥ अस्मान्नूनमयंशास्तिवयंचविघसाशिनः॥ ६॥ शकुनिरुवाच नाहंयुष्मान्प्रशंसामिपंकदिग्धान्रजस्वलान्॥ उच्छिष्टभोजिनोमंदानन्येवैविघसाशिनः॥ ७॥ ऋषयऊचुः इदंश्रेयःपरमितिवयमेवाभ्युपास्महे॥ शकुनेब्रूहियच्छ्रेयोभृशंतेश्रद्दधामहे॥ ८॥ शकुनिरुवाच यदिमांनाभिशंकध्वंविभज्यात्मानमात्मना॥ ततोहंवःप्रवक्ष्यामियाथातथ्यंहितंवचः॥ ९॥ ऋषयऊचुः शृणुमस्तेवचस्तातपंथानोविदितास्तव॥ नियोगेचैवधर्मात्मन्स्थातुमिच्छामशाधिनः॥ १०॥ शकुनिरुवाच चतुष्पदांगौःप्रवरालोहानांकांचनंवरं॥ शब्दानांप्रवरोमंत्रोब्राह्मणोद्विपदांवरः॥ ॥ ११ ॥ मंत्रोयंजातकर्मादिर्ब्राह्मणस्यविधीयते॥ जीवतोऽपियथाकालंश्मशाननिधनादिभिः॥ १२॥

॥ ५॥ शास्तिज्ञापयति विगतोघसोन्नंयस्यतदन्नंविघसंशीर्णतृणपर्णफलादिकंतददनशीलास्तुवयमेवनोविघसाशिनःश्रेयांसःस्मइतिमेनिरेइत्यर्थः॥६॥ पंकदिग्धान्रजस्वलानित्यागंतुकस्वाभाविकदोषयुक्तत्वमुक्तंक्रमेण उच्छिष्टभोजिनइति प्रायेणशीर्णतृणपर्णफलानिमृगकीटपक्ष्युच्छिष्टानिभवंतितद्भोजिनोमंदान्मूढान्॥ ७॥ तेतववचइतिशेषः॥ ८॥ श्रद्दधानोन्योवक्तात्माशंकितान्योमंतात्मेतीत्यात्मन्येवायंविभागोविषमभागद्वयं यदिपूर्तानभविष्यतेत्यर्थः ॥ ९ ॥ पंथानःश्रेयोमार्गाः ॥ १० ॥ ११ ॥ मंत्रोमंत्रोक्तसंस्कारः श्मशानेतिपदंयतिनिधनव्यावृत्त्यर्थं ॥२॥

कर्माणिस्वर्ग्यः पंथाइतिनचेत्तर्हिकथंमेमत्समर्मदर्थंवाकर्माणिचक्रिरेप्राञ्चःस्वर्गार्थिनइतिशेषः अतस्तानिस्वर्ग्याण्येवेतिभावः मंत्रसिद्धानि मंत्रैःप्रकाशितानि॥ १३॥आत्मानमिति दृढवादीदृढनि[illegible]मित्यर्थः
न्यथात्मानेंद्रइतिएति गुणाभावआर्षः यद्देवतारूपंजानातिअयमहमस्मिसांबशिवइति तथैवेहलोकेशास्त्रैर्वासिद्धिस्तत्तद्देवतातादात्म्यरूपाइष्यते तंयथायथोपासतेतथेतःप्रेत्यभवतीतिश्रुतेः अथागमोयाथी[illegible]
तांदिराहतस्यास्तस्यास्ताद्राव्यमनुभवतीनिस्तिश्च तत्रकतिप्रकारासिद्धिरित्यतआह मासेति माघादिभिर्मासैः शुक्लैरर्धमासैःशिशिरादिभिर्ऋतुभिश्च आदित्यमार्गप्राप्तिरूपाएकासिद्धिःक्रममुक्तिस्थानभूतब्र
[illegible]प्राप्तिफला तथाश्रावणादिभिर्मासैः कृष्णैरर्धमासैःवर्षादिभिर्ऋतुभिः शशिमार्गप्राप्तिरूपाद्वितीयासिद्धिःपुनरावृत्तिस्थानभूतस्वर्गलोकावाप्तिफला तथामार्गद्वयानपेक्षाआध्यात्मिकंमाधिभौतिकंवा
विमुक्तमुपासीनानांदेहांतेतारकब्रह्मावाप्तिरूपातृतीयासद्योमुक्तिफला तथाचश्रुतयः सएतान्ब्रह्मगमयतिनसपुनरावर्ततेइति तथाएतमेवाध्वानंपुनर्निवर्ततइतितथात्रहिजंतोःप्राणेषूत्क्रममाणेषुरुद्रस्तारकंब्रह्म
व्याचष्टेयेनासावमृतीभूत्वामोक्षीभवतीतिचक्रमेणज्ञेयाः ॥ १४ ॥ ईहंतइति तदिदंआदित्यशशितारकात्मकंसिद्धित्रयंकर्मसंज्ञितंकर्मफलत्वेनाभिहितं ईहंतेकामयंतेसर्वभूतानि तस्मात्कर्माधिकारस्थानंगर्ह

कर्माणिवैदिकान्यस्यस्वर्ग्यःपंथास्त्वनुत्तमः ॥ कथंमेसर्वकर्माणिमंत्रसिद्धानिचक्रिरे ॥ १३ ॥ आत्मानंदृढवादीतितथासिद्धिरिहेष्यते ॥ मासार्धमासाऋतव
आदित्यशशितारकं ॥ १४ ॥ ईहंतेसर्वभूतानितदिदंकर्मसंज्ञितं ॥ सिद्धिक्षेत्रमिदंपुण्यमयमेवाश्रमोमहान् ॥ १५ ॥ अथयेकर्मनिंदंतोमनुष्याःकापथंगताः ॥
मूढानामर्थहीनानांतेषामेनस्तुविद्यते ॥ १६ ॥ देववंशान्पितृवंशान्ब्रह्मवंशांश्चशाश्वतान् ॥ संत्यज्यमूढावर्ततेततोयांत्यश्रुतीपथं ॥ १७ ॥ एतद्वोस्तुतपोयुक्तं
ददामीत्यृषिचोदितं ॥ तस्मात्तत्तद्व्यवस्थानंतपस्वितपउच्यते ॥ १८ ॥

स्थ्यमेवसिद्धिक्षेत्रंपुण्यश्चायमाश्रमोमहांश्च॥ १५॥अन्यथादोषमाह अथेति निंदंतःनिंदांकृत्वाकापथंत्वदुक्तंत्यागमार्गंयेगतास्तेषांएनःपापंविद्यते॥ १६॥ आदित्यशशितारकाख्यसिद्धित्रयानादरेदुर्गतिमाह ॥ १० ॥
देवेति वंशइववंशोर्चिरादिपर्वोपेतत्वान्मार्गः देववंशोदेवयानमार्गः तथापितृवंशःपितृयानमार्गः ब्रह्मवंशोब्रह्मावाप्तिमार्गः तत्प्राप्त्युपायबहुत्वात्प्रत्येकंबहुवचनं एषांत्यागेनअश्रुतीपथंक्षुद्रदंदशूकादियोनियां
ति श्रुतीतिदैर्घ्यमार्षं ॥ १७॥ एतत्कर्मवोयुष्माकमस्तु तच्चतपोयुक्तंउपासनायुक्तं उपासनाचात्रद्विविधा अध्यात्मंअधियज्ञंच तत्रयज्ञांगेऽश्वादौविराड्दृष्टिरूपावाअश्वस्यमेधस्यशिरइत्यादिनाविहितांत्या
आध्यात्मविमुक्तोपासनासोविमुक्तउपास्यइत्युपक्रम्यकतमच्चास्यस्थानंभ्रुवोर्घ्राणस्यचयःसंधिरित्यादिनाविहिता एतेनद्विविधाप्युपासनाकर्मसमुच्चितैवकर्तव्येतिदर्शितं किंभूतंएतत्कर्मददामीतिऋषिणामंत्रे
णचोदितं तथाचेंद्रवाक्यंकर्मकांडे देहिमेददामितइति देवतोद्देशेनद्रव्यत्यागरूपंदानंकुरुतुभ्यंचाहंपुत्रपशुवर्गादिकंफलंदास्यामीतिमंत्रार्थः यस्मादेवंतस्मात्तत्तत्तत्रतत्रमार्गेव्यवस्थानंनिष्ठापूर्विकास्थितिस्त
देवतपस्विनांतपउच्यतेनान्यत्कायशोषणादि ॥ १८ ॥

देवेति अंगोपास्तियुक्तंवाकेवलंवाविमुक्तोपास्तियुक्तंवादेववंशादिशब्दोपलक्षितं कर्मगुरोश्चर्यांपरिचर्यांसंविभज्यपरस्पराविरोधेनदिननाडीविभागेननित्यंक्रियमाणंदुष्करंदुःसाध्यमुच्यतेविद्वद्भिः इत्थमेव कर्तव्यमितिभावः ॥ १९ ॥ एतदेवपरकृत्याद्रढयति देवाइति ॥ २० ॥ तपःकर्मैवप्रजानांमूलमतःश्रेष्ठं यतःअनेनच्छांदोग्यदृष्टेनकुटुंबविधिनाकुटुंबेशुचौदेशेस्वाध्यायमधीयानइत्यादिनायस्मिन्गृहस्थकर्मणि सर्वंप्रतिष्ठितं तथाचसूत्रंकृत्स्नभावात्तुगृहिणोपसंहारइति सर्वेषामाश्रमिणांधर्मागृहेएवसंतिनत्वन्यत्रेतिहेतोःछांदोग्येकुटुंबइत्यादिश्रुत्यागृहिणवविद्योपसंहारःकृतइतिसूत्रार्थः ॥ २१ ॥ व्रतंब्रह्मचर्याद्युपेतमध्ययनंमध्यमंचतद्रहितंयज्ञादिचतपःशब्देनोच्यते ॥ २२ ॥ तयोर्द्वितीयंस्तौति दुराधर्षेति ॥ २३ ॥ विघसाशिपदंव्याचष्टे सायमितिसार्धेन ॥ २४ ॥ अनुपस्कृताःनिःसंशयाः ॥ २५ ॥ २६ ॥ ततइति ततस्तृणाः संन्या

देववंशान्ब्रह्मवंशान्पितृवंशांश्चशाश्वतान् ॥ संविभज्यगुरोश्चर्यांतद्वैदुष्करमुच्यते ॥ १९ ॥ देवावैदुष्करंकृत्वाविभूतिंपरमांगताः ॥ तस्माद्गार्हस्थ्यमुद्वोढुंदुष्करंप्रब्रवीमिवः ॥ २० ॥ तपःश्रेष्ठंप्रजानांहिमूलमेतन्नसंशयः ॥ कुटुंबविधिनानेनयस्मिन्सर्वंप्रतिष्ठितं ॥ २१ ॥ एतद्विदुस्तपोविप्राद्वंद्वातीताविमत्सराः ॥ तस्माद्व्रतंमध्यमंतुलोकेपुनतपउच्यते ॥ २२ ॥ दुराधर्षंपदंचैवंगच्छंतिविघसाशिनः ॥ सायंप्रातर्विभज्यान्नंस्वकुटुंबेयथाविधि ॥ २३ ॥ दत्वातिथिभ्योदेवेभ्यःपितृभ्यःस्वजनायच ॥ अवशिष्टानियेश्नंतितानाहुर्विघसाशिनः ॥ २४ ॥ तस्मात्स्वधर्ममास्थायसुव्रताःसत्यवादिनः ॥ लोकस्यगुरवोभूत्वातेभवंत्यनुपस्कृताः ॥ २५ ॥ त्रिदिवंप्राप्यशक्रस्यस्वर्गलोकेविमत्सराः ॥ वसंतिशाश्वतान्वर्षान्जनादुष्करकारिणः ॥ २६ ॥ अर्जुनउवाच ततस्तेतद्वचःश्रुत्वाधर्मार्थसहितंहितं ॥ उत्सृज्यनास्तीतिगतागार्हस्थ्यंसमुपाश्रिताः ॥ २७ ॥ तस्मात्त्वमपिसर्वज्ञधैर्यमालंब्यशाश्वतं ॥ प्रशाधिपृथिवींकृत्स्नांहतामित्रांनरोत्तम ॥ २८ ॥ इति श्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिराजधर्मानुशासनपर्वणिअर्जुनवाक्येऋषिशकुनिसंवादकथनेएकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ वैशंपायनउवाच अर्जुनस्यवचःश्रुत्वा नकुलोवाक्यमब्रवीत् ॥ राजानमभिसंप्रेक्ष्यसर्वधर्मभृतांवरं ॥ १ ॥ अनुरुध्यमहाप्राज्ञोभ्रातुश्चित्तमरिंदम ॥ व्यूढोरस्कोमहाबाहुस्ताम्रास्योमितभाषिता ॥ ॥ २ ॥ नकुलउवाच विशाखयूपेदेवानांसर्वेषामग्नयश्चिताः ॥ तस्माद्विद्धिमहाराजदेवाःकर्मफलेस्थिताः ॥ ३ ॥

सचिकीर्षवः उत्सृज्य नास्तीतिगताः आश्रमांतरेसिद्धिर्नास्तीतितदुत्सृज्यगताइतियोज्यं ॥ २७ ॥ फलितमाह तस्मादिति ॥ २८ ॥ इतिशां०रा०नै०भारतभा०एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ ॥ ६ ॥ एवमर्जुनवाक्यात्कर्मणामवश्यकर्तव्यत्वेसिद्धेत्यागंकर्तृत्वाभिमानंफलाशांचत्यक्त्वातानिकर्तव्यानीतिनकुलवाक्येनप्रतिपादयिष्यन्नारभते अर्जुनस्येत्यादि ॥ १ ॥ ताम्रास्यःदुःखेनविवर्णमुखः ॥ २ ॥ विशाखयूपेश्रेष्ठे विशेषेदेवानांदेवैः अग्नयःअग्निस्थापनार्थानिस्थंडिलानिचिताइष्टकाभिरचिताअग्याधियःदृश्यंते तेनदेवत्वमपिकर्मफलमेवेत्यर्थः कर्मणापितृलोको[illegible]थादेवलोकइतिश्रुतेश्चयनाश्रितविद्यावलात्ब्रह्मलोकंगतायेतेत्रदेवाः तथाऽग्नेःकेवलकर्मणास्वर्लोकंगतायेतेत्रपितरइतिबोध्यं ॥ ३ ॥

अनास्तिकानामास्तिक्यशून्यानामपि पाठांतरेस्पष्टार्थः प्राणदावृष्टिद्वाराअन्नप्रदाः अन्नंहप्राणइतिश्रुतेः विधिंअग्निवाअकामयतेत्यादिअभ्यादिभावस्यकर्मसाध्यत्वज्ञापकं ॥ ४ ॥ वेदवादःअपविद्धस्य क्रोधेस्ताम् ॥ ५ ॥ देवयानेनमार्गेण पृष्ठमुपरिभागंब्रह्मलोकमित्यर्थः अयंगृहाश्रमः सर्वानाश्रमान् अतिअतिक्रांतःतेभ्यःश्रेष्ठइत्यर्थः ॥६॥ तान्ब्राह्मणान्गत्वानिबोधबुध्यस्व अवासृंजन्समार्पयन् ॥७॥ कृतात्माजितचित्तः अहंममाभिमानशून्यइत्यर्थः सत्यागोसात्विकइतिशेषः ॥८॥ सुखादानंगार्हस्थ्यसुखभोगं ऊर्ध्वंवनादौप्रतिष्ठितोनिष्ठावान्सन्यःआत्मत्यागीदेहत्यागीसंतामसोमतः अनधीत्यद्विजोवेदा नंनुत्पाद्यसुतानपि अनिष्ट्वाशक्तितोयज्ञैर्मोक्षमिच्छन्पतत्यधइतिमनूक्त्यनभिज्ञत्वात्तामसोयंत्यागीतिभावः ॥ ९ ॥ परिपतन्भिक्षार्थंपर्यटन् यतोऽपाचकः योगीनिरुद्धसर्ववृत्तिःभिक्षुकइति याज्ञाधर्मा

अनास्तिकानांभूतानांप्राणदाःपितरश्चये ॥ तेपिकर्मैवकुर्वंतिविधिंसंप्रेक्ष्यपार्थिव ॥ ४ ॥ वेदवादापविद्धांस्तुतान्विद्धिभृशनास्तिकान् ॥ नहिवेदोक्तमुत्सृज्य विप्रःसर्वेषुकर्मसु ॥ ५ ॥ देवयानेननाकस्यपृष्ठमाप्नोतिभारत ॥ अत्याश्रमानयंसर्वानित्याहुर्वेदनिश्चयाः ॥ ६ ॥ ब्राह्मणाःश्रुतिसंपन्नास्तान्निबोधनराधिप ॥ वित्तानिधर्मलब्धानिक्रतुमुख्येष्ववासृजन् ॥ ७ ॥ कृतात्मासमहाराजसवैत्यागीस्मृतोनरः ॥ ८ ॥ अनवेक्ष्यसुखादानंतथैवोर्ध्वंप्रतिष्ठितः ॥ आत्मत्यागीमहारा जसत्यागीतामसोमतः ॥ ९ ॥ अनिकेतःपरिपतन्वृक्षमूलाश्रयोमुनिः ॥ अपाचकःसदायोगीसत्यागीपार्थभिक्षुकः ॥ १० ॥ क्रोधहर्षावनादृत्यपैशुन्यंचविशेष तः ॥ विप्रोवेदानधीतेयःसत्यागीपार्थउच्यते ॥ ११ ॥ आश्रमांस्तुलयासर्वान्धृतानाहुर्मनीषिणः ॥ एकतश्चत्रयोराजन्गृहस्थाश्रमएकतः ॥ १२ ॥ समीक्ष्यतुल. यापार्थकामंस्वर्गंचभारत ॥ अयंपंथामहर्षीणामियंलोकविदांगतिः ॥ १३ ॥ इतियःकुरुतेभावंसत्यागीभरतर्षभ ॥ नयःपरित्यज्यगृहान्वनमेतिविमूढवत् ॥ १४ ॥ यदाकामान्समीक्षेतधर्मवैतंसिकोनरः ॥ अथैनंमृत्युपाशेनकंठेबध्नातिमृत्युराट् ॥ १५ ॥ अभिमानकृतंकर्मनैतत्फलवदुच्यते ॥ त्यागयुक्तंमहाराजसर्व मेवमहाफलं ॥ १६ ॥ शमोदमस्तथाधैर्यंसत्यंशौचमथार्जवं ॥ यज्ञोधृतिश्चधर्मश्चनित्यमार्षोविधिःस्मृतः ॥ १७ ॥

ब्राह्मणःस्मृतः सोयंब्राह्मणकल्पोधर्मःशुभोपिप्रजापरिपालनक्लेशाद्भैक्षक्षत्रियेणआश्रितइतिराजसत्वाद्दोषमूल तथाचश्रुतिः यदावैक्षत्रियायपापंभवतिब्राह्मणकल्पोस्यप्रजायामाजायतेइतिमाभूवंयाचकोभि क्षुकः ॥ १० ॥ संन्यस्येत्सर्वकर्माणिवेदंतुनपरित्यजेत् नियतोवेदमभ्यस्यन्पुत्रैश्वर्येसुखंवसेदितिमनूक्तंवेदन्यासमकृत्वाभ्रातृराज्येनिवत्स्यामीत्याशंक्याह क्रोधेति विप्रइत्यनेनायमपिधर्मोब्राह्मणस्यैवविहितोमे धिकारादितिदर्शितं तेनायंत्यागोराजसएवपूर्ववदितिसिद्धं ॥ ११ ॥ १२ समीक्ष्येति आश्रमांतरेस्वर्गएवास्तिनकामः गार्हस्थ्येतूभयमस्तीतिअयमेवमार्गोगतिश्चेत्यर्थः ॥ १३ ॥ इतीति आवश्यकमेवेदंममे तिभावंकृत्वायःसंगफलेप्सारहितःकरोतिसत्यागीनान्यइत्यर्थः ॥ १४ ॥ वनेपिकामस्मरणंचेत्पतत्येवेत्याह यदेति धर्मवैतंसिकोधर्मध्वजी ॥ १५ ॥ अभिमानःकर्ताहमित्येवंरूपस्तेनकृतंकर्मफलवन्नगति प्रदंन त्यागयुक्तंअभिमानत्यागोपेतं ॥ १६ ॥ आर्षःऋषीणांहितः ॥ १७ ॥

अत्रगार्हस्थ्ये ॥ १८ ॥ इहविधौ प्रस्तुतस्य निष्ठावतः ॥१९॥२०॥२१॥ तच्चकर्मगृहस्थाश्रमिणोविरोधकंनिगडवद्विशेषेणरोधकं॥२२॥एतत्त्यागेदोषमाह तदिति ॥२३॥अपरेयोगिनः महायज्ञानितिबहुव
चनंवितर्कविचाराद्यवांतरयोगभेदापेक्षं २४ ॥ २५॥ त्रिष्वपियज्ञेष्वांद्यातीतकालः उपस्थितंमध्यमंमुह्लंष्यांत्यस्यवार्तांकुर्वतस्तेनास्तिक्यंस्पष्टमित्याह सइति ॥ २६॥ पूर्वंवेदसंन्यासेपितवाधिकारोनास्तीत्यु

पितृदेवातिथिकृतेसंमारंभोत्रशस्यते ॥ अत्रैवहिमहाराजत्रिवर्गःकेवलंफलं ॥ १८ ॥ एतस्मिन्वर्तमानस्य विधावप्रतिषेधिते ॥ त्यागिनःप्रस्तुतस्येहनोच्छि
त्तिर्विद्यतेक्वचित् ॥ १९ ॥असृजद्धिप्रजाराजन्प्रजापतिरकल्मषः ॥मांयक्ष्यंतीतिधर्मात्मायज्ञैर्विविधदक्षिणैः॥ २० ॥वीरुधश्चैववृक्षांश्चयज्ञार्थंवैतथौषधीः॥पशूं
श्चैवतथामेध्यांन्यज्ञार्थानिहवींषिच ॥ २१ ॥ गृहस्थाश्रमिणस्तच्चयज्ञकर्मविरोधकं ॥ तस्माद्गार्हस्थ्यमेवेहदुष्करंदुर्लभंतथा ॥ २२ ॥ तत्संप्राप्यगृहस्थायेपशु
धान्यधनान्विताः॥ नयजंतेमहाराजशाश्वततेषुकिल्बिषं॥ २३॥स्वाध्याययज्ञाऋषयोज्ञानयज्ञास्तथापरे॥ अथापरेमहायज्ञान्मनस्येववितन्वते॥ २४॥एवंम
नःसमाधानंमार्गमातिष्ठतोनृप॥ द्विजातेर्ब्रह्मभूतस्यस्पृहयंतिदिवौकसः॥ २५॥ सरत्नानिविचित्राणिसंहृतानिततस्ततः॥ मखेष्वनभिसंत्यज्यनास्तिक्यमभि
जल्पसि ॥ २६ ॥ कुटुंबमास्थितेत्यागंनपश्यामिनराधिप ॥ राजसूयाश्वमेधेषुसर्वमेधेषुवापुनः ॥ २७॥ येचान्येक्रतवस्तातब्राह्मणैरभिपूजिताः ॥ तैर्यजस्वम
हीपालशक्रोदेवपतिर्यथा ॥ २८ ॥ राज्ञःप्रमाददोषेणदस्युभिःपरिमुष्यतां ॥ अशरण्यःप्रजानांयःसराजाकलिरुच्यते ॥ २९ ॥ अश्वान्गाश्चैवदासीश्चकरेणू
श्चस्वलंकृताः ॥ ग्रामान्जनपदांश्चैवक्षेत्राणिचगृहाणिच ॥ ३० ॥ अप्रदायद्विजातिभ्योमात्सर्याविष्टचेतसः ॥ वयंतेराजकलयोभविष्यामविशांपते ॥ ३१ ॥
अदातारोशरण्याश्चराजकिल्बिषभागिनः ॥ दोषाणामेवभोक्तारोनसुखानांकदाचन ॥ ३२ ॥ अनिष्ट्वाचमहायज्ञैरकृत्वाचपितृस्वधां ॥ तीर्थेष्वनभिसंप्लुत्य
प्रव्रजिष्यसिचेत्प्रभो ॥ ३३ ॥ छिन्नाभ्रमिवगंतासिविलयंमारुतेरितं ॥ लोकयोरुभयोर्भ्रष्टोह्यंतरालेव्यवस्थितः ॥ ३४ ॥ अंतर्बहिश्चयत्किंचिन्मनोव्यासं
गकारकं ॥ परित्यज्यभवेत्यागीनहित्वाप्रतितिष्ठति ॥ ३५ ॥ एतस्मिन्वर्तमानस्यविधावप्रतिषेधिते ॥ ब्राह्मणस्यमहाराजनोच्छित्तिर्विद्यतेक्वचित् ॥ ३६ ॥

क्तं इदानींवेदसंन्यासएवनसंभवतीत्यर्थेनाह कुटुंबमिति कुत्रतर्हित्यागंपश्यसीत्यतआह राजसूयेति ॥ २७ ॥ फलितमाह येचेति ॥ २८ ॥प्रमादोराज्याकरणं परिमुष्यतांलुप्यमानानां ॥ २९ ॥ ३० ॥
मात्सर्यंबंधुद्रोहः दानाभावेनकलिस्वरूपाएववयंजाताइत्यर्थः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ अंतरालेपिशाचयोनौ ॥ ३४ ॥ अंतर्व्यासंगःअहंज्ञातादाताकर्ताहर्ताइत्यादिरात्मपूजा बहिर्व्यासंगःपुत्रपश्वादिपूजा
तयोःकारकंमूलंअहंकारममकारौत्यक्त्वैवत्यागीभवेन्नतुयोगृहंहित्वाप्रतितिष्ठतिसइत्यर्थः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

॥ ३७ ॥ ३८ ॥ इतिशांतिप० रा० नै० भारभा० द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ ॥१॥ नबाह्यमिति अहंकारममकारौत्यक्तव्यावित्युक्तं तत्राद्यत्यागेसर्वव्यवहारोच्छेदः स्यादितिममकारएवत्यांज्यइत्येतद र्थमध्यायोऽरभ्यते तत्रद्रव्यंममकारास्पदंद्विविधंबाह्यंव्यावहारिकं शारीरंशरीरेभवंमनःकल्पितंच यथोक्तं घटौमृन्मयधीमयाविति तथाचश्रुतिर्विदुषोविदेहकैवल्यकालेबाह्यद्रव्यस्यस्वकारणेलयंदर्शयति गताःकलाःपचंदशप्रतिष्ठाइति कलाःप्राणमनःप्रभृतयःप्रतिष्ठाःउपादानकारणानिप्रतिगताः तथाइमाःषोडसकलाःपुरुषायणाःपुरुषंप्राप्यास्तंयंतीतिमनःकल्पितानांकलानांपुरुषेलयंदर्शयति अतःशारीरमेव द्रव्यंबंधनमूलंनबाह्यमिति बाह्यत्यागोव्यर्थः शारीरद्रव्यत्यागेपिमनश्चांचल्यात्पुनरुपादाने सिद्धिर्नभवतीतिनवेत्यनेनउक्तं तेनदृढत्यागएवसिद्धिकृदित्युक्तं अक्षरयोजनास्पष्टा ॥ १॥२॥३॥ ममेतिस्वीकारः

निहत्यशत्रूंस्तरसासमृद्धान्शक्रोयथादैत्यबलानिसंख्ये ॥ कःपार्थशोचेन्निरतःस्वधर्मेपूर्वैःस्मृतेपार्थिवशिष्टजुष्टे ॥ ३७ ॥ क्षात्रेणधर्मेणपराक्रमेणजित्वा महींमंत्रविद्भ्यःप्रदाय ॥ नाकस्यपृष्ठेसिनरेंद्रगंतानशोचितव्यंभवताद्यपार्थ ॥ ३८ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिराजधर्मानुशासनपर्वणिनकुलवाक्ये द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ ॥१॥ ॥१॥ ॥१॥ सहदेवउवाच नबाह्यंद्रव्यमुत्सृज्यसिद्धिर्भवतिभारत ॥ शारीरंद्रव्यमुत्सृज्यसिद्धिर्भव तिवानवा ॥ १ ॥ बाह्यद्रव्यविमुक्तस्यशारीरेष्वनुगृध्यतः ॥ योधर्मोयत्सुखंवास्याद्द्विषतांतत्तथास्तुनः ॥ २ ॥ शारीरंद्रव्यमुत्सृज्यपृथिवीमनुशासतः ॥ योधर्मो यत्सुखंवास्यात्सुहृदांतत्तथास्तुनः ॥ ३ ॥ द्व्यक्षरस्तुभवेन्मृत्युस्त्र्यक्षरंब्रह्मशाश्वतं ॥ ममेतिचभवेन्मृत्युर्नममेतिचशाश्वतं ॥ ४ ॥ ब्रह्ममृत्यूततोराजन्नात्मन्येवस माश्रितौ ॥ अदृश्यमानौभूतानियोधयेतामसंशयं ॥ ५ ॥ अविनाशोस्यसत्वस्यनियतोयदिभारत ॥ हत्वाशरीरंभूतानांनहिंसाप्रतिपत्स्यते ॥ ६ ॥ अथापिच्स होत्पत्तिःसत्वस्यप्रलयस्तथा ॥ नष्टेशरीरेनष्टंस्याद्वृथाचस्यात्क्रियापथः ॥ ७ ॥ तस्मादेकांतमुत्सृज्यपूर्वैःपूर्वतरैश्चयः ॥ पंथानिषेवितःसद्भिःसनिषेव्योविजा नता ॥ ८ ॥ लब्ध्वापिपृथिवींकृत्स्नांसहस्थावरजंगमां ॥ नभुंक्तेयोनृपःसम्यङ्निष्फलंतस्यजीवितं ॥ ९ ॥ अथवावसतोराजन्वनेवन्येनजीवतः ॥ द्रव्येषुय स्यममताद्वृत्योरास्येसवर्तते ॥ १० ॥

नममेतिपरित्यागश्चएतौमृत्युशाश्वतौसंसारमोक्षयोर्मूलेइत्यर्थः ॥ ४ ॥ आत्मनिबुद्धौ भूतानिशास्त्रकर्तॄन् तथाचकेचित्कर्तात्मानित्यइतिकेचिदनित्यइति ॥ ५ ॥ तत्राद्येदोषाभावमाह अविनाशइ ति ॥ ६ ॥ सत्वस्यकर्तृत्वधर्मवत्याबुद्धेः ॥ ७ ॥ द्वितीयेकृतहानादिदोषइत्याह तस्मादिति यस्मात्कर्तुरनाशेमोक्षाभावोनाशेदेहात्मवादप्रसंगस्तस्मादेकांतंअन्यतरंनिश्चयंत्यक्त्वाप्राचांपंथास्तन्मिथ्यात्वपक्ष एवादर्तव्यः तेनकल्पितस्यशारीरद्रव्यस्यत्यागस्यैवत्यागेयुज्यनइत्याशयेनवाह तस्मादिति ॥ ८ ॥ निष्फलंबाह्यद्रव्यत्यागंकृत्वांतरद्रव्यत्यागमकुर्वन्मूढएवेत्याहद्वाभ्यां लब्ध्वापीति ॥ ९ ॥ १० ॥

तर्हुभयद्रव्यत्यागःश्रेयानित्याशंक्याह बाह्येति भूतानांबाह्यमाभ्यंतरंचयद्द्रव्यंतत्सर्वंस्वभावंस्वस्यप्रत्यगात्मनःभावंसत्तांपश्य जानीहि तदात्मव्यतिरिक्तंनास्तीत्यर्थः तथाचश्रुतिः आत्मैवेदंसर्वमिति येतुपुमांसस्त
दात्मरूपंभूतंनित्यसिद्धंपश्यंति वृत्तमितिपाठेपिसएवार्थः तेमहतोभयात्उभयद्रव्यसंगजात्संसारान्मुच्यंतेकल्पितस्यमरीचिकोदकस्येवमनस्येवत्यागःकर्तव्योनस्वरूपतस्तस्य नित्यनिवृत्तत्वादितिभावः

बाह्यांतरंचभूतानांस्वभावंपश्यभारत ॥येतुपश्यंतितद्भूतंमुच्यंतेतेमहाभयात् ॥ ११ ॥ भवान्पिताभवान्माताभवान्भ्राताभवान्गुरुः॥दुःखप्रलापानार्तस्य
तन्मेत्वंक्षंतुमर्हसि॥१२॥ तथ्यंवायदिवाऽतथ्यंयन्मयैतत्प्रभाषितं ॥ तद्विद्धिपृथिवीपालभक्त्याभरतसत्तम ॥ १३॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिराजध०
सहदेववाक्येत्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३॥ ॥७॥ वैशंपायनउवाच अव्याहरतिकौंतेयेधर्मराजेयुधिष्ठिरे॥ भ्रातॄणांब्रुवतांतांस्तान्विविधान्वेदनिश्चया
न्॥ १ ॥महाभिजनसंपन्नाश्रीमत्यायतलोचना ॥ अभ्यभाषतराजेंद्रद्रौपदीयोषितांवरा ॥ २ ॥आसीनमृषभंराज्ञांभ्रातृभिःपरिवारितं ॥ सिंहशार्दूलसदृशै
र्वारणैरिवयूथपं ॥ ३ ॥अभिमानवतीनित्यंविशेषेणयुधिष्ठिरे॥ लालितासततंराज्ञाधर्मज्ञाधर्मदर्शिनी ॥ ४ ॥ आमंत्र्यविपुलश्रोणीसाम्नापरमवल्गुना॥ भ
र्तारमभिसंप्रेक्ष्यततोवचनमब्रवीत्॥५॥ द्रौपद्युवाच इमेतेभ्रातरःपार्थशुष्यंतेस्तोककाइव ॥ वावाश्यमानास्तिष्ठंतिनचैनानभिनंदसे॥ ६ ॥ नंदयैता
न्महाराजमत्तानिवमहाद्विपान्॥उपपन्नेनवाक्येनसततंदुःखभागिनः॥ ७॥ कथंद्वैतवनेराजन्पूर्वमुक्त्वातथावचः॥भ्रातॄनेतान्स्मसहितान्शीतवाततापर्दि
तान्॥ ८॥ वयंदुर्योधनंहत्वामृधेभोक्ष्याममेदिनीं॥ संपूर्णांसर्वकामानामाहवेविजयैषिणः॥ ९॥ विरथांश्चरथान्कृत्वानिहत्यचमहागजान्॥ संस्तीर्यचरथै
र्भूमिंससादिभिररिंदमाः॥ १० ॥ यजतांविविधैर्यज्ञैःसमृद्धैराप्तदक्षिणैः॥ वनवासकृतंदुःखंभविष्यतिसुखायवः ॥ ११ ॥ इत्येतानेवमुक्त्वात्वंस्वयंधर्मभृतां
वर॥ कथमद्यपुनर्वीरविनिहंसिमनांसिनः॥ १२॥ नक्लीबोवसुधांभुंक्तेनक्लीबोधनमश्नुते॥ नक्लीबस्यगृहेपुत्रामत्स्याःपंकइवासते॥ १३॥ नादंडःक्षत्रियो
भातिनादंडोभूमिमश्नुते ॥ नादंडस्यप्रजाराज्ञःसुखंविंदंतिभारत ॥ १४॥ मित्रतासर्वभूतेषुदानमध्ययनंतपः ॥ ब्राह्मणस्यैवधर्मःस्याद्नराज्ञोराजसत्तम॥
॥ १५॥असतांप्रतिषेधश्चसतांचपरिपालनं॥ एषराज्ञांपरोधर्मःसमरेचापलायनं ॥ १६॥

॥११॥१२॥ भक्त्यैवभाषितंनतुज्ञानगर्वेण ॥१३॥
इतिशांतिपं०रा०नै०भारतभा० त्रयोदशोऽध्यायः ॥१३॥. ॥७॥ अव्याहरति वक्तव्याभावान्नतुक्रोधान्मौर्ख्याद्वा ॥१॥२॥३॥४॥ साम्नासांत्ववादेन वल्गुनारमणीयेन ॥५ ॥ स्तोककाश्चातकाः
वावाश्यमानाःपुनःपुनःक्रंदंतः ॥६॥ उपपन्नेनयुक्तियुक्तेन ॥७॥८॥ सर्वकामानांसर्वैरर्थैः ॥९॥१०॥११॥१२॥ क्लीबःअधीरः ॥१३॥१४॥१५॥प्रतिषेधोदंडःराज्यान्निर्वासनंवा ॥१६॥

दानंआदानंचते ॥१७॥ संकोचेनयाञ्चया ॥१८॥ त्रिभिरंगैः तिसृभिःशक्तिभिः ताश्चप्रभुशक्तिर्मंत्रशक्तिरुत्साहशक्तिस्ताभिरनुत्तमंश्रेष्ठं॥१९॥२०॥२१॥ अधरेणपश्चिमतः ॥२२॥ क्रौंचद्वीपादिर्वशीकर

यस्मिन्क्षमाचक्रोधश्चदानादानेभयाभये ॥ निग्रहानुग्रहौचोभौसवैधर्मविदुच्यते ॥१७॥ नश्रुतेननदानेननसांत्वेननचेज्यया ॥त्वयेयंपृथिवीलब्धानसंको
चेनचाप्युत॥ १८॥ यत्तद्बलममित्राणांतथावीर्यसमुद्यतं ॥ हस्त्यश्वरथसंपन्नंत्रिभिरंगैरनुत्तमं ॥१९॥ रक्षितंद्रोणकर्णाभ्यामश्वत्थाम्नाकृपेणच ॥ तत्त्वयानि
हतंवीरतस्माद्भुंक्ष्ववसुंधरां ॥ २० ॥ जंबूद्वीपोमहाराजनानाजनपदैर्युतः॥ त्वयापुरुषशार्दूलदंडेनमृदितःप्रभो ॥ २१ ॥ जंबूद्वीपेनसदृशःक्रौंचद्वीपोनराधिप॥
अधरेणमहामेरोर्दंडेनमृदितस्त्वया ॥ २२ ॥ क्रौंचद्वीपेनसदृशःशाकद्वीपोनराधिप ॥ पूर्वेणतुमहामेरोर्दंडेनमृदितस्त्वया ॥ २३ ॥ उत्तरेणमहामेरोःशाकद्वीपे
नसंमितः ॥ भद्राश्वःपुरुषव्याघ्रदंडेनमृदितस्त्वया ॥ २४ ॥ द्वीपाश्चसांतरद्वीपानानाजनपदाश्रयाः ॥ विगाह्यसागरंवीरदंडेनमृदितास्त्वया ॥ २५ ॥ एतान्य
प्रतिमेयानिकृत्वाकर्माणिभारत ॥ नप्रीयसेमहाराजपूज्यमानोद्विजातिभिः ॥२६॥ सत्वंभ्रातॄनिमान्दृष्ट्वाप्रतिनंदस्वभारत॥ ऋषभानिवसंमत्तान्गजेंद्रानू
र्जितानिव॥ २७॥ अमरप्रतिमाःसर्वेशत्रुसाहाःपरंतपा॥ एकोपिहिसुखायैषांममस्यादितिममतिः॥२८॥ किंपुनःपुरुषव्याघ्रपतयोमेनरर्षभाः॥ समस्तानीं
द्रियाणीवशरीरस्यविचेष्टने॥२९॥ अनृतंनाब्रवीच्छ्वश्रूःसर्वज्ञासर्वदर्शिनी॥ युधिष्ठिरस्त्वांपांचालिसुखेधास्यत्यनुत्तमे॥३०॥ हत्वाराजसहस्राणिबहून्याशु
पराक्रमः॥ तद्व्यर्थंसंप्रपश्यामिमोहात्तवजनाधिप॥३१॥ येषामुन्मत्तकोज्येष्ठःसर्वेतेप्यनुसारिणः॥ तवोन्मादान्महाराजसोन्मादाःसर्वपांडवाः ॥ ३२ ॥ यदि
हिस्युरनुन्मत्ताभ्रातरस्तेनराधिप ॥ बध्वात्वांनास्तिकैःसार्धंप्रशासेयुर्वसुंधरां ॥ ३३ ॥ कुरुतेमूढएवंहियःश्रेयोनाधिगच्छति ॥ धूपैरंजनयोगैश्चनस्यकर्मभिरे
वच ॥ ३४ ॥ भेषजैःसचिकित्स्यःस्याद्यउन्मार्गेणगच्छति ॥ साहंसर्वाधमालोकेस्त्रीणांभरतसत्तम ॥३५॥ तथाविनिकृतापुत्रैर्याहमिच्छामिजीवितुं॥ एतेषां
यतमानानांनमेऽद्यवचनंमृषा॥३६॥ त्वंतुसर्वांमहीं त्यक्त्वाकुरुषेस्वयमापदं॥ यथास्तांसंमतौराज्ञांपृथिव्यांराजसत्तम ॥३७॥ मांधाताचांबरीषश्चतथाराजन्
विराजसे॥ प्रशाधिपृथिवींदेवींप्रजाधर्मेणपालयन्॥ ३८ ॥ सपर्वतवनद्वीपांमाराजन्विमनाभव ॥ यजस्वविविधैर्यज्ञैर्युध्यस्वारीन्प्रयच्छच ॥ धनानिभोगा
न्वासांसिद्विजातिभ्योनृपोत्तम ॥ ३९ ॥ इति॰शां॰रा॰द्रौपदीवाक्येचतुर्दशोऽध्यायः ॥१४॥ ॥ णंसिद्धद्वाराराजसूये ॥२३॥२४॥२५॥२६॥२७॥२८॥२९॥३०॥३१॥
॥३२॥३३नस्यकर्मनासाद्वाराभेषजग्रहणं नष्टेतिपाठेनष्टाःप्रेताःतद्बाधानिवृत्त्यर्थैःरक्षाबंधनादिभिःकर्मभिः॥३४॥३५॥एतेषांएताननादृत्य॥३६॥३७॥३८॥३९॥इ॰शां॰रा॰नै॰भा॰चतुर्दशोऽध्यायः १४

याज्ञसेन्यावचइति॥ १॥ नादंडःक्षत्रियोभातीतिद्रौपद्युक्तिमुपबृंहयति दंडइति ॥२॥३॥ उपाधत्स्वदंडमितिशेषः लौकिकंभावंलोकव्यवहारंपश्यस्वपश्य यद्वाशोभनश्वासावलौकिकश्चतंभावंशास्त्रैकगम्यमा नंदात्मानमंतर्दृष्ट्यापश्यबहिश्चदंडमुपाधत्स्व तेनसहदेवोक्तोऽर्थःप्रदर्शितोभवति ॥ ४ ॥ ५ ॥ सांसिद्धिकेपशुवत्दंडार्हस्वभावे ॥ ६ ॥ ७ ॥ दंडशब्दार्थमाह यस्मादिति दमयतिताडनादिना दंडयतिवित्त

वैशंपायनउवाच याज्ञसेन्यावचःश्रुत्वापुनरेवार्जुनोब्रवीत् ॥ अनुमान्यमहाबाहुंज्येष्ठंभ्रातरमच्युतं ॥ १ ॥ अर्जुनउवाच दंडःशास्तिप्रजाःसर्वादं डएवाभिरक्षति ॥ दंडःसुप्तेषुजागर्तिदंडंधर्मंविदुर्बुधाः ॥ २ ॥ दंडःसंरक्षतेधर्मंतथैवार्थंजनाधिप ॥ कामंसंरक्षतेदंडस्त्रिवर्गोदंडउच्यते ॥ ३ ॥ दंडेनरक्ष्यतेधान्यं धनंदंडेनरक्ष्यते ॥ एवंविद्वन्नुपाधत्स्वभावंपश्यस्वलौकिकं ॥ ४ ॥ राजदंडभयादेकेपापाःपापंनकुर्वते ॥ यमदंडभयादेकेपरलोकभयादपि ॥५ ॥ परस्परभयादे केपापाःपापंनकुर्वते ॥ एवंसांसिद्धिकेलोकेसर्वंदंडेप्रतिष्ठितं ॥ ६ ॥ दंडस्यैवभयादेकेनखादंतिपरस्परं ॥ अंधेतमसिमज्जेयुर्यदिदंडोनपालयेत् ॥ ७॥ यस्माद् दांतान्दमयत्यशिष्टान्दंडयत्यपि ॥ दमनाद्दंडनाच्चैवतस्माद्दंडंविदुर्बुधाः ॥ ८ ॥ वाचादंडोब्राह्मणानांक्षत्रियाणांभुजार्पणं ॥ दानदंडाःस्मृतावैश्यानिर्दंडःशू द्रउच्यते ॥ ९ ॥ असंमोहायमर्त्यानामर्थसंरक्षणायच ॥ मर्यादास्थापितालोकेदंडसंज्ञाविशांपते ॥ १० ॥ यत्रश्यामोलोहिताक्षोदंडश्चरतिसूद्यतः ॥ प्रजास्त त्रनमुह्यंतेनेताचेत्साधुपश्यति ॥ ११ ॥ ब्रह्मचारीगृहस्थश्चवानप्रस्थश्चभिक्षुकः ॥ दंडस्यैवभयादेतेमनुष्यावर्त्मनिस्थिताः ॥ १२ ॥ नाभीतोयजतेराजन्नाभी तोदातुमिच्छति ॥ नाभीतःपुरुषःकश्चित्समयेस्थातुमिच्छति ॥ १३ ॥ नाच्छित्वापरमर्माणिनाकृत्वाकर्मदुष्करं ॥ नाहत्वामत्स्यघातीवप्राप्नोतिमहतींश्रियं ॥ ॥ १४ ॥ नाघ्नतःकीर्तिरस्तीहनवित्तंनपुनःप्रजाः ॥ इंद्रोवृत्रवधेनैवमहेंद्रःसमपद्यत ॥ १५ ॥ यएवदेवाहंतारस्तांल्लोकोर्चयतेभृशं ॥ हंतारुद्रस्तथास्कंदःशक्रोग्नि र्वरुणोयमः ॥ १६ ॥ हंताकालस्तथावायुर्मृत्युर्वैश्रवणोरविः ॥ वसवोमरुतःसाध्याविश्वेदेवाश्चभारत ॥ १७॥ एतान्देवान्नमस्यंतिप्रतापप्रणताजनाः ॥ नब्र ह्माणंनधातारंनपूषाणंकथंचन ॥ १८ ॥ मध्यस्थान्सर्वभूतेषुदांतान्शमपरायणान् ॥ जयंतेमानवाःकेचित्प्रशांताःसर्वकर्मसु ॥ १९ ॥ नहिपश्यामिजीवंतं लोकेकंचिदहिंसया ॥ सत्वैःसत्वाहिजीवंतिदुर्बलैर्बलवत्तराः ॥ २० ॥

मपहरति ॥ ८ ॥ भुज्यतइतिभुजंभक्तंतन्मात्रार्पणंवेतनप्रदानमित्यर्थः दानंराज्ञे द्रव्यार्पणं निर्दंडःदास्यमेवकारयेन्नत्वस्यदंडोस्ति शूद्रंतुकारयेद्दास्यंमितिमनूक्तेः एतच्चाल्पापराधेज्ञेयं॥ ९ ॥ १० ॥ श्यामःदृढाभिघातेनदंड्यस्यांध्यजनकत्वात् लोहिताक्षोदंडयितुःक्रोधातिशयात् सूद्यतः सुतरामुद्यतः साधुयथापराधं ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ महतींइंद्रलोकादिं मत्स्यघातीवेत्यनपकारिणामपिवधःकार्यइत्यत्रदृष्टांतः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

व्यालमृगश्चित्रव्याघ्रः ॥ २१ ॥ २२ ॥ यथास्रष्टः शौर्यंतेजोधृतिर्दाक्ष्यमित्यायुक्तश्च भावः क्षत्रियः स्रष्टोसि धात्रा ॥ २३ ॥ विनीतौ अपनीतौ क्रोधहर्षौ यैस्ते मंदाः क्षत्रियाः ॥ २४ ॥ २५ ॥ स्कंधपर्ययः देहस्यविपर्ययः ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ ततोदंडयुक्तानीति दंडनीतिस्तस्यांप्रणीतायांप्रवर्तितायां ॥ २९ ॥ अभक्ष्यन् भक्षयेयुः ॥ ३० ॥ संतर्जिताःफूत्कारेण ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ भोगायपालनाय मर्या

नकुलोमूषिकानत्तिविडालोनकुलंतथा ॥ विडालमत्तिश्वाराजन्श्वानंव्यालमृगस्तथा ॥ २१ ॥ तानत्तिपुरुषःसर्वान्पश्यकालोयथागतः ॥ प्राणस्यान्नमिदं सर्वंजंगमंस्थावरंचयत् ॥ २२ ॥ विधानंदैवविहितंतत्रविद्वान्नमुह्यति ॥ यथास्रष्टोसिराजेंद्रतथाभवितुमर्हसि ॥ २३ ॥ विनीतक्रोधहर्षाहिमंदावनमुपाश्रिताः ॥ विनावधंनकुर्वंतितापसाःप्राणयापनं ॥ २४ ॥ उदकेबहवःप्राणाःपृथिव्यांचफलेपुच ॥ नचकश्चिन्नतान्हंतिकिमन्यत्प्राणयापनात् ॥ २५ ॥ सूक्ष्मयोनीनिभूतानितर्कगम्यानिकानिचित् ॥ पक्ष्मणोपिनिपातेनयेषांस्यात्स्कंधपर्ययः ॥ २६ ॥ ग्रामान्निष्क्रम्यमुनयोविगतक्रोधमत्सराः ॥ वनेकुटुंबधर्माणोदृश्यंते परिमोहिताः ॥ २७ ॥ भूमिंभित्त्वौषधीश्छित्त्वावृक्षादीनंडजान्पशून् ॥ मनुष्यास्तन्वतेयज्ञांस्तेस्वर्गंप्राप्नुवंतिच ॥ २८ ॥ दंडनीत्यांप्रणीतायांसर्वेसिद्ध्यंत्युपक्रमाः ॥ कौंतेयसर्वभूतानांतत्रमेनास्तिसंशयः ॥ २९ ॥ दंडश्चेन्नभवेल्लोकेविनश्येयुरिमाःप्रजाः ॥ जलेमत्स्यानिवाभक्ष्यन्दुर्बलान्बलवत्तराः ॥ ३० ॥ सत्यंचेदंब्रह्मणापूर्वमुक्तंदंडःप्रजारक्षतिसाधुनीतः ॥ पश्याग्नयश्चप्रतिशाम्यभीताःसंतर्जितादंडभयाज्ज्वलंति ॥ ३१ ॥ अंधंतमइवेदंस्यान्नप्राज्ञायतकिंचन ॥ दंडश्चेन्नभवेल्लोकेविभजन्साध्वसाधुनी ॥ ३२ ॥ येपिसंभिन्नमर्यादानास्तिकावेदनिंदकाः ॥ तेपिभोगायकल्पंतेदंडेनाशुनिपीडिताः ॥ ३३ ॥ सर्वोदंडजितोलोकोदुर्लभोहिशुचिर्जनः ॥ दंडस्यहिभयाद्भीतोभोगायैवप्रवर्तते ॥ ३४ ॥ चातुर्वर्ण्यप्रमोदायसुनीतिनयनायच ॥ दंडोविधात्राविहितोधर्मार्थौभुविरक्षितुं ॥ ३५ ॥ यदिदंडान्नबिभ्येयुर्वयांसिश्वापदानिच ॥ अद्युःपशून्मनुष्यांश्चयज्ञार्थानिहवींषिच ॥ ३६ ॥ नब्रह्मचार्यधीयीतकल्याणींनदुहेतगां ॥ नकन्योद्वहनंगच्छेद्यदिदंडोनपालयेत् ॥ ३७ ॥ विष्वग्लोपःप्रवर्तेतभिद्येरन्सर्वसेतवः ॥ ममत्वंनप्रजानीयुर्यदिदंडोनपालयेत् ॥ ३८ ॥ नसंवत्सरसत्राणितिष्ठेयुरकुतोभयाः ॥ विधिवद्दक्षिणावंतियदिदंडोनपालयेत् ॥ ३९ ॥ चरेयुर्नाश्रमंधर्मंयथोक्तंविधिमाश्रिताः ॥ नविद्यांप्राप्नुयात्कश्चिद्यदिदंडोनपालयेत् ॥ ४० ॥

दायाइतिशेषः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ सुनीतिनयनायविनयप्रापणाय ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ कल्याणींअपत्यवतींनदुहेतलोकः उद्वहनंनगच्छेत् किंतुव्यभिचरेदेव ॥ ३७ ॥ विष्वग्लोपःसर्वोच्छेदः सेतवोमर्यादाः ममत्वंपरिच्छिन्नंनजानीयुः सर्वःसर्वत्रममत्वंकुर्यादित्यर्थः ॥ ३८ ॥ तिष्ठेयुरनुतिष्ठेयुः ॥ ३९ ॥ आश्रिताआश्रमिणः ॥ ४० ॥

॥४१॥४२॥४३॥४४॥४५॥४६॥४७॥४८॥ गोष्ठप्रविष्टव्याघ्रादेरहिंसागवामेवहिंसाभवति अतएतयोर्मध्येधर्मस्यपरिग्रहआर्तत्राणंश्रेयान् ॥४९॥५०॥ मस्तकंभिंदंतिशृंगवद्भिर्माभूदिति नस्तकानिति पाठेनासिकाः ॥५१॥ जर्जरीकृतेदंडेन तदभावेभारवहनादिकार्यंनस्यादतःपुराणमेवधर्ममाचर नत्वन्नप्रवाहायातंहिंसादिदोषमवेक्षस्वेतिभावः ॥५२॥५३॥ मन्युःदैन्यं ॥५४॥ आततायीशस्त्रपाणिः मन्युः

नचोष्ट्रानबलीवर्दानाश्वाश्वतरगर्दभाः ॥ युक्तावहेयुर्यानानियदिदंडोनपालयेत् ॥ ४१ ॥ नप्रेष्यावचनंकुर्युर्नबालाजातुकर्हिचित् ॥ नतिष्ठेद्युवतीधर्मेयदि दंडोनपालयेत् ॥ ४२ ॥ दंडेस्थिताःप्रजाःसर्वाभयंदंडेविदुर्बुधाः ॥ दंडेस्वर्गोमनुष्याणांलोकोयंसुप्रतिष्ठितः ॥ ४३ ॥ नतत्रकूटंपापंवावंचनावापिदृश्यते ॥ यत्र दंडःसुविहितश्चरत्यरिविनाशनः ॥ ४४ ॥ हविःश्वाप्रलिहेद्दृष्ट्वादंडश्चेन्नोद्यतोभवेत् ॥ हरेत्काकःपुरोडाशंयदिदंडोनपालयेत् ॥ ४५ ॥ यदीदंधर्मतोराज्यंविहि तंयद्यधर्मतः ॥ कार्यस्तत्रनशोकोवैभुंक्ष्वभोगान्यजस्वच ॥ ४६ ॥ सुखेनधर्मंश्रीमंतश्चरंतिशुचिवाससः ॥ संवर्षतःफलैर्दानैर्भुंजानाश्चान्नमुत्तमं ॥ ४७ ॥ अर्थेसर्वेसमारंभाःसमायत्तानसंशयः ॥ सचदंडेसमायत्तःपश्यदंडस्यगौरवं ॥ ४८ ॥ लोकयात्रार्थमेवेहधर्मप्रवचनंकृतं ॥ अहिंसासाधुहिंसेतिश्रेयान्धर्म परिग्रहः ॥ ४९ ॥ नात्यंतंगुणवत्किंचिन्नचाप्यत्यंतनिर्गुणं ॥ उभयंसर्वकार्येषुदृश्यतेसाध्वसाधुवा ॥ ५० ॥ पशूनांवृषणंछित्वाततोभिंदंतिमस्तकं ॥ वहंतिबह वोभारान्बध्नंतिदमयंतिच ॥ ५१ ॥ एवंपर्याकुलेलोकेवितथैर्जर्जरीकृते ॥ तैस्तैर्न्यायैर्महाराजपुराणंधर्ममाचर ॥ ५२ ॥ यजदेहिप्रजांरक्षधर्मंसमनुपालय ॥ अमित्रान्जहिकौंतेयमित्राणिपरिपालय ॥ ५३ ॥ माचतेनिघ्नतःशत्रून्मन्युर्भवतुपार्थिव ॥ नतत्रकिल्बिषंकिंचित्कर्तुर्भवतिभारत ॥ ५४ ॥ आततायीहियो हन्यादाततायिनमागतं ॥ नतेनभ्रूणहासस्यान्मन्युस्तंमन्युमार्छति ॥ ५५ ॥ अवध्यःसर्वभूतानामंतरात्मानसंशयः ॥ अवध्येचात्मनिकथंवध्योभवतिकस्य चित् ॥ ५६ ॥ यथाहिपुरुषःशालांपुनःसंप्रविशेन्नवां ॥ एवंजीवःशरीराणितानितानिप्रपद्यते ॥ ५७ ॥ देहान्पुराणानुत्सृज्यनवान्संप्रतिपद्यते ॥ एवंमृत्युमुखं प्राहुर्जनायेतत्त्वदर्शिनः ॥ ५८ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिप० राजधर्मानुशासनप० अर्जुनवाक्येपंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

वैशंपायनउवाच अर्जुनस्यवचःश्रुत्वाभीमसेनोत्यमर्षणः ॥ धैर्यमास्थायतेजस्वीज्येष्ठंभ्रातरमब्रवीत् ॥ १ ॥

क्रोधः मन्युंक्रोधमार्छति आसर्वतःऋच्छति प्राप्नोति मन्युःकर्तानाहंकर्तेतिश्रुतेस्तत्रनभ्रूणहाभवतीत्यर्थः ॥५५॥ वस्तुतस्त्ववध्यएवआत्मादेहस्तुशालावदनात्मा तेनदेहेनदेहेनिहतेनात्माहंतावावध्योवेत्याह अ वध्यइत्यादिना ॥५६॥५७॥५८॥ इतिशां० रा० नै० भा० पंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥७॥ अर्जुनस्येति ननुदेहश्चेच्छालातुल्यस्तर्हितत्पीडयाकःपीड्यतेइत्याशंक्यमनएवपीड्यतेनात्मेतिवक्तुमयमध्यायः ॥ १ ॥

नचशक्रुमः कर्तुमितिशेषः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ आयत्यामुत्तरकाले तदात्वेवर्तमानकालेअगतिर्दुर्मार्गः गतिःसन्मार्गः ॥ ६ ॥ राज्यंप्रतिहेतुं राज्यंकर्तुंयुक्तिं ॥ ७ ॥ देहमनसीदुःखाश्रयेनत्वा त्वेतिज्ञात्वाप्सुखेनराज्यंकर्तव्यमितितात्पर्यं निर्द्वंद्वंशरीरंविनाव्याधिर्नास्तिमनोविनाआधिर्नास्तीत्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ शीतोष्णेकफपित्ते वायुर्वातः ॥ ११ ॥ विधानंचिकित्सा उष्णेनद्रव्येण ॥

॥ १५॥ राजन्विदितधर्मोसिनतेस्त्यविदितंक्वचित् ॥ उपशिक्षामतेव्टत्तंसदैवनचशक्रुमः ॥ २ ॥ नवक्ष्यामिनवक्ष्यामीत्येवंमेमनसिस्थितं ॥ अंतिदुःखात्तुवक्ष्यामित 12
न्निबोधजनाधिप ॥ ३॥ भवतःसंप्रमोहेनसर्वंसंशयितंकृतं ॥ विक्लवत्वंचनःप्राप्तमबलत्वंतथैवच ॥ ४॥ कथंहिराजालोकस्यसर्वशास्त्रविशारदः ॥ मोहमापद्य
संदैन्याद्यथाकापुरुषस्तथा ॥ ५ ॥ अगतिश्चगतिश्चैवलोकस्यविदितातव ॥ आयत्यांचतदात्वेचनतेस्त्यविदितंप्रभो ॥ ६ ॥ एवंगतेमहाराजराज्यंप्रतिजनाधि
प ॥ हेतुमत्रप्रवक्ष्यामितमिहैकमनाःश्रृणु ॥ ७॥ द्विविधोजायतेव्याधिःशारीरोमानसस्तथा ॥ परस्परंतयोर्जन्मनिर्द्वंद्वंनोपलभ्यते ॥ ८॥ शारीराज्जायतेव्या
धिर्मानसोनात्रसंशयः ॥ मानसाज्जायतेवापिशारीरइतिनिश्चयः ॥ ९ ॥ शारीरंमानसंदुःखंयोतीतमनुशोचति ॥ दुःखेनलभतेदुःखंद्वावनर्थौचविंदति ॥
॥ १० ॥ शीतोष्णेचैववायुश्चत्रयःशारीरजागुणाः ॥ तेषांगुणानांसाम्यंयत्तदाहुःस्वस्थलक्षणं ॥ ११ ॥ तेषामन्यतमोद्रेकेविधानमुपदिश्यते ॥ उष्णेनबाध्यते
शीतंशीतेनोष्णंप्रबाध्यते ॥ १२ ॥ सत्वंरजस्तमइतिमानसाःस्युस्त्रयोगुणाः ॥ तेषांगुणानांसाम्यंयत्तदाहुःस्वस्थलक्षणं ॥ १३ ॥ तेषामन्यतमोत्सेकेविधानमुप
दिश्यते ॥ हर्षेणबाध्यतेशोकोहर्षःशोकेनबाध्यते ॥ १४ ॥ कश्चित्सुखेवर्तमानोदुःखस्यस्मर्तुमिच्छति ॥ कश्चिद्दुःखेवर्तमानःसुखस्यस्मर्तुमिच्छति ॥ १५॥ सत्वं
नदुःखीदुःखस्यनसुखीचसुखस्यवा ॥ नदुःखीसुखजातस्यनसुखीदुःखजस्यवा ॥ १६ ॥ स्मर्तुमिच्छसिकौरव्यदिष्टंहिबलवत्तरं ॥ अथवातेस्वभावोयंयेन
पार्थिवक्लिश्यसे ॥ १७ ॥ दृष्ट्वासभागतांकृष्णामेकवस्त्रांरजस्वलां ॥ मिषतांपांडुपुत्राणांनतस्यस्मर्तुमर्हसि ॥ १८॥ प्रव्राजनंचनगरादजिनैश्चविवासनं ॥ महार
ण्यनिवासंश्चनतस्यस्मर्तुमर्हसि ॥ १९ ॥ जटासुरात्परिक्लेशंचित्रसेनेनचाहवं ॥ सैंधवाच्चपरिक्लेशंकथंविस्मृतवानसि ॥ २० ॥

॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ कश्चिदिति कश्चिन्मूढोदिव्यरूपादिसुखकालेनष्टंपुत्रादिस्मरन्शोकेनहर्षंबाधते कश्चिद्दुःखकालेऽतीतंसुखंस्मरन्हर्षेणशोकंबाधते इदमुभयंदेहाद्यभिमानविषयं ॥ १५ ॥ त्वंतुश रीरमानसाभ्यामन्यःकालत्रयेपिनदुःखीनवासुखी अतस्तदुभयमस्मरणानर्हत्वात्सुखकालेदुःखंदुःखकालेसुखंवास्मर्तुंनार्हसि अथापिचेत्स्मरसितर्हिदैवमेवबलीयइत्याहसार्धेन सइति ॥ १६ ॥ अथतेतव देहादिसंघात्माभिमानिनःस्वभावएवेतिचेत्किंद्रौपदीक्लेशादिकंदुःखंनस्मर्तुमर्हसिअपितुअर्हस्येवेत्याह अथवेत्यादिना ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

॥२१॥ यच्चयथाचतेद्रोणभीष्माभ्यांआत्मतुल्याभ्यांसहयुद्धमासीत्तत्तथातेतवचात्मसमेनमनसाएकेनयोद्धव्यंउपस्थितमितियोजना द्रोणादिवन्मनोपित्वत्तोन्यदित्याशयः एकेननिर्विकल्पावस्थेनआत्मनामनोनाशोभवतीत्यर्थः ॥२२॥२३॥ तस्मिन्मनसिवासनातंतुसंतानरूपेअनिर्जितेसतिदेहांतरेपिपूर्वसंस्कारात्तद्युध्यतस्तस्ययुद्धप्राप्तिरनिवार्येत्याह तस्मिन्निति ॥२४॥ तस्मादिति यस्मादेवंतस्मादद्यैवस्वकर्मभिर्यमाद्यष्टांगैर्व्यक्तंस्थूलशरीरंत्यक्त्वाअव्यक्तरूपस्यमनसःपरंशत्रुभूतंऐकात्म्यंगतव्यंप्राप्तव्यं अतोयुध्यस्व मनोजयार्थंसन्नद्धोभवेत्यर्थः ॥२५॥ तस्मिन्मनसि कामवस्थां अवाच्यामित्यर्थः एतन्मनः

पुनरज्ञातचर्यायांकीचकेनपदावधं ॥ द्रौपद्याराजपुत्र्याश्चकथंविस्मृतवानसि॥ २१ ॥ यच्चतेद्रोणभीष्माभ्यांयुद्धमासीदरिंदम ॥ मनसैकेनयोद्धव्यंतत्तेयुद्धमुपस्थितं ॥ २२ ॥ यत्रनास्तिशरैःकार्यनमित्रैर्नचबंधुभिः ॥ आत्मनैकेनयोद्धव्यंतत्तेयुद्धमुपस्थितं ॥ २३ ॥ तस्मिन्ननिर्जितेयुद्धेप्राणान्यदिविमोक्ष्यसे॥ अन्यंदेहंसमास्थायततस्तैरपियोत्स्यसे ॥२४॥ तस्माद्द्यैवगंतव्यंयुद्ध्यस्वभरतर्षभ॥ परमव्यक्तरूपस्यव्यक्तंत्यक्त्वास्वकर्मभिः॥२५॥ तस्मिन्ननिर्जितेयुद्धेकामवस्थांगमिष्यसि॥ एतज्जित्वामहाराजकृतकृत्योभविष्यसि ॥ २६॥ एतांबुद्धिंविनिश्चित्यभूतानामागतिंगतिं ॥ पितृपैतामहेवृत्तेशाधिराज्यंयथोचितं ॥ ॥ २७॥ दिष्ट्यादुर्योधनःपापोनिहतःसानुगोयुधि॥ द्रौपद्याःकेशपाशस्यदिष्ट्यात्वंपदवींगतः॥ २८॥ यजस्ववाजिमेधेनविधिवद्दक्षिणावता॥ वयंतेकिंकराःपार्थवासुदेवश्चवीर्यवान्॥ २९॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिराजधर्मानुशासनपर्वणिभीमवाक्येषोडशोऽध्यायः॥१६॥ ॥ ७॥ युधिष्ठिरउवाच असंतोषःप्रमादश्चमदोरागोप्रशांतता ॥ बलंमोहोभिमानश्चाप्युद्वेगश्चैवसर्वशः ॥ १ ॥ एभिःपाप्मभिराविष्टोराज्यंत्वमभिकांक्षसे॥ निरामिषोविनिर्मुक्तःप्रशांतःसुसुखीभव॥ २॥ यइमामखिलांभूमिंशिष्यादेकोमहीपतिः॥ तस्याप्युदरमेकंवैकिमिदंत्वंप्रशंससि॥ ३॥ नाह्नापूरयितुंशक्यांनमासैर्भरतर्षभ॥ अपूर्यांपूरयन्निच्छामायुषापिनशक्नुयात्॥ ४॥ यथेद्धःप्रज्वलत्यग्निरसमिद्धःप्रशाम्यति ॥ अल्पाहारतयात्वग्निंशमयौदर्यमुत्थितं ॥ ५॥

॥ २६ ॥ एतांमनोदेहाभ्यामन्यश्चात्मेत्येवंरूपां भूतानामागतिंगतिंचमनसातादात्म्येनकृतामवेक्ष्यतदपहायहर्षशोकविमुक्तःसन्राज्यंकुर्वित्यर्थः ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ इतिशांतिपर्वणि राज० नैलकंठीयेभारतभावदीपेषोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ असंतोषइति मनस्तादात्म्यंत्यक्त्वाहर्षविषादशून्योराज्यंयज्ञांश्चकुर्वित्युक्तं तच्चत्यागोवाङ्मात्रेणनभवति किंतुमनोनिरोधेनसचसंतोषैकाग्र्यविनयवैराग्यशांतिधैर्यविवेकाहंकारत्यागानुद्वेगादिनासाध्यः राज्यंत्वसंतोषादिमंताकर्तव्यमतोराज्याकांक्षीत्वथापांडित्यंमाकुरुकिंतुराज्यंत्यक्त्वासंतोषादिनिष्ठएवभवेतिश्लोकद्वयार्थः॥ ॥ १॥ २॥ ३॥ ४॥ इद्धः प्रदीप्तः ॥ ५॥

श्रेयसापरलोकजयेनैवपृथिवीजिताभवतीतितेतवजितंजयएवास्तीतिभावः ॥ ६ ॥ अबलास्तपःकृशाः ॥ ७ ॥ अलब्धलाभोयोगःलब्धसंरक्षणंक्षेमस्तदुभयंधर्माधर्मात्मकसंसारस्वरूपत्वान्महद्भयंतस्मान्मु
च्यस्वमुक्तोभव ॥ ८ ॥ एकेति व्याघ्रइवस्वार्थपरएवराजातोबध्यते पारार्थ्यंत्वस्यानुषंगिकंनमोचयितुंक्षममितिभावः ॥ ९ ॥ विषयानिति बहिरर्थांस्त्यक्त्वाशांतःसंन्यासीसन्नबध्यतइत्युक्तं तत्बु
ध्यंतरंबुद्धेर्विपर्ययोयथातथापश्यजानीहि ॥ १० ॥ एवंचेत्पत्राहारादिकंमुनयोनकुर्युरितिद्वयोःश्लोकयोर्भावः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ मनसैवत्यागःकार्यइत्येतन्निरस्यति निरामिषाइति अतआत्मा

आत्मोदरकृतेप्राज्ञःकरोतिविघसंवहु ॥ जयोदरंपृथिव्यातेश्रेयोनिर्जितयाजितं ॥ ६ ॥ मानुषान्कामभोगांस्त्वमैश्वर्यंचप्रशंससि ॥ अभोगिनोबलाश्चैवयां
तिस्थानमनुत्तमं ॥ ७ ॥ योगःक्षेमश्चराष्ट्रस्यधर्माधर्मौत्वयिस्थितौ ॥ मुच्यस्वमहतोभारात्त्यागमेवाभिसंश्रय ॥ ८ ॥ एकोदरकृतेव्याघ्रःकरोतिविघसंबहु ॥ त
मन्येप्युपजीवंतिमंदालोभवशामृगाः ॥ ९ ॥ विषयान्प्रतिसंगृह्यसंन्यासंकुर्वतेयदि ॥ नचतुष्यंतिराजानःपश्यबुद्ध्यंतरंयथा ॥ १० ॥ पत्राहारैरश्मकुट्टैर्दंतोलू
खलिकैस्तथा ॥ अब्भक्षैर्वायुभक्षैश्चतैरयंनरकोजितः ॥ ११ ॥ यस्त्विमांवसुधांकृत्स्नांप्रशासेदखिलांनृपः ॥ तुल्याश्मकांचनोयश्चसकृतार्थोनपार्थिवः ॥ १२ ॥
संकल्पेषुनिरारंभोनिराशोनिर्ममोभव ॥ अशोकंस्थानमातिष्ठइहचामुत्रचाव्ययं ॥ १३ ॥ निरामिषानशोचंतिशोचसित्वंकिमामिषं ॥ परित्यज्यामिषंसर्वं
मृषावादात्प्रमोक्ष्यसे ॥ १४ ॥ पंथानौपितृयानश्चदेवयानश्चविश्रुतौ ॥ ईजानाःपितृयानेनदेवयानेनमोक्षिणः ॥ १५ ॥ तपसाब्रह्मचर्येणस्वाध्यायेनमहर्षयः ॥
विमुच्यदेहांस्तेयांतिमृत्योरविषयंगताः ॥ १६ ॥ आमिषंबंधनंलोकेकर्मेहोक्तंतथामिषं ॥ ताभ्यांविमुक्तःपापाभ्यांपदमाप्नोतितत्परं ॥ १७ ॥ अपिगाथांपुरा
गीतांजनकेनवदंत्युत ॥ निर्द्वंद्वेनविमुक्तेनमोक्षंसमनुपश्यता ॥ १८ ॥ अनंतंबतमेवित्तंयस्यमेनास्तिकिंचन ॥ मिथिलायांप्रदीप्तायांनमेदह्यतिकिंचन ॥ १९ ॥
प्रज्ञाप्रासादमारुह्यअशोच्यान्शोचवोजनान् ॥ जगतीस्थानिवाद्रिस्थोमंदबुद्धिर्नचेक्षते ॥ २० ॥ दृश्यंपश्यतियःपश्यन्सचक्षुष्मान्सबुद्धिमान् ॥ अज्ञातानां
चविज्ञानात्संबोधाद्बुद्धिरुच्यते ॥ २१ ॥

नंत्यागीतिवदन्मृषावादीभवसीत्यर्थः ॥ १४ ॥ ईजानाः वर्णाश्रमाद्यभिमानिनः गताइतिशेषः मोक्षिणः निःसंगाः ॥ १५ ॥ १६ ॥
बंधनंराज्यसंगः ताभ्यामामिषाभ्यां ॥ १७ ॥ यत्तुपितृपैतामहंराज्यमित्युक्तंतत्रापिस्वस्यासंगंदर्शयति अपिगाथामिति ॥ १८ ॥ १९ ॥ यत्तूक्तंदिष्ट्यादुर्योधनोहतइतितत्राह प्रज्ञेति मंदत्वादेवप्रज्ञाप्रासाद
मारोढुमशक्तः अशोच्यान्स्वर्गतान्दुर्योधनादीन्शोचतस्तद्दारादीन्नपश्यसि परदुःखेनसुखीभवन्मूर्खोसीतिभावः ॥ २० ॥ कस्तर्हिबुद्धिमानित्यतआह दृश्यमिति दृश्यंद्रष्टुंयोग्यंकर्तव्यमकर्तव्यंच अज्ञा
तंज्ञापयति तस्यकर्तव्यत्वमकर्तव्यत्वंवासंबोधयतिसम्यक्निश्चाययतिसाबुद्धिस्तद्वान्बुद्धिमान् ॥ २१ ॥

यत्तुएतांबुद्धिं विनिश्चित्येत्युक्तंतत्राह यइति यस्तुवैद्यानांविद्यावतांवाचंविजानाति ननुतदर्थंसत्वादृशोबहुमानंइयात् गुरूनप्युपदेष्टुंयोग्यमात्मानंमन्यतेनतुतत्त्वंविंदति ॥ २ २॥ कस्तर्हितत्त्वंविंदतीत्यतआह य देति यदायस्मिन्काले भूतानां वियदादीनांपृथग्भावंनानात्वंएकस्थंएकस्मिन्नात्मनिपर्यवसन्नंविलीनं मितियावत् घटशरावादीनामिवमृन्मात्रमनुपश्यतिशास्त्राचार्योपदेशमनुध्यानेनसाक्षात्करोति तथातत् एक स्मादेवविस्तारंउत्पत्तिंचपश्यतितदाब्रह्मसंपद्यतेतत्त्वंविंदति ॥ २ ३ ॥ तेबुद्धिमंतस्तांगतिंब्रह्मसंपत्तिंयांतिनत्वादृशाविद्वांसःशास्त्रमात्राभिज्ञाः यतोल्पचेतसः मंदबुद्धयोबहिर्मुखाइत्यर्थः कथंतर्हिबुद्धिमंतोभवंती

यस्तुवाचंविजानातिबहुमानमियात्सवै ॥ ब्रह्मभावप्रपन्नानांवैद्यानांभावितात्मनां ॥ २२ ॥ यदाभूतपृथग्भावमेकस्थमनुपश्यति ॥ ततएवचविस्तारंब्रह्मसं पद्यतेतदा ॥ २३ ॥ तेजनास्तांगतिंयांतिनाविद्वांसोल्पचेतसः ॥ नाबुद्धयोनातपसःसर्वंबुद्धौप्रतिष्ठितं ॥ २४ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिराजधर्मानु० युधिष्ठिरवाक्येसप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥ वैशंपायनउवाच तूष्णींभूतंतुराजानंपुनरेवार्जुनोब्रवीत् ॥ संतप्तःशोकदुःखाभ्यांराजवाक्शल्यपीडितः ॥ १ ॥ अर्जुनउवाच कथयंतिपुरावृत्तमितिहासमिमंजनाः ॥ विदेहराज्ञःसंवादंभार्ययासहभारत ॥ २ ॥ उत्सृज्यराज्यंभिक्षार्थंकृतबुद्धिंनरेश्वरं ॥ विदेहराजमहि षीदुःखितायदभाषत ॥ ३ ॥ धनान्यपत्यंदाराश्चरत्नानिविविधानिच ॥ पंथानंपावकंहित्वाजनकोमौंड्यमास्थितः ॥ ४ ॥ तंददर्शप्रियाभार्याभैक्ष्यवृत्तिमकिं चनं ॥ धानामुष्टिमुपासीनंनिरीहंगतमत्सरं ॥ ५ ॥ तमुवाचसमागत्यभर्तारमकुतोभयं ॥ क्रुद्धामनस्विनीभार्याविविक्तेहेतुमद्वचः ॥ ६ ॥ कथमुत्सृज्यराज्यंस्वं धनधान्यसमन्वितं ॥ कापालींवृत्तिमास्थायधानामुष्टिर्नतेवरः ॥ ७ ॥ प्रतिज्ञातेन्यथाराजन्विचेष्टाचान्यथातव ॥ यद्राज्यंमहदुत्सृज्यस्वल्पेतुष्यसिपार्थिव ॥ ॥ ८ ॥ नैतेनातिथयोराजन्देवर्षिपितरस्तथा ॥ अद्यशक्यास्त्वयाभर्तुंमोघस्तेयंपरिश्रमः ॥ ९ ॥ देवतातिथिभिश्चैवपितृभिश्चैवपार्थिव ॥ सर्वैरेतैःपरित्यक्तःप रिव्रजसिनिष्क्रियः ॥ १० ॥ यस्त्वंत्रैविद्यवृद्धानांब्राह्मणानांसहस्रशः ॥ भर्ताभूत्वाचलोकस्यसोद्यतैर्भृतिमिच्छसि ॥ ११ ॥ श्रियंहित्वाप्रदीप्तांत्वंश्ववत्संप्रति वीक्ष्यसे ॥ अपुत्राजननीतेद्यकौसल्याचापतिस्त्वया ॥ १२ ॥ अमीचधर्मकामास्त्वांक्षत्रियाःपर्युपासते ॥ त्वदाशामभिकांक्षंतःकृपणाःफलहेतुकाः ॥ १३ ॥

त्यतआह नाबुद्धयोनातपसइति येअतपसोनतेअबुद्धयोन तपसैवबुद्धिःप्राप्यतइत्यर्थः ॥२४॥ इतिशां० रा० नै० भा० सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥ तूष्णींभूतमिति ॥ १ ॥ बुद्ध्यर्थंतपोनुष्ठातुंवनमेवश्रेयइत्यु क्तंतत्रकर्मणैवहिसंसिद्धिमास्थिताजनकादयइति उक्तेगृहेपिचित्तशुद्धिकरंयज्ञादिकंतपोस्तीत्याख्यायिकामुखेनप्रतिपादयिष्यन्नर्जुनउवाच कथयंतीति ॥२॥३॥ पावकंयज्ञादिद्वाराशोधकं ॥४॥ धानाभृष्ट यवाःनिरीहंवितृष्णं ॥ ५ ॥ हेतुमत्युक्तियुक्तं ॥ ६ ॥ नतेवरः मनेत्वयावरणीयः ॥ ७ ॥ प्रतिज्ञासर्वसंगंत्यक्ष्यामीत्येवंरूपास्वल्पेनापिकुंडिकादिसंग्रहेणनष्टेत्यर्थः ॥८॥ एतेनधानामुष्टिना ॥ ९ ॥ यतोनिष्क्रियः अतोदेवतादिभिःपरित्यक्तःसन्नेवपरिव्रजसि ॥ १० ॥ भृतिंस्वोदरभरणं ॥ ११ ॥ १२ ॥ फलहेतुकाःफलार्थिनः ॥ १३ ॥

परतंत्रेषु अदृष्टाधीनेषु ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ निपीयतेस्मिन्स्वेच्छयागोभिर्जलमितिनिपानंआहावः कूपोपांतस्थक्षुद्रजलाशयइतियावत् तद्वद्भूत्वा तथाआढ्यःफलवान् पक्षिणामाश्रयश्चभूत्वाअ न्यान्उदरार्थंकथंपर्युपाससे ॥ १७ ॥ हस्तिनमपिन्यासैःसर्वकर्मत्यागैरुपेतंक्रव्यादामांसादाःखादंति अनर्थकंसर्वपुरुषार्थहीनं ॥ १८ ॥ यइमामिति त्रिविष्टब्धंत्रिदंडं ॥ १९ ॥ अवसीयसे अध्यवस्य सि अनेनधानामुष्टिनासर्वराज्यादिकंसमं संगित्वाविशेषात् ॥२०॥ इहार्थइतिजीवनार्थंवासमप्यर्थंत्यक्तुमशक्तःकथमांतरान्देहेंद्रियादींस्त्यक्ष्यसि तथाचसर्वसंगत्यागप्रतिज्ञाव्यर्थैवकिंतर्हिसर्वसंगत्यागरूप मतआह कावेति देहेंद्रियमनोबुद्धिविषयाणांत्यागेशुद्धचिन्मात्रस्यतवाहंचतादृशीका ममत्वंचकः नह्यसंगचिन्मात्रयोर्द्वयोःपरस्परसंबंधोस्तिभेदकोपाधेरभावात् एवंसतिमयिकश्चतेनुग्रहोनकश्चिदित्यर्थः ॥

तांश्चत्वंविफलान्कुर्वन्कंनुलोकंगमिष्यसि॥ राजन्संशयितेमोक्षेपरतंत्रेषुदेहिषु ॥ १४ ॥ नैवतेस्तिपरोलोकोनापरःपापकर्मणः ॥ धर्म्यान्दारान्परित्यज्ययस्त्व मिच्छसिजीवितुं॥ १५॥ स्रजोगंधानलंकारान्वासांसिविविधानिच॥ किमर्थमभिसंत्यज्यपरिव्रजसिनिष्क्रियः॥ १६॥ निपानंसर्वभूतानांभूत्वात्वंपावनंम हत्॥ आढ्योवनस्पतिर्भूत्वासोन्यांस्त्वंपर्युपाससे॥ १७॥ खादंतिहस्तिनंन्यासैःक्रव्यादाबहवोप्युत॥ बहवःकृमयश्चैवकिंपुनस्त्वामनर्थकं॥ १८॥ यइमांकुंडि कांभिंद्यात्त्रिविष्टब्धंचयोहरेत्॥ वासश्चापिहरेत्तस्मिन्कथंतेमानसंभवेत् ॥ १९॥ यस्त्वयंसर्वमुत्सृज्यधानामुष्टेरनुग्रहः ॥ यदानेनसमंसर्वंकिमिदंत्वयवसीय से॥ २०॥ धानामुष्टेरिहार्थश्चेत्प्रतिज्ञातेविनश्यति॥ कावाहंतवकोमेत्वंकश्चतेमय्यनुग्रहः ॥ २१॥ प्रशाधिपृथिवींराजन्यदितेनुग्रहोभवेत्॥ प्रासादंशयनंया नंवासांस्याभरणानिच॥ २२॥ श्रियाविहीनैरधनैस्त्यक्तमित्रैरकिंचनैः॥ सौखिकैःसंभृतानर्थान्यःसंत्यजतिकिंनुतत्॥ २३॥ योत्यंतंप्रतिगृह्णीयाद्यश्चदद्या त्सदैवहि॥ तयोस्त्वमंतरंविद्धिश्रेयांस्ताभ्यांकउच्यते॥ २४॥ सदैवयाचमानेषुतथादंभान्वितेषुच॥ एतेषुदक्षिणादत्तादावाग्नाविवदुर्हुतं॥ २५॥ जातवेदाय थाराजन्नादग्ध्वैवोपशाम्यति॥ सदैवयाचमानोहितथाशाम्यतिवैद्विजः ॥ २६॥ सतांवैददतोन्नंचलोकेस्मिन्प्रकृतिर्ध्रुवा ॥ नचेद्राजाभवेद्दाताकुतःस्युर्मोक्ष कांक्षिणः॥ २७॥ अन्नाद्गृहस्थालोकेस्मिन्भिक्षवस्ततएवच॥ अन्नात्प्राणःप्रभवतिअन्नदःप्राणदोभवेत्॥ २८॥ गृहस्थेभ्योपिनिर्मुक्तागृहस्थानेवसंश्रिताः॥ प्रभवंचप्रतिष्ठांचदांताविंदंतआसते॥ २९॥

॥ २१ ॥ एवमसंगस्यतवराज्यंकुर्वतोयथाकथंचित्प्रारब्धकर्मावसानपर्यंतंदेहंधारयतः कुंडिकाद्यपेक्षयाराज्यमेवमंगलमनुग्राहकमि त्याह प्रशाधीत्यादिना ॥ २२ ॥ सौखिकैःपरमसुखार्थिभिःसंन्यासिभिः संभृतानर्थान्कुंडिकादीन्वीक्ष्ययःस्वयमपितथाकरोतिसकिंनुतद्राज्यादिकंत्यजति अपितुनैवत्यजति किंतूचितंपरिग्रहंत्यक्त्वादै वोपहतत्वादनुचितंपरिग्रहांतरमेवकरोतीत्यसंगत्वमस्यदुर्लभमित्यर्थः ॥ २३ ॥ एतदेवाह यइति ॥ २४ ॥ सदैवयाचमानःपरिव्राट् ॥ २५॥ सचक्लेशानदग्ध्वैवोपशाम्यतिअग्निवदित्याह जातेति ॥ २६ ॥ एतच्चगृहस्थाधीनमित्याह सतामिति सतांसंन्यासिनांप्रकृतिर्जीवनं ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

॥ ३० ॥ ऋजुत्वमेवाह असक्तइति ॥ ३१ ॥ दानार्थंदानंप्राप्तुंसिताबद्धाः पाशैःमठोमेभूयाच्छिष्योमेभूयान्मानोमेभूयादित्यादिभिः आमिषंधनंमठपुस्तकाद्यर्थं ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ अनिष्कषायेरागादि दोषवर्जनाभावे ॥ ३४ ॥ साधून्निष्कषायान् ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ इतिशांतिपर्वणिरा० नैलकंठीयेभारतभावदीपेअष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ ॥ ९ ॥ ॥ ९ ॥

त्यागान्नभिक्षुकंविद्यान्नमौढ्यान्नचयाचनात् ॥ ऋजुस्तुयोर्थंत्यजतिनसुखंविद्धिभिक्षुकं ॥ ३० ॥ असक्तःशक्तवद्गच्छन्निःसंगोमुक्तबंधनः ॥ समःशत्रौच मित्रेचसवैमुक्तोमहीपते ॥ ३१ ॥ परिव्रजंतिदानार्थंमुंडाःकाषायवाससः ॥ सिताबहुविधैःपाशैःसंचिन्वंतोवृथामिषं ॥ ३२ ॥ त्रयींचनामवार्तांचत्यक्त्वापु त्रान्व्रजंतिये ॥ त्रिविष्टब्धंचवासश्चप्रतिगृह्णंत्यबुद्धयः ॥ ३३ ॥ अनिष्कषायेकाषायमीहार्थमितिविद्धितं ॥ धर्मध्वजानांमुंडानांवृत्त्यर्थमितिमेमतिः ॥ ३४ ॥ काषायैरजिनैश्चीरैर्नग्नान्मुंडान्जटाधरान् ॥ बिभ्रत्साधून्महाराजजयलोकान्जितेंद्रियः ॥ ३५ ॥ अग्न्याधेयानिगुर्वर्थंक्रतूनपिसुदक्षिणान् ॥ ददात्यहरहःपूर्वं कोनुधर्मरतस्ततः ॥ ३६ ॥ अर्जुनउवाच तत्त्वज्ञोजनकोराजालोकेस्मिन्नितिगीयते ॥ सोप्यासीन्मोहसंपन्नोमामोहवशमन्वगाः ॥ ३७ ॥ एवंधर्ममनुक्रां ताःसदादानतपःपराः ॥ आनृशंस्यगुणोपेताःकामक्रोधविवर्जिताः ॥ ३८ ॥ प्रजानांपालनेयुक्तादानमुत्तममास्थिताः ॥ इष्टान्लोकानवाप्स्यामोगुरुवृद्धोप चायिनः ॥ ३९ ॥ देवतातिथिभूतानांनिर्वपंतोयथाविधि ॥ स्थानमिष्टमवाप्स्यामोब्रह्मण्याःसत्यवादिनः ॥ ४० ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिराजध० अर्जुनवाक्येअष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ ॥ ९ ॥ युधिष्ठिरउवाच वेदाहंतातशास्त्राणिअपराणिपराणिच ॥ उभयंवेदवचनंकुरुकर्मत्यजेति च ॥ १ ॥ आकुलानिचशास्त्राणिहेतुभिश्चिंतितानिच ॥ निश्चयश्चैवयोमंत्रेवेदाहंतंयथाविधि ॥ २ ॥ त्वंतुकेवलमस्त्रज्ञोवीरव्रतसमन्वितः ॥ शास्त्रार्थतत्त्वतोगं तुंनसमर्थःकथंचन ॥ ३ ॥ शास्त्रार्थसूक्ष्मदर्शीयोधर्मनिश्चयकोविदः ॥ तेनाप्येवंनवाच्योहंयदिधर्मंप्रपश्यसि ॥ ४ ॥ भ्रातृसौहृदमास्थाययदुक्तंवचनंत्वया ॥ न्याय्यंयुक्तंचकौंतेयप्रीतोहंतेनतेर्जुन ॥ ५ ॥ युद्धधर्मेषुसर्वेषुक्रियाणांनैपुणेषुच ॥ नत्वयासदृशःकश्चित्त्रिषुलोकेषुविद्यते ॥ ६ ॥

अंतःसंगंत्यक्त्वाबहिःकर्मकुर्वित्युक्तंदूषयन्युधिष्ठिरउवाच वेदेति अपराणिधर्मशास्त्राणि पराणिब्रह्मशास्त्राणि कुर्वन्नेवेहकर्माणिजिजीविषेच्छतंसमाइतित्यजतैवहितज्ञेयमितिकुरुकर्मत्यजेतिचशास्त्रद्वयं वेदजाने ॥ १ ॥ तयोर्निश्चयमप्यहंवेद विविदिषंतियज्ञेनदानेनेत्यादिश्रुतेरात्मवेदनेच्छापर्यंतंकर्म विषयः ॥ २ ॥ एतमेवप्रव्राजिनोलोकमिच्छंतःप्रव्रजंतीतिइच्छोत्तरंप्रव्रज्येतिकर्मतत्त्यागश्रुत्योर्व्यवस्थामजानं स्त्वंमूर्खोसीत्याह त्वंत्वित्यादिना ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

धर्मंधर्मप्रतिपादकं तत्रविषयेदुष्प्रतरंदुःखगाहं ॥ ७ ॥ ८ ॥ कस्तर्हिनिश्चयइत्यतआह तपइति अविधिरनिर्देश्यंब्रह्म ॥ ९ ॥ १० ॥ एतेषुतपोविभजते तपइति ॥ ११ ॥ अरण्यइति अतिजघन्यंतपो पिधनाज्ज्यायःकिमुतत्त्यागविधिरितिभावः ॥ १२ ॥ त्यागमाह उत्तरेणेति ॥ १३ ॥ श्मशानानीति क्रियावतांजन्ममरणसंबंधोदुर्वारइतित्यागएवकर्तव्यइतिदर्शितं ॥ १४ ॥ अविधिमाह अनिर्देश्येति गतिर्मोक्षः प्रत्यगानंदरूपः तस्माद्धेतोस्तल्लाभायेत्यर्थः योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः सः प्रधानंचतदिष्टश्चप्रधानेष्टः योगेनैवब्रह्मप्राप्यतेनान्यथेत्यर्थः यदाहदक्षः स्वसंवेद्यंहितद्ब्रह्मकुमारीस्त्रीसुखंयथा अयोगीनैवजानातिजात्यंधोवैयथाघटमिति सतुदुःखंप्रवेदितुंतुभ्यंज्ञापयितुंअशक्यस्त्वंतत्रानधिकारादित्यर्थः ॥ १५ ॥ अपिवार्थे इहवासारोस्तीहवेति एवमिहवाऽसारइहवेति शास्त्राणिआलोक्यकवयःसारमुपादाया

धर्मंसूक्ष्मतरंवाच्यंतत्रदुष्प्रतरंत्वया ॥ धनंजयनमेबुद्धिमभिशंकितुमर्हसि ॥ ७ ॥ युद्धशास्त्रविदेवत्वंनवृद्धाःसेवितास्त्वया ॥ संक्षिप्तविस्तरविदांनतेषांवेत्सि निश्चयं ॥ ८ ॥ तपस्त्यागोविधिरितिनिश्चयस्त्वेषधीमतां ॥ परस्परंज्यायएषांयेषांनैश्रेयसीमतिः ॥ ९ ॥ यस्त्वेतन्मन्यसेपार्थनज्यायोस्तिधनादिति ॥ तत्रतेवर्तयिष्यामियथानैतत्प्रधानतः ॥ १० ॥ तपःस्वाध्यायशीलाहिदृश्यंतेधार्मिकाजनाः ॥ ऋषयस्तपसायुक्तायेषांलोकाःसनातनाः ॥ ११ ॥ अजातशत्रवोधीरास्तथान्येवनवासिनः ॥ अरण्येबहवश्चैवस्वाध्यायेनदिवंगताः ॥ १२ ॥ उत्तरेणतुपंथानमार्याविषयनिग्रहात् ॥ अबुद्धिजंतमस्त्यक्त्वालोकांस्त्यागवतांगताः ॥ १३ ॥ दक्षिणेनतुपंथानंयंभास्वंतंप्रचक्षते ॥ एतेक्रियावतांलोकायेश्मशानानिभेजिरे ॥ १४ ॥ अनिर्देश्यागतिःसातुयांप्रपश्यंतिमोक्षिणः ॥ तस्माद्योगःप्रधानेष्टःसतुदुःखंप्रवेदितुं ॥ १५ ॥ अनुस्मृत्यतुशास्त्राणिकवयःसमवस्थिताः ॥ अपीहस्यादपीहस्यात्सारासारदिदृक्षया ॥ १६ ॥ वेदवादानतिक्रम्यशास्त्राण्यारण्यकानिच ॥ विपाट्यकदलीस्तंभंसारंददृशिरेनते ॥ १७ ॥ अथैकांतव्युदासेनशरीरेपांचभौतिके ॥ इच्छाद्वेषसमायुक्तमात्मानंप्राहुरिंगितैः ॥ १८ ॥ अग्राह्यंचक्षुषासूक्ष्ममनिर्देश्यंचतद्गिरा ॥ कर्महेतुपुरस्कारंभूतेषुपरिवर्तते ॥ १९ ॥ कल्याणगोचरंकृत्वामनस्तृष्णांनिगृह्यच ॥ कर्मसंततिमुत्सृज्यस्यान्निरालंबनःसुखी ॥ ॥ २० ॥ अस्मिन्नेवंसूक्ष्मगम्येमार्गेसद्भिर्निषेविते ॥ कथमर्थमनर्थाढ्यमर्जुनत्वंप्रशंससि ॥ २१ ॥

सारंपरित्यज्यसमवस्थिताःसम्यक्निश्चयवंतोजाताइत्यर्थः ॥ १६ ॥ आरण्यकानिवेदांतान् ॥ १७ ॥ एकांतंजनवर्जितंतद्व्युदासेनतत्त्यागेनकेचिच्छरीरेस्थितमात्मानंइच्छादिमंतंप्राहुः ममेदंभूयादित्यादिभिरिंगितैर्लिंगैः ॥ १८ ॥ एवंपरमतमुपन्यस्यसिद्धांतमाह अग्राह्यमिति चक्षुषासमनस्कैश्चक्षुरादिभिरग्राह्यंयतःसूक्ष्मंगिरावाऽनिर्देश्यं कर्महेतुरविद्यातयैवपुरस्कारोब्राह्मणोहंगृहस्थोहमितिचक्षुर्वाग्गोचरत्वंयस्यतत्सूक्ष्ममेवविपरिवर्तते जीवरूपेणास्तीत्यर्थः ॥ १९ ॥ कल्याणगोचरंआत्मोन्मुखं निरालंबनः निरहंकारः ॥ २० ॥ सूक्ष्मगम्येसूक्ष्मयाबुद्ध्यागम्ये सद्भिश्चनिषेवितेतरहंकारत्यागरूपेसतिकथंवाप्सतमान् अर्थान्उपादेयत्वेनप्रशंससि ॥ २१ ॥

पूर्वशास्त्रविदः कर्मकांडविदोपिएवमर्थमनर्थत्वेनपश्यंति किमुतज्ञानिनः ॥ २२ ॥ दुरावर्ताः दुःखेनापिसिद्धांतंप्राहयितुमशक्याः दृढः पूर्वःप्राग्भावीयःसंस्कारोयेषांतेदृढपूर्वे बहुव्रीहावप्यार्षीसर्वनामता ॥ ॥ २३ ॥ २४ ॥ हेपार्थ यत्यान्लौकिकानप्यर्थान्वयंविजानीमस्तान्इतरःकोज्ञातुमर्हति नंकोपियथा एवंप्राज्ञाअपिअस्माकमन्येषांचदुर्ज्ञेयाइत्यर्थः ॥ १९ ॥ महद्वैराग्यं महत्परंब्रह्म तत्त्ववित् त पआदीनामेव ॥ २६ ॥ इतिशांतिप० रा० नैलकंठीयेभारतभावदीपेएकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥ ॥ ७ ॥ अस्मिन्वाक्यांतरेवक्केत्यादिनादंडएवहिराजेंद्रक्षत्रधर्मोनमुंडनमित्यंतेनग्रंथेनात्मविविदिषोत्पत्तेःपूर्वंकर्माणिकर्तव्यानिपश्चात्त्याज्यानीतियुधिष्ठिरमतंब्राह्मणविषयंनतुक्षत्रियविषयमितिप्रतिपाद्यते वाक्यांतरेवाक्यावसरे अभिनीततरंयुक्तिमत्तरं ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ चतुष्पदीचतुराश्रमी

पूर्वशास्त्रविदोप्येवंजनाःपश्यंतिभारत ॥ क्रियासुनिरतानित्यंदानेयज्ञेचकर्मणि ॥ २२ ॥ भवंतिसुदुरावर्ताहेतुमंतोपिपंडिताः ॥ दृढपूर्वेस्मृतामूढानैतदस्तीतिवादिनः ॥ २३ ॥ अनृतस्यावमंतारोवक्तारोजनसंसदि ॥ चरंतिवसुधांकृत्स्नांवावदूकाबहुश्रुताः ॥ २४ ॥ पार्थयन्नविजानीमःकस्तान्ज्ञातुमिहार्हति ॥ एवंप्राज्ञाःश्रुताश्चापिमहांतःशास्त्रवित्तमाः ॥ २५ ॥ तपसामहदाप्नोतिबुद्ध्यावैविंदतेमहत् ॥ त्यागेनसुखमाप्नोतिसदाकौंतेयतत्त्ववित् ॥ २६ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिराजध० युधिष्ठिरवाक्येएकोनविंशतितमोऽध्यायः ॥ १९ ॥ ॥ ७ ॥ वैशंपायनउवाच अस्मिन्वाक्यांतरेवक्तादेवस्थानोमहातपाः ॥ अभिनीततरंवाक्यमित्युवाचयुधिष्ठिरं ॥ १ ॥ देवस्थानउवाच यद्वचःफाल्गुनेनोक्तंनज्यायोस्तिधनादिति ॥ अत्रतेवर्तयिष्यामितदेकांतमनाःशृणु ॥ ॥ २ ॥ अजातशत्रोधर्मेणकृत्स्नातेवसुधाजिता ॥ तांजित्वाचवृथाराजन्नपरित्यक्तुमर्हसि ॥ ३ ॥ चतुष्पदीहिनिःश्रेणीब्रह्मण्येवप्रतिष्ठिता ॥ तांक्रमेणमहाबाहो यथावज्जयपार्थिव ॥ ४ ॥ तस्मात्पार्थमहायज्ञैर्यजस्वबहुदक्षिणैः ॥ स्वाध्याययज्ञाऋषयोज्ञानयज्ञास्तथापरे ॥ ५ ॥ कर्मनिष्ठांश्चबुध्येथास्तपोनिष्ठांश्चपार्थिव ॥ वैखानसानांकौंतेयवचनंश्रूयतेयथा ॥ ६ ॥ ईहेतधनहेतोर्यस्तस्यानीहागरीयसी ॥ भूयान्दोषोहिवर्धेतयस्तंधर्ममुपाश्रयेत् ॥ ७ ॥ कृत्स्नंचधनसंहारंकुर्वंतिविधिकारणात् ॥ आत्मानंदूषितोबुद्ध्याभ्रूणहत्यांनबुध्यते ॥ ८ ॥ अनर्हतेयद्ददातिनददातियदर्हते ॥ अर्हानर्हापरिज्ञानाद्दानधर्मोपिदुष्करः ॥ ९ ॥

॥ ४ ॥ तामेवाह स्वाध्यायेति क्रमाद्ब्रह्मचारियतिगृहस्थवानप्रस्थान्बुध्यस्वेत्यर्थः ॥ ५ ॥ वैखानसानांहैरण्यगर्भाणां ॥ ६ ॥ धनंहेतुःकारणंयस्यतस्ययज्ञादेःयज्ञार्थं ईहेत्धनंतस्यानीहैवगरीयसी प्रक्षालनाद्धिपंकस्यदूरादस्पर्शनंवरमितिन्यायात्तमिमंपरधर्मंयःक्षत्रियउपाश्रयेत सदूष्येतेत्याह भूयानिति ॥ ७ ॥ चोहेतौ यस्माद्विधिकारणात् यज्ञार्थंधनसंहारंधनसंचयं आत्मानमिति बुद्ध्यादूषितआत्मानंदेहंतद्वत्प्रियंधनंवा अनर्हतेअयोग्यायकर्मणेसमर्पयतियोग्यायचन सःआत्मद्रोहजांभ्रूणहत्यांनबुध्यतेसार्धः ॥ ८ ॥ दानधर्मःशुद्धिधर्मः दैपशोधनेइत्यस्यरूपं पक्षेस्पष्टोर्थः ॥ ९ ॥

यज्ञोद्दिष्ट यज्ञार्थमेवआज्ञप्तोवेदेन यज्ञसृष्टइतिपाठेयज्ञार्थमेवसृष्टः अनंतरःसन्निहितः यज्ञादेवसर्वकामावाप्तिर्भवतीतिभावः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ भांडमुपकरणंपात्रादि ॥ १३ ॥ १४ ॥ इतिशांतिपर्वणिरा० नैलकंठीयेभारतभावदीपेविंशतितमोऽध्यायः ॥ २० ॥ ॥ ७ ॥ अत्रैव क्षत्रियस्यवैखानसधर्माश्रयणंदोषःपालनयागदानादिकंगुणइत्यस्मिन्नर्थेएव ॥ १ ॥ असंतुष्टोहिराजाप्रजाःपीडयत्यतःसंतोषमेवस्तौति संतोषइति सातुष्टिः ॥ २ ॥ सम्यक्प्रतितिष्ठतियेनतदाह यदेति यदाप्रसीदतितदातुष्टिःप्रतितिष्ठतीतिसंबंधः कदाप्रसीदति यदाकामान्जाग्रदादिविषयान्संहरते आत्मनिप्रविलापयति तदात्मज्योतिःस्वयंज्योतिरात्मास्वात्मन्येवस्वस्वरूपे एवप्रसीदति द्रष्टृदर्शनेनदृश्यादिभेददर्शनरूपंमलंत्यजति ॥ ३ ॥ नबिभेति द्वितीयाभावात् अस्मान्नबिभ्यति अस्यनिष्क्रियत्वात् समाधौव्यु

यज्ञायसृष्टानिधनानिधात्रायज्ञोद्दिष्टःपुरुषोरक्षिताच ॥ तस्मात्सर्वंयज्ञएवोपयोज्यंधनंततोनंतरएवकामः ॥ १० ॥ यज्ञैरिंद्रोविविधैरन्नवद्भिर्देवान्सर्वानभ्ययाद्भूरितेजाः ॥ तेनेंद्रत्वंप्राप्यविभ्राजतेसौतस्माद्यज्ञेसर्वमेवोपयोज्यं ॥ ११ ॥ महादेवःसर्वयज्ञेमहात्माहुत्वात्मानंदेवदेवोबभूव ॥ विश्वाल्लोकान्व्याप्यविष्टभ्यकीर्त्याविराजतेद्युतिमान्कृत्तिवासाः ॥ १२ ॥ आविक्षितःपार्थिवोसौमरुत्तोवृद्ध्याशक्रंयोऽजयद्देवराजं ॥ यज्ञेयस्यश्रीःस्वयंसन्निविष्टायस्मिन्भांडंकांचनंसर्वमासीत् ॥ १३ ॥ हरिश्चंद्रःपार्थिवेंद्रश्रुतस्तेयज्ञैरिष्ट्वापुण्यभाग्वीतशोकः ॥ ऋद्ध्याशक्रंयोऽजयन्मानुषःसंस्तस्माद्यज्ञेसर्वमेवोपयोज्यं ॥ १४ ॥ इतिश्रीमहा० शांतिपर्वणिराज० देवस्थानवाक्येविंशतितमोऽध्यायः ॥ २० ॥ ॥ ७ ॥ देवस्थानउवाच अत्रैवोदाहरंतीममितिहासंपुरातनं ॥ इंद्रेणसमयेपृष्टोयद्ववाचबृहस्पतिः ॥ १ ॥ संतोषोवैस्वर्गतमःसंतोषःपरमंसुखं ॥ तुष्टेर्नकिंचित्परतःसासम्यक्प्रतितिष्ठति ॥ २ ॥ यदासंहरतेकामान्कूर्मोंगानीवसर्वशः ॥ तदात्मज्योतिरचिरात्स्वात्मन्येवप्रसीदति ॥ ३ ॥ नबिभेतियदाचायंयदाचास्मान्नबिभ्यति ॥ कामद्वेषौचजयतितदात्मानंचपश्यति ॥ ४ ॥ यदासौसर्वभूतानांनद्रुह्यतिनकांक्षति ॥ कर्मणामनसावाचाब्रह्मसंपद्यतेतदा ॥ ५ ॥ एवंकौंतेयभूतानितंतंधर्मतथातथा ॥ तदात्मनाप्रपश्यंतितस्माद्बुध्यस्वभारत ॥ ६ ॥ अन्येसामप्रशंसंतिव्यायाममपरेजनाः ॥ नैकंनचापरेकेचिदुभयंचतथापरे ॥ ७ ॥

त्थानेतु कामक्रोधौजयति ॥ ४ ॥ यदाकाले ॥ ५ ॥ एवमिति भूतानिअधिकारिजीवाः यथायथायेनयेनप्रकारेण यद्यत्कर्मयज्ञादिकंवासगुणोपासनंनिर्गुणोपासनंवासांगंव्यंगंवाकरोतितत्तत्कर्मतथातथातेनतेनप्रकारेणफलात्मनाआविर्भूतंआत्मनास्वानुभवेनपश्यंति एतेनतंयथायथोपासतेतथेतःप्रेत्यभवतीतिश्रुतेरर्थोदर्शितः तस्मात्सर्वेभ्योभूतेभ्योभयंददद्भयंविंदत्यभयंददभयंविंदतीतिबुध्यस्व सम्यक्प्रजापालनेमत्वमप्यभयंप्राप्नुहीतिभावः ॥ ६ ॥ अन्यइति सामप्रीर्ति व्यायामंयत्नं अपरेएकंध्यानंनप्रशंसंतिइतिन अपितुप्रशंसंत्येव उभयंसामव्यायामौएकस्यैवंअवस्थाभेदेनप्रशंसंति अपरेतथैवप्रशंसंति भागुपात्तमेकंज्ञेयं ॥ ७ ॥

पंचाप्येतान्पक्षान्विवृणोति यज्ञेतित्रिभिः यज्ञसंन्यासदानैर्देवसर्वभूतविप्राणांप्रीतिर्भवति प्रतिपद्दंप्रजाभ्योयजमानेभ्योवाद्रव्यादानंव्यायामरूपंमंदाःप्रशंसंति ॥ ८ ॥ सर्वपरित्यागेनत्वेकंकेचित् राज्यमेके
इत्यादिपादत्रयेणसामव्यायामौएकस्यैवाह ॥ ९ ॥ अंत्यंपक्षमाह केचिदेकांतशीलिनः ॥ १० ॥ सिद्धांतमाह अद्रोहेणेति ॥ ११ ॥ प्रजनंपुत्रोत्पादनं प्रधानंचासौइष्टश्चेतिसमासस्तं ॥ १२ ॥ १३ ॥

यज्ञमेवप्रशंसंतिसंन्यासमपरेजनाः॥ दानमेकेप्रशंसंतिकेचिच्चैवप्रतिग्रहं ॥८॥ केचित्सर्वपरित्यज्यतूष्णींध्यायंतआसते॥ राज्यमेकेप्रशंसंतिप्रजानांपरि
पालनं॥ ९ ॥ हत्वाछित्वाचभित्वाचकेचिदेकांतशीलिनः॥ एतत्सर्वंसमालोक्यबुधानामेषनिश्चयः ॥ १० ॥ अद्रोहेणैवभूतानांयोधर्मःससतांमतः॥ अद्रोहः
सत्यवचनंसंविभागोदयादमः॥ ११ ॥ प्रजनंस्वेषुदारेषुमार्दवंह्रीरचापलं॥ एवंधर्मप्रधानेष्टंमनुःस्वायंभुवोब्रवीत् ॥ १२॥ तस्मादेतत्प्रयत्नेनकौंतेयप्रतिपा
लय॥ योहिराज्येस्थितःशश्वद्वशीतुल्यप्रियाप्रियः॥ १३॥ क्षत्रियोयज्ञशिष्टाशीराजाशास्त्रार्थतत्त्ववित्॥ असाधुनिग्रहरतःसाधूनांप्रग्रहेरतः॥ १४॥ धर्मव
र्त्मनिसंस्थाप्यप्रजावर्तेतधर्मतः॥ पुत्रसंक्रामितश्रीश्चवनेवन्येनवर्तयन्॥ १५॥ विधिनाश्रावणेनैवकुर्यात्कर्माण्यतंद्रितः ॥ यएवंवर्ततेराजन्सराजाधर्मनि
श्चितः॥ १६॥ तस्यायंचपरश्चैवलोकःस्यात्सफलोदयः ॥ निर्वाणंहिसुदुष्प्राप्यंबहुविघ्नंचमेमतं ॥ १७ ॥ एवंधर्ममनुक्रांताःसत्यदानतपःपराः॥ आनृशंस्य
गुणैर्युक्ताःकामक्रोधविवर्जिताः॥ १८ ॥ प्रजानांपालनेयुक्ताधर्ममुत्तममास्थिताः ॥ गोब्राह्मणार्थेयुध्यंतःप्राप्तागतिमनुत्तमां॥ १९ ॥ एवंरुद्राःसवसवस्त
थादित्याःपरंतप॥ साध्याराजर्षिसंघाश्चधर्ममेतंसमाश्रिताः॥ अप्रमत्तास्ततःस्वर्गंप्राप्ताःपुण्यैःस्वकर्मभिः ॥ २०॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिराजध०
देवस्थानवाक्येएकविंशतितमोऽध्यायः॥२१॥ ॥७॥ वैशंपायनउवाच अस्मिन्नेवांतरेवाक्यंपुनरेवार्जुनोब्रवीत् ॥ निर्विण्णमनसंज्येष्ठमिदंभ्रा
तरमच्युतं॥ १॥ क्षत्रधर्मेणधर्मज्ञप्राप्यराज्यंसुदुर्लभं ॥ जित्वाचारीन्नरश्रेष्ठतप्यतेकिंभृशंभवान् ॥ २॥ क्षत्रियाणांमहाराजसंग्रामेनिधनंमतं॥ विशिष्टंब
हुभिर्यज्ञैःक्षत्रधर्ममनुस्मर॥ ३॥ ब्राह्मणानांतपस्त्यागःप्रेत्यधर्मविधिःस्मृतः॥ क्षत्रियाणांचनिधनंसंग्रामेविहितंप्रभो ॥४॥ क्षात्रधर्मोमहारौद्रःशस्त्रनित्य
इतिस्मृतः॥ वधश्चभरतश्रेष्ठकालेशस्त्रेणसंयुगे॥ ५॥ ब्राह्मणस्यापिचेद्राजन्क्षत्रधर्मेणवर्ततः॥ प्रशस्तंजीवितंलोकेक्षत्रंहिब्रह्मसंभवं॥ ६॥ नत्यागोनपुनर्य
ज्ञोनतपोमनुजेश्वर॥ क्षत्रियस्यविधीयंतेनपरस्वोपजीवनं॥ ७॥ प्रपद्देसंपद्दे ॥ १४ ॥ १५ ॥ श्रावणेनशास्त्रश्रवणादिविहितेन ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥
इतिशांतिप० रा० नै० भारतभा० एकविंशतितमोऽध्यायः॥ २१॥ ॥७॥ अस्मिन्निति अच्युतंधर्मात्॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ त्यागःसंन्यासः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६॥ यज्ञआत्मयज्ञः समाधिरितियावत् ॥ ७ ॥

॥ ८ ॥ दंशितःसन्नद्धः विजयंधर्मसंहितमितिपाठेप्रशंसंतिइत्यध्याहारः ॥ ९ ॥ १० ॥ ब्रह्मणःकश्यपस्य नवतीर्नवदशाधिकंशताष्टकं ॥ ११ ॥ इंद्रत्वंऐश्वर्यं ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ इतिशां०

सभवान्सर्वधर्मज्ञोधर्मात्माभरतर्षभ ॥ राजामनीषीनिपुणोलोकेदृष्टपरावर; ॥ ८ ॥ त्यक्त्वासंतापजंशोकंदंशितोभवकर्मणि ॥ क्षत्रियस्यविशेषेणहृदयंव ज्रसन्निभं ॥ ९ ॥ जित्वारीन्क्षत्रधर्मेणप्राप्यराज्यमकंटकं ॥ विजितात्मामनुष्येंद्रयज्ञदानपरोभव ॥ १० ॥ इंद्रोवैब्रह्मणःपुत्रःक्षत्रियःकर्मणाभवत् ॥ ज्ञातीनां पापवृत्तीनांजघाननवतीर्नव ॥ ११ ॥ तच्चास्यकर्मपूज्यंचप्रशस्यंचविशांपते ॥ तेनेंद्रत्वंसमापेदेदेवानामितिनःश्रुतं ॥ १२ ॥ सत्वंयज्ञैर्महाराजयजस्वबहुद क्षिणैः ॥ यथैवेंद्रोमनुष्येंद्रचिरायविगतज्वरः ॥ १३ ॥ मात्वमेवंगतेकिंचिच्छोचेथाःक्षत्रियर्षभ ॥ गतास्तेक्षत्रधर्मेणशस्त्रपूताःपरांगतिं ॥ १४ ॥ भवितव्यंत थातच्चयद्वृत्तंभरतर्षभ ॥ दिष्टंहिराजशार्दूलनशक्यमतिवर्तितुं ॥ १५ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिराजध० अर्जुनवाक्येद्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥ ॥ ७॥

वैशंपायनउवाच एवमुक्तस्तुकौंतेयोगुडाकेशेनपांडवः ॥ नोवाचकिंचित्कौरव्यस्ततोद्वैपायनोब्रवीत् ॥ १ ॥ व्यासउवाच बीभत्सोर्वचनंसौम्यसत्य मेतद्युधिष्ठिर ॥ शास्त्रदृष्टःपरोधर्मःस्थितोगार्हस्थ्यमाश्रितः ॥ २ ॥ स्वधर्मंचरधर्मज्ञयथाशास्त्रंयथाविधि ॥ नहिगार्हस्थ्यमुत्सृज्यतवारण्यंविधीयते ॥ ३ ॥ गृ हस्थंहिसदादेवाःपितरोतिथयस्तथा ॥ भृत्याश्चैवोपजीवंतितान्भरस्वमहीपते ॥ ४ ॥ वयांसिपशवश्चैवभूतानिचजनाधिप ॥ गृहस्थैरेवधार्यंतेतस्माच्छ्रेष्ठोगृ हाश्रमी ॥ ५ ॥ सोयंचतुर्णामेतेषामाश्रमाणांदुराचरः ॥ तंचराद्यविधिंपार्थदुश्चरंदुर्बलेंद्रियैः ॥ ६ ॥ वेदज्ञानंचतेकृत्स्नंतपश्चाचरितंमहत् ॥ पितृपैतामहंराज्यं धुर्यवद्वोढुमर्हसि ॥ ७ ॥ तपोयज्ञस्तथाविद्याभैक्ष्यमिंद्रियसंयमः ॥ ध्यानमेकांतशीलत्वंतुष्टिर्ज्ञानंचशक्तितः ॥ ८ ॥ ब्राह्मणानांमहाराजचेष्टासंसिद्धिकारिका ॥ क्षत्रियाणांतुवक्ष्यामितवापिविदितंपुनः ॥ ९ ॥ यज्ञोविद्यासमुत्थानमसंतोषःश्रियंप्रति ॥ दंडधारणमुग्रत्वंप्रजानांपरिपालनं ॥ १० ॥ वेदज्ञानंतथाकृत्स्नंत पःसुचरितंतथा ॥ द्रविणोपार्जनंभूरिपात्रेचप्रतिपादनं ॥ ११ ॥ एतानिराज्ञांकर्माणिसुकृतानिविशांपते ॥ इमंलोकममुंचैवसाधयंतीतिनःश्रुतं ॥ १२ ॥ एषां ज्यायस्तुकौंतेयदंडधारणमुच्यते ॥ बलंहिक्षत्रियेनित्यंबलेदंडःसमाहितः ॥ १३ ॥

रा० नै० भारतभा० द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥ ॥ ७॥ एवमुक्तइति ॥ १ ॥ गार्हस्थ्यंगृहस्थस्यायंगार्हस्थ्यस्तं ॥ २ ॥ तवक्षत्रियत्वात् अरण्यंसंन्यासः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ दुर्बलानिजितानिचतानिंइ द्रियाणितैः ॥ ६ ॥ ७ ॥ विद्याआत्मनोसंगत्वज्ञानं ज्ञानंशास्त्रविषयं ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

॥ १४॥ बिलशयान्मूषिकान् अप्रवासिनंगृहादिसंगिनं ॥१५॥१६॥१७॥१८॥ बाहुदांनदीमनुतत्समीपे ॥१९॥२०॥२१॥ विस्रब्धोममैवैतानीतिनिश्चयवान् ॥२२॥२३॥२४॥ इदंभक्षणंकृतं ॥ २५॥

एताविद्याःक्षत्रियाणांराजन्संसिद्धिकारिकाः ॥ अपिगाथामिमांचापिबृहस्पतिरगायत ॥ १४ ॥ भूमिरेतौनिगिरतिसर्पोबिलशयानिव ॥ राजानंचाविरोद्धारंब्राह्मणंचाप्रवासिनं ॥ १५ ॥ सुद्युम्नश्चापिराजर्षिःश्रूयतेदंडधारणात् ॥ प्राप्तवान्परमांसिद्धिंदक्षःप्राचेतसोयथा ॥ १६॥ युधिष्ठिरउवाच भगवन्कर्मणाकेनसुद्युम्नोवसुधाधिपः ॥ संसिद्धिंपरमांप्राप्तःश्रोतुमिच्छामितंनृप ॥ १७॥ व्यासउवाच अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनं ॥ शंखश्चलिखितश्चास्तांभ्रातरौसंशितव्रतौ ॥ १८ ॥ तयोरावसथावास्तांरमणीयौपृथक्पृथक् ॥ नित्यंपुष्पफलैर्वृक्षैरुपेतौबाहुदामनु ॥ १९ ॥ ततःकदाचिल्लिखितःशंखस्याश्रममागतः ॥ यदृच्छयाथशंखोपिनिष्क्रांतोभवदाश्रमात् ॥ २० ॥ सोपिगम्याश्रमंभ्रातुःशंखस्यलिखितस्तदा ॥ फलानिपातयामाससम्यक्परिणतान्युत ॥ ॥ २१ ॥ तान्युपादायविस्रब्धोभक्षयामाससद्विजः ॥ तस्मिंश्चभक्षयत्येवशंखोप्याश्रममागतः ॥ २२ ॥ भक्षयंतंतुतंदृष्ट्वाशंखोभ्रातरमब्रवीत् ॥ कुतःफलान्यवाप्तानिहेतुनाकेनखादसि ॥ २३ ॥ सोब्रवीद्भ्रातरंज्येष्ठमुपस्पृत्याभिवाद्यच ॥ इतएवगृहीतानिमयेतिप्रहसन्निव ॥ २४॥ तमब्रवीत्तथाशंखस्तीव्ररोषसमन्वितः ॥ स्तेयंत्वयाकृतमिदंफलान्याददतास्वयं ॥ २५॥ गच्छराजानमासाद्यस्वकर्मकथयस्ववै ॥ अदत्तादानमेवंहिकृतंपार्थिवसत्तम ॥ २६॥ स्तेनंमांत्वंविदित्वाचस्वधर्ममनुपालय ॥ शीघ्रंधारयचौरस्यममदंडंनराधिप ॥ २७॥ इत्युक्तस्तस्यवचनात्सुद्युम्नंसनराधिपं ॥ अभ्यगच्छन्महाबाहोलिखितःसंशितव्रतः ॥ २८॥ सुद्युम्नस्त्वंतपालेभ्यःश्रुत्वालिखितमागतं ॥ अभ्यगच्छत्सहामात्यःपद्भ्यामेवजनेश्वरः ॥ २९॥ तमब्रवीत्समागम्यसराजाधर्मवित्तमं ॥ किमागमनमाचक्ष्वभगवन्कृतमेवतत् ॥ ३० ॥ एवमुक्तःसविप्रर्षिःसुद्युम्नमिदमब्रवीत् ॥ प्रतिश्रुत्यकरिष्येतिश्रुत्वातत्कर्तुमर्हसि ॥ ३१ ॥ अनिसृष्टानिगुरुणाफलानिमनुजर्षभ ॥ भक्षितानिमहाराजतत्रमांशाधिमाचिरं ॥ ३२॥ सुद्युम्नउवाच प्रमाणंचेन्मतोराजाभवतोदंडधारणे ॥ अनुज्ञायामपितथाहेतुःस्याद्ब्राह्मणर्षभ ॥ ३३ ॥ सभवानभ्यनुज्ञातःशुचिकर्मामहाव्रतः ॥ ब्रूहिकामानतोन्यांस्त्वंकरिष्यामिहितेवचः ॥ ३४॥

हेपार्थिवसत्तम मयाअदत्तादानंकृतमिति अस्मैराज्ञेकथयस्वेतिसंबंधः ॥२६॥२७॥२८ ॥ अंतपालेभ्यः द्वारपालेभ्यः॥२९॥३०॥ करिष्यइतिसंधिरार्षः ॥ ३१ ॥ अनिसृष्टान्यदत्तानि गुरुणाज्येष्ठभ्रात्रा ॥ ३२ ॥ यथादंडधारणेराजाप्रमाणंतथाऽनुज्ञायांहेतुःप्रमाणं ॥ ३३ ॥ शुचिकर्मामदनुज्ञयैवशोधितदोषः श्रुतकर्मेतिपाठे श्रावितकर्मा कीर्तनेनापिदोषोनश्यतीत्यर्थः ॥ ३४ ॥

॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ मममांमयावानदूषयसे तत्वया निष्कृतिः प्रायश्चित्तं ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ उदकस्यार्थंप्रयोजनंआचमनादि कर्तुमितिशेषः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥४६ ॥

व्यासउवाच संछंधमानोब्रह्मर्षिःपार्थिवेनमहात्मना ॥नान्यंसवरयामासतस्माद्दंडादृतेवरं ॥३५॥ ततःसपृथिवीपालोलिखितस्यमहात्मनः॥ करौप्रच्छेदया

॥२१॥ मासधृतदंडोजगामसः ॥ ३६ ॥ सगत्वाभ्रातरंशंखमार्तरूपोब्रवीदिदं ॥ धृतदंडस्यदुर्बुद्धेर्भवांस्तत्क्षंतुमर्हति ॥ ३७॥ शंखउवाच नकुप्येतवधर्मज्ञनत्वंदूष

यसेमम ॥ धर्मस्तुतेव्यतिक्रांतस्ततस्तेनिष्कृतिःकृता॥ ३८ ॥ त्वंगत्वाबाहुदांशीघ्रंतर्पयस्वयथाविधि ॥ देवानृषीन्पितृंश्चैवमाचाधर्मेमनःकृथाः ॥ ३९ ॥ तस्य १२

तद्वचनंश्रुत्वाशंखस्यलिखितस्तदा ॥ अवगाह्यापगांपुण्यामुदकार्थंप्रचक्रमे ॥ ४० ॥ प्रादुरास्तांततस्तस्यकरौजलजसन्निभौ ॥ ततःसविस्मितोभ्रातुर्दर्शया

मासतौकरौ ॥ ४१ ॥ ततस्तमब्रवीच्छंखस्तपसेदंकृतंमया ॥ माचतेत्रविशंकाभूद्दैवमत्रविधीयते ॥ ४२ ॥ लिखितउवाच किंतुनाहंत्वयापूतःपूर्वमेवम

हाद्युते ॥ यस्यतेतपसोवीर्यमीदृशंद्विजसत्तम ॥ ४३॥ शंखउवाच एवमेतन्मयाकार्यंनाहंदंडधरस्तव ॥ सचपूतोनरपतिस्त्वंचापिपितृभिःसह ॥ ४४ ॥

व्यासउवाच सराजापांडवश्रेष्ठश्रेयान्वैतेनकर्मणा ॥ प्राप्तवान्परमांसिद्धिंदक्षःप्राचेतसोयथा ॥४५ ॥ एषधर्मःक्षत्रियाणांप्रजानांपरिपालनं ॥ उत्पथोन्यो

महाराजमास्मशोकेमनःकृथाः ॥ ४६ ॥ भ्रातुरस्यहितंवाक्यंशृणुधर्मज्ञसत्तम ॥ दंडएवहिराजेंद्रक्षत्रधर्मोनमुंडनं ॥ ४७॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणि

राजध०व्यासवाक्येत्रयोविंशोऽध्यायः॥२३॥ ॥७॥ वैशंपायनउवाच पुनरेवमहर्षिस्तंकृष्णद्वैपायनोमुनिः ॥ अजातशत्रुंकौंतेयमिदंवचनमब्रवी

त् ॥ १ ॥ अरण्येवसतांतातभ्रातॄणांतेमनस्विनां ॥ मनोरथामहाराजयेतत्रासन्युधिष्ठिर ॥ २ ॥ तानिमेभरतश्रेष्ठप्राप्नुवंतुमहारथाः ॥ प्रशाधिपृथिवींपार्थय

यातिरिवनाहुषः ॥ ३ ॥ अरण्येदुःखवसतिरनुभूतातपस्विभिः ॥ दुःखस्यांतेनरव्याघ्रसुखान्यनुभवंतुवै ॥ ४ ॥ धर्ममर्थंचकामंचभ्रातृभिःसहभारत ॥ अनुभू

यततःपश्चात्प्रस्थातासिविशांपते ॥ ५ ॥ अर्थिनांचपितॄणांचदेवतानांचभारत ॥ आनृण्यंगच्छकौंतेयतत्सर्वंचकरिष्यति ॥ ६ ॥ सर्वमेधाश्वमेधाभ्यांयजस्व

कुरुनंदन ॥ ततःपश्चान्महाराजगमिष्यसिपरांगतिं ॥ ७॥ भ्रातॄंश्चसर्वान्क्रतुभिःसंयोज्यबहुदक्षिणैः ॥ संप्राप्तःकीर्तिमतुलांपांडवेयभविष्यसि ॥ ८ ॥

आख्यायिकातात्पर्यमाह दंडइति ॥ ४७ ॥ इतिशांतिपर्वणिरा०नैलकंठीयेभारतभावदीपेत्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥ ॥ ७ ॥ पुनरेवेति ॥ १ ॥ स्वधर्मइति राज्यंकर्तव्यमित्युक्तंभा ॥२१॥

त्रादीनामानृण्यार्थमपितत्कर्तव्यमित्याह अरण्यइत्यादिना ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

वचनंहिंसाप्रधानःक्षत्रधर्मोमेमास्त्वित्येवंरूपं हेकुरुसत्तम ॥ ९ ॥ आददानस्यपरस्वापहर्तुः समानधर्मःअविषमोधर्मस्तत्रकुशलाःस्थापयंति अवश्यकर्तव्यतयाव्यवस्थापयंतिहेनरेश्वर नरेश्वरमितिपाठांत रेविजयादिकंकर्तुमितिशेषः ॥ १०॥ मर्षयतेदस्यूनपिनहंति एनसातज्जेनपापेन ॥ ११ ॥ १२ ॥ आतिष्ठन्निति च्छेदः धर्मशास्त्राणांनियहादतिलंघनाज्जातादधर्माद्भीतोऽश्यवते तानिअनुरुध्यन्नपेतभीश्वभव ति ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ गांवाचंमिमीतेविचारयंतितेगोमिनोब्रह्मकर्मकांडार्थविदोब्राह्मणाः गोमंतोवा धनिनोवैश्याः ॥१७॥१८॥ स्तब्धोमान्यानमानयन् अभ्यसूयकोगुणेषुदोषदृष्टिः ॥१९॥

विघ्नस्तेपुरुषव्याघ्रवचनंकुरुसत्तम ॥ शृणुष्वैवंयथाकुर्वन्नधर्माच्च्यवसेनृप ॥ ९ ॥ आददानस्यविजयंविग्रहंचयुधिष्ठिर ॥ समानधर्मकुशलाःस्थापयंतिनरे श्वर ॥ १० ॥ देशकालप्रतीक्षीयोदस्यून्मर्षयतेनृपः ॥ शास्त्रजांबुद्धिमास्थाययुज्यतेनैनसाहिसः ॥ ११ ॥ आदायबलिषड्भागंयोराष्ट्रंनाभिरक्षति ॥ प्रतिगृह्णा तितत्पापंचतुर्थांशेनभूमिपः ॥ १२ ॥ निबोधचयथातिष्ठन्धर्मान्नच्यवतेनृपः ॥ निग्रहाद्धर्मशास्त्राणामनुरुध्यन्नपेतभीः ॥ १३ ॥ कामक्रोधावनादृत्यपितेव समदर्शनः ॥ शास्त्रजांबुद्धिमास्थाययुज्यतेनैनसाहिसः ॥ १४ ॥ दैवेनाभ्याहतोराजाकर्मकालेमहाद्युते ॥ नसाधयतियत्कर्मनतत्राहुरतिक्रमं ॥ १५ ॥ तरसा बुद्धिपूर्वंवानिग्राह्याएवशत्रवः ॥ पापैःसहनसंदध्याद्राज्यंपुण्यंचकारयेत् ॥ १६ ॥ शूराश्चार्याश्चसत्कार्याविद्वांसश्चयुधिष्ठिर ॥ गोमिनोधनिनश्चैवपरिपाल्या विशेषतः ॥ १७ ॥ व्यवहारेषुधर्मेषुयोक्तव्याश्चबहुश्रुताः ॥ गुणयुक्तेपिनैकस्मिन्विश्वसेतविचक्षणः ॥ १८ ॥ अरक्षितादुर्विनीतोमानीस्तब्धोभ्यसूयकः ॥ ए नसायुज्यतेराजादुर्दांतइतिचोच्यते ॥ १९ ॥ येरक्ष्यमाणाहीयंतेदैवेनाभ्याहतानृप ॥ तस्करैश्चापिहीयंतेसर्वंतद्राजकिल्बिषं ॥ २० ॥ सुमंत्रितेसुनीतेचसर्वत श्चोपपादिते ॥ पौरुषेकर्मणिकृतेनास्त्यधर्मोयुधिष्ठिर ॥ २१ ॥ विच्छिद्यंतेसमारब्धाःसिद्ध्यंतेचापिदैवतः ॥ कृतेपुरुषकारेतुनैनःस्पृशतिपार्थिवं ॥ २२ ॥ अत्र तेराजशार्दूलवर्तयिष्येकथामिमां ॥ यद्वृत्तंपूर्वंराजर्षेर्हयग्रीवस्यपांडव ॥ २३ ॥ शत्रून्हत्वाहतस्याजौशूरस्याक्लिष्टकर्मणः ॥ असहायस्यसंग्रामेनिर्जितस्ययु धिष्ठिर ॥ २४ ॥ यत्कर्मवैनिग्रहेशात्रवाणांयोगश्चाग्र्यःपालनेमानवानां ॥ कृत्वाकर्मप्राप्यकीर्तिंसयुद्धाद्वाजिग्रीवोमोदतेस्वर्गलोके ॥ २५ ॥ संत्यक्तात्मासम रेष्वाततायीशस्त्रैश्छिन्नोदस्युभिर्वध्यमानः ॥ अश्वग्रीवःकर्मशीलोमहात्मासंसिद्धार्थोमोदतेस्वर्गलोके ॥ २६ ॥

येजनाः दैवेनअवर्षणादिना ॥ २० ॥ मंत्रनीतिसहायायुपेतेपुरुषकारेकृतेपियदिजनाहीयंते म्रियंतेवातर्हिराज्ञोऽधर्मोनास्तीत्यर्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ शत्रून्हत्वाप्राप्य ततःशत्रोःसकाशादाजौहतस्य वधंप्राप्तस्य तत्रहेतुरसहायस्येति ॥ २४ ॥ यत्कर्मकर्तव्यंतत्कर्मकृत्वेतिसंबंधः ॥ २५ ॥ २६ ॥

कामजःक्रोधः युद्धमूलभूतोऽग्निः चातुर्होत्रंब्रह्माद्याःऋत्विजश्चतुरश्चत्वारः ॥ २७ ॥ २८ ॥ संत्यक्तात्मात्यक्ताहंकारः ॥ २९ ॥ योगःक्रियायामुत्साहोन्यासाअभिमानत्यागास्तैर्युक्तादैवीसिद्धिंयज्ञादि
क्रियामन्यदीयांमानुषींचसिद्धिंदंडनीतिंमहींचपालयित्वेतियोजना स्वयंचयज्ञशीलः ॥३०॥ मानुषंलोकमितिसंबंधः तनुत्यजांप्रयागादौ ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ इतिशां०रा०नै०भारतभाव०

धनुर्यूपोरशनाज्यांशरःस्रुक्स्रुवःखड्गोरुधिरंयत्रचाज्यं॥ रथोवेदीकामजोयुद्धमग्निश्चातुर्होत्रंचतुरोवाजिमुख्याः ॥ २७॥ हुत्वातस्मिन्यज्ञवह्नावथारीन्पापा
न्मुक्तोराजसिंहस्तरस्वी॥ प्राणान्हुत्वाचावभृथेरणेसवाजिग्रीवोमोदतेदेवलोके॥ २८॥ राष्ट्रंरक्षन्बुद्धिपूर्वंनयेनसंत्यक्तात्मायज्ञशीलोमहात्मा॥ सर्वाँल्लोका
न्व्याप्यकीर्त्यामनस्वीवाजिग्रीवोमोदतेदेवलोके॥ २९॥ दैवींसिद्धिंमानुषींदंडनीतिंयोगन्यासैःपालयित्वामहींच॥ तस्माद्राजाधर्मशीलोमहात्मावाजिग्री
वोमोदतेदेवलोके॥ ३०॥ विद्वांस्त्यागीश्रद्दधानःकृतज्ञस्त्यक्तालोकंमानुषंकर्मकृत्वा॥ मेधाविनांविदुषांसंमतानांतनुत्यजांलोकमाक्रम्यराजा॥ ३१॥स
म्यग्वेदान्प्राप्यशास्त्राण्यधीत्यसम्यग्राज्यंपालयित्वामहात्मा॥ चातुर्वर्ण्यंस्थापयित्वास्वधर्मेवाजिग्रीवोमोदतेदेवलोके॥३२॥ जित्वासंग्रामान्पालयित्वाप्र
जाश्चसोमंपीत्वातर्पयित्वाद्विजाग्र्यान्॥ युक्त्यादंडंधारयित्वाप्रजानांयुद्धेक्षीणेमोदतेदेवलोके॥ ३३॥ वृत्तंयस्यश्लाघनीयंमनुष्याःसंतोविद्वांसोर्हयंत्यर्ह
णीयं॥स्वर्गंजित्वावीरलोकानवाप्यसिद्धिंप्राप्तःपुण्यकीर्तिर्महात्मा॥ ३४॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिराजधर्मानुशासनपर्वणिव्यासवाक्येचतुर्विंश
तितमोऽध्यायः॥ २४॥ ॥ॐ॥ वैशंपायनउवाच द्वैपायनवचःश्रुत्वाकुपितेचधनंजये॥ व्यासमामंत्र्यकौंतेयःप्रत्युवाचयुधिष्ठिरः॥ १॥ युधिष्ठि
रउवाच नपार्थिवमिदंराज्यंनभोगाश्चपृथग्विधाः॥ प्रीणयंतिमनोमेघशोकोमांरुंधयत्ययं॥ २॥ श्रुत्वावीरविहीनानामपुत्राणांचयोषितां॥ परिदेवय
मानानांशांतिंनोपलभेमुने॥ ३॥ इत्युक्तःप्रत्युवाचेदंव्यासोयोगविदांवरः॥ युधिष्ठिरंमहाप्राज्ञोधर्मज्ञोवेदपारगः॥ ४॥ व्यासउवाच नकर्मणालभ्य
तेचेज्ययावानाप्यस्तिदातापुरुषस्यकश्चित्॥ पर्याययोगाद्विहितंविधात्राकालेनसर्वंलभतेमनुष्यः॥ ५॥ नबुद्धिशास्त्राध्ययनेनशक्यंप्राप्तुंविशेषंमनुजैरका
ले॥ मूर्खोपिचाप्नोतिकदाचिदर्थान्कालोहिकार्यंप्रतिनिर्विशेषः॥ ६॥

चतुर्विंशतितमोऽध्यायः ॥२४॥ ॥ॐ॥ द्वैपायनेति कुपितेराज्यकारणात्॥ १ ॥ रुंधयति शोकोपहतोगुरूणांबंधूनांवावाक्यंनशृणोतीतिभावः ॥ २ ॥वीरविहीनानांपतिहीनानां ॥३॥४ ॥ नलभ्यतेवी
रोहतवीराभिर्वीरपत्नीभिरित्यर्थः नापिताभ्यःकश्चित्पतिंदातुंसमर्थोस्तीत्यर्थः कालेनलभतेनत्वकालेऽतस्तासांपतिलाभकालोतीतइतिनताःशोच्याः॥ ५॥ विशेषंविगतंशेषंअस्यास्तितत्विशेषंपुत्रादिकं॥६॥

दद॑तिददते ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ अस्तंगिरिंभानुरभ्युपैति ॥ १२ ॥ सेनजितापुत्रशोककृतदुःखार्तेन ॥ १३ ॥ पर्यायःकालगतिः ॥ १४ ॥ नहिनस्तिनहन्यतेहननस्यकर्ताकर्मवानभवति ते नकर्त्रात्मवादोदेहात्मवादश्चतार्किकलोकायतिकमतौक्रमेणनिरस्तौ ॥ १५ ॥ कश्चित्तार्किकः अपरःसांख्यः स्वभावतःचित्सत्तातः भूतानांदेहाद्याकाराणां प्रभवाप्ययौउत्पत्तिनाशौनियतौ आत्मान कर्तानाप्यकर्ताकिंतुस्वसत्तामात्रेणमहाह्रदतरंगाणांमरीचयइवभूतानामुत्पत्तिविनाशयोर्हेतुरितिभावः ॥ १६ ॥ मौढ्यात्ध्यायन्नेवापचितिंप्रतीकारंचरेन्नत्वध्यायन् ॥ १७ ॥ शोच्यान्शोकाक्रांतान्वा

नाभूतिकालेषुफलंददंतिशिल्पानिमंत्राश्चतथौषधानि ॥ तान्येवकालेनसमाहितानिसिध्यंतिवर्द्धंतिचभूतिंकाले॥७॥ कालेनशीघ्राःप्रवहंतिवाताःकालेनवृष्टिर्जलदानुपैति ॥ कालेनपद्मोत्पलवज्जलंचकालेनपुष्यंतिवनेषुवृक्षाः॥८॥ कालेनकृष्णाश्चसिताश्चरात्र्यःकालेनचंद्रःपरिपूर्णबिंबः॥नाकालतःपुष्पफलंद्रुमाणांनाकालवेगाःसरितोवहंति ॥ ९ ॥ नाकालमत्ताःखगपन्नगाश्चमृगद्विपाःशैलमृगाश्चलोके ॥ नाकालतःस्त्रीषुभवंतिगर्भानायांत्यकालेशिशिरोष्णवर्षाः ॥ १० ॥ नाकालतोम्रियतेजायतेवानाकालतोव्याहरतेचबालः ॥ नाकालतोयौवनमभ्युपैतिनाकालतोरोहतिबीजमुप्तं ॥ ११ ॥ नाकालतोभानुरुपैतियोगंनाकालतोऽस्तंगिरिमभ्युपैति ॥ नाकालतोवर्धतेहीयतेचचंद्रःसमुद्रोपिमहोर्मिमाली ॥ १२ ॥ अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनं ॥ गीतंराज्ञासेनजितादुःखार्तेनयुधिष्ठिर ॥ १३ ॥ सर्वानेवैषपर्यायोमर्त्यान्स्पृशतिदुःसहः ॥ कालेनपरिपक्वाहिम्रियंतेसर्वपार्थिवाः ॥ १४ ॥ घ्नंतिचान्यान्नरान्राजंस्तानप्यन्येतथानराः ॥ संज्ञैषालौकिकीराजन्नहिनस्तिनहन्यते ॥ १५ ॥ हंतीतिमन्यतेकश्चिन्नहंतीत्यपिचापरः ॥ स्वभावतस्तुनियतौभूतानांप्रभवाप्ययौ ॥ १६ ॥ नष्टेधनेवादारेवापुत्रेपितरिवामृते ॥ अहोदुःखमितिध्यायन्दुःखस्यापचितिंचरेत् ॥ १७ ॥ सकिंशोचसिमूढःसन्शोच्यान्किमनुशोचसि ॥ यस्यदुःखेषुदुःखानिभयेषुचभयान्यपि ॥ १८ ॥ आत्मापिचायंनममसर्वापिपृथिवीमम ॥ यथाममतथान्येषामितिपश्यन्नमुह्यति ॥ १९ ॥ शोकस्थानसहस्राणिहर्षस्थानशतानिच ॥ दिवसेदिवसेमूढमाविशंतिनपंडितं ॥ २० ॥ एवमेतानिकालेनप्रियद्वेष्याणिभागशः ॥ जीवेषुपरिवर्तंतेदुःखानिचसुखानिच ॥ २१ ॥

लंविधवयादुहित्रातुल्याप् दुःखेषुशोकजेषुमनस्तापेषु दुःखानिशिरस्ताडनादीनि दुःखादेर्द्विगुणीकरणंमूढकार्यमित्यर्थः ॥ १८ ॥ मोहनिवृत्तेरवधिमाह आत्मेति अयंव्यावहारिकआत्माअहंप्रत्ययविषयः सोपिममस्वरूपंन मत्तःपृथग्भूतत्वात् सर्वापृथिवीतिसर्वप्रपंचोपलक्षणं सर्वंवाममैवस्वरूपं यथाहंसर्वस्मादन्यःसर्वात्माचतथान्येपीत्याह यथेति एवमद्वैतात्मतत्त्वंपश्यन्नमुह्यतीत्यर्थः तथाचश्रुतिः तरतिशोकमात्मविदिति ॥ १९ ॥ २० ॥ यानिप्रियाणितान्येवकालेदुःखानिभवंति यानिद्वेष्याणितान्येवसुखानि तस्माद्वातजडस्यताडनमिवसर्वंदुःखमेवमोहात्सुखवद्विभातीत्यर्थः ॥ २१ ॥

तृष्णयायार्तिरनवस्थितचित्तसतातज्जंदुःखं दुःखस्यार्तिर्विनाशस्तज्जंसुखं ॥ २२ ॥ संततेयंसुखदुःखधाराइत्यतस्त्याज्यैवेत्याह सुखस्येत्यादिना ॥ २३ ॥ २४ ॥ दुःखमूर्छितः दुःखेनवर्धितः एकांगमपि सर्पदष्टांगुष्ठवत्त्यजेत्किमुतबाह्यंराज्यादीतिभावः ॥ २५ ॥ हृदयेनशोकमूलेन ॥ २६ ॥ प्रियंआचरन्कुर्वन्केनहेतुनाकथंकेनप्रकारेणकस्यसंबंधीतिज्ञास्यसि ॥ २७ ॥ मूढतमाः प्रसुप्तमनरवज्जडाः बुद्धेः

दुःखमेवास्तिनसुखंतस्मात्तदुपलभ्यते॥ तृष्णार्तिप्रभवंदुःखंदुःखार्तिप्रभवंसुखं ॥ २२ ॥ सुखस्यानंतरंदुःखंदुःखस्यानंतरंसुखं॥ ननित्यंलभतेदुःखंननि
त्यंलभतेसुखं॥ २३ ॥ सुखमेवहिदुःखांतंकदाचिद्दुःखतःसुखं ॥ तस्मादेतद्द्वयंजह्याद्यइच्छेच्छाश्वतंसुखं ॥२४॥ सुखांतप्रभवंदुःखंदुःखांतप्रभवंसुखं॥ य
न्निमित्तोभवेच्छोकस्तापोवादुःखमूर्छितः॥ आयासोवापियन्मूलस्तदेकांगमपित्यजेत् ॥२५॥ सुखंवायदिवादुःखंप्रियंवायदिवाऽप्रियं॥ प्राप्तंप्राप्तमुपासी
तहृदयेनापराजितः॥ २६॥ ईषदप्यंगदाराणांपुत्राणामाचरन्प्रियं॥ ततोज्ञास्यसिकःकस्यकेनवाकथमेवच ॥ २७॥ येचमूढतमालोकेयेचबुद्धेःपरंगताः॥
तएवसुखमेधंतेमध्यमःक्लिश्यतेजनः॥ २८॥ इत्यब्रवीन्महाप्राज्ञोयुधिष्ठिरससेनजित्॥ परावरज्ञोलोकस्यधर्मवित्सुखदुःखवित्॥ २९॥ येनदुःखेनयोदुः
खीनसजातुसुखीभवेत् ॥ दुःखानांहिक्षयोनास्तिजायतेह्यपरात्परं॥ ३०॥ सुखंचदुःखंचभवाभवौचलाभालाभौमरणंजीवितंच॥ पर्यायतःसर्वमवाप्नुवं
तितस्माद्धीरोनैवहृष्येन्नशोचेत्॥ ३१ ॥दीक्षांराज्ञःसंयुगेयुद्धमाहुर्योगंराज्येदंडनीत्यांचसम्यक् ॥ वित्तत्यागोदक्षिणानांचयज्ञेसम्यग्दानंपावनानीतिवि
द्यात्॥ ३२॥ रक्षन्राज्यंबुद्धिपूर्वंनयेनसंत्यक्तात्मायज्ञशीलोमहात्मा ॥ सर्वान्लोकान्धर्मदृष्ट्याचरंश्चाप्यूर्ध्वंदेहान्मोदतेदेवलोके॥ ३३॥ जित्वासंग्रामान्पा
लयित्वाचराष्ट्रंसोमंपीत्वावर्धयित्वाप्रजाश्च॥ युक्त्यादंडंधारयित्वाप्रजानांयुद्धेक्षीणोमोदतेदेवलोके॥३४॥ सम्यग्वेदान्प्राप्यशास्त्राण्यधीत्यसम्यग्राज्यंपाल
यित्वाचराजा॥ चातुर्वर्ण्यंस्थापयित्वास्वधर्मेपूतात्मावैमोदतेदेवलोके ॥ ३५ ॥ यस्यवृत्तंनमस्यंतिस्वर्गस्थस्यापिमानवाः॥ पौरजानपदामात्याःसराजारा
जसत्तमः ॥ ३६॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिप०राजध०सेनजिदुपाख्यानेपंचविंशोऽध्यायः ॥ २५॥ ०॥ छ॥ वैशंपायनउवाच अस्मिन्नेवप्रकरणे
धनंजयमुदारधीः ॥ अभिनीततरंवाक्यमित्युवाचयुधिष्ठिरः॥ १॥ यदेतन्मन्यसेपार्थनज्यायोस्तिधनादिति॥ नस्वर्गोनसुखंनार्थोनिर्धनस्येतितन्मृषा॥ २॥

परंपारंगताःप्राप्ताः अतस्त्वमधमस्तुनभवसिमध्यमोपिमाभूरित्यर्थः ॥ २८ ॥ २९ ॥ येनतृष्णादिनिमित्तेन॥ ३० ॥ भवाभवौ ऐश्वर्यानैश्वर्ये ॥ ३१ ॥ दीक्षामिति राज्ञोयागयोगसंन्यासस्थानीयाः युद्धंपा
लनं क्रतौवित्तत्यागश्चेतितान्येवास्यपावनानीत्यर्थः ॥३२॥ संत्यक्तात्मानिरहंकारः ॥३३॥३४॥३५॥३६॥ इतिशांतिप०रा०नै०भा०पंचविंशोऽध्यायः ॥२५॥ ॥छ॥ अस्मिन्नेवेति ॥ १ ॥ २ ॥

॥ ३ ॥ समयंअध्ययनसंप्रदायस्याविच्छेदं आश्रिताआश्रमिणः ब्रह्मचारिणइत्यर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥ कार्याणिराजकार्याणि प्रतिष्ठाप्यानितद्वचसानुष्ठेयानीत्यर्थः तथाहि धर्माधर्मनिर्णयार्थंपर्षदमुपक्रम्यएको वाध्यात्मवित्तमइतिस्मरंति पर्षत्त्वेनवरणीयइतिशेषः कव्यानीतिपाठे पित्र्याणिहवींषिज्ञाननिष्ठेभ्यएवदेयानीत्यर्थः ज्ञाननिष्ठेषुकव्यानिप्रतिपाद्यानिइत्येवंवैखानसानांवानप्रस्थानांवचनं ॥ ६ ॥ अजादयो वालखिल्यवदृषीणांगणविशेषाः ॥ ७ ॥ ८ ॥ एतान्पुरुषान् क्रियावतांकर्मिणां ॥ ९ ॥ उत्तरेणउत्तरतः स्थितं ॥ १० ॥ गतिद्वयादप्यधिकमाह संतोषइति संतोषः परवैराग्यं परमंसुखं कैवल्यं ॥ ११ ॥ सातुष्टिः

स्वाध्याययज्ञसंसिद्धाद्दृश्यंतेबहवोजनाः ॥ तपोरताश्चमुनयोयेषांलोकाःसनातनाः ॥ ३ ॥ ऋषीणांसमयंशश्वद्येरक्षंतिधनंजय ॥ आश्रिताःसर्वधर्मज्ञादेवास्तान्ब्राह्मणान्विदुः ॥ ४ ॥ स्वाध्यायनिष्ठान्हिऋषीन्ज्ञाननिष्ठांस्तथापरान् ॥ बुद्ध्येथाःसंततंचापिधर्मनिष्ठान्धनंजय ॥ ५ ॥ ज्ञाननिष्ठेषुकार्याणिप्रतिष्ठाप्यानिपांडव ॥ वैखानसानांवचनंयथानोविदितंप्रभो ॥ ६ ॥ अजाश्चपृश्नयश्चैवसिकताश्चैवभारत ॥ अरुणाःकेतवश्चैवस्वाध्यायेनदिवंगताः ॥ ७ ॥ अवाप्यैतानिकर्माणिवेदोक्तानिधनंजय ॥ दानमध्ययनंयज्ञोनिग्रहश्चैवदुर्ग्रहः ॥ ८ ॥ दक्षिणेनचपंथानमर्यम्णोयेदिवंगताः ॥ एतान्क्रियावतांलोकानुक्तवान्पूर्वमप्यहं ॥ ९ ॥ उत्तरेणतुपंथानंनियमाद्यंप्रपश्यसि ॥ एतेयागवतांलोकाभांतिपार्थसनातनाः ॥ १० ॥ तत्रोत्तरांगतिंपार्थप्रशंसंतिपुराविदः ॥ संतोषोवैस्वर्गतमःसंतोषःपरमंसुखं ॥ ११ ॥ तुष्टेर्नकिंचित्परमंसासम्यक्प्रतितिष्ठति ॥ विनीतक्रोधहर्षस्यसततंसिद्धिरुत्तमा ॥ १२ ॥ अत्राप्युदाहरंतीमांगाथांगीतांययातिना ॥ योभिप्रेत्याहरेत्कामान्कूर्मोंगानीवसर्वशः ॥ १३ ॥ यदाचायंनबिभेतियदाचास्मान्नबिभ्यति ॥ यदानेच्छतिनद्वेष्टिब्रह्मसंपद्यतेतदा ॥ १४ ॥ यदानभावंकुरुतेसर्वभूतेषुपापकं ॥ कर्मणामनसावाचाब्रह्मसंपद्यतेतदा ॥ १५ ॥ विनीतमानमोहश्चबहुसंगविवर्जितः ॥ तदात्मज्योतिषःसाधोर्निर्वाणमुपपद्यते ॥ १६ ॥ इदंतुशृणुमेपार्थब्रुवतःसंयतेंद्रियः ॥ धर्ममन्येवृत्तमन्येधनमीहंतिचापरे ॥ १७ ॥ धनहेतोर्यईहेततस्यानीहागरीयसी ॥ भूयान्दोषोहिवित्तस्ययश्चधर्मस्तदाश्रयः ॥ ॥ १८ ॥ प्रत्यक्षमनुपश्यामित्वमपिद्रष्टुमर्हसि ॥ वर्जनंवर्जनीयानामीहमानेनदुष्करं ॥ १९ ॥ येवित्तमभिपद्यंतेसम्यक्त्वंतेषुदुर्लभं ॥ द्रुह्यतःप्रैतितत्प्राहुःप्रतिकूलंयथातथं ॥ २० ॥

परमवैराग्याभिधाउत्तमासिद्धिः विनीतक्रोधहर्षस्यक्रोधादिजयिनः सम्यक्प्रतितिष्ठति इतरस्यतुनेत्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ आत्मज्योतिषः आत्मज्ञस्य निर्वाणंमोक्षः ॥ १६ ॥ वृत्तंशीलं ईहंतिईहंते ॥ १७ ॥ धनहेतोः धर्माय वित्तस्यार्जनेइतिशेषः तदाश्रयोधर्मोयज्ञादिस्तस्मिन्नपिभूयान्दोषोस्ति ॥ १८ ॥ ईहमानेनधनार्थिना ॥ १९ ॥ सम्यक्त्वंसाधुकर्मद्रुह्यतः द्रोहयुक्तानेवतद्धनंप्रैतिनत्वद्रोहानितिभावः हिंसांविनाधनप्राप्तिर्नास्तीत्यर्थः प्राप्तमपियथाप्रयंसर्वथाप्रतिकूलंनानाभयहेतुत्वात् ॥ २० ॥

संभिन्नवृत्तः संकीर्णस्वभावः वीतंगतंभाविशोकजंभयंयस्मात्सवीतशोकभयः अल्पेनधनेनहेतुनातृपितः तृष्णावान्सन्द्रुह्यन्तेनद्रोहेणजायमानांब्रह्महत्यांनबुध्यते लोभीअल्पार्थेपिब्रह्महत्यांअर्जयतीत्यर्थः ॥ २१ ॥ दुर्लभंधनंप्राप्यानुकूलेभ्योपिभृत्येभ्योदत्वादस्युभयादिवभृशमनुप्यतइतिसंबंधः वित्तव्ययेमहद्दुःखंभवतीत्यर्थः ॥ २२ ॥ देवस्वं तथा त्रैवार्षिकाधिकान्नोयःसहिसोमंपिबेद्द्विजः प्राक्सौमिकीःक्रियाःकुर्याद्यस्यान्नंवार्षिकंभवेदितिस्मृतेरल्पमपिसंचितंधनंदेवस्वमेव तदपिउपसंगृह्यदेवेभ्यो दत्वैवनतेनतावतापिसुखीभवेत्कितुलाभाल्लोभःप्रवर्ततइतिन्यायेनतृष्णाधिक्याद्दुःखमेवानुभव

यस्तुसंभिन्नवृत्तःस्याद्वीतशोकभयोनरः ॥ अल्पेनतृपितोद्रुह्यन्भ्रूणहत्यांनबुध्यते ॥ २१ ॥ दुष्प्यंत्याददतोभृत्यानित्यंदस्युभयादिव ॥ दुर्लभंचधनंप्राप्यभृशं दत्वानुतप्यते ॥ २२ ॥ अधनःकस्यकिंवाच्योविमुक्तःसर्वगःसुखी ॥ देवस्वमुपगृह्यैवधनेननसुखीभवेत् ॥ २३ ॥ तत्रगाथांयज्ञगीतांकीर्तयंतिपुराविदः ॥ त्रयीमुपाश्रितांलोकेयज्ञसंस्तरकारिकां ॥ २४ ॥ यज्ञायसृष्टानिधनानिधात्रायज्ञायसृष्टःपुरुषोरक्षिताच ॥ तस्मात्सर्वयज्ञएवोपयोज्यंधनंनकामायहितंप्रशस्तं ॥ २५ ॥ एतत्स्वार्थेचकौंतेयधनंधनवतांवर ॥ धातादादातिमर्त्येभ्योयज्ञार्थमितिविद्धितत् ॥ २६ ॥ तस्माद्बुध्यंतिपुरुषानहितत्कस्यचिद्ध्रुवं ॥ श्रद्दधानस्ततोलोकोदद्याच्चैवयजेतच ॥ २७ ॥ लब्धस्यत्यागमित्याहुर्नभोगंनचसंक्षयं ॥ तस्यकिंसंचयेनार्थःकार्यज्यायसितिष्ठति ॥ २८ ॥ येस्वधर्मादपेतेभ्यःप्रयच्छंत्यल्पबुद्धयः ॥ शतंवर्षाणितेप्रेत्यपुरीषंभुंजतेजनाः ॥ २९ ॥ अनर्हतेयद्ददातिनददातियदर्हते ॥ अर्हानर्हापरिज्ञानाद्दानधर्मोपिदुष्करः ॥ ३० ॥ लब्धानामपिवित्तानांबोद्धव्यौद्वावतिक्रमौ ॥ अपात्रेप्रतिपत्तिश्चपात्रेचाप्रतिपादनं ॥ ३१ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिराजधर्मानुशासनपर्वणियुधिष्ठिरवाक्येषड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥ ॥७॥ युधिष्ठिरउवाच अभिमन्यौहतेबालेद्रौपद्यास्तनयेषुच ॥ धृष्टद्युम्नेविराटेचद्रुपदेचमहीपतौ ॥ १ ॥ वृषसेनेचधर्मज्ञेधृष्टकेतौतुपार्थिवे ॥ तथान्येपुनरेंद्रेषुनानादेश्येषुसंयुगे ॥ २ ॥ नचमुंचतिमांशोकोज्ञातिघातिनमातुरं ॥ राज्यकामुकमत्युग्रंस्ववंशोच्छेदकारिणं ॥ ३ ॥ यस्यांकेक्रीडमानेनमयावैपरिवर्तितं ॥ समयाराज्यलुब्धेनगांगेयोयुधिपातितः ॥४॥ यदाह्येनंविघूर्णंतमपश्यंपार्थसायकैः ॥ कंपमानंयथावज्रैःप्रेक्ष्यमाणंशिखंडिना ॥५॥

तीत्यर्थः ॥ २३ ॥ गाथांवैदिकजनेयज्ञप्रतिष्ठाकरीं ॥२४॥ तामाह यज्ञायेति ॥२५॥ एतद्धनंस्वार्थे चायज्ञार्थेपि ॥२६॥ तस्मादिति धनस्वाम्यंतस्यापिनास्तीत्यर्थः तथाचश्रुतिः मागृधःकस्यस्विद्धनमिति फलितमाह श्रद्दधानइति ॥ २७ ॥ इत्याहुःप्रशस्तमाहुरित्यर्थः कार्यैत्यागरूपे ॥२८॥ अपात्रेधनंनदेयमित्याह यइति ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१॥ इतिशांतिप०रा०नै०भारतभा०षड्विंशोऽध्यायः॥२६॥
अभिमन्याविति ॥ १ ॥ वृषसेनेकर्णे पाठांतरेवसुषेणोपिसएव ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५॥

॥ ६ ॥ [illegible] ॥ ७॥८॥९॥१०॥११॥१२॥१३॥१४॥१५॥ आमर्शयन् निश्चिन्वन् ॥१६॥१७॥१८॥१९॥२०॥२१॥२२॥२३॥२४॥२५॥२६॥२७॥२८॥ [illegible]

जीर्णसिंहमिवप्रांशुंनरसिंहंपितामहं ॥ कीर्यमाणंशरैर्दृष्ट्वाभृशंमेव्यथितंमनः ॥ ६ ॥ प्राङ्मुखंसीदमानंचरथेपररथारुजं ॥ घूर्णमानंयथाशैलंतदामेकश्मलो भवत् ॥ ७ ॥ यःसबाणधनुष्पाणिर्योधयामासभार्गवं ॥ बहून्यहानिकौरव्यःकुरुक्षेत्रेमहामृधे ॥ ८ ॥ समेतंपार्थिवंक्षत्रंवाराणस्यांनदीसुतः ॥ कन्यार्थमाह्व यदीरोरथेनैकेनसंयुगे ॥ ९ ॥ येनचोग्रायुधोराजाचक्रवर्तीदुरासदः ॥ दग्धश्चास्त्रप्रतापेनसमयायुधिघातितः ॥ १० ॥ स्वयंमृत्युंरक्षमाणःपांचाल्यंयःशिखं डिनं ॥ नबाणैःपातयामाससोर्जुनेननिपातितः ॥ ११ ॥ यदैनंपतितंभूमावपश्यंरुधिरोक्षितं ॥ तदैवाविशदत्युग्रोज्वरोमांमुनिसत्तम ॥ १२ ॥ येनसंवर्धितावा लायेनस्मपरिरक्षिताः ॥ समयाराज्यलुब्धेनपापेनगुरुघातिना ॥ अल्पकालस्यराज्यस्यकृतेमूढेनघातितः ॥ १३ ॥ आचार्यश्चमहेष्वासःसर्वपार्थिवपूजितः ॥ अभिगम्यरणेमिथ्यापापेनोक्तःसुतंप्रति ॥ १४ ॥ तन्मेदहतिगात्राणियन्मांगुरुरभाषत ॥ सत्यमाख्याहिराजंस्त्वंयदिजीवतिमेसुतः ॥ १५ ॥ सत्यमामर्षयन् विप्रोमयितत्परिपृष्टवान् ॥ कुंजरंचांतरंकृत्वामिथ्योपचरितंमया ॥ १६ ॥ सुभृशंराज्यलुब्धेनपापेनगुरुघातिना ॥ सत्यकंचुकमुन्मुच्यमयासगुरुराहवे ॥ १७ ॥ अश्वत्थामाहतइतिनिरुक्तःकुंजरेहते ॥ कांल्लोकांस्तुगमिष्यामिकृत्वाकर्मसुदुष्करं ॥ १८ ॥ अघातयंचयत्कर्णंसमरेष्वपलायिनं ॥ १९ ॥ ज्येष्ठभ्रातरमत्युग्रं कोमत्तःपापकृत्तमः ॥ अभिमन्युंचयद्बालंजातंसिंहमिवाद्रिषु ॥ २० ॥ प्रावेशयमहंलुब्धोवाहिनींद्रोणपालितां ॥ तदाप्रभृतिबीभत्सुंनशक्नोमिनिरीक्षितुं ॥ ॥ २१ ॥ कृष्णंचपुंडरीकाक्षंकिल्बिषीभ्रूणहायथा ॥ द्रौपदींचापिदुःखार्तांपंचपुत्रैर्विनाकृतां ॥ २२ ॥ शोचामिपृथिवींहीनांपंचभिःपर्वतैरिव ॥ सोहमागस्क रःपापःपृथिवीनाशकारकः ॥ २३ ॥ आसीनएवमेवेदंशोषयिष्येकलेवरं ॥ प्रायोपविष्टंजानीध्वमथमांगुरुघातिनं ॥ २४ ॥ जातिष्वन्यास्वपियथानभवेयंकु लांतकृत् ॥ नभोक्ष्येनचपानीयमुपभोक्ष्येकथंचन ॥ ॥ २५ ॥ शोषयिष्येप्रियान्प्राणानिहस्थोहंतपोधनाः ॥ यथेष्टंगम्यतांकाममनुजानेप्रसाद्यवः ॥ २६ ॥ सर्वे मामनुजानीतत्यक्ष्यामीदंकलेवरं ॥ वैशंपायनउवाच तमेवंवादिनंपार्थंबंधुशोकेनविह्वलं ॥ २७ ॥ मैवमित्यब्रवीद्व्यासोनिगृह्यमुनिसत्तमः ॥ २८ ॥ व्यासउवाच अतिवेलंमहाराजनशोकंकर्तुमर्हसि ॥ पुनरुक्तंतुवक्ष्यामिदिष्टमेतदितिप्रभो ॥ २९ ॥ संयोगाविप्रयोगांताजातानांप्राणिनांध्रुवं ॥ बुद्बुदाइ वतोयेषुभवंतिनभवंतिच ॥ ३० ॥ सर्वेक्षयांतानिचयाःपतनांताःसमुच्छ्रयाः ॥ संयोगाविप्रयोगांतामरणांतंहिजीवितं ॥ ३१ ॥ ॥२९॥३०॥३१॥

आलस्यंतत्कालेसुखमपिदुःखांतं दाक्ष्यंतत्कालेदुःखमपिसुखोदयं भूतिः अणिमादिः ॥३२॥३३॥ अतएवकर्मभ्यएवकर्मणांत्यागेत्वंनेशःनप्रभुः ॥ ३४ ॥ इ०रा०नै०भा० सप्तविंशतितमोऽध्यायः ॥२७॥
ज्ञातीति अभ्युत्सिस्क्षतः त्यक्तुमिच्छतः ॥१॥२॥३॥ कल्याणमिच्छतासुखादिकंकथंप्रतिपत्तव्यंकेनप्रकारेणइष्टत्वेनअनिष्टत्वेनउदासीनत्वेनवाज्ञातव्यं ॥ ४ ॥ आत्मानंदेहं उत्पन्नमनुअनंतरंअव्यवधानेनैव
देहस्वभावप्राप्तंसुखादौहर्षविषादौनकुर्वीत किंतुउदासीनैवेतिभावः ॥ ५॥६॥ प्रसिच्यतेक्लिन्नंश्लथंभवतीत्यर्थः ॥७॥ भोगान्भोग्यार्थान्धनादीन्विसृज्यभोगेननटनर्तकादिद्वाराव्ययं कृत्यआदानंचौर्यंसाधु

सुखंदुःखांतमालस्यंदाक्ष्यंदुःखंसुखोदयं ॥ भूतिःश्रीर्ह्रीर्धृतिःकीर्तिर्दक्षेवसतिनालसे ॥३२॥ नालंसुखायसुहृदोनालंदुःखायशत्रवः ॥ नचप्रज्ञालमर्थेभ्यो नसुखेभ्योप्यलंधनं ॥ ३३ ॥ यथासृष्टोसिकौंतेयधात्राकर्मसुतत्कुरु ॥ अतएवहिसिद्धिस्तेनेशस्त्वंकर्मणांनृप ॥ ३४ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिप०रा०व्यासवाक्येसप्तविंशतितमोऽध्यायः ॥ २७॥ ॥ ७॥ वैशंपायनउवाच ज्ञातिशोकाभितप्तस्यप्राणानभ्युत्सिसृक्षतः ॥ ज्येष्ठस्यपांडुपुत्रस्यव्यासःशोकमपानुदत् ॥ १ ॥ व्यासउवाच अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनं ॥ अश्मगीतंनरव्याघ्रतन्निबोधयुधिष्ठिर ॥ २॥ अश्मानंब्राह्मणंप्राज्ञंवैदेहोजनको नृपः ॥ संशयंपरिपप्रच्छदुःखशोकसमन्वितः ॥ ३ ॥ जनकउवाच आगमेयदिवापायेज्ञातीनांद्रविणस्यच ॥ नरेणप्रतिपत्तव्यंकल्याणंकथमिच्छता ॥४॥ अश्मोवाच उत्पन्नमिममात्मानंनरस्यानंतरंततः ॥ तानितान्यनुवर्तंतेदुःखानिचसुखानिच ॥ ५ ॥ तेषामन्यतरापत्तौयद्यदेवोपपद्यते ॥ तदस्यचेतनामाशुहरत्यभ्रमिवानिलः ॥ ६ ॥ अभिजातोस्मिसिद्धोस्मिनास्मिकेवलमानुषः ॥ इत्येभिर्हेतुभिस्तस्यत्रिभिश्चित्तंप्रसिच्यते ॥ ७॥ संप्रसक्तमनाभोगान्विसृज्यपितृसंचितान् ॥ परिक्षीणःपरस्वानामादानंसाधुमन्यते ॥ ८ ॥ तमतिक्रांतमर्यादमाददानमसांप्रतं ॥ प्रतिषेधंतिराजानोलुब्धामृगमिवेषुभिः ॥ ९॥ येचविंशतिवर्षावात्रिंशद्वर्षाश्चमानवाः ॥ परेणतेवर्षशतान्नभविष्यंतिपार्थिव ॥ १० ॥ तेषांपरमदुःखानांबुद्ध्याभैषज्यमाचरेत् ॥ सर्वप्राणभृतांवृत्तंप्रेक्षमाणस्ततस्ततः ॥ ११ ॥ मानसानांपुनर्योनिर्दुःखानांचित्तविभ्रमः ॥ अनिष्टोपनिपातोवातृतीयंनोपपद्यते ॥ १२ ॥

हितं ॥ ८ ॥ असांप्रतमयुक्तंतथास्यात्तथाइषुभिःप्रतिषेधंतिघ्नंतीत्यर्थः लुब्धाव्याधाः ॥ ९ ॥ येचोरास्तेपरेणविंशत्यादिवर्षादूर्ध्वंवर्षशतात्शतवर्षपर्यंतंनभविष्यंतिनजीविष्यंति चौर्यप्रसक्ताःसद्यएवमार्यंत
इत्यर्थः ॥ १० ॥ तेषांदारिद्र्योत्थानांभैषज्यंप्रतीकारंतमेवाहसर्वेति दुःखेदुःखाधिकान्पश्येत्सुखेपश्येत्सुखाधिकान् आत्मानंहर्षशोकाभ्यांशत्रुभ्यामिवनार्पयेदितिभावः ॥ ११ ॥ विभ्रमोविपर्यासः अ
निष्टेपीष्टबुद्धिरिष्टेचानिष्टबुद्धिरिति अनिष्टंपुत्रशोकादितद्वाप्तिर्वा ॥ १२ ॥

संस्पर्शजानिविषयसंगजानि ॥ १३ ॥ १४ ॥ [illegible] ॥१६॥ तेऽर्थाजरादयःपदार्थाः ततोन्यथाऽजरत्वादिरूपेणयेमनुष्यस्यकांक्षिताइष्टाः ॥१७॥ विधानमदृष्टं ॥१८॥ प्राप्तिर्लाभो व्यायामःश्रमः अलाभइतियावत् तयोर्योगः प्रतिष्ठितंविधानमित्यनुषज्यते ॥१९॥ गंधेति फलस्थागंधादयोनिवर्तंते पूर्वेपूर्वे उत्तरेउत्तरे उपयांति तथैवसुखादीनि॰ अप्रत्याख्येयानि अनुसत्यवर्ततेविद्वान्

एवमेतानिदुःखानितानितानीहमानवं ॥ विविधान्युपवर्ततेतथासंस्पर्शजान्यपि ॥ १३ ॥ जरामृत्यूहिभूतानांखादितारौवृकाविव ॥ बलिनांदुर्बलानांचह्रस्वानांमहतामपि ॥१४॥ नकश्चिज्जात्वतिक्रामेज्जरामृत्यूहिमानवः ॥ अपिसागरपर्यंतांविजित्येमांवसुंधरां ॥१५॥ सुखंवायदिवादुःखंभूतानांपर्युपस्थितं ॥ प्राप्तव्यमवशैःसर्वंपरिहारोनविद्यते ॥ १६ ॥ पूर्वेवयसिमध्येवाप्युत्तरेवानराधिप ॥ अवर्जनीयास्तेर्थावैकांक्षितायेततोन्यथा ॥ १७ ॥ अप्रियैःसहसंयोगोविप्रयोगश्चसुप्रियैः ॥ अर्थानर्थौसुखंदुःखंविधानमनुवर्तते ॥ १८ ॥ प्रादुर्भावश्चभूतानांदेहत्यागस्तथैवच ॥ प्राप्तिर्व्यायामयोगश्चसर्वमेतत्प्रतिष्ठितं ॥ १९ ॥ गंधवर्णरसस्पर्शानिवर्तंतेस्वभावतः ॥ तथैवसुखदुःखानिविधानमनुवर्तते ॥ २० ॥ आसनंशयनंयानमुत्थानंपानभोजनं ॥ नियतंसर्वभूतानांकालेनैवभवत्युत ॥२१॥ वैद्याश्चाप्यातुराःसंतिबलवंतश्चदुर्बलाः ॥ श्रीमंतश्चापरेषण्ढाविचित्रःकालपर्ययः ॥२२॥ कुलेजन्मतथावीर्यमारोग्यंरूपमेवच ॥ सौभाग्यमुपभोगश्चभवितव्येनलभ्यते ॥२३॥ संतिपुत्राःसुबहवोदरिद्राणामनिच्छतां ॥ नास्तिपुत्रःसमृद्धानांविचित्रंविधिचेष्टितं ॥ २४ ॥ व्याधिरग्निर्जलंशस्त्रंबुभुक्षाश्वापदोविषं ॥ ज्वरश्चमरणंजंतोरुच्चाच्चपतनंतथा ॥ २५ ॥ निर्माणेयस्ययद्दिष्टंतेनगच्छतिसेतुना ॥ दृश्यतेनाप्यतिक्रामन्ननिष्क्रांतोथवापुनः ॥ दृश्यतेचाप्यतिक्रामन्ननिग्राह्योथवापुनः ॥ २६ ॥ दृश्यतेहियुवैवेहविनश्यन्वसुमान्नरः ॥ दरिद्रश्चपरिक्लिष्टःशतवर्षोजरान्वितः ॥ २७ ॥ अकिंचनाश्चदृश्यंतेपुरुषाश्चिरजीविनः ॥ समृद्धेचकुलेजाताविनश्यंतिपतंगवत् ॥ २८ ॥ प्रायेणश्रीमतांलोकेभोक्तुंशक्तिर्नविद्यते ॥ काष्ठान्यपिहिजीर्यंतेदरिद्राणांचसर्वशः ॥ २९ ॥ अहमेतत्करोमीतिमन्यतेकालनोदितः ॥ यद्यदिष्टमसंतोषाद्दुरात्मापापमाचरेत् ॥ ३० ॥ मृगयाक्षाःस्त्रियःपानंप्रसंगानिंदिताबुधैः ॥ दृश्यंतेपुरुषाश्चात्रसंप्रयुक्ताबहुश्रुताः ॥ ॥ ३१ ॥ इतिकालेनसर्वार्थानीप्सितानीप्सितानिह ॥ स्पृशंतिसर्वभूतानिनिमित्तंनोपलभ्यते ॥ ३२ ॥

॥२०॥२१॥२२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ बुभुक्षाः क्षुत्प्रभृतयः ॥ २५ ॥ निर्माणेऽदृष्टे सेतुनाकर्ममर्यादयाअतिक्रामन्नतिपापीअनिष्क्रांतोनदृश्यतेकिंतुपापेनसद्योबध्यतएव कश्चित्तुनिग्राह्योनभवतीत्यपिदृश्यते ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ प्रसंगायुद्धविवादादयः अत्रमृगयादौ ॥ ३१ ॥ इहनिमित्तंनोपलभामहे किंतुअदृष्टनिमित्तमेवतदित्यर्थः ॥ ३२ ॥

[illegible]त्वादिरीशकतत्वादविनाश्यएवंदुःखमपीत्याह वायुमित्यादिना ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ उपस्थिताः सेविताः कालोमृत्युः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ पथिमार्गेअन्यैरिवेहदारादिभिःसंगतंज्ञेयं ॥ ३९ ॥
[illegible]द्विचारइतिशेषः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ एवमिष्टवियोगेशोकोनकार्यइत्युक्त्वाऽमुत्रनरकपातभयादपिशोकोनकार्यइत्याह नदृष्टपूर्वमित्यादिना आगमैकगम्यःपरलोकःआगमेचयुक्तैःशत्रुघातिनांसनस्थती

॥२८॥ वायुमाकाशमग्निंचचंद्रादित्यावहःक्षये ॥ ज्योतींषिसरितःशैलान्कःकरोतिबिभर्तिच ॥ ३३ ॥ शीतमुष्णंतथावर्षंकालेनपरिवर्तते ॥ एवमेवमनुष्याणांसुख १२
दुःखेनरर्षभ ॥ ३४ ॥ नौषधानिनमंत्राश्चनहोमानपुनर्जपाः ॥ त्रायंतेमृत्युनोपेतंजरयाचापिमानवं ॥ ३५ ॥ यथाकाष्ठंचकाष्ठंचसमेयातांमहोदधौ ॥ समे
त्यचव्यपेयातांतद्वद्भूतसमागमः ॥ ३६ ॥ येचैवपुरुषाःस्त्रीभिर्गीतवाद्यैरुपस्थिताः ॥ येचानाथाःपरान्नादाःकालस्तेषुसमक्रियः ॥ ३७ ॥ मातापितृसहस्राणि
पुत्रदारशतानिच ॥ संसारेष्वनुभूतानिकस्यतेकस्यवावयं ॥ ३८ ॥ नैवास्यकश्चिद्भवितानायंभवतिकस्यचित् ॥ पथिसंगतमेवेदंदारबंधुसुहृज्जनैः ॥ ३९ ॥
क्वासंक्वगमिष्यामिकोन्वहंकिमिहास्थितः ॥ कस्मात्किमनुशोचेयमित्येवंस्थापयेन्मनः ॥ ४० ॥ अनित्येप्रियसंवासेसंसारेचक्रवद्गतौ ॥ पथिसंगतमेवैतद्भ्रा
तामातापितासखा ॥ ४१ ॥ नदृष्टपूर्वंप्रत्यक्षंपरलोकंविदुर्बुधाः ॥ आगमांस्त्वनतिक्रम्यश्रद्धातव्यंबुभूषता ॥ ४२ ॥ कुर्वीतपितृदैवत्यंधर्म्याणिचसमाचरेत् ॥
यजेच्चविद्वान्विधिवत्त्रिवर्गंचाप्युपाचरेत् ॥ ४३ ॥ संनिमज्जज्जगदिदंगंभीरेकालसागरे ॥ जरामृत्युमहाग्राहेनकश्चिदवबुध्यते ॥ ४४ ॥ आयुर्वेदमधीयानाः
केवलंसपरिग्रहाः ॥ दृश्यंतेबहवोवैद्याव्याधिभिःसमभिप्लुताः ॥ ४५ ॥ तेपिबंतःकषायांश्चसर्पींषिविविधानिच ॥ नमृत्युमतिवर्तंतेवेलामिवमहोदधिः ॥ ४६ ॥
रसायनविदश्चैवसुप्रयुक्तरसायनाः ॥ दृश्यंतेजरयाभग्नानगानागैरिवोत्तमैः ॥ ४७ ॥ तथैवतपसोपेताःस्वाध्यायाभ्यसनेरताः ॥ दातारोयज्ञशीलाश्चनतरंतिज
रांतकौ ॥ ४८ ॥ नह्यहानिनिवर्तंतेनमासानपुनःसमाः ॥ जातानांसर्वभूतानांनपक्षानपुनःक्षपाः ॥ ४९ ॥ सोयंविपुलमध्वानंकालेनध्रुवमध्रुवः ॥ नरोऽवशः
समभ्येतिसर्वभूतनिषेवितं ॥ ५० ॥ देहोवाजीवतोभ्येतिजीवोवाभ्येतिदेहतः ॥ पथिसंगममभ्येतिदारैरन्यैश्चबंधुभिः ॥ ५१ ॥ नायमत्यंतसंवासोलभ्यतेजा ॥ २६ ॥
तुकेनचित् ॥ अपिस्वेनशरीरेणकिमुतान्येनकेनचित् ॥ ५२ ॥ क्वनुतेद्यपिताराजन्क्वनुतेद्यपितामहाः ॥ नत्वंपश्यसितानद्यनत्वांपश्यंतितेनघ ॥ ५३ ॥

[illegible]नवेशोकइत्यर्थः ॥ ४२ ॥ धर्म्याणिधर्मोक्तानि ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ नागाःगजाःउत्तमैर्बलिष्ठैः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ अध्वानंसंसारमार्गं अवशइतिच्छेदः ॥ ५० ॥ अ
[illegible] नित्यात्मपक्षेजीवाद्देहोत्पत्तिरनि[illegible]देहाज्जीवोत्पत्तिर्वाभवतु सर्वथादारादिसंगमःपांथसंगमतुल्यएवेत्यर्थः ॥ ५१ ॥ संवासःसहावस्थानं ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

॥५५॥ प्रजायेतपुत्रादीनुत्पादयेत् आनृण्या [illegible] त्तत्स्थंअप्रियंशोकमनृतंवा ममत्वाध्यासंमुक्तात्स्वर्गंइमंचलोकंपरंपरमात्मानंवाआराधयेत् ॥५६॥ समंरागद्वेष
वर्जितंयथास्यात्तथाधर्मंचरतः ॥५७॥५८॥ हेअच्युतमितिस्वधर्मान्नच्युतास्तीत्यर्थः तेत्वया ॥५९॥ इतिशां०रा०नै०भारत०अष्टाविंशोऽध्यायः ॥२८॥ ॥७॥ अव्याहरति हेत्वभावेपिशोकोबाधतेइतिवि

तथैवपुरुषोद्रष्टास्वर्गस्यनरकस्यच ॥ आगमस्तुसतांचक्षुर्नृपतेतमिहाचर ॥ ५४ ॥ चरितब्रह्मचर्योहिप्रजायेतयजेतच ॥ पितृदेवमनुष्याणामानृण्यांदनसूय
कः ॥ ५५ ॥ सयज्ञशीलःप्रजनेनिविष्टःप्राग्ब्रह्मचारीप्रविविक्तचक्षुः ॥ आराधयेत्स्वर्गमिमंचलोकंपरंचमुक्त्वाहृदयव्यलीकं ॥ ५६ ॥ समंहिधर्मंचरतोनृपस्य
द्रव्याणिचाभ्याहरतोयथावत् ॥ प्रवृत्तधर्मस्ययशोभिवर्धतेसर्वेषुलोकेषुचराचरेषु ॥ ५७ ॥ इत्येवमाज्ञायविदेहराजोवाक्यंसमग्रंपरिपूर्णहेतु ॥ अश्मानमामं
त्र्यविशुद्धबुद्धिर्ययौगृहंस्वंप्रतिशांतशोकः ॥ ५८ ॥ तथात्वमप्यच्युतमुंचशोकमुत्तिष्ठशक्रोपमहर्षमेहि ॥ क्षात्रेणधर्मेणमहीजितातेतांभुंक्ष्वकुंतीसुतमावमं
स्थाः ॥ ५९ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिराजधर्मानुशासनपर्वणिव्यासवाक्येअष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥ ॥ ७ ॥ वैशंपायनउवाच अव्याहरतिरा
जेंद्रेधर्मपुत्रेयुधिष्ठिरे ॥ गुडाकेशोहृषीकेशमभ्यभाषतपांडवः ॥ १ ॥ अर्जुनउवाच ज्ञातिशोकाभिसंतप्तोधर्मपुत्रःपरंतपः ॥ एषशोकार्णवेमग्नस्तमा
श्वासयमाधव ॥ २ ॥ सर्वेस्मतेसंशयिताःपुनरेवजनार्दन ॥ अस्यशोकंमहाबाहोप्रणाशयितुमर्हसि ॥ ३ ॥ वैशंपायनउवाच एवमुक्तस्तुगोविंदोवि
जयेनमहात्मना ॥ पर्यवर्ततराजानंपुंडरीकेक्षणोच्युतः ॥ ४ ॥ अनतिक्रमणीयोहिधर्मराजस्यकेशवः ॥ बाल्यात्प्रभृतिगोविंदःप्रीत्याचाभ्यधिकोर्जुनात् ॥ ५ ॥
संप्रगृह्यमहाबाहुर्भुजंचंदनभूषितं ॥ शैलस्तंभोपमंशौरिरुवाचाभिविनोदयन् ॥ ६ ॥ शुशुभेवदनंतस्यसुदंष्ट्रंचारुलोचनं ॥ व्याकोशमिवविस्पष्टंपद्मंसूर्यइ
वोदिते ॥ ७ ॥ वासुदेवउवाच माकृथाःपुरुषव्याघ्रशोकंत्वंगात्रशोषणं ॥ नहितेसुलभाभूयोयेहतास्मिन्रणाजिरे ॥ ८ ॥ स्वप्नलब्धायथालाभावितथाः
प्रतिबोधने ॥ एवंतेक्षत्रियाराजन्येव्यतीतामहारणे ॥ ९ ॥ सर्वेप्यभिमुखाःशूराविजितारणशोभिनः ॥ नैषांकश्चित्पृष्ठतोवापलायन्वापिपातितः ॥ १० ॥ सर्वे
त्यक्त्वात्मनःप्राणान्युध्वावीरामहामृधे ॥ शस्त्रपूतादिवंप्राप्तानताञ्छोचितुमर्हसि ॥ ११ ॥ क्षत्रधर्मरताःशूरावेदवेदांगपारगाः ॥ प्राप्तावीरगतिंपुण्यांतान्नशो
चितुमर्हसि ॥ १२ ॥ मृतान्महानुभावांस्त्वंश्रुत्वैवपृथिवीपतीन् ॥ अत्रैवोदाहरंतीममितिहासंपुरातनं ॥ १३ ॥ स्मयात्मौनमास्थिते ॥१॥२॥ तेवयं ॥३॥ पर्यवर्ततअभिमुखो
भूत् ॥४॥५॥ भुजंराज्ञः संप्रगृह्यहस्तेधृत्वा ॥६॥ व्याकोशंविकसितं ॥७॥ हताः अस्मिन्संधिरार्षः लाभाः अर्थाः ॥८॥९॥१०॥११॥१२॥ मृतान्महानुभावान्श्रुत्वातान्बंधून्शोचितुंनार्हसीतिसंबंधः ॥१३॥

संजयस्यपुत्रःसहदेवस्तस्यशोकेनार्तं सहदेवायसांजययायेतिब्राह्मणात् ॥ १४ ॥ अविमुक्ताइतिमरणेपिसुखादेर्वियोगानास्तीतिप्रायोपवेशनंव्यर्थमितिभावः महाभाग्यंमाहात्म्यं ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ उपादा
नंउपादातुंश्रोतुंयोग्यं ॥ १८ ॥ ईयुः प्रत्यक्षमागतवंतः ॥ १९ ॥ यागंमाकुर्विंतिप्रत्याचष्टप्रत्याख्यातवान् ॥ २० ॥ २१ ॥ मरुतःपरिवेष्टारोमरुत्तस्यावसन्गृहेआविक्षितस्यकामप्रेर्विश्वेदेवाःसभासदइतिश्रुतेरर्थ

॥ २७ ॥ संजयंपुत्रशोकार्तंयथायंनारदोब्रवीत् ॥ सुखदुःखैरहंत्वंचप्रजाःसर्वाश्चसंजय ॥ १४ ॥ अविमुक्तामरिष्यामस्तत्रकापरिदेवना ॥ महाभाग्यंपुराराज्ञांकीर्त्य १२
मानंमयाशृणु ॥ १५ ॥ गच्छावधानंनृपतेततोदुःखंप्रहास्यसि ॥ मृतान्महानुभावांस्त्वंश्रुत्वैवपृथिवीपतीन् ॥ १६ ॥ शममानयसंतापंशृणुविस्तरशश्चमे ॥
क्रूरग्रहाभिशमनमायुर्वर्धनमुत्तमं ॥ १७ ॥ अग्रिमाणांक्षितिभुजामुपादानंमनोहरं ॥ आविक्षितंमरुत्तंचमृतंसंजयशुश्रुम ॥ १८ ॥ यस्यसेंद्राःसवरुणाबृह
स्पतिपुरोगमाः ॥ देवाविश्वसृजोराज्ञोयज्ञमीयुर्महात्मनः ॥ १९ ॥ यःस्पर्धयाजयच्छक्रंदेवराजंपुरंदरं ॥ शक्रप्रियैषीयंविद्वान्प्रत्याचष्टबृहस्पतिः ॥ २० ॥ संव
र्तोयाजयामासयवीयान्सबृहस्पतेः ॥ यस्मिन्प्रशासतिमहींनृपतौराजसत्तम ॥ अकृष्टपच्यापृथिवीविबभौचैत्यमालिनी ॥ २१ ॥ आविक्षितस्यवैसत्रेविश्वे
देवाःसभासदः ॥ मरुतःपरिवेष्टारःसाध्याश्चासन्महात्मनः ॥ २२ ॥ मरुद्गणामरुत्तस्ययत्सोममपिबंस्ततः ॥ देवान्मनुष्यान्गंधर्वानत्यरिच्यंतदक्षिणाः ॥ २३ ॥ स
चेन्ममारसंजयचतुर्भद्रतरस्त्वया ॥ पुत्रात्पुण्यतरश्चैवमापुत्रमनुतप्यथाः ॥ २४ ॥ सुहोत्रंचैवातिथिनंमृतंसंजयशुश्रुम ॥ यस्मिन्हिरण्यंववृषेमघवापरिवत्सरं
॥ २५ ॥ सत्यनामावसुमतीयंप्राप्यासीज्जनाधिपं ॥ हिरण्यमवहन्नद्यस्तस्मिन्जनपदेश्वरे ॥ २६ ॥ कूर्मान्कर्कटकान्नक्रान्मकराञ्छिशुकानपि ॥ नदी
ष्वपातयद्राजन्मघवालोकपूजितः ॥ २७ ॥ हिरण्यान्पातितान्दृष्ट्वामत्स्यान्मकरकच्छपान् ॥ सहस्रशोथशतशस्ततोऽस्मयदथातिथिः ॥ २८ ॥ तद्धिरण्यमपर्य
तमावृतंकुरुजांगले ॥ ईजानोविततेयज्ञेब्राह्मणेभ्यःसमार्पयत् ॥ २९ ॥ सचेन्ममारसंजयचतुर्भद्रतरस्त्वया ॥ पुत्रात्पुण्यतरश्चैवमापुत्रमनुतप्यथाः ॥ ३० ॥
अदक्षिणमयज्वानंचेत्यसंशाम्यमाशुचः ॥ अंगंबृहद्रथंचैवमृतंसंजयशुश्रुम ॥ ३१ ॥ यःसहस्रंसहस्राणांश्वेतानश्वानवासृजत् ॥ सहस्रंचसहस्राणांकन्या
हेमपरिष्कृताः ॥ ३२ ॥ ईजानोविततेयज्ञेदक्षिणामत्यकालयत् ॥ यःसहस्रंसहस्राणांगजानामतिपद्मिनां ॥ ३३ ॥

वर्णाविवि आविक्षितस्येति ॥ २२ ॥ अत्यरिच्यंतएभ्योयाःदक्षिणादत्तास्तास्तैर्वोढुमशक्याजाताइत्यर्थः ॥ २३ ॥ चतुर्भद्रतरः चत्वारिधर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्याख्यानिभद्राणियस्मिन्सचतुर्भद्रःत्वयाअवधिभूतेनत्वत्तो
तिशयेनचतुर्भद्रइत्यर्थः ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ [illegible] ॥ चेत्य[illegible]र्थः संशाम्य[illegible]शांतोभवेत्यर्थः ॥ ३१ ॥ अवासृजत्यज्ञार्थमुत्सृष्टवान् ॥ ३२ ॥ अत्यकालयत् दत्तवान् ॥ ३३ ॥

॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ समस्तुअग्निष्टोमअ[illegible]॥ ५॥ [illegible] इतिसप्तसोमसंस्थालाभः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥४६॥४७॥

ईजानोविततेयज्ञेदक्षिणामत्यकालयत् ॥ शतंशतसहस्राणिवृषाणांहेममालिनां ॥ ३४॥ गवांसहस्रानुचरंदक्षिणामत्यकालयंत् ॥ अंगस्ययजमानस्यतदा विष्णुपदेगिरौ ॥ ३५ ॥ अमाद्यदिंद्रःसोमेनदक्षिणाभिर्द्विजातयः ॥ यस्ययज्ञेषुराजेंद्रशतसंख्येषुवैपुरा ॥ ३६॥ देवान्मनुष्यान्गंधर्वानत्यरिच्यंतदक्षिणाः ॥ न जातोजनितानान्यःपुमान्यःसंप्रदास्यति ॥ ३७॥ यदंगःप्रददौवित्तंसोमसंस्थासुसप्तसु ॥ सचेन्ममारसृंजयचतुर्भद्रतरस्त्वया ॥ ३८ ॥ पुत्रात्पुण्यतरश्चैवमा पुत्रमनुतप्यथाः ॥ शिबिमौशीनरंचैवमृतंसृंजयशुश्रुम ॥ ३९॥ यइमांपृथिवींसर्वांचर्मवत्समवेष्टयत् ॥ महतारथघोषेणपृथिवीमनुनादयन् ॥ ४०॥ एकच्छ त्रांमहींचक्रेजैत्रेणैकरथेनयः ॥ यावदस्यगवाश्वंस्यादारण्यैःपशुभिःसह ॥ ४१॥ तावतीःप्रददौगाःसशिबिरौशीनरोध्वरे ॥ नवोढारंधुरंतस्यकंचिन्मेनेप्रजा पतिः ॥ ४२ ॥ नभूतंनभविष्यंचसर्वराजसुसृंजय ॥ अन्यत्रौशीनराच्छैब्याद्राजर्षेरिंद्रविक्रमात् ॥ ४३॥ अदक्षिणमयज्वानंमापुत्रमनुतप्यथाः ॥ सचेन्ममा रसृंजयचतुर्भद्रतरस्त्वया ॥ पुत्रात्पुण्यतरश्चैवमापुत्रमनुतप्यथाः ॥ ४४ ॥ भरतंचैवदौष्यंतिंमृतंसृंजयशुश्रुम ॥ शाकुंतलंमहात्मानंभूरिद्रविणसंचयं ॥ ४५॥ योबध्वात्रिशतंचाश्वान्देवेभ्योयमुनामनु ॥ सरस्वतींविंशतिंचगंगामनुचतुर्दश ॥ ४६॥ अश्वमेधसहस्रेणराजसूयशतेनच ॥ इष्टवान्समहातेजादौष्यंतिर्भर तःपुरा ॥ ४७॥ भरतस्यमहत्कर्मसर्वराजसुपार्थिवाः ॥ खंमर्त्याइवबाहुभ्यांनानुगंतुमशक्नुवन् ॥४८॥ परंसहस्राद्योवद्धान्हयान्वेदींविंतत्यच ॥ सहस्रंयत्रपद्मा नांकण्वायभरतोददौ ॥ ४९ ॥ सचेन्ममारसृंजयचतुर्भद्रतरस्त्वया ॥ पुत्रात्पुण्यतरश्चैवमापुत्रमनुतप्यथाः ॥ ५० ॥ रामंदाशरथिंचैवमृतंसृंजयशुश्रुम ॥ यो न्वकंपतवैनित्यंप्रजाःपुत्रानिवौरसान् ॥५१॥ विधवायस्यविषयेनानाथाःकाश्चनाभवन् ॥ सदैवासीत्पितृसमोरामोराज्यंयदन्वशात् ॥ ५२ ॥ कालवर्षीचप र्जन्यःसस्यानिसमपादयत् ॥ नित्यंसुभिक्षमेवासीद्रामेराज्यंप्रशासति ॥ ५३॥ प्राणिनोनाप्सुमज्जंतिनान्यथापावकोदहत् ॥ रुजाभयंनतत्रासीद्रामेराज्यंप्र शासति ॥ ५४ ॥ आसन्वर्षसहस्रिण्यस्तथावर्षसहस्रकाः ॥ अरोगाःसर्वसिद्धार्थारामेराज्यंप्रशासति ॥ ५५ ॥

भरतस्यमहाकर्मनपूर्वैनापरेजनाः दिवंमर्त्यइवहस्ताभ्यांनोदापुःपंचमानवाइतिश्रुतेरर्थंसंगृह्णाति भरतस्येति ॥ ४८॥ बद्धान्हयानितिपाठः बद्वंसंख्याविशेषःअर्बुदपर्यायः यस्मिन्सह त्रंब्राह्मणाबद्वशोगावि भेजिरेइतिश्रुतेः ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ वर्षसहस्रिण्यःस्त्रियः वर्षसहस्रकाःपुरुषाः ॥ ५५ ॥

॥५६॥ ५७॥ द्रोणदुघाःद्रोणपरिमितंक्षीरंदुहंतिताः द्रोणःकलशइत्येके ॥ ५८ ॥ जाहृथ्यान्स्तुत्यान् त्रिगुणदक्षिणानित्यन्ये निरर्गलान् अवारितद्वारान् ॥ ५९ ॥ ६०॥ ६१ ॥६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ॥६५ ॥ चतुर्युजः चतुरश्वाः ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ उपह्वरेसमीपे अंकेऊरौनिषसादआसांचक्रे तस्माद्योगात्साउर्वशीऊरावासोयस्याःसाइतियोगात् ऊर्वसीत्यपेक्षितेह्रस्वत्वंवर्णविपर्ययश्चपृषोदरादित्वात्ज्ञेयः

नान्योन्येनविवादोभूत्स्त्रीणामपिकुतोनृणां ॥ धर्मनित्याःप्रजाश्चासन्रामेराज्यंप्रशासति ॥ ५६ ॥ संतुष्टाःसर्वसिद्धार्थानिर्भयाःस्वैरचारिणः ॥ नराःसत्यव्रताश्चासन्रामेराज्यंप्रशासति ॥५७॥ नित्यपुष्पफलाश्चैवपादपानिरुपद्रवाः ॥ सर्वाद्रोणदुघागावोरामेराज्यंप्रशासति ॥५८॥ सचतुर्दशवर्षाणिवनेप्रोष्यमहातपाः ॥ दशाश्वमेधान्जारूथ्यानाजहारनिरर्गलान् ॥५९॥ युवाश्यामोलोहिताक्षोमातंगइवयूथपः ॥ आजानुबाहुःसुमुखःसिंहस्कंधोमहाभुजः ॥६०॥ दशवर्षसहस्राणिदशवर्षशतानिच ॥ अयोध्याधिपतिर्भूत्वारामोराज्यमकारयत् ॥६१॥ सचेन्ममारसृंजयचतुर्भद्रतरस्त्वया ॥ पुत्रात्पुण्यतरश्चैवमापुत्रमनुतप्यथाः ॥६२॥ भगीरथंचराजानंमृतंसृंजयशुश्रुम ॥ यस्येंद्रोविततेयज्ञेसोमंपीत्वामदोत्कटः ॥ ६३ ॥ असुराणांसहस्राणिबहूनिसुरसत्तमः ॥ अजयद्बाहुवीर्येणभगवान्पाकशासनः ॥ ६४ ॥ यःसहस्रंसहस्राणांकन्याहेमविभूषिताः ॥ ईजानोविततेयज्ञेदक्षिणामत्यकालयत् ॥ ६५ ॥ सर्वारथगताःकन्यारथाःसर्वेचतुर्युजः ॥ शतंशतंरथेनागाःपद्मिनोहेममालिनः ॥ ६६ ॥ सहस्रमश्वाएकैकंहस्तिनंपृष्ठतोन्वयुः ॥ गवांसहस्रमश्वेश्वेसहस्रंगव्यजाविकं ॥ ६७ ॥ उपह्वरेनिवसतोयस्यांकेनिषसादह ॥ गंगाभागीरथीतस्मादुर्वशीचाभवत्पुरा ॥ ६८ ॥ भूरिदक्षिणमिक्ष्वाकुंयजमानंभगीरथं ॥ त्रिलोकपथगागंगादुहितृत्वमुपेयुषी ॥ ६९ ॥ सचेन्ममारसृंजयचतुर्भद्रतरस्त्वया ॥ पुत्रात्पुण्यतरश्चैवमापुत्रमनुतप्यथाः ॥ ७० ॥ दिलीपंचमहात्मानंमृतंसृंजयशुश्रुम ॥ यस्यकर्माणिभूरीणिकथयंतिद्विजातयः ॥ ७१ ॥ यइमांवसुसंपूर्णांवसुधांवसुधाधिपः ॥ ददौतस्मिन्महायज्ञेब्राह्मणेभ्यःसमाहितः ॥ ७२ ॥ यस्येहयजमानस्ययज्ञेयज्ञेपुरोहितः ॥ सहस्रंवारणान्हैमान्दक्षिणामत्यकालयत् ॥ ७३ ॥ यस्ययज्ञेमहानासीद्यूपःश्रीमान्हिरण्मयः ॥ तंदेवाःकर्मकुर्वाणाःशक्रज्येष्ठाउपाश्रयन् ॥ ७४ ॥ चषालेयस्यसौवर्णेतस्मिन्यूपेहिरण्मये ॥ ननृतुर्देवगंधर्वाःषट्सहस्राणिसप्तधा ॥ ७५ ॥ अवादयत्तत्रवीणांमध्येविश्वावसुःस्वयं ॥ सर्वभूतान्यमन्यंतममवादयतीत्ययं ॥ ७६ ॥ एतद्राज्ञोदिलीपस्यराजानोनानुचक्रिरे ॥ यस्येभाहेमसंछन्नाःपथिमत्ताःस्मशेरते ॥ ७७ ॥

॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ सामगानसमत्वरानुसारेणावादयदितिसंबंधः ॥ ७५ ॥ ममपुत्रतहतिशेषः मांकारीकत्येत्यर्थः ॥ ७६ ॥ ७७ ॥

शतधन्वानंशतंअनंतानसहतेधनुर्यस्यतंशतधन्वानं **मध्यमपदलोपीसमासः** ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ पृषदाज्यंदधिमिश्रमाज्यंकस्यचिदर्थंपुत्रोत्पादनायनिर्मितंतद्युवनाश्वेनपीतंततस्तेतोरुधिरयोगंविनापि तदुदरेगर्भोभवत् सपितुःपार्श्वंभित्वानिःसारितोदेवैरित्याख्यायिकार्थोत्रसूचितः ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ अन्हाएकेनशतंपलानिव्यवर्धत द्वादशसमोद्वादशवर्षतुल्यः द्वादशशतपलतुलितोवाभवत् एतावान

राजानंशतधन्वानंदिलीपंसत्यवादिनं ॥ येपश्यन्सुमहात्मानंतेपिस्वर्गजितोनराः ॥ ७८ ॥ त्रयःशब्दानजीर्यंतेदिलीपस्यनिवेशने ॥ स्वाध्यायघोषोज्याघोषोदी यतामितिवैत्रयः ॥ ७९ ॥ सचेन्ममारसृंजयचतुर्भद्रतरस्त्वया ॥ पुत्रात्पुण्यतरश्चैवमापुत्रमनुतप्यथाः ॥ ८० ॥ मांधातारंयौवनाश्वंमृतंसृंजयशुश्रुम ॥ यंदेवा मरुतोगर्भंपितुःपार्श्वादपाहरन् ॥ ८१ ॥ समृद्धायुवनाश्वस्यजठरेयोमहात्मनः ॥ पृषदाज्योद्भवःश्रीमांस्त्रिलोकविजयीनृपः ॥ ८२ ॥ यंदृष्ट्वापितुरुत्संगेशयानं देवरूपिणं ॥ अन्योन्यमब्रुवन्देवाःकमयंधास्यतीतिवै ॥ ८३ ॥ मामेवधास्यतीत्येवमिंद्रोथाभ्युपपद्यत ॥ मांधातेतिततस्तस्यनामचक्रेशतक्रतुः ॥ ८४ ॥ ततः स्तुपयसोधारांपुष्टिहेतोर्महात्मनः ॥ तस्यास्येयौवनाश्वस्यपाणिरिंद्रस्यचास्रवत् ॥ ८५ ॥ तंपिबन्पाणिमिंद्रस्यशतमन्हाव्यवर्धत ॥ सआसीद्द्वादशसमोद्वादशा हेनपार्थिवः ॥ ८६ ॥ तमिमंपृथिवीसर्वाएकान्हासमपद्यत ॥ धर्मात्मानंमहात्मानंशूरमिंद्रसमंयुधि ॥ ८७ ॥ यश्चांगारंतुनृपतिंमरुत्तमसितंगयं ॥ अंगंबृहद्रथं चैवमांधातासमरेजयत् ॥ ८८ ॥ यौवनाश्वोयदांगारंसमरेप्रत्ययुध्यत ॥ विस्फारैर्धनुषोदेवाद्यौरभेदीतिमेनिरे ॥ ८९ ॥ यत्रसूर्यउदेतिस्मयत्रचप्रतितिष्ठति ॥ सर्वंतद्यौवनाश्वस्यमांधातुःक्षेत्रमुच्यते ॥ ९० ॥ अश्वमेधशतेनेष्ट्वाराजसूयशतेनच ॥ अददद्रोहितान्मत्स्यान्ब्राह्मणेभ्योविशांपते ॥ ९१ ॥ हैरण्यानयोजनो त्सेधानायतान्दशयोजनं ॥ अतिरिक्तान्द्विजातिभ्योव्यभजंस्त्वितरेजनाः ॥ ९२ ॥ सचेन्ममारसृंजयचतुर्भद्रतरस्त्वया ॥ पुत्रात्पुण्यतरश्चैवमापुत्रमनुतप्यथाः ॥ ९३ ॥ ययातिंनाहुषंचैवमृतंसृंजयशुश्रुम ॥ यइमांपृथिवींकृत्स्नांविजित्यसहसागरां ॥ ९४ ॥ शम्यापातेनाभ्यतीयाद्वेदीभिश्चित्रयन्महीम ॥ ईजानःक्रतुभि र्मुख्यैःपर्यगच्छद्वसुंधरां ॥ ९५ ॥ इष्ट्वाक्रतुसहस्रेणवाजपेयशतेनच ॥ तर्पयामासविप्रेंद्रांस्त्रिभिःकांचनपर्वतैः ॥ ९६ ॥ व्यूढेनासुरयुद्धेनहत्वादैतेयदानवा न् ॥ व्यभजत्पृथिवींकृत्स्नांययातिर्नहुषात्मजः ॥ ९७ ॥ अंत्येषुपुत्रान्निक्षिप्ययदुद्रुह्युपुरोगमान् ॥ पूरुंराज्येभिषिच्याथसदारःप्राविशद्वनं ॥ ९८ ॥

वस्रायेणपक्वस्यपुरुषस्यभोगेनभवति ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ अभेदिभिन्ना ॥ ८९ ॥ ९० ॥ मत्स्यान्हैरण्यानितिसंबंधः ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ शम्याम्थूलयुष्मःकाष्ठदंडःसबलवताक्षिप्तो यावद्दूरंपतेत्तावान्देशः शम्यापातःतावतांतरेणपुरःपुरोयज्ञवेदीःकुर्वाणोवसुंधरांपर्यगच्छत् परित्यज्यसमुद्रतीरंप्रापदित्यर्थः ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ व्यभजत्पुत्रेभ्योदत्तवान् ॥ ९७ ॥ यदुद्रुह्युस्तुर्वसुअनुयदुद्रुह्युपुरोगमान् ॥ ९८ ॥

॥ ९९॥१००॥ वाजिनांयज्वनांराज्ञांसहस्रंब्राह्मणेभ्यः ब्राह्मणानामातिथ्यार्थंअयुतयोजितवान् नृपान्दास्येयोजितवानित्यर्थः ॥ १०१ ॥ दक्षिणाः दाक्ष्ययुक्ताः ॥ १०२ ॥ सर्वेराजानोंबरीषयज्ञेषुविप्रदा स्यंकुर्वाणाअश्वमेधफलभागित्वात्तद्याजिनःसंतः अंबरीषमाहात्म्याद्दक्षिणायनं अनुपश्चात् अयुर्गताः उत्तरायणमार्गेणहिरण्यगर्भलोकंप्राप्ताइत्यर्थः ॥ १०३ ॥ १०४ ॥ १०५ ॥ शाशबिंदवाः शशबिं

सचेन्ममारसृंजयंचतुर्भद्रतरस्त्वया ॥ पुत्रात्पुण्यतरश्चैवमापुत्रमनुतप्यथाः ॥ ९९॥ अंबरीपंचनाभागंमृतंसृंजयशुश्रुम ॥ यंप्रजावव्रिरेपुण्यंगोप्तारंनृपसत्त मं ॥ १०० ॥ यःसहस्रंसहस्राणांराज्ञामयुतयाजिनां ॥ ईजानोविततेयज्ञेब्राह्मणेभ्यःसुसंहितः ॥ १०१ ॥ नैतत्पूर्वेजनाश्चक्रुर्नकरिष्यंतिचापरे ॥ इत्यंबरीषं नाभागिमन्वमोदंतदक्षिणाः ॥१०२॥ शतंराजसहस्राणिशतंराजशतानिच ॥ सर्वेश्वमेधैरीजानास्तेन्वयुर्दक्षिणायनं ॥१०३॥ सचेन्ममारसृंजयचतुर्भद्रतर स्त्वया ॥ पुत्रात्पुण्यतरश्चैवमापुत्रमनुतप्यथाः ॥१०४॥ शशबिंदुंचैत्ररथंमृतंशुश्रुमसृंजय ॥ यस्यभार्यासहस्राणांशतमासीन्महात्मनः ॥१०५॥ सहस्रंतुसह स्राणांयस्यासन्शाशबिंदवाः ॥ हिरण्यकवचाःसर्वेसर्वेचोत्तमधन्विनः ॥ १०६ ॥ शतंकन्याराजपुत्रमेकैकंपृथगन्वयुः ॥ कन्यांकन्यांशतंनागानागंनागंश तंरथाः ॥ १०७॥ रथेरथेशतंचाश्वादेशजाहेममालिनः ॥ अश्वेअश्वेशतंगावोगवांतद्वदजाविकं ॥ १०८॥ एतद्धनमपर्यंतमश्वमेधेमहामखे ॥ शशबिंदुर्म हाराजब्राह्मणेभ्यःसमार्पयत् ॥ १०९ ॥ सचेन्ममारसृंजयचतुर्भद्रतरस्त्वया ॥ पुत्रात्पुण्यतरश्चैवमापुत्रमनुतप्यथाः ॥११० ॥ गयंचामूर्तरयसंमृतंशुश्रुमसृं जय ॥ यःसवर्षशतंराजाहुतशिष्टाशनोभवत् ॥ १११ ॥ यस्मैवह्निर्वरंप्रादात्ततोवव्रेवरान्गयः ॥ ददतोयोक्षयंवित्तंधर्मेश्रद्धाचवर्धतां ॥ ११२ ॥ मनोमेरम तांसत्येत्वत्प्रसादाद्धुताशन ॥ लेभेचकामांस्तान्सर्वान्पावकादितिनःश्रुतं ॥ ११३ ॥ दर्शेचपूर्णमासेचचातुर्मास्येपुनःपुनः ॥ अयजद्धयमेधेनसहस्रंपरिवत्स रान् ॥ ११४ ॥ शतंगवांसहस्राणिशतमश्वतराणिच ॥ उत्थायोत्थायवैप्रादात्सहस्रंपरिवत्सरान् ॥ ११५ ॥ तर्पयामाससोमेनदेवान्वित्तैर्द्विजानपि ॥ पितॄन्स्व धाभिःकामैश्चस्त्रियःसपुरुषर्षभ ॥ ११६ ॥ सौवर्णांपृथिवींकृत्वादशव्यामांद्विरायतां ॥ दक्षिणामददद्राजावाजिमेधेमहाक्रतौ ॥ ११७ ॥ यावत्यःसिकताराजन्गं गायांपुरुषर्षभ ॥ तावतीरेवगाःप्रादादामूर्तरयसोगयः ॥ ११८ ॥ सचेन्ममारसृंजयचतुर्भद्रतरस्त्वया ॥ पुत्रात्पुण्यतरश्चैवमापुत्रमनुतप्यथाः ॥ ११९ ॥

दोःपुत्राः ॥ १०६ ॥ १०७ ॥ १०८ ॥ १०९ ॥ ११० ॥ १११ ॥ ददतोदानंकुर्वतः अयःसुवर्णंतदेववित्तंअक्षयंसत् वर्धतां मेक्षयमितिपाठस्त्वनार्षः ॥ ११२ ॥ ११३ ॥ ११४ ॥ ११५ ॥ ११६ ॥ व्यामंव्यायतहस्तप्रमाणंपंचहस्तोन्मितं दशव्यामांपंचाशद्धस्तविस्तारांद्विरायतांशतहस्तदीर्घां ॥ ११७ ॥ ११८ ॥ ११९ ॥

॥ १२० ॥ १२१ ॥ उपातिष्ठंतपितृकार्येमांनियोजयमांनियोजयेति ॥ १२२ ॥ तेषांमारितानांपशूनांचर्मराशेः उत्क्लेदात्सारद्रवात् ॥ १२३ ॥ तुभ्यमिति निष्कंनिष्कशतं शतंतुभ्यंशतंतुभ्यमितिस्मैव प्रताम्यतीतिमंत्रवर्णात् तुभ्यंनिष्कशतंददामीतिक्रोशंत्येवद्विजाः नतुकश्चिद्गृह्णाति ॥ १२४ ॥ सहस्रंतुभ्यमित्युक्त्वातुब्राह्मणान्प्रतिग्रहीतॄन्प्रपद्यतेप्राप्नोति ॥ १२५ ॥ पिठराणिविततमुखानिदारुपात्राणि

रंतिदेवंचसांकृत्यंमृतंसृंजयशुश्रुम ॥ सम्यगाराध्ययःशक्राद्वरंलेभेमहातपाः ॥ १२० ॥ अन्नंचनोबहुभवेदतिथींश्चलभेमहि ॥ श्रद्धाचनोमाव्यगमन्माचयाचिष्मकंचन ॥ १२१ ॥ उपातिष्ठंतपशवःस्वयंतंसंशितव्रतं ॥ ग्राम्यारण्यामहात्मानंरंतिदेवंयशस्विनं ॥ १२२ ॥ महानदीचर्मराशेरुत्क्लेदात्सस्रुजेयतः ॥ ततश्चर्मण्वतीत्येवंविख्यातासामहानदी ॥ १२३ ॥ ब्राह्मणेभ्योददौनिष्कान्सदसिप्रततेनृपः ॥ तुभ्यंनिष्कंतुभ्यंनिष्कमितिक्रोशंतिवैद्विजाः ॥ १२४ ॥ सहस्रंतुभ्यमित्युक्त्वाब्राह्मणान्संप्रपद्यते ॥ अन्वाहार्योपकरणंद्रव्योपकरणंचयत् ॥ १२५ ॥ घटाःपात्र्यःकटाहानिस्थाल्यश्चपिठराणिच ॥ नासीत्किंचिदसौवर्णंरंतिदेवस्यधीमतः ॥ १२६ ॥ सांकृतेरंतिदेवस्ययांरात्रिमवसन्गृहे ॥ आलभ्यंतशतंगावःसहस्राणिचविंशतिः ॥ १२७ ॥ तत्रस्मसूदाःक्रोशंतिसुमृष्टमणिकुंडलाः ॥ सूपंभूयिष्ठमश्नीध्वंनाद्यमांसंयथापुरा ॥ १२८ ॥ सचेन्ममारसृंजयचतुर्भद्रतरस्त्वया ॥ पुत्रात्पुण्यतरश्चैवमापुत्रमनुतप्यथाः ॥ १२९ ॥ सगरंचमहात्मानंमृतंशुश्रुमसृंजय ॥ ऐक्ष्वाकंपुरुषव्याघ्रमतिमानुषविक्रमं ॥ १३० ॥ षष्टिःपुत्रसहस्राणियंयांतमनुजग्मिरे ॥ नक्षत्रराजंवर्षांतेव्यभ्रेज्योतिर्गणाइव ॥ १३१ ॥ एकच्छत्रामहीयस्यप्रतापादभवत्पुरा ॥ योऽश्वमेधसहस्रेणतर्पयामासदेवताः ॥ १३२ ॥ यःप्रादात्कनकस्तंभंप्रासादंसर्वकांचनं ॥ पूर्णंपद्मदलाक्षीणांस्त्रीणांशयनसंकुलं ॥ १३३ ॥ द्विजातिभ्योनुरूपेभ्यःकामांश्चविविधान्बहून् ॥ यस्यादेशेनतद्वित्तंव्यभजंतद्विजातयः ॥ १३४ ॥ खानयामासयःकोपात्पृथिवींसागरांकितां ॥ यस्यनाम्नासमुद्रश्चसागरत्वमुपागतः ॥ १३५ ॥ सचेन्ममारसृंजयचतुर्भद्रतरस्त्वया ॥ पुत्रात्पुण्यतरश्चैवमापुत्रमनुतप्यथाः ॥ १३६ ॥ राजानंचपृथुंवैन्यंमृतंशुश्रुमसृंजय ॥ यमभ्यषिंचन्संभूयमहारण्येमहर्षयः ॥ १३७ ॥ प्रथयिष्यतिवैलोकान्पृथुरित्येवशब्दितः ॥ क्षताद्योवैत्रायतीतिसतस्मात्क्षत्रियःस्मृतः ॥ १३८ ॥ पृथुंवैन्यंप्रजादृष्ट्वारक्ताःस्मेतियदब्रुवन् ॥ ततोराजेतिनामास्यअनुरागादजायत ॥ १३९ ॥

॥ १२६ ॥ १२७ ॥ नाद्यमांसंपशुमात्रोपयोगस्यप्रागुक्तत्वात् ॥ १२८ ॥ १२९ ॥ ऐक्ष्वाकंइक्ष्वाकुवंशजं ॥ १३० ॥ १३१ ॥ १३२ ॥ १३३ ॥ आदेशेनआज्ञयातद्वित्तंस्वर्णप्रासादरूपं ॥ १३४ ॥ ॥ १३५ ॥ १३६ ॥ वैन्यंवेनपुत्रं महारण्येदंडकारण्ये ॥ १३७ ॥ १३८ ॥ १३९ ॥

पुटकेपुटकेरत्रेपत्रेइतिप्राञ्चः ॥ १४०॥१४१॥१४२ ॥ त्रिनलोत्सेधान् नल्वःकिष्कुचतुःशतमितिपाठंप्रकल्प्यव्याख्यायते प्राचीनैः वस्तुतस्तुनलइत्यत्रच्छांदसोवर्णलोपः ॥ १४३ ॥ १४४ ॥ विप्रलमं

अकृष्टपच्यापृथिवीपुटकेपुटकेमधु ॥ सर्वाद्रोणदुघागावोवैन्यस्यासन्प्रशासतः ॥ १४० ॥ अरोगाःसर्वसिद्धार्थामनुष्याअकुतोभयाः ॥ यथाभिकाममवसन्
क्षेत्रेषुचगृहेषुच ॥ १४१ ॥ आपस्तस्तंभिरेचास्यसमुद्रमभियास्यतः ॥ सरितश्चानुदीर्यंतध्वजभंगश्चनाभवत् ॥ १४२ ॥ हैरण्यांस्त्रिनलोत्सेधान्पर्वतानेकविंश
तिं ॥ ब्राह्मणेभ्योददौराजायोऽश्वमेधेमहामखे ॥ १४३ ॥ सचेन्ममारस्रंजयचतुर्भद्रतरस्त्वया ॥ पुत्रात्पुण्यतरश्चैवमापुत्रमनुतप्यथाः ॥ १४४ ॥ किंवातूष्णींध्या
यसेस्रंजयत्वंनमेराजन्वाचमिमांश्रृणोषि ॥ नचेन्मोघंविप्रलप्तंममेदंपथ्यंमुमूर्षोरिवसुप्रयुक्तं ॥ १४५ ॥ स्रंजयउवाच श्रृणोमितेनारदवाचमेनांवि
चित्रार्थांस्रजमिवपुण्यगंधां ॥ राजर्षीणांपुण्यकृतांमहात्मनांकीर्त्यायुक्तानांशोकनिर्नाशनार्थां ॥ १४६ ॥ नतेमोघंविप्रलप्तंमहर्षेदृष्ट्वैवाहंनारदत्वांविशोकः ॥
शुश्रूषेतेवचनंब्रह्मवादिन्नतेतृप्याम्यमृतस्येवपानात् ॥ १४७ ॥ अमोघदर्शिन्ममचेत्प्रसादंसंतापदग्धस्यविभोप्रकुर्याः ॥ सुतस्यसंजीवनमद्यमेस्यात्तवप्रसा
दात्सुतसंगमश्च ॥ १४८ ॥ नारदउवाच यस्तेपुत्रोगमितोयंविजातःस्वर्णष्ठीवीयमदात्पर्वतस्ते ॥ पुनस्तुतेपुत्रमहंददामिहिरण्यनाभंवर्षसहस्रिणंच
॥ १४९ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिप० रा० षोडशराजोपाख्यानेएकोनत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ २९ ॥ ॥ ७ ॥ युधिष्ठिरउवाच सकथंकांचनष्ठीवीस्रं
जयस्यसुतोभवत् ॥ पर्वतेनकिमर्थंवादत्तस्तेनममारच ॥ १ ॥ यदावर्षसहस्रायुस्तदाभवतिमानवः ॥ कथमप्राप्तकौमारःस्रंजयस्यसुतोमृतः ॥ २ ॥ उताहोनाम
मात्रंवैसुवर्णष्ठीविनोभवत् ॥ कथंवाकांचनष्ठीवीत्येतदिच्छामिवेदितुं ॥ ३ ॥ श्रीकृष्णउवाच अत्रतेवर्णयिष्यामियथावृत्तंजनेश्वर ॥ नारदःपर्वतश्चैव
द्वावृषीलोकसत्तमौ ॥ ४ ॥ मातुलोभागिनेयश्चदेवलोकादिहागतौ ॥ विहर्तुकामौसंप्रीत्यामानुषेषुपुराविभो ॥ ५ ॥ हविःपवित्रभोज्येनदेवभोज्येनचैवहि ॥ ना
रदोमातुलश्चैवभागिनेयश्चपर्वतः ॥ ६ ॥ तावुभौतपसोपेताववनीतलचारिणौ ॥ भुंजानौमानुषान्भोगान्यथावत्पर्यधावतां ॥ ७ ॥ प्रीतिमंतौमुदायुक्तौसमयं
चैवचक्रतुः ॥ योभवेद्धृदिसंकल्पःशुभोवायदिवाऽशुभः ॥ ८ ॥ अन्योन्यस्यचआख्येयोमृषाशापोन्यथाभवेत् ॥ तौतथेतिप्रतिज्ञायमहर्षीलोकपूजितौ ॥ ९ ॥

विप्रलपितं ॥ १४५ ॥ १४६ ॥ विशोकोजातइतिशेषः ॥ १४७ ॥ १४८ ॥ गमितःमृतः विजातःगुणवान् ॥ १४९ ॥ इतिशांतिप० रा० नै० भारतभा० एकोनत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ २९ ॥ ॥ ७ ॥
सइति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ हविःपवित्रभोज्येनशाल्यन्नेनदेवभोज्येनघृतेनताभ्यांविहर्तुकामावितिसंबंधः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

॥ १० ॥ प्रगुणीभव अनुकूलोभव ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३॥ सुकुमारीनाम्ना सौम्यंउत्तमं ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ प्रवर्ततंप्रवर्तमानं ॥ २२ ॥ तेत्वां ॥२३॥२४॥

सृंजयंश्वैत्यमभ्येत्यराजानमिदमूचतुः॥ आवांभवतिवत्स्यावःकंचित्कालंहितायते॥ १०॥ यथावत्पृथिवीपालआवयोःप्रगुणीभव॥ तथेतिकृत्वाराजातौस
त्कृत्योपचचारह॥ ११ ॥ ततःकदाचित्तौराजामहात्मानौतपोधनौ॥ अब्रवीत्परमप्रीतःसुतेयंवरवर्णिनी॥ १२॥ एकैवममकन्यैषायुवांपरिचरिष्यति॥ दर्श
नीयानवद्यांगीशीलवृत्तसमाहिता॥ १३॥ सुकुमारीकुमारीचपद्मकिंजल्कसुप्रभा॥ परमंसौम्यमित्युक्तंताभ्यांराजाशशासतां॥ १४॥ कन्येविप्रावुपचरदे
ववत्पितृवच्चह॥ सातुकन्यातथेत्युक्त्वापितरंधर्मचारिणी॥ १५॥ यथानिदेशंराज्ञस्तौसत्कृत्योपचचारह॥ तस्यास्तेनोपचारेणरूपेणाप्रतिमेनच॥ १६॥ नार
दंहृच्छयस्तूर्णंसहसैवाभ्यपद्यत॥ ववृधेहिततस्तस्यहृदिकामोमहात्मनः ॥ १७॥ यथाशुक्लस्यपक्षस्यप्रवृत्तौचंद्रमाःशनैः ॥ नचतंभागिनेयायपर्वतायमहा
त्मने॥१८॥ शशंसहृच्छयंतीव्रंव्रीडमानःसधर्मवित्॥ तपसाचेंगितैश्चैवपर्वतोथबुबोधतं॥१९॥ कामार्तंनारदंक्रुद्धःशशापैनंततोभृशं॥ कृत्वासमयमव्यग्रो
भवान्वैसहितोमया॥ २० ॥ योभवेद्धृदिसंकल्पःशुभोवायदिवाशुभः॥ अन्योन्यस्यसआख्येयइतितद्वैम्रृषाकृतं ॥ २१ ॥ भवतावचनंब्रह्मंस्तस्मादेपशपाम्य
हं॥ नहिकामंप्रवर्ततंभवानाचष्टमेपुरा॥ २२ ॥ सुकुमार्यांकुमार्यांतितस्मादेपशपाम्यहं ॥ ब्रह्मचारीगुरुर्यस्मात्तपस्वीब्राह्मणश्वसन्॥ २३॥ अकार्षीःसमयं
भ्रंशमावाभ्यांयःकृतोमिथः॥ शप्स्येतस्मात्सुसंक्रुद्धोभवंतंतंनिबोधमे॥ २४॥ सुकुमारीचतेभार्याभविष्यतिनसंशयः॥ वानरंचैवतेरूपंविवाहात्प्रभृतिप्रभो
॥ २५॥ संद्रक्ष्यंतिनराश्चान्येस्वरूपेणविनाशनं॥ सतद्वाक्यंतुविज्ञायनारदःपर्वतंतथा॥ २६॥ अशपत्तमपिक्रोधाद्भागिनेयंसमातुलः॥ तपसाब्रह्मचर्येणस
त्येनचदमेनच॥ २७॥ युक्तोपिनित्यधर्मश्चनवैस्वर्गमवाप्स्यसि॥ तौतुशप्त्वांभृशंक्रुद्धौपरस्परममर्पणौ॥ २८॥ प्रतिजग्मतुरन्योन्यंक्रुद्धाविवगजोत्तमौ॥
पर्वतःपृथिवींकृत्स्नांविचचारमहामतिः॥२९॥ पूज्यमानोयथान्यायंतेजसास्वेनभारत॥ अथतामलभत्कन्यांनारदःसृंजयात्मजां॥३०॥ धर्मेणविप्रप्रवरःसु
कुमारीमनिंदितां॥ सातुकन्यायथाशापंनारदंतंददर्शह ॥ ३१ ॥ पाणिग्रहणमंत्राणांनियोगादेवनारदं ॥ सुकुमारीचदेवर्षिंवानरप्रतिमाननं॥ ३२॥ नैवा
वमन्यततदाप्रीतिमत्येवचाभवत्॥ उपतस्थेचभर्तारंनचान्यंमनसाप्यगात् ॥ ३३ ॥ देवंमुनिंवायक्षंवापतित्वेपतिवत्सला॥ ततःकदाचिद्भगवान्पर्वतोनुच
चारह॥ ३४॥ वनंविरहितंकिंचित्तत्रापश्यत्सनारदं॥ ततोभिवाद्यप्रोवाचनारदंपर्वतस्तदा॥ ३५॥ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥२८॥२९॥३०॥३१॥३२॥३३॥३४॥३५॥

॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ इतिशांतिपर्वणिराजधर्मानुशासनपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३० ॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥७॥

भवान्प्रसादंकुरुतांत्स्वर्गादेशायमेप्रभो ॥ तमुवाचततोदृष्ट्वापर्वतंनारदस्तथा ॥ ३६ ॥ कृतांजलिमुपासीनंदीनंदीनतरःस्वयं ॥ त्वयाहंप्रथमंशप्तोवानरस्त्वं
॥३१॥ भविष्यसि ॥ ३७ ॥ इत्युक्तेनमयापश्चाच्छप्तस्त्वमपिमत्सरात् ॥ अद्यप्रभृतिवैवासंस्वर्गेनावाप्स्यसीतिह ॥ ३८ ॥ तववैतद्धिसदृशंपुत्रस्थानेहिमेभवान् ॥ निव १२
र्तयेतांतौशापावन्योन्येनतदामुनी ॥ ३९ ॥ श्रीसमृद्धंतदादृष्ट्वानारदंदेवरूपिणं ॥ सुकुमारीप्रदुद्रावपरपत्यभिशंकया ॥ ४० ॥ तांपर्वतस्ततोदृष्ट्वाप्रद्रवंतीमनिं
दितां ॥ अब्रवीत्तवभर्तैषनात्रकार्याविचारणा ॥ ४१ ॥ ऋषिःपरमधर्मात्मानारदोभगवान्प्रभुः ॥ तवैवाभेद्यहृदयोमातेभूदत्रसंशयः ॥ ४२ ॥ सानुनीताबहु
विधंपर्वतेनमहात्मना ॥ शापदोषंचतंभर्तुःश्रुत्वाप्रकृतिमागता ॥ पर्वतोथययौस्वर्गंनारदोभ्यगमद्गृहान् ॥ ४३ ॥ वासुदेवउवाच प्रत्यक्षकर्तासर्वस्यना
रदोभगवानृषिः ॥ एषवक्ष्यतितेपृष्टोयथावृत्तंनरोत्तम ॥ ४४ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिप० रा० नारदपर्वतोपाख्यानेत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३० ॥ ॥७॥
वैशंपायनउवाच ततोराजापांडुसुतोनारदंप्रत्यभाषत ॥ भगवञ्छ्रोतुमिच्छामिसुवर्णष्ठीविसंभवं ॥ १ ॥ एवमुक्तस्तुसमुनिर्धर्मराजेननारदः ॥ आचचक्षे
यथावृत्तंसुवर्णष्ठीविनंप्रति ॥ २ ॥ नारदउवाच एवमेतन्महाबाहोयथायंकेशवोब्रवीत् ॥ कार्यस्यास्यतुयच्छेषंतत्तेवक्ष्यामिपृच्छतः ॥ ३ ॥ अहंचपर्वत
श्चैवस्वस्रीयोमेमहामुनिः ॥ वस्तुकामावभिगतौसृंजयंजयतांवरं ॥ ४ ॥ तत्रावांपूजितौतेनविधिदृष्टेनकर्मणा ॥ सर्वकामैःसुविहितौनिवसावोस्यवेश्मनि
॥ ५ ॥ व्यतिक्रांतासुवर्षासुसमयेगमनस्यच ॥ पर्वतोमामुवाचेदंकालेवचनमर्थवत् ॥ ६ ॥ आवामस्यनरेंद्रस्यगृहेपरमपूजितौ ॥ उषितौसमयेब्रह्मंस्तद्विचिंत
यसांप्रतं ॥ ७ ॥ ततोहमब्रुवंराजन्पर्वतंशुभदर्शनं ॥ सर्वमेतत्त्वयिविभोभागिनेयोपपद्यते ॥ ८ ॥ वरेणच्छंद्यतांराजालभतांयद्यदिच्छति ॥ आवयोस्तपसासिद्धिं
प्राप्नोतुर्यदिमन्यसे ॥ ९ ॥ ततआहूयराजानंसृंजयंजयतांवरं ॥ पर्वतोनुमतोवाक्यमुवाचकुरुपुंगव ॥ १० ॥ प्रीतौस्वोनृपसत्कारैर्भवदार्जवसंभृतैः ॥ आवा
भ्यामभ्यनुज्ञातोवरंनृवरचिंतय ॥ ११ ॥ देवानामविहिंसायांनभवेन्मानुपक्षयं ॥ तद्गृहाणमहाराजपूजार्हौनौमतोभवान् ॥ १२ ॥ सृंजयउवाच प्रीतौभवं
तौयदिमेकृतमेतावतामम ॥ एषएवपरोलाभोनिर्वृत्तोमेमहाफलः ॥ १३ ॥ तमेवंवादिनंभूयःपर्वतःप्रत्यभाषत ॥ वृणीष्वराजन्संकल्पंयत्तेहृदिचिरंस्थितं ॥ १४ ॥३१॥

ततइति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ सांप्रतंकल्याणं ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ देवानामिति येनदेवपीडामनुष्यक्षयश्चनभवतितत्तादृशंवरंगृहाणेतिभावः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

सृंजयउवाच अभीप्सामिसुतंवीरंवीर्यवंतंदृढव्रतं ॥ आयुष्मंतंमहाभागंदेवराजसमद्युतिं ॥ १५॥ पर्वतउवाच भविष्यत्येपतेकामोनत्वायुष्मान्भ
विष्यति॥ देवराजाभिभूत्यर्थंसंकल्पोह्येपतेहृदि ॥ १६ ॥ ख्यातःसुवर्णष्ठीवीतिपुत्रस्तवभविष्यति ॥ रक्ष्यश्चदेवराजात्सदेवराजसमद्युतिः ॥ १७॥ तच्छ्रुत्वासृं
जयोवाक्यंपर्वतस्यमहात्मनः ॥ प्रसादयामासतदानैतदेवंभवेदिति ॥ १८ ॥ आयुष्मान्मेभवेत्पुत्रोभवतस्तपसामुने ॥ नचतंपर्वतःकिंचिदुवाचेंद्रव्यपेक्षया॥
॥ १९ ॥ तमहंनृपतिंदीनमब्रुवन्पुनरेवच ॥ स्मर्तव्योस्मिमहाराजदर्शयिष्यामितेसुतं ॥ २० ॥ अहंतेदयितंपुत्रंप्रेतराजवशंगतं ॥ पुनर्दास्यामितद्रूपंमाशुचःपृ
थिवीपते ॥ २१ ॥ एवमुक्त्वातुनृपतिंप्रयातौस्वौयथेप्सितं ॥ सृंजयश्चयथाकामंप्रविवेशस्वमंदिरं ॥ २२ ॥ सृंजयस्याथराजर्षेःकस्मिंश्चित्कालपर्यये ॥ ज
ज्ञेपुत्रोमहावीर्यस्तेजसाप्रज्वलन्निव ॥ २३ ॥ ववृधेसयथाकालंसरसीवमहोत्पलं ॥ बभूवकांचनष्ठीवीयथार्थनामतस्यतत् ॥ २४ ॥ तदद्भुततमंलोकेपप्रथेकु
रुसत्तम ॥ बुबुधेतच्चदेवेंद्रोवरदानंमहर्षितः ॥ २५ ॥ ततःस्वाभिभवाद्भीतोबृहस्पतिमतेस्थितः ॥ कुमारस्यांतरप्रेक्षीबभूवबलवृत्रहा ॥ २६ ॥ चोदयामासतद्व
ज्रंदिव्यास्त्रंमूर्तिमत्स्थितं ॥ व्याघ्रोभूत्वाजहीमंत्वंराजपुत्रमितिप्रभो ॥ २७॥ प्रवृद्धःकिलवीर्येणमामेषोभिभविष्यति ॥ सृंजयस्यसुतोवज्रयथैनंपर्वतोब्रवी
त् ॥ २८ ॥ एवमुक्तस्तुशक्रेणवज्रःपरपुरंजयः ॥ कुमारमंतरप्रेक्षीनित्यमेवान्वपद्यत ॥ २९ ॥ सृंजयोपिसुतंप्राप्यदेवराजसमद्युतिं ॥ हृष्टःसांतःपुरोराजावन
नित्योबभूवह ॥ ३० ॥ ततोभागीरथीतीरेकदाचिन्निर्जनेवने ॥ धात्रीद्वितीयोबालःसक्रीडार्थंपर्यधावत ॥ ३१ ॥ पंचवर्षकदेशीयोबालोनागेंद्रविक्रमः ॥ सहसो
त्पतितंव्याघ्रमाससादमहाबलं ॥ ३२ ॥ सबालस्तेननिष्पिष्टोवेपमानोनृपात्मजः ॥ व्यसुःपपातमेदिन्यांततोधात्रीविचुक्रुशे ॥ ३३ ॥ हत्वातुराजपुत्रंसतत्रैवां
तरधीयत ॥ शार्दूलोदेवराजस्यमाययांतर्हितस्तदा ॥ ३४ ॥ धात्र्यास्तुनिनदंश्रुत्वारुदत्याःपरमार्तवत् ॥ अभ्यधावततंदेशंस्वयमेवमहीपतिः ॥ ३५ ॥ सददर्श
शयानंतंगतासुंपीतशोणितं ॥ कुमारंविगतानंदंनिशाकरमिवच्युतं ॥ ३६ ॥ सतमुत्संगमारोप्यपरिपीडितमानसः ॥ पुत्रंरुधिरसंसिक्तंपर्यदेवयदातुरः ॥ ३७ ॥
ततस्तामातरस्तस्यरुदत्यःशोककर्शिताः ॥ अभ्यधावंततंदेशंयत्रराजाससृंजयः ॥ ३८ ॥ ततःसराजासस्मारमामेवगतमानसः ॥ तदाहंचिंतनंज्ञात्वागत
वांस्तस्यदर्शनं ॥ ३९ ॥ मयैतानिचवाक्यानिश्रावितःशोकलालसः ॥ यानितेयदुवीरेणकथितानिमहीपते ॥ ४० ॥

॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ इतिशांतिपर्वणि रा० नैलकंठीये भारतभावदीपेएकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३१ ॥ ॥ ७ ॥ तूष्णींभूतमिति ॥ १ ॥ २ ॥ तत्तस्माद्धर्मंअनुतिष्ठस्व पदंपालयेतिचसंबंधः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ शातयीतमारयेत् ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ मेमांदहंतिल्हृदयंपचंतिशरीरंशोषयंति ॥ ११ ॥ मयाबहवोघातिताइत्युक्तं तत्किंहननक्रियायांतवप्रयोज्यकर्तृ

संजीवितश्चापिपुनर्वासवानुमतेतदा ॥ भवितव्यंतथातच्चनतच्छक्यमतोन्यथा ॥ ४१ ॥ ततऊर्ध्वंकुमारस्तुस्वर्णष्ठीवीमहायशाः ॥ चित्तंप्रसादयामासपितुर्मा तुश्चवीर्यवान् ॥ ४२ ॥ कारयामासराज्यंचपितरिस्वर्गतेनृप ॥ वर्षाणांशतमेकंचसहस्रंभीमविक्रमः ॥ ४३ ॥ ततईजेमहायज्ञैर्बहुभिर्भूरिदक्षिणैः ॥ तर्पयामासदेवां श्चपितॄंश्चैवमहाद्युतिः ॥ ४४ ॥ उत्पाद्यचबहून्पुत्रान्कुलसंतानकारिणः ॥ कालेनमहताराजन्कालधर्ममुपेयिवान् ॥ ४५ ॥ सत्वंराजेंद्रसंजातंशोकमेनंनिवर्तय ॥ यथात्वांकेशवःप्राहव्यासश्चसुमहातपाः ॥ ४६ ॥ पितृपैतामहंराज्यमास्थायधुरमुद्वह ॥ इष्ट्वापुण्यैर्महायज्ञैरिष्टंलोकमवाप्स्यसि ॥ ४७ ॥ इतिश्रीमहाभारते शांतिप० रा० स्वर्णष्ठीविसंभवोपाख्यानेएकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३१ ॥ ॥ ७ ॥ वैशंपायनउवाच तूष्णींभूतंतुराजानंशोचमानंयुधिष्ठिरं ॥ तपस्वीध र्मतत्त्वज्ञःकृष्णद्वैपायनोब्रवीत् ॥ १ ॥ व्यासउवाच प्रजानांपालनंधर्मोराज्ञांराजीवलोचन ॥ धर्मःप्रमाणंलोकस्यनित्यंधर्मानुवर्तिनः ॥ २ ॥ अनुति ष्ठस्वतद्राजन्पितृपैतामहंपदं ॥ ब्राह्मणेषुतपोधर्मःसनित्योवेदनिश्चितः ॥ ३ ॥ तत्प्रमाणंब्राह्मणानांशाश्वतंभरतर्षभ ॥ तस्यधर्मस्यकृत्स्नस्यक्षत्रियःपरिरक्षिता ॥ ४ ॥ यःस्वयंप्रतिहंतिस्मशासनंविषयेरतः ॥ सबाहुभ्यांविनिग्राह्योलोकयात्राविघातकः ॥ ५ ॥ प्रमाणमप्रमाणंयःकुर्यान्मोहवशंगतः ॥ भृत्योवायदिवापुत्र स्तपस्वीवायकश्चन ॥ ६ ॥ पापान्सर्वैरुपायैस्तान्नियच्छेच्छातयीतवा ॥ अतोन्यथावर्तमानोराजाप्राप्नोतिकिल्बिषं ॥ ७ ॥ धर्मंविनश्यमानंहियोनरक्षेत्सधर्म हा ॥ तेत्वयाधर्महंतारोनिहताःसपदानुगाः ॥ ८ ॥ स्वधर्मेवर्तमानस्त्वंकिंनुशोचसिपांडव ॥ राजाहिहन्याद्दद्याच्चप्रजारक्षेच्चधर्मतः ॥ ९ ॥ युधिष्ठिरउवाच न तेभिशंकेवचनंयद्ब्रवीषितपोधन ॥ अपरोक्षोहितेधर्मःसर्वधर्मविदांवर ॥ १० ॥ मयात्ववध्याबहवोघातिताराज्यकारणात् ॥ तानिकर्माणिमेब्रह्मन्दहंतिचप चंतिच ॥ ११ ॥ व्यासउवाच ईश्वरोवाभवेत्कर्तापुरुषोवापिभारत ॥ हठोवावर्ततेलोकेकर्मजंवाफलंस्मृतं ॥ १२ ॥ ईश्वरेणनियुक्तोहिसाध्वसाधुचभा रत ॥ कुरुतेपुरुषःकर्मफलमीश्वरगामितत् ॥ १३ ॥ यथाहिपुरुषश्छिंद्याद्वृक्षंपरशुनावने ॥ छेत्तुरेवभवेत्पापंपरशोर्नकथंचन ॥ १४ ॥

त्वंप्रयोजककर्तृत्वंबाबध्यस्यचकर्मत्वंवाप्राकृतकर्मफलभोक्तृत्वंवेतिविकल्पानाहईश्वरइति ॥ १२ ॥ नाद्यइत्याह ईश्वरेणेति परशोरिवपरप्रयोज्यस्यतवहंतृत्वंनास्तीत्यर्थः ॥ १३ ॥ १४ ॥

परप्रयोज्योप्यहंपरशोःप्रयोक्तास्मि नतुपरशुवदचेतनोस्मीतिममपापसंबंधोस्त्येवेत्याहाथवेति प्राप्नुयात्परशोरुपादाता एवंतर्हियेनपरशोर्दंडःशस्त्रंपरशुश्चकृतःतमेवपापंकर्तृप्राप्नुयात्तस्यप्रथमप्रयोज्यत्वात् पुरुषेउपादातरितन्नविद्यतेतस्यजघन्यत्वात् ॥ १५ ॥ नचेति यदिचएतन्नेष्टं एतत्किं यत्अन्येनप्रहर्त्राकृतंपापंतस्यफलंशस्त्रकर्ताआप्नुयादिति तर्हिजघन्यप्रयोज्येत्वय्यपिपापाभावादीश्वरेएवतन्निवेशय ॥ १६ ॥ अथापीति यदापुरुषएवकर्तापरईश्वरोनास्तितस्मादपिहेतोस्त्वयाएतच्छुभमेवकृतं ॥ १७ ॥ यतःकश्चिदपिदिष्टंप्रतिअदृष्टस्यप्रतिकूलोभूत्वावश्यंभाविनःकर्मणःसकाशान्ननिवर्तते दैवस्यदुर्लं घ्यत्वादितिभावः ननुदिष्टमपिजन्मांतरीयःस्वस्यैवापराधइत्याशंक्याह दंडेति पूर्वपूर्वापराधस्यउत्तरोत्तरहेतुत्वमित्यनादित्वादिदानींतनस्यकर्तुर्नापराधोस्तीत्यतःप्राचीनकर्तादंडशस्त्रकृदिवनपर्यनुयोज्यइति

अथवातदुपादानात्प्राप्नुयात्कर्मणःफलं॥ दंडशस्त्रकृतंपापंपुरुषेतन्नविद्यते॥ १५॥ नचैतदिष्टंकौंतेययदन्येनकृतंफलं॥ प्राप्नुयादितियस्माच्चईश्वरेतन्निवे
शय॥ १६॥ अथापिपुरुषःकर्ताकर्मणोःशुभपापयोः॥ नपरोविद्यतेतस्मादेवमेतच्छुभंकृतं॥ १७॥ नहिकश्चित्क्वचिद्राजन्दिष्टंप्रतिनिवर्तते॥ दंडशस्त्रकृतं
पापंपुरुषेतन्नविद्यते॥ १८॥ यदिवामन्यसेराजन्हतमेकंप्रतिष्ठितं॥ एवमप्यशुभंकर्मनभूतंनभविष्यति॥ १९॥ अथाभिपत्तिर्लोकस्यकर्तव्यापुण्यपापयोः॥
अभिपन्नमिदंलोकेराज्ञामुद्यतदंडनं॥ २०॥ तथापिलोकेकर्माणिसमावर्तंतिभारत॥ शुभाशुभफलंचैनेप्राप्नुवंतीतिमेमतिः॥ २१॥ एवमप्यशुभंकर्मकर्म
णस्तत्फलात्मकं॥ त्यजत्वंराजशार्दूलमैवंशोकेमनःकृथाः॥ २२॥ स्वधर्मेवर्तमानस्यसापवादेपिभारत॥ एवमात्मपरित्यागस्तवराजन्नशोभनः॥ २३॥ वि
हितानिहिकौंतेयप्रायश्चित्तानिकर्मणां॥ शरीरवांस्तानिकुर्यादशरीरःपराभवेत्॥ २४॥ तद्राजन्जीवमानस्त्वंप्रायश्चित्तंकरिष्यसि॥ प्रायश्चित्तमकृत्वातुप्रेत्य
तप्तासिभारत॥ २५॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिराजधर्मानुशासनपर्वणिप्रायश्चित्तविधौद्वात्रिंशत्तमोऽध्यायः॥ ३२॥ ॥ ७॥ ॥ ७॥

भावः ॥ १८ ॥ तृतीयंपक्षंदूषयति प्रतिष्ठितंनिश्चितंयथास्यात्तथायद्विपुरुषैर्हतंहननक्रियायाःकर्मीभूतमेवमन्यसेतर्हिस्वभाववादिनस्तेभूतभाव्यशुभाभावाद्वृथैवशोकइत्यर्थः ॥ १९ ॥ चतुर्थपक्षमाह अथेति पुण्यपापयोःसुखदुःखयोः अभिपत्तिरुपपत्तिः कर्तव्यासाचधर्माधर्मावंतरेणनघटतेतौचशास्त्रैकगम्यावितिचेद्राज्ञांउद्यतदंडनंउद्धतदमनंलोकेशास्त्रेचोपपन्नतरमित्यर्थः ॥ २० ॥ अत्रशंकतेतथापीति यद्यप्येवंतथापिलोकेशास्मानेकर्माणिशुभान्यशुभानिचसमापतंतिअवश्यंआयांतिफलंचप्रयच्छंतिअतोममप्रायोपवेशनमेववरमितिभावः ॥ २१ ॥ समाधत्तेएवमिति यस्मात्कर्मणःपापादशुभफलात्मकं पापप्रवृत्तिरूपंकर्मभवतितत्पापमूलंकर्मत्यज ॥ २२ ॥ सापवादेनिंद्येपिस्वधर्मेस्थितस्यतेआत्मत्यागोनोचितइत्यर्थः ॥ २३ ॥ ननुतथापिनिंद्यात्कर्मणःपापंभवतीत्याशंक्याह विहितानीति ॥ २४॥ २५॥
इतिशांतिप० रा० नैलकंठीयेभारतभा० द्वात्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३२ ॥ ॥ ७॥ ॥ ७॥

हताःपुत्राश्चेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ अनंतकंप्रायश्चित्तैरप्यविनाश्यं ॥ ११ ॥ शरीराणीति ममतुतपएवप्रशस्तमितिनिश्चयोस्ति तथापिआश्रमाणांमध्येविशेषंश्रेष्ठं उक्तदोषनिवर्तनक्षमंआचक्ष्वेत्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ कृतांतविधिःपरप्राणहरणंतेनसंयुक्ताः स्वापराधेनैवहताइत्यर्थः ॥ १५ ॥ वस्तुतस्तुतेषामपिस्वातंत्र्यंनास्तीत्याह नत्वमिति पर्यायधर्मेणमरण

युधिष्ठिरउवाच हताःपुत्राश्चपौत्राश्चभ्रातरःपितरस्तथा ॥ श्वशुरागुरवश्चैवमातुलाश्चपितामहाः ॥ १ ॥ क्षत्रियाश्चमहात्मानःसंबंधिसुहृदस्तथा ॥ वय
स्याभागिनेयाश्चज्ञातयश्चपितामह ॥ २ ॥ बहवश्चमनुष्येंद्रानानादेशसमागताः ॥ घातिताराज्यलुब्धेनमयैकेनपितामह ॥ ३ ॥ तांस्तादृशानहंहत्वाधर्मनित्या
न्महीक्षितः ॥ असकृत्सोमपान्वीरान्किंप्राप्स्यामितपोधन ॥ ४ ॥ दह्याम्यनिशमद्यापिचिंतयानःपुनःपुनः ॥ हीनांपार्थिवसिंहैस्तैःश्रीमद्भिःपृथिवीमिमां ॥
॥ ५ ॥ दृष्ट्वाज्ञातिवधंघोरंहतांश्चशतशःपरान् ॥ कोटिशश्चनरानन्यान्परितप्येपितामह ॥ ६ ॥ कानुतासांवरस्त्रीणामवस्थाद्यभविष्यति ॥ विहीनानांतुतनयैः
पतिभिर्भ्रातृभिस्तथा ॥ ७ ॥ अस्मानंतकरान्घोरान्पांडवान्वृष्णिसंहतान् ॥ आक्रोशंत्यःकृशादीनाःप्रपतिष्यंतिभूतले ॥ ८ ॥ अपश्यंत्यःपितॄन्भ्रातॄन्पतीन्पुत्रां
श्चयोषितः ॥ त्यक्त्वाप्राणान्स्त्रियःसर्वागमिष्यंतियमक्षयं ॥ ९ ॥ वत्सलत्वाद्द्विजश्रेष्ठतत्रमेनास्तिसंशयः ॥ व्यक्तंसौक्ष्म्याच्चधर्मस्यप्राप्स्यामःस्त्रीवधंवयं ॥ १० ॥
यद्वयंसुहृदोहत्वाकृत्वापापमनंतकं ॥ नरकेनिपतिष्यामोह्यधःशिरसएवह ॥ ११ ॥ शरीराणिविमोक्ष्यामस्तपसोग्रेणसत्तम ॥ आश्रमाणांविशेषंत्वमथा
चक्ष्वपितामह ॥ १२ ॥ वैशंपायनउवाच युधिष्ठिरस्यतद्वाक्यंश्रुत्वाद्वैपायनस्तदा ॥ निरीक्ष्यनिपुणंबुद्ध्याऋषिःप्रोवाचपांडवं ॥ १३ ॥ व्यासउवाच
माविषादंकृथाराजन्क्षत्रधर्ममनुस्मरन् ॥ स्वधर्मेणहताह्येतेक्षत्रियाःक्षत्रियर्षभ ॥ १४ ॥ कांक्षमाणाःश्रियंकृत्स्नांपृथिव्यांचमहद्यशः ॥ कृतांतविधिसंयु
क्ताःकालेननिधनंगताः ॥ १५ ॥ नत्वंहंतानभीमोयंनार्जुनोनयमावपि ॥ कालःपर्यायधर्मेणप्राणानादत्तदेहिनां ॥ १६ ॥ नतस्यमातापितरौनानुग्राह्योहिकश्च
न ॥ कर्मसाक्षीप्रजानांयस्तेनकालेनसंहताः ॥ १७ ॥ हेतुमात्रमिदंतस्यविहितंभरतर्षभ ॥ यद्धंतिभूतैर्भूतानितदस्मैरूपमैश्वरं ॥ १८ ॥ कर्मसूत्रात्मकंविद्धिसाक्षि
णंशुभपापयोः ॥ सुखदुःखगुणोदर्ककालंकालफलप्रदं ॥ १९ ॥ तेषामपिमहाबाहोकर्माणिपरिचिंतय ॥ विनाशहेतुकानित्वंयैस्तेकालवशंगताः ॥ २० ॥

विधिनाआदत्तगृहीतवान् ॥ १६ ॥ १७ ॥ हेतुमात्रंनिमित्तमात्रंइदंयुद्धंतस्यतेनअस्मैअस्यऐश्वरंनियंतृत्वं ॥ १८ ॥ कर्मैवसूत्रंबंधनंतदात्मकंतत्प्रधानं ईश्वरोपिकर्मानुसारेणफलंददन्नवैषम्यनैर्घृण्यदोषौभजतीत्यर्थः कालंकर्मापिकालएवेत्यर्थः ॥ १९ ॥ २० ॥

आत्मनइति शांतस्यापितवहिंसेकर्मणिप्रवृत्तिरितिकालस्यैवैतन्माहात्म्यमित्यर्थः ॥ २१॥ २२॥ पुरुषस्येति उत्पत्तिवद्विनाशोपियादृच्छिकएवेतिभावः ॥२३॥ व्यलीकंअनृतंचित्तवैतंसिकंचित्तबंधनंतद
र्थंतन्निवृत्त्यर्थं मृषाभूतमपिहंतृत्वादिकंयदिसत्यमितिमन्यसेतर्हिप्रायश्चित्तंकुर्वित्यर्थः ॥ २४ ॥ यवीयसःयवीयांसः ॥२५॥ समुच्छ्रयोविरोधः ॥२६॥२७॥ संश्रिताःसन्नद्धाःसाक्षार्थंसाहाय्यार्थं ॥२८॥

आत्मनश्चविजानीहिनियतव्रतशासनं ॥ यदान्वमीदृशंकर्मविधिनाक्रम्यकारितः ॥ २१ ॥ त्वष्ट्रेवविहितंयंत्रंयथाचेष्टयितुर्वशे ॥ कर्मणाकालयुक्तेनतथेदंचे
ष्टतेजगत् ॥ २२ ॥ पुरुषस्यहिदृष्ट्वेमामुत्पत्तिमनिमित्ततः ॥ यदृच्छयाविनाशंचशोकहर्षावनर्थकौ ॥ २३ ॥ व्यलीकमपियत्त्वत्रचित्तवैतंसिकंनव ॥ तदर्थमिष्यते
राजन्प्रायश्चित्तंतदाचर ॥ २४ ॥ इदंतुश्रूयतेपार्थयुद्धेदेवासुरेपुरा ॥ असुराभ्रातरोज्येष्ठादेवाश्चापियवीयसः ॥ २५ ॥ तेषामपिश्रीनिमित्तंमहानासीत्समुच्छ्र
यः ॥ युद्धंवर्षसहस्राणिद्वात्रिंशदभवत्किल ॥ २६ ॥ एकार्णवांमहींकृत्वारुधिरेणपरिप्लुतां ॥ जघ्नुर्दैत्यांस्तथादेवास्त्रिदिवंचाभिलेभिरे ॥ २७ ॥ तथैवपृथिवींल
ब्ध्वाब्राह्मणावेदपारगाः ॥ संश्रितादानवानांवैसाह्यार्थंदर्पमोहिताः ॥ २८ ॥ शालावृकाइतिख्यातास्त्रिपुलोकेषुभारत ॥ अष्टाशीतिसहस्राणितेचापिविबुधैर्ह
ताः ॥ २९ ॥ धर्मव्युच्छित्तिमिच्छंतोयेऽधर्मस्यप्रवर्तकाः ॥ हंतव्यास्तेदुरात्मानोदेवैर्दैत्याइवोल्बणाः ॥ ३० ॥ एकंहत्वायदिकुलेशिष्टानांस्याद‌नामयं ॥ कुलंह
त्वाचराष्ट्रंचनतद्वृत्तोपघातकं ॥ ३१ ॥ अधर्मरूपोधर्मोहिकश्चिदस्तिनराधिप ॥ धर्मश्चाधर्मरूपोस्तितच्चज्ञेयंविपश्चितां ॥ ३२ ॥ तस्मात्संस्तंभयात्मानंश्रुतवा
नसिपांडव ॥ देवैःपूर्वगतंमार्गमनुयातोसिभारत ॥ ३३ ॥ नहीदृशागमिष्यंतिनरकंपांडवर्षभ ॥ भ्रातॄनाश्वासयैतांस्त्वंसुहृदश्चपरंतप ॥ ३४ ॥ योहिपापस-
मारंभेकार्येतद्भावभावितः ॥ कुर्वन्नपितथैवस्यात्कृत्वाचनिरपत्रपः ॥ ३५ ॥ तस्मिंस्तत्कलुषंसर्वंसमाप्तमितिशब्दितं ॥ प्रायश्चित्तंनतस्यास्तिह्रासोवापापक
र्मणः ॥ ३६ ॥ त्वंतुशुक्लाभिजातीयःपरदोषेणकारितः ॥ अनिच्छमानःकर्मेदंकृत्वाचपरितप्यसे ॥ ३७ ॥ अश्वमेधोमहायज्ञःप्रायश्चित्तमुदाहृतं ॥ तमाहरम
हाराजविपाप्मैवंभविष्यसि ॥ ३८ ॥ मरुद्भिःसहजित्वारीन्भगवान्पाकशासनः ॥ एकैकंक्रतुमाहृत्यशतकृत्वःशतक्रतुः ॥ ३९ ॥ धूतपाप्माजितस्वर्गोलोका
न्प्राप्यसुखोदयान् ॥ मरुद्गणैर्वृतःशक्रःशुशुभेभासयन्दिशः ॥ ४० ॥

॥ २९ ॥ अधर्मस्येतिच्छेदः ॥ ३० ॥ राष्ट्ःनामयंस्यात्तर्हितत्एकस्यकुलस्यवाहननंवृ
त्तोपघातकं धर्मनाशकंनभवति ॥ ३१ ॥ अधर्मरूपोधर्मवद्भातिधर्मः यथागालावृकाख्यब्राह्मणवधः धर्मश्चाधर्मःयथाकर्णपर्वोक्तसत्यवादिनःचोरेभ्यःकार्पटिकमार्गप्रदिशतः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ त
द्भावभावितःपापभावनांगतः कुर्वन्पापमितिवर्तते ॥ ३५॥ तस्मिन्निति तस्यअपश्चात्तापिनोनिर्लज्जस्यप्रायश्चित्तंवातेनपापह्रासोवानास्तीत्यर्थः॥३६॥ परदोषेणदुर्योधनदोषेण ॥ ३७॥३८॥३९॥४०॥

महीयंतंमहीयमानं ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ हतनाथानांस्त्रीणांशोकेनममदोषोर्नतइत्युक्तंतत्राह तेषामिति ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ कामाःआशेरतेऽस्मिन्कामाशयः पूर्णकामइत्यर्थः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ इतिशांतिप०रा०नै०भारतभा०त्रयस्त्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३३ ॥ ॥७॥ कानिकृत्वेति प्रायश्चित्तीयतेप्रायश्चित्तेऽधिक्रियते ॥ १ ॥ मिथ्यानुवर्तयन्कापट्यंचरन् ॥ २ ॥ सूर्येणाभ्युदितः यस्मिन्शयानेसतिसूर्योभ्युदेतीत्यर्थः अभिनिर्मुक्तःयस्मिन्शयानेसतिसूर्योस्तंगच्छतीत्यर्थः अव्याधितंचेत्स्वपंतमादित्योभ्युदियादित्यादिस्मृत्युक्तप्रायश्चित्तंसकुर्यादित्यर्थः कुंनखीश्यावदन्नितिच स्वर्णहारीतुकुनखीसु

स्वर्गेलोकेमहीयंतमप्सरोभिःशचीपतिं ॥ ऋषयःपर्युपासंतदेवाश्चविबुधेश्वरं ॥४१॥ सेयंत्वामनुसंप्राप्ताविक्रमेणवसुंधरा ॥ निर्जिताश्चमहीपालाविक्रमेण त्वयानघ ॥४२॥ तेषांपुराणिराष्ट्राणिगत्वाराजन्सुहृद्वृतः ॥भ्रातॄन्पुत्रांश्चपौत्रांश्चस्वेस्वेराज्येभिषेचय॥४३॥ बालानपिचगर्भस्थान्सांत्वेनसमुदाचरन् ॥ रंजय प्रकृतीःसर्वाःपरिपाहिवसुंधरां ॥ ४४ ॥ कुमारोनास्तियेषांचकन्यास्तत्राभिषेचय ॥ कामाशयोहिस्त्रीवर्गःशोकमेवंप्रहास्यसि ॥ ४५ ॥ एवमाश्वासनंकृत्वा सर्वराष्ट्रेषुभारत ॥ यजस्ववाजिमेधेनयथेंद्रोविजयीपुरा ॥४६॥ अशोच्यास्तेमहात्मानःक्षत्रियाःक्षत्रियर्षभ ॥ स्वकर्मभिर्गतानाशंकृतांतबलमोहिताः॥४७॥ अवाप्तःक्षत्रधर्मस्तेराज्यंप्राप्तमकंटकं ॥ रक्षस्वधर्मंकौंतेयश्रेयान्यःप्रेत्यभारत ॥ ४८ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिप०रा०प्रायश्चित्तीयोपाख्यानेत्रयस्त्रिंशत्तमोऽध्यायः॥३३॥ ॥७॥ युधिष्ठिरउवाच कानिकृत्वेहकर्माणिप्रायश्चित्तीयतेनरः ॥ किंकृत्वामुच्यतेतत्रतन्मेब्रूहिपितामह ॥१॥ व्यासउवाच अकुर्वन्विहितंकर्मप्रतिषिद्धानिचाचरन् ॥ प्रायश्चित्तीयतेह्येवंनरोमिथ्यानुवर्तयन् ॥ २ ॥ सूर्येणाभ्युदितोयश्चब्रह्मचारीभवत्युत ॥ तथासूर्याभिनिर्मुक्तःकुनखीश्यावदन्नपि ॥ ३ ॥ परिवित्तिःपरिवेत्ताब्रह्मघ्नोयश्चकुत्सकः ॥ दिधिषूपपतिर्यःस्यादग्रेदिधिषुरेवच ॥ ४ ॥ अवकीर्णीभवेद्यश्चद्विजातिवधकस्तथा ॥ अतीर्थेब्राह्मणस्यागीतीर्थेचाप्रतिपादकः ॥५॥ ग्रामघातीचकौंतेयमांसस्यपरिविक्रयी ॥ यश्चाग्नीनपविध्येततथैवब्रह्मविक्रयी ॥६॥ गुरुस्त्रीवधकोयश्चपूर्वःपूर्वस्तुगर्हितः ॥ वृथापशुसमालंभीगृहदाहस्यकारकः ॥ ७॥ अनृतेनोपवर्तीचप्रतिरोद्धागुरोस्तथा ॥ एतान्येनांसिसर्वाणिव्युत्क्रांतसमयश्चयः ॥ ८॥

रापःश्यावदंतकइतिकर्मविपाकेजन्मांतरीयदोषवनापिसूर्यारुणसंवादादावुपदिष्टंप्रायश्चित्तंकर्तव्यमित्युक्तं ॥ ३ ॥ अनूढेज्येष्ठेऊढवान् कनिष्ठःपरिवेत्ता परिवित्तिःपूर्वजः ज्येष्ठायामनूढायांकनिष्ठामूढवान येदिधिषुः दिधिषूपपतिस्तुकनिष्ठाविवाहोत्तरंज्येष्ठामूढवान् ॥ ४ ॥ अवकीर्णीनष्टव्रतः अतीर्थेअपात्रे त्यागीदाता ॥ ५॥ ग्रामघातीसमूहहंता याजोतिपाठांतरं मांसस्येतिनृपश्वादेः अपविध्येतत्यजेत् ब्रह्मविक्रयीभृतकाध्यापकः राजविक्रयीतिपाठेसोमविक्रयी राजानमाप्यायतीत्यादौसोमेराजशब्दश्रवणात् ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

॥ ९ ॥ अभक्ष्यस्यलशुनादेः ॥ १० ॥ रसानांलवणगुडादीनां ॥ ११ ॥ नित्यदेयानिगोग्रासादीनि ॥ १२ ॥ दक्षिणानांप्रतिश्रुतानां ॥ १३॥ विवदतेधनार्थपित्रासहकलहंकरोति अप्रजायन्धर्मपत्न्यां कालेमैथुनमकुर्वन् ॥ १४॥ इतरेणसंक्षेपेण ॥ १५॥ एतानिस्वधर्मस्यपरित्यागइत्यादीनिकर्माणिक्रियमाणानियेमानवाः उपजीवंतइतिशेषः॥ १६॥ जिघांसीहंतुमिच्छावान् इयात्गच्छेत् ॥ १७॥ मंत्रोमन्युरकार्षीन्नमोनमइत्यादिर्मन्यवेस्वाहेत्यंतः ॥ १८ ॥ मन्युःक्रोधः तन्मन्युंशत्रोःक्रोधंप्रति ऋच्छतिगच्छति क्रोधएवतंप्रतीपीभूयपरशरीरद्वाराहंतीत्यर्थः ॥ १९ ॥ असाध्यरोगादिनाप्राणात्ययेउपस्थितेजीवना

अकार्याणितुवक्ष्यामियानितानिनिबोधमे ॥ लोकवेदविरुद्धानितान्येकाग्रमनाःशृणु ॥ ९ ॥ स्वधर्मस्यपरित्यागःपरधर्मस्यचक्रिया ॥ अयाज्ययाजनंचैवतथाऽभक्ष्यस्यभक्षणं ॥ १० ॥ शरणागतसंत्यागोभृत्यस्याभरणंतथा ॥ रसानांविक्रयश्चापितिर्यग्योनिवधस्तथा ॥ ११ ॥ आधानादीनिकर्माणिशक्तिमान्नकरोतियः ॥ अप्रयच्छंश्चसर्वाणिनित्यदेयानिभारत ॥ १२ ॥ दक्षिणानामदानंचब्राह्मणस्वाभिमर्शनं ॥ सर्वाण्येतान्यकार्याणिप्राहुर्धर्मविदोजनाः ॥ १३ ॥ पित्राविवदतेपुत्रोयश्चस्याद्गुरुतल्पगः ॥ अप्रजायन्नरव्याघ्रभवत्यधार्मिकोनरः ॥ १४ ॥ उक्तान्येतानिकर्माणिविस्तरेणेतरेणच ॥ यानिकुर्वन्नकुर्वंश्चप्रायश्चित्तीयतेनरः ॥ १५ ॥ एतान्येवतुकर्माणिक्रियमाणानिमानवाः ॥ येषुयेषुनिमित्तेषुनलिप्यंतेऽथतान्शृणु ॥ १६ ॥ प्रगृह्यशस्त्रमायांतमपिवेदांतगंरणे ॥ जिघांसंतंजिघांसीयान्नतेनब्रह्महाभवेत् ॥ १७ ॥ इतिचाप्यत्रकौंतेयमंत्रोवेदेषुपठ्यते ॥ वेदप्रमाणविहितंधर्मंचप्रब्रवीमिते ॥ १८ ॥ अपेतंब्राह्मणंवृत्ताद्योहन्यादाततायिनं ॥ नतेनब्रह्महासस्यान्मन्युस्तन्मन्युमृच्छति ॥ १९ ॥ प्राणात्ययेतथाज्ञानादाचरन्मदिरामपि ॥ आदेशितोधर्मपरैःपुनःसंस्कारमर्हति ॥ २० ॥ एतत्तेसर्वमाख्यातंकौंतेयाभक्ष्यभक्षणं ॥ प्रायश्चित्तविधानेनसर्वमेतेनशुद्ध्यति ॥ २१ ॥ गुरुतल्पंहिगुर्वर्थंनदूषयतिमानवं ॥ उद्दालकःश्वेतकेतुंजनयामासशिष्यतः ॥ २२ ॥ स्तेयंकुर्वंश्चगुर्वर्थमापत्सुननिषिध्यते ॥ बहुशःकामकारेणनचेद्यःसंप्रवर्तते ॥ २३ ॥ अन्यत्रब्राह्मणस्वेभ्यआददानोनदुष्यति ॥ स्वयमप्राशितायश्चनसपापेनलिप्यते ॥ २४ ॥ प्राणत्राणेऽनृतंवाच्यमात्मनोवापरस्यच ॥ गुर्वर्थेस्त्रीषुचैवस्याद्विवाहकरणेषुच ॥ २५ ॥ नावर्ततेव्रतंस्वप्नेशुक्रमोक्षेकथंचन ॥ आज्यंहोमःसमिद्धेग्नौप्रायश्चित्तंविधीयते ॥ २६ ॥ पारिवित्त्यंतुपतितेनास्तिप्रव्रजितेतथा ॥ भिक्षितेपारदार्यंचतद्धर्मस्यनदूषकं ॥ २७ ॥

र्थंमदिरामपिआचरन्पिबन्धर्मपरैःचिकित्सकैः आदेशितउपदिष्टः ॥ २० ॥ २१ ॥ गुर्वर्थंगुर्वाज्ञया ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ व्रतंनार्कन्नेपुनरुपनयनंनकर्तव्यमित्यर्थः आज्यहोमः पुनर्मामैत्विंद्रियमितिमंत्रेण ॥ २६ ॥ पतितेज्येष्ठभ्रातरि भिक्षितेधर्मार्थमपरैतःसिंचेतिस्त्रियाप्रार्थितेसति ॥ २७ ॥

वृथाश्राद्धादिनिमित्तंविना संस्कारःपावित्र्यं योयजेताश्वमेधेनमासिमासिशतंसमाः मांसानिचनखादेतद्वयमेतत्समंस्मृतमितिस्मृतेः ॥ २८ ॥ तीर्थेसत्काराणामज्ञानादप्रतिपादनमपिनदूषकं ॥ २९ ॥ अपचारिण्याःव्यभिचारिण्याः निष्कृतिःधिक्करणं दासीवत् अन्नाच्छादनमात्रेणदूरस्थापनं तयासहरतिभोजनादिवर्जनंचेत्यर्थः ॥३०॥ सोमस्यतत्त्वंअनेनतृप्तादेवामनुष्यान्कामैरभिवर्षंतीतिलोकद्वयोपकारणकोयंसोमइति ॥ ३१ ॥३२॥ इतिशांतिप०रा०नै०भारत०चतुस्त्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥३४॥ ॥७॥ साधारणानिप्रायश्चित्तानितावदाह तपसेति तपसाकृच्छ्रचांद्रायणादिना कर्मणायज्ञादिना प्रदानेनगवादीनां पुनातिशोधयति ॥ १ ॥ स्वकर्मकृद्दासादिरहितः ॥ २ ॥ कर्मब्रह्महत्यां ॥ ३ ॥ लक्ष्यइति कामकारविषयेविदुषांप्रायश्चित्तोपदेष्टॄणांआत्मनोवाइच्छयाचेद्विदुष्येसनि अकामतस्त्वाह त्रिरित्यादि

वृथापशुसमालंभंनैवकुर्यान्नकारयेत् ॥ अनुग्रहःपशूनांहिसंस्कारोविधिनोदितः ॥ २८ ॥ अनर्हेब्राह्मणेदत्तमज्ञानात्तन्नदूषकं ॥ संत्काराणांतथातीर्थेनित्यंवाप्रतिपादनं ॥ २९ ॥ स्त्रियास्तथापचारिण्यानिष्कृतिःस्याददूषिका ॥ अपिसापूयतेतेनतुभर्ताप्रदुष्यति ॥ ३० ॥ तत्त्वंज्ञात्वातुसोमस्यविक्रयःस्याददोषवान् ॥ असमर्थस्यभृत्यस्यविसर्गःस्याददोषवान् ॥ वनदाहोगवामर्थेक्रियमाणोनदूषकः ॥ ३१ ॥ उक्तान्येतानिकर्माणियानिकुर्वन्नदुष्यति ॥ प्रायश्चित्तानिवक्ष्यामिविस्तरेणैवभारत ॥ ३२ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिराजधर्मानुशासनपर्वणिप्रायश्चित्तीयेचतुस्त्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३४ ॥ ॥७॥ ॥७॥

व्यासउवाच तपसाकर्मणाचैवप्रदानेनचभारत ॥ पुनातिपापंपुरुषःपुनश्चेन्नप्रवर्तते ॥ १ ॥ एककालंतुभुंजीतचरन्भैक्ष्यंस्वकर्मकृत् ॥ कपालपाणिःखट्वांगीब्रह्मचारीसदोत्थितः ॥ २ ॥ अनसूयुरधःशायीकर्मलोकेप्रकाशयन् ॥ पूर्णैर्द्वादशभिर्वर्षैर्ब्रह्महाविप्रमुच्यते ॥ ३ ॥ लक्ष्यःशस्त्रभृतांवास्याद्विदुषामिच्छयात्मनः ॥ प्रास्येदात्मानमग्नौवासमिद्धेत्रिरवाक्शिराः ॥ ४ ॥ जपन्वान्यतमंवेदंयोजनानांशतंव्रजेत् ॥ सर्वस्वंवावेदविदेब्राह्मणायोपपादयेत् ॥ ५ ॥ धनंवाजीवनायालंगृहंवासपरिच्छदं ॥ मुच्यतेब्रह्महत्यायागोप्तागोब्राह्मणस्यच ॥ ६ ॥ षड्भिर्वर्षैःकृच्छ्रभोजीब्रह्महापूयतेनरः ॥ मासेमासेसमश्नंस्तुत्रिभिर्वर्षैःप्रमुच्यते ॥ ॥ ७ ॥ संवत्सरेणमासाशीपूयतेनात्रसंशयः ॥ तथैवोपवसन्राजन्स्वल्पेनापिप्रपूयते ॥ ८ ॥

ना ॥ ४ ॥ अवाक्शिराः यंकंचिद्वेदंजपन्योजनानांशतंत्रिर्व्रजेत्शतत्रययोजनंपदचारेणतीर्थयात्रायांवेदंजपन्मुच्यतइत्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥ कृच्छ्रभोजीकृच्छ्ररीत्यासातत्येनभुंजानः त्र्यहंप्रातस्त्र्यहंसायंत्र्यहमद्यादयाचितं त्र्यहंपरंचनाश्नीयादितिविधिनाएकैकःकृच्छ्रोद्वादशदिनात्मकोज्ञेयः मासेमासेइतितस्यैवातिदेशः सप्ताहंप्रातःसप्ताहंसायंसप्ताहमयाचितंसप्ताहमनशनं विषमेषुमासेषुसएवाष्टाहक्रमेणसमेषुमासेषुप्रकारएवंवर्षत्रयमितिद्वितीयः ॥ ७ ॥ मासाशीति मासंसायंमासंप्रातर्मासमयाचितंमासमुपवासइतिक्रमेणवर्षंवानयेत् मासादधिकेनस्वल्पेनापिकालेनउपवसन्जलमात्रेणवर्तयन्मुच्यते ॥ ८ ॥

सर्वंपाप्मानंतरन्तिरतिब्रह्महत्यांयोश्वमेधेनयजतइतिश्रुतिः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ कांबोजान्जात्यश्वान्कंबुदेशजान् ॥ १४ ॥ मनोरथंवांछितंगृहक्षेत्रादि ॥ १५ ॥ १६ ॥ मरुप्रपातंनिर्जलदेशेपर्वतापात्पतनंमहाप्रस्थानंकेदारेहिमवदारोहणं ॥ १७ ॥ समितिंगच्छेदित्यस्यनिष्पापःसन्ब्राह्मणसभामारोढुंयोग्योभवतीत्यर्थः ॥ १८ ॥ १९ ॥ शेफंशिश्नं ॥ २० ॥ यत्ताःत्यक्ताहारविहाराः

क्रतुनाचाश्वमेधेनपूयतेनात्रसंशयः ॥ येचाप्यवभृथस्नाताःकेचिदेवंविधानराः ॥ ९ ॥ तेसर्वेधूतपाप्मानोभवंतीतिपराश्रुतिः ॥ ब्राह्मणार्थेहतोयुद्धेमुच्यतेब्रह्महत्यया ॥ १० ॥ गवांशतसहस्रंतुपात्रेभ्यःप्रतिपादयेत् ॥ ब्रह्महाविप्रमुच्येतसर्वपापेभ्यएवच ॥ ११ ॥ कपिलानांसहस्राणियोदद्यात्पंचविंशतिं ॥ दोग्ध्रीणांसचपापेभ्यःसर्वेभ्योविप्रमुच्यते ॥ १२ ॥ गोसहस्रंसवत्सानांदोग्ध्रीणांप्राणसंशये ॥ साधुभ्योवैदरिद्रेभ्योदत्वामुच्येतकिल्बिषात् ॥ १३ ॥ शतंवैयस्तुकांबोजान्ब्राह्मणेभ्यःप्रयच्छति ॥ नियतेभ्योमहीपालसचपापात्प्रमुच्यते ॥ १४ ॥ मनोरथंतुयोदद्यादेकस्माअपिभारत ॥ नकीर्तयेतदत्वायःसचपापात्प्रमुच्यते ॥ १५ ॥ सुरापानंसकृत्कृत्वायोग्निवर्णांसुरांपिबेत् ॥ सपावयत्यथात्मानमिहलोकेपरत्रच ॥ १६ ॥ मरुप्रपातंप्रपतन्ज्वलनंवासमाविशन् ॥ महाप्रस्थानमातिष्ठन्मुच्यतेसर्वकिल्बिषैः ॥ १७ ॥ बृहस्पतिसवेनेष्ट्वासुरापोब्राह्मणःपुनः ॥ समितिंब्राह्मणोगच्छेदितिवैब्रह्मणःश्रुतिः ॥ १८ ॥ भूमिप्रदानंकुर्याद्यःसुरांपीत्वाविमत्सरः ॥ पुनर्नचपिबेद्राजन्संस्कृतःसचशुध्यति ॥ १९ ॥ गुरुतल्पीशिलांतप्तामायसीमभिसंविशेत् ॥ अवकृत्यात्मनःशेफंप्रव्रजेदूर्ध्वदर्शनः ॥ २० ॥ शरीरस्यविमोक्षेणमुच्यतेकर्मणोशुभात् ॥ कर्मभ्योविप्रमुच्यंतेयत्ताःसंवत्सरंस्त्रियः ॥ २१ ॥ महाव्रतंचरेद्यस्तुदद्यात्सर्वस्वमेवतु ॥ गुर्वर्थेवाहतोयुद्धेसमुच्येत्कर्मणोशुभात् ॥ २२ ॥ अनृतेनोपवर्तीचेत्प्रतिरोद्धागुरोस्तथा ॥ उपाहृत्यप्रियंतस्मैतस्मात्पापात्प्रमुच्यते ॥ २३ ॥ अवकीर्णिनिमित्तंतुब्रह्महत्याव्रतंचरेत् ॥ गोचर्मवासाःषण्मासांस्तथामुच्येतकिल्बिषात् ॥ २४ ॥ परदारापहारीतुपरस्यापहरन्वसु ॥ संवत्सरंव्रतीभूत्वातथामुच्येतकिल्बिषात् ॥ २५ ॥ धनंतुयस्यापहरेत्तस्मैदद्यात्समंवसु ॥ विविधेनाभ्युपायेनतदामुच्येतकिल्बिषात् ॥ २६ ॥ कृच्छ्राद्द्वादशरात्रेणसंयतात्माव्रतेस्थितः ॥ परिवेत्ताभवेत्पूतःपरिवित्तिस्तथैवच ॥ २७ ॥ निवेश्यंतुपुनस्तेनसदातारयतापितॄन् ॥ नतुस्त्रियाभवेद्दोषोनतुसातेनलिप्यते ॥ २८ ॥ भोजनंत्वंतराशुद्धंचातुर्मास्येविधीयते ॥ स्त्रियस्तेनप्रशुध्यंतिइतिधर्मविदोविदुः ॥ २९ ॥

युक्तेष्वेवपापेषुसत्सुमुच्यंते ॥ २१ ॥ महाव्रतंमासमात्रंजलस्यापित्यागः ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ कृच्छ्रादिति एतच्चज्येष्ठस्यापिदाराग्निहोत्रकरणानंतरंद्रष्टव्यं ॥ २७ ॥ तेनकनिष्ठेननिवेश्यंविवाहांतरंकर्तव्यं अन्यथाशुद्धिर्नास्तीत्यर्थः ॥ २८ ॥ अंतराभोजनंधारणापारणव्रतेनमासचतुष्टयकृतेनशुध्यंतिमहापापयोगे ॥ २९ ॥

अन्यत्रतुसकृत्व्यभिचारमात्रेमानसिकेवाआह स्त्रियइति ॥ ३० ॥ प्रसंगाद्द्राजनशुद्धिमाह पादजेति शूद्रस्यउच्छिष्टंकांस्यंपात्रंतथानदेवगवाघ्रातंतथागंडूषपात्रंब्राह्मणस्यापिपूतानिदशभिः शोधनैःशुध्यं ति तानिचपंचगव्येनमृत्तोयेभस्मनाम्लेनवह्निनेति ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ विधीयतेपादःपादोपकृष्टइत्यर्थः वैश्यत्यद्विपादःशूद्रस्यपादमात्रः धर्मःशौचादिः प्रायश्चित्तादेरधिकस्यविधानात् ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ॥ ३५॥ एषइति भस्मसाहचर्याच्छरुद्रीयजपोप्यत्रद्रष्टव्यः यदाहवृद्धशातातपः मद्यंपीत्वागुरुदारांश्चगत्वास्तेयंकृत्वाब्रह्महत्यांचकृत्वा भस्मच्छन्नोभस्मशय्यांशयानोरुद्राध्यायीमुच्यतेसर्वपापैरिति पा

स्त्रियस्त्वाशंकिताःपापानोपगम्याविजानता॥ रजसाताविशुध्यंतेभस्मनाभाजनंयथा ॥ ३० ॥ पादजोच्छिष्टकांस्यंयद्गवाघ्रातमथापिवा॥गंडूषोच्छिष्टम पिवाविशुध्येद्दशभिस्तुतत् ॥ ३१ ॥ चतुष्पात्सकलोधर्मोब्राह्मणस्यविधीयते॥पादावकृष्टोराजन्येतथाधर्मोविधीयते॥३२॥ तथावैश्येचशूद्रेचपादःपादोवि धीयते॥ विद्यादेवंविधेनैषांगुरुलाघवनिश्चयं॥ ३३ ॥ तिर्यग्योनिवधंकृत्वाद्रुमांश्छित्त्वेतरान्बहून् ॥ त्रिरात्रंवायुभक्षःस्यात्कर्मचप्रथयन्नरः॥ ३४ ॥ अग म्यागमनेराजन्प्रायश्चित्तंविधीयते ॥ आर्द्रवस्त्रेणषण्मासान्विहार्यंभस्मशायिना॥३५॥ एषएवतुसर्वेषामकार्याणांविधिर्भवेत्॥ ब्राह्मणोक्तेनविधिनादृष्टांता गमहेतुभिः॥३६॥ सावित्रीमप्यधीयीतशुचौदेशेमिताशनः॥ अहिंसोमंदकोजल्पोमुच्यतेसर्वकिल्बिषैः॥३७॥ अहःसुसततंतिष्ठेदभ्याकाशंनिशांस्वपन्॥ त्रिरह्निस्त्रिर्निशायांचसवासाजलमाविशेत्॥ ३८॥ स्त्रीशूद्रंपतितंचापिनाभिभाषेद्व्रतान्वितः॥पापान्यज्ञानतःकृत्वामुच्येदेवंव्रतोद्विजः ॥ ३९॥ शुभाशुभ फलंप्रेत्यलभतेभूतसाक्षिकं॥ अतिरिच्येतयोयत्रतत्कर्तालभतेफलं॥ ४० ॥ तस्माद्दानेनतपसाकर्मणाचफलंशुभं ॥ वर्धयेदशुभंकृत्वायथास्यादतिरेकवान् ॥ ४१ ॥ कुर्याच्छुभानिकर्माणिनिवर्तेत्पापकर्मणः॥ दद्यान्नित्यंचवित्तानितथामुच्येतकिल्बिषात्॥४२॥ अनुरूपंहिपापस्यप्रायश्चित्तमुदाहृतं॥ महापातकं वर्जंतुप्रायश्चित्तंविधीयते॥ ४३॥ भक्ष्याभक्ष्येषुचान्येषुवाच्यावाच्येतथैवच॥ अज्ञानज्ञानयोराजन्विहितान्यनुजानतः॥ ४४॥

पानांगौरवलाघवानुसारेणदीक्षासंवत्सरंषण्मासंत्रिमासंमासंद्वादशाहमितियथायोग्यंज्ञेया तत्रयथाकूष्मांडहोमेयोयोनौरेतःसिंचतीतिपारदार्यप्रकृत्यवर्षमासचतुर्विंशतिरात्रद्वादशरात्रषड्रात्रत्रिरात्रपक्षाउ क्ताः यावदेनोदीक्षामुपैतीतिचपापानुसारित्वंदीक्षायांउक्तंतदृष्टांतेनसर्वत्रबोध्यं दृष्टांतभूतोयआगमस्तत्रोक्तैर्हेतुभिर्यावदेनइत्याद्यैः ॥ ३६॥ मंदइवमंदकः रागद्वेषमानापमानशून्यः अजल्पइतिच्छेदः॥३७॥ तिष्ठेदित्युपवेशनादेर्व्यावृत्तिः अभ्याकाशंनिरावरणेस्थंडिलादौ अहःसुइतिबहुवचनादिनापिपापानुसारेणत्र्यवराणामह्नांगणनाकल्पनीया॥३८॥ ३९ ॥ यत्रपुण्येपापेवातिरिच्येतयोधिकोभवतिसइतरेणे तरदभिभूयातिरिक्तस्यफलंभुंक्तइत्यर्थः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ व्रतादिरूपंप्रायश्चित्तंमहापातकवर्जंज्ञेयं ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ इतिशांतिप० रा० नै० भारतभा० पंचत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३५ ॥ ॥७॥ किंभक्ष्यमिति ॥ १ ॥२ ॥ प्रजापतिंमनुं ॥ ३ ॥ कथंकेनप्रकारे ण अन्नमदनीयंकिंद्रव्यकंकर्तव्यमित्यर्थः ॥ ४ ॥ व्यासोविस्तरः ॥ ५ ॥ अनादेशेविशेषतोऽनुक्तेदोषे यत्रदेशेतत्पराःजपादिपराःप्रायःबहुशःसंति सोपिगंगादिवत्पावनइत्यर्थः यत्रोपायाइतिपाठेस्प ष्टोर्थः ॥६॥ तथाजपादिवत् पुण्यानिएतानिवक्ष्यमाणानि धरणीभृतःपर्वतास्तन्नगिरिप्रभृतयः आदिपदात्सुवर्णस्नानादि अनादिष्टंप्रायश्चित्तंसामान्यमित्यर्थः॥७॥८॥ गर्वेणयुक्तोनभवेत् पूजांनावगणये

जानतातुकृतंपापंगुरुसर्वंभवत्युत ॥ अज्ञानात्स्वल्पकोदोषःप्रायश्चित्तंविधीयते ॥ ४५ ॥ शक्यतेविधिनापापंयथोक्तंनव्यपोहितुं ॥ आस्तिकेश्रद्दधानेचविधि रेषविधीयते ॥ ४६ ॥ नास्तिकाश्रद्दधानेषुपुरुषेषुकदाचन ॥ दंभद्वेषप्रधानेषुविधिरेषनदृश्यते ॥ ४७ ॥ शिष्टाचारश्चशिष्टश्चधर्मोधर्मभृतांवर ॥ सेवितव्योनर व्याघ्रप्रेत्येहचसुखेप्सुना ॥ ४८ ॥ सराजन्मोक्ष्यसेपापात्तेनपूर्णेनहेतुना ॥ प्राणार्थंवाधनेनैषामथवानृपकर्मणा ॥ ४९ ॥ अथवातेघृणाकाचित्प्रायश्चित्तंचरि ष्यसि ॥ मात्वेवानार्यजुष्टेनमन्युनानिधनंगमः ॥ ५० ॥ वैशंपायनउवाच एवमुक्तोभगवताधर्मराजोयुधिष्ठिरः ॥ चिंतयित्वामुहूर्तेनप्रत्युवाचतपोध नं ॥ ५१ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिप० राजध० प्रायश्चित्तीयेपंचत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३५ ॥ ॥७॥ युधिष्ठिरउवाच किंभक्ष्यंचाप्यभक्ष्यंचकिंचदे यंप्रशस्यते ॥ किंचपात्रमपात्रंवातन्मेब्रूहिपितामह ॥ १ ॥ व्यासउवाच अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनं ॥ सिद्धानांचैवसंवादंमनोश्चैवप्रजापतेः ॥ २ ॥ ऋषयस्तुव्रतपराःसमागम्यपुराविभुं ॥ धर्मंपप्रच्छुरासीनमादिकालेप्रजापतिं ॥ ३ ॥ कथमन्नंकथंपात्रंदानमध्ययनंतपः ॥ कार्याकार्यंचयत्सर्वंशंसवैत्वंप्र जापते ॥ ४ ॥ तैरेवमुक्तोभगवान्मनुःस्वायंभुवोब्रवीत् ॥ शुश्रूषध्वंयथावृत्तंधर्मंव्याससमासतः ॥ ५ ॥ अनादेशेजपोहोमउपवासस्तथैवच ॥ आत्मज्ञानंपुण्य नद्योयत्रप्रायश्चतत्पराः ॥ ६ ॥ अनादिष्टंतथैतानिपुण्यानिधरणीभृतः ॥ सुवर्णप्राशनमपिरत्नादिस्नानमेवच ॥ ७ ॥ देवस्थानाभिगमनमाज्यप्राशनमेवच ॥ एता निमेध्यंपुरुषंकुर्वंत्याशुनसंशयः ॥ ८ ॥ नगर्वेणभवेत्प्राज्ञःकदाचिदपिमानवः ॥ दीर्घमायुरथेच्छन्हित्रिरात्रंचोष्णपोभवेत् ॥ ९ ॥ अदत्तस्यानुपादानंदानम ध्ययनंतपः ॥ अहिंसासत्यमक्रोधइज्याधर्मस्यलक्षणं ॥ १० ॥ सएवधर्मःसोधर्मोदेशकालप्रतिष्ठितः ॥ आदानमनृतंहिंसाधर्मोह्यावस्थिकःस्मृतः ॥ ११ ॥

त् अवगणनेतुत्रिरात्रंउष्णपोभवेदितितप्तकृच्छ्रंधर्मशास्त्रोक्तंकुर्यादित्यर्थः भवेदित्यत्रापिबेदितिपाठंप्रकल्प्यसुरामित्यध्याहृत्यसुरांनपिबेत् पानेतुउष्णपोभवेत्सुरामेवोष्णांकृत्वापिबेदितिकेचित् ॥ ९ ॥ तपउपवा सादि ॥ १० ॥ आदानंस्तेयं आवस्थिकःअवस्थाविशेषभवः प्राणात्ययादौअधर्मस्यापिस्तेयादेर्धर्मत्वंधर्मस्याप्यस्तेयादेरधर्मत्वमित्यर्थः ॥ ११ ॥

वैदिक्यौप्रवृत्त्यप्रवृत्तीमर्त्यत्वामृतत्वप्रदे लौकिक्यौतुतेशुभेचेत्शुभफलेअशुभेचेदशुभफलेइत्याहद्वाभ्यां द्विविधाविति ॥ १२ ॥ एतयोर्लौकिक्योः फलेअपिकारणानुरूपेइत्यर्थः ॥ १३ ॥ दैवयुक्तंशास्त्रीयंकर्म प्राणः जीवनं एतेषांचतुर्णामपेक्षापूर्वंयत्किंचित्क्रियतेतर्हिअशुभानांनीचानामपिपुंसांतस्यफलंशुभंभवति ॥ १४ ॥ ऊर्ध्वमिति सत्यपिसंदेहेयल्लोकनिगानपरिहारार्थंकर्तनित्यादि यच्चकेवलंदृष्टार्थंकृतंश्येनादितन्नोभयत्रापि ॥ १५ ॥ क्रोधादिनायन्मनसःप्रियमप्रियंकृतंतत्रदृष्टांतागमहेतुभिःपूर्वोक्तैर्यावदेनइत्याद्यैःप्रमाणैर्देहस्यशोषणंउपवासादिकंप्रायश्चित्तंकर्तव्यं औषधैर्हविष्याशनैः मंत्रैश्चपवित्र

द्विविधौचाप्युभावेतौधर्माधर्मौविजानतां॥ अप्रवृत्तिःप्रवृत्तिश्चद्वैविध्यंलोकवेदयोः ॥ १२ ॥ अप्रवृत्तेरमर्त्यत्वंमर्त्यत्वंकर्मणःफलं ॥ अशुभस्याशुभंविद्याच्छुभस्यशुभमेवच ॥ एतयोश्चोभयोःस्यातांशुभाशुभतयातथा ॥ १३ ॥ दैवंचदैवसंयुक्तंप्राणश्चप्राणदश्चह ॥ अपेक्षापूर्वकरणादशुभानांशुभंफलं ॥ १४ ॥ ऊर्ध्वंभवतिसंदेहादिहदृष्टार्थमेवच ॥ अपेक्षापूर्वकरणात्प्रायश्चित्तंविधीयते ॥ १५ ॥ क्रोधमोहकृतेचैवदृष्टांतागमहेतुभिः ॥ शरीराणामुपक्लेशोमनसश्चप्रियाप्रिये ॥ तदौषधैश्चमंत्रैश्चप्रायश्चित्तैश्चशाम्यति ॥ १६ ॥ उपवासमेकरात्रंदंडोत्सर्गेनराधिपः ॥ विशुद्ध्येदात्मशुद्ध्यर्थंत्रिरात्रंतुपुरोहितः ॥ १७ ॥ क्षयंशोकंप्रकुर्वाणोनम्रियेतयदानरः ॥ शस्त्रादिभिरुपाविष्टस्त्रिरात्रंतत्रनिर्दिशेत् ॥ १८ ॥ जातिश्रेण्यधिवासानांकुलधर्मांश्चसर्वतः ॥ वर्जयंतिचयेधर्मंतेषांधर्मोनविद्यते ॥ १९ ॥ दशवावेदशास्त्रज्ञास्त्रयोवाधर्मपाठकाः ॥ यद्ब्रूयुःकार्यउत्पन्नेसधर्मोधर्मसंशये ॥ २० ॥ अनड्वान्मृत्तिकाचैवतथाक्षुद्रपिपीलिकाः ॥ श्लेष्मातकस्तथाविप्रैरभक्ष्यंविषमेवच ॥ २१ ॥ अभक्ष्याब्राह्मणैर्मत्स्याःशल्कैर्येवैविवर्जिताः ॥ चतुष्पात्कच्छपादन्योमंडूकाजलजाश्चये ॥ २२ ॥ भासाहंसाःसुपर्णाश्चचक्रवाकाःप्लवाबकाः ॥ काकोमद्गुश्चगृध्रश्चश्येनोलूकस्तथैवच ॥ २३ ॥ क्रव्यादादंष्ट्रिणःसर्वेचतुष्पात्पक्षिणश्चये ॥ येषांचोभयतोदंताश्चतुर्दंष्ट्राश्चसर्वशः ॥ २४ ॥ एडकाश्वखरोष्ट्रीणांसूतिकानांगवामपि ॥ मानुषीणांमृगीणांचनपिबेद्ब्राह्मणःपयः ॥ २५ ॥ प्रेतान्नंसूतिकान्नंचयच्चकिंचिदनिर्दशं ॥ अभोज्यंचाप्यपेयंचधेनोर्दुग्धमनिर्दशं ॥ २६ ॥ राजान्नंतेजआदत्तेशूद्रान्नंब्रह्मवर्चसं ॥ आयुःसुवर्णकारान्नमवीरायाश्चयोषितः ॥ २७ ॥

जपैः चान्यदपि तीर्थाटनश्रमादिभिःतत्पापंशाम्यतीतिसार्धः ॥ १६ ॥ १७ ॥ क्षयंपुत्रादिमरणनिमित्तंआत्मवधार्थंप्रवृत्तोनम्रियेतचेत्त्रिरात्रमुपवासंचरेत् ॥ १८ ॥ जातिर्ब्राह्मणत्वादिः श्रेणीगृहस्थादीनांपंक्तिः अधिवासःजन्मभूमिः जात्यादिधर्मांश्चयेवर्जयंतितेषांधर्मःप्रायश्चित्तादिस्वरूपोनविद्यते ॥ १९ ॥ पाठकाःशोधकाः विचारकाइतियावत् कार्येप्रायश्चित्तनिमित्तेदोषे ॥ २० ॥ अभक्ष्यानाहचतुर्भिः अनड्वानिति ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ एडकामेषी सूतिकानामनिर्दशानां ॥ २५ ॥ अभोज्यंपायसाद्यंतर्गतं ॥ २६ ॥ अवीरायाःपतिपुत्रहीनायाः ॥ २७ ॥

इन्द्रियशुक्रमाणिकादित्रयाणामन्नं ॥ २८ ॥ दीक्षितस्य अग्नीषोमीयवपाहोमात्प्राक्नभोक्तव्यं कदर्यःधनव्ययभयाद्भोगत्यागहीनः ॥ २९ ॥ रक्षिणःग्रामपालकस्यसोमादिरक्षिणोवा ॥ ३० ॥ ३१ ॥
शेषितंकुटुंबायअदत्वात्मार्थंरक्षितं ॥३२॥ धानाःभृष्टयवाः करंभाःदधिसक्तवः सक्त्वादीनांविकाराः नष्टाःसक्त्वादयः कृसरंतिलमिश्रओदनः वृथाकृताःदेवताद्युद्देशंविनाकृताः ॥३३ ॥ चात्पेयाःपीयूषाद

विष्ठावार्धुषिकस्यान्नंगणिकान्नमथेंद्रियं ॥ मृष्यंतियेचोपपतिंस्त्रीजितान्नंचसर्वशः ॥ २८ ॥ दीक्षितस्यकदर्यस्यक्रतुविक्रयिकस्यच ॥ तक्षणश्चर्मावकर्तुश्चपुंश्चल्यारजकस्यच ॥ २९ ॥ चिकित्सकस्ययच्चान्नमभोज्यंरक्षिणस्तथा ॥ गणग्रामाभिशस्तानांरंगस्त्रीजीविनांतथा ॥ ३० ॥ परिवित्तीनांपुंसांचवंदिद्यूतविदांतथा ॥ वामहस्ताहृतंचान्नंभक्तंपर्युषितंचयत् ॥ ३१ ॥ सुरानुगतमुच्छिष्टमभोज्यंशेषितंचयत् ॥ पिष्टस्यचेक्षुशाकानांविकाराःपयसस्तथा ॥ ३२ ॥ सक्तुधानाकरंभाणांनोपभोग्याश्चिरस्थिताः ॥ पायसंकृसरंमांसमपूपाश्चवृथाकृताः ॥ ३३ ॥ अपेयाश्चाप्यभक्ष्याश्चब्राह्मणैर्गृहमेधिभिः ॥ देवानृषीन्मनुष्यांश्चपितॄन्गृह्याश्चदेवताः ॥ ३४ ॥ पूजयित्वाततःपश्चाद्गृहस्थोभोक्तुमर्हति ॥ यथाप्रव्रजितोभिक्षुस्तथैवस्वेगृहेवसेत् ॥ ३५ ॥ एवंवृत्तःप्रियैर्दारैःसंवसन्धर्ममाप्नुयात् ॥ नदद्याद्यशसेदानंनभयान्नोपकारिणे ॥ ३६ ॥ ननृत्यगीतशीलेषुहासकेषुचधार्मिकः ॥ नमत्तेचैवनोन्मत्तेनस्तेनेनचकुत्सके ॥ ३७ ॥ नवाग्घीनेविवर्णेवानांगहीनेनवामने ॥ नदुर्जनेदौष्कुलेवाव्रतैर्योवानसंस्कृतः ॥ ३८ ॥ नश्रोत्रियमृतेदानंब्राह्मणेब्रह्मवर्जिते ॥ असम्यक्चैवयद्दत्तमसम्यक्चप्रतिग्रहः ॥ उभयंस्यादनर्थायदातुरादातुरेवच ॥ ३९ ॥ यथाखदिरमालंब्यशिलांवाप्यर्णवंतरन् ॥ मज्जेतमज्जतस्तद्वद्दातायश्चप्रतिग्रही ॥ ४० ॥ काष्ठैरार्द्रैर्यथावह्निरुपस्तीर्णोनदीप्यते ॥ तपःस्वाध्यायचारित्रैरेवंहीनःप्रतिग्रही ॥ ४१ ॥ कपालेयद्वदापःस्युःश्वदृतौचयथापयः ॥ आश्रयस्यानदोषेणवृत्तहीनेनयाश्रुतं ॥ ४२ ॥ निर्मंत्रोनिर्व्रतोयःस्यादशास्त्रज्ञोनसूयकः ॥ अनुक्रोशात्प्रदातव्यंहीनेष्वव्रतिकेषुचं ॥ ४३ ॥ नवैदेयमनुक्रोशाद्दीनार्तातुरकेष्वपि ॥ आप्ताचरितइत्येवधर्मइत्येववापुनः ॥ ४४ ॥ निष्कारणंस्मृतंदत्तंब्राह्मणेब्रह्मवर्जिते ॥ भवेदपात्रदोषेण नचात्रास्तिविचारणा ॥ ४५ ॥ यथादारुमयोहस्तीयथाचर्ममयोमृगः ॥ ब्राह्मणश्चानधीयानस्त्रयस्तेनामबिभ्रति ॥ ४६ ॥ यथाषंढोऽफलःस्त्रीषुयथागौर्गविचाफला ॥ शकुनिर्वाप्यपक्षःस्यान्निर्मंत्रोब्राह्मणस्तथा ॥ ४७ ॥

यः ॥३४॥३५॥३६॥ हासकेषुपरिहासपरेषुभंडेषु ॥३७॥ वाग्घीनेमूकेमूर्खेवा ॥३८॥३९॥४०॥४१॥ श्वदृतौशुनकचर्ममयेकोशे ॥ ४२ ॥ अनसूयकःगुणेषुदोषारोपंकुर्वन् अनुक्रोशात्दयया ॥ ४३ ॥
आप्ताचरितःइष्टकारीतिबुध्याधर्मबुध्यावानिर्मंत्रेनदेयमित्याह नवाइति ॥ ४४ ॥ अत्रैवहेतुमाह निष्कारणमिति निष्कारणंनिष्फलं दोषेणयुक्तइतिशेषः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

निराकृतौमूर्खे ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ इतिशांतिपर्वणिरा० नैलकंठीयेभारतभावदीपेषट्त्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३६ ॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥७॥ श्रोतुमिति ॥ १ ॥ २ ॥ भक्ष्याभक्ष्य

ग्रामधान्यंयथाशून्यंयथाकूपश्चनिर्जलः ॥ यथाहुतमनग्नौचतथैवस्यान्निराकृतौ ॥ ४८ ॥ देवतानांपितॄणांचहव्यकव्यविनाशकः ॥ शत्रुरर्थहरोमूर्खोनलो
कान्प्राप्तुमर्हति ॥ ४९ ॥ एतत्तेकथितंसर्वंयथावृत्तंयुधिष्ठिर ॥ समासेनमहद्ध्येतच्छ्रोतव्यंभरतर्षभ ॥ ५० ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिप० रा० व्यासवाक्येषट्त्रिंशत्त
मोऽध्यायः ॥ ३६ ॥ ॥७॥ युधिष्ठिरउवाच श्रोतुमिच्छामिभगवन्विस्तरेणमहामुने ॥ राजधर्मान्द्विजश्रेष्ठचातुर्वर्ण्यस्यचाखिलान् ॥ १ ॥ आप
त्सुचयथानीतिःप्रणेतव्याद्विजोत्तम ॥ धर्म्यमालक्ष्यपंथानंविजयेयंकथंमहीं ॥ २ ॥ प्रायश्चित्तकथाह्येषाभक्ष्याभक्ष्यविवर्जिता ॥ कौतूहलानुप्रवणाहर्षंजनय
तीवमे ॥ ३ ॥ धर्मचर्याचराज्यंचनित्यमेवविरुध्यते ॥ एवंमुह्यतिमेचेतश्चिंतयानस्यनित्यशः ॥ ४ ॥ वैशंपायनउवाच तमुवाचमहाराजव्यासोवेदवि
दांवरः ॥ नारदंसमभिप्रेक्ष्यसर्वज्ञानांपुरातनं ॥ ५ ॥ श्रोतुमिच्छसिचेद्धर्मान्निखिलेननराधिप ॥ प्रेहिभीष्मंमहाबाहोवृद्धंकुरुपितामहं ॥ ६ ॥ सतेधर्मरहस्येषुसं
शयान्मनसिस्थितान् ॥ छेत्ताभागीरथीपुत्रःसर्वज्ञःसर्वधर्मवित् ॥ ७ ॥ जनयामासयंदेवीदिव्यात्रिपथगानदी ॥ साक्षाद्ददर्शयोदेवान्सर्वानिंद्रपुरोगमान् ॥
॥ ८ ॥ बृहस्पतिपुरोगांस्तुदेवर्षीनसकृत्प्रभुः ॥ तोषयित्वोपचारेणराजनीतिमधीतवान् ॥ ९ ॥ उशनावेदयच्छास्त्रंयच्चदेवगुरुर्द्विजः ॥ यच्चधर्मंसवैयाख्यंप्राप्तवां
न्कुरुसत्तमः ॥ १० ॥ भार्गवाच्च्यवनाच्चापिवेदानंगोपबृंहितान् ॥ प्रतिपेदेमहाबाहुर्वसिष्ठाच्चरितव्रतः ॥ ११ ॥ पितामहसुतंज्येष्ठंकुमारंदीप्ततेजसं ॥ अध्यात्म
गतितत्त्वज्ञमुपाशिक्षतयःपुरा ॥ १२ ॥ मार्कंडेयमुखात्कृत्स्नंयतिधर्ममवाप्तवान् ॥ रामादस्त्राणिशक्राच्चप्राप्तवान्पुरुषर्षभः ॥ १३ ॥ मृत्युरात्मेच्छयायस्यजातस्य
मनुजेष्वपि ॥ तथानपत्यस्यसतःपुण्यलोकादिविश्रुताः ॥ १४ ॥ यस्यब्रह्मर्षयःपुण्यानित्यमासन्सभासदः ॥ यस्यनाविदितंकिंचिज्ज्ञानयज्ञेषुविद्यते ॥ १५ ॥
सतेवक्ष्यतिधर्मज्ञःसूक्ष्मधर्मार्थतत्त्ववित् ॥ तमभ्येहिपुराप्राणान्सविमुंचतिधर्मवित् ॥ १६ ॥ एवमुक्तस्तुकौंतेयोदीर्घप्रज्ञोमहामतिः ॥ उवाचवदतांश्रेष्ठंव्या
संसत्यवतीसुतं ॥ १७ ॥ युधिष्ठिरउवाच वैशसंसुमहत्कृत्वाज्ञातीनांरोमहर्षणं ॥ आगस्कृत्सर्वलोकस्यपृथिवीनाशकारकः ॥ १८ ॥

विवर्जिताउपवासात्मिका कौतूहलेनप्रसंगेनअनुप्रवणाअभिमुखा ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ प्रेहिप्रयाहि ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ सवैयाख्यंव्याख्यासहितं ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥
विमुंचतिविमोक्ष्यतिततःपुरा ॥ १६ ॥ १७ ॥ वैशसंविनाशं ॥ १८ ॥

उपसंप्रष्टुंउपागत्यसम्यक्प्रष्टुं ॥१९॥२०॥२१॥ नाथमानाःयाचमानाः उपासतइत्युत्तरत्रापियोज्यं ॥२२॥२३॥२४॥२५॥२६॥ विष्टरश्रवसाविष्णुना ॥२७॥ संतापंशारीरंतापं ॥२८॥ वाक्यानिवेदा वयवाः निधिस्तदर्थविचारपंथोमीमांसा अन्यदपियत्श्रुतंश्रव्यंनीतिशास्त्रादितत्रविशारदःऊहापोहकुशलः व्यवस्यकर्तव्यमर्थंनिश्चित्य ॥ २९॥३०॥३१ ॥ ततइति गोभिर्बलीवर्दैः एतस्माल्लिंगादवम्यतेय तुरप्रवेशेप्रथमंगोरथेनप्रवेष्टव्यमिति मंत्रलिंगादप्येतदवम्यते संगोभिरांगिरसोनेक्षमाणोभगइवेदर्यमणंनिनाय जनेमित्रोनदंपतीअनक्तिबृहस्पतेवाजयाशूँरिवाजौ अस्यार्थः हेबृहस्पतेबृहस्पतितुल्यहेपुरोहि

घातयित्वातमेवाजौछलेनाजिह्मयोधिनं ॥ उपसंप्रष्टुमर्हामितमहंकेनहेतुना ॥१९॥ वैशंपायनउवाच ततस्तंनृपतिंश्रेष्ठंचातुर्वर्ण्यहितेप्सया ॥ पुन राहमहाबाहुर्यदुश्रेष्ठोमहामतिः ॥२०॥ वासुदेवउवाच नेदानीमतिनिर्बंधंशोकेत्वंकर्तुमर्हसि ॥ यदाहभगवान्व्यासस्तत्कुरुष्वनृपोत्तम ॥२१॥ ब्रा ह्मणास्त्वांमहाबाहोभ्रातरश्चमहौजसः ॥ पर्जन्यमिवघर्मार्तानाथमानाउपासते ॥२२॥ हतशिष्टाश्चराजानःकृत्स्नंचैवसमागतं ॥ चातुर्वर्ण्यंमहाराजराष्ट्रंतेकुरु- जांगलं ॥२३॥ प्रियार्थमपिचैतेषांब्राह्मणानांमहात्मनां ॥ नियोगादस्यचगुरोर्व्यासस्यामिततेजसः ॥२४॥ सुहृदामस्मदादीनांद्रौपद्याश्चपरंतप ॥ कुरुप्रि यममित्रघ्नलोकस्यचहितंकुरु ॥२५॥ वैशंपायनउवाच एवमुक्तःसकृष्णेनराजाराजीवलोचनः ॥ हितार्थंसर्वलोकस्यसमुत्तस्थौमहामनाः ॥२६॥ सोनुनीतोनरव्याघ्रविष्टरश्रवसास्वयं ॥ द्वैपायनेनचतथादेवस्थानेनजिष्णुना ॥२७॥ एतैश्चान्यैश्चबहुभिरनुनीतोयुधिष्ठिरः ॥ व्यजहान्मानसंदुःखंसंतापंच महायशाः ॥२८॥ श्रुतवाक्यःश्रुतनिधिःश्रुतश्रव्यविशारदः ॥ व्यवस्यमनसःशांतिमगच्छत्पांडुनंदनः ॥ २९ ॥ सतैःपरिवृतोराजानक्षत्रैरिवचंद्रमाः ॥ धृ तराष्ट्रंपुरस्कृत्यस्वपुरंप्रविवेशह ॥३०॥ प्रविविक्षुःसधर्मज्ञःकुंतीपुत्रोयुधिष्ठिरः ॥ अर्चयामासदेवांश्चब्राह्मणांश्चसहस्रशः ॥३१॥ ततोनवंरथंशुभ्रंकंबलाजि नसंवृतं ॥ युक्तंषोडशभिर्गोभिःपांडुरैःशुभलक्षणैः ॥३२॥ मंत्रैरभ्यर्चितंपुण्यैःस्तूयमानश्चबंदिभिः ॥ आरुरोहयथादेवःसोमोमृतमयंरथं ॥३३॥ जग्राहरश्मी न्कौंतेयोभीमोभीमपराक्रमः ॥ अर्जुनःपांडुरंछत्रंधारयामासभानुमत् ॥ ३४ ॥

त आंगिरसोबृहस्पतिः गोभिर्दष्टैः रथमित्यर्थात् संनक्षमाणः रथस्यसंनहनंकरिष्यन् यकारलोपआर्षः अर्यमणंदेवं गइवषड्विधमैश्वर्यमिवनिनायप्रापितवान् तत्रदृष्टांतः जनेइति नकारउपमार्थे यथाजने लोकेमित्रःसखादंपतीअनक्तिअन्योन्यसंबद्धेसकरोतिएवंनगरगतामैश्वर्यलक्ष्मींपरिणेष्यन्गोरथेननगरंप्रवेशयेद्राजानंपुरोहितः एवंजयलक्ष्मींपरिणेष्यन्नश्वरथेनआजिंप्रविशेदित्याह वाजयेति आजौसंग्रा मे अशूनश्वान् रथेयुंजन्वाजयगमययजमानंजयलक्ष्मींपरिणेतुमित्यर्थादनुषंजनीयं ॥ ३२ ॥ अमृतमयंदेवतामय ॥ ३३ ॥३४॥

तारकास्तारा: तत्तुल्याश्छत्रप्रांतस्थमौक्तिकगुच्छाश्च ॥३५॥३६॥ यथादेहरथोभूतपंचकमयः एवंसोपिरथोभ्रातृपंचकयुक्तः ॥३७॥ युयुत्सुर्धृतराष्ट्रपुत्रः ॥३८॥३९॥ नरयानंनरवनरावाइतिम्लेछभाषा

ध्रियमाणंचतच्छत्रंपांडुरंरथमूर्धनि ॥ शुशुभेतारकाकीर्णसितमभ्रमिवांबरे ॥ ३५ ॥ चामरव्यजनेत्वस्यवीरौजगृहतुस्तदा ॥ चंद्ररश्मिप्रभेशुभ्रेमाद्रीपुत्रा
वलंकृते ॥ ३६ ॥ तेपंचरथमास्थायभ्रातरःसमलंकृताः ॥ भूतानीवसमस्तानिराजन्ददृशिरेतदा ॥ ३७ ॥ आस्थायतुरथंशुभ्रंयुक्तमश्वैर्मनोजवैः ॥ अन्वयात्पृ
ष्ठतोराजन्युयुत्सुःपांडवाग्रजं ॥ ३८ ॥ रथंहेममयंशुभ्रंशैब्यसुग्रीवयोजितं ॥ सहसात्यकिनाकृष्णःसमास्थायान्वयात्कुरून् ॥ ३९ ॥ नरयानेनतुज्येष्ठःपिता
पार्थस्यभारत ॥ अग्रतोधर्मराजस्यगांधारीसहितोययौ ॥ ४० ॥ कुरुस्त्रियश्चताःसर्वाःकुंतीकृष्णातथैवच ॥ यानैरुच्चावचैर्जग्मुर्विदुरेणपुरस्कृताः ॥ ४१ ॥ त
तोरथाश्चबहुलानागाश्चसमलंकृताः ॥ पादाताश्चहयाश्चैवपृष्ठतःसमनुव्रजन् ॥ ४२ ॥ ततोवैतालिकैःसूतैर्मागधैश्चसुभाषितैः ॥ स्तूयमानोययौराजानगरं
नागसाह्वयं ॥ ४३ ॥ तत्प्रयाणंमहाबाहोर्बभूवाप्रतिमंभुवि ॥ आकुलाकुलमुत्कृष्टंहृष्टपुष्टजनाकुलं ॥ ४४ ॥ अभियानेतुपार्थस्यनरैर्नगरवासिभिः ॥ नगरंरा
जमार्गाश्चयथावत्समलंकृताः ॥ ४५ ॥ पांडुरेणचमाल्येनपताकाभिश्चमेदिनी ॥ संस्कृतोराजमार्गोभूद्धूपनैश्चप्रधूपितः ॥ ४६ ॥ अथचूर्णैश्चगंधानांनानापु
ष्पप्रियंगुभिः ॥ माल्यदामभिरासक्तैराजवेश्माभिसंवृतं ॥ ४७ ॥ कुंभाश्चनगरद्वारिवारिपूर्णानवादृढाः ॥ सिताःसुमनसोगौराःस्थापितास्तत्रतत्रह ॥ ४८ ॥
यथास्वलंकृतंद्वारंनगरंपांडुनंदनः ॥ स्तूयमानःशुभैर्वाक्यैःप्रविवेशसुहृद्वृतः ॥ ४९ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिराजधर्मानुशासनपर्वणियुधिष्ठिरप्रवे
शेसप्तत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३७ ॥ ॥छ॥ वैशंपायनउवाच प्रवेशनेतुपार्थानांजनानांपुरवासिनां ॥ दिदृक्षूणांसहस्राणिसमाजग्मुःसहस्रशः ॥ १ ॥
सराजमार्गःशुशुभेसमलंकृतचत्वरः ॥ यथाचंद्रोदयेराजन्वर्धमानोमहोदधिः ॥ २ ॥ गृहाणिराजमार्गेपुरत्नवंतिमहांतिच ॥ प्राकंपंतीवभारेणस्त्रीणांपूर्णानि
भारत ॥ ३ ॥ ताःशनैरिवसव्रीडंप्रशशंसुर्युधिष्ठिरं ॥ भीमसेनार्जुनौचैवमाद्रीपुत्रौचपांडवौ ॥ ४ ॥ धन्यात्वमसिपांचालियात्वंपुरुषसत्तमान् ॥ उपतिष्ठसि
कल्याणिमहर्षीनिवगौतमी ॥ ५ ॥ तवकर्माण्यमोघानिव्रतचर्याचभाविनि ॥ इतिकृष्णांमहाराजप्रशशंसुस्तदास्त्रियः ॥ ६ ॥

यांप्रसिद्धंनतुशिबिका ॥४०॥४१॥४२॥४३॥ आकुलाकुलंअतिसंकुलं संमर्दवशात् ॥४४॥४५॥ माल्येनपुष्पसमूहेनमेदिनीसमलंकृतेत्यनुषज्यते धूपनैःअगरुप्रभृतिभिर्धूपद्रव्यैः॥४६॥४७॥ सिताःचू
र्णादिनाशुक्लीकृताः सुमनसःपुष्पाणि गौराःशुक्लाः ॥ ४८ ॥ ४९॥ इतिशांतिप०रा०नै०भारतभा०सप्तत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥३७॥ ॥छ॥ प्रवेशनेइति ॥१॥२॥ स्त्रीणांस्त्रीभिः ॥३॥४॥५॥६॥

॥७॥८॥९॥१०॥११॥१२॥१३॥१४॥ अभिरूपान्मंगलद्रव्यपाणीन् ॥ १५ ॥ १६॥१७॥ किमिच्छसि किमिच्छसीति पृच्छद्भिर्भृत्यैर्विविधैर्गोवस्त्रादिद्रव्यैर्निमंत्रयद्भिरित्यर्थः ॥ १८ ॥ स्तव्याव्याप्य

प्रशंसावचनैस्तासांमिथःशब्दैश्चभारत॥प्रीतिजैश्चतदाशब्दैःपुरमासीत्समाकुलं॥७॥ तमतीत्ययथायुक्तंराजमार्गंयुधिष्ठिरः॥अलंकृतंशोभमानमुपायाद्रा
जवेश्मह॥ ८ ॥ ततःप्रकृतयःसर्वाःपौराजानपदास्तदा॥ ऊचुःकर्णसुखावाचःसमुपेत्यततस्ततः॥ ९॥ दिष्ट्याजयसिराजेंद्रशत्रूञ्छत्रुनिषूदन॥ दिष्ट्याराज्यं
पुनःप्राप्तंधर्मेणचबलेनच॥१०॥ भवनस्त्वंमहाराजराजेहशरदांशतं॥ प्रजाःपालयधर्मेणयथेंद्रस्त्रिदिवंतथा॥११॥ एवंराजकुलद्वारिमंगलैरभिपूजितः॥आ
शीर्वादान्द्विजैरुक्तान्प्रतिगृह्यसमंततः॥ १२ ॥ प्रविश्यभवनंराजादेवराजगृहोपमं॥ श्रद्धाविजयसंयुक्तंरथात्पश्चादवातरत्॥१३॥ प्रविश्याभ्यंतरंश्रीमान्दै
वतान्यभिगम्यच॥ पूजयामासरत्नैश्चगंधमाल्यैश्चसर्वशः॥१४॥ निश्चक्रामततःश्रीमान्पुनरेवमहायशाः॥ददर्शब्राह्मणांश्चैवसोभिरूपानवस्थितान्॥१५॥
ससंवृतस्तदाविप्रैराशीर्वादविवक्षुभिः॥ शुशुभेविमलश्चंद्रस्तारागणवृतोयथा॥१६॥तांस्तुवैपूजयामासकौंतेयोविधिवद्द्विजान्॥धौम्यंगुरुंपुरस्कृत्यज्येष्ठंपि
तरमेवच॥१७॥ सुमनोमोदकैरत्नैर्हिरण्येनचभूरिणा॥ गोभिर्वस्त्रैश्चराजेंद्रविविधैश्चकिमिच्छकैः॥१८॥ ततःपुण्याहघोषोभूद्दिवंस्तब्ध्वेवभारत॥ सुहृदांप्री
तिजननःपुण्यःश्रुतिसुखावहः॥१९॥ हंसवद्विदुषांराजाद्विजानांतत्रभारतीं॥ शुश्रुवेवेदविदुषांपुष्कलार्थपदाक्षरां॥ २० ॥ ततोदुंदुभिनिर्घोषःशंखानांच
मनोरमः॥ जयंप्रवदतांतत्रस्वनःप्रादुरभून्नृप॥ २१ ॥ निःशब्देचस्थितेतत्रततोविप्रजनेपुनः॥राजानंब्राह्मणच्छद्माचार्वाकोराक्षसोब्रवीत्॥ २२ ॥ तत्रदु
र्योधनसखाभिक्षुरूपेणसंवृतः॥ सांक्षःशिखीत्रिदंडीचधृष्टोविगतसाध्वसः॥ २३ ॥ वृतःसर्वैस्तथाविप्रैराशीर्वादविवक्षुभिः॥ परंसहस्रैराजेंद्रतपोनियमसं
वृतैः॥ २४ ॥ सदुष्टःपापमाशंसुःपांडवानांमहात्मनां॥ अनामंत्र्यैवतान्विप्रांस्तमुवाचमहीपतिं॥ २५॥ चार्वाकउवाच इमेप्राहुर्द्विजाःसर्वेसमारो
प्यवचोमयि॥ धिक्भवंतंकुनृपतिंज्ञातिघातिनमस्तुवै॥ २६॥ किंतेनस्याद्धिकौंतेयकृत्वेमंज्ञातिसंक्षयं॥ घातयित्वागुरूंश्चैवमृतंश्रेयोनजीवितं॥ २७॥ इ
तितेवैद्विजाःश्रुत्वातस्यदुष्टस्यरक्षसः॥ विव्यथुश्चुक्रुशुश्चैवतस्यवाक्यप्रधर्षिताः ॥ २८ ॥ ततस्तेब्राह्मणाःसर्वेसचराजायुधिष्ठिरः॥ व्रीडिताःपरमोद्विग्नास्तू
ष्णीमासन्विशांपते॥ २९॥ युधिष्ठिरउवाच प्रसीदंतुभवंतोमेप्रणतस्याभियाचतः॥ प्रत्यासन्नव्यसनिनंनमांधिक्कर्तुमर्हथ॥३०॥

॥१९॥२०॥२१॥२२॥२३॥२४॥२५॥२६॥२७॥२८॥ २९ ॥ प्रत्यासन्नाःसमीपस्थाव्यसनिनश्चिरदुःखिनोभ्रात्रादयोयस्यतं भ्रात्रादिदुःखपरिहारार्थममेदंराज्यकरणंनतुस्वसुखार्थमित्यर्थः ॥३०॥

॥ ३१ ॥ जज्ञुःज्ञातवंतः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ इतिशांतिपर्वणिराज० नै० भारतभाव० अष्टत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३८ ॥ ॥७॥ ब्राह्मणाइति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५॥

वैशंपायनउवाच ततोराजन्ब्राह्मणास्तेसर्वएवविशांपते ॥ ऊचुर्नैतद्वचोस्माकंश्रीरस्तुतवपार्थिव ॥ ३१ ॥ जज्ञुश्चैवमहात्मानस्ततस्तंज्ञानचक्षुषा ॥ ब्राह्मणावेदविद्वांसस्तपोभिर्विमलीकृताः॥ ३२॥ ब्राह्मणाऊचुः एषदुर्योधनसखाचार्वाकोनामराक्षसः॥परिव्राजकरूपेणहितंतस्यंचिकीर्षति॥ ३३॥नवयंब्रूमधर्मात्मन्व्येतुतेभयमीदृशं॥ उपतिष्ठतुकल्याणंभवंतंभ्रातृभिःसह॥ ३४॥ वैशंपायनउवाच ततस्तेब्राह्मणाःसर्वेहुंकारैःक्रोधमूर्छिताः॥निर्भर्त्सयंतःशुचयोनिजघ्नुःपापराक्षसं॥ ३५॥ सपपातविनिर्दग्धस्तेजसाब्रह्मवादिनां ॥ महेंद्राशनिनिर्दग्धःपादपोंकुरवानिव ॥ ३६ ॥ पूजिताश्चययुर्विप्राराजानमभिनंद्यतं ॥ राजाचहर्षमापेदेपांडवःससुहृज्जनः॥ ३७॥ इतिश्रीम० शांतिप० राजध० चार्वाकवधेअष्टत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३८ ॥ ॥७॥ ॥७॥

वैशंपायनउवाच ततस्तत्रतुराजानंतिष्ठंतंभ्रातृभिःसह॥ उवाचदेवकीपुत्रःसर्वदर्शीजनार्दनः ॥ १ ॥ वासुदेवउवाच ब्राह्मणास्तातलोकेस्मिन्नर्चनीयाःसदामम॥ एतेभूमिचरादेवावाग्विषाःसुप्रसादकाः ॥ ३ ॥ पुराकृतयुगेराजंश्चार्वाकोनामराक्षसः ॥ तपस्तेपेमहाबाहोबदर्यांबहुवार्षिकं ॥ २ ॥ वरेणच्छंद्यमानश्चब्रह्मणाचपुनःपुनः॥ अभयंसर्वभूतेभ्योवरयामासभारत ॥ ३ ॥ द्विजावमानादन्यत्रप्रादाद्वरमनुत्तमं ॥ अभयंसर्वभूतेभ्योददौतस्मैजगत्पतिः ॥ ४ ॥ सतुलब्धवरःपापोदेवानमितविक्रमः॥ राक्षसस्तापयामासतीव्रकर्मामहाबलः ॥ ५ ॥ ततोदेवाःसमेताश्चब्रह्माणमिदमब्रुवन्॥ वधायरक्षसस्तस्यबलविप्रकृतास्तदा ॥ ६ ॥ तानुवाचततोदेवोविहितस्तत्रवैमया॥ यथास्यभवितामृत्युरचिरेणेतिभारत ॥ ७॥ राजादुर्योधनोनामसखास्यभवितानृषु॥ तस्यस्नेहावबद्धोसौब्राह्मणानवमंस्यते ॥ ८ ॥ तत्रैनंरुषिताविप्राविप्रकारप्रधर्षिताः॥ धक्ष्यंतिवाग्बलाःपापंततोनाशंगमिष्यति ॥ ९ ॥ सएषनिहतःशेतेब्रह्मदंडेनराक्षसः॥ चार्वाकोनृपतिश्रेष्ठमाशुचोभरतर्षभ ॥ १० ॥ हतास्तेक्षत्रधर्मेणज्ञातयस्तवपार्थिव ॥ स्वर्गताश्चमहात्मानोवीराःक्षत्रियपुंगवाः॥ ११ ॥ सत्वमातिष्ठकार्याणिमातेभूत्ग्लानिरच्युत ॥ शत्रूनजहिप्रजारक्षद्विजांश्चपरिपूजय ॥ १२ ॥ इति० म० शां० रा० चार्वाकवरदानादिकथनेएकोनचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः॥ ३९॥ ॥७॥ वैशंपायनउवाच ततःकुंतीसुतोराजागतमन्युर्गतज्वरः॥ कांचनेप्राङ्मुखोदृष्टोन्यषीदत्परमासने ॥ १ ॥

॥ ६ ॥ विहितःमयाआज्ञप्तः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ इतिशां० रा० नै० भा० एकोनचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३९ ॥७॥ ततःकुंतीसुतइति गतमन्युर्वीतदैन्यः गतज्वरोवीतशोकः ॥ १ ॥

* क्षिप्तःश्लोकउवाचसहितः

निषीदतुरितिनिषेदतुरित्यर्थेआर्षं ॥ २ ॥ ३ ॥ दांतेगजदंतमये ॥४॥ सुधर्मादुर्योधनपुरोहितः ॥५॥६॥ स्वस्तिकान्सर्वतोभद्राद्यंकितानिदेवतापीठानि ॥७॥८॥ भांडंउपकरणं ॥ ९ ॥ औदुंबरास्ताम्रमयाः

तमेवाभिमुखौपीठेप्रदीप्तेकांचनेशुभे ॥ सात्यकिर्वासुदेवश्चनिषीदतुररिंदमौ ॥ २ ॥ मध्येकृत्वातुराजानंभीमसेनार्जुनावुभौ ॥ निषीदतुर्महात्मानौश्लक्ष्ण
योर्मणिपीठयोः ॥ ३ ॥ दांतेसिंहासनेशुभ्रेजांबूनदविभूषिते ॥ पृथापिसहदेवेनसहास्तेनकुलेनच ॥ ४ ॥ सुधर्माविदुरोधौम्योधृतराष्ट्रश्चकौरवः ॥ निषेदुर्ज्व
लनाकारेष्वासनेषुपृथक्पृथक् ॥ ५ ॥ युयुत्सुःसंजयश्चैवगांधारीचयशस्विनी ॥ धृतराष्ट्रोयतोराजाततःसर्वेसमाविशन् ॥ ६ ॥ तत्रोपविष्टोधर्मात्माश्वेताःसु
मनसोस्पृशत् ॥ स्वस्तिकानक्षतान्भूमिंसुवर्णरजतंमणिं ॥ ७ ॥ ततःप्रकृतयःसर्वाःपुरस्कृत्यपुरोहितं ॥ ददृशुर्धर्मराजानमादायबहुमंगलं ॥ ८ ॥ पृथिवींचसु
वर्णंचरत्नानिविविधानिच ॥ आभिषेचनिकंभांडंसर्वसंभारसंभृतं ॥ ९ ॥ कांचनौदुंबरास्तत्रराजताःपृथिवीमयाः ॥ पूर्णकुंभाःसुमनसोलाजाबर्हींषिगोरसं
॥ १० ॥ शमीपिप्पलपालाशसमिधोमधुसर्पिषी ॥ स्रुवंऔदुंबरःशंखस्तथाहेमविभूषितः ॥ ११ ॥ दाशार्हेणाभ्यनुज्ञातस्तत्रधौम्यःपुरोहितः ॥ प्रागुदक्प्रवणे
वेदींलक्षणेनोपलिख्यच ॥ १२ ॥ व्याघ्रचर्मोत्तरेशुक्लेसर्वतोभद्रआसने ॥ दृढपादप्रतिष्ठानेहुताशनसमत्विषि ॥ १३ ॥ उपवेश्यमहात्मानंकृष्णांचद्रुपदात्म
जां ॥ जुहावपावकंधीमान्विधिमंत्रपुरस्कृतं ॥ १४ ॥ ततउत्थायदाशार्हःशंखमादायपूजितं ॥ अभ्यषिंचत्पतिंपृथ्व्याःकुंतीपुत्रंयुधिष्ठिरं ॥ १५ ॥ धृतराष्ट्रश्चरा
जर्षिःसर्वाःप्रकृतयस्तथा ॥ अनुज्ञातोथकृष्णेनभ्रातृभिःसहपांडवः ॥ १६ ॥ पांचजन्याभिषिक्तश्चराजाऽमृतमुखोभवत् ॥ ततोनुवादयामासुःपणवानकदुं
दुभीन् ॥ १७ ॥ धर्मराजोपितत्सर्वंप्रतिजग्राहधर्मतः ॥ पूजयामासतांश्चापिविधिवद्भूरिदक्षिणः ॥ १८ ॥ ततोनिष्कसहस्रेणब्राह्मणान्स्वस्तिवाचयन् ॥ वेदाध्य
यनसंपन्नान्धृतिशीलसमन्वितान् ॥ १९ ॥ तेप्रीताब्राह्मणाराजन्स्वस्त्यूचुर्जयमेवच ॥ हंसाइवचनर्दंतःप्रशशंसुर्युधिष्ठिरं ॥ २० ॥ युधिष्ठिरमहाबाहोदिष्ट्याज
यसिपांडव ॥ दिष्ट्यास्वधर्मंप्राप्तोसिविक्रमेणमहाद्युते ॥ २१ ॥ दिष्ट्यागांडीवधन्वाचभीमसेनश्चपांडवः ॥ त्वंचापिकुशलीराजन्माद्रीपुत्रौचपांडवौ ॥ २२ ॥ मु
क्तावीरक्षयात्तस्मात्संग्रामाद्विजितद्विषः ॥ क्षिप्रमुत्तरकार्याणिकुरुसर्वाणिभारत ॥ २३ ॥ ततःप्रत्यर्चितःसद्भिर्धर्मराजोयुधिष्ठिरः ॥ प्रतिपेदेमहद्राज्यंसुहृ
द्भिःसहभारत ॥ २४ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिराजधर्मानुशासनपर्वणियुधिष्ठिराभिषेकेचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ४० ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥

॥ १० ॥ उदुंबरकाष्ठमयःस्रुवः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ अमृतमुखः अत्यंतंदर्शनीयः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ इ० शां० रा० नै० भा० चत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ४० ॥

प्रकृतीनामिति तद्वाक्यंदिष्ट्याजयसीत्यादि अंतरंपश्चात् ॥१॥२॥३॥४॥५॥६॥७॥८॥९॥१०॥११॥१२॥१३॥१४॥१५॥१६॥१७॥ यत्अस्यकार्यंतत्त्वभवद्भिः कर्तव्यमित्यर्थः ॥१८॥ राजानंधृतरा

वैशंपायनउवाच प्रकृतीनांचतद्वाक्यंदेशकालोपबृंहितं ॥ श्रुत्वायुधिष्ठिरोराजासोंतरंप्रत्यभाषत ॥ १ ॥ धन्याःपांडुसुतान्नूनंयेषांब्राह्मणपुंगवाः ॥ तथ्यान्वा प्यथवाऽतथ्यान्गुणानाहुःसमागताः ॥ २ ॥ अनुग्राह्यावयंनूनंभवतामितिमेमतिः ॥ यदेवंगुणसंपन्नानस्मान्ब्रूथविमत्सराः ॥ ३ ॥ धृतराष्ट्रोमहाराजःपिता मेदैवतंपरं ॥ शासनेस्यप्रियेचैवस्थेयंमत्प्रियकांक्षिभिः ॥ ४ ॥ एतदर्थंहिजीवामिकृत्वाज्ञातिवधंमहत् ॥ अस्यशुश्रूषणंकार्यंमयानित्यमतंद्रिणा ॥ ५ ॥ यदि चाहमनुग्राह्योभवतांसुहृदांतथा ॥ धृतराष्ट्रेयथापूर्वंवृत्तिंवर्तितुमर्हथ ॥ ६ ॥ एषनाथोहिजगतोभवतांचमयासह ॥ अस्यैवपृथिवीकृत्स्नापांडवाःसर्वएवच ॥ ७ ॥ एतन्मनसिकर्तव्यंभवद्भिर्वचनंमम ॥ अनुज्ञाप्याथतान्राजायथेष्टंगम्यतामिति ॥ ८ ॥ पौरजानपदान्सर्वान्विसृज्यकुरुनंदनः ॥ यौवराज्येनकौंतेयं भीमसेनमयोजयत् ॥ ९ ॥ मंत्रेचनिश्चयेचैवषाड्गुण्यस्यचचिंतने ॥ विदुरंबुद्धिसंपन्नंप्रीतिमान्ससमादिशत् ॥ १० ॥ कृताकृतपरिज्ञानेतथायव्ययचिंतने ॥ संजयंयोजयामासवृद्धंसर्वगुणैर्युतं ॥ ११ ॥ बलस्यपरिमाणेचभक्तवेतनयोस्तथा ॥ नकुलंव्यादिशद्राजाकर्मणांचान्ववेक्षणे ॥ १२ ॥ परचक्रोपरोधेचदुष्टानां चावमर्दने ॥ युधिष्ठिरोमहाराजफाल्गुनंव्यादिदेशह ॥ १३ ॥ द्विजानांदेवकार्येषुकार्येष्वन्येषुचैवह ॥ धौम्यंपुरोधसांश्रेष्ठंनित्यमेवसमादिशत् ॥ १४ ॥ सहदे वंसमीपस्थंनित्यमेवसमादिशत् ॥ तेनगोप्योहिनृपतिःसर्वावस्थोविशांपते ॥ १५ ॥ यान्यानमन्यद्योग्यांश्चयेषुयेष्विहकर्मसु ॥ तांस्तांस्तेष्वेवयुयुजेप्रीयमा णोमहीपतिः ॥ १६ ॥ विदुरंसंजयंचैवयुयुत्सुंचमहामतिं ॥ अब्रवीत्परवीरघ्नोधर्मात्माधर्मवत्सलः ॥ १७ ॥ उत्थायोत्थायतत्कार्यमस्यराज्ञःपितुर्मम ॥ सर्वंभव द्भिःकर्तव्यमप्रमत्तैर्यथायथं ॥ १८ ॥ पौरजानपदानांचयानिकार्याणिसर्वशः ॥ राजानंसमनुज्ञाप्यतानिकर्माणिभागशः ॥ १९ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशां तिपर्वणिराजधर्मानु० भीमादिकर्मनियोगेएकचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ४१ ॥ ॥ ७ ॥ वैशंपायनउवाच ततोयुधिष्ठिरोराजाज्ञातीनांयेहतायुधि ॥ श्राद्धानिकारयामासतेषांपृथगुदारधीः ॥ १ ॥ धृतराष्ट्रोददौराजापुत्राणामौर्ध्वदेहिकं ॥ सर्वकामगुणोपेतमन्नंगाश्चधनानिच ॥ २ ॥ रत्नानिचविचित्राणिम हार्हाणिमहायशाः ॥ युधिष्ठिरस्तुद्रोणस्यकर्णस्यचमहात्मनः ॥ ३ ॥ धृष्टद्युम्नाभिमन्युभ्यांहैडिंबस्यचरक्षसः ॥ विराटप्रभृतीनांचसुहृदामुपकारिणां ॥ ४ ॥

ष्टं अनुज्ञाप्यतानिकार्याणिकर्तव्यानीत्यर्थः ॥ १९ ॥ इतिशांतिपर्वणिरा० नैलकंठीयेभारतभावदीपेएकचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ४१ ॥ ॥ ७ ॥ ततोयुधिष्ठिरइति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

॥ ५ ॥ ६ ॥ उद्दिश्येति सभाः धर्मशालाःतत्तन्नामांकितानिसभादीनिचक्रेइयममुकस्यसभाइयममुकस्यसभेति एतेनसभादिकरणात्संतानफलंलभ्यतेइतिगम्यते ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥१२॥
इतिशांतिपर्वणिरा०नैलकंठीयेभारतभावदीपेद्विचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ४२ ॥ ॥७॥ अभिषिक्तइति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ पुरुषंसर्वशरीरशायिनं सात्वतां उपासकानांपतिंपालकं ॥ ४ ॥
विश्वस्यसंभवोयोनिः ॥५॥ सप्तधा विष्णवाख्यआदित्योवामनश्चेतिद्वेधाअदित्यामेवजन्म ततोऽदितेरूपांतरेषुपृश्निप्रभृतिषुक्रमात्पृश्निगर्भः परशुरामः दाशरथीरामः यादवौरामकृष्णौचेति सर्वेषुगर्भेषुएकएव

द्रुपदद्रौपदेयानांद्रौपद्यासहितोददौ॥ब्राह्मणानांसहस्राणिपृथगेकैकमुद्दिशन्॥५॥ धनैरत्नैश्चगोभिश्चवस्त्रैश्चसमतर्पयत्॥ येचान्येपृथिवीपालायेषांनास्तिसुहृज्जनः॥६॥ उद्दिश्योद्दिश्यतेषांचचक्रेराजौर्ध्वदेहिकं॥सभाःप्रपाश्चविविधास्तटाकानिचपांडवः॥ ७॥सुहृदांकारयामाससर्वेषामौर्ध्वदेहिकं॥सतेषामनृणोभूत्वागत्वालोकेष्ववाच्यतां॥८॥ कृतकृत्योभवद्राजाप्रजाधर्मेणपालयन्॥ धृतराष्ट्रंयथापूर्वंगांधारींविदुरंतथा॥९॥ सर्वांश्चकौरवान्मान्यान्भृत्यांश्चसमपूजयत्॥ याश्चतत्रस्त्रियःकाश्चिद्धतवीराहतात्मजाः॥१०॥ सर्वास्ताःकौरवोराजासंपूज्यापालयद्घृणी॥ दीनांधकृपणानांचगृहाच्छादनभोजनैः॥११॥ आनृशंस्यपरोराजाचकारानुग्रहंप्रभुः॥ सविजित्यमहींकृत्स्नामानृण्यंप्राप्यवैरिषु॥ निःसपत्नःसुखीराजाविजहारयुधिष्ठिरः॥ १२ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिराजध०श्राद्धक्रियायांद्विचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः॥४२॥ ॥७॥ वैशंपायनउवाच अभिषिक्तोमहाप्राज्ञोराज्यंप्राप्ययुधिष्ठिरः॥ दाशार्हंपुंडरीकाक्षमुवाचप्रांजलिःशुचिः॥ १ ॥ तवकृष्णप्रसादेननयेनचबलेनच॥ बुद्ध्याचयदुशार्दूलतथाविक्रमणेनच ॥ २ ॥ पुनःप्राप्तमिदंराज्यंपितृपैतामहंमया॥ नमस्तेपुंडरीकाक्षपुनःपुनररिंदम॥ ३ ॥ त्वामेकमाहुःपुरुषंत्वामाहुःसात्वतांपतिं॥ नामभिस्त्वांबहुविधैस्तुवंतिप्रयताद्विजाः ॥४॥ विश्वकर्मन्नमस्तेस्तुविश्वात्मन्विश्वसंभव॥ विष्णोजिष्णोहरेकृष्णवैकुंठपुरुषोत्तम॥५॥ अदित्याःसप्तधात्वंतुपुराणोगर्भतांगतः॥ पृश्निगर्भस्त्वमेवैकस्त्रियुगंत्वांवदंत्यपि॥६॥ शुचिश्रवाहृषीकेशोघृतार्चिर्हंसउच्यते॥ त्रिचक्षुःशंभुरेकस्त्वंविभुर्दामोदरोपिच॥ ७॥ वराहोग्निर्बृहद्भानुर्वृषभस्तार्क्ष्यलक्षणः ॥ अनीकसाहःपुरुषःशिपिविष्टउरुक्रमः॥८॥

त्वंनतुप्रतिगर्भंभिन्नः त्रिषुवर्तमानायुगात्पूर्वेषुभवंत्रियुगं अन्येतुधर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यश्रीयशसीचेतित्रीणियुग्मानितद्वंतमित्याहुः ॥ ६ ॥ शुचिश्रवाःपुण्यकीर्तिः घृतार्चिर्यज्ञेश्वरः हंसोब्रह्मणोपिगुरुः त्रीणिचक्षूंषिदर्शनसाधनानिश्रुत्यनुमानप्रत्यक्षाणियस्मिन् ॥ ७ ॥ बृहद्भानुःसूर्यः वृषभोधर्मः तार्क्ष्यलक्षणोगरुडध्वजः अनीकसाहःशत्रुसेनावमर्दी शिपिविष्टःसर्वशरीरांतःप्रविष्टः पुरुषःजीवः ॥ ८ ॥

वरिष्ठउत्तमः वाजसनिःअन्नप्रदः गुहःदेवसेनानीः संस्कृतोविप्रादिरूपः विकृतिःअनुलोमजविलोमजादिरूपः वृषःश्रेष्ठःपरिव्राडादिरूपः ॥ ९ ॥ कृष्णधर्मःयज्ञादिरूपः वृषाइंद्रस्तंदृभ्नाति स्तभ्नातीतिवृषदर्भइंद्रदर्पहंता वृषाकपिर्हरिहररूपी सिंधुःसमुद्रः विधर्मोनिर्गुणः त्रिककुप्कर्मयोग्यप्रागुदगैशानादिदिग्रूपः त्रिधामासूर्यचंद्राग्निप्रभः त्रिदिवात्च्युतोऽवतीर्णः ॥१॥० भूःसत्तारूपः अतिभूःअशरीरः ॥११॥

वरिष्ठउग्रसेनानीःसत्योवाजसनिर्गुहः ॥ अच्युतश्च्यावनोरीणांसंस्कृतोविकृतिर्वृषः ॥ ९ ॥ कृष्णधर्मस्त्वमेवादिर्वृषदर्भोवृषाकपिः ॥ सिंधुर्विधर्मस्त्रिककुत्त्रि
धामात्रिदिवाच्युतः ॥ १० ॥ सम्राड्विराट्स्वराट्चैवसुरराजोभवोद्भवः ॥ विभूर्भूरतिभूःकृष्णःकृष्णवर्मात्वमेवच ॥ ११ ॥ स्विष्टकृद्भिषजावर्तःकपिलस्त्वंच
वामनः ॥ यज्ञोध्रुवःपतंगश्चयज्ञसेनस्त्वमुच्यसे ॥ १२ ॥ शिखंडीनहुषोबभ्रुर्दिवस्पृक्त्वंपुनर्वसुः ॥ सुबभ्रूरुक्मयज्ञश्चसुषेणोदुंदुभिस्तथा ॥ १३ ॥ गभस्तिने
मिःश्रीपद्मःपुष्करःपुष्पधारणः ॥ ऋभुर्विभुःसर्वसूक्ष्मश्चारित्रंचैवपठ्यसे ॥ १४ ॥ अंभोनिधिस्त्वंब्रह्मात्वंपवित्रंधामधामवित् ॥ हिरण्यगर्भंत्वामाहुःस्वधास्वा
हाचकेशवः ॥ १५ ॥ योनिस्त्वमस्यप्रलयश्चकृष्णत्वमेवेदंसृजसिविश्वमग्रे ॥ विश्वंचेदंत्वद्वशेविश्वयोनेनमोस्तुतेशार्ङ्गचक्रासिपाणे ॥ १६ ॥ एवंस्तुतोधर्मराजे
नकृष्णःसभामध्येप्रीतिमान्पुष्कराक्षः ॥ तमभ्यनंदद्भारतंपुष्कलाभिर्वाग्भिर्ज्येष्ठंपांडवंयादवाग्र्यः ॥ १७ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिरा० वासुदेवस्तुतौ
त्रिचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ४३ ॥ ॥ ७ ॥ वैशंपायनउवाच ततोविसर्जयामाससर्वाःप्रकृतयोनृपः ॥ विविशुश्चाभ्यनुज्ञातायथास्वानिगृहाणिते
॥ १ ॥ ततोयुधिष्ठिरोराजाभीमंभीमपराक्रमं ॥ सांत्वयन्नब्रवीद्धीमानर्जुनंयमजौतथा ॥ २ ॥ शत्रुभिर्विविधैःशस्त्रैःक्षतदेहामहारणे ॥ श्रांताभवंतःसुभृशं
तापिताःशोकमन्युभिः ॥ ३ ॥ अरण्येदुःखवसतीर्मत्कृतेभरतर्षभाः ॥ भवद्भिरनुभूताहियथाकुपुरुषैस्तथा ॥ ४ ॥ यथासुखंयथाजोषंजयोयमनुभूयतां ॥ वि
श्रांताँल्लब्धविज्ञानान्श्वःसमेतास्मिवःपुनः ॥ ५ ॥ ततोदुर्योधनगृहंप्रासादैरुपशोभितं ॥ बहुरत्नसमाकीर्णंदासीदाससमाकुलं ॥ ६ ॥ धृतराष्ट्राभ्यनुज्ञातंभ्रात्राद
त्तंवृकोदरः ॥ प्रतिपेदेमहाबाहुर्मंदिरंमघवानिव ॥ ७ ॥ यथादुर्योधनगृहंतथादुःशासनस्यतु ॥ प्रासादमालासंयुक्तंहेमतोरणभूषितं ॥ ८ ॥ दासीदाससुसंपूर्णं
प्रभूतधनधान्यवत् ॥ प्रतिपेदेमहाबाहुरर्जुनोराजशासनात् ॥ ९ ॥ दुर्मर्षणस्यभवनंदुःशासनगृहाद्वरं ॥ कुबेरभवनप्रख्यंमणिहेमविभूषितं ॥ १० ॥

भिषजावर्तः भिषजौअश्विनौआवर्ततइत्यावर्तस्तयोःपितासूर्यः पतंगोगरुडः ॥ १२ ॥ बभ्रुर्महेश्वरः पुनर्वसुर्नक्षत्रभेदः सुबभ्रुःसुतरांपिंगलवर्णः ॥ १३ ॥ गभस्तिरर्कोनेमिःपरिधिर्यस्यसकालचक्ररूपः ॥ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ इतिशांतिप० रा० नै० भारतभा० त्रिचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ४३ ॥ ॥ ७ ॥ ततइति विस्पष्टार्थः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥१४॥१५॥१६॥ इतिशांतिपर्वणिराजधर्मानुशासनपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेचतुश्चत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ४४ ॥ ॥४॥ प्राप्येति॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४॥ ५॥

नकुलायवरार्हायकर्शितायमहावने॥ददौप्रीतोमहाराजधर्मपुत्रोयुधिष्ठिरः॥ ११॥ दुर्मुखस्यचवेश्माग्र्यंश्रीमत्कनकभूषणं॥ पूर्णपद्मदलाक्षीणांस्त्रीणांशय
नसंकुलं॥ १२॥ प्रददौसहदेवायसंततंप्रियकारिणे॥मुमुदेतच्चलब्ध्वासौकैलासंधनदोयथा॥ १३॥ युयुत्सुर्विदुरश्चैवसंजयश्चविशांपते॥ सुधर्माचैवधौम्यश्च
यथास्वान्जग्मुरालयान्॥ १४॥ सहसात्यकिनाशौरिरर्जुनस्यनिवेशनं॥ विवेशपुरुषव्याघ्रोव्याघ्रोगिरिगुहामिव॥ १५॥ तत्रभक्ष्यान्नपानैस्तेमुदिताःसुसु
खोषिताः॥ सुखप्रबुद्धाराजानमुपतस्थुर्युधिष्ठिरं॥ १६॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिराजध० गृहविभागेचतुश्चत्वारिंशत्तमोऽध्यायः॥ ४४॥ ॥४॥
जनमेजयउवाच प्राप्यराज्यंमहाबाहुर्धर्मपुत्रोयुधिष्ठिरः॥ यदन्यदकरोद्विप्रतन्मेवक्तुमिहार्हसि॥ १॥ भगवान्वाहृषीकेशस्त्रैलोक्यस्यपरोगुरुः॥ ऋषेयदकरो
द्वीरस्तच्चव्याख्यातुमर्हसि॥ २॥ वैशंपायनउवाच शृणुतत्त्वेनराजेंद्रकीर्त्यमानंमयानघ॥ वासुदेवंपुरस्कृत्ययदकुर्वतपांडवाः॥ ३॥ प्राप्यराज्यंमहाराज
कुंतीपुत्रोयुधिष्ठिरः॥ चातुर्वर्ण्यंयथायोग्यंस्वेस्वेस्थानेन्यवेशयत्॥ ४॥ ब्राह्मणानांसहस्रंचस्नातकानांमहात्मनां॥ सहस्रंनिष्कमेकैकंदापयामासपांडवः॥
॥ ५॥तथानुजीविनोभृत्यान्संश्रितानतिथीनपि॥ कामैःसंतर्पयामासकृपणांस्तर्ककानपि॥ ६॥ पुरोहितायधौम्यायप्रादादयुतशःसगाः॥ धनंसुवर्णंरजतं
वासांसिविविधान्यपि॥ ७॥ कृपायचमहाराजगुरुवृत्तिमवर्तत॥ विदुरायचराजासौपूजांचक्रेयतव्रतः॥ ८॥ भक्ष्यान्नपानैर्विविधैर्वासोभिःशयनासनैः॥
सर्वान्संतोषयामाससंश्रितान्ददतांवरः॥ ९॥ लब्धप्रशमनंकृत्वासराजाराजसत्तम॥ युयुत्सोर्धार्तराष्ट्रस्यपूजांचक्रेमहायशाः॥ १०॥ धृतराष्ट्रायतद्राज्यंगांधा
र्यैविदुरायच॥ निवेद्यसुस्थवद्राजासुखमास्तेयुधिष्ठिरः॥ ११॥ तथासर्वंसनगरंप्रसाद्यभरतर्षभ॥ वासुदेवंमहात्मानमभ्यगच्छत्कृतांजलिः॥ १२॥ ततो
महतिपर्यंकेमणिकांचनभूषिते॥ददर्शकृष्णमासीनंनीलमेघसमद्युतिं॥ १३॥ जाज्वल्यमानंवपुषादिव्याभरणभूषितं॥ पीतकौशेयवसनंहेम्नेवोपगतंमणिं
॥ १४॥ कौस्तुभेनोरसिस्थेनमणिनाभिविराजितं॥ उद्यतेवोदयंशैलंसूर्येणाभिविराजितं॥ १५॥ नौपम्यंविद्यतेतस्यत्रिषुलोकेषुकिंचन॥ सोभिगम्यमहा
त्मानंविष्णुंपुरुषविग्रहं॥ १६॥ उवाचमधुरंराजास्मितपूर्वमिदंतदा॥ सुखेनतेनिशाकच्चिद्व्युष्टाबुद्धिमतांवर॥ १७॥

तर्ककान्प्राश्निकान् ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ लब्धप्रशमनं लब्धस्यधनादेःयथोचितमंशतःपात्रेसमर्पणेनशांतिकं ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४॥ १५ ॥ १६ ॥ १७॥

वरिष्ठउत्तमः वाजसनिःअन्नप्रदः गुहःदेवसेनानीः संस्कृतोविप्रादिरूपः विकृतिःअनुलोमजविलोमजादिरूपः वृषःश्रेष्ठःपरिव्राडादिरूपः ॥ ९ ॥ कृष्णधर्मःयज्ञादिरूपः वृषाइंद्रस्तंदृभ्नाति स्तभ्नातीतिवृषद-
र्भइंद्रदर्पहंता वृषाकपिर्हरिहररूपी सिंधुःसमुद्रः विधर्मोनिर्गुणः त्रिककुप्कर्मयोग्यप्रागुदगैशानादिदिग्रूपः त्रिधामासूर्यचंद्राग्निप्रभः त्रिदिवात्च्युतोऽवतीर्णः ॥ १ ॥ भूःसत्तारूपः अतिभूःअशरीरः ॥ ११ ॥

वरिष्ठउग्रसेनानीःसत्योवाजसनिर्गुहः ॥ अच्युतश्च्यावनोरीणांसंस्कृतोविकृतिर्वृषः ॥ ९ ॥ कृष्णधर्मस्त्वमेवादिर्वृषदर्भोवृषाकपिः ॥ सिंधुर्विधर्मस्त्रिककुप्त्रि
धामात्रिदिवाच्च्युतः ॥ १० ॥ सम्राड्विराट्स्वराट्चैवसुरराजोभवोद्भवः ॥ विभूर्भूरतिभूःकृष्णःकृष्णवर्त्मात्वमेवच ॥ ११ ॥ स्विष्टकृद्भिषजावर्तःकपिलस्त्वंच
वामनः ॥ यज्ञोध्रुवःपतंगश्चयज्ञसेनस्त्वमुच्यसे ॥ १२ ॥ शिखंडीनहुषोबभ्रुर्दिवस्पृक्त्वंपुनर्वसुः ॥ सुबभ्रूरुक्मयज्ञश्चसुषेणोदुंदुभिस्तथा ॥ १३ ॥ गभस्तिने
मिःश्रीपद्मःपुष्करःपुष्पधारणः ॥ ऋभुर्विभुःसर्वसूक्ष्मश्चारित्रंचैवपठ्यसे ॥ १४ ॥ अंभोनिधिस्त्वंब्रह्मात्वंपवित्रंधामधामवित् ॥ हिरण्यगर्भंत्वामाहुःस्वधास्वा
हाचकेशवः ॥ १५ ॥ योनिस्त्वमस्यप्रलयश्चकृष्णत्वमेवेदंसृजसिविश्वमग्रे ॥ विश्वंचेदंत्वद्वशेविश्वयोनेनमोस्तुतेशार्ङ्गचक्रासिपाणे ॥ १६ ॥ एवंस्तुतोधर्मराजे
नकृष्णःसभामध्येप्रीतिमान्पुष्कराक्षः ॥ तमभ्यनंदद्भारतंपुष्कलाभिर्वाग्भिर्ज्येष्ठंपांडवंयादवाग्र्यः ॥ १७ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिरा० वासुदेवस्तुतौ
त्रिचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ४३ ॥ ॥ ७ ॥ वैशंपायनउवाच ततोविसर्जयामाससर्वाःप्रकृतयोनृपः ॥ विविशुश्चाभ्यनुज्ञातायथास्वानिगृहाणिते
॥ १ ॥ ततोयुधिष्ठिरोराजाभीमंभीमपराक्रमं ॥ सांत्वयन्नब्रवीद्धीमानर्जुनंयमजौतथा ॥ २ ॥ शत्रुभिर्विविधैःशस्त्रैःक्षतदेहामहारणे ॥ श्रांताभवंतःसुभृशं
तापिताःशोकमन्युभिः ॥ ३ ॥ अरण्येदुःखवसतीर्मत्कृतेभरतर्षभाः ॥ भवद्भिरनुभूताहियथाकुपुरुषैस्तथा ॥ ४ ॥ यथासुखंयथाजोषंजयोयमनुभूयतां ॥ वि
श्रांताँल्लब्धविज्ञानान्श्वःसमेतास्मिवःपुनः ॥ ५ ॥ ततोदुर्योधनगृहंप्रासादैरुपशोभितं ॥ बहुरत्नसमाकीर्णंदासीदाससमाकुलं ॥ ६ ॥ धृतराष्ट्राभ्यनुज्ञातंभ्रात्राद
त्तंवृकोदरः ॥ प्रतिपेदेमहाबाहुर्मंदिरंमघवानिव ॥ ७ ॥ यथादुर्योधनगृहंतथादुःशासनस्यतु ॥ प्रासादमालासंयुक्तंहेमतोरणभूषितं ॥ ८ ॥ दासीदाससुसंपूर्णं
प्रभूतधनधान्यवत् ॥ प्रतिपेदेमहाबाहुरर्जुनोराजशासनात् ॥ ९ ॥ दुर्मर्षणस्यभवनंदुःशासनगृहाद्वरं ॥ कुबेरभवनप्रख्यंमणिहेमविभूषितं ॥ १० ॥

भिषजावर्तः भिषजौअश्विनौआवर्ततइत्यावर्तस्तयोःपितासूर्यः पतंगोगरुडः ॥ १२ ॥ बभ्रुर्महेश्वरः पुनर्वसुर्नक्षत्रभेदः सुबभ्रुःसुतरांपिंगलवर्णः ॥ १३ ॥ गभस्तिरर्कोनेमिःपरिधिर्यस्यसकालचक्ररूपः ॥
॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ इतिशांतिप० रा० नै० भारतभा० त्रिचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ४३ ॥ ॥ ७ ॥ ततइति विस्पष्टार्थः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥१४॥१५॥१६॥ इतिशांतिपर्वणिराजधर्मानुशासनपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेचतुश्चत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ४४ ॥ ॥७॥ प्राप्येति॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

नकुलायवरार्हायकर्शितायमहावने॥ददौप्रीतोमहाराजधर्मपुत्रोयुधिष्ठिरः॥११॥ दुर्मुखस्यचवेश्माग्र्यंश्रीमत्कनककभूषणं॥ पूर्णपद्मदलाक्षीणांस्त्रीणांशय
नसंकुलं॥१२॥ प्रददौसहदेवायसंततंप्रियकारिणे॥मुमुदेतच्चलब्ध्वासौकैलासंधनदोयथा॥१३॥ युयुत्सुर्विदुरश्चैवसंजयश्चविशांपते॥ सुधर्माचैवधौम्यश्च
यथास्वान्जग्मुरालयान्॥ १४ ॥ सहसात्यकिनाशौरिरर्जुनस्यनिवेशनं॥ विवेशपुरुषव्याघ्रोव्याघ्रोगिरिगुहामिव॥ १५॥ तत्रभक्ष्यान्नपानैस्तेमुदिताःसुसु
खोषिताः॥ सुखप्रबुद्धाराजानमुपतस्थुर्युधिष्ठिरं॥१६॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिराजध० गृहविभागेचतुश्चत्वारिंशत्तमोऽध्यायः॥४४॥ ॥७॥
जनमेजयउवाच प्राप्यराज्यंमहाबाहुर्धर्मपुत्रोयुधिष्ठिरः॥ यदन्यदकरोद्विप्रतन्मेवक्तुमिहार्हसि॥१॥ भगवान्वाहृषीकेशस्त्रैलोक्यस्यपरोगुरुः॥कृषेयदकरो
द्वीरस्तच्चव्याख्यातुमर्हसि॥ २॥ वैशंपायनउवाच शृणुतत्त्वेनराजेंद्रकीर्त्यमानंमयानघ ॥ वासुदेवंपुरस्कृत्ययदकुर्वतपांडवाः॥ ३॥ प्राप्यराज्यंमहाराज
कुंतीपुत्रोयुधिष्ठिरः॥ चातुर्वर्ण्ययथायोग्यंस्वेस्वेस्थानेन्यवेशयत्॥ ४॥ ब्राह्मणानांसहस्रंचस्नातकानांमहात्मनां ॥ सहस्रंनिष्कमेकैकंदापयामासपांडवः॥
॥ ५ ॥तथानुजीविनोभृत्यान्संश्रितानतिथीनपि॥ कामैःसंतर्पयामासकृपणांस्तर्ककानपि॥ ६॥ पुरोहितायधौम्यायप्रादादयुतशःसगाः ॥ धनंसुवर्णंरजतं
वासांसिविविधान्यपि॥ ७॥ कृपायचमहाराजगुरुवृत्तिमवर्तत॥ विदुरायचराजासौपूजांचक्रेयतव्रतः॥ ८ ॥ भक्ष्यान्नपानैर्विविधैर्वासोभिःशयनासनैः॥
सर्वान्संतोषयामाससंश्रितान्ददतांवरः॥९॥ लब्धप्रशमनंकृत्वासराजाराजसत्तम॥ युयुत्सोर्धार्तराष्ट्रस्यपूजांचक्रेमहायशाः॥१०॥ धृतराष्ट्रायतद्राज्यंगांधा
र्यैविदुरायच॥ निवेद्यसुस्थवद्राजासुखमास्तेयुधिष्ठिरः ॥ ११ ॥ तथासर्वंसनगरंप्रसाद्यभरतर्षभ ॥ वासुदेवंमहात्मानमभ्यगच्छत्कृतांजलिः॥ १२ ॥ ततो
महतिपर्यंकेमणिकांचनभूषिते॥ददर्शकृष्णमासीनंनीलमेघसमद्युतिं॥ १३ ॥जाज्वल्यमानंवपुषादिव्याभरणभूषितं॥ पीतकौशेयवसनंहेम्नेवोपगतंमणिं
॥ १४ ॥ कौस्तुभेनोरसिस्थेनमणिनाभिविराजितं॥ उद्यतेवोदयंशैलंसूर्येणाभिविराजितं ॥ १५॥ नौपम्यंविद्यतेतस्यत्रिषुलोकेषुकिंचन॥ सोभिगम्यमहा
त्मानंविष्णुंपुरुषविग्रहं॥ १६ ॥ उवाचमधुरंराजास्मितपूर्वमिदंतदा॥ सुखेनतेनिशाकच्चिद्व्युष्टाबुद्धिमतांवर॥ १७॥

तर्ककान्प्राश्निकान् ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ लब्धप्रशमनं लब्धस्यधनादेःयथोचितमंशतःपात्रेसमर्पणेनशांतिकं ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

वरिष्ठउत्तमः वाजसनिःअन्नप्रदः गुहःदेवसेनानीः संस्कृतोविप्रादिरूपः विकृतिःअनुलोमजविलोमजादिरूपः वृषःश्रेष्ठःपरिव्राडादिरूपः ॥ ९ ॥ कृष्णधर्मःयज्ञादिरूपः वृषाइंद्रस्तंदर्भानि स्तभ्नातीतिवृषदर्भःइंद्रदर्पहंता वृषाकपिर्हरिहररूपी सिंधुःसमुद्रः विधर्मोनिर्गुणः त्रिककुप्कर्मयोग्यप्रागुदगैशानादिदिग्रूपः त्रिधामासूर्यचंद्राग्निप्रभः त्रिदिवात्च्युतोऽवतीर्णः ॥१॥० भूःसत्तारूपः अतिभूःअशरीरः ॥११॥

वरिष्ठउग्रसेनानीःसत्योवाजसनिर्गुहः ॥ अच्युतश्च्यावनोरीणांसंस्कृतोविकृतिर्वृषः ॥ ९ ॥ कृष्णधर्मस्त्वमेवादिर्वृषदर्भोवृषाकपिः ॥ सिंधुर्विधर्मस्त्रिककुप्त्रिधामात्रिदिवाच्युतः ॥ १० ॥ सम्राड्विराट्स्वराट्चैवसुरराजोभवोद्भवः ॥ विभूर्भूरतिभूःकृष्णःकृष्णवर्त्मात्वमेवच ॥ ११ ॥ स्विष्टकृद्भिषजावर्तःकपिलस्त्वंचवामनः ॥ यज्ञोध्रुवःपतंगश्चयज्ञसेनस्त्वमुच्यसे ॥ १२ ॥ शिखंडीनहुषोबभ्रुर्दिवस्पृक्त्वंपुनर्वसुः ॥ सुबभ्रूरुक्मयज्ञश्चसुपेणोदुंदुभिस्तथा ॥ १३ ॥ गभस्तिनेमिःश्रीपद्मःपुष्करःपुष्पधारणः ॥ ऋभुर्विभुःसर्वसूक्ष्मश्चारित्रंचैवपठ्यसे ॥ १४ ॥ अंभोनिधिस्त्वंब्रह्मात्वंपवित्रंधामधामवित् ॥ हिरण्यगर्भंत्वामाहुःस्वधास्वाहाचकेशवः ॥ १५ ॥ योनिस्त्वमस्यप्रलयश्चकृष्णत्वमेवेदंसृजसिविश्वमग्रे ॥ विश्वंचेदंत्वद्वशेविश्वयोनेनमोस्तुतेशार्ङ्गचक्रासिपाणे ॥ १६ ॥ एवंस्तुतोधर्मराजेनकृष्णःसभामध्येप्रीतिमान्पुष्कराक्षः ॥ तमभ्यनंदद्भारतंपुष्कलाभिर्वाग्भिर्ज्येष्ठंपांडवंयादवाग्र्यः ॥ १७ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिरा० वासुदेवस्तुतौत्रिचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ४३ ॥ ॥ ७॥ वैशंपायनउवाच ततोविसर्जयामाससर्वाःप्रकृतयोनृपः ॥ विविशुश्चाभ्यनुज्ञातायथास्वानिगृहाणिते ॥ १ ॥ ततोयुधिष्ठिरोराजाभीमंभीमपराक्रमं ॥ सांत्वयन्नब्रवीद्धीमानर्जुनंयमजौतथा ॥ २ ॥ शत्रुभिर्विविधैःशस्त्रैःक्षतदेहामहारणे ॥ श्रांताभवंतःसुभृशंतापिताःशोकमन्युभिः ॥ ३ ॥ अरण्येदुःखवसतीर्मत्कृतेभरतर्षभाः ॥ भवद्भिरनुभूताहियथाकुपुरुषैस्तथा ॥ ४ ॥ यथासुखंयथाजोषंजयोयमनुभूयतां ॥ विश्रांताँल्लुब्धविज्ञानान्श्वःसमेतास्मिवःपुनः ॥५॥ ततोदुर्योधनगृहंप्रासादैरुपशोभितं ॥ बहुरत्नसमाकीर्णंदासीदाससमाकुलं ॥६॥ धृतराष्ट्राभ्यनुज्ञातंभ्रात्राद त्तंवृकोदरः ॥ प्रतिपेदेमहाबाहुर्मंदिरंमघवानिव ॥ ७॥ यथादुर्योधनगृहंतथादुःशासनस्यतु ॥ प्रासादमालासंयुक्तंहेमतोरणभूषितं ॥ ८॥ दासीदाससुसंपूर्णंप्रभूतधनधान्यवत् ॥ प्रतिपेदेमहाबाहुरर्जुनोराजशासनात् ॥ ९ ॥ दुर्मर्षणस्यभवनंदुःशासनगृहाद्वरं ॥ कुबेरभवनप्रख्यंमणिहेमविभूषितं ॥ १० ॥

१२

भिषजावर्तः भिषजौअश्विनौआवर्ततइत्यावर्तस्तयोःपितासूर्यः पतंगोगरुडः ॥ १२ ॥ बभ्रुर्महेश्वरः पुनर्वसुर्नक्षत्रभेदः सुबभ्रुःसुतरांपिंगलवर्णः ॥ १३ ॥ गभस्तिरर्कोनेमिःपरिधिर्यस्यसकालचक्ररूपः ॥ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ इतिशांतिप०रा०नै०भारतभा० त्रिचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ४३ ॥ ॥७॥ ततइति विस्पष्टार्थः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥१४॥१५॥१६॥ इतिशांतिपर्वणिराजधर्मानुशासनपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेचतुश्चत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ४४ ॥ ॥४५॥ प्राप्येति॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४॥ ५॥

नकुलायवरार्हायकर्शितायमहावने॥ददौप्रीतोमहाराजधर्मपुत्रोयुधिष्ठिरः॥११॥दुर्मुखस्यचवेश्माग्र्यंश्रीमत्कनकभूषणं॥पूर्णपद्मदलाक्षीणांस्त्रीणांशयनसंकुलं॥१२॥प्रददौसहदेवायसंततंप्रियकारिणे॥मुमुदेतच्चलब्ध्वासौकैलासंधनदोयथा॥१३॥ युयुत्सुर्विदुरश्चैवसंजयश्चविशांपते॥सुधर्माचैवधौम्यश्चयथास्वान्जग्मुरालयान्॥ १४ ॥ सहसात्यकिनाशौरिरर्जुनस्यनिवेशनं॥ विवेशपुरुषव्याघ्रोव्याघ्रोगिरिगुहामिव ॥ १५॥ तत्रभक्ष्यान्नपानैस्तेमुदिताःसुसुखोषिताः॥ सुखप्रबुद्धाराजानमुपतस्थुर्युधिष्ठिरं॥१६॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिराजध०गृहविभागेचतुश्चत्वारिंशत्तमोऽध्यायः॥४४॥ ॥४५॥

जनमेजयउवाच प्राप्यराज्यंमहाबाहुर्धर्मपुत्रोयुधिष्ठिरः॥यदन्यदकरोद्विप्रतन्मेवक्तुमिहार्हसि॥१॥भगवान्वाहृषीकेशस्त्रैलोक्यस्यपरोगुरुः॥ऋषेयदकरोद्वीरस्तच्चव्याख्यातुमर्हसि॥ २॥ वैशंपायनउवाच शृणुतत्त्वेनराजेंद्रकीर्त्यमानंमयानघ ॥ वासुदेवंपुरस्कृत्ययदकुर्वतपांडवाः॥ ३॥ प्राप्यराज्यंमहाराजकुंतीपुत्रोयुधिष्ठिरः॥ चातुर्वर्ण्यंयथायोग्यंस्वेस्वेस्थानेन्यवेशयत्॥ ४॥ ब्राह्मणानांसहस्रंचस्नातकानांमहात्मनां ॥ सहस्रंनिष्कमेकैकंदापयामासपांडवः॥ ॥ ५॥तथानुजीविनोभृत्यान्संश्रितानतिथीनपि॥ कामैःसंतर्पयामासकृपणांस्तर्ककानपि॥ ६॥ पुरोहितायधौम्यायप्रादादयुतशःसगाः ॥ धनंसुवर्णंरजतंवासांसिविविधान्यपि॥ ७॥ कृपायचमहाराजगुरुवृत्तिमवर्तत॥ विदुरायचराजासौपूजांचक्रेयतव्रतः॥ ८॥ भक्ष्यान्नपानैर्विविधैर्वासोभिःशयनासनैः॥ सर्वान्संतोषयामाससंश्रितान्ददतांवरः॥९॥ लब्धप्रशमनंकृत्वासराजाराजसत्तम॥युयुत्सोर्धार्तराष्ट्रस्यपूजांचक्रेमहायशाः॥१०॥ धृतराष्ट्रायतद्राज्यंगांधार्यैविदुरायच॥ निवेद्यसुस्थवद्राजासुखमास्तेयुधिष्ठिरः ॥ ११ ॥ तथासर्वंसनगरंप्रसाद्यभरतर्षभ ॥ वासुदेवंमहात्मानमभ्यगच्छत्कृतांजलिः॥ १२॥ ततोमहतिपर्यंकेमणिकांचनभूषिते॥ददर्शकृष्णमासीनंनीलमेघसमद्युतिं॥ १३॥ जाज्वल्यमानंवपुषादिव्याभरणभूषितं॥ पीतकौशेयवसनंहेम्नेवोपगतंमणिं ॥ १४॥ कौस्तुभेनोरसिस्थेनमणिनाभिविराजितं॥ उद्यतेवोदयंशैलंसूर्येणाभिविराजितं ॥ १५॥ नौपम्यंविद्यतेतस्यत्रिषुलोकेषुकिंचन॥ सोभिगम्यमहात्मानंविष्णुंपुरुषविग्रहं॥ १६॥ उवाचमधुरंराजास्मितपूर्वमिदंतदा॥ सुखेनतेनिशाकच्चिद्व्युष्टाबुद्धिमतांवर॥ १७॥

तर्ककान्प्राश्निकान् ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ लब्धप्रशमनं लब्धस्यधनादेःयथोचितमंशतःपात्रेसमर्पणेनशांतिकं ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४॥ १५ ॥ १६॥ १७॥

॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ इतिशांतिपर्वणिराजध० नैलकंठीयेभारतभावदीपेपंचचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ४५ ॥ किमिदमिति ॥ १ ॥ चतुर्थंजाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिभ्यःपरं आलंब्य अपक्रांतः देहत्रयात् ॥ २ ॥

कच्चिज्ज्ञानानिसर्वाणिप्रसन्नानितवाच्युत ॥ तथैवोपश्रितादेवीबुद्धिर्बुद्धिमतांवर ॥ १८ ॥ वयंराज्यमनुप्राप्ताःपृथिवीचवशेस्थिता ॥ तवप्रसादाद्भगवंस्त्रि
लोकगतिविक्रम ॥ १९ ॥ जयंप्राप्तायशश्चाग्र्यंनचधर्मच्युतावयं ॥ तंतथाभाषमाणंतुधर्मराजमरिंदमं ॥ नोवाचभगवान्किंचिद्ध्यानमेवान्वपद्यत ॥ २० ॥ इति
श्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिराजधर्मानु० कृष्णंप्रतियुधिष्ठिरवाक्येपंचचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ४५ ॥ ॥ ७ ॥ युधिष्ठिरउवाच किमिदंपरमाश्चर्यंध्या
यस्यमितविक्रम ॥ कच्चिल्लोकत्रयस्यास्यस्वस्तिलोकपरायण ॥ १ ॥ चतुर्थंध्यानमार्गंत्वमालंब्यपुरुषर्षभ ॥ अपक्रांतोयतोदेवस्तेनमेविस्मितंमनः ॥ २ ॥ निगृ
हीतोहिवायुस्तेपंचकर्माशरीरगः ॥ इंद्रियाणिप्रसन्नानिमनसिस्थापितानिते ॥ ३ ॥ वाक्सत्वंचगोविंदबुद्धौसंवेशितानिते ॥ सर्वेचैवगुणादेवाःक्षेत्रज्ञेतेनिवे
शिताः ॥ ४ ॥ नेंगंतितवरोमाणिस्थिराबुद्धिस्तथामनः ॥ काष्ठकुड्यशिलाभूतोनिरीहश्चासिमाधव ॥ ५ ॥ यथादीपोनिवातस्थोनिरिंगोज्वलतेपुनः ॥ तथासि
भगवन्देवपाषाणइवनिश्चलः ॥ ६ ॥ यदिश्रोतुमिहार्हामिनरहस्यंचतेयदि ॥ छिंधिमेसंशयंदेवप्रपन्नायाभियाचते ॥ ७ ॥ त्वंहिकर्ताविकर्ताचक्षरंचैवाक्षरंच
हि ॥ अनादिनिधनंचाद्यस्त्वमेवपुरुषोत्तम ॥ ८ ॥ त्वत्प्रपन्नायभक्तायशिरसाप्रणतायच ॥ ध्यानस्यास्ययथातत्त्वंब्रूहिधर्मभृतांवर ॥ ९ ॥ ततःस्वेगोचरेन्यस्य
मनोबुद्धींद्रियाणिसः ॥ स्मितपूर्वमुवाचेदंभगवान्वासवानुजः ॥ १० ॥ वासुदेवउवाच शरतल्पगतोभीष्मःशाम्यन्निवहुताशनः ॥ मांध्यातिपुरुषव्या
घ्रस्ततोमेतद्गतंमनः ॥ ११ ॥ यस्यज्यातलनिर्घोषंविस्फूर्जितमिवाशनेः ॥ नसेहेदेवराजोपितमस्मिमनसागतः ॥ १२ ॥ येनाभिजित्यतरसासमस्तंराजमंड
लं ॥ ऊढास्तिस्रस्सुताःकन्यास्तमस्मिमनसागतः ॥ १३ ॥ त्रयोविंशतिरात्रंयोयोधयामासभार्गवं ॥ नचरामेणनिस्तीर्णस्तमस्मिमनसागतः ॥ १४ ॥ एकी
कृत्येंद्रियग्रामंमनःसंयम्यमेधया ॥ शरणंमामुपागच्छत्ततोमेतद्गतंमनः ॥ १५ ॥ यंगंगागर्भविधिनाधारयामासपार्थिव ॥ वसिष्ठशिक्षितंताततमस्मिमनसा
गतः ॥ १६ ॥ दिव्यास्त्राणिमहातेजायोधारयतिबुद्धिमान् ॥ सांगांश्चचतुरोवेदांस्तमस्मिमनसागतः ॥ १७ ॥

पंचकर्माप्राणनादिकारी ॥ ३ ॥ सत्वंमनः वागुपलक्षितानींद्रियाणिचबुद्धौमहत्तत्त्वे गुणाःशब्दादिगुणभाजोदेवाःश्रोत्रादीनिइंद्रियाणि ॥ ४ ॥ नेंगंतिनकंपंतेनिरीहोनिश्चेष्टः ॥ ५ ॥ निरिंगः अचलः
॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ गोचरेस्वस्वेस्थाने ॥ १० ॥ ध्यातिध्यायति ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

॥ १८ ॥१९॥२०॥२१॥ चतस्रोविद्याःधर्मार्थकाममोक्षविद्याःसर्ववर्णसाधारणाः चातुर्होत्रंत्रैवर्णिकानांविशेषधर्मोयज्ञादिः ॥ २२ ॥ २३ ॥२४॥२५॥२६॥ अनभिध्येयंअविचारणीयं ॥२७॥२८॥

रामस्यदयितंशिष्यंजामदग्न्यस्यपांडव ॥ आधारंसर्वविद्यानांनमस्मिमनसागतः ॥ १८ ॥ सहिभूतंभविष्यच्चभवच्चभरतर्षभ ॥ वेत्तिधर्मविदांश्रेष्ठंतमस्मिम
नसागतः॥ १९ ॥ तस्मिन्हिपुरुषव्याघ्रेकर्मभिःस्वैर्दिवंगते ॥ भविष्यतिमहीपार्थनष्टचंद्रेवशर्वरी ॥ २० ॥ तद्युधिष्ठिरगांगेयंभीष्मंभीमपराक्रमं ॥ अभिगम्यो
पसंगृह्यपृच्छयत्तेमनोगतं ॥ २१ ॥ चातुर्विद्यंचातुर्होत्रंचातुराश्रम्यमेवच ॥ राजधर्मांश्चनिखिलान्पृच्छैनंपृथिवीपते ॥ २२ ॥ तस्मिन्नस्तमितेभीष्मेकौरवा
णांधुरंधरे ॥ ज्ञानान्यस्तंगमिष्यंतितस्मात्त्वांचोदयाम्यहं ॥ २३ ॥ तच्छ्रुत्वावासुदेवस्यतथ्यंवचनमुत्तमं ॥ साश्रुकंठःसधर्मज्ञोजनार्दनमुवाचह ॥ २४ ॥ यद्भ
वानाहभीष्मस्यप्रभावंप्रतिमाधव ॥ तथातन्नात्रसंदेहोविद्यतेमममाधव ॥ २५ ॥ महाभाग्यंचभीष्मस्यप्रभावश्चमहाद्युते ॥ श्रुतंमयाकथयतांब्राह्मणानांम
हात्मनां ॥ २६ ॥ भवांश्चकर्तालोकानांयद्ब्रवीत्यरिसूदन ॥ तथातदनभिध्येयंवाक्यंयादवनंदन ॥ २७ ॥ यदित्वनुग्रहवतीबुद्धिस्तेमयिमाधव ॥ त्वामग्रतःपुर
स्कृत्यभीष्मंयास्यामहेवयं ॥ २८ ॥ आवृत्तेभगवत्यर्केसहिलोकान्गमिष्यति ॥ त्वद्दर्शनंमहाबाहोतस्मादर्हतिकौरवः ॥ २९ ॥ तवचाद्यस्यदेवस्यक्षरस्यैवाक्षर
स्यच ॥ दर्शनंत्वस्यलाभःस्यात्त्वंहिब्रह्ममयोनिधिः ॥ ३० ॥ वैशंपायनउवाच श्रुत्वैवंधर्मराजस्यवचनंमधुसूदनः ॥ पार्श्वस्थंसात्यकिंप्राहरथोमेयुज्य
तामिति ॥ ३१ ॥ सात्यकिस्त्वाशुनिष्क्रम्यकेशवस्यसमीपतः ॥ दारुकंप्राहकृष्णस्ययुज्यतांरथइत्युत ॥ ३२ ॥ सममात्यकेराशुवचोनिशम्यरथोत्तमंकांचनभूषि
तांगं ॥ मसारगल्वर्कमयैर्विभंगैर्विभूषितंहेमनिबद्धचक्रं ॥ ३३ ॥ दिवाकरांशुप्रभमाशुगामिनंविचित्रनानामणिभूषितांतरं ॥ नवोदितंसूर्यमिवप्रतापिनं
विचित्रतार्क्ष्यध्वजिनंपताकिनं ॥ ३४ ॥ सुग्रीवशैब्यप्रमुखैर्वराश्वैर्मनोजवैःकांचनभूषितांगैः ॥ संयुक्तमावेदयदच्युतायकृतांजलिर्दारुकोराजसिंह ॥ ३५ ॥
इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिराजधर्मानुशासनपर्वणिमहापुरुषस्तवेषट्चत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ४६ ॥ ॥ ७ ॥ जनमेजयउवाच शरतल्पेशयान
स्तुभरतानांपितामहः ॥ कथमुत्सृष्टवान्देहंकंचयोगमधारयत् ॥ १ ॥ वैशंपायनउवाच शृणुष्वावहितोराजन्शुचिर्भूत्वासमाहितः ॥ भीष्मस्यकुरुशार्दू
लदेहोत्सर्गंमहात्मनः ॥ २ ॥

॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ सइति मसारगल्वर्कमयैर्विभंगैः मसारोमरकतमणिः गलुश्चंद्रकांतः अर्कःसूर्यकांतः तन्मयैः विभंगैःविस्तरैः विटंकैरितिपाठेप
क्ष्युपवेशनस्थानैः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ इतिशांतिपर्वणिराजधर्मानुशासनपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेषट्चत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ४६ ॥ ॥७॥ ॥ ७ ॥ शरतल्पेइति ॥ १ ॥ २ ॥

॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ आरिराधयिषुः वस्तुतस्तत्त्वावधारणपूर्वकं ध्यानमाराधनं तत्कर्तुमिच्छुः जिगदिषामिवक्तुमिच्छामि व्याससमासि

निवृत्तमात्रेत्वयनउत्तरेवैदिवाकरे ॥ समावेशयदात्मानमात्मन्येवसमाहितः ॥ ३ ॥ विकीर्णांशुरिवादित्योभीष्मःशरशतैश्चितः ॥ शुशुभेपरयालक्ष्म्यावृतो ब्राह्मणसत्तमैः ॥ ४ ॥ व्यासेनवेदविदुषानारदेनसुरर्षिणा ॥ देवस्थानेनवात्स्येनतथाश्मकसुमंतुना ॥ ५ ॥ तथाजैमिनिनाचैवपैलेनचमहात्मना ॥ शांडिल्य देवलाभ्यांचमैत्रेयेणचधीमता ॥ ६ ॥ असितेनवसिष्ठेनकौशिकेनमहात्मना ॥ हारीतलोमशाभ्यांचतथात्रेयेणधीमता ॥ ७ ॥ बृहस्पतिश्चशुक्रश्चच्यवनश्चम हामुनिः ॥ सनत्कुमारःकपिलोवाल्मीकिस्तुंबुरुःकुरुः ॥ ८ ॥ मौद्गल्योभार्गवोरामस्तृणबिंदुर्महामुनिः ॥ पिप्पलादोथवायुश्चसंवर्तःपुलहःकचः ॥ ९ ॥ काश्य पश्चपुलस्त्यश्चक्रतुर्दक्षःपराशरः ॥ मरीचिरंगिराःकाश्योगौतमोगालवोमुनिः ॥ १० ॥ धौम्योविभांडोमांडव्योधौम्रःकृष्णानुभौतिकः ॥ उलूकःपरमोविप्रोमा र्कंडेयोमहामुनिः ॥ ११ ॥ भास्करिःपूरणःकृष्णःसूतःपरमधार्मिकः ॥ एतैश्चान्यैर्मुनिगणैर्महाभागैर्महात्मभिः ॥ १२ ॥ श्रद्धादमशमोपेतैर्वृतश्चंद्रइवग्रहैः ॥ भी ष्मस्तुपुरुषव्याघ्रःकर्मणामनसागिरा ॥ १३ ॥ शरतल्पगतःकृष्णंप्रदध्यौप्रांजलिःशुचिः ॥ स्वरेणहृष्टपुष्टेनतुष्टावमधुसूदनं ॥ १४ ॥ योगेश्वरंपद्मनाभंविष्णुंजि ष्णुंजगत्पतिं ॥ कृतांजलिपुटोभूत्वावाग्विदांप्रवरःप्रभुः ॥ भीष्मःपरमधर्मात्मावासुदेवमथास्तुवत् ॥ १५ ॥ भीष्मउवाच आरिराधयिषुःकृष्णंवाचंजि गदिषामियां ॥ तयाव्याससमासिन्याप्रीयतांपुरुषोत्तमः ॥ १६ ॥ शुचिंशुचिपदंहंसंतत्पदंपरमेष्ठिनं ॥ मुक्त्वासर्वात्मनात्मानंतंप्रपद्येप्रजापतिं ॥ १७ ॥ अनाद्यं तंपरंब्रह्मनदेवानर्षयोविदुः ॥ एकोयंवेदभगवान्धातानारायणोहरिः ॥ १८ ॥ नारायणादृषिगणास्तथासिद्धमहोरगाः ॥ देवादेवर्षयश्चैवयंविदुःपरमव्ययं ॥ ॥ १९ ॥ देवदानवगंधर्वायक्षराक्षसपन्नगाः ॥ यंनजानंतिकोह्येषकुतोवाभगवानिति ॥ २० ॥ यस्मिन्विश्वानिभूतानितिष्ठंतिचविशंतिच ॥ गुणभूतानि भूतेशेसूत्रेमणिगणाइव ॥ २१ ॥ यस्मिन्नित्येततेतंतौदृढेस्रगिवतिष्ठति ॥ सदसद्ग्रथितंविश्वंविश्वांगेविश्वकर्मणि ॥ २२ ॥ हरिंसहस्रशिरसंसहस्रचरणेक्षणं ॥ सहस्रबाहुमुकुटंसहस्रवदनोज्ज्वलं ॥ २३ ॥ प्राहुर्नारायणंदेवंयंविश्वस्यपरायणं ॥ अणीयसामणीयांसंस्थविष्ठंचस्थवीयसां ॥ २४ ॥

न्याविस्तरसंक्षेपवत्या ॥ १६ ॥ तत्रसंक्षेपमाह शुचिमिति शुचिंस्वतःपरतोवादोषहीनं शुचिपदंतादृशमेवपदंप्राप्तिमार्गोयोगोयस्यतं हंसंसर्वातिगं तत्पदंतत्त्वमसीतिवाक्येतत्पदस्यार्थभूतंईश्वरं परमेष्ठिनंहिरण्य गर्भं आत्मानंदेहत्रयं ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ सदसत्कार्यकारणंचताभ्यांसूत्रांतर्यामिभ्यांग्रथितं विश्वंअंगेऽधिष्ठानभूतेयस्यतस्मिन् विश्वंकर्मयस्मात् कोह्येवान्यादितिश्रुतिः ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥

॥ २ ५ ॥ वाकेषुमंत्रेषुसामान्यतः कर्मप्रकाशकेषु अनुवाकेषुमंत्रार्थविवरणभूतेषुब्राह्मणवाक्येषु निषत्सुकर्मांगायवबद्धदेवतादिज्ञानवाक्येषु उपनिषत्सुकेवलात्मज्ञापकवाक्येषु गृणंतिध्यायंति सत्यंअबाधितं सत्येषुअबाधितार्थेषु सामसुज्येष्ठसामादिषु ॥ २ ६ ॥ चतुर्भिर्नामभिः वासुदेवसंकर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धरूपैः क्रमाच्चतुरात्मानंब्रह्मजीवमनोहंकाररूपं सत्वस्थंबुद्धौअभिव्यक्तं सात्वतांभक्तानांपतिं ॥ २ ७॥ नित्यंतपःस्वधर्मःतत्यस्मिन् यत्प्रीत्यर्थंतप्तंसत्यत्यस्मादंगेषुचित्तेषुअनुतिष्ठतिउपतिष्ठति यश्चसर्वात्मातंप्रपद्येइतिसर्वेयांयच्छब्दसंबद्धानांप्रथमेनान्वयः ईश्वरार्थमनुष्ठितोधर्मःस्वचित्तशुद्धिद्वारास्वार्थएव

गरीयसांगरिष्ठंचश्रेष्ठंचश्रेयसामपि॥ २५॥ यंवाकेष्वनुवाकेषुनिषत्सूपनिषत्सुच ॥ गृणंतिसत्यकर्माणंसत्यंसत्येषुसामसु॥ २६॥ चतुर्भिश्चतुरात्मानंसत्वस्थंसात्वतांपतिं॥ यंदिव्यैर्देवमर्चंतिगुह्यैःपरमनामभिः॥ २७॥ यस्मिन्नित्यंतपस्तप्तंयदंगेष्वनुतिष्ठति॥ सर्वात्मासर्ववित्सर्वःसर्वज्ञःसर्वभावनः॥ २८॥ यंदेवंदेवकीदेवीवसुदेवादजीजनत्॥ भौमस्यब्रह्मणोगुप्त्यैदीप्तमग्निमिवारणिः॥ २९॥ यमनन्योव्यपेताशीरात्मानंवीतकल्मषं॥ दृष्ट्वानंत्यायगोविंदंपश्यत्यात्मानमात्मनि॥ ३०॥ अतिवाय्विंद्रकर्माणमतिसूर्यातितेजसं॥ अतिबुद्धींद्रियात्मानंतंप्रपद्येप्रजापतिं ॥ ३१॥ पुराणेपुरुषंप्रोक्तंब्रह्मप्रोक्तंयुगादिषु॥ क्षयेसंकर्षणंप्रोक्तंतमुपास्यमुपास्महे॥ ३२॥ यमेकंबहुधात्मानंप्रादुर्भूतमधोक्षजं॥ नान्यभक्ताःक्रियावंतोजयंतेसर्वकामदं॥ ३३॥ यमाहुर्जगतःकोशंयस्मिन्संनिहिताःप्रजाः॥ यस्मिँल्लोकाःस्फुरंतीमेजलेशकुनयोयथा॥ ३४॥ ऋतमेकाक्षरंब्रह्मयत्तत्सदसतोःपरं॥ अनादिमध्यपर्यंतंनदेवानर्षयोविदुः॥ यंसुरासुरगंधर्वाःसिद्धाऋषिमहोरगाः॥ ३५॥ प्रयतानित्यमर्चंतिपरमंदुःखभेषजं॥ अनादिनिधनंदेवमात्मयोनिंसनातनं॥ ३६॥ अप्रेक्ष्यमनभिज्ञेयंहरिंनारायणंप्रभुं॥ यंवैविश्वस्यकर्तारंजगतस्तस्थुषांपतिं॥ वदंतिजगतोध्यक्षमक्षरंपरमंपदं॥ ३७॥ हिरण्यवर्णंयंगर्भमदितेर्दैत्यनाशनं॥ एकंद्वादशधाजज्ञेतस्मैसूर्यात्मनेनमः॥ ३८॥ शुक्लेदेवान्पितृन्कृष्णेतर्पयत्यमृतेनयः॥ यश्चराजाद्विजातीनांतस्मैसोमात्मनेनमः॥ ३९॥ महतस्तमसःपारेपुरुषंह्यतितेजसं॥ यंज्ञात्वामृत्युमत्येतितस्मैज्ञेयात्मनेनमः॥ ४०॥ यंबृहंतंबृहत्युक्थेयमग्नौयंमहाध्वरे॥ यंविप्रसंघागायंतितस्मैवेदात्मनेनमः॥ ४१॥

भवतीत्याश्चर्यमितिभावः॥ २८ ॥ भौमंब्रह्मवेदाब्राह्मणायज्ञाश्च ॥ २ ९ ॥ अनन्यःत्यक्तभेदः आत्मानंप्रत्यंचमेव आत्मानंसर्वेश्वरंआत्मनिहार्दाकाशेदृष्ट्यासूक्ष्मबुध्या इष्टेतिपाठेयोगेन पश्यतिआनंत्यायमोक्षाय ॥३०॥३१॥ पुराणेअतीतकल्पादिविषयेपुरुषंपूर्णंसर्वमस्मिन्नतीतमस्त्येवेतियोगात्पुरुषइतिनाम युगादिषुयुगारंभेषुबृंहकत्वात्स्रष्टरंतंब्रह्मेत्याहुः क्षयेसर्वस्यसम्यक्कर्षणादयंसंकर्षणइत्युक्तः ॥ ३२॥ बहुधाइंद्रादिदेवतारूपेण नान्यभक्ताःअनन्यभक्ताः॥ ३ ३॥शकुनयोहंसकारंडवाद्याः ॥३ ४॥३ ५॥३ ६॥३ ७॥जज्ञेजनयामास॥ ३ ८॥३ ९॥ अतितेजसंस्वयंज्योतिषं ज्ञेयात्मनेनतृपास्यात्मने॥४०॥ उक्थेबह्वृचाः अग्नौत्रयनेऽध्वर्यवः॥४१॥

ऋग्यजुःसामान्येवधामानियस्यतं दशार्धानिपंचधानाःकरंभःपरिवापःपुरोडाशःपयश्चेतिपंचहवींषितदात्मकं समंततवइवयोजनीयाःगायत्र्यादयोयस्मिन्तंसमंततुं ॥ ४२ ॥ चतुर्भिरिति आश्रावयेति चतुरक्षरंअस्तुश्रौषडितिचतुरक्षरंयजेतिद्व्यक्षरंयेयजामहेइतिपंचाक्षरंद्व्यक्षरोवषट्कारइतिसप्तदशभिरक्षरैर्योहूयतेतस्मैहोमात्मनेनमः ॥ ४३ ॥ सुपर्णः वेदपुरुषः यजुरितियस्यनाम छंदांसिगायत्र्यादीनियस्य गात्राणिहस्तादीनि त्रिवृत्त्रिभिर्ऋग्यजुःसामभिर्वर्तनइतियोगात्यज्ञःसएवशिरोयस्य यस्यरथंतरंबृहच्चवैकल्पिकंसामप्रीतिवाक्यं ॥ ४४ ॥ सहस्रसमेसहस्रसंवत्सरेसत्रे जज्ञेआविर्बभूव ॥ ४५ ॥ पादाश्च

ऋग्यजुःसामधामानंदशार्धहविरात्मकं॥ यंसमंतंतुतन्वंतितस्मैयज्ञात्मनेनमः ॥ ४२ ॥ चतुर्भिश्चचतुर्भिश्चद्वाभ्यांपंचभिरेवच ॥ हूयतेचपुनर्द्वाभ्यांतस्मैहोमात्मनेनमः॥ ४३ ॥ यःसुपर्णोयजुर्नामच्छंदोगात्रस्त्रिवृच्छिराः॥ रथंतरंबृहत्सामतस्मैस्तोत्रात्मनेनमः॥ ४४॥ यःसहस्रसमेसत्रेजज्ञेविश्वसृजामृषिः॥ हिरण्यपक्षःशकुनिस्तस्मैहंसात्मनेनमः॥ ४५॥ पादांगंसंधिपर्वाणंस्वरव्यंजनभूषणं॥ यमाहुरक्षरंदिव्यंतस्मैवागात्मनेनमः॥ ४६॥ यज्ञांगोयोवराहोवैभूत्वागामुज्जहारह॥ लोकत्रयहितार्थायतस्मैवीर्यात्मनेनमः॥ ४७॥ यःशेतेयोगमास्थायपर्यंकेनागभूषिते॥ फणासहस्ररचितेतस्मैनिद्रात्मनेनमः॥ ४८॥ यस्तनोतिसतांसेतुमृतेनामृतयोनिना॥ धर्मार्थव्यवहारांगैस्तस्मैसत्यात्मनेनमः॥ ४९॥ यंपृथग्धर्मचरणाःपृथग्धर्मफलैषिणः॥ पृथग्धर्मैःसमर्चंतितस्मैधर्मात्मनेनमः॥ ५०॥ यतःसर्वेप्रसूयंतेह्यनंगात्मांगदेहिनः॥ उन्मादःसर्वभूतानांतस्मैकामात्मनेनमः॥ ५१॥ यंचव्यक्तस्थमव्यक्तंविचिन्वंतिमहर्षयः॥ क्षेत्रेक्षेत्रज्ञमासीनंतस्मैक्षेत्रात्मनेनमः॥ ५२॥ यंत्रिधात्मानमात्मस्थंवृतंषोडशभिर्गुणैः॥ प्राहुःसप्तदशंसांख्यास्तस्मैसांख्यात्मनेनमः॥ ५३॥ यंविनिद्राजितश्वासाःसत्वस्थाःसंयतेंद्रियाः॥ ज्योतिःपश्यंतियुंजानास्तस्मैयोगात्मनेनमः ॥ ५४ ॥ अपुण्यपुण्योपरमेयंपुनर्भवनिर्भयाः॥ शांताःसंन्यासिनोयांतितस्मैमोक्षात्मनेनमः॥ ५५॥ योसौयुगसहस्रांतेप्रदीप्तार्चिर्विभावसुः॥ संभक्षयतिभूतानितस्मैघोरात्मनेनमः॥ ५६॥

रणाःपदसमूहावाक्यानिवाअंगानिहस्तादीनियस्यतंपादांगं संधयःशाब्दिकप्रसिद्धाः पर्वाणिअंगुल्यादिकांडानि स्वराःअचः व्यंजनानिहलः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ सेतुंतरणोपाययोगधर्मं ऋतेनवेदोक्तेनउपायेन अमृतयोनिनामोक्षहेतुना धर्मार्थएवनत्वर्थकामार्थोव्यवहारोवागादिपरिस्पंदस्तदर्थानिअंगानितैः जितैरिंद्रियैरित्यर्थः ॥ ४९ ॥ धर्मैःपाशुपतपंचरात्रादितंत्रोक्तैः ॥ ५० ॥ अनंगात्मानिकाममयानिअंगानियस्यसःअनंगात्मांगःसचासौदेहीचतस्यअनंगात्मांगदेहिनः ॥ ५१ ॥ व्यक्तस्थंदेहांतस्थं क्षेत्रेबुद्धौ ॥ ५२ ॥ आत्मानंचेतनं आत्मस्थंनित्यंस्वरूपस्थितमपि षोडशभिर्गुणैर्गुणकार्यैरेकादशभिरिंद्रियैःपंचभिर्भूतैश्च त्रिधाजाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिषुउदारतनुप्रसुप्तरूपैर्वृतं ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥

॥ ५७ ॥ तत्पुष्करंयस्यनाभ्यांसंभूतं यस्मिन्पुष्करेविश्वंप्रतिष्ठितं ॥ ५८ ॥ चतुर्णांप्रसुमतनुविच्छिन्नोदाराणांसमुद्राणांकामानांपर्यायःसर्वात्मनानिर्गमनंयस्याःसायोगनिद्रातदात्मने कामंसमुद्रमाविशेतिमं त्रवर्णात्समुद्रःकामः ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ रात्रौसुषुप्तौनिषण्णएवनतुसुप्तः साक्षीत्यर्थः दिवाजायत्स्वप्नयोःविष्ठितःकर्तृरूपेणतद्विपरीतेनास्थितः वस्तुनस्तुद्रष्टानतुकर्ता ॥ ६२ ॥ अकुंठंअनिरुद्धं ॥६३॥ ॥ ६४ ॥ पंचधाप्राणादिरूपेण ॥६५॥ युगेषुकृतादिषु आवर्ततेमत्स्यादिरूपेण किंकर्मवशोयंनेत्याह योगैरिति योगमायाबलेननटवदित्यर्थः ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८॥ परात्हिरण्यगर्भात् परोमायावी पर

संभक्ष्यसर्वभूतानिकृत्वाचैकार्णवंजगत् ॥ बालःस्वपितियश्चैकस्तस्मैमायात्मनेनमः ॥ ५७॥ तद्यस्यनाभ्यांसंभूतंयस्मिन्विश्वंप्रतिष्ठितं ॥ पुष्करेपुष्कराक्षस्य तस्मैपद्मात्मनेनमः ॥ ५८ ॥ सहस्रशिरसेचैवपुरुषायामितात्मने ॥ चतुःसमुद्रपर्याययोगनिद्रात्मनेनमः ॥ ५९ ॥ यस्यकेशेषुजीमूतानद्यःसर्वांगसंधिषु ॥ कुक्षौसमुद्राश्चत्वारस्तस्मैतोयात्मनेनमः ॥ ६० ॥ यस्मात्सर्वाःप्रसूयंतेसर्गप्रलयविक्रियाः ॥ यस्मिंश्चैवप्रलीयंतेतस्मैहेत्वात्मनेनमः ॥ ६१ ॥ योनिषण्णोभ वेद्रात्रौदिवाभवतिविष्ठितः ॥ इष्टानिष्टस्यचद्रष्टातस्मैद्रष्ट्रात्मनेनमः ॥६२॥ अकुंठंसर्वकार्येषुधर्मकार्यार्थमुद्यतं ॥ वैकुंठस्यचतद्रूपंतस्मैकार्यात्मनेनमः ॥ ६३॥ त्रिःसप्तकृत्वोयःक्षत्रंधर्मव्युत्क्रांतगौरवं ॥ क्रुद्धोनिजघ्नेसमरेतस्मैक्रौर्यात्मनेनमः ॥६४॥ विभज्यपंचधात्मानंवायुर्भूत्वाशरीरगः ॥ यश्चेष्टयतिभूतानितस्मैवा य्वात्मनेनमः ॥ ६५ ॥ युगेष्वावर्ततेयोगैर्मासर्त्वयनहायनैः ॥ सर्गप्रलययोःकर्तातस्मैकालात्मनेनमः ॥ ६६ ॥ ब्रह्मवक्त्रंभुजौक्षत्रंकृत्स्नमूरूदरंविशः ॥ पादौ यस्याश्रिताःशूद्रास्तस्मैवर्णात्मनेनमः ॥६७॥ यस्याग्निरास्यंद्यौर्मूर्धाखंनाभिश्चरणौक्षितिः ॥ सूर्यश्चक्षुर्दिशःश्रोत्रंतस्मैलोकात्मनेनमः ॥ ६८ ॥ परःकालात्प रोयज्ञात्परात्परतरश्चयः ॥ अनादिरादिर्विश्वस्यतस्मैविश्वात्मनेनमः ॥ ६९ ॥ विषयेवर्तमानानांयंतंवैशेषिकैर्गुणैः ॥ प्राहुर्विषयगोप्तारंतस्मैगोप्त्रात्मनेनमः ॥ ७० ॥ अन्नपानेंधनमयोरसप्राणविवर्धनः ॥ योधारयतिभूतानितस्मैप्राणात्मनेनमः ॥ ७१ ॥ प्राणानांधारणार्थाययोन्नंभुंक्तेचतुर्विधं ॥ अंतर्भूतःपचत्यग्नि स्तस्मैपाकात्मनेनमः ॥ ७२ ॥ पिंगेक्षणंसटंयस्यरूपंदंष्ट्रानखायुधं ॥ दानवेंद्रांतकरणंतस्मैदृप्तात्मनेनमः ॥ ७३ ॥ यंनदेवानगंधर्वानदैत्यानचदानवाः ॥ त त्वतोहिविजानंतितस्मैसूक्ष्मात्मनेनमः ॥ ७४ ॥ रसातलगतःश्रीमाननंतोभगवान्विभुः ॥ जगद्धारयतेकृत्स्नंतस्मैवीर्यात्मनेनमः ॥ ७५ ॥

तरस्तुशुद्धः ॥ ६९ ॥ विषयेश्रोत्रादिगोचरेवर्तमानानां अनादरेषष्ठी तान्अनादृत्यवैशेषिकैर्गुणैःविशेषजैरागद्वेषैःयंविषयगोप्तारंप्राहुः यत्ररागस्तमेवार्थंवासनारूपेणमनसिरक्षन्संसरतिनतुसर्वमित्यर्थः ॥ ७० ॥ ७१ ॥ अंतर्भूतःअंतःप्रविष्टः ॥ ७२ ॥ दृप्तात्मनेनृसिंहाय ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥

॥७६॥ आत्मेति शब्दादिविषयकोयोबोधःसविषयमनंतर्भाव्यआत्मस्वरूपभूतमेवज्ञानं यथोक्तं परागर्थप्रमेयेषुयफलत्वेनसंमना संवित्सैवेहमेयोर्थोवेदांतोक्तिप्रमाणतइति ईदृशमेवयंज्ञानेनज्ञानसाधनवाक्येन ॥ ७७ ॥ अप्रमेयंअगोचरंशरीरंस्वरूपंयस्यअनंतंअपारंपरिमेयंविषयजातंयत्रतस्मै ॥ ७८ ॥ कमंडलुनिषंगायतज्जलैरेवबाणभूतैरसुरान्नाशयतेइत्यर्थः ॥७९॥८०॥ ८१ ॥ भूतादेरहंकारस्यनिधनं

योमोहयतिभूतानिस्नेहपाशानुबंधनैः ॥ सर्गस्यरक्षणार्थायतस्मैमोहात्मनेनमः ॥ ७६ ॥ आत्मज्ञानमिदंज्ञानंज्ञात्वापंचस्ववस्थितं ॥ यंज्ञानेनाभिगच्छंति
तस्मैज्ञानात्मनेनमः ॥ ७७ ॥ अप्रमेयशरीरायसर्वतोबुद्धिचक्षुषे ॥ अनंतपरिमेयायतस्मैदिव्यात्मनेनमः ॥ ७८ ॥ जटिनेदंडिनेनित्यंलंबोदरशरीरिणे ॥ क
मंडलुनिषंगायतस्मैब्रह्मात्मनेनमः ॥ ७९ ॥ शूलिनेत्रिदशेशायत्र्यंबकायमहात्मने ॥ भस्मदिग्धोर्ध्वलिंगायतस्मैरुद्रात्मनेनमः ॥ ८० ॥ चंद्रार्धकृतशीर्षाय
व्यालयज्ञोपवीतिने ॥ पिनाकशूलहस्तायतस्मैउग्रात्मनेनमः ॥८१॥ सर्वभूतात्मभूतायभूतादिनिधनायच ॥ अक्रोधद्रोहमोहायतस्मैशांतात्मनेनमः ॥८२॥
यस्मिन्सर्वंयतःसर्वंयःसर्वंसर्वतश्चयः ॥ यश्चसर्वमयोनित्यंतस्मैसर्वात्मनेनमः ॥ ८३ ॥ विश्वकर्मन्नमस्तेस्तुविश्वात्मन्विश्वसंभव ॥ अपवर्गस्थभूतानांपंचा
नांपरतःस्थित ॥ ८४ ॥ नमस्तेत्रिपुलोकेपुनमस्तेपरतस्त्रिपु ॥ नमस्तेदिक्षुसर्वासुत्वंहिसर्वमयोनिधिः ॥ ८५ ॥ नमस्तेभगवन्विष्णोलोकानांप्रभवाप्यय ॥ त्वं
हिकर्ताहृषीकेशसंहर्ताचापराजितः ॥ ८६ ॥ नहिपश्यामितेभावंदिव्यंहित्रिपुवर्त्मसु ॥ त्वांतुपश्यामितत्त्वेनयत्तेरूपंसनातनं ॥ ८७ ॥ दिवंतेशिरसाव्याप्तंपद्भ्यां
देवीवसुंधरा ॥ विक्रमेणत्रयोलोकाःपुरुषोसिसनातनः ॥ ८८ ॥ दिशोभुजारविश्चक्षुर्वीर्येशुक्रःप्रतिष्ठितः ॥ सप्तमार्गानिरुद्धास्तेवायोरमिततेजसः ॥ ८९ ॥
अतसीपुष्पसंकाशंपीतवाससमच्युतं ॥ येनमस्यंतिगोविंदंनतेषांविद्यतेभयं ॥ ९० ॥ एकोपिकृष्णस्यकृतःप्रणामोदशाश्वमेधावभृथेनतुल्यः ॥ दशाश्वमेधीपुन
रेतिजन्मकृष्णप्रणामीनपुनर्भवाय ॥ ९१ ॥ कृष्णव्रताःकृष्णमनुस्मरंतोरात्रौचकृष्णंपुनरुत्थितायेः ॥ तेकृष्णदेहाःप्रविशंतिकृष्णमाज्यंयथामंत्रहुतंहुताशे ॥ ९२ ॥
नमोनरकसंत्रासरक्षामंडलकारिणे ॥ संसारनिम्नगावर्ततरिकाष्ठायविष्णवे ॥ ९३ ॥ नमोब्रह्मण्यदेवायगोब्राह्मणहितायच ॥ जगद्धितायकृष्णायगोविंदाय
नमोनमः ॥ ९४ ॥ प्राणकांतारपाथेयंसंसारोच्छेदभेषजं ॥ दुःखशोकपरित्राणंहरिरित्यक्षरद्वयं ॥ ९५ ॥ यथाविष्णुमयंसत्यंतथाविष्णुमयंजगत् ॥ यथाविष्णु
मयंसर्वंपाप्मामेनश्यतांतथा ॥ ९६ ॥

मरणंतस्मै ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ अपवर्गस्थनित्यमुक्त यतः भूतानांभूतेभ्यःपरतःस्थित ॥ ८४ ॥ त्रिषुलोकेषुतेभ्यःपरतश्चविद्यमानायतेत्रिषुकालेषुनमः ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ वर्त्मसुवर्तमानादिषु ॥ ८७ ॥ दिवंद्यौः ॥ ८८ ॥ सप्तउपरितनानिच्छिद्राणि प्रवाहादयोवासर्वंत्वयैवव्याप्तमित्यर्थः ॥८९॥९०॥ ९१॥९२॥९३॥९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥

॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥ भीष्मायज्ञानंदत्वापुनःस्वदेहंप्रतिशयनस्थानेययौआगतवान् तदायुधिष्ठिरेणचप्रबोधितःसन्नुत्थितइत्यर्थः ॥ १०१ ॥ १०२ ॥ १०३ ॥ विदित्वायोगबलेनज्ञात्वा

त्वांप्रपन्नायभक्तायगतिमिष्टांजिगीषवे ॥ यच्छ्रेयःपुंडरीकाक्षतद्ध्यायस्वसुरोत्तम ॥ ९७॥ इतिविद्यातपोयोनिरयोनिर्विष्णुरीडितः ॥ वाग्यज्ञेनार्चितोदेवः प्रीयतांमेजनार्दनः ॥९८॥ नारायणःपरंब्रह्मनारायणपरंतपः ॥ नारायणःपरोदेवःसर्वंनारायणःसदा ॥९९॥ वैशंपायनउवाच एतावदुक्त्वावचनंभीष्मस्तद्गतमानसः ॥ नमइत्येवकृष्णायप्रणाममकरोत्तदा ॥ १०० ॥ अभिगम्यतुयोगेनभक्तिंभीष्मस्यमाधवः ॥ त्रैलोक्यदर्शनंज्ञानंदिव्यंदत्वाययौहरिः ॥ ॥ १०१ ॥ तस्मिन्नुपरतेशब्देततस्तेब्रह्मवादिनः ॥ भीष्मंवाग्भिर्बाष्पकंठास्तमानर्चुर्महामतिं ॥ १०२ ॥ तेस्तुवंतश्चविप्राग्र्याःकेशवंपुरुषोत्तमं ॥ भीष्मंचशनकैःसर्वेप्रशशंसुःपुनःपुनः ॥ १०३ ॥ विदित्वाभक्तियोगंतुभीष्मस्यपुरुषोत्तमः ॥ सहसोत्थायसंहृष्टोयानमेवान्वपद्यत ॥ १०४ ॥ केशवःसात्यकिश्चापिरथेनैकेनजग्मतुः ॥ अपरेणमहात्मानौयुधिष्ठिरधनंजयौ ॥ १०५ ॥ भीमसेनोयमौचोभौरथमेकंसमाश्रिताः ॥ कृपोयुयुत्सुःसूतश्चसंजयश्चपरंतपः ॥ १०६ ॥ तेरथैर्नगराकारैःप्रयाताःपुरुषर्षभाः ॥ नेमिघोषेणमहताकंपयंतोवसुंधरां ॥ १०७॥ ततोगिरःपुरुषवरस्तवान्विताद्विजरिताःपथिसुमनाःसशुश्रुवे ॥ कृतांजलिंप्रणतमथापरंजनंसकेशिहामुदितमनाभ्यनंदत ॥ १०८ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिराजधर्मानुशासनपर्वणिभीष्मस्तवराजेसप्तचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ४७ ॥ ॥४८॥ वैशंपायनउवाच ततःसचहृषीकेशःसचराजायुधिष्ठिरः ॥ कृपादयश्चतेसर्वेचत्वारःपांडवाश्चते ॥ १ ॥ रथैस्तैर्नगरप्रख्यैःपताकाध्वजशोभितैः ॥ ययुराशुकुरुक्षेत्रंवाजिभिःशीघ्रगामिभिः ॥ २ ॥ तेवतीर्यकुरुक्षेत्रंकेशमज्जास्थिसंकुलं ॥ देहन्यासःकृतोयत्रक्षत्रियैस्तैर्महात्मभिः ॥ ३ ॥ गजाश्वदेहास्थिचयैःपर्वतैरिवसंचितं ॥ नरशीर्षकपालैश्चशंखैरिवचसर्वशः ॥ ४ ॥ चितासहस्रप्रचितंवर्मशस्त्रसमाकुलं ॥ आपानभूमिंकालस्यतथाभुक्तोज्झितामिव ॥ ५ ॥ भूतसंघानुचरितंरक्षोगणनिषेवितं ॥ पश्यंतस्तेकुरुक्षेत्रंययुराशुमहारथाः ॥ ६ ॥ गच्छन्नेवमहाबाहुःसर्वयादवनंदनः ॥ युधिष्ठिरायप्रोवाचजामदग्न्यस्यविक्रमं ॥ ७ ॥ अमीरामह्रदाःपंचदृश्यंतेपार्थदूरतः ॥ तेषुसंतर्पयामासपितॄन्क्षत्रियशोणितैः ॥८॥ त्रिःसप्तकृत्वोवसुधांकृत्वानिःक्षत्रियांप्रभुः ॥ इहेदानींततोरामःकर्मणोविररामह ॥ ९ ॥

॥ १०४ ॥ १०५ ॥ १०६ ॥ १०७ ॥ अभ्यनंदतेनिसंधिरार्षः ॥ १०८ ॥ इति शांतिप० रा० नै० भारतभाव० सप्तचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

ततःसचेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ संतर्पयामास रामइत्यर्थात् एतेनशत्रुकुलवधजाग्लानिस्तेमाभूदितिदर्शितं ॥ ८ ॥ ९ ॥

॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥१४ ॥ आगमोवेदः त्वत्तःत्वद्वचनान्नोपरःनाधिकः ॥१५॥१६॥ इतिशांतिपर्वणिराजधर्मानुशासनपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेअष्टचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥४८॥

युधिष्ठिरउवाच त्रिःसप्तकृत्वःपृथिवीकृतानिःक्षत्रियापुरा ॥ रामेणेतियथाऽथत्वमत्रमेसंशयोमहान् ॥ १० ॥ क्षत्रबीजंयथादग्धंरामेणयदुपुंगव ॥ कथं भूयःसमुत्पत्तिःक्षत्रस्यामितविक्रम ॥ ११ ॥ महात्मनाभगवतारामेणयदुपुंगव ॥ कथमुत्सादितंक्षत्रंकथंवृद्धिमुपागतं ॥ १२ ॥ महतारथयुद्धेनकोटिशःक्षत्रियाहताः ॥ तथाभूच्चमहीकीर्णाक्षत्रियैर्वदतांवर ॥ १३ ॥ किमर्थंभार्गवेणेदंक्षत्रमुत्सादितंपुरा ॥ रामेणयदुशार्दूलकुरुक्षेत्रेमहात्मना ॥ १४ ॥ एतन्मेछिंधिवार्ष्णेयसंशयंतार्क्ष्यकेतन ॥ आगमोहिपरःकृष्णत्वत्तोनोवासवानुज ॥१५॥ वैशंपायनउवाच ततोयथावत्सगदाग्रजःप्रभुःशशंसतस्मैनिखिलेनतत्त्वतः ॥ युधिष्ठिरायाप्रतिमौजसेतदायथाभवत्क्षत्रियसंकुलामही ॥१६॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिराजधर्मानुशासनपर्वणिरामोपाख्यानेअष्टचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥४८॥ ॥५॥ वासुदेवउवाच शृणुकौंतेयरामस्यप्रभावोयोमयाश्रुतः ॥ महर्षीणांकथयतांविक्रमंतस्यजन्मच ॥ १ ॥ यथाचजामदग्न्येनकोटिशःक्षत्रियाहताः ॥ उद्भूताराजवंशेषुयेभूयोभारतेहताः ॥ २ ॥ जह्नोरजस्तुतनयोबलाकाश्वस्तुतत्सुतः ॥ कुशिकोनामधर्मज्ञस्तस्यपुत्रोमहीपते ॥ ३ ॥ अग्र्यंतपःसमातिष्ठत्सहस्राक्षसमोभुवि ॥ पुत्रंलभेयमजितंत्रिलोकेश्वरमित्युत ॥४॥ तमुग्रतपसंदृष्ट्वासहस्राक्षःपुरंदरः ॥ समर्थपुत्रजननेस्वयमेवान्वपद्यत ॥५॥ पुत्रत्वमगमद्राजंस्तस्यलोकेश्वरेश्वरः ॥ गाधिर्नामाभवत्पुत्रःकौशिकःपाकशासनः ॥६॥ तस्यकन्याभवद्राजन्नाम्नासत्यवतीप्रभो ॥ तांगाधिर्भृगुपुत्रायसर्चीकायददौप्रभुः ॥ ७॥ तस्याःप्रीतःसशौचेनभार्गवःकुरुनंदनः ॥ पुत्रार्थंश्रपयामासचरुंगाधेस्तथैवच ॥ ८ ॥ आहूयोवाचतांभार्यांसर्चीकोभार्गवस्तदा ॥ उपयोज्यश्चरुरयंत्वयामात्राप्ययंतव ॥९॥ तस्याजनिष्यतेपुत्रोदीप्तिमान्क्षत्रियर्षभः ॥ अजय्यःक्षत्रियैर्लोकेक्षत्रियर्षभसूदनः ॥१०॥ तवापिपुत्रंकल्याणिधृतिमंतंशमात्मकं ॥ तपोन्वितंद्विजश्रेष्ठंचरुरेषविधास्यति ॥ ११ ॥ इत्येवमुक्त्वातांभार्यांसर्चीकोभृगुनंदनः ॥ तपस्यभिरतःश्रीमान्जगामारण्यमेवहि ॥ १२ ॥ एतस्मिन्नेवकालेतुतीर्थयात्रापरोनृपः ॥ गाधिःसदारःसंप्राप्तःसर्चीकस्याश्रमंप्रति ॥१३॥ चरुद्वयंगृहीत्वाचराजन्सत्यवतीतदा ॥ भर्तुर्वाक्यंतदाव्यग्रामात्रेहृष्टान्यवेदयत् ॥ १४ ॥ मातातुतस्याःकौंतेयदुहित्रेस्वंचरुंददौ ॥ तस्याश्चरुमथाज्ञानादात्मसंस्थंचकारह ॥ १५॥

शृण्विति ॥ १ ॥ भारतेभारतसंग्रामे ॥ २ ॥ ३ ॥४॥५॥ ६॥७॥ गाधेःपुत्रार्थंतस्याश्चपुत्रार्थंचरुंचरुद्वयं ॥ ८ ॥ उपयोज्यःभोज्यःभोक्तव्यः ॥९॥१०॥११॥१२॥१३॥ व्यग्राहृष्टेणैव ॥१४॥१५॥

॥ १६ ॥ १७ ॥ व्यंसिताऽवंचिता ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ चित्रभा

अथसत्यवतीगर्भंक्षत्रियांतकरंतदा ॥ धारयामासदीप्तेनवपुषाघोरदर्शनं ॥ १६ ॥ तामृचीकस्तदादृष्ट्वातस्यागर्भगतंद्विजं ॥ अब्रवीद्भृगुशार्दूलःस्वांभार्यांदेव
रूपिणीं ॥ १७ ॥ मात्रासिव्यंसिताभद्रेचरुव्यत्यासहेतुना ॥ भविष्यतिहितेपुत्रःक्रूरकर्माऽत्यमर्षणः ॥ १८ ॥ उत्पत्स्यतिचतेभ्राताब्रह्मभूतस्तपोरतः ॥ विश्वंहिब्र
ह्मसुमहच्चरौतवसमाहितं ॥ १९ ॥ क्षत्रवीर्यंचसकलंतवमात्रेसमर्पितं ॥ विपर्ययेणतेभद्रेनैतदेवंभविष्यति ॥ २० ॥ मातुस्तेब्राह्मणोभूयात्तवचक्षत्रियःसुतः ॥
सैवमुक्तामहाभागाभर्त्रासत्यवतीतदा ॥ २१ ॥ पपातशिरसातस्मैवेपंतीचाब्रवीदिदं ॥ नार्होसिभगवन्नद्यवक्तुमेवंविधंवचः ॥ ब्राह्मणापसदंपुत्रंप्राप्स्यसी
तिहिमांप्रभो ॥ २२ ॥ ऋचीकउवाच नैषसंकल्पितःकामोमयाभद्रेतथात्वयि ॥ उग्रकर्मासमुत्पन्नश्चरुव्यत्यासहेतुना ॥ २३ ॥ सत्यवत्युवाच इच्छ
न्लोकानपिमुनेस्त्रजेथाःकिंपुनःसुतं ॥ शमात्मकमृजुंपुत्रंदातुमर्हसिमेप्रभो ॥ २४ ॥ ऋचीकउवाच नोक्तपूर्वानृतंभद्रेस्वैरेष्वपिकदाचन ॥ किमुताग्निं
समाधायमंत्रवच्चरुसाधने ॥ २५ ॥ दृष्टमेतत्पुराभद्रेज्ञातंचतपसामया ॥ ब्रह्मभूतंहिसकलंपितुस्तवकुलंभवेत् ॥ २६ ॥ सत्यवत्युवाच काममेवंभवेत्पौ
त्रोममहतवचप्रभो ॥ शमात्मकमहंपुत्रंलभेयंजयतांवर ॥ २७ ॥ ऋचीकउवाच पुत्रेनास्तिविशेषोमेपौत्रेचवरवर्णिनि ॥ यथात्वयोक्तंवचनंतथाभ
द्रेभविष्यति ॥ २८ ॥ वासुदेवउवाच ततःसत्यवतीपुत्रंजनयामासभार्गवं ॥ तपस्यभिरतंशांतंजमदग्निंयतव्रतं ॥ २९ ॥ विश्वामित्रंचदायादंगाधिःकु
शिकनंदनः ॥ यःप्रापब्रह्मसमितंविश्वैर्ब्रह्मगुणैर्युतं ॥ ३० ॥ ऋचीकोजनयामासजमदग्निंतपोनिधिं ॥ सोपिपुत्रंत्वजनयज्जमदग्निःसुदारुणं ॥ ३१ ॥ सर्व
विद्यांतगंश्रेष्ठंधनुर्वेदस्यपारगं ॥ रामंक्षत्रियहंतारंप्रदीप्तमिवपावकं ॥ ३२ ॥ तोषयित्वामहादेवंपर्वतेगंधमादने ॥ अस्त्राणिवरयामासपरशुंचातितेजसं ॥
॥ ३३ ॥ सतेनाकुंठधारेणज्वलितानलवर्चसा ॥ कुठारेणाप्रमेयेणलोकेष्वप्रतिमोभवत् ॥ ३४ ॥ एतस्मिन्नेवकालेतुकृतवीर्यात्मजोबली ॥ अर्जुनोनामतेज
स्वीक्षत्रियोहैहयाधिपः ॥ ३५ ॥ दत्तात्रेयप्रसादेनराजाबाहुसहस्रवान् ॥ चक्रवर्तीमहातेजाविप्राणामाश्वमेधिके ॥ ३६ ॥ ददौसपृथिवींसर्वांसप्तद्वीपांसपर्व
तां ॥ स्वबाहुस्त्रबलेनाजौजित्वापरमधर्मवित् ॥ ३७ ॥ तृषितेनचकौंतेयभिक्षितश्चित्रभानुना ॥ सहस्रबाहुर्विक्रांतःप्रादाद्भिक्षामथाग्नये ॥ ३८ ॥ ग्रामान्पुरा
णिराष्ट्राणिघोषांश्चैवतुवीर्यवान् ॥ जज्वालतस्यबाणाग्राच्चित्रभानुर्दिधक्षया ॥ ३९ ॥ नुनाअग्निना ॥ ३८ ॥ बाणाग्रात्उद्भूतइतिशेषः ॥ ३९ ॥

॥ ४० ॥ आपवस्यवसिष्ठस्य ॥ ४१ ॥ दग्धेश्रमेआश्रमे ॥४२॥४३॥ ४४ ॥ पितुर्वधेवधनिमित्तंआसन् ॥ ४५ ॥ निमित्तात्शापादेवहेतोः ॥४६॥४७॥४८॥४९॥५०॥५१॥५२॥५३॥५४॥५५

सतस्यपुरुषेंद्रस्यप्रभावेणमहौजसः ॥ ददाहकार्तवीर्यस्यशैलानथवनस्पतीन् ॥ ४० ॥ सशून्यमाश्रमंरम्यमापवस्यमहात्मनः ॥ ददाहपवनेनेद्धश्चित्रभानुः
सहैहयः ॥ ४१ ॥ आपवस्तुततोरोषाच्छशापार्जुनमच्युत ॥ दग्धेश्रमेमहाबाहो कार्तवीर्येणवीर्यवान् ॥ ४२ ॥ त्वयानवर्जितंयस्मान्ममेदंहिमहद्वनं ॥ दग्धंतस्मा
द्रणेरामोबाहूंस्तेच्छेत्स्यतेर्जुन ॥ ४३ ॥ अर्जुनस्तुमहातेजाबलीनित्यंशमात्मकः ॥ ब्रह्मण्यश्चशरण्यश्चदाताशूरश्चभारत ॥ ४४ ॥ नाचिंतयत्तदाशापंतेनदत्तं
महात्मना ॥ तस्यपुत्रास्तुबलिनःशापेनासन्पितुर्वधे ॥ ४५ ॥ निमित्तादवलिप्तावैनृशंसाश्चैवसर्वदा ॥ जमदग्निधेन्वास्तेवत्समानिन्युर्भरतर्षभ ॥ ४६ ॥ अ
ज्ञातंकार्तवीर्येणहैहयेंद्रेणधीमता ॥ तन्निमित्तमभूद्युद्धंजामदग्न्येर्महात्मनः ॥ ४७ ॥ ततोऽर्जुनस्यबाहूंस्तांश्छित्वारामोरुषान्वितः ॥ तंभ्रमंततस्तोवत्संजामद
ग्न्यःस्वमाश्रमं ॥ ४८ ॥ प्रत्यानयतराजेंद्रतेषामंतःपुरात्प्रभुः ॥ अर्जुनस्यसुतास्तेतुसंभूयाबुद्धयस्तदा ॥ ४९ ॥ गत्वाश्रममसंबुद्धाजमदग्न्येर्महात्मनः ॥ अपात
यंतभल्लाग्रैःशिरःकायान्नराधिप ॥ ५० ॥ समित्कुशार्थंरामस्यनिर्यातस्ययशस्विनः ॥ ततःपितृवधामर्षाद्रामःपरममन्युमान् ॥ ५१ ॥ निःक्षत्रियांप्रतिश्रुत्य
महींशस्त्रमगृह्णत ॥ ततःसभृगुशार्दूलःकार्तवीर्यस्यवीर्यवान् ॥ ५२ ॥ विक्रम्यनिजघानाशुपुत्रान्पौत्रांश्चसर्वशः ॥ सहैहयसहस्राणिहत्वापरममन्युमान् ॥ ५३ ॥
चकारभार्गवोराजन्महींशोणितकर्दमां ॥ सतथाशुमहातेजाःकृत्वानिःक्षत्रियांमहीं ॥ ५४ ॥ कृपयापरयाविष्टोवनमेवजगामह ॥ ततोवर्षसहस्रेषुसमतीतेषु
केषुचित् ॥ ५५ ॥ क्षेपंसंप्राप्तवांस्तत्रप्रकृत्याकोपनःप्रभुः ॥ विश्वामित्रस्यपौत्रस्तुरैभ्यपुत्रोमहातपाः ॥ ५६ ॥ परावसुर्महाराजक्षिप्त्वाहजनसंसदि ॥ येतेय
यातिपतनेयज्ञेसंतःसमागताः ॥ ५७ ॥ प्रतर्दनप्रभृतयोरामकिंक्षत्रियानते ॥ ५८ ॥ मिथ्याप्रतिज्ञोरामत्वंकत्थसेजनसंसदि ॥ भयात्क्षत्रियवीराणांपर्वतंस
मुपाश्रितः ॥ ५९ ॥ सापुनःक्षत्रियशतैःपृथिवीसर्वतःस्तृता ॥ परावसोर्वचःश्रुत्वाशस्त्रंजग्राहभार्गवः ॥ ६० ॥ ततोयेक्षत्रियाराजन्शतशस्तेनवर्जिताः ॥ ते
विवृद्धामहावीर्याःपृथिवीपतयोभवन् ॥ ६१ ॥ सपुनस्तान्जघानाशुबालानपिनराधिप ॥ गर्भस्थैस्तुमहीव्याप्तापुनरेवाभवत्तदा ॥ ६२ ॥ जातंजातंसग
र्भंतुपुनरेवजघानह ॥ अरक्षंश्चसुतान्कांश्चित्तदाक्षत्रिययोषितः ॥ ६३ ॥

क्षेपंनिंदांअशक्तोरामइति ॥५६॥५७॥५८॥ मिथ्याप्रतिज्ञः सर्वेषांक्षत्रियाणांवधाकरणात् ॥५९॥ स्तृताव्याप्ता शस्त्रंजग्राहतत्कार्यंक्षत्रियाणामंतंकृतवान् ॥६०॥ वर्जिताःअहताः ॥६१॥६२॥६३॥

॥ ६४ ॥ सुक्रग्रहवताकरेणेतिकश्यपोऽध्वर्युःसन्कर्मांतरएवमाध्यंदिनसवनेदक्षिणाकालेइदंअब्रवीदितिसूच्यते ॥६५॥६६॥६७॥६८॥६९॥७०॥७१॥७२॥७३॥७४॥७५॥७६॥७७॥ द्विजःक्षत्रियो

त्रिःसप्तकृत्वःपृथिवींकृत्वानिःक्षत्रियांप्रभुः ॥ दक्षिणामश्वमेधांतेकश्यपायाददत्ततः ॥ ६४ ॥ सक्षत्रियाणांशेषार्थंकरेणोद्दिश्यकश्यपः ॥ स्रुक्प्रग्रहवताराजं स्ततोवाक्यमथाब्रवीत् ॥ ६५ ॥ गच्छतीरंसमुद्रस्यदक्षिणस्यमहामुने ॥ नतेमद्विषयेरामवस्तव्यमिहकर्हिचित् ॥ ६६ ॥ ततःशूर्पारकंदेशंसागरस्तस्यनिर्ममे ॥ सहसाजामदग्न्यस्यसोपरांतमहीतलं ॥ ६७॥ कश्यपस्तांमहाराजप्रतिगृह्यवसुंधरां ॥ कृत्वाब्राह्मणसंस्थांवैप्रविष्टःसुमहद्वनं ॥६८॥ ततःशूद्राश्ववैश्याश्चयथा स्वैरप्रचारिणः ॥ अवर्ततद्विजाग्र्याणांदारेषुभरतर्षभ ॥ ६९ ॥ अराजकेजीवलोकेदुर्बलाबलवत्तरैः ॥ पीड्यंतेनहिविप्रेषुप्रभुत्वंकस्यचित्तदा ॥ ७० ॥ ततःकाले नपृथिवीपीड्यमानादुरात्मभिः ॥ विपर्ययेणतेनाशुप्रविवेशरसातलं ॥ ७१ ॥ अरक्ष्यमाणाविधिवत्क्षत्रियैर्धर्मरक्षिभिः ॥ तांदृष्ट्वाद्रवतींतत्रसंत्रासात्समहाम नाः ॥ ७२ ॥ ऊरुणाधारयामासकश्यपःपृथिवींततः ॥ धृतातेनोरुणायेनतेनोर्वीतिमहीस्मृता ॥ ७३ ॥ रक्षणार्थंसमुद्दिश्ययया चेपृथिवीतदा ॥ प्रसाद्यकश्यपं देवीवरयामासभूमिपं ॥ ७४ ॥ पृथिव्युवाच संतिब्रह्मन्मयागुप्ताःस्त्रीषुक्षत्रियपुंगवाः ॥ हैहयानांकुलेजातास्तेसंरक्षंतुमांमुने ॥ ७५ ॥ अस्तिपौरवदाया दोविदूरथसुतःप्रभो ॥ ऋक्षैःसंवर्धितोविप्रऋक्षवत्यथपर्वते ॥७६॥ तथानुकंपमानेनयज्वनाथामितौजसा ॥ पराशरेणदायादःसौदासस्याभिरक्षितः ॥७७॥ सर्वकर्माणिकुरुतेशूद्रवत्तस्यसद्विजः ॥ सर्वकर्मेत्यभिख्यातःसमांरक्षतुपार्थिवः ॥ ७८ ॥ शिबिपुत्रोमहातेजागोपतिर्नामनामतः ॥ वनेसंवर्धितोगोभिःसो भिरक्षतुमांमुने ॥ ७९ ॥ प्रतर्दनस्यपुत्रस्तुवत्सोनाममहाबलः ॥ वत्सैःसंवर्धितोगोष्ठेसमांरक्षतुपार्थिवः ॥ ८० ॥ दधिवाहनपौत्रस्तुपुत्रोदिविरथस्यच ॥ गुप्तः सगौतमेनासीद्गंगाकूलेभिरक्षितः ॥ ८१ ॥ बृहद्रथोमहातेजाभूरिभूतिपरिष्कृतः ॥ गोलांगूलैर्महाभागोगृध्रकूटेभिरक्षितः ॥८२॥ मरुत्तस्यान्ववायेचरक्षिताः क्षत्रियात्मजाः ॥ मरुत्पतिसमावीर्येसमुद्रेणाभिरक्षिताः ॥ ८३ ॥ एतेक्षत्रियदायादास्तत्रतत्रपरिश्रुताः ॥ द्योकारहेमकारादिजातिंनित्यंसमाश्रिताः ॥८४॥ यदिमामभिरक्षंतितत्तःस्थास्यामिनिश्चला ॥ एतेषांपितरश्चैवतथैवचपितामहाः ॥ ८५ ॥ मदर्थंनिहतायुद्धेरामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ तेषामपचितिश्चैवमयाका र्यामहामुने ॥ ८६ ॥ नत्वहंकामयेनित्यमतिक्रांतनरक्षणं ॥ वर्तमानेनवर्तेयंतत्क्षिप्रंसंविधीयतां ॥ ८७ ॥

।पि ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ द्योःतुल्यान्विचित्रप्रासादादीन्कुर्वंतितिद्योकाराःशिल्पिनः ज्याकारेतिपाठांतरेस्पष्टोर्थः ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ अपचितिःआनृण्यार्थंपूजा ॥ ८६ ॥ नित्यमतिक्रांतनधर्मातिक्रमिणा ॥ ८७ ॥

॥ ८८ ॥ ८९ ॥ प्रकाशन्प्रकाशयन् ॥ ९० ॥ इतिशांतिप० ग० नैलकंठीये भारतभा० एकोनपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ४९ ॥ ॥ ४९ ॥ ततइति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ तथाद्वत्तौताद्दक्कर्मोर्हौपरौ ॥ ५ ॥

वासुदेवउवाच ततःपृथिव्यानिर्दिष्टांस्तान्समानीयकश्यपः ॥ अभ्यषिंचन्महीपालान्क्षत्रियान्वीर्यसंमतान् ॥ ८८ ॥ तेषांपुत्राश्चपौत्राश्चयेषांवंशाःप्रतिष्ठिताः ॥ एवमेतत्पुरावृत्तंयन्मांपृच्छसिपांडव ॥ ८९ ॥ वैशंपायनउवाच एवंब्रुवंस्तंचयदुप्रवीरोयुधिष्ठिरंधर्मभृतांवरिष्ठं ॥ रथेनतेनाशुययौमहात्मादिशःप्रकाशन्भगवानिवार्कः ॥ ९० ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिराजधर्मानु० रामोपाख्यानेएकोनपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ४९ ॥ ॥ ४९ ॥ ॥ ४९ ॥

वैशंपायनउवाच ततोरामस्यतत्कर्मश्रुत्वाराजायुधिष्ठिरः ॥ विस्मयंपरमंगत्वाप्रत्युवाचजनार्दनं ॥ १ ॥ अहोरामस्यवार्ष्णेयशक्रस्येवमहात्मनः ॥ विक्रमोवसुधायेनक्रोधान्निःक्षत्रियाकृता ॥ २ ॥ गोभिःसमुद्रेणतथागोलांगूलर्क्षवानरैः ॥ गुप्तारामभयोद्विग्नाःक्षत्रियाणांकुलोद्वहाः ॥ ३ ॥ अहोधन्योनृलोकोयंसभाग्याश्चनराभुवि ॥ यत्रकर्मेदृशंधर्म्यंद्विजेनकृतमित्युत ॥ ४ ॥ तथाद्वत्तौकथांताततावच्युतयुधिष्ठिरौ ॥ जग्मतुर्यत्रगांगेयःशरतल्पगतःप्रभुः ॥ ५ ॥ ततस्तेददृशुर्भीष्मंशरप्रस्तरशायिनं ॥ स्वरश्मिजालसंवीतंसायंसूर्यसमप्रभं ॥ ६ ॥ उपास्यमानंमुनिभिर्देवैरिवशतक्रतुं ॥ देशेपरमधर्मिष्ठेनदीमोघवतीमनु ॥ ७ ॥ दूरादेवतमालोक्यकृष्णोराजाचधर्मजः ॥ चत्वारःपांडवाश्चैवतेचशारद्वतादयः ॥ ८ ॥ अवस्कंद्याथवाहेभ्यःसंयम्यप्रचलंमनः ॥ एकीकृत्येंद्रियग्राममुपतस्थुर्महामुनीन् ॥ ९ ॥ अभिवाद्यतुगोविंदःसात्यकिस्तेचपार्थिवाः ॥ व्यासादीनृषिमुख्यांश्चगांगेयमुपतस्थिरे ॥ १० ॥ ततोवृद्धंतथादृष्ट्वागांगेयंयदुकौरवाः ॥ परिवार्यततःसर्वेनिषेदुःपुरुषर्षभाः ॥ ११ ॥ ततोनिशाम्यगांगेयंशाम्यमानमिवानलं ॥ किंचिद्दीनमनाभीष्ममितिहोवाचकेशवः ॥ १२ ॥ कच्चिज्ज्ञानानिसर्वाणिप्रसन्नानियथापुरा ॥ कच्चिन्नव्याकुलाचैवबुद्धिस्तेवदतांवर ॥ १३ ॥ शराभिघातदुःखात्तेकच्चिद्गात्रंनदूयते ॥ मानसादपिदुःखाद्धिशारीरंबलवत्तरं ॥ १४ ॥ वरदानात्पितुःकामंछंदमृत्युरसिप्रभो ॥ शांतनोर्धर्मनित्यस्यनत्वेतन्ममकारणं ॥ १५ ॥ सुसूक्ष्मोपितुदेहेवैशल्योजनयतेरुजं ॥ किंपुनःशरसंघातैश्चितस्यतवपार्थिव ॥ १६ ॥ कामंनैतत्तवाख्येयंप्राणिनांप्रभवाप्ययौ ॥ उपदेष्टुंभवान्शक्तोदेवानामपिभारत ॥ १७ ॥

॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ अवस्कंद्यावरुह्यवाहेभ्यः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ निशाम्यआलोच्य ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ छंदमृत्युः इच्छामरणः एतच्छंदमृत्युतायाःकारणंपितृतोषणंममापिनकिमुतान्येषामित्यर्थः ॥ १५ ॥ १६ ॥ कामंएतन्नयुक्तमितिशेषः सर्वज्ञस्यापितवोपदेशोनयुक्तइत्यर्थः ॥ १७ ॥

प्रतिष्ठितंबुद्धावितिशेषः ॥ १८ ॥ १९ ॥ पश्यामीवेतीवशब्दात्प्रतिज्ञातः पूर्वंऊर्ध्वरेतस्त्वंनासीदितिभावः ॥ २० ॥ भीष्मादृतेमृत्युमावार्यस्थितं किमपि निसर्गप्रभवंजनिमत्तत्वंनशुश्रुमेतिद्वयोःसंबंधः ॥ २१ ॥

यच्चभूतंभविष्यंचभवच्चपुरुषर्षभ ॥ सर्वंतज्ज्ञानवृद्धस्यतवभीष्मप्रतिष्ठितं ॥ १८ ॥ संहारश्चैवभूतानांधर्मस्यचफलोदयः ॥ विदितस्तेमहाप्राज्ञत्वंहिधर्ममयो
निधिः ॥ १९ ॥ त्वांहिराज्येस्थितंस्फीतंसमग्रांगमरोगिणं ॥ स्त्रीसहस्रैःपरिवृतंपश्यामीवोर्ध्वरेतसं ॥ २० ॥ ऋतेशांतनवाद्भीष्मात्त्रिषुलोकेषुपार्थिव ॥ सत्यध
र्मान्महावीर्याच्छूराद्धर्मैकतत्परात् ॥ २१ ॥ मृत्युमावार्यतपसाशरसंस्तरशायिनः ॥ निसर्गप्रभवंकिंचिन्नचनानानुशुश्रुम ॥ २२ ॥ सत्येतपसिदानेचयज्ञा
धिकरणेतथा ॥ धनुर्वेदेचवेदेचनीत्यांचैवानुरक्षणे ॥ २३ ॥ अनृशंसंशुचिंदांतंसर्वभूतहितेरतं ॥ महारथंत्वत्सदृशंनकंचिदनुशुश्रुम ॥ २४ ॥ त्वंहिदेवान्सगंध
र्वान्सुरान्यक्षराक्षसान् ॥ शक्तस्त्वेकरथेनैवविजेतुंनात्रसंशयः ॥ २५ ॥ सत्वंभीष्ममहाबाहोवसूनांवासवोपमः ॥ नित्यंविप्रैःसमाख्यातोनवमोऽनवमोगु
णैः ॥ २६ ॥ अहंचत्वाभिजानामियस्त्वंपुरुषसत्तम ॥ त्रिदशेष्वपिविख्यातस्त्वंशक्त्यापुरुषोत्तमः ॥ २७ ॥ मनुष्येषुमनुष्येंद्रनदृष्टोनचमेश्रुतः ॥ भवतोयागु
णैर्युक्तःपृथिव्यांपुरुषःक्वचित् ॥ २८ ॥ त्वंहिसर्वगुणैराजन्देवानप्यतिरिच्यसे ॥ तपसाहिभवान्शक्तःस्रष्टुंलोकांश्चराचरान् ॥ २९ ॥ किंपुनश्चात्मनोलोकानुत्त
मानुत्तमैर्गुणैः ॥ तदस्यतप्यमानस्यज्ञातीनांसंक्षयेनवै ॥ ३० ॥ ज्येष्ठस्यपांडुपुत्रस्यशोकंभीष्मव्यपानुद ॥ येहिधर्माःसमाख्याताश्चातुर्वर्ण्यस्यभारत ॥ ३१ ॥
चातुराश्रम्यसंयुक्ताःसर्वेतेविदितास्तव ॥ चातुर्विद्येचयेप्रोक्ताश्चातुर्होत्रेचभारत ॥ ३२ ॥ योगेसांख्येचनियतायेचधर्माःसनातनाः ॥ चातुर्वर्ण्यस्ययश्चोक्तोध
र्मोनस्मविरुध्यते ॥ ३३ ॥ सेव्यमानःसवैयाख्योगांगेयविदितस्तव ॥ प्रतिलोमप्रसूतानांवर्णानांचैवयःस्मृतः ॥ ३४ ॥ देशजातिकुलानांचजानीषेधर्मलक्षणं ॥
वेदोक्तोयश्चशिष्टोक्तःसदैवविदितस्तव ॥ ३५ ॥ इतिहासपुराणार्थाःकार्त्स्न्येनविदितास्तव ॥ धर्मशास्त्रंचसकलंनित्यंमनसिनास्थितं ॥ ३६ ॥ येचकेचनलोकेस्मि
न्नर्थाःसंशयकारकाः ॥ तेषांछेत्तानास्तिलोकेत्वदन्यःपुरुषर्षभ ॥ ३७ ॥ सपांडवेयस्यमनःसमुत्थितंनरेंद्रशोकंव्यपकर्षमेधया ॥ भवद्विधाह्युत्तमबुद्धिविस्त
राविमुह्यमानस्यनरस्यशांतये ॥ ३८ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिप० राज० कृष्णवाक्येपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५० ॥ ॥ ७ ॥ वैशंपायनउवाच श्रुत्वातु
वचनंभीष्मोवासुदेवस्यधीमतः ॥ किंचिदुन्नाम्यवदनंप्रांजलिर्वाक्यमब्रवीत् ॥ १ ॥

॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ वसूनामष्टानामंशैर्घटितोनवमः गुणैरनवमश्च ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ इतिशांतिप० रा० नै० भा० पंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५० ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ श्रुत्वेति ॥ १ ॥

नमस्तइत्यादयोष्टौश्लोकाः स्तवराजेव्याख्याताः॥२॥३॥४॥५॥६॥७॥८॥९॥१०॥११॥१२॥१३॥पंचाशतंषट्चेति तव जीवितसंबंधिनां दिनानां शेषं पंचषट्चपंचवारमावर्तिताः षडितिरीत्या त्रिंशदितिज्ञेयं तावदेवआशतं शतावधि यद्दिनानांशतेनकर्तुंशक्यं तत्रिंशतापिकर्तुंशक्यमित्यर्थः अष्टपंचाशतंरात्र्यःशयानस्याद्यमेगताइति भीष्मोवक्ष्यति तत्रत्रिंशदतःपरं शिष्टाः अष्टाविंशतिरितः पूर्वंव्यतीताः तथाहि भीष्म

॥५०॥ भीष्मउवाच नमस्तेभगवन्कृष्णलोकानांप्रभवाप्यय ॥ त्वंहिकर्ताहृषीकेशसंहर्ताचापराजितः ॥ २ ॥ विश्वकर्मन्नमस्तेस्तुविश्वात्मन्विश्वसंभव ॥ अपव
र्गस्थभूतानांपंचानांपरतःस्थित ॥३॥ नमस्तेत्रिषुलोकेषुनमस्तेपरतस्त्रिषु॥ योगीश्वरनमस्तेस्तुत्वंहिसर्वपरायणः ॥४॥ मत्संश्रितंयदात्थत्वंवचःपुरुषसत्तम ॥
तेनपश्यामितेदिव्यान्भावान्हित्रिषुवर्त्मसु ॥ ५॥ तच्चपश्यामिगोविंदयत्तेरूपंसनातनं ॥ सप्तमार्गानिरुद्धास्तेवायोरमिततेजसः ॥ ६ ॥ दिवंतेशिरसाव्याप्तंप
द्भ्यांदेवीवसुंधरा॥ दिशोभुजारविश्चक्षुर्वीर्येशुक्रःप्रतिष्ठितः ॥ ७॥ अतसीपुष्पसंकाशंपीतवाससमच्युतं॥ वपुर्ह्यनुमिमीमस्तेमेघस्येवसविद्युतः॥ ८ ॥ त्वत्प्र
पन्नायभक्तायगतिमिष्टांजिगीषवे ॥ यच्छ्रेयःपुंडरीकाक्षतद्ध्यायस्वसुरोत्तम ॥ ९॥ वासुदेवउवाच यतःखलुपराभक्तिर्मयितेपुरुषर्षभ ॥ ततोमयाव
पुर्दिव्यंत्वयिराजन्प्रदर्शितं॥ १०॥ नह्यभक्तायराजेंद्रभक्तायानृजवेनच ॥ दर्शयाम्यहमात्मानंनचाशांतायभारत ॥ ११ ॥ भवांस्तुममभक्तश्चनित्यंचार्ज
वमास्थितः॥ दमेतपसिसत्येचदानेचनिरतःशुचिः॥१२॥ अर्हस्त्वंभीष्ममांद्रष्टुंतपसास्वेनपार्थिव ॥ तवह्युपस्थितालोकायेभ्योनावर्ततेपुनः॥१३॥ पंचाशतं
षट्चकुरुप्रवीरशेषंदिनानांतवजीवितस्य॥ततःशुभैःकर्मफलोदयैस्त्वंसमेष्यसेभीष्मविमुच्यदेहं॥१४॥एतेहिदेवावसवोविमानान्यास्थायसर्वेज्वलिताग्निक
ल्पाः॥ अंतर्हितास्त्वांप्रतिपालयंतिकाष्ठांप्रपद्यंतमुदक्पतंगं॥१५॥ व्यावर्तमानेभगवत्युदीचींसूर्येजगत्कालवशंप्रपन्ने॥गंतासिलोकान्पुरुषप्रवीरनावर्ततेया
नुपलभ्यविद्वान्॥ १६॥ अमुंचलोकंत्वयिभीष्मयातेज्ञानानिनंक्ष्यंत्यखिलेनवीर॥ अतस्तुसर्वेत्वयिसन्निकर्षंसमागताधर्मविवेचनाय॥ १७॥ तज्ज्ञातिशो
कोपहतश्रुतायसत्याभिसंधाययुधिष्ठिराय ॥ प्रब्रूहिधर्मार्थसमाधियुक्तंसत्यंवचोस्यापनुदाशुशोकं ॥ १८॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिराजध०कृष्ण ॥५०॥
वाक्येएकपंचाशत्तमोऽध्यायः॥५१॥ ॥छ॥

स्यशरतल्पशयनानंतरंअष्टौदिनानियुद्धंततोदुर्योधनाशौचंयुयुत्सोःषोडशदिनानितेनसहपुरंप्रविशतांपांडवानामपितावंतिदिनानिगतानिपंचविंशेसर्वेषांश्राद्धदानं षड्विंशेपुरप्रवेशः सप्तविंशेराज्याभिषेकः अष्टाविंशेप्रकृतिसांत्वनंआभ्युदयिकंदानंच ऊनत्रिंशेभीष्मंप्रत्यागमनंतद्दिनमारभ्यत्रिंशद्दिनानिशिष्टानीतिज्ञेयं ॥ १४ ॥ प्रतिपालयंतिप्रतीक्षंते पतंगंसूर्यं ॥ १५ ॥ कालवशंजगत् प्रपन्नेप्राप्तेक्षेपुमितिशेषः ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ इतिशांतिप०रा०नै०भारतभाव०एकपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५१ ॥ ॥छ॥ ॥छ॥

ततइति ॥ १ ॥ २ ॥ तेतवैववाक्यंतवसन्निधौ वाचोगतंवाचांविषयः सर्वोपितववाचिवेदे ॥ ३ ॥ यच्चेति हितेप्रियेलोकेदेवलोकेइहपरत्रचतत्सर्वंत्रैकालिकं त्वत्तोनिःसृतमितिउक्तेर्थेहेतुरुक्तः ॥ ४ ॥ ५॥

वैशंपायनउवाच ततःकृष्णस्यतद्वाक्यंधर्मार्थसहितंहितं ॥ श्रुत्वाशांतनवोभीष्मःप्रत्युवाचकृतांजलिः ॥ १ ॥ लोकनाथमहाबाहोशिवनारायणाच्युत ॥ तव
वाक्यमुपश्रुत्यहर्षेणास्मिपरिप्लुतः ॥ २ ॥ किंचाहमभिधास्यामिवाक्यंतेतवसन्निधौ ॥ यदावाचोगतंसर्वंतववाचिसमाहितं ॥ ३ ॥ यच्चकिंचित्क्वचिल्लोकेकर्त
व्यंक्रियतेचयत् ॥ त्वत्तस्तन्निःसृतंदेवलोकेबुद्धिमतोहिते ॥४॥ कथयेद्देवलोकंयोदेवराजसमीपतः ॥ धर्मकामार्थमोक्षाणांसोर्थंब्रूयात्तवाग्रतः ॥५॥ शराभि
तापाद्व्यथितंमनोमेमधुसूदन ॥ गात्राणिचावसीदंतिनचबुद्धिःप्रसीदति ॥ ६ ॥ नचमेप्रतिभाकाचिदस्तिकिंचित्प्रभाषितुं ॥ पीड्यमानस्यगोविंदविषानलस
मैःशरैः ॥ ७॥ बलंमेप्रजहातीवप्राणाःसंत्वरयंतिच ॥ मर्माणिपरितप्यंतिभ्रांतचित्तस्तथाप्यहं ॥ ८॥ दौर्बल्यात्सज्जतेवाङ्मेसकथंवक्तुमुत्सहे ॥ साधुमेत्वंप्रसी
दस्वदाशार्हकुलवर्धन ॥ ९ ॥ तत्क्षमस्वमहाबाहोनब्रूयांकिंचिदच्युत ॥ त्वत्सन्निधौचसीदेद्धिवाचस्पतिरपिब्रुवन् ॥ १० ॥ नदिशःसंप्रजानामिनाकाशंनचमे
दिनीं ॥ केवलंतववीर्येणतिष्ठामिमधुसूदन ॥ ११ ॥ स्वयमेवभवांस्तस्माद्धर्मराजस्ययद्धितं ॥ तद्ब्रवीत्वाशुसर्वेषामागमानांत्वमागमः ॥ १२ ॥ कथंत्वयिस्थि
तेकृष्णेशाश्वतेलोककर्तरि ॥ प्रब्रूयान्मद्विधःकश्चिद्गुरौशिष्यइवस्थिते ॥ १३॥ वासुदेवउवाच उपपन्नमिदंवाक्यंकौरवाणांधुरंधुरे ॥ महावीर्यमहासत्वे
स्थिरेसर्वार्थदर्शिनि ॥ १४ ॥ यच्चमामात्थगांगेयबाणघातरुजंप्रति ॥ गृहाणात्रवरंभीष्ममत्प्रसादकृतंप्रभो ॥ १५ ॥ नतेग्लानिर्नतेमूर्छानदाहोनचतेरुजा ॥
प्रभविष्यंतिगांगेयक्षुत्पिपासेनचाप्युत ॥ १६ ॥ ज्ञानानिचसमग्राणिप्रतिभास्यंतितेनघ ॥ नचतेक्वचिदासक्तिर्बुद्धेःप्रादुर्भविष्यति ॥ १७॥ सत्वस्थंचमनो
नित्यंतवभीष्मभविष्यति ॥ रजस्तमोभ्यांरहितंघनैर्मुक्तइवोडुराट् ॥ १८ ॥ यद्यच्चधर्मसंयुक्तमर्थयुक्तमथापिच ॥ चिंतयिष्यसितत्राग्र्याबुद्धिस्तवभविष्यति॥
॥ १९ ॥ इमंचराजशार्दूलभूतग्रामंचतुर्विधं ॥ चक्षुर्दिव्यंसमाश्रित्यद्रक्ष्यस्यमितविक्रम ॥ २० ॥ संसरंतंप्रजाजालंसंयुक्तोज्ञानचक्षुषा ॥ भीष्मद्रक्ष्यसितत्त्वे
नजलेमीनइवामले ॥ २१ ॥ वैशंपायनउवाच ततस्तेव्याससहिताःसर्वएवमहर्षयः ॥ ऋग्यजुःसामसहितैर्वचोभिःकृष्णमार्चयन् ॥ २२ ॥ ततःसर्वार्तवंदि
व्यंपुष्पवर्षंनभस्तलात् ॥ पपातयत्रवार्ष्णेयःसगांगेयःसपांडवः ॥ २३ ॥

॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ आसक्तिः अवसन्नता ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ संसरंतंसंसरत् ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥

॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ इतिशांतिप० रा० नै० भारतभाव० द्विपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५२ ॥ ॥७॥ ततइति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

वादित्राणिचसर्वाणिजगुश्चाप्सरसांगणाः॥ नचाहितमनिष्टंचकिंचित्तत्रप्रदृश्यते॥२४॥ ववौशिवःसुखोवायुःसर्वगंधवहःशुचिः॥ शांतायांदिशिशांताश्च
प्रावदन्मृगपक्षिणः॥२५॥ ततोमुहूर्ताद्भगवान्सहस्रांशुर्दिवाकरः॥ दहन्वनमिवैकांतेप्रतीच्यांप्रत्यदृश्यत॥ २६॥ ततोमहर्षयःसर्वेसमुत्थायजनार्दनं॥ भीष्म
मामंत्रयांचक्रूराजानंचयुधिष्ठिरं॥ २७॥ ततःप्रणाममकरोत्केशवःसहपांडवः॥ सात्यकिःसंजयश्चैवसचशारद्वतःकृपः॥२८॥ ततस्तेधर्मनिरताःसम्यक्तै
रभिपूजिताः॥ श्वःसमेष्यामइत्युक्त्वायथेष्टंत्वरिताययुः॥ २९॥ तथैवामंत्र्यगांगेयंकेशवःपांडवास्तथा॥ प्रदक्षिणमुपावृत्यरथानारुरुहुःशुभान्॥ ३०॥ त
तोरथैःकांचनचित्रकूबरैर्महीधराभैःसमदैश्चदंतिभिः॥ हयैःसुपर्णैरिवचाशुगामिभिःपदातिभिश्चात्तशरासनादिभिः॥ ३१॥ ययौरथानांपुरतोहिसाच
मूस्तथैवपश्चादतिमात्रसारिणी॥ पुरश्चपश्चाच्चयथामहानदीतमृक्षवंतंगिरिमेत्यनर्मदा॥ ३२॥ ततःपुरस्ताद्भगवान्निशाकरःसमुत्थितस्तामभिहर्षयंश्चमूं॥
दिवाकरापीतरसामहौषधीःपुनःस्वकेनैवगुणेनयोजयन्॥ ३३॥ ततःपुरंसुरपुरसंमितद्युतिप्रविश्यतेयदुवृषपांडवास्तदा॥ यथोचितान्भवनवरान्समाविश
न्श्रमान्वितामृगपतयोगुहाइव॥ ३४॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिराजधर्मानुशासनपर्वणियुधिष्ठिराद्यागमनेद्विपंचाशत्तमोऽध्यायः॥५२॥ ७॥
वैशंपायनउवाच ततःशयनमाविश्यप्रसुप्तोमधुसूदनः॥ याममात्रार्धशेषायांयामिन्यांप्रत्यबुध्यत॥ १॥ सध्यानपथमाविश्यसर्वज्ञानानिमाधवः॥ अ
वलोक्यततःपश्चाद्दध्यौब्रह्मसनातनं॥ २॥ ततःस्तुतिपुराणज्ञारक्तकंठाःसुशिक्षिताः॥ अस्तुवन्विश्वकर्माणंवासुदेवंप्रजापतिं॥ ३॥ पठंतिपाणिस्वनिकास्त
थागायंतिगायनाः॥ शंखानथमृदंगांश्चप्रवाद्यंतिसहस्रशः॥ ४॥ वीणापणववेणूनांस्वनश्चातिमनोरमः॥ सहासइवविस्तीर्णःशुश्रुवेतस्यवेश्मनः॥ ५॥ त
तोयुधिष्ठिरस्यापिराज्ञोमंगलसंहिताः॥ उच्चेरुर्मधुरावाचोगीतवादित्रनिःस्वनाः॥६॥ ततउत्थायदाशार्हःस्नातःप्रांजलिरच्युतः॥ जप्त्वागुह्यंमहाबाहुरग्नीना
श्रित्यतस्थिवान्॥ ७॥ ततःसहस्रंविप्राणांचतुर्वेदविदांतथा॥ गवांसहस्रेणैकेकंवाचयामाससमाधवः॥ ८॥ मंगलालंभनंकृत्वाआत्मानमवलोक्यच॥ आद
र्शेविमलेकृष्णःततःसात्यकिमब्रवीत्॥ ९॥ गच्छशैनेयजानीहिगत्वाराजनिवेशनं॥ अपिसज्जोमहातेजाभीष्मंद्रष्टुंयुधिष्ठिरः॥१०॥ ततःकृष्णस्यवचनात्सा
त्यकिस्त्वरितोययौ॥ उपगम्यचराजानंयुधिष्ठिरमभाषत॥ ११॥

॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ मंगलानांगवादीनामालंभनंस्पर्शः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

॥ १२ ॥ १३ ॥ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ इतिशांतिप० रा० नैलकंठीयेभारतभावदीपेत्रिपंचाशत्त

युक्तोरथवरोराजन्वासुदेवस्यधीमतः ॥ समीपमापगेयस्यप्रयास्यतिजनार्दनः ॥ १२ ॥ भवत्प्रतीक्षःकृष्णोसौधर्मराजमहाद्युते ॥ यदत्रानंतरंकृत्यंतद्भवान्कर्तु
मर्हति ॥ १३ ॥ एवमुक्तःप्रत्युवाचधर्मपुत्रोयुधिष्ठिरः ॥ युधिष्ठिरउवाच युज्यतांमेरथवरःफाल्गुनाप्रतिमद्युते ॥ १४ ॥ नसैनिकैश्चयातव्यंयास्यामोव
यमेवहि ॥ नचपीडयितव्योमेभीष्मोधर्मभृतांवरः ॥ १५ ॥ अतःपुरःसराश्चापिनिवर्तंतुधनंजय ॥ अद्यप्रभृतिगांगेयःपरंगुह्यंप्रवक्ष्यति ॥ १६ ॥ अतोनेच्छा
मिकौंतेयपृथक्जनसमागमं ॥ वैशंपायनउवाच सतद्वाक्यमथाज्ञायकुंतीपुत्रोधनंजयः ॥ १७ ॥ युक्तंरथवरंतस्माआचचक्षेनरर्षभः ॥ ततोयुधिष्ठिरो
राजायमौभीमार्जुनावपि ॥ १८ ॥ भूतानीवसमस्तानिययुःकृष्णनिवेशनं ॥ आगच्छत्स्वथकृष्णोपिपांडवेषुमहात्मसु ॥ १९ ॥ शैनेयसहितोधीमान्रथमेवा
न्वपद्यत ॥ रथस्थाःसंविदंकृत्वासुखांपृष्ट्वाचशर्वरीं ॥ २० ॥ मेघघोषैरथवरैःप्रययुस्तेनरर्षभाः ॥ बलाहकंमेघपुष्पंशैब्यंसुग्रीवमेवच ॥ २१ ॥ दारुकश्चोदया
मासवासुदेवस्यवाजिनः ॥ तेहयावासुदेवस्यदारुकेणप्रचोदिताः ॥ २२ ॥ गांखुराग्रैस्तथाराजन्लिखंतःप्रययुस्तदा ॥ तेग्रसंतइवाकाशंवेगवंतोमहाबलाः ॥
॥ २३ ॥ क्षेत्रंधर्मस्यकृत्स्नस्यकुरुक्षेत्रमवातरन् ॥ ततोययुर्यत्रभीष्मःशरतल्पगतःप्रभुः ॥ २४ ॥ आस्तेमहर्षिभिःसार्धंब्रह्मादेवगणैर्यथा ॥ ततोवतीर्यगोविंदोर
थात्सचयुधिष्ठिरः ॥ २५ ॥ भीमोगांडीवधन्वाचयमौसात्यकिरेवच ॥ ऋषीनभ्यर्चयामासुःकरानुद्यम्यदक्षिणान् ॥ २६ ॥ सतैःपरिवृतोराजानक्षत्रैरिवचंद्र
माः ॥ अभ्याजगामगांगेयंब्रह्माणमिववासवः ॥ २७ ॥ शरतल्पेशयानंतमादित्यंपतितंयथा ॥ सददर्शमहाबाहुंभयाच्चागतसाध्वसः ॥ २८ ॥ इतिश्रीमहा
भारतेशांतिपर्वणिराजधर्मानुशासनपर्वणिभीष्माभिगमनेत्रिपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५३ ॥ ॥ ७ ॥ जनमेजयउवाच धर्मात्मनिमहावीर्येसत्यसंधे
जितात्मनि ॥ देवव्रतेमहाभागेशरतल्पगतेच्युते ॥ १ ॥ शयानेवीरशयनेभीष्मेशांतनुनंदने ॥ गांगेयपुरुषव्याघ्रेपांडवैःपर्युपासिते ॥ २ ॥ काःकथाःसमवर्तंत
तस्मिन्वीरसमागमे ॥ हतेषुसर्वसैन्येषुतन्मेशंसमहामुने ॥ ३ ॥ वैशंपायनउवाच शरतल्पगतेभीष्मेकौरवाणांधुरंधरे ॥ आजग्मुर्ऋषयःसिद्धानारदप्रमु
खान्नृप ॥ ४ ॥ हतशिष्टाश्चराजानोयुधिष्ठिरपुरोगमाः ॥ धृतराष्ट्रश्चकृष्णश्चभीमार्जुनयमास्तथा ॥ ५ ॥ तेभिगम्यमहात्मानोभरतानांपितामहं ॥ अन्वशोचंत
गांगेयमादित्यंपतितंयथा ॥ ६ ॥ मोऽध्यायः ॥ ५३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ धर्मात्मनीति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

॥ ७ ॥ समाचक्षेऽब्रवीमि अनुयुज्यतांपृच्छतां ॥८॥९॥१०॥११॥ ततः उवाचेतिच्छेदः ॥ १२ ॥ १३ ॥ प्रव्याहारयत् अवाचयत् ॥ १४ ॥१५ ॥ १६॥ १७॥ १८ ॥ वेदोक्ताः अग्निहोत्रादयः वेदांता-

मुहूर्तमिवचध्यात्वानारदोदेवदर्शनः॥ उवाचपांडवान्सर्वान्हतशिष्टांश्चपार्थिवान्॥ ७॥ प्राप्तकालंसमाचक्षेभीष्मोयमनुयुज्यतां ॥ अस्तमेतिहिगांगेयोभा
नुमानिवभारत॥८॥ अयंप्राणानुत्सिसृक्षुस्तंसर्वेऽभ्यनुपृच्छत॥ कृत्स्नान्हिविविधान्धर्मांश्चातुर्वर्ण्यस्यवेत्त्ययं॥९॥एषवृद्धःपरान्लोकान्संप्राप्नोतितनुंत्यजन्॥
तंशीघ्रमनुयुंजीध्वंसंशयान्मनसिस्थितान् ॥१०॥ वैशंपायनउवाच एवमुक्तेनारदेनभीष्ममीयुर्नराधिपाः ॥ प्रष्टुंचाशक्नुवंतस्तेवीक्षांचक्रुःपरस्परं ॥
॥ ११ ॥ ततोवाचहृषीकेशंपांडुपुत्रोयुधिष्ठिरः॥ नान्यस्तुदेवकीपुत्राच्छक्तःप्रष्टुंपितामहं॥ १२ ॥ प्रव्याहरयदुश्रेष्ठत्वमग्रेमधुसूदन ॥ त्वंहिनस्तातसर्वेषांसर्व
धर्मविदुत्तमः॥ १३॥ एवमुक्तःपांडवेनभगवान्केशवस्तदा॥ अभिगम्यदुराधर्षंप्रव्याहारयदच्युतः॥१४॥ वासुदेवउवाच कच्चित्सुखेनरजनीव्युष्टाते
राजसत्तम॥ विस्पष्टलक्षणाबुद्धिःकच्चिच्चोपस्थितातव ॥ १५॥ कच्चिज्ज्ञानानिसर्वाणिप्रतिभांतिचतेनघ॥ नग्लायतेचहृदयंनचतेव्याकुलंमनः॥१६॥ भी
ष्मउवाच दाहोमोहःश्रमश्चैवक्लमोग्लानिस्तथारुजा॥ तवप्रसादाद्गोविंदसद्यःप्रतिगतानिमे॥१७॥ यच्चभूतंभविष्यच्चभवच्चपरमद्युते॥ तत्सर्वमनुपश्या
मिपाणौफलमिवार्पितं॥ १८॥ वेदोक्ताश्चैवयेधर्मावेदांताधिगताश्चये॥ तान्सर्वान्संप्रपश्यामिवरदानात्तवाच्युत॥ १९ ॥ शिष्टैश्चधर्मोयःप्रोक्तःसचमेहृदि
वर्तते॥ देशजातिकुलानांचधर्मज्ञोस्मिजनार्दन॥ २० ॥ चतुर्ष्वाश्रमधर्मेषुयोर्थःसचहृदिस्थितः॥ राजधर्मांश्चसकलानवगच्छामिकेशव॥ २१ ॥ यच्चयत्र
चवक्तव्यंतद्वक्ष्यामिजनार्दन॥ तवप्रसादाद्धिशुभामनोमेबुद्धिराविशत्॥२२॥ युवेवास्मिसमावृत्तस्त्वदनुध्यानबृंहितः॥ वक्तुंश्रेयःसमर्थोस्मित्वत्प्रसादाज्ज
नार्दन २३॥ स्वयंकिमर्थंतुभवान्श्रेयोनप्राहपांडवं ॥ किंतेविवक्षितंचात्रतदाशुवदमाधव ॥ २४ ॥ वासुदेवउवाच यशसःश्रेयसश्चैवमूलंमांविद्धि
कौरव॥ मत्तःसर्वेभिनिर्वृत्ताभावाःसदसदात्मकाः॥ २५॥ शीतांशुश्चंद्रइत्युक्तेलोकेकोविस्मयिष्यति॥ तथैवयशसापूर्णेमयिकोविस्मयिष्यति॥ २६॥ आ
धेयंतुमयाभूयोयशस्तवमहाद्युते॥ ततोमेविपुलाबुद्धिस्त्वयिभीष्मसमर्पिता॥ २७॥ यावद्धिपृथिवीपालपृथ्वीयंस्थास्यतिध्रुवा॥ तावत्तवाक्षयाकीर्तिर्लोका
ननुचरिष्यति॥ २८॥ यच्चत्वंवक्ष्यसेभीष्मपांडवायानुपृच्छते॥ वेदप्रवादइवतेस्थास्यतेवसुधातले॥ २९॥

धिगताः शमदमसंन्यासादयः ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ मेममममनः कर्म बुद्धिराविशत् ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ मेमया ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

॥ ३० ॥ ३१ ॥ यशःपरचित्तचमत्कृतिजनकोगुणौघः कीर्तिःसाधुतयाऽन्यैःकथनं ॥ ३२ ॥ अनुयुयुक्षंतः प्रष्टुमिच्छंतः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ इतिशांतिपर्वणिरा

यश्चैतेनप्रमाणेनयोक्ष्यत्यात्मानमात्मना ॥ सफलंसर्वपुण्यानांप्रेत्यचानुभविष्यति ॥ ३० ॥ एतस्मात्कारणाद्भीष्ममतिर्दिव्यामयाहिते ॥ दत्तायशोविप्रथयेत्कथंभूयस्तवेतिह ॥ ३१ ॥ यावद्धिप्रथतेलोकेपुरुषस्ययशोभुवि ॥ तावत्तस्याक्षयाकीर्तिर्भवतीतिविनिश्चिता ॥ ३२ ॥ राजानोहतशिष्टास्त्वांराजन्नभितआसते ॥ धर्माननुयुयुक्षंतस्तेभ्यःप्रब्रूहिभारत ॥ ३३ ॥ भवान्हिवयसावृद्धःश्रुताचारसमन्वितः ॥ कुशलोराजधर्माणांसर्वेषामपराश्वये ॥ ३४ ॥ जन्मप्रभृतितेकश्चिद्वृजिनंनददर्शह ॥ ज्ञातारंसर्वधर्माणांत्वांविदुःसर्वपार्थिवाः ॥ ३५ ॥ तेभ्यःपितेवपुत्रेभ्योराजन्ब्रूहिपरंनयं ॥ ऋषयश्चैवदेवाश्चत्वयानित्यमुपासिताः ॥ ३६ ॥ तस्माद्वक्तव्यमेवेदंत्वयावश्यमशेषतः ॥ धर्मशुश्रूषमाणेभ्यःपृष्टेनचसतापुनः ॥ ३७ ॥ वक्तव्यंविदुषाचेतिधर्ममाहुर्मनीषिणः ॥ अप्रतिब्रुवतःकष्टोदोषोहिभविताप्रभो ॥ ३८ ॥ तस्मात्पुत्रैश्चपौत्रैश्चधर्मान्पृष्टान्सनातनान् ॥ विद्वान्जिज्ञासमानैस्त्वंप्रब्रूहिभरतर्षभ ॥ ३९ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिराजधर्मानुशासनपर्वणिकृष्णवाक्येचतुःपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५४ ॥ ॥ ७ ॥ वैशंपायनउवाच अथाब्रवीन्महातेजावाक्यंकौरवनंदनः ॥ हंतधर्मान्प्रवक्ष्यामिदृढंवाङ्मनसीमम ॥ १ ॥ तवप्रसादाद्गोविंदभूतात्मात्यसिशाश्वतः ॥ युधिष्ठिरस्तुधर्मात्मामांधर्माननुपृच्छतु ॥ एवंप्रीतोभविष्यामिधर्मान्वक्ष्यामिचाखिलान् ॥ २ ॥ यस्मिन्राजर्षभेजातेधर्मात्मनिमहात्मनि ॥ अहृष्यन्नृषयःसर्वेसमांपृच्छतुपांडवः ॥ ३ ॥ सर्वेषांदीप्तयशसांकुरूणांधर्मचारिणां ॥ यस्यनास्तिसमःकश्चित्समांपृच्छतुपांडवः ॥ ४ ॥ धृतिर्दमोब्रह्मचर्यंक्षमाधर्मश्चनित्यदा ॥ यस्मिन्नोजश्चतेजश्चसमांपृच्छतुपांडवः ॥ ५ ॥ संबंधीनतिथीन्भृत्यान्संश्रितांश्चैवयोभृशं ॥ संमानयतिसत्कृत्यसमांपृच्छतुपांडवः ॥ ६ ॥ सत्यंदानंतपःशौर्यंशांतिर्दाक्ष्यमसंभ्रमः ॥ यस्मिन्नेतानिसर्वाणिसमांपृच्छतुपांडवः ॥ ७ ॥ योनकामान्नसंरंभान्नभयान्नार्थकारणात् ॥ कुर्यादधर्मंधर्मात्मासमांपृच्छतुपांडवः ॥ ८ ॥ सत्यनित्यःक्षमानित्योज्ञाननित्योऽतिथिप्रियः ॥ योददातिसतांनित्यंसमांपृच्छतुपांडवः ॥ ९ ॥ इज्याध्ययननित्यश्चधर्मेचनिरतःसदा ॥ शांतःश्रुतरहस्यश्चसमांपृच्छतुपांडवः ॥ १० ॥

जधर्मानुशासनपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेचतुःपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ अथेति ॥ १ ॥ भूतात्माप्राणिनामंतरात्मासि तेनममाभिप्रायंवेत्सीतिभावः ॥ २ ॥ प्रसंगाद्धर्मश्रवणाधिकारिणंनिरूपयतियुधिष्ठिरस्तुतिव्याजेनयस्मिन्नित्यादिना ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ संबंधीन्संबंधिनः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

अभिशापोलोकंगर्हता ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ गोत्रवधजांग्लानिधर्मराजस्यापनेष्यन् भीष्मउवाच ब्राह्मणानामिति ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ तंलोभिनं ॥ १७॥ १८॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥२२॥ इतिशांतिप०रा०नै०भारतभा०पंचपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५५ ॥ ॥छ॥ प्रणिपत्येति गुरूंन्कृपव्यासादीन् पर्यपृच्छत्धर्मानितिशेषः ॥ १ ॥ धर्मः प्रजापालनात्मकः परमः सर्वधर्मश्रेष्ठः एतंधर्मभारं

वासुदेवउवाच लज्जयापरयोपेतोधर्मराजोयुधिष्ठिरः॥ अभिशापभयाद्भीतोभवंतंनोपसर्पति ॥ ११ ॥ लोकस्यकदनंकृत्वालोकनाथोविशांपते ॥ अभिशापभयाद्भीतोभवंतंनोपसर्पति ॥ १२ ॥ पूज्यान्मान्यांश्चभक्तांश्चगुरूंन्संबंधिबांधवान् ॥ अर्घार्हानिषुभिर्भित्वाभवंतंनोपसर्पति ॥ १३ ॥ भीष्मउवाच ब्राह्मणानांयथाधर्मोदानमध्ययनंतपः॥क्षत्रियाणांतथाकृष्णसमरेदेहपातनं॥१४॥ पितॄन्पितामहान्भ्रातॄन्गुरूंन्संबंधिबांधवान्॥ मिथ्याप्रवृत्तान्यःसंख्येनिहन्याद्धर्मएवसः ॥ १५॥ समयत्यागिनोलुब्धान्गुरूनपिचकेशव ॥ निहंतिसमरेपापान्क्षत्रियोयःसधर्मवित् ॥ १६॥ योलोभान्नसमीक्षेतधर्मसेतुंसनातनं॥ निहंतियस्तंसमरेक्षत्रियोवैसधर्मवित् ॥ १७॥ लोहितोदांकेशतृणांगजशैलांध्वजद्रुमां ॥ महींकरोतियुद्धेषुक्षत्रियोयःसधर्मवित् ॥ १८ ॥ आहूतेनरणेनित्यंयोद्धव्यंक्षत्रबंधुना॥ धर्म्यंस्वर्ग्यंचलोक्यंचयुद्धंहिमनुरब्रवीत् ॥ १९॥ वैशंपायनउवाच एवमुक्तस्तुभीष्मेणधर्मपुत्रोयुधिष्ठिरः॥ विनीतवदुपागम्यतस्थौसंदर्शनेग्रतः॥ २०॥ अथास्यपादौजग्राहभीष्मश्चापिननंदतं॥ मूर्ध्निचैनमुपाघ्रायनिषीदेत्यब्रवीत्तदा ॥ २१ ॥ तमुवाचाथगांगेयोवृषभःसर्वधन्विनां॥ मांपृच्छतातविश्रब्धंमाभैस्त्वंकुरुसत्तम॥ २२॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिप०राजध०युधिष्ठिराश्वासनेपंचपंचाशत्तमोऽध्यायः॥५५॥ ॥छ॥

वैशंपायनउवाच प्रणिपत्यहृषीकेशमभिवाद्यपितामहं ॥ अनुमान्यगुरूंन्सर्वान्पर्यपृच्छद्युधिष्ठिरः॥ १॥ युधिष्ठिरउवाच राज्ञांवैपरमोधर्मइतिधर्मविदोविदुः॥ महांतमेतंभारंचमन्येतद्ब्रूहिपार्थिव॥ २॥ राजधर्मान्विशेषेणकथयस्वपितामह॥ सर्वस्यजीवलोकस्यराजधर्मःपरायणं ॥ ३॥ त्रिवर्गोहिसमासक्तोराजधर्मेषुकौरव॥ मोक्षधर्मश्चविस्पष्टःसकलोत्रसमाहितः॥४॥ यथाहिरश्मयोऽश्वस्यद्विरदस्यांकुशोयथा॥ नरेंद्रधर्मोलोकस्यतथाप्रग्रहणंस्मृतं॥ ॥५॥ तत्रचेत्संप्रमुह्येतधर्मेराजर्षिसेविते॥ लोकस्यसंस्थानभवेत्सर्वंचव्याकुलीभवेत्॥ ६॥ उदयन्हियथासूर्योनाशयत्यशुभंतमः॥ राजधर्मास्तथाऽलोक्यांनिक्षिपंत्यशुभांगतिं॥७॥

दुर्वहंमन्ये ॥२॥ परायणंआश्रयः ॥३॥ त्रिवर्गः धर्मार्थकामात्मकोराजधर्मेषुदंडनीतौसमासक्तःसमाश्रितः ॥४॥ प्रग्रहणंनियंत्रणं ॥५॥ संस्थामर्यादाव्यवस्था ॥६॥ अलोक्यांअप्रकाशात्मिकांअशुभांगतिंनरकंनिक्षिपंतिदूरीकुर्वंति तथाचस्मृतिः राजभिःकृतदंडास्तुशुध्यंतिमलिनाजनाः कृतार्थाश्चतनोयांतिस्वर्गंसुकृतिनोयथेति ॥ ७ ॥

अग्रे इतरेभ्योधर्मेभ्यःपूर्वं ॥ ८ ॥ परःआगमःपरंरहस्यं नःअस्माकंत्वत्तएवविहितमस्तु ॥ ९ ॥ शाश्वतान्वेदपरंपरागतान् ॥ १० ॥ ११ ॥ रंजनकाम्ययति यःकश्चित्क्षत्रियोपिप्रजापालनाधिकृतस्तस्य राज्ञोयंधर्मः यत्देवद्विजादिषुयथाविधिअनुग्रहबुद्ध्यावर्तितव्यमिति ॥ १२ ॥ यद्धर्मलोपाद्राज्ञोऋणंभवतितद्देवताद्यर्चनेननश्यतीत्याह दैवतानीति लोकेचततएवपूज्योभवतीतिसंयोगांतरं ॥ १३ ॥ उत्था नेनपुरुषकारेणप्रयतेथाः जयाद्यर्थैयतस्व दैवंप्राग्भवीयंकर्मदेवताराधनादिकंचकेवलंउत्थानं विनानराज्ञांइष्टमर्थंसाधयेत् ॥ १४ ॥ साधारणंरथचक्रवत्समानं तत्रापिपौरुषंपरंश्रेष्ठंदृष्टद्वारत्वात् दैवंतुफल द्वारानिश्चित्यमुच्यते अकरणदोषात्फलासिद्धौ फलसिद्धौतुदुःखान्मुच्यते ॥ १५॥ विपन्नेइति घटस्वघटयस्व कर्षकवत्सकृद्यत्नवैफल्येपियतस्वैवेत्यर्थः ॥१६॥ नहीति सत्यात्सामंताअपिवशेभवंत्यन्यथा

तदग्रेराजधर्मान्हिमदर्थेत्वंपितामह ॥ प्रब्रूहिभरतश्रेष्ठत्वंहिधर्मभृतांवरः ॥ ८ ॥ आगमश्चपरस्त्वत्तःसर्वेषांनःपरंतप ॥ भवंतंहिपरंबुद्धौवासुदेवोभिमन्यते ॥ ॥ ९ ॥ भीष्मउवाच नमोधर्मायमहतेनमःकृष्णायवेधसे ॥ ब्राह्मणेभ्योनमस्कृत्यधर्मान्वक्ष्यामिशाश्वतान् ॥ १० ॥ शृणुकार्त्स्न्येनमत्तस्त्वंराजधर्मान्यु धिष्ठिर ॥ निरुच्यमानान्नियतोयच्चान्यदपिवांछसि ॥ ११ ॥ आदावेवकुरुश्रेष्ठराज्ञारंजनकाम्यया ॥ देवतानांद्विजानांचवर्तितव्यंयथाविधि ॥ १२ ॥ दैवता न्यर्चयित्वाहिब्राह्मणांश्चकुरूद्वह ॥ आनृण्यंयातिधर्मस्यलोकेनचसमर्च्यते ॥ १३ ॥ उत्थानेनसदापुत्रप्रयतेथायुधिष्ठिर ॥ नह्युत्थानमृतेदैवंराज्ञामर्थंप्रसाध येत् ॥ १४ ॥ साधारणंद्वयंह्येतद्दैवमुत्थानमेवच ॥ पौरुषंहिपरंमन्येदैवंनिश्चित्यमुच्यते ॥ १५ ॥ विपन्नेचसमारंभेसंतापंमास्मवैकृथाः ॥ घटस्वैवसदात्मानंरा ज्ञामेषपरोनयः ॥ १६ ॥ नहिसत्यादृतेकिंचिद्राज्ञांवैसिद्धिकारकं ॥ सत्येहिराजानिरतःप्रेत्यचेहचनंदति ॥ १७ ॥ ऋषीणामपिराजेंद्रसत्यमेवपरंधनं ॥ तथारा ज्ञांपरंसत्यान्नान्यद्विश्वासकारणं ॥ १८ ॥ गुणवान्शीलवान्दांतोमृदुर्धर्म्योजितेंद्रियः ॥ सुदर्शःस्थूललक्ष्यश्चनभ्रश्येतसदाश्रियः ॥ १९ ॥ आर्जवंसर्वकार्येषु श्रयेथाःकुरुनंदन ॥ पुनर्नयविचारेणत्रयीसंवरणेनच ॥ २० ॥ मृदुर्हिराजासततंलंघ्योभवतिसर्वशः ॥ तीक्ष्णाच्चोद्विजतेलोकस्तस्मादुभयमाश्रय ॥ २१ ॥ अदं ड्याश्चैवतेपुत्रविप्राश्चददतांवर ॥ भूतमेतत्परंलोकेब्राह्मणानामपांडव ॥ २२ ॥

विश्वासाभावात्स्वीयाअप्युद्विजंते क्षीणाअपिपरेप्राणपणेनापिजिगीषंतएवेतिश्लोकद्वयार्थः ॥ १७ ॥ १८ ॥ गुणाःशौर्यौदार्यगांभीर्यादयस्तद्वान् शीलंसदाचारस्तद्वान् दांतःअचपलः मृदुर्दयावान् धर्म्योधर्मादनपेतः जितेंद्रियःजितचित्तः सुदर्शःप्रसन्नवक्त्रः स्थूललक्ष्यःबहुप्रदः ॥ १९ ॥ आ र्जवंअवक्रतां नयोनीतिः स्वरंध्रगोपनं पररंध्रान्वेषणस्यस्वेन क्रियमाणस्यपरेभ्योगोपनंमंत्रगोपनंचेत्यादितद्युक्तेनविचारेणऊहापोहेनसाधकबाधकोपन्यासेन क्रियमाणेन त्रयीसंवरणेउक्तविधनीतिरूपेआ र्जवंयथार्थभाषित्वंचनश्रयेथाः ॥ २० ॥ उभयंमृदुत्वंतीक्ष्णत्वंचसमुचितंआश्रय ॥ २१ ॥ तत्रापितैक्ष्ण्यापवादमाह अदंड्याइति ॥ २२ ॥

॥२३॥२४॥२५॥ भौमंब्रह्मवेदान्यज्ञांश्च॥२६॥मार्दवापवादमाह एवमिति॥२७॥२८॥स्वधर्मेणशास्त्रोद्यमनेन निगृह्णीयादेवनतुहन्यात्॥२९॥विनश्यमानं आततायिदोषात् तेनआततायिनिग्रहेण अनिग्रहेतु धर्महास्यादेव जीवतोस्यनिग्रहोदुःशकश्चेत्तत्राह मन्युस्तन्मन्युमृच्छति यथासूर्यांशुतप्तःस्फटिकस्तूलपिंडमुद्दीप्यतदूष्मणास्वयंनश्यतिएवंआततायिक्रोधोऽन्यमुद्दीप्यतद्द्वाराततायिनमेवाश्रयदाहेनदहति नात्रहंतुर्दोषइत्यर्थः ॥३०॥ एवंचेति यद्यप्येवंतथापिद्विजातयोब्राह्मणारक्ष्याएव॥३१॥अभिशस्तंसताऽसतावादोषेणयुक्तंतथाख्यापितं॥३२॥शारीरंकशाघातादिदंडं क्लीबत्वमार्ष ॥३३॥पुरुषसंचयात् ब्रा

मनुनाचैवराजेंद्रगीतौश्लोकौमहात्मना॥ धर्मेपुस्वेपुकौरव्यतद्दितौकर्तुमर्हसि॥ २३ ॥ अद्भ्योग्निर्ब्रह्मतःक्षत्रमश्मनोलोहमुत्थितं॥ तेषांसर्वत्रगंतेजःस्वासुयोनिषुशाम्यति॥ २४॥ अयोहंतियदाश्मानमग्निनावारिहन्यते॥ ब्रह्मचक्षत्रियोद्वेष्टितदासीदंतितेत्रयः॥ २५॥ एवंकृत्वामहाराजनमस्याएवतेद्विजाः॥ भौमंब्रह्मद्विजश्रेष्ठाधारयंतिसमर्चिताः॥ २६॥ एवंचैवनरव्याघ्रलोकत्रयविघातकाः॥ निग्राह्याएवसततंबाहुभ्यांयेस्युरीदृशाः॥ २७॥ श्लोकौचोशनसागीतौपुरातातमहर्षिणा॥ तौनिबोधमहाराजत्वमेकाग्रमनानृप॥ २८॥ उद्यम्यशस्त्रमायांतमपिवेदांतगंरणे॥ निगृह्णीयात्स्वधर्मेणधर्मापेक्षीनराधिपः॥ २९॥ विनश्यमानंधर्मंहियोभिरक्षेत्सधर्मवित्॥ नतेनधर्महासस्यान्मन्युस्तन्मन्युमृच्छति॥ ३०॥ एवंचैवनरश्रेष्ठरक्ष्याएवद्विजातयः॥ सापराधानपिहितान्विषयांतेसमुत्सृजेत्॥ ३१॥ अभिशस्तमपिह्येषांकृपायीतविशांपते॥ ब्रह्मघ्नेगुरुतल्पेचभ्रूणहत्येतथैवच॥ ३२॥ राजद्विष्टेचविप्रस्यविषयांतेविसर्जनं॥ विधीयतेनशारीरंदंडमेषांकदाचन॥ ३३॥ दयिताश्चनरास्तेस्युर्भक्तिमंतोद्विजेषुये॥ नकोशःपरमोन्योस्तिराज्ञांपुरुषसंचयात्॥ ३४॥ दुर्गेषुचमहाराजषट्सुयेशास्त्रनिश्चिताः॥सर्वदुर्गेषुमन्यंतेनरदुर्गंसुदुस्तरं॥३५॥तस्मान्नित्यंदयाकार्याचातुर्वर्ण्येविपश्चिता॥ धर्मात्मासत्यवाक्चैवराजारंजयतिप्रजाः॥३६॥ नचक्षांतेनतेनित्यंभाव्यंपुत्रसमंततः॥ अधर्मोहिमृदूराजाक्षमावानिवकुंजरः॥ ३७॥ बार्हस्पत्येचशास्त्रेचश्लोकोनिगदितःपुरा॥ अस्मिन्नर्थेमहाराजतन्मेनिगदतःशृणु॥ ॥ ३८॥ क्षममाणंनृपंनित्यंनीचःपरिभवेज्जनः॥ हस्तियंतागजस्येवशिरएवारुरुक्षति॥ ३९॥ तस्मान्नैवमृदुर्नित्यंतीक्ष्णोनैवभवेन्नृपः॥ वासंतार्कइवश्रीमान्नशीतोनचघर्मदः॥ ४०॥ प्रत्यक्षेणानुमानेनतथौपम्यागमैरपि॥ परीक्ष्यास्तेमहाराजस्वेपरेचैवनित्यशः॥ ४१॥

ह्मणभक्तादितिपूर्वार्धार्थः॥३४॥षट्सुमरुजलपृथ्वीवनपर्वतनरमयेषु॥३५॥३६॥ पुनर्दयापवादमाह नचेति समंततःसर्वजातीयेषु अधर्मोधर्मविरोधी ॥३७॥३८॥गजस्यक्षममाणस्य ॥३९॥४०॥ प्रत्यक्षेणउपकारापकारादिना अनुमानेननेत्रवक्त्रविकारादिना यथोक्तं नेत्रवक्त्रविकारेणज्ञायतेंतर्गतंमनइति औपम्यंउपमानंअन्यत्रकार्यदर्शनेन आगमैः शब्दादिनासामुद्रिकलक्षणेन तेपुरुषाःपरीक्ष्याः॥४१॥

व्यसनानिअष्टादश यथाहमनुः मृगयाक्षादिवास्वमःपरिवादःस्त्रियोमदः तौर्यत्रिकंवृथापानंकामजोदशकोगणः तौर्यत्रिकंवाद्यगीतनृत्यानि पैशुन्यंसाहसंद्रोहईर्ष्यासूयार्थदूषणं वाग्दंडजंचपारुष्यंक्रोध
जोपिगणोष्टकइति तत्रचसप्तकष्टतमानि यथाह पानमक्षाःस्त्रियश्चैवमृगयाचयथाक्रमं एतत्कष्टतमंविद्याच्चतुष्कंकामजेगणे दंडस्यपातनंचैववाक्पारुष्यार्थदूषणे क्रोधजेपिगणेविद्यात्कष्टमेतत्रिकंसदेति न
प्रयुंजीतेतिनअपितुसर्वदाशूरान्जयायप्रयोजयेदेव संकीर्णप्रयुक्त्यप्रयुक्त्योःसंकरं साम्नाउपगतेप्रयोगोनास्तिअन्यत्रकुर्यादेवेत्यर्थः ॥ ४२॥ व्यसनी मृगयाक्षाःस्त्रियःपानंचतद्वान् अतिद्वेषीप्रजाद्रोहपरः

व्यसनानिचसर्वाणित्यजेथाभूरिदक्षिण ॥ नचैवनप्रयुंजीतसंकीर्णपरिवर्जयेत् ॥ ४२॥ लोकस्यव्यसनीनित्यंपरिभूतोभवत्युत ॥ उद्वेजयतिलोकंचयोतिद्वेषी
महीपतिः ॥ ४३ ॥ भवितव्यंसदाराज्ञागर्भिणीसहधर्मिणा ॥ कारणंचमहाराजशृणुयेनेदमिष्यते ॥ ४४ ॥ यथाहिगर्भिणीहित्वास्वंप्रियंमनसोनुगं ॥ गर्भस्य
हितमाधत्तेतथाराज्ञाप्यसंशयं ॥४५॥ वर्तितव्यंकुरुश्रेष्ठसदाधर्मानुवर्तिना ॥ स्वंप्रियंतुपरित्यज्ययद्यल्लोकहितंभवेत् ॥ ४६ ॥ नसंत्याज्यंचतेधैर्यंकदाचिदपि
पांडव ॥ धीरस्यस्पष्टदंडस्यनभयंविद्यतेक्वचित् ॥ ४७॥ परिहासश्चभृत्यैस्तेनात्यर्थंवदतांवर ॥ कर्तव्योराजशार्दूलदोषमत्रहिमेशृणु ॥ ४८ ॥ अवमन्यंतिभर्ता
रंसंघर्षादुपजीविनः॥स्वेस्थानेनचतिष्ठंतिलंघयंतिचतद्वचः॥४९॥ प्रेष्यमाणाविकल्पंतेगुह्यंचाप्यनुयुंजते॥ अयाच्यंचैवयाचंतेभोज्यान्याहारयंतिच ॥५०॥
क्रुध्यंतिपरिदीप्यंतिभूमिपायाधितिष्ठते ॥ उत्कोचैर्वंचनाभिश्चकार्याण्यनुविहंतिच ॥ ५१ ॥ जर्जरंचास्यविषयंकुर्वंतिप्रतिरूपकैः ॥ स्त्रीरक्षिभिश्चसज्जंतेतुल्य
वेषाभवंतिच ॥ ५२ ॥ वांतंनिष्ठीवनंचैवकुर्वतेचास्यसन्निधौ ॥ निर्लज्जाराजशार्दूलव्याहरंतिचतद्वचः ॥ ५३ ॥ हयंवादंतिनंवापिरथंवानृपसत्तम ॥ अभिरोहं
त्यनादृत्यहर्षुलेपार्थिवेमृदौ ॥ ५४ ॥ इदंतेदुष्करंराजन्निदंतेदुश्चेष्टितं ॥ इत्येवंसुहृदोवाचंवदंतेपरिषद्गताः ॥ ५५ ॥ क्रुद्धेचास्मिन्हसंत्येवनचहृष्यंतिपूजिताः॥
संहर्षशीलाश्चतदाभवंत्यन्योन्यकारणात् ॥ ५६ ॥ विस्रंसयंतिमंत्रंचविवृण्वंतिचदुष्कृतं ॥ लीलयाचैवकुर्वंतिसावज्ञास्तस्यशासनं ॥ ५७॥

॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ प्रियंइष्टं ॥ ४६ ॥ तेत्वया स्पष्टःप्रख्यातोदंडःगजरथहस्तिपुरुषादिसमूहोयस्यतस्यस्पष्टदंडस्य ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ संघर्षात्अतिसंश्लेषात् ॥ ४९ ॥ विकल्पंतेकार्येसंशयंदर्शयं
ति गुह्यंगोप्यमपिच्छिद्रंअनुयुंजतेप्रकटयंति भोज्यानिराज्ञः आहारयंतिभक्षयंति ॥ ५० ॥ उत्कोचैर्लंचाभिः वंचनाअलीकगुणदोषादिप्रदर्शनं अनुविहंतिविनिघ्नंति ॥ ५१ ॥ प्रतिरूपकैःकृत्रिमैःशास
नपत्रैः विषयंदेशं जर्जरंनिःसारं स्त्रीरक्षिभिःसज्जंतेप्रीतिंकुर्वंतिअंतःपुरेप्रवेशमिच्छंतः ॥ ५२ ॥ वांतंजृंभादिना निष्ठीवनंथूत्कारं तद्वचःराजवाक्यंगुह्यमपिलोकेव्याहरंति ॥ ५३ ॥ हर्षुलेपरिहासशीले
॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ विस्रंसयंतिभेदयंति ॥ ५७ ॥

हेलनानिकुर्वंतीतिशेषः उपशृण्वतःशृण्वंतमनादृत्य स्वस्थाःनिर्भयाः ॥ ५८ ॥ राजदेयंराजभागं ॥ ५९ ॥ क्रीडितुंराज्ञासहमृगयादिक्रीडांकर्तुं ससूत्रेणबद्धेनपक्षिणाश्येनेन राज्ञोनिरोधकाइत्यर्थः प्रणेयःशास्यः ॥ ६० ॥ अपरेदारापहाराद्यः ॥ ६१ ॥ इतिशांतिप०रा०नै०भारतभा०षट्पंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५६ ॥ ॥ ७ ॥ अस्यैवाध्यायस्यसूत्रभूतस्योत्तरोपंथोवृत्तिरूपः तत्रउत्थानेनयतेथाइत्युक्तंतद्विवृणोति नित्येति ॥ १ ॥ यत्श्लोकंआह तत्तस्मात्तंश्लोकंनिबोध ॥ २ ॥ अप्रवासिनंवेदाध्ययनार्थं ब्राह्मणंयतिवा ॥ ३ ॥ विरोधयपर्वतादौतेषांविशेषेणरोधंकुरु ॥ ४ ॥ समस्वाम्य

अलंकारेचभोज्येचतथास्नानानुलेपने॥हेलनानिनरव्याघ्रस्वस्थास्तस्योपशृण्वतः ॥५८॥ निंदंतेस्वानधीकारान्संत्यजंतेचभारत॥नतुस्यापरितुष्यंतिराजदेयंहरंतिच॥५९॥क्रीडितुंतेनचेच्छंतिससूत्रेणेवपक्षिणा॥अस्मत्प्रणेयोराजेतिलोकांश्चैववदंत्युत॥ ६०॥एतेचैवापरेचैवदोषाःप्रादुर्भवंत्युत॥नृपतौमार्दवोपेतेहर्षुलेचयुधिष्ठिर॥६१॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिराजध०षट्पंचाशत्तमोऽध्यायः॥ ५६॥ ॥७॥ भीष्मउवाच नित्योद्युक्तेनवैराज्ञाभवितव्यंयुधिष्ठिर॥प्रशस्यतेनराजाहिनारीवोद्यमवर्जितः ॥ १ ॥भगवानुशनाचाहश्लोकमत्रविशांपते॥तदिहैकमनाराजन्गदतस्तंनिबोधमे॥ २॥
द्वाविमौग्रसतेभूमिःसर्पोबिलशयानिव॥राजानंचाविरोद्धारंब्राह्मणंचाप्रवासिनं॥ ३॥तदेतन्नरशार्दूलहृदित्वंकर्तुमर्हसि ॥ संधेयानभिसंधत्स्वविरोध्यांश्चविरोधय॥ ४॥समांगस्यचराज्यस्यविपरीतंयआचरेत्॥ गुरुर्वायदिवामित्रंप्रतिहंतव्यएवसः॥ ५ ॥मरुत्तेनहिराज्ञावैगीतःश्लोकःपुरातनः॥राजाधिकारेराजेंद्रबृहस्पतिमतेपुरा॥ ६॥ गुरोरप्यवलिप्तस्यकार्याकार्यमजानतः ॥उत्पथप्रतिपन्नस्यदंडोभवतिशाश्वतः॥ ७॥ बाहोःपुत्रेणराज्ञाचसगरेणचधीमता॥असमंजाःसुतोज्येष्ठस्त्यक्तःपौरहितैषिणा॥ ८॥ असमंजाःसरय्वांसपौराणांबालकान्नृप॥ न्यमज्जयदतःपित्रानिर्भर्त्स्यसविवासितः॥ ९॥ ऋषिणोद्दालकेनापिश्वेतकेतुर्महातपाः॥ मिथ्याविप्रानुपचरन्संत्यक्तोदयितःसुतः॥ १०॥लोकरंजनमेवात्रराज्ञांधर्मःसनातनः॥ सत्यस्यरक्षणंचैवव्यवहारस्यचार्जवं॥ ॥ ११॥नहिंस्यात्परवित्तानिदेयंकालेचदापयेत्॥ विक्रांतःसत्यवाक्क्षांतोनृपोनचलतेपथः॥ १२॥आत्मवांश्चजितक्रोधःशास्त्रार्थकृतनिश्चयः॥ धर्मेचार्थेचकामेचमोक्षेचसततंरतः॥ १३॥

मात्यसुहृत्कोशराष्ट्रदुर्गबलानिअंगानियस्यतस्यसमांगस्य विपरीतंयस्यकस्यचिदप्यंगस्यप्रतिकूलं॥ ५॥ ६॥ शाश्वतःअप्रतिसमाधेयःपर्वतारोहणादिर्गुरोः अन्यस्यतुवधएव ॥७॥८॥९॥१०॥११॥ नहिंस्यात् करार्थंक्षेत्रेषुधान्यानिरुत्ध्वावृष्ट्यादिनाननाशयेत् देयंभृत्यानांवेतनं विक्रांतःपराक्रमी क्षांतःक्षमावान् पथःशुभमार्गात् ॥ १२॥आत्मवान्जितचित्तः शास्त्रार्थेकृतनिश्चयःनिःसंदेहः सततंनित्यं पूर्वाह्णेधर्मंमध्याह्नेऽर्थमपराह्णेकाममपररात्रेयोगंचेतिनित्यंसर्वानपिसेवेत् ॥ १३ ॥

वृजिनंसंकटं अरक्षणात्मंत्रस्यागोपनादन्यन्नास्ति ॥ १४ ॥ धर्माणांसंकरोव्यत्ययस्तस्मात्प्रजानांरक्षाधर्मसंकररक्षा ॥ १५ ॥ नविश्वसेत् चान्विश्वसेदप्याप्तेषु तेष्वपिअत्यर्थंनविश्वसेत् षण्णांगुणानांभा
वःषाड्गुण्यं तेचबलवतिस्थायिनियानिनःसंधिः समबलेविग्रहोयुद्धादिः दुर्बलेयानंतदीयदुर्गाद्याक्रमणं एवंस्थायिनोबलवतियायिन्यासनंदुर्गादावेवस्वरक्षणं मध्यमेद्वैधीभावः अर्धेनदंडेनदुर्गाश्रयणंअर्धे
नपरेषांधान्यादिनिरोधनं दुर्बलेसमाश्रयः मित्रांतरमाश्रित्यतेनसहयुद्धंकर्तव्यं एतेषुकर्तव्येषुगुणान्जयावहान्दोषान्पराजयावहांश्चार्थान्कोशदंडादिपौष्कल्यादीन्स्वबुद्ध्यास्वयमेवनिश्चिनुयात् ॥ १६ ॥ द्वि
षः शत्रोःसप्तसुराज्यांगेषुस्वप्रवेशद्वारशैथिल्यंतत्द्विट्छिद्रं एवंस्वस्यसप्तसुराज्यांगेषुयत्परप्रवेशद्वारशैथिल्यंतत्परछिद्रं द्विट्छिद्रदर्शीस्यात् एतच्चस्वच्छिद्रगोपनस्याप्युपलक्षणं त्रिवर्गेधर्मादौ विदितार्थोज्ञात
तत्त्वः युक्तःचारःप्रच्छन्नस्पशःउपधिःपरकीयानाममात्यादीनामुत्कोचदानादिनाभेदनंचयेनसयुक्तचारोपधिः तत्रचारनियोजनस्थानान्युक्तानिनीतिशास्त्रे मंत्रीपुरोहितश्चैवयुवराजश्चभूपतिः पंचमोद्वार

त्रय्यांसंवृतमंत्रश्चराजाभवितुमर्हति॥वृजिनंचनरेंद्राणांनान्यच्चारक्षणात्परं॥१४॥ चातुर्वर्ण्यस्यधर्माश्चरक्षितव्यामहीक्षिता॥धर्मसंकररक्षाचराज्ञांधर्मःस
नातनः॥१५॥ नविश्वसेच्चनृपतिर्नचात्यर्थंचविश्वसेत्॥ षाड्गुण्यगुणदोषांश्चनित्यंबुद्ध्यावलोकयेत्॥ १६ ॥ द्विट्छिद्रदर्शीनृपतिर्नित्यमेवप्रशस्यते॥ त्रिव
र्गेविदितार्थश्चयुक्तचारोपधिश्चयः॥१७॥ कोशस्योपार्जनरतिर्यमवैश्रवणोपमः॥ वेत्ताचदशवर्गस्यस्थानवृद्धिक्षयात्मनः॥१८॥ अभृतानांभवेद्भर्ताभृता
नामन्वेक्षकः॥ नृपतिःसुमुखश्चस्यात्स्मितपूर्वाभिभाषिता॥ १९ ॥ उपासिताचवृद्धानांजिततंद्रिरलोलुपः॥ सतांवृत्तेस्थितमतिःसंतोप्यश्चारुदर्शनः॥२०॥
नचाददीतवित्तानिसतांहस्तात्कदाचन॥ असद्भ्यश्चसमादद्यात्सद्भ्यस्तुप्रतिपादयेत्॥ २१ ॥ स्वयंप्रहर्तादाताचवश्यात्मारम्यसाधनः॥ कालेदाताचभोक्ताचशु
द्धाचारस्तथैवच॥२२॥ शूरान्भक्तानसंहार्यान्कुलेजातानरोगिणः॥ शिष्टान्शिष्टाभिसंबंधान्मानिनोनवमानिनः॥ २३ ॥ विद्याविदोलोकविदःपरलोकान्व
वेक्षकान्॥ धर्मेचनिरतान्साधूनचलानचलानिव॥ २४॥ सहायान्सततंकुर्याद्राजाभूतिपरिष्कृतः॥ तैश्चतुल्योभवेद्भोगैश्छत्रमात्राज्ञयाधिकः॥ २५॥

पालश्चषष्ठोंतर्वेशिकस्तथा कारागाराधिकारीचद्रव्यसंचयकृत्तथा कृत्याकृत्येषुचार्थानांनवमोविनियोजकः प्रदेष्टानगराध्यक्षःकार्यनिर्माणकृत्तथा धर्माध्यक्षःसभाध्यक्षोदंडपालस्त्रिपंचमः षोडशोदुर्ग
पालश्चतथाराष्ट्रांतपालकः अटवीपालकांतानितीर्थान्यष्टादशैवतु चारान्विचारयेत्तीर्थेस्वात्मनश्चपरस्यच पाषंडादीनविज्ञातानन्योन्यमितरेष्वपि मंत्रिणंयुवराजंचहित्वास्वेषुपुरोहितमिति ॥ १७ ॥ दश
वर्गः अमात्यराष्ट्रदुर्गाणिकोशोदंडश्चपंचमइतिप्रकृतिपंचकंस्वपक्षेपरपक्षेचेतिदशकोवर्गः सचउभयोःसाम्यंचेत्स्थानंस्थितिस्तत्कर्ता स्वस्याधिकश्चेद्वृद्धिकर्ता परस्याधिकश्चेत्क्षयकर्ता ॥ १८ ॥ १९ ॥
॥ २० ॥ २१ ॥ २२॥ शूरान्सहायान्कुर्यादितितृतीयेनान्वयः असंहार्यान्परैरप्रतार्यान् शिष्टाभिसंबंधान्शिष्टपरिवारान्अनवमानिनःअवमानंपरस्याकुर्वतः ॥ २३ ॥ अचलान्स्थिरान् अचलानिवप
र्वतानिव ॥२४॥ छत्रमात्रेणसहितायाआज्ञाइदमित्थंकुरुइदंनेतितयाधिकः अन्यत्सर्वंशूरैःसमानंभुंजीत ॥ २५॥

इयंचशूरेषुराज्ञोवृत्तिःप्रत्यक्षापरोक्षाचभवेत् सन्निहितेष्वसन्निहितेषुवातुल्यास्यादित्यर्थः ॥ २६ ॥ सर्वाभिशंकीसर्वत्राकृतविश्वासः सर्वहरःसर्वस्वापहारी अनृजुःअनृतापराधारोपकृत् यतोलुब्धः॥२७॥ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ असंघातरताः संघतेशरीरेप्रीतिमंतोनभवंतिकिंतुतत्साध्येधर्मएवेत्यर्थः ॥ ३५॥ नेयाःविनेतुंयोग्याः संघर्षः पराभिभवस्तच्छीलिनोन ॥३६॥ कूटंदं

प्रत्यक्षाचपरोक्षाचवृत्तिश्चास्यभवेत्समा ॥ एवंकुर्वन्नरेंद्रोपिनखेदमिहविंदति॥ २६॥सर्वाभिशंकीनृपतिर्यश्चसर्वहरोभवेत्॥सक्षिप्रमनृजुर्लुब्धःस्वजनेनैवब ध्यते॥ २७॥ शुचिस्तुपृथिवीपालोलोकचित्तग्रहेरतः॥ नपतत्यरिभिर्ग्रस्तःपतितश्चावतिष्ठते॥ २८॥ अक्रोधनोत्यव्यसनीमृदुदंडोजितेंद्रियः॥ राजाभवति भूतानांविश्वास्योहिमवानिव॥ २९॥ प्राज्ञस्त्यागगुणोपेतःपररंध्रेषुतत्परः ॥ सुदर्शःसर्ववर्णानांनयापनयवित्तथा ॥ ३० ॥ क्षिप्रकारीजितक्रोधःसुप्रसादो महामनाः॥अरोषप्रकृतिर्युक्तःक्रियावानविकत्थनः॥ ३१॥आरब्धान्येवकार्याणिसुपर्यवसितानिच॥यस्यराज्ञःप्रदृश्यंतिसराजाराजसत्तमः॥ ३२॥ पुत्राइव पितुर्गेहेविषयेयस्यमानवाः॥ निर्भयाविचरिष्यंतिसराजाराजसत्तमः॥ ३३ ॥ अगूढविभवायस्यपौराराष्ट्रनिवासिनः ॥ नयापनयवेत्तारःसराजाराजसत्त मः॥ ३४॥ स्वकर्मनिरतायस्यजनाविषयवासिनः॥ असंघातरतादांताःपाल्यमानायथाविधि॥ ३५॥ वश्यानेयाविधेयाश्चनचसंघर्षशीलिनः॥ विषयेदा नरुचयोनरायस्यसपार्थिवः॥ ३६ ॥ नयस्यकूटंकपटंनमायानचमत्सरः ॥ विषयेभूमिपालस्यतस्यधर्मःसनातनः ॥ ३७ ॥ यःसत्करोतिज्ञानानिज्ञेयेपरहि तेरतः॥ सतांवर्त्मानुगस्त्यागीसराजाराज्यमर्हति॥ ३८॥ यस्यचाराश्चमंत्राश्चनित्यंचैवकृताकृताः॥ नज्ञायंतेहिरिपुभिःसराजाराज्यमर्हति॥ ३९ ॥ श्लोक श्चायंपुरागीतोभार्गवेणमहात्मना॥ आख्यातेरामचरितेनृपतिंप्रतिभारत॥ ४० ॥ राजानंप्रथमंविंदेत्ततोभार्यांततोधनं ॥ राजन्यसतिलोकस्यकुतोभार्याकु तोधनं॥ ४१ ॥ तद्राज्येराज्यकामानांनान्योधर्मःसनातनः॥ ऋतेरक्षांतुविस्पष्टांरक्षालोकस्यधारिणी॥ ४२॥ प्राचेतसेनमनुनाश्लोकौचेमावुदाहृतौ॥ राज धर्मेषुराजेंद्रताविहैकमनाःशृणु॥ ४३॥ षडेतान्पुरुषोजह्याद्भिन्नांनावमिवार्णवे ॥ अप्रवक्तारमाचार्यमनधीयानमृत्विजं॥ ४४॥ अरक्षितारंराजानंभार्यां चाप्रियवादिनीं॥ ग्रामकामंचगोपालंवनकामंचनापितं॥ ४५॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिप० राजध० सप्तपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥५७॥ ॥ ६॥

भः कपटंअनृतं मत्सरःपरोत्कर्षासहिष्णुत्वं ॥३७॥ ज्ञानानिज्ञानयुक्तान्पंडितान् ज्ञेयेशास्त्रार्थेपरस्यहितावहेरतःनतुहिंसामये त्यागीदाता ॥ ३८ ॥ कृताअप्यकृताइवेतिकृताकृताः ॥३९॥४०॥ प्रथमंश्रेष्ठं असतिअशुभे ॥४१॥४२॥ रक्षैवराज्ञःकर्म तामकुर्वन्राजात्याज्यइत्याह प्राचेतसइति ॥४३॥४४॥४५॥ इतिशांतिपर्वणिराजध० नैलकंठीयेभारतभावदीपेसप्तपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५७॥ ॥ ६ ॥

एतदिति एतत्रक्षणंनवनीतं नवनीतवत्सर्वधर्मसारं न्याय्यंन्यायादनपेतं॥ १॥२॥३॥ अत्ररक्षणे साधनंयुक्ति ॥ ४ ॥ चारोगुप्तस्पशः प्रणिधिःप्रकटस्पशः दानंभक्तवेतनयोः युक्तेःआदानं अयोगेनअनुपाये नआदानंकरग्रहणंनच॥ ५॥ ६॥ केतनानांगृहादीनां द्विविधस्यशारीरदंडोर्थदंडश्चेतिभेदात्॥ ७॥निचेयानांसंग्राह्याणांधान्यादीनांनिचयःसंग्रहः॥८॥ ९॥अविश्वासोयामिकादीनामपि पौराणांसंघातस्यपरैर्वा

भीष्मउवाच एतत्तेराजधर्माणांनवनीतंयुधिष्ठिर॥ बृहस्पतिर्हिभगवान्न्याय्यंधर्मंप्रशंसति ॥ १ ॥ विशालाक्षश्चभगवान्काव्यश्चैवमहातपाः॥ सहस्राक्षो महेंद्रश्चतथाप्राचेतसोमनुः॥ २ ॥ भरद्वाजश्चभगवांस्तथागौरशिरामुनिः ॥ राजशास्त्रप्रणेतारोब्रह्मण्याब्रह्मवादिनः ॥ ३ ॥ रक्षामेवप्रशंसंतिधर्मंधर्मभृतांव र॥ राज्ञांराजीवताम्राक्षसाधनंचात्रमेशृणु ॥ ४ ॥ चारश्चप्रणिधिश्चैवकालेदानममत्सरात्॥ युक्त्यादानंनचादानमयोगेनयुधिष्ठिर॥ ५॥ सतांसंग्रहणंशौर्यं दाक्ष्यंसत्यंप्रजाहितं ॥ अनार्जवैरार्जवैश्चशत्रुपक्षस्यभेदनं ॥ ६॥ केतनानांचजीर्णानामवेक्षाचैवसीदतां ॥ द्विविधस्यचदंडस्यप्रयोगःकालचोदितः॥ ७॥ साधूनामपरित्यागःकुलीनानांचधारणं॥ निचयश्चनिचेयानांसेवाबुद्धिमतामपि ॥८॥ बलानांहर्षणंनित्यंप्रजानामन्ववेक्षणं॥ कार्येष्वखेदःकोशस्यतथै वचविवर्धनं॥ ९॥ पुरगुप्तिरविश्वासःपौरसंघातभेदनं ॥ अरिमध्यस्थमित्राणांयथावच्चान्ववेक्षणं॥ १०॥ उपजापश्चभृत्यानामात्मनःपुरदर्शनं॥ अविश्वा सःस्वयंचैवपरस्याश्वासनंतथा॥ ११ ॥ नीतिधर्मानुसरणंनित्यमुत्थानमेवच ॥ रिपूणामनवज्ञानंनित्यंचानार्यवर्जनं॥ १२ ॥ उत्थानंहिनरेंद्राणांबृहस्पतिर भाषत॥ राजधर्मस्यतन्मूलंश्लोकांश्चात्रनिबोधमे॥ १३ ॥ उत्थानेनामृतंलब्धमुत्थानेनासुराहताः॥ उत्थानेनमहेंद्रेणश्रैष्ठ्यंप्राप्तंदिवीहच॥ १४॥ उत्थानवी रःपुरुषोवाग्वीरानधितिष्ठति॥ उत्थानवीरान्वाग्वीरारमयंतउपासते॥ १५॥ उत्थानहीनोराजाहिबुद्धिमानपिनित्यशः॥ प्रधर्षणीयःशत्रूणांभुजंगइवनिर्वि षः॥ १६॥ नचशत्रुरवज्ञेयोदुर्बलोपिबलीयसा॥ अल्पोपिहिदहत्यग्निर्विषमल्पंहिनस्तिच॥ १७॥ एकांगेनापिसंभूतःशत्रुर्दुर्गमुपाश्रितः॥ सर्वंतापयतेदेशम पिराज्ञःसमृद्धिनः॥ १८॥ राज्ञोरहस्यंतद्वाक्यंवयार्थंलोकसंग्रहः॥ हृदियच्चास्यजिह्मंस्यात्कारणेनचयद्भवेत्॥ १९॥ यच्चास्यकार्यंवृजिनमार्जवेनेहनिर्जये त्॥ दंभनार्थंचलोकस्यधर्मिष्ठामाचरेत्क्रियां॥ २०॥

णिज्यादिच्छलेनवशीकृतस्यभेदनंविघटनं॥ १०॥उपजापःपरैःस्वभृत्यानांभेदनं अविश्वासःभृत्यानामेव॥ ११॥उत्थानंउद्योगःअना र्येहीनकर्मकदर्यत्वादितद्वर्जनं॥ १२॥ १३॥ १४॥वाग्वीरान्पंडितान् उत्थानमेवमहत्पांडित्यमित्यर्थः॥ १५॥ १६॥ १७॥एकांगेनहस्त्यश्वरथपादातानामन्यतमेनापिसंभूतःसंपन्नः समृद्धिनः समृद्धिमतः॥ १८॥ ॥ १९॥ स्वीयेनआर्जवेनराज्ञोयद्रहस्यंवाक्यंयोवाजयार्थंलोकसंग्रहोयच्चास्यकारणेनशत्रुजयादिहेतुनाजिह्मंकपटंयच्चवृजिनंहीनंकार्यंतत्सर्वंसमीकुर्यादित्याह द्वाभ्यां राज्ञइति दंभनार्थं संघातार्थं ॥ २०॥

अकृतात्मभिः क्रूरैः ॥ २१ ॥ मिश्रेणकौर्यमार्दवाभ्यां ॥२२॥२३॥२४॥२५॥२६॥२७॥२८॥२९॥३०॥ इतिशांतिपर्वणिरा० नै० भारतभावदीपेअष्टपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५८ ॥ ॥४॥ ततःकल्य

राज्यंहिसुमहत्तंत्रंधार्यतेनाकृतात्मभिः ॥ नशक्यंमृदुनावोढुमायासस्थानमुत्तमं ॥ २१ ॥ राज्यंसर्वामिषंनित्यमार्जवेनेहधार्यते ॥ तस्मान्मिश्रेणसततंवर्तितव्यंयुधिष्ठिर ॥ २२ ॥ यद्यप्यस्यविपत्तिःस्याद्रक्षमाणस्यवैप्रजाः ॥ सोप्यस्यविपुलोधर्मएवंवृत्ताहिभूमिपाः ॥ २३ ॥ एषतेराजधर्माणांलेशःसमनुवर्णितः ॥ भूयस्तेयत्रसंदेहस्तद्ब्रूहिकुरुसत्तम ॥ २४ ॥ वैशंपायनउवाच ततोव्यासश्चभगवान्देवस्थानोऽश्मएवच ॥ वासुदेवःकृपश्चैवसात्यकिःसंजयस्तथा ॥ २५ ॥ साधुसाध्वितिसंहृष्टाःपुष्यमाणैरिवाननैः ॥ अस्तुवंश्चनरव्याघ्रंभीष्मंधर्मभृतांवरं ॥ २६ ॥ ततोदीनमनाभीष्ममुवाचकुरुसत्तमः ॥ नेत्राभ्यामश्रुपूर्णाभ्यांपादौतस्यशनैःस्पृशन् ॥ २७ ॥ श्वइदानींस्वसंदेहंप्रक्ष्यामित्वांपितामह ॥ उपैतिंसवितात्यस्तंरसमापीयपार्थिवं ॥ २८ ॥ ततोद्विजातीनभिवाद्यकेशवःकृपश्चतेचैवयुधिष्ठिरादयः ॥ प्रदक्षिणीकृत्यमहानदीसुतंततोरथानारुरुहुर्मुदान्विताः ॥ २९ ॥ दृषद्वतींचाप्यवगाह्यसुव्रताःकृतोदकार्थाःकृतजप्यमंगलाः ॥ उपास्यसंध्यांविधिवत्परंतपास्ततःपुरंतेविविशुर्गजाह्वयं ॥ ३० ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिराजधर्मानुशासनपर्वणियुधिष्ठिरादिस्वस्थानगमनेअष्टपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५८ ॥ ॥४॥ वैशंपायनउवाच ततःकल्यंसमुत्थायकृतपूर्वाह्णिकक्रियाः ॥ ययुस्तेनगराकारैरथैःपांडवयादवाः ॥ १ ॥ प्रतिपद्यकुरुक्षेत्रंभीष्ममासाद्यचानघ ॥ सुखांचरजनींपृष्ट्वागांगेयंरथिनांवरं ॥ २ ॥ व्यासादीनभिवाद्यर्षीन्सर्वैस्तैश्चाभिनंदिताः ॥ निषेदुरभितोभीष्मंपरिवार्यसमंततः ॥ ॥ ३ ॥ ततोराजामहातेजाधर्मराजोयुधिष्ठिरः ॥ अब्रवीत्प्रांजलिर्भीष्मंप्रतिपूज्ययथाविधि ॥ ४ ॥ युधिष्ठिरउवाच यएषराजन्राजेतिशब्दश्चरतिभारत ॥ कथमेषसमुत्पन्नस्तन्मेब्रूहिपरंतप ॥ ५ ॥ तुल्यपाणिभुजग्रीवस्तुल्यबुद्धींद्रियात्मकः ॥ तुल्यदुःखसुखात्माचतुल्यपृष्ठमुखोदरः ॥ ६ ॥ तुल्यशुक्रास्थिमज्जाचतुल्यमांसासृगेवच ॥ निःश्वासोच्छ्वासतुल्यश्चतुल्यप्राणशरीरवान् ॥ ७ ॥ समानजन्ममरणःसमःसर्वैर्गुणैर्नृणां ॥ विशिष्टबुद्धीन्शूरांश्चकथमेकोधितिष्ठति ॥ ८ ॥ कथमेकोमहींकृत्स्नांशूरवीरार्यसंकुलां ॥ रक्षत्यपिचलोकस्यप्रसादमभिवांछति ॥ ९ ॥ एकस्यतुप्रसादेनकृत्स्नोलोकःप्रसीदति ॥ व्याकुलेचाकुलःसर्वोभवतीतिविनिश्चयः ॥ १० ॥ एतदिच्छाम्यहंश्रोतुंतत्त्वेनभरतर्षभ ॥ कृत्स्नंतन्मेयथातत्त्वंप्रब्रूहिवदतांवर ॥ ११ ॥

मित्यध्यायोदंडनीतिशास्त्रस्यराज्ञश्चउत्पत्तिंवक्तुंप्रवर्तते कल्यंप्रातः ॥१॥२॥३॥४॥ मानुषत्वेसमानेपिकिंनिमित्तेयंएकस्मिन्निग्रहानुग्रहशक्तिरितिपृच्छतियइत्यादिना ॥ ५ ॥६॥७॥८ ॥९॥ १०॥११॥

॥१२॥१३॥ दंडः दमनं दांडिकोदंडप्रणेता ॥१४॥ धर्मेणैवनतुमातृवत्स्नेहेनभृत्यवद्वेतनेनवा खेदंश्रमं मोहोवैचित्यं ॥१५॥ प्रतिपत्तिविमोहात्ज्ञानलोपात् ॥१६॥ प्रथमंज्ञानलोपस्ततोमोहस्ततोलोभोलोभाद्विषयाभिलाषोऽभिलषितसंयोगादिंद्रियप्रीत्याख्यःकामस्ततस्तद्विषयेरागोरागात्कर्तव्याकर्तव्यप्रतिपत्तिशून्यत्वंततःपुनर्मोहइत्यादिचक्रमाह ॰ नष्टायामितित्रिभिः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

नैतत्कारणमल्पंहिभविष्यतिविशांपते ॥ यदेकस्मिन्जगत्सर्वंदेववद्यातिसन्नतिं ॥१२॥ भीष्मउवाच नियतस्त्वंनरव्याघ्रशृणुसर्वमशेषतः ॥ यथाराज्यंसमुत्पन्नमादौकृतयुगेभवत् ॥१३॥ नवैराज्यंनराजासीन्नचदंडोनदांडिकः ॥ धर्मेणैवप्रजाःसर्वारक्षंतिस्मपरस्परं ॥१४॥ पाल्यमानास्तथान्योन्यंनराधर्मेणभारत ॥ खेदंपरमुपाजग्मुस्ततस्तान्मोहआविशत् ॥१५॥ तेमोहवशमापन्नामनुजामनुजर्षभ ॥ प्रतिपत्तिविमोहाच्चधर्मस्तेषामनीनशत् ॥१६॥ नष्टायांप्रतिपत्तौचमोहवश्यानरास्तदा ॥ लोभस्यवशमापन्नाःसर्वेभरतसत्तम ॥१७॥ अप्राप्तस्याभिमर्शंतुकुर्वंतोमनुजास्ततः ॥ कामोनामापरस्तत्रप्रत्यपद्यतवैप्रभो ॥१८॥ तांस्तुकामवशंप्राप्तान्रागोनामाभिसंस्पृशत् ॥ रक्ताश्चनाभ्यजानंतकार्याकार्यंयुधिष्ठिर ॥१९॥ अगम्यागमनंचैववाच्यावाच्यंतथैवच ॥ भक्ष्याभक्ष्यंचराजेंद्रदोषादोषंचनात्यजन् ॥२०॥ विप्लुतेनरलोकेवैब्रह्मचैवननाशह ॥ नाशाच्चब्रह्मणोराजन्धर्मोनाशमथागमत् ॥२१॥ नष्टेब्रह्मणिधर्मेचदेवांस्त्रासःसमाविशत् ॥ तेत्रस्तानरशार्दूलब्रह्माणंशरणंययुः ॥२२॥ प्रसाद्यभगवंतंतेदेवंलोकपितामहं ॥ ऊचुःप्रांजलयःसर्वेदुःखवेगसमाहताः ॥२३॥ भगवन्नरलोकस्थंग्रस्तंब्रह्मसनातनं ॥ लोभमोहादिभिर्भावैस्ततोनोभयमाविशत् ॥२४॥ ब्रह्मणश्चप्रणाशेनधर्मोव्यनशदीश्वर ॥ ततःस्मसमतांयातामर्त्यैस्त्रिभुवनेश्वर ॥२५॥ अधोहिवर्षमस्माकंनरास्तूर्ध्वप्रवर्षिणः ॥ क्रियाव्युपरमात्तेषांततोगच्छाममसंशयं ॥२६॥ अत्रनिःश्रेयसंयन्नस्तद्ध्यायस्वपितामह ॥ त्वत्प्रभावसमुत्थोऽसौस्वभावोनोविनश्यति ॥२७॥ तानुवाचसुरान्सर्वान्स्वयंभूर्भगवांस्ततः ॥ श्रेयोहंचिंतयिष्यामिव्येतुवोभीःसुरर्षभाः ॥२८॥ ततोध्यायसहस्राणांशतंचक्रेस्वबुद्धिजं ॥ यत्रधर्मस्तथैवार्थःकामश्चैवाभिवर्णितः ॥२९॥ त्रिवर्गइतिविख्यातोगणएषस्वयंभुवा ॥ चतुर्थोमोक्षइत्येवपृथगर्थःपृथग्गुणः ॥३०॥

नात्यजन्दुष्टमदुष्टंचसर्वंस्वीचक्रुरित्यर्थः ॥ २० ॥ ब्रह्मवेदः धर्मोयज्ञः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ मर्त्यैःसमतांयाताःस्म स्वाहायभावेनक्षीणाःस्मइत्यर्थः ॥ २५ ॥ नराःयजमानाः हविर्धाराभिरूर्ध्वप्रवर्षिणः ततश्चान्नाभावान्नश्यामइत्यर्थः ॥ २६ ॥ नोस्माकंस्वभावः ऐश्वर्यसत्यसंकल्पत्वादिकं ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ पृथगर्थः त्रिवर्गफलापेक्षयाविपरीतफलः पृथग्गुणः त्रिवर्गसाधनापेक्षयाविपरीतसाधनः ॥ ३० ॥

मोक्षस्यत्रिवर्गोधर्मादिरन्योनिष्कामः धर्मादेर्भेदश्चसत्वादिगुणप्राधान्यनिमित्तइत्यर्थः दंडात्स्थानंसाम्यंवणिजांवृद्धिस्तपस्विनांक्षयश्चोराणांचभवतीत्याहार्धेन स्थानमिति ॥ ३१ ॥ नीतिजान्षड्गुणाना
हात्मेति आत्माःचित्तं नीतिबलात् प्रजानांचित्तंदुःस्थितमपिसुस्थितंभवतिकुदेशोपिसुदेशोभवतिकलिरपिकृतंभवति उपायाःसाधनानि कृत्यंकृतिनिर्वर्त्यंप्रयोजनं सहायाः सुहृदादयः एतेसर्वेविकलाअ
पिसकलाभवंति तत्रकारणंनीतिजः षड्वर्गोनीतिप्रोक्तंभितश्चित्तादिरित्यर्थः ॥ ३२ ॥ त्रयीकर्मकांडः आन्वीक्षिकीज्ञानकांडः वार्ताकृषिवाणिज्यादिजीविकाकांडः दंडनीतिःपालनविद्या एतेधर्मादयस्तत्र
ब्रह्मकृतशतसहस्राध्यायेदर्शिताः ॥ ३३ ॥ भेदशंकया अमात्यानामपिरक्षाकर्तव्यातदर्थंप्रणिधिर्गुप्तश्चारः सचचारोविविधोपायः ब्रह्मचार्यादिवेषधारी प्रणिधेयः पृथग्विधः एकैकस्मिन्स्थानेपृथक्पृथ

मोक्षस्यास्तित्रिवर्गोन्यःप्रोक्तःसत्वंरजस्तमः ॥ स्थानंवृद्धिःक्षयश्चैवत्रिवर्गश्चैवदंडजः ॥ ३१ ॥ आत्मादेशश्चकालश्चाप्युपायाःकृत्यमेवच ॥ सहायाःकारणंचै
वषड्वर्गोनीतिजःस्मृतः ॥ ३२ ॥ त्रयीचान्वीक्षिकीचैववार्ताचभरतर्षभ ॥ दंडनीतिश्चविपुलाविद्यास्तत्रनिदर्शिताः ॥ ३३ ॥ अमात्यरक्षाप्रणिधीराजपुत्रस्य
लक्षणं ॥ चारश्चविविधोपायःप्रणिधेयःपृथग्विधः ॥ ३४ ॥ सामभेदःप्रदानंचततोदंडश्चपार्थिव ॥ उपेक्षापंचमीचात्रकार्त्स्न्येनसमुदाहृता ॥ ३५ ॥ मंत्रश्चव
र्णितःकृत्स्नस्तथाभेदार्थएवच ॥ विभ्रमश्चैवमंत्रस्यसिद्ध्यसिद्ध्योश्चयत्फलं ॥ ३६ ॥ संधिश्चत्रिविधाभिख्योहीनोमध्यस्तथोत्तमः ॥ भयसत्कारवित्ताख्यंका
र्त्स्न्येनपरिवर्णितं ॥ ३७ ॥ यात्राकालाश्चचत्वारस्त्रिवर्गस्यचविस्तरः ॥ विजयोधर्मयुक्तश्चतथार्थविजयश्चह ॥ ३८ ॥ आसुरश्चैवविजयस्तथाकार्त्स्न्येनवर्णि
तः ॥ लक्षणंपंचवर्गस्यत्रिविधंचात्रवर्णितं ॥ ३९ ॥ प्रकाशश्चाप्रकाशश्चदंडोथपरिशब्दितः ॥ प्रकाशोष्टविधस्तत्रगुह्यश्चबहुविस्तरः ॥ ४० ॥ रथानागाहया
श्चैवपादाताश्चैवपांडव ॥ विष्टिर्नावश्चराश्चैवदेशिकाइतिचाष्टमं ॥ ४१ ॥ अंगान्येतानिकौरव्यप्रकाशानिबलस्यतु ॥ जंगमाजंगमाश्चोक्ताश्चूर्णयोगाविषाद
यः ॥ ४२ ॥ स्पर्शेचाभ्यवहार्येचाप्युपांशुर्विविधःस्मृतः ॥ अरिर्मित्रउदासीनइत्येतेप्यनुवर्णिताः ॥ ४३ ॥

ग्वेषास्त्रयस्त्रयइति ॥ ३४ ॥ सामादिचतुष्टयंउपेक्षाचपंचमीत्युपायाः ॥ ३५ ॥ विभ्रमोभेदार्थे ॥ ३६ ॥ भयेनसंधिर्हीनः सत्कारेणमध्यमः वित्तग्रहणेनउत्तमः तत्त्रयंसंधिकारणंवर्णितं ॥ ३७ ॥ चत्वा
रः मित्रवृद्धिः कोशसंचयश्चस्वस्यमित्रनाशःकोशहानिश्चपरस्येति ॥ ३८ ॥ आसुरोविजयःसौप्तिकेगतः पंचवर्गः अमात्यराष्ट्रदुर्गाणिबलंकोशश्चपंचमः त्रिविधंउत्तममध्यमाधमभेदेन ॥ ३९ ॥ दंडः
सेना दंडोस्त्रीलगुडेपुमानित्युपक्रम्यसैन्येकालेमानभेदेइतिमेदिनी ॥ ४० ॥ विष्टिर्विष्टिगृहीताभारवाहाः चराश्चाराः देशिकाःउपदेष्टारोगुरवः ॥ ४१ ॥ जंगमामहात्वश्चिकादिजाः अजंगमाःरक्तशृंगिकाद
यः ॥ ४२ ॥ स्पर्शेवस्त्रादौ अभ्यवहार्येऽन्नादौ उपांशुरभिचारादिरितिविविधोविषयोगरूपोदंडः ॥ ४३ ॥

मार्गगुणाःपद्दनक्षत्रादिमार्गगुणाः भूमिगुणाश्चतुरशीतिभूबलानियामलोक्तानि आत्मरक्षणंमंत्रयंत्रादिना सर्गाणांरथादिनिर्माणानां ॥ ४४ ॥ कल्पनाःबलपुष्टिकारायोगाः विविधाभिख्याश्चक्रव्यूहक्रौंचव्यूहादिनानानामानः ॥४५॥ उत्पाताःपद्दयुद्धादयोधूमकेत्वादयश्च निपाताःउल्कापातभूमिकंपादयः शस्त्राणांपालनंतीक्ष्णीकरणं ॥४६॥ पीडाचआपदांसमूहोआपदंतस्यकालआपदकालः ॥४७॥ आख्यातंअभिमंत्रितदुंदुभिध्वनिनाप्रयाणादिकथनं योगःपताकादिमंत्रणादि तयोःसंचारःश्रवणादर्शनाभ्यांपरमोहनं एतत्सर्वंतत्र उक्तमितिसर्वत्रयोज्यं ॥४८॥ गरदैःविषदैः प्रतिरूपकंप्रतिमातत्कारकैस्त

कृत्स्नामार्गगुणाश्चैवतथाभूमिगुणाश्चह ॥ आत्मरक्षणमाश्वासःसर्गाणांचान्ववेक्षणं ॥ ४४ ॥ कल्पनाविविधाश्चापिनृनागरथवाजिनां ॥ व्यूहाश्चविविधाभिख्याविचित्रंयुद्धकौशलं ॥ ४५ ॥ उत्पाताश्चनिपाताश्चसुयुद्धंसुपलायितं ॥ शस्त्राणांपालनंज्ञानंतथैवभरतर्षभ ॥४६॥ बलव्यसनयुक्तंचतथैवबलहर्षणं ॥ पीडाचापदकालश्चपत्तिज्ञानंचपांडव ॥ ४७ ॥ तथाख्यातविधानंचयोगःसंचारएवच ॥ चौरैराटविकैश्चोग्रैःपरराष्ट्रस्यपीडनं ॥ ४८ ॥ अग्निदैर्गरदैश्चैवप्रतिरूपककारकैः ॥ श्रेणिमुख्योपजापेनवीरुधश्छेदनेनच ॥ ४९ ॥ दूषणेनचनागानामातंकजननेनच ॥ आराधनेनभक्तस्यप्रत्ययोपार्जनेनच ॥ ५० ॥ समांगस्यचराज्यस्यन्हासवृद्धिसमंजसं ॥ दूतसामर्थ्यसंयोगात्सराष्ट्रस्यविवर्धनं ॥ ५१ ॥ अरिमध्यस्थमित्राणांसम्यक्प्रोक्तंप्रपंचनं ॥ अवमर्दःप्रतीघातस्तथैवचबलीयसां ॥ ५२ ॥ व्यवहारःसुसूक्ष्मश्चतथाकंटकशोधनं ॥ श्रमोव्यायामयोगश्चत्यागोद्रव्यस्यसंग्रहः ॥ ५३ ॥ अभृतानांचभरणंभृतानांचान्ववेक्षणं ॥ अर्थस्यकालेदानंचव्यसनेचाप्रसंगिता ॥ ५४ ॥ तथाराजगुणाश्चैवसेनापतिगुणाश्चह ॥ कारणंचत्रिवर्गस्यगुणदोषास्तथैवच ॥ ५५ ॥ दुश्चेष्टितंचविविधंवृत्तिश्चैवानुवर्तिनां ॥ शंकितत्वंचसर्वस्यप्रमादस्यचवर्जनं ॥ ५६ ॥ अलब्धलाभोलब्धस्यतथैवचविवर्धनं ॥ प्रदानंचविवृद्धस्यपात्रेभ्योविधिवत्ततः ॥ ५७ ॥ विसर्गोर्थस्यधर्मार्थकामहेतुकमुच्यते ॥ चतुर्थंव्यसनाघातेतथैवात्रानुवर्णितं ॥ ५८ ॥ क्रोधजानितथोग्राणिकामजानितथैवच ॥ दशोक्तानिकुरुश्रेष्ठव्यसनान्यत्रचैवह ॥ ५९ ॥ मृगयाक्षास्तथापानंस्त्रियश्चभरतर्षभ ॥ कामजान्याहुराचार्याःप्रोक्तानीहस्वयंभुवा ॥ ६० ॥

द्वाराकार्मणकारिभिःकौलिकैः श्रेणिमुख्याःबलाध्यक्षादयस्तेषामुपजापोभेदनंतेन वीरुधश्छेदनेनधान्याद्युच्छेदेन ॥ ४९ ॥ नागानांदूषणंमंत्रतंत्रौषधादिनातेन प्रत्ययोपार्जनेनविश्वासोत्पादनेनच परराष्ट्रस्यपीडनंउक्तमितिप्रपूर्वेणसंबंधः ॥५०॥ समंजसंसमत्वं ॥५१॥५२॥ कंटकशोधनंखलानामुन्मूलनं श्रमोमल्लक्रीडा व्यायामयोगःआयुधप्रयोगाभ्यासः त्यागोदानं॥५३॥अप्रसंगिताअसंबंधः ॥५४॥ राजगुणाःउत्थानादयः सेनापतिगुणाःमौलतादयः ॥५५॥५६॥ पात्रेभ्यःप्रदानंप्रथमं ॥५७॥ विसर्गइति विसर्गोदानंधर्मार्थयज्ञार्थंद्वितीयं काम्यंतृतीयं व्यसनाघातेचतुर्थं ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥

परिशेषात् वाक्पारुष्यादीनिषट्क्रोधजानि आत्मनोदेहस्य ॥ ६१ ॥ अवमर्दःपरचक्रेणदेशादेःपीडनं ॥ ६२ ॥ कर्मांतः कृष्यादिफलंतत्रानुशासनंरोधः अपस्करउपकरणानि वसनंकवचादिकं उपायास्तन्निर्माणेयुक्तयः ॥ ६३ ॥ तानिद्रव्याणिषट् मणयःपशवःपृथ्वीवासोदास्यादिकांचनमिति ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ मंगलंस्वर्णादिकंतस्यालंभनंस्पर्शः प्रतिक्रियाअलंकरणं ॥ ६६ ॥ एकस्याव्युत्थानप्रकारः के

वाक्पारुष्यंतथोग्रत्वंदंडपारुष्यमेवच ॥ आत्मनोनिग्रहस्त्यागोत्यर्थदूषणमेवच ॥ ६१ ॥ यंत्राणिविविधान्येवक्रियास्तेपांचवर्णिताः ॥ अवमर्दःप्रतीघातःकेतनानांचभंजनं ॥ ६२ ॥ चैत्यद्रुमावमर्दश्चरोधःकर्मानुशासनं ॥ अपस्करोथवसनंतथोपायाश्चवर्णिताः ॥ ६३ ॥ पणवानकशंखानांभेरीणांचयुधिष्ठिर ॥ उपार्जनंचद्रव्याणांपरिमर्दश्चतानिषट् ॥ ६४ ॥ लब्धस्यचप्रशमनंसतांचैवाभिपूजनं ॥ विद्वद्भिरेकीभावश्चदानहोमविधिज्ञता ॥ ६५ ॥ मंगलालंभनंचैवशरीरस्यप्रतिक्रिया ॥ आहारयोजनंचैवनित्यमास्तिक्यमेवच ॥ ६६ ॥ एकेनचयथोत्थेयंसत्यत्वंमधुरागिरः ॥ उत्सवानांसमाजानांक्रियाःकेतनजास्तथा ॥ ॥ ६७ ॥ प्रत्यक्षाश्चपरोक्षाश्चसर्वाधिकरणेष्वथ ॥ वृत्तेर्भरतशार्दूलनित्यंचैवान्ववेक्षणं ॥ ६८ ॥ अदंड्यत्वंचविप्राणांयुक्त्यादंडनिपातनं ॥ अनुजीवीस्वजातिभ्योगुणेभ्यश्चसमुद्भवः ॥ ६९ ॥ रक्षणंचैवपौराणांराष्ट्रस्यचविवर्धनं ॥ मंडलस्थाचयाचिंताराजन्द्वादशराजिका ॥ ७० ॥ द्वासप्ततिविधाचैवशरीरस्यप्रतिक्रिया ॥ देशजातिकुलानांचधर्माःसमनुवर्णिताः ॥ ७१ ॥ धर्मश्चार्थश्चकामश्चमोक्षश्चात्रानुवर्णिताः ॥ उपायाश्चार्थलिप्साचविविधाभूरिदक्षिण ॥ ७२ ॥ मूलकर्मक्रियाचात्रमायायोगश्चवर्णितः ॥ दूषणंस्रोतसांचैववर्णितंचास्थिरांभसां ॥ ७३ ॥ यैर्यैरुपायैर्लोकस्तुनचलेदार्यवर्त्मनः ॥ तत्सर्वंराजशार्दूलनीतिशास्त्रेभिवर्णितं ॥ ७४ ॥ एतत्कृत्वाशुभंशास्त्रंततःसभगवान्प्रभुः ॥ देवानुवाचसंहृष्टःसर्वाञ्छक्रपुरोगमान् ॥ ७५ ॥ उपकारायलोकस्यत्रिवर्गस्थापनायच ॥ नवनीतंसरस्वत्याबुद्धिरेषाप्रभाविता ॥ ७६ ॥ दंडेनसहिताह्येपालोकरक्षणकारिका ॥ निग्रहानुग्रहरतालोकाननुचरिष्यति ॥ ७७ ॥ दंडेननीयतेचेदंदंडंनयतिवापुनः ॥ दंडनीतिरितिख्यातात्रीन्लोकानभिवर्तते ॥ ७८ ॥ षाड्गुण्यगुणसारैषास्थास्यत्यग्रेमहात्मसु ॥ धर्मार्थकाममोक्षाश्चसकलाह्यत्रशब्दिताः ॥ ७९ ॥

तनजाःगृहजाः क्रियाःध्वजारोहणाद्याः ॥ ६७ ॥ अधिकरणेषुजनोपवेशनस्थानेषुचत्वरादिषु ॥ ६८ ॥ जातितोगुणतश्चसमुद्भवोमान्यत्वं ॥ ६९ ॥ द्वादशानांराज्ञांसमूहोद्वादशराजिका मध्यस्थस्यविजिगीषोश्चतुर्दिक्षुचत्वारोरयस्तेभ्योपरेचत्वारोमित्राणितेभ्यःपरेचत्वारउदासीनाइति ॥ ७० ॥ द्वासप्ततिविधावैद्यशास्त्रप्रसिद्धा प्रतिक्रियासंस्कारःशौचाभ्यंगादिः ॥ ७१ ॥ हेभूरिदक्षिण ॥ ७२ ॥ मूलकर्माणिकोशवृद्धिकराणिकृष्यादीनितेषांक्रियाकरणप्रकारः ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ नीयतेपुरुषार्थफलायइदंजगत्दंडंनयतिप्रणयतिअनयायाचेतिवा ॥ ७८ ॥ ७९ ॥

॥ ८० ॥ संचिक्षेपसंक्षिप्तमकृतवान् ॥ ८१ ॥ वैशालाक्षंबाहुदंतकंबार्हस्पत्यमित्युत्तरोत्तरसंक्षिप्तदंडनीतिग्रंथनामानि ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ एवंशास्त्रोत्पत्तिमुक्त्वानृपोत्पत्तिमाहअथे

ततस्तांभगवान्नीतिंपूर्वंजग्राहशंकरः ॥ बहुरूपोविशालाक्षःशिवःस्थाणुरुमापतिः ॥ ८० ॥ प्रजानामायुषोह्रासंविज्ञायभगवाञ्शिवः ॥ संचिक्षेपततःशास्त्रं
महार्थंब्रह्मणाकृतं ॥ ८१ ॥ वैशालाक्षमितिप्रोक्तंतदिंद्रःप्रत्यपद्यत ॥ दशाध्यायसहस्राणिसुब्रह्मण्योमहातपाः ॥ ८२ ॥ भगवानपितच्छास्त्रंसंचिक्षेपपुरंदरः ॥
सहस्रैःपंचभिस्तातयदुक्तंबाहुदंतकं ॥ ८३ ॥ अध्यायानांसहस्रैस्तुत्रिभिरेवबृहस्पतिः ॥ संचिक्षेपेश्वरोबुद्ध्याबार्हस्पत्यंतदुच्यते ॥ ८४ ॥ अध्यायानांसहस्रेणका
व्यःसंक्षेपमब्रवीत् ॥ तच्छास्त्रममितप्रज्ञोयोगाचार्योमहायशाः ॥ ८५ ॥ एवंलोकानुरोधेनशास्त्रमेतन्महर्षिभिः ॥ संक्षिप्तमायुर्विज्ञायमर्त्यानांह्रासमेवच ॥
॥ ८६ ॥ अथदेवाःसमागम्यविष्णुमूचुःप्रजापतिं ॥ एकोयोऽर्हतिमर्त्येभ्यःश्रैष्ठ्यंवैतंसमादिश ॥ ८७ ॥ ततःसंचिंत्यभगवान्देवोनारायणःप्रभुः ॥ तैजसंवैविरज
संसोऽसृजन्मानसंसुतं ॥ ॥ ८८ ॥ विरजास्तुमहाभागःप्रभुत्वंभुविनैच्छत ॥ न्यासायैवाभवद्बुद्धिःप्रणीतातस्यपांडव ॥ ८९ ॥ कीर्तिमांस्तस्यपुत्रोभूत्सोपिपंचा
तिगोभवत् ॥ कर्दमस्तस्यतुसुतःसोप्यतप्यन्महत्तपः ॥ ९० ॥ प्रजापतेःकर्दमस्यत्वनंगोनामवैसुतः ॥ प्रजारक्षयितासाधुर्दंडनीतिविशारदः ॥ ९१ ॥ अनंग
पुत्रोतिबलोनीतिमानभिगम्यवै ॥ प्रतिपेदेमहाराज्यमथेंद्रियवशोभवत् ॥ ९२ ॥ मृत्योस्तुदुहिताराजन्सुनीथानाममानसी ॥ प्रख्यातात्रिषुलोकेषुयासौवेनम
जीजनत् ॥ ९३ ॥ तंप्रजासुविधर्माणंरागद्वेषवशानुगं ॥ मंत्रपूतैःकुशैर्जघ्नुर्ऋषयोब्रह्मवादिनः ॥ ९४ ॥ ममंथुर्दक्षिणंचोरुमृषयस्तस्यमंत्रतः ॥ ततोस्यविकृ
तोजज्ञेह्रस्वांगःपुरुषोभुवि ॥ ९५ ॥ दग्धस्थूणाप्रतीकाशोरक्ताक्षःकृष्णमूर्धजः ॥ निषीदेत्येवमूचुस्तमृषयोब्रह्मवादिनः ॥ ९६ ॥ तस्मान्निषादाःसंभूताःक्रूराः
शैलवनाश्रयाः ॥ येचान्येविंध्यनिलयाम्लेच्छाःशतसहस्रशः ॥ ९७ ॥ भूयोस्यदक्षिणंपाणिंममंथुस्तेमहर्षयः ॥ ततःपुरुषउत्पन्नोरूपेणेंद्रइवापरः ॥ ९८ ॥ कव
चीबद्धनिस्त्रिंशःसशरःसशरासनः ॥ वेदवेदांगविच्चैवधनुर्वेदेचपारगः ॥ ९९ ॥ तंदंडनीतिःसकलाश्रिताराजन्नरोत्तमं ॥ ततस्तुप्रांजलिर्वैन्योमहर्षींस्तानुवा
चह ॥ १०० ॥ सुसूक्ष्मामेसमुत्पन्नाबुद्धिर्धर्मार्थदर्शिनी ॥ अनयाकिंमयाकार्यंतन्मेतत्त्वेनशंसत ॥ १०१ ॥ यन्मांभवंतोवक्ष्यंतिकार्यमर्थसमन्वितं ॥ तदहंवैकरि
ष्यामिनात्रकार्याविचारणा ॥ १०२ ॥ तमूचुस्तत्रदेवास्तेतेचैवपरमर्षयः ॥ नियतोयत्रधर्मोवैतमशंकःसमाचर ॥ १०३ ॥

त्यादिना ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ पंचातिगः विषयातिगःमुक्तः ॥ ९० ॥ अनंगइत्यंगस्यैवनामांतरं ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥ १०१ ॥ १०२ ॥ १०३ ॥

॥ १०४ ॥ १०५ ॥ १०६ ॥ स्ववशःस्वानींद्रियाणितद्वशः नकदाचनभविष्यामीतिशेषः स्वेतिस्वच्छःपाठः ॥ १०७ ॥ १०८ ॥ १०९ ॥ ११० ॥ सांवत्सरोज्यौतिषिकः ॥ १११ ॥आत्मनास्वशरी

प्रियाप्रियेपरित्यज्यसमःसर्वेषुजंतुषु ॥ कामंक्रोधंचलोभंचमानंचोत्सृज्यदूरतः ॥ १०४॥ यश्चधर्मात्प्रविचलेल्लोकेकश्चनमानवः ॥ निग्राह्यस्तेस्वबाहुभ्यां
शश्वद्धर्ममवेक्षता ॥ १०५॥ प्रतिज्ञांचाधिरोहस्वमनसाकर्मणागिरा ॥ पालयिष्याम्यहंभौमंब्रह्मइत्येवचासकृत् ॥ १०६॥ यश्चात्रधर्मोनित्योक्तोदंडनीति
व्यपाश्रयः ॥ तमशंकःकरिष्यामिस्ववशोनकदाचन ॥ १०७॥ अदंड्यामेद्विजाश्चेतिप्रतिजानीहिहेविभो ॥ लोकंचसंकरात्कृत्स्नंत्रातास्मीतिपरंतप ॥ १०८॥
वैन्यस्ततस्तानुवाचदेवानृषिपुरोगमान् ॥ ब्राह्मणामेमहाभागानमस्याःपुरुषर्षभाः ॥ १०९ ॥ एवमस्त्वितिवैन्यस्तुनेरुक्तोब्रह्मवादिभिः ॥ पुरोधाश्चाभवत्तस्य
शुक्रोब्रह्ममयोनिधिः ॥ ११० ॥ मंत्रिणोवालखिल्याश्चसारस्वत्योगणस्तथा ॥ महर्षिर्भगवान्गर्गस्तस्यसांवत्सरोभवत् ॥ १११ ॥ आत्मनाष्टमइत्येवश्रुतिरे
षापरानृषु ॥ उत्पन्नौवंदिनौचास्यतत्पूर्वौसूतमागधौ ॥ ११२॥ तयोःप्रीतोददौराजापृथुर्वैन्यःप्रतापवान् ॥ अनूपदेशंसूतायमगधंमागधायच ॥ ११३॥ सम
तांवसुधायाश्चससम्यगुदपादयत् ॥ वैषम्यंहिपरंभूमेरासीदितिननःश्रुतं ॥ ११४ ॥ मन्वंतरेषुसर्वेषुविषमाजायतेमही ॥ उज्जहारततोवैन्यःशिलाजालान्समंत
तः ॥ ११५॥ धनुष्कोट्यामहाराजतेनशैलाविवर्धिताः ॥ सविष्णुनाचदेवेनशक्रेणविबुधैःसह ॥ ११६॥ ऋषिभिश्चप्रजापालैर्ब्राह्मणैश्चाभिषेचितः ॥ तंसाक्षा
त्पृथिवीभेजेरत्नान्यादायपांडव ॥ ११७॥ सागरःसरितांभर्ताहिमवांश्चाचलोत्तमः ॥ शक्रश्चधनमक्षय्यंप्रादात्तस्मैयुधिष्ठिर ॥ ११८ ॥ रुक्मंचापिमहामेरुः
स्वयंकनकपर्वतः ॥ यक्षराक्षसभर्ताचभगवान्नरवाहनः ॥ ११९ ॥ धर्मेचार्थेचकामेचसमर्थंप्रददौधनं ॥ हयारथाश्चनागाश्चकोटिशःपुरुषास्तथा ॥ १२० ॥
प्रादुर्बभूवुर्वैन्यस्यचिंतनादेवपांडव ॥ नजरानचदुर्भिक्षंनाधयोव्याधयस्तथा ॥ १२१ ॥ सरीसृपेभ्यस्तेनेभ्योनचान्योन्यात्कदाचन ॥ भयमुत्पद्यतेतत्रतस्यरा
ज्ञोभिरक्षणात् ॥ १२२॥ आपस्तस्तंभिरेचास्यसमुद्रमभियास्यतः ॥ पर्वताश्चददुर्मार्गंध्वजभंगश्चनाभवत् ॥ १२३॥ तेनेयंपृथिवीदुग्धासस्यानिदशसप्तच॥
यक्षराक्षसनागैश्चापीप्सितंयस्ययस्ययत् ॥ १२४ ॥ तेनधर्मोत्तरश्चायंकृतोलोकोमहात्मना ॥ रंजिताश्चप्रजाःसर्वास्तेनराजेतिशब्द्यते ॥ १२५॥

रेणसहाष्टमःपृथुर्विष्णोःसकाशादित्यर्थः तथाहिविष्णुःप्रथमः विरजाद्वितीयः कीर्तिमांस्तृतीयः कर्दमश्चतुर्थः अनंगःपंचमः अतिबलःषष्ठः वेनःसप्तमः पृथुरष्टमइति ॥ ११२ ॥ ११३ ॥ ११४ ॥ ११५॥
॥ ११६ ॥ ११७ ॥ ११८ ॥ ११९ ॥ १२० ॥ १२१ ॥ १२२ ॥ १२३ ॥ १२४ ॥ १२५ ॥

प्रथितावनताचेतिविपहेत्रर्णलोपविकाराभ्यांपृथिवी ॥ १२६ ॥ स्थापनंमर्यादां ॥ १२७ ॥ १२८ ॥ दंडेति रक्षितव्यंराज्यं तच्चान्योनआधर्षयेत् तत्रहेतुः चाराणांनिष्पंदः संचारस्तद्वारायद्दर्शनंलोकवृ
त्तांतस्यदृष्ट्वाचपालनंततइत्यर्थः आत्मनाचित्तेनकारणैःक्रियाभिश्चसमस्यमहीक्षितःकर्मेतिसंबंधः ॥ १२९ ॥ १३० ॥ विष्णुर्भूमिपमाविवेशेत्युक्तंतत्रोपपत्तिः कइत्यर्धेन ॥ १३१ ॥ पत्नीपालयित्री

ब्राह्मणानांक्षतत्राणात्ततःक्षत्रियउच्यते ॥ प्रथिताधर्मतश्चेयंपृथिवीबहुभिःस्मृता ॥ १२६ ॥ स्थापनंचाकरोद्विष्णुःस्वयमेवसनातनः ॥ नातिवर्तिष्यतेकश्चि
द्राजंस्त्वामितिभारत ॥ १२७ ॥ तपसाभगवान्विष्णुराविवेशचभूमिपं ॥ देववन्नरदेवानांनमतेयंजगन्नृपं ॥ १२८ ॥ दंडनीत्याचसततंरक्षितव्यंनरेश्वर ॥ नाध
र्षयेत्तथाकश्चिच्चारनिष्पंददर्शनात् ॥ १२९ ॥ शुभंहिकर्मराजेंद्रशुभत्वायोपकल्पते ॥ आत्मनाकारणैश्चैवसमस्येहमहीक्षितः ॥ १३० ॥ कोहेतुर्यद्वशेतिष्ठेल्लोको
दैवादृतेगुणात् ॥ विष्णोर्ललाटात्कमलंसौवर्णमभवत्तदा ॥ १३१ ॥ श्रीःसंभूतायतोदेवीपत्नीधर्मस्यधीमतः ॥ श्रियःसकाशादर्थश्चजातोधर्मेणपांडव ॥ १३२ ॥
अथधर्मस्तथैवार्थःश्रीश्चराज्येप्रतिष्ठिता ॥ सुकृतस्यक्षयाच्चैवस्वर्लोकादेत्यमेदिनीं ॥ १३३ ॥ पार्थिवोजायतेतातदंडनीतिविशारदः ॥ महत्त्वेनचसंयुक्तोवैष्ण
वेननरोभुवि ॥ १३४ ॥ बुद्ध्याभवतिसंयुक्तोमाहात्म्यंचाधिगच्छति ॥ स्थापितंचततोदेवैर्नकश्चिदतिवर्तते ॥ तिष्ठत्येकस्यचवशेतंचेदंनविधीयते ॥ १३५ ॥ शु
भंहिकर्मराजेंद्रशुभत्वायोपकल्पते ॥ तुल्यस्यैकस्ययस्यायंलोकोवचसितिष्ठते ॥ १३६ ॥ योस्यवैमुखमद्राक्षीत्सौम्यंसोस्यवशानुगः ॥ सुभगंचार्थवंतंचरूप
वंतंचपश्यति ॥ १३७ ॥ महत्त्वात्तस्यदंडस्यनीतिर्विस्पष्टलक्षणा ॥ नयचारश्चविपुलोयेनसर्वमिदंततं ॥ १३८ ॥ आगमश्चपुराणानांमहर्षीणांचसंभवः ॥ ती
र्थवंशश्चवंशश्चनक्षत्राणांयुधिष्ठिर ॥ १३९ ॥ सकलंचातुराश्रम्यंचातुर्होत्रंतथैवच ॥ चातुर्वर्ण्यंतथैवात्रचातुर्विद्यंचकीर्तितं ॥ १४० ॥ इतिहासाश्चवेदाश्चन्या
यःकृत्स्नश्चवर्णितः ॥ तपोज्ञानमहिंसाचसत्यासत्येनयःपरः ॥ १४१ ॥ वृद्धोपसेवादानंचशौचमुत्थानमेवच ॥ सर्वभूतानुकंपाचसर्वमत्रोपवर्णितं ॥ १४२ ॥
भुविचाधोगतंयच्चतच्चसर्वंसमर्पितं ॥ तस्मिन्पैतामहेशास्त्रेपांडवैतन्नसंशयः ॥ १४३ ॥ ततोजगतिराजेंद्रसततंशब्दितंबुधैः ॥ देवाश्चनरदेवाश्चतुल्याइतिवि
शांपते ॥ १४४ ॥

॥ १३२ ॥ १३३ ॥ १३४ ॥ स्थापितंअभिषिक्तं एकस्यराज्ञोवशेइदंतिष्ठतितंचेदंलक्षीकृत्यनविधीयतेइदंजगद्विधानसामर्थ्यंनभवति ॥ १३५ ॥ तुल्यस्यहस्ताद्य
वयवैःसमस्य ॥ १३६ ॥ अस्यराज्ञः सौम्यंमुखंअद्राक्षीत्सुभगादिरूपंचैनंपश्यतिअस्यद्रष्टुःसराजावशमनुगःआज्ञाकारीतिज्ञेयं ॥ १३७ ॥ महत्त्वादिति दंडसामर्थ्यादेवलोकेनीत्यादिकंदृश्यतइत्यर्थः ॥ १३८ ॥
आगमादिकंचात्रग्रंथेकीर्तितं ॥ १३९ ॥ १४० ॥ १४१ ॥ १४२ ॥ १४३ ॥ १४४ ॥

॥ १४५ ॥ इतिशांतिप० रा० नै० भारतभा० एकोनषष्टितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥ ॥ ७ ॥ ततःपुनरिति ॥ १ ॥ सर्ववर्णानां अनुलोमविलोमजादीनां चातुर्वर्ण्यस्ययेआश्रमाः ब्राह्मणस्यचत्वारआश्रमाः

एतत्तेसर्वमाख्यातंमहत्त्वंप्रतिराजसु ॥ कार्त्स्न्येनभरतश्रेष्ठकिमन्यदिहवर्तते ॥ १४५ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिराजधर्मानुशासनपर्वणिसूत्राध्याये एकोनषष्टितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥ ॥ ७ ॥ वैशंपायनउवाच ततःपुनःसगांगेयमभिवाद्यपितामहं ॥ प्रांजलिर्नियतोभूत्वापर्यपृच्छद्युधिष्ठिरः ॥ १ ॥ के धर्माःसर्ववर्णानांचातुर्वर्ण्यस्यकेपृथक् ॥ चातुर्वर्ण्याश्रमाणांचराजधर्माश्चकेमताः ॥ २ ॥ केनवैवर्धतेराष्ट्रंराजाकेनविवर्धते ॥ केनपौराश्चभृत्याश्चवर्धतेभरतर्षभ ॥ ३ ॥ कोशंदंडंचदुर्गंचसहायान्मंत्रिणस्तथा ॥ ऋत्विक्पुरोहिताचार्यान्कीदृशान्वर्जयेन्नृपः ॥ ४ ॥ केषुविश्वसितव्यंस्याद्राज्ञाकस्यांचिदापदि ॥ कुतोवात्मा दृढंरक्ष्यस्तन्मेब्रूहिपितामह ॥ ५ ॥ भीष्मउवाच नमोधर्मायमहतेनमःकृष्णायवेधसे ॥ ब्राह्मणेभ्योनमस्कृत्यधर्मान्वक्ष्यामिशाश्वतान् ॥ ६ ॥ अक्रोधःसत्यवचनंसंविभागःक्षमातथा ॥ प्रजनःस्वेषुदारेषुशौचमद्रोहएवच ॥ ७ ॥ आर्जवंभृत्यभरणंनवैतेसार्ववर्णिकाः ॥ ब्राह्मणस्यतुयोधर्मस्तंतेवक्ष्यामिकेवलं ॥ ८ ॥ दममेवमहाराजधर्ममाहुःपुरातनं ॥ स्वाध्यायाभ्यसनंचैवतत्रकर्मसमाप्यते ॥ ९ ॥ तंचेद्विजमुपागच्छेद्वर्तमानंस्वकर्मणि ॥ अकुर्वाणंविकर्माणिशांतंप्रज्ञानतर्पितं ॥ १० ॥ कुर्वीतापत्यसंतानमथोदद्याद्यजेतच ॥ संविभज्यचभोक्तव्यंधनंसद्भिरितीर्यते ॥ ११ ॥ परिनिष्ठितकार्यस्तुस्वाध्यायेनैवब्राह्मणः ॥ कुर्यादन्यन्नवाकुर्यान्मैत्रोब्राह्मणउच्यते ॥ १२ ॥ क्षत्रियस्यापियोधर्मस्तंतेवक्ष्यामिभारत ॥ दद्याद्राजन्नयाचेतयजेतनचयाजयेत् ॥ १३ ॥ नाध्यापयेदधीयीतप्रजाश्चपरिपालयेत् ॥ नित्योद्युक्तोदस्युवधेरणेकुर्यात्पराक्रमं ॥ १४ ॥ येतुक्रतुभिरीजानाःश्रुतवंतश्चभूमिपाः ॥ यएवाहवजेतारस्तएषांलोकजित्तमाः ॥ १५ ॥ अविक्षतेनदेहेनसमराद्योनिवर्तते ॥ क्षत्रियोनास्यतत्कर्मप्रशंसंतिपुराविदः ॥ १६ ॥ एवंहिक्षत्रबंधूनांमार्गमाहुःप्रधानतः ॥ नास्यकृत्यतमंकिंचिदन्यद्दस्युनिबर्हणात् ॥ १७ ॥ दानमध्ययनंयज्ञोराज्ञांक्षेमोविधीयते ॥ तस्माद्राज्ञाविशेषेणयोद्धव्यंधर्ममीप्सता ॥ १८ ॥ स्वेषुधर्मेष्ववस्थाप्यप्रजाःसर्वामहीपतिः ॥ धर्मेणसर्वकृत्यानिशमनिष्ठानिकारयेत् ॥ १९ ॥ परिनिष्ठितकार्यस्तुनृपतिःपरिपालनात् ॥ कुर्यादन्यन्नवाकुर्यादैंद्रोराजन्यउच्यते ॥ २० ॥

क्षत्रियस्यत्रयोवैश्यस्यद्वौशूद्रस्यैकइतितेषां ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ सर्ववर्णधर्मानाह अक्रोधइतिसार्धेन ॥ ७ ॥ ८ ॥ तत्राध्ययने तावतैवनैष्ठिकःकृतार्थोभवतीत्यर्थः ॥ ९ ॥ स्वयमुपागतेवित्ते दारक्रियापूर्वकंअपत्यसंतानमिच्छेत्सइत्याहद्वाभ्यां तंचेदिति ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ षण्णांधेनूनांरक्षकोवैश्यएकस्याःक्षीरंस्ववेतनंहरेत् शतस्यरक्षकोवर्षेएकंगोवृषभमिथुनंवेतनंहरेत् वाणिज्येनुलब्धात्सप्तमंभागंधनिकाद्धरेत् गवयादिशृंगवाणिज्येलाभात्स
प्तममेव खुरेपशुविशेषखुरेमहामूल्येकलाषोडशोभागः ॥२५॥ एवंसस्यानामपिसप्तममेवांशंहरेत् ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥३० ॥ कुर्वीतसंचयानित्यपकुप्यते धार्मिकःकर्मप्रधानः ननुभोगलोभप्र

वैश्यस्यापिहियोधर्मस्तंतेवक्ष्यामिशाश्वतं॥ दानमध्ययनंयज्ञःशौचेनधनसंचयः॥ २१ ॥ पितृवत्पालयेद्वैश्योयुक्तःसर्वान्पशूनिह॥ विकर्मतद्भवेदन्यत्कर्मयत्स
मचरेत्॥ २२॥ रक्षयासहितेपांवैमहत्सुखमवाप्नुयात्॥ प्रजापतिर्हिवैश्यायसृष्ट्वापरिददौपशून्॥ २३॥ ब्राह्मणायचराज्ञेचसर्वाःपरिददेप्रजाः॥ तस्यवृत्तिं
प्रवक्ष्यामियच्चतस्योपजीवनं॥ २४ ॥ षण्णामेकांपिबेद्धेनुंशताच्चमिथुनंहरेत्॥ लब्धाच्चसप्तमंभागंनथाशृंगेकलाखुरे॥ २५॥ सस्यानांसर्वबीजानामेषासां
वत्सरीभृतिः॥ नचवैश्यस्यकामःस्यान्नरक्षेयंपशूनिति॥ २६ ॥ वैश्येचेच्छतिनान्येनरक्षितव्याःकथंचन ॥ शूद्रस्यापिहियोधर्मस्तंतेवक्ष्यामिभारत॥ २७॥
प्रजापतिर्हिवर्णानांदासंशूद्रमकल्पयत्॥ तस्माच्छूद्रस्यवर्णानांपरिचर्याविधीयते ॥ २८॥ तेषांशुश्रूषणाच्चैवमहत्सुखमवाप्नुयात् ॥ शूद्रएतान्परिचरेत्त्रीन्वर्णा
ननुपूर्वशः॥ संचयांश्चनकुर्वीतजातुशूद्रःकथंचन॥ पापीयान्हिधनंलब्ध्वावशेकुर्याद्गरीयसः॥ ३० ॥ राज्ञावासमनुज्ञातःकामंकुर्वीतधार्मिकः ॥ तस्यवृत्तिं
प्रवक्ष्यामियच्चतस्योपजीवनं॥ ३१ ॥ अवश्यंभरणीयोहिवर्णानांशूद्रउच्यते॥ छत्रंवेष्टनमौशीरमुपानद्व्यजनानिच॥ ३२ ॥ यातयामानिदेयानिशूद्रायपरि
चारिणे॥ अधार्याणिविशीर्णानिवसनानिद्विजातिभिः॥ ३३ ॥ शूद्रायैवप्रदेयानितस्यधर्मधनंहितत् ॥ यंचकंचिद्द्विजातीनांशूद्रःशुश्रूषुराव्रजेत्॥ ३४ ॥ क
ल्प्यांतेनतुतंप्राहुर्वृत्तिंधर्मविदोजनाः॥ देयःपिंडोनपत्यायभर्तव्यौवृद्धदुर्बलौ॥ ३५॥ शूद्रेणतुनहातव्योभर्ताकस्यांचिदापदि ॥ अतिरेकेणभर्तव्योभर्ताद्रव्य
परिक्षये॥ ३६॥ नहिस्वमस्तिशूद्रस्यभर्तृहार्यधनोहिसः॥ उक्तस्त्रयाणांवर्णानांयज्ञस्तस्यचभारत॥ स्वाहाकारवषट्कारौमंत्रःशूद्रेनविद्यते॥ ३७ ॥

धानः ॥ ३१ औशीरंवेष्टनंवीरणमूलकृताच्छदिः ॥ ३२ ॥ यातयामानिभुक्तभोगानिजीर्णानीतियावत् ॥ ३३ ॥ द्विजातीनांमध्ये यंकंचित्यति ॥ ३४ ॥ तेनद्विजातिना ॥ ३५ ॥ अतिरेकेणस्वकुटुंबपो
षणादाधिक्येन भर्तापोष्टा ॥ ३६॥ अन्यत्रभृत्यार्जितमपिधनंशूद्रस्यस्वामिनैवहार्यं यथोक्तं त्रयएवाधनाराजन्भार्यादासस्तथासुतः यत्तेसमधिगच्छंतियस्यैतेतस्यंतद्धनमिति तस्मायुक्तमुक्तंभर्तृहार्यधनो
हिसइति तस्यचशूद्रस्यचामंत्रकोयज्ञोस्तीत्यर्थः ॥ ३७ ॥

तस्मादिति पाकयज्ञैःक्षुद्रयज्ञैर्गृहशांतिवैश्वदेवादिभिर्यजेत अव्रतवान्श्रौतव्रतोपायहीनः अष्टमुष्टिभवेत्किंचित्किंचिदष्टौतुपुष्कलं पुष्कलानितुचत्वारिपूर्णपात्रंप्रचक्षते इत्युक्तलक्षणपूर्णपात्रमयी यज्ञेग
वामिवपूर्णपात्राणामेवगणनायज्ञानुसारेण मंत्रास्तेषांपौराणिकानाममंत्रावाप्रणववर्जिताइतिसर्वंशूद्रपद्धत्युक्तंद्रष्टव्यं ॥ ३८॥ सहस्राणांशतंलक्षंपूर्णपात्राणि ऐंद्राग्नस्यविधिर्यथाश्रौतेचरोःपशोर्वाविधिस्त
थैवामंत्रकमस्यविधानंतेन ॥ ३९ ॥ ननुतस्माच्छूद्रोयज्ञेनवक्लृप्तइतिश्रुतेः कथमस्यामंत्रोपियज्ञइत्याशंक्याह यतइति सर्ववर्णानांत्रैवर्णिकानांयोयज्ञःसतस्यैवशूद्रस्यैवभवतितस्यतत्सेवकत्वात् यथाहिश्र
द्धयागुर्वग्नीन्परिचरतउपकोसलस्याग्नयोब्रह्मविद्यांदत्तवंतः एवंश्रद्धयाब्राह्मणादीनाराधयतः शूद्रस्यापिब्राह्मणकृतयज्ञफलभागित्वमस्त्येवेत्यर्थः सार्धश्लोकः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ सृष्टयः संतानानितेनसर्वेषां

तस्माच्छूद्रःपाकयज्ञैर्यजेताव्रतवान्स्वयं ॥ पूर्णपात्रमयीमाहुःपाकयज्ञस्यदक्षिणां ॥३८॥ शूद्रःपैजवनोनामसहस्राणांशतंददौ ॥ ऐंद्राग्नेनविधानेनदक्षिणा
मितिनःश्रुतं ॥ ३९ ॥ यतोहिसर्ववर्णानांयज्ञस्तस्यैवभारत ॥ अग्रेसर्वेषुयज्ञेषुश्रद्धायज्ञोविधीयते ॥ ४० ॥ दैवतंहिमहच्छ्रद्धापवित्रंयजतांचयत् ॥ दैवतंहिप
रंविप्राःस्वेनस्वेनपरस्परं ॥ ४१ ॥ अयजन्निहसत्रैस्तैस्तैःकामैःसमाहिताः ॥ संसृष्टाब्राह्मणैरेवत्रिषुवर्णेषुसृष्टयः ॥ ४२ ॥ देवानामपियेदेवायद्ब्रूयुस्तेपरंहितं ॥
तस्माद्वर्णैःसर्वयज्ञाःसंसृज्यंतेनकाम्यया ॥ ४३ ॥ ऋग्यजुःसामवित्पूज्योनित्यंस्याद्देववद्द्विजः ॥ अनृग्यजुरसामाचप्राजापत्यउपद्रवः ॥ यज्ञोमनीष
यातातसर्ववर्णेषुभारत ॥ ४४ ॥ नास्ययज्ञकृतोदेवाईहंतेनेतरजनाः ॥ ततःसर्वेषुवर्णेषुश्रद्धायज्ञोविधीयते ॥ ४५ ॥

वर्णानांब्राह्मणजत्वादस्त्येवशूद्रस्यापियज्ञेधिकारइत्यर्थः ॥ ४२ ॥ यद्ब्रूयुस्तेतत्तेतवपरंहितं वर्णैःसशूद्रैः सर्वयज्ञाःश्रौताःस्मार्ताश्च नकाम्ययास्वभावात्संसृज्यंतइतिपूर्वस्योपसंहारः ॥ ४३ ॥ अत्रहेतुमाह
ऋगिति द्विजस्त्रैवर्णिकःपूज्यः शूद्रेण उपद्रवतीतितत्समीपगामित्वादुपद्रवोदासःशूद्रःसवेदहीनोपिप्राजापत्यःप्रजापतिदेवताकः यथाग्नेयोब्राह्मणऐंद्रःक्षत्रियस्तद्वत् तथाचमानसेदेवतोद्देशेनद्रव्यत्यागात्मकेय
ज्ञेसर्वेवर्णाअधिक्रियंतइत्यर्थः सार्धश्लोकः ॥ ४४ ॥ अस्यमानसयज्ञकर्तुःदेवाःइतरेजनाश्चनईहंतेइतिनअपितुश्रद्धापूतत्वात्सर्वेप्यस्ययज्ञेभागंकामयंतइत्यर्थः नास्ययज्ञस्यतइतिपाठे एनंयज्ञंदेवाअपिक
र्तुंनईहंतेनसमर्थाभवंतीतियोज्यं ॥ ४५ ॥

नन्वग्निहीनस्यशूद्रस्य कथंपाकयज्ञेष्वधिकारइत्याशंक्याह स्वंदैवतंब्राह्मणः स्वेननित्यंपरान्वर्णानयजन्नैवमासीत् अधरोवितानः संसृष्टोवैश्योब्राह्मणस्त्रिषुवर्णेषुयज्ञसृष्टइति ब्राह्मणस्त्रयाणामपिवर्णानांस्वंअ
साधारणंदैवतंअतःकारणात्तेस्वेआत्मीयाः ब्राह्मणाःपरान्वर्णानुद्दिश्यनअयजन्नितिनैवआसीत् अपितुअमुककामेनामुकशर्मणाहंहृतोमुकयज्ञेनयक्ष्यइत्युद्देशंकृत्वाऽयजन्नेवयागंकृतवंतएवेत्येवमेवासीदेवंपु
राकल्पप्रदर्शनमुखेनायंविधिर्ज्ञेयः अयजन्नितिपरस्मैपदप्रयोगस्तुपरगामित्वात्क्रियाफलस्ययुक्तः अधरोनीचः वैवाहिकात्श्रौताच्चान्यत्वात् वितानोग्नीनांविस्तरः तस्यअग्नयोलौकिकाएवपंचकुंडीविधा
नादौज्ञेयाः एककुंडपक्षेत्वेकएवलौकिकः सवायखलुयत्रक्कचहोष्यन्स्यादित्युपक्रम्याग्निंप्रतिष्ठाप्येतिगृह्यकारैर्दर्शितः संसृष्टइतितत्रापिमंत्रसंसर्गउच्यते वैश्यः वैश्यगृहादानीतःश्रौतेपिविट्कुलाद्वित्तवतोवे
तिवैश्यगृहाद्दक्षिणाग्न्यर्थमग्न्यानयनंदृश्यते यस्मादेवंतस्माद्ब्राह्मणस्त्रिष्वपिवर्णेषुयज्ञःसृष्टोयेनसयज्ञस्रष्टाभवतीत्यर्थः पाठांतरेवैश्यपदेविभक्तिलोपआर्षः ॥४६ ॥ यस्मात्त्रिषुवर्णेषुब्राह्मणोयज्ञस्रष्टानस्मात्सर्वे

**स्वंदैवतंब्राह्मणःस्वेननित्यंपरान्वर्णानयजन्नैवमासीत्॥ अधरोवितानःसंसृष्टोवैश्योब्राह्मणस्त्रिषुवर्णेषुयज्ञसृष्टः॥४६॥तस्माद्वर्णाऋजवोज्ञातिवर्णाःसंसृज्यं
तेतस्यविकारएव॥ एकंसामयजुरेकमृगेकाविप्रश्चैकोनिश्चयेतेषुसृष्टः॥ ४७॥ अत्रगाथायज्ञगीताःकीर्तयंतिपुराविदः॥ वैखानसानांराजेंद्रमुनीनांयष्टुमि
च्छतां॥ ४८॥उदितेनुदितेवापिश्रद्दधानोजितेंद्रियः॥ वह्निंजुहोतिधर्मेणश्रद्धावैकारणंमहत्॥ ४९॥ यत्स्कन्नमस्यतत्पूर्वंयदस्कन्नंतदुत्तरं॥ बहूनियज्ञरूपा
णिनानाकर्मफलानिच॥ ५०॥ तानियःसंप्रजानातिज्ञाननिश्चयनिश्चितः॥ द्विजातिःश्रद्धयोपेतःसयष्टुंपुरुषोर्हति॥५१॥ स्तेनोवायदिवापापोयदिवापाप
कृत्तमः॥ यष्टुमिच्छतियज्ञंयःसाधुमेववदंतितं॥ ५२॥**

पिवर्णाःऋजवःसाधवएवयज्ञसंयोगात् एवंधर्मसाम्येपिज्ञातिसाम्यंनास्तीत्याशंक्याह ज्ञातिवर्णाअपिक्षत्रियवैश्यशूद्रास्तस्यब्राह्मणस्यैवविकारेक्षत्रियादिकन्यासूत्पन्नेमूर्धाभिषिक्तादौसंसृज्यंतएव तेनधर्म
तोजन्मतश्चसर्वेवर्णाब्राह्मणसंसृष्टाइतिस्थितं तत्रहेतुमाह एकइति तेषुतत्त्वनिश्चयेक्रियमाणेएकोविप्रोब्रह्मैवप्रथमोब्राह्मणःसृष्टोजातः ब्राह्मणसंततित्वात्सर्वेप्येतेब्राह्मणाएवेत्यर्थः तत्रदृष्टांतः एकंसामेति अ
कारोवैसर्वावाक्सैषास्पर्शोष्मभिर्व्यज्यमानाबह्वीनानारूपाभवतीतिश्रुतेरेकंअकाररूपमेवअक्षरंयथासामादिरूपंतथाब्रह्मैवब्राह्मणादिरूपमित्यर्थः॥४७॥ वैखानसानांवानप्रस्थानां गाथाःयज्ञस्तुतिश्लोकाः
यज्ञगीताःविष्णुगीताः ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ यत्स्कन्नमिति रौद्रंगविसद्वायव्यमुपावसृष्टमित्यादिबह्वृचब्राह्मणेषोडशकमग्निहोत्रमुक्तं तत्रमारुतंविष्यंदमानमितिस्कन्नमपिमरुद्देवत्यंभवतीतितत्पूर्वंआद्यंअग्निहोत्रं
यत्अस्कन्नंयथाविधिहुतंउत्तरंसर्वोत्कृष्टं बहूनीतिरौद्रादीनि ॥ ५० ॥ तानिषोडशअग्निहोत्ररूपाणि ॥ ५१ ॥ यज्ञंविष्णुं यष्टुंयज्ञदानादिनाआराधितुं ॥ ५२ ॥

ऋषयइतिसार्धः ॥ ५३ ॥ श्रद्धापवित्रंयथास्यात्तथायष्टव्यमितिसंबंधः आश्रित्यशास्त्रमितिशेषः ॥ ५४ ॥ इतिशांतिप० रा० नैलकंठीयेभारतभावदीपेषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥ ॥ ५ ॥ आश्रमाणामिति ॥ १ ॥ वानप्रस्थमिति पाठक्रमोनविवक्षितः चतुर्थंसंन्यासंतंच जटाधरणसंस्कारंअवाप्यचेतिचोभिन्नक्रमः चात् मुंडिनंचवदंति ॥ २ ॥ द्विजातित्वमवाप्यवेदमधीत्य आधानादीनिकर्माणिप्राप्यवानप्रस्थाश्रमंगच्छेदित्यन्वयः ॥ ३ ॥ ४ ॥ आरण्यकानांवानप्रस्थानांशास्त्राणिशासनानिसमधीत्यसम्यगनुष्ठानेनप्राप्य अक्षरसात्मतांकैवल्यं ॥ ५ ॥ एतानिद्विजत्वावाप्त्यादीनि एवशब्दःप्रकारांत

ऋषयस्तंप्रशंसंतिसाधुचैतदसंशयं ॥ सर्वथासर्वदावर्णैर्यष्टव्यमितिनिर्णयः ॥ नहियज्ञसमंकिंचित्त्रिषुलोकेषुविद्यते ॥ ५३ ॥ तस्माद्यष्टव्यमित्याहुःपुरुषेणानसूयता ॥ श्रद्धापवित्रमाश्रित्ययथाशक्तियथेच्छया ॥ ५४ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिराजधर्मानुशासनपर्वणिवर्णाश्रमधर्मकथनेषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥ ॥ ५ ॥ भीष्मउवाच आश्रमाणांमहाबाहोशृणुसत्यपराक्रम ॥ चतुर्णामपिनामानिकर्माणिचयुधिष्ठिर ॥ १ ॥ वानप्रस्थंभैक्ष्यचर्यंगार्हस्थ्यंचमहाश्रमं ॥ ब्रह्मचर्याश्रमंप्राहुश्चतुर्थंब्राह्मणैर्वृतं ॥ २ ॥ जटाधरणसंस्कारंद्विजातित्वमवाप्यच ॥ आधानादीनिकर्माणिप्राप्यवेदमधीत्यच ॥ ३ ॥ सदारोवाप्यदारोवाआत्मवान्संयतेंद्रियः ॥ वानप्रस्थाश्रमंगच्छेत्कृतकृत्योगृहाश्रमात् ॥ ४ ॥ तत्रारण्यकशास्त्राणिसमधीत्यसधर्मवित् ॥ ऊर्ध्वरेताःप्रव्रजित्वागच्छत्यक्षरसात्मतां ॥ ५ ॥ एतान्येवनिमित्तानिमुनीनामूर्ध्वरेतसां ॥ कर्तव्यानीहविप्रेणराजन्नादौविपश्चिता ॥ ६ ॥ चरितब्रह्मचर्यस्यब्राह्मणस्यविशांपते ॥ भैक्षचर्यास्वधीकारःप्रशस्तइहमोक्षिणः ॥ ७ ॥ यत्रास्तमितशायीस्यान्निराशीरनिकेतनः ॥ यथोपलब्धजीवीस्यान्मुनिर्दांतोजितेंद्रियः ॥ ८ ॥ निराशीःस्यात्सर्वसमोनिर्भोगोनिर्विकारवान् ॥ विप्रःक्षेमाश्रमंप्राप्तोगच्छत्यक्षरसात्मतां ॥ ९ ॥ अधीत्यवेदान्कृतसर्वकृत्यःसंतानमुत्पाद्यसुखानिभुक्त्वा ॥ समाहितःप्रचरेद्दुश्चरंयोगार्हस्थ्यधर्मंमुनिधर्मजुष्टं ॥ १० ॥ स्वदारतुष्टस्त्वृतुकालगामीनियोगसेवीनशठोनजिह्मः ॥ मिताशनोदेवरतःकृतज्ञःसत्योमृदुश्चानृशंसःक्षमावान् ॥ ११ ॥ दांतोविधेयोहव्यकव्येप्रमत्तोह्यन्नस्यदातासततंद्विजेभ्यः ॥ अमत्सरीसर्वलिंगप्रदातावैताननित्यश्चगृहाश्रमीस्यात् ॥ १२ ॥

रंमोक्षप्राप्तौवारयति ॥ ६ ॥ ब्रह्मचर्यादेवप्रव्रजेदितिश्रुतेर्मध्यममाश्रमद्वयमनित्यमित्याह चरितेति ॥ ७ ॥ ८ ॥ विकाराःकामसंकल्पादयस्तद्वच्चित्तंतद्रहितोनिर्विकारवान् अमनस्कइत्यर्थः ॥ ९ ॥ गृहिणोमुक्तिमाह अधीत्येति समाहितःयोगयुक्तःसन्गार्हस्थ्यधर्मंयःप्रचरेत्सोपिअक्षरसात्मतांगच्छतीतिपूर्वेणसंबंधः ॥ १० ॥ असमाहितंप्रत्याह स्वदारेति शठोधूर्तः जिह्मःकुटिलः ॥ ११ ॥ विधेयःगुरुशास्त्राज्ञापालकः अप्रमत्तःअवहितः सर्वेभ्योलिंगयुक्तेभ्यआश्रमेभ्यःप्रदाताऽन्नादेः लिंगप्रदातेतिमध्यमपदलोपीसमासः वैतानंश्रौतकर्मतत्रनित्यः ॥ १२ ॥

॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ वृत्तिजीविकां प्रविशोध्यशुद्धांकृत्वा न्यायागतेनधनेनजीवन्नित्यर्थः ॥ १६ ॥ तस्येति तस्यगृहस्थस्य देहपरित्यागात्समाहितश्चेदिहैवदेहाभिमानत्यागात् असमाहितस्यमरणा
नंतरं इष्टाःकामाःविषयाः हार्दाकाशेस्वर्गेवाउपतिष्ठंति कामाःअक्षयाइतिच्छेद संधिरार्षः सर्वतोक्षिशिरोमुखाइत्यनेनकामानांकिंकराणामिववश्यत्वमुक्तं यत्रयत्रदेशेकालेवायोग्यमयोग्यंवासंकल्पयति
तत्सर्वंसद्यउपतिष्ठतीत्यर्थः ॥ १७ ॥ ब्रह्मचारिणोपिकैवल्यमाह स्मरन्निति सर्वान्देवान्मंत्रांश्च ॥ १८ ॥ दीक्षानियमविशेषस्वीकारः वेदंवेदांतान् कृत्यंकर्तुमर्हंध्यानयोगं ॥ १९ ॥ तदविरोधेनशुश्रूषांच

अथात्रनारायणगीतमाहुर्महर्षयस्तानमहानुभावाः ॥ महार्थमत्यंततपःप्रयुक्तंतदुच्यमानंहिमयानिबोध ॥ १३ ॥ सत्यार्जवंचातिथिपूजनंचधर्मस्तथार्थश्च
रतिःस्वदारैः ॥ निषेवितव्यानिसुखानिलोकेह्यस्मिन्परेचैवमतंममैतत् ॥ १४ ॥ भरणंपुत्रदाराणांवेदानांधारणंतथा ॥ वसतामाश्रमंश्रेष्ठंवदंतिपरमर्षयः ॥
॥ १५ ॥ एवंहियोब्राह्मणोयज्ञशीलोगार्हस्थ्यमध्यावसतेयथावत् ॥ गृहस्थवृत्तिंप्रविशोध्यसम्यक्स्वर्गेविशुद्धंफलमाप्नुतेसः ॥ १६ ॥ तस्यदेहपरित्यागादिष्टाः
कामाक्षयामताः ॥ आनंत्यायोपतिष्ठंतिसर्वतोक्षिशिरोमुखाः ॥ १७ ॥ स्मरन्नेकोजपन्नेकःसर्वानेकोयुधिष्ठिर ॥ एकस्मिन्नेवचाचार्येशुश्रूषुर्मलपंकवान् ॥
॥ १८ ॥ ब्रह्मचारीव्रतीनित्यंनित्यंदीक्षापरोवशी ॥ परिचार्यतथावेदंकृत्यंकुर्वन्वसेत्सदा ॥ १९ ॥ शुश्रूषांसततंकुर्वन्गुरोःसंप्रणमेतच ॥ षट्कर्मसुनिवृत्तश्चन
प्रवृत्तश्चसर्वशः ॥ २० ॥ नचरत्यधिकारेणसेवेतद्विषतोनच ॥ एषोश्रमपदस्तातब्रह्मचारिणइष्यते ॥ २१ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिराजधर्मानुशासन
पर्वणिचतुराश्रमधर्मकथनेएकषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥ ॥ ७॥ युधिष्ठिरउवाच शिवान्सुखान्महोदर्कानहिंस्रान्लोकसंमतान् ॥ ब्रूहिधर्मान्सुखो
पायान्मद्विधानांसुखावहान् ॥ १ ॥ भीष्मउवाच ब्राह्मणस्यतुचत्वारस्त्वाश्रमाविहिताःप्रभो ॥ वर्णास्तान्नानुवर्ततेत्रयोभारतसत्तम ॥ २ ॥ उक्तानिकर्मा
णिबहूनिराजन्स्वर्ग्याणिराजन्यपरायणानि ॥ नेमानिदृष्टांतविधौस्मृतानिक्षात्रेहिसर्वंविहितंयथावत् ॥ ३ ॥ क्षात्राणिवैश्यानिचसेव्यमानःशौद्राणिकर्मा
णिचब्राह्मणःसन् ॥ अस्मिँल्लोकेनिंदितोमंदचेताःपरेचलोकेनिरयंप्रयाति ॥ ४ ॥

कुर्वन्निवृत्तःनिवृत्तिमान् ॥ २० ॥ अधिकारेणनिग्रहानुग्रहेण ॥ २१ ॥
इतिशांतिप० रा० नै० भा० एकषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥ ॥ ७ ॥ शिवानिति ॥ १ ॥ उक्तविशेषणविशिष्टाब्राह्मणस्यैवधर्माइत्याशयेनाह ब्राह्मणस्येति एतेनगृहस्थस्यापिब्राह्मणस्यहिंस्रोधर्मःकामका
रएवनविधिचोदितइतिदर्शितं वक्ष्यतिचमोक्षधर्मेषु पशुयज्ञैःकथंहिंस्रैर्मादृशोयष्टुमर्हतीति त्रयोहिंसापराःवर्णास्तान्नानुवर्तंते ॥ २ ॥ नानुवर्ततइत्येतत्प्रपंचयति उक्तानीत्यादिना राजन्यानांपरायणा
नियुद्धजयादीनि दृष्टांतविधौत्वयापृष्टस्यप्रतिवचनेनयोग्यानि यतःक्षात्रेविहितंविधिप्रधानंप्रवृत्तिशास्त्रमितियावत् तत्कथंनिवृत्तिप्रधानैर्ब्राह्मणधर्मैःसमत्वमेतीत्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥

॥५॥ षट्कर्माणिप्राणायामःप्रत्याहारोध्यानंधारणातर्कःसमाधिरिति इज्यादीनामाश्रमांतरेष्वयोगात्सर्वाश्रमयोग्यान्येतान्येवषट्कर्माणि सर्वधर्मःअहिंसा संवृतस्याचपलस्य कृतात्मनोजितचित्तस्य॥६॥ तपसिविचारे अक्षरसंमिताःअक्षयाः ॥ ७ ॥ नन्वेवंब्राह्मणःस्वधर्मंत्यक्त्वाकिमितिहीनधर्मेरमतइत्याशंक्याह यइति यःपुमान्यस्मिन्नवस्थाविशेषेयत्रदेशेकालेवाग्नेनफलेननिमित्तेनयत्कर्मकरोतिसाधुअ धुवातत्सफलंलोभाच्चिराभ्यासाच्चसगुणमेवेतिप्रतिपद्यते नत्विदंनियमितिततोविरज्यतइत्यर्थः ॥८॥ तान्येवाह वृत्त्येति जीवैःसंजीवनंमृगयाजीवित्वेन महदपिस्वाध्यायगणितंवेदाभ्यसनंवृत्त्यादिभिः समानमितिवेत्तुंअर्हसि उक्तहेतोरित्यर्थः॥९॥ अभ्यासात्कर्माणिरोचंतेचेदुत्तमान्येवतानिकुतोनाभ्यस्यंतइत्याशंक्याह कालेति कालेनपर्येतिआविर्भवतीतिकालपर्यायःप्राग्भवीयोवासनासमूहस्तेननिश्रि

यासंज्ञाविहितालोकेदासेशुनिवृकेपशौ ॥विकर्मणिस्थितेविप्रेसैवसंज्ञाचपांडव॥५॥ षट्कर्मसंप्रवृत्तस्यआश्रमेषुचतुर्ष्वपि ॥ सर्वधर्मोपपन्नस्यसंवृतस्यकृ तात्मनः॥ ६ ॥ ब्राह्मणस्यविशुद्धस्यतपस्यभिरतस्यच ॥ निराशिषोवदान्यस्यलोकाह्यक्षरसंमिताः॥ ७॥ योयस्मिन्कुरुतेकर्मयादृशंयेनयत्रच ॥ तादृशंतादृ शेनैवसगुणंप्रतिपद्यते ॥ ८ ॥ वृद्ध्याकृषिवणिक्त्वेनजीवसंजीवनेनच ॥ वेत्तुमर्हसिराजेंद्रस्वाध्यायगणितंमहत्॥ ९ ॥ कालसंचोदितोलोकःकालपर्यायनि श्रितः॥ उत्तमाधममध्यानिकर्माणिकुरुतेवशः ॥ १० ॥ अंतवंतिप्रधानानिपुराश्रेयस्कराणिच ॥ स्वकर्मनिरतोलोकोह्यक्षरःसर्वतोमुखः ॥ ११ ॥ इतिश्री महाभारतेशांतिपर्वणिराजध०वर्णाश्रमधर्मकथनेद्विषष्टितमोध्यायः॥ ६२ ॥ ॥७॥ भीष्मउवाच ज्याकर्षणंशत्रुनिबर्हणंचकृषिर्वणिज्यापशुपालनं च॥ शुश्रूषणंचापितथार्थहेतोरकार्यमेतत्परमंद्विजस्य ॥ १ ॥ सेव्यंतुब्रह्मषट्कर्मगृहस्थेनमनीषिणा ॥ कृतकृत्यस्यचारण्येवासोविप्रस्यशस्यते ॥ २॥ राजप्रे ष्यंकृषिधनंजीवनंचवणिक्पथा॥ कौटिल्यंकौलटेयंचकुसीदंचविवर्जयेत् ॥ ३ ॥ शूद्रोराजन्भवतिब्रह्मबंधुर्दुश्चारित्रोयश्चधर्माद्पेतः॥ वृषलीपतिःपिशुनोन र्तनश्चराजप्रेष्योयश्चभवेद्विकर्मा ॥ ४ ॥ जपन्वेदानजपंश्चापिराजन्समःशूद्रैर्दासवच्चापिभोज्यः॥ एतेसर्वेशूद्रसमाभवंतिराजन्नेतान्वर्जयेद्देवकृत्ये॥ ५॥

तः तेनकालेनप्रेरितस्तदनुगुणंकर्मकरोति यतः अवशःकालाद्यधीनः ॥ १० ॥ एवंचेत्कृतंविधिनिषेधाभ्यामित्यतआह अंतवंतीति पुराश्रेयस्कराणिप्राचीनानिपुण्यापुण्यानियानिप्रधानानिदेहारंभकाणि तानि अंतवंतिदेहस्यैवअनवस्त्वात्देहसंबंधियत्सुखदुःखाद्यागमनंतदपरिहार्यं अन्यत्ततुशुभाशुभप्रवृत्त्यादौ लोकः स्वकर्मनिरतःस्वस्यअभीष्टंयत्कर्मरागादिविषयभूतंतत्रैवनिरतःतत्रायत्तः सर्वतोमुखःप्रवृत्तौ वास्वतंत्रःअक्षरोजीवःतत्रतत्रकामकारेणप्रवर्ततेऽतोविधिनिषेधशास्त्रस्यास्त्येवार्थवत्त्वमित्यर्थः ॥ ११ ॥ इतिशां०रा०नै०भा० द्विषष्टितमोऽध्यायः ॥६२॥ ॥७॥ ज्याकर्षणमिति ॥१॥२॥ कौटिल्य मनार्जवं कौलटेयंकुलटाप्रधानंजारकर्मपारदार्यंवा अन्येतुकौटिलीयमितिपाठंप्रकल्प्यमात्सर्यमितिव्याचक्षते कुसीदंवृद्धिजीविकां ॥ ३ ॥४॥ राजप्रेष्यादिः वेदान्जपन्अजपन्वाशूद्रइवपंक्तेर्बहिर्भोज नीयएवेतिभावः ॥ ५ ॥

॥६॥७॥८॥९॥ धर्मेष्वसक्तान्विष्णुर्नेच्छतिचेत्काहानिरतआह लोकइति लोकेस्वर्गे इदंसुखादि आश्रमस्थाश्वस्वधर्मेन तिष्ठेयुः स्वर्गादिकंसर्वविष्णुप्रसादादेवतदभावेसर्वंकृतंकर्मव्यर्थमितिभावः ॥ १० ॥ यो राजात्रयाणांब्राह्मणवैश्यशूद्राणांस्वराज्येआश्रमधर्मसेवनंयथोक्तंइच्छेत् तेनावश्यज्ञातव्यान्धर्मान्शृणु॥ ११॥ शुश्रूषोः वेदांतेष्वनधिकारात्पुराणद्वाराआत्मानंश्रोतुमिच्छोः कृतकार्यस्ययावच्छरीरसामर्थ्यंसे वितत्रैवर्ण्यस्यकृतसंतानकर्मणःजातपुत्रस्य अभ्यनुज्ञातोराज्ञाइत्यभ्यनुज्ञातराज्ञस्तस्य॥ १२॥ अल्पांतरगतस्यआचारनिष्ठयात्रैवर्णिकसमस्य दशधर्मगतस्येतिमत्तप्रमत्तादीन्प्रकृत्यदशधर्मंनजानंतीत्युक्तेरत्र

निर्मर्यादंचाशुचौक्रूरवृत्तौहिंसात्मकेत्यक्तधर्मस्ववृत्ते॥ हव्यंकव्यंयानिचान्यानिराजन्देयान्यदेयानिभवंतिचास्मै ॥ ६॥ तस्माद्धर्मोविहितोब्राह्मणस्यदमः शौचमार्जवंचापिराजन्॥ तथाविप्रस्याश्रमाःसर्वएवपुराराजन्ब्रह्मणावैनिसृष्टाः ॥ ७ ॥ यःस्याद्दांतःसोमपश्चार्यशीलःसानुक्रोशःसर्वसहोनिराशीः ॥ ऋजुर्मृदुरनृशंसःक्षमावान्सवैविप्रोनेतरःपापकर्मा ॥ ८ ॥ शूद्रंवैश्यंराजपुत्रंचराजन्लोकाःसर्वेसंश्रिताधर्मकामाः ॥ तस्माद्वर्णान्शांतिधर्मेष्वसक्तान्मत्वाविष्णुर्नेच्छतिपांडुपुत्र ॥ ९ ॥ लोकेचेदंसर्वलोकस्यनस्याच्चातुर्वर्ण्यंवेदवादाश्चनस्युः ॥ सर्वाश्चेज्याःसर्वलोकक्रियाश्चसद्यःसर्वेचाश्रमस्थानवैस्युः ॥ १० ॥ यश्चत्रयाणांवर्णानामिच्छेदाश्रमसेवनं ॥ चातुराश्रम्यदृष्टांश्चधर्मांस्तान्शृणुपांडव ॥ ११ ॥ शुश्रूषोःकृतकार्यस्यकृतसंतानकर्मणः ॥ अभ्यनुज्ञातराजस्यशूद्रस्यजगतीपते ॥ १२ ॥ अल्पांतरगतस्यापिदशधर्मगतस्यवा ॥ आश्रमाविहिताःसर्वेवर्जयित्वानिराशिषं ॥ १३ ॥ भैक्ष्यचर्याततःप्राहुस्तस्यतद्धर्मचारिणः ॥ तथा वैश्यस्यराजेंद्रराजपुत्रस्यचैवहि ॥ १४ ॥ कृतकृत्योवयोतीतोराज्ञःकृतपरिश्रमः ॥ वैश्योगच्छेदनुज्ञातोनृपेणाश्रमसंश्रयं ॥ १५ ॥ वेदानधीत्यधर्मेणराजशास्त्राणिचानघ ॥ संतानादीनिकर्माणिकृत्वासोमंनिषेव्यच ॥ १६ ॥ पालयित्वाप्रजाःसर्वाधर्मेणवदतांवर ॥ राजसूयाश्वमेधादीन्मखानन्यांस्तथैवच ॥ १७ ॥ आनयित्वायथापाठंविप्रेभ्योदत्तदक्षिणः ॥ संग्रामेविजयंप्राप्यतथाल्पंयदिवाबहु ॥ १८ ॥ स्थापयित्वाप्रजापालंपुत्रंराज्येचपांडव ॥ अन्यगोत्रंप्रशस्तंवा क्षत्रियंक्षत्रियर्षभ ॥ १९ ॥ अर्चयित्वापितॄन्सम्यक्पितृयज्ञैर्यथाविधि ॥ देवान्यज्ञैर्ऋषीन्वेदैरर्चयित्वातुयत्नतः ॥ २० ॥ अंतकालेचसंप्राप्तेयइच्छेदाश्रमांतरं ॥ सोनुपूर्व्याश्रमान्राजन्गत्वासिद्धिमवाप्नुयात् ॥ २१ ॥

योगधर्मानभिज्ञस्यपहृणंतस्यापिआश्रमाःसर्वेविहिताः शूद्रोपिनैष्ठिकंब्रह्मचर्यंवानप्रस्थंवासकलविक्षेपककर्मत्यागरूपंसंन्यासंवाऽनुतिष्ठेदेव निराशिषंशांतिदांत्यादिकल्याणगुणरहितं ॥ १३ ॥ भैक्ष्यचर्यापारिव्राज्यं तस्यंशूद्रस्य तद्धर्मचारिणःतान्पूर्वोक्तान्स्वधर्मान्चरतीतितथाभूतस्य तथावैश्यस्यराजपुत्रस्यचभैक्ष्यचर्यां प्राहुरित्यन्वयः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

राजाऋषित्वेनमंत्रार्थद्रष्टृत्वेनवेदांतश्रवणकर्तृत्वेनहेतुनाभैक्ष्यचर्यामिच्छेदितिपूर्वेणसंबंधः नतुसेवयाश्रवणमकुर्वन्नान्नमात्रार्थमित्यर्थः तत्कुर्वंस्तुजीवितकांक्षयाभैक्ष्यचर्यांचरेदेवेत्यर्थः ॥२२॥ एतद्वैक्ष्यं नैष्ठिकंनित्यं त्रयाणांराजादीनां तेषामाश्रमसंन्यासोनित्योनास्तिअपितुविक्षेपककर्मत्यागरूपःकाम्यएवास्तीत्यर्थः सचचतुर्णामप्याश्रमाणामस्तीतिप्राहुः ॥२३॥ राजधर्मंप्रशंसति वाह्वायत्तमित्यादिना॥ ॥२४॥२५॥२६॥ सर्वेषांत्यागिनांषड्भागहारीराजापिसर्वत्यागीभवतीत्यर्थः ॥२७॥२८॥२९॥ यथेति जीवाःमृगादयः प्राकृतैर्नरैश्चैर्वध्यमानाःहंतॄणांधर्मस्यश्रुतदृष्टादीनांचनाशायभवंति एवं

राजर्षित्वेनराजेंद्रभैक्ष्यचर्यानसेवया ॥ अपेतगृहधर्मोपिचरेज्जीवितकाम्यया॥२२॥ नचैतन्नैष्ठिकंकर्मत्रयाणांभूरिदक्षिण ॥ चतुर्णांराजशार्दूलप्राहुराश्रमवासिनां॥२३॥ बाह्वायत्तंक्षत्रियैर्मानवानांलोकश्रेष्ठंधर्ममासेवमानैः॥ सर्वेधर्माःसोपधर्मास्त्रयाणांराज्ञोधर्मादितिवेदाच्छृणोमि॥२४॥ यथाराजन्हस्तिपदेपदानिसंलीयंतेसर्वसत्वोद्भवानि॥ एवंधर्मान्राजधर्मेषुसर्वान्सर्वावस्थंसंप्रलीनान्निबोध॥२५॥ अल्पाश्रयानल्पफलान्वदंतिधर्मानन्यान्धर्मविदोमनुष्याः॥ महाश्रयंबहुकल्याणरूपंक्षात्रंधर्मंनेतरंप्राहुरार्याः॥२६॥ सर्वेधर्माराजधर्मप्रधानाःसर्वेवर्णाःपाल्यमानाभवंति ॥ सर्वस्त्यागोराजधर्मेषुराजंस्त्यागंधर्मंचाहुरग्र्यंपुराणं॥२७॥ मज्जेत्त्रयीदंडनीतौहतायांसर्वेधर्माःप्रक्षयेयुर्विबुद्धाः॥ सर्वेधर्माश्चाश्रमाणांहताःस्युःक्षात्रेत्यक्तेराजधर्मेपुराणे॥२८॥ सर्वेत्यागाराजधर्मेषुदृष्टाःसर्वादीक्षाराजधर्मेषुचोक्ताः॥ सर्वाविद्याराजधर्मेषुयुक्ताःसर्वेलोकाराजधर्मेप्रविष्टाः ॥२९॥ यथाजीवाःप्राकृतैर्वध्यमानाधर्मश्रुतानामुपपीडनाय॥ एवंधर्माराजधर्मैर्वियुक्ताःसंचिन्वंतोनाद्रियंतेस्वधर्मं ॥३०॥ इतिश्रीम०शांतिप०राजध०वर्णाश्रमधर्मकथनेत्रिषष्टितमोऽध्यायः॥६३॥ ॥६४॥
भीष्मउवाच चातुराश्रम्यधर्माश्चयतिधर्माश्चपांडव॥ लोकवेदोत्तराश्चैवक्षात्रधर्मेसमाहिताः॥१॥ सर्वाण्येतानिकर्माणिक्षात्रेभरतसत्तम ॥ निराशिषोजीवलोकाःक्षत्रधर्मेव्यवस्थिते॥२॥ अप्रत्यक्षंबहुद्वारंधर्ममाश्रमवासिनां॥ प्रकोपयंतितद्भावमागमैरेवशाश्वतं ॥३॥ अपरेवचनैःपुण्यैर्वादिनोलोकनिश्चयं॥ अनिश्चयज्ञाधर्माणामदृष्टांतेपरेहताः॥४॥ प्रत्यक्षंसुखभूयिष्ठमात्मसाक्षिकमच्छलं॥ सर्वलोकहितंधर्मंक्षत्रियेषुप्रतिष्ठितं ॥५॥

राजधर्मैर्नीत्यादिभिर्वियुक्ताधर्माअग्निहोत्रादयश्चोरैर्नाश्यमानाःकर्तॄणांधर्मंचित्तंचखेदयंतिकर्तारश्चसंचिन्वंतःस्वास्थ्यमन्वेषयंतोव्याकुलतयास्वधर्मंनाद्रियंतेतस्माद्राजधर्मएवमुख्योधर्मइत्यर्थः ॥ ३० ॥ इतिशांतिप०राजध०नैलकंठीयेभारत०त्रिषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥ ॥६४॥ चातुराश्रम्येति ॥ १ ॥ २ ॥ धर्मंबहुद्वारंविद्धि अन्येतुतद्भावंधर्मस्यस्वरूपंकोपयंतिविरुद्धागमैः ॥ ३ ॥ अदृष्टांतेनदृष्टोंतोयस्यतस्मिन्परेधर्मेहताःनष्टधियः निश्चयंप्रकोपयंति ॥ ४ ॥ ५ ॥

धर्माश्रमेइति गार्हस्थ्येत्रयाणांवर्णानांधर्माणांउपश्रुतिरंतर्भावः संख्यातापकटा तथाःध्यवसिनांनैष्ठिकंवानप्रस्थयतीनांब्राह्मणानांचधर्माणांउपश्रुतिःसंख्याता तथाराजधर्मेषुधर्मैःसहलोकाअंतर्भूताइतिसार्धःश्लोकः ॥६॥ अत्रपूर्वोक्तांकथांस्मारयति उदाहृतमितिसार्धः ॥७॥ ८ ॥ आश्रमंआश्रमविहितंकर्मधर्मंतुलयित्वा किंदंडनीतिजोधर्मोमहान् उतआश्रमधर्मइतिसंदिह्य दृष्टांतवचनेसिद्धांतंश्रोतुंप्रभुंउपासते

धर्माश्रमेध्यवसिनांब्राह्मणानांयुधिष्ठिर ॥ यथात्रयाणांवर्णानांसंख्यातोपश्रुतिःपुरा ॥ ६ ॥ राजधर्मेष्वनुमतालोकाःसुचरितैःसह ॥ उदाहृतंतेराजेंद्रयथाविष्णुंमहौजसं ॥ ७ ॥ सर्वभूतेश्वरंदेवंप्रभुंनारायणंपुरा ॥ जग्मुःसुबहुशःशूराराजानोदंडनीतये ॥ ८ ॥ एकैकमात्मनःकर्मतुलयित्वाश्रमंपुरा ॥ राजानःपर्युपासंतदृष्टांतवचनेस्थिताः ॥ ९ ॥ साध्यादेवावसवश्चाश्विनौचरुद्राश्चविश्वेमरुतांगणाश्च ॥ सृष्टाःपुरात्यादिदेवेनदेवाःक्षात्रधर्मेवर्तयंतेचसिद्धाः ॥ १० ॥ अत्रतेवर्तयिष्यामिधर्ममर्थविनिश्चयं ॥ निर्मर्यादेवर्तमानेदानवैकार्णवेपुरा ॥ ११ ॥ बभूवराजाराजेंद्रमांधातानामवीर्यवान् ॥ पुरावसुमतीपालोयज्ञंचक्रेदिदृक्षया ॥ १२ ॥ अनादिमध्यनिधनंदेवंनारायणंप्रभुं ॥ सराजाराजशार्दूलमांधातापरमेश्वरं ॥ १३ ॥ जगामशिरसापादौयज्ञेविष्णोर्महात्मनः ॥ दर्शयामासतंविष्णूरूपमास्थायवासवं ॥ १४ ॥ सपार्थिवैर्वृतःसद्भिरर्चयामासतंप्रभुं ॥ तस्यपार्थिवसिंहस्यतस्यचैवमहात्मनः ॥ संवादोयंमहानासीद्विष्णुंप्रतिमहाद्युते ॥ १५ ॥ इंद्रउवाच किमिष्यतेधर्मभृतांवरिष्ठयद्द्रष्टुकामोसितमप्रमेयं ॥ अनंतमायामितमंत्रवीर्यंनारायणंह्यादिदेवंपुराणं ॥ १६ ॥ नासौदेवोविश्वरूपोमयापिशक्योद्रष्टुंब्रह्मणावापिसाक्षात् ॥ येन्येकामास्तवराजन्हृदिस्यादास्येचैतांस्त्वंहिमर्त्यपुराजा ॥ १७ ॥ सत्येस्थितोधर्मपरोजितेंद्रियःशूरोदृढप्रीतिरतःसुराणां ॥ बुद्ध्याभक्त्याचोत्तमःश्रद्धयाचततस्तेहंदद्मिवरान्यथेष्टं ॥ १८ ॥ मांधातोवाच असंशयंभगवन्नादिदेवंद्रक्ष्यामित्वाहंशिरसासंप्रसाद्य ॥ त्यक्त्वाकामान्धर्मकामोह्यरण्यमिच्छेगंतुंसत्पथंलोकदृष्टं ॥ १९ ॥ क्षात्राद्धर्माद्विपुलादप्रमेयाल्लोकाःप्राप्ताःस्थापितंस्वंयशश्च ॥ धर्मोयोसावादिदेवात्प्रवृत्तोलोकश्रेष्ठंतंनजानामिकर्तुं ॥ २० ॥ इंद्रउवाच असैनिकाधर्मपराश्चधर्मेपरांगतिंननयंतेह्ययुक्तं ॥ क्षात्रोधर्मोह्यादिदेवात्प्रवृत्तःपश्चादन्येशेषभूताश्चधर्माः ॥ २१ ॥

तियोजना ॥ ९ ॥ १० ॥ अर्थस्यनिश्चयोयत्रतं ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ वासवंऐंद्रंरूपं ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ त्वाहंत्वामहं ॥ १९ ॥ तंक्षात्रधर्मात्श्रेष्ठंकर्तुंनजानामि ॥ २० ॥ नसंतिसैनिकायेषांतेअसैनिकाःअराजानः धर्मेविषयेपरांगतिंकाष्ठांननयंतेनप्रापयंतिअन्यं स्वयंचनव्रजंति राजानस्तुप्रयुक्तैर्धर्मैर्द्वयमपिकुर्वंति ह्ययुक्तमितिपाठेहिप्रसिद्धंअयुक्तंअभिनिवेशशून्यंयथास्यात्तथाहेलयैवननयंतेइत्यर्थः शेषभूताःअंगभूताः ॥ २१ ॥

राजाऋषित्वेनमंत्रार्थद्रष्टृत्वेनवेदांतश्रवणकर्तृत्वेनहेतुनाभैक्ष्यचर्यामिच्छेदितिपूर्वेणसंबंधः ननुसेवयाश्रवणमकुर्वन्नान्नमात्रार्थमित्यर्थः तत्कुर्वंस्तुजीविनकांक्षयाभैक्ष्यचर्यांचरेदेवेत्यर्थः ॥२२॥ एतद्भैक्ष्यं नैष्ठिकंनित्यं त्रयाणांराजादीनां तेषामाश्रमसंन्यासोनित्योनास्तिअपितुविक्षेपककर्मत्यागरूपःकाम्यएवास्तीत्यर्थः सचचतुर्णामप्याश्रमाणामस्तीतिप्राहुः ॥२३॥ राजधर्मंप्रशंसति वाह्वायत्तमित्यादिना ॥ ॥२४॥ २५॥ २६॥ सर्वेषांत्यागिनांषड्भागहारीराजापिसर्वत्यागीभवतीत्यर्थः ॥२७॥ २८॥ २९॥ यथेति जीवाःमृगादयः प्राकृतैर्नीचैर्वध्यमानाःहंतॄणांधर्मस्यश्रुतदृष्टादीनांचनाशायभवंति एवं

राजर्षित्वेनराजेंद्रभैक्ष्यचर्यानसेवया ॥ अपेतगृहधर्मोपिचरेज्जीवितकाम्यया ॥२२॥ नचैतन्नैष्ठिकंकर्मत्रयाणांभूरिदक्षिण ॥ चतुर्णांराजशार्दूलप्राहुराश्रमवासिनां ॥२३॥ बाह्वायत्तंक्षत्रियैर्मानवानांलोकश्रेष्ठंधर्ममासेवमानैः ॥ सर्वेधर्माःसोपधर्मास्त्रयाणांराज्ञोधर्मादितिवेदाच्छृणोमि ॥२४॥ यथाराजन्हस्तिपदेपदानिसंलीयंतेसर्वसत्वोद्भवानि ॥ एवंधर्मान्राजधर्मेषुसर्वान्सर्वावस्थंसंप्रलीनान्निबोध ॥२५॥ अल्पाश्रयानल्पफलान्वदंतिधर्मानन्यान्धर्मविदोमनुष्याः ॥ महाश्रयंबहुकल्याणरूपंक्षात्रंधर्मंनेतरंप्राहुरार्याः ॥२६॥ सर्वेधर्माराजधर्मप्रधानाःसर्वेवर्णाःपाल्यमानाभवंति ॥ सर्वस्त्यागोराजधर्मेषुराजंस्त्यागंधर्मंचाहुरग्र्यंपुराणं ॥२७॥ मज्जेत्त्रयीदंडनीतौहतायांसर्वेधर्माःप्रक्षयेयुर्विबुद्धाः ॥ सर्वेधर्माश्चाश्रमाणांहताःस्युःक्षात्रेत्यक्तेराजधर्मेपुराणे ॥२८॥ सर्वेत्यागाराजधर्मेषुदृष्टाःसर्वादीक्षाराजधर्मेषुचोक्ताः ॥ सर्वाविद्याराजधर्मेषुयुक्ताःसर्वेलोकाराजधर्मेप्रविष्टाः ॥२९॥ यथाजीवाःप्राकृतैर्वध्यमानाधर्मश्रुतानामुपपीडनाय ॥ एवंधर्माराजधर्मैर्वियुक्ताःसंचिन्वंतोनाद्रियंतेस्वधर्मं ॥३०॥ इतिश्रीम०शांतिप०राजध०वर्णाश्रमधर्मकथनेत्रिषष्टितमोऽध्यायः ॥६३॥ ॥६४॥

भीष्मउवाच चातुराश्रम्यधर्माश्चयतिधर्माश्चपांडव ॥ लोकवेदोत्तराश्चैवक्षात्रधर्मेसमाहिताः ॥१॥ सर्वाण्येतानिकर्माणिक्षात्रेभरतसत्तम ॥ निराशिषोजीवलोकाःक्षत्रधर्मेव्यवस्थिते ॥२॥ अप्रत्यक्षंबहुद्वारंधर्ममाश्रमवासिनां ॥ प्रकोपयंतितद्भावमागमैरेवशाश्वतं ॥३॥ अपरेवचनैःपुण्यैर्वादिनोलोकनिश्चयं ॥ अनिश्चयज्ञाधर्माणामदृष्टांतेपरेहताः ॥४॥ प्रत्यक्षंसुखभूयिष्ठमात्मसाक्षिकमच्छलं ॥ सर्वलोकहितंधर्मंक्षत्रियेषुप्रतिष्ठितं ॥५॥

राजधर्मैर्नीत्यादिभिर्वियुक्ताधर्माअग्निहोत्रादयश्चोरैर्नाश्यमानाःकर्तॄणांधर्मंचित्तंचखेदयंतिकर्तारश्चसंचिन्वंतःस्वास्थ्यमन्वेषयंतोव्याकुलतयास्वधर्मंनाद्रियंतेतस्माद्राजधर्मएवमुख्योधर्मइत्यर्थः ॥ ३० ॥ इतिशांतिप०राजध०नैलकंठीयेभारत०त्रिषष्टितमोऽध्यायः ॥६३॥ ॥६४॥ चातुराश्रम्येति ॥१॥ २॥ धर्मंबहुद्वारंविद्धि अन्येतुतद्भावंधर्मस्यस्वरूपंकोपयंतिविरुद्धागमैः ॥३॥ अदृष्टांतेनदृष्टांतोयस्यतस्मिन्परेधर्मेहताःनष्टधियः निश्चयंप्रकोपयंति ॥४॥ ५॥

धर्माश्रमेइति गार्हस्थ्येत्रयाणांवर्णानांधर्माणांउपश्रुतिरंतर्भावः संख्यातामकटा तथाःध्यवसिनांनैष्ठिकंवानप्रस्थयतीनांब्राह्मणानांचधर्माणांउपश्रुतिःसंख्याता तथाराजधर्मेषुधर्मैःसहलोकाअंतर्भूताइतिसा
र्धःश्लोकः ॥६॥ अत्रपूर्वोक्तांकथांस्मारयति उदाहृतमितिसार्धः ॥७॥ ८ ॥ आश्रमंआश्रमविहितंकर्मधर्मंतुलयित्वाकिंदंडनीतिजोधर्मोमहान् उतआश्रमधर्मइतिसंदिह्य दृष्टांतवचनेसिद्धांतंश्रोतुंप्रभुंउपासंते

धर्माश्रमेध्यवसिनांब्राह्मणानांयुधिष्ठिर ॥ यथात्रयाणांवर्णानांसंख्यातोपश्रुतिःपुरा ॥ ६ ॥ राजधर्मेष्वनुमतालोकाःसुचरितैःसह ॥ उदाहृतंतेराजेंद्रयथावि
ष्णुंमहौजसं ॥ ७ ॥ सर्वभूतेश्वरंदेवंप्रभुंनारायणंपुरा ॥ जग्मुःसुबहुशःशूराराजानोदंडनीतये ॥ ८ ॥ एकैकमात्मनःकर्मतुलयित्वाश्रमंपुरा ॥ राजानःपर्युपा
संतदृष्टांतवचनेस्थिताः ॥ ९ ॥ साध्यादेवावसवश्चाश्विनौचरुद्राश्चविश्वेमरुतांगणाश्च ॥ सृष्टाःपुरात्यादिदेवेनदेवाःक्षात्रधर्मेवर्तयंतेचसिद्धाः ॥ १० ॥ अ
त्रतेवर्तयिष्यामिधर्ममर्थविनिश्चयं ॥ निर्मर्यादेवर्तमानेदानवैकार्णवेपुरा ॥ ११ ॥ बभूवराजाराजेंद्रमांधातानामवीर्यवान् ॥ पुरावसुमनीपालोयज्ञंचक्रेदि
दृक्षया ॥ १२ ॥ अनादिमध्यनिधनंदेवंनारायणंप्रभुं ॥ सराजाराजशार्दूलमांधातापरमेश्वरं ॥ १३ ॥ जगामशिरसापादौयज्ञेविष्णोर्महात्मनः ॥ दर्शयामास
तंविष्णूरूपमास्थायवासवं ॥ १४ ॥ सपार्थिवैर्वृतःसद्भिरर्चयामासतंप्रभुं ॥ तस्यपार्थिवसिंहस्यतस्यचैवमहात्मनः ॥ संवादोयंमहानासीद्विष्णुंप्रतिमहाद्युते
॥ १५ ॥ इंद्रउवाच किमिष्यतेधर्मभृतांवरिष्ठयद्द्रष्टुकामोसितमप्रमेयं ॥ अनंतमायामितमंत्रवीर्यंनारायणंत्यादिदेवंपुराणं ॥ १६ ॥ नासौदेवोविश्व
रूपोमयापिशक्योद्रष्टुंब्रह्मणावापिसाक्षात् ॥ येन्येकामास्तवराजन्हृदिस्यादास्येचैतांस्त्वंहिमर्त्येपुराजा ॥ १७ ॥ सत्येस्थितोधर्मपरोजितेंद्रियःशूरोदृढप्रीति
रतःसुराणां ॥ बुद्ध्याभक्त्याचोत्तमःश्रद्धयाचततस्तेहंदद्मिवरान्यथेष्टं ॥ १८ ॥ मांधातोवाच असंशयंभगवन्नादिदेवंद्रक्ष्यामित्वाहंशिरसासंप्रसाद्य ॥
त्यक्त्वाकामान्धर्मकामोत्यरण्यमिच्छेगंतुंसत्पथंलोकदृष्टं ॥ १९ ॥ क्षात्राद्धर्माद्विपुलादप्रमेयाल्लोकाःप्राप्ताःस्थापितंस्वंयशश्च ॥ धर्मोयोसावादिदेवात्प्रवृत्तो
लोकश्रेष्ठंतंनजानामिकर्तुं ॥ २० ॥ इंद्रउवाच असैनिकाधर्मपराश्चधर्मेपरांगतिंननयंतेत्ययुक्तं ॥ क्षात्रोधर्मोत्यादिदेवात्प्रवृत्तःपश्चादन्येशेषभूताश्च
धर्माः ॥ २१ ॥ तियोजना ॥ ९ ॥ १० ॥ अर्थस्यंनिश्चयोयत्रतं ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ वासवंऐंद्रंरूपं ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ त्वाहंत्वामहं ॥ १९ ॥ तंक्षात्रध
र्मात्श्रेष्ठंकर्तुंनजानामि ॥ २० ॥ नसंतिसैनिकायेषांतेअसैनिकाःअराजानः धर्मेविषयेपरांगतिंकाष्ठांननयंतेनप्रापयंतिअन्यं स्वयंचनव्रजंति राजानस्तुप्रयुक्तैर्धर्मैर्द्वयमपिकुर्वंति ह्ययुक्तमितिपाठेहिप्रसि
द्धंअयुक्तंअभिनिवेशशून्यंयथास्यात्तथाहेलयैवननयंतेइत्यर्थः शेषभूताःअंगभूताः ॥ २१ ॥

सप्रस्थानाःपारिव्राज्यसहिताः शेषाःधर्माअंतवत्फलाः अनंताअसंख्याताः ॥ २२ ॥ कर्मणाक्रियया ॥ २३ ॥ अयंक्षात्रः आदिर्ब्राह्मः ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ आत्मत्यागोयुद्धेमरणं ॥२७॥२८॥२९॥

शेषाःस्पृष्टाह्यंतवंतोह्यनंताःसप्रस्थानाःक्षात्रधर्माविशिष्टाः ॥ अस्मिन्धर्मेसर्वधर्माःप्रविष्टास्तस्माद्धर्मंश्रेष्ठमिमंवदंति ॥ २२ ॥ कर्मणावैपुरादेवाऋपयश्चा मितौजसः ॥ त्राताःसर्वेप्रसह्यारीन्क्षत्रधर्मेणविष्णुना ॥ २३ ॥ यदिह्यसौभगवन्नाहनिष्यद्रिपून्सर्वानसुरानप्रमेयः ॥ नब्राह्मणानचलोकादिकर्तानायंधर्मो नादिधर्मोभविष्यत् ॥ २४ ॥ इमामुर्वींनाजयद्विक्रमेणदेवश्रेष्ठःसासुरामादिदेवः ॥ चातुर्वर्ण्यंचातुराश्रम्यधर्माःसर्वेनस्युर्ब्रह्मणानांविनाशात् ॥ २५ ॥ नष्टा धर्माःशतधाशाश्वतास्तेक्षात्रेणधर्मेणपुनःप्रवृद्धाः ॥ युगेयुगेह्यादिधर्माःप्रवृत्तालोकज्येष्ठंक्षत्रधर्मंवदंति ॥ २६ ॥ आत्मत्यागःसर्वभूतानुकंपालोकज्ञानंपा लनंमोक्षणंच ॥ विपण्णानांमोक्षणंपीडितानांक्षात्रेधर्मेविद्यतेपार्थिवानां ॥ २७ ॥ निर्मर्यादाःकाममन्युप्रवृत्ताभीताराज्ञोनाधिगच्छंतिपापं ॥ शिष्टाश्चान्ये सर्वधर्मोपपन्नाःसाध्वाचाराःसाधुधर्मंवदंति ॥ २८ ॥ पुत्रवत्पाल्यमानानिराजधर्मेणपार्थिवैः ॥ लोकेभूतानिसर्वाणिचरंतेनात्रसंशयः ॥ २९ ॥ सर्वधर्मपरं क्षात्रंलोकश्रेष्ठंसनातनं ॥ शश्वदक्षरपर्यंतमक्षरंसर्वतोमुखं ॥ ३० ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिराजधर्मानुशासनपर्वणिवर्णाश्रमधर्मकथनेचतुःषष्टि तमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥ ॥ ७ ॥ इंद्रउवाच एवंवीर्यःसर्वधर्मोपपन्नःक्षात्रःश्रेष्ठःसर्वधर्मेषुधर्मः ॥ पाल्योयुष्माभिर्लोकहितैरुदारैर्विपर्ययेस्यादभवःप्र जानां ॥ १ ॥ भूसंस्कारंराजसंस्कारयोगमभैक्षचर्यांपालनंचप्रजानां ॥ विद्याद्राजासर्वभूतानुकंपांदेहत्यागंचाहवेधर्ममग्र्यं ॥ २ ॥ त्यागंश्रेष्ठंमुनयोवैवदंति सर्वश्रेष्ठंयच्छरीरंत्यजंतः ॥ नित्यंयुक्काराजधर्मेषुसर्वेप्रत्यक्षंतेभूमिपालायथैव ॥ ३ ॥ बहुश्रुत्यागुरुशुश्रूपयाचपरस्पराःसंहननाद्वदंति ॥ नित्यंधर्मंक्षत्रियोब्र ह्मचारीचरेदेकोह्याश्रमंधर्मकामः ॥ ४ ॥ सामान्यार्थेव्यवहारेप्रवृत्तेप्रियाप्रियेवर्जयन्नेवयत्नात् ॥ चातुर्वर्ण्यस्थापनात्पालनाच्चतैस्तैर्योगैर्नियमैरौरसैश्च ॥ ॥ ५ ॥ सर्वोद्योगैराश्रमंधर्ममाहुःक्षात्रंश्रेष्ठंसर्वधर्मोपपन्नं ॥ स्वंस्वंधर्मंयेनचरंतिवर्णास्तांस्तान्धर्मानन्यथार्थान्वदंति ॥ ६ ॥ निर्मर्यादान्नित्यमर्थेनिविष्टाना हुस्तान्वैपशुभूतान्मनुष्यान् ॥ यथानीतिंगमयत्यर्थयोगाच्छ्रेयस्तस्मादाश्रमात्क्षत्रधर्मः ॥ ७ ॥

अक्षरपर्यंतंमोक्षावसानं ॥ ३० ॥ इतिशांतिप० रा० नै० भारतभा० चतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥ ॥ ७ ॥ एवमिति ॥ १ ॥ भूसंस्कारंभुवःसंपन्नसस्यत्वं राजसंस्कारोराजसूयाश्वमेधावभृथस्नानं अभैक्ष्यचर्यांसंन्यासाभावं एतेनसंन्यासोराज्ञामधर्मइत्युक्तं ॥ २ ॥ यथैवशरीराणित्यक्तवंतः ॥ ३ ॥ ४ ॥ औरसैःपौरुषैः ॥ ५ ॥ येनक्षात्रधर्मेण अन्यथार्थास्तांस्तान्धर्मान्वदंति ॥ ६ ॥ ७ ॥

यागतिर्यज्ञादिः आश्रमधर्मश्चएतद्द्वयं ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ नोपयुंजानंनाचरंतं ॥ ११ ॥ उत्कृष्टव्याः उत्कर्षंप्रापणीयाः एषधर्मःक्षत्रियस्य ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ दस्युजीविनः दस्युवृत्तिजीविनः ॥ १५ ॥

त्रैविद्यानांयागतिर्ब्राह्मणानांयेचैवोक्ताश्चाश्रमाब्राह्मणानां ॥ एतत्कर्मब्राह्मणस्याहुरग्र्यमन्यत्कुर्वञ्छूद्रवच्छस्त्रवध्यः ॥ ८ ॥ चातुराश्रम्यधर्माश्चवेदधर्माश्च
पार्थिव ॥ ब्राह्मणेनानुगंतव्यानान्योविद्यात्कदाचन ॥ ९ ॥ अन्यथावर्तमानस्यनासौवृत्तिःप्रकल्प्यते ॥ कर्मणावर्धतेधर्मोयथाधर्मस्तथैवसः ॥ १० ॥ योवि
कर्मस्थितोविप्रोनससन्मानमर्हति ॥ कर्मस्वंनोपयुंजानमविश्वास्यंहितंविदुः ॥ ११ ॥ एतेधर्माःसर्ववर्णेषुलीनाउत्कृष्टव्याःक्षत्रियैरेषधर्मः ॥ तस्माज्ज्येष्ठारा
जधर्मानचान्येवीरज्येष्ठावीरधर्मामताते ॥ १२ ॥ मांधातोवाच यवनाःकिरातागांधाराश्चीनाःशवरबर्बराः ॥ शकास्तुषाराःकंकाश्चपल्हवाश्चांध्रम
द्रकाः ॥ १३ ॥ पौंड्राःपुलिंदारमठाःकांबोजाश्चैवसर्वशः ॥ ब्रह्मक्षत्रप्रसूताश्चवैश्याःशूद्राश्चमानवाः ॥ १४ ॥ कथंधर्मांश्चरिष्यंतिसर्वेविषयवासिनः ॥ मद्विधै
श्चकथंस्थाप्याःसर्वेवैदस्युजीविनः ॥ १५ ॥ एतदिच्छाम्यहंश्रोतुंभगवंस्तद्ब्रवीहिमे ॥ त्वंबंधुभूतोह्यस्माकंक्षत्रियाणांसुरेश्वर ॥ १६ ॥ इंद्रउवाच माता
पित्रोर्हिशुश्रूषाकर्तव्यासर्वदस्युभिः ॥ आचार्यगुरुशुश्रूषातथैवाश्रमवासिनां ॥ १७ ॥ भूमिपानांचशुश्रूषाकर्तव्यासर्वदस्युभिः ॥ वेदधर्मक्रियाश्चैवतेषांधर्मो
विधीयते ॥ १८ ॥ पितृयज्ञास्तथाकूपाःप्रपाश्चशयनानिच ॥ दानानिचयथाकालंद्विजेभ्योविसृजेत्सदा ॥ १९ ॥ अहिंसासत्यमक्रोधोवृत्तिदायानुपालनं ॥
भरणंपुत्रदाराणांशौचमद्रोहएवच ॥ २० ॥ दक्षिणासर्वयज्ञानांदातव्याभूतिमिच्छता ॥ पाकयज्ञामहार्हाश्चदातव्याःसर्वदस्युभिः ॥ २१ ॥ एतान्येवंप्रकारा
णिविहितानिपुरानघ ॥ सर्वलोकस्यकर्माणिकर्तव्यानीहपार्थिव ॥ २२ ॥ मांधातोवाच दृश्यंतेमानुपेलोकेसर्ववर्णेषुदस्यवः ॥ लिंगांतरेवर्तमानाआश्र
मेषुचतुर्ष्वपि ॥ २३ ॥ इंद्रउवाच विनष्टायांदंडनीत्यांराजधर्मेनिराकृते ॥ संप्रमुह्यंतिभूतानिराजदौरात्म्यतोनघ ॥ २४ ॥ असंख्याताभविष्यंतिभिक्ष
वोलिंगिनस्तथा ॥ आश्रमाणांविकल्पांश्चनिवृत्तेस्मिन्कृतेयुगे ॥ २५ ॥ अशृण्वानाःपुराणानांधर्माणांपरमागतीः ॥ उत्पथंप्रतिपत्स्यंतेकाममन्युसमीरिताः
॥ २६ ॥ यदानिवर्त्यतेपापोदंडनीत्यामहात्मभिः ॥ तदाधर्मोनचलतेसद्भूतःशाश्वतःपरः ॥ २७ ॥

एतदिति संकरजानांचोराणांचकथंधर्मेस्थापनंकर्तव्यमितिप्रश्नार्थः ॥ १६ ॥ तेषामपिमात्रादिशुश्रूषारूपेधर्मेस्थापनंकर्तव्यमित्याह मातेति ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ महार्हाइतिपाकयज्ञमुद्दिश्यब्राह्म
णायधनंदेयंएवंश्राद्धमपिआमेनहिरण्येनचेतिज्ञेयं ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ पापः पापादिनिशेषः ॥ २७ ॥

॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ गतिफलं आस्तिकत्वात्समेमान्यः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ अन्यायेनक्षत्रधर्मावज्ञया ॥३४॥ चक्रेधातुराज्ञायां आदिपरायणेपूर्वेषांशरणभूतेवर्तस्व तेत्वांसंविजानामिसम्यक्सम र्थोसीतिजानामि ॥ ३५॥ इतिशांतिप० रा० नै० भारतभा० पंचषष्टितमोऽध्यायः ॥६५॥ ॥७॥ श्रुताइति मानवस्यमनुष्यमात्रस्यआश्रमाश्चत्वारइतिश्रुतंतत्कथंदस्यूनामप्युत्तमाश्रमयोगः एषांआ श्रमाणांव्याख्यानंस्पष्टीकरणं व्याख्यानयित्वाविस्तरंनीत्वाआचक्ष्व आख्यानयित्वेतिनामधातुपदं ॥ १ ॥ यथाममविदितास्तथातवविदिताइत्यन्वयः॥२॥ लिंगस्यसूक्ष्मस्याप्यंतरंकारणंहार्दाकाशंतद्गतंसर्व

सर्वलोकगुरुंचैवराजानंयोवमन्यते॥ नतस्यदत्तंनहुतंनश्राद्धंफलतेक्वचित् ॥ २८ ॥ मानुषाणामधिपतिंदेवभूतंसनातनं ॥ देवापिनावमन्यंतेधर्मकामंनरे श्वरं॥ २९॥प्रजापतिर्हिभगवान्सर्वंचैवासृजज्जगत्॥ सप्रवृत्तिंनिवृत्त्यर्थंधर्माणांक्षत्रमिच्छति॥३०॥ प्रवृत्तस्यहिधर्मस्यबुद्ध्यायःस्मरतेगतिं॥समेमान्यश्च पूज्यश्चतत्रक्षत्रंप्रतिष्ठितं॥ ३१ ॥ भीष्मउवाच एवमुक्तासभगवान्मरुद्गणवृतःप्रभुः॥ जगामभवनंविष्णोरक्षरंशाश्वतंपदं ॥ ३२ ॥ एवंप्रवर्तितेधर्मे पुरासुचरितेनघ॥ कःक्षत्रमवमन्येतचेतनावान्बहुश्रुतः॥ ३३॥ अन्यायेनप्रवृत्तानिनिवृत्तानितथैवच॥ अंतराविलयंयांतियथापथिविचक्षुषः॥ ३४॥ आ दौप्रवर्तितेचक्रेतथैवादिपरायणे॥ वर्तस्वपुरुषव्याघ्रसंविजानामितेनघ ॥३५॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिराजधर्मानुशासनपर्वणिइंद्रमांधातृसंवादे पंचषष्टितमोऽध्यायः॥ ६५॥ ॥७॥ युधिष्ठिरउवाच श्रुतामेकथिताःपूर्वंचत्वारोमानवाश्रमाः ॥ व्याख्यानयित्वाव्याख्यानमेषामाचक्ष्वपृच्छतः ॥ १ ॥ भीष्मउवाच विदिताःसर्वएवेहधर्मास्तवयुधिष्ठिर॥ यथाममहाबाहोविदिताःसाधुसंमताः॥ २ ॥ यत्तुलिंगांतरगतंपृच्छसेमांयुधिष्ठिर॥ धर्मं धर्मभृतांश्रेष्ठतन्निबोधनराधिप॥ ३ ॥ सर्वाण्येतानिकौंतेयविद्यंतेमनुजर्षभ॥ साध्वाचारप्रवृत्तानांचातुराश्रम्यकारिणां॥४॥ अकामद्वेषयुक्तस्यदंडनीत्या युधिष्ठिर॥ समदर्शिनश्चभूतेषुभैक्ष्याश्रमपदंभवेत्॥५॥ वेत्तिज्ञानविसर्गंचनिग्रहानुग्रहंतथा॥ यथोक्तवृत्तेर्धीरस्यक्षेमाश्रमपदंभवेत्॥६॥अर्हान्पूजयतोनि त्यंसंविभागेनपांडव॥ सर्वतस्तस्यकौंतेयभैक्ष्याश्रमपदंभवेत्॥७॥ ज्ञातिसंबंधिमित्राणिव्यापन्नानियुधिष्ठिर॥समभ्युद्धरमाणस्यदीक्षाश्रमपदंभवेत्॥८॥

ज्ञमित्यर्थः ॥३॥ एतानिचातुराश्रम्यकारिणांलिंगानिसतांराज्ञांराजधर्मेष्वेववर्तंतइत्यर्थः ॥४॥ अत्रयोयस्याश्रमस्यासाधारणोधर्मः सयत्रकुत्रचिदाश्रमेयस्यांकस्यांचिज्जातौदृष्टश्चेत्सतदाश्रमधर्मप्राप्यंस्था नमाप्नोतिनतूत्तमपदप्राप्तौजातिराश्रमोवाकारणमित्यध्यायार्थस्तमाह अकामेत्यादिना कामद्वेषराहित्यंसमदर्शित्वंचयनेरसाधारणोधर्मस्तद्वान्राजायदिदंडनीत्याभूतेपुवर्तेत्तर्हितस्ययद्भैक्ष्याश्रमस्यसंन्यासि नोयत्पदंब्रह्मलोकप्राप्तिस्तद्भवेत् एवंसर्वत्रज्ञेयं ॥५॥ क्षेमाश्रमोगार्हस्थ्यं ॥ ६ ॥ भैक्ष्याश्रमोब्रह्मचर्यं ॥ ७ ॥ दीक्षाश्रमोवैखानसः ॥ ८ ॥

॥९॥१०॥११॥ परराष्ट्राणांवनौषधीनामिव शिष्टार्थंशिष्टसंरक्षणार्थंकुर्वन्वनितुल्यः ॥१२॥ दीक्षाबहुविधेति यावतांपालनंतावंतोयज्ञाः कृताइत्यर्थः सत्याश्रमोब्रह्मलोकप्रदआश्रमःसंन्यासः ॥१३॥१४॥

लोकमुख्येषुसत्कारंलिंगिमुख्येषुचासकृत् ॥ कुर्वतस्तस्यकौंतेयवन्याश्रमपदंभवेत् ॥ ९ ॥ आन्हिकंपितृयज्ञांश्चभूतयज्ञान्समानुषान् ॥ कुर्वतःपार्थविपुलान्व
न्याश्रमपदंभवेत् ॥ १० ॥ संविभागेनभूतानामतिथीनांतथार्चनात् ॥ देवयज्ञैश्चराजेंद्रवन्याश्रमपदंभवेत् ॥ ११ ॥ मर्दनंपरराष्ट्राणांशिष्टार्थंसत्यविक्रम ॥
कुर्वतःपुरुषव्याघ्रवन्याश्रमपदंभवेत् ॥ १२ ॥ पालनात्सर्वभूतानांस्वराष्ट्रपरिपालनात् ॥ दीक्षाबहुविधाराजन्सत्याश्रमपदंभवेत् ॥ १३ ॥ वेदाध्ययननित्यत्वं
क्षमाथाचार्यपूजनं ॥ अथोपाध्यायशुश्रूषाब्रह्माश्रमपदंभवेत् ॥ १४ ॥ आन्हिकंजपमानस्यदेवान्पूजयतःसदा ॥ धर्मेणपुरुषव्याघ्रधर्माश्रमपदंभवेत् ॥ १४ ॥
मृत्युर्वारक्षणंवेतियस्यराज्ञोविनिश्चयः ॥ प्राणद्यूतेततस्तस्यब्रह्माश्रमपदंभवेत् ॥ १६ ॥ अजिह्ममशठंमार्गंवर्तमानस्यभारत ॥ सर्वदासर्वभूतेषुब्रह्माश्रमपदं
भवेत् ॥ १७ ॥ वानप्रस्थेषुविप्रेषुत्रैविद्येषुचभारत ॥ प्रयच्छतोर्थान्विपुलान्वन्याश्रमपदंभवेत् ॥ १८ ॥ सर्वभूतेष्वनुक्रोशंकुर्वतस्तस्यभारत ॥ आनृशंस्यप्रवृ
त्तस्यसर्वावस्थंपदंभवेत् ॥ १९ ॥ बालवृद्धेषुकौंतेयसर्वावस्थंयुधिष्ठिर ॥ अनुक्रोशक्रियापार्थसर्वावस्थंपदंभवेत् ॥ २० ॥ बलात्कृतेषुभूतेषुपरित्राणंकुरूद्वह ॥
शरणागतेषुकौरव्यकुर्वन्गार्हस्थ्यमावसेत् ॥ २१ ॥ चराचराणांभूतानांरक्षणंचापिसर्वशः ॥ यथार्हपूजांचतथाकुर्वन्गार्हस्थ्यमावसेत् ॥ २२ ॥ ज्येष्ठानुज्येष्ठपत्नी
नांभ्रातॄणांपुत्रनप्तृणां ॥ निग्रहानुग्रहौपार्थगार्हस्थ्यमितितत्तपः ॥ २३ ॥ साधूनामर्चनीयानांपूजासुविदितात्मनां ॥ पालनंपुरुषव्याघ्रगृहाश्रमपदंभवेत् ॥
॥ २४ ॥ आश्रमस्थानिभूतानियस्तुवेश्मनिभारत ॥ आददीतेहभोज्येनतद्गार्हस्थ्यंयुधिष्ठिर ॥ २५ ॥ यःस्थितःपुरुषोधर्मेधात्रासृष्टेयथार्थवत् ॥ आश्रमाणां
हिसर्वेषांफलंप्राप्नोत्यनामयं ॥ २६ ॥ यस्मिन्ननश्यंतिगुणाःकौंतेयपुरुषेसदा ॥ आश्रमस्थंतमप्याहुर्नरश्रेष्ठंयुधिष्ठिर ॥ २७ ॥ स्थानमानंकुलमानंवयोमा
नंतथैवच ॥ कुर्वन्वसतिसर्वेषुत्याश्रमेषुयुधिष्ठिर ॥ २८ ॥ देशधर्मांश्चकौंतेयकुलधर्मांस्तथैवच ॥ पालयन्पुरुषव्याघ्रराजासर्वाश्रमीभवेत् ॥ २९ ॥ कालेविभू
तिंभूतानामुपहारांस्तथैवच ॥ अर्हयन्पुरुषव्याघ्रसाधूनामाश्रमेवसेत् ॥ ३० ॥ दशधर्मगतश्चापियोधर्मंप्रत्यवेक्षते ॥ सर्वलोकस्यकौंतेयराजाभवतिसोश्र
मी ॥ ३१ ॥ येधर्मकुशलालोकेधर्मंकुर्वंतिभारत ॥ पालितायस्यविषयेधर्मांशस्तस्यभूपतेः ॥ ३२ ॥

॥१५॥१६॥१७॥१८॥ अनुक्रोशंदयां आनृशंस्यमनिष्ठुरत्वं ॥१९॥२०॥२१॥२२॥२३॥२४॥२५॥२६॥२७॥२८॥२९॥३०॥ दशधर्मगतोभीतत्वादिना अत्यंतंव्याकुलतयाधर्माधर्मप्रतिपत्तिशून्योपिसोश्रमीसः आश्रमीसर्वाश्रमफलभागित्यर्थः ॥३१॥३२॥

॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥३६॥ धर्मेइति राजधर्मात्मिकानौः धर्मेब्धाविवस्थिता सत्वमेववीर्यंकर्णधारबलंयत्र धर्मसेतुःशास्त्रंसैववटारकाबंधनरज्जुर्यत्र त्यागवातेनैव शीघ्रगा ॥ ३७ ॥सत्वस्थः धीसत्वमात्र निष्ठः ॥ ३८ ॥ भावेनचेतसा योगेनचित्तनिरोधेन ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ पूर्वंअनादि सनातनंपारंपर्यागतं ॥ ४२ ॥ अध्यायार्थमुपसंहरति चातुराश्रम्यमिति ॥४३॥ इतिशांतिप०रा०नै०भारतभा०

धर्मारामान्धर्मपरान्येनरक्षंतिमानवान्॥ पार्थिवाःपुरुषव्याघ्रतेषांपापंहरंतिते ॥३३॥ येचाप्यत्रसहायाःस्युःपार्थिवानांयुधिष्ठिर॥ तेचैवांशहराःसर्वेधर्मेपर कृतेनघ॥ ३४॥ सर्वाश्रमपदेप्याहुर्गार्हस्थ्यंदीप्तनिर्णयं॥ पावनंपुरुषव्याघ्रयंधर्मपर्युपास्महे॥ ३५॥ आत्मोपमस्तुभूतेषुयोवैभवतिमानवः ॥ न्यस्तदंडोजि तक्रोधःप्रेत्येहलभतेसुखं॥ ३६॥ धर्मोत्थितासत्ववीर्याधर्मसेतुवटारका ॥ त्यागवाताध्वगाशीघ्रानौस्त्वंसंतारयिष्यति ॥ ३७॥ यदानिवृत्तःसर्वस्मात्कामो योस्यहृदिस्थितः॥ तदाभवतिसत्त्वस्थस्ततोब्रह्मसमश्नुते॥ ३८॥ सुप्रसन्नस्तुभावेनयोगेनचनराधिप॥ धर्मपुरुषशार्दूलप्राप्स्यतेपालनेरतः ॥ ३९ ॥ वेदा ध्ययनशीलानांविप्राणांसाधुकर्मणां॥ पालनेयत्नमातिष्ठसर्वलोकस्यचैवह॥ ४० ॥ वनेचरंतियेधर्ममाश्रमेषुचभारत॥ रक्षणात्तच्छतगुणंधर्मंप्राप्नोतिपा र्थिवः॥ ४१॥ एषतेविविधोधर्मःपांडवश्रेष्ठकीर्तितः॥ अनुतिष्ठत्वमेनंवैपूर्वदृष्टंसनातनं॥४२॥ चातुराश्रम्यमैकाग्र्यंचातुर्वर्ण्यंचपांडव॥ धर्मंपुरुषशार्दूलप्रा प्स्यसेपालनेरतः॥ ४३॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिराजध०चातुराश्रम्यविधौषट्षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६६॥ ॥ ७॥ युधिष्ठिरउवाच चातुरा श्रम्यमुक्तंतेचातुर्वर्ण्यंतथैवच ॥राष्ट्रस्ययत्कृत्यतमंतत्तोब्रूहिपितामह॥ १॥ भीष्मउवाच राष्ट्रस्यैतत्कृत्यतमंराज्ञएवाभिषेचनं ॥ अनिंद्रमबलंराष्ट्रंदस्य वोभिभवंत्युत ॥ २ ॥ अराजकेषुराष्ट्रेषुधर्मोनव्यवतिष्ठते॥ परस्परंचखादंतिसर्वथाधिगराजकं॥ ३ ॥ इंद्रमेवप्रवृणुतेयद्राजानमितिश्रुतिः॥ यथैवेंद्रस्तथारा जासंपूज्योभूतिमिच्छता॥४॥ नाराजकेषुराष्ट्रेषुवस्तव्यमितिरोचये॥ नाराजकेषुराष्ट्रेषुहव्यमग्निर्वहत्युत॥५॥ अथचेदभिवर्तेतराज्यार्थीबलवत्तरः॥ अराज कानिराष्ट्राणिहतवीर्याणिवापुनः॥ ६ ॥ प्रत्युद्गम्याभिपूज्यःस्यादेतदत्रसुमंत्रितं॥ नहिपापात्परतरमस्तिकिंचिदराजकात्॥ ७॥ सचेत्समनुपश्येतसमग्रंकुश लंभवेत्॥ बलवान्हिप्रकुपितःकुर्यान्निःशेषतामपि॥ ८॥ भूयांसंलभतेक्लेशंयागौर्भवतिदुर्दुहा॥ अथयासुदुहाराजन्नैवतांवितुदंत्यपि॥९॥

षट्षष्टितमोऽध्यायः ॥६६॥ ॥७॥ चातुराश्रम्यमिति ॥१॥ राष्ट्रस्यतात्स्थ्यात्राष्ट्रवासिनोजनस्यकृत्यतमंमुख्यंकार्यंअनिंद्रंअराजकंअतएवाबलं॥२॥ नव्यवतिष्ठते अन्योन्यंलोकाःधर्मव्यवस्थापनंनकु र्वंतीत्यर्थः॥३॥४॥५॥अथेति राज्यार्थीअन्योपिकश्चिदायातितदासंपूज्यः राष्ट्रस्थैरित्युभयोःसंबंधः॥६॥अपूजनेदोषमाह नहीति॥७॥सचेदिति तत्प्रसादप्रकोपाभ्यांतेकुशलाकुशलेराष्ट्रस्येत्यर्थः ॥८॥९॥

खाथाइतिपाठेसुखैरथैश्चहीनाः दिशदेहि ॥ २० ॥ ताःप्रजाः नाभिननंदनांगीचकार ॥ २१॥२२ ॥ अधिपंचाशत् पंचाशतमधिकृत्य पंचाशत्पशुलाभेएकंभागंतुभ्यंदास्यामइत्यर्थः तथैवहिरण्यस्यापि

यदतमंप्रणमतेनैनत्संतापमर्हति ॥ यत्स्वयंनमतेदारुनतत्संनामयंत्यपि ॥ १० ॥ एतयोपमयावीरसन्नमेतवलीयसे ॥ इंद्रायसप्रणमतेनमतेयोवलीयसे ॥
॥ ११ ॥ तस्माद्राजैवकर्तव्यःसततंभूतिमिच्छता ॥ नधनार्थोनदारार्थस्तेषांयेषामराजकं ॥ १२ ॥ प्रीयतेहिहरन्पापःपरवित्तमराजके ॥ यदास्यउद्धरंत्यन्येत
दाराजानमिच्छति ॥ १३ ॥ पापाप्यपितदाक्षेमंनलभंतेकदाचन ॥ एकस्यहिद्वौहरतोद्वयोश्चबहवोपरे ॥ १४ ॥ अदासःक्रियतेदासोह्रियंतेचबलात्स्त्रियः ॥ एत
स्मात्कारणाद्देवाःप्रजापालान्प्रचक्रिरे ॥ १५ ॥ राजाचेन्नभवेल्लोकेपृथिव्यांदंडधारकः ॥ जलेमत्स्यानिवाभक्ष्यन्दुर्बलंबलवत्तराः ॥ १६ ॥ अराजकाःप्रजाः
पूर्वंविनेशुरितिनःश्रुतं ॥ परस्परंभक्षयंतोमत्स्याइवजलेकृशान् ॥ १७ ॥ समेत्यतास्ततश्चक्रुःसमयानितिनःश्रुतं ॥ वाक्शूरोदंडपरुषोयश्चस्यात्पारजायिकः ॥
॥ १८ ॥ यःपरस्वमथादद्यात्त्याज्यानस्तादृशाइति ॥ विश्वासार्थंचसर्वेषांवर्णानामविशेषतः ॥ तास्तथासमयंकृत्वासमयेनावतस्थिरे ॥ १९ ॥ सहितास्तास्तदा
जग्मुरसुखार्ताःपितामहं ॥ अनीश्वराविनश्यामोभगवन्नीश्वरंदिश ॥ २० ॥ यंपूजयेमसंभूययश्चनःप्रतिपालयेत् ॥ ततोमनुंव्यादिदेशमनुर्नाभिननंदताः ॥
॥ २१ ॥ मनुरुवाच बिभेमिकर्मणःपापाद्राज्यंहिभृशदुस्तरं ॥ विशेषतोमनुष्येषुमिथ्यावृत्तेषुनित्यदा ॥ २२ ॥ भीष्मउवाच तमब्रुवन्प्रजामाभैः
कर्तृनेनोगमिष्यति ॥ पशूनामधिपंचाशद्धिरण्यस्यतथैवच ॥ २३ ॥ धान्यस्यदशमंभागंदास्यामःकोशवर्धनं ॥ कन्यांशुल्केचारुरूपांविवाहेषूद्यतासुच ॥
॥ २४ ॥ मुखेनशस्त्रपत्रेणयेमनुष्याःप्रधानतः ॥ भवंतंतेनुयास्यंतिमहेंद्रमिवदेवताः ॥ २५ ॥ सत्वंजातबलोराजादुष्प्रधर्षःप्रतापवान् ॥ सुखेधास्यसिनः
सर्वान्कुबेरइवनैर्ऋतान् ॥ २६ ॥ यंचधर्मंचरिष्यंतिप्रजाराज्ञासुरक्षिताः ॥ चतुर्थंतस्यधर्मस्यत्वत्संस्थंवैभविष्यति ॥ २७ ॥ तेनधर्मेणमहतासुखंलब्धेनभा
वितः ॥ पाह्यस्मान्सर्वतोराजन्देवानिवशतक्रतुः ॥ २८ ॥ विजयायहिनिर्याहिप्रतपन्रश्मिवानिव ॥ मानंविधमशत्रूणांजयोस्तुतवसर्वदा ॥ २९ ॥

॥ २३॥ विवाहेषूद्यतासुकन्यासुशुल्केमौल्यप्रसंगेसतिसुरूपांकन्यांतुभ्यंदास्यामइतिपूर्वेणान्वयः विवादेषुततासुचेतिप्राचांपाठः इयंमयाकेयाइयंमयाकेयेतिविवादविषयास्विनितदर्थः विवादेद्यूततासुचेति पाठेद्यूतनाद्यूतेपणीकृतत्वं ॥ २४ ॥ मुखेनमुखतः प्रथममित्यर्थः शस्त्रपत्रेणशस्त्रेणवाहनेनच प्रधानतःश्रेष्ठाः प्रथमार्थेतसिः ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७॥ २८ ॥ मानंदर्पं विधमनाशय ॥२९॥

॥ ३० ॥ अपत्रपसिरेत्रासंभ्रमाः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ पत्रंवाहनं ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ संविभागीविभज्यभोक्ता वल्गुशोभनं ॥ ३९ ॥ इतिशांतिपर्वणिरा० नै० भारतभावदीपे

सनिर्ययौमहातेजाबलेनमहतावृतः ॥ महाभिजनसंपन्नस्तेजसाप्रज्वलन्निव ॥ ३० ॥ तस्यद्दृष्ट्वामहत्त्वंतेमहेंद्रस्येवदेवताः ॥ अपत्रपसिरेसर्वेस्वधर्मेचदृढमर्मनः ॥ ३१ ॥ ततोमहींपरिययौपर्जन्यइववृष्टिमान् ॥ शमयन्सर्वतःपापान्स्वकर्मसुचयोजयन् ॥ ३२ ॥ एवंयेभूतिमिच्छेयुःपृथिव्यांमानवाःक्वचित् ॥ कुर्यूराजानमेवाग्रेप्रजानुग्रहकारणात् ॥ ३३ ॥ नमस्येरंश्चतंभक्त्याशिष्याइवगुरुंसदा ॥ देवाइवचदेवेंद्रंतत्रराजानमंतिके ॥ ३४ ॥ सत्कृतंस्वजनेनेहपरोपिवहुमन्यते ॥ स्वजनेनत्ववज्ञातंपरेपरिभवंत्युत ॥ ३५ ॥ राज्ञःपरैःपरिभवःसर्वेषामसुखावहः ॥ तस्माच्छत्रंचपत्रंचवासांस्याभरणानिच ॥ ३६ ॥ भोजनान्यथपानानिराज्ञेदद्युर्गृहाणिच ॥ आसनानिचशय्याश्चसर्वोपकरणानिच ॥ ३७ ॥ गोप्तातस्माद्दुराधर्षःस्मितपूर्वाभिभाषिता ॥ आभाषितश्चमधुरंप्रत्याभाषेतमानवान् ॥ ॥ ३८ ॥ कृतज्ञोदृढभक्तिःस्यात्संविभागीजितेंद्रियः ॥ ईक्षितःप्रतिवीक्षेतमृदुवल्गुचसुष्ठुच ॥ ३९ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिराजध० राष्ट्रेराजकरणावश्यकत्वकथनेसप्तषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥ युधिष्ठिरउवाच किमाहुर्दैवतंविप्राराजानंभरतर्षभ ॥ मनुष्याणामधिपतिंतन्मेब्रूहिपितामह ॥ १ ॥ भीष्मउवाच अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनं ॥ बृहस्पतिंवसुमनायथापप्रच्छभारत ॥ २ ॥ राजावसुमनानामकौसल्योधीमतांवरः ॥ महर्षिंकिलपप्रच्छकृतप्रज्ञंबृहस्पतिं ॥ ३ ॥ सर्ववैनयिकंकृत्वाविनयज्ञोबृहस्पतिं ॥ दक्षिणानंतरोभूत्वाप्रणम्यविधिपूर्वकं ॥ ४ ॥ विधिंपप्रच्छराज्यस्यसर्वलोकहितेरतः ॥ प्रजानांसुखमन्विच्छन्धर्मशीलंबृहस्पतिं ॥ ५ ॥ वसुमनाउवाच केनभूतानिवर्धंतेक्षयंगच्छंतिकेनवा ॥ कमर्चंतोमहाप्राज्ञसुखमव्ययमाप्नुयुः ॥ ६ ॥ एवंपृष्टोमहाप्राज्ञःकौसल्येनामितौजसा ॥ राजसत्कारमव्यग्रंशशंसास्मैबृहस्पतिः ॥ ७ ॥ बृहस्पतिरुवाच राजमूलोमहाप्राज्ञधर्मोलोकस्यलक्ष्यते ॥ प्रजाराजभयादेवनखादंतिपरस्परं ॥ ८ ॥ राजाह्येवाखिलंलोकंसमुदीर्णसमुत्सुकं ॥ प्रसादयतिधर्मेणप्रसाद्यचविराजते ॥ ९ ॥ यथाह्यनुदयेराजन्भूतानिशशिसूर्ययोः ॥ अंधेतमसिमज्जेयुरपश्यंतःपरस्परं ॥ १० ॥ यथाह्यनुदकेमत्स्यानिराक्रंदेविहंगमाः ॥ विहरेयुर्यथाकामंविहिंसंतःपुनःपुनः ॥ ११ ॥

सप्तषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥ ॥ ७ ॥ किमाहुरिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ वैनयिकं अभ्युत्थानाभिवादनादिकं दक्षिणादक्षिणातोऽनंतरः समीपेभूत्वाप्रदक्षिणीकृत्येत्यर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ समुदीर्णंत्यक्तमर्यादं समुत्सुकंपरदाराद्यासक्तं प्रसादयतिदंडेनशुद्धंकरोति ॥ ९ ॥ १० ॥ अनुदकेस्वल्पोदके निराक्रंदेहिंस्रभयरहिते ॥ ११ ॥

॥१२॥१३॥परिग्रहान्गृहादीन् व्यायच्छमानान्स्वंस्वमर्थंअपाहेणरक्षमाणान्॥१४॥ममेदमितिनस्यात् अपितुबलवतइदमित्येवस्यात् विष्वक्सर्वतःलोपःअर्थानांलुंपनं॥१५॥१६॥१७॥१८॥१९॥ अंताः मृत्यवः दस्युसात्चोराधीनः॥२०॥योनिदोषः व्यभिचारोविगानं॥२१॥२२॥ नसंप्रवर्तेरन् नरेतःसिंचेरन् गर्गराःमंथन्यः गर्गरोमीनभेदेस्त्रीमंथन्यामितिमेदिनी॥२३॥२४॥२५॥२६॥२७॥ हस्ताद्धस्तंह

विमथ्यातिक्रमेरंश्चविपत्यापिपरस्परं॥ अभावमचिरेणैवगच्छेयुर्नात्रसंशयः॥ १२ ॥एवमेवविनाराज्ञाविनश्येयुरिमाःप्रजाः॥ अंधेनमसिमज्जेयुरगोपाः पशवोयथा॥ १३॥ हरेयुर्बलवंतोपिदुर्बलानांपरिग्रहान्॥ हन्युर्व्यायच्छमानांश्चयदिराजानपालयेत्॥ १४॥ ममेदमितिलोकेस्मिन्नभवेत्संपरिग्रहः॥ नदारानचपुत्रःस्यान्नधनंनपरिग्रहः॥ विष्वग्लोपःप्रवर्तेतयदिराजानपालयेत्॥१५॥ यानंवस्त्रमलंकारान्रत्नानिविविधानिच॥ हरेयुःसहसापापायदिराजानपालयेत्॥ १६॥ पतेद्बहुविधंशस्त्रंबहुधाधर्मचारिषु॥ अधर्मःप्रगृहीतःस्याद्यदिराजानपालयेत्॥ १७॥ मातरंपितरंवृद्धमाचार्यमतिथिंगुरुं॥ क्लिश्नीयुरपिहिंस्युर्वायदिराजानपालयेत्॥१८॥ वधबंधपरिक्लेशोनित्यमर्थवतांभवेत्॥ ममत्वंचनविंदेयुर्यदिराजानपालयेत्॥ १९॥ अंताश्चाकालएवस्युर्लोकोयंदस्युसाद्भवेत्॥ पतेयुर्नरकंघोरंयदिराजानपालयेत्॥ २०॥ नयोनिदोषोवर्तेतनकृषिर्नवणिक्पथः॥ मज्जेद्धर्मस्त्रयीनस्याद्यदिराजानपालयेत्॥ २१॥ नयज्ञाःसंप्रवर्तेयुर्विधिवत्स्वाप्तदक्षिणाः॥ नविवाहाःसमाजोवायदिराजानपालयेत्॥ २२॥ नवृषाःसंप्रवर्तेरन्नमथ्येरंश्चगर्गराः॥ घोषाःप्रणाशंगच्छेयुर्यदिराजानपालयेत्॥२३॥ त्रस्तमुद्विग्नहृदयंहाहाभूतमचेतनं॥क्षणेनविनश्येत्सर्वंयदिराजानपालयेत्॥२४॥नसंवत्सरसत्राणितिष्ठेयुरकुतोभयाः॥ विधिवद्दक्षिणावंतियदिराजानपालयेत्॥२५॥ब्राह्मणाश्चतुरोवेदान्नाधीयीरंस्तपस्विनः॥ विद्यास्नाताव्रतस्नातायदिराजानपालयेत्॥ २६॥ नलभेद्धर्मसंश्लेषंहतविप्रहतोजनः॥ हर्तास्वच्छंद्रियोगच्छेद्यदिराजानपालयेत्॥ २७॥ हस्ताद्धस्तंपरिमुषेद्भिद्येरन्सर्वसेतवः॥ भयार्तंविद्रवेत्सर्वंयदिराजानपालयेत्॥ २८॥ अनयाःसंप्रवर्तेरन्भवेद्वैवर्णसंकरः॥ दुर्भिक्षमाविशेद्राष्ट्रंयदिराजानपालयेत्॥२९॥ विवृत्यहियथाकामंगृहद्वाराणिशेरते॥ मनुष्यारक्षिताराज्ञासमंतादकुतोभयाः॥३०॥ नाक्रुष्टंसहतेकश्चित्कुतोवाहस्तलाघवं॥ यदिराजानसम्यग्गांरक्षत्यपिधार्मिकः॥३१॥ स्त्रियश्चापुरुषामार्गंसर्वालंकारभूषिताः॥ निर्भयाःप्रतिपद्यंतेयदिरक्षतिभूमिपः॥ ३२॥ धर्ममेवप्रपद्यंतेनहिंसंतिपरस्परं॥ अनुगृह्णंतिचान्योन्यंयदारक्षतिभूमिपः॥ ३३॥

स्तस्थमविचाराद्धरेयुः॥२८॥अनयाःअनीतयः अनायासमितिपाठेअक्लेशं यथास्यात्तथाप्रवर्तेरन्परदारादिषु॥२९॥विवृत्यउद्घाट्य॥३०॥ हस्तलाघवं तत्साध्यंताडनं अकुष्टंगालनंवाकुतोनसहते अपितुअनायकत्वात्सहतएव गांपृथ्वीं॥३१॥ अपुरुषाः अरक्षिताअपि॥३२॥३३॥

॥ ३४ ॥ वार्ताजीविकातन्मूलः त्रय्याचवृष्ट्यादिहेतुतयात्रायनेरक्षतेसर्वंत्रयोवार्तादिः ॥ ३५॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४०॥ ४१ ॥ आसीदतःसमीपस्थान् मिथ्योपचरितोवंचितः ॥ ४२ ॥

यजंतेचमहायज्ञैस्त्रयोवर्णाःपृथग्विधैः॥ युक्ताश्चाधीयतेविद्यांयदारक्षतिभूमिपः॥ ३४ ॥ वार्तामूलोह्ययंलोकस्त्रय्यावैधार्यतेसदा ॥ तत्सर्वंवर्ततेसम्यग्यदा रक्षतिभूमिपः॥ ३५॥ यदाराजाधुरंश्रेष्ठामादायवहतिप्रजाः ॥ महताबलयोगेनतदालोकःप्रसीदति॥ ३६॥ यस्याभावेनभूतानामभावःस्यात्समंततः॥ भावेचभावोनित्यंस्यात्कस्तंनप्रतिपूजयेत्॥ ३७॥ तस्ययोवहतेभारंसर्वलोकाभयावहं॥ तिष्ठन्प्रियहितेराज्ञउभौलोकाविमौजयेत्॥ ३८॥ यस्तस्यपुरुषःपापंमनसाप्यनुचिंतयेत्॥ असंशयमिहक्लिष्टःप्रेत्यापिनरकंव्रजेत्॥३९॥ नहिजात्ववमंतव्योमनुष्यइतिभूमिपः॥ महतीदेवताह्येषानररूपेणतिष्ठति॥४०॥ कुरुते पंचरूपाणिकालयुक्तानियःसदा॥ भवत्यग्निस्तथादित्योमृत्युर्वैश्रवणोयमः॥ ४१॥ यदाह्यासीदतःपापान्दहत्युग्रेणतेजसा ॥ मिथ्योपचरितोराजातदाभवतिपावकः॥ ४२॥ यदापश्यतिचारेणसर्वभूतानिभूमिपः॥ क्षेमंचकृत्वाव्रजतितदाभवतिभास्करः॥ ४३॥ अशुचींश्चयदाक्रुद्धःक्षिणोतिशतशोनरान्॥ सपुत्रपौत्रान्सामात्यांस्तदाभवतिसोंतकः॥ ४४॥ यदात्वधार्मिकान्सर्वांस्तीक्ष्णैर्दंडैर्नियच्छति ॥ धार्मिकांश्चानुगृह्णातिभवत्यथयमस्तदा॥ ४५॥ यदातुधनधाराभिस्तर्पयत्युपकारिणः॥आच्छिनत्तिचरत्नानिविविधान्यपकारिणां॥४६॥श्रियंददातिकस्मैचित्कस्माच्चिदपकर्षति॥तदावैश्रवणोराजालोकेभवतिभूमिपः॥४७॥ नास्यापवादेस्थातव्यंदक्षेणाक्लिष्टकर्मणा॥धर्म्यमाकांक्षतालोकमीश्वरस्यानसूयता॥४८॥ नहिराज्ञःप्रतीपानिकुर्वन्सुखमवाप्नुयात्॥ पुत्रोभ्रातावयस्योवायद्यप्यात्मसमोभवेत्॥ ४९॥ कुर्यात्कृष्णगतिःशेषंज्वलितोनिलसारथिः॥ नतुराजाभिपन्नस्यशेषंक्वचनविद्यते॥ ५० ॥ तस्यसर्वाणिरक्ष्याणि दूरतःपरिवर्जयेत्॥ मृत्योरिवजुगुप्सेतराजस्वहरणान्नरः॥ ५१ ॥ नश्येदभिमृशन्सद्योमृगःकूटमिवस्पृशन्॥ आत्मस्वमिवरक्षेतराजस्वमिहबुद्धिमान्॥५२॥ महांतंनरकंघोरमप्रतिष्ठमचेतनं॥ पतंतिचिररात्रायराजवित्तापहारिणः॥५३॥ राजाभोजोविराट्सम्राट्क्षत्रियोभूपतिर्नृपः॥ यएभिःस्तूयतेशब्दैःकस्तंनार्चितुमर्हति॥ ५४॥ तस्माद्बुभूषुर्नियतोजितात्मानियतेंद्रियः॥ मेधावीस्मृतिमान्दक्षःसंश्रयेतमहीपतिं॥ ५५॥

॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९॥ कृष्णगतिरग्निः अभिपन्नस्यतिरस्कृतस्य ॥ ५०॥ सर्वाणिद्रव्याणिरक्ष्याण्येवनतुहर्तव्यानि यद्वारक्षणीयानिद्रव्याण्येवरक्ष्याणि ॥ ५१ ॥ कूटंमारणयंत्रं कूटोस्त्रीसीरावयवयंत्रयोरितिमेदिनी ॥५२॥५३॥ राजारंजकः भोजःसुखानांभोजयिता विविधंराजतइतिविराट् श्रीमान्सम्राडितिराज्ञामपिराजेत्यकुंठितैश्वर्यः ॥ ५४॥बुभूषुर्भवितुमिच्छुः॥५५॥

॥ ५६ ॥ निषिद्धजनंअहमेकएवेदंकार्यंकरिष्यामिकिमेतैरितिवादिनंएकांगवीरं ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ समाश्रिताराजानमितिशेषः ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ इतिशांतिप० रा० नै० भारतभा० अष्टषष्टितमोऽ
ध्यायः ॥ ६८ ॥ ॥ ६९ ॥ एवंराज्ञांमाहात्म्यंश्रुत्वातत्कर्तव्यंपृच्छति पार्थिवेनेति ॥ १ ॥ भृत्यादीनपिकथंप्रयुंजीतविश्वासयेच्चेतियोज्यं ॥ २ ॥ पार्थिवेनपृथुवंश्येनराज्ञा पार्थिवप्रकृतेनवाविजातीये

कृतज्ञंप्राज्ञमक्षुद्रंदृढभक्तिंजितेंद्रियं ॥ धर्मनित्यंस्थितंनीत्यांमंत्रिणंपूजयेन्नृपः ॥ ५६ ॥ दृढभक्तिंकृतप्रज्ञंधर्मज्ञंसंयतेंद्रियं ॥ शूरमक्षुद्रकर्माणंनिषिद्धजनमा
श्रयेत् ॥ ५७ ॥ प्रज्ञाप्रगल्भंकुरुतेमनुष्यंराजाकृशंवैकुरुतेमनुष्यं ॥ राजाभिपन्नस्यकुतःसुखानिराजाभ्युपेतंसुखिनंकरोति ॥ ५८ ॥ राजाप्रजानांहृदयंगरी
योगतिःप्रतिष्ठासुखमुत्तमंच ॥ समाश्रितालोकमिमंपरंचजयंतिसम्यक्पुरुषानरेंद्र ॥ ५९ ॥ नराधिपश्चाप्यनुशिष्यमेदिनींदमेनसत्येनचसौहृदेन ॥ महद्भि
रिष्ट्वाक्रतुभिर्महायशास्त्रिविष्टपेस्थानमुपैतिशाश्वतं ॥ ६० ॥ सएवमुक्तोंगिरसाकौसल्योराजसत्तमः ॥ प्रयत्नात्कृतवान्वीरःप्रजानांपरिपालनं ॥ ६१ ॥ इति
श्रीमहाभारतेशांतिप० राजध० आंगिरसवाक्येअष्टषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥ ॥ ६९ ॥ युधिष्ठिरउवाच पार्थिवेनविशेषेणकिंकार्यमवशिष्यते ॥ कथं
रक्ष्योजनपदःकथंजेयाश्चशत्रवः ॥ १ ॥ कथंचारंप्रयुंजीतवर्णान्विश्वासयेत्कथं ॥ कथंभृत्यान्कथंदारान्कथंपुत्रांश्चभारत ॥ २ ॥ भीष्मउवाच राजवृत्तं
महाराजशृणुष्वावहितोखिलं ॥ यत्कार्यंपार्थिवेनादौपार्थिवप्रकृतेनवा ॥ ३ ॥ आत्माजेयःसदाराज्ञाततोजेयाश्चशत्रवः ॥ अजितात्मानरपतिर्विजयेतकथं
रिपून् ॥ ४ ॥ एतावानात्मविजयःपंचवर्गविनिग्रहः ॥ जितेंद्रियोनरपतिर्बाधितुंशक्नुयादरीन् ॥ ५ ॥ न्यसेतगुल्मान्दुर्गेषुसंधौचकुरुनंदन ॥ नगरोपवनेचैवपुरो
द्यानेषुचैवह ॥ ६ ॥ संस्थानेषुचसर्वेषुपुरेषुनगरेषुच ॥ मध्येचनरशार्दूलतथाराजनिवेशने ॥ ७ ॥ प्रणिधींश्चततःकुर्याज्जडांधबधिराकृतीन् ॥ पुंसःपरीक्षिता
न्प्राज्ञान्क्षुत्पिपासाश्रमक्षमान् ॥ ८ ॥ अमात्येषुचसर्वेषुमित्रेषुविविधेषुच ॥ पुत्रेषुचमहाराजप्रणिदध्यात्समाहितः ॥ ९ ॥ पुरेजनपदेचैवतथासामंतराज
सु ॥ यथानविद्युरन्योन्यंप्रणिधेयास्तथाहिते ॥ १० ॥ चारांश्चविद्यात्प्रहितान्परेणभरतर्षभ ॥ आपणेषुविहारेषुसमाजेषुचभिक्षुषु ॥ ११ ॥ आरामेषुतथोद्याने
पंडितानांसमागमे ॥ देशेषुचत्वरेचैवसभास्वावसथेषुच ॥ १२ ॥

नापितत्कार्यकारिणा प्रहितेनेतिपाठांतरं ॥ ३ ॥ आत्माचित्तं ॥ ४ ॥ पंचवर्गः श्रोत्रादिः ॥ ५ ॥ गुल्मान्रक्षि
णःपत्तीन् संधौसीमांते ॥ ६ ॥ संस्थानेषुकोष्ठपालाद्युपवेशनस्थानेषु मध्येअंतःपुरे ॥ ७ ॥ प्रणिधीन्चारान् ॥ ८ ॥ प्रणिदध्याद्गूढचारान्नियुंज्यात् ॥ ९ ॥ १० ॥ आपणेषुवणिजांहट्टेषुविहारेषुयूनांमल्लक्रीडास्था
नेषु समाजेषुमहाजनसमुदायेषु ॥ ११ ॥ आरामेषुपुरवाटिकासु उद्यानेबहिर्वाटिकायां देशेषुआकरस्थानेषु चत्वरेअधिकारिणांउपवेशनस्थाने सभासुराजसंसत्सु आवसथेषुतत्रतत्रमहतांगृहेषु ॥ १२ ॥

विचिनुयात् अन्विष्यात् ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ तैर्द्वारभूतैः तान्द्वारीकृत्यसंदध्यात्बलवद्भिर्नृपैःसहसंधिंकुर्यात् ॥ १६ ॥ पूर्वापकारिणः पूर्वंदुष्टाइतिअपकृताःपश्चाद्दययानुगृहीतास्तेपूर्वापकारवंतस्तान् ॥ १७ ॥ तत्रापिविशेषमाह यइति ॥ १८ ॥ यात्रायांयदिइच्छास्यात्तर्हिदुर्बलत्वादिनाविज्ञातंशत्रुंप्रत्येवयात्रामाज्ञापयेदित्युत्तरेणसंबंधः यात्रांयायादविज्ञातमितिपाठे दुर्बलंशत्रुमुद्दिश्यअनेनाविज्ञातंयथास्यात्तथायात्रांयायादितियोजना अनाक्रंदंमित्रहीनं अनंतरंबंधुजनहीनं व्यासक्तंअन्येनयुद्धंकुर्वाणं प्रमत्तंअनवहितं ॥ १९ ॥ विधानंरक्षणंरक्षणादिसामग्रीसंपादनं ॥ २० ॥ कर्षयन्नवीर्यवंतं तत्परःकर्षणपरः ॥ २१ ॥ कर्षणमेवाह राष्ट्रंचेति कारयेत्भृत्यादिद्वारा ॥ २२ ॥ २३ ॥ बलिनोराष्ट्रंकर्षन्दुर्बलस्ततःसांत्वेनार्थयत्यावत् प्राप्तुंशक्नुयात्तेनतुष्येत् भवद्भिर्मत्तोवार्षिकःकरोनग्राह्योमयाऽपिचभवतां

एवंविचिनुयाद्राजापरचारंविचक्षणः ॥ चारैर्हिविदितेपूर्वंहितंभवतिपांडव ॥ १३ ॥ यदातुहीनंनृपतिर्विद्यादात्मानमात्मना ॥ अमात्यैःसहसंमंत्र्यकुर्यात्संधिंबलीयसा ॥ १४ ॥ अज्ञायमानेहीनत्वेसंधिंकुर्यात्परेणवै ॥ लिप्सुर्वाकंचिदेवार्थंत्वरमाणोविचक्षणः ॥ १५ ॥ गुणवंतोमहोत्साहाधर्मज्ञाःसाधवश्चये ॥ संदधीतनृपस्तैश्चराष्ट्रंधर्मेणपालयन् ॥ १६ ॥ उच्छिद्यमानमात्मानंज्ञात्वाराजामहामतिः ॥ पूर्वापकारिणोहन्याल्लोकद्विष्टांश्चसर्वशः ॥ १७ ॥ योनोपकर्तुंशक्नोतिनापकर्तुंमहीपतिः ॥ नशक्यरूपश्चोद्धर्तुमुपेक्ष्यस्तादृशोभवेत् ॥ १८ ॥ यात्रायांयदिविज्ञातमनाक्रंदमनंतरं ॥ व्यासक्तंचप्रमत्तंचदुर्बलंचविचक्षणः ॥ १९ ॥ यात्रामाज्ञापयेद्वीरःकल्यःपुष्टबलःसुखी ॥ पूर्वंकृत्वाविधानंचयात्रायांनगरेतथा ॥ २० ॥ नचवश्योभवेदस्यनृपोयश्चातिवीर्यवान् ॥ हीनश्चबलवीर्याभ्यांकर्षयंस्तत्परोवसेत् ॥ २१ ॥ राष्ट्रंचपीडयेत्तस्यशस्त्राग्निविषमूर्छनैः ॥ अमात्यवल्लभानांचविवादांस्तस्यकारयेत् ॥ २२ ॥ वर्जनीयंसदायुद्धंराज्यकामेनधीमता ॥ उपायैस्त्रिभिरादानमर्थस्याहबृहस्पतिः ॥ २३ ॥ सांत्वेनतुप्रदानेनभेदेनचनराधिप ॥ यदर्थंशक्नुयात्प्राप्तुंतेनतुष्येतपंडितः ॥ २४ ॥ आददीतबलिंचापिप्रजाभ्यःकुरुनंदन ॥ सषड्भागमपिप्राज्ञस्तासामेवाभिगुप्तये ॥ २५ ॥ दशधर्मगतेभ्योयद्वसुबह्वल्पमेवच ॥ तदाददीतसहसापौराणांरक्षणायवै ॥ २६ ॥ यथापुत्रास्तथापौत्राद्रष्टव्यास्तेनसंशयः ॥ भक्तिश्चैषांनकर्तव्याव्यवहारेप्रदर्शिते ॥ २७ ॥ श्रोतुंचैवन्यसेद्राजाप्राज्ञान्सर्वार्थदर्शिनः ॥ व्यवहारेषुसततंतत्रराज्यंप्रतिष्ठितं ॥ २८ ॥

राष्ट्रंनोपहंतव्यमितिसांत्वं मत्संग्रामद्रव्यंदेयंतेनाहंशमिष्येइत्युक्त्याअर्थप्रदानं भेदेनराजामात्यान्भेदयित्वाराज्ञःस्वोपरिप्रयाणस्यविघ्नादिकंवाकर्तव्यमित्यादिना क्षीणःप्रबलेनसहवैरंचेत्संग्रामंविनाएवमुपायत्रयेणस्वार्थंसाधयेदित्यर्थः ॥ २४ ॥ प्रजाभ्यःस्वाभ्यः ॥ २५ ॥ दशधर्मगताःमत्तोन्मत्तादयस्तेभ्योदंडेभ्योयद्वसुग्राह्यंतत्पौराणांरक्षणायभवति अदंडितास्तेपुरंबाधेरन्निति भावः ॥ २६ ॥ भक्तिः स्वीयत्वेनस्नेहः एषामुपरि ॥ २७ ॥ व्यवहारेषु अर्थिप्रत्यर्थिवाक्यविचारेषुविषयेषुराजाप्राज्ञान्पंडितान्न्यसेत् ॥ २८ ॥

आकरेस्वर्णाद्युत्पत्तिस्थाने लवणेतदुत्पत्तिस्थाने शुल्केधान्यादिविक्रयस्थाने तरेनदीसंतरणे नागवलेहस्तियूथे एतेषुस्थानेषुआयव्ययविचारार्थंअमात्यान्न्यसेत् ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥
॥ ३४ ॥ घोषान्वनस्थान्मार्गेषुराजपथेषुन्यसेत् शाखानगराणिमहानगरस्योपनगराणि ॥ ३५ ॥ येइति धनिकादीन्दुर्गेषुप्रवेशयेदित्यर्थः ॥ ३६ ॥ अभिहारंसमीपमानयनं दहेत्परेषांतन्माभूदिति ॥
॥ ३७ ॥ उपजपेत्भेदयित्वातद्द्वारादाहयेत् ॥ ३८ ॥ संक्रमान् अवतरणार्थान्सेतून् जलंतटाकादिस्थंविस्रावयेत् तदयोग्यंवापीकूपादिस्थंदूषयेत् विषादिनानाशयेत् ॥ ३९ ॥ तदात्वेन वर्तमानकालेआयती

आकरेलवणेशुल्केतरेनागबलेतथा ॥ न्यसेदमात्यान्नृपतिःस्वाप्तान्वापुरुषान्हितान् ॥ २९ ॥ सम्यग्दंडधरोनित्यंराजाधर्ममवाप्नुयात् ॥ नृपस्यसततंदंडःसम्यग्धर्मःप्रशस्यते ॥ ३० ॥ वेदवेदांगविद्प्राज्ञःसुतपस्वीनृपोभवेत् ॥ दानशीलश्चसततंयज्ञशीलश्चभारत ॥ ३१ ॥ एतेगुणाःसमस्ताःस्युर्नृपस्यसततंस्थिराः ॥ व्यवहारलोपेनृपतेःकुतःस्वर्गःकुतोयशः ॥ ३२ ॥ यदातुपीडितोराजाभवेद्राज्ञाबलीयसा ॥ तदाभिसंश्रयेद्दुर्गंबुद्धिमान्पृथिवीपतिः ॥ ३३ ॥ विधावाक्रम्यमित्राणि विधानमुपकल्पयेत् ॥ सामभेदान्विरोधार्थंविधानमुपकल्पयेत् ॥ ३४ ॥ घोषान्न्यसेतमार्गेषुग्रामानुत्थापयेदपि ॥ प्रवेशयेच्चतान्सर्वान्शाखानगरकेष्वपि ॥ ॥ ३५ ॥ येगुप्ताश्चैवदुर्गाश्चदेशास्तेषुप्रवेशयेत् ॥ धनिनोबलमुख्यांश्चसांत्वयित्वापुनःपुनः ॥ ३६ ॥ सस्याभिहारंकुर्याच्चस्वयमेवनराधिपः ॥ असंभवेप्रवेशस्यदहेद्दावाग्निनाभृशं ॥ ३७ ॥ क्षेत्रस्थेषुचसस्येषुशत्रोरुपजपेन्नरान् ॥ विनाशयेद्वातत्सर्वंबलेनाथस्वकेनवा ॥ ३८ ॥ नदीमार्गेषुचतथासंक्रमानवसादयेत् ॥ जलंविस्रावयेत्सर्वमविस्राव्यंचदूषयेत् ॥ ३९ ॥ तदात्वेनायतीभिश्चनिवसेद्भूम्यनंतरं ॥ प्रतीघातंपरस्याजौमित्रकार्येप्युपस्थिते ॥ ४० ॥ दुर्गाणांचाभितोराजामूलच्छेदंप्रकारयेत् ॥ सर्वेषांक्षुद्रवृक्षाणांचैत्यवृक्षान्विवर्जयेत् ॥ ४१ ॥ प्रवृद्धानांचवृक्षाणांशाखांप्रच्छेदयेत्तथा ॥ चैत्यानांसर्वथात्याज्यमपिपत्रस्यपातनं ॥ ४२ ॥

भिःउत्तरकालेषुच अपवर्गेतृतीया सर्वदामित्रकार्यंउपस्थितेपितद्विहायेत्यर्थात् आजौपरस्यशत्रोःप्रतीघातंहंतारंभूम्यनंतरंनिकटदेशवासिनंतच्छत्रुमाश्रि
त्यनिवसेत् अयमर्थः स्वराष्ट्रेयन्मुख्यंस्थानंतदाक्रम्यवसन्शत्रोःशत्रुभिःसर्वदास्नेहंकृत्वातद्बलेनशत्रून्स्वराष्ट्राद्दूरीकुर्यादिति ॥ ४० ॥ दुर्गाणांक्षुद्रदुर्गाणां परेषामाश्रयोमाभूदितिमूलच्छेदंकुर्यात् ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

प्रगंडी:कारयेत्सम्यक्षाड्गुण्यंसत्रिवर्गकं योवेत्तिपुरुषव्याघ्रसभुंक्तेपृथिवीमिमामितिप्राचांपाठः तद्व्याख्यानंचतदीयमेव संचारोयत्रलोकानांदूरादेवावबुध्यते प्रगंडीसाचविज्ञेयाबहिःप्राकारसंज्ञिता प्रणिधिस्तत्रयत्नेनकर्तव्योभूतिमिच्छता सएवाकाशरक्षीतिप्रुच्यतेशास्त्रकोविदैरिति तांश्चतुर्दिक्षुकारयेदित्यर्थः षाड्गुण्यंसंधिविग्रहादित्रिवर्गः स्थानवृद्धिक्षयरूपोवा अरिमित्रोदासीनरूपोवामंत्रोत्साहप्रभुशक्तिरूपोवाभूमिमित्रहिरण्यादिरूपोवाधर्मार्थकामरूपोवा उत्तरार्धार्थःस्पष्टः प्रगंडीःदुर्गप्राकारभित्तौ शूराणांउपवेशनस्थानानि आकाशजननीःतत्रैवएकपक्षायांभित्तौतत्रत्यानांरक्षणभूतायांबाह्यार्थदर्शनार्थानिक्षुद्रच्छिद्राणियद्द्वाराआग्नेयास्त्रगुलिकाःप्रक्षिप्यंते स्थाणवःसशूलाःयेषुपतन्विदीर्यतेनक्रैर्वाभक्ष्यते॥४३॥संकटद्वारकाणिसूक्ष्मद्वाराणितेषांचद्वारवत्गुप्तिःकार्या तेषांचाचारवद्गुप्तिरितिपाठेआचारवद्भिःशिष्टैर्गुप्तिःकार्या ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ कर्मारः लोहकारादिस्तच्छाला अरिष्टंसूतिकागृहंतद्रूपासुशालासु अंतर्विधेयःआच्छादितः कर्तव्यः ॥ ४९ ॥ महादंडोवधः ॥ ५० ॥ चाक्रिकान्शाकटिकान् कुशीलवान्फाललेखान्कीनाशानितियावत् ॥ ५१ ॥ तीर्थेषुमंत्र्यादिषुअष्टादशसुप्राग्व्याख्यातेषु ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ प्रतोलीरथ्या निष्कुटाःनिगृहारामाः ॥ ५५॥ ५६ ॥ वर्णिनांलेखकानां वर्णीस्याल्लेखकेचित्रकारेपिब्रह्मचारिणीतिमेदिनी यवसंघासः दिग्धानांविषाक्तबाणानां दिग्धोविषाक्तबाणेस्यादितिमेदिनी ॥ ५७॥

प्रगंडी:कारयेत्सम्यगाकाशजननीस्तदा॥ आपूरयेच्चपरिखांस्थाणुनक्रझषाकुलां ॥ ४३ ॥ संकटद्वारकाणिस्युरुच्छ्वासार्थंपुरस्यच ॥ तेषांचद्वारवद्गुप्तिःकार्यासर्वात्मनाभवेत्॥ ४४ ॥ द्वारेषुचगुरूण्येवयंत्राणिस्थापयेत्सदा॥ आरोपयेच्छतघ्नीश्चस्वाधीनानिचकारयेत् ॥ ४५ ॥ काष्ठानिचाभिहार्याणितथाकूपांश्चखानयेत् ॥ संशोधयेत्तथाकूपान्कृतपूर्वान्पयोर्थिभिः ॥ ४६ ॥ तृणच्छन्नानिवेश्मानिपंकेनाथप्रलेपयेत् ॥ निर्हरेच्चतृणंमासिचैत्रेवन्हिभयात्तथा ॥४७॥ नक्तमेवचभक्तानिपाचयेतनराधिपः ॥ नदिवाज्वालयेदग्निंवर्जयित्वाग्निहोत्रिकं ॥ ४८ ॥ कर्मारारिष्टशालासुज्वलेदग्निःसुरक्षितः ॥ गृहाणिचप्रवेश्यांतर्विधेयःस्याद्धुताशनः॥४९॥ महादंडश्चतस्यस्याद्यस्याग्निर्वैदिवाभवेत्॥ प्रघोषयेदथैवंचरक्षणार्थंपुरस्यच ॥५०॥ भिक्षुकांश्चाक्रिकांश्चैवक्लीबोन्मत्तान्कुशीलवान्॥ बाह्यान्कुर्यान्नरश्रेष्ठदोषायस्युर्हितेन्यथा ॥ ५१ ॥ चत्वरेष्वथतीर्थेषुसभास्वावसथेषुच ॥ यथार्थवर्णंप्रणिधिंकुर्यात्सर्वस्यपार्थिवः ॥ ५२ ॥ विशालान्राजमार्गांश्चकारयीतनराधिपः ॥ प्रपाश्चविपणांश्चैवयथोद्देशंसमाविशेत् ॥ ५३ ॥ भांडागारायुधागारान्योधागारांश्चसर्वशः ॥ अश्वागारान्गजागारान्बलाधिकरणानिच ॥ ५४ ॥ परिखाश्चैवकौरव्यप्रतोलीर्निष्कुटानिच ॥ नजात्वन्यःप्रपश्येतगुह्यमेतद्युधिष्ठिर ॥५५॥ अर्थसंनिचयंकुर्याद्राजापरबलार्दितः ॥ तैलंवसामधुघृतमौषधानिचसर्वशः ॥ ५६ ॥ अंगारकुशमुंजानांपलाशशरवर्णिनां ॥ यवसेंधनदिग्धानांकारयीतचसंचयान् ॥ ५७॥

॥ ५८ ॥ चतुर्विधान्विषशल्यरोगकृत्याहरान् ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ अस्थानेकोपेनपरस्यनिर्वेदस्ताडनंवाकृतंचेत्तद्दानमानादिनापुनस्तसमीकर्तव्यमित्याह निर्वेदयित्वेति ॥ ६३ ॥ ६४ ॥
॥ ६५ ॥ ६६ ॥ संधानासनंसंधिकृत्वावस्थितिः यात्रासंधानंयानं ॥ ६७ ॥ विगृह्यवैरंकृत्वावस्थानंविग्रहः यात्रांसंपरिगृह्य आसनंशत्रोर्भयप्रदर्शनार्थंयानंप्रदर्श्यस्वस्थानेऽवस्थानं द्वैधीभावःउभयत्रसं

आयुधानांचसर्वेषांशक्त्यृष्टिप्रासवर्मणां ॥ संचयानेवमादीनांकारयीतनराधिपः ॥ ५८ ॥ औषधानिचसर्वाणिमूलानिचफलानिच ॥ चतुर्विधांश्चवैद्यान्वै संगृह्णीयाद्विशेषतः ॥ ५९ ॥ नटांश्चनर्तकांश्चैवमल्लान्मायाविनस्तथा ॥ शोभयेयुःपुरवरंमोदयेयुश्चसर्वशः ॥ ६० ॥ यतःशंकाभवेच्चापिभृत्यतोथापिमंत्रितः ॥ पौरेभ्योनृपतेर्वापिस्वाधीनान्कारयीततान् ॥ ६१ ॥ कृतेकर्मणिराजेंद्रपूजयेद्धनसंचयैः ॥ दानेनचयथार्हेणसांत्वेनविविधेनच ॥ ६२ ॥ निर्वेदयित्वातुपरंहत्वावाकुरुनंदन ॥ ततोऽनृणोभवेद्राजायथाशास्त्रेनिदर्शितं ॥ ६३ ॥ राज्ञासमैवरक्ष्याणितानिचैवनिबोधमे ॥ आत्मामात्याश्चकोशश्चदंडोमित्राणिचैव हि ॥ ६४ ॥ तथाजनपदाश्चैवपुरंचकुरुनंदन ॥ एतत्सप्तात्मकंराज्यंपरिपाल्यंप्रयत्नतः ॥ ६५ ॥ षाड्गुण्यंचत्रिवर्गंचत्रिवर्गपरमंतथा ॥ योवेत्तिपुरुषव्याघ्रसभुंक्तेपृथिवीमिमां ॥ ६६ ॥ षाड्गुण्यमितियत्प्रोक्तंतन्निबोधयुधिष्ठिर ॥ संधानासनमित्येवयात्रासंधानमेवच ॥ ६७ ॥ विगृह्यासनमित्येवयात्रांसंपरिगृह्यच द्वैधीभावस्तथान्येषांसंश्रयोथपरस्यच ॥ ६८ ॥ त्रिवर्गश्चापियःप्रोक्तस्तमिहैकमनाःशृणु ॥ क्षयःस्थानंचवृद्धिश्चत्रिवर्गःपरमस्तथा ॥ ६९ ॥ धर्मश्चार्थश्चकामश्चसेवितव्योथकालतः ॥ धर्मेणचमहीपालश्चिरंपालयतेमहीं ॥ ७० ॥ अस्मिन्नर्थेचश्लोकौद्वौगीतावंगिरसास्वयं ॥ यादवीपुत्रभद्रंतेतावपिश्रोतुमर्हसि ॥ ॥ ७१ ॥ कृत्वासर्वाणिकार्याणिसम्यक्संपाल्यमेदिनीं ॥ पालयित्वातथापौरान्परत्रसुखमेधते ॥ ७२ ॥ किंतस्यतपसाराज्ञःकिंचतस्याध्वरैरपि ॥ सुपालितप्रजोयःस्यात्सर्वधर्मविद्वसः ॥ ७३ ॥ युधिष्ठिरउवाच दंडनीतिश्चराजाचसमस्तौतावुभावपि ॥ कस्यकिंकुर्वतःसिध्येत्तन्मेब्रूहिपितामह ॥ ७४ ॥ भीष्म उवाच महाभाग्यंदंडनीत्याःसिद्धैःशब्दैःसहेतुकैः ॥ शृणुमेशंसतोराजन्यथावदिहभारत ॥ ७५ ॥ दंडनीतिःस्वधर्मेभ्यश्चातुर्वर्ण्यंनियच्छति ॥ प्रयुक्तास्वामिनासम्यगधर्मेभ्योनियच्छति ॥ ७६ ॥

धिकरणं परस्यअन्यस्याश्रयोदुर्गादेर्महाराजस्यवा ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ अत्राध्यायंकेचित्समापयंति दंडेति इदंद्वयंसमस्तंव्यस्तंच तत्रकेनकस्यकिंक्रियतइतिप्रश्नत्रयं ॥ ७४ ॥ दंडनीत्याःसकाशात्राज्ञांप्रजानांचयत्महाभाग्यंतन्मेशृणु ॥ ७५ ॥ तत्रदंडनीत्याराजास्वर्गादिकंप्राप्नोतिराज्ञांचदंडनीतिःकृतादीन्जनयतितावुभौचप्रजानांक्षेमंजनयतइत्युत्तरमाह दंडनीतिरित्यादिना स्वधर्मेभ्यःस्वधर्मार्थं अधर्मेभ्यइतिपंचमी ॥ ७६ ॥

असंकरेतदूपेक्षेमे ॥ ७७ ॥ स्वाम्येस्वास्थ्येतन्निमित्तं तस्मात्क्षेमाख्यादसंकरात् ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ अशुभस्यअधर्मस्य ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥

चातुर्वर्ण्येस्वकर्मस्थेमर्यादानामसंकरे ॥ दंडनीतिकृतेक्षेमेप्रजानामकुतोभये ॥ ७७ ॥ स्वाम्येप्रयत्नंकुर्वंतित्रयोवर्णायथाविधि ॥ तस्माद्देवमनुष्याणांसुखं
॥७२॥ विद्धिसमाहितं ॥ ७८ ॥ कालोवाकारणंराज्ञोराजावाकालकारणं ॥ इतितेसंशयोमाभूद्राजाकालस्यकारणं ॥ ७९ ॥ दंडनीत्यांयदाराजासम्यक्कार्त्स्न्येनवर्तते ॥ १२
॥७३॥ तदाकृतयुगंनामकालस्तृष्टंप्रवर्तते ॥ ८० ॥ ततःकृतयुगेधर्मोनाधर्मोविद्यतेक्वचित् ॥ सर्वेषामेववर्णानांनाधर्मेरमतेमनः ॥ ८१ ॥ योगक्षेमाःप्रवर्तंतेप्रजानां
नात्रसंशयः ॥ वैदिकानिचसर्वाणिभवंत्यपिगुणान्युत ॥ ८२ ॥ ऋतवश्चसुखाःसर्वेभवंत्युतनिरामयाः ॥ प्रसीदंतिनराणांचस्वरवर्णमनांसिच ॥ ८३ ॥ व्या
धयोनभवंत्यत्रनाल्पायुर्दृश्यतेनरः ॥ विधवानभवंत्यत्रकृपणोनतुजायते ॥ ८४ ॥ अकृष्टपच्यापृथिवीभवंत्योषधयस्तथा ॥ त्वक्पत्रफलमूलानिवीर्यवंतिभ
वंतिच ॥ ८५ ॥ नाधर्मोविद्यतेतत्रधर्मएवतुकेवलं ॥ इतिकार्तयुगानेतान्धर्मान्विद्धियुधिष्ठिर ॥ ८६ ॥ दंडनीत्यांयदाराजात्रीनंशाननुवर्तते ॥ चतुर्थमंशमुत्सृज्य
तदात्रेताप्रवर्तते ॥ ८७ ॥ अशुभस्यचतुर्थांशस्त्रीनंशाननुवर्तते ॥ कृष्टपच्यैवपृथिवीभवंत्योषधयस्तथा ॥ ८८ ॥ अर्धंत्यक्त्वायदाराजानीत्यर्थमनुवर्तते ॥ ततस्तु
द्वापरंनामसकालःसंप्रवर्तते ॥ ८९ ॥ अशुभस्ययदात्वर्धंद्वावंशावनुवर्तते ॥ कृष्टपच्यैवपृथिवीभवत्यर्धफलातथा ॥ ९० ॥ दंडनीतिंपरित्यज्ययदाकार्त्स्न्येनभू
मिपः ॥ प्रजाःक्लिश्नात्ययोगेनप्रवर्ततेतदाकलिः ॥ ९१ ॥ कलावधर्मोभूयिष्ठंधर्मोभवतिनक्वचित् ॥ सर्वेषामेववर्णानांस्वधर्माच्च्यवतेमनः ॥ ९२ ॥ शूद्राभैक्ष्ये
णजीवंतिब्राह्मणाःपरिचर्यया ॥ योगक्षेमस्यनाशश्चवर्ततेवर्णसंकरः ॥ ९३ ॥ वैदिकानिचकर्माणिभवंतिविगुणान्युत ॥ ऋतवोनसुखाःसर्वेभवंत्यामयिन
स्तथा ॥ ९४ ॥ ह्रसंतिचमनुष्याणांस्वरवर्णमनांस्युत ॥ व्याधयश्चभवंत्यत्रम्रियंतेचगतायुषः ॥ ९५ ॥ विधवाश्चभवंत्यत्रनृशंसाजायतेप्रजा ॥ क्वचिद्वर्षतिप
र्जन्यःक्वचित्सस्यंप्ररोहति ॥ ९६ ॥ रसाःसर्वेक्षयंयांतियदानेच्छतिभूमिपः ॥ प्रजाःसंरक्षितुंसम्यग्दंडनीतिसमाहितः ॥ ९७ ॥ राजाकृतयुगस्रष्टात्रेतायाद्वाप
रस्यच ॥ युगस्यचचतुर्थस्यराजाभवतिकारणं ॥ ९८ ॥ कृतस्यकरणाद्राजास्वर्गमत्यंतमश्नुते ॥ त्रेतायाःकरणाद्राजास्वर्गनात्यंतमश्नुते ॥ ९९ ॥ प्रवर्तनाद्द्वाप ॥७३॥
रस्ययथाभागमुपाश्नुते ॥ कलेःप्रवर्तनाद्राजापापमत्यंतमश्नुते ॥ १०० ॥ ततोवसतिदुष्कर्मानरकेशाश्वतीःसमाः ॥ प्रजानांकल्मषेमग्नोऽकीर्तिंपापंचविंद
ति ॥ १०१ ॥

अयोगेनअनुपायेन ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ चतुर्थस्यकलेः ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥ १०१ ॥

॥१०२॥ सीमंतकरीव्यवस्थापिका ॥१०३॥१०४॥१०५॥ इतिशांतिप० रा० नै० भा० एकोनसप्ततितमोऽध्यायः ॥६९॥ ॥७॥ केनेति दंडनीतिंसम्यक्प्रयोज्यकेनवृत्तेनवर्तेतेतिप्रश्नः ॥१॥ षट्त्रिंशत् एतत्संख्याकोधर्मचर्यादिगुणगणःसचप्रत्येकंएकैकगुणयोगात्षट्त्रिंशद्गुणैरकटुकनादिभिः संयुतः अतएवगुणोपेतः यान्गुणान्धर्मादीन्कुर्वन्गुणंकल्याणंअवाप्नुयात्सोयंषट्त्रिंशत्कोगणस्त्वयाश्रोतव्यइत्यर्थः ॥२॥ अकटुकोरागद्वेषहीनः धर्मान्सर्वांश्चरेत् १ आस्तिकःपरलोककामुकःसन्स्नेहंकुर्यान्नतुलोभादिना २ अनृशंसः अनिष्ठुरःसन्नर्थमर्जयेत् ३ अनुद्धतःधर्मार्थाविनाशयन्कामंइंद्रियप्रीतिंचरेत् ४

दंडनीतिंपुरस्कृत्यविजानन्क्षत्रियःसदा ॥ अनवाप्तंचलिप्सेतलब्धंचपरिपालयेत् ॥ १०२ ॥ लोकस्यसीमंतकरीमर्यादालोकभाविनी ॥ सम्यङ्नीतादंडनीतिर्यथामातायथापिता ॥ १०३ ॥ यस्यांभवंतिभूतानितद्विद्धिमनुजर्षभ ॥ एषएवपरोधर्मोयद्राजादंडनीतिमान् ॥ १०४॥ तस्मात्कौरव्यधर्मेणप्रजाःपालयनीतिमान् ॥ एवंवृत्तःप्रजारक्षन्स्वर्गंजेतासिदुर्जयं ॥ १०५॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिराजधर्मानुशासनपर्वणिएकोनसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥७॥ युधिष्ठिरउवाच केनवृत्तेनवृत्तज्ञवर्तमानोमहीपतिः ॥ सुखेनार्थान्सुखोदर्कानिहचप्रेत्यचाप्नुयात् ॥ १ ॥ भीष्मउवाच अयंगुणानांषट्त्रिंशत्षट्त्रिंशद्गुणसंयुतः ॥ यान्गुणांस्तुगुणोपेतःकुर्वन्गुणमवाप्नुयात् ॥ २ ॥ चरेद्धर्मानकटुकोमुंचेत्स्नेहंनचास्तिकः ॥ अनृशंसश्चरेदर्थंचरेत्काममनुद्धतः ॥ ३ ॥ प्रियंब्रूयादकृपणःशूरःस्यादविकत्थनः ॥ दातानापात्रवर्षीस्यात्प्रगल्भःस्यादनिष्ठुरः ॥ ४ ॥ संदधीतनचानार्यैर्विगृह्णीयान्नबंधुभिः ॥ नाभक्तंचारयेच्चारंकुर्यात्कार्यमपीडया ॥ ५॥ अर्थंब्रूयान्नचासत्सुगुणान्ब्रूयान्नचात्मनः ॥ आदद्यान्नचसाधुभ्योनासत्पुरुषमाश्रयेत् ॥६॥ नापरीक्ष्यनयेद्दंडंनचमंत्रंप्रकाशयेत् ॥ विसृजेन्नचलुब्धेभ्योविश्वसेन्नापकारिषु ॥ ७॥ अनीर्षुर्गुप्तदारःस्याच्चोक्षःस्यादघृणीनृपः ॥ स्त्रियःसेवेतनात्यर्थंमृष्टंभुंजीतनाहितं ॥ ८ ॥ अस्तब्धःपूजयन्मान्यान्गुरून्सेवेदमायया ॥ अर्चेद्देवानदंभेनश्रियमिच्छेदकुत्सितां ॥ ९ ॥ सेवेतप्रणयंहित्वादक्षःस्यान्नत्वकालवित् ॥ सांत्वयेन्नचमोक्षायअनुगृह्णन्नचाक्षिपेत् ॥ १० ॥ प्रहरेन्नत्वविज्ञायहत्वाशत्रून्नशोचयेत् ॥ क्रोधंकुर्यान्नचाकस्मान्मृदुःस्यान्नापकारिषु ॥ ११ ॥

॥३॥ अकृपणः अदीनः ५ अविकत्थनःश्लाघाहीनः ६ ७ अनिष्ठुरःसदयः ८ ॥४॥ आर्यत्वंजानन्संधिंकुर्यात् ९ बंधुत्वंजानन्विग्रहंनकुर्यात् १० इतिसर्वत्रगुणोपेतोगुणोद्रष्टव्यः अभक्तंअल्पान्नं पुष्कलान्नदश्चारान्कुर्यात् ११ अपीडयन्भक्तंदद्यात् १२ ॥५॥ साधुत्वेनपरीक्ष्यार्थंप्रयोजनंब्रूयात् १३ श्रोतारउपहसिष्यंतीतिज्ञात्वाआत्मनोगुणान्नब्रूयात् १४१६॥ ६॥ २० ॥ ७॥ २१ चोक्षःशुद्धः २२ २४ ॥८॥२८॥९॥ प्रणयंनम्रतांहित्वाधारयित्वा हित्वेतिधात्वोरूपं २९ ३० नचमोक्षायफलंदित्सन्नेवसांत्वयेदित्यर्थः ३१ ३२ ॥ १० ॥ अविज्ञायशत्रुदोषंचेतिशेषः ३३ नशोचयेत् शत्रुबंधूनांशोकं अपनुदेत् ३४ अकस्मात्कारणंविना ३५ ३६ ॥ ११ ॥

अनुत्तमंमहत्तरं ॥ १२ ॥ १३ ॥ पांडवमुख्यैः पांडुपुत्रैर्भीमादिभिर्वृतः संवृतोगुमः ॥ १४ ॥ इतिशांतिप० रा० नै० भारतभा० सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥ ॥ ७ ॥ कथमिति बह्वीनांप्रजानांप रिपालनंकथंस्यादितिचिंताआधिःसएवबंधस्तेननयुज्यते नापराप्नोतिनान्यथाकरोति धर्मेव्यवहारनिर्णयादौ एतद्द्वयंकथंस्यादितिप्रश्नः ॥ १ ॥ उत्तरंवक्तुंप्रतिजानीते समासेनैवेति ॥ २ ॥ रागद्वेषहीनोब्रा ह्मणान्पुरस्कृत्यव्यवहारनिर्णयंकुर्वन्धर्मेपिनापराप्नोतीतिद्वितीयस्योत्तरमाह धर्मनिष्ठानितिचतुर्भिः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ विपक्षेदोषमाह कामेति ॥ ७ ॥ आद्यस्योत्तरमाह मास्मेत्यादिना साधून्सर्वत्र

॥७४॥

एवंचरस्वराज्यस्थोयदिश्रेयइहेच्छसि ॥ अतोन्यथानरपतिर्भयमृच्छत्यनुत्तमं ॥ १२ ॥ इतिसर्वान्गुणानेतान्यथोक्तान्योनुवर्तते ॥ अनुभूयेहभद्राणिप्रेत्यस्व र्गेमहीयते ॥ १३ ॥ वैशंपायनउवाच इदंवचःशांतनवस्यशुश्रुवान्युधिष्ठिरःपांडवमुख्यसंवृतः ॥ तदाववंदेचपितामहंनृपोयथोक्तमेतच्चचकारबुद्धिमान् ॥ १४ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिप० राजध० सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥ ॥ ७ ॥ युधिष्ठिरउवाच कथंराजाप्रजारक्षन्नाधिबंधेनयुज्यते ॥ धर्मेचनापरा ध्नोतितन्मेब्रूहिपितामह ॥ १ ॥ भीष्मउवाच समासेनैवतेराजन्धर्मान्वक्ष्यामिशाश्वतान् ॥ विस्तरेणैवधर्माणांनजात्वंतमवाप्नुयात् ॥ २ ॥ धर्मनिष्ठान्श्रु तवतोदेवव्रतसमाहितान् ॥ अर्चयित्वायजेथास्त्वंगृहेगुणवतोद्विजान् ॥ ३ ॥ प्रत्युत्थायोपसंगृह्यचरणावभिवाद्यच ॥ अथसर्वाणिकुर्वीथाःकार्याणिसपुरोहि तः ॥ ४ ॥ धर्मकार्याणिनिर्वर्त्यमंगलानिप्रयुज्यच ॥ ब्राह्मणान्वाचयेथास्त्वमर्थसिद्धिजयाशिषः ॥ ५ ॥ आर्जवेनचसंपन्नोधृत्याबुद्ध्याचभारत ॥ यथार्थंप्रति गृह्णीयात्कामक्रोधौचवर्जयेत् ॥ ६ ॥ कामक्रोधौपुरस्कृत्ययोर्थंराजानुतिष्ठति ॥ नसधर्मंनचाप्यर्थंप्रतिगृह्णातिबालिशः ॥ ७ ॥ मास्मलुब्धांश्चमूर्खांश्चकामार्थेच प्रयूयुजः ॥ अलुब्धान्बुद्धिसंपन्नान्सर्वकर्मसुयोजयेत् ॥ ८ ॥ मूर्खोह्यधिकृतोर्थेषुकार्याणामविशारदः ॥ प्रजाःक्लिश्नात्ययोगेनकामक्रोधसमन्वितः ॥ ९ ॥ बलिषष्ठेनशुक्लेनदंडेनाथापराधिनां ॥ शास्त्रानीतेनलिप्सेथावेतनेनधनागमं ॥ १० ॥ दापयित्वाकरंधर्म्यंराष्ट्रंनीत्यायथाविधि ॥ तथैतंकल्पयेद्राजायोगक्षेम मतंद्रितः ॥ ११ ॥ गोपायितारंदातारंधर्मनित्यमतंद्रितं ॥ अकामद्वेषसंयुक्तमनुरज्यंतिमानवाः ॥ १२ ॥ मास्मलोभेनाधर्मेणलिप्सेथास्त्वंधनागमं ॥ धर्मार्थाव ध्रुवौतस्ययोनशास्त्रपरोभवेत् ॥ १३ ॥

॥७४॥

कार्येषुनियोज्यस्त्वयंनाधिबंधेनयुज्यतइत्यर्थः ॥ ८ ॥ अयोगेनयोगइष्टप्राप्तिस्तदभावेन ॥ ९ ॥ बलिःराजदेयंतदेवैसस्यादेःषष्ठांशस्तेनबलि षष्ठेन शुक्लेनशुद्धेन गणनादनधिकेनेत्यर्थः शुक्लंपूताम्लनिष्ठुरइतिमेदिनी वेतनेनपथिरक्षितैर्वणिग्भिर्यद्दत्तंतद्राज्ञोवेतनंसेवाधनंतेनचधनागमंलिप्सेतराजा ॥ १० ॥ धान्यादेःषष्ठांशेत्दत्तेशेषेणप्रजानांयदि वार्षिकोपासोनभवेत्तदाराजैवतासांयोगक्षेमंकल्पयेदित्याह दापयित्वेति ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

धर्मसहितानूअर्थान्धर्मार्थान् ॥ १४ ॥ १५ ॥ अर्थमूलोर्थार्थीप्रजाःपीडयन्आत्मानमेवहिनस्तीत्युक्तंतत्रदृष्टांतमाह ऊधइति ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ दोग्ध्रीपूरयित्री ॥ १९ ॥ आंगारिकःइंगालक
र्ता ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ यथायुक्तःउक्तेनप्रकारेणअवहितः ॥ २५ ॥ २६ ॥ योदयांकुरुतेतंधर्ममन्यंतेइतियोजना ॥ २७ ॥ अंतंयातनाभोगनिष्कृतिं ॥ २८ ॥ २९ ॥ स्विष्टिःस्वधीतिः

अर्थशास्त्रपरोराजाधर्मार्थान्नाधिगच्छति ॥ अस्थानेचास्यतद्वित्तंसर्वमेवविनश्यति ॥ १४ ॥ अर्थमूलोपिहिंसांचकुरुतेस्वयमात्मनः ॥ करैरशास्त्रदृष्टैर्हिमोहा
त्संपीडयन्प्रजाः ॥ १५ ॥ ऊधश्छिंद्यात्तुयोधेन्वाःक्षीरार्थीनलभेत्पयः ॥ एवंराष्ट्रमयोगेनपीडितंनविवर्धते ॥ १६ ॥ योहिदोग्ध्रीमुपास्तेचसनित्यंविंदतेपयः ॥
एवंराष्ट्रमुपायेनभुंजानोलभतेफलं ॥ १७ ॥ अथराष्ट्रमुपायेनभुज्यमानंसुरक्षितं ॥ जनयत्यतुलांनित्यंकोशवृद्धिंयुधिष्ठिर ॥ १८ ॥ दोग्ध्रीधान्यंहिरण्यंचमही
राज्ञासुरक्षिता ॥ नित्यंस्वेभ्यःपरेभ्यश्चतृप्तामातायथापयः ॥ १९ ॥ मालाकारोपमोराजन्भवमांगारिकोपमः ॥ तथायुक्तश्चिरंराज्यंभोक्तुंशक्ष्यसिपालयन् ॥
॥ २० ॥ परचक्राभियानेनयदितेस्याद्धनक्षयः ॥ अथसाम्नैवलिप्सेथाधनमब्राह्मणेषुयत् ॥ २१ ॥ मास्मतेब्राह्मणंदृष्ट्वाधनस्थंप्रचलेन्मनः ॥ अंत्यायामप्यव
स्थायांकिमुस्फीतस्यभारत ॥ २२ ॥ धनानितेभ्योदद्यास्त्वंयथाशक्तियथार्हतः ॥ सांत्वयन्परिरक्षंश्चस्वर्गमाप्स्यसिदुर्जयं ॥ २३ ॥ एवंधर्मेणवृत्तेनप्रजास्त्वंप
रिपालय ॥ स्वंतंपुण्यंयशोनित्यंप्राप्स्यसेकुरुनंदन ॥ २४ ॥ धर्मेणव्यवहारेणप्रजाःपालयपांडव ॥ युधिष्ठिरयथायुक्तोनाधिबंधेनयोक्ष्यसे ॥ २५ ॥ एषएवप
रोधर्मोयद्राजारक्षतिप्रजाः ॥ भूतानांहियदाधर्मोरक्षणंचपरमादया ॥ २६ ॥ तस्मादेवंपरंधर्ममन्यंतेधर्मकोविदाः ॥ योराजारक्षणेयुक्तोभूतेषुकुरुतेदयां ॥ २७ ॥
यदह्नाकुरुतेपापमरक्षन्भयतःप्रजाः ॥ राजावर्षसहस्रेणनतस्यांतमधिगच्छति ॥ २८ ॥ यदह्नाकुरुतेधर्मंप्रजाधर्मेणपालयन् ॥ दशवर्षसहस्राणितस्यभुंक्तेफलं
दिवि ॥ २९ ॥ स्विष्टिःस्वधीतिःसुतपालोकान्जयतियावतः ॥ क्षणेनतानवाप्नोतिप्रजाधर्मेणपालयन् ॥ ३० ॥ एवंधर्मंप्रयत्नेनकौंतेयपरिपालय ॥ ततःपुण्यफलं
लब्ध्वानाधिबंधेनयोक्ष्यसे ॥ ३१ ॥ स्वर्गलोकेसुमहतींश्रियंप्राप्स्यसिपांडव ॥ असंभवश्चधर्माणामीदृशानामराजसु ॥ ३२ ॥ तस्माद्राजैवनान्योस्तियोधर्म
फलमाप्नुयात् ॥ सराज्यंधृतिमान्प्राप्यधर्मेणपरिपालय ॥ इंद्रंतर्पयसोमेनकामैश्चसुहृदोजनान् ॥ ३३ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिराजधर्मानुशासन०
एकसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥ ॥ छ ॥ भीष्मउवाच यएवतुसतोरक्षेदसतश्चनिवर्तयेत् ॥ सएवराज्ञाकर्तव्योराजन्राजपुरोहितः ॥ १ ॥

सुतपाइतिक्रमेणगृहस्थब्रह्मचारिवानप्रस्थधर्मान्सम्यगनुतिष्ठन् ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ इतिशांतिप० रा० नै० भा० एकसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥ ॥ छ ॥ यइति निवर्तयेत्राज्याद्दूरीकार्येत ॥ १ ॥

॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ छायायामिति उष्णजंशीतजंच भयंछायादिनाग्न्यादिनाचन

अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनं॥ पुरूरवसऐलस्यसंवादंमातरिश्वनः॥ २॥ पुरूरवाउवाच कुतःस्विद्ब्राह्मणोजातोवर्णाश्चापिकुतस्त्रयः ॥ कस्माच्च भवतिश्रेष्ठस्तन्मेव्याख्यातुमर्हसि॥ ३ ॥ मातरिश्वोवाच ब्राह्मणोमुखतःसृष्टोब्रह्मणोराजसत्तम॥ बाहुभ्यांक्षत्रियःसृष्टऊरुभ्यांवैश्यएवच॥ ४॥ वर्णानांपरिचर्यार्थंत्रयाणांभरतर्षभ॥ वर्णश्चतुर्थःसंभूतःपद्भ्यांशूद्रोविनिर्मितः॥ ५ ॥ ब्राह्मणोजायमानोहिपृथिव्यामनुजायते॥ ईश्वरःसर्वभूतानांधर्मकोशस्यगुप्तये॥ ६॥ अतःपृथिव्यायंतारंक्षत्रियंदंडधारणे॥ द्वितीयंदंडमकरोत्प्रजानामनुगुप्तये॥ ७॥ वैश्यस्तुधनधान्येनत्रीन्वर्णान्बिभृयादिमान्॥ शूद्रोह्येतान्परिचरेदितिब्रह्मानुशासनं॥८॥ ऐलउवाच द्विजस्यक्षत्रबंधोर्वाकस्येयंपृथिवीभवेत्॥ धर्मतःसहवित्तेनसम्यग्वायोप्रचक्ष्वमे॥ ९॥ वायुरुवाच विप्रस्यसर्वमेवैतद्यत्किंचिज्जगतीगतं॥ ज्येष्ठेनाभिजनेनेहतद्धर्मकुशलाविदुः॥ १०॥ स्वमेवब्राह्मणोभुंक्तेस्वंवस्तेस्वंददातिच॥ गुरुर्हिसर्ववर्णानांज्येष्ठःश्रेष्ठश्चवैद्विजः॥ ११ ॥सत्यभावेयथैवस्त्रीदेवरंकुरुतेपतिं॥ एषतेप्रथमःकल्पआपद्यन्योभवेदतः॥ १२॥ यदिस्वर्गंपरंस्थानंस्वधर्मंपरिमार्गसि॥ यत्किंचिज्जयसेभूमिंब्राह्मणायनिवेदय॥ १३॥ श्रुतवृत्तोपपन्नायधर्मज्ञायतपस्विने॥ स्वधर्मपरितृप्ताययोनवित्तपरोभवेत्॥ १४॥ योराजानंनयेद्बुद्ध्यासर्वतःपरिपूर्णया॥ ब्राह्मणोहिकुलेजातःकृतप्रज्ञोविनीतवान्॥ १५॥ श्रेयोनयतिराजानंब्रुवंश्चित्रांसरस्वतीं॥ राजाचरतियंधर्मंब्राह्मणेननिदर्शितं॥ १६॥ शुश्रूषुरनहंवादीक्षत्रधर्मव्रतेस्थितः॥ तावतासत्कृतःप्राज्ञश्चिरंयशसितिष्ठति॥ १७॥ तस्यधर्मस्यसर्वस्यभागीराजपुरोहितः॥ एवमेवप्रजाःसर्वाराजानमभिसंश्रिताः॥ १८॥ सम्यग्वृत्ताःस्वधर्मस्थानकुतश्चिद्भयान्विताः॥ राष्ट्रेचरंतियंधर्मंराज्ञासाध्वभिरक्षिताः॥ १९॥ चतुर्थंतस्यधर्मस्यराजाभागंतुविंदति॥ देवामनुष्याःपितरोगंधर्वोरगराक्षसाः॥ २०॥ यज्ञमेवोपजीवंतिनास्तिचेष्टमराजके॥ ततोदत्तेनजीवंतिदेवताःपितरस्तथा॥ २१॥ राजन्येवास्यधर्मस्ययोगक्षेमःप्रतिष्ठितः॥ छायायामप्सुवायौचसुखमुष्णेधिगच्छति॥ २२॥ अग्नौवाससिसूर्येचसुखंशीतेधिगच्छति॥ शब्देस्पर्शेरसेरूपेगंधेचरमतेमनः॥ २३॥ तेषुभोगेषुसर्वेषुनभीतोलभतेसुखं॥ अभयस्यहियोदातातस्यैवसुमहत्फलं॥ २४॥ नहिप्राणसमंदानंत्रिषुलोकेषुविद्यते॥ इंद्रोराजायमोराजाधर्मोराजातथैवच॥ २५॥

श्यति शब्दादिनाचरमते अराजकभयक्रांतस्तुकुत्रापिसुखंनलभतेइतिश्लोकद्वयतात्पर्यं ॥२२॥२३॥ यतएवंअतःअभयदानमेवमुख्यंदानं तद्दातेंद्रादिरूपएवेत्याहद्वाभ्यां अभयस्येति॥ २४ ॥ २५ ॥

॥ २६ ॥ इतिशांतिप॰रा॰नै॰भारतभा॰द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥७२॥ ॥७३॥ राज्ञेति अप्रमेयौगहनौ अनंतरंशीघ्रमेवपुरोहितः कार्योभवेत् ॥ १ ॥ धर्मात्मेति धर्मसाधकः ॥२॥३॥४॥५॥६॥ ब्र
ह्मकर्म क्षत्रंकर्तुं अनुपश्यात्प्रकाशमानंबलमन्वग्बलंयथास्यात्तथास्मिन्ब्रह्मक्षत्रान्यतरस्मिन् कतमेभजंते किंक्षत्रेणब्रह्मबलवद्भवत्युतब्रह्मणाक्षत्रमित्यर्थः ॥ ७ ॥ द्वद्वंछिन्नं क्षत्रंकर्तृ तत्रक्षत्रेसंतःवर्णावि
दंति ब्राह्मणानामवमंताम्लेच्छजातीयोयंराजेत्यनुमानाज्जानंति यथोक्तं भोगेनज्ञायतेकर्मकर्मणाज्ञायतेजनिरिति ॥ ८ ॥ अपध्वस्ताःसंकरजाइवकंसादिवत्सार्धश्लोकः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ अभिप्र

राजाबिभर्तिरूपाणिराज्ञासर्वमिदंधृतं ॥२६॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिप॰राजध॰द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥७२॥ ॥७३॥ भीष्मउवाच राज्ञापुरोहि
तःकार्योभवेद्विद्वान्बहुश्रुतः ॥ उभौसमीक्ष्यधर्मार्थावप्रमेयावनंतरं ॥ १ ॥ धर्मात्मामंत्रविद्येषांराज्ञांराजन्पुरोहितः ॥ राजाचैवंगुणोयेषांकुशलंतेषुसर्वशः ॥
॥२॥ उभौप्रजावर्धयतोदेवान्सर्वान्सुतान्पितॄन् ॥ भवेयातांस्थितौधर्मेश्रद्धेयौसुतपस्विनौ ॥३॥ परस्परस्यसुहृदौविहितौसमचेतसौ ॥ ब्रह्मक्षत्रस्यसंमानात्प्र
जासुखमवाप्नुयात् ॥४॥ विमाननात्तयोरेवप्रजानश्येयुरेवहि ॥ ब्रह्मक्षत्रंहिसर्वेषांवर्णानांमूलमुच्यते ॥५॥ अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनं ॥ ऐलकश्यप
संवादंतन्निबोधयुधिष्ठिर ॥ ६ ॥ ऐलउवाच यदाहिब्रह्मप्रजहातिक्षत्रंक्षत्रंयदावाप्रजहातिब्रह्म ॥ अन्वग्बलंकतमेऽस्मिन्भजंतेतथावर्णाःकतमेऽस्मि
न्ध्रियंते ॥७॥ कश्यपउवाच व्यृद्धंराष्ट्रंक्षत्रियस्यभवतिब्रह्मक्षत्रंयत्रविरुध्यतीह ॥ अन्वग्बलंदस्यवस्तद्भजंतेतथावर्णतत्रविदंतिसंतः ॥८॥ नैषांब्रह्मचव
र्धतेनोतपुत्रानगर्गरोमथ्यतेनोजयंते ॥ नैषांपुत्रावेदमधीयतेचयदाब्रह्मक्षत्रियाःसंत्यजंति ॥ ९ ॥ नैषामर्थोवर्धतेजातुगेहेनाधीयंतेसुप्रजानोयजंते ॥ अप
ध्वस्तादस्युभूताभवंतियेब्राह्मणान्क्षत्रियाःसंत्यजंति ॥ १० ॥ एतौहिनित्यंसंयुक्तावितरेतरधारणे ॥ क्षत्रंवैब्रह्मणोयोनिर्योनिःक्षत्रस्यवैद्विजाः ॥ ११ ॥ उभा
वेतौनित्यमभिप्रपन्नौसंप्रापतुर्महतींसंप्रतिष्ठां ॥ तयोःसंधिर्भिद्यतेचेत्पुराणस्ततःसर्वंभवतिहिसंप्रमूढं ॥ १२ ॥ नात्रपारंलभतेपारगामीमहागाधेनौरिवसंप्रप
न्ना ॥ चातुर्वर्ण्यंभवतिहिसंप्रमूढंप्रजास्ततःक्षयसंस्थाभवंति ॥ १३ ॥ ब्रह्मवृक्षोरक्ष्यमाणोमधुहेमचवर्षति ॥ अरक्ष्यमाणःसततमश्रुपापंचवर्षति ॥ १४ ॥ नैब्र
ह्मचारीचरणादपेतोयदाब्रह्मब्रह्मणित्राणमिच्छेत् ॥ आश्चर्यतोवर्षतितत्रदेवस्तत्राभीक्ष्णंदुःसहाश्चाविशंति ॥ १५ ॥

पन्नौअन्योन्यशरणौ क्षत्रशरणंब्रह्मतपस्यतिब्रह्मशरणंक्षत्रंजयतीतिभावः ॥ १२ ॥ अत्रब्रह्मक्षत्रयोर्वियोगे संप्रपन्नाविपन्ना ॥ १३ ॥ मधुसुखं अश्रुदुःखं पापंनरकं ॥ १४ ॥ नैक्षत्रियंब्रह्मब्रा
ह्मगजातिर्ब्रह्मचारीचरणात् अधीतशाखातःअपेतःदस्युभिर्वारितःसन्ब्रह्मणिवेदध्येतव्येत्राणंरक्षणंइच्छेत् रक्षितुरभावात्तदादेवस्तत्रआश्चर्यतोवर्षति तत्रवर्षंअत्यंतंदुर्लभमित्यर्थः दुःसहाःमारीदुर्भिक्षादयः
अब्रह्मचारीनाश्चर्यतइतिचपाठे ब्रह्मचरणादपेतत्वादब्रह्मचारीवेदाध्ययनशून्यःसन्त्राणमिच्छेत्तर्हितत्राश्चर्यतोपिनवर्षतीतियोज्यं ॥ १५ ॥

स्त्रियंब्राह्मणंवापिहत्वानुवादंप्रशंसां ॥ १६ ॥ रुद्रःहिंस्रः देवोराजा रुद्रंकलि ॥ १७ ॥ १८ ॥ कुतोराज्ञोरुद्रत्वमितिपृष्टेआह आत्मेति मानवानांहृदयेयआत्माजीवोस्तिसएवरुद्रःसंहर्ताभवति यथाचप
हाविष्टस्यशरीरंदेहस्वामिनःस्वंनभवति किंतुतदानींतद्ग्रहस्यैवस्वं एवंरुद्रावेशकालेनृपस्यशरीरंरौद्रमेवभवनीत्यर्थः ननुकुतःशांतस्यात्मनोरुद्रत्वमतआह वातेति यथाउत्पानवातःआकाशोत्थआकाशोत्थां
मेघदेवतांइतस्ततोनयतिगर्जयतिविद्युदशनिवारीणिचततआविर्भावयत्येवंआत्मोत्थितंजीवमात्मोत्थिताःकामक्रोधादयःसर्वंहिंस्रंकारयंतीत्यर्थः ॥ १९ ॥ इदमाक्षिपति नवाइति यथाआकाशेनयुक्तास्त
तःपृथग्भूताःवातोमेघाश्चमेघप्रवर्तकदेवताचप्रत्यक्षेणशास्त्रज्ञानेनचदृश्यंते नैवंजीवोवातदभिभावकःकामादिर्वापृथक्दृश्यते किंतुआत्मन्येववह्न्यौष्ण्यवत्कामद्वेषौवर्तेते तौचैनस्यबंधकौमोहकौचभवतइत्यर्थः
॥ २० ॥ अत्रोत्तरमाह यथेति यथाऽल्पोपिवह्निरधिकमधिकंकाष्ठभारमुपारुह्यकृत्स्नंग्रामंदहति तत्रनकेवलंकाष्ठानांदाहकत्वंनापिकाष्ठान्यनुपारूढस्याग्नेःकिंतुनदुभयसंघातस्यैव तत्रापिविवेकेक्रियमा

स्त्रियंहत्वाब्राह्मणंवापिपापःसभायांयत्रलभतेनुवादं ॥ राज्ञःसकाशेनबिभेतिचापिततोभयंविद्यतेक्षत्रियस्य ॥ १६ ॥ पापैःपापेक्रियमाणेहिचैलततोरुद्रोजा
यतेदेवएषः ॥ पापैःपापाःसंजनयंतिरुद्रंततःसर्वान्साध्वसाधून्हिनस्ति ॥ १७ ॥ ऐलउवाच कुतोरुद्रःकीदृशोवापिरुद्रःसत्वैःसत्वंदृश्यतेवध्यमानं ॥ एत
त्सर्वंकश्यपमेप्रचक्ष्वकुतोरुद्रोजायतेदेवएषः ॥ १८ ॥ कश्यपउवाच आत्मारुद्रोहृदयेमानवानांस्वंस्वंदेहंपरदेहंचहंति ॥ वातोत्पातैःसदृशंरुद्रमाहुर्दैवैर्जीमू
तैःसदृशंरूपमस्य ॥ १९ ॥ ऐलउवाच नवैवातःपरिवृणोतिकश्चिन्नजीमूतोवर्षतिनापिदेवः ॥ तथायुक्तोदृश्यतेमानुषेषुकामद्वेषाद्बध्यतेमुच्यतेच ॥ २० ॥
कश्यपउवाच यथैकगेहेजातवेदाःप्रदीप्तःकृत्स्नंग्रामंदहतेचत्वरंवा ॥ विमोहनंकुरुतेदेवएषततःसर्वंस्पृशतेपुण्यपापैः ॥ २१ ॥ ऐलउवाच यदिदंडः
स्पृशतेऽपुण्यपापंपापंपापेक्रियमाणेविशेषात् ॥ कस्यहेतोःसुकृतंनामकुर्याद्दुष्कृतंवाकस्यहेतोर्नकुर्यात् ॥ २२ ॥ कश्यपउवाच असंयोगात्पापकृतामपापां
स्तुल्योदंडःस्पृशतेमिश्रभावात् ॥ शुष्केणार्द्रंदह्यतेमिश्रभावान्नमिश्रःस्यात्पापकृद्भिःकथंचित् ॥ २३ ॥

णेवह्नेरेवउपाध्यावेशाद्दाहकत्वं एवंआत्मानमारुह्याहंकारवह्निःकामक्रोधादिवातैरुद्दीपितोरुद्रत्वंप्रतिपद्यते ततश्चअयोदहतिएधांसिपचंतीतिवत्अहंकारेणकृतंआत्मन्युपचर्यतेमोहात्तेनचसर्वंजगदसंगम
पिजलचंद्रन्यायेनपुण्यैःपापैश्चस्पृश्यते तत्त्वालोचनेत्वसंगएवात्मेत्यर्थः ॥२१॥ अत्रशंकते यदीति अपुण्यपापमपिआत्मानंयदिविशेषात् क्रियमाणेपापेनिमित्तभूतेसति दंडःपापं दंडात्मकंपापंगालनताड
नादिदुःखंकर्तृस्पृशतेमोहादितिब्रवीषितर्हिपुण्यकरणंपापवर्जनंचशास्त्रचोदितंवृथैवस्यात् आत्मनिवास्तवदुःखाभावस्यसिद्धत्वात्तदर्थंसाधनोपादानंव्यर्थंस्यादितिभावः ॥ २२ ॥ आत्माहंकारयो
र्मिश्रीभावादहंकारगतंदुःखमात्मनिप्रतीयतेअतोहंकारत्यागान्नकिंचिदात्मनोदुःखमस्तीत्युत्तरयति असंयोगादिति ॥२३॥

अहंकर्त्रादीन् अधिष्ठानभूतआत्मा भूमिसूर्यादिवदसंगएवसन्धारयतुप्रकाशयतु वाय्वंबुवच्चालयतुस्वसत्तया आप्याययतुवाकस्तत्रात्मनःसंबंधोहंकारधर्मेण रुद्रत्वेनातआत्मारुद्रइत्युक्तमयुक्तमित्याक्षेपः ॥ ॥ २४ ॥ तत्त्वदृष्ट्यायद्यप्येवमेवतथापिऐहिकामुष्मिकव्यवहारदृष्ट्याऽस्त्येवात्मनोरुद्रत्वमित्युत्तरयति एवमस्मिन्नित्यादिना एषएवंरूपोर्थः अस्मिन्प्रत्यगात्मनिलोकेलोक्यतइतिलोकोदर्शनंतत्रविषयेवर्त ते सिद्धांतोस्ति नतुअमुत्रपरलोकविषये एवंदर्शनंवर्तते किंतर्हिअमुत्रवर्तते यःपापंचरतेयश्चपुण्यंएतयोःप्रेत्यमरणानंतरंविशेषोस्ति सचांतरावान्तिरोहितः शास्त्रैकगम्येधर्माधर्मफलेइत्यर्थः ॥ २५ ॥ शास्त्र

ऐलउवाच साध्वसाधून्धारयतीहभूमिःसाध्वसाधूंस्तापयतीहसूर्यः ॥ साध्वसाधूंश्चापिवातीहवायुरापस्तथासाध्वसाधून्पुनंति ॥ २४॥ कश्यपउवाच एवमस्मिन्वर्ततेलोकएपनामुत्रैवंवर्ततेराजपुत्र ॥ प्रेत्यैतयोरंतरावान्विशेषोयोवैपुण्यंचरतेयश्चपापं ॥ २५॥ पुण्यस्यलोकोमधुमान्घृतार्चिर्हिरण्यज्योतिरमृतस्यनाभिः ॥ तत्रप्रेत्यमोदतेब्रह्मचारीनतत्रमृत्युर्नजरानोतदुःखं ॥ २६ ॥ पापस्यलोकोनिरयोऽप्रकाशोनित्यंदुःखंशोकभूयिष्ठमेव ॥ तत्रात्मानंशोचतिपापकर्माबह्वीःसमाःप्रतपन्नप्रतिष्ठः ॥ २७ ॥ मिथोभेदाद्ब्राह्मणक्षत्रियाणांप्रजादुःखंदुःसहंचाविशंति ॥ एवंज्ञात्वाकार्यएवेहनित्यंपुरोहितोनैकविद्योनृपेण ॥ ॥ २८ ॥ तंचैवान्वभिषिंचेततथाधर्मोविधीयते ॥ अग्रंहिब्राह्मणःप्रोक्तंसर्वस्यैवेहधर्मतः ॥ २९ ॥ पूर्वंहिब्रह्मणःसृष्टिरितिब्रह्मविदोविदुः ॥ ज्येष्ठेनाभिजनेनास्यप्राप्तंपूर्वंयदुत्तरं ॥ ३० ॥ तस्मान्मान्यश्चपूज्यश्चब्राह्मणःप्रसृताग्रभुक् ॥ सर्वंश्रेष्ठंविशिष्टंचनिवेद्यंतस्यधर्मतः ॥ ३१ ॥ अवश्यमेवकर्तव्यंराज्ञाबलवतापिहि ॥ ब्रह्मवर्धयतिक्षत्रंक्षत्रतोब्रह्मवर्धते ॥ एवंराज्ञाविशेषेणपूज्यावैब्राह्मणाःसदा ॥ ३२ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिराजध० ऐलकश्यपसंवादेत्रिसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७३ ॥ ॥ ७४ ॥ भीष्मउवाच · योगक्षेमोहिराष्ट्रस्यराजन्यायत्तउच्यते ॥ योगक्षेमोहिराज्ञोहिसमायत्तःपुरोहिते ॥ १ ॥ यत्रादृष्टंभयंब्रह्मप्रजानांशमयत्युत ॥ दृष्टंचराजाबाहुभ्यांयद्राज्यंसुखमेधते ॥ २ ॥ अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनं ॥ मुचुकुंदस्यसंवादंराज्ञोवैश्रवणस्यच ॥ ३ ॥ मुचुकुंदोविजित्येमांपृथिवींपृथिवीपतिः ॥ जिज्ञासमानःस्वबलमुपेयादलकाधिपं ॥ ४ ॥ ततोवैश्रवणोराजाराक्षसानसृजत्तदा ॥ तेबलान्यवमृद्गंतमुचुकुंदस्यनैर्ऋताः ॥ ५ ॥ सहन्यमानेसैन्येस्वेमुचुकुंदोनराधिपः ॥ गर्हयामासविद्वांसंपुरोहितमरिंदमः ॥ ६ ॥

मेवाहद्वाभ्यां पुण्यस्येति ॥ २६ ॥ २७ ॥ प्रकृतमनुसरति मिथइति नैकविद्यःबहुविद्यः ॥ २८ ॥ तंपुरोहितंदत्वाअनुपश्चादात्मानंराज्येऽभिषिंचेत् ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ इतिशांतिपर्वणिराजध० नै० भारतभाव० त्रिसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७३ ॥ ॥ ७४ ॥ योगेति ॥ १ ॥ अदृष्टंअनावृष्ट्यादिजं ब्रह्मब्राह्मणः दृष्टंपरचक्रादिजं ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ असृजत् अतिसृष्टवान् आज्ञापितवानितियावत् ॥ ५ ॥ ६ ॥

रस्यमुचुकुंदस्यपंथानंगतिमार्गअविंदन ज्ञातवान् ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ अनिर्दिष्टं ईश्वरेणाननुज्ञातंविदधामिददामि ॥ १६॥ नाच्छिंदेनहरामिच अखिलांखि

ततउग्रंतपस्तप्त्वावसिष्ठोधर्मवित्तमः॥ रक्षांस्युपावधीत्तस्यपंथानंचाप्यविंदत ॥ ७॥ ततोवैश्रवणोराजामुचुकुंदमदर्शयत् ॥ वध्यमानेषुसैन्येषुवचनंचेदम
ब्रवीत् ॥ ८॥ धनदउवाच वलवंतस्त्वयापूर्वेराजानःसपुरोहिताः॥ नचैवंसमवर्तंतयथात्वमिहवर्तसे॥ ९॥ तेखल्वपिकृतास्त्राश्चवलवंतश्चभूमिपाः ॥ आ
गम्यपर्युपासंतेमामीशंसुखदुःखयोः ॥ १० ॥ यद्यस्तिवाहुवीर्यंतेतद्दर्शयितुमर्हसि ॥ किंब्राह्मणवलेनत्वमतिमात्रंप्रवर्तसे ॥ ११ ॥ मुचुकुंदस्ततःक्रुद्धःप्रत्युवा
चधनेश्वरं॥ न्यायपूर्वमसंरब्धमसंभ्रांतमिदंवचः॥ १२॥ ब्रह्मक्षत्रमिदंसृष्टमेकयोनिस्वयंभुवा ॥ पृथग्बलविधानंतन्नलोकंपरिपालयत् ॥ १३ ॥ तपोमंत्रब
लंनित्यंब्राह्मणेषुप्रतिष्ठितं॥ अस्त्रबाहुबलंनित्यंक्षत्रियेषुप्रतिष्ठितं ॥ १४ ॥ ताभ्यांसंभूयकर्तव्यंप्रजानांपरिपालनं॥ तथाचमांप्रवर्तंतंकिंगर्हस्यलकाधिप॥
॥ १५ ॥ ततोब्रवीद्वैश्रवणोराजानंसपुरोहितं॥ नाहंराज्यमनिर्दिष्टंकस्मैचिद्विदधाम्युत ॥ १६ ॥ नाच्छिंदेचाप्यनिर्दिष्टमितिजानीहिपार्थिव ॥ प्रशाधिपृथिवीं
कृत्स्नांमद्दत्तामखिलामिमां ॥ एवमुक्तःप्रत्युवाचमुचुकुंदोमहीपतिः ॥ १७॥ मुचुकुंदउवाच नाहंराज्यंभवद्दत्तंभोक्तुमिच्छामिपार्थिव ॥ बाहुवीर्यार्जि
तंराज्यमश्नीयामितिकामये॥ १८॥ भीष्मउवाच ततोवैश्रवणोराजाविस्मयंपरमंययौ॥ क्षत्रधर्मस्थितंदृष्ट्वामुचुकुंदमसंभ्रमं ॥ १९ ॥ ततोराजामुचु
कुंदःसोन्वशासद्वसुंधरां ॥ बाहुवीर्यार्जितांसम्यक्क्षत्रधर्ममनुव्रतः ॥ २० ॥ एवंयोधर्मविद्राजाब्रह्मपूर्वंप्रवर्तते ॥ जयत्यविजितामुर्वींयशश्चमहदश्नुते ॥ २१॥
नित्योदकीब्राह्मणःस्यान्नित्यशस्त्रश्चक्षत्रियः॥ तयोर्हिसर्वमायत्तंयत्किंचिज्जगतीगतं ॥ २२ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिराजधर्मानुशासनपर्वणिमुचु
कुंदोपाख्यानेचतुःसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७४ ॥ ॥ ७॥ युधिष्ठिरउवाच ययावृत्त्यामहीपालोविवर्धयतिमानवान् ॥ पुण्यांश्चलोकान्जयतितन्मेब्रूहि
पितामह ॥ १ ॥ भीष्मउवाच दानशीलोभवेद्राजायज्ञशीलश्चभारत ॥ उपवासतपःशीलःप्रजानांपालनेरतः ॥ २ ॥ सर्वाश्चैवप्रजानित्यंराजाधर्मेण
पालयन् ॥ उत्थानेनप्रदानेनपूजयेच्चापिधार्मिकान् ॥ ३ ॥ राज्ञाहिपूजितोधर्मस्ततःसर्वत्रपूज्यते ॥ यद्यदाचरतेराजातत्प्रजानांस्मरोचते ॥ ४ ॥ नित्यमुद्यतदं
डश्चभवेन्मृत्युरिवारिषु ॥ निहन्यात्सर्वतोदस्यून्नकामात्कस्यचित्क्षमेत् ॥ ५ ॥ लरहितां ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ इतिशांतिप० रा० नै० भार०

चतुःसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७४ ॥ ॥ ७॥ एवंकृतपुरोहितोराजाकथंप्रजावृत्त्यापरलोकंजयेदितिपृच्छति ययेति ॥ १ ॥ तत्रप्रजावृद्धिप्रकारमाह दानेति ॥ २ ॥ उत्थानेननित्योद्योगेन ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

परलोकजयप्रकारमाह यंहीति॥ ६ ॥यदधीतेब्राह्मणादिः॥ ७॥विपक्षेदोषमाह यद्राष्ट्रेइति अकुशलमितिच्छेदः ॥ ८॥ नृशंसोऽनृतवाक्चयत्कर्मकरोतितस्यकर्मणःसर्वंयत्ततोभूयोवापापमाप्नोतीत्यन्येआहुर्नि
श्चयस्त्वर्धमित्यर्थः॥ ९॥अशक्तेनराज्ञाउपजीवतः धनोपजीविनोवणिजादेः सार्धः ॥ १ ०॥ १ १॥ १ २॥ १ ३॥ १ ४॥ नाहमिति अत्रराज्येपुण्यस्यचतुर्थांशःपापस्यत्वर्धंस्तत्त्वंवालभ्यतइतिपापाधिक्याद्धर्मोना

यंहिधर्मंचरंतीहप्रजाराज्ञासुरक्षिताः॥ चतुर्थंतस्यधर्मस्यराजाभारतविंदति॥ ६ ॥ यदधीतेयद्ददातियज्जुहोतियदर्चति॥ राजाचतुर्थभाक्तस्यप्रजाधर्मेणपा
लयन्॥ ७॥ यद्राष्ट्रेऽकुशलंकिंचिद्राज्ञोरक्षयतःप्रजाः॥ चतुर्थंतस्यपापस्यराजाभारतविंदति ॥ ८ ॥ अप्याहुःसर्वमेवेतिभूयोर्धमितिनिश्चयः॥ कर्मणःपृथि
वीपालनृशंसोऽनृतवागपि॥ ९ ॥ तादृशात्किल्बिषाद्राजाशृणुयेनप्रमुच्यते॥ प्रत्याहर्तुमशक्यंस्याद्धनंचोरैर्हृतंयदि॥ तत्स्वकोशात्प्रदेयंस्यादशक्तेनोपजीवतः
॥ १ ०॥ सर्ववर्णैःसदारक्ष्यंब्रह्मस्वंब्राह्मणायथा॥ नस्थेयंविषयेतेनयोपकुर्याद्द्विजातिषु॥ १ १॥ ब्रह्मस्वेरक्ष्यमाणेतुसर्वंभवतिरक्षितं॥ तस्मात्तेषांप्रसादेनकृत
कृत्योभवेन्नृपः॥ १ २॥ पर्जन्यमिवभूतानिमहाद्रुममिवद्विजाः॥ नरास्तमुपजीवंतिनृपंसर्वार्थसाधकं॥ १ ३॥ नहिकामात्मनाराज्ञासततंकामबुद्धिना॥ नृशं
सेनातिलुब्धेनशक्यंपालयितुंप्रजाः॥ १ ४॥ युधिष्ठिरउवाच नाहंराज्यसुखान्वेषीराज्यमिच्छाम्यपिक्षणं॥ धर्मार्थंरोचयेराज्यंधर्मश्चात्रनविद्यते॥
॥ १ ५॥ तदलंममराज्येनयत्रधर्मोनविद्यते॥ वनमेवगमिष्यामितस्माद्धर्मचिकीर्षया॥ १ ६॥ तत्रमेध्येष्वरण्येषुन्यस्तदंडोजितेंद्रियः॥ धर्ममाराधयिष्यामिमु
निर्मूलफलाशनः॥ १ ७॥ भीष्मउवाच वेदाहंतवयाबुद्धिरानृशंस्याऽगुणैवसा॥ नचशुद्धानृशंसेनशक्यंराज्यमुपासितुं॥ १ ८॥ अपितुत्वांमृदुप्रज्ञम
त्यार्यमतिधार्मिकं॥ क्लीबंधर्मघृणायुक्तंनलोकोवहुमन्यते॥ १ ९॥ वृत्तंतुस्वमपेक्षस्वपितृपैतामहोचितं॥ नैवराज्ञांतथावृत्तंयथात्वंस्थातुमिच्छसि॥ २ ०॥
नहिवैक्लव्यसंसृष्टमानृशंस्यमिहास्थितः॥ प्रजापालनसंभूतमाप्ताधर्मफलंह्यसि॥ २ १॥ नह्येतामाशिषंपांडुर्नचकुंतीत्वयाचत॥ नचैतांप्रज्ञयातातयथाचर
सिमेधया॥ २ २॥ शौर्यंवलंचसत्यंचपितातवसदाब्रवीत्॥ माहात्म्यंचमहौदार्यंभवतःकुंत्ययाचत॥ २ ३॥ नित्यंस्वाहास्वधानित्यंचोभेमानुषदेवते॥ पुत्रे
ष्वाशासतेनित्यंपितरोदैवतानिच॥ २ ४॥ दानमध्ययनंयज्ञंप्रजानांपरिपालनं॥ धर्ममेतदधर्मंवाजन्मनैवाभ्यजायथाः॥ २ ५॥ कालेधुरिचयुक्तानांवहतां
भारमाहितं॥ सीदतामपिकौंतेयनकीर्तिरवसीदति॥ २ ६॥

स्तीत्यर्थः॥ १ ५॥ १ ६॥ १ ७॥आनृशंस्यापरदुःखापहासाचाचराजधर्मेषुदस्युवधप्रधानेषु अगुणैव॥ १ ८॥घृणाकृपा॥ १ ९
॥ २ ०॥आप्तासिप्राप्स्यसि॥ २ १॥ २ २॥ २ ३॥ २ ४॥एतद्दानादिकंधर्मंअधर्मंवाधर्म्यमधर्म्यंवास्तुतथापितत्कर्तुंजन्मनैवत्वंजातोसि नथाचश्रेयान्स्वधर्मोविगुणइतिन्यायेनतववनंविनागतिर्नास्तीत्यर्थः॥ २ ५॥ २ ६

रमंततइति शिक्षितोश्वोपिसम्यग्वहतिकिमुतत्वंमानुषइत्यर्थः ॥ २७ ॥ धर्माधर्मवानेकांतविनिपातेनअत्यंनाभिनिवेशेनधर्मकश्चिदपिनविचचार सूक्ष्मस्याधर्मस्यापरिहार्यत्वादितिभावः ॥२८॥ अल्पंदु
र्हिंसामयत्वात्तुच्छमपिबहुजनसुखहेतुत्वात्सारभूयिष्ठं ॥२९॥ ऐश्वर्यसाचिव्याद्यधिकारं ॥३०॥ प्रतिगृह्णीयात् वशीकुर्यात् ॥३१॥३२॥३३॥ दरिद्रवैद्यनर्पणात् भयार्दितत्राणंमहान्धर्मइत्याह यस्मिन्नि

॥७२॥ समंततोविनियतोवहत्यस्खलितोहयः ॥ निर्दोषःकर्मवचनात्सिद्धिःकर्मणएवसा ॥ २७॥ नैकांतविनिपातेनविचचारेहकश्चन ॥ धर्मीगृहीवाराजावाब्रह्मचा

॥७८॥ रीयथापुनः ॥ २८ ॥ अल्पंहिसारभूयिष्ठंयत्कर्मोदारमेवतत् ॥ कृतमेवाकृतात्छ्रेयोनपापीयोस्त्यकर्मणः ॥ २९ ॥ यदाकुलीनोधर्मज्ञःप्राप्नोत्यैश्वर्यमुत्तमं ॥ यो

गक्षेमस्तदाराज्ञःकुशलायैवकल्प्यते ॥ ३० ॥ दानेनान्यंबलेनान्यमन्यंसूनृतयागिरा ॥ सर्वतःप्रतिगृह्णीयाद्राज्यंप्राप्येहधार्मिकः ॥ ३१ ॥ यंहिवैद्याःकुले

जातात्त्ववृत्तिभयपीडिताः ॥ प्राप्यतृप्ताःप्रतिष्ठंतिधर्मःकोभ्यधिकस्ततः ॥ ३२ ॥ युधिष्ठिरउवाच किंतातपरमंस्वर्ग्यंकाततःप्रीतिरुत्तमा ॥ किंततःपर

मैश्वर्यंब्रूहिमेयदिपश्यसि ॥ ३३॥ भीष्मउवाच यस्मिन्भयार्दितःसम्यक्क्षेमंविंदत्यपिक्षणं ॥ सस्वर्गजित्तमोऽस्माकंसत्यमेतद्ब्रवीमिते ॥ ३४ ॥ त्वमेव

प्रीतिमांस्तस्मात्कुरूणांकुरुसत्तम ॥ भवराजाजयस्वर्गंसतोरक्षाऽसतोजहि ॥ ३५॥ अनुत्वांतातजीवंतुसुहृदःसाधुभिःसह ॥ पर्जन्यमिवभूतानिस्वादुद्रुममिव

द्विजाः ॥ ३६॥ धृष्टंशूरंप्रहर्तारमनृशंसंजितेंद्रियं ॥ वत्सलंसंविभक्तारमुपजीवंतितंनराः ॥ ३७ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिप० राजधर्मानुशासनप० पंचसप्त

तितमोऽध्यायः ॥ ७५॥ ॥७॥ युधिष्ठिरउवाच स्वकर्मण्यपरेयुक्तास्तथैवान्येविकर्मणि ॥ तेषांविशेषमाचक्ष्वब्राह्मणानांपितामह ॥ १ ॥ भीष्मउ

वाच विद्यालक्षणसंपन्नाःसर्वत्रसमदर्शिनः ॥ एतेब्रह्मसमाराजन्ब्राह्मणाःपरिकीर्तिताः ॥ २ ॥ ऋग्यजुःसामसंपन्नाःस्वेषुकर्मस्ववस्थिताः ॥ एतेदेवसमा

राजन्ब्राह्मणानांभवंत्युत ॥ ३॥ जन्मकर्मविहीनायेकदर्याब्रह्मबंधवः ॥ एतेशूद्रसमाराजन्ब्राह्मणानांभवंत्युत ॥ ४॥ अश्रोत्रियाःसर्वएवसर्वेचानाहिताग्नयः ॥

तान्सर्वान्धार्मिकोराजाबलिंविष्टिंचकारयेत् ॥ ५॥ आह्वायकादेवलकानाक्षत्राग्रामयाजकाः ॥ एतेब्राह्मणचांडालामहापथिकपंचमाः ॥ ६ ॥ ऋत्विक्पुरोहि

तोमंत्रीदूतोवार्तानुकर्षकः ॥ एतेक्षत्रसमाराजन्ब्राह्मणानांभवंत्युत ॥ ७॥ अश्वारोहागजारोहारथिनोथपदातयः ॥ एतेवैश्यसमाराजन्ब्राह्मणानांभवंत्युत ॥ ८॥ ॥७८॥

ति ॥३४॥३५॥३६॥३७॥ इतिशांतिप० रा० नै० भारतभाव० पंचसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७५॥ ॥७॥ स्वकर्मणीति ॥ १ ॥ लक्षणानिशमोदमस्तपःशौचमित्यादीनि ॥ २ ॥ ३॥ जन्मकर्मजन्मोचितकर्म
तेनविहीनाः ॥ ४ ॥ बलिंकरदानं विष्टिंविनावेतनंराजसेवां ॥ ५॥ आह्वायकाःधर्माधिकारिणः देवलकाःवेतनेनदेवपूजाकर्तारः महापथिकः समुद्रेनौयानेनगच्छन् यद्वामहापथिशुल्कग्राहकः ॥ ६ ॥ ७॥ ८॥

॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ इतिशांतिपर्वणिरा० नैलकंठीये भारतभावदीपे षट्सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥ ॥ ७७ ॥ केषामिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ [illegible]

[illegible]मयशोमहीपतिः ॥ [illegible]एवच ॥ ९ ॥ अब्राह्मणानांवित्तस्यस्वामीराजेतिवैदिकं ॥ ब्राह्मणानांचयेकेचिद्विक
[illegible]भवंत्युत ॥ १० ॥ विकर्मस्थाश्चनोपेक्ष्याविप्राराज्ञाकथंचन ॥ नियम्याःसंविभज्याश्चधर्मानुग्रहकारणात् ॥ ११ ॥ [illegible]
जः ॥ [illegible]एवापराधंतंमन्यंतेतद्विदोजनाः ॥ १२ ॥ अवृत्त्यायोभवेत्स्तेनोवेदवित्स्नातकस्तथा ॥ राजन्सराज्ञाभर्तव्यइतिवेदविदोविदुः ॥ १३ ॥ [illegible]
[illegible]वृत्तिःपरंतप ॥ ततोनिर्वासनीयःस्यात्तस्माद्देशात्सबांधवः ॥ १४ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिप०राजध०षट्सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥ ॥ ७७ ॥
युधिष्ठिरउवाच केषांप्रभवतेराजावित्तस्यभरतर्षभ ॥ कयाचवृत्त्यावर्तेततन्मेब्रूहिपितामह ॥ १ ॥ भीष्मउवाच अब्राह्मणानांवित्तस्यस्वामीराजेतिवै
दिकं ॥ ब्राह्मणानांचयेकेचिद्विकर्मस्थाभवंत्युत ॥ २ ॥ विकर्मस्थाश्चनोपेक्ष्याविप्राराज्ञाकथंचन ॥ इतिराज्ञांपुरावृत्तमभिजल्पंतिसाधवः ॥ ३ ॥ यस्यस्मवि
षयेराज्ञःस्तेनोभवतिवैद्विजः ॥ राज्ञएवापराधंतंमन्यंतेकिल्बिषंनृप ॥ ४ ॥ अभिशस्तमिवात्मानंमन्यंतेयेनकर्मणा ॥ तस्माद्राजर्षयःसर्वेब्राह्मणानन्वपालय
न् ॥ ५ ॥ अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनं ॥ गीतंकैकेयराजेनह्रियमाणेनरक्षसा ॥ ६ ॥ केकयानामधिपतिंरक्षोजग्राहदारुणं ॥ स्वाध्यायेनाभिसंपन्नम
रण्येसंशितव्रतं ॥ ७ ॥ राजोवाच नमेस्तेनोजनपदेनकदर्योनमद्यपः ॥ नानाहिताग्निर्नायज्वामामकांतरमाविशः ॥ ८ ॥ नचमेब्राह्मणोऽविद्वान्नाव्रतीना
प्यसोमपः ॥ नानाहिताग्निर्नायज्वामामकांतरमाविशः ॥ ९ ॥ नानाप्तदक्षिणैर्यज्ञैर्यजंतेविषयेमम ॥ नाधीतेनाव्रतीकश्चिन्मामकांतरमाविशः ॥ १० ॥ अधी
यतेऽध्यापयंतियजंतेयाजयंतिच ॥ ददातिप्रतिगृह्णंतिषट्सुकर्मस्ववस्थिताः ॥ ११ ॥ पूजिताःसंविभक्ताश्चमृदवःसत्यवादिनः ॥ ब्राह्मणामेस्वकर्मस्थामाम
कांतरमाविशः ॥ १२ ॥ नयाचंतिप्रयच्छंतिसत्यधर्मविशारदाः ॥ नाध्यापयंत्यधीयंतेयजंतेयाजयंतिन ॥ १३ ॥ ब्राह्मणान्परिरक्षंतिसंग्रामेष्वपलायिनः ॥ क्ष
त्रियामेस्वकर्मस्थामामकांतरमाविशः ॥ १४ ॥ कृषिगोरक्षवाणिज्यमुपजीवंत्यमायया ॥ अप्रमत्ताःक्रियावंतःसुव्रताःसत्यवादिनः ॥ १५ ॥ संविभागंदमंशौ
चंसौहृदंचव्यपाश्रिताः ॥ ममवैश्याःस्वकर्मस्थामामकांतरमाविशः ॥ १६ ॥

॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ [illegible] कुत इति शेषः ॥ ८ ॥ अविद्वानिति च्छेदः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ [illegible] ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

॥१७॥१८॥१९॥२०॥२१॥२२॥ स्वपतिस्वापंकुर्वतिसति ॥२३॥२४॥ वांछयाविवांछामि ॥२५॥२६॥२७॥२८॥२९॥ अध्यायतात्पर्यं[illegible]नि येषामिति ॥३०॥३१॥३२॥३३॥३४॥ इ०रा०नै०

त्रीन्वर्णानुपजीवंतियथावदनसूयकाः ॥ ममशूद्राःस्वकर्मस्थामामकांतरमाविशः ॥ १७॥ कृपणानाथवृद्धानांदुर्बलातुरयोषितां ॥ संविभक्तास्मिसर्वेषांमा
मकांतरमाविशः ॥ १८॥ कुलदेशादिधर्माणांप्रथितानांयथाविधि ॥ अव्युच्छेत्तास्मिसर्वेषांमामकांतरमाविशः ॥ १९ ॥ तपस्विनोमेविषयेपूजिताःपरिपा
लिताः ॥ संविभक्ताश्चसत्कृत्यमामकांतरमाविशः ॥ २० ॥ नासंविभज्यभोक्तास्मिनाविशामिपरस्त्रियं ॥ स्वतंत्रोजातुनक्रीडेमामकांतरमाविशः ॥ २१ ॥ ना
ब्रह्मचारीभिक्षावान्भिक्षुर्वाब्रह्मचर्यवान् ॥ अनृत्विजाहुतंनास्तिमामकांतरमाविशः ॥ २२ ॥ नावजानाम्यहंवेद्यान्नवृद्धान्नतपस्विनः ॥ राष्ट्रेस्वपतिजागर्मि
मामकांतरमाविशः ॥ २३ ॥ आत्मविज्ञानसंपन्नस्तपस्वीसर्वधर्मवित् ॥ स्वामीसर्वस्यराष्ट्रस्यधीमान्ममपुरोहितः ॥ २४ ॥ दानेनविद्यामभिवांछयामिस
त्येनार्थंब्राह्मणानांचगुप्त्या ॥ शुश्रूषयाचापिगुरूनुपैमिनमेभयंविद्यतेराक्षसेभ्यः ॥ २५॥ नमेराष्ट्रेविधवाब्रह्मबंधुर्नब्राह्मणःकितवोनोतचोरः ॥ अयाज्ययाजी
नचपापकर्मानमेभयंविद्यतेराक्षसेभ्यः ॥ २६ ॥ नमेशस्त्रैरनिर्भिन्नंगात्रेद्व्यंगुलमंतरं ॥ धर्मार्थंयुध्यमानस्यमामकांतरमाविशः ॥ २७॥ गोब्राह्मणेभ्योय
ज्ञेभ्योनित्यंस्वस्त्ययनंमम ॥ आशासतेजनाराष्ट्रेमामकांतरमाविशः ॥ २८ ॥ राक्षसउवाच यस्मात्सर्वास्ववस्थासुधर्ममेवान्ववेक्षसे ॥ तस्मात्प्राप्नुहि
कैकेयगृहंस्वस्तिव्रजाम्यहं ॥ २९ ॥ येषांगोब्राह्मणंरक्ष्यंप्रजारक्ष्याश्चकेकय ॥ नरक्षोभ्योभयंतेषांकुतएवतुपावकात् ॥ ३० ॥ येषांपुरोगमाविप्रायेषांब्रह्मपरंब
लं ॥ अतिथिप्रियास्तथापौरास्तेवैस्वर्गजितोनृपाः ॥ ३१ ॥ भीष्मउवाच तस्माद्द्विजातीन्रक्षेतत्तेहिरक्षंतिरक्षिताः ॥ आशीरेषांभवेद्राजन्राज्ञांसम्यक्प्रव
र्ततां ॥ ३२ ॥ तस्माद्राज्ञाविशेषेणविकर्मस्थाद्द्विजातयः ॥ नियम्याःसंविभज्याश्चतदनुग्रहकारणात् ॥ ३३ ॥ एवंयोवर्ततेराजापौरजानपदेष्विह ॥ अनुभू
येहभद्राणिप्राप्नोतींद्रसलोकतां ॥ ३४ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिप० राजध० कैकेयोपाख्यानेसप्तसप्तितमोध्यायः ॥ ७७॥ ॥ ७ ॥ युधिष्ठिरउवाच
व्याख्यातराजधर्मेणवृत्तिरापत्सुभारत ॥ कथंस्विद्वैश्यधर्मेणसंजीवेद्ब्राह्मणोनवा ॥ १॥ भीष्मउवाच अशक्तःक्षत्रधर्मेणवैश्यधर्मेणवर्तयेत् ॥ कृषिगोर
क्षमास्थाय[illegible]व्यसनेवृत्तिसंक्षये ॥ २॥ युधिष्ठिरउवाच कानिपण्यानिविक्रीयस्वर्गलोकान्नहीयते ॥ ब्राह्मणोवैश्यधर्मेण[illegible]भरतर्षभ ॥ ३ ॥ ॥७१॥

[illegible] विकर्मस्थोपि[illegible] पापाय[illegible] ॥ [illegible] ॥

कसारिणोश्वमात् पशून्गोअविमहिषादीन् ॥ कृतान्नंपक्वमन्नं ॥ ४ ॥ ५ ॥ अजादीनांविक्रयेऽग्न्यादयोदेवताएवविक्रीतास्ततश्चायशियोभवतीत्यर्थः विराट् अन्यमितिशेषः अन्यविक्रयात्पृथिवीविक्रय
पापंवाधिकमित्याह पृथिवीविक्रयात्तदेवोत्पन्नं विक्रीतस्यैवमुक्तं विराडितिहितोभवतीत्यर्थः ॥ ६ ॥ पक्वेनामस्य विनिमयेपक्कोऽनुत्पन्नमामस्यार्थः ॥ ७ ॥ इत्यमस्यपक्वमिति वत

भीष्मउवाच सुरालवणमित्येवतिलान्केसरिणःपशून् ॥ वृषभान्मधुमांसंचकृतान्नंचयुधिष्ठिर ॥ ४ ॥ सर्वास्ववस्थास्वेतानिब्राह्मणःपरिवर्जयेत् ॥ एतेषांवि
क्रयात्तातब्राह्मणोनरकेव्रजेत् ॥ ५ ॥ अजोग्निर्वरुणोमेषःसूर्योश्वःपृथिवीविराट् ॥ धेनुर्यज्ञश्चसोमश्चनविक्रेयाःकथंचन ॥ ६ ॥ पक्वेनामस्यनिमयंनप्रशंसंति
साधवः ॥ निमयेत्पक्वमामेनभोजनार्थायभारत ॥ ७ ॥ वयंसिद्धमशिष्यामोभवान्साधयतामिदं ॥ एवंसंवीक्ष्यनिमयन्नाधर्मोस्तिकथंचन ॥ ८ ॥ अत्रतेवर्त
यिष्यामिपुराधर्मःसनातनः ॥ व्यवहारप्रवृत्तानांतन्निबोधयुधिष्ठिर ॥ ९ ॥ भवतेहंददानीदंभवानेतत्प्रयच्छतु ॥ रुचितोवर्ततेधर्मोनबलात्संप्रवर्तते ॥ १० ॥ इ
त्येवंसंप्रवर्तंतेव्यवहाराःपुरातनाः ॥ ऋषीणामितरेषांचसाधुचैतदसंशयं ॥ ११ ॥ युधिष्ठिरउवाच अथतातयदासर्वाःशस्त्रमाददतेप्रजाः ॥ व्युत्क्राम
तिस्वधर्मेभ्यःक्षत्रस्यक्षीयतेबलं ॥ १२ ॥ राजात्रातातुलोकस्यकथंचस्यात्परायणं ॥ एतन्मेसंशयंब्रूहिविस्तरेणनराधिप ॥ १३ ॥ भीष्मउवाच दानेन
तपसायज्ञैरद्रोहेणदमेनच ॥ ब्राह्मणप्रमुखावर्णाःक्षेममिच्छेयुरात्मनः ॥ १४ ॥ तेषांयेवेदबलिनस्तेभ्युत्थायसमंततः ॥ राज्ञोबलंवर्धयेयुर्महेंद्रस्येवदेवताः ॥
॥ १५ ॥ राज्ञोपिक्षीयमाणस्यब्रह्मैवाहुःपरायणं ॥ तस्माद्ब्रह्मबलेनैवसमुत्थेयंविजानता ॥ १६ ॥ यदाभुविजयीराजाक्षेमंराष्ट्रेऽभिसंदधेत् ॥ तदावर्णायथाध
र्मेनिविशेयुःकथंचन ॥ १७ ॥ उन्मर्यादेप्रवृत्तेतुदस्युभिःसंकरेकृते ॥ सर्वेवर्णानदुष्येयुःशस्त्रवंतोयुधिष्ठिर ॥ १८ ॥ युधिष्ठिरउवाच अथचेत्सर्वतःक्षत्रं
प्रदुष्येद्ब्राह्मणंप्रति ॥ कस्तस्यब्राह्मणस्त्राताकोधर्मःकिंपरायणं ॥ १९ ॥ भीष्मउवाच तपसाब्रह्मचर्येणशस्त्रेणचबलेनच ॥ अमाययामाययाचनियंतव्यं
तदाभवेत् ॥ २० ॥ क्षत्रियस्यातिवृत्तस्यब्राह्मणेषुविशेषतः ॥ ब्रह्मैवसंनियंतृस्यात्क्षत्रंहिब्रह्मसंभवं ॥ २१ ॥ अद्भ्योग्निर्ब्रह्मतःक्षत्रमश्मनोलोहमुत्थितं ॥ तेषां
सर्वत्रगंतेजःस्वासुयोनिषुशाम्यति ॥ २२ ॥

मिति ॥ ८ ॥ ९ ॥ भवतेहमिति रुचितःसर्वेपिविनिमयायुक्ताः ननुलाभलोभतइत्यर्थः ॥ १० ॥ ११ ॥ प्रजाः वैश्यशूद्रास्त्रियश्च ॥ १२ ॥
॥ १३ ॥ क्षीणबलोराजाकथमन्यांस्त्रायेतेत्याहद्वाभ्यां दानेनेति ॥ १४ ॥ १५ ॥ यदिताःस्पर्धेरन्तर्हिराजाब्राह्मणानेवाश्रित्यप्रजावशीकुर्यादित्याहद्वाभ्यां राज्ञोपीति ॥ १६ ॥ १७ ॥ कालविशेषेसर्वेषा
मपिशस्त्रधारणंयुक्तमित्याह उन्मर्यादेइति ॥ १८ ॥ ब्राह्मणान्द्विषतःक्षत्रियस्यब्रह्मैवपरायणमितिप्रश्नपूर्वकमाह अथेत्यादिना ॥ १९ ॥ नियंतव्यंक्षत्रंब्राह्मणेनेतिशेषः ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

॥७२॥

॥८०॥

॥ २६ ॥ २७ ॥ [illegible] ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ अतीति [illegible]
॥ २६ ॥ २७ ॥ [illegible] ॥ २८ ॥ यथेति ततस्तथा ॥ ३१ ॥ भवतीति धर्माधर्मौकर्मादकर्मौ [illegible] ॥ ३२ ॥ [illegible]
[illegible]लोकानाप्नोतीत्यर्थः ॥२८॥ एवंयुद्धधर्मेण ॥२९॥ नोऽस्माकमस्तु ॥३०॥ यथेति ततस्तथा ॥ ३१ ॥ भवतीति धर्माधर्मौकर्मादकर्मौ [illegible] कारण[illegible] ॥ ३२ ॥ [illegible]

१२

यदाछिन्नस्त्वयोश्मानमग्निश्चापोभिगच्छति ॥ क्षत्रंचब्राह्मणंद्वेष्टितदानश्यंतितेत्रयः ॥ २३॥ तस्माद्ब्रह्मणिशाम्यंतिक्षत्रियाणांयुधिष्ठिर ॥ समुदीर्णान्यजेया
नितेजांसिचबलानिच ॥ २४ ॥ ब्रह्मवीर्येमृदूभूतेक्षत्रवीर्येचदुर्बले ॥ दुष्टेषुसर्ववर्णेषुब्राह्मणान्प्रतिसर्वशः ॥ २५ ॥ येतत्रयुद्धंकुर्वंतित्यक्त्वाजीवितमात्मनः ॥
ब्राह्मणान्परिरक्षंतोधर्ममात्मानमेवच ॥ २६ ॥ मनस्विनोमन्युमंतःपुण्यश्लोकाभवंतिते ॥ ब्राह्मणार्थंहिसर्वेषांशस्त्रग्रहणमिष्यते ॥ २७॥ अतिस्विष्टमधीतानां
लोकानतितपस्विनां॥अनाशकाग्न्योर्विशतांशूरायांतिपरांगतिं॥ २८॥ब्राह्मणस्त्रिषुवर्णेषुशस्त्रंगृह्णन्नदुष्यति॥एवमेवात्मनस्त्यागान्नान्यंधर्मंविदुर्जनाः॥ २९॥
तेभ्योनमश्चभद्रंचयेशरीराणिजुह्वते ॥ ब्रह्मद्विषोनियच्छंतस्तेषांनोस्तुसलोकता ॥ ३० ॥ ब्रह्मलोकजितःस्वर्ग्यान्वीरांस्तान्मनुरब्रवीत् ॥ यथाश्वमेधावभृथेस्ना
ताःपूताभवंत्युत ॥ दुष्कृतस्यप्रणाशेनततःशस्त्रहतारणे ॥ ३१ ॥ भवत्यधर्मोधर्मोहिधर्माधर्मावुभावपि ॥ कारणाद्देशकालस्यदेशकालःसतादृशः ॥ ३२ ॥ मै
त्राःक्रूराणिकुर्वंतोजयंतिस्वर्गमुत्तमं ॥ धर्म्याःपापानिकुर्वाणागच्छंतिपरमांगतिं ॥ ३३ ॥ ब्राह्मणस्त्रिषुकालेषुशस्त्रंगृह्णन्नदुष्यति ॥ आत्मत्राणेवर्णदोषेदुर्दम्य
नियमेषुच ॥ ३४ ॥ युधिष्ठिरउवाच अभ्युत्थितेदस्युबलेक्षत्रार्थेवर्णसंकरे ॥ संप्रमूढेषुक्षत्रेषुयद्यन्योभिभवेद्बली ॥ ३५ ॥ ब्राह्मणोयदिवावैश्यःशूद्रोवा
राजसत्तम ॥ दस्युभ्योऽथप्रजारक्षेद्दंडंधर्मेणधारयन् ॥ ३६ ॥ कार्यंकुर्यान्नवाकुर्यात्संवार्योवाभवेन्नवा ॥ तस्माच्छस्त्रंगृहीतव्यमन्यत्रक्षत्रबंधुतः ॥ ३७॥
भीष्मउवाच अपारेयोभवेत्पारमप्लवेयःप्लवोभवेत् ॥ शूद्रोवायदिवाप्यन्यःसर्वथामानमर्हति ॥ ३८ ॥ यमाश्रित्यनराराजन्वर्तयेयुर्यथासुखं ॥ अनाथाः
पाल्यमानादस्युभिःपरिपीडिताः ॥ ३९ ॥ तमेवपूजयेयुस्तेप्रीत्यास्वमिवबांधवं ॥ अभीरभीक्ष्णंकौरव्यकर्तासन्मानमर्हति ॥ ४० ॥

[illegible] धर्म्याः धर्मात्मनपेताःक्षत्रियाः पापानिपरराष्ट्रसर्वस्वहरणादीनि अधर्मस्यधर्मत्वे [illegible] मुक्तं इदमेवअहिंसात्मधर्माध्ययेः धर्मरूप[illegible] ॥ ३३ ॥ [illegible]
[illegible]
[illegible] ॥ ३५ ॥ ॥ [illegible]
[illegible] अपि [illegible] ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ [illegible]

॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ इतिशांतिप० रा० नै० भारतभा० अष्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥ ॥७९॥ स्वाम्यमात्यसुहृत्कोशराष्ट्रदुर्गबलानांसप्तानांराज्यप्रकृतीनांमध्येस्वामिरूपाप्रकृतिःऋ
त्विक्पुरोहितनृपभेदेनत्रिविधातत्राभ्यर्हितत्वात्प्रथमंपुरोहितस्ततःशेषित्वाद्राजाचनिरूपितइदानींऋत्विजोनिरूपयति क्वेत्यादिना क्वसमुत्थाः कस्मिन्निमित्तउदिताः किमेषांकर्तव्यंकर्मेत्यर्थः ॥ १ ॥ प्रती
ति यथायोगशास्त्रेमैत्र्यादिभिश्चित्तप्रसादनाख्यंप्रतिकर्मविधीयतएवंराज्ञांशांतिकपौष्टिकादिकर्मप्रयोगशुध्याख्यंप्रतिकर्मऋत्विग्भिःकर्तव्यं तत्रपराचारःअत्यंताभियोगेनाचरणंऋत्विजांविधीयते कीदृ
शानांछंदःऋचःसामआदिपदार्थोयजुःश्रुतंमीमांसानानिविज्ञायस्थितानामितिशेषः ॥ २ ॥ एवंक्वसमुत्थाइत्यस्योत्तरमुक्त्वाकिंशीलाइत्यस्योत्तरमाह येत्विति ॥ २ ॥ कथंविधाइत्यस्याहत्रिभिः अनृशं

किंतैर्येनदुह्यंतोत्याःकिंधेन्वावाप्यदुग्धया ॥ वंध्ययाभार्ययाकोर्थःकोर्थोराज्ञाप्यरक्षता ॥४१॥ यथादारुमयोहस्तीयथाचर्ममयोमृगः ॥ यथाह्यनर्थःषंढोवा
पार्थक्षेत्रंयथोषरं ॥ ४२ ॥ एवंविप्रोनधीयानोराजायश्चनरक्षिता ॥ मेघोनवर्षतेयश्चसर्वथातेनिरर्थकाः ॥ ४३ ॥ नित्यंयस्तुसतोरक्षेदसतश्चनिवर्तयेत् ॥ सए
वराजाकर्तव्यस्तेनसर्वमिदंधृतं ॥ ४४ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिप० राजध० अष्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥ ॥७९॥ युधिष्ठिरउवाच क्वसमुत्थाःक
थंशीलाऋत्विजःस्युःपितामह ॥ कथंविधाश्चराजेंद्रतद्ब्रूहिवदतांवर ॥१॥ भीष्मउवाच प्रतिकर्मपराचारऋत्विजांस्मविधीयते ॥ छंदःसामादिविज्ञाय
द्विजानांश्रुतमेवच ॥ २ ॥ येत्वेकमतयोनित्यंवीराणांप्रतिवादिनः ॥ परस्परस्यसुहृदःसमंतात्समदर्शिनः ॥ ३ ॥ अनृशंसाःसत्यवाक्याअकुसीदाअथर्जवः ॥
अद्रोहोनभिमानश्चह्रीस्तितिक्षादमःशमः ॥ ४ ॥ धीमान्सत्यधृतिर्दांतोभूतानामविहिंसकः ॥ अकामद्वेषसंयुक्तस्त्रिभिःशुक्लैःसमन्वितः ॥ ५ ॥ अहिंसकोज्ञा
नतृप्तःसब्रह्मासनमर्हति ॥ एतेमहर्त्विजस्तातसर्वेमान्यायथार्हतः ॥६॥ युधिष्ठिरउवाच यदिदंवेदवचनंदक्षिणासुविधीयते ॥ इदंदेयमिदंदेयंनक्वचिद्व्य
वतिष्ठते ॥ ७॥ नेदंप्रतिधनंशास्त्रमापद्धर्मानुशासनः ॥ आज्ञाशास्त्रस्यघोरेयंनशक्तिंसमवेक्षते ॥ ८ ॥ श्रद्धावताचयष्टव्यमित्येषावैदिकीश्रुतिः ॥ मिथ्योपेत
स्ययज्ञस्यकिमुश्रद्धाकरिष्यति ॥ ९ ॥ भीष्मउवाच नवेदानांपरिभवान्नशाठ्येननमायया ॥ कश्चिन्महदवाप्नोतिमाभूत्तेबुद्धिरीदृशी ॥ १० ॥

साइति ॥ ४ ॥ त्रिभिः श्रुतवृत्तवंशैः शुक्लैर्निर्दोषैः ॥ ५ ॥ महर्त्विजोब्रह्मादयः उपर्त्विजोब्राह्मणाच्छंस्यादयस्तेयथार्हतःयथायोग्यंमान्याःधनादिनाआराधनीयाः ॥ ६ ॥ ऋत्विक्प्रसंगात्तद्दानार्थांदक्षिणां
विचारयति यदिदमिति नक्वचित्व्यवतिष्ठते व्यवस्थांप्राप्नोति अत्यल्पच्छेदनिमित्तसर्वस्वदक्षिणाविधानादुत्तरक्रतुकलापलोपप्राप्तेः ॥ ७ ॥ ततश्चनेदंशास्त्रंप्रतिधनंधनविभागाभिप्रायंअपितुआपत्कल्पा
भिप्रायंद्वादशशतदक्षिणादानासमर्थस्यसर्वस्वदानंविधत्ते अन्यथादरिद्रस्ययागएवनघटेतेत्यर्थः ॥ ८ ॥ ननुयावतीर्गास्तावंतिवासांसिचरुक्मादद्यादितिदरिद्रंप्रत्यनुकल्पोप्यस्तीतिचेन्नेत्याह मिथ्येति गोःस्था
नेचरुक्मात्रदानंमिथ्याचारस्तदुपेतोयज्ञःश्रद्धयापिनसंपूर्यतइत्यर्थः ॥ ९ ॥ सर्वस्वदानशास्त्रंदरिद्रपरंकुर्वतोवेदावज्ञाशाठ्यंचभवतीतिनेदंशास्त्रतात्पर्यमित्याह नेति महत्पदं ॥ १० ॥

११ ॥ पूर्णपात्रेणेति यथासक्तुप्रस्थस्यदानंअश्वमेधादप्यधिकंतद्वद्दरिद्रस्यपूर्णपात्रंद्वादशशतसममित्यर्थः ॥ १२ ॥ सोमविक्रयादिनाप्यर्थंप्रसाध्ययष्टव्यमित्याहद्वाभ्यां सोमइति इथायज्ञादिनि
त्तंविनावृत्तिर्वर्तनंनइष्यते ॥ १३ ॥ तेनसोमविक्रयलब्धेनधनेनक्रीतोयोयज्ञःसोमस्तेनयज्ञःप्रतायते ॥ १४ ॥ न्यायवृत्तःशाठ्यादिरहितः ॥ १५ ॥ शरीरेति.देहधारणमात्रंआस्थायवृत्तानांब्राह्म
णानांप्रणीतानिप्रणीताग्निसाध्यानियज्ञादीनिनातिसम्यक्हिंसामयत्वान्नशुभंतत् ॥ १६ ॥ किंतर्हिशुभमतआह तपइति ॥ १७॥ अहिंसेति तपःअध्ययनंतदर्थानुसंधानंच घृणादयाचपावा ॥१८॥१९॥
कर्माण्यपिज्ञानपराण्येवेत्याह निवोधेति दशहोतॄणांचित्तिःस्रुक्चित्तमाज्यंइत्यादीनांमंत्राणांचित्तिःसंधानंजीवब्रह्मणोरेकीकरणसाधनंयोगस्तत्स्थानेत्रस्रुक् होतव्यंद्रव्यंपरात्मनिप्रविलापनीयंचित्तंत

यज्ञांगंदक्षिणातातवेदानांपरिबृंहणं ॥ नयज्ञाद्दक्षिणाहीनास्तारयंतिकथंचन ॥ ११ ॥ शक्तिस्तुपूर्णपात्रेणसंमितानसमाभवेत् ॥ अवश्यंतातयष्टव्यंत्रिभिर्व
र्णैर्यथाविधि ॥ १२ ॥ सोमोराजाब्राह्मणानामित्येषावैदिकीस्थितिः ॥ तंचविक्रेतुमिच्छंतिनवृथावृत्तिरिष्यते ॥ १३ ॥ तेनक्रीतेनयज्ञेनततोयज्ञःप्रतायते ॥
इत्येवंधर्मतोव्याख्यातमृषिभिर्धर्मचारिभिः ॥ १४ ॥ पुमान्यज्ञश्चसोमश्चन्यायवृत्तोयदाभवेत् ॥ अन्यायवृत्तःपुरुषोनपरस्यनचात्मनः ॥ १५ ॥ शरीरवृत्त
मास्थायइत्येषाश्रूयतेश्रुतिः ॥ नातिसम्यक्प्रणीतानिब्राह्मणानांमहात्मनां ॥ १६ ॥ तपोयज्ञादपिश्रेष्ठमित्येषापरमाश्रुतिः ॥ तत्तेतपःप्रवक्ष्यामिविद्वंस्तदपिमे
शृणु ॥ १७ ॥ अहिंसासत्यवचनमानृशंस्यंदमोघृणा ॥ एतत्तपोविदुर्धीरानशरीरस्यशोषणं ॥ १८ ॥ अप्रामाण्यंचवेदानांशास्त्राणांचाभिलंघनं ॥ अव्यव
स्थाचसर्वत्रतद्वैनाशनमात्मनः ॥ १९ ॥ निबोधदशहोतॄणांविधानंपार्थयादृशं ॥ चित्तिःस्रुक्चित्तमाज्यंचपवित्रंज्ञानमुत्तमं ॥ २० ॥ सर्वंजिह्मंमृत्युपदमार्ज
वंब्रह्मणःपदं ॥ एतावान्ज्ञानविषयःकिंप्रलापःकरिष्यति ॥ २१ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिप०राजध०एकोनाशीतितमोऽध्यायः ॥ ७९ ॥ ॥ ५ ॥ युधि
ष्ठिरउवाच यदप्यल्पतरंकर्मतदप्येकेनदुष्करं ॥ पुरुषेणासहायेनकिमुराज्ञापितामह ॥ १ ॥ किंशीलःकिंसमाचारोराज्ञोथसचिवोभवेत् ॥ कीदृशेविश्वसे
द्राजाकीदृशेनचविश्वसेत् ॥ २ ॥ भीष्मउवाच चतुर्विधानिमित्राणिराज्ञांराजन्भवंत्युत ॥ सहार्थोभजमानश्चसहजःकृत्रिमस्तथा ॥ ३ ॥

त्स्थानेत्रआज्यमिति यज्ज्ञानंतदेवात्यंतंपवित्रंनकेवलोयज्ञइत्यर्थः ॥२०॥ जिह्मंशाठ्यं आर्जवंअवक्रत्वं ॥२१॥ इतिशांतिपर्वणिराजधर्मानुशासनपर्वणिनैलकंठीयेभारतभाव०एकोनाशीतितमोऽध्यायः
॥७९॥ ॥५॥ एवंस्वामिसंपदंविविच्यअमात्यसंपदंविविनक्ति यदपीत्यादिना ॥१ ॥ यज्ञवत्राज्यमपिएकाकिनाकर्तुमशक्यमतऋत्विजामिवसचिवानामपिपरीक्षाऽवश्यंकर्तव्येत्यर्थः ॥२॥ उत्तरमाह
चतुर्विधानीति सहार्थःअयंशत्रुरुभाभ्यामुन्मूलनीयःअस्यराज्यंउभाभ्यांविभज्यग्राह्यमितिपणपूर्वंकृतः भजमानःपितृपैतामहक्रमागतः सहजःमातृष्वस्रीयादिः कृत्रिमोधनादिनाआवर्जितः ॥ ३ ॥

नैकस्येतिपक्षपातशून्यः नद्वयोरित्युभयवेतनत्वेनकपटकारी यःअप्रार्थितोपिधर्मपक्षपातीभवति तस्यउदासीनत्वेनुयोधर्मस्थःसतंआश्रयेदित्यर्थः ॥ ४ ॥ अर्थोधर्मोपेतत्वात्स्वयमपिसोर्थस्त्याज्यइत्याशं क्याह धर्मेति केवलेनधर्मेणजिगीषवोनसिध्यंतीत्यर्थः ॥ ५ ॥ मध्यमौभजमानसहजौ अपरौसहार्थकृत्रिमौ आद्यःफलप्राप्तिकालेबलवांश्चेत्सर्वमपजिहीर्षतीतिशंक्यएव कृत्रिमोविशेषधनलाभात्पर कीयोभविष्यतीतिसोपिशंक्यएव सर्वेपंचापिप्रत्यक्षंकार्यमुद्दिश्यमंत्रितमपिदुष्टामात्यनिग्रहादिकंकार्यंपंचानामपिसमक्षंनकुर्यादित्यर्थः ॥६॥ नहीति कुमित्रंसर्वथाहंतव्यमेवेत्यर्थः ॥ ७॥ यस्मान्नृणांच लचित्तत्वाद्विपर्यासोमित्रादीनांदृश्यतेतस्मात्क्वचिदपिविश्वासमकृत्वाकोशदुर्गादिसंख्यारक्षणंस्वप्रत्यक्षमेवकुर्याद्राजेत्याहद्वाभ्यां असाधुरिति ॥ ८ ॥ ९ ॥ अत्यंतविश्वासाविश्वासावपिविरुद्धावित्याहचि

धर्मात्मापंचमश्चापिमित्रंनैकस्यनद्वयोः ॥ यतोधर्मस्ततोवास्याद्धर्मस्थोवाततोभवेत् ॥ ४ ॥ यस्तस्यार्थोनरोचेतनतंतस्यप्रकाशयेत् ॥ धर्माधर्मेणराजानश्च रंतिविजिगीषवः ॥ ५ ॥ चतुर्णांमध्यमौश्रेष्ठौनित्यंशंक्यौतथापरौ ॥ सर्वेनित्यंशंकितव्याःप्रत्यक्षंकार्यमात्मनः ॥ ६ ॥ नहिराज्ञाप्रमादोवैकर्तव्योमित्ररक्षणे ॥ प्रमादिनंहिराजानंलोकाःपरिभवंत्युत ॥ ७ ॥ असाधुःसाधुतामेतिसाधुर्भवतिदारुणः ॥ अरिश्चमित्रंभवतिमित्रंचापिप्रदुष्यति ॥ ८ ॥ अनित्यचित्तःपुरुषस्त स्मिन्कोजातुविश्वसेत् ॥ तस्मात्प्रधानंयत्कार्यंप्रत्यक्षंतत्समाचरेत् ॥ ९ ॥ एकांतेनहिविश्वासःकृत्स्नोधर्मार्थनाशकः ॥ अविश्वासश्चसर्वत्रमृत्युनाचविशिष्य ते ॥ १० ॥ अकालमृत्युर्विश्वासोविश्वसन्हिविपद्यते ॥ यस्मिन्करोतिविश्वासमिच्छतस्तस्यजीवति ॥ ११ ॥ तस्माद्विश्वसितव्यंचशंकितव्यंचकेषुचित् ॥ ए षानीतिगतिस्तातलक्ष्याचैवसनातनी ॥ १२ ॥ यंमन्येतममाभावादिममर्थागमंस्पृशेत् ॥ नित्यंतस्माच्छंकितव्यममित्रंतद्विदुर्बुधाः ॥ १३ ॥ यस्यक्षेत्रादप्युदकं क्षेत्रमन्यस्यगच्छति ॥ नतत्रानिच्छतस्तस्यभिद्येरन्सर्वसेतवः ॥ १४ ॥ तथैवात्युदकाद्भीतस्तस्यभेदनमिच्छति ॥ यमेवंलक्षणंविद्यात्तममित्रंविनिर्दिशेत् ॥ ॥ १५ ॥ यस्तुवृद्ध्याननप्येतक्षयेदीनतरोभवेत् ॥ एतदुत्तममित्रस्यनिमित्तमितिचक्षते ॥ १६ ॥ यन्मन्येतममाभावादस्याभावोभवेदिति ॥ तस्मिन्कुर्वीतवि श्वासंयथापितरिवैतथा ॥ १७ ॥ तंशक्त्यावर्धमानश्चसर्वतःपरिबृंहयेत् ॥ नित्यंक्षताद्वारयतियोधर्मेष्वपिकर्मसु ॥ १८ ॥

त्तः एकांतेनेति ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ अविश्वासस्थानान्याह यमिति मयिमृतेऽयंराजाभविष्यतीतियंमन्येत प्रतिवेशीभ्रातावापुत्रोवास्तुतस्माच्छंकितव्यमेवेत्यर्थः ॥ १३ ॥ अमित्रस्यलक्षणांतरमाह यस्ये तिद्वाभ्यां यथामहातटाकसेतुसमीपयस्यक्षेत्रंसचेत्सेतुंरक्षतिनर्हितनोर्वाचीनानिक्षेत्राणिसमोदकानिसम्यक्फलंति सचेत्सेतुंभिनत्तितदानिजलप्रवाहात्क्षेत्राणामुपघातोभवति एवंमहतिराष्ट्रेसीमांतपालःसम्य क्सीमांपालयतितदापरराष्ट्रादुत्तमपण्यागमेनस्वराष्ट्रंमुखभाक्भवति सचेत्सीमांभिनत्तितदास्वंराज्यंविपक्षप्रवेशान्नश्यति नतयस्मात्सीमांतपालाद्भयंसंभावितंसशत्रुरितिज्ञेयं यदधीनोशत्रुप्रकोपाप्रकोपौसी तपालोप्यविश्वसनीयइत्यर्थः अक्षरार्थःस्पष्टः ॥ १४ ॥ १५ ॥ मित्रलक्षणमाह यस्त्विति वृद्ध्यानतृप्येतएतदुक्तमितिचपाठांतरे इदमेवामित्रलक्षणं अदीनेतिचच्छेदः ॥ १६ ॥ यन्मित्रंकर्तृ ॥ १७ ॥ १८ ॥

१९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ सइति तत्रार्थप्रकृतिर्धर्मप्रकृतिरर्थधर्मप्रकृतिश्चेतित्रेधाप्रकृतिस्तां तत्राद्या कृषिर्वणिक्पथोदुर्गंसेतुःकुंजरबंधनं खन्याकरकरादानंशून्यानांचनिवेशनं अष्टौसंधा कर्माणिप्रयुक्तानिमनीषिभिरिति संधानंअर्थप्राप्तिः तथादुर्गाध्यक्षोबलाध्यक्षोधर्माध्यक्षश्चमूपतिः पुरोधावैद्यदैवज्ञःसप्तप्रकृतयस्त्विमाइति तत्रधर्माध्यक्षोधर्मप्रकृतिः अन्येअर्थधर्मप्रकृतयइतिविवेकः ॥ २४ ॥ एकार्थेएकस्मिन्प्रयोजनेएकएवाध्यक्षःकार्यश्चारैस्तुतद्गुणदोषान्संकलयेन्नतुएकार्थेद्वावध्यक्षौकार्यावित्याह एकार्थेइति ॥ २५ ॥ समयेनीतिमर्यादायां ॥ २६ ॥ प्रत्यनंतरःप्रतिनिधिः प्रधानइ

क्षताद्भीतंविजानीयादुत्तमंमित्रलक्षणं ॥ येतस्यक्षतमिच्छंतिततस्यरिपवःस्मृताः ॥ १९॥ व्यसनान्नित्यभीतोयःसमृद्ध्यायोनदुष्यति ॥ यत्स्यादेवंविधंमित्रं तदात्मसममुच्यते ॥ २०॥ रूपवर्णस्वरोपेतस्तितिक्षुरनसूयकः ॥ कुलीनःकुलसंपन्नःसतस्मात्प्रत्यनंतरः ॥ २१॥ मेधावीस्मृतिमान्दक्षःप्रकृत्याचानृशंस्यवान् ॥ योमानितोमानितोवानचदुष्येत्कदाचन ॥ २२ ॥ ऋत्विग्वायदिवाचार्यःसखावात्यंतसंस्तुतः ॥ गृहेवसेदमात्यस्तेसस्यात्परमपूजितः ॥ २३ ॥ सतेविद्यात्परं मंत्रंप्रकृतिंचार्थधर्मयोः ॥ विश्वासस्तेभवेत्तत्रयथापितरिवैतथा ॥ २४ ॥ नैवद्वौनत्रयःकार्यानमृष्येरन्परस्परं ॥ एकार्थेष्वेवभूतानांभेदोभवतिसर्वदा ॥ २५॥ कीर्तिप्रधानोयस्तुस्याद्यश्चस्यात्समयेस्थितः ॥ समर्थान्यश्चनद्वेष्टिनानर्थान्कुरुतेचयः ॥ २६॥ योनकामाद्भयाल्लोभात्क्रोधाद्वाधर्ममुत्सृजेत् ॥ दक्षःपर्याप्तवच नःसतेस्यात्प्रत्यनंतरः ॥ २७॥ कुलीनःशीलसंपन्नस्तितिक्षुरविकत्थनः ॥ शूरश्चार्यश्चविद्वांश्चप्रतिपत्तिविशारदः ॥ २८॥ एतेह्यमात्याःकर्तव्याःसर्वकर्मस्वव स्थिताः ॥ पूजिताःसंविभक्ताश्चसुसहायाःस्वनुष्ठिताः ॥ २९ ॥ कृत्स्नमेतेविनिक्षिप्ताःप्रतिरूपेषुकर्मसु ॥ युक्तामहत्सुकार्येषुश्रेयांस्युत्थापयंत्युत ॥ ३० ॥ एतेक र्माणिकुर्वंतिस्पर्धमानामिथःसदा ॥ अनुतिष्ठंतिचैवार्थमाचक्षाणाःपरस्परं ॥ ३१ ॥ ज्ञातिभ्यश्चैवबुध्येथामृत्योरिवभयंसदा ॥ उपराजेवराजर्धिंज्ञातिर्नसह तेसदा ॥ ३२ ॥ ऋजोर्मृदोर्वदान्यस्यह्रीमतःसत्यवादिनः ॥ नान्योज्ञातेर्महाबाहोविनाशमभिनंदति ॥ ३३ ॥ अज्ञातिनोपिनसुखानावज्ञेयास्ततःपरं ॥ अज्ञा तिमंतंपुरुषंपरेचाभिभवंत्युत ॥ ३४॥ निकृतस्यनरैरन्यैर्ज्ञातिरेवपरायणं ॥ नान्योनिकारंसहतेज्ञातिर्ज्ञातेःकथंचन ॥ ३५॥ आत्मानमेवजानातिनिकृतंबांधवै रपि ॥ तेषुसंतिगुणाश्चैवनैर्गुण्यंचैवलक्ष्यते ॥ ३६ ॥

तियावत् ॥ २७॥ प्रतिपत्तिविशारदः कार्याकार्यविवेककुशलः ॥ २८॥ स्वनुष्ठिताः सुष्ठुअनुष्ठितंकर्तव्यंयेषांते ॥ २९॥ कृत्स्नंअप्रति कुंचकंयथास्यात्तथाविनिक्षिप्ताःअधिकृताः प्रतिरूपेषुअनुरूपेषुकर्मसुआयव्ययसंकलनादिषु कार्येषुपराभिभवादिषु ॥ ३०॥ ३१॥ उपराजासमीपवर्ती सामंतः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४॥ निकृतस्यलंघितस्य नान्यःपरायणं कथंचकथमपिनसहतेइत्यन्वयः ॥ ३५॥ बांधवैःसंबंधिभिर्निकृतेकस्मिंश्चित्पुरुषेतज्ज्ञातिःकृत्स्नाआत्मानमेवनिकृतंजानाति तेषुज्ञातिषु यथोक्तं परस्परविरोधेहिवयंपंचचतेशतं अन्यैःसह विरोधेतुवयंपंचोत्तरंशतमिति ॥ ३६ ॥

॥३७॥३८॥३९॥४०॥४१॥ इतिशांतिप०रा०नै०भा० अशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥ ॥७॥ एवमिति अयाज्ञकेवशीकर्तुमशक्ये द्वयोरन्योन्यंस्पर्धमानयोरेकस्यादरेइतरस्यकोपोत्पत्तेरवश्यंमित्र मप्यमित्रतांयातिअतःसर्वेषांभावश्चित्तंकथंविभाव्यतेवशीक्रियतेइतिप्रश्नः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ दास्यमेवाह अर्धमिति अर्जितस्यार्धंज्ञातिभ्योदेयंतद्दुरुक्तानिचक्षंतव्यानीत्येवंज्ञातिदास्यं ॥ ५ ॥ वा

नाज्ञातिरनुगृह्णातिनचाज्ञातिर्नमस्यति ॥ उभयंज्ञातिवर्गेषुदृश्यतेसाध्वसाधुच ॥ ३७ ॥ संमानयेत्पूजयेच्चवाचानित्यंचकर्मणा ॥ कुर्याच्चप्रियमेतेभ्योनाप्रि यंकिंचिदाचरेत् ॥ ३८ ॥ विश्वस्तवदविश्वस्तस्तेषुवर्तेतसर्वदा ॥ नहिदोषोगुणोवेतिनिरूप्यस्तेषुदृश्यते ॥ ३९ ॥ अस्यैवंवर्तमानस्यपुरुषस्याप्रमादिनः ॥ अ मित्राःसंप्रसीदंतितथामित्रीभवंत्यपि ॥ ४० ॥ यएवंवर्ततेनित्यंज्ञातिसंबंधिमंडले ॥ मित्रेष्वमित्रेमध्यस्थेचिरंयशसितिष्ठति ॥ ४१ ॥ इतिश्रीमहाभारते शांतिप०राजधर्मानु० अशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥ ॥७॥ युधिष्ठिरउवाच एवमग्राह्यकेतस्मिन्ज्ञातिसंबंधिमंडले ॥ मित्रेष्वमित्रेष्वपिचकथंभा वोविभाव्यते ॥ १ ॥ भीष्मउवाच अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनं ॥ संवादंवासुदेवस्यसुरर्षेर्नारदस्यच ॥ २ ॥ वासुदेवउवाच नासुहृत्पर मंमंत्रंनारदार्हतिवेदितुं ॥ अपंडितोवापिसुहृत्पंडितोवाप्यनात्मवान् ॥ ३ ॥ सतेसौहृदमास्थायकिंचिद्वक्ष्यामिनारद ॥ कृत्स्नांबुद्धिबलंप्रेक्ष्यसंपृच्छेत्रिदिवंग म ॥ ४ ॥ दास्यमैश्वर्यवादेनज्ञातीनांनकरोम्यहं ॥ अर्धभोक्तास्मिभोगानांवाग्दुरुक्तानिचक्षमे ॥ ५ ॥ अरणीमग्निकामोवामथ्नातिहृदयंमम ॥ वाचादुरुक्तं देवर्षेतन्मेदहतिनित्यदा ॥ ६ ॥ बलंसंकर्षणेनित्यंसौकुमार्यंपुनर्गदे ॥ रूपेणमत्तःप्रद्युम्नःसोसहायोस्मिनारद ॥ ७ ॥ अन्येहिसुमहाभागाबलवंतोदुरुत्सहाः ॥ नित्योत्थानेनसंपन्नानारदांधकवृष्णयः ॥ ८ ॥ यस्यनस्युर्नवैसस्याद्यस्यस्युःकृत्स्नमेवतत् ॥ द्वाभ्यांनिवारितोनित्यंवृणोम्येकतरंनच ॥ ९ ॥ स्यातांयस्याहु काक्रूरौकिंनुदुःखतरंततः ॥ यस्यचापिननौस्यातांकिंनुदुःखतरंततः ॥ १० ॥ सोहंकितवमातेवद्वयोरपिमहामते ॥ एकस्यजयमाशंसेद्वितीयस्यापराजयं ॥ ११ ॥ ममैवंक्लिश्यमानस्यनारदोभयतःसदा ॥ वक्तुमर्हसियच्छ्रेयोज्ञातीनामात्मनस्तथा ॥ १२ ॥

शब्दइवार्थः वाचादुरुक्तंआहुकस्नेहात्कृष्णोमांद्वेष्टीतिअक्रूरदुरुक्तं अक्रूरस्नेहात्कृष्णोमांद्वेष्टीत्याहुकदुरुक्तं ॥ ६ ॥ असहायः आहुकाक्रूरयोःसांत्वनेइतिशेषः ॥ ७ ॥ ८ ॥ तेयस्यपक्षेनस्युःसनस्यात नश्येदेव यस्यपक्षेतेस्युस्तत्कुलंकृत्स्नमेवपुरुषार्थंलभते ईदृशाअपिममसाहाय्यंनकुर्वंतीतिभावः द्वाभ्यांआहुकाक्रूराभ्यांनिवारितःनिरस्तःसन्एकतरंनवृणोमिइतरस्यकोपोमाभूदिति ॥ ९ ॥ द्वयोर्महिषयोरि वयुध्यतोर्वारणेमध्यस्थस्यममदुःखंतथाद्वयोःसुहृदोस्त्यागेपीत्याह स्यातामिति ॥ १० ॥ द्वयोःकितवयोर्द्यूतकारिणोरेकामातेव ॥ ११ ॥ १२ ॥

प्यन्यतः वाह्याः आपदः स्वकृताः ज्ञातिकृताः अंतराआपदः ॥ १३ ॥ एतेसंकर्षणादयः तदन्वयाअकूरान्वयाः ॥ १४ ॥ तत्रहेतुरर्थेति तत्स्नेहप्रभवाइयंतव आपदितिसार्धः स्वकर्मजेत्युक्तंतद्विवृणोति आत्मने निसार्धेन अन्यत्रआहुके ॥ १५॥ तत्ऐश्वर्यंकृतमूलंयतोज्ञातिशब्दंज्ञातित्वादनुच्छेदनीयंहेसहायवन् अतएवपुनरादातुंनशक्यमित्याह नेति॥१६॥तत्रहेतुः ज्ञातीति त्वयेति महतांदत्तापहारोनोचितः विपद

नारदउवाच आपदोद्विविधाःकृष्णवाह्याश्चाभ्यंतराश्चह॥ प्रादुर्भवंतिवार्ष्णेयस्वकृतायदिवान्यतः॥ १३ ॥ सेयमाभ्यंतरातुभ्यमापत्कृच्छ्रास्वकर्मजा॥ अकूरभोजप्रभवासर्वेह्येतेतदन्वयाः॥ १४॥ अर्थहेतोर्हिकामाद्वावाचावीभत्सयापिवा ॥ आत्मनाप्राप्तमैश्वर्यमन्यत्रप्रतिपादितं॥ १५॥ कृतमूलमिदानीं तज्ज्ञातिशब्दंसहायवन्॥ नशक्यंपुनरादातुंवांतमन्नमिवत्वया ॥ १६॥ वभ्रूग्रसेनयोराज्यंनाप्तुंशक्यंकथंचन ॥ ज्ञातिभेदभयात्कृष्णत्वयाचापिविशेषतः ॥ १७॥ तच्चसिध्येत्प्रयत्नेनकृत्वाकर्मसुदुष्करं॥ महाक्षयंव्ययोवास्याद्विनाशोवापुनर्भवेत्॥ १८॥ अनायसेनशस्त्रेणमृदुनाहृदयच्छिदा॥ जिह्वामुद्धरसर्वेषांपरिमृज्यानुमृज्यच॥ १९ ॥ वासुदेवउवाच अनायसंमुनेशस्त्रंमृदुविद्यामहंकथं॥ येनैषामुद्धरेजिह्वांपरिमृज्यानुमृज्यच ॥ २०॥ नारदउवाच शक्त्यान्नदानंसततंतितिक्षार्जवमार्दवं॥ यथार्हप्रतिपूजाचशस्त्रमेतदनायसं ॥ २१ ॥ ज्ञातीनांवक्तुकामानांकटुकानिलघूनिच ॥ गिरात्वंहृदयंवाचंशमयस्वमनांसिच॥ २२ ॥ नामहापुरुषःकश्चिन्नानात्मानासहायवान् ॥ महतींधुरमाधत्तेतामुद्यम्योरसावह ॥ २३॥ सर्वएवगुरुंभारमनड्वान्वहतेसमे॥ दुर्गेप्रतीकःसुगवोभारंवहतिदुर्वहं॥ २४॥ भेदाद्विनाशःसंघानांसंघमुख्योसिकेशव॥ यथात्वांप्राप्यनोत्सीदेदयंसंघस्तथाकुरु॥ २५॥ नान्यत्रबुद्धिक्षांतिभ्यांनान्यत्रेंद्रियनिग्रहात्॥ नान्यत्रधनसंत्यागाद्गणःप्राज्ञेवतिष्ठते॥ २६॥ धन्यंयशस्यमायुष्यंस्वपक्षोद्भावनंसदा॥ज्ञातीनामविनाशःस्याद्यथाकृष्णतथाकुरु॥ २७॥ आयत्यांचतदात्वेचनतेस्त्यविदितंप्रभो॥ षाड्गुण्यस्यविधानेनयात्रायानविधौतथा॥ २८॥ यादवाःकुकुराभोजाःसर्वेचांधकवृष्णयः॥ त्वय्यासक्तामहावाहोलोकालोकेश्वराश्चये॥ २९ ॥ उपासंतेहित्वद्बुद्धिमृषयश्चापिमाधव॥ त्वंगुरुःसर्वभूतानांजानीषेत्वंगतागतं॥ ३०॥ त्वामासाद्ययदुश्रेष्ठमेधंतेयादवाःसुखं॥ ॥ ३१ ॥ इतिश्रीम०शां०राज०वासुदेवनारदसंवादोनामैकाशीतितमोऽध्यायः॥८१॥ ७॥

क्षोपिसंवर्ध्यस्त्वयंछेत्तुमसांप्रतमितिन्यायादित्यर्थः॥ १७॥ तच्चराज्यस्यपुनरादानंच॥ १८॥जिह्वामुद्धरतेषांमूकीभावंसंपादययेनकलहोदयोनस्यात्॥ १९॥ २०॥परिमार्जनंदोषापनयनंतितिक्षार्जवमार्दवैःकार्यं अनुमार्जनंप्रीतिगुणाधानं यथार्हपूजनादित्यर्थः॥ २१॥हृदयंकूरनिश्चयं मनांसिकुसंकल्पजालानि ॥ २२॥ अनात्माअजितचित्तः उरसाअंगीकृत्यक्षमयावहस्वेत्यर्थः ॥ २३॥ २४॥ २५॥ २६॥ २७॥ २८॥ २९॥ ३०॥ ३१॥ इ०शां०रा०नै०भा०एकाशीतितमोध्यायः॥८१॥

एवंअमात्यान्सृष्टान्दानतितिक्षार्जवमार्दवपूजाभिर्मानयेदित्युक्तंकोशवृद्धिकरंतुततोप्यधिकतरंमानयेद्रक्षेच्चेत्याह एषेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ प्रवृत्त्यर्थीअमात्यदोषदर्शनेराजानंप्रवर्तयि
तुकामः ॥ ७ ॥ ८ ॥ परिपतन्परितोभ्रमन् राजयुक्तानांराज्ञानेयुतेषुकार्येषुनियुक्तानां दुष्करंस्वामिद्रव्यापहाररूपंपापं ॥ ९ ॥ राजयुक्तैर्धनस्यापहारान्॥ १० ॥ ११ ॥राजानमागम्यतत्समक्षमेवामात्यं

भीष्मउवाच एषाप्रथमतोवृत्तिर्द्वितीयांशृणुभारत॥ यःकश्चिज्जनयेदर्थंराज्ञारक्ष्यःसदानरः॥ १ ॥ ह्रियमाणममात्येनभृत्योवायदिवाभृतः॥ योराजकोशं
नश्यंतमाचक्षीतयुधिष्ठिर ॥ २ ॥ श्रोतव्यमस्यचरहोरक्ष्यश्चामात्यतोभवेत् ॥ अमात्याह्यपहर्तारोभूयिष्ठंघ्नंतिभारत ॥ ३ ॥ राजकोशस्यगोप्तारंराजकोशवि
लोपकाः॥ समेत्यसर्वेबाधंतेसविनश्यत्यरक्षितः॥ ४ ॥ अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनं ॥ मुनिःकालकवृक्षीयःकौसल्यंयदुवाचह॥ ५ ॥ कोसलानामा
धिपत्यंसंप्राप्तंक्षेमदर्शिनं॥ मुनिःकालकवृक्षीयआजगामेतिनःश्रुतं॥६॥ सकाकंपंजरेबध्वाविषयंक्षेमदर्शिनः॥ सर्वंपर्यचरद्युक्तःप्रवृत्त्यर्थीपुनःपुनः॥ ७॥
अधीध्वंवायसींविद्यांशंसंतिममवायसाः॥ अनागतमतीतंचयच्चसंप्रतिवर्तते ॥ ८ ॥ इतिराष्ट्रेपरिपतन्बहुभिःपुरुषैःसह ॥ सर्वेषांराजयुक्तानांदुष्करंपरिदृष्ट
वान्॥ ९ ॥ सबुध्वातस्यराष्ट्रस्यव्यवसायंहिसर्वशः॥ राजयुक्तापहारांश्चसर्वान्बुध्वाततस्ततः॥ १० ॥ ततःसकाकमादायराजानंद्रष्टुमागमत्॥ सर्वज्ञोस्मीति
वचनंब्रुवाणःसंशितव्रतः॥ ११ ॥ सस्मकौसल्यमागम्यराजामात्यमलंकृतं ॥ प्राहकाकस्यवचनादमुत्रेदंत्वयाकृतं॥ १२ ॥ असौचासौचजानीतेराजकोश
स्त्वयाहृतः॥ एवमाख्यातिकाकोयंतच्छीघ्रमनुगम्यतां ॥ १३॥ तथान्यानपिसप्राहराजकोशहरांस्तदा॥ नचास्यवचनंकिंचिदनृतंश्रूयतेक्वचित्॥ १४ ॥ तेन
विप्रकृताःसर्वेराजयुक्ताःकुरूद्वह॥ तमस्यभिप्रसुप्तस्यनिशिकाकमवेधयन्॥ १५॥ वायसंतुविनिर्भिन्नंदृष्ट्वाबाणेनपंजरे॥ पूर्वाह्णेब्राह्मणोवाक्यंक्षेमदर्शिन
मब्रवीत्॥ १६ ॥ राजंस्त्वामभयंयाचेप्रभुंप्राणधनेश्वरं॥ अनुज्ञातस्त्वयाब्रूयांवचनंभवतोहितं॥ मित्रार्थमभिसंतप्तोभक्त्यासर्वात्मनागतः॥ १७॥ अयंतवा
र्थोह्रियतेयोब्रूयादक्षमान्वितः॥ संबुबोधयिषुर्मित्रंसदश्वमिवसारथिः ॥ १८॥ अतिमन्युप्रसक्तोहिप्रसह्यहितकारणात्॥ तथाविधस्यसुहृदाक्षंतव्यंस्वंवि
जानता॥ ऐश्वर्यमिच्छतानित्यंपुरुषेणबुभूषता॥ १९ ॥ तंराजाप्रत्युवाचेदंयत्किंचिन्मांभवान्वदेत्॥ कस्मादहंनक्षमेयमाकांक्षन्नात्मनोहितं॥ २० ॥

प्राह अमुत्रस्थानेत्वयाइदंधनचौर्यंकृतमिति ॥ १२ ॥ अनुगम्यतांआलोच्यतां ॥ १३ ॥ १४ ॥ अस्यमुनेः तमनादृत्येत्यर्थः ॥ १५ ॥ १६ ॥ आगतोहंत्वयानुज्ञातःसन्तवहितंब्रूयामितिसार्धः ॥ १७ ॥
अर्थोह्रियतइति योब्रूयात्तस्यमित्रस्यतथाभूतंतद्वचनंत्वयाक्षंतव्यमितिद्वयोःसंबंधः नपुनःकाकवत्तादृशंमित्रमनवहितनयापरैर्घातनीयमितिभावः सार्धश्लोकद्वयं ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

॥ २१ ॥ पापान्अपापांश्च भृत्यान्ज्ञात्वाभृत्यनः भृत्यात्तेनवभयानिचज्ञात्वा ॥ २२ ॥ अगतीकगतिःश्ववृत्तित्वात् श्ववृत्तिर्नीचसेवनं ॥ २३ ॥ २४ ॥ तेभ्यःराजकीयमित्रेभ्यः मित्रेभ्योराजतश्चभयमस्ती
त्यर्थः ॥ २५ ॥ २६ ॥ प्रमादात् भृत्यकृतात्स्खलेत्पूर्वोपकारंविस्मृत्यद्विषेत् ॥ २७ ॥ नाहमस्मीतिमत्वाजीवनाशांत्यक्त्वेत्यर्थः ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ अहमितिपाठेभृत्यंमंदकंश्वर्यवंनकरिष्यामि ॥
॥३१॥ तत्रद्वारमाह ददातीति बुद्धिदानेप्यनिष्टमाह वायसस्त्विति ननुइतिवितर्केतुशब्दोयथार्थे यथामेवायसःकार्याभिसंहितःकार्यकारीनथाहमप्यस्मीतिशेषः तद्वदेवचमांत्वदमात्यामारयिष्यंतीतिवितर्कये

ब्राह्मणप्रतिजानेतेब्रूहियदिहेच्छसि ॥ करिष्यामिहितवाक्यंयदस्मान्विप्रवक्ष्यसि ॥ २१ ॥ मुनिरुवाच ज्ञात्वापापानपापांश्चभृत्यनस्तेभयानिच ॥
भक्त्यावृत्तिंसमाख्यातुंभवतोनिकमागमं ॥ २२ ॥ प्रागेवोक्तस्तुदोषोयमाचार्यैर्नृपसेविनां ॥ अगतीकगतिर्ह्येषापापाराजोपसेविनां ॥ २३ ॥ आशीविषै
श्चतस्याहुःसंगतंयस्यराजभिः ॥ बहुमित्राश्चराजानोबहुमित्रास्तथैवच ॥ २४ ॥ तेभ्यःसर्वेभ्यएवाहुर्भयंराजोपजीविनां ॥ तथैषांराजतोराजन्मुहूर्तादेवभी
र्भवेत् ॥ २५ ॥ नैकांतेनाप्रमादोहिशक्यःकर्तुंमहीपतौ ॥ ननुप्रमादःकर्तव्यःकथंचिद्भूतिमिच्छता ॥ २६ ॥ प्रमादाद्धिस्खलेद्राजास्खलितेनास्तिजीवितं ॥ अ
ग्निंदीप्तमिवासीदेद्राजानमुपशिक्षितः ॥ २७ ॥ आशीविषमिवक्रुद्धंप्रभुंप्राणधनेश्वरं ॥ यत्नेनोपचरेन्नित्यंनाहमस्मीतिमानवः ॥ २८ ॥ दुर्व्याहृताच्छंकमा
नोदुःस्थितादुरधिष्ठितात् ॥ दुरासितादुर्व्रजितादिंगितादंगचेष्टितात् ॥ २९ ॥ देवतेवहिसर्वार्थान्कुर्याद्राजाप्रसादितः ॥ वैश्वानरइवक्रुद्धःसमूलमपिनिर्दहेत्
॥ ३० ॥ इतिराजन्यमःप्राहवर्ततेचतथैवतत् ॥ अथभूयांसमेवार्थंकरिष्यामिपुनःपुनः ॥ ३१ ॥ ददात्यस्मद्विधोमात्योबुद्धिसाहाय्यमापदि ॥ वायसस्त्वेषमेरा
जन्ननुकार्याभिसंहितः ॥ ३२ ॥ नचमेत्रभवान्गर्ह्योनचयेषांभवान्प्रियः ॥ हिताहितांस्तुबुध्येथामापरोक्षमतिर्भवेः ॥ ३३ ॥ येत्वादानपराएववसंतिभवतोगृ
हे ॥ अभूतिकामाभूतानांतादृशैर्मेभिसंहितं ॥ ३४ ॥ योवाभवद्विनाशेनराज्यमिच्छत्यनंतरं ॥ आंतरैरभिसंधायराजन्सिध्यतिनान्यथा ॥ ३५ ॥ तेषामहंभया
द्राजन्गमिष्याम्यन्यमाश्रमं ॥ तैर्हिमेसंधितोबाणःकाकेनिपातितःप्रभो ॥ ३६ ॥ छद्मकामैरकामस्यगमितोयमसादनं ॥ दृष्टंत्वेतन्मयाराजंस्तपोदीर्घेणचक्षु
षा ॥ ३७ ॥ बहुनक्रझषग्राहांतिमिंगिलगणैर्युतां ॥ काकेनबालिशेनेमांयामतार्षमहंनदीं ॥ ३८ ॥

इतिभावः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ आदानपराःकोशलोभारः भूतानांप्रजानां मेमयि तादृशैःअभिसंहितंअभिसंधिर्वैरंकृतं मदीयकाकहननादिनिभावः ॥ ३४ ॥ आंतरैःमूढादिभिः अभिसंधायअन्नादौविषं
प्रक्षेप्तव्यमितिस्नेहंकृत्वा तेषामभीप्सितोभवद्विनाशःसिध्यतिच अन्यथानसिध्यतिच आयुःशेषेसतीतिभावः ॥ ३५ ॥ तेषांत्वद्वैरिणां काकमिवमामपिमारयिष्यंतीतिध्वनिः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ इमांराज
नीतिनदीं सजातीयविजातीयदुर्बलपासिभिःनक्रादितुल्यैरधिकारिपुरुषैर्व्याप्तां काकेनबालिशेनस्वमृत्युंसंपादयतासहायेनाहमतार्षंतीर्णवानस्मि विरुद्धलक्षणयातन्मरणान्मृतोस्मीतिभावः ॥ ३८ ॥

स्थाण्वितिपूर्वेनव्यस्त्वोपमानं ॥ ३९ ॥ अग्निनादीपेन ॥ ४० ॥ गहनंकपटं अंधकारमिवतमोन्वितंधर्माधर्मदर्शनशून्यं ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ यथाबद्धावर्तायांसीतायांप्लवस्तारणोपायःनिमज्जति
तथातवराजनीतौप्लवोमादृशोपिनिमज्जति ॥ ४४ ॥ मध्विनिसार्धः ॥ ४५ ॥ तीर्थंजलावतरणमार्गः करीरोनिष्पत्रकंटकीक्षुपः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ यथेति तेनकक्षेणसहैवदावोदावाग्निर्दहतिवृक्षं एवंत्वदाश्र
याहृद्धिभाग्मास्त्वामतिक्रांताअमात्यास्तैःसहत्वंनाशंप्राप्स्यसीत्यर्थः ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ उषितंमयेतिशेषः वीरपत्न्याःआलयेजारेणेवेतिशेषः मृत्युस्थानेत्वच्छीलजिज्ञासयास्थितमितिसार्धाभिप्रायः॥

स्थाण्वश्मकंटकवतींसिंहव्याघ्रसमाकुलां॥ दुरासदांदुष्प्रसहांगुहांहैमवतीमिव ॥ ३९॥ अग्निनातामसंदुर्गंनौभिराप्यंचगम्यते॥ राजदुर्गावतरणेनोपायंपं
डिताविदुः॥ ४०॥ गहनंभवतोराज्यमंधकारंतमोन्वितं॥ नेहविश्वसितुंशक्यंभवतापिकुतोमया॥ ४१ ॥ अतोनायंशुभोवासस्तुल्येसदसतीइह॥ वधोह्येवा
त्रसुकृतेदुष्कृतेनचसंशयः॥ ४२॥ न्यायतोदुष्कृतेघातःसुकृतेनकथंचन॥ नेहयुक्तंस्थिरंस्थातुंजवेनैवाव्रजेद्बुधः॥ ४३॥ सीतानामनदीराजन्प्लवोयस्यांनिम
ज्जति॥ तथोपमामिमांमन्येवागुरांसर्वघातिनीं॥ ४४॥ मधुप्रपातोहिभवान्भोजनंविषसंयुतं॥ असतामिवतेभावोवर्ततेनसतामिव ॥ ४५॥ आशीविषैःप
रिवृतःकूपस्त्वमसिपार्थिव॥ दुर्गतीर्थाबृहत्कूलाकारीरावेत्रसंयुता॥ ४६॥ नदीमधुरपानीयायथाराजंस्तथाभवान्॥ श्वगृध्रगोमायुयुतोराजहंससमोह्यसि
॥ ४७॥ यथाश्रित्यमहावृक्षंकक्षःसंवर्धतेमहान्॥ ततस्तंसंवृणोत्येवतमतीत्यचवर्धते॥ ४८॥ तेनैवाग्नेंधनेनैनंदावोदहतिदारुणः॥ तथापमाह्यमात्यास्तेराजं
स्तान्परिशोधय॥ ४९॥ त्वयाचैवकृताराजन्भवतापरिपालिताः॥ भवंतमभिसंधायजिघांसंतिभवत्प्रियं॥ ५०॥ उषितंशंकमानेनप्रमादंपरिरक्षता॥ अंतःस
र्पइवागारेवीरपत्न्याइवालये॥ शीलंजिज्ञासमानेनराज्ञश्चसहजीविनः ॥ ५१ ॥ कच्चिज्जितेंद्रियोराजाकच्चिदस्यांतराजिनाः॥ कच्चिदेषांप्रियोराजाकच्चिद्रा
ज्ञःप्रियाःप्रजाः॥ ५२ ॥ विजिज्ञासुरिहप्राप्तस्तवाहंराजसत्तम॥ तस्यमेरोचतेराजन्क्षुधितस्येवभोजनं॥ ५३॥ अमात्यामेनरोचंतेवितृष्णस्ययथोदकं॥ भ
वतोर्थकृदित्येवंमयिदोषोहितैःकृतः॥ विद्यतेकारणंनान्यदितिमेनात्रसंशयः ॥ ५४॥ नहितेषामहंद्रुग्धस्तत्तेषांदोषदर्शनं॥ अरेर्हिदुर्हृदाद्भेयंभग्नपृष्ठादिवो
रगात्॥ ५५॥ राजोवाच भूयसापरिहारेणसत्कारेणचभूयसा॥ पूजितोब्राह्मणश्रेष्ठभूयोवसगृहेमम॥ ५६॥

॥ ५१ ॥ जिज्ञासामेवाह कच्चिदिति आंतराःकामादयःषट् एषांअमात्यादीनां ॥ ५२ ॥ रोचनेभवानितिशेषः ॥ ५३ ॥ अमात्येष्वरुचौहेतुमाह भवतइति दोषोमित्रध्वंसः ॥ ५४ ॥ नद्रुग्धःनद्रोहकर्ता
एवंसत्यपितत्अयमस्मद्द्रोहीतितेषांमयिदोषदर्शनमस्ति अतोमयात्रनस्थेयमित्यर्थः दुर्हृदात्दुष्टचित्तात् भेयंभेतव्यं भग्नपृष्ठात्पृष्ठभंगेनकोपिनात् ॥ ५५ ॥ ५६ ॥

५७ ॥ ५८ ॥ इमंहितस्यकाकस्यवधेदोषमदर्शयन्एकमेकममात्यंक्रमेणदुर्बलीकुरुऐश्वर्यात्च्यावय दुर्बलीकृतस्यकारणंवधहेतुंदोषमाज्ञायसाकल्येनज्ञात्वाएकैकमेवजहि ॥ ५९ ॥ तेषामकस्मा
युगपद्वधेदोषमाह एकेति संहताःकंटकानपिम्रद्नीयुः किमुतमादृशान्मृदूनित्यर्थः ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ पितरित्वदीयेसंस्थितेमृते ॥ ६३ ॥ विभ्रमेत्अनाप्तेष्वाप्तबुद्धिंभवान्माकार्षीदिति ॥ ६४ ॥

येत्वांब्राह्मणनेच्छंतितेनवत्स्यंतिमेगृहे ॥ भवतैवहितज्ज्ञेयंयत्तदेषामनंतरं ॥ ५७ ॥ यथास्यात्सुधृतोदंडोयथाचसुकृतंकृतं ॥ तथासमीक्ष्यभगवन्श्रेयसेविनि
॥८५॥ युंक्ष्वमां ॥ ५८ ॥ मुनिरुवाच अदर्शयन्निमंदोषमेकैकंदुर्बलीकुरु ॥ ततःकारणमाज्ञायपुरुषंपुरुषंजहि ॥ ५९ ॥ एकदोषाहिबहवोम्रद्नीयुरपिकंटकान् ॥
मंत्रभेदभयाद्राजंस्तस्मादेतद्ब्रवीमिते ॥ ६० ॥ वयंतुब्राह्मणानाममृदुदंडाःकृपालवः ॥ स्वस्तिचेच्छामभवतःपरेषांचयथात्मनः ॥ ६१ ॥ राजन्नात्मानमाच
क्षेसंबंधीभवतोह्यहं ॥ मुनिःकालकवृक्षीयइत्येवमभिसंज्ञितः ॥ ६२ ॥ पितुःसखाचभवतःसंमतःसत्यसंगरः ॥ व्यापन्नेभवतोराज्येराजन्पितरिसंस्थिते ॥ ६३
सर्वकामान्परित्यज्यतपस्तप्तंतदामया ॥ स्नेहात्त्वांतुब्रवीम्येतन्माभूयोविभ्रमेदिति ॥ ६४ ॥ उभेदृष्ट्वादुःखसुखेराज्यंप्राप्ययदृच्छया ॥ राज्येनामात्यसंस्थेनक
थंराजन्प्रमाद्यसि ॥ ६५ ॥ ततोराजकुलेनांदीसंजज्ञेभूयसापुनः ॥ पुरोहितकुलेचैवसंप्राप्तेब्राह्मणर्षभे ॥ ६६ ॥ एकच्छत्रांमहींकृत्वाकौसल्याययशस्विने ॥ मु
निःकालकवृक्षीयईजेक्रतुभिरुत्तमैः ॥ ६७ ॥ हितंतद्वचनंश्रुत्वाकौसल्योप्यजयन्महीं ॥ तथाचकृतवान्राजायथोक्तंतेनभारत ॥ ६८ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशां
तिप० राजध० अमात्यपरीक्षायांकालकवृक्षीयोपाख्यानेद्व्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८२ ॥ ॥ ७ ॥ युधिष्ठिरउवाच सभासदःसहायाश्चसुहृदश्चविशां
पते ॥ परिच्छदास्तथामात्याःकीदृशाःस्युःपितामह ॥ १ ॥ भीष्मउवाच ह्रीनिषेवास्तथादांताःसत्यार्जवसमन्विताः ॥ शक्ताःकथयितुंसम्यक्तेतवस्युःस
भासदः ॥ २ ॥ अमात्यांश्चातिशूरांश्चब्राह्मणांश्चपरिश्रुतान् ॥ सुसंतुष्टांश्चकौंतेयमहोत्साहांश्चकर्मसु ॥ ३ ॥ एतान्सहायाँल्लिप्सेथाःसर्वास्वापत्सुभारत ॥ कुली
नःपूजितोनित्यंनहिशक्तिंनिगूहति ॥ ४ ॥ प्रसन्नमप्रसन्नंवापीडितंहतमेववा ॥ आवर्तयतिभूयिष्ठंतदेवत्यनुपालितं ॥ ५ ॥

केवलंअमात्यसंस्थोमाभूरित्याशयेनाह उभेइति ॥ ६५ ॥ नांदीमंगलपाठः ततस्तस्मिन्मंत्रिणिवृतेसति नंदीतिपाठेहर्षः मंत्रीतिपाठेभूयसायत्नेनसंजज्ञेजातः ॥ ६६ ॥ कौसल्यायकौसल्यार्थे ॥ ६७ ॥
॥ ६८ ॥ इतिशांतिप० रा० नै० भारतभा० द्व्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८२ ॥ ॥ ७ ॥ सभासदःव्यवहारनिर्णायकाः सहायाःयुद्धादावुपयोगिनः सुहृदोहितकर्तारः परिच्छदाःसेनान्यादयः अमात्याःमं
त्रिणः ॥ १ ॥ क्रमेणैषांलक्षणान्याह ह्रीति कथयितुंन्यायान्यायौवक्तुं ॥ २ ॥ अमात्यान्नित्यंसन्निहितान् शूराःपुरोहितादयश्चसहायाइत्यर्थः ॥ ३ ॥ सुहृदमाहसार्धेन कुलीनइति ॥ ४ ॥ ५ ॥

॥ ६ ॥ यावदार्द्रकपाणयः शुष्कहस्तास्तुसद्योविक्रियंतेइत्यर्थः ॥ ७ ॥ इंगितज्ञान्नेत्रवक्त्रादिचेष्टितज्ञान् ॥ ८ ॥ अर्थोधनं मानउच्चस्थानेनिवेशादिः अर्घोदिव्यवस्त्रतांबूलादिदानं सत्कारआदरः यान्मि
यान्मन्येयास्तेर्थभाजःसुखभागिनश्चस्युः ॥ ९ ॥ तएवापदिअभिन्नवृत्ताः स्वामिनासहअनर्थभाजोदुःखभाजश्चस्युः नित्यंआपदिचार्थयंतइतिनित्यार्थिनः ॥ १० ॥ समयंधर्माधर्ममर्यादां जुगुप्सेथाः
रक्षस्व ॥ ११ ॥ अन्यतरग्रहःगणैकयोरेकतरस्यग्रहणप्रसंगः एकश्चेद्गुणीतदागणंत्यक्त्वासएवग्राह्यः अन्यथागणएवग्राह्यइति ॥ १२ ॥ श्रेयसःसाधोः ॥१३॥१४॥१५॥ सत्यःसत्यवान् ॥१६॥१७॥ भू

कुलीनादेशजाःप्राज्ञारूपवंतोबहुश्रुताः ॥ प्रगल्भाश्चानुरक्ताश्चतेतवस्युःपरिच्छदाः ॥ ६ ॥ दौष्कुलेयाश्चलुब्धाश्चनृशंसानिरपत्रपाः ॥ तेत्वांतातनिषेवेयुर्या
वदार्द्रकपाणयः ॥ ७ ॥ कुलीनान्शीलसंपन्नानिंगितज्ञाननिष्ठुरान् ॥ देशकालविधानज्ञान्भर्तृकार्यहितैषिणः ॥ ८ ॥ नित्यमर्थेषुसर्वेषुराजाकुर्वीतमंत्रिणः ॥
अर्थमानार्घसत्कारैर्भोगैरुच्चावचैःप्रियैः ॥ यानर्थभाजोमन्येयास्तेतेस्युःसुखभागिनः ॥ ९ ॥ अभिन्नवृत्ताविद्वांसःसद्वृत्ताश्चरितव्रताः ॥ नत्वांनित्यार्थिनो
जह्युरक्षुद्राःसत्यवादिनः ॥ १० ॥ अनार्यायेनजानंतिसमयंमंदचेतसः ॥ तेभ्यःपरिजुगुप्सेथायेचापिसमयच्युताः ॥ ११ ॥ नैकमिच्छेद्गणंहित्वास्याच्चेदन्य
तरग्रहः ॥ यस्त्वेकोबहुभिःश्रेयान्कामंतेनगणंत्यजेत् ॥ १२ ॥ श्रेयसोलक्षणंचैतद्विक्रमोयस्यदृश्यते ॥ कीर्तिप्रधानोयश्चस्यात्समयेयश्चतिष्ठति ॥ १३ ॥ समर्था
न्पूजयेद्यश्चनास्पर्ध्यैःस्पर्धतेचयः ॥ नचकामाद्भयात्क्रोधाल्लोभाद्वाधर्ममुत्सृजेत् ॥ १४ ॥ अमानीसत्यवान्क्षांतोजितात्मामानसंयुतः ॥ सतेमंत्रसहायःस्यात्स
र्वावस्थापरीक्षितः ॥ १५ ॥ कुलीनःकुलसंपन्नस्तितिक्षुर्दक्षआत्मवान् ॥ शूरःकृतज्ञःसत्यश्चश्रेयसःपार्थलक्षणं ॥ १६ ॥ तस्यैवंवर्तमानस्यपुरुषस्यविजान
तः ॥ अमित्राःसंप्रसीदंतितथामित्रीभवंत्यपि ॥ १७ ॥ अतऊर्ध्वममात्यानांपरीक्षेतगुणागुणं ॥ संयतात्माकृतप्रज्ञोभूतिकामश्चभूमिपः ॥ १८ ॥ संबंधिपुरु
षैराप्तैरभिजातैःस्वदेशजैः ॥ अहार्यैरव्यभिचारैःसर्वशःसुपरीक्षितैः ॥ १९ ॥ यौनाःश्रौतास्तथामौलास्तथैवाप्यनहंकृताः ॥ कर्तव्याभूतिकामेनपुरुषेणबुभूष
ता ॥ २० ॥ एषांवैनयिकीबुद्धिःप्रकृतिश्चैवशोभना ॥ तेजोधैर्यक्षमाशौचमनुरागःस्थितिर्धृतिः ॥ २१ ॥ परीक्ष्यचगुणान्नित्यंप्रौढभावान्धुरंधरान् ॥ पंचोप
धाव्यतीतांश्चकुर्याद्राजार्थकारिणः ॥ २२ ॥ मिपःपरीक्षेतेनियोजना॥१८॥अभिजातैःकुलीनैः अहार्यैः लंचादिनावशीकर्तुमशक्यैः संबंधिपुरुषैर्येषांसंबंधोस्तिनादृशैः॥१९॥यौनाउमत्त
योनयः श्रौतावेदपथगाः मौलाःपरंपरागताः अनहंकृताअगर्वाः कर्तव्यामंत्रिणइतिशेषः॥२०॥ प्रकृतिःपूर्वकर्मजःसंस्कारः शोभनासत्यार्जवादिमती तेजःपराभिभवसामर्थ्यं धैर्यमहत्यामप्यापदिचित्तस्या
नवसादः क्षमामहत्यप्यपकारेसहिष्णुत्वं शौचंबाह्यमांतरंचनिष्कापट्यं अनुरागःस्वामिनिप्रीतिः स्थितिरव्यभिचारिता धृतिर्धारणसामर्थ्यं॥ २१ ॥ पंचमंत्रिणइतितृतीयेनान्वयः उपधाच्छलंतद्व्यतीतान्॥२२

पर्याप्तंकृत्स्नस्यविविक्षितस्यार्थस्यनिर्वाहकंवचनंयेषांतान्॥२३॥२४॥वर्ज्यानाह हीनेत्यादिना हीनतेजसामित्रेणाभिसंसृष्टःसंबद्धः नव्यवस्यतिनकर्तव्याकर्तव्येनिश्चिनोति ॥२५॥ बहुगुणयुक्तोपि किंचिद्दोषयुक्तस्त्याज्यइत्याह एवमिति॥२६॥अणुषुसूक्ष्मेषु॥२७॥प्रापयितुंसमापयितुं ॥२८॥केवलादिति आरंभशूरोपिमूर्खःकर्मणःफलविशेषान्ज्ञातुंनशक्नोतीत्यर्थः ॥२९॥३०॥३१॥ अनुरक्तलक्षणमाह

पर्याप्तवचनान्वीरान्प्रतिपत्तिविशारदान्॥ कुलीनान्सत्वसंपन्नानिंगितज्ञाननिष्ठुरान्॥२३॥देशकालविधानज्ञान्भर्तृकार्यहितैषिणः॥ नित्यमर्थेषुसर्वेषुराजन्कुर्वीतमंत्रिणः॥ २४ ॥हीनतेजाभिसंसृष्टोनैवजातुव्यवस्यति॥ अवश्यंजनयत्येवसर्वकर्मसुसंशयं ॥२५॥ एवमल्पश्रुतोमंत्रीकल्याणाभिजनोप्युत ॥ धर्मार्थकामसंयुक्तोनालंमंत्रंपरीक्षितुं॥ २६॥तथैवानभिजातोपिकाममस्तुबहुश्रुतः ॥ अनायकइवाचक्षुर्मुह्यत्यणुषुकर्मसु ॥२७॥ योवाप्यस्थिरसंकल्पोबुद्धिमानागतागमः॥ उपायज्ञोपिनालंसकर्मप्रापयितुंचिरं॥ २८॥ केवलात्पुनरादानात्कर्मणोनोपपद्यते॥ परामर्शोविशेषाणामश्रुतस्येहदुर्मतेः॥ २९ ॥मंत्रिण्यननुरक्तेतुविश्वासोनोपपद्यते॥ तस्मादननुरक्तायनैवमंत्रंप्रकाशयेत्॥ ३० ॥ व्यथयेद्धिसराजानंमंत्रिभिःसहितोनृजुः॥ मारुतोपहितच्छिद्रैःप्रविश्याग्निरिवद्रुमं॥ ३१ ॥ संक्रुद्धश्चैकदास्वामीस्थानाच्चैवापकर्षति॥ वाचाक्षिपतिसंरब्धःपुनःपश्चात्प्रसीदति॥३२॥ तानितान्यनुरक्तेनशक्यानिहितितिक्षितुं॥ मंत्रिणांचभवेत्क्रोधोविस्फूर्जितमिवाशनेः॥ ३३ ॥ यस्तुसंहरतेतानिभर्तुःप्रियचिकीर्षया॥ समानसुखदुःखंतंपृच्छेदर्थेषुमानवं ॥ ३४ ॥ अनृजुस्त्वनुरक्तोपिसंपन्नश्चेतरैर्गुणैः॥ राज्ञःप्रज्ञानयुक्तोपिनमंत्रंश्रोतुमर्हति॥ ३५॥ योमित्रैःसहसंबद्धोनपौरान्बहुमन्यते॥ असुहृत्तादृशोज्ञेयोनमंत्रंश्रोतुमर्हति॥ ३६॥ अविद्वानशुचिःस्तब्धःशत्रुसेवीविकत्थनः॥ असुहृत्क्रोधनोलुब्धोनमंत्रंश्रोतुमर्हति॥ ३७॥ आगंतुश्चानुरक्तोपिकाममस्तुबहुश्रुतः॥ सत्कृतःसंविभक्तोवानमंत्रंश्रोतुमर्हति॥ ३८॥ विधर्मतोविप्रकृतःपितायस्याभवत्पुरा॥ सत्कृतःस्थापितःसोपिनमंत्रंश्रोतुमर्हति॥ ३९॥ यःस्वल्पेनापिकार्येणसुहृदाक्षारितोभवेत्॥ पुनरन्यैर्गुणैर्युक्तोनमंत्रंश्रोतुमर्हति॥ ४०॥ कृतप्रज्ञश्चमेधावीबुधोजानपदःशुचिः॥ सर्वकर्मसुयःशुद्धःसमंत्रंश्रोतुमर्हति॥ ४१॥ ज्ञानविज्ञानसंपन्नःप्रकृतिज्ञःपरात्मनोः॥ सुहृदात्मसमोराज्ञःसमंत्रंश्रोतुमर्हति॥ ४२॥

त्रिभिः संक्रुद्धइति संक्रुद्धःस्वामीकदाचिदाश्वासितमपि अधिकारच्युतंकरोतिकदाचित्परुषमुक्त्वाप्यनुगृह्णातितच्चानुरक्तेनापिमंत्रिणासोढुमशक्यंमंत्रिकोपश्चवज्रपाततुल्योतोनित्यंराजहितार्थीयस्तानिसोढुंशक्नुयात्सएवानुरक्तस्तमेवराजापृच्छेदित्यर्थः॥३२॥३३॥३४॥३५॥३६॥३७॥आगंतुर्नूतनः सोप्यविश्वास्यइत्यर्थः ॥३८॥ विधर्मतःअन्यायेन॥३९॥ आक्षारितोधनग्रहणेनरिक्तःकृतः॥४०॥उपादेयानाह सर्वेति जानपदःस्वदेशजः॥४१॥ परस्यशत्रोः आत्मनःप्रकृतीःस्वाम्यमात्यादिकाःजानातीतिप्रकृतिज्ञः॥४२॥

गंभीरोमंत्रगोपनसमर्थः ॥४२॥ शौटीरःप्रगल्भः द्वेष्यवत्हेयंपापंयस्यसद्वेष्यपापकः॥४४॥आधित्सताआधातुमिच्छता॥४५॥४६॥पंचानामभावेत्र्यवरास्त्रिभ्योन्यूनानकार्याः॥४७॥प्रकृतिषुस्वाम्यमात्यादि षुमंत्रिणांछिद्रंअयथोक्तकारित्वाभावेनपरस्यावसरदानं॥४८॥रक्षेत्गोपयेत् पिदध्यात् विवरंछिद्रं॥४९॥मंत्रोगूढोयेषांते मंत्रसंहननोमंत्रकवचः इतरेशूरजनादयः॥५०॥स्वामिनोमंत्रिणश्चमदादिरहिताःसं तोयद्यन्योन्यमनुवर्तंतेतर्हिनिर्वृताःसुखिनोभवंतीत्यर्थः ॥५१॥ नित्यमित्यर्धः उपधाछलानितानिपंच तेषुकेवलंवाचिकीद्रोणवधेहतोश्वत्थामाकुंजरइत्युक्तिर्युधिष्ठिरस्यमनसिच्छलाभावात् भीमस्यतुतत्रै

सत्यवाक्शीलसंपन्नोगंभीरःसत्रपोमृदुः॥ पितृपैतामहोयःस्यात्समंत्रंश्रोतुमर्हति॥ ४३ ॥ संतुष्टःसंमतःसत्यःशौटीरोद्वेष्यपापकः ॥ मंत्रविल्कालविच्छूरः समंत्रंश्रोतुमर्हति॥ ४४॥ सर्वलोकमिमंशक्तःसांत्वेनकुरुतेवशे॥ तस्मैमंत्रःप्रयोक्तव्योदंडमाधित्सतानृप॥४५॥ पौरजानपदायस्मिन्विश्वासंधर्मतोगताः॥ योद्धानयविपश्चिच्चसमंत्रंश्रोतुमर्हति ॥ ४६ ॥ तस्मात्सर्वैर्गुणैरेतैरुपपन्नाःसुपूजिताः ॥ मंत्रिणःप्रकृतिज्ञाःस्युस्त्र्यवरामहदीप्सवः॥ ४७ ॥ स्वासुप्रकृतिषुच्छिद्रंलक्षयेरन्परस्यच॥ मंत्रिणांमंत्रमूलंहिराज्ञोराष्ट्रंविवर्धते ॥ ४८ ॥ नास्यच्छिद्रंपरःपश्येच्छिद्रेषुपरमन्वियात्॥ गूहेत्कूर्मइवांगानिरक्षेद्विवरमात्मनः॥ ॥ ४९॥ मंत्रगूढाहिराज्यस्यमंत्रिणोयेमनीषिणः॥ मंत्रसंहननोराजामंत्रांगानीतरेजनाः॥ ५०॥ राज्यंप्रणिधिमूलंहिमंत्रसारंप्रचक्षते ॥ स्वामिनस्त्वनुवर्ततेवृत्त्यर्थमिहमंत्रिणः॥ ५१ ॥ संविनीयमदक्रोधौमानमीर्ष्यांचनिर्वृताः ॥ नित्यंपंचोपधातीतैर्मंत्रयेत्सहमंत्रिभिः ॥ ५२॥ तेषांत्रयाणांविविधंविमर्शंविबुद्ध्यचित्तंविनिवेश्यतत्र॥ स्वनिश्चयंतत्परनिश्चयज्ञंनिवेदयेदुत्तरमंत्रकाले ॥ ५३॥ धर्मार्थकामज्ञमुपेत्यपृच्छेद्युक्तोगुरुंब्राह्मणमुत्तरार्थं ॥ निष्ठाकृतातेनयदासहःस्यात्तंमंत्रमार्गंप्रणयेदसक्तः॥ ५४॥ एवंसदामंत्रयितव्यमाहुर्येमंत्रतत्त्वार्थविनिश्चयज्ञाः॥ तस्मात्तमेवंप्रणयेत्सदैवमंत्रंप्रजासंग्रहणेसमर्थं॥५५॥ नवामनाःकुब्जकृशानखंजानांधोजडःस्त्रीचनपुंसकंच॥ नचात्रतिर्यङ्नपुरोनपश्चान्नोर्ध्वंनचाधःप्रचरेत्कथंचित्॥ ५६॥ आरुह्यवावेश्मनस्तथैवशून्यंस्थलंप्रकाशंकुशकाशहीनं॥ वागंगदोषान्परिहृत्यसर्वान्संमंत्रयेत्कार्यमहीनकालं॥५७॥ इतिश्रीम०शां०रा०मभ्यादिलक्षणकथनेत्र्यशीतितमोऽध्यायः॥८३॥

वकायिकीवाचिकीच केवलंमानसिकीपांडवेषुधृतराष्ट्रस्य वाचिक्याअभावात् तत्रैवधार्तराष्ट्राणांकायवाङ्मनोभवाजतुगृहे सौप्तिकेऽश्वत्थाम्नःकायिकीतिपंचविधाउपधातामतीतैः॥५२॥तेषामिति त्रयाणां त्रीणिमतानिस्वनिश्चयंचावधार्यनिश्चयज्ञंगुरुंप्रतितन्मतचतुष्टयंनिवेदयेदितिद्वयोःसंबंधः ॥५३॥ तेनगुरुणापिचतुर्भिःसहऊहापोहपूर्वकंयदानिष्ठासिद्धांतःकृतोभवेत्सोपियदासहःस्यात्सर्वेषामेकमत्येनस्या त्तदातंमंत्रंप्रणयेत्कार्येनियोजयेत्॥५४॥५५॥अत्रमंत्रस्थाने॥५६॥वाग्दोषउच्चैर्भाषणादिः अंगदोषोनेत्रवक्त्रविकारादिः तेनान्यंनाधिक्षिपेदित्यर्थः ॥५७॥ इ०शां०नै०भा०त्र्यशीतितमोऽध्यायः॥८३॥

अत्रमंत्रमूलभूतेप्रजासंग्रहणेविषये ॥ १ ॥ एकपदंयत्रसर्वेगुणाःअंतर्भवंतितदेवकर्तव्यंवस्तु प्रमाणंसंमतं ॥२ ॥ सांत्वंनिष्कपटंप्रियवचनं ॥ ३ ॥ ४ ॥ नाभाषतेतूष्णीमास्ते नाचरन् अनाचरन् ॥ ५ ॥ यो राजापूर्वंस्वदुःखनिवेदनात्प्रागेवकिमर्थमागतोसीत्यादिभाषते ॥ ६ ॥ दानमेवदानमपिसांत्वहीनंनप्रीणयतीत्यर्थः ॥ ७ ॥ सर्वस्वंगृहीत्वापिसांत्वंप्रयुंजतोवशेलोकोभवतीत्याह आदानादपीति ॥ ८ ॥

भीष्मउवाच अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनं ॥ बृहस्पतेश्चसंवादंशक्रस्यचयुधिष्ठिर ॥ १ ॥ शक्रउवाच किंस्विदेकपदंब्रह्मन्पुरुषःसम्यगाचरन् ॥ प्रमाणंसर्वभूतानांयशश्चैवाप्नुयान्महत् ॥ २ ॥ बृहस्पतिरुवाच सांत्वमेकपदंशक्रपुरुषःसम्यगाचरन् ॥ प्रमाणंसर्वभूतानांयशश्चैवाप्नुयान्महत् ॥ ३ ॥ एतदेकपदंशक्रसर्वलोकसुखावहं ॥ आचरन्सर्वभूतेषुप्रियोभवतिसर्वदा ॥ ४ ॥ योहिनाभाषतेकिंचित्सर्वदाभ्रुकुटीमुखः ॥ द्वेष्योभवतिभूतानांससांत्वमिह नाचरन् ॥ ५ ॥ यस्तुसर्वमभिप्रेक्ष्यपूर्वमेवाभिभाषते ॥ स्मितपूर्वाभिभाषीचतस्यलोकःप्रसीदति ॥ ६ ॥ दानमेवहिसर्वत्रसांत्वेनानभिजल्पितं ॥ नप्रीणयति भूतानिनिर्व्यंजनमिवाशनं ॥ ७ ॥ आदानादपिभूतानांमधुरामीरयन्गिरं ॥ सर्वलोकमिमंशक्रसांत्वेनकुरुतेवशे ॥ ८ ॥ तस्मात्सांत्वंप्रयोक्तव्यंदंडमाधित्स तापिहि ॥ फलंचजनयत्येवंनचास्योद्विजतेजनः ॥ ९ ॥ सुकृतस्यहिसांत्वस्यश्लक्ष्णस्यमधुरस्यच ॥ सम्यगासेव्यमानस्यतुल्यंजातुनविद्यते ॥ १० ॥ भीष्म उवाच इत्युक्तःकृतवान्सर्वंयथाशक्रःपुरोधसा ॥ तथात्वमपिकौंतेयसम्यगेतत्समाचर ॥ ११ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणि राजध० इंद्रबृहस्पतिसंवादेचतुरशीतितमोऽध्यायः ॥ ८४ ॥ ॥ ७॥ युधिष्ठिरउवाच कथंस्विदिहराजेंद्रपालयन्पार्थिवःप्रजाः ॥ प्रीतिंधर्मविशेषेणकीर्तिमाप्नोतिशाश्वतीं ॥ १ ॥ भीष्मउवाच व्यवहारेणशुद्धेनप्रजापालनतत्परः ॥ प्राप्यधर्मंचकीर्तिंचलोकावाप्नोत्युभौशुचिः ॥ २ ॥ युधिष्ठिरउवाच कीदृशैर्व्यवहारैस्तुकैश्चव्यव हरेन्नृपः ॥ एतत्पृष्टोमहाप्राज्ञयथावद्वक्तुमर्हसि ॥ ३ ॥ येचैवपूर्वकथितागुणास्तेपुरुषंप्रति ॥ नैकस्मिन्पुरुषेह्येतेविद्यंतइतिमेमतिः ॥ ४ ॥ भीष्मउवाच एव मेतन्महाप्राज्ञयथावदसिबुद्धिमन् ॥ दुर्लभःपुरुषःकश्चिदेभिर्युक्तोगुणैःशुभैः ॥ ५ ॥ किंतुसंक्षेपतःशीलंप्रयत्नेनेहदुर्लभं ॥ वक्ष्यामितुयथामात्यान्यादृशांश्चक रिष्यसि ॥ ६ ॥ चतुरोब्राह्मणान्वैद्यान्प्रगल्भान्स्नातकान्शुचीन् ॥ क्षत्रियांश्चतथाचाष्टौबलिनःशस्त्रपाणिनः ॥ ७ ॥

॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ इतिशांतिप० रा० नै० भारतभा० चतुरशीतितमोऽध्यायः ॥ ८४ ॥ ॥ ७ ॥ कथमिति प्रीतिस्वर्गं ॥ १ ॥ व्यवहारेणएकस्मिन्गृहक्षेत्रादौविषयेममेदंममेदमितिद्वयोर्विवदतोर्मध्येऽयंसत्योऽयमनृतइतिविवेकोव्यवहारः तेनशुद्धेनपक्षपातहीनेन ॥ २ ॥ कीदृशैःकिंस्वरूपैः कैर्व्यवहारनिर्णायकैः व्यवहरेत्निर्णयंकुर्यात् ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

पूर्वकेनित्ये ॥ ८ ॥ अष्टाभिर्गुणैः शुश्रूषाश्रवणंग्रहणंधारणमूहनमपोहनंविज्ञानंतत्त्वज्ञानंचेतितैः पंचाशद्वर्षवयसमित्येकैकस्य विशेषणं ॥ ९ ॥ १० ॥ सप्तभिःमृगयाक्षाःस्त्रियःपानमितिचतुर्भिःकाम
जैः दंडपातनंवाक्पारुष्यंअर्थदूषणमितित्रिभिःक्रोधजैरितिसप्तभिः अष्टानांब्राह्मणचतुष्टयंशूद्रत्रयंसूतश्चेतितेषां ॥ ११ ॥ तेत्वयाद्रष्टव्याः ॥ १२ ॥ गूढंन्यासापहारादिकंतेत्वयानग्राह्यं अन्योन्यंविवदमा
नौद्रव्येपरस्परसंबंधंदूषयतस्तथाचउभयोरसंबंधाद्राजकीयमिदमितिबुद्धिनकारयेदित्यर्थः सार्धः ॥ १३ ॥ परिस्रवेत्मंदंमंदमन्यत्रगच्छेत् ॥ १४॥१५ ॥ अधर्मतइतिच्छेदः धर्ममूलेराज्ये ॥ १६॥१७॥
ततःसाक्षीति यतोपरीक्षायांसामात्यस्यराज्ञोऽधोगतिस्ततोहेतोस्तत्व्यवहारजातंपरीक्ष्यं तथाहि अर्थिनाममायंशतंसुवर्णान्धारयतीतिपक्षेउपन्यस्तेयदिप्रत्यर्थीधारयामीतिवदेत्तदानसाक्ष्यादिप्रयोजनम

वैश्यान्वित्तेनसंपन्नानेकविंशतिसंख्यया ॥ त्रींश्चशूद्रान्विनीतांश्चशुचीन्कर्मणिपूर्वके ॥ ८ ॥ अष्टाभिश्चगुणैर्युक्तंसूतंपौराणिकंतथा ॥ पंचाशद्वर्षवयसंप्रग
ल्भमनसूयकं ॥ ९ ॥ श्रुतिस्मृतिसमायुक्तंविनीतंसमदर्शिनं ॥ कार्येविवदमानानांशक्तमर्थेष्वलोलुपं ॥ १० ॥ वर्जितंचैवव्यसनैःसुघोरैःसप्तभिर्भृशं ॥ अष्टा
नांमंत्रिणांमध्येमंत्रंराजोपधारयेत् ॥ ११ ॥ ततःसंप्रेषयेद्राष्ट्रेराष्ट्रीयायचदर्शयेत् ॥ अनेनव्यवहारेणद्रष्टव्यास्तेप्रजाःसदा ॥ १२ ॥ नचापिगूढंद्रव्यंतेग्राह्यं
कार्योपघातकं ॥ कार्येखलुविपन्नेत्वांसोधर्मस्तांश्चपीडयेत् ॥ १३ ॥ विद्रवेच्चैवराष्ट्रंतेश्येनात्पक्षिगणाइव ॥ परिस्रवेच्चसततंनौर्विशीर्णेवसागरे ॥ १४ ॥ प्रजाः
पालयतोऽसम्यगधर्मेणेहभूपतेः ॥ हार्दंभयंसंभवतिस्वर्गश्चास्यविरुध्यते ॥ १५ ॥ अथयोऽधर्मतःपातिराजामात्योथवात्मजः ॥ धर्मासनेसन्नियुक्तोधर्ममूले
नरर्षभ ॥ १६ ॥ कार्येष्वधिकृताःसम्यगकुर्वंतोनृपानुगाः ॥ आत्मानंपुरतःकृत्वायांत्यधःसहपार्थिवाः ॥ १७ ॥ बलात्कृतानांबलिभिःकृपणंबहुजल्पतां ॥ ना
थोवैभूमिपोनित्यमनाथानांनृणांभवेत् ॥ १८ ॥ ततःसाक्षिबलंसाधुद्वैधवादकृतंभवेत् ॥ असाक्षिकमनाथंवापरीक्ष्यंतद्विशेषतः ॥ १९ ॥ अपराधानुरूपंचदं
डंपापेषुधारयेत् ॥ वियोजयेद्धनैर्ऋद्धानधनानथबंधनैः ॥ २० ॥ विनयेच्चापिदुर्वृत्तान्प्रहारैरपिपार्थिवः ॥ सांत्वेनोपप्रदानेनशिष्टांश्चपरिपालयेत् ॥ २१ ॥ रा
ज्ञोवधंचिकीर्षेद्यस्तस्यचित्रोवधोभवेत् ॥ आदीपकस्यस्तेनस्यवर्णसंकरिकस्यच ॥ २२ ॥

स्ति यदित्वसौनधारयामीतिवदतितदाद्वैधवादकृतंअन्योन्यंविरुद्धोयउभयो
र्वादस्तत्रकृतंसाक्षिबलंसाधुभवेत् निर्णायकमितिशेषः तत्रअर्थिनाप्रत्यर्थिनिस्वार्थसाधनायसाक्षिपत्रंशपथोवाआस्थेयः क्षेत्रादिविषयेविवादश्चेद्भोगोपिप्रदर्शनीयः यदातुप्रत्यर्थीवदति सत्यमस्यमयागृहीं
तंपरंतुप्रत्यर्पितमितिवा अस्मिन्नर्थेपूर्वमेवायंमयापराजितोस्तिपुनर्निर्लज्जत्वादुपागतइतिवावदतितदाप्रत्यर्पणकालीनाअर्थिपराजयकालीनावासाक्ष्यादयःप्रदर्शनीयाः यद्यर्थिनःप्रत्यर्थिनोवासाक्ष्यादिकं
नास्तिशपथंवापरोनानुमन्यतेतदातद्विवादास्पदंद्रव्यमसाक्षिकत्वादनाथंनिःस्वामिकंभवति अर्थीचतन्नमुंचतितदाविशेषतस्तप्तपरशुग्रहणादिनातत्परीक्ष्यमिति ॥ १८ ॥ परीक्षोत्तरमपिकिंकार्यमतआह अ
पराधेति ॥ १९ ॥ २० ॥ चित्रोनेकधा आदीपकस्यगृहादिदाहकस्य चित्रइतिसर्वत्रानुकृष्यते ॥ २१ ॥ युक्तस्ययथाशास्त्रमवहितस्यचित्रवधंकुर्वतोपिराज्ञोदोषोनास्तिप्रत्युतधर्मएवास्तीत्यर्थः ॥ २२ ॥

॥७२॥ ॥८८॥

॥२३॥ नेति पितुरपराधेपुत्रोनदंड्यः अपितुआगमानुगमःकार्यः त्वंस्वपितरंपत्रादिद्वाराआनीयोपस्थापयेतितदुपरिपित्रागमनस्यपर्यनुयोगःकार्यः तावत्पर्यंतंपुत्रंबध्नीयान्नयदितुसबद्धेपिपुत्रेनायातितदापुत्रम पिमोक्षयेत् पितुःराष्ट्रान्निर्वासनरूपस्यदंडस्यतेनस्वतएवसंपादितत्वादितिभावः ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ प्रतीहारोद्वारपालः शिरोरक्षःशिरांसीवशिरांसिदुर्गनगरादीनिप्रधानस्थानानितद्रक्षणकर्ता

सम्यक्प्रणयतोदंडंभूमिपस्यविशांपते॥ युक्तस्यवानास्यधर्मोधर्मएवहिशाश्वतः॥ २३॥ कामकारेणदंडंतुयःकुर्यादविचक्षणः॥ सइहाकीर्तिसंयुक्तोमृतोन रकमृच्छति ॥ २४ ॥ नपरस्यप्रवादेनपरेषांदंडमर्पयेत् ॥ आगमानुगमंकृत्वाबध्नीयान्मोक्षयीतवा ॥ २५ ॥ ननुहन्यान्नृपोजातुदूतंकस्यांचिदापदि ॥ दूतस्यहं तानिरयमाविशेत्सचिवैःसह॥ २६ ॥ यथोक्तवादिनंदूतंक्षत्रधर्मरतोनृपः॥ योहन्यात्पितरस्तस्यभ्रूणहत्यामवाप्नुयुः ॥ २७॥ कुलीनःकुलसंपन्नोवाग्मीदक्षः प्रियंवदः॥ यथोक्तवादीस्मृतिमान्दूतःस्यात्सप्तभिर्गुणैः ॥ २८॥ एतैरेवगुणैर्युक्तःप्रतीहारोस्यरक्षिता ॥ शिरोरक्षश्चभवतिगुणैरेतैःसमन्वितः ॥२९॥ धर्मशा स्त्रार्थतत्त्वज्ञःसंधिविग्रहिकोभवेत् ॥ मतिमान्धृतिमान्ह्रीमान्रहस्यविनिगूहिता ॥ ३० ॥ कुलीनःसत्वसंपन्नःशुक्लोमात्यःप्रशस्यते॥ एतैरेवगुणैर्युक्तस्तथा सेनापतिर्भवेत् ॥ ३१ ॥ व्यूहयंत्रायुधानांचतत्त्वज्ञोविक्रमान्वितः ॥ वर्षशीतोष्णवातानांसहिष्णुःपररंध्रवित् ॥ ३२ ॥ विश्वासयेत्परांश्चैवविश्वसेत्तुनकस्य चित् ॥ पुत्रेष्वपिहिराजेंद्रविश्वासोनप्रशस्यते ॥ ३३ ॥ एतच्छास्त्रार्थतत्त्वंतुमयाख्यातंतवानघ॥ अविश्वासोनरेंद्राणांगुह्यंपरममुच्यते॥ ३४॥ इतिश्रीमहा भारतेशांतिपर्वणिराजध०अमात्यविभागेपंचाशीतितमोऽध्यायः॥८५॥ ॥७॥ युधिष्ठिरउवाच कथंविधंपुरंराजास्वयमावस्तुमर्हति॥कृतंवाकार यित्वावातन्मेब्रूहिपितामह॥ १ ॥ भीष्मउवाच वस्तव्यंयत्रकौंतेयसपुत्रज्ञातिबंधुना॥ न्याय्यंतत्रपरिप्रष्टुंवृत्तिंगुप्तिंचभारत ॥ २॥ तस्मात्तेवर्तयिष्या मिदुर्गकर्मविशेषतः॥ श्रुत्वातथाविधातव्यमनुष्ठेयंचयत्नतः॥ ३॥ षड्विधंदुर्गमास्थायपुराण्यथनिवेशयेत् ॥ सर्वसंपत्प्रधानंयद्बाहुल्यंचापिसंभवेत् ॥४॥ ध न्वदुर्गंमहीदुर्गंगिरिदुर्गंतथैवच॥मनुष्यदुर्गंमृद्दुर्गंवनदुर्गंचतानिषट्॥५॥यत्पुरंदुर्गसंपन्नंधान्यायुधसमन्वितं॥दृढप्राकारपरिखंहस्त्यश्वरथसंकुलं॥६॥ विद्वां सःशिल्पिनोयत्रनिचयाश्चसुसंचिताः॥धार्मिकश्चजनोयत्रदाक्ष्यउत्तममास्थितः॥७॥

॥२८॥ २९ ॥ ३० ॥ एतैःधर्मेत्यादिभिरमात्यगुणैः ॥ ३१ ॥ सेनापतेर्विशेषगु णानाह व्यूहेति व्यूहःसेनायाःनिवेशनप्रकारविशेषः यंत्राणिधनुरादीनि आयुधानिखड्गादीनि ॥३२॥३३॥३४॥ इ०रा०नै०भा०पंचाशीतितमोऽध्यायः॥८५॥ ॥७॥ कथंविधमिति ॥१॥२॥३॥४॥ अथदुर्गाणामाश्रयेणपुराणिमहानगराणि निवेशयेत् धन्वानिजलदेशः तदेवपरितश्चदुर्गंधन्वदुर्गं महीदुर्गंकोटः ॥ ५॥ दुर्गेणमहीदुर्गेणसंपन्नं अतएवदृढप्राकारपरिखं ॥ ६ ॥ ७ ॥

॥ ८ ॥ सानुनादंगीतवादित्रध्वनिमत् ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ निचयान् धान्यादिसंग्रहान् ॥ १२ ॥ १३ ॥ दंध्वनान् ध्वनिमतोनिःसाणादीन् वंधनानितिपाठांतरेस्पष्टोर्थः ॥ १४ ॥ आशयानिपानानि उ

ऊर्जस्विनरनागाश्वंचत्वरापणशोभितं ॥ प्रसिद्धव्यवहारंचप्रशांतमकुतोभयं ॥ ८ ॥ सुप्रभंसानुनादंचसुप्रशस्तनिवेशनं ॥ शूराढ्यजनसंपन्नंब्रह्मघोषानुना
दितं ॥ ९ ॥ समाजोत्सवसंपन्नंसदापूजितदैवतं ॥ वश्यामात्यबलोराजातत्पुरंस्वयमाविशेत् ॥ १० ॥ तत्रकोशंवलंमित्रंव्यवहारंचवर्धयेत् ॥ पुरेजनपदेचैवसर्व
दोषान्निवर्तयेत् ॥ ११ ॥ भांडागारायुधागारंप्रयत्नेनाभिवर्धयेत् ॥ निचयान्वर्धयेत्सर्वांस्तथायंत्रायुधालयान् ॥ १२ ॥ काष्ठलोहतुषांगारदारुशृंगास्थिवैण
वान् ॥ मज्जास्नेहवसाक्षौद्रमौषधग्राममेवच ॥ १३ ॥ शणंसर्जरसंधान्यमायुधानिशरांस्तथा ॥ चर्मस्नायुंतथावेत्रंमुंजवल्वजदंध्वनान ॥ १४ ॥ आशयाश्चो
दपानाश्चप्रभूतसलिलाकराः ॥ निरोद्धव्याःसदाराज्ञाक्षीरिणश्चमहीरुहाः ॥ १५ ॥ सत्कृताश्चप्रयत्नेनआचार्यर्त्विक्पुरोहिताः ॥ महेष्वासाःस्थपतयःसांवत्स
रचिकित्सकाः ॥ १६ ॥ प्राज्ञामेधाविनोदांतादक्षाःशूरावहुश्रुताः ॥ कुलीनाःसत्वसंपन्नायुक्ताःसर्वपुकर्मसु ॥ १७ ॥ पूजयेद्धार्मिकान्राजानिगृह्णीयादधा
र्मिकान् ॥ नियुंज्याच्चप्रयत्नेनसर्ववर्णान्स्वकर्मसु ॥ १८ ॥ वाह्यमाभ्यंतरंचैवपौरजानपदंतथा ॥ चारैःसुविदितंकृत्वाततःकर्मप्रयोजयेत ॥ १९ ॥ चरान्मंत्रं
चकोशंचदंडंचैवविशेषतः ॥ अनुतिष्ठेत्स्वयंराजासर्वंह्यत्रप्रतिष्ठितं ॥ २० ॥ उदासीनारिमित्राणांसर्वमेवचिकीर्षितं ॥ पुरेजनपदेचैवज्ञातव्यंचारचक्षुषा ॥
॥ २१ ॥ ततस्तेषांविधातव्यंसर्वमेवाप्रमादतः ॥ भक्तान्पूजयतानित्यंद्विषतश्चनिगृह्णता ॥ २२ ॥ यष्टव्यंक्रतुभिर्नित्यंदातव्यंचाप्यपीडया ॥ प्रजानांरक्षणंका
र्यंनकार्यंधर्मवाधकं ॥ २३ ॥ कृपणानाथवृद्धानांविधवानांचयोषितां ॥ योगक्षेमंचवृत्तिंचनित्यमेवप्रकल्पयेत् ॥ २४ ॥ आश्रमेषुयथाकालंचैलभाजनभो
जनं ॥ सदैवोपहरेद्राजासत्कृत्याभ्यर्च्यमान्यच ॥ २५ ॥ आत्मानंसर्वकार्याणितापसेराष्ट्रमेवच ॥ निवेदयेत्प्रयत्नेनतिष्ठेत्प्रह्वश्चसर्वदा ॥ २६ ॥ सर्वार्थत्यागिनं
राजाकुलेजातंवहुश्रुतं ॥ पूजयेत्तादृशंदृष्ट्वाशयनासनभोजनैः ॥ २७ ॥ तस्मिन्कुर्वीतविश्वासंराजाकस्यांचिदापदि ॥ तापसेषुहिविश्वासमपिकुर्वंतिदस्यवः
॥ २८ ॥ तस्मिन्निधीनादधीतप्रज्ञांपर्याददीतच ॥ नचाप्यभीक्ष्णंसेवतभृशंवाप्रतिपूजयेत् ॥ २९ ॥

दपानाःकूपाः निरोद्धव्यारक्षणीयाः ॥ १५ ॥ १६ ॥ प्रज्ञाग्रंथार्थग्रहणसामर्थ्यं मेधाउहापोहकौशलं ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ अनुतिष्ठेत् आलोचयेत् ॥ २० ॥ २१ ॥ विधातव्यंप्रतिकर्तव्यं ॥ २२ ॥
॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ तापसेतपस्विजने ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ निधीन् धनभांडानि अभीक्ष्णंनसेवेत दस्यूनांतत्सूचनेनतपस्विनाशापत्तेः नप्रतिपूजयेच्च ॥ २९ ॥

रन्यस्तापसःकार्यःसखित्वेनसंपादनीयः ॥ ३० ॥ तेपुनत्तत्स्थानस्थेपुतापसेपु ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ इतिशांतिप०रा०नै०भारतभा०पडशीतितमोऽध्यायः ॥ ८६ ॥ ॥७॥ राष्ट्रस्यगुप्तिःपरि
पालनंकथंकर्तव्यमितिपृच्छति नगरगुप्तिश्रवणानंतरंतस्यावुद्धिस्थायाउपस्थानात् राष्ट्रेति ॥ १ ॥ २ ॥ दशानांग्रामाणांसमाहारोदशग्रामीतस्याःदशग्राम्याः द्विगुणग्र्याःविंशतिग्राम्याः शतस्यसहस्रस्या

॥७२॥ अन्यःकार्यःस्वराष्ट्रेपुपरराष्ट्रेपुचापरः॥ अटवीपुपरःकार्यःसामंतनगरेष्वपि॥ ३०॥ तेपुसत्कारमानाभ्यांसंविभागांश्चकारयेत्॥ परराष्ट्राटवीस्थेपुयथास्ववि
॥८९॥ पयेतथा॥ ३१॥ तेकस्यांचिदवस्थायांशरणंशरणार्थिने॥ राज्ञेदद्युर्यथाकामंतापसाःसंशितव्रताः॥ ३२॥ एपतेलक्षणोद्देशःसंक्षेपेणप्रकीर्तितः॥ यादृशेन
गरेराजास्वयमावस्तुमर्हति॥ ३३॥ इतिश्रीम०शांतिप०राजध०दुर्गपरीक्षायांपडशीतितमोऽध्यायः ॥८६॥ ॥७॥ युधिष्ठिरउवाच राष्ट्रगुप्तिं
चमेराजन्राष्ट्रस्यैवतुसंग्रहं॥ सम्यग्जिज्ञासमानायप्रब्रूहिभरतर्पभ॥ १॥ भीष्मउवाच राष्ट्रगुप्तिंचतेसम्यग्राष्ट्रस्यैवतुसंग्रहं॥ हंतसर्वंप्रवक्ष्यामितत्त्वमेक
मनाःशृणु॥ २॥ ग्रामस्याधिपतिःकार्योदशग्राम्यास्तथापरः॥ द्विगुणायाःशतस्यैवंसहस्रस्यचकारयेत्॥३॥ ग्रामेयान्ग्रामदोपांश्चग्रामिकःप्रतिभावयेत्॥
तान्ब्रूयाद्दशपायासौसतुविंशतिपायवै॥ ४॥ सोपिविंशत्यधिपतिर्वृत्तंजानपदेजने॥ ग्रामाणांशतपालायसर्वमेवनिवेदयेत्॥ ५॥ यानिग्राम्याणिभोज्या
निग्रामिकस्तान्युपाश्नियात्॥ दशपस्तेनभर्तव्यस्तेनापिद्विगुणाधिपः॥ ६॥ ग्रामंग्रामशताध्यक्षोभोक्तुमर्हतिसत्कृतः॥ महांतंभरतश्रेष्ठसुस्फीतंजनसंकुलं॥
॥७॥ तत्रह्यनेकपायत्तंराज्ञोभवतिभारत॥ शाखानगरमर्हस्तुसहस्रपतिरुत्तमः॥८॥ धान्यहैरण्यभोगेनभोक्तुंराष्ट्रीयसंगतः॥ तेपांसंग्रामकृत्यंस्याद्ग्राम
कृत्यंचतेपुयत्॥ ९॥ धर्मज्ञःसचिवःकश्चित्तत्तत्पश्येदतंद्रितः॥ नगरेनगरेवास्यादेकःसर्वार्थचिंतकः॥ १०॥ उच्चैःस्थानेघोररूपोनक्षत्राणामिवग्रहः॥ भवे
त्सतान्परिक्रामेत्सर्वानेवसभासदः॥ ११॥ तेपांवृत्तिंपरिणयेत्कश्चिद्राष्ट्रेपुतच्चरः॥ जिघांसवःपापकामाःपरस्वादायिनःशठाः॥ १२॥ रक्षाभ्यधिकृतानाम
तेभ्योरक्षेदिमाःप्रजाः॥ विक्रयंक्रयमध्वानंभक्तंचसपरिच्छदं॥ १३॥ योगक्षेमंचसंप्रेक्ष्यवणिजांकारयेत्करान्॥ उत्पत्तिंदानवृत्तिंचशिल्पंसंप्रेक्ष्यचासकृ
त्॥ १४॥ शिल्पंप्रतिकरानेवंशिल्पिनःप्रतिकारयेत्॥ उच्चावचकरादाप्यामहाराज्ञायुधिष्ठिर॥ १५॥ ॥८९॥

धिपतिकारयेत् ॥३॥४॥५॥६॥ तत्रराष्ट्रेशताधिपतिभोग्यंग्रामंअनेकपायत्तंभवति क्लीवत्वमार्पं साधुः अन्यथातस्यतदायत्तत्वेधनलोभात्सकृत्स्नंग्रामंपीडयेदितिभावः सहस्रपतिः शाखानगरंतत्रत्यधान्य
हैरण्यसंबंधीयोभोगोधनंतेनस्वस्यवेतनेनभोक्तुंपालयितुमर्हः तत्रक्षत्रियाणामभावाद्वैश्येभ्योयःकरआयातितदेवतस्यवेतनमित्यर्थः ॥ ७॥८॥९॥१०॥११॥१२॥१३॥ कारयेत्दापयेत् ॥१४॥१५॥

फलंधान्यधनवत्यादि वृध्यनुरूपःकरःकल्प्यइत्यर्थः ॥ १६ ॥ १७ ॥ आत्मनोमूलंराष्ट्रं परेषांमूलंकृष्यादि ॥ १८ ॥ ईहालोभः अतिखादिनंवहुभक्षं ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ निर्यातंदत्तं इहराष्ट्रे ॥ २३ ॥ संश्रिताःसाक्षादाश्रिताःउपाश्रिताःव्यवहिताः ॥ २४ ॥ बाह्यमिति आटवीकोदस्युसंघोबाह्यजनस्तंयूयमुपतिष्ठध्वमितिभेदयित्वामध्यमोग्रामीणजनोभोक्तव्यस्ततोवहुलंधनमादद्यादि

यथायथानसीदेरंस्तथाकुर्यान्महीपतिः॥ फलंकर्मचसंप्रेक्ष्यततःसर्वंप्रकल्पयेत्॥ १६॥ फलंकर्मचनिर्हेतुनकश्चित्संप्रवर्तते॥ यथाराजाचकर्ताचस्यातांकर्मणिभागिनौ॥ १७॥ संवेक्ष्यतुतथाराज्ञाप्रणेयाःसततंकराः॥ नोच्छिंद्यादात्मनोमूलंपरेषांचापितृष्णया ॥ १८॥ ईहाद्वाराणिसंरुध्यराजासंप्रीतदर्शनः॥ प्रद्विषंतिपरिख्यातंराजानमतिखादिनं॥ १९॥ प्रद्विष्टस्यकुतःश्रेयोनाप्रियोलभतेफलं॥ वत्सौपम्येनदोग्धव्यंराष्ट्रमक्षीणबुद्धिना ॥ १९ ॥ भृतोवत्सोजानवलःपीडांसहतिभारत॥ नकर्मकुरुतेवत्सोभृशंदुग्धोयुधिष्ठिर॥ २१॥ राष्ट्रमप्यतिदुग्धंहिनकर्मकुरुतेमहत् ॥ योराष्ट्रमनुगृह्णातिपरिरक्षन्स्वयंनृपः॥ २२॥ संजातमुपजीवन्सलभतेसुमहत्फलं॥ आपदर्थंचनिर्यातंधनंत्विहविवर्धयेत्॥ २३ ॥ राष्ट्रंचकोशभूतंस्यात्कोशोवेश्मगतस्तथा ॥ पौरजानपदान्सर्वान्संश्रितोपाश्रितांस्तथा॥ यथाशक्त्यनुकंपेतसर्वान्स्वल्पधनानपि॥ २४॥ बाह्यंजनंभेदयित्वाभोक्तव्योमध्यमःसुखं॥ एवंनास्यप्रकुप्यंतिजनाःसुखितदुःखिताः॥ २५॥ प्रागेवतुधनादानमनुभाष्यततःपुनः॥ सन्निपत्यस्वविषयेभयंराष्ट्रेप्रदर्शयेत् ॥ २६॥ इयमापत्समुत्पन्नापरचक्रभयंमहत् ॥ अपिचांतायकल्पंतेवेणोरिवफलागमाः॥ २७॥ अरयोमेसमुत्थायवहुभिर्दस्युभिःसह॥ इदमात्मवधायैवराष्ट्रमिच्छंतिवाधितुं॥ २८॥ अस्यामापदिघोरायांसंप्राप्तेदारुणेभये॥ परित्राणायभवतःप्रार्थयिष्येधनानिवः॥ २९॥ प्रतिदास्येचभवतांसर्वंचाहंभयक्षये॥ नारयःप्रतिदास्यंतियद्धरेयुर्बलादितः॥ ३०॥ कलत्रमादितःकृत्वासर्वंवोविनशेदिति॥ अपिचेत्पुत्रदारार्थमर्थसंचयइष्यते ॥ ३१ ॥ नंदामिवःप्रभावेणपुत्राणामिवचोदये ॥ यथाशक्त्युपगृह्णामिराष्ट्रस्यापीडयाचवः ॥ ३२॥ आपत्स्वेवचवोढव्यंभवद्भिःपुंगवैरिव॥ नचप्रियतरंकार्यंधनंकस्यांचिदापदि॥ ३३॥

त्यर्थः ॥ २५ ॥ तत्रप्रकारमाह प्रागिति चोरनिग्रहार्थंकटकवंधःकर्तव्यस्तदर्थंधनमपेक्षितमितिपूर्वमेवआभाष्यसूचनांकृत्वाततःसन्निपत्यनेपुनेपुग्रामेपुगत्वाभयंदर्शयेत् ॥ २६ ॥ २७ ॥ आत्मवधायेतिप्रजासुखसामर्थ्यंद्योत्यते ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ पुंगवैर्बलीवर्दैः नचप्रियमित्यादिसार्धः एवंचालेख्येनमुशिक्षितान्मुक्तांश्चस्वगृहमीन्स्वस्य रश्मिभूतानपदार्तान् अधिकारिणः प्रजासुधनमुद्ग्रहीतुंअभ्यवसृजेत्प्रेरयेत् योगंधनग्रहणोपायं आधायप्रजासुप्रयोज्य धनंगृह्णीयादितिशेषः ॥ ३३ ॥

३४ ॥ गोमिनःवैश्यान् आषायांचारणाइतिप्रसिद्धान् प्राकारादीन्कर्तव्यान्प्रेक्ष्यसंदर्शयित्वाइदंकार्यमुपस्थितमत्यावश्यकमित्युक्त्वाकरंकारयेत् ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ इतिशांतिप०
नी०भारतभा०समाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८७ ॥ ॥७॥ यदेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ शल्यकवान्तीक्ष्णतुंडआखुविशेषः सहिनिद्रितस्यमनुष्यस्यपादतलस्थंमांसंअतीक्ष्णेनवोपायेनभक्ष

इतिवाचामधुरयाश्लक्ष्णयासोपचारया ॥ स्वरश्मीनभ्यवसृजेद्योगमाधायकालवित् ॥ ३४ ॥ प्राकारंभृत्यभरणंव्ययंसंग्रामतोभयं ॥ योगक्षेमंचसंप्रेक्ष्यगोमिनःकारयेत्करं ॥ ३५ ॥ उपेक्षिताहिनश्येयुर्गोमिनोरण्यवासिनः ॥ तस्मात्तेषुविशेषेणमृदुपूर्वंसमाचरेत ॥ ३६ ॥ सांत्वनंरक्षणंदानमवस्थाचाप्यभीक्ष्णशः ॥ गोमिनांपार्थकर्तव्यःसंविभागःप्रियाणिच ॥ ३७ ॥ अजस्रमुपयोक्तव्यंफलंगामिषुभारत ॥ प्रभावयंतिराष्ट्रंचव्यवहारंकृषिंतथा ॥ ३८ ॥ तस्माद्गोमिषुयत्नेन प्रीतिंकुर्याद्विचक्षणः ॥ दयावानप्रमत्तश्चकरान्संप्रणयन्मृदून् ॥ ३९ ॥ सर्वत्रक्षेमचरणंसुलभंनामगोमिषु ॥ नह्यतःसदृशंकिंचिद्वरमस्तियुधिष्ठिर ॥ ४० ॥ इतिश्रीम०शांतिप०राजध०राष्ट्रगुप्त्यादिकथनेसमाशीतितमोऽध्यायः ॥८७॥ ॥७॥ युधिष्ठिरउवाच यदाराजासमर्थोपिकोशार्थीस्यान्महामते ॥ कथंप्रवर्तेततदातन्मेब्रूहिपितामह ॥ १ ॥ भीष्मउवाच यथादेशंयथाकालंयथाबुद्धियथाबलं ॥ अनुशिष्यात्प्रजाराजाधर्मार्थीतद्धितेरतः ॥ २ ॥ यथातासांचमन्येतश्रेयआत्मनएवच ॥ तथाकर्माणिसर्वाणिराजाराष्ट्रेषुवर्तयेत् ॥ ३ ॥ मधुदोहंदुहेद्राष्ट्रंभ्रमराइवपादपं ॥ वत्सापेक्षीदुहेच्चैवस्तनांश्चनविकुट्टयेत् ॥ ४ ॥ जलौकावत्पिबेद्राष्ट्रंमृदुनैवनराधिपः ॥ व्याघ्रीवचहरेत्पुत्रान्संदशेन्नचपीडयेत् ॥ ५ ॥ यथाशल्यकवानाखुःपदंधूनयतेसदा ॥ अतीक्ष्णेनाभ्युपायेनतथाराष्ट्रंसमापिबेत् ॥ ६ ॥ अल्पेनाल्पेनदेयेनवर्धमानंप्रदापयेत् ॥ ततोभूयस्ततोभूयःक्रमवृद्धिंसमाचरेत् ॥ ७ ॥ दमयन्निवदम्यानिशश्वद्भारंविवर्धयेत् ॥ मृदुपूर्वंप्रयत्नेनपाशानभ्यवहारयेत् ॥ ८ ॥ सकृत्पाशावकीर्णास्तेनभविष्यंतिदुर्दमाः ॥ उचितेनैवभोक्तव्यास्तेभविष्यंतियत्नतः ॥ ९ ॥ तस्मात्सर्वसमारंभोदुर्लभःपुरुषंप्रति ॥ यथामुख्यान्सांत्वयित्वाभोक्तव्यइतरोजनः ॥ १० ॥ ततस्तान्भेदयित्वातुपरस्परविवक्षितान् ॥ भुंजीतसांत्वयंश्चैवयथासुखमयत्नतः ॥ ११ ॥

यतिशयानस्तुईषद्वेदनयापदंकिंचित्धूनयतेकंपयते नतुतीव्रवेदनयाप्रबुध्यन्आखुनिवारयतितद्वद्राष्ट्रंसमापिबेत् ॥ ६ ॥ प्रत्यब्दंशततमेनाधिकेनवांशेनवर्धमानंकरंप्रदापयन्ग्रामद्रव्यस्यवृद्धिंकुर्यादित्याह
अल्पेनेति ॥ ७ ॥ दम्यानिवत्सतरकुलानियथाक्रमेणदमयेत्तद्वत्प्रजाअपीत्याह दमयन्निवेति अभ्यवहारयेत्ग्राहयेत् ॥ ८ ॥ सकृत्सद्यःपाशावकीर्णाःसंतः नभविष्यंतिमरिष्यंति यतोदुर्दमाः अतउचिते
नक्रमेणतेभोक्तव्याः दम्याःप्रजाश्च ॥ ९ ॥ पुरुषंप्रतीत्यस्यप्रतिपुरुषमित्यर्थः ॥ १० ॥ ततोमुख्यद्वारा तान्इतरान् विवक्षितान्वोढुमिष्टान् ॥ ११ ॥

॥ १२ ॥ १३ ॥ मद्यशालाः संदेशहराः कुट्टन्यः कुत्सितेनशीलेनवांतिगच्छंतिधर्मंहिंसंतिवाकुशीलवाविटाः कितवाद्यूतकाराश्चनियाम्याइत्याह पानेति ॥ १४॥ भद्रिकाः कल्याण्यः ॥ १५ ॥ याचितव्यः दत्तमृणंकरंवेतिशेषः ॥ १६॥ अनुजीवेयुरनुसरेयुः अन्यथादोषमाहनेति ॥ १७॥ १८॥ १९॥ तथानियच्छन्नितिशेषः ॥ २०॥ स्थानानिमद्यादीनांवक्ष्यमाणानांकिमकार्यंविवर्जयेत् अपितुसर्वमकार्यंकुर्या

नचास्थानेनचाकालेकरांस्तेभ्योनिपातयेत् ॥ आनुपूर्व्येणसांत्वेनयथाकालंयथाविधि ॥ १२ ॥ उपायान्प्रब्रवीम्येतान्नमेमायाविवक्षिता ॥ अनुपायेनदमय न्प्रकोपयतिवाजिनः ॥ १३ ॥ पानागारनिवेशाश्चवेश्याःप्रापणिकास्तथा ॥ कुशीलवाःसकितवायेचान्येकेचिदीदृशाः ॥ १४ ॥ नियम्याःसर्वएवैतेयेराष्ट्रस्यो पघातकाः ॥ एतेराष्ट्रेऽभितिष्ठंतोबाधंतेभद्रिकाःप्रजाः ॥ १५ ॥ नकेनचिद्याचितव्यःकश्चित्किंचिदनापदि ॥ इतिव्यवस्थाभूतानांपुरस्तान्मनुनाकृता ॥ १६ ॥ सर्वेतथानुजीवेयुर्नकुर्युःकर्मचेदिह ॥ सर्वएवइमेलोकानभवेयुरसंशयं ॥ १७ ॥ प्रभुर्नियमनेराजायएतान्ननियच्छति ॥ भुंक्तेसतस्यपापस्यचतुर्भागमिति श्रुतिः ॥ १८ ॥ भोक्तातस्यतुपापस्यसुकृतस्ययथातथा ॥ नियंतव्याःसदाराज्ञापापायेस्युर्नराधिप ॥ १९ ॥ कृतपापस्त्वसौराजायएतान्ननियच्छति ॥ तथाकृ तस्यधर्मस्यचतुर्भागमुपाश्नुते ॥ २० ॥ स्थानान्येतानिसंयम्यप्रसंगोभूतिनाशनः ॥ कामेप्रसक्तःपुरुषःकिमकार्यंविवर्जयेत् ॥ २१ ॥ मद्यमांसपरस्वानित थादाराधनानिच ॥ आहरेद्रागवशगस्तथाशास्त्रंप्रदर्शयेत् ॥ २२ ॥ आपद्येवतुयाचंतेयेषांनास्तिपरिग्रहः ॥ दातव्यंधर्मतस्तेभ्यस्त्वनुक्रोशाद्भयान्नतु ॥ २३ ॥ मातेराष्ट्रेयाचनकाभूवन्माचापिदस्यवः ॥ एषांदातारएवैतेनैतेभूतस्यभावकाः ॥ २४ ॥ येभूतान्यनुगृह्णंतिवर्धयंतिचयेप्रजाः ॥ तेतेराष्ट्रेप्रवर्तंतांमाभूतानामभा वकाः ॥ २५ ॥ दंड्यास्तेचमहाराजधनादानप्रयोजकाः ॥ प्रयोगंकारयेयुस्तान्यथाबलिकरांस्तथा ॥ २६ ॥ कृषिगोरक्ष्यवाणिज्यंयच्चान्यत्किंचिदीदृशं ॥ पुरुषः कारयेत्कर्मबहुभिःकर्मभेदतः ॥ २७ ॥ नरश्चेत्कृषिगोरक्ष्यवाणिज्यंचाप्यनुष्ठितः ॥ संशयंलभतेकिंचित्तेनराजाविगर्ह्यते ॥ २८ ॥ धनिनःपूजयेन्नित्यंपाना च्छादनभोजनैः ॥ वक्तव्याश्चानुगृह्णीध्वंप्रजाःसहमयेतिवै ॥ २९ ॥ अंगमेतन्महद्राज्येधनिनोनामभारत ॥ ककुदंसर्वभूतानांधनस्थोनात्रसंशयः ॥ ३० ॥ प्रा ज्ञःशूरोधनस्थश्चस्वामीधार्मिकएवच ॥ तपस्वीसत्यवादीचबुद्धिमांश्चापिरक्षति ॥ ३१ ॥

देव ॥ २१ ॥ अकार्यमेवाह मद्येति शास्त्रंआज्ञांप्रदर्शयेत्प्रवर्तयेत् ॥ २२ ॥ आपद्येवनतुशाठ्यादिनाऽनापद्यपि ॥ २३ ॥ दातारआच्छेत्तारः ॥ २४ ॥ २५ ॥ धनेत्यधिकधनपरिग्रहणंप्रयोजयंतोऽधिकारिणोदंड्याःअन्ये चअधिकारिणस्तान्यथावद्बलिकरानुद्दिश्यप्रयोगंकारयेयुः ॥ २६ ॥ बहुभिः कारयेदन्यथाकर्मभेदतःकर्मणोभेदोनाशःस्यादित्यर्थः ॥ २७ ॥ संशयंचोरेभ्योराजकीयेभ्योवाभयात् ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥

३२ ॥ ३३ ॥ इतिशांतिप० रा० नै० भारतभा० अष्टाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८८ ॥ ॥७॥ वनस्पतीनिति मूलफलंब्राह्मणानांस्वमितिधर्ममाहुरतोप्येतन्नच्छिंद्युः ॥ १ ॥ ब्राह्मणापराधेनतैरपालने ॥२ ॥ त्यागंराष्ट्रस्य ॥ ३ ॥ अवृत्त्याराष्ट्रंत्यजतोराज्ञाद्वृत्तिःकल्प्येतिमर्यादानतुराजरथाद्यलाभात् त्यजतस्तदपिदेयमित्यस्तीनिकस्मिंश्चिनितिकाकासूचयति ॥ ४ ॥ अतःपरंत्ववृत्तिकल्पयसिनतुपूर्व

तस्मात्सर्वेषुभूतेषुप्रीतिमान्भवपार्थिव ॥ सत्यमार्जवमक्रोधमानृशंस्यंचपालय॥३२॥ एवंदंडंचकोशंचमित्रंभूमिंचलप्स्यसि॥सत्यार्जवपरोराजन्मित्रको शबलान्वितः॥ ३३॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिराजध० कोशसंचयप्रकारकथनेअष्टाशीतितमोऽध्यायः॥ ८८॥ ॥७॥ भीष्मउवाच वनस्प तीन्भक्ष्यफलान्नच्छिंद्युर्विषयेतव॥ब्राह्मणानांमूलफलंधर्ममाहुर्मनीषिणः ॥ १ ॥ ब्राह्मणेभ्योतिरिक्तंचभुंजीरन्नितरेजनाः॥ नब्राह्मणापराधेनहरेदन्यःकथं चन॥ २ ॥ विप्रश्चेत्त्यागमातिष्ठेदात्मार्थेवृत्तिकर्शितः॥ परिकल्प्यास्यवृत्तिःस्यात्सदारस्यनराधिप ॥३॥ सचेन्नोपनिवर्तेतवाच्योब्राह्मणसंसदि॥ कस्मिन्नि दानींमर्यादामयंलोकःकरिष्यति॥४॥ असंशयंनिवर्तेतनचेद्वक्ष्यत्यतःपरं॥ पूर्वपरोक्षंकर्तव्यमेतत्कौंतेयशाश्वतं॥५॥ आहुरेतज्जनाब्रह्मन्नचैतच्छ्रद्दधाम्यहं॥ निमंत्र्यश्चभवेद्भोगैरवृत्त्याचतदाचरेत्॥६॥ कृषिगोरक्ष्यवाणिज्यंलोकानामिहजीवनं॥ ऊर्ध्वंचैवत्रयीविद्यासाभूतान्भावयत्युत॥७॥ तस्यांप्रपतमानायां येस्युस्तत्परिपंथिनः॥ दस्यवस्तद्वधायेहब्रह्माक्षत्रमथासृजत् ॥८॥ शत्रून्जयप्रजारक्षयजस्वक्रतुभिर्नृप ॥ युध्यस्वसमरेवीरोभूत्वाकौरवनंदन॥ ९॥ संर क्ष्यान्पालयेद्राजासराजाराजसत्तमः॥ येकेचित्तान्नरक्षंतितैरर्थोनास्तिकश्चन॥ १०॥ सदैवराज्ञायोद्धव्यंसर्वलोकाद्युधिष्ठिर॥ तस्माद्धेतोर्हिभुंजीतमनुष्या नेवमानवः॥ ११॥ आंतरेभ्यःपरान्रक्षन्परेभ्यःपुनरांतरान्॥ परान्परेभ्यःस्वान्स्वेभ्यःसर्वान्पालयनित्यदा॥ १२॥ आत्मानंसर्वतोरक्षन्राजन्रक्षस्वमेदिनीं॥ आत्ममूलमिदंसर्वमाहुर्वैविदुषोजनाः॥ १३॥ किंछिद्रंकोनुसंगोमेकिंवास्त्यविनिपातितं॥ कुतोमामाश्रयेद्दोषइतिनित्यंविचिंतयेत्॥ १४॥ अतीतदिवसे वृत्तंप्रशंसंतिनवापुनः॥ गुप्तैश्चारैरनुमतैःपृथिवीमनुसारयेत्॥ १५॥ जानीयुर्यदिमेवृत्तंप्रशंसंतिनवापुनः॥ कच्चिद्रोचेज्जनपदेकच्चिद्राष्ट्रेचमेयशः॥ १६॥

मिति उपालंभेपूर्वंपरोक्षंकर्तव्यंविस्मर्तव्यंक्षंतव्यमितितंप्रार्थयेदित्यर्थः ॥ ५ ॥ वृत्तिमात्रंकल्पयेदितिपरमतं भोगार्थीचेद्राष्ट्रंत्यजतितदाभोगैरपिनिमंत्र्यः अवृत्त्याचेत्तदावृत्त्यापिनिमंत्र्यइत्याहाहुरिति ॥ ६ ॥ ऊर्ध्वंस्वर्गं ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ लोकात्लोकहितार्थंयोद्धव्यं बोद्धव्यमितिपाठेस्वपरचरित्रमितिशेषः उत्तरार्धेतुभुंजीतेत्यत्रयुंजीतेतिपाठः मनुष्यांश्चारानितिचार्थः ॥ ११ ॥ स्वीयाःआंतरा बाह्याश्च परस्माद्रक्ष्याःस्वीयाः बाह्यास्तुशत्रुभ्योरक्ष्याइत्यर्थः ॥ १२ ॥ विदुषोविद्वांसः ॥ १३ ॥ संगोव्यसनस्येतिशेषः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

॥ १७ ॥ १८॥ सुपरिणीतान् सत्कृतान् ॥१९॥२०॥ तुल्येषुकथमितरइतरंभुंजीतेतिप्रश्नः बलवानेवदुर्बलंभुंजीततुल्यात्तुआत्मानंरक्षेच्छलेनचतंभुंजीतेत्युत्तरमाह तुल्येनित्रिभिः ॥ २१ ॥ भारुंडः गृध्रः
॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ इतिशांतिप०रा०नै०भारतभा०एकोननवतितमोऽध्यायः ॥ ८९ ॥ ॥९॥ एवंस्वाम्यादिप्रकृतिषट्कंनिरूप्यप्रकीर्णकान्धर्मान्वक्तुंउतथ्यमांधातृ

धर्मज्ञानांधृतिमतांसंग्रामेष्वपलायिनां ॥ राष्ट्रंतुयेनुजीवंतियेतुराज्ञोनुजीविनः ॥१७॥ अमात्यानांचसर्वेषांमध्यस्थानांचसर्वशः ॥ येचत्वाभिप्रशंसेयुर्निंदे
युरथवापुनः ॥ १८ ॥ सर्वान्सुपरिणीतांस्तान्कारयेथायुधिष्ठिर ॥ एकांतनहिसर्वेषांनशक्यंतातरोचितुं ॥ मित्रामित्रमथामध्यंसर्वभूतेषुभारत ॥ १९ ॥ युधि
ष्ठिरउवाच तुल्यबाहुबलानांचतुल्यानांचगुणैरपि ॥ कथंस्यादधिकःकश्चित्सचभुंजीतमानवान् ॥ २० ॥ भीष्मउवाच यच्चराह्यचरानद्युरदंष्ट्रान्दं
ष्ट्रिणस्तथा ॥ आशीविषाइवक्रुद्धाभुजंगान्भुजगाइव ॥ २१ ॥ एतेभ्यश्चाप्रमत्तःस्यात्सदाशत्रोर्युधिष्ठिर ॥ भारुंडसदृशाह्येतेनिपतंतिप्रमादतः ॥ २२ ॥ कच्चि
त्तेवणिजोराष्ट्रेनोद्विजंतिकरार्दिताः ॥ क्रीणंतोबहुनाल्पेनकांताररुतविश्रमाः ॥ २३ ॥ कच्चित्कृषिकराराष्ट्रंनजहत्यतिपीडिताः ॥ येवहंतिधुरंराज्ञांतेभरंतीतरा
नपि ॥ २४ ॥ इतोदत्तेनजीवंतिदेवाःपितृगणास्तथा ॥ मानुषोरगरक्षांसिवयांसिपशवस्तथा ॥ २५ ॥ एषातेराष्ट्रवृत्तिश्चराज्ञांगुप्तिश्चभारत ॥ एतमेवार्थमा
श्रित्यभूयोवक्ष्यामिपांडव ॥ २६ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिप०राजध०राष्ट्रगुप्तौएकोननवतितमोऽध्यायः ॥ ८९ ॥ ॥९॥ भीष्मउवाच यानंगिरा
क्षत्रधर्मानुतथ्योब्रह्मवित्तमः ॥ मांधात्रेयौवनाश्वायप्रीतिमानभ्यभाषत ॥ १ ॥ सयथानुशशासैनमुतथ्योब्रह्मवित्तमः ॥ तत्तेसर्वंप्रवक्ष्यामिनिखिलेनयुधि
ष्ठिर ॥ २ ॥ उतथ्यउवाच धर्मायराजाभवतिनकामकरणायतु ॥ मांधातरितिजानीहिराजालोकस्यरक्षिता ॥ ३ ॥ राजाचरतिचेद्धर्मंदेवत्वायैवकल्प
ते ॥ सचेदधर्मंचरतिनरकायैवगच्छति ॥ ४ ॥ धर्मेतिष्ठंतिभूतानिधर्मोराजनितिष्ठति ॥ तंराजासाधुयःशास्तिसराजापृथिवीपतिः ॥ ५ ॥ राजापरमधर्मात्मा
लक्ष्मीवान्धर्मउच्यते ॥ देवाश्चगर्हांगच्छंतिधर्मोनास्तीतिचोच्यते ॥ ६ ॥ स्वधर्मेवर्तमानानामर्थसिद्धिःप्रदृश्यते ॥ तदेवमंगलंलोकःसर्वःसमनुवर्तते ॥ ७ ॥ उ
च्छिद्यतेधर्मवृत्तमधर्मोवर्ततेमहान् ॥ भयमाहुर्दिवारात्रंयदापापोनवार्यते ॥ ८ ॥ ममेदमितिनैवैतत्साधूनांतातधर्मतः ॥ नवैव्यवस्थाभवतियदापापोनवार्य
ते ॥ ९ ॥ नैवभार्यानपशवोनक्षेत्रंननिवेशनं ॥ संदृश्येतमनुष्याणांयदापापबलंभवेत् ॥ देवाःपूजांनजानंतिनस्वधांपितरस्तदा ॥ १० ॥

संवादंवामदेवगीतांचारभते यानंगिराइत्यादिनाअध्यायपचकेन अंगिराःआंगिरसः ॥ १ ॥२ ॥ ३ ॥ ४॥५॥ देवाइति यदापापोनवार्यतेतदादैवतनिंदादयोदोषाःप्रवर्तंतइतिसार्धत्रयं ॥६॥७॥८॥९॥१०॥

११॥ वृद्धानांशस्त्रेणछिन्नदेहानां॥१२॥१३॥धर्मोधर्मपालः॥१४॥अलंवारणंछेदनमितियावत् तेनवृषंलुनातिछिनत्तीतिवृषलइतियोगोदर्शितः॥१५॥१६॥ धर्मपदस्यद्वेधाव्युत्पत्तिमाह धनादिति धन वाचीनांतोधनशब्दः अंतर्गत्यर्थान्मकृप्रत्ययेनतोनलोपगुणौ धनादिस्रवतीतिधर्मइत्यर्थः धनादितिपंचमीतुधनंप्रापयितुंस्रवतिद्रवतिकपायतइतिल्यब्लोपेज्ञेया धारणाद्वाधर्मः धृञोमनूप्रत्यय सीमांतकरः याव

नपूज्यंतेत्यतिथयोयदापापोनवार्यते॥ नवेदानधिगच्छंतिव्रतवंतोद्विजातयः॥ ११ ॥ नयज्ञांस्तन्वतेविप्रायदापापोनवार्यते॥ वृद्धानामिवसत्वानांमनोभ वतिविह्वलं॥ १२ ॥ मनुष्याणांमहाराजयदापापोनवार्यते॥ उभौलोकावभिप्रेक्ष्यराजानमृपयःस्वयं॥ १३॥ असृजन्सुमहद्भूतमयंधर्मोभविष्यति॥ यस्मि न्धर्मोविराजतेतंराजानंप्रचक्षते॥ १४॥ यस्मिन्विलीयतेधर्मस्तंदेवावृपलंविदुः॥ वृपोहिभगवान्धर्मोयस्तस्यकुरुतेह्यलं॥ वृपलंतंविदुर्देवास्तस्माद्धर्मंविव र्धयेत्॥ १५॥ धर्मेवर्धतिवर्धतिसर्वभूतानिसर्वदा॥ तस्मिन्ह्रसतिहीयंतेतस्माद्धर्मंनलोपयेत्॥ १६॥ धनात्स्रवतिधर्मोहिधारणाद्वेतिनिश्चयः॥ अकार्याणां मनुष्येंद्रससीमांतकरःस्मृतः॥ १७॥ प्रभवार्थंहिभूतानांधर्मःसृष्टःस्वयंभुवा॥ तस्मात्प्रवर्तयेद्धर्मंप्रजानुग्रहकारणात्॥ १८॥ तस्माद्धिराजशार्दूलधर्मःश्रेष्ठत रःस्मृतः॥ सराजायःप्रजाःशास्तिसाधुकृत्पुरुपर्षभ॥ १९॥ कामक्रोधावनादृत्यधर्ममेवानुपालय॥ धर्मःश्रेयस्करतमोराज्ञांभरतसत्तम॥ २०॥ धर्मस्यब्राह्म णोयोनिस्तस्मात्तान्पूजयेत्सदा॥ ब्राह्मणानांचमांधाताःकुर्यात्कामानमत्सरी॥ २१॥ तेपांह्यकामकरणाद्राज्ञःसंजायतेभयं॥ मित्राणिनचवर्धंतेतथामित्री भवंत्यपि॥ २२॥ ब्राह्मणानांसदासूयाद्बाल्याद्वैरोचनोबलिः॥ अथास्माच्छ्रीरपाक्रामद्यास्मिन्नासीत्प्रतापिनी॥ २३॥ ततस्तस्मादपाक्रम्यसागच्छत्पाकशा सनं॥ अथसोन्वतपत्पश्चाच्छ्रियंदृष्ट्वापुरंदरे॥ २४॥ एतत्फलमसूयायाअभिमानस्यवाविभो॥ तस्माद्बुध्यस्वमांधातर्मात्वांजह्यात्प्रतापिनी॥ २५॥ दर्पोनाम श्रियःपुत्रोजज्ञेऽधर्मादितिश्रुतिः॥ तेनदेवासुराराजन्नीताःसुबहवोव्ययं॥ २६॥ राजर्षयश्चबहवस्तथाबुध्यस्वपार्थिव॥ राजाभवतितंजित्वादासस्तेनपराजि तः॥ २७॥ सयथादर्पसहितमधर्मंनानुसेवते॥ तथावर्तस्वमांधातश्चिरंचेत्स्यातुमिच्छसि॥ २८॥ मत्तात्प्रमत्तात्पौगंडादुन्मत्ताच्चविशेपतः॥ तदभ्यासादुपा वर्तसंहितानांचसेवनात्॥ २९॥ निगृहीतादमात्याच्चस्त्रीभ्यश्चैवविशेपतः॥ पर्वताद्विषमाद्दुर्गाद्धस्तिनोश्वात्सरीसृपात्॥ ३०॥ त्सापंतावघातनाकरइत्यर्थः

॥१७॥१८॥१९॥२०॥२१॥अमित्रीभवंतिवर्धंते॥२२॥असूयात्असूयातः लिंगव्यत्ययआर्षः असूययाअततिसततंवर्ततइतिवाअसूयात्॥२३॥२४॥२५॥ अधर्मादितिच्छेदः ॥२६॥ तंदर्पं ॥ २७ ॥

॥२८॥ पौगंडात्बालकात्अज्ञादित्यर्थः पाषंडादितिमुख्यःपाठः मत्तादिभ्यउपावर्तपरावृत्तिभज तदभ्यासात्तैःसहपरिचयात् संहितानांमिलितानांचतेषांसेवनाच्चसुतरामुपावर्तेत्यर्थः ॥२९॥३०॥

अत्यागंवद्धमुष्टितां ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ अपुमांसःक्लीवाः स्थूलजिव्हामूकाः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥३६ ॥ नक्षत्राणिधूमकेत्वादयः ॥ ३७ ॥३८॥ एकस्यधनंद्वौआददानेआच्छिद्यगृह्णीतः ॥३९॥४०॥

एतेभ्योनित्ययुक्तःस्यान्नक्तंचर्यांचवर्जयेत् ॥ अत्यागंचाभिमानंचदंभंक्रोधंचवर्जयेत् ॥ ३१ ॥ अविज्ञातासुचस्त्रीषुक्लीवासुस्वैरिणीषुच ॥ परभार्यासुकन्या
सुनाचरेन्मैथुनंनृप ॥ ३२ ॥ कुलेषुपापरक्षांसिजायंतेवर्णसंकरात् ॥ अपुमांसोंगहीनाश्चस्थूलजिह्वाविचेतमः ॥ ३३ ॥ एतेचान्येचजायंतेयदाराजाप्रमाद्य
ति ॥ तस्माद्राज्ञाविशेषेणवर्तितव्यंप्रजाहिते ॥ ३४ ॥ क्षत्रियस्यप्रमत्तस्यदोषःसंजायतेमहान् ॥ अधर्माःसंप्रवर्धंतेप्रजासंकरकारकाः ॥ ३५ ॥ अशीतेविद्य
तेशीतंशीतेशीतंनविद्यते ॥ अवृष्टिरतिवृष्टिश्चव्याधिश्चाप्याविशेत्प्रजाः ॥ ३६ ॥ नक्षत्राण्युपतिष्ठंतिग्रहाघोरास्तथागते ॥ उत्पाताश्चात्रदृश्यंतेबहवोराजनाश
नाः ॥ ३७ ॥ अरक्षितात्मायोराजाप्रजाश्चापिनरक्षति ॥ प्रजाश्चतस्यक्षीयंतेततःसोनुविनश्यति ॥ ३८ ॥ द्वावाददातेह्येकस्यद्वयोःसुबहवोपरे ॥ कुमार्यःसंप्र
लुप्यंतेतदाहुर्नृपदूषणं ॥ ३९ ॥ ममेदमितिनैकस्यमनुष्येष्ववतिष्ठति ॥ त्यक्त्वाधर्मंयदाराजाप्रमादमनुतिष्ठति ॥ ४० ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिराजध०
उतथ्यगीतासुनवतितमोऽध्यायः ॥ ९० ॥ ॥ ७ ॥ उतथ्यउवाच कालवर्षीचपर्जन्योधर्मचारीचपार्थिवः ॥ संपद्यदेपाभवतिसाबिभर्तिसुखंप्रजाः ॥ १ ॥
योनजानातिहर्तुंवावस्त्राणांरजकोमलं ॥ रक्तानांवाशोधयितुंयथानास्तितथैवसः ॥ २ ॥ एवमेतद्द्विजेंद्राणांक्षत्रियाणांविशांतथा ॥ शूद्रश्चतुर्थोवर्णानांनाना
कर्मस्ववस्थितः ॥ ३ ॥ कर्मशूद्रेकृषिर्वैश्येदंडनीतिश्चराजनि ॥ ब्रह्मचर्यंतपोमंत्राःसत्यंचापिद्विजातिषु ॥ ४ ॥ तेषांयःक्षत्रियोवेदवस्त्राणामिवशोधनं ॥ शीलदो
षान्विनिर्हंतुंसपितासप्रजापतिः ॥ ५ ॥ कृतंत्रेताद्वापरंचकलिश्चभरतर्षभ ॥ राजवृत्तानिसर्वाणिराजैवयुगमुच्यते ॥ ६ ॥ चातुर्वर्ण्यंतथावेदाश्चातुराश्रम्यमेवच ॥
सर्वंप्रमुह्यतेह्येतद्यदाराजाप्रमाद्यति ॥ ७ ॥ अग्नित्रेतात्रयीविद्यायज्ञाश्चसहदक्षिणाः ॥ सर्वएवप्रमाद्यंतियदाराजाप्रमाद्यति ॥ ८ ॥ राजैवकर्ताभूतानांरा
जैवचविनाशकः ॥ धर्मात्मायःसकर्तास्यादधर्मात्माविनाशकः ॥ ९ ॥ राज्ञोभार्याश्चपुत्राश्चबांधवाःसुहृदस्तथा ॥ समेत्यसर्वेशोचंतियदाराजाप्रमाद्यति ॥
॥ १० ॥ हस्तिनोऽश्वाश्चगावश्चाप्युष्ट्राश्वतरगर्दभाः ॥ अधर्मभूतेनृपतौसर्वेसीदंतिजंतवः ॥ ११ ॥

इतिशांतिपर्वणिराजध० नैलकंठीयेभारतभावदीपेनवतितमोऽध्यायः ॥ ९० ॥ ॥७॥ कालेति ॥ १ ॥ वस्त्राणांशुक्लानां शोधयितुंरंगमविचाल्यमलमात्रंदूरीकर्तुं ॥ २ ॥ द्विजानांमध्येयःकश्चिच्छू
द्रोवानानाकर्मस्ववस्थितः स्वकर्मच्युतोमूढः रजकतुल्यइत्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ अग्नित्रेतागार्हपत्यदक्षिणाग्न्याहवनीयाग्न्यंवह्नित्रयं त्रयीऋग्यजुःसामवेदाः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

ावलंतुअबलस्यपालनान्महत्पुण्यमपालनाच्चमहत्पापमित्यर्थः ॥ १२ ॥ भृतंदुर्बलंसंभजते अन्नादिनासेवते तदन्वयाः दातृसंबंधिनः ॥ १३ ॥ अबलंतुमहद्भूतमित्येतद्विवृणोति दुर्बलस्येत्यादिना ॥ १४ ॥

दुर्बलार्थंबलंसृष्टंधात्रामांधातरुच्यते ॥ अबलंतुमहद्भूतंयस्मिन्सर्वंप्रतिष्ठितं ॥ १२ ॥ यच्चभृतंसंभजतेयेचभृतास्तदन्वयाः ॥ अधर्मस्तेहिनृपतौसर्वेशोचंतिपा
र्थिव ॥ १३ ॥ दुर्बलस्यचयच्चक्षुर्मुनेराशीविषस्यच ॥ अविषह्यतमंमन्येमास्मदुर्बलमासदः ॥ १४ ॥ दुर्बलांस्तातबुध्येथानित्यमेवाविमानितान् ॥ मात्वांदुर्ब
लचक्षूंषिप्रदहेयुःसबांधवं ॥ १५ ॥ नहिदुर्बलदग्धस्यकुलेकिंचित्प्ररोहति ॥ आमूलंनिर्दहंत्येवमास्मदुर्बलमासदः ॥ १६ ॥ अबलंवैबलाच्छ्रेयोयच्चातिबलवद्ब
लं ॥ बलस्याबलदग्धस्यनकिंचिदवशिष्यते ॥ १७ ॥ विमानितोहतःक्रुष्टस्त्रातारंचेन्नविंदति ॥ अमानुषकृतस्तत्रदंडोहंतिनराधिपं ॥ १८ ॥ मास्मतातरणेस्थि
त्वाभुंजीथादुर्बलंजनं ॥ मात्वांदुर्बलचक्षूंषिप्रदहंत्वग्निरिवाशयं ॥ १९ ॥ यानिमिथ्याभिशस्तानांपतंत्यश्रूणिरोदतां ॥ तानिपुत्रान्पशून्घ्नंतितेषांमिथ्याभिशंस
नात् ॥ २० ॥ यदिनात्मनिपुत्रेषुनचेत्पौत्रेषुनप्तृषु ॥ नहिपापंकृतंकर्मसद्यःफलतिगौरिव ॥ २१ ॥ यत्राबलोवध्यमानस्त्रातारंनाधिगच्छति ॥ महान्दैवकृतस्तत्र
दंडःपततिदारुणः ॥ २२ ॥ युक्तायदाजानपदाभिक्षंतेब्राह्मणाइव ॥ अभीक्ष्णंभिक्षुरूपेणराजानंघ्नंतितादृशाः ॥ २३ ॥ राज्ञोयदाजनपदेबहवोराजपूरुषाः ॥ अ
नयेनोपवर्तंतेतद्राज्ञःकिल्बिषंमहत् ॥ २४ ॥ यदायुक्त्यानयेदर्थान्कामादर्थवशेनवा ॥ कृपणंयाचमानानांतद्राज्ञोवैशसंमहत् ॥ २५ ॥ महान्वृक्षोजायतेवर्धते
चतंचैवभूतानिसमाश्रयंति ॥ यदावृक्षश्छिद्यतेदह्यतेचनदाश्रयाअनिकेताभवंति ॥ २६ ॥ यदाराष्ट्रेधर्ममग्र्यंचरंतिसंस्कारंवाराजगुणंब्रुवाणाः ॥ तैरेवाधर्मश्च
रितोधर्ममोहात्तूर्णंजह्यात्सुकृतंदुष्कृतंच ॥ २७ ॥ यत्रपापाज्ञायमानाश्चरंतिसतांकलिर्विंदतेतत्रराज्ञः ॥ यदाराजाशास्तिनरानशिष्टांस्तदाराज्यंवर्धतेभूमिप
स्य ॥ २८ ॥ यश्चामात्यान्मानयित्वायथार्हंमंत्रेचयुद्धेचनृपोनियुंज्यात् ॥ विवर्धतेतस्यराष्ट्रंनृपस्यभुंक्तेमहींचाप्यखिलांचिराय ॥ २९ ॥ यच्चापिसुकृतंकर्मवा
च्यंचैवसुभाषितां ॥ समीक्ष्यपूजयन्राजाधर्मंप्राप्नोत्यनुत्तमं ॥ ३० ॥ संविभज्ययदाभुंक्तेनामात्यानवमन्यते ॥ निहंतिबलिनंदृप्तंसराज्ञोधर्मउच्यते ॥ ३१ ॥
त्रायतेहियदासर्वंवाचाकायेनकर्मणा ॥ पुत्रस्यापिनमृष्येच्चसराज्ञोधर्मउच्यते ॥ ३२ ॥

॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ रणेस्थित्वाप्रतिपक्षीभूयभुंजीथाःकरादानेन ॥ १९ ॥ २० ॥ यदिआत्मनिफलंपापंनफलतितर्हिपुत्रादिषुफलतिननुसद्यःफलतीत्यर्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ नयेत्अपहरेत् ॥ २५ ॥ २६ ॥ महानितिदृष्टांतमुक्त्वादार्ष्टांतिकमाह यदेति यदाधर्मंचरतितदाराजावर्धतइतिभावः दुष्कृतंचापयातीत्यर्थः ॥ २७ ॥ राज्ञःनृपान् ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ सारणिकान्प्रसारिणीप्रधानान्वणिजः शारणिकानितिपाठेशरणागतान् ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ धार्मिकाणांपरमेश्वरोऽनुग्राहकोस्ति अतःप्राणा

संविभज्ययदाभुंक्तेनृपतिर्दुर्बलान्नरान् ॥ तदाभवंतिबलिनःसराज्ञोधर्मउच्यते ॥ ३३ ॥ यदारक्षतिराष्ट्राणियदादस्यूनपोहति ॥ यदाजयतिसंग्रामेसराज्ञोधर्मउच्यते ॥ ३४ ॥ पापमाचरतोयत्रकर्मणाव्याहृतेनवा ॥ प्रियस्यापिनमृष्येतसराज्ञोधर्मउच्यते ॥ ३५ ॥ यदासारणिकान्राजापुत्रवत्परिरक्षति ॥ भिनत्तिचनमर्यादांसराज्ञोधर्मउच्यते ॥ ३६ ॥ यदाप्तदक्षिणैर्यज्ञैर्यजतेश्रद्धयान्वितः ॥ कामद्वेषावनादृत्यसराज्ञोधर्मउच्यते ॥ ३७ ॥ कृपणानाथवृद्धानांयदाश्रुपरिमार्जति ॥ हर्षंसंजनयन्नृणांसराज्ञोधर्मउच्यते ॥ ३८ ॥ विवर्धयतिमित्राणितथारींश्चापिकर्षति ॥ संपूजयतिसाधूंश्चसराज्ञोधर्मउच्यते ॥ ३९ ॥ सत्यंपालयतिप्रीत्यानित्यंभूमिंप्रयच्छति ॥ पूजयेदतिथीन्भृत्यान्सराज्ञोधर्मउच्यते ॥ ४० ॥ निग्रहानुग्रहौचोभौयत्रस्यातांप्रतिष्ठितौ ॥ अस्मिँल्लोकेपरेचैवराजासप्राप्नुतेफलं ॥ ४१ ॥ यमोराजाधार्मिकाणांमांधातःपरमेश्वरः ॥ संयच्छन्भवतिप्राणानसंयच्छंस्तुपातुकः ॥ ४२ ॥ ऋत्विक्पुरोहिताचार्यान्सत्कृत्यानवमन्यच ॥ यदासम्यक्प्रगृह्णातिसराज्ञोधर्मउच्यते ॥ ४३ ॥ यमोयच्छतिभूतानिसर्वाण्येवाविशेषतः ॥ तथाराज्ञानुकर्तव्यंयंतव्याविधिवत्प्रजाः ॥ ४४ ॥ सहस्राक्षेणराजाहिसर्वथैवोपमीयते ॥ सपश्यतिचयंधर्मंसधर्मःपुरुषर्षभ ॥ ४५ ॥ अप्रमादेनशिक्षेथाःक्षमांबुद्धिंधृतिंमतिं ॥ भूतानांचैवजिज्ञासांसाध्वसाधुचसर्वदा ॥ ४६ ॥ संग्रहःसर्वभूतानांदानंचमधुरंवचः ॥ पौरजानपदाश्चैवगोप्तव्यास्तेयथासुखं ॥ ४७ ॥ नजात्वदक्षोनृपतिःप्रजाःशक्नोतिरक्षितुं ॥ भारोहिसुमहांस्तातराज्यंनामसुदुष्करं ॥ ४८ ॥ तद्दंडविन्नृपःप्राज्ञःशूरःशक्नोतिरक्षितुं ॥ नहिशक्यमदंडेनक्लीबेनाबुद्धिनापिवा ॥ ४९ ॥ अभिरूपैःकुलेजातैर्दक्षैर्भक्तैर्बहुश्रुतैः ॥ सर्वाबुद्धीःपरीक्षेथास्तापसाश्रमिणामपि ॥ ५० ॥ अतस्त्वंसर्वभूतानांधर्मंवेत्स्यसिवैपरं ॥ स्वदेशेपरदेशेवानतेधर्मोविनंक्ष्यति ॥ ५१ ॥ तस्माद्धर्माच्चकामाच्चधर्मएवोत्तरोभवेत् ॥ अस्मिँल्लोकेपरेचैवधर्मात्मासुखमेधते ॥ ५२ ॥ त्यजंतिदारान्पुत्रांश्चमनुष्याःपरिपूजिताः ॥ संग्रहश्चैवभूतानांदानंचमधुराचवाक् ॥ ५३ ॥ अप्रमादश्चशौचंचराज्ञोभूतिकरंमहत् ॥ एतेभ्यश्चैवमांधातःसततंमाप्रमादिथाः ॥ ५४ ॥

न्इंद्रियाणिनियच्छन्भवतिऐश्वर्यंप्राप्नोति अनियच्छंस्तुपातुकःपतयालुर्भवति पावकइतिपाठेस्वाश्रमदाहीभवतीत्यर्थः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ अभिरूपैरमात्यैःसहेतिशेषः ॥ ५० ॥ ५१ ॥ धर्मोऽर्थाद्गुरुत्वात्तइतितत्फलभूतत्वात्ततउत्तरः एवंकामादपिधर्मएवोत्तरस्तन्मूलत्वात् ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ प्रमादिथाः प्रमाद्येथाः ॥ ५४ ॥

अवलंतुअवलस्यपालनान्महत्पुण्यमपालनाच्चमहत्पापमित्यर्थः ॥ १२ ॥ भृतंदुर्वलंसंभजतेऽन्नादिनासेवते तदन्वयाःदातृसंबंधिनः ॥ १३ ॥ अवलंतुमहद्भूतमित्येतद्विवृणोति दुर्वलस्येत्यादिना ॥१४॥

दुर्वलार्थंवलंसृष्टंधात्रामांधातरुच्यते ॥ अवलंतुमहद्भूतंयस्मिन्सर्वंप्रतिष्ठितं ॥ १२ ॥ यच्चभृतंसंभजतेयेचभृतास्तदन्वयाः ॥ अधर्मस्तेहिनृपतौसर्वेशोचंतिपा
र्थिव ॥ १३ ॥ दुर्वलस्यचयच्चक्षुर्मुनेराशीविषस्यच ॥ अविषह्यतमंमन्येमास्मदुर्वलमासदः ॥ १४ ॥ दुर्वलांस्तातवुध्येथानित्यमेवाविमानितान् ॥ मात्वांदुर्व
लचक्षूंपिप्रदहेयुःसवांधवं ॥ १५ ॥ नहिदुर्वलदग्धस्यकुलेकिंचित्प्ररोहति ॥ आमूलंनिर्दहत्येवमास्मदुर्वलमासदः ॥ १६ ॥ अवलंवैवलाच्छ्रेयोयच्चातिवलवद्व
लं ॥ वलस्यावलदग्धस्यनकिंचिदवशिष्यते ॥ १७॥ विमानितोहतःकुष्टस्त्रातारंचेन्नविंदति ॥ अमानुषकृतस्तत्रदंडोहंतिनराधिपं ॥ १८ ॥ मास्मतातरणेस्थि
त्वाभुंजीथादुर्वलंजनं ॥ मात्वांदुर्वलचक्षूंपिदहंत्वग्निरिवाशयं ॥ १९ ॥ यानिमिथ्याभिशस्तानांपतंत्यश्रूणिरोदतां ॥ तानिपुत्रान्पशून्घ्नंतितेपांमिथ्याभिशंस
नात् ॥ २० ॥ यदिनात्मनिपुत्रेषुनचेत्पौत्रेपुनप्तृषु ॥ नहिपापंकृतंकर्मसद्यःफलतिगौरिव ॥ २१ ॥ यत्रावलोवध्यमानस्त्रातारंनाधिगच्छति ॥ महान्दैवकृतस्तत्र
दंडःपततिदारुणः ॥ २२ ॥ युक्तायदाजानपदाभिक्षंतेब्राह्मणाइव ॥ अभीक्ष्णंभिक्षुरूपेणराजानंघ्नंतिताहृशाः ॥ २३ ॥ राज्ञोयदाजनपदेवहवोराजपूरुषाः ॥ अ
नयेनोपवर्तंतेतद्राज्ञःकिल्बिषंमहत् ॥ २४॥ यदायुक्त्यानयेदर्थान्कामादर्थवशेनवा ॥ कृपणंयाचमानानांतद्राज्ञोवैशसंमहत् ॥ २५ ॥ महान्वृक्षोजायतेवर्धते
चतंचैवभूतानिसमाश्रयंति ॥ यदावृक्षश्छिद्यतेदह्यतेचतदाश्रयाअनिकेताभवंति ॥ २६॥ यदाराष्ट्रेधर्ममग्र्यंचरंतिसंस्कारंवाराजगुणंब्रुवाणाः ॥ तैरेवाधर्मश्च
रितोधर्ममोहात्तूर्णंजह्यात्सुकृतंदुष्कृतंच ॥ २७॥ यत्रपापाज्ञायमानाश्चरंतिसतांकलिर्विंदतेतत्रराज्ञः ॥ यदाराजाशास्तिनरानशिष्टांस्तदाराज्यंवर्धतेभूमिप
स्य ॥ २८ ॥ यश्चामात्यान्मानयित्वायथार्हंमंत्रेचयुद्धेचनृपोनियुंज्यात् ॥ विवर्धतेतस्यराष्ट्रंनृपस्यभुंक्तेमहींचाप्यखिलांचिराय ॥ २९ ॥ यच्चापिसुकृतंकर्मवा
चंचैवसुभाषितां ॥ समीक्ष्यपूजयन्राजाधर्मंप्राप्नोत्यनुत्तमं ॥ ३० ॥ संविभज्ययदाभुंक्तेनामात्यानवमन्यते ॥ निहंतिवलिनंदृप्तंसराज्ञोधर्मउच्यते ॥ ३१ ॥
त्रायतेहियदासर्वंवाचाकायेनकर्मणा ॥ पुत्रस्यापिनमृष्येच्चसराज्ञोधर्मउच्यते ॥ ३२ ॥

॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ रणेस्थित्वाप्रतिपक्षीभूयभुंजीथाःकरादानेन ॥ १९ ॥ २० ॥ यदिआत्मनिफलंपापंनफलतिनर्हिपुत्रादिषुफलतिनतुसद्यःफलतीत्यर्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥
नयेत्अपहरेत् ॥ २५ ॥ २६ ॥ महानितिदृष्टांतमुक्त्वादार्ष्टांतिकमाह यदेति यदाधर्मंचरतितदाराजावर्धतइतिभावः दुष्कृतंचापयातीत्यर्थः ॥ २७ ॥ राज्ञःनृपान् ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ सारणिकान्प्रसारिणीप्रधानान्वणिजः शारणिकानितिपाठेशरणागतान् ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ धार्मिकाणांपरमेश्वरोऽनुग्राहकोस्ति अतःप्राणा

संविभज्ययदाभुंक्तेनृपतिर्दुर्बलान्नरान् ॥ तदाभवंतिबलिनःसराज्ञोधर्मउच्यते ॥ ३३ ॥ यदारक्षतिराष्ट्राणियदादस्यूनपोहति ॥ यदाजयतिसंग्रामेसराज्ञोध
र्मउच्यते ॥ ३४ ॥ पापमाचरतोयत्रकर्मणाव्याहृतेनवा ॥ प्रियस्यापिनमृष्येतसराज्ञोधर्मउच्यते ॥ ३५ ॥ यदासारणिकान्राजापुत्रवत्परिरक्षति ॥ भिनत्ति
चनमर्यादांसराज्ञोधर्मउच्यते ॥ ३६ ॥ यदाप्तदक्षिणैर्यज्ञैर्यजतेश्रद्धयान्वितः ॥ कामद्वेषावनादृत्यसराज्ञोधर्मउच्यते ॥ ३७ ॥ कृपणानाथवृद्धानांयदाश्रुपरि
मार्जति ॥ हर्षंसंजनयन्नृणांसराज्ञोधर्मउच्यते ॥ ३८ ॥ विवर्धयतिमित्राणितथारींश्चापिकर्षति ॥ संपूजयतिसाधूंश्चसराज्ञोधर्मउच्यते ॥ ३९ ॥ सत्यंपालयति
प्रीत्यानित्यंभूमिंप्रयच्छति ॥ पूजयेदतिथीन्भृत्यान्सराज्ञोधर्मउच्यते ॥ ४० ॥ निग्रहानुग्रहौचोभौयत्रस्यातांप्रतिष्ठितौ ॥ अस्मिँल्लोकेपरेचैवराजासप्राप्नुते
फलं ॥ ४१ ॥ यमोराजाधार्मिकाणांमांधातःपरमेश्वरः ॥ संयच्छन्भवतिप्राणानसंयच्छंस्तुपातुकः ॥ ४२ ॥ ऋत्विक्पुरोहिताचार्यान्सत्कृत्यानवमन्यच ॥ य
दासम्यक्प्रगृह्णातिसराज्ञोधर्मउच्यते ॥ ४३ ॥ यमोयच्छतिभूतानिसर्वाण्येवाविशेषतः ॥ तथाराज्ञानुकर्तव्यंयंतव्याविधिवत्प्रजाः ॥ ४४ ॥ सहस्राक्षेणराजा
हिसर्वथैवोपमीयते ॥ सपश्यतिचयंधर्मंसधर्मःपुरुषर्षभ ॥ ४५ ॥ अप्रमादेनशिक्षेथाःक्षमांबुद्धिंधृतिंमतिं ॥ भूतानांचैवजिज्ञासासाध्वसाधुचसर्वदा ॥ ४६ ॥
संग्रहःसर्वभूतानांदानंचमधुरंवचः ॥ पौरजानपदाश्चैवगोप्तव्यास्तेयथासुखं ॥ ४७ ॥ नजात्वदक्षोनृपतिःप्रजाःशक्नोतिरक्षितुं ॥ भारोहिसुमहांस्तातराज्यं
नामसुदुष्करं ॥ ४८ ॥ तद्दंडविन्नृपःप्राज्ञःशूरःशक्नोतिरक्षितुं ॥ नहिशक्यमदंडेनक्लीबेनाबुद्धिनापिवा ॥ ४९ ॥ अभिरूपैःकुलेजातैर्दक्षैर्भक्तैर्बहुश्रुतैः ॥ सर्वाबु
द्धीःपरीक्षेथास्तापसाश्रमिणामपि ॥ ५० ॥ अतस्त्वंसर्वभूतानांधर्मंवेत्स्यसिवैपरं ॥ स्वदेशेपरदेशेवानतेधर्मोविनंक्ष्यति ॥ ५१ ॥ तस्माद‍र्थाच्चकामाच्चधर्मए
वोत्तरोभवेत् ॥ अस्मिँल्लोकेपरेचैवधर्मात्मासुखमेधते ॥ ५२ ॥ त्यजंतिदारान्पुत्रांश्चमनुष्याःपरिपूजिताः ॥ संग्रहश्चैवभूतानांदानंचमधुराचवाक् ॥ ५३ ॥
अप्रमादश्चशौचंचराज्ञोभूतिकरंमहत् ॥ एतेभ्यश्चैवमांधातःसततंमाप्रमादिथाः ॥ ५४ ॥

न्इंद्रियाणिनियच्छन्भवतिऐश्वर्यंप्राप्नोति अनियच्छंस्तुपातुकःपतयालुर्भवति पावकइतिपाठेस्वाश्रमदाहीभवतीत्यर्थः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ अभिरूपैरमात्यैः
सहेतिशेषः ॥ ५० ॥ ५१ ॥ धर्मोऽर्थादुत्पद्यतइतितत्फलभूतत्वात्ततउत्तरः एवंकामादपिधर्मएवोत्तरस्तन्मूलत्वात् ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ प्रमादिथाः प्रमाद्येथाः ॥ ५४ ॥

॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ इतिशांतिप०रा०नैलकंठीयेभारतभावदीपेएकनवतितमोऽध्यायः ॥ ९१ ॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥७॥ धर्मस्योत्कर्षंश्रुत्वाधर्मेस्थि

अप्रमत्तोभवेद्राजाछिद्रदर्शीपरात्मनोः ॥ नास्यच्छिद्रंपरःपश्येच्छिद्रेषुपरमन्वियात् ॥ ५५॥ एतद्वृत्तंवासवस्ययमस्यवरुणस्यच ॥ राजर्षीणांचसर्वेषांत
त्वमप्यनुपालय ॥ ५६ ॥ तत्कुरुष्वमहाराजवृत्तंराजर्षिसेवितं ॥ आतिष्ठदिव्यंपंथानमह्नायभरतर्षभ ॥ ५७॥ धर्मवृत्तंहिराजानंप्रेत्यचेहचभारत ॥ देवर्षिपि
तृगंधर्वाःकीर्तयंतिमहौजसः॥५८॥ भीष्मउवाच सएवमुक्तोमांधातातेनोतथ्येनभारत ॥ कृतवानविशंकश्चएकःप्रापचमेदिनीं ॥५९॥ भवानपितथा
सम्यङ्मांधातेवमहीपते ॥ धर्मंकृत्वामहींरक्षस्वर्गेस्थानमवाप्स्यसि ॥ ६० ॥ इतिश्रीम०शांतिप०राजध०उतथ्यगीतासुएकनवतितमोऽध्यायः ॥ ९१ ॥
युधिष्ठिरउवाच कथंधर्मेस्थातुमिच्छन्राजावर्तेतधार्मिकः ॥ पृच्छामित्वांकुरुश्रेष्ठतन्मेब्रूहिपितामह ॥ १ ॥ भीष्मउवाच अत्राप्युदाहरंतीममितिहा-
संपुरातनं ॥ गीतंदृष्टार्थतत्त्वेनवामदेवेनधीमता ॥ २ ॥ राजावसुमनानामज्ञानवान्धृतिमान्शुचिः ॥ महर्षिंपरिपप्रच्छवामदेवंतपस्विनं ॥ ३ ॥ धर्मार्थसहितैर्वाक्यै
र्भगवन्ननुशाधिमां ॥ येनवृत्तेनवैतिष्ठन्नहीयेयंस्वधर्मतः ॥ ४ ॥ तमब्रवीद्वामदेवस्तेजस्वीतपतांवरः ॥ हेमवर्णंसुखासीनंययातिमिवनाहुषं ॥ ५ ॥ वामदे
वउवाच धर्ममेवानुवर्तस्वनधर्माद्विद्यतेपरं ॥ धर्मेस्थिताहिराजानोजयंतिपृथिवीमिमां ॥ ६ ॥ अर्थसिद्धेःपरंधर्मंमन्यतेयोमहीपतिः ॥ वृद्धांचकुरुतेबुद्धिं
सधर्मेणविराजते ॥ ७ ॥ अधर्मदर्शीयोराजाबलादेवप्रवर्तते ॥ क्षिप्रमेवापयातोस्माद्उभौप्रथममध्यमौ ॥८॥ असत्पापिष्ठसचिवोवध्योलोकस्यधर्महा ॥ सहै
वपरिवारेणक्षिप्रमेवावसीदति ॥ ९ ॥ अर्थानामननुष्ठाताकामचारीविकत्थनः ॥ अपिसर्वांमहींलब्ध्वाक्षिप्रमेवविनश्यति ॥ १० ॥ अथाददानःकल्याणमन
सूयुर्जितेंद्रियः ॥ वर्धतेमतिमान्राजास्रोतोभिरिवसागरः ॥ ११ ॥ नपूर्णोस्मीतिमन्येतधर्मतःकामतोर्थतः ॥ बुद्धितोमित्रतश्चापिसततंवसुधाधिप ॥ १२ ॥ एते
ष्वेवहिसर्वेषुलोकयात्राप्रतिष्ठिता ॥ एतानिशृण्वँल्लभतेयशःकीर्तिंश्रियंप्रजाः ॥ १३ ॥ एवंयोधर्मसंरंभीधर्मार्थपरिचिंतकः ॥ अर्थान्समीक्ष्यभजतेसध्रुवंमह
दश्नुते ॥ १४ ॥ अदातात्यनतिस्नेहोदंडेनावर्तयन्प्रजाः ॥ साहसप्रकृतीराजाक्षिप्रमेवविनश्यति ॥ १५ ॥

तिप्रकारंपृच्छति कथमिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ तपतांतपः कुर्वतां ॥ ५ ॥ ६ ॥ अर्थापेक्षयाधर्मंश्रेष्ठंमत्वाधर्मवृद्धौबुद्धिंकुर्यादित्याहार्थेति ॥ ७ ॥ उभौधर्मार्थौ ॥ ८ ॥ असंतःदुष्टाःपापिष्ठाश्चसचिवा
यस्यसः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ एतेषुधर्मादिषु ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

पापकृतंपापकारिणं ॥ १६ ॥ दाम्नः दातुः ॥ १७ ॥१८॥१९॥ इतिशांति० रा० नैलकंठीयेभारतभावदीपेद्विनवतितमोऽध्यायः ॥९२॥ ॥७॥ यत्रराष्ट्रे प्रणयतेआरोपयति बलवत्तरोराजा ॥ १ ॥ तंराजानंअनुवर्ततेन्ये ॥ २ ॥ प्रकृतिःस्वधर्मः विषमःकुमार्गः ॥ ३ ॥ ४ ॥ जितानांआपन्नानां अजितानांस्वस्थानां ॥ ५ ॥ कृतकल्याणंप्रागुपकारंकृतवंतं ॥ ६ ॥ शक्तौसुखमनुभवेत् आपदितुकरणं

अथपापकृतंबुद्ध्यानचपश्यत्यबुद्धिमान्॥ अकीर्त्याभिसमायुक्तोभूयोनरकमश्नुते ॥ १६ ॥ अथमानयितुर्दाम्नःश्लक्ष्णस्यवशवर्तिनः ॥ व्यसनंस्वमिवोत्पन्नंविजिघांसंतिमानवाः॥ १७ ॥ यस्यनास्तिगुरुर्धर्मेनचान्यानपिपृच्छति॥ सुखतंत्रोर्थलाभेषुनचिरंसुखमश्नुते ॥ १८ ॥ गुरुप्रधानोधर्मेषुस्वयमर्थानवेक्षिता॥ धर्मप्रधानोलाभेषुसचिरंसुखमश्नुते॥ १९॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिप०राजध०वामदेवगीतासुद्विनवतितमोऽध्यायः॥ ९२॥ ॥७॥ वामदेवउवाच यत्राधर्मंप्रणयतेदुर्बलेबलवत्तरः॥तांवृत्तिमुपजीवंतियेभवंतितदन्वयाः॥ १॥राजानमनुवर्तंतेतंपापाभिप्रवर्तकं॥अविनीतमनुष्यंतत्क्षिप्रंराष्ट्रंविनश्यति॥ २॥ यद्वृत्तमुपजीवंतिप्रकृतिस्थस्यमानवाः॥तदेवविषमस्थस्यस्वजनोपिनमृष्यते॥ ३॥ साहसप्रकृतिर्यत्रकिंचिदुल्बणमाचरेत्॥अशास्त्रलक्षणोराजाक्षिप्रमेवविनश्यति॥ ४॥ योत्यंताचरितांवृत्तिंक्षत्रियोनानुवर्तते॥ जितानामजितानांचक्षत्रधर्मादपैतिसः॥५॥ द्विषंतंकृतकल्याणंगृहीत्वानृपतिरणे॥ योनमानयतेद्वेषात्क्षत्रधर्मादपैतिसः॥६॥ शक्तःस्यात्सुसुखोराजाकुर्यात्करणमापदि॥ प्रियोभवतिभूतानांनचविभ्रश्यतेश्रियः॥ ७॥ अप्रियंयस्यकुर्वीतभूयस्तस्यप्रियंचरेत्॥ नचिरेणप्रियःसस्याद्योप्रियःप्रियमाचरेत्॥ ८॥ मृषावादंपरिहरेत्कुर्यात्प्रियमयाचितः॥ नकामान्नचसंरंभान्नद्वेषाद्धर्ममुत्सृजेत्॥ ९॥ नापत्रपेतप्रश्नेषुनाविभाव्यांगिरंसृजेत्॥ नत्वरेतनचासूयेत्तथासंगृह्यतेपरः॥ १०॥ प्रियेनातिभृशंहृष्येदप्रियेनचसंज्वरेत्॥ नतप्येदर्थकृच्छ्रेषुप्रजाहितमनुस्मरन्॥ ११॥ यःप्रियंकुरुतेनित्यंगुणतोवसुधाधिपः॥ तस्यकर्माणिसिद्ध्यंतिनचसंत्यज्यतेश्रिया ॥ १२॥ निवृत्तंप्रतिकूलेषुवर्तमानमनुप्रिये ॥ भक्तंभजेतनृपतिःसदैवसुसमाहितः॥ १३॥ अप्रकीर्णेंद्रियग्राममत्यंतानुगतंशुचिं॥ शक्तंचैवानुरक्तंचयुंज्यान्महतिकर्मणि॥ १४ ॥ एवमेतैर्गुणैर्युक्तोयोनुरज्यतिभूमिपं॥ भर्तुरर्थेष्वप्रमत्तंनियुंज्यादर्थकर्मणि॥ १५॥ मूढमैंद्रियकंलुब्धमनार्यचरितंशठं॥ अनतीतोपधंहिंस्रंदुर्बुद्धिमबहुश्रुतं॥ १६ ॥

आपन्निवारणंकर्मकुर्यात् करणंहेतुकर्मणोरितिमेदिनी ॥ ७ ॥ अप्रियमिति उपकृतःशत्रुरयेप्युपकरिष्यत्येवेत्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥ नापत्रपेतन्यायनिष्ठुरंउत्तरंदद्यात् अविभाव्यांअगंभीरां अभीतिपाठेदूषणार्हां ॥ १० ॥ ११ ॥ प्रियंभृत्यादीनां ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ एतैर्निवृत्तमितिश्लोकद्वयोक्तैः योनुरज्यतिअनुरंजयतितंनियुंज्यात्भूमिपः ॥ १५ ॥ १६ ॥

त्यक्तोदात्तंउदारकर्मत्यागिनं ॥ १७ ॥ महत्परं ॥ १८ ॥ सुहृद्भिश्चारैः अनभिख्यातैःस्वेषांपरेषांचाविदितैः ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ मरणांतमपिइदंपालनंअनामयंकुशलमेव स्वर्गहेतुत्वादित्यर्थः ॥ २३ ॥ रक्षाधिकरणंदुर्गादि सुखंसुखप्रदानं ॥ २४ ॥ गुप्तानिसुरक्षितानि ॥ २५ ॥ एकेनराज्ञा तेषुदुर्गाद्यधिष्ठातृषुपंचसु ॥ २६ ॥ २७ ॥ ज्ञानंइदंममनिःश्रेयसमितियज्ज्ञानंतत् ॥ २८ ॥ अर्थका

त्यक्तोदात्तमघरतंद्यूतस्त्रीमृगयापरं ॥ कार्येमहतियुंजानोहीयतेनृपतिःश्रिया ॥ १७॥ रक्षितात्माचयोराजारक्ष्यान्यश्चानुरक्षति ॥ प्रजाश्चतस्यवर्धंतेध्रुवंचमहदश्नुते ॥ १८ ॥ येकेचिद्भूमिपतयःसर्वांस्तानन्ववेक्षयेत् ॥ सुहृद्भिरनभिख्यातैस्तेनराजातिरिच्यते ॥ १९ ॥ अपकृत्यबलस्थस्यदूरस्थोस्मीतिनाश्वसेत् ॥ श्येनाभिपतनैरेतेनिपतंतिप्रमाद्यतः ॥ २० ॥ दृढमूलस्त्वदुष्टात्माविदित्वाबलमात्मनः ॥ अबलानभियुंजीतननतुयेबलवत्तराः ॥ २१ ॥ विक्रमेणमहींलब्ध्वाप्रजाधर्मेणपालयेत् ॥ आहवेनिधनंकुर्याद्राजाधर्मपरायणः ॥ २२ ॥ मरणांतमिदंसर्वंनेहकिंचिदनामयं ॥ तस्माद्धर्मेस्थितोराजाप्रजाधर्मेणपालयेत् ॥ २३ ॥ रक्षाधिकरणंयुद्धंतथाधर्मानुशासनं ॥ मंत्रचिंतासुखंकालेपंचभिर्वर्धतेमही ॥ २४ ॥ एतानियस्यगुप्तानिसराजाराजसत्तम ॥ सततंवर्तमानोत्रराजाधत्तेमहीमिमां ॥ २५ ॥ नैतान्येकेनशक्यानिसातत्येनान्ववीक्षितुं ॥ तेषुसर्वंप्रतिष्ठाप्यराजाभुंक्तेचिरंमहीं ॥ २६ ॥ दातारंसंविभक्तारंमार्दवोपगतंशुचिं ॥ असंत्यक्तमनुष्यंचतंजनाःकुर्वतेनृपं ॥ २७ ॥ यस्तुनिःश्रेयसंश्रुत्वाज्ञानंतत्प्रतिपद्यते ॥ आत्मनोमतमुत्सृज्यतंलोकोनुविधीयते ॥ २८ ॥ योर्थकामस्यवचनंप्रातिकूल्यान्नमृष्यते ॥ शृणोतिप्रतिकूलानिसर्वदाविमनाइव ॥ २९ ॥ अग्राम्यचरितांवृत्तिंयोनसेवेतनित्यदा ॥ जितानामजितानांचक्षत्रधर्मादपैतिसः ॥ ३० ॥ निगृहीतादमात्याच्चस्त्रीभ्यश्चैवविशेषतः ॥ पर्वताद्विषमाद्दुर्गाद्धस्तिनोश्वात्सरीसृपात् ॥ एतेभ्योनित्ययुक्तःसन्रक्षेदात्मानमेवतु ॥ ३१ ॥ मुख्यानमात्यान्योहित्वानिहीनान्कुरुतेप्रियान् ॥ सवैव्यसनमासाद्यगाधमार्तोनविंदति ॥ ३२ ॥ यःकल्याणगुणान्ज्ञातीन्प्रद्वेषान्नोबुभूषति ॥ अदृढात्मादृढक्रोधःसमृत्योर्वसतेंतिके ॥ ३३ ॥ अथयोगुणसंपन्नान्हृदयस्याप्रियानपि ॥ प्रियेणकुरुतेवश्यांश्चिरंयशसितिष्ठति ॥ ३४ ॥ नाकालेप्रणयेदर्थान्नाप्रियेजातुसंज्वरेत् ॥ प्रियेनातिभृशंतुष्येद्युंजीतारोग्यकर्मणि ॥ ३५ ॥ केमानुरक्ताराजानःकेभयात्समुपाश्रिताः ॥ मध्यस्थदोषाःकेचैषामितिनित्यंविचिंतयेत् ॥ ३६ ॥ नजातुबलवान्भूत्वादुर्बलेविश्वसेत्क्वचित् ॥ भारुंडसदृशाह्येतेनिपतंतिप्रमाद्यतः ॥ ३७ ॥ अपिसर्वगुणैर्युक्तंभर्तारंप्रियवादिनं ॥ अभिद्रुह्यतिपापात्मानतस्माद्विश्वसेज्जनात् ॥ ३८ ॥

मस्यसख्युः प्रातिकूल्याद्द्वेषात्शृणोतितच्छत्रुभ्यःसकाशात् ॥ २९ ॥ अग्राम्यैर्बुद्धिमद्भिः वृत्तिलाभोपायं ॥ ३० ॥ ३१ ॥ मुख्यानिति गाधंकार्यस्यांतं ॥ ३२ ॥ ३३ ॥३४॥३५॥३६॥३७॥३८॥

राजोपनिषदंराज्ञांरहस्यविद्यां ॥३९॥ इतिशांतिप०रा०नै०भारत०त्रिनवतितमोऽध्यायः ॥९३॥ ॥७॥ अयुद्धेनेति ॥१॥ नातिदृढेअनतिदृढे ॥२॥ दृढमूलत्वस्यलक्षणमाह यस्येति॥३॥ सूपधाःपरवंच
नास्तत्रस्थितानिष्ठावंतः दंडेनसैन्येन ॥४॥५॥ लिप्सेतविजिगीषेत ॥६॥७॥८॥९॥१०॥ कृत्यशेषेण परकृत्यंकात्स्न्येननसमापयेत्समापितेतुपरोवमन्यतेस्वस्यचनापोभवतीत्यर्थः ॥११॥१२॥नृपोवसुमनाः

एवंराजोपनिषदंययातिःस्माहनाहुषः ॥ मनुष्यविषयेयुक्तोहंतिशत्रूननुत्तमान् ॥ ३९ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिप०राजध०वामदेवगीतासुत्रिनवतित
मोऽध्यायः ॥ ९३ ॥ ॥छ॥ वामदेवउवाच अयुद्धेनैवविजयंवर्धयेद्वसुधाधिपः ॥ जघन्यमाहुर्विजयंयुद्धेनचनराधिप ॥ १ ॥ नचाप्यलब्धंलिप्सेत
मूलेनातिदृढेसति ॥ नहिदुर्बलमूलस्यराज्ञोलाभोविधीयते ॥ २ ॥ यस्यस्फीतोजनपदःसंपन्नप्रियराजकः ॥ संतुष्टःपुष्टसचिवोदृढमूलःसपार्थिवः ॥ ३ ॥ यस्य
योधाःसुसंतुष्टाःसांत्विताःसूपधास्थिताः ॥ अल्पेनापिसदंडेनमहींजयतिपार्थिवः॥४॥पौरजानपदायस्यभूतेषुचदयालवः ॥ सधनाधान्यवंतश्चदृढमूलःसपा
र्थिवः ॥ ५ ॥ प्रतापकालमधिकंयदामन्येतचात्मनः ॥ तदालिप्सेतमेधावीपरभूमिधनान्युत ॥ ६ ॥ भोगपूद्यमानस्यभूतेषुचदयावतः ॥ वर्धतेत्वरमाण
स्यविषयोरक्षितात्मनः ॥ ७॥ तक्षेदात्मानमेवंसवनंपरशुनायथा ॥ यःसम्यग्वर्तमानेषुस्वेषुमिथ्याप्रवर्तते ॥८॥ नैवद्विषंतोहीयंतेराज्ञोनित्यमनिघ्नतः ॥ क्रोधं
निहंतुंयोवेदतस्यद्वेष्टानविद्यते ॥ ९ ॥ यदार्यजनविद्विष्टंकर्मतन्नाचरेद्बुधः ॥ यत्कल्याणमभिध्यायेत्तत्रात्मानंनियोजयेत् ॥ १० ॥ नैवमन्येवजानंतिनात्मना
परितप्यते ॥ कृत्यशेषेणयोराजासुखान्यनुबुभूषति ॥ ११ ॥ इदंवृत्तंमनुष्येषुवर्ततेयोमहीपतिः ॥ उभौलोकौविनिर्जित्यविजयेसंप्रतिष्ठते ॥ १२ ॥ भीष्मउ
वाच इत्युक्तोवामदेवेनसर्वंतत्कृतवान्नृपः ॥ तथाकुर्वंस्त्वमप्येतौलोकौजेतानसंशयः ॥ १३ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिप०राजध०वामदेवगीतासुचतु
र्नवतितमोऽध्यायः ॥ ९४ ॥ ॥छ॥ युधिष्ठिरउवाच अथयोविजिगीषेतक्षत्रियःक्षत्रियंयुधि ॥ कस्तस्यविजयेधर्मोत्येनंपृष्टोब्रवीहिमे ॥ १ ॥ भीष्म
उवाच ससहायोऽसहायोवाराष्ट्रमागम्यभूमिपः ॥ ब्रूयादहंवोराजेतिरक्षिष्यामिचवःसदा ॥ २ ॥ ममधर्म्यंबलिंदत्तकिंवामांप्रतिपत्स्यथ ॥ तेचेत्तमागतंत
त्रवृणुयुःकुशलंभवेत् ॥ ३ ॥ तेचेदक्षत्रियाःसंतोविरुध्येरन्कथंचन ॥ सर्वोपायैर्नियंतव्याविकर्मस्थानराधिप ॥४॥

॥१३॥ इ०शां०रा०नै०भा०चतुर्नवतितमोऽध्या
यः ॥९४॥ ॥७॥ वामदेवगीतासमाप्ता यस्यस्वाम्याद्याःसप्तप्रकृतयोदृढाः सपरमहींलिप्सेतेत्युक्तं तत्रयोजिगीषतेजेतुमिच्छतितस्यविजयेविषयेविजयनिमित्तंकोनुष्ठेयोधर्मइतिपृच्छति अथेति ॥१॥
जिगीषुर्द्विविधः, अनुपस्थितपरिपंथीउपस्थितपरिपंथीच तत्राद्यस्यधर्ममाह ससहायइति योऽकस्माद्राष्ट्रंपरकीयंआगत्यअहंवःरक्षिष्यामीत्यादिब्रूयात् सआद्योविजिगीषमाणइत्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

अशस्त्रमिति त्राणायाप्यसमर्थंपरंचातीवमन्यमानंक्षत्रियंअशस्त्रंज्ञात्वाअपरोहीनोपिशस्त्रंगृह्णाति अतःशस्त्रबलेनैवजितान्ग्रामादीनुल्लंघ्यतत्तदधिपतिमुखेस्थातव्यं जितंराष्ट्रंसामादिनावशीकर्तव्यमितिशेषः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ लिप्तोविषदिग्धः इषुर्महान्बाणः कर्णीऋजुःप्रतीपकंटकोबाणः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ एतन्निकृत्याजयरूपं असाधूनपि ॥ १६ ॥ १७ ॥

अशस्त्रंक्षत्रियंमत्वाशस्त्रंगृह्णात्यथापरः॥ त्राणायाप्यसमर्थंतंमन्यमानमतीवच॥५॥ युधिष्ठिरउवाच अथयःक्षत्रियोराजाक्षत्रियंप्रत्युपाव्रजेत्॥ क
थंसंप्रतियोद्धव्यस्तन्मेब्रूहिपितामह॥६॥ भीष्मउवाच नैवासन्नद्धकवचोयोद्धव्यःक्षत्रियोरणे॥ एकएकेनवाच्यश्चविसृजेनिक्षिपामिच॥ ७॥सचे
त्सन्नद्धआगच्छेत्सन्नद्धव्यंततोभवेत्॥ सचेत्ससैन्यआगच्छेत्ससैन्यस्तमथाह्वयेत्॥८॥ सचेन्निकृत्यायुध्येतनिकृत्याप्रतियोधयेत्॥ अथचेद्धर्मतोयुध्येद्धर्मे
णैवनिवारयेत्॥ ९॥ नाश्वेनरथिनंयायादुदियाद्रथिनंरथी॥ व्यसनेनप्रहर्तव्यंनभीतायजितायच॥ १०॥ इषुर्लिप्तोनकर्णीस्यादसतामेतदायुधं॥ यथार्थमे
वयोद्धव्यंनक्रुध्येतजिघांसतः॥ ११॥ साधूनांतुयदाभेदात्साधुश्चेद्व्यसनीभवेत्॥ निष्प्राणोनाभिहंतव्योनानपत्यःकथंचन॥ १२॥ भग्नशस्त्रोविपन्नश्चकृत्त
ज्योहतवाहनः॥ चिकित्स्यःस्यात्स्वविषयेप्राप्योवास्वगृहेभवेत्॥ १३॥ निर्व्रणश्चसमोक्तव्यएषधर्मःसनातनः॥ तस्माद्धर्मेणयोद्धव्यमितिस्वायंभुवोऽब्रवीत्
॥ १४॥ सत्सुनित्यःसतांधर्मस्तमास्थायननाशयेत्॥ योवैजयत्यधर्मेणक्षत्रियोधर्मसंगरः॥ १५॥ आत्मानमात्मनाहंतिपापोनिकृतिजीवनः॥ कर्मचैतद
साधूनामसाधून्साधुनाजयेत्॥ १६॥ धर्मेणनिधनंश्रेयोनजयःपापकर्मणा॥ नाधर्मश्चरितोराजन्सद्यःफलतिगौरिव॥ १७॥ मूलानिचप्रशाखाश्चदहन्स
मधिगच्छति॥ पापेनकर्मणावित्तंलब्ध्वापापःप्रहृष्यति॥ १८॥ सवर्धमानःस्तेयेनपापःपापेप्रसज्जति॥ नधर्मोस्तीतिमन्वानःशुचीनवहसन्निव॥ १९॥ अ
श्रद्दधानश्चभवेद्विनाशमुपगच्छति॥ संबद्धोवारुणैःपाशैरमर्त्यइवमन्यते॥२०॥ महादृतिरिवाध्मातःसुकृतेनैववर्तते॥ ततःसमूलोह्रियतेनदीकूलादिवद्रुमः
॥ २१॥ अथैनमभिनिंदंतिभिन्नंकुंभमिवाश्मनि॥ तस्माद्धर्मेणविजयंकोशंलिप्सेतभूमिपः॥ २२॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिप०राजध०विजिगीषमाण
वृत्तेपंचनवतितमोऽध्यायः॥ ९५॥ ॥छ॥ भीष्मउवाच नाधर्मेणमहींजेतुंलिप्सेतजगतीपतिः॥ अधर्मविजयंलब्ध्वाकोनुमन्येतभूमिपः॥ १॥

॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ महादृतिःमहान्चर्मकोशः आध्मातोवायुनापूरितइवातिपुष्टः सुकृतेसत्कर्मणि ॥ २१ ॥ २२ ॥ इतिशांतिपर्वणिराजप०नैलकंठीयेभारतभावदीपेपंचनवतितमोऽध्या
यः ॥ ९५ ॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥ नाधर्मेणेति ॥ १ ॥

॥ २ ॥ ३ ॥ विप्रणयेत् दासोस्मीतिवदेतितंशिक्षयेत् ततःसंवत्सरादूर्ध्वंसएवअब्रुवन्नपितत्तोजातःजंतुःपुत्रएवभवेत् ततश्चमोक्तव्यइत्यर्थः ॥ ४ ॥ विक्रमाहृताकन्यात्वमस्मान्वृणीषेउतान्यंचेतिप्रष्टव्याः
न्यार्थिनीनस्थाप्येतिभावः सहसानिकृत्याआहृतंदासदास्यादिकंवत्सरांतेप्रत्यर्पणीयंनदास्यीयमेवतस्मैदत्तंभवति ॥ ५ ॥ वध्याश्चोरादयः तद्धनंननिष्ठेदपितुव्यथितव्यमेव वध्योप्यचोरश्चेत्तदाक्षंतव्यं

अधर्मयुक्तोविजयोह्यध्रुवोऽस्वर्ग्यएवच ॥ सादयत्येपराजानंमहींचभरतर्षभ ॥ २ ॥ विशीर्णकवचंचैवतवास्मीतिचवादिनं ॥ कृतांजलिंन्यस्तशस्त्रंगृहीत्वान
विहिंसयेत् ॥ ३ ॥ बलेनविजितोयश्चनतंयुध्येतभूमिपः ॥ संवत्सरंविप्रणयेत्तस्माज्जातःपुनर्भवेत् ॥ ४ ॥ नार्वाक्संवत्सरात्कन्याप्रष्टव्याविक्रमाहृता ॥ एवमे
वधनंसर्वंयच्चान्यत्सहसाहृतं ॥ ५ ॥ नतुवध्यधनंतिष्ठेत्पिबेयुर्ब्राह्मणाःपयः ॥ युंजीरन्नप्यनडुहःक्षंतव्यंवातदाभवेत् ॥ ६ ॥ राज्ञाराजैवयोद्धव्यस्तथाधर्मोविधी
यते ॥ नान्योराजानमभ्यस्येदराजन्यःकथंचन ॥ ७ ॥ अनीकयोःसंहतयोर्यदीयाद्ब्राह्मणोंतरा ॥ शांतिमिच्छन्नुभयतोनयोद्धव्यंतदाभवेत् ॥ ८ ॥ मर्यादांशा
श्वतींभिंद्याद्ब्राह्मणंयोभिलंघयेत् ॥ अथचेल्लंघयेदेवमर्यादांक्षत्रियब्रुवः ॥ ९ ॥ असंख्येयस्तदूर्ध्वंस्यादनादेयश्चसंसदि ॥ यस्तुधर्मविलोपेनमर्यादाभेदनेनच ॥
॥ १० ॥ तांवृत्तिंनानुवर्तेतविजिगीषुर्महीपतिः ॥ धर्मलब्धाद्धिविजयात्कोलाभःकोभ्यधिकोभवेत् ॥ ११ ॥ सहसानार्यभूतानिक्षिप्रमेवप्रसादयेत् ॥ सांत्वेनभो
गदानेनसराज्ञांपरमानयः ॥ १२ ॥ भुज्यमानाह्ययोगेनस्वराष्ट्रादभितापिताः ॥ अमित्रास्तमुपासीरन्व्यसनौघप्रतीक्षिणः ॥ १३ ॥ अमित्रोपग्रहंचास्यतेकु
र्युःक्षिप्रमापदि ॥ संतुष्टाःसर्वतोराजन्राजव्यसनकांक्षिणः ॥ १४ ॥ नामित्रोविनिकर्तव्योनातिच्छेद्यःकथंचन ॥ जीवितंह्यप्यतिच्छिन्नःसंत्यजेच्चकदाचन
॥ १५ ॥ अल्पेनापिचसंयुक्तस्तुष्यत्येवनराधिपः ॥ शुद्धंजीवितमेवापितादृशोबहुमन्यते ॥ १६ ॥ यस्यस्फीतोजनपदःसंपन्नःप्रियराजकः ॥ संतुष्टभृत्यसचिवो
दृढमूलःसपार्थिवः ॥ १७ ॥ ऋत्विक्पुरोहिताचार्यायेचान्येश्रुतसत्तमाः ॥ पूजार्हाःपूजितायस्यसवैलोकविदुच्यते ॥ १८ ॥ एतेनैववचवृत्तेनमहींप्रापसुरोत्तमः ॥
अनेनचेंद्रविषयंविजिगीषंतिपार्थिवाः ॥ १९ ॥ भूमिवर्जंधनंराजाजित्वाराजन्महाहवे ॥ अपिचान्नौषधीःशश्वदाजहारप्रतर्दनः ॥ २० ॥

पूर्ववत्तद्धनंप्रतिदेयमित्यर्थः ॥ ६ ॥ अभ्यस्येत्अभिमुखंशस्त्रंक्षिपेत् ॥ ७ ॥ ८ ॥ क्षत्रियब्रुवः क्षत्रियाधमः असंख्येयःक्षत्रियेषुनगणनीयः जातिबाह्यःकर्तव्यइत्यर्थः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ अनार्यभूतानि
जयादीनिकृत्वाप्रसादयेत् ॥ १२ ॥ अयोगेनअसांत्वेन ॥ १३ ॥ अमित्रोपग्रहंतद्वैरिणामानुकूल्यं तेबलाद्भुज्यमानाः ॥ १४ ॥ विनिकर्तव्यः निकृत्यावंचयितव्यः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ भूमीति
धान्यान्यपिशत्रोर्हर्तव्यानीतिकिमुस्वर्णादिकमितिभाव ॥ २० ॥

अग्निशेषंयज्ञांगभूतंहविः भोजनंसिद्धान्नं एतन्नहर्तव्यमित्यर्थः विप्रकृतोवंचितः ॥ २१ ॥ २२ ॥ उच्चेति राज्ञासर्वंहर्तव्यमित्यर्थः ॥ २३ ॥ २४ ॥ इतिशांतिप० रा० नैल० भारतभा० षण्णवतितमोऽध्यायः ॥ ९६ ॥ ॥९७॥ क्षत्रेति महाजनंकटकाश्रितंवैश्यादिजनं ॥ १ ॥ केनतद्वधप्रायश्चित्तंकृत्वापुण्यफलमाप्नोतीत्यर्थः ॥ २ ॥ उत्तरमाह नियहेणेति ॥ ३ ॥ उपरुंधंतिपीडयंति ॥ ४ ॥ अपविध्यं

अग्निहोत्राग्निशेषंचहविर्भोजनमेवच॥ आजहारदिवोदासस्ततोविप्रकृतोभवत्॥ २१ ॥ सराजकानिराप्राणिनाभागोदक्षिणांददौ ॥ अन्यत्रश्रोत्रियस्वाच्च तापसार्थाच्चभारत॥ २२ ॥ उच्चावचानिवित्तानिधर्मज्ञानांयुधिष्ठिर॥ आसन्राज्ञांपुराणानांसर्वतन्ममरोचते ॥ २३ ॥ सर्वविद्यातिरेकेणजयमिच्छेन्महीपतिः॥ नमाययानदंभेनयइच्छेद्भूतिमात्मनः ॥ २४ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिप० राजध० विजिगीषमाणवृत्तेषण्णवतितमोऽध्यायः॥ ९६ ॥ ॥ ९७ ॥

युधिष्ठिरउवाच क्षत्रधर्मान्नपापीयान्धर्मोऽस्तिनराधिप॥ अपयानेनयुद्धेनराजाहंतिमहाजनं ॥ १ ॥ अथस्मकर्मणाकेनलोकाञ्जयतिपार्थिवः॥ विद्वन्जिज्ञासमानायप्रब्रूहिभरतर्षभ॥ २ ॥ भीष्मउवाच निग्रहेणचपापानांसाधूनांसंग्रहेणच ॥ यज्ञैर्दानैश्चराजानोभवंतिशुचयोमलाः॥ ३ ॥ उपरुंधंतिराजानोभूतानिविजयार्थिनः॥ तएवविजयंप्राप्यवर्धयंतिपुनःप्रजाः॥ ४ ॥ अपविध्यंतिपापानिदानयज्ञतपोबलैः ॥ अनुग्रहायभूतानांपुण्यमेषांविवर्धते॥ ५ ॥ यथैवक्षेत्रनिर्यातानिर्यातंक्षेत्रमेवच॥ हिनस्तिधान्यंकक्षंचनचधान्यंविनश्यति॥ ६ ॥ एवंशास्त्राणिमुंचंतोघ्नंतिवध्याननेकधा ॥ तस्यैषानिष्कृतिःकृत्स्नाभूतानांभावनंपुनः॥ ७ ॥ योभूतानिधनाक्रांत्यावधात्क्लेशाच्चरक्षति॥ दस्युभ्यःप्राणदानात्सधनदःसुखदोविराट्॥ ८ ॥ ससर्वयज्ञैरीजानोराजाथाभयदक्षिणैः॥ अनुभूयेहभद्राणिप्राप्नोतींद्रसलोकतां॥ ९ ॥ ब्राह्मणार्थेसमुत्पन्नेयोरिभिःस्त्यत्ययुध्यति॥ आत्मानंयूपमुत्सृज्यसयज्ञोनंतदक्षिणः ॥ १० ॥ अभीतोविकिरन्शत्रून्प्रतिगृह्यशरांस्तथा॥ ननस्मात्रिदशाःश्रेयोभुविपश्यंतिकिंचन॥ ११ ॥ तस्यशस्त्राणियावंतित्वचंभिंदंतिसंयुगे॥ तावतःसोश्नुतेलोकान्सर्वकामदुहोक्षयान्॥ १२ ॥ यदस्यरुधिरंगात्रादाहवेसंप्रवर्तते॥ सहतेनैवपापेनसर्वपापैःप्रमुच्यते ॥ १३ ॥ यानिदुःखानिसहतेक्षत्रियोयुधितापितः॥ तेनतेनतपोभूयइतिधर्मविदोविदुः॥ १४ ॥ पृष्ठतोभीरवःसंख्येवर्ततेधर्मपूरुषाः॥ शूराच्छरणमिच्छंतःपर्जन्यादिवजीवनं॥ १५ ॥

तिदूरीकुर्वंति ॥ ५ ॥ निर्यानातृणाद्यपनयेनशोधकः निर्दातेतिपाठेदैपशोधनेइत्यस्यरूपं कक्षंतृणं ॥ ६ ॥ भावनंवर्धनं ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ आत्मानंदेहयूपंयज्ञस्तंभंउत्सृज्यउच्छ्रित्य यज्ञोयुद्धयज्ञः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ पापेनदुःखेन ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

यदीति रक्षित्वाप्रतिरूपंयुद्धाभिमुखंजनंचेन्नकुर्यात्किंतर्हिस्वयंपुरतोभूत्वातांश्चेत्पृष्ठतःकुर्यात्तर्हितत्तथापूर्ववत्पुण्यंवर्ततेनान्यथेत्यर्थः ॥ १६ ॥ यदितेरक्षितारःसंतस्तंनमस्कुर्युः अथचन्याय्यंयुद्धंचपराद्‌
त्यकुर्युस्तदपितथान ॥ १७ ॥ अनीकवेलायांअनीकानांसंघट्टकाले अभिपतंत्येकेउतअपिच नेत्यन्यइत्यर्थात् ॥ १८ ॥ तदेवाह पततीति विषमेप्राणसंकटेत्यजेत् देहमितिशेषः ॥ १९ ॥ २० ॥ ते

यदिशूरस्तथाक्षेमंप्रतिरक्षेद्यथाभये ॥ प्रतिरूपंजनंकुर्यान्नचेत्तद्वर्ततेतथा ॥ १६ ॥ यदितेकृतमाज्ञायनमस्कुर्युःसदैवतं ॥ युक्तंन्याय्यंचकुर्युस्तेनचतद्वर्ततेतथा ॥ १७ ॥ पुरुषाणांसमानानांदृश्यतेमहदंतरं ॥ संग्रामेऽनीकवेलायामुत्क्रुष्टेभिपतंत्युत ॥ १८ ॥ पतत्यभिमुखःशूरःपरान्भीरुःपलायते ॥ आस्थायस्वर्ग्यमध्वानंसहायान्विषमेत्यजेत् ॥ १९ ॥ मास्मतांस्तादृशांस्तातजनिष्ठाःपुरुषाधमान् ॥ येसहायान्रणेहित्वास्वस्तिमंतोगृहान्ययुः ॥ २० ॥ अस्वस्तितेभ्यःकुर्वंतिदेवाइंद्रपुरोगमाः ॥ त्यागेनयःसहायानांस्वान्प्राणांस्त्रातुमिच्छति ॥ २१ ॥ तंहन्युःकाष्ठलोष्टैर्वादहेयुर्वाकटाग्निना ॥ पशुवन्मारयेयुर्वाक्षत्रियायेस्युरीदृशाः ॥ २२ ॥ अधर्मःक्षत्रियस्यैषयच्छय्यामरणंभवेत् ॥ विसृजन्श्लेष्ममूत्राणिकृपणंपरिदेवयन् ॥ २३ ॥ अविक्षतेनदेहेनप्रलयंयोधिगच्छति ॥ क्षत्रियोनास्यतत्कर्मप्रशंसंतिपुराविदः ॥ २४ ॥ नगृहेमरणंतातक्षत्रियाणांप्रशस्यते ॥ शौटीराणामशौटीर्यमधर्म्यंकृपणंचतत् ॥ २५ ॥ इदंदुःखंमहत्कष्टंपापीयइतिनिष्टनन् ॥ प्रतिध्वस्तमुखःपूतिरमात्याननुशोचयन् ॥ २६ ॥ अरोगाणांस्पृहयतेमुहुर्मृत्युमपीच्छति ॥ वीरोदृप्तोभिमानीचनेदृशंमृत्युमर्हति ॥ २७ ॥ रणेषुकदनंकृत्वाज्ञातिभिःपरिवारितः ॥ तीक्ष्णैःशस्त्रैरभिक्लिष्टःक्षत्रियोमृत्युमर्हति ॥ २८ ॥ शूरोहिकाममन्युभ्यामाविष्टोयुध्यतेभृशं ॥ हन्यमानानिगात्राणिपरैर्नैवावबुध्यते ॥ २९ ॥ ससंख्येनिधनंप्राप्यप्रशस्तंलोकपूजितं ॥ स्वधर्मंविपुलंप्राप्यशक्रस्यैतिसलोकतां ॥ ३० ॥ सर्वोपायैरणमुखमातिष्ठंस्त्यक्तजीवितः ॥ प्राप्नोतींद्रस्यसालोक्यंशूरःपृष्ठमदर्शयन् ॥ ३१ ॥ यत्रयत्रहतःशूरःशत्रुभिःपरिवारितः ॥ अक्षयाँल्लभतेलोकान्यदिदैन्यंनसेवते ॥ ३२ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिरा० समनवतितमोऽध्यायः ॥ ९७ ॥ ॥ ७ ॥ युधिष्ठिरउवाच केलोकायुध्यमानानांशूराणामनिवर्तिनां ॥ भवंतिनिधनंप्राप्यतन्मेब्रूहिपितामह ॥ १ ॥ भीष्मउवाच अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनं ॥ अंबरीषस्यसंवादमिंद्रस्यचयुधिष्ठिर ॥ २ ॥

भ्यःतस्मै ॥ २१ ॥ तस्यदंडमाह तंहन्युरिति तृणमयेकटेबध्वादहनंकटाग्निनादाहः ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ शौटीराणांशूरत्वाभिमानवतां ॥ २५ ॥ निष्टनन्शब्दंकुर्वन् पूतिःदुर्गंधिः अमात्याननुशोचयन् ॥ २६ ॥
॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ इतिशांतिप० रा० नै० भारतभा० समनवतितमोऽध्यायः ॥ ९७ ॥ ॥ ७ ॥ अक्षयाँल्लभतेलोकानित्युक्तंतत्प्रश्नपूर्वकंविवृणोति केइति ॥ १ ॥ २ ॥

नाभागिर्नाभागपुत्रः शक्रेणसहस्थितंसचिवं ॥ २ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ यश्चान्योक्षत्रियोपियुध्यतेनरस्तस्याप्ययंचयज्ञोस्ति यश्चान्योविद्यतेनवइतिपाठे यःयस्मात् अन्यो

अंबरीषोहिनाभागिःस्वर्गगत्वासुदुर्लभं॥ ददर्शसुरलोकस्थंशक्रेणसचिवंसह॥ ३॥ सर्वतेजोमयंदिव्यंविमानवरमास्थितं॥ उपर्युपरिगच्छंतंस्वंवैसेनापतिं प्रभुं ॥ ४ ॥ सदृष्ट्वोपरिगच्छंतंसेनापतिमुदारधीः॥ ऋद्धिंदृष्ट्वासुदेवस्यविस्मितःप्राहवासवं॥ ५॥ अंबरीषउवाच सागरांतांमहींकृत्स्नामनुशास्यय थाविधि॥ चातुर्वर्ण्येयथाशास्त्रंप्रवृत्तोधर्मकाम्यया॥६॥ ब्रह्मचर्येणघोरेणगुर्वाचारेणसेवया॥ वेदानधीत्यधर्मेणराजशास्त्रंचकेवलं॥ ७॥ अतिथीनन्नपाने नपितॄंश्चस्वधयातथा॥ ऋषीन्स्वाध्यायदीक्षाभिर्देवान्यज्ञैरनुत्तमैः॥ ८॥ क्षत्रधर्मेस्थितोभूत्वायथाशास्त्रंयथाविधि॥ उदीक्षमाणःपृतनांजयामियुधिवास व॥ ९॥ देवराजसुदेवोयंममसेनापतिःपुरा॥ आसीद्योधःप्रशांतात्मासोयंकस्मादतीवमां॥ १०॥ अनेनक्रतुभिर्मुख्यैर्नेष्टंनापिद्विजातयः॥ तर्पिताविधि वच्छक्रसोयंकस्मादतीवमां॥ ११॥ इंद्रउवाच एतस्यविततस्तातसुदेवस्यबभूवह॥ संग्रामयज्ञःसुमहान्यश्चान्योयुध्यतेनरः॥ १२॥ सन्नद्धोदीक्षि तःसर्वोयोधःप्राप्यचमूमुखं॥ युद्धयज्ञाधिकारस्थोभवतीतिविनिश्चयः॥१३॥ अंबरीषउवाच कानियज्ञेहवींष्यस्मिन्किमाज्यंकाचदक्षिणा॥ ऋत्वि जश्चात्रकेप्रोक्तास्तन्मेब्रूहिशतक्रतो॥१४॥ इंद्रउवाच ऋत्विजःकुंजरास्तत्रवाजिनोध्वर्यवस्तथा॥ हवींषिपरमांसानिरुधिरंत्वाज्यमुच्यते॥१५॥ शृगा लगृध्रकाकोलाःसदस्यास्तत्रपत्रिणः॥ आज्यशेषंपिबंत्येतेहविःप्राश्नंतिचाध्वरे॥ १६॥ प्रासतोमरसंघाताःखड्गशक्तिपरश्वधाः॥ ज्वलंतोनिशिताःपीताःस्रु चस्तस्याथसत्रिणः॥ १७॥ चापवेगायतस्तीक्ष्णःपरकायावभेदनः॥ ऋजुःसुनिशितःपीतःसायकश्चस्रुवोमहान्॥ १८॥ द्वीपिचर्मावनद्धश्चनागदंतकृतत्स रुः॥ हस्तिहस्तधरःखड्गःस्फिग्भवेत्तस्यसंयुगे॥ १९॥ ज्वलितैर्निशितैःप्रासशक्त्यृष्टिसपरश्वधैः॥ शैक्यायसमयैस्तीक्ष्णैरभिघातोभवेद्वसु॥ २०॥ संस्यास मयविस्तीर्णमभिजातोद्भवंबहु॥ आवेगाद्यच्चरुधिरंसंग्रामेस्रवतेभुवि॥ २१॥ सास्यपूर्णाहुतिर्होमेसमृद्धासर्वकामधुक्॥ छिंधिभिंधीतियःशब्दःश्रूयतेवा हिनीमुखे॥ २२॥ सामानिसामगास्तस्यगायंतियमसादने॥ हविर्धानंतुतस्याहुःपरेषांवाहिनीमुखं॥ २३॥

यज्ञोवःयुष्माकंक्षत्रियाणांनविद्यतइत्यर्थः॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ निशिताःशाणघृष्टाः पीताःक्षारपानीयेनसंभाविताः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ शैक्यायसमयैःसर्वलोहमयैः वसुय त्किंचिद्यज्ञियंद्रव्यं ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ हविर्धानंहविषःस्थापनस्थलं ॥ २३ ॥

कुंजराणांहयानांचवर्मिणांचसमुच्चयः॥ अग्निःश्येनचितोनामसचयज्ञेविधीयते॥ २४॥ उत्तिष्ठनेकबंधोत्रसहस्रेनिहतेतुयः॥ सयूपस्तस्यशूरस्यखादिरोष्टा
स्निरुच्यते॥ २५॥ इडोपहूताःक्रोशंतिकुंजरास्त्वंकुशेरिताः॥ व्याघुष्टतलनादेनवषट्कारेणपार्थिव ॥ २६ ॥ उद्गातातत्रसंग्रामेत्रिसामादुंदुभिर्नृप॥ ब्रह्मस्वे
ह्रियमाणेतुत्यक्त्वायुद्धेप्रियांतनुं॥ २७॥ आत्मानंयूपमुत्सृज्यसयज्ञोनंतदक्षिणः॥ भर्तुरर्थेचयःशूरोविक्रमेद्वाहिनीमुखे ॥ २८॥ नभयाद्विनिवर्तेततस्यलो
कायथामम॥ नीलचर्मावृतैःखड्गैर्बाहुभिःपरिघोपमैः॥ २९॥ यस्यवेदिरुपस्तीर्णातस्यलोकायथामम॥ यस्तुनापेक्षतेकंचित्सहायंविजयेस्थितः॥३०॥ वि
गाह्यवाहिनीमध्यंतस्यलोकायथामम॥ यस्यशोणितसंघाताभेरीमंडूककच्छपा॥ ३१ ॥वीरास्थिशर्करादुर्गामांसशोणितकर्दमा॥ असिचर्मप्लवाघोराके
शशैवलशाद्वला॥ ३२ ॥ अश्वनागरथैश्चैवसंछिन्नैःकृतसंक्रमा ॥ पताकाध्वजवानीराहतवारणवाहिनी॥ ३३॥ शोणितोदासुसंपूर्णादुस्तरापारगैर्नरैः॥ ह
तनागमहानक्रापरलोकंवहाशिवा॥ ३४॥ ऋष्टिखड्गमहानौकागृध्रकंकवलप्लवा ॥ पुरुपादानुचरिताभीरूणांकश्मलावहा॥ ३५॥ नदीयोधस्यसंग्रामेतद
स्यावभृतंस्मृतं॥ वेदिर्यस्यत्वमित्राणांशिरोभ्यश्वप्रकीर्यते॥३६॥ अश्वस्कंधैर्गजस्कंधैस्तस्यलोकायथामम॥पत्नीशालाकृतायस्यपरेषांवाहिनीमुखं॥३७॥
हविर्धानंस्ववाहिन्यास्तदस्याहुर्मनीषिणः॥ सदस्यादक्षिणायोधाआग्नीध्रश्चोत्तरांदिशं॥ ३८॥ शत्रुसेनाकलत्रस्यसर्वलोकानदूरतः॥ यदातूभयतोव्यूहेभव
त्याकाशमग्रतः॥ ३९॥ सास्यवेदिस्तदायज्ञैर्नित्यंवेदास्त्रयोग्नयः॥ यस्तुयोधःपरावृत्तःसंत्रस्तोहन्यतेपरैः॥ ४०॥ अप्रतिष्ठःसनरकंयातिनास्त्यत्रसंशयः॥ य
स्यशोणितवेगेनवेदिःस्यात्संपरिप्लुता॥ ४१ ॥ केशमांसास्थिसंपूर्णासगच्छेत्परमांगतिं॥ यस्तुसेनापतिंहत्वातद्यानमधिरोहति ॥ ४२॥ सविष्णुविक्रमक्रा
मीबृहस्पतिसमःप्रभुः॥ नायकंतत्कुमारंवायोवास्यात्तत्रपूजितः॥ ४३॥ जीवग्राहंप्रगृह्णातितस्यलोकायथामम॥ आहवेतुहतंशूरंनशोचेतकथंचन॥४४॥
अशोच्योहिहतःशूरःस्वर्गलोकेमहीयते॥ नह्यन्नंनोदकंतस्यनस्नानंनाप्यशौचकं॥ ४५॥हतस्यकर्तुमिच्छंतितस्यलोकाञ्शृणुष्वमे॥ वराप्सरःसहस्राणिशूर
मायोधनेहतं॥ ४६॥ त्वरमाणाभिधावंतिममभर्ताभवेदिति॥ एतत्तपश्चपुण्यंचधर्मश्चैवसनातनः॥ ४७॥ चत्वारश्चाश्रमास्तस्ययोयुद्धमनुपालयेत्॥ वृद्ध
बालौनहंतव्यौनचस्त्रीनैवपृष्ठतः॥ ४८॥ तृणपूर्णमुखश्चैवतवास्मीतिचयोवदेत्॥ जंभंवृत्रंबलंपाकंशतमायंविरोचनं॥ ४९॥

॥ ५० ॥ ५१ ॥ इतिशांतिप० रा० नै० भारतभा० अष्टनवतितमोऽध्यायः ॥ ९८ ॥ ॥७॥ अत्रशूरप्रोत्साहनेविषये मैथिलःजनकः ॥ १ ॥ यज्ञोपवीतीत्यनेनसंग्रामस्ययज्ञत्वात्तत्रप्रायत्येनभाव्य

दुर्वार्यंचैवनमुचिंनैकमायंचशंबरं ॥ विप्रचित्तिंचदैतेयंदनोःपुत्रांश्चसर्वशः ॥ ५० ॥ प्रह्रादंचनिहत्याजौततोदेवाधिपोभवं ॥ भीष्मउवाच इत्येतच्छ्
क्रवचनंनिशम्यप्रतिगृह्यच ॥ योधानामात्मनःसिद्धिमंबरीषोभिपन्नवान् ॥ ५१ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिप० राजध० इंद्रांबरीषसंवादेअष्टनवतितमोऽ
ध्यायः ॥ ९८ ॥ ॥७॥ भीष्मउवाच अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनं ॥ प्रतर्दनोमैथिलश्चसंग्रामंयत्रचक्रतुः ॥ १ ॥ यज्ञोपवीतीसंग्रामेजनको
मैथिलोयथा ॥ योधानुद्धर्षयामासतन्निबोधयुधिष्ठिर ॥ २ ॥ जनकोमैथिलोराजामहात्मासर्वतत्त्ववित् ॥ योधान्स्वान्दर्शयामासस्वर्गनरकमेवच ॥ ३ ॥ अ
भीरूणामिमेलोकाभास्वंतोहंतपश्यत ॥ पूर्णागंधर्वकन्याभिःसर्वकामदुहोऽक्षयाः ॥ ४ ॥ इमेपलायमानानांनरकाःप्रत्युपस्थिताः ॥ अकीर्तिःशाश्वतीचैवपति
तव्यमनंतरं ॥ ५ ॥ तान्दृष्ट्वारीन्विजयतभूत्वासंत्यागबुद्धयः ॥ नरकस्याप्रतिष्ठस्यमाभूतवशवर्तिनः ॥ ६ ॥ त्यागमूलंहिशूराणांस्वर्गद्वारमनुत्तमं ॥ इत्युक्तास्ते
नृपतिनायोधाःपरपुरंजय ॥ ७ ॥ अजयंतरणेशत्रून्हर्षयंतोनरेश्वरं ॥ तस्मादात्मवतानित्यंस्थातव्यंरणमूर्धनि ॥ ८ ॥ गजानांरथिनोमध्येरथानामनुसादिनः ॥
सादिनामंतरेस्थाप्यंपादातमपिदंशितं ॥ ९ ॥ यएवंव्यूहतेराजासनित्यंजयतिद्विषः ॥ तस्माद्देवंविधातव्यंनित्यमेवयुधिष्ठिर ॥ १० ॥ सर्वेस्वर्गतिमिच्छंतिसुयु
द्धेनातिमन्यवः ॥ क्षोभयेयुरनीकानिसागरंमकरायथा ॥ ११ ॥ हर्षयेयुर्विषण्णांश्चव्यवस्थाप्यपरस्परं ॥ जितांचभूमिंरक्षेतभग्नान्नात्यनुसारयेत् ॥ १२ ॥ पुन
रावर्तमानानांनिराशानांचजीविते ॥ वेगःसुदुःसहोराजंस्तस्मान्नात्यनुसारयेत् ॥ १३ ॥ नहिप्रहर्तुमिच्छंतिशूराःप्रद्रवतोभृशं ॥ तस्मात्पलायमानानांकुर्या
न्नात्यनुसारणं ॥ १४ ॥ चराणामचरात्यन्नमदंष्ट्रादंष्ट्रिणामपि ॥ आपःपिपासतामन्नमन्नंशूरस्यकातराः ॥ १५ ॥ समानपृष्ठोदरपाणिपादाःपराभवंभीरवोवैव्र
जंति ॥ अतोभयार्ताःप्रणिपत्यभूयःकृत्वांजलीनुपतिष्ठंतिशूरान् ॥ १६ ॥ शूरबाहुषुलोकोयंलंबतेपुत्रवत्सदा ॥ तस्मात्सर्वास्ववस्थासुशूरःसंमानमर्हति ॥ १७ ॥ न
हिशौर्यात्परंकिंचित्त्रिषुलोकेषुविद्यते ॥ शूरःसर्वंपालयतिसर्वंशूरेप्रतिष्ठितं ॥ १८ ॥ इतिश्रीमहा० राज० विजिगीषमाणवृत्तेनवनवतितमोऽध्यायः ॥ ९९ ॥

मितिदर्शितं ॥ २ ॥ दर्शयामासयोगबलेन ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ गजानांमध्येरथिनः रथिनांमध्येसादिनः सादिनांमध्येपादातं ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ नात्यनुसारयेन्नातिद्रावयेत्परावृत्ति
भयात् ॥ १२ ॥ तदेवाह पुनरिति ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ इतिशांतिपर्वणिराजध० नैलकंठीयेभारतभावदीपेनवनवतितमोऽध्यायः ॥ ९९ ॥ ॥७॥ ॥७॥

यथेति नयंतिभीतानपिराजभयप्रदर्शनेनपुरस्कुर्वंति ॥१॥ सत्यंक्षत्रधर्मः उपपत्तिर्मरणनिश्चयः साध्वाचारःशिष्टाचारः औपयिकउक्तभयप्रदर्शनजाप्रवृत्तिः एतैश्चतुर्भिर्हेतुभिर्धर्मःस्थितःस्थिरोभवति ॥
॥२॥ सिद्धार्थान्सद्यःफलान् तेषांचयेऽर्थधर्मयोर्निर्मर्यादास्तेपरिपंथिनोनाशकाभवंति ॥ ३ ॥ तेषांदस्यूनां नैगमंवेदोक्तमुपायं ॥ ४ ॥ प्रनीति वक्रांवक्रयैवनाशयेत् ॥ ५ ॥ अमित्रानिवनांनिकृतिंप्रवाध

युधिष्ठिरउवाच यथाजयार्थिनःसेनांनयंतिभरतर्षभ ॥ईषद्धर्मंप्रपीड्यापितन्मेब्रूहिपितामह ॥ १ ॥ भीष्मउवाच सत्येनहिस्थितोधर्मउपपत्त्यातथा
परे॥ साध्वाचारतयाकेचित्तथैवौपयिकादपि ॥ २ ॥ उपायधर्मान्वक्ष्यामिसिद्धार्थानर्थधर्मयोः ॥ निर्मर्यादादस्यवस्तुभवंतिपरिपंथिनः ॥ ३ ॥ तेषांप्रतिवि
घातार्थंप्रवक्ष्याम्यथनैगमं ॥ कार्याणांसर्वसिद्ध्यर्थंतानुपायान्निबोधमे ॥४॥ उभेप्रज्ञेवेदितव्येऋज्वीवक्राचभारत ॥ जानन्वक्रांनसेवेतप्रतिबाधेतचागतां॥
॥५॥ अमित्राएवराजानंभेदेनोपचरंत्युत ॥ तांराजानिकृतिंजानन्यथामित्रान्प्रबाधते ॥ ६ ॥ गजानांपार्श्ववर्माणिगोवृषाजगराणिच ॥ शल्यकंटकलोहा
नितनुत्रचमराणिच ॥ ७ ॥ सितपीतानिशस्त्राणिसन्नाहाःपीतलोहिताः ॥ नानारंजनरक्ताःस्युःपताकाःकेतवश्चह ॥ ८ ॥ ऋष्टयस्तोमराःखड्गानिशिताश्चप
रश्वधाः॥ फलकान्यथचर्माणिप्रतिकल्प्यान्यनेकशः ॥ ९ ॥ अभिनीतानिशस्त्राणियोधाश्चकृतनिश्चयाः ॥ ८ ॥ चैत्र्यांवामार्गशीर्ष्यांवासेनायोगःप्रशस्यते
॥ १० ॥ पक्वसस्याहिपृथिवीभवत्यंबुमतीतदा ॥ नैवातिशीतोनात्युष्णःकालोभवतिभारत ॥ ११ ॥ तस्मात्तदायोजयेतपरेषांव्यसनेथवा ॥ एतेहियोगाःसेना
याःप्रशस्ताःपरबाधने ॥ १२॥ जलवांस्तृणवान्मार्गःसमोगम्यःप्रशस्यते ॥ चारैःसुविदिताभ्यासःकुशलैर्वनगोचरैः ॥ १३ ॥ नह्यरण्येनशक्येनगंतुंमृगगणै
रिव ॥ तस्मात्सेनासुतानेवयोजयंतिजयार्थिनः ॥ १४॥ अग्रतःपुरुषानीकंशक्तंचापिकुलोद्भवं ॥ आवासस्तोयवान्दुर्गःपर्याकाशःप्रशस्यते ॥ १५ ॥ परेषामु
पसर्पाणांप्रतिषेधस्तथाभवेत् ॥ आकाशात्तुवनाभ्यासंमन्यंतेगुणवत्तरं ॥१६॥ बहुभिर्गुणजातैश्चयेयुद्धकुशलाजनाः ॥ उपन्यासोभवेत्तत्रबलानांनातिदूर
तः ॥ १७॥ उपन्यासावतरणंपदातीनांचगूहनं ॥ अथशत्रुप्रतीघातमापदर्थंपरायणं ॥ १८ ॥ सप्तर्षीन्पृष्ठतःकृत्वायुध्येयुरचलाइव ॥ अनेनविधिनाशत्रूनजि
गीषतापिदुर्जयान् ॥ १९ ॥ यतोवायुर्यतःसूर्योयतःशुक्रस्ततोजयः ॥ पूर्वंपूर्वंज्यायएषांसन्निपातेयुधिष्ठिर ॥ २० ॥

तेबाधेत् ॥ ६ ॥ गजानांवर्माणिबाणघातत्राणानि गैंवादीनांशल्यादीनि ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७॥ उपन्यासंन्यासस्यधननिक्षेपस्यसमीपेअवतर
णंपदातीनांगूहनंचन्यासस्यैवकार्यं उपास्याःसवितरणमितिपाठेसदानंयथास्यात्तथाजनाउपास्याइतिपूर्वान्वयि पदातीनांगूहनंपरवंचनार्थं अथनिलीयआगतशत्रुप्रतिघातंकुर्यात् ॥ १८ ॥१९ ॥ २०॥

अमर्यादांसेतुप्राकारादिहीनां ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ सुदिनेषुवृष्टिवर्जितदिनेषु ॥ २४ ॥ प्रसंख्यायसम्यग्विचार्य तिथौनक्षत्रेचपूजितःआशीर्भिर्योजितः ॥२५॥२६॥२७॥ उपन्यासात्सुरंगादिगुप्तोपायात् बहिस्तृणाद्यर्थंचरतोबहिश्चरानअल्पान् उपन्यासान्तृणाद्याहर्तॄन् ॥ २८ ॥ राजद्वारेऽमात्यद्वारेवायेवर्गिणःसमुदायाधिपतयस्तान्नाभिघातयेदितिप्रपूर्वेणसंबंधः ॥ २९ ॥ अनीकंपरकीयं भिन्नंस्वी

अकर्दमामनुदकाममर्यादामलोष्टकां ॥ अश्वभूमिंप्रशंसंतियेयुद्धकुशलाजनाः ॥ २१ ॥ अपंकागर्तरहितारथभूमिःप्रशस्यते ॥ नीचद्रुमामहाकक्षासोदकाहस्तियोधिनां ॥ २२ ॥ बहुदुर्गामहाकक्षावेणुवेत्रसमाकुला ॥ पदातीनांक्षमाभूमिःपर्वतोपवनानिच ॥ २३ ॥ पदातिबहुलासेनादृढाभवतिभारत ॥ रथाश्वबहुलासेनासुदिनेषुप्रशस्यते॥ २४॥ पदातिनागबहुलाप्रावृट्कालेप्रशस्यते॥ गुणानेतान्प्रसंख्यायदेशकालौप्रयोजयेत् ॥ एवंसंचिंत्ययोयातितिथिनक्षत्रपूजितः ॥ २५ ॥ विजयंलभतेनित्यंसेनांसम्यक्प्रयोजयन् ॥ प्रसुप्तांस्तृषितान्श्रांतान्प्रकीर्णान्नाभिघातयेत् ॥ २६॥ मोक्षेप्रयाणेचलनेपानभोजनकालयोः॥ अतिक्षिप्तान्व्यतिक्षिप्तान्निहतान्प्रतनूकृतान् ॥ २७॥ अविश्रब्धान्कृतारंभानुपन्यासान्प्रतापितान् ॥ बहिश्चरानुपन्यासान्कृतवेश्मानुसारिणः ॥ २८ ॥ पारंपर्यागतेद्वारेयेकेचिदनुवर्तिनः ॥ परिचर्यावतोद्वारेयेचकेचनवर्गिणः ॥ २९ ॥ अनीकंयेविभिंदंतिभिन्नंसंस्थापयंतिच ॥ समानाशनपानास्तेकार्याद्विगुणवेतनाः ॥ ३० ॥ दशाधिपतयःकार्याःशताधिपतयस्तथा ॥ ततःसहस्राधिपतिंकुर्याच्छूरमतंद्रितं ॥ ३१ ॥ यथामुख्यान्सन्निपात्यवक्तव्याःसंशयामहे ॥ विजयार्थंहिसंग्रामेनत्यक्ष्यामःपरस्परं॥ ३२॥ इहैवतेनिवर्तंतांयेचकेचनभीरवः॥ येघातयेयुःप्रवरंकुर्वाणास्तुमुलंप्रति॥ ३३॥ नसन्निपातेप्रदरंवधंवाकुर्युरीदृशाः॥ आत्मानंचस्वपक्षंचपालयन्हंतिसंयुगे ॥ ३४ ॥ अर्थनाशोवधोकीर्तिरयशश्चपलायने ॥ अमनोज्ञासुखावाचःपुरुषस्यपलायने ॥ ३५॥ प्रतिध्वस्तोष्ठदंतस्यन्यस्तसर्वायुधस्यच ॥ अमित्रैरवरुद्धस्यद्विषतामस्तुनःसदा ॥ ३६॥ मनुष्यापसदाह्येतेयेभवंतिपराङ्मुखाः ॥ राशिवर्धनमात्रास्तेनैवतेप्रेत्यनोइह ॥ ३७॥ अमित्राहृष्टमनसःप्रत्युद्यांतिपलायिनं ॥ जयिनस्तुनरास्तातचंदनैर्मंडनेनच ॥ ३८ ॥ यस्यस्मसंग्रामगतायशोविघ्नंतिशत्रवः ॥ तदसह्यतरंदुःखमहंमन्येवधादपि ॥ ॥ ३९ ॥ जयंजानीतधर्मस्यमूलंसर्वसुखस्यच ॥ याभीरूणांपराग्लानिःशूरस्तामधिगच्छति ॥ ४० ॥

यं ॥ ३० ॥ सन्निपात्यएकीकृत्य ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ प्रदरंभंगं प्रदरःशरभंगयोरितिविश्वः प्रदरंपलायनमित्येके वधंवास्वीयानां ॥ ३४॥ ३५ ॥ नःअस्मत्संबंधिनांद्विषतांपुरुषस्यद्रव्यनाशादिकमस्त्वितिपूर्वेणसहद्वयोःसंबंधः ॥३६॥ राशिर्योधसंख्याशरीरंवा तस्यवर्धनाः वृथाजन्मानइत्यर्थः ॥ ३७ ॥पलायिनंजयिनःप्रत्युद्यांतियत्तदसह्यतरमित्यपकृष्यते ॥३८॥३९॥ पराग्लानिः मृत्युःप्रहारोवा ॥४०॥

॥४१॥४२॥ चर्मवतांपुरुषाणामनीकं विभक्तिलोपआर्षः ॥४३॥ येपुरोगमाभवेयुस्तेपदातीनांबृंहणंकुर्युः ॥४४ ॥४५ ॥ स्कंधःस्यान्नृपतावंसेसंपरायसमूहयोरितिमेदिनी समूहमात्रार्थंवातिष्ठेयुः ॥४६॥
संहतान्अन्योन्यंश्लिष्टान्स्वान्परैःसहयोधयेत्सेनापतिःतदेवाह सूचीति ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५०॥ इतिशांतिपर्वणिराजध०नैलकंठीयेभारतभा०शततमोऽध्यायः ॥ १०० ॥ ॥७॥ ॥७॥

तेवयंस्वर्गमिच्छंतःसंग्रामेत्यक्तजीविताः॥जयंतोवध्यमानावाप्राप्नुयामचसद्गतिं॥४१॥ एवंसंशप्तशपथाःसमभित्यक्तजीविताः॥ अमित्रवाहिनींवीराः
प्रतिगाहंत्यभीरवः॥४२॥ अग्रतःपुरुषानीकमसिचर्मवतांभवेत्॥ पृष्ठतःशकटानीकंकलत्रंमध्यतस्तथा॥ ४३॥ परेषांप्रतिघातार्थंपदातीनांचबृंहणं॥ अ
पितस्मिन्पुरेवृद्धाभवेयुर्येपुरोगमाः॥ ४४॥ येपुरस्तादभिमताःसत्ववंतोमनस्विनः॥ तेपूर्वमभिवर्तेरंश्चैतानेवेतरेजनाः ॥४५॥ अपिचोद्धर्षणंकार्यंभीरूणा
मपियत्नतः॥ स्कंधदर्शनमात्रात्तुतिष्ठेयुर्वासमीपतः॥ ४६॥ संहतान्योधयेदल्पान्कामंविस्तारयेद्बहून्॥ सूचीमुखमनीकंस्यादल्पानांबहुभिःसह॥ ४७॥ सं
प्रयुक्तेनिकृष्टेवासत्यंवायदिवानृतं॥ प्रगृह्यबाहून्क्रोशेतभग्नाभग्नाःपरेइति॥ ४८॥ आगतंमेमित्रबलंप्रहरध्वमभीतवत्॥ सत्ववंतोभिधावेयुःकुर्वंतोभैरवा
न्रवान्॥ ४९॥ क्ष्वेडाःकिलकिलाशब्दाःक्रकचागोविषाणिकाः॥ भेरीमृदंगपणवान्नादयेयुःपुरश्वरान्॥ ५०॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिप०राजध०सेना
नीतिकथनेशततमोऽध्यायः॥ १००॥ ॥७॥ युधिष्ठिरउवाच किंशीलाःकिंसमाचाराःकथंरूपाश्चभारत॥ किंसन्नाहाःकथंशस्त्राजनाःस्युःसंग
रेक्षमाः॥ १॥ भीष्मउवाच यथाचरितमेवात्रशस्त्रंपत्रंविधीयते॥ आचाराद्वीरपुरुषस्तथाकर्मसुवर्तते ॥ २॥ गांधाराःसिंधुसौवीरानखरप्रासयोधि
नः॥ अभीरवःसुबलिनस्तद्बलंसर्वपारगं ॥ ३॥ सर्वशस्त्रेषुकुशलाःसत्ववंतोह्युशीनराः ॥ प्राच्यामातंगयुद्धेषुकुशलाःकूटयोधिनः ॥ ४ ॥ तथायवनकांबो
जामथुरामभितश्चये॥ एतेनियुद्धकुशलादाक्षिणात्याऽसिपाणयः॥५॥ सर्वत्रशूराजायंतेमहासत्वामहाबलाः॥ प्रायएवसमुद्दिष्टालक्षणानितुमेशृणु॥६॥
सिंहशार्दूलवाङ्नेत्राःसिंहशार्दूलगामिनः॥ पारावतकुलिंगाक्षाःसर्वेशूराःप्रमाथिनः॥ ७॥ मृगस्वराद्वीपिनेत्राऋषभाक्षास्तरस्विनः॥ प्रमादिनश्चमंदाश्चक्रो
धनाःकिंकिणीस्वनाः॥ ८॥ मेघस्वनाःक्रोधमुखाःकेचित्करभसन्निभाः॥ जिह्मनासाग्रजिह्वाश्चदूरगादूरपातिनः॥ ९॥

किंशीलाइति ॥ १ ॥ आचरितंकुलदेशाचारागतं पत्रंवाहनं ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ नियुद्धंबाहुयुद्धं दाक्षिणात्याअसिपाणयइतिच्छेदः संधिरार्षः॥ ५ ॥ सर्वत्रसर्वदेशे समुद्दिष्टाःप्रख्याताः ॥ ६ ॥ पारावत
कुलिंगाक्षाः कुलिंगोभूमिकूश्मांडेमतंगजभुजंगयोरितिमेदिनी सर्पाक्षत्वंशूरलक्षणं कुलिंदाक्षाइतिपाठेपिकुलिंदःपक्षिविशेषः ॥ ७ ॥ ८ ॥ करभउष्ट्रः ॥ ९ ॥

॥१०॥११॥१२॥१३॥ जिह्माक्षाःकुटिलदृशः प्रललाटाःउन्नतकपालाः ॥१४॥१५॥ दीप्तःपिंगलः स्थूलादीर्घाः पिंडिकाःजानुनोरधःपश्चाद्भागाः ॥१६॥ सुग्रीवावासुदेवाश्वाइवउद्धताः विनताविहगाः

विडालकुब्जतनवस्तनुकेशास्तनुत्वचः॥ शीघ्राश्चपलवृत्ताश्चतेभवंतिदुरासदाः॥ १०॥ गोधानिमीलिताःकेचिन्मृदुप्रकृतयस्तथा॥ तुरंगगतिनिर्घोषास्तेन
राःपारयिष्णवः॥ ११॥ सुसंहताःसुतनवोव्यूढोरस्काःसुसंस्थिताः॥ प्रवादितेषुकुप्यंतिहृष्यंतिकलहेषुच॥ १२॥ गंभीराक्षानिःसृताक्षाःपिंगाक्षाभ्रुकुटी
मुखाः॥ नकुलाक्षास्तथाचैवसर्वेशूरास्तनुत्यजः॥ १३॥ जिह्माक्षाःप्रललाटाश्चनिर्मांसहनवोपिच॥ वज्रबाह्वंगुलीचक्राःकृशाधमनिसंतताः॥ १४॥ प्रवि
शंतिचवेगेनसांपरायेत्युपस्थिते॥ वारणाइवसंमत्तास्तेभवंतिदुरासदाः॥ १५॥ दीप्तस्फुटितकेशांताःस्थूलपार्श्वहनूमुखाः॥ उन्नतांसाःपृथुग्रीवाविकटाःस्थू
लपिंडिकाः॥ १६॥ उद्वृत्ताइवसुग्रीवाविनताविहगाइव॥ पिंडशीर्षातिवक्राश्चवृषदंशमुखास्तथा॥ १७॥ उग्रस्वरामन्युमंतोयुद्धेष्वारावसारिणः॥ अधर्म
ज्ञावलिप्ताश्चघोरारौद्रप्रदर्शनाः॥ १८॥ त्यक्तात्मानःसर्वएतेअंत्यजात्यनिवर्तिनः॥ पुरस्कार्याःसदासैन्येहन्यंतेघ्नंतिचापिये॥ १९॥ अधार्मिकाभिन्नवृत्ताः
सांत्वेनैषांपराभवः॥ एवमेवप्रकुप्यंतिराज्ञोप्येतेह्यभीक्ष्णशः॥ २०॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिप० राजधर्मानुशासन० विजिगीषमाणवृत्तेएकाधिकशतत
मोऽध्यायः॥ १०१॥ ॥छ॥ युधिष्ठिरउवाच जयिष्ण्याःकानिरूपाणिभवंतिभरतर्षभ॥ पृतनायाःप्रशस्तानितानिचेच्छामिवेदितुं॥ १॥ भीष्मउवा
च जयिन्यायानिरूपाणिभवंतिभरतर्षभ॥ पृतनायाःप्रशस्तानितानिवक्ष्यामिसर्वशः॥ २॥ दैवेपूर्वंप्रकुपितेमानुषेकालचोदिते॥ तद्विद्वांसोऽनुपश्यंतिज्ञान
दिव्येनचक्षुषा॥ ३॥ प्रायश्चित्तविधिंचात्रजपहोमाश्चतद्विदः॥ मंगलानिचकुर्वंतिशमयंत्यहितानिच॥ ४॥ उदीर्णमनसोयोधावाहनानिचभारत॥ यस्यां
भवंतिसेनायांध्रुवंतस्यांपराजयः॥ ५॥ अन्वेनान्वायवोयांतितथैवेंद्रधनूंषिच॥ अनुप्लवंतेमेघाश्चतथादित्यस्यरश्मयः॥ ६॥ गोमायवश्चानुकूलावलगृध्रा
श्चसर्वशः॥ अर्हयेयुर्यदासेनांतदासिद्धिरनुत्तमा॥ ७॥ प्रसन्नभाःपावकश्चोर्ध्वरश्मिःप्रदक्षिणावर्तशिखोविधूमः॥ पुण्यागंधाश्चाहुतीनांभवंतिजयस्यैतद्भा
विनोरूपमाहुः॥ ८॥ गंभीरशब्दाश्चमहास्वनाश्चशंखाश्चभेर्यश्चनदंतियत्र॥ युयुत्सवश्चाप्रतीपाभवंतिजयस्यैतद्भाविनोरूपमाहुः॥ ९॥

गरुडास्तद्वत् उद्धताःउत्पतंतः पिंडशीर्षाःवृत्तशिरसः अतिवक्राःविस्तीर्णमुखाः संधिरार्षः समासोवा वृषदंशोमार्जारः ॥१७॥१८॥ अंत्यजाः प्रांतदेशोद्भवाःकैवर्तभिल्लादयः ॥१९॥२०॥ इ०शां०रा०नै०
भा०एकाधिकशततमोऽध्यायः ॥१०१॥छ॥ जयिष्ण्याइति॥१॥२॥दैवज्ञसंपत्तिःपुरोहितसंपत्तिश्चजयलक्षणमित्याहद्वाभ्यां दैवेइति॥३॥४॥५॥ अनुयांतीतिसंबंधः॥६॥७॥८॥अप्रतीपाःअनुकूलाः॥९॥

॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ इष्टः काकइतिशेषः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ पंचाशतंपंचाशत् ॥ २० ॥ २१ ॥ सन्निपातोयुद्धं ॥ २२ ॥ प्रबाधतेभीरून् ॥ २३ ॥ समितिंसं

इष्टामृगाःपृष्ठतोवामतश्चसंप्रस्थितानांचगमिष्यतांच ॥ जिघांसतांदक्षिणाःसिद्धिमाहुर्येत्वग्रतस्तेप्रतिषेधयंति ॥ १० ॥ मांगल्यशब्दान्शकुनावदंतिहंसाः क्रौंचाःशतपत्राश्चचाषाः ॥ हृष्टायोधाःसत्ववंतोभवंतिजयस्यैतद्भाविनोरूपमाहुः ॥ ११ ॥ शस्त्रैर्यंत्रैःकवचैःकेतुभिश्चसुभानुभिर्मुखवर्णैश्चयूनां ॥ भ्राजिष्मतीदुष्प्रतिवीक्षणीयायेषांचमूस्तेऽभिभवंतिशत्रून् ॥ १२ ॥ शुश्रूषवश्चानभिमानिनश्चपरस्परंसौहृदमास्थिताश्च ॥ येषांयोधाःशौचमनुष्ठिताश्चजयस्यैतद्भाविनोरूपमाहुः ॥ १३ ॥ शब्दाःस्पर्शास्तथागंधाविचरंतिमनःप्रियाः ॥ धैर्यंचाविशतेयोधान्विजयस्यमुखंचतत् ॥ १४ ॥ इष्टोवामःप्रविष्टस्यदक्षिणःप्रविविक्षतः ॥ पश्चात्संसाधयत्यर्थंपुरस्ताच्चनिषेधति ॥ १५ ॥ संभृत्यमहतींसेनांचतुरंगांयुधिष्ठिर ॥ साम्नैववर्तयःपूर्वंप्रयतेथास्ततोयुधि ॥ १६ ॥ जघन्यएषविजयोयद्युद्धंनामभारत ॥ यादृच्छिकोयुधिजयोदैवोवेतिविचारणं ॥ १७ ॥ अपामिवमहावेगस्त्रस्ताइवमहामृगाः ॥ दुर्निवार्यतमाचैवप्रभग्नामहतीचमूः ॥ १८ ॥ भग्नाइत्येवभज्यंतेविद्वांसोऽपिनकारणं ॥ उदारसारामहतीरुरुसंघोपमाचमूः ॥ १९ ॥ परस्परज्ञाःसंहृष्टास्त्यक्तप्राणाःसुनिश्चिताः ॥ अपिपंचाशतंशूरानिघ्नंतिपरवाहिनीं ॥ २० ॥ अपिवापंचषट्सप्तसंहताःकृतनिश्चयाः ॥ कुलीनाःपूजिताःसम्यग्विजयंतीहशात्रवान् ॥ २१ ॥ सन्निपातोनमंतव्यःशक्येसतिकथंचन ॥ सांत्वभेदप्रदानानांयुद्धमुत्तरमुच्यते ॥ २२ ॥ संदर्शनेनैवसेनायाभयंभीरून्प्रबाधते ॥ वज्रादिवप्रज्वलितादियंक्वनुपतिष्यति ॥ २३ ॥ अभिप्रयातांसमितिंज्ञात्वायेप्रतियांत्यथ ॥ तेषांस्यंदंतिगात्राणियोधानांविजयस्यच ॥ २४ ॥ विषयोव्यथतेराजन्सर्वःसस्थाणुजंगमः ॥ अस्त्रप्रतापतप्तानांमज्जासीदतिदेहिनां ॥ २५ ॥ तेषांसांत्वंक्रूरमिश्रंप्रणेतव्यंपुनःपुनः ॥ संपीड्यमानाहिपरैर्योगमायांतिसर्वतः ॥ २६ ॥ आंतराणांचभेदार्थंचरानभ्यवचारयेत् ॥ यश्चतस्मात्परोराजातेनसंधिःप्रशस्यते ॥ २७ ॥ नहितस्यान्यथापीडाशक्याकर्तुंतथाविधा ॥ यथासार्धममित्रेणसर्वतःप्रतिबाधनं ॥ २८ ॥ क्षमावैसाधुमायातिनह्यसाधून्क्षमासदा ॥ क्षमायाश्चाक्षमायाश्चपार्थविद्धिप्रयोजनं ॥ २९ ॥ विजित्यक्षममाणस्ययशोराज्ञोविवर्धते ॥ महापराधेह्यप्यस्मिन्विश्वसंत्यपिशत्रवः ॥ ३० ॥

पामं स्यंदंतिस्विद्यंति विजयस्यविजिगीषमाणस्यचगात्राणिस्विद्यंति ॥ २४ ॥ विषयोदेशः ॥ २५ ॥ योगंसंधि ॥ २६ ॥ आंतराणांशत्रोःसखीनां तस्माच्छत्रोःपरःश्रेष्ठस्तेनसंधिंचकुर्यात् भयेनसंधिनाशत्रूत्तेजनेनचयुगपत्प्रयुक्तेनत्रयेणपरंजयेदितिसमुदायार्थः ॥ २७ ॥ २८ ॥ नन्वेवंपरंक्षमापयेदेवकिंकपटेनेत्याशंक्याह क्षमेति ॥ २९ ॥ अस्मिन्क्षमावति ॥ ३० ॥

असंताप्यक्रजूकृतंवंशादिपुनर्वक्रीभवत्यतःशत्रुंसंताप्यक्षमांकुर्यादितिशंवरस्यदैत्यस्यमतं ॥३१॥ स्वमतमाह नैतदिति ॥३२॥ ३३॥३४॥३५॥३६॥३७॥ स्वीयान्बंधून्हतानिवलोकभीत्यर्थंशोचेदित्याह

मन्यतेकर्षयित्वातुक्षमासाध्वीतिशंवरः ॥ असंतमंतुयद्दारुप्रत्येतिप्रकृतिंपुनः ॥ ३१ ॥ नैतत्प्रशंसंत्याचार्यानचसाधुनिदर्शनं ॥ अक्रोधेनाविनाशेननियंतव्याःस्वपुत्रवत् ॥ ३२ ॥ द्वेष्योभवतिभूतानामुग्रोराजायुधिष्ठिर ॥ मृदुमप्यवमन्यंतेतस्मादुभयमाचरेत् ॥ ३३॥ प्रहरिष्यन्प्रियंब्रूयात्प्रहरन्नपिभारत ॥ प्रहृत्यचकृपायीतशोचन्निवरुदन्निव॥३४॥ नमेप्रियंयन्निहताःसंग्राममेमामकैर्नरैः ॥ नचकुर्वंतिमेवाक्यमुच्यमानाःपुनःपुनः ॥३५॥ अहोजीवितमाकांक्षेन्नेदृशोवधमर्हति ॥ सुदुर्लभाःसुपुरुषाःसंग्रामेष्वपलायिनः ॥ ३६ ॥ कृतंममाप्रियंतेनयेनायंनिहतोमृधे ॥ इतिवाचावदन्हंतॄन्पूजयेतरहोगतः ॥ ३७॥ हंतॄणामाहतानांचयत्कुर्युरपराधिनः ॥ क्रोशेद्बाहुंप्रगृह्यापिचिकीर्षन्जनसंग्रहं ॥३८॥ एवंसर्वास्ववस्थासुसांत्वपूर्वंसमाचरेत ॥ प्रियोभवतिभूतानांधर्मज्ञोवीतभीर्नृपः॥ ॥ ३९ ॥ विश्वासंचात्रगच्छंतिसर्वभूतानिभारत ॥ विश्वस्तःशक्यतेभोक्तुंयथाकाममुपस्थितः ॥ ४०॥ तस्माद्विश्वासयेद्राजासर्वभूतान्यमायया ॥ सर्वतःपरिरक्षेच्चयोमहींभोक्तुमिच्छति ॥ ४१ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणि राज० सेनानीतिकथनेद्व्यधिकशततमोऽध्यायः ॥१०२॥ ॥छ॥ युधिष्ठिरउवाच कथंमृदौकथंतीक्ष्णेमहापक्षेचपार्थिव ॥ आदौवर्तेतनृपतिस्तन्मेब्रूहिपितामह ॥ १ ॥ भीष्मउवाच अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनं ॥ बृहस्पतेश्चसंवादमिंद्रस्यचयुधिष्ठिर ॥ २॥ बृहस्पतिंदेवपतिरभिवाद्यकृतांजलिः ॥ उपसंगम्यपप्रच्छवासवःपरवीरहा ॥ ३ ॥ इंद्रउवाच अहितेषुकथंब्रह्मन्प्रवर्तेयमतंद्रितः ॥ असमुच्छिद्यचैवैतान्नियच्छेयमुपायतः ॥ ४ ॥ सेनयोर्व्यतिषंगेणजयःसाधारणोभवेत् ॥ किंकुर्वाणंनमांजह्याज्ज्वलिताश्रीःप्रतापिनी ॥ ५ ॥ ततोधर्मार्थकामानांकुशलःप्रतिभानवान् ॥ राजधर्मविधानज्ञःप्रत्युवाचपुरंदरं ॥ ६ ॥ बृहस्पतिरुवाच नजातुकलहेनेच्छेन्नियंतुमपकारिणः ॥ बालैरासेवितंह्येतद्यदमर्षोयदक्षमा ॥ ७॥ नशत्रुर्विवृतःकार्योवधमस्याभिकांक्षता ॥ क्रोधंभयंचहर्षंचनियम्यस्वयमात्मनि ॥ ८ ॥ अमित्रमुपसेवेतविश्वस्तवदविश्वस्तवत् ॥ प्रियमेववदेन्नित्यंनाप्रियंकिंचिदाचरेत् ॥ ९ ॥ विरमेच्छुष्कवैरेभ्यःकंठायासांश्चवर्जयेत् ॥ यथावैतंसिकोयुक्तोद्विजानांसदृशस्वनः ॥ १० ॥

हंतॄणामिति ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ विश्वस्तोजनः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ इतिशांतिपर्वणिराजध० नै० भारतभा० द्व्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०२ ॥ ॥छ॥ कथमिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ व्यतिषंगेण मिश्रणेन युद्धेनेत्यर्थः साधारणोनियतः ॥ ५ ॥ प्रत्युवाचगुरुः ॥ ६ ॥ ७ ॥ विवृतःसावधानः सार्धश्लोकः ॥ ८ ॥ ९ ॥ कंठायासान्मुखरत्वं वितंसःपक्षिबंधनोपायस्तदुपजीवीवैतंसिकः ॥१०॥

॥ ११ ॥ स्वपिनिमहीपतिरित्यनुकर्षः संकरोग्निचटत्कारइतिमेदिनी ॥ १२ ॥ सामान्येअनिश्चिते रिपुर्वशेकृत्वाउपसन्नार्थोलंभितार्थःकृतश्चेत्सएनंकालेप्रहरेदितिसार्धयोर्द्वयोःसंबंधः ॥१३॥१४॥ किंचा स्यदंडंसेनांचभेदेनदूषयेत्सः ॥१५॥ प्रच्छन्नंयथास्यात्तथा विधारयेत्मनसिविषमंधारयेत् ॥१६॥ औषधैर्विषादिभिः फलितमाह नत्विति ॥१७॥ यथाविश्रंभंविश्वासंआप्नुयुस्तथाकुर्यात् ॥ १८ ॥ द्वष्ट

तान्द्विजान्कुरुतेवश्यांस्तथायुक्तोमहीपतिः॥ वशंचोपनयेच्छत्रून्निहन्याच्चपुरंदर॥ ११ ॥ ननित्यंपरिभूयारीन्सुखंस्वपितिवासव॥ जागर्त्येवहिदुष्टात्मासंकरेग्निरिवोत्थितः॥ १२ ॥ नसन्निपातःकर्तव्यःसामान्येविजयेसति॥ विश्वास्यैवोपसन्नार्थोवशेकृत्वारिपुःप्रभो॥ १३ ॥ संप्रधार्यसहामात्यैर्मंत्रविद्भिर्महात्मभिः॥ उपेक्ष्यमाणोवज्ञातोहृदयेनापराजितः॥ १४॥ अथास्यप्रहरेत्कालेकिंचिद्विचलितेपदे॥ दंडंचदूषयेदस्यपुरुषैराप्तकारिभिः॥ १५ ॥ आदिमध्यावसानज्ञःप्रच्छन्नंचविधारयेत्॥ बलानिदूषयेदस्यजानन्नेवप्रमाणतः ॥ १६॥ भेदेनोपप्रदानेनसंसृजेदौषधैस्तथा॥ नत्वेवंखलुसंसर्गरोचयेदरिभिःसह ॥१७॥ दीर्घकालमपीक्षेतनिहन्यादेवशात्रवान्॥ कालाकांक्षीहिक्षपयेद्यथाविश्रंभमाप्नुयुः॥ १८॥ नसद्योरीन्विहन्याच्चद्रष्टव्योविजयोध्रुवः॥ नशल्यंवाघटयतिनवाचाकुरुतेव्रणं॥ १९॥ प्राप्तेचप्रहरेत्कालेनचसंवर्ततेपुनः॥ हंतुकामस्यदेवेंद्रपुरुषस्यरिपून्प्रति॥ २० ॥ योहिकालोव्यतिक्रामेत्पुरुषंकालकांक्षिणं॥ दुर्लभःसपुनस्तेनकालःकर्मचिकीर्षुणा॥ २१ ॥ ओजश्चविनयेदेवसंगृह्णन्साधुसंमतं॥ अकालेसाधयेन्मित्रंनचप्राप्तेप्रपीडयेत्॥ २२ ॥ विहायकामंक्रोधंचतथाहंकारमेवच॥ युक्तोविवरमन्विच्छेदहितानांपुनःपुनः॥ २३॥ मार्दवंदंडआलस्यंप्रमादश्चसुरोत्तम ॥ मायाःसुविहिताःशक्रसादयंत्यविचक्षणं॥२४॥ निहत्यैतानिचत्वारिमायांप्रतिविहायच॥ ततःशक्नोतिशत्रूणांप्रहर्तुमविचारयन्॥२५॥ यदेवैकेनशक्येतगुह्यंकर्तुंतदाचरेत्॥ यच्छंतिसचिवागुह्यंमिथोविश्रावयंत्यपि॥ २६॥ अशक्यमितिकृत्वावाततोन्यैःसंविदंचरेत्॥ ब्रह्मदंडमदृष्टेषुदृष्टेषुचतुरंगिणीं॥ २७॥ भेदंचप्रथमंयुंज्यात्तूष्णीमपितथैवच॥ कालेप्रयोजयेद्राजातस्मिंस्तस्मिंस्तदातदा॥ २८॥ प्रणिपातंचगच्छेतकालेशत्रोर्बलीयसः॥ युक्तोस्यवधमन्विच्छेदप्रमत्तःप्रमाद्यतः॥ २९॥

व्यःप्रदर्शनीयः नेतिसार्धः ॥१९॥ रिपून्प्रतिहंतुकामस्यपुनःकालोनसंवर्ततेनोपसंपद्यतेऽतःप्राप्तेकालेप्रहरेदेवनतुकालांतरंप्रतीक्षेतेत्यर्थः ॥ २०॥२१॥ ओजः सामर्थ्यं शत्रौअकालेप्राप्तेसतिस्वकार्यंनसाधयेत् नापितंप्रपीडयेत् कालेचमातिक्रामेतेत्यर्थः ॥२२॥२३॥२४॥ चत्वारिमार्दवादीनि ॥२५॥ मंत्रविप्लवभयाद्यदेकेनैवकर्तुंशक्यंतत्तंप्रतिवक्तव्यंनबहून्प्रतीत्याह यदिति यच्छंतिनिगृह्णंतिकर्तुंनप्रयच्छंतीत्यर्थः ॥२६॥ अन्यैःसह संविदंसंमतिंचरेद्यदिपूर्वोमंत्रविघ्नयेदित्यर्थः ततश्चादृष्टेषुदूरस्थेषुब्रह्मदंडंपुरोहितद्वारमभिचारंप्रयुंज्यात् दृष्टेप्रत्यक्षशत्रौचतुरंगिणीमपिप्रयुंज्यादित्याह ब्रह्मेति॥२७॥२८॥२९॥

नविशंकयेत्शंकायत्तंनकुर्यात् ॥ ३० ॥ तदेवाह स्थानानीति निराकृताःस्वशत्रुभिःसहप्रीतिंकुर्वाणानन्यान्शत्रुत्वेनपश्यंतितदीयमित्रत्वेचनविश्वसंतीत्यर्थः ॥ ३१ ॥ विविधवृत्तानांअस्थिराणां स्थिरचित्तएवभवेदित्यर्थः ॥३२॥३३॥३४॥ वेगवतिपूरेसतिवप्रेतटेविवरणाद्विदारणाद्बाधइतियोजना ॥ ३५॥३६॥ निपुणंकुशलं आरभेद्पेट्टमितिशेषः ॥३७॥षडंगिनीरथतुरगमातंगपदातिकोशवणिक्पथवती ॥३८॥प्रतिलोमतःशत्रोरपेक्षया विवृत्यप्रकटीभूय दस्यूनांदस्यून्॥३९॥उक्तमेवार्थंसंगृह्णाति नसामेति बलवतिशत्रौसामनप्रशस्यते किंतर्हिदंडोपनिपत् गूहस्यदंडः नशत्रुर्विवृतःकार्यइत्यादिना प्रागुक्तरीत्याछलेनैवसनाशनीयइत्यर्थः अतएवशत्रुपुमार्दवंपार्यंतिकंनकार्यं नापियात्रिकंसदाकार्यं जयस्यानियतत्वात् यात्रायांहिसस्यानांघातः संकरक्रियाविषादिनाजलादीनांनाशनं भूयःपुनःपुनःप्र

नविशंकयेत्शंकायत्तंनकुर्यात् ... (see above)

प्रणिपातेनदानेनवाचामधुरयाब्रुवन्॥ अमित्रमपिसेवेतनचजातुविशंकयेत्॥ ३०॥ स्थानानिशंकितानांचनित्यमेवविवर्जयेत्॥ नचतेष्वाश्वसेद्राजाजाग्रतीहनिराकृताः॥ ३१ ॥ नह्यतोदुष्करंकर्मकिंचिदस्तिसुरोत्तम ॥ यथाविविधवृत्तानामैश्वर्यममराधिप ॥ ३२॥ तथाविविधवृत्तानामपिसंभवउच्यते॥ यत्नेतयोगमास्थायमित्रामित्रंविचारयेत्॥३३॥ मृदुमप्यवमन्यंतेतीक्ष्णादुद्विजतेजनः॥ मातीक्ष्णोमामृदुर्भूस्त्वंतीक्ष्णोभवमृदुर्भव॥३४॥ यथावप्रेवेगवतिसर्वतःसंप्लुतोदके॥ नित्यंविवरणाद्बाधस्तथाराज्यंप्रमाद्यतः॥ ३५॥ नबहूनभियुंजीतयौगपद्येनशात्रवान्॥ साम्नादानेनभेदेनदंडेनचपुरंदर॥ ३६॥ एकैकमेषांनिष्पिष्यशिष्टेपुनिपुणंचरेत्॥ नतुशक्तोपिमेधावीसर्वान्नेवारभेन्नृप ॥ ३७॥ यदास्यान्महतीसेनाहयनागरथाकुला॥ पदातियंत्रबहुलाअनुरक्ताषडंगिनी॥ ३८॥ यदाबहुविधांवृद्धिंमन्येतप्रतिलोमतः॥ तदाविवृत्यप्रहरेद्दस्यूनामविचारयन्॥३९॥ नसामदंडोपनिषत्प्रशस्यतेनमार्दवंशत्रुषुयात्रिकंसदा॥ नसस्यघातोनचसंकरक्रियानचापिभूयःप्रकृतेर्विचारणा॥ ४० ॥ मायाविभेदानुपसर्जनानितथैवपापंनयशःप्रयोगात् ॥ आप्तैर्मनुष्यैरुपचारयेतपुरेपुराष्ट्रेपुचसंप्रयुक्तान्॥ ४१ ॥ पुराणिचैषामनुसृत्यभूमिपाःपुरेपुभोगानखिलान्जयंति ॥ पुरेपुनीतिंविहितांयथाविधिप्रयोजयंतोबलवृत्रसूदन॥ ४२॥ प्रदायगूढानिवसूनिराजन्प्रच्छिद्यभोगानवधायचस्वान्॥ दुष्टान्स्वदोषैरितिकीर्तयित्वापुरेपुराष्ट्रेपुचयोजयंति॥ ४३॥

कृतेःसमविधायाःविचारणा कथंदंडःकथंकोशःकथममात्यइत्यादिसंदेहश्चापततिं तत्त्रयमपिनकार्यंहिंसामूलत्वात्चिताद्विकरत्वाच्च तस्मात्कपटपूर्वकोदंडएवश्रेयानित्यर्थः ॥ ४० ॥ एतदेवविवृणोति मायेति मायाविभेदान्नानाविधाःमायाःप्रयुंजीत ततउपसर्जनानिपरस्परमितरेषांशत्रूणामुत्थापनादीनितत्तथैवशत्रुषुपापंकपटंचप्रयुंज्यात् कथंयशसःप्रयोगात् प्रयोगेहियशोननाशनीयंप्राक्कलोदयादयमनेनास्मासुअपकारश्चिंतितआसीदित्यकीर्तिंगूढमंत्रतयानकुर्यात् किंतर्हिकुर्यादितआह आप्तैरिति ॥४१॥ एषांएतान्शत्रून्पुरेपुतत्तत्स्थानेषुअनुसृत्यभोगांस्तदीयान्जयंति नीतिंपुरेषुस्वीयेषु ॥४२॥ अनुसरणमेवाह प्रदायेति एतेनममामात्याःदुष्टाःमांत्यक्त्वाराजांतरंप्रतिगताइतिलोकमुखात्कीर्तयित्वापरेषांपुरेषुराष्ट्रेषुचतान्योजयंति ॥ ४३ ॥

कृत्यामिवकृत्यांमृत्युकारिणींदेवतां ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ संसृष्टंसंसर्गं असंसृष्टश्चपरइवभाषते अदृष्टितः परोक्षेप्रतिश्रुतमपिकार्यंनकुरुते ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ इति

तथैवचान्यैरपिशास्त्रवेदिभिःस्वलंकृतैःशास्त्रविधानदृष्टिभिः॥सुशिक्षितैर्भाष्यकथाविशारदैःपरेषुकृत्यामुपधारयेच्च॥४४॥ इंद्रउवाच कानिलिंगानि दुष्टस्यभवंतिद्विजसत्तम॥कथंदुष्टंविजानीयामेतत्पृष्टोब्रवीहिमे॥४५॥ बृहस्पतिरुवाच परोक्षमगुणानाहसद्गुणानभ्यसूयते॥परैर्वाकीर्त्यमानेषुतूष्णीमास्ते पराङ्मुखः॥४६॥ तूष्णींभावेपिविज्ञेयंनचेद्भवतिकारणं॥ विश्वासंचोष्ठसंदंशंशिरसश्चप्रकंपनं॥४७॥ करोत्यभीक्ष्णंसंसृष्टमसंसृष्टश्चभाषते॥ अदृष्टितोन कुरुतेदृष्टोनैवाभिभाषते॥ ४८॥ पृथगेत्यसमश्नातिनेदमद्ययथाविधि॥ आसनेशयनेयानेभावालक्ष्याविशेषतः॥ ४९ ॥ आर्तिरार्तेप्रियेप्रीतिरेतावन्मित्रल क्षणं॥ विपरीतंतुबोद्धव्यमरिलक्षणमेवतत्॥ ५०॥ एतान्येवयथोक्तानिबुध्येथास्त्रिदशाधिप॥ पुरुषाणांप्रदुष्टानांस्वभावोबलवत्तरः॥५१॥ इतिदुष्टस्यविज्ञा नमुक्तंतेसुरसत्तम॥ निशम्यशास्त्रतत्त्वार्थंयथावदमरेश्वर॥५२॥ भीष्मउवाच सतद्वचःशत्रुनिबर्हणेरतस्तथाचकारावितथंबृहस्पतेः॥ चचारकालेवि जयायचारिहावशंचशत्रूंननयत्पुरंदरः॥५३॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणि राजध०इंद्रबृहस्पतिसंवादेत्र्यधिकशततमोऽध्यायः॥१०३॥ ॥ ॥ युधि ष्ठिरउवाच धार्मिकोर्थानसंप्राप्यराजामात्यैःप्रबाधितः॥ च्युतःकोशाच्चदंडाच्चसुखमिच्छन्कथंचरेत्॥१॥ भीष्मउवाच अत्रायंक्षेमदर्शीयइतिहा सोनुगीयते॥ तत्तेहंसंप्रवक्ष्यामितन्निबोधयुधिष्ठिर॥२॥क्षेमदर्शीनृपसुतोयत्रक्षीणबलःपुरा॥ मुनिकालकवृक्षीयमाजगामेतिनःश्रुतं॥तंपप्रच्छानुसंगृह्य कृच्छ्रामापदमास्थितः॥३॥ राजोवाच अर्थेषुभागीपुरुषईहमानःपुनःपुनः॥ अलब्ध्वामद्विधोराज्यंब्रह्मन्किंकर्तुमर्हति ॥ ४ ॥ अन्यत्रमरणाद्दैन्याद न्यत्रपरसंश्रयात्॥ क्षुद्रादन्यत्रचाचारात्तन्ममाचक्ष्वसत्तम॥५॥ व्याधिनाचाभिपन्नस्यमानसेनेतरेणवा ॥ धर्मज्ञश्चकृतज्ञश्चत्वद्विधःशरणंभवेत्॥ ६॥ नि र्विद्यतिनरःकामान्निर्विद्यसुखमेधते॥ त्यक्त्वाप्रीतिंचशोकंचलब्ध्वाबुद्धिमयंवसु॥ ७॥ सुखमर्थाश्रयंयेषामनुशोचामितानहं॥ ममत्वर्थाःसुबहवोनष्टाःस्व प्नइवागताः॥ ८॥ दुष्करंबतकुर्वंतिमहतोर्थांस्त्यजंतिये॥ वयंत्वेतान्परित्यक्तुमसतोपिनशक्नुमः ॥ ९ ॥

शांतिप०रा०नै०भारतभा०त्र्यधिकशततमोऽध्यायः॥१०३॥ ॥ ॥ अधार्मिकस्यच्छलादिकंविधेयमित्युक्तं धार्मिकस्यहीनसंपदोविजिगीषमाणस्यकर्तव्यंपृच्छति धार्मिकइति॥१॥२॥ ३॥ भा गीभागार्हः ईहमानोयतमानः ॥ ४ ॥ ५ ॥ इतरेणशारीरेण ॥ ६ ॥ निर्विद्यतिविरज्यते कामाद्विषयभोगात् बुद्धिमयंवसुज्ञानरूपंधनं ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

॥ १० ॥ ११ ॥ इयंनिर्विद्यनीतिश्लोकेनत्वयाप्रोक्ता अहंचयच्चममअस्तिएतत्सर्वंअनित्यमितिजानना ॥ १२ नास्तितुच्छत्वात् ॥ १३ ॥ सर्वंतन्नाभून्नभविष्यति दृष्टिसमसमयैवसृष्टिरितिभावः ॥१४॥ सामर्थ्यंधनार्जनवीर्यं कथंचकथमपिनकुर्यात्शोकं यच्चपूर्वंप्राचीनंसमाहारेराज्ञांसमुदायेधान्यादिकं यच्चपूर्वंपरेपरेपूर्वस्मिन्पूर्वस्मिन्राज्ञितत्सर्वंतेतवनास्त्येवेतितज्ज्ञात्वासर्वत्रममतांत्यक्त्वेतिभावः ॥ १५ ॥

इमामवस्थांसंप्राप्तंदीनमार्तंश्रियाच्युतं॥ यदन्यत्सुखमस्तीहतद्ब्रह्मन्ननुशाधिमां ॥ १० ॥ कौसल्येनैवमुक्तस्तुराजपुत्रेणधीमता ॥ मुनिःकालकवृक्षीयःप्रत्यु वाचमहाद्युतिः॥ ११ ॥ मुनिरुवाच पुरस्तादेववेबुद्धिरियंकार्याविजानता ॥ अनित्यंसर्वमेवैतदहंचममचास्तियत्॥ १२ ॥ यत्किंचिन्मन्यसेऽस्तीति सर्वंनास्तीतिविद्धितत्॥एवंनव्यथतेप्राज्ञःकृच्छ्रामप्यापदंगतः ॥ १३ ॥ यद्धिभूतंभविष्यंचसर्वंतन्नभविष्यति ॥एवंविदितवेद्यस्त्वमधर्मेभ्यःप्रमोक्ष्यसे॥ ॥ १४ ॥ यच्चपूर्वंसमाहारेयच्चपूर्वंपरंपरं ॥ सर्वंतन्नास्तितेचैवतज्ज्ञात्वाकोनुसंज्वरेत्॥ १५॥ भूत्वाचनभवत्येतदभूत्वाचभविष्यति ॥ शोकेनत्वस्तिसामर्थ्यं शोकंकुर्यात्कथंचन॥ १६॥ क्वनुतेद्यपिताराजन्क्वनुतेद्यपितामहः॥ नत्वंपश्यसितानद्यनत्वांपश्यंतितेपिच॥ १७॥ आत्मनोऽध्रुवतांपश्यंस्तांस्त्वंकिमनुशोच सि॥ बुद्ध्याचैवानुबुध्यस्वध्रुवंहिनभविष्यसि॥ १८॥ अहंचत्वंचनृपतेसुहृदःशत्रवश्चते॥ अवश्यंनभविष्यामःसर्वंचनभविष्यति॥ १९॥ येतुविंशतिवर्षावि त्रिंशद्वर्षाश्चमानवाः॥ अर्वागेवहितेसर्वेमरिष्यंतिशरच्छतात्॥ २० अपिचेन्महतोवित्तान्नप्रमुच्येतपूरुषः॥ नैतन्ममेतितन्मत्वाकुर्वीतप्रियमात्मनः॥ २१॥ अनागतंयन्नममेतिविद्यादतिक्रांतंयन्नममेतिविद्यात् ॥ दिष्टंबलीयइतिमन्यमानास्तेपंडितास्तत्सतांस्थानमाहुः ॥ २२ ॥ अनाढ्याश्चापिजीवंतिराज्यंचा प्यनुशासति॥ बुद्धिपौरुषसंपन्नास्त्वयातुल्याधिकाजनाः॥ २३॥ नचत्वमिवशोचंतितस्मात्त्वमपिमाशुचः॥ किंनत्वंतैर्नरैःश्रेयांस्तुल्योवाबुद्धिपौरुषैः॥ २४॥ राजोवाच यादृच्छिकंसर्वमासीत्तद्राज्यमितिचिंतये॥ ह्रियतेसर्वमेवेदंकालेनमहताद्विज॥ २५॥ तस्यैवंह्रियमाणस्यस्रोतसेवतपोधन॥ फलमेतत्प्रपश्या मियथालब्धेनवर्तयन्॥ २६॥ मुनिरुवाच अनागतमतीतंचयाथातथ्यविनिश्चयात्॥ नानुशोचेतकौसल्यसर्वार्थेपुतथाभव॥ २७॥ अवाप्यान्कामा यन्नर्थान्नानवाप्यान्कदाचन॥ प्रत्युत्पन्नाननुभवन्माशुचस्त्वमनागतान्॥ २८॥

॥ १६ ॥ १७ ॥ आत्मनःदेहस्य अध्रुवतामितिच्छेदः नभविष्यसिमरिष्यसि ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ नप्रमुच्येतप्रत्यक्षेणत्यागोनसंभवतिचेन्ममत्वंबांधवादौत्याज्यमित्याहापीति ॥ २१ ॥ विद्यात्वि द्युःतत्निर्ममत्वं ॥२२॥२३॥२४॥ यादृच्छिकंअयत्नादागतं ॥२५॥ एतत्शोकाख्यंफलंयथालब्धेनवर्तयन्जीवन्नपिपश्यामि यादृच्छिकस्यनाशेनजीवनालोपेपिशोकोननश्यतीत्यर्थः॥२६॥२७॥२८॥

॥ २९ ॥ नमृष्यतेतैर्नसंतुष्यति ॥ ३०॥ अनर्हान्म्लेच्छादीन्नीचान् ॥३१॥३२॥ सहस्वेतिसार्धं अन्यत्रशत्रौ कुशलाःनिर्मत्सराः जनंद्विषतःसकाशात् अभिनिस्यंदते प्रस्रवति ॥३३॥३४॥ विधित्साक्रियाणामनुपरमस्तेनसाधनेनचसंकुसुकंअस्थिरंनित्यंनवंनवमारंभंकुर्वाणंदृष्ट्वाअन्येप्राकृतास्तत्संत्यजंत्येव ॥३५॥ उपद्रवान् अस्थिरान् ॥३६॥ अर्थरूपेणभासमानाः ॥३७॥ आद्यस्योदाहरणं अर्थायेति ॥ ॥ ३८ ॥ द्वितीयस्योदाहरणं रममाणइति ॥३९॥ परिभग्नक्रमोनष्टारंभः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ विप्रणयेत्दद्यात् ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ अन्येषामपीतिसार्धः बुद्ध्याकल्पितामापदंपश्य कथमनआ

यथालब्धोपपन्नार्थैस्तथाकौसल्यरंस्यसे॥ कच्चिच्छुद्धस्वभावेनश्रियाहीनोनशोचसि॥ २९॥ पुरस्ताद्भूतपूर्वत्वाद्धीनभोग्योहिदुर्मतिः॥ धातारंगर्हतेनित्यंलब्धार्थश्चनमृष्यते॥ ३०॥ अनर्हानपिचैवान्यान्मन्यतेश्रीमतोजनान्॥ एतस्मात्कारणादेतद्दुःखंभूयोनुवर्तते ॥ ३१ ॥ ईर्ष्याभिमानसंपन्नाराजन्पुरुपमानिनः॥ कच्चित्त्वंनतथाराजन्मत्सरीकोसलाधिप॥ ३२॥ सहस्वश्रियमन्येपांयद्यपित्वयिनास्तिसा॥ अन्यत्रापिसतींलक्ष्मींकुशलाभुंजतेसदा ॥ अभिनिस्यंदतेश्रीर्हिसत्यपिद्विषतोजनं॥ ३३॥ श्रियंचपुत्रपौत्रंचमनुष्याधर्मचारिणः॥ योगधर्मविदोधीराःस्वयमेवत्यजंत्युत॥ ३४॥ बहुसंकुसुकंदृष्ट्वाविधित्सासाधनेनच॥ तथान्येसंत्यजंत्येवमत्वापरमदुर्लभं॥ ३५॥ त्वंपुनःप्राज्ञरूपःसन्कृपणंपरितप्यसे॥ अकाम्यान्कामयानोर्थान्पराधीनानुपद्रवान्॥३६॥ तांबुद्धिमुपजिज्ञासुस्त्वमेवैतान्परित्यज॥ अनर्थांश्चार्थरूपेणत्वर्थांश्चानर्थरूपिणः॥ ३७॥ अर्थायैवहिकेषांचिद्धननाशोभवत्युत॥ आनंत्यंतत्सुखंमत्वाश्रियमन्यःपरीप्सति॥ ३८॥ रममाणःश्रियाकश्चिन्नान्यच्छ्रेयोभिमन्यते॥ तथातस्येहमानस्यसमारंभोविनश्यति॥ ३९॥ कृच्छ्राल्लब्धमभिप्रेतंयदिकौसल्यनश्यति॥ तदानिर्विद्यतेसोर्थात्परिभग्नक्रमोनरः॥ ४०॥ धर्ममेकेभिपद्यंतेकल्याणाभिजनानराः॥ परत्रसुखमिच्छंतोनिर्विद्येयुश्चलौकिकात्॥४१॥ जीवितंसंत्यजंत्येकेधनलोभपराजनाः॥ नजीवितार्थमन्यंतेपुरुषाहिधनादृते ॥ ४२ ॥ पश्यतेषांकृपणतांपश्यतेषामबुद्धितां॥ अध्रुवेजीवितेमोहादर्थदृष्टिमुपाश्रिताः॥ ४३॥ संचयेचविनाशांतेमरणांतेचजीविते॥ संयोगेचवियोगांतेकोनुविप्रणयेन्मनः॥ ४४॥ धनंवापुरुषोराजन्पुरुषंवापुनर्धनं॥ अवश्यंप्रजहात्येवतद्विद्वान्कोनुसंज्वरेत्॥ ४५॥अन्येषामपिनश्यंतिसुहृदश्चधनानिच ॥ पश्यबुद्ध्यामनुष्याणांराजन्नापदमात्मनः ॥ नियच्छयच्छसंयच्छइंद्रियाणिमनोगिरं ॥ ४६॥ प्रतिषिद्धानचाप्येषुदुर्बलेष्वहितेष्वपि॥४७॥

ह नियच्छेति यथाक्रमेणान्वयः इंद्रियादीनांनिरोधेहिजगत्तत्त्वंसम्यक्स्फुरतितेनापदांकल्पितत्वंस्फुटीभवतीतिभावः ॥ ४६ ॥ प्रतीति भावेषु अर्थेषुभाविमृष्टेषुदर्शनमात्रोत्पन्नेषुप्रतिषिद्धानविद्यते अप्रत्याख्येयदर्शनाःसर्वेवर्तमानाःपदार्थाइत्यर्थ व्यपकृष्टेषुदेशतःकालतश्चव्यवहितेष्वतीतानागतदूरस्थेषु दर्शनस्यासंभवेचज्ञातेसतित्वद्विधोनानुशोचतिइष्टानिष्टसंयोगवियोगयोरितिसार्धार्थः ॥ ४७ ॥

॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ इतिशांतिप॰रा॰नै॰भारतभा॰चतुरधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०४ ॥ ॥१॥ एवंदुर्बलस्यहीनसंपदः परैर्निर्जितस्य निवृत्तिधर्मएवश्रेयानि
त्युक्तं प्रबलस्यतुतादृशस्यनिकृत्याख्यंजयोपायंवक्तुमध्यायआरभ्यते अथचेदिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ उपपन्नोस्मिपौरुषेणेतिशेषः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ वित्तंवेतनरूपं प्रमाणंविश्वासं प्रपद्दमिवप्रपहंभुज

प्रामिस्तृष्टेषुभावेषुव्यपकृष्टेष्वसंभवे ॥ प्रज्ञानतृप्तोविक्रांतस्त्वद्विधोनानुशोचति ॥ ४८ ॥ अल्पमिच्छन्नचपलोमृदुर्दांतःसुनिश्चितः ॥ ब्रह्मचर्योपपन्नश्चत्वद्वि
धोनैवशोचति ॥ ४९ ॥ नत्वेवजाल्मींकापालींवृत्तिमेषितुमर्हसि ॥ नृशंसवृत्तिंपापिष्ठांदुष्टांकापुरुषोचितां ॥ ५० ॥ अपिमूलफलाजीवोरमस्वैकोमहावने ॥
वाग्यतःसंगृहीतात्मासर्वभूतदयान्वितः ॥ ५१ ॥ सदृशंपंडितस्यैतदीषादंतेनदंतिना ॥ यदेकोरमतेरण्येष्वारण्येनैवतुष्यति ॥ ५२ ॥ महाह्रदःसंक्षुभितआत्म
नैवप्रसीदति ॥ एतदेवंगतस्याहंसुखंपश्यामिजीवितुं ॥ ५३ ॥ असंभवेश्रियोराजन्हीनस्यसचिवादिभिः ॥ दैवेप्रतिनिविष्टेचकिंश्रेयोमन्यतेभवान् ॥ ५४ ॥
इतिश्रीमहाभारतेशांतिप॰राजध॰कालकवृक्षीयेचतुरधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०४ ॥ ॥ ७ ॥ मुनिरुवाच अथचेत्पौरुषंकिंचित्क्षत्रियात्मनिप
श्यसि ॥ ब्रवीमितांतुतेनीतिंराज्यस्यप्रतिपत्तये ॥ १ ॥ तांचेच्छक्नोपिनिर्मातुंकर्मचैवकरिष्यसि ॥ शृणुसर्वमशेषेणयत्त्वांवक्ष्यामितत्त्वतः ॥ २ ॥ आचरिष्यसि
चेत्कर्ममहतोर्थानवाप्स्यसि ॥ राज्यंराज्यस्यमंत्रंवामहतींवापुनःश्रियं ॥ ३ ॥ अथैतद्वोचतेराजन्पुनर्ब्रूहिब्रवीमिते ॥ राजोवाच ब्रवीतुभगवान्नीतिमुप
पन्नोस्म्यहंप्रभो ॥ ४ ॥ अमोघोयंभवत्वद्यत्वयासहसमागमः ॥ मुनिरुवाच हित्वादंभंचकामंचक्रोधंहर्षंभयंतथा ॥ ५ ॥ अप्यमित्राणिसेवस्वप्रणिप
त्यकृतांजलिः ॥ तमुत्तमेनशौचेनकर्मणाचाभिधारय ॥ ६ ॥ दातुमर्हतितेवित्तंवैदेहःसत्यसंगरः ॥ प्रमाणंसर्वभूतेषुप्रग्रहंचभविष्यसि ॥ ७ ॥ ततःसहायान्सो
त्साहाँल्लप्स्यसेऽव्यसनान्शुचीन् ॥ वर्तमानःस्वशास्त्रेणसंयतात्माजितेंद्रियः ॥ ८ ॥ अभ्युद्धरतिचात्मानंप्रसादयतिचप्रजाः ॥ तेनैवत्वंधृतिमताश्रीमताचाभि
सत्कृतः ॥ ९ ॥ प्रमाणंसर्वभूतेषुगत्वाचग्रहणंमहत् ॥ ततःसुहृद्बलंलब्ध्वामंत्रयित्वासुमंत्रिभिः ॥ १० ॥ आंतरैर्भेदयित्वारीन्बिल्वंबिल्वेनभेदय ॥ परैर्वासंवि
दंकृत्वाबलमप्यस्यघातय ॥ ११ ॥ अलभ्यायेशुभाभावास्त्रियश्चाच्छादनानिच ॥ शय्यासनानियानानिमहार्हाणिगृहाणिच ॥ १२ ॥ पक्षिणोमृगजातानिर ॥ १०५॥
सगंधाःफलानिच ॥ तेष्वेवसज्जयेथास्त्वंयथानश्येत्त्वयंपरः ॥ १३ ॥

त्वं तस्यबाहुस्थानीयोभविष्यसीत्यर्थः प्रपहस्तुतुलासूत्रेवंधानियमनेभुजेइतिमेदिनी ॥ ७ ॥ स्वशास्त्रेणनीतिशास्त्रे
ण ॥ ८ ॥ ९ ॥ ग्रहणंआदरं ग्रहणंस्वीकारादरकरोपरागोपलब्धिवंदिष्वितिमेदिनी ॥ १० ॥ बिल्वंबिल्वेनेति अन्यपराजयोपीष्टइतिमत्वाजनकेनान्यंविपरीतंवाघातय अस्यवैदेहस्य ॥ ११ ॥ १२ १३ ॥

प्रतिषेधस्थानेतदकरणे ऽयंमांनप्रतिषिद्धवानितिममशत्रुरितिविस्रब्धंभवतितद्रक्ष्यमित्यर्थः ॥ १४ ॥ हेपरमअमित्रेशत्रुसमीपे श्वेतकाकीयैः श्वाचएतश्वकाकश्वतेषामिमेधर्माः क्रमेणनित्यंजागरूकत्वभयव
कितत्वपरेंगितज्ञत्वानि तैःउपायैःमित्रधर्मंभजस्व श्वेतइत्यत्रोमाङ्गोश्चेतिपररूपं एतोन्मगः ॥ १५ ॥ आरंभान्विरोधांश्चमहानदीवदुस्तरान् ॥ १६ ॥ १७ ॥ प्रतिकरिष्यंति प्रत्युपकारेणस्वस्त्ययनादिनाउपक

यद्येवंप्रतिषेद्धव्योयद्युपेक्षणमर्हति ॥ नजातुविवृतःकार्यःशत्रुःसुनयमिच्छता ॥ १४ ॥ रमस्वपरमामित्रेविषयेप्राज्ञसंमतः ॥ भजस्वश्वेतकाकीयैर्मित्रधर्म
मनर्थकैः ॥ १५ ॥ आरंभांश्चास्यमहतोदुश्चरांश्चप्रयोजय ॥ नदीवच्चविरोधांश्चबलवद्भिर्विरुध्यतां ॥ १६ ॥ उद्यानानिमहार्हाणिशयनान्यासनानिच ॥ प्रति
भोगसुखेनैवकोशमस्यविरेचय ॥ १७ ॥ यज्ञदानेप्रशाध्यस्मैब्राह्मणाननुवर्ण्यतान् ॥ तेत्वांप्रतिकरिष्यंतितिंभोक्ष्यंतिवृकाइव ॥ १८ ॥ असंशयंपुण्यशीलः
प्राप्नोतिपरमांगतिं ॥ त्रिविष्टपेपुण्यतमंस्थानंप्राप्नोतिमानवः ॥ १९ ॥ कोशक्षयेत्वमित्राणांवशंकौसल्यगच्छति ॥ उभयत्रप्रयुक्तस्यधर्मेचाधर्मएवच ॥
॥ २० ॥ फलार्थमूलंव्युच्छिद्येत्तेननंदंतिशत्रवः ॥ नचास्मैमानुषंकर्मदैवमस्योपवर्णय ॥ २१ ॥ असंशयंदैवपरःक्षिप्रमेवविनश्यति ॥ याजयैनंविश्वजिता
सर्वस्वेनवियुज्यतं ॥ २२ ॥ ततोगच्छसिसिद्धार्थःपीड्यमानंमहाजनं ॥ योगधर्मविदंपुण्यंकंचिदस्योपवर्णयेत् ॥ २३ ॥ अपित्यागंबुभूषेतकच्चिद्दुच्छेदनाम
यं ॥ सिद्धेनौषधियोगेनसर्वशत्रुविनाशिना ॥ नागानश्वान्मनुष्यांश्चकृतकैरुपघातयेत् ॥ २४ ॥ एतेचान्येचबहवोदंभयोगाःसुचिंतिताः ॥ शक्याविषहताक
र्तुंपुरुषेणकृतात्मना ॥ २५ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिप०राजध०कालकवृक्षीयेपंचाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०५ ॥ ॥ ९ ॥ राजोवाच ननि
कृत्यानदंभेनब्रह्मन्निच्छामिजीवितुं ॥ नाधर्मयुक्तानिच्छेयमर्थान्सुमहतोप्यहं ॥ १ ॥ पुरस्तादेवभगवन्मयैतदपवर्जितं ॥ येनमांनाभिशंकेतयेनकृत्स्नंहितंभ
वेत् ॥ २ ॥ आनृशंस्येनधर्मेणलोकेह्यस्मिन्जिजीविषुः ॥ नाहमेतदलंकर्तुंनैतत्त्वय्युपपद्यते ॥ ३ ॥ मुनिरुवाच उपपन्नस्त्वमेतेनयथाक्षत्रियभाषसे ॥
प्रकृत्याह्युपपन्नोसिबुद्ध्याचाबहुदर्शनः ॥ ४ ॥ उभयोरेववामर्थंयतिष्येतवतस्यच ॥ संश्लेषंवाकरिष्यामिशाश्वतंह्यनपायिनं ॥ ५ ॥

रिष्यंति ॥ १८ ॥ १९ ॥ धर्माधर्माभ्यांकोशक्षयेसति ॥ २० ॥ फलस्यस्वर्गादेःअर्थस्यजयादेःमूलकारणंकोशः व्युच्छिद्येत्विशेषतउच्छेदंगच्छेत् दैवंजयादिकं ॥ २१ ॥ २२ ॥ गच्छसिअवगच्छसि सिद्धार्थः कृत
यज्ञादिप्रयोजनः महाजनपीडांतस्मैनिवेदयेत् तत्परिहारार्थंआचार्यंचवर्णयेत् ॥ २३ ॥ तद्द्वाराराज्यंत्याजयेदित्याहापीति यद्वाऔषधाद्यैरस्यनागादीन्घातयेदितिसार्धः ॥ २४ ॥ २५ ॥ इतिशांतिप०रा०नै०
भारतभा०पंचाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०५ ॥ निकृत्तिकपटंचकर्तुमनिच्छोर्धर्मिष्ठस्यक्षीणस्यसामात्यंजयोपायमाह ननिकृत्येत्यादिना ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ वांयुवयोः तस्यविदेहस्य ॥ ५ ॥

त्वादृशंराजानंलब्ध्वाअमात्यकर्मकोनकुर्वीतअपितुसर्वोपिमादृशःकुर्वीतैवेत्यर्थः ॥ ६ ॥ उत्तमंमहत् ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ ताभ्यांशौर्यबुद्धिभ्यां उभयंलोकद्वयं ॥ १२ ॥ १३ ॥ गणान्श

त्वादृशंहिकुलेजातमनृशंसंबहुश्रुतं ॥ अमात्यंकोनकुर्वीतराज्यप्रणयकोविदं ॥ ६ ॥ यस्त्वंप्रच्यावितोराज्याद्व्यसनंचोत्तमंगतः ॥ आनृशंस्येनवृत्तेनक्षत्रिये
च्छसिजीवितुं ॥ ७ ॥ आगंतामद्गृहंतातवैदेहःसत्यसंगरः ॥ अथाहंतंनियोक्ष्यामितत्करिष्यत्यसंशयं ॥ ८ ॥ ततआहूयवैदेहंमुनिर्वचनमब्रवीत् ॥ अयंराजकुलेजा
तोविदिताभ्यंतरोमम ॥ ९ ॥ आदर्शइवशुद्धात्माशारदश्चंद्रमायथा ॥ नास्मिन्पश्यामिवृजिनंसर्वतोमेपरीक्षितः ॥ १० ॥ तेनतेसंधिरेवास्तुविश्वसास्मिन्य
थामयि ॥ नराज्यमनमात्येनशक्यंशास्तुमपित्र्यहं ॥ ११ ॥ अमात्यःशूरएवस्याद्बुद्धिसंपन्नएववा ॥ ताभ्यांचैवोभयंराजन्पश्यराज्यप्रयोजनं ॥ १२ ॥ धर्मा
त्मनांक्वचिल्लोकेनान्यास्तिगतिरीदृशी ॥ महात्माराजपुत्रोयंसतांमार्गमनुष्ठितः ॥ १३ ॥ सुसंगृहीतस्त्वेवैषत्वयाधर्मपुरोगमः ॥ संसेव्यमानःशत्रूंस्तेगृह्णीयान्म
हतोगणान् ॥ १४ ॥ यद्ययंप्रतियुध्येत्त्वांस्वकर्मक्षत्रियस्यतत् ॥ जिगीषमाणस्त्वांयुद्धेपितृपैतामहेपदे ॥ १५ ॥ त्वंचापिप्रतियुध्येथाविजिगीषुव्रतेस्थितः ॥ अ
युध्वैवनियोगान्मेवशेकुरुहितेस्थितः ॥ १६ ॥ सत्वंधर्ममवेक्षस्वहित्वालोभमसांप्रतं ॥ नचकामान्नचद्रोहात्स्वधर्मंहातुमर्हसि ॥ १७ ॥ नैवनित्यंजयस्तातनैव
नित्यंपराजयः ॥ तस्माद्भोजयितव्यश्चभोक्तव्यश्चपरोजनः ॥ १८ ॥ आत्मन्यपिचसंदृश्यावुभौजयपराजयौ ॥ निःशेषकारिणांतातनिःशेषकरणाद्भयं ॥ १९ ॥
इत्युक्तःप्रत्युवाचेदंवचनंब्राह्मणर्षभं ॥ प्रतिपूज्याभिसत्कृत्यपूजार्हमनुमान्यच ॥ २० ॥ यथाब्रूयान्महाप्राज्ञोयथाब्रूयान्महाश्रुतः ॥ श्रेयस्कामोयथाब्रूयादु
भयोरेवतत्क्षमं ॥ २१ ॥ यद्यद्वचनमुक्तोस्मिकरिष्यामिचतत्तथा ॥ एतद्धिपरमंश्रेयोनमेत्रास्तिविचारणा ॥ २२ ॥ ततःकौसल्यमाहूयमैथिलोवाक्यमब्रवीत् ॥
धर्मतोनीतितश्चैवलोकश्चविजितोमया ॥ २३ ॥ अहंत्वयाचात्मगुणैर्जितःपार्थिवसत्तम ॥ आत्मानमनवज्ञायजितवद्वर्ततांभवान् ॥ २४ ॥ नावमन्यामिते
बुद्धिंनावमन्येचपौरुषं ॥ नावमन्येजयामीतिजितवद्वर्ततांभवान् ॥ २५ ॥ यथावत्पूजितोराजन्गृहंगंतासिमेभृशं ॥ ततःसंपूज्यतौविप्रंविश्वस्तौजग्मतुर्गृहान् ॥
॥ २६ ॥ वैदेहस्त्वथकौसल्यंप्रवेश्यगृहमंजसा ॥ पाद्यार्घ्यमधुपर्कैस्तंपूजार्हंप्रत्यपूजयत् ॥ २७ ॥

त्रुसंघान् ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ असांप्रतंअनुचितं ॥ १७ ॥ परोजनःशत्रुजनः भोजनादिनासंधेयः दंडापेक्षयासामैवश्रेयइत्यर्थः ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ अहमिति जितवत्या
मजयइव ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

॥ २८ ॥ इतिशांतिप०रा०नै०भारतभा०षडधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०६ ॥ ॥ ७ ॥ गणवृत्तंबुभुत्सुःपूर्वोक्तमनुवदति ब्राह्मणेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ क्षीणस्यप्रग्रहणंवृत्तिर्जीविकाच लघु

ददौदुहितरंचास्मैरत्नानिविविधानिच ॥ एपराज्ञांपरोधर्मोनित्यौजयपराजयौ ॥ २८ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिप०राजधर्मानु०कालकवृक्षीयेपडधिक
शततमोऽध्यायः ॥ १०६ ॥ ॥७॥ युधिष्ठिरउवाच ब्राह्मणक्षत्रियविशांशूद्राणांचपरंतप ॥ धर्मवृत्तंचवित्तंचवृत्त्युपायाःफलानिच ॥ १ ॥ राज्ञांवि
त्तंचकोशंचकोशसंचयनंजयः ॥ अमात्यगुणवृत्तिश्चप्रकृतीनांचवर्धनं ॥ २ ॥ पाड्गुण्यगुणकल्पश्चसेनावृत्तिस्तथैवच ॥ परिज्ञानंचदुष्टस्यलक्षणंचसतामपि
पि ॥ ३ ॥ समहीनाधिकानांचयथावल्लक्षणंचयत् ॥ मध्यमस्यचतुष्ट्यर्थंयथास्थेयंविवर्धना ॥४ ॥ क्षीणग्रहणवृत्तिश्चयथाधर्मंप्रकीर्तितं ॥ लघुनादेशरूपेणग्रं
थयोगेनभारत ॥ ५ ॥ विजिगीपोस्तथावृत्तमुक्तंचैवतथैवते ॥ गणानांवृत्तिमिच्छामिश्रोतुंमतिमतांवर ॥ ६ ॥ यथागणाःप्रवर्धंतेनभिद्यंतेचभारत ॥ अरींश्च
विजिगीपंतेसुहृदःप्राप्नुवंतिच ॥ ७ ॥ भेदमूलोविनाशोहिगणानामुपलक्षये ॥ मंत्रसंवरणंदुःखंबहूनामितिमेमतिः ॥८ ॥ एतदिच्छाम्यहंश्रोतुंनिखिलेनपरं
तप ॥ यथाचतेनभिद्येरंस्तच्चमेवदपार्थिव ॥ ९ ॥ भीष्मउवाच गणानांचकुलानांचराज्ञांभरतसत्तम ॥ वैरसंदीपनावेतौलोभामर्षौनराधिप ॥ १० ॥
लोभमेकोहिवृणुतेततोमर्षमनंतरं ॥ तौक्षयव्ययसंयुक्तावन्योन्यंचविनाशिनौ ॥ ११ ॥ चारमंत्रबलादानैःसामदानविभेदनैः ॥ क्षयव्ययभयोपायैःप्रकर्षंती
तरेतरं ॥ १२ ॥ तत्रादानेनभिद्यंतेगणाःसंघातवृत्तयः ॥ भिन्नाविमनसःसर्वेगच्छंत्यरिवशंभयात् ॥ १३ ॥ भेदेगणाविनश्युर्हिभिन्नास्तुसुजयाःपरैः ॥ तस्मा
त्संघातयोगेनप्रयतेरन्गणाःसदा ॥ १४ ॥ अर्थाश्चैवाधिगम्यंतेसंघातबलपौरुषैः ॥ बाह्याश्चमैत्रींकुर्वंतितेपुसंघातवृत्तिषु ॥ १५ ॥ ज्ञानवृद्धाःप्रशंसंतिशुश्रू
पंतःपरस्परं ॥ विनिवृत्ताभिसंधानाःसुखमेधंतिसर्वशः ॥ १६ ॥ धर्मिष्ठान्व्यवहारांश्चस्थापयंतश्चशास्त्रतः ॥ यथावत्प्रतिपश्यंतोविवर्धंतेगणोत्तमाः ॥ १७ ॥
पुत्रान्भ्रातॄन्निगृह्णंतोविनयंतश्चतान्सदा ॥ विनीतांश्चप्रगृह्णंतोविवर्धंतेगणोत्तमाः ॥ १८ ॥ चारमंत्रविधानेपुकोशसंनिचयेपुच ॥ नित्ययुक्तामहाबाहोवर्ध
तेसर्वतोगणाः ॥ १९ ॥ प्राज्ञान्शूरान्महोत्साहान्कर्मसुस्थिरपौरुषान् ॥ मानयंतःसदायुक्ताविवर्धंतेगणानृप ॥ २० ॥

नासुगमेन आदेशरूपेणउपदेशात्मकेन ॥ ५ ॥ गणानांशूरजनस्तोमानां ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ एकोराजालोभंवृणुते गणस्तदाऽस्मभ्यंनददातीत्यमर्षंवृणुते ॥ ११ ॥ इतरेतरंगणाराजानश्चप्रकर्षं
ति ॥ १२ ॥ १३ ॥ संघातयोगेनऐकमत्यप्रयोगेण ॥ १४ ॥ १५ ॥ विनिवृत्ताभिसंधानाःविघटितसंघाः ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३०॥३१ ॥ ३२ ॥ इतिशांतिप०रा०नै०भारतभा०सप्ताधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०७ ॥ ॥७॥ नीतिप्रधानान्राजधर्मा

द्रव्यवंतश्चशूराश्चशस्त्रज्ञाःशास्त्रपारगाः ॥ कृच्छ्रास्वापत्सुसंमूढान्गणाःसंतारयंतिते ॥ २१ ॥ क्रोधोभेदोभयंदंडःकर्षणंनिग्रहोवधः ॥ नयत्यरिवशंसद्योग
णान्भरतसत्तम ॥ २२ ॥ तस्मान्मानयितव्यास्तेगणमुख्याःप्रधानतः ॥ लोकयात्रासमायत्ताभूयसीतेषुपार्थिव ॥ २३ ॥ मंत्रगुप्तिःप्रधानेषुचारश्चामित्रकर्ष
ण ॥ नगणाःकृत्स्नशोमंत्रंश्रोतुमर्हंतिभारत ॥ २४ ॥ गणमुख्यैस्तुसंभूयकार्यंगणहितंमिथः ॥ पृथग्गणस्यभिन्नस्यविततस्यततोन्यथा ॥ २५ ॥ अर्थाःप्रत्यव
सीदंतितथानर्थाभवंतिच ॥ तेषामन्योन्यभिन्नानांस्वशक्तिमनुतिष्ठतां ॥ २६ ॥ निग्रहःपंडितैःकार्यःक्षिप्रमेवप्रधानतः ॥ कुलेषुकलहाजाताःकुलवृद्धैरुपेक्षि
ताः ॥ २७ ॥ गोत्रस्यनाशंकुर्वंतिगणभेदस्यकारकं ॥ आभ्यंतरंभयंरक्ष्यमसारंबाह्यतोभयं ॥ २८ ॥ आभ्यंतरंभयंराजन्सद्योमूलानिकृंतति ॥ अकस्मात्क्रोध
मोहाभ्यांलोभाद्वापिस्वभावजात् ॥ २९ ॥ अन्योन्यंनाभिभाषंतेतत्पराभवलक्षणं ॥ जात्याचसदृशाःसर्वेकुलेनसदृशास्तथा ॥ ३० ॥ नचोद्योगेनबुद्ध्यावारूप
द्रव्येणवापुनः ॥ भेदाच्चैवप्रदानाच्चभिद्यंतेरिपुभिर्गणाः ॥ ३१ ॥ तस्मात्संघातमेवाहुर्गणानांशरणंमहत् ॥ ३२ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिप०राजधर्मानु०
गणवृत्तेसप्ताधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०७ ॥ ॥ ७ ॥ युधिष्ठिरउवाच महानयंधर्मपथोबहुशाखश्चभारत ॥ किंस्विदेवेहधर्माणामनुष्ठेयतमंम
तं ॥ १ ॥ किंकार्यंसर्वधर्माणांगरीयोभवतोमतं ॥ यथाहंपरमंधर्ममिहचप्रेत्यचाप्नुयां ॥ २ ॥ भीष्मउवाच मातापित्रोर्गुरूणांचपूजाबहुमताामम ॥ इह
युक्तोनरोलोकान्यशश्चमहदश्नुते ॥ ३ ॥ यच्चतेभ्यनुजानीयुःकर्मतातसुपूजिताः ॥ धर्माधर्मविरुद्धंवातत्कर्तव्यंयुधिष्ठिर ॥ ४ ॥ नचतैरभ्यनुज्ञातोधर्ममन्यंस
माचरेत् ॥ यंचतेभ्यनुजानीयुःसधर्मइतिनिश्चयः ॥ ५ ॥ एतएवत्रयोलोकाएतएवाश्रमास्त्रयः ॥ एतएवत्रयोवेदाएतएवत्रयोग्नयः ॥ ६ ॥ पितावैगार्हपत्योग्नि
र्माताग्निर्दक्षिणःस्मृतः ॥ गुरुराहवनीयस्तुसाग्नित्रेतागरीयसी ॥ ७ ॥ त्रिष्वप्रमाद्यन्नेतेषुत्रीँल्लोकांश्चविजेष्यसि ॥ पितृवृत्त्यात्विमंलोकंमातृवृत्त्यातथापरं
॥ ८ ॥ ब्रह्मलोकंगुरोर्वृत्त्यानियमेनतरिष्यसि ॥ सम्यगेतेषुवर्तस्वत्रिषुलोकेषुभारत ॥ ९ ॥ यशःप्राप्स्यसिभद्रंतेधर्मंचसुमहत्फलं ॥ नैतानतिशयेज्जातुनात्यश्नी
यान्नदूषयेत् ॥ १० ॥ नित्यंपरिचरेच्चैवतद्वैसुकृतमुत्तमं ॥ कीर्तिपुण्यंयशोलोकान्प्राप्स्यसेराजसत्तम ॥ ११ ॥

नृश्रुत्वातदनुग्राहकान्शुद्धधर्मानाह महानित्यादिना ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ वृत्त्यापूजया ॥ ८ ॥ ९ ॥ नअतिशयेत्भोगेषुक्रियासुवास्वस्याधिक्यंनदर्शयेत् ॥ १० ॥ ११ ॥

॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ जातिर्जन्म अवध्येत्यादिसार्धः चाद्गुरुः ॥ २० ॥ तत्ववध्यानामपिनेषांअवधंकृत्वा तेअपराधिनोपिपितृमातृगुरवः अवधेनराजानमिवनै

सर्वेतस्याद्दतालोकायस्यैतेत्रयआद्दताः ॥ अनाद्दतास्तुयस्यैतेसर्वास्तस्याफलाःक्रियाः ॥ १२ ॥ नचायंनपरोलोकस्तस्यचैवपरंतप ॥ अमानितानित्यमेवय
स्यैतेगुरवस्त्रयः ॥ १३ ॥ नचास्मिन्नपरेलोकेयशस्तस्यप्रकाशते ॥ नचान्यदपिकल्याणंपरत्रसमुदाहृतं ॥ १४ ॥ तेभ्यएवहियत्सर्वंकृत्वाचविसृजाम्यहं ॥ तदा
सीन्मेशतगुणंसहस्रगुणमेवच ॥ १५ ॥ तस्मान्मेसंप्रकाशन्तेत्रयोलोकायुधिष्ठिर ॥ दशैवतुसदाचार्यःश्रोत्रियानतिरिच्यते ॥ १६ ॥ दशाचार्यानुपाध्यायउपाध्या
यान्पितादश ॥ पितॄन्दशतुमातैकासर्वांवापृथिवीमपि ॥ १७ ॥ गुरुत्वेनाभिभवतिनास्तिमातृसमोगुरुः ॥ गुरुर्गरीयान्पितृतोमातृतश्चेतिमेमतिः ॥ १८ ॥ उभौहि
मातापितरौजन्मन्येवोपयुज्यतः ॥ शरीरमेवसृजतःपितामाताचभारत ॥ १९ ॥ आचार्यशिष्टायाजातिःसादिव्यासाजरामरा ॥ अवध्याहिसदामातापिता
चाप्यपकारिणौ ॥ २० ॥ नसंदुष्यतितत्कृत्वानचतेदूषयंतितं ॥ धर्माययतमानानांविदुर्देवामहर्षिभिः ॥ २१ ॥ यश्चावृणोत्यवितथेनकर्मणाऋतंब्रुवन्नमृतं
संप्रयच्छन् ॥ तंवैमन्येतपितरंमातरंचतस्मैनद्रुह्येत्कृतमस्यजानन् ॥ २२ ॥ विद्यांश्रुत्वायेगुरुंनाद्रियंतेप्रत्यासन्नामनसाकर्मणावा ॥ तेषांपापंभ्रूणहत्यावि
शिष्टंनान्यस्तेभ्यःपापकृदस्तिलोके ॥ यथैवतेगुरुभिर्भावनीयास्तथातेषांगुरवोप्यर्चनीयाः ॥ २३ ॥ तस्मात्पूजयितव्याश्चसंविभज्याश्चयत्नतः ॥ गुरवोर्चयि
तव्याश्चपुराणंधर्ममिच्छता ॥ २४ ॥ येनप्रीणातिपितरंतेनप्रीतःप्रजापतिः ॥ प्रीणातिमातरंयेनपृथिवीतेनपूजिता ॥ २५ ॥ येनप्रीणात्युपाध्यायंतेनस्याद्ब्र
ह्मपूजितं ॥ मातृतःपितृतश्चैवतस्मात्पूज्यतमोगुरुः ॥ २६ ॥ ऋषयश्चहिदेवाश्चप्रीयंतेपितृभिःसह ॥ पूज्यमानेषुगुरुषुतस्मात्पूज्यतमोगुरुः ॥ २७ ॥ केनचिन्न
चवृत्तेनत्ववज्ञेयोगुरुर्भवेत् ॥ नचमातानचपितामन्येतेयादृशोगुरुः ॥ २८ ॥ नतेवमानमर्हंतिनतेषांदूषयेत्कृतं ॥ गुरूणामेवसत्कारंविदुर्देवामहर्षिभिः ॥ २९ ॥
उपाध्यायंपितरंमातरंचयेभिद्रुह्यंतेमनसाकर्मणावा ॥ तेषांपापंभ्रूणहत्याविशिष्टंतस्मान्नान्यःपापकृदस्तिलोके ॥ ३० ॥ भृतोवृद्धोयोनबिभर्तिपुत्रःस्वयोनि
जःपितरंमातरंच ॥ तद्वैपापंभ्रूणहत्याविशिष्टंतस्मान्नान्यःपापकृदस्तिलोके ॥ ३१ ॥ मित्रद्रुहःकृतघ्नस्यस्त्रीघ्नस्यगुरुघातिनः ॥ चतुर्णांवयमेतेषांनिष्कृतिंनानु
शुश्रुम ॥ ३२ ॥

नंदूषयंतिराजाहिवध्यानामवधेदुष्यतितद्वन्नात्रेत्यर्थः धर्मायदुष्टानामपिपित्रादीनांपालनाययतमानानांयतमानान्देवाअप्यनुग्राह्यत्वेनविदुः ॥ २१ ॥ आवृणोतिअनुगृह्णाति कर्म
णाप्रवचनेन ऋतंवेदं ॥ २२ ॥ नाद्रियंतेयेतेप्रत्यासन्नाः विपर्ययेणविशीर्णानष्टाभवंति ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

अनिर्देशेनविस्तरेणनतुनिर्देशमात्ररूपेणसंक्षेपेण अनुसृत्यएकीकृत्य एतत्सारभूतं ॥३३॥ इतिशांतिप०रा०नै०भारतभा०अष्टाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०८ ॥ ॥७॥ कथमिति सत्यानृतयोर्धर्मा
धर्मरूपत्वेहिंसाऽहिंसायुक्तयोस्तयोर्वैपरीत्यदर्शनात्संशयइत्यर्थः ॥ १ ॥ उभयोस्त्यागस्त्वतिदुष्करइत्याह सत्यमिति लोकान्संसारिणः ॥२॥३॥४॥५॥ तादृशःसत्यानृतयोस्तत्त्वमजानन्बालत्वाद्बध्यते यत्र
विषयेअहिंसोपकारादौ सत्यंअनिष्ठितंननिष्ठायुक्तंतत्सत्यानृतेबहूपकारप्रधानेनिश्चित्यधर्मवित्भवति ॥ ६ ॥ अंधस्यघ्राणचक्षुषःसर्वप्राणिवधायोद्यतस्यवधात्बलाकःव्याधःहिंस्रस्यभावोपिस्वर्गंजगाम

एतत्सर्वमनिर्देशेनैवमुक्तंयत्कर्तव्यंपुरुषेणेहलोके ॥ एतच्छ्रेयोनान्यदस्माद्विशिष्टंसर्वान्धर्माननुसृत्यैतदुक्तं ॥ ३३ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिप०राजध०
मातृपितृगुरुमाहात्म्यंअष्टाधिकशततमोऽध्यायः ॥१०८॥ ॥७॥ युधिष्ठिरउवाच कथंधर्मेस्थातुमिच्छन्नरोवर्तेतभारत ॥ विद्वन्जिज्ञासमानायप्रब्रूहि
भरतर्षभ ॥ १ ॥ सत्यंचैवानृतंचोभेलोकानावृत्यतिष्ठतः ॥ तयोःकिमाचरेद्राजन्पुरुषोधर्मनिश्चितः ॥ २ ॥ किंस्वित्सत्यंकिमनृतंकिंस्विद्धर्म्यंसनातनं ॥ कस्मि
न्कालेवदेत्सत्यंकस्मिन्कालेनृतंवदेत् ॥ ३ ॥ भीष्मउवाच सत्यस्यवचनंसाधुनसत्याद्विद्यतेपरं ॥ यत्तुलोकेषुदुर्ज्ञानंतत्प्रवक्ष्यामिभारत ॥ ४ ॥ भवेत्सत्यं
नवक्तव्यंवक्तव्यमनृतंभवेत् ॥ यत्रानृतंभवेत्सत्यंसत्यंवाप्यनृतंभवेत् ॥ ५ ॥ तादृशोबध्यतेबालोयत्रसत्यमनिष्ठितं ॥ सत्यानृतेविनिश्चित्यततोभवतिधर्मवित् ॥
॥६॥ अप्यनार्योकृतप्रज्ञःपुरुषोप्यतिदारुणः ॥ सुमहत्प्राप्नुयात्पुण्यंबलाकोंधवधादिव ॥ ७॥ किमाश्चर्यंचयन्मूढोधर्मकामोप्यधर्मवित् ॥ सुमहत्प्राप्नुयात्पुण्यं
गंगायामिवकौशिकः ॥ ८ ॥ तादृशोयमनुप्रश्नोयत्रधर्मःसुदुर्लभः ॥ दुष्करःप्रतिसंख्यातुंतत्केनात्रव्यवस्यति ॥ ९ ॥ प्रभवार्थायभूतानांधर्मप्रवचनंकृतं ॥
यःस्यात्प्रभवसंयुक्तःसधर्मइतिनिश्चयः ॥ १० ॥ धारणाद्धर्ममित्याहुर्धर्मेणविधृताःप्रजाः ॥ यःस्याद्धारणसंयुक्तःसधर्मइतिनिश्चयः ॥ ११ ॥ अहिंसार्थायभू
तानांधर्मप्रवचनंकृतं ॥ यःस्यादहिंसासंयुक्तःसधर्मइतिनिश्चयः ॥ १२ ॥ श्रुतिधर्मइतिह्येकेनेत्याहुरपरेजनाः ॥ नचतत्प्रत्यसूयामोनहिसर्वंविधीयते ॥ १३ ॥

तिकर्णपर्वकथानुसंधेया ॥ ७ ॥ मूढःकर्णपर्वोक्तः सत्यवादीचोरेभ्यःसत्यवचनाभिमानित्वान्मार्गमुपदिश्यकार्पटिकान्घातितवान् असौधर्मविन्नेत्यर्थः कौशिकउलूकः गंगातीरेसहस्रशःसर्पिण्यास्थापि
तान्यंडानिभित्वामहत्पुण्यंप्राप तदभेदनेतुतीक्ष्णविषाणांसर्पाणांवृध्यासद्योलोकनाशःसंभवेत् ॥८॥ सुदुर्लभोदुर्विवेकः अत्रधर्मलक्षणे व्यवस्यतिनिश्चिनोति ॥ ९ ॥ प्रभवोऽभ्युदयः अहिंसाअपीडनं धा
रणंसंरक्षणं एतत्त्रयंयेनसत्येनानृतेनवामृदुनातीक्ष्णेनवायतोभवतिसधर्मइत्याहत्रिभिः प्रभवेति ॥१०॥११॥१२॥ श्रुतीति श्रुत्युक्तोर्थःसर्वोधर्मइत्यपिन श्येनादेर्धर्मत्वाभावात् फलतोपिचयत्कर्मनानर्थेना
नुबध्यते केवलंप्रीतिहेतुत्वात्तद्धर्मइतिकथ्यतइतिवचनात्श्येनादिफलस्यशत्रुवधादेरनर्थत्वादुक्तलक्षणएवधर्मइत्यर्थः सर्वंश्येनाद्यपिविधीयतेधर्मत्वेनचोद्यते ॥ १३ ॥

यइति अन्यायेनेतिच्छेदः बुभुक्षितेभ्यश्चोरेभ्योधनिकंनज्ञापयेत् भिक्षुभ्यस्तुज्ञापयेदेवेत्यर्थः ॥ १४ ॥ अकूजनेनेति चोरेषुधनिकंपृच्छत्सुनवदेत् अवदतोमोक्षाभावेनवेद्मीतिशपथपूर्वकमपिवदेत्तादृश स्थलेऽनृतेदोषोनास्तीतिश्लोकद्वयार्थः ॥ १५ ॥ १६ ॥ नेति तेभ्यःस्तेनेभ्यः अपिर्हेत्वर्थे ॥ १७ ॥ स्वेतिसार्धः यदाधनंत्वदीयंश्रमोमदीयःलाभस्तूभाभ्यांविभज्यग्राह्यइतिनियमपूर्वकंप्रवृत्ते ऽधमर्णेचो रादिनाधननाशःस्यात्तदाउत्तमर्णःअधमर्णस्यशरीरोपरोधेनदासीकरणेनधनमादातुमिच्छतिचेत्तस्यवाक्येसत्यसंप्रतिपत्त्यर्थंसंवादार्थमाहूताःसाक्षिणोवाच्यंवक्तुंयोग्यंवचोनुक्त्वाशतंरूप्याणिधारयत्येवेति निश्चयवादित्वादनृतवादिनइतिभावः ॥ १८ ॥ यदात्वधमर्णोधनवानुत्तमर्णस्तुक्षीणस्तदातदप्यनृतंनदोषायेत्याह प्राणेति ॥ १९ ॥ ईदृशस्थलेवेषांतरेणापिपरकीयमर्थंरक्षेदित्याह अर्थस्येति ॥ २० ॥

येऽन्यायेनजिहीर्षंतोधनमिच्छंतिकस्यचित् ॥ तेभ्यस्तुनतदाख्येयंसधर्मइतिनिश्चयः ॥ १४ ॥ अकूजनेनचेन्मोक्षोनावकूजेत्कथंचन ॥ अवश्यंकूजितव्येवा शंकेरन्वाप्यकूजनात् ॥ १५ ॥ श्रेयस्तत्रानृतंवक्तुंसत्यादितिविचारितं ॥ यःपापैःसहसंबंधान्मुच्यतेशपथादपि ॥ १६ ॥ नतेभ्योपिधनंदेयंशक्येसतिकथंचन ॥ पापेभ्योहिधनंदत्तंदातारमपिपीडयेत् ॥ १७ ॥ स्वशरीरोपरोधेनधनमादातुमिच्छतः ॥ सत्यसंप्रतिपत्त्यर्थंयद्ब्रूयुःसाक्षिणःक्वचित् ॥ १८ ॥ अनुक्त्वातत्रतद्वाच्यं सर्वेतेऽनृतवादिनः ॥ प्राणात्ययेविवाहेचवक्तव्यमनृतंभवेत् ॥ १९ ॥ अर्थस्यरक्षणार्थायपरेषांधर्मकारणात् ॥ परेषांसिद्धिमाकांक्षन्नीचःस्याद्धर्मभिक्षुकः ॥ ॥ २० ॥ प्रतिश्रुत्यप्रदातव्यःस्वकार्यस्तुबलात्कृतः ॥ यःकश्चिद्धर्मसमयात्प्रच्युतोधर्मसाधनः ॥ २१ ॥ दंडेनैवसहंतव्यस्तंपंथानंसमाश्रितः ॥ च्युतःसदैवधर्मे भ्योऽमानवंधर्ममास्थितः ॥ २२ ॥ शठःस्वधर्ममुत्सृज्यतमिच्छेदुपजीवितुं ॥ सर्वोपायैर्निहंतव्यःपापोनिकृतिजीवनः ॥ २३ ॥ धनमित्येवपापानांसर्वेषामिह निश्चयः ॥ अविपत्याह्यसंभोज्यानिकृत्यापतनंगताः ॥ २४ ॥ च्युतादेवमनुष्येभ्योयथाप्रेतास्तथैवते ॥ निर्यज्ञास्तपसाहीनामास्मतैःसहसंगमः ॥ २५ ॥ धन नाशाद्दुःखतरंजीविताद्विप्रयोजनं ॥ अयंतेरोचतांधर्मइतिवाच्यःप्रयत्नतः ॥ २६ ॥ नकश्चिदस्तिपापानांधर्मइत्येषनिश्चयः ॥ तथागतंचयोहन्यान्नासौपापे नलिप्यते ॥ २७ ॥ स्वकर्मणाहतंहंतिहतएवसहन्यते ॥ तेषुयःसमयंकश्चित्कुर्वीतहतबुद्धिषु ॥ २८ ॥

यदितुउक्तविषयेएवलाभालाभौसमौउभाभ्यांविभज्यग्राह्यमितिप्रतिश्रुतं तदानाशितोर्थोऽधमर्णेनयथाभागंप्रदातव्यः अथवास्वकार्योधनार्जनकारीअधमर्णोबलात्कृतउक्तरीत्यादासीकृतोप्यस्तु सचेत्कप टंकरोत्यनष्टमपिधनंनष्टमितिवदतिचेत्तत्राह यइत्यादिना ॥ २१ ॥ अमानवंआसुरं ॥ २२ ॥ शठःवंचकः तंअमानवं ॥ २३ ॥ धनमेवश्रेयोनधर्मइत्यर्थः ॥ २४ ॥ मासंगमःसंगमाकार्षीः ॥ २५ ॥ तत्रहेतुर्धनेति विप्रयोजनंवियोगःएतदपिपापाःकुर्वंतीत्यर्थः अयमिति पापानांपापिनांमध्येवाचाउपदेशार्हःकश्चिदपिनास्तिकिंतुसर्वधर्मइत्येवतेषांनिश्चयइत्यन्वयः अधर्मकोटिस्फुरणाभावादित्याशयः ॥ २६ ॥ २७ ॥ समयंएतान्नहनिष्यामीतिव्रतंयश्चिकीर्षेत्सकुर्वीततादृशानांवधेपुण्यमस्तीतिभावः ॥ २९ ॥

॥ २१ ॥ ३० ॥ इतिशांतिपर्वणिराज०नै०भारतभा०नवाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०९ ॥ ॥१॥ क्लिश्यमानेष्विति भूतेषुप्राणिषु दुर्गाणिदुस्तराणि ॥ १ ॥ २ ॥ विषयान्विषयार्थानिइंद्रियाणि

यथाकाकाश्चगृध्राश्चनथैवोपधिजीविनः ॥ ऊर्ध्वंदेहविमोक्षांतेभवंत्येतासुयोनिषु ॥ २९ ॥ यस्मिन्यथावर्ततेयोमनुष्यस्तस्मिंस्तथावर्तितव्यंसधर्मः ॥ माया

॥१०९॥ चारोमाययावाधितव्यःसाध्वाचारःसाधुनाप्रत्युपेयः ॥ ३० ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिप०राजध०सत्यानृतकविभागेनवाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०९॥ १२

युधिष्ठिरउवाच क्लिश्यमानेषुभूतेषुतैस्तैर्भावैस्ततस्ततः ॥ दुर्गाण्यतितरेद्येनतन्मेब्रूहिपितामह ॥ १॥ भीष्मउवाच आश्रमेषुयथोक्तेषुयथोक्तंयेद्विजा

तयः ॥ वर्ततेसंयतात्मानोदुर्गाण्यतितरंतिते ॥ २ ॥ येदंभान्नाचरंतिस्मयेषांवृत्तिश्चसंयता ॥ विषयांश्चनिगृह्णंतिदुर्गाण्यतितरंतिते ॥ ३ ॥ प्रत्याहुर्नोच्यमाना

येनहिंसंतिचहिंसिताः ॥ प्रयच्छंतिनयाचंतेदुर्गाण्यतितरंतिते ॥४॥ वासयंत्यतिथीन्नित्यंनित्यंयेचानसूयकाः ॥ नित्यंस्वाध्यायशीलाश्चदुर्गाण्यतितरंतिते ॥

॥ ५ ॥ मातापित्रोश्चयेवृत्तिंवर्ततेधर्मकोविदाः ॥ वर्जयंतिदिवास्वप्नंदुर्गाण्यतितरंतिते ॥ ६ ॥ येवापापंनकुर्वंतिकर्मणामनसागिरा ॥ निक्षिप्तदंडाभूतेषुदुर्गा

ण्यतितरंतिते ॥ ७॥ येनलोभान्नयंत्यर्थान्राजानोरजसान्विताः ॥ विषयान्परिरक्षंतिदुर्गाण्यतितरंतिते ॥८॥ स्वेषुदारेषुवर्ततेन्यायवृत्तिमृतावृतौ ॥ अग्निहोत्र

पराःसंतोदुर्गाण्यतितरंतिते ॥ ९ ॥ आहवेषुचयेशूरास्त्यक्त्वामरणजंभयं ॥ धर्मेणजयमिच्छंतिदुर्गाण्यतितरंतिते ॥ १० ॥ येवदंतीहसत्यानिप्राणत्यागेप्यु

पस्थिते ॥ प्रमाणभूताभूतानांदुर्गाण्यतितरंतिते ॥ ११ ॥ कर्माण्यकुहकार्थानियेषांवाचश्चसूनृताः ॥ येषामर्थाश्चसंबद्धादुर्गाण्यतितरंतिते ॥ १२ ॥ अनध्या

येषुयेविप्राःस्वाध्यायंनेहकुर्वते ॥ तपोनिष्ठाःसुतपसोदुर्गाण्यतितरंतिते ॥ १३ ॥ येतपश्चतपस्यंतिकौमारब्रह्मचारिणः ॥ विद्यावेदव्रतस्नातादुर्गाण्यतितरंति

ते ॥ १४ ॥ येचसंशांतरजसःसंशांततमसश्चये ॥ सत्वेस्थितामहात्मानोदुर्गाण्यतितरंतिते ॥ १५॥ येषांनकश्चित्त्रसतिनत्रसंतिहिकस्यचित् ॥ येषामात्मसमो

लोकोदुर्गाण्यतितरंतिते ॥ १६ ॥ परश्रियानतप्यंतियेसंतःपुरुषर्षभाः ॥ ग्राम्यादर्थान्निवृत्ताश्चदुर्गाण्यतितरंतिते ॥ १७॥ सर्वान्देवान्नमस्यंतिसर्वधर्मांश्च

शृण्वते ॥ येश्रद्दधानाःशांताश्चदुर्गाण्यतितरंतिते ॥ १८ ॥ येनमानित्वमिच्छंतिमानयंतिचयेपरान् ॥ मान्यमानान्नमस्यंतिदुर्गाण्यतितरंतिते ॥ १९ ॥ येच ॥१०९॥

श्राद्धानिकुर्वंतितिथ्यांतिथ्यांप्रजार्थिनः ॥ सुविशुद्धेनमनसादुर्गाण्यतितरंतिते ॥ २० ॥

॥ ३ ॥ उच्यमानाःनियमानाः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ रजसान्विताःसंतोऽर्थान्ननयंतिनहरंति ॥८॥९॥१०॥११॥ अकुहकार्यानिअदंभार्थानि ॥१२॥१३॥१४॥१५॥१६॥१७॥१८॥१९॥२०॥

॥२१॥२२॥ यात्रार्थंजीवनार्थं ॥२३॥२४॥२५॥ २६ ॥ तवचहितेस्थितः ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ कृत्यसमुद्देशःकर्तव्यलेशः ॥ ३० ॥ इतिशांतिप० रा० नैलकंठीये० भारतभाव० दशाधिकशततमोऽ

येक्रोधंसंनिच्छयंतिक्रुद्धान्संशमयंतिच ॥नचकुप्यंतिभूतानांदुर्गाण्यतितरंतिते ॥२१॥ मधुमांसंचयेनित्यंवर्जयंतीहमानवाः॥ जन्मप्रभृतिमद्यंचदुर्गाण्य
तितरंतिते॥ २२ ॥ यात्रार्थंभोजनंयेषांसंतानार्थंचमैथुनं ॥ वाक्सत्यवचनार्थायदुर्गाण्यतितरंतिते॥ २३॥ईश्वरंसर्वभूतानांजगतःप्रभवाप्ययं॥ भक्तानाः
रायणंदेवंदुर्गाण्यतितरंतिते ॥ २४॥ यएषपद्मरक्ताक्षःपीतवासामहाभुजः ॥ सुहृद्भ्राताचमित्रंचसंबंधीचतथाच्युतः ॥ २५ ॥ यइमान्सकलाँल्लोकांश्चर्म
वत्परिवेष्टयत्॥ इच्छन्प्रभुरचिंत्यात्मागोविंदःपुरुषोत्तमः॥ २६॥ स्थितःप्रियहितेजिष्णोःसएषपुरुषोत्तमः॥ राजंस्तवचदुर्धर्षोवैकुंठःपुरुषर्षभ॥ २७॥ यए
नंसंश्रयंतीहभक्त्यानारायणंहरिं॥ तेतरंतीहदुर्गाणिनचात्रास्तिविचारणा॥ २८॥ दुर्गातितरणंयेचपठंतिश्रावयंतिच॥ कथयंतिचविप्रेभ्योदुर्गाण्यतितरंति
ते॥२९॥इतिकृत्यसमुद्देशःकीर्तितस्तेमयानघ॥तरंतेयेनदुर्गाणिपरत्रेहचमानवाः॥३०॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिराजध० दुर्गातितरणंनामदशाधि
कशततमोऽध्यायः॥ ११०॥ ॥७॥ युधिष्ठिरउवाच असौम्याःसौम्यरूपेणसौम्याश्चासौम्यदर्शनाः॥ ईदृशान्पुरुषांस्तातकथंविद्यामहेवयं॥ १॥
भीष्मउवाच अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनं॥ व्याघ्रगोमायुसंवादंतंनिबोधयुधिष्ठिर ॥२॥ पुरिकायांपुरिपुराश्रीमत्यांपौरिकोनृपः॥ परहिंसारतिः
क्रूरोबभूवपुरुषाधमः॥ ३॥ सत्वायुषिपरिक्षीणजगामानीप्सितांगतिं॥ गोमायुत्वंचसंप्राप्तोदूषितःपूर्वकर्मणा ॥ ४ ॥ संस्मृत्यपूर्वभूतिंचनिर्वेदंपरमंगतः॥
नभक्षयतिमांसानिपरैरुपहृतान्यपि॥५॥ अहिंस्रःसर्वभूतेषुसत्यवाक्सुदृढव्रतः॥सचकारयथाकालमाहारंपतितैःफलैः॥६॥श्मशानेतस्यचावासोगोमायोः
संमतोभवत्॥ जन्मभूम्यनुरोधाच्चनान्यवासमरोचयत्॥ ७॥ तस्यशौचममृष्यंतस्तेसर्वेसहजातयः॥ चालयंतिस्मतांबुद्धिंवचनैःप्रश्रयोत्तरैः ॥८॥ वसन्पितृ
वनेरौद्रेशौचेवर्तितुमिच्छसि॥ इयंविप्रतिपत्तिस्तेयदात्वंपिशिताशनः॥ ९॥ तत्समानोभवास्माभिर्भोज्यंदास्यामहेवयं ॥ भुंक्ष्वशौचंपरित्यज्ययद्धिभुक्तंस
दास्तुते॥ १०॥ इतितेषांवचःश्रुत्वाप्रत्युवाचसमाहितः॥ मधुरैःप्रसृतैर्वाक्यैर्हेतुमद्भिरनिष्ठुरैः॥ ११॥ अप्रमाणाप्रसूतिर्मेशीलतःक्रियतेकुलं॥ प्रार्थयामिच
तत्कर्मयेनविस्तार्यतेयशः॥ १२॥ श्मशानेयदिमेवासःसमाधिर्मेनिशम्यतां॥ आत्माफलतिकर्माणिनाश्रमोधर्मकारणं॥ १३॥

ध्यायः ॥ ११० ॥ ॥७॥ असौम्याइति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ विप्रतिपत्तिर्विपरीताबुद्धिः ॥ ९ ॥ १० ॥ प्रसृतैःविस्तृतैः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

॥ १४ ॥ अनुबंधेपरिणामे ॥ १५ ॥ अप्रत्ययःअसंतोषस्तेनकृतां अर्थापनयोधर्महानिः ॥ १६ ॥ १७ ॥ यात्रांराजकार्यंगच्छग्रामुहि परिहार्याश्चानीप्सिताः परिहार्याःपरिच्छेयाइत्यन्ये ॥ १८ ॥
ज्ञापयामहेसूचयामहे ॥१९॥२०॥ मदंतरेमन्निमित्तं ॥२१॥ नशक्यं राज्ञेतिशेषः॥२२॥२३॥२४॥२५॥योक्ष्यतियोगंप्राप्स्यति मदंतरेमन्निमित्तंदुःशीलाश्चभविष्यंति ॥२६॥ अत्रहेतुमाह नेति एषामहं

आश्रमेयोद्विजंहन्याद्गांवादद्यादनाश्रमे ॥ किंतुतत्पातकंनस्यात्तद्वादत्तंवृथाभवेत् ॥ १४ ॥ भवंतःस्वार्थलोभेनकेवलंभक्षणेरताः ॥ अनुबंधेत्रयोदोषास्तान्नप
श्यंतिमोहिताः ॥ १५ ॥ अप्रत्ययकृतांगर्ह्यामर्थापनयदूषितां ॥ इहचामुत्रचानिष्टांतस्माद्वृत्तिंनरोचये ॥ १६ ॥ तंशुचिंपंडितंमत्वाशार्दूलःख्यातविक्रमः ॥
कृत्वात्मसदृशींपूजांसाचिव्येऽवरयत्स्वयं ॥ १७ ॥ शार्दूलउवाच सौम्यविज्ञातरूपस्त्वंगच्छयात्रांमयासह ॥ व्रियंतामीप्सिताभोगाःपरिहार्याश्चपुष्क
लाः ॥ १८ ॥ तीक्ष्णाइतिवयंख्याताभवंतंज्ञापयामहे ॥ मृदुपूर्वंहितंचैवश्रेयश्चाधिगमिष्यसि ॥ १९ ॥ अथसंपूज्यतद्वाक्यंमृगेंद्रस्यमहात्मनः ॥ गोमायुःसंश्रितं
वाक्यंबभाषेकिंचिदानतः ॥ २० ॥ गोमायुरुवाच सदृशंमृगराजैतत्तववाक्यंमदंतरे ॥ यत्सहायान्मृगयसेधर्मार्थकुशलाञ्शुचीन् ॥ २१ ॥ नशक्यंत्व
नमात्येनमहत्त्वमनुशासितुं ॥ दुष्टामात्येनवावीरशरीरपरिपंथिना ॥ २२ ॥ सहायाननुरक्तांश्चनयज्ञानुपसंहितान् ॥ परस्परमसंसृष्टान्विजिगीषूनलोलुपान्
॥ २३ ॥ अनतीतोपधान्प्राज्ञान्हितेयुक्तान्मनस्विनः ॥ पूजयेथामहाभागयथाचार्यान्यथापितॄन् ॥ २४ ॥ नत्वेवममसंतोषाद्रोचतेन्यन्मृगाधिप ॥ नकामयेसु
खान्भोगानैश्वर्यंचतदाश्रयं ॥ २५ ॥ नयोक्ष्यतिहिमेशीलंतवभृत्यैःपुरातनैः ॥ तेत्वांविभेदयिष्यंतिदुःशीलाश्चमदंतरे ॥ २६ ॥ नसंश्रयःश्लाघनीयोहमेषाम
पिभास्वतां ॥ कृतात्मासुमहाभागःपापकेष्वप्यदारुणः ॥ २७ ॥ दीर्घदर्शीमहोत्साहःस्थूललक्ष्योमहाबलः ॥ कृतीचामोघकर्तास्मिभोग्यैश्चसमलंकृतः ॥ २८ ॥
नस्वल्पेनास्मिसंतुष्टोदुःखावृत्तिरनुष्ठिता ॥ सेवायांचापिनाभिज्ञःस्वच्छंदेनवनेचरः ॥ २९ ॥ राजोपक्रोशदोषाश्चसर्वेसंश्रयवासिनां ॥ व्रतचर्यातुनिःसंगानि
र्भयावनवासिनां ॥ ३० ॥ नृपेणाहूयमानस्ययत्तिष्ठतिभयंहृदि ॥ नतत्तिष्ठतितुष्टानांवनेमूलफलाशिनां ॥ ३१ ॥ पानीयंवानिरायासंस्वाद्वन्नंवाऽभयोत्तरं ॥
विचार्यखलुपश्यामितत्सुखंयत्रनिर्वृतिः ॥ ३२ ॥ अपराधैर्नतावंतोभृत्याःशिष्टानराधिपैः ॥ उपघातैर्यथाभृत्यादूषितानिधनंगताः ॥ ३३ ॥

श्लाघनीयोनास्मीतिद्वयोःसंबंधः ॥२७॥ स्थूललक्ष्योबहुप्रदः ॥ २८ ॥ दुःखावृत्तिःसेवावृत्तिश्चनानुष्ठिता ॥ २९ ॥ राजसमीपेउपक्रोशोनिंदातज्जाःदोषाराजोपक्रोशदोषाः संति ॥३०॥३१॥ यत्रनिर्वृ
तिःसुखं तत्खलुसुखंस्वर्गंपश्यामिनिर्वृतिःसुस्थितिरितिवा सुखंशर्मणिनाकेचनिर्वृतिःसुस्थितावितिचमेदिनी ॥ ३२ ॥ शिष्टाःकृतदंडाः ॥ ३३ ॥

॥३४॥३५॥३६॥३७॥३८॥ व्याघ्रयोनितःव्याघ्रयोनेः व्याघ्रस्येत्यर्थः ॥३९॥४०॥४१॥४२॥४३॥४४॥ तस्यगोमायोर्वेश्मनि ॥४५॥ तस्यगोमायोस्तद्विदितंतेनचतन्मर्षितंकारणार्थंस्वस्यबंधविच्छे

यदित्वेतन्मयाकार्यंमृगेंद्रयदिमन्यसे॥ समयंकृतमिच्छामिवर्तितव्यंययामयि ॥ ३४॥ मदीयामाननीयास्तेश्रोतव्यंचहितंवचः॥ कल्पितायाचमेवृत्तिःसा भवेत्त्वयिसुस्थिरा॥ ३५॥ नमंत्रयेयमन्यैस्तेसचिवैःसहकर्हिचित्॥ नीतिमंतःपरीप्संतोवृथाब्रूयुःपरेमयि॥ ३६॥ एकएकेनसंगम्यरहोब्रूयांहितंवचः॥ नच तेज्ञातिकार्येषुप्रष्टव्योहंहिताहिते॥ ३७॥ मयासंमंत्र्यपश्चाच्चनहिंस्याःसचिवास्त्वया॥ मदीयानांचकुपितोमात्वंदंडंनिपातयेः॥ ३८॥ एवमस्त्विवितितेनासौ मृगेंद्रेणाभिपूजितः॥ प्राप्तवान्मतिसाचिव्यंगोमायुर्व्याघ्रयोनितः॥ ३९ ॥ तंतथासुकृतंदृष्ट्वापूज्यमानंस्वकर्मसु ॥ प्राद्विषन्कृतसंघाताःपूर्वभृत्यामुहुर्मुहुः॥ ॥ ४० ॥ मित्रबुद्ध्याचगोमायुंसांत्वयित्वाप्रसाद्यच॥ दोषैस्तुसमतांनेतुमैच्छन्नशुभबुद्धयः॥४१॥ अन्यथात्युषिताःपूर्वंपरद्रव्याभिहारिणः॥ अशक्ताःकिंचि दादातुंद्रव्यंगोमायुयंत्रिताः॥ ४२॥ व्युत्थानंचविकांक्षद्भिःकथाभिःप्रतिलोभ्यते॥ धनेनमहताचैवबुद्धिरस्यविलोभ्यते॥ ४३॥ नचापिसमहाप्राज्ञस्तस्मा द्धैर्याच्चचालह॥ अथास्यसमयंकृत्वाविनाशायतथापरे॥ ४४॥ ईप्सितंतुमृगेंद्रस्यमांसंयत्तत्रसंस्कृतं॥ अपनीयस्वयंतद्धितैर्न्यस्तंतस्यवेश्मनि॥ ४५॥ यद र्थंचाप्यपहृतंयेनतच्चैवमंत्रितं॥ तस्यतद्विदितंसर्वंकारणार्थंचमर्षितं॥ ४६॥ समयोयंकृतस्तेनसाचिव्यमुपगच्छता॥ नोपघातस्त्वयाकार्योराजन्मैत्रीमिहे च्छता॥४७॥ भीष्मउवाच क्षुधितस्यमृगेंद्रस्यभोक्तुमभ्युत्थितस्यच॥ भोजनायोपहर्तव्यंतन्मांसंनोपदृश्यते॥ ४८॥ मृगराजेनचाज्ञप्तंदृश्यतांचोरइ त्युत॥ कृतकैश्चापितन्मांसंमृगेंद्रायोपवर्णितं॥ ४९॥ सचिवेनापनीतंतेविदुषाप्राज्ञमानिना॥ सरोपस्त्वथशार्दूलःश्रुत्वागोमायुचापलं॥ ५०॥ बभूवामर्पि तोराजावधंचास्यव्यरोचयत्॥ छिद्रंतुतस्यतदृष्ट्वाप्रोचुस्तेपूर्वमंत्रिणः॥ ५१॥ सर्वेषामेवसोस्माकंवृत्तिभंगेप्रवर्तते॥ निश्चित्यैवपुनस्तस्यतेकर्माण्यपिवर्ण यन्॥ ५२॥ इदंतस्येदृशंकर्मकिंतेननकृतंभवेत्॥ श्रुतश्चस्वामिनापूर्वंयादृशोनैवतादृशः॥ ५३॥ वाङ्मात्रेणैवधर्मिष्ठःस्वभावेनतुदारुणः॥ धर्मच्छद्मात्ययं पापोवृथाचारपरिग्रहः॥ ५४॥ कार्यार्थंभोजनार्थेषुव्रतेषुकृतवान्श्रमं॥ यदिविप्रत्ययोत्येपतदिदंदर्शयामते॥ ५५॥ तन्मांसंचैवगोमायोस्तैःक्षणादाशुढौ कितं॥ मांसापनयनंज्ञात्वाव्याघ्रःश्रुत्वाचतद्वचः॥ ५६॥ आज्ञापयामासतदागोमायुर्वध्यतामिति॥ शार्दूलस्यवचःश्रुत्वाशार्दूलजननीततः॥ ५७॥

दोभवत्वितिहेतोरित्यर्थः ॥४६॥४७॥४८॥४९॥५०॥५१॥ वर्णयन्अवर्णयन् ॥५२॥५३॥५४॥ विप्रत्ययःअविश्वासः ॥५५॥ गोमायोर्गृहेढौकितंप्रवेशितंमांसंप्रदर्शयामासुरित्यर्थः ॥ ५६ ॥ ५७॥

कर्मनपाश्वमित्युत्तरश्लोकेनसंबंधः ॥ ५८ ॥ संघर्षजैःस्पर्धोत्थैः प्रक्रियाचक्रदंकर्म ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ तलवत् अवाङ्मुखकटाहगर्भवत् ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ प्रभवनां

मृगराजंहितैर्वाक्यैःसंबोधयितुमागमत् ॥ पुत्रनैनत्त्वयाग्राह्यंकपटारंभसंयुतं ॥५८॥ कर्मसंघर्षजैर्दोषैर्दुष्येनाशुचिभिःशुचिः ॥ नोच्छ्रितंमहतेकश्चित्प्रक्रियावैरकारिका ॥ ५९ ॥ शुचेरपिहियुक्तस्यदोषएवनिपात्यते ॥ मुनेरपिवनस्थस्यस्वानिकर्माणिकुर्वतः ॥ ६० ॥ उत्पाद्यंतेत्रयःपक्षामित्रोदासीनशत्रवः ॥ लुब्धानांशुचयोद्वेष्याःकातराणांतरस्विनः ॥६१॥ मूर्खाणांपंडितादेष्यादरिद्राणांमहाधनाः ॥ अधार्मिकाणांधर्मिष्ठाविरूपाणांसुरूपिणः ॥ ६२॥ वहवःपंडितामूर्खालुब्धामायोपजीविनः ॥ कुर्युर्दोषमदोषस्यवृहस्पतिमतेरपि ॥६३॥ शून्यात्तच्चगृहान्मांसंयद्यप्यपहृतंतव ॥ नेच्छतेदीयमानंचसाधुनावद्विमृश्यतां ॥६४॥ असभ्याःसभ्यसंकाशाःसभ्याश्चासभ्यदर्शनाः ॥ दृश्यंतेविविधाभावास्तेषुयुक्तंपरीक्षणं ॥ ६५॥ तलवद्दृश्यतेव्योमखद्योतोहव्यवाडिव ॥ नचैवास्तितलंव्योम्निखद्योतेनहुताशनः ॥ ६६ ॥ तस्मात्प्रत्यक्षदृष्टोपियुक्तोह्यर्थःपरीक्षितुं ॥ परीक्ष्यज्ञापयन्नर्थान्नपश्चात्परितप्यते ॥ ६७ ॥ नदुष्करमिदंपुत्रयत्प्रभुर्घातयेत्परं ॥ श्लाघनीयायशस्याचलोकेप्रभवनांक्षमा ॥ ६८॥ स्थापितोयंत्वयापुत्रसामंतेष्वपिविश्रुतः ॥ दुःखेनासाद्यतेपात्रंधार्यतामपतेसुहृत् ॥६९॥ दूषितंपरदोषैर्हिगृह्णीतेयोन्यथाशुचिं ॥ स्वयंसंदूषितामात्यःक्षिप्रमेवविनश्यति ॥ ७० ॥ तस्मादप्यरिसंघाताद्गोमायोःकश्चिदागतः ॥ धर्मात्मातेनचाख्यातंयथैतत्कपटंकृतं ॥ ७१ ॥ ततोविज्ञातचरितःसत्कृत्यसविमोक्षितः ॥ परिष्वक्तश्चसस्नेहंमृगेंद्रेणपुनःपुनः ॥ ७२ ॥ अनुज्ञाप्यमृगेंद्रंतुगोमायुर्नीतिशास्त्रवित् ॥ तेनामर्षेणसंतप्तःप्रायमासितुमैच्छत ॥ ७३ ॥ शार्दूलस्तंतुगोमायुंस्नेहात्प्रोत्फुल्ललोचनः ॥ अवारयत्सधर्मिष्ठंपूजयाप्रतिपूजयन् ॥ ७४॥ तंसगोमायुरालोक्यस्नेहादागतसंभ्रमं ॥ उवाचप्रणतोवाक्यंबाष्पगद्गदयागिरा ॥ ७५॥ पूजितोहंत्वयापूर्वंपश्चाच्चैवविमानितः ॥ परेषामास्पदंनीतोवस्तुंनार्हाम्यहंत्वयि ॥ ७६॥ असंतुष्टाश्च्युताःस्थानान्मानात्प्रत्यवरोपिताः ॥ स्वयंचापहृताभृत्यायेचाप्युपहिताःपरैः ॥ ७७॥ परिक्षीणाश्चलुब्धाश्चक्रुद्धाभीताःप्रतारिताः ॥ हृतस्वामानिनोयेचत्यक्तादानामहेप्सवः ॥ ७८ ॥ संतापिताश्चयेकेचिद्व्यसनौघप्रतीक्षिणः ॥ अंतर्हिताःसोपहितास्तेसर्वेऽपरसाधनाः ॥ ७९॥

प्रभूणां ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ गोमायोश्चारः ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ प्रायंमरणार्थमुपवेशनंआसितुंआचरितुं ॥ ७३॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ उपहिताःवंचिताः ॥ ७७॥ प्रतारिताःक्षारिताः ॥ ७८ ॥ अपरसाश्चअधनाश्चेतिअपरसाधनाः प्रीतिशून्यानिर्धनाश्चेत्यर्थः ॥ ७९ ॥

॥८०॥८१ ॥८२॥८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ कश्चिदेवकश्चिदपिभर्तुर्हितेनदृश्यते किंतुवाणिज्यवदुभयार्थःस्नेहोनकेवलंभर्तुःकार्यार्थइत्यर्थः ॥ ८६ ॥ पुरुषज्ञानंसुदुःखंदुर्लभंयतएषांनृपाणांचित्तंचलाचल

अवमानेनयुक्तस्यस्थानभ्रष्टस्यवापुनः ॥ कथंयास्यसिविश्वासमहंतिष्ठामिवाकथं ॥ ८० ॥ समर्थइतिसंगृह्यस्थापयित्वापरीक्षितः ॥ कृतंचसमयंभित्वात्व
याहमवमानितः ॥ ८१ ॥ प्रथमंयःसमाख्यातःशीलवानितिसंसदि ॥ नवाच्यंतस्यवैगुण्यंप्रतिज्ञांपरिरक्षता ॥ ८२ ॥ एवंचावमतस्येहविश्वासंमेनयास्यसि ॥
त्वयिचापेतविश्वासेममोद्वेगोभविष्यति ॥ ८३ ॥ शंकितस्त्वमहंभीतःपरच्छिद्रानुदर्शिनः ॥ अस्निग्धाश्चैवदुस्तोषाःकर्मचैतद्बहुच्छलं ॥ ८४ ॥ दुःखेनश्लिष्यते
भिन्नंश्लिष्टंदुःखेनभिद्यते ॥ भिन्नाश्लिष्टातुयाप्रीतिर्नसास्नेहेनवर्तते ॥ ८५ ॥ कश्चिदेवहितेभर्तुर्दृश्यतेनपरात्मनोः ॥ कार्यापेक्षाहिवर्तंतेभावस्निग्धाःसुदुर्लभाः
॥ ८६ ॥ सुदुःखंपुरुषज्ञानंचित्तंह्येषांचलाचलं ॥ समर्थोवाप्यशंकोवाशतेष्वेकोधिगम्यते ॥ ८७ ॥ अकस्मात्प्रक्रियानृणामकस्माच्चापकर्षणं ॥ शुभाशुभेम
हत्त्वंचप्रकर्तुंबुद्धिलाघवं ॥ ८८ ॥ एवंविधंसांत्वमुक्त्वाधर्मकामार्थहेतुमत् ॥ प्रसादयित्वाराजानंगोमायुर्वनमभ्यगात् ॥ ८९ ॥ अगृह्यानुनयंतस्यमृगेंद्रस्यचबु
द्धिमान् ॥ गोमायुःप्रायमास्थायत्यक्त्वादेहंदिवंययौ ॥ ९० ॥ इतिश्रीम०शांतिम०राजध०व्याघ्रगोमायुसंवादेएकादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १११ ॥
युधिष्ठिरउवाच किंपार्थिवेनकर्तव्यंकिंचकृत्वासुखीभवेत् ॥ एतदाचक्ष्वतत्त्वेनसर्वंधर्मभृतांवर ॥ १ ॥ भीष्मउवाच हंततेहंप्रवक्ष्यामिशृणुकार्यैकनि
श्चयं ॥ यथाराज्ञेहकर्तव्यंयच्चकृत्वासुखीभवेत् ॥ २ ॥ नचैवंवर्तितव्यंस्मयथेदमनुशुश्रुम ॥ उष्ट्रस्यतुमहद्वृत्तंतन्निबोधयुधिष्ठिर ॥ ३ ॥ जातिस्मरोमहानुष्ट्रःप्रा
जापत्येयुगेभवत् ॥ तपःसुमहदातिष्ठदरण्येसंशितव्रतः ॥ ४ ॥ तपसस्तस्यचांतेथप्रीतिमानभवद्विभुः ॥ वरेणच्छंदयामासततश्चैनंपितामहः ॥ ५ ॥ उष्ट्रउ
वाच भगवंस्त्वत्प्रसादान्मेदीर्घाग्रीवाभवेदियं ॥ योजनानांशतंसाग्रंगच्छामिचरितुंविभो ॥ ६ ॥ एवमस्त्वितिचोक्तःसवरदेनमहात्मना ॥ प्रतिलभ्यवरं
श्रेष्ठंययावुष्ट्रःस्वकंवनं ॥ ७ ॥ सचकारतदालस्यंवरदानात्सुदुर्मतिः ॥ नचैच्छच्चरितुंगंतुंदुरात्माकालमोहितः ॥ ८ ॥ सकदाचित्प्रसार्यैवतांग्रीवांशतयोजनां ॥
चचारश्रांतहृदयोवातश्चागात्ततोमहान् ॥ ९ ॥ सगुहायांशिरोग्रीवांनिधायपशुरात्मनः ॥ आस्तेतुवर्षमभ्यागात्सुमहत्प्लावयज्जगत् ॥ १० ॥

मस्थिरं गम्यते ज्ञायते सुपुरुषज्ञानंदुर्घटमित्यर्थः ॥ ८७ ॥ प्रक्रियामहीकरणं अकस्मात्कर्तुंबुद्धेर्लाघवंतुच्छत्वमेवहेतुः ॥ ८८ ॥ प्रसादयित्वाप्रसाद्य ॥ ८९ ॥ अगृह्यअगृहीत्वा ॥ ९० ॥ इतिशांतिप०
रा०नै०भारतभा०एकादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १११ ॥ ॥९॥ किंपार्थिवेनेत्यध्यायोनीचोमहत्पदंप्राप्यापिमौर्ख्यादालस्याच्चनश्यतीतिदर्शयति ॥१॥२॥३॥४॥५॥६॥७॥८॥९॥१०॥

॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ योगेनउपायेन एवंविधंआलस्यं ॥ १७ ॥ बाव्हितिबाहूपलक्षितंशौर्यं जंघोपलक्षितंपादविहरणं भारोभारवहनं ॥ १८ ॥ आर्तस्यअतिलिप्सावतः ॥ १९ ॥

अथशीतपरीतांगोजंबुकःक्षुच्छ्रमान्वितः ॥ सदारस्तांगुहामाशुप्रविवेशजलार्दितः ॥ ११ ॥ सदश्वामांसजीवीतुसुभृशंक्षुच्छ्रमान्वितः ॥ अभक्षयत्ततोग्रीवा मुष्ट्रस्यभरतर्षभ ॥ १२ ॥ यदात्वबुध्यतात्मानंभक्ष्यमाणंसवैपशुः ॥ तदासंकोचनेयत्नमकरोद्भृशदुःखितः ॥ १३ ॥ यावदूर्ध्वमधश्चैवग्रीवांसंक्षिपतेपशुः ॥ तावत्तेनसदारेणजंबुकेनसभक्षितः ॥ १४ ॥ सहत्वाभक्षयित्वाचतमुष्ट्रंजंबुकस्तदा ॥ विगतेवातवर्षेतुनिश्चक्रामगुहामुखात् ॥ १५ ॥ एवंदुर्बुद्धिनाप्राप्तमुष्ट्रेण निधनंतदा ॥ आलस्यस्यक्रमात्पश्यमहांतंदोषमागतं ॥ १६ ॥ त्वमप्येवंविधंहित्वायोगेननियतेंद्रियः ॥ वर्तस्वबुद्धिमूलंतुविजयंमनुरब्रवीत् ॥ १७ ॥ बुद्धिश्रेष्ठानिकर्माणिबाहुमध्यानिभारत ॥ तानिजंघाजघन्यानिभारप्रत्यवराणिच ॥ १८ ॥ राज्यंतिष्ठतिदक्षस्यसंगृहीतेंद्रियस्यच ॥ आर्तम्यबुद्धिमूलंहिविजयंमनुरब्रवीत् ॥ गुह्यंमंत्रंश्रुतवतःसुसहायस्यचानघ ॥ १९ ॥ परीक्ष्यकारिणोह्यर्थास्तिष्ठंतीहयुधिष्ठिर ॥ सहाययुक्तेनमहीकृत्स्नाशक्याप्रशासितुं ॥ २० ॥ इदंहिसद्भिःकथितंविधिज्ञैःपुरामहेंद्रप्रतिमप्रभाव ॥ मयापिचोक्तंतवशास्त्रदृष्ट्यायथैवबुध्वाप्रचरस्वराजन् ॥ २१ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिप० राजध० उष्ट्रग्रीवोपाख्यानेद्वादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११२ ॥ ॥ ४ ॥ युधिष्ठिरउवाच राजाराज्यमनुप्राप्यदुर्लभंभरतर्षभ ॥ अमित्रस्यातिवृद्धस्यकथंतिष्ठेदसाधनः ॥ १ ॥ भीष्मउवाच अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनं ॥ सरितांचैवसंवादंसागरस्यचभारत ॥ २ ॥ सुरारिनिलयःशश्वत्सागरःसरितांपतिः ॥ पप्रच्छसरितःसर्वाःसंशयंजातमात्मनः ॥ ३ ॥ सागरउवाच समूलशाखान्पश्यामिनिहतान्कायिनोद्रुमान् ॥ युष्माभिरिहपूर्णाभिर्नद्यस्तत्रनवेतसं ॥ ४ ॥ अकायश्चाल्पसारश्चवेतसःकूलजश्चवः ॥ अवज्ञयावानानीतःकिंचवातेनवःकृतं ॥ ५ ॥ तदहंश्रोतुमिच्छामिसर्वासामेववोमतं ॥ यथाचेमानिकूलानिहित्वानायातिवेतसः ॥ ६ ॥ तत्रप्राहनदीगंगावाक्यमुत्तममर्थवत् ॥ हेतुमद्ग्राहकंचैवसागरंसरितांपतिं ॥ ७ ॥ गंगोवाच तिष्ठंत्येतेयथास्थानंनगाह्येकनिकेतनाः ॥ तेत्यजंतिततःस्थानंप्रातिलोम्यान्नवेतसः ॥ ८ ॥ वेतसोवेगमायातंदृष्ट्वानमतिनापरे ॥ सरिद्वेगेऽभ्यतिक्रांतेस्थानमासाद्यतिष्ठति ॥ ९ ॥

॥ २० ॥ २१ ॥ इतिशांतिप० रा० नै० भारतभा० द्वादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११२ ॥ ॥ ४ ॥ राजाराज्यमित्यध्यायोबलवतिरिपौविनयएवश्रेयानित्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ निहतान्उन्मूलितान् कायिनःमहाशरीरान् अन्यान्वृक्षान् आनीतानितिशेषः ॥ ४ ॥ अकायः अल्पकायः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ एकनिकेतनाः लब्धाइत्यर्थः प्रातिलोम्यात्अस्माकंप्रातिकूल्यात् ॥ ८ ॥ ९ ॥

॥१०॥११॥१२॥१३॥ वैतंसींवृत्तिंअस्तब्धत्वं ॥१४॥ इतिशांतिप० रा० नै० भारतभा० त्रयोदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥११३॥ ॥७॥ विद्वानिति मूर्खश्चासौप्रगल्भश्चतेन ॥१॥ सहतेदुरुक्तं॥२॥ कुश्यमानस्यक्रोशतः मर्षीतितिक्षुः रुष्यतिक्रोधवति ॥३॥ टिट्टिभमिवटिट्टिभवत्दुःश्रवं वाशमानंरटंतं ॥४॥५॥६॥७॥ ८ ॥ यदीति पापकर्मणःप्रयोगेअनेनेदंकुकर्मकृतमितिशब्दोच्चारणेकृतेसतिवाग्भि वाङ्मात्रेणप्रयोगःपरत्रदोषसिद्धिःस्यात्तर्हिवागेवार्थःप्रयोजनंस्यात्तवपुत्रोम्रियतामितिशब्देनैवपुत्रमृत्युःस्याज्जिघांसतस्तुअर्थोव्यापारोनहिस्यात् यथावाचाहतोनहन्यते एवंवाचादूषितोनदुष्यतीत्यर्थः

कालज्ञःसमयज्ञश्चसदावश्यश्चनोद्धतः ॥ अनुलोमस्तथालब्धस्तेननाभ्येतिवेतसः ॥ १० ॥ मारुतोदकवेगेनयेनमंत्युन्नमंतिच ॥ ओषध्यःपादपागुल्मानते यांतिपराभवं ॥ ११ ॥ भीष्मउवाच योहिशत्रोर्विवृद्धस्यप्रभोर्वधविनाशने ॥ पूर्वंनसहतेवेगंक्षिप्रमेवविनश्यति ॥ १२ ॥ सारासारंबलंवीर्यमात्मनोद्वि पतश्चयः ॥ जानन्विचरतिप्राज्ञोनसयातिपराभवं ॥ १३ ॥ एवमेवयदाविद्वान्मन्यतेऽतिबलंरिपुं ॥ संश्रयेद्वैतसींवृत्तिमेतत्प्रज्ञानलक्षणं १४ ॥ इतिश्रीमहाभा रतेशांतिप० राजध० सरित्सागरसंवादेत्रयोदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११३ ॥ ॥ ७ ॥ युधिष्ठिरउवाच विद्वान्मूर्खप्रगल्भेनमृदुतीक्ष्णेनभारत ॥ आक्रुश्यमानःसदसिकथंकुर्यादरिंदम ॥ १ ॥ भीष्मउवाच श्रूयतांपृथिवीपालयथैषोर्थोनुगीयते ॥ सदासुचेताःसहतेनरस्येहाल्पमेधसः ॥ २ ॥ अरु ष्यन्क्रुश्यमानस्यसुकृतंनामविंदति ॥ दुष्कृतंचात्मनोमर्षीरुष्यत्येवापमार्ष्टि वै ॥ ३ ॥ टिट्टिभंतमुपेक्षेतवाशमानमिवातुरं ॥ लोकविद्वेषमापन्नोनिष्फलंप्रति पद्यते ॥ ४ ॥ इतिसंश्लाघतेनित्यंतेनपापेनकर्मणा ॥ इदमुक्तोमयाकश्चित्संमतोजनसंसदि ॥ ५ ॥ सतत्रव्रीडितःशुष्कोमृतकल्पोवतिष्ठते ॥ श्लाघन्नश्लाघनी येनकर्मणानिरपत्रपः ॥ ६ ॥ उपेक्षितव्योयत्नेनतादृशःपुरुषाधमः ॥ यद्यद्ब्रूयादल्पमतिस्तत्तदस्यसहेद्बुधः ॥ ७ ॥ प्राकृतोहिप्रशंसन्वानिंदन्वाकिंकरिष्यति ॥ व नेकाकइवावुद्धिर्वाशमानोनिरर्थकं ॥ ८ ॥ यदिवाग्भिःप्रयोगःस्यात्प्रयोगेपापकर्मणः ॥ वागेवार्थोभवेत्तस्यनत्वेवार्थोजिघांसतः ॥ ९ ॥ निषेकंविपरीतंस आचष्टेवृत्तचेष्टया ॥ मयूरइवकौपीनंनृत्यंसंदर्शयन्निव ॥ १० ॥ यस्यावाच्यंनलोकेस्तिनाकार्यंचापिकिंचन ॥ वाचंतेननसंदध्याच्छुचिःसंश्लिष्टकर्मणा ॥ ॥ ११ ॥ प्रत्यक्षंगुणवादीयःपरोक्षेचापिनिंदकः ॥ समानवःश्ववल्लोकेनष्टलोकपरावरः ॥ १२ ॥

॥ ९ ॥ निषेकमिति सएवंवदन्वृत्तेनक्रिययाचेष्टयावागादिव्यापारेणच लिंगेननिषेकंस्वमातरिरेतःसेकंविपरीतंपितुरन्येनकृतमितिआचष्टेव्यक्तंकथयति कौपीनंगुह्यप्रदेशंसंदर्शयन्निवनृत्यंकुर्वन्मयूरोयथाश्लाघतेसम्यङ्नृत्यामीतिमन्यते नंतुममगुह्यंलोकाःपश्यंतीतित्रपते एवंग्रा लोपिमयासमहाननुकसभायांदुरुक्तमुक्तइतिश्लाघतेननुअनेनममुमातुर्दोषःस्पष्टीक्रियतेमयैवेतिनत्रपतेइत्यर्थः ॥१०॥११॥ नष्टोलोकःपरंज्ञानंअवरोधर्मश्चयस्यसःनष्टलोकपरावरः ॥ १२ ॥

तादृक्कुमान् ॥ १२ ॥ सारमेयामिषंशुनोमांसं ॥ १४॥ निषेकमित्युक्तंव्याचष्टे परिवादमिति दोषान्जारजत्वादीन् ॥१५॥ भस्मकूटेभस्मराशौखरइवाबुद्धिः रजसिदुःखेनिमज्जति ॥१६॥ शालावृकेश्वा नमेवमनुष्यत्वेनलोकेगृहीतमित्यर्थः ॥१७॥१८॥ प्रत्युच्यमानःआक्षिप्यमाणएभिरसद्भिःनिशाम्यअभिभूयःअस्मैप्रत्युत्तरंमादेहीतिनिवारणीयः तदेवाह माभूरिति ॥१९॥दशार्धेनसंहतांगुलिपंचकेनपा णिना इदंसर्वंकुपितमूढसिद्धमेव ॥२०॥२१॥ इतिशांति०रा०चतुर्दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥११४॥ ॥७॥ पितामहेति ॥१॥ अयंनिदानरूपः ॥२॥ हितंअनिंद्यं आयत्यांउत्तरकाले तदात्वेवर्तमा

तादृग्जनशतस्यापियद्ददातिजुहोतिच ॥ परोक्षेणापवादीयस्तंनाशयतितत्क्षणात् ॥ १३ ॥ तस्मात्प्राज्ञोनरःसद्यस्तादृशंपापचेतसं ॥ वर्जयेत्साधुभिर्वर्ज्यंसार मेयामिषंयथा ॥ १४ ॥ परिवादंब्रुवाणोहिदुरात्मावैमहाजने ॥ प्रकाशयतिदोषांस्तुसर्पःफणमिवोच्छ्रितं ॥ १५ ॥ तंस्वकर्माणिकुर्वाणंप्रतिकर्तुंयइच्छति ॥ भ स्मकूटइवाबुद्धिःखरोरजसिमज्जति ॥ १६ ॥ मनुष्यशालावृकमप्रशांतंजनापवादेसततंनिविष्टं ॥ मातंगमुन्मत्तमिवोन्नदंतंत्यजेत्तंश्वानमिवातिरौद्रं ॥ १७ ॥ अधीरजुष्टेपथिवर्तमानंदमादपेतंविनयाच्चपापं ॥ अरिव्रतंनित्यमभूतिकामंधिगस्तुतंपापमतिंमनुष्यं ॥ १८ ॥ प्रत्युच्यमानस्त्वभिभूयएभिर्निशाम्यमाभूस्त्वम थार्तरूपः ॥ उच्चस्यनीचेनहिसंप्रयोगंविगर्हयंतिस्थिरबुद्धयोये ॥ १९ ॥ क्रुद्धोदशार्धेनहिताडयेद्वासपांसुभिर्वाविकिरेत्तुषैर्वा ॥ विवृत्यदंतांश्चविभीषयेद्वासि द्धंहिमूढेकुपितेनृशंसे ॥ २० ॥ विगर्हणांपरमदुरात्मनाकृतांसहेतयःसंसदिदुर्जनान्नरः ॥ पठेदिदंचापिनिदर्शनंसदानवाङ्मयंसलभतेकिंचिदप्रियं ॥ २१ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिप०राजध०टिट्टिभकंनामचतुर्दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥११४॥ ॥७॥ युधिष्ठिरउवाच पितामहमहाप्राज्ञसंशयोमेमहा नयं ॥ संछेत्तव्यस्त्वयाराजन्भवान्कुलकरोहिनः ॥ १ ॥ पुरुषाणामयंतातदुर्वृत्तानांदुरात्मनां ॥ कथितोवाक्यसंचारस्ततोविज्ञापयामिते ॥ २ ॥ यद्धितंराज्य तंत्रस्यकुलस्यचसुखोदयं ॥ आयत्यांचतदात्वेचक्षेमवृद्धिकरंचतत् ॥ ३ ॥ पुत्रपौत्राभिरामंचराष्ट्रवृद्धिकरंचयत् ॥ अन्नपानेशरीरेचहितंयत्तद्ब्रवीहिमे ॥ ४ ॥ अभिषिक्तोहियोराजाराष्ट्रस्थोमित्रसंवृतः ॥ ससुहृत्समुपेतोवासकथंरंजयेत्प्रजाः ॥ ५ ॥ योह्यसत्प्रग्रहरतिःस्नेहरागबलात्कृतः ॥ इंद्रियाणामनीशत्वादसज्ज नवुभूषकः ॥ ६ ॥ तस्यभृत्याविगुणतांयांतिसर्वेकुलोद्गताः ॥ नचभृत्यफलैरर्थैःसराजासंप्रयुज्यते ॥ ७ ॥

नकाले ॥३॥४॥ मित्रसुहृदौप्रत्युपकारमपेक्ष्यानपेक्ष्यचोपकर्तारौतद्वान् समुपेतः शौर्यादिनेतिशेषः ॥५॥ तथापिजितेंद्रियत्वाद्विगुणितभृत्यःसन्राज्येसुखंलभतेनवेतिप्रश्नार्थः सत्यपिसाधनांतरेभृत्यानामा नुकूल्याभावेराज्यंनश्यति तत्सद्भावेचसर्वान्कामान्फलतीत्युत्तरमाह योहीत्यादिना असत्प्रग्रहरतिःइंद्रियाणामनिग्रहशीलः ॥ ६ ॥ भृत्यफलैः भृत्यबलप्राप्यैरर्थैर्धनादिभिः ॥ ७ ॥

॥ ८ ॥ क्षत्ताविदुरः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ लब्धुंलब्धाश्चरक्षितुंशक्याइतिशेषः ॥ १४ ॥ १५ ॥ असंहार्याःउत्कोचादिनाअभेद्याः ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ पटलंसमूहं ॥ २० ॥ कोष्ठागारंधान्यादिसामग्रीगृहं गुणीभवेत्बहुगुणिभावंगच्छेत् ॥ २१ ॥ व्यवहारः अर्थिप्रत्यर्थिनोर्विवादेनिर्णयः फलोदयःअर्थिन्यनृतेसतिअर्थ्यमानद्विगुणोदंडोराज्ञाग्राह्यः प्रत्यर्थिन्यनृतेसतियावदर्थ्यमा

एतन्मेसंशयस्यास्यराजधर्मान्सुदुर्विदान्॥ बृहस्पतिसमोबुध्याभवान्शंसितुमर्हति॥ ८ ॥ शंसितापुरुषव्याघ्रत्वन्नःकुलहितेरतः॥ क्षत्ताचैकोमहाप्राज्ञोयो नःशंसतिसर्वदा॥ ९ ॥ त्वत्तःकुलहितंवाक्यंश्रुत्वाराज्यहितोदयं ॥ अमृतस्याव्ययस्येवतृप्तःस्वप्स्याम्यहंसुखं ॥ १० ॥ कीदृशाःसन्निकर्षस्थाभृत्याःसर्वगुणा न्विताः॥ कीदृशैःकिंकुलीनैर्वासहयात्राविधीयते॥ ११ ॥ नह्येकोभृत्यरहितोराजाभवतिरक्षिता॥ राज्यंचेदंजनःसर्वस्तत्कुलीनोभिकांक्षति॥ १२॥ भीष्म उवाच नचप्रशास्तुंराज्यंहिशक्यमेकेनभारत ॥ असहायवतातातनैवार्थाःकेचिदप्युत ॥ १३ ॥ लब्धुंलब्ध्वाप्यपिसदारक्षितुंभरतर्षभ ॥ यस्यभृत्यजनः सर्वोज्ञानविज्ञानकोविदः॥ १४॥ हितैषीकुलजःस्निग्धःसराज्यफलमश्नुते॥ १५॥ मंत्रिणोयस्यकुलजाअसंहार्याःसहोषिताः॥ नृपतेर्मतिदाःसंतःसंबंधज्ञान कोविदाः॥ १६॥ अनागतविधातारःकालज्ञानविशारदाः॥ अतिक्रांतमशोचंतःसराज्यफलमश्नुते॥ १७॥ समदुःखसुखायस्यसहायाःप्रियकारिणः ॥ अ र्थचिंतापराःसत्याःसराज्यफलमश्नुते॥ १८॥ यस्यनार्तोजनपदःसन्निकर्षगतःसदा॥ अक्षुद्रःसत्पथालंबीसराजाराज्यभाग्भवेत्॥ १९॥ कोशाख्यपटलंयस्य कोशवृद्धिकरैर्नरैः॥ आप्तैस्तुष्टैश्चसततंचीयतेसनृपोत्तमः॥ २०॥ कोष्ठागारमसंहार्यैराप्तैःसंचयतत्परैः ॥ पात्रभूतैरलुब्धैश्चपाल्यमानंगुणीभवेत्॥ २१॥ व्यव हारश्चनगरेयस्यकर्मफलोदयः॥दृश्यतेशंखलिखितःस्वधर्मफलभाङ्नृपः॥ २२॥ संगृहीतमनुष्यश्चयोराजाराजधर्मवित्॥ षड्वर्गंप्रतिगृह्णातिसधर्मफलमश्नुते॥ ॥ २३॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिप० राजध० पंचदशाधिकशततमोऽध्यायः॥ ११५॥ ॥ ७॥ भीष्मउवाच अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनं॥ निदर्श नंपरंलोकेसज्जनाचरितेसदा॥ १ ॥ अस्यैवार्थस्यसदृशंयच्छ्रुतंमेतपोवने ॥ जामदग्न्यस्यरामस्ययदुक्तमृषिसत्तमैः॥ २ ॥

नंअर्थिनेदाप्यंतावान्नेवराजदंडश्चफलपर्यंतः तत्रदृष्टांतः शंखलिखितइति यथाफलमात्रस्तेनेशंखेनलिखितस्यहस्तच्छेदोराजानंप्रतिषेधयित्वाकारितस्तद्वदित्यर्थः ॥ २२ ॥ षड्वर्गंसंधिविग्रहादिकं ॥ २३ ॥ इतिशांतिप० रा० नै० भा० पंचदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११५ ॥ ॥ ७ ॥ अत्रेति अत्रवक्ष्यमाणेउत्तमाधममध्यमस्थानेषुकस्माद्उत्तमाधममध्यमाएवयोज्यानतुउच्चस्थानेनीचोनियोज्यइत्यस्मिन्न र्थेनिदर्शनंश्चदृष्टांतरूपंइतिहासमुदाहरंति ॥ १ ॥ अस्यैववक्ष्यमाणस्य ॥ २ ॥

॥३॥४॥ सत्वाःप्राणिनः ॥५॥६॥ सुखप्रश्नदाःसुखिनःस्थइतिप्रश्नस्योत्तरंसुखिनःस्मइतितत्पदाइत्यर्थः न्यग्भूताःदासभूताः ॥७॥८॥९॥ भावंचित्तं ॥१०॥ द्वीपीक्षुद्रव्याघ्रः ॥११॥१२॥१३॥१४॥१५॥

॥११४॥ वनेमहतिकस्मिंश्चिदमनुष्यनिषेविते॥ऋषिर्मूलफलाहारोनियतोनियतेंद्रियः॥३॥ दीक्षादमपरःशांतःस्वाध्यायपरमःशुचिः॥ उपवासविशुद्धात्मासततंसत्व
मास्थितः॥ ४॥ तस्यसंदृश्यसद्भावमुपविष्टस्यधीमतः॥ सर्वेसत्वाःसमीपस्थाभवंतिवनचारिणः ॥ ५॥ सिंहव्याघ्रगणाःक्रूरामत्ताश्चैवमहागजाः ॥ द्वीपिनः १२
खड्गभल्लूकायेचान्येभीमदर्शनाः॥ ६॥ तेसुखप्रश्नदाःसर्वेभवंतिक्षतजाशनाः ॥ तस्यर्षेःशिष्यवच्चैवन्यग्भूताःप्रियकारिणः ॥ ७॥ दत्वाचतेसुखप्रश्नंसर्वेयां
तियथागतं॥ ग्राम्यस्त्वेकःपशुस्तत्रनाजहात्समहामुनिं ॥८॥ भक्तोनुरक्तःसततमुपवासकृशोवलः॥ फलमूलोदकाहारःशांतःशिष्टाकृतिर्यथा॥ ९॥ तस्यर्षे
रुपविष्टस्यपादमूलेमहामते॥ मनुष्यवद्गतोभावंस्नेहवद्धोभवद्भृशं ॥ १०॥ ततोभ्ययान्महावीर्योद्वीपीक्षतजभोजनः॥ स्वार्थमत्यंतसंतुष्टःक्रूरकालइवांतकः
॥ ११॥ लेलिह्यमानस्तृपितःपुच्छास्फोटनतत्परः॥ व्यादितास्यःक्षुधाभुग्नःप्रार्थयानस्तदामिषं ॥ १२॥ दृष्ट्वानंक्रूरमायांतंजीवितार्थीनराधिप ॥ प्रोवाच
श्वामुनिंतत्रतच्छृणुष्वविशांपते॥१३॥ श्वशत्रुर्भगवन्नेषद्वीपीमांहंतुमिच्छति॥ त्वत्प्रसादाद्भयंनस्यादस्मान्ममममहामुने॥१४॥ तथाकुरुमहावाहोसर्वज्ञस्त्वं
नसंशयः॥ समुनिस्तस्यविज्ञायभावज्ञोभयकारणं॥ रुतज्ञःसर्वसत्वानांतमैश्वर्यसमन्वितः॥ १५॥ मुनिरुवाच नभयंद्वीपिनःकार्यंमृत्युतस्तेकथंच
न॥ एषश्वरूपरहितोद्वीपीभवसिपुत्रक॥१६॥ततःश्वाद्वीपितांनीतोजांबूनदनिभाकृतिः॥ चित्रांगोविस्फुरद्दंष्ट्रोवनेवसतिनिर्भयः॥१७॥तंदृष्ट्वासंमुखेद्वीपीआ
त्मनःसदृशंपशुं॥ अविरुद्धस्ततस्तस्यक्षणेनसमपद्यत॥१८॥ ततोभ्ययान्महारौद्रोव्यादितास्यःक्षुधान्वितः॥ द्वीपिनंलेलिहद्वक्त्रोव्याघ्रोरुधिरलालसः॥१९॥
व्याघ्रंदृष्ट्वाक्षुधाभुग्नंदंष्ट्रिणंवनगोचरं॥ द्वीपीजीवितरक्षार्थमृषिंशरणमेयिवान्॥ २०॥ संवासजंपरंस्नेहमृषिणाकुर्वतातदा॥ सद्वीपीव्याघ्रतांनीतोरिपूणां
वलवत्तरः॥ २१॥ ततोदृष्ट्वासशार्दूलोनाहनत्तंविशांपते॥ सतुश्वाव्याघ्रतांप्राप्यवलवान्पिशिताशनः॥ २२॥ नमूलफलभोगेषुस्पृहामप्यकरोत्तदा॥ यथा
मृगपतिर्नित्यंप्रकांक्षतिवनौकसः॥ तथैवसमहाराजव्याघ्रःसमभवत्तदा॥ २३॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिप० राजधर्मानु० श्वर्षिसंवादेषोडशाधिकशतत
मोऽध्यायः॥ ११६॥ ॥ ७॥ भीष्मउवाच व्याघ्रश्चोटजमूलस्थस्तृप्तःसुप्तोहतैर्मृगैः॥ नागश्चागात्तमुद्देशंमत्तोमेघइवोत्थितः॥ १॥

द्वीपिनःद्वीपिरूपात्मृत्युतः श्वरूपरहितःश्वरूपहीनः॥१६॥१७॥१८॥१९॥क्षुधाभुग्नंपीडितं॥२०॥२१॥२२॥२३॥ इ० रा० नै० भा० षोडशाधिकशततमोऽध्यायः॥११६॥७॥व्याघ्रश्चेति मृगैस्तृप्तः ॥१॥

॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ कमलषंडानिकमलसमूहान् ॥५॥ निशानिशंबहुरात्रं ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ समन्वयात्संबंधात् ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ अकृतज्ञत्वे

प्रभिन्नकरटःप्रांशुःपद्मीविततकुंभकः॥ सुविषाणोमहाकायोमेघगंभीरनिःस्वनः॥ २॥ तंदृष्ट्वाकुंजरंमत्तमायांतंबलगर्वितं॥ व्याघ्रोहस्तिभयात्त्रस्तस्तमृषिंशरणंययौ॥ ३॥ ततोनयत्कुंजरत्वंव्याघ्रंतमृषिसत्तमः॥ महामेघनिभंदृष्ट्वासभीतोह्यभवद्गजः॥ ४॥ ततःकमलषंडानिशल्लकीगहनानिच॥ व्यचरत्समुदायुक्तःपद्मरेणुविभूषितः॥ ५॥ कदाचिद्भ्रममाणस्यहस्तिनःसंमुखंतदा॥ ऋषेस्तस्योटजस्थस्यकालोगच्छन्निशानिशं॥ ६॥ अथाजगामतंदेशंकेसरीकेसरारुणः॥ गिरिकंदरजोभीमःसिंहोनागकुलांतकः॥ ७॥ तंदृष्ट्वासिंहमायांतंनागःसिंहभयार्दितः॥ ऋषिंशरणमापेदेवेपमानोभयातुरः॥ ८॥ सततःसिंहतांनीतोनागेंद्रोमुनिनातदा॥ वन्यंनागणयत्सिंहंतुल्यजातिसमन्वयात्॥ ९॥ दृष्ट्वाचसोऽभवत्सिंहोवन्योऽभयसमन्वितः॥ सचाश्रमेवसत्सिंहस्तस्मिन्नेवमहावने॥ १०॥ तद्भयात्पशवोनान्येतपोवनसमीपतः॥ व्यदृश्यंततदात्रस्ताजीविताकांक्षिणस्तथा॥ ११॥ कदाचित्कालयोगेनसर्वप्राणिविहिंसकः॥ बलवान्क्षतजाहारोनानासत्वभयंकरः॥ १२॥ अष्टपादूर्ध्वनयनःशरभोवनगोचरः॥ तंसिंहंहंतुमागच्छन्मुनेस्तस्यनिवेशनं॥ १३॥ तंमुनिःशरभंचक्रेबलोत्कटमरिंदम॥ ततःसशरभोवन्योमुनेःशरभमग्रतः॥ १४॥ दृष्ट्वाबलिनमत्युग्रंद्रुतंसंप्राद्रवद्वनात्॥ सएवंशरभस्थानेसंन्यस्तोमुनिनातदा॥ १५॥ मुनेःपार्श्वगतोनित्यंशरभःसुखमाप्तवान्॥ ततःशरभसंत्रस्ताःसर्वेमृगगणास्तदा॥ १६॥ दिशःसंप्राद्रवन्राजन्भयाज्जीवितकांक्षिणः॥ शरभोप्यतिसंहृष्टोनित्यंप्राणिवधेरतः॥ १७॥ फलमूलाशनंकर्तुंनैच्छत्सपिशिताशनः॥ ततोरुधिरतर्षेणबलिनाशरभोन्वितः॥ १८॥ इयेषतंमुनिंहंतुमकृतज्ञःश्वयोनिजः॥ ततस्तेनतपःशक्त्याविदितोज्ञानचक्षुषा॥ १९॥ विज्ञायसमहाप्राज्ञोमुनिःश्वानंतमुक्तवान्॥ श्वात्वंद्वीपित्वमापन्नोद्वीपीव्याघ्रत्वमागतः॥ २०॥ व्याघ्रान्नागोमदपटुर्नागःसिंहत्वमागतः॥ सिंहस्त्वंबलमापन्नोभूयःशरभतांगतः॥ २१॥ मयास्नेहपरीतेनविसृष्टोनकुलान्वयः॥ यस्मादेवमपापंमांपापहिंसितुमिच्छसि॥ २२॥ तस्मात्स्वयोनिमापन्नःश्वैवत्वंहिभविष्यसि॥ ततोमुनिजनद्वेष्टादुष्टात्माप्राकृतोऽबुधः॥ ऋषिणाशरभःशप्तस्तद्रूपंपुनरामवान्॥ २३॥ इतिम०शांतिप०रा०श्वर्षिसंवादेसप्तदशाधिकशततमोऽध्यायः॥ ११७॥ ॥७॥

हेतुः श्वयोनिजइति ॥ १९ ॥ २० ॥ मदपटुः प्रवहन्मदः ॥ २१ ॥ विसृष्टोविविधेनरूपेणत्वंसृष्टः नतुत्वंकुलान्वयः तेनतेनकुलेनान्वयःसंबंधोयस्यसकुलान्वयस्तादृशस्त्वंनभवसि ॥ २२ ॥ २३ ॥ इतिशांतिप०रा०नै०भारतभावदीपेसप्तदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११७ ॥ ॥७॥ ॥७॥

सश्चेति ॥ १ ॥ दृष्टांतमुपपाद्यदार्ष्टांतिकमाहैवमित्यादिना ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ राज्ञाअनागसिभिद्यमानोपिकुलीनःपापेबुद्धिंनकुरुतइत्यन्वयः ॥ ५ ॥ अकुलीनस्तुनिंदामात्रेणशत्रुतांव्रजेत् ॥ ६ ॥ ७ ॥

भीष्मउवाच सश्वाप्रकृतिमापन्नःपरंदैन्यमुपागतः ॥ कृपिणाहुंकृतःपापस्तपोवनबहिष्कृतः ॥ १ ॥ एवंराज्ञामतिमताविदित्वाशत्यशौचतां ॥ आर्जवंप्रकृतिसत्त्वंश्रुतंवृत्तंकुलंदमं ॥ २ ॥ अनुक्रोशंबलंवीर्यंप्रभावंप्रश्रयंक्षमां ॥ भृत्यायेयत्रयोग्याःस्युस्तत्रस्थाप्याःसुरक्षिताः ॥ ३ ॥ नापरीक्ष्यमहीपालःसचिवंकर्तुमर्हति ॥ अकुलीननराकीर्णोनराजासुखमेधते ॥ ४ ॥ कुलजःप्राकृतोराज्ञास्वकुलीनतयासदा ॥ नपापेकुरुतेबुद्धिंभिद्यमानोप्यनागसि ॥ ५ ॥ अकुलीनस्तुपुरुषःप्राकृतःसाधुसंश्रयात् ॥ दुर्लभैश्वर्यतांप्राप्तोनिंदितःशत्रुतांव्रजेत् ॥ ६ ॥ कुलीनंशिक्षितंप्राज्ञंज्ञानविज्ञानपारगं ॥ सर्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञंसहिष्णुंदेशजंतथा ॥ ७ ॥ कृतज्ञंबलवंतंचक्षांतंदांतंजितेंद्रियं ॥ अलुब्धंलब्धसंतुष्टंस्वामिमित्रबुभूषकं ॥ ८ ॥ सचिवंदेशकालज्ञंसत्वसंग्रहणेरतं ॥ सततंयुक्तमनसंहितैषिणमतंद्रितं ॥ ९ ॥ युक्ताचारंस्वविषयेसंधिविग्रहकोविदं ॥ राज्ञस्त्रिवर्गवेत्तारंपौरजानपदप्रियं ॥ १० ॥ खातकव्यूहतत्त्वज्ञंबलहर्षणकोविदं ॥ इंगिताकारतत्त्वज्ञंयात्राज्ञानविशारदं ॥ ११ ॥ हस्तिशिक्षासुतत्त्वज्ञमहंकारविवर्जितं ॥ प्रगल्भंदक्षिणंदांतंबलिनंयुक्तकारिणं ॥ १२ ॥ चौक्षंचौक्षजनाकीर्णंसुमुखंसुखदर्शनं ॥ नायकंनीतिकुशलंगुणचेष्टासमन्वितं ॥ १३ ॥ अस्तब्धंप्रस्तृतंश्लक्ष्णंमृदुवादिनमेवच ॥ धीरंशूरंमहर्धिंचदेशकालोपपादकं ॥ १४ ॥ सचिवंयःप्रकुरुतेनचैनमवमन्यते ॥ तस्यविस्तीर्यतेराज्यंज्योत्स्नागृहपतेरिव ॥ १५ ॥ एतैरेवगुणैर्युक्तोराजाशास्त्रविशारदः ॥ एष्टव्योधर्मपरमःप्रजापालनतत्परः ॥ १६ ॥ धीरोमर्षीशुचिस्तीक्ष्णःकालेपुरुषकालवित् ॥ शुश्रूषुःश्रुतवान्श्रोता ऊहापोहविशारदः ॥ १७ ॥ मेधावीधारणायुक्तोयथान्यायोपपादकः ॥ दांतःसदाप्रियाभाषीक्षमावांश्चविपर्यये ॥ १८ ॥ दानाच्छेदेस्वयंकारीश्रद्धालुःसुखदर्शनः ॥ आर्तहस्तप्रदोनित्यममात्योहिहितेरतः ॥ १९ ॥ नाहंवादीननिर्द्वंद्वोनयत्किंचनकारकः ॥ कृतेकर्मण्यमात्यानांकर्ताभक्तजनप्रियः ॥ २० ॥ संगृहीतजनोस्तब्धःप्रसन्नवदनःसदा ॥ सदाभृत्यजनापेक्षीनक्रोधीसुमहामनाः ॥ २१ ॥ युक्तदंडोननिर्दंडोधर्मकार्यानुशासनः ॥ चारनेत्रःप्रजावेक्षीधर्मार्थकुशलःसदा ॥ २२ ॥

स्वामिनोमित्राणांबुभूषकंऐश्वर्यलिप्सुं ॥ ८ ॥ सत्वसंग्रहणेप्राणिमात्ररंजने ॥ ९ ॥ १० ॥ खातकाः परसैन्यावदारकायेव्यूहादयस्तेषांतत्त्वज्ञं ॥ ११ ॥ १२ ॥ चौक्षंशुद्धं ॥ १३ ॥ प्रस्तृतंसूक्ष्मार्थगामिनं ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ मर्षीक्षमी ॥ १७ ॥ विपर्ययेऽक्षमावतिअपकारिणिक्षमावान् ॥ १८ ॥ दानस्यअच्छेदेविषयेस्वयंअविच्छेदकर्ता ॥ १९ ॥ ननिर्द्वंद्वोननिष्परिग्रहः कर्ताउपकर्ता ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

गुणशतंकुलीनत्वादयएकपंचाशदमात्यगुणास्तत्स हितःधर्मपरमत्वादयएकचत्वारिंशदेवंअष्टोनंगुणशतं एतेषांसंधिविपहकोविदमित्यादिरीत्याऽन्यनगुणाष्टकंऊहयित्वापूर्णंशतंज्ञेयं ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

राजागुणशताकीर्णएष्टव्यस्तादृशोभवेत् ॥ योधाश्चैवमनुष्येंद्रसर्वैर्गुणगणैर्वृताः ॥ २३ ॥ अन्वेष्टव्याःसुपुरुषाःसहायाराज्यधारणे॥ नविमानयितव्यास्तेराज्ञा वृद्धिमभीप्सता ॥ २४ ॥ योधाःसमरशौटीराःकृतज्ञाःशस्त्रकोविदाः ॥ धर्मशास्त्रसमायुक्ताःपदातिजनसंवृताः ॥ २५ ॥ अभयागजपृष्ठस्थारथचर्याविशा रदाः॥ इष्वस्त्रकुशलायस्यतस्येयंनृपतेर्मही ॥ २६ ॥ सर्वसंग्रहणेयुक्तोनृपोभवनियःसदा ॥ उत्थानशीलोमित्राढ्यःसराजाराजसत्तमः॥ २७ ॥ शक्याचाश्व सहस्रेणवीरारोहेणभारत ॥ संगृहीतमनुष्येणकृत्स्नाजेतुंवसुंधरा ॥ २८ ॥ इतिश्रीम०शांतिप०राज०श्वर्पिसंवादेअष्टादशाधिकशततमोऽध्यायः॥ ११८॥
भीष्मउवाच एवंशुनासमान्भृत्यान्स्वेस्वेस्थानेनराधिपः॥ नियोजयतिकृत्येपुसराज्यफलमश्नुते ॥ १ ॥ नश्वास्वंस्थानमुत्क्रम्यप्रमाणमभिसत्कृतः॥ आ रोप्यःश्वास्वकात्स्थानादुत्क्रम्यान्यत्प्रमाप्नुयति ॥ २ ॥ स्वजातिगुणसंपन्नाःस्वेपुकर्मसुसंस्थिताः॥ प्रकर्तव्याह्यमात्यास्तुनास्थानेप्रक्रियाक्षमा ॥ ३॥ अनुरूपा णिकर्माणिभृत्येभ्योयःप्रयच्छति ॥ सभृत्यगुणसंपन्नोराजाफलमुपाश्नुते ॥४॥ शरभःशरभस्थानेसिंहःसिंहइवोर्जितः॥ व्याघ्रोव्याघ्रइवस्थाप्योद्वीपीद्वीपीय थातथा ॥ ५ ॥ कर्मस्विहानुरूपेपुन्यस्याभृत्यायथाविधि ॥ प्रतिलोमंनभृत्यास्तेस्थाप्याःकर्मफलैपिणा ॥ ६ ॥ यःप्रमाणमतिक्रम्यप्रतिलोमंनराधिपः॥ भृत्या न्स्थापयतेऽबुद्धिर्नसरंजयतेप्रजाः॥ ७॥ नबालिशानचक्षुद्रानाप्राज्ञानाजितेंद्रियाः॥ नाकुलीनानराःसर्वेस्थाप्यागुणगणैपिणा ॥८॥ साधवःकुलजाःशूरा ज्ञानवंतोनसूयकाः॥ अक्षुद्राःशुचयोदक्षाःस्युर्नराःपारिपार्श्वकाः॥ ९॥ न्यग्भूतास्तत्पराःशांताश्चौक्षाःप्रकृतिजैःशुभाः॥ स्वस्थानानपकृष्टायेतेस्युराज्ञांबहि श्वराः॥ १० ॥ सिंहस्यसततंपार्श्वेसिंहएवानुगोभवेत् ॥ असिंहःसिंहसहितःसिंहवल्लभतेफलं ॥ ११ ॥ यस्तुसिंहःश्वभिःकीर्णःसिंहकर्मफलेरतः ॥ नससिंहफ लंभोक्तुंशक्तःश्वभिरुपासितः॥ १२ ॥ एवमेतन्मनुष्येंद्रशूरैःप्राज्ञैर्बहुश्रुतैः॥ कुलीनैःसहशक्यंतकृत्स्नाजेतुंवसुंधरा ॥ १३ ॥ नाविद्योनानृजुःपार्श्वेनाप्राज्ञोना महाधनः॥ संग्राह्योवसुधापालैर्भृत्योभृत्यवतांवर ॥ १४ ॥ बाणवद्विसृतायांतिस्वामिकार्यपरानराः॥ येभृत्याःपार्थिवहितास्तेषांसांत्वंप्रयोजयेत् ॥ १५॥

॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ इतिशांतिप०रा०नै०भारतभा०अष्टादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११८ ॥ ॥७॥ एवमिति एवंनीचानन्नीचेनैवयोजयेत् ॥ १ ॥ विपरीतेदोषमाह नश्वेति स्वंस्थानंप्रमाणं चोत्क्रम्यउच्चस्थानेनआरोप्यः आरोपितश्चेत्प्रमाद्यनीतियाजना ॥२॥३॥४॥५॥६॥ अबुद्धिरितिच्छेदः ॥७॥८॥९॥ बहिश्चराःप्राणाइवेतिशेषः ॥१०॥११॥१२॥१३॥१४॥विसृताःअपरावर्तिनः ॥१५॥

॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ इतिशांतिप० रा० नै० भारतभा० एकोनविंशाधिकशततमोऽध्यायः ॥११९॥ ॥७॥ राजवृत्तानीत्यध्यायः पूर्वोक्तानांराजधर्माणांसर्वेषामुपसंहारार्थः ॥१॥ राजधर्माणांराजधर्मविदांमतंयत्विस्तरेणोक्तं तदेवप्रणेयंप्रकर्षेणनेतुंवोढुंशक्यंसंक्षिप्तमित्यर्थः प्रब्रूहि ॥ २ ॥ सर्वभूतरक्षणेकृतस्नोराजधर्मःपरिसमाप्तइत्याह रक्षणमिति ॥ ३ ॥ एतदेवमयूरदृष्टांतेनोपपादयति यथेति बर्हाणिपक्षान् भुजगाशनोमयूरः ॥ ४ ॥ तैक्ष्ण्यंक्रूरत्वं जिह्मत्वंकौटिल्यं आदालभ्यंदलभोभयंतदभावोऽदलभःअभयंतस्यभावआदालभ्यं अभयप्रदत्वमित्यर्थः रलयोःसावर्ण्यान्दरभीभयेइ

कोशश्चसततंरक्ष्योयत्नमास्थायराजभिः॥कोशमूलाहिराजानःकोशोवृद्धिकरोभवेत्॥१६॥कोष्ठागारंचतेनित्यंस्फीतैर्धान्यैःसुसंवृतं॥सदास्तुसत्सुसंन्यस्तंध
नधान्यपरोभव॥१७॥ नित्ययुक्ताश्चतेभृत्याभवंतुरणकोविदाः॥ वाजिनांचप्रयोगेषुवैशारद्यमिहेष्यते॥१८॥ ज्ञातिबंधुजनावेक्षीमित्रसंबंधिसंवृतः॥ पौर
कार्यहितान्वेषीभवकौरवनंदन॥ १९ ॥ एषातेनैष्ठिकीबुद्धिःप्रजास्वाभिहितामया॥ शुनोनिदर्शनंतातकिंभूयःश्रोतुमिच्छसि॥ २०॥ इतिश्रीमहाभारते
शांतिप०राजध०श्वर्षिसंवादेएकोनविंशाधिकशततमोऽध्यायः॥ ११९॥ ॥७॥ युधिष्ठिरउवाच राजवृत्तान्यनेकानित्वयाप्रोक्तानिभारत॥ पू
र्वैःपूर्वनियुक्तानिराजधर्मार्थवेदिभिः॥ १ ॥ तदेवविस्तरेणोक्तंपूर्वदृष्टंसतांमतं॥ प्रणेयंराजधर्माणांप्रब्रूहिभरतर्षभ॥२॥ भीष्मउवाच रक्षणंसर्वभूता
नामितिक्षात्रंपरंमतं॥ तद्यथारक्षणंकुर्यात्तथाशृणुमहीपते॥ ३॥ यथाबर्हाणिचित्राणिबिभर्तिभुजगाशनः॥ तथाबहुविधंराजारूपंकुर्वीतधर्मवित्॥ ४॥
तैक्ष्ण्यंजिह्मत्वमादाल्भ्यंसत्यमार्जवमेवच॥ मध्यस्थःसत्वमातिष्ठंस्तथावैसुखमृच्छति॥ ५॥ यस्मिन्नर्थेहितंयत्स्यात्तद्वर्णरूपमादिशेत्॥ बहुरूपस्यराज्ञोहि
सूक्ष्मोप्यर्थोनसीदति॥ ६॥ नित्यंरक्षितमंत्रःस्याद्यथामूकःशरच्छिखी॥ श्लक्ष्णाक्षरतनुःश्रीमान्भवेच्छास्त्रविशारदः॥ ७॥ आपद्द्वारेषुयुक्तःस्याज्जलप्रस्र
वणेष्विव॥ शैलवर्षोदकानीवद्विजान्सिद्धान्समाश्रयेत्॥ अर्थकामःशिखांराजाकुर्याद्धर्मध्वजोपमां॥ ८॥ नित्यमुद्यतदंडःस्यादाचरेदप्रमादतः॥ लोकेचा
यव्ययौदृष्ट्वाबृहद्वृक्षमिवास्रवत्॥ ९॥

त्यस्यरूपं आदानमितिपाठांतरेस्पष्टोर्थः ॥ ५ ॥ यस्मिन्नर्थेदंडेऽनुग्रहेवाहितंक्रूरंशांतंवारूपमादिशेत्दर्शयेत् ॥ ६ ॥ ॥ ७ ॥ आपदांद्वारेषुमंत्रभेदादिषुयुक्तोऽवहितःस्यात् शैलवर्षोदकानिपर्वतप्रदेशेवृष्ट्याजनितानिमहानदीजलानि शिखांयोग्यलिंगंक्रूरत्वादिकंकुर्यात् प्रकाशयेत् ॥ ८ ॥ नित्यमिति आचरेत्यथायोग्यंदंडं तत्रदृष्टांतः बृहदिति बृहंतोवृक्षाः यत्रतद्बृहद्वृक्षंतालवनं आस्रवत्रसंप्रस्रवत् यथारसपाहीप्रदेशविशेषेएवप्रवृत्त्यरसंगृह्णातिनतुकृत्स्नवृक्षच्छेदेनइक्षुकांडादिवत्ततोरसंजिघृक्षति एवंप्रजानामायव्ययौज्ञात्वाताःजीवयंस्ताभ्योधनरसमादद्यादित्यर्थः ॥ ९ ॥

मृजाशुद्धिस्तद्वान् भौमानि परेषां सस्यानि चरणैरश्वादिगमनैः क्षिपेन्नाशयेत् ॥ १० ॥ अर्थान्मृगयादिव्याजात्परराष्ट्रं समाचरन्परपक्षान्विधूनयेत् ॥११॥ छायां परदुर्गाधिपतिना संधिकृत्वा देवतादर्शनादि व्याजेनाकस्मात्परदुर्गं गत्वा प्रविश्य तन्नाशयेदित्याह उज्झितानिति ॥१२॥ असितग्रीवो मयूरो निशीव प्रावृषि मज्जेत अदृश्योंतःपुरचर एव स्यात् ॥१३॥ तत्रापि चारैर्दर्शितासु भूमिषु धात्रीसौविदल्लसूपकारादि पुपरैर्गदितेषु अभिगतान्विषादीन्पाशान्परिवर्जयेदात्मानं रक्षेच्चेत्याह नेति ॥१४॥ ननु कुतस्तत्रापि पाशप्रसक्तिरत आह प्रणयेदिति गहने दुर्बोधे पाशज्ञाने सति तां कपटभूमिं प्रतिपद्यात्मानं प्रणयेत्प्रापयेत्तदा नश्येदेव वाशब्द एवार्थे प्रयोजयंति हि राजानो विषमयीं कन्यां कृत्वा द्वीपांतरप्राप्तेयं पद्मिनी जातीया कन्या अस्याः स्पर्शमात्रादशीतिवार्षिकोपि षोडशवर्षो भवतीति सेयमतिश्रेष्ठरत्नतया श्रीमतामर्थे कल्पिता नु ग्राह्या चेयं वयं चेति ब्रुवाणाः तत्र चारमुखात्कपटं श्रुत्वा तां न प्रणयेत् ऊहितान्केनचिन्निमित्तेन तर्कितांस्तान ति विषान्कन्यादीन्स्पर्शमात्रेणोच्छ्वासमात्रेण वा संगत मक्षिकामशकादिमरणलिंगेन ज्ञातान्हन्यादेव ॥१५॥

मृजावान्स्यात्स्वयूथ्येषु भौमानि चरणैः क्षिपेत् ॥ जातपक्षः परिस्पंदे रक्षेद्वैकल्यमात्मनः ॥ १० ॥ दोषान्विवृणुयाच्छत्रोः परपक्षान्विधूनयेत् ॥ काननेष्विव पुष्पाणि बर्हिरर्थान्समाचरन् ॥ ११ ॥ उज्झितान्नाशयेत्स्फीतान्नरेंद्रानचलोपमान् ॥ श्रयेच्छायामविज्ञातां गुप्तं रणमुपाश्रयेत् ॥ १२ ॥ प्रावृषीवासितग्रीवो मज्जेत निशि निर्जने ॥ मायूरेण गुणेनैवं स्त्रीभिश्चावेक्षितश्चरेत् ॥ १३ ॥ न जह्याच्च तनुत्राणं रक्षेदात्मानमात्मना ॥ चारभूमिष्वभिगतान्पाशांश्च परिवर्जयेत् ॥ १४ ॥ प्रणयेद्वापि तां भूमिं प्रणश्येद्गहने पुनः ॥ हन्यात्क्रुद्धानतिविषांस्तान्जिह्मगतयोहितान् ॥ १५ ॥ नाशयेद्बलबर्हाणि सन्निवासान्निवासयेत् ॥ सदा बर्हिनिभः कामं प्रशस्तं कृतमाचरेत् ॥ सर्वतश्चाददेत्प्रज्ञां पतंगं गहनेष्विव ॥ १६ ॥ एवं मयूरवद्राजा स्वराज्यं परिपालयेत् ॥ आत्मवृद्धिकरीं नीतिं विदधीत विचक्षणः ॥ १७ ॥ आत्मसंयमनं बुद्ध्या परबुद्ध्यावधारणं ॥ बुद्ध्या चात्मगुणप्राप्तिरेतच्छास्त्रनिदर्शनं ॥ १८ ॥ परं विश्वासयेत्साम्ना स्वशक्तिं चोपलक्षयेत् ॥ आत्मनः परिमर्शेन बुद्धिं बुद्ध्या विचारयेत् ॥ १९ ॥

नाशयेदितिसार्धः बलबर्हाणि स्थूलान्पक्षान्सैन्यस्य पक्षस्थानीयान्महाशिबिरवारवनितानटनर्तकादींश्च नाशयेत् मयूर इव दूरीकुर्यात् बलं गंधरसे रूपे स्थामनि स्थौल्य सैन्ययोरिति मेदिनी सन्निवासान्दृढमूलान्पक्षानमात्यादीन्शूरांश्च वासयेत्स्थापयेत् बर्हिनिभः मयूरतुल्यः कामं यथेष्टं प्रशस्तं कृतं प्रशस्तां क्रियां पक्षाणां विस्फारणमाचरेत् अनेनैव क्रमेण सर्वतश्च जानिमात्रात्प्रज्ञां आददीत यथोक्तं बकवच्चिंतयेदर्थान्सिंहवच्च पराक्रमेदित्यादि पतंगं शलभसमूहो यथा गहनेषु पतति गहनं च निष्पत्रं करोति एवं संभूय शत्रुराष्ट्रे पतितव्यमित्यर्थः पन्नगं गहनेष्विवेति पाठे पन्नगग्राही पन्नगमिवाकस्माच्छत्रुं गृह्णीयादित्यर्थः ॥ १६ ॥ १७ ॥ बुद्ध्या आत्मनः संयमनं इत्थमेव कर्तुं युक्तं नियमं कुर्यात् परबुद्ध्या च तत्रैवार्थे संवादितया नस्यार्थस्यावधारणं दृढतरो निश्चयः कार्यः बुद्ध्या शास्त्रोत्थधिया आत्मगुणस्य पूर्वोक्त निश्चय हेतोः प्राप्तिर्भवति एतदेव शास्त्रस्य निदर्शनं प्रयोजनं यत्कार्यक्षोदक्षमता बुद्धेरित्यर्थः ॥ १८ ॥ आत्मनः स्वस्य परिमर्शेन सर्वतो नीतानागतविचारेण बुद्धिकार्यनिश्चयं बुद्ध्या ऊहापोहकौशलरूपया मेधया विचारयेत्साधकबाधकभूमौ संचारयेत् ॥ १९ ॥

तमेवाह सांत्वेति वक्तव्ये उपदेशे कर्तव्ये कृतं अलं तस्योपदेशापेक्षा नास्तीत्यर्थः ॥ २० ॥ सः अनंतरश्लोकोक्तः प्राज्ञो बुद्ध्या बृहस्पतिसमोपि सन् यदि निकृष्टां कथां निर्बुद्धित्ववादं श्रामुयात्तर्हि सद्य एव युक्त्या स्व
भावं स्वास्थ्यं प्राप्स्यते उदके प्रक्षिप्तं तप्तमायसं शैत्यमिव ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ गोभिः रश्मिभिः परगतचारान्स्वनुचरान्समाचारान् ॥ ३२ ॥ न

सांत्वयोगमतिः प्राज्ञः कार्याकार्यप्रयोजकः ॥ निगूढबुद्धेर्धीरस्य वक्तव्ये वा कृतं तथा ॥ २० ॥ स निकृष्टां कथां प्राज्ञो यदि बुद्ध्या बृहस्पतिः ॥ स्वभावमेष्यते तप्तं कृ
ष्णायसमिवोदके ॥ २१ ॥ अनुयुंजीत कृत्यानि सर्वाण्येव महीपतिः ॥ आगमैरुपदिष्टानि स्वस्य चैव परस्य च ॥ २२ ॥ मृदुं शीलं तथा प्राज्ञं शूरं चार्थविधानवित् ॥
स्वकर्मणि नियुंजीत ये चान्ये च बलाधिकाः ॥ २३ ॥ अथ दृष्ट्वा नियुक्तानि स्वानुरूपेषु कर्मसु ॥ सर्वांस्ताननुवर्तेत स्वरांस्तंत्रीरिवायता ॥ २४ ॥ धर्माणामविरोधे
न सर्वेषां प्रियमाचरेत् ॥ ममायमिति राजा यः स पर्वत इवाचलः ॥ २५ ॥ व्यवसायं समाधाय सूर्यो रश्मीनिवायतान् ॥ धर्ममेवाभिरक्षेत कृत्वा तुल्ये प्रियाप्रिये ॥
॥ २६ ॥ कुलप्रकृतिदेशानां धर्मज्ञान्मृदुभाषिणः ॥ मध्ये वयसि निर्दोषान् हिते युक्तानविक्लवान् ॥ २७ ॥ अलुब्धान् शिक्षितान्दांतान्धर्मेषु परिनिष्ठितान् ॥ स्थाप
येत्सर्वकार्येषु राजा धर्मार्थरक्षिणः ॥ २८ ॥ एतेनैव प्रकारेण कृत्यानामागतिं गतिं ॥ युक्तः समनुतिष्ठेत तुष्टश्चारैरुपस्कृतः ॥ २९ ॥ अमोघक्रोधहर्षस्य स्वयं कृत्यान्व
वेक्षितुः ॥ आत्मप्रत्ययकोशस्य वसुदैव वसुंधरा ॥ ३० ॥ व्यक्तश्चानुग्रहो यस्य यथार्थश्चापि निग्रहः ॥ गुप्तात्मा गुप्तराष्ट्रश्च स राजा राजधर्मवित् ॥ ३१ ॥ नित्यं
राष्ट्रमवेक्षेत गोभिः सूर्य इवोदितः ॥ चरान्स्वनुचरान्विद्यात्तथा बुद्ध्या स्वयं चरेत् ॥ ३२ ॥ कालं प्राप्तमुपादद्यान्नार्थं राजा प्रसूचयेत् ॥ अहन्यहनि संदुह्यान्महीं गा
मिव बुद्धिमान् ॥ ३३ ॥ यथा क्रमेण पुष्पेभ्यश्चिनोति मधु षट्पदः ॥ तथा द्रव्यमुपादाय राजा कुर्वीत संचयं ॥ ३४ ॥ यद्धि गुप्तावशिष्टं स्यात्तद्वित्तं धर्मकामयोः ॥
संचयान्न विसर्गी स्याद्राजा शास्त्रविदात्मवान् ॥ ३५ ॥ नार्थमल्पं परिभवेन्नावमन्येत शात्रवान् ॥ बुद्ध्यात्मबुद्ध्येदात्मानं न चाबुद्धिषु विश्वसेत् ॥ ३६ ॥ धृतिर्दा
क्ष्यं संयमो बुद्धिरात्मा धैर्यं शौर्यं देशकालाप्रमादः ॥ अल्पस्य वा बहुनो वा विवृद्धौ धनस्यैतान्यष्टसमिंधनानि ॥ ३७ ॥ अग्निस्तोको वर्धते प्याज्यसिक्तो बीजं चैकं
रोहसहस्रमेति ॥ आयव्ययौ विपुलौ सन्निशाम्य तस्मादल्पं नावमन्येत वित्तं ॥ ३८ ॥ बालोप्यबालः स्थविरो रिपुर्यः सदा प्रमत्तं पुरुषं निहन्यात् ॥ कालेनान्यस्तस्य
मूलं हरेत कालज्ञाता पार्थिवानां वरिष्ठः ॥ ३९ ॥

अर्थं प्रसूचयेत् अर्थवत्तां न ज्ञापयेत् ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ संचयान्न विसर्गी स्यात् कोशाद्धनं न दद्यादपितु पर्याप्तमेवेत्यर्थः ॥
॥ ३५ ॥ ३६ ॥ आत्मदेहः देशे काले वा अप्रमाद इत्येकं ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ अबालः अहीनः अन्यः संपन्नः ॥ ३९ ॥

शत्रोःशत्रुंप्राप्य नैवहीयेत्नैवप्रमादीस्यात् ॥ ४० ॥ क्षयंऐश्वर्यं सर्वेऐश्वर्यादि कामोविजिगीषादिस्तौसर्वकामौबुद्ध्वावासंदधीतसंधिवाकुर्यात् अन्यत्विग्रहादिकंकुर्यात् ॥ ४१ ॥ वर्धमानंक्षीयमाणं बुद्धेःपश्चात्बुद्ध्यनुसारि ॥ ४२॥ अल्पेनापिसत्वेनबलेन अर्थ्यमानैर्युक्तं आत्मानंप्रार्थयते लुब्धोदृप्तश्चभवतीत्यर्थः श्रेयःपात्रंनपूरयतेततःश्रेयोपसर्पतीत्यर्थः ॥ ४३ ॥ प्रगृहीतः स्निग्धः लक्ष्म्याःमूलंअर्थं सर्वशःसर्वाभ्यःसंपीड्यमानःसंपीडयन्प्रजासुविद्युद्वसंपातंसम्यक्प्रनित्वापिऊर्जितःस्यात् अत्रबृहद्वृक्षदृष्टांतः प्रागेवोक्तः ॥४४॥ व्यवसायेनउद्योगेनविद्यात्लभेत् ॥ ४५॥ अनुद्योगेनजन्मननाशयेदित्याह

हरेत्कीर्तिंधर्ममस्योपरुंध्यादर्थेदीर्घवीर्यमस्योपहन्यात् ॥ रिपुर्दर्पाद्दुर्बलोवाबलीवातस्माच्छत्रोर्नैवहीयेद्घनात्मा ॥ ४० ॥ क्षयंवृद्धिंपालनंसंचयंवाबुध्वाप्युभौसंहतौसर्वकामौ ॥ ततश्चान्यन्मतिमान्संदधीततस्माद्राजाबुद्धिमत्तांश्रयेत ॥४१॥ बुद्धिर्दीप्तावलवंतंहिनस्तिबलंबुद्ध्यापाल्यतेवर्धमानं ॥ शत्रुर्बुद्ध्यासीदतेवर्धमानोबुद्धेःपश्चात्कर्मयत्तत्प्रशस्तं ॥ ४२॥ सर्वान्कामान्कामयानोहिधीरःसत्वेनाल्पेनाप्नुतेहीनदोपः ॥ यश्चात्मानंप्रार्थयतेर्थ्यमानैःश्रेयःपात्रंपूरयतेचनाल्पं ॥ ४३ ॥ तस्माद्राजाप्रगृहीतःप्रजासुमूलंलक्ष्म्याःसर्वशोव्याददीत ॥ दीर्घकालंत्व्यपिसंपीड्यमानोविद्युत्संपातमपिवानोर्जितःस्यात् ॥४४॥ विद्यातपोवाविपुलंधनंवासर्वंव्यवसायेनशक्यं ॥ बुद्ध्यायत्तंनन्निवसंदेहवत्सुतस्माद्विद्याद्व्यवसायंप्रभूतं ॥ ४५॥ यत्रासतेमतिमंतोमनस्विनःशक्रोविष्णुर्यत्रसरस्वतीच ॥ वसंतिभूतानिचयत्रनित्यंतस्माद्विद्वान्नावमन्येतदेहं ॥ ४६॥ लुब्धंहन्यात्संप्रदानेननित्यंलुब्धस्तृप्तिंपरवित्तस्यनैति ॥ सर्वोलुब्धःकर्मगुणोपभोगेयोर्थैर्हीनोधर्मकामौजहाति ॥४७॥ धनंभोगंपुत्रदारंसमृद्धिंसर्वंलुब्धःप्रार्थयतेपरेषां ॥ लुब्धेदोषाःसंभवंतीहसर्वेतस्माद्राजानप्रगृह्णीतलुब्धं ॥ ४८ ॥ संदर्शनेनपुरुषंजघन्यमपिचोदयेत् ॥ आरंभान्द्विषतांप्राज्ञःसर्वार्थांश्चप्रसूदयेत् ॥ ४९ ॥ धर्मान्वितेषुविज्ञातामंत्रीगुप्तश्चपांडव ॥ आप्तोराजाकुलीनश्चपर्याप्तोराजसंग्रहे ॥ ५० ॥ विधिप्रयुक्तान्नरदेवधर्मानुक्तान्समासेननिबोधबुद्ध्या ॥ इमान्विदध्याद्व्यतिस्त्यत्ययोवैराजामहींपालयितुंसशक्तः ॥ ५१ ॥ अनीतिजंयस्यविधानजंसुखंहठप्रणीतंविधिवत्प्रदृश्यते ॥ नविद्यतेतस्यगतिर्महीपतेर्नविद्यतेराज्यसुखंत्व्यनुत्तमं ॥ ५२॥

यत्रेति ॥४६॥ कर्मयज्ञादिगुणोअंगंयस्यतत्फलं सुखंतदुपभोगेसर्वोपिलुब्धः सचेदर्थैर्हीनस्तर्हिसुखलोभाद्धर्मकामंद्रव्यादिविषयंच जहाति ॥४७॥ समृद्धिंचप्राप्स्यापीतिशेषः धनंउत्कोचरूपं नप्रगृह्णीतनसंगृह्णीत ॥४८॥४९॥ धर्मान्वितेषुब्राह्मणमंडलेषु विज्ञाताज्ञाततत्त्वः राजसंग्रहेसामंतवशीकरणे ॥५०॥ निबोधबुद्ध्यस्व व्यतिसृत्यगुरुमनुसृत्य विदध्यात्हृदिकुर्यात् ॥५१॥ विधानजंदैवप्राप्तं राजधर्मज्ञानेप्राप्तोप्यर्थःसद्योनश्यतीत्यर्थः ॥ ५२ ॥

गुणोपपन्नान्शौर्यादियुक्तान् गुणेषुसंधिविग्रहादिषु आत्मवानप्रमत्तः यतः उत्थानं कुर्वाणान्शात्रवान भिसंधायलक्ष्मीकृत्यनिहंति ॥ ५३ ॥ दोषदर्शी निर्दोषेष्वपीतिशेषः ॥ ५४ ॥ सुहृत्सुविज्ञायज्ञानपूर्वं कंप्रीतेःप्रवृत्तौसत्यांयौसुहृदौ निवृत्य नितरांवृत्वाएकस्मिन्कार्ये विनिवर्तितौ अभिमुखीकृतौतयोरुभयोर्मध्येयदेवगुरुभारमावहेत्तदेव उदाहरेत्प्रशंसेत् ॥ ५५ ॥ चरअनुतिष्ठ आदधत्स्व आधत्स्व दधधारणेइत्यस्यरूपं ॥ ५६ ॥ इतिशांतिप० रा० नै० भारतभा० विंशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२० ॥ ॥७॥ अयंपितामहेनेत्यध्यायद्वयेनदंडस्वरूपादिकमुच्यते ॥१॥२॥३॥४॥५॥६॥७॥८॥ कोदंडइत्या

धनैर्विशिष्टान्मतिशीलपूजितान्गुणोपपन्नान्युधिदृष्टविक्रमान् ॥ गुणेषुदृष्ट्वानचिरादिवात्मवान्यतोभिसंधायनिहंतिशात्रवान् ॥ ५३ ॥ पश्येदुपायान्विविधैःक्रियापथैर्नचानुपायेनमतिंनिवेशयेत् ॥ श्रियंविशिष्टांविपुलंयशोधनंनदोषदर्शीपुरुषःसमश्नुते ॥५४॥ प्रीतिप्रवृत्तौविनिवर्तितौयथासुहृत्सुविज्ञायनिवृत्यचोभयोः ॥ यदेवमित्रंगुरुभारमावहेत्तदेवसुस्निग्धमुदाहरेद्बुधः ॥ ५५ ॥ एतांमयोक्तांश्चरराजधर्मान्नृणांचगुप्तौमतिमादधत्स्व ॥ अवाप्स्यसेपुण्यफलंसुखेनसर्वोहिलोकोनृपधर्ममूलः ॥५६॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिराजध० राजधर्मकथनेविंशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२० ॥ ॥७॥ युधिष्ठिरउवाच अयंपितामहेनोक्तोराजधर्मःसनातनः ॥ ईश्वरश्चमहादंडोदंडेसर्वंप्रतिष्ठितं ॥ १ ॥ देवतानामृषीणांचपितॄणांचमहात्मनां ॥ यक्षरक्षःपिशाचानांसाध्यानांचविशेषतः ॥ २ ॥ सर्वेषांप्राणिनांलोकेतिर्यग्योनिनिवासिनां ॥ सर्वव्यापीमहातेजादंडःश्रेयानितिप्रभो ॥ ३ ॥ इत्येवमुक्तंभवतादंडेवैसचराचरं ॥ पश्यतालोकमासक्तंससुरासुरमानुषं ॥ ४ ॥ एतदिच्छाम्यहंज्ञातुंतत्त्वेनभरतर्षभ ॥ कोदंडःकीदृशोदंडःकिंरूपःकिंपरायणः ॥ ५ ॥ किमात्मकःकथंभूतःकथंमूर्तिःकथंप्रभो ॥ जागर्तिचकथंदंडःप्रजास्ववहितात्मकः ॥ ६ ॥ कश्चपूर्वापरमिदंजागर्तिप्रतिपालयन् ॥ कश्चविज्ञायतेपूर्वंकोवरोदंडसंज्ञितः ॥ किंसंस्थश्चभवेद्दंडःकावास्यगतिरुच्यते ॥ ७ ॥ भीष्मउवाच शृणुकौरव्ययोदंडोव्यवहारोयथाचसः ॥ यस्मिन्हिसर्वमायत्तंसदंडइहकेवलः ॥ ८ ॥ धर्मसंख्यामहाराजव्यवहारइतीष्यते ॥ तस्यलोपःकथंनस्याल्लोकेष्ववहितात्मनः ॥ ९ ॥ इत्येवंव्यवहारस्यव्यवहारत्वमिष्यते ॥ अपिचैतत्पुराराजन्मनुनाप्रोक्तमादितः ॥ १० ॥ सुप्रणीतेनदंडेनप्रियाप्रियसमात्मना ॥ प्रजारक्षतियःसम्यग्धर्मएवसकेवलः ॥ ११ ॥

द्यएकादशप्रश्नास्तत्रकोदंडइत्यस्योत्तरमाह धर्मेति धर्मस्यसंख्या सम्यक्ख्यानंप्रकाशनंदंडापरपर्यायव्यवहारशब्दवाच्यं व्यवहारपदंनिर्वक्ति तस्येतिसार्धेन अवहितात्मनोराज्ञः तस्यधर्मस्यलोपःकथंकेनप्रकारेणनस्यात्सप्रकारोव्यवहारः विगतःअवहारोनीचमार्गेणपरस्वादिहरणंयस्मात्सइतिव्युत्पत्त्यासिद्धः ॥ ९ ॥ अपिचेति एतत्एतस्यव्यवहारस्य ॥ १० ॥ प्रजारक्षकत्वाद्व्यवहारएवधर्मपदवाच्योपीत्याहसुप्रणीतेनेति ॥ ११ ॥

यथेति सुप्रणीतेनेतिश्लोकेनयन्मनुवचनमुक्तंतद्ब्रह्मणएववचनंमनुमुखाच्छ्रुतमित्यर्थः ॥ १२ ॥ प्रागिति दंडएवउक्तवचनाद्धर्मशब्देनव्यवहारशब्देनचोच्यतइत्यर्थः प्राग्वचनंधर्मवचनं ॥ १३ ॥ रूपतोग्निरिवोत्थितइतितस्यांतररूपंदुष्टसंतापकत्वात्क्रूरमग्नितुल्यमित्युक्तं ॥१४॥ बाह्यंरूपंवर्णयति नीलेति दंडाधिष्ठात्र्यादेवतायाइदंध्यानादिकंअज्ञानाददंड्यदंडजंदोषंनिराकर्तुंदंडकर्तृभिरमात्यादिभिर्ध्येयमित्येवमर्थयुक्तं यदितुलौकिकानिदंडधर्मव्यवहारांगान्यत्रापेक्ष्यंतेतर्हिएवंव्याख्येयं तत्रदंडःसंहर्तृत्वाद्रौद्रोरुद्रश्चनीललोहितइतितस्याग्निरिवोत्थितइतिलोहितंरूपमुक्तं नीलंचनीलोत्पलेतिनिरुक्तं तत्रराज्ञोदंड्ये द्वेषात्तद्धनेचलोभात्क्षणेयस्यदंडस्यमालिन्यरागोत्पन्नत्वान्नीललोहितंदंडस्यरूपं चेतस्तोदंष्ट्राइवप्राणिनांवधसाधनानियत्रसः तथाहि केचिन्मानभंगेन केचिद्धनहरणेन केचिदंगवैकल्येन केचित्प्राणव्यापादनेनचवध्यंतेऽतस्तान्येवतद्दंष्ट्राः चत्वारोभुजाःअर्थादानकर्तारोयस्यसः तथाहि प्रजाभ्यःसामंतेभ्यश्चकरादानंअनृतादर्थिनोऽर्थ्यमानद्रव्याद्द्विगुणधनादानं अनृतात्प्रत्यर्थिनस्तत्समंद्रव्यादानं धनवतःकदर्याद्विप्रात्सर्वस्वादानंचेति अथतस्यैवव्यवहाररूपिणोरूपंवर्णयति अष्टपान्नैकनयनःशंकुकर्णोर्ध्वरोमवान् जटीद्विजिव्हइति आवेदनंभाषासंप्रतिपत्तिर्मिथ्योत्तरं कारणोत्तरं प्राङ्न्यायं प्रतिभूःक्रियाफलसिद्धिश्चे

यथोक्तमेतद्वचनंप्रागेवमनुनापुरा ॥ यन्मयोक्तंमनुष्येंद्रब्रह्मणोवचनंमहत् ॥ १२ ॥ प्रागिदंवचनंप्रोक्तमतःप्राग्वचनंविदुः ॥ व्यवहारस्यचाख्यानाद्व्यवहारइहोच्यते ॥ १३ ॥ दंडेत्रिवर्गःसततंसुप्रणीतेप्रवर्तते ॥ दैवंहिपरमोदंडोरूपतोग्निरिवोत्थितः ॥ १४ ॥ नीलोत्पलदलश्यामश्चतुर्दंष्ट्रश्चतुर्भुजः ॥ अष्टपान्नैकनयनःशंकुकर्णोर्ध्वरोमवान् ॥ १५ ॥ जटीद्विजिह्वस्ताम्रास्योमृगराजतनुच्छदः ॥ एतद्रूपंबिभर्त्युग्रंदंडोनित्यंदुराधरः ॥ १६ ॥ असिर्धनुर्गदाशक्तिस्त्रिशूलंमुद्गरःशरः ॥ मुसलंपरशुश्चक्रंपाशोदंडर्ष्टितोमराः ॥ १७ ॥ सर्वप्रहरणीयानिसंतियानीहकानिचित् ॥ दंडएवससर्वात्मालोकेचरतिमूर्तिमान् ॥ १८ ॥

त्यष्टौपादाः एतैर्हिनिमित्तैर्दंडश्चरतिनान्यथेत्येतेषांपादत्वं तत्रआवेदनंअर्थिनासभ्यान्प्रतिगत्वादेवदत्तोमदीयंशतंसुवर्णानांअमुकस्मिन्देशेकालेसाक्षिणिचगृहीत्वानददातीति नद्धस्तेनलेखनं पुनरपिप्रत्यर्थिनमाहूयतत्समक्षंतथैवलेखनंभाषा तत्रप्रत्यर्थिनाहमेतस्यधारयामीत्युक्तेनकस्यापिदंडइतितदिदंसंप्रतिपत्तिरूपमुत्तरं नदंडपादत्वेनगण्यते नाहमेतस्यधारयामीतिमिथ्योत्तरं मयागृहीतमासीत्तत्पुनःपरावृत्यदत्तमितिकारणोत्तरं अस्मिन्नर्थेऽनेनपूर्वमहमभियुक्तस्तत्रपराजितोमयेतिप्राङ्न्यायोत्तरं त्रिविधेप्यस्मिन्नुत्तरेअर्थिप्रत्यर्थिभ्यांप्रतिभूर्देयः अहमेतस्मिन्पराजितइदंद्रव्यंदास्यामीतिक्रियास्वमतसाधकामांसाक्षिपत्रभोगशपथादीनांप्रदर्शनंततोऽव्यवने तस्यजयइति अष्टभ्यःपादेभ्योऽनंतरअपराधीदंड्यतइत्येतेदंडस्यपादाः यदाहयाज्ञवल्क्यः निन्हवेभाविनोदद्यात्धनंराज्ञेचतत्समं मिथ्याभियोगीद्विगुणमभियोगाद्धनंवहेदिति नैकनयनः नैकानिबहूनिनयनस्थानीयानिराजामात्यपुरोहितपर्षदाख्यानि दर्शनसाधनानियस्मिन् शंकुकर्णःतीक्ष्णकर्णःअवश्यंश्राव्य ऊर्ध्वरोमवान्अत्यंतउत्फुल्लः शंकुकर्णश्चासौऊर्ध्वरोमवांश्चेतिसमासः ॥१५॥ जटीति जटाअनेकसंदेहजटिलः द्विजिव्हः अर्थिप्रत्यर्थिनोर्वाक्यवैमत्यात्द्वैजिव्ह्येयस्यसतथा एवंव्यवहाररूपिणोदंडस्यरूपमुक्त्वाधर्माख्यदंडरूपमाह ताम्रास्योमृगराजतनुच्छदइति ताम्रोवन्हिरेवाहवनीयादिरास्यंयस्यसतथा मृगराजःकृष्णमृगस्तत्संबंधिचर्मतनुच्छदःशरीराच्छादकंप्रावरणमस्य एतेनदीक्षाप्रधानोयज्ञउक्तः एतच्चसर्वेषांदानोपवासहोमादीनामुपलक्षणं ॥१६॥१७॥१८॥

॥१९॥२०॥२१॥२२॥ मुख्यंदंडस्यरूपमाह दंडोहीति॥२३॥तस्यत्न्याहूपमाह तथेति दंडेनसहितानीतिर्दंडनीतिः॥२४॥ किंपरायणइत्यस्योत्तरमर्थानर्थादिविवेकएवतस्यपरायणमित्याह अर्थानर्थावित्या
दिनातस्माद्दंडःपरायणमित्यंतेन ॥२५॥२६॥२७॥२८॥२९॥३०॥३१॥३२॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ किमात्मकः कथंभूतः कथंमूर्तिरितिप्रश्नत्रयस्योत्तरमाह व्यवस्थापयतीति लोकपालनात्मकः स

भिंदंश्छिंदन्रुजन्कृंतन्दारयन्पाटयंस्तथा॥ घातयन्नभिधावंश्चदंडएवचरत्युत ॥ १९ ॥ असिर्विशसनोधर्मस्तीक्ष्णवर्मादुराधरः ॥ श्रीगर्भोविजयःशास्ता
व्यवहारःसनातनः॥ २० ॥ शास्त्रंब्राह्मणमंत्राश्चशास्ताप्राग्वदतांवरः॥ धर्मपालोक्षरोदेवःसत्यगोनित्यगोग्रजः॥ २१ ॥ असंगोरुद्रतनयोमनुर्ज्येष्ठःशिवंक
रः॥ नामान्येतानिदंडस्यकीर्तितानियुधिष्ठिर॥ २२ ॥ दंडोहिभगवान्विष्णुर्दंडोनारायणःप्रभुः ॥ शश्वद्रूपंमहद्बिभ्रन्महान्पुरुषउच्यते॥ २३॥ तथोक्ताब्रह्मक
न्येतिलक्ष्मीर्वृत्तिःसरस्वती॥ दंडनीतिर्जगद्धात्रीदंडोहिबहुविग्रहः॥ २४ ॥ अर्थानर्थौसुखंदुःखंधर्माधर्मौबलाबले ॥ दौर्भाग्यंभागधेयंचपुण्यापुण्येगुणागु
णौ॥२५॥ कामाकामावृतुर्मासःशर्वरीदिवसःक्षणः॥ अप्रमादःप्रमादश्चहर्षक्रोधौशमोदमः॥२६॥ दैवंपुरुषकारश्चमोक्षामोक्षौभयाभये॥ हिंसाहिंसेतपो
यज्ञःसंयमोथविषाविषं॥ २७॥ अंतश्चादिश्चमध्यंचकृत्यानांचप्रपंचनं॥ मदःप्रमादोदर्पश्चदंभोधैर्यनयानयौ॥ २८॥ अशक्तिःशक्तिरित्येवंमानस्तंभौव्य
याव्ययौ॥ विनयश्चविसर्गश्चकालाकालौचभारत॥२९॥ अनृतंज्ञानितासत्यंश्रद्धाश्रद्धेतथैवच॥ क्लीवताव्यवसायश्चलाभालाभौजयाजयौ॥३०॥ तीक्ष्ण
तामृदुतामृत्युरागमानागमौतथा॥ विरोधश्चाविरोधश्चकार्याकार्येबलाबले॥३१॥ असूयाचानसूयाचधर्माधर्मौतथैवच ॥ अपत्रपानपत्रपेन्हीश्चसंपद्विप
त्पदं॥ ३२ ॥ तेजःकर्माणिपांडित्यंवाक्शक्तिस्तत्त्वबुद्धिता॥ एवंदंडस्यकौरव्यलोकेस्मिन्बहुरूपता ॥ ३३॥ नस्याद्यदीहदंडोवैप्रमथेयुःपरस्परं॥ भयाद्दंडस्य
नान्योन्यंघ्नंतिचैवयुधिष्ठिर॥ ३४ ॥ दंडेनरक्ष्यमाणाहिराजन्नहरहःप्रजाः॥ राजानंवर्धयंतीहतस्माद्दंडःपरायणं॥ ३५॥ व्यवस्थापयतिक्षिप्रमिमंलोकंनरेश्व
र॥ सत्येव्यवस्थितोधर्मोब्राह्मणेष्ववतिष्ठते॥ ३६॥ धर्मयुक्ताद्विजश्रेष्ठादेवयुक्ताभवंतिच ॥ बभूवयज्ञोदेवेभ्योयज्ञःप्रीणातिदेवताः॥ ३७ ॥ प्रीताश्चदेवता
नित्यमिंद्रेपरिवदंत्यपि॥ अन्नंददातिशक्रश्चाप्यनुगृह्णन्निमाःप्रजाः ॥३८॥ प्राणाश्चसर्वभूतानांनित्यमन्नेप्रतिष्ठिताः॥ तस्मात्प्रजाःप्रतिष्ठंतेदंडोजागर्तिता
सुच॥३९॥

त्यपक्षपातीब्राह्मणमूर्तिस्वरूपइत्यर्थः ॥ ३६ ॥ दंडस्यब्राह्मणमूर्तित्वंविवृण्वन्कथंजागर्तिइत्यस्योत्तरमाह धर्मयुक्ताइत्यादिना ब्राह्मणमूर्तिर्दंडोयज्ञादिद्वारान्नसृष्टिहेतुतयाभूता
निपालयन्जागर्तीतिश्लोकत्रयार्थः ॥३७॥३८॥३९॥

कश्चपूर्वापरमिदंजागर्तिप्रतिपालयन्नित्यस्योत्तरमाह एवंप्रयोजनइत्यादिनाज्ञेयोनःसनरेंद्रस्योदंडःप्रत्ययएवचेत्यंतेन ॥ ४० ॥४१॥ अददद्दीश्वरइतिशेषः अस्मैराज्ञे दंडंदंडनीतिं अतएवायंबलेनसंयुक्तः पंचविधआत्मायस्यसतथा धर्मव्यवहारदंडेश्वरजीवरूपेणपंचप्रकारात्मकोराजा ॥ ४२ ॥ बहुधनसहिताअमात्याबहुधनामात्याः बलानितुतेजओजःसहआख्यानिदेहेंद्रियबुद्धिसामर्थ्यानि अष्टकैरष्टसंख्याकैरनंतरश्लोकेवक्ष्यमाणैर्हस्त्यादिभिराहार्यमर्जनीयं अन्यद्बलंकोशवृद्धिरूपं ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ अंगस्यसैन्यस्य राज्यस्यदंडमेवांगमितिवाक्यशेषात् युक्तस्यसन्नद्धस्यरथादिकंशरीरंविदुरिति तृतीयेनान्वयः रसदाःवैद्याः ॥ ४५ ॥ प्राड्विवाकाःपृच्छतीतिप्राट्सचासौविवाकश्चविवदमानयोर्द्वयोःप्रवृत्तिनिमित्तवेत्ता ॥ ४६ ॥ दंडसैन्यंदंडःप्रसिद्धः ॥ ४७ ॥ दंडोदंडाधीनं ॥ ४८ ॥ प्रदर्शितोदंडः स्थापनायचप्रदर्शिताब्राह्मणाः ॥ ४९ ॥ भर्तृप्रत्ययःभर्तारौद्वौविवदमानौप्रत्ययःकारणंयस्यसतथावादिप्रतिवादिभ्यांप्रवर्तितोव्यवहारः तयोरन्यतरस्यप्रत्ययोभ्युपगमोलक्षणंयस्यसभर्तृप्रत्ययलक्षणः

एवंप्रयोजनश्चैवदंडःक्षत्रियतांगतः ॥ रक्षन्प्रजाःसजागर्तिनित्यंस्ववहितोक्षरः ॥४०॥ ईश्वरःपुरुषःप्राणःसत्वंचित्तंप्रजापतिः ॥ भूतात्माजीवइत्येवंनामभिः प्रोच्यतेष्टभिः ॥ ४१ ॥ अददद्दंडमेवास्मैधृतमैश्वर्यमेवच ॥ बलेनयश्चसंयुक्तःसदापंचविधात्मकः ॥ ४२ ॥ कुलंबहुधनामात्याःप्रज्ञाप्रोक्ताबलानितु ॥ आहार्यमष्टकैर्द्रव्यैर्बलमन्ययुधिष्ठिर ॥ ४३ ॥ हस्तिनोश्वारथाःपत्तिर्नावोविष्टिस्तथैवच ॥ दैशिकाश्चाविकाश्चैवतदष्टांगंबलंस्मृतं ॥ ४४ ॥ अथवांगस्ययुक्तस्यरथिनोहस्तियायिनः ॥ अश्वारोहाःपदानाश्चमंत्रिणोरसदाश्चये ॥ ४५ ॥ भिक्षुकाःप्राड्विवाकाश्चमौहूर्तादैवचिंतकाः ॥ कोशोमित्राणिधान्यंचसर्वोपकरणानिच ॥४६॥ सप्तप्रकृतिचाष्टांगंशरीरमिहयद्विदुः ॥ राज्यस्यदंडमेवांगंदंडःप्रभवएवच ॥४७॥ ईश्वरेणप्रयत्नेनकारणात्क्षत्रियस्यच ॥ दंडोदत्तःसमानात्मादंडोहीदंसनातनं ॥ ४८ ॥ राज्ञांपूज्यतमोनान्योयथाधर्मःप्रदर्शितः ॥ ब्रह्मणालोकरक्षार्थंस्वधर्मस्थापनायच ॥ ४९ ॥ भर्तृप्रत्ययउत्पन्नोव्यवहारस्तथापरः ॥ तस्माद्यःसहितोदृष्टोभर्तृप्रत्ययलक्षणः ॥५०॥ व्यवहारस्तुवेदात्मावेदप्रत्ययउच्यते ॥ मौलश्चनरशार्दूलशास्त्रोक्तश्चतथापरः ॥५१ ॥ उक्तोयश्चापिदंडोसौभर्तृप्रत्ययलक्षणः ॥ ज्ञेयोनःसनरेंद्रस्योदंडःप्रत्ययएवच ॥ ५२ ॥ दंडप्रत्ययदृष्टोपिव्यवहारात्मकःस्मृतः ॥ व्यवहारःस्मृतोयश्चसवेदविषयात्मकः ॥ ५३ ॥

अन्यतरपराजयादित्यर्थः सहितोहितमिष्टंतेनयुक्तःसहितः अन्यतरजयावहइत्यर्थः ॥ ५० ॥ वेदात्मावेदोक्तोदोषःपारदार्यादिस्तन्निवृत्त्यर्थंपर्षदंप्रतिगतश्चेत्तत्रप्रायश्चित्तात्मकोवेदहेतुकएवदंडः मौलःकुलाचारप्रयुक्तोयोव्यवहारस्तत्रापिशास्त्रोक्तोदंडः यथाशूद्रस्यसुरापानेप्रायश्चित्तंनास्तिअथापिकस्मिंश्चिच्छूद्रकुलेएवंनियमोयोस्माकंमध्येसुरांपिबतिसज्ञातिबाह्यइतितस्योल्लंघनेशूद्रस्यसुरापानोक्तंप्रायश्चित्तंभवति तथाचशास्त्रविदामनुक्रमणंधर्मज्ञानांसमयःप्रमाणंवेदाश्चेति ॥ ५१ ॥ तेषांत्रयाणांदंडानांमध्येआद्यःक्षत्रियाधीनइत्याह उक्तइति नःअस्माभिःक्षात्रियैर्दंडोपिज्ञेयः तत्रप्रत्ययोपिज्ञेयः ॥५२॥ अस्यापिवेदमूलत्वमाह दंडइति विविधोवहारःअन्योन्यंपरपक्षक्षेपेणस्वपक्षसाधनंव्यवहारस्तदात्मकोन्यायःसयद्यपिदंडःप्रत्ययदृष्टस्तथापिसव्यवहारपदार्थोमन्वादिभिःस्मृतोस्ति अतःसोपिवैदिकप्रणीतत्वाद्वेदविषयात्मकोवेदार्थगोचरोस्तीत्यर्थः ॥ ५३ ॥

इतरेभ्योव्यवहारोवेदमूलत्वाद्धर्मरूपाविल्याह यश्चेतिद्वाभ्यां यथाधर्मउद्दिष्टःममपारदार्यजेनाधर्मेणधर्मलोपोमाभूदितिपश्चात्तापवतिउद्दिष्टःप्रायश्चित्तरूपोदंडोधर्मएवेत्यर्थः ॥ ५४ ॥ प्रजागोप्ताप्रजाकृतस्यनियमस्यरक्षिताशूद्रस्यापिसुरापानप्रायश्चित्तादिरूपःसोपिधर्मएवेत्यर्थः ॥ ५५॥ दंडव्यवहारधर्मवेदसत्यथप्रजापतीनामैकात्म्यमाहद्वाभ्यां यइति ॥५६॥५७॥५८॥ यतः प्रजापतिर्भूतकृत् ततोहेतोः

यश्चवेदप्रसूतात्मासधर्मोगुणदर्शनः ॥ धर्मप्रत्ययउद्दिष्टोयथाधर्मकृतात्मभिः ॥ ५४ ॥ व्यवहारःप्रजागोप्ताब्रह्मदिष्टोयुधिष्ठिर ॥ त्रीन्धारयतिलोकान्वैसत्यात्माभूतिवर्धनः ॥ ५५ ॥ यश्चदंडःसदृष्टोनोव्यवहारःसनातनः ॥ व्यवहारश्चदृष्टोयःसवेदइतिनिश्चितं ॥ ५६ ॥ यश्चवेदःसवैधर्मोयश्चधर्मःससत्पथः ॥ ब्रह्मापितामहःपूर्वंबभूवाथप्रजापतिः ॥ ५७॥ लोकानांसहिसर्वेषांससुरासुररक्षसां ॥ समनुष्योरगवतांकर्ताचैवसभूतकृत् ॥ ५८॥ ततोन्योव्यवहारोयंभर्तृप्रत्ययलक्षणः ॥ तस्मादिदमथोवाचव्यवहारनिदर्शनं ॥ ५९ ॥ मातापिताचभ्राताचभार्याचैवपुरोहितः ॥ नादंड्योविद्यतेराज्ञोयःस्वधर्मेणतिष्ठति ॥ ६० ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिराजध०दंडस्वरूपादिकथनेएकविंशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२१ ॥ भीष्मउवाच अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनं ॥ अंगेषुराजाद्युतिमान्वसुहोमइतिश्रुतः ॥ १ ॥ सराजाधर्मविन्नित्यंसहपत्न्यामहातपाः ॥ मुंजपृष्ठंजगामाथपितृदेवर्षिपूजितं ॥ २ ॥ तत्रशृंगेहिमवतोमेरौकनकपर्वते ॥ यत्रमुंजावटेरामोजटाहरणमादिशत् ॥ ३ ॥ तदाप्रभृतिराजेंद्रऋषिभिःसंशितव्रतैः ॥ मुंजपृष्ठइतिप्रोक्तःसदेशोरुद्रसेवितः ॥ ४ ॥ सतत्रबहुभिर्युक्तस्तदाश्रुतिमयैर्गुणैः ॥ ब्राह्मणानामनुमतोदेवर्षिसदृशोभवत् ॥ ५ ॥ तंकदाचिददीनात्मासखाशक्रस्यमानिता ॥ अभ्यगच्छन्महीपालोमांधाताशत्रुकर्शनः ॥ ६ ॥ सोपसृत्यतुमांधातावसुहोमंनराधिपं ॥ दृष्ट्वाप्रकृष्टतपसंविनतोग्रेभ्यतिष्ठत ॥ ७ ॥ वसुहोमोपिराज्ञोवैपाद्यमर्घ्यंन्यवेदयत् ॥ सप्तांगस्यतुराज्यस्यपप्रच्छकुशलाव्ययं ॥ ८ ॥ सद्भिराचरितंपूर्वंयथावदनुयायिनं ॥ अपृच्छद्वसुहोमस्तंराजन्किंकरवाणिते ॥ ९ ॥ सोब्रवीत्परमप्रीतोमांधाताराजसत्तमं ॥ वसुहोमंमहाप्राज्ञमासीनंकुरुनंदन ॥ १० ॥ मांधातोवाच बृहस्पतेर्मतंराजन्नधीतंसकलंत्वया ॥ तथैवौशनसंशास्त्रंविज्ञातंतेनरोत्तम ॥ ११ ॥ तदहंज्ञातुमिच्छामिदंडउत्पद्यतेकथं ॥ किंचास्यपूर्वंजागर्तिकिंवापरममुच्यते ॥ १२ ॥

अयमस्मदीयोभर्तृप्रत्ययलक्षणोव्यवहारःप्रवृत्तस्तस्मादस्मिन्विषयेसइदंनिदर्शनंवाक्यंउवाच ॥५९॥ तदेववाक्यंपठति मातेति योराजास्वधर्मेणतिष्ठतितस्यराज्ञइतिसंबंधः ॥६०॥ इतिशांतिप०राजध० नैलकंठीयेभारतभावदीपेएकविंशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२१ ॥ ॥५॥ ॥५॥ अत्रदंडोत्पत्तौविषये ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥

आचार्यवेतनंगुरुदक्षिणां॥१३॥१४॥यियक्षुः यष्टुमिच्छुः॥१५॥क्षुवतः क्षुतवतः॥१६॥१७॥दृष्टरूपप्रधानत्वात् दृष्टं रूपंदीक्षापरिग्रहः प्रजा नियंतादीक्षांप्रविष्टइ तिनिरूपमनरूपोदंडोंतर्हितो ऽभवदित्यर्थः॥१८॥

कथंक्षत्रियसंस्थश्चदंडःसंप्रत्यवस्थितः॥ब्रूहिमेसुमहाप्राज्ञददाम्याचार्यवेतनं॥१३॥ वसुहोमउवाच शृणुराजन्यथादंडःसंभूतोलोकसंग्रहः॥ प्रजा
विनयरक्षार्थंधर्मस्यात्मासनातनः॥१४॥ ब्रह्मायियक्षुर्भगवान्सर्वलोकपितामहः॥ ऋत्विजंनात्मनस्तुल्यंददर्शेतिहिनःश्रुतं॥१५॥ सगर्भंशिरसादेवोवहुव
र्षाण्यधारयत्॥ पूर्णेवर्षसहस्रेतुसगर्भःक्षुवतोपतत्॥१६॥ सक्षुपोनामसंभूतःप्रजापतिररिंदम॥ ऋत्विगासीन्महाराजयज्ञेतस्यमहात्मनः॥१७॥ तस्मिन्प्रव
त्तेसत्रेतुब्रह्मणःपार्थिवर्षभ॥ दृष्टरूपप्रधानत्वाद्दंडःसोंतर्हितोभवत्॥ १८॥ तस्मिन्नंतर्हितेचापिप्रजानांसंकरोभवत्॥ नैवकार्यंनवाकार्यंभोज्याभोज्यंनविद्य
ते॥१९॥ पेयापेयेकुतःसिद्धिर्हिंसंतिचपरस्परं॥ गम्यागम्यंतदानासीत्स्वंपरस्वंचवैसमं॥२०॥परस्परंविलुंपंतिसारमेयायथामिषं॥ अवलान्वलिनोघ्नंतिनिर्म
र्यादमवर्तत॥ २१ ॥ ततःपितामहोविष्णुंभगवंतंसनातनं॥ संपूज्यवरदंदेवंमहादेवमथाब्रवीत्॥ २२ ॥ अत्रत्वमनुकंपांवैकर्तुमर्हसिकेशव॥ संकरोनभवेद
त्रयथातद्वैविधीयतां॥ २३ ॥ ततःसभगवान्ध्यात्वाचिरंशूलवरायुधः ॥ आत्मानमात्मनादंडंमसृजेद्देवसत्तमः ॥ २४ ॥ तस्माच्चधर्मचरणान्नीतिर्देवीसर
स्वती॥ससृजेदंडनीतिंसात्रिपुलोकेपुविश्रुतां॥ २५॥ भूयःसभगवान्ध्यात्वाचिरंशूलवरायुधः॥ तस्यतस्यनिकायस्यचकारैकैकमीश्वरं॥ २६॥ देवानामी
श्वरंचक्रेदेवंदशशतेक्षणं॥ यमंवैवस्वतंचापिपितॄणामकरोत्प्रभुं॥२७॥ धनानांराक्षसानांचकुवेरमपिचेश्वरं ॥ पर्वतानांपतिंमेरुंसरितांचमहोदधिं॥ २८॥
अपांराज्येसुराणांचविदधेवरुणंप्रभुं॥ मृत्युंप्राणेश्वरमथोतेजसांचहुताशनं॥ २९॥ रुद्राणामपिचेशानंगोप्तारंविदधेप्रभुं ॥ महात्मानंमहादेवंविशालाक्षं
सनातनं॥३०॥ वसिष्ठमीशंविप्राणांवसूनांजातवेदसं॥तेजसांभास्करंचक्रेनक्षत्राणांनिशाकरं॥३१॥ वीरुधामंशुमंतंचभूतानांचप्रभुंवरं॥कुमारंद्वादशभु
जंस्कंदंराजानमादिशत्॥३२॥कालंसर्वेशमकरोत्संहारविनयात्मकं॥मृत्योश्चतुर्विभागस्यदुःखस्यचसुखस्यच॥३३॥ईश्वरःसर्वदेवस्तुराजराजोनराधिपः॥
सर्वेषामेवरुद्राणांशूलपाणिरितिश्रुतिः॥३४॥ तमेनंब्रह्मणःपुत्रमनुजातंक्षुपंददौ॥ प्रजानामधिपंश्रेष्ठंसर्वधर्मभृतामपि॥३५॥ महादेवस्ततस्तस्मिन्वृत्तेय
ज्ञेयथाविधि॥दंडंधर्मस्यगोप्तारंविष्णवेसत्कृतंददौ॥३६॥विष्णुरंगिरसेप्रादादंगिरामुनिसत्तमः॥प्रादादिंद्रमरीचिभ्यांमरीचिर्भृगवेददौ॥३७॥ ॥१९॥२०॥२१

॥२२॥२३॥२४॥२५॥२६॥२७॥२८॥२९॥३०॥३१॥३२॥विनयोविदृद्धिः चत्वारोविभागायस्यतस्यशत्रंशत्रुर्यमःकर्मच रोगोऽपथ्याशनप्रयोजकोरागोयमः कर्मचेतिवा॥३३॥३४॥३५॥३६॥३७

॥ ३८ ॥ ३९ ॥ विभज्य न्यायंन्यायाभासंचविविच्य दुष्टनिग्रहएवदंडस्यमुख्यंप्रयोजनं हिरण्यादिग्रहणंतुलोकानांविभीषिकार्थंनतुकोशवृद्ध्यर्थमित्यर्थः ॥ ४० ॥ देहत्यागः प्रयाणादौ विवासनं

॥१२१॥ भृगुर्ददावृषिभ्यस्तुदंडंधर्मसमाहितं ॥ ऋषयोलोकपालेभ्योलोकपालाःक्षुपायच ॥ ३८ ॥ क्षुपस्तुमनवेप्रादादादित्यतनयायच ॥ पुत्रेभ्यःश्राद्धदेवस्तुसूक्ष्मध १२

र्मार्थकारणात् ॥ ३९ ॥ विभज्यदंडःकर्तव्योधर्मेणनयदृच्छया ॥ दुष्टानांनिग्रहोदंडोहिरण्यंबाह्यतःक्रिया ॥ ४० ॥ व्यंगत्वंचशरीरस्यवधोनाल्पस्यकारणा

त् ॥ शरीरपीडास्तास्ताश्चदेहत्यागोविवासनं ॥४१॥ तंददौसूर्यपुत्रस्तुमनुर्वैरक्षणार्थकं ॥ आनुपूर्व्याच्चदंडोयंप्रजाजागर्तिपालयन् ॥ ४२ ॥ इंद्रोजागर्तिभग

वानिंद्रादग्निर्विभावसुः ॥ अग्नेर्जागर्तिवरुणोवरुणाच्चप्रजापतिः ॥ ४३ ॥ प्रजापतेस्ततोधर्मोजागर्तिविनयात्मकः ॥ धर्माच्चब्रह्मणःपुत्रोव्यवसायःसनातनः

॥ ४४ ॥ व्यवसायात्ततस्तेजोजागर्तिपरिपालयत् ॥ ओषध्यस्तेजसस्तस्मादोषधीभ्यश्चपर्वताः ॥४५॥ पर्वतेभ्यश्चजागर्तिरसोरसगुणात्तथा ॥ जागर्तिनिर्ऋ

तिर्देवीज्योतींषिनिर्ऋतेरपि ॥४६॥ वेदाःप्रतिष्ठाज्योतिर्भ्यस्ततोहयशिराःप्रभुः ॥ ब्रह्मापितामहस्तस्माज्जागर्तिप्रभुरव्ययः ॥४७॥ पितामहान्महादेवोजागर्ति

भगवान्शिवः ॥ विश्वेदेवाःशिवाच्चापिविश्वेभ्यश्चतथर्षयः ॥ ४८ ॥ ऋषिभ्योभगवान्सोमःसोमाद्देवाःसनातनाः ॥ देवेभ्योब्राह्मणालोकेजाग्रतीत्युपधारय ॥

॥ ४९ ॥ ब्राह्मणेभ्यश्चराजन्यालोकान्रक्षंतिधर्मतः ॥ स्थावरंजंगमंचैवक्षत्रियेभ्यःसनातनं ॥ ५० ॥ प्रजाजाग्रतिलोकेस्मिन्दंडोजागर्तितासुच ॥ सर्वसंक्षि

पतेदंडःपितामहसमप्रभः ॥ ५१ ॥ जागर्तिकालःपूर्वंचमध्येचांतेचभारत ॥ ईश्वरःसर्वलोकस्यमहादेवःप्रजापतिः ॥ ५२ ॥ देवदेवःशिवःसर्वोजागर्तिसततं

प्रभुः ॥ कपर्दीशंकरोरुद्रःशिवःस्थाणुरुमापतिः ॥ ५३ ॥ इत्येषदंडोविख्यातआदौमध्येतथावरे ॥ भूमिपालोयथान्यायंवर्तेतानेनधर्मवित् ॥ ५४ ॥ भीष्म

उवाच इतीदंवसुहोमस्यशृणुयाद्योमतंनरः ॥ श्रुत्वासम्यक्प्रवर्तेतसर्वान्कामानवाप्नुयात् ॥ ५५ ॥ इतितेसर्वमाख्यातंयोदंडोमनुजर्षभ ॥ नियंतासर्वलो

कस्यधर्माक्रांतस्यभारत ॥५६॥ इतिश्रीम० शां० रा० दंडोत्पत्त्युपाख्यानेद्वाविंशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२२ ॥ ॥७॥ युधिष्ठिरउवाच तातधर्मार्थ

कामानांश्रोतुमिच्छामिनिश्चयं ॥ लोकयात्राहिकात्स्न्र्येनत्रिष्वेतेष्वेवप्रतिष्ठिता ॥ १ ॥ धर्मार्थकामाःकिंमूलास्त्रयाणांप्रभवश्चकः ॥ अन्योन्यंचानुषज्जंतेवर्ततेच

पृथक्पृथक् ॥ २ ॥ स्वदेशाद्दूरीकरणं ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ इतिशांतिपर्वणिरा० नै० भा० द्वाविंशाधिकशततमोऽध्यायः ॥१२३॥

॥ १२२ ॥ ॥७॥ तातेति ॥ १ ॥ किंमूलाः किमुद्दिश्यकियंतइत्यर्थः प्रभवत्यस्मादितिप्रभवः किमेषामुत्पत्तिस्थानं तेषांसाहित्यंकथंपृथक्पृथक्त्वंचकथमितिचत्वारःप्रश्नाः ॥ २ ॥

सूचीकटाहन्यायेनसाहित्यमाह यदेति सुमनसःशोभनचित्ताःपुमांसोयदास्युस्तदालोकेभूमौधर्मपूर्वकेअर्थनिश्चये अहंगर्भाधानोक्तविधिनाकृतौभार्यांगत्वासुपुत्रंलप्स्याम्येवेत्येवंरूपेप्रवृत्तेसति तेधर्मार्थ
कामास्त्रयोपिकालोऋतुवेलाप्रभावोजायासंस्थासम्यक्कर्मनिष्पत्तिस्तासुसतीषुसज्जंतेयुगपदुत्पद्यंते योनिसंस्काररूपोधर्मःपुत्ररूपोर्थःस्त्रीसंगरूपःकामश्चभवतीत्यर्थः ॥ ३ ॥ आद्यस्यप्रश्नद्वयस्योत्तरमाह
धर्मेति दिव्यदेवनादिशरीरप्राप्तिमर्थांश्चकृष्यादीनुद्दिश्यधर्मःक्रियतेऽतोदैवेनसहितोर्थोधर्ममूलः अर्थस्यभोगार्थत्वंप्रसिद्धमितिकाममूलोर्थइतिनोक्तं कामोर्थफलंकामस्यमूलंइंद्रियप्रीतिरित्यर्थः संकल्पमू
लाःसंकल्पप्रभवास्तेसर्वेपीतिद्वितीयस्योत्तरं एतदेवोपपादयति संकल्पइति रूपादिविषयःसंकल्पोरूपाद्याश्चभोगार्थाइतिसर्वेप्येतेसंकल्पमूलाः मोक्षस्तुतद्विलक्षणोनिःसंकल्परूपइत्यर्थः ॥४॥५॥ किमेवंत्रि
वर्गःसर्वेणापिनसेव्यइत्याशंक्यरजस्वलोरजःप्रधानः सननसेव्यः सत्त्वप्रधानस्तुसेव्यएवेत्याह धर्माविति आरोग्यार्थंधर्मःकाम्यधर्मार्थमर्थइंद्रियप्रीत्यर्थंकामइत्येतेहेयाइत्यर्थः ॥ ६ ॥ स्वर्गादिकंबाह्यंफलंवि
प्रकृष्टंतदर्थाएतेविप्रकृष्टाः आत्मज्ञानरूपंफलंतुसन्निकृष्टं तदर्थाएतेसन्निकृष्टास्तांश्चरेत्सेवेत धर्मश्चित्तशुद्ध्यर्थोऽर्थोनिष्कामकर्मार्थःकामोदेहधारणमात्रार्थइत्येवमेतेसेव्याइत्यर्थः धर्मादीन्कामनैष्ठिकान्का

भीष्मउवाच यदातेस्युःसुमनसोलोकेधर्मार्थनिश्चये ॥ कालप्रभवसंस्थासुसज्जंतेचत्रयस्तदा ॥ ३ ॥ धर्ममूलःसदैवार्थःकामोर्थफलमुच्यते ॥ संकल्पमू
लास्तेसर्वेसंकल्पोविषयात्मकः ॥४॥ विषयाश्चैवकार्त्स्न्येनसर्वआहारसिद्धये ॥ मूलमेतत्त्रिवर्गस्यनिवृत्तिर्मोक्षउच्यते ॥५॥ धर्माच्छरीरसंगुप्तिर्धर्मार्थंचार्थउ
च्यते ॥ कामोरतिफलश्चात्रसर्वेतेचरजस्वलाः ॥ ६ ॥ सन्निकृष्टांश्चरेदेतान्नचैतान्मनसात्यजेत् ॥ विमुक्तस्तपसासर्वान्धर्मादीन्कामनैष्ठिकान् ॥ ७ ॥ श्रेष्ठबुद्धि
स्त्रिवर्गस्ययदयंप्राप्नुयान्नरः ॥ कर्मणाबुद्धिपूर्वेणभवत्यर्थोनवापुनः ॥ ८ ॥ अर्थार्थमन्यद्भवतिविपरीतमथापरं ॥ अनर्थार्थमवाप्यार्थमन्यत्राद्योपकारकं ॥
बुद्ध्याबुद्धिरिहार्थेनतदज्ञाननिकृष्टया ॥ ९ ॥

मांतान्धर्मार्थकामान्सर्वानपिमनसापिनत्यजेत्किमुतस्वरूपेणनत्यजेदित्यर्थः कथंतर्ह्येनांस्त्यजेदित्याह तपसाविमुक्तइति विचारेणैवते
भ्योविमुक्तोभवेत् संगफलत्यागपूर्वकंधर्मादीननुतिष्ठेदितिभावः ॥ ७ ॥ ततश्चकिमतआह श्रेष्ठइत्यर्धेन त्रिवर्गस्यबुद्धिर्निष्ठाश्रेष्ठमोक्षएवास्ति यत्यदिअयंकर्तातंश्रेष्ठंप्राप्नुयात् इतस्तुनिष्कामस्यतस्यदौर्लभ्य
मेवेतिभावः काम्यंधर्मंनिंदति कर्मणेति अस्मात्कर्मणइदंफलंप्राप्स्येइतिबुद्धिपूर्वकृतेनापिकर्मणार्थःकदाचिद्भवतिकदाचिन्नेतिव्यभिचारः ॥८॥ अर्थार्थंधर्मादपिअन्यत्सेवाकृष्यादिकंभवतीतिनधर्मेकल
भ्योर्थइत्यर्थार्थंधर्मोनकार्यः प्रत्युतविपरीतमपिअपरमनर्थमस्ति केचिद्धठेनैवार्थोभवति स्वभावेनवादैवेनवेतिमन्यतइतितदर्थमलंधर्मेणेत्यर्थः एवंधर्मस्यार्थहेतुत्वंदूरीकृत्यार्थस्यापिधर्महेतुत्वंदूषयति अर्थमवा
प्यापिजगदनर्थार्थमपायार्थंभवति तथाहि धनमत्तःसर्वंपापंकरोतीतिनार्थेनधर्मोत्पत्तिर्नित्यास्ति अर्थंविनापिधर्मोत्पत्तिरस्तीत्याहान्यत्राद्योपकारकं स्वार्थंत्यक्त्वा अन्यत्रान्यदेवोपवासव्रतादिकंआद्यस्य
धर्मस्योपकारकंवर्धकंभवति इहार्थेअस्मिन्नर्थेधर्मादर्थोर्थतोधर्मइतिविषयेअज्ञाननिकृष्टयाबुद्ध्याउपलक्षितः अबुद्धिर्विमूढः तत्उक्तरूपंधर्मार्थयोःफलंनप्राप्नुयात् उभयत्रापिव्यभिचारस्यान्यथासिद्धेः
प्रदर्शितत्वात्तस्माच्छ्रेष्ठमेवनयोः फलमव्यभिचारीतिज्ञेयं ॥ ९ ॥

धर्मादीनांरजस्तलत्वमुक्तंतदेवरजोदर्शयति अपेति अपध्यानंफलाभिसंधिः निगूहनंदानभोगयोरप्रतिपादनं संप्रमोदःप्रीतिविशेषः सएवत्रिवर्गःस्वगुणवर्जितःमुतरांअगुणोदुर्गुणोऽपध्यानादित्वेनवर्जितः सन् भूयःबहुतरंफलंचित्तशुद्धिद्वाराब्रह्मानंदरूपंप्रयच्छतीतिशेषः ॥ १० ॥ एवंपूर्वोक्तस्यप्रश्नत्रयस्योत्तरमुक्त्वावर्ततेचपृथक्पृथगितिचतुर्थप्रश्नस्योत्तरमितिहासमुखेनाह अत्रापीति ॥ ११॥ समयपर्ययं

अपध्यानमलोधर्मोमलोर्थस्यनिगूहनं॥ संप्रमोदमलःकामोभूयःस्वगुणवर्जितः॥ १०॥ अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनं॥ कामंदकस्यसंवादमांगरि
ष्ठस्यचोभयोः॥ ११॥ कामंदमृषिमासीनमभिवाद्यनराधिपः॥ आंगरिष्ठोथपप्रच्छकृत्वासमयपर्ययं॥ १२॥ यःपापंकुरुतेराजाकाममोहबलात्कृतः॥ प्रत्या
सन्नस्यतस्यर्षेकिंस्यात्पापप्रणाशनं॥ १३॥ अधर्मंधर्मइतिचयोज्ञानादाचरेन्नरः॥ तंचापिप्रथितंलोकेकथंराजानिवर्तयेत्॥ १४॥ कामंदउवाच यो
धर्मार्थौपरित्यज्यकाममेवानुवर्तते॥ सधर्मार्थपरित्यागात्प्रज्ञानाशमिहार्छति॥ १५॥ प्रज्ञानाशात्मकोमोहस्तथाधर्मार्थनाशकः॥ तस्मान्नास्तिकताचैवदुरा
चारश्चजायते॥ १६॥ दुराचारान्यदाराजाप्रदुष्टान्ननियच्छति॥ तस्माद्उद्विजतेलोकःसर्पाद्वेश्मगतादिव॥ १७॥ तंप्रजानानुवर्तंतेब्राह्मणानचसाधवः॥ ततः
संशयमाप्नोतितथावध्यत्वमेतिच॥ १८॥ अपध्वस्तस्त्ववमतोदुःखंजीवितमृच्छति॥ जीवेच्चयदपध्वस्तस्तच्छुद्धंमरणंभवेत्॥ १९॥ अत्रैतदाहुराचार्याःपा
पस्यपरिगर्हणं॥ सेवितव्यात्रयीविद्यासत्कारोब्राह्मणेषुच॥ २०॥ महामनाभवेद्धर्मेविवहेच्चमहाकुले॥ ब्राह्मणांश्चापिसेवेतक्षमायुक्तान्मनस्विनः॥ २१॥ ज
पेदुदकशीलःस्यात्सनतंसुखमास्थितः॥ धर्मान्वितान्संप्रविशेद्बहिःकृत्वेहदुष्कृतीन्॥ २२॥ प्रसादयेन्मधुरयावाचाप्यथकर्मणा॥ तवास्मीतिवदेन्नित्यंपरेषां
कीर्तयन्गुणान्॥ २३॥ अपापोह्येवमाचारःक्षिप्रंबहुमतोभवेत्॥ पापान्यपिहिकृच्छ्राणिशमयेन्नात्रसंशयः॥ २४॥ गुरवोहिपरंधर्मंयंब्रूयुस्तंतथाकुरु॥ गुरूणां
हिप्रसादाद्धिश्रेयःपरमवाप्स्यसि॥ २५॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिराजध० कामंदांगरिष्ठसंवादेत्रयोविंशाधिकशततमोध्यायः ॥ १२३॥ ॥छ॥
युधिष्ठिरउवाच इमेजनानरश्रेष्ठप्रशंसंतिसदाभुवि॥ धर्मस्यशीलमेवादौततोमेसंशयोमहान्॥ १॥

र्यादाभंगं ॥ १२ ॥ प्रत्यासन्नस्यपश्चात्तप्तस्य ॥१३॥१४॥ अत्रआपस्तंबाम्रनिदर्शनात् तद्यथाम्रेफलार्थेनिर्मितेच्छायागंधइत्यनूत्पद्येते एवंधर्मंचर्यमाणमर्थाअनूत्पद्यंतइत्येवंरूपाद्धर्मोर्थकामाभ्यामविना भूतोर्थश्चकामेनाविनाभूतःसर्वत्रास्तिपरिशेषात्कामएवधर्मार्थौअतिक्रम्यास्तितत्परंनिंदति यइति ॥ १५ ॥१६॥१७॥१८॥१९ ॥ एवंनिंदितस्यकर्तव्यमाह अत्रेति ॥ २० ॥२१ ॥२२॥२३॥२४ ॥२५॥ इतिशांतिप० रा० नै० भारतभा० त्रयोविंशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२३ ॥ ॥छ॥ इमेजनाइतिशीलाध्यायः धर्मस्य कारणमितिशेषः ॥ १ ॥

॥२॥३॥४॥५॥६॥७॥८॥९॥१०॥११॥१२॥१३॥१४॥१५॥१६॥ गुणाक्रीडेतिपाठेगुणारामा ॥ १७॥१८॥१९॥२०॥२१ ॥ नैश्रेयसंमोक्षोपयोगि ॥ २२॥ कोविशेषः नैश्रेयसादपिकिंश्रेयइत्यर्थः

यदितच्छक्यमस्माभिर्ज्ञातुंधर्मभृतांवर ॥ श्रोतुमिच्छामितत्सर्वंयथैतदुपलभ्यते॥ २ ॥ कथंतत्प्राप्यतेशीलंश्रोतुमिच्छामिभारत ॥ किंलक्षणंचतत्प्रोक्तंब्रूहि
मेवदतांवर॥३॥ भीष्मउवाच पुरादुर्योधनेनेहधृतराष्ट्रायमानद॥ आख्यातंतप्यमानेनश्रियंदृष्ट्वातथागतां॥४॥ इंद्रप्रस्थेमहाराजतवसभ्रातृकस्यह॥
सभायांचाहवचनंतत्सर्वंशृणुभारत॥ ५॥ भवतस्तांसभांदृष्ट्वासमृद्धिंचाप्यनुत्तमां ॥ दुर्योधनस्तदासीनःसर्वंपित्रेन्यवेदयत् ॥ ६ ॥ श्रुत्वाहिधृतराष्ट्रश्चदुर्योध
नवचस्तदा॥ अब्रवीत्कर्णसहितंदुर्योधनमिदंवचः॥७॥ धृतराष्ट्रउवाच किमर्थंतप्यसेपुत्रश्रोतुमिच्छामितत्त्वतः॥ श्रुत्वात्वामनुनेष्यामियदिसम्यग्भ
विष्यति॥ ८ ॥ त्वयाचमहदैश्वर्यंप्राप्तंपरपुरंजय॥ किंकराभ्रातरःसर्वेमित्रसंबंधिनःसदा॥ ९ ॥ आच्छादयसिप्रावारानश्नासिपिशितौदनं॥ आजानेयाव
हंत्यश्वाःकेनासिहरिणःकृशः ॥ १० ॥ दुर्योधनउवाच दशतानिसहस्राणिस्नातकानांमहात्मनां ॥ भुंजतेरुक्मपात्रीभिर्युधिष्ठिरनिवेशने ॥ ११ ॥दृ
ष्ट्वाचतांसभांदिव्यांदिव्यपुष्पफलान्वितां॥ अश्वांस्तित्तिरकल्माषान्वस्त्राणिविविधानिच ॥ १२ ॥ दृष्ट्वातांपांडवेयानामृद्धिंवैश्रवणींशुभां॥ अमित्राणांसु
महतीमनुशोचामिभारत॥ १३॥ धृतराष्ट्रउवाच यदीच्छसिश्रियंतातयादृशीसायुधिष्ठिरे ॥ विशिष्टांवानरव्याघ्रशीलवान्भवपुत्रक॥ १४ ॥ शीलेन
हित्रयोलोकाःशक्याजेतुंनसंशयः॥ नहिकिंचिदसाध्यंवैलोकेशीलवतांभवेत्॥ १५॥ एकरात्रेणमांधाताच्यहेणजनमेजयः ॥ सप्तरात्रेणनाभागःपृथिवीं
प्रतिपेदिरे॥ १६॥ एतेहिपार्थिवाःसर्वेशीलवंतोदयान्विताः॥ अतस्तेषांगुणक्रीतावसुधास्वयमागता॥ १७॥ दुर्योधनउवाच कथंतत्प्राप्यतेशीलंश्रो
तुमिच्छामिभारत॥ येनशीलेनतैःप्राप्ताक्षिप्रमेववसुंधरा॥१८॥ धृतराष्ट्रउवाच अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनं॥ नारदेनपुराप्रोक्तंशीलमाश्रि
त्यभारत॥ १९॥ प्रह्लादेनहृतंराज्यंमहेंद्रस्यमहात्मनः॥शीलमाश्रित्यदैत्येनत्रैलोक्यंचवशेकृतं॥ २०॥ ततोबृहस्पतिंशक्रःप्रांजलिःसमुपस्थितः॥ तमुवाच
महाप्राज्ञःश्रेयइच्छामिवेदितुं॥ २१॥ ततोबृहस्पतिस्तस्मैज्ञानंनैश्रेयसंपरं॥ कथयामासभगवान्देवेंद्रायकुरूद्वह॥२२॥ एतावच्छ्रेयइत्येवबृहस्पतिरभाषत॥
इंद्रस्तुभूयःपप्रच्छकोविशेषोभवेदिति॥ २३॥ बृहस्पतिरुवाच विशेषोस्तिमहांस्तातभार्गवस्यमहात्मनः॥ अत्रागमयभद्रंतेभूयएववसुरर्षभ॥ २४॥
आत्मनस्तुततःश्रेयोभार्गवात्सुमहातपाः॥ ज्ञानमागमयत्प्रीत्यापुनःसपरमद्युतिः॥२५॥ ॥२३॥२४॥२५॥

॥२६॥२७॥२८॥२९॥ आचर्यंआचरणीयं॥३०॥३१॥३२॥३३॥ काव्यानिशुक्रप्रोक्तानि नीतिशास्त्राणिसर्वज्ञत्वाभिमानेननासूयामि॥३४॥ तेमुनयः नेत्वांसंयच्छामिनियमयामीतिमांप्रभाषंते ॥३५॥

तेनापिसमनुज्ञातोभार्गवेणमहात्मना॥ श्रेयोस्तीतिपुनर्भूयःशुक्रमाहशतक्रतुः॥ २६॥ भार्गवस्त्वाहसर्वज्ञःप्रह्रादस्यमहात्मनः॥ ज्ञानमस्तिविशेषेणेत्युक्तो
हृष्टश्चसोभवत्॥ २७॥सततोब्राह्मणोभूत्वाप्रह्रादंपाकशासनः॥गत्वाप्रोवाचमेधावीश्रेयइच्छामिवेदितुं॥ २८॥प्रह्रादस्त्वब्रवीद्विप्रंक्षणोनास्तिद्विजर्षभ॥ त्रै
लोक्यराज्यसक्तस्यततोनोपदिशामिते॥ २९॥ब्राह्मणस्त्वब्रवीद्राजन्यस्मिन्कालेक्षणोभवेत्॥तदोपादिष्टुमिच्छामियदाचर्यमनुत्तमं॥३०॥ततःप्रीतोभवद्राजा
प्रह्रादोब्रह्मवादिनः॥तथेत्युक्त्वाशुभेकालेज्ञानतत्त्वंददौतदा॥ ३१॥ब्राह्मणोपियथान्यायंगुरुवृत्तिमनुत्तमां॥चकारसर्वभावेनयदस्यमनसेप्सितं॥ ३२॥ पृष्ट
श्चतेनबहुशःप्राप्तंकथमनुत्तमं॥ त्रैलोक्यराज्यंधर्मज्ञकारणंतद्ब्रवीहिमे॥प्रह्रादोपिमहाराजब्राह्मणंवाक्यमब्रवीत्॥ ३३॥ प्रह्राद उवाच नासूयामिद्विजा
न्विप्रराजास्मीतिकदाचन॥ काव्यानिवदतांतेषांसंयच्छामिवहामिच॥ ३४॥तेविश्रब्धाःप्रभाषंतेसंयच्छंतिचमांसदा॥तेमांकाव्यपथेयुक्तंशुश्रूषुमनसूयकं
॥३५॥धर्मात्मानंजितक्रोधंनियतंसंयतेंद्रियं॥समासिंचंतिशास्तारःक्षौद्रंमध्विवमक्षिकाः॥३६॥सोहंवागग्रविद्यानांरसानामवलेहिता॥स्वजात्यानधितिष्ठा
मिनक्षत्राणीवचंद्रमाः॥ ३७॥ एतत्पृथिव्याममृतमेतच्चक्षुरनुत्तमं॥यद्ब्राह्मणमुखेकाव्यमेतच्छ्रुत्वाप्रवर्तते॥३८॥एतावच्छ्रेयइत्याहप्रह्रादोब्रह्मवादिनं॥शुश्रू
षितस्तेनतदादैत्येंद्रोवाक्यमब्रवीत्॥ ३९॥यथावद्गुरुवृत्त्यातेप्रीतोस्मिद्विजसत्तम॥ वरंवृणीष्वभद्रंतेप्रदातास्मिनसंशयः॥४०॥ कृतमित्येवदैत्येंद्रमुवाचसच
वैद्विजः॥ प्रह्रादस्त्वब्रवीत्प्रीतोगृह्यतांवरइत्युत॥४१॥ ब्राह्मण उवाच यदिराजन्प्रसन्नस्त्वंममचेदिच्छसिप्रियं॥ भवतःशीलमिच्छामिप्राप्तुमेषवरोम
म॥ ४२॥ ततःप्रीतस्तुदैत्येंद्रोभयमस्याभवन्महत्॥ वरेप्रदिष्टेविप्रेणनाल्पतेजायमित्युत॥ ४३॥ एवमस्त्वितिसप्राहप्रह्रादोविस्मितस्तदा॥ उपाकृत्यतुवि
प्रायवरंदुःखान्वितोभवत्॥४४॥ दत्तेवरेगतेविप्रेचिंतासीन्महतीतदा॥ प्रह्रादस्यमहाराजनिश्चयंनचजग्मिवान्॥४५॥ तस्यचिंतयतस्तावच्छायाभूतंमहा
द्युति॥ तेजोविग्रहवत्तातशरीरमजहात्तदा॥४६॥ तमपृच्छन्महाकायंप्रह्रादःकोभवानिति॥ प्रत्याहतंतुशीलोस्मित्यक्तोगच्छाम्यहंत्वया॥ ४७॥ तस्मिन्द्वि
जोत्तमेराजन्वत्स्याम्यहमनिंदिते॥ योसौशिष्यत्वमागम्यत्वयिनित्यंसमाहितः॥ ४८॥ क्षुद्राभिर्मधुमक्षिकाभिर्निर्मितंक्षौद्रंमधु,तत्रमक्षिकामध्विवमांतेशास्त्रेणसिंचंति॥

॥३६॥सइति वागग्रविद्यानांवागग्रेएवनतुपुस्तकेविद्यायेषांतेषां॥ ३७॥३८॥३९॥४०॥४१॥४२॥ तेजायमितिसंधिरार्षः॥४३॥४४॥४५॥ तेजोविग्रहवत्तेजोमयशरीरंशीलं ॥४६॥४७॥ ४८॥

॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८॥ ६९॥ ७० ॥७१॥ इतिशांतिपर्वणिराजध०

इत्युक्त्वांतर्हितंतद्वैशक्रंचान्वाविशत्प्रभो ॥ तस्मिंस्तेजसियातेतुताद्दग्रूपस्ततोपरः ॥ ४९ ॥ शरीरान्निःसृतस्तस्यकोभवानितिचाब्रवीत् ॥ धर्मंप्रह्लादमांविद्धि
यत्रासौद्विजसत्तमः ॥५०॥ तत्रयास्यामिदैत्येंद्रयतःशीलंततोह्यहं ॥ ततोपरोमहाराजप्रज्वलन्निवतेजसा॥५१॥ शरीरान्निःसृतस्तस्यप्रह्लादस्यमहात्मनः॥
कोभवानितिपृष्टश्चतमाहसमहाद्युतिः ॥ ५२ ॥ सत्यंविद्ध्यसुरेंद्राद्यप्रयास्येधर्ममन्वहं॥ यस्मिन्ननुगतेसत्येमहान्वैपुरुषोपरः ॥ ५३ ॥ निश्चक्रामततस्तस्मात्पृ
ष्टश्चाहमहाबलः॥ वृत्तंप्रह्लादमांविद्धियतःसत्यंततोह्यहं ॥ ५४ ॥ तस्मिन्गतेमहाशब्दःशरीरात्तस्यनिर्ययौ ॥ पृष्टश्चाहबलंविद्धियतोवृत्तमहंततः ॥ ५५ ॥ इत्यु
क्त्वाप्रययौतत्रयतोवृत्तंनराधिप ॥ ततःप्रभामयीदेवीशरीरात्तस्यनिर्ययौ ॥ तामपृच्छत्सदैत्येंद्रःसाश्रीरित्येनमब्रवीत्॥ ५६॥ उपितास्मिस्वयंवीरत्वयिसत्य
पराक्रम ॥ त्वयात्यक्तागमिष्यामिबलंह्यनुगताह्यहं ॥ ५७॥ ततोभयंप्रादुरासीत्प्रह्लादस्यमहात्मनः ॥ अपृच्छत्सततोभूयःक्वयासिकमलालये ॥ ५८ ॥ त्वंहि
सत्यव्रतादेवीलोकस्यपरमेश्वरी ॥ कश्चासौब्राह्मणश्रेष्ठस्तत्त्वमिच्छामिवेदितुं ॥ ५९॥ श्रीरुवाच सशक्रोब्रह्मचारीयस्त्वत्तश्चैवोपशिक्षितः ॥ त्रैलोक्ये
तेयदैश्वर्यंतत्तेनापहृतंप्रभो ॥ ६० ॥ शीलेनहित्रयोलोकास्त्वयाधर्मज्ञनिर्जिताः ॥ तद्विज्ञायसुरेंद्रेणतवशीलंहृतंप्रभो ॥ ६१ ॥ धर्मःसत्यंतथावृत्तंबलंचैवत
थाप्यहं॥ शीलमूलामहाप्राज्ञसदानास्त्यत्रसंशयः ॥ ६२॥ भीष्मउवाच एवमुक्त्वागताश्रीस्तुतेचसर्वेयुधिष्ठिर ॥ दुर्योधनस्तुपितरंभूयएवाब्रवीद्वचः॥
॥ ६३ ॥ शीलस्यतत्त्वमिच्छामिवेत्तुंकौरवनंदन ॥ प्राप्यतेचयथाशीलंतंचोपायंवदस्वमे ॥६४॥ धृतराष्ट्रउवाच सोपायंपूर्वमुद्दिष्टंप्रह्लादेनमहात्मना॥
संक्षेपेणतुशीलस्यशृणुप्राप्तिंनरेश्वर ॥ ६५ ॥ अद्रोहःसर्वभूतेषुकर्मणामनसागिरा॥ अनुग्रहश्चदानंचशीलमेतत्प्रशस्यते ॥६६॥ यदन्येषांहितंनस्यादात्मनः
कर्मपौरुषं ॥ अपत्रपेतवायेननतत्कुर्यात्कथंचन ॥ ६७॥ तत्तुकर्मतथाकुर्याद्येनश्लाघ्येतसंसदि ॥ शीलंसमासेनैतत्तेकथितंकुरुसत्तम ॥ ६८ ॥ यद्यप्यशीला
नृपतेप्राप्नुवंतिश्रियंक्वचित् ॥ नभुंजतेचिरंतातसमूलाश्चनसंतिते ॥६९॥ धृतराष्ट्रउवाच एतद्विदित्वातत्त्वेनशीलवान्भवपुत्रक॥ यदीच्छसिश्रियंता
तसुविशिष्टांयुधिष्ठिरात्॥७०॥ भीष्मउवाच एतत्कथितवान्पुत्रेधृतराष्ट्रोनराधिपः॥ एतत्कुरुष्वकौंतेयततःप्राप्स्यसितत्फलं ॥ ७१ ॥ इतिश्रीम०शां०
राजध०शीलवर्णनंनामचतुर्विंशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२४ ॥ ॥ ५ ॥ नैलकंठीये भारतभा० चतुर्विंशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२४ ॥ ॥ ५ ॥

शीलमिति ॥ १ ॥ २ ॥ युक्तंयुद्धंविनैवराज्यार्धदानं कर्ताकरिष्यति ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ पर्वतान्महत्तरांअविचाल्यत्वेन द्रुमान्महत्तरांनचफलप्रदर्शकत्वेन ॥ ६ ॥ दुर्लभादुर्जया ॥ ७ ॥८ ॥ ९ ॥ १० ॥

युधिष्ठिरउवाच शीलंप्रधानंपुरुषेकथितंतेपितामह ॥ कथंत्वाशासमुत्पन्नायाचाशातद्वदस्वमे ॥ १ ॥ संशयोमेमहानेपसमुत्पन्नःपितामह ॥ छेत्ताचतस्य नान्योस्तित्वत्तःपरपुरंजय ॥ २ ॥ पितामहाशामहतीममासीद्धिसुयोधने ॥ प्राप्तेयुद्धेतुतद्युक्तंतत्कर्तायमितिप्रभो ॥ ३ ॥ सर्वस्याशासुमहतीपुरुषस्योपजायते ॥ तस्यांविहन्यमानायांदुःखोमृत्युर्नसंशयः ॥ ४ ॥ सोहंहताशोदुर्बुद्धिःकृतस्तेनदुरात्मना ॥ धार्तराष्ट्रेणराजेंद्रपश्यमंदात्मतांमम ॥ ५ ॥ आशांमहत्तरांमन्ये पर्वतादपिसद्रुमात् ॥ आकाशादपिवाराजन्नप्रमेयैववापुनः ॥ ६ ॥ एषाचैवकुरुश्रेष्ठदुर्विचिंत्यासुदुर्लभा ॥ दुर्लभत्वाच्चपश्यामिकिमन्यद्दुर्लभंततः ॥ ७॥ भीष्मउवाच अत्रतेवर्तयिष्यामियुधिष्ठिरनिबोधतत् ॥ इतिहासंसुमित्रस्यनिर्वृत्तमृषभस्यच ॥ ८ ॥ सुमित्रोनामराजर्षिर्हैहयोमृगयांगतः ॥ ससारसमृगंविध्वावाणेनानतपर्वणा ॥ ९ ॥ समृगोवाणमादायययावमितविक्रमः ॥ सचराजाबलात्तूर्णसमारमृगयूथपं ॥ १० ॥ ततोनिम्नंस्थलंचैवसमृगोद्रवदाशुगः ॥ मुहूर्तमिवराजेंद्रसमेनसपथागमत् ॥ ११ ॥ ततःसराजातारुण्यादौरसेनबलेनच ॥ ससारबाणासनभृत्सखड्गोसौतनुत्रवान् ॥ १२ ॥ ततोनदान्नदीश्चैव पल्वलानिवनानिच ॥ अतिक्रम्याभ्यतिक्रम्यससारैकोवनेचरः ॥ १३ ॥ सतुकामान्मृगोराजन्नासाद्यासाद्यतंनृपं ॥ पुनरभ्येतिजवनोजवेनमहतातत ॥ १४ ॥ सतस्यबाणैर्बहुभिःसमभ्यस्तोवनेचरः ॥ प्रक्रीडन्निवराजेंद्रपुनरभ्येतिचांतिकं ॥ १५ ॥ पुनश्चजवमास्थायजवनोमृगयूथपः ॥ अतीत्यातीत्यराजेंद्रपुनरभ्येति चांतिकं ॥ १६ ॥ तस्यमर्मच्छिदंघोरंतीक्ष्णंचामित्रकर्शनः ॥ समादायशरंश्रेष्ठंकार्मुकेतुनथासृजत् ॥ १७ ॥ ततोगव्यूतिमात्रेणमृगयूथपयूथपः ॥ तस्यबाणपथंमुक्त्वातस्थिवान्प्रहसन्निव ॥ १८ ॥ तस्मिन्निपतितेबाणेभूमौज्वलिततेजसि ॥ प्रविवेशमहारण्यंमृगोराजाप्यथाद्रवत् ॥ १९ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति० राजध० ऋषभगीतासुपंचविंशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२५ ॥ ॥ ७ ॥ भीष्मउवाच प्रविश्यसमहारण्यंतापसानामथाश्रमं ॥ आससादततोराजाश्रांतश्चोपाविशत्तदा ॥ १ ॥ तंकार्मुकधरंदृष्ट्वाश्रमार्तंक्षुधितंतदा ॥ समेत्यऋषयस्तस्मिन्पूजांचक्रुर्यथाविधि ॥ २ ॥

॥ ११ ॥ बाणासनभृत् धनुर्धरः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ समभ्यस्तोविद्धः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ १९ ॥ इतिशांतिपर्वणिराजधर्मानुशासनपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेपंचविंशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२५ ॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥७॥ प्रविश्येति ॥ १ ॥ २ ॥

॥ ३ ॥ ४ ॥ हेभद्र ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ पुरस्यचत्यागइतिपदैकदेशोपिनिष्कृष्यते आशामृगाशा ॥१२॥ हिमवानुच्चत्वेनमहोदधिर्विंततत्वेनचगगनांतंनान्वपद्येतां तस्यततो
प्युच्चत्वाद्विततत्वाच्च अवांतरएकांशमपि ॥१३॥१४॥ आशावान्आशायामहत्त्वेनतद्वतोपिमहत्त्वमंतरिक्षवत् ॥१५॥१६॥१७॥१८॥१९॥ इतिशांतिपर्वणिराज० नैलकंठीयेभारतभावदीपेषड्विंशाधि

सपूजामृषिभिर्दत्तांसंप्रगृह्यनराधिपः ॥ अपृच्छत्तापसान्सर्वांस्तपसोवृद्धिमुत्तमां ॥ ३ ॥ तेतस्यराज्ञोवचनंसंप्रगृह्यतपोधनाः ॥ ऋषयोराजशार्दूलंतमपृ
च्छन्प्रयोजनं ॥ ४ ॥ केनभद्रसुखार्थेनसंप्राप्तोसितपोवनं ॥ पदातिर्बद्धनिस्त्रिंशोधन्वीबाणीनरेश्वर ॥५॥ एतदिच्छामहेश्रोतुंकुतःप्राप्तोसिमानद ॥ कस्मिन्कु
लेतुजातस्त्वंकिंनामाचासिब्रूहिनः ॥ ६ ॥ ततःसराजासर्वेभ्योद्विजेभ्यःपुरुषर्षभ ॥ आचचक्षेयथान्यायंपरिचर्यांचभारत ॥७॥ हैहयानांकुलेजातःसुमित्रोमि
त्रनंदनः ॥ चरामिमृगयूथानिनिघ्नन्बाणैःसहस्रशः ॥ ॥ ८ ॥ बलेनमहतागुप्तःसामात्यःसावरोधनः ॥ मृगस्तुविद्धोबाणेनमयासरतिशल्यवान् ॥ ९ ॥ तंद्रवंत
मनुप्राप्तोवनमेतद्यदृच्छया ॥ भवत्सकाशंनष्टश्रीर्हताशःश्रमकर्शितः ॥१०॥ किंनुदुःखमतोन्यद्वैयदहंश्रमकर्शितः ॥ भवतामाश्रमंप्राप्तोहताशोभ्रष्टलक्षणः
॥११॥ नराजलक्षणत्यागोनपुरस्यतपोधनाः ॥ दुःखंकरोतितत्तीव्रंयथाशाविहतामम ॥१२॥ हिमवान्वामहाशैलःसमुद्रोवामहोदधिः ॥ महत्त्वान्नान्वपद्येतां
नभसोवांतरंतथा ॥ १३ ॥ आशायास्तपसिश्रेष्ठास्तथानांतमहंगतः ॥ भवतांविदितंसर्वंसर्वज्ञाहितपोधनाः ॥ १४ ॥ भवंतःसुमहाभागास्तस्मात्पृच्छामिसं
शयं ॥ आशावान्पुरुषोयःस्यादंतरिक्षमथापिवा ॥ १५ ॥ किंनुज्यायस्तरंलोकेमहत्त्वात्प्रतिभातिवः ॥ एतदिच्छामितत्त्वेनश्रोतुंकिमिहदुर्लभं ॥ १६ ॥ यदिगु
ह्यंनवोनित्यंतदाप्रब्रूतमाचिरं ॥ नगुह्यंश्रोतुमिच्छामियुष्मत्तोद्विजसत्तमाः ॥ १७ ॥ भवत्तपोविघातोवायदिस्याद्विरमेततः ॥ यदिवास्तिकथायोगोयोयंप्र
श्नोमयेरितः ॥ १८ ॥ एतत्कारणसामर्थ्यंश्रोतुमिच्छामितत्त्वतः ॥ भवंतोपितपोनित्याब्रूयुरेतत्समन्विताः ॥ १९ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिराजध०
ऋषभगीतासुषड्विंशाधिकशततमोऽध्यायः ॥१२६॥ ॥७॥ भीष्मउवाच ततस्तेषांसमस्तानामृषीणामृषिसत्तमः ॥ ऋषभोनामविप्रर्षिर्विस्मय
न्निदमब्रवीत् ॥ १ ॥ पुराहंराजशार्दूलतीर्थान्यनुचरन्प्रभो ॥ समासादितवान्दिव्यंनरनारायणाश्रमं ॥ २ ॥ यत्रसाबदरीरम्याह्रदोवैहायसस्तथा ॥ यत्रचाश्व
शिराराजन्वेदान्पठतिशाश्वतान् ॥ ३ ॥ तस्मिन्सरसिकृत्वाहंविधिवत्तर्पणंपुरा ॥ पितॄणांदेवतानांचततोश्रममियांतदा ॥ ४ ॥

कशततमोऽध्यायः ॥ १२६ ॥ ॥ ७ ॥ ततइति ॥ १ ॥ २ ॥ वैहायसःविहायसागच्छंत्यामंदाकिन्यावैहायस्याअयंवैहायसः ॥ ३ ॥ ततोश्रमंततआश्रमंमंडपंइयांगतवानहं ॥ ४ ॥

॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ कायानुरूपंस्थूलं ॥९॥१०॥११॥१२॥१३॥१४॥१५॥१६॥१७॥१८॥१९॥ तेनतवपुत्रेगभूरिद्युम्नेन ॥२०॥ २१ ॥ एवंमुनिनाउक्तःवीरद्युम्नःअवसीदन्नष्टप्रायोभूदित्यर्थः

रेमातेयत्रतौनित्यंनरनारायणावृषी ॥ अदूराद्दाश्रमंकंचिद्वासार्थमगमंतदा ॥ ५ ॥ तत्रचीराजिनधरंकृशमुच्चमतीवच ॥ अद्राक्षमृषिमायांतंतनुंनाम तपोध
नं ॥ ६ ॥ अन्यैर्नरैर्महाबाहोवपुषाष्टगुणान्वितं ॥ कृशताचापिराजर्षेनदृष्टातादृशीक्वचित् ॥ ७ ॥ शरीरमपिराजेंद्रतस्यकानिष्ठिकासमं ॥ ग्रीवाबाहूतथापादौके
शाश्चाद्भुतदर्शनाः ॥ ८ ॥ शिरःकायानुरूपंचकर्णौनेत्रेतथैवच ॥ तस्यवाक्चैवचेष्टाचसामान्येराजसत्तम ॥ ९ ॥ दृष्ट्वाहंतंकृशंविप्रंभीतःपरमदुर्मनाः ॥ पादौत
स्याभिवाद्याथस्थितःप्रांजलिरग्रतः ॥ १० ॥ निवेद्यनामगोत्रंचपितरंचनरर्षभ ॥ प्रदिष्टेचासनेतेनशनैरहमुपाविशं ॥ ११ ॥ ततःसकथयामासकथांधर्मा
र्थसंहितां ॥ ऋषिमध्येमहाराजतनुर्धर्मभृतांवरः ॥ १२ ॥ तस्मिंस्तुकथयत्येवराजाराजीवलोचनः ॥ उपायाज्जवनैरश्वैःसबलःसावरोधनः ॥ १३ ॥ स्मरन्पुत्र
मरण्येवैनष्टंपरमदुर्मनाः ॥ भूरिद्युम्नपिताश्रीमान्वीरद्युम्नोमहायशाः ॥ १४ ॥ इहद्रक्ष्यामितंपुत्रंद्रक्ष्यामीहेतिपार्थिव ॥ एवमाशाहतोराजाचरन्वनमिदंपुरा
॥ १५ ॥ दुर्लभःसमयाद्रष्टुंनूनंपरमधार्मिकः ॥ एकःपुत्रोमहारण्येनष्टइत्यसकृत्तदा ॥ १६ ॥ दुर्लभःसमयाद्रष्टुमाशाचमहतीमम ॥ तयापरीतगात्रोहंमुमूर्षुर्ना
त्रसंशयः ॥ १७ ॥ एतच्छ्रुत्वातुभगवांस्तनुर्मुनिवरोत्तमः ॥ अवाक्शिराध्यानपरोमुहूर्तमिवतस्थिवान् ॥ १८ ॥ तमनुध्यांतमालक्ष्यराजापरमदुर्मनाः ॥ उ
वाचवाक्यंदीनात्मामंदंमंदमिवासकृत् ॥ १९ ॥ दुर्लभंकिंनुदेवर्षेआशायाश्चैवकिंमहत् ॥ ब्रवीतुभगवानेतद्यदिगुह्यंनतेमयि ॥ २० ॥ मुनिरुवाच महर्षिर्भगवांस्तेनपूर्वमासीद्विमानितः ॥ बालिशांबुद्धिमास्थायमंदभाग्यतयात्मनः ॥ २१ ॥ अर्थयन्कलशंराजन्कांचनंवल्कलानिच ॥ अवज्ञापूर्वकेनापिनसं
पादितवांस्ततः ॥ २२ ॥ निर्विण्णःसतुराजर्षिर्निराशःसमपद्यत ॥ एवमुक्तोभिवाद्याथतमृषिंलोकपूजितं ॥ श्रांतोवसीदद्धर्मात्मायथात्वंनरसत्तम ॥ २३ ॥ अ
र्घ्यंततःसमानीयपाद्यंचैवमहानृषिः ॥ आरण्यकेनैवविधिनाराज्ञेसर्वंन्यवेदयत् ॥ २४ ॥ ततस्तेमुनयःसर्वेपरिवार्यनरर्षभं ॥ उपाविशन्नरव्याघ्रंसप्तर्षयइवध्रुवं ॥
॥ २५ ॥ अपृच्छंश्चैवतंतत्रराजानमपराजितं ॥ प्रयोजनमिदंसर्वमाश्रमस्यनिवेशने ॥ २६ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिप० राजधर्मानुशासनप० ऋषभगी
तासुसप्तविंशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥२२॥२३॥२४॥ एवंमुनिनाराजपूजानंतरं आगताः किमर्थआश्रमेत्वंप्रविष्टोसीत्यपृच्छन् ॥२५॥२६॥
इतिशांतिप० रा० नै० भारतभा० सप्तविंशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२७ ॥ ॥७॥ ॥७॥

वीरेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ आशयाकृतःहृतः कृहिंसायामित्यस्यरूपं ॥ ४॥५॥६॥७॥८ ॥ आशायाः आशावतः समंअन्यत् कृशत्वेनसमंकिमपिनास्तिनस्याःतद्वद्दुर्लभतार्थस्य ॥९ ॥ कृशाकृशेयआशाजितः

राजोवाच• वीरद्युम्नइतिख्यातोराजाहंदिक्षुविश्रुतः॥ भूरिद्युम्नंसुतंनष्टमन्वेष्टुंवनमागतः॥ १ ॥ एकःपुत्रःसविप्राग्र्यबालएवचमेनघ॥ नदृष्टस्नेवनेचास्मिंस्तमन्वेष्टुंचराम्यहं॥ २॥ ऋषभउवाच इत्येवमुक्तेवचनेराज्ञामुनिरधोमुखः॥तूष्णीमेवाभवत्तत्रनचप्रत्युक्तवान्नृपं॥ ३ ॥ सहितेनपुराविप्रोराज्ञानात्यर्थमानितः॥ आशाकृतश्चराजेंद्रतपोदीर्घंसमाश्रितः ॥ ४ ॥ प्रतिग्रहमहंराज्ञांनकरिष्येकथंचन ॥ अन्येषांचैववर्णानामितिकृत्वाधियंतदा॥५॥ आशाहिपुरुषंबालमुत्थापयतितस्थुषी॥ तामहंव्यपनेष्यामिइतिकृत्वाव्यवस्थितः॥ वीरद्युम्नस्तुतंभूयःपप्रच्छमुनिसत्तमं॥६॥ राजोवाच आशायाःकिंकृशत्वंचकिंचेहभुविदुर्लभं॥ ब्रवीतुभगवानेतत्त्वंहिधर्मार्थदर्शिवान्॥ ७॥ ततःसंस्मृत्यतत्सर्वंस्मारयिष्यन्निवाब्रवीत्॥ राजानंभगवान्विप्रस्ततःकृशतनुस्तदा॥ ॥८॥ ऋषिरुवाच कृशत्वेनसमंराजन्नाशायाविद्यतेनृप॥ तस्यावैदुर्लभत्वाच्चप्रार्थितापार्थिवामया॥९॥ राजोवाच कृशाकृशेमयाब्रह्मन्गृहीतंवचनात्तव॥दुर्लभत्वंचतस्यैववेदवाक्यमिवद्विज॥१०॥ संशयस्तुमहाप्राज्ञसंजातोहृदयेमम॥ तन्मुनेममतत्त्वेनवक्तुमर्हसिपृच्छतः॥११॥ त्वत्तःकृशतरंकिंनुब्रवीतुभगवानिदं॥ यदिगुह्यंनतेकिंचिद्विद्यतेमुनिसत्तम॥१२॥ कृशउवाच दुर्लभोप्यथवानास्तियोर्थीधृतिमवाप्नुयात्॥ सदुर्लभतरस्तातयोर्थिनंनावमन्यते॥ १३॥ सत्कृत्यनोपकुरुतेपरंशक्त्यायथार्हतः॥ यासक्तासर्वभूतेषुसाशाकृशतरीमया॥ १४॥ कृतघ्नेषुचयासक्तानृशंसेष्वलसेषुच॥ अपकारिषुचासक्तासाशाकृशतरीमया॥ १५॥एकपुत्रःपितापुत्रेनष्टेवाप्रोषितेपिवा॥ प्रवृत्तिंयोनजानातिसाशाकृशतरीमया ॥ १६॥ प्रसवेचैवनारीणांवृद्धानांपुत्रकारिता॥ तथानरेंद्रधनिनांसाशाकृशतरीमया॥ १७॥ प्रदानकांक्षिणीनांचकन्यानांवयसिस्थिते॥ श्रुत्वाकथास्तथायुक्ताःसाशाकृशतरीमया॥ ॥ १८॥ एतच्छ्रुत्वाततोराजन्सराजासावरोधनः॥ संस्पृश्यपादौशिरसानिपपातद्विजर्षभं॥ १९॥ राजोवाच प्रसादयेत्वांभगवन्पुत्रेणेच्छामिसंगमं॥ यदेतदुक्तंभवतासंप्रतिद्विजसत्तम ॥ २०॥ सत्यमेतन्नसंदेहोयदेतद्व्याहृतंत्वया ॥ ततःप्रहस्यभगवांस्तनुर्धर्मभृतांवरः ॥ २१ ॥

सकृशः येनाशाजितासपुष्टइत्यर्थः तस्यैवआशाविषयस्यैव ॥ १०॥११॥१२॥ दुर्लभंकिंनुइतिपूर्वप्रश्नस्योत्तरमाह दुर्लभइति ॥ १३॥ त्वत्तःकृशतरमित्यनुपदोक्तस्योत्तरमाह सत्कृत्येति आदरेणाशांप्रदर्श्ययोर्थिनंनोपकुरुते तत्रयाआशासाअतिकृशामयामत्तः दीनत्वसंपादकत्वात् ॥१४॥१५॥१६॥१७॥ तथायुक्ताःप्रदानंस्थितमितिशब्दयुक्ताः ॥१८॥१९॥२०॥२१॥

उपालभ्यतत्रापराधंस्थापयित्वा ॥ २२ ॥२३॥२४॥२५॥२६ ॥ ममममत्तः ॥२७॥ इतिशांतिप०राज०नैलकंठीये भारतभावदीपे अष्टाविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२८ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
नाम्नतस्येति शीलवतोजिताशस्ययत्कर्तव्यंतदत्रोच्यते पर्याप्तिरलंभावस्तृप्तिरितियावत् स्वात्मवृत्तिस्थः समाधिसुखेनैवाहमपित्वद्वागमृतेनतृप्तोस्मीत्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ धर्मे

पुत्रमस्यानयक्षिप्रंतपसाचश्रुतेनच॥ससमानीयतत्पुत्रंतमुपालभ्यपार्थिवं ॥ २२॥ आत्मानंदर्शयामासधर्मंधर्मभृतांवरः॥सदर्शयित्वाचात्मानंदिव्यम
द्भुतदर्शनं॥ विपाप्माविगतक्रोधश्चचारवनमंतिकात्॥ २३॥ एतद्दृष्टंमयाराजंस्तथाचवचनंश्रुतं॥ आशामपनयस्वाशुतनःकृशतरीमिमां॥ २४॥ भीष्म
उवाच सतथोक्तस्तदाराजन्नृपभेणमहात्मना॥सुमित्रोपनयत्क्षिप्रमाशांकृशतरींततः॥ २५॥ एवंत्वमपिकौंतेयश्रुत्वावाणीमिमांमम॥ स्थिरोभवमहा
राजहिमवानिवपर्वतः॥२६॥ त्वंहिप्रष्टाचश्रोताचकृच्छ्रेष्वनुगतेष्विह॥ श्रुत्वाममममहाराजनसंतप्तुमिहार्हसि॥२७॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिराजध०
ऋषभगीतासुअष्टाविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः॥१२८॥ ॥॥ युधिष्ठिरउवाच नाम्नतस्येवपर्याप्तिर्ममास्तिब्रुवतित्वयि॥यथाहिस्वात्मवृत्तिस्थस्त
थातृप्तोस्मिभारत॥ १ ॥तस्मात्कथयभूयस्त्वंधर्ममेवपितामह॥ नहितृप्तिमहंयामिपिबन्धर्मामृतंहिते॥२॥ भीष्मउवाच अत्राप्युदाहरंतीममितिहासं
पुरातनं॥ गौतमस्यचसंवादंयमस्यचमहात्मनः ॥ ३ ॥ पारियात्रंगिरिंप्राप्यगौतमस्याश्रमोमहान्॥ उवासगौतमोयंचकालंतमपिमेशृणु॥ ४ ॥ पष्टिंवर्षस
हस्राणिसोतप्यद्गौतमस्तपः॥ तमुग्रतपसायुक्तंभावितंसुमहामुनिं ॥ ५॥ उपयातोनरव्याघ्रलोकपालोयमस्तदा ॥ तमपश्यत्सुतपसमृषिंवैगौतमंतदा॥ ६॥
सतंविदित्वाब्रह्मर्षिर्यममागतमोजसा ॥ प्रांजलिःप्रयतोभूत्वाउपविष्टस्तपोधनः ॥ ७ ॥ तंधर्मराजोदृष्ट्वैवसत्कृत्यैवद्विजर्षभं॥ न्यमंत्रयतधर्मेणक्रियतांकि
मितिब्रुवन्॥८॥ गौतमउवाच मातापितृभ्यामानृण्यंकिंकृत्वासमवाप्नुयात्॥ कथंचलोकानाप्नोतिपुरुषोदुर्लभाञ्शुचीन्॥ ९॥ यमउवाच तपः
शौचवतानित्यंसत्यधर्मरतेनच॥ मातापित्रोरहरहःपूजनंकार्यमंजसा॥ १०॥ अश्वमेधैश्चयष्टव्यंबहुभिःस्वाप्तदक्षिणैः॥ तेनलोकानवाप्नोतिपुरुषोऽद्भुतदर्श
नान्॥ ११ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिप०राजधर्मानुशासनप०यमगौतमसंवादेएकोनत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः॥ १२९॥ ॥॥

णमयातवकिंइष्टंक्रियतामितिब्रुवन्यमोन्यमंत्रयततंसंमुखीकृतवान् ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ अश्वमेधैरिति स्वधर्ममात्रस्योपलक्षणं ॥ ११ ॥ इतिशांतिपर्वणिराजधर्मानु०नैलकंठीयेभारतभावदीपेएको
नत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२९ ॥ ॥॥ ॥॥ ॥॥

मित्रैरित्यध्यायोवक्ष्यमाणानामापद्धर्माणांसूत्रभूतस्तत्रसर्वप्रकारैरापद्यागतायामधर्मेणप्रजापीडनजेनापिकोशवृद्धिःकर्तव्यातेनैवसर्वाआपदस्तरनीत्यध्यायार्थः ॥ १ ॥ सर्वतःसर्वैः ॥ २ ॥ परस्यचक्रं राष्ट्रंप्रतिअभियातस्यबलीयसासार्धं ॥ ३ ॥ असंविहितंअसम्यग्रक्षितंराष्ट्रंयेननतस्य अतिपीडनात् परकीयामात्यादीनांभेदोपिअप्राप्यः तत्रअर्थसाध्यंजीवितंवासुकृतंअर्थश्चामार्गेणापिग्राह्यउतार्थंविना मरणंवाश्रेयइतिसार्धेनप्रश्नः ॥ ४ ॥ मामांअप्राक्षीःपृष्टवानसि ॥ ५ ॥ वचनात्शास्त्रात्धर्मंश्रुत्वाउपास्यचक्कचिद्देशेकश्चिदेवसाधुर्भवति ॥ ६ ॥ आपत्कालेधनार्थंप्रजाःकर्षन्नपिधनंलभतेचेदापदंनिस्तीर्यप्रजाअनुकंपयेत् नवालभतेचेत्स्वस्यप्रजानांचनाशोभवतीतिविचार्यस्वस्यप्रश्नस्योत्तरंस्वयमेवचिंतनीयमित्यर्थः ॥ ७ ॥ यात्रार्थंराज्ञांव्यवहारनिर्वाहार्थं धर्मोराज्ञांआपद्धर्मस्तदर्थत्वेनबहुलंउपायं

युधिष्ठिरउवाच मित्रैःप्रहीयमाणस्यबह्वमित्रस्यकागतिः ॥ राज्ञःसंक्षीणकोशस्यबलहीनस्यभारत ॥ १ ॥ दुष्टामात्यसहायस्यच्युतमंत्रस्यसर्वतः ॥ राज्यात्प्रच्यवमानस्यगतिमग्र्यामपश्यतः ॥ २ ॥ परचक्राभियातस्यपरराष्ट्राणिमृद्नतः ॥ विग्रहेवर्तमानस्यदुर्बलस्यबलीयसा ॥ ३ ॥ असंविहितराष्ट्रस्यदेशकालावजानतः ॥ अप्राप्यंचभवेत्सांत्वंभेदोवाप्यतिपीडनात् ॥ जीवितंत्वर्थहेतुर्वातत्रकिंसुकृतंभवेत् ॥ ४ ॥ भीष्मउवाच गुह्यंधर्मजमाप्राक्षीरतीवभरतर्षभ ॥ अपृष्टोनोत्सहेवक्तुंधर्ममेतंयुधिष्ठिर ॥ ५ ॥ धर्मोह्यणीयान्वचनाद्बुद्धिश्चभरतर्षभ ॥ श्रुत्वोपास्यसदाचारैःसाधुर्भवतिसक्कचित् ॥ ६ ॥ कर्मणाबुद्धिपूर्वेणभवत्याढ्योनवापुनः ॥ तादृशोयमनुप्रश्नःसंव्यवस्यःस्वयाधिया ॥ ७ ॥ उपायंधर्मबहुलंयात्रार्थंशृणुभारत ॥ नाहमेतादृशंधर्मंबुभूषेधर्मकारणात् ॥ ८ ॥ दुःखादानइहह्येपस्यात्तुपश्चात्क्षयोपमः ॥ अभिगम्यमतीनांहिसर्वासामेवनिश्चयः ॥ ९ ॥ यथायथाहिपुरुषोनित्यंशास्त्रमवेक्षते ॥ तथातथाविजानातिविज्ञानमथरोचते ॥ १० ॥ अविज्ञानादयोगोहिपुरुषस्योपजायते ॥ विज्ञानादपियोगश्चयोगोभूतिकरःपरः ॥ ११ ॥ अशंकमानोवचनमनसूयुरिदंशृणु ॥ राज्ञःकोशक्षयादेवजायतेबलसंक्षयः ॥ १२ ॥ कोशंचजनयेद्राजानिर्जलेभ्योयथाजलं ॥ कालंप्राप्यानुगृह्णीयादेषधर्मःसनातनः ॥ उपायधर्मंप्राप्येमंपूर्वैराचरितंजनैः ॥ १३ ॥ अन्योधर्मःसमर्थानामापत्स्वन्यश्चभारत ॥ प्राक्कोशात्प्राप्यतेधर्मोवृत्तिर्धर्माद्गरीयसी ॥ १४ ॥

शृणु अहंतुनबुभूषइतितस्यशब्दैरनादरणीयत्वंदर्शितं बुभूषेप्राप्तुमिच्छामि ॥ ८ ॥ एषउपायोदुःखादानः प्रजानांदुःखेनआदीयतेंगीक्रियतेःतएवपश्चात्क्षयोपमोमरणतुल्यः प्रजापीडनसंतापात्समुद्भूतोहुताशनः राज्ञःप्राणान्बलंकोशंनादग्ध्वाविनिवर्ततइति अभिगम्याश्चताःमतयश्चतासांसर्वासांप्रजानामितिवा ॥ ९ ॥ १० ॥ अयोगः उपायाभावः ॥ ११ ॥ १२ ॥ अनुगृह्णीयात् प्राक्कर्षिताःप्रजाइतिशेषः उपायधर्मंउपधर्मं अमुख्यधर्ममितियावत् सार्धः ॥ १३ ॥ प्राक्कोशाद्विनापिकोशंतपआदिनाधर्मः वृत्तिर्जीवनं तल्लोपप्रसक्तौतुकोशसंचयविरोधीधर्मोनादर्तव्यइत्यर्थः ॥ १४ ॥

नवलीयान्नैकधेतिवत्समासः दुर्बलोधर्मंप्राप्य अनुसृत्य न्यायवृत्तिन्यायोपेतांश्रेष्ठांजीविकांनविंदति यस्माद्यत्नाच्चावश्यंबलंभवतीतिनियमोनास्तियस्मात् तस्मादापदि अधर्मोपिकर्तव्यत्वेनश्रूयते तत्रचयो धर्मलक्षणोधर्मःस अधर्मएवभवतीतिशास्त्रमर्यादेतिश्लोकद्वयार्थः प्रजाकर्षणादिरधर्मोप्यापदिधर्मएवअकुर्वंश्चेसएवाधर्मइतिभावः ॥ १५ ॥ १६ ॥ अनंतरंआपन्निवृत्त्युत्तरंतत्रपूर्वोक्ताधर्मेकिंविचिकित्स्यतेप्रायश्चित्तादिकंकरापहणादिकंचविधीयतेदोषपरिहारार्थमित्यर्थः फलितमाह यथेति ॥ १७ ॥ धर्मस्येतिकर्मणिषष्ठी परस्यधर्मंनोज्जिहार्षेन्नाप्यात्मनोधर्ममुज्जिहीर्षेदपितुआत्मानमेवउज्जिहीर्षेत् स्वपरधर्मलोपेप्यात्मानमेवोद्धर्तुमिच्छेदित्यर्थः ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ विधृतस्यनिरुद्धस्यकउत्पथोनकोपि किंतुयथाऽपथेनापिप्रद्रवतितथायतितव्यमितिशेषः ॥ २२ ॥ २३ ॥ नविहि

धर्मंप्राप्यन्यायवृत्तिनबलीयान्नविंदति ॥ यस्माद्बलस्योपपत्तिरेकांतेननविद्यते ॥ १५ ॥ तस्मादापत्स्वधर्मोपिश्रूयतेधर्मलक्षणः ॥ अधर्मोजायतेतस्मिन्निर्विकवयोविदुः ॥ १६ ॥ अनंतरंक्षत्रियस्यतत्रकिंविचिकित्स्यते ॥ यथास्यधर्मोनग्लायेन्नेयाच्छत्रुवशंयथा ॥ तत्कर्तव्यमिहेत्याहुर्नात्मानमवसादयेत् ॥ ॥ १७ ॥ सर्वात्मनैवधर्मस्यनपरस्यनचात्मनः ॥ सर्वोपायैरुज्जिहीर्षेदात्मानमितिनिश्चयः ॥ १८ ॥ तत्रधर्मविदांतातनिश्चयोधर्मनैपुणं ॥ उद्यमोनैपुणंक्षात्रेबाहुवीर्यादितिश्रुतिः ॥ १९ ॥ क्षत्रियोवृत्तिसंरोधेकस्यनादातुमर्हति ॥ अन्यत्रतापसस्वाच्चब्राह्मणस्वाच्चभारत ॥ २० ॥ यथावैब्राह्मणःसीदन्नयाज्यमपियाजयेत् ॥ अभोज्यान्नानिचाश्नीयात्तथेदंनात्रसंशयः ॥ २१ ॥ पीडितस्यकिमद्वारमुत्पथोविधृतस्यच ॥ अद्वारतःप्रद्रवतियथाभवतिपीडितः ॥ २२ ॥ यस्यकोशबलग्लान्यासर्वलोकपराभवः ॥ भैक्ष्यचर्यानविहितानचविट्शूद्रजीविका ॥ २३ ॥ स्वधर्मानंतरावृत्तिर्जात्याननुपजीवतः ॥ वहतःप्रथमंकल्पमनुकल्पेनजीवनं ॥ २४ ॥ आपद्गतेनधर्माणामन्यायेनोपजीवनं ॥ अपिह्येतद्ब्राह्मणेदृष्टंवृत्तिपरिक्षये ॥ २५ ॥ क्षत्रियेसंशयःकस्मादित्येवंनिश्चितंसदा ॥ आददीतविशिष्टेभ्योनावसीदेत्कथंचन ॥ २६ ॥ हंतारंरक्षितारंचप्रजानांक्षत्रियंविदुः ॥ तस्मात्संरक्षताकार्यमादानंक्षत्रबंधुना ॥ २७ ॥ अन्यत्रराजन्हिंसायावृत्तिर्नेहास्तिकस्यचित् ॥ अप्यरण्यसमुत्थस्यएकस्यचरतोमुनेः ॥ २८ ॥ नशंखलिखितांवृत्तिंशक्यमास्थायजीवितुं ॥ विशेषतःकुरुश्रेष्ठप्रजापालनमीप्सया ॥ २९ ॥

तायस्येत्यनुषज्यते स्वधर्मोविजयेनक्षत्रियस्यधनार्जनं तस्यअनंतराप्रत्यासन्नास्वपरराष्ट्रावमर्देनधनार्जनंतेनवृत्तिस्तस्यविहितेत्यनुषंगः जात्यान्सजातीयाननुपजीवतःअयाचमानस्यनित्यंप्रथमंकल्पंवहतोपिआपदिअनुकल्पेनजीवनंयुक्तमित्यर्थः ॥ २४ ॥ अन्यायेनविपर्ययेण बुभुक्षितस्त्र्यहंविप्रोधान्यमब्राह्मणाद्धरेदितिप्रतिग्रहालाभेब्राह्मणस्ययथाचौर्यंविहितं ॥ २५ ॥ एवंक्षत्रियोप्यापदिविशिष्टेभ्योबलादाददीतेत्यत्रसंदेहएवनयुक्तइत्यर्थः ॥ २६ ॥ २७ ॥ अस्यापवादमाहान्यत्रेति अन्यत्रहिंसायाः कृशजनपीडामकृत्वेत्यर्थः इहहिंसायांकस्यचिदपिवृत्तिर्हिंसापूर्विकानविहितास्तीतिनेत्यर्थः अरण्यसमुत्थस्य वनेएवतिष्ठतः ॥ २८ ॥ शंखललाटास्थि लिखितांवृत्तिं दिष्टमात्रालंबिनाराज्ञाजीवितुंनशक्यं शंखःकंबुललाटास्थिइतिविश्वलोचनः ईप्सयाऔत्कंठ्येनप्रजापालनंचिकीर्षतेतिशेषः ॥ २९ ॥

॥ ३० ॥ ३१ ॥ अंतरंदूरतः ॥ ३२ ॥ बीजंभक्तेनसंपादितंचेदपेभक्तदौर्बल्यंयथाभवति एवमल्पधनोराजाप्रजाभिर्नरक्षितोनश्यति नष्टेचतस्मिन्सर्वाःप्रजाअपिनश्यंतीत्यर्थः एतत्पूर्वार्धोक्तंदर्शनंशास्त्रं ॥ ॥ ३३ ॥ अवृत्त्याजीविकायाअभावेनयस्यराष्ट्रंअवसीदतियोवाअन्यमनुष्यः अल्पेतिपाठेल्पपरीवारः योवावैदेशिकोदेशांतरोपजीवीतस्यराज्ञोजीवितंधिक् ॥ ३४ ॥ राज्ञोमूलंदीर्घकारणंकोशोबलंच तत्रापिकोशोबलस्यमूलंतद्बलंधर्माणांमूलं धर्मश्चप्रजानांमूलंअतःसर्वस्यमूलभूतंकोशंवर्धयेत् ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ कारणात्दृष्टांतात् राजारक्षार्थंप्रजाःकर्षन्नदोषंप्राप्नोति ॥ ३७ ॥ अन्यत्आपदिप्रजापीडनमप्यर्थार्थंभवति अपरंअपीडनंविपरीतंअनर्थार्थंभवति यदप्यन्यत् अनर्थार्थंअर्थाभावार्थंकुंजरपालनादिभवति तदेवेहार्थस्यकारणंउत्पादकंभवति एवमेतदपीत्याहार्धेन एवमिति सार्धः ॥ ३८ ॥ यज्ञा

परस्परंहिसंरक्षाराज्ञाराष्ट्रेणचापदि ॥ नित्यमेवहिकर्तव्याएषधर्मःसनातनः ॥ ३० ॥ राजाराष्ट्रंयथापत्सुद्रव्यौघैरपिरक्षति ॥ राष्ट्रेणराजाव्यसनेरक्षितव्यस्तथा भवेत् ॥ ३१ ॥ कोशंदंडंबलंमित्रंयदन्यदपिसंचितं ॥ नकुर्वीतांतरंराष्ट्रेराजापरिगतःक्षुधा ॥ ३२ ॥ बीजंभक्तेनसंपाद्यमितिधर्मविदोविदुः ॥ अत्रैतच्छंबर स्याहुर्महामायस्यदर्शनं ॥ ३३ ॥ धिक्तस्यजीवितंराज्ञोराष्ट्रंयस्यावसीदति ॥ अवृत्त्यान्यमनुष्योपियोवैदेशिकइत्यपि ॥ ३४ ॥ राज्ञःकोशबलंमूलंकोशमूलं पुनर्बलं ॥ तन्मूलंसर्वधर्माणांधर्ममूलाःपुनःप्रजाः ॥ ३५ ॥ नान्यानपीडयित्वेहकोशःशक्यःकुतोबलं ॥ तदर्थंपीडयित्वाचदोषंप्राप्तुंनसोर्हति ॥ ३६ ॥ अकार्य मपियज्ञार्थंक्रियतेयज्ञकर्मसु ॥ एतस्मात्कारणाद्राजानदोषंप्राप्तुमर्हति ॥ ३७ ॥ अर्थार्थमन्यद्भवतिविपरीतमथापरं ॥ अनर्थार्थमथाप्यन्यत्तत्सर्वंह्यर्थकार णं ॥ एवंबुद्ध्यासंप्रपश्येन्मेधावीकार्यनिश्चयं ॥ ३८ ॥ यज्ञार्थमन्यद्भवतियज्ञोऽन्यार्थस्तथापरः ॥ यज्ञस्यार्थार्थमेवान्यत्तत्सर्वंयज्ञसाधनं ॥ ३९ ॥ उपमामत्रव क्ष्यामिधर्मतत्त्वप्रकाशिनीं ॥ यूपंछिंदंतियज्ञार्थंतत्रयेपरिपंथिनः ॥ ४० ॥ द्रुमाःकेचनसामंताध्रुवंछिंदंतितानपि ॥ तेचापिनिपतंतोन्यान्निघ्नंत्येववनस्पती न् ॥ ४१ ॥ एवंकोशस्यमहतोयेनराःपरिपंथिनः ॥ नानहत्वानपश्यामिसिद्धिमत्रपरंतप ॥ ४२ ॥ धनेनजयतेलोकावुभौपरमिमंतथा ॥ सत्यंचधर्मवचनंय थानास्त्यधनस्तथा ॥ ४३ ॥ सर्वोपायैरादद्दीतधनंयज्ञप्रयोजनं ॥ नतुल्यदोषःस्यादेवंकार्याकार्येषुभारत ॥ ४४ ॥

र्थमिति यथापश्वादिकंयज्ञार्थंयज्ञश्चचित्तसंस्कारार्थः पश्वादिकंयज्ञःसंस्कारश्चेतित्रयंअर्थार्थंमोक्षार्थंभवति एवंदंडःकोशार्थंकोशोबलार्थंबलंशत्रुपराभवार्थं कोशोबलंजयश्चेतित्रयंराष्ट्रपुष्ट्यर्थमितिभावः ॥ ३९ ॥ ४० ॥ सामंताःप्रतिपक्षभूताः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ यथानास्त्यधनस्तथेतिजीवन्मृतत्वमधनस्योक्तं ॥ ४३ ॥ यज्ञार्थंधनंसर्वैरप्यनिषिद्धैरुपायैराददीत परंतुकार्याकार्येषुविहितनिषिद्धेषुआपदिप्रजापीडनं विहितंतदेवानापदिनिषिद्धंतथाभूतेष्वर्थेषुतुल्यदोषोनस्याद्देशकालानुसारेणकार्यमप्यकार्यंभवत्यकार्यमपिकार्यंभवतिनत्रविपरीतंनप्रतिपद्येनेतिभावः ॥ ४४ ॥

एतौधनसंग्रहत्यागौएकस्मिन्पुरुषेनसंभवतः युगपत्तयोर्वृत्तिर्नसिध्यति विरक्तेषुसंग्रहासंभवात् ॥४५॥ अन्येषुत्यागासंभवमाह यदिदमिति तस्माद्विरक्तत्वाद्राज्ञोधनमेष्टव्यमेवेतिभावः ॥ ४६ ॥ ननुकिं पापमूलेनधनेनकिंचतन्मूलेनराज्येनेत्याशंक्याह नचेति अनापद्येवराज्ञोबहुकरादानंपापमूलंआपदितुनतत्तथाभवति अतोनपापमूलंधनंनापितन्मूलराज्यस्यहेयत्वं अपितुधर्महेतुत्वादवश्यंकर्तव्यत्वमेव

नैतौसंभवतोराजन्कथंचिदपिपार्थिव ॥ नह्यरण्येषुपश्यामिधनवृद्धानहंक्वचित् ॥ ४५ ॥ यदिदंदृश्यतेवित्तंपृथिव्यामिहकिंचन ॥ ममेदंस्यान्ममेदंस्यादित्ययंकांक्षतेजनः ॥ ४६ ॥ नचराज्यसमोधर्मःकश्चिदस्तिपरंतप ॥ धर्मःसंशब्दितोराज्ञामापदर्थमतोन्यथा ॥ ४७ ॥ दानेनकर्मणाचान्येतपसान्येतपस्विनः ॥ बुद्ध्यादाक्ष्येणचैवान्येविंदंतिधनसंचयान् ॥ ४८ ॥ अधनंदुर्बलंप्राहुर्धनेनबलवान्भवेत् ॥ सर्वंधनवताप्राप्यंसर्वंतरतिकोशवान् ॥ ४९ ॥ कोशेनधर्मःकामश्चपरलोकस्तथाप्ययं ॥ तंचधर्मेणलिप्सेतनाधर्मेणकदाचन ॥ ५० ॥ इतिश्रीमहाभारतेशतसाहस्र्यांसंहितायांवैयासिक्यांशांतिपर्वणिराजधर्मानुशासनपर्वणित्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३० ॥ ॥ समाप्तंचराजधर्मानुशासनपर्व ॥ ॥छ॥ ॥छ॥ अथापद्धर्मपर्व

त्यर्थः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ इतिश्रीमत्पदवाक्यप्रमाणमर्यादाधुरंधरचतुर्धरवंशावतंसश्रीगोविंदसूरिसूनोर्नीलकंठस्यकृतौभारतभाव० रा० त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३० ॥ ॥छ॥ ॥छ॥

श्रीगणेशायनमः गोपालनारायणलक्ष्मणार्यान्धीरेशगंगाधरनीलकंठान् चिंतामणिसांबशिवंचनत्वाविद्दण्मआपद्गतराजधर्मान् ॥ १ ॥ पूर्वस्मिन्नध्यायेयायिनआपदिआगतायांप्रजापीडनेनापिकोशंसंपा
द्यापद्दंतरेदित्युक्तं इदानींस्थायिनएवापद्यागतायांपृच्छति क्षीणस्येत्यादिना क्षीणस्य धान्यकोशादिसंग्रहरहितस्य दीर्घसूत्रस्यअलसस्य सानुक्रोशस्यबंधुक्षयभयाद्दुर्गाद्बहिर्निर्गत्ययुद्धंदातुमसमर्थस्य परि
शंकितवृत्तस्यअमात्येषुशंकावतः यतः श्रुतमंत्रस्यलोकैरितिशेषः अगुप्तमंत्रस्येत्यर्थः ॥ १ ॥ विभक्तानिशत्रुभिर्विभज्यगृहीतानिपुरराष्ट्राणियस्य अतएवनिर्द्रव्यनिचयस्य द्रव्याभावादेवनसंभावितानि
आवर्जितानिमित्राणियेनतस्य मित्रबलहीनत्वादेवभिन्नाःशत्रुभिर्वशीकृताअमात्यायस्य ॥ २ ॥ परचक्रंअभिजातंसंमुखंयस्यपरचक्रेणाभिभूतस्येत्यर्थः बलीयसाशत्रुणाआपन्नंव्याकुलीकृतंचेतोयस्य
॥ ३ ॥ बाह्योयायीयदिधर्मपूर्वकेअर्थार्जनेकुशलस्तर्हितस्मिन्संधिःकर्तव्यःस्वीयपूर्वैर्भुक्तान्ग्रामनगरादीन्तेनाक्रांतान्क्रमशःततोमोचयेन्सान्त्वेनेत्यर्थः ॥ ४ ॥ सचेद्दुष्टात्मातर्हिसन्निरोधेनकतिपयग्रामदाने

नारायणंनमस्कृत्य नरंचैवनरोत्तमं ॥ देवींसरस्वतींव्यासंततोजयमुदीरयेत् ॥ अथापद्धर्मपर्व युधिष्ठिरउवाच क्षीणस्यदीर्घसूत्रस्यसानुक्रोशस्यबंधुषु ॥ परि
शंकितवृत्तस्यश्रुतमंत्रस्यभारत ॥ १ ॥ विभक्तपुरराष्ट्रस्य निर्द्रव्यनिचयस्यच ॥ असंभावितमित्रस्यभिन्नामात्यस्यसर्वशः ॥ २ ॥ परचक्राभिजातस्यदुर्बलस्य
बलीयसा ॥ आपन्नचेतसोब्रूहिकिंकार्यमवशिष्यते ॥ ३ ॥ भीष्मउवाच बाह्यश्चेद्विजिगीषुःस्याद्धर्मार्थकुशलःशुचिः ॥ जवेनसंधिंकुर्वीतपूर्वभुक्तान्विमो
चयेत् ॥ ४ ॥ योऽधर्मविजिगीषुःस्याद्बलवान्पापनिश्चयः ॥ आत्मनःसन्निरोधेनसंधिंतेनापिरोचयेत् ॥ ५ ॥ अपास्यराजधानींवातरेद्द्रव्येणचापदं ॥ तद्भावयु
क्तोद्रव्याणिजीवन्पुनरुपार्जयेत् ॥ ६ ॥ यास्तुकोशबलत्यागाच्छक्यास्तरितुमापदः ॥ कस्तत्राधिकमात्मानंसंत्यजेदर्थधर्मवित् ॥ ७ ॥ अवरोधाञ्जुगुप्सेतका
सपत्नधनेदया ॥ नत्वेवात्माप्रदातव्यःशक्येसतिकथंचन ॥ ८ ॥ युधिष्ठिरउवाच आभ्यंतरेप्रकुपितेबाह्येचोपनिपीडिते ॥ क्षीणेकोशेश्रुतेमंत्रेकिंकार्यमव
शिष्यते ॥ ९ ॥ भीष्मउवाच क्षिप्रंवासंधिकामःस्यात्क्षिप्रंवातीक्ष्णविक्रमः ॥ तदापनयनंक्षिप्रमेतावत्सांपरायिकं ॥ १० ॥ अनुरक्तेनचेष्टेनहृष्टेनजगतीप
तिः ॥ अल्पेनापिहिसैन्येनमहींजयतिभूमिपः ॥ ११ ॥

नापिसंधिमेवकुर्यादित्याहयइति अधर्मेनिच्छेदःअधर्मप्रधानोविजिगीषुरधर्मविजिगीषुः ॥ ५ ॥ सचेद्दुष्टतरस्तदाकिंकर्तव्यंतदाह अपा
स्येति तद्भावयुक्तोराजत्वगुणयुक्तश्चेत् ॥ ६ ॥ दुष्टतमेनुराज्यधनंत्यक्त्वा आत्मानंरक्षेदित्याह यास्त्विति ॥ ७ ॥ अवरोधान् अंतःपुराणिजुगुप्सेतपलायितुमिच्छेत् तत्राशक्तौतेषुशत्रुसाद्भूतेषुदयास्नेहोन
कार्यः तानुपेक्ष्यापिकेवलमात्मानमेवरक्षेदित्यर्थः ॥ ८ ॥ आभ्यंतरेऽमात्यादौबाह्येदुर्गराष्ट्रादौउपनिपीडितेआक्रांते ॥ ९ ॥ धर्मिष्ठेबाह्येक्षिप्रंसंधिःअधर्मिष्ठेतुतीक्ष्णःपराक्रमःकर्तव्यःयदात्वेवंतदाअपनयनं शत्रो
र्दूरीकरणंक्षिप्रमेवभवति अथवासांपरायिकंधर्मयुद्धेनमरणेपरलोकहितंभवति ॥ १० विक्रमेपक्षद्वयमपिसंभावितमित्याहद्वाभ्यां अनुरक्तेनेति ॥ ११ ॥

॥ १२ ॥ यस्मिन्कालेमृदुत्वंगंतुंयुद्धपक्षंत्यक्तुं सर्वलोकागमंसर्वस्यलोकस्यप्रसिद्धंआगमंशपथाद्युपायंछलंमाभूदितिबुद्ध्याकृत्वा विश्वासात्विश्वासंप्रापय्य विनयंकुर्यात्मृदुर्भवेत् नतुयुद्धमेवहठेनश्रयेत् ॥ १३ ॥ यद्याभ्यंतरप्रकोपात्युद्धंकर्तुमशक्यं बाह्यप्रकोपात्सामचाशक्यं तदासाम्नाअपचिक्रमिषुर्दुर्गादपक्रांतुमिच्छुःस्यात् अपक्रम्यकंचित्कालंदेशंचविलंघयित्वामंत्रेणमंत्रबलेनपुनःपृथ्वींजेतुमुपक्रमेत् ॥ १४ ॥ इतिशांतिप॰आप॰नैलकंठीयेभा॰एकत्रिंशदधिकशततमोध्यायः ॥ १३१ ॥ ॥ ९ ॥ हीनेधर्मेराज्ञामितिशेषः परमकेसर्वोपायेनब्राह्मणारक्ष्याइत्यस्मिन् ॥ १ ॥ जघन्येआपद्बहुले ब्राह्मणः केनजीवेदित्यस्यब्राह्मणंकथंरक्षेदित्यर्थः ॥ २ ॥ सर्वंधनादिकंसाध्वर्थंसतामर्थे ॥ ३ ॥ एवंहेतुमुक्त्वाविधेयमाह असाधुभ्यइति संक्रमंआगमनमार्गं ॥ ४ ॥ स्थितिपालनधर्मं द्रातुःपालयितुः देह्रूपालने

हतोवादिवमारोहेद्धत्वावाक्षितिमावसेत् ॥ युद्धेहिसंत्यजन्प्राणान्शक्रस्यैतिसलोकतां ॥ १२ ॥ सर्वलोकागमंकृत्वामृदुत्वंगंतुमेवच ॥ विश्वासाद्विनयंकुर्याद्विश्वसेच्चाप्युपायतः ॥ १३ ॥ अपचिक्रमिषुःक्षिप्रंसाम्नावापरिसांत्वयन् ॥ विलंघयित्वामंत्रेणततःस्वयमुपक्रमेत् ॥ १४ ॥ इतिश्रीम॰शां॰आप॰एकत्रिंशदधिकशततमोध्यायः॥१३१॥ ॥ ९ ॥ युधिष्ठिरउवाच हीनेपरमकेधर्मेसर्वलोकाभिसंहिते ॥ सर्वस्मिन्दस्युसाद्भूतेपृथिव्यामुपजीवने ॥ १ ॥ केनस्विद्ब्राह्मणोजीवेज्जघन्येकालआगते ॥ असंत्यजन्पुत्रपौत्राननुक्रोशात्पितामह ॥ २ ॥ भीष्मउवाच विज्ञानबलमास्थायजीवितव्यंतथागते ॥ सर्वंसाध्वर्थमेवेदमसाध्वर्थंनकिंचन ॥ ३ ॥ असाधुभ्योर्थमादायसाधुभ्योयःप्रयच्छति ॥ आत्मानंसंक्रमंकृत्वाकृच्छ्रधर्मविदेवसः ॥ ४ ॥ आकांक्षन्नात्मनोराज्यंराज्येस्थितिमकोपयन् ॥ अदत्तमेवाददीतदातुर्वित्तंममेतिच ॥ ५ ॥ विज्ञानबलपूतोयोवर्ततेनिंदितेष्वपि ॥ वृत्तिविज्ञानवान्धीरःकस्तंवावक्तुमर्हति ॥ ६ ॥ येषांबलकृतावृत्तिर्नेषामन्यानरोचते ॥ तेजसाभिप्रवर्ततेबलवंतोयुधिष्ठिर ॥ ७ ॥ यदेवप्राकृतंशास्त्रमविशेषेणवर्तते ॥ तदेवमभ्यसेदेवंमेधावीवाप्यथोत्तरं ॥ ८ ॥ ऋत्विक्पुरोहिताचार्यान्सत्कृतानभिसत्कृतान् ॥ नब्राह्मणान्घातयीतदोषान्प्राप्नोतिघातयन् ॥ ९ ॥ एतत्प्रमाणंलोकस्यचक्षुरेतत्सनातनं ॥ तत्प्रमाणोवगाहेततेनतत्साध्वसाधुवा ॥ १० ॥ बहवोग्रामवास्तव्यारोषाद्ब्रूयुःपरस्परं ॥ नतेषांवचनाद्राजासत्कुर्याद्घातयीतवा ॥ ११ ॥ नवाच्यःपरिवादोऽयंनश्रोतव्यःकथंचन ॥ कर्णौवथापिधातव्यौप्रस्थेयंचान्यतोभवेत् ॥ १२ ॥

इत्यस्यरूपं स्थानभ्रष्टस्यराज्ञोब्राह्मणपालनार्थंसर्वस्वहरणेऽपिदोषोनास्तीत्यर्थः॥ ५ ॥ वक्तुंनिंदितुं ॥ ६ ॥ ७ ॥ प्राकृतंप्राकृतापद्धर्मोपयोगिशास्त्रं स्वराष्ट्रात्परराष्ट्राच्चकोशंसंजनयेन्नृपइतिसामान्यशास्त्रमेवापन्नोराजाउपजीवेत् मेधावीतु तत्रापियेराष्ट्रद्वयस्थाधनिकाःकदर्यत्वेनदंडार्हास्तादृशेभ्यएवाददीतेत्युत्तरंशास्त्रंअभ्यसेत् ॥ ८ ॥ ऋत्विगिति अत्यंतापद्यपिऋत्विगादीन्धनवतोऽपिनघातयीतधनहरणेननहिंस्यादित्यर्थः ॥ ९ ॥ १० ॥ ग्रामवास्तव्याग्रामवासिनः॥ ११ ॥ ऋत्विगादीनांनिंदापिनश्रोतव्येत्याह नवाच्यइति ॥ १२ ॥

॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ अपरेइति एवंऋत्विगादीनामदंडनंशंखेन लिखितस्य भ्रातुरपिहस्तछेदःकृतस्तादृशधर्मपराः इदमपिवाक्यंमात्सर्यादिनानब्रूयात् धर्मेणतुब्रूयादेवेत्यपरेइच्छंति ॥ १६ ॥ आर्षं गुरोरप्यवलिप्तस्यकार्याकार्यमजानतः उत्पथंप्रतिपन्नस्यकार्यंभवतिशासनमिति तादृक् विकर्मस्थंनपातयेदित्येवंरूपं ॥ १७ ॥ स्वमतमाह देवताइति दैवमेवपापिष्ठंऋत्विगादिदंडयति राजातुतत्रोदासीतैवेति भावः ॥ १८ ॥ सर्वतःसर्वात्मनासत्कृतःआदृतःश्रौतोधर्मः सद्भिर्मन्वादिभिःसत्कृतःस्मार्तधर्मः भूतिप्रवरकारणैःभूतिप्रवराईश्वराःकारणानिपारंपर्यागतानिकुलदेशग्रामादिपरिगृहीतानितैरपिनिमित्तैःसत्कृतः

असतांशीलमेतद्वैपरिवादोथपैशुनं॥ गुणानामेववक्तारःसंतःसत्सुनराधिप॥ १३ ॥ यथासमधुरौदम्यौसुदांतौसाधुवाहिनौ॥ धुरमुद्यम्यवहतस्तथावर्तेतवैनृपः॥ १४॥ यथायथास्यवहवःसहायाःस्युस्तथापरे॥ आचारमेवमन्यंतेगरीयोधर्मलक्षणं ॥ १५ ॥ अपरेनैवमिच्छंतियेशंखलिखितप्रियाः॥ मात्सर्यादथवालोभान्नब्रूयुर्वाक्यमीदृशं॥ १६॥ आर्षमप्यत्रपश्यंतिविकर्मस्थस्यपातनं ॥ नतादृक्सदृशंकिंचित्प्रमाणंदृश्यतेक्वचित् ॥ १७॥ देवताश्चविकर्मस्थंपातयंतिनराधमं॥ व्याजेनविंदन्वित्तंहिधर्मात्सपरिहीयते॥ १८ ॥ सर्वतःसत्कृतःसद्भिर्भूतिप्रवरकारणैः ॥ हृदयेनाभ्यनुज्ञातोयोधर्मस्तंव्यवस्यति॥ १९॥ यश्चतुर्गुणसंपन्नंधर्मंब्रूयात्सधर्मवित्॥अहेरिवहिधर्मस्यपदंदुःखंगवेषितुं॥ २०॥ यथामृगस्यविद्धस्यपदमेकपदंनयेत्॥लक्षेद्रुधिरलेपेनतथाधर्मपदंनयेत्॥ २१॥ यथासद्भिर्विनीतेनयथागंतव्यमित्युत॥राजर्षीणांवृत्तमेतदेवंगच्छयुधिष्ठिर॥ २२॥ इतिश्रीमहाभारतेशां० आप० राजर्षिवृत्तोनामद्वात्रिंशदधिकशततमोध्यायः॥ १३२॥ ॥ ५॥ भीष्मउवाच स्वराष्ट्रात्परराष्ट्राच्चकोशंसंजनयन्नृपः॥ कोशाद्धिधर्मःकौंतेयराज्यमूलंचवर्धते॥ १॥ तस्मात्संजनयेत्कोशंसत्कृत्यपरिपालयेत्॥ परिपाल्यानुतनुयादेषधर्मःसनातनः॥ २॥ नकोशःशुद्धशौचेननन्नृशंसेनजातुचित्॥ मध्यमंपदमास्थायकोशसंग्रहणंचरेत्॥ ३॥ अबलस्यकुतःकोशोह्यकोशस्यकुतोबलं॥ अबलस्यकुतोराज्यमराज्ञःश्रीर्भवेत्कुतः ॥ ४ ॥ उच्चैर्वृत्तेःश्रियोहानिर्यथैवमरणंतथा॥ तस्मात्कोशंबलंमित्रमथराजाविवर्धयेत्॥ ५॥ हीनकोशंहिराजानमवजानंतिमानवाः॥ नचास्याल्पेनतुष्यंतिकार्यमप्युत्सहंतिच॥ ६॥

मन्वादिभिरनुक्तोऽपिशिष्टैरादृतइत्यर्थः हेतुत्रयाभावेऽपिस्वयंचयोधर्मत्वेननिश्चितःएवंचतुर्भिःकारणैर्धर्मःसिध्यति नतदनुमतिर्ऋत्विगादीनांदंडेदृश्यतइतिभावः ॥ १९ ॥ चत्वारोगुणाः आन्वीक्षिकीत्रयीवार्तादंडनीतिश्चेति यएषामविरुद्धश्चतुर्गुणसंपन्नः ॥ २० ॥ पदंभूमौनिहितंपदंस्थानं लक्षेत्लक्षयेत् नयेत्अन्यान्प्रापयेत् युक्त्येतिशेषः ॥ २१॥ २२॥ इतिशां० आप० नै० भार० द्वात्रिंशदधिकशततमोध्यायः॥ १३२॥ ॥ ५ ॥ स्वराष्ट्रदिति राजधर्मांतेउक्तस्यापन्नस्ययायिनउक्तांस्थितिंदृढीकर्तुमयमध्यायः॥ १॥ अनुतनुयादनुगृह्णीयात् ॥ २॥ ३॥ ४॥ उच्चैर्वृत्तेःमहतः ॥ ५॥ कार्यमपिकर्तुंनोत्सहंति ॥ ६ ॥

॥ ७ ॥ विप्रकृताःकृतविरोधाः शालावृकवत् जिघांसुमेनमेव विंदंतिआश्रयंतिकपटेनहंतुं प्राप्त्यर्थस्यविंदतेरूपं आर्षोवचनव्यत्ययः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ दस्युभिःदस्युप्रायैरमात्यैः अत्यंतापन्नस्यवनस्थाद स्यवोऽपिकार्यकराइत्याह दस्यूनामिति ॥ ११ ॥ तेष्वपिसत्येनमार्दवेनचस्थेयमित्याह एकांततइति ॥ १२ ॥ १३ ॥ जनःप्राकृतः अलंपर्याप्तंयुक्तमित्यर्थः ॥ १४ ॥ सद्भिर्दस्युभिःपरादानंपरस्वहरणम पिकृतंअहिंसाभवति तथावक्ष्येइतिशेषः ॥ १५ ॥ तदेवाह अयुध्यमानस्येति निःशेषकरणंसर्वहरणं ॥ १६ ॥ स्त्रियाःकन्यायाःमोषश्चौर्यं दारामर्षस्यप्रागुक्तेः पतिस्थानंग्रामादीनाक्रम्यतत्पतित्वेनावस्था नंआत्यंतिकपरवृत्तिनिरोधात् संश्लेषंसयोःविभागेनदूषणं ॥ १७ ॥ येमानवाःनिःशेषीकृतास्तेऽस्यदस्योर्विश्वासायाभिसंदधतेदस्युनासहविश्वासःकर्तव्यइतिव्यवस्यंति ततश्चविश्वासेजातेदस्योःस्था

श्रियोहिकारणाद्राजासत्क्रियांलभतेपरां ॥ सास्यगूहतिपापानिवासोगुल्यमिवस्त्रियाः ॥ ७ ॥ ऋद्धिमस्यानुतप्यंतेपुराविप्रकृतानराः ॥ शालावृकाइवाजस्रं जिघांसुमेवविंदति ॥ ८ ॥ ईदृशस्यकुतोराज्ञःसुखंभवतिभारत ॥ उद्यच्छेदेवननमेदुद्यमोह्येवपौरुषं ॥ ९ ॥ अथापर्वणिभज्येतननमेतेहकस्यचित् ॥ अथार ण्यंसमाश्रित्यचरेन्मृगगणैःसह ॥ १० ॥ नत्वेवोज्झितमर्यादैर्दस्युभिःसहितश्चरेत् ॥ दस्यूनांसुलभासेनारौद्रकर्मसुभारत ॥ ११ ॥ एकांततोह्यमर्यादात्सर्वो प्युद्विजतेजनः ॥ दस्यवोप्यभिशंकंतेनिरनुक्रोशकारिणः ॥ १२ ॥ स्थापयेदेवमर्यादांजनचित्तप्रसादिनीं ॥ अल्पेप्यर्थेचमर्यादालोकेभवतिपूजिता ॥ १३ ॥ नायंलोकोस्तिनपरइतिव्यवसितोजनः ॥ नालंगंतुंहिविश्वासंनास्तिकेभयशंकिते ॥ १४ ॥ यथासद्भिःपरादानमहिंसादस्युभिःकृता ॥ अनुरज्यंतिभूतानि समर्यादेषुदस्युषु ॥ १५ ॥ अयुध्यमानस्यवधोदारामर्षःकृतघ्नता ॥ ब्रह्मवित्तस्यचादानंनिःशेषकरणंतथा ॥ १६ ॥ स्त्रियामोषःपतिस्थानंदस्युष्वेतद्विगर्हितं ॥ संश्लेषंचपरस्त्रीभिर्दस्युरेतानिवर्जयेत् ॥ १७ ॥ अभिसंदधतेयेचविश्वासायास्यमानवाः ॥ अशेषमेवोपलभ्यकुर्वंतीतिविनिश्चयः ॥ १८ ॥ तस्मात्सशेषंकर्त व्यंस्वाधीनमपिदस्युभिः ॥ नबलस्थोहमस्मीतिनृशंसानिसमाचरेत् ॥ १९ ॥ सशेषकारिणस्तत्रशेषंपश्यंतिसर्वशः ॥ निःशेषकारिणोनित्यंनिःशेषकरणाद्भ यं ॥ २० ॥ इतिश्रीमहाभारतेशां० आपद्धर्म० त्रयस्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३३ ॥ ॥ ७ ॥ भीष्मउवाच अत्रधर्मानुवचनंकीर्तयंतिपुराविदः ॥ प्रत्यक्षावेवधर्मार्थौक्षत्रियस्यविजानतः ॥ १ ॥

नादिकमुपलभ्यअशेषंदस्योरपिनिःशेषंधनसंतानादिकंकुर्वंति ॥ १८ ॥ यस्मादेवंतस्मात्सशेषमेवपरलुंपनंकर्तव्यं ॥ १९ ॥ योयथाकरोति तथैवप्रजाःकुर्वंतीत्याह सशेषेति ॥ २० ॥ इतिशांतिपर्वणिआ० नैलकंठीयेभा० त्रयस्त्रिंशदधिकशततमोध्यायः ॥ १३३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ अत्रेति प्रत्यक्षौदुःखस्यकारणंसर्वस्वादानमपि दुःखस्यकारणंस्तेयमपिधर्मः ॥ १ ॥

तस्माद्व्यवधानंशास्त्रोक्तधर्माधर्मविचारेणादृष्टसुखेंऽतरायोनकर्तव्यः धर्मयापनाधर्मोपदेशःपरोक्षःदृष्टफलस्याभावादविश्वास्यइत्यर्थः वृकपदंयथातथेदं किमिदंभूमौवृकस्यपदंउतशुनःउतचित्रव्याघ्रस्येत्यं विचारोव्यर्थस्तथायंधर्मोऽधर्मोवेतिविचारोपि॥२॥धर्मेति अदृष्टफलौधर्माधर्मावपास्य विद्याभिजनमित्राणिबुद्धिसत्वधनानिच तपःसहायवीर्याणिदैवंचदशमंबलमिति विशालोक्तंदशविधंबलमेवाश्रये दित्यर्थः ॥ ३ ॥ श्रियोधनानिबलंविंदंति बलवांश्चामात्यादीन्विंदति अतःश्रीरेवसर्वमूलं तद्रहितएवपतितोनत्वधर्मकारीत्यर्थमात्रमिदं आततायिश्रोत्रियस्तुतिवत् ॥ ४ ॥ बलवति बहुअपथ्यंदृष्ट्वापिभया

तत्रनव्यवधातव्यंपरोक्षाधर्मयापना॥ अधर्मोधर्मइत्येतद्यथावृकपदंतथा॥ २॥ धर्माधर्मफलेजातुददर्शेहनकश्चन॥ बुभूषेद्बलमेवैतत्सर्वंबलवतोवशे॥ ३॥ श्रियोबलममात्यांश्चबलवानिहविंदति ॥ योह्यनाढ्यःसपतितस्तदुच्छिष्टंयदल्पकं ॥ ४ ॥ बह्वपथ्यंबलवतिनकिंचित्क्रियतेभयात् ॥ उभौसत्याधिकारस्थौ त्रायेतेमहतोभयात्॥ ५॥ अतिधर्माद्बलंमन्येबलाद्धर्मःप्रवर्तते॥ बलेप्रतिष्ठितोधर्मोधरण्यामिवजंगमं ॥ ६॥ धूमोवायोरिववशेबलंधर्मोनुवर्तते॥ अनीश्वरोबलेधर्मोद्रुमेवल्लीवसंश्रिता॥ ७॥ वशेबलवतांधर्मःसुखंभोगवतामिव॥ नास्त्यसाध्यंबलवतांसर्वंबलवतांशुचि॥८॥दुराचारःक्षीणबलःपरित्राणंनगच्छति॥ अथतस्मादुद्विजतेसर्वोलोकोवृकादिव॥ ९॥ अपध्वस्तोह्यवमतोदुःखंजीवतिजीवितं॥ जीवितंयदपकृष्टंयथैवमरणंतथा॥ १० ॥ यदेवमाहुःपापेन चारित्रेणविवर्जितः॥ सुभृशंताप्यतेनैववाक्शल्येनपरिक्षतः ॥ ११ ॥ अत्रैतदाहुराचार्याःपापस्यपरिमोक्षणे ॥ त्रयींविद्यामवेक्षेततथोपासीतवैद्विजान् ॥ १२ ॥ प्रसादयेच्चक्षुषाचवाचाचाप्यथकर्मणा ॥ महामनाश्चापिभवेद्विवहेच्चमहाकुले ॥ १३ ॥ इत्यस्मीतिवदेदेवंपरेषांकीर्तयेद्गुणान्॥ जपेदुदकशीलःस्यात्पेशलोनातिजल्पकः॥ १४॥ ब्रह्मक्षत्रंसंप्रविशेद्बहुकृत्वासुदुष्करं॥ उच्यमानोहिलोकेनबहुकृत्तदचिंतयन्॥ १५॥ अपापोह्येवमाचारःक्षिप्रंबहुमतोभवेत्॥ सुखंचवित्तंभुंजीतकृतेनैकेनगोपयेत्॥ १६॥ लोकेचलभतेपूजांपरत्रेहमहत्फलं॥ १७॥ इति० भा० शां० आप० चतुस्त्रिंशदधिकशततमोध्यायः॥ १३४॥

भीष्मउवाच अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनं॥ यथादस्युःसमर्यादःप्रेत्यभावेननश्यति॥ १॥

त्सनकिंचित्क्रियतेपतितोयमितिनबहिःक्रियते उभौबलधर्मौ ॥ ५ ॥ अनयोर्मध्येबलमेवश्रेयइत्याह अतीति ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ अपध्वस्तःऐश्वर्याच्च्युतः अपकृष्टंनिंदितं ॥ १० ॥ वर्जितस्त्यक्तोबांधवैरितिशेषः ताप्यतापद्यित्वापरिक्षतःक्रियतइतिशेषः ॥ ११ ॥ अत्रअधर्मेणधनार्जनेकृतेसति ॥ १२॥ १३॥ १४॥ १५॥ १६॥ १७ ॥ इतिशांतिप० आ० नैल० चतुस्त्रिंशदधिकशततमोध्यायः ॥ १३४॥ ॥ ७॥ ननुप्रक्षालनाद्धिपंकस्यदूरादस्पर्शनंवरमितिन्यायेनदस्युकर्मैवराज्ञानकर्तव्यंकृतेपिप्रायश्चित्तकालावधिजीवनानियमादंतरामरणेसतिअक्षय्यनरकप्राप्तिरित्याशंक्यदस्यूनामपिस्वर्गोस्तीत्याह अत्रापीत्यादिना प्रेत्यभावेमरणेननश्यतिननिरयंप्राप्नोति॥ १॥

॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ पारियात्रः पर्वतविशेषः ॥ ५ ॥ वृद्धौमातापितरौ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ आसज्यकंचिन्निधाय कल्येप्रातः ॥ ९ ॥ वव्रिरेतमितिशेषः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ मावधीस्त्वमित्येकवचनंगणाभिप्रायेण ॥ १३ ॥ स्वस्तिकल्याणंचिंतनीयं ॥ १४ ॥ सारो विवाहादिकार्यंतत्र विघ्नंमाकृथाः ॥ १५ ॥ उपचितिर्वृद्धिः ॥ १६ ॥ १७ ॥ ध्वांतेध्वांतस्य ॥ १८ ॥ येयेवणिजःनःअस्मभ्यं ॥ १९ ॥ शि

॥ ३ ॥ प्रहर्तामतिमान्शूरःश्रुतवान्सुनृशंसवान् ॥ रक्षन्नाश्रमिणांधर्मंब्रह्मण्योगुरुपूजकः ॥ २ ॥ निषाद्यांक्षत्रियाज्जातःक्षत्रधर्मानुपालकः ॥ कायव्योनामनै १२
षादिर्दस्युत्वात्सिद्धिमाप्तवान् ॥ ३ ॥ अरण्येसायंपूर्वाह्णेमृगयूथप्रकोपिता ॥ विधिज्ञोमृगजातीनांनैषादानांचकोविदः ॥ ४ ॥ सर्वकालप्रदेशज्ञःपारियात्र
चरःसदा ॥ धर्मज्ञःसर्वभूतानाममोघेषुर्दृढायुधः ॥ ५ ॥ अप्यनेकशतांसेनामेकएवजिगायसः ॥ सवृद्धावंधवधिरौमहारण्येऽभ्यपूजयत् ॥ ६ ॥ मधुमांसैर्मूल
फलैरन्नैरुच्चावचैरपि ॥ सत्कृत्यभोजयामासमान्यान्परिचचारच ॥ ७ ॥ आरण्यकान्प्रव्रजितान्ब्राह्मणान्परिपूजयन् ॥ अपितेभ्योमृगान्हत्वानिनायसत
तंवने ॥ ८ ॥ येस्मान्नप्रतिगृह्णंतिदस्युभोजनशंकया ॥ तेषामासज्यगेहेषुकल्यएवसगच्छति ॥ ९ ॥ बहूनिचसहस्राणिग्रामणित्वेभिवव्रिरे ॥ निर्मर्यादानिदस्यू
नांनिरनुक्रोशवर्तिनां ॥ १० ॥ दस्यवऊचुः मुहूर्तदेशकालज्ञःप्राज्ञःशूरोदृढव्रतः ॥ ग्रामणीर्भवनोमुख्यःसर्वेषामेवसंगतः ॥ ११ ॥ यथायथावक्ष्यसिनःकरि
ष्यामस्तथातथा ॥ पालयास्मान्यथान्यायंयथामातायथापिता ॥ १२ ॥ कायव्यउवाच मावधीस्त्वंस्त्रियंभीरुंमाशिशुंमातपस्विनं ॥ नायुध्यमानोहंतव्योनच
ग्राह्याबलात्स्त्रियः ॥ १३ ॥ सर्वथास्त्रीनहंतव्यासर्वसत्वेषुकेनचित् ॥ नित्यंतुब्राह्मणेस्वस्तियोद्धव्यंचतदर्थतः ॥ १४ ॥ सत्यंचनापिहर्तव्यंसारविघ्नंचमाकृथाः ॥
पूज्यंतेयत्रदेवाश्चपितरोऽतिथयस्तथा ॥ १५ ॥ सर्वभूतेष्वपिचवैब्राह्मणोमोक्षमर्हति ॥ कार्याचोपचितिस्तेषांसर्वस्वेनापियाभवेत् ॥ १६ ॥ यस्यत्वेतेसंप्ररुष्टा
मंत्रयंतिपराभवं ॥ नतस्यत्रिषुलोकेषुत्राताभवतिकश्चन ॥ १७ ॥ योब्राह्मणान्परिवदेद्विनाशंचापिरोचयेत् ॥ सूर्योदयइवध्वांतेध्रुवंतस्यपराभवः ॥ १८ ॥ इ
हैवफलमासीनःप्रत्याकांक्षेतसर्वशः ॥ येयेनोनप्रदास्यंतितांस्तांस्तेनाभियास्यसि ॥ १९ ॥ शिष्ट्यर्थंविहितोदंडोनवृद्ध्यर्थंविनिश्चयः ॥ येचशिष्टान्प्रबाधंतेदंड ॥ ३ ॥
स्तेषांवधःस्मृतः ॥ २० ॥ येचराष्ट्रोपरोधेनवृद्धिंकुर्वंतिकेचन ॥ तदेवतेनुमार्यंतेकुणपेकृमयोयथा ॥ २१ ॥ येपुनर्धर्मशास्त्रेणवर्तेरन्निहदस्यवः ॥ अपितेदस्य
वोभूत्वाक्षिप्रंसिद्धिमवाप्नुयुः ॥ २२ ॥ भीष्मउवाच तेसर्वमेवानुचक्रुःकायव्यस्यानुशासनं ॥ वृद्धिंचलेभिरेसर्वेपापेभ्यश्चाप्युपारमं ॥ २३ ॥

ष्ट्यर्थंदुष्टानांशासनार्थम् ॥ २० ॥ कुणपेकृमयोयथादुःखदत्वात्सद्योमार्यंते एवंतेपिवध्याइत्यर्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥

॥२४॥२५॥२६॥इ०शां०आप०नै०भा०पंचत्रिंशदधिकशततमोध्यायः॥१३५॥ ॥७॥ अत्रगाथाइति ॥१॥२॥३॥ औषधीश्छित्वाताभिरिंधनीकृताभिर्भोग्यान्व्रीह्याद्याः दुष्टान्हिंसित्वासाधून्पा
लयेदितिभावः ॥ ४ ॥ ५ ॥६ ॥ ७ ॥ द्वितीयाउपमा शुक्लजीवाःवल्मीसंज्ञाः उद्भिद्यभुवंजायंतेइत्युद्भिज्जाःपिपीलिकादयोयथाशनैर्दूरमपिगच्छंत्येवंपरलोकमाक्रमेत् ॥८॥ अयज्ञइतिछेदः॥९॥ सैवयथादं

कायव्यःकर्मणातेनमहतींसिद्धिमाप्तवान् ॥ साधूनामाचरन्क्षेमंदस्यून्पापान्निवर्तयन् ॥ २४॥ इदंकायव्यचरितंयोनित्यमनुचिंतयेत् ॥ नारण्येभ्योहिभू
तेभ्योभयंप्राप्नोतिकिंचन॥२५॥नभयंतस्यभूतेभ्यःसर्वेभ्यश्चैवभारत ॥नासतोविद्यतेराजन्सत्व्यरण्येपुगोपतिः॥२६॥ इति०शां०आ०कायव्यचरितंपंच
त्रिंशदधिकशततमोध्यायः॥१३५॥ ॥७॥ भीष्मउवाच अत्रगाथाब्रह्मगीताःकीर्तयंतिपुराविदः ॥ येनमार्गेणराजावैकोशंसंजनयत्युत॥ १ ॥ नधनं
यज्ञशीलानांहार्यंदेवस्वमेवच॥दस्यूनांनिष्क्रियाणांचक्षत्रियोहर्तुमर्हति॥ २॥ इमाःप्रजाःक्षत्रियाणांराज्यभोगाश्चभारत॥ धनंहिक्षत्रियस्यैवद्वितीयस्यन
विद्यते॥३॥ तदस्यस्याद्बलार्थंवाधनंयज्ञार्थमेवच॥ अभोग्याश्चौपधीश्छित्वाभोग्याएवपचंत्युत॥४॥ योवैनदेवान्नपितॄन्नमर्त्यान्हविपार्चति॥अनर्थकंधनं
तत्रप्राहुर्धर्मविदोजनाः॥५॥ हरेत्तद्द्रविणंराजन्धार्मिकःपृथिवीपतिः॥ ततःप्रीणयतेलोकंनशोकंतद्विधंनृप॥६॥असाधुभ्योर्थमादायसाधुभ्योयःप्रयच्छ
ति॥ आत्मानंसंक्रमंकृत्वाकृत्स्नधर्मविदेवसः॥ ७॥ तथातथाजयेल्लोकान्शक्त्याचैवयथायथा॥ उद्भिज्जाजंतवोयद्वच्छुक्लजीवायथायथा॥८॥ अनिमि
त्तात्संभवंतितथायज्ञःप्रजायते ॥ यथैवदंशमशकंयथाचांडपिपीलिकं ॥ ९ ॥ सैवव्रत्तिरयज्ञेपुयथाधर्मोविधीयते॥ १० ॥ यथात्यकस्माद्भवतिभूमौपांसु
र्विलोलितः॥ तथैवेहभवेद्धर्मःसूक्ष्मःसूक्ष्मतरस्तथा॥११॥ इतिश्रीम०शांति०आप०षट्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः॥१३६॥ ॥७॥ भीष्मउवाच अ-
नागतविधाताचप्रत्युत्पन्नमतिश्चयः॥ द्वावेवसुखमेधेतेदीर्घसूत्रोविनश्यति॥ १ ॥अत्रैवचेदमव्यग्रंशृणुष्वाख्यानमुत्तमं॥ ॥दीर्घसूत्रमुपाश्रित्यकार्याका
र्यविनिश्चये॥ २॥ नातिगाधेजलाधारेसुहृदःकुशलास्त्रयः॥ प्रभूतमत्स्येकौंतेयबभूवुःसहचारिणः॥ ३ ॥ तत्रैकोदीर्घकालज्ञउत्पन्नप्रतिभोपरः ॥दीर्घसूत्र
श्चतत्रैकस्त्रयाणांसहचारिणां॥ ४॥ कदाचित्तंजलस्थायंमत्स्यबंधाःसमंततः॥ निस्रावयामासुरथोनिम्नेषुविविधैर्मुखैः॥ ५ ॥

शाद्यागवादिभ्योपोह्यंते एवंराष्ट्रादयज्ञाअपिअपोह्या. अयमेवधर्मइतिभावः ॥१०॥ विलोलितःशिलायांशिलयापिष्टः सूक्ष्मःसूक्ष्मतरश्चभवत्येवंधर्मोपि ॥११॥ इतिशां०आप०नै०भा०षट्त्रिंशदधिकश
ततमोध्यायः ॥१३६॥ ॥७॥ अनागतेति॥ १ ॥२॥३ ॥सहचारिणोन्येप्यासन्नितिशेषः ॥ ४ ॥ जलस्थायंक्षुद्रजलाशयंनिम्नेषुप्रदेशेषुविविधैर्मुखैर्जलनिर्गमनमार्गैर्निःस्रावयामासुः ॥ ५ ॥

॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ श्रुत्वातयोर्वचनेइतिशेषः तेनरेचनमार्गेण सलिलाशयंजलाशयांतरं ॥ ११ ॥ योगैर्जलस्याकुलीकरणादिभिरुपायैः ॥ १२ ॥ १३ ॥ उद्यानेपथनेएनेषांग्रथितानांमत्स्यानामंतरंप्रविश्यस्थितः ॥ १४ ॥ गृह्यमिति तदुद्यानंपथनसूत्रं गृह्यंगृह्णातीतिगृह्यंसूत्रंमुखेनावलंब्यावस्थितंतंमत्स्यंतेमत्स्यवेधाःगृहीत्वासर्वानेवग्रथितान्विदुः सचमत्स्यःतथैवगृहीतवदेवतत्रास्तेइतिशेषः

॥४॥ प्रक्षीयमाणंतंदृष्ट्वाजलस्यायंभयागमे ॥ अब्रवीद्दीर्घदर्शीतुतावुभौसुहृदौतदा ॥ ६॥ इयमापत्समुत्पन्नासर्वेषांसलिलौकसां ॥ शीघ्रमन्यत्रगच्छामःपं
थायावन्नदुष्यति॥ ७॥ अनागतमनर्थंहिसुनयैर्यःप्रबाधयेत् ॥ सनसंशयमाप्नोतिरोचतांभोव्रजामहे ॥ ८॥ दीर्घसूत्रस्तुयस्तत्रसोब्रवीत्सम्यगुच्यते॥ नतु
कार्यात्वरातावदितिमेनिश्चितामतिः॥ ९ ॥ अथसंप्रतिपत्तिज्ञःप्राब्रवीद्दीर्घदर्शिनं ॥ प्राप्तेकालेनमेकिंचिन्न्यायतःपरिहास्यते ॥ १० ॥ एवंश्रुत्वानिराक्रम्य
दीर्घदर्शीमहामतिः ॥ जगामस्रोतसातेनगंभीरंसलिलाशयं ॥ ११ ॥ ततःप्रस्रततोयंतंप्रसमीक्ष्यजलाशयं ॥ बबंधुर्विविधैर्योगैर्मत्स्यान्मत्स्योपजीविनः
॥१२॥विलोड्यमानेतस्मिंस्तुस्रुततोयेजलाशये॥ अगच्छद्ग्रंथनंतत्रदीर्घसूत्रःसहापरैः॥१३॥ उद्यानेक्रियमाणेतुमत्स्यानांतत्ररज्जुभिः॥ प्रविश्यांतरमेतेषां
स्थितःसंप्रतिपत्तिमान्॥ १४॥ गृह्यमेवतदुद्यानंगृहीत्वातंतथैवसः॥ सर्वानेवचतांस्तत्रतेविदुर्ग्रथितानिति॥ १५॥ ततःप्रक्षाल्यमानेषुमत्स्येषुविपुलेजले॥
मुक्त्वारज्जुंप्रमुक्तोसौशीघ्रंसंप्रतिपत्तिमान्॥ १६॥ दीर्घसूत्रस्तुमंदात्माहीनबुद्धिरचेतनः॥ मरणंप्राप्तवान्मूढोयथैवोपहतेंद्रियः॥ १७॥ एवंप्राप्ततमंकालंयो
मोहान्नावबुध्यते॥ सविनश्यतिवैक्षिप्रंदीर्घसूत्रोयथाझषः ॥ १८ ॥ आदौनकुरुतेश्रेयःकुशलोस्मीतियःपुमान्॥ ससंशयमवाप्नोतियथासंप्रतिपत्तिमान्
॥ १९ ॥ अनागतविधाताचप्रत्युत्पन्नमतिश्चयः॥ द्वावेवसुखमेधेतेदीर्घसूत्रोविनश्यति ॥ २० ॥ काष्ठाकलामुहूर्त्ताश्चदिवारात्रिस्तथालवाः॥ मासाःपक्षाः
षड्ऋतवःकल्पःसंवत्सरास्तथा॥ २१॥ पृथिवीदेशइत्युक्तःकालःसचनदृश्यते॥अभिप्रेतार्थसिद्ध्यर्थंध्यायतेयच्चतत्तथा॥ २२॥ एतौधर्मार्थशास्त्रेषुमोक्षशास्त्रे
षुचर्षिभिः॥ प्रधानावितिनिर्दिष्टौकामेचाभिमतौनृणां॥ २३॥ परीक्ष्यकारीयुक्तश्चससम्यगुपपादयेत्॥ देशकालावभिप्रेतौताभ्यांफलमवाप्नुयात्॥ २४॥ ॥४॥
इतिश्रीमहाभारतेशांति० आपद्ध० शाकुलोपाख्यानेसप्तत्रिंशदधिकशततमोध्यायः॥ १३७॥ ॥ ७॥

॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९॥ २० ॥ काष्ठेति कालस्यदेशस्यचसूक्ष्मतांअवहितोजानीयात्इतिश्लोकद्वयार्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥ एतौदीर्घदर्शिसंप्रतिपत्तिमंतौ ॥ २३ ॥ ताभ्यांपंचमी ॥ तदपेक्षयापिपरीक्ष्यकारीयुक्तश्चविशिष्टइत्यर्थः ॥ २४ ॥ शाकुलंमीनसंबंध्युपाख्यानं इतिशां० आ० नै० भा० सप्तत्रिंशदधिकशततमोध्यायः ॥ १३७॥

सर्वत्रेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ उद्धर्तुमुन्मूलयितुम् ॥ ५ ॥ सर्वत्रसर्वदिक्स्थैःप्रार्थ्यमानेन ग्रसितुमितिशेषः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ प्राकृतकृत्रिममित्रयोर्मध्येकेनसंधिःकर्तव्यःकेनवावैरं॥ ९॥ १०॥ ११ ॥

युधिष्ठिरउवाच सर्वत्रबुद्धिःकथिताश्रेष्ठातेभरतर्षभ ॥ अनागतातथोत्पन्नादीर्घसूत्राविनाशिनी ॥ १ ॥ तदिच्छामितदाश्रोतुंबुद्धिंतेभरतर्षभ ॥ यथारा
जानमुह्येतशत्रुभिःपरिवारितः ॥ २ ॥ धर्मार्थकुशलोराजाधर्मशास्त्रविशारदः ॥ पृच्छामित्वांकुरुश्रेष्ठतन्मेव्याख्यातुमर्हसि ॥ ३ ॥ शत्रुभिर्बहुभिर्ग्रस्तोयथा
वर्तेतपार्थिवः ॥ एतदिच्छाम्यहंश्रोतुंसर्वमेवयथाविधि ॥ ४ ॥ विषमस्थंहिराजानंशत्रवःपरिपंथिनः ॥ बहवोप्येकमुद्धर्तुंयतंतेपूर्वतापिताः ॥ ५ ॥ सर्वत्रप्रा
र्थ्यमानेनदुर्बलेनमहाबलैः ॥ एकेनैवासहायेनशक्यंस्थातुंभवेत्कथं ॥ ६ ॥ कथंमित्रमरिंचापिविंदतेभरतर्षभ ॥ चेष्टितव्यंकथंचात्रशत्रोर्मित्रस्यचांतरे ॥ ७ ॥
प्रज्ञातलक्षणेमित्रेतथैवामित्रतांगते ॥ कथंतुपुरुषःकुर्यात्किंत्वाकिंवासुखीभवेत् ॥ ८ ॥ विग्रहंकेनवाकुर्यात्संधिंवाकेनयोजयेत् ॥ कथंवाशत्रुमध्यस्थोवर्तेत
बलवानपि ॥ ९ ॥ एतद्वैसर्वकृत्यानांपरंकृत्यंपरंतप ॥ नैतस्यकश्चिद्वक्तास्तिश्रोतावापिसुदुर्लभः ॥ १० ॥ ऋतेशांतनवाद्भीष्मात्सत्यसंधाज्जितेंद्रियात् ॥ तद
न्विष्यमहाभागसर्वमेतद्ब्रवीहिमे ॥ ११ ॥ भीष्मउवाच त्वद्युक्तोयमनुप्रश्नोयुधिष्ठिरसुखोदयः ॥ शृणुमेपुत्रकार्त्स्न्येनगुह्यमापत्सुभारत ॥ १२ ॥ अमि
त्रोमित्रतांयातिमित्रंचापिप्रदुष्यति ॥ सामर्थ्ययोगात्कार्याणामनित्यावैसदागतिः ॥ १३ ॥ तस्माद्विश्वसितव्यंचविग्रहंचसमाचरेत् ॥ देशंकालंचविज्ञाय
कार्याकार्यविनिश्चये ॥ १४ ॥ संधातव्यंबुधैर्नित्यंव्यवस्यचहितार्थिभिः ॥ अमित्रैरपिसंधेयंप्राणारक्ष्याहिभारत ॥ १५ ॥ योह्यमित्रैर्नरोनित्यंनसंदध्यादपं
डितः ॥ नसोर्थंप्राप्नुयात्किंचित्फलान्यपिचभारत ॥ १६ ॥ यस्त्वमित्रेणसंदध्यान्मित्रेणचविरुध्यते ॥ अर्थयुक्तिंसमालोक्यसुमहद्विंदतेफलं ॥ १७ ॥ अत्रा
प्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनं ॥ मार्जारस्यचसंवादंन्यग्रोधेमूषिकस्यच ॥ १८ ॥ वनेमहतिकस्मिंश्चिन्न्यग्रोधःसुमहानभूत् ॥ लताजालपरिच्छन्नोनानाद्वि
जगणान्वितः ॥ १९ ॥ स्कंधवान्मेघसंकाशःशीतच्छायोमनोरमः ॥ अरण्यमभितोजातःसतुव्यालमृगाकुलः ॥ २० ॥ तस्यमूलंसमाश्रित्यकृत्वाशतमुखंबि
लं ॥ वसतिस्ममहाप्राज्ञःपलितोनाममूषिकः ॥ २१ ॥ शाखांतस्यसमाश्रित्यवसतिस्मसुखंपुरा ॥ लोमशोनाममार्जारःपक्षिसंघातखादकः ॥ २२ ॥ तत्रचा
गत्यचांडालोह्यरण्येकृतकेतनः ॥ प्रयोजयतिचोन्माथंनित्यमस्तंगतेरवौ ॥ २३ ॥ तत्रस्नायुमयान्पाशान्यथावत्संविधायसः ॥ गृहंगत्वासुखंशेतेप्रभाता
मेतिशर्वरीं ॥ २४ ॥

१२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ व्यवस्यनिश्चित्य ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ अत्रपूर्वश्लोकोक्तेर्थे ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ उन्माथंकूटयंत्रंपशुमृगपक्षिबंधनं ॥ २३ ॥ २४ ॥

॥२५॥ पलितोमूषिकः ॥२६॥२७॥ तदामिषंतस्यउन्माथेधृतमामिषं ॥२८॥ सपन्नस्यसपलंबद्धंअनादृत्य ॥२९॥ शरस्तृणविशेषस्तत्प्रसूनंपुष्पं ॥३१॥३२॥३३॥३४॥३५॥ गतैःआपद्गतैःजीवितंआपद्वि

तत्रस्मनित्यंवध्यंतेनकंवहुविधामृगाः ॥ कदाचिदत्रमार्जारस्त्वप्रमत्तोव्यबध्यत ॥ २५ ॥ तस्मिन्बद्धेमहाप्राणेशत्रौनित्याततायिनि ॥ तंकालंपलितोज्ञात्वा प्रचचारसुनिर्भयः ॥ २६ ॥ तेनानुचरतातस्मिन्वनेविश्वस्तचारिणा ॥ भक्ष्यंमृगयमाणेनचिराद्दृष्टंतदामिषं ॥ २७ ॥ सतमुन्माथमारुह्यतदामिषमभक्षयत् ॥ २८ ॥ तस्योपरिसपत्नस्यबद्धस्यमनसाहसन् ॥ आमिषेतुप्रसक्तःसकदाचिदवलोकयन् ॥ २९ ॥ अपश्यदपरंघोरमात्मनःशत्रुमागतं ॥ शरप्रसूनसंकाशंमहीविवरशायिनं ॥ ३० ॥ नकुलंहरिणंनामचपलंताम्रलोचनं ॥ तेनमूषिकगंधेनत्वरमाणमुपागतं ॥ ३१ ॥ भक्ष्यार्थंलेलिहानंतंभूमावूर्ध्वमुखंस्थितं ॥ शाखागतमरिंचान्यमपश्यत्कोटरालयं ॥ ३२ ॥ उलूकंचंद्रकंनामतीक्ष्णतुंडंक्षपाचरं ॥ गतस्यविषयंतत्रनकुलोलूकयोस्तथा ॥ ३३ ॥ अथास्यासीदियंचिंतातत्प्राप्यसुमहद्भयं ॥ आपद्यस्यांसुकष्टायांमरणेप्रत्युपस्थिते ॥ ३४ ॥ समंताद्भयउत्पन्नेकथंकार्यंहितैषिणा ॥ सतथासर्वतोरुद्धःसर्वत्रभयदर्शनः ॥ ३५ ॥ अभवद्भयसंतप्तश्चक्रेचपरमांमतिं ॥ आपद्विनाशभूयिष्ठंगतैःकार्यंहिजीवितं ॥ ३६ ॥ समंतात्संशयात्सैषातस्मादापदुपस्थिता ॥ गतंमांसहसाभूमिंनकुलोभक्षयिष्यति ॥ ३७ ॥ उलूकश्चेहतिष्ठंतंमार्जारःपाशसंक्षयात् ॥ नत्वेवास्मद्विधःप्राज्ञःसंमोहंगंतुमर्हति ॥ ३८ ॥ करिष्येजीवितेयत्नंयावद्युक्त्याप्रतिग्रहात् ॥ नहिबुद्ध्यान्वितःप्राज्ञोनीतिशास्त्रविशारदः ॥ ३९ ॥ निमज्जत्यापदंप्राप्यमहतींदारुणामपि ॥ ४० ॥ नत्वन्यामिहमार्जाराद्गतिंपश्यामिसांप्रतं ॥ विषमस्थोह्ययंशत्रुःकृत्यंचास्यमहन्मया ॥ ४१ ॥ जीवितार्थीकथंत्वद्यशत्रुभिःप्रार्थितस्त्रिभिः ॥ तस्मादेनमहंशत्रुंमार्जारंसंश्रयामिवै ॥ ४२ ॥ नीतिशास्त्रंसमाश्रित्यहितमस्योपवर्णये ॥ येनेमंशत्रुसंघातंमतिपूर्वेणवंचये ॥ ४३ ॥ अयमत्यंतशत्रुर्मेवैषम्यंपरमंगतः ॥ मूढोग्राहयितुंस्वार्थंसंगत्यायदिशक्यते ॥ ४४ ॥ कदाचिद्व्यसनंप्राप्यसंधिंकुर्यान्मयासह ॥ बलिनासन्निकृष्टस्यशत्रोरपिपरिग्रहः ॥ ४५ ॥ कार्यइत्याहुराचार्याविषमेजीवितार्थिना ॥ श्रेष्ठोहिपंडितःशत्रुर्नचमित्रमपंडितः ॥ ४६ ॥ ममत्वमित्रेमार्जारेजीवितंसंप्रतिष्ठितं ॥ हंतास्मैसंप्रवक्ष्यामिहेतुमात्माभिरक्षणे ॥ ४६ ॥ अपीदानीमयंशत्रुःसंगत्यापंडितोभवेत् ॥ एवंविचिंतयामाससमूषिकःशत्रुचेष्टितं ॥ ४८ ॥ ततोर्थगतितत्त्वज्ञःसंधिविग्रहकालवित् ॥ सांत्वपूर्वमिदंवाक्यंमार्जारंमूषिकोब्रवीत् ॥ ४९ ॥

नाशेनभूयिष्ठंप्रशस्तंकार्यं ॥ ३६ ॥ स्पष्टोऽध्यायशेषः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

सौहृदेनाभिभाषेत्वांकच्चिन्मार्जारजीवसि॥ जीवितंहितवेच्छामिश्रेयःसाधारणंहिनौ ॥ ५० ॥ नतेसौम्यभयंकार्यंजीविष्यसियथासुखं ॥ अहंत्वामुद्धरि
ष्यामियदिमांनजिघांससि ॥५१॥ अस्तिकश्चिदुपायोत्रदुष्करःप्रतिभातिमे॥येनशक्यस्त्वयामोक्षःप्राप्तुंश्रेयस्तथामया ॥५२॥ मयाप्युपायोदृष्टोऽयंविचा
र्यमतिमात्मनः॥ आत्मार्थंचत्वदर्थंचश्रेयःसाधारणंहिनौ॥ ५३॥ इदंहिनकुलोलूकंपापबुद्ध्याभिसंस्थितं॥ नधर्षयतिमार्जारतेनमेस्वस्तिसांप्रतं॥ ५४॥ कूजं
श्चपलनेत्रोयंकौशिकोमांनिरीक्षते ॥ नगशाखाग्रगःपापस्तस्याहंभृशमुद्विजे॥ ५५॥ सतांसाप्तपदंमैत्रंससखामेसिपंडितः॥ सांवास्यकंकरिष्यामिनास्ति
तेभयमद्यवै॥ ५६ ॥ नहिशक्तोसिमार्जारपाशंछेत्तुंमयाविना ॥ अहंछेत्स्यामिपाशांस्तेयदिमांत्वंनहिंससि॥ ५७॥ त्वमाश्रितोद्रुमस्याग्रंमूलंत्वहमुपाश्रि
तः॥ चिरोषिताबुभावावांवृक्षेस्मिन्विदितंचते ॥५८ ॥ यस्मिन्नाश्वासतेकश्चिद्यश्चनाश्वसितिक्वचित्॥ ननौधीराःप्रशंसंतिनित्यमुद्विग्नमानसौ ॥ ५९ ॥
तस्माद्विवर्धतांप्रीतिर्नित्यंसंगतमस्तुनौ॥ कालातीतमिहार्थंतुनप्रशंसंतिपंडिताः॥ ६० ॥ अर्थयुक्तिमिमांतत्रयथाभूतांनिशामय॥ तवजीवितमिच्छामित्वं
ममेच्छसिजीवितं ॥ ६१ ॥ कश्चित्तरतिकाष्ठेनसुगंभीरांमहानदीं॥ सतारयतितत्काष्ठंसचकाष्ठेनतार्यते ॥ ६२ ॥ ईदृशोनौसमायोगोभविष्यतिसुविस्तरः॥
अहंत्वांतारयिष्यामिमांचत्वंतारयिष्यसि ॥ ६३॥ एवमुक्त्वातुपलितस्तमर्थमुभयोर्हितं॥ हेतुमद्ग्रहणीयंचकालापेक्षीन्यवेक्ष्यच॥ ६४॥ अथसुव्याहृतंश्रुत्वा
तस्यशत्रोर्विचक्षणः॥ हेतुमद्ग्रहणीयार्थंमार्जारोवाक्यमब्रवीत्॥ ६५॥ बुद्धिमान्वाक्यसंपन्नस्तद्वाक्यमनुवर्णयन् ॥ स्वामवस्थांसमीक्ष्याथसाम्नैवप्रत्यपूज
यत् ॥ ६६ ॥ ततस्तीक्ष्णाग्रदशनोमणिवैडूर्यलोचनः॥ मूषिकंमंदमुद्वीक्ष्यमार्जारोलोमशोब्रवीत्॥ ६७॥ नंदामिसौम्यभद्रंतेयोमांजीवितुमिच्छसि ॥ श्रे
यश्चयदिजानीषेक्रियतांमाविचारय ॥ ६८॥ अहंहिभृशमापन्नस्त्वमापन्नतरोमम॥ द्वयोरापन्नयोःसंधिःक्रियतांमाचिरायच ॥ ६९॥ विधास्येप्राप्तकालं
यत्कार्यंसिद्धिकरंविभो ॥ मयिकृच्छ्राद्विनिर्मुक्तेनविनंक्ष्यतितेकृतं ॥ ७० ॥ न्यस्तमानोस्मिभक्तोस्मिशिष्यस्त्वद्धितकृत्तथा॥ निदेशवशवर्तीचभवंतंशरणं
गतः॥ ७१॥इत्येवमुक्तःपलितोमार्जारंवशमागतं॥वाक्यंहितमुवाचेदमभिनीतार्थमर्थवित्॥७२॥उदारंयद्भवानाहनैतच्चित्रंभवद्विधे॥ विहितोयस्तुमार्गोमे
हितार्थंशृणुतंमम॥ ७३ ॥ अहंत्वानुप्रवेक्ष्यामिनकुलान्मेमहद्भयं॥ त्रायस्वभोमावधीस्त्वंशक्तोऽस्मितवरक्षणे॥ ७४॥ उलूकाच्चैवमांरक्षक्षुद्रःप्रार्थयतेहिमां॥
अहंछेत्स्यामितेपाशान्सखेसत्येनतेशपे॥ ७५॥ तद्वचःसंगतंश्रुत्वालोमशोयुक्तमर्थवत्॥ हर्षादुद्वीक्ष्यपलितंस्वागतेनाभ्यपूजयत् ॥ ७६ ॥

तंसंपूज्याथपलितंमार्जारःसौहृदेस्थितः ॥ सविचिंत्याब्रवीद्धीरःप्रीतस्त्वरितएवच ॥ ७७ ॥ शीघ्रमागच्छभद्रंतेत्वंमेप्राणसमःसखा ॥ तवप्राज्ञप्रसादाद्धि
प्रायःप्राप्स्यामिजीवितं ॥ ७८ ॥ यद्यदेवंगतेनाथशक्यंकर्तुंमयातव ॥ नदाज्ञापयकर्तास्मिसंधिरेवास्तुनौसखे ॥ ७९ ॥ अस्मात्तुसंकटान्मुक्तःसमित्रगणबां
धवः ॥ सर्वकार्याणिकर्ताहंप्रियाणिचहितानिच ॥ ८० ॥ मुक्तश्चव्यसनादस्मात्सौम्याहमपिनामते ॥ प्रीतिमुत्पादयेयंचप्रीतिकर्तुश्चसत्क्रियां ॥ ८१ ॥ प्रत्यु
पकुर्वन्बह्वपिनभातिपूर्वोपकारिणातुल्यः ॥ एकःकरोतिहिकृतेनिष्कारणमेवकुरुतेन्यः ॥ ८२ ॥ भीष्मउवाच ग्राहयित्वातुतंस्वार्थंमार्जारंमूषिकस्तथा ॥
प्रविवेशतुविश्रम्यक्रोडमस्यकृतागसः ॥ ८३ ॥ एवमाश्वासितोविद्वान्मार्जारेणसमूषिकः ॥ मार्जारोरसिविस्रब्धःसुष्वापपितृमातृवत् ॥ ८४ ॥ लीनंतुत
स्यगात्रेपुमार्जारस्यचमूषिकं ॥ दृष्ट्वातौनकुलोलूकौनिराशौप्रत्यपद्यतां ॥ ८५ ॥ तथैवतौसुसंत्रस्तौदृढमागततंद्रितौ ॥ दृष्ट्वातयोःपरांप्रीतिंविस्मयंपरमंगतौ
॥ ८६ ॥ बलिनौमतिमंतौचसुवृत्तौचाप्युपासितौ ॥ अशक्तौतुनयात्तस्मात्संप्रधर्षयितुंबलात् ॥ ८७ ॥ कार्यार्थंकृतसंधीतौदृष्ट्वामार्जारमूषिकौ ॥ उलूकनकुलौ
तूर्णंजग्मतुस्तौस्वमालयं ॥ ८८ ॥ लीनःसतस्यगात्रेपुपलितोदेशकालवित् ॥ चिच्छेदपाशान्नृपतेकालापेक्षीशनैःशनैः ॥ ८९ ॥ अथबंधपरिक्लिष्टोमार्जारो
वीक्ष्यमूषिकं ॥ छिंदंतंवैतदापाशानत्वरंतंत्वरान्वितः ॥ ९० ॥ तमत्वरंतंपलितंपाशानांछेदनेतथा ॥ संचोदयितुमारेभेमार्जारोमूषिकंतदा ॥ ९१ ॥ किंसौम्य
नातित्वरसेकिंकृतार्थोवमन्यसे ॥ छिंधिपाशानमित्रघ्नपुराश्वपचएतिच ॥ ९२ ॥ इत्युक्तस्त्वरतातेनमतिमान्पलितोब्रवीत् ॥ मार्जारमकृतप्रज्ञंपथ्यमात्महि
तंवचः ॥ ९३ ॥ तूष्णींभवनतेसौम्यत्वराकार्यानसंभ्रमः ॥ वयमेवात्रकालज्ञानकालःपरिहास्यते ॥ ९४ ॥ अकालेकृत्यमारब्धंकर्तुर्नार्थायकल्पते ॥ तदेवका
लआरब्धंमहतेऽर्थायकल्पते ॥ ९५ ॥ अकालेविप्रमुक्तान्मेत्वत्तएवभयंभवेत् ॥ तस्मात्कालंप्रतीक्षस्वकिमितित्वरसेसखे ॥ ९६ ॥ यदापश्यामिचांडालमायां
तंशस्त्रपाणिनं ॥ ततश्छेत्स्यामितेपाशान्प्राप्तेसाधारणेभये ॥ ९७ ॥ तस्मिन्कालेप्रमुक्तस्त्वंतरुमेवाधिरोक्ष्यसे ॥ नहितेजीवितादन्यत्किंचित्कृत्यंभविष्यति
॥ ९८ ॥ ततोभवत्यपक्रांतेत्रस्तेभीतेचलोमश ॥ अहंबिलंप्रवेक्ष्यामिभवान्शाखांभजिष्यति ॥ ९९ ॥ एवमुक्तस्तुमार्जारोमूषिकेणात्मनोहितं ॥ वचनंवाक्य
तत्त्वज्ञोजीवितार्थीमहामतिः ॥ १०० ॥ अथात्मकृत्येत्वरितःसम्यक्प्रश्रितमाचरन् ॥ उवाचलोमशोवाक्यंमूषिकंचिरकारिणं ॥ १०१ ॥ नत्व्येवंमित्रकार्याणि
प्रीत्याकुर्वंतिसाधवः ॥ यथात्वंमोक्षितःकृच्छ्रात्त्वरमाणेनवैमया ॥ १०२ ॥ तथाहित्वरमाणेनत्वयाकार्यंहितंमम ॥ यत्नंकुरुमहाप्राज्ञयथारक्षावयोर्भवेत् ॥ १०३

अथवापूर्ववैरंत्वंस्मरन्कालंजिहीर्षसि ॥ पश्यदुष्कृतकर्मंस्त्वंव्यक्तमायुःक्षयंतव ॥ ४ ॥ यदिकिंचिन्मयाज्ञानात्पुरस्ताद्दुष्कृतंकृतं ॥ नतन्मनसिकर्तव्यंक्षामये
त्वांप्रसीदमे ॥ ५ ॥ तमेवंवादिनंप्राज्ञःशास्त्रबुद्धिसमन्वितः ॥ उवाचेदंवचःश्रेष्ठंमार्जारंमूषिकस्तदा ॥ ६ ॥ श्रुतंमेतवमार्जारस्वमर्थंपरिगृह्णतः ॥ ममापित्वंवि
जानासिस्वमर्थंपरिगृह्णतः ॥ ७ ॥ यन्मित्रंभीतवत्साध्यंयन्मित्रंभयसंहितं ॥ सुरक्षितव्यंतत्कार्यंपाणिःसर्पमुखादिव ॥ ८ ॥ कृत्वाबलवतासंधिमात्मानंयोनर
क्षति ॥ अपथ्यमिवतद्भुक्तंतस्यनार्थायकल्पते ॥ ९ ॥ नकश्चित्कस्यचिन्मित्रंनकश्चित्कस्यचित्सुहृत् ॥ अर्थतस्तुनिबध्यंतेमित्राणिरिपवस्तथा ॥ १० ॥ अर्थै
रर्थानिबध्यंतेगजैर्वनगजाइव ॥ नचकश्चित्कृतेकार्येकर्तारंसमवेक्षते ॥ ११ ॥ तस्मात्सर्वाणिकार्याणिसावशेषाणिकारयेत् ॥ तस्मिन्कालेपिचभवान्दिवा
कीर्तिभयार्दितः ॥ १२ ॥ ममनग्रहणेशक्तःपलायनपरायणः ॥ छिन्नंतुतंतुबाहुल्यंतंतुरेकोवशेषितः ॥ १३ ॥ छेत्स्याम्यहंतमप्याशुनिर्वृतोभवलोमश ॥ त
योःसंवदतोरेवंतथैवापन्नयोर्द्वयोः ॥ १४ ॥ क्षयंजगामसारात्रिर्लोमशंत्वाविशद्भयं ॥ ततःप्रभातसमयेविकृतःकृष्णपिंगलः ॥ १५ ॥ स्थूलस्फिग्विकृतोरू
क्षःश्वयूथपरिवारितः ॥ शंकुकर्णोमहावक्त्रोमलिनोघोरदर्शनः ॥ १६ ॥ परिघोनामचांडालःशस्त्रपाणिरदृश्यत ॥ तंदृष्ट्वायमदूताभंमार्जारस्त्रस्तचेतनः ॥ १७ ॥
उवाचवचनंभीतःकिमिदानींकरिष्यसि ॥ अथतावपिसंत्रस्तौतंदृष्ट्वाघोरसंकुलं ॥ १८ ॥ क्षणेननकुलोलूकौनैराश्यमुपजग्मतुः ॥ बलिनौमतिमंतौचसंघाते
चाप्युपागतौ ॥ १९ ॥ अशक्तौसुनयात्तस्मात्संप्रधर्षयितुंबलात् ॥ कार्यार्थेकृतसंधानौदृष्ट्वामार्जारमूषिकौ ॥ २० ॥ उलूकनकुलौतत्रजग्मतुःस्वंस्वमालयं ॥ त
तश्चिच्छेदतंपाशंमार्जारस्यचमूषिकः ॥ २१ ॥ विप्रमुक्तोथमार्जारस्तमेवाभ्यपतद्द्रुमं ॥ सतस्मात्संभ्रमावर्तान्मुक्तोघोरेणशत्रुणा ॥ २२ ॥ बिलंविवेशपलि
तःशाखांलेभसलोमशः ॥ उन्माथमप्यथादायचांडालोवीक्ष्यसर्वशः ॥ २३ ॥ विहताशःक्षणेनास्तेतस्माद्देशादपाक्रमत् ॥ जगामसस्वभवनंचांडालोभरतर्ष
भ ॥ २४ ॥ ततस्तस्माद्भयान्मुक्तोदुर्लभंप्राप्यजीवितं ॥ बिलस्थंपादपाग्रस्थःपलितंलोमशोब्रवीत् ॥ २५ ॥ अकृत्वासंविदंकांचित्सहसासमवप्लुतः ॥ कृतज्ञं
कृतकर्माणंकच्चिन्मांनाभिशंकसे ॥ २६ ॥ गत्वाचममविश्वासंदत्वाचममजीवितं ॥ मित्रोपभोगसमयेकिंमांत्वंनोपसर्पसि ॥ २७ ॥ कृत्वाहिपूर्वंमित्राणि
यःपश्चान्नानुतिष्ठति ॥ नसमित्राणिलभतेकृच्छ्रात्स्वापत्सुदुर्मतिः ॥ २८ ॥ सत्कृतोहंत्वयामित्रसामर्थ्यादात्मनःसखे ॥ समांमित्रत्वमापन्नमुपभोक्तुंत्व
मर्हसि ॥ २९ ॥ यानिमेसंतिमित्राणियेचसंबंधिबांधवाः ॥ सर्वेत्वांपूजयिष्यंतिशिष्यागुरुमिवप्रियं ॥ ३० ॥ अहंचपूजयिष्येत्वांसमित्रगणबांधवं ॥

जीवितस्यप्रदातारंकृतज्ञःकोनपूजयेत्॥३१॥ईश्वरोमेभवानस्तुस्वशरीरगृहस्यच॥अर्थानांचैवसर्वेषामनुशास्ताचमेभव॥३२॥अमात्योमेभवप्राज्ञपितेवे
हप्रशाधिमां॥नतंस्तिभयमस्मत्तोजीवितेनात्मनःशपे॥३३॥बुद्ध्यात्वमुशनासाक्षाद्बलेनाधिकृतावयं॥त्वंमंत्रबलयुक्तोहिदत्वाजीवितमद्यमे॥३४॥ एवमु
क्तःपरांशांतिंमार्जारेणसमूषिकः॥ उवाचपरमंत्रज्ञःश्लक्ष्णमात्महितंवचः॥३५॥यद्भवानाहतत्सर्वंमयातेलोमशश्रुतं॥ममापितावद्ब्रुवतःशृणुयत्प्रतिभातिमे
॥३६॥ वेदितव्यानिमित्राणिविज्ञेयाश्चापिशत्रवः॥एतत्सुसूक्ष्मंलोकेस्मिन्दृश्यतेप्राज्ञसंमतं॥३७॥शत्रुरूपाहिसुहृदोमित्ररूपाश्चशत्रवः॥संधितास्तेनबुध्यं
तेकामक्रोधवशंगताः॥३८॥नास्तिजातुरिपुर्नाममित्रंनामनविद्यते॥सामर्थ्ययोगाज्जायंतेमित्राणिरिपवस्तथा॥३९॥योयस्मिन्जीवतिस्वार्थंपश्येत्पीडांन
जीवति॥ सतस्यमित्रंतावत्स्याद्यावन्नस्याद्विपर्ययः॥ ४० ॥ नास्तिमैत्रीस्थिरानामनचध्रुवमसौहृदं॥अर्थयुक्त्यानुजायंतेमित्राणिरिपवस्तथा॥४१ ॥ मित्रं
चशत्रुतामेतिकस्मिंश्चित्कालपर्यये॥शत्रुश्चमित्रतामेतिस्वार्थोहिबलवत्तरः॥ ४२॥ योविश्वसितिमित्रेषुनविश्वसितिशत्रुषु॥ अर्थयुक्तिमविज्ञाययःप्रीतौ
कुरुतेमनः॥ ४३॥ मित्रेवायदिवाशत्रौतस्यापिचलितामतिः॥नविश्वसेदविश्वस्तेविश्वस्तेनातिविश्वसेत्॥विश्वासाद्भयमुत्पन्नमपिमूलानिकृंतति॥४४॥
अर्थयुक्त्याहिजायंतेपितामातासुतस्तथा॥मातुलाभागिनेयाश्चतथासंबंधिबांधवाः॥४५॥पुत्रंहिमातापितरौत्यजतःपतितंप्रियं॥लोकोरक्षतिचात्मानंपश्य
स्वार्थस्यसारतां॥ ४६॥ सामान्यानिष्कृतिःप्राज्ञयोमोक्षात्प्रत्यनंतरं॥ कृतंमृगयसेशत्रुंसुखोपायमसंशयं॥ ४७॥ अस्मिन्निलयएवत्वंन्यग्रोधादवतारितः
॥ ४८ ॥ पूर्वंनिविष्टमुन्माथंचपलत्वान्नबुद्धवान्॥ आत्मनश्चपलोनास्तिकुतोन्येषांभविष्यति ॥ ४९॥ तस्मात्सर्वाणिकार्याणिचपलोहंत्यसंशयं॥ ब्रवीषि
मधुरंयच्चप्रियोमेद्यभवानिति॥ ५०॥ तन्मित्रकारणंसर्वंविस्तरेणापिमेशृणु॥ कारणात्प्रियतामेतिद्वेष्योभवतिकारणात्॥ ५१॥ अर्थार्थीजीवलोकोयंनक
श्चित्कस्यचित्प्रियः॥ सख्यंसोदर्ययोर्भ्रात्रोर्दंपत्योर्वापरस्परं॥ ५२ ॥ कस्यचिन्नाभिजानामिप्रीतिंनिष्कारणामिह॥ यद्यपिभ्रातरःक्रुद्धाभार्यावाकारणांत
रे॥ ५३॥ स्वभावतस्तेप्रीयंतेनेतरःप्रीयतेजनः॥ प्रियोभवतिदानेनप्रियवादेनचापरः॥ ५४॥ मंत्रहोमजपैरन्यःकार्यार्थंप्रीयतेजनः॥ उत्पन्नाकारणेप्रीति
रासीन्नौकारणांतरे॥ ५५॥ प्रध्वस्तेकारणस्थानेसाप्रीतिर्विनिवर्तते॥ किंतुतत्कारणंमन्येयेनाहंभवतःप्रियः॥ ५६॥ अन्यत्राभ्यवहारार्थंतत्रापिचबुधाव
यं॥ कालोहेतुंविकुरुतेस्वार्थस्तमनुवर्तते॥ ५७॥ स्वार्थंप्राज्ञोभिजानातिप्राज्ञंलोकोनुवर्तते॥ नत्वीदृशंत्वयावाच्यंविदुषिस्वार्थपंडिते॥ ५८॥

अकालेहिसमर्थस्यस्नेहहेतुरयंतव ॥ तस्मान्नाहंचलेस्वार्थात्सुस्थिरःसंधिविग्रहे ॥ ५९ ॥ अभ्राणामिवरूपाणिविकुर्वंतिक्षणेक्षणे ॥ अद्यैवहिरिपुर्भूत्वापुनरद्यै
वमेसुहृत् ॥ ६० ॥ पुनश्चरिपुरद्यैवयुक्तीनांपश्यचापलं ॥ आसीन्मैत्रीतुतावन्नौयावद्धेतुरभूत्पुरा ॥ ६१ ॥ सागतासहतेनैवकालयुक्तेनहेतुना ॥ त्वंहिमेजाति
तःशत्रुःसामर्थ्यान्मित्रतांगतः ॥ ६२ ॥ तत्कृत्यमभिनिर्वर्त्यप्रकृतिःशत्रुतांगता ॥ सोहमेवंप्रणीतानिज्ञात्वाशास्त्राणितत्त्वतः ॥ ६३ ॥ प्रविशेयंकथंपाशंत्वत्कृ
तेतद्वदस्वमे ॥ त्वद्वीर्येणप्रमुक्तोहंमद्वीर्येणतथाभवान् ॥ ६४ ॥ अन्योन्यानुग्रहेवृत्तेनास्तिभूयःसमागमः ॥ त्वंहिसौम्यकृतार्थोद्यनिवृत्तार्थास्तथावयं ॥ ६५ ॥
नतेस्त्यद्यमयाकृत्यंकिंचिदन्यत्रभक्षणात् ॥ अहमन्नंभवान्भोक्तादुर्बलोहंभवान्बली ॥ ६६ ॥ नावयोर्विद्यतेसंधिर्वियुक्तेविषमेबले ॥ समन्येहंतवप्रज्ञांय
न्मोक्षात्प्रत्यनंतरं ॥ ६७ ॥ भक्ष्यंप्रशंससेनूनंसुखोपायेनकर्मणा ॥ भक्षार्थंत्व्यवबद्धस्त्वंसमुक्तःपीडितःक्षुधा ॥ ६८ ॥ शास्त्रजांमतिमास्थायनूनंभक्षयिताद्य
मां ॥ जानामिक्षुधितंतुत्वामाहारसमयश्चते ॥ ६९ ॥ सत्वंमामभिसंधायभक्ष्यंमृगयसेपुनः ॥ त्वंचापिपुत्रदारस्थोयत्संधिंसृजसेमयि ॥ ७० ॥ शुश्रूषांयतसेक
र्तुंसखेममनतत्क्षमं ॥ त्वंयामांसहितंदृष्ट्वाप्रियाभार्यासुताश्चते ॥ ७१ ॥ कस्मात्तेमांनखादेयुर्हृष्टाःप्रणयिनस्त्वयि ॥ नाहंत्वयासमेष्यामिवृत्तोहेतुःसमागमे
॥ ७२ ॥ शिवंध्यायस्वमेस्वस्थःसुकृतंस्मरसेयदि ॥ शत्रोरनार्यभूतस्यक्लिष्टस्यक्षुधितस्यच ॥ ७३ ॥ भक्ष्यंमृगयमाणस्यकःप्राज्ञोविषयंव्रजेत् ॥ स्वस्तितेस्तुग
मिष्यामिदूरादपितवोद्विजे ॥ ७४ ॥ विश्वस्तंवाप्रमत्तंवाएतदेवकृतंभवेत् ॥ बलवत्संन्निकर्षोहिनकदाचित्प्रशस्यते ॥ ७५ ॥ नाहंत्वयासमेष्यामिनिवृत्तोभवल्लो
मश ॥ यदित्वंसुकृतंवेत्सितत्सख्यमनुसारय ॥ ७६ ॥ प्रशांतादपिमेपापाद्भेतव्यंबलिनःसदा ॥ यदिस्वार्थंनतेकार्यंब्रूहिकिंकरवाणिते ॥ ७७ ॥ कामंसर्वंप्रदा
स्यामिनत्वात्मानंकदाचन ॥ आत्मार्थेसंततिस्त्याज्याराज्यंरत्नंधनानिच ॥ ७८ ॥ अपिसर्वस्वमुत्सृज्यरक्षेदात्मानमात्मना ॥ ऐश्वर्यधनरत्नानांप्रत्यमित्रेनिव
र्ततां ॥ ७९ ॥ दृष्टाहिपुनरावृत्तिर्जीवतामितिनःश्रुतं ॥ नत्वात्मनःसंप्रदानंधनरत्नवदिष्यते ॥ ८० ॥ आत्माहिसर्वदारक्ष्योदारैरपिधनैरपि ॥ आत्मरक्षणतंत्राणां
सुपरीक्षितकारिणां ॥ ८१ ॥ आपदोनोपपद्यंतेपुरुषाणांस्वदोषजाः ॥ शत्रुंसम्यग्विजानंतिदुर्बलायेबलीयसं ॥ ८२ ॥ नतेषांचाल्यतेबुद्धिःशास्त्रार्थकृतनिश्च
या ॥ इत्यभिव्यक्तमेवंसपलितेनाभिभर्त्सितः ॥ ८३ ॥ मार्जारोव्रीडितोभूत्वामूषिकंवाक्यमब्रवीत् ॥ ८४ ॥ लोमशउवाच सत्यंशपेत्वयाहंवैमित्रद्रोहो
विगर्हितः ॥ तन्मन्येहंतवप्रज्ञांयस्त्वंममहितेरतः ॥ ८५ ॥ उक्तवानर्थतत्त्वेनमयासंभिन्नदर्शनः ॥ नतुमामन्ययासाधोत्वंग्रहीतुमिहार्हसि ॥ ८६ ॥

प्राणप्रदानजंत्वत्तोमयिसौहृदमागतं॥ धर्मज्ञोस्मिगुणज्ञोस्मिकृतज्ञोस्मिविशेषतः॥ ८७॥ मित्रेषुवत्सलश्चास्मित्वद्भक्तश्चविशेषतः॥ तस्मादेवंपुनःसाधो
मय्याचरितुमर्हसि॥ ८८॥ त्वयाहिवाच्यमानोहंजह्यांप्राणान्सबांधवः॥ विश्रंभोहिबुधैर्दृष्टोमद्विधेपुमनस्विपु॥ ८९॥ तदेतद्धर्मतत्त्वज्ञनत्वंशंकितुमर्हसि॥
इतिसंस्तूयमानोऽपिमार्जारेणसमूषिकः॥ ९०॥ मनसाभावगंभीरोमार्जारंवाक्यमब्रवीत्॥ साधुर्भवान्श्रुतार्थोस्मिप्रियेचनचविश्वसे॥ ९१॥ संस्तवैर्वा
धनौघैर्वानाहंशक्यःपुनस्त्वया॥ नत्यमित्रवशंयांतिप्राज्ञानिष्कारणंसखे॥ ९२॥ अस्मिन्नर्थेचगाथेद्वेनिबोधाशनसाकृते॥ शत्रुसाधारणेकृत्येकृत्वासंधिंबली
यसा॥ ९३॥ समाहितश्चरेद्युक्त्याकृतार्थश्चनविश्वसेत्॥ नविश्वसेदविश्वस्तेविश्वस्तेनातिविश्वसेत्॥ ९४॥ नित्यंविश्वासयेदन्यान्परेषांतुनविश्वसेत्॥ त
स्मात्सर्वास्ववस्थासुरक्षेज्जीवितमात्मनः॥ ९५॥ द्रव्याणिसंततिश्चैवसर्वंभवतिजीवतः॥ संक्षेपोनीतिशास्त्राणामविश्वासःपरोमतः॥ ९६॥ नृषुतस्मादवि
श्वासःपुष्कलंहितमात्मनः॥ वध्यंतेनत्यविश्वस्ताःशत्रुभिर्दुर्बलाअपि॥ ९७॥ विश्वस्तास्तेषुवध्यंतेबलवंतोपिदुर्बलैः॥ त्वद्विधेभ्योमयात्यात्मारक्ष्योमार्जारसर्व
दा॥ ९८॥ रक्षत्वमपिचात्मानंचांडालाज्जातिकिल्बिषात्॥ सतस्यब्रुवतस्त्वेवंसंत्रासाज्जातसाध्वसः॥ ९९॥ शाखांहित्वाजवेनाशुमार्जारःप्रययौततः॥ ततः
शास्त्रार्थतत्त्वज्ञोबुद्धिसामर्थ्यमात्मनः॥ २००॥ विश्राव्यपलितःप्राज्ञोबिलमन्यज्जगामह॥ एवंप्रज्ञावताबुद्ध्यादुर्बलेनमहाबलाः॥ १॥ एकेनबहवोऽमित्राः
पलितेनाभिसंधिताः॥ अरिणापिसमर्थेनसंधिंकुर्वीतपंडितः॥ २॥ मूषिकश्चबिडालश्चमुक्तावन्योन्यसंश्रयात्॥ इत्येवंक्षत्रधर्मश्चमयामार्गेषुदर्शितः॥ ३॥
विस्तरेणमहाराजसंक्षेपमपिमेशृणु॥ अन्योन्यकृतवैरौतुचक्रतुःप्रीतिमुत्तमां॥ ४॥ अन्योन्यमभिसंधातुंसंबभूवतयोर्मतिः॥ तत्रप्राज्ञोभिसंधत्तेसम्यक्बुद्धिस
माश्रयात्॥ ५॥ अभिसंधीयतेप्राज्ञःप्रमादादपिवाबुधैः॥ तस्मादभीतवद्भीतोविश्वस्तवदविश्वसन्॥ ६॥ नत्यप्रमत्तश्चलतिचलितोवाविनश्यति॥ कालेन
रिपुणासंधिःकालेमित्रेणविग्रहः॥ ७॥ कार्यइत्येवसंधिज्ञाःप्राहुर्नित्यंनराधिप॥ एतज्ज्ञात्वामहाराजशास्त्रार्थमभिगम्यच॥ ८॥ अभियुक्तःप्रसन्नश्चप्राग्भ
याद्भीतवच्चरेत्॥ भीतवत्संन्निधिःकार्यःप्रतिसंधिस्तथैवच॥ ९॥ भयादुत्पद्यतेबुद्धिरप्रमत्ताभियोगतः॥ नभयंविद्यतेराजन्भीतस्यानागतेभये॥ २१०॥
अभीतस्यचविश्रंभात्सुमहज्जायतेभयं॥ अभीश्चरतियोनित्यंमंत्रोदेयःकथंचन॥ ११॥ अविज्ञानाद्धिविज्ञातोगच्छेदास्पददर्शिषु॥ तस्मादभीतवद्भीतो
विश्वस्तोबहुविश्वसन्॥ १२॥ कार्याणांगुरुतांप्राप्यनानृतंकिंचिदाचरेत्॥ एवमेतन्मयाप्रोक्तमितिहासंयुधिष्ठिर॥ २१३॥

॥१४॥१५॥१६॥१७॥१८॥१९॥२०॥२२१॥ इतिशां० आप० नैल० भार० अष्टत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३८ ॥ ॥ ५ ॥ उक्तोमंत्रइति ॥ १॥२॥३॥ अविश्वस्तंयथास्यात्तथावहुविश्व
सेदित्युक्तं तत्रसर्वत्राविश्वासेकार्यस्यासिद्धिरेवस्यादित्याशंक्यपूजनीदृष्टांतेनपूर्वकृतापकारोनविश्वसेदितिनिरूपयति उक्तइत्यध्यायेन पूजन्याचटकया ॥ ४ ॥ ५ ॥ जीवजीवकःशाकुनिकःसहिअयं

श्रुत्वात्वंसुहृदांमध्येयथावत्समुपाचर ॥ उपलभ्यमतिंचाग्र्यामरिमित्रांतरंतथा ॥ १४ ॥ संधिविग्रहकालंचमोक्षोपायस्तथैवच ॥ शत्रुसाधारणेकृत्येकृत्वा
संधिंबलीयसा ॥ १५ ॥ समागमेचरेद्युक्त्याकृतार्थोनचविश्वसेत् ॥ अविरुद्धांत्रिवर्गेणनीतिमेतांमहीपते ॥ १६ ॥ अभ्युत्तिष्ठश्रुतादस्माद्भूयःसंरक्षयन्प्रजाः ॥
ब्राह्मणैश्चापितेसार्धंयात्राभवतुपांडव ॥ १७ ॥ ब्राह्मणावैपरंश्रेयोदिविचेहचभारत ॥ एतेधर्मस्यवेत्तारःकृतज्ञाःसततंप्रभो ॥ १८ ॥ पूजिताःशुभकर्तारःपू
जयेत्तान्नराधिप ॥ राज्यंश्रेयःपरंराजन्यशःकीर्तिंचलप्स्यसे ॥ १९ ॥ कुलस्यसंततिंचैवयथान्यायंयथाक्रमं ॥ २० ॥ द्वयोरिमंभारतसंधिविग्रहंसुभाषितं
बुद्धिविशेषकारकं ॥ यथात्ववेक्ष्यक्षितिपेनसर्वदानिषेवितव्यंनृपशत्रुमंडले ॥ २२१ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिप० आप० मार्जारमूषिकसंवादेअष्टत्रिंश
दधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३८ ॥ ॥ ५ ॥ युधिष्ठिरउवाच उक्तोमंत्रोमहाबाहोविश्वासोनास्तिशत्रुषु ॥ कथंहिराजावर्तेतयदिसर्वत्रनाश्वसेत् ॥ १ ॥
विश्वासाद्धिपरंराजन्राज्ञामुत्पद्यतेभयं ॥ कथंहिनाश्वसन्राजाशत्रूञ्जयतिपार्थिवः ॥ २ ॥ एतन्मेसंशयंछिंधिमतिर्मेसंप्रमुह्यति ॥ अविश्वासकथामेता
मुपश्रुत्यपितामह ॥ ३ ॥ भीष्मउवाच शृणुष्वराजन्यद्वृत्तंब्रह्मदत्तनिवेशने ॥ पूजन्यासहसंवादंब्रह्मदत्तस्यभूपतेः ॥ ४ ॥ कांपिल्येब्रह्मदत्तस्यत्वंतःपुर
निवासिनी ॥ पूजनीनामशकुनिर्दीर्घकालंसहोपिता ॥ ५ ॥ रुतज्ञासर्वभूतानांयथावैजीवजीवकः ॥ सर्वज्ञासर्वतत्त्वज्ञातिर्यग्योनिगतापिसा ॥ ६ ॥ अभि
प्रजातासातत्रपुत्रमेकंसुवर्चसं ॥ समकालंचराज्ञोऽपिदेव्यांपुत्रोव्यजायत ॥ ७ ॥ तयोरर्थेकृतज्ञासाखेचरीपूजनीसदा ॥ समुद्रतीरंसागत्वाआजहारफलद्व
यं ॥ ८ ॥ पुष्ट्यर्थंचस्वपुत्रस्यराजपुत्रस्यचैवह ॥ फलमेकंसुतायादाद्राजपुत्रायचापरं ॥ ९ ॥ अमृतास्वादसदृशंबलतेजोभिवर्धनं ॥ आदायादायसैवाशुतयोः
प्रादात्पुनःपुनः ॥ १० ॥ ततोगच्छत्परांवृद्धिंराजपुत्रःफलाशनात् ॥ ततःसधात्र्याकक्षेणउह्यमानोनृपात्मजः ॥ ११ ॥ ददर्शतंपक्षिसुतंबाल्यादागत्यबालकः ॥
ततोबाल्याच्चयत्नेनतेनाक्रीडतपक्षिणा ॥ १२ ॥ शून्येचतमुपादायपक्षिणंसमजातकं ॥ हत्वाततःसराजेंद्रधात्र्याहस्तमुपागतः ॥ १३ ॥

पक्षीअस्यांदिशिलाभंअस्यामलाभंदिशतीतिवर्णयति जीवजीवकइति पक्षिविशेषइत्यन्ये ॥ ६ ॥ अभिप्रजाताप्रसूतवती देव्यांराजभार्यायां ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ समजातकंसमानवयसं ॥ १३ ॥

॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ इच्छयाबुद्धिपूर्वकं उपसर्पतिफलरूपेणकर्तारम् ॥ २१ ॥ कर्तर्यदृष्टेऽपिपुत्रादावपिपापंदृश्यतएवेत्याह पापमिति तेषांमहतां पापमपराधकृतमेनः ॥२२॥२३॥ मागमःमास्मगमः ॥२४॥ परिलंबनःविश्वासंकुर्वतः ॥२५॥२६ ॥ नियच्छतिमृत्युनाशयति ततोनष्टसंततित्वात्परलोकंचनियच्छति ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ जरावीर्यहरत्वात् बीजमात्रंप्र

अथसापूजनीराजन्नागमत्फलहारिणी ॥ अपश्यन्निहतंपुत्रंतेनबालेनभूतले ॥ १४ ॥ बाष्पपूर्णमुखीदीनादृष्ट्वातंरुदतीसुतं ॥ पूजनीदुःखसंतप्तारुदतीवाक्यमब्रवीत् ॥ १५ ॥ क्षत्रियेसंगतंनास्तिनप्रीतिर्नचसौहृदं ॥ कारणात्सांत्वयंत्येतेकृतार्थाःसंत्यजंतिच ॥ १६ ॥ क्षत्रियेषुनविश्वासःकार्यःसर्वापकारिषु ॥ अपकृत्यापिसततंसांत्वयंतिनिरर्थकं ॥ १७ ॥ अहमस्यकरोम्यद्यसदृशींवैरयातनां ॥ कृतघ्नस्यनृशंसस्यभृशंविश्वासघातिनः ॥ १८ ॥ सहसंजातवृद्धस्यतथैवसहभोजिनः ॥ शरणागतस्यचवधस्त्रिविधंह्येवपातकं ॥ १९ ॥ इत्युक्त्वाचरणाभ्यांतुनेत्रेनृपसुतस्यसा ॥ भित्वाखस्थाततइदंपूजनीवाक्यमब्रवीत् ॥ २० ॥ इच्छयेहकृतंपापंसद्यस्तंचोपसर्पति ॥ कृतंप्रतिकृतंयेषांननश्यतिशुभाशुभं ॥ २१ ॥ पापंकर्मकृतंकिंचिद्यदितस्मिन्नदृश्यते ॥ नृपतेतस्यपुत्रेषुपौत्रेष्वपिचनप्तृषु ॥ २२ ॥ ब्रह्मदत्तःसुतंदृष्ट्वापूजन्याहृतलोचनं ॥ कृतेप्रतिकृतंमत्वापूजनीमिदमब्रवीत् ॥ २३ ॥ ब्रह्मदत्तउवाच अस्तिवैकृतमस्माभिरस्तिप्रतिकृतंत्वया ॥ उभयंतत्समीभूतंवसपूजनिमागमः ॥ २४ ॥ पूजन्युवाच सकृत्कृतापराधस्यतत्रैवपरिलंबनः ॥ नतद्बुधाःप्रशंसंतिश्रेयस्तत्रापसर्पणं ॥ २५ ॥ सांत्वेप्रयुक्तेसततंकृतवैरेनविश्वसेत् ॥ क्षिप्रंसबध्यतेमूढोनहिवैरंप्रशाम्यति ॥ २६ ॥ अन्योन्यकृतवैराणांपुत्रपौत्रंनियच्छति ॥ पुत्रपौत्रविनाशेचपरलोकंनियच्छति ॥ २७ ॥ सर्वेषांकृतवैराणामविश्वासःसुखोदयः ॥ एकांततोनविश्वासःकार्योविश्वासघातकः ॥ २८ ॥ नविश्वसेदविश्वस्तेविश्वस्तेनातिविश्वसेत् ॥ विश्वासाद्भयमुत्पन्नमपिमूलंनिकृंतति ॥ कामंविश्वासयेदन्यान्परेषांचनविश्वसेत् ॥ २९ ॥ मातापितावांधवानांवरिष्ठौभार्याजराबीजमात्रंतुपुत्रः ॥ भ्राताशत्रुःक्लिन्नपाणिर्वयस्यआत्माह्येकःसुखदुःखस्यभोक्ता ॥ ३० ॥ अन्योन्यकृतवैराणांनसंधिरुपपद्यते ॥ सचहेतुरतिक्रांतोयदर्थमहमावसं ॥ ३१ ॥ पूजितस्यार्थमानाभ्यांजंतोःपूर्वापकारिणः ॥ मनोभवत्यविश्वस्तंकर्मत्रासयतेऽबलान् ॥ ३२ ॥ पूर्वसंमाननायत्रपश्चाच्चैवविमानना ॥ जह्यात्तत्सत्ववान्स्थानंशत्रोःसंमानितोपिसन् ॥ ३३ ॥ उषितास्मितवागारेदीर्घकालंसमर्चिता ॥ तदिदंवैरमुत्पन्नंसुखमाशुव्रजाम्यहं ॥ ३४ ॥

सवरूपत्वात् शत्रुःरिक्थहरत्वात् क्लिन्नपाणिःउपक्रियमाणः धनादिनापूज्यमानमेवमित्रंनान्यदित्यर्थः ॥ ३० ॥ हेतुःपुत्ररक्षास्नेहोवा ॥ ३१ ॥ कर्मस्वकृतं अबलान्मादृशान् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

॥ ३५ ॥ नेति अन्योन्यस्यापकारमुभावपिनित्यंस्मरतइत्यर्थः ॥ ३६ ॥ प्रतिकृतंप्रायश्चित्तंजातमितिमन्वानःसाधुःपुनर्नापकरोतीत्याशयेनाह कृतस्येति ॥ ३७॥ ३८ ॥ नशक्यंतेजेतुमितिशेषः ॥ ३९ ॥ श्वपचश्चांडालः श्वमांसाहारोपिशुनासहसख्यमेनिसंवादादेवंममापिजानीहीत्यर्थः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ वैरंस्त्रीकृतंकृष्णशिशुपालयोः वास्तुगृहादिकंस्थानंतज्जंकौरवपांडवानां वाग्जंद्रोणद्रुपदयोः सापत्नंजा तिवैरंमूषकमार्जारयोः अपराधजंआवयोः तच्चतच्चेतिद्वंद्वः ताभ्यांसहितंससापत्नापराधजं ॥ ४२॥ कृतवैरोपिदाताऽर्थादिनामानयितार्थाशावताराज्ञानहंतव्यः ॥ ४३ ॥ यद्यप्येवंनित्यंफलद्वयदानात्त्वंमांनह

ब्रह्मदत्तउवाच यःकृतेप्रतिकुर्याद्वैनसतत्रापराध्नुयात् ॥ अनृणस्तेनभवतिवसपूजनिमागमः ॥ ३५॥ पूजन्युउवाच नकृतस्यतुकर्तुश्चसख्यंसंधीयतेपुनः ॥ हृदयंतत्रजानातिकर्तुश्चैवकृतस्यच ॥ ३६॥ ब्रह्मदत्तउवाच कृतस्यचैवकर्तुश्चसख्यंसंधीयतेपुनः ॥ वैरस्योपशमोदृष्टःपापंनोपाश्नुतेपुनः ॥ ३७॥ पूजन्युवाच नास्तिवैरमतिक्रांतंसांत्वितोस्मीतिनाश्वसेत् ॥ विश्वासाद्बध्यतेलोकेतस्माच्छ्रेयोप्यदर्शनं ॥ ३८ ॥ तरसायेनशक्यंतेशस्त्रैःसुनिशितैरपि ॥ साम्नातेपिनिगृह्यंतेगजाइवकरेणुभिः ॥ ३९॥ ब्रह्मदत्तउवाच संवासाज्जायतेस्नेहाजीवितांतकरेष्वपि ॥ अन्योन्यस्यचविश्वासःश्वपचेनशुना यथा ॥ ४० ॥ अन्योन्यकृतवैराणांसंवासान्मृदुतांगतं ॥ नैवतिष्ठतितद्वैरंपुष्करस्थमिवोदकं ॥ ४१ ॥ पूजन्युवाच वैरंपंचसमुत्थानंतच्चबुध्यंतिपंडिताः ॥ स्त्रीकृतंवास्तुजंवाग्जंससापत्नापराधजं ॥ ४२॥ तत्रदातानहंतव्यःक्षत्रियेणविशेषतः ॥ प्रकाशंवाप्रकाशंवाबुध्वादोषबलाबलं ॥ ४३ ॥ कृतवैरेनविश्वासःकार्यस्त्विहसुहृद्यपि ॥ छन्नंसंतिष्ठतेवैरंगूढोग्निरिवदारुषु ॥ ४४ ॥ नवित्तेननपारुष्यैर्नचसांत्वेनवाश्रितैः ॥ कोपाग्निःशाम्यतेराजंस्तोयाग्निरिवसागरे ॥ ४५ ॥ नहिवैराग्निरुद्भूतःकर्मचाप्यपराधजं ॥ शाम्यत्यदग्ध्वानृपतेविनाह्येकतरक्षयात् ॥ ४६ ॥ सत्कृतस्यार्थमानाभ्यामनुपूर्वापकारिणः ॥ नादेयोमित्रविश्वासःकर्मत्रासयतेऽबलान् ॥ ४७॥ नैवापकार्येकस्मिंश्चिदहंत्वयितथाभवान् ॥ उषितास्मिगृहेऽहंतेनेदानींविश्वसाम्यहं ॥ ४८॥ ब्रह्मदत्तउवाच कालेनक्रियते कार्यंतथैवविविधाःक्रियाः ॥ कालेनैतेप्रवर्तंतेकःकस्येहापराध्यति ॥ ४९॥ तुल्यंचोभेप्रवर्तेतेमरणंजन्मचैवह ॥ कार्यतेचैवकालेनतन्निमित्तंनजीवति ॥ ५० ॥

निष्यसीतिजानामिंतथापिकृतवैरेविश्वासोनीतिविरुद्धइत्याह कृतेति ॥ ४४ ॥ पारुष्यैःगुरुशिक्षार्थंगुरुभिरुक्तैः ॥ ४५ ॥ वैराग्निःअदग्ध्वानशाम्यत्यपराधजंकर्मएकतरक्षयाद्विनानशाम्यतीतियोजना ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ कस्मिंश्चिदन्यतरेअपकार्येन्यतरेणबाध्येसति अहंचत्वयितथास्मिएवंभवानपिमयितथास्तीतियोज्यं अतोनावयोरन्योन्यंविश्वासःसंभवतीत्यर्थः ॥ ४८ ॥ कालाधीनेजगतिआवयोर्मध्येकस्यापिदोषोनास्तीत्याह कालेनेत्यादिना ॥ ४९॥ कार्यतेजायते तन्निमित्तंकालनिमित्तं नजीवविम्रियते ॥ ५०॥

एकैकस्यएकैकेन ॥५१॥५२॥ क्षमक्षमस्व ॥५३॥५४॥५५॥५६॥ कस्माद्धर्मोऽस्तिकर्तृषु तदाविधिनिषेधकथाव्यर्थास्यादितिभावः॥५७॥५८॥५९॥६०॥६१॥६२॥६३ ॥ सुनेननष्टेनदुष्टेनवा ॥६४॥

वध्यंतेयुगपत्केचिदेकैकस्यनचापरे॥ कालोदहतिभूतानिसंप्राप्याग्निरिवेंधनं॥५१ ॥ नाहंप्रमाणंनैवत्वमन्योन्यंकारणंशुभे॥ कालोनित्यमुपादत्तेसुखंदुःखंचदेहिनां॥५२॥ एवंवसेहसस्नेहायथाकाममहिंसिता॥ यत्कृतंतत्तुमेक्षांतंत्वंचचैवक्षमपूजनि ॥५३॥ पूजन्युवाच यदिकालःप्रमाणंतेनवैरंकस्यचिद्भवेत्॥ कस्मात्त्वपचितिंयांतिबांधवाबांधवैर्हताः॥ ५४॥ कस्माद्देवासुराःपूर्वमन्योन्यमभिजघ्निरे॥ यदिकालेननिर्याणंसुखंदुःखंभवाभवौ॥ ५५॥ भिषजाभेषजंकर्तुंकस्मादिच्छंतिरोगिणः॥ यदिकालेनपच्यंतेभेषजैःकिंप्रयोजनं॥ ५६॥ प्रलापःसुमहान्कस्मात्क्रियतेशोकमूर्छितैः॥ यदिकालःप्रमाणंतेकस्माद्धर्मोऽस्तिकर्तृषु॥ ५७॥ तवपुत्रोममापत्यंहतवान्सहतोमया॥ अनंतरंत्वयाहंचहंतव्याहिनराधिप ॥ ५८ ॥ अहंहिपुत्रशोकेनकृतपापातवात्मजे ॥ यथात्वयाप्रहर्तव्यंतथातत्त्वंचमेश्रृणु॥५९॥ भक्षार्थंक्रीडनार्थंचनरावांछंतिपक्षिणः॥ तृतीयोनास्तिसंयोगोवधबंधादृतेक्षमः॥ ६०॥ वधबंधभयादेतेमोक्षतंत्रमुपाश्रिताः॥ मरणोत्पातजंदुःखंप्राहुर्वेदविदोजनाः ॥ ६१ ॥ सर्वस्यदयिताःप्राणाःसर्वस्यदयिताःसुताः ॥ दुःखादुद्विजतेसर्वःसर्वस्यसुखमीप्सितं ॥६२॥ दुःखंजराब्रह्मदत्तदुःखमर्थविपर्ययः ॥ दुःखंचानिष्टसंवासोदुःखमिष्टवियोजनं ॥६३ ॥ वधबंधकृतंदुःखंस्त्रीकृतंसहजंतथा ॥ दुःखंसुतेनसततंजनान्विपरिवर्तते ॥६४॥ नदुःखंपरदुःखेवैकेचिदाहुरबुद्धयः॥ योदुःखंनाभिजानातिसजल्पतिमहाजने॥६५॥ यस्तुशोचतिदुःखार्तःसकथंवक्तुमुत्सहेत्॥ रसज्ञःसर्वदुःखस्ययथात्मनितथापरे ॥ ६६॥ यत्कृतंतेमयाराजंस्त्वयाचममयत्कृतं ॥ नतद्वर्षशतैःशक्यंव्यपोहितुमरिंदम॥ ६७॥ आवयोःकृतमन्योन्यंपुनःसंधिर्नविद्यते॥ स्मृत्वास्मृत्वाहितेपुत्रंनवंवैरंभविष्यति॥६८॥ वैरमंतिकमासाद्ययःप्रीतिंकर्तुमिच्छति॥ मृन्मयस्येवभग्नस्ययथासंधिर्नविद्यते॥६९॥ निश्चयःस्वार्थशास्त्रेषुविश्वासश्चासुखोदयः ॥ उशनाचैवगाथेद्वेप्रल्हादायाब्रवीत्पुरा ॥ ७० ॥ येवैरिणःश्रद्दधतेसत्येसत्येतरेपिवा ॥ वध्यंतेश्रद्दधानास्तुमधुशुष्कतृणैर्यथा॥ ७१॥ नहिवैराणिशाम्यंतिकुलेदुःखगतानिच ॥ आख्यातारश्चविद्यंतेकुलेवैध्रियतेपुमान॥ ७२॥ उपगृह्यतुवैराणिसांत्वयंतिनराधिप॥ अथैनंप्रतिपिंषंतिपूर्णंघटमिवाश्मनि॥ ७३॥ सदानविश्वसेद्राजापापंकृत्वेहकस्यचित्॥ अपकृत्यपरंपांहिविश्वासाद्दुःखमश्नुते॥ ७४॥

॥६५॥६६॥६७॥ कृतंअलंपर्याप्तंसख्यमितिशेषः॥६८॥६९॥७०॥ वैरिणःवाक्येइतिशेषः शत्रुणादर्शितंपुरःस्थितंमधुश्रद्दधानाःशुष्कतृणैश्छन्नेप्रपातेयथापतंतितद्वदेतेइत्यर्थः ॥ ७१॥ ७२॥७३॥७४॥

सर्वथाऽनाश्वासेनृणांजीवनमेवेनस्यादित्याह नेति ॥ ७५ ॥ स्वयंदोषवतीअहंनिर्दोषमपित्वयासहवासंकर्तुंनशक्नोमीत्याह दृष्टांतमुखेन यस्येत्यादिना ॥ ७६॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥८०॥ ८१ ॥८२॥ अकर्मशीलइतिच्छेदः ॥ ८३ ॥ अर्थकालदेवस्वभावाख्यं ॥ ८४ ॥ बलंवैराग्यं ॥ ८५॥ कुप्यंताम्रादिचादकुप्यंस्वर्णरत्नादि उपहितानिउपमित्राणि ॥ ८६ ॥ विद्यादीनांफलानिक्रमेणाह सर्वत्रेति क

ब्रह्मदत्तउवाच नाविश्वासाद्धिंदतेऽर्थानीहतेचापिकिंचन॥ भयात्त्वेकतरान्नित्यंमृतकल्पाभवंतिच॥७५॥ पूजन्युवाच यस्येहव्रणिनौपादौपद्भ्यांच परिसर्पति॥ खन्येतेतस्यतेपादौसुगुप्तमिहधावतः॥ ७६ ॥ नेत्राभ्यांसरुजाभ्यांयःप्रतिवातमुदीक्षते ॥ तस्यवायुरुजात्यर्थंनेत्रयोर्भवतिध्रुवं॥ ७७॥ दुष्टंपं थानमासाद्ययोमोहादुपपद्यते॥ आत्मनोबलमज्ञायतदंतंतस्यजीवितं ॥ ७८ ॥ यस्तुवर्षमविज्ञायक्षेत्रंकर्षतिकर्षकः ॥ हीनःपुरुषकारेणसस्यंनैवाश्नुतेततः ॥ ७९ ॥ यस्तुतिक्तंकषायंवास्वादुवामधुरंहितं॥ आहारंकुरुतेनित्यंसोमृतत्वायकल्पते॥८०॥ पथ्यंमुक्त्वातुयोमोहाद्दुष्टमश्नातिभोजनं॥ परिणाममविज्ञायत दंतंतस्यजीवितं॥ ८१ ॥ दैवंपुरुषकारश्चस्थितावन्योन्यसंश्रयात्॥ उदाराणांतुसत्कर्मदैवंक्लीबाउपासते ॥ ८२ ॥ कर्मचात्महितंकार्यंतीक्ष्णंवायदिवामृदु॥ ग्रस्यतेकर्मशीलस्तुसदानर्थैरकिंचनः॥ ८३ ॥ तस्मात्सर्वंव्यपोह्यार्थंकार्यएवपराक्रमः ॥ सर्वस्वमपिसंत्यज्यकार्यमात्महितंनरः॥ ८४॥ विद्याशौर्यंचदाक्ष्यं चबलंधैर्यंचपंचमं॥ मित्राणिसहजान्याहुर्वर्तयंतीहतैर्बुधाः॥ ८५॥ निवेशनंचकुप्यंचक्षेत्रंभार्यासुहृज्जनः॥एतान्युपहितान्याहुःसर्वत्रलभतेपुमान्॥८६॥ सर्वत्ररमतेप्राज्ञःसर्वत्रचविराजते॥ नविभीषयतेकश्चिद्भीषितोनबिभेतिच ॥ ८७ ॥ नित्यंबुद्धिमतोप्यर्थःस्वल्पकोऽपिविवर्धते ॥ दाक्ष्येणाकुर्वतःकर्मसंय मात्प्रतितिष्ठति॥ ८८ ॥ गृहस्नेहावबद्धानांनराणामल्पमेधसां ॥ कुस्त्रीखादतिमांसानिमाघमासेगवाइव ॥ ८९ ॥ गृहंक्षेत्राणिमित्राणिस्वदेशइतिचापरे॥ इत्येवमवसीदंतिनराबुद्धिविपर्यये॥ ९० ॥ उत्पतेत्सहजाद्देशाद्व्याधिदुर्भिक्षपीडितात्॥ अन्यत्रवस्तुंगच्छेद्वावसेद्वानित्यमानितः॥ ९१ ॥ तस्मादन्यत्रयास्या मिवस्तुंनाहमिहोत्सहे॥ कृतमेतदनार्यंमेतवपुत्रेचपार्थिव॥ ९१ कुभार्यांचकुपुत्रंचकुराजानंकुसौहृदं ॥ कुसंबंधंकुदेशंचदूरतःपरिवर्जयेत्॥ ९३॥ कुपुत्रेना स्तिविश्वासःकुभार्यायांकुतोरतिः ॥ कुराज्येनिर्वृतिर्नास्तिकुदेशेनास्तिर्जीविका॥ ९४॥

श्चित्तमितिशेषः ॥ ८७ ॥ दाक्ष्येणवर्धतेसंयमाद्दाक्ष्यसंकोचात् प्रतितिष्ठतिप्रतिष्ठांस्थितिमेवगच्छतिवर्धतइत्यर्थः ॥ ८८ ॥ बलहीनस्यावस्थामाह गृहेति खादति स्वापराधस्तंसंतापयतिशुष्कंकरोति मा घमांकर्कटींसेगवास्तदपत्यानि कर्कट्यानाशहेतुर्गर्भएवेतिप्रसिद्धं ॥ ८९ ॥ निर्धैर्यस्याह गृहमिति ॥ ९० ॥ ९१ ॥ मेमया ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४॥

॥ ९५ ॥ ९६ ॥ यत्रेति यत्रदेशेबलात्कारोनास्ति तत्रभीरेवनास्ति योराजादरिद्रंजनंबुभूषतिपालयितुमिच्छति सएवतेनसहपाल्यपालकभावलक्षणःसंबंधइतियोज्यं ॥ ९७॥ धर्मनेत्रोधर्मनेता ॥ ९८ ॥
निग्रहात्वंदीरूपात् नतुस्वेच्छया स्वप्रमत्तःसुतरांअप्रमत्तः ॥ ९९ ॥ समुपयोजयेत् भक्षयेत्अथचनरक्षति ॥ १०० ॥ अभयमितिच्छेदः ॥ १०१ ॥ १०२ ॥ १०३ ॥ १०४ ॥ संभावयतिइष्टंचिंतय

कुमित्रेसंगतिर्नास्तिनित्यमस्थिरसौहृदे॥ अवमानःकुसंबंधेभवत्यर्थविपर्यये ॥ ९५ ॥ साभार्यायाप्रियंब्रूतेसपुत्रोयत्रनिर्वृतिः ॥ तन्मित्रंयत्रविश्वासःस
दशोयत्रजीव्यते॥ ९६॥ यत्रनास्तिबलात्कारःसराजातीव्रशासनः॥ भीरेवनास्तिसंबंधोदरिद्रंयोबुभूषते॥९७॥भार्यादेशोथमित्राणिपुत्रसंबंधिबांधवाः॥
एवेसर्वेगुणवतिधर्मनेत्रेमहीपतौ ॥ ९८ ॥ अधर्मज्ञस्यविलयंप्रजागच्छंतिनिग्रहात्॥ राजामूलंत्रिवर्गस्यस्वप्रमत्तोऽनुपालयेत्॥९९॥ बलिषड्भागमुद्धृत्य
बलिंसमुपयोजयेत् ॥ नरक्षतिप्रजाःसम्यग्यःसपार्थिवतस्करः ॥ १०० ॥ दत्वाभयंयःस्वयमेवराजाननप्रमाणंकुरुतेऽर्थलोभात् ॥ ससर्वलोकादुपलभ्यपा
पंसोधर्मबुद्धिर्निरयंप्रयाति॥ १०१ ॥ दत्वाभयंस्वयंराजाप्रमाणंकुरुतेयदि॥ ससर्वसुखकृज्ज्ञेयःप्रजाधर्मेणपालयन्॥२॥ मातापितागुरुर्गोप्तावह्निर्वैश्रव
णोयमः॥ सप्तराज्ञोगुणानेतान्मनुराहप्रजापतिः॥ ३ ॥ पिताहिराजाराष्ट्रस्यप्रजानांयोनुकंपनः॥ तस्मिन्मिथ्याविनीतोहितिर्यग्गच्छतिमानवः॥ ४॥ संभा
वयतिमातेवदीनमप्युपपद्यते ॥ दहत्यग्निरिवानिष्टान्यमयन्नसतोयमः ॥ ५ ॥ इष्टेषुविसृजन्नर्थान्कुबेरइवकामदः ॥ गुरुर्धर्मोपदेशेनगोप्ताचपरिपालयन्
॥ ६ ॥ यस्तुरंजयतेराजापौरजानपदान्गुणैः॥ नतस्यभ्रमतेराज्यंस्वयंधर्मानुपालनात्॥ ७॥ स्वयंसमुपजानन्हिपौरजानपदार्चनं॥ ससुखंप्रेक्षतेराजाइहलो
केपरत्रच ॥ ८ ॥ नित्योद्विग्नाःप्रजायस्यकरभारप्रपीडिताः ॥ अनर्थैर्विप्रलुप्यंतेसगच्छतिपराभवं॥९॥ प्रजायस्यविवर्धंतेसरसीवमहोत्पलं॥ ससर्वफलभा
ग्राजास्वर्गलोकेमहीयते॥ १० ॥ बलिनाविग्रहोराजन्नकदाचित्प्रशस्यते॥ बलिनाविग्रहोयस्यकुतोराज्यंकुतःसुखं॥ ११ ॥ भीष्मउवाच सैवमुक्त्वाश
कुनिकाब्रह्मदत्तंनराधिपं ॥ राजानंसमनुज्ञाप्यजगामाभीप्सितांदिशं ॥ १२ ॥ एतत्तेब्रह्मदत्तस्यपूजन्यासहभाषितं ॥ मयोक्तंनृपतिश्रेष्ठकिमन्यच्छ्रोतुमि
च्छसि॥ ११३॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति० आप० ब्रह्मदत्तपूजन्योःसंवादएकोनचत्वारिंशदधिकशततमोध्यायः॥ १३९॥ ॥ ७॥ युधिष्ठिरउवाच
युगक्षयात्परिक्षीणेधर्मेलोकेचभारत॥ दस्युभिःपीड्यमानेचकथंस्थेयंपितामह॥ १ ॥

ति उपपद्यतेपालयति ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥१०॥११॥१२॥१३॥ इतिशांतिपर्वणिआप० नैलकंठीयेभारतभाव० एकोनचत्वारिंशदधिकशततमोध्यायः ॥ १३९ ॥ ॥ ७ ॥ युगेति ॥१॥

घृणांदयां ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ नित्यमुद्यतदंडःस्यादित्याद्येतदंतोपंथआदिपर्वणिव्याख्यातः ॥ १९ ॥

भीष्मउवाच अत्रतेवर्तयिष्यामिनीतिमापत्सुभारत ॥ उत्सृज्यापिघृणांकालेयथावर्त्तेतभूमिपः ॥ २ ॥ अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनं ॥ भारद्वाज
स्यसंवादंराज्ञःशत्रुंजयस्यच ॥ ३ ॥ राजाशत्रुंजयोनामसौवीरेषुमहारथः ॥ भारद्वाजमुपागम्यपप्रच्छार्थविनिश्चयं ॥ ४ ॥ अलब्धस्यकथंलिप्सालब्धंकेन
विवर्द्धते ॥ वर्द्धितंपाल्यतेकेनपालितंप्रणयेत्कथं ॥ ५ ॥ तस्मैविनिश्चितार्थायपरिपृष्टोर्थनिश्चयं ॥ उवाचब्राह्मणोवाक्यमिदंहेतुमदुत्तमं ॥ ६ ॥ नित्यमुद्यतदंडः
स्यान्नित्यंविवृतपौरुषः ॥ अच्छिद्रश्छिद्रदर्शीचपरेषांविवरानुगः ॥ ७ ॥ नित्यमुद्यतदंडस्यभृशमुद्विजतेनरः ॥ तस्मात्सर्वाणिभूतानिदंडेनैवप्रसाधयेत् ॥ ८ ॥
एवंदंडंप्रशंसंतिपंडितास्तत्त्वदर्शिनः ॥ तस्माच्चतुष्टयेतस्मिन्प्रधानोदंडउच्यते ॥ ९ ॥ छिन्नमूलेत्वधिष्ठानेसर्वेषांजीवनंहतं ॥ कथंहिशाखास्तिष्ठेयुश्छिन्नमूले
वनस्पतौ ॥ १० ॥ मूलमेवादितश्छिंद्यात्परपक्षस्यपंडितः ॥ ततःसहायान्पक्षंचमूलमेवानुसाधयेत् ॥ ११ ॥ सुमंत्रितंसुविक्रांतंसुयुद्धंसुपलायितं ॥ आप
दास्पदकालेतुकुर्वीतनविचारयेत् ॥ १२ ॥ वाङ्मात्रेणविनीतःस्याद्धृदयेनयथाक्षुरः ॥ श्लक्ष्णपूर्वाभिभाषीचकामक्रोधौविवर्जयेत् ॥ १३ ॥ सपत्नसहितेका
र्येकृत्वासंधिंनविश्वसेत् ॥ अपक्रामेत्ततःशीघ्रंकृतकार्योविचक्षणः ॥ १४ ॥ शत्रुंचमित्ररूपेणसांत्वेनैवाभिसांत्वयेत् ॥ नित्यशश्चोद्विजेत्तस्माद्गृहात्सर्पयुता
दिव ॥ १५ ॥ यथाबुद्धिःपरिभवेत्तमतीतेनसांत्वयेत् ॥ अनागतेनदुष्प्रज्ञंप्रत्युत्पन्नेनपंडितं ॥ १६ ॥ अंजलिंशपथंसांत्वंप्रणम्यशिरसावदेत् ॥ अश्रुप्रमार्ज
नंचैवकर्तव्यंभूतिमिच्छता ॥ १७ ॥ वहेदमित्रंस्कंधेनयावत्कालस्यपर्ययः ॥ प्राप्तकालंतुविज्ञायभिंद्याद्घटमिवाश्मनि ॥ १८ ॥ मुहूर्तमपिराजेंद्रतिंदुकाला
तवज्ज्वलेत् ॥ नतुषाग्निरिवानर्चिर्धूमायेतचिरंनरः ॥ १९ ॥ नानार्थिकोर्थसंबंधंकृतघ्नेनसमाचरेत् ॥ अर्थीतुशक्यतेभोक्तुंकृतकार्योवमन्यते ॥ तस्मात्सर्वाणि
कार्याणिसावशेषाणिकारयेत् ॥ २० ॥

नानार्थिकःबहुप्रयोजनवान् कृतघ्नेपुरुषेअर्थसंबंधंनसमाचरेत् मानार्थिकइतिपाठे मानीयथाचरेत्तर्हितत्कार्यसमाप्तेःप्रागेवाचरेदित्याह अर्थीति फलितमाह तस्मादिति सार्द्धः ॥ २० ॥

कोकिलस्यवराहस्यमेरोःशून्यस्यवेश्मनः नटस्यभक्तिमित्रस्ययच्छ्रेयस्तत्समाचरेत् कोकिलस्यश्रेयःस्वपोष्याणांपरैःपोषणं तथाहि कृषिर्वणिक्पथोदुर्गंसेतुःकुंजरबंधनं खन्याकरकरादानंसंचयार्थाष्टकं मतं यःकीनाशःशतंनिवर्तनानिभूमेःकर्षतितेनविष्टिरूपेणराजकीयमपिनिवर्तनदशकंकर्षणीयंस्वीयवद्रक्षणीयंच तदुत्पन्नंधान्यादिकंराज्ञेदेयं एवमेवयोवणिक्शतेनबलीवर्दैःपण्यमाहरति तेनराजकीयाअपिदशबलीवर्दावोढव्याःपोषणीयाश्च दुर्गेटव्यादौमार्गरक्षामइतिव्यपदेशेनपांथेभ्योवेतनंग्राह्यम् एवंसेतौनदीतरणेप्रतिग्रामंकुंजरान्विभज्यबध्नीयात् ग्रामीणैरेवतेषांपोषणंकर्तव्यमित्येवमादियथाग्रथम् ह्यम् एवंसर्वोपिराजकीयःकुटुंबार्थःप्रजाद्वारैवनिर्वोढव्यः षड्भागहारस्तुकोशार्थमुपयुज्यते कोशश्चधर्मायपरावमर्दायवोपयुज्यतेइत्यन्यत् वराहस्यश्रेयःवराहस्यश्रेयोमूलोत्खननम् तच्चराजाशत्रूणांकुर्यात्

कोकिलस्यवराहस्यमेरोःशून्यस्यवेश्मनः ॥ नटस्यभक्तिमित्रस्ययच्छ्रेयस्तत्समाचरेत् ॥ २१ ॥ उत्थायोत्थायगच्छेतनित्ययुक्तोरिपोर्गृहान् ॥ कुशलंचास्य-
पृच्छेतयद्यप्यकुशलंभवेत् ॥ २२ ॥ नालसाःप्राप्नुवंत्यर्थान्नक्लीबानाभिमानिनः ॥ नचलोकरवाद्भीतानवैशश्वत्प्रतीक्षिणः ॥ २३ ॥ नास्यच्छिद्रंरिपुर्विद्याद्वि
द्याच्छिद्रंपरस्यतु ॥ गूहेत्कूर्मइवांगानिरक्षेद्विवरमात्मनः ॥ २४ ॥ बकवच्चिंतयेदर्थान्सिंहवच्चपराक्रमेत् ॥ वृकवच्चाप्यलुंपेतशशवच्चविनिष्पतेत् ॥ २५ ॥ पा
नमक्षास्तथानार्योमृगयागीतवादितं ॥ एतानियुक्त्यासेवेतप्रसंगोह्यत्रदोषवान् ॥ २६ ॥ कुर्यात्तृणमयंचापंशयीतमृगशायिकां ॥ अंधःस्यादंधवेलायांबाधि
र्यमपिसंश्रयेत् ॥ २७ ॥ देशकालौसमासाद्यविक्रमेतविचक्षणः ॥ देशकालव्यतीतोहिविक्रमोनिष्फलोभवेत् ॥ २८ ॥ कालाकालौसंप्रधार्यबलाबलमथा
त्मनः ॥ परस्परंबलंज्ञात्वातत्रात्मानंनियोजयेत् ॥ २९ ॥ दंडेनोपनतंशत्रुंयोराजाननियच्छति ॥ समृत्युमुपगृह्णातिगर्भमश्वतरीयथा ॥ ३० ॥ सुपुष्पितःस्या
दफलःफलवान्स्याद्दुरारुहः ॥ आमःस्यात्पक्वसंकाशोनचशीर्येतकस्यचित् ॥ ३१ ॥ आशांकालवतींकुर्यात्तांचविघ्नेनयोजयेत् ॥ विघ्नंनिमित्ततोब्रूयान्निमि
त्तंचापिहेतुतः ॥ ३२ ॥ भीतवत्संविधातव्यंयावद्भयमनागतं ॥ आगतंतुभयंदृष्ट्वाप्रहर्तव्यमभीतवत् ॥ ३३ ॥ नसंशयमनारुह्यनरोभद्राणिपश्यति ॥ संशयं
पुनरारुह्ययदिजीवतिपश्यति ॥ ३४ ॥

त् मेरोरचंचलत्वमनुल्लंघनीयत्वंचतत्स्वयमात्मनइच्छेत् शून्यस्यवेश्मनःसंपदागमइष्टस्तमिच्छेत्नटस्यनानारूपत्वमिष्टं एवंराजास्निग्धप्रसन्नादीन्गुणान्बिभृयात् व्यालस्येतिपाठेसर्पवदवंध्यकोपत्वमिष्टं भक्तिमित्रस्यस्वाराध्योदयइष्टएवंस्वप्रतिपाल्यानांप्रजानामुदयोराज्ञानित्यमेष्टव्यइत्यर्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ बकादीनामेकाग्रत्वंनिर्भयत्वंशीघ्रकारित्वंअपरावृत्तित्वंचगुणास्तान् परार्थादानेराजाश्रयेदित्यर्थः ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ अश्वतरीगर्दभजाअश्वाउदरभेदेनैवप्रसूतइतिप्रसिद्धं ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

निगृहीतमपिभयंपुनर्विवृद्धिभयादनिवृत्तमिवनिशामयेत् जानीयात् सर्वदावहितस्तिष्ठेदितिभावः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥
॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ अभ्युत्थानादिमृदूपायैः शत्रोःप्रतिपुष्पफलाघातीस्यात् पुष्पफलंपुष्पफलंप्रतिइतिप्रतिपुष्पफलं सर्वंपुष्पंपुरुषार्थसाधनं सर्वफलंपुरुषार्थरूपंच तद्विनाशये

अनागतंविजानीयाद्यच्छेद्भयमुपास्थितं॥ पुनर्वृद्धिभयात्किंचिदनिवृत्तंनिशामयेत्॥३५॥ प्रत्युपस्थितकालस्यसुखस्यपरिवर्जनं॥ अनागतसुखाशाचनैवबुद्धिमतांनयः॥३६॥ योरिणासहसंधायसुखंस्वपितिविश्वसन्॥ सवृक्षाग्रेप्रसुप्तोवापतितःप्रतिबुध्यते॥३७॥ कर्मणायेनतेनैवमृदुनादारुणेनच॥ उद्धरेद्दीनमात्मानंसमर्थोधर्ममाचरेत्॥३८॥ येसपत्नाःसपत्नानांसर्वांस्तानुपसेवयेत्॥ आत्मनश्चापिबोद्धव्याश्चाराविनिहिताःपरैः॥ ३९॥ चारस्त्वविदितःकार्यआत्मनोथपरस्यच॥ पाषंडांस्तापसादींश्चपरराष्ट्रेप्रवेशयेत्॥४०॥ उद्यानेषुविहारेषुप्रपास्वावसथेषुच॥ पानागारेप्रवेशेषुतीर्थेषुचसभासुच॥४१॥ धर्माभिचारिणःपापाश्चौरालोकस्यकंटकाः॥ समागच्छंतितान्बुध्वानियच्छेच्छमयीतच ॥४२॥ नविश्वसेदविश्वस्तेविश्वस्तेनातिविश्वसेत्॥ विश्वासाद्भयमभ्येतिनापरीक्ष्यचविश्वसेत्॥४३॥ विश्वासयित्वातुपरंतत्त्वभूतेनहेतुना॥ अथास्यप्रहरेत्कालेकिंचिद्विचलितेपदे॥४४॥ अशंक्यमपिशंकेतनित्यंशंकेतशंकितात्॥ भयंत्वशंकिताज्जातंसमूलमपिकृंतति॥४५॥ अवधानेनमौनेनकाषायेणजटाजिनैः॥ विश्वासयित्वाद्वेष्टारमवलुंपेद्यथावृकः॥४६॥ पुत्रोवायदिवाभ्रातापितावायदिवासुहृत्॥ अर्थस्यविघ्नंकुर्वाणाहंतव्याभूतिमिच्छता॥४७॥ गुरोरप्यवलिप्तस्यकार्याकार्यमजानतः॥ उत्पथंप्रतिपन्नस्यदंडोभवतिशासनं॥४८॥ अभ्युत्थानाभिवादाभ्यांसंप्रदानेनकेनचित्॥ प्रतिपुष्पफलाघातीतीक्ष्णतुंडइवद्विजः॥४९॥ नाच्छित्वापरमर्माणिनाकृत्वाकर्मदारुणं॥ नाहत्वामत्स्यघातीवप्राप्नोतिमहतींश्रियं॥५०॥ नास्तिजात्यारिपुर्नाममित्रंवापिनविद्यते॥ सामर्थ्ययोगाज्जायंतेमित्राणिरिपवस्तथा॥५१॥ अमित्रंनैवमुंचेतवदंतंकरुणान्यपि॥ दुःखंतत्रनकर्तव्यंहन्यात्पूर्वापकारिणं॥५२॥ संग्रहानुग्रहेयत्नःसदाकार्योनसूयता॥ निग्रहश्चापियत्नेनकर्तव्योभूतिमिच्छता॥५३॥ प्रहरिष्यन्प्रियंब्रूयात्प्रहृत्यैवप्रियोत्तरं॥ असिनापिशिरश्छित्वाशोचेतचरुदेतच॥५४॥ निमंत्रयीतसांत्वेनसंमानेनतितिक्षया॥ लोकाराधनमित्येतत्कर्तव्यंभूतिमिच्छता॥५५॥

त् तीक्ष्णतुंडोद्विजःपक्षीयथासर्ववृक्षस्यपुष्पंफलंचनाशयतितद्वत ॥ ४९ ॥ नास्तीति समर्थस्यतेजीयांसोरिपवोभवंत्यन्येमित्राणिभवंतीत्यर्थः ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥

शुष्कंलाभशून्यं नत्र दृष्टांतोगोविषाणस्यभक्षणमिति शत्रोर्ग्रयंगौरितितद्विषाणचर्वणेप्रवृत्तस्यायासोव्यर्थस्तद्वदित्यर्थः सार्धः ॥ ५६ ॥ त्रिवर्गःधर्मार्थकामाः तत्रत्रिविधापीडा धर्मेणार्थस्यपीडा अर्थे नधर्मस्य कामेनतयोरिति अनुबंधाःफलानि धर्मस्यार्थोर्थस्यकामःकामस्येंद्रियप्रीतिरितिक्षुद्राः धर्मस्यचित्तशुद्धिरर्थस्ययज्ञःकामस्यजीवनमात्रमितिप्राज्ञाः तत्रबलाबलंज्ञात्वाऽनुबंधान्लिप्सेत पीडांतुपरिवर्जयेदेवेत्यर्थः ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ गृध्रदृष्टिर्गृध्रवत्दूरदर्शी बकवद्दालीनोनिश्चलोबकालीनः श्वचेष्टःशुनकवज्जागरूकश्चोरसूचकश्च सिंहवद्विक्रमोयस्यअनिर्दयश्चतद्वदेव काकवत्शंकीपरेंगितज्ञः भुजंगचरितंअकस्मात्परकृतदुर्गादौप्रवेशनंतत्कुर्यात् ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ श्रेणीमुख्यःनानाजातीयाःसंतएककार्येनिविष्टाःश्रेणयस्तासांमुख्यस्यउपजापोभेदः उपतापेष्वितिपाठे

नशुष्कवैरंकुर्वीतबाहुभ्यांननदींतरेत् ॥ अनर्थकमनायुष्यंगोविषाणस्यभक्षणं ॥ दंताश्चपरिमृज्यंतेरसश्चापिनलभ्यते ॥ ५६ ॥ त्रिवर्गस्त्रिविधापीडाअनुबंधास्तथैवच ॥ अनुबंधंतथाज्ञात्वापीडांचपरिवर्जयेत् ॥ ५७ ॥ ऋणशेषमग्निशेषंशत्रुशेषंतथैवच ॥ पुनःपुनःप्रवर्धंतेतस्माच्छेषंनधारयेत् ॥ ५८ ॥ वर्धमानमृणंतिष्ठेत्परिभूताश्चशत्रवः ॥ जनयंतिभयंतीव्रंव्याधयश्चाप्युपेक्षिताः ॥ ५९ ॥ नासम्यक्कृतकारीस्यादप्रमत्तःसदाभवेत् ॥ कंटकोऽपिहिदुश्छिन्नोविकारंकुरुतेचिरं ॥ ६० ॥ वधेनचमनुष्याणांमार्गाणांदूषणेनच ॥ अगाराणांविनाशैश्चपरराष्ट्रंविनाशयेत् ॥ ६१ ॥ गृध्रदृष्टिर्बकालीनःश्वचेष्टःसिंहविक्रमः ॥ अनुद्विग्नःकाकशंकीभुजंगचरितंचरेत् ॥ ६२ ॥ शूरमंजलिपातेनभीरुंभेदेनभेदयेत् ॥ लुब्धमर्थप्रदानेनसमंतुल्येनविग्रहः ॥ ६३ ॥ श्रेणीमुख्योपजापेषुवल्लभानुनयेषुच ॥ अमात्यान्परिरक्षेतभेदसंघातयोरपि ॥ ६४ ॥ मृदुरित्यवजानंतितीक्ष्णइत्युद्विजंतिच ॥ तीक्ष्णकालेभवेत्तीक्ष्णोमृदुकालेमृदुर्भवेत् ॥ ६५ ॥ मृदुनैवमृदुंछिंधिमृदुनाहंतिदारुणं ॥ नासाध्यंमृदुनाकिंचित्तस्मात्तीक्ष्णतरोमृदुः ॥ ६६ ॥ कालेमृदुर्योभवतिकालेभवतिदारुणः ॥ प्रसाधयतिकृत्यानिशत्रुंचाप्यधितिष्ठति ॥ ६७ ॥ पंडितेनविरुद्धःसन्दूरस्थोस्मीतिनाश्वसेत् ॥ दीर्घौबुद्धिमतोबाहूयाभ्यांहिंसतिहिंसितः ॥ ६८ ॥ नतत्तरेद्यस्यनपारमुत्तरेन्नतद्धरेद्यत्पुनराहरेत्परः ॥ नतत्खनेद्यस्यनमूलमुद्धरेन्नतंहन्याद्यस्यशिरोनपालयेत् ॥ ६९ ॥ इतीदमुक्तंवृजिनाभिसंहितंनचैतदेवंपुरुषःसमाचरेत् ॥ परप्रयुक्तनकथंविभावयेदतोमयोक्तंभवतोहितार्थिना ॥ ७० ॥

उपतापःक्लेशोवा वल्लभानांमित्राणामनुनयेषुअन्यैःक्रियमाणेषुअमात्यान्परिरक्षेत भेदात्संघातात्संभूयकार्यकारित्वाच्च संहताह्यमात्याः सद्योराजानमराजानंकुर्युर्विपरीतंवाकुर्युरित्यर्थः ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ वृजिनाभिसंहितंआपत्कालाभिप्रायेणैवैतदुक्तंनत्वेतदेवंपुरुषःसमाचरेत् परप्रयुक्तेपरेणाभियोगेकृतेसति इदंमदुक्तंकथंनभावयेत्अपितुभावयेदेव आपदिएतदनुष्ठानादधर्मोनास्तीतिभावः ॥ ७० ॥

॥७१॥इतिशांति०आप०नैल०भारतभा०चत्वारिंशदधिकशततमोध्यायः ॥१४०॥ ॥ ५ ॥ हीनेइति आपद्यकार्यमपिकणिकेनोक्तंतत्रविश्वामित्रश्वजाघनीपचनरूपंशिष्टाचारंप्रमाणयति ॥१॥२॥३॥
॥४॥५॥६॥ अतितिक्षुःत्यक्तुमनिच्छुः अनुक्रोशानूदयातः ब्राह्मणान्पालयितुमशक्तोराजाकिंकुर्यादित्यर्थः ॥ ७ ॥८ ॥ अप्राप्तप्रापणंयोगः प्राप्तसंरक्षणंक्षेमः सुवृष्टिश्वताः ब्राह्मणादीनांविपदागमोराज्ञएवदो

यथावदुक्तंवचनंहितार्थिनानिशम्यविप्रेणसुवीरराष्ट्रपः ॥ तथाकरोद्वाक्यमदीनचेतनःश्रियंचदीप्तांबुभुजेसबांधवः ॥ ७१ ॥ इति०शांति०आप०कणिकोपदेशेचत्वारिंशदधिकशततमोध्यायः ॥ १४० ॥ ॥ ५ ॥ युधिष्ठिरउवाच हीनेपरमकेधर्मेसर्वलोकाभिलंघिते ॥ अधर्मेधर्मतांनीतेधर्मेचाधर्मतां गते ॥ १ ॥ मर्यादासुविनष्टासुक्षुभितेधर्मनिश्चये ॥ राजभिःपीडितेलोकेपरैर्वापिविशांपते ॥ २ ॥ सर्वाश्रयेषुमूढेषुकर्मसूपहतेषुच ॥ कामाल्लोभाच्चमोहाच्चभयंपश्यत्सुभारत ॥ ३ ॥ अविश्वस्तेषुसर्वेषुनित्यंभीतेषुपार्थिव ॥ निकृत्याहन्यमानेषुवंचयत्सुपरस्परं ॥ ४ ॥ संप्रदीप्तेषुदेशेषुब्राह्मणेचातिपीडिते ॥ अवर्षतिचपर्जन्येमिथोभेदेसमुत्थिते ॥ ५ ॥ सर्वस्मिन्दस्युसाद्भूतेपृथिव्यामुपजीवने ॥ केनस्विद्ब्राह्मणोजीवेज्जघन्येकालआगते ॥ ६ ॥ अतितिक्षुःपुत्रपौत्राननुक्रोशान्नराधिप ॥ कथमापत्सुवर्तेततन्मेब्रूहिपितामह ॥ ७ ॥ कथंचराजावर्तेतलोकेकलुषतांगते ॥ कथमर्थाच्चधर्माच्चनहीयेतपरंतप ॥ ८ ॥ भीष्मउवाच राजमूलामहाबाहोयोगक्षेमसुवृष्टयः ॥ प्रजासुव्याधयश्चैवमरणंचभयानिच ॥ ९ ॥ कृतंत्रेताद्वापरंचकलिश्चभरतर्षभ ॥ राजमूलाइतिमतिर्ममनास्त्यत्रसंशयः ॥ १० ॥ तस्मिंस्त्वभ्यागतेकालेप्रजानांदोषकारके ॥ विज्ञानबलमास्थायजीवितव्यंभवेत्तदा ॥ ११ ॥ अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनं ॥ विश्वामित्रस्यसंवादंचांडालस्यचपक्कणे ॥ १२ ॥ त्रेताद्वापरयोःसंधौतदादैवविधिक्रमात् ॥ अनावृष्टिरभूद्धोरालोकेद्वादशवार्षिकी ॥ १३ ॥ प्रजानामतिवृद्धानांयुगांतेसमुपस्थिते ॥ त्रेताविमोक्षसमयेद्वापरप्रतिपादने ॥ १४ ॥ नववर्षसहस्राक्षःप्रतिलोमोभवद्गुरुः ॥ जगामदक्षिणंमार्गंसोमोव्यावृत्तलक्षणः ॥ १५ ॥ नावश्यायोपितत्राभूत्कुतएवाभ्रजातयः ॥ नद्यःसंक्षिप्ततोयौघाःकिंचिदंतर्गतास्तथा ॥ १६ ॥ सरांसिसरितश्चैवकूपाःप्रस्रवणानिच ॥ हतत्विषोनलक्ष्यंतेनिसर्गाद्दैवकारितात् ॥ १७ ॥ उपशुष्कजलस्थायाविनिवृत्तसभाप्रपा ॥ निवृत्तयज्ञस्वाध्यायानिर्वषट्कारमंगला ॥ १८ ॥ उच्छिन्नकृषिगोरक्षानिवृत्तविपणापणा ॥ निवृत्तयूपसंभाराविप्रनष्टमहोत्सवा ॥ १९ ॥ अस्थिसंचयसंकीर्णामहाभूतरवाकुला ॥ शून्यभूयिष्ठनगरादग्धग्रामनिवेशना ॥ २० ॥

षडित्यर्थः ॥९॥१०॥११॥ पक्कणे चांडालागारे ॥१२॥ दैवविधिर्दैवविहितः ॥१३॥१४॥ प्रतिलोमोवक्री व्यावृत्तंअन्यथाभूतंलक्षणंचिन्हंयस्य ॥ १५ ॥ अवश्यायोधूमिका ॥१६॥१७॥ जलस्थायाः क्षुद्रजलाशयाः ॥१८ ॥ विपणोविक्रयादिः आपणोहट्टः ॥१९॥२०॥

॥२१॥२२॥हताआरक्षारक्षाकर्तारोयस्यांसा भूततरुःश्मशानवृक्षस्तद्वद्गम्याभूततरुप्राया भूतनरप्रायेतिपाठेभूतप्रायनरेत्यर्थः शावभूतनरप्रायेतिप्राचांपाठःस्पष्टार्थः शवएवशावः॥२३॥२४॥२५॥२६॥२७

क्वचिद्घोरैःक्वचिच्छ्रस्त्रैःक्वचिद्राजभिरातुरैः॥परस्परभयाच्चैवशून्यभूयिष्ठनिर्जना ॥ २१ ॥ गतदैवतसंस्थानावृद्धलोकनिराकृता ॥ गोजाविमहिषीहीनापर
 स्परपराहता॥ २२॥ हतविप्राहनारक्षाप्रनष्टौपधिसंचया॥ सर्वभूततरुप्रायावभूववसुधातदा॥ २३॥ तस्मिन्प्रतिभयेकालेक्षतेधर्मेयुधिष्ठिर ॥ बभूवुःक्षुधि
तामर्त्याःखादमानाःपरस्परं॥ २४॥ ऋपयोनियमांस्त्यक्त्वापरित्यज्याग्निदेवताः ॥ आश्रमान्संपरित्यज्यपर्यधावन्नितस्ततः॥ २५॥ विश्वामित्रोऽथभगवा
न्महर्षिरनिकेतनः॥ क्षुधापरिगतोधीमान्समंतात्पर्यधावत ॥ २६ ॥ त्यक्त्वादारांश्चपुत्रांश्चकस्मिंश्चजनसंसदि ॥ भक्ष्याभक्ष्यसमोभूत्वानिरग्निरनिकेतनः
॥ २७॥ सकदाचित्परिपतन्श्वपचानांनिवेशनं॥ हिंस्राणांप्राणिघातानामाससादवनेक्वचित्॥ २८॥ विभिन्नकलशाकीर्णंश्वचर्मच्छेदनायुतं॥ वराहखर
भग्नास्थिकपालघटसंकुलं॥ २९॥ मृतचैलपरिस्तीर्णंनिर्माल्यकृतभूपणं ॥ सर्पनिर्मोकमालाभिःकृतचिन्हकुटीमठं ॥ ३० ॥ कुक्कुटारावबहुलंगर्दभध्वनिना
दितं॥ उद्घोपद्भिःखरैर्वाक्यैःकलहद्भिःपरस्परं॥ ३१ ॥ उलूकपक्षिध्वनिभिर्देवतायतनैर्वृतं ॥ लोहघंटापरिष्कारंश्वयूथपरिवारितं॥ ३२ ॥ तत्रविश्यक्षुधावि
ष्टोविश्वामित्रोमहानृपिः॥ आहारान्वेपणेयुक्तःपरंयत्नंसमास्थितः॥ ३३ ॥ नचक्वचिदविंदत्सभिक्षमाणोपिकौशिकः॥ मांसमन्नंफलंमूलमन्यद्वातत्रकिंचन
॥ ३४॥ अहोकृच्छ्रंमयाप्राप्तमितिनिश्चित्यकौशिकः ॥ पपातभूमौदौर्बल्यात्तस्मिंश्चांडालपक्कणे ॥ ३५ ॥ सचिंतयामासमुनिःकिंनुमेसुकृतंभवेत्॥ कथंवृ
थानमृत्युःस्यादितिपार्थिवसत्तम॥ ३६॥ सददर्शश्वमांसस्यकुतंत्रींविततांमुनिः॥ चांडालस्यगृहेराजन्सद्यःशस्त्रहतस्यवै॥ ३७॥ सचिंतयामासतदास्तैन्यं
कार्यमितोमया॥ नहीदानीमुपायोमेविद्यतेप्राणधारणे॥ ३८॥ आपत्सुविहितंस्तैन्यंविशिष्टंचमहीयसः॥ विप्रेणप्राणरक्षार्थंकर्तव्यमितिनिश्चयः॥ ३९॥
हीनादादेयमादौस्यात्समानात्तदनंतरं॥ असंभवेवाददीतविशिष्टादपिधार्मिकात्॥ ४०॥ सोहमंत्यावसायानांहराम्येनांप्रतिग्रहात्॥ नस्तैन्यदोपंपश्यामिह
रिष्यामिश्वजाघनीं ॥ ४१ ॥ एतांबुद्धिंसमास्थायविश्वामित्रोमहामुनिः ॥ तस्मिन्देशेसस्रुष्वापश्वपचोयत्रभारत ॥ ४२॥ सविगाढांनिशांदृष्ट्वासुप्तेचांडा
लपक्कणे॥ शनैरुत्थायभगवान्प्रविवेशकुटीमतः॥ ४३॥

॥२८॥२९॥३०॥३१॥३२॥३३॥३४॥३५॥ वृथाअन्नंविना ॥३६॥कुतंत्रींदंडिकां॥३७॥३८॥३९॥४०॥प्रतिपद्दात् तज्जदोषात् स्तैन्यदोषंअधिकंनपश्यामीत्यर्थःश्वजाघनींशुनोजंघां॥४१॥४२॥४३

॥ ४४ ॥ घट्टयतिचालयति ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ममम़ां ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ नेत्राभ्यांश्लेष्मपिहिताभ्यां ॥ ४९ ॥ ५०॥ कलुषंयातःपापंकर्मानुसृतः ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ अग्निर्देवानांमुखंचपुरोधाश्चसः

ससुप्तइवचांडालःश्लेष्मापिहितलोचनः ॥ परिभिन्नस्वरोरूक्षःप्रोवाचाप्रियदर्शनः ॥ ४४ ॥ श्वपचउवाच कःकुतंत्रींघट्टयतिसुप्तेचांडालपक्कणे ॥ जागर्मिनात्रसुप्तोस्मिहतोसीतिचदारुणः ॥ ४५ ॥ विश्वामित्रस्ततोभीतःसहसातमुवाचह ॥ तत्रव्रीडाकुलमुखःसोद्वेगस्तेनकर्मणा ॥ ४६ ॥ विश्वामित्रोह मायुष्मन्नागतोहंबुभुक्षितः ॥ मावधीर्ममसद्बुद्धेयदिसम्यक्प्रपश्यसि ॥ ४७ ॥ चांडालस्तद्वचःश्रुत्वामहर्षेर्भावितात्मनः ॥ शयनादुपसंभ्रांतउद्ययौप्रतितंत तः ॥ ४८ ॥ सविसृज्याश्रुनेत्राभ्यांबहुमानात्कृतांजलिः ॥ उवाचकौशिकंरात्रौब्रह्मन्किंतेचिकीर्षितं ॥ ४९ ॥ विश्वामित्रस्तुमातंगमुवाचपरिसांत्वयन् ॥ क्षु धितोहंगतप्राणोहरिष्यामिश्वजाघनीं ॥ ५० ॥ क्षुधितःकलुषंयातोनास्तिह्रीरशनार्थिनः ॥ क्षुच्चमांदूषयत्यत्रहरिष्यामिश्वजाघनीं ॥ ५१ ॥ अवसीदंतिमेप्रा णाःश्रुतिर्मेनश्यतिक्षुधा ॥ दुर्बलोनष्टसंज्ञश्चभक्ष्याभक्ष्यविवर्जितः ॥ ५२ ॥ सोऽधर्मंबुध्यमानोऽपिहरिष्यामिश्वजाघनीं ॥ अटन्भैक्ष्यंनविंदामियदायुष्मा कमालये ॥ ५३ ॥ तदाबुद्धिःकृतापापेहरिष्यामिश्वजाघनीं ॥ अग्निर्मुखंपुरोधाश्चदेवानांशुचिपाड्विभुः ॥ ५४ ॥ यथावत्सर्वभुग्ब्रह्मातथामांविद्धिधर्मतः ॥ त मुवाचसचांडालोमहर्षेशृणुमेवचः ॥ ५५ ॥ श्रुत्वातत्त्वंतथातिष्ठयथाधर्मोनहीयते ॥ धर्मंतवापिविप्रर्षेशृणुयत्तेब्रवीम्यहं ॥ ५६ ॥ शृगालादधमंश्वानंप्रवदंति मनीषिणः ॥ तस्याप्यधमउद्देशःशरीरस्यश्वजाघनी ॥ ५७ ॥ नेदंसम्यग्व्यवसितंमहर्षेधर्मगर्हितं ॥ चांडालस्वस्यहरणमभक्ष्यस्यविशेषतः ॥ ५८ ॥ साध्व न्यमनुपश्यत्वमुपायंप्राणधारणे ॥ नमांसलोभात्तपसोनाशस्तेस्यान्महामुने ॥ ५९ ॥ जानताविहितंधर्मंनकार्योधर्मसंकरः ॥ मास्मधर्मंपरित्याक्षीस्त्वंहिध र्मभृतांवरः ॥ ६० ॥ विश्वामित्रस्ततोराजन्नित्युक्तोभरतर्षभ ॥ क्षुधार्त्तःप्रत्युवाचेदंपुनरेवमहामुनिः ॥ ६१ ॥ निराहारस्यसुमहान्ममकालोभिधावतः ॥ नवि द्यतेप्युपायश्चकश्चिन्मेप्राणधारणे ॥ ६२ ॥ येनयेनविशेषेणकर्मणायेनकेनचित् ॥ अभ्युज्जीवेत्साद्यमानःसमर्थोधर्ममाचरेत् ॥ ६३ ॥ ऐंद्रोधर्मःक्षत्रियाणां ब्राह्मणानामथाग्निकः ॥ ब्रह्मवन्हिर्ममबलंभक्ष्यामिशमयन्क्षुधां ॥ ६४ ॥ यथायथैवजीवेद्धितत्कर्तव्यमहेलया ॥ जीवितंमरणाच्छ्रेयोजीवन्धर्ममवाप्नु यात् ॥ ६५ ॥ सोहंजीवितमाकांक्षन्नभक्ष्यंस्यापिभक्षणं ॥ व्यवस्येबुद्धिपूर्वंवैतद्भवाननुमन्यतां ॥ ६६ ॥ शुचिषाट्शुचिमेध्यमेवसहतेनामेध्यं ॥ ५४ ॥ तस्यापियथासर्व भुक्तंतथाहंब्रह्मात्ब्राह्मणोपितत्तुल्यत्वात्सर्वभुग्भविष्यामीत्यर्थः ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ऐंद्रःपालनात्मकः आग्निकःसर्वभुक्त्वरूपः ब्रह्मवेदःसएववन्हिः ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥

ज्योतींषीवतपइंधनेनबलवंतंकरिष्यामि आत्मानमितिशेषः ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ पंचैं*शशशल्यकादयः पंचैवभक्ष्यानान्येइतिहेतोरभक्ष्येश्वमांसेमनोमाकृथाः ॥ ७० ॥ ७१ ॥ इतिकर्तुं नार्हसीतियोजना ॥ ७२ ॥ शिष्टाःअगस्त्यादयः ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ समौपगुत्वादितिभावः ॥ ७५ ॥ यदिति तेनागस्त्येनब्राह्मणानामर्थेऽर्थितेनप्रार्थितेन अर्थाद्ब्राह्मणैरेववातापिभक्षणंकृतंनस्वार्थे तद पिअवस्थाधिकारेसनादृशएवसमयोनान्यत्किंचित्कर्तुंशक्यमित्यर्थः नृशंसमपिभक्षित्वातेनवातापिनाभक्ष्यमाणाब्राह्मणारक्षिताइतिधर्मएवेत्यर्थः ॥ ७६ ॥ तर्हिअयमात्मादेहोममिमित्रंएतस्यरक्षणार्थं

बलवंतंकरिष्यामिप्रणोत्स्याम्यशुभानितु ॥ तपोभिर्विद्यया चैवज्योतींषीवमहत्तमः ॥ ६७ ॥ श्वपचउवाच नैतत्खादन्प्राप्नुतेदीर्घमायुर्नैवप्राणान्नामृतस्येवतृप्तिः ॥ भिक्षामन्यांभिक्षमातेमनोस्तुश्वभक्षणेश्वाह्यभक्ष्योद्विजानां ॥ ६८ ॥ विश्वामित्रउवाच नदुर्भिक्षेसुलभंमांसमन्यच्छ्वपाकमन्येनचमेस्तिवित्तं ॥ क्षुधार्तश्चाहमगतिर्निराशःश्वमांसेचास्मिन्षड्सान्साधुमन्ये ॥ ६९ ॥ श्वपचउवाच पंचपंचनखाभक्ष्याब्रह्मक्षत्रस्यवैविशः ॥ यथाशास्त्रंप्रमाणंतेमाऽभक्ष्येमानसंकृथाः ॥ ७० ॥ विश्वामित्रउवाच अगस्त्येनासुरोजग्धोवातापिःक्षुधितेनवै ॥ अहमापद्गतःक्षुत्तोभक्षयिष्येश्वजाघनीं ॥ ७१ ॥ श्वपचउवाच भिक्षामन्यामाहरेतिनचकर्तुमिहार्हसि ॥ ननूनंकार्यमेतद्वैहरकामंश्वजाघनीं ॥ ७२ ॥ विश्वामित्रउवाच शिष्टावैकारणंधर्मेतद्वृत्तमनुवर्तये ॥ परांमेध्याशनादेनांभक्ष्यांमन्येश्वजाघनीं ॥ ७३ ॥ श्वपचउवाच असतायत्समाचीर्णंनचधर्मःसनातनः ॥ नाकार्यमिहकार्यंवैमाछलेनाशुभंकृथाः ॥ ७४ ॥ विश्वामित्रउवाच नपातकंनावमतमृषिःसन्कर्तुमर्हति ॥ समौचश्वमृगौमन्येतस्माद्भोक्ष्येश्वजाघनीं ॥ ७५ ॥ श्वपचउवाच यद्ब्राह्मणार्थेकृतमर्थितेनतेनर्षिणातदवस्थाधिकारे ॥ सवैधर्मोयत्रनपापमस्तिसर्वैरुपायैर्गुरवोहिरक्ष्याः ॥ ७६ ॥ विश्वामित्रउवाच मित्रंचमेब्राह्मणस्यायमात्माप्रियश्चमेपूज्यतमश्चलोके ॥ तंभर्तुकामोहमिमांजिहीर्षेन्नृशंसानामीदृशानांनबिभ्ये ॥ ७७ ॥ श्वपचउवाच कामंनराजीवितंसंत्यजंतिनचाभक्ष्येक्वचित्कुर्वंतिबुद्धिं ॥ सर्वान्कामान्प्राप्नुवंतीहविद्वन्प्रियस्वकामंसहितःक्षुधैव ॥ ७८ ॥ विश्वामित्रउवाच स्थानेभवेत्सयशःप्रेत्यभावेनिःसंशयःकर्मणांवैविनाशः ॥ अहंपुनर्व्रतनित्यःशमात्मामूलंरक्ष्यंभक्षयिष्याम्यभक्ष्यं ॥ ७९ ॥ मयाप्येतदुक्तंचेन्नकश्चिद्दोषोस्तीत्याह मित्रंचेति ॥ ७७ ॥ क्षुधैवजितयासर्वान्कामानन्येआप्नुवंति अतस्त्वमपिक्षुधैवसहितःअनाहारेणैवकामंप्रियस्वपूरयस्व ॥ ७८ ॥ स्थानेइति सकामःप्रेत्यभावेमरणेसतियशःयशस्करोभवेदितिस्थानेयुक्तं अनशनेन मरणंश्रेयइतिसत्यमित्यर्थः जीवतस्त्वनश्नतोधर्मलोपःप्रत्यक्षः मूलंधर्मस्यशरीरंरक्ष्यंतस्यवैकल्येनधर्मविरोधोभवतीत्यर्थः ॥ ७९ ॥

* शशकःशल्यकोगोधाकूर्मःखड्गीतुपंचमः

बुध्यात्मकेप्रमातरिविचारितेश्वजाघनीभक्षणेपिपुण्यमस्तीतिजाने ज्ञानोत्पत्तियोग्यंशरीरमपथेनापिरक्ष्यमेवेतिभावः मोहात्मकेकर्तृत्वाद्यभिमानभाजियथाश्वभक्षणेदोषस्तथैवतत्रविषयेस्ति संशयात्मा न्यतरस्यात्मनोदृढपरिग्रहाभावात् तथापिश्वभक्षणमात्रेणत्वादृशःश्वपचोहंनभविष्यामि तपसादोषंदूरीकर्तुंशक्तोस्मीतिभावः ॥ ८० ॥ इदंश्वजाघनीभक्षणजंदुःखंपापंगोपनीयंगूहनीयंत्वयाक्रियमाणं निरसनीयमितिमेबुद्धिर्निश्चितास्ति ततोहंदुष्कृतःपापीयानपिअब्राह्मणोपित्वामुपालभेयःसोहंसत्रेकैतवकारीअस्मि सत्वमितिपाठेसत्वंप्रसिद्धोविश्वामित्रस्त्वांयदब्राह्मणोहमुपालभेऽतःदुष्कृतोस्मीतियोजना ॥ ८१ ॥ धर्मेधर्मानुशासने ॥ ८२॥८३॥८४ ॥ पापलोकौचतावबलिमौचेतिसमासः प्रतीच्छन्प्रतिगृह्णन् ॥८५॥८६॥८७॥ कार्येत्यायेप्राणात्ययेऽभक्ष्यमपिभक्षणीयमितिभक्ष्याभक्ष्यविधेरप

बुद्ध्यात्मकेव्यक्तमस्तीनिपुण्यंमोहात्मकेयत्रयथाश्वभक्ष्ये ॥ यद्यप्येतत्संशयात्माचरामिनाहंभविष्यामियथात्वमेव ॥८०॥ श्वपचउवाच गोपनीयमिदं दुःखमितिमेनिश्चितामतिः ॥ दुष्कृतोब्राह्मणःसन्त्रंयस्त्वामहमुपालभे ॥८१॥ विश्वामित्रउवाच पिबंत्येवोदकंगावोमंडूकेपुरुवत्स्वपि ॥ नतेधिकारोधर्मेस्तिमाभूरात्मप्रशंसकः ॥८२॥ श्वपचउवाच सुहृद्भूत्वानुशासेत्वांकृपाहित्वयिमेद्विज ॥ यदिदंश्रेयआधत्स्वमालोभात्पातकंकृथाः ॥८३॥ विश्वामित्र० सुहृन्मेत्वंसुखेप्सुश्चेदापदोमांसमुद्धर ॥ जानेहंधर्मतोत्मानंशौनीमुत्सृजजाघनीं ॥ ८४ ॥ श्वपचउवाच नैवोत्सहेभवतोदातुमेतांनोपेक्षितुंह्रियमाणंस्वमन्नं ॥ उभौस्यावःपापलोकावलिमौदाताचाहंब्राह्मणस्त्वंप्रतीच्छन् ॥ ८५ ॥ विश्वामित्रउवाच अद्याहमेतद्वृजिनंकर्मकृत्वाजीवंश्चरिष्यामिमहापवित्रं ॥ सपूतात्माधर्ममेवाभिपत्स्येयदेतयोर्गुरुतद्वैब्रवीहि ॥८६॥ श्वपचउवाच आत्मैवसाक्षीकुलधर्मकृत्येत्वमेवजानासियदत्रदुष्कृतं ॥ योत्याद्रियाद्भक्ष्यमितिश्वमांसंमन्येनतस्यास्तिविवर्जनीयं ॥८७॥ विश्वामित्रउवाच उपादानेखादनेचास्तिदोषःकार्येत्यायेनित्यमत्रापवादः ॥ यस्मिन्नहिंसानानृतंवाच्यलेशोभक्ष्यक्रियायत्रनतद्गरीयः ॥८८॥ श्वपचउवाच यद्येपहेतुस्तवखादनेस्यान्नतेवेदःकारणंनार्यधर्मः ॥ तस्माद्भक्ष्येभक्षणेवाद्विजेंद्रदोषंनपश्यामियथेदमत्र ॥८९॥ विश्वामित्रउवाच नैवातिपापंभक्षमाणस्यदृष्टंसुरांतुपीत्वापततीतिशब्दः ॥ अन्योन्यकार्याणियथातथैवनपापमात्रेणकृतंहिनस्ति ॥ ९० ॥

वादोस्ति नथाचसूत्रं सर्वान्नानुमतिश्चप्राणात्ययेतद्दर्शनादिति यत्राभक्ष्यक्रियाअभक्ष्यनापादकंवाक्यंतच्छास्त्रंगरीयोन यतःयस्मिन्नभक्ष्यभक्षणेहिंसानृतंचन इदमेवद्वयंअधर्मस्यज्ञापकं किंतर्हिभक्ष्याभक्ष्यशास्त्रमनर्थकंनेत्याह वाच्यलेशइतिभावप्रधानोनिर्देशः. तत्रवाच्यत्वस्यनियतत्वस्यलेशमात्रंनतुतद्धिंसानृतवदत्यंतंनियमित्यर्थः ॥८८॥ हेतुःप्राणपोषणेच्छास्ति कारणंप्रमाणं भक्ष्येभक्षणे अभक्षणेइतिच्छेदः ॥८९॥ अतिपापंहिंसावदभक्ष्यंभक्षमाणस्यनदृष्टं पततीतिशब्दःशब्दशास्त्रस्याज्ञामात्रं परंतुपापहेतुर्मुख्योहिंसाख्योऽत्रनदृश्यतइतिभावः अन्योन्यकार्याणिमैथुनानि पापमात्रेणकृतंपुण्यंहिनस्तिनाशयति तेनईषत्पापोत्पत्तिरस्तुनतुब्राह्मण्यादिधर्महानिरस्तीतिभावः ॥ ९० ॥

अस्थानतःचांडालगृहात् हीनतःचौर्यतः कुत्सितात्अदित्सतःकदर्यात् अभिषंगात्अत्यायहात् श्वानंलभतेतेनापितेनैवदंडःसहितव्यःसोढव्यएव ननुदातुर्ममदोषोस्तीतिभावः ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ॥९४॥९५॥९६॥९७॥९८॥९९॥१००॥१०१॥१०२॥ इतिशां० आ० नै० भा० एकचत्वारिंशदधिकशततमोध्यायः ॥ १४१ ॥ यदिमहद्भिरपिघोरंकर्मकर्तव्यत्वेनसमुद्दिष्टंयदश्रद्धेयमिवानृतमिवचतर्हिदस्यूनामकार्यकारिणामपिमर्यादाकाचिदस्तिइतोधिकंदस्यूनांनकर्तव्यमिति ॥ १ ॥ अस्मिंश्चाकृत्येकर्तव्येसंमोहादिकंप्राप्तोप्यात्मानंसांत्वयन्नप्युद्यममध्यवसायंनाधिगच्छामि एतान्धर्मान्कर्तुमहंनश

श्वपचउवाच अस्थानतोहीनतःकुत्सितादात्तद्विद्वांसंबाधतेसाधुवृत्तं ॥ श्वानंपुनर्योलभतेऽभिषंगात्तेनापिदंडःसहितव्यएव ॥ ९१ ॥ भीष्मउवाच एवमुक्तानिववृतेमातंगःकौशिकंतदा ॥ विश्वामित्रोजहारैवकृतबुद्धिःश्वजाघनीं ॥ ९२ ॥ ततोजग्राहसश्वांगंजीवितार्थीमहामुनिः ॥ सदारस्तामुपाहृत्यवनेभोक्तुमियेषसः ॥ ९३ ॥ अथास्यबुद्धिरभवद्विधिनाहंश्वजाघनीं ॥ भक्षयामियथाकामंपूर्वंसंतर्प्यदेवताः ॥ ९४ ॥ ततोग्निमुपसंहृत्यब्राह्मणविधिनामुनिः ॥ ऐंद्राग्नेयेनविधिनाचरुंश्रपयतस्वयं ॥ ९५ ॥ ततःसमारभत्कर्मदैवंपित्र्यंचभारत ॥ आहूयदेवानिंद्रादीन्भागंभागंविधिक्रमात् ॥ ९६ ॥ एतस्मिन्नेवकालेतुप्रववर्षसवासवः ॥ संजीवयन्प्रजाःसर्वाजनयामासचौषधीः ॥ ९७ ॥ विश्वामित्रोपिभगवांस्तपसादग्धकिल्बिषः ॥ कालेनमहतासिद्धिमवापपरमाद्भुतां ॥ ९८ ॥ समंहृत्यचतत्कर्मअनास्वाद्यचतद्धविः ॥ तोषयामासदेवांश्चपितृंश्चद्विजसत्तमः ॥ ९९ ॥ एवंविद्वानदीनात्माव्यसनस्थोजिजीविषुः ॥ सर्वोपायैरुपायज्ञोदीनमात्मानमुद्धरेत् ॥ १०० ॥ एतांबुद्धिंसमास्थायजीवितव्यंसदाभवेत् ॥ जीवन्पुण्यमवाप्नोतिपुरुषोभद्रमश्नुते ॥ १०१ ॥ तस्मात्कौंतेयविदुषाधर्माधर्मविनिश्चये ॥ बुद्धिमास्थायलोकेस्मिन्वर्तितव्यंकृतात्मना ॥ १०२ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिआपद्धर्मप० विश्वामित्रश्वपचसंवादेएकचत्वारिंशदधिकशततमोध्यायः ॥ १४१ ॥ ॥ ६ ॥ युधिष्ठिरउवाच यदिघोरंसमुद्दिष्टमश्रद्धेयमिवानृतं ॥ अस्तिस्विद्दस्युमर्यादायामहंपरिवर्जये ॥ १ ॥ संमुह्यामिविषीदामिधर्मोमेशिथिलीकृतः ॥ उद्यमंनाधिगच्छामिकदाचित्परिसांत्वयन् ॥ २ ॥ भीष्मउवाच नैतच्छ्रुत्वागमादेवतवधर्मानुशासनं ॥ प्रज्ञासमवहारोयंकविभिःसंभृतंमधु ॥ ३ ॥ बह्व्यःप्रतिविधातव्याःप्रज्ञाराज्ञाततस्ततः ॥ नैकशाखेनधर्मेणयात्रैषासंप्रवर्तते ॥ ४ ॥

क्नोमीत्यर्थः ॥ २ ॥ एतदागमादेवश्रुत्वातवधर्मानुशासनंमयाकृतमितिनास्तिकिंतुप्रज्ञायाःसमवहारःनिष्ठाकल्पितेयमित्यर्थः एतदग्निहोत्रादिवद्विधेयंन अपितुकविभिरकरणेमहांतंदोषंपश्यद्भिःकल्पितमिति भावः ॥ ३ ॥ ततस्ततःकोकिलवराहवृकसिंहादिभ्यःशिक्षित्वायत्रयासुप्रज्ञासुअनुष्ठेयासुएषातवबुद्धिः एकशाखेनैकदेशिनाधर्मेणोपलक्षितानसंप्रवर्तते ताःप्रज्ञाःबह्व्यःप्रतिविधातव्याःसंति ॥ ४ ॥

धर्मादिर्ज्ञेयःतत्तत्रविषयेमेममवचोविद्धि ॥ ५ ॥ प्रतिविधातव्यःचिकित्सनीयः ॥ ६ ॥ यतःपुरस्तादध्ययनकालेऽनुपालना अशिक्षिता अतःदुर्बलस्यैकदेशाध्ययनवतःप्रज्ञाकुतःनकुतश्चिदित्यर्थः ॥ ७ ॥ द्वैधंएकस्यैवकर्मणःक्वचित्कालेधर्मत्वंक्वचिदधर्मत्वमितिद्विप्रकारत्वं तस्मिन्प्राप्तेनदनभिज्ञःसंशयंसंकटंप्राप्नोति अहिंसायाधर्मत्वेपिचोररक्षयापापंभवतितद्वदिदंज्ञेयं ॥ ८ ॥ पार्श्वतःपश्चात् करणंकरणीयं विद्धित्वा निश्चित्यायिमवर्षेप्रजाभ्यःषड्भागस्यार्धअंशत्रयंवाग्रहीष्यामीत्यभिसंधाय प्रकारयेत् आपत्कालेतमेवषड्भागंसार्धगुणंसपादगुणंवाप्रकर्षेणगृह्णीयान्नतत्कुर्वन्मृढदृष्ट्याऽधर्मोभवतिनतुप्रज्ञादृष्ट्येत्यर्थः ॥ ९ ॥ सतांमतमितिशेषः ॥ १० ॥ मुष्णंतिधर्मशास्त्रविरुद्धंअर्थशास्त्रंनादर्तव्यमितिवदंति वैषम्यंअप्रामाण्यंअधर्मत्वंवा ॥ ११ ॥ शास्त्रचोरनिंदाप्रसंगात्तदुपजीविनोपिनिंदति आजिजीविषवइतिसार्धैश्चतुर्भिः

बुद्धिसंजननोधर्मआचारश्चसतांसदा ॥ ज्ञेयोभवतिकौरव्यसदातद्विद्धिमेवचः ॥ ५ ॥ बुद्धिश्रेष्ठाहिराजानश्चरंतिविजयैषिणः ॥ धर्मःप्रतिविधातव्योबुद्ध्याराज्ञाततस्ततः ॥ ६ ॥ नैकशाखेनधर्मेणराज्ञांधर्मोविधीयते ॥ दुर्बलस्यकुतःप्रज्ञापुरस्तादनुपालना ॥ ७ ॥ अद्वैधज्ञःपथिद्वैधेसंशयंप्राप्नुमर्हति ॥ बुद्धिद्वैधंवेदितव्यंपुरस्तादेवभारत ॥ ८ ॥ पार्श्वतःकरणंप्राज्ञोविषंभित्वाप्रकारयेत् ॥ जनस्तच्चरितंधर्मंविजानात्यन्यथान्यथा ॥ ९ ॥ अमिथ्याज्ञानिनःकेचिन्मिथ्याविज्ञानिनःपरे ॥ तद्वैयथायथंबुद्ध्वाज्ञानमाददतेसतां ॥ १० ॥ परिमुष्णंतिशास्त्राणिधर्मस्यपरिपंथिनः ॥ वैषम्यमर्थविद्यानांनिरर्थाःख्यापयंतिते ॥ ११ ॥ आजिजीविषवोविद्यांयशःकामौसमंततः ॥ तेसर्वेनृपपापिष्ठाधर्मस्यपरिपंथिनः ॥ १२ ॥ अपक्वमतयोमंदानजानंतियथातथं ॥ यथाह्यशास्त्रकुशलाःसर्वत्रायुक्तिनिष्ठिताः ॥ १३ ॥ परिमुष्णंतिशास्त्राणिशास्त्रदोषानुदर्शिनः ॥ विज्ञातमर्थविद्यानांनसम्यगितिवर्तते ॥ १४ ॥ निंदयापरविद्यानांस्वविद्यांख्यापयंतिच ॥ वागस्त्रावाक्छुरीभूतादुग्धविद्याफलाइव ॥ १५ ॥ तान्विद्यावणिजोविद्धिराक्षसानिवभारत ॥ व्याजेनसद्भिर्विहितोधर्मस्तेपरिहास्यति ॥ १६ ॥ नधर्मवचनंवाचानैवबुद्ध्येतिनःश्रुतं ॥ इतिबार्हस्पतंज्ञानंप्रोवाचमघवास्वयं ॥ १७ ॥ नत्वेववचनंकिंचिदनिमित्तादिहोच्यते ॥ सुविनीतेनशास्त्रेणनव्यवस्यंत्यथापरे ॥ १८ ॥

॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ दंभिनंनिंदत्यर्धेन व्याजेनेति कृतइतिशेषः नेतव ॥ १६ ॥ प्रकृतमाह नेति वाचाकेवलया बुद्ध्यातर्केणवाकेवलेन धर्मवचनंधर्मनिश्चयोनास्तिअपितुसमुच्चिताभ्यांउभाभ्यांधर्मनिर्णयइत्यर्थः ॥ १७ ॥ नत्विति आततायीब्राह्मणोपिहंतव्यइत्यादिवचनंकामतोब्राह्मणंहंतुःप्रायश्चित्तंनविद्यतइत्यनेनविरुद्धमपिनिष्कारणंनप्रवर्तते कोहितद्दृदयघमुष्मिँल्लोकेस्तिवानवेतिवचनंयथाद्विक्ष्वनीकाशान्करोतीत्यतीकाशविधिपरंनतुपरलोकफलेसंदेहोपन्यासपरं एवंअनतायिब्राह्मणवधवाक्यमपिअततायीसर्वथाहंतव्यइत्येवंपरंनतुब्राह्मणरूपोऽप्याततायीहंतव्यइत्येवंपरंइतिकेश्चिदुच्यते अपरेतुसुविनीतेनयुक्तिमतापिशास्त्रेणशिक्षितंआततायिवधंनव्यवस्यंतिकर्तव्यत्वेननिश्चिन्वंतिअहिंसाशास्त्रप्राबल्यात् आत्मवधार्थमुद्यताद्गोरिवाततायिनोप्यात्मानंरक्षेन्नगामिवतंहन्यादितितेषांभावः ॥ १८ ॥

इहलोकेतुएकेमुख्यास्त्वाचार्याः लोकयात्रांतन्निर्वाहमेवधर्मंप्राहुः साचचोरादीनांवधमंतरेणनसंभवतीत्यवश्यंहिंसापिकर्तव्येतितेषामाशयः तथाहिकल्पकाराः श्रुतिमुदाहरंति अन्नादेभ्रूणहामार्ष्टिअनेनाअभिशसति स्तेनःप्रमुक्तोराजनियाचन्ननृतसंगरे गुरौयाजश्चशिष्यश्चस्त्रियश्चभर्तुर्व्यभिचारिणीति मार्ष्टिपापमितिशेषः एवंसत्यपिमतभेदेयुक्त्यैवधर्मऊहेनेत्याह समिति ॥ १९ ॥ तस्मादमर्षादीस्त्यक्त्वासमूहेसभायांशास्त्रंवदेदित्याशयेनाहामर्षादिति ॥ २० ॥ आगतागमयाबुद्ध्याश्रुत्युपगृहीतेनतर्केणसहितंयद्वचनंतेनप्रशस्यतेशास्त्रंनान्यतरेण अन्यस्तुज्ञानहेतुत्वात् अज्ञानज्ञापकतयावचनंतर्केणहीनंशब्दमेवसाधुमन्यते कुतःअज्ञानात् ॥ २१ ॥ अन्यःपुनःअनयायुक्त्याइदंशास्त्रंहतंदूषितंइतिहेतोरपार्थकंव्यर्थमितिमन्यतेतदप्यज्ञानादेव तस्मात्तर्केणशास्त्रस्यशास्त्रेणतर्कस्यवाबाधमकृत्वायदुभयसंमतंतदेवानुष्ठेयमित्युशनसोमतंपूर्वोक्तेनबार्हस्पत्येनज्ञानेनैक्यंगतमितिदर्शितं ॥ २२ ॥ किंच अपदिश्यंदिशोर्मध्येस्थितंकोटिद्वयस्पर्शिज्ञानंसंशयरूपंतद्यथानास्तितथैवव्यर्थमित्यर्थः अतस्त्वंसंशयंछिन्नमूलेनमूलोच्छेदेनयथा

लोकयात्रामिहैकेतुधर्मंप्राहुर्मनीषिणः ॥ समुद्दिष्टंसतांधर्मंस्वयमूहेतपंडितः ॥ १९ ॥ अमर्षाच्छास्त्रसंमोहादविज्ञानाच्चभारत ॥ शास्त्रंप्राज्ञस्यवदतःसमूहेयात्यदर्शनं ॥ २० ॥ आगतागमयाबुद्ध्यावचनेनप्रशस्यते ॥ अज्ञानाज्ज्ञानहेतुत्वाद्वचनंसाधुमन्यते ॥ २१ ॥ अनयाहतमेवेदमितिशास्त्रमपार्थकं ॥ दैतेयानुशनाप्राहसंशयच्छेदनंपुरा ॥ २२ ॥ ज्ञानमप्यपदिश्यंहियथानास्तितथैवतत् ॥ तंतथाछिन्नमूलेनसन्नोदयितुमर्हसि ॥ २३ ॥ अनव्यवहितंयोवानेदंवाक्यमुपाश्नुते ॥ उग्रायैवहिसृष्टोसिकर्मणेनत्वमीक्षसे ॥ २४ ॥ अंगमामन्ववेक्षस्वराजन्यायबुभूषते ॥ यथाप्रमुच्यतेत्वन्योयदर्थंनप्रमोदते ॥ २५ ॥ अजोश्वःक्षत्रमित्येतत्सदृशंब्रह्मणाकृतं ॥ तस्मादभीक्ष्णंभूतानांयात्राकाचित्प्रसिद्ध्यति ॥ २६ ॥ यस्त्ववध्यवधेदोषःसवध्यस्यावधेस्मृतः ॥ साचैवखलुमर्यादायामयंपरिवर्जयेत् ॥ २७ ॥ तस्मात्तीक्ष्णःप्रजाराजास्वधर्मस्थापयेत्ततः ॥ अन्योन्यंभक्षयंतोहिप्रचरेयुर्वृकाइव ॥ २८ ॥

स्यात्तथासन्नोदयितुंदूरीकर्तुमर्हसि निःसंशयंयतज्ज्ञानंतदेवाश्रयस्वेत्यर्थः ॥ २३ ॥ योवाभवान्ममइदंनीतिवाक्यंनउपाश्नुतेनांगीकरोतिततअनव्यवहितंअयुक्तं व्यवहितपदंनशब्देनसमस्तंचेनव्यवहितशब्दःसन्निकृष्टवचनःतदभावोऽनव्यवहितमितियोगोऽत्रज्ञेयः कुतोयुक्तमतआह उग्रायेति यतःउग्रायहिंस्रकर्मार्थमेवत्वंसृष्टोसि तच्चत्वंनसमीक्षसेऽतोममवचनंतवचेतसिनकिंचिद्गम्यमित्यर्थः ॥ २४ ॥ हेअंग मांअन्ववेक्षस्व बुभूषतेऐश्वर्यंलिप्सवे राजन्यायराजसमूहाय तदर्थंयथानत्वमुच्यते तथाकुर्वाणंमामन्ववेक्षसेत्यध्याहृत्ययोज्यं अन्योलोकोयदर्थंयमर्थंनप्रमोदतेनानुमोदते हिंस्रोयमितिमांनिंदतोपिभूलोकार्थिनोराजानःस्वहितमजानानाअपिमयास्वर्लोकंप्रापिताःउपकारायैवनस्वार्थाय एवंत्वमप्युग्रेणकर्मणाप्रजास्तद्धितायैवशाधीतिभावः ॥ २५ ॥ अजइति यथाऽजोयज्ञार्थंनीयतेतद्धितायैवंअश्वक्षत्रियावपिसंग्रामार्थंनीयेतेतद्धितायैव हतोवाप्राप्स्यसिस्वर्गंजित्वावाभोक्ष्यसेमहीमित्युक्तेः तथायज्ञेहन्यमानस्यपशोरपिस्वर्गप्राप्तिर्दृष्टा पशुर्वैनीयमानःसमृत्युंप्रापश्यत्सदेवान्नान्वकामयैतुंतंदेवाअब्रुवन्नेहिस्वर्गंवैत्वालोकंगमयिष्यामइति ॥ २६ ॥ एवंसंमुह्यामीत्यादेरुत्तरमुक्त्वाऽस्तिस्विदस्युमर्यादाइत्यस्योत्तरमाह यस्त्विति ॥ २७ ॥ २८ ॥

॥ २९ ॥ ३० ॥ अन्यायंन्यायवर्जितंयथास्यात्तथाप्रगृह्णातिषड्भागमादत्तेकर्मणापालनाख्येनविहीनंक्षत्रं ॥ ३१ ॥३२ ॥ ३३ ॥३४ ॥३५ ॥ ब्राह्मणादयोगेवदंडस्यमर्यादाब्राह्मणस्तुनैवदंड्यः पितृपूज्य

यस्यदस्युगणाराष्ट्रेध्वांक्षामत्स्यान्जलादिव ॥ विहरंतिपरस्वानिसवैक्षत्रियपांसनः ॥ २९ ॥ कुलीनान्सचिवान्कृत्वावेदविद्यासमन्वितान् ॥ प्रशाधिपृथिवींराजन्प्रजाधर्मेणपालयन् ॥ ३० ॥ विहीनंकर्मणान्यायंयःप्रगृह्णातिभूमिपः ॥ उपायस्याविशेषज्ञंतद्वैक्षत्रंनपुंसकं ॥ ३१ ॥ नैवोग्रंनैवचानुग्रंधर्मेणेहप्रशस्यते ॥ उभयंनव्यतिक्रामेदुग्रोभूत्वामृदुर्भव ॥ ३२ ॥ कष्टःक्षत्रियधर्मोयंसौहृदंत्वयिमेस्थितं ॥ उग्रकर्मणिसृष्टोसितस्माद्राज्यंप्रशाधिवै ॥ ३३ ॥ अशिष्टनिग्रहोनित्यंशिष्टस्यपरिपालनं ॥ एवंशुक्रोब्रवीद्धीमानापत्सुभरतर्षभ ॥ ३४ ॥ युधिष्ठिरउवाच अस्तिचेदिहमर्यादायामन्योनाभिलंघयेत् ॥ पृच्छामित्वांसतांश्रेष्ठतन्मेब्रूहिपितामह ॥ ३५ ॥ भीष्मउवाच ब्राह्मणानेवसेवेतविद्यावृद्धांस्तपस्विनः ॥ श्रुतचारित्रवृत्ताढ्यान्पवित्रंह्येतदुत्तमं ॥ ३६ ॥ यादेवतासुवृत्तिस्तेसास्तुविप्रेषुनित्यदा ॥ क्रुद्धैर्हिविप्रैःकर्माणिकृतानिबहुधानृप ॥ ३७ ॥ प्रीत्यायशोभवेन्मुख्यमप्रीत्यापरमंभयं ॥ प्रीत्याह्यमृतवद्विप्राःक्रुद्धाश्चैवविषंयथा ॥ ३८ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति० आप० द्विचत्वारिंशदधिकशततमोध्यायः ॥ १४२ ॥ ॥ ७ ॥ युधिष्ठिरउवाच पितामहमहाप्राज्ञसर्वशास्त्रविशारद ॥ शरणंपाल्यमानस्ययोधर्मस्तंब्रवीहिमे ॥ १ ॥ भीष्मउवाच महान्धर्मोमहाराजशरणागतपालने ॥ अर्हःप्रष्टुंभवांश्चैवप्रश्नंभरतसत्तम ॥ २ ॥ शिबिप्रभृतयोराजन्राजानःशरणागतान् ॥ परिपाल्यमहात्मानःसंसिद्धिंपरमांगताः ॥ ३ ॥ श्रूयतेचकपोतेनशत्रुःशरणमागतः ॥ पूजितश्चयथान्यायंस्वैश्चमांसैर्निमंत्रितः ॥ ४ ॥ युधिष्ठिरउवाच कथंकपोतेनपुराशत्रुःशरणमागतः ॥ स्वमांसंभोजितःकांचगतिंलेभेसभारत ॥ ५ ॥ भीष्मउवाच शृणुराजन्कथांदिव्यांसर्वपापप्रणाशिनीं ॥ नृपतेर्मुचुकुंदस्यकथितांभार्गवेणवै ॥ ६ ॥ इममर्थंपुरापार्थमुचुकुंदोनराधिपः ॥ भार्गवंपरिपप्रच्छप्रणतःपुरुषर्षभ ॥ ७ ॥ तस्मैशुश्रूषमाणायभार्गवोकथयत्कथां ॥ इमांयथाकपोतेनसिद्धिःप्राप्तानराधिप ॥ ८ ॥ मुनिरुवाच धर्मनिश्चयसंयुक्तांकामार्थसहितांकथां ॥ शृणुष्वावहितोराजन्गदतोमेमहाभुज ॥ ९ ॥ कश्चित्क्षुद्रसमाचारःपृथिव्यांकालसंमितः ॥ विचचारमहारण्येघोरःशकुनिलुब्धकः ॥ १० ॥ काकोलइवकृष्णांगोरक्ताक्षःकालसंमितः ॥ दीर्घजंघोह्रस्वपादोमहावक्त्रोमहाहनुः ॥ ११ ॥

एवेत्याह ब्राह्मणानेवेति ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ इतिशां० आप० नै० भा० द्विचत्वारिंशदधिकशततमोध्यायः ॥ १४२ ॥ ॥ ७ ॥ पितामहेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ काकोलःकाकविशेषः ॥ ११ ॥

॥ १२ ॥ अभिसंधत्तेविपोद्वंधनादिनाहंतुमितिशेषः ॥ १३ ॥ १४ ॥ क्षारकंजालं ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

नैवतस्यसुहृत्कश्चिन्नसंबंधीनबांधवाः ॥ सहितैःसंपरित्यक्तस्तेनरौद्रेणकर्मणा ॥ १२ ॥ नरःपापसमाचारस्त्यक्तव्योदूरतोबुधैः ॥ आत्मानंयोभिसंधत्तेसो
न्यस्यस्यात्कथंहितः ॥ १३ ॥ येनृशंसादुरात्मानःप्राणिप्राणहरानराः ॥ उद्वेजनीयाभूतानांव्यालाइवभवंतिते ॥ १४ ॥ सवैक्षारकमादायद्विजान्हत्वावनेस
दा ॥ चकारविक्रयंतेषांपतंगानांजनाधिप ॥ १५ ॥ एवंतुवर्तमानस्यतस्यवृत्तिंदुरात्मनः ॥ अगमत्सुमहान्कालोनचाधर्ममबुध्यत ॥ १६ ॥ तस्यभार्यास
हायस्यरममाणस्यशाश्वतं ॥ दैवयोगविमूढस्यनान्यावृत्तिररोचत ॥ १७ ॥ ततःकदाचित्तस्याथवनस्थस्यसमंततः ॥ पातयन्निववृक्षांस्तान्सुमहान्वातसंभ्र
मः ॥ १८ ॥ मेघसंकुलमाकाशंविद्युन्मंडलमंडितं ॥ संछन्नस्तुमुहूर्तेननौसार्थैरिवसागरः ॥ १९ ॥ वारिधारासमूहैस्तुसंप्रविष्टःशतक्रतुः ॥ क्षणेनपूरयामास
सलिलेनवसुंधरां ॥ २० ॥ ततोधाराकुलेकालेसंभ्रमन्नष्टचेतनः ॥ शीतार्तस्तद्वनंसर्वमाकुलेनांतरात्मना ॥ २१ ॥ नैवनिम्नंस्थलंवापिसोविंदतविहंगहा ॥ पू
रितोहिजलौघेनतस्यमार्गोवनस्यतु ॥ २२ ॥ पक्षिणोवर्षवेगेनहतालीनास्तदाभवन् ॥ मृगसिंहवराहाश्चस्थलमाश्रित्यशेरते ॥ २३ ॥ महतावातवर्षेणत्रासि
तास्तेवनौकसः ॥ भयार्ताश्चक्षुधार्ताश्चबभ्रमुःसहितावने ॥ २४ ॥ सतुशीतहतैर्गात्रैर्नजगामनतस्थिवान् ॥ ददर्शपतितांभूमौकपोतींशीतविह्वलां ॥ २५ ॥
दृष्ट्वार्तोपिहिपापात्मासतांपंजरकेक्षिपत् ॥ स्वयंदुःखाभिभूतोपिदुःखमेवाकरोत्परे ॥ २६ ॥ पापात्मापापकारित्वात्पापमेवचकारसः ॥ सोपश्यत्तरुषंडेषुमेघ
नीलंवनस्पतिं ॥ २७ ॥ सेव्यमानंविहंगौघैश्छायावासफलार्थिभिः ॥ धात्रापरोपकारायससाधुरिवनिर्मितः ॥ २८ ॥ अथाभवत्क्षणेनैववियद्विमलतारकं ॥
महत्सरइवोत्फुल्लंकुमुदच्छुरितोदकं ॥ २९ ॥ ताराढ्यंकुमुदाकारमाकाशंनिर्मलंबहु ॥ घनैर्मुक्तंनभोदृष्ट्वालुब्धकःशीतविह्वलः ॥ ३० ॥ दिशोविलोकयामास
विगाढांप्रेक्ष्यशर्वरीं ॥ दूरतोमेनिवेशश्चअस्माद्देशादितिप्रभो ॥ ३१ ॥ कृतबुद्धिर्द्रुमेतस्मिन्वस्तुंतांरजनींततः ॥ सांजलिःप्रणतिंकृत्वावाक्यमाहवनस्पतिं
॥ ३२ ॥ शरणंयामियान्यस्मिन्दैवतानिवनस्पतौ ॥ सशिलायांशिरःकृत्वापर्णान्यास्तीर्यभूतले ॥ ३३ ॥ दुःखेनमहताविष्टस्ततःसुष्वापपक्षिहा ॥ ३४ इति
श्रीमहाभारतेशांति० आप० कपोतलुब्धकसंवादोपक्रमेत्रिचत्वारिंशदधिकशततमोध्यायः ॥ १४३ ॥ ॥ ६ ॥

॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ इतिशांतिपर्वणिआपद्धर्मप० नैल० भारतभा० त्रिचत्वारिंशदधिकशततमोध्यायः ॥ १४३ ॥ ॥ ९ ॥

भीष्मउवाच अथवृक्षस्यशाखायांविहंगःससुहृज्जनः॥ दीर्घकालोषितोराजंस्तत्रचित्रतनूरुहः ॥ १ ॥ तस्यकल्यगताभार्याचरितुंनाभ्यवर्तत ॥ प्राप्तांच रजनींदृष्ट्वासपक्षीपर्यतप्यत ॥ २ ॥ वातवर्षमहच्चासीन्नचागच्छतिमेप्रिया ॥ किंनुतत्कारणंयेनसाद्यापिननिवर्तते ॥ ३ ॥ अपिस्वस्तिभवेत्तस्याःप्रियायाम मकानने ॥ तयाविरहितंह्यीदंशून्यमद्यगृहंमम ॥ ४ ॥ पुत्रपौत्रवधूभृत्यैराकीर्णमपिसर्वतः ॥ भार्याहीनंगृहस्थस्यशून्यमेवगृहंभवेत् ॥ ५ ॥ नगृहंगृहमित्याहुर्गृ हिणीगृहमुच्यते ॥ गृहंतुगृहिणीहीनमरण्यसदृशंमतं ॥ ६ ॥ यदिसारक्तनेत्रांताचित्रांगीमधुरस्वरा ॥ अद्यनायातिमेकांतानकार्यंजीवितेनमे ॥ ७ ॥ नभुंक्तेम य्यभुक्तेयानास्नातेस्नातिसुव्रता ॥ नातिष्ठत्युपतिष्ठेनशेतेचशयितेमयि ॥ ८ ॥ हृष्टेभवतिसाहृष्टादुःखितेमयिदुःखिता ॥ प्रोषितेदीनवदनाक्रुद्धेचप्रियवादि नी ॥ ९ ॥ पतिव्रतापतिगतिःपतिप्रियहितेरता ॥ यस्यस्यात्तादृशीभार्याधन्यःसपुरुषोभुवि ॥ १० ॥ साहिश्रांतंक्षुधार्तंचजानीतेमांतपस्विनी ॥ अनुरक्तास्थि राचैवभक्तास्निग्धायशस्विनी ॥ ११ ॥ वृक्षमूलेपिदयितायस्यतिष्ठतितद्गृहं ॥ प्रासादोपितयाहीनःकांतारइतिनिश्चितं ॥ १२ ॥ धर्मार्थकामकालेषुभार्यापुं सःसहायिनी ॥ विदेशगमनेचास्यसैवविश्वासकारिका ॥ १३ ॥ भार्याहिपरमोह्यर्थःपुरुषस्येहपठ्यते ॥ असहायस्यलोकेस्मिँल्लोकयात्रासहायिनी ॥ १४ ॥ तथारोगाभिभूतस्यनित्यंकृच्छ्रगतस्यच ॥ नास्तिभार्यासमंकिंचिन्नरस्यार्तस्यभेषजं ॥ १५ ॥ नास्तिभार्यासमोबंधुर्नास्तिभार्यासमागतिः ॥ नास्तिभार्या समोलोकेसहायोधर्मसंग्रहे ॥ १६ ॥ यस्यभार्यागृहेनास्तिसाध्वीचप्रियवादिनी ॥ अरण्यंतेनगंतव्यंयथारण्यंतथागृहं ॥ १७ ॥ इतिश्रीम०शांतिप०आप द्धर्मप० भार्याप्रशंसायांचतुश्चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४४ ॥ ॥ ७ ॥ भीष्मउवाच एवंविलपतस्तस्यश्रुत्वातुकरुणंवचः ॥ गृहीताशकु निघ्नेनकपोतीवाक्यमब्रवीत् ॥ १ ॥ कपोत्युवाच अहोऽतीवसुभाग्याहंयस्यामेदयितःपतिः ॥ असतोवासतोवापिगुणानेवंप्रभाषते ॥ २ ॥ नसास्त्रीत्यभिमंत व्यायस्यांभर्तानतुष्यति ॥ तुष्टेभर्तरिनारीणांतुष्टाःस्युःसर्वदेवताः ॥ ३ ॥ अग्निसाक्षिकमित्येवभर्तावैदैवतंपरं ॥ दावाग्निनेवनिर्दग्धासपुष्पस्तवकालता ॥ ४ ॥ भस्मीभवतिसानारीयस्याभर्तानतुष्यति ॥ इतिसंचिंत्यदुःखार्ताभर्तारंदुःखितंतदा ॥ ५ ॥ कपोतीलुब्धकेनापिगृहीतावाक्यमब्रवीत् ॥ हंतवक्ष्यामितेश्रेयःश्रु त्वातुकुरुतत्तथा ॥ ६ ॥ शरणागतसंत्राताभवकांतविशेषतः ॥ एषशाकुनिकःशेतेतववासंसमाश्रितः ॥ ७ ॥ एवमिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

॥८॥९॥१०॥११॥१२॥१३॥१४॥ इतिशांति० आप० नैल० भारतभा० पंचचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥१४५॥ ॥ ५ ॥ सपत्न्यावचनमित्यध्यायत्रयंप्रायःस्पष्टार्थं ॥१॥२॥३॥४॥५॥६॥

शीतार्तश्चक्षुधार्तश्चपूजामस्मैसमाचर॥ योहिकश्चिद्द्विजंहन्यात्गांचलोकस्यमातरं॥ ८॥ शरणागतंचयोहन्यात्तुल्यंतेपांचपातकं ॥ अस्माकंविहितावृत्तिः
कापोतीज्ञातिधर्मतः॥९॥ सान्याय्यात्मवतानित्यंत्वद्विधेनानुवर्तितुं॥ यस्तुधर्मंयथाशक्तिगृहस्थोह्यनुवर्तते॥१०॥ सप्रेत्यलभतेलोकानक्षयानितिशुश्रुम॥
सत्वंसंतानवानद्यपुत्रवानसिचद्विज॥ ११ ॥ तत्स्वदेहेदयांत्यक्त्वाधर्मार्थौपरिगृह्यच ॥ पूजामस्मैप्रयुंक्ष्वत्वंप्रीयेतास्यमनोयथा ॥ १२॥ शरीरेमाचसंतापं
कुर्वीथास्त्वंविहंगम॥ शरीरयात्राकृत्यर्थमन्यान्दारानुपैष्यसि ॥ १३ ॥इतिसाशकुनीवाक्यंपंजरस्थातपस्विनी॥ अतिदुःखान्वितापोक्त्वाभर्तारंसमुदैक्षत
॥ १४॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति० आप० कपोतीप्रतिकपोतवाक्येपंचचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः॥१४५॥ ॥ ५॥ भीष्मउवाच सपत्न्यावच
नंश्रुत्वाधर्मयुक्तिसमन्वितं॥ हर्षेणमहतायुक्तोवाक्यंव्याकुललोचनः॥१॥तंवैशाकुनिकंदृष्ट्वाविधिदृष्टेनकर्मणा॥ सपक्षीपूजयामासयत्नात्तंपक्षिजीविनं॥२॥
उवाचस्वागतंतेद्यब्रूहिकिंकरवाणिते॥ संतापश्चनकर्तव्यःस्वगृहेवर्ततेभवान्॥ ३॥ तद्ब्रवीतुभवान्क्षिप्रंकिंकरोमिकिमिच्छसि॥ प्रणयेनब्रवीमित्वांत्वंहिनः
शरणागतः॥ ४॥ अरावप्युचितंकार्यमातिथ्यंगृहमागते ॥ छेत्तुमप्यागतेच्छायांनोपसंहरतेद्रुमः ॥ ५॥ शरणागतस्यकर्तव्यमातिथ्यंहिप्रयत्नतः ॥ पंचयज्ञ
प्रवृत्तेनगृहस्थेनविशेषतः॥ ६॥ पंचयज्ञांस्तुयोमोहान्नकरोतिगृहाश्रमे॥ तस्यनायंनचपरोलोकोभवतिधर्मतः ॥ ७॥ तद्ब्रूहिमांसुविश्रब्धोयत्त्वंवाचावदिष्य
सि॥ तत्करिष्याम्यहंसर्वंमात्वंशोकेमनःकृथाः ॥ ८॥ तस्यतद्वचनंश्रुत्वाशकुनेर्लुब्धकोब्रवीत् ॥ बाधतेखलुमेशीतंसंत्राणंहिविधीयतां॥ ९ ॥ एवमुक्तस्ततःप
क्षीपर्णान्यास्तीर्यभूतले॥ यथाशक्त्याहिपर्णेनज्वलनार्थंद्रुतंययौ ॥ १० ॥ सगत्वांगारकर्मांतंगृहीत्वाग्निमथागमत् ॥ ततःशुष्केषुपर्णेषुपावकंसोप्यदीपयत्
॥ ११ ॥ससंदीप्तंमहत्कृत्वानमाहशरणागतं॥ प्रतापयस्वविश्रब्धःस्वगात्राण्यकुतोभयः॥ १२ ॥ सतथोक्तस्तथेत्युक्त्वालुब्धोगात्राण्यतापयत्॥ अग्निप्रत्याग
तप्राणस्ततःप्राहविहंगमं ॥ १३ ॥ हर्षेणमहताविष्टोवाक्यंव्याकुललोचनः॥ तथमंशकुनिंदृष्ट्वाविधिदृष्टेनकर्मणा॥ १४॥ दत्तमाहारमिच्छामित्वयाक्षुद्बाधते
हिमां॥ सतद्वचःप्रतिश्रुत्यवाक्यमाहविहंगमः ॥ १५ ॥ नमेस्तिविभवोयेननाशयेयंक्षुधांतव ॥ उत्पन्नेनहिजीवामोवयंनित्यंवनौकसः ॥ १६ ॥ संचयोना
स्तिचास्माकंमुनीनामिवभोजने॥ इत्युक्त्वातंतदातत्रविवर्णवदनोऽभवत्॥ १७॥ ॥७॥८॥९॥१०॥ अंगारकर्मांतंकर्मारगृहसमीपं ॥११॥१२॥१३॥१४॥१५॥१६॥१७॥

॥ १८ ॥ १९ ॥ २० २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ इतिशांतिपर्वणिआप० नैल० भारतभा० षट्चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४६ ॥ ॥ ५ ॥ ननइति ॥ १ ॥

कथंनुखलुकर्तव्यमितिचिंतापरस्तदा ॥ बभूवभरतश्रेष्ठगर्हयन्वृत्तिमात्मनः ॥ १८ ॥ मुहूर्ताल्लब्धसंज्ञस्तुसपक्षीपक्षिघातिनं ॥ उवाचतर्पयिष्येत्वांमुहूर्तंप्रतिपाल
य ॥ १९ ॥ इत्युक्त्वाशुष्कपर्णैस्तुसमुज्ज्वाल्यहुताशनं ॥ हर्षेणमहताविष्टःसपक्षीवाक्यमब्रवीत् ॥ २० ॥ ऋषीणांदेवतानांचपितॄणांचमहात्मनां ॥ श्रुतःपूर्वम
याधर्मोमहानतिथिपूजने ॥ २१ ॥ कुरुष्वानुग्रहंसौम्यसत्यमेतद्ब्रवीमिते ॥ निश्चिताखलुमेबुद्धिरतिथिप्रतिपूजने ॥ २२ ॥ ततःकृतप्रतिज्ञोवैसपक्षीप्रहसन्नि
व ॥ तमग्निंत्रिःपरिक्रम्यप्रविवेशमहामतिः ॥ २३ ॥ अग्निमध्येप्रविष्टंतुलुब्धोदृष्ट्वातुपक्षिणं ॥ चिंतयामाससमनसाकिमिदंवैमयाकृतं ॥ २४ ॥ अहोममनृशंस
स्यगर्हितस्यस्वकर्मणा ॥ अधर्मःसुमहान्घोरोभविष्यतिनसंशयः ॥ २५ ॥ एवंबहुविधंभूरिविललापसलुब्धकः ॥ गर्हयन्स्वानिकर्माणिद्विजंदृष्ट्वातथागतं
॥ २६ ॥ इति० शांति० आप० कपोतलुब्धकसंवादेषट्चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४६ ॥ ॥ ५ ॥ भीष्मउवाच ततःसलुब्धकःपश्यन्क्षुधयापिपरि
प्लुतः ॥ कपोतमग्निपतितंवाक्यंपुनरुवाचह ॥ १ ॥ किमीदृशंनृशंसेनमयाकृतमबुद्धिना ॥ भविष्यतिहिमेनित्यंपातकंकृतजीविनः ॥ सविनिंदंस्तथात्मानंपुनःपु
नरुवाचह ॥ २ ॥ अविश्वास्यःसुदुर्बुद्धिःसदानिकृतिनिश्चयः ॥ शुभंकर्मपरित्यज्यसोहंशकुनिलुब्धकः ॥ ३ ॥ नृशंसस्यममाद्यायंप्रत्यादेशोनसंशयः ॥ दत्तः
स्वमांसंदहताकपोतेनमहात्मना ॥ ४ ॥ सोहंत्यक्ष्येप्रियान्प्राणान्पुत्रान्दारांस्तथैवच ॥ उपदिष्टोऽहिमेधर्मःकपोतेनमहात्मना ॥ ५ ॥ अद्यप्रभृतिदेहंस्वंसर्वभोगै
र्विवर्जितं ॥ यथास्वल्पंसरोग्रीष्मेशोषयिष्याम्यहंतथा ॥ ६ ॥ क्षुत्पिपासातपसहःकृशोधमनिसंततः ॥ उपवासैर्बहुविधैश्चरिष्येपारलौकिकं ॥ ७ ॥ अहोदेहप्र
दानेनदर्शितातिथिपूजना ॥ तस्माद्धर्मंचरिष्यामिधर्मोहिपरमागतिः ॥ ८ ॥ दृष्टोधर्मोहिधर्मिष्ठेयादृशोविहगोत्तमे ॥ एवमुक्त्वाविनिश्चित्यरौद्रकर्मासलुब्धकः
॥ ९ ॥ महाप्रस्थानमाश्रित्यप्रययौसंशितव्रतः ॥ १० ॥ ततोयष्टिंशलाकांचक्षारकंपंजरंतथा ॥ तांचबद्धांकपोतींसप्रमुच्यविससर्जह ॥ ११ ॥ इतिश्रीमहाभार
तेशांति० आप० लुब्धकोपरतौसप्तचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४७ ॥

॥ २ ॥ प्रत्यादेशःधिक्कारपूर्वकउपदेशः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ यष्टिंदंडं यष्टिशलाकमितिपाठेपक्षिसंश्लेषार्थंचिक्कणद्रव्योपेतंदीर्घदंडंयथेष्टंवर्द्धयितुंशक्यं षष्ट्याशलाकाभिःसंधितं
पंजरंस्पष्टं ॥ १० ॥ इतिशांतिपर्वणिआपद्धर्मप० नैलकंठीयेभारतभावदीपेसप्तचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४७ ॥ ॥ १ ॥ ॥ ५ ॥

ततइति॥१॥२॥३॥४॥५॥६॥७॥८॥९॥१०॥११॥१२॥ इतिशांति० आप० नैल० भारतभा० अष्टचत्वारिंशदधिकशततमोध्यायः॥१४८॥ ॥७॥ विमानस्थाविति चाध्यायौस्पष्टार्थौ॥१॥२॥३॥४॥

भीष्मउवाच ततोगतेशाकुनिकेकपोतीप्राहदुःखिता ॥ संस्मृत्यसाचभर्तारंरुदतीशोककर्शिता ॥ १ ॥ नाहंतेविप्रियंकांतकदाचिदपिसंस्मरे ॥ सर्वापिवि
धवानारीबहुपुत्रापिशोचते ॥ २ ॥ शोच्याभवतिबंधूनांपतिहीनातपस्विनी ॥ लालिताहंत्वयानित्यंबहुमानाच्चपूजिता ॥ ३ ॥ वचनैर्मधुरैःस्निग्धैरसंक्लिष्टम
नोहरैः॥ कंदरेषुचशैलानांनदीनांनिर्झरेषुच ॥ ४ ॥ द्रुमाग्रेषुचरम्येषुरमिताहंत्वयासह ॥ आकाशगमनेचैवविहृताहंत्वयासुखं ॥५॥ रमामिस्मपुराकांतत
न्मेनास्त्यद्यकिंचन॥ मितंददातिहिपितामितंभ्रातामितंसुतः॥ ६ ॥ अमितस्यहिदातारंभर्तारंकानपूजयेत्॥ नास्तिभर्तृसमोनाथोनास्तिभर्तृसमंसुखं॥७॥
विसृज्यधनसर्वस्वंभर्तावैशरणंस्त्रियाः॥ नकार्यमिहमेनाथजीवितेनत्वयाविना॥८॥ पतिहीनातुकानारीसतीजीवितुमुत्सहेत्॥ एवंविलप्यबहुधाकरुणंसा
सुदुःखिता॥ ९ ॥ पतिव्रतासंप्रदीप्तंप्रविवेशहुताशनं ॥ ततश्चित्रांगदधरंभर्तारंसान्वपश्यत ॥ १० ॥ विमानस्थंसुकृतिभिःपूज्यमानंमहात्मभिः॥ चित्रमा
ल्यांबरधरंसर्वाभरणभूषितं॥११॥ विमानशतकोटीभिरावृतंपुण्यकर्मभिः॥ ततःस्वर्गगतःपक्षीविमानवरमास्थितः ॥ कर्मणापूजितस्तत्ररेमेससहभार्यया
॥ १२ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति० आप० कपोतस्वर्गगमनेअष्टचत्वारिंशदधिकशततमोध्यायः॥ १४८॥ ॥७॥ भीष्मउवाच विमानस्थौतु
तौराजन्लुब्धकःखेददर्शह॥ दृष्ट्वातौदंपतीराजन्व्यचिंतयततांगतिं॥ १ ॥ ईदृशेनैवतपसागच्छेयंपरमांगतिं॥ इतिबुद्ध्याविनिश्चित्यगमनायोपचक्रमे॥ २॥
महाप्रस्थानमाश्रित्यलुब्धकःपक्षिजीवकः॥ निश्चेष्टोमरुदाहारोनिर्ममःस्वर्गकांक्षया॥ ३ ॥ ततोपश्यत्सुविस्तीर्णंहृद्यंपद्माभिभूषितं॥ नानापक्षिगणाकीर्णंस
रःशीतजलंशिवं॥ ४ ॥ पिपासार्तोपितदृष्ट्वातृप्तःस्यान्नात्रसंशयः ॥ उपवासकृशोत्यर्थंसतुपार्थिवलुब्धकः॥ ५ ॥ अनवेक्ष्यैवसंहृष्टःश्वापदाध्युषितंवनं॥ म
हांतंनिश्चयंकृत्वालुब्धकःप्रविवेशह॥६॥ प्रविशन्नेवसवनंनिगृहीतःसकंटकैः॥ सकंटकैर्विभिन्नांगोलोहितार्द्रीकृतच्छविः॥ ७॥ बभ्रामतस्मिन्विजनेनाना
मृगसमाकुले॥ ततोद्रुमाणांमहतापवनेनवनेतदा॥८॥ उदतिष्ठत्ससंघर्षात्सुमहान्हव्यवाहनः॥ तद्वनंवृक्षसंपूर्णंलताविटपसंकुलं॥ ९॥ ददाहपावकःक्रुद्धो
युगांताग्निसमप्रभः॥ सज्वालैःपवनोद्धूतैर्विस्फुलिंगैःसमंततः॥ १० ॥ ददाहतद्वनंघोरंमृगपक्षिसमाकुलं॥ ततःसदेहमोक्षार्थंसंप्रहृष्टेनचेतसा॥ ११ ॥ अभ्य
धावतवर्धंतंपावकंलुब्धकस्तदा॥ ततस्तेनाग्निनादग्धोलुब्धकोनष्टकल्मषः॥ जगामपरमांसिद्धिंततोभरतसत्तम॥ १२॥ ॥५॥६॥७॥८॥९॥१०॥११॥१२॥

॥१३॥१४॥१५॥१६॥ १७ ॥१८॥१९ ॥ इतिशां० आ० नै० भा० भा० एकोनपंचाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४९ ॥ ॥ ५ ॥ लुब्धकदृष्टांतेनबुद्धिपूर्वंकृतस्यापिपापस्यमहतातपसाप

ततःस्वर्गस्थमात्मानमपश्यद्विगतज्वरः॥ यक्षगंधर्वसिद्धानांमध्येभ्राजंतमिंद्रवत्॥१३॥ एवंखलुकपोतश्चकपोतीचपतिव्रता॥ लुब्धकेनसहस्वर्गंगताःपुण्ये
नकर्मणा॥१४॥ यापिचैवंविधानारीभर्तारमनुवर्तते॥ विराजतेहिसाक्षिप्रंकपोतीवदिविस्थिता॥१५॥ एवमेतत्पुरावृत्तंलुब्धकस्यमहात्मनः॥कपोतस्यचध
र्मिष्ठागतिःपुण्येनकर्मणा॥१६॥ यश्चेदंशृणुयान्नित्यंयश्चेदंपरिकीर्तयेत्॥ नाशुभंविद्यतेतस्यमनसापिप्रमादतः॥ १७॥ युधिष्ठिरमहानेपधर्मोधर्मभृतांव
र॥ गोघ्नेष्वपिभवेदस्मिन्निष्कृतिःपापकर्मणः॥ १८॥ ननिष्कृतिर्भवेत्तस्ययोहन्याच्छरणागतं ॥ इतिहासमिमंश्रुत्वापुण्यंपापप्रणाशनं ॥ नदुर्गतिमवाप्नो
तिस्वर्गलोकंचगच्छति ॥१९॥ इतिश्रीम० शांतिपर्वणिआप० लुब्धकस्वर्गगमनेएकोनपंचाशदधिकशततमोऽध्यायः॥ १४९॥ ॥ ५॥ युधिष्ठिरउवाच
अबुद्धिपूर्वंयत्पापंकुर्याद्भरतसत्तम ॥ मुच्यतेसकथंतस्मादेतत्सर्वंब्रवीहिमे ॥ १ भीष्मउवाच अत्रतेवर्तयिष्यामिपुराणमृषिसंस्तुतं ॥ इंद्रोतःशौनको
विप्रोयदाहजनमेजयं॥ २॥ आसीद्राजामहावीर्यःपारिक्षिज्जनमेजयः॥ अबुद्धिपूर्वामागच्छद्ब्रह्महत्यांमहीपतिः॥ ३॥ ब्राह्मणाःसर्वएवैतंतत्यजुःसपुरोहि
ताः॥ सजगामवनंराजादह्यमानोदिवानिशं॥ ४॥ प्रजाभिःसपरित्यक्तश्चकारकुशलंमहत् ॥ अतिवेलंतपस्तेपेदह्यमानःसमन्युना ॥ ५॥ ब्रह्महत्यापनोदा
र्थमपृच्छद्ब्राह्मणान्बहून्॥ पर्यटन्पृथिवींकृत्स्नांदेशेदेशेनराधिपः ॥ ६ ॥ तत्रेतिहासंवक्ष्यामिधर्मस्यास्योपबृंहणं ॥ दह्यमानःपापकृत्याजगामजनमेजयः
॥ ७॥ चरिष्यमाणइंद्रोतंशौनकंसंशितव्रतं॥ समासाद्योपजग्राहपादयोःपरिपीडयन् ॥ ८ ॥ ऋषिर्दृष्ट्वानृपंतत्रजगर्हेसुभृशंतदा॥ कर्तापापस्यमहतोभ्रूणहा
किमिहागतः ॥ ९ ॥ किंत्वयास्मासुकर्तव्यंमामांस्प्राक्षीःकथंचन ॥ गच्छगच्छनतेस्थानंप्रीणात्यस्मानितिब्रुवन् ॥ १० ॥ रुधिरस्येवतेगंधःशवस्येवचदर्श
नं॥ अशिवःशिवसंकाशोमृतोजीवन्निवाटसि॥ ११ ॥ ब्रह्ममृत्युरशुद्धात्मापापमेवानुचिंतयन् ॥ प्रबुध्यसेप्रस्वपिपिवर्तसेपरमेसुखे॥ १२॥ मोघंतेजीवितं
राजन्परिक्लिष्टंचजीवसि ॥पापायैवहिसृष्टोसिकर्मणेहयवीयसं ॥ १३ ॥ बहुकल्याणमिच्छंतिईहंतेपितरःसुतान् ॥ तपसादेवतेज्याभिर्वंदनेनतितिक्षया
॥ १४॥ पितृवंशमिमंपश्यत्वत्कृतेनरकंगतं॥ निरर्थाःसर्वएवैषामाशाबंधास्त्वदाश्रयाः॥१५॥ रिहारोदृष्टस्तत्प्रसंगादबुद्धिपूर्व

स्यापिपरिहारस्ततुल्ययत्नसाध्यइत्याशयवान्पृच्छति अबुद्धीति ॥१॥ २॥पारिक्षित्पारिक्षितः॥३॥४॥५॥६ ॥ पापकृत्यापापक्रियया॥७॥८॥९॥१०॥११॥१२॥ यवीयसेहीनाय ॥१३॥१४॥१५॥

॥१६॥ अशाश्वतीः सर्वस्यापिकर्मणोनवत्त्वात् शाश्वतीः बहुत्वात् ॥१७॥१८॥१९॥ इतिशांतिपर्वणिआप० नै० भारतभा० पंचाशदधिकशततमोध्यायः॥१५०॥ ॥ ७ ॥ एवमिति ॥१॥ त्वाहंत्वामहं साद्धः दुष्कृतमपिसंधायेतिसंबंधः ॥ २ ॥ प्राप्येति यमयातनाभोगांते दुष्कृतजंशल्यंममगमिष्यतीत्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ब्राह्मणानांभक्तइतिशेषः ॥ ५ ॥ ब्रह्मशस्तंहिसितंयैस्तेषां संविदऐकमत्यंसजानी यैःसहालभमानानामितिपूर्वोन्वयि वेदनिश्चितान् युष्मान् प्रतिभूयोवक्ष्यामि ॥ ६ ॥ निर्जनाःनिष्परिग्रहाःयोगिनोयथानिर्धनान्दीनान्रक्षंति एवंमांभवंतोदययैवस्वसामर्थ्येनरक्षंत्वित्यर्द्धार्थः ॥ ७ ॥

यान्पूजयंतोविंदंतिस्वर्गमायुर्यशः प्रजाः॥ नेपुत्वंसततंद्दष्टाब्राह्मणेपुनिरर्थकः ॥ १६ ॥ इमंलोकंविमुच्यत्वमवाङ्मूर्द्धापतिष्यसि॥ अशाश्वतीःशाश्वतीश्चस
माःपापेनकर्मणा॥ १७॥ अर्घमानोयत्रगृध्रैःशितिकंठैरयोमुखैः ॥ ततश्चपुनरावृत्तःपापयोनिंगमिष्यसि॥ १८॥ यदिदंमन्यसेराजन्नायमस्तिकुतःपरः॥
प्रतिस्मारयितारस्त्वांयमदूतायमक्षये॥ १९॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति० आप० इंद्रोतपारिक्षितीयसंवादेपंचाशदधिकशततमोध्यायः ॥ १५० ॥ ७ ॥
भीष्मउवाच एवमुक्तःप्रत्युवाचतंमुनिंजनमेजयः॥ गर्ह्यंभवान्गर्हयतेनिंद्यंनिंदतिमांपुनः॥ १ ॥ धिक्कार्यंमांधिक्कुरुतेतस्मात्त्वाहंप्रसादये॥ सर्वंहीदंदुष्कृ
तंमेज्वलाम्यग्नाविवाहितः॥ २॥ स्वकर्माण्यभिसंधायनाभिनंदतिमेमनः॥ प्राप्यघोरंभयंनूनंमयावैवस्वतादपि॥ ३॥ नतुशल्यमनिर्हृत्यकथंशक्ष्यामिजीवितुं॥
सर्वंमन्युंविनीयत्वमभिमांवदशौनक॥ ४॥ महानामंब्राह्मणानांभूयोवक्ष्यामिसांप्रतं॥ अस्तुशेषंकुलस्यास्यमापराभूदिदंकुलं॥ ५॥ नहिनोब्रह्मशस्तानांशे
षंभवितुमर्हति॥ स्तुतीरलभमानानांसंविदंवेदनिश्चितान्॥ ६॥ निर्विद्यमानस्त्वात्मानंभूयोवक्ष्यामिशाश्वतं ॥ भूयश्चैवाभिरक्षंतुनिर्धनान्निर्जनाइव॥ ७॥
नत्वयज्ञाअमुंलोकंप्राप्नुवंतिकथंचन॥ आपातान्प्रतिनिष्ठंतिपुलिंदशबराइव ॥ ८ ॥ अविज्ञायैवमेप्रज्ञांबालस्येवसपंडितः॥ ब्रह्मन्पितेवपुत्रस्यप्रीतिमान्
भवशौनक॥ ९॥ शौनकउवाच किमाश्चर्यंयतःप्राज्ञोब्रह्मकुर्यादसांप्रतं॥ इतिवैपंडितोभूत्वाभूतानांनानुकुप्यते॥ १०॥ प्रज्ञाप्रासादमारुह्यअशोच्यः
शोचतेजनान्॥ जगतीस्थानिवाद्रिस्थःप्रज्ञयाप्रतिपत्स्यति॥ ११॥ नचोपलभ्यतेतेनचाश्चर्याणिकुर्वते॥ निर्विण्णात्मापरोक्षोवाधिकृतःपूर्वसाधुषु॥ १२॥

आपातान्नरकान् पुलिंदाःशबराःम्लेच्छभेदाः ॥८॥ सपंडितःयोमद्दोषान्जानाति नत्वंतस्थांप्रज्ञांशरणागतोऽहमित्येवंरूपांसत्वपंडितः ब्रह्मन्ब्राह्मण ॥ ९ ॥ ब्रह्मब्राह्मणजातिःकुपितासती असांप्रतमयुक्तमपिकुर्यात् अत्रकिमाश्चर्यंनकिमपीत्यर्थः यतएवमतःप्राज्ञोबुद्धिमान् इतिएवंप्रकारेणपंडितोविवेकवान्भूत्वाभूतानांभूतेषुनानुकुप्यतेनुकोपंनकरोति॥१०॥नकेवलमकोपएवप्रज्ञाफलं अपितुमहत्त्वमप्यस्तीत्याह प्रज्ञेति ॥११॥ यःसाधुषुनिर्विण्णात्माविरक्तःपरोक्षस्तद्दृष्टिपथादपेतःतैश्चधिक्कृतस्तेनप्रज्ञानचोपलभ्यते तादृशस्यतदलाभेऽन्येआश्चर्यमपिनकुर्वते अतःसत्संगंविनाप्रज्ञादुर्लभैवेत्यर्थः ॥ १२ ॥

वीर्यंब्राह्मणस्येतिशेषः वेदेऋग्वेदादौ आगमेसर्वार्थद्योतके ब्रह्माब्राह्मणःशरणंरक्षिता यथाशांतिशांतिमनतिक्रम्य ॥१३॥ यत्कृतंतद्दैपारत्रिकमित्यध्याहृत्ययोज्यं ॥१४॥ बुभूषुंश्रेयोलिप्सुंभजमानंमांप्रती
तिशेषः ॥ १५ ॥ सर्वभूतहितंहितरूपंधर्मंतिष्ठअनुतिष्ठ हितेइतिसमम्यंतपाठःस्पष्टार्थः ॥ १६ ॥ उपाव्हयेशिष्यंकरोमीत्यर्थः ॥ १७ ॥ शौनकंपापिष्ठसंग्रहीतारंधिगितिजल्पतांजनानामनादृत्यउपाव्हयेइत्यर्थः
॥ १८ ॥ १९ ॥ प्रतिज्ञास्यंतिमदभिप्रायंकृतमेवजानीहीति ॥ २० ॥ तत्रब्राह्मणामल्कृतेमन्निमित्तं तेत्वत्तः ॥ २१ ॥ २२ ॥ इतिशांति० आप० नैल० भारतभा० एकपंचाशदधिकशततमोध्यायः ॥१५१॥

विदितंभवतोवीर्यंमाहात्म्यंवेदआगमे ॥ कुरुष्वेहयथाशांतिब्रह्माशरणमस्तुते ॥ १३॥ तद्दैपारत्रिकंनानब्राह्मणानामकुप्यतां ॥ अथवानप्यसेपापेधर्ममेवा
नुपश्यवै ॥ १४ ॥ जनमेजयउवाच अनुतप्येचपापेननचधर्मंविलोपये ॥ बुभूषुंभजमानंचप्रीतिमान्भवशौनक ॥ १५॥ शौनकउवाच छि
त्वादंभंचमानंचप्रीतिमिच्छामितेनृप ॥ सर्वभूतहितेतिष्ठधर्मंचैवप्रतिस्मरन् ॥ १६ ॥ नभयान्नचकार्पण्यान्नलोभात्त्वामुपाव्हये ॥ तांमेदैवींगिरंसत्यांशृणु
त्वंब्राह्मणैःसह ॥ १७॥ सोहंनकेनचिच्चार्थीत्वांचधर्मादुपाव्हये ॥ क्रोशतांसर्वभूतानांहाहाधिगिगितिजल्पतां ॥ १८॥ वक्ष्यंतिमामधर्मज्ञंत्यक्ष्यंतिसुहृदोजनाः॥
तावाचःसुहृदःश्रुत्वासंज्वरिष्यंतिमेभृशं ॥ १९॥ केचिदेवमहाप्राज्ञाःप्रतिज्ञास्यंतितत्त्वतः ॥ जानीहिमत्कृतंतातब्राह्मणान्प्रतिभारत ॥ २० ॥ यथातेमत्कृ
तेक्षेमंलभंतेतेतथाकुरु ॥ प्रतिजानीहिचाद्रोहंब्राह्मणानांनराधिप ॥ २१ ॥ जनमेजयउवाच नैववाचानमनसापुनर्जातुनकर्मणा ॥ द्रोग्धास्मिब्राह्मणा
न्विप्रचरणाववपितेस्पृशे ॥ २२ ॥ इतिश्रीम० शां० आप० इंद्रोतपारिक्षितीयेएकपंचाशदधिकशततमोध्यायः ॥ १५१ ॥ ॥ ७ ॥ शौनकउवाच तस्मात्तेहं
प्रवक्ष्यामिधर्ममावृतचेतसे ॥ श्रीमान्महाबलस्तुष्टःस्वयंधर्ममवेक्षसे ॥ १ ॥ पुरस्ताद्दारुणोभूत्वासुचित्रतरमेवतत् ॥ अनुगृह्णासिभूतानिस्वेनवृत्तेनपार्थिवः
॥ २ ॥ कृत्स्नंनूनंसदहतिइतिलोकोव्यवस्यति ॥ यत्रत्वंतादृशोभूत्वाधर्ममेवानुपश्यसि ॥ ३ ॥ हित्वातुसुचिरंभक्ष्यंभोज्यांश्चतपआस्थितः ॥ इत्येतदभिभूताना
मद्भुतंजनमेजय ॥ ४ ॥ योऽदुर्लभोभवेद्दाताकृपणोवातपोधनः ॥ अनाश्चर्यंनदित्याहुर्नातिदूरेणवर्तते ॥ ५ ॥ एतदेवहिकार्पण्यंसमग्रमसमीक्षितं ॥ यच्चेत्समी
क्ष्यैवस्याद्भवेत्तस्मिंस्ततोगुणः ॥ ६ ॥ यज्ञोदानंदयावेदाःसत्यंचपृथिवीपते ॥ पंचैतानिपवित्राणिषष्ठंसुचरितंतपः ॥ ७ ॥

तस्मादिति यस्मात्श्रीमान्विद्यावानस्मितस्मात् ॥ १ ॥ २ ॥ सभवान् तादृशस्तापकः ॥ ३ ॥ अभिभूतानामधर्मेणेतिशेषः ॥ ४ ॥ नास्तिदुर्लभंयस्यसोऽदुर्लभःसंपन्नः ॥ ५ ॥ यत्असमीक्षितंपौर्वापर्ये
णानालोचितं एतदेकंसमग्रंकृत्स्नंकार्पण्यंचेत्कार्यंसमीक्ष्यैवस्यात् तस्मिन्कार्येततःसमीक्षातःगुणःस्यात् ॥ ६ ॥ समीक्षामेवाह यज्ञइति ॥ ७ ॥

॥ ८ ॥ ९ ॥ एकांततोऽनियतत्वेन ॥ १० ॥ तपएवाहुपुण्यमिति ॥ ११ ॥ १२ ॥ मानसइतिपुंस्त्वमार्षं ॥ १३ ॥ पवित्राणांपावनानांमध्येत्यागधर्मःदानात्मकोधर्मःपवित्रतरः संन्यासंतुपरंधर्मंततोप्य
धिकंमनुरब्रवीत् ॥ १४ ॥ कुमारोबालःसत्योरागद्वेषशून्यत्वात् तथातिष्ठेदित्यर्थः ॥ १५ ॥ नहीतिसार्धः सुखंदुःखंचोभयमपिकल्पितमित्यर्थः प्रकृतिर्ब्रह्मतद्भूतानांब्रह्मस्वरूपाणांसर्वाणियानिसंसर्गरूपाणि
पापानियांतितद्वतांआविद्यकसंगमात्राद्दुःखादिभाजामित्यर्थः ॥ १६ ॥ १७ ॥ बलेनधैर्येणसंविभागैःदानैःओजइंद्रियपाटवं ॥ १८ ॥ १९ ॥ विक्रममाणः कर्मणिशानच् नीचैःक्रियमाणइत्यर्थः त्यजमानः

तदेवराज्ञांपरमंपवित्रंजनमेजय॥ तेनसम्यग्गृहीतेनश्रेयांसंधर्ममाप्स्यसि॥ ८॥ पुण्यदेशाभिगमनंपवित्रंपरमंस्मृतं ॥ अत्राप्युदाहरंतीमांगाथांगीतांयया
तिना॥ ९॥ योमर्त्यःप्रतिपद्येतआयुर्जीवितमात्मनः॥ यज्ञमेकांततःकृत्वातत्संन्यस्यतपश्चरेत् ॥ १० ॥ पुण्यमाहुःकुरुक्षेत्रंकुरुक्षेत्रात्सरस्वतीं॥ सरस्वत्याश्च
तीर्थानितीर्थेभ्यश्चपृथूदकं ॥ ११ ॥ यत्रावगाह्यपीत्वाचनैनंश्वोमरणंतपेत्॥ महासरःपुष्कराणिप्रभासोत्तरमानसे॥ १२ ॥ कालोदकंचगंतासिलब्धायुर्जी
वितेपुनः॥ सरस्वतीदृषद्वत्योःसंगमोमानसःसरः ॥ १३॥ स्वाध्यायशीलःस्थानेषुसर्वेष्वेवमुपस्पृशेत् ॥ त्यागधर्मःपवित्राणांसंन्यासंमनुरब्रवीत्॥ १४॥ अ
त्राप्युदाहरंतीमागाथाःसत्यवताकृताः॥ यथाकुमारःसत्योवैनैवपुण्योनपापकृत् ॥ १५॥ नह्यस्तिसर्वभूतेषुदुःखमस्मिन्कुतःसुखं ॥ एवंप्रकृतिभूतानांस
र्वसंसर्गयायिनां ॥ १६ ॥ त्यजतांजीवितंश्रेयोनिवृत्तेपुण्यपापके॥ यत्त्वेवराज्ञोज्यायिष्ठंकार्याणांतद्ब्रवीमिते ॥ १७॥ बलेनसंविभागैश्चजयस्वर्गंजनेश्वर॥
यस्यैवबलमोजश्चसधर्मस्यप्रभुर्नरः॥ १८॥ ब्राह्मणार्थंसुखार्थंहित्वंपाहिवसुधांनृप ॥ यथैवैनान्पुराक्षेप्सीस्तथैवैनान्प्रसादय ॥ १९ ॥ अपिविक्रममाणो
पित्यजमानोप्यनेकधा॥ आत्मनोदर्शनाद्विप्रान्नहंतास्मीतिमार्गय ॥ घटमानःस्वकार्येषुकुरुनिःश्रेयसंपरं ॥ २० ॥ हिमाग्निघोरसदृशोराजाभवतिकश्चन॥
लांगलाशनिकल्पोवाभवेदन्यःपरंतप॥ २१ ॥ नविशेषेणगंतव्यमविच्छिन्नेनवापुनः॥ नजातुनाहमस्मीतिसुप्रसक्तमसाधुषु ॥ २२ ॥ विकर्मणातप्यमानः
पापाद्विपरिमुच्यते॥ नैतत्कार्यंपुनरितिद्वितीयात्परिमुच्यते॥ २३॥

दूरीक्रियमाणःआत्मनोदर्शनात् आत्मौपम्येनमार्गयनिश्चिनु ॥ २० ॥ हिमवत्शीतलःअग्निवत्क्रूरःघोरोयमस्तद्वद्गुणदोषविचारकःलांगलवद्दुष्टमूलोन्मूलनपरः अशनिवदाकस्मिकपातोदुष्टेषु ॥ २१ ॥ अ
साधुषुसुप्रसक्तंप्रीतिविशेषेण विशेषेणविद्वत्त्वादिनाहेतुनाअविच्छिन्नेनसामान्येनब्राह्मणत्वादिनाधर्मेणवानगंतव्यंनप्राप्तव्यं केनापिहेतुनाखलेषुसंगोनकर्तव्यइत्यर्थः तत्रहेतुमाहनेति जातुकदाचित्अहंनअ
स्मीतिनअपित्वस्मीत्येवमत्वेतिशेषः स्वनाशार्थिखलसंगंनकुर्यादितिभावः ॥ २२ ॥ विकर्मणेति सकृत्कृतात्पापात्पश्चात्तापमात्रेणमुच्यते द्विरावृत्तात्पुनर्नकरिष्यामीतिनियमग्रहणमात्रेण त्रिरावृत्ताद्यत्किंचिद्ध
र्मस्वीकारमात्रेणबहुकृत्वेतितदभ्यस्तात्तुतीर्थादिनामुच्यतइतिश्लोकद्वयार्थः ॥ २३ ॥

॥२४॥२५॥२६॥२७॥ २८ ॥ यावतइतिप्रकृतोपयोगि ॥२९॥ अघमर्षणं ऋतंचसत्यंचेतिऋक्त्रयं ॥३०॥३१॥ अनुयुज्यअत्यादरपूर्वकंउपेत्यापृच्छन्निति शेषः धर्म्यंधर्मोद्भवंफलंसुखरूपंवेत्थजानीषे तथानरकेफलंदुःखंतदपिवेत्थ॥ ३२ ॥ यस्ययोगिनःउभेअपिसुखदुःखेसदृशेयस्यचतयोर्द्वयोस्तुल्योजयोस्तिउतनसामान्याभावेपिकिंपुण्यस्यफलंकथंदानपुण्येनपापंनुदति तदाचक्ष्वेतिद्वयोःसंबंधः

चरिष्येधर्ममेवेतितृतीयात्परिमुच्यते ॥ शुचिस्तीर्थान्यनुचरन्बहुत्वात्परिमुच्यते ॥ २४॥ कल्याणमनुकर्तव्यंपुरुषेणबुभूषता॥ येसुगंधीनिसेवंतेतथागंधाभवंतिते ॥ २५ ॥ येदुर्गंधीनिसेवंतेतथागंधाभवंतिते॥ तपश्चर्यापरःसद्यःपापाद्विपरिमुच्यते ॥ २६ ॥ संवत्सरमुपास्याग्निमभिशस्तःप्रमुच्यते ॥ त्रीणिवर्षाण्युपास्याग्निंभ्रूणहाविप्रमुच्यते॥२७॥महासरःपुष्कराणिप्रभासोत्तरमानसे॥अभ्येत्ययोजनशतंभ्रूणहाविप्रमुच्यते॥२८॥ यावतःप्राणिनोहन्यात्तज्जातीयांस्तुतावतः॥ प्रमीयमानानुन्मोच्यप्राणिहाविप्रमुच्यते ॥ २९ ॥ अपिचाप्सुनिमज्जंतजपंस्त्रिरघमर्षणं॥ यथाश्वमेधावभृथस्तथातन्मनुरब्रवीत्॥ ३० ॥ तत्क्षिप्रंनुदतेपापंसत्कारंलभतेतथा॥ अपिचैनंप्रसीदंतिभूतानिजडमूकवत्॥ ३१ ॥ बृहस्पतिंदेवगुरुंसुरासुराःसर्वेसमेत्याभ्यनुयुज्यराजन्॥ धर्म्यंफलंवेत्थफलंमहर्षेतथैवतस्मिन्नरकेपारलोक्ये ॥ ३२ ॥ उभेतुयस्यसदृशेभवेतांकिंस्वित्तयोस्तत्रजयोथनस्यात् ॥ आचक्ष्वनःपुण्यफलंमहर्षेकथंपापंनुदतेधर्मशीलः ॥३३॥ बृहस्पतिरुवाच कृत्वापापंपूर्वमबुद्धिपूर्वंपुण्यानिचेत्कुरुतेबुद्धिपूर्वं ॥ सतत्पापंनुदतेकर्मशीलोवासोयथामलिनंक्षारयुक्तं ॥ ३४ ॥ पापंकृत्वाभिमन्येतनाहमस्मीतिपूरुषः॥ तच्चिकीर्षतिकल्याणंश्रद्दधानोऽनसूयकः॥ ३५॥ छिद्राणिविवृतान्येवसाधूनांचावृणोतियः ॥ यःपापंपुरुषःकृत्वाकल्याणमभिपद्यते॥ ३६॥ यथादित्यःप्रातरुद्यंस्तमःसर्वंव्यपोहति॥ कल्याणमाचरन्नेवंसर्वपापंव्यपोहति॥ ३७॥ भीष्मउवाच एवमुक्तातुराजानमिंद्रोतोजनमेजयं॥ याजयामासविधिवद्वाजिमेधेनशौनकः॥ ३८ ॥ततःसराजाव्यपनीतकल्मषःश्रेयोवृतःप्रज्वलिताग्निरूपवान्॥ विवेशराज्यंस्वममित्रकर्षणोयथादिवंपूर्णवपुर्निशाकरः॥ ३९॥ इतिश्रीमहाभारतेशां०आप०इंद्रोतपारिक्षितीयेद्विपंचाशदधिकशततमोध्यायः॥१५२॥ ॥७॥ युधिष्ठिरउवाच कच्चित्पितामहेनासीच्छ्रुतंवादृष्टमेवच॥ कच्चिन्मर्त्योमृतोराजन्पुनरुज्जीवितोभवत्॥ १ ॥

॥३३॥अबुद्धिपूर्वमित्यस्यप्रश्नस्योत्तरमाह कृत्वेति॥३४॥ पापमितिकर्तृत्वाभिमानशून्यःपापंकुर्वन्नपिनकरोत्यवेत्यर्द्धस्यार्थः॥ ३५॥आवृणोति पिधत्ते सकल्याणंचिकीर्षतीतिसंबंधः॥३६ ॥ ३७ ॥३८॥३९ ॥ इ०शां०आ०नै०भा०द्विपंचाशदधिकशततमोध्यायः॥ १५२ ॥ नरेवंव्यापन्नस्यराज्ञोबुद्धिपूर्वमबुद्धिपूर्वंवाकृतंपापंसत्कर्मणाधर्माध्यवसायेनचनश्यतीतिपरलोकभयाभावोदर्शितः इहलोकेऽप्यत्यंतापन्नस्यमृतकल्पस्यद्वाभ्यामहमहमिकयाप्रसितुमवेक्षितस्यकेनचित्कारणेनकंचित्कालमवस्थितस्यकाचिद्दुर्निरस्तिनवेतिपृच्छति कच्चिदिति तादृशस्याप्युज्जीवनंकचिद्दृष्टमस्तीतिप्रष्टुराशयः॥ १ ॥

अथोनंगृध्रगोमायुभ्यांयुगपत्प्रार्थ्यमानस्यशिशोःस्वजननिरोधात्कंचित्कालमवस्थितस्यईश्वरेणयथाजीवनंदत्तंएवमेवेश्वरेणानुगृहीतानांम्याव्याधिकाभुर्वनैवाह शृणुपार्थेत्यादिना स्पष्टार्थोऽध्यायशेषः ॥२॥

भीष्मउवाच शृणुपार्थयथावृत्तमितिहासंपुरातनं॥ गृध्रजंबुकसंवादंयोवृत्तोनैमिषेपुरा ॥ २ ॥ कस्यचिद्ब्राह्मणस्यासीदुःखलब्धःसुतोमृतः॥ बालएववि
शालाक्षोबालग्रहनिपीडितः॥ ३ ॥ दुःखिताःकेचिदादायबालमप्राप्तयौवनं॥ कुलसर्वस्वभूतंवैरुदंतःशोकविह्वलाः॥ ४ ॥ बालंमृतंगृहीत्वाथश्मशानाभिमु
खाःस्थिताः॥ अंकेनैवचसंक्रम्यरुरुदुर्भृशदुःखिताः॥ ५ ॥ शोचंतस्तस्यपूर्वोक्तान्भाषितांश्चासकृत्पुनः ॥ तंबालंभूतलेक्षिप्यप्रतिगंतुंनशक्नुयुः॥ ६ ॥ तेषां
रुदितशब्देनगृध्रोऽभ्येत्यवचोब्रवीत्॥ एकात्मजमिमंलोकेत्यक्त्वागच्छतमाचिरं॥ ७ ॥ इहपुंसांसहस्राणिस्त्रीसहस्राणिचैवह॥ समानीतानिकालेनहित्वावैयां
तिबांधवाः ॥ ८ ॥ संपश्यतजगत्सर्वंसुखदुःखैरधिष्ठितं ॥ संयोगोविप्रयोगश्चपर्यायेणोपलभ्यते ॥ ९ ॥ गृहीत्वायेचगच्छंतियेनयांतिचतान्मृतान् ॥ तेप्या
युषःप्रमाणेनस्वेनगच्छंतिजंतवः ॥ १० ॥ अलंस्थित्वाश्मशानेऽस्मिन्गृध्रगोमायुसंकुले ॥ कंकालबहुलेघोरेसर्वप्राणिभयंकरे ॥ ११ ॥ नपुनर्जीवितःक
श्चित्कालधर्ममुपागतः॥ प्रियोवायदिवाद्वेष्यःप्राणिनांगतिरीदृशी ॥ १२ ॥ सर्वेणखलुमर्तव्यंमर्त्यलोकेप्रसूयता॥ कृतांतविहितेमार्गेमृतंकोजीवयिष्यति
॥ १३ ॥ कर्मांतविरतेलोकेअस्तंगच्छतिभास्करे ॥ गम्यतांस्वमधिष्ठानंसुतस्नेहंविसृज्यवै ॥ १४ ॥ ततोगृध्रवचःश्रुत्वाप्राक्रोशंतस्तदानृप॥ बांधवास्तेऽभ्यग
च्छंतपुत्रमुत्सृज्यभूतले॥ १५॥ विनिश्चित्याथचतदाविक्रोशंतस्ततस्ततः॥ मृतमित्येवगच्छंतोनिराशास्तस्यदर्शने॥ १६॥ निश्चितार्थाश्चतेसर्वेसंत्यजंतः
स्वमात्मजं॥ निराशाजीवितेतस्यमार्गमावृत्यधिष्ठिताः ॥ १७॥ ध्वांक्षपक्षसवर्णस्तुबिलान्निसृत्यजंबुकः॥ गच्छमानान्स्मतानाहनिर्घृणाःखलुमानुषाः
॥ १८॥ आदित्योऽयंस्थितोमूढाःस्नेहंकुरुतमाभयं॥ बहुरूपोमुहूर्तश्चजीवत्यपिकदाचन ॥ १९ ॥ यूयंभूमौविनिक्षिप्यपुत्रस्नेहविनाकृताः॥ श्मशानेसुतमु
त्सृज्यकस्माद्गच्छतनिर्घृणाः॥ २० ॥ नवोस्त्यस्मिन्सुतेस्नेहोबालेमधुरभाषिणि ॥ यस्यभाषितमात्रेणप्रसादमधिगच्छत॥ २१ ॥ तेपश्यतसुतस्नेहोयादृशः
पशुपक्षिणां ॥ नतेषांधारयित्वातान्कश्चिदस्तिफलागमः ॥ २२ ॥ चतुष्पात्पक्षिकीटानांप्राणिनांस्नेहसंगिनां ॥ परलोकगतिस्थानांमुनियज्ञक्रियामिव
॥ २३ ॥ तेषांपुत्राभिरामाणामिहलोकेपरत्रच॥ नगुणोदृश्यतेकश्चित्प्रजाःसंधारयंतिच॥ २४॥

॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥

॥२५॥२६॥२७॥२८॥२९॥३०॥३१॥३२॥३३॥३४॥३५॥३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ कृथाइतिवचनव्यत्ययश्छांदसः॥ ३९॥४०॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥४९॥

अपश्यतांप्रियान्पुत्रान्तेषांशोकोनतिष्ठति ॥ नचपुष्णंतिसंवृद्धास्तेमातापितरौक्वचित् ॥ २५ ॥ मानुषाणांकुतःस्नेहोयेषांशोकोभविष्यति ॥ इमंकुलकरंपुत्रं
त्यक्त्वाक्वनुगमिष्यथ ॥ २६ ॥ चिरंमुंचतवाष्पंचचिरंस्नेहेनपश्यत ॥ एवंविधानिहीष्टानिदुस्त्यजानिविशेषतः ॥ २७॥ क्षीणस्यार्थाभियुक्तस्यश्मशानाभिमु
खस्यच॥ बांधवायत्रतिष्ठंतितत्रान्योनाधितिष्ठति ॥ २८ ॥ सर्वस्यदयिताःप्राणाःसर्वःस्नेहंचविंदति ॥ तिर्यग्योनिष्वपिसतांस्नेहंपश्यतयादृशं ॥ २९ ॥ त्यक्त्वा
कथंगच्छथेमंपद्मलोलायताक्षिकं ॥ यथानवोद्वाहकृतंस्नानमाल्यविभूषितं ॥ ३० ॥ जंबुकस्यवचःश्रुत्वाकृपणंपरिदेवतः ॥ न्यवर्तंततदासर्वेशवार्थंतस्ममा
नुषाः ॥ ३१ ॥ गृध्रउवाच अहोवतनृशंसेनजंबुकेनाल्पमेधसा ॥ क्षुद्रेणोक्ताहीनसत्वामानुषाःकिंनिवर्तथ ॥ ३२ ॥ पंचभूतपरित्यक्तंशून्यंकाष्ठत्वमा
गतं ॥ कस्माच्छोचथतिष्ठंतमात्मानंकिंनशोचथ ॥ ३३ ॥ तपःकुरुतवैतीव्रंमुच्यध्वंयेनकिल्विषात् ॥ तपसालभ्यतेसर्वंविलापःकिंकरिष्यति ॥ ३४ ॥ अनि
ष्टानिचभाग्यानिजातानिसहमूर्तिना ॥ येनगच्छतिवालोयंदत्वाशोकमनंतकं ॥ ३५॥ धनंगावःसुवर्णंचमणिरत्नमथापिच ॥ अपत्यंचतपोमूलंतपोयोगा
ल्लभ्यते ॥ ३६ ॥ यथाकृताचभूतेषुप्राप्यंतेसुखदुःखिना ॥ गृहीत्वाजायतेजंतुर्दुःखानिचसुखानिच ॥ ३७॥ नकर्मणापितुःपुत्रःपितावापुत्रकर्मणा ॥ मा
र्गेणान्येनगच्छंतिवद्धाःसुकृतदुष्कृतैः॥३८॥ धर्मंचरतयत्नेननचाधर्मेमनःकृथाः॥ वर्तध्वंचयथाकालंदैवतेषुद्विजेषुच ॥३९॥ शोकंत्यजतदैन्यंचसुतस्नेहान्नि
वर्तत ॥ त्यज्यतामयमाकाशेततःशीघ्रंनिवर्तत ॥४०॥ यत्करोतिशुभंकर्मतथाकर्मसुदारुणं॥ तत्कर्तैवसमश्नातिबांधवानांकिमत्रह॥ ४१ ॥ इहत्यक्त्वानति
ष्ठंतिबांधवाबांधवंप्रियं ॥ स्नेहमुत्सृज्यगच्छंतिवाष्पपूर्णाविलेक्षणाः ॥ ४२ ॥ प्राज्ञोवायदिवामूर्खःसधनोनिर्धनोपिवा ॥ सर्वःकालवशंयातिशुभाशुभस
मन्वितः ॥ ४३ ॥ किंकरिष्यथशोचित्वामृतंकिमनुशोचथ ॥ सर्वस्यहिप्रभुःकालोधर्मतःसमदर्शनः ॥ ४४ ॥ यौवनस्थांश्चवालांश्चवृद्धान्गर्भगतानपि ॥ स
र्वानाविशतेमृत्युरेवंभूतमिदंजगत् ॥ ४५॥ जंबुकउवाच अहोमंदीकृतःस्नेहोगृध्रेणेहाल्पबुद्धिना ॥ पुत्रस्नेहाभिभूतानांयुष्माकंशोचतांभृशं ॥ ४६ ॥ स
मैःसम्यक्प्रयुक्तैश्चवचनैःप्रत्ययोत्तरैः ॥ यद्गच्छतिजनश्चायंस्नेहमुत्सृज्यदुस्त्यजं ॥ ४७॥ अहोपुत्रवियोगेनमृतशून्योपसेवनात् ॥ क्रोशतांसुभृशंदुःखंविव
त्सानांगवामिव ॥ ४८ ॥ अद्यशोकंविजानामिमानुषाणांमहीतले ॥ स्नेहंहिकारणंकृत्वाममाप्यश्रूण्ययापतन् ॥ ४९ ॥

॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥

यत्नोहिसततंकार्यस्ततोदैवेनसिध्यति॥ दैवंपुरुषकारश्चकृतांतेनोपपद्यते॥५०॥ अनिर्वेदःसदाकार्योनिर्वेदाद्धिकुतःसुखं॥ प्रयत्नात्प्राप्यतेह्यर्थःकस्माद्गच्छथनिर्दयं॥ ५१ ॥ आत्ममांसोपवृत्तंचशरीरार्धमयींतनुं॥ पितॄणांवंशकर्तारंवनेत्यक्त्वाक्वयास्यथ ॥ ५२ ॥ अथवास्तंगतेसूर्येसंध्याकालउपस्थिते ॥ ततोनेष्यथवापुत्रंइहस्थावाभविष्यथ ॥ ५३ ॥ गृध्रउवाच अद्यवर्षसहस्रंमेसाग्रंजातस्यमानुषाः॥ नचपश्यामिजीवंतंमृतंस्त्रीपुंनपुंसकं॥ ५४ ॥ मृतागर्भेषुजायंतेजातमात्राम्रियंतिच॥चंक्रमंतोम्रियंतेचयौवनस्थास्तथापरे॥ ५५ ॥ अनित्यानीहभाग्यानिचतुष्पात्पक्षिणामपि॥ जंगमानांनगानांवाप्यायुरग्रेऽवतिष्ठते ॥५६॥ इष्टदारवियुक्ताश्चपुत्रशोकान्वितास्तथा॥ दह्यमानाःस्मशोकेनगृहंगच्छंतिनित्यशः ॥ ५७ ॥ अनिष्टानांसहस्राणितथेष्टानांशतानिच ॥ उत्सृज्येहप्रयातावैबांधवाभृशदुःखिताः॥ ५८ ॥ त्यज्यतामेषनिस्तेजाःशून्यःकाष्ठत्वमागतः॥ अन्यदेहविषक्तंहिशावंकाष्ठत्वमागतं॥ ५९ ॥ त्यक्तजीवस्यचैवास्यकस्माद्धित्वानगच्छत॥ निरर्थकोह्ययंस्नेहोनिष्फलश्चपरिश्रमः॥ ६०॥ चक्षुर्भ्यांनचकर्णाभ्यांसंशृणोतिसमीक्षते॥ कस्मादेनंसमुत्सृज्यनगृहान्गच्छताशुवै॥ ६१ ॥ मोक्षधर्माश्रितैर्वाक्यैर्हेतुमद्भिःसुनिष्ठुरैः ॥ मयोक्तागच्छतक्षिप्रंस्वंस्वमेवनिवेशनं॥ ६२ ॥ प्रज्ञाविज्ञानयुक्तेनबुद्धिसंज्ञाप्रदायिना ॥ वचनंश्राविताऩूनंमानुषाःसन्न्यवर्तत॥६३॥ शोकाद्द्विगुणतांयातिदृष्ट्वास्मृत्वाचचेष्टितं॥ इत्येतद्वचनंश्रुत्वासन्निवृत्तास्तुमानुषाः॥ अपश्यत्तंतदासुतंद्रुतमागत्यजंबुकः ॥ ६४॥ जंबुकउवाच इमंकनकवर्णाभंभूषणैःसमलंकृतं॥ गृध्रवाक्यात्कथंपुत्रंत्यक्षध्वंपितृपिंडदं॥ ६५ ॥ नस्नेहस्यचविच्छेदोविलापरुदितस्यच॥ मृतस्यास्यपरित्यागात्तापोवैभविताध्रुवं॥ ६६ ॥ श्रूयतेजंबुकेशूद्रेहतेब्राह्मणदारकः ॥ जीवितोधर्ममासाद्यरामात्सत्यपराक्रमात्॥ ६७॥ तथाश्वेतस्यराजर्षेर्बालोदिष्टांतमागतः॥ श्वेतेनधर्मनिष्ठेनमृतःसंजीवितःपुनः ॥ ६८ ॥ तथाकश्चिल्लभेत्सिद्धोमुनिर्वादेवतापिवा ॥ कृपणानामनुक्रोशंकुर्याद्वोरुदतामिह ॥ ६९ ॥ इत्युक्तास्तेन्यवर्तंतशोकार्ताःपुत्रवत्सलाः ॥ अंकेशिरःसमाधायरुरुदुर्बहुविस्तरं ॥ तेषांरुदितशब्देनगृध्रोभ्येत्यवचोब्रवीत्॥ ७० ॥ गृध्रउवाच अश्रुपातपरिक्लिन्नःपाणिस्पर्शप्रपीडितः॥ धर्मराजप्रयोगाच्चदीर्घनिद्रांप्रवेशितः॥ ७१ ॥ तपसापिहिसंयुक्ताधनवंतोमहाधियः॥ सर्वेमृत्युवशंयांतितदिदंप्रेतपत्तनं॥ ७२ ॥ बालवृद्धसहस्राणिसदासंत्यज्यबांधवाः॥ दिनानिचैवरात्रीश्चदुःखंतिष्ठंतिभूतले॥ ७३ ॥

॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥

अलंनिर्बंधमागत्यशोकस्यपरिधारणे ॥ अप्रत्ययंकुतोल्यस्यपुनरद्येहजीवितं ॥ ७४ ॥ मृतस्योत्सृष्टदेहस्यपुनर्देहोनविद्यते ॥ नैवमूर्तिप्रदानेनजंबुकस्यशतैर
पि ॥ ७५ ॥ शक्यंजीवयितुंह्येषवालोवर्षशतैरपि ॥ अथरुद्रःकुमारोवाब्रह्मावाविष्णुरेवच ॥ ७६ ॥ वरमस्मैप्रयच्छेयुस्ततोजीवेदयंशिशुः ॥ नैववाष्पविमोक्षे
णनवाश्वासकृतेनच ॥ ७७ ॥ नदीर्घरुदितेनायंपुनर्जीवंगमिष्यति ॥ अहंचक्रोष्टुकश्चैवयूयंयेचास्यबांधवाः ॥ ७८ ॥ धर्माधर्मौगृहीत्वेहसर्वेवर्तामहेऽध्व
नि ॥ अप्रियंपरुषंचापिपरद्रोहंपरस्त्रियं ॥ अधर्ममनृतंचैवदूरात्प्राज्ञोविवर्जयेत् ॥ धर्मसत्यंश्रुतंन्याय्यंमहतींप्राणिनांदयां ॥ ८० ॥ अजिह्मत्वमशाठ्यंचयत्नतः
परिमार्गत ॥ मातरंपितरंवापिबांधवान्सुहृदस्तथा ॥ ८१ ॥ जीवतोयेनपश्यंतितेषांधर्मविपर्ययः ॥ योनपश्यतिचक्षुर्भ्यांनेंगतेचकथंचन ॥ ८२ ॥ तस्यनि
ष्ठावसानांतेरुदंतःकिंकरिष्यथ ॥ इत्युक्तास्तेसुतंत्यक्त्वाभूमौशोकपरिप्लुताः ॥ दह्यमानाःसुतस्नेहात्प्रययुर्बांधवागृहं ॥ ८३ ॥ जंबुकउवाच दारुणामर्त्य
लोकोयंसर्वप्राणिविनाशनः ॥ इष्टबंधुवियोगश्चतथेहाल्पंचजीवितं ॥ ८४ ॥ बह्वलीकमसत्यंचाप्यतिवादाप्रियंवदं ॥ इमंप्रेक्ष्यपुनर्भावंदुःखशोकविवर्धनं
॥ ८५ ॥ नमेमानुषलोकोयंमुहूर्तमपिरोचते ॥ अहोधिग्गृध्रवाक्येनयथैवाबुद्धयस्तथा ॥ ८६ ॥ कथंगच्छतनिःस्नेहाःसुतस्नेहंविसृज्यच ॥ प्रदीप्ताःपुत्रशोकेनस
न्निवर्तंतमानुषाः ॥ ८७ ॥ श्रुत्वागृध्रस्यवचनंपापस्येहाकृतात्मनः ॥ सुखस्यानंतरंदुःखंदुःखस्यानंतरंसुखं ॥ ८८ ॥ सुखदुःखावृतेलोकेनेहास्त्येकमनंतरं ॥ इ
मंक्षितितलेत्यक्त्वाबालंरूपसमन्वितं ॥ ८९ ॥ कुलशोभाकरंमूढाःपुत्रंत्यक्त्वाक्वयास्यथ ॥ रूपयौवनसंपन्नंद्योतमानमिवश्रिया ॥ ९० ॥ जीवंतमेवपश्यामिम
नसानात्रसंशयः ॥ विनाशोनास्यनहिवैसुखंप्राप्स्यथमानुषाः ॥ ९१ ॥ पुत्रशोकाभितप्तानांमृतानामद्यवःक्षमं ॥ सुखसंभावनंकृत्वाधारयित्वासुखंस्वयं
त्यक्त्वागमिष्यथक्वाद्यसमुत्सृज्याल्पबुद्धिवत् ॥ ९२ ॥ भीष्मउवाच तथाधर्मविरोधेनप्रियमिथ्याभिधायिना ॥ श्मशानवासिनानित्यंरात्रिंमृगयतानृ
प ॥ ९३ ॥ नतोमध्यस्थतांनीतावचनैरमृतोपमैः ॥ जंबुकेनस्वकार्यार्थंबांधवास्तस्यधिष्ठिताः ॥ ९४ ॥ गृध्रउवाच अयंप्रेतसमाकीर्णोयक्षराक्षससेवि
तः ॥ दारुणःकाननोद्देशःकौशिकैरभिनादितः ॥ ९५ ॥ भीमःसुघोरश्चतथानीलमेघसमप्रभः ॥ अस्मिंछवंपरित्यज्यप्रेतकार्याण्युपासत ॥ ९६ ॥ भानुर्या
वत्प्रयात्यस्तंयावच्चविमलादिशः ॥ तावदेनंपरित्यज्यप्रेतकार्याण्युपासत ॥ ९७ ॥

॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

नदंतिपरुषंस्वनाःशिवाःक्रोशंतिदारुणं ॥ मृगेंद्राःप्रतिनंदंतिरविरस्तंचगच्छति ॥ ९८ ॥ चिताधूमेननीलेनसंरज्यंतेचपादपाः ॥ श्मशानेचनिराहाराःप्रति
नर्दंतिदेवताः ॥ ९९ ॥ सर्वेविकृतदेहाश्चाप्यस्मिन्देशेसुदारुणे ॥ युष्मान्प्रधर्षयिष्यंतिविकृतामांसभोजिनः ॥ १०० ॥ क्रूरश्चायंवनोद्देशोभयमद्यभविष्यति ॥
त्यज्यतांकाष्ठभूतोयंमृष्यतांजांबुकंवचः ॥ १ ॥ यदिजंबुकवाक्यानिनिष्फलान्यनृतानिच ॥ श्रोष्यथभ्रष्टविज्ञानास्ततःसर्वेविनंक्ष्यथ ॥ २ ॥ जंबुकउवाच
स्थीयतांनैवगंतव्यंयावत्तपतिभास्करः ॥ तावदस्मिन्सुतेस्नेहादनिर्वेदेनवर्तत ॥ ३ ॥ स्वैरंरुदंतोविश्रब्धाश्चिरंस्नेहेनपश्यत ॥ स्थीयतांयावदादित्यःकिंचकव्या
दभापितैः ॥ ४ ॥ यदिगृध्रस्यवाक्यानितीव्राणिरभसानिच ॥ गृह्णीतमोहितात्मानःसुतोवोनभविष्यति ॥ ५ ॥ भीष्मउवाच गृध्रोस्तमित्याहगतोगतोने
तिचजंबुकः ॥ मृतस्यतंपरिजनमूचतुस्तौक्षुधान्वितौ ॥ ६ ॥ स्वकार्यबद्धकक्षौतौराजन्गृध्रोऽथजंबुकः ॥ क्षुत्पिपासापरिश्रांतौशास्त्रमालंब्यजल्पतः ॥ ७ ॥ त
योर्विज्ञानविदुषोर्द्वयोर्मृगपतत्रिणोः ॥ वाक्यैरमृतकल्पैस्तैःप्रातिष्ठंतिव्रजंतिच ॥ ८ ॥ शोकदैन्यसमाविष्टारुदंतस्तस्थिरेतदा ॥ स्वकार्यकुशलाभ्यांतेसंभ्राम्यं
तेहनैपुणात् ॥ ९ ॥ तथातयोर्विवदतोर्विज्ञानविदुषोर्द्वयोः ॥ बांधवानांस्थितानांचाप्युपातिष्ठतशंकरः ॥ १० ॥ देव्याप्रणोदितोदेवःकारुण्यार्द्रीकृतेक्षणः ॥
ततस्तानाहमनुजान्वरदोस्मीतिशंकरः ॥ ११ ॥ तप्रत्यूचुरिदंवाक्यंदुःखिताःप्रणताःस्थिताः ॥ एकपुत्रविहीनानांसर्वेषांजीवितार्थिनां ॥ १२ ॥ पुत्रस्यनो
जीवदानाज्जीवितंदातुमर्हसि ॥ एवमुक्तःसभगवान्वारिपूर्णेनचक्षुषा ॥ १३ ॥ जीवितंस्मकुमारायप्रादाद्वर्षशतानिवै ॥ तथागोमायुगृध्राभ्यांप्राददत्क्षुद्विना
शनं ॥ १४ ॥ वरंपिनाकीभगवान्सर्वभूतहितेरतः ॥ ततःप्रणम्यतेदेवंप्रायोहर्षसमन्विताः ॥ १५ ॥ कृतकृत्याःसुखंहृष्टाःप्रातिष्ठंततदाविभो ॥ अनिर्वेदेनदीर्घेण
निश्चयेनध्रुवेणच ॥ १६ ॥ देवदेवप्रसादाच्चक्षिप्रंफलमवाप्यते ॥ पश्यदैवस्यसंयोगंबांधवानांचनिश्चयं ॥ १७ ॥ कृपणानांतुरुदतांकृतमश्रुप्रमार्जनं ॥ पश्यचा
ल्पेनकालेननिश्चयान्वेषणेनच ॥ १८ ॥ प्रसादंशंकरात्प्राप्यदुःखिताःसुखमाप्नुवन् ॥ तेविस्मिताःप्रहृष्टाश्चपुत्रसंजीवनात्पुनः ॥ १९ ॥ बभूवुर्भरतश्रेष्ठप्रसादा
च्छंकरस्यवै ॥ ततस्तेत्वरिताराजंस्त्यक्त्वाशोकंशिशूद्भवं ॥ २० ॥ विविशुःपुत्रमादायनगरंहृष्टमानसाः ॥ एषाबुद्धिःसमस्तानांचातुर्वर्ण्येनदर्शिता ॥ २१ ॥

॥ २२ ॥ इतिशां०आप०नै०भा० त्रिपंचाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५३ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ बलिनःप्रत्यमित्रस्येति॥ ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ यद्यापन्नोराजादैवेननानुगृह्यतेतदा

धर्मार्थमोक्षसंयुक्तमितिहासमिमंशृणु ॥ श्रुत्वामनुष्यःसततमिहामुत्रप्रमोदते ॥ २२ ॥ इतिश्रीम०शां०आप०गृध्रगोमायुसंवादेकुमारसंजीवनेत्रिपंचाशदधिकशततमोऽध्यायः॥ १५३॥ ॥ ५॥ युधिष्ठिरउवाच बलिनःप्रत्यमित्रस्यनित्यमासन्नवर्तिनः॥ उपकारापकाराभ्यांसमर्थस्योद्यतस्य च॥ १॥ मोहाद्विकत्थनामात्रैरसारोऽल्पबलोलघुः॥ वाग्भिरप्रतिरूपाभिरभिद्रुह्यपितामह॥ २॥ आत्मनोबलमास्थायकथंवर्तेतमानवः॥ आगच्छतोतिक्रुद्धस्यतस्योद्धरणकाम्यया॥ ३॥ भीष्मउवाच अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनं ॥ संवादंभरतश्रेष्ठशाल्मलेःपवनस्यच ॥ ४ ॥ हिमवंतंसमासाद्य महानासीद्वनस्पतिः॥ वर्षपूगाभिसंवृद्धःशाखीस्कंधीपलाशवान्॥ ५॥ तत्रस्ममत्तमातंगाघर्मार्त्ताःश्रमकर्शिताः ॥ विश्राम्यंतिमहाबाहोतथान्यामृगजातयः॥ ६ ॥ नल्वमात्रपरीणाहोघनच्छायोवनस्पतिः॥ सारिकाशुकसंजुष्टःपुष्पवान्फलवानपि ॥ ७॥ सार्थिकावणिजश्चापितापसाश्चवनौकसः॥ वसंतितत्र मार्गस्थाःसुरम्येनगसत्तमे ॥ ८॥ तस्यताविपुलाःशाखादृष्ट्वास्कंधंचसर्वशः॥ अभिगम्याब्रवीदेनंनारदोभरतर्षभ॥ ९॥ अहोनुरमणीयस्त्वमहोचासिमनोहरः॥ प्रियामहेत्वयानित्यंतरुप्रवरशाल्मले॥ १०॥ सदैवशकुनास्तातमृगाश्चाथतथागजाः ॥ वसंतितवसंहृष्टामनोहरमनोहराः ॥ ११ ॥ तवशाखामहाशाखस्कंधांश्चविपुलांस्तथा ॥ नवैप्रभग्नान्पश्यामिमारुतेनकथंचन ॥ १२ ॥ किंनुतेपवनस्तातप्रीतिमानथवासुहृत् ॥ त्वांरक्षतिसदायेनवनेऽत्रपवनोध्रुवं ॥ १३ ॥ भगवान्पवनःस्थानाद्वृक्षानुच्चावचानपि॥ पर्वतानांचशिखराण्याचालयतिवेगवान्॥ १४ ॥ शोषयत्येवपातालंवहन्गंधवहःशुचिः॥ सरांसिसरितश्चैवसागरांश्चतथैवच॥ १५॥ संरक्षतित्वांपवनःसखित्वेननसंशयः॥ तस्मात्त्वंबहुशाखोपिपर्णवान्पुष्पवानपि॥ १६॥ इदंचरमणीयंतेप्रतिभातिवनस्पते॥ यदिमेविहगास्तातरमंतेमुदितास्त्वयि॥ १७॥ एषांपृथक्समस्तानांश्रूयतेमधुरस्वरः॥ पुष्पसंमोदनेकालेवाशतांसुमनोहरं॥ १८॥ तथेमेगर्जितानागाःस्वयूथकुलशोभिनाः॥ घर्मार्त्तास्त्वांसमासाद्यसुखंविंदंतिशाल्मले॥ १९॥ तथैवमृगजातीभिरन्याभिरभिशोभसे॥ तथासर्वाधिवासैश्चशोभसेमेरुवद्द्रुम॥ २०॥

तमेवशरणीकुर्यात् यदितुवाक्शूरतयातेनसहविरोधंकरोतितदाकृत्स्नंस्वपरिग्रहंस्वयमेवत्यक्त्वास्वात्ममात्रंरक्षेत् एतत्पवनशाल्मलिसंवादाख्यायिकयादर्शयति अत्रापीत्यादिना ॥ ५ ॥ ६ ॥ नल्वःहस्तानांशतचतुष्टयं परीणाहःस्थूलत्वंवैपुल्यमितियावत् शेषंसुगमं ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

॥ २१ ॥ इतिशांतिपर्वणिआपद्धर्मपर्वणिनैलकंठीयेभारतभा० चतुःपंचाशदधिकशततमोध्यायः ॥ १५४ ॥ ॥ ५ ॥ अत्रबंधुत्वादितिएवमुक्त्वात्वितिततोनिश्चित्येतिचाध्यायत्रयंस्पष्टार्थं ॥ १ ॥

ब्राह्मणैश्चतपःसिद्धैस्तापसैःश्रमणैस्तथा ॥ त्रिविष्टपसमंमन्येतवायतनमेवहि ॥ २१ ॥ इतिश्रीम० शां० आ० पवनशाल्मलिसंवादेचतुःपंचाशदधिकशत
तमोध्यायः ॥ १५४ ॥ ॥ ७ ॥ नारदउवाच बंधुत्वादथवासख्याच्छाल्मलेनात्रसंशयः ॥ पालयत्येवसततंभीमःसर्वत्रगोऽनिलः ॥ १ ॥ न्यग्भावंपरमंवा १२
॥ २६ ॥ योःशाल्मलेत्वमुपागतः ॥ तवाहमस्मीतिसदायेनरक्षतिमारुतः ॥ २ ॥ नतंपश्याम्यहंवृक्षंपर्वतंवेश्मचेदृशं ॥ यंनवायुबलाद्भग्नंपृथिव्यामितिमेमतिः ॥ ३ ॥
त्वंपुनःकारणैर्नूनंरक्ष्यसेशाल्मलेयथा ॥ वायुनासपरीवारस्तेनतिष्ठस्यसंशयं ॥ ४ ॥ शाल्मलिरुवाच नमेवायुःसखाब्रह्मन्नबंधुर्नचमेसुहृत् ॥ परमेष्ठी
तथानैवयेनरक्षतिवानिलः ॥ ५ ॥ ममतेजोबलंभीमंवायोरपिहिनारद ॥ कलामष्टादशींप्राणैर्नमेप्राप्नोतिमारुतः ॥ ६ ॥ आगच्छन्परुषोवायुर्मयाविष्टंभितोब
लात् ॥ भंजन्द्रुमान्पर्वतांश्चयच्चान्यदपिकिंचन ॥ ७ ॥ समयाबहुशोभग्नःप्रभंजन्वैप्रभंजनः ॥ तस्मान्नबिभ्येदेवर्षेक्रुद्धादपिसमीरणात् ॥ ८ ॥ नारदउवाच
शाल्मलेविपरीतंतेदर्शनंनात्रसंशयः ॥ नहिवायोर्बलेनास्तिभूतंतुल्यबलंक्वचित् ॥ ९ ॥ इंद्रोयमोवैश्रवणोवरुणश्चजलेश्वरः ॥ नैतेपितुल्यामरुतःकिंपुनस्त्वंवन
स्पते ॥ १० ॥ यच्चकिंचिदिहप्राणीचेष्टतेशाल्मलेभुवि ॥ सर्वत्रभगवान्वायुश्चेष्टाप्राणकरःप्रभुः ॥ ११ ॥ एपचेष्टयतेसम्यक्प्राणिनःसम्यगायतः ॥ असम्यगा
यतोभूयश्चेष्टतेविकृतंनृषु ॥ १२ ॥ सत्वमेवंविधंवायुंसर्वसत्वभृतांवरं ॥ नपूजयसिपूज्यंतंकिमन्यद्बुद्धिलाघवात् ॥ १३ ॥ असारश्चापिदुर्मेधाःकेवलंबहुभाष
से ॥ क्रोधादिभिरवच्छन्नोमिथ्यावदसिशाल्मले ॥ १४ ॥ ममरोषःसमुत्पन्नस्त्वय्येवंसंप्रभाषति ॥ ब्रवीम्येषस्वयंवायोस्तवदुर्भाषितंबहु ॥ १५ ॥ चंदनैःस्यं
दनैःशालैःसरलैर्देवदारुभिः ॥ वेतसैर्धन्वनैश्चापियेचान्येबलवत्तराः ॥ १६ ॥ तैश्चापिनैवंदुर्बुद्धेक्षिप्तोवायुःकृतात्मभिः ॥ तेपिजानंतिवायोश्चबलमात्मनएवच
॥ १७ ॥ तस्मात्तंवैनमस्यंतिश्वसनंतरुसत्तमाः ॥ त्वंतुमोहान्नजानीषेवायोर्बलमनंतकं ॥ १८ ॥ एवंतस्माद्गमिष्यामिसकाशंमातरिश्वनः ॥ १९ ॥ इतिश्री
महाभारतेशांति० आप० पवनशाल्मलिसंवादेपंचपंचाशदधिकशततमोध्यायः ॥ १५५ ॥ ॥ ७ ॥ भीष्मउवाच एवमुक्त्वातुराजेंद्रशाल्म ॥ २६ ॥
लिंब्रह्मवित्तमः ॥ नारदःपवनेसर्वंशाल्मलेर्वाक्यमब्रवीत् ॥ १ ॥

॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ इतिशां० आप० नैल० भा० पंचपंचाशदधिकशततमोध्यायः ॥ १५५ ॥ ॥ ५ ॥ एवमिति १ ॥

॥२ ॥३॥ ४॥५ ॥६॥७ ॥८॥९॥१०॥ ११ ॥१२॥१३॥१४॥१५ ॥१६॥१७॥१८ ॥१९॥ इतिशांति० आप० नै० त्रा० षट्पंचाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥१५६॥ ॥ ७॥ ततइति ॥१॥२॥३॥४॥

नारदउवाच हिमवत्पृष्ठजःकश्चिच्छाल्मलिःपरिवारवान् ॥ बृहन्मूलोबृहच्छायःसत्वांवायोऽवमन्यते ॥ २ ॥ बहुव्याक्षेपयुक्तानित्वामाहवचनानिसः ॥ नयुक्तानिमयावायोतानिवक्तुंतवाग्रतः ॥ ३ ॥ जानामित्वामहंवायोसर्वप्राणभृतांवरं ॥ वरिष्ठंचगरिष्ठंचक्रोधेवैवस्वतंयथा ॥ ४ भीष्मउवाच एतत्तु वचनंश्रुत्वानारदस्यसमीरणः ॥ शाल्मलिंतमुपागम्यक्रुद्धोवचनमब्रवीत् ॥ ५ वायुरुउवाच शाल्मलेनारदोगच्छंस्त्वयोक्तोमद्विगर्हणं ॥ अहंवायुःप्रभावंतेदर्शयाम्यात्मनोबलं ॥ ६ ॥ अहंत्वामभिजानामिविदितश्चासिमेद्रुम ॥ पितामहःप्रजासर्गेत्वयिविश्रांतवान्प्रभुः ॥ ७ ॥ तस्यविश्रमणादेषप्रसादोमत्कृतस्तव ॥ रक्ष्यसेतेनदुर्बुद्धेनात्मवीर्याद्द्रुमाधम ॥ ८ ॥ यन्मांत्वमवजानीषेयथान्यंप्राकृतंतथा ॥ दर्शयाम्येपचात्मानंयथामांनावमन्यसे ॥ ९ ॥ भीष्मउवाच एवमुक्तस्ततःप्राहशाल्मलिःप्रहसन्निव ॥ पवनत्वंचमेक्रुद्धोदर्शयात्मानमात्मना ॥ १० ॥ मयिवैत्यज्यतांक्रोधःकिंमेक्रुद्धःकरिष्यसि ॥ नतेबिभेमिपवनयद्यपित्वंस्वयंप्रभुः ॥ ११ ॥ बलाधिकोहंत्वत्तश्चनभीःकार्यामयातव ॥ येतुबुद्ध्याहिबलिनस्तेभवंतिबलीयसः ॥ १२ ॥ प्राणमात्रबलायेवैनैवतेबलिनोमताः ॥ इत्येवमुक्तःपवनःश्वइत्येवाब्रवीद्वचः ॥ १३ ॥ दर्शयिष्यामितेतेजस्ततोरात्रिरुपागमत् ॥ अथनिश्चित्यमनसाशाल्मलिर्वातकारितं ॥ १४ ॥ पश्यमानस्तदात्मानमसमंमातरिश्वना ॥ नारदेयन्मयाप्रोक्तंवचनंप्रतिबन्मृपा ॥ १५ ॥ असमर्थोह्यहंवायोर्बलेनबलवान्हिसः ॥ मारुतोबलवान्नित्यंयथावैनारदोब्रवीत् ॥ १६ ॥ अहंतुदुर्बलोन्येभ्योवृक्षेभ्योनात्रसंशयः ॥ किंतुबुद्ध्यासमोनास्तिमयाकश्चिद्वनस्पतिः ॥ १७ ॥ तदहंबुद्धिमास्थायभयंमोक्ष्येसमीरणात् ॥ यदितांबुद्धिमास्थायतिष्ठेयुःपर्णिनोवने ॥ १८ ॥ अरिष्टाःस्युःसदाक्रुद्धात्पवनान्नात्रसंशयः ॥ तेतुबालानजानंतियथावैतान्समीरणः ॥ समीरयतिसंक्रुद्धोयथाजानाम्यहंतथा ॥ १९ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति० आप० पवनशाल्मलिसंवादेपट्पंचाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५६ ॥ ॥ ७ ॥ भीष्मउवाच ततोनिश्चित्यमनसाशाल्मलिःक्षुभितस्तदा ॥ शाखास्कंधान्प्रशाखाश्चस्वयमेवव्यशातयत् ॥ १ ॥ सपरित्यज्यशाखाश्चपत्राणिकुसुमानिच ॥ प्रभातेवायुमायांतंप्रत्यैक्षतवनस्पतिः ॥ २ ॥ ततःक्रुद्धःश्वसन्वायुःपातयन्वैमहाद्रुमान् ॥ आजगामाथतंदेशमास्तेयत्रसशाल्मलिः ॥ ३ ॥ तंहीनपर्णपतिताग्रशाखंविशीर्णपुष्पंप्रसमीक्ष्यवायुः ॥ उवाचवाक्यंस्मयमानएवंमुदायुतःशाल्मलिमुग्रशाखं ॥ ४ ॥

॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ इतिशां०आप०नै०भा० सप्तपंचाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ५ ॥ तदेवमापद्धर्मानुक्त्वा राज्ञामराज्ञां च सर्वापन्मूलभूतान्दोषान् उत्पत्तिप्रतिबंधकान् गुणांश्च लोभाज्ञानदमतपःसत्यादीन् हेयानुपादेयांश्च क्रमेणाध्यायसप्तकेनाह पापस्ययदधिष्ठानमित्यादिना ॥ १ ॥ ग्राहइवग्राहोपासकर्ता ॥ २ ॥

॥२७॥ वायुरुवाच अहमप्येवमेवत्वां कुर्वाणः शाल्मले रुषा ॥ आत्मनायत्कृतं कृच्छ्रं शाखानामपकर्षणं ॥ ५ ॥ हीनपुष्पाग्रशाखस्त्वशीर्णांकुरपलाशकः ॥ आत्मदु

मंत्रितेनेहमद्वीर्यवशगः कृतः ॥ ६ ॥ भीष्मउवाच एतच्छ्रुत्वा वचो वायोः शाल्मलिर्व्रीडितस्तदा ॥ अतप्यत वचः स्मृत्वा नारदोयत्तदाब्रवीत् ॥ ७ ॥ एवंहि १२

राजशार्दूल दुर्बलः सन्बलीयसा ॥ वैरमारभते बालस्तप्यते शाल्मलिर्यथा ॥ ८ ॥ तस्माद्वैरं न कुर्वीत दुर्बलो बलवत्तरैः ॥ शोचेद्धि वैरं कुर्वाणो यथा वै शाल्मलिस्तथा

॥ ९ ॥ नहि वैरं महात्मनो विवृण्वंत्यपकारिषु ॥ शनैः शनैर्महाराज दर्शयंति स्म ते बलं ॥ १० ॥ वैरं न कुर्वीत नरो दुर्बुद्धिर्बुद्धिजीविना ॥ बुद्धिर्बुद्धिमतो याति तृणेष्वि

व हुताशनः ॥ ११ ॥ नहि बुद्ध्या समं किंचिद्विद्यते पुरुषे नृप ॥ तथा बलेन राजेंद्र न समोस्तीह कश्चन ॥ १२ ॥ तस्मात्क्षमेत बालाय जडांधबधिराय च ॥ बलाधिकाय

राजेंद्र तद्दृष्टं त्वयि शत्रुहन् ॥ १३ ॥ अक्षौहिण्यो दशैका च सप्त चैव महाद्युते ॥ बलेन न समा राजन्नर्जुनस्य महात्मनः ॥ १४ ॥ निहताश्चैव भग्नाश्च पांडवेन यश

स्विना ॥ चरता बलमास्थाय पाकशासनिना मृधे ॥ १५ ॥ उक्ताश्च ते राजधर्मा आपद्धर्माश्च भारत ॥ विस्तरेण महाराज किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ १६ ॥ इति

श्रीमहाभारते शांति० आप० पवनशाल्मलिसंवादे सप्तपंचाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५७ ॥ ॥ ७ ॥ युधिष्ठिरउवाच पापस्य यदधिष्ठानं यतः पापं

प्रवर्तते ॥ एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं तत्त्वेन भरतर्षभ ॥ १ ॥ भीष्मउवाच पापस्य यदधिष्ठानं तच्छृणुष्व नराधिप ॥ एको लोभो महाग्राहो लोभात्पापं प्रवर्तते ॥ २ ॥

अतः पापमधर्मश्च तथा दुःखमनुत्तमं ॥ निकृत्यामूलमेतद्धि येन पापकृतो जनाः ॥ ३ ॥ लोभात्क्रोधः प्रभवति लोभात्कामः प्रवर्तते ॥ लोभान्मोहश्च माया च मा

नस्तंभः परासुता ॥ ४ ॥ अक्षमा ह्रीपरित्यागः श्रीनाशो धर्मसंक्षयः ॥ अभिध्या प्रख्यता चैव सर्वं लोभात्प्रवर्तते ॥ ५ ॥ अत्यागश्चातितर्षश्च विकर्मसु च याः क्रि

याः ॥ कुलविद्यामदश्चैव रूपैश्वर्यमदस्तथा ॥ ६ ॥ सर्वभूतेष्वभिद्रोहः सर्वभूतेष्वसत्कृतिः ॥ सर्वभूतेष्वविश्वासः सर्वभूतेष्वनार्जवं ॥ ७ ॥ ॥२७॥

येनलोभेन जनाः पापकृतो भवंति ॥ ३ ॥ परासुता पराधीनप्राणत्वं ॥ ४ ॥ अभिध्या चिंता अप्रख्यता अप्रकीर्तिः ॥ ५ ॥ अत्यागादयोऽकार्यक्रियांताः सर्वे दोषाः लोभात्प्रवर्तंत इति पूर्वेणान्वयः ॥ ६ ॥ ७ ॥

॥८॥९॥१०॥ जातीजन्मनि ॥११॥ योनपूरयितुंशक्यइत्यादीनांसलोभोजेतव्यइतितृतीयेनान्वयः ॥१२॥१३॥१४॥१५॥१६॥ अल्पेऽपिधनादौबुद्धिर्येषांतेऽल्पबुद्धयोलुब्धाइत्यर्थः ॥१७॥ धर्मवैतंसिकाःधर्मव्याजेनेतरान्हिंसंतः ध्वजिनोधर्मख्यापकाः ॥१८॥ हेतुबलं येनकेनाप्युपायेनयस्यकस्यापिदेहिनः संतोषंजनयेत्साङ्गस्तदेवेश्वरपूजनमित्यागमबलेनअन्योन्यसंतोषहेतुतयापारदार्यादेरपिधर्मत्वं

हरणंपरवित्तानांपरदाराभिमर्शनं॥ वाग्वेगोमनसोवेगोनिंदावेगस्तथैवच ॥ ८ ॥ उपस्थोदरयोर्वेगोमृत्युवेगश्चदारुणः ॥ ईर्ष्यावेगश्चबलवान्मिथ्यावेगश्च दुर्जयः ॥ ९ ॥ रसवेगश्चदुर्वार्यःश्रोत्रवेगश्चदुःसहः ॥ कुत्साविकत्थामात्सर्यंपापंदुष्करकारिता ॥ १० ॥ साहसानांचसर्वेषामकार्याणांक्रियास्तथा ॥ जातौबाल्येचकौमारेयौवनेचापिमानवाः ॥ ११ ॥ नसंत्यजंत्यात्मकर्मयोनजीर्यतिजीर्यतः ॥ योनपूरयितुंशक्योलोभःप्राप्त्याकुरूद्वह ॥ १२ ॥ नित्यंगंभीरतोयाभिरापगाभिरिवोदधिः ॥ नप्रहृष्यतियोलोभैःकामैर्यश्चनतृप्यति ॥ १३ ॥ योनदेवैर्नगंधर्वैर्नासुरैर्नमहोरगैः ॥ ज्ञायतेनृपतत्त्वेनसर्वैर्भूतगणैस्तथा ॥ १४ ॥ सलोभःसहमोहेनविजेतव्योजितात्मना ॥ दंभोद्रोहश्चनिंदाचपैशुन्यंमत्सरस्तथा ॥ १५ ॥ भवंत्येतानिकौरव्यलुब्धानामकृतात्मनां ॥ सुमहांत्यपिशास्त्राणिधारयंतिबहुश्रुताः ॥ १६ ॥ छेत्तारःसंशयानांचक्लिश्यंतीहाल्पबुद्धयः ॥ द्वेषक्रोधप्रसक्ताश्चशिष्टाचारबहिष्कृताः ॥ १७ ॥ अंतःक्रूरावाङ्मधुराःकूपाश्छन्नास्तृणैरिव ॥ धर्मवैतंसिकाःक्षुद्रामुष्णंतिध्वजिनोजगत् ॥ १८ ॥ कुर्वतेचबहून्मार्गांस्तान्हेतुबलमाश्रिताः ॥ सतांमार्गान्विलुंपंतिलोभज्ञानेष्ववस्थिताः ॥ १९ ॥ धर्मस्यह्रियमाणस्यलोभग्रस्तैर्दुरात्मभिः ॥ यायाविक्रियतेसंस्थाततःसापिप्रपद्यते ॥ २० ॥ दर्पःक्रोधोमदःस्वप्नोहर्षःशोकोतिमानिता ॥ एतएवहिकौरव्यदृश्यंतेलुब्धबुद्धिषु ॥ २१ ॥ एतानशिष्टान्बुध्यस्वनित्यंलोभसमन्वितान् ॥ शिष्टांस्तुपरिपृच्छेथायान्वक्ष्यामिशुचिव्रतान् ॥ २२ ॥ येष्वावृत्तिभयंनास्तिपरलोकभयंनच ॥ नामिषेषुप्रसंगोस्तिनप्रियेष्वप्रियेषुच ॥ २३ ॥ शिष्टाचारःप्रियोयेषुदमोयेषुप्रतिष्ठितः ॥ सुखंदुःखंसमंयेषांसत्यंयेषांपरायणं ॥ २४ ॥ दातारोनग्रहीतारोदयावंतस्तथैवच ॥ पितृदेवातिथेयाश्चनित्योद्युक्तास्तथैवच ॥ २५ ॥ सर्वोपकारिणोवीराःसर्वधर्मानुपालकाः ॥ सर्वभूतहिताश्चैवसर्वदेयाश्चभारत ॥ २६ ॥ नतेचालयितुंशक्याधर्मव्यापारकारिणः ॥ नतेषांभिद्यतेवृत्तंयत्पुरासाधुभिःकृतं ॥ २७ ॥ नत्रासिनोनचपलानरौद्राःसत्पथेस्थिताः ॥ तेसेव्याःसाधुभिर्नित्यंयेष्वहिंसाप्रतिष्ठिता ॥ २८ ॥ कामक्रोधव्यपेतायेनिर्ममानिरहंकृताः ॥ सुव्रताःस्थिरमर्यादास्तानुपास्वचपृच्छच ॥ २९ ॥

वर्णयंतीतिभावः ॥ १९ ॥ संस्थास्थितिःविक्रियतेन्यथाभवतिसातथैवप्रपद्यतेप्रथांयाति ॥२०॥२१॥२२॥२३॥२४॥२५॥ सर्वंप्राणपर्यंतमपिदेयंपरार्थेदातुंयोग्यंयेषांते ॥२६॥२७॥२८॥ पृच्छचधर्ममितिशेषः ॥ २९ ॥

क्रियाआहारादयः ॥ ३० ॥ गुह्यंगोपनीयंकंचित्पाखंडधर्मं ॥ ३१ ॥ अमोहइतिच्छेदः येषांवृत्तमितिशेषः ॥ ३२ ॥३३॥ ३४ ॥ हेशुभहेभद्र सर्वेवाक्प्रलापाःगुणवंतोभवंतितान्देवान्प्रधानान् अन्येतुमृढानांवाक्प्रलापाःअशुभेअशुभार्थमेवभवंतीतिशेषः लोभंजेतुकामेनसत्संगःकर्तव्यइत्यर्थः ॥ ३५ ॥ इतिशां० आप० नै० भा० टीकायांअष्टपंचाशदधिकशततमोध्यायः ॥ १५८ ॥ ॥ ९ ॥ अन

नधनार्थंयशोर्थंवाधर्मस्तेपांयुधिष्ठिर॥ अवश्यंकार्यइत्येवशरीरस्यक्रियास्तथा ॥ ३० ॥ नभयंक्रोधचापल्येनशोकस्तेषुविद्यते ॥ नधर्मध्वजिनश्चैवनगुह्यंकंचिदास्थिताः॥ ३१ ॥ येष्वलोभस्तथामोहोयेचसत्यार्जवेस्थिताः॥ तेषुकौंतेयरज्येथायेपांनभ्रश्यतेपुनः ॥ ३२ ॥ येनहृष्यंतिलाभेषुनालाभेषुव्यथंतिच ॥ निर्ममानिरहंकाराःसत्वस्थाःसमदर्शिनः॥ ३३ ॥ लाभालाभौसुखदुःखेचतातप्रियाप्रियेमरणंजीवितंच ॥ समानियेषांस्थिरविक्रमाणांबुभुत्सतांसत्वपथेस्थितानां॥ ३४ ॥ धर्मप्रियांस्तान्सुमहानुभावान्दांतोप्रमत्तश्चसमर्चयेथाः ॥ दैवान्सर्वेगुणवंतोभवंतिशुभाशुभेवाक्प्रलापास्तथान्ये॥ ३५ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति० आप० आपन्मूलभूतदोषकथनेअष्टपंचाशदधिकशततमोध्यायः ॥ १५८ ॥ ॥ ॥ युधिष्ठिरउवाच अनर्थानामधिष्ठानमुक्तोलोभःपितामह॥ अज्ञानमपिवैतातश्रोतुमिच्छामितत्त्वतः॥ १ ॥ भीष्मउवाच करोतिपापंयोज्ञानान्नात्मनोवेत्तिचक्षयं॥ प्रद्वेष्टिसाधुवृत्तांश्चसलोकस्यैनिवाच्यतां॥ २ ॥ अज्ञानान्निरयंयातितथाज्ञानेनदुर्गतिं॥ अज्ञानात्क्लेशमाप्नोतितथापत्सुनिमज्जति ॥३॥ युधिष्ठिरउवाच अज्ञानस्यप्रवृत्तिंचस्थानंवृद्धिक्षयोदयौ॥ मूलंयोगंगतिंकालंकारणंहेतुमेवच ॥४॥ श्रोतुमिच्छामितत्त्वेनयथावदिहपार्थिव॥ अज्ञानप्रसवंहीदंयद्दुःखमुपलभ्यते ॥५॥ भीष्मउवाच रागोद्वेषस्तथामोहोहर्षःशोकोभिमानिता॥ कामःक्रोधश्चदर्पश्चतंद्रीचालस्यमेव च ॥ ६ ॥ इच्छाद्वेषस्तथातापःपरवृद्ध्युपतापिता॥ अज्ञानमेतन्निर्दिष्टंपापानांचैवयाःक्रियाः॥ ७ ॥ एतस्यवाप्रवृत्तेश्चवृद्ध्यादीन्यांश्चपृच्छसि॥ विस्तरेणमहाराजश्रृणुतच्चविशेषतः॥ ८ ॥ उभावेतौसमफलौसमदोषौचभारत ॥ अज्ञानंचातिलोभश्चाप्येकंजानीहिपार्थिव॥ ९ ॥ लोभप्रभवमज्ञानंवृद्धंभूयःप्रवर्द्धते ॥ स्थानेस्थानेभवेत्क्षीणमुपैतिविविधांगतिं॥ १० ॥

र्थानामिति ॥ १ ॥ वाच्यतांनिंद्यतां ॥ २ ॥ ३ ॥ अज्ञानस्यस्वरूपेणसहप्रवृत्त्यादयोद्वादशप्रश्नाः ॥ ४ ॥ ५ ॥ स्वरूपमाहद्वाभ्यां रागइति॥ ६ ॥ कार्येकारणोपचाराद्रागादयएवाज्ञानं पापानांक्रियाःहिंसादयः ॥ ७॥ एतस्यएतत्प्रवृत्तेः प्रवृत्तितच्चत्रयंश्रृणु ॥ ८ ॥ मुख्यमज्ञानस्वरूपमाह उभाविति अत्रापिपूर्ववत्कारणेकार्योपचारः ॥ ९ ॥ लोभप्रभवंलोभात्तस्यप्रवृत्तिः लोभवृद्धौवृद्धिर्लोभस्थानेसाम्येस्थानंसमता लोभेक्षीणेक्षीणंभवतिउपैतिउदेतिलोभस्योदयेउदेतीत्यर्थः विविधांगतिंदुःखसंतापमोहादिरूपांप्रापयितमितिशेषः तदेवंषण्णांप्रश्नानामुत्तरमुक्तं ॥ १० ॥

लोभस्याज्ञानात्मकस्यमूलंमोहोवैचित्यंकार्याकार्याप्रतिपत्तिरूपं एतेनैवमोहसंयोगएवाज्ञानयोगइत्यष्टमस्याप्युत्तरं कालात्मनानिमित्तेनाज्ञानस्यगतिःस्वर्गनरकनरसुरतिर्यग्रूपेतिनवमस्योत्तरं लोभस्यच्छेदभेदादिस्तस्यकालः यद्दालिप्स्यमानोर्थोविघ्नितोभवति तदैववैचित्यंरूपस्याज्ञानस्यकालइतिदशमस्योत्तरं कारणंनिदानंहेतुःफलं ॥ ११ ॥तस्यकालस्यमूढस्यवा तदुभयमाह अज्ञानकारणाल्लोभःकार्यफ

मूलंलोभस्यमोहोवैकालात्मगतिरेवच ॥ छिन्नेभिन्नेतथालोभेकारणंकालएवच ॥ ११ ॥ तस्याज्ञानाद्धिलोभोहिलोभादज्ञानमेवच ॥ सर्वदोषास्तथालोभात्तस्माल्लोभंविवर्जयेत् ॥ १२ ॥ जनकोयुवनाश्वश्चवृषादर्भिःप्रसेनजित् ॥ लोभक्षयाद्दिवंप्राप्तास्तथैवान्येनराधिपाः ॥ १३ ॥ प्रत्यक्षंतुकुरुश्रेष्ठत्यजलोभमिहात्मना ॥ त्यक्त्वालोभंसुखंलोकेप्रेत्यचानुचरिष्यसि ॥ १४ ॥ इतिश्रीम० शांति० आप० अज्ञानमाहात्म्येएकोनषष्ट्यधिकशततमोध्यायः ॥ १५९ ॥ ॥ ७ ॥

युधिष्ठिरउवाच स्वाध्यायेकृतयत्नस्यनरस्यचपितामह ॥ धर्मकामस्यधर्मात्मन्किंनुश्रेयइहोच्यते ॥ १ ॥ बहुधादर्शनेलोकेश्रेयोयदिहमन्यसे ॥ अस्मिँल्लोकेपरेचैवतन्मेब्रूहिपितामह ॥ २ ॥ महानयंधर्मपथोबहुशाखश्चभारत ॥ किंस्विदेवेहधर्माणामनुष्ठेयतमंमतं ॥ ३ ॥ धर्मस्यमहतोराजन्बहुशाखस्यतत्त्वतः ॥ यन्मूलंपरमंतातततसर्वंब्रूह्यशेषतः ॥ ४ ॥ भीष्मउवाच हंततेकथयिष्यामियेनश्रेयोत्यवाप्स्यसि ॥ पीत्वामृतमिवप्राज्ञोज्ञानतृप्तोभविष्यसि ॥ ५ ॥ धर्मस्यविधयोनैकेयेवैप्रोक्तामहर्षिभिः ॥ स्वंस्वंविज्ञानमाश्रित्यदमस्तेषांपरायणं ॥ ६ ॥ दमंनिःश्रेयसंप्राहुर्वृद्धानिश्चितदर्शिनः ॥ ब्राह्मणस्यविशेषेणदमोधर्मःसनातनः ॥ ७ ॥ दमात्तस्यक्रियासिद्धिर्यथावदुपलभ्यते ॥ दमोदानंतथायज्ञानधीतंचातिवर्तते ॥ ८ ॥ दमस्तेजोवर्धयतिपवित्रंचदमःपरं ॥ विपाप्मातेजसायुक्तःपुरुषोविंदतेमहत् ॥ ९ ॥ दमेनसदृशंधर्मनान्यंलोकेषुशुश्रुम ॥ दमोहिपरमोलोकेप्रशस्तःसर्वधर्मिणां ॥ १० ॥ प्रेत्यचात्रमनुष्येंद्रपरमंविंदतेसुखं ॥ दमेनहिसमायुक्तोमहांतंधर्ममश्नुते ॥ ११ ॥ सुखंदांतःप्रस्वपितिसुखंचप्रतिबुध्यते ॥ सुखंपर्येतिलोकांश्चमनश्चास्यप्रसीदति ॥ १२ ॥ अदांतःपुरुषःक्लेशमभीक्ष्णंप्रतिपद्यते ॥ अनर्थांश्चबहूनन्यान्प्रसृजत्यात्मदोषजान् ॥ १३ ॥ आश्रमेषुचतुर्ष्वाहुर्दममेवोत्तमंव्रतं ॥ तस्यलिंगानिवक्ष्यामियेषांसमुदयोदमः ॥ १४ ॥ क्षमाधृतिरहिंसाचसमतासत्यमार्जवं ॥ इंद्रियाभिजयोदाक्ष्यंमार्दवंह्रीरचापलं ॥ १५ ॥ अकार्पण्यमसंरंभःसंतोषःप्रियवादिता ॥ अविहिंसानसूयाचाप्येषांसमुदयोदमः ॥ १६ ॥ गुरुपूजाचकौरव्यदयाभूतेषुपैशुनं ॥ जनवादंमृषावादंस्तुतिनिंदाविसर्जनं ॥ १७ ॥

लं एवंलोभादज्ञानमित्यंतयोरुत्तरं ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ इतिशां० आप० नै० भा० एकोनषष्ट्यधिकशततमोध्यायः ॥ १५९ ॥ ॥ ७ ॥ स्वाध्यायेइति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ दमःइंद्रियनियमः परायणंपराकाष्ठा अत्रैवसर्वेधर्माअंतर्भूताइत्यर्थः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ पैशुनंदांतोनैवनिषेवतइत्युत्तरेणान्वयः स्तुतिनिंदयोरविसर्जनं ॥ १७ ॥

दर्पगर्वस्तंभंअविनयं ॥ १८ ॥ अल्पेषुअनित्यसुखेषु कथंचनब्रह्मलोकलाभेपिनपूर्यतेनतृप्तोभवति ॥१९॥२०॥२१॥२२ ॥ २३ ॥वर्त्मस्वाभाविकःपंथाः यदन्येषांविहितंनतज्ज्ञानिनःस्वभावसिद्धमित्यर्थः ॥२४॥ निष्क्रम्यगृहादिनिशेषः सन्यस्येत्यर्थः ॥२५॥२६॥ अवाचिनोतिभोगेनव्ययीकरोति नचसंचिनोतिसंगृह्णातितत्त्वज्ञस्यकर्माश्लेषस्मरणात् मैत्रायणंसर्वभूतेभ्योऽभयदानं ॥२७॥ अनेनदेवयानेना

कामंक्रोधंचलोभंचदर्पस्तंभंविकत्थनं॥ रोषमीर्ष्यावमानंचनैवदांतोनिषेवते॥ १८॥ अनिंदितोल्पकामात्मानाल्पेष्वर्थ्यनसूयकः ॥ समुद्रकल्पःसनरोनक
थंचनपूर्यते॥ १९॥ अहंत्वयिममत्वंचमयितेषुतथाप्यहं॥ पूर्वसंबंधिसंयोगंनैतद्दांतोनिषेवते॥ २० ॥सर्वाग्राम्यास्तथारण्यायाश्चलोकेप्रवृत्तयः ॥ निंदांचै
वप्रशंसांचयोनाश्रयतिमुच्यते॥ २१॥ मैत्रोथशीलसंपन्नःप्रसन्नात्मात्मविच्चयः॥ मुक्तस्यविविधैःसंगैस्तस्यप्रेत्यफलंमहत्॥२२॥सुवृत्तःशीलसंपन्नःप्रस
न्नात्मात्मविद्बुधः॥ प्राप्येहलोकेसत्कारंसुगतिंप्रतिपद्यते॥ २३॥ कर्मयच्छुभमेवेहसद्भिराचरितंचयत्॥ तदेवज्ञानयुक्तस्यमुनेर्वर्त्मनहीयते॥२४॥ निष्क्रम्य
वनमास्थायज्ञानयुक्तोजितेंद्रियः॥ कालाकांक्षीचरत्येवंब्रह्मभूयायकल्पते ॥ २५॥ अभयंयस्यभूतेभ्योभूतानामभयंयतः ॥ तस्यदेहाद्विमुक्तस्यभयंनास्ति
कुतश्चन॥ २६॥ अवाचिनोतिकर्माणिनचसंप्रचिनोतिह॥ समःसर्वेषुभूतेषुमैत्रायणगतिश्चरेत् ॥ २७॥ शकुनीनामिवाकाशेजलेवारिचरस्यच ॥ यथा
गतिर्नदृश्येततथानस्यनसंशयः॥ २८॥गृहानुत्सृज्ययोराजन्मोक्षमेवाभिपद्यते॥ लोकास्तेजोमयास्तस्यकल्पंतेशाश्वतीःसमाः ॥ २९ ॥ संन्यस्यसर्वकर्मा
णिसंन्यस्यविधिवत्तपः॥ संन्यस्यविविधाविद्याःसर्वंसंन्यस्यचैवह॥ ३० ॥ कामेशुचिरनावृत्तःप्रसन्नात्मात्मविच्छुचिः ॥ प्राप्येहलोकेसत्कारंस्वर्गंसमभिप
द्यते॥३१॥ यच्चपैतामहंस्थानंब्रह्मराशिसमुद्भवं॥ गुहायांपिहितंनित्यंतद्दमेनाभिगम्यते॥३२॥ ज्ञानारामस्यबुद्धस्यसर्वभूताविरोधिनः॥ नावृत्तिभयमस्ती
हपरलोकभयंकुतः॥ ३३॥ एकएवदमेदोषोद्वितीयोनोपपद्यते॥ यदेनंक्षमयायुक्तमशक्तंमन्यतेजनः ॥ ३४॥ एकोस्यसुमहाप्राज्ञदोषःस्यात्सुमहान्गुणः॥
क्षमयाविपुलालोकाःसुलभाहिसहिष्णुता॥ ३५॥ दांतस्यकिमरण्येनतथाऽदांतस्यभारत॥ यत्रैवनिवसेद्दांतस्तदरण्यंसचाश्रमः॥३६॥ वैशंपायनउवाच
एतद्भीष्मस्यवचनंश्रुत्वाराजायुधिष्ठिरः॥ अमृतेनेवसंतृप्तःप्रहृष्टःसमपद्यत॥ ३७॥

न्येनवापथागतइतिनज्ञायते उत्क्रमणाभावात् नतस्यप्राणाउत्क्रामंत्यत्रैवसमवनीयंतेब्रह्मैवसन्ब्रह्माप्येतिइतिश्रुतेरितिभावः॥ २८॥२९ ॥ ३० ॥ कामेशुचिःसत्यकामइत्यर्थः अनावृत्तःसर्वत्रकामाचारभाक् तस्यसर्वेषुलोकेषुकामचारोभवतीतिश्रुतेः शुचिस्त्यक्तकामःसत्कारंसत्यसंस्कारत्वादिगुणयोगेनसंमानंइहप्राप्यस्वर्गंअभिपद्यतेविदेहकैवल्यकाले॥ ३१ ॥ गुहायांहृत्पुंडरीकेपैतामहंब्रह्मलोकाख्यं ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७॥

॥ ३८ ॥ इतिशांति॰आप॰नैल॰भारतभा॰षष्ट्यधिकशततमोध्यायः ॥१६० ॥ ९ ॥ सर्वमिति॥१ ॥२॥३॥ ४ ॥५॥६ ॥७॥८ ॥ नेति मातरमतिक्रम्याश्रमोन सर्वेष्वप्याश्रमेषुमातापालनीयैव तत्त्याग

पुनश्चपरिपप्रच्छभीष्मंधर्मभृतांवरं ॥ ततःप्रीतःसचोवाचतस्मैसर्वंकुरूद्वहः॥ ३८ ॥ इति॰शांति॰आप॰दमकथनेषष्ट्यधिकशततमोध्यायः ॥ १६० ॥
भीष्मउवाच सर्वमेतत्तपोमूलंकवयःपरिचक्षते ॥ नह्यतप्ततपामूढःक्रियाफलमवाप्नुते ॥ १ ॥ प्रजापतिरिदंसर्वंतपसैवासृजत्प्रभुः ॥ तथैववेदानृषयस्तप
साप्रतिपेदिरे ॥ २ ॥ तपसैवससर्जान्नंफलमूलानियानिच ॥ त्रींल्लोकांस्तपसासिद्धाःपश्यंतिसुसमाहिताः॥ ३ ॥ औषधान्यगदादीनिक्रियाश्वविविधास्त
था॥ तपसैवहिसिद्ध्यंतितपोमूलंहिसाधनं॥ ४॥ यद्दुरापंभवेत्किंचित्तत्सर्वंतपसोभवेत्॥ ऐश्वर्यमृषयःप्रामास्तपसैवनसंशयः॥ ५॥ सुरापोसंमतादार्याभ्रूण
हागुरुतल्पगः॥ तपसैवसुतप्तेननरःपापात्प्रमुच्यते॥ ६॥ तपसोबहुरूपस्यतैस्तैर्द्वारैःप्रवर्ततः ॥ निवृत्त्यावर्तमानस्यतपोनानशनात्परं॥ ७॥ अहिंसासत्यवचनं
दानमिंद्रियनिग्रहः॥ एतेभ्योहिमहाराजतपोनानशनात्परं॥ ८॥ नदुष्करतरंदानान्नातिमातरमाश्रमः॥ त्रैविद्येभ्यःपरंनास्तिसंन्यासःपरमंतपः॥ ९॥ इंद्रि
याणीहरक्षंतिस्वर्गधर्माभिगुप्तये॥ तस्मादर्थेचधर्मेचतपोनानशनात्परं॥ १०॥ ऋषयःपितरोदेवामनुष्यामृगपक्षिणः॥ यानिचान्यानिभूतानिस्थावराणि
चराणिच॥ ११॥ तपःपरायणाःसर्वेसिध्यंतितपसाचते ॥ इत्येवंतपसादेवामहत्त्वंप्रतिपेदिरे॥ १२॥ इमानीष्टविभागानिफलानितपसःसदा ॥तपसाशक्यते
प्राप्तुंदेवत्वमपिनिश्चयात्॥ १३॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिआ॰तपःप्रशंसायांएकषष्ट्यधिकशततमोध्यायः ॥ १६१ ॥ ॥ ९॥ युधिष्ठिरउवाच
सत्यंधर्मंप्रशंसंतिविप्रर्षिपितृदेवताः ॥ सत्यमिच्छाम्यहंश्रोतुंतन्मेब्रूहिपितामह ॥ १ ॥ सत्यंकिंलक्षणंराजन्कथंवातदवाप्यते ॥ सत्यंप्राप्यभवेत्किंचकथंचै
वतदुच्यतां॥ २॥ भीष्मउवाच चातुर्वर्ण्यस्यधर्माणांसंकरोनप्रशस्यते ॥ अविकारितमंसत्यंसर्ववर्णेषुभारत ॥ ३॥ सत्यंसत्सुसदाधर्मःसत्यंधर्मःस
नातनः ॥ सत्यमेवनमस्येतसत्यंहिपरमागतिः ॥ ४ ॥ सत्यंधर्मस्तपोयोगःसत्यंब्रह्मसनातनं ॥ सत्यंयज्ञःपरःप्रोक्तःसर्वंसत्येप्रतिष्ठितं ॥ ५॥ आचारानिहस
त्यस्ययथावदनुपूर्वशः ॥ लक्षणंचप्रवक्ष्यामिसत्यस्येहयथाक्रमं ॥ ६॥ प्राप्यतेचयथासत्यंतच्चश्रोतुमिहार्हसि ॥ सत्यंत्रयोदशविधंसर्वलोकेषुभारत ॥ ७॥
सत्यंचसमताचैवदमश्चैवनसंशयः॥अमात्सर्यंक्षमाचैवह्रीस्तितिक्षानसूयता ॥८॥

स्यसंन्यासिनोप्ययोगात् नास्तिदानसमागतिरितिपाठांतरेस्पष्टएवार्थः ॥ ९ ॥१० ॥ ॥११॥१२॥ इमानिनक्षत्रादीनि सुकृतांवाएतानिज्योतींषियन्नक्षत्राणीतिश्रुतेः ॥१३॥ इतिशां॰आप॰नै॰भा॰एकषष्ट्यधिकशततमोध्यायः ॥१६१॥ ॥९॥सत्यमिति॥१॥२॥३॥४ ॥५॥६॥७ ॥८॥

॥९॥ सत्यादीनांपदानांत्रयोदशानांअर्थान्व्याचष्टे सत्यंनामेत्यादिना॥१०॥११॥१२॥१३॥अक्षमायाविषयेतथाक्षमायाइतिदृष्टांतार्थं॥१४॥१५॥१६॥असूयापरगुणेषुदोषदर्शनं तद्वत्तितिक्षायाअसंभवा
त्तितिक्षाव्याख्यानेनैवतद्व्याख्यानंसिद्धमितिनसापृथगुक्ता तद्व्याख्यानश्लोकोलुप्तइतिवातांव्याख्यायत्यागंव्याख्याति त्यागइति सूत्रश्लोकेत्यागोध्यानमितित्यागानुसंधानाख्यःपदद्वयोपात्तएकःपदार्थः

त्यागोध्यानमथार्यत्वंधृतिश्चसततंदया ॥ अहिंसाचैवराजेंद्रसत्याकारास्त्रयोदश ॥ ९ ॥ सत्यंनामाव्ययंनित्यमविकारितथैवच ॥ सर्वधर्माविरुद्धेनयोगेनै
तदवाप्यते॥ १० ॥ आत्मनीष्टेतथानिष्टेरिपौचसमतातथा ॥ इच्छाद्वेषक्षयंप्राप्यकामक्रोधक्षयंतथा॥ ११ ॥ दमोनान्यस्पृहानित्यंगांभीर्यंधैर्यमेवच ॥ अ
भयंरोगशमनंज्ञानेनैतदवाप्यते॥ १२ ॥ अमात्सर्यंबुधाःप्राहुर्दानेधर्मेचसंयमः॥ अवस्थितेननित्यंचसत्येनामत्सरीभवेत् ॥ १३॥ अक्षमायाःक्षमायाश्च
प्रियाणीहाप्रियाणिच॥ क्षमतेसंमतःसाधुःसाध्वाप्नोतिचसत्यवाक् ॥ १४ ॥ कल्याणंकुरुतेबाढंधीमान्नग्लायतेक्वचित् ॥ प्रशांतवाङ्मनानित्यंह्रीस्तुधर्मा
दवाप्यते॥ १५ ॥ धर्मार्थहेतोःक्षमतेतितिक्षाक्षांतिरुच्यते ॥ लोकसंग्रहणार्थंवैसातुधैर्येणलभ्यते॥ १६ ॥ त्यागःस्नेहस्ययस्त्यागोविषयाणांतथैवच ॥ रागद्वे
षप्रहीणस्यत्यागोभवतिनान्यथा॥ १७ ॥ आर्यतानामभूतानांयःकरोतिप्रयत्नतः॥ शुभंकर्मनिराकारोवीतरागस्तथैवच॥ १८ ॥ धृतिर्नामसुखेदुःखेयथा
नाप्नोतिविक्रियां ॥ तांभजेतसदाप्राज्ञोयइच्छेद्भूतिमात्मनः ॥ १९ ॥ सर्वथाक्षमिणाभाव्यंतथासत्यपरेणच ॥ वीतहर्षभयक्रोधोधृतिमाप्नोतिपंडितः
॥ २० ॥ अद्रोहःसर्वभूतेषुकर्मणामनसागिरा ॥ अनुग्रहश्चदानंचसतांधर्मःसनातनः ॥ २१ ॥ एतेत्रयोदशाकाराःपृथक्सत्यैकलक्षणाः ॥ भजंतेसत्यमेवेह
बृंहयंतेचभारत ॥ २२॥ नांतःशक्योगुणानांचवक्तुंसत्यस्यपार्थिव ॥ अतःसत्यंप्रशंसंतिविप्राःसपितृदेवताः ॥ २३ ॥ नास्तिसत्यात्परोधर्मोनानृतात्पातकं
परं॥ श्रुतिर्हिसत्यंधर्मस्यतस्मात्सत्यंनलोपयेत्॥ २४ ॥ उपैतिसत्याद्दानंहितथायज्ञाःसदक्षिणाः॥ त्रेताग्निहोत्रंवेदाश्चयेचान्येधर्मनिश्चयाः ॥ २५ ॥ अश्वमे
धसहस्रंचसत्यंचतुलयाधृतं॥ अश्वमेधसहस्राद्धिसत्यमेवविशिष्यते॥ २६॥ इतिश्रीम०शांति०आप०सत्यप्रशंसायांद्विषष्ट्यधिकशततमोध्यायः॥१६२॥
युधिष्ठिरउवाच यतःप्रभवतिक्रोधःकामोवाभरतर्षभ॥ शोकमोहौविधित्साचपरासुत्वंचतद्वद॥ १॥ लोभोमात्सर्यमीर्ष्याचकुत्सासूयाकृपाभयं ॥ एतत्सर्वं
महाप्राज्ञयाथातथ्येनमेवद॥२॥ भीष्मउवाच त्रयोदशैतेतिबलाःशत्रवःप्राणिनांस्मृताः॥ उपासंतेमहाराजसमंतात्पुरुषानिह ॥३॥ ॥१७॥१८॥१९॥ सर्वथे

तिश्लोकेधृतिशब्देनोद्देशकमप्रामादयापास्ता ॥२०॥२१॥२२॥२३॥२४॥२५॥२६॥ इतिशां०नै०भा० द्विषष्ट्यधिकशततमोध्यायः ॥१६२॥ यतःअज्ञानात्॥१ ॥कृपाभयमित्यंतास्त्रयोदश ॥ २ ॥ ३॥

॥४॥५॥६॥ क्रोधादीनामुत्पत्तिस्थितिलक्षणानिव्याख्याति लोभादित्यादिना लोभात्केनचिन्निमित्तेनोपहतात्क्रोधोभवति सचपरदोषैर्दृष्टैःउदीर्यतेउद्दीप्तोभवति॥७ ॥ सक्षमयातिष्ठतेनिरुध्यतेविनिवर्तते चेति एवंसर्वत्रद्रष्टव्यं ॥८॥ ९ ॥ परस्मिन्नसूयादोषदर्शनंतत्क्रोधाल्लोभाद्वाभवति दययानिवर्तते अत्रक्रोधादीनांव्युत्पादनप्रसंगेउद्देशक्रमोनादर्तव्यः असूयाचअवद्यदर्शनात्परस्मिन्दोषदर्शनात्एतिउदेति तत्त्वज्ञानात्वस्तुनोनिर्दोषत्वज्ञानादसूयाधीमतांनिवर्तनइत्यनुषंगः सार्द्धश्लोकोयं॥ १० ॥ मोहोविपरीतबुद्धिः ॥ ११ ॥मोहइत्याकृष्यते विधित्साआरंभप्रावण्यं इदमुभयंविरुद्धानिकौलिकादिशास्त्राणिये

एतेप्रमत्तंपुरुषमप्रमत्तास्तुदंतिच ॥ वृकाइवविलुंपंतिदृष्ट्वैवपुरुषंबलात् ॥ ४॥ एभ्यःप्रवर्ततेदुःखमेभ्यःपापंप्रवर्तते ॥ इतिमर्त्योविजानीयात्सततंपुरुषर्षभ ॥ ५॥ एतेषामुदयंस्थानंक्षयंचपृथिवीपते॥ हंततेकथयिष्यामिक्रोधस्योत्पत्तिमादितः॥ ६॥ यथातत्त्वंक्षितिपतेतदिहैकमनाःशृणु ॥ लोभात्क्रोधःप्रभवतिपरदोषैरुदीर्यते॥७॥ क्षमयातिष्ठतेराजन्क्षमयाविनिवर्त्तते॥ संकल्पाज्जायतेकामःसेव्यमानोविवर्धते॥८॥ यदाप्राज्ञोविरमतेतदासद्यःप्रणश्यति॥ परासूया क्रोधलोभावंतराप्रतिमुच्यते॥ ९ ॥ दययासर्वभूतानांनिर्वेदाद्विनिवर्तते॥ अवद्यदर्शनादेतितत्त्वज्ञानाच्चधीमतां॥१०॥ अज्ञानप्रभवोमोहःपापाभ्यासात्प्रवर्तते॥ यदाप्राज्ञेषुरमतेतदासद्यःप्रणश्यति॥ ११ ॥ विरुद्धानीहशास्त्राणियेपश्यंतिकुरूद्वह ॥ विधित्साजायतेतेषांतत्त्वज्ञानान्निवर्तते ॥ १२ ॥ प्रीत्याशोकःप्रभवतिवियोगात्तस्यदेहिनः॥ यदानिरर्थकंवेत्तितदासद्यःप्रणश्यति॥ १३ ॥ परासुताक्रोधलोभादभ्यासाच्चप्रवर्त्तते ॥ दययासर्वभूतानांनिर्वेदात्सानिवर्तते ॥१४॥ सत्यत्यागात्तुमात्सर्यमहितानांचसेवया॥एतत्तुक्षीयतेतातसाधूनामुपसेवनात्॥ १५॥ कुलाज्ज्ञानात्तथैश्वर्यान्मदोभवतिदेहिनां॥एभिरेवतुविज्ञातैः सचसद्यःप्रणश्यति॥ १६॥ ईर्ष्याकामात्प्रभवतिसंहर्षाच्चैवजायते ॥ इतरेषांतुसत्वानांप्रज्ञयासाप्रणश्यति ॥ १७ ॥ विभ्रमाल्लोकबाह्यानांद्वेष्यैर्वाक्यैरसंमतैः ॥ कुत्सासंजायतेराजन्लोकान्प्रेक्ष्याभिशाम्यति ॥ १८ ॥ इतिकर्तुंनशक्तायेबलस्थायापकारिणे ॥ असूयाजायतेतीव्राकारुण्याद्विनिवर्तते ॥ १९ ॥ कृपणान्सततंदृष्ट्वाततःसंजायतेकृपा॥ धर्मनिष्ठांयदावेत्तितदाशाम्यतिसाकृपा॥ २०॥ अज्ञानप्रभवोलोभोभूतानांदृश्यतेसदा॥ अस्थिरत्वंचभोगानांदृष्ट्वाज्ञात्वानिवर्तते॥ २१ ॥

पश्यंतितेषांजायते तत्त्वज्ञानात्सम्यग्वैदिकार्थज्ञानात्तत्रविश्वासाच्चनिवर्तते॥ १२ ॥ पुत्रादिप्रियवस्तुनाशेशोकोजायते सचशोचतोपिपुनर्दुर्लभइतिनिरर्थकइतिज्ञानान्नश्यती त्याह प्रीत्येति॥ १३॥परासुताअत्यंतअकार्यपारवश्यं अभ्यासादसकृदावृत्तेः दययाक्रोधपरासुतानिवर्तते निर्वेदाद्वैराग्याल्लोभादिजेतिभेदः॥ १४॥१५॥१६॥१७॥१८॥इतिकर्तुंयथायोग्यंप्रतीकारंकर्तुं॥ १९॥ कृपापिचित्तोन्माथकरीतिद्वेषवद्धेयैवेत्यभिप्रेत्याह कृपणानिति ॥ २० ॥ अज्ञानप्रभवोलोभइत्यत्रलोभपदेनभयंपाह्यं लोभस्यप्राग्व्याख्यातत्वात् कृपाभयमितिभयस्यापिप्रागुद्दिष्टत्वाच्च ॥ २१ ॥ ॥

॥२२॥इतिशां०आ०नै०भा०त्रिषष्ट्यधिकशततमोध्यायः ॥ १६३॥ ॥ ५ ॥ आनृशंस्यंसतांधर्मइतियद्यपिसामान्यतोजानामितथापिनृशंसत्वेज्ञातेतदभावरूपमानृशंस्यंविशेषतःसुज्ञेयमतोनृशंसस्यैव स्वरूपादिकंब्रूहीतिप्रश्नः ॥१॥२॥ ३ ॥ यस्यस्पृहा विधित्साचवध्यश्येनादिविषयागर्हितास्यात् योनिंदकोनिंद्यश्चदैवेनाहंवंचितोस्मियदीदृशंकुकर्मकरोमीतिबुध्यनेकरोतिवाकृत्यंसआत्महानृशंसकृदितिच तुर्थेनान्वयः ॥ ४ ॥ दत्तमनुकीर्त्तयतीतिदत्तानुकीर्तिःस्वस्यवदान्यत्वप्रकाशकः (पाठांतरेकीर्तिशब्दःविश्वासपरइतियावत्) विषमःविद्वेषकर्ता क्षुद्रोनीचकर्मकारी नैकृतिकःस्नेहंप्रदर्श्यवंचकःशठःसत्यपि

॥३१॥ एतान्येवजितान्याहुःप्रशमाच्चत्रयोदश ॥ एतेहिधार्तराष्ट्राणांसर्वेदोषास्त्रयोदश ॥ त्वयासत्यार्थिनानित्यंविजिताज्ज्येष्ठसेवनात् ॥ २२ ॥ इतिश्रीम०शांति १२
प०आप०लोभनिरूपणेत्रिषष्ट्यधिकशततमोध्यायः ॥ १६३ ॥ ॥ ५ ॥ युधिष्ठिरउवाच आनृशंस्यंविजानामिदर्शनेनसतांसदा ॥ नृशंसान्न विजानामितेषांकर्मचभारत ॥ १ ॥ कंटकान्कूपमग्निंचवर्जयंतियथानराः ॥ तथानृशंसकर्माणंवर्जयंतिनरानरं ॥ २ ॥ नृशंसोह्यदहेद्व्यक्तंप्रेत्यचेहचभारत ॥ त स्मात्त्वंब्रूहिकौरव्यतस्यधर्मविनिश्चयं ॥ ३ ॥ भीष्मउवाच स्पृहास्याद्गर्हिताचैवविधित्साचैवकर्मणां ॥ आक्रोष्टाक्रुश्यतेचैववंचितोबुध्यतेसच ॥ ४ ॥ दत्तानुकीर्तिर्विषमःक्षुद्रोनैकृतिकःशठः ॥ असंविभागीमानीचतथासंगीविकत्थनः ॥ ५ ॥ सर्वातिशंकीपुरुषोबलीशःकृपणोऽथवा ॥ वर्गप्रशंसीसततमाश्रमद्वेष संकरी ॥ ६ ॥ हिंसाविहारःसततमविशेषगुणागुणः ॥ बह्वलीकोमनस्वीचलुब्धोत्यर्थंनृशंसकृत् ॥ ७ ॥ धर्मशीलंगुणोपेतंपापमित्यवगच्छति ॥ आत्मशीलप्र माणेननविश्वसितिकस्यचित् ॥ ८ ॥ परेषांयत्रदोषःस्यात्तद्गुह्यंसंप्रकाशयेत् ॥ समानेष्वेवदोषेषुवृत्त्यर्थमुपघातयेत् ॥ ९ ॥ तथोपकारिणंचैवमन्यतेवंचितं परं ॥ दत्वापिचधनंकालेसंतपत्युपकारिणे ॥ १० ॥ भक्ष्यंपेयमथालेह्यंयच्चान्यत्साधुभोजनं ॥ प्रेक्षमाणेषुयोऽश्नीयान्नृशंसमितितंवदेत् ॥ ११ ॥ ब्राह्मणेभ्यः प्रदायाग्र्यंयःसुहृद्भिःसहाश्नुते ॥ सप्रेत्यलभतेस्वर्गमिहचानंत्यमश्नुते ॥ १२ ॥ एषतेभरतश्रेष्ठनृशंसःपरिकीर्तितः ॥ सदाविवर्जनीयोहिपुरुषेणविजानता ॥ १३ ॥ १३ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशां०आप०नृशंसाख्यानेचतुःषष्ट्यधिकशततमोध्यायः ॥ १६४ ॥ ॥ ५ ॥ भीष्मउवाच हृतार्थायक्ष्यमाणश्चसर्ववेदां तगश्चयः ॥ आचार्यपितृकार्यार्थंस्वाध्यायार्थमथापिच ॥ १ ॥ एतेवैसाधवोदृष्टाब्राह्मणाधर्मभिक्षवः ॥ निःस्वेभ्योदेयमेतेभ्योदानंविद्याचभारत ॥ २ ॥ ॥३१॥

सामर्थ्येदारिद्र्यव्यंजकः ॥५॥ बलीशःकाकइववंचकदृष्टिः आश्रमद्वेषःसंकरश्चास्यास्तीतिआश्रमद्वेषसंकरी ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ इतिशांति०आ०नै०भा०चतुःषष्ट्यधिकशततमो ध्यायः ॥ १६४ ॥ ॥ ५ ॥ एवमापदांनिदानप्रतीकारादिकमुक्तं इदानींसामान्यतःसर्वासामापदांमूलंपापंतच्चाकृतप्रायश्चित्तानापद्रूपेणबाधतइतिसाधारणासाधारणंप्रायश्चित्तमाह हृतार्थइत्यध्याये न हृतार्थःचोरैर्लुंठितः ॥ १ ॥ निःस्वोनिर्धनः ॥ २ ॥

अन्यत्रउक्तेभ्योन्यत्रापिब्राह्मणेषुअन्येभ्योऽब्राह्मणेभ्यः अकृतान्नंअपक्वान्नंविधीयते तेभ्योप्यकृतान्नंदेयमितिभावः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ब्राह्मणस्ययज्ञःएकेनांशेनत्र्याद्यंगनाशेनप्रतिरुद्धःस्यात्तर्हितस्यवैश्यस्यतद्धनंपार्थिवोयज्ञार्थंहरेदितिद्वितीयेनसंबंधः ॥६॥७॥८॥९॥१०॥ भक्तंएकाहपर्याप्तंधान्यं भक्तानिषडनश्नतःत्र्यहमुपोषितस्य॥११॥१२॥बालिश्यादित्यनेनक्षत्रियस्यैवसदोषइत्युक्तं ॥ १३ ॥ १४ ॥

अन्यत्रदक्षिणादानंदेयंभरतसत्तम॥अन्येभ्योपिबहिर्वेदिचाकृतान्नंविधीयते॥३॥सर्वरत्नानिराजाहियथार्हंप्रतिपादयेत्॥ब्राह्मणाएववेदाश्चयज्ञाश्चबहुदक्षिणाः ॥ ४ ॥ अन्योन्यंविभवाचारायजंतेगुणतःसदा॥ यस्यत्रैवार्षिकंभक्तंपर्याप्तंभृत्यवृत्तये॥अधिकंचापिविद्येतससोमंपातुमर्हति ॥५॥ यज्ञश्चेत्प्रतिरुद्धःस्यादंशेनैकेनयज्वनः॥ब्राह्मणस्यविशेषेणधार्मिकेसतिराजनि॥ ६ ॥ योवैश्यःस्याद्बहुपशुर्हीनक्रतुरसोमपः॥ कुटुंबात्तस्यतद्वित्तंयज्ञार्थंपार्थिवोहरेत्॥ ७॥ आहरेदथनोकिंचित्कामंशूद्रस्यवेश्मनः॥ नहियज्ञेषुशूद्रस्यकिंचिदस्तिपरिग्रहः॥८॥ योनाहिताग्निःशतगुरयज्वाचसहस्रगुः॥ तयोरपिकुटुंबाभ्यामाहरेदविचारयन्॥ ९ ॥ अदातृभ्योहरेद्वित्तंविख्याप्यनृपतिःसदा॥ तथैवाचरतोधर्मोनृपतेःस्यादथाखिलः॥१०॥ तथैवश्रृणुमेभक्तंभक्तानिषडनश्नतः॥अश्वस्तनविधानेनहर्तव्यंहीनकर्मणः॥११॥ खलात्क्षेत्रात्तथारामाद्यतोवाप्युपपद्यते॥ आख्यातव्यंनृपस्यैतत्पृच्छतेऽपृच्छतेपिवा॥ १२॥ नतस्मैधारयेद्दंडंराजाधर्मेणधर्मवित्॥क्षत्रियस्यतुबालिश्याद्ब्राह्मणःक्लिश्यतेक्षुधा॥ १३॥ श्रुतशीलेसमाज्ञायवृत्तिमस्यप्रकल्पयेत्॥ अथैनंपरिरक्षेतपितापुत्रमिवौरसं॥ १४॥ इष्टिंवैश्वानरींनित्यंनिर्वपेदब्दपर्यये॥ अनुकल्पःपरोधर्मोधर्मवादैस्तुकेवलं॥१५॥ विश्वैर्देवैश्चसाध्यैश्चब्राह्मणैश्चमहर्षिभिः॥ आपत्सुमरणाद्भीतैर्विधिःप्रतिनिधीकृतः॥ १६॥ प्रभुःप्रथमकल्पस्ययोनुकल्पेनवर्तते॥ नसांपरायिकंतस्यदुर्मतेर्विद्यतेफलं॥ १७॥ नब्राह्मणोनिवेदेतकिंचिद्राजनिवेदवित्॥ स्ववीर्याद्राजवीर्याच्चस्ववीर्यंबलवत्तरं॥१८॥ तस्माद्राज्ञःसदातेजोदुःसहंब्रह्मवादिनां॥ कर्ताशास्ताविधाताचब्राह्मणोदेवउच्यते॥१९॥ तस्मिन्नाकुशलंब्रूयान्नशुष्कामीरयेद्गिरं॥ क्षत्रियोबाहुवीर्येणतरेदापदमात्मनः॥ २०॥ धनेनवैश्यश्शूद्रश्चमंत्रैर्होमैश्चवैद्विजः॥ नैवकन्यानयुवतिर्नामंत्रज्ञोनवालिशः॥ २१॥ परिवेष्टाग्निहोत्रस्यभवेन्नासंस्कृतस्तथा॥ नरकंनिपतंत्येतेजुह्वानाःसचयस्यतत्॥ तस्माद्वैतानकुशलोहोतास्याद्वेदपारगः॥ २२॥

अब्दपर्ययेप्रत्यब्दंकर्तव्यस्यआग्रयणपशुसोमादेरकरणे धर्मवादैर्धर्मज्ञैरुक्तइ तिशेषः॥१५॥ अनुकल्पेमानमाह विश्वैरिति॥१६॥ सांपरायिकंपारलौकिकंशठत्वात्॥१७॥ ननिवेदेतअहंब्राह्मणोस्मीतिननिवेदयेत्॥ १८ ॥ १९ ॥ २०॥२१ ॥ परिवेष्टाआहुतिप्रक्षेप्ता कन्यायुवत्योःस्मार्ताग्निहोमेस्वयंपत्न्यपिवापुत्रःकुमार्यंतेवासीवेत्याश्वलायनवचनादधिकृतयोरत्रापिप्रसक्तेर्निषेधउक्तः ॥ २२ ॥

॥२३॥२४॥२५॥आसनेमिथुनीभवंति संपामदाडिमेत्यःदिलिंगानुशासनसूत्राद्धोमशब्दस्यनपुंसकत्वं सर्वेत्रयोपि॥२६॥उदपानःकूपः तदेकोदकेएककूपोपजीव्येइत्यर्थः॥२७॥ अभार्याअपरिणीतांशय नेविभद्राह्मणःतथाशूद्रंवद्धंमहानिनिमन्यमानः तथाअब्राह्मणंक्षत्रियंवैश्यंवावृद्धंमन्यमानःतृणेषुयथासीतउपविष्टःसयथासंशुध्येततथाभ्टणुइतिसार्द्धार्थः ॥२८॥ विहरन्करोतीतिसंबंधः॥ २९॥३०॥३१॥ ॥२२॥२३॥ अनिर्देश्यानि बुद्धिपूर्वकानिचेदत्रप्रायश्चित्तंनास्तीत्यर्थः किंतर्हिमरणांतमेवप्रायश्चित्तमितिधारणानिश्चयः ॥२४॥२५॥ ब्राह्मणीयोनितः अब्राह्मणोब्राह्मणीगमनादित्यर्थः ॥२६॥ याजना

प्राजापत्यमदत्वाश्वमग्न्याधेयस्यदक्षिणां॥ अनाहिताग्निरितिसप्रोच्यतेधर्मदर्शिभिः ॥ २३ ॥पुण्यानियानिकुर्वीतश्रद्दधानोजितेंद्रियः ॥ अनाप्तदक्षिणैर्यज्ञैर्नयजेतकथंचन॥ २४ ॥ प्रजाःपशूंश्वस्वर्गंचहंतियज्ञोह्यदक्षिणः॥ इंद्रियाणियशःकीर्तिमायुश्चाप्यवकृंतति ॥ २५ ॥ उदक्यामासतेयेचद्विजाःकेचिदनग्नयः॥ होमंचाश्रोत्रियंयेपांतिसर्वेपापकर्मिणः॥ २६॥ उदपानोदकेग्रामेब्राह्मणोवृषलीपतिः ॥ उषित्वाद्वादशसमाःशूद्रकर्मैवगच्छति ॥ २७॥ अभार्यांशयनेबिभ्रच्छूद्रंवृद्धंचवैद्विजः॥ अब्राह्मणंमन्यमानस्तृणेष्वासीतपृष्ठतः॥ तथासंशुध्यतेराजन्शृणुचात्रवचोमम॥ २८॥ यदेकरात्रेणकरोतिपापंनिकृष्टवर्णंब्राह्मणःसेवमानः॥ स्थानासनाभ्यांविहरन्व्रतीसन्त्रिभिर्वर्षैःशमयेदात्मपापं ॥ २९ ॥ ननर्मयुक्तमनृतंहिनस्तिनस्त्रीषुराजन्नविवाहकाले ॥ नगुर्वर्थेनात्मनोजीवितार्थेपंचानृतान्याहुरपातकानि ॥ ३० ॥ श्रद्दधानःशुभांविद्यांहीनादपिसमाप्नुयात् ॥ सुवर्णमपिचामेध्यादाददीताविचारयन्॥ ३१ ॥ स्त्रीरत्नंदुष्कुलाच्चापिविषादप्यमृतंपिबेत्॥ अदूष्याहिस्त्रियोरत्नमापइत्येवधर्मतः ॥ ३२ ॥ गोब्राह्मणहितार्थंचवर्णानांसंकरेषुच ॥ वैश्योगृह्णीतशस्त्राणिपरित्राणार्थमात्मनः ॥ ३३ ॥ सुरापानंब्रह्महत्यागुरुतल्पमथापिवा॥ अनिर्देश्यानिमन्यंतेप्राणांतमितिधारणा ॥ ३४ ॥ सुवर्णहरणंस्तैन्यंविप्रस्वंचेतिपातकं ॥ विहरन्मद्यपानाच्चअगम्यागमनादपि॥ ३५॥ पतितैःसंप्रयोगाच्चब्राह्मणीयोनितस्तथा॥ अचिरेणमहाराजपतितोवैभवत्युत ॥ ३६ ॥ संवत्सरेणपततिपतितेनसहाचरन्॥ याजनाध्यापनाद्यौनान्नतुयानासनाशनात्॥ ३६॥ एतानिहित्वातोन्यानिनिर्देश्यानीतिभारत ॥ निर्देश्यानेनविधिनाकालेनाव्यसनीभवेत्॥ ३८ ॥ अन्नंवीर्यंगृहीतव्यंप्रेतकर्मण्यपातिते॥ त्रिषुत्वेतेषुपूर्वेषुनकुर्वीतविचारणं॥ ३९ ॥

दित्रयेणसद्यःपततिनतुयानादिना तेननतुवर्षेणपततीत्यर्थः यौनंविवाहादिनासंबंधः ॥ ३७ ॥ एतानिपंचमहापापानि अन्यानितुनिर्देश्यानिसप्रायश्चित्तानि निर्देश्यविशोध्यअव्यसनीपुनःपापरुचिर्नस्यात् ॥३८॥ अन्नमितिपूर्वेषु त्रिषुसुरापब्रह्मघ्नगुरुतल्पगेषुमृतेषुप्रेतकर्मण्यपातितेपिदाहाद्यकरणेपिअन्नंवीर्यंहिरण्यंचगृहीतव्यं तेषुमृतेषुसपिंडानामाशौचाभावात्तेषांप्रेतकर्मनिषेधाच्चेतिभावः ॥ ३९॥

अमात्यादीन्पतितान् जह्यादेवधार्मिकस्तैःसहसंविदंनकुर्यात् यतस्तेप्रायश्चित्तानिनार्हंतीतियोजना प्रायश्चित्तान्यकुर्वाणैर्नैतैरर्हंतिसंविदमितिपाठांतरेतुसुगमं ॥४० ॥ ब्रुवन्निति उपलक्षणमिदंदोषांतराणां ॥ ४१ ॥ दुष्यंतीअप्रत्तापिमैथुनमिच्छंती ॥४२॥ शेषंभागद्वयं अवगह्यंगालयित्वा विनियस्पृष्ट्वाऽर्धचंद्रादिनापनोद्य गुरुतरंशेपादप्यधिकंपातकंतस्यफलं ॥ ४३ ॥ तावत्शेषकालपर्यंतंप्रतिष्ठांनाधिगच्छ

अमात्यान्वागुरून्वापिजह्याद्धर्मेणधार्मिकः ॥ प्रायश्चित्तानिकुर्याच्चनैतैरर्हंतिसंविदं ॥ ४० ॥ अधर्मकारीधर्मेणतपसाहंतिकिल्बिषं ॥ ब्रुवंस्तेनइतिस्तेनंताव त्प्राप्नोतिकिल्बिषं ॥ ४१ ॥ अस्तेनंस्तेनइत्युक्त्वाद्विगुणंपापमाप्नुयात् ॥ त्रिभागंब्रह्महत्यायाःकन्याप्राप्नोतिदुष्यती ॥ ४२ ॥ यस्तुदूषयितातस्याःशेषंप्राप्नोतिपा प्मनः ॥ ब्राह्मणानवगर्ह्येहस्पृष्ट्वागुरुतरंभवेत् ॥ ४३ ॥ वर्षाणांहिशतंतावत्प्रतिष्ठांनाधिगच्छति ॥ सहस्रंचैववर्षाणांनिपत्यनरकेवसेत् ॥ ४४ ॥ तस्मान्नैवाव गर्ह्येतनैवजातुनिपातयेत् ॥ शोणितंयावतःपांसून्संगृह्णीयाद्द्विजक्षतात् ॥ ४५ ॥ तावतीःससमाराजन्नरकेप्रतिपद्यते ॥ भ्रूणहाहवमध्येतुशुध्यतेशस्त्रपाततः ॥ ४६ ॥ आत्मानंजुहुयाद्वाग्नौसमिद्धेतेनशुध्यते ॥ सुरापोवारुणीमुष्णांपीत्वापापाद्विमुच्यते ॥ ४७ ॥ तयासकायेनिर्दग्धेमृत्युंवाप्राप्यशुध्यति ॥ लोकांश्चल भतेविप्रोनान्यथालभतेहिसः ॥ ४८ ॥ गुरुतल्पमधिष्ठायदुरात्मापापचेतनः ॥ रुक्याकारांप्रतिमांलिंग्यमृत्युनासोभिशुध्यति ॥ ४९ ॥ अथवाशिश्नवृषणावा दायांजलिनास्वयं ॥ ५० ॥ नैर्ऋतींदिशमास्थायनिपतेत्सत्वजिह्मगः ॥ ब्राह्मणार्थेपिवाप्राणान्संत्यजेत्तेनशुध्यति ॥ ५१ ॥ अश्वमेधेनवापीष्ट्वाअथवागोस वेनवा ॥ अग्निष्टोमेनवासम्यगिहप्रेत्यचपूज्यते ॥ ५२ ॥ तथैवद्वादशसमाःकपालीब्रह्महाभवेत् ॥ ब्रह्मचारीभवेन्नित्यंस्वकर्मख्यापयन्मुनिः ॥ ५३ ॥ एवंवा तपसायुक्तोब्रह्महासवनीभवेत् ॥ एवंतुसमभिज्ञातामात्रेयींवानिपातयेत् ॥ ५४ ॥ द्विगुणाब्रह्महत्यावैआत्रेयीनिधनेभवेत् ॥ सुरापोनियताहारोब्रह्मचारीक्षि तीशयः ॥ ५५ ॥ ऊर्ध्वंत्रिभ्योपिवर्षेभ्योयजेताग्निष्टुतापरं ॥ ऋषभैकसहस्रंवागादत्वाशौचमाप्नुयात् ॥ ५६ ॥ वैश्यंहत्वातुवर्षेद्वेऋषभैकशतंचगाः ॥ शूद्रंहत्वा ब्दमेवैकमृषभंचशतंचगाः ॥ ५७ ॥ श्ववराहखरान्हत्वाशौद्रमेवव्रतंचरेत् ॥ मार्जारचाषमंडूकान्काकंव्यालंचमूषिकं ॥ ५८ ॥ उक्तःपशुसमोदोषोराजन्प्रा णिनिपातनात् ॥ प्रायश्चित्तान्यथान्यानिप्रवक्ष्याम्यनुपूर्वशः ॥ ५९ ॥

ति प्रेतत्वान्नमुच्यते ब्रह्महत्यायास्तृतीयांशद्वयस्ययावान्भोगस्तावंतंकालमित्यर्थः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ आहवमध्येगोब्राह्मणरक्षार्थंसंग्रामेशस्त्रेणहतश्चेद्ब्रह्महाशुध्यते ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ रुक्याकारांप्रतिमां संतप्तामितिशेषः लिंग्यआलिंग्य ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ सवनीत्रिषवणस्नायी आत्रेयींप्राप्तगर्भांस्त्रियं ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥

अल्पेपापेअबुद्धिपूर्वकृतेकीटवधादौशोचेतपश्चात्तापंकुर्यात् तावतैवतत्रशुद्धिरितिभावः अन्यत्रतुगोवधात् पृथकृएकैकस्योपपातकस्यप्रायश्चित्तंसंवत्सरंचरेत् ॥ ६०॥६१॥ पूर्वश्लोकोक्तंनिराकर्तृपदंव्याचष्टे त्यजतीति॥६२॥ग्रासेनिसार्धः॥६३॥श्रेयांसंब्राह्मणंस्वपतिंहित्वायापापंस्ववर्णान्नीचवर्णप्रतिशयनंशय्यांनिगच्छति तस्याःदंडःश्वभिरिति॥६४॥६५॥ अभिशस्तस्यप्रायश्चित्तंसद्योऽकुर्वतः॥६६॥तस्यपतितस्यसहस्रेविनिसंसर्गिणिप्रायश्चित्तंतुकुचरःपृथिवींपर्यटन् ॥६७॥६८॥६९ ॥ परिवेत्ताकनिष्ठःपरिवित्तयेज्येष्ठायभार्यांस्नुषात्वेनप्रयच्छेत् एतांस्वेनाभुक्तां तवैवेयंस्नुषेतिमानपूर्वकंसमर्पयेत् तदाज्ये

अल्पेवाप्यथशोचेतपृथक्संवत्सरंचरेत्॥ त्रीणिश्रोत्रियभार्यायांपरदारेचद्वेस्मृते॥६०॥ कालेचतुर्थेभुंजानोब्रह्मचारीव्रतीभवेत्॥ स्थानासनाभ्यांविहरेत्त्रिरन्हाभ्युपयन्नपः॥ एवमेवनिराकर्तायश्चाग्नीनपविध्यति॥ ६१ ॥ त्यजत्यकारणेयश्चपितरंमातरंगुरुं॥ पतितःस्यात्सकौरव्ययथाधर्मेपुनिश्चयः॥ ६२ ॥ ग्रासाच्छादनमात्रंतुदद्यादितिनिदर्शनं॥ भार्यायांव्यभिचारिण्यांनिरुद्धायांविशेषतः ॥ यत्पुंसःपरदारेषुतदेनांचारयेद्व्रतं ॥ ६३ ॥ श्रेयांसंशयनंहित्वायान्यंपापंनिगच्छति॥ श्वभिस्तामर्दयेद्राजासंस्थानेबहुविस्तरे ॥ ६४ ॥ पुमांसमुन्नयेत्प्राज्ञःशयनेतप्तआयसे ॥ अप्यादधीतदारूणितत्रदह्येतपापकृत् ॥ ६५ ॥ एषदंडोमहाराजस्त्रीणांभर्तृव्यतिक्रमात्॥ संवत्सरोभिशस्तस्यदुष्टस्यद्विगुणोभवेत् ॥ ६६ ॥ द्वेतस्यत्रीणिवर्षाणिचत्वारिसहसेविनि ॥ कुचरःपंचवर्षाणिचरेद्भैक्ष्यंमुनिव्रतः॥ ६७॥ परिवित्तिःपरिवेत्तायाचैवपरिविद्यते॥ पाणिग्राहस्त्वधर्मेणसर्वेतपतिताःस्मृताः ॥ ६८॥ चरेयुःसर्वएवैतेवीरहायद्व्रतंचरेत् ॥ चांद्रायणंचरेन्मासंकृच्छ्रंवापापशुद्धये॥६९॥ परिवेत्ताप्रयच्छेततांस्नुषांपरिवित्तये॥ ज्येष्ठेनत्वभ्यनुज्ञातोयवीयानप्यनंतरं ॥ एवंचमोक्षमाप्नोतितौचसाचैवधर्मतः ॥ ७० ॥ अमानुषीषुगोवर्ज्यमनावृष्टिर्नदुष्यति॥ अधिष्ठात्रमंतारंपशूनांपुरुषंविदुः॥ ७१ ॥ परिधायोर्ध्ववालंतुपात्रमादायमृन्मयं ॥ चरेत्सप्तगृहान्भैक्ष्यंस्वकर्मपरिकीर्तयन् ॥ ७२॥ तत्रैवलब्धभोजीस्याद्द्वादशाहात्सशुध्यति ॥ चरेत्संवत्सरंचापितद्व्रतंयनकृंतति॥ ७३॥ भवेत्तुमानुषेष्वेवंप्रायश्चित्तमनुत्तमं ॥ दानंवादानशक्तेषुसर्वमेतत्प्रकल्पयेत्॥ ७४ ॥ अनास्तिकेषुगोमात्रंदानमेकंप्रचक्षते ॥ श्ववराहमनुष्याणांकुक्कुटस्यखरस्यच ॥ ७५॥

ष्ठानुज्ञातोयवीयाननंतरंतांस्वीकुर्यात् पाणिग्राहेणस्वदोषेक्षमापितेत्रयोपिपापान्मुच्यंतइतिसार्धश्लोकार्थः ॥ ७० ॥ अमानुषीषुपशुजातिषु अनावृष्टिःअजीवनंहिंसेत्यर्थः वृश्चतेश्छिदिकर्मणइदंरूपं अनाधृष्टिरितिपाठेपिसएवार्थः ॥ ७१ ॥ ऊर्ध्ववालंचमरीपुच्छंपरिधायरंगेऽवतरन्ब्राह्मणएवैतत्प्रायश्चित्तंकुर्यात् ॥ ७२॥ तत्रैवसप्तसुगृहेषु येनपरिधानेनहेतुभूतेनऊर्ध्ववालंयःकृंततिछिनत्तिसउक्तंव्रतंसंवत्सरंचरेत् ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ अनास्तिकेषुआस्तिकेषु ॥ ७५॥

॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ इतिशां॰आप॰नै॰भारतभा॰पंचषष्ट्यधिकशततमोध्यायः ॥ १६५ ॥ ॥ ९ ॥ कथांतरमिति कथांतरंआपद्धर्माणांसांगानांसमाप्तत्वात्कथायाअवसानंआसाद्यप्राप्य

मांसंमूत्रंपुरीषंचप्राश्यसंस्कारमर्हति ॥ ब्राह्मणस्तुसुरापस्यगंधमादायसोमपः ॥ ७६ ॥ अपस्त्र्यहंपिबेदुष्णंत्र्यहमुष्णंपयःपिबेत् ॥ त्र्यहमुष्णंपयःपीत्वावायु
भक्षोभवेत्त्र्यहं ॥ ७७ ॥ एवमेतत्समुद्दिष्टंप्रायश्चित्तंसनातनं ॥ ब्राह्मणस्यविशेषेणयदज्ञानेनसंभवेत् ॥ ७८ ॥ इतिश्रीम॰शांति॰आप॰प्रायश्चित्तीयेपंचप
ष्ट्यधिकशततमोध्यायः ॥ १६५ ॥ ९ ॥ वैशंपायनउवाच कथांतरमथासाद्यखड्गयुद्धविशारदः ॥ नकुलःशरतल्पस्थमिदमाहपितामहं ॥ १ ॥ नकुलउवाच
धनुःप्रहरणंश्रेष्ठमतीवात्रपितामह ॥ मनस्तुममधर्मज्ञखड्गएवसुसंशितः ॥ २ ॥ विशीर्णेकार्मुकेराजन्प्रक्षीणेषुचवाजिषु ॥ खड्गेनशक्यतेयुद्धेसाध्वात्मापरि
रक्षितुं ॥ ३ ॥ शरासनधरांश्चैवगदाशक्तिधरांस्तदा ॥ एकःखड्गधरोवीरःसमर्थःप्रतिबाधितुं ॥ ४ ॥ अत्रमेसंशयश्चैवकौतूहलमतीवच ॥ किंस्वित्प्रहरणंश्रेष्ठं
सर्वयुद्धेषुपार्थिव ॥ ५ ॥ कथंचोत्पादितःखड्गःकस्मैचार्थायकेनच ॥ पूर्वाचार्यंचखड्गस्यप्रब्रूहिप्रपितामह ॥ ६ ॥ वैशंपायनउवाच तस्यतद्वचनंश्रुत्वामा
द्रीपुत्रस्यधीमतः ॥ सतुकौशलसंयुक्तंसूक्ष्मचित्रार्थसंमतं ॥ ७ ॥ ततस्तस्योत्तरंवाक्यंस्वरवर्णोपपादितं ॥ शिक्षयाचोपपन्नायद्रोणशिष्यायभारत ॥ ८ ॥ उवा
चसतुधर्मज्ञोधनुर्वेदस्यपारगः ॥ शरतल्पगतोभीष्मोनकुलायमहात्मने ॥ ९ ॥ भीष्मउवाच तत्त्वंशृणुष्वमाद्रेययदेतत्परिपृच्छसि ॥ प्रबोधितोस्मि
भवताधातुमानिवपर्वतः ॥ १० ॥ सलिलैकार्णवंतातपुरासर्वमभूदिदं ॥ निष्प्रकंपमनाकाशमनिर्देश्यमहीतलं ॥ ११ ॥ तमसावृतमस्पर्शमतिगंभीरदर्शनं ॥
निःशब्दंचाप्रमेयंचतत्रजज्ञेपितामहः ॥ १२ ॥ सोसृजद्वातमग्निंचभास्करंचापिवीर्यवान् ॥ आकाशमसृजच्चोर्ध्वमधोभूमिंचनैर्ऋतिं ॥ १३ ॥ नभःसचंद्रता
रंचनक्षत्राणिग्रहांस्तथा ॥ संवत्सरानृतून्मासान्पक्षानथलवान्क्षणान् ॥ १४ ॥ ततःशरीरंलोकस्थंस्थापयित्वापितामहः ॥ जनयामासभगवान्पुत्रानुत्तमते
जसः ॥ १५ ॥ मरीचिमृषिमत्रिंचपुलस्त्यंपुलहंक्रतुं ॥ वसिष्ठांगिरसौचोभौरुद्रंचप्रभुमीश्वरं ॥ १६ ॥ प्राचेतसस्तथादक्षःकन्याःषष्टिमजीजनत् ॥ तावैब्रह्मर्षयः
सर्वाःप्रजार्थंप्रतिपेदिरे ॥ १७ ॥ ताभ्योविश्वानिभूतानिदेवाःपितृगणास्तथा ॥ गंधर्वाप्सरसश्चैवरक्षांसिविविधानिच ॥ १८ ॥ पतत्रिमृगमीनाश्चप्लवंगाश्च
महोरगाः ॥ तथापक्षिगणाःसर्वेजलस्थलविचारिणः ॥ १९ ॥

॥ १ ॥ ममतुमनःखड्गेस्ति यतःसुसंशितःसम्यग्विनीतआत्माखड्गेनपरिरक्षितुंशक्यतेइतिद्वितीये
नान्वयः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ धातुमान्गैरिकवान्रुधिरोक्षितत्वात् ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

॥३४॥ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ पद्मानीवतारकायत्रलग्नास्तस्मिन्पद्मनारके अत्यंतमुच्छ्रितइत्यर्थः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥३६ ॥

उद्भिदःस्वेदजाश्चैवसांडजाश्चजरायुजाः ॥ जज्ञेतातजगत्सर्वंतथास्थावरजंगमं ॥ २० ॥ भूतसर्गमिमंकृत्वासर्वलोकपितामहः ॥ शाश्वतंवेदपठितंधर्मंप्रयुयु

जेततः॥ २१ ॥ तस्मिन्धर्मेस्थितादेवाःसहाचार्यपुरोहिताः॥ आदित्यावसवोरुद्राःससाध्यामरुदश्विनः ॥ २२॥ भृग्वत्र्यंगिरसःसिद्धाःकाश्यपाश्चतपोधनाः ॥

वसिष्ठगौतमागस्त्यास्तथानारदपर्वतौ ॥ २३ ॥ ऋषयोवालखिल्याश्चप्रभासाःसिकतास्तथा ॥ घृतपाःसोमवायव्यावैश्वानरमरीचिपाः ॥ २४ ॥ अकृष्टाश्चैव

हंसाश्चऋषयोवाग्नियोनयः ॥ वानप्रस्थाःपृश्नयश्चस्थिताब्रह्मानुशासने ॥ २५ ॥ दानवेंद्रास्त्वतिक्रम्यतत्पितामहशासनं ॥ धर्मस्यापचयंचक्रुःक्रोधलोभस

मन्विताः ॥ २६ ॥ हिरण्यकशिपुश्चैवहिरण्याक्षोविरोचनः ॥ शंबरोविप्रचित्तिश्चप्रह्लादोनमुचिर्बलिः ॥ २७ ॥ एतेचान्येचबहवःसगणादैत्यदानवाः ॥ धर्म

सेतुमतिक्रम्यरेमिरेधर्मनिश्चयाः ॥ २८ सर्वेतुल्याभिजातीयायथादेवास्तथावयं ॥ इत्येवंधर्ममास्थायस्पर्धमानाःसुरर्षिभिः ॥ २९ नप्रियंनाप्यनुक्रोशंच

क्रुर्भूतेषुभारत ॥ त्रीनुपायानुपाक्रम्यदंडनरुरुधुःप्रजाः ॥३०॥ नजग्मुःसंविदंतैश्चदर्पादसुरसत्तमाः ॥ अथवैभगवान्ब्रह्माब्रह्मर्षिभिरुपस्थितः॥ ३१ ॥ तदा

हिमवतःशृंगेसुरम्येपद्मतारके ॥ शतयोजनविस्तारेमणिरत्नचयाचिते ॥ ३२ ॥ तस्मिन्गिरिवरेपुत्रपुष्पितद्रुमकानने ॥ तस्थौसविबुधश्रेष्ठोब्रह्मालोकार्थसि

द्धये ॥ ३३ ॥ ततोवर्षसहस्रांतेवितानमकरोत्प्रभुः ॥ विधिनाकल्पदृष्टेनयथावच्चोपपादितं ॥ ३४ ॥ ऋषिभिर्यज्ञपटुभिर्यथावत्कर्मकर्तृभिः ॥ समिद्भिःपरिसं

कीर्णदीप्यमानैश्चपावकैः ॥ ३५ ॥ कांचनैर्यज्ञभांडैश्चभ्राजिष्णुभिरलंकृतं ॥ वृतंदेवगणैश्चैवप्रवरैर्यज्ञमंडलं ॥ ३६॥ तथाब्रह्मर्षिभिश्चैवसदस्यैरुपशोभितं॥

तत्रघोरतमंवृत्तमृषीणांमेपरिश्रुतं ॥ ३७॥ चंद्रमाविमलंव्योमयथाभ्युदिततारकं ॥ विकीर्याग्निंतथाभूतमुत्थितंश्रूयतेतदा ॥ ३८॥ नीलोत्पलसवर्णाभंती

क्ष्णदंष्ट्रंकृशोदरं ॥ प्रांशुंसुदुर्धर्षतरंतथैवत्यमितौजसं ॥ तस्मिन्नुत्पतमानेचप्रचचालवसुंधरा ॥ महोर्मिकलितावर्तश्चुक्षुभेसमहोदधिः॥ ४०॥ पेतुरुल्कामहो

त्पाताःशाखाश्चमुमुचुर्द्रुमाः ॥ अप्रशांतादिशःसर्वाःपवनश्चाशिवोववौ ॥ ४१ ॥ मुहुर्मुहुश्चभूतानिप्राव्यथंतभयात्तथा ॥ ततःसतुमुलंदृष्ट्वातंचभूतमुपस्थि ॥३४॥

तं ॥ ४२ ॥ महर्षिसुरगंधर्वानुवाचेदंपितामहः ॥ मयैवंचिंतितंभूतमसिर्नामैषवीर्यवान् ॥ ४३ ॥ रक्षणार्थायलोकस्यवधायचसुरद्विषां ॥ ततस्तद्रूपमुत्सृज्यव

भौनिस्त्रिंशएवसः ॥ ४४ ॥

॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ त्रिकूटंत्रीणिकूटानिकपटानिपार्श्वयोरग्रेचतीक्ष्णधाररूपाणिपरविदारकाणियस्मिन् ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥

विमलस्तीक्ष्णधारश्चकालांतकइवोद्यतः ॥ ततःसशितिकंठायरुद्रायार्षभकेतवे ॥ ४५ ॥ ब्रह्माददावसिंतीक्ष्णमधर्मप्रतिवारणं ॥ ततःसभगवान्रुद्रोमहर्षि
जनसंस्तुतः ॥ ४६ ॥ प्रगृह्यासिममेयात्मारूपमन्यच्चकारह ॥ चतुर्बाहुःस्पृशन्मूर्ध्नाभूस्थितोपिदिवाकरं ॥ ४७ ॥ ऊर्ध्वदृष्टिर्महालिंगोमुखाज्ज्वालाःसमुत्सृज
न् ॥ विकुर्वन्बहुधावर्णान्नीलपांडुरलोहितान् ॥ ४८ ॥ बिभ्रत्कृष्णाजिनंवासोहेमप्रवरतारकं ॥ नेत्रंचैकंललाटेनभास्करप्रतिमंवहन् ॥ ४९ ॥ शुशुभातेतिवि
मलेद्वेनेत्रेकृष्णपिंगले ॥ ततोदेवोमहादेवःशूलपाणिर्भगाक्षिहा ॥ ५० ॥ संप्रगृह्यतुनिस्त्रिंशंकालाग्निसमवर्चसं ॥ त्रिकूटंचर्मचोद्यम्यसविद्युतमिवांबुदं ॥
चचारविविधान्मार्गान्महाबलपराक्रमः ॥ ५१ ॥ विधुन्वन्नसिमाकाशेतथायुद्धचिकीर्षया ॥ तस्यनादंविनदतोमहाहासंचमुंचतः ॥ ५२ ॥ बभौप्रतिभयंरू
पंतदारुद्रस्यभारत ॥ तद्रूपधारिणंरुद्रंरौद्रकर्मचिकीर्षया ॥ ५३ ॥ निशम्यदानवाःसर्वेहृष्टाःसमभिदुद्रुवुः ॥ अश्मभिश्चाभ्यवर्षंतप्रदीप्तैश्चतथोल्मुकैः
॥ ५४ ॥ घोरैःप्रहरणैश्चान्यैःक्षुरधारैरयोमयैः ॥ ततस्तुदानवानीकंसंप्रणेतारमच्युतं ॥ ५५ ॥ रुद्रंदृष्ट्वाबलोद्भूतंप्रमुमोहचचालच ॥ चित्रंशीघ्रपदत्वाच्चचरंतम
सिपाणिनं ॥ ५६ ॥ तमेकमसुराःसर्वेसहस्रमितिमेनिरे ॥ छिंदन्भिंदन्रुजन्कृंतन्दारयन्पोथयन्नपि ॥ ५७ ॥ अचरद्वैरिसंघेषुदावाग्निरिवकक्षगः ॥ असिवे
गप्रभग्नास्तेछिन्नबाहूरुवक्षसः ॥ ५८ ॥ संप्रकीर्णांत्रगात्राश्चपेतुरुर्व्यांमहाबलाः ॥ अपरेदानवाभग्नाःखड्गपातावपीडिताः ॥ ५९ ॥ अन्योन्यमभिनर्दंतोदि
शःसंप्रतिपेदिरे ॥ भूमिंकेचित्प्रविविशुःपर्वतानपरेतथा ॥ ६० ॥ अपरेजग्मुराकाशमपरेंभःसमाविशन् ॥ तस्मिन्महतिसंवृत्तेसमरेभृशदारुणे ॥ ६१ ॥ बभूव
भूःप्रतिभयामांसशोणितकर्दमा ॥ दानवानांशरीरैश्चपतितैःशोणितोक्षितैः ॥ ६२ ॥ समाकीर्णामहाबाहोशैलैरिवसकिंशुकैः ॥ सरुद्रोदानवान्हत्वाकृत्वा
धर्मोत्तरंजगत् ॥ ६३ ॥ रौद्रंरूपमथोत्क्षिप्यचक्रेरूपंशिवंशिवः ॥ ततोमहर्षयःसर्वेसर्वेदेवगणास्तथा ॥ ६४ ॥ जयेनाद्भुतकल्पेनदेवदेवंतथार्चयन् ॥ ततःसभ
गवान्रुद्रोदानवक्षतजोक्षितं ॥ ६५ ॥ असिंधर्मस्यगोप्तारंददौसत्कृत्यविष्णवे ॥ विष्णुर्मरीचयेप्रादान्मरीचिर्भगवानपि ॥ ६६ ॥ महर्षिभ्योददौखड्गमृषयोवा
सवायच ॥ महेंद्रोलोकपालेभ्योलोकपालास्तुपुत्रक ॥ ६७ ॥ मनवेसूर्यपुत्रायददुःखड्गंसुविस्तरं ॥ ऊचुश्चैनंतथावाक्यंमानुषाणांत्वमीश्वरः ॥ ६८ ॥

॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥

उद्भिदःस्वेदजाश्चैवसांडजाश्चजरायुजाः ॥ जज्ञेतातजगत्सर्वंतयास्थावरजंगमं ॥ २० ॥ भूतसर्गमिमंकृत्वासर्वलोकपितामहः ॥ शाश्वतंवेदपठितंधर्मंप्रयुयु
जेततः ॥ २१ ॥ तस्मिन्धर्मेस्थितादेवाःसहाचार्यपुरोहिताः ॥ आदित्यावसवोरुद्राःससाध्यामरुदश्विनः ॥ २२ ॥ भृग्वत्र्यंगिरसःसिद्धाःकाश्यपाश्चतपोधनाः ॥ १२
॥ ३४ ॥ वसिष्ठगौतमागस्त्यास्तथानारदपर्वतौ ॥ २३ ॥ ऋषयोवालखिल्याश्चप्रभासाःसिकतास्तथा ॥ घृतपाःसोमवायव्यावैश्वानरमरीचिपाः ॥ २४ ॥ अकृष्टाश्चैव
हंसाश्चऋषयोवाग्नियोनयः ॥ वानप्रस्थाःपृश्नयश्चस्थिताब्रह्मानुशासने ॥ २५ ॥ दानवेंद्रास्त्वतिक्रम्यतत्पितामहशासनं ॥ धर्मस्यापचयंचक्रुःक्रोधलोभस
मन्विताः ॥ २६ ॥ हिरण्यकशिपुश्चैवहिरण्याक्षोविरोचनः ॥ शंबरोविप्रचित्तिश्चप्रह्रादोनमुचिर्बलिः ॥ २७ ॥ एतेचान्येचबहवःसगणादैत्यदानवाः ॥ धर्म
सेतुमतिक्रम्यरेमिरेधर्मनिश्चयाः ॥ २८ सर्वेतुल्याभिजातीयायथादेवास्तथावयं ॥ इत्येवंधर्ममास्थायस्पर्धमानाःसुरर्षिभिः ॥ २९ नप्रियंनाप्यनुक्रोशंच
क्रुर्भूतेषुभारत ॥ त्रीनुपायानुपाक्रम्यदंडनरुरुधुःप्रजाः ॥ ३० ॥ नजग्मुःसंविदंतैश्चदर्पादसुरसत्तमाः ॥ अथवैभगवान्ब्रह्माब्रह्मर्षिभिरुपस्थितः ॥ ३१ ॥ तदा
हिमवतःशृंगेसुरम्येपद्मतारके ॥ शतयोजनविस्तारेमणिरत्नचयाचिते ॥ ३२ ॥ तस्मिन्गिरिवरेपुत्रपुष्पितद्रुमकानने ॥ तस्थौसविबुधश्रेष्ठोब्रह्मालोकार्थसि
द्धये ॥ ३३ ॥ ततोवर्षसहस्रांतेवितानमकरोत्प्रभुः ॥ विधिनाकल्पदृष्टेनयथावच्चोपपादितं ॥ ३४ ॥ ऋषिभिर्यज्ञपटुभिर्यथावत्कर्मकर्तृभिः ॥ समिद्भिःपरिसं
कीर्णंदीप्यमानैश्चपावकैः ॥ ३५ ॥ कांचनैर्यज्ञभांडैश्चभ्राजिष्णुभिरलंकृतं ॥ वृतंदेवगणैश्चैवप्रवरैर्यज्ञमंडलं ॥ ३६ ॥ तथाब्रह्मर्षिभिश्चैवसदस्यैरुपशोभितं ॥
तत्रघोरतमंवृत्तमृषीणांमेपरिश्रुतं ॥ ३७ ॥ चंद्रमाविमलंव्योमयथाभ्युदिततारकं ॥ विकीर्याग्निंतथाभूतमुत्थितंश्रूयतेतदा ॥ ३८ ॥ नीलोत्पलसवर्णाभंती
क्ष्णदंष्ट्रंकृशोदरं ॥ प्रांशुंसुदुर्धर्षतरंतथैवत्यमितौजसं ॥ तस्मिन्नुत्पतमानेचप्रचचालवसुंधरा ॥ महोर्मिकलितावर्तश्चुक्षुभेसमहोदधिः ॥ ४० ॥ पेतुरुल्कामहो
त्पाताःशाखाश्चमुमुचुर्द्रुमाः ॥ अप्रशांतादिशःसर्वाःपवनश्चाशिवोववौ ॥ ४१ ॥ मुहुर्मुहुश्चभूतानिप्राव्यथंतभयात्तथा ॥ ततःसतुमुलंदृष्ट्वातंचभूतमुपस्थि ॥ ३४ ॥
तं ॥ ४२ ॥ महर्षिसुरगंधर्वानुवाचेदंपितामहः ॥ मयैवंचिंतितंभूतमसिर्नामैषवीर्यवान् ॥ ४३ ॥ रक्षणार्थायलोकस्यवधायचसुरद्विषां ॥ ततस्तद्रूपमुत्सृज्यब
भौनिस्त्रिंशएवसः ॥ ४४ ॥

॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ त्रिकूटंत्रीणिकूटानिकपटानिपार्श्वयोरपेचतीक्ष्णधाररूपाणिपरविदारकाणियस्मिन् ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥

विमलस्तीक्ष्णधारश्चकालांतकइवोद्यतः ॥ ततःसशितिकंठायरुद्रायार्षभकेतवे ॥ ४५ ॥ ब्रह्मादादावसिंतीक्ष्णमधर्मप्रतिवारणं ॥ ततःसभगवान्रुद्रोमहर्षि
जनसंस्तुतः ॥ ४६ ॥ प्रगृह्यासिममेयात्मारूपमन्यच्चकारह ॥ चतुर्बाहुःस्पृशन्मूर्ध्नाभूस्थितोपिदिवाकरं ॥ ४७ ॥ ऊर्ध्वदृष्टिर्महालिंगोमुखाज्ज्वालाःसमुत्सृज
न् ॥ विकुर्वन्बहुधावर्णान्नीलपांडुरलोहितान् ॥ ४८ ॥ बिभ्रत्कृष्णाजिनंवासोहेमप्रवरतारकं ॥ नेत्रंचैकंललाटेनभास्करप्रतिमंवहन् ॥ ४९ ॥शुशुभातेतिवि
मलेद्वेनेत्रेकृष्णपिंगले ॥ ततोदेवोमहादेवःशूलपाणिर्भगाक्षिहा ॥ ५० ॥ संप्रगृह्यतुनिस्त्रिंशंकालाग्निसमवर्चसं ॥ त्रिकूटंचर्मचोद्यम्यसविद्युतमिवांबुदं ॥
चचारविविधान्मार्गान्महाबलपराक्रमः ॥ ५१ ॥ विधुन्वन्नसिमाकाशेतथायुद्धचिकीर्षया ॥ तस्यनादंविनदतोमहाहासंचमुंचतः ॥ ५२ ॥ बभौप्रतिभयंरू
पंतदारुद्रस्यभारत ॥ तद्रूपधारिणंरुद्रंरौद्रकर्मचिकीर्षया ॥ ५३ ॥ निशम्यदानवाःसर्वेहृष्टाःसमभिदुद्रुवुः ॥ अश्मभिश्चाभ्यवर्षंतप्रदीप्तैश्चतथोल्मुकैः
॥ ५४ ॥ घोरैःप्रहरणैश्चान्यैःक्षुरधारैरयोमयैः ॥ ततस्तुदानवानीकंसंप्रणेतारमच्युतं ॥ ५५ ॥ रुद्रंदृष्ट्वाबलोद्धूतंप्रमुमोहचचालच ॥ चित्रंशीघ्रपदत्वाच्चचरंतम
सिपाणिनं ॥ ५६ ॥ तमेकमसुराःसर्वेसहस्रमितिमेनिरे ॥ छिंदन्भिंदन्रुजन्कृंतन्दारयन्पोथयन्नपि ॥ ५७ ॥ अचरद्वैरिसंघेषुदावाग्निरिवकक्षगः ॥ असिवे
गप्रभग्नास्तेछिन्नबाहूरुवक्षसः ॥ ५८ ॥ संप्रकीर्णांत्रगात्राश्चपेतुरुर्व्यांमहाबलाः ॥ अपरेदानवाभग्नाःखड्गपातावपीडिताः ॥ ५९ ॥ अन्योन्यमभिनर्दंतोदि
शःसंप्रतिपेदिरे ॥ भूमिंकेचित्प्रविविशुःपर्वतानपरेतथा ॥ ६० ॥ अपरेजग्मुराकाशमपरेंभःसमाविशन् ॥ तस्मिन्महतिसंवृत्तेसमरेभृशदारुणे ॥ ६१ ॥ बभूव
भूःप्रतिभयामांसशोणितकर्दमा ॥ दानवानांशरीरैश्चपतितैःशोणितोक्षितैः ॥ ६२ ॥ समाकीर्णामहाबाहोशैलैरिवसकिंशुकैः ॥ सरुद्रोदानवान्हत्वाकृत्वा
धर्मोत्तरंजगत् ॥ ६३ ॥ रौद्रंरूपमथोत्क्षिप्यचक्रेरूपंशिवंशिवः ॥ ततोमहर्षयःसर्वेसर्वेदेवगणास्तथा ॥ ६४ ॥ जयेनाद्भुतकल्पेनदेवदेवंतथार्चयन् ॥ ततःसभ
गवान्रुद्रोदानवक्षतजोक्षितं ॥ ६५ ॥ असिंधर्मस्यगोप्तारंददौसत्कृत्यविष्णवे ॥ विष्णुर्मरीचयेप्रादान्मरीचिर्भगवानपि ॥ ६६ ॥ महर्षिभ्योददौखड्गंस्तपयोवा
सवायच ॥ महेंद्रोलोकपालेभ्योलोकपालास्तुपुत्रक ॥ ६७ ॥ मनवेसूर्यपुत्रायददुःखड्गंसुविस्तरं ॥ ऊचुश्चैनंतथावाक्यंमानुषाणांत्वमीश्वरः ॥ ६८ ॥

॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥

स्थूलसूक्ष्मात्मकारणात्स्थूलआत्माशरीरंसूक्ष्म आत्मामनः तयोःप्रीणनार्थं॥६९॥७०॥दुर्वारादीनीत्यत्रदुर्वाचादीनीतिसाधीयान्पाठः॥७१॥७२॥७३॥७४॥७५॥७६॥७७॥७८॥७९॥८०॥८१॥८२॥

असिनाधर्मगर्भेणपालयस्वप्रजाइति॥ धर्मसेतुमतिक्रांताःस्थूलसूक्ष्मात्मकारणात् ॥ ६९ ॥ विभज्यदंडंरक्ष्यास्तुधर्मतोनयदृच्छया॥ दुर्वाचानिग्रहोदंडोहि
रण्यवहुलस्तथा ॥ ७० ॥ व्यंगनाचशरीरस्यवधोवानल्पकारणात्॥ असेरेतानिरूपाणिदुर्वारादीनिनिर्दिशेत् ॥ ७१ ॥ असेरेवंप्रमाणानिपरिपाल्यव्यतिक्र
मात्॥ सविसृज्याथपुत्रंस्वंप्रजानामधिपंततः ॥ ७२ ॥ मनुःप्रजानांरक्षार्थंक्षुपायप्रददावसिं॥ क्षुपाज्जग्राहचेक्ष्वाकुरिक्ष्वाकोश्चपुरूरवाः॥ ७३ ॥ आयुश्च
तस्माल्लेभेतंनहुषश्चततोभुवि ॥ ययातिर्नहुषाच्चापिपूरुस्तस्माच्चलब्धवान्॥७४॥अमूर्तरयसस्तस्मात्ततोभूमिशयोनृपः॥भरतश्चापिदौष्यंतिर्लेभेभूमिशया
दसिं॥७५॥तस्माल्लेभेचधर्मज्ञोराजन्नैलविलस्तथा॥ ततस्त्वैलविलाल्लेभेधुंधुमारोनरेश्वरः॥७६॥धुंधुमाराच्चकांबोजोमुचुकुंदस्ततोऽलभत्॥मुचुकुंदान्मरुत्त
श्चमरुत्तादपिरैवतः॥ ७७॥ रैवताद्युवनाश्वश्चयुवनाश्वात्ततोरघुः॥ इक्ष्वाकुवंशजस्तस्माद्धरिणाश्वःप्रतापवान॥ ७८॥ हरिणाश्वादसिंलेभेशुनकःशुनकाद
पि॥ उशीनरोवैधर्मात्मातस्माद्भोजःसयादवः ॥ ७९ ॥ यदुभ्यश्चशिविर्लेभेशिवेश्चापिप्रतर्दनः ॥ प्रतर्दनादष्टकश्चपृषदश्वोष्टकादपि॥ ८० ॥ पृषदश्वाद्भरद्वा
जोद्रोणस्तस्मात्कृपस्ततः ॥ ततस्त्वंभ्रातृभिःसार्धंपरमासिमवाप्तवान्॥ ८१ ॥ कृत्तिकास्तस्यनक्षत्रमसेरग्निश्चदैवतं ॥ रोहिणीगोत्रमास्याप्यरुद्रश्चगुरुरुत्त
मः॥ ८२॥ असेरष्टौहिनामानिरहस्यानिनिबोधमे ॥ पांडवेयसदायानिकीर्तयन्लभतेजयं॥८३॥ असिर्विशसनःखड्गस्तीक्ष्णधारोदुरासदः॥ श्रीगर्भोविज
यश्चैवधर्मपालस्तथैवच ॥ ८४॥ अग्र्यःप्रहरणानांचखड्गोमाद्रवतीसुते॥ महेश्वरप्रणीतश्चपुराणेनिश्चयंगतः॥ ८५॥ पृथुस्तूत्पादयामासधनुराद्यमरिंदमः॥
तेनेयंपृथिवीदुग्धासस्यानिसुबहून्यपि ॥ धर्मेणचयथापूर्ववैन्येनपरिरक्षिता ॥ ८६ ॥ तदेतदार्षमाद्रेयप्रमाणंकर्तुमर्हसि ॥ असेश्चपूजाकर्तव्यासदायुद्धवि
शारदैः॥८७॥इत्येषप्रथमःकल्पोव्याख्यातस्तेसुविस्तरात् ॥ असेरुत्पत्तिसंसर्गोयथावद्भरतर्षभ ॥८८॥ सर्वथैतादिदंश्रुत्वाखड्गसाधनमुत्तमं ॥ लभतेपुरुषः
कीर्तिंप्रेत्यचानंत्यमश्नुते ॥ ८९॥ इ०शां०आ०खड्गोत्पत्तिकथनेषट्षष्ट्यधिकशततमोध्यायः॥१६६॥ वैशंपायनउवाच इत्युक्तवतिभीष्मेतुतूष्णींभूते
युधिष्ठिरः॥पप्रच्छावसथंगत्वाभ्रातॄन्विदुरपंचमान्॥१॥

॥८३॥८४॥८५॥८६॥८७॥८८॥८९॥ इतिशां॰आप॰नै॰भा॰षट्षष्ट्यधिकशततमोध्यायः ॥१६६॥ ॥७॥ एवंशूराणांसर्वापन्निवारणहेतुःखड्गइतिखड्गोत्पत्त्यंताकथासर्वैःश्रुता अथेदानीमेकरूपे
प्युपदेष्टरिशिष्याःस्वस्वाभिप्रायानुसारेणैवशास्त्रतत्त्वंगृह्णंतीतिएतमर्थमाख्यायिकामुखेनदर्शयति इत्युक्तवतीत्यादिना आवसथंगृहं विदुरःपंचमोयेषुतान्स्वयंषष्ठः षड्योगजागीताइत्ययंषड्गीताध्यायः॥१॥

॥ २ ॥ त्रिवर्गविजयाय कामक्रोधलोभानांजयाय ॥ ३ ॥ ४ ॥ धर्मावतारत्वाद्धर्मशास्त्रानुसारिवाक्यंविदुरउवाच बाहुश्रुत्यमिति बाहुश्रुत्यंबह्वध्ययनं तपःस्वधर्माचरणं त्यागोदानं श्रद्धाआस्तिक्यं यज्ञक्रियासोमसंस्थादिः क्षमाआकुष्टस्यताडितस्यवानिर्विकारित्वं भावशुद्धिर्निष्कपटत्वं दयादीनेष्वनुजिघृक्षा सत्यंहिंसाशून्यंयथार्थवचनं संयमइंद्रियनिग्रहः एतादृशआत्मनोधर्मस्यसंपदःऐश्वर्याणि ॥ ५ ॥ ६ ॥

धर्मेचार्थेचकामेचलोभवृत्तिःसमाहिता ॥ तेषांगरीयान्कतमोमध्यमःकोलघुश्चकः ॥ २ ॥ कस्मिंश्चात्मानिधातव्यस्त्रिवर्गविजयायवै ॥ संहृष्टानैष्ठिकंवाक्यं
यथावद्वक्तुमर्हथ ॥ ३ ॥ ततोर्थगतितत्त्वज्ञःप्रथमंप्रतिभानवान् ॥ जगादविदुरोवाक्यंधर्मशास्त्रमनुस्मरन् ॥ ४ ॥ विदुरउवाच बाहुश्रुत्यंतपस्त्यागःश्र
द्धायज्ञक्रियाक्षमा ॥ भावशुद्धिर्दयासत्यंसंयमश्चात्मसंपदः ॥ ५ ॥ एतदेवाभिपद्यस्वमातेभूच्चलितंमनः ॥ एतन्मूलौहिधर्मार्थावेतदेकपदंहिमे ॥ ६ ॥ धर्मेणैव
र्षयस्तीर्णाधर्मेलोकाःप्रतिष्ठिताः ॥ धर्मेणदेवावद्दधुर्धर्मेचार्थःसमाहितः ॥ ७ ॥ धर्मोराजन्गुणःश्रेष्ठोमध्यमोह्यर्थउच्यते ॥ कामोयवीयानितिचप्रवदंतिमनीषि
णः ॥ ८ ॥ तस्माद्धर्मप्रधानेनभवितव्यंयतात्मना ॥ तथाचसर्वभूतेषुवर्तितव्यंयथात्मनि ॥ ९ ॥ वैशंपायनउवाच समाप्तवचनेतस्मिन्नर्थशास्त्रविशार
दः ॥ पार्थोधर्मार्थतत्त्वज्ञोजगौवाक्यंप्रचोदितः ॥ १० ॥ अर्जुनउवाच कर्मभूमिरियंराजन्निहवार्ताप्रशस्यते ॥ कृषिर्वाणिज्यगोरक्षंशिल्पानिविविधा
निच ॥ ११ ॥ अर्थइत्येवसर्वेषांकर्मणामव्यतिक्रमः ॥ नत्वृतेऽर्थेनवर्तेतेधर्मकामावितिश्रुतिः ॥ १२ ॥ विषयैरर्थवान्धर्ममाराधयितुमुत्तमं ॥ कामंचचरितुंश
क्तोदुष्प्रापमकृतात्मभिः ॥ १३ ॥ अर्थस्यावयवावेतौधर्मकामावितिश्रुतिः ॥ अर्थसिद्ध्याविनिर्वृत्तावुभावेतौभविष्यतः ॥ १४ ॥ तद्गतार्थंहिपुरुषंविशिष्टतरयो
नयः ॥ ब्रह्माणमिवभूतानिसततंपर्युपासते ॥ १५ ॥ जटाजिनधरादांताःपंकदिग्धाजितेंद्रियाः ॥ मुंडानिस्तंतवश्चापिवसंत्यर्थार्थिनःपृथक् ॥ १६ ॥ काषाय
वसनाश्चान्येश्मश्रुलाह्रीनिषेविणः ॥ विद्वांसश्चैवशांताश्चमुक्ताःसर्वपरिग्रहैः ॥ १७ ॥ अर्थार्थिनःसंतिकेचिदपरेस्वर्गकांक्षिणः ॥ कुलप्रत्यागमाश्चैकेस्वंस्वं
धर्ममनुष्ठिताः ॥ १८ ॥ आस्तिकानास्तिकाश्चैवनियताःसंयमेपरे ॥ अप्रज्ञानंतमोभूतंप्रज्ञानंतुप्रकाशिना ॥ १९ ॥ भृत्यान्भोगैर्द्विषोदंडैर्योयोजयतिसोऽर्थ
वान् ॥ एतन्मतिमतांश्रेष्ठमतंममयथातथं ॥ अनयोस्तुनिबोधत्वंवचनंवाक्यकंठयोः ॥ २० ॥ वैशंपायनउवाच ततोधर्मार्थकुशलौमाद्रीपुत्रावनंतरं
नकुलःसहदेवश्चवाक्यंजगदतुःपरं ॥ २१ ॥ नकुलसहदेवावूचतुः आसीनश्चशयानश्चविचरन्नपिवास्थितः ॥ अर्थयोगंदृढंकुर्याद्योगैरुच्चावचैरपि ॥ २२ ॥

॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ एवंधर्मश्रैष्ठ्ये विदुरेणप्रतिपादितेऽर्थश्रैष्ठ्यमर्जुनआह कर्मभूमिरिति ॥ ११ ॥ अव्यतिक्रमःमर्यादा ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ निस्तंतवःनैष्ठिकब्रह्मचारिणः ॥ १६ ॥ ॥ १७ ॥ १८ प्रज्ञानमर्थश्रैष्ठ्यविषयं ॥ १९ ॥ अनयोर्नकुलसहदेवयोः ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

॥३६॥ ॥ २३ ॥ तद्विनिश्चितंत्वात्वांप्रतिअमृतसमंयथास्यात्तथामतौआवयोरितिशेषः॥२४॥ अनर्थस्यअर्थहीनस्य अधर्मिणःधर्महीनस्य ॥२५॥ धर्मरूपेणप्रदानेनविश्वस्तेषु अस्मद्वाक्येविश्वासवत्सु ॥ २६ ॥
धर्ममिति अत्रधर्मार्थयोःसमत्वेपिधर्मस्यपूर्वत्वाद्विदुरमतमेवेतदीषद्भेदेनदर्शितं ॥२७॥२८॥ कामस्यैवप्राधान्यंमन्वानोभीमसेनउवाच नकामइति॥२९॥३०॥ ३१॥३२॥३३॥३४॥उदश्वितःतक्रात्॥३५॥

अस्मिंस्तुवैविनिर्वृत्तेदुर्लभेपरमप्रिये॥ इहकामानवाप्नोतिप्रत्यक्षंनात्रसंशयः॥२३॥ योर्थोधर्मेणसंयुक्तोधर्मोयश्चार्थसंयुतः॥ तद्वित्वाऽमृतसंवादंतस्माद्
तौमताविह॥ २४॥ अनर्थस्यनकामोस्तितथार्थोधर्मिणःकुतः॥ तस्मादुद्विजतेलोकोधर्मार्थाद्योवहिष्कृतः॥ २५॥तस्माद्धर्मप्रदानेनसाध्योर्थःसंयतात्मना॥
विश्वस्तेषुहिभूतेषुकल्पतेसर्वमेवहि॥२६॥धर्मंसमाचरेत्पूर्वंततोर्थंधर्मसंयुतं॥ ततःकामंचरेत्पश्चात्सिद्धार्थःसहितत्परं॥२७॥ वैशंपायनउवाच विरेमतुस्तु
तद्वाक्यमुक्त्वातावश्विनोःसुतौ॥ भीमसेनस्तदावाक्यमिदंवक्तुंप्रचक्रमे॥ २८॥ भीमसेनउवाच नाकामःकामयत्यर्थंनाकामोधर्ममिच्छति॥ नाकामः
कामयानोस्तितस्मात्कामोविशिष्यते ॥ २९ ॥ कामेनयुक्ताऋषयस्तपस्येवसमाहिताः ॥ पलाशफलमूलादावायुभक्षाःसुसंयताः ॥ ३० ॥ वेदोपवेदेष्वपरे
युक्ताःस्वाध्यायपारगाः॥ श्राद्धयज्ञक्रियायांचतथादानप्रतिग्रहे ॥ ३१ ॥ वणिजःकर्षकागोपाःकारवःशिल्पिनस्तथा ॥ दैवकर्मकृतश्चैवयुक्ताःकामेनकर्म
सु॥ ३२॥ समुद्रंवाविशंत्यन्येनराःकामेनसंयुताः॥ कामोहिविविधाकारःसर्वंकामेनसंततं॥ ३३॥ नास्तिनासीन्नाभविष्यद्भूतंकामात्मकात्परं॥ एतत्सारंम
हाराजधर्मार्थावत्रसंस्थितौ॥ ३४॥ नवनीतंयथादध्नस्तथाकामोऽर्थधर्मतः ॥श्रेयस्तैलंहिपिण्याकाद्घृतंश्रेयउदश्वितः ॥ ३५ ॥ श्रेयःपुष्पफलंकाष्ठात्कामो
धर्मार्थयोर्वरः॥ पुष्पतोमध्विवरसःकामआभ्यांतथास्मृतः॥ कामोधर्मार्थयोर्योनिःकामश्चाथतदात्मकः ॥ ३६॥ नाकामतोब्राह्मणाःस्वन्नमर्थान्नाकामतो
ददतिब्राह्मणेभ्यः॥ नाकामतोविविधालोकचेष्टातस्मात्कामःप्राक्त्रिवर्गस्यदृष्टः॥३७॥ सुचारुवेषाभिरलंकृताभिर्मदोत्कटाभिःप्रियदर्शनाभिः॥ रमस्वयो
षाभिरुपेत्यकामंकामोहिराजन्परमोभवेन्नः॥ ३८॥ बुद्धिर्ममैषापरिखास्थितस्यमाभूद्विचारस्तवधर्मपुत्र ॥ स्यात्संहितंसद्भिरफल्गुसारंममेतिवाक्यंपरमा ॥३६॥
नृशंसं॥३९॥ धर्मार्थकामाःसममेवसेव्यायोह्येकभक्तःसनरोजघन्यः॥ तयोस्तुदाक्ष्यंप्रवदंतिमध्यंसउत्तमोयोभिरतस्त्रिवर्गे॥ ४०॥

॥३६॥अकामतःकामंविना केवलार्थात्स्वन्नंमृष्टान्नमस्तिनहिधनमस्तीतिमृष्टंभुज्यते अपितुरुच्यात्मकःकामोस्तीति अन्यथाज्वरितस्यापिमृष्टंदीयेत ॥३७॥३८॥परिखास्थितस्यपरितःखातापरिखासर्वतो
मूलशोषइत्यर्थः तत्रस्थितस्यअनृशंसमनिष्ठुरं ॥ ३९ ॥ दाक्ष्यंअर्थहेतुत्वान्मध्यमध्यमं अर्थात्कामउत्तमोधर्मोजघन्यइतिफलितं ॥ ४० ॥

॥ ४१ ॥ लब्धंश्रुतंश्रवणंयैस्तेषांलब्धश्रुतां ॥ ४२ ॥ नैष्ठिकंसिद्धांतरूपं एतेनपूर्वेसर्वेपूर्वपक्षाएवेत्युक्तं ॥ ४३ ॥ यःपापादिपंचकेननिरतःसदुःखसुखादिसिद्धिर्यस्यतस्मात्सर्वकर्मद्वंद्वाद्विमुच्यते ॥ ४४ ॥ जातिर्जन्मस्मरणमतीतार्थस्मरणंतेनातीतत्वमात्रंलक्ष्यते जन्ममरणात्मकानीत्यर्थः ॥ ४५ ॥ स्नेहेनेतिरागद्वेषयोरुपलक्षणं एतेनमुक्तेर्दुर्लभत्वमाह नचेति तथापिप्रार्थ्याचसेत्याह बुधाइति ॥ ४६ ॥ एतत्पदार्थमाह यथेत्यादिना ॥ ४७ ॥ अर्थंमोक्षं वित्तजानीत लोकहितायमोक्षाय त्रिवर्गहीनोपिगुह्यमर्थंरहस्यंज्ञानंविंदतेलभतेपूर्वोक्तोधिकारी ॥ ४८ ॥ ततोयुधिष्ठिरात् ततःपूर्वोक्तात्सर्वेषांवाक्यात्हेतु

प्राज्ञःसुत्वच्चंदनसारलिप्तोविचित्रमाल्याभरणैरुपेतः ॥ ततोवचःसंग्रहविस्तरेणप्रोक्त्वाथवीरान्विररामभीमः ॥ ४१ ॥ ततोमुहूर्तादथधर्मराजोवाक्यानिते षामनुचिंत्यसम्यक् ॥ उवाचवाचावितथंस्मयन्वैलब्धश्रुतांधर्मभृतांवरिष्ठः ॥ ४२ ॥ युधिष्ठिरउवाच निःसंशयंनिश्चितधर्मशास्त्राःसर्वेभवंतोविदित प्रमाणाः ॥ विज्ञातुकामस्यममेहवाक्यमुक्तंयद्वैनैष्ठिकंतच्छ्रुतंमे ॥ इदंत्ववश्यंगदतोममापिवाक्यंनिबोधध्वमनन्यभावाः ॥ ४३ ॥ योवैनपापेनिरतोनपुण्येनना र्थेनधर्मेनमनुजोनकामे ॥ विमुक्तदोषःसमलोष्ठकांचनोविमुच्यतेदुःखसुखार्थसिद्धेः ॥ ४४ ॥ भूतानिजातिस्मरणात्मकानिजराविकारैश्चसमन्वितानि ॥ भू यश्चतैस्तैःप्रतिबोधितानिमोक्षंप्रशंसंतिनतंचविद्मः ॥ ४५ ॥ स्नेहेनयुक्तस्यनचास्तिमुक्तिरितिस्वयंभूर्भगवानुवाच ॥ बुधाश्चनिर्वाणपराभवंतितस्मान्नकुर्यात्प्रि यमप्रियंच ॥ ४६ ॥ एतत्प्रधानंचनकामकारोयथानियुक्तोस्मितथाकरोमि ॥ भूतानिसर्वाणिविधिर्नियुंक्तेविधिर्बलीयानितिवित्तसर्वे ॥ ४७ ॥ नकर्मणा प्नोत्यनवाप्यमर्थंयद्भावितद्वैभवतीतिवित्त ॥ त्रिवर्गहीनोपिहिविंदतेर्थंतस्माददोलोकहितायगुह्यं ॥ ४८ ॥ वैशंपायनउवाच ततस्तदग्र्यंवचनंमनोनु गंसमस्तमाज्ञायततोहिहेतुमत् ॥ तदाप्रणेदुश्चजहर्षिरेचतेकुरुप्रवीरायचचक्रिरेंऽजलिं ॥ ४९ ॥ सुचारुवर्णाक्षरचारुभूषितांमनोनुगांनिर्धुतवाक्यकंटकां ॥ निशम्यतांपार्थिवपार्थभाषितांगिरंनरेंद्राःप्रशशंसुरेवते ॥ ५० ॥ सचापितान्धर्मसुतोमहामनास्तदाप्रतीतान्प्रशशंसवीर्यवान् ॥ पुनश्चपप्रच्छसरिद्वरासुतं ततःपरंधर्ममहीनचेतसं ॥ ५१ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति० आप० षड्जगीतायांसप्तषष्ट्यधिकशततमोध्यायः ॥ १६७ ॥ युधिष्ठिरउवाच पितामहमहा प्राज्ञकुरूणांप्रीतिवर्धन ॥ प्रश्नंकंचित्प्रवक्ष्यामितन्मेव्याख्यातुमर्हसि ॥ १ ॥

मदितिवा ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ इतिशां० आप० नै० भा० सप्तषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६७ ॥ ॥ १ ॥ यद्यपिसर्वैर्यथाप्रज्ञमुपदेशार्थंगृह्यंतितथापिसन्मित्रलाभःसर्वासांसंपदांहेतुर्दुर्मित्रसंबंधःसर्वा सामापदांहेतुरितिसर्वपुरुषसाधारणोर्थःकृत्स्नायाराजनीतेश्चसारभूतइतिनमेवव्युत्पादयतिप्रश्नोत्तरमुखेन पितामहमहाप्राज्ञेत्यादिना ॥ १ ॥

आयत्यांपरिणामकाले तदात्वेचवर्तमानकाले क्षमाःहितायेतिशेषः ॥ २ ॥ मित्रस्यार्थादिभ्योंतरंगत्वमाह नहीति ॥ ३ ॥ ४ ॥ संधेयान्मित्रीकर्तुयोग्यान् ॥ ५ ॥ अलसोनुद्योगी ॥ ६ ॥ दीर्घसूत्रश्चि

कीदृशामानवाःसौम्याःकैःप्रीतिःपरमाभवेत् ॥ आयत्यांचतदात्वेचकेक्षमास्तान्वदस्वमे ॥ २ ॥ नहितत्रधनंस्फीतंनचसंबंधिबांधवाः ॥ तिष्ठंतियत्रसुहृदस्ति
ष्ठंतीतिमतिर्मम ॥ ३ ॥ दुर्लभोहिसुहृच्छ्रोतादुर्लभश्चहितःसुहृत् ॥ एतद्धर्मभृतांश्रेष्ठसर्वंव्याख्यातुमर्हसि ॥ ४ ॥ भीष्मउवाच संधेयान्पुरुषान्राजन्न
संधेयांश्चतत्त्वतः ॥ वदतोमेनिबोधत्वंनिखिलेनयुधिष्ठिर ॥ ५ ॥ लुब्धःक्रूरस्त्यक्तधर्मानिकृतिःशठएवच ॥ क्षुद्रःपापसमाचारःसर्वशंकीतथालसः ॥ ६ ॥ दीर्घ
सूत्रोनृजुःकुष्टोगुरुदारप्रधर्षकः ॥ व्यसनेयःपरित्यागीदुरात्मानिरपत्रपः ॥ ७ ॥ सर्वतःपापदर्शीचनास्तिकोवेदनिंदकः ॥ संप्रकीर्णेंद्रियोलोकेयःकामंनिरत
श्चरेत् ॥ ८ ॥ असत्योलोकविद्विष्टःसमयेचानवस्थितः ॥ पिशुनोथाकृतप्रज्ञोमत्सरीपापनिश्चयः ॥ ९ ॥ दुःशीलोथाकृतात्माचनृशंसःकितवस्तथा ॥ मित्रैर
पकृतिर्नित्यमिच्छतेर्थंपरस्ययः ॥ १० ॥ ददतश्चयथाशक्तियोनतुष्यतिमंदधीः ॥ अधैर्यमपियोयुंक्तेसदामित्रंनरर्षभ ॥ ११ ॥ अस्थानक्रोधनोऽयुक्तोयश्चाक
स्माद्विरुध्यते ॥ सुहृदश्चैवकल्याणानाशुत्यजतिकिल्विषी ॥ १२ ॥ अल्पेप्यपकृतेमूढस्तथाज्ञानात्कृतेपिच ॥ कार्यसेवीचमित्रेषुमित्रद्वेषीनराधिप ॥ १३ ॥ शत्रु
र्मित्रमुखोयश्चजिह्मप्रेक्षीविलोचनः ॥ नविरज्यतिकल्याणेयःकुर्यात्तादृशंनरं ॥ १४ ॥ पानपोद्वेषणःक्रोधीनिर्घृणःपरुषस्तथा ॥ परोपतापीमित्रध्रुक्तथाप्राणि
वधेरतः ॥ १५ ॥ कृतघ्नश्चाधमोलोकेनसंधेयःकदाचन ॥ छिद्रान्वेषीत्यसंधेयःसंधेयानपिमेशृणु ॥ १६ ॥ कुलीनावाक्यसंपन्नाज्ञानविज्ञानकोविदाः ॥ रूपवंतो
गुणोपेतास्तथालुब्धाजितश्रमाः ॥ १७ ॥ सन्मित्राश्चकृतज्ञाश्चसर्वज्ञालोभवर्जिताः ॥ माधुर्यगुणसंपन्नाःसत्यसंधाजितेंद्रियाः ॥ १८ ॥ व्यायामशीलाःसत
तंकुलपुत्राःकुलोद्वहाः ॥ दोषैःप्रमुक्ताःप्रथितास्तेग्राह्याःपार्थिवैर्नराः ॥ १९ ॥ यथाशक्तिसमाचाराःसंप्रतुष्यंतिहिप्रभो ॥ नास्थानेक्रोधवंतश्चनचाकस्माद्वि
रागिणः ॥ २० ॥ विरक्ताश्चनदुष्यंतिमनसाप्यर्थकोविदाः ॥ आत्मानंपीडयित्वापिसुहृत्कार्यपरायणाः ॥ विरज्यंतिनमित्रेभ्योवासोरक्तमिवाविकं ॥ २१ ॥

रकारी कुष्टोलोकनिंदितः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ अयुक्तःअनवहितः ॥ १२ ॥ अज्ञानात्कृतेऽपकृतेकार्यार्थमेवसेवतेनतुधर्मार्थमितिकार्यसेवी ॥ १३ ॥ विलोचनःविपरीतदृष्टिः ॥ १४ ॥
॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ वासोरक्तमिवाविकंमेषकंबलः ॥ २१ ॥

अनर्थेनिर्घने क्रोधाद्विरागंनदर्शयंति युवतीषुचलोभमोहाभ्यांविरागंनदर्शयंतीतियोजना विरज्यंतीतिपूर्वश्लोकाद्विपरिणामेनानुषज्यते दोषांश्चलोभमोहादीनर्थेषुयुवतीषुचेतिपाठांतरंतुस्पष्टार्थं॥२२॥ अभिमानानिसर्वतःप्रमाणानिशास्त्रादीनिसृष्टार्थंप्रारब्धकर्मप्रापितंचार्थंचरंतिअनुसरंतिअनुषंगिणःआत्ममानरहिताः॥२३॥२४॥२५॥२६॥कृतंउपकारंघ्नंतिवाचाःपलापेनवानकृतघ्नाःतएवउपक

क्रोधाच्चलोभमोहाभ्यांनानर्थेयुवतीषुच॥नदर्शयंतिसुहृदोविश्वस्ताधर्मवत्सलाः॥२२॥ लोष्ठकांचनतुल्यार्थाःसुहृत्सुदृढबुद्धयः॥येचरंत्यभिमानानिसृष्टार्थमनुषंगिणः॥२३॥ संगृह्णंतःपरिजनंस्वाम्यर्थपरमाःसदा॥ ईदृशैःपुरुषश्रेष्ठैर्यःसंधिंकुरुतेनृपः॥२४॥ तस्यविस्तीर्यतेराज्यंज्योत्स्नाग्रहपतेरिव॥शास्त्रनित्याजितक्रोधावलवंतोरणेसदा॥२५॥जन्मशीलगुणोपेताःसंधेयाःपुरुषोत्तमाः॥ येचदोषसमायुक्तानराःप्रोक्तामयानघ॥२६॥तेषामप्यधमाराजन्कृतघ्नामित्रघातकाः॥त्यक्तव्यास्तुदुराचाराःसर्वेषामितिनिश्चयः॥२७॥ युधिष्ठिरउवाच विस्तरेणाथसंबंधंश्रोतुमिच्छामितत्त्वतः॥मित्रद्रोहीकृतघ्नश्चयःप्रोक्तस्तद्वदस्वमे॥२८॥ भीष्मउवाच हंततेवर्तयिष्येहमितिहासंपुरातनं॥उदीच्यांदिशियद्वृत्तंम्लेच्छेषुमनुजाधिप॥२९॥ब्राह्मणोमध्यदेशीयःकश्चिद्वैब्रह्मवर्जितः॥ग्रामंवृद्धियुतंवीक्ष्यप्राविशद्भैक्ष्यकांक्षया॥३०॥तत्रदस्युर्धनयुतःसर्ववर्णविशेषवित्॥ब्रह्मण्यःसत्यसंधश्चदानेचनिरतोभवत्॥३१॥तस्यक्षयमुपागम्यततोभिक्षामयाचत॥प्रतिश्रयंचवासार्थंभिक्षांचैवाथवार्षिकीं॥३२॥प्रादात्तस्मैसविप्रायवस्त्रंचसदशंनवं॥नारींचापिवयोपेतांभर्त्राविरहितांतथा॥३३॥एतत्संप्राप्यहृष्टात्माद्दस्योःसर्वंद्विजस्तथा॥तस्मिन्गृहवरेराजंस्तयारेमेसगौतमः॥३४॥कुटुंबार्थंचदास्याश्चसाहाय्यंचाप्यथाकरोत्॥तत्रावसत्सवर्षाश्चसमृद्धेशवरालये॥३५॥बाणवेधेपरंयत्नमकरोच्चैवगौतमः॥चक्रांगान्सचनित्यंवैसर्वतोवनगोचरान्॥३६॥जघानगौतमोराजन्यथादस्युगणास्तथा॥हिंसापटुर्घृणाहीनःसदाप्राणिवधेरतः॥३७॥गौतमःसन्निकर्षेणदस्युभिःसमतामियात्॥तथातुवसतस्तस्यदस्युग्रामेसुखंतदा॥३८॥अगमन्वहवोमासानिघ्नतःपक्षिणोवहून्॥ततःकदाचिदपरोद्विजस्तंदेशमागतः॥३९॥जटाचीराजिनधरःस्वाध्यायपरमःशुचिः॥विनीतोनियताहारोब्रह्मण्योवेदपारगः॥४०॥

तुर्नाशकराःमित्रद्रुहः२७॥संबंधंसंबध्यतेसज्जतेहातुमुपादातुंवाश्रुतमर्थंयेनतंइतिहासं॥२८॥२९॥ब्रह्मवेदस्तदुक्तंकर्मचतद्विवर्जितः॥३०॥॥३१॥क्षयंगृहं॥३२॥वयोपेतांयुवतीं संधिरार्षः भर्त्राविरहितांदासीमित्यर्थः॥३३॥३४॥३५॥चक्रांगान्हंसान्॥३६॥३७॥३८॥३९॥४०॥

* विरज्यंतीत्यस्यविरागमितिसुबंतत्वेनविपरिणामः

॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ इतिशां०आ०नै०भा० अष्टषष्ट्यधिकशततमोध्यायः ॥ १६८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

सब्रह्मचारीतद्दस्युःसखातस्यैवसुप्रियः ॥ तंदस्युग्राममगमद्यत्रासौगौतमोवसत् ॥ ४१ ॥सतुविप्रगृहान्वेषीशूद्रान्नपरिवर्जकः ॥ ग्रामेदस्युसमाकीर्णेव्यचर
त्सर्वतोदिशं ॥ ४२ ॥ ततःसगौतमगृहंप्रविवेशद्विजोत्तमः ॥ गौतमश्चापिसंप्राप्तस्तावन्योन्येनसंगतौ ॥ ४३ ॥ चक्रांगभारस्कंधंतंधनुष्पाणिंधृतायुधं ॥ रुधि
रेणावसिक्तांगंगृहद्वारमुपागतं ॥ ४४ ॥ तंदृष्ट्वापुरुषादाभमपध्वस्तंक्षयागतं ॥ अभिज्ञायद्विजोव्रीडन्निदंवाक्यमथाब्रवीत् ॥ ४५ ॥ किमिदंकुरुषेमोहाद्विप्र
स्त्वंहिकुलोद्वहः ॥ मध्यदेशपरिज्ञातोदस्युभावंगतःकथं ॥ ४६ ॥ पूर्वान्स्मरद्विजज्ञातीन्प्रख्यातान्वेदपारगान् ॥ तेषांवंशेभिजातस्त्वमीदृशःकुलपांसनः ॥ ४७ ॥
अवबुध्यात्मनात्मानंसत्वंशीलंश्रुतंदमं ॥ अनुक्रोशंचसंस्मृत्यत्यजवासमिमंद्विज ॥ ४८ ॥ सएवमुक्तःसुहृदातेनतत्रहितैषिणा ॥ प्रत्युवाचततोराजनविनि
श्चित्यतदार्तवत् ॥ ४९ ॥ निर्धनोस्मिद्विजश्रेष्ठनापिवेदविदप्यहं ॥ वित्तार्थमिहसंप्राप्तंविद्धिमांद्विजसत्तम ॥ ५० ॥ त्वद्दर्शनात्तुविप्रेंद्रकृतार्थोस्म्यद्यवैद्विज ॥
आवांहिसहयास्यावःश्वोवसस्वाद्यशर्वरीं ॥ ५१ ॥ सतत्रन्यवसद्विप्रोघृणीकिंचिदसंस्पृशन ॥ क्षुधितश्छंद्यमानोपिभोजनंनाभ्यनंदत ॥ ५२ ॥ इतिश्रीम
हाभारतेशांतिपर्वणिआपद्ध०कृतघ्नोपाख्यानेअष्टषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६८ ॥ ॥ ७ ॥ भीष्मउवाच तस्यांनिशायांव्युष्टायांगतेतस्मिन्द्वि
जोत्तमे ॥ निष्क्रम्यगौतमोगच्छत्समुद्रंप्रतिभारत ॥ १ ॥ सामुद्रिकान्सवणिजस्ततोपश्यत्स्थितान्पथि ॥ सतेनसहसार्थेनप्रययौसागरंप्रति ॥ २ ॥ सतुसार्थो
महान्राजन्कस्मिंश्चिद्गिरिगह्वरे ॥ मत्तेनद्विरदेनाथनिहतःप्रायशोभवत् ॥ ३ ॥ सकथंचिद्भयात्तस्माद्विमुक्तोब्राह्मणस्तथा ॥ कांदिग्भूतोजीवितार्थीप्रदुद्रावो
त्तरांदिशं ॥ ४ ॥ सतुसार्थपरिभ्रष्टस्तस्माद्देशात्तथाच्युतः ॥ एकाकीव्यचरत्तत्रवनेकिंपुरुषोयथा ॥ ५ ॥ सपंथानमथासाद्यसमुद्राभिसरंतदा ॥ आससादव
नंरम्यंदिव्यंपुष्पितपादपं ॥ ६ ॥ सर्वर्तुकैराम्रवणैःपुष्पितैरुपशोभितं ॥ नंदनोद्देशसदृशंयक्षकिन्नरसेवितं ॥ ७ ॥ शालैस्तालैस्तमालैश्चकालागुरुवनैस्तथा ॥
चंदनस्यचमुख्यस्यपादपैरुपशोभितं ॥ गिरिप्रस्थेषुरम्येषुतेषुतेषुसुगंधिषु ॥ ८ ॥ समंततोद्विजश्रेष्ठास्तत्राकूजंतवैतदा ॥ मनुष्यवदनाश्चान्येभारुंडाइतिविश्रु
ताः ॥ ९ ॥ भूलिंगशकुनाश्चान्येसामुद्राःपर्वतोद्भवाः ॥ सतान्यतिमनोज्ञानिविहगानांरुतानिवै ॥ १० ॥

तस्यामिति ॥ १ ॥ सामुद्रिकान्समुद्रोपांतेगतान् ॥ २ ॥ ३ ॥ कांदिशंप्रयामीत्याकुलःकांदिग्भूतः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

शृण्वन्सुरमणीयानिविप्रोगच्छतगौतमः ॥ ततोपश्यत्सुरम्येषुसुवर्णसिकताचिते ॥ ११ ॥ देशेसमेसुखेचित्रेस्वर्गोद्देशसमेनृप ॥ श्रियाजुष्टंमहावृक्षंन्यग्रो
धंचसुमंडलं॥ १२ ॥ शाखाभिरनुरूपाभिर्भूषितंछत्रसन्निभं॥ तस्यमूलंचसंसिक्तंवरचंदनवारिणा ॥ १३ ॥ दिव्यपुष्पान्वितंश्रीमत्पितामहसमोपमं॥ तंदृ
ष्ट्वागौतमःप्रीतोमनःकांतमनुत्तमं॥ १४॥ मेध्यंसुरगृहप्रख्यंपुष्पितैःपादपैर्वृतं ॥ तमासाद्यमुदायुक्तस्तस्याधस्तादुपाविशत् ॥ १५ ॥ तत्रासीनस्यकौंतेय
गौतमस्यसुखःशिवः॥ पुष्पाणिसमुपस्पृश्यप्रववावनिलःशुभः॥ ह्लादयन्सर्वगात्राणिगौतमस्यतदानृप॥ १६॥ सतुविप्रःप्रशांतश्चस्पृष्टःपुण्येनवायुना॥
सुखमासाद्यसुष्वापभास्करश्चास्तमभ्ययात्॥ १७॥ ततोस्तंभास्करेयातेसंध्याकालउपस्थिते ॥ आजगामस्वभवनंब्रह्मलोकात्खगोत्तमः ॥ १८ ॥ नाडीजं
घइतिख्यातोदयितोब्रह्मणःसखा॥ बकराजोमहाप्राज्ञःकश्यपस्यात्मसंभवः॥ १९ ॥ राजधर्मेतिविख्यातोबभूवाप्रतिमोभुवि॥ देवकन्यासुतःश्रीमान्विद्वा
न्देवसमप्रभः॥ २० ॥ मृष्टाभरणसंपन्नोभूषणैरर्कसन्निभैः॥ भूषितःसर्वगात्रेषुदेवगर्भःश्रियाज्वलन् ॥ २१ ॥ तमागतंखगंदृष्ट्वागौतमोविस्मितोभवत्॥ क्षु
त्पिपासापरिश्रांतोहिंसार्थीचाभ्यवैक्षत॥२२॥ राजधर्मोवाच स्वागतंभवताविप्रदिष्ट्याप्राप्तोसिमेगृहं॥ अस्तंचसवितायातःसंध्येयंसमुपस्थिता॥ २३॥
ममत्वंनिलयंप्राप्तःप्रियातिथिरनिंदितः॥ पूजितोयास्यसिप्रातर्विधिदृष्टेनकर्मणा॥२४॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिआप० कृतघ्नोपाख्यानेएकोनसप्तत्य
धिकशततमोध्यायः॥१६९॥ ॥५॥ भीष्मउवाच गिरंतांमधुरांश्रुत्वागौतमोविस्मितस्तदा॥ कौतूहलान्वितोराजन्राजधर्माणमैक्षत॥ १॥
राजधर्मोवाच भोःकश्यपस्यपुत्रोहंमातादाक्षायणीचमे॥ अतिथिस्त्वंगुणोपेतःस्वागतंतेद्विजोत्तम॥ २॥ भीष्मउवाच तस्मैदत्वाससत्कारंविधि
दृष्टेनकर्मणा॥ शालपुष्पमयींदिव्यांबृसींवैसमकल्पयत्॥ ३॥ भगीरथरथाक्रांतदेशान्गंगानिषेवितान्॥ येचरंतिमहामीनास्तांश्चतस्यान्वकल्पयत्॥ ४॥ व
न्हिंचापिसुसंदीप्तंमीनांश्चापिसुपीवरान्॥ सगौतमायातिथयेन्यवेदयतकाश्यपिः॥ ५॥ भुक्तवंतंचतंविप्रंप्रीतात्मानंमहातपाः ॥ क्लमापनयनार्थंसपक्षाभ्या
मभ्यवीजयत्॥ ६॥ ततोविश्रांतमासीनंगोत्रप्रश्नमपृच्छत॥ सोब्रवीद्गौतमोस्मीतिब्रह्मनान्यदुदाहरत् ॥ ७॥ तस्मैपर्णमयंदिव्यंदिव्यपुष्पाधिवासितं॥ गं
धाढ्यंशयनंप्रादात्सशिश्येतत्रवैसुखं॥८॥ अथोपविष्टंशयनेगौतमंधर्मराट्तदा॥ पप्रच्छकाश्यपोवाग्मीकिमागमनकारणं॥ ९॥॥१॥२॥३॥४॥५॥६॥७॥८॥९॥

॥१०॥११॥१२॥१३॥१४॥१५॥१६॥१७॥१८॥१९॥२०॥२१॥ श्येनचेष्टनाः श्येनवदुत्पतंतः शीघ्रा इत्यर्थः॥२२॥२३॥२४॥२५॥२६॥ इतिशां॰आप॰नै॰भा॰सप्तत्यधिकशततमोध्यायः॥१७०॥

ततोब्रवीद्गौतमस्तंदरिद्रोहंमहामते॥ समुद्रगमनाकांक्षीद्रव्यार्थमितिभारत॥ १०॥ तंकाश्यपोब्रवीत्प्रीतोनोत्कंठांकर्तुमर्हसि॥ कृतकार्योद्विजश्रेष्ठसद्रव्योयास्यसेगृहान्॥ ११॥ चतुर्विधाह्यर्थसिद्धिर्बृहस्पतिमतंयथा॥ पारंपर्यंतथादैवंकाम्यंमैत्रमितिप्रभो॥ १२॥ प्रादुर्भूतोस्मितेमित्रंसुहृत्त्वंचममत्वयि॥ सोहंतथायतिष्यामिभविष्यसियथार्थवान्॥१३॥ ततःप्रभातसमयेसुखंदृष्ट्वाब्रवीदिदं॥गच्छसौम्यपथानेनकृतकृत्योभविष्यसि॥१४॥इतस्त्रियोजनंगत्वाराक्षसाधिपतिर्महान्॥ विरूपाक्षइतिख्यातःसखामममहाबलः॥१५॥ तंगच्छद्विजमुख्यत्वंसमद्वाक्यप्रचोदितः॥कामानभीप्सितांस्तुभ्यंदातानास्त्यत्रसंशयः॥१६॥ इत्युक्तःप्रययौराजन्गौतमोविगतक्लमः॥ फलान्यमृतकल्पानिभक्षयन्सयथेष्टतः॥ १७॥ चंदनागुरुमुख्यानित्वक्पत्राणांवनानिच॥ तस्मिन्पथिमहाराजसेवमानोद्रुतंययौ॥ १८॥ ततोमेरुव्रजंनामनगरंशैलतोरणं॥ शैलप्राकारवप्रंचशैलयंत्राकुलंतथा॥ १९॥ विदितश्चाभवत्तस्यराक्षसेंद्रस्यधीमतः॥प्रहितःसुहृदाराजन्प्रीयमाणःप्रियातिथिः॥२०॥ ततःसराक्षसेंद्रःस्वान्प्रेष्यानाहयुधिष्ठिर॥ गौतमोनगरद्वाराच्छीघ्रमानीयतामिति॥ २१॥ ततःपुरवरात्तस्मात्पुरुषाःश्येनचेष्टनाः॥ गौतमेत्यभिभाषंतःपुरद्वारमुपागमन्॥ २२॥ तेतमूचुर्महाराजराजप्रेष्यास्तदाद्विजं॥ त्वरस्वतूर्णमागच्छराजात्वांद्रष्टुमिच्छति॥ २३॥ राक्षसाधिपतिर्वीरोविरूपाक्षइतिश्रुतः॥ सत्वांत्वरतिवैद्रष्टुंतत्क्षिप्रंसंविधीयतां॥ २४॥ ततःसप्राद्रवद्विप्रोविस्मयाद्विगतक्लमः॥ गौतमःपरमर्द्धितांपश्यन्परमविस्मितः॥ २५॥ तैरेवसहितोराज्ञोवेश्मतूर्णमुपाद्रवत्॥ दर्शनंराक्षसेंद्रस्यकांक्षमाणोद्विजस्तदा॥ २६॥ इतिश्रीमहाभारतेशां॰आप॰कृतघ्नोपाख्यानेसप्तत्यधिकशततमोध्यायः॥१७०॥ ॥७॥ भीष्मउवाच ततःसविदितोराज्ञःप्रविश्यगृहमुत्तमं॥ पूजितोराक्षसेंद्रेणनिषसादासनोत्तमे॥ १॥ पृष्टश्चगोत्रचरणंस्वाध्यायंब्रह्मचारिकं॥ नतत्रव्याजहारान्यद्गोत्रमात्रादृतेद्विजः॥ २॥ ब्रह्मवर्चसहीनस्यस्वाध्यायोपरतस्यच॥ गोत्रमात्रविदोराजानिवासंसमपृच्छत॥३॥ राक्षसउवाच क्वतेनिवासःकल्याणकिंगोत्राब्राह्मणीचते॥ तत्त्वंब्रूहिनभीःकार्याविश्वसस्वयथासुखं॥४॥ गौतमउवाच मध्यदेशप्रसूतोहंवासोमेशबरालये॥ शूद्रापुनर्भूर्भार्यामेसत्यमेतद्ब्रवीमिते॥५॥ भीष्मउवाच ततोराजाविमम्रशेकथंकार्यमिदंभवेत्॥ कथंवासुकृतंमेस्यादितिबुद्ध्यान्वचिंतयत्॥ ६॥ अयंवैजन्मनाविप्रःसुहृत्तस्यमहात्मनः॥ संप्रेपितश्चतेनायंकाश्यपेनममांतिकं॥७॥

ततइति ॥१॥२॥३॥४॥ ५॥ ६॥ ७॥

॥८॥९॥१०॥११॥१२॥१३॥१४॥ विलिप्ताश्चंदनेन ॥१५॥१६॥१७॥१८॥१९॥२०॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५॥ इष्टतःइष्टदेशं ॥ २६ ॥२७॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

तस्यप्रियंकरिष्यामिसहिमामाश्रितःसदा ॥ भ्रातामेबांधवश्चासौसखाचहृदयंगमः ॥ ८ ॥ कार्तिक्यामघभोक्तारःसहस्रंमेद्विजोत्तमाः ॥ तत्रायमपिभोक्ता
चदेयमस्मैचमेधनं॥ ९॥ सचाद्यदिवसःपुण्योत्यतिथिश्चायमागतः ॥ संकल्पितंचैवधनंकिंविचार्यमतःपरं ॥१०॥ ततःसहस्रंविप्राणांविदुषांसमलंकृतं ॥
स्नातानामनुसंप्राप्तंसुमहत्क्षौमवाससां ॥ ११ ॥ नानागतान्द्विजश्रेष्ठान्विरूपाक्षोविशांपते॥ यथार्हंप्रतिजग्राहविधिदृष्टेनकर्मणा ॥ १२ ॥ बृस्यस्तेषांतुसं
न्यस्ताराक्षसेंद्रस्यशासनात्॥ भूमौवरकुशाःस्तीर्णाःप्रेष्यैर्भरतसत्तम ॥ १३॥ तासुतेपूजिताराज्ञाविषण्णाद्विजसत्तमाः॥ तिलदर्भोदकेनाथअर्चिताविधिव
द्विजाः॥ १४॥ विश्वेदेवाःसपितरःसाग्नयश्चोपकल्पिताः॥ विलिप्ताःपुष्पवंतश्चसुप्रचाराःसुपूजिताः ॥ १५ ॥ व्यराजंतमहाराजनक्षत्रपतयोयथा ॥ ततोजां
बूनदीःपात्रीर्वज्रांकाविमलाःशुभाः॥१६॥ वरान्नपूर्णाविप्रेभ्यःप्रादान्मधुघृतप्लुताः॥ तस्यनित्यंसदाषाढ्यांमाघ्यांचबहवोद्विजाः॥१७॥ ईप्सितंभोजनवरं
लभंतेसत्कृतंसदा ॥ विशेषतस्तुकार्तिक्यांद्विजेभ्यःसंप्रयच्छति॥ १८॥ शरद्व्यपायेरत्नानिपौर्णमास्यामितिश्रुतिः॥ सुवर्णरजतंचैवमणीनथचमौक्तिकान्
॥ १९ ॥ वज्रान्महाधनांश्चैववैदूर्याजिनरांकवान्॥ रत्नराशीन्विनिक्षिप्यदक्षिणार्थंसभारत॥ २०॥ ततःप्राहद्विजश्रेष्ठान्विरूपाक्षोमहाबलः॥ गृह्णीतरत्नान्ये
तानियथोत्साहंयथेष्टतः॥ २१ ॥ येषुयेषुचभांडेषुभुक्तंवोद्विजसत्तमाः ॥ तान्येवादायगच्छध्वंस्ववेश्मानीतिभारत॥ २२॥ इत्युक्तवचनेतस्मिन्राक्षसेंद्रेमहा
त्मनि॥ यथेष्टंतानिरत्नानिजगृहुर्ब्राह्मणर्षभाः ॥ २३ ॥ ततोमहार्हास्तेसर्वेरत्नैरभ्यर्चिताःशुभैः ॥ ब्राह्मणामृष्टवसनाःसुप्रीताःस्मततोभवन्॥ २४॥ ततस्तान्
राक्षसेंद्रश्चद्विजानाहपुनर्वचः॥ नानादेशगतान्राजन्राक्षसान्प्रतिषिध्यवै॥ २५ ॥ अद्यैकंदिवसंविप्रानवोस्तीहभयंक्कचित्॥ राक्षसेभ्यःप्रमोदध्वमिष्टतो
यातमाचिरं॥ २६॥ ततःप्रदुद्रुवुःसर्वेविप्रसंघाःसमंततः॥ गौतमोपिसुवर्णस्यभारमादायसत्वरः॥ २७॥ कृच्छ्रात्समुद्वहन्भारंन्यग्रोधंसमुपागमत्॥ न्यषी
दच्चपरिश्रांतःक्लांतश्चक्षुधितश्चसः ॥ २८ ॥ ततस्तमभ्यगाद्राजन्राजधर्माखगोत्तमः॥ स्वागतेनाभिनंदंश्चगौतमंमित्रवत्सलः ॥ २९॥ तस्यपक्षाग्रविक्षेपैः
क्लमंव्यपनयत्खगः॥ पूजांचाप्यकरोद्धीमान्भोजनंचाप्यकल्पयत्॥ ३० ॥ सभुक्तवान्सुविश्रांतोगौतमोचिंतयत्तदा ॥ हाटकस्याभिरूपस्यभारोयंसुमहान्म
या॥ ३१ ॥ गृहीतोलोभमोहाभ्यांदूरंचगमनंमम॥ नचास्तिपथिभोक्तव्यंप्राणसंधारणंमम॥ ३२॥

किंकृत्वाधारयेयंवैप्राणानित्यभ्यचिंतयत् ॥ ततःसपथिभोक्तव्यंप्रेक्षमाणोनकिंचन ॥ ३३ ॥ कृतघ्नःपुरुषव्याघ्रमनसेदमचिंतयत् ॥ अयंबकपतिःपार्श्वेमांस
राशिःस्थितोमहान् ॥ ३४ ॥ इमंहत्वागृहीत्वाचयास्येहंसमभिद्रुतं ॥ ३५ ॥ इतिश्रीम॰शां॰आप॰कृतघ्नोपाख्यानेएकसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७१ ॥ १२

॥४०॥ भीष्मउवाच अथतत्रमहार्चिष्माननलोवातसारथिः ॥ तस्याविदूरेरक्षार्थंखगेंद्रेणकृतोऽभवत् ॥ १ ॥ सचापिपार्श्वेसुष्वापनिःश्वस्तोबकराट्तदा ॥ कृतघ्नस्तु
सदुष्टात्मातंजिघांसुरयाग्रतः ॥ २ ॥ ततोलातेनदीप्तेननिःश्वस्तंनिजघानतं ॥ निहत्यचमुदायुक्तःसोऽनुबंधंनदृष्टवान् ॥ ३ ॥ सतंविपक्षरोमाणंकृत्वाग्नावपचत्त
दा ॥ तंगृहीत्वासुवर्णंचययौद्रुततरंद्विजः ॥ ४ ॥ ततोन्यस्मिन्गतेचान्हिविरूपाक्षोऽब्रवीत्सुतं ॥ नप्रेक्षेराजधर्माणमद्यपुत्रखगोत्तमं ॥ ५ ॥ सपूर्वसंध्यांब्रह्माणंवं
दितुंयातिसर्वदा ॥ मांवादृष्ट्वाकदाचित्सनगच्छतिगृहंखगः ॥ ६ ॥ उभेद्विरात्रिसंध्येवैनाभ्यगात्सममालयं ॥ तस्मान्नशुद्ध्यतेभावोममसज्ञायतांसुहृत् ॥ ७ ॥
स्वाध्यायेनवियुक्तोहिब्रह्मवर्चसवर्जितः ॥ तद्गतस्तत्रमेशंकाहन्यात्तंसद्विजाधमः ॥ ८ ॥ दुराचारस्तुदुर्बुद्धिरिंगितैर्लक्षितोमया ॥ निष्कृपोदारुणाकारोदुष्टोद
स्युरिवाधमः ॥ ९ ॥ गौतमःसगतस्तत्रतेनोद्विग्नंमनोमम ॥ पुत्रशीघ्रमितोगत्वाराजधर्मनिवेशनं ॥ १० ॥ ज्ञायतांसविशुद्धात्मायदिजीवतिमाचिरं ॥ सएव
मुक्तस्त्वरितोरक्षोभिःसहितोययौ ॥ ११ ॥ न्यग्रोधंतत्रचापश्यत्कंकालंराजधर्मणः ॥ सरुदन्नगमत्पुत्रोराक्षसेंद्रस्यधीमतः ॥ १२ ॥ त्वरमाणःपरंशक्त्यागौत
मग्रहणायवै ॥ ततोविदूरेजगृहुर्गौतमंराक्षसास्तदा ॥ १३ ॥ राजधर्मशरीरंचपक्षास्थिचरणोज्झितं ॥ तमादायाथरक्षांसिद्रुतंमेरुव्रजंययुः ॥ १४ राज्ञश्चद
र्शयामासुःशरीरंराजधर्मणः ॥ कृतघ्नंपुरुषंतंचगौतमंपापकारिणं ॥ १५ ॥ रुरोदराजातंदृष्ट्वासामात्यःसपुरोहितः ॥ आर्तनादश्चसुमहानभूत्तस्यनिवेशने
॥ १६ ॥ सस्त्रीकुमारंचपुरंबभूवास्वस्थमानसं ॥ अथाब्रवीन्नृपःपुत्रंपापोयंवध्यतामिति ॥ १७ ॥ अस्यमांसैरिमेसर्वेविहरंतुयथेष्टतः ॥ पापाचारःपापकर्मापा ॥४०॥
पात्मापापसाधनः ॥ १८ ॥ हंतव्योयंममममतिर्भवद्भिरितिराक्षसाः ॥ इत्युक्ताराक्षसेंद्रेणराक्षसाघोरविक्रमाः ॥ १९ ॥ नैच्छंततंभक्षयितुंपापकर्माणमित्युत ॥
दस्यूनांदीयतामेषसाध्वद्यपुरुषाधमः ॥ २० ॥ इत्यूचुस्तेमहाराजराक्षसेंद्रंनिशाचराः ॥ शिरोभिःप्रणताःसर्वेव्याहरन्राक्षसाधिपं ॥ २१ ॥ नदातुमर्हसित्वंनो
भक्षणायास्यकिल्बिषं ॥ एवमस्त्वितितानाहराक्षसेंद्रोनिशाचरान् ॥ २२ ॥

॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ कंकालंअस्थि ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

दस्यूनांदीयतामेषकृतघ्नोद्यैवराक्षसाः॥ इत्युक्ताराक्षसास्तेनशूलपट्टिशपाणयः॥२३॥ कृत्वातंखंडशःपापंदस्युभ्यःप्रददुस्तदा॥दस्यवश्चापिनैच्छंततमत्तुंपा
पकारिणं॥ क्रव्यादाअपिराजेंद्रकृतघ्नंनोपभुंजते॥ २४॥ ब्रह्मघ्नेचसुरापेचचौरेभग्नव्रतेतथा ॥ निष्कृतिर्विहिताराजन्कृतघ्नेनास्तिनिष्कृतिः॥२५॥ मित्रद्रो
हीकृतघ्नश्चनृशंसश्चनराधमः॥ क्रव्यादैःकृमिभिश्चैवनभुज्यंतेहितादृशाः॥२६॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति॰आप॰कृतघ्नोपाख्यानेद्विसप्तत्यधिकशततमोऽध्या
यः॥१७२॥ ॥७॥ भीष्मउवाच ततश्चितांबकपतेःकारयामासराक्षसः॥ रत्नैर्गंधैश्चबहुभिर्वस्त्रैश्चसमलंकृतां॥१॥ ततःप्रज्वाल्यनृपतिर्बकराजं
प्रतापवान्॥ प्रेतकार्याणिविधिवद्राक्षसेंद्रश्चकारह॥२॥ तस्मिन्कालेचसुरभिर्देवीदाक्षायणीशुभा॥ उपरिष्टात्ततस्तस्यसाबभूवपयस्विनी॥३॥ तस्याव
क्रात्च्युतःफेनःक्षीरमिश्रस्तदानघ॥ सोपतद्वैततस्तस्यांचितायांराजधर्मणः॥४॥ ततःसंजीवितस्तेनबकराजस्तदानघ॥ उत्पत्यचसमीयायविरूपाक्षंबका
धिपः॥५॥ ततोभ्ययाद्देवराजोविरूपाक्षपुरंतदा॥ प्राहचेदंविरूपाक्षंदिष्ट्यासंजीवितस्त्वया॥६॥ श्रावयामासचेंद्रस्तंविरूपाक्षंपुरातनं॥ यथाशापःपुराद
त्तोब्रह्मणाराजधर्मणः॥७॥यदाबकपतीराजन्ब्रह्माणंनोपसर्पति॥ ततोरोषादिदंप्राहखगेंद्रायपितामहः॥८॥ यस्मान्मूढोममसभांनागतोसौबकाधमः॥
तस्माद्वधंसदुष्टात्मानचिरात्समवाप्स्यति॥९॥ तदयंतस्यवचनान्निहतोगौतमेनवै॥ तेनैवामृतसिक्तश्चपुनःसंजीवितोबकः॥१०॥ राजधर्माबकःप्राहप्र
णिपत्यपुरंदरं॥ यदितेऽनुग्रहकृतामयिबुद्धिःसुरेश्वर॥११॥ सखायंमेसुदयितंगौतमंजीवयेत्युत॥ तस्यवाक्यंसमादायवासवःपुरुषर्षभ॥१२॥ सिक्त्वाऽमृ
तेनतंविप्रंगौतमंजीवयत्तदा॥ सभांडोपस्करंराजंस्तमासाद्यबकाधिपः॥१३॥ संपरिष्वज्यसुहृदंप्रीत्यापरमयायुतः॥ अथतंपापकर्माणंराजधर्माबकाधि
पः॥१४॥ विसर्जयित्वासधनंप्रविवेशस्वमालयं॥ यथोचितंचसबकोययौब्रह्मसदस्तथा॥१५॥ ब्रह्माचैनंमहात्मानमातिथ्येनाभ्यपूजयत्॥ गौतमश्चापि
संप्राप्यपुनस्तंशबरालयं॥ शूद्रायांजनयामासपुत्रान्दुष्कृतकारिणः॥१६॥ शापश्चसुमहांस्तस्यदत्तःसुरगणैस्तदा॥ कुक्षौपुनर्भ्वांपापोयंजनयित्वाचि
रात्सुतान्॥१७॥ निरयंप्राप्स्यतिमहत्कृतघ्नोयमितिप्रभो॥ एतत्प्राहपुरासर्वंनारदोममभारत॥१८॥ संस्मृत्यचापिसुमहदाख्यानंभरतर्षभ॥ मयापिभव
तेसर्वंयथावदनुवर्णितं॥१९॥

॥ २०॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ कथातात्पर्यमाह परित्याज्यइति ॥ २४ ॥ २५ ॥२६ ॥ इतिश्रीमत्पदवाक्यप्रमाणमर्यादाधुरंधरचतुर्धरवंशावतंसगोविंदसूरिसूनोर्नीलकंठस्यकृतौभारतभावदीपेशांतावाप

कुतःकृतघ्नस्ययशःकुतःस्थानंकुतःसुखं॥ अश्रद्धेयःकृतघ्नोहिकृतघ्नेनास्तिनिष्कृतिः॥२०॥ मित्रद्रोहोनकर्तव्यःपुरुषेणविशेषतः ॥ मित्रध्रुङ्नरकंघोरमनंतंप्रति
पद्यते ॥ २१ ॥ कृतज्ञेनसदाभाव्यंमित्रकामेनचैवह ॥ मित्राच्चलभतेसर्वंमित्रात्पूजांलभेतच ॥ २२ ॥ मित्राद्भोगांश्चभुंजीतमित्रेणापत्सुमुच्यते ॥ सत्कारैरु
त्तमैर्मित्रंपूजयेतविचक्षणः॥ २३॥ परित्याज्योबुधैःपापःकृतघ्नोनिरपत्रपः॥ मित्रद्रोहीकुलांगारःपापकर्मानराधमः॥ २४॥ एषधर्मभृतांश्रेष्ठप्रोक्तःपापोम
यातव॥ मित्रद्रोहीकृतघ्नोवैकिंभूयःश्रोतुमिच्छसि॥ २५॥ वैशंपायनउवाच एतच्छ्रुत्वातदावाक्यंभीष्मेणोक्तंमहात्मना ॥ युधिष्ठिरःप्रीतमनाबभूवज
नमेजय॥ २६॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिआपद्धर्मपर्वणिकृतघ्नोपाख्यानेत्रिसप्तत्यधिकशततमोध्यायः॥ १७३॥ ॥ ७॥
समाप्तंचापद्धर्मपर्व ॥अथमोक्षधर्मपर्व ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

द्धर्मार्थप्रकाशःसमाप्तिमगमत् ॥ ॥ शुभंभूयात्

श्रीगणेशायनमः ॥ श्रीगुरुभ्योनमः ॥ तरणिमुकुरनेत्रोत्ते जनाभांशरीरप्रतिकृतिमनुमायोभूम्निचंद्रांतराभः ॥ स्थिरदृगणुमसंगंयंनयत्यन्यथात्वंतदभयमनृतंसत्यमत्यर्गाद्दगवेंद्रम् ॥ १ ॥ कणभक्षमक्षचरणंजै
मिनिकपिलौपतंजलिंचनुमः॥श्रीमद्व्यासवचोंबुधिनयसीकरवर्षिणोमुदिरान ॥ २ ॥ सर्वविद्येशतामाविश्विकर्तृपूर्वपूरुषौ श्रीनारायणधीरेशरूपौहरिहरौनुमः ॥ ३ ॥ बहून्समालत्य विभिन्नदेश्यान्कोशान्वि
निश्चित्यचपाठमग्र्यम् प्राचांगुरूणामनुसृत्यवाचंव्याकुर्महेभारतमोक्षधर्मान् ॥ ४ ॥ उत्तानेष्विहकोशविग्रहवलंपद्येपुनैवाश्रितंगंभीरेपुनसेतवोनविहिताःकूटाननस्फोटिताः नच्छिन्नाानतमश्वराननततिर्भ
क्ताननाल्हादितानोदीनाश्वविभीषणानविहिताःश्रीलक्ष्मणार्याश्रितैः ॥ ५ ॥ ननुमोक्षोनामशरीरनाशादन्योनास्ति अशरीरंवावसंतंनप्रियाप्रियेस्पृशतइतिश्रुतेः सचस्वयमेवोपनमतीतिकितदर्थशास्त्रेणेतिचेन्न
कर्तव्यमेवकर्मेहजाननामित्रकर्शन अकर्माणोहिजीवंतिस्थावरानेतरेजनाः यावद्गोस्तनपानाच्चयावच्छायोपसेवनात् प्राणिनःकर्मणावृत्तिमाप्नुवंतिनरर्षभेति आरण्यकेप्राक्कर्मसद्भावसाधनात् स्थूलदेहनाशेपि
कर्माश्रयलिंगदेहनाशायोगात् तत्र श्लोकार्थः नजीवंतीतिसंबंधः इतरेजनाइतिदृष्टांतः तथाचायंप्रयोगः स्थावरजीविकाप्राक्कर्मपूर्विका जीविकात्वात् पाकादिक्रियापूर्वकास्मदादिजीविकावदिति यावदिति
कास्त्र्यौ ल्यब्लोपेपंचम्यौ गोस्तनपानमारभ्यछायोपसेवनंप्रतिमाद्वारकंभोगंचारभ्यसर्वावृत्तिजीविकांकर्मणैवाप्नुवंतीतियोजना सद्योजातस्यहिगोवत्सस्यस्तनपानेप्रवृत्तिःप्राग्भवीयेष्टसाधनताज्ञानजन्यसं
स्कारपूर्विकाअस्मदादिपाकादिप्रवृत्तिवद्दृश्यते एवंमरणात्त्रासोपिप्राचीनमरणजदुःखानुभवसंस्कारात्प्राणिमात्रस्यसिद्धोतोस्तिप्राचीनंकर्म किंच कौलिकशास्त्रप्रसिध्यायथाचैत्रःस्वदेहेकंटकेनतुन्नेसति
व्यथतेएवंशत्रुकृतायांस्वदेहप्रतिमायामपिकंटकेनतुन्नायांव्यथते तत्रव्यथाहेतुर्नांतरंधातुवैषम्यंदृश्यतेनवाह्यंवाकंटकवेधादिदृष्टंद्वारमस्तिकिंतुकेवलमदृष्टमेव एवंप्राक्कर्मसद्भावसिद्धेस्तत्तत्पूर्वपूर्वजन्मकल्पनयाऽ
नादिःसंसारः एवमनादित्वादानंत्यंचास्यसिद्धम् तर्हिअनादिभावस्यध्वंसायोगात्पुनरनर्थकंशास्त्रमितिचेत् सत्यम् नवयमात्मनिकर्तृत्वभोक्तृत्वादेःसंसारस्यसंबंधंसत्यंवदामः यक्षस्यपरशरीरइवचितोलिंगश
रीरेआभिमानिकतादात्म्यादर्पितद्धर्मभाक्त्वोपपत्तेःअभिमंतृत्वमपिनवास्तवं अनुपदोक्तच्छायोपसेवनन्यायेनपरकल्पितसंबंधेनापिव्यवहारनिर्वाहेसतितत्सत्यत्वकल्पनानौचित्यात् संसारस्यतुभिमृच्छादावद
र्शनेनकादाचित्कप्रतीतिविषयतयारज्जुरगवत्कल्पितत्वेनात्मनितत्संबंधस्यसत्यत्वायोगाच्च यथानौकास्थस्तीरतरौचांचल्यमारोपयति यथावाप्रत्यग्भूतमपिमुखंमुकुरःपराग्गिवदर्शयतियथावासूक्ष्ममपिपुस्तका
क्षरंउपनेत्रमहिम्नास्थूलमिवभाति तद्वत्कूटस्थेदृङ्मात्रेसूक्ष्मेप्रतीचिद्वितीयेद्दतुल्येश्वरस्तदेहप्रतिमाद्वाराचंचलत्वदृश्यत्वस्थूलत्वाद्यारोपायुज्यतएवेतिनास्माकंकिंचिदवद्यं यस्यत्वनादिःसत्यश्चसंसारस्तस्यैव
पूर्ववायुक्तोदोषोऽपरिहार्यः तस्मात्संसारकल्पिकायाअविद्यायाआत्मविद्ययानिवृत्तौसमूलस्यसंसारस्योच्छेदोऽवश्यंभावीतिविद्योत्पत्तयेशास्त्रमारंभणीयमितिसिद्धम् तत्रनानाविधानदुरनुष्ठेयान्क्षुद्रफला
न्राजधर्मानापद्धर्मांश्चश्रुत्वाऽत्यंतमुद्विग्नःसर्वापन्निवारणमात्यंतिकश्रेयोहेतुंधर्मंजिज्ञासमानोराजायुधिष्ठिरउवाच धर्माःपितामहेनोक्ताराजधर्माश्रिताःशुभाःधर्ममाश्रमिणांश्रेष्ठंवक्तुमर्हसिपार्थिवेति पिताम
हेनेतिश्रेष्ठ्यंवात्सल्यंचसूचितं राजधर्माश्रिताराजधर्मांगत्वेनोपस्थिताधर्माआपद्धर्माउक्ताः श्रेष्ठःप्रशस्यतमोमोक्षधर्मस्तं आश्रमिणामित्युक्तेगृहस्थादीनांसर्वेषामप्यत्राधिकारोदर्शितः तथाचयाज्ञवल्क्यः स
र्वाश्रमैर्विजिज्ञास्यःसमस्तैरेवमेवत्विति ॥१॥ कर्मज्ञानफलेविभजनिज्ञानेश्रैष्ठ्यंवक्तुं सर्वत्रेति सर्वत्राश्रमेषुधर्मोविहितोवेदेन अग्निहोत्रंजुहुयात्स्वर्गकामइत्यादिना अदृष्टफलःसइत्यर्थः सत्यप्रेत्यतपःफलम्
सतिमिद्व्रस्तुनिविषयेतपआलोचनंश्रवणमनननिदिध्यासनात्मकंतस्यफलंसाक्षात्कारःसःअप्रेत्यमरणात्प्रागेवभवति ज्ञानंदृष्टफलमित्यर्थः ननुतर्हितपएवक्रियतांकिंधर्मेणेत्याशंक्याह बह्विति अयमर्थः
विविदिषंतियज्ञेनेत्यादिश्रुतेः अश्वेनजिगमिषतीतिवत्करणस्यधात्वर्थेनान्वयात् विद्यार्थत्वंकर्मणाम् यद्वा सन्प्रत्ययस्यप्राधान्यान्ज्ञानेच्छैवकर्मसाध्या यथोक्तम् प्रत्यग्विविदिषांबुद्धेःकर्माण्युत्पाद्यशु

द्धितः कृतार्थान्यस्तमायांतिप्रावृड्‌तघनाइवेति तथायोवेदेदमे ऽनेनांगसंस्क्रियतइतिस्मृतेश्चित्तशुध्यर्थमेवकर्माणीतित्रेधाविभागः तत्राद्यपक्षेविशिष्टगुर्वादिलाभोनिष्प्रत्यूहंश्रवणादिसिद्धिश्चकर्मभिरेव
जन्या द्वितीयेइच्छोत्पत्तिरेवकर्मफलंइतरत्तुयत्नांतरसाध्यं तृतीयेचित्तशुद्धिरेवकर्मफलंज्ञानेच्छादिकंसर्वंयत्नांतरसाध्यमितिविवेकः एवंज्ञानाद्यर्थमपिकृतात्कर्मणस्तद्यथाम्रेफलार्थेनिर्मितेछायागंधइ
त्यनूत्पद्यतेएवंधर्मंचर्यमाणमर्थाअनूत्पद्यंतइत्यापस्तंबोक्ताम्रनिदर्शनादानुषंगिकंस्वर्गाद्यपिभवति तथास्वर्गार्थमपिकृतंतत्विशुद्धदेवनादिदेहोत्पादनद्वारामोक्षायभवति यथाहुः विद्वराहादिदेहेननक्लेंद्रंभुज्यते
पदमिति भोगंभंगुरमीक्षतेबुद्धिशुध्यनुरोधतइतिच तथादृष्टफलःपुत्रकामेष्ट्यादिरपिधर्मःसद्यःफलप्रदर्शनेनवैदिकधर्मेश्रद्धोत्पादनद्वाराश्रेयोहेतुरितिनधर्मक्रियाविफला सर्वथापिकृतोधर्मोमोक्षदएवेत्यर्थः
स्वर्ग्यःसत्यफलोदयइतिपाठस्वर्गार्थेतैस्तैर्वाक्यैर्विहितोपिधर्मःसत्यमबाधितंफलंमोक्षाख्यंतदुदयायभवति विविदिषंतियज्ञेनेत्यादिश्रुत्यासंयोगपृथक्त्वन्यायेनदध्नेंद्रियकामस्यजुहुयादितिवाक्यांतरेणनित्यस्या

नारायणंनमस्कृत्यनरंचैवनरोत्तमं॥ देवींसरस्वतींचैवततोजयमुदीरयेत्॥ १॥ युधिष्ठिरउवाच धर्माःपितामहेनोक्ताराजधर्माश्रिताःशुभाः॥ धर्ममाश्र
मिणांश्रेष्ठंवक्तुमर्हसिपार्थिव॥ १॥ भीष्मउवाच सर्वत्रविहितोधर्मःसत्यप्रेत्यतपःफलं॥ बहुद्वारस्यधर्मस्यनेहास्तिविफलाक्रिया॥ २॥ यस्मिन्यस्मिं
स्तुविषयेयोयोयातिविनिश्चयं॥ सतमेवाभिजानातिनान्यंभरतसत्तम॥ ३॥ यथायथाचपर्येतिलोकतंत्रमसारवत्॥ तथातथाविरागोत्रजायतेनात्रसंश
यः॥ ४॥ एवंव्यवसितेलोकेबहुदोषेयुधिष्ठिर॥ आत्ममोक्षनिमित्तंवैयतेतमतिमान्नरः॥ ५॥ युधिष्ठिरउवाच नष्टेधनेवादारेवापुत्रेपितरिवामृते॥
ययाबुद्ध्यानुदेच्छोकंतन्मेब्रूहिपितामह॥ ६॥ भीष्मउवाच नष्टेधनेवादारेवापुत्रेपितरिवामृते॥ अहोदुःखमितिध्यायन्शोकस्यापचितिंचरेत्॥ ७॥

पिदध्नइंद्रियार्थत्वमिवस्वर्गाद्यर्थानामपियज्ञादीनांविद्यार्थत्वमिष्टं केवलकाम्यस्यापिधर्मस्यपरंपरयापरमपुरुषार्थत्वमाह बह्विति पाठांतरंतुनादरणीयम्॥ २॥ यस्मिन्निति विद्यानदिच्छाचित्तसंस्कारस्वर्ग
पुत्रादिकामेषुयस्मिन्विषयेद्वारभूतेकामे अभिजानातिश्रेयस्त्वेन॥ ३॥ पर्येति पर्यालोचयति तेनैवद्वारेणचित्तशुद्धौसत्यां असारंतृणादितद्वत्तुच्छं॥ ४॥ व्यवसितेनिश्चिते लोकेस्थावरादिसत्यलोकपर्यंते
बहुदोषेऐश्वर्यतारतम्यक्षयिष्णुत्वादिदोषबहुले दोषदर्शननिश्चयेनवैराग्येसतीत्यर्थः व्यवस्थितेइतिपाठेविविधरूपेणावस्थितेसति॥ ५॥ तन्मेतांमे॥ ६॥ ध्यायन् अतोन्यदार्तमितिश्रुतेरात्मनोन्यत्सर्वंदुः
खस्वरूपमितिश्रुत्यनुमानादिनाआलोचयन् अपचितिंचरेत् तरतिशोकमात्मविदितिश्रुतेरात्मज्ञानार्थंशोकप्रतीकारहेतुंशमादिकमनुतिष्ठेदित्यर्थः॥ ७॥ ॥१॥

॥ ८ ॥ सतंशोकेत्यत्रपुत्रशोकेत्येवपाठः संतापोंऽतर्बहिर्दाहः विव्हलत्वंबाह्येंद्रियचलनशून्यत्वं विषण्णंमूढंमनोयस्य ॥ ९ ॥ किंन्विति मूढाःसर्वेपिशोच्याःशोकाक्रांताश्चेत्यतोनिःशोकंपदमन्वेष्टव्यमित्य
र्थः ॥ १०॥ तदेवाहत्वमिति त्वंचाहंचेतिभोक्तृवर्गउक्तः येचेतिदेहेंद्रियवियदादिर्भोग्यवर्गः तद्द्वयंयतआगतंयत्रलवणोदकवल्लीयतेनतद्द्वैतमशोकंपदंद्वैतंतुसशोकमित्यर्थः तथाचश्रुतीभवतः तत्रकोमोहःकःशो
कएकत्वमनुपश्यतइतिद्वितीयाद्वैभयंभवतीतिच॥ ११ ॥तत्रबुद्धिरुपपत्तिः तपस्तदालोचनं समाधिर्बुद्धेरेकत्रपर्यवसानं ज्ञानंसाक्षात्कारः श्रुतंएतेष्वर्थेषुप्रमाणं॥ १२ ॥तत्रबुद्धिमाह सार्धद्वयेन पश्येति व्यतिषिक्ता
निव्याप्तानि उत्तमाधममध्यानिदेवतिर्यङ्मनुष्यादीनि कर्मसुनिमित्तभूतेषु ॥ १३ ॥ एवंकर्मजंदुःखंदेवादीनामप्यस्तीतिदृश्यमानभूतदृष्टांतेनोपपाद्यतन्निवृत्तावप्युपपत्तिमाह आत्मेति योयमहमितिप्रतीति
गोचरआत्मासोपिनमम चिन्मात्रस्यमत्स्वरूपं चिद्भास्यत्वात्तस्य भास्यभासकयोश्चघटालोकयोःप्रसिद्धोभेदः एवमहमर्थाच्चिदात्मानंविविच्यनचैवपृथिव्याद्यध्यस्तमितिसर्वस्यतदनन्यत्वमाह सर्वावा

अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनं ॥ यथासेनजितंविप्रःकश्चिदेत्याब्रवीत्सुहृत् ॥ ८ ॥ पुत्रशोकाभिसंतप्तंराजानंशोकविव्हलं ॥ विषण्णमनसंदृष्ट्वाविप्रो
वचनमब्रवीत् ॥ ९ ॥ किंनुमुह्यसिमूढस्त्वंशोच्यःकिमनुशोचसि॥ यदात्वामपिशोचंतःशोच्यायास्यंतितांगतिं ॥ १० ॥ त्वंचैवाहंचयेचान्येत्वामुपासंतिपा
र्थिव॥ सर्वेतत्रगमिष्यामोयतएवागतावयं॥ ११ ॥ सेनजिदुवाच कावुद्धिःकिंतपोविप्रकःसमाधिस्तपोधन॥ किंज्ञानंकिंश्रुतंचैवयत्प्राप्यनविषी
दसि॥ १२॥ ब्राह्मणउवाच पश्यभूतानिदुःखेनव्यतिषिक्तानिसर्वशः॥ उत्तमाधममध्यानितेषुतेष्विहकर्मसु॥ १३॥आत्मापिचायंनममसर्वावापृथि
वीमम॥ यथाममतथान्येषामितिचिंत्यनमेव्यथा॥ एतांबुद्धिमहंप्राप्यनप्रहृष्येनचव्यथे॥ १४॥ यथाकाष्ठंचकाष्ठंचसमेयातांमहोदधौ ॥ समेत्यचव्यपेया
तांतद्वद्भूतसमागमः॥ १५॥ एवंपुत्राश्चपौत्राश्चज्ञातयोबांधवास्तथा॥ तेषांस्नेहोनकर्तव्योविप्रयोगोध्रुवोहितैः॥ १६॥ अदर्शनादापतितःपुनश्चादर्शनंगतः॥
नत्वासौवेदनत्वंतंकःसन्किमनुशोचसि॥ १७॥

पृथिवीममस्वरूपमिति एतदेवाभ्यासेनद्रढयति यथाममेति अयंभावः यथादर्पणप्रतिबिंबितंमुखंनस्वरूपतःस्वमुखंदृश्यत्वात् नाप्यन्यत् तद्व्यतिरेकेणाभावात् एवंमायाकल्पितेषुइंद्रियमनोविद्यादर्पणेषुस्थू
लसूक्ष्मसूक्ष्मतरेषुप्रतिफलितश्चिदात्माविराट्सूत्रांतर्यामिभावेनदृश्योनप्रत्यगात्मानापिततोऽन्यइति एवमुपपन्नमात्मैकत्वंचिंत्यध्यानेनसाक्षात्कृत्यनमेव्यथेनितत्फलमुक्तं तद्व्याचष्टएतामित्यर्धेन हर्षोपिव्यथैवे
तिभावः ॥ १४ ॥ बुद्धिमुक्त्वातपआह यथेत्यादिना ॥ १५ ॥ तपःफलमाह एवमिति ॥ १६ ॥ अदर्शनादिति नास्तिदर्शनंदृश्यत्वेनद्रष्टृत्वेनवाप्रकाशोयस्यतददर्शनंशुद्धचिन्मात्रंतस्मात् आपतितस्तवपुत्र
इतिशेषः त्वात्वांचिन्मात्रंअसौपुत्रोनवेद स्वप्नोपलब्धपुरुषवत्त्वत्कल्पनामात्रत्वात्तस्य तथात्वमपितंचिन्मात्रंनवेत्थचितश्चिद्गोचरत्वायोगात् किमनुशोचसीत्यस्यअयंभावः शोच्यःपुत्रःकिंस्विदात्मा उताचि
द्रूपोदेहोवा नाद्यः चितएकत्वादविनाशित्वाच्च कःकेनशोच्यः नांत्यःलोष्ठादेरपिशोच्यतापत्तेरिति ॥ १७ ॥

कुतस्तर्ह्ययंशोकउल्लुमतीत्याशंक्याह तृष्णेतित्रिभिः तृष्णार्तिः विषयेषुप्राप्यमाणेष्वपिमोहादतृप्तिरूपापीडा दुःखार्तिर्दुःखनाशस्तज्जंसुखं तेनदुःखार्तिरेवसुखमितिवदन्परास्तः ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ शरीरंस्थूलसूक्ष्मभेदेनद्विविधं तदेवसुखादेरायतनंआश्रयःनत्वात्मा तदभावेसुप्तिसमाध्योरात्मनिदुःखाद्यनुपलंभात् जाग्रत्स्वप्नयोस्तत्तदुपलंभस्तुदेहोपाधिकः जलचांचल्यमिवजलचंद्रे दुःखादेरात्मधर्मत्वेवह्न्यौष्ण्यवदाश्रयनाशमंतरेणात्यंतिकदुःखोच्छेदायोगात् घटयावद्रूपनाशादर्शनादितिभावः यद्यदित्यत्राद्योयच्छब्दोहेत्वर्थः यस्माच्छरीरमेवदुःखाद्याश्रयस्तस्माद्देहीदेहाभिमानीयेनयत्कर्मकरोतितेनैवतत्फलमश्नुते तेनयःकर्तासएवचिदाभासोभोक्तानतुप्रकृतिःकर्त्रीचिदात्माभोक्तेतिवदतःसांख्यस्यावकाशोऽस्ति ॥ २१ ॥ जीवितं जीवनहेतुर्लिंगशरीरं शरीरेणस्थूलेन पाठांतरेजात्यास्वभावेनैवसहजायते तेनैवेतिस्थूलस्यलिंगादनन्यत्वमुक्तं लिंगमेवहिचिरभावितंस्थूलंभवतीत्यर्थः तथाचोक्तंवासिष्ठे आतिवाहिकएवायंत्वादृशेश्चित्तदेहकः आधिभौतिकयाबुध्याग्रहीतश्चिरभावनादिति विवर्तेतेसंसार

तृष्णार्तिप्रभवंदुःखंदुःखार्तिप्रभवंसुखम् ॥ सुखात्संजायतेदुःखंदुःखमेवंपुनःपुनः ॥ १८ ॥ सुखस्यानंतरंदुःखंदुःखस्यानंतरंसुखम् ॥ सुखदुःखेमनुष्याणां चक्रवत्परिवर्ततः ॥ १९ ॥ सुखात्त्वंदुःखमापन्नःपुनरापत्स्यसेसुखम् ॥ ननित्यंलभतेदुःखंननित्यंलभतेसुखम् ॥ २० ॥ शरीरमेवायतनंसुखस्यदुःखस्यचाप्यायतनंशरीरम् ॥ यद्यच्छरीरेणकरोतिकर्मतेनैवदेहीसमुपाश्नुतेतत् ॥ २१ ॥ जीवितंचशरीरेणतेनैवसहजायते ॥ उभेसहविवर्तेतेउभेसहविनश्यतः ॥ २२ ॥ स्नेहपाशैर्बहुविधैराविष्टविषयाजनाः ॥ अकृतार्थाश्चसीदंतेजलैःसैकतसेतवः ॥ २३ ॥ स्नेहेनतिलवत्सर्वंसर्गचक्रेनिपीड्यते ॥ तिलपीडैरिवाक्रम्यक्लेशैरज्ञानसंभवैः ॥ २४ ॥ संचिनोत्यशुभंकर्मकलत्रापेक्षयानरः ॥ एकःक्लेशानवाप्नोतिपरत्रेहचमानवः ॥ २५ ॥ पुत्रदारकुटुंबेषुप्रसक्ताःसर्वमानवाः ॥ शोकपंकार्णवेमग्नाजीर्णावनगजाइव ॥ २६ ॥ पुत्रनाशेवित्तनाशेज्ञातिसंबंधिनामपि ॥ प्राप्यतेसुमहद्दुःखंदावाग्निप्रतिमंविभो ॥ दैवायत्तमिदंसर्वंसुखदुःखेभवाभवौ ॥ २७ ॥

कालेविविधेनरूपेणवर्तेते विनश्यतश्चमोक्षे स्थूलदेहवत्कर्त्रादिधर्मकंलिंगमपिनश्यतीत्यर्थः ॥ २२ ॥ आविष्टाश्चित्तेमग्नाविषयायेषांते सेतवइवेतिलुप्तोपमा सीदंतेसीदंति चित्तस्थैर्विषयैरितिशेषः ॥ २३ ॥ स्नेहेननिमित्तेन तिलपीडैस्तैलिकैः क्लेशैरविद्यादिभिरनित्याऽशुचिदुःखानात्मसुदेहादिषुनित्यत्वशुचित्वसुखत्वात्मत्वारोपप्रभृतिभिरज्ञानमूलैः ततश्चाज्ञाननाशात्क्लेशोच्छेदेप्रवृत्त्याद्यभावेनदेहदुःखाद्यभावान्निष्प्रत्यूहोमोक्षःसिद्धः तथाचाक्षपादचरणाः दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापायेतदनंतरापायादपवर्गइति ॥ २४ ॥ अशुभंचौर्यादिकलत्रापेक्षयाभार्यादिपोषणार्थं धनसुखभागिनःसर्वेपापफलभागीतुएकएवायमित्यर्थः ॥ २५ ॥ २६ ॥ पुत्रेति यथाजीवनाशेमरणेदुःखंप्राप्यतेतथापुत्रस्यज्ञात्यादेश्चनाशेपीतितेपुममतानकार्येत्यर्थः भवाभवौऐश्वर्यानैश्वर्ये ॥ २७ ॥

सुहृत्प्रत्युपकारमनपेक्ष्यउपकारकर्ता मित्रंप्रत्युपकारमपेक्ष्यउपकारकर्तृ तयोःप्रज्ञायाश्चभावेऽभावेवाशत्रुयोगेपिवादैवाद्देवसुखंलभते निर्देवाःसत्यपिसुखसाधनेदुःखिनएव तृष्णाधिक्यात् सदैवास्तु तदभावात्सुखिनएवतृष्णात्यागादित्यर्थः ॥ २८ ॥ सुखायसुखंदातुंनालंपर्याप्ताः अर्थानांलाभेइतिशेषः ॥ २९ ॥ जाड्यंमूढता असमृद्धयेधनादिनाशाय लोकोभोग्यप्रपंचस्तस्यपर्यायोनिर्माणंतत्रविपर्येवृत्तांतंसिद्धांतं प्राज्ञस्तत्त्ववित् पर्यायस्तुप्रकारेस्यान्निर्माणेऽवसरेक्रमेइतिविश्वः तत्त्ववित्तुमरीचिकोदकवल्लोकंपश्यन्नसुखेदुःखेवाहर्षविषादौलभतेइत्यर्थः ॥ ३० ॥ मूढंनिर्बुद्धिं जडंअलसंकविंदीर्घदर्शिनं भागिनंसदैवं भजतेस्वयमेवउपनमते नतुतदर्थंयत्नोपेक्ष्यइत्यर्थः ॥ ३१ ॥ धेनुरिति पयःपातुरेवधेनुःइतरेषांतुनत्रममताव्यर्था तस्मादावश्यकादधिकेस्पृहानकार्येत्यर्थः यथोक्तं गोशतादपिगोक्षीरंप्रस्थंधान्यशतादपि प्रासादादपिखट्वार्धंशेषाःपरविभूतयइति ॥ ३२ ॥ मूढतमाःसुषुप्तिस्थाः बुद्धेःपरंगताःनिर्विकल्पसमाधिस्थाः एधंतेवृद्धिंब्रह्मभावाख्यांप्राप्नुवंति सतासौम्यतदासंपन्नोभवति

असुहृत्ससुहृच्चापिसशत्रुर्मित्रवानपि॥ सप्रज्ञःप्रज्ञयाहीनोदैवेनलभतेसुखं॥ २८॥ नालंसुखायसुहृदोनालंदुःखायशत्रवः॥ नचप्रज्ञालमर्थानांनसुखानामलंधनं॥२९॥नबुद्धिर्धनलाभायनजाड्यमसमृद्धये॥लोकपर्यायवृत्तांतंप्राज्ञोजानातिनेतरः॥३०॥बुद्धिमंतंचशूरंचमूढंभीरुंजडंकविं॥दुर्बलंबलवंतंचभागिनंभजतेसुखं॥ ३१ ॥ धेनुर्वत्सस्यगोपस्यस्वामिनस्तस्करस्यच॥ पयःपिबतियस्तस्याधेनुस्तस्येतिनिश्चयः॥३२॥ येचमूढतमालोकेयेचबुद्धेःपरंगताः॥तेनराःसुखमेधंतेक्लिश्यत्यंतरितोजनः॥ ३३॥ अंत्यपुरंमिरेधीरानतेमध्येपुरंमिरे॥ अंत्यप्राप्तिंसुखामाहुर्दुःखमंतरमंत्ययोः॥ ३४॥ येचबुद्धिसुखंप्राप्ताद्वंद्वातीताविमत्सराः॥ तान्नैवार्थानचानर्थाव्यथयंतिकदाचन॥ ३५॥ अथयेबुद्धिमप्राप्ताव्यतिक्रांताश्चमूढतां॥ तेऽतिवेलंप्रहृष्यंतिसंतापमुपयांतिच ॥३६॥ नित्यंप्रमुदितामूढादिविदेवगणाइव॥ अवलेपेनमहतापरिभूत्याविचेतसः॥ ३७॥

ब्रह्मविद्ब्रह्मैवभवतीतिसुषुप्तिसमाध्योर्ब्रह्मभावश्रुतेः अत्रसुषुप्त्युपन्यासोदृष्टांतार्थः अतएवमाध्यंदिनाः यद्वैतन्नपश्यतीत्यादिनासुषुप्तिसमाध्योर्द्वैतादर्शनंतुल्यवदामनंति सूत्रमपिस्वाप्ययसंपत्त्योरन्यतरापेक्षमाविष्कृतंहीति स्वाप्ययेसुषुप्तौसंपत्तौकैवल्येऽद्वैतादर्शनंस्पष्टीकृतमितिसूत्रार्थः अंतरंभेदःसंजातोऽस्यजाग्रत्स्वप्नसविकल्पसमाधिस्थस्यसःअंतरितःभेददर्शीक्लिश्यति अथयत्रान्यत्पश्यतितदल्पंनाल्पेसुखमस्तीतिअतोऽन्यदार्तमित्यादिश्रुतिभ्यः ॥३३॥ अंत्येष्विति बहुवचनंसुप्तिसमाधिव्यक्त्यभिप्रायं अंत्ययोरितिद्विवचनंतुजात्यभिप्रायं अंतरंमध्यं ॥३४॥ विवेकिनस्त्वंतरस्थाअपिनक्लिश्यंतीत्याह येचेति बुद्धिसुखंबुद्धेःपरंसुखंस्वरूपसुखंप्राप्ताः अतएवद्वंद्वातीताःसुखदुःखाद्यतीताः मत्सरःपरोत्कर्षासहिष्णुत्वंतद्वर्जिताः अर्थाःस्त्र्यादयः अनर्थास्तद्वियोगाः ॥ ३५ ॥ अल्पज्ञंप्रतिप्राह अथयेइति अतिवेलंअत्यंतं ॥ ३६ ॥ अत्यज्ञंप्रतिप्राह नित्यमिति अवलेपेनगर्वेण मूढाःसदसद्विवेकहीनाः विचेतसःकामादिभिर्ग्रस्तचित्ताः परिभूत्यापरपराभवेन ॥ ३७ ॥

नर्हिमौढ्यमेवसुखदमित्याशंक्याह सुखमिति दुःखंअंतेयस्य उदर्कंदुःखंमौढ्यमुखंनश्रेयइत्यर्थः आलक्ष्यदुःखंचापिसुखोदयमितिपाठेसुखेष्वसक्तोदुःखादनुद्विग्नोदाक्ष्यंज्ञानसाधनानुष्ठानेउत्साहंश्रयेदि त्यर्थः आलस्यंदुःखंदाक्ष्यंसुखोदयमितिपाठेत्वालस्यंज्ञानसाधनेष्वप्रवृत्तिः दुःखंदुःखकरं भूतिरणिमाद्यैश्वर्यं श्रियाऋचःसामानियजूंषि साहिश्रीरमृतासतामितिश्रुत्युक्तयाविद्यया ॥ ३८ ॥ सुखदुःख साधनेप्रियाप्रिये हृदयेनहर्षशोकमयेनअपराजितःअवशीकृतः ॥ ३९ ॥ शोकेति शोकमूलानिइष्टवियोगादीनि भयमूलानिअनिष्टसंयोगादीनि आविशंतिस्वकार्योत्पादनेनव्याप्नुवंति ॥ ४० ॥ नपंडि तमित्यनेनद्विरुणोति बुद्धीति बुद्धिःग्रंथधारणसामर्थ्यंतद्वंतं कृतास्यतःसिद्धाप्रज्ञाऊहापोहकौशलंयस्यतं शुश्रूषुंशास्त्राभ्यासपरं अनसूयकंशास्त्रीयेर्थेदोषदृष्टिरसूयातद्रहितं दांतंजितबाह्येंद्रियं जितेंद्रियं जितचित्तं ॥ ४१॥ गुप्तंकामादिभ्योरक्षितंचित्तंयेनसःगुप्तचित्तः युक्तचित्तइतिपाठेप्रतीचियोजितचित्तइत्यर्थः अतएवउदयास्तमयज्ञं जगदुत्पत्तिलयस्थानंब्रह्मतज्ज्ञं युक्तचित्तत्वात् एतेनतरतिशोकमात्म

सुखंदुःखांतमालक्ष्यदुःखंदाक्ष्यंसुखोदयं ॥ भूतिस्त्वेवंश्रियासार्धंदक्षेवसतिनालसे ॥ ३८ ॥ सुखंवायदिवादुःखंप्रियंवायदिवाप्रियं ॥ प्राप्तंप्राप्तमुपासीतहृदयेनापराजितः ॥ ३९ ॥ शोकस्थानसहस्राणिभयस्थानशतानिच ॥ दिवसेदिवसेमूढमाविशंतिनपंडितं ॥ ४० ॥ बुद्धिमंतंकृतप्रज्ञंशुश्रूषुमनसूयकं ॥ दांतंजितेंद्रियंचापिशोकोनस्पृशतेनरं ॥ ४१ ॥ एतांबुद्धिंसमास्थायगुप्तचित्तश्चरेद्बुधः ॥ उदयास्तमयज्ञंहिनशोकःस्प्रष्टुमर्हति ॥ ४२ ॥ यन्निमित्तंभवेच्छोकस्तापोवादुःखमेवच ॥ आयासोवायतोमूलमेकांगमपितस्त्यजेत् ॥ ४३ ॥ किंचिदेवममत्वेनयदाभवतिकल्पितं ॥ तदेवपरितापार्थंसर्वंसंपद्यतेतथा ॥ ४४ ॥ यद्यत्त्यजतिकामानांतत्सुखस्याभिपूर्यते ॥ कामानुसारीपुरुषःकामाननुविनश्यति ॥ ४५ ॥ यच्चकामसुखंलोकेयच्चदिव्यंमहत्सुखं ॥ तृष्णाक्षयसुखस्यैतेनार्हतःषोडशींकलां ॥ ४६ ॥

विदिनिश्रुत्यर्थोदर्शितः उदयास्तमयेत्यतःप्राक् शुक्लकृष्णगतिज्ञंतंदेवासुरविनिर्गममित्यर्धंगौडाःपठंति तस्यार्थः शुक्लंसत्वंकृष्णंतमःताभ्यांप्राप्येगतीप्रकाशावरणकार्येमुक्तिसंसाराख्येतज्ज्ञं देवाःदानदया दिरूपाःसात्विक्यश्चेतोवृत्तयः असुराःराजस्यस्तामस्यः लोभमोहाद्यास्ताएवतासामुभयीनामपिविशेषेणनिर्गमोबहिर्भावोयस्मात्तं युक्तचित्तोहियोगबलेनमुक्तिसंसारयोस्तत्त्वंजानन्निरुद्धसदसद्वृत्तिर्ब्रह्मभू तोभवत्यतस्तंशोकोनस्पृशतीति ॥ ४२ ॥ यतःआयासस्तन्मूलंकारणंआयासादेः एकांगंशरीरैकदेशभूतमपित्यजेत् किमुतधनदारादि ॥ ४३ ॥ दारादौममतैवानर्थहेतुःप्रत्युततत्त्यागएवसुखकरइत्याहद्वा भ्यां किंचिदेवेति ॥ ४४ ॥ कामानांविषयाणांमध्ये ॥ ४५ ॥ वैराग्यंस्तौति यच्चेति लोकेमानुषेदिव्यंस्वर्गभवं तृष्णाक्षयोवैराग्यं ॥ ४६ ॥

नन्वेवंधनादित्यागेकथंदेहनिर्वाहइत्याशंक्याह पूर्वेति दृष्टसुखार्थंऐहिकोयत्नोव्यर्थइत्यर्थः ॥ ४७ ॥ ननुपूर्वकर्मापिदृष्टयत्नापेक्षमतआह एवमिति यथारोगारोग्यादिजानिदुःखसुखानिअप्रार्थितान्येवल
भ्यंते एवमेवप्रियाप्रियसंबंधादीनिलाभनाशादीनिचलभ्यंतइत्यनर्थकोयत्नइत्यर्थः ॥४८॥ एतांयच्चकामसुखमित्यादिनाउक्तां सुखंनिरुद्योगंयथास्यात्तथा गुणान्वितः वैतृष्ण्यान्वितः जुगुप्सेत निंदेत कामान्
विषयान् कामात्हटात् क्रोधंकुर्वीतेत्यपिवापाठः ॥४९॥ वृत्तोनित्यनिष्पन्नः मृत्युःजन्ममरणाख्यसंसारद्वारभूतः मनोभवः कामः सएवकेनचिन्निमित्तेनप्रतिहतःक्रोधरूपेणपरिणमतेइत्यर्थः ॥५०॥ यदेति
त्रिविधाःकामाः स्थूलसूक्ष्मकारणोपाधिभोग्याविषयाः तत्रस्थूलानांत्यागःसंगदर्जनेनस्थवीयानेव सूक्ष्माणांवासनामयानांत्यागोवैराग्यदार्ढ्यात्सर्वविषयस्मरणस्याप्यभावः एतानपिगुरुहृदयुक्त्यापरित्यज्य
हार्दाकाशाख्यंकारणंब्रह्मप्रविष्टोयोगी अत्रहिसर्वेकामाःसमाहिताःयच्चास्येहास्तियच्चनास्तिसर्वंतदत्रगत्वाविंदतइतिश्रुतेर्वर्तमानंत्रिलोक्यंतर्गतमतीतानागतंचकामजातंसंकल्पसमकालोत्थितंपुरोवर्तमानमेवप
श्यन्कदाचिद्वैराग्यमांद्यान्मुखेनानस्तानपिसंहरेत् तथाचसूत्रंभगवतःपतंजलेः स्थान्युपनिमंत्रणेसंगस्मयाकरणंपुनरनिष्टप्रसंगादिति व्याख्यातंचैतद्भगवताबादरायणेन तत्रमधुमतीभूमिसाक्षात्कुर्वतोब्राह्म
णस्यस्थानिनोदेवाःसत्वबुद्धिमनुपश्यंतःस्थानैरुपनिमंत्रयंते भोइहास्यतांकमनीयोयंभोगः कमनीयेयंकन्या रसायनमिदंजरामृत्यूबाधते वैहायसमिदंयानं अमीकल्पद्रुमाः पुण्यामंदाकिनी सिद्धामहर्षयः
उत्तमाअनुकूलाश्चअप्सरसः दिव्येश्रोत्रचक्षुषी वज्रोपमःकायः स्वगुणैःसर्वमिदमप्यर्जितमायुष्मताप्रतिपद्यतामिदमक्षयमजरममरंस्थानंदेवानांप्रियमित्येवमभिधीयमानःसंगदोषान्भावयेत् घोरेषुसंसा

पूर्वदेहकृतंकर्मशुभंवायदिवाशुभं॥ प्राज्ञंमूढंतथाशूरंभजतेयादृशंकृतं॥४७॥ एवमेवकिलैतानिप्रियाण्येवाप्रियाणिच ॥ जीवेषुपरिवर्तंतेदुःखानिचसुखा
निच॥४८॥ एतांबुद्धिंसमास्थायसुखमास्तेगुणान्वितः ॥ सर्वान्कामान्जुगुप्सेतकामात्कुर्वीतपृष्ठतः ॥ ४९ ॥ वृत्तएषहृदिप्रौढोमृत्युरेषमनोभवः ॥ क्रो
धोनामशरीरस्थोदेहिनांप्रोच्यतेबुधैः॥५०॥ यदासंहरतेकामान्कूर्मोंगानीवसर्वशः॥ तदात्मज्योतिरात्मायमात्मन्येवप्रपश्यति ॥५१॥

रागारेषुपच्यमानेनमयाजननमरणांधकारेविवर्तमानेनकथंचिदासादितःक्लेशतिमिरविनाशीयोगप्रदीपः तस्यचैतेतृष्णायोनयोविषयवायवःप्रतिपक्षाः सखल्वहंलब्धालोकःकथमनयाविषयमृगतृष्ण
यावंचितःतस्यैवपुनःप्रदीप्तस्यसंसाराग्नेरात्मानमिंधनीकुर्यामिति स्वस्तिवःस्वप्नोपमेभ्यःकृपणजनप्रार्थनीयेभ्योविषयेभ्यइत्येवंनिश्चितमतिःसमाधिंभावयेत् संगमकृत्वास्मयंकुर्यात् एवमहंदेवानांप्रा
र्थनीयइतिस्मयादयंमुस्थितंमन्यतयामृत्युनाकेशगृहीतमात्मानंनभावयिष्यति तथाचास्यच्छिद्रांतरप्रेक्षीनित्यंयत्नोपचर्यःप्रमादोलब्धविवरःक्लेशानुत्तंभयिष्यति ततश्चपुनरनिष्टप्रसंगइति तस्मात्सर्वशः
सर्वान्त्रिविधानपिकामान् संहरेत् कूर्मोंगानीतिदृष्टांतः कामानांस्वरूपादनन्यत्वंस्वाधीनोत्पत्तिप्रलयत्वंचदर्शयति यदाकामान्सर्वान्संहरेत्तदाअयमात्माहंप्रत्ययगोचरोजीवः आत्मन्येवअपेनसर्वोपाधौ
स्वस्वरूपेणैवआत्मज्योतिःप्रत्यगभिन्नंचिन्मात्रंपश्यति अयमर्थः यथाजागरेघटंसूर्यादिनाज्योतिषापश्यति गाढांधकारेतुवाचैवज्योतिषापश्यति स्वप्नेतुआलोकेंद्रियज्योतिषोरभावाद्वासनामयस्यघटस्यप्रत्य
गात्मज्योतिषैवप्रकाशइतिप्रसाधितंज्योतिर्ब्राह्मणे अत्रायंपुरुषःस्वयंज्योतिरिति तेनतत्रकारणाभावेसिद्धेसुषुप्तौवासनामयस्यप्रपंचस्यापिनाशेदृश्याभावाद्दृङ्मात्रंप्रकाशते एवंसमाधावपिसंप्रज्ञातेकरणाभावः
असंप्रज्ञातेकर्मकरणयोरभावाद्द्रष्टृत्वनिवृत्तौदृङ्मात्रंशिष्यतेइति प्रसीदतीतिपाठेकार्यकरणसंपर्कजंकालुष्यंत्यजतीत्यर्थः किंचिदेवममत्वेनेतिश्लोकंकेचिदितउत्तरंपठंति तदामधुमत्यांयोगभूमौउपस्थि
तेषुविषयेषुवैराग्यार्थमिदंवचनमितिज्ञेयं ॥ ५१ ॥

असंप्रज्ञातावस्थामेवप्रपंचयतिद्वाभ्यां नबिभेतीति ह्रीर्धीर्भीरित्येतत्सर्वंमनएवेतिश्रुतेर्भयादेर्मनोधर्मत्वान्मनसश्चलीनत्वाद्यदाभयादिरहितः स्थाणुवदचंचलोभवति तदास्मादन्येजनानबिभ्यति अयंचब्रह्मसंपद्यते तथाचश्रुतिः यदापंचावतिष्ठंतेज्ञानानिमनसासह बुद्धिश्चनविचेष्टतितामाहुःपरमांगतिमिति ॥ ५२ ॥ सत्यंव्यावहारिकंदेहादि अनृतंस्वप्नसबीजसमाधिकालिकंप्रातिभासिकंचदेहादि प्रशांतात्माप्रकर्षेणशांतउपरतःआत्माचित्तंयस्यसप्रशांतात्मा ॥ ५३ ॥ व्युत्थानावस्थामाह यदानेति पापकं हिंसनं ॥ ५४ ॥ एषास्थितिस्तृष्णात्यागेनैवलभ्येत्याख्यायिकापूर्वकमाह यादुस्त्यजेत्यादिना ॥ ५५ ॥ कृच्छ्रकालेदुःखकाले सनातनंधर्मंनित्यप्रसिद्धंयोगं ॥ ५६ ॥ संकेतेइति आस्थापयत्व्यवस्थापितवती तीव्रदुःखमेववैराग्यहेतुरितिभावः ॥ ५७ ॥ उन्मत्ताविकारवती अनुन्मत्तंनिर्विकारंकांतंस्वामिनमंतर्यामिणं अन्ववसं वसआच्छादने आर्षःपदव्यत्ययः अहंकारधर्मकामादिकमनुलक्षीकृत्यआच्छादितवती अंतिकेहृदयकोशेरमणंआनंदप्रदं एषह्येवानंदयातीतिश्रुतेः मरणमित्यपपाठः ॥ ५८ ॥

नबिभेतियदाचायंयदाचास्मान्नबिभ्यति ॥ यदानेच्छतिनद्वेष्टिब्रह्मसंपद्यतेतदा ॥ ५२ ॥ उभेसत्यानृतेत्यक्त्वाशोकानंदौभयाभये ॥ प्रियाप्रियेपरित्यज्यप्रशांतात्माभविष्यति॥५३॥ यदानकुरुतेधीरःसर्वभूतेषुपापकं॥ कर्मणामनसावाचाब्रह्मसंपद्यतेतदा॥५४॥ यादुस्त्यजादुर्मतिभिर्यानजीर्यतिजीर्यतः॥योसौप्राणांतिकोरोगस्तांतृष्णांत्यजतःसुखं॥५५॥ अत्रपिंगलयागीतागाथाश्रूयंतिपार्थिव॥ यथासाकृच्छ्रकालेपिलेभेधर्मंसनातनं ॥ ५६ ॥ संकेतेपिंगलावेश्याकांतेनासीद्विनाकृता॥ अथकृच्छ्रगताशांतांबुद्धिमास्थापयत्तदा॥५७॥ पिंगलोवाच उन्मत्ताहमनुन्मत्तंकांतमन्ववसंचिरं॥ अंतिकेरमणंसंतंनैनमध्यगमंपुरा ॥५८॥ एकस्थूणंनवद्वारमपिधास्याम्यगारकं ॥ काहिकांतमिहायांतमयंकांतेतिमंस्यते ॥ ५९ ॥ अकामांकामरूपेणधूर्तानरकरूपिणः ॥ नपुनर्वंचयिष्यंतिप्रतिबुद्धास्मिजागृमि ॥ ६० ॥

एकाअविद्यैवस्थूणेवविधारिकायस्यतदेकस्थूणं नवश्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणमनोबुद्धिकामकर्माणिविषयप्राप्तिद्वाराणियस्यतत् नवद्वारंअपिधास्यामिविद्याबलेनाच्छादयामि अगारमिवचिदात्मोपलब्धिस्थानंदेहादिसंघातं काहीति विभेदजनकेःज्ञानेनाशमात्यंतिकंगते आत्मनोब्रह्मणोभेदमसंतंकःकरिष्यतीतिविष्णुपुराणोक्तेर्दर्पणापगमेबिंबप्रतिबिंबयोरिवाविद्यानाशेईशजीवयोर्भेदाभावात् इहहार्दाकाशेआयांतंचिन्मात्ररूपेणाविर्भवंतंप्रत्यगनन्यमीशंअयंकांतइतिकामंस्यतेनकापीत्यर्थः तथाचश्रुतिः यत्रत्वस्यसर्वमात्मैवाभूत्तत्केनकंपश्येदितिविद्यावस्थायांमंतृमंतव्यभावाभावेनभेदमपवदति कांतेतिसंधिरार्षः ॥ ५९ ॥ अकामांआत्मलाभेनसर्वकामावाप्तेर्निरिच्छां कामरूपेणकामुकरूपेण प्रतिबुद्धाज्ञातात्मतत्त्वा जागृमिजागर्मि अविद्यानिद्रोच्छेदात् ज्ञाततत्त्वोनविषयैराकृष्यतइत्यर्थः ॥ ६० ॥

अनर्थोधनाद्याशयावैक्लव्यंतदेवअर्थोभवेत् आशायानिरन्वयोच्छेदहेतुत्वेनसुखायापिस्यात् तत्रहेतुः दैवात् देवस्यानुग्रहात् निरीश्वरवादिमतमनुरुध्याह पूर्वकृतेनवेति निराकारानिर्विषयज्ञानरूपा ॥ ६१ ॥ सुखमिति नैराश्यमेवपरंसुखंमोक्षाख्यपरसुखप्रापकं अशनंभोजनमाशोविषयभोगस्तद्रहितामनाशां भोगार्थंहि धनाद्याशाभोगत्यागादुच्छिद्यतेइत्यर्थः ॥ ६२ ॥ पर्यवस्थापितः आत्मतत्त्वेनिष्ठांप्रापितः ॥ ६३ ॥ इतिशांति० मोक्षध० नै० भा० चतुःसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७४ ॥ ॥७॥ ॥७॥ पूर्वंजिताशोमोक्षमिच्छेदित्युक्तं संप्रतितत्रकालविलंबोनकर्तव्यइत्याहाध्यायेन अतीति अतिक्रामतिजरारोगादिभिर्नृणांपराभवंकुर्वति श्रेयःप्रशस्ततरं ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ मोक्षधर्माणांअर्थेषुकुशलः विचक्षणःऊहापोहकुशलः ॥ ४ ॥ यथार्थयोगंफलसंबंधमनतिक्रम्य ॥ ५ ॥ मु

अनर्थोहिभवेदर्थोदैवात्पूर्वकृतेनवा ॥ संबुद्धाहंनिराकारानाहमद्याजितेंद्रिया ॥ ६१ ॥ सुखंनिराशःस्वपितिनैराश्यंपरमंसुखं ॥ आशामनाशांकृत्वाहिसुखं स्वपितिपिंगला ॥ ६२ ॥ भीष्मउवाच एतैश्चान्यैश्चविप्रस्यहेतुमद्भिःप्रभापितैः ॥ पर्यवस्थापितोराजासेनजिन्मुमुदेसुखी ॥ ६३ ॥ इतिश्रीमहाभारते शांतिपर्वणिमोक्षधर्मपर्वणिब्राह्मणसेनजित्संवादकथनेचतुःसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७४ ॥ ॥७॥ युधिष्ठिरउवाच अतिक्रामतिकालेऽस्मिन्सर्वभूतक्षयावहे ॥ किंश्रेयःप्रतिपद्येततन्मेब्रूहिपितामह ॥ १ ॥ भीष्मउवाच अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनं ॥ पितुःपुत्रेणसंवादंतंनिबोधयुधिष्ठिर ॥ २ ॥ द्विजातेःकस्यचित्पार्थस्वाध्यायनिरतस्यवै ॥ बभूवपुत्रोमेधावीमेधावीनामनामतः ॥ ३ ॥ सोब्रवीत्पितरंपुत्रःस्वाध्यायकरणरतं ॥ मोक्षधर्मार्थकुशलोलोकतत्त्वविचक्षणः ॥ ४ ॥ पुत्रउवाच धीरःकिंस्वित्तातकुर्यात्प्रजानन्क्षिप्रंह्यायुर्भ्रश्यतेमानवानां ॥ पितस्तदाचक्ष्वयथार्थयोगंममानुपूर्व्यायेनधर्मंचरेयं ॥ ५ ॥ पितोवाच वेदानधीत्यब्रह्मचर्येणपुत्रपुत्रानिच्छेत्पावनार्थंपितॄणां ॥ अग्नीनाधायविधिवच्चेष्टयज्ञोवनंप्रविश्याथमुनिर्बुभूषेत् ॥ ६ ॥ पुत्रउवाच एवमभ्याहतेलोकेसमंतात्परिवारिते ॥ अमोघासुपतंतीपुकिंधीरइवभाषसे ॥ ७ ॥ पितोवाच कथमभ्याहतोलोकःकेनवापरिवारितः ॥ अमोघाःकाःपतंतीहकिंनुभीषयसीवमां ॥ ८ ॥ पुत्रउवाच मृत्युनाभ्याहतोलोकोजरयापरिवारितः ॥ अहोरात्राःपतंत्येतेननुकस्मान्नबुध्यसे ॥ ९ ॥ अमोघारात्रयश्चापिनित्यमायांतियांतिच ॥ यदाहमेतज्जानामिनमृत्युस्तिष्ठतीतिह ॥ सोहंकथंप्रतीक्षिष्येज्ञानेनापिहितश्चरन् ॥ १० ॥

निर्ध्यानभिक्षुः ॥ ६ ॥ अभ्याहतेमृत्युनाभितस्ताडिते परिवारितेजरयाव्याप्ते परितापितेइतिजीर्णपाठः अमोघासुआयुर्हरणेनसफलासुरात्रिषु ॥ ७॥८॥९॥ अहोवारात्रयश्चापीतिपाठे अहोइतिखेदे वाशब्दएवार्थेभिन्नक्रमः यांत्येवनतुतिष्ठंतीत्यर्थः नतिष्ठतिअपितुक्षणेक्षणेअर्वागायाति ज्ञानेनअपिहितः अनाच्छादितज्ञानकवचस्यहिमृत्युभयंनास्ति अहंतुतद्रहितःकथंनोद्विजेयमित्यर्थः अपिशब्दस्यभागुरिमतेनअकारलोपंकृत्वानञ्समासः जालेनापिहितइतिपाठेतुनअकारलोपादि जालेनमायावरणेनअपिहितआच्छादितः ॥ १० ॥

वंध्यंनिष्फलं ॥ ११ ॥ यदामृत्युरभ्येतितदाकःसुखंविंदेतेतिसंबंधः ॥१२॥ पुष्पाणिकाम्यकर्मफलानिमेषीणामार्तवानिवा आर्तवंविनापशूनांस्त्रीसंगेप्रवृत्त्यदर्शनात् विचिन्वंतंशास्त्रदृष्ट्याआघ्राणेनच उर णांमेषं ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ अनित्यंखल्विन्यत्रानिमित्तमितिपाठे आयुरियत्तावधारणकारणहीनं ॥ १६ ॥ मोहेनेति एषांपुत्रादीनां ॥ १७ ॥ सुप्तंव्याघ्रंमहौघेतिपाठे सुप्तंसैकतेमहौघामहानदीअ कालप्रवर्ती ॥ १८ ॥ संचिन्वानकंकुत्सितंसंचिन्वानंसंग्रहीतारं ॥ १९ ॥ कार्यंकर्तुमिष्टं कृताकृतंअर्धकृतं ईहातृष्णा ॥ २० ॥ फलंनप्राप्तंयेनतंफलमप्राप्तंनरं अप्राप्तकर्मफलमित्यर्थः कर्मसंज्ञितं वणिगित्यादिकर्मानुरूपसंज्ञावंतं ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ द्वयेनअंतकजराख्येन ॥ २४ ॥ एवंपुत्रादिपुवैराग्यमुक्त्वातेषांत्यागमप्याह मृत्योरिति ग्रामेस्त्र्यादिसंघेरतिरासक्तिरेवमृत्योर्मुखंवनेतुवासमात्रंगोष्ठ

रात्र्यांरात्र्यांव्यतीतायामायुरल्पतरंयदा ॥ तदैववंध्यंदिवसमितिविद्याद्विचक्षणः ॥ ११ ॥ गाधोदकेमत्स्यइवसुखंविंदेतकस्तदा ॥ अनवाप्तेषुकामेषुमृत्युरभ्ये तिमानवं ॥ १२ ॥ पुष्पाणीवविचिन्वंतमन्यत्रगतमानसं ॥ वृकीवोरणमासाद्यमृत्युरादायगच्छति ॥ १३ ॥ अद्यैवकुरुयच्छ्रेयोमात्वांकालोऽत्यगादयं ॥ अकृते ष्वेवकार्येषुमृत्युर्वैसंप्रकर्षति ॥ १४ ॥ श्वःकार्यमद्यकुर्वीतपूर्वाह्णेचापराह्णिकं ॥ नहिप्रतीक्षतेमृत्युःकृतमस्यनवाकृतं ॥ १५ ॥ कोहिजानातिकस्याद्यमृत्युका लोभविष्यति ॥ युवैवधर्मशीलःस्यादनित्यंखलुजीवितं ॥ कृतेधर्मेभवेत्कीर्तिरिहप्रेत्यचवैसुखं ॥ १६ ॥ मोहेनहिसमाविष्टःपुत्रदारार्थमुद्यतः ॥ कृत्वाकार्यम कार्यंवापुष्टिमेषांप्रयच्छति ॥ १७ ॥ तंपुत्रपशुसंपन्नंव्यासक्तमनसंनरं ॥ सुप्तंव्याघ्रोमृगमिवमृत्युरादायगच्छति ॥ १८ ॥ संचिन्वानकमेवैनंकामानामवितृ प्तकं ॥ व्याघ्रःपशुमिवादायमृत्युरादायगच्छति ॥ १९ ॥ इदंकृतमिदंकार्यमिदमन्यत्कृताकृतं ॥ एवमीहासुखासक्तंकृतांतःकुरुतेवशे ॥ २० ॥ कृतानांफलम प्राप्तंकर्मणांकर्मसंज्ञितं ॥ क्षेत्रापणगृहासक्तंमृत्युरादायगच्छति ॥ २१ ॥ दुर्बलंबलवंतंचशूरंभीरुंजडंकविं ॥ अप्राप्तंसर्वकामार्थान्मृत्युरादायगच्छति ॥ २२ ॥ मृत्युर्जराचव्याधिश्चदुःखंचानेककारणं ॥ अनुषक्तंयदादेहेकिंस्वस्थइवतिष्ठसि ॥ २३ ॥ जातमेवांतकोंतायजराचान्वेतिदेहिनं ॥ अनुषक्ताद्वयेनैते भावाःस्थावरजंगमाः ॥ २४ ॥ मृत्योर्वामुखमेतद्वैयाग्रामेवसतोरतिः ॥ देवानामेषवैगोष्ठोयदरण्यमितिश्रुतिः ॥ २५ ॥ निबंधनीरज्जुरेषायाग्रामेवसतो रतिः ॥ छित्वैनांसुकृतोयांतिनैनांछिंदंतिदुष्कृतः ॥ २६ ॥ नहिंसयतियोजंतून्मनोवाक्कायहेतुभिः ॥ जीवितार्थापनयनैःप्राणिभिर्नसहिंस्यते ॥ २७ ॥

मिवगोष्ठंवासस्थानं अरण्यंविविक्तदेशः तद्धिदेवानामिंद्रियाणांगवांगोष्ठमिवबंधनस्थानं गृहंत्यक्त्वाएकांतेध्यानपरोभवेदित्यर्थः लिंगव्यत्ययआर्षः ॥२५॥ यांतिमुक्तिमितिशेषः ॥ २६ ॥ नहिंसयति हिं सांनकारयतिनकरोतिचेत्यर्थः हेतुःश्राद्धादिनिमित्तैः कर्महेतुभिरितिपाठेपिसएवार्थः जीवितंअर्थाश्चअपनयंतितैर्हिंस्रस्तेनादिभिःप्राणिभिःसनहिंस्यतेनिमित्ताभावात् यथोक्तंवैष्णवे यःपरस्यनपापा निचिंतयत्यात्मनोयथा तस्यपापागमस्तातहेत्वभावान्नविद्यतेइति कर्मभिर्नसबध्यतइतिपाठेमनोवाक्कायजैरपध्यानपरुषोक्तिशस्त्रपाननादिभिःकरणभूतैःनबध्यतेसंबंधंनप्राप्नोति बध्यतइतिस्पष्टार्थः पाठः योहिंसयच्छतिप्राणानित्यपपाठः ॥ २७ ॥

मृत्युसेनांजराव्याधिरूपां सत्यंअबाधितात्मतत्त्वप्रापकत्वाद्योगधर्मं अमृतंमरणाभावः एतेन नतस्यरोगोनजरानमृत्युःप्राप्तस्ययोगाग्निमयंशरीरमितिश्रुतेरर्थउक्तः कृतेसत्यमसत्याद्यमितिपाठे असत्यमज्ञानं
अद्यंभक्ष्यंयस्येत्यर्थः ॥ २८ ॥ सत्यव्रताचारः ब्रह्मप्राप्त्यर्थानिव्रतानियमनियमरूपाणिआचरतीतितथा सत्ययोगःचिदाभासरूपस्यजीवस्यप्रविलापनंतत्रपरायणः सत्यःप्रमाणभूतआगमोगुरुवेदवाक्यं
यस्यससत्यागमःश्रद्धावान् ॥ २९ ॥ देहेचित्ते मोहात्विषयपारवश्यात् सत्येनतद्वर्जनात्मकेनयोगेन तथाच मनएवमनुष्याणांकारणंबंधमोक्षयोः बंधायविषयासक्तंमुक्त्यैनिर्विषयंस्मृतमितिश्रुत्यर्थउक्तः
॥ ३० ॥ क्षेमीपरमुखार्थी अमर्त्यवत्हिरण्यगर्भवत् ॥ ३१ ॥ शांतियज्ञःनिवृत्तिमार्गाभ्यासः ब्रह्मयज्ञोनित्यमुपनिषदर्थचिंतनं वाग्यज्ञःप्रणवजपः मनोयज्ञःअकारोकारमकारार्धमात्राणांपूर्वपूर्वस्योत्त
रोत्तरत्रप्रविलापनं कर्मयज्ञःस्नानशौचगुरुशुश्रूषाद्यावश्यकधर्मानुष्ठानम् उदगायनेइतिदेवयानपथनिमित्तं उक्तपंचयज्ञपरोभविष्यामि दर्श्यमार्षम् ॥३२॥ अंतवद्भिरनित्यफलैः क्षेत्रयज्ञैःशरीरत्यागैः यथा

नमृत्युसेनामायांतींजातुकश्चित्प्रबाधते ॥ कृतेसत्यमसत्याज्यंसत्येत्यमृतमाश्रितं ॥ २८ ॥ तस्मात्सत्यव्रताचारःसत्ययोगपरायणः ॥ सत्यागमःसदादांतः
सत्येनैवांतकंजयेत् ॥ २९ ॥ अमृतंचैवमृत्युश्चद्वयंदेहप्रतिष्ठितं ॥ मृत्युरापद्यतेमोहात्सत्येनापद्यतेऽमृतं ॥३०॥ सोऽहंत्यहिंस्रःसत्यार्थीकामक्रोधबहिष्कृतः ॥
समदुःखसुखःक्षेमीमृत्युंहास्याम्यमर्त्यवत् ॥ ३१ ॥ शांतियज्ञरतोदांतोब्रह्मयज्ञेस्थितोमुनिः ॥ वाङ्मनःकर्मयज्ञश्चभविष्याम्युदगायने ॥३२॥ पशुयज्ञैःकथं
हिंस्रैर्मादृशोयष्टुमर्हति ॥ अंतवद्भिरिवप्राज्ञःक्षेत्रयज्ञैःपिशाचवत् ॥३३॥ यस्यवाङ्मनसीस्यातांसम्यक्प्रणिहितेसदा ॥ तपस्त्यागश्चसत्यंचसवैसर्वमवाप्नुयात्
॥३४॥ नास्तिविद्यासमंचक्षुर्नास्तिसत्यसमंतपः ॥ नास्तिरागसमंदुःखंनास्तित्यागसमंसुखं ॥३५॥ आत्मन्येवात्मनाजातआत्मनिष्ठोऽप्रजोपिवा ॥ आत्मन्येव
भविष्यामिनमांतारयतिप्रजा ॥३६॥ नैतादृशंब्राह्मणस्यास्तिवित्तंयथैकतासमतासत्यताच ॥ शीलंस्थितिर्दंडनिधानमार्जवंततस्ततश्चोपरमःक्रियाभ्यः ॥३७॥

कश्चित्पिशाचःप्राप्तंप्राप्तंशरीरंपूर्वपूर्ववासनावशाद्विषाग्न्युद्बंधनादिनापुनःपुनर्हिनस्तितद्वदहंपश्वादिशरीरमात्मदेहत्वेनपश्यन् कथंनाशयेयमित्यर्थः क्षत्रेत्यपिपाठः क्षत्रियाणामुचितैर्युद्धयज्ञतुल्यैरित्यर्थः
॥ ३३ ॥ यस्यवागादिपंचकंब्रह्मणिप्रणिहितंसमर्पितंससर्वंब्रह्मप्राप्नुयात् सत्यंचसवैपरमवाप्नुयादितिमूलपाठः ॥ ३४ ॥ विद्याग्रंथज्ञानंब्रह्माकाराचरमांतःकरणवृत्तिश्चज्ञानापरपर्याया ॥ ३५ ॥ आश्रमक्र
मंपित्राप्रोक्तंनिरस्यति आत्मनीति आत्मनिब्रह्मणिआत्मनाब्रह्मरूपेणजातःनपित्रामातरि आत्मनिष्ठोब्रह्मभूतः अप्रजोऽनपत्यः वाशब्दएवार्थे आत्मन्येवब्रह्मण्येवभविष्यामिनजायायांपुत्ररूपेण प्रजासंत
तिः ॥ ३६ ॥ एकताएकाकित्वं शीलंश्लाघनीयंवृत्तं दंडनिधानंवाङ्मनःकायैर्हिंसात्यागः ॥ ३७ ॥

गुहांवुद्धिम् ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ इतिशांतिप०मो०नै०भा०पंचसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ५ ॥ युवैवमोक्षार्थयतेतेत्युक्तंतत्रमोक्षसाधनंयज्ञादिद्वाराधनमेवनि धनानांतुदुर्लभोमोक्षइतिमन्वानःपृच्छति धनिनइति धनिनांकःकिंरूपः केनप्रकारेणसुखदुःखयोर्मुक्तिसंसारयोरागमः कथंचनिर्धनानांसुखदुःखागमइत्यर्थः स्वतंत्रिणःस्वशास्त्रानुसारिणः ॥ १ ॥ अमृत त्वस्यतुनाशास्तिवित्तेनत्यागेनैकेअमृतत्वमानशुरितिश्रुत्यनुसारादकिंचनाएवमुच्यंतेनतुधनिनइत्युत्तरयति अत्रापीति शंआत्मसुखंतेनपाकःरागद्वेषादिराहित्यान्निर्मलः शंपाकस्तर्ककेधृष्टेमुनिजिच्चतुरं गुलेइत्यनेकार्थः तेनशंपाकेनयद्गीतंतन्मांप्रतिकश्चिदब्रवीदितिद्वयोःसंबंधः ॥ २ ॥ कुचैलेनकुवस्त्रेण निर्धनत्वादन्नाच्छादनहीनइत्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥ अभिसंनयेत्दैवंयदिप्रापयेत्तर्हिनसंहृष्येदित्यादिना

किंतेधनैर्बांधवैर्वापिकिंतेकिंतेदारैर्ब्राह्मणयोमरिष्यसि॥ आत्मानमन्विच्छगुहांप्रविष्टंपितामहास्तेक्कगताःपिताच ॥ ३८ ॥ भीष्मउवाच पुत्रस्यैतद्वचःश्रु त्वायथाकार्षीत्पितानृप॥ तथात्वमपिवर्तस्वसत्यधर्मपरायणः॥३९॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्व०मोक्षधर्म०पितापुत्रसंवादकथनेपंचसप्तत्यधिकशतत मोऽध्यायः॥१७५॥ ॥७॥ युधिष्ठिरउवाच धनिनश्चाधनायेचवर्तयंतेस्वतंत्रिणः॥ सुखदुःखागमस्तेषांकःकथंवापितामह ॥ १ ॥ भीष्मउवाच अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनं ॥ शंपाकेनेहमुक्तेनगीतंशांतिगतेनच ॥ २ ॥ अब्रवीन्मांपुराकश्चिद्ब्राह्मणस्त्यागमाश्रितः॥ क्लिश्यमानःकुदारेणकुचैलेन बुभुक्षया॥ ३ ॥ उत्पन्नमिहलोकेवैजन्मप्रभृतिमानवं॥ विविधान्युपवर्ततेदुःखानिचसुखानिच ॥ ४ ॥ तयोरेकतरेमार्गेयदेनमभिसन्नयेत् ॥ नसुखंप्राप्यसं हृष्येन्नासुखंप्राप्यसंज्वरेत् ॥ ५ ॥ नवैचरसियच्छ्रेयआत्मनोवायदीशिषे ॥ अकामात्मापिहिसदाधुरमुद्यम्यचैवह ॥ ६ ॥ अकिंचनःपरिपतन्सुखमास्वाद यिष्यसि॥ अकिंचनःसुखंशेतेसमुत्तिष्ठतिचैवह॥७॥ आकिंचन्यंसुखंलोकेपथ्यंशिवमनामयं॥ अनमित्रपथोह्येषदुर्लभःसुलभोमतः॥८॥ अकिंचनस्यशुद्ध स्यउपपन्नस्यसर्वतः॥ अवेक्षमाणस्त्रींल्लोकान्नतुल्यमिहलक्षये॥९॥ आकिंचन्यंचराज्यंचतुलयासमतोलयं॥ अत्यरिच्यतदारिद्र्यंराज्यादपिगुणाधिकं ॥१०॥

संबंधः मार्गइति प्रथमांतपाठेतुसंनयेत्संप्राप्नुयात् ॥ ५ ॥ नवैइतिकामादिधर्मवानात्माचित्तंकामात्मा कामःसंकल्पोविचिकित्साश्रद्धाऽश्रद्धाधृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्येतत्सर्वंमनएवेतिश्रुतेः त्वंतुस्वरूपेणअका मात्मापिमनस्तादात्म्यात्भ्रांत्यातमायःपिंडवत्कामात्मेवसन्धुरमुद्यम्यधैर्येणयोगांगगणभारंचोढ्वाश्रेयःमोक्षंप्रतिनचरसिनाभिमुखोभवसियत्तत्रकिंहेतुरात्मनश्चित्तस्यनईशिषेनईश्वरोभवसि उपालंभोयं तेनचित्तस्यस्वाधीनत्वात्श्रेयआचरेदित्यर्थः ॥६॥ नास्तिकिंचनधनदारादिकंयस्यसःअकिंचनः परितःपतन्गच्छन् अनिकेतश्चरन्नित्यर्थः ॥७॥ पथ्यंमोक्षमार्गादनपेतं अनामयंनिर्विघ्नं अनमित्रपथःशत्रु वर्जितःपंथाः दुर्लभःकामिनां सुलभःपारतंत्र्याभावात् ॥ ८ ॥ उपपन्नस्यवैराग्यसंपन्नस्य ॥ ९ ॥ १० ॥

गुणाधिक्यमेवाह आकिंचन्येचेति ॥ ११ ॥ नचारिष्टइत्यत्रनचादित्यइत्यपपाठः अरिष्टश्चोराद्युपप्लवः ॥ १२ ॥ अनुपस्तीर्णेशय्याहीनेभूतलेशेतेतं उपधानंशीर्षोपधानं ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ अभिजातःउत्तमवंश्यः ॥ १७ ॥ त्रिभिःधनरूपकुलैः भोगानभोग्यधनादीनविसृज्यव्ययीकृत्येतिसार्धश्लोकः परस्वानामादानंचौर्यं ॥ १८ ॥ प्रतिषेधंतिदंडयंति लुब्धाव्याधाः ॥ १९ ॥ संस्पर्शजानि दाहच्छेदादीनि ॥ २० ॥ तेषांध्रुवाणामवश्यंभाविनांपरमदुःखानां बुध्याज्ञानेनभैषज्यंप्रतीकारमाचरेत्कुर्यात् किंकृत्वा अध्रुवैर्देहादिभिःसह लोकधर्मपुत्रैषणादिरूपमवज्ञायधिक्कृत्य ॥ २१ ॥ २२ ॥

आकिंचन्येचराज्येचविशेषःसुमहानयं॥ नित्योद्विग्नोहिधनवान्मृत्योरास्यगतोयथा॥ ११ ॥ नैवास्याग्निर्नचारिष्टोनमृत्युर्नचदस्यवः॥ प्रभवंतिधनत्यागाद्विमुक्तस्यनिराशिषः॥ १२॥ तंवैसदाकामचरमनुपस्तीर्णशायिनं॥ बाहूपधानंशाम्यंतंप्रशंसंतिदिवौकसः॥ १३॥ धनवान्क्रोधलोभाभ्यामाविष्टोनष्टचेतनः॥ तिर्यगीक्षःशुष्कमुखःपापकोभ्रुकुटीमुखः ॥ १४ ॥ निर्दशन्नधरोष्ठंचक्रुद्धोदारुणभाषिता॥ कस्तमिच्छेत्परिद्रष्टुंदातुमिच्छतिचेन्महीं ॥ १५ ॥ श्रियात्यभीक्ष्णंसंवासोमोहयत्यविचक्षणं ॥ सातस्यचित्तंहरतिशारदाभ्रमिवानिलः ॥ १६ ॥ अथैनंरूपमानश्चधनमानश्चविंदति ॥ अभिजातोस्मिसिद्धोस्मिनास्मिकेवलमानुषः॥ १७॥ इत्येभिःकारणैस्तस्यत्रिभिश्चित्तंप्रमाद्यति ॥ संप्रसक्तमनाभोगान्विसृज्यपितृसंचितान् ॥ परिक्षीणःपरस्वानामादानंसाधुमन्यते॥ १८॥ तमतिक्रांतमर्यादमाददानंततस्ततः॥प्रतिषेधंतिराजानोलुब्धामृगमिवेषुभिः ॥ १९॥ एवमेतानिदुःखानितानितानीहमानवं ॥ विविधान्युपपद्यंतेगात्रसंस्पर्शजान्यपि॥ २०॥ तेषांपरमदुःखानांबुद्ध्याभैषज्यमाचरेत् ॥ लोकधर्ममवज्ञायध्रुवाणामध्रुवैःसह॥ २१॥ नात्यक्त्वासुखमाप्नोतिनात्यक्त्वाविंदतेपरं ॥ नात्यक्त्वाचाभयःशेतेत्यक्त्वासर्वंसुखीभव ॥ २२ ॥ इत्येतद्धास्तिनपुरेब्राह्मणेनोपवर्णितं ॥ शंपाकेनपुरामह्यंतस्मात्त्यागःपरोमतः ॥ २३ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिमो०शंपाकगीतायांषट्सप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७६ ॥ ॥छ॥ ॥छ॥ युधिष्ठिरउवाच

ईहमानःसमारंभान्यदिनासादयेद्धनं॥ धनतृष्णाभिभूतश्चकिंकुर्वन्सुखमाप्नुयात्॥ १ ॥

॥ २३ ॥ इतिशांति०मोक्षध०नै०भा०षट्सप्तत्यधिकशततमोध्यायः ॥ १७६ ॥ ॥छ॥ ॥छ॥ पूर्वंधनस्यमोक्षहेतुत्वंनिरस्तं जीवनहेतुत्वंतुप्रत्यक्षं अतोजीवनायसमारंभान्कृषिवाणिज्ययज्ञदानाद्यारंभानईहमानःकर्तुमिच्छन्योधनमलभमानस्तृष्णाभिभूतश्चसकिंकुर्यात् यत्नेनैवबाधनार्थंउतउपरमेणैववारंभादित्यर्थः आद्येवैयग्र्यात्अंत्येदेहनाशापाताच्चमोक्षसाधनंविघ्नितंभवति अतस्तयोर्मध्येकिंश्रेयइतिभावः ॥ १ ॥

सर्वत्रलाभालाभमानापमानादौसाम्यमवैषम्यंसर्वसाम्यं अनायासःधनाद्यर्थश्रमाभावः निर्वेदोवैराग्यं अविधित्साकर्मणिइच्छाभावः विधित्सेतिपाठेश्रवणादीच्छा लाभादौवैषम्येरागादिस्ततःप्रवृत्तिस्तत आयासस्ततःसत्यत्यागइत्येतानित्यक्त्वैवमुखीस्यान्नत्वत्यक्त्वा देहनिर्वाहस्त्वारब्धकर्मोपनतैरेवान्नादिभिर्भविष्यति तस्मादुपरमएवश्रेयानित्यर्थः ॥ २ ॥ पदानिपदनीयानिआश्रयणीयानि प्रशांतयेमोक्षा य एषइतिविधेयापेक्षेलिंगैकत्वे एषस्वर्गादिस्तत्साधनत्वात् ॥ ३ ॥ ४ ॥ भग्नेहःभग्नाशः व्यर्थचेष्टोवा दम्यौदमनयोग्यौगावौवत्सतरौनाभ्यांसहितंयुगंशकटादिधुरियोजितंतिर्यक्काष्ठं यस्यांतयोर्गावौयुज्ये ते ॥ ५ ॥ सुसंबद्धौयुगांतयोःसम्यग्योजितौदमनाय असंबद्धाविनिपाठेदमयित्राअसंयतौ ॥६॥स्कंधदेशंसंप्राप्तयोःसतोरितिसंबंधः उक्षिप्यतुलाभाजनद्वयवदुपरिभूमेर्नीत्वा ॥ ७॥८॥ अविहितंदैवेनानुप

भीष्मउवाच सर्वसाम्यमनायासःसत्यवाक्यंचभारत ॥ निर्वेदश्चाविधित्साचयस्यस्यात्ससुखीनरः ॥ २॥ एतान्येवपदान्याहुःपंचवृद्धाःप्रशांतये ॥ एषस्वर्गश्चधर्मश्चसुखंचानुत्तमंमतं ॥ ३ ॥ अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनं ॥ निर्वेदान्मंकिनागीतंतन्निबोधयुधिष्ठिर ॥४॥ ईहमानोधनंमंकिर्भग्नेहश्चपुनःपुनः ॥ केनचिद्धनशेषेणक्रीतवान्दम्यगोयुगं ॥ ५ ॥ सुसंबद्धौतुतौदम्यौदमनायाभिनिःसृतौ ॥ आसीनमुष्ट्रंमध्येनसहसैवाभ्यधावतां ॥ ६ ॥ तयोःसंप्राप्तयोरुष्ट्रः स्कंधदेशममर्षणः ॥ उत्थायोत्क्षिप्यतौदम्यौप्रससारमहाजवः ॥ ७॥ ह्रियमाणौतुतौदम्यौतेनोष्ट्रेणप्रमाथिना ॥ म्रियमाणौचसंप्रेक्ष्यमंकिस्तत्राब्रवीदिदं ॥ ८॥ नचैवाविहितंशक्यंदक्षेणापीहितुंधनं ॥ युक्तेनश्रद्धयासम्यगीहांसमनुतिष्ठता ॥ ९॥ कृतस्यपूर्वंचानर्थैर्युक्तस्याप्यनुतिष्ठतः ॥ इमंपश्यतसंगत्याममदैवमुपप्लुवं ॥ १० ॥ उद्यम्योद्यम्यमेदम्यौविषमेणैवगच्छतः ॥ उत्क्षिप्यकाकतालीयमुत्पथेनैवधावतः ॥ ११ ॥

स्थापितं ईहितुंएष्टुम् ईहितमितिपाठेआप्तुमित्यध्याहारः श्रद्धयाफलप्राप्तिनिश्चयेन ईहांचेष्टां ॥ ९ ॥ कृतस्यपूर्वंनानार्थैरितिपाठे अर्थैर्नानाकृतस्यपृथक्कृतस्य युक्तस्यअवहितचित्तस्यअनुतिष्ठतोऽर्थ प्राप्त्युपायान् संगत्यादंम्योष्ट्रसंबंधेन दैवदेवेनईश्वरेणनिर्मितं ॥ १० ॥ उपप्लवमेवाह उद्यम्येति उद्यम्योद्यम्यउष्ट्रगतिवेगादुत्प्लुत्योत्प्लुत्य विषमेणकृच्छ्रेणदम्यौगच्छतः काकतालीयंदैवकृतंसंगमं उत्क्षिप्यउ त्थाप्य धावतउष्ट्रस्येत्यपिमेणसंबंधः उन्माथेनेवजंबूकमित्यपिपाठः तालःकरतलयोःशब्दजनकःसंयोगस्तस्मिन्क्रियमाणेउत्पतन्काकोदैवात्तत्रतालाभ्यामाक्रांतोऽभूत् तदेतत्काकतालीयमित्युच्यते काकस्पर्शसमकालंतालफलस्यतालवृक्षस्यवापतनंतदित्यन्ये मेषयोर्युध्यतोःपरस्परशिरःसंघट्टउन्माथस्तेनदैवान्मध्येप्रविष्टोजंबूकोतिपीडनान्ममारतदपिकाकतालीयोत्थानमेवतथेदमित्यर्थः ॥ ११ ॥

मणीवेति वाशब्दइवार्थे हठेनैवमूढनिर्बंधेनैवपौरुषमस्तिनतुतद्दृश्यतेत्यर्थः नैवेतिपदविभागोवा ॥ १२ ॥ उपपद्येतयदिलोकदृष्टांतेनपौरुषास्तित्वंयुज्येततर्हिफलव्यभिचारात्तदपिदैवायत्तमेवोपपद्यतेन स्वातंत्र्येणेत्यर्थः ॥ १३ ॥ निर्वेदमितिपाठेक्लीबत्वमार्षं वैराग्यंगंतव्यंअनुवर्तितव्यं निराशःनिरस्ताशः अर्थश्चतत्साधनंचेतिसमाहारस्तस्मिन् ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ विधित्सानांधनाद्यर्थंप्रवृत्तीनां गत पूर्वःपूर्वंगतःप्राप्तोगतपूर्वः ॥ १७ ॥ हेकामुककामादिधर्मवत्हेमनः मानसेत्यपिपाठः निर्विद्यवैराग्यंप्राप्य शाम्यशमंगच्छ निकृतःवंचितः प्रवृत्तिनैष्फल्यात् ॥ १८ ॥ १९ ॥ मोक्ष्यसेत्यक्ष्यसे ॥ २० ॥

मणीवोष्ट्रस्यलंबेतेप्रियौवत्सतरौमम ॥ शुद्धंहिदैवमेवेदंहठेनैवास्तिपौरुषं ॥ १२ ॥ यदिवाप्युपपद्येतपौरुषंनामकर्हिचित् ॥ अन्विष्यमाणंतदपिदैवमेवावति ष्ठते ॥ १३ ॥ तस्मान्निर्वेदएवेहगंतव्यःसुखमिच्छता ॥ सुखंस्वपितिनिर्विण्णोनिराशश्चार्थसाधने ॥ १४ ॥ अहोसम्यक्शुकेनोक्तंसर्वतःपरिमुच्यता ॥ प्रति ष्ठतामहारण्यंजनकस्यनिवेशनात् ॥ १५ ॥ यःकामानाप्नुयात्सर्वान्यश्चैतान्केवलांस्त्यजेत् ॥ प्रापणात्सर्वकामानांपरित्यागोविशिष्यते ॥ १६ ॥ नांतंसर्ववि धित्सानांगतपूर्वोस्तिकश्चन ॥ शरीरेजीवितेचैवतृष्णामंदस्यवर्धते ॥ १७ ॥ निवर्तस्वविधित्साभ्यःशाम्यनिर्विद्यकामुक ॥ असकृच्चासिनिकृतोनचनिर्विद्यसे ततः ॥ १८ ॥ यदिनाहंविनाश्यस्तेयद्येवंरमसेमया ॥ मामांयोजयलोभेनवृथात्वंवित्तकामुक ॥ १९ ॥ संचितंसंचितंद्रव्यंनष्टंतवपुनःपुनः ॥ कदाचिन्मोक्ष्यसे मूढधनेहांधनकामुक ॥ २० ॥ अहोनुममबालिश्यंयोहंक्रीडनकस्तव ॥ किंनैवंजातुपुरुषःपरेषांप्रेष्यतामियात् ॥ २१ ॥ नपूर्वेनापरेजातुकामानामंतमाप्नु वन् ॥ त्यक्त्वासर्वसमारंभान्प्रतिबुद्धोस्मिजागृमि ॥ २२ ॥ नूनंतेहृदयंकामवज्रसारमयंदृढं ॥ यदनर्थशताविष्टंशतधानविदीर्यते ॥ २३ ॥ जानामिकामत्वां चैवयच्चकिंचित्प्रियंतव ॥ तवाहंप्रियमन्विच्छन्नात्मन्युपलभेसुखं ॥ २४ ॥ कामजानामितेमूलंसंकल्पात्किलजायसे ॥ नत्वांसंकल्पयिष्यामिसमूलोनभवि ष्यसि ॥ २५ ॥ ईहाधनस्यनसुखालब्ध्वाचिंताचभूयसी ॥ लब्धनाशेयथामृत्युर्लब्धंभवतिवानवा ॥ २६ ॥ परित्यागेनलभतेततोदुःखतरंनुकिं ॥ नचतुष्यति लब्धेनभूयएवचमार्गति ॥ २७ ॥

क्रीडनकःक्रीडामृगः जातुकदाचित् प्रेष्यतांदास्यं कामाभावेकोपिकस्यचिदपिनप्रेष्यःस्यादित्यर्थः ॥ २१ ॥ अंतंनाप्नुवन् अतोहेतोस्त्यक्त्वा ॥ २२ ॥ २३ ॥ प्रियंजायादि ॥ २४ ॥ नभविष्यसि वि नशिष्यसि ॥ २५ ॥ ईहालिप्सा चेष्टावा तदाधनस्यधनायेत्यर्थः लब्ध्वाचिंतानाशभयात् यथामृत्युस्तथादुःखकृत् श्रमेपिफलंसंदिग्धं ॥ २६ ॥ परित्यागेदेहस्यपरस्वत्वापादनेपिनलभते मार्गतिमृगयते परेभ्योयोनलभतइतिपाठे परेभ्यःसेव्यमानेभ्योपि ॥ २७ ॥

अनुतर्पुलस्तृष्णावृद्धिकृत् मद्विलापनंमन्नाशः एतत्तृष्णाख्यंध्याख्यं प्रतिबुद्धोस्मि अतोमांसंत्यज हेकामेतिशेषः ॥ २८ ॥ भूतग्रामोयानुत्स्वकारणंप्रति पंचत्वमस्त्वित्यर्थः ॥ २९ ॥ युष्मासुअनात्मसुअहंकारादिपुराजसतामसेपु सत्वंसत्वगुणं वनमेवेतिपाठे वनंब्रह्मपारिव्रज्यंवा ॥ ३० ॥ देहेतचापि मनसिहृत्पुंडरीकस्थेपश्यन् हेतौशतृप्रत्ययः एकात्मदर्शनायेत्यर्थः योगेविपये बुद्धिंकरिष्यामीतिनिश्चयं कुर्वन्श्रुतेश्रवणादौसत्वंएकाग्रचित्तंधारयन्मनश्चब्रह्मणिलवणोदकन्यायेन धारयन्विहरिष्यामीत्यग्रिमेणसंबंधः ॥ ३१ ॥ अनासक्तोनिरामयइतिरागद्वेषराहित्यमुक्तं ॥ ३२ ॥ अन्यायोगेवुद्धिमित्युक्तगते

अनुतर्पुलएवार्थःस्वादुगांगमिवोदकं॥ मद्विलापनमेतत्तुप्रतिबुद्धोऽस्मिसंत्यज॥ २८॥ यइमंमामकंदेहंभूतग्रामःसमाश्रितः॥ सयात्वितोयथाकामंवसतां वायथासुखं॥ २९॥ नयुष्मास्विहमेप्रीतिःकामलोभानुसारिषु॥ तस्मादुत्सृज्यकामान्वैसत्वमेवाश्रयाम्यहं ॥ ३० ॥ सर्वभूतान्यहंदेहेपश्यन्मनसिचात्मनः॥ योगेबुद्धिंश्रुतेसत्वंमनोब्रह्मणिधारयन् ॥ ३१ ॥ विहरिष्याम्यनासक्तःसुखीलोकान्निरामयः॥ यथामांत्वंपुनर्नैवंदुःखेपुप्रणिधास्यसि ॥ ३२ ॥ त्वयाहिमेप्रणुन्नस्यगतिरन्यानविद्यते॥ तृष्णाशोकश्रमाणांहित्वंकामप्रभवःसदा ॥ ३३ ॥ धननाशेधिकंदुःखंमन्येसर्वमहत्तरं ॥ ज्ञातयोह्यवमन्यंतेमित्राणिचधनाच्च्युतं॥ ३४॥ अवज्ञानसहस्रैस्तुदोपाःकष्टतराधने॥ धनेसुखकलायातुसापिदुःखैर्विधीयते॥ ३५॥ धनमस्येतिपुरुषंपुरोनिघ्नंतिदस्यवः ॥ क्लिश्यंतिविविधैर्दंडैर्नित्यमुद्वेजयंतिच॥ ३६॥ अर्थलोलुपतादुःखमितिबुद्धंचिरान्मया॥ यद्यदालंबसेकामंतत्तदेवानुरुध्यसे॥ ३७॥ अतत्त्वज्ञोसिबालश्चदुस्तोषोपूरणोऽनलः ॥ नैवत्वंवेत्थसुलभंनैवत्वंवेत्थदुर्लभं ॥ ३८ ॥ पातालइवदुष्पूरोमांदुःखैर्योक्तुमिच्छसि ॥ नाहमद्यसमावेष्टुंशक्यःकामपुनस्त्वया ॥ ३९ ॥ निर्वेदमहमासाद्यद्रव्यनाशाद्यदृच्छया ॥ निर्वृत्तिंपरमांप्राप्यनाद्यकामान्विचिंतये॥ ४० ॥ अतिक्लेशान्सहामीहनाहंबुध्याम्यबुद्धिमान् ॥ निकृतोधननाशेनशयेसर्वांगविज्वरः॥ ४१ ॥ परित्यजामिकामत्वांहित्वासर्वमनोगतीः॥ नत्वंमयापुनःकामवत्स्यसेनचरंस्यसे॥४२॥ क्षमिष्येक्षिपमाणानांनहिंसिष्येविहिंसितः॥ द्वेष्ययुक्तःप्रियंवक्ष्याम्यनादृत्यतदप्रियं॥ ४३॥ तृप्तःस्वस्थेंद्रियोनित्यंयथालब्धेनवर्तयन्॥ नसकामंकरिष्यामित्वामहंशत्रुमात्मनः ॥ ४४॥

रन्या ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ अधनेइतिच्छेदःसंधिरार्षः ॥ ३५ ॥ धनमस्यास्तीति ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ अनलोऽग्निरित्यर्थः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ सहामि इतःपूर्वंसोढवानस्मि ॥ ४१ ॥ मनोगतीःमनसोवृत्तीः एतेनसमाधिमनुष्ठास्येइत्युक्तंभवति तत्रैवसर्वकामाभावात् ॥ ४२ ॥ क्षिपमाणानांधिक्कुर्वतांशब्दादीन् ॥ ४३ ॥ सकामंलब्धमनोरथं हेकामेतिशेषः ॥ ४४ ॥

निर्वृतिसुखं तृप्तिपूर्णकामतां ॥ ४५ ॥ प्रतिष्ठंतंमोक्षायगंतुं ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ रजःप्रवर्तकोगुणः तच्चकामेनानुबध्नातीतिकामानुबंधंदुःखादिकंचकामाद्युद्भवं अतःसर्वानर्थमूलंरजस्त्याज्यमित्यर्थः
॥ ४९ ॥ शाम्यामिकर्मभ्यउपरतिंगच्छामि परिनिर्वामिनिर्दुःखोभवामि सुखंस्वरूपसुखं केवलंनिर्विषयं ॥ ५० ॥ ५१ ॥ आत्मनास्थूलदेहेनसहगणनायांसप्तमःकामः तथाहि अन्नमयप्राणमयमनो
मयविज्ञानमयाश्चत्वारःकोशाःप्रवृत्तिमत्त्वाद्रजःप्रधानाः आनंदमयआवरणरूपत्वात्तमःप्रधानःपंचमः ततःशुद्धसत्वप्राधान्यात्सवीजसमाधिःसानंदाख्यःषष्ठः तस्यापिमूलमस्मीतिप्रत्ययमात्रशरी
रोमहत्तत्वाख्यःसर्वानर्थवीजभूतश्चरमःकामःसप्तमः तंहत्वा ब्रह्मैवपुरंब्रह्मपुरंप्रविष्टःस्यांयतस्तदवध्यं कुतः नास्यजरयैतज्जीर्यते नवधेनास्यहन्यतएतत्सत्यंब्रह्मपुरमितिश्रुतेः ॥ ५२ ॥ कामान्प्रथमाध्या

निर्वेदंनिर्वृतिंतृप्तिंशांतिंसत्यंदमंक्षमां ॥ सर्वभूतदयांचैवविद्धिमांसमुपागतं ॥४५॥तस्मात्कामश्चलोभश्चतृष्णाकार्पण्यमेवच ॥ त्यजंतुमांप्रतिष्ठंतंसत्वस्थो
त्यस्मिसांप्रतं ॥ ४६ ॥ प्रहायकामंलोभंचसुखंप्राप्तोस्मिसांप्रतं ॥ नाद्यलोभवशंप्राप्तोदुःखंप्राप्स्याम्यनात्मवान् ॥ ४७॥ यद्यत्त्यजतिकामानांतत्सुखस्याभि
पूर्यते ॥ कामस्यवशगोनित्यंदुःखमेवप्रपद्यते ॥ ४८ ॥ कामानुबंधंनुदतेयत्किंचित्पुरुषोरजः ॥ कामक्रोधोद्भवंदुःखमह्रीररतिरेवच ॥ ४९ ॥ एषब्रह्मप्रतिष्ठो
हंग्रीष्मेशीतमिवह्रदं ॥ शाम्यामिपरिनिर्वामिसुखंमामेतिकेवलं ॥ ५० ॥ यच्चकामसुखंलोकेयच्चदिव्यंमहत्सुखं ॥ तृष्णाक्षयसुखस्यैतेनार्हतःषोडशींकलां ॥
॥ ५१ ॥ आत्मनासप्तमंकामंहत्वाशत्रुमिवोत्तमं ॥ प्राप्यावध्यंब्रह्मपुरंराजेवस्यामहंसुखी ॥ ५२ ॥ एतांबुद्धिंसमास्थायमंकिर्निर्वेदमागतः ॥ सर्वान्कामान्प
रित्यज्यप्राप्यब्रह्ममहत्सुखं ॥ ५३ ॥ दम्यनाशकृतेमंकिरमृतत्वंकिलागमत् ॥ अच्छिनत्काममूलंसतेनप्रापमहत्सुखं ॥ ५४ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशां
तिपर्वणिमोक्षधर्मपर्वणिमंकिगीतायांसप्तसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७७॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ भीष्मउवाच अत्राप्युदाह
रंतीममितिहासंपुरातनं ॥ गीतंविदेहराजेनजनकेनप्रशाम्यता ॥ १ ॥ अनंतमिवमेवित्तंयस्यमेनास्तिकिंचन ॥ मिथिलायांप्रदीप्तायांनमेदह्यतिकिंचन ॥ २ ॥
अत्रैवोदाहरंतीमंबोध्यस्यपदसंचयं ॥ निर्वेदंप्रतिविन्यस्तंतंनिबोधयुधिष्ठिर ॥ ३ ॥

मंकिवदुप
योक्तरीत्याजाग्रत्स्वप्नसंप्रज्ञातावस्थागतान्विषयान् ॥ ५३ ॥ काममूलंअविद्यां ॥ ५४ ॥ इतिशांति॰मो॰नै॰भा॰सप्तसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७७ ॥ ॥ ५ ॥
रमेनैवेत्युक्तम् तेनैवयोगक्षेमसिद्धिंसदृष्टांतामाहअत्रेत्यादिना ॥ १ ॥ अनंतंदेशतः कालतोवस्तुतश्चापरिच्छिन्नं वित्तमिवनिगूढंकोशपंचकलक्षणगुहास्थं प्रत्यक्तत्त्वमेवास्यमेस्वरूपभूतं अतएवसर्वस्यम
दनन्यत्वाद्रज्जूरगवन्मयिकल्पितत्वाच्चमेममनकिंचन अतएवाहमिथिलायामिति नह्यध्यस्तदोषैरधिष्ठानंस्पृश्यते मरीचिनद्यापिमरुभूमेरार्द्रत्वापत्तेरितिभावः ॥ २ ॥ पदसंचयंश्लोकं वैराग्यार्थमुपन्यस्तं ॥ ३ ॥

॥ ४ ॥ ५ ॥ तस्यउपदेशस्यलक्षणंज्ञापकं तन्ज्ञाप्यं ॥ ६ ॥ सारंगोभ्रमरस्तस्यअन्वेषणंअनुगमनं इषगतौदिवादिः ॥ ७ ॥ यस्माद्यस्माद्गुरोर्यद्यदुपात्तंतत्तदाहभीष्मः आशेति राजन्हेयुधिष्ठिर ॥ ८ ॥
॥ ९ ॥ पिंगलावत्कुररवच्चाशांगृहधनरूपामामिषंचत्यक्त्वाकथंजीवेनेत्याशंक्यान्यथासिद्धिमाहगृहेतिद्वाभ्यां ॥ १० ॥ ११ ॥ एवमारंभांतरवर्जितेनब्राह्मणैकाग्र्यंचित्तस्यसंपादनीयमित्याह इष्विति ॥
॥ १२ ॥ ऐकाग्र्यमेकाकिनैवैवसितव्यमित्याह बहूनामिति काचित्कुमारीपित्रादिपरवशागृहागतानतिथीन्स्वच्छंदंभोजयितुमिच्छंतीव्रीहीनवहंतुंप्रचक्रमेतस्याःप्रकोष्ठस्थाःशंखाश्चुकुशुः सापरेषांसूचना
माभूदितिशंखान्भंक्त्वाएकैकमवशेषितवतीतिश्रीमद्भागवतेदृष्टांतोऽयंव्याख्यातः ॥ १३ ॥ इतिशां०मो० नै०भा० अष्टसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७८ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥

बोध्यंशांतमृषिंराजानाहुषःपर्यपृच्छत ॥ निर्वेदाच्छांतिमापन्नंशास्त्रप्रज्ञानतर्पितं ॥ ४ ॥ उपदेशंमहाप्राज्ञशमस्योपदिशस्वमे ॥ कांबुद्धिंसमनुध्यायशांतश्च
रसिनिर्वृतः ॥ ५ ॥ बोध्यउवाच उपदेशेनवर्तामिनानुशास्मीहकंचन ॥ लक्षणंतस्यवक्ष्येहंतत्स्वयंपरिमृश्यतां ॥ ६ ॥ पिंगलाकुररःसर्पःसारंगान्वेषणंव
ने ॥ इषुकारःकुमारीचषडेतेगुरवोमम ॥ ७ ॥ भीष्मउवाच आशाबलवतीराजन्नैराश्यंपरमंसुखं ॥ आशांनिराशांकृत्वातुसुखंस्वपितिपिंगला ॥ ८ ॥
सामिषंकुररंदृष्ट्वावध्यमानंनिरामिषैः ॥ आमिषस्यपरित्यागात्कुररःसुखमेधते ॥ ९ ॥ गृहारंभोहिदुःखायनसुखायकदाचन ॥ सर्पःपरकृतंवेश्मप्रविश्य
सुखमेधते ॥ १० ॥ सुखंजीवंतिमुनयोभैक्ष्यवृत्तिंसमाश्रिताः ॥ अद्रोहेणैवभूतानांसारंगाइवपक्षिणः ॥ ११ ॥ इषुकारोनरःकश्चिदिषावासक्तमानसः ॥
समीपेनापिगच्छंतंराजानंनावबुद्धवान् ॥ १२ ॥ बहूनांकलहोनित्यंद्वयोःसंकथनंध्रुवं ॥ एकाकीविचरिष्यामिकुमारीशंखकोयथा ॥ १३ ॥ इतिश्री
महाभारतेशां०मोक्ष०बोध्यगीतायांअष्टसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७८ ॥ ॥ ५ ॥ युधिष्ठिरउवाच केनवृत्तेनवृत्तज्ञवीतशोकश्च
रेन्महीं ॥ किंचकुर्वन्नरोलोकेप्राप्नोतिगतिमुत्तमां ॥ १ ॥ भीष्मउवाच अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनं ॥ प्रह्लादस्यचसंवादंमुनेराजगरस्यच ॥
॥ २ ॥ चरंतंब्राह्मणंकंचित्कल्पचित्तमनामयं ॥ पप्रच्छराजाप्रह्लादोबुद्धिमान्बुद्धिसंमतं ॥ ३ ॥

केनेत्याक्षेपेकेनवृत्तेनवीतशोकोभूत्वामहींचरेत् नतादृशंवृत्तमस्तीत्यर्थः यतः सर्पसारंगवृत्त्यागृहाहारसंपादनेपिप्रतिपक्षबाहुल्यंदृश्यते द्विषंतिहिभिक्षुकाभिक्षुकांतरंस्वाध्यासितस्थानागतमतएकाकित्वैका
ग्र्ययोश्चासंभवः अन्नचिंतयाधनाशावियोगस्यापिदुष्करत्वादितिभावः अतःकिंचतादृशमुपायांतरंहिंसाशून्यमुत्तमगतिप्रदमस्तीतिप्रश्नार्थः ॥ १ ॥ उत्तरमाह अत्रेति आजगरस्यअजगरवृत्त्याजीवतः
॥ २ ॥ कल्पचित्तंदृढचित्तं अनामयंरागद्वेषाननुविद्धं ॥ ३ ॥

स्वस्थःविषयैरनाकृष्टः शुद्धोदंभादिहीनः मृदुर्दयावान् दांतोजितेंद्रियः निर्विधित्सोनिरारंभः अनसूयकःसर्वत्रादोषदर्शी सुवाक्सत्यवाक् प्रगल्भःप्रतिभानवान् मेधावीऊहापोहकुशलः प्राज्ञःज्ञाततत्त्वः ॥ ४ ॥ मन्यसेइष्टत्वेनानिष्टत्वेनवा अवमन्यसेइतिपाठेवीतदर्पोसीत्यर्थः ॥ ५ ॥ स्रोतसाकामादिवेगेन विमनाःनिर्मनस्कः स्थाणुरिवकूटस्थोनिर्व्यापारः अविमनाइतिपाठेतुअव्याकुलचित्तः ॥ ६ ॥ कौटस्थ्यमेवाह नेति इंद्रियार्थान्गंधरसादीननादृत्यचरसिक्षुन्निर्वाहमात्रार्थीअश्नासि साक्षिवन्मुक्तःकर्तृत्वादिना ॥ ७ ॥ प्रज्ञातत्त्वदर्शनं श्रुतंतन्मूलभूतंशास्त्रंवृत्तिस्तदर्थानुष्ठानं श्रेयोममेतिशेषः ॥८॥ अनुयुक्तःपृष्टः लोकस्यधर्मोजन्मजरादिस्तस्यविधानंकारणमविद्याकामकर्मादितदभिज्ञःलोकधर्मविधानवित् ॥ ९॥ भूतानामुत्पत्त्यादिकंअनिमित्ततःकारणहीनादेकादद्वितीयादितिपश्यआलोचयश्रुतियुक्तिभ्यां श्रुतिस्तावत् सदेवसोम्येदमग्रआसीदेकमेवाद्वितीयंतदैक्षतबहुःस्यांप्रजायेयेति सजातीयविजातीयस्वगतभेदशून्यादेकरसाद्वस्तुनोजगदुत्पत्तिमाह युक्तिरपिशून्याज्जगदुत्पत्त्ययोगात् अचेतनानांचप्रधानपर

प्रह्लादउवाच स्वस्थःशक्तोमृदुर्दांतोनिर्विधित्सोऽनसूयकः॥ सुवाक्प्रगल्भोमेधावीप्राज्ञश्चरसिबालवत्॥ ४ ॥ नैवप्रार्थयसेलाभंनालाभेष्वनुशोचसि॥ नित्यतृप्तइवब्रह्मन्नकिंचिदिवमन्यसे॥५॥ स्रोतसाह्रियमाणासुप्रजासुविमनाइव॥धर्मकामार्थकार्येषुकूटस्थइवलक्ष्यसे॥ ६ ॥ नानुतिष्ठसिधर्मार्थौनकामे चापिवर्तसे॥इंद्रियार्थाननादृत्यमुक्तश्चरसिसाक्षिवत् ॥ ७ ॥ कानुप्रज्ञाश्रुतंवाकिंवृत्तिर्वाकानुतेमुने ॥ क्षिप्रमाचक्ष्वमेब्रह्मन्श्रेयोयदिहमन्यसे ॥ ८ ॥ भीष्मउवाच अनुयुक्तःसमेधावीलोकधर्मविधानवित्॥उवाचश्लक्ष्णयावाचाप्रह्लादमनपार्थया॥ ९॥ पश्यप्रह्लादभूतानामुत्पत्तिमनिमित्ततः॥ ह्रासंवृद्धिंविनाशंचनप्रहृष्येनचव्यथे॥ १० ॥ स्वभावादेवसंदृश्यावर्तमानाःप्रवृत्तयः॥ स्वभावनिरताःसर्वाःपरितुष्येन्नकेनचित्॥ ११ ॥

माण्वादीनामधिष्ठातारमंतरेणसंघातकर्तृत्वायोगात् विकरणस्येश्वरस्याधिष्ठातृत्वायोगात्संसारस्यस्वाभाविकत्वेमुक्त्ययोगात्स्वममायेंद्रजालवदविद्याकल्पितत्वमवश्यंवाच्यं अविद्यानाशस्यचसर्वतंत्रसिद्धत्वात्अविद्यामिथ्या अनादिभावत्वेसतिअनित्यत्वाद्व्यतिरेकेणाकाशवदित्यविद्यामिथ्यात्वसिद्धेरेकाद्वितीयादेवजगदुत्पत्तिसाधयति ततश्चयन्मदन्यन्नास्तिकस्मान्नुबिभेमीतिश्रुतेरात्मज्ञस्यममद्वितीयाभावान्नहर्षव्यथेभवतः ॥ १० ॥ एवमेकाद्वितीयाद्वस्तुनउत्पत्तिमुक्त्वातत्रैवस्थितिलयावप्याह स्वेति स्वभावात्स्वस्यभावःस्वभावःस्वरूपसत्तातत एववर्तमानाःप्रवृत्तयोऽपिसंदृश्याःसम्यग्द्रष्टव्याः स्वभावेएवनिरताःसर्वाःप्रजास्तासामेतासांस्वभावादन्यत्परायणंनास्तीत्यर्थः तस्मादेवंजानन्केनचिद्ब्रह्मलोकैश्वर्यलाभेनापिनतुष्येत्तुच्छमेवैतद्दृश्यमितिविजानीयादित्यर्थः ॥ ११ ॥

एवंतत्त्वदृष्ट्यास्वास्थ्यमुपपाद्यबाह्यदृष्ट्यापिलोकस्यानित्यत्वात्तदुपपादयति पश्येति तस्मादहंमनोनकचिद्विषयेविदधेधारयामि तद्विनाशेशोकोत्पत्तिंजानन् यद्वा अश्रौतयोरारंभसंघातवादयोरपिजगदनित्यत्वमस्तीतिस्वास्थ्यमेवोचितमित्याह पश्येति ॥ १२॥ एवमाद्यन्यश्रौतानिमतानिदूषयति अंतवंतीति भूतानिपरमतेनित्यसिद्धानिपरमाणुप्रधानादीनीतिपक्षनिर्देशः जरायुजादिशरीराणिदृष्टांतोवा अंतवत्त्वंसाध्यं गुणयुक्तत्वंहेतुः यत्संहतंघटादितदनित्यंपरमाण्वादयश्चगुणगुणीभावेनप्रधानंचगुणत्रयात्मत्वेनसंहताइतिध्रुवमनित्याः तस्मात्पूर्वोक्तमुत्पत्तिनिधनहेतुभूतंवस्तुजानतःकिंकार्यंकर्तव्यमवशिष्यतेनकिमपीत्यर्थः तथाचश्रुतिः एतद्धस्मवैतद्विद्वांसःपूर्वेमहाशालामहाश्रोत्रियाअग्निहोत्रंनजुहवांचक्रिरइति ॥ १३ ॥ पामरदृष्ट्यापिजगतोविनाशित्वमाह जलजानामित्यादिपंचभिः ॥ १४ ॥ पार्थिवानांपृथिवीस्थानां ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७॥ सर्वसामान्यगःयथाघटत्वादिसामान्यंपटादिभ्योव्यावृत्तं पृथिवीत्वसामान्यंतूभयसमं तदुपादानत्वात् एवंसर्वस्यसत्सदितिसदभेदेनप्रतीयमानस्योपादानंसत्तासामान्यंसर्वसामान्यंनतुतार्किकाभिमतं तस्यसत्तासमवायादिभ्योव्यावृत्तत्वेनसर्वसामान्यत्वाभावात् तच्चशुद्धंब्रह्मतद्गतःसर्वसामान्यगः सर्वसामान्यतोविद्वानित्यपपाठः ॥ १८ ॥ आजगरींवृत्तिंप्रपंचयतिसुमहांतमित्यादिना सुमहांतंरसाधिक्यात् ॥ १९ ॥ आशयंतिभोजयंति अल्पंरसाल्पत्वात् ॥ २० ॥ कणंअतिसूक्ष्मंधान्यांशं पिण्याकंतिलखलिं ॥ २१ ॥ २२ ॥ क्षौमाणिक्षुमाअतसीतत्सूत्रमयानि ॥ २३ ॥ धर्म्यंधर्मादनपेतं यथेष्टाचरणेतत्त्वविदामपिश्वसूकरादितुल्यतापत्तेः ॥ २४ ॥

पश्यप्रह्लादसंयोगान्विप्रयोगपरायणान् ॥ संचयांश्चविनाशांतान्नक्कचिद्विदधेमनः ॥ १२ ॥ अंतवंतिचभूतानिगुणयुक्तानिपश्यतः ॥ उत्पत्तिनिधनज्ञस्यकिंकार्यमवशिष्यते ॥ १३ ॥ जलजानामपित्वंतंपर्यायेणोपलक्षये ॥ महतामपिकायानांसूक्ष्माणांचमहोदधौ ॥ १४ ॥ जंगमस्थावराणांचभूतानामसुराधिप ॥ पार्थिवानामपिव्यक्तंमृत्युंपश्यामिसर्वशः ॥ १५ ॥ अंतरिक्षचराणांचदानवोत्तमपक्षिणां ॥ उत्तिष्ठतेयथाकालंमृत्युर्बलवतामपि ॥ १६ ॥ दिविसंचरमाणानिह्रस्वानिचमहांतिच ॥ ज्योतींष्यपियथाकालंपतमानानिलक्षये ॥ १७ ॥ इतिभूतानिसंपश्यन्ननुषक्तानिमृत्युना ॥ सर्वसामान्यगोविद्वान्कृतकृत्यःसुखंस्वपे ॥ १८ ॥ सुमहांतमपिग्रासंग्रसेलब्धंयदृच्छया ॥ शयेपुनरभुंजानोदिवसानिबहून्यपि ॥ १९ ॥ आशयंत्यपिमामन्नंपुनर्बहुगुणंबहु ॥ पुनरल्पंपुनस्तोकंपुनर्नैवोपपद्यते ॥ २० ॥ कणंकदाचित्खादामिपिण्याकमपिचग्रसे ॥ भक्षयेशालिमांसानिभक्षांश्चोच्चावचान्पुनः ॥ २१ ॥ शयेकदाचित्पर्यंकेभूमावपिपुनःशये ॥ प्रासादेचापिमेशय्याकदाचिदुपपद्यते ॥ २२ ॥ धारयामिचचीराणिशाणक्षौमाजिनानिच ॥ महार्हाणिचवासांसिधारयाम्यहमेकदा ॥ २३ ॥ नसन्निपतितंधर्म्यमुपभोगंयदृच्छया ॥ प्रत्याचक्षेनचाप्येनमनुरुध्येसुदुर्लभं ॥ २४ ॥

अचलंदृढं अनिधनंमृत्युविरोधि शुचि आर्षोविभक्त्यलुक् विदुषांमतेब्रह्मणिप्रविष्टंतत्प्रापकमित्यर्थः अनभिमतत्वादेवासेवितंमूढैः आजगरंअजगरोह्ययत्नेनैवजीवतितस्येदं ॥ २५ ॥ कषायःक्रोधाद्यावे शेनास्तिमितचित्ततारागद्वेषादिर्वा ॥ २६ ॥ अनियतंअकृतंफलादियत्र विधिरदृष्टंतस्यपरिणामःपरिपाकस्तेनैवदेशकालव्यवस्थयाप्रापितं कदर्यैर्विषयलुब्धैः ॥ २७ ॥ धनप्राप्तौकर्मैवकारणंनपौरुषमिति धियानिशम्यआलोच्य ॥ २८ ॥ अर्थहेतोःअनार्यंनीचं अर्यंस्वामिनंआश्रयतियःकृपणोदीनजनस्तमनुदृश्यउपशमरुचिः आत्मवान्जितचित्तः ॥ २९ ॥ विधिनियतंदैवाधीनं ॥ ३० ॥ धृतिर्धैर्यं मति रालोचनं बुद्धिर्निश्चयः उपगतंसमीपागतंफलंप्रियंयेषांतान् भोगिनःसर्पान्अजगरान् निशम्यदृष्ट्वा फलभोगिनइतिशाकपार्थिवादिवन्मध्यमपदलोपः ॥ ३१ ॥ प्रकृत्यादमादियुक्तःसिद्धत्वात् नतुसा

अचलमनिधनंशिवंविशोकंशुचिमतुलंविदुषांमतेप्रविष्टं॥ अनभिमतमसेवितंविमूढैर्व्रतमिदमाजगरंशुचिश्चरामि॥ २५ ॥ अचलितमतिरच्युतःस्वधर्मा त्परिमितसंसरणःपरावरज्ञः॥ विगतभयकषायलोभमोहोव्रतमिदमा० ॥ २६॥ अनियतफलभक्ष्यभोज्यपेयंविधिपरिणामविभक्तदेशकालं ॥ हृदयसुख मसेवितंकदर्यैर्व्रतमिदमाजगरंशुचिश्चरामि ॥ २७॥ इदमिदमितितृष्णयाभिभूतंजनमनवाप्तधनंविषीदमानं ॥ निपुणमनुनिशम्यतत्त्वबुद्ध्याव्रतमिद० ॥ ॥ २८॥ बहुविधमनुदृश्यचार्थहेतोःकृपणमिहार्यमनार्यमाश्रयंतं॥ उपशमरुचिरात्मवान्प्रशांतोव्रतमिदमाजगरं० ॥ २९ ॥ सुखमसुखमलाभमर्थलाभं रतिमरतिंमरणंचजीवितंच ॥ विधिनियतमवेक्ष्यतत्त्वतोहंव्रतमिद० ॥ ३०॥ अपगतभयरागमोहदर्पोधृतिमतिबुद्धिसमन्वितःप्रशांतः ॥ उपगतफलभोगि नोनिशम्यव्रतमिदमाज० ॥३१॥ अनियतशयनासनःप्रकृत्यादमनियमव्रतसत्यशौचयुक्तः॥ अपगतफलसंचयःप्रहृष्टोव्रतमिद० ॥३२॥ अपगतमसुखा र्थमीहनार्थैरुपगतबुद्धिरवेक्ष्यचात्मसंस्थं ॥ तृषितमनियतंमनोनियंतुंव्रतमिद० ॥ ३३ ॥ हृदयमनतुरुध्यवाङ्मनोवाप्रियसुखदुर्लभतामनित्यतांच ॥ तदुभयमुपलक्षयन्निवाहंव्रतमिद० ॥ ३४॥

धकवद्धठेन अपगतंफलसंचयस्त्यक्तयोगफलसमूहः ॥ ३२ ॥ ईहनार्थैःइच्छाविषयैरूपादिभिः एषणाविषयैर्वापुत्रवित्तादिभिर्हेतुभिः असुखार्थंपरिणामेदुःखार्थंअपगतंआत्मनःपराङ्मुखंतृषितमनियतं चमनोवेक्ष्य उपगतबुद्धिर्लब्धालोकःआत्मसंस्थंआत्मनिसंस्थासमाप्तिर्यस्यतत्तथानियंतुंव्रतंचरामि अभिहतमसुखैरिहार्थनाशैरित्याद्यःपाठः ॥ ३३ ॥ हृदयंतात्स्थ्याद्बुद्धिर्मनश्च ताभ्यांतद्धर्माःकर्तृत्वभो क्तृत्वकामसंकल्पादयोलक्ष्यंते तानननुरुध्यउपेक्ष्य पाठांतरे नअनुरुध्येतिसंबंधात्सएवार्थः तत्तत्रबुद्धौसुदुर्लभतांसुखानित्यतांचोभयंउपलक्षयन्नितियोजना ॥ ३४ ॥

त्वंआढ्योभूत्वापिब्राह्मणत्वान्नराजाभवेः नापिदैवतंयदिकदाचिद्भवेस्तथापिनतुष्येरितियोज्यं परिच्छिद्यैवकामान्वैइतिपाठेराजानैवभवेरितिशेषः ॥ २५ ॥ २६ ॥ अस्तीति शोकादिकंत्वय्येवास्तिअतः स्वगतेनैवहर्षेणशोकंमार्जयितुंशक्तस्यतेवृथैवेयंपरिदेवनेत्यर्थः ॥ २७॥ हर्षोद्दीपनप्रकारमाह परीति कामादीनांमूलंबुद्धींद्रियग्रामं शकुंनानिवशरीरपंजरेपरिछिद्यनिरुध्यस्थितस्यभयंनास्तीत्युत्तरेणसंबंधः ॥ २८ ॥ भयाभावोपिकिंद्वैतादर्शनाद्वाद्वैताभावाद्वेत्याशंक्यनत्वद्वैताभावेहेतुंदृष्टांतमुखेनाह नेति यथाद्वितीयस्यशिरसस्तृतीयस्यपाणर्वास्वरूपेणाभावाज्ञानुकदाचिच्छेदनंतज्जंदुःखंनास्तितथायद्वैतंकालत्रयेपिनास्तिततोभयमपिनास्तीत्यर्थः तथाच अतोन्यदार्तंनेहनानास्तिकिंचनयन्मदन्यन्नास्तिकस्मान्नुबिभेमीत्यादिद्वैताभावप्रतिपादिकाश्रुतिरबाधिताभवति दुःखप्रतीतिस्तुस्वप्नवदप्युपपद्यतइतिनकश्चिद्दोषः ॥ २९ ॥ ननुप्रत्यक्षेणशीतोष्णादिभयंस्वप्नवदबाधितंदृश्यतेतत्कथंभयंनास्तीतिलोकदृष्ट्याप्याशंक्याह नेति स्पर्शसुखाभिज्ञस्यैवानुभूतेविषयेकामोजायते बुध्यादिनिरोधेनरसज्ञानाभावान्नकचिदपिविषयेकामोजायतेऽतोबुध्यादिकृतंशीतोष्णाद्यपितन्निरोधेननास्त्येवेत्यर्थः ॥ ३० ॥ अरसज्ञस्यकामोनजायतइत्यत्रदृष्टांतमाह नेति वारुण्यामद्यस्य लट्टाख्यपक्षिमांसस्यचकर्मणिषष्ठ्यौ त्वंनस्मरसि ब्राह्मणत्वेननवतद्रसग्रहाभावात् भक्ष्योरस्योविषयस्ताभ्यामन्योनविद्यते तथापित्वंतद्वयंनस्मरसि ॥ ३१ ॥ कस्यचिद्राजादेः येषांयानिअभुक्तपूर्वाणि तेत्वया ॥ ३२ ॥ उपसंहरति अप्राशनमिति प्राशनादिवर्जननियमएवपुरुषस्यश्रेयः ॥ ३३ ॥ दैवाधीनत्वाच्चसुखादेर्नत्वयाशोकःकार्यइत्याह पाणिमंतइत्यादिना दासत्वंवधबंधादिकं हीनवृत्तिः सत्यपिसामर्थ्येतदत्यागंचांडालादिदेहंनिद्यतरमनिष्टमपिदैवबलात्कारादेवप्राणिनामपरिहार्यमितिश्लोकपंचकस्यभावः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

भवेस्त्वंयद्यपित्वाढ्योनराजानचदैवतं॥ दैवत्वंप्राप्यचेंद्रत्वंनैवतुष्येस्तथासति॥ २५॥ नतृप्तिःप्रियलाभेस्तितृष्णानाद्भिःप्रशाम्यति ॥ संप्रज्वलतिसाभूयःसमिद्भिरिवपावकः॥ २६॥ अस्त्येवत्वयिशोकोपिहर्षश्चापितथात्वयि॥ सुखदुःखेतथाचोभेतत्रकापरिदेवना ॥ २७॥ परिच्छिद्यैवकामानांसर्वेषांचैवकर्मणां॥ मूलंबुद्धींद्रियग्रामंशकुंतानिवपंजरे ॥ २८॥ नद्वितीयस्यशिरसश्छेदनंविद्यतेक्वचित्॥ नचपाणेस्तृतीयस्ययन्नास्तिनततोभयं ॥ २९ ॥ नखल्वप्यरसज्ञस्यकामःक्वचनजायते॥ संस्पर्शाद्दर्शनाद्वापिश्रवणाद्वापिजायते॥ ३०॥ नत्वंस्मरसिवारुण्यालट्टाकानांचपक्षिणां ॥ ताभ्यांचाभ्यधिकोभक्ष्योनकश्चिद्विद्यतेक्वचित्॥ ३१ ॥ यानिचान्यानिभूतेषुभक्ष्यजातानिकस्यचित्॥ येषामभुक्तपूर्वाणितेषामस्मृतिरेवते ॥ ३२ ॥ अप्राशनमसंस्पर्शमसंदर्शनमेवच ॥ पुरुषस्यैषनियमोमन्येश्रेयोनसंशयः॥ ३३॥ पाणिमंतोबलवंतोधनवंतोनसंशयः॥ मनुष्यामानुषैरेवदासत्वमुपपादिताः॥ ३४॥ वधबंधपरिक्लेशैःक्लिश्यंतेच पुनःपुनः॥ तेखल्वपिरमंतेचमोदंतेचहसंतिच॥ ३५॥ अपरेबाहुबलिनःकृतविद्यामनस्विनः॥ जुगुप्सितांचकृपणांपापवृत्तिमुपासते॥ ३६॥

॥ ३७ ॥ ३८ ॥ तवत्वितरापेक्षयादैवमनुकूलमस्तीत्याह दृष्ट्वेति कुणीन्हस्तविकलान् पक्षहतान्अर्धांगवातादिनानष्टान् आमयाविनोरोगाक्रांतान् अधिकदुःखान्अन्यान्दृष्ट्वास्वयंआत्मानंसुखिनं मन्येतेत्यर्थः ॥ ३९ ॥ ४० ॥ प्रवादेनकलंकेन अपहारिणाजातिभ्रंशकरेण ॥ ४१ ॥ मुख्यंविवेकंचित्तशुद्धिंवा ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ विहारायययथोचितेनयज्ञादिनाविहर्तुंसुनक्षत्रेपुष्यादौ सार्धश्लोकः ॥ ४५ ॥ आसुरेषुमूलाश्लेषादिषु ॥ ४६ ॥ पंडितकःकुत्सितःपंडितः यतोहैतुकः अनारब्धद्रव्यत्वादित्यादिभिर्हेतुभिराकाशादेरपिनित्यत्वसाधनपरः वेदनिंदकःअतोन्यदानेमितितदनित्यत्वप्रतिपादकस्यवेदस्याप्रामाण्यकर्ता ईक्षाप्रत्यक्षं तमनुप्रवृत्ताईक्षाअन्वीक्षाधूमादिदर्शनेनवन्ह्याद्यनुमानंतत्प्रधानांआन्वीक्षिकींतर्कविद्यांकणभक्षाक्षचरणादिप्रणीतंशास्त्रं निरर्थिकांपुरुषार्थचतुष्टयशून्यांश्रुत्येकगम्य

उत्सहंतेचतेवृत्तिमन्यामप्युपसेवितुं ॥ स्वकर्मणातुनियतंभवितव्यंतुतत्तथा ॥ ३७ ॥ नपुल्कसोनचांडालआत्मानंत्यक्तुमिच्छति ॥ तयातुष्टःस्वयायोन्यामायांपश्यस्वयादृशीं ॥ ३८ ॥ दृष्ट्वाकुणीन्पक्षहतान्मनुष्यानामयाविनः ॥ सुसंपूर्णःस्वयायोन्यालब्धलाभोसिकाश्यप ॥ ३९ ॥ यदिब्राह्मणदेहस्तेनिरातंकोनिरामयः ॥ अंगानिचसमग्राणिनचलोकेषुधिकृतः ॥ ४० ॥ नकेनचित्प्रवादेनसत्येनैवापहारिणा ॥ धर्मायोत्तिष्ठविप्रर्षेनात्मानंत्यक्तुमर्हसि ॥ ४१ ॥ यदिब्रह्मन्शृणोष्येतच्छ्रद्दधासिचमेवचः ॥ वेदोक्तस्यैवधर्मस्यफलंमुख्यमवाप्स्यसि ॥ ४२ ॥ स्वाध्यायमग्निसंस्कारमप्रमत्तोनुपालय ॥ सत्यंदमंचदानंचस्पर्धिष्ठामाचकेनचित् ॥ ४३ ॥ येकेचनस्वध्ययनाःप्रामायजनयाजनं ॥ कथंतेचानुशोचेयुर्ध्यायेयुर्वाप्यशोभनं ॥ ४४ ॥ इच्छंतस्तेविहारायसुखंमहदवाप्नुयुः ॥ उतजाताःसुनक्षत्रेसुतिथौसुमुहूर्तजाः ॥ यज्ञदानप्रजेहायांयतंतेशक्तिपूर्वकं ॥ ४५ ॥ नक्षत्रेष्वासुरेष्वन्येदुस्तिथौदुर्मुहूर्तजाः ॥ संपतंत्यासुरींयोनिंयज्ञप्रसववर्जिताः ॥ ४६ ॥ अहमासंपंडितकोहैतुकोवेदनिंदकः ॥ आन्वीक्षिकींतर्कविद्यामनुरक्तोनिरर्थिकां ॥ ४७ ॥ हेतुवादान्प्रवदितावक्तासंसत्सुहेतुमन् ॥ आक्रोष्टाचाभिवक्ताचब्रह्मवाक्येषुचद्विजान् ॥ ४८ ॥ नास्तिकःसर्वशंकीचमूर्खःपंडितमानिकः ॥ तस्येयंफलनिर्वृत्तिःसृगालत्वंममद्विज ॥ ४९ ॥ अपिजातुतथातस्मादहोरात्रशतैरपि ॥ यदहंमानुषींयोनिंसृगालःप्राप्नुयांपुनः ॥ ५० ॥

स्यवस्तुतत्त्वस्यनिर्णयानुपयोगिनीं ॥ ४७ ॥ प्रवदिताप्रकर्षेणवदिताश्रुतेरनुमानाविरोधेनैवप्रामाण्यंनस्यतइतिवदिता ननुनास्तिकान्प्रत्येतद्वक्तुंयुक्तंयुक्तिबलेनैववेदाप्रामाण्यवादिनांतेषांनिरसनीयत्वादितिनायंदोषइत्यनआह संसत्सुसमीचीनेषुसाधुष्वपिहेतुमदेववक्तानश्रुतिमत् आक्रोष्टापरुषवाक् अभिवक्ताअभिक्रम्यवक्ता ब्रह्मवाक्येषुवेदवाक्येषुविचार्यमाणेषु ॥ ४८ ॥ नास्तिकःवेदप्रामाण्यनिंदकः सर्वशंकीस्वर्गादृष्टादिसद्भावेपिशंकावान् स्वभाववादेनचाभितआकृष्यमाणोऽनवस्थितइत्यर्थः कुतर्कमनादृत्यवेदमार्गेएवत्वयास्थातव्यमितिभावः ॥ ४९ ॥ ममतुएनदत्यंतंप्रार्थ्यमित्याह अपीति तस्मान्हीनयोनिदात्पापान्मुक्तइतिशेषः ॥ ५० ॥

॥ ५१ ॥ ५२ ॥ समवैक्षतेति दिव्यज्ञानवतांकाश्यपादीनामपिदेहाभिमानावेशादीदृशीबुद्धिर्भवतिकिमुतभाक्तानामितिदेहावेशोवर्ज्यइतिभावः यथोक्तं देहावेशात्प्रमाद्यतीति ॥ ५३ ॥ हरिवाहनमिंद्रम्
॥ ५४ ॥ इतिशां०मो०नै०भा० अशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८० ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ आजगरव्रतलाभेप्रज्ञैवदेहावेशनिवृत्तिद्वारेणहेतुरित्युक्तं तत्रप्रज्ञाबुद्धेःपरिणा
मविशेषः सचक्षीरदधिवत्स्वभावादेवकालक्रमेणभविष्यतीतिदत्तेष्टादेर्वैयर्थ्यंमन्वानःशंकते यदीति शरणागतसंत्राणंभूतानामप्यहिंसनं बहिर्वेदिचयद्दानंदत्तमित्यभिधीयते अग्निहोत्रंतपःशौचंवेदानांचानुशास
नं आतिथ्यंवैश्वदेवंचइष्टमित्यभिधीयते दत्तेष्टेगृहस्थस्यधर्मः तपोवानप्रस्थस्य गुरुशुश्रूषाब्रह्मचारिणः यदिदत्तादिकंशुभादृष्टोत्पादनद्वाराकालांतरीयप्रज्ञाहेतुर्भवतिनतर्हिमेमह्यमनुष्ठेयमेतदितिब्रूहि नोचेत्स्व
भावएवशरणंममेत्यर्थः ॥ १ ॥ स्वभाववादेसर्वेषांभौतिकानामुत्पत्त्यादौएकरूपैवसामग्री तथाचह्रस्वदीर्घसाध्वसाधुसुखदुःखादिवैचित्र्यंजगतिदृश्यमानंनोपपद्यतेऽतस्तत्रावश्यंकर्मजन्यमदृष्टंकारणमभ्युपे

संतुष्टश्चाप्रमत्तश्चयज्ञदानतपोरतिः ॥ ज्ञेयज्ञानाभवेयंवैवर्ज्यंवर्जयितातथा ॥ ५१ ॥ ततःसमुनिरुत्थायकाश्यपस्तमुवाचह ॥ अहोबतासिकुशलोबुद्धिमांश्चे
तिविस्मितः ॥ ५२ ॥ समवैक्षततंविप्रोज्ञानदीर्घेणचक्षुषा ॥ ददर्शचैनंदेवानांदेवमिंद्रंशचीपतिं ॥ ५३ ॥ ततःसंपूजयामासकाश्यपोहरिवाहनं ॥ अनुज्ञा
तस्तुतेनाथप्रविवेशस्वमालयं ॥ ५४ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशां०मोक्षधर्मपर्वणिसृगालकाश्यपसंवादेअशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८० ॥ ॥ ५ ॥
युधिष्ठिरउवाच यद्यस्तिदत्तमिष्टंवातपस्तप्तंतथैवच ॥ गुरूणांवापिशुश्रूषातन्मेब्रूहिपितामह ॥ १ ॥ भीष्मउवाच आत्मनानर्थयुक्तेनपापेनिविश
तेमनः ॥ स्वकर्मकलुषंकृत्वाकृच्छ्रेलोकेविधीयते ॥ २ ॥ दुर्भिक्षादेवदुर्भिक्षंक्लेशात्क्लेशंभयाद्भयं ॥ मृतेभ्यःप्रमृतंयांतिदरिद्राःपापकारिणः ॥ ३ ॥ उत्सवादुत्स
वंयांतिस्वर्गात्स्वर्गंसुखात्सुखं ॥ श्रद्दधानाश्चदांताश्चधनाढ्याःशुभकारिणः ॥ ४ ॥ व्यालकुंजरदुर्गेषुसर्पचोरभयेषुच ॥ हस्तावापेनगच्छंतिनास्तिकाःकिमतः
परं ॥ ५ ॥ प्रियदेवातिथेयाश्चवदान्याःप्रियसाधवः ॥ क्षेम्यमात्मवतांमार्गमास्थिताहस्तदक्षिणं ॥ ६ ॥

यमितिमत्वापुण्योवैपुण्येनकर्मणाभवतिपापःपापेन बुद्धिःकर्मानुसारिणीतिश्रुतिस्मृतिसिद्धंकर्मणःसदसत्प्रज्ञाहेतुत्वमाह आत्मनेति आत्मनाबुद्ध्या अनर्थःकामक्रोधादिस्तद्युक्तेन कृच्छ्रेदुःखदेनरकादौवि
धीयतेभोक्तुमधिक्रियते ॥ २ ॥ मृतेभ्यःमरणेभ्यः प्रमृतंमरणांतरं अविलंबेनपुनःपुनर्म्रियंतइत्यर्थः अथैतयोःपथोर्नकतरेणचनतानीमानिक्षुद्राण्यसकृदावर्तीनीतिश्रुतेः ॥ ३ ॥ ४ ॥ हस्तौअवाप्येतेप्रवेश्येतेयस्मि
न्नितिहस्तावापोहस्तनिगडस्तेननिगडिताःसंतोनास्तिकाःराष्ट्राद्दूरीकृताःव्यालादिमत्सुवनेषुगच्छंतिनिगडितहस्तत्वाच्चव्यालादीन्वारयितुमशक्ताःअत्यंतमुद्वेगंप्राप्नुवंतीत्यर्थः व्यालोदुष्टगजः ॥ ५ ॥ आतिथेयं
अतिथिहितंमृष्टान्नदानादि आत्मवतांजितचित्तानांयोगिनांमार्गंदेवयानं हस्तदक्षिणं हस्तोपलक्षितेनतत्कर्तव्येनदानादिनाकर्मणादक्षिणंअनुकूलं ॥ ६ ॥

पुलाकाः गर्नोष्मणाभक्तसिकथवन्नष्टवीजभावाः पूतिधान्यमितियावत् पुत्तिकाःमशकाः कारणंमुखादिहेतुः ॥ ७ ॥ शुभप्रज्ञाहेतुरपिधर्मएवचेत्तत्रप्रवृत्तिरपिपूर्वकर्मायत्तेतिकिंपुरुषकारेणेत्याशंक्याह सुशीघ्रमिति विधानंप्राक्कर्म धावंतंयतमानंअनुधावतिफलप्रदानेनानुसरति अन्वयमुक्त्वाव्यतिरेकमाह शेतेइति येनयेनयथाकृतंतंतंप्रति तथाप्राक्कर्मफलदमफलदंचभवति ॥ ८ ॥ कर्मप्राचीनंछायेवअनुविधीयतेपुरुषेणस्वस्यानुकूलंक्रियतेअनादौसंसारेऽनंतानांसतामसतांवाकर्मणामहंपूर्वमहंपूर्वमितिस्पर्धयास्वस्वफलदानाययुगपदुपस्थितानांयदैवकर्मअविकलःपुरुषकारोनुगृह्णातितदेवप्रभवतीत्यर्थः ॥ ९ ॥ येनेति भुंक्तेइतिवर्तमानार्थलट्प्रयोगेणऐहिकभोगएवप्राक्कर्मणःप्राबल्यंनत्वामुष्मिकभोगार्थायांयज्ञादिप्रवृत्तौ विधिप्रतिषेधशास्त्रानर्थक्यापत्तेरित्यर्थः नित्यंअपरिहार्यं ॥ १० ॥ स्वकर्मणःफलंस्वर्गपश्वादि

पुलाकाइवधान्येषुपुत्तिकाइवपक्षिषु ॥ तद्विधास्तेमनुष्याणांयेषांधर्मोनकारणं ॥ ७॥ सुशीघ्रमपिधावंतंविधानमनुधावति ॥ शेतेसहशयानेनयेनयेनयथाकृतं॥ ८॥ उपतिष्ठतितिष्ठंतंगच्छंतमनुगच्छति॥ करोतिकुर्वतःकर्मच्छायेवानुविधीयते॥ ९॥ येनयेनयथायद्यत्पुराकर्मसमीहितं॥ तत्तदेकनरोभुंक्तेनित्यंविहितमात्मना ॥ १० ॥ स्वकर्मफलनिक्षेपंविधानपरिरक्षितं ॥ भूतग्राममिमंकालःसमंतात्परिकर्षति ॥ ११ ॥ अचोद्यमानानियथापुष्पाणिचफलानिच ॥ स्वंकालंनातिवर्तंतेतथाकर्मपुराकृतं ॥ १२ ॥ संमानश्चावमानश्चलाभालाभौक्षयोदयौ॥ प्रवृत्तानिविवर्तंतेविधानांतेपुनःपुनः ॥ १३॥ आत्मनाविहितंदुःखमात्मनाविहितंसुखं॥ गर्भशय्यामुपादायभुज्यतेपौर्वदेहिकं॥ १४॥ बालोयुवाचवृद्धश्चयत्करोतिशुभाशुभं ॥ तस्यांतस्यामवस्थायांतत्फलंप्रतिपद्यते ॥ ॥ १५॥ यथाधेनुसहस्रेषुवत्सोविंदतिमातरं ॥ तथापूर्वकृतंकर्मकर्तारमनुगच्छति ॥ १६ ॥ समुन्नमग्रतोवस्त्रंपश्चाच्छुध्यतिकर्मणा ॥ उपवासैःप्रतप्तानांदीर्घसुखमनंतकं॥ १७ ॥ दीर्घकालेनतपसासेवितेनतपोवने ॥ धर्मनिर्धूतपापानांसंपद्यंतेमनोरथाः ॥ १८ ॥ शकुनानामिवाकाशेमत्स्यानामिवचोदके ॥ पदंयथानदृश्येततथाज्ञानविदांगतिः॥ १९॥

तदेवनिक्षेपरूपंविधानेनकर्मजन्यादृष्टेनरक्षितंगौणकर्मीभूतंभूतग्रामंप्रतिकालःसमनुकर्षति ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥१४॥१५ ॥ १६ ॥ समुन्नंजलेनक्लिन्नं उदीक्लेदनेस्यनिष्ठायांरूपं संयुक्तमितिपाठेमलेनतिशेषः संस्विन्नमितिपाठेस्वेदेनमलिनं कर्मणाक्षालनेन उपवासःविषयत्यागः अनंतकंसुखंमोक्षः ॥१७॥ मनोरथाः ज्ञानलाभविषयाः ॥ १८ ॥ प्रागज्ञानानकार्यब्रह्मलोकंगच्छंतिकिंतुनतस्यप्राणाउत्क्रामंत्यत्रैवसमवनीयंतइतितत्त्वविदःप्राणादीनांप्रलयस्यश्रुद्धेप्रत्यगात्मन्येवश्रवणादात्माचनद्रष्टुंयोग्यइत्याशयेनाह शकुनानामिति ज्ञानविदांब्रह्मविदांगतिःपरायणंब्रह्मैवेत्यर्थः ब्रह्मविद्ब्रह्मैवभवतीतिश्रुतेः ॥१९॥

उपालंभैःआक्षेपवाक्यैः व्यतिक्रमैःअपराधैः अलमुक्तैःपर्याप्तं पेशलंकौशलयुक्तंयथास्यात्तथा सत्कर्मभिःसद्वासनोदयात्साध्वीप्रज्ञासमुदेतीतिभावः ॥ २० ॥ इतिशांति॰मो॰नै॰भा॰एका
शीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८१ ॥ ॥ ५ ॥ एवमष्टभिरध्यायैःक्रमादाशांजित्वापूर्वस्मिन्नेववयसिनिष्परिग्रहोनिरीहोहिंसाशून्यआजगरींवृत्तिमास्थितः प्रज्ञावान्सुकृतीब्रह्मविद्याधि
कारीनिरूपितः तत्रप्रसंगात्तत्रतत्रसंक्षेपेणात्मतत्त्वंचसूचितं यथाआजगरेऽनवसितमनंतदोषपारमित्यनेनआकाशस्येवनित्यत्वाद्विभुत्वाच्चात्मनःकालतोदेशतश्चपरिच्छेदाभावःपरेषांसंमतः अस्माकंत्वात्म
नित्रिविधभेदरूपोवस्तुपरिच्छेदोपिनास्ति यथापरेषामात्मांतरस्यपृथिव्यादेरात्मगतबुध्यादिगुणानांचपृथक्सत्त्वेनआत्मनिसजातीयविजातीयस्वगतभेदरूपोवस्तुपरिच्छेदोस्तिनतथास्माकमित्यखंडैकरस

॥१४॥ १२

अलमन्यैरुपालंभैःकीर्तितैश्चव्यतिक्रमैः ॥ पेशलंचानुरूपंचकर्तव्यंहितमात्मनः ॥ २० ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिप॰मोक्षधर्मपर्वणिएकाशीत्य
धिकशततमोऽध्यायः ॥ १८१ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ६ ॥ युधिष्ठिरउवाच कुतःसृष्टमिदंविश्वंजगत्स्थावरजंगमं ॥ प्रलयेचकमभ्येतितन्मेब्रूहि
पितामह ॥ १ ॥ ससागरःसगगनःसशैलःसबलाहकः ॥ सभूमिःसाग्निपवनोलोकोयंकेननिर्मितः ॥ २ ॥ कथंसृष्टानिभूतानिकथंवर्णविभक्तयः ॥ शौचाशौ
चंकथंतेषांधर्माधर्मविधिःकथं ॥ ३ ॥ कीदृशोजीवतांजीवःक्वगच्छंतियेमृताः ॥ अस्माल्लोकादमुंलोकंसर्वंशंसतुनोभवान् ॥ ४ ॥ भीष्मउवाच अत्रा
प्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनं ॥ भृगुणाभिहितंशास्त्रंभरद्वाजायपृच्छते ॥ ५ ॥ कैलासशिखरेदृष्ट्वादीप्यमानंमहौजसं ॥ भृगुंमहर्षिमासीनंभरद्वाजोन्वपृच्छ
त ॥ ६ ॥ ससागरःसगगनःसशैलःसबलाहकः ॥ सभूमिःसाग्निपवनोलोकोयंकेननिर्मितः ॥ ७ ॥ कथंसृष्टानिभूतानिकथंवर्णविभक्तयः ॥ शौचाशौचंकथं
तेषांधर्माधर्मविधिःकथं ॥ ८ ॥ कीदृशोजीवतांजीवःक्वगच्छंतियेमृताः ॥ परलोकमिमंचापिसर्वंशंसितुमर्हसि ॥ ९ ॥ एवंसभगवान्पृष्टोभरद्वाजेनसंशयं ॥
ब्रह्मर्षिर्ब्रह्मसंकाशःसर्वंतस्मैततोब्रवीत् ॥ १० ॥

मेकाद्वितीयंकूटस्थंवस्तुनिर्दिष्टं तथासृगालीये नद्वितीयस्यशिरसश्छेदनंविद्यतेक्वचित् नचपाणेस्तृतीयस्ययन्नास्तिनततोभयमिति आत्मातिरिक्तस्यद्वितीयशिरआदिवदत्यंतासत्त्वमुक्त्वातदेवदृढीकृतं तथा
शकुनानामिवाकाशेमत्स्यानामिवचोदके पदंयथानदृश्येतनथाज्ञानविदांगतिरितिब्रह्मविद्ब्रह्मैवभवतीतिचप्रतिपादितं ततश्चविकारिकारणाभावाज्जगज्जन्माद्यसंभवंमन्वानःपृच्छति कुतइति तत्रकुतइतिका ॥१४॥
लादृष्टेश्वरेच्छादिनिमित्तप्रश्नः कमभ्येतीतिउपादानप्रश्नः तत्रैवकार्यलयनियमात् ॥ १ ॥ केनेत्यवांतरकारणप्रश्नः ॥ २ ॥ कथमितिसृष्टिप्रकारप्रश्नः विभक्तयोविभागाः ॥ ३ ॥ जीवःकीदृशइतिजीवत
त्त्वप्रश्नः अमृताःमुक्ताः क्वअधिष्ठानेलीयंतइतिमुक्तिप्राप्यवस्तुप्रश्नः अस्माल्लोकात्इमंलोकंमुक्त्वा अमुंलोकं सर्वंचपूर्वपृष्टंनःअस्मभ्यंभवान्कथयतु ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

पूर्वोक्तब्रह्माद्वैतसिद्धयेकृत्स्नस्यजगतःब्रह्मोपादानकत्वंप्रतिपादयिष्यन्असतोधिमनोऽसृजत मनःप्रजापतिमसृजत प्रजापतिःप्रजाअसृजत तद्वाइदंमनस्येवपरमंप्रतिष्ठितं यदिदंकिंचेतिश्रुतिमनुसरन्नुत्तर
माह मानसइति सत्त्वासत्त्वाभ्यांनिर्वक्तुमशक्यादज्ञानान्मनउत्पन्नं तच्चचित्प्रतिबिंबविशिष्टंमानसोनामजगतोमूलकारणंसर्वश्रुतिस्मृतिप्रसिद्धं अनादिनिधनःआदिनिधनंजन्मलयस्थानंतद्धीनः तत्कारणस्य
असतोज्ञानस्यानिर्वचनीयस्यस्वरूपेणासत्त्वात् कूटस्थस्यचशुद्धब्रह्मणस्तंप्रत्यनुपादानत्वात् अभेद्यःभेत्तुमनर्हःएकत्वात् अजरामरइतियआत्माऽपहतपाप्माविजरोविमृत्युर्विशोकोविजिघत्सोऽपिपासःस
त्यकामःसत्यसंकल्पइतिश्रुत्युक्तानांगुणानांसंग्रहः ॥ ११ ॥ अक्षयोव्ययइतिलक्षणयावृद्धिजन्महीनत्वमुक्तं अतएवशाश्वतःसदैकरूपः अव्यक्तइतिसंज्ञामात्रं योगिनांप्रत्यक्षत्वात् मूढान्प्रत्यप्रकाशत्वाद्वा
व्यक्तः सृष्टानिजन्मवंतिभूतानिआकाशादीनिजायंतेम्रियंतिव्ययवंतिचयत्रैवभवंति सृष्टानीतिविशेषणादसृष्टाश्चेतनानजायंतइतिदर्शितं ॥ १२ ॥ सःदहरोस्मिन्नंतराकाशः आकाशोहवैनामरूपयोर्निर्व
हितेत्यादिश्रुतिषुआकाशइतिविख्यातःसन् महांतंसमष्टिजीवंहैरण्यगर्भंबुद्धिंवाऽसृजदितियोजना ॥ १३ ॥ महानपिअहंकारंहैरण्यगर्भंमनः सचाहंकारोभगवान्आकाशंशब्दतन्मात्राख्यंअसृजत् आकाशा

भृगुरुवाच मानसोनामयःपूर्वोविश्रुतोवैमहर्षिभिः ॥ अनादिनिधनोदेवस्तथाभेद्योजरामरः ॥ ११ ॥ अव्यक्तइतिविख्यातःशाश्वतोथाक्षयोऽव्ययः ॥
यतःसृष्टानिभूतानिजायंतेचम्रियंतिच ॥ १२ ॥ सोऽसृजत्प्रथमंदेवोमहांतंनामनामतः ॥ महान्ससर्जाहंकारंसचापिभगवानथ ॥ १३ ॥ आकाशमितिवि
ख्यातंसर्वभूतधरःप्रभुः ॥ आकाशादभवद्वारिसलिलादग्निमारुतौ ॥ अग्निमारुतसंयोगात्ततःसमभवन्मही ॥ १४ ॥ ततस्तेजोमयंदिव्यंपद्मंसृष्टंस्वयंभुवा ॥
तस्मात्पद्मात्समभवद्ब्रह्मावेदमयोनिधिः ॥ १५ ॥ अहंकारइतिख्यातःसर्वभूतात्मभूतकृत् ॥ ब्रह्मावैसमहातेजायएतेपंचधातवः ॥ १६ ॥ शैलास्तस्यास्थिसं
ज्ञास्तुमेदोमांसंचमेदिनी ॥ समुद्रास्तस्यरुधिरमाकाशमुदरंतथा ॥ १७ ॥ पवनश्चैवनिःश्वासस्तेजोग्निर्निम्नगाःशिराः ॥ अग्नीषोमौतुचंद्रार्कौनयनेतस्यविश्रुते
॥ १८ ॥ नभश्चोर्ध्वंशिरस्तस्यक्षितिःपादौभुजोदिशः ॥ दुर्विज्ञेयोह्यचिंत्यात्मासिद्धैरपिनसंशयः ॥ १९ ॥ सएषभगवान्विष्णुरनंतइतिविश्रुतः ॥ सर्व
भूतात्मभूतस्थोदुर्विज्ञेयोकृतात्मभिः ॥ २० ॥ अहंकारस्ययःस्रष्टासर्वभूतभवायवै ॥ यतःसमभवद्विश्वंपृष्टोहंयदिहत्वया ॥ २१ ॥

दभवद्वारीत्यादिपाठक्रमोनविवक्षितःकिंतुआकाशाद्वायुः वायोरग्निः अग्नेरापः अद्भ्यःपृथिवीतिश्रौतएवज्ञेयः तत्रवाय्वादिशब्दैःस्पर्शतन्मात्रंरूपतन्मात्रंरसतन्मात्रंगंधतन्मात्रंचसूक्ष्ममपंचीकृतंभूतजातमुच्यते
॥ १४ ॥ ततस्तेजोमयंलिंगशरीरं दिव्यंपरलोकगमनार्हं स्थूलभूतानिचपंचीकृतानि तत्कर्दममयं ब्रह्मांडापरनामधेयंपद्मंचासृजत् ब्रह्माविराट् वेदमयोवेदपूर्णोनिधिरिवज्ञानैश्वर्यादीनां ॥ १५ ॥ ख्यातःसोह
मित्यग्रेव्याहरंत्तनोहंनामाभवदित्यादिश्रुतिप्रसिद्धः सर्वभूतानिस्थूलवियदादीनितदात्मातच्छरीरःसचासौभूतकृच्चतुर्विधभूतग्रामस्रष्टाचेतिसमासः येएतेपंचआकाशादयोधातवोधारणकर्माणःसएवब्रह्मा
॥ १६ ॥ अग्निर्मूर्द्धाचक्षुषीचंद्रसूर्यौदिशःश्रोत्रेवाग्विवृत्ताश्चवेदाः वायुःप्राणोहृदयंविश्वमस्यपद्भ्यांपृथिवीह्येषसर्वभूतांतरात्मेतिभगवतोवैश्वरूप्यप्रतिपादिकांश्रुतिमुपबृंहयति शैलाइत्यादिपंचभिः ॥ १७ ॥
अग्नीषोमावेवचंद्रार्कौ ॥ १८ ॥ १९ ॥ सर्वभूतानामात्मभूतोहंकारस्तत्स्थः ॥ २० ॥ भूतभवायभूतोत्पत्तये स्रष्टाहंकारस्येतिसंबंधः यतोविश्वंसमभवत्यच्चत्वयाहंपृष्टस्तत्तुभ्यमुक्तमितिशेषः ॥ २१ ॥

कुतःसृष्टमिदंविश्वमित्यस्यप्रश्नस्योत्तरंब्रह्मैवईशभूत्वविराड्रूपेणसन्निविष्टमस्तीत्युक्तं तत्किंएकदेशेनउतकार्त्स्न्येन नाद्यःब्रह्मणःसांशतापत्तेर्निष्कलत्वश्रुतिव्याकोपः नांत्यः कार्यस्यपरिच्छिन्नत्वेनव्याप्यत्वाद्ब्रह्मणोपिपरिच्छेदापत्तिस्ततश्चानंत्यश्रुतिव्याकोपइतिशंकते गगनस्येति ॥ २२ ॥ कार्यस्यानंत्यंकारणानंत्यायोपपादयन्नुक्तांशंकांपरिहरति अनंतमेतदिति आश्रयाश्चतुर्दशभुवनानि ॥ २३॥ गतेःसूर्यरश्मिगतेरपिऊर्ध्वमधस्ताच्च चंद्रादित्यौनदृश्येतेमध्यमपरिमाणयोस्तयोरनंताकाशव्याप्तियोगात् यत्रतौनदृश्येतेतत्र संधिरार्षः ॥ २४ ॥ तेपिसूर्यादिगतेरूर्ध्वस्थाअनंतमेवाकाशंपश्यंतिनतुपरिच्छिन्नमिति मेमद्वचनाद्विद्धि ॥ २५ ॥ एवंतत्तदुपर्युपरीत्याह उपरिष्टेति आर्षोवर्णलोपः प्रज्वलद्भिर्लोकैरितिशेषः ॥ २६ ॥ तिर्यक्प्रमाणतोप्यानंत्यमाह पृथिव्यंतइति ॥ २७ ॥ २८ ॥ एवमंतंपुनःपुनर्जलंपुनराकाशंपुनर्जलमित्येवंरूपमेवसलिलस्यसलिलात्मकस्यभगवतोंऽतंपश्यामः नतुजलाकाशमालायाइत्यर्थः तोयेभ्यइति षष्ठ्यर्थेचतुर्थी ॥ २९ ॥ अग्नीति वर्णोरूपंतच्चस्पर्शस्याप्युपलक्षणं यथारूपस्पर्शरहितंन

भरद्वाजउवाच गगनस्यदिशांचैवभूतलस्यानिलस्यवा ॥ कान्यत्रपरिमाणानिसंशयंछिंधितत्त्वतः ॥ २२॥ भृगुरुवाच अनंतमेतदाकाशंसिद्धदै
वतसेवितं ॥ रम्यंनानाश्रयाकीर्णंयस्यांतोनाधिगम्यते ॥ २३॥ ऊर्ध्वंगतेरधस्तात्तुचंद्रादित्यौनदृश्यतः ॥ तत्रदेवाःस्वयंदीप्ताभास्वराभाग्निवर्चसः ॥ २४॥ ते
चाप्यंतंनपश्यंतिनभसःप्रथितौजसः ॥ दुर्गमत्वादनंतत्वादितिमेविद्धिमानद ॥ २५ ॥ उपरिष्टोपरिष्टात्तुप्रज्वलद्भिःस्वयंप्रभैः ॥ निरुद्धमेतदाकाशमप्रमेयं
सुरैरपि ॥ २६ ॥ पृथिव्यंतेसमुद्रास्तुसमुद्रांतेतमःस्मृतं ॥ तमसोंतेजलंप्राहुर्जलस्यांतेग्निरेवच ॥ २७॥ रसातलांतेसलिलंजलांतेपन्नगाधिपाः ॥ तदंतेपुनराका
शमाकाशांतेपुनर्जलं ॥ २८ ॥ एवमंतंभगवतःप्रमाणंसलिलस्यच ॥ अग्निमारुततोयेभ्योदुर्ज्ञेयंदैवतैरपि ॥ २९॥ अग्निमारुततोयानांवर्णाःक्षितितलस्यच ॥
आकाशादवगृह्यंतेभिद्यंतेतत्त्वदर्शनात् ॥ ३० ॥ पठंतिचैवमुनयःशास्त्रेषुविविधेषुच ॥ त्रैलोक्यसागरेचैवप्रमाणंविहितंयथा ॥ ३१ ॥ अदृश्यायत्वगम्याय
कःप्रमाणमुदाहरेत् ॥ सिद्धानांदेवतानांचयदापरिमितागतिः ॥ तदागौणमनंतस्यनामानंतेतिविश्रुतं ॥ ३२॥ नामधेयानुरूपस्यमानसस्यमहात्मनः ॥ ३३॥

भोद्रव्यंदेशतःकालतश्चानंतंतद्वद्दश्यादयोपि तथाचलक्षणभेदाभावादाकाशानतिरिक्ताअपितेकेवलमतत्त्वदर्शनादेवाकाशात्पृथगवगृह्यंते द्वितीयचंद्रवत् एवमाकाशादयोपिपूर्वस्मात्पूर्वस्मात्स्वकारणादभिन्नाः संतोमानसमात्रंभवंतीत्यर्थः ॥ ३० ॥ कथंतर्हिबौद्धज्योतिषिकपौराणिकास्त्रैलोक्यादेःप्रमाणंयथाविहितंपंचाशत्कोटियोजनविस्तारायामादिरूपमुपपादयंतीतिशंकते पठंतीति ॥ ३१ ॥ दूषयति अदृश्यायेति षष्ठ्यर्थेचतुर्थी ब्रह्मपरिमाणहीनं अदृश्यत्वादगम्यत्वाच्चआकाशादिवदित्यनुमानेनकारणानंत्यात्कार्यानंत्यसिद्धिः सिद्धानामिति गतिर्गमनमार्गआकाशःसोपिचेत्परिमितःस्यात्तर्हिश्रूयमाणंपरमात्मनोमानसाख्यस्यआनंत्यंगौणमौपचारिकंस्यात्तच्चनयुक्तं अनंतंब्रह्मेतिवेदपीडाप्रसंगादितिसार्धःश्लोकः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

दिव्यंध्योनमानंयनूरूपंविश्वरूपंनदपिन्हसतेसुप्तिप्रलययोर्लीयतेवर्धतेच जायत्सर्गयोर्यदितर्हिआदावंतेचयन्नास्तिवर्तमानेपितत्तथेतिन्यायेनसर्गकालेप्यसतोजगतःस्वरूपं तद्विधोपिब्रह्मभावंगतोपिकोन्योवेदि तुंशक्तोनकश्चित् नहिमरुमरीचितोयस्यरसस्पर्शौकश्चिद्वेदितुमर्हतीतिभावः तत्रसुप्तिबोधयोर्जगल्लयोदयौकौषीतकिनःसमामनंति सयदास्वपितितदैनंवाक्सर्वैर्नामभिःसहाप्येति चक्षुःसर्वैरूपैःसहाप्ये तिश्रोत्रंसर्वैःशब्दैःसहाप्येतिमनःसर्वैर्ध्यानैःसहाप्येति अथयदाप्रबुध्यते एतस्मादात्मनःसर्वेप्राणायथायतनंविप्रतिष्ठंते प्राणेभ्योदेवादेवेभ्योलोकाइति तथाच नासतोविद्यतेभावोनाभावोविद्यतेसतइतिभग वदुक्तदिशाजगतोसत्त्वाद्दुर्ज्ञेयत्वंसिद्धं ॥ ३४ ॥ पुष्करतःस्थूलसूक्ष्मकार्यरूपात् ब्रह्माचतुर्मुखः ॥ ३५ ॥ चतुर्मुखस्यैवमहत्तत्वात्मतांमन्वानःशंकते पुष्करादिति ॥ ३६ ॥ परिहरति मानसस्येति यथाबी जादंकुरतरूजानावपितरुस्थपक्कफलवदंकुरदर्वंतरोत्पादनसमर्थौ फलंत्वनेकबीजगर्भतरुबीजादप्यधिकशक्तिमत् एवंमानसाख्यादीशाज्जातावपिसूत्रविराजौनसूत्रविराडंतरंस्रष्टुंशक्नुतः चतुर्मुखेनुकरत्नामा

यदातुदिव्यंयद्रूपंन्हसतेवर्धतेपुनः ॥ कोन्यस्तद्वेदितुंशक्योयोपिस्यात्तद्विधोऽपरः ॥ ३४ ॥ ततःपुष्करतःसृष्टःसर्वज्ञोमूर्तिमान्प्रभुः ॥ ब्रह्माधर्ममयःपूर्वःप्रजाप तिरनुत्तमः ॥ ३५ ॥ भरद्वाजउवाच पुष्कराद्यदिसंभूतोज्येष्ठंभवतिपुष्करं ॥ ब्रह्माणंपूर्वजंचाहभवान्संदेहएवमे ॥ ३६ ॥ भृगुरुवाच मानसस्येहयामू र्तिर्ब्रह्मत्वंसमुपागता ॥ तस्यासनविधानार्थंपृथिवीपद्ममुच्यते ॥ ३७ ॥ कर्णिकांतस्यपद्मस्यमेरुर्गगनमुच्छ्रितः ॥ तस्यमध्येस्थितोलोकान्सृजतेजगतःप्रभुः ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्व० मोक्ष० भृगुभरद्वाजसंवादेद्व्यशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८२ ॥ ॥ ७ ॥ भरद्वाजउवाच प्रजाविसर्गंविवि धंकथंससृजतेप्रभुः ॥ मेरुमध्येस्थितोब्रह्मातद्ब्रूहिद्विजसत्तम ॥ १ ॥ भृगुरुवाच प्रजाविसर्गंविविधंमानसोमनसासृजत् ॥ संरक्षणार्थंभूतानांसृष्टंप्र थमतोजलं ॥ २ ॥ यत्प्राणःसर्वभूतानांवर्धतेयेनचप्रजाः ॥ परित्यक्ताश्चनश्यंतितेनेदंसर्वमावृतं ॥ ३ ॥

नसस्यशक्तिरभिव्यक्ताऽतःसचसूत्रविराडात्मकात्पद्माज्ज्यायान् तथापि तदभिव्यक्त्यभिप्रायेणपुष्करतोब्रह्माजभवत् वृक्षादिवफलमित्यर्थः ॥ ३७ ॥ गगनंहार्दाकाशाख्यंब्रह्मपद्मस्यमध्येतस्यापिमध्येउ च्छ्रितोमेरुस्तस्यमध्येअधिष्ठितःकर्णिकामितिपदयोजना एतेनदहरंपुंडरीकंवेश्म दहरोस्मिन्नंतराकाशइत्यादिउभेअस्मिन्द्यावापृथिवीअंतरेवसमाहितेइत्यंतायाःश्रुतेरर्थःसंगृहीतः ॥ ३८ ॥ इतिशां ति० मोक्षध० नै० भा० द्व्यशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८२ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ प्रजाविसर्गमिति प्रजाजरायुजांडजस्वेदजोद्भिज्जास्तासांविविधंसर्गं मेरुमध्येइतितस्यव्यवहितत्व मुक्तं प्रजानांतुसर्गोयथायथंस्वस्वबीजात्स्वस्वादृष्टवशाद्दृश्यते तत्रकथंतस्यस्रष्टृत्वमित्याक्षेपः ॥ १ ॥ चतुर्मुखत्वंप्राप्तोमानसएवमनसासंकल्पेनप्रजाविसर्गंअसृजत् संकल्पादेवास्यपितरःसमुत्तिष्ठंतीतिश्रुतेः सत्यकामःसत्यसंकल्पइत्यादिश्रुतेश्चनतस्यबीजसान्निध्यापेक्षा संकल्पैकसाधनत्वात् ॥ २ ॥ यत्जलं तेनजलेन ॥ ३ ॥

वारुणंवरुणदेवतासंबंधात् आप्यमित्यर्थः मूर्तिमत्मनुष्यपश्वादिविग्रहवत् आप्यत्वेहेतुः आपस्तस्तंभिरेयतआपस्तंभंघनीभावंपृथिव्यादिरूपंप्रापाः तद्यदपांशरआसीत्तत्समहन्यतसापृथिव्यभवदितिश्रुतेः ॥ ४ ॥ एतदाक्षिपति कथमिति भौतिकस्रष्टावेवचतुर्मुखस्याधिकाराद्भूतानांचप्रागेवसृष्टत्वात्तस्यजलादिस्रष्टृत्वोक्तिरयुक्तेत्याक्षेपाभिप्रायः ॥ ५ ॥ ब्रह्मकल्पेब्रह्मलोकेकल्पादावित्यर्थः लोकानांसंभवउत्पत्तिस्तत्रविपर्येसंदेहः तथाहि कालःस्वभावोनियतिर्यदृच्छाभूतानियोनिःपुरुषइतिचिंत्यमितिश्रुत्यैवानेकपक्षोपन्यासात् तत्रकालइतिज्यौतिषिकाः स्वभावइतिबौद्धालोकायतिकाश्च नियतिरदृष्टंकारणंकर्मेतिमीमांसकाः यदृच्छेत्यार्हताः भूतानीतितार्किकादयः योनिर्जगत्कारणंपुरुषइत्यौपनिषदाः ॥६॥ एवंसंदेहेसतिध्यानयोगएवशरणीकरणीयइत्याख्यायिकामुखेनाह तेऽतिष्ठन्निति ध्यानंध्यायंत्यस्मिन्निति व्युत्पत्त्याहृदयपुंडरीकं आलंब्यआलंबनीकृत्यमौनंध्यानंचित्तनिरोधरूपंयोगमास्थिताःसंतःअतिष्ठन् ॥ ७ ॥ श्रुतौयद्यपितेध्यानयोगानुगताअपश्यन्देवात्मशक्तिंस्वगुणैर्निगूढामित्यनुभवगम्योयमर्थइत्युक्तं तथापिअनुभवेभ्रांतत्वसंभवात्श्रुतिरेवनिष्कलंकंप्रमाणमित्याशयेनाह तेषामिति तत्रहृदयपुंडरीकेनभस्तलाद्धार्दाकाशाख्यात् मायाविशिष्टाद्ब्रह्मणः ॥ ८ ॥ सरस्वतीमेवाह पुरेति हार्दाकाशेगुरू

पृथिवीपर्वतामेघामूर्तिमंतश्चयेपरे॥सर्वंतद्वारुणंज्ञेयमापस्तस्तंभिरेयतः॥४॥ भरद्वाजउवाच कथंसलिलमुत्पन्नंकथंचैवाग्निमारुतौ॥कथंवामेदिनीसृष्टेत्यत्रमेसंशयोमहान्॥५॥ भृगुरुवाच ब्रह्मकल्पेपुराब्रह्मन्ब्रह्मर्षीणांसमागमे॥लोकसंभवसंदेहःसमुत्पन्नोमहात्मनां॥६॥तेऽतिष्ठन्ध्यानमालंब्यमौनमास्थायनिश्चलाः॥त्यक्ताहाराःपवनपादिव्यंवर्षशतंद्विजाः॥७॥तेषांब्रह्ममयीवाणीसर्वेषांश्रोत्रमागमत्॥दिव्यासरस्वतीतत्रसंबभूवनभस्तलात्॥८॥ पुरास्तिमितमाकाशमनंतमचलोपमं॥नष्टचंद्रार्कपवनंप्रसुप्तमिवसंबभौ॥९॥

क्तयुक्त्यास्थूलदेहासंगेनचित्तंधारयन् प्रथमंकज्जलश्यामलेनतमसाव्याप्तमचलमनंतमशब्दमाकाशंपश्यति तच्चतमःक्रमेणकालिमानंजहत्अवश्यायाख्यनीहाररूपेण ततोधूमरूपेणचभाति ततःकिंचित्तमसोपगमेसुषिरमनंतमाकाशंपश्यति सतत्रश्रांतस्तृषार्तइवभूत्वाजलंस्मरति तच्चजलंक्षणेनतमेवाकाशंपूरयति तत्रयथाघटेजलेनापूर्यमाणेशब्दोवायुश्चाभिव्यज्यते तथैवतत्रशब्दवायूआविर्भवतः ततश्चतयोर्जलवाय्वोररण्योरिवसंघर्षात्तेजउत्पद्यते तेनचहार्दाकाशंनिस्तिमिरीकुर्वतावायुनासहसंयोगमेत्यसलिलमाकाशेसमुत्क्षिपताजलपवनसंपर्कोद्रात्माघनीक्रियतेसोयंत्रयाणांसंघातःपृथिवीनामभवति एवंभूतानिसृष्ट्वाभौतिकान्यपिसृजति पुनश्चतत्सर्वमुपसंहृत्यकेवलचिन्मात्रेणरूपेणनिरुद्धसर्ववृत्तिस्तिष्ठतीतियोगिनामनुभवक्रमः तदुपक्रमंएकदेशेनश्रुतिरनुवदति नीहारधूमार्कानलानिलानांखद्योतविद्युत्स्फटिकशशीनां एतानिरूपाणिपुरःसराणिब्रह्मण्यभिव्यक्तिकराणियोगेइति सएवायंभूतोत्पत्तिक्रमोऽत्रपुरास्तिमितमाकाशमित्यादिनाश्लोकनवकेनप्रतिपादितः अक्षरयोजनापिकृतप्राया ॥ ९ ॥

॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ कथंघनत्वमुपपद्यतेइत्यतआह तस्येति षष्ठीसप्तम्यर्थे तस्मिन्मारुतयुक्तेग्नौआकाशमध्येभ्रमतियःस्नेहाश्रयोजलंतत्संघातत्वमितिस्पष्टं एवंमानसस्यसृष्टिर्मानस्येवत्सामान्यादस्मदादीनामपीयंसृष्टिःस्वप्नवन्मानसस्यैवेत्यध्यायतात्पर्यम् अतएवद्वितीयशिरोवदस्याअसत्त्वंप्रागुक्तंसंगच्छते ॥ १६ ॥ १७ ॥ इतिशांति॰मो॰नै॰भा॰त्र्यशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८३ ॥ ननुचतुर्मुखेनमनसासृष्टाःपंचधातवआकाशादयःस्वामाकाशादिवदांतराःसंतःकथंबाह्यलोकानामावरकाइत्युपपद्यतेइत्याह तएतेइति यान्ब्रह्मासृजत्तेएतेइतिकथमित्यग्रिमेणसंबंधः एतेकेयेमहाभूतसंज्ञाःयैश्चलोकाआवृताइतियोजना ॥ १ ॥ तथाब्रह्मणासृष्टानांजरायुजादीनांचैवंप्रत्येकंमानसानिपंचभूतानिसंति स्वप्नेतद्दर्शनात् ततश्चकथंब्रह्मसृष्टानामेवपंचानांभूतानांमहाभूतत्वंनास्मदादिसृष्टानांभूतत्वंयतःसर्वेषांमानसत्वाविशेषात् प्रातिभासिकत्वेनक्षुद्रभूतत्वं ईशसृष्टानांतुमहाभूतत्वं तथाचप्रातिभासिकव्यावहारिकयोर्बाध्याबाध्ययोःप्रपंचयोर्भेदएष्टव्यइतिआक्षेपुरभिप्रायः ॥ २ ॥ अमितत्वमेवमहच्छ

ततःसलिलमुत्पन्नंतमसीवापरंतमः ॥ तस्माच्चसलिलोत्पीडादुदतिष्ठतमारुतः ॥ १० ॥ यथाभाजनमच्छिद्रंनिःशब्दमिवलक्ष्यते ॥ तच्चांभसापूर्यमाणंसशब्दंकुरुतेऽनिलः ॥ ११ ॥ तथासलिलसंरुद्धेनभसोंतेनिरंतरे ॥ भित्वार्णवतलंवायुःसमुत्पततिघोषवान् ॥ १२ ॥ सएषचरतेवायुरर्णवोत्पीडसंभवः ॥ आकाशस्थानमासाद्यप्रशांतिंनाधिगच्छति ॥ १३ ॥ तस्मिन्वाय्वंबुसंघर्षेदीप्ततेजामहाबलः ॥ प्रादुरभूदूर्ध्वशिखःकृत्वानिस्तिमिरंनभः ॥ १४ ॥ अग्निःपवनसंयुक्तःखंसमाक्षिपतेजलं ॥ सोग्निर्मारुतसंयोगाद्घनत्वमुपपद्यते ॥ १५ ॥ तस्याकाशंनिपतितःस्नेहस्तिष्ठतियोपरः ॥ ससंघातत्वमापन्नोभूमित्वमनुगच्छति ॥ १६ ॥ रसानांसर्वगंधानांस्नेहानांप्राणिनांतथा ॥ भूमिर्योनिरिहज्ञेयायस्यांसर्वंप्रसूयते ॥ १७ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशां॰मो॰भृगुभरद्वाजसंवादेमानसभूतोत्पत्तिकथनेत्र्यशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८३ ॥ ॥ ७ ॥ भरद्वाजउवाच तएतेधातवःपंचब्रह्मायानसृजत्पुरा ॥ आवृतायैरिमेलोकामहाभूताभिसंज्ञिताः ॥ १ ॥ यदासृजत्सहस्राणिभूतानांसमहामतिः ॥ पंचानामेवभूतत्वंकथंसमुपपद्यते ॥ २ ॥ भृगुरुवाच अमितानांमहाशब्दोयांतिभूतानिसंभवं ॥ ततस्तेषांमहाभूतशब्दोयमुपपद्यते ॥ ३ ॥ चेष्टावायुःखमाकाशमूष्माग्निःसलिलंद्रवः ॥ पृथिवीचात्रसंघातःशरीरंपांचभौतिकं ॥ ४ ॥ इत्येतैःपंचभिर्भूतैर्युक्तंस्थावरजंगमं ॥ श्रोत्रंघ्राणंरसःस्पर्शोदृष्टिश्चेंद्रियसंज्ञिताः ॥ ५ ॥

ब्दार्थोनंतत्वबाध्यत्वमित्याहामितानामिति अमितेषुअमितत्वादित्यर्थः यतःसंभवंयांतितेतोहेतोर्भूतानीत्यर्थः ततश्चानंतत्वोत्पन्नत्वयोरुभयत्राविशेषात्नव्यावहारिकप्रातिभासिकयोर्महाभूतसंघयोर्भेदइत्यर्थः ॥ ३ ॥ कार्यमात्रेव्याप्तिंप्रदर्शयन्नमितत्वमेवाह चेष्टेति खंछुषिरं अत्रशरीरेद्रवोलोहितादिसंघातःकठिनंमांसास्थ्यादि ॥ ४ ॥ श्रोत्रंखं घ्राणंपृथिवी रसोरसनेंद्रियंजलं स्पर्शःस्पर्शनेंद्रियंत्वक्वायुः दृष्टिश्चक्षुरिंद्रियंतेजः श्रोत्रादीनांखादिगुणान्शब्दादीन्प्रतिग्राहकत्वात्खाद्यात्मकत्वं श्रोत्रादीनांखाद्यात्मत्वोपपादनंदृष्टांतसिद्ध्यर्थम् तथाचायंप्रयोग मेयमातारौसमानजातीयौग्राह्यग्राहकत्वात्शब्दश्रोत्रादिवदिति तथाचप्रमातुश्चेतनाभिन्नत्वेनप्रमेयस्यापितथात्वमित्यद्वैतसिद्धिः ॥ ५ ॥

ननुवृक्षाणांप्रमेयत्वेपिनचेतनाभिन्नत्वंदृश्यतेऽस्मदादिवत्तेषांगत्यायभावेनानिंद्रियत्वात्तनश्चाभौतिकत्वमितिनत्रत्नप्रजवत्त्वमपीत्यद्वैतासिद्धिरित्यभिप्रेत्यवृक्षाणांभौतिकत्वंनावन्निरस्यति पंचभिरित्यादिना ॥ ॥ ६ ॥ ऊष्माद्यभावादुग्यायभावमाहानूष्मणामिति ॥ ७ ॥ ८ ॥ अप्रमेयत्वात्अप्रतीयमानत्वात् ॥ ९ ॥ वृक्षाणामभौतिकत्वानिंद्रियत्वादिकंपरिहरंश्चेतनत्वमुपपादयति घनानामित्यादिभिर्नवभिः ॥ ॥ १० ॥ शीर्यतइत्यनेनवज्रमणेरपिमत्कुणशोणितस्पर्शात्शीर्यमाणस्यचेतनत्वंव्याख्यातं एवमेकदेशेकंपादिदर्शनाद्गोरिवभूमेरपितत्द्रष्टव्यं ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ नालेननलिकया एते

भरद्वाजउवाच पंचभिर्यदिभूतैस्तुयुक्ताःस्थावरजंगमाः॥ स्थावराणांनदृश्यंतेशरीरेपंचधातवः ॥६॥ अनूष्मणामचेष्टानांघनानांचैवतत्त्वतः॥ वृक्षाणां नोपलभ्यंतेशरीरेपंचधातवः॥ ७॥ नशृण्वंतिनपश्यंतिनगंधरसवेदिनः॥ नचस्पर्शंविजानंतितेकथंपांचभौतिकाः ॥८॥ अद्रवत्वादनग्नित्वादभूमित्वादवा युतः॥ आकाशस्याप्रमेयत्वाद्वृक्षाणांनास्तिभौतिकं॥ ९॥ भृगुरुवाच घनानामपिवृक्षाणामाकाशोस्तिनसंशयः॥ तेषांपुष्पफलव्यक्तिर्नित्यंसमुपप द्यते॥ १०॥ ऊष्मतोम्लायतेवर्णंत्वक्फलंपुष्पमेवच॥ म्लायतेशीर्यतेचापिस्पर्शस्तेनात्रविद्यते॥ ११॥ वाय्वग्न्यशनिनिर्घोषैःफलंपुष्पंविशीर्यते॥ श्रोत्रेणगृ ह्यतेशब्दस्तस्माच्छृण्वंतिपादपाः॥ १२॥ वल्लीवेष्टयतेवृक्षंसर्वतश्चैवगच्छति॥ नह्यदृष्टेश्चमार्गोस्तितस्मात्पश्यंतिपादपाः॥ १३॥ पुण्यापुण्यैस्तथागंधैर्धूपै श्चविविधैरपि॥ अरोगाःपुष्पिताःसंतितस्माज्जिघ्रंतिपादपाः॥ १४॥ पादैःसलिलपानाच्चव्याधीनांचापिदर्शनात्॥ व्याधिप्रतिक्रियत्वाच्चविद्यतेरसनंद्रुमे॥ ॥ १५॥ वक्त्रेणोत्पलनालेनयथोर्ध्वंजलमाददेत्॥ तथापवनसंयुक्तःपादैःपिबतिपादपः॥ १६॥ सुखदुःखयोश्चग्रहणाच्छिन्नस्यचविरोहणात्॥ जीवंपश्या मिवृक्षाणामचैतन्यंनविद्यते॥ १७॥ तेनतज्जलमादत्तंजरयत्यग्निमारुतौ॥ आहारपरिणामाच्चस्नेहोवृद्धिश्चजायते॥ १८॥ जंगमानांचसर्वेषांशरीरेपंचधात वः॥ प्रत्येकशःप्रभिद्यंतेयैःशरीरंविचेष्टते॥ १९॥ त्वक्चमांसंतथास्थीनिमज्जास्नायुश्चपंचमं॥ इत्येतदिहसंख्यातंशरीरेपृथिवीमयं॥ २०॥ तेजोह्यग्निस्तथा क्रोधश्चक्षुरूष्मातथैवच॥ अग्निर्जरयतेयच्चपंचाग्नेयाःशरीरिणः॥ २१॥ श्रोत्रंघ्राणंतथास्यंचहृदयंकोष्ठमेवच॥ आकाशात्प्राणिनामेतेशरीरेपंचधातवः॥ ॥ २२॥ श्लेष्मापित्तमथस्वेदोवसाशोणितमेवच॥ इत्यापःपंचधादेहेभवंतिप्राणिनांसदा॥ २३॥ प्राणात्प्रणीयतेप्राणीव्यानाद्व्यायच्छतेतथा॥ गच्छत्यपानोऽधश्चैवसमानोहृद्यवस्थितः॥ २४॥

नक्षीरादिपायिनःपारदादेरपिचेतनत्वंव्याख्यातं ॥ १६ ॥ १७ ॥ तेनवृक्षेण जरयतिजरयतः ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ शरीरिणःअंतर्गतोग्निस्तेजःक्रोधचक्षुरूष्मजाठररूपइतिपंचाग्नेयाः ॥ २१ ॥ श्रोत्र मिंद्रियं घ्राणंनासारंध्रे कोष्ठंअन्नादिस्थानं ॥ २२ ॥ २३ ॥ प्राणात्प्राणंआश्रित्यप्रणीयतेगमनादिकार्यते व्यायच्छतेबलसाध्यमुद्यमंकरोति ॥ २४ ॥

प्रतिभेदात् उरःकंठशिरःस्थानभेदात् ॥ २५ ॥ भूमेः भूम्याघ्राणरूपया अब्धइतिरसनेन वाहिनावहनशीलेनवायुना चकारेणआकाशेनश्रोत्ररूपेणशब्दंगुणंवेत्तीत्यपिद्रष्टव्यं ॥ २६ ॥ अत्रगंधाधिकरणेगंधे वाधिकरणस्यतन्मात्रत्वात् विस्तरेणअभिहितानुवृद्धैः गुणान्भेदान् ॥ २७ ॥ इष्टःकस्तूरिकादौ अनिष्टःशवादौ मधुरोमधुपुष्पादौ कटुःमरीच्यादौ निर्हारीसर्वगंधाभिभावकोहिंग्वादौ संहतश्चित्रगंधोऽने कद्रव्यकल्कगतः स्निग्धःसद्यस्तनघृतादौ रूक्षःसर्षपतैलादौ विशदःशाल्यन्नादौ ॥ २८ ॥ पार्थिवःपृथिव्याश्रितोमुख्योगुणः ज्योतिःपृथिव्यादिरूपं वायुनात्वगिंद्रियेण ॥ २९ ॥ गुणाःअप्रधानभूताः एवंजलादावप्येकैकोमुख्यःइतरेऽप्रधानाइतिद्रष्टव्यं ॥ ३० ॥ कषायःबिभीतकफलादौ ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ कृष्णःकाचकज्जलादेः नीलारुणःमयूरपिच्छादेः कठिनादयःस्पर्शभेदाअपिचक्षु

उदानादुच्छ्वसितिचप्रतिभेदाच्चभाषते ॥ इत्येतेवायवःपंचचेष्टयंतीहदेहिनं ॥ २५ ॥ भूमेर्गंधगुणान्वेत्तिरसंचाब्धःशरीरवान् ॥ ज्योतिषाचक्षुषारूपंस्पर्शंवेत्ति चवाहिना ॥ २६ ॥ गंधःस्पर्शोरसोरूपंशब्दश्चात्रगुणाःस्मृताः ॥ तस्यगंधस्यवक्ष्यामिविस्तराभिहितान्गुणान् ॥ २७ ॥ इष्टश्चानिष्टगंधश्चमधुरःकटुरेवच ॥ निर्हारीसंहतःस्निग्धोरूक्षोविशदएवच ॥ २८ ॥ एवंनवविधोज्ञेयःपार्थिवोगंधविस्तरः ॥ ज्योतिःपश्यतिचक्षुर्भ्यांस्पर्शंवेत्तिचवायुना ॥ २९ ॥ शब्दःस्पर्शश्च रूपंचरसश्चापिगुणाःस्मृताः ॥ रसज्ञानंतुवक्ष्यामितन्मेनिगदतःशृणु ॥ ३० ॥ रसोबहुविधःप्रोक्तऋषिभिःप्रथितात्मभिः ॥ मधुरोलवणस्तिक्तःकषायोम्लः कटुस्तथा ॥ ३१ ॥ एषषड्विधविस्तारोरसोवारिमयःस्मृतः ॥ शब्दःस्पर्शश्चरूपंचत्रिगुणंज्योतिरुच्यते ॥ ३२ ॥ ज्योतिःपश्यतिरूपाणिरूपंचबहुधास्मृतं ॥ ह्र स्वोदीर्घस्तथास्थूलश्चतुरस्रोणुवृत्तवान् ॥ ३३ ॥ शुक्लःकृष्णस्तथारक्तःपीतोनीलारुणस्तथा ॥ कठिनश्चिक्कणःश्लक्ष्णःपिच्छिलोमृदुदारुणः ॥ ३४ ॥ एवंषोडशवि स्तारोज्योतीरूपगुणःस्मृतः ॥ शब्दस्पर्शौचविज्ञेयौद्विगुणोवायुरित्युत ॥ ३५ ॥ वायव्यस्तुगुणःस्पर्शःस्पर्शश्चबहुधास्मृतः ॥ उष्णःशीतःसुखोदुःखःस्निग्धोवि शदएवच ॥ ३६ ॥ तथाखरोमृदूरूक्षोलघुर्गुरुतरोपिच ॥ एवंद्वादशधास्पर्शोवायव्योगुणउच्यते ॥ ३७ ॥ तत्रैकगुणमाकाशंशब्दइत्येवतत्स्मृतं ॥ तस्यशब्द स्यवक्ष्यामिविस्तरंविविधात्मकं ॥ ३८ ॥ षड्जऋषभगांधारौमध्यमोधैवतस्तथा ॥ पंचमश्चापिविज्ञेयस्तथाचापिनिषादवान् ॥ ३९ ॥ एषसप्तविधःप्रोक्तोगु णआकाशसंभवः ॥ ऐश्वर्येणतुसर्वत्रस्थितोपिपटहादिषु ॥ ४० ॥

षापिनिर्णेतुंशक्याइतिरूपमध्येपठिताः तथाहिलोष्ठपाषाणसंघट्टेनत्नाशानाशाभ्यांवालस्तयोर्मृदुत्वकठिनत्वेनिश्चि नोति एवमन्यत्रापिज्ञेयं ॥ ३४ ॥ ज्योतिरात्मकोरूपगुणः द्वौगुणौयस्मिन्नितिद्विगुणः ॥ ३५ ॥ उष्णशीतौआतपतुहिनयोः सुखदुःखेतएवकालभेदेन स्निग्धःपुत्रादेः विशदःउत्तमवस्त्रादेः ॥ ३६ ॥ खरमृदूपा षाणतूलादेः रूक्षःकंटकादेः लघुत्वगुरुत्वेतर्कमतेपतनानुमेयेअपिपौराणिकमतेत्वग्ग्राह्येएव तथाहि तमस्यपिपरीक्षकाःपाणिनाउत्तोल्यैवपलिकसपादपलिकयोरायतनानायतयोरपिप्रमाणंनिश्चिन्वंति गुरु तरइतितरप्प्रत्ययेनगुरुरपिआक्षिप्यते तेनद्वादशविधः एवमेकादशविधइत्यपिपठंति ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ऐश्वर्येणव्यापकत्वेनस्थितोपिपटहादिषु अभिव्यज्यतेइतिशेषः ॥ ४० ॥

एतेषांषड्जादीनां ॥ ४१ ॥ एवमिति बहुविधःषड्जादिभेदेन तारमंद्रादिभेदेन वायुगुणैःखरमृदुस्पर्शैः अयमर्थः विवक्षुप्रयत्नाभिहतः कोष्ठ्योग्निस्तत्रत्यंवायुंप्रेरयति सचयत्नतारतम्येनहृदयकंठशिरोदेशंप्राप्यमंद्रंम ध्यमंतारंवाध्वनिमुत्पाद्यहृदयादिदेशाज्जिह्वामूलादीनिस्थानानिप्राप्यनित्यानविभून्वर्णान्मंद्रत्वादिभिर्ध्वनिधर्मैरनुरंजितानकारादीनभिव्यज्यवेगवत्त्वस्वाभाव्यान्मुखाद्बहिर्निर्गतोजनकर्णविवरमनुप्रविशति तेनचसंस्कृतेनतत्रत्यश्रोत्रेणतंशब्दमनुभवति सचसंस्कारोमुखजस्यवायोर्बाह्यवायुनानुकूल्याद्दूरतोवाप्रातिकूल्यात्समीपएववाभिस्त्यादिनाप्रतिघातान्नैववागिरिगुहादिगतवायुनाप्रतिस्रोतःप्रवर्तनेनद्विर्वाभवति तदनुसारेणशब्दंदूरतोप्यनुभवति समीपतएववानैववाद्विर्वाशब्दप्रतिशब्दरूपेणानुभवति एवंवाद्यध्वनिघाननारतम्याद्भेर्यादिशब्दोपिमंद्रादिभेदेनानुभूयते तदिदमुक्तं अव्याहतैरप्रतिहतैर्वायुगुणैःस्पर्शैश्चेतयतेश ब्दंजानाति नवेत्तिवाशब्दं विषमस्थितैर्भिस्त्यादिनाप्रतिवातेनवाऽभिभवात् तंचएभिर्वायुगुणैःसहसंतंचेतयतेइतिअध्याहृत्यसंबंधनीयं विषमागतैरितिपाठेपिसएवार्थः विषमागतीरितिगौडपाठस्तुप्रामादिकः

मृदंगभेरीशंखानांस्तनयित्नोरथस्यच ॥ यःकश्चिच्छ्रूयतेशब्दःप्राणिनोप्राणिनोपिवा ॥ एतेषामेवसर्वेषांविषयेसंप्रकीर्तितः ॥४१॥ एवंबहुविधाकारःशब्दआ काशसंभवः ॥ आकाशजंशब्दमाहुरेभिर्वायुगुणैःसह ॥ ४२ ॥ अव्याहतैश्चेतयतेनवेत्तिविषमस्थितैः ॥ आप्याय्यंतेचतेनित्यंधातवस्तैस्तुधातुभिः ॥ ४३ ॥ आपोग्निर्मारुतश्चैवनित्यंजाग्रतिदेहिषु ॥ मूलमेतेशरीरस्यव्याप्यप्राणानिहस्थिताः ॥ ४४ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति० मोक्ष० भृगुभारद्वाजसंवादेचतुर शीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥१८४॥ ॥श्री॥ भरद्वाजउवाच पार्थिवंधातुमासाद्यशारीरोग्निःकथंप्रभो ॥ अवकाशविशेषेणकथंवर्तयतेऽनिलः ॥१॥

तदेवंशब्दाभिव्यक्तिप्रज्ञप्त्योर्भिन्नकालत्वानुभवान्मध्येवीचीतरंगन्यायेनशब्दसंततिरुत्पद्यते तत्रांत्यशब्दएवगृह्यतेइतिक्षणिकवादिबंधवोवदंति भेरीशब्दोमयाश्रुतःसएवायंप्रपाठकइत्यभेदप्रत्यभिज्ञाबाधक प्रत्ययंविनापिभ्रांतइतिवदंतितद्विद्वांसएवालोचयंतु तेशब्दायुत्पादकाधातवोदेहारंभकास्त्वगादिगोलकाः धातुभिःप्राणेंद्रियैःआप्याय्यंतेआदितआरभ्यसंवर्ध्यंतेअन्नसुखस्पर्शाद्यर्पणेनश्लोकद्वयमेकंवाक्यं ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ तदेवाह आपइति एतेऽबादयःशरीरस्यमूलं कथंप्राणान्व्याप्यप्राप्य शुक्रशोणितसंयोगेहिप्राणोलब्धवृत्तिश्चेत्शरीरंनिष्पद्यते अन्यथायोनिनिषिक्तमपिरेतोव्यर्थंभवति ॥ ४४ ॥ इ तिशांति० मो० नै० भा० चतुरशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८४ ॥ ॥ श्री ॥ ॥ श्री ॥ शरीरेंद्रियादीनांभौतिकत्वमुक्तम् विज्ञानप्राणयोरपिज्ञानक्रियाशक्तिमतोर्भौतिकत्वंचिदात्मनो व्यतिरिक्तत्वापादनायाह पार्थिवमित्यादिनाध्यायेन अग्निस्तेजःपार्थिवंपृथिवीबाहुल्यात् पांचभौतिकंदेहंआसाद्यशारीरःशरीराभिमानीप्रकाशात्माविज्ञानधातुः कथंकेनप्रकारेणभवेत् तथानिलोवायुः सोपिपार्थिवंधातुमासाद्य कथंकेनप्रकारेणवर्तयतेदेहंचेष्टयते ॥ १ ॥

अत्रोत्तरमग्निर्मूर्धेतिमंत्रार्थमनुसरन्नाह वायोरित्यादिना कथयिष्यामि अग्नेःशारीरत्वंउक्तेतिभावः ॥ २ ॥ मूर्धिसहस्रारेस्थितत्वात्श्रेष्ठत्वाद्वामूर्धानंचिदात्मानंअग्निर्विज्ञानात्माश्रितस्तदुपाधितांप्राप्तःसन्श रीरंपरिपालयन्चित्प्रतिबिंबंप्राप्यविज्ञानात्माशरीरंचेतयनीत्यर्थः प्राणरूपउपाधिस्तुतावुभावपिव्याप्नोतीत्यर्थः ॥ ३ ॥ सःचिद्विज्ञानप्राणानांसंघातोजंतुर्जीवः सर्वेषांभूतानांकार्यकारणरूपाणामात्माचेत यितासनातनःपुरुषःपरंब्रह्मचसएवनिरस्तोपाधिःसन्सएवोपाधिपक्षपातीसन्भूतानांमनआदिरूपोभवति विषयश्चशब्दादिःसएव ॥ ४ ॥ एवमिति सर्वत्रअंतर्बहिश्चस्थितंसर्वं प्राणेनदेहलीदीपवन्मध्य स्थेन आंतरंविज्ञानंबाह्यंदेहेंद्रियादिकंचचाल्यतइत्यर्थः पृष्ठतःजीवत्वप्राप्त्यनंतरं समानेन इत्थंभावेतृतीया समानवायुत्वंप्राप्तः ॥ ५ ॥ पावकंजाठरमाश्रितःसन् बस्तिमूलंमूत्राशयं गुदंपुरीषाशयंचस्वां स्वांपृथग्गम्यांगतिं आश्रितोभवति जाठरस्थःसमानोऽशितपीतादिकंपाचयित्वास्वंस्वंस्थानंनयनीत्यर्थः मूत्रंशरीरंचेतिपाठेतु मूत्रशब्देनैवपुरीषमप्युपलक्षणीयं ॥ ६ ॥ कर्मगमनादि प्रयत्नस्तदनुकूलाचे

भृगुरुवाच वायोर्गतिमहंब्रह्मन्कथयिष्यामितेऽनघ ॥ प्राणिनामनिलोदेहान्यथाचेष्टयतेबली ॥ २ ॥ श्रितोमूर्धानमग्निस्तुशरीरंपरिपालयन् ॥ प्राणोमूर्धनिचाग्नौचवर्तमानोविचेष्टते ॥ ३ ॥ सजंतुःसर्वभूतात्मापुरुषःससनातनः ॥ मनोबुद्धिरहंकारोभूतानिविषयश्चसः ॥ ४ ॥ एवंत्विहससर्वत्रप्राणेनपरिचाल्यते ॥ पृष्ठतस्तुसमानेनस्वांस्वांगतिमुपाश्रितः ॥ ५ ॥ बस्तिमूलंगुदंचैवपावकंसमुपाश्रितः ॥ वहन्मूत्रंपुरीषंचाप्यपानःपरिवर्तते ॥ ६ ॥ प्रयत्नेकर्मणिबलेयएकस्त्रिषुवर्तते ॥ उदानइतितंप्राहुरध्यात्मविदुषोजनाः ॥ ७ ॥ संधिष्वपिचसर्वेषुसन्निविष्टस्तथानिलः ॥ शरीरेषुमनुष्याणांव्यानइत्युपदिश्यते ॥ ८ ॥ धातुष्वग्निस्तुविततःसमानेनसमीरितः ॥ रसान्धातूंश्चदोषांश्चवर्तयन्नवतिष्ठते ॥ ९ ॥ अपानप्राणयोर्मध्येप्राणापानसमाहितः ॥ समन्वितस्त्वधिष्ठानंसम्यक्पचतिपावकः ॥ १० ॥ आस्यंहिपायुपर्यंतमंतेस्याद्गुदसंज्ञितम् ॥ स्रोतस्तस्मात्प्रजायंतेसर्वस्रोतांसिदेहिनां ॥ ११ ॥ प्राणानांसन्निपाताच्चसन्निपातःप्रजायते ॥ ऊष्माचाग्निरितिज्ञेयोयोऽन्नंपचतिदेहिनां ॥ १२ ॥

ष्टा बलंआरोग्यमनादौसामर्थ्यं विदुषःसकाशात्श्रुत्वेतिशेषः ॥ ७ ॥ ८ ॥ धातुष्विति धातुषुत्वगादिषुविततोव्याप्तोग्निर्जाठरः रसादीन्वर्तयन्परिणमयन् रसानन्नादीन् धातूंस्त्वगादीन् दोषान्पित्तादीन् ॥ ॥ ९ ॥ कथंवर्तयनीतितत्राहापानेति नाभेरधोऽपानःऊर्ध्वंप्राणःतयोर्मध्येनाभौप्राणापानाभ्यांमिथःसंसर्गेणसमानसंज्ञत्वंप्राप्ताभ्यांसमाहितःसमुद्दीपितःअधिष्ठानंनाभिमंडलंसमन्वितःसमाश्रितःपचति अ न्नादिकमितिशेषः यद्वा समन्वितःएकीभावेनयुक्तः समानत्वंगतइत्यर्थः अधितिष्ठतिव्यापारवान्भवत्यनेनेतिजीवनमन्नमधिष्ठानं ॥ १० ॥ पक्वमन्नंकथंदेहंव्याप्नोतीत्यतआह आस्यमिति आस्यमारभ्य आस्यादीत्यपिपाठः पायुपर्यंतंयथामहत्तरंस्रोतःप्राणप्रवहणमार्गःप्रसिद्धस्तच्चांतेगुदसंज्ञितंस्यात् तस्मान्महास्रोतसः अन्यानिसर्वाणिस्रोतांसिप्राणमार्गाःनाडीसंज्ञाःशरीरंव्याप्यतिष्ठंतीत्यर्थः ॥ ११ ॥ तैः स्रोतोभिः सर्वेष्वंगेषुप्राणानांसन्निपातात्तत्सहचारिणोजाठरवन्हेरपिसन्निपातःसंगमोभवति तत्रानुभवंप्रमाणयति ऊष्माचेति ॥ १२ ॥

प्राणाग्न्योःपरस्परोद्दीपकत्वमाहार्धाभ्यां अग्नेर्वेगेनवहतीत्यग्निवेगवहःप्राणः एवंप्राणोप्यग्निवेगहेतुरित्याह गुदांतइत्यादिना दृष्टंचलोकेग्निवेगाद्बाष्पवायुवृद्धिर्वायुवेगाच्चाग्निवृद्धिरिति तथाचप्राणरोधेसतिजाठरभय
निवृत्तेःप्राणोरोद्धव्यइतिभावः ॥१३॥ जाठरनिरोधेनसर्वेषामिंद्रियाणांनिरोधोभवतीत्याशयेनाह पक्वेति पक्वाशयःपक्वस्थानं आमाशयःअपक्वस्थानं नाभिमध्येइतितात्स्थ्याज्जाठरे सर्वेप्राणाःसर्वाणींद्रिया
णि ॥ १४ ॥ सर्वेरसाःहृदयात्हृदयंप्राप्यदशभिःप्राणैःप्रेरिताः तेचप्राणादयःपंचनागकूर्मकृकलदेवदत्तधनंजयाश्चपंच ॥ १५ ॥ एषआस्यादिपायुपर्यंतोयोगानांयोगिनांमार्गः किमनेनतिर्यगपिगंतव्यं
नेत्याह येनेति केगच्छंतियेमूर्धनिसुषुम्नयानाड्यासहस्रारंप्राप्यतत्रात्मानंआदधन्आहितवंतः ॥ १६ ॥ अध्यायार्थमुपसंहरति एवमिति देहिनांसर्वेषुप्रचारेषुबुद्धिमनःकार्येंद्रियनिवर्त्येषुविषयेषुप्राणादिषुनि
मित्तभूतेषुसत्सुविहितःप्राणनिरोधरूपोयोगस्तस्मिन्ननुष्ठितेसतिनित्यंसद्रूपंब्रह्मसमिध्यतेसम्यग्बुध्याद्युपाधिजनितकालुष्यत्यागेनदीप्यतेप्रकाशते मंत्रार्थस्तु अग्निर्विज्ञानं मूर्धाचितिच्छाययाचिद्रूपःसन्

अग्निवेगवहःप्राणोगुदांतेप्रतिहन्यते॥ सऊर्ध्वमागम्यपुनःसमुत्क्षिपतिपावकं ॥ १३ ॥ पक्वाशयस्त्वधोनाभ्यामूर्ध्वमामाशयःस्थितः ॥ नाभिमध्येशरीरस्य
सर्वेप्राणाश्चसंस्थिताः॥ १४ ॥ प्रस्थिताहृदयात्सर्वेतिर्यगूर्ध्वमधस्तथा ॥ वहंत्यन्नरसान्नाड्योदशप्राणप्रचोदिताः ॥ १५॥ एषमार्गोथयोगानांयेनगच्छंति
तत्पदं॥ जितक्लमाःसमाधीरामूर्धन्यात्मानमादधन्॥ १६॥ एवंसर्वेषुविहितःप्राणापानेषुदेहिनां ॥ तस्मिन्समिध्यतेनित्यमग्निःस्थाल्यामिवाहितः ॥ १७ ॥
इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिमोक्षधर्मपर्वणिपंचाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८५॥ ॥७॥ भरद्वाजउवाच यदिप्राणयतेवायु
र्वायुरेवविचेष्टते॥ श्वसित्याभाषतेचैवतस्माज्जीवोनिरर्थकः ॥ १ ॥ यदूष्मभावआग्नेयोवह्निनापच्यतेयदि॥ अग्निर्जरयतेचैतत्तस्माज्जीवोनिरर्थकः ॥ २॥
जंतोःप्रमीयमाणस्यजीवोनैवोपलभ्यते ॥ वायुरेवजहात्येनमूष्मभावश्चनश्यति ॥ ३ ॥ यदिवायुमयोजीवःसंश्लेषोयदिवायुना॥ वायुमंडलवद्दृश्योगच्छे
त्सहमरुद्गणैः॥ ४॥

दिवोव्यवहरतःप्राणवायोरपिककुच्छ्रेष्ठः अयंप्राणाग्निचितांसंघातः पृथिव्याःदेहस्यपतिर्जीवः अपांरेतांसिशरीराणि अन्नादिप्राणादिरूपेणजाठररूपेणच
पाचयन्जिन्वतिपुष्णाति तेनप्राणविज्ञानयोर्निरोधेयदवशिष्यतेतद्ब्रह्मेत्यर्थः ॥ १७ ॥ इतिशांति•मो•नै•भा•पंचाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८५ ॥ ॥७॥ ॥५॥ नित्यंस
मिध्यतइतिजीवस्यानौपाधिकंरूपंदीप्यतइत्युक्तंतल्लोकायतमतेस्थित्वाआक्षिपति यदीति प्राणयतेजीवयते ॥ १ ॥ आग्नेयोऽग्निगुणऊष्मभावऔष्ण्यं वह्निनाजाठरेणअंतःस्थेनपच्यतेस्पष्टीक्रियते इ
दित्वभावेपिनलोपः अग्निर्जाठरएव एतत्अन्नं ॥ २ ॥ एवंनित्यस्यवस्तुनःसत्वेकार्यलिंगकमनुमानंनिरस्यप्रत्यक्षमपिनिरस्यति जंतोरिति जंतोःदेहेंद्रियबुद्धिसंघातस्य प्रमीयमाणस्यनश्यमानस्य नैवो
पलभ्यतेपलालपृथक्करणेबीजमिव तस्माद्वायुवियोगएवमरणं ॥ ३ ॥ वायुमयोवायुप्रधानोवायोरन्यः वायुमंडलवद्वात्याचक्रवद्वायुनासहदृश्यःस्यादित्यर्थः ॥ ४ ॥

यथापाषाणबद्धंतुंबीफलंजलेमज्जतिच्युतबंधंतून्मज्जनितद्वज्जीवः ज्ञानान्मोक्षोनास्तीतिज्ञानावरणीयं आर्हतेमतेमोक्षोनास्तीतिदर्शनावरणीयं स्वशास्त्रस्यपरशास्त्रेणसमत्वदर्शनंमोहनीयं परोक्षज्ञानादपिक तकृत्यत्वबुद्धिरंतरीयमितिघातिकर्मचतुष्टयं शुक्रशोणितसंयोगआयुष्कंतयोःकललावस्थागौत्रिकंतस्यादार्ढ्यंनामिकंततोदेहाकारपरिणामोवेदनीयमित्यघातिकर्मचतुष्टयं ऐतेनकर्माष्टकेनबद्धोनपृथ गुपाधेर्दृश्यतेइतिदिगंबरमतेनपरिहारमाशंक्याह संश्लेषइति यदिवातेनवातप्रधानेनसंघातेनजीवस्यसंश्लेषोस्तितस्माच्चसंघातादन्योजीवस्तर्हिसंघातेप्रणश्यतिसतिमहार्णवेपाषाणादिनाविमुक्तंतस्यभा वस्तत्त्वंतस्माद्धेतोर्जलभाजनमिवजीवोन्यत्पृथक्स्यादित्यर्थः ॥ ५ ॥ ब्रह्मांशोर्जीवइतिपक्षमाशंक्याह कूपेइति संघातनाशेब्रह्मांतर्गतस्यजीवस्यस्वरूपनाशएवसमुद्रेनदीनामिवेत्यर्थः ॥ ६ ॥ इष्टापत्ति माशंक्याह पंचेति पंचधारणकेपंचभिरेवधारणंयस्य पंचसाधारणेइत्याद्यःपाठः जीवितंजीवः मंचारूढपुरुषवदतिरिक्तंकुतःनकुतश्चिदित्यर्थः तत्रहेतुः तेषामिति अतिरिक्तश्चेत्संघातैकदेशनाशेऽपिदृश्येत

संश्लेषोयदिवातेनयदितस्मात्प्रणश्यति ॥ महार्णवविमुक्तत्वादन्यत्सलिलभाजनं ॥ ५ ॥ कूपेवासलिलंदद्यात्प्रदीपंवाहुताशने ॥ क्षिप्रंप्रविश्यनश्येतयथानश्यत्यसौतथा ॥ ६ ॥ पंचधारणकेत्वस्मिन्शरीरेजीवितंकुतः ॥ तेषामन्यतराभावाच्चतुर्णांनास्तिसंशयः ॥ ७ ॥ नश्यंत्यापोह्यनाहाराद्वायुरुच्छ्वासनिग्रहात् ॥ नश्यतेकोष्ठभेदात्खमग्निर्नश्यत्यभोजनात् ॥ ८ ॥ व्याधिवर्णपरिक्लेशैर्मेदिनीचैवशीर्यते ॥ पीडितेन्यतरेत्वेषांसंघातोयातिपंचधा ॥ ९ ॥ तस्मिन्पंचत्वमापन्नेजीवःकिमनुधावति ॥ किंवेदयतिवाजीवःकिंशृणोतिब्रवीतिच ॥ १० ॥ एषागौःपरलोकस्थंतारयिष्यतिमामिति ॥ योदत्वाम्रियतेजंतुःसागौःकंतारयिष्यति ॥ ११ ॥ गौश्चप्रतिगृहीताचदाताचैवसमंयदा ॥ इहैवविलयंयांतिकुतस्तेषांसमागमः ॥ १२ ॥ विहगैरुपभुक्तस्यशैलाग्रात्पतितस्यच ॥ अग्निनाचोपयुक्तस्यकुतःसंजीवनंपुनः ॥ १३ ॥ छिन्नस्ययदिवृक्षस्यनमूलंप्रतिरोहति ॥ बीजान्यस्यप्रवर्तंतेमृतःक्वपुनरेष्यति ॥ १४ ॥

मंचैकदेशनाशेपुरुषइव नचदृश्यते तस्मात्संघातात्नैवजीवस्तदेकदेशनाशेनश्यति मंचैकदेशनाशेमंचइवेत्यर्थः चतुर्णामभावेनास्तिसंशयोजीवोनष्टइति संप्रहइतिपाठःस्वच्छः ॥ ७ ॥ कोष्ठभेदाद्वाण्वा दिनाकोष्ठनिरोधात् ॥ ८ ॥ वर्णोविस्तारःउच्छूनतेत्यर्थः ॥ ९ ॥ तस्मिन्निति संघाताद्व्यतिरिक्तेधावनजीवनाद्यदर्शनात्संघातएवजीवइत्यर्थः ॥ १० ॥ ततश्चपरलोकादिकंनास्तीतिदानादेर्वैयर्थ्यमित्याह एषेति ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ लीनमूलश्छिन्नोवृक्षोयथापुनःप्ररोहतिएवंलीनकर्मासंघातोनष्टोपिपुनरुत्पत्स्यतेबीजसत्त्वादित्याशंक्याह छिन्नस्येति वृक्षमूलंबीजभूतमुपलभ्यतेनदेहमूलंकर्मेत्यर्थः ॥ १४ ॥

शरीरमूलंतुबीजमात्रंप्रत्यक्षदृष्टंरेतएवनत्वदृष्टंअकृतत्वात् प्रवर्तनेदेहरूपेणपरिणमते तथाचबीजरुहतरुवन्नष्टानांनाशएवइतरेषामुद्भवइतितस्मान्नित्यंसमिध्यतेइत्यनुपपन्नं ॥ १५ ॥ इतिशांति० मोक्ष० नै० भा० षडशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८६ ॥ ॥ ९ ॥ ॥ ९ ॥ ॥ ९ ॥ एतद्दूषयति नप्रणाशइति ॥ १ ॥ नप्रणश्यति नदृश्यतेइतिचसंबंधः अदर्शनमात्रान्नवस्तुनोनाशावधारणं दग्धेंधनस्याग्नेरपिनाशापत्तेरित्यर्थः ॥ २ ॥ इष्टापत्तिमाशंकतेऽग्नेरिति अनुपलब्धेरुभयत्रापितुल्यत्वादग्नेरपिनाशएवेत्यर्थः ॥ ३ ॥ एतदेवद्रढयति नश्यतीत्येवेति ॥ ४ ॥ समिधामिति दग्धेंधनाग्निवत्सन्नेवात्मादेहनाशेसतिसौक्ष्म्यान्नोपलभ्यतइत्यर्थः ॥ ५ ॥ आकाशवत्सर्वगतोनित्यश्च ज्योतिःअरणिस्थोऽग्निः नचतत्रासन्नेवाग्निर्मथनादुत्पद्यतइतिवाच्यं असत्त्वाविशेषेणसर्वतःसर्वोत्पत्तिप्रसंगा

बीजमात्रंपुरासृष्टंयदेतत्परिवर्तते ॥ मृतामृताःप्रणश्यंतिबीजाद्बीजंप्रवर्तते ॥ १५ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति० मोक्ष० भृगुभरद्वाजसं० जीवस्वरूपाक्षेपेषडशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८६ ॥ ॥ ९ ॥ ॥ ९ ॥ भृगुरुवाच नप्रणाशोस्तिजीवस्यदत्तस्यचकृतस्यच ॥ यातिदेहांतरंप्राणीशरीरंतुविशीर्यते ॥ १ ॥ नशरीराश्रितोजीवस्तस्मिन्नष्टेप्रणश्यति ॥ समिधामिवदग्धानांयथाग्निर्दृश्यतेतथा ॥ २ ॥ भरद्वाजउवाच अग्नेर्यथातथातस्ययदिनाशोनविद्यते ॥ इंधनस्योपयोगांतेसचाग्निर्नोपलभ्यते ॥ ३ ॥ नश्यतीत्येवजानामिशांतमग्निमनिंधनं ॥ गतिर्यस्यप्रमाणंवासंस्थानंवानविद्यते ॥ ४ ॥ भृगुरुवाच समिधामुपयोगांतेयथाग्निर्नोपलभ्यते ॥ आकाशानुगतत्वाद्धिदुर्ग्राह्योहिनिराश्रयः ॥ ५ ॥ तथाशरीरसंत्यागेजीवोह्याकाशवत्स्थितः ॥ नगृह्यतेतुसूक्ष्मत्वाद्यथाज्योतिर्नसंशयः ॥ ६ ॥ प्राणान्धारयतेह्यग्निःसजीवउपधार्यतां ॥ वायुसंधारणोह्यग्निर्नश्यत्युच्छ्वासनिग्रहात् ॥ ७ ॥ तस्मिन्नष्टेशरीराग्नौततोदेहमचेतनं ॥ पतितंयातिभूमित्वमयनंतस्यहिक्षितिः ॥ ८ ॥ जंगमानांहिसर्वेषांस्थावराणांतथैवच ॥ आकाशंपवनोन्वेतिज्योतिस्तमनुगच्छति ॥ तेषांत्रयाणामेकत्वाद्द्वयंभूमौप्रतिष्ठितं ॥ ९ ॥ यत्रखंतत्रपवनस्तत्राग्निर्यत्रमारुतः ॥ अमूर्तयस्तेविज्ञेयामूर्तिमंतःशरीरिणां ॥ १० ॥ भरद्वाजउवाच यद्यग्निमारुतौभूमिःखमापश्चशरीरिषु ॥ जीवःकिंलक्षणस्तत्रेत्येतदाचक्ष्वमेनघ ॥ ११ ॥ पंचात्मकेपंचरतौपंचविज्ञानचेतने ॥ शरीरेप्राणिनांजीवंवेत्तुमिच्छामियादृशं ॥ १२ ॥

त् तस्मात्तिलेषुतैलमिवारण्यादिष्वग्निःसन्नेवयत्नेनाभिव्यज्यते नचग्राह्यत्वाद्दृश्यतेसूक्ष्मत्वादित्यर्थः ॥ ६ ॥ प्राणानिति अग्निर्विज्ञानंसएवविज्ञानमयोजीवः वायुनैवसंधारणमवस्थानंयस्य नश्यतिअदर्शनंगच्छति उच्छ्वासस्यवायोर्निग्रहात् ॥ ७ ॥ अयनं लयस्थानं ॥ ८ ॥ निगृहीतःपवनः द्वयंजलभूम्याख्यं ॥ ९ ॥ अमूर्तयःअदृश्याः अतस्तेषामप्यभावावधारणंदुःशकंकिमुतसूक्ष्मस्यजीवस्येतिभावः ॥ ॥ १० ॥ नन्वसत्त्ववत्सत्त्वमपिनिश्चेतुमशक्यं नित्यस्यवस्तुनोलक्षणाद्यभावादितिशंकते यदीति शरीरिषु शरीराकारपरिणामवत्सुसंघातेषु ॥ ११ ॥ पंचेति पंचभूतात्मके पंचविषयरतौ पंचविज्ञानानिज्ञानकारणानिपंचचेतनानिज्ञानानिचयत्रतस्मिन्पंचविज्ञानचेतने ॥ १२ ॥

नैवोपलभ्यते व्रीहितंडुलवत् ॥ १३ ॥ अजीवंचेतनाशून्यं अन्यस्याभावाच्छरीरमेवचेतनमित्यर्थः ॥१४॥ मास्तुदेहेंद्रियसंघातश्चेतनोयस्मिन्व्ययेसतिसंघातःसन्निकृष्टोपिशब्दादीन्नगृह्णातितन्मनएवआत्मास्त्वित्याहचतुर्भिः शृणोतीति ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ उत्तरमाह नपंचेति यथाश्रोत्रादीनांशब्दादिग्राहकत्वेनग्राह्यसजातीयगुणाश्रयत्वेनआकाशादिरूपत्वं एवंमनोपिसर्वगुणग्राहकत्वात् सर्वगुणाश्रयत्वेनपांचभौतिकं अतस्तन्नकिंचिद्भूतेभ्योन्यत्तत्वांतरं पंचसाधारणत्वात् अतस्तन्नशरीरनिर्वाहकंकिंतुएकःअंतरात्मैवशरीरंस्थूलसूक्ष्मभेदेनद्विविधंवहतेचालयति ॥ १९ ॥ यदुक्तंमनसोनवधानान्नशृणोतितत्राह पंचात्मकेइति पंचभूतात्मकेशरीरेपंचगुणाःयस्मिन्तत्तथामनस्तस्यद्रष्टा ममनःखिन्नमित्यनुभवात् सएवमनोद्वारासर्वगात्रानुगतः व्यतिरेकमाह तद्विप्रयोगात्सुषुप्तौसमाधौवादेहःसत्त्वद्धिमनस्कोनवेत्ति देहादेश्चेतनत्वेसुप्त्यादावपिवेदनमपरिहार्यस्यात् ततश्चक्षुषइवमनसोप्यनुन्मीलनाददर्शनेपिनतस्यकरणत्वव्याहतिरित्यर्थः ॥ २० ॥ यदानिर्वाणप्रदीपइवदेहाग्नौशांतेरूपादिकंनोपलभ्यते

मांसशोणितसंघातेमेदःस्नाय्वस्थिसंचये ॥ भिद्यमानेशरीरेतुजीवोनैवोपलभ्यते ॥ १३ ॥ यद्यजीवंशरीरंतुपंचभूतसमन्वितं ॥ शारीरमानसेदुःखेकस्तांवेदयतेरुजं ॥ १४ ॥ शृणोतिकथितंजीवःकर्णाभ्यांनशृणोतितत् ॥ महर्षेमनसिव्यग्रेतस्माज्जीवोनिरर्थकः ॥ १५ ॥ सर्वंपश्यतियद्दृश्यंमनोयुक्तेनचक्षुषा ॥ मनसिव्याकुलेचक्षुःपश्यन्नपिनपश्यति ॥ १६ ॥ नपश्यतिनचाघ्रातिनशृणोतिनभाषते ॥ नचस्पर्शरसौवेत्तिनिद्रावशगतःपुनः ॥ १७ ॥ हृष्यतिक्रुध्यतेकोत्रशोचत्युद्विजतेचकः ॥ इच्छतिध्यायतिद्वेष्टिवाचमीरयतेचकः ॥ १८ ॥ भृगुरुवाच नपंचसाधारणमत्रकिंचिच्छरीरमेकोवहतेऽन्तरात्मा ॥ सवेत्तिगंधांश्चरसान्श्रुतीश्चस्पर्शंचरूपंचगुणांश्चयेन्ये ॥ १९ ॥ पंचात्मकेपंचगुणप्रदर्शीससर्वगात्रानुगतोऽन्तरात्मा ॥ सवेत्तिदुःखानिसुखानिचात्रतद्विप्रयोगात्तुनवेत्तिदेहः ॥ २० ॥ यदानरूपंनस्पर्शोनोष्मभावश्चपावके ॥ तदाशांतेशरीराग्नौदेहत्यागेननश्यति ॥ २१ ॥ आपोमयमिदंसर्वमापोमूर्तिःशरीरिणां ॥ तत्रात्मामानसोब्रह्मासर्वभूतेषुलोककृत् ॥ २२ ॥ आत्माक्षेत्रज्ञइत्युक्तःसंयुक्तःप्राकृतैर्गुणैः ॥ तैरेवतुविनिर्मुक्तःपरमात्मेत्युदाहृतः ॥ २३ ॥ आत्मानंतंविजानीहिसर्वलोकहितात्मकं ॥ तस्मिन्यःसंश्रितोदेहेह्यब्बिंदुरिवपुष्करे ॥ २४ ॥

तदानश्यतिम्रियतेदेहएवनतुचेतनइत्यर्थः ॥ २१ ॥ स्थूलदेहनाशमुक्त्वासूक्ष्मस्याविनाशमाह आपइति आपोमयंअंबुमयं अत्रापशब्देनसूक्ष्मभूतसंघातोगृह्यते तन्मयंसूत्रात्मनाव्याप्तमित्यर्थः तस्माद्देहिनामपिआपएवमूर्तिराकृतिः तत्राप्सुआत्माचिद्रूपःपुरुषः मानसःतदंतर्गतेमनसिअभिव्यक्तः सएवोपाधियोगाज्जीवः सएवब्रह्मापूर्वोक्तश्चतुर्मुखोमुख्यजीवः सार्वज्ञ्यादिमत्त्वात् ॥ २२ ॥ सएवात्मा प्राकृतैःत्रिगुणात्मकमूलप्रकृतेर्विकारैर्गुणैरिंद्रियमनोभिःसंयुक्तःसन्क्षेत्रज्ञःजीवइत्युच्यते तथाचश्रुतिः आत्मेंद्रियमनोयुक्तंभोक्तेत्याहुर्मनीषिणइति अयमेवपरमात्मेत्याह तैरेवेति ॥ २३ ॥ तंपरमं सर्वलोकस्यहितंसुखंतदात्मक एतस्यैवानंदस्यान्यानिभूतानिमात्रामुपजीवंतीतिश्रुतेः तस्मिन्पूर्वोक्तस्थूलसूक्ष्मरूपे ॥ २४ ॥

क्षेत्रज्ञंप्रत्यगात्मानंत्वमर्थंतंपरमात्मानंतदर्थंजानीहि क्षेत्रज्ञस्यलौकिकस्वरूपमाह तमइति योयमावरणप्रवृत्तिप्रकाशाद्यभिमानीक्षेत्रज्ञःसपरमात्मैवेत्यर्थः ॥ २५ ॥ सचेतनंचेतनेनसहितं जीवगुणंजीव
स्यभोगोपकरणंदेहेंद्रियमनांसि सजीवगुणः चेष्टतेतच्चसर्वंसर्वात्मकंब्रह्म सर्वसमाप्नोषितनोसिसर्वइतिनिर्वचनात् चेष्टयतेदारुपुत्रिकामिवसूत्रधारः कीदृशंसर्वं अतःपरंसंसारिणोजीवादन्यमसंसारिणं
॥ २६ ॥ एवंनित्यस्यवस्तुनःसत्त्वेसिद्धेजातोदेवदत्तोमृतोदेवदत्तइत्यादिव्यवहारोदेहोत्पत्तिनाशमात्रपरइत्याह नजीवेति दशार्धतापंचत्वं शरीरनाशएव जीवस्यमरणमित्युच्यते जीवापेतंवावकिलेदंम्रियतेन
जीवोम्रियतइतिश्रुतेः ॥ २७॥ गूढःदेहेंद्रियादिषुलीनः संवृतःयतोऽज्ञानेनावृतः सःअग्र्ययामुख्ययासदृशयासूक्ष्मयाबुद्ध्या अहंब्रह्मास्मीतिवाक्यकरणकबुद्धिवृत्त्यादृश्यते आवरकाज्ञाननाशपूर्वकंदेहादिभ्यो
विविक्तःसाक्षात्क्रियते ॥२८॥२९॥ प्रसादेनअंतर्मुखत्वरूप्या मुखंमुखाभिन्नं आनंत्यंमोक्षं ॥३०॥ कुतःसृष्टमिदंविश्वमित्यादिप्रश्नद्वकस्यतात्पर्यमाह मानसइति यःशरीरेषुजरायुजादिषुमानसोमनस्याविर्भू

क्षेत्रज्ञंतंविजानीहिनित्यंलोकहितात्मकं ॥ तमोरजश्चसत्त्वंचविद्धिजीवगुणानिमान् ॥ २५ ॥ सचेतनंजीवगुणंवदंतिसचेष्टतेचेष्टयतेचसर्वं ॥ अतःपरंक्षेत्रवि
दोवदंतिप्रावर्तयद्योभुवनानिसप्त ॥ २६ ॥ नजीवनाशोस्तिहिदेहभेदेमिथ्यैतदाहुर्मृतइत्यबुद्धाः ॥ जीवस्तुदेहांतरितःप्रयातिदशार्धतैवास्यशरीरभेदः ॥
॥ २७ ॥ एवंसर्वेषुभूतेषुगूढश्चरतिसंवृतः ॥ दृश्यतेत्वग्र्ययाबुद्ध्यासूक्ष्मयातत्त्वदर्शिभिः ॥ २८ ॥ तंपूर्वापररात्रेषुयुंजानःसततंबुधः ॥ लघ्वाहारोविशुद्धात्मापश्य
त्यात्मानमात्मनि ॥ २९ ॥ चित्तस्यहिप्रसादेनहित्वाकर्मशुभाशुभं ॥ प्रसन्नात्मात्मनिस्थित्वासुखमानंत्यमश्नुते ॥ ३० ॥ मानसोग्निःशरीरेषुजीवइत्यभिधी
यते ॥ सृष्टिःप्रजापतेरेषाभूताध्यात्मविनिश्चये ॥ ३१ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति० मोक्ष० भृगुभरद्वाजसंवादेजीवस्वरूपनिरूपणेसप्ताशीत्यधिकशततत
मोऽध्यायः ॥ १८७ ॥ ॥७॥ भृगुरुवाच असृजद्ब्राह्मणानेवपूर्वंब्रह्माप्रजापतीन् ॥ आत्मतेजोभिनिर्वृत्तान्भास्कराग्निसमप्रभान् ॥ १

तोग्निःअग्निरिवप्रकाशात्मापुरुषोजीवइत्यभिधीयतेलौकिकैः तस्मादेवप्रजापतेःसर्वेश्वरात् एषासर्वभूतप्रत्यक्षासृष्टिर्भूतासमुत्पन्ना किंव्यवहारतइदमुच्यतेनेत्याह अध्यात्मविनिश्चयेसति आत्मानमधिकृ
त्यप्रवृत्तोविशिष्टःब्रह्मविद्याजन्यसाक्षात्कारेणपरोक्षज्ञानादधिकोहंब्रह्मास्मीतिनिश्चयोःसंदिग्धाविपर्यस्तंज्ञानंतस्मिन्सति तत्त्वविदांस्वमसमैषादृष्टिसमसमयासृष्टिर्मूढैर्वज्रपंजरवदत्यभ्यासात्तात्विक्येवेतिनि
श्चितेतिभावः ॥ ३१ ॥ इतिशांति० मो० नै० भा० सप्ताशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ कथंसृष्टानिभूतानीत्यस्योत्तरमुक्त्वाकथंवर्णविभक्तयइत्यस्योत्त
रमाह असृजदित्यादि तत्रपूर्वंचित्तप्रसादेनआनंत्यमश्नुतइत्युक्तंचित्तप्रसादश्चस्वधर्मफलमतोधर्मंनिरूपयति ब्राह्मणान्ब्रह्मनिष्ठान्प्रजापतीन्मरीच्यंगिरआदीन् आत्मनस्तेजःसत्यसंकल्पत्वादिसामर्थ्यंतेन
निर्वृत्तान्उत्पादितान्ब्रह्मणा ॥ १ ॥

धर्मंयज्ञादि तपःकृच्छ्चांद्रायणादि शाश्वतंब्रह्मनित्योवेदः आचारंस्नानादिं शौचंप्रायश्चित्तादि ॥ २ ॥ ३ ॥ वर्णाःसात्विकंराजसंनामसंमिश्रंचेतिस्वच्छत्वादिसाम्यान्गुणवृत्तंवर्णशब्देनोच्यते ॥ ४ ॥
सितःस्वच्छःसत्वगुणःप्रकाशात्माशमदमादिस्वभावः लोहितोरजोगुणःप्रवृत्त्यात्माशौर्यतेजआदिस्वभावः पीतकःरजस्तमोभ्यामिश्रःकृष्यादिनिहीनकर्मप्रवर्तकः असितःकृष्णःआवरणात्मातमोगुणःस्वतःप्र
काशप्रवृत्तिहीनःशकटवत्परप्रेर्यः ॥ ५ ॥ इदमाक्षिपति वर्णेनजात्या वर्णःसात्विकत्वादिर्यदिभिद्यतेतन्नेतिशेषः तत्रहेतुः सर्वेषामिति ॥ ६ ॥ नःअस्माकंब्राह्मणानामपिकामक्रोधादिरजस्तमःकार्यनिग्र
हायप्रभवतिसमर्थंभवति अतःसत्वादिव्यभिचारान्नतद्युक्ताजात्यादिव्यवस्थेत्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥ जंगमानांपश्वादीनां तस्मात्सर्वेषांसमानधर्मत्वात्पशुवृक्षादिष्विवमनुष्येष्वपिनजातिभेदनिश्चयइत्यर्थः

ततःसत्यंचधर्मंचतपोब्रह्मचशाश्वतम्॥ आचारंचैवशौचंचस्वर्गायविदधेप्रभुः॥ २॥ देवदानवगंधर्वादैत्यासुरमहोरगाः॥ यक्षराक्षसनागाश्चपिशाचाम
नुजास्तथा॥ ३॥ ब्राह्मणाःक्षत्रियावैश्याःशूद्राश्चद्विजसत्तम॥ येचान्येभूतसंघानांवर्णास्तांश्चापिनिर्ममे॥ ४॥ ब्राह्मणानांसितोवर्णःक्षत्रियाणांतुलोहितः॥
वैश्यानांपीतकोवर्णःशूद्राणामसितस्तथा॥ ५॥ भरद्वाजउवाच चातुर्वर्ण्यस्यवर्णेनयदिवर्णोविभिद्यते॥ सर्वेषांखलुवर्णानांदृश्यतेवर्णसंकरः॥ ६॥
कामःक्रोधोभयंलोभःशोकश्चिंताक्षुधाश्रमः॥ सर्वेषांनःप्रभवतिकस्माद्वर्णोविभिद्यते॥ ७॥ स्वेदमूत्रपुरीषाणिश्लेष्मापित्तंसशोणितं॥ तनुःक्षरतिसर्वेषां
कस्माद्वर्णोविभज्यते॥ ८॥ जंगमानामसंख्येयाःस्थावराणांचजातयः॥ तेषांविविधवर्णानांकुतोवर्णविनिश्चयः॥ ९॥ भृगुरुवाच नविशेषोस्तिवर्णानां
सर्वंब्राह्ममिदंजगत्॥ ब्रह्मणापूर्वसृष्टंहिकर्मभिर्वर्णतांगतं॥ १०॥ कामभोगप्रियास्तीक्ष्णाःक्रोधनाःप्रियसाहसाः॥ त्यक्तस्वधर्मारक्तांगास्तेद्विजाःक्षत्रतां
गताः॥ ११॥ गोभ्योवृत्तिंसमास्थायपीताःकृष्युपजीविनः॥ स्वधर्मान्नानुतिष्ठंतितेद्विजावैश्यतांगताः॥ १२॥ हिंसानृतप्रियालुब्धाःसर्वकर्मोपजीविनः॥ कृष्णाः
शौचपरिभ्रष्टास्तेद्विजाःशूद्रतांगताः॥ १३॥ इत्येतैःकर्मभिर्व्यस्ताद्विजावर्णांतरंगताः॥ धर्मोयज्ञक्रियातेषांनित्यंनप्रतिषिध्यते॥ १४॥ इत्येतेचतुरोवर्णायेषां
ब्राह्मीसरस्वती॥ विहिताब्रह्मणापूर्वंलोभात्त्वज्ञानतांगताः॥ १५॥ ब्राह्मणाब्रह्मतंत्रस्थास्तपस्तेषांननश्यति॥ ब्रह्मधारयतांनित्यंव्रतानिनियमांस्तथा॥ १६॥

॥ ९ ॥ ब्राह्मंब्राह्मणजातिमत् तत्रहेतुः ब्रह्मणेति वर्णतांक्षत्रियादिभावम् ॥ १० ॥ रक्तांगाःरजोगुणमयाः ॥ ११ ॥ पीताःरजस्तमोमयाः ॥ १२ ॥ कृष्णाः केवलतमोमयाः ॥ १३ ॥ व्यस्ताःपृथक्कृताःद्वि
जाःब्राह्मणाः तेषांचतुर्णामपिवर्णानां ॥ १४ ॥ चतुरःचत्वारः ब्राह्मीवेदमयी चतुर्णामपिवर्णानां ब्रह्मणापूर्वंविहिता लोभदोषेणतुअज्ञाननांतमोभावंगताःशूद्राअनधिकारिणोवेदजाताइत्यर्थः ॥ १५ ॥ ब्र
ह्मतंत्रंवेदोक्तानुष्ठानंतत्स्थाःतत्पराः अतस्तेषांब्रह्मआत्मानंधारयतांपुरुषार्थत्वेननिश्चिन्वतांजिज्ञासूनांतपआदिकंननश्यति ॥ १६ ॥

ब्रह्मचैवेति स्पष्टंसर्वकार्यं परंब्रह्माभेदेनयेअद्विजाःहीनद्विजास्तेनजानंतीतियोजना तत्रतत्रयोनिषु जातयोजन्मानि॥१७॥ तानेवाह पिशाचाइति ॥१८॥ ब्राह्मणःब्रह्मणिवेदेविहितोब्राह्मणःसंस्कारोयासांताः वेदोक्तसंस्कारवत्यः अपरेःर्वाचीनाऋषयःपरैःप्राचीनैःसृज्यंते ॥१९॥ एवंप्रामामीमांसकसंमतामनवस्थांनिवारयति आदीति अक्षयानाशहीना अव्ययाअपचयहीना यतोमानसीगङ्गागवन्मनोमात्रज न्या नहिगङ्गागोनश्यत्यपचीयतेवा अनुत्पन्नत्वात् धर्मतंत्रंयोगानुष्ठानंतदेवपरंअयनंविलयस्थानंयस्याःसातथा ॥ २० ॥ इतिशांति०मो०नै०भा० अष्टाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८८ ॥॥ ५ ॥ इत्येतैःकर्मभिर्व्यस्ताद्विजावर्णांतरंगताइत्युक्तंतत्प्रश्नपूर्वकंविवृणोति ब्राह्मणइत्यादिना ॥ १ ॥ जातकर्मादिभिरष्टाचत्वारिंशता यस्यैतेऽष्टाचत्वारिंशत्संस्काराःसब्राह्मणःसायुज्यतांसरूपतांगच्छतीतिस्मृ

ब्रह्मचैवपरंसृष्टंयेनजानंतितेऽद्विजाः॥ तेषांबहुविधास्त्वन्यास्तत्रतत्रहिजातयः॥ १७॥ पिशाचाराक्षसाःप्रेताविविधाम्लेच्छजातयः॥ प्रनष्टज्ञानविज्ञानाः स्वच्छंदाचारचेष्टिताः॥ १८॥ प्रजाब्राह्मणसंस्काराःस्वकर्मकृतनिश्चयाः॥ ऋषिभिःस्वेनतपसासृज्यंतेचापरेपरैः॥ १९ ॥ आदिदेवसमुद्भूताब्रह्ममूलाक्षया व्यया॥ सासृष्टिर्मानसीनामधर्मतंत्रपरायणा॥२०॥ इतिश्रीमहाभारतेशां०मो०भृगुभर०वर्णविभागकथनेअष्टाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः॥१८८॥

भरद्वाजउवाच ब्राह्मणःकेनभवतिक्षत्रियोवाद्विजोत्तम॥ वैश्यःशूद्रश्चविप्रर्षेतद्ब्रूहिवदतांवर॥१॥ भृगुरुवाच जातकर्मादिभिर्यस्तुसंस्कारैःसंस्कृ तःशुचिः॥ वेदाध्ययनसंपन्नःषट्सुकर्मस्ववस्थितः ॥ २ ॥ शौचाचारस्थितःसम्यग्विघसाशीगुरुप्रियः॥ नित्यव्रतीसत्यपरःसवैब्राह्मणउच्यते॥ ३॥ सत्यं दानमथाद्रोहआनृशंस्यंत्रपाघृणा॥ तपश्चदृश्यतेयत्रसब्राह्मणइतिस्मृतः॥ ४॥ क्षत्रजंसेवतेकर्मवेदाध्ययनसंगतः॥ दानादानरतिर्यस्तुसवैक्षत्रियउच्यते॥ ॥५॥ वणिज्यापशुरक्षाचकृष्यादानरतिःशुचिः॥ वेदाध्ययनसंपन्नःसवैश्यइतिसंज्ञितः॥ ६ ॥ सर्वभक्षरतिर्नित्यंसर्वकर्मकरोऽशुचिः॥ त्यक्तवेदस्त्वनाचा रःसवैशूद्रइतिस्मृतः॥ ७॥ शूद्रेचैतद्भवेल्लक्ष्यंद्विजेतच्चनविद्यते॥ नवैशूद्रोभवेच्छूद्रोब्राह्मणोनचब्राह्मणः॥८॥ सर्वोपायैस्तुलोभस्यक्रोधस्यचविनिग्रहः॥ ए तत्पवित्रंज्ञानानांतथाचैवात्मसंयमः॥ ९॥ वार्यौसर्वात्मनातौहिश्रेयोघातार्थमुच्छ्रितौ॥ १०॥

तेः षट्कर्माणि संध्यास्नानंजपोहोमोदेवतानांचपूजनं आतिथ्यंवैश्वदेवंचषट्कर्माणिदिनेदिनइति ॥ २ ॥ विघसंब्राह्मणादिभुक्तशेषंतदेवाश्नातीतिविघसाशी ॥ ३ ॥ अथाद्रोहइत्यत्रतपोक्रोधइत्यपिपाठः आनृशंस्यंनैष्ठुर्याभावः त्रपालज्जा घृणाकारुण्यं ॥ ४ ॥ क्षत्रंहिंसानदर्थंजातंक्षत्रजंयुद्धात्मकंकर्म दानंविप्रेभ्यः आदानंप्रजाभ्यः ॥ ५ ॥ वणिज्यापशुरक्षाचेत्यत्रविशत्याशुपशुभ्यश्चेतिपाठेपशुभ्य इतिल्यब्लोपेपंचमी पशून्वाणिज्याद्युपयोगिनोलब्ध्वाविशति प्रतिष्ठांलभतेइत्यर्थः॥ ६ ॥ ७ ॥ शूद्रेचेति एतत्सत्यादिसप्तकं द्विजेत्रैवर्णिके धर्मएववर्णविभागेकारणंनजातिरित्यर्थः ॥ ८ ॥ तमेवब्राह्म ण्यहेतुंधर्ममाह सर्वोपायैरित्यादिना तौक्रोधलोभौ सार्धःश्लोकः ॥ ९ ॥ १०॥

॥ ११ ॥ आशीःइष्टकाम्यातदेवबंधनंतद्वर्जितानिराशीर्बंधनाःसमारंभाःसम्यगारभ्यंतइतियज्ञादयः काम्यकर्मत्यागीत्यर्थः हुतंअग्नौब्राह्मणेवादत्तमग्निहोत्रनित्यश्राद्धादि त्यागेफलत्यागनिमित्तं सर्वकर्म फलत्यागंप्राहुस्त्यागंविचक्षणाइति ॥ १२ ॥ अहिंस्रःअहिंसाशीलः मैत्रंमित्रभावस्तदेवायनंपरंप्राप्यंस्थानंतत्रगतः अशोकंस्थानंआत्मानंआतिष्ठेत्आभिमुख्येनतिष्ठेत्आत्मध्यानपरोभवेदित्यर्थः सार्धश्लोकः ॥ १३ ॥ संगेषुममेदमितिसंगहेतुषुपुत्रदारादिषु ॥१४॥ एवंभूतस्यानुष्ठेयंयोगमाह इंद्रियैरिति इतिअव्यक्तमितिसंबंधः इतिअनेनप्रकारेणयतइंद्रियैर्नगृह्यतेतेनतुअव्यक्तंतच्चविज्ञेयंसाक्षात्कर्तव्यंलिंगग्राह्यंलिंगंचतद्ग्राह्यंचेतिसूक्ष्मशरीरंयोगिदृश्यंचेत्यर्थः यद्वालोकदृष्ट्यानुमानगम्यं यतःअतींद्रियंइंद्रियागोचरं॥१५॥अविस्रंभेअविश्वासेनिमित्तेसति नगंतव्यंनप्राप्यं अतःविस्रंभेएवगुरुवेदवाक्येषुयाथार्थ्यनिश्चयेमनोधारयेत् अविस्रंभेणेतिसमूर्धन्यपाठतु यथायोषितमग्निधारयीतेत्यादौयोषित्स्वरूपंअग्नित्वेनयद्द्रष्टव्यंतद्विश्वासेनैवनतुतत्रवस्तुतत्त्वंतथास्ति इहतुअनुभवएवप्रमाणमित्यर्थः एवंचसर्वाणींद्रियाणि

नित्यंक्रोधाच्छ्रियंरक्षेत्तपोरक्षेच्चमत्सरात् ॥ विद्यांमानापमानाभ्यामात्मानंतुप्रमादतः ॥ ११ ॥ यस्यसर्वेसमारंभानिराशीर्बंधनाद्विज ॥ त्यागेयस्यहुतंसर्वंसत्यागीचसबुद्धिमान् ॥१२॥ अहिंस्रःसर्वभूतानांमैत्रायणगतश्चरेत् ॥ परिग्रहान्परित्यज्यभवेद्बुद्ध्याजितेंद्रियः ॥अशोकंस्थानमातिष्ठेदिहचामुत्रचाभयं ॥ ॥१३॥तपोनित्येनदांतेनमुनिनासंयतात्मना॥अजितंजेतुकामेनभाव्यंसंगेष्वसंगिना ॥ १४ ॥इंद्रियैर्गृह्यतेयद्यत्तत्तद्व्यक्तमितिस्थितिः॥अव्यक्तमितिविज्ञेयंलिंगग्राह्यमतींद्रियं॥१५॥अविस्रंभेनगंतव्यंविस्रंभेधारयन्मनः॥मनःप्राणेनिगृह्णीयात्प्राणंब्रह्मणिधारयेत् ॥ १६ ॥ निर्वेदादेवनिर्वाणंनचकिंचिद्विचिंतयेत्॥सुखंवैब्राह्मणोब्रह्मनिर्वेदेनाधिगच्छति॥१७॥शौचेनसततंयुक्तःसदाचारसमन्वितः॥सानुक्रोशश्चभूतेषुतद्द्विजातिषुलक्षणं॥१८॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति॰मोक्ष॰भृगुभरद्वाजसंवादेवर्णस्वरूपकथनेएकोननवत्यधिकशततमोऽध्यायः॥१८९॥ ॥छ॥ भृगुरुवाच सत्यंब्रह्मतपःसत्यंसत्यंविसृजतेप्रजाः॥सत्येनधार्यतेलोकःस्वर्गंसत्येनगच्छति॥१॥अनृतंतमसोरूपंतमसानीयतेह्यधः॥तमोग्रस्तानपश्यंतिप्रकाशंतमसावृताः॥२॥

प्रत्याहृत्यस्वप्नइवमनोमात्रेणावतिष्ठेतमनोपिप्राणेप्राणोपाधिकेजीवात्मनिशुद्धत्वंपदार्थेधारयेत् तमपिब्रह्मणितत्पदलक्ष्येधारयेत् ॥ १६ ॥ एतच्चब्रह्मात्मनावस्थानंनिर्वाणाख्यंपदंयत्रकिंचित्ध्येयध्यानध्यातृविभागंयोगीनचिंतयेत्तन्निर्वेदात्परवैराग्यादेवप्राप्नोतीत्याह निर्वेदादिति यदाहुर्योगभाष्यकाराःवैराग्यंप्रस्तुत्य एतस्यैवहिनांतरीयकंफलंकैवल्यमिति सुखंब्रह्मेत्यभेदसामानाधिकरण्यं ॥ १७ ॥ संक्षेपेणयोगाधिकारिणंनिरूपयति शौचेनेति ॥ १८ ॥ इतिशांति॰मोक्ष॰नै॰भा॰एकोननवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८९ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ शुक्लोब्राह्मणधर्मःकृष्णःशूद्रधर्मइतिप्रागुक्तं तत्रशुक्लकृष्णयोःस्वरूपेविविनक्ति सत्यमिति सत्यंसत्यवस्तुप्रापकं ब्रह्मवेदः तपःस्वधर्मानुष्ठानं सत्येनब्रह्मतपोरूपेण ॥ १ ॥ अनृतंतद्विपरीतमवैदिकंयथेष्टाचरणं प्रकाशंस्वर्गं तमःअविद्यादिरूपोविपर्ययस्तेनग्रस्ताः तमसामूलाज्ञानेन ॥ २ ॥

स्वर्गोदेवत्वं प्रकाशःसत्वकार्यः नरकंतिर्यक्त्वं तमोगुणेनसत्यानृतंमानुष्यं तदुभयमिश्रत्वेन ॥ ३ ॥ सत्यादीनेवधर्माधर्मौप्रकाशतमसीसुखदुःखेइतिसंबंधः ॥ ४ ॥ श्लोकंव्याचष्टे तत्रेति ॥ ५ ॥ ६ ॥ भूतानां संसारिणांयत्सुखंपुत्रपरिष्वंगादिजंतत्अनित्यंअतःसुखार्थंनयतेत किंतुदुःखस्यौपाधिकस्यविमोक्षार्थमेवयतेत ॥ ७ ॥ ननुकिंनित्यंसुखंनास्त्येवेत्याशंक्यसदपितमसावृतत्वादप्रकाशमानमसदिवेतिदृष्टांतमाह राह्विति नश्यते अंतर्हितंभवति ॥ ८ ॥ प्रवृत्तयःदृष्टादृष्टफलाःअभिधीयंतेवेदे नह्यतःत्रिवर्गफलात्परं सत्यंअनित्यसुखमेव आत्मगुणविशेषस्तार्किकाभिमतः धर्मार्थौगुणभूतौयस्यप्रधानभूतस्यसुखस्यतदर्थंआरंभआर

स्वर्गःप्रकाशइत्याहुर्नरकंतमएवच ॥ सत्यानृतंतदुभयंप्राप्यतेजगतीचरैः ॥ ३ ॥ तत्राप्येवंविधालोकेवृत्तिःसत्यानृतेभवेत् ॥ धर्माधर्मौप्रकाशश्चतमोदुःखं सुखंतथा ॥ ४ ॥ तत्रयत्सत्यंसधर्मोयोधर्मःसप्रकाशोयःप्रकाशस्तत्सुखमिति ॥ तत्रयदनृतंसोऽधर्मोयोऽधर्मस्तत्तमोयत्तमस्तद्दुःखमिति ॥५॥ अत्रोच्यते शारीरैर्मानसैर्दुःखैःसुखैश्चाप्यसुखोदयैः ॥ लोकसृष्टिंप्रपश्यंतोनमुह्यंतिविचक्षणाः ॥ ६ ॥ तत्रदुःखविमोक्षार्थंप्रयतेतविचक्षणः ॥ सुखंह्यनित्यंभूतानामिहलोकेपरत्रच ॥ ७ ॥ राहुग्रस्तस्यसोमस्ययथाज्योत्स्नानभासते ॥ तथातमोभिभूतानांभूतानांनश्यतेसुखं ॥ ८ ॥ तत्खलुद्विविधंसुखमुच्यतेशारीरंमानसंच इहखल्वमुष्मिंश्चलोकेवस्तुप्रवृत्तयःसुखार्थमभिधीयंतेनह्यतःपरंत्रिवर्गफलंविशिष्टतरमस्तिसएवकाम्योगुणविशेषोधर्मार्थगुणारंभस्तद्धेतुरस्योत्पत्तिःसुखप्रयोजनार्थआरंभः ॥ ९ ॥ भरद्वाजउवाच यदेतद्भवताभिहितंसुखानांपरमास्थितिरितिनतदुपगृह्णीमोनह्येषामृषीणांमहतिस्थितानामप्राप्यएषकाम्योगुणविशेषोनचैनमभिलषंतिचतपसिश्रूयतेत्रिलोककृद्ब्रह्माप्रभुरेकाकीतिष्ठति ब्रह्मचारीनकामसुखेष्वात्मानमवदधाति अपिचभगवान्विश्वेश्वरउमापतिः काममभिवर्तमानमनंगत्वेनशममनयत् तस्माद्ब्रूमोनतुमहात्मभिरयंप्रतिगृहीतोनत्वेषांतावद्विशिष्टोगुणविशेषइति नैतद्भगवतःप्रत्येमिभगवतातूक्तंसुखान्नपरमस्तीतिलोकप्रवादोहिद्विविधःफलोदयःसुकृतात्सुखमवाप्यतेदुष्कृताद्दुःखमिति ॥ १० ॥

भ्यतइतिव्युत्पत्त्याधर्मादिः अनुष्ठेयइतिशेषः यतस्तद्धेतुः धर्महेतुकस्यसुखस्योत्पत्तिरभिव्यक्तिः आरंभस्त्रिवर्गस्यगर्हणस्तेदुष्प्रकाशवत्सतोपितमसाअप्रकाशमानस्यसुखस्यअभिव्यक्तयेसर्वोप्यारंभइत्यर्थः ॥ ९ ॥ सुखार्थआरंभइत्यत्रशंकते यदेतदिति सुखानांपरमास्थितिर्नित्यंसत्वं सुखान्नपरमस्तीतिपाठांतरंनोपगृह्णीमोनित्यसुखस्यानुपलंभात् अनित्यस्यसुखस्यतुच्छत्वमाह नहीति महतियोगैश्वर्ये ॥ १० ॥

नित्यस्यसुखस्यानुपलंभेहेतुमुपन्यस्यन्नेतन्निराकरोति अत्रोच्यतेइत्यादिना अनृतात्सत्त्वासत्त्वाभ्यामनिर्वचनीयादज्ञानात् तमः अविद्या अनित्याशुचिदुःखरूपेषुदेहादिषुनित्यत्वशुचित्वसुखत्वबुद्धिरूपो विपर्यासः॥ ११॥अस्यविपर्यासस्याभावेनित्यंसुखंनकापीत्यतआह यस्त्वेतैरिति एतदेवस्वर्गपदाभिधेयमित्याह नचैतइत्यादिना तस्मात्स्वर्गार्थिनांप्रवृत्तिः सुखार्थैवेतियुक्तमुक्तंसुखान्नपरमस्तीति॥ १२॥ १३॥ ॥ १४ ॥ ऐहिकंसुखंतुच्छीकृत्ययथास्वर्गार्थंसर्वेबुद्धिमंतःप्रवर्तंते एवंस्वर्गमपिक्षयिष्णुत्वेनतुच्छीकृत्यबुद्धिमत्तरामोक्षसुखार्थंयतंतइत्याह पृथिवीति सर्वभूतानांजनित्रीअविद्यापृथिवीवपृथिवीसर्वेषांक्लेशा नांक्षेत्रभूतायथात्रानृतयेतेनद्विधाःअनंतक्लेशसंततिक्षेत्रभूतास्तत्रस्वर्गेस्त्रियःसंति यथात्रपुमानविद्यावाननेकक्लेशभाजनंतथातत्रप्रजापतिः तस्यापिसोविभेत् सनारमत प्रजापतिर्वैस्वांदुहितरमभ्यध्यायत्

भृगुरुवाच अत्रोच्यते अनृतात्खलुतमःप्रादुर्भूतंततस्तमोग्रस्ताअधर्ममेवानुवर्तंतेनधर्मं क्रोधलोभहिंसानृतादिभिरवच्छन्नानखल्वस्मिँल्लोकेनामुत्र
सुखमाप्नुवंति विविधव्याधिरुजोपतापैरवकीर्यंते वधबंधनपरिक्लेशादिभिश्चक्षुत्पिपासाश्रमकृतैरुपतापैरुपतप्यंते वर्षवातात्युष्णातिशीतकृतैश्चप्र
तिभयैःशारीरैर्दुःखैरुपतप्यंते बंधुधनविनाशविप्रयोगकृतैश्चमानसैःशोकैरभिभूयंतेजरामृत्युकृतैश्चान्यैरिति ॥ ११ ॥ यस्त्वेतैःशारीरमानसैर्दुःखैर्नसंस्पृ
श्यतेससुखंवेद॥ नचैतेदोषाःस्वर्गेप्रादुर्भवंतितत्रखलुभवंति॥ १२ ॥ सुसुखःपवनःस्वर्गेगंधश्चसुरभिस्तथा॥क्षुत्पिपासाश्रमोनास्तिनजरानचपापकं॥ १३॥
नित्यमेवसुखंस्वर्गेसुखंदुःखमिहोभयं॥ नरकेदुःखमेवाहुःसुखंतत्परमंपदं ॥ १४ ॥ पृथिवीसर्वभूतानांजनित्रीतद्विधाःस्त्रियः॥ पुमान्प्रजापतिस्तत्रशुक्रंते
जोमयंविदुः॥ १५॥ इत्येतल्लोकनिर्माणंब्रह्मणाविहितंपुरा॥ प्रजाःसमनुवर्तंतेस्वैःस्वैःकर्मभिरावृताः॥ १६॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति० मोक्ष० भृगुभरद्वा
जसंवादेनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९० ॥ ॥७॥ भरद्वाजउवाच दानस्यकिंफलंप्राहुर्धर्मस्यचरितस्यच॥ तपसश्चसुतप्तस्य
स्वाध्यायस्यहुतस्यवा॥ १ ॥ भृगुरुवाच हुतेनशाम्यतेपापंस्वाध्यायैःशांतिरुत्तमा॥ दानेनभोगानित्याहुस्तपसास्वर्गमाप्नुयात्॥ २ ॥ दानंतुद्विविधंप्राहुः
परत्रार्थमिहैवच॥ सद्भ्योयद्दीयतेकिंचित्तत्परत्रोपतिष्ठते॥३॥ असद्भ्योदीयतेयत्तुतद्दानमिहभुज्यते॥ यादृशंदीयतेदानंतादृशंफलमश्नुते॥ ४॥

तस्यरुद्रःशिरोहरन्नमधुकैटभौनंहंतुमुद्यतौ यक्षराक्षसास्तंयजितुमुद्यताइत्यादिश्रुतिस्मृतिभिस्तस्यापिभयारत्यादिप्रतिपादनात् एतावांस्तुविशेषः अत्रशुक्रंजन्मांतरबीजंवासनाजालंपुण्यापुण्यमयं तत्रतुतेजो मयंकेवलंपुण्यमयमेवेति एवंचनिरुपाधिसुखमेवपरमःपुरुषार्थोनस्वर्गइतिसाधयतामोक्षस्यनिर्विषयसुखात्मत्वमुक्तं ॥ १५॥ १६ ॥ इतिशांति० मो० नै० भा० नवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९० ॥ ॥७॥
एवंअनृतात्खलुतमःप्रादुर्भूतमित्यादिग्रंथश्रवणेनदुःखादुद्विग्नोमोक्षंचदुर्लभंमन्वानश्चित्तशुद्धिद्वारामोक्षप्रापकंपुण्यमेवश्रेयइतिनिश्चिन्वंस्तद्विशेषफलानिपृच्छतिसारासारविवेकार्थं दानस्येत्यादिना दानस्य दानरूपस्यधर्मस्येत्येकःप्रश्नः ॥ १ ॥ शांतिरुपरतिः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

कस्याधिकारिणः किंरूपंधर्माचरणं ॥ ५ ॥ स्वधर्मोवर्णाश्रमनियतधर्मःतस्याचरणेयुक्ताअवहिताः योऽन्यथाविपरीताचारःसमुच्यते ॥ ६ ॥ स्वोचितमेवधर्मंपृच्छति यदिति चतुर्णामाश्रमाणांधर्मश्चातु राश्रम्यं तेषामाश्रमाणां ॥ ७ ॥ तंद्र्यर्धनिद्रा आलस्यमनुद्योगः अभ्यासोऽक्षरग्रहणं श्रवणंतदर्थविचारः ॥ ८ ॥ मानसंमनःसिध्यतेसत्यसंकल्पादिसिद्धिंप्राप्नोति ॥ ९ ॥ सम्यगुदितआचारःसमुदाचार स्तस्यलक्षणं समावृत्तानांसमापितगुरुकुलवासानांस्नातकानां सहधर्मचर्यंसहोभौचरतांधर्ममितिदंपत्योःसहाधिकारिकंधर्मतच्चर्याफलंपुत्रजन्म प्रकर्षः यथाउषस्तस्यचाक्रायणस्यसर्वेब्राह्मणेभ्योऽज्ञाताःप्र

भरद्वाजउवाच किंकस्यधर्माचरणंकिंवाधर्मस्यलक्षणं ॥ धर्मःकतिविधोवापितद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ ५ ॥ भृगुरुवाच स्वधर्माचरणेयुक्तायेभवंति मनीषिणः ॥ तेषांस्वर्गफलावाप्तिर्योऽन्यथासविमुह्यते ॥ ६ ॥ भरद्वाजउवाच यदेतच्चातुराश्रम्यंब्रह्मर्षिविहितंपुरा ॥ तेषांस्वेस्वेसमाचारास्तान्मेवक्तुमिहा र्हसि ॥ ७ ॥ भृगुरुवाच पूर्वमेवभगवताब्रह्मणालोकहितमनुतिष्ठताधर्मसंरक्षणार्थमाश्रमाश्चत्वारोऽभिनिर्दिष्टाः तत्रगुरुकुलवासमेवप्रथममाश्र ममुदाहरंति सम्यगत्रशौचसंस्कारनियमव्रतविनियतात्माउभेसंध्येभास्कराग्निदैवतान्युपस्थाय विहायतंद्र्यालस्येगुरोरभिवादनवेदाभ्यासश्रवणपवि त्रीकृतांतरात्मात्रिषवणमुपस्पृश्य ब्रह्मचर्याग्निपरिचरणगुरुशुश्रूषानित्यभिक्षाभैक्ष्यादिसर्वनिवेदितांतरात्मा गुरुवचननिर्देशानुष्ठानाप्रतिकूलोगुरुप्रसाद लब्धस्वाध्यायतत्परःस्यात् ॥ ८ ॥ भवतिचात्रश्लोकः गुरुंयस्तुसमाराध्यद्विजोवेदमवाप्नुयात् तस्यस्वर्गफलावाप्तिःसिध्यतेचास्यमानसमिति ॥ ९ ॥ गार्ह स्थ्यंखलुद्वितीयमाश्रमंवदंति तस्यसमुदाचारलक्षणंसर्वमनुव्याख्यास्यामः समावृत्तानांसदाचाराणांसहधर्मचर्यफलार्थिनागृहाश्रमोविधीयते धर्मार्थ कामावाप्तिर्ह्यत्रत्रिवर्गसाधनमपेक्ष्यागर्हितेनकर्मणाधनान्यादायस्वाध्यायोपलब्धप्रकर्षेणवाब्रह्मर्षिनिर्मितेनवाअद्रिसारगतेनवा हव्यकव्यनियमाभ्या सदैवतप्रसादोपलब्धेनवाधनेनगृहस्थोगार्हस्थ्यंवर्तयेत् तद्धिसर्वाश्रमाणांमूलमुदाहरंति गुरुकुलनिवासिनःपरिव्राजकायेचान्येसंकल्पितव्रतनियमधर्मा नुष्ठायिनस्तेषामप्यतएवभिक्षाबलिसंविभागाःप्रवर्तंते ॥ १० ॥ वानप्रस्थानांचद्रव्योपस्कारइतिप्रायशःखल्वेतेसाधवःसाधुपथ्यौदनाः स्वाध्यायप्रसंगिन स्तीर्थाभिगमनदेशदर्शनार्थंपृथिवींपर्यटंति तेषांप्रत्युत्थानाभिगमनाभिवादनानसूयवाक्प्रदानसुखशक्त्यासनसुखशयनाभ्यवहारसत्क्रियाचेति ॥ ११ ॥

स्तावादिदेवताउपदिशतोराज्ञासर्वर्त्विक्कुल्यदक्षिणाप्रदानहेतुः निर्मितं याजनमध्यापनंप्रतिग्रहश्च अद्रिसाराःमणिदिव्यौषधिस्वर्णाद्याकरास्तेभ्योगतेनप्राप्तेन भिक्षाऽतिथिभ्यः बलिर्भूमौहोमः संविभागःपुत्रा दिभ्योविभजनं ॥ १० ॥ द्रव्योपस्कारःधनवर्जनं द्रव्योपस्करइतिपाठेद्रव्याणांफलमूलनीवारादीनांउपस्करःसंपादनं सुखशक्त्यासुखवत्याशक्त्यानतुदेहपीडयासत्क्रियाचकर्तव्येतिशेषः ॥ ११ ॥

॥ १२ ॥ निवापेनपितृतर्पणेन ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ अपिचात्रवात्सल्यादिधर्मैर्माल्यादिलाभःसंकल्पसमकालंसिध्यतीत्यर्थः ॥ १६ ॥ त्रिवर्गोधर्मार्थकामास्तैःसहितागुणानांसत्वरजस्तमसांनिर्वृत्तिः कृतार्थना मुक्तिहेतोःसत्वपुरुषान्यताख्यातेर्जननान्नष्टाधिकारतेत्यर्थः शिष्टानांतत्वमसीत्यादिवाक्यैर्गुरुभिरनुशिष्टानां ॥ १७ ॥ उंच्छःकणशआदानंतेनवृत्तिर्जीवनमस्य काममुखंआरंभाश्वेतिद्वंद्वः ॥

भवतिचात्रश्लोकः अतिथिर्यस्यभग्नाशोगृहात्प्रतिनिवर्तते ॥ सदत्वादुष्कृतंतस्मैपुण्यमादायगच्छति ॥ १२ ॥ अपिचात्रयज्ञक्रियाभिर्देवताःप्रीयंते ॥ निवापेनपितरोविद्याभ्यासश्रवणधारणेनऋषयः ॥ अपत्योत्पादनेनप्रजापतिरिति ॥ १३ ॥ श्लोकौचात्रभवतः वात्सल्यात्सर्वभूतेभ्योवाच्याःश्रोत्रसुखागिरः ॥ परितापोपघातश्चपारुष्यंचात्रगर्हितं ॥ १४ ॥ अवज्ञानमहंकारोदंभश्चैवविगर्हितः ॥ अहिंसासत्यमक्रोधःसर्वाश्रमगतंतपः ॥ १५ ॥ अपिचात्रमाल्याभरणवस्त्राभ्यंगनित्योपभोगनृत्यगीतवादित्रश्रुतिसुखनयनाभिरामदर्शनानांप्राप्तिर्भक्ष्यभोज्यलेह्यपेयचोष्याणामभ्यवहार्याणांविविधानामुपभोगः स्वविहारसंतोषःकामसुखावाप्तिरिति ॥ १६ ॥ त्रिवर्गगुणनिर्वृत्तिर्यस्यनित्यंगृहाश्रमे ॥ समुखान्यनुभूयेहशिष्टानांगतिमाप्नुयात् ॥ १७ ॥ उंच्छवृत्तिर्गृहस्थोयःस्वधर्माचरणेरतः ॥ त्यक्तकामसुखारंभःस्वर्गस्तस्यनदुर्लभः ॥ १८ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति० मोक्ष० भृगुभरद्वाजसंवादेएकनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९१ ॥ ॥ ७ ॥ भृगुरुवाच वानप्रस्थाःखल्वपिधर्ममनुसरंतःपुण्यानितीर्थानिनदीप्रस्रवणानिसुविविक्तेष्वरण्येषुमृगमहिषवराहशार्दूलवनगजाकीर्णेषुतपस्यंतोनुसंचरंतित्यक्तग्राम्यवस्त्राभ्यवहारोपभोगावन्यौषधिफलमूलपर्णपरिमितविचित्रनियताहाराःस्थानासनिनोभूमिपाषाणसिकताशर्करावालुकाभस्मशायिनःकाशकुशचर्मवल्कलसंवृतांगाःकेशश्मश्रुनखरोमधारिणोनियतकालोपस्पर्शनाअस्कंदितकालबलिहोमानुष्ठायिनःसमित्कुशकुसुमापहारसंमार्जनलब्धविश्रामाःशीतोष्णवर्षपवनविष्टंभविभिन्नसर्वत्वचोविविधनियमोपयोगचर्यानुष्ठानविहितपरिशुष्कमांसशोणितत्वगस्थिभूताधृतिपराःसत्वयोगाच्छरीराण्युद्वहंते ॥ १ ॥ यस्त्वेतांनियतश्चर्यांब्रह्मर्षिविहितांचरेत् ॥ सदहेदग्निवद्दोषान्जयेल्लोकांश्चदुर्जयान् ॥ २ ॥

॥ १८ ॥ इतिशांति० मो० नै० भा० एकनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९१ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ सिकताःसूक्ष्मपाषाणपांसवः शर्कराःकर्करसहिताम्रत् वालुकाःलघुपलमिश्राः सिकताएव उपस्पर्शनंस्नानं बलिःभूमावाहुतिः होमःवन्हौ बलिहोमयोःकालेनुष्ठायिनः विष्टंभःहेलनयासहनं नियमःपंचाग्न्यादिसाधनं उपयोगःआहारसंकोचः चर्यापर्यटनं विहितंविधानं ॥ १ ॥ २ ॥

कस्याधिकारिणः किंरूपंधर्माचरणं ॥ ५ ॥ स्वधर्मोवर्णाश्रमनियतधर्मःतस्याचरणेयुक्ताअवहिताः योऽन्यथाविपरीताचारःसमुद्यते ॥ ६ ॥ स्वोचितमेवधर्मंपृच्छति यदिति चतुर्णामाश्रमाणांधर्मश्चातु राश्रम्यं तेषामाश्रमाणां ॥ ७ ॥ तंद्र्यर्थनिद्रा आलस्यमनुद्योगः अभ्यासोऽक्षरग्रहणं श्रवणंतदर्थविचारः ॥ ८ ॥ मानसंमनःसिध्यतेसत्यसंकल्पादिसिद्धिंप्राप्नोति ॥ ९ ॥ सम्यगुदितआचारःसमुदाचार स्तस्यलक्षणं समावृत्तानांसमापितगुरुकुलवासानांस्नातकानां सहधर्मचर्यंसहोभौचरतांधर्ममितिदंपत्योःसहाधिकारिकंधर्मंतच्चर्याफलंपुत्रजन्म प्रकर्षः यथाउषस्तस्यचाक्रायणस्यसर्वैर्ब्राह्मणैरज्ञाताःप्र

भरद्वाजउवाच किंकस्यधर्माचरणंकिंवाधर्मस्यलक्षणं ॥ धर्मःकतिविधोवापितद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ ५ ॥ भृगुरुवाच स्वधर्माचरणेयुक्तायेभवंति मनीषिणः ॥ तेषांस्वर्गफलावाप्तिर्योन्यथासविमुह्यते ॥ ६ ॥ भरद्वाजउवाच यदेतच्चातुराश्रम्यंब्रह्मर्षिविहितंपुरा ॥ तेषांस्वेस्वेसमाचारास्तान्मेवक्तुमिहा र्हसि ॥ ७ ॥ भृगुरुवाच पूर्वमेवभगवताब्रह्मणालोकहितमनुतिष्ठताधर्मसंरक्षणार्थमाश्रमाश्चत्वारोऽभिनिर्दिष्टाः तत्रगुरुकुलवासमेवप्रथममाश्र ममुदाहरंति सम्यग्यत्रशौचसंस्कारनियमव्रतविनियतात्माउभेसंध्येभास्कराग्निदैवतान्युपस्थाय विहायतंद्र्यालस्येगुरोरभिवादनवेदाभ्यासश्रवणपवि त्रीकृतांतरात्मात्रिषवणमुपस्पृश्य ब्रह्मचर्याग्निपरिचरणगुरुशुश्रूषानित्यभिक्षाभैक्ष्यादिसर्वनिवेदितांतरात्मा गुरुवचननिर्देशानुष्ठानाप्रतिकूलोगुरुप्रसाद लब्धस्वाध्यायतत्परःस्यात् ॥ ८ ॥ भवतिचात्रश्लोकः गुरुंयस्तुसमाराध्यद्विजोवेदमवाप्नुयात् तस्यस्वर्गफलावाप्तिःसिध्यतेचास्यमानसमिति ॥ ९ ॥ गार्ह स्थ्यंखलुद्वितीयमाश्रमंवदंति तस्यसमुदाचारलक्षणंसर्वमनुव्याख्यास्यामः समावृत्तानांसदाचाराणांसहधर्मचर्यफलार्थिनांगृहाश्रमोविधीयते धर्मार्थ कामावाप्तिर्ह्यत्रत्रिवर्गसाधनमपेक्ष्यागर्हितेनकर्मणाधनान्यादायस्वाध्यायोपलब्धप्रकर्षेणवाब्रह्मर्षिनिर्मितेनवाअद्रिसारगतेनवा हव्यकव्यनियमाभ्या सदैवतप्रसादोपलब्धेनवाधनेनगृहस्थोगार्हस्थ्यंवर्तयेत् तद्धिसर्वाश्रमाणांमूलमुदाहरंति गुरुकुलनिवासिनःपरिव्राजकायेचान्येसंकल्पितव्रतनियमधर्मा नुष्ठायिनस्तेषामप्यतएवभिक्षाबलिसंविभागाःप्रवर्तंते ॥ १० ॥ वानप्रस्थानांचद्रव्योपस्कारइतिप्रायशःखल्वेतेसाधवःसाधुपथ्योदनाः स्वाध्यायप्रसंगिन स्तीर्थाभिगमनदेशदर्शनार्थंपृथिवींपर्यटंति तेषांप्रत्युत्थानाभिगमनाभिवादनानसूयवाक्प्रदानसुखशक्त्यासनसुखशयनाभ्यवहारसत्क्रियाचेति ॥ ११ ॥

स्तावादिदेवताउपदिशतोराज्ञासर्वर्त्विक्कुल्यदक्षिणाप्रदानहेतुः निर्मितं याजनमध्यापनंप्रतिग्रहश्च अद्रिसाराःमणिदिव्यौषधिस्वर्णाद्याकरास्तेभ्योगतेनप्राप्तेन भिक्षाऽतिथिभ्यः बलिर्भूमौहोमः संविभागःपुत्रा दिभ्योविभजनं ॥ १० ॥ द्रव्योपस्कारःधनवर्जनं द्रव्योपस्करइतिपाठेद्रव्याणांफलमूलनीवारादीनांउपस्करःसंपादनं सुखशक्त्यासुखवत्याशक्त्यानतुदेहपीडयासत्क्रियाचकर्तव्येतिशेषः ॥ ११ ॥

॥ १२ ॥ निवापेनपितृतर्पणेन ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ अपिचात्रवात्सल्यादिधर्मैर्माल्यादिलाभःसंकल्पसमकालंसिध्यतीत्यर्थः ॥ १६ ॥ त्रिवर्गोधर्मार्थकामास्तैःसहितागुणानांसत्वरजस्तमसांनिर्वृत्तिः
कृतार्थता मुक्तिहेतोःसत्वपुरुषान्यताख्यातेर्जननान्नष्टाधिकारतेत्यर्थः शिष्टानांतत्त्वमसीत्यादिवाक्यैर्गुरुभिरनुशिष्टानां ॥ १७ ॥ उंच्छःकणशआदानंतेनवृत्तिर्जीवनमस्य कामसुखंआरंभाश्चेतिद्वंद्वः ॥

भवतिचात्रश्लोकः अतिथिर्यस्यभग्नाशोगृहात्प्रतिनिवर्तते ॥ सदत्वादुष्कृतंतस्मैपुण्यमादायगच्छति ॥ १२ ॥ अपिचात्रयज्ञक्रियाभिर्देवताःप्रीयं
ते॥ निवापेनपितरोविद्याभ्यासश्रवणधारणेनऋषयः ॥ अपत्योत्पादनेनप्रजापतिरिति ॥ १३ ॥ श्लोकौचात्रभवतः वात्सल्यात्सर्वभूतेभ्योवाच्याः
श्रोत्रसुखागिरः॥ परितापोपघातश्चपारुष्यंचात्रगर्हितं॥ १४॥ अवज्ञानमहंकारोदंभश्चैवविगर्हितः॥ अहिंसासत्यमक्रोधःसर्वाश्रमगतंतपः॥ १५॥ अपि
चात्रमाल्याभरणवस्त्राभ्यंगनित्योपभोगनृत्यगीतवादित्रश्रुतिसुखनयनाभिरामदर्शनानांप्राप्तिर्भक्ष्यभोज्यलेह्यपेयचोष्याणामभ्यवहार्याणांविविधाना
मुपभोगः स्वविहारसंतोषःकामसुखावाप्तिरिति॥ १६॥ त्रिवर्गगुणनिर्वृत्तिर्यस्यनित्यंगृहाश्रमे॥ समुखान्यनुभूयेहशिष्टानांगतिमाप्नुयात्॥ १७॥ उंच्छ
वृत्तिर्गृहस्थोयःस्वधर्माचरणेरतः॥ त्यक्तकामसुखारंभःस्वर्गस्तस्यनदुर्लभः॥ १८॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति० मोक्ष० भृगुभरद्वाजसंवादेएकनवत्यधि
कशततमोऽध्यायः॥ १९१॥ ॥ ७॥ भृगुरुवाच वानप्रस्थाःखल्वपिधर्ममनुसरंतःपुण्यानितीर्थानिनदीप्रस्रवणानिसुविविक्तेष्वरण्येषुमृगमहि
षवराहशार्दूलवनगजाकीर्णेषुतपस्यंतोनुसंचरंतित्यक्तग्राम्यवस्त्राभ्यवहारोपभोगावन्यौषधिफलमूलपर्णपरिमितविचित्रनियताहाराःस्थानासनिनोभूमि
पाषाणसिकताशर्करावालुकाभस्मशायिनःकाशकुशचर्मवल्कलसंवृतांगाःकेशश्मश्रुनखरोमधारिणोनियतकालोपस्पर्शनाअस्कंदितकालबलिहोमानु
ष्ठायिनःसमित्कुशकुसुमापहारसंमार्जनलब्धविश्रामाःशीतोष्णवर्षपवनविष्टंभविभिन्नसर्वत्वचोविविधनियमोपयोगचर्यानुष्ठानविहितपरिशुष्कमांसशो
णितत्वगस्थिभूताधृतिपराःसत्वयोगाच्छरीराण्युद्वहंते॥ १॥ यस्त्वेतांनियतश्चर्यांब्रह्मर्षिविहितांचरेत्॥ सदहेदग्निवद्दोषान्जयेल्लोकांश्चदुर्जयान्॥ २॥

॥ १८ ॥ इतिशांति० मो० नै० भा० एकनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९१ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ सिकताःसूक्ष्मपाषाणपांसवः शर्कराःकर्करसहितामृत् वालुकाःलघुपलमिश्राः
सिकताएव उपस्पर्शनंस्नानं बलिःभूमावाहुतिः होमःवन्हौ बलिहोमयोःकालेनुष्ठायिनः विष्टंभःहेलनयासहनं नियमःपंचाग्न्यादिसाधनं उपयोगःआहारसंकोचः चर्यापर्यटनं विहितंविधानं ॥ १ ॥ २॥

परिव्राजकानामिति परिवर्हणंशय्यादिभोगसामग्री ॥३॥ ४॥ कृत्वेति आत्मन्यग्नीन्समारोप्य अग्निमुद्दिश्यस्वमुखेहविर्भिर्जुहोतिहोमंकुर्यात् चिताग्निनांयैरग्निचयनंकृतंमुनिर्दद्देस्तेषांलोकंप्राजापत्यंपदं य
द्वा स्वशरीरसंस्थंअग्निहोत्रंप्राणाग्निहोत्रंभैक्ष्योपगतैर्हविर्भिःकृत्वेतिसंबंधः भिक्षुर्भूत्वेत्यर्थः शारीरंशरीरस्थं अग्निमिवप्रकाशमानंजीवं स्वमुखेनिर्गमस्थानेपरमात्मनि जुहोति जीवंब्रह्मणिप्रविलापयति
योगंकरोतीत्यर्थः सःचितानांनष्टानामग्निनां ह्रस्वत्वमार्षं लोकमव्यक्तभावं श्रूयतेच यथानिरिंधनोवन्हिःस्वयोनावुपशाम्यति तथावृत्तिक्षयेचित्तंस्वयोनावुपशाम्यतीति उक्तंच शकुनीनामिवाकाशेपदंनदृ

परिव्राजकानांपुनराचारः तद्यथा विमुच्याग्निधनकलत्रपरिवर्हणंसंगेष्वात्मनःस्नेहपाशानवधूयपरिव्रजंति समलोष्टाश्मकांचनास्त्रिवर्गप्रवृत्तेष्वसक्तबु
द्धयःअरिमित्रोदासीनानांतुल्यदर्शनाःस्थावरजरायुजांडजस्वेदजोद्भिज्जानांभूतानांवाङ्मनःकर्मभिरनभिद्रोहिणोऽनिकेताःपर्वतपुलिनवृक्षमूलदेवताय
तनान्यनुचरंतोवासार्थमुपेयुर्नगरंग्राममंवानगरेपंचरात्रिकाग्रामेचैकरात्रिकाःप्रविश्यचप्राणधारणार्थंद्विजातीनांभवनान्यसंकीर्णकर्मणामुपतिष्ठेयुः पात्र
पतितायाचितभैक्ष्याःकामक्रोधदर्पलोभमोहकार्पण्यदंभपरिवादाभिमानहिंसानिवृत्ताइति ॥३॥ भवंतिचात्रश्लोकाः अभयंसर्वभूतेभ्योदत्वाय
श्चरतेमुनिः॥ नतस्यसर्वभूतेभ्योभयमुत्पद्यतेक्वचित् ॥४॥ कृत्वाग्निहोत्रंस्वशरीरसंस्थंशारीरमग्निंस्वमुखेजुहोति ॥ विप्रस्तुभैक्ष्योपगतैर्हविर्भिश्चिताग्निनां
सव्रजतेहिलोकं॥५॥ मोक्षाश्रमंयश्चरतेयथोक्तंशुचिःसुसंकल्पितमुक्तबुद्धिः॥ अनिंधनंज्योतिरिवप्रशांतंसब्रह्मलोकंश्रयतेमनुष्यः॥६॥ भरद्वाजउ
वाच अस्माल्लोकात्परोलोकःश्रूयतेनोपलभ्यते॥ तमहंज्ञातुमिच्छामितद्भवान्वक्तुमर्हति॥७॥

श्यतइति चिधातोर्नाशार्थत्वंयोवैभागिनंभागान्नुदतेचयतेवैनंसयदिवैनंनचयतेथपुत्रमथपौत्रंचयतइत्यादौदृष्टं चयतेक्षिणोति ॥५॥ एतदेवाह मोक्षेति सुतरांसंकल्पितमुक्तासंकल्पहीनाबुद्धिर्यस्य ब्रह्मैवलो
कोब्रह्मलोकस्तं ॥६॥ एवंससाधनांब्रह्मविद्यांश्रुत्वाब्रह्मसाक्षात्कारोपायंजिज्ञासमानःपृच्छति अस्मादिति परोलोकःपरमात्मा ज्ञातुंसाक्षात्कर्तुं ॥७॥

उत्तरेइति अत्रेदमवधेयं किमिहश्रौतोहिमवदुत्तरभागएवपरलोकत्वेनप्रतिपाद्यते उतश्रुतिप्रसिद्धःपरमात्मेति तत्रश्रौतार्थलाभेसंभवंतिलाक्षणिकार्थस्याग्राह्यत्वात्स्वर्गसदृशःपुण्यकृज्जनप्राप्योभूभागएव आश्रमत्रयधर्मफलस्यउपसंहार्यत्वादितिप्राप्तेब्रूमः अनिधनंज्योतिरिवप्रशांतंसब्रह्मलोकंश्रयतेमनुष्यइति एतद्वाक्यसमनंतरमुत्थितयोःप्रश्नोत्तरयोःब्रह्मविद्याप्रकरणस्थयोस्तत्परत्वेसंभवतिअसन्निहिता प्रकृतप्राचीनाश्रमधर्मफलोपसंहारपरत्वकल्पनंनयुज्यते तेषांतत्रतत्रतम्यस्वर्गफलावाप्तिःसिध्यतेचास्यमानसमितिस्वर्गस्तस्यनदुर्लभइतिसदहेदग्निवद्दोषान्जयेल्लोकांश्चदुर्जयानितिफलस्योपसंहारेणत दनपेक्षणात् ततश्चानर्थक्यप्रतिहतानांविपरीतंबलाबलमितिन्यायेनसन्निधिप्रकरणाभ्यांश्रुतिरेवबाध्यते यथाआकाशस्तल्लिंगादित्यत्रसर्वाणिहवाइमानिभूतान्याकाशादेवसमुत्पद्यंतेइतिसर्वभूतोत्पादिलिं गादाकाशश्रुतिर्भूताकाशपरापिब्रह्मपरतयाव्यवस्थाप्यनेतद्वदिहापिद्रष्टव्यं नचपूषानुमंत्रणमंत्रवदितउत्कृष्टस्यास्ययोग्यतयाप्राचीनाश्रमत्रयधर्मफलत्वेनान्वयोभविष्यतीतियुक्तं प्रकरणानुगुणार्थसमर्पक त्वेसंभवत्युत्कर्षायोगात् तस्मादन्यार्थत्वेसत्यन्यार्थतयाप्रतीयमानमेतत्प्रश्नोत्तरमितिव्यासकष्टंअवहितहृदयैरालोचनीयमितिदिक् श्रुतियुक्तिभ्यांज्ञातोपिपरमात्मानसाक्षात्क्रियतेइतितत्साक्षात्कारोपायंब्रूही तिप्रार्थितोभृगुराह उत्तरेइति उत्तरेआत्मोपलब्धिस्थानत्वात्उत्कृष्टतरे हिमवत्पार्श्वेहिमवत्तुल्योऽन्यत्रमेरुशब्दोदितोनासावंशस्तस्यपार्श्वेसमीपेभूप्राणमध्ये पुण्येबहुपुण्यगम्ये सर्वैर्गुणैःरमणीयत्वादिभिर्युते

भृगुरुवाच उत्तरेहिमवत्पार्श्वेपुण्येसर्वगुणान्विते ॥ पुण्यःक्षेम्यश्चकाम्यश्चसपरोलोकउच्यते ॥ ८ ॥ तत्रत्यपापकर्माणःशुचयोत्यंतनिर्मलाः ॥ लोभमोहप रित्यक्तामानवानिरुपद्रवाः ॥ ९ ॥ सस्वर्गसदृशोदेशस्तत्रत्युक्ताःशुभागुणाः ॥ कालेऽमृत्युःप्रभवतिस्पृशंतिव्याधयोनच ॥ १० ॥

देशे पुण्यःअपहतपाप्मा क्षेम्यःसत्यकामःसत्यसंकल्पः काम्यःसर्वकामोपभोगयोग्यश्चपरोलोकःपरमात्मास्तीत्युच्यते तथाहिमंत्रशास्त्रेभूमध्यदेशस्यरम्यत्वादिकमुक्तं हेमरूपोभ्रुवोर्मध्येमेरुस्तिष्ठतिपर्व तः तस्याभितोमहीपार्श्वेपंचाशत्कोटियोजना लवणेक्षुसुरासर्पिर्दधिक्षीरजलात्मभिः सिंधुभिःसप्तभिर्द्वीपैस्तत्संख्यैर्द्विगुणोत्तरैः मंदरःपारियात्रश्चेत्यादिना श्रुतावपियएषोनंतोव्यक्तआत्मातंकथमहंविजा नीयामित्युपक्रम्यसोविमुक्तेप्रतिष्ठितःसोविमुक्तःकस्मिन्प्रतिष्ठितइत्यादिनाभ्रुवोर्घ्राणस्यचयःसंधिरित्यंतेनतस्यदेशस्यनिरुपाधिब्रह्मप्रापकविमुक्ताख्यसोपाधिकब्रह्मस्थानत्वोक्तेः सोपाधिकब्रह्मगुणाश्चय आत्माऽपहतपाप्माविजरोविमृत्युर्विशोकोविजिघत्सोपिपासः सत्यकामःसत्यसंकल्पइतिश्रुतिप्रसिद्धाः तदिदमुक्तंहिमवत्पार्श्वेपरोलोकइति ॥ ८ ॥ तत्रेति अपापकर्मत्वादिगुणचतुष्टयवंतोमानवास्तत्रगताः संतोनिरुपद्रवाभवंतीतियोजना तथाचश्रुतिः तंवाएतंसेतुंतीर्त्वाऽधःसन्ननंधोभवत्युपतापीसन्ननुपतापीभवतीति सेतुंआत्मानं तीर्त्वाप्राप्यसमाधिकाले ॥ ९ ॥ तत्रकालेइतिसंबंधः अमृत्युःआत्मासमाधिका लेप्रभवतिईश्वरोभवति संकल्पादेवास्यपितरःसमुत्तिष्ठंतीतिस्यसत्यसंकल्पत्वश्रवणात् अतएवचानन्याधिपतिरितिसूत्राच्च सत्यसंकल्पत्वादेवविद्वान्अनन्याधिपतिरस्यईश्वरोऽन्योनास्तिकिंत्वयमेवसर्वेश्व रइतिसूत्रार्थः अतएवसदेशःहिमवत्पार्श्वाख्योभ्रुवोर्मध्यदेशः स्वर्गसदृशः सत्यसंकल्पादिगुणाविर्भावसाम्यात् निरुपद्रवाइत्यस्यविवरणंव्याधयोनस्पृशंतीति ॥ १० ॥

आत्ममिथुनआत्मक्रीडआत्मरतिरित्यादिश्रुतेरर्थंसंगृह्णाति नलोभइति परेअनात्मभूताश्चतेदाराश्चेतिसमासः स्वआत्मैवदाराःतत्रनिरतः यतःअजनःबाधितबाह्यलोकः नान्योन्यंवध्यते तत्रभेदाभावात् द्रव्येषुसंकल्पमात्रोपनतेषु नविस्मयःआश्चर्यबुद्धिर्नास्ति इदंसर्वंयदयमात्मेत्यादिश्रुतिभ्यःसर्वस्यआत्ममात्रत्वावधारणात् ह्रियतः तत्रपरोनात्मभूतःअधर्मःअनृतादिर्नास्ति एवंब्रह्मलोकंनविदन्त्यनृतेनहिप्रत्यूढाइतिश्रुतेरनृतस्याज्ञानस्यतत्पिधायकत्वादनृताभावेएवतदाविर्भावसंभवात् संदेहःकिंदेहादिरात्माउतअन्यःअन्योपिकर्ताऽकर्तावाअकर्तापिएकोनेकोवेत्येवंरूपःसंशयः नजायते तत्त्वापरोक्षीकरणात् छिद्यंतेसर्वसंशयाइतिश्रुतेः ॥११॥ कृतस्यअनुष्ठितस्ययोगस्यकर्ममात्रस्यवा एतंसर्वंतदभिसमेतियत्किंचप्रजाःसाधुकुर्वंतीतिब्रह्मविद्यायांसर्वकर्मफलांतर्भावश्रवणात् ॥ १२ ॥ सर्वकामैरितिसार्धश्लोकद्वयमेकंवाक्यं इहअस्मिन्भुवोःसंधौस्थिताःकेचिद्योगिनःसर्वकामैर्वृताआवृताःसंतोमुक्तारावर्ततइतिभावः प्राणेपरमात्मनिधारणंसर्वेषांकामानांप्रविलापनंतन्मात्रमेवकेषांचिद्दिव्यभोगेष्विविरक्तानांउपप

नलोभःपरदारेषुस्वदारनिरतोजनः॥ नान्योन्यंवध्यतेतत्रद्रव्येषुचनविस्मयः॥ परोह्यधर्मोनैवास्तिसंदेहोनापिजायते॥११॥ कृतस्यतुफलंतत्रप्रत्यक्षमुपलभ्यते॥ पानासनाशनोपेताःप्रासादभवनाश्रयाः ॥ १२ ॥ सर्वकामैर्वृताःकेचिद्धेमाभरणभूषिताः ॥ प्राणधारणमात्रंतुकेषांचिदुपपद्यते॥१३॥ श्रमेणमहताकेचित्कुर्वंतिप्राणधारणं॥ इहधर्मपराःकेचित्केचिन्नैकृतिकानराः॥ सुखितादुःखिताःकेचिन्निर्धनाधनिनोऽपरे॥१४॥ इहश्रमोभयंमोहःक्षुधातीव्राचजायते॥ लोभश्चार्थकृतोनृणांयेनमुह्यंत्यपंडिताः॥१५॥ इहवार्ताबहुविधाधर्माधर्मस्यकारिणः॥ यस्तद्वेदोभयंप्राज्ञःपाप्मनानसलिप्यते॥१६॥ सोपधंनिकृतिस्तेयंपरिवादोह्यसूयिता॥ परोपघातोहिंसाचपैशुन्यमनृतंतथा॥१७॥ एतानासेवतेयस्तुतपस्तस्यप्रहीयते॥ यस्त्वेतान्नाचरेद्विद्वांस्तपस्तस्यप्रवर्धते॥१८॥ इहचिंताबहुविधाधर्माधर्मस्यकर्मणः॥ कर्मभूमिरियंलोकेइहकृत्वाशुभाशुभम्॥ शुभैःशुभमवाप्नोतितथाशुभमथान्यथा ॥ १९ ॥ इहप्रजापतिःपूर्वंदेवाःसर्षिगणास्तथा॥ इष्टेष्टतपसःपूताब्रह्मलोकमुपाश्रिताः॥ २० ॥ उत्तरःपृथिवीभागःसर्वपुण्यतमःशुभः॥ इहस्थास्तत्रजायंतेयेवैपुण्यकृतोजनाः॥ २१ ॥

द्यतेयुज्यतेननुकामभोगः ॥ १३ ॥ मध्यमानांत्वेतत्क्लेशसाध्यमित्याह श्रमेणेति केचिद्योगैश्वर्यंप्राप्यधर्मपराःव्यासनारदादयः परोपकारार्थैवहितेषांसिद्धिर्नस्वभोगाय केचिन्नैकृतिकाःआत्मवंचनपराःबाह्यभोगेनयोगजंधर्मंनाशयंतः अतएवान्येधर्मपराःसुखिताःनैकृतिकास्तुदुःखिताः यतोनिर्धनाः क्षीणपुण्याः अपरेधर्मपरास्तुधनिनःयोगजधर्मेणपरोपकारजंधर्मधनंवर्धयंतः ॥ १४ ॥ इहेति नैकृतिकानामिहलोकेश्रमादिकंभवतीत्यर्थः ॥ १५ ॥ वार्ताःकुशलाः धर्माधर्मस्यधर्माधर्मयोरितिपूर्वेणसहसार्धश्लोकः यइतिउभयंधर्माधर्मौउपादेयहेयतयावेद ॥ १६ ॥ सोपधंसदंभं ॥ १७ ॥ तपोयोगजधर्मः ॥ १८ ॥ तस्मादिहैवधर्माधर्मविचारःकार्यइत्याहसार्धेन इहेति चिंताविचारः तमेवाह कर्मेति ॥ १९ ॥ इष्टंआप्ततमंतपोयेषां ब्रह्मलोकंहिमवत्पार्श्वं ॥२०॥ तत्रैवतत्रैवजायंतेआविर्भवंति ॥२१॥

सत्कारंयोगेआदरंऋच्छंतिप्राप्नुवंति अन्यथादोषमाह तिर्यगिति ॥ २२ ॥ इहैवसंसारे उत्तरांदिशंहिमवत्पार्श्वं ॥ २३ ॥ योगकलालाभेसदाचार्यएवशरणीकरणीयः आचार्यवान्पुरुषोवेद नैषातर्केणमति रापनेयेत्यादिश्रुतिभ्यइत्याह येगुरूनिति नियताःशमदमोपरत्यादियुक्ताः ब्रह्मचारिणःब्रह्मण्येवचारःकायवाङ्मनसांप्रवृत्तिर्येषां पंथानंगमनागमनमार्गं सगुणंब्रह्मनिर्गुणवस्तुप्राप्तिद्वारंजानंति ॥ २४ ॥ ब्रह्मनिर्मितःवेदप्रकाशितः धर्माधर्मौलोकस्यकर्तव्याकर्तव्यार्थौ ॥ २५ ॥ विस्मितःप्रत्यगद्वैतश्रवणेन ॥ २६ ॥ एषःप्रत्यगात्माजगतःप्रसवःकारणं निखिलेनसाकल्येनसंकीर्तितः परैरदर्शितःपंथाःश्रुति युक्तिबलान्मया यथाकथंचिदुन्नीतःपंडिताःशोधयंतुतं ॥ २७ ॥ इतिशांति॰मो॰नै॰भा॰द्विनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९२ ॥ ॥ ९ ॥ ॥ ९ ॥ ॥ ९ ॥ संक्षेपेणप्रागुक्तमा

यदिसत्कारमृच्छंतितिर्यग्योनिपुचापरे॥क्षीणायुषस्तथाचान्येनश्यंतिपृथिवीतले ॥ २२ ॥ अन्योन्यभक्षणासक्तालोभमोहसमन्विताः ॥ इहैवपरिवर्ततेन तेयांत्युत्तरांदिशं॥ २३ ॥ येगुरून्पर्युपासंतेनियताब्रह्मचारिणः॥पंथानंसर्वलोकानांविजानंतिमनीषिणः॥ २४ ॥ इत्युक्तोयंमयाधर्मःसंक्षिप्तोब्रह्मनिर्मितः॥ धर्माधर्मौहिलोकस्ययोवैवेत्तिसबुद्धिमान्॥ २५॥ भीष्मउवाच इत्युक्तोभृगुणाराजन्भरद्वाजःप्रतापवान्॥भृगुंपरमधर्मात्माविस्मितःप्रत्यपूजयत्॥ ॥ २६॥ एषतेप्रसवोराजन्जगतःसंप्रकीर्तितः॥ निखिलेनमहाप्राज्ञकिंभूयःश्रोतुमिच्छसि॥ २७॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति॰मोक्ष॰भृगुभरद्वाजसंवादे द्विनवत्यधिकशततमोऽध्यायः॥ १९२॥ ॥ ९॥ युधिष्ठिरउवाच आचारस्यविधिंतातप्रोच्यमानंत्वयानघ ॥ श्रोतुमिच्छामिधर्मज्ञसर्वं ज्ञोह्यसिमेमतः॥ १॥ भीष्मउवाच दुराचारादुर्विचेष्टादुष्प्रज्ञाःप्रियसाहसाः ॥ असंतस्त्वितिविख्याताःसंतश्चाचारलक्षणाः॥ २॥ पुरीषंयदिवामूत्रं येनकुर्वंतिमानवाः॥ राजमार्गेगवांमध्येधान्यमध्येचतेशुभाः॥ ३ ॥शौचमावश्यकंकृत्वादेवतानांचतर्पणं॥ धर्ममाहुर्मनुष्याणामुपस्पृश्यनदींतरेत्॥ ४॥ सूर्यंसदोपतिष्ठेतनचसूर्योदयेस्वपेत् ॥ सायंप्रातर्जपेत्संध्यांतिष्ठन्पूर्वांतथेतरां ॥ ५ ॥ पंचार्द्रोभोजनंभुंज्यात्प्राङ्मुखोमौनमास्थितः ॥ ननिंद्यादन्नभक्ष्यांश्च स्वादुस्वादुचभक्षयेत्॥ ६ ॥ आर्द्रपाणिःसमुत्तिष्ठेन्नार्द्रपादःस्वपेन्निशि॥ देवर्षिर्नारदःप्राहएतदाचारलक्षणं॥ ७॥ शुचिदेशमनड्वाहंदेवगोष्ठंचतुष्पथं॥ ब्राह्मणंधार्मिकंचैत्यंनित्यंकुर्यात्प्रदक्षिणं॥ ८ ॥

चारंयोगंचविस्तरेणप्रतिपादयितुमध्यायत्रयमारभ्यते आचारस्यविधिंतातेत्यादि ॥ १ ॥ आचारोलक्षणंज्ञापकंयेषां यतआचारंजिज्ञाससेऽतःसाधुरसीतिभावः ॥ २ ॥ ३॥ शौचंकृत्वाउपस्पृश्यआचम्यनदींतरेत्अवगाहेत् ततस्तर्पणमितिसंबंधः ॥ ४ ॥ जपेत्सावित्रीं संध्यांउपलक्ष्यतिष्ठन्उपतिष्ठेतचस्वगृह्योक्तैर्मंत्रैः इतरांपश्चिमां ॥ ५ ॥ पंचपादौपाणीमुखंचेतिपंचआर्द्राणियस्य भोजनंअन्नं अन्नभक्ष्यान् ओदनंअपूपादींश्च ॥ ६ ॥ आर्द्रपाणिः कृतोत्तरापोशनइत्यर्थः नार्द्रपाणिरित्यपपाठः ॥ ७ ॥ शुचिदेशंयज्ञादिशालां चैत्यंदेवतायतनं ॥ ८ ॥

सामान्यंसाधारणं पाकभेदंनकुर्यादित्यर्थः ॥ ९ ॥ नथाकुर्वनयथाकालभोजीउपवासफलंलभेतेत्यर्थः ॥ १० ॥ ११ ॥ ब्राह्मणभुक्तावशिष्टंमानुर्ल्हदयमिवहितकरंकृतंधाग्रानत्येउपासतेतेसत्यंब्रह्मसमासते आसादयंति आहारशुद्धौसत्वशुद्धिः सत्वशुद्धौध्रुवास्मृतिः स्मृतिलंभेसर्वग्रंथीनांविप्रमोक्षइतिक्रमेणआहारशुद्धेर्ब्रह्मप्रापकत्वश्रुतेः ॥ १२ ॥ शंकुशुकः कीलवद्धशुकवत्परगधीनोयथापंडितोवा दंत्यादिपाठेसंश्लेषकः कामलोभादिवशः कुशाकुससंश्लेषणार्थौदैवादिकौ दंत्यद्वयवानेवमुख्यःपाठः संकुसुकोविकुमुकइतिमंत्रवर्णात् अस्थिरःपापोवा यद्वाऽमृतंब्राह्मणोच्छिष्टमित्यस्यप्रशंसार्थंहिंसामययागादिकर्मनिघ्नते लोष्टेति लोष्ठमर्दीयज्ञियवेदिकरणार्थं तृणच्छेदीवर्हिराहरणार्थं नखखादीनखैश्छित्वाछित्वायज्ञशेषमांसंखादतीतितथा नित्योच्छिष्टंनित्यसोमपानं पितापितामहोवापिसोमंयस्यनपीतवान् स

अतिथीनांचसर्वेषांप्रेष्याणांस्वजनस्यच ॥ सामान्यंभोजनंभृत्यैःपुरुषस्यप्रशस्यते ॥ ९ ॥ सायंप्रातर्मनुष्याणामशनंवेदनिर्मितं ॥ नांतराभोजनंदृष्टमुपवासीतथाभवेत् ॥ १० ॥ होमकालेतथाजुह्वन्नृतुकालेतथाव्रजन् ॥ अनन्यस्त्रीजनःप्राज्ञोब्रह्मचारीतथाभवेत् ॥ ११ ॥ अमृतंब्राह्मणोच्छिष्टंजनन्याल्हदयंकृतं ॥ तज्जनाःपर्युपासंतेसत्यंसंतःसमासते ॥ १२ ॥ लोष्ठमर्दीतृणच्छेदीनखखादीतुयोनरः ॥ नित्योच्छिष्टःशंकुशुकोनेहायुर्विंदतेमहत् ॥ १३ ॥ यजुषासंस्कृतंमांसंनिवृत्तोमांसभक्षणात् ॥ नभक्षयेद्वृथामांसंपृष्ठमांसंचवर्जयेत् ॥ १४ ॥ स्वदेशेपरदेशेवाअतिथिंनोपवासयेत् ॥ काम्यकर्मफलंलब्ध्वागुरूणामुपपादयेत् ॥ १५ ॥ गुरुभ्यआसनंदेयंकर्तव्यंचाभिवादनं ॥ गुरूनभ्यर्च्ययुज्यंतेआयुषायशसाश्रिया ॥ १६ ॥ नेक्षेतादित्यमुद्यंतंनचनग्नांपरस्त्रियं ॥ मैथुनंसततंधर्म्यंगुह्येचैवसमाचरेत् ॥ १७ ॥ तीर्थानांल्हदयंतीर्थंशुचीनांल्हदयंशुचिः ॥ सर्वमार्यकृतंचौक्ष्यंवालसंस्पर्शनानिच ॥ १८ ॥ दर्शनेदर्शनेनित्यंसुखप्रश्नमुदाहरेत् ॥ सायंप्रातश्चविप्राणांप्रदिष्टमभिवादनं ॥ १९ ॥ देवागारेगवांमध्येब्राह्मणानांक्रियापथे ॥ स्वाध्यायेभोजनेचैवदक्षिणंपाणिमुद्धरेत् ॥ २० ॥

वैदुर्ब्राह्मणोनामेत्युक्तेः तेनउच्छिष्टःसोमपायी संकुसुकःफलाभिष्वंगी महदायुर्ब्रह्म ॥ १३ ॥ यजुषायजुर्वेदविदाऽध्वर्युणा मांसंयज्ञियमपि निवृत्तोनभक्षयेत् वृथामांसंअसंस्कृतमांसंपृष्ठमांसंचरममांसं श्राद्धशेषमित्यर्थः पृष्ठंचरममात्रेस्यादितिविश्वः एतेनहिंसायुक्तोधर्मोनकर्तव्यइत्युक्तं ॥ १४ ॥ किंतर्हिगृहस्थेनकर्तव्यमतआह स्वेति काम्यंकमनीयंकर्म भिक्षाचर्यंतस्यफलंअन्नादि गुरूणांपित्रादीनां ॥ १५ ॥ ॥ १६ ॥ धर्म्यंऋतुकालिकं गुह्येरहसि ॥ १७ ॥ ल्हदयंरहस्यं तीर्थंगुरुः शुचिःअग्निः आर्यकृतंशिष्टाचरितंसर्वंचौक्ष्यंप्रशस्तं स्वार्थेष्यञ् वालंगोपुच्छं ॥ १८ ॥ प्रदिष्टंकर्तव्यत्वेनोपदिष्टं ॥ १९ ॥ क्रियापथेश्रौतस्मार्तकर्मानुष्ठाने दक्षिणंपाणिमुद्धरेत् यज्ञोपवीतीभवेत् अजिनंवासोवादक्षिणतउपवीयदक्षिणंबाहुमुद्धरतेऽवधत्तेसव्यमितियज्ञोपवीतमेतदेवविपरीतंप्राचीनावीतमितिश्रुतेः ॥ २० ॥

सायमितिसार्धःश्लोकः विप्राणांपूजनमेवउत्तमंपण्यंउत्तमाकृषिश्चतद्वत्दृष्टफलमित्यर्थः बाद्यतेस्थिरीक्रियते बदस्थैर्येइतिधातुः सधकारःपाठःप्रामादिकः सस्यानांधान्यानांबहुकारंबहुलीकरणंचतदे वगवांइंद्रियाणांवाशेप्राप्येवाहःप्रापणंदिव्यरुयन्नपानादीष्टप्राप्तिरपिविप्राणांपूजनमेवपण्यादिवदेष्टव्यमित्यर्थः ॥ २१ ॥ पूजनप्रकारमाह संपन्नमितिभोजनेदीयमानेसंपन्नमितिब्रूयात्दाता सुसंपन्नमि तिप्रतिग्रहीता ब्रूयादित्यर्थात्ज्ञेयं एवमुत्तरत्र सुतर्पणमितिप्रतिग्रहीता श्रृतमितिदाता सुश्रृतमित्यन्यः यवाग्वांकृसरौदने कृसरेद्विदलेनसहपाचितेओदने ॥२२॥ संप्राप्तेकृतेसति विप्राणांअभिनंदनंवंदनादिना संतोषणंकार्यमितिशेषः कीदृशंअभिनंदनंव्याधितानामायुष्यंआयुष्करं ॥ २३ ॥ प्रत्यादित्यंआदित्याभिमुखोनमेहेतनमूत्रमुत्सृजेत् शकृत्पुरीषं ॥ २४ ॥ अवराणांकनिष्ठानां समानानांतुल्यानां ॥ ॥ २५ ॥ आर्यवृत्तंसेव्यमित्युक्तंतच्चाभिवादनादिरूपंदंभेनापिकर्तुंशक्यमितिकथमार्यत्वनिश्चयस्तत्राह हृदयमिति वैकृतंनेत्रादिविकारः पापंहृदयमाख्याति यथोक्तं नेत्रवक्त्रविकारेणज्ञायतेऽतर्गतंमनइति

सायंप्रातश्चविप्राणांपूजनंचयथाविधि॥ पण्यानांशोभतेपण्यंकृपीणांबाद्यतेकृपिः॥ बहुकारंचसस्यानांवाह्येवाहोगवांतथा ॥ २१ ॥ संपन्नंभोजनेनित्यं पानीयेतर्पणंतथा॥ सुश्रृतंपायसंब्रूयाद्यवाग्वांकृसरेतथा ॥ २२ ॥ श्मश्रुकर्मणिसंप्राप्तेक्षुतेस्नानेथभोजने ॥ व्याधितानांचसर्वेषामायुष्यमभिनंदनं॥ २३॥ प्रत्यादित्यंनमेहेतनपश्येदात्मनःशकृत् ॥ सहस्त्रियाथशयनंसहभोज्यंचवर्जयेत् ॥ २४ ॥ त्वंकारंनामधेयंचज्येष्ठानांपरिवर्जयेत् ॥ अवराणांसमानानामुभ येषांनदुष्यति॥२५॥ हृदयंपापवृत्तानांपापमाख्यातिवैकृतं॥ज्ञानपूर्वंविनश्यंतिगूहमानामहाजने॥२६॥ ज्ञानपूर्वंकृतंपापंछादयत्यबहुश्रुतः ॥ नैनंमनुष्याः पश्यंतिपश्यंत्येवदिवौकसः ॥ २७॥ पापेनापिहितंपापंपापमेवानुवर्तते ॥ धर्मेणापिहितोधर्मोधर्ममेवानुवर्तते ॥ धार्मिकेणकृतोधर्मोधर्ममेवानुवर्तते ॥ ॥ २८॥ पापंकृतंनस्मरतीहमूढोविवर्तमानस्यतदेतिकर्तुः॥राहुर्यथाचंद्रमुपैतिचापितथाबुधंपापमुपैतिकर्म॥ २९॥ आशयासंचितंद्रव्यंदुःखेनैवोपभुज्यते॥ तद्बुधाःप्रशंसंतिमरणंनप्रतीक्षते ॥ ३० ॥ मानसंसर्वभूतानांधर्ममाहुर्मनीषिणः ॥ तस्मात्सर्वेषुभूतेषुमनसाशिवमाचरेत् ॥ ३१ ॥ एकएवचरेद्धर्मंना स्तिधर्मेसहायता॥ केवलंविधिमासाद्यसहायःकिंकरिष्यति॥३२॥

गूहमानाःपापं ॥ २६ ॥ २७ ॥ पापेनेति पापंपापिनं पापंप्रकाशनीयंधर्मस्तुगोपनीयइत्यर्थः ॥ २८ ॥ निवर्तमानस्यअशास्त्रस्थस्य अबुधमितिच्छेदः ॥ २९ ॥ मरणंकर्तृ ॥ ३० ॥ मानसंमनोनिर्वर्त्यं मनसाशिवमित्यस्यसर्वभूतेभ्योऽभयंदद्यादित्यर्थः ॥ ३१ ॥ एकइति धर्मध्यानयोगं ननुसहोभौचरतांधर्ममितिविधेर्दंपत्योरग्निहोत्रादिधर्मोविहितस्तत्कथमुच्यतेएकएवेतीत्याशंक्याह नास्तिधर्मेसहायतेति स्त्र्यादेरितिशेषः कातर्हिविधेर्गतिरित्यतआह केवलमिति मनसिधर्मशून्ये बाह्यसहायोविधिप्राप्तोप्यनर्थकइत्यर्थः यथोक्तं मनसैवकृतंरामनशरीरकृतंकृतं येनैवालिंग्यतेकांतातेनैवालिंग्यतेसुतेति तस्मात् स्त्र्यादिसापेक्षंधर्ममनादृत्यमानसिकेयोगधर्मेएवमनोदध्यादितिभावः ॥ ३२ ॥

सामान्यंसाधारणं पाकभेदंनकुर्यादित्यर्थः ॥ ९ ॥ तथाकुर्वन्नयथाकालभोजीउपवासफलंलभेतेत्यर्थः ॥ १० ॥ ११ ॥ ब्राह्मणभुक्तावशिष्टंमातुर्हृदयमिवहितकरंस्वंतंधाचान्तत्येउपासनेनेसत्यंब्रह्मसमासते आसादयंति आहारशुद्धौसत्वशुद्धिः सत्वशुद्धौध्रुवास्मृतिः स्मृतिलंभेसर्वग्रंथीनांविप्रमोक्षइतिक्रमेणआहारशुद्धेर्ब्रह्मप्रापकत्वश्रुतेः ॥ १२ ॥ शंकुशुकः कीलवद्धशुकवत्पराधीनोयथापंडितोवा दंत्यादिपाटेसंश्लेषकः कामलोभादिवशः कुशाकुससंश्लेषणार्थौदेवादिकौ दंत्यद्वयवानेवमुख्यःपाठः संकुसुकोविकुसुकइतिमंत्रवर्णात् अस्थिरःपापोवा यद्वाऽमृतंब्राह्मणोच्छिष्टमित्यस्यप्रशंसार्थंहिंसामयंयागादि कर्मनिंदयते लोष्ठेति लोष्ठमर्दीयज्ञियवेदिकरणार्थं तृणच्छेदीवर्हिराहरणार्थं नखखादीनखैश्छित्वाछित्वायज्ञशेषंमांसंखादतीतितथा नित्योच्छिष्टंनित्यसोमपानं पितापितामहोवापिसोमंयस्यनपीतवान् स

अतिथीनांचसर्वेपांप्रेष्याणांस्वजनस्यच ॥ सामान्यंभोजनंभृत्यैःपुरुषस्यप्रशस्यते ॥ ९ ॥ सायंप्रातर्मनुष्याणामशनंवेदनिर्मितं ॥ नांतराभोजनंदृष्टमुपवासीतथाभवेत् ॥ १० ॥ होमकालेतथाजुह्वन्नृतुकालेतथाव्रजन् ॥ अनन्यस्त्रीजनःप्राज्ञोब्रह्मचारीतथाभवेत् ॥ ११ ॥ अमृतंब्राह्मणोच्छिष्टंजनन्याहृदयंकृतं ॥ तज्जनाःपर्युपासंतेसत्यंसंतःसमासते ॥ १२ ॥ लोष्ठमर्दीतृणच्छेदीनखखादीतुयोनरः ॥ नित्योच्छिष्टःशंकुशुकोनेहायुर्विंदतेमहत् ॥ १३ ॥ यजुषासंस्कृतंमांसंनिवृत्तोमांसभक्षणात् ॥ नभक्षयेद्वृथामांसंपृष्ठमांसंचवर्जयेत् ॥ १४ ॥ स्वदेशेपरदेशेवाअतिथिंनोपवासयेत् ॥ काम्यकर्मफलंलब्ध्वागुरूणामुपपादयेत् ॥ १५ ॥ गुरुभ्यआसनंदेयंकर्तव्यंचाभिवादनं ॥ गुरूनभ्यर्च्ययुज्यंतआयुषायशसाश्रिया ॥ १६ ॥ नेक्षेतादित्यमुद्यंतंनचनग्नांपरस्त्रियं ॥ मैथुनंसततंधर्म्यंगुह्येचैवसमाचरेत् ॥ १७ ॥ तीर्थानांहृदयंतीर्थंशुचीनांहृदयंशुचिः ॥ सर्वमार्यकृतंचौक्ष्यंवालसंस्पर्शनानिच ॥ १८ ॥ दर्शनेदर्शनेनित्यंसुखप्रश्नमुदाहरेत् ॥ सायंप्रातश्चविप्राणांप्रदिष्टमभिवादनं ॥ १९ ॥ देवागारेगवांमध्येब्राह्मणानांक्रियापथे ॥ स्वाध्यायेभोजनेचैवदक्षिणंपाणिमुद्धरेत् ॥ २० ॥

वैदुर्ब्राह्मणोनामेत्युक्तेः तेनउच्छिष्टःसोमपायी संकुसुकःफलाभिष्वंगी महदायुर्ब्रह्म ॥ १३ ॥ यजुषायजुर्वेदविदाऽध्वर्युणा मांसंयज्ञियमपि निवृत्तोनभक्षयेत् वृथामांसंअसंस्कृतमांसंपृष्ठमांसंचरममांसं श्राद्धशेषमित्यर्थः पृष्ठंचरममात्रेस्यादितिविश्वः एतेनहिंसायुक्तोधर्मोनकर्तव्यइत्युक्तं ॥ १४ ॥ किंतर्हिगृहस्थेनकर्तव्यमतआह स्वेति काम्यंकमनीयंकर्मभिक्षाचर्यंतस्यफलंअन्नादि गुरूणांपित्रादीनां ॥ १५ ॥ ॥ १६ ॥ धर्म्यंऋतुकालिकं गुह्येरहसि ॥ १७ ॥ हृदयंरहस्यं तीर्थंगुरुः शुचिःअग्निः आर्यकृतंशिष्टाचरितंसर्वंचौक्ष्यंप्रशस्तं स्वार्थेष्यञ् वालंगोपुच्छं ॥ १८ ॥ प्रदिष्टंकर्तव्यत्वेनोपदिष्टं ॥ १९ ॥ क्रियापथेश्रौतस्मार्तकर्मानुष्ठाने दक्षिणंपाणिमुद्धरेत् यज्ञोपवीतीभवेत् अजिनंवासोवादक्षिणतउपवीयदक्षिणबाहुमुद्धरतेऽवधत्तेसव्यमितियज्ञोपवीतमेतदेवविपरीतंप्राचीनावीतमितिश्रुतेः ॥ २० ॥

सायमितिसार्धःश्लोकः विप्राणांपूजनमेवउत्तमंपण्यंउत्तमाकृषिश्चतद्वत्दृष्टफलमित्यर्थः बाध्यतेस्थिरीक्रियते बदस्थैर्येइतिधातुः सधकारःपाठःप्रामादिकः सस्यानांधान्यानांबहुकारंबहुलीकरणंचतदे वगवांइंद्रियाणांवाह्यप्राप्त्येवाहःप्रापणंदिव्यस्यअन्नपानादेःप्राप्तिरपिविप्राणांपूजनमेवपण्यादिवद्देष्टव्यमित्यर्थः ॥ २१ ॥ पूजनप्रकारमाह संपन्नमितिभोजनेदीयमानेसंपन्नमितिब्रूयात्दाता सुसंपन्नमि तिप्रतिग्रहीता ब्रूयादित्यर्थात्ज्ञेयं एवमुत्तरत्र सुतर्पणमितिप्रतिग्रहीता श्टतमितिदाता सुश्टतमित्यन्यः यवाग्वांद्रुतौदने कृसरेद्विदलेनसहपाचितेओदने ॥२२॥ संप्राप्तेकृतेसति विप्राणांअभिनंदनंवंदनादिना संतोषणंकार्यमितिशेषः कीदृशंअभिनंदनंव्याधितानामायुष्यंआयुष्करं ॥ २३ ॥ प्रत्यादित्यंआदित्याभिमुखोनमेहेतनमूत्रमुत्सृजेत् शकृत्पुरीषं ॥ २४ ॥ अवराणांकनिष्ठानां समानानांतुल्यानां ॥ ॥ २५ ॥ आर्यवृत्तंसेव्यमित्युक्तंतच्चाभिवादनादिरूपंदंभेनापिकर्तुंशक्यमितिकथमार्यत्वनिश्चयस्तत्राह हृदयमिति वैकृतंनेत्रादिविकारः पापंहृदयमाख्याति यथोक्तं नेत्रवक्त्रविकारेणज्ञायतेंऽतर्गतंमनइति

सायंप्रातश्चविप्राणांपूजनंचयथाविधि ॥ पण्यानांशोभतेपण्यंकृषीणांबाध्यतेकृषिः ॥ बहुकारंचसस्यानांवाह्येवाहोगवांतथा ॥ २१ ॥ संपन्नंभोजनेनित्यं पानीयेतर्पणंतथा ॥ सुश्टतंपायसंब्रूयाद्यवाग्वांकृसरेतथा ॥ २२ ॥ श्मश्रुकर्मणिसंप्राप्तेक्षुतेस्नानेथभोजने ॥ व्याधितानांचसर्वेषामायुष्यमभिनंदनं ॥ २३ ॥ प्रत्यादित्यंनमेहेतनपश्येदात्मनःशकृत् ॥ सहस्त्रियाथशयनंसहभोज्यंचवर्जयेत् ॥ २४ ॥ त्वंकारंनामधेयंचज्येष्ठानांपरिवर्जयेत् ॥ अवराणांसमानानामुभ येषांनदुष्यति ॥ २५ ॥ हृदयंपापवृत्तानांपापमाख्यातिवैकृतं ॥ ज्ञानपूर्वंविनश्यंतिगूहमानामहाजने ॥ २६ ॥ ज्ञानपूर्वंकृतंपापंछादयत्यबहुश्रुतः ॥ नैनंमनुष्याः पश्यंतिपश्यंत्येवदिवौकसः ॥ २७ ॥ पापेनापिहितंपापंपापमेवानुवर्तते ॥ धर्मेणापिहितोधर्मोधर्ममेवानुवर्तते ॥ धार्मिकेणकृतोधर्मोधर्ममेवानुवर्तते ॥ ॥ २८ ॥ पापंकृतंनस्मरतीहमूढोविवर्तमानस्यतदेतिकर्तुः ॥ राहुर्यथाचंद्रमुपैतिचापितथाबुधंपापमुपैतिकर्म ॥ २९ ॥ आशयासंचितंद्रव्यंदुःखेनैवोपभुज्यते ॥ तद्बुधाःप्रशंसंतिमरणंनप्रतीक्षते ॥ ३० ॥ मानसंसर्वभूतानांधर्ममाहुर्मनीषिणः ॥ तस्मात्सर्वेषुभूतेषुमनसाशिवमाचरेत् ॥ ३१ ॥ एकएवचरेद्धर्मंना स्तिधर्मेसहायता ॥ केवलंविधिमासाद्यसहायःकिंकरिष्यति ॥ ३२ ॥

गूहमानाःपापं ॥ २६ ॥ २७ ॥ पापेनेति पापंपापिनं पापंप्रकाशनीयंधर्मस्तुगोपनीयइत्यर्थः ॥ २८ ॥ निवर्तमानस्यअशास्त्रस्थस्य अबुधमितिच्छेदः ॥ २९ ॥ मरणंकर्तृ ॥ ३० ॥ मानसंमनोनिर्वर्त्यं मनसाशिवमित्यस्यसर्वभूतेभ्योऽभयंदद्यादित्यर्थः ॥ ३१ ॥ एकइति धर्मध्यानयोगं ननुसहोभौचरतांधर्ममितिविधेर्दंपत्योरग्निहोत्रादिधर्मोविहितस्तत्कथमुच्यतेएकएवेतीत्याशंक्याह नास्तिधर्मेसहायतेति स्त्र्यादेरितिशेषः कातर्हिविधेर्गतिरित्यतआह केवलमिति मनसिधर्मशून्ये बाह्यसहायोविधिप्राप्तोप्यनर्थकइत्यर्थः यथोक्तं मनसैवकृतंरामनशरीरकृतंकृतं येनैवालिंग्यतेकांतातेनैवालिंग्यतेसुतेति तस्मात् स्त्र्यादिसापेक्षंधर्ममनादृत्यमानसिकेयोगधर्मेएवमनोदध्यादितिभावः ॥ ३२ ॥

एतमेवस्तौति धर्मइति योनिरुत्पत्तिप्रलयस्थानं देवत्वमनुष्यत्वादिप्रापकोधर्मइत्यर्थः तेषामेवदेवमनुष्याणां दिविहार्दाकाशाख्येब्रह्मलोकेअमृतंकैवल्यकारणंधर्मएव तथाप्रेत्यभावेअपूर्वदेहप्राप्तौधर्मादेव सुखं तैर्धर्मकर्तृभिः ॥ ३३ ॥ इतिशांति• मो० नै० भा० त्रिनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ पूर्वंमानसिकोधर्मोदेवादीनांयोनिरित्युक्तं तत्रकिंस्वरूपो सोधर्मःकथंचदेवादिहेतुत्वंतस्येतिपृच्छति अध्यात्ममिति आत्मानंचित्तमधिकृत्यप्रवृत्तोयोगधर्मोऽध्यात्मं यदिदंपुरुषस्यकर्तव्यत्वेनचिन्त्यतेशास्त्रेविचार्यतेतदध्यात्मं किंलक्षणंकिंप्रकारकंचेति यद्यथाश ब्दाभ्यांप्रश्नद्वयंकृतं ॥ १ ॥ तथाब्रह्मैवप्रजानांयोनिरितिप्रसिद्धंत्वयातुमानसोधर्मोयोनिरित्युक्तंतत्कथमित्याशयवानाह कुतइति ॥२॥ श्रेयस्करंधनादि श्रेयस्करतरोधर्मः श्रेयस्करतमोध्यानयोगः सुखंस्व रूपसुखाविर्भावहेतुत्वात् ॥ ३ ॥ सृष्टीति सृष्टिप्रलयव्याख्यापिअध्यात्मव्याख्यायामेवांतर्भूता तथाहि यदिज्ञेयआत्माप्रतीचोऽन्यःस्यात्तर्हितस्यउपासनाशेषत्वात् तस्मिन्श्रुतंजगज्जन्मादिहेतुत्वंपर्णमयी फलवदर्थवादःस्यात् द्रव्यसंस्कारकर्मसुपरार्थत्वात्फलश्रुतिरर्थवादःस्यादितिघंटाघोषः योषिदग्नित्ववदारोपितैरपिनीलग्रीवत्वर्पातांबरत्वसत्यकामत्वसत्यसंकल्पत्वजगज्जन्मादिहेतुत्वादिगुणैरुपास्तिस्वरूपसि

धर्मोयोनिर्मनुष्याणांदेवानाममृतंदिवि ॥ प्रेत्यभावेसुखंधर्माच्छश्वत्तैरुपभुज्यते ॥ ३३ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति० मोक्ष० भीष्मयुधिष्ठिरसंवादेआ
चारविधौत्रिनवत्यधिकशततमोऽध्यायः॥ १९३॥ ॥७॥ युधिष्ठिरउवाच अध्यात्मंनामयदिदंपुरुषस्येहचिंत्यते ॥ यदध्यात्मंयथाचैतत्तन्मे
ब्रूहिपितामह॥ १ ॥ कुतःसृष्टमिदंविश्वंब्रह्मन्स्थावरजंगमं ॥ प्रलयेकथमभ्येतितन्मेवक्तुमिहार्हसि॥ २ ॥ भीष्मउवाच अध्यात्ममितिमांपार्थयदेतद
नुपृच्छसि॥ तद्व्याख्यास्यामितेतातश्रेयस्करतमंसुखं ॥ ३ ॥ सृष्टिप्रलयसंयुक्तमाचार्यैःपरिदर्शितं ॥ यज्ज्ञात्वापुरुषोलोकेप्रीतिंसौख्यंचविंदति॥ फललाभ
श्चतस्यस्यात्सर्वभूतहितंचतत् ॥ ४॥ पृथिवीवायुराकाशमापोज्योतिश्चपंचमं॥ महाभूतानिभूतानांसर्वेषांप्रभवाप्ययौ ॥ ५॥

द्धेः संतुवातद्यानारोपिताएवगुणाः तथापितस्यसर्वगुणविशिष्टस्यज्ञेयत्वेनघटादिवज्जडत्वापत्तिर्दुर्वारा ननुचिन्मयएवास्यविग्रहश्चिन्मयाएवगुणाइतिनतेषांजडत्वमितिचेत् अत्रपृच्छामः चिन्मयत्वंचिद्विका रत्वंचिद्रूपत्वंवा नाद्यः वाचारंभणंविकारोनामधेयमितिविकारस्यानृतत्वश्रवणेनतेषांतुच्छत्वापत्तेः नांत्यः स्वात्मनिवृत्तिविरोधात् नहिचिदेवचिदंतरग्राह्येतिसंभवति ग्राह्यचितःअचित्त्वापत्तेः तस्मात्ज्ञेयआ त्माप्रतीचोऽनन्यएव तथाचसृष्ट्यादेस्तदुपादानकत्वोक्तिस्तदद्वयत्वप्रतिपत्त्यर्थेति अध्यात्मव्याख्यायामेवसृष्टिप्रलयव्युत्पादनंसंगतमितितत्प्रसंगप्रश्नोत्तरयोःसृष्ट्याद्युपन्यासोयुक्तिमत्तरइतिसिद्धं अत्रमान माह आचार्यैःपरिदर्शितमिति आत्मैवेदंसर्वंब्रह्मैवेदंसर्वमित्यादिवेदवाक्यैरित्यर्थः प्रीतिंदृष्टसुखं सौख्यंसुखात्मकंभावंसत्तां प्रकृतिप्रत्ययाभ्यांसुखात्मकसन्मात्रमित्यर्थावगमात् सुखस्यभावइतिविग्रहेषष्ठीतुरा होःशिरइतिवदौपचारिकीव्यक्तमाकरं तथाचश्रुतयः योवेदनिहितंगुहायांपरमेव्योमन् सोऽश्नुतेसर्वान्कामान्सहनिष्क्रियंनिष्कलंशांतमित्याद्याः तस्यआत्मविदः फलंसर्वकामावाप्तिस्तल्लाभःस्यात् हितंच तज्ज्ञानं ॥ ४ ॥ अध्यारोपापवादन्यायेनज्ञेयस्यब्रह्मणस्तटस्थलक्षणंतावदाह पृथिवीति भूतानांजरायुजादीनांप्रभवाप्ययौउत्पत्तिलयस्थानभूतानि ॥ ५ ॥

यतः आनंदात्मनः आनंदाध्द्येवखल्विमानिभूतानि जायंते आनंदेन जातानि जीवंति आनंदंप्रयंत्यभिसंविशंतीतिश्रुतेः सृष्टानितत्रैवलयंयांति यतइतियच्छब्दार्थमाह महाभूतानिपृथिव्यादीनिभूतेभ्यः जरायुजादिभ्यः उत्पद्यंते सागरस्योर्मयोयथेति अत्रजरायुजादिभ्यःखाद्युत्पत्तिलयौवदतातेषामानंदरूपत्वमुक्तं खादीनांचस्वमाकाशादिवत्कल्पनामात्रत्वंचोक्तं ॥ ६ ॥ प्रसार्येति भूतानिखादीनि भूतात्मा जीवः यतः भूतान्येवदेहाद्याकारेणपरिणतानिआत्मत्वेनमन्यमानः अस्तिखल्वन्योऽपरोभूतात्मायोयंसितासितैःकर्मफलैरभिभूयमानः सदसद्योनिमापद्यतइतिश्रुतिप्रसिद्धेश्च एतेनकूर्मादंगानीवविषयदादीनिप्रतीचोनन्यानीत्युक्तं॥ ७॥ननुकथंभौतिकेभ्योभूतोत्पत्तिः नहिपुत्रात्पितोत्पद्यतइतिचेत् अत्रब्रूमः बीजाद्वटोवटात्बीजानिबीजेभ्योवटाइतिवद्भविष्यतीति ननुतत्रप्रतिबीजंसूक्ष्मरूपेणवटोऽस्तिअंकुरोन्मुखतिंतिणीबीजोदरेकुत्स्नतिंतिणीसन्निवेशदर्शनात् तर्हिप्रत्यगभेदेनगृहीतेदेहेसूक्ष्मरूपेणमहाभूतानिसंतीतितुल्यमित्यभिप्रेत्याह महाभूतानीति भूतकृत्ईश्वरः सर्वभूतेषुशरीरेषुपंचमहाभूतानिअकरोदेव कृतेषुच

यतःसृष्टानितत्रैवनानियांतिपुनःपुनः ॥ महाभूतानिभूतेभ्यःसागरस्योर्मयोयथा॥ ६॥ प्रसार्यचयथांगानिकूर्मःसंहरतेपुनः ॥तद्वद्भूतानिभूतात्मासृष्टानिहरते पुनः ॥ ७॥ महाभूतानिपंचैवसर्वभूतेषुभूतकृत्॥ अकरोत्तेषुवैषम्यंतत्तुजीवोनपश्यति ॥ ८ ॥ शब्दःश्रोत्रंतथाखानित्रयमाकाशयोनिजं ॥ वायोःस्पर्शस्तथाचेष्टात्वक्चैवत्रितयंस्मृतं ॥ ९ ॥ रूपंचक्षुस्तथापाकस्त्रिविधंतेजउच्यते ॥ रसःक्लेदश्चजिह्वाचत्रयोजलगुणाःस्मृताः ॥ १० ॥ घ्रेयंघ्राणंशरीरंचएतेभूमिगुणास्त्रयः ॥ महाभूतानिपंचैवषष्ठंचमनउच्यते ॥ ११ ॥ इंद्रियाणिमनश्चैवविज्ञानान्यस्यभारत ॥ सप्तमीबुद्धिरित्याहुःक्षेत्रज्ञःपुनरष्टमः ॥ १२ ॥ चक्षुरालोचनायैवसंशयंकुरुतेमनः ॥ बुद्धिरध्यवसानायक्षेत्रज्ञःसाक्षिवत्स्थितः ॥ १३ ॥ ऊर्ध्वंपादतलाभ्यांयदर्वाक्चोर्ध्वंचपश्यति॥ एतेनसर्वमेवेदंविध्यभिव्याप्तमंतरं॥ १४॥

तेषुवैषम्यंवैलक्षण्यंपार्थक्येनावस्थितत्वंयत्तत्तुजीवोदेहाद्यात्माभिमानीनपश्यति देहेकःपार्थिवोंशःकःआप्यइतिनजानाति अयंभावः जीवत्वाभिमानत्यागेखलुस्वस्यसर्वकारणत्वंग्राह्यं तदभावात्तुस्वमेगृह्यमाणमपितन्नश्रद्धत्ते ततश्चनबाह्यांतरसृष्ट्योःसत्यत्वमिथ्यात्वेनिश्चिनोति ततोभेददृष्टेरबाधाद्बध्यतइति ॥ ८ ॥ जीवस्यजगदुपादानत्वप्रथनायतस्यात्मभूतेदेहेखाद्यंशान्विभजते शब्दइत्यादिना खानिच्छिद्राणि आकाशएवयोनिःकारणंतज्जं ॥ ९ ॥ पाकःअन्नादिपक्तिस्तद्धेतुः ॥ १० ॥ पंचैवदेहस्थानीतिशेषः ॥ ११ ॥ इंद्रियाणिभूतेष्वंतर्भूतानि मनइतिकर्ताजीवउच्यते अस्यविज्ञानानिचरंति रूपाणि एतदुभयात्मिकाबुद्धिःसप्तमी क्षेत्रज्ञःसाक्षी ॥ १२ ॥ चक्षुरितिपंचानामुपलक्षणं आलोचनायविषयग्रहणाय अध्यवसानायनिश्चयाय क्षेत्रज्ञः साक्षीवत्उदासीनवोधरूपत्वात् साक्षित्वस्यापि साक्ष्योपाधिकत्वान्नात्मधर्मत्वमितिवत्करणेनदर्शितं ॥ १३॥ ऊर्ध्वमिति पादतलद्वयमारभ्यऊर्ध्वंस्थितंशरीरंउपर्यधश्चयत्साक्षिचैतन्यंपश्यति एतेनइदंबहिर्दृश्यमानंअंतरंव्योमोदरंकृत्स्नंव्याप्तं ॥ १४ ॥

एवंबुध्यादिसाक्षिणोब्रह्मभावमुक्त्वाऽस्यबुध्याद्युपहितस्यपूर्वंमहाभूतस्रष्टृत्वमुक्तंतद्युक्त्याश्रुत्याचालोचनीयमित्याह पुरुषैरिति कृत्स्नशःकात्स्न्येन वेदितव्यानिपरीक्षणीयानि इंद्रियाणीतिमनोबुध्योरप्युप
लक्षणं तथाहि किमिंद्रियाणिप्राक्संतमेवघटादिकंगोचरयंत्युतदृष्टिसमसमयमात्रसिद्धं आद्येपि किंसत्वंसत्तासामान्यसमवायोवाअर्थक्रियाकारितावा नाद्यः सत्तायांसत्तासामान्यानंगीकारेऽनवस्थापा
तात् अनभ्युपगमेतस्याअप्यसत्त्वापत्तेश्च नद्वितीयः रज्ज्वांकल्पितस्यापिसर्पस्यभयकंपादिजनकत्वलक्षणार्थक्रियाकारित्वदर्शनात् नचतत्रपुष्कलार्थक्रियाकारित्वंदृष्टंप्रसर्पणाद्यदर्शनादितिशंक्यं तार्क्ष्यो
हमितिस्वस्मिंस्तार्क्ष्यत्वकल्पनायाःसत्यविषनिवर्तकत्वदर्शनात् तथाचैत्रोयमितिप्रतिमायांकल्पितचैत्रत्वस्यप्रतिमापीडनाच्चैत्रपीडाकरत्वदर्शनाच्च ननुतत्रतार्क्ष्यात्स्वस्यभेदेगृह्यमाणेएवशास्त्रप्राप्तस्यध्याना
देःसत्यविषनिवर्तकत्वंयुक्तं गारुडशास्त्रप्रमाणात् देहेंद्रियादीनांतुआत्मन्यभेदेनदृश्यमानानांकथंकल्पितत्वमितिचेत्श्लाघनीयप्रज्ञोदेवानांप्रियः भेदग्रहेसत्यपियत्रकल्पनायाःपुष्कलार्थक्रियाकारित्वंदृ
ष्टं किमुताभेदग्रहे बाधोत्तरकालीनार्थक्रियाकारित्वाभावस्यरज्जुसर्पादौदेहेंद्रियादौचतुल्यवद्दर्शनात् तस्मात्परिशेषात्रज्जूरगवद्दृष्टिसमसमयसिद्धंघटादिकंइंद्रियाणिगोचरयंतीतिसिद्धं इंद्रियाण्यपिमनसो

पुरुषैरिंद्रियाणीहवेदितव्यानिकृत्स्नशः॥ तमोरजश्चसत्वंचतेपिभावास्तदाश्रिताः॥ १५ ॥ एतांबुध्वानरोबुध्याभूतानामागतिंगतिं॥
समवेक्ष्यशनैश्चैवलभतेशममुत्तमं ॥ १६ ॥ गुणैर्नेनीयतेबुद्धिर्बुद्धिरेवेंद्रियाण्यपि॥ मनःषष्ठानिभूतानितदभावेकुतोगुणाः॥ १७॥

ऽनवहिततायांसन्निहितमपिरूपादिकंनगोचरयंतीतिमनोमात्राण्येव स्वप्नेतेषांतन्मात्रत्वानुभवात् मनोपिप्रमात्राप्रयुक्तंसन्नावहितंभवतीतिप्रमात्रात्मकमेव प्रमातृत्वंचात्मनिबुद्धिव्यतिरेकेणसुषुप्त्यादौनदृष्ट
मितिबुद्धेरेवधर्मः बुद्धिश्चत्रिगुणात्मकस्याज्ञानस्यकार्यमतस्त्रिगुणात्मकानेवभावान्विषयीकरोति तदिदमुक्तं इंद्रियाणितमआदिकमेव तेपिइंद्रियग्राह्याभावाअपि तदाश्रिताइंद्रियाश्रिताइंद्रियजाः
परंपरयातमआद्याश्रिताएवेति ॥ १५ ॥ एतदेवप्रपंचयिष्यन्प्ररोचनायतज्ज्ञानफलमाह एतामिति एतांत्रिगुणात्मिकांमूलप्रकृतिंबुद्धिंवाभूतानांखादीनांजरायुजादीनांचआगतिंउद्गमनस्थानं गतिंलयस्थानं
चेतिबुध्याविचारेणअवेक्ष्य शनैःवैराग्यविवेकवृद्धिक्रमेण उत्तमंशमंसुखंप्रत्यगानंदंलभते कंठगतविस्मृतचामीकरवन्नित्यप्राप्तमपिअज्ञानादप्राप्तमिवतत्त्वमस्यादिवाक्याल्लभते ॥ १६ ॥ भूतानांगत्यागती
एवाह गुणैरिति तमआदिभिर्गुणैःबुद्धिर्नेनीयतेपुनःपुनरतिशयेनविषयात्मतांनीयते अतोबुद्धिरेवमनःषष्ठानींद्रियाणिभूतानिचद्विविधानिसैव तदभावेबुद्धेरभावेगुणाःकुतः स्वरूपेणतेषांबाधान्नकापिसंतीत्य
र्थः एतेनसांख्याभिमतंतेषामबाध्यत्वंनित्यानुमेयत्वंचनिरस्तं अयमर्थः रज्ज्वज्ञानेसतितत्कार्यंसर्पस्तज्जंभयादिकंचदृश्यते परीक्षादशायांतुसर्पाभावेसतिरज्जौनतन्मूलमज्ञानमुपलभ्यतेनापितज्जंभयादिकं
एवंबुध्यभावेबुद्धेःकार्यंकारणंचनश्यतीतिगुणशब्देनसत्वादयोमनइंद्रियविषयादयश्चगृह्यंते ॥ १७ ॥

इतीति यतएवंतस्मात् तन्मयंबुद्धिमयं प्रलीयतेबुद्धौलीनायां उद्भवतिबुद्ध्युद्भवे तस्मात्तथाबुद्धिमयत्वेननिर्दिश्यतेवेदे मनसाह्येवपश्यति मनसाशृणोतीति प्राणेभ्योदेवादेवेभ्योलोकाइतिच बुद्धिमनसो रभेदात् बुद्धिरेवश्रवणादिसाधनंश्रोत्रादिरूपेण प्राणेभ्यश्चक्षुरादिभ्यइंद्रियेभ्यः देवास्तदनुग्राहकाआदित्यादयः लोकाःभूतभौतिकाइतिश्रुत्यर्थः ॥ १८ ॥ एतदेवाहद्वाभ्यां येनेति साबुद्धिर्येनद्वारेणपश्य तितच्चक्षुरित्यर्थः जिव्हयात्वचेति इत्थंभावेतृतीया जिव्हारूपयाबुद्ध्याबुद्धिःकर्त्रीरसंजानाति॥ १९॥तत्रहेतुः विक्रियते बुद्धिरेवचिदाभासविशिष्टाजीवापरसंज्ञाकर्तृत्वंकरणत्वंचापद्यते तथाचश्रूयते सप्राणन्ने वप्राणोनामभवति वदन्वाक्पश्यन्चक्षुःशृण्वन्श्रोत्रंमन्वानोमनस्तान्यस्यकर्मनामान्येवेति सकृदितियौगपद्यमुच्यतेकर्त्रादिभावस्य तनश्चाकाशाद्वायुःवायोरग्निरितिक्रमोन विवक्षितः किंतुज्ञातृज्ञानज्ञेया नांसहैवोत्पत्तिरित्यर्थः ॥ २० ॥ अधितिष्ठतिरूपादीनिबुद्धिःप्रकाशयत्येनैरित्यधिष्ठानानिकरणानि बुद्धेःकर्त्र्याः अदृश्यश्चिदात्माधितिष्ठति स्वरूपसत्तामात्रेणइंद्रियाणिव्यापारयति अयस्कांतइवलो हं ॥२१॥ एतदेवाह पुरुषेइति त्रिगुभावेषुसत्वरजस्तमोमयेषुसुखदुःखमोहात्मकेषु नानेवक्रमेणाह कदाचिदिति ॥ २२ ॥ एवंत्रिगुभावेष्ववस्थिताबुद्धिर्मनसिवर्तते मनोद्वाराइंद्रियविषयेष्वपिइतिद्रष्टव्यं ॥

इतितन्मयमेवैतत्सर्वंस्थावरजंगमं ॥ प्रलीयतेचोद्भवतितस्मान्निर्दिश्यतेतथा ॥ १८ ॥ येनपश्यतितच्चक्षुःशृणोतिश्रोत्रमुच्यते ॥ जिघ्रतिघ्राणमित्याहूरसंजा नातिजिव्हया ॥ १९ ॥ त्वचास्पर्शयतेस्पर्शंबुद्धिर्विक्रियतेसकृत् ॥ येनप्रार्थयतेकिंचित्तदाभवतितन्मनः ॥ २० ॥ अधिष्ठानानिबुद्धेर्हिपृथगर्थानिपंचधा ॥ इंद्रियाणीतियान्याहुस्तान्यदृश्योधितिष्ठति ॥ २१ ॥ पुरुषेतिष्ठतीबुद्धिस्त्रिषुभावेषुवर्तते ॥ कदाचिल्लभतेप्रीतिंकदाचिदनुशोचति ॥ २२ ॥ नसुखेननदुःखेनकदा चिदपिवर्तते ॥ एवंनराणांमनसित्रिषुभावेष्ववस्थिता ॥ २३ ॥ सेयंभावात्मिकाभावांस्त्रीनेतानतिवर्तते ॥ सरितांसागरोभर्तामहावेलामिवोर्मिमान् ॥ २४ ॥

॥ २३ ॥ सेयमिति सेयंसर्वात्मिकापिबुद्धिःभावान्सुखदुःखमोहान्तदात्मिकापिसतीअतिक्रम्यवर्तते तत्रयोग्योदृष्टांतः सरितांभर्तापूरयिताऊर्मिमान्सागरःमहावेलामिवेति अयमर्थः यथासमुद्रप्रभवा नांनदीनांसमुद्रंप्राप्तानांवीचयःसमुद्रोर्मिभिस्तिरोधीयंते एवंबुद्धिप्रभवाणांदेहेंद्रियविषयाणांयोगेनबुद्धौलीयमानानांसंस्काराःबुद्धेर्ब्रह्माकारतयातिरोधीयंतइतिबुद्धेर्गुणातीतत्वमुच्यते यथाघटप्रकाशेचक्षु रालोकसहकारेणसमर्थं दीपप्रकाशेतुतन्निरपेक्षं विषयस्यैवप्रकाशात्मत्वात् एवंधीवृत्तिश्चिदाभाससहकारेणैवघटादीन्प्रकाशयति यथोक्तं बुद्धितत्स्थचिदाभासौद्वावपिव्याप्नुवतोघटं तत्राज्ञानंधियानश्येदाभासे नघटःस्फुरेदिति आत्मनितुधीवृत्तिरेवापेक्षिताविषयस्यप्रकाशात्मकत्वात् प्रकाशमानेत्वानंदेधीवृत्तिः कतकरजोवत्सजातीयवृत्त्यंतरंविनाशयंतीस्वयमपिविलीयते तदाचसंस्कारात्मनासतीसासत्वा दिकार्याणिसुखदुःखमोहाख्यानिअतिक्रम्यगताभवति सुषुप्तौतुमोहस्याविनाशात्सुप्तिसमाध्योर्भेदइति ॥ २४ ॥

 ननुआत्माकारवृत्तिमत्याबुद्धेर्गुणातीतत्वोपगमेज्ञानसमकालमेवदेहपातःस्यात् नष्टायास्तस्याःमूलकारणस्याज्ञानस्यनाशेनपुनरुत्पादायोगादित्याशंक्याह अतिभावेति सुखादिभावान्अतिक्रांतापिबुद्धिर्भा
वमनसिनिर्वृत्तिकतयासत्तामात्रेमनसिवर्तते ज्ञानकालेसूक्ष्मरूपेणास्तीत्यर्थः तुपश्चादभ्युत्थानकालेप्रवर्तमानंरजः तद्भावंबुद्धिभावंअनुवर्तते घृतकाठिन्यवद्विलीनापिबुद्धिःरजोगुणेनशीतेनघृतमिवपुनर्घनीक्रि
यतइत्यर्थः अयंभावः सत्यप्यज्ञाननाशेक्षालितलशुनभांडगंधवत्क्लेशतोनुवर्तमानाःविद्याप्रारब्धकर्मपराधीनापुनःपुनर्देहादीनुत्थापयति प्रारब्धकर्मोपरमेतुनिरन्वयनाशान्निष्प्रत्यूहंकैवल्यमिति ॥२५॥ सात्
 द्विर्यदारजसालब्धात्मिकाभवतितदाहिप्रसिद्धंइंद्रियाणिप्रवर्तयति ततश्चविषयसंबंधात्सत्वंसत्वात्मिकाबुद्धिः विषययाथात्म्यज्ञानंप्रवर्तते तथातमोभावःतमसाविषयाज्ञानेनजनितोभावः विषयविपर्या
सरूपःशुक्तिरजतादिः प्रीतियोगात्पुरुषगतरागादिदोषात्प्रवर्तते प्रमारूपोविपर्ययरूपोवाज्ञानंविषयेंद्रियसंबंधाज्जायतइत्यर्थः ॥ २६ ॥ ततश्चप्रीत्यादयःसत्वाद्यात्मनःप्रवर्तंते भावाःशमदमकामक्रोधभयवि

अतिभावगताबुद्धिर्भावेमनसिवर्तते॥प्रवर्तमानंतुरजस्तद्भावमनुवर्तते॥२५॥इंद्रियाणिहिसर्वाणिप्रवर्तयतिसातदा॥ततःसत्वंतमोभावःप्रीतियोगात्प्रवर्त
ते॥२६॥प्रीतिःसत्वंरजःशोकस्तमोमोहस्तुतेत्रयः॥येयेचभावालोकेस्मिन्सर्वेष्वेतेषुवैत्रिषु॥२७॥इतिबुद्धिगतिःसर्वाव्याख्यातातवभारत॥इंद्रियाणिचसर्वा
णिविजेतव्यानिधीमता॥२८॥सत्वंरजस्तमश्चैवप्राणिनांसंश्रिताःसदा॥त्रिविधावेदनाचैवसर्वसत्वेषुदृश्यते॥२९॥सात्विकीराजसीचैवतामसीचेतिभारत॥
सुखस्पर्शःसत्वगुणोदुःखस्पर्शोरजोगुणः ॥ तमोगुणेनसंयुक्तौभवतोव्यावहारिकौ ॥ ३० ॥ तत्रयत्प्रीतिसंयुक्तंकायेमनसिवाभवेत् ॥ वर्ततेसात्विकोभाव
इत्यावक्षीततत्तथा॥३१॥अथयद्दुःखसंयुक्तमप्रीतिकरमात्मनः॥प्रवृत्तंरजइत्येवतन्नसंरभ्यचिंतयेत् ॥ ३२ ॥ अथयन्मोहसंयुक्तमव्यक्तविषयंभवेत् ॥
अप्रतर्क्यमविज्ञेयंतमस्तदुपधारयेत्॥३३॥प्रहर्षःप्रीतिरानंदःसुखंसंशांतचित्तता ॥ कथंचिदभिवर्ततइत्येतेसात्विकागुणाः॥३४॥अतुष्टिःपरितापश्चशो
कोलोभस्तथाक्षमा॥लिंगानिरजसस्तानिदृश्यंतेहेत्वहेतुभिः॥३५॥अवमानस्तथामोहःप्रमादःस्वप्नतंद्रिता॥कथंचिदभिवर्ततेविविधास्तामसागुणाः॥३६॥

षादादयः ॥ २७ ॥ बुद्धिव्याख्यानंसप्रयोजनमुपसंहरति इतीति ॥ २८ ॥ प्रीतिःसत्वमित्युक्तमर्थंप्रपंचयति सत्वंरजइत्यादिना ॥२९॥ त्रैविध्यमेवाहसात्विकीतिसार्द्धेन तमोगुणेप्रादुर्भूतेसतिसंयुक्तौपूर्वो
क्तौसुखदुःखस्पर्शौनभवतः किंतुमोहएवेत्यर्थः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ संरभ्यभीत्वादुःखानुसंधानाद्दुःखमेववर्द्धिष्यतइतिभीत्यादुःखंनचिंतयेन्नगणयेदित्यर्थः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ इष्टवस्तुश्रवणदर्शनप्राप्त्युप
भोगजानिसुखानिप्रहर्षप्रीत्यानंदसुखाख्यानि प्रियमोदप्रमोदानंदापरपर्यायाणि प्रशांतचित्ततानिर्विकल्पसुखतापुच्छब्रह्माख्याकथंचिदितिदौर्लभ्यमुक्तं ॥ ३४ ॥ हेत्वहेतुभिर्हेतुभिरहेतुभिश्च आहाराद्य
पूर्तौसत्यामतुष्टिः क्षुद्बाधाद्यनिवृत्तिहेतुभिः सर्वसंपत्तिमतस्तुयातुष्टिःसानिर्हेतुकाकेवलमोहकार्यमित्यर्थः ॥ ३५ ॥ स्वप्नोनिद्रातत्सहितातंद्रितातंद्रायुक्तत्वं कथंचित्अभाग्यातिशयात् ॥ ३६ ॥

दूरगंदुर्लभेपिवस्तुन्यासक्तं बहुधागामिअनेकेषु विषयेषुयुगपन्निपतिनुंशीलं प्रार्थनादेहीतिदैन्यभाषणं सुनियतंनिरुद्धवृत्तिकं ॥ ३७ ॥ वृत्तिनिरोधफलंसत्वपुरुषान्यताख्यातिमाह सत्वेति सत्वंबुद्धि सत्वं क्षेत्रज्ञःसाक्षी तयोः अंतरंभेदं तमायःपिंडवदितरेतराविवेकात्यागगृहीतं एकःसत्वं गुणान्अहंकारादीन् ॥ ३८ ॥ एतौमशकोदुंबरौ तयोःसत्वक्षेत्रज्ञयोः ॥ ३९ ॥ प्रकृत्यास्वभावेन ॥ ४० ॥ न नुमशकोदुंबरवज्जलमत्स्यवद्वातयोःसंयोगश्चेदुभयोरपिविभुत्वादपरिहार्यःसंयोगःस्यादित्याशंक्याह नेति नविदुरितिगुणानांजडत्वमुक्तं वेत्तीतिक्षेत्रज्ञस्यचिदात्मत्वमुक्तं अतश्चिज्जडयोर्वास्तवःसंबंधो नोपपद्यते दृष्टांतेतुजडयोरेवमीनादिशरीरयोर्जलादिनाजडेनैवसंबंधः एतदेवाह परिद्रष्टेति पुरुषोगुणानांदेहाहंकारादीनांद्रष्टापिसन् तान्संसृष्टान्स्वतादात्म्यापन्नान्मन्यते नहिद्रष्टृदृश्ययोःपुंगुणयोरभेदःसंभ वति प्रतीयतेचाभेदः अहंगौरोहंकाणोऽहंमुर्खोअहंकर्तेति तस्मान्मरुमहाह्रदयोरिवानयोराध्यासिकःसंबंधइत्यर्थः संसृष्टेतिपाठे समित्येकीभावेइतियास्कवचनात् आत्मनिएकीभावेनतादात्म्येनगुणानां सृष्टाकल्पकः संसृष्टाचिदात्माविद्ययामन्यतेऽभिमानंकरोति ॥ ४१ ॥ ननुचिदात्मागुणसंगीचेत्घटपिहितप्रदीपवन्नकिंचित्प्रकाशयेदित्याशंक्याह इंद्रियैरिति प्रदीपार्थंअर्थप्रकाशनं घटच्छिद्रैरिवघटपिहि

दूरगंबहुधागामिप्रार्थनासंशयात्मकं ॥ मनःसुनियतंयस्यससुखीप्रेत्यचेहच ॥ ३७॥ सत्वक्षेत्रज्ञयोरेतदंतरंपश्यसूक्ष्मयोः ॥ सृजतेतुगुणानेकएकोनसृजते गुणान् ॥ ३८ ॥ मशकोदुंबरौवापिसंप्रयुक्तौयथासदा ॥ अन्योन्यमेतौस्यातांचसंप्रयोगस्तथातयोः ॥ ३९ ॥ पृथग्भूतौप्रकृत्यातौसंप्रयुक्तौचसर्वदा ॥ यथा मत्स्योजलंचैवसंप्रयुक्तौतथैवतौ ॥ ४०॥ नगुणाविदुरात्मानंसगुणान्वेत्तिसर्वशः ॥ परिद्रष्टागुणानांतुसंसृष्टान्मन्यतेतथा ॥ ४१ ॥ इंद्रियैस्तुप्रदीपार्थंकुरुतेबु द्धिसप्तमैः ॥ निर्विचेष्टैरजानद्भिःपरमात्माप्रदीपवत् ॥ ४२ ॥ सृजतेहिगुणान्सत्वंक्षेत्रज्ञःपरिपश्यति ॥ संप्रयोगस्तयोरेषसत्वक्षेत्रज्ञयोर्ध्रुवः ॥ ४३ ॥ आश्र योनास्तिसत्वस्यक्षेत्रज्ञस्यचकश्चन ॥ सत्वंमनःसंसृजतेनगुणान्वैकदाचन ॥ ४४ ॥

तोदीपइत्यर्थः इंद्रियैर्मनसासहषड्भिः ॥ ४२ ॥ संप्रयोगःसंबंधः ध्रुवःअनादिः ॥ ४३ ॥ सत्वक्षेत्रज्ञयोःसंप्रयोगोऽनिर्वचनीयइत्याह आश्रयइति आत्मनःअसंगत्वान्निर्गुणत्वाच्च जतुकाष्ठवद्रूपरूपिवद्वान तयोराश्रिताश्रयभावोस्तीत्यर्थः क्षेत्रज्ञस्यकश्चनआश्रयोनास्ति स्वमहिमप्रतिष्ठत्वात् गुणःसत्वस्यचेतनेतिप्राचीनपाठेतु सत्वस्याश्रयःप्रकृतिः शाखायाइवतरुःसनास्ति प्रकृतेस्तुच्छत्वात् तुच्छ्येनाभ्वपिहि तंयदासीत् अनृतेनहिप्रत्यूढाइत्यादिश्रुतिभ्यस्तस्यास्तुच्छत्वावगतेः कथंतर्हिसत्वस्यात्मलाभइत्यतआह चेतनासत्वस्यगुणइति शुक्तीदंतायथातत्राध्यस्तरजतस्यविशेषणंभवति तद्वच्चेतनास्वस्मिन्नध्यस्तस्यस त्वस्यविशेषणंभवति तमिमंसत्वेचेतनानुवेधमालक्ष्य आत्माजडश्चेतनातद्गुणःसाचक्षणावस्थायिनीतिबुद्धबंधवःप्रलपंति उक्तेर्थेहेतुमाह सत्वमिति संसृजतेनिर्दिशति प्रकाशयतीत्यर्थः वैप्रसिद्धं मनआदि कमेवसत्वस्यकार्यंप्रथनेननतन्मूलभूतागुणाअतस्तेषांसकार्याणांमृषात्वमित्यर्थः नहिनिपुणैरपिपरीक्ष्यमाणंरज्जूरगोपादानमज्ञानंदृष्टिपथमवतरतीतिभावः ॥ ४४ ॥

अध्यात्मनित्यस्योपायमाह रश्मीनिति वृत्तिबहुत्वापेक्षयाबहुवचनं तेषामस्यसत्वस्यरश्मीनिवइंद्रियाणि ॥ ४५ ॥ प्राकृतंस्वाभाविकंकर्मत्यक्त्वा संन्यस्येत्यर्थः आत्मरतिः अनन्यनिष्ठःमुनिः ध्यानशीलः सर्वेषांभूतानामात्मैवभवतीतिसर्वभूतात्मभूः यएवंवेदाहंब्रह्मास्मीतिसइदंसर्वंभवति आत्माह्येषांसभवतीत्यादिश्रुतिभ्यःआत्मनःसार्वात्म्यावगतेः तस्मात्संन्यासादेः ॥ ४६ ॥ एवंविदःकर्मालेपंसदृष्टांतमाह यथेति वारिचरः हंसः तथाचश्रुतिः तंविदित्वानकर्मणालिप्यतेपापकेनेति ॥ ४७ ॥ एवंस्वभावं अलेपस्वभावं एतत्आत्मस्वरूपंस्वबुद्ध्यानिश्चित्येतिशेषः ॥ ४८ ॥ एवंविदोजीवन्मुक्तिमाह स्वेति स्वभावेस्वरूपेयुक्तिर्योगस्तयादेहेंद्रियादितादात्म्याध्यासकृतांपररूपतांपरित्यज्यस्वरूपावस्थित्यायुक्तश्च सविद्वान्नित्यंगुणान्भूतभौतिकान्योगैश्वर्यबलेनसृजते यस्यानुवित्तःप्रतिबुद्धआत्मेत्युपक्रम्यसविश्वकृत्सहिविश्वस्यकर्तेतिश्रुतेः ऊर्णनाभिदृष्टांतोऽभिन्ननिमित्तत्वोपपादनायदर्शितः ॥ ४९ ॥ एवंजीवन्मुक्तःप्रारब्धकर्मावष्टब्धदेहः प्राक्संस्कारवशात्पुनरुपस्थितैर्गुणैर्दृष्टिसमसमयांतदृष्टिपश्यन्योगैश्वर्येणाणिमादिनावानिर्विकल्पध्यानेनवावर्तयतीत्युक्तं प्रारब्धकर्मसमाप्तौतुकिंगुणाःघटवन्निवर्तंतउतरज्जुरगवद्बाध्यंतेइतिमीमांसते प्रध्वस्ताइतिद्वाभ्यां तत्रकृतार्थंप्रतिनष्टमप्यनष्टंतदन्यसाधारणत्वादितियोगाः प्रधानंत्रिगु

रश्मींस्तेषांसमनमायदासम्यङ्नियच्छति ॥ तदाप्रकाशतेस्यात्मा घटेदीपोज्वलन्निव ॥४५॥ त्यक्त्वायःप्राकृतंकर्मनित्यमात्मरतिर्मुनिः ॥ सर्वभूतात्मभूस्तस्मात्सगच्छेदुत्तमांगतिं ॥ ४६ ॥ यथावारिचरःपक्षीसलिलेननलिप्यते ॥ एवमेवकृतप्रज्ञोभूतेषुपरिवर्तते ॥ ४७ ॥ एवंस्वभावमेवैतत्स्वबुद्ध्याविहरन्नरः ॥ अशोचन्नप्रहृष्यंश्चसमोविगतमत्सरः ॥ ४८ ॥ स्वभावयुक्त्यायुक्तस्तुसनित्यंसृजतेगुणान् ॥ ऊर्णनाभिर्यथासूत्रंविज्ञेयास्तंतुवद्गुणाः ॥ ४९ ॥ प्रध्वस्तानिवर्तंते निवृत्तिर्नोपलभ्यते ॥ प्रत्यक्षेणपरोक्षंतदनुमानेनसिध्यति ॥ ५० ॥

णात्मकं विदेहकैवल्यभाजंप्रतिनष्टंध्वस्तमपिअनष्टंअध्वस्तंयतोन्यसाधारणं निरन्वयनाशेइदानींतनानांसंसारोपलंभोनस्यात् नचकश्चिन्मुक्तएवनास्तीतिवक्तुंशक्यं इदानींतनानामपिमुक्तावनाश्वासप्रसंगादित्याहुस्तदनुवदति प्रध्वस्तानिवर्तंतइति प्रध्वस्ताअपिगुणाः ननिवर्तंतेइतितदेतद्दूषयति निवृत्तिःप्रत्यक्षेणनोपलभ्यतइति अयंभावः सतःपदार्थस्यादर्शनं सान्निध्याभावाद्वादृष्टिलोपाद्वालोकेऽवगतं तत्रनाद्यः प्रधानस्यविभुत्वात् नांत्यः पुरुषस्यालुप्तदृष्टित्वात् तथाचज्ञानादेवतुकैवल्यमितिज्ञाननिवर्त्यत्वश्रुत्यन्यथानुपपत्त्यारज्जुरगवत्प्रधानस्यबुद्धाबुद्धदृष्टिभेदेननष्टत्वानष्टत्वेबोध्ये ननुघटवत्सत्यत्वपक्षेतद्युज्यतेप्रत्यक्षविरोधादितिभावः परोक्षंतदनुमानेनसिध्यति अनुभवानारूढंतत्प्रधानस्यसत्यस्यापिदृष्टिभेदेननाशानाशवचनं किंतुकेवलानुमानेनबंधमोक्षव्यवस्थान्यथानुपपत्त्याप्रधानस्यप्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धप्रपंचकारणस्यनित्यानुमेयस्यसर्वप्रमाणविरोधापातान्मिथ्यात्वमपिनाध्यवसातुंशक्यमतोऽगत्याकृतार्थंप्रतिनष्टमनष्टंतदित्युपेयमिति यद्वाप्रत्यक्षंश्रुतिःप्रामाण्यंप्रतिनिरपेक्षत्वात् अनुमानंस्मृतिःप्रामाण्यंप्रतिसापेक्षत्वात् तथाचनेहनानास्तिकिंचनेति प्रपंचस्यबाधःप्रत्यक्षसिद्धः नष्टमप्यनष्टमितिध्वंसपक्षःस्मृतिसिद्धः तेनविरोधेत्वनपेक्षंस्यादितिन्यायेनध्वंसस्मृतिरप्रमाणमितिभाव. ॥ ५० ॥

एवमेकेनानाजीववादिनोव्यवहारानुरोधान्व्यवस्यंतिनिश्चिन्वंति अपरेएकजीववादिनोनिवृत्तिरेवस्वाज्ञानकृतःप्रपंचस्तन्नाशेकास्त्न्येंननिवर्तते नहिचैत्रेणस्वप्नेदृष्टोगजश्चैत्रप्रबोधेनबाधितोपिमैत्रदृष्ट्या रज्जूरगवदस्तीतिशक्यंवक्तुं किंतुनिरन्वयनाशएवतस्येत्यपिकेचिद्व्यवस्यंति एवमेतदुभयंदर्शितं तन्मध्येन्यतरन्मतंसंप्रधार्यसम्यक्शास्त्रान्निश्चित्य यथामतिव्यवस्येतध्यानेनसाक्षात्कुर्यात् ॥ ५१ ॥ हृदय ग्रंथिअन्योन्याध्यासं तमायःपिंडवत्बुद्धिक्षेत्रज्ञयोःएकलोलीभावं तथाहिक्षेत्रज्ञेबुद्धिधर्माःदुःखादयःबुद्धौचक्षेत्रज्ञधर्माःसत्वचित्तत्वादयोदृश्यंते बुद्धिकृतोयोभेदस्तन्मयंतत्प्रधानंतंविमुच्य सत्वपुरुषयोःपृ थक्त्वज्ञानेनत्यक्त्वा तथाचश्रुतिः भिद्यतेहृदयग्रंथिश्छिद्यंतेसर्वसंशयाइति ॥ ५२ ॥ नदीमिवइदंज्ञानमवगाह्यमलिनाःशुद्धिप्रापुः इतिविद्धि यथोक्तं नहिज्ञानेनसदृशंपवित्रमिहविद्यतेइति ॥ ५३ ॥ महेति नहिपारदर्शनमात्रात्कृतकृत्यता किंतुनौकादिनापारप्राप्त्यैवफलमात्मनितुज्ञानमात्रादेव नपुनरनुष्ठानांतरापेक्षेतिभावः ॥ ५४ ॥ उपसंहरति एवमित्यर्धेन अध्यात्मंआत्मनिहृदयाकाशे केवलंनिर्वि षयं कैवल्यमितिपाठेस्वार्थेष्यञ् तेज्ञानंलभंतइतिशेषः ॥ ५५ ॥ एतामिति स्त्रीत्वंविधेयलिंगापेक्षया इदमेवज्ञानं सर्वप्रत्यग्भूतंभूतानांलयोदयस्थानंइतिशास्त्रतोबुध्वाध्यानेन सूक्ष्मयाबुध्याचावेक्ष्य शंमु

एवमेकेऽध्यवस्यंतिनिवृत्तिरितिचापरे॥ उभयंसंप्रधार्यैतद्व्यवस्येतयथामति॥ ५१ ॥ इतीमंहृदयग्रंथिंबुद्धिभेदमयंदृढं ॥ विमुच्यसुखमासीतनशोचेच्छिन्न संशयः॥ ५२ ॥ मलिनाःप्राप्नुयुःसिद्धिंयथापूर्णांनदींनराः॥ अवगाह्यसुविद्वांसोविद्धिज्ञानमिदंतथा ॥ ५३ ॥ महानद्याहिपारज्ञस्तप्यतेनतदन्यथा ॥ नतु तप्यतितत्त्वज्ञःफलंज्ञानेतरत्युत॥५४॥ एवंयेविदुराध्यात्मंकेवलंज्ञानमुत्तमं ॥५५॥ एतांबुध्वानरःसर्वांभूतानामागतिंगतिं॥ अवेक्ष्यचशनैर्बुद्ध्यालभतेशम नंततः॥ ५६ ॥ त्रिवर्गोयस्यविदितःप्रेक्ष्ययश्चविमुंचति॥ अन्विष्यमनसायुक्तस्तत्त्वदर्शीनिरुत्सुकः ॥ ५७ ॥ नचात्माशक्यतेद्रष्टुमिंद्रियैश्चविभागशः॥ तत्र तत्रविसृष्टैश्चदुर्वार्यैश्चाकृतात्मभिः॥५८॥ एतद्बुध्वाभवेद्बुद्धःकिमन्यद्बुद्धलक्षणं॥ विज्ञायतद्धिमन्यंतेकृतकृत्यामनीषिणः॥५९॥ नभवतिविदुषांततोभयंयद विदुषांसुमहद्भयंभवेत्॥ नहिगतिरधिकास्तिकस्यचित्सतिहिगुणेप्रवदंत्यतुल्यतां॥ ६० ॥

खं अनंततः अनंतं शममंततइतिपाठःस्पष्टार्थः ॥ ५६ ॥ शमंकोलभतइत्यतआह त्रिवर्गइति विदितः क्षयिष्णुत्वेनज्ञातः प्रेक्ष्ययत्कृतकंतदनित्यं कार्यत्वात् घटवदित्यनुमानोपगृहीतया तद्यथेहकर्मचितो लोकःक्षीयतएवमेवामुत्रपुण्यचितोलोकःक्षीयतइतिश्रुत्याधर्मफलस्यप्रत्यक्षेणैवार्थकाममुखयोश्चानित्यत्वंनिश्चित्यविमुंचति तंत्यजति संन्यस्यतीत्यर्थः अन्विष्यश्रवणमननाभ्यांनिश्चित्ययुक्तोध्यानशी लः निरुत्सुकः आत्मदर्शनेनैवसर्वकामावाप्तेरन्यत्रास्थाशून्यः ॥५७॥ नचेति तत्रतत्ररूपादौ अकृतात्मेहिसइतिश्रुतेः इंद्रियैर्वस्तुतआत्मैवगृह्यतेपरंतुपृथक्त्वेन दर्पणेनेवमुखं अतःअभेदस्यभेदग्रहेणतिरोधाना दकृतार्थता नाशहेतुर्वाचतेषामितितानिनिरोद्धव्यान्येवेतिभावः ॥ ५८ ॥ इतोऽपेक्षयाऽधिकंज्ञातव्यंनास्तीत्याह एतदिति ॥ ५९ ॥ ज्ञानफलंदृष्टादृष्टभयनिवृत्तिकमाह नभवतीतिद्वाभ्यां भयंसंसारदुःखंय तःयस्माद्धेतोःरज्जूरगादिवद्द्वैतात्अविदुषांमहद्भयं ततएवबाधितात्विदुषांभयंनभवति· हियस्मात् अज्ञानसंसर्गासंसर्गावेवबंधमोक्षौ अतःसर्वेषांगतिःमुक्तिःस्वरूपात्मिकातुल्यैव हियतःगुणेआधेयेअपनेये वासतिगुणानांआधानापकर्षतारतम्यादतुल्यतांप्रवदंति नतुनिर्गुणेइत्यर्थः ॥ ६० ॥

यइति निष्कामंकर्मप्राचीनदोषापहमितिपूर्वार्द्धार्थः तदुभयंप्राचीनमैहिकंचकर्मतस्यविदुषःकुर्वतोपिनाप्रियंबंधंजनयति तद्यथेषीकातूलमग्नौप्रोतंप्रदूयेतैवेहास्यसर्वेपाप्मानःप्रदूयंते तद्यथापुष्करपलाशआ पोनश्लिष्यंतएवमेवंविदिपापंकर्मनश्लिष्यतइतितयोर्दाहाश्लेपश्रवणात्कुतःप्रियमिति मोक्षंप्रतितुकर्मणोकारणत्वंदूरनिरस्तमितिभावः नास्त्यकृतःकृतेनेतिश्रुतेः अकृतःमोक्षः कृतेनकर्मणा ॥ ६१ ॥ अज्ञानफलंदृष्टादृष्टभयमित्याहअर्द्धेन लोकमिति आतुरंकामक्रोधादिव्यसनैर्जर्जरीकृतंलोकं जनःपरीक्षकोऽसूयतेधिक्करोति तस्य कर्मणिषष्ठी तंआतुरंतत्नियंकर्म सर्वतःसर्वासुयोनिषु इहलोकेजनय ति जन्मददाति आतुरोजीवंनिद्यते मृतश्चतिर्यक्षुजायतइत्यर्थः ॥ ६२ ॥ तस्माल्लोकतत्त्वमालोच्ययद्धितंतत्कर्तव्यमित्याह लोकइति लोकेनिराविशन् सम्यगभिनिवेशंकुर्वन् आतुरान्पश्य कीदृशान् त त्तदेवनष्टंनष्टंपुत्रदारादिकंशोचतः हाकष्टमितिनष्टंशोचमानान् तथातत्रैवपुत्रादिनाशविषये कुशलान्सारासारविवेकनिपुणान् अशोचतःशोकर्हानान्पश्य उभयंकममुक्तिंसंयोमुक्तिंच सतांउपासकानांज्ञा निनांचपदंपदनीयं ॥ ६३ ॥ इतिशांति० मो० नै० भा० चतुर्नवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९४ ॥ ॥ ५ ॥ ॥५॥ निर्णीतमात्मतत्त्वंतत्साक्षात्कारोपायंयोगमाह हंतेत्यादि

यःकरोत्यनभिसंधिपूर्वकंतच्चनिर्नुदतियत्पुराकृतं ॥ नाप्रियंतदुभयंकुतःप्रियंतस्यतज्जनयतीहसर्वतः ॥६१॥ लोकमातुरमसूयतेजनस्तस्यतज्जनयतीहसर्व तः॥६२॥ लोकआतुरजनान्निराविशंस्तत्तदेववहुपश्यशोचतः॥ तत्रपश्यकुशलानशोचतोयेविदुस्तदुभयंपदंसतां ॥६३॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति० मो० अध्यात्मकथनेचतुर्नवत्यधिकशततमोऽध्यायः॥ १९४ ॥ ॥५॥ भीष्मउवाच हंतवक्ष्यामितेपार्थध्यानयोगंचतुर्विधं ॥ यंज्ञात्वाशाश्वतीं सिद्धिंगच्छंतीहमहर्षयः ॥ १ ॥ यथास्वनुष्ठितंध्यानंतथाकुर्वंतियोगिनः॥ महर्षयोज्ञानतृप्तानिर्वाणगतमानसाः॥ २॥ नावर्ततेपुनःपार्थमुक्ताःसंसारदोषतः॥ जन्मदोषपरिक्षीणाःस्वभावेपर्यवस्थिताः॥ ३॥ निर्द्वंद्वानित्यसत्वस्थाविमुक्तानियमस्थिताः॥ असंगान्यविवादीनिमनःशांतिकराणिच ॥ ४ ॥

ना चतुर्विधंआलंबनभेदाच्चतुःप्रकारं आलंबनानिचयोगशास्त्रेप्रोक्तानि प्रच्छर्दनविधारणाभ्यांवाप्राणस्य विषयवतीवाप्रवृत्तिः स्वप्ननिद्राज्ञानालंबनंवा यथाभिमतध्यानाद्वेति आलंबनांतराणामप्यत्रैवां तर्भावः अयमर्थः रेचकस्यपूरकस्यवाभ्यासाद्वायुंस्थिरीकृत्यतदालंबनंमनःकुर्यात् वायुस्थैर्येमनःस्थैर्यावश्यंभावात् यद्वा बाह्यंसूर्यचंद्रतद्रश्मिप्रतिमादिकंवा आभ्यंतरंनासिकाग्रजिह्वाग्रादिवा चित्तालंब नंकुर्यात् यद्वा जाग्रन्निद्रयोरंतरालेयदस्मितामात्रंभातितन्मात्रालंबनंवा यथाभिमतंनीलग्रीवपीतांबरादिविग्रहंषट्चक्रदेवतादिकंवाआलंब्यचित्तंस्थिरीकुर्यात् अत्रबहुवक्तव्यंतदग्रेवक्ष्यते ॥ १ ॥ २ ॥ स्वभावेस्वरूपे ॥ ३ ॥ सर्वासुविद्यासुसाधारणीमितिकर्तव्यतामाह निर्द्वंद्वाइति निर्द्वंद्वाःशीतोष्णादिसहाः नित्यंसत्वेप्रकाशेस्थिताः विमुक्ताःलोभादिभिरितिशेषः नियमेषुशौचसंतोषादिषुस्थिताःनिष्ठावंतः निष्परिग्रहाइत्यपिपाठः असंगानित्यादिसंगहीनानि अविवादीनिप्रतिपक्षशून्यानि शांतिःप्रसादः एवंविधानिस्थानानि ॥४॥

तत्रतेषुस्थानेषु ध्यानेन कर्मणिल्युट् ध्येयवस्तुनासंश्लिष्टंएकीभावंगतं अध्ययनसंश्लिष्टमितिप्राचीनपाठेप्रणवेनघंटानादवत्अनितिदीर्घोच्चारितेनएकीभूतं एकाग्रंएकंध्येयमेवाग्रेविषयतयास्यस्फुरतिननुश ब्दादयस्तदेकाग्रं तत्रोपायः पिंडीकृत्येति मनसाह्येवपश्यति मनसाशृणोतीत्यादिश्रुतेर्मनः कूर्मस्येवहींद्रियाण्यंगानितेनप्रसारितानिविषयान्स्पृशंति तेनैवगुरूक्तयुक्तिबलेनाकुंचितानिनस्पृशंति सेयंइंद्रिया णांमनोमात्रात्मनावस्थितिःपिंडीकारः ॥ ५॥ एतमेवस्पष्टयति शब्दमिति ॥ ६ ॥ पंचानांश्रोत्रादीनांवर्गंप्रमथ्नंतिव्याकुलयंतीतिनतथा एतानिशब्दादीनि ॥ ७ ॥ इंद्रियैःसहसंभूयभ्रांतंमनःसमादध्या त् ध्येयैकप्रवणंकुर्यात् किंकृत्वापंचवर्गंमनसिसंगृह्य ततइतिपूर्वोक्तप्रत्याहारानंतर्यमुच्यते ॥ ८ ॥ विसंचारिविषयसंचारशीलं पंचेंद्रियाणिविषयदेशप्रापकाणिनिर्गमद्वाराणियस्यतत्पंचद्वारं चलाचलं

तत्रध्यानेनसंश्लिष्टमेकाग्रंधारयेन्मनः॥ पिंडीकृत्येंद्रियग्राममासीनःकाष्ठवन्मुनिः॥५॥शब्दंनविंदेच्छ्रोत्रेणस्पर्शंत्वचानवेदयेत्॥ रूपंनचक्षुषाविद्याज्जिह्व यानरसांस्तथा॥ ६॥ घ्रेयाण्यपिचसर्वाणिजह्याद्ध्यानेनयोगवित्॥ पंचवर्गप्रमाथीनिनेच्छेच्चैतानिवीर्यवान्॥ ७॥ ततोमनसिसंगृह्यपंचवर्गंविचक्षणः॥ समादध्यान्मनोभ्रांतमिंद्रियैःसहपंचभिः ॥ ८॥ विसंचारिनिरालंबंपंचद्वारंचलाचलं ॥ पूर्वंध्यानपथेधीरःसमादध्यान्मनोंतरा ॥ ९ ॥इंद्रियाणिमनश्चैवय दापिंडीकरोत्ययं॥ एषध्यानपथःपूर्वोमयासमनुवर्णितः॥ १० ॥ तस्यतत्पूर्वसंरुद्धमात्मनःषष्ठमांतरं॥ स्फुरिष्यतिसमुद्भ्रांताविद्युदंबुधरेयथा ॥ ११ ॥ जलबिं दुर्यथालोलःपर्णस्थःसर्वतश्चलः॥ एवमेवास्यचित्तंचभवतिध्यानवर्त्मनि ॥ १२॥ समाहितंक्षणंकिंचिद्ध्यानवर्त्मनितिष्ठति ॥ पुनर्वायुपथंभ्रांतंमनोभवति वायुवत्॥ १३॥ अनिर्वेदोगतक्लेशोगततंद्रिरमत्सरी॥ समादध्यात्पुनश्चेतोध्यानेनध्यानयोगवित्॥ १४॥

चलेष्वपिविषयेषुअचलं नित्यमव्ययं अंतराहार्दाकाशे निरालंबंदेहाद्यालंबनशून्यंकृत्वा ध्यानपथेचतुर्विधेध्यानालंबनेमनःसमादध्यात् ॥ ९ ॥ इंद्रियाणीति एषःसमनस्कंद्रियपिंडीकरणलक्षणःध्या नपथः पूर्वोमुख्यःविधित्सितः आलंबनंत्वविवक्षितमित्यर्थः ॥ १० ॥ एतावतापिनकृतकृत्यतेत्याह तस्येति तस्यमनोबुद्धींद्रियपंचकाख्यसप्तांगस्यआत्मनःजीवस्यषष्ठमांतरंअंगंमनःपूर्वसन्निरुद्धमपि स्फुरिष्यति अतिचांचल्येदृष्टांतोविद्युत् ॥ ११ ॥ १२ ॥ वायुपथंनाडीमार्गंप्राप्येतिशेषः मनोभ्रांतंभवतिनानाविधानिरूपाणिदृष्ट्वेतिशेषः तस्मिन्छुक्कमुक्तनीलमाक्षुःपिंगलंहरितंलोहितंचेतियोगमार्गेऽने कनाडीरूपश्रवणात् ॥ १३ ॥ गतक्लेशःप्राप्तश्रमोपि अनिर्वेदोयोगेनिर्वेदशून्यःस्यात् तथागततंद्रिर्निरालस्यः अमत्सरीपरोत्कर्षसहःस्यात् ध्यानेनध्येयाकारप्रत्ययप्रवाहेण ॥ १४ ॥

विचारश्चेति प्रथमंसमादधानस्यप्रागननुष्ठितयोगस्ययोगिनः आदितःआदौविचारोविचाराख्यंध्यानंविवेकाख्यंवितर्काख्यंवाउपजायतेऽधिकारभेदेन तथाहि मध्यमानांसूक्ष्मेमनःकल्पितेपीतांबरादिवि ग्रहेचेतसःप्रणिधानंविचारः सोऽपिद्विविधः सविचारनिर्विचारभेदात् तत्रयदाशब्दतदर्थोल्लेखपूर्वकंभावनाप्रवर्ततेसआद्यः तदुल्लेखंविनाद्वितीयः अयमेवस्थूलालंबनस्यवितर्कस्यसवितर्कनिर्वितर्काख्य स्यद्वैविध्येप्रकारभेदोऽधमाधिकारियोग्यः ननुविचारेवितर्केवामानसिकोभौतिकोवामूर्तिरेवालंबनंतस्याश्चध्यानेनकीटभृंगन्यायेनतत्सारूप्यमेवप्राप्यंनतुकैवल्यमितितावनुपायावितिचेत् सत्यं द्विविधंध्या नं भावनाप्रणिधानंच तत्राद्यंसिद्धंकल्पितंवाविषयमधिकृत्यप्रवर्ततेनवस्तुतत्त्वमवश्यमपेक्षते द्वितीयंतुयथागृह्यमाणेमणौपरोपदिष्टस्याज्ञाततद्गतविशेषावगतयेनदेवचक्षुःयत्नेनप्रणिधीयतइतिप्रणिधानंवस्तु तत्त्वविषयंतत्रयथास्फटिकःस्वतःशुद्धःजपाकुसुमसान्निध्यात्मध्यमस्यतत्रैवरक्तःस्फटिकइत्यध्यासः अधमस्यस्फटिकांशप्रमोपेगतत्रैवपद्मरागत्वाध्यासः तत्रैवमूढतमस्यचंद्रिकायांइंद्रनीलत्वाध्यासः एवंचिदात्मास्वतःशुद्धोमायासान्निध्यादीशः तत्रैवब्रह्मभावप्रमोपेसतिअविद्ययासूत्रात्माध्यासः तत्रापिअविद्याप्राबल्येसतिविराडध्यासः तत्रवस्तुनिचित्तंप्रणिधित्सतःक्रमेणउत्तरोत्तराध्यासनिवृत्तौ पूर्वपूर्वोऽध्यासोऽवतिष्ठते सर्वात्मनात्वज्ञाननिवृत्तौस्फटिकमणिवदनुपाधिआत्मतत्त्वंप्रकाशते तत्रविचारेणमूर्त्याकारतांनीतेचित्तेमूर्तेरेकैकावयवत्यागेनस्मितमात्रंपदनखचंद्रमात्रंवाभावयेत्ततस्तदपित्य क्त्वागुरूक्तयुक्त्याविराजिमनोधारयेत् ततउक्तक्रमेणनिर्गुणप्रतिपत्तिः तथावितर्कालंबनेस्थूलप्रतिमायांप्रणिधीयमानंचित्तंतत्त्वोपगंभवति तथाहि प्रतिमायाविराड्रूपेचेतनेपुंसिस्थाणुवदध्यस्तत्वेनाचे

विचारश्चविवेकश्चवितर्कश्चोपजायते॥ मुनेःसमादधानस्यप्रथमंध्यानमादितः॥ १५॥

तनतांगतायास्तत्त्वंचैतन्यमेव तद्यथा तीव्राभिनिवेशेननिरीक्ष्यमाणंशुक्तिरजतंतिरोधीयते शुक्तिश्चप्रकाशते एवमीश्वरत्वेनचिंत्यमानायाःमूर्तेर्जडत्वंतिरोधीयतेचैतन्यंचाविर्भवति अतएवबाणादयः स्वाराध्यैःशिवादिभिःसहव्यवहरंतीतिबहुलमुपाख्यायते तथाचेतनमूर्तेरपितत्त्वंविश्वरूपमेव तन्निरीक्षणेनदेवविश्वरूपमाविर्भवतियदपश्यद्यशोदाकृष्णमुखेयच्चार्जुनःकृष्णशरीरे तदिदंवितर्कजंप्रत्यक्षं प्रकृत्योक्तंयोगभाष्ये तत्परंप्रत्यक्षंतच्चश्रुतानुमानयोर्बीजमिति तथानिर्विचारपरिपाकेपिसार्वज्ञ्यंसूत्रितं निर्विचारवैशारद्येऽध्यात्मप्रसादः ऋतंभरातत्रप्रज्ञेत्यादिना ततःपुनरुक्तक्रमेणनिर्गुणप्रतिपत्तिः तत्रयदा देहविस्मरणेनबाह्यमूर्त्याकारंचेतःसर्वात्मनाभवतितदास्यभृंगीभूतस्यकीटस्यकीटभावइवास्यजीवभावोनिवर्तते केवलंमूर्त्याकारोभवति सेयंमहाविदेहानामधारणा यांप्रकृत्यसूत्रितं बहिरकल्पितावृत्ति र्महाविदेहाततःप्रकाशावरणक्षयइति उक्तौविचारवितर्कौव्यक्तालंबनौमध्यमाधमयोग्यौ अव्यक्तालंबनावपिद्वौसानंदसास्मितौउत्तमात्युत्तमयोग्यौतत्रगुरूक्तयुक्त्याऽव्यक्तेचित्तंधारयतोत्यंतंदेहवि स्मरणेसतिअहमेवेदंसर्वोस्मीतिश्रुतिप्रसिद्धाःसार्वात्म्यसार्वकाम्यादयईश्वरगुणाउपतिष्ठंतेउत्तमस्यसोयंसानंदः तेषांप्रविलापनेनास्मितामात्रमवशिष्यतेसोयंसास्मितः सत्वपुरुषान्यताख्यातिसंज्ञोत्द्वदयपं थिभेदोत्रविवेकशब्देनोच्यतेसचात्युत्तमस्यपरवैराग्यवतोनष्टाशेषभोगवासनस्यऐश्वर्याविर्भावंविनापिभवतीतिमुख्यः सानंदस्याप्यत्रैवांतर्भावंविवक्षित्वात्रितयमेवोक्तंविचारश्चविवेकश्चवितर्कश्चेति तदेतद व्यक्तमालंबनं निद्रादौजागरस्यांतेयोभावउपजायते तंभावंभावयन्प्राज्ञःसुखमक्षय्यमश्नुतइतिशास्त्रेस्पष्टमुक्तमपिगुरूपदेशंविनादुर्गमंक्लेशसाध्यंचदेहाभिमानवतां यथोक्तं क्लेशोधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्त चेतसामिति एतेनप्राणालंबनागतिर्व्यक्ताव्यक्तोभयालंबनाज्ञेया एतासुचतसृष्वपियोगविधासुवितर्कस्थूलसूक्ष्मकारणचैतन्यैरनुगतः विचारःसूक्ष्मकारणचैतन्यैस्त्रिभिरेव विवेकःकारणचैतन्याभ्यामेव नि र्बीजस्तुकैवल्यरूपःफलभूतइतिसाधनरूपेष्वेषुनगणितइत्यलंपल्लवितेन ॥ १५ ॥

मनसेति तुःअप्यर्थे समाधानंसमाधिकारयेत्कुर्यादवे स्वार्थेणिच् तदेवाह नेति निर्वेदःयोगोनसेत्स्यतीत्युपरमोयोगात् ॥ १६ ॥ सउपरमोनकर्तव्यः कालक्रमेण अवश्यंभावात्फलस्येतिसदृष्टांतमाह पांस्वि
ति करीषंशुष्कगोमयचूर्णंएतेषांराशयःजलेनसिक्तमात्राःसंत.परिभावनंमूर्त्याद्याकारेणकल्पनंनयांतिनप्रामुवंति ॥ १७ ॥ बहुकालंजलेक्लिन्ना.संतःचिक्कणतांप्राप्यमूर्त्याद्याकारंग्रहीतुंशक्तास्तद्वच्चित्तं
चिरकालयोगेल्हृदयमग्नंतत्त्वाकारंकर्तुंशक्यमित्याह किंचिदिति अल्पस्नेहादभावितमपिचिरकालक्लेदात्संजातबहुलस्नेहंभावितुंशक्यमित्यर्थः ॥ १८ ॥ दार्ष्टांतिकेयोजयति एवमेवेति संपरिभावयेत्मूर्त्या
द्याकारंनयेत् क्रमशश्चमूर्तेरेकैकावयवत्यागक्रमेणतमपिचित्तस्याकारंसंहरेत् अयंभावः यत्रयत्रालंबनेस्थिरीभूतंचित्तंभवतितंतमाकारंपरित्यज्यसोपानारोहक्रमेणोत्तरमाकारंप्रविशेत् सर्वाकारोपरमेतुप्र
शमिष्यतिप्रशाम्यतिप्रकर्षेणशमंगच्छति निर्विकल्पंभवतीत्यर्थः तथाहिवितर्काद्विचारंगच्छेत्विचारादानंदमानंदादस्मितांततःकैवल्यमितिक्रमोयोगशास्त्रेप्रसिद्धः ॥१९॥ स्वयमिति बुद्धिर्गृह्यते धीःमनःपंचें
द्रियगणंचध्यानपथेपूर्वोक्तेनित्याभ्यस्तेनयोगेनस्थाप्यप्रविलाप्यदग्धेंधनानलवत्स्वयमपिशाम्यति यथोक्तं येनत्यजसितंत्यजेति ब्रह्माकाराचेतोवृत्तिःकतकरजोवत्वृत्त्यंतराणिशमयंतीस्वयमपिशा

मनसाक्लिश्यमानस्तुसमाधानंचकारयेत् ॥ ननिर्वेदंमुनिर्गच्छेत्कुर्यादेवात्मनोहितं ॥ १६ ॥ पांसुभस्मकरीषाणांयथावैराशयश्चिताः ॥ सहसावारिणासि
क्तानयांतिपरिभावनं ॥ १७ ॥ किंचित्स्निग्धंयथाचस्याच्छुष्कचूर्णमभावितं ॥ क्रमशस्तुशनैर्गच्छेत्सर्वंतत्परिभावनं ॥ १८ ॥ एवमेवेंद्रियग्रामंशनैःसंपरिभा
वयेत् ॥ संहरेत्क्रमशश्चैवससम्यक्प्रशमिष्यति ॥ १९ ॥ स्वयमेवमनश्चैवंपंचवर्गंचभारत ॥ पूर्वंध्यानपथेस्थाप्यनित्ययोगेनशाम्यति ॥ २० ॥ नतत्पुरुषकारे
णनचदैवेनकेनचित् ॥ सुखमेष्यतितत्तस्ययदेवंसंयतात्मनः ॥ २१ ॥ सुखेनतेनसंयुक्तोरंस्यतेध्यानकर्मणि ॥ गच्छंतियोगिनोह्येवंनिर्वाणंतन्निरामयं ॥
॥ २२ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति० मोक्ष० ध्यानयोगकथनेपंचनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥
युधिष्ठिरउवाच चातुराश्रम्यमुक्तंतेराजधर्मास्तथैवच ॥ नानाश्रयाश्चबहवइतिहासाःपृथग्विधाः ॥ १ ॥

म्यतीत्यर्थः ॥ २० ॥ नतदिति ऐहिकात्परमसुखात्सर्वांगसंपन्नात्सार्वभौमपदात्आमुष्मिकात्हिरण्यगर्भपदाद्वाननत्प्राप्यंयत्संयतात्मनोनिरुद्धचित्तस्ययोगिनोभवति तथाचश्रुतिः समाधिनिर्धूतमलस्यचे
तसोनिवेशितस्यात्मनियत्सुखंभवेत् नशक्यतेवर्णयितुंगिरातदास्वयंतदंतःकरणेनगृह्यतइति ॥ २१ ॥ रंस्यतेतद्बुचिज्ञः स्वयमेवतत्ररतिंप्राप्स्यति नतत्प्राप्तौहठापेक्षेत्यर्थः निर्वाणंकैवल्यं निरामयंनिर्द्वंतं
॥ २२ ॥ इतिशां० मो० नै० भा० पंचनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९५ ॥ ॥ ७ ॥ तत्रपूर्वंतत्राध्ययनसंश्लिष्टमेकाग्रंधारयेन्मनइत्येकांतेजप्यसहितंमनएकाग्रंकृत्वानिरुंध्या
दित्युक्तं तत्रजपस्यश्रैष्ठ्यविज्ञायतद्विधिफलादिकंश्रुतानुवादपूर्वकंपृच्छति चातुराश्रम्येति चतुर्णामाश्रमाणांहितंचातुराश्रम्यं तेतवउक्तंवचनंश्रुतमित्युत्तरश्लोकाद्विपरिणामेनापकृष्यते तेइतिसंबंधे
षष्ठोनकर्तृषष्ठी येननलोकाव्ययनिष्ठेतिप्रतिषेधप्रसक्तिःस्यात् इतिहासाःपुरावृत्तानि ॥ १ ॥

कथानत्त्वावबोधकोवाक्यप्रबंधः ॥ २ ॥ ३ ॥ सांख्यंवेदांतविचारः योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः क्रियाःकर्माणि एतेषांविधिःप्रकाशनं किंजापकशब्देनविचारकृन्योगकृत्कर्मठोवाउच्यतइत्यर्थः॥ ४ ॥ यज्ञविधिर्ब्रह्मयज्ञविधिः ॥ ५ ॥ अत्रेति अत्रजपविषये चकारान्मृत्युप्रभृतीनांग्रहणं पुरावृत्तंमयापिवक्ष्यमाणं ॥ ६ ॥ सांख्ययोगौयावुक्तौतयोर्मध्येसांख्येजपक्रियात्यागएवेत्याह सांख्येतिसार्धेन संन्यासइति वेदांतेसांख्याख्ये तत्रहेतुमाह वेदेति चकारोहेत्वर्थः यतोवेदवादाःसर्वेब्रह्मण्यवस्थिताःपर्यवसन्नाः ननुउपास्त्यादिविधिपराः यतःशांताःनिवृत्तिप्रधानाः उपासनायाश्चमानसक्रियात्वात्तत्परत्वेवेदांतानांशांतत्वंनयुज्येतेत्यर्थः ननुआम्नायस्यक्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्थानामितिपरमर्षिणाऽक्रियार्थानांसिद्धार्थावबोधकानांराजासौगच्छतीत्यादिवाक्यानामानर्थक्योक्त्याअप्रामाण्याभिधानादितिचाह निवृत्ताइति रज्जुरियंनसर्पइत्यादिवत्सिद्धार्थबोधकस्यापिवाक्यस्यभयकंपाद्यनर्थनिवर्तकत्वेनार्थवत्त्वोपपत्त्याप्रवृत्तिनिराकांक्ष्येणकृतार्थत्वोपपत्तेः तथाचमानांतरानवगतब्रह्मात्मैक्यरूपसिद्धार्थपरत्वाद्वेदांतानांनतत्रजपापेक्षास्तीत्यर्थः ॥ ७ ॥ एवंब्रह्मात्मैक्यप्रमितौजपानपेक्षामुक्त्वाद्वयोरपिमार्गयोर्जपस्यआरादुपकारित्वेनअपेक्षांसाक्षात्कारोत्पत्तावनपेक्षांचाह सांख्येति संश्रितौजपमितिशेषः तथाहि चि

श्रुतास्त्वत्तःकथाश्चैवधर्मयुक्तामहामते॥ संदेहोस्तितुकश्चिन्मेतद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ २॥ जापकानांफलावाप्तिंश्रोतुमिच्छामिभारत ॥ किंफलंजपतामुक्तंक्क वातिष्ठंतिजापकाः॥ ३॥ जप्यस्यचविधिंकृत्स्नंवक्तुमर्हसिमेनघ ॥ जापकाइतिकिंचैतत्सांख्ययोगक्रियाविधिः ॥ ४॥ किंयज्ञविधिरेवैषकिमेतज्जप्यमुच्यते॥ एतन्मेसर्वमाचक्ष्वसर्वज्ञोह्यसिमेमतः॥५॥ भीष्मउवाच अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनं ॥ यमस्ययत्पुरावृत्तंकालस्यब्राह्मणस्यच॥६॥ सांख्ययोगौतुयावुक्तौमुनिभिर्मोक्षदर्शिभिः॥ संन्यासएववेदांतेवर्ततेजपनंप्रति॥ वेदवादाश्चनिर्वृत्ताःशांताब्रह्मण्यवस्थिताः॥ ७॥ सांख्ययोगौतुयावुक्तौ मुनिभिःसमदर्शिभिः॥ मार्गौतावप्युभावेतौसंश्रितौनचसंश्रुतौ ॥ ८ ॥ यथासंश्रूयतेराजन्कारणंचात्रवक्ष्यते ॥ मनःसमाधिरत्रापितथेंद्रियजयःस्मृतः ॥ ॥ ९॥ सत्यमग्निपरीचारोविविक्तानांचसेवनं॥ ध्यानंतपोदमःक्षांतिरनसूयामिताशनं ॥ १०॥ विषयप्रतिसंहारोमितजल्पस्तथाशमः ॥ एषप्रवर्तकोयज्ञो निवर्तकमथोशृणु॥ ११ ॥यथानिवर्ततेकर्मजपतोब्रह्मचारिणः॥ एतत्सर्वमशेषेणयथोक्तंपरिवर्तयेत्॥ १२॥

त्तशुद्धिद्वारातत्त्वमसीतिवाक्यार्थज्ञानेआलंबनरूपत्वेनचयोगेप्रणवजपउपकरोति नपरतःसाक्षात्काररूपफलोपकारित्वेन ॥ ८ ॥ एतदेवाह यथेत्यादिना अत्रापिमार्गद्वयेपि मनःसमाधिर्मनोनिग्रहः इंद्रियजयः ॥ ९ ॥ सत्यंप्रसिद्धं अग्निपरिचारोऽग्निपरिचर्या विविक्तानांशुद्धानामाहारादीनांएकांतदेशानांवा ध्यानंध्येयाकारप्रत्ययप्रवाहः तपःआलोचनंविषयदोषदर्शनात्मकं दमःजितानामिंद्रियाणांतत्त्वप्रतिपत्तियोग्यता ॥ १० ॥ विषयाणांविशेषणवध्यतांकामादीनांप्रतिसंहारोजयः शमःनिगृहीतस्यमनसोविक्षेपराहित्यं एषइति एषमनःसमाध्यादिः जपतःप्रवर्तकः कामनावतःस्वर्गादिजनकोजपांगभूतोधर्मइत्यर्थः ॥ ११ ॥ निवर्तकंजपतोयज्ञंव्याचष्टे यथेति कर्मनिवृत्तिर्मोक्षः सयथासंपद्यतेसयज्ञोनिवर्तकइत्यर्थः कर्मनिवृत्तिप्रकारमाह एतदिति एतत्मनःसमाध्यादिपरिवर्तयेत् निष्कामानुष्ठानेनविपरीतंकुर्यात् ॥ १२ ॥

एतदेवाहार्धेन निवृत्तमिति विरतमित्यपिपाठः मार्गविशिनष्टि व्यक्तंबाह्यमाभ्यंतरंवालंबनंयद्वितर्कविचारयोःप्रागुक्तंसूक्ष्मंस्थूलंच अव्यक्तंसानंदसास्मितयोरालंबनं ततोनाश्रयंनिर्विषयंशुद्धचिन्मात्रमित्यर्थः ॥ १३ ॥ मार्गप्राप्तौहेतुमाह कुशेति कदंबमुकुलसदृशात्हृदयपिंडात्प्रस्थितानाड्यःकुशवत्स्थूलमूलाःसूक्ष्माग्राःअग्रैर्हृदयपिंडस्पर्शंत्योमूलैर्ब्रह्मांडमापूर्यतिष्ठंति तदिदमुक्तं कुशोच्चयनिषण्णइत्यधस्तात् कुशहस्तइतिपुरस्तात् कुशैःशिखीत्युपरिष्टात् कुशैःपरिवृतइतिसमंतात् तस्मिन्कुशजालमध्येइतिहृदयपिंडपिकुशैश्छन्नोयंपुरुषइतिप्रभाद्वाराप्रदीपस्येवास्यपुरुषस्यनाडीद्वाराब्रह्मांडव्याप्तिरस्तीति श्रुतावपितावाअस्यैताहितानामनाड्यइत्युपक्रम्य तस्यवाएतस्यपुरुषस्यप्राचीदिक्प्राञ्चःप्राणादक्षिणादिग्दक्षिणेप्राणाइत्यादिनायमेवार्थोदर्शितः तथाचैतद्व्याख्यानंवार्तिके कदंबपुष्पवत्सैषादेवताहृदयाश्रया बहिर्गतासुनाडीषुविविक्ताहृदयादधि यथास्यनाड्यःपुंसःस्युरध्यात्मंसर्वतोगताः अधिभूतंतथैवास्यवायुमय्यःसमंतगाः एतस्मादेवनिःसृत्यशरीरात्सर्वतोगताः अधिभूतात्मनैवायंनाडीलक्षणवर्त्मना आपूर्येदंजगत्सर्वंस्थितआध्यात्मिकःपुमानिति तथाचशरावपिहितप्रभावत्सर्वद्वारापिधानेहार्दाकाशेएकीभूतंप्रज्ञानंअनादौसंसारेसमनुभूतनिखिलप्रपंचवासनावासितंसत् सर्वमवभासयतीतिचितःसार्वात्म्यमुक्तंभवति ॥

निवृत्तंमार्गमासाद्यव्यक्ताव्यक्तमनाश्रयं॥ १३॥ कुशोच्चयनिषण्णःसन्कुशहस्तःकुशैःशिखी ॥ कुशैःपरिवृतस्तस्मिन्मध्येछन्नःकुशैस्तथा॥ १४॥ विषयेभ्योनमस्कुर्याद्विषयान्नचभावयेत्॥ साम्यमुत्पाद्यमनसामनस्येवमनोदधत्॥ १५॥ तद्धियाध्यायतिब्रह्मजपन्वैसंहितांहितां॥संन्यस्त्यत्यथवातांवैसमाधौपर्यवस्थितः॥ १६॥ ध्यानमुत्पादयत्यत्रसंहिताबलसंश्रयात्॥ शुद्धात्मातपसादांतोनिवृत्तद्वेषकामवान्॥ १७॥ अरागमोहोनिर्द्वंद्वोनशोचतिनसज्जते॥ नकर्ताकारणानांचनकार्याणामितिस्थितिः॥ १८ ॥ नचाहंकारयोगेनमनःप्रस्थापयेत्क्वचित्॥ नचार्थग्रहणेयुक्तोनावमानीनचाक्रियः॥ १९॥ ध्यानक्रियापरोयुक्तोध्यानवान्ध्याननिश्चयः॥ ध्यानेसमाधिमुत्पाद्यतदपित्यजतिक्रमात् ॥ २० ॥

॥ १४ ॥ नमइति बाह्यान्नचभावयेदित्यांतरांश्चविषयांस्त्यजेदित्युक्तं साम्यंजीवब्रह्मणोरैक्यं तत्रहेतुः मनस्येवमनःप्रविलापनं मनोहिनकूटस्थेलीयते तस्यतद्विकारत्वाभावात् नापिमायायां तस्यास्तुच्छत्वात् अतःपरिशेषात्स्वस्मिन्नेवतस्यलयइत्युक्तं ॥ १५ ॥ तद्धियासाम्यधियाप्रत्यगभेदेनेत्यर्थः ब्रह्मशुद्धबुद्धमुक्तत्वादिलक्षणं अहंदेहेंद्रियादिभिन्नोविशुद्धोस्मीतिभावयेदित्यर्थः संहितांयथायोग्यंप्रणवगायत्र्यादिरूपां संन्यस्यतिचित्तस्थैर्यसंपत्तौसत्यां अथेत्यानंतर्ये वेत्यवधारणे ॥ १६ ॥ ध्यानमितिसार्धश्लोकः ध्यानंध्येयाकारप्रत्ययप्रवाहं संहितायास्तदुत्पादकत्वद्वारमाह शुद्धात्माशुद्धचित्तः तपसाविचारेणदांतोजितेंद्रियः निवृत्तद्वेषाणांसर्वभूताभयप्रदानांयोगिनांयःकामोब्रह्मावाप्तिविषयस्तद्वान् ॥ १७ ॥ कारणानांकर्मणां कार्याणांफलभोगानां ॥ १८ ॥ प्रस्थापयेत्सज्जीकुर्यात् क्वचित्कर्मकर्तृत्वेभोगकर्तृत्वेवा ॥ १९ ॥ ध्यानक्रियैवपराउत्कृष्टत्वेनाभिमतायस्य ध्यानेश्रद्धावानित्यर्थः अतएवध्यानवान्ध्याननिष्ठः ध्यानद्वारकस्तत्त्वनिश्चयोयस्यसध्याननिश्चयः ध्यानेध्यानालंबने समाधिचित्तैकाग्र्यंउत्पाद्य तदपिआलंबनं ॥ २० ॥

तस्यांत्यक्तसर्वालंबनायां सर्वत्यागकृतः निर्बीजसमाधिस्थस्यसुखंप्रत्यगानंदं विशतेइत्यपकृष्यते कोविशते योनिरिच्छःयोगफलेऽणिमादावपीच्छारहितः प्राणान्प्राणमनोबुद्धींद्रियात्मकंलिंगशरीरंलो कांतरगतिसाधनंयस्त्यजति सब्राह्मींतनुं सुखमितिसामानाधिकरण्यं तनूप्रविशति-नतूत्क्रामति तथाचश्रुतिः योकामोनिष्कामआप्तकामोनतस्यप्राणाउत्क्रामंत्यत्रैवसमवनीयंतइति तस्यशुद्धब्रह्मविदः अ त्रात्मनिसमवनीयंतेएकीभावेनविलीयंतेइतिश्रुतिपदानामर्थः ॥ २१ ॥ ब्रह्मकायोब्रह्मस्वरूपसुखंतस्यनिषेवणंचेन्नेच्छति तर्हिउत्क्रामति नजायतेनैवजन्मप्राप्नोति योगीस्वेच्छयाकैवल्यंवाब्रह्मलोकंवागच्छ तिनतुसंसारंप्राप्नोतीत्यर्थः मार्गस्थःदेवयानमार्गस्थः श्रीमद्भागवतेप्येतद्दर्शितंयदिप्रयास्यन्नृपपारमेष्ठ्यमित्यादिना ॥ २२ ॥ आत्मबुध्यातत्त्वसाक्षात्कारेण विरजःरजोगुणयुक्तंकार्यब्रह्मभावरूपंआपेक्षिकं अमृतं यथाहुः आभूतसंप्लवंस्थानममृतत्वंहिभाष्यतइति तदन्यद्विरजःआत्यंतिकममृतंसमास्थायसम्यगास्थाय विषयीकृत्यशांतीभूतोनिष्कामः निरामयःजरामरणवर्जितः विशुद्धंनिष्कलंआत्मानंप्रतिपद्यते

सवैतस्यामवस्थायांसर्वत्यागकृतःसुखं ॥ निरिच्छस्त्यजतिप्राणान्ब्राह्मींसंविशतेतनुं ॥ २१ ॥ अथवानेच्छतेतत्रब्रह्मकायनिषेवणं ॥ उत्क्रामतिचमार्गस्थो नैवक्वचनजायते ॥ २२ ॥ आत्मबुद्ध्यासमास्थायशांतीभूतोनिरामयः ॥ अमृतंविरजःशुद्धमात्मानंप्रतिपद्यते ॥ २३ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति० मो० प० जापकोपाख्यानेषण्णवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९६ ॥ ॥ ७ ॥ युधिष्ठिरउवाच गतीनामुत्तमप्राप्तिःकथिताजापकेष्विह ॥ एकैवैषागतिस्तेषामुतयांत्यपरामपि ॥ १ ॥ भीष्मउवाच शृणुष्वावहितोराजन्जापकानांगतिंविभो ॥ यथागच्छंतिनिरयाननेकान्पुरुषर्षभ ॥ २ ॥ यथोक्तपूर्वंपूर्वंयोनानुतिष्ठतिजापकः ॥ एकदेशक्रियश्चात्रनिरयंसचगच्छति ॥ ३ ॥ अवमानेनकुरुतेनप्रीयतिनतुष्यति ॥ ईदृशोजापकोयातिनिरयंनात्रसं शयः ॥ ४ ॥ अहंकारकृतश्चैवसर्वेनिरयगामिनः ॥ परावमानीपुरुषोभवितानिरयोपगः ॥ ५ ॥ अभिध्यापूर्वकंजप्यंकुरुतेयश्चमोहितः ॥ यत्रास्यरागःपत तितत्रतत्रोपपद्यते ॥ ६ ॥ अथैश्वर्यप्रवृत्तेषुजापकस्तत्ररज्यते ॥ सएवनिरयस्तस्यनासौतस्मात्प्रमुच्यते ॥ ७ ॥ रागेणजापकोजप्यंकुरुतेतत्रमोहितः ॥ यत्रास्यरागःपततितत्रतत्रोपपद्यते ॥ ८ ॥

॥ २३ ॥ इतिशांति० मो० नै० भा० षण्णवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ जापकानांयोगसिद्धिप्राप्तिद्वाराजरामरणराहित्यंइच्छयादेहत्यागोब्रह्मलो कंप्रतिगमनंविशुद्धकैवल्यंचेत्युक्तं इतोपिअन्याकाचित्तेषांगतिरस्तीतिपृच्छति गतीनामिति प्राप्तिःगतिः ॥ १ ॥ इतोन्याःगतयःपूर्वोक्तगतितोहीनाइतिसूचयन्तामुनिरयपदंप्रयुंजानएवोत्तरयति शृणु ष्वेति ॥ २ ॥ एकदेशेति अपूर्णांगजपपरइत्यर्थः ॥ ३ ॥ अवमानेनअश्रद्धया जपेप्रीत्यादिरहितः ॥ ४ ॥ अहंकारकृतःदर्पवंतः पुरुषःजापकः ॥ ५ ॥ अभिध्याफलाभिसंधिः यत्रफलेरागःप्रीतिः तत्र तत्फलभोगनिमित्तंउपपद्यतेयोग्यंदेहंप्राप्नोति ॥ ६ ॥ ऐश्वर्यंअणिमादिकंतस्यप्रवृत्तानिप्रवृत्तयस्तेषुप्रवर्त्तमानेष्वणिमादिष्वित्यर्थः सएवतत्ररागएव ॥ ७ ॥ तत्रऐश्वर्यविषयेरागेणमोहितः ॥ ८ ॥

दुष्टाभोगासक्ताबुद्धिर्यस्यसदुर्बुद्धिः अकृतप्रज्ञःभोगानांदुरंतताज्ञानशून्यः ॥ ९ ॥ १० ॥ नसंपूर्णोनसंयुक्तइत्यस्यअविरक्तोपिहठेनत्यक्तभोगइत्यर्थः ॥ ११ ॥ अनिवृत्तंस्वाभाविकं अनागंतुकत्वात् अ
निमित्तमितिपाठेपिसएवार्थः अव्यक्तंवाङ्मनसातीतंब्रह्मणिप्रणवेस्थितंतद्द्वाराप्राप्यं तद्भूतःब्रह्मभावंगतः ॥ १२ ॥ दुष्प्रज्ञानेनकामाक्रांतयाबुध्द्या दोषाःरागादयः तदात्मकाःदुष्प्रज्ञानात्मकाः ॥ १३ ॥
इतिशांति० मो० नै० भा० सप्तनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९७ ॥ ॥ ९ ॥ ॥ ९ ॥ निरयपदार्थंप्रसिद्धंगृहीत्वापृच्छति कीदृशमिति कौतूहलंशुभकर्तुरपिअशुभनिरयप्राप्ति
रित्याश्चर्यं ॥ १ ॥ धर्ममूलंवेदःपरमात्माचतौआश्रयौयस्य ॥ २ ॥ अमूनिवक्ष्यमाणानि परमात्मनांमहाबुद्धीनां देवानांदिव्यदेहानां संस्थानानिआकृतयः वर्णाःश्वेतपीताद्याः नानारूपाणिअनेकवि
धानि ॥ ३ ॥ आक्रीडाःक्रीडास्थानानिउद्यानानि ॥ ४ ॥ ५ ॥ परमात्मनःस्थानस्येतिपरमात्माभिन्नंस्थानमपेक्ष्येत्यर्थः ॥ ६ ॥ एतदेववर्णयतित्रिभिः अभयमिति अभयंनाशभयशून्यं यतः अनिमित्तंस्व

दुर्बुद्धिरकृतप्रज्ञश्चलेमनसितिष्ठति ॥ चलामेवगतिंयातिनिरयंवानियच्छति ॥ ९ ॥ अकृतप्रज्ञकोबालोमोहंगच्छतिजापकः ॥ समोहान्निरयंयातितत्रगत्वाऽ
नुशोचति ॥ १० ॥ दृढग्राहीकरोमीतिजाप्यंजपतिजापकः ॥ नसंपूर्णोनसंयुक्तोनिरयंसोनुगच्छति ॥ ११ ॥ युधिष्ठिरउवाच अनिवृत्तंपरंयत्तदव्य
क्तंब्रह्मणिस्थितं ॥ तद्भूतोजापकःकस्मात्सशरीरमिहाविशत् ॥ १२ ॥ भीष्मउवाच दुष्प्रज्ञानेननिरयाबहवःसमुदाहृताः ॥ प्रशस्तंजापकत्वंचदोषाश्चै
तेतदात्मकाः ॥ १३ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति० मोक्ष० जापकोपाख्यानेसप्तनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९७ ॥ ॥ ९ ॥ युधिष्ठिरउवाच
कीदृशंनिरयंयातिजापकोवर्णयस्वमे ॥ कौतूहलंहिराजन्मेतद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ १ ॥ भीष्मउवाच धर्मस्यांशप्रसूतोसिधर्मिष्ठोसिस्वभावतः ॥
धर्ममूलाश्रयंवाक्यंशृणुष्वावहितोनघ ॥ २ ॥ अमूनियानिस्थानानिदेवानांपरमात्मनां ॥ नानासंस्थानवर्णानिनानारूपफलानिच ॥ ३ ॥ दिव्यानिकामचा
रीणिविमानानिसभास्तथा ॥ आक्रीडाविविधाराजन्पद्मिन्यश्चैवकांचनाः ॥ ४ ॥ चतुर्णांलोकपालानांशुक्रस्याथबृहस्पतेः ॥ मरुतांविश्वदेवानांसाध्यानाम
श्विनोरपि ॥ ५ ॥ रुद्रादित्यवसूनांचतथान्येषांदिवौकसां ॥ एतेवैनिरयास्तातस्थानस्यपरमात्मनः ॥ ६ ॥ अभयंचानिमित्तंचनतत्क्लेशसमावृतं ॥ द्वाभ्यांमु
क्तंत्रिभिर्मुक्तमष्टाभिस्त्रिभिरेवच ॥ ७ ॥

भावसिद्धं क्लेशाःअविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाःतैःसमावृतंचन असंगत्वादागंतुकमपिभयंतत्रनास्तीत्यर्थः द्वाभ्यांप्रियाप्रियाभ्यांमुक्तं अशरीरंवावसंतंनप्रियाप्रियेस्पृशतइतिश्रुतेः यतस्त्रिभिर्गुणैःप्रिया
प्रियहेतुभिःमुक्तं गुणातीतत्वमपिकुतः यतोष्टाभिःपुरीभिः भूतेंद्रियमनोबुद्धिर्वासनांकर्मवायवः अविद्याचेत्यमुंवर्गमाहुःपुर्यष्टकंबुधाइत्युक्ताभिर्मुक्तं कार्यनिवृत्त्याकारणनिवृत्तिर्लक्ष्यतइत्यर्थः एतदपिकुतः
यतःत्रिभिःज्ञेयज्ञानज्ञातृभावैर्मुक्तं ॥ ७ ॥

इदमपिकुतः यतश्चतुर्लक्षणवर्जंलक्ष्यतेज्ञायतेविषयस्वरूपमेभिस्तानिलक्षणानिदृष्टिश्रुतिमतिविज्ञातयः रूपादिहीनत्वान्नप्रत्यक्षस्यविषयः गुणजातिक्रियाहीनत्वात्नशब्दस्य असंगत्वेनसंबंधापहा
न्नानुमानस्य सर्वसाक्षित्वेनाजडत्वाच्चनबुद्धेः तथाचश्रुतिः नदृष्टेर्द्रष्टारंपश्येर्नश्रुतेःश्रोतारंशृणुयात्नमतेर्मंतारमन्वोथानविज्ञातेर्विज्ञातारंविजानीयाइति चतुष्कारणवर्जितंउक्तैरेवदृष्ट्यादिविषयत्वकारणैः रू
पादिमत्त्वादिभिर्वर्जितं तथाचश्रुतयः अस्थूलमनणुइत्याद्याः परमात्मनिसर्वविशेषान्निषेधंति पूर्वत्रद्वाभ्यांयुक्तमितिपाठेतुपूर्वार्धेनप्रियाप्रियादियोगमात्मन्यध्यारोप्यउत्तरार्धेनतदपवादइतिध्येयं भ्रांत्या
प्रियादियुक्तमपितत्त्वतोनदर्शनादिविषयइत्यर्थः प्रहर्षःइष्टविषयलाभजंसुखं आनंदस्तद्भोगजंसुखं ताभ्यांहीनमप्रहर्षमनानंदं शोकआंतरंदुःखं क्लमोबाह्यंदुःखंताभ्यांहीनंअशोकंविगतक्लमं ॥ ८ ॥ काल
इति संपद्यतेउत्पद्यते यत्तुअतीतानागतादिव्यवहारहेतुरखंडदंडायमानःकालोनामनित्यंतत्त्वांतरमस्ति तस्यचोपाधिर्जन्यवस्तुमात्रमितिवदंति तत्रउपाधयएवस्वस्यातीतत्वादिव्यवहारहेतवोभवंति किमंतर्ग
डुनाकालेनेत्यभिप्रेत्योक्तं कालःसंपद्यतइति नप्रभुरित्याद्यंनशून्यंनद्वस्त्वितिदर्शितं ॥ ९ ॥ आत्मनःप्रतीचः केवलतांत्रिपुट्याअभावेनएकाकितां तत्रपरमेस्थाने ॥ १० ॥ स्थानवरस्यस्थानवरापेक्षया ॥

चतुर्लक्षणवर्जंतुचतुष्कारणवर्जितं॥ अप्रहर्षमनानंदमशोकंविगतक्लमं॥ ८ ॥ कालःसंपद्यतेतत्रकालस्तत्रनवैप्रभुः॥ सकालस्यप्रभूराजन्स्वर्गस्यापितथे
श्वरः॥ ९॥ आत्मकेवलतांप्राप्तस्तत्रगत्वानशोचति॥ ईदृशंपरमंस्थानंनिरयास्तेचतादृशाः॥ १० ॥ एतेतेनिरयाःप्रोक्ताःसर्वएवयथातथं॥ तस्यस्थानवर
स्येहसर्वेनिरयसंज्ञिताः॥ ११ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति०मोक्ष०जापकोपाख्यानेअष्टनवत्यधिकशततमोऽध्यायः॥ १९८॥ ॥ ५॥
युधिष्ठिरउवाच कालमृत्युयमानांतइक्ष्वाकोर्ब्राह्मणस्यच॥ विवादोव्याहृतःपूर्वंतद्भवान्वक्तुमर्हति॥ १॥ भीष्मउवाच अत्राप्युदाहरंतीममितिहा
संपुरातनं॥ इक्ष्वाकोःसूर्यपुत्रस्ययद्वृत्तंब्राह्मणस्यच॥ २॥ कालस्यमृत्योश्चतथायद्वृत्तंतन्निबोधमे॥ यथासतेषांसंवादोयस्मिन्स्थानेपिचाभवत्॥३॥ ब्राह्म
णोजापकःकश्चिद्धर्मवृत्तोमहायशाः॥ षडंगविन्महाप्राज्ञःपैप्पलादिःसकौशिकः॥ ४ ॥ तस्यापरोक्षंविज्ञानंषडंगेषुबभूवह॥ वेदेषुचैवनिष्णातोहिमवत्पा
दसंश्रयः॥ ५॥ सोयंब्राह्मंतपस्तेपेसंहितांसंयतोजपन्॥ तस्यवर्षसहस्रंतुनियमेनतथागतं॥ ६॥

॥ ११ ॥ इतिशांति०मो०नै०भा०अष्टनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९८ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ आख्यायिकामुखेनजापकस्यवश्यायमादयोभवंति सचस्वंपरंचतारयति तेनच
सत्यादिकंरक्षणीयं दंभादिकंचत्याज्यमितिनिरूपयतिअध्यायद्वयेन कालेत्यादिना आयुःपरिच्छेदिकादेवताकालः प्राणवियोजिकामृत्युः पुण्यापुण्यफलदायिकायमः ततं ॥ १ ॥ सूर्यपुत्रस्ययमस्य
॥ २ ॥ ३ ॥ जापकःमंत्राध्ययनपरः षडंगानिशिक्षादीनिहृदयादीनिवावेत्तीतिषडंगवित् ॥ ४ ॥ अपरोक्षंतत्त्वदर्शनात्मकं ॥ ५ ॥ सोयंवादोर्थज्ञानं भासनोपसंभाषेतिसूत्रेवदेर्ज्ञानार्थत्वानुवादात् तेनस
हसोयं वदःसुपिक्यप्चेतिक्यप् यजादित्वात्संप्रसारणं ब्राह्मंब्राह्मणयोग्यं तपःस्वधर्मानुष्ठानं सोत्यमितिपाठेत्यंउत्तमं ॥ ६ ॥

देव्यासाविच्यादर्शितःदर्शनदानेनानुगृहीतः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ समाधिःनियमः ॥ १३ ॥ निरयंस्वर्गंक्षयिणंयातायास्यसि याताःगताः ॥ १४ ॥ अनिमित्तंअजन्यं यत्जप्येमेर मतांमनइति ॥ १५ ॥ जपजपंकुरु तेनकालादीनांतवभयंनास्तीत्यर्थः ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ दर्शयामासद्विजायआत्मानंदर्शितवान् ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ किंत्विति त्यक्तात्मनःशरीरमित्य

सदेव्यादर्शितःसाक्षात्प्रीतास्मीतितदाकिल ॥ जप्यमावर्तयंस्तूर्ष्णींनसतांकिंचिदब्रवीत् ॥ ७॥ तस्यानुकंपयादेवीप्रीतासमभवत्तदा ॥ वेदमाताततस्तस्य तज्जप्यंसमपूजयत् ॥ ८ ॥ समाप्तजप्यस्तूत्थायशिरसापादयोस्तदा ॥ पपातदेव्याधर्मात्मावचनंचेदमब्रवीत् ॥ ९ ॥ दिष्ट्यादेविप्रसन्नात्वंदर्शनंचागताम म ॥ यदिचापिप्रसन्नासिजप्येमेरमतांमनः ॥ १० ॥ सावित्र्युवाच किंप्रार्थयसिविप्रर्षेकिंचेष्टंकरवाणिते ॥ प्रब्रूहिजपतांश्रेष्ठसर्वंतत्तेभविष्यति ॥ ॥ ११ ॥ इत्युक्तःसतदादेव्याविप्रःप्रोवाचधर्मवित् ॥ जप्यंप्रतिममेच्छेयंवर्धत्विति पुनःपुनः ॥ १२ ॥ मनसश्चसमाधिर्मेवर्धताहरहःशुभे ॥ तत्तथेतिततोदे वीमधुरंप्रत्यभाषत ॥ १३॥ इदंचैवापरंप्राहदेवीतत्प्रियकाम्यया ॥ निरयंनैवयातात्वंयत्रयाताद्विजर्षभाः ॥ १४॥ यास्यसिब्रह्मणःस्थानमनिमित्तमनिंदितं ॥ साधयेभविताचैतद्यत्त्वयाहमिहार्थिता ॥ १५॥ नियतोजपचैकाग्रोधर्मस्त्वांसमुपैष्यति ॥ कालोमृत्युर्यमश्चैवसमायास्यंतितेऽतिकं॥ १६॥ भविताचविवादो त्रतववतेषांचधर्मतः॥ भीष्मउवाच एवमुक्त्वाभगवतीजगामभवनंस्वकं॥ १७॥ ब्राह्मणोपिजपन्नास्तेदिव्यंवर्षशतंतथा॥ सदादांतोजितक्रोधःसत्यसंधोन सूयकः॥ १८ ॥ समाप्तेनियमेतस्मिन्नथविप्रस्यधीमतः॥ साक्षात्प्रीतस्तदाधर्मोदर्शयामासतंद्विजं॥ १९ ॥ धर्मउवाच द्विजातेपश्यमांधर्ममहंत्वांद्रष्टु मागतः॥ जप्यस्यास्यफलंयत्तत्संप्राप्तंतच्चमेशृणु ॥ २०॥ जितालोकास्त्वयासर्वेयेदिव्यायेचमानुषाः॥ देवानांनिलयान्साधोसर्वानुक्रम्ययास्यसि ॥ २१॥ प्राणत्यागंकुरुमुनेगच्छलोकान्यथेप्सितान्॥ त्यक्त्वात्मनःशरीरंचततोलोकानवाप्स्यसि ॥ २२॥ ब्राह्मणउवाच किंनुलोकैर्हिमेधर्मगच्छत्वंचयथासु खं॥ बहुदुःखसुखंदेहंनोत्स्रजेयमहंविभो ॥ २३ ॥ धर्मउवाच अवश्यंभोःशरीरंतत्यक्तव्यंमुनिपुंगव॥ स्वर्गमारोहभोविप्रकिंवावैरोचतेनघ॥ २४॥

नुपज्यते अवनेशब्दंकरोतीत्युन् उङ्शब्दे जापकोहंबहुनादुःखेनमिश्रसुखंयत्रतंदेहंदेहांतरंनस्रजेयंकिंतु अनेनैवदेहेनमुक्तःस्यामित्यर्थः तस्योदितिनामसएषसर्वेभ्यःपाप्मभ्यउदितइति श्रौतनिर्वचनात् उत् सर्वपापहीनोहंदेहंनस्रजेयमितिवा केवल्याधिकारित्वान्ममेतिभावः ॥ २३ ॥ २४ ॥

अदेहं अशरीरमात्मानं विनातं परित्यज्य अनात्मसुखे मम रुचिः श्रद्धा वा नास्तीत्यहमिदं शरीरं न त्यक्ष्यामीत्यर्थः ॥ २५ ॥ कृत्वालं माकुर्वित्यर्थः अलंखल्वोः प्रतिषेधयोः प्राचां क्त्वेति क्त्वा ॥ २६ ॥ नवेति देहनापि सह स्वर्गतिरस्त्वेव जपफलादिति भावः ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥३५॥३६॥३७॥३८॥ जापकस्यामुष्मिकसुखे निस्पृहत्वं प्रदर्श्यैहिकसुखेपि निस्पृहत्वमाख्या

ब्राह्मणउवाच नरोचयेस्वर्गवासंविनादेहमहंविभो॥ गच्छधर्मनमेश्रद्धास्वर्गंगंतुंविनात्मना॥२५॥ धर्मउवाच अलंदेहमनःकृत्वात्यक्त्वादेहंसुखी भव॥गच्छलोकानरजसोयत्रगत्वानशोचसि॥२६॥ ब्राह्मणउवाच रमेजपन्महाभागकिंनुलोकैःसनातनैः॥सशरीरेणगंतव्यंमयास्वर्गंनवाविभो॥२७॥ धर्मउवाच यदित्वंनेच्छसेत्यक्तुंशरीरंपश्यवैद्विज॥एषकालस्तथामृत्युर्यमश्चत्वामुपागताः॥ २८ ॥ भीष्मउवाच अथवैवस्वतःकालोमृत्युश्चत्रितयंविभो॥ब्राह्मणंतंमहाभागमुपगम्येदमब्रुवन्॥ २९ ॥ यमउवाच तपसोस्यसुतप्तस्यतथासुचरितस्यच॥ फलप्राप्तिस्तवश्रेष्ठायमोहंत्वामुपब्रुवे॥ ॥३०॥ कालउवाच यथावदस्यजप्यस्यफलंप्राप्तमनुत्तमं॥कालस्तेस्वर्गमारोढुंकालोहंत्वामुपागतः॥३१॥ मृत्युरुवाच मृत्युंमांविद्धिधर्मज्ञरूपिणंस्वयमागतं॥कालेनचोदितोविप्रत्वामितोनेतुमद्यवै॥ ३२ ॥ ब्राह्मणउवाच स्वागतंसूर्यपुत्रायकालायचमहात्मने॥ मृत्यवेचाथधर्मायकिंकार्यंकरवाणिवः॥३३॥ भीष्मउवाच अर्घ्यंपाद्यंचदत्वासतेभ्यस्तत्रसमागमे॥अब्रवीत्परमप्रीतःस्वशक्त्याकिंकरोमिवः॥ ३४ ॥ तस्मिन्नेवाथकालेतु तीर्थयात्रामुपागतः॥इक्ष्वाकुरगमत्तत्रसमेतायत्रतेविभो॥३५॥ सर्वानेवतुराजर्षिःसंपूज्याथप्रणम्यच॥ कुशलप्रश्नमकरोत्सर्वेषांराजसत्तमः॥३६॥ तस्मैसोथासनंदत्वापाद्यमर्घ्यंतथैवच॥ अब्रवीद्ब्राह्मणोवाक्यंकृत्वाकुशलसंविदं॥ ३७ ॥स्वागतंतेमहाराजब्रूहियद्यदिहेच्छसि॥ स्वशक्त्याकिंकरोमीहत्वद्वान्प्रब्रवीतुमां॥३८॥ राजोवाच राजाहंब्राह्मणश्चत्वंयदाषट्कर्मसंस्थितः॥ ददानिवसुकिंचित्तेप्रार्थितंतद्वदस्वमे॥३९॥ ब्राह्मणउवाच द्विविधाब्राह्मणाराजन्धर्मश्चद्विविधःस्मृतः॥ प्रवृत्तश्चनिवृत्तश्चनिवृत्तोहंप्रतिग्रहात्॥ ४० ॥ तेभ्यःप्रयच्छदानानियेप्रवृत्तानराधिप॥ अहंनप्रतिगृह्णामिकिमिष्टंकिंददामिते॥ ब्रूहित्वंनृपतिश्रेष्ठतपसासाधयामिकिं॥४१॥ राजोवाच क्षत्रियोहंनजानामिदेहीतिवचनंक्वचित्॥ प्रयच्छयुद्धमित्येवंवादिनःस्मोद्विजोत्तम॥४२॥ ब्राह्मणउवाच तुष्यसित्वंस्वधर्मेणतथातुष्टावयंनृप॥ अन्योन्यस्यांतरंनास्तियदिष्टंतत्समाचर॥ ४३॥

यिकयैवज्ञापयति राजाहमिति प्रार्थितं स्वर्णरत्नादि वदस्व आज्ञापय यजनयाजने अध्ययनाध्यापने दानप्रतिग्रहौ चेति षट्कर्माणि तेषां मध्ये प्रतिग्रहस्यांतर्भावादित्याशयः ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥४२॥४३॥

॥४४॥४५॥४६॥४७॥४८॥४९॥५०॥ कृतंअलं सर्वेणजपफलेन ॥५१॥ यज्ञपितंजप्यंतस्येतिशेषः ॥५२॥५३॥ अपरवक्तव्यंवाक्यांतरंनाददेनांगीकुर्वे ॥५४॥ अभिसंधिःकामः निष्कामस्यजपस्यानं

राजोवाच स्वशक्त्याहंददानीतित्वयापूर्वमुदाहृतं ॥ याचेत्वांदीयतांमह्यंजप्यस्यास्यफलंद्विज ॥४४॥ ब्राह्मणउवाच युद्धंममसदावाणीयाचतीति विकत्थसे ॥ नचयुद्धंमयासार्धंकिमर्थंयाचसेपुनः ॥ ४५ ॥ राजोवाच वाग्वज्रात्राह्मणाःप्रोक्ताःक्षत्रियावाहुजीविनः ॥ वाग्युद्धंतदिदंतीव्रंममविप्रत्व यासह ॥४६॥ ब्राह्मणउवाच सैवाद्यापिप्रतिज्ञामेस्वशक्त्यांकिंप्रदीयतां ॥ ब्रूहिदास्यामिराजेंद्रविभवेसतिमाचिरं ॥४७॥ राजोवाच यत्तद्वर्षशतं पूर्णंजप्यंवैजपतात्वया ॥ फलंप्राप्तंतत्प्रयच्छममदित्सुर्भवान्यदि ॥ ४८ ॥ ब्राह्मणउवाच परमंगृह्यतांतस्यफलंयज्ञपितंमया ॥ अर्धंत्वमविचारेणफलं तस्यत्ववाप्नुहि ॥ ४९ ॥ अथवासर्वमेवेहमामकंजापकंफलं ॥ राजन्प्राप्नुहिकामंत्वंयदिसर्वमिहेच्छसि ॥ ५० ॥ राजोवाच कृतंसर्वेणभद्रंतेजप्यंयद्याचि तंमया ॥ स्वस्तितेस्तुगमिष्यामिकिंचतस्यफलंवद ॥ ५१ ॥ ब्राह्मणउवाच फलप्राप्तिंनजानामिदत्तंयज्ञपितंमया ॥ अयंधर्मश्चकालश्चयमोमृत्युश्च साक्षिणः ॥५२॥ राजोवाच अज्ञातमस्यधर्मस्यफलंकिंमेकरिष्यति ॥ फलंब्रवीषिधर्मस्यनचेज्जप्यकृतस्यमां ॥ प्राप्नोतुतत्फलंविप्रोनाहमिच्छेससं शयं ॥५३॥ ब्राह्मणउवाच नाददेऽपरवक्तव्यंदत्तंचास्यफलंमया ॥ वाक्यंप्रमाणंराजर्षेममाद्यनवचैवहि ॥५४॥ नाभिसंधिर्मयाजप्येकृतपूर्वःकदाचन ॥ जप्यस्यराजशार्दूलकथंवेत्स्याम्यहंफलं ॥ ५५ ॥ ददस्वेतित्वयाचोक्तंददानीतिमयानथा ॥ नवाचंदूषयिष्यामिसत्यंरक्षस्थिरोभव ॥ ५६ ॥ अथैवंवदतो मेद्यवचनंनकरिष्यसि ॥ महानधर्मोभवितातवराजन्मृषाकृतः ॥ ५७ ॥ नयुक्तंतुमृषावाणीत्वयावक्तुमरिंदम ॥ तथामयाप्यभिहितंमिथ्याकर्तुंनशक्यते ॥ ॥ ५८ ॥ संश्रुतंचमयापूर्वंददानीत्यविचारितं ॥ तद्गृह्णीष्वाविचारेणयदिसत्येस्थितोभवान् ॥ ५९ ॥ इहागम्यहिमांराजन्जाप्यंफलमयाचथाः ॥ तन्मेनिसृष्टं गृह्णीष्वभवसत्येस्थिरोपिच ॥ ६० ॥ नायंलोकोस्तिनपरोनचपूर्वान्सतारयेत् ॥ कुतएवजनिष्यांस्तुमृषावादपरायणः ॥ ६१ ॥ नयज्ञफलदानानिनियमास्ता रयंतिहि ॥ यथासत्यंपरेलोकेतथेहपुरुषर्षभ ॥ ६२ ॥ तपांसियानिचीर्णानिचरिष्यंतिचयत्तपः ॥ शतैःशतसहस्रैश्चतैःसत्यान्नविशिष्यते ॥ ६३ ॥ सत्यमेकाक्ष रंब्रह्मसत्यमेकाक्षरंतपः ॥ सत्यमेकाक्षरोयज्ञःसत्यमेकाक्षरंश्रुतं ॥ ६४ ॥

तंफलमितिभावः ॥५५॥ दूषयिष्यामिअन्यथाकरिष्यामि ॥५६॥५७॥५८॥५९॥ मेमयानिसृष्टंदत्तं ॥६०॥६१॥६२॥नविशिष्यतेनविशेषःक्रियते ॥६३॥ एकःअतुल्यः अक्षरःअविनाशी ॥ ६४ ॥

॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ देहीतिउक्तेनिशेषः ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ नच्छंदयामिप्रतिगृहीष्वेतिनप्रार्थितवानस्मि ॥ ७५ ॥ अविवादइति राहूपरागादौप्रतिग्रहमनिच्छतिब्राह्मणेयत्प्रकारांतरेणदानंतद्दातुःफलावहंप्रतिग्रहीतुश्चनदोषकरमितिभावः तथाचस्मृतिः मनसापात्रमुद्दिश्यजलमध्येजलंक्षिपेत् दातातत्फलमाप्नोतिप्रतिग्राहीनदोषभागिति ॥ ७६ ॥ स्वर्गमिति पुण्य

सत्यंवेदपुजामर्तिफलंसत्येपरंस्मृतं॥ सत्याद्धर्मोदमश्चैवसर्वंसत्येप्रतिष्ठितं॥ ६५॥ सत्यंवेदास्तथांगानिसत्यंविद्यास्तथाविधिः ॥ व्रतचर्यातथासत्यमोंकारः सत्यमेवच॥ ६६॥ प्राणिनांजननंसत्यंसत्यंसंततिरेवच॥ सत्येनवायुरभ्येतिसत्येनतपतेरविः॥ ६७॥ सत्येनचाग्निर्दहतिस्वर्गःसत्येप्रतिष्ठितः॥ सत्यंयज्ञस्तपोवेदाःस्तोभामंत्राःसरस्वती॥ ६८॥ तुलामारोपितोधर्मःसत्यंचैवेतिनःश्रुतं॥ समकक्षांतुलयतोयतःसत्यंततोऽधिकं॥ ६९॥ यतोधर्मस्ततःसत्यंसर्वंसत्येनवर्धते॥ किमर्थमनृतंकर्मकर्तुंराजंस्त्वमिच्छसि ॥ ७० ॥ सत्येकुरुस्थिरंभावंमाराजन्ननृतंकृथाः॥ कस्मात्त्वमनृतंवाक्यंदेहीतिकुरुषेशुभं॥ ७१ ॥ यदिजप्यफलंदत्तंमयानैषिष्यसेनृप॥ धर्मेभ्यःसंपरिभ्रष्टोलोकाननुचरिष्यसि ॥ ७२ ॥ संश्रुत्ययोनदित्सेतयाचित्वायश्चनेच्छति ॥ उभावानृतिकावेतौनमृषाकर्तुमर्हसि॥ ७३॥ राजोवाच योद्धव्यंरक्षितव्यंचक्षत्रधर्मःकिलद्विज ॥ दातारःक्षत्रियाःप्रोक्तागृह्णीयांभवतःकथं ॥ ७४ ॥ ब्राह्मणउवाच नच्छंदयामितेराजन्नापितेगृहमाव्रजं ॥ इहागम्यतुयाचित्वानगृह्णीषेपुनःकथं ॥ ७५ ॥ धर्मउवाच अविवादोऽस्तुयुवयोर्वित्तंमांधर्ममागतं ॥ द्विजोदानफलैर्युक्तोराजासत्यफलेनच ॥ ७६ ॥ स्वर्गउवाच स्वर्गमांविद्धिराजेंद्ररूपिणंस्वयमागतं॥ अविवादोस्तुयुवयोरुभौतुल्यफलौयुवां ॥ ७७॥ राजोवाच कृतंस्वर्गेणमेकार्यंगच्छस्वर्गयथागतं॥ विप्रोयदीच्छतेगंतुंचीर्णंगृह्णातुमेफलं॥ ७८॥ ब्राह्मणउवाच बाल्येयदिस्यादज्ञानान्मयाहस्तःप्रसारितः ॥ निवृत्तलक्षणंधर्ममुपासेसंहितांजपन्॥ ७९॥ निवृत्तंमांचिराद्राजन्विप्रलोभयसेकथं॥ स्वेनकार्यंकरिष्यामित्वत्तोनेच्छेफलंनृप ॥ ८० ॥ तपःस्वाध्यायशीलोहंनिवृत्तश्चप्रतिग्रहात्॥ राजोवाच यदिविप्रविसृष्टंतेजप्यस्यफलमुत्तमं॥ आवयोर्यत्फलंकिंचित्सहितंनौतदस्त्विह॥ ८१ ॥ द्विजाःप्रतिग्रहेयुक्तादातारोराजवंशजाः ॥ यदिधर्मःश्रुतोविप्रसहैवफलमस्तुनौ ॥ ८२ ॥ मावाभूत्सहभोज्यंनौमदीयंफलमाप्नुहि ॥ प्रतीच्छमत्कृतंधर्मंयदितेमय्यनुग्रहः ॥ ८३ ॥ भीष्मउवाच ततोविकृतवेषौद्वौपुरुषौसमुपस्थितौ॥ गृहीत्वान्योन्यमावेष्ट्यकुचैलावूचतुर्वचः॥ ८४॥

स्यदानेनपुण्यंवर्धतेनतुधनमिवदानेनहीयतइत्यर्थः ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ द्वौपुरुषौकामक्रोधौ ॥ ८४ ॥

॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ प्रार्थना हि राज्ञोननुरूपेतितस्यकामोविकृतसंज्ञः शांतिस्वभावस्यापिजापकस्ययाचित्वापिदीयमानंनगृह्णातीतिराजानंप्रतियःक्रोधःसविरूपसंज्ञः गोःफलंवाचंधेनुमुपासीतेतिश्रुतेर्धेनुसरूपायावाचः जपस्यफलमित्यर्थः ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ धेनुर्वाक् विप्रायपरमेश्वराय धर्मप्राप्त्यर्थंनतुस्वार्थं ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ततोमेमया पशुद्वयदानेनमयाजपयज्ञफलंप्राप्तंइदानीम

नमेधारयसीत्येकोधारयामीतिचापरः ॥ इहास्तिनौविवादोऽयमयंराजानुशासकः ॥ ८५ ॥ सत्यंब्रवीम्यहमिदंनमेधारयतेभवान् ॥ अनृतंवदसीहत्वमृणंतेधारयाम्यहं ॥ ८६ ॥ तावुभौसुभृशंतप्तौराजानमिदमूचतुः ॥ परीक्ष्यत्वंयथास्यावोनावामिहविगर्हितौ ॥ ८७ ॥ विरूपउवाच धारयामिनरव्याघ्रविकृतस्येहगोःफलं ॥ ददतश्चनगृह्णातिविकृतोमेमहीपते ॥ ८८ ॥ विकृतउवाच नमेधारयतेकिंचिद्विरूपोयंनराधिप ॥ मिथ्याब्रवीत्ययंहित्वांसत्याभासंनराधिप ॥ ८९ ॥ राजोवाच विरूपकिंधारयतेभवानस्यब्रवीतुमे ॥ श्रुत्वातथाकरिष्येहमितिमेधीयतेमनः ॥ ९० ॥ विरूपउवाच शृणुष्वावहितोराजन्यथैतद्धारयाम्यहं ॥ विकृतस्यास्यराजर्षेनिखिलेननराधिप ॥ ९१ ॥ अनेनधर्मप्राप्त्यर्थंशुभादत्तापुरानघ ॥ धेनुर्विप्रायराजर्षेतपःस्वाध्यायशीलिने ॥ ९२ ॥ तस्याश्चायंमयाराजन्फलमभ्येत्ययाचितः ॥ विकृतेनचमेदत्तंविशुद्धेनांतरात्मना ॥ ९३ ॥ ततोमेसुकृतंकर्मकृतमात्मविशुद्धये ॥ गावौचकपिलेक्रीत्वावत्सलेबहुदोहने ॥ ९४ ॥ तेचोंछवृत्तयेराजन्मयासमपवर्जिते ॥ यथाविधियथाश्रद्धंतदस्याहंपुनःप्रभो ॥ ९५ ॥ इहाद्यैवगृहीत्वातुप्रयच्छेद्विगुणंफलं ॥ एवंस्यात्पुरुषव्याघ्रकःशुद्धःकोत्रदोषवान् ॥ ९६ ॥ एवंविवदमानौस्वस्त्वामिहाभ्यागतौनृप ॥ कुरुधर्ममधर्मंवाविनयेनौसमादध ॥ ९७ ॥ यदिनेच्छतिमेदानंयथादत्तमनेनवै ॥ भवानत्रस्थिरोभूत्वामार्गेस्थापयिताघनौ ॥ ९८ ॥ राजोवाच दीयमानंनगृह्णासिऋणंकस्मात्त्वमद्यवै ॥ यथैवतेभ्यनुज्ञातंतथागृह्णीष्वमाचिरं ॥ ९९ ॥ विकृतउवाच धारयामीत्यनेनोक्तंददानीतितथामया ॥ नायंमेधारयत्यद्यगच्छतांयत्रवांछति ॥ १०० ॥ राजोवाच ददतोस्यनगृह्णासिविषमंप्रतिभातिमे ॥ दंड्योहित्वंममतोनास्त्यत्रखलुसंशयः ॥ १ ॥ विकृतउवाच मयास्यदत्तंराजर्षेगृह्णीयांतत्कथंपुनः ॥ काममत्रापराधोमेदंडमाज्ञापयप्रभो ॥ २ ॥ विरूपउवाच दीयमानंयदिमयानेषिष्यसिकथंचन ॥ नियंस्यतित्वांनृपतिरयंधर्मानुशासकः ॥ ३ ॥ विकृतउवाच स्वंमयायाचितेनेहदत्तंकथमिहाद्यतत् ॥ गृह्णीयांगच्छतुभवानभ्यनुज्ञांददानिते ॥ ४ ॥

स्मात्तदहंनेच्छामीत्यर्थः ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ इहेति प्रतिगृह्यापिपुनःप्रतिदानंकरिष्यामीत्यर्थः ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ धारयामीति अप्रतिग्रहेणैवाहमेतमनृणंकरोमीत्यर्थः ॥ १०० ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ निक्षेपार्थंप्रतिग्रहप्रदानार्थं ॥ १२ ॥ १३ ॥ समंदानस्यप्रतिदानेनतुल्यमस्तु सहैवेतितवैवतुभ्यंमयाप्रतिदत्तमित्यर्थः ॥ १४ ॥ कामक्रोधाविति अत्रप्रतिग्रहीतुरनधिकारित्वाद्दातुर्दानसममेवपुण्यं अन्यथापुण्यप्रदानेनबहुगुणापुण्यवृद्धिरेवस्यादितिभावः कारितःप्रवर्तितः त्वंपदार्थःराजात्रसंबोध्यः ॥ १५ ॥ नायमिति आख्यायिकातात्पर्यमाह त्वत्कृतेराज्ञोबोधार्थं ॥ १६ ॥ निघृष्टंपरीक्षितं ॥ १७ ॥ जापकानामिति गतिर्मुक्तिः स्थानंब्रह्मलोकः लोकाःमूर्धादिस्थानानि एतेयथाजितास्तथाकीर्तयिष्येइतिशेषः ॥ १८ ॥ तेषुस्थानमाह प्रयातीति विरक्तस्य

ब्राह्मणउवाच श्रुतमेतत्त्वयाराजन्ननयोःकथितंद्वयोः॥ प्रतिज्ञातंमयायत्तेतद्गृहाणाविचारितं॥५॥ राजोवाच प्रस्तुतंसुमहत्कार्यमनयोर्गह्वरंयथा॥ जापकस्यदृढीकारःकथमेतद्भविष्यति॥६॥ यदितावन्नगृह्णामिब्राह्मणेनापवर्जितं॥ कथंनलिप्येयमहंपापेनमहताद्यवै॥७॥ तौचावाचसराजर्षिःकृतकार्यौगमिष्यथः॥ नेदानींमामिहासाद्यराजधर्मोभवेन्मृषा॥८॥ स्वधर्मःपरिपाल्यस्तुराज्ञामितिविनिश्चयः॥ विप्रधर्मश्चगहनोमामनात्मानमाविशत्॥ ९॥ ब्राह्मणउवाच गृहाणधारयेहंचयाचितंसंश्रुतंमया॥ नचेद्ग्रहीष्यसेराजन्शपिष्येत्वांनसंशयः॥ १०॥ राजोवाच धिग्राजधर्मंयस्यायंकार्यस्येहविनिश्चयः॥ इत्यर्थंमेग्रहीतव्यंकथंतुल्यंभवेदिति॥ ११॥ एषपाणिरपूर्वंमेनिक्षेपार्थंप्रसारितः॥ यन्मेधारयसेविप्रतद्दिदानींप्रदीयतां॥१२॥ ब्राह्मणउवाच संहितांजपतायावान्गुणःकश्चित्कृतोमया॥ तत्सर्वंप्रतिगृह्णीष्वयदिकिंचिदिहास्तिमे॥ १३॥ राजोवाच जलमेतन्निपतितंममपाणौद्विजोत्तम॥ सममस्तुसहैवास्तुप्रतिगृह्णातुवैभवान्॥ १४॥ विरूपउवाच कामक्रोधौविद्धिनौत्वमावाभ्यांकारितोभवान्॥ सहेतिचयदुक्तंतेसमालोकास्तवास्यच॥ १५॥ नायंधारयतेकिंचिज्जिज्ञासात्वत्कृतेकृता॥ कालोधर्मस्तथामृत्युःकामक्रोधौतथायुवां॥ १६ ॥ सर्वमन्योन्यनिष्कर्षेनिघृष्टंपश्यतस्तव॥ गच्छलोकान्जितान्स्वेनकर्मणायत्रवांछसि॥१७॥ भीष्मउवाच जापकानांफलावाप्तिर्मयातेसंप्रदर्शिता॥ गतिःस्थानंचलोकाश्चजापकेनयथाजिताः॥ १८॥ प्रयातिसंहिताध्यायीब्रह्माणंपरमेष्ठिनं॥ अथवाग्निंसमायातिसूर्यमाविशतेपिवा॥ १९ ॥ सतैजसेनभावेनयदितत्ररमत्युत॥ गुणांस्तेषांसमाधत्तेरागेणप्रतिमोहितः॥ २० ॥ एवंसोमेतथावायौभूम्याकाशशरीरगः॥ सरागस्तत्रवसतिगुणांस्तेषांसमाचरन्॥ २१ ॥

फलमुत्कारागिणांलोकानाह अथवेति अग्निंअग्निलोकं एवमुत्तरत्र ॥ १९ ॥ तैजसेनतेजोमयेनस्वमहरूपेण ॥ २० ॥ भूमिशरीरेघनेपिगच्छति तथाआकाशशरीरेनिरालंबेपिगच्छति तेषांसूर्यादिलोकपालानांगुणान्प्रकाशकत्वादीन् ॥ २१ ॥

अथेति तत्राग्यादौ तमेवपरमेष्ठिनमेव परमुत्कृष्टं अव्ययंमोक्षं क्रमतःइच्छन् ॥२२॥ अमृतात्परमेष्ठिभावात्आपेक्षिकामृतात्अमृतंकैवल्याख्यंमुख्यामृतं शांतीभूतःनिष्कामः निरात्मवान्आत्माबुद्धिस्त
द्वान्अहंकारस्तद्वर्जितः अतएवब्रह्मभूतःनिर्द्वंद्वःसुखदु खाद्यतीतः निरामयःद्वैतदर्शनहीनः ॥ २३ ॥ ब्रह्मैवस्थानंब्रह्मस्थानं अनावर्तंआवृत्तिशून्यं ॥ २४ ॥ जापकानांपार्यंतिकफलमाह चतुर्भिरिति च
तुर्भिःप्रत्यक्षागमानुमानचेतोभिः लक्षणैःलक्ष्यतेनेनेतिव्युत्पत्त्याज्ञापकैर्हीनंरूपगुणसंबंधजडत्वादिभिःपूर्वोक्तैर्विरहितं अतएवषड्भिरूर्मिभिःअशनापिपासाभ्यांप्राणधर्माभ्यांशोकमोहाभ्यांचित्तधर्माभ्यांज
रामृत्युभ्यांदेहधर्माभ्यांचहीनंच तदन्यत्वात् अतएवप्राणाद्यात्मकषोडशकगणैर्नवबेःशनादयःसहितास्तैः प्राणाद्याश्चप्राणाच्छ्रद्धांखंवायुर्ज्योतिरापःपृथिवींद्रियंमनोन्नमन्नाद्वीर्यंतपोमंत्राःकर्मलोकेषुनामचे

अथतत्रविरागीसगच्छतित्वथसंशयं ॥ परमव्ययमिच्छन्सतमेवाविशतेपुनः ॥ २२ ॥अमृताच्चामृतंप्राप्तःशांतीभूतोनिरात्मवान् ॥ ब्रह्मभूतःसनिर्द्वंद्वःसुखी
शांतोनिरामयः ॥ २३ ॥ ब्रह्मस्थानमनावर्तमेकमक्षरसंज्ञकं ॥ अदुःखमजरंशांतंस्थानंतत्प्रतिपद्यते ॥ २४ ॥ चतुर्भिर्लक्षणैर्हीनंतथाषड्भिःसषोडशैः ॥ पुरुषं
तमतिक्रम्यआकाशंप्रतिपद्यते ॥ २५ ॥ अथनेच्छतिरागात्मासर्वंतदधितिष्ठति ॥ यच्चप्रार्थयतेतच्चमनसाप्रतिपद्यते ॥ २६ ॥ अथवाचेक्षतेलोकान्सर्वान्निर
यसंज्ञितान् ॥ निस्पृहःसर्वतोमुक्तस्तत्रवैरमतेसुखं ॥ २७ ॥ एवमेषामहाराजजापकस्यगतिर्यथा ॥ एतत्तेसर्वमाख्यातंकिंभूयःश्रोतुमर्हसि ॥ १२८ ॥ इति
श्रीमहाभारतेशांति० मोक्षधर्मप० जापकोपाख्यानेनवनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९९ ॥ ॥ ७॥ युधिष्ठिरउवाच किमुत्तरंतदातौस्मचक्र
तुस्तस्यभाषिते ॥ ब्राह्मणोवाथवाराजातन्मेब्रूहिपितामह ॥ १ ॥ अथवातौगतौतत्रयदेतत्कीर्तितंत्वया ॥ संवादोवातयोःकोभूत्किंवातौतत्रचक्रतुः ॥ २ ॥
भीष्मउवाच तथेत्येवंप्रतिश्रुत्यधर्मंसंपूज्यचप्रभो ॥ यमंकालंचमृत्युंचस्वर्गंसंपूज्यचार्हतः ॥ ३ ॥ पूर्वंयेचापरेतत्रसमेताब्राह्मणर्षभाः ॥ सर्वान्संपूज्यशिर
साराजानंसोब्रवीद्द्विजः ॥ ४ ॥ फलेनानेनसंयुक्तोराजर्षेगच्छमुख्यतां ॥ भवताचाभ्यनुज्ञातोजपेयंभूयएवह ॥ ५ ॥ वरश्चममपूर्वंहिदत्तोदेव्यामहाबल ॥ श्र
द्धातेजपतोनित्यंभवत्वितिविशांपते ॥ ६ ॥

तिश्रुत्युक्ताः आकाशंकारणंब्रह्मातिक्रम्यपुरुषमनुपाधिचिन्मात्रंप्रतिपद्यतइतिसंबंधः ॥ २५ ॥ नेच्छति पुरुषप्राप्तिमितिशेषः सर्वंसर्वात्मकंतत्आकाशाख्यंकारणं अधितिष्ठतितदभिमानीभवति यच्चेत्यने
नसयदिपितृलोककामोभवति संकल्पादेवास्यपितरःसमुत्तिष्ठंतीत्यादिश्रुतेरर्थःसत्यकामःसत्यसंकल्पश्चविद्वानितिदर्शितं ॥ २६ ॥ अथवेति परवैराग्यवतःसर्वलोकत्यागोपिभवतीत्याह तत्रनिर्गुणे ॥
॥ २७ ॥ १२८ ॥ इतिशांति० मो० नै० भा० नवनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९९ ॥ ॥ ९ ॥ ॥ ७॥ किमिति उत्तरंसमालोकास्तवास्यचेतिविरूपवाक्यश्रवणानंतरं तौइक्ष्वाकु
पैप्पलादी तस्यविरूपस्यभाषितेवचनेविषये ॥ १ ॥ यदेतत् सद्योमुक्तिक्रममुक्तिलोकांतरप्राप्तिरितित्रयं ॥ २ ॥ अर्हतःपूज्यान् ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

यदीति अफलातवयद्यपिमह्यंफलस्यदत्तत्वात् तथापिजपप्रदानजपुण्येनैवतवफलवृद्धेर्जातत्वात्जापकंजपार्जितंफलंत्वमपिप्राप्नुहीत्यर्थः ॥ ७ ॥ प्रयत्नःतुभ्यंजपदानार्थंनौ आवयोः ॥ ८ ॥ व्यवसायं निश्चयं ॥ ९ ॥ १० ॥ संयोगविधिः जीवब्रह्मैक्यप्रतिपादकावेदांताः स्तोभाःसामगीतिपूरणार्थानिअक्षराणिहायिहावुइत्यादीनि ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ अथेति अन्योन्यविधिनापरस्परोपकारेणसहितौ एककालएवविषयाणांरूपादीनांप्रतिसंहारंप्रत्याहारं विषयकारणीभूतेंद्रियसंहारेणैवसंहारं ॥ १६ ॥ तत्क्रममाह प्राणेति मूलाधारात्कुंडलिनीमुत्थाप्यऊर्ध्वोर्ध्वचक्रजयक्रमेणमनसि हृदयेनाहतचक्रेस्थाप्यनिरुध्यतत्रस्थंमनःएकीभूतयोःप्राणापानयोःस्थाप्यवशीकृत्यादधतुः धारयतइत्यर्थः ॥ १७ ॥ उपस्थितंउपस्थंकुरुतः तौउपस्थितकृतौ बद्धपद्मासनावित्यर्थः भ्रुवोरधः नासिका

राजोवाच यद्येवमफलासिद्धिःश्रद्धाचजपितुंतव ॥ गच्छविप्रमयासार्धंजापकंफलमाप्नुहि ॥ ७ ॥ ब्राह्मणउवाच कृतःप्रयत्नःसुमहान्सर्वेषांसन्निधाविह ॥ सहतुल्यफलावावांगच्छावोयत्रनौगतिः ॥ ८ ॥ व्यवसायंतयोस्तत्र विदित्वात्रिदशेश्वरः ॥ सहदेवैरुपययौलोकपालैस्तथैवच ॥ ९ ॥ साध्याश्चविश्वेमरुतोवाद्यानिसुमहांतिच ॥ नद्यःशैलाःसमुद्राश्चतीर्थानिविविधानिच ॥ १० ॥ तपांसिसंयोगविधिर्वेदास्तोभाःसरस्वती ॥ नारदःपर्वतश्चैवविश्वावसुर्हाहाहूहूः ॥ ११ ॥ गंधर्वश्चित्रसेनश्चपरिवारगणैर्युतः ॥ नागाःसिद्धाश्चमुनयोदेवदेवःप्रजापतिः ॥ १२ ॥ विष्णुःसहस्रशीर्षश्चदेवोचिंत्यःसमागमत् ॥ अवाद्यंतांतरिक्षेचभेर्यस्तूर्याणिवाविभो ॥ १३ ॥ पुष्पवर्षाणिदिव्यानितत्रतेषांमहात्मनां ॥ ननृतुश्चाप्सरःसंघास्तत्रतत्रसमंततः ॥ १४ ॥ अथस्वर्गस्तथारूपीब्राह्मणंवाक्यमब्रवीत् ॥ संसिद्धस्त्वंमहाभागस्त्वंचसिद्धस्तथानृप ॥ १५ ॥ अथतौसहितौराजन्नन्योन्यविधिनाततः ॥ विषयप्रतिसंहारमुभावेवप्रचक्रतुः ॥ १६ ॥ प्राणापानौतथोदानंसमानंव्यानमेवच ॥ एवंतौमनसिस्थाप्यदधतुःप्राणयोर्मनः ॥ १७ ॥ उपस्थितकृतौतौचनासिकाग्रमधोभ्रुवोः ॥ भ्रुकुट्याचैवमनसाशनैर्धारयतस्तदा ॥ १८ ॥ निश्चेष्टाभ्यांशरीराभ्यांस्थिरदृष्टीसमाहितौ ॥ जितात्मानौतथाधायमूर्धन्यात्मानमेवच ॥ १९ ॥ तालुदेशमथोद्दाल्यब्राह्मणस्यमहात्मनः ॥ ज्योतिर्ज्वालासुमहतीजगामत्रिदिवंतदा ॥ २० ॥ हाहाकारस्तथादिक्षुसर्वेषांसुमहानभूत् ॥ तज्ज्योतिःस्तूयमानंस्मब्रह्माणंप्राविशत्तदा ॥ २१ ॥ ततःस्वागतमित्याहतत्तेजःप्रपितामहः ॥ प्रादेशमात्रंपुरुषंप्रत्युद्गम्यविशांपते ॥ २२ ॥

यंपश्यंताविति शेषः स्वनासिकाग्रंस्वेनद्रष्टुमशक्यमतोयएवायमादर्शेपुरुषएतमेवाहंब्रह्मोपासेइतिश्रुतेः आदर्शस्थनासिकाप्रदर्शनंमाप्रसंजीति भ्रुवोरधइतिविशेषणं तेननात्यंतंनिमीलिताक्षःस्यात्निद्राप्राप्तेः नापिउद्घाटिताक्षःस्यात् लोकदर्शनेनविक्षेपादित्युक्तं उपस्थाप्योदरेतौचेतिपाठेतौप्राणापानौ उदरेस्वाधिष्ठानेउपस्थाप्यमनसिचस्थाप्येतिपूर्वेणान्वयः ततश्चमनसासहतौप्राणापानौभ्रुकुट्यांभ्रुवोर्मध्येआज्ञाचक्रेधारयतः ॥ १८ ॥ तथाउक्तप्रकारेणजितात्मानौजितचित्तौतौआत्मानंचित्तंप्राणसहितंमूर्धनिधारयतइतिपूर्वेणान्वयः सुषुम्नामार्गेणेतिशेषः ॥ १९ ॥ तालुदेशंब्रह्मरंध्रं ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

योगानांयोगिनां ॥ २३ ॥ योगस्ययोगिनः एतेभ्यःएतेषांसभ्यानां समाहितंविहितं ॥ २४ ॥ उप्यतामिति अत्रचतुर्मुखास्येप्रवेशोक्त्यादुःखहेतुव्यष्टिलिंगवियोगोजापकस्यब्रह्मलोकंगतस्यसद्यएवभवती त्युक्तं तत्रहेतुरचेतयदिति तस्यब्रह्मात्मैक्यंबोधितवानित्यर्थः अयमर्थोभगवद्गीतामुसंगृहीतः सर्वद्वाराणिसंयम्यमनोहृदिनिरुध्यच मूर्ध्न्याधायात्मनःप्राणमास्थितोयोगधारणां ओमित्येकाक्षरंब्रह्मव्याहरन्मामनुस्मरन् यःप्रयातिसमद्भावंयातिनास्त्यत्रसंशयइति इतरेतु ब्रह्मणासहतेसर्वेसंप्राप्तेप्रतिसंचरे परस्यांतेकृतात्मानःप्रविशंतिपरंपदमितिस्मृतेःकल्पांतेव्यष्टिलिंगान्मुच्यंतेइतिभेदः ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ वयंत्रिदशेश्वरादयः त्वयाचतुर्मुखेन ॥ २८ ॥ वांछितंअनंतंसुखं ॥ २९ ॥ संहिताध्यायिनांफलमुक्त्वाषडंगाध्यायिनांमन्वादिस्मृत्यध्यायिनांचफलमाह महास्मृतिमिति ॥ ३० ॥ साधयेयुष्मदिष्टमिति

भूयश्चैवापरंप्राहवचनंमधुरंतदा ॥ जापकैस्तुल्यफलतायोगानांनात्रसंशयः ॥ २३ ॥ योगस्यतावदेतेभ्यःप्रत्यक्षंफलदर्शनं ॥ जापकानांविशिष्टंतुप्रत्युत्थानंसमाहितं ॥ २४ ॥ उप्यतामयिचेत्युक्त्वाचेतयत्सततंपुनः ॥ अथास्यंप्रविवेशास्यब्राह्मणोविगतज्वरः ॥ २५ ॥ राजाप्येतेनविधिनाभगवंतंपितामहं ॥ यथैव द्विजशार्दूलस्तथैवप्राविशत्तदा ॥ २६ ॥ स्वयंभुवमथोदेवाअभिवाद्यततोब्रुवन् ॥ जापकानांविशिष्टंतुप्रत्युत्थानंसमाहितं ॥ २७ ॥ जापकार्थमयंयत्नोयदर्थं वयमागताः ॥ कृतपूजाविमौतुल्यौत्वयातुल्यफलाविमौ ॥ २८ ॥ योगजापकयोर्दृष्टंफलंसुमहदद्यवै ॥ सर्वाल्लोकानतिक्रम्यगच्छेतांयत्रवांछितं ॥ २९ ॥ ब्रह्मोवाच महास्मृतिंपठेद्यस्तुतथैवानुस्मृतिंशुभां ॥ तावप्येतेनविधिनागच्छेतांमत्सलोकतां ॥ ३० ॥ यश्चयोगेभवेद्भक्तःसोपिनास्त्यत्रसंशयः ॥ विधिना नेनदेहांतेममलोकानवाप्नुयात् ॥ साधयेगम्यतांचैवयथास्थानानिसिद्धये ॥ ३१ ॥ भीष्मउवाच इत्युक्त्वासतदादेवस्तत्रैवांतरधीयत ॥ आमंत्र्यचततो देवाययुःस्वंस्वंनिवेशनं ॥ ३२ ॥ तेचसर्वेमहात्मानोधर्मंसत्कृत्यतत्रवै ॥ पृष्ठतोनुययूराजन्सर्वेसुप्रीतचेतसः ॥ ३३ ॥ एतत्फलंजापकानांगतिश्चैवप्रकीर्तिता ॥ यथाश्रुतंमहाराजकिंभूयःश्रोतुमिच्छसि ॥ ३४ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशां० मो० जापकोपाख्यानेद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०० ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

युधिष्ठिरउवाच किंफलंज्ञानयोगस्यवेदानांनियमस्यच ॥ भूतात्माचकथंज्ञेयस्तन्मेब्रूहिपितामह ॥ १ ॥ भीष्मउवाच अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनं ॥ मनोःप्रजापतेर्वादंमहर्षेश्चबृहस्पतेः ॥ २ ॥ प्रजापतिंश्रेष्ठतमंप्रजानांदेवर्षिसंघप्रवरोमहर्षिः ॥ बृहस्पतिःप्रश्नमिमंपुराणंपप्रच्छशिष्योथगुरुंप्रणम्य ॥ ३ ॥

शेषः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ इतिशांति० मो० नै० भा० द्विशततमोऽध्यायः ॥ २०० ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ पूर्वत्र जापकप्रसंगाद्योगस्यापिश्रेयस्त्वमुक्तंयोगजापकयोर्दृष्टंफलंसुमहदद्यवाइति तथाउप्यतांमयिचेत्युक्त्वाचेतयत्सततंपुनरितिजपफलकालेब्रह्मबोधस्यापिद्वारत्वमुक्तं एवंयोगोपिज्ञानसहायएव उतज्ञानफलकृदितिमत्वापृच्छति किमिति ज्ञानं विचारस्तत्सहितोयोगोज्ञानयोगस्तस्य विद्यामेतांयोगविधिंचकृत्स्नंतत्कारणंसांख्ययोगाभिपन्नमित्यादिलिंगादनयोःसमुच्चयावगमात्वेदानांचकिंफलं तथानियमस्याग्निहोत्रादेः भूतात्माजीवः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

कारणंजगनइतिशेषः यत्रयन्निमित्तंविधिःकर्मकांडः ज्ञानेसतियत्फलंप्राप्यं मंत्रशब्दैःवेदवाक्यैःअक्ष्मनसातीतत्वात्अप्रकाशितं ॥ ४ ॥ अर्थशास्त्रंत्रिवर्गशास्त्रं आगमोवेदः मंत्राःइषेत्वादयोवेदांतगतास्त द्विर्निर्रयज्ञादिभिःफलंसुखंउपास्यतेतत्किंवस्तुकथंकेनप्रकारेणवानत्यानिर्भविता क्ववानःसुखंदेशांतरेवाप्रत्यगात्मन्येववा ॥ ५ ॥ महीजाःस्थावरजंगमाः ॥ ६ ॥ ज्ञानंयतःयस्मिन्विषये ततःज्ञानात् त दर्थाज्ञानार्था मिथ्याप्रवृत्तिनदज्ञात्वाप्रवृत्तिनदवानयेकथंनुकुर्यां ॥ ७ ॥ सोहंभगवोमंत्रविदेवास्मिनात्मविदितिश्रुतेर्ऋक्सामादिज्ञाने पिभूतप्रकृतिवियदाद्युपादानमात्मानंनवेद्मि ॥ ८ ॥ सामान्यशब्दैःअ स्तीत्येवोपलब्धव्यइत्यादिभिः विशेषणैःसत्यंज्ञानमनंतंविज्ञानमानंदमित्यादिभिः॥९॥यत्रविधिःप्रवृत्तइत्यस्योत्तरमाह यदिति ॥१०॥ज्ञानेफलंयदित्यस्योत्तरमाह इष्टमिति॥११॥यच्चार्थशास्त्रेत्यत्योत्तर

यत्कारणंयत्रविधिःप्रवृत्तोज्ञानेफलंचत्प्रवदंतिविप्राः॥ यन्मंत्रशब्दैरकृतप्रकाशंतदुच्यतांमेभगवन्यथावत् ॥ ४ ॥ यच्चार्थशास्त्रागममंत्रविद्भिर्यज्ञैरनेकैरय गोप्रदानैः॥ फलंमहद्भिर्यदुपास्यतेचकिंतत्कथंवाभविताक्ववातत्॥ ५॥ महीमहीजाःपवनोंतरिक्षंजलौकसश्चैवजलंदिवंच॥ दिवौकसश्चापियतःप्रसूतास्तदु च्यतांमेभगवन्पुराणं ॥ ६ ॥ ज्ञानंयतःप्रार्थयतेनरोवैततस्तदर्थाभवतिप्रवृत्तिः ॥ नचाप्यहंवेदपरंपुराणंमिथ्याप्रवृत्तिंचकथंनुकुर्यां॥ ७॥ ऋक्सामसंघांश्च यजूंषिचापिच्छंदांसिनक्षत्रगतिंनिरुक्तं॥ अधीत्यचव्याकरणंसकल्पंशिक्षांचभूतप्रकृतिंनवेद्मि॥८॥समेभवान्शंसतुसर्वमेतत्सामान्यशब्दैश्चविशेषणैश्च॥ समेभवान्शंसतुतावदेतज्ज्ञानेफलंकर्मणिवायदस्ति॥ ९॥ यथाचदेहाच्च्यवतेशरीरीपुनःशरीरंचयथाभ्युपैति॥ मनुरुवाच यद्यत्प्रियंयस्यसुखंतदा हुस्तदेवदुःखंप्रवदंत्यनिष्टं॥ १०॥ इष्टंचमेस्यादितरच्चनस्यादेतत्कृतेकर्मविधिःप्रवृत्तः ॥ इष्टंत्वनिष्टंचनमांभजेतेत्येतत्कृतेज्ञानविधिःप्रवृत्तः॥ ११॥ कामा त्मकाश्छंदसिकर्मयोगाएभिर्विमुक्तःपरमश्नुवीत ॥ नानाविधेकर्मपथेसुखार्थीनरःप्रवृत्तोनिरयंप्रयाति॥ बृहस्पतिरुवाच इष्टंत्वनिष्टंचसुखासुखेच साशीस्त्ववच्छंदतिकर्मभिश्च॥ १२॥ मनुरुवाच एभिर्विमुक्तःपरमाविवेशएतत्कृतेकर्मविधिःप्रवृत्तः॥ कामात्मकांश्छंदतिकर्मयोगएभिर्विमुक्तः परमाददीत॥ १३॥

माह कामेति कामात्मकाःकामप्रधानाः छंदसिवेदे एभिःकामैः कर्मपथेवेदोक्तेलौकिकेवा निरयंस्वर्गंनरकंवा एतदाक्षिपत्यर्धेन इष्टमिति इष्टानिष्टेप्रियाप्रिये सुखदुःखे ततःसुखमिष्टंप्राह्यंदुःखम निष्टंत्याज्यं साआशीःप्रार्थना साचकर्मभिःएनंप्रार्थयितारंअवच्छंदतिपूरयतिव्याप्नोति एतावदेवपुरुषःप्रार्थयते नान्यत्कर्मफलमस्तीत्यर्थः स्वर्गकामोयजेतश्येनेनाभिचरन्यजेतेत्यादेरुत्पत्ति शिष्टस्यतस्यैवफलत्वेनश्रवणात् ॥ १२ ॥ विविदिषंतियज्ञेनेत्यादिवाक्यात् एभिःकामैर्विमुक्तःसन्कर्माण्यनुष्ठायपरंब्रह्मविविदिषोत्पत्त्यादिद्वाराप्रविशेत् एतदर्थमेवकर्मविधिःप्रवृत्तः स्वर्गादिफलश्रवणंतु कामात्मकानेवच्छंदतिआवृणोति अतःएभिःकामैर्विमुक्तःपरमेवाददीत ब्रह्मज्ञानार्थमेवकर्माण्यनुतिष्ठेन्नक्षुद्रफलार्थमित्यर्थः ॥ १३ ॥

किंश्येनादीन्यपिज्ञानार्थंअनुष्ठेयानिनेत्याह आत्मेति आत्माचित्तं आदिभिःप्रथमैर्नित्यैरित्यर्थः इध्यमानःरागादिदोषापनयेनआदर्शवद्दीप्यमानः द्युतिमान् सदसद्विषयप्रकाशवान्अतएवसुखार्थीमुमुक्षुः परंअत्यंतंकर्मागोचरं निराशिषमित्यनेनसाशीस्त्वच्छंदतोतिपरोक्तिर्निरस्ता अवैतिउपैति स्वरूपत्याव्याप्नोति ॥ १४ ॥ ननुबंधकानांकर्मणांकथंबंधनिवर्तकत्वंनहिसुरयाआचांतःशुध्यतीत्याशंक्याह प्रजाःसृष्टाइति एतौमनःकर्मणीसंसारप्रदेअपि सत्पथौब्रह्मप्राप्तिमार्गौ कथंतदाह दृष्टमिति दृष्टंप्रत्यक्षंश्रुतिबोधितमित्यर्थः शाश्वतंचमोक्षहेतुरपि अंतवच्चक्षुद्रफलमपि तत्रमनसाक्रियमाणस्त्यागःफलत्यागएवशाश्वतत्वेकर्मणांकारणं नान्यत् स्वरूपेणत्यागइत्यर्थः ॥ १५ ॥ स्वेनेति यथाचक्षूरूपःप्रणेतानायकःनिशात्यये रात्र्यंतेतमसाअसंवृतात्माअनावृतस्वरूपःसन्स्वेनात्मनानैजसेनवाआलोकेनवर्जनीयंकंटकादिकंपश्यति एवंज्ञानंबुद्धिः विज्ञानगुणेनविवेकेनयुक्तंसन्अशुभंपश्यति ॥ १६ ॥ दृष्टांतंविवृण्वन्ज्ञानफलस्यश्रैष्ठ्यमाहसर्पानिति उदपानंकूपं ॥ १७ ॥ ज्ञानपूर्वकंकृतंकर्मसफलमित्याह कृत्स्नइति

आत्मादिभिःकर्मभिरिध्यमानोधर्मेप्रवृत्तोद्युतिमान्सुखार्थी ॥ परंहितत्कर्मपथादपेतंनिराशिषंब्रह्मपरंत्ह्यवैति ॥ १४ ॥ प्रजाःसृष्टामनसाकर्मणाचद्वावेवैतौसत्पथौलोकजुष्टौ ॥ दृष्टंकर्मशाश्वतंचांतवच्चमनस्त्यागःकारणंनान्यदस्ति ॥ १५ ॥ स्वेनात्मनाचक्षुरिवप्रणेतानिशात्ययेतमसासंवृतात्मा ॥ ज्ञानंतुविज्ञानगुणेनयुक्तंकर्माशुभंपश्यतिवर्जनीयं ॥ १६ ॥ सर्पान्कुशाग्राणितथोदपानंज्ञात्वामनुष्याःपरिवर्जयंति ॥ अज्ञानतस्तत्रपतंतिकेचिज्ज्ञानेफलंपश्ययथाविशिष्टं ॥ १७ ॥ कृत्स्नस्तुमंत्रोविधिवत्प्रयुक्तोयज्ञायथोक्तास्त्विहदक्षिणाश्च ॥ अन्नप्रदानंमनसःसमाधिःपंचात्मकंकर्मफलंवदंति ॥ १८ ॥ गुणात्मकंकर्मवदंतिवेदास्तस्मान्मंत्रोमंत्रपूर्वंहिकर्म ॥ विधिर्विधेयंमनसोपपत्तिःफलस्यभोक्तातुतथाशरीरी ॥ १९ ॥ शब्दाश्चरूपाणिरसाश्चपुण्याःस्पर्शाश्चगंधाश्चशुभास्तथैव ॥ नरोनसंस्थानगतःप्रभुःस्यादेतत्फलंसिध्यतिकर्मलोके ॥ २० ॥

कर्मपंचात्मकं पंचमंत्रादयःआत्मानःनिष्पादकायस्यतथासमाधिःऐकाग्र्यंदेवताध्यानादौ यस्यैदेवतायैहविर्गृहीतंस्यात्तांध्यायेदितिश्रुतेः फलंफलवत् ॥ १८ ॥ कर्तृस्वभावभेदात्कर्मणांफलभेदमाह गुणेति गुणात्मकंसात्विकंराजसंतामसंचविधेयंकर्मेत्यर्थः तस्माद्धेतोर्मंत्रोपिगुणात्मकःतत्रहेतुर्मंत्रपूर्वंहिकर्म तत्रसात्विकोमंत्रःअग्निमीळे राजसःइषेत्वोर्जेत्वा तामसःसर्वंप्रविध्यत्हृदयंप्रविध्येत्यादिः एवंविधिरपित्रिविधःआत्मकामोयजेत स्वर्गकामोयजेत अभिचरन्यजेतेत्यादिः कर्तृस्वभावभेदादपितद्भेदमाह मनसोपपत्तिःफलस्येति तथाहि यदेवविद्ययाकरोतिश्रद्धयोपनिषदातदेववीर्यवत्तरंभवतीति विद्यादिमान्सात्विकःकर्ता विद्यादिहीनःकेवलंप्रवृत्तिमात्रपरोराजसः दंभाभिसंधिस्तामसः तेषांकर्मक्रमेणवीर्यवत्तरंवीर्यवत्निर्वीर्यंचभवति यथाफलस्योपपत्तिस्तथाफलस्यभोक्तापिसुखीदुःखीमूढश्चभवति ॥ १९ ॥ शब्दादयःकर्मफलंकर्मभाग्येलोकेस्वर्गेसिध्यंति नरःप्रभुरधिकारीज्ञानफलेइतिशेषः नसंस्थानगतइत्येकंपदं मरणंअप्राप्तोजीवन्नेवस्यात् इहकृत्वाऽमुत्रभोक्तव्यमित्यदृष्टफलात्कर्मणोपेक्षयादृष्टफलंज्ञानमेवश्रेयइतिभावः ॥ २० ॥

ननुकर्मभ्यएवमोक्षःसिध्येत्किंज्ञानेनेत्यतआह यद्यदिति शरीरवताकृतंकर्मशरीरयुक्तेनैवभोक्तव्यंयतःकर्मफलस्यदुःखादेरायतनमाश्रयःशरीरंनत्वशरीरआत्माऽतोऽशरीरत्वलक्षणोमोक्षोनशारीरेणकर्मणा सिध्यतीत्यर्थः ॥ २१ ॥ तर्हिवाचिकेनजपादिनामानसिकेनध्यानादिनावामोक्षःसिध्यतांनेत्याह वाचेति वाङ्मनसाभ्यांकृतंकर्मतद्वतैवभोक्तव्यं नतुतदतीतंवस्तुगोचरयेदित्यर्थः ॥ २२ ॥ कर्मणिगुणःस त्वंरजस्तमोवाकर्मगुणस्तं ॥ २३ ॥ अयथाप्रतिकूलंस्रोतःप्रवाहंजलवेगेनाभिपातीभवतिनत्विच्छया तथाकर्मपुरुषोऽप्युपैतिअनुवर्तते तत्रैवंसतिशुभेतोषोनत्वशुभेइतिमौढ्यमेवेत्यर्थः ॥ २४ ॥ एवं कर्मगतिमुक्त्वाज्ञानंवक्ष्यामीतिप्रतिजानीते यतइति आत्मवंतोजितचित्ताजगद्यतिक्रम्ययत्तत्पदंयांति परंश्रेष्ठंयत् ॥ २५ ॥ यत्रसादिहीनमपि तान्पंचप्रकारान्रसादीन्जनानांभोक्तृणामर्थे ससृजेउत्पा दितवत् अवर्णंलोहितशुक्लकृष्णवर्णप्रधानंरजःसत्त्वतमोमयंतदन्यत् ॥ २६ ॥ सत्प्रधानपरमाण्वादि असत्शून्यं सदसत्अनिर्वचनीयंमायाशबलं अतएवाक्षरंअपरिणामि नासदासीन्नोसदासीत्तदानीं

यद्यच्छरीरेणकरोतिकर्मशरीरयुक्तःसमुपाश्नुतेतत् ॥ शरीरमेवायतनंसुखस्यदुःखस्यचाप्यायतनंशरीरं ॥ २१ ॥ वाचातुयत्कर्मकरोतिकिंचिद्वाचैवसर्वंसमु पाश्नुतेतत् ॥ मनस्तुयत्कर्मकरोतिकिंचिन्मनःस्थएवायमुपाश्नुतेतत् ॥ २२ ॥ यथायथाकर्मगुणंफलार्थीकरोत्ययंकर्मफलेनिविष्टः ॥ तथातथायंगुणसंप्रयु क्तःशुभाशुभंकर्मफलंभुनक्ति ॥ २३ ॥ मत्स्योऽयथास्रोतइवाभिपातीतथाकृतंपूर्वमुपैतिकर्म ॥ शुभेत्वसौतुष्यतिदुष्कृतेतुनतुष्यतेवैपरमःशरीरी ॥ २४ ॥ यतोजगत्सर्वमिदंप्रसूतंज्ञात्वात्मवंतोव्यतियांतियत्तत् ॥ यन्मंत्रशब्दैरकृतप्रकाशंतदुच्यमानंशृणुमेपरंयत् ॥ २५ ॥ रसैर्विमुक्तंविविधैश्चगंधैरशब्दमस्पर्श मरूपवच्च ॥ अग्राह्यमव्यक्तमवर्णमेकंपंचप्रकारान्ससृजेप्रजानां ॥ २६ ॥ नस्त्रीपुमान्नापिनपुंसकंचनसन्नचासत्सदसच्चतन्न ॥ पश्यंतियद्ब्रह्मविदोमनुष्यास्तद क्षरंनक्षरंतीतिविद्धि ॥ २७ ॥ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति० मोक्ष० मनुबृहस्पतिसंवादेएकाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०१ ॥ ॥ ७ ॥
मनुरुवाच अक्षरात्खंततोवायुस्ततोज्योतिस्ततोजलं ॥ जलात्प्रसूताजगतीजगत्यांजायतेजगत् ॥ १ ॥

नासीद्रजोनोव्योमापरोयदितिश्रुतावपि सृष्टेःप्राक्सदसद्रजःशब्दोदितानांप्रधानशून्यपरमाणूनांयुक्तिप्रसक्तानांपरव्योमशब्दितस्यमायाशबलस्यचजगत्कारणश्रुतिप्रसक्तस्यनिषेधात् ॥ २७ ॥ इति शांति० मो० नै० भा० एकाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०१ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ अक्षरात् मायासहायात् ननुनोव्योमापरोयदितिसृष्टेःप्राक्मायाशबलस्यनिषेधात्कथंअ क्षरेमायासहायादितिविशेषणंदीयते सत्यं तुच्छ्येनाभ्वपिहितंयदासीदितितत्रैववाक्यशेषेतुच्छेनमिथ्याभूतेनतमसाआभुव्यापकंअपिहितंआच्छादितमित्युक्तेस्तमसश्चतुच्छत्वाभिधानात् सर्पेणरज्ज्वाइवनपर मार्थतोक्षरस्यसद्वितीयत्वमितिज्ञेयं एवंचतुच्छज्ञानावृताच्छुक्तिखंडाद्रजतमिवाक्षरात्खवायुत्पद्यतेइतिनकश्चिद्दोषः ॥ १ ॥

एवमक्षरेजगदारोप्यअपवदति एतैरिति पार्थिवैःशरीरैःलवणोदकन्यायेनशरीरिणःजलंगत्वेतिसृष्टिविपरीतक्रमेणसंहारउक्तः तेजसःपवनंततोंतरिक्षंगत्वेतियोज्यं अंतरिक्षंभूताकाशं खात् ल्यब्लोपेपंचमी माया शबलंखशब्दोदितमतीत्ययेभाविनःभावोऽक्षरंतद्येषामात्मत्वेनास्तितेनिर्विशेषंप्रत्यगात्मानंप्राप्तास्तेननिवर्ततिनसंसरंति किंतुतेपरंमोक्षंप्राप्नुवंति येभाविनस्तेपरमाप्नुवंतीतिपाठेतु येनभाविनस्तेखात् खंप्राप्य निवर्तंति येतुभाविनस्तेखादपिपरंयत्तदाप्नुवंतीतियोजना ॥ २ ॥ एवंज्ञातस्यापिपरस्ययोगैकगम्यत्वंवक्तुंलक्षणमाह नोष्णमिति नशीतंनमृदुइति नाम्लंनकषायंनमधुरमितिचसंबंधः स्वभावःप्रमातृत्वादि स्तद्वर्जं ॥ ३ ॥ कस्तर्हिरसादीनांवेदितेत्यतआह स्पर्शमिति तनुःत्वगिंद्रियं त्वंगादिभिस्तत्परंवस्तुनचगृह्णंति यत्यतः अनध्यात्मविदःआत्मानमधिकृत्यप्रवृत्तोयोगःअध्यात्मंतदनभिज्ञाः ॥ ४ ॥ योगमेवाह निवर्तयित्वेति गुरूक्तयुक्त्येतिशेषः नहिपुरुषकारेणशब्दात्श्रोत्रंनिवर्तयितुंशक्यं यथोक्तंवार्तिकेशांतोदांत उपरतस्तितिक्षुःसमाहितोभूत्वात्मन्येवात्मानंपश्येदितिश्रुतेर्व्याख्याने स्वातंत्र्यंयेपुकर्तुःस्यात्कर

एतैःशरीरैर्जलमेवगत्वाजलाच्चतेजःपवनोंतरिक्षं॥ खाद्वैनिवर्ततिनभाविनस्तेमोक्षंचतेवैपरमाप्नुवंति ॥२॥ नोष्णंनशीतंमृदुनापितीक्ष्णंनाम्लंक षायंमधुरंनतिक्तं॥ नशब्दवन्नापिचगंधवत्तन्नरूपवत्तत्परमस्वभावं ॥ ३ ॥ स्पर्शंतनुर्वेदरसंचजिव्हाघ्राणंचगंधान्श्रवणौचशब्दान् ॥ रूपाणि चक्षुर्नचतत्परंयद्गृह्णंत्यनध्यात्मविदोमनुष्याः ॥ ४ ॥ निवर्तयित्वारसनांरसेभ्योघ्राणंचगंधाच्छ्रवणौचशब्दात् ॥ स्पर्शात्त्वचंरूपगुणात्तुचक्षुस्ततः परंपश्यतिस्वंस्वभावं ॥ ५ ॥ यतोगृहीत्वाहिकरोतियच्चयस्मिंश्चतामारभतेप्रवृत्तिं॥ यस्मिंश्चयद्येनचयश्चकर्तायत्कारणंतेसमुदायमाहुः ॥ ६ ॥

णाकरणंप्रति तान्येवतुनिषिद्धानिकर्माणीहशमादिभिः अस्वातंत्र्यंतुयेपुस्यात्कर्तुःकर्मसुसर्वदा समाहितोक्त्याथेदानींतन्निरोधोविधीयते पिंडीकृत्येंद्रियग्रामंबुद्धावारोप्यनिश्चलं विषयांस्तत्स्मृतीस्त्यक्त्वा तिष्ठेत्किंचिदनुरोधतः एषोभ्युपायःसर्वत्रवेदांतेषुप्रतिष्ठितः तत्त्वमस्यादिवाक्योत्थज्ञानोत्पत्त्यर्थमादरादिति ततोनिवर्तकात्प्रमातुःपरंतदुपाधिभूतबुद्ध्यादेःपरंस्वंप्रत्यगभिन्नंस्वभावंस्वरूपसत्तांपश्यति ॥ ५ ॥ कोसौ स्वभावइत्यतआह यतइति तेमुनयःसमुदायंकर्त्रादिसंघातंयत्कारणंयद्धेतुकंआहुस्तंस्वभावंपश्यनीतिपूर्वेणान्वयः समुदायमाह यःकर्ताप्रमातायेनज्ञानकर्मकरणेनयत्प्राप्यमुद्दिश्ययस्मिन्देशेकालेचयस्मि न्सुखेदुःखेवानिमित्तभूते तांतदनुकूलांप्रवृत्तियत्नंआरभतेयच्चारभ्यतत्कर्मदर्शनगमनादिकंकरोति किंकृत्वाकरोति यतःरागद्वेषादितः अदृष्टात्ईश्वरेच्छातोवागृहीत्वाअवलंब्येतियोजना . ततश्चकर्ताकर्म करणंदेशकालौसुखदुःखेप्रवृत्त्यारंभाख्योयत्नोगत्यादिकंरागादृष्टेश्वरादिकंचसमुदायस्तस्ययत्हेतुःचिन्मात्रंतदेवस्वभावइत्यर्थः ॥ ६ ॥

ननुकिंतत्कारणंयदपेक्ष्यनित्ययोरपिजीवेशयोःकार्यत्वमुच्यतेइत्याशंक्याह यद्वेति वाशब्दएवार्थे यदेवव्यापकंईश्वराख्यंसाधकंव्याप्यंजीवाख्यंचाभूत् उभयोर्विभुत्वेनित्यत्वेचतुल्यत्वेननियम्यनियामकभावोनस्यात् तथाचांतःप्रविष्टःशास्ताजनानांसर्वात्मेत्यादयःश्रुतयोनोपपद्येरन् एकस्योभयात्मत्वेमानमाह मंत्रवदिति एकएवहिभूतात्माभूतेभूतेव्यवस्थितः एकधाबहुधाचैवदृश्यतेजलचंद्रवदितिमंत्रएवात्रप्रमाणमित्यर्थः भूमात्मानित्यात्माएकधेतिव्यापकत्वेन बहुधेतिसाधकत्वेन स्थास्यतीतिस्थाणुत्वंकूटस्थत्वापरपर्यायमुच्यते यःआत्मकारी आत्मनैवएकाद्वितीयेनकरोतिसर्वमित्यात्मकारीतदात्मानंस्वयमकुरुतेत्यादिश्रुतेः तत्परंकारणंआनंदाख्येवखल्विमानिभूतानिजायंतेइत्यादिश्रुतेःआनंदमयाख्यईश्वरस्त्ववांतरकारणंशुद्धापेक्षयाकार्यमित्यर्थः तदिदमुक्तंकार्यमतोयदन्यदिति ॥ ७ ॥ एवंस्वभावस्यपरमकारणत्वमुक्त्वाज्ञानात्मतामप्याहत्रिभिः यथाहीति सुकृतैःसम्यगनुष्ठितैःपुण्यपापैः कर्मजैःपुण्यपापैः शुभाशुभेषुशरीरेषुजडेषु इदंअजडंस्वभावाख्यंपरमकारणं ज्ञानंनित्यज्ञप्तिमात्रं निबद्धंशुभाशुभवज्जडाजडेअपिसहभवतोःविरोधादित्यर्थः ॥ ८ ॥ यथेति यथावृक्षाग्रस्थोदीपःभूयांसंविषयमवभासयतिनतथावृक्षमूलस्थः एवंपंचेंद्रियरूपाश्चैतन्यप्रदीपयुक्ताःवृक्षाग्रवाप्रकाशाः ज्ञानदीपेनप्रदीप्ताः परवंतः

यद्व्याप्यभूद्व्यापकंसाधकंचयन्मंत्रवत्स्थास्यतिचापिलोके॥यःसर्वहेतुःपरमात्मकारीतत्कारणंकार्यमतोयदन्यत्॥ ७॥ यथाहिकश्चित्सुकृतैर्मनुष्यःशुभाशुभंप्राप्नु
तेथाविरोधात्॥ एवंशरीरेषुशुभाशुभेषुस्वकर्मजैर्ज्ञानमिदंनिबद्धं॥ ८ ॥ यथाप्रदीपःपुरतःप्रदीपःप्रकाशमन्यस्यकरोतिदीप्यन्॥ तथेहपंचेंद्रियदीपवृक्षाज्ञा
नप्रदीप्ताःपरवंतएव॥ ९॥ यथाचराज्ञोबहवोह्यमात्याःपृथक्प्रमाणंप्रवदंतियुक्ताः॥ तद्वच्छरीरेषुभवंतिपंचज्ञानैकदेशाःपरमःसतेभ्यः॥ १०॥ यथार्चिषोऽग्नेःप
वनस्यवेगोमरीचयोर्कस्यनदीषुचापः॥ गच्छंतिचायांतिचसंचरंत्यस्तद्वच्छरीराणिशरीरिणांतु॥ ११॥ यथाचकश्चित्परशुंगृहीत्वाधूमंनपश्येज्ज्वलनंचकाष्ठे॥
तद्वच्छरीरोदरपाणिपादंछित्वानपश्यंतिततोयदन्यत्॥ १२ ॥ तान्येवकाष्ठानियथाविमथ्यधूमंचपश्येज्ज्वलनंचयोगात् ॥ तद्वत्सबुद्धिःसममिंद्रियात्माबुद्धि
परंपश्यतितंस्वभावं॥ १३॥ यथात्मनोंगंपतितंपृथिव्यांस्वप्नांतरेपश्यतिचात्मनोन्यत्॥ श्रोत्रादियुक्तःसुमनाःसबुद्धिर्लिंगात्तथागच्छतिलिंगमन्यत्॥ १४॥

चित्प्रकाशाधीनतयाप्रकाशकतः नस्वतइत्यर्थः तथाचश्रुतयः येनवागभ्युद्यतेयेनचक्षूंषिपश्यंति येनाहुर्मनोमतमित्याद्याः ॥९॥ तेभ्यइंद्रियेभ्यःसःज्ञानरूपः स्वभावःपरमः ॥ १० ॥ अस्यज्ञानस्यनित्यत्वं साधयति यथार्चिषइति शरीरेषुमनोद्वाराज्ञानंनिबद्धमपिशरीराण्येवनश्यंतिनज्ञानमित्यर्थः ॥ ११ ॥ उपाध्युपधेययोर्धीज्ञानयोरदृश्यत्वंसदृष्टांतमाहद्वाभ्यां यथाचेति गृहीत्वाव्यापारयित्वा ॥ १२ ॥ योगात्उपायात्पश्यामीत्यनुभवन्निंद्रियात्माजीवः सबुद्धिःपरंबुद्धिंचसमंएककालंपश्यतीत्यर्थः ॥ १३ ॥ देहनाशोत्पत्त्यादिनाबुद्ध्युपाधिश्चिदात्मानबाध्यतेइत्याहद्वाभ्यां यथात्मनइति अंगंशरीरंअन्यत्आत्मनःपृथक्स्वप्नांतरेस्वप्नमध्येयथापश्यति समनाःसबुद्धिः मनोबुद्धियुक्तःश्रोत्रादिभिर्दशभिरिंद्रियैः पंचभिःप्राणैश्चसहितःसप्तदशात्मा मरणेआत्मनःशरीरंपृथक्स्वस्मात्पश्यन्नपितत्रात्मनोभिन्नत्वमजानन् शरीरांतरयुक्तोभवति लिंगात्स्थूलदेहात् लिंगंतदेवदेहांतरं ॥ १४ ॥

सन्निपातोमरणं फलसन्नियोगात्सुखदुःखप्रदकर्मसंबंधात् अनेनलिंगेनशबीभूतेन अदृष्टःअलक्षितः ॥१५॥ एवमात्मनोबुद्धितादात्म्यभ्रांतिकृतंसंसारमुक्त्वावस्तुनोसंगत्वमाह नचक्षुषेति इंद्रियाग्राह्यत्वमु
क्त्वानस्पर्शमुपैतीत्यभोक्तृत्वद्वारासंगत्वमुक्तंनचापीत्यकर्तृत्वद्वारा तेचक्षुराद्याः सपश्यतेतानितिसाक्षित्वमुक्तं साक्षिणोपिबुद्धिवृत्तिग्राह्यत्वात् कर्मव्यतिहारेतङ् फलद्वारातुनपश्यंतीत्युक्तं ॥१६॥ असंगस्या
पितप्रायःपिंडवत्धीतादात्म्यभ्रांत्यासंसारप्रतीतिरित्याह यथेति रूपंपिंगल्यादिकं कश्चिदयःपिंडादिः तथापिसःवस्तुवृत्त्यादग्धृत्वपिंगलत्वाख्यंअपरंरूपंगुणंवायथानबिभर्ति तथैवतदस्यआत्मनःरूपंचै
तन्यंदेहेदृश्यते ननुदेहोवस्तुतश्चेतनः तथापिलोहगतंचतुष्कोणत्वादिकंवन्हाविवात्मनिदेहगतंदुःखादिकंप्रतीयतइत्यर्थः ॥ १७ ॥ उक्तदृष्टांतेनैवयद्यच्छरीरंआत्माप्राप्नोतितस्यतस्यधर्मानात्मन्यभिमन्यत
इत्याह तथेति अदृश्यंतटस्थैः तदाश्रयंदेहांतराश्रयं ॥ १८ ॥ अत्रप्रसंगात्पूर्वदेहत्यागंदेहांतरोपादानंचसप्रकारमाह खमितित्रिभिः शरीरीम्रियमाणःखाद्युपादानकैर्देहांशैःखादीनआविशते एवंश्रोत्राद
योपिसमदृशनानाश्रयाःस्वस्वोपादानगाःसंतोपिकर्मसुपूर्वप्रज्ञासहितेषुवर्तमानाःश्लिष्टाःपंचगुणानशब्दादीनश्रयंत अयमर्थः स्थूलदेहनाशेपिकर्मणावबद्धंसप्तदशात्मकंलिंगंननश्यतिकिंतुदेहांतरंप्रविशति

उत्पत्तिवृद्धिव्ययसन्निपातैर्नयुज्यतेसौपरमःशरीरी॥ अनेनलिंगेनतुलिंगमन्यद्गच्छत्यदृष्टःफलसन्नियोगात् ॥ १५॥ नचक्षुषापश्यतिरूपमात्मनोनचापिसं स्पर्शमुपैतिकिंचित्॥ नचापितैःसाधयतेतुकार्यंतेतंनपश्यंतिसपश्यतेतान् ॥ १६ ॥ यथासमीपेज्वलतोनलस्यसंतापजंरूपमुपैतिकश्चित् ॥ नचापरंरूपगुणं बिभर्तितथैवतद्दृश्यतिरूपमस्य॥ १७॥ तथामनुष्यःपरिमुच्यकायमदृश्यमन्यद्विशतेशरीरं॥ विसृज्यभूतेषुमहत्सुदेहंतदाश्रयंचैवबिभर्तिरूपं॥ १८॥ खंवायुमग्निंसलिलंतथोर्वींसमंततोभ्याविशतेशरीरी ॥ नानाश्रयाःकर्मसुवर्तमानाःश्रोत्रादयःपंचगुणानश्रयंते ॥ १९ ॥ श्रोत्रंखतोघ्राणमथोपृथिव्यास्तेजोमयंरूपमथोविपाकः॥ जलाश्रयंतेजउक्तंरसंचवाय्वात्मकःस्पर्शकृतोगुणश्च॥ २०॥ महत्सुभूतेषुवसंतिपंचपंचेंद्रियार्थाश्चतथेंद्रियेषु ॥ सर्वाणिचैतानिमनोऽनुगानिबुद्धिंमनोन्वेतिमतिःस्वभावं॥ २१॥

तृणजलायुकान्यायेन तथाचश्रुतिः तमुत्क्रामंतंप्राणोनूत्क्रामतिप्राणमनूत्क्रामंतंसर्वेप्राणाअनूत्क्रामंतीति तंविद्याकर्मणीसमन्वारभेतेपूर्वप्रज्ञाचेति तद्यथातृणजलायुकातृणस्यांतंगत्वाऽन्यमाक्रममाक्रम्यात्मान
मुपसंहारतीति ॥१९ ॥ तत्रकिमिंद्रियंकस्यभूतस्यगुणंश्रयतेइतिव्यवस्थामाह श्रोत्रंखतःखस्यगुणंशब्दंश्रयतेइत्यनुषंगः पृथिव्याःगुणंगंधंघ्राणंसंश्रयते विपाकःचक्षूरूपतेजःपरिणामःतेजोमयंरूपंश्रयते ज
लाश्रयंतेजःरसप्रकाशकंरसनेंद्रियंरसंसंश्रयते वाय्वात्मकः स्पर्शकृतःस्पर्शार्थकृतःइंद्रियविशेषःत्वक्कृतमेववाय्वात्मकंगुणंस्पर्शंश्रयते शब्दादिवासनासहिताएवश्रोत्रादयःकर्मसुश्लिष्टाभवंतीत्यर्थः ॥२०॥
पंचानामिंद्रियाणामर्थाःशब्दादयःभूतेषुखादिषुवसंतितानिचपंचखादीनिइंद्रियेषुवसंति सर्वाणिचैतानिशब्दादीनिखादीनिइंद्रियाणिचमनोनुगानिमनःबुद्धिमन्वेति बुद्धिःस्वभावमन्वेति तेनइंद्रियाणिप
राण्याहुरिंद्रियेभ्यःपरंमनः मनसस्तुपराबुद्धिर्योबुद्धेःपरतस्तुसइतिगीतासंगता ततश्चार्थानांकारणमिंद्रियाणितेषांमनस्तस्यबुद्धिस्तस्याश्चिदात्मेतिक्रमात्सर्ववासनावासितायांबुद्धौसर्वमस्तीतितद्वियोगाच्चि
दात्मापुनःपुनःसंसरतीत्यर्थः ॥ २१ ॥

एतदेवाह शुभेति स्वदेहेस्वकर्मार्जितेनूतनदेहेइंद्रियादीनितदेवकर्मआददते यत्ऐहिकान्अन्यत्पूर्वजन्मकृतं परावराणिअर्थबुध्यादीनि पूर्वसंस्कारादुत्तरोत्तरदेहेकर्माणिकुर्वन्नमुच्यतइत्यर्थः ॥ २२ ॥ नन्वेवमपरिहार्यत्वाद्वासनासंततेरलंमोक्षाशयेत्याशंक्यानादिकालागतमपिभ्रमंतत्त्वधीःसमूलमुन्मूलयितुंक्षमेइतिप्रतिपादयितुंसदृष्टांतंसंसारस्यभ्रमपूर्वकत्वमाह चलमिति यथादृष्टिपथंदृष्टिज्ञानंअनतिक्रांतंसम्यक्प्रमितंवस्तुतस्यपंथाइवपंथाःहानोपादानादिमार्गोयस्यतत् यथादृष्टिपथंभ्रांतिज्ञानंतच्चंचलंवाधविषयतयाअस्थिरंजनःपरैति पराकृत्यएतिअवगच्छतिवस्तुतत्त्वं यथानौस्थःनौचांचल्यंतीरतरौआरोपयतिनौस्थैर्येचतद्बाधितंभवतिएवंपरंपरमात्मानंकूटस्थमपिबुध्युपधानादकूटस्थमिवभासमानंबुद्धिमार्गेभ्रांतिजनकत्वरूपंधीनिरोधेनपराकृत्यपरतत्त्वमभ्येति एवंयथासूक्ष्मंपुस्तकाक्षरंमहद्रूपमिवमहत्तररूपमिवलोचनोत्तेजनबलेनाभिनोभाति तथासूक्ष्ममपिचिदात्मतत्त्वंबुद्धियोगात्स्थूलप्रपंचात्मनाभाति एवंयथारूपंस्वमुखप्रतिबिंबंस्वरूपंस्वस्यमुखस्यतत्वंस्वदृष्ट्ययोग्यमपिदर्पणःआलोचयतेदर्शयतिएवंएकमेवप्रत्यग्वस्तुस्वाज्ञानकल्पितधीदर्पणःपराग्भूतवियदाद्याकारेणावभासयति तत्रयथाउपनेत्रदर्पणयोरपायेक्षरस्थौल्यंमुखस्यदृश्यत्वंचापैतिएवंधीनिग्रहेचितःस्थूलत्वंदृश्यत्वंचापैति तदेवंकूटस्थस्यात्मनोविकारित्वेसूक्ष्मस्यस्थूलत्वेदृग्रूपस्यदृश्यत्वेचक्रमेणदृष्टांतत्रयं एवंचानादिरपिभ्रांतिस्तत्त्वज्ञानेनपाश्चात्येनापिबाधितुंशक्या नचभ्रांतेरुन्मज्जनंसंभवति बुद्धेस्तत्त्वपक्षपातित्वात् तस्माद्भ्रांतिज्ञानापनयाय

शुभाशुभंकर्मकृतंयदन्यत्तदेवप्रत्याददतेस्वदेहे ॥ मनोनुवर्ततिपरावराणिजलौकसःस्रोतइवानुकूलं ॥ २२ ॥ चलंयथादृष्टिपथंपरैतिसूक्ष्मंमहद्रूपमिवाभिभाति ॥ स्वरूपमालोचयतेचरूपंपरंतथाबुद्धिपथंपरैति ॥ २३ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशां० मो० मनुबृहस्पतिसं० द्व्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०२ ॥

मनुरुवाच यदिंद्रियैस्तूपहितंपुरस्तात्प्राप्तान्गुणान्संस्मरतेचिराय ॥ तेष्विंद्रियेषूपहतेषुपश्चात्सबुद्धिरूपःपरमःस्वभावः ॥ १ ॥

आत्मज्ञानेयतितव्यमितिभावः ॥ २३ ॥ इतिशांति० मो० नै० भा० द्व्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०२ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ ननुयदुक्तंनिर्विकारस्यविकारित्वंसूक्ष्मस्यस्थूलत्वंअदृश्यस्यदृश्यत्वंचबुद्धियोगादिति तन्नबुध्यतिरिक्तस्यात्मनोनुपलंभादित्याशंक्याह यदिति आत्मेंद्रियमनोयुक्तंभोक्तेत्याहुर्मनीषिणइतिश्रुतेः समनस्कैंद्रियैरुपहितंयज्जीवचैतन्यंतत् चिरायबहुकालंपुरस्तात्पूर्वंप्राप्तान्गुणान्विषयान्कालांतरेसंस्मरतेबाल्येहमिदमन्वभूवमिति तदामनोरथकालेविषयेंद्रियसन्निकर्षाद्यभावात् ज्ञेयज्ञानज्ञातृवासनावासिताबुद्धिरेवसर्वात्मतांप्राप्तातदन्येनचैतन्येनावभास्यतेइतिअस्तिबुध्यधिकश्चेतनइत्यर्थः ननुतदाइंद्रियाण्येवविषयवासनावासितानिबुध्याप्रकाश्यंतइत्याशंक्याह तेष्विति इंद्रियेष्वप्युपहतेषुविलीनेषुशब्दाद्यपहात् पश्चात्स्वमकाले बुद्धेःरूपंत्रिपुटीज्ञेयज्ञानज्ञात्रात्मिकातद्रूपमस्यसबुद्धिरूपः ससमानःसन्नुभौलोकावनुसंचरति ध्यायतीवलेलायतीवेतिश्रुतेः समानोबुद्धितादात्म्यंप्राप्तः परमःसर्वोत्कृष्टः स्वभावःचिद्रूपआत्माबुद्धेरन्योस्त्येव अयंभावः यथाजाग्रत्कालेघटचक्षुषोर्भास्यभासकयोर्व्यतिरिक्तःकूटस्थोनिर्विकारआदित्यःसत्तामात्रेणचक्षुषोनुग्रहंघटस्यचप्रकाशंकरोति एवंस्वप्नेपिमातृमेयात्मनास्थितांबुद्धितदन्यउदासीनःप्रकाशोवभासयेदिति तस्मादस्तिबुद्धेरन्यस्तत्तादात्म्यभ्रांत्याविकारित्वाद्याकारंवभासेतिसिद्धं ॥ १ ॥

ननुमनोरथइवस्वप्नेपिवासनामयानींद्रियाणिसंत्येवानस्तत्राप्यविशिष्टंबुद्धेरेवभासकत्वं तथाचश्रुतिःस्वप्नावस्थांप्रकृत्याह अथोखल्वाहुर्जागरितदेशएवास्येति तच्चस्वप्नस्यजागररूपत्वमिंद्रियाणामसत्त्वेऽनुपपन्नं इंद्रियैरर्थोपलब्धिर्जागरितमितिप्रसिद्धेः अतोनमनोरथइवस्वप्नेपिबुद्ध्यतिरिक्तचेतनासिद्धिरित्याशंक्याह यथेति सपरमः युगपत्एककालं अतुल्यकालंअनेककालंच अतीतानागतंपदार्थजातंकृत्स्नं इहपरत्रवाजन्मनिदृष्टं अविशेषात्समंतात् सम्यक्अंतःसन्निधिर्येषांतान्सन्निहितान् इंद्रियार्थान्शब्दादीन्नोपेक्षतेकिंतुप्रकाशयत्येव यथेतिहेतौ तथाचलंपरस्परव्यभिचारि अवस्थात्रयंसंचरते यतोविद्वान्साक्षीतस्मात्सव्यावृत्तेभ्योऽनुवृत्तंभिन्नंकुसुमेभ्यःसूत्रमिवेतिन्यायात्एकइत्यर्थः अयमर्थः स्वप्नावस्थायांहिअतीतमनागतंचवस्तुजातंयुगपत्सन्निहितमिवदृश्यते तदाइंद्रियाणांसत्त्वेऽतीतादिज्ञानंनस्यात् नह्यतीतादिनातेषांसन्निकर्षोस्ति असन्निकृष्टज्ञानेतुतदानीमिंद्रियसद्भावकल्पनाव्यर्था नहिरज्जूरगादिष्विवाधिष्ठानज्ञानार्थंतदाइंद्रियापेक्षास्ति आत्मनोबुद्धेर्वाधिष्ठानत्वेनाभिमतस्येंद्रियायोग्यत्वात् तस्मात्स्वप्नेधीरेवैकामातृमानमेयात्मनासतीतदन्येनसाक्षिणाभास्यते तस्याश्चावस्थात्रयंचलमिति अविशेषात्जागरेपिसैवमात्राद्याकारेतिपरिशिष्टएकएवसाक्षीशरीरीशरीरदर्शीतिज्ञेयमिति अथोखल्वितिश्रुतिस्तु पू

यथेंद्रियार्थान्युगपत्समंतान्नोपेक्षतेकृत्स्नमतुल्यकालं ॥ तथाचलंसंचरतेसविद्वांस्तस्मात्सएकःपरमःशरीरी ॥ २ ॥ रजस्तमःसत्वमथोतृतीयंगच्छत्यसौस्थानगुणान्विरूपान् ॥ तथेंद्रियाण्याविशतेशरीरीहुताशनंवायुरिवेंधनस्थं ॥ ३ ॥

र्वपक्षविषयैवेतिश्रुत्यर्थविदांप्रसिद्धं अन्यथाचायंपुरुषःस्वयंज्योतिरितिस्वप्नेआत्मनःस्वयंज्योतिष्ट्वज्ञापनार्थप्रवृत्तस्यज्योतिर्ब्राह्मणस्यनिर्विषयत्वंस्यादितिदिक् ॥ २ ॥ चलंसंचरतेइत्येतद्व्याचष्टे रजइति प्रत्येकंत्रिगुणात्मकानिजाग्रदादीनिबुद्धेःस्थानानि तेषांगुणान्तद्गतसुखदुःखादीन् विरूपान्परस्परविलक्षणान् गच्छतिजानात्येव नभुंक्ते अवस्थांतरगतस्यदुःखादेरन्यत्रादर्शनात् तथाचश्रुतिः सयत्तत्रपश्यत्यनिपुण्यंचपापंचानन्वागतस्तेनभवत्यसंगोह्ययंपुरुषइति अतोबुद्धेरेवदुःखादिभोक्तृत्वंततएवचकर्तृत्वंनत्वात्माभोक्ताकर्तावाकिंतूदासीनबोधमात्रएवेत्यर्थः इममेवन्यायमिंद्रियसंचारेप्यतिदिशति तथेति अवस्थापथेनेवइंद्रियपथेनापिबुद्धिरेवसुखादिभोक्त्रीत्यर्थः अत्रदृष्टांतः हुतेति यथाकाष्ठस्थोग्निरेवकाष्ठंदहतिनवायुः सत्वग्निंदीपयत्येव एवंइंद्रियस्थाधीरेवेंद्रियजंसुखादिकंभुंक्तेचितिस्तुबुद्धिंचेतयतएव नतुतदीयंसुखादिकंभुंक्तेइत्यर्थः ॥ ३ ॥

एवंबुद्धेः पृथक्प्रसाधितमात्मनस्त्वंचक्षुराद्यगोचरमित्याह नचक्षुषेति रूपंस्वरूपंचक्षुषानपश्यति स्पर्शनंत्वगिंद्रियंनपश्यतिनस्पृशति रूपस्पर्शराहित्यात् अत्रहेतुः यतइंद्रियेंद्रियं प्राणस्यप्राणमुतचक्षुषश्चक्षुः श्रोत्रस्यश्रोत्रंमनसोयेमनोविदुरितिश्रुतेरिंद्रियप्रकाशकंनेंद्रियप्रकाश्यत्वंयातीत्यर्थः नहिदारुदाहकोग्निर्दारुदाह्योभवति इंद्रियाणामितिपाठेनिर्धारणेषष्ठी इंद्रियाणांमध्येस्पर्शनंयत्तदपिनपश्यतीतियोज्यं श्रोत्रेणलिंग्यतेगम्यतइतिश्रोत्रगम्यमपिन अशब्दत्वात् एतच्चप्रमाणांतराणामप्युपलक्षणं कथंतर्हितस्यतंत्वौपनिषदंपुरुषंपृच्छामीत्युपनिषद्गम्यत्वंदृश्यतेत्वग्र्यया बुद्ध्येतिधीगम्यत्वंचश्रूयतइत्याशंक्याह श्रवणेनदर्शनंतथाकृतमिति तथाकथंयेनपश्यतितद्विनश्यतीतितच्छब्दयोगाद्येनेत्यध्याहार्यं अयमर्थः आत्मावाअरेद्रष्टव्यःश्रोतव्योमंतव्योनिदिध्यासितव्यइतिआत्मदर्शनार्थत्वेनश्रवणादिकंविधीयते तत्रविदिततत्त्वंपदार्थस्यतत्त्वमसीतिवाक्यादात्मनोब्रह्मभावावगतौवेदाअवेदाइतिवेदांतानामपिबाधःश्रूयते अन्यस्यतुवाक्यार्थध्यानेनतदवगतौमनसोपिलयःश्रूयते तावन्मनोनिरोद्धव्यंहृदियावत्क्षयंगतमिति तदिदमुक्तं येनकरणेनशब्देनमनसावासर्वंपश्यतिआत्मानंतद्विनश्यतीति एवंश्रवणेनवेदांतवाक्यविचारेणआत्मनोदर्शनंतथातादृशंप्रत्यस्तमितसमस्तक्रियाकारकादिद्वैतंकृतंविहितं तथाचश्रुतिः यत्रत्वस्यसर्वमात्मैवाभू

नचक्षुषापश्यतिरूपमात्मनोनपश्यतिस्पर्शनमिंद्रियेंद्रियं॥नश्रोत्रलिंगंश्रवणेनदर्शनंतथाकृतंपश्यतितद्विनश्यति॥४॥श्रोत्रादीनिनपश्यंतिस्वंस्वमात्मानमात्मना॥सर्वज्ञःसर्वदर्शीचसर्वज्ञस्तानिपश्यति॥५॥यथाहिमवतःपार्श्वंपृष्ठंचंद्रमसोयथा॥नदृष्टपूर्वंमनुजैर्नचतन्नास्तितावता॥६॥तद्वद्भूतेषुभूतात्मासूक्ष्मोज्ञानात्मवानसौ॥अदृष्टपूर्वश्चक्षुर्भ्यांनचासौनास्तितावता॥७॥पश्यन्नपियथालक्ष्मजगत्सोमेनविंदति॥एवमस्तिनचोत्पन्नंनचतन्नपरायणं॥८॥

त्त्केनकंपश्येदित्यादि ॥ ४ ॥ श्रोत्रेति स्वंस्वंआत्मानंनपश्यंतितत्रकिमुवक्तव्यंपरमात्मानंनपश्यंतीत्यर्थः सर्वश्चासौज्ञश्चेत्यद्वयचिन्मात्रत्वमुक्तं सर्वदर्शीतितस्यैवदृश्यद्रष्टात्मत्वमुक्तं पुनःसर्वज्ञइतिदृश्यद्रष्ट्रोर्नित्यसंबंधश्चोक्तइत्यपौनरुक्त्यं ॥५॥एवमात्मनिसाधकंप्रमाणंप्रदर्श्यबाधकाभावमप्याह यथेत्यादिना॥६॥ज्ञानात्मवान् ज्ञानेनैवस्वरूपवान्ज्ञानस्वरूपइत्यर्थः ॥७॥ आत्माप्रतीयमानोपिनप्रतीयतइतिसदृष्टांतमाह पश्यन्निति सोमेआदर्शतुल्येप्रतिबिंबितंजगत्लक्ष्मकलंकबुध्यापश्यन्नपिनविंदति इदंजगदेवचंद्रेदृश्यतइतिनजानाति एवंआत्मज्ञानमस्ति यदाहुः नचायमेकांतेनाविषयः अस्मत्प्रत्ययविषयत्वादिति अपरोक्षत्वाच्चप्रत्यगात्मप्रसिद्धेरितिच तथापि ब्रह्माभिन्नत्वेनाज्ञानत्वात् नचउत्पन्नंज्ञानमस्ति ननुयद्यात्मैवब्रह्मतर्हिसज्ज्ञातएव नचतज्ज्ञानेपिशोकादिनिवृत्तिरूपंफलंदृश्यतेऽतःकिंशास्त्रेणेत्याशंक्याह नचतन्नपरायणं तत्आत्मवेदनंनपरायणमितिनच तदेवपरायणमित्यर्थः तथाचश्रुतिः यदाचर्मवदाकाशंवेष्टयिष्यंतिमानवाः तदादेवमविज्ञायदुःखस्यांतोभविष्यतीति ज्ञातोपिभर्जुवदन्यथात्वेनगृहीतत्वात्सम्यग्ज्ञानायशास्त्रापेक्षास्तीत्यर्थः भर्जुःकिलराजवल्लभोदूरदेशस्थोभूत्सोन्यैरमात्यैर्भर्जुर्मृतोब्रह्मराक्षसोजातइतिराज्ञेज्ञापितं तंचसमीपगतंराजापश्यन्नपिधीदोषान्नपश्यतीवेत्याचक्षतेवृद्धाः ॥ ८ ॥

अपिचादृष्टमपिपदार्थमनुमानेनजानंतीत्याह रूपेति स्थूलदृष्ट्यारूपवंतमपिवृक्षंउदयास्तमनेआद्यंतेमृन्मात्रत्वेनअरूपत्वात्बुधाःधियाअरूपंमृन्मात्रमेवसमनुपश्यंति यथाहुः आदावंतेचयन्नास्तिवर्तमानेपित
त्तथेति तथातद्गताउदयास्तमयगतास्तद्दर्शिनःसवितुर्गतिंदूरत्वदोषात्प्रत्यक्षेणागृह्यमाणामपिदेशांतरप्राप्तिलिंगेनधियापश्यंति एवंदृश्यमानस्यासत्त्वेऽदृश्यमानस्यसत्त्वेचदृष्टांतद्वयमुक्तं॥९॥ दार्ष्टांतिकमाह तथे
ति यथेदंतथादूरस्थं रविगतिवत्दुर्लक्ष्यंप्रकरणादात्मानंबुद्धिप्रदीपेनपूर्वोक्तरीत्यासमनुपश्यंतीत्यनुषज्यते प्रत्यासन्नंनिकटस्थमपिज्ञेयंप्रपंचंनिनीषंतिनेतुमिच्छंति किंप्रति ज्ञानाभिसंहितंज्ञानशब्देनाभिसंहि
तंज्ञानशब्दाभिधेयंब्रह्म सत्यंज्ञानमनंतंब्रह्म विज्ञानमानंदंब्रह्मेत्यादिश्रुतिभ्यः तत्प्रति ब्रह्मणिप्रविलापयितुमिच्छंतीत्यर्थः॥१०॥ एतच्चोपायेनैवसिध्यतीतिसदृष्टांतमाह नहीति॥११॥ उपादानोपादेययोरभे
दात्मृगेणमृगइवज्ञानेनस्वसजातीयेनज्ञेयंगृह्यतेवशीक्रियते भूम्येववृक्षइत्यर्थः॥१२॥ मूर्तिषुस्थूलदेहेषु मूर्तिस्थंलिंगदेहस्थं ज्ञेयमात्मानं ज्ञानेनधीवृत्त्या॥१३॥ नन्वात्मनोधीवृत्तिविषयत्वेजडत्वापत्तिरित्या
शंक्याह नोत्सहंतइति पराबुद्धिश्चरमाधीवृत्तिः परंशुद्धंबोध्यंनपश्यतिघटवत् तथाचवृत्तिव्याप्तिरेवब्रह्मण्यस्ति नतुफलव्याप्तिरित्यर्थः यथोक्तं फलव्याप्यत्वमेवेहशास्त्रकृद्भिर्निराकृतं ब्रह्मण्यज्ञाननाशायवृत्ति

रूपवंतमरूपत्वादुदयास्तमनेबुधाः॥ धियासमनुपश्यंतितद्गताःसवितुर्गतिं॥९॥ तथाबुद्धिप्रदीपेनदूरस्थंसुविपश्चितः॥ प्रत्यासन्नंनिनीषंतिज्ञेयंज्ञानाभिसं
हितं॥१०॥ नहिखल्वनुपायेनकश्चिदर्थोभिसिद्ध्यति॥ सूत्रजालैर्यथामत्स्यान्बध्नंतिजलजीविनः॥११॥ मृगैर्मृगाणांग्रहणंपक्षिणांपक्षिभिर्यथा॥ गजानां
चगजैरेवज्ञेयंज्ञानेनगृह्यते॥१२॥ अहिरेवह्यहेःपादान्पश्यतीतिहिनःश्रुतं॥ तद्वन्मूर्तिषुमूर्तिस्थंज्ञेयंज्ञानेनपश्यति ॥ १३ ॥ नोत्सहंतेयथावेत्तुमिंद्रियैरिंद्रि
याण्यपि॥ तथैवेहपराबुद्धिःपरंबोध्यंनपश्यति॥१४॥ यथाचंद्रोह्यमावास्यामलिंगत्वान्नदृश्यते॥ नचनाशोस्यभवतितथाविद्धिशरीरिणं॥१५॥ क्षीणको
शोह्यमावास्यांचंद्रमानप्रकाशते॥ तद्वन्मूर्तिविमुक्तोसौशरीरीनोपलभ्यते ॥ १६ ॥ यथाकाशांतरंप्राप्यचंद्रमाभ्राजतेपुनः॥ तद्वल्लिंगांतरंप्राप्यशरीरी
भ्राजतेपुनः॥ १७॥ जन्मवृद्धिःक्षयश्चास्यप्रत्यक्षेणोपलभ्यते॥ सातुचांद्रमसीवृत्तिर्नतुतस्यशरीरिणः ॥ १८ ॥ उत्पत्तिवृद्धिवयसायथासइतिगृह्यते॥
चंद्रएवत्वमावास्यांतथाभवतिमूर्तिमान्॥ १९॥

व्याप्तिरपेक्ष्यतइति ॥१४॥ वृत्तिरूपोपाधिलयेपिब्रह्मास्तिनतुशून्यशेषइतिसदृष्टांतमाह यथेति अमावास्यांसूर्येणसहवासंप्राप्य अलिंगत्वात्ज्ञापकोपाधिशून्यत्वात् तथाऽनष्टंशरीरिणंविद्धि ॥१५॥ कोशः
स्थूलशरीरं मूर्त्यावृत्त्याविमुक्तः॥१६॥ एवंसुप्तिसमाध्योरात्मनःसत्त्वमुक्त्वाव्युत्थानलिंगेनापितदाह यथेति आकाशांतरंअवकाशभेदं लिंगांतरमित्युक्तेःसमाधौपूर्वलिंगनाशउक्तः तथादृष्टिसृष्टिन्यायेनलिं
गांतरोत्पत्तिरित्यर्थः ॥१७॥ जन्मेति चांद्रमसीचंद्रमंडलस्यवृत्तिर्धर्मः एवंशरीरस्यैवजन्मादिर्नात्मनइत्यर्थः ॥ १८ ॥ तत्रपरमतेनयुक्तिमाह उत्पत्तीति उत्पत्त्यादिकालभेदात्परिमाणादिभेदेनशरीरभेदेपि
सएवायंदेवदत्तइतिशरीरिणऐक्यंप्रत्यभिज्ञायते एवममावास्यामित्यदर्शनंलक्ष्यते तत्अदर्शनंगतोपिमूर्त्तिमान्लब्धदेहश्चंद्रोप्येकएव बाल्याद्यवस्थांतरप्राप्ताविवदेहांतरप्राप्तावपिएकएवदेहीत्यर्थः ॥ १९ ॥

देहदेहिनोःसंबंधोयंप्रतीयमानोपिकालत्रयेपिनास्तीत्याह नेति चिद्रूपंदेहिनंअचिद्रूपोदेहः प्रकाशमंधकारइवस्प्रष्टुंत्यक्तुंवानशक्नोतीत्यर्थः ॥ २० ॥ एवंसत्यपिदेहंविनानदेहिनःप्रकाशोनापिदेहिनंविना देहप्रकाशइतिसदृष्टांतमाहद्वाभ्यां यथेति तमोराहुः अदृश्योपिदृश्येनार्कादिनायुक्तएवप्रकाशते एवमात्मादेहेनेतिअयमहमस्मीतिप्रकाशते देहाभावेतुसुषुप्तौनस्पष्टंप्रकाशतइत्यर्थः विनाशमेवापीतोभवती त्यादिश्रुतेः ॥ २१ ॥ यथेति दृष्टांतदार्ष्टांतिकयोर्व्यत्ययः यथाअर्कवियुक्तोराहुर्नप्रकाशते एवंचैतन्यमंतरेणजडोदेहोनप्रकाशतइत्यर्थः दार्ष्टांतिकेऽक्षरयोजनातु तद्वत्राहुवत्अप्रकाशमानंशरीरंस्वीयत्वेनय स्यास्तीतितद्वच्छरीरंश्चिदात्मानेनविनिर्मुक्तःशरीरीनोपलभ्यतइति स्वर्गोध्वस्तइत्यादौस्वर्गमात्रध्वंसइवशरीरमात्रानुपलंभोविवक्षितः अनयैवरीत्यापूर्वश्लोकेपिशरीरोपलंभेआत्मनोऽन्वयःप्रदर्शनीयः य थाश्रुतरीत्याचउभयोरपिश्लोकयोरात्मोपलंभेशरीरान्वयव्यतिरेकौदर्शनीयौ ॥ २२ ॥ नन्वेवंमरणेशरीराभावादात्मनोप्यभावःस्यादित्याशंक्यतत्रापिशरीरांतरसंबंधोस्तीतिसदृष्टांतमाह यथेति अमावास्यां सूर्येणसहवासंगतश्चंद्रोस्माभिर्नक्षत्रयुक्तत्वेनसमयांतरइवादृश्यमानोपितद्युक्तोस्त्येव एवमेकशरीरनिर्मुक्तआत्माकर्मणःफलभूतैःशरीरांतरैर्युज्यतएवेतिनशरीराभावादात्माभावोऽस्ति हेत्वभावादित्यर्थः ॥

नोपसर्पतिमुंचद्वाशशिनंदृश्यतेतमः॥ विसृजंश्चोपसर्पंश्चतद्वत्पश्यशरीरिणं॥ २०॥ यथाचंद्रार्कसंयुक्तंतमस्तदुपलभ्यते॥ तद्वच्छरीरसंयुक्तःशरीरीत्युपलभ्य ते॥ २१॥ यथाचंद्रार्कनिर्मुक्तःसराहुर्नोपलभ्यते॥ तद्वच्छरीरनिर्मुक्तःशरीरीनोपलभ्यते॥ २२॥ यथाचंद्रोत्यमावास्यांनक्षत्रैर्युज्यतेगतः॥ तद्वच्छरीरनिर्मु क्तःफलैर्युज्यतिकर्मणः॥ २३॥ इतिश्रीमहाभारतेशां०मो०मनुबृहस्पतिसंवादेत्र्यधिकद्विशततमोऽध्यायः॥ २०३॥ ॥७॥ ॥७॥ मनुरुवाच यथाव्यक्तमिदंशेतेस्वप्नेचरतिचेतनं॥ ज्ञानमिंद्रियसंयुक्तंतद्वत्प्रेत्यभवाभवौ॥ १॥ यथांभसिप्रसन्नेतुरूपंपश्यतिचक्षुषा॥ तद्वत्प्रसन्नेंद्रियत्वा ज्ज्ञेयंज्ञानेनपश्यति॥ २॥ सएवलुलितेतस्मिन्यथारूपंनपश्यति॥ तथेंद्रियाकुलीभावेज्ञेयंज्ञानेनपश्यति॥ ३॥ अबुद्धिरज्ञानकृताअबुद्ध्याकृष्यतेमनः॥ दुष्ट स्यमनसःपंचसंप्रदुष्यंतिमानसाः॥ ४॥ अज्ञानतृप्तोविपर्येष्ववगाढोनतृप्यते॥ अदृष्टवच्चभूतात्माविपर्येभ्योनिवर्तते॥ ५॥

॥ २३ ॥ इतिशांति०मो०नै०भा०त्र्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ देहसंबंधस्यापरिहार्यत्वंश्रुत्वामुमुक्षोरुद्वेगोमाभूदितितन्निवृत्तिसाधनंयोगंवक्ष्य न्सदृष्टांतंदेहवियोगप्रकारमाह यथेति यथाव्यक्तंस्थूलशरीरंशेते स्वप्नेचेतनंलिंगशरीरंप्रेत्यव्यक्तात्वियुज्यचरति तद्वद्भवःसंसारःतथाइंद्रियसंयुक्तंलिंगमपिशेते सुषुप्तौकेवलंज्ञानंप्रेत्यलिंगात्वियुज्यचरति तद्वदभवोमोक्षइत्यर्थः ॥१॥ ज्ञेयमात्मानंज्ञानेनबुध्वाआत्मज्ञानान्मुच्यते तच्चेंद्रियजयाद्भवतीत्यर्थः ॥२॥ विपर्ययेबंधमाह सइति ज्ञानेबुद्धौनपश्यति ॥३॥ अबुद्धिरविद्याअनित्याशुचिदुःखानात्मसुदेहादि षुनित्यसुखशुचित्वात्मबुद्धिर्विपर्ययरूपातयाचाज्ञानजातयामनःआकृष्यतेरागाद्याक्रांतंभवति पंचश्रोत्रादयः मानसाःमनःप्रधानाः ॥ ४ ॥ अज्ञानतृप्तःमोहपूर्णः अवगाढोऽत्यंतमग्नःअदृष्टवत्धर्माधर्मयु क्तंयथास्यात्तथा भूतात्माजीवः विषयेभ्यःशब्दादिभ्योभोगार्थंनिवर्ततेमृतःपुनर्जायते ॥ ५ ॥

इंद्रियगुणान्इंद्रियभोग्यान्रूपादीन् आदृत्य अस्तंस्वरूपंगच्छतीतियोजना ॥ १४ ॥ अस्यपुनःपुनर्देहावाप्तौहेतुमाह प्रणीतमिति प्रणीतंकर्मणाउपस्थापितंमार्गंविषयंकर्मणैवनीयमानःकर्मफलंसुखादिप्रा
मोति यतःप्रवृत्तंप्रवृत्तिप्रधानंधर्मपुण्यपापात्मकंआप्तवान्कृतवान् आत्मविदितिपाठेप्रारब्धकर्ममात्रविषयोयंश्लोकः ॥ १५ ॥ एतत्परिहारार्थंनिवृत्तंधर्ममाह विषयाइति आहरणंआहारोविषयभोगस्त
द्वर्जितस्यविषयाःशब्दाद्यभिलाषाःविनिवर्तंतेपरंतुरसोवासनात्मकोननिवर्तते सोपिपरंआत्मानंदृष्ट्वाअवाप्तसकलकामस्यपुंसोनिवर्तते भोगेच्छांत्यक्त्वात्मानंपश्यतोविषयबंधोनिवर्ततइत्यर्थः ॥१६॥कर्मगुणैः
कर्माणिगुणभूतानियेषांतैर्विषयसंगैःमनसिमनःप्रधानेत्वंपदार्थेऽस्मितामात्रे तदामनोपीतिशेषः ब्रह्मसंपद्यते कुतः यतस्तत्रैवप्रलयंगतंभवति ॥ १७ ॥ ब्रह्मपदार्थमाह अस्पर्शनमिति स्पर्शादिहीनत्वात्स्पर्श
नादिक्रियानाश्रयं अनिंद्रियत्वात्श्रवणादिक्रियाहीनंअश्रृण्वानं अवितर्कंअनुमानागम्यं ईदृशंपरंब्रह्मसत्वंबुद्धिःप्रविशते ॥ १८ ॥ अध्यायार्थमुपसंहरति मनसीति आकृतयोघटादिव्यक्तयःमनःसंकल्प

अंतरात्मातथादेहमाविश्येंद्रियरश्मिभिः॥ प्राप्येंद्रियगुणान्पंचसोस्तमावृत्यगच्छति ॥ १४॥ प्रणीतंकर्मणामार्गंनीयमानःपुनःपुनः॥ प्राप्नोत्ययंकर्मफलं
प्रवृत्तंधर्ममाप्तवान्॥ १५ ॥ विषयाविनिवर्तंतेनिराहारस्यदेहिनः॥ रसवर्जंरसोप्यस्यपरंदृष्ट्वानिवर्तते॥१६॥ बुद्धिःकर्मगुणैर्हीनायदामनसिवर्तते॥ तदासं
पद्यतेब्रह्मतत्रैवप्रलयंगतं॥ १७॥ अस्पर्शनमश्रृण्वानमनास्वादमदर्शनं॥ अघ्राणमवितर्कंचसत्वंप्रविशतेपरं॥ १८ ॥ मनस्याकृतयोमग्नामनस्त्वभिगतंम
तिं॥ मतिस्त्वभिगताज्ञानंज्ञानंचाभिगतंपरं ॥ १९ ॥ इंद्रियैर्मनसःसिद्धिर्नबुद्धिंबुध्यतेमनः ॥ नबुद्धिर्बुध्यतेव्यक्तंसूक्ष्मंत्वेतानिपश्यति ॥ २०॥ इतिश्रीम
हाभारतेशांति० मोक्ष० मनुबृहस्पतिसं० चतुरधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०४ ॥ ॥ ७ ॥ मनुरुवाच दुःखोपघातेशारीरेमानसेचाप्युप
स्थिते॥ यस्मिन्नशक्यतेकर्तुंयत्नस्तंनानुचिंतयेत् ॥ १ ॥ भैषज्यमेतद्दुःखस्ययदेतन्नानुचिंतयेत्॥ चिंत्यमानंहिचाभ्येतिभूयश्चापिप्रवर्तते॥ २॥ प्रज्ञयामानसं
दुःखंहन्याच्छारीरमौषधैः॥ एतद्विज्ञानसामर्थ्यंनबालैःसमतामियात् ॥ ३ ॥

कृतत्वात्तत्रैवमग्नाभवंति तथाचाक्षपादाचार्यप्रणीतंसूत्रं दोषनिमित्तंरूपादयोविषयाःसंकल्पकृताइति एवंमनसोबुद्धौबुद्धेर्जीवेतस्यब्रह्मणिचलयइत्यर्थः ॥ १९ ॥ सिद्धिर्नेतिनकारःकाकाक्षिवदुभयत्रसं
बध्यते कार्येणकारणाव्याप्तेरिंद्रियादयःस्वंस्वंकारणंनबुध्यंते सूक्ष्मंतुचिदात्मासर्वंपश्यति तदनुविद्धाउत्तरेतुस्वंस्वंकार्यंपश्यंतीत्यर्थः ॥ २० ॥ इतिशांति० मोक्ष० नैलकंठीयेभारतभावदीपेचतुरधिक
द्विशततमोऽध्यायः ॥ २०४ ॥ ॥ ७ ॥ दुःखोपघातेइति दुःखरूपेउपघातेप्रागुक्तेयोगेविघ्नेसति शारीरेव्याध्यादौमानसेशोकादौचयस्मिन्सतियत्नोयोगाभ्यासःकर्तुंनशक्यतेतंदुःखो
पघातंनानुचिंतयेत् अचिंतयैवतंपरिहरेदित्यर्थः ॥ १ ॥ एतदेवाह भैषज्यमिति ॥ २ ॥ ३ ॥

प्रज्ञामेवाहानित्यमिति नगृध्येत्गर्धनंकुर्यात् ॥ ४ ॥ उपक्रमंप्रतीकारोपायं ॥ ५ ॥ मरणंभवति ॥ ६ ॥ तेब्रह्माभिगताः ॥ ७ ॥ पालनेचतेसुखंनेतिसंबंधः दुःखेनचदुःखेपिचसतिनाधिगम्यंनैकदाचित् ॥ ॥ ८ ॥ एवंदुःखनिवृत्त्युपायंवैराग्यमुक्त्वासुखप्राप्त्युपायंब्रह्मात्मज्ञानमाह ज्ञानमिति ज्ञानंब्रह्मज्ञेयंअहंकारादिघटांतंतदात्मनाअभिनिर्वृत्तंअविद्यया निष्पन्नंअतएवमनःज्ञानगुणंज्ञानस्यधर्मः कनकस्येवकटकं प्रज्ञाकरणैःज्ञानेंद्रियैःसंयुक्तंयदाभवति ततोनंतरंबुद्धिर्विषयाकारावृत्तिर्भवति एतेनयदेतद्धृदयंमनश्चेत्युपक्रम्यसर्वाण्येवैतानिप्रज्ञानस्यनामधेयानिभवंत्येवब्रह्मैषइंद्रइत्यादिनाप्रज्ञाप्रतिष्ठाप्रज्ञानंब्रह्मेत्यंतेनकरणदेवताभूतभौतिकानामर्थानांप्रज्ञात्मत्वंप्रज्ञाप्रतिष्ठात्वंचहाटककटकन्यायेनोक्त्वानामेवप्रज्ञांब्रह्मेतिवदंत्याःश्रुतेरर्थोब्रह्माद्वैतंपादत्रयेणदर्शितं चतुर्थेनतत्कारणाविद्यावियोगहेतुर्बुद्धिरितिचोक्तं ॥ ९ ॥ बुद्धेर्नियहस्तदभिव्यक्तिहेतुरित्याह यदेति यदाकर्मगुणैःकर्मोत्थैःसंस्कारैःसहिताबुद्धिःमनसिमननात्मिकायांधीवृत्तौवर्ततेतदात्मनापरिणमतेतदाब्रह्मप्रज्ञायते तादृशधीवृत्त्युदयेहेतुमाह ध्यानेति ध्यानंयम

अनित्यंयौवनंरूपंजीवितंद्रव्यसंचयः ॥ आरोग्यंप्रियसंवासोगृध्येत्तत्रनपंडितः ॥ ४ ॥ नजानपदिकंदुःखमेकःशोचितुमर्हति ॥ अशोचन्प्रतिकुर्वीतयदिपश्येदुपक्रमं ॥ ५ ॥ सुखाद्बहुतरंदुःखंजीवितेनास्तिसंशयः ॥ स्निग्धस्यचेंद्रियार्थेषुमोहान्मरणमप्रियं ॥ ६ ॥ परित्यजतियोदुःखंसुखंवाप्युभयंनरः ॥ अभ्येतिब्रह्मसोत्यंतंनतेशोचंतिपंडिताः ॥ ७ ॥ दुःखमर्थाहियुज्यंतेपालनेनचतेसुखं ॥ दुःखेनचाधिगम्यंतेनाशमेषांनचिंतयेत् ॥ ८ ॥ ज्ञानंज्ञेयाभिनिर्वृत्तंविद्धिज्ञानगुणंमनः ॥ प्रज्ञाकरणसंयुक्तंततोबुद्धिःप्रवर्तते ॥ ९ ॥ यदाकर्मगुणोपेताबुद्धिर्मनसिवर्तते ॥ तदाप्रज्ञायतेब्रह्मध्यानयोगसमाधिना ॥ १० ॥ सेयंगुणवतीबुद्धिर्गुणेष्वेवाभिवर्तते ॥ अपराद्भिनिःस्त्यगिरेःशृंगादिवोदकं ॥ ११ ॥ यदानिर्गुणमाप्नोतिध्यानंमनसिपूर्वजं ॥ तदाप्रज्ञायतेब्रह्मनिकषंनिकषेयथा ॥ १२ ॥ मनस्त्वपहृतंपूर्वमिंद्रियार्थनिदर्शकं ॥ नसमक्षगुणापेक्षिनिर्गुणस्यनिदर्शकं ॥ १३ ॥

नियमादिभिःपूर्वांगैःसहितंध्यानंध्येयाकारप्रत्ययसंततिःसएवयोगाख्यस्ततोनिष्पन्नेनसमाधिनाब्रह्माकारवृत्तिविशेषेण कर्मणोपेतेतिपाठे कर्मणःबाह्यविषयप्रकाशनादपेतेतिव्याख्येयं ॥ १० ॥ गुणवतींद्रियादिमती गुणेषुरूपादिषु अपरात्अज्ञानात् ॥ ११ ॥ यदाअज्ञाननाशकाले ध्यानंध्येयंवस्तु मनसिधीवृत्तौप्राप्नोतिअभिव्यज्यते पूर्वजमित्यज्ञानस्यापिकारणं तस्मादव्यक्तमुत्पन्नमित्यादिस्मृतेः निकषेकषपाषाणेनिकषंस्वर्णरेखाप्रकर्षेणनिःसंशयंज्ञायते ॥ १२ ॥ विषयत्वेननिकषवत्ब्रह्मप्रज्ञायतेचेत्जाड्यंब्रह्मणआपद्येतेत्याशंक्याह मनस्त्विति मनोखंडाकारावृत्तिः पूर्वंअखंडचैतन्याभिव्यक्तेःप्रागेवापहृतंअखंडप्रकाशेनतिरोभूतं कुतः यस्मादिंद्रियार्थानांशब्दादीनामेवतन्निदर्शकंतदपिअव्यवधानेनैवेत्याह समक्षंइंद्रियसन्निकृष्टंगुणंरूपादिअपेक्षते तत्तथाअतोहेतोःनिर्गुणस्यरूपादिहीनस्यतन्ननिदर्शकमतोनब्रह्मणोजाड्यापत्तिः ॥ १३ ॥

उपसंहरति सर्वाणीति द्वाराणिइंद्रियाणि संवार्यपिधाय मनसिसंकल्पमात्रेणस्थितःसन्तमपिमनसिबुद्धौकृत्वाप्रविलाप्य एकायनंअस्मीत्यात्ममात्राकारतांप्राप्य तत्परंततःएकायनात्परं ॥ १४ ॥ तमेतंल यक्रमंयुक्त्याप्युपपादयति यथेति गुणाःशब्दतन्मात्रादयोऽपंचीकृतभूतसंज्ञास्तेषांमुपनोक्षयेसति कार्याणिमहाभूतानिपंचीकृतस्थूलभूतानिनश्यंति तथाहिश्रुतिःकारणनाशपूर्वकत्वंकार्यनाशस्यदर्शय ति सयथासैंधवखिल्यउदकेप्रास्तउदकमेवानुविलीयेतेति उदकंविलीनमनुखिल्योलीयतइतिश्रुत्यर्थः तथाचानुभवः जलप्रस्थेखिल्यप्रस्थप्रक्षेपकरकाप्रक्षेपइवपरिमाणातिरेकात्खिल्योपादानंजलंस्वो पादानेरसतन्मात्रेविलीयतेनतुजलप्रस्थे तस्यतदनुपादानत्वात् तस्मात्सूक्तंश्रुत्याजलनाशात्खिल्यनाशइतिस्मृत्याचगुणक्षयात्भूतक्षयइति यथायंदृष्टांतः तथामनसिअहंकारेलीयमानाबुद्धिःस्वकार्या णींद्रियाणिगृहीत्वैवलीयते ॥ १५ ॥ ननुकारणेलीयमानंकार्यस्वदोषेणकारणमपिदूषयेत् जलक्षिप्तलवणखिल्यइवजलंस्वरसेनेत्याशंक्याह यदेति बुद्धिर्व्यवसायोनिश्चयःसएवगुणोधर्मस्तेनउपेतापि अंतरेऽहंकारेचरंतीतिनथा यथाआकल्यंतरोरेनमपिकुंडलंस्वर्णस्थमेव तद्वन्मनसियदाबुद्धिर्भवतितदासामनएवभवति मधुरंजलंतुनखिल्यस्यकारणमितितेनतद्दूषणंविजातीयसंसर्गकृतमेवेत्यर्थः ॥ १६ ॥ ननुत्रिगुणात्मकोमनःशब्दितोहंकारोविजातीयेनिर्गुणेलीयमानःस्वधर्मेणतदपिदूषयेदेवेत्याशंक्याह गुणवद्भिरिति ध्यानेनगुणःसत्वोत्कर्षाख्योयस्मिंस्तत्ध्यानगुणंमनोऽहंकारः गुणवद्भिःरूपादिमद्भि

सर्वाण्येतानिसंवार्यद्वाराणिमनसिस्थितः ॥ मनस्येकाग्रतांकृत्वातत्परंप्रतिपद्यते ॥ १४ ॥ यथामहांतिभूतानिनिवर्तंतेगुणक्षये ॥ तथेंद्रियाण्युपादायबुद्धिर्म नसिवर्तते ॥ १५ ॥ यदामनसिसाबुद्धिर्वर्ततेंतरचारिणी ॥ व्यवसायगुणोपेतातदासंपद्यतेमनः ॥ १६ ॥ गुणवद्भिर्गुणोपेतंयदाध्यानगुणंमनः ॥ तदासर्वा न्गुणान्हित्वानिर्गुणंप्रतिपद्यते ॥ १७ ॥ अव्यक्तस्येहविज्ञानेनास्तितुल्यंनिदर्शनं ॥ यत्रनास्तिपदन्यासःकस्तंविषयमाप्नुयात् ॥ १८ ॥

विषयैःसहयदागुणोपेतंगुणान्सत्वादीन्मूलप्रकृतिमितियावत् तांअव्यक्ताख्यांउपेतंप्राप्तंभवति तदासर्वान्गुणान्सर्वगुणात्मकमव्यक्तमपिहित्वानिर्गुणंधृत्वाप्रविलाप्यनिर्गुणंप्रतिपद्यते यदिसत्वादयोनप्रवि लाप्याःस्युस्तर्हितेषुलीनंमनःसुप्तिप्रलययोरिवपुनरुन्मज्जेत्कारणस्यानाशात् नचादृष्टाख्यनिमित्तांतराभावान्नोन्मज्जतीतिवाच्यं श्रुतहान्यश्रुतकल्पनाप्रसंगात् तत्त्वमसीतिवाक्यार्थज्ञानात् कृतकृत्यत्वंश्रू यते ज्ञात्वादेवंसर्वपाशापहानिरितिश्रुतेः नत्वहंकारस्यप्रधानेप्रलयात् कृतकृत्यत्वंनिमित्तमप्रयोजकमितिनवसूत्रकृतैवादृष्टस्यअप्रयोजकत्वाभिधानात् तस्मात्सत्वमपिप्रविलापनीयं नचगुणात्मकस्यत स्यनिर्गुणताभवति उक्तदोषापातात् अतोरज्जुरगादिवद्बाधएवास्यप्रलयः तदिदमुक्तं मनोगुणान्हित्वानिर्गुणंप्रतिपद्यते गुणान्उपादायेत्यर्थः हित्वेतिदधातेःरूपंनतुजहातेः नहिकारणंमुक्त्वाकार्यस्यान्य प्राप्तिःसंभवति तस्मान्मनोलयाधिष्ठानेब्रह्मणिमानसदोषप्रसक्तिरितिदिक् ॥ १७ ॥ अहंकाराद्युपादानंयदव्यक्ताख्यंगुणत्रयंतस्यस्वरूपंदुर्वचमित्याह अव्यक्तस्येति निदर्शनंदृष्टांतःअव्यक्तंनसत् नेहना नास्तिकिंचनेतिश्रुत्याबाधात् नापिनरशृंगवदसत् तत्कार्यस्योपलंभात् नापिसदसत्विरोधात् तस्मादनिर्वचनीयमित्याह पदन्यासोवाग्व्यापारोयत्रनास्तिअतस्तत्रनिदर्शनमपिनास्तीत्यर्थः अतएवनदवा भिरपिनसंभवतीत्याह कइति ॥ १४ ॥

अतःश्रवणादिजन्येनसाक्षात्कारेणैवात्मतत्त्वंनिश्चिनुयादित्याह तपसेति तपसाआलोचनेनध्यानजेनसाक्षात्कारेणअनुमानेनमननाख्ययुक्त्यनुसंधानेनगुणैःशमदमादिभिःजात्याजात्युचितस्वधर्मेणश्रु तेनवेदांतश्रवणेनविशुद्धेनांतरात्मनामनसापरमंब्रह्मनिनीषेत्ज्ञातुमिच्छेत् परमंशोधितत्वंपदार्थंब्रह्मतत्पदार्थंप्रतिप्रापयितुमिच्छेदितिवा नयतेर्द्विकर्मत्वात् ॥ १९ ॥ उक्तविधयातत्त्वदर्शिनोंतर्बहिश्चतुल्यवद्भे दभानंनास्तीत्याह गुणहीनइति तंनिष्प्रपंचंमार्गंवहिरन्वयेनापिसम्यक्अनुवर्ततेअनुसरति द्वैतंतुपश्यन्नपिनपश्यतीत्यर्थः ननुबहिःकार्यात्मनाभेदः अंतःकारणात्मनाऽभेदः यथासुवर्णंस्वरूपेणकुंडला दिरूपेणचाभिन्नंभिन्नंचेतिव्यपदेष्टुंशक्यं तद्वदिदमपिस्यात्किमितिवहिरपिभेदावभासःप्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धोऽपलप्यतइतिचेन्न सयथासैंधवघनोऽनंतरोऽबाह्यःकृत्स्नोरसघनएवंवाअरेऽयमात्माऽनंतरोऽ बाह्यःकृत्स्नःप्रज्ञानघनएवेत्यात्मनएकरस्यश्रुतेः अंतरंकारणंबाह्यंकार्यंतयोरभावादयंकृत्स्नःप्रज्ञानमात्रइतिश्रुत्यर्थः वहिरपिज्ञेयेनशुद्धेनचिदात्मनासंमितं तत्रहेतुः गुणाभावात्मूलप्रकृतेस्तुच्छत्वात् प्रकृत्यावा

तपसाचानुमानेनगुणैर्जात्याश्रुतेनच॥ निर्नीषेत्परमंब्रह्मविशुद्धेनांतरात्मना ॥१९॥ गुणहीनोहितंमार्गंवहिःसमनुवर्तते॥ गुणाभावात्प्रकृत्यावानिस्तर्क्यंज्ञे यसंमितं॥ २०॥ नैर्गुण्याद्ब्रह्मचाप्नोतिसगुणत्वान्निवर्तते॥ गुणप्रचारिणीवुद्धिर्हुताशनइवेंधने ॥ २१ ॥ यथापंचविमुक्तानिइंद्रियाणिस्वकर्मभिः॥ तथाहि परमंब्रह्मविमुक्तंप्रकृतेःपरं॥ २२॥ एवंप्रकृतितःसर्वेप्रवर्ततेशरीरिणः॥ निवर्ततेनिवृत्तौचस्वर्गंचैवोपयांतिच ॥ २३ ॥पुरुषःप्रकृतिर्बुद्धिर्विषयाश्चेंद्रियाणि च॥ अहंकारोभिमानश्चसमूहोभूतसंज्ञकः॥ २४॥

चित्स्वाभाव्याद्वा तर्कैकगम्याःप्रधानपरमाणुस्वभावशून्यवादास्तर्क्यास्तद्रहितंनिस्तर्क्यंतस्मादंतर्बहिरेकरसंब्रह्म एकस्मिन्वस्तुनिपरस्परविरुद्धयोर्भेदाभेदयोःसमानसत्ताकत्वंवक्तुमयुक्तमित्यवश्यहेयेन्य तरस्मिन्व्यभिचरितत्वाद्भेदएवहेयइतिनिर्विवादमैकात्म्यमित्याकरेविस्तरः ॥ २० ॥ बुद्धिर्नैर्गुण्यान्निर्विषयत्वाद्ब्रह्मप्रामोतिसगुणत्वात्सविषयत्वान्निवर्तते ब्रह्मणःसकाशादितिशेषः गुणेपुप्रचारिणी॥ २१ ॥ यथेति सुषुप्तौयथाकार्यत्यागेनकारणाज्ञानात्मनावस्थानंएवंतुरीयेकारणत्यागेनचिन्मात्रात्मनावस्थानमपिसंभववीतिभावः ॥ २२ ॥ एवमितिलौकिकदृष्टांताभिनयः प्रकृतितःअज्ञानात् शरीरिणःचिदाभा साजीवाख्याः निवृत्तौअज्ञानस्य यथाऽज्ञानाच्छुक्तिरजतादाविवप्रवर्ततेनकर्मस्तन्निवृत्तौनिवर्तते अनिवृत्तौतुस्वर्गंप्रवृत्तिफलं ॥ २३ ॥ पुरुषःजीवः अभिमानःइदमित्थमेवेतिधीः विपर्ययोवा भूतसंज्ञाफलंविनाशित्वनिश्चयः ॥ २४ ॥

ननुप्रवाहनित्यस्य वियदादेः कुतो विनाश इत्याशंक्याह एतस्येति एतस्य भूतसंघस्य आद्याप्रवृत्तिः प्रथमसर्गः प्रधानान्मायाशबलादव्याकृतादेव तदनंतरं मिथुनाद्बीजांकुरन्यायेन व्यक्तिमभिव्यक्तिं अविशेषात्
विशेषाः पंचमहाभूतानि तदन्ये अविशेषाः पंचतन्मात्राणि एकादशेंद्रियाणि अहंकारश्च जात्यभिप्रायमेकवचनं द्वितीयाप्रवृत्तिस्तु मिथुनादभिव्यक्तिं नियच्छति नियमयति न पुनर्यादृच्छिकी सृष्टिरित्यर्थः एवं
च यथा घटशरावोदंचनादीनां विशेषाणामविशेषो मृन्मात्रं एवं वियदादिविशेषाणामप्यस्य विशेषः प्रधानमिति न प्रवाहनित्यत्वं सृष्टेरिति भावः ॥ २५ ॥ प्रकृतिप्रलयकालेभ्यति विरक्तस्तु ज्ञानवान् प्रकृतिवा
धेनात्मज्ञानवान् भवति मुच्यत इत्यर्थः ॥ २६ ॥ इति शांति० मोक्ष० नै० भा० पंचाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०५ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ धर्माद्उत्कृष्यते श्रेय इत्युक्तं व्याकुर्वन्नुक्त
मर्थमुपसंहरति यदातैः पंचभिः पंचेत्यादिनाऽध्यायेन पंचभिः शब्दादिभिः स्वविषयैः सह पंचेंद्रियाणि मनसा कारणेनापि सह युक्तानि निगृहीतानि मनसेत्यनेन बुद्धेरपि ग्रहणं श्रुतिश्च यदा पंचावतिष्ठंते ज्ञानानि

एतस्याद्याप्रवृत्तिस्तु प्रधानात्संप्रवर्तते ॥ द्वितीया मिथुनव्यक्तिमविशेषान्नियच्छति २५ ॥ धर्माद्उत्कृष्यते श्रेयस्तथाऽश्रेयोप्यधर्मतः ॥ रागवान्प्रकृतिं ह्येति वि
रक्तो ज्ञानवान्भवेत् ॥ २६ ॥ इति श्रीमहाभारते शांति० मोक्ष० मनुबृहस्पतिसं० पंचाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०५ ॥ ॥ ५ ॥ मनुरुवाच
यदा तैः पंचभिः पंच युक्तानि मनसा सह ॥ अथ तद्द्रक्ष्यते ब्रह्म मणौ सूत्रमिवार्पितं ॥ १ ॥ तदेव च यथा सूत्रं सुवर्णे वर्तते पुनः ॥ मुक्तास्वथ प्रवालेषु मृन्मये रा
जते तथा ॥ २ ॥ तद्वद्गोऽश्वमनुष्येषु तद्वद्धस्तिमृगादिषु ॥ तद्वत्कीटपतंगेषु प्रसक्तात्मा स्वकर्मभिः ॥ ३ ॥ येनयेन शरीरेण यद्यत्कर्म करोत्ययं ॥ तेनतेन शरीरेण त
त्तत्फलमुपाश्नुते ॥ ४ ॥ यथा ह्येकरसा भूमिरोषध्यर्थानुसारिणी ॥ तथा कर्मानुगा बुद्धिरंतरात्मानुदर्शिनी ॥ ५ ॥ ज्ञानपूर्वा भवेल्लिप्सा लिप्सापूर्वाभिसंधिता ॥ अ
भिसंधिपूर्वकं कर्म कर्ममूलं ततः फलं ॥ ६ ॥ फलं कर्मात्मकं विद्यात्कर्म ज्ञेयात्मकं तथा ॥ ज्ञेयं ज्ञानात्मकं विद्याज्ज्ञानं सदसदात्मकं ॥ ७ ॥

मनसा सह बुद्धिश्च न विचेष्टति तामाहुः परमां गतिमिति आत्मानात्मनोरत्यंतविविक्तत्वं मणिसूत्रदृष्टांतेनोक्तं ॥ १ ॥ ऐकात्म्यसिध्यर्थमनेनैव दृष्टांतेन सर्वत्रात्मव्याप्तिमाह तदेवेति ॥ २ ॥ प्रसक्तात्मा आसक्त
चित्तः आसंगहेतुमाह स्वकर्मभिरिति ॥ ३ ॥ येनयेन पित्र्येण दैवेन गांधर्वेण प्राजापत्येन वा प्राप्येण हेतुभूतेन यस्य यस्य देहस्य प्राप्त्यर्थमित्यर्थः यद्यत्कर्म यज्ञादिकं ॥ ४ ॥ कर्मभेदाद्देहविशेषयोगे दृष्टांतमाह यथेति
अंतरात्मा अनुदर्शी साक्षी यस्याः सा न तथा साक्षिप्रकाश्यापि प्राक्कर्मानुसारिण्येव बुद्धिर्भवतीत्यर्थः ॥ ५ ॥ ज्ञानपूर्वा बुद्धिपूर्वा लिप्सा रागः ततोऽभिसंधिता अभिसंधिमत्त्वं अभिसंधिरिति यावत् स च इदं साधयेयमिति
यत्नः ततः कर्म स्पंदः ततः फलावाप्तिः ॥ ६ ॥ फलमिति अनेन क्रमेण तत्तद्देहप्राप्त्यादिरूपं फलं कर्मात्मकं कर्मप्रभवं कर्म तु ज्ञेयात्मकं अहमर्थोद्भवं अहमर्थोपि ज्ञानात्मा जीवरूपः सोपि सदसदात्मा चिज्जडरूपः ॥ ७ ॥

ज्ञानानांचिज्जडग्रंथीनां फलानांदेहानां ज्ञेयानांबुद्धीनां कर्मणांसंचितानांचक्षयांतेयत्फलमिवफलंआत्मतत्त्वप्रकाशः विद्ययाब्रह्माकारचरमांतःकरणवृत्त्याज्ञानंसाक्षात्कारोयस्यतद्विद्याज्ञानं दिव्यंज्ञानमि
तिपाठेदिविहार्दाकाशाख्येकारणेब्रह्मणिभवंदिव्यंज्ञेयवस्तुनिप्रतिष्ठितंज्ञानं ॥ ८ ॥ ज्ञेयस्वरूपमाह महदिति महत्त्रिविधपरिच्छेदशून्यंअतएवपरमंमाबुद्धिःसापरादूरेभूतायस्मात्तत भूतंनित्यसिद्धं आत्मस्थं
बुद्धिस्थं गुणेषुविषयेषुबुद्धिर्येषां ॥ ९ ॥ महत्त्वंव्याचष्टे पृथिवीतित्रिभिः ॥ १० ॥ कालःअव्यक्ताख्यंजगत्कारणं ॥ ११ ॥ विष्णुःशुद्धंब्रह्म ॥१२॥ महत्त्वहेतुकंपरमत्वंव्याचष्टेऽनादित्वादितिद्वाभ्यां अ
व्ययःअपक्षयशून्यः अंतवत्ज्ञातृज्ञेयविभागवत् यत्रान्यत्पश्यत्यन्यच्छृणोतितदल्पं अथयदल्पंतन्मर्त्यंतद्दुःखमितितस्यदुःखत्वश्रुतेः ॥ १३ ॥ धामेवधामआश्रयःप्राप्यं गत्वाज्ञात्वा कालविषयादनित्या
द्दुःखात्मकात् ॥ १४ ॥ गुणेष्विति एतेमुक्ताःशुद्धचिदात्मानःगुणेषुमानमेयव्यवहारेषुप्रकाशंतेज्ञानरूपेण मेयेषुवासत्वेनघटःसन्पटःसन्नित्येवंरूपेण सुखात्मनावा अतएवोक्तंअस्तिभातिप्रियंरूपंनामचे

ज्ञानानांचफलानांचज्ञेयानांकर्मणांतथा॥क्षयांतेयत्फलंविद्याज्ञानंज्ञेयप्रतिष्ठितं ॥ ८ ॥ महद्धिपरमंभूतंयस्मपश्यंतियोगिनः ॥ अबुधास्तंनपश्यंतित्यात्म
स्थंगुणबुद्धयः॥ ९ ॥ पृथिवीरूपतोरूपमपामिहमहत्तरं॥ अद्भ्योमहत्तरंतेजस्तेजसःपवनोमहान्॥ १० ॥ पवनाच्चमहद्व्योमतस्मात्परतरंमनः॥ मनसोमहतीबु
द्धिर्बुद्धेःकालोमहान्स्मृतः॥ ११ ॥ कालात्सभगवान्विष्णुर्यस्यसर्वमिदंजगत्॥ नादिर्नमध्यंनैवांतस्तस्यदेवस्यविद्यते ॥ १२ ॥ अनादित्वादमध्यत्वादनंत
त्वाच्चसोव्ययः॥ अत्येतिसर्वदुःखानिदुःखंह्यंतवदुच्यते ॥ १३ ॥ तद्ब्रह्मपरमंप्रोक्तंतद्धामपरमंपदं॥ तद्गत्वाकालविषयाद्विमुक्तामोक्षमाश्रिताः ॥ १४॥ गुणे
ष्वेतेप्रकाशंतेनिर्गुणत्वात्ततःपरं॥ निवृत्तिलक्षणोधर्मस्तथानंत्यायकल्पते॥ १५ ॥ ऋचोयजूंषिसामानिशरीराणिव्यपाश्रिताः ॥ जिह्वाग्रेषुप्रवर्तंतेयत्नसा
ध्याविनाशिनः॥ १६॥ नचैवमिष्यतेब्रह्मशरीराश्रयसंभवं ॥ नयत्नसाध्यंतद्ब्रह्मनादिमध्यंनचांतवत् ॥ १७॥ ऋचामादिस्तथासाम्नांयजुषामादिरुच्यते॥
अंतश्चादिमतांदृष्टोनत्वादिर्ब्रह्मणःस्मृतः॥ १८॥ अनादित्वादनंतत्वात्तदनंतमथाव्ययं॥ अव्ययत्वाच्चनिर्दुःखंद्वंद्वाभावस्ततःपरं ॥ १९॥

त्यंशपंचकं आद्यंत्रयंब्रह्मरूपंजगद्रूपंततोद्वयमिति ततःगुणेभ्यःपरमुत्कृष्टंब्रह्मनिर्गुणत्वादेव निवृत्तिलक्षणःशमदमोपरमादिरूपोधर्मोनिर्विकल्पकः सचज्ञातःसन्आनंत्यायमोक्षाय ॥ १५ ॥ ऋचइत्यध्यय
नादिधर्मालक्ष्यंते शरीराणिलिंगशरीराणिव्यपाश्रिताःतत्संस्कारकत्वेनतद्गताः ननुअनाधेयातिशयेचिदात्मनिगताः अतएवयत्नसाध्याःविनाशिनश्च ॥ १६ ॥ ब्रह्मणितद्विपर्ययमाह नचेति शरीरमाश्रित्यसं
भवआविर्भावोयस्यतत्तादृशमपियत्नसाध्यंनभवतिधर्मवद्यतोनादिमध्यं नैकधेतिवत्समासः ब्रह्मभावस्यसाध्यत्वेनिश्चितमनित्यत्वंस्यादित्यर्थः यद्वाशरीरंलिंगंआश्रयतेपुण्यापुण्यरूपेणेतिशरीराश्रयंशरी
रात्संभवतितादृशंचधर्मस्वरूपं ब्रह्मतुअशरीरंउदासीनंचेत्यर्थः ॥ १७ ॥ ऋचामिति ब्रह्मभावस्यादिमत्वेध्रुवंविनाशइतिभावः ॥ १८ ॥ अनादित्वादजन्यत्वात्अनंतत्वात्ध्वंसशून्यत्वात्अतएवअनंतंव्याप
कंअव्ययंचव्योमवत् द्वंद्वानिमानापमानादीनि ॥ १९ ॥

ननुअयत्नसाध्यंनित्यंचात्मसुखंचेत्किमितितत्रसर्वैनरज्यंतइत्याशंक्याह अदृष्टतइति अदृष्टंभाग्यंतदालंब्य अनुपायात् उपायाभावात् अत्रादृष्टतइतिचतुर्विधाध्यात्मिकतुष्ट्युपलक्षणं तथाकर्मणोविषयभोगाख्य स्यप्रतिसंधिःप्रतीपःसंधिर्वियोगःविषयेभ्यउपरमइतियावत् तेनपंचविधावाह्यातुष्टिरुक्ता तेनतुष्टिद्वयेनहेतुना उपायेष्वप्रवर्तमाना पुरुषायेनोपायेनतत्पदंगच्छंतितन्नपश्यंति तुष्टयस्तूक्ताःसांख्यसमत्या आध्या त्मिकाश्चतस्रःप्रकृत्युपादानकालभाग्याख्याःवाह्याविषयोपरमात्पंचचतुष्टयोभिहिताःइतिअस्यार्थः शास्त्रात्प्रकृतिपुरुषयोर्विवेकोज्ञातस्तत्साक्षात्कारस्तुवृत्तिरूपःप्रकृतेःपरिणामः सचस्वयमेवपरिणामक्रमेण भविष्यति किंध्यानायासेनेतिप्रकृत्याख्यातुष्टिरंभइत्युच्यते एतावतापिनकृतकृत्यनासर्वस्याप्यनायासेन विवेकख्यात्यापत्तेरनर्थकःप्रव्रज्याविधिःस्यादतस्तन्मात्रेणकृतकृत्यताकिंध्यानेनेत्युपादानाख्यातुष्टिः सलिलमित्युच्यते प्रव्रज्यापिकालविशेषापेक्षैवकैवल्यहेतुरित्यलमुत्तमनयेतितूष्णीमवस्थानंकालाख्यतुष्टिरोघइत्युच्यते कालोपिपूर्वपुण्यवशादेवविवेकसाक्षात्कारंमदालसापत्यानांबालानामिवजनयिष्य तीतिकिंध्यानायासेनेतितुष्टिर्भागाख्यावृष्टिशब्देनोच्यते सैवेहमुख्यत्वाददृष्टतइत्यनेनगृहीताअनयैवतत्पूर्वासांतुष्टीनामाक्षेपतोलाभादिति विषयाःपंच तेषुवैराग्याण्यपिपंच तत्रधनार्जनेदुःखंदृष्ट्वायाउपर तिःसापारं राजचोरादिनाधननाशेदुःखंदृष्ट्वायासासुपारं भोगेनापिधननाशंदृष्ट्वायदुःखंतज्जायाउपरतिःसापारापारं भोगेपिक्षयित्वादिदोषदर्शनाद्याउपरतिःसानुत्तमांभः नानुपहत्यभूतानिभोगःसंभवतीति न्यायेनभोगेहिंसादोषदर्शनाद्याउपरतिःसाउत्तमांभः एवंविषयोपरमात्पंचतुष्टयोत्रकर्मप्रतिसंधिशब्देनोच्यंते एवंनवतुष्टयः तन्मात्रेणकृतकृत्यतांमन्वानस्यउपायेष्वप्रवृत्तेरात्मदर्शनंनभवतीत्यर्थः ॥२०॥ क

अदृष्टतोनुपायाच्चप्रतिसंधेश्चकर्मणः॥ नतेनमर्त्याःपश्यंतियेनगच्छंतितत्पदं॥ २०॥

विपर्ययेचसंसर्गाच्छाश्वतस्यचदर्शनात्॥ मनसाचान्यदाकांक्षन्परंनप्रतिपद्यते॥ २१॥

दाचित्तुष्टिनवकंजित्वाध्यानेनप्रवृत्तोपिध्यानजसिद्धिविपर्ययादप्यात्मतत्त्वंनपश्यतीत्याह विपर्ययेचेति तत्रप्राणिनांस्वाभाविकोविषयेषुसंगःविषयाश्चहार्दाकाशाख्यब्रह्मलोकगताःशाश्वताःमधुमत्यांयो गभूमौस्थितस्ययोगिनःसंकल्पमात्रोपनताः तइमेसत्याःकामाअनृतापिधानादेहेनोपाधिनाच्छादिताः संकल्पादेवास्यपितरःसमुत्तिष्ठंतीत्यादिश्रुतिभ्यः अतोहेतोरविरक्तोयोगीमनसान्ययोगैश्वर्यसुखंइच्छन् सकलकामनिर्धूननप्राप्यंपरंब्रह्मनप्रतिपद्यतेनसाक्षात्करोति अत्रअन्यदित्यनेनसिद्धिविपर्ययोदर्शितः तत्रसिद्धयःसांख्यसमत्युक्ताः ऊहःशब्दोध्ययनंदुःखविघातास्त्रयःसुहृत्प्राप्तिः दानंचसिद्धयोष्टौसिद्धेः पूर्वोंकुशस्त्रिविधइति अस्यार्थः ऊहःवितर्कःश्रुतस्यार्थस्ययुक्त्याचिंतनंमननमित्यर्थः शब्दःशब्दजंज्ञानंमोक्षशास्त्रस्यउपक्रमोपसंहारपर्यालोचनयातात्पर्यज्ञानं अध्ययनंउपनिषद्ग्रंथस्यावाप्तिः आध्या त्मिकाधिभौतिकाधिदैविकभेदेनत्रिविधंदुःखमतस्तद्विघाताअपित्रयः ताश्चमुख्याःसिद्धयः तथासुहृत्प्राप्तिः परविद्याप्रदसदाचार्यलाभः दानंचित्तशुद्धिजन्याविवेकप्राप्तिः दैपशोधनेइत्यस्यरूपं एताअ ष्टौसिद्धयः तत्रऊहशब्दाध्ययनसुहृत्प्राप्तयःतारंसुतारंतारातारंरम्यकंचेतिक्रमेणगीयंते दानाद्याःचतस्रस्तुसदामुदितंप्रमोदोमुदितंमोदमानाइतिचगीयंते एतास्तुप्रज्ञाप्रासादसोपानभूताअपिकुयोगिनंप्राप्यविप र्यस्तफलाःस्युःतदिदमुक्तं सिद्धेःपूर्वोंकुशस्त्रिविधः सिद्धेर्मोक्षकरिण्याअंकुशइवनिवारकस्त्रिविधएकोविद्यादिःपंचविधोविपर्ययः द्वितीयोऽशक्तिःसाच एकादशेंद्रियवधाःसहबुद्धिवधैरशक्तिरुद्दिष्टेत्युक्ता बधिरत्वादयएकादशेंद्रियवधाः तुष्टीनांपूर्वोक्तानांसिद्धीनांचानुपदोक्तानांविपर्ययात्सप्तदशबुद्धिवधाः तत्रगोबलीवर्दन्यायेनतुष्टीःपृथक्कृत्यविपर्ययाशक्तितुष्टयस्त्रिविधोंकुशोमनसाचान्यदाकांक्ष न्नित्यनेनसूचितः॥ २१॥

तत्राप्यन्याकांक्षायांहेतुमाह गुणानिति गुणान् विषयानयत्यस्मात् तस्मात् परं निर्विषयंगुणार्थिनः पुरुषाः ॥ २२ ॥ अतिमौढ्याद्बाह्यगुणासक्तास्तु परान्योगिगम्यान्विषयान्नामुवंतीत्याह गुणैरिति उभयेषांतु ल्यत्वेपिआंतरैर्गुणैर्ब्रह्मणःस्वरूपभूतैःसत्यकामत्वादिभिःपरंउपलक्ष्यतेधूमेनेवाग्निशाखाग्रेणेववाचंद्रकलामित्याह अनुमानादिति ॥ २३ ॥ अयम्वानुभवंप्रमाणयति सूक्ष्मेणेति सूक्ष्मेणध्याननिशितेन दृश्यतेत्वग्र्ययाबुध्यासूक्ष्मयासूक्ष्मदर्शिभिरितिश्रुतेः शब्दश्रोत्रगंधघ्राणादिषुप्रकाश्यप्रकाशकयोराकाशभूम्यादिरूपैकोपादानकत्वनियमादुपादानोपादेययोश्चाभेदाद्घटादिरूपंमनएवचक्षुरादिरूपेणमनसा यथागृह्यते एवंद्रष्टृदृश्येअपिदर्शनमात्रोपादानेदर्शनादभिन्नेइत्यर्थः ॥ २४ ॥ उद्गभेदपदेहेतुमनुभवमेवाह ज्ञानेनेति ज्ञानंब्रह्मात्माकाराधीवृत्तिस्तयाबुद्धिंदेहाद्यात्मभ्रमकलुषितांनिर्मलीकृत्यसर्वसंशयहीनांकृत्वा तथाचश्रुतिः भिद्यतेहृदयग्रंथिश्छिद्यंतेसर्वसंशयाः क्षीयंतेचास्यकर्माणितस्मिन्दृष्टेपरावरइति तथाबुध्यामनोऽपिसंकल्पात्मकंसंकल्प्यसंकल्पकरूपेणस्वमादौस्थितमिति निश्चित्य तथाजाग्रत्काले पिमनसाइंद्रियग्रामंशब्दादिसहितंमनोमात्रमितिनिश्चित्य विलोमक्रमेणाक्षरंक्षरतीतिव्युत्पत्त्याद्रष्टृदृश्येपरिणामिनयाविकारीतद्भिन्नंचिन्मात्रंदर्शनंप्रतिपद्यते॥२५॥बुध्याचरमवृत्त्याध्यानपरिपाकोत्थया

गुणान्यदिहपश्यंतिनदिद्धंत्यपरेजनाः॥ परंनैवाभिकांक्षंतिनिर्गुणत्वाद्गुणार्थिनः॥ २२ ॥ गुणैर्यस्त्ववरैर्युक्तःकथंविद्यात्परान्गुणान् ॥ अनुमानाद्धिगंतव्यं गुणैरवयवैःपरं॥२३॥ सूक्ष्मेणमनसाविद्मोवाचावक्तुंनशक्नुमः॥मनोहिमनसाग्राह्यंदर्शनेनचदर्शनं॥२४॥ ज्ञानेननिर्मलीकृत्यबुद्धिंबुद्ध्यामनस्तथा॥ मनसाचेंद्रियग्राममक्षरंप्रतिपद्यते ॥ २५॥ बुद्धिप्रहीणोमनसासमृद्धोनिराशिषंनिर्गुणमभ्युपैति॥ परंत्यजंतीहविलोड्यमानाहुताशनंवायुरिवेंधनस्थं ॥ २६॥ गुणादानेविप्रयोगेचतेषांमनःसदाबुद्धिपरावराभ्यां॥ अनेनैवविधिनासंप्रवृत्तोगुणापायेब्रह्मशरीरमेति॥ २७॥

प्रहीनःनिर्वृत्तिकः मनसाविचारात्मकेनसमृद्धःपूर्वमितिशेषः श्रवणमननवानित्यर्थः निराशिषंआशीःप्रार्थनातद्रहितंस्वेनैवरूपेणपरमानंदत्वात् निर्गुणंआत्मानमुपैतिप्राप्नोति विलोड्यमानाःआशीभिराकुलीक्रियमाणाः यथावायुःकाष्ठांतर्गतंवन्हिनोद्दीपयतिकिंतुत्यजति एवमेतेपिअंतस्थमात्मानंत्यजंतीत्यर्थः ॥ २६ ॥ उक्तमेवार्थंस्पष्टयति गुणेति विषयाणामादानेआभिमुख्येनखंडनेआत्मनिप्रविलापनेकृतेसतिमनः बुद्धिपरायबुध्यपेक्षयायत्परंब्रह्मतस्मिंतल्लामयेभवति तेषांगुणानांविप्रयोगेपृथक्त्वेनग्रहणेसतिमनःसदासर्वस्मिन्नपियुगेबुध्यवरायबुध्यपेक्षयायदवरंबुद्धिकल्पितंब्रह्मलोकांतमैश्वर्यं अर्वाच्यंतमनैश्वर्यंचतल्लामयेभवति अनेनप्रकारेणविधिनावंधायविषयासक्तंमुक्त्यैनिर्विषयंमनइत्यादिवचनेनगुणापायेसंप्रवृत्तःब्रह्मशरीरंब्रह्मस्वरूपंप्राप्नोति शारीरमितिपाठेशारीरोजीवस्तयोर्ब्रह्मशारीरयोरभेदेसामानाधिकरण्यं ॥ २७ ॥

ननुलोकेचतुर्धाभेदोदृश्यते यथासुवर्णकुंडलमितितयोरुपादानोपादेयभावेन यथावाशुक्लःपटइतितयोर्गुणगुणिभावेन यथावाशुक्तौरजतमित्यधिष्ठानाध्यस्तभावेन यथावासिंहोदेवदत्तइतितद्गतगुणयोगेन ना
द्यः ब्रह्मणोविकारित्वापत्त्याकूटस्थत्वनाशापत्तेः नद्वितीयः आश्रयनाशंविनागुणनाशासंभवान्मुक्तौजीवत्वनाशेब्रह्मणोपिनाशापत्तेः नतृतीयः मिथ्याभूतस्यजीवस्यमुक्त्यन्वयायोगात् परिशेषाद्दंत्यएवपक्षः
शिष्यते नत्रापियथानंतंवैमनोनंताविश्वेदेवाइतिवद्गुत्वसाम्यान्मनसिविश्वेदेवसंपत्तिस्तथादेहादिबृंहकत्वयोगाज्जीवेऽपिब्रह्मशब्दः यद्वायोषावागौतमाग्निरित्यत्रस्त्रीरूपंप्रतीकमविद्यमानवत्कृत्वातत्राग्निरुपास
नं एवंजीवमविद्यमानवत्कृत्वातत्रब्रह्मोपास्यं यद्वा यथामनोब्रह्मेत्युपासीतेतिमनएवब्रह्मभावारोपेणोपास्यं एवंजीवेपिब्रह्मभावमारोप्यामृतत्वकामस्यात्मोपासनंविधीयतेआत्मेत्येवोपासीतेत्यादिश्रुतिषुइत्याशं
क्याह अव्यक्तात्मेति अव्यक्तेतिवाङ्मनसागोचरत्वोक्त्यामनआदिवत्प्रतीकत्वादिकंनिरस्यते आत्मेतिव्यापकप्रत्यक्त्वेनान्यरूपत्वोक्त्याकीटभृंगवद्यन्नांतरस्यालभ्यत्वमुच्यते पुरुषइतिपुरिशेतेइतिव्युत्पत्त्यागौणा
त्मत्वंनिरस्यते व्यक्तकर्मेतिदेहाद्युपाधियोगात्कर्मसमवायीवदृश्यते अतएवश्रूयते आराममस्यपश्यंतिनतंपश्यतिकश्चनेति अंतकालेमुक्तिप्रलयमोक्षाणामन्यतमकालेवाव्यक्तएवातोस्यव्यक्तत्वमंतरालेऽवगतं
मृषैव ततश्चाव्यक्तस्यात्मनोऽव्यक्तेनब्रह्मणासहलक्षणभेदाभावाद्भेदोनघटतइतिबिंबप्रतिबिंबन्यायेनौपाधिकएवतयोर्भेदःसचोपाधिभूतायाअविद्यायानिवृत्तौनिरवशेषणलीयतइतियुक्तमुक्तंब्रह्मशारीरमेती

अव्यक्तात्मापुरुषोव्यक्तकर्मासोऽव्यक्तत्वंगच्छतिह्यंतकाले॥ तैरेवायंचेंद्रियैर्वर्धमानैर्ग्लायद्भिर्वावर्ततेऽकामरूपः॥ २८॥
सर्वैरयंचेंद्रियैःसंप्रयुक्तोदेहंप्राप्तःपंचभूताश्रयःस्यात्॥ नासामर्थ्याद्गच्छतिकर्मणहहीनस्तेनपरमेणाव्ययेन ॥ २९॥

ति नन्वेवंविधेआत्मनिकुतोदुःखित्वप्रतीतिरित्याशंक्याह तैरेवेति तैःप्रसिद्धैः अकामरूपइतिच्छेदः जलसूर्यन्यायेनमृषैवात्मनिदुःखित्वादिभ्रमइत्याह ग्लायद्भिर्वा वाशब्दउपमार्थे ग्लायन्निवआवर्ततेलोकद्व
येसंचरति घटाकाशवत् आर्षोविभक्तिव्यत्ययः तथाचसूत्रं अतएवचोपमासूर्यप्रतिकृतिकादिवदिति सूर्यप्रतिकृतिःप्रतिबिंबसूर्यःआदिपदाद्घटाकाशःतथाचात्मनिभेदंगतिंचवारयंतिश्रुतयः यथाह्ययंज्यो
तिरात्माविवस्वानपोभिन्नाबहुधैकोऽनुगच्छन् उपाधिनाक्रियतेभेदरूपोदेवःक्षेत्रेष्वेवमजोयमात्मा घटसंवृतमाकाशंनीयमानेयथाघटे घटोनीयेतनाकाशंतद्वज्जीवोनभोपमइत्यादयः ॥ २८ ॥ सर्वैरिति अयं
चिदाभासःदेहंलिंगशरीरंप्राप्तःपंचभूतानिस्थूलदेहाकारेणपरिणतानि तदाश्रयश्चस्यात्अस्ति परमेणबिंबभूतेनअंतर्यामिणाहीनःसन्नगच्छति गतिरुपलक्षणंकिमपिकर्तुंनशक्नोतीत्यर्थः कुतःअसामर्थ्यात्
कुत्रकर्मणेकर्मकर्तुमित्यर्थः हइतिश्रौतीप्रसिद्धिःएषह्येवसाधुकर्मकारयतीत्यादिकांद्योतयति अयंभावः जलसूर्यघटाकाशयोश्चांचल्यगमनेइवात्मनिदुःखित्वादिकंभासमानमपिपरमार्थतोनास्तिनाप्यस्य
तत्परिहारेसामर्थ्यमस्तिउपाधिपक्षपातित्वात् उपाधेश्चप्राक्कर्मानुरोधीश्वरेच्छयाचेष्टाश्रयत्वात् अतोंतर्यामित्वंचेश्वरस्ययुक्तमिति ॥ २९ ॥

ननूपाध्यंतर्यामिणोरनादित्वान्नित्ययोः प्रवर्त्यप्रवर्तकयोः सतोः कथंचिदाभासस्य दुःखान्मुक्तिः स्यादित्याशंक्याह पृथ्व्येति यथान्यैरदृष्टोपि पृथिव्या अंतोस्ति अविभुद्रव्यत्वात् एवं दुःखसंततेरप्यंतोस्ति जन्यत्वात् यथा वा वायुरर्णवस्थं तृणादिकं यथा प्लवं यथाप्रवाहं वायुनेव लोड्यमानं इतस्ततश्चाल्यमानं वायुरेव परं पारं नयति एवं कर्मवायुभिरुह्यमानं संसारसमुद्रस्थं जीवपोतं कर्माण्येव चित्तशुद्ध्यादिजननद्वारा परं पारं नयंतीत्यर्थः यथोक्तं कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादय इति संसिद्धिर्ज्ञानयोग्यतां ॥ ३० ॥ यथा सूर्यरश्मीनामुदयास्तमयौ एवं चैतन्यभासामपीत्यत इत्याह दिवाकर इति गुणं रश्मिमंडलेन जगद्व्यापित्वं एवं जीवः सत्यां चित्तशुद्धौ ज्ञानोदये स निराचिदिववत्संसारलयोदयौ पश्यतीत्यर्थः निर्गतः विशेषवान् सुखित्वादिधर्मवानहंकारो यस्मात्स निर्विशेषवान् ॥ ३१ ॥ प्रकरणार्थमुपसंहरति अनागतमिति अनादौ संसारे सर्वमपि सुखं पुरुषस्य कचिज्जन्मनिपातमेवास्ति इदं त्वमृतत्वं अनागतं आगतस्य निवृत्त्ययोगात् स्वयंभुवं अजन्यं जन्यस्यावश्यं विनाशित्वात् प्रभवत्यस्मान्निधीयते लीयते ऽस्मिन् कार्यजातमिति प्रभवनिधानं ए

पृथ्व्या नरः पश्यति नांतमस्यात्यंतश्चास्या भविता चेति विद्धि ॥ परं नयंतीह विलोड्यमानं यथा प्लवं वायुरिवार्णवस्थं ॥ ३० ॥ दिवाकरो गुणमुपलभ्य निर्गुणो यथा भवेदपगतरश्मिमंडलः ॥ तथा ह्यसौ मुनिरिह निर्विशेषवान् स निर्गुणं प्रविशति ब्रह्म चाव्ययं ॥ ३१ ॥ अनागतं सुकृतवतां परां गतिं स्वयंभुवं प्रभवनिधानमव्ययं ॥ सनातनं यदमृतमव्ययं ध्रुवं निचाय्य तत्परममृतत्वमश्नुते ॥ ३२ ॥ इति श्रीमहाभारते शांतिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि मनुबृहस्पतिसं० षडधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०६ ॥

वमपि अव्ययं प्रधानवन्नपरिणामि नित्यं परिणामिनो नाशावश्यंभावेन नित्यत्वायोगात् सनातनं यदमृतं आदिमध्यांतशून्यं मोक्षस्वरूपं अनादिमध्यामृतमित्यपि पाठः अव्ययं नाशहीनं यतः ध्रुवं अविचाल्यं ईदृशं प्रत्यगभिन्नं वस्तु निचाय्य ज्ञात्वा तत् वेदप्रसिद्धं परं अगौणं अमृतत्वं मोक्षं अश्नुते प्राप्नोति अपाम सोमममृता अभूमेति कर्मप्राप्यमप्यमृतत्वं श्रूयते तच्च गौणं कर्मजस्यानित्यत्वायोगात् तद्यथेह कर्मजितो लोकः क्षीयत एवमेवामुत्र पुण्यजितो लोकः क्षीयत इति श्रुतेश्च यथाहुः आभूतसंप्लवं स्थानममृतत्वं हि भाष्यत इति मुख्यममृतत्वं प्राप्तस्तु न पुनरावर्तते संसारमंडले तस्मात्सनातनादिविशेषणविशिष्टं नित्यं सुखं मोक्षाख्यं स्वतः सिद्धमप्यज्ञानादप्राप्तमिव कंठगतविस्मृतचामीकरवत्प्राप्तव्यमज्ञानापगममात्रेणेति सिद्धं ॥ ३२ ॥ इति शांति० मो० नै० भा० षडधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥७॥

पूर्वाध्यायांतेनिचाय्यतत्परममृतत्वमश्नुतेइतिब्रह्मसाक्षात्कारस्यमोक्षहेतुत्वमुक्तं तच्चनिर्गुणदर्शनंसगुणज्ञानपूर्वकमितिमत्वासन्निहितंश्रीकृष्णंप्रागेवमहर्षीणांमुखात्परमात्मायमितिजानन्नृराजामतिसंवादायकृ
णतत्त्वंपृच्छति पितामहेत्यादिना ननुइहपुंडरीकाक्षपदेनविग्रहमुपलक्ष्यतत्राच्युतत्वादिविशेषणमसंगतं नहिकृष्णशरीरंपरादृष्टैरेवोत्पन्नमितिपक्षेपिपरादृष्टानांजन्मविनाशवत्त्वात्तत्कृतविग्रहस्यापितद्वत्त्वंप्र
त्याख्यातुंशक्यं विग्रहाविवक्षायांत्वस्माकमप्यच्युतत्वादिकंसमानमितिकिंपुंडरीकाक्षेतिविशेषणेनेतिचेत् अत्रब्रूमः भूबीजांकुरतरुफलोपमानिपंचपरमेश्वररूपाणिशुद्धशवलसूत्रविराड्विष्णुसंज्ञानि यथा
पृथिव्यामोषधयःसंभवंतीतिश्रौतदृष्टांतानुगुण्येनभूतुल्यायांचितितदतिरिक्ताबीजादितुल्यामायाशवलादयःसंति तत्रवृक्षारूढमपिफलंअनेकबीजगर्भत्वाद्बीजांकुरतरुभ्योमहत्तरंएवंविश्वाख्यविग्रहवद्ब्रह्मा
पिअनेकशवलादिगर्भत्वात्ईशसूत्रविराड्भ्योमहत्तरं अतएवच्छांदोग्ये आदित्यरूपंपुरुषंहिरण्यश्मश्रुर्हिरण्यकेशइतिविग्रहधर्मैर्विशेषयित्वातस्यऋक्सामचगेष्णावितितदंगुलिपर्वत्वेनऋक्सामशब्दाभिहितः
कृत्स्नःप्रपंचोनिरूपितः नचतस्यामूर्तेरनित्यत्वंशंक्यं देवानांकार्यसिद्ध्यर्थमाविर्भवतिसायदा उत्पन्नेतितदालोकेसानित्याप्यभिधीयतइतिजीवादृष्टानुरोधेननित्यायाअपितस्याआविर्भावतिरोभावावेउ

युधिष्ठिरउवाच पितामहमहाप्राज्ञपुंडरीकाक्षमच्युतं ॥ कर्तारमकृतंविष्णुंभूतानांप्रभवाप्ययं ॥ १ ॥ नारायणंहृषीकेशंगोविंदमपराजितं ॥ तत्त्वेनभरत
श्रेष्ठश्रोतुमिच्छामिकेशवं ॥ २ ॥ भीष्मउवाच श्रुतोयमर्थोरामस्यजामदग्न्यस्यजल्पतः ॥ नारदस्यचदेवर्षेःकृष्णद्वैपायनस्यच ॥ ३ ॥ असितोदेवल
स्तातवाल्मीकिश्चमहातपाः ॥ मार्कंडेयश्चगोविंदेकथयंत्यद्भुतंमहत् ॥ ४ ॥ केशवोभरतश्रेष्ठभगवानीश्वरःप्रभुः ॥ पुरुषःसर्वमित्येवश्रूयतेबहुधाविभुः ॥ ५ ॥
किंतुयानिविदुर्लोकेब्राह्मणाःशार्ङ्गधन्वनि ॥ महात्मनिमहाबाहोशृणुतानियुधिष्ठिर ॥ ६ ॥ यानिचाद्भुतमनुष्येंद्रयेपुराणविदोजनाः ॥ कर्माणिव्विहगोविंदेकी
र्तयिष्यामितान्यहं ॥ ७ ॥ महाभूतानिभूतात्मामहात्मापुरुषोत्तमः ॥ वायुर्ज्योतिस्तथाचापःखंचगांचान्वकल्पयत् ॥ ८ ॥ सस्तृष्ट्वापृथिवींचैवसर्वभूतेश्वरः
प्रभुः ॥ अप्स्वेवभवनंचक्रेमहात्मापुरुषोत्तमः ॥ ९ ॥

त्पत्तिलयशब्देनव्यवह्रियेतेइत्येतस्यार्थस्यप्रतिपादकेनागमेनविरोधात् अत्रयद्वक्तव्यंतत्प्रागेवोक्तं तस्मात्पुंडरीकाक्षेप्यच्युतत्वादिकंविशेषणंयुज्यतएव तत्राच्युतंक्षयहीनं कर्तारंअर्थात्कार्यमात्रस्य अकृ
तं उत्पत्तिहीनं विष्णुंव्यापकं बीजफलन्यायेनकारणस्यापिकारणत्वात् अतएवभूतानांवियदादीनांप्रभवाप्ययंयोनिं ॥ १ ॥ अपराजितं देहादिधर्मैर्जरादिभिरितिशेषः ॥ २ ॥ जल्पतः जल्पात् वचनात् ॥ ३ ॥
महत् माहात्म्यं ॥ ४ ॥ भगवान्ऐश्वर्यस्यसमग्रस्यज्ञानस्ययशसःश्रियः वैराग्यस्यचधर्मस्यषण्णांभगइतींगनेत्युक्तरूपषड्गुणवान् ईश्वरोंतर्यामी प्रभुःराजवद्बहिःस्थित्वानियंता विभुर्व्यापकः ॥ ५ ॥
किंत्विति यानिकर्माणीत्युत्तरेणसंबंधः अनंतमपिहरेर्माहात्म्यंलेशतोवक्ष्येइतिभावः ॥ ६ ॥ ७ ॥ भूतात्मेत्यादिनाक्रमेणपदत्रयोक्तानांजीवेशशुद्धानांवाय्वादिमहाभूतकल्पकत्वंसामानाधिकरण्यादभेद
श्चोक्तः ॥ ८ ॥ तत्रतत्सृष्ट्वातदेवानुप्राविशदितिश्रुतामीक्षणादिप्रवेशांतामैशींसृष्टिमाह सइति चात्रवादीन् अप्सुआपःपुरुषवचसइतिश्रुतेरब्बहुलेषुदेहेषु ॥ ९ ॥

जाग्रदादिविमोक्षांतां जैवींसृष्टिमाह सर्वेत्यादिना तेजोमयः वासनामयः जाग्रद्वासनामयेस्वप्नद्रष्टरि तैजसपदप्रयोगात् तस्मिन्नम्मयेदेहे संकर्षणं अहंकारं ॥ १० ॥ मनसासहअकल्पयदितिपूर्वेणसंबंधः सःसमनस्कोहंकारःसोऽहमित्यग्रेव्याहरत्ततोहंनामाभवदित्यहंकारसृष्टिमुक्त्वासोबिभेत्सनारमतेति तदनुवादेनभयारत्यादेर्मनोधर्मस्यश्रवणात्तत्सृष्टेस्तत्रविवक्षणात् सैषाब्रह्मणोतिसृष्टिर्यन्मर्त्यःसन्नमृतानसृजतेतिश्रुतिसाम्यादपिजीवसृष्टिप्रकरणमिदमित्यवसीयते ॥ ११ ॥ नाभ्यांपद्ममितिस्वप्नवद्बहिरिवभासमानमपि अंतरेवब्रह्मांडमस्तिमानसत्वात्तस्येतिदर्शितं नाभ्यामुपरितिष्ठति विश्वस्यायतनंमहदितिश्रुतेः ॥ १२ ॥ पुष्करेनाभिकमले अथयदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरेदहरंपुंडरीकंवेश्मेत्यादिश्रुतेरांतरमेवपुष्करमिहप्रतिपत्तव्यंनबाह्यं ब्रह्मपुरेब्रह्मोपलब्धिस्थानेशरीरे दहरंसूक्ष्मं पःसमनस्कोहंकारःपुष्करेस्थित्वाब्रह्मासर्वभूतस्रष्टासमभवदितिसंबंधः हृदयपुंडरीकादौ निरुद्धंमनएवसर्वेश्वरइत्यसकृदावेदितं ॥ १३ ॥ तस्मिन्निति एवंहृत्पुंडरीकेब्रह्मणआविर्भावेसति तमोगुणकार्यभूतोमधुर्नामलयापरनामायोगविघ्नःदैनंदिनलयाभ्यासात्पूर्वजोना

सर्वतेजोमयस्तस्मिन्शयानःपुरुषोत्तमः ॥ सोऽग्रजंसर्वभूतानांसंकर्षणमकल्पयत् ॥ १० ॥ आश्रयंसर्वभूतानांमनसेतीहशुश्रुम ॥ सधारयतिभूतानिउभेभूतभविष्यती ॥ ११ ॥ ततस्तस्मिन्महाबाहौप्रादुर्भूतेमहात्मनि ॥ भास्करप्रतिमंदिव्यंनाभ्यांपद्ममजायत ॥ १२ ॥ सतत्रभगवान्देवःपुष्करेभ्राजयन्दिशः ॥ ब्रह्मासमभवत्तातसर्वभूतपितामहः ॥ १३ ॥ तस्मिन्नपिमहाबाहौप्रादुर्भूतेमहात्मनि ॥ तमसापूर्वजोजज्ञेमधुर्नामहासुरः ॥ १४ ॥ तमुग्रमुग्रकर्माणमुग्रंकर्मसमास्थितं ॥ ब्रह्मणोपचितिंकुर्वन्जघानपुरुषोत्तमः ॥ १५ ॥ तस्यतातवधात्सर्वेदेवदानवमानवाः ॥ मधुसूदनमित्याहुर्ऋषभंसर्वसात्वतां ॥ १६ ॥ ब्रह्मानुससृजेपुत्रान्मानसान्दक्षसप्तमान् ॥ मरीचिमत्र्यंगिरसंपुलस्त्यंपुलहंक्रतुं ॥ १७ ॥ मरीचिःकश्यपंतातपुत्रमग्रजमग्रजः ॥ मानसंजनयामासतैजसंब्रह्मवित्तमं ॥ १८ ॥ अंगुष्ठात्ससृजेब्रह्मामरीचेरपिपूर्वजं ॥ सोभवद्भरतश्रेष्ठदक्षोनामप्रजापतिः ॥ १९ ॥ तस्यपूर्वमजायंतदशतिस्रश्चभारत ॥ प्रजापतेर्दुहितरस्तासांज्येष्ठाभवद्दितिः ॥ २० ॥ सर्वधर्मविशेषज्ञःपुण्यकीर्तिर्महायशाः ॥ मारीचःकश्यपस्तातसर्वासामभवत्पतिः ॥ २१ ॥

दिर्ब्रह्मग्रासायआविर्भवति ॥ १४ ॥ तमिति अपचितिंउन्नतिं पुरुषोत्तमश्चिदात्मा योगेउपस्थितंलयंबोधेनवशमयेदित्यर्थः एतच्चविक्षेपादेरप्युपलक्षणं यदाहुःसंप्रदायविदः लयेसंबोधयेच्चित्तंविक्षिप्तंशमयेत्पुनरित्यादि ॥ १५ ॥ तस्येत्यादिनाआंतरसृष्टिप्रपंचोयावदध्यायसमाप्ति सात्परमात्मानद्भुतांसात्वतांयोगिनामित्यर्थः ॥ १६ ॥ ब्रह्मेति मानसत्वंयोगिसृष्टेर्मूढसृष्टेश्वयद्यपितुल्यंतथापियोगिनांजितमनस्कत्वात्सृष्टिर्नदुःखदामूढानांअन्यथात्वाद्दुःखदाज्ञानाज्ञानकृतावेवहिमोक्षबंधावितिप्रसिद्धं अत्रद्वयाहप्राजापत्यादेवाश्चासुराश्चततःकानीयसाएवदेवाज्यायसाअसुरास्तएषुलोकेष्वस्पर्धंतेतिश्रुत्यनुसारेणशमादयोदेवाः शास्त्रबलेननिष्पाद्यतयायत्नसाध्यत्वात्कनिष्ठाः कामादयोऽसुराःस्वाभाविकत्वाज्ज्येष्ठाः तेषांआत्मानंमोचयितुंमोहपाशैर्बद्धुंचमिथःस्पर्धमानानां यदाविष्णवाख्यंसत्त्वंवर्द्धतेतदादेवानांजयोऽसुराणांपराजयश्चात्मविमोकहेतुर्भवतीत्याख्यायिकातात्पर्यं पदार्थःस्पष्टः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

पूर्वाध्यायांतेनिचाय्यतत्परममृतत्वमश्नुतेइतिब्रह्मसाक्षात्कारस्यमोक्षहेतुत्वमुक्तं तत्रनिर्गुणदर्शनंसगुणज्ञानपूर्वकमितिमत्वासन्निहितंश्रीकृष्णंप्रागेवमहर्षीणांमुखात्परमात्मायमितिजानन्राजामनिसंवादायकृ
ष्णतत्त्वंपृच्छति पितामहेत्यादिना ननुइहपुंडरीकाक्षपदेनविग्रहमुपलक्ष्यतत्राच्युतत्वादिविशेषणमसंगतं नहिकृष्णशरीरंपराद्दष्टैरेवोत्पन्नमितिपक्षेपिपराद्दष्टानांजन्मविनाशवत्त्वात्तत्कृतविग्रहस्यापितद्वत्त्वंप्र
त्याख्यातुंशक्यं विग्रहाविवक्षायांत्वस्माकमप्यच्युतत्वादिकंसमानमितिकिंपुंडरीकाक्षेतिविशेषणेनेतिचेत् अत्रब्रूमः भूबीजांकुरतरुफलोपमानिपंचपरमेश्वररूपाणिशुद्धशबलसूत्रविराड्विष्णुसंज्ञानि यथा
पृथिव्यामोषधयःसंभवंतीतिश्रौतदृष्टांतानुगुण्येनभूतुल्यायांचितितदनतिरिक्ताबीजादितुल्यामायाशबलादयःसंति तत्रवृक्षात्फलमपिफलंअनेकबीजगर्भत्वाद्बीजांकुरतरुभ्योमहत्तरं एवंविश्वाख्यविग्रहवद्ब्रह्मा
पिअनेकशबलादिगर्भत्वात्ईशसूत्रविराड्भ्योमहत्तरं अतएवच्छांदोग्ये आदित्यरूपंपुरुषंहिरण्यश्मश्रुर्हिरण्यकेशइतिविग्रहधर्मैर्विशेषयित्वातस्यकप्यासमचगेणा विनितदंगुलिपर्वत्वेनकक्सामशब्दाभिहितः
कृत्स्नःप्रपंचोनिरूपितः नचतस्यामूर्तेरनित्यत्वंशंक्यं देवानांकार्यसिध्यर्थमाविर्भवतिसायदा उत्पन्नेतितदालोकेसानित्याप्यभिधीयतइतिजीवादृष्टानुरोधेननित्यायाअपितस्याआविर्भावतिरोभावावेउ

युधिष्ठिरउवाच पितामहमहाप्राज्ञपुंडरीकाक्षमच्युतं॥ कर्तारमकृतंविष्णुंभूतानांप्रभवाप्ययं॥ १॥ नारायणंहृषीकेशंगोविंदमपराजितं॥ तत्त्वेनभरत
श्रेष्ठश्रोतुमिच्छामिकेशवं॥ २॥ भीष्मउवाच श्रुतोयमर्थोरामस्यजामदग्न्यस्यजल्पतः॥ नारदस्यचदेवर्षेःकृष्णद्वैपायनस्यच॥ ३॥ असितोदेवल
स्तातवाल्मीकिश्चमहातपाः॥ मार्कंडेयश्चगोविंदेकथयंत्यद्भुतंमहत्॥ ४॥ केशवोभरतश्रेष्ठभगवानीश्वरःप्रभुः॥ पुरुषःसर्वमित्येवश्रूयतेबहुधाविभुः॥५॥
किंतुयानिविदुर्लोकेब्राह्मणाःशार्ङ्गधन्वनि॥ महात्मनिमहाबाहोशृणुतानियुधिष्ठिर॥ ६॥ यानिचाहुर्मनुष्येंद्रयेपुराणविदोजनाः॥ कर्माणितिहगोविंदेकी
र्तयिष्यामितान्यहं॥ ७॥ महाभूतानिभूतात्मामहात्मापुरुषोत्तमः॥ वायुर्ज्योतिस्तथाचापःखंचगांचान्वकल्पयत्॥ ८॥ सदृष्ट्वापृथिवींचैवसर्वभूतेश्वरः
प्रभुः॥ अप्स्वेवभवनंचक्रेमहात्मापुरुषोत्तमः॥ ९॥

त्पत्तिलयशब्देनव्यवह्रियेतेइत्येतस्यार्थस्यप्रतिपादकेनागमेनविरोधात् अत्रयद्वक्तव्यंतत्प्रागेवोक्तं तस्मात्पुंडरीकाक्षेप्यच्युतत्वादिकंविशेषणंयुज्यतएव तत्राच्युतंक्षयहीनं कर्तारंअर्थात्कार्यमात्रस्य अकृ
तं उत्पत्तिहीनं विष्णुंव्यापकं बीजफलन्यायेनकारणस्यापिकारणत्वात् अतएवभूतानांवियदादीनांप्रभवाप्ययंयोनिं॥१॥ अपराजितं देहादिधर्मैर्जरादिभिरितिशेषः॥२॥ जल्पतःजल्पात् वचनात्॥३॥
महत् माहात्म्यं॥ ४॥ भगवान्ऐश्वर्यस्यसमग्रस्यज्ञानस्ययशसःश्रियः वैराग्यस्यचधर्मस्यषण्णांभगइतींगनेत्युक्तरूपषड्गुणवान् ईश्वरोंतर्यामी प्रभुःराजवद्बहिःस्थित्वानियंता विभुर्व्यापकः॥ ५॥
किंत्विति यानिकर्माणीत्युत्तरेणसंबंधः अनंतमपिहरेर्माहात्म्यंलेशतोवक्ष्येइतिभावः॥ ६॥ ७॥ भूतात्मेत्यादिनाक्रमेणपदत्रयोक्तानांजीवेशशुद्धानांवाय्वादिमहाभूतकल्पकत्वंसामानाधिकरण्यादभेद
श्चोक्तः॥ ८॥ तत्रतत्सृष्ट्वातदेवानुप्राविशदितिश्रुतामीक्षणादिप्रवेशांतामैशींसृष्टिमाह सइति चात्खादीन् अप्सुआपःपुरुषवचसइतिश्रुतेरब्बहुलेषुदेहेषु॥ ९॥

जाग्रदादिविमोक्षांतां जैवींसृष्टिमाह सर्वमित्यादिना तेजोमयःवासनामयः जाग्रद्वासनामयेस्वप्नद्रष्टरि तैजसपदप्रयोगात् तस्मिन्नम्मयेदेहे संकर्षणं अहंकारं ॥ १० ॥ मनसासहअकल्पयदितिपूर्वेणसंबंधः सःसम
नस्कोहंकारःसोऽहमित्यग्रेव्याहरत्ततोहंनामाभवदित्यहंकारसृष्टिमुक्त्वासोबिभेत्सनारमतेति तदनुवादेनभयारत्यादेर्मनोधर्मस्यश्रवणात्तत्सृष्टेस्तत्रविवक्षणात् सैषाब्रह्मणोतिसृष्टिर्यन्मर्त्यःसन्नमृतानसृज
तेतिश्रुतिसाम्यादपिजीवसृष्टिप्रकरणमिदमित्यवसीयते ॥ ११ ॥ नाभ्यांपद्ममितिस्वप्नवद्बहिरिवभासमानमपि अंतरेवब्रह्मांडमस्मिमानसत्वात्तस्यैनिदर्शितं नाभ्यामुपरितिष्ठति विश्वस्यायतनंमहदितिश्रुतेः ॥ १२ ॥
पुष्करेनाभिकमले अथयदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरेदहरंपुंडरीकंवेश्मेत्यादिश्रुतेरांतरमेवपुष्करमिहप्रतिपत्तव्यंनबाह्यं ब्रह्मपुरेब्रह्मोपलब्धिस्थानेशरीरे दहरंसूक्ष्मं पःसमनस्कोहंकारःपुष्करेस्थित्वाब्रह्मासर्वभूतस्रष्टासम
भवदितिसंबंधःहृदयपुंडरीकादौनिरुद्धंमनएवसर्वेश्वरइत्यसकृदावेदितं ॥ १३ ॥ तस्मिन्निति एवंहृत्पुंडरीकेब्रह्मणआविर्भाविसति तमोगुणकार्यभूतोमधुर्नामलयापरनामायोगविघ्नःदैनंदिनलयाभ्यासात्पूर्वजोना

सर्वंतेजोमयस्तस्मिन्शयानःपुरुषोत्तमः ॥ सोऽग्रजंसर्वभूतानांसंकर्षणमकल्पयत् ॥ १० ॥ आश्रयंसर्वभूतानांमनसेतीहशुश्रुम ॥ सधारयतिभूतानिउभे
भूतभविष्यती ॥ ११ ॥ ततस्तस्मिन्महाबाहौप्रादुर्भूतेमहात्मनि ॥ भास्करप्रतिमंदिव्यंनाभ्यांपद्ममजायत ॥ १२ ॥ सतत्रभगवान्देवःपुष्करेभ्राजयन्दिशः ॥
ब्रह्मासमभवत्तातसर्वभूतपितामहः ॥ १३ ॥ तस्मिन्नपिमहाबाहौप्रादुर्भूतेमहात्मनि ॥ तमसापूर्वजोजज्ञेमधुर्नाममहासुरः ॥ १४ ॥ तमुग्रमुग्रकर्माणमुग्रक
र्मसमास्थितं ॥ ब्रह्मणोपचितिंकुर्वन्जघानपुरुषोत्तमः ॥ १५ ॥ तस्यतातवधात्सर्वेदेवदानवमानवाः ॥ मधुसूदनमित्याहुर्ऋषभंसर्वसात्वतां ॥ १६ ॥ ब्रह्मानुस
सृजेपुत्रान्मानसान्दक्षसप्तमान् ॥ मरीचिमत्र्यंगिरसंपुलस्त्यंपुलहंक्रतुं ॥ १७ ॥ मरीचिःकश्यपंतातपुत्रमग्रजमग्रजः ॥ मानसंजनयामासतैजसंब्रह्मवित्त
मं ॥ १८ ॥ अंगुष्ठात्ससृजेब्रह्मामरीचेरपिपूर्वजं ॥ सोभवद्भरतश्रेष्ठदक्षोनामप्रजापतिः ॥ १९ ॥ तस्यपूर्वमजायंतदशतिस्रश्चभारत ॥ प्रजापतेर्दुहितरस्तासां
ज्येष्ठाभवद्दितिः ॥ २० ॥ सर्वधर्मविशेषज्ञःपुण्यकीर्तिर्महायशाः ॥ मारीचःकश्यपस्तातसर्वासामभवत्पतिः ॥ २१ ॥

दिर्ब्रह्मप्रासायआविर्भवति ॥ १४ ॥ तमिति अपचितिंउन्नतिं पुरुषोत्तमश्चिदात्मा योगेउपस्थितंलयंबोधेनैवशमयेदित्यर्थः एतच्चविक्षेपादेरप्युपलक्षणं यदाहुःसंप्रदायविदः लयेसंबोधयेच्चित्तंविक्षि
प्तंशमयेत्पुनरित्यादि ॥ १५ ॥ तस्येत्यादिनाआंतरसृष्टिप्रपंचोयावदध्यायसमाप्ति सात्परमात्मातद्भक्तांसात्वतांयोगिनामित्यर्थः ॥ १६ ॥ ब्रह्मेति मानसत्वंयोगिसृष्टेर्मूढसृष्टेश्चयद्यपितुल्यंतथापियोगिनां
जितमनस्कत्वात्सृष्टिर्नदुःखदामूढानांअनथात्वाद्दुःखदाज्ञानाज्ञानकृतावेवहिमोक्षबंधाविति प्रसिद्धं अत्रह्वयाहप्राजापत्यादेवाश्चासुराश्चतत्रकानीयसाएवदेवाज्यायसाअसुरास्तएषुलोकेष्वस्पर्धंतेतिश्रुत्यनुसारे
णशमादयोदेवाः शास्त्रबलेननिष्पाद्यतयायत्नसाध्यत्वात्कनिष्ठाः कामादयोऽसुराःस्वाभाविकत्वाज्ज्येष्ठाः तेषांआत्मानंमोचयितुंमोहपाशैर्बद्धंचमिथःस्पर्धमानानां यदाविष्णवाख्यंसत्त्वंवर्द्धतेतदादेवानांज
योऽसुराणांपराजयश्चात्मविमोकहेतुर्भवतीत्याख्यायिकातात्पर्यं पदार्थःस्पष्टः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ इतराः कश्यपस्त्रियः व्यजायंत व्यजनयंत ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ प्रध्याय आलोच्य सः मधुसूदनः पृथिवीमितिपृथिवीस्थसर्वभूतोपलक्षणं ॥ ३० ॥ शतंअनंतं ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

उत्पाद्यतुमहाभागस्तासामवरजादश ॥ ददौधर्मायधर्मज्ञोदक्षएवप्रजापतिः ॥ २२ ॥ धर्मस्यवसवः पुत्रारुद्राश्चामिततेजसः ॥ विश्वेदेवाश्चसाध्याश्चमरुत्वं
तश्चभारत ॥ २३ ॥ अपराश्चयवीयस्यस्ताभ्योन्याः सप्तविंशतिः ॥ सोमस्तासांमहाभागः सर्वासामभवत्पतिः ॥ २४ ॥ इतरास्तुव्यजायंतगंधर्वांस्तुरगान्द्विजा
न् ॥ गाश्चकिंपुरुषान्मत्स्यानुद्भिज्जांश्चवनस्पतीन् ॥ २५ ॥ आदित्यानदितिर्जज्ञेदेवश्रेष्ठान्महाबलान् ॥ तेषांविष्णुर्वामनोभूद्गोविंदश्चाभवत्प्रभुः ॥ २६ ॥ तस्य
विक्रमणाच्चापिदेवानांश्रीर्व्यवर्धत ॥ दानवाश्चपराभूतादैतेयीचासुरीप्रजा ॥ २७ ॥ विप्रचित्तिप्रधानांश्चदानवानसृजद्दनुः ॥ दितिस्तुसर्वानसुरान्महास
त्वानजीजनत् ॥ २८ ॥ अहोरात्रंचकालंचयथर्तुमधुसूदनः ॥ पूर्वाह्णंचापराह्णंचसर्वमेवानुकल्पयत् ॥ २९ ॥ प्रध्यायसोसृजन्मेघांस्तथास्थावरजंगमान् ॥
पृथिवींसोऽसृजद्विश्वांसहितांभूरितेजसा ॥ ३० ॥ ततः कृष्णोमहाभागः पुनरेवयुधिष्ठिर ॥ ब्राह्मणानांशतंश्रेष्ठंमुखादेवासृजत्प्रभुः ॥ ३१ ॥ बाहुभ्यांक्षत्रियश
तंवैश्यानामूरुतः शतं ॥ पद्भ्यांशूद्रशतंचैवकेशवोभरतर्षभ ॥ ३२ ॥ सएवंचतुरोवर्णान्समुत्पाद्यमहातपाः ॥ अध्यक्षंसर्वभूतानांधातारमकरोत्स्वयं ॥ ३३ ॥ वे
दविद्याविधातारंब्रह्माणममितद्युतिं ॥ भूतमातृगणाध्यक्षंविरूपाक्षंचसोऽसृजत् ॥ ३४ ॥ शासितारंचपापानांपितॄणांसमवर्तिनं ॥ असृजत्सर्वभूतात्मानिधि
पंचधनेश्वरं ॥ ३५ ॥ यादसामसृजन्नाथंवरुणंचजलेश्वरं ॥ वासवंसर्वदेवानामध्यक्षमकरोत्प्रभुः ॥ ३६ ॥ यावद्यावदभूच्छ्रद्धादेहंधारयितुंनृणां ॥ तावत्तावद
जीवंस्तेनासीद्यमकृतंभयं ॥ ३७ ॥ नचैषांमैथुनोधर्मोबभूवभरतर्षभ ॥ संकल्पादेवचैतेषामपत्यमुपपद्यते ॥ ३८ ॥ ततस्त्रेतायुगेकालेसंस्पर्शाज्जायतेप्रजा ॥
नह्यभून्मैथुनोधर्मस्तेषामपिजनाधिप ॥ ३९ ॥ द्वापरेमैथुनोधर्मः प्रजानामभवन्नृप ॥ तथाकलियुगेराजन्द्वंद्वमापेदिरेजनाः ॥ ४० ॥ एषभूतपतिस्तातस्वध्य
क्षश्चतथोच्यते ॥ निरपेक्षांश्चकौंतेयकीर्तयिष्यामितच्छृणु ॥ ४१ ॥ दक्षिणापथजन्मानः सर्वेनरवरांध्रकाः ॥ गुहाः पुलिंदाः शबराश्चूचुकामद्रकैः सह ॥ ४२ ॥
उत्तरापथजन्मानः कीर्तयिष्यामितानपि ॥ यौनकांबोजगांधाराः किराताबर्बरैः सह ॥ ४३ ॥ एतेपापकृतस्तातचरंतिपृथिवीमिमां ॥ श्वपाकबलगृध्राणांसधर्मा
णोनराधिप ॥ ४४ ॥ नैतेकृतयुगेतातचरंतिपृथिवीमिमां ॥ त्रेताप्रभृतिवर्धंतेतेजनाभरतर्षभ ॥ ४५ ॥

धातारंसमध्यहंकारं ॥ ३३ ॥ ततएवचतुर्मुखादयोजाताइत्याह वेदेत्यादिना ॥ ३४ ॥ समवर्तिनंयमं समवर्तीपरेतराडित्यमरः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ निरयमेवईक्षंतेतान् ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

॥ ४६ ॥ एवमिति प्रादुर्भूतोनित्यसिद्धएवसननत्वभूत्वाभूतः अतएवभूतोत्पत्तिरित्यध्यायनामसंगच्छते महात्मनाश्रीकृष्णेनहेतुना ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ विग्रहविशिष्टस्यकृष्णस्यप्रतिपादितंजगद्धेतुत्वमुपसंह
रति एवमेषइति केवलमानुषोनअपितुपरमात्मैव अतएवअचिंत्यः ॥ ४९ ॥ इतिशां॰मो॰नै॰भा॰समाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ पूर्वंध्यानाय
कृष्णमाहात्म्यमुक्तंतत्रध्यानप्रतिपक्षाःकामादयआंतराःशत्रवःसंति तेषांप्रशमायपूर्वेषांगुरूणांस्मरणंकर्तव्यमित्येतदर्थोयमध्यायआरभ्यते असतोमासद्गमयतमसोमाज्योतिर्गमयेतिवेदेअभ्यारोहमंत्रइवात्र

ततस्तस्मिन्महाघोरेसंध्याकालउपस्थिते ॥ राजानःसमसज्जंतसमासाद्येतरेतरं ॥ ४६ ॥ एवमेषकुरुश्रेष्ठप्रादुर्भूतोमहात्मना ॥ दवेदेवर्षिराचष्टनारदःसर्वलो
कदृक् ॥ ४७ ॥ नारदोप्यथकृष्णस्यपरंमेनेनराधिप ॥ शाश्वतत्वंमहाबाहोयथावद्भरतर्षभ ॥ ४८ ॥ एवमेषमहाबाहुःकेशवःसत्यविक्रमः ॥ अचिंत्यःपुंडरीका
क्षोनैषकेवलमानुषः ॥ ४९ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति॰मोक्ष॰सर्वभूतोत्पत्तिकथनेसमाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०७ ॥ ॥ ७ ॥ युधिष्ठिरउ
वाच केपूर्वमासन्पतयःप्रजानांभरतर्षभ ॥ केचपर्योमहाभागादिक्षुप्रत्येकशःस्मृताः ॥ १ ॥ भीष्मउवाच श्रूयतांभरतश्रेष्ठयन्मांत्वंपरिपृच्छसि ॥
प्रजानांपतयोयेस्मिन्दिक्षुयेचर्षयःस्मृताः ॥ २ ॥ एकःस्वयंभूर्भगवानाद्योब्रह्मासनातनः ॥ ब्रह्मणःसप्तवैपुत्रामहात्मानःस्वयंभुवः ॥ ३ ॥ मरीचिरत्र्यंगिरसौ
पुलस्त्यःपुलहःक्रतुः ॥ वसिष्ठश्चमहाभागःसदृशोवैस्वयंभुवा ॥ ४ ॥ सप्तब्रह्माणइत्येतेपुराणेनिश्चयंगताः ॥ अतऊर्ध्वंप्रवक्ष्यामिसर्वानेवप्रजापतीन् ॥ ५ ॥ अ
त्रिवंशसमुत्पन्नोब्रह्मयोनिःसनातनः ॥ प्राचीनबर्हिर्भगवांस्तस्मात्प्राचेतसोदश ॥ ६ ॥ दशानांतनयस्त्वेकोदक्षोनामप्रजापतिः ॥ तस्यद्वेनामनीलोकेदक्षः
कइतिचोच्यते ॥ ७ ॥ मरीचेःकश्यपःपुत्रस्तस्यद्वेनामनीस्मृते ॥ अरिष्टनेमिरित्येकेकश्यपेत्यपरेविदुः ॥ ८ ॥ अत्रेश्चैवौरसःश्रीमान्राजासोमश्चवीर्यवान् ॥ स
हस्रंयश्चदिव्यानांयुगानांपर्युपासिता ॥ ९ ॥ अर्यमाचैवभगवान्येचास्यतनयाविभो ॥ एतेप्रदेशाःकथिताभुवनानांप्रभावनाः ॥ १० ॥ शशबिंदोश्चभार्याणां
सहस्राणिदशाच्युत ॥ एकैकस्यांसहस्रंतुतनयानामभूत्तदा ॥ ११ ॥ एवंशतसहस्राणिदशतस्यमहात्मनः ॥ पुत्राणांचनतेकंचिदिच्छंत्यन्यंप्रजापतिं ॥ १२ ॥
प्रजामाचक्षतेविप्राःपुराणाःशाशबिंदवीं ॥ सष्टाण्णिवंशप्रभवोमहावंशःप्रजापतेः ॥ १३ ॥

चातुर्वर्ण्यसाधारण्येनयोगारोहायजप्योयंसर्वदिग्गतान् विघ्नान्शमयतीतिदिशास्वस्तिकमित्यस्यनाम केपूर्वमासन्पतयइत्यादिरक्षरयोजनास्पष्टा ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥
प्रदेशाःप्रदिशंति आज्ञापयंतीतिप्रदेशाईशनशीलाइत्यर्थः प्रभावनाःप्रकर्षेणस्रष्टारश्च ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ स्वजात्स्वयंकामतोऽकामतश्चकृतात् अन्यसंसर्गजात् ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

एतेप्रजानांपतयःसमुद्दिष्टायशस्विनः॥ अतःपरंप्रवक्ष्यामिदेवांस्त्रिभुवनेश्वरान्॥ १४॥ भगोंशश्चार्यमाचैवमित्रोथवरुणस्तथा ॥ सविताचैवधाताचविव
स्वांश्चमहाबलः॥ १५॥ त्वष्टापूषातथैवेंद्रोद्वादशोविष्णुरुच्यते॥ इत्येतेद्वादशादित्याःकश्यपस्यात्मसंभवाः॥ १६॥ नासत्यश्चैवदस्रश्चस्मृतौद्वावश्विनावपि॥
मार्तंडस्यात्मजावेतावष्टमस्यमहात्मनः॥ १७॥ तेचपूर्वंसुराश्चेतिद्विविधाःपितरःस्मृताः॥ त्वष्टुश्चैवात्मजःश्रीमान्विश्वरूपोमहायशाः॥ १८॥ अजैकपादहि
र्बुध्न्योविरूपाक्षोथरैवतः॥ हरश्चबहुरूपश्चत्र्यंबकश्चसुरेश्वरः॥ १९॥ सावित्रश्चजयंतश्चपिनाकीचापराजितः॥ पूर्वमेवमहाभागावसवोष्टौप्रकीर्तिताः॥ २०॥
एतएवंविधादेवामनोरेवप्रजापतेः॥ तेचपूर्वंसुराश्चेतिद्विविधाःपितरःस्मृताः॥ २१॥ शीलयौवनतस्त्वन्यस्तथान्यःसिद्धसाध्ययोः॥ ऋभवोमरुतश्चैवदेवानां
चोदितोगणः॥ २२॥ एवमेतेसमाम्नाताविश्वेदेवास्तथाश्विनौ॥ आदित्याःक्षत्रियास्तेषांविशश्चमरुतस्तथा ॥ २३॥ अश्विनौतुस्मृतौशूद्रौतपस्युग्रेसमास्थि
तौ॥ स्मृतास्त्वंगिरसोदेवाब्राह्मणाइतिनिश्चयः॥ २४॥ इत्येतत्सर्वदेवानांचातुर्वर्ण्यंप्रकीर्तितं॥ एतान्वैप्रातरुत्थायदेवान्यस्तुप्रकीर्तयेत्॥ २५॥ स्वजादन्यकृ
ताच्चैवसर्वपापात्प्रमुच्यते॥ यवक्रीतोथरैभ्यश्चअर्वावसुपरावसू॥ २६॥ औषिजश्चैवकक्षीवान्बलश्चांगिरसःस्मृतः ॥ ऋषिर्मेधातिथेःपुत्रःकण्वोबर्हिषदस्त
था॥ २७॥ त्रैलोक्यभावनास्तातप्राच्यांसप्तर्षयस्तथा॥ उन्मुचोविमुचश्चैवस्वस्त्यात्रेयश्चवीर्यवान्॥ २८॥ प्रमुचश्चेध्मवाहश्चभगवांश्चदृढव्रतः ॥ मित्रावरु
णयोःपुत्रस्तथागस्त्यःप्रतापवान्॥ २९॥ एतेब्रह्मर्षयोनित्यमास्थितादक्षिणांदिशं॥ उषंगुःकवषोधौम्यःपरिव्याधश्चवीर्यवान् ॥३०॥ एकतश्चद्वितश्चैवत्रित
श्चैवमहर्षयः॥ अत्रेःपुत्रश्चभगवांस्तथासारस्वतःप्रभुः॥ ३१ ॥ एतेचैवमहात्मानःपश्चिमामाश्रितादिशं ॥ आत्रेयश्चवसिष्ठश्चकाश्यपश्चमहानृषिः॥ ३२॥
गौतमोथभरद्वाजोविश्वामित्रोऽथकौशिकः॥ तथैवपुत्रोभगवानृचीकस्यमहात्मनः ॥ ३३ ॥ जमदग्निश्चसप्तैतेउदीचीमाश्रितादिशं॥ एतेप्रतिदिशंसर्वेकी
र्तितास्तिग्मतेजसः॥ ३४॥ साक्षिभूतामहात्मानोभुवनानांप्रभावनाः॥ एवमेतेमहात्मानःस्थिताःप्रत्यकशोदिशं॥ ३५॥ एतेषांकीर्तनंकृत्वासर्वपापात्प्रमुच्य
ते॥ यस्यांयस्यांदिशित्वेतेतांदिशंशरणंगतः॥ ३६॥

॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

॥ ३७ ॥ इतिशांति० मो० नै० भा० अष्टाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ एवंस्वस्त्ययनपूर्वकंकृष्णंध्यायतःपुरुषस्यांतराविर्भूतःकृष्णोत्द्भूतान्कामा
दीन्योगप्रतिपक्षान्नाशयनीति अंतर्भूमिविक्रीडनाख्येस्मिन्नध्यायेवराहाख्यायिकामुखेनप्रतिपाद्यते पितामहमहाप्राज्ञेत्यादिना ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ पृथिवींवृद्धिवास
नारूपवीजानांक्षेत्रभूतां दानवैःकामक्रोधाद्यैरभिसंस्तीर्णांसर्वतोव्याप्तां ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ वराहरूपिणंवरंचनदहश्चेतिव्युत्पत्त्याश्रेष्ठकतुर्योगःतत्ररूपयितुंआविर्भवितुंशीलमस्यतं अहःश

मुच्यतेसर्वपापेभ्यःस्वस्तिमांश्चगृहान्व्रजेत् ॥ ३७॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति०मोक्ष०प० दिशास्वस्तिकंनामअष्टाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०८॥
युधिष्ठिरउवाच पितामहमहाप्राज्ञयुधिसत्यपराक्रम ॥ श्रोतुमिच्छामिकार्त्स्न्येनकृष्णमव्ययमीश्वरं ॥ १ ॥ यच्चास्यतेजःसुमहद्यच्चकर्मपुराकृतं ॥ तन्मेस
र्वंयथातत्त्वंब्रूहित्वंपुरुषर्षभ ॥ २ ॥ तिर्यग्योनिगतोरूपंकथंधारितवान्प्रभुः ॥ केनकार्यनिसर्गेणतमाख्याहिमहाबल ॥ ३ ॥ भीष्मउवाच पुराहंमृगयां
यातोमार्कंडेयाश्रमेस्थितः ॥ तत्रापश्यंमुनिगणान्समासीनान्सहस्रशः ॥ ४ ॥ ततस्तेमधुपर्केणपूजांचक्रुरथोमयि ॥ प्रतिगृह्यचतांपूजांप्रत्यनंदमृषीनहं ॥
॥ ५॥ कथैषाकथितातत्रकश्यपेनमहर्षिणा ॥ मनःप्रल्हादिनींदिव्यांतामिहैकमनाःशृणु ॥६॥ पुरादानवमुख्याहिक्रोधलोभसमन्विताः ॥ बलेनमत्ताःशतशो
नरकाद्यामहासुराः ॥ ७॥ तथैवचान्येबहवोदानवायुद्धदुर्मदाः ॥ नसहंतेस्मदेवानांसमृद्धिंतामनुत्तमां ॥८॥ दानवैरर्द्यमानास्तुदेवादेवर्षयस्तथा ॥ नशर्मलेभि
रेराजन्विशमानास्ततस्ततः ॥९॥ पृथिवींमार्तरूपांतेसमपश्यन्दिवौकसः ॥ दानवैरभिसंस्तीर्णांघोररूपैर्महाबलैः ॥१०॥ भारार्तामपहृष्टांचदुःखितांसंनिम
ज्जतीं ॥ अथादितेयाःसंत्रस्ताब्रह्माणमिदमब्रुवन् ॥ ११ ॥ कथंशक्ष्यामहेब्रह्मन्दानवैरभिमर्दनं ॥ स्वयंभूस्तानुवाचेदंनिसृष्टोत्रविधिर्मया ॥ १२ ॥ तेवरेणा
भिसंपन्नाबलेनचमदेनच ॥ नावबुध्यंतिसंमूढाविष्णुमव्यक्तदर्शनं ॥ १३ ॥ वराहरूपिणंदेवमधृष्यममरैरपि ॥ एषवेगेनगत्वाहियत्रतेदानवाधमाः ॥ १४ ॥
अंतर्भूमिगताघोरानिवसंतिसहस्रशः ॥ शमयिष्यतितच्छ्रुत्वाजहृषुःसुरसत्तमाः ॥ १५ ॥ ततोविष्णुर्महातेजावाराहंरूपमास्थितः ॥ अंतर्भूमिंसंप्रविश्यजगा
मदितिजान्प्रति ॥ १६ ॥ दृष्ट्वाचसहिताःसर्वेदैत्याःसत्वममानुषं ॥ प्रसह्यतरसासर्वेसंतस्थुःकालमोहिताः ॥ १७ ॥

ब्दस्यक्रतुवाचित्वंअन्हःस्वःक्रतावित्यादिपुदृष्टं दानवाःकामक्रोधादयः ॥ १४ ॥ अंतर्भूमिगताःदेहस्थाः ॥ १५ ॥ विष्णुःसत्वं वाराहंयागात्मकं ॥ १६ ॥ सत्वंसत्वगुणंविष्णुं अमानुषंदिव्यं व्यवहिता
दिग्राहकत्वात् संतस्थुःनाशंगताः संपूर्वस्यतिष्ठतेःसमाप्तिवाचित्वात् ॥ १७ ॥

नाशकमर्मेवाह ततस्तइति ॥ १८ ॥ १९ ॥२० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ सनातनं सनतंअनितिभक्तानुग्रहार्थंचेष्टतइतिसनातनः सनाद्नइत्यपेक्षितेदकारस्थानेतकारोनैरुक्त.नादे

ततस्तेसमभिद्रुत्यवराहंजगृहुःसमं ॥ संक्रुद्धाश्चवराहंतंव्यकर्षंतसमंततः ॥ १८॥ दानवेंद्रामहाकायामहावीर्यबलोच्छ्रिताः ॥ नाशक्नुवंश्चकिंचित्तेतस्यकर्तुं तदाविभो ॥ १९ ॥ ततोगच्छन्विस्मयंतेदानवेंद्राभयंतथा ॥ संशयंगतमात्मानंमेनिरेचसहस्रशः ॥ २० ॥ ततोदेवाधिदेवःसयोगात्मायोगसारथिः ॥ योगमास्थायभगवांस्तदाभरतसत्तम ॥ २१ ॥ विननादमहानादंक्षोभयन्दैत्यदानवान् ॥ सन्नादितायेनलोकाःसर्वाश्चैवदिशोदश ॥ २२ ॥ तेनसन्नादशब्देनलोकानांक्षोभआगमत् ॥ संत्रस्ताश्चभृशंलोकेदेवाःशक्रपुरोगमाः ॥ २३ ॥ निर्विचेष्टंजगच्चापिबभूवातिभृशंतदा ॥ स्थावरंजंगमंचैवतेननादेनमोहितं ॥ २४ ॥ ततस्तेदानवाःसर्वेतेननादेनभीषिताः ॥ पेतुर्गतासवश्चैवविष्णुतेजःप्रमोहिताः ॥ २५ ॥ रसातलगतश्चापिवराहस्त्रिदशद्विषां ॥ खुरैर्विदारयामासमांसमेदोस्थिसंचयान् ॥ २६ ॥ नादेनतेनमहतासनातनइतिस्मृतः ॥ पद्मनाभोमहायोगीभूताचार्यःसभूतराट् ॥ २७ ॥ ततोदेवगणाःसर्वेपितामहमुपाद्रवन् ॥ तत्रगत्वामहात्मानमूचुश्चैवजगत्पतिं ॥ २८ ॥ नादोयंकीदृशोदेवनैतंविद्मवयंप्रभो ॥ कोसौहिकस्यवानादोयेनविह्वलितंजगत् ॥ २९ ॥ देवाश्चदानवाश्चैवमोहितास्तस्यतेजसा ॥ एतस्मिन्नंतरेविष्णुर्वाराहंरूपमास्थितः ॥ उदतिष्ठन्महाबाहोस्तूयमानोमहर्षिभिः ॥ ३० ॥ पितामहउवाच निहत्यदानवपतीन्महावर्ष्मामहाबलः ॥ एषदेवोमहायोगीभूतात्माभूतभावनः ॥ ३१ ॥ सर्वभूतेश्वरोयोगीमुनिरात्मातथात्मनः ॥ स्थिरीभवतकृष्णोयंसर्वविघ्नविनाशनः ॥ ३२ ॥ कृत्वाकर्मातिसाध्वेतदशक्यममितप्रभः ॥ समायातःस्वमात्मानंमहाभागोमहाद्युतिः ॥ ३३ ॥ पद्मनाभोमहायोगीमहात्माभूतभावनः ॥ नसंतापोनभीःकार्याशोकोवासुरसत्तमाः ॥ ३४ ॥ विधिरेषप्रभावश्चकालःसंक्षयकारकः ॥ लोकान्धारयतातेननादोमुक्तोमहात्मना ॥ ३५ ॥ सएषहिमहाबाहुःसर्वलोकनमस्कृतः ॥ अच्युतःपुंडरीकाक्षःसर्वभूतादिरीश्वरः ॥ ३६ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति० मोक्षधर्मप० अंतर्भूमिविक्रीडनंनामनवाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

नसहवर्तमानःसनातनइतियोगस्यदर्शितत्वात् ॥ २७ ॥२८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ महावर्ष्मामहाकायः ॥ ३१ ॥ आत्मापारमार्थिकंस्वरूपं आत्मनोजीवस्य ॥ ३२ ॥ स्वमात्मानंप्रत्यग्याथात्म्यंसमायातःप्राप्तः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ एषजीवः अतएवसंतापादिकंनकार्यंतन्मूलस्यात्मादर्शनस्यनष्टत्वादितिभावः ॥ ३६ ॥ इतिशांति० मो० नै० भा० नवाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०९ ॥ ॥७॥

एवमध्यायत्रयेणईश्वरप्रणिधानमुक्तंयेनशीघ्रतरंयोगःसिद्ध्यति योगांतरायाश्चव्याधिदुःखादयोनश्यंति अथेदानींप्रधानभूतंयोगमेवजिज्ञासुःपृच्छति योगंमेइति परमंसबीजयोगात्परमंनिर्बीजयोगंमोक्ष
स्यहेतुं मोक्षंमेइतिपाठेउपायोपेयविषयौद्वौप्रश्नौ तंसयोगंमोक्षं ॥ १ ॥ २ ॥ कश्चिदितिश्लोकाभ्यांक्रमेणगुरुशिष्ययोर्गुणादर्शिताः ॥ ३ ॥ ४ ॥ त्वंचअहंचकुतःउपादानात्कुतोवानिमित्तात्उत्पन्नौस्वः
तद्ब्रूहि यत्परंश्रेष्ठंउपादानंनिमित्तंच नतुमातृपितृवत्पुण्यापुण्यवच्चांतरालिकं ॥ ५ ॥ भूतेषुपंचसुउपादानकारणेषुसमेषुसत्सु विपरीताविषमाःकथंक्षयोदयानिवर्तंतेनितरांवर्तंते वेदेषुयद्वाक्यंवर्णधर्मव्यव
स्थापरं ब्राह्मणोबृहस्पतिसवेनयजेत राजाराजसूयेनयजेत वैश्योवैश्यस्तोमेनयजेत तस्माच्छूद्रोयज्ञेऽनवक्लृप्तइत्यादि लौकिकंस्मृतिवाक्यंतादृशंव्यापकंसर्ववर्णाश्रमसाधारणं नहिंस्यात्सर्वभूतानीत्यादि इदमपि

युधिष्ठिरउवाच योगंमेपरमंतातमोक्षस्यवदभारत ॥ तमहंतत्त्वतोज्ञातुमिच्छामिवदतांवर ॥ १ ॥ भीष्मउवाच अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरा
तनं ॥ संवादंमोक्षसंयुक्तंशिष्यस्यगुरुणासह ॥ २ ॥ कश्चिद्ब्राह्मणमासीनमाचार्यमृषिसत्तमं ॥ तेजोराशिंमहात्मानंसत्यसंधंजितेंद्रियं ॥ ३ ॥ शिष्यःपरमधीमे
धावीश्रेयोर्थीसुसमाहितः ॥ चरणावुपसंगृह्यस्थितःप्रांजलिरब्रवीत् ॥ ४ ॥ उपासनात्प्रसन्नोसियदिवैभगवन्मम ॥ संशयोमेमहान्कश्चित्तन्मेव्याख्यातुम
र्हसि ॥ कुतश्चाहंकुतश्चत्वंतत्सम्यग्ब्रूहियत्परं ॥ ५ ॥ कथंचसर्वभूतेषुसमेषुद्विजसत्तम ॥ सम्यग्वृत्तानिवर्तंतेविपरीताःक्षयोदयाः ॥ ६ ॥ वेदेषुचापियद्वाक्यंलौ
किकंव्यापकंचयत् ॥ एतद्विद्वन्यथातत्त्वंसर्वंव्याख्यातुमर्हसि ॥ ७ ॥ गुरुरुवाच शृणुशिष्यमहाप्राज्ञब्रह्मगुह्यमिदंपरं ॥ अध्यात्मंसर्वविद्यानामागमा
नांचयद्वसु ॥ ८ ॥ वासुदेवःपरमिदंविश्वस्यब्रह्मणोमुखं ॥ सत्यंज्ञानमयोयज्ञस्तितिक्षादमआर्जवं ॥ ९ ॥ पुरुषंसनातनंविष्णुंयंतंवेदविदोविदुः ॥ स्वर्गप्रलयक
र्तारमव्यक्तंब्रह्मशाश्वतं ॥ १० ॥ तदिदंब्रह्मवार्ष्णेयमितिहासंशृणुष्वमे ॥ ब्राह्मणोब्राह्मणैःश्राव्योराजन्यःक्षत्रियैस्तथा ॥ ११ ॥ वैश्योवैश्यैस्तथाश्राव्यःशूद्रः
शूद्रैर्महामनाः ॥ माहात्म्यंदेवदेवस्यविष्णोरमिततेजसः ॥ १२ ॥ अर्हस्त्वमसिकल्याणंवार्ष्णेयंशृणुयत्परं ॥ कालचक्रमनाद्यंतंभावाभावस्वलक्षणं ॥ १३ ॥

कथं हेतुसाम्येपिकार्यवैषम्येकिंबीजंतद्ब्रूहीत्यर्थः श्लोकद्वयमेकंवाक्यं ॥ ६ ॥ ७ ॥ ब्रह्मगुह्यंवेदगोप्यं वसुधनंतद्वत्रक्षणीयंउपकारकंवा ॥ ८ ॥ ब्रह्मणोमुखंवेदादिःप्रणवः उपायोपेययोरभेदात्प्रणवादीनां
वासुदेवत्वं ॥ ९ ॥ उपेयस्वरूपमाह पुरुषमिति ॥ १० ॥ एतदेवायंकृष्णइत्याह तदिति वार्ष्णेयंवृष्णिषुकृतावतारं इतिहासंतत्स्वरूपप्रकाशनपरंग्रंथं ॥ ११ ॥ १२ ॥ वार्ष्णेयंकृष्णाख्यानंयत्परंकालचक्रंनत्ववांची
नंसंवत्सराख्यं तत्केशवंवदंतीत्युत्तरेणान्वयः भावाभावौसृष्टिप्रलयौतल्लक्षणंतत्स्वरूपज्ञापकौयस्य अध्यारोपापवादाभ्यांनिष्प्रपंचंनिरूप्यतइतिन्यायेनैवज्ञातुंशक्यंनतुशृंगग्राहिकयागवाश्ववदित्यर्थः ॥ १३ ॥

सर्वभूतेशेयस्मिन्त्रैलोक्यंचक्रवत्चक्रारूढपिपीलिकावत् परवशत्वेनपरिवर्ततेकेशैरिवचिद्रश्मिभिर्वातिसर्वंव्याप्नोतीतिकेशवस्तं पुरुषर्षभंपुरुषाअन्नमयादयःपंचतेषांऋषभंश्रेष्ठमुत्तमंषष्ठमित्यर्थः ॥१४॥
पितॄनिति अव्ययःअपरिणामी ॥१५॥ तथैवेति वेदकर्तृत्वंब्रह्मणोमहतोभूतस्यनिःश्वसितमेतद्यदृग्वेदइत्यादिश्रुतिसिद्धं वाचाविरूपनित्ययेतिवेदनित्यत्ववचनंतुवर्णपदाद्यानुपूर्व्यविभ्रंशमात्रपरं प्रलीयते
स्मिन्महदादिकार्यंसप्रलयस्तं प्रकरोतीतिप्रकृतिःतांलयोत्पत्तिस्थानंमायाशबलमपिससृजेइत्यर्थः तथाचश्रुतिःनासदासीन्नोसदासीत्तदानींनासीद्रजोनोव्योमापरोयदिति सदसद्रजःशब्दितानांप्रधान
शून्यपरमाणूनामानुमानिकानामिवश्रौतस्यपरव्योम्नोपिमायाशबलापरनाम्नःसृष्टेःप्रागभावंवदंतीतस्यापिजन्यत्वंदर्शयति मायायास्तुच्छत्वात् ब्रह्मणश्चासंगत्वान्नतयोरैक्याभावलक्षणंतात्विकंशाबल्यं
संभवति तुच्छ्येनाभ्वपिहितंयदासीत् असंगोह्ययंपुरुषइतिश्रुतिभ्यां तस्मात्सृष्टेःप्राङ्मायाशबलंब्रह्मासीदित्युक्तिर्मायायांस्थितेवयुक्तानतुवस्तुवृत्त्या यथोक्तं अस्याविद्येत्यविद्यायामेवासित्वाप्रक
ल्प्यतइति अतोयुक्तमुक्तंप्रकृतिंसृजतेइति रज्जूरगवत्प्रतीतिसमकालायाएवतत्सृष्टेरुपगमादितिदिक् ॥ १६ ॥ यथेति प्रत्यब्दंयथावसंतेआम्रवृक्षाग्रीष्मेमल्लिकावर्षासुकदंबानियमेनपुष्पि

त्रैलोक्यंसर्वभूतेशेचक्रवत्परिवर्तते ॥ यत्तदक्षरमव्यक्तममृतंब्रह्मशाश्वतं ॥ वदंतिपुरुषव्याघ्रकेशवंपुरुषर्षभं ॥ १४ ॥ पितॄन्देवानृषींश्चैवतथावैयक्षराक्षसा
न् ॥ नागासुरमनुष्यांश्चसृजतेपरमोव्ययः ॥ १५ ॥ तथैववेदशास्त्राणिलोकधर्मांश्चशाश्वतान् ॥ प्रलयंप्रकृतिंप्राप्ययुगादौसृजतेपुनः ॥ १६ ॥ यथर्तावृतुलिं
गानिनानारूपाणिपर्यये ॥ दृश्यंतेतानितान्येवतथाभावायुगादिषु ॥ १७ ॥ अथयद्यदाभातिकालयोगाद्युगादिषु ॥ तत्तदुत्पद्यतेज्ञानंलोकयात्राविधानजं
॥ १८ युगांतेऽतर्हितान्वेदान्सेतिहासान्महर्षयः ॥ लेभिरेतपसापूर्वमनुज्ञाताःस्वयंभुवा ॥ १९ ॥ वेदविद्वेदभगवान्वेदांगानिबृहस्पतिः ॥ भार्गवोनीतिशास्त्रं
तुजगादजगतोहितं ॥ २० ॥ गांधर्वंनारदोवेदभरद्वाजोधनुर्ग्रहं ॥ देवर्षिचरितंगार्ग्यःकृष्णात्रेयश्चिकित्सितं ॥ २१ ॥ न्यायतंत्राण्यनेकानितैस्तैरुक्तानि
वादिभिः ॥ हेत्वागमसदाचारैर्यदुक्तंतदुपास्यतां ॥ २२ ॥ अनाद्यंतत्परंब्रह्मनदेवानर्षयोविदुः ॥ एकस्तद्वेदभगवान्धातानारायणःप्रभुः ॥ २३ ॥

ताभवंति एवंब्रह्महरविष्ण्वादिप्रतिकल्पंसृष्टिप्रलयस्थितिकर्तृत्वंतदातदाआविर्भवति ॥ १७ ॥ एतदेवव्याचष्टे अथेति तत्तत्तस्मिंस्तस्मिन्विषये लोकयात्राव्यवहारस्तस्यविधानंप्रमाणे
नप्रमेयख्यापनंतज्जं तेनसोपाधिकमेवज्ञानमुत्पद्यतेननिरुपाधिकमित्युक्तंभवति ॥ १८ ॥ युगांतेयुगादौ अंतर्हितान्पूर्वयुगेयेऽभूवन्तान् अनुज्ञाताःउपदिष्टाः स्वयंभुवाब्रह्मणा ॥ १९ ॥ वेदवित्भगवान्ब्र
ह्मावेदांगानिबृहस्पतिर्वेदेतिसंबंधः ॥ २० ॥ २१ ॥ न्यायतंत्राणितार्किकवैशेषिककापिलपातंजलादीनि हेतुर्युक्तिःआगमोवेदःसमाचारःप्रत्यक्षंतैःप्रमाणैःकृत्वा एतैर्मुनिभिर्यद्ब्रह्मउक्तंतत्उपास्यतां
अमुख्यत्वात् तदुपास्यमेवनवेदांतविज्ञेयमित्यर्थः तथाचोपास्यस्याब्रह्मत्वंश्रुतिराह तदेवब्रह्मत्वंविद्धिनेदंयदिदमुपासतइति ॥ २२ ॥ अनाद्यं नास्तिआद्यंकारणंयस्यतत् यद्वाआदौविदितमाद्यंतदन्यद
नाद्यंसर्गादौअविदितमित्यर्थः कथंतर्हिदेवानविदुरित्यतआह एकइत्यादि ॥ २३ ॥

॥२४॥ब्रह्मज्ञानस्यआत्यंतिकदुःखनिवर्तकत्वमुक्त्वाध्यारोपापवादन्यायेनब्रह्म निरूपयति पुरुषेति पुरुषेणअधिष्ठितान् आलोचितान् सोकामयतबहुस्यांप्रजायेयेतिश्रुतेः तेनसांख्याभिमतंप्रकृतेःस्वातंत्र्यंनिरस्तं अचेतनेचेतनानधिष्ठितेशकटादौप्रवृत्त्यदर्शनाच्चयुक्तंतत् सूयतेप्रसवोन्मुखीजायते भावान्महदादीन् हेतुःधर्माधर्मौताभ्यांयुक्तंअतएवसर्गादावपितारतम्यंयुक्तंअतईशात् हेतुयुक्तमितिसांख्यमतंप्रकृतेर्धर्माद्यप्रवर्त्यत्वंनिरस्तं तेषांहिजलवत्स्वतःप्रवर्तमानायाःप्रकृतेःपापंसुखपरिणामंप्रतिवध्नातिपुण्यंचदुःखपरिणामं तत्रान्यतरेणान्यतरस्यस्वोदयेप्रतिबंधशक्तिरपनीयतइति ॥ २५ ॥ दीपादितिहेतुयुक्तमित्यत्रापिवर्तते तैलवर्त्यादिहेतौसतियथादीपादनेकेदीपाःप्रभवंतीत्येवमदृष्टोपग्रहात्प्रकृतिर्महदादिकार्यंसूयते दीपवदानंत्याच्चनापचीयते ईशादृष्टाभ्यांप्रकृतिःप्रवर्त्यतइतिश्लोकद्वयतात्पर्यं ॥ २६ ॥ सृष्टिक्रममाहाव्यक्तादिति कर्मजेतिईशादपिकर्मप्राबल्यंदृश्यते तस्यकर्मापेक्षयैवसदसत्फलदत्वात् बुद्धिर्महत्तत्त्वं तथाचसर्गादौकर्मैवप्रकृतिप्रवर्तयतीत्यर्थः आकाशादिपदैःशब्दतन्मात्रादीनिज्ञेयानि ॥ ॥ २७ ॥ २८ ॥ अतःपुरुषाधिष्ठितप्रकृत्याद्यष्टकात् विषयाइतिशब्दाद्याश्रयाःस्थूलाकाशादयः वाय्वाकाशयोरपिस्पर्शशब्दलिंगानुमेयतयाविषयत्वं ॥ २९ ॥ वाक्कर्मणीइत्यत्रवागिंद्रियं कर्मशब्दे

नारायणादृषिगणास्तथामुख्याःसुरासुराः ॥ राजर्षयःपुराणाश्चपरमंदुःखभेषजं ॥ २४ ॥ पुरुषाधिष्ठितान्भावान्प्रकृतिःसूयतेयदा ॥ हेतुयुक्तमतःपूर्वंजगत्संपरिवर्तते ॥ २५ ॥ दीपादन्येयथादीपाःप्रवर्तंतेसहस्रशः ॥ प्रकृतिःसूयतेतद्वदानंत्यान्नापचीयते ॥ २६ ॥ अव्यक्तात्कर्मजाबुद्धिरहंकारंप्रसूयते ॥ आकाशंचाप्यहंकाराद्वायुराकाशसंभवः ॥ २७ ॥ वायोस्तेजस्ततश्चापअद्भ्योथवसुधोद्गता ॥ मूलप्रकृतयोह्यष्टौजगदेतास्ववस्थितं ॥ २८ ॥ ज्ञानेंद्रियाण्यतःपंचपंचकर्मेंद्रियाण्यपि ॥ विषयाःपंचचैकंचविकारेषोडशंमनः ॥ २९ ॥ श्रोत्रंत्वक्चक्षुषीजिह्वाघ्राणंज्ञानेंद्रियाण्यथ ॥ पादौपायूपस्थश्चहस्तौवाक्कर्मणीअपि ॥ ३० ॥ शब्दःस्पर्शश्चरूपंचरसोगंधस्तथैवच ॥ विज्ञेयंव्यापकंचित्तंतेषुसर्वगतंमनः ॥ ३१ ॥ रसज्ञानेतुजिह्वेयंव्याहृतेवाक्तथोच्यते ॥ इंद्रियैर्विविधैर्युक्तंसर्वंव्यक्तंमनस्तथा ॥ ३२ ॥ विद्यात्तुषोडशैतानिदैवतानिविभागशः ॥ देहेषुज्ञानकर्तारमुपासीनमुपासते ॥ ३३ ॥

नसर्वेषामिंद्रियाणांकर्माणिवचनादानगतिविसर्गानंदाख्यानिज्ञेयानि ॥ ३० ॥ शब्दइति शब्दादयःचित्तमितिविज्ञेयं चित्तमात्रोपादानाइत्यर्थः यदाहुर्भगवंतोऽक्षपादाचार्याः दोषनिमित्तंरूपादयोविषयाःसंकल्पकृताइति प्रमेयस्यचित्तमात्रत्वमुक्त्वाप्रमाणस्यापितदाह तेष्विति तेषुशब्दादिष्वपिसर्वेषुगतंश्रोत्रादिरूपेणोपगतंमनएव ॥ ३१ ॥ एतदेवस्पष्टयति रसेति रसज्ञानेमनएवइयंजिह्वेत्यर्थः मनसाह्येवपश्यतिमनसाशृणोतीत्यादिश्रुतेः व्याहृतेशब्दप्रयोगे इदंद्वयंज्ञानकर्मेंद्रियपंचकद्वयस्योपलक्षणमित्याह इंद्रियैरिति सर्वंआंतरंबुद्धिसुखदुःखादि वाह्यंविषयच्छब्दादि तथाव्यक्तंमहदादिघटांतंमनएव तथाचश्रुतिः असतोऽधिमनोऽसृज्यतमनःप्रजापतिमसृजतप्रजापतिःप्रजाअसृजत तद्वाइदंमनस्येवपरमंप्रतिष्ठितंयदिदंकिंचेति ॥ ३२ ॥ षोडश दशेंद्रियाणिमनःपंचभूतानि ज्ञानकर्तारंविज्ञानात्मानं उपासीनंअर्थात्परमात्मानंतस्यापिसंहतत्वेनअसंहतपुरुषशेषत्वात् ॥ ३३ ॥

रसात्मकत्वात्सोमोजलंतस्यगुणःकार्यंजिह्वागंधोगंधग्राहकंघ्राणंग्राह्यग्राहकयोरभेदात्स्पर्शःस्पर्शनेंद्रियं जिह्वादीनांजलादिकार्यत्वंतत्तद्रसादिग्राहकत्वाद्ग्राह्यग्राहकयोःसमानजातीयत्वनियमोऽनेनसूचितः॥ ॥ ३४ ॥ सत्त्वगुणंसत्त्वकार्यं अव्यक्तजंप्रधानकार्यं सर्वेषांभूतानामात्मभूतईश्वरस्तत्स्थंउपाधित्वेनतत्रस्थितंसर्वांतरंगंसत्त्वंजानीयात्सत्वविशिष्टस्यज्ञेयत्वेपिचिदचिद्विवेकेपरिशेषादचितःसत्वस्यैवज्ञेयत्वमस्तीतिसत्वमेवबुध्येतेत्युक्तं ॥ ३५॥ एतेसत्वादयईशादयोवाविरजसंसर्वप्रवृत्तिशून्यंकूटस्थं ॥ ३६॥ नवज्ञानेंद्रियपंचकं बुद्धिमनसीदेहप्राणौचद्वाराणिविषयप्रापकाणियस्मिंस्तन्नवद्वारं भावैःशब्दादिभिः॥ ॥ ३७ ॥ अजरामरइतिदेहधर्मास्पर्शउक्तः व्यक्तंमूर्तंअव्यक्तंअमूर्तंतदुभयात्मनाउपदिश्यते वेदेद्वेवावब्रह्मणोरूपेमूर्तंचैवामूर्तंचेत्यादिनायःसव्यक्ताव्यक्तोपदेशःकार्यकारणात्मातद्वान्तदधिष्ठानभूतोनेतिनेतीत्यागमविषयः एवंविधोपिव्यापकःकारणात्मा सगुणोयःसर्वज्ञइत्यादिश्रुतेःसार्वज्ञ्यादिगुणयुक्तः सूक्ष्मःदुर्लक्ष्यः सर्वाणिभूतानिगुणाश्चसत्त्वादयस्तेषामाश्रयोधिष्ठानं ॥ ३८ ॥ यथेति उपाधिवशात्महत्त्व

तद्वत्सोमगुणाजिह्वागंधस्तुपृथिवीगुणः॥ श्रोत्रंनभोगुणंचैवचक्षुरग्नेर्गुणस्तथा॥ स्पर्शंवायुगुणंविद्यात्सर्वभूतेषुसर्वदा ॥ ३४ ॥ मनःसत्वगुणंप्राहुःसत्वमव्यक्तजंतथा॥ सर्वभूतात्मभूतस्थंतस्माद्बुध्येतबुद्धिमान्॥ ३५॥ एतेभावाजगत्सर्वंवहंतिसचराचरं॥ श्रिताविरजसंदेवंयमाहुःप्रकृतेःपरं ॥ ३६॥ नवद्वारंपुरंपुण्यमेतैर्भावैःसमन्वितं ॥ व्याप्यशेतेमहानात्मातस्मात्पुरुषउच्यते ॥ ३७ ॥ अजरःसोमरश्चैवव्यक्ताव्यक्तोपदेशवान्॥ व्यापकःसगुणःसूक्ष्मःसर्वभूतगुणाश्रयः॥ ३८॥ यथादीपःप्रकाशात्माह्रस्वोवायदिवामहान्॥ ज्ञानात्मानंतथाविद्यात्पुरुषंसर्वजंतुषु॥ ३९॥ श्रोत्रंवेदयतेवेद्यंसशृणोतिसपश्यति॥ कारणंतस्यदेहोयंसकर्तासर्वकर्मणां॥४०॥अग्निर्दारुगतोयद्वद्भिन्नेदारौनदृश्यते॥तथैवात्माशरीरस्थोयोगेनैवानुदृश्यते॥४१॥ अग्निर्यथात्युपायेनमथित्वादारुदृश्यते॥ तथैवात्माशरीरस्थोयोगेनैवात्रदृश्यते॥ ४२॥ नदीष्वापोयथायुक्तायथासूर्येमरीचयः॥ संततत्वाद्यथायांतितथादेहाःशरीरिणां॥४३॥ स्वप्नयोगेयथैवात्मापंचेंद्रियसमायुतः॥ देहमुत्सृज्यवैयातितथैवात्मोपलभ्यते॥४४॥कर्मणाबाध्यतेरूपंकर्मणाचोपलभ्यते॥कर्मणानीयतेन्यत्रस्वकृतेनबलीयसा॥४५॥

मल्पत्वंवाप्राप्तोपिदीपवत्सर्वजंतुषुसएवेत्यर्थः ॥ ३९ ॥ येनश्रोत्रंवेद्यंस्वविषयंशब्दंवेदयतेसएवशृणोति एवंपश्यतीत्यादिष्वपियोज्यं येनश्रोत्रंशृणोतिहियेनचक्षुश्चपश्यतीत्यादिश्रुतिभ्यः अयंदेहस्तु तस्य शब्दादिवेदनस्यकारणंनिमित्तं नतुवेत्ताकिंतुसएवकर्ता ॥ ४० ॥ एवंविधस्यापिदेहेकुतोनुपलंभइत्याशंक्योपायाभावादित्याह अग्निरिति दारुभेदेकृतेपिनदृश्यते अयोगेयोगाभावेसतिनैवानुदृश्यते ॥४१॥ व्यतिरेकमुक्त्वाअन्वयमाह दारुदारुणियोगेनैवनान्येनोपायेन ॥ ४२ ॥ योगाभावेदेहसंबंधोनविच्छिद्यतइत्याह नदीष्विति ॥ ४३ ॥ देहांतरप्रवेशोपिनशालाचैत्रवत्किंतुस्वप्नवदित्याह स्वप्नेति तथैवमरणांतेदेहमुत्सृज्यदेहांतरंप्राप्नोतीत्युपलभ्यतेशास्त्रदृष्ट्यायोगेनवाज्ञायते ॥ ४४ ॥ केनहेतुनादेहांतरंयातीतितत्राह कर्मणेति रूपंप्राचीनंशरीरंबाध्यते नतुनिवर्तते भ्रांतिगृहीतस्यघटवन्निवृत्त्ययोगात् ॥४५॥

एतदेवविशदयितुंप्रतिजानीते सत्विति ॥ ४६ ॥ इतिशांति॰मो॰नै॰भा॰दशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१० ॥ ॥ ५ ॥ प्रतिज्ञातंनिरूपयति चतुरिति नव्यक्तःप्रभवोदेहांतरप्राप्तिर्येषां अव्यक्तंनिधनंपूर्वदेहवियोगोयेषां स्वमवत्पूर्वापरदेहत्यागयोगौनगृहात्गृहांतरप्रवेशवत्स्पष्टावित्यर्थः अत्रहेतुमाहार्धेन अव्यक्तेति यतःनव्यक्तंलक्षणंज्ञापकमस्यतादृशंअतोऽव्यक्तलक्षणं अत्रहेतुःअव्यक्तात्मात्मकंअव्यक्तोयआत्मातदात्मकंद्वितीयेंदुवत्तत्रैवकल्पितं अतस्तत्कल्पितेप्रभवनिधनेअपिअव्यक्तेएवेत्यर्थः ॥ १ ॥ नन्वेवंमध्येपिदेहादिरव्यक्तएवस्यादाद्यंतयोरव्यक्तत्वादित्यतआह यथेति प्रागूर्ध्वंचाव्यक्तोप्यश्वत्थोमध्येव्यक्तोभवति एवमव्यक्तान्मनसःसंभवोव्यक्तिर्दृश्यस्येत्यर्थः ॥ २ ॥ अभीति यथायस्कांतंलोहचुंबकपाषाणंप्रत्यचेतनमप्ययोलोहमभिमुखंगच्छति एवंदेहंव्यक्तिगतमनुस्वभावःपूर्वसंस्कारोहेतुर्येषांकर्मणांतज्जाःधर्माधर्मादयोभावाःअर्थाअभिद्रवंति यच्चान्यदपिईदृशंअविद्यादिकंतदपिअभिद्रवति ॥ ३ ॥ इममेवन्यायमन्यत्राप्यतिदिशति तद्वदिति अव्यक्तजाःअविद्योत्थाःभावाःकामकर्मवासनादेहेंद्रियादयश्चाचेतनाअभितःसंहताः एवंकर्तुःचेतनस्यकारणलक्षणाःकारणंब्रह्मलक्षयंतिते कारणात्ब्रह्मणःसकाशात्सत्वचित्त्वानंदत्वादयोपिभावाअभिसंगताःयथापूर्वंकृत्स्नोप्यात्मा

सतुदेहाद्यथादेहंत्यक्त्वान्यंप्रतिपद्यते ॥ तथान्यंसंप्रवक्ष्यामिभूतग्रामंस्वकर्मजं ॥ ४६ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिमोक्ष॰वार्ष्णेयाध्यात्मकथनेदशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१० ॥ ॥ ५ ॥ भीष्मउवाच चतुर्विधानिभूतानिस्थावराणिचराणिच ॥ अव्यक्तप्रभवान्याहुरव्यक्तनिधनानिच ॥ अव्यक्तलक्षणंविद्यादव्यक्तात्मात्मकंमनः ॥ १ ॥ यथाश्वत्थकणीकायामंतर्भूतोमहाद्रुमः ॥ निष्पन्नोदृश्यतेव्यक्तमव्यक्तात्संभवस्तथा ॥ २ ॥ अभिद्रवत्ययस्कांतमयोनिश्चेतनंयथा ॥ स्वभावहेतुजाभावायद्वदन्यदपीदृशं ॥ ३ ॥ तद्वदव्यक्तजाभावाःकर्तुःकारणलक्षणाः ॥ अचेतनाश्चेतयितुःकारणादभिसंहताः ॥ ४ ॥ नभूर्नखंद्यौर्भूतानिनर्षयोनसुरासुराः ॥ नान्यदासीदृतेजीवमासेदुर्नतुसंहतं ॥ ५ ॥ पूर्वंनित्यंसर्वगतंमनोहेतुमलक्षणं ॥ अज्ञानकर्मनिर्दिष्टमेतत्कारणलक्षणं ॥ ६ ॥

नात्मगुणगणोदेहांतरप्राप्तौसंहन्यतइत्यर्थः ॥ ४ ॥ ननुशुक्रशोणितसंयोगादिक्रमणदेहस्तथ्यादिकंदृश्यतेतत्कथंस्वामदेहवदाकस्मिकीदेहांतरप्राप्तिरित्याशंक्याह नभूरितिद्वाभ्यां जीवंचिद्धातुंविनाभ्वादयोवाऋषयःप्राणाः प्राणावाऋषयइतिश्रुतेः सुरासुराःशमकामादयःइत्येवमादिकंअन्यन्नैवासीत्प्रागुत्पत्तेः संहतंअज्ञानोपाधिजीवंएतेराजानंभृत्याइवनाप्यासेदुःपश्चादपिनासादितवंतः भ्वादयोनित्यंजीवेनासंगताइत्यर्थः ॥ ५ ॥ कथंतर्हितत्संबंधस्यजीवेप्रतीतिरतआह पूर्वमिति एतज्जीवेश्वादितादात्म्यंअज्ञानकर्ममायाकार्यं इतिनिर्दिष्टंवेदे इंद्रोमायाभिःपुरुरूपईयतेइत्यादौ पूर्वंअनादि नित्यंअज्ञानेसत्यनुच्छेद्यं सर्वगतंविद्वदविद्वत्साधारणंव्यवहारकाले यथोक्तं पश्वादिभिश्चाविशेषादिति मनोहेतुंमनोजन्यं अलक्षणंअनिर्वचनीयं कारणंपूर्ववासनासैवलक्षणंविशेषतोज्ञापकंयस्यप्राग्भवीयवासनावशादेवतत्तन्नृपश्वादिदेहतादात्म्यमात्मनःप्रतीयते यथास्वप्नेऽराज्ञोपिराजास्मीतिप्रतीतिःतद्वदबालस्यापिबालोऽस्मीतिदेहांतरप्राप्तौप्रतीतिर्जायतइत्यर्थः ॥ ६ ॥

ततश्चकिमित्यतआह तदिति तत्जीवस्वरूपंकारणैर्वासनाभिर्युक्तं कार्यस्यकर्मणःसंग्रहंकारयतेतथा जीवःप्राग्वासनावशात्कर्मणिप्रवर्ततइत्यर्थः येनसंग्रहेणतत्तादात्म्यंवर्ततेऽनुवर्तते वासनावशात्कर्मक र्मवशाच्चवासनाइतिचक्रंचक्रवदनवरतप्रवाहं ॥ ७ ॥ अव्यक्तंधीवासनावृंदंनाभिवृंदंतरंगंयस्य व्यक्तंदेहेंद्रियादिअराःनाभिनेमिसंधानकाष्ठानितद्बहिरंगंयस्य विकारःज्ञानक्रियादिः परिमंडलंनेमिःतद्व त्व्यापकं स्निग्धंरंजनात्मकंरजःअक्षइवचालकंयस्य चक्रंजन्ममरणप्रवाहसंघातः क्षेत्रज्ञेनाधिष्ठितं ध्रुवंअविचाल्यंवर्तते ॥ ८ ॥ स्निग्धत्वात्रजोगुणाक्रांतत्वात् तिलपीडैस्तैलिकैः भोगैः सुखदुःखयोगैः ॥ ९ ॥ कर्मेति तत्रसंघातात्मकंचक्रं तर्षात्फलतृष्णयाअहंकारोऽभिमानस्तत्परिग्रहात्तेनस्वीकृतंसत्कर्मकुरुते कार्यकारणसंयोगेदेहाज्ञानयोगेआगामिनिसहेतुः तत्कर्मकारणं विधेयापेक्षंपुंस्त्वं उपपादितःसम र्थितः ॥ १० ॥ ननुकारणाभिन्नंकार्यमितिसांख्याः नहिकुंडलंकनकादन्यत् किंतुकनकमेवसंस्थानविशेषविशिष्टंकुंडलमित्युच्यते तथाकारणात्कार्यंभिन्नमभिन्नंचेत्यौडुलोमिः उत्क्रमिष्यतएवंभावादित्यौडु लोमिरितिशास्त्रेतदनुवादात् प्रपंचःकार्यावस्थायांब्रह्मणोभिन्नोपिकारणावस्थायामभिन्नइतिसूत्रार्थः अस्मिन्मतेपिकारणांशेनकार्यस्यकारणादभेदोस्ति येतुकार्यकारणयोर्गवाश्ववद्भेदमिच्छंतितेषामपित

तत्कारणैर्हिसंयुक्तंकार्यसंग्रहकारकं ॥ येनैतद्वर्ततेचक्रमनादिनिधनंमहत् ॥ ७ ॥ अव्यक्तनाभंव्यक्तारंविकारपरिमंडलं ॥ क्षेत्रज्ञाधिष्ठितंचक्रंस्निग्धाक्षंवर्ततेध्रु वं ॥ ८ ॥ स्निग्धत्वात्तिलवत्सर्वंचक्रेस्मिन्पीड्यतेजगत् ॥ तिलपीडैरिवाक्रम्यभोगैरज्ञानसंभवैः ॥ ९ ॥ कर्मतत्कुरुतेतर्षादहंकारपरिग्रहात् ॥ कार्यकारणसंयो गेसहेतुरुपपादितः ॥ १० ॥ नाभ्येतिकारणंकार्यंनकार्यंकारणंतथा ॥ कार्यव्यक्तेनकरणेकालोभवतिहेतुमान् ॥ ११ ॥ हेतुयुक्ताःप्रकृतयोविकाराश्चपरस्परं ॥ अन्योन्यमभिवर्ततेपुरुषाधिष्ठिताःसदा ॥ १२ ॥

योरपृथक्सिद्धत्वमस्ति अतोमल्लयोरिवनकार्यकारणयोःसंयोगःकर्मनिमित्तोयुज्यतइत्याशंक्यविवर्तवादाश्रयेणपरिहरति नाभ्येतीति रज्जूरगयोरिवकार्यकारणयोर्विषमसत्ताकत्वादन्योन्यस्मिन्प्रवेशःकन ककुंडलादिवन्नघटतइत्यर्थः नात्येतीतिपाठेपिनातिक्रामति नव्याप्नोतीत्यर्थः कुतस्तर्हिगवाश्ववदत्यंतभिन्नयोःकार्यकारणभावइत्याशंक्याह कार्यव्यक्तेनकरणेइति भावेनिष्ठा हेतौतृतीया अधिकरणेल्युट् करणेअधिष्ठाने कार्याभिव्यक्तये हेतुमान्अदृष्टादिसहायांतरवान्कालःभवतिप्रभवति अयंभावः नमृद्घटन्यायेनप्रतीचिप्रपंचाभिव्यक्तयेकारकव्यापारोऽपेक्ष्यते किंतुभोगप्रदकर्मोद्बोधहेतुःकालएवरज्ज्वा मिवोरगोत्पत्ताविति कार्याणांतूपकरणेइतिपाठेतुउपकरणेसत्ताप्रदानरूपोपकारेकालएवप्रभवतिनकारकव्यापारइत्यर्थः तथाचनिरधिष्ठानकभ्रमासंभवात्अधिष्ठानाध्यस्तयोःसत्यमिथ्यावस्तुनोरत्यंतभेदे पिकार्यकारणभावोयुज्यतइत्यर्थः ॥ ११ ॥ एवमधिष्ठानाध्यस्तयोःसंबंधेकर्महेतुरित्युक्त्वाऽध्यस्तानामपिप्रकृत्यादीनांमिथःसंयोगेकर्मैवहेतुरित्याह हेत्विति हेतुयुक्ताःकर्मयुक्ताः अभिवर्ततेसंहन्यंते प्रकृत योष्टौविकाराःषोडशेतिचतुर्विंशतिःपूर्वोक्ताः ॥ १२ ॥

एवंदेहांतरप्राप्तिव्युत्पादनप्रसंगात्कृत्स्नस्यकार्यस्य ब्रह्मविवर्तत्वमुक्त्वाप्रकृतमनुसरति राजसैरिति च्युतःपूर्वदेहाद्विभ्रष्टोजीवः भावैःप्राणैर्भूतसूक्ष्मैःसंस्कारैःसमन्वितइत्येकदेशोप्यपकृष्यते हेतुनाकर्मणा बले
नपूर्वप्रज्ञयाविद्ययाचसमन्वितः क्षेत्रज्ञंपरमात्मानंअनुलक्ष्ययातिलोकांतरंप्रति प्राज्ञेनात्मनासंपरिष्वक्तउत्सर्जन्यातितंविद्याकर्मणीसमन्वारभेतेपूर्वप्रज्ञाच तमुत्क्रामंतंप्राणोनूत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामंतंसर्वेप्राणा
नूत्क्रामंतीतिश्रुतिभ्यः ॥१३॥ नाभ्येतीतिश्लोकोक्तेकार्यकारणयोरध्यस्ताधिष्ठानत्वेदेहदेहिनोरप्याह नचेति तैःरजःसत्वतमोजैःदेहेंद्रियभूतसूक्ष्माख्यैर्भावैः हेतुबलाभ्यांचपूर्वोक्ताभ्यांनस्पृश्यते अध्यस्तध
र्माणामधिष्ठानेऽनन्वयात् तेनदेहिनातेभावादयोपिनस्पृश्यंते असंगत्वात् यथावायोःसरजस्कत्वंभ्रांत्यानीरजस्कत्वंस्वतएवमात्मनिदेहादिसंगासंगौ ॥ १४ ॥ एतयोःवायुरजसोरंतरंपृथक्भावः अभ्यासात्
देहादितादात्म्याभ्यासात् प्रकृतिंशुद्धंस्वरूपं नगच्छेन्नजानीयात् ॥ १५ ॥ नन्वणुरात्मास्वभावबद्धइतिकेचित्देहसंमितइत्यन्येविभुरपिस्वभावबद्धइत्यपरे असंगइत्यपरे तत्रकिमतमुपादेयंकिंहेयमित्येतंसंदे
हं ऋषिर्मंत्रःअनश्नन्नन्योअभिचाकशीति असंगोह्ययंपुरुषइत्यादिः अच्छिनत् ननुस्वर्गकामोयजेतेतिसंगित्वमपिश्रूयतेतत्कथमसंगत्वनिश्चयइत्याशंक्याह तथेति कृतंक्रिययानिष्पादितंयल्लक्षणंमूर्द्धाभिषि

राजसैस्तामसैर्भावैश्च्युतोहेतुबलान्वितः ॥ क्षेत्रज्ञमेवानुयातिपांसुर्वातेरितोयथा ॥ १३ ॥ नचतैःस्पृश्यतेभावैर्नतेतेनमहात्मना ॥ सरजस्कोऽरजस्कश्चनैव
वायुर्भवेद्यथा ॥ १४ ॥ तथैतदंतरंविद्यात्सत्वक्षेत्रज्ञयोर्बुधः ॥ अभ्यासात्सतथायुक्तोनगच्छेत्प्रकृतिंपुनः ॥ १५ ॥ संदेहमेतमुत्पन्नमच्छिनद्भगवानृषिः ॥ तथा
वार्तासमीक्षेतकृतलक्षणसंमितां ॥ १६ ॥ बीजान्यग्न्युपदग्धानिनरोहंतियथापुनः ॥ ज्ञानदग्धैस्तथाक्लेशैर्नात्मासंपद्यतेपुनः ॥ १७ ॥ इतिश्रीमहाभारते
शांति० मोक्ष० वार्ष्णेयाध्यात्मेएकादशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २११ ॥ ॥ ९ ॥ भीष्मउवाच प्रवृत्तिलक्षणोधर्मोयथासमुपलभ्यते ॥ तेषां
विज्ञाननिष्ठानामन्यत्तत्त्वंनरोचते ॥ १ ॥ दुर्लभावेदविद्वांसोवेदोक्तेषुव्यवस्थिताः ॥ प्रयोजनंमहत्त्वात्तुमार्गमिच्छंतिसंस्तुतं ॥ २ ॥

कृत्वादितेनसंमितांतदनुरोधिनींवार्तांसुखदुःखप्राप्तिपरिहारोपायभूतांक्रियांसमीक्षेततद्वदात्मानंक्रियाविष्टंकर्तारमीक्षेत यथादेहातिरिक्तमात्मानंजानन्नेवराजाराजसूयेनस्वाराज्यकामोयजेतेतिवाक्यात्दे
हसमितंकृत्रिमंमूर्धाभिषिक्तत्वरूपलक्षणंराजसूयाधिकारिविशेषणंक्रियाकालेऽपेक्षते एवंकर्तृत्वादिविशेषणंमुमुक्षुरपिविद्यासाधनकालेफलकालेतुराजादेहमिवमुमुक्षुःकर्तृत्वाद्युज्झतीतिभावः ॥ १६ ॥ ए
तद्विज्ञानफलंमोक्षमाह बीजानीति क्लेशैःअविद्यादिभिः ॥ १७ ॥ इतिशांति० मो० नै० भा० एकादशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २११ ॥ ॥ ९ ॥ ॥ ९ ॥ अस्मिन्नध्यायेक्लेशोदयलयहेतू
हानायउपादानायचप्रदर्श्येते प्रवृत्तीत्यादिना तेषांकर्मनिष्ठानांयथाधर्मःसमुपलभ्यते तथाविज्ञाननिष्ठानांविज्ञानादन्यन्नरोचते ॥ १ ॥ वेदोक्तेषुअग्निहोत्रादिषुशमादिषुचयथाधिकारंव्यवस्थिताःनिष्ठावंतः
प्रयोजनंस्वर्गमोक्षौ तयोर्मध्येसंस्तुतंप्रशस्ततरंमोक्षमार्गंनिवृत्तिरूपंमहत्त्वादिच्छंति बुद्धिमत्तराइतिशेषः ॥ २ ॥

ननु जरामर्यमग्निहोत्रंभस्मांतंशरीरमित्यादयोयावज्जीवंकर्मानुष्ठापका विषय उपरुध्येरन्निवृत्तिमार्गादरेइत्याशंक्याह सद्भिरिति एतद्धस्मवैतत्पूर्वेविद्वांसोमहाशालामहाश्रोत्रिया अग्निहोत्रंनजुहुवांचक्रिरइत्या दिश्रुतेरेतत्कर्मत्यागात्मकंवृत्तंन निंद्यं आरुरुक्षोर्मुनेर्योगंकर्मकारणमुच्यते योगारूढस्यतस्यैवशमःकारणमुच्यतइति भगवतैवप्रवृत्तिनिवृत्तिमार्गयोरधिकारभेदेनव्यवस्थापितत्वात् इयंनिवृत्त्यात्मिका परांगतिं मोक्षं ॥ ३ ॥ एतदभावेऽनिष्टमाह शरीरेति शरीरवान्शरीराभिमानवान् ॥ ४ ॥ देहयापनंदेहसंबंधविच्छेदमशरीरताख्यंमोक्षं तत्रोपायमाह कर्मणेति विवरंआत्मविविदिषाख्यंद्वारं शुभान्स्वर्गादीन्कर्मफलभूतान्नानुयात्नस्वीकुर्यात् फलत्यागपूर्वकंचित्तशुध्यर्थंकर्माण्येवाचरेदित्यर्थः ॥ ५ ॥ चित्तशुध्यभावेदोषमाह लोहेति विपक्वंपाकहीनं भावेनिष्ठा अविपक्वकषायेपुंसिआख्याउपदेशोयस्यअजितरागादिदोषेउक्तमित्यर्थः ॥६॥ कषायाणामपाकेदोषमाह यश्चेति अनुप्लवन्अनुसरन् आक्रम्यउपमृद्य उत्क्रम्येतिपाठःस्वच्छः ॥७॥ संरागःरागाधिक्यं व्रजनेदोषमाह क्रोधइति क्रोधोराजसः हर्षःसात्विकः विषादस्तामसः ॥ ८ ॥ अभिष्टुवतेअभिष्टौति चितःअविकारित्वाद्विकारिणश्चचेतसोजडत्वात्स्तुत्याक्रोशौनिरास्पदावित्यर्थः ॥९॥ विज्ञानात्विपर्ययबुद्धेः आत्मानंदेहं पार्थिवंपृथ्वीविकारंगुणं ॥ १० ॥ देहस्यपार्थिवत्वेयुक्तिमाहद्वाभ्यां मृन्मयमिति शरणंगृहंमृद्विकारान्मृद्विकारमन्नादिकंप्राप्यननश्यतिजीवतीत्यर्थः ॥ ११ ॥ मृद्विकारानाह मध्विति ॥ १२ ॥ कांतारमातिष्ठन्संन्यासी औत्सुक्यंमिष्टान्नादौरागं नसमनुव्रजेत् आहारंअन्नं यापनंदेहनिर्वाहकं ॥ १३ ॥ संन्यासिवद्गृहिणापिविरक्तेनस्थेयमित्याह तद्वदिति संसारोगृहं यात्रार्थंवेदांतश्रवणादिनिर्वाहार्थं नतुइंद्रियप्रीत्यर्थं ॥ १४ ॥

सद्भिराचरितत्वात्तुवृत्तमेतदगर्हितं ॥ इयंसाबुद्धिरन्येत्ययययातिपरांगतिं ॥ ३ ॥ शरीरवानुपादत्तेमोहात्सर्वान्परिग्रहान् ॥ क्रोधलोभादिभिर्भावैर्युक्तोराजसतामसैः ॥ ४ ॥ नाशुद्धमाचरेत्तस्मादभीप्सन्देहयापनं ॥ कर्मणाविवरंकुर्वन्नलोकानाप्नुयाच्छुभान् ॥ ५ ॥ लोहयुक्तंयथाहेमविपक्वंनविराजते ॥ तथाऽपक्वकषायाख्यंविज्ञानंनप्रकाशते ॥ ६ ॥ यश्चाधर्मंचरेल्लोभात्कामक्रोधावनुप्लवन् ॥ धर्म्यंपंथानमाक्रम्यसानुबंधोविनश्यति ॥ ७ ॥ शब्दादीन्विषयांस्तस्मान्नसंरागाद्यंव्रजेत् ॥ क्रोधोहर्षोविषादश्चजायंतेहपरस्परात् ॥ ८ ॥ पंचभूतात्मकेदेहेसत्त्वेराजसतामसे ॥ कमभिष्टुवतेचायंकंवाक्रोशतिकिंवदन् ॥ ९ ॥ स्पर्शरूपरसाद्येषुसंगंगच्छंतिबालिशाः ॥ नावगच्छंतिविज्ञानादात्मानंपार्थिवंगुणं ॥ १० ॥ मृन्मयंशरणंयद्वन्मृदैवपरिलिप्यते ॥ पार्थिवोयंतथादेहोमृद्विकारान्ननश्यति ॥ ११ ॥ मधुतैलंपयःसर्पिर्मांसानिलवणंगुडः ॥ धान्यानिफलमूलानिमृद्विकाराःसहांभसा ॥ १२ ॥ यद्वत्कांतारमातिष्ठन्नौत्सुक्यंसमनुव्रजेत् ॥ ग्राम्यमाहारमादद्यादस्वाद्वपिहियापनं ॥ १३ ॥ तद्वत्संसारकांतारमातिष्ठन्श्रमतत्परः ॥ यात्रार्थमद्यादाहारंव्याधितोभेषजंयथा ॥ १४ ॥

एवंद्वयोरपिमिष्टान्नादौवैराग्यमुपपाद्याश्रमद्वयसाधारणान्मोक्षधर्मानाह सत्येति सत्यंयथार्थभाषणं शौचंमृज्जलाभ्यांबाह्यंभावशुद्धिरांतरमितिद्विविधं आर्जवंअकौटिल्यं त्यागोवैराग्यं वर्चःअध्ययनादि जंतेजस्तेननत्कारणंलक्ष्यं विक्रमोमनोजयेशौर्यं बुद्ध्याश्रवणजन्यया धृत्याक्लेशकालेपिचित्तविधारकयत्नेनमनसाक्रियमाणेनतपसासाध्वसाधुनोरालोचनेनभावान्समीक्ष्येत्युत्तरेणान्वयः ॥ १५ ॥ संभवे तयथाक्रममितिपाठेयथाक्रमंसंसारोचेत्कामादिनामुमुक्षुश्चेच्छमादिनासंभवेतसंयुज्येतेत्यर्थः अदीनात्माउदारचित्तः ॥ १६ ॥ विपक्षेदंडमाह सत्वेनेति ॥ १७ ॥ अज्ञानात्प्रभवउत्पत्तिर्यस्यतं ॥ ॥ १८ ॥ महेति ईश्वरादिकंसर्वमहंकारकल्पितमित्यर्थः ॥ १९ ॥ नन्वेतदहंकारकल्पितंचेत्स्वप्नवन्नित्यमभिनवसंस्थानंस्यादित्याशंक्य पूर्वसंस्कारानुरोधात्समानरूपमेवकल्प्यतेइतिसदृष्टांतमाह यथेति

सत्यशौचार्जवत्यागैर्वर्चसाविक्रमेणच ॥ क्षांत्याधृत्याचबुद्ध्याचमनसातपसैवच ॥ १५॥ भावान्सर्वानुपावृत्तान्समीक्ष्यविषयात्मकान् ॥ शांतिमिच्छन्न दीनात्मासंयच्छेदिंद्रियाणिच ॥ १६॥ सत्त्वेनरजसाचैवतमसाचैवमोहिताः ॥ चक्रवत्परिवर्तंतेह्यज्ञानाज्जंतवोभृशं ॥ १७ ॥ तस्मात्सम्यक्परीक्षेतदोषा नज्ञानसंभवान् ॥ अज्ञानप्रभवंदुःखमहंकारंपरित्यजेत् ॥ १८ ॥ महाभूतानींद्रियाणिगुणाःसत्त्वंरजस्तमः ॥ त्रैलोक्यंसेश्वरंसर्वमहंकारेप्रतिष्ठितं ॥ १९॥ यथेहनियतःकालोदर्शयत्यार्तवान्गुणान् ॥ तद्वद्भूतेष्वहंकारंविद्यात्कर्मप्रवर्तकं॥ २०॥ संमोहकंतमोविद्यात्कृष्णमज्ञानसंभवं ॥ प्रीतिदुःखनिबद्धांश्चसमस्तां स्त्रीनथोगुणान्॥ २१ ॥ सत्त्वस्यरजसश्चैवतमसश्चनिबोधतान् ॥ प्रसादोहर्षजाप्रीतिरसंदेहोधृतिःस्मृतिः ॥ एतान्सत्त्वगुणान्विद्यादिमान्राजसतामसान् ॥ २२॥ कामक्रोधौप्रमादश्चलोभमोहौभयंक्लमः ॥ विषादशोकावरतिर्मानदर्पावनार्यता ॥ २३॥ दोषाणामेवमादीनांपरीक्ष्यगुरुलाघवं ॥ विमृशेदात्मसं स्थानमेकैकमनुसंततं ॥ २४ ॥ युधिष्ठिरउवाच केदोषामनसात्यक्ताःकेबुद्ध्याशिथिलीकृताः ॥ केपुनःपुनरायांतिकेमोहादफलाइव ॥ २५॥ केषांबला बलंबुद्ध्याहेतुभिर्विमृशेद्बुधः ॥ एषमेसंशयस्तातत्तन्मेब्रूहिपितामह ॥ २६॥

भूतेतिभूतेंद्रियादीनामुपलक्षणं ॥ २० ॥ त्रिगुणात्मकस्याहंकारस्यगुणकार्याणिविभजते संमोहकमिति कृष्णंअंधकारवदप्रकाशात्मकं प्रीतिदुःखेक्रमात्सात्विकराजसे ॥ २१ ॥ तान्कार्यभूतान्विशेष गुणान् ॥ २२ ॥ कामादयोराजसाः विषादादयस्तामसाः ॥ २३ ॥ अस्यविभागस्यप्रयोजनमाह दोषाणामिति आत्मनिसंस्थानंस्थितिंएकैकंप्रत्येकंअनुलक्षीकृत्यविमृशेत्कोदोषःक्रियान्क्षीणःकिया न्शिष्टइतिनित्यमालोचयेदित्यर्थः ॥ २४ ॥ त्यक्ताःपूर्वैर्मुमुक्षुभिरितिशेषः केपुनरिति अपरिहार्याइत्यर्थः पंचात्रप्रश्नाः अफलाःआगताअपिनिष्फलाइत्यर्थः ॥ २५ ॥ २६ ॥

दोषैरितिसार्धश्लोकएकंवाक्यं मूलात्मूलंअज्ञानंतदारभ्य अवच्छिन्नैर्लूनैः मूलच्छेदेनैवदोषांश्छिंद्यात्ततश्चतेपश्चाच्छिन्नमूलतरुविलसितवत्कंचित्कालमनुवर्तमानाअप्यफलाएवेत्यर्थः मूलच्छेदेउपायं सदृष्टांतमाह विनाशयतीति संभृतमुत्पन्नमयस्मयंलोहनिगडंअयःवास्यधारामयंएवंकृतात्माध्यानसंस्कृताबुद्धिः तामसैःविपर्यासरूपैरविद्यादिदोषैःसहजैरनादिभिःसहनश्यतिनान्नाशयित्वास्वयमपिक तकरजोवत्शाम्यति अत्रवास्यधारानिगडंछित्वास्वयमपिनश्यतीतिविवक्षयादृष्टांतदार्ष्टांतिकयोःसाम्यं ॥ २७ ॥ चतुर्थप्रश्नोत्तरमुक्त्वातृतीयप्रश्नोत्तरंपादत्रयेणाह राजसमिति शुद्धात्मकंसत्वं तच्चाक ल्मषं काममोहराहित्यात् गुणत्रयंदेहिनांदेहप्राप्तौबीजं आत्मवतोजितचित्तस्यतुसत्वंसमंब्रह्मतत्प्रापकं निर्दोषंहिसमंब्रह्मेतिसमशब्दस्यब्रह्मणिप्रयोगात् ॥ २८ ॥ प्रथमप्रश्नोत्तरमाह तस्मादिति स त्वंबुद्धिः ॥ २९ ॥ अथवेति आत्मादानेबुद्धिवशीकाराय विहितं मंत्रवत्मंत्रयुक्तंयज्ञादिकंकर्मकेचिद्दुष्कृतमितिब्रुयुःसांख्याः पशुबीजादिहिंसामिश्रत्वात् तस्माज्जपादिरेवहिंसाहीनोधीशुद्ध्युपायःश्रेयानि तिभावः अत्रायंसांख्यवृद्धानामभिप्रायः नहिंस्यात्सर्वभूतानीतिनिषेधःपुरुषार्थोनतुक्रत्वर्थः येनास्याग्निषोमीयंपशुमालभेतेत्यनेनसमानविषयत्वंस्यात्यथाआहवनीयेजुहोतीति होमार्थस्याहवनीयस्यपदे जुहोतीतिहोमार्थेनैवपदेनापवादस्तद्वत् नचपुरुषार्थत्यसतःक्रत्वर्थत्वमपिनिषेधस्यवक्तुंयुक्तंकर्त्रधिकरणविरोधात् तत्रहिपुरुषार्थेनानृतंवदेदितिनिषेधसत्यपिदर्शपूर्णमासप्रकरणेपुनःक्रत्वर्थतयानानृतंवदे दित्यनृतवदनंनिषिध्यतेक्रतुमध्येकारणविशेषात्पुरुषार्थनिषेधोल्लंघनेनुक्रतुवैकल्यंमाभूदिति तस्माद्भिन्नविषयत्वाद्धिंसाविधितन्निषेधशास्त्रयोःपरित्यक्त्यापवादमुत्सर्गाःप्रवर्तंतइत्यस्यन्यायस्याप्रवृत्तिः अ

भीष्मउवाच दोषैर्मूलादवच्छिन्नैर्विशुद्धात्माविमुच्यते॥ विनाशयतिसंभृतमयस्मयमयोयथा॥ तथाकृतात्मासहजैर्दोषैर्नश्यतितामसैः ॥ २७॥ राजसं तामसंचैवशुद्धात्मकमकल्मषं॥ तत्सर्वंदेहिनांबीजंसत्त्वमात्मवतःसमं ॥ २८ ॥ तस्मादात्मवतावर्ज्यंरजश्चतमएवच ॥ रजस्तमोभ्यांनिर्मुक्तंसत्त्वंनिर्मलता मियात् ॥ २९ ॥ अथवामंत्रवद्ब्रूयुरात्मादानायदुष्कृतं ॥ सवैहेतुरनादानेशुद्धधर्मानुपालने ॥ ३० ॥

धिकारिभेदादपितत्रतदप्रवृत्तिः गृहासक्तोहिहिंसाशास्त्रेऽधिक्रियते नतुविरक्तः तस्ययदहरेवविरजेत्तदहरेवप्रव्रजेदितिप्रव्रज्याविधानात् नचमहाश्रमापिनित्यः तस्यरागतःप्राप्तत्वात्ब्रह्मचर्यादेवप्रव्रजेदितिविधिविरोधाच्च तस्माद्यथाश्येनेनाभिचरन्यजेतेतिशास्त्राच्छत्रुमा रणकामस्यश्येनोविधीयमानोहिंसात्मकफलद्वारानहिंस्यादितिशास्त्रंनिरुंधे तद्वत्स्वर्गपश्वादिकामस्यगृहमेधिनोज्योतिष्टोमेनस्वर्गकामोयजेतचित्रयायजेतपशुकामइत्यादिविधिःपशुबीजादिहिंसात्मकसा धनद्वारानहिंस्यादितिशास्त्रंनिरुणद्धितत्तश्चपुरुषःप्रत्यवैति यथोक्तं दृष्टवदानुश्रविकःसह्यविशुद्धिक्षयातिशययुक्तइति यथादृष्टःसुखोपायोदोषादियुक्तःएवंवैदिकोपीतिसांख्यकारिकार्थः स्वमतमाह सवैइतिपाठेपि सैषदाशरथीतिवत्संधिःस.मंत्रवान्यज्ञादिधर्मःअनादानेवैराग्येहेतुर्निमित्तंभवति चित्तशुद्धिद्वारानित्यानित्यवस्तुविवेकादिप्रनाड्याभवति तथाशुद्धधर्मःशमादिस्तस्यापिरक्षणेसएवयज्ञादिध र्मोभवति अयमर्थः विविदिषंतियज्ञेनेत्यादिश्रुतेरश्वेनजिगमिषतीत्यादौगतावश्वस्येवविद्यायांयज्ञादीनांहिंसायुक्तधर्माणांसाधनत्वंगम्यते तथाशांतोदांतइत्यादिनानिवृत्तिरूपस्यापिअहिंसादेर्धर्मस्यवि द्यासाधनत्वंगम्यते यथाद्वावश्वौरथेनियुक्तावविरुद्धदिक्क्रियौसंतावेवेष्टंदेशंरथिनंनयतोनतुतयोरन्यतरस्येषदपिविरुद्धदिक्क्रियत्वेएवंयज्ञईषदप्यहिंसाशास्त्रविरोधीचेत्तेनसहैकार्थ्यंनभजेदितियज्ञादिव्य तिरिक्तहिंसायाएवाहिंसाशास्त्रेणानर्थहेतुताबोध्यतइति तथाचसूत्रं सर्वापेक्षाचयज्ञादिश्रुतेरश्ववदिति यस्तुकाम्योयज्ञस्तस्यास्त्वंशतोदोषहेतुत्वंननःकिंचिच्छिन्नं स्वल्पःसंकरःसपरिहारःसप्रत्यवमर्शइतिसां ख्याचार्यवचनमपितद्विषयमेवपुण्येकर्मणिस्वल्पोहिंसाजन्योऽधर्मसंकरःस्वल्पेनापिप्रायश्चित्तेनपरिहर्तुंशक्योऽपरिहारेवाफलकालेसोढुंशक्यःसुखसमुद्रमग्नोहिदुःखकणिकांसोढुमर्हतीतिसर्वमनवद्यं॥३०॥

वैदिकेपिकर्मणिराजसंतामसंकामक्रोधादिहेतुकंत्याज्यंसात्विकंसेव्यमित्याह श्लोकत्रयेण रजसेति अधर्मेतिच्छेदः लौकिकंतुराजसंतामसंचकर्मसुतरांत्याज्यमितिभावः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ सात्विकं तुमुमुक्षूणांपथ्यमित्यर्थः ॥ ३३ ॥ इतिशांतिपर्वणिमोक्षधर्मपर्वणिनैलकंठीये भारतभावदीपेद्वादशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१२ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥
पूर्वाध्यायांतिमंश्लोकत्रयंव्याख्यातुमयमध्यायआरभ्यते रजसेति रजस्तमसोःकार्यंमोहोविपर्ययःअनात्मनिआत्मबुद्धिः अज्ञानस्यहिद्वेशक्तीआवरणशक्तिर्विक्षेपशक्तिश्च तत्राद्ययावस्तुस्वरूपंरज्ज्वादि आव्रियते द्वितीययासर्पादिस्वरूपंविक्षिप्यते तेउभेअत्रक्रमेणतमोरजःशब्दाभ्यामुच्येते मोहजाःक्रोधादयः ॥१॥ शुद्धेःफलंजीवब्रह्मात्मैक्यज्ञानमित्याह परममिति परमंआत्यंतिकंपरंब्रह्मकोशपंचकातीतं

रजसाऽधर्मयुक्तानिकार्याण्यपिसमाप्नुते॥ अर्थयुक्तानिचात्यर्थंकामान्सर्वांश्चसेवते॥ ३१ ॥ तमसालोभयुक्तानिक्रोधजानिचसेवते ॥ हिंसाविहाराभिरतस्तंद्रीनिद्रासमन्वितः॥ ३२ ॥ सत्वस्थःसात्विकान्भावान्शुद्धान्पश्यतिसंश्रितः॥ सदेहीविमलःश्रीमान्श्रद्धाविद्यासमन्वितः॥ ३३॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति० मोक्ष० वार्ष्णेयाध्यात्मकथनेद्वादशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१२॥ ॥५॥ ॥५॥ भीष्मउवाच रजसासाध्यतेमोहस्तमसा भरतर्षभ॥ क्रोधलोभौभयंदर्पएतेषांसादनाच्छुचिः॥१॥ परमंपरमात्मानंदेवमक्षयमव्ययं॥ विष्णुमव्यक्तसंस्थानंविदुस्तंदेवसत्तमं॥२॥ तस्यमायापिनद्धांगानष्टज्ञानाविचेतसः॥ मानवाज्ञानसंमोहात्ततःक्रोधंप्रयांतिवै॥३॥ क्रोधात्काममवाप्याथलोभमोहौचमानवाः॥ मानदर्पावहंकारमहंकारात्ततःक्रियाः ॥ ४ ॥ क्रियाभिःस्नेहसंबंधात्स्नेहाच्छोकमनंतरं॥ सुखदुःखक्रियारंभाज्जन्माजन्मकृतक्षणाः ॥ ५ ॥ जन्मतोगर्भवासंतुशुक्रशोणितसंभवं॥ पुरीषमूत्रविक्लेदंशोणितप्रभवाविलं॥ ६॥ तृष्णाभिभूतस्तैर्बद्धस्तानेवाभिपरिप्लुवन्॥ संसारतंत्रवाहिन्यस्तत्रबुध्येतयोषितः ॥ ७ ॥ प्रकृत्याःक्षेत्रभूतास्तानराःक्षेत्रज्ञलक्षणाः॥ तस्मादेवाविशेषेणनरोतीयाद्विशेषतः ॥८॥

आत्मानंप्रत्यंचं परमात्मानमात्मानमितिपाठांतरंस्पष्टार्थं अक्षयंनाशहीनंअव्ययंन्हासहीनंविदुःप्राज्ञः शुचयइति इदानींतनोपिशुचिर्विदतीत्यर्थः ॥ २ ॥ पिनद्धांगारूपादिभिर्जडीकृतेंद्रियाः अतएवनष्टज्ञानाः ततोविचेतसःनिर्विवेकाः ज्ञानसंमोहात्बुद्धिवैक्लव्यात् ब्रह्माज्ञानाद्वा क्रोधंविक्षिप्तचित्ततां ॥३॥ मानःआत्मनिपूज्यताबुद्धिः दर्पःउच्छृंखलत्वं अहंकारःपरेषांतुच्छीकरणं ॥ ४॥ जन्माजन्मकृतक्षणाः जन्ममरणयोःकृतस्वाकाराः ॥५॥६॥ तैःक्रोधादिभिः बद्धस्तान्अभितःपरिप्लुवन्तर्तुमिच्छन् हेतौशतृप्रत्ययः प्रथमंयोषितोहेयत्वेनजानीयात् यतस्ताःसंसारपटस्यतंत्रमिवतंत्रंतंतुवितानंतंतुवायवद्वहंति ॥७॥ यथाप्रकृतिःक्षेत्रज्ञंबध्नाति एवमेताअपत्योत्पत्तिक्षेत्रभूताःजीवंबध्नंतीत्यर्थः अतीयात्अतिक्रामेत संन्यसेदित्यर्थः नचाभीयुरितिपाठेनानुसरेयुरित्यर्थः ॥ ८ ॥

शत्रुमारणार्थमंत्रमयीशक्तिःकृत्यासैवएताःरजसिरजोगुणेंतर्हिता सूक्ष्मरूपेणमृदिघटाइवस्थिता इंद्रियाणांमूर्तिरिंद्रियैःकल्पितेत्यर्थः ॥ ९ ॥ तदात्मकात्स्त्रीप्रधानात् एतेनसार्धश्लोकेनदोषनिमित्तंरूपाद्योविषयाःसंकल्पकृताइतिगौतमसूत्रार्थोदर्शितः अस्वसंज्ञानमानुषेतिसंज्ञाहीनान् कृमीन्यूकालिक्षादीन् अस्वकान्अनात्मान् ॥ १० ॥ शुक्रतःरेतोरूपात्स्नेहाद्द्वांशतःपुत्रा. रसतःस्वेदरूपात्स्नेहात्यूकादयः एषाजंतूत्पत्तिःस्वभाववादेऽदृष्टवादेचसमानैवेत्यर्थः ॥ ११ ॥ एवंहेयमुक्त्वाज्ञेयमाह रजइति प्रवृत्तिप्रकाशात्मकेरजःसत्वेतमसिलीयेते तच्चतमःअज्ञानाख्यंज्ञानाधिष्ठानंअधिष्ठानभूतेज्ञानेऽध्यस्तंसद्बुध्यहंकारयोर्लक्षणंज्ञापकंभवति ॥ १२ ॥ तत्बुध्यहंकारविशिष्टमज्ञानंदेहिनांजीवानांदेहप्राप्तौबीजं तस्यसकार्यस्याज्ञानस्यबीजंअधिष्ठानभूतंज्ञानंतदेवजीवसंज्ञितंदेहिशब्दवाच्यं तज्ज्ञानंबीजसंज्ञितमितिपाठेतत्अज्ञानविशिष्टंज्ञानंबीजंईश्वरस्तत्संज्ञं ऐश्वर्यमेवाह कर्मणेति ॥ १३ ॥ अयंजीवःईश्वरोवा गर्भेमातुरुदरे ॥ १४ ॥ तत्रमांसपिंडभूतोसौपूर्ववासनावशाद्यंयंविषयंस्मरति तत्तद्ग्राहकमिंद्रियमस्याविर्भवतीत्याह कर्मणेत्यादिना ॥ १५ ॥ घ्राणंगंधचिकीर्षयेति एतस्यैववासनावशात्स्रष्टृत्वंदर्शितं ॥ १६ ॥ यापनंदेहयात्रानिर्वाहः ॥ १७ ॥ संजातैःसम्यक्निष्पन्नैः गात्रैःश्रोत्रादिभिःकृत्वानरोवर्ष्मणाशरीरेणवृतःसन्जायते ब्रह्मणासहेतिपाठांतरं ॥ १८ ॥

कृत्याह्येताघोररूपामोहयंत्यविचक्षणान् ॥ रजस्यंतर्हितामूर्तिरिंद्रियाणांसनातनी ॥ ९ ॥ तस्मात्तदात्मकाद्रागाद्बीजाज्जायंतिजंतवः ॥ स्वदेहजानस्वसंज्ञान् यद्वदंगात्कृमींस्त्यजेत् ॥ स्वसंज्ञानस्वकांस्तद्वत्सुतसंज्ञान्कृमींस्त्यजेत् ॥ १० ॥ शुक्रतोरसतश्चैवदेहाज्जायंतिजंतवः ॥ स्वभावात्कर्मयोगाद्वातानुपेक्षेतबुद्धिमान् ॥ ११ ॥ रजस्तमसिपर्यस्तंसत्वंचरजसिस्थितं ॥ ज्ञानाधिष्ठानमव्यक्तंबुध्यहंकारलक्षणं ॥ १२ ॥ तद्बीजंदेहिनामाहुस्तद्बीजंजीवसंज्ञितं ॥ कर्मणाकालयुक्तेनसंसारपरिवर्तनं ॥ १३ ॥ रमत्ययंयथास्वप्नेमनसादेहवानिव ॥ कर्मगर्भैर्गुणैर्देहीगर्भेतदुपलभ्यते ॥ १४ ॥ कर्मणाबीजभूतेनचोद्यतेयद्यदिंद्रियं ॥ जायतेतदहंकाराद्रागयुक्तेनचेतसा ॥ १५ ॥ शब्दरागाच्छ्रोत्रमस्यजायतेभावितात्मनः ॥ रूपरागात्तथाचक्षुर्घ्राणंगंधचिकीर्षया ॥ १६ ॥ स्पर्शनेत्वक्तथावायुःप्राणापानव्यपाश्रयः ॥ व्यानोदानौसमानश्चपंचधादेहयापनं ॥ १७ ॥ संजातैर्जायतेगात्रैःकर्मजैर्वर्ष्मणावृतः ॥ दुःखाद्यंतैर्दुःखमध्यैर्नरःशारीरमानसैः ॥ १८ ॥

दुःखार्थैरित्येतद्याचष्टे दुःखमिति उपादानाद्देहेंद्रियादीनांगभैंगीकारात् अभिमानाज्जन्मानंतरंदुःखंदेहवद्वर्धते एवंत्यागान्मरणादपिवर्धतेऽनस्तेभ्योहेतुभ्यः निरोधोदुःखस्यस्यात्कर्तव्यःयतोनिरोधज्ञोविमुच्यते ॥ १९ ॥ रजस्यंतर्हितामूर्तिरिंद्रियाणामित्युपक्रांतमिंद्रियाणांरजोमात्रत्वमुपसंहरति इंद्रियाणामिति परीक्ष्येति रजोरूपप्रवृत्तिनिरोधेनेंद्रियनिरोधाद्दुःखनिरोधोभवतीत्यर्थः ॥ २० ॥ अतर्पुलंतृष्णाहीनं ज्ञानेंद्रियाणिनोपसर्पतिनव्याप्नुवंति इंद्रियार्थान्प्राप्यापीतिशेषः तत्फलमाह हीनैरिति हीनैःक्षीणैः करणैरिंद्रियैः॥ २१ ॥ इतिशांति० मोक्ष० नै० भा० त्रयोदशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१३ ॥ अत्रइंद्रियजयेज्ञानात्ज्ञानंप्राप्यचरन्शमादीननुतिष्ठन् ॥ १ ॥ पुरुषोमनुष्यः द्विजाःत्रैवर्णिकाः मंत्रदर्शिनोब्राह्मणाः ॥ २ ॥ तत्त्वार्थप्रतिगतःनिश्चयोयेषां ॥ ३ ॥ ज्ञानविदोब्रह्मविदः ॥ ४ ॥ एवंउपा

दुःखंविद्यादुपादानादभिमानाच्चवर्धते ॥ त्यागात्तेभ्योनिरोधःस्यान्निरोधज्ञोविमुच्यते ॥ १९ ॥ इंद्रियाणांरजस्येवप्रलयप्रभवावुभौ ॥ परीक्ष्यसंचरेद्विद्वान्यथावच्छास्त्रचक्षुषा ॥ २० ॥ ज्ञानेंद्रियाणींद्रियार्थान्नोपसर्पंत्यतर्पुलं॥ हीनैश्चकरणैर्देहीनदेहंपुनरर्हति ॥ २१ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति० मोक्ष० वार्ष्णेयाध्यात्मकथनेत्रयोदशाधिकद्विशततमोऽध्यायः॥ २१३॥ ॥ ॥ ॥ ॥ भीष्मउवाच अत्रोपायंप्रवक्ष्यामियथावच्छास्त्रचक्षुषा ॥ तत्त्वज्ञानाच्चरन्राजन्प्राप्नुयात्परमांगतिं ॥ १ ॥ सर्वेषामेवभूतानांपुरुषःश्रेष्ठउच्यते ॥ पुरुषेभ्योद्विजानाहुर्द्विजेभ्योमंत्रदर्शिनः ॥ २ ॥ सर्वभूतात्मभूतास्तेसर्वज्ञाःसर्वदर्शिनः ॥ ब्राह्मणावेदशास्त्रज्ञास्तत्त्वार्थगतनिश्चयाः ॥ ३ ॥ नेत्रहीनोयथात्येकःकृच्छ्राणिलभतेऽध्वनि ॥ ज्ञानहीनस्तथालोकेतस्माज्ज्ञानविदोऽधिकाः॥ ४ ॥ तांस्तानुपासतेधर्मान्धर्मकामायथागमं ॥ नत्वेषामर्थसामान्यमंतरेणगुणानिमान् ॥ ५ ॥ वाग्देहमनसांशौचंक्षमासत्यंधृतिःस्मृतिः॥ सर्वधर्मेषुधर्मज्ञाज्ञापयंतिगुणाञ्छुभान् ॥ ६ ॥ यदिदंब्रह्मणोरूपंब्रह्मचर्यमितिस्मृतं॥ परंतत्सर्वधर्मेभ्यस्तेनयांतिपरांगतिं ॥ ७॥ लिंगसंयोगहीनंयच्छब्दस्पर्शविवर्जितं॥श्रोत्रेणश्रवणंचैवचक्षुषाचैवदर्शनं॥ ८॥

यज्ञान्प्रशस्यतद्गुणानाह तांस्तानिति यथागमंयथाशास्त्रंतांस्तानिष्टापूर्तादीन् अर्थसामान्यंफलसाम्यंमोक्षाख्यं निरतिशयंइमान्वक्ष्यमाणान् ॥ ५ ॥ गुणानेवाह वागिति अनृतहिंसाकामादिराहित्यंवागादीनांशौचं सर्वेषुप्रवृत्तिनिवृत्त्यात्मकेषुधर्मेषु ॥ ६ ॥ ब्रह्मणिचर्याब्रह्मचर्ययोगधर्मः ब्रह्मणोरूपंब्रह्मप्रापकत्वात्तदभिन्नंपरांगतिमोक्षं ॥ ७ ॥ गतिमेवविशिनष्टि लिंगमिति लिंगंपंचप्राणमनोबुद्धिदशेंद्रियसंघातरूपं तेनयत्रसंयोगोनास्तिअतएवशब्दादिहीनंश्रोत्रेणउपाधिनातदेवश्रवणंशब्दानुभवरूपंएवंरूपाद्यनुभवात्मकं तथाचशब्दादीनांव्यभिचारित्वात्केवलानुभवरूपंतदेवमुख्यंब्रह्म निर्विकल्पकावस्थापरब्रह्मप्रापिकेत्यर्थः ॥ ८ ॥

वाचासंभाषाकथनंप्रवृत्तंयस्मिंस्तत्तथाभूतं यद्ब्रह्मचर्यंतन्मनःमनोमात्रेणावस्थानं परिवर्जितंविषयेंद्रियहीनं शब्देनवक्तुंयोग्यासविकल्पकावस्थेत्यर्थः यद्बुध्याश्रवणमननोत्थयाअध्यवसीयीतनिश्चिनुयात् निर्विचिकित्संपरोक्षज्ञानमित्यर्थः॥९॥ ब्रह्मचर्याणांक्रमेणफलमाह सम्यगिति ब्रह्मैवलोकस्तंमोक्षं सुरान्सत्यलोकं कन्यसींकनीयसीं ॥ १० ॥ संप्रदीप्तंसमुत्पन्नं उदीर्णंवृद्धिंगतं रजःकामादिरूपं ॥ ११॥ रजोरागः ॥ १२ ॥ कृच्छ्रं त्र्यहंप्रातस्त्र्यहंसायंत्र्यहमयाचितं त्र्यहंपरंचनाश्नीयात्प्राजापत्योयमुच्यतइत्यादिनाउक्तलक्षणं महार्त्तिःशुक्रवृत्ध्यात्यंतंपीडितः अन्हांस्त्रिरितिवापाठः स्वप्नेचरेतःस्रावेप्सुमग्नः अघमर्षणंऋतंचसत्यंचेत्यृक्त्रयं ॥ १३ ॥ रागयुक्तेनेत्यपपाठः मनसानिर्दहेदितिसंबंधः ॥ १४ ॥ कुणपेतिशरीरांतर्गतंमलांत्रंतद्यथादृढंबंधनंएवंदेहआत्मनोदृढबंधनमित्यर्थः ॥ १५ ॥ शिरानाड्यः

वाक्संभाषाप्रवृत्तंयत्तन्मनःपरिवर्जितं ॥ बुध्याचाध्यवसीयीतब्रह्मचर्यमकल्मषं ॥ ९ ॥ सम्यग्वृत्तिर्ब्रह्मलोकंप्राप्नुयान्मध्यमःसुरान् ॥ द्विजाग्र्योजायतेविद्वान्कन्यसींवृत्तिमास्थितः ॥१०॥सुदुष्करंब्रह्मचर्यमुपायंतत्रमेशृणु॥संप्रदीप्तमुदीर्णंचनिगृह्णीयाद्द्विजोरजः॥११॥योषितांनकथाश्राव्यानानिरीक्ष्यानिरंबराः॥ कथंचिद्दर्शनादासांदुर्बलानांविशेद्रजः ॥ १२ ॥ रागोत्पन्नश्चरेत्कृच्छ्रंमहार्त्तिःप्रविशेदपः ॥ मग्नःस्वप्नेचमनसात्रिर्जपेदघमर्षणं ॥ १३ ॥ पाप्मानंनिर्दहेदेवमंतर्भूतरजोमयं ॥ ज्ञानयुक्तेनमनसासंततेनविचक्षणः ॥ १४ ॥ कुणपामेध्यसंयुक्तंयद्वदच्छिद्रबंधनं ॥ तद्वद्देहगतंविद्यादात्मानंदेहबंधनं ॥१५॥ वातपित्तकफान्रक्तंत्वङ्मांसंस्नायुमस्थिच ॥ मज्जांदेहंशिराजालैस्तर्पयंतिरसान्नृणां ॥ १६ ॥ दशविद्याद्धमन्योत्रपंचेंद्रियगुणावहाः ॥ याभिःसूक्ष्माःप्रतायंतेधमन्योन्याःसहस्रशः ॥ १७ ॥ एवमेताःशिरानद्योरसोदादेहसागरं ॥ तर्पयंतियथाकालमापगाइवसागरं ॥ १८ ॥ मध्येचहृदयस्यैकाशिरातत्रमनोवहा ॥ शुक्रंसंकल्पजंनॄणांसर्वगात्रैर्विमुंचति ॥ १९ ॥ सर्वगात्रप्रतायिन्यस्तस्याह्यनुगताःशिराः ॥ नेत्रयोःप्रतिपद्यंतेवहंत्यस्तैजसंगुणं ॥ २० ॥ पयस्यंतर्हितंसर्पिर्यद्वन्निर्मथ्यतेखजैः ॥ शुक्रंनिर्मथ्यतेतद्वद्देहसंकल्पजैःखजैः ॥ २१ ॥

तासांजालैः ॥ १६ ॥ दशवातादिदशकवहाः धमन्योनाड्यः पंचस्विंद्रियेषुगुणंस्वस्वविषयग्रहणपाटवंअन्नरसार्पणद्वाराआवहंतीतितथा याभिरश्वत्थपर्णशंकुतुल्याभिः ॥ १७ ॥१८॥ हृदयस्यकदंबकुसुमाकारस्यमांसपिंडस्यमध्येमनोवहा अन्नमयंहिसौम्यमनइतिश्रुतेरन्नरसैर्हृदयांतर्वर्तिमनःप्रीणनकरीनाडीयथोक्तं अश्वत्थपत्रनाडीवद्द्विसप्ततिशताधिका नाडीमनोवहेत्युक्तंयोगशास्त्रविशारदैरिति साहि सर्वगात्रेभ्यःशुक्रमादायोपस्थोन्मुखंकरोति ॥ १९ ॥ एकाशिराकथंगात्रैःसंबद्धेत्यतआह सर्वगात्रेति तैजसंगुणंऊष्माणं ॥ २० ॥ खजैःमंथनदंडैः देहस्थात्संकल्पात्खेभ्यइंद्रियेभ्यश्चजातैःसंकल्पजैःखजैः स्त्रीदर्शनस्पर्शनादिभिः ॥ २१ ॥

शुक्रंसंकल्पजमित्येतदुपपादयति स्वमेपीति स्त्रीसंगाभावेपिसंकल्पजंरजःस्त्रीरागःयथाअभ्येति तथैवमनोवहानाडीशुक्रंसृजति ॥२२॥ त्रीणिअन्नरसोमनोवहानाडीसंकल्पश्चेतिबीजानियस्य तृबीजमित्य
पपाठः ॥२३॥ भूतानांशुक्रोद्रेकादनुलोमप्रतिलोमगमनाद्वर्णसंकरकारिकांविद्युर्विचारयेयुः विचार्यविरागाःदग्धदोषाःनिर्वासनाः ॥२४॥ देहानवाप्तौअनुष्ठेयांतरमाह गुणानामिति मनसैवगुणसाम्यंनिर्वि
कल्पत्वंआगम्ययोगबलेनासाद्यमनोवहंसत्यलोकप्रदंपूर्वोक्तंसुषुम्नाख्यनाडीमार्गंप्रतिअंतकालेप्राणान्नुदन्प्रेरयन्विमुच्यते कः यःदेहकर्मादेहनिर्वाहमात्रार्थंकर्मयस्य बाह्यप्रवृत्तिशून्यइत्यर्थः ॥ २५ ॥ दे
हबंधच्छेदेयोगमार्गंक्रममुक्तिदमुक्त्वाजीवन्मुक्तिकरंज्ञानमार्गमाह भवितेति मनसोविश्वात्मकस्यज्ञानंभविताभविष्यति कीदृशंतत्ज्ञानंमनएवप्रजायतइतिस्वमइवसर्वविषयाकारंभवतीति एतज्ज्ञानवतःफ
लमाह मंत्रसिद्धंप्रणवोपास्तिसिद्धंमनःनित्यंअनादिमायामात्रंसत्विरजंनिर्वासनंज्योतिष्मत्प्रकाशवत्सर्वज्ञंसर्वशक्तिचभवति यथोक्तंवासिष्ठे विगतवासनमाशुविपाशतामुपगतंमनआत्मतयोदितं यदभि

स्वप्नेप्येवंयथाभ्येतिमनःसंकल्पजंरजः॥ शुक्रंसंकल्पजंदेहात्सृजत्यस्यमनोवहा ॥ २२ ॥ महर्षिर्भगवानत्रिर्वेदतच्छुक्रसंभवं ॥ त्रिबीजमिंद्रदैवत्यंतस्मा
दिंद्रियमुच्यते॥ २३ ॥ येवैशुक्रगतिंविद्युर्भूतसंकरकारिकां॥ विरागादग्धदोषास्तेनाप्नुयुर्देहसंभवं ॥ २४ ॥ गुणानांसाम्यमागम्यमनसैवमनोवहं॥ देहक
र्मानुदन्प्राणानंतकालेविमुच्यते॥ २५॥ भवितामनसोज्ञानंमनएवप्रजायते॥ ज्योतिष्मद्विरजोनित्यंमंत्रसिद्धंमहात्मनां॥ २६॥ तस्मात्तदभिघातायकर्म
कुर्यादकल्मषं॥ रजस्तमश्चहित्वेहयथेष्टांगतिमाप्नुयात्॥ २७॥ तरुणाधिगतंज्ञानंजरादुर्बलतांगतं॥ विपक्वबुद्धिःकालेनआदत्तेमानसंबलं॥ २८॥ सुदुर्गमि
वपंथानमतीत्यगुणबंधनं ॥ यथापश्येत्तथादोषानतीत्यामृतमश्नुते ॥ २९ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिमोक्षधर्मपर्वणिवार्ष्णेयाध्यात्मकथनेच
तुर्दशाधिकद्विशततमोऽध्यायः॥ २१४॥ ॥ ७ ॥ भीष्मउवाच दुरंतेष्विंद्रियार्थेषुसक्ताःसीदंतिजंतवः॥ येत्वसक्तामहात्मानस्तेयांतिपर
मांगतिं॥ १ ॥ जन्ममृत्युजरादुःखैर्व्याधिभिर्मानसक्लमैः॥ दृष्ट्वैवसंततंलोकंघटेन्मोक्षायबुद्धिमान्॥ २ ॥ वाङ्मनोभ्यांशरीरेणशुचिःस्यादनहंकृतः॥ प्रशां
तोज्ञानवान्भिक्षुर्निरपेक्षश्चरेत्सुखं॥ ३॥ अथवामनसःसंगंपश्येद्भूतानुकंपया॥ तत्राप्युपेक्षांकुर्वीतज्ञात्वाकर्मफलंजगत्॥ ४॥ यत्कृतंस्याच्छुभंकर्मपापं
वायदिवाश्नुते॥ तस्माच्छुभानिकर्माणिकुर्याद्वाग्बुद्धिकर्मभिः॥ ५॥

वांच्छतितद्भवतिक्षणात्सकलशक्तिमयोहिमहेश्वरइति ॥ २६ ॥ तदभिघातायमनोनाशाय अकल्मषंनिवृत्तिरूपं यथायेनप्रकारेणइष्टांगतिंमोक्षं ॥२७॥ जरयादुर्बलतानां तृतीयातत्कृतार्थेनेतिसमासः मा
नसंबलंसंकल्पंआदत्तेसंहरति कालेपूर्वभाग्येननतुदृष्टयोग्यतया ॥ २८ ॥ गुणादेहेंद्रियादयस्तदेवबंधनं ॥ २९ ॥ इतिशांतिपर्वणिमोक्षधर्मपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेचतुर्दशाधिकद्वि
शततमोऽध्यायः ॥ २१४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ५ ॥ पूर्वोक्तबंधनेऽमृतेचाधिकारिभेदानाह दुरंतेष्विति ॥ १ ॥ क्लमैःक्लेशैःसंततंव्याप्तंदृष्ट्वैवनतुममइदानींक्लेशोनास्तीत्युपेक्षेत ॥ २ ॥ घटनमे
वाहाध्यायेन वागिति ॥ ३ ॥ अथवेत्यप्यर्थे भूतानुकंपयापिमनसःसंगंबंधंपश्येत् यथोक्तं कृपयापिकृतःसंगःपतनायैवयोगिनां इतिसंदर्शयन्नाहभरतस्यैणपोषणमिति ॥ ४ ॥ ५ ॥

शुभंकमाहाहिंसेति ॥ ६ ॥ बुध्याइदंसर्वंयदयमात्मेतिशास्त्रोत्थयासमाहितंस्थिररागद्वेषशून्यंएनंअहिंसादिरूपं ॥ ७ ॥ ८ ॥ अशुभंवर्ज्यमित्याहसार्धेन नापेति नापध्यायेत्परानिष्टंनचिंतयेत् अबद्धंस्यायोग्यंराज्यादिकंनस्पृहयेत् असत्नष्टंआविवार्त्तापुत्रादिकंनचिंतयेत् अथामोघेतियत्नस्यावश्यंभाविफलत्वंसूचितं ज्ञानेज्ञानसाधनेऽमानित्वादौश्रवणादौच वाचामोघप्रयासेनेतिपाठेवाचावेदांतवाक्येन अवागोघप्रयोगेणेतिपाठेवागितिवागादींद्रियव्यापारोलक्ष्यते ओघइतिकालपरिणाममपेक्ष्यक्रतुलिंगवत्स्वयमेवज्ञानाख्यचित्तपरिणामोभविष्यतिकिमुत्तमनयेत्युपदेशेयाश्रेयोबुद्धिःसाकालाख्यानुष्टिरोघशब्दार्थः नदुभयंयत्रनास्तितादृशोयमनियमादीनांयोगांगानांप्रयोगस्तेनतत्ज्ञानंप्रवर्तते ॥ ९ ॥ सद्वाक्यंविवक्षतापुरुषेणईदृक्वक्तव्यं ईदृक्कथं यत्अहिंसांवाचंवददितिद्वयोःसंबंधः ॥ १० ॥ कल्कापेतां

अहिंसासत्यवचनंसर्वभूतेषुचार्जवं॥ क्षमाचैवाप्रमादश्चयस्यैतेससुखीभवेत् ॥ ६ ॥ तस्मात्समाहितंबुध्यामनोभूतेषुधारयेत् ॥ यश्चैतंपरमंधर्मंसर्वभूतसुखावहं॥ ७॥ दुःखान्निःसरणंवेदसर्वज्ञःससुखीभवेत् ॥ तस्मात्समाहितंबुध्यामनोभूतेषुधारयेत् ॥ ८ ॥ नापध्यायेन्नस्पृहयेन्नाबद्धंचिंतयेदसत् ॥ अथामोघप्रयत्नेनमनोज्ञानेनिवेशयेत् ॥ वाचामोघप्रयासेनमनोज्ञानंप्रवर्तते ॥ ९॥ विवक्षताचसद्वाक्यंधर्मंसूक्ष्ममवेक्षता॥ सत्यांवाचमहिंस्रांचवदेदनपवादिनीं॥ १०॥ कल्कापेतामपरुषामनृशंसामपैशुनां॥ ईदृगल्पंचवक्तव्यमविक्षिप्तेनचेतसा ॥ ११ ॥ वाक्प्रबद्धोहिसंसारोविरागाद्व्याहरेद्यदि ॥ बुध्याप्यनुगृहीतेनमनसाकर्मतामसं॥ १२ ॥ रजोभूतैर्हिकरणैःकर्मणिप्रतिपद्यते ॥ सदुःखंप्राप्यलोकेस्मिन्नरकायोपपद्यते ॥ तस्मान्मनोवाक्शरीरैराचरेद्धैर्यमात्मनः ॥ १३ ॥ प्रकीर्णमेषभारंहियद्वद्धार्येतदस्युभिः ॥ प्रतिलोमांदिशंबुध्वासंसारमबुधास्तथा ॥ १४ ॥ तमेवचयथादस्युःक्षिप्त्वागच्छेच्छिवांदिशं ॥ तथारजस्तमःकर्माण्युत्सृज्यप्राप्नुयाच्छुभं ॥ १५ ॥ निःसंदिग्धमनीहोवैमुक्तःसर्वपरिग्रहैः ॥ विविक्तचारीलघ्वाशीतपस्वीनियतेंद्रियः ॥ १६ ॥ ज्ञानदग्धपरिक्लेशःप्रयोगरतिरात्मवान् ॥ निष्प्रचारेणमनसापरंतदधिगच्छति ॥ १७॥

शाठ्येनहीनां ॥ ११ ॥ संसारःऐहिकआमुष्मिकोऽर्थःसर्वोवाचैवप्रबद्धोस्ति अतःसाध्वीमेववाचंवदेत् वैराग्यंचेत् तामसंहिंसादिकंकर्मापिस्वीयंव्याहरेत् पुण्यंपापंवाकर्मस्वमुखेनप्रकाशितंचेन्नश्यतीतिभावः ॥ १२ ॥ रजोभूतैःप्रवृत्तिपरैः फलितमाहार्धेन तस्मादिति ॥ १३ ॥ सदृष्टांतंकर्मसंन्यासमाह प्रकीर्णेतिद्वाभ्यां आमिषभारंवहंतश्चोराःगम्यांदिशंराजकीयाद्यवरोधात्प्रतिकूलांबुध्वाआमिषंत्यक्त्वान्यांदिशंगच्छंतोयथानबध्यंते एवमाविद्यकंकर्मादायकामाद्यभिमुखःसंसारभयंबुध्वाकर्माणित्यजन्नबध्यतेइतितात्पर्यं प्रकीर्णमेषःविशस्तमेषः आमिषमित्यर्थः तस्यभारः क्लीबत्वमार्षं ॥ १५ ॥ अनीहः चेष्टाशून्यः तपस्वीमनसश्चेंद्रियाणांचऐकाग्र्यंपरमंतपःतद्वान् ॥ १६ ॥ प्रयोगोयोगांगानामनुष्ठानंतत्ररतिःप्रीतिर्यस्य निष्प्रचारेणनिरुद्धेनबुद्धिश्चनविचेष्टतितामाहुःपरमांगतिमितिश्रुतेः ॥ १७ ॥

आत्मवान्बुद्धिमान्बुद्धिअहंब्रह्मास्मीतिवाक्यजांधीवृत्तिं मनःसंकल्पविकल्पात्मकं बुध्यातयावृत्त्या मनसाविषयान्शब्दादीन्तेषांविशेषणंआत्मनइतिमनोरूपानित्यर्थः ॥ १८ ॥ योगावांतरफलमाह निगृहीतेति तत्तस्यामवस्थायांदेवताःइंद्रियाणि तंयोगिनंईश्वरंयांतिप्रविशंति एतेनततउत्पन्नत्वमपिज्ञेयं ॥ १९ ॥ ताभिर्देवताभिःसंयुक्तंऐकात्म्यंगतंमनोयस्यधीमात्रेणस्थायिनः सत्वेधीमात्रे ब्रह्मभूयाय ब्रह्मभावाय भुवोभावेइतिक्यप् ॥ २० ॥ नप्रवर्त्तेतयोगैश्वर्ये नप्रकाशेतेतिपाठेऐश्वर्येणयोगीविदितोनभवेत् योगतंत्रैर्निरोधप्रधानैरेवयत्नेरुपक्रमेत् सत्यसंकल्पादीनूनभावयेत् किंतुअस्थूलत्वादीनेवेत्यर्थः ननुकथमेकस्यात्मवस्तुनःसगुणत्वंनिर्गुणत्वंचेत्यतआह येनेति तंत्रंतंत्रप्रतिपाद्यंयोगं तंत्रयतःअनुतिष्ठतः येनरूपेणविशिष्टावृत्तिःस्यात्तत्तदाचरेत् सविशेषत्वंवृत्त्युपाधिकृतंस्वतस्तुनिर्विशेषत्वमेवेतिभावः ॥ ॥ २१ ॥ कणेति कणादीनपिभक्षयेन्नतुयोगैश्वर्यंउपजीवेतेत्यर्थः कुल्माषाःपक्वमाषाः यावकंयवचूर्णजंजलोष्मपक्वं सक्तवःसक्तून् ॥ २२॥ २३ ॥ प्रवृत्तंकर्मतदनुरोधेनयोगेऽतरायंनकुर्यात् ज्ञानान्वितं

धृतिमानात्मवान्बुद्धिंनिगृह्णीयादसंशयं ॥ मनोबुद्ध्यानिगृह्णीयाद्विषयान्मनसात्मनः ॥ १८ ॥ निगृहीतेंद्रियस्यास्यकुर्वाणस्यमनोवशे ॥ देवतास्तत्प्रकाशंते हृष्टायांतितमीश्वरं ॥ १९ ॥ ताभिःसंयुक्तमनसोब्रह्मतत्संप्रकाशते ॥ शनैश्चापगतेसत्वेब्रह्मभूयायकल्पते ॥ २० ॥ अथवानप्रवर्तेतयोगतंत्रैरुपक्रमेत् ॥ येनतंत्रयतस्तंत्रंवृत्तिःस्यात्तत्तदाचरेत् ॥ २१ ॥ कणकुल्माषपिण्याकशाकयावकसक्तवः ॥ तथामूलफलंभैक्ष्यंपर्यायेणोपयोजयेत् ॥ २२ ॥ आहारनियमंचैवदेशेकालेचसात्विकं ॥ तत्परीक्ष्यानुवर्तेततत्प्रवृत्त्यनुपूर्वकं ॥ २३ ॥ प्रवृत्तंनोपरुंधेतशनैरग्निमिवेंधयेत् ॥ ज्ञानान्वितंतथाज्ञानमर्कवत्संप्रकाशते ॥ २४ ॥ ज्ञानाधिष्ठानमज्ञानंत्रींल्लोकानधितिष्ठति ॥ विज्ञानानुगतंज्ञानमज्ञानेनापकृष्यते ॥ २५ ॥ पृथक्त्वात्संप्रयोगाच्चनासूयुर्वेदशाश्वतं ॥ सतयोरपवर्गज्ञोवीतरागोविमुच्यते ॥ २६ ॥ वयोतीतोजरामृत्यूजित्वाब्रह्मसनातनं ॥ अमृतंतदवाप्नोतियत्तदक्षरमव्ययं ॥ २७ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिमोक्षधर्मपर्वणिवार्ष्णेयाध्यात्मकथनेपंचदशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

कर्मक्रमेणइंधयेत्वर्धयेत् तथाकुर्वतोज्ञानंब्रह्मप्रकाशते ॥ २४ ॥ नन्वात्माभिन्नस्यज्ञानस्याप्रकाशायोगात्कथंप्रकाशतइत्युक्तिरतआह ज्ञानेति त्रींल्लोकान्जाग्रदादीन् विज्ञानंबुद्धिःतदनुगतं सधीःस्वमोभूत्वाध्यायतीवलेलायतीवेत्यादिश्रुतेः अज्ञानेनअनात्मादौआत्मादिबुद्धिरूपेणविपर्ययेणप्रकाशमानमपिज्ञानं अवस्थात्रयकालुष्यादप्रकाशमानमिवेत्यर्थः ॥ २५ ॥ ननुसांशंअंशतःप्रकाशतेनतुनिरंशमतोस्यसर्वात्मनाःप्रकाशःप्रकाशोवावाच्यइत्याशंक्याह पृथक्त्वादिति अवस्थात्रयातीतमपितत्संप्रयुक्तत्वेनगृह्णन्असूयुःशाश्वतमनुपाधिमात्मानंदूषयन् तंनवेदतयोःपृथक्त्वापृथक्त्वयोरपवर्गपर्यंतं रूपवृत्तेतिपाठेरूपवृत्तंस्वभावरूपमबाध्यत्वेनबाध्यत्वेनचजानन् ॥ २६ ॥ वयोतीतःजितकालः ततोवीतजरामृत्युर्ज्ञात्वेतिपाठांतरंसुगमं ॥ २७ ॥ इतिशां० मो० नै० भा० पंचदशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१५ ॥

पूर्वत्रयोगैश्वर्यमनुभूयानुभूयवाब्रह्मप्रविशेदित्युक्तं तत्रैश्वर्यानुभवं निदितुमारभते निष्कल्मपमिति निष्कामंब्रह्मचर्ययोगं निद्राअविद्यामोहकत्वात्त्याज्या स्वप्नेति तस्यत्रयआवसथास्त्रयःस्वप्नाइतिश्रुतेः जाय
त्स्वप्नाविवयोगैश्वर्यमपि संप्रज्ञानकालिकंस्वप्नएवतत्रदोषाः देवांगनामंत्र गाइयःतान् ॥ १ ॥ स्वप्नेद्विविधेपिदेहोयोगोअयोगोवा ॥ २ ॥ उक्तनिद्राप्रतियोगिजागरणमाह ज्ञानाभ्यासादिति तच्चिंतनंतत्कथनमन्यो
न्यंतत्प्रबोधनं एतदेकपरत्वंचज्ञानाभ्यासं विदुर्बुधाइत्युक्तविधात्ज्ञानाभ्यासात् जिज्ञासाविचारोर्थःप्रयोजनमस्यतज्जागरणमनंतरमनवरतं ज्ञानतत्त्वस्यानुसृत्यं जागरणमित्याह विज्ञानेति ॥ ३ ॥ अत्राहपू
र्वपक्षीतिशेषः स्वप्नेदृश्यमानोयंदेहादिर्भावःपदार्थःकोनुनुर्वितर्के किंसत्योऽसत्योवेतिविकल्प्याद्येबाधानुपपत्तिरितिसूचयति विषयवानिवेति इवकारेणवस्तुतोनविषयवानित्यर्थः ननुयथाउपरिस्थोर्कोजलेऽध
स्थइवभाति तद्वज्जाग्रद्देहादिरेवान्यथास्वप्नेभातीतितनावतास्वप्नस्यानिर्विषयत्वमित्याशंक्याह प्रलीनैरिति दृष्टांतेजलोपरिसंहत्यस्थितेनार्कतेजसाप्रतिहतंचाक्षुषंतेजःप्रविलीनंप्रतिस्रोतःप्रवृत्तंसदुपरिस्थम
प्यर्कंप्राकवद्वृत्तवृत्तिसंस्कारादधइवविषयीकरोति अत्रत्विंद्रियाणिविलीनानीतिभेदः अन्यथाप्रतिबिंबभ्रमसमयेपुरोवर्तिद्रव्यांतरवद्बाह्यदेशादिकमपिस्वप्नेदृश्येत तस्मात्स्वप्नोभावोनसत्यइत्यर्थः नाप्यस

भीष्मउवाच निष्कल्मषंब्रह्मचर्यमिच्छताचरितुंसदा ॥ निद्रासर्वात्मनात्याज्यास्वप्नदोषानवेक्षता ॥ १ ॥ स्वप्नेहिरजसादेहीतमसाचाभिभूयते ॥ देहांतरमि
वापन्नश्चरत्यपगतस्पृहः ॥ २ ॥ ज्ञानाभ्यासाज्जागरणंजिज्ञासार्थमनंतरं ॥ विज्ञानाभिनिवेशात्तुसजागर्त्यनिशंसदा ॥ ३ ॥ अत्राहकोन्वयंभावःस्वप्नेविषय
वानिव ॥ प्रलीनैरिंद्रियैर्देहीवर्ततेदेहवानिव ॥ ४ ॥ अत्रोच्यतेयथाह्येतद्वेदयोगेश्वरोहरिः ॥ तथैतदुपपन्नार्थंवर्णयंतिमहर्षयः ॥ ५ ॥ इंद्रियाणांश्रमात्स्वप्नमा
हुःसर्वगतंबुधाः ॥ मनसस्त्वप्रलीनत्वात्तत्तदाहुर्निदर्शनं ॥ ६ ॥ कार्यव्यासक्तमनसःसंकल्पोजाग्रतोह्यपि ॥ यद्वन्मनोरथैश्वर्यंस्वप्नेतद्वन्मनोगतं ॥ ७ ॥ संसारा
णामसंख्यानांकामात्मातदवाप्नुयात् ॥ मनस्यंतर्हितंसर्वंसवेदोत्तमपूरुषः ॥ ८ ॥

त्यः असत्यस्यशशशृंगादेर्भानायोगात् ॥ ४ ॥ एवंयुक्त्यानिरुद्धगतिकःसिद्धांतीअनुभवबलेनैवोत्तरयति अत्रोच्यतइति योगेश्वरइतिहरिरितिचहेतुगर्भंविशेषणद्वयं योगिसंकल्पमात्रएवस्वप्नोभावःव
स्तुवृत्त्यानुतदभावएवेतिभावः एतद्यथाहरिर्वेदतथामहर्षयोवर्णयंति उपपन्नार्थंयुक्तिमच्चैतदित्यर्थः संकल्पादेवास्यपितरःसमुत्तिष्ठंतीतिश्रुतेः यथायोगिसंकल्पजंपित्रादिकंतथाऽस्मत्संकल्पजंरथादिकमितिसुवच
मित्याशयः ॥५॥ सर्वगतंसर्वप्राणिप्रसिद्धं इंद्रियाणामुपरमेसंकल्पस्यभावस्यमनसोनुपरमःस्वप्नइत्यर्थः तत्तस्मिन्स्वप्नेविषये तत्प्रसिद्धंवक्ष्यमाणंनिदर्शनंदृष्टांतः ॥ ६ ॥ तमेवाह कार्यइति मनोरथवृत्तिवत्स्वा
प्नवृत्तिरपिसंकल्पमात्रशरीरातथाप्याद्येइंद्रियैर्विक्षेपात्सम्यक्नप्रतिभासःस्वप्नेतदभावाज्जाग्रद्वदर्थानांसम्यग्भानमितिविशेषइत्यर्थः ॥ ७ ॥ स्वप्नादेर्मनोगतत्वंव्याचष्टे संसाराणामिति प्राचीनानंतजन्मजसं
स्कारात् कामात्माविषयासक्तचित्तः तत्स्वप्नाद्यैश्वर्यंअवाप्नुयात् कथंतदवाप्तिरतआह सउत्तमपूरुषःअसंहतःसाक्षीमातृमानमेयाकारंमनोवेदप्रकाशयति नविक्रियारूपंभोक्तृत्वंसाक्षिणःअपितुसाक्ष्यप्रका
शकत्वमात्रं यस्तुविक्रियावान्प्रमातासदृश्यकोटिस्थएवनतुसाक्षीत्यर्थः ॥ ८ ॥

गुणानांसत्वादीनांमध्येयद्यत्कर्मणाप्राचीनेनसत्वंरजस्तमोवाउपस्थितंभवति येनचकर्मणाभावितंसंस्कृतंमनोयदाभवति तदाभूतानिसूक्ष्माणितत्तच्छंसंतितंतंत्स्याद्याकारंस्वप्ने निवेदयंतीत्यर्थः ॥ ९ ॥ ततःआ
कारदर्शनानंतरं आनंतर्यफलोदयंअनंतरमेवसुखाद्युदयंयथास्यात्तथासमुपसर्पंति ॥ १० ॥ असंबुध्याऽज्ञानात् वाताद्युत्तरान्त्रिधातुकान्देहान्पश्यंति तद्देहदर्शनांतंदुरत्ययंप्राग्वासनाप्राबल्यान्योगंविना
ऽपरिहार्यं ॥ ११ ॥ तन्तन्तस्मिंस्तस्मिन् ॥ १२ ॥ व्यापकंउपादानत्वात्अप्रतिघंप्रतिघातशून्यं तत्रहेतुः आत्मप्रभावात्तंआत्मानंदेवताःआकाशाद्याः आत्मज्ञानात्सार्वज्ञ्यंसार्वात्म्यंचप्राप्नोतीत्यर्थः ॥
॥ १३ ॥ एवंस्वप्नावस्थामुक्त्वासुषुप्त्यवस्थामाह मनसीतिसार्धेन द्वारंस्वप्नदर्शनेद्वारभूतंस्थूलंदेहंमनस्यंतर्हितमास्थायतत्रैवदेहेस्वपितिस्वमात्मानंअपितिगच्छति कुत्रअस्मिन्नव्यक्तेसदसदात्मकेमायाशब
ले निदर्शनंनिश्चितदर्शनंसाक्षिरूपं तदेवसर्वेषांभूतानामात्मभूतोऽहंकारस्तत्रप्रतिबिंबात्मनातिष्ठतीतितथा अध्यात्मगुणंआत्माअहंकारःगुणाश्चप्रकृतिरूपास्तेषामुपरीतिअध्यात्मगुणं अहंकारादिगुणैरस्पृष्टंबि

गुणानामपियद्येतत्कर्मणाचाप्युपस्थितं॥ तत्तच्छंसंतिभूतानिमनोयद्भावितंयथा ॥९॥ ततस्तमुपसर्पंतिगुणाराजसतामसाः॥ सात्विकावायथायोगमानं
तर्यफलोदयं॥ १० ॥ ततःपश्यंत्यसंबुद्ध्यावातपित्तकफोत्तरान्॥ रजस्तमोगतैर्भावैस्तदप्याहुर्दुरत्ययं॥ ११ ॥ प्रसन्नैरिंद्रियैर्यद्यत्संकल्पयतिमानसं॥ तत्तत्स्व
प्नेप्युपगतेमनोदृष्यन्निरीक्षते॥ १२ ॥ व्यापकंसर्वभूतेषुवर्ततेप्रतिघंमनः॥ आत्मप्रभावात्तंविद्यात्सर्वाह्यात्मनिदेवताः ॥ १३ ॥ मनस्यंतर्हितंद्वारंदेहमास्था
यमानुषं॥ यद्यत्सदसदव्यक्तंस्वपित्यस्मिन्निदर्शनं॥ सर्वभूतात्मभूतस्थंतमध्यात्मगुणंविदुः॥ १४ ॥ लिप्सेतमनसायश्चसंकल्पादैश्वरंगुणं ॥ आत्मप्रसादंतं
विद्यात्सर्वाह्यात्मनिदेवताः॥ १५ ॥ एवंहितपसायुक्तमर्कवत्तमसःपरं॥ त्रैलोक्यप्रकृतिर्देहीतमसोंतेमहेश्वरः॥ १६ ॥ तपोह्यधिष्ठितंदेवैस्तपोघ्नमसुरैस्तमः॥
एतद्देवासुरैर्गुप्तंतदाहुर्ज्ञानलक्षणं॥ १७ ॥ सत्वंरजस्तमश्चेतिदेवासुरगुणान्विदुः॥ सत्वंदेवगुणंविद्यादितरावासुरौगुणौ॥ १८ ॥

वात्मकत्वात् सुषुप्तौशुद्धेसाक्षिण्येवाहंकारादयोलीयंतेइत्यर्थः ॥ १४ ॥ दृष्टांतभूतेस्वप्नसुषुप्तीउक्त्वादार्ष्टांतिकेसबीजनिर्बीजावस्थेयोगिगम्येतत्राद्यांसंप्रज्ञातावस्थामाह लिप्सेतेति ऐश्वरंगुणंज्ञानवैराग्यैश्वर्य
धर्मेष्वन्यतमंआत्मप्रसादंचित्तप्रसादं शुद्धंमनएवईश्वरइत्यर्थः ॥ १५ ॥ तपसाविषयाद्यालोचनेनयुक्तंमनःएवंभूतंभवति तमसःपरंप्राप्तंतुमनःअर्कवज्ज्ञप्तिमात्रमेवभवति तत्रोभयविधब्रह्मभावंदेहिनआह
त्रैलोक्येति देहीजीवःत्रैलोक्यप्रकृतिः कारणंब्रह्मेत्यर्थः कारणीभूततमसोंतेतुसएवमहेश्वरः शुद्धब्रह्मभूतएवेत्यर्थः यथोक्तं सोपाधिर्निरुपाधिश्चद्वेधाब्रह्मविदुच्यते सोपाधिकःस्यात्सर्वात्मानिरुपाख्योनुपा
धिकइति ॥ १६ ॥ तपइति अग्निहोत्रादिकंतपः तमःदंभदर्पादि एतद्ब्रह्मतुदेवासुरैर्हेतुभूतैरजस्तमोमयैर्नप्राप्यमितिगुप्तंप्रजापतिना कीदृशंज्ञानलक्षणंज्ञानस्वरूपं ॥ १७ ॥ इममेवविभागंविभजते सत्वमिति॥ १८ ॥

तत्परमंतेभ्यःसात्विकासात्विकेभ्योभावेभ्यउत्कृष्टं ज्ञानमेवतन्तुज्ञेयं अमृतंज्ञानांतराबाध्यं ज्योतिःस्वप्रकाशं अक्षरंव्यापकं भाविनात्मानःध्यानादिनाशोधितचित्ताः ॥ १९ ॥ उपसंहरति हेतुमदिति ज्ञानचक्षुपातत्त्वदर्शिनाएतावद्वाच्यवृत्त्यासगुणंलक्षणयाचनिर्गुणं हेतुमद्युक्तियुक्तंयथास्यात्तथाआख्यातुंशक्यंनतुश्टंगग्राहिकयादर्शयितुं श्रवणमननाभ्यांविदितशाब्दयुक्तितत्त्वस्यप्रत्याहारेणविषयेभ्यइंद्रियाणामाकर्षणेनब्रह्मवेदितुंशक्यंयोगांगप्रत्याहारएवदुःशकःइतरत्सुसंपादमतोब्रह्मप्राप्तिकामेनेंद्रियाणिजेतव्यानीत्यर्थः ॥ २० ॥ इतिशांति० मोक्ष० नै० भा० षोडशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१६ ॥ उक्तंवक्ष्यमाणंचसाधनजातंसमुच्चिनोति नसइति धर्ममितिपाठेअयंतुपरमोधर्मोयद्योगेनात्मदर्शनमितियाज्ञवल्क्योक्तलक्षणंधर्मं चतुष्टयंपूर्वोक्तंदृष्टांतभूतंस्वप्नसुषुप्त्याख्यंद्वयंदार्ष्टांतिकंचसगुणनिर्गुणब्रह्माख्यंद्वयमितिचतुष्टयं व्यक्तंदृश्यं अव्यक्तंचिदात्मा यत्तत्त्वमनारोपितंरूपंयस्यतत् परमर्षिणानारायणेन ॥ १ ॥ व्यक्ताव्यक्तयोस्तत्त्वंस्वरूपतःफलतश्चाहद्वाभ्यां व्यक्तमिति ऋषिर्वेदःसएवनारायणवाक्य

ब्रह्मतत्परमंज्ञानममृतंज्योतिरक्षरं॥ येविदुर्भावितात्मानस्तेयांतिपरमांगतिं॥ १९॥ हेतुमच्छक्यमाख्यातुमेतावज्ज्ञानचक्षुषा ॥ प्रत्याहारेणवाशक्यमक्षरं ब्रह्मवेदितुं॥ २०॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति० मोक्ष० वार्ष्णेयाध्यात्मकथनेषोडशाधिकद्विशततमोऽध्यायः॥ २१६॥ ॥ ७॥ ॥ ७॥

भीष्मउवाच नसवेदपरंब्रह्मयोनवेदचतुष्टयं॥ व्यक्ताव्यक्तंचयत्तत्त्वंसंप्रोक्तंपरमर्षिणा॥ १॥ व्यक्तंमृत्युमुखंविद्यादव्यक्तममृतंपदं॥ प्रवृत्तिलक्षणंधर्मंमृषिर्नारायणोब्रवीत् ॥ २॥ तत्रैवावस्थितंसर्वंत्रैलोक्यंसचराचरं॥ निवृत्तिलक्षणंधर्ममव्यक्तंब्रह्मशाश्वतं॥ ३॥ प्रवृत्तिलक्षणंधर्मंप्रजापतिरथाब्रवीत् ॥ प्रवृत्तिःपुनरावृत्तिर्निवृत्तिःपरमागतिः॥ ४॥ तांगतिंपरमामेतिनिवृत्तिपरमोमुनिः॥ ज्ञानतत्त्वपरोनित्यंशुभाशुभनिदर्शकः॥ ५॥ तदेवमेतौविज्ञेयावव्यक्तपुरुषावुभौ॥ अव्यक्तपुरुषाभ्यांतुयत्स्यादन्यन्महत्तरं॥ ६॥ तंविशेषमवेक्षेतविशेषेणविचक्षणः॥ अनाद्यंतावुभावेतावलिंगौचाप्युभावपि॥ ७॥ उभौनित्यावविचलौमहद्भ्यश्चमहत्तरौ ॥सामान्यमेतदुभयोरेवंह्यन्यद्विशेषणं॥ ८॥

त्वान्नारायणः ॥ २ ॥ ब्रह्मांडाधिपत्यांतंसर्वंकर्मफलांतर्भूतमित्यर्थः निवृत्तिर्देहेंद्रियाहंकारांतानांबाधस्तल्लक्षणोधर्मस्तुब्रह्मैव ॥ ३ ॥ प्रजापतिःस्रष्टारजोमयत्वात् ॥ ४ ॥ तांएषोस्यपरमआनंदएषास्यपरमासंपदितिश्रुतिप्रसिद्धांकैवल्यावस्थां शुभाशुभेमुक्तिसंसारौनिश्चयेनद्रष्टुमिच्छन् तमुतएवुल्लौक्रियायांक्रियार्थायामितिण्वुल् ज्ञानतत्त्वंचिदात्मतत्त्वंतद्विचारपरोनित्यंस्यात् ॥ ५ ॥ ततश्चतत्त्वविचारेकर्तव्येएवंवक्ष्यमाणंप्रकारंजानीयात् अव्यक्तंप्रधानंपुरुषःक्षेत्रज्ञोजीवःमहत्तरंईश्वरः प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशइतिश्रुतिप्रसिद्धंचत्रयं ॥ ६ ॥ तेष्वयन्महत्तरंतंविशेषंक्लेशादिभिरपरामृष्टतयाविशिष्टंपरमात्मानंअवेक्षेतसाक्षात्कुर्यात् विशेषेणबाध्यत्वाबाध्यत्वलक्षणेनवैपरीत्येन विशेषमेवाहानादीति उभौप्रधानक्षेत्रज्ञौ अनादीअनंतौ अलिंगौमानांतराविषयौ ॥ ७ ॥ नित्यौमूढस्यापरिहार्यौ एवमादिपुंप्रकृत्योःसाधर्म्यं विशेषणंव्यावर्तकंवैधर्म्यंतुएवंविद्यात् ॥ ८ ॥

एवंकथंतदाह प्रकृत्येति अप्रसवधर्मानिर्गुणश्चपुरुषइतिविपरीतं ॥ ९ ॥ विकाराणांमहदादीनांद्रष्टारंनतुदृश्यं एवंप्रधानक्षेत्रज्ञयोःसाधर्म्यवैधर्म्येउक्त्वाक्षेत्रज्ञेश्वरयोरपिसाधर्म्यमाह अग्रात्वाविति अग्रात्वौयतः
पुरुषौचिद्रूपौअलिंगौलिंग्यतेज्ञाप्यतेनेनेतिगुणादिकंप्रतिसंबंधिलिंगंतद्राहित्यादमंहतौअत्यंतविविक्तौ ॥ १० ॥ नन्वलिंगयोर्जीवेशयोर्लिंगभेदप्रयुक्तोभेदःकुतःस्यादित्याशंक्यौपाधिकस्तयोर्भेदोनस्वतइ
त्याशयेनाह संयोगेति संयोगोदृग्दृश्यसंबंधःलक्षणंज्ञापकंउत्पत्तिराविर्भावहेतुश्चयस्यसमंयोगलक्षणोत्पत्तिः कर्तेतिकर्तृबुद्धौचित्प्रतिबिंबत्वंलक्षणमुक्तं ननुबुद्धिरेवचिच्छायापन्नाकर्त्रीकिंतदुभयेनरणकर्त्रे
त्याशंक्याह कर्मनिर्वृत्तिरिति कर्मणांशास्त्रीयाणांलौकिकानांचनिर्वृत्तिर्निष्पत्तिर्यस्मात् अयमर्थः कर्ताशास्त्रार्थवत्त्वादितिन्यायेनविधिनिषेधशास्त्राक्षिप्तःकश्चिन्नियोज्यस्तावदस्ति सचनबुद्धिः तस्याः
काष्ठलोष्ठसमत्वेनानियोज्यत्वात् नापिपुरुषः अकर्तृत्वात् अतःशास्त्राद्यर्थवत्त्वायतदुभयसंयोगजःकर्ताविश्वंप्रधानेश्वरव्यतिरिक्तलक्षणोभ्युपेयइति सःकर्तायद्यद्यथायथाकरणैरिंद्रियादिभिःसाधनैर्विचेष्टते
कर्मकुरुतेतथातथातत्तद्योनिप्रदेनकर्मणासहितोगृह्यते अतःसमानेपिदृग्दृश्यसंयोगेदृश्योपाधिस्वरूपभेदात्कर्तृभेदइत्यर्थः एवंचकर्ताव्यवहारतस्तृतीयोपिपरमार्थतोदृक्कोटिरेवनतुदृश्यकोटिरितिदृष्टांतमुखे

प्रकृत्यासर्गधर्मिण्यातथात्रिगुणधर्मया॥विपरीतमतोविद्यात्क्षेत्रज्ञस्यस्वलक्षणं॥९॥ प्रकृतेश्चविकाराणांद्रष्टारमगुणान्वितं॥अग्रात्वौपुरुषावेतावलिंगत्वा दसंहतौ॥१०॥संयोगलक्षणोत्पत्तिःकर्मणागृह्यतेयथा॥करणैःकर्मनिर्वृत्तिःकर्तायद्यद्विचेष्टते॥कीर्त्यतेशब्दसंज्ञाभिःकोहमेषोप्यसाविति॥११॥उष्णी पवान्यथावस्त्रैस्त्रिभिर्भवतिसंवृतः॥संवृतोयंतथादेहैःसत्वराजसतामसैः॥१२॥तस्माच्चतुष्टयंवेद्यमेतैर्हेतुभिरावृतं॥यथासंज्ञोह्ययंसम्यगंतकालेनमुह्यति ॥१३॥श्रियंदिव्यामभिप्रेप्सुर्वर्ष्मवान्मनसाशुचिः॥शारीरैर्नियमैरुग्रैश्चरेन्निष्कल्मषंतपः॥१४॥

नाहार्थेन कीर्त्यतेइति यथास्वस्यकौंतेयत्वमजानानःकर्णःकःकौंतेयइतिपृच्छतिसएवसूर्येणप्रबोधितोऽहंकौंतेयइतिवक्तिएवमज्ञःकिंब्रह्मेतिपृच्छतिज्ञस्त्वहंब्रह्मेतिजानातिएवमेकस्मिन्नपिवस्तुन्युपाधिभेदाज्ज्ञा
नाज्ञानकृतभेदाद्विभिन्नौशब्दप्रत्ययौभवतः संज्ञाप्रत्ययः एवंदृश्येप्येषोसाविनिसामीप्यासामीप्यकृतौशब्दप्रत्ययावेकत्रापिभिन्नौभवतएवंजीवेशाविति ॥ ११ ॥ ननुविनिगमकाभावाद्दृश्यकोटिरेवकर्ताकथं
नेत्याशंक्याह उष्णीपवानिति वस्त्रैःवस्त्रवदाच्छादकैस्त्रिभिःस्थूलसूक्ष्मकारणदेहैः यथाउष्णीषीउष्णीषादन्यएवंदेहीगुणेभ्योन्यइत्यर्थः नहिप्रतिबिंबमुखंदर्पणेदृश्यमानमपिदर्पणकोटिगतंतथाजीवोपीतिभा
वः ॥ १२ ॥ चतुष्टयंद्विपुंप्रधानयोःसाधर्म्यवैधर्म्येद्वेजीवेश्वरयोश्चसाधर्म्यवैधर्म्येइति एतैःपूर्वोक्तैःअनाद्यंतत्वेनचिज्जडत्वेनअसंहतत्वेनकर्तृत्वेनचेतिचतुर्भिर्हेतुभिःआवृतमपिमयासम्यग्व्याख्यातमित्यर्थः
यथासंज्ञःउक्तविधज्ञानमनतिक्रांतः अंतकालेसिद्धांतसमये ॥१३॥ एतच्चतुष्टयंज्ञात्वायत्कर्तव्यंतदाह श्रियमिति दिव्यांदिविहार्दाकाशेब्रह्मणिभवां वर्ष्मवान्देहवान् शारीरैःशरीरनिर्वर्त्यैःनियमैः शौचसंतो
षतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानाख्यैः निष्कल्मषंनिष्कामंतपःयोगं ॥ १४ ॥

तपसायोगेनतद्बलेनेत्यर्थः अंतर्भूतेन आंतरेणनतुमिक्कुशाज्यपयआदिवाह्यद्रव्यसाध्येनभास्वनाचैतन्यप्रकाशवतादिविहार्दाकाशेसूर्यादिकंतपसायोगेनभासते यावान्वाअयमाकाशस्तावानेषोंतर्हृदयआ काशउभेअस्मिन्द्यावापृथिवीअंतरेवसमाहितेउभावग्निश्चवायुश्चसूर्याचंद्रमसाविद्युतादिश्रुतेः सर्वस्यतदंतर्गतत्वावगमात् अतएवयोगिनांव्यवहितादिसाक्षात्कारउपपद्यते ॥ १५॥ प्रकाशोविकसनंफलमित्य र्थः तपसोयोगस्य संशब्दितंयोगिनस्तंप्रपश्यंतिभगवंतंसनातनमितिसर्वत्रव्याख्यातंज्ञानहेतुत्वेन तस्यस्वलक्षणंअसाधारणंरूपं रजस्तमोघ्नंप्रवृत्त्यावरणयोर्नाशकं कर्मवैराग्यपूर्वकंवेदांतश्रवणं ॥ १६ ॥ तपो विशेषावाह ब्रह्मेति ॥ १७ ॥ १८ ॥ वैमनस्यंवैराग्यंविपर्ययशब्दार्थो करणानिइंद्रियाणि अस्यशिष्टान्नभुजः तन्मात्रं आहारमात्रंनतुधनादिकंशिष्टेभ्योप्याददीत ॥ १९ ॥ एवंविधसाधनसंपत्त्यभावेपिमो क्षेउपायांतरमस्तीत्याह अंतेति तज्ज्ञानं अंतकालेवलोत्कर्षात्कुर्यात्सज्ज्ञानंयोगयुक्तेनमनसाशनैःउपपद्यतेइत्यन्वयः अयमाशयः आदिपर्वणिविष्णवनुग्रहाद्देवाअमृतंलेभिरे राहुस्तुच्छलेनामृतार्थीदेवपं क्तिस्थोदेहभेदेनसहैवतल्लेभेइत्युपाख्यातं तत्राख्यायिकानांस्वार्थेतात्पर्याभावात्ततःकश्चिद्विधेयोर्थउन्नेयः सचयथोक्तसाधनानुष्ठानात्सात्विकामुक्तिभाजःस्युः असात्विकोपिमोक्षक्षेत्रेमरणकालेमुक्तिमा

त्रैलोक्यंतपसाव्याप्तमंतर्भूतेनभास्वता ॥ सूर्यश्चचंद्रमाश्चैवभासतस्तपसादिवि ॥ १५ ॥ प्रकाशस्तपसोज्ञानंलोकेसंशब्दितंतपः ॥ रजस्तमोघ्नंयत्कर्मतपसस्त त्स्वलक्षणं ॥ १६ ॥ ब्रह्मचर्यमहिंसाचशारीरंतपउच्यते ॥ वाङ्मनोनियमःसम्यङ्मानसंतपउच्यते ॥ १७ ॥ विधिज्ञेभ्योद्विजातिभ्योग्राह्यमन्नंविशिष्यते ॥ आ हारनियमेनास्यपाप्माशाम्यतिराजसः ॥ १८ ॥ वैमनस्यंचविषयेयांत्यस्यकरणानिच ॥ तस्मात्तन्मात्रमादद्याद्यावदत्रप्रयोजनं ॥ १९ ॥ अंतकालेवलोत्क र्षाच्छनैःकुर्यादनातुरः ॥ एवंयुक्तेनमनसाज्ञानंयदुपपद्यते ॥ २० ॥ रजोवर्ज्योप्ययंदेहीदेहवाञ्छब्दवच्चरेत् ॥ कार्यैरव्याहतमतिर्वैराग्यात्प्रकृतौस्थितः ॥ २१ ॥

मोतीति तथाआश्वमेधिकेसंवर्तमरुत्तीयेकाश्यांवसतःसंवर्तस्यशवदर्शनेनशिवदर्शनसिद्धिःसूचिता तेनकाश्यांमृतस्यशिवत्वेनतत्प्रतिमावत्तच्छरीरस्यलिंगत्वंसूच्यते तथाइहापिबलोत्कर्षात्अंतकालेज्ञानंकुर्या दित्युच्यते तेनसर्वेणैतेनवाक्यसंदर्भेणअत्रहिजंतोःप्राणेषूत्क्रममाणेषुरुद्रस्तारकंब्रह्मव्याचष्टेयेनासावमृतीभूत्वामोक्षीभवतितस्माद्विमुक्तमेवनिषेवेताविमुक्तंनविमुंचेदित्यस्याःश्रुतेरर्थःकाश्यांम्रियमाणस्यरुद्रमु खात्तारकोपदेशप्राप्त्यामुक्तिप्राप्तिरितिसमस्तपुराणोपबृंहितःसूचितइतिगम्यते वलोत्कर्षादनियतत्वेनकाश्यांवासात् अंतकालेज्ञानंकुर्यादीशोपदेशात्संपादयेत् ॥ २० ॥ एवंमोक्षेसाधनांतरमुक्त्वाआपेक्षिकत्वमप्या ह रजइति अयंदेहीरजोवर्ज्यःवाह्येंद्रियप्रवृत्तिशून्यःसमाधौसंत्यक्तस्थूलदेहोपिदेहीपुरुषःदेहवान्भूत्वाशब्दवत्शब्दादिमत्कार्यंसूक्ष्मशरीरंचरेत्अनुचरेत् यस्तुकार्यैरव्याहतमतिःसवैराग्यात्सूक्ष्मभोगेष्व पिनिस्पृहःप्रकृतौलीयतेनतुप्रकृतेःपरंपुरुषंप्राप्नोति अयंभावः स्थूलसूक्ष्मकारणशरीरैर्मुक्तोयोगीसद्योमोक्षमश्नुते स्थूलमात्रविहीनोविदेहः स्थूलसूक्ष्माभ्यांविहीनःप्रकृतिलयः एतौहिसुषुप्तिस्थवत्उत्तर कक्ष्यांप्रविविक्षंतौमध्येलयेनाभिभूतौनिर्विकल्पंपदमनुभवतइवअतएवतयोरसंप्रज्ञातःसंसारहेतुः तथाचसूत्रितं भवप्रत्ययोविदेहप्रकृतिलयानामिति ॥ २१ ॥

आदेहात्देहपातावधि अप्रमादात्अनवधानत्वाद्यभावात् देहानांस्थूलसूक्ष्मकारणानांअंतात्बाधात् विशेषेणसद्यएवमुच्यते पूर्वोक्तमुक्तिजाभावित्याह हेत्विति हेतुर्मूलाज्ञानं तदनाशाद्धिदेहादीनांअन्ये पांचभूतानांकर्मविनाशस्ततःसर्गप्रलयौजन्ममरणेस्तइत्यर्थः ॥ २२ ॥ परप्रत्ययसर्गेशुद्धब्रह्मसाक्षात्कारोदयेनियतिर्धर्माधर्मौनानुवर्तते शुद्धब्रह्मविदस्तदधिगमउत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशावितिन्यायेनपूर्वपापस्यनाशउत्तरस्यासंश्लेषश्चभवतीत्यागामिजन्मकारणाभावान्मुक्तिरित्यर्थः परप्रत्ययाभावेसंसारानर्थयोगइत्याह भावेति येविपर्ययंअनात्ममुप्रकृत्यादिदेहांतेषुअन्यतमस्मिन्तत्समुदायेवाआत्मबुद्धिंकृत्वाआसतेतेभावानांमहदादीनांअंतप्रभवयोर्नाशोदययोरेवप्रज्ञाबुद्धिर्येषांतेतथाभवंति विपर्यस्तमतीनांमोक्षकथापिनास्तीत्यर्थः ॥ २३ ॥ धृत्याआसनाद्यप्रच्युत्यादेहान्धारयंतोयोगिनः बुध्यासंक्षिप्तंविषयेभ्यःप्रत्याहृतंचेतोयैस्ते स्थानेभ्यःअक्ष्यादिभ्यइंद्रियगोलकेभ्योध्वंसमानाःच्युताःत्यक्तान्नमयकोशाः सूक्ष्मत्वात्अन्नमयापेक्षया ननुवस्तुतःतान्प्राणेंद्रियादीन्उपासतेआत्मत्वेनचिंतयंति यथोक्तंपुराणांतरे दशमन्वंतराणीहतिष्ठंतींद्रियचिंतकाः भौतिकास्तुशतंपूर्णंसहस्रंत्वाभिमानिकाः बौद्धाद्दशसहस्राणितिष्ठंतिविगतज्वराः पूर्णंशतसहस्रंतुतिष्ठंत्यव्यक्तचिंतकाः पुरुषंनिर्गुणंप्राप्यकालसंख्यानविद्यतइति ब्रह्मलोकेएनेसर्वेतिष्ठंतीत्यर्थः ॥ २४ ॥ यस्मादेवंतस्मात्यथागमं इंद्रियेभ्यःपराह्यर्थाअर्थेभ्यश्चपरंमनः मनसस्तुपराबुद्धिर्बुद्धेरात्मामहान्परः महतःपरमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषःपरः पुरुषान्नपरंकिंचित्साकाष्ठा

आदेहादप्रमादाच्चदेहांताद्विप्रमुच्यते ॥ हेतुयुक्तःसदासर्गोभूतानांप्रलयस्तथा ॥ २२ ॥ परप्रत्ययसर्गेतुनियतिर्नानुवर्तते ॥ भावांतप्रभवप्रज्ञाआसतेयेविपर्ययं ॥ २३ ॥ धृत्यादेहान्धारयंतोबुद्धिसंक्षिप्तचेतसः ॥ स्थानेभ्योध्वंसमानाश्चसूक्ष्मत्वात्तानुपासते ॥ २४ ॥ यथागमंचगत्वाविबुद्ध्यातत्रैवबुद्ध्यते ॥ देहांतंकश्चिदन्वास्तेभावितात्मानिराश्रयं ॥ २५ ॥ युक्तंधारणयासम्यक्सतःकेचिदुपासते ॥ अभ्यस्यंतिपरंदेवंविद्युत्संशब्दिताक्षरं ॥ २६ ॥

सापरागतिरितीमंवेदमनतिक्रम्यततस्ततःपरंपरंस्थानंगत्वातत्रपरस्यांकाष्ठायांविषयेस्वयमेवबुध्याधीवृत्त्याबुध्यतेजानातिपरांकाष्ठां देहांतंअव्यक्तादपिपरं एतेनाव्यक्तात्पुरुषःपरइतिश्रौतमव्यक्तपदंदेहपरंनतुसांख्याभिमताव्यक्तपरमितिव्याख्यातं अनुमानिकाधिकरणेचैतत्स्पष्टं तंदेहांतंकश्चिदेवभावितात्मायोगशोधितमतिरन्वास्ते:मुंशास्त्राचार्योपदेशमनुप्राप्यास्तेनिराश्रयंस्वमहिमप्रतिष्ठंपरगकाष्ठारूपत्वात् ॥ २५ ॥ युक्तमिति धारणयाधारणाविषयेणमूर्तब्रह्मणाकृष्णादिनायुक्तंतादात्म्यसंबंधेनसेव्यसेवकभावेनवायुक्तंनिबद्धंआत्मानंकश्चिदुपास्ते सतइतिकर्मणिषष्ठी अविद्याशबलंकेचिदुपासते अपरेपरंशबलादुत्कृष्टंनिर्गुणंब्रह्मअभ्यस्यंतिपुनःपुनरनुभवविषयतामापादयंति विद्युत्संशब्दितंसकृद्विभातोह्येषब्रह्मलोकइतिश्रुतेःविद्युद्वत्सकृद्विभातत्वेनविद्युत्संशब्दितं केनेपितमित्युपनिषत्प्रसिद्धमिदंविशेषणं अक्षरंअपरिणामि ननुदेहांतपदेनैवैतदुक्तं सत्यं तत्रज्ञेयत्वेनोक्तंइहतूपास्यत्वेनोच्यते कःपुनरेतावताभेदः शृणु आद्येश्रवणादिप्रणाल्याध्यस्तानात्मनिरसनेनात्मतत्त्वावाप्तिःसर्पबाधेनवरज्ज्ववगतिः द्वितीयेतुमूलप्रमाणाभावेपितत्पाणौपंचरत्नानीतिवदतोवाक्यंकदाचित्संवाद्यनेनद्रत्स्वंब्रह्मासीतिगुरुवाक्येविश्वासमात्रात्प्रवृत्तआत्मनोब्रह्मभावंचिंतयंस्तमनुभवति सेयंसंवादिभ्रमवदुपास्तिर्ब्रह्मसाक्षात्कारफलेति ॥ २६ ॥

अंतेति तपसा ऽविमुक्तोपासनेन अंतकाले उपासंतेब्रह्मप्राप्नुवंति असगता विन्यस्यरूपं एते पंच यथायोगं परमां निर्विशेषां गतिं क्रमेण सद्यो वा गच्छंति ॥ २७ ॥ सूक्ष्ममिति विशेषणं व्यावर्त्तकं उपाधिभूतं तेषां सोपाधिकब्रह्मणां अवेक्षेत हेलनया हेयत्वेन पश्येत् यथोक्तकल्पनरो निर्विशेषं परं ब्रह्म साक्षात्कर्तुमनीश्वराः ये मंदास्तेनुकंप्यंते सविशेषनिरूपणैः स्थिरीकृते मनस्येषां सगुणब्रह्मचिंतनात् तदेवाविर्भवेत्साक्षादपेतोपाधिकल्पनमिति देहांतं अव्यक्तलयाधिष्ठानं देहं त्विति पाठे अव्यक्तमेव परमं चरमं विशेषणं न ततः परमन्यत् ध्येयमस्तीत्यर्थः विमुक्तमपरिग्रहमित्यादिपादोन श्लोक एकं वाक्यं विमुक्तं स्थूलदेहाध्यासहीनं अपरिग्रहं संन्यासिनं ॥ २८ ॥ धारणासक्तमानसं योगिनं अंतरिक्षात् अंतरिक्षं हार्दाकाशस्तमारभ्य अन्यतरं ईशं सूत्रात्मानं वा विद्यादित्यर्थः मर्त्येति यत्किंचित् श्रौतोपास्तियुक्ताः मर्त्यदेहाद्विमुच्यंते ॥ २९ ॥ ततआरोह

अंतकालेह्युपासंते तपसा दग्धकिल्बिषाः ॥ सर्व एते महात्मानो गच्छंति परमां गतिं ॥ २७ ॥ सूक्ष्मं विशेषणं तेषामवेक्षेच्छास्त्रचक्षुषा ॥ देहांतं परमं विद्याद्विमुक्तमपरिग्रहं ॥ २८ ॥ अंतरिक्षादन्यतरं धारणासक्तमानसं ॥ मर्त्यलोकाद्विमुच्यंते विद्यासंसक्तचेतसः ॥ २९ ॥ ब्रह्मभूता विरजसस्ततो यांति परां गतिं ॥ एवमेकायनं धर्ममाहुर्वेदविदो जनाः ॥ ३० ॥ यथाज्ञानमुपासंतः सर्वे यांति परां गतिं ॥ कषायवर्जितं ज्ञानं येषामुत्पद्यतेऽचलं ॥ यांति ते पि परांल्लोकान् विमुच्यंते यथाबलं ॥ ३१ ॥ भगवंतमजं दिव्यं विष्णुमव्यक्तसंज्ञितं ॥ भावेन यांति शुद्धा ये ज्ञानतृप्ता निराशिषः ॥ ३२ ॥ ज्ञात्वात्मस्थं हरिं चैव न निवर्तंति तेऽव्ययाः ॥ प्राप्य तत्परमं स्थानं मोदंतेऽक्षरमव्ययं ॥ ३३ ॥ एतावदेतद्विज्ञानमेतदस्ति च नास्ति च ॥ तृष्णाबद्धं जगत्सर्वं चक्रवत्परिवर्तते ॥ ३४ ॥ बिसतंतुर्यथैवायमंतस्थः सर्वतो बिसे ॥ तृष्णातंतुरनाद्यंतस्तथा देहगतः सदा ॥ ३५ ॥ सूच्या सूत्रं यथा वस्त्रे संसारयति वायकः ॥ तद्वत्संसारसूत्रं हि तृष्णासूच्या निबध्यते ॥ ३६ ॥ विकारं प्रकृतिं चैव पुरुषं च सनातनं ॥ यो यथावद्विजानाति स वितृष्णो विमुच्यते ॥ ३७ ॥

क्रमेण परां गतिं यांति एकायनं एकं ब्रह्मैवायनं प्राप्तिस्थानं यस्मिन् ॥ ३० ॥ कषायेति रागादिहीनमचलं येषां शास्त्रीयं परोक्षमपि ज्ञानमुत्पद्यते तेपि यथाबलं यथावैराग्यं मुच्यंते ॥ ३१ ॥ भगवंतं सर्वैश्वर्यवंतं ॥ ३२ ॥ आत्मस्थं कोशपंचकांतर्गतं ॥ ३३ ॥ संक्षेपेण ज्ञेयं हेयं चाह एतावदिति अस्ति च नास्ति चेत्यनेन रज्जूरगादिवज्जगत् भ्रांताभ्रांतयोरस्ति च नास्ति चेत्यनिर्वचनीयमित्युक्तं जगन्मिथ्यात्वं ज्ञेयं तृष्णा च त्याज्येत्यर्थः ॥ ३४ ॥ बिसं मृणालं ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ तृष्णात्यागोपायमाह विकारमिति कार्यं कारणं शुद्धं च जानन् वितृष्णो भूत्वा विमुच्यते ॥ ३७ ॥

प्रकाशंस्पटं अमृतंमोक्षसाधनं ॥ ३८ ॥ इतिशांति॰मो॰नै॰भा॰समदशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१७ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ पूर्वंसंक्षेपेणपुंप्रकृत्योर्वैधर्म्यमुक्तंतद्विवरणायपंचशि
खवाक्यमध्यायद्वयमारभते तत्रतृष्णात्यागोमुख्यंमुक्तिसाधनंसचराज्ञांदुःशकइतिमन्वानःमिथिलायांप्रदग्धायांनमेकिंचनदह्यतीतिपूर्वोक्तस्यमतविरुद्धंजनकवचनंस्मरंस्तद्वृत्तंपृच्छति केनेति ॥ १ ॥ महत्सु
खंमोक्षं ॥ २ ॥ जनकोजनकवंश्यः नाम्नाजनदेवः ऊर्ध्वंदेहादित्यूर्ध्वंदेहमशरीरंब्रह्मतत्प्राप्तिकराणांऔर्ध्वदेहिकानांविचिंतनेयुक्तोऽवहितआसीत् ॥ ३ ॥ धर्मान्उपासनामार्गान् पाठांतरेपाषंडाः लोकाय
तादयःतेषांवादिनःप्रतिभटत्वेनजेतारः पाषंडवासिनइतिपाठेपाषंडान्वासयंतिआच्छदयंतितिरस्कुर्वंतितेतथा ॥ ४ ॥ तत्रकेचित्पाषंडादेहनाशादात्मनाशमिच्छंति अन्येपुनर्देहस्यैवनाशंनेच्छंति तत्रा
द्येजगद्वैचित्र्यानुपपत्तिमंत्येप्रत्यक्षविरोधंचोद्भावयतांतेषांप्रेत्यभावेअस्माद्देहादुत्क्रम्यभावेसत्तायांप्रेत्यजातौजन्मांतरलाभेचविषयेविनिश्चयेसभूयिष्ठंनतुष्यति यतःआगमस्थः तत्रतार्किकाणांविभूनामात्म

प्रकाशंभगवानेतदृषिर्नारायणोऽमृतं॥ भूतानामनुकंपार्थंजगादजगतोगतिः ॥ ३८ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति॰मोक्ष॰वार्ष्णेयाध्यात्मकथनेसप्तदशा
धिकद्विशततमोऽध्यायः॥ २१७॥ ॥५॥ युधिष्ठिरउवाच केनवृत्तेनवृत्तज्ञजनकोमिथिलाधिपः ॥ जगाममोक्षंमोक्षज्ञोभोगानुत्सृज्यमानु
पान्॥ १ ॥ भीष्मउवाच अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनं॥ येनवृत्तेनधर्मज्ञःसजगाममहत्सुखं ॥ २॥ जनकोजनदेवस्तुमिथिलायांजनाधिपः॥
और्ध्वदैहिकधर्माणामासीद्युक्तोविचिंतने॥ ३॥ तस्यस्मशतमाचार्यावसंतिसततंगृहे॥ दर्शयंतःपृथग्धर्मान्नानाश्रमनिवासिनः॥ ४॥ सतेषांप्रेत्यभावेचप्रे
त्यजातौविनिश्चये॥आगमस्थःसभूयिष्ठमात्मतत्त्वेनतुष्यति॥५॥ तत्रपंचशिखोनामकापिलेयोमहामुनिः॥ परिधावन्महींकृत्स्नांजगाममिथिलामथ॥६॥
सर्वसंन्यासधर्माणांतत्त्वज्ञानविनिश्चये॥ सुपर्यवसितार्थश्चनिर्द्वंद्वोनष्टसंशयः॥ ७॥ ऋषीणामाहुरेकंतंयंकामानावृतंनृषु॥ शाश्वतंसुखमत्यंतमन्विच्छंतंसु
दुर्लभं ॥ ८ ॥ यमाहुःकपिलंसांख्याःपरमर्षिंप्रजापतिं ॥ समन्येतेनरूपेणविस्मापयतिहिस्वयं ॥ ९ ॥ आसुरेःप्रथमंशिष्यंयमाहुश्चिरजीविनं ॥ पंचस्रोत
सियःसत्रमास्तेवर्षसहस्रिकं॥ १० ॥

नांपूर्वदेहेंद्रियवियोगोमरणंअपूर्वदेहेंद्रियसंबंधोजन्मेतिविनिश्चयः सांख्यानांतुआत्मनांकरणानांचविभूनामेवसतांअरण्यामग्नेरिवतत्रतत्रवृत्तिलाभोजन्मवृत्तिविलयोमृत्युरितिविनिश्चयः तथाकर्ताभो
क्ताविभुरात्मेतिपूर्वेषामात्मतत्त्वंपरेषांतुभोक्तैवनकर्तेति तत्रापाषंडत्वात्किंचित्तुष्यन्नपिभूयिष्ठंनतुष्यति आगमविरोधात् आगमोहिस्वमवत्पूर्वदेहनाशोत्तरदेहप्राप्तिंवदति आत्मानंचाकर्तारमभोक्तारमेकंच न
तेषामितिपाठेआत्मतत्त्वेनतृप्तोया ॥ ५ ॥ कापिलेयःकपिलायापुत्रः परिधावन्एकत्रवासमकुर्वन् ॥ ६ ॥ सुपर्यवसितार्थःसम्यक्निश्चितप्रयोजनः ॥ ७ ॥ कामैरनावृतं कामादवसितमितिपाठेयदृच्छ
यास्थितं नृषुमुख्यंअन्विच्छंतं स्थापयितुमितिशेषः ॥८॥ सःकपिलः तेनपंचशिखसंज्ञेन तस्यशिष्यत्वात्ततुल्यत्वं ॥९॥ पंचस्रोतांसिविषयकेदारप्रणालिकाःयस्यतस्मिन्मनसि मानसंसत्रमित्यर्थः ॥१०॥

यत्रयत्समीपे कापिलंकपिलमतानुसारि मंडलंमुनिसमूहंप्रतिपरमार्थंयःन्यवेदयदित्युत्तरेणसंबंधः पंचस्रोतसिमनसि निष्णातःऊहापोहकौशलवान् पंचरात्रोनामविष्णुत्वप्रापकःक्रतुः पुरुषोहवैनारायणो
ऽकामयतात्यतिष्ठेयंसर्वाणिभूतान्यहमेवेदंसर्वंस्यामिति सएतंपंचरात्रंपुरुषमेधंयज्ञक्रतुमपश्यदितिशतपथोक्तस्तत्रविशारदःअनुष्ठिताखिलकर्मेत्यर्थः ॥ ११ ॥ पंचअन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञान
मयानंदमयान्कोशान्मिथआत्मनश्चविविक्तान्जानातीतिपंचज्ञः अतएवपंचकृत् पंचतद्विषयाण्युपासनानि भृगुर्वैवारुणिरित्यस्यामुपनिषदिसतपस्तप्त्वाऽन्नंब्रह्मेतिव्यजानादित्यादिविहितानिकरोति सपंच
कृत् पंचशांतोदांतउपरतस्तितिक्षुःसमाहितोभूत्वात्मन्येवात्मानंपश्यतीतिश्रुताःशांत्यादयोगुणाःयस्मिन्सपंचगुणः ततश्चब्रह्मविद्ब्रह्मैवभवतीतिश्रुतेःपंचभ्योतिरिच्यमानत्वात्शिखेवेतिपंचशिखंपुच्छंब्रह्मतज्ज्ञ
त्वान्मुनिरपिपंचशिखः ननुपंचकृत्कथंपष्ठज्ञःस्यादितिचेत् शृणु यथान्नमयंविकारमुपासीनस्तत्यकृतिमन्नंविराडाख्यमेति एवंमाययाविकृतमानंदमानंदमयाख्यमुपास्याविकृतमानंदंतत्प्रकृतिमेतीतिनष

यत्रचासीनमागम्यकापिलंमंडलंमहत्॥पंचस्रोतसिनिष्णातःपंचरात्रविशारदः॥११॥ पंचज्ञःपंचकृत्पंचगुणःपंचशिखःस्मृतः॥पुरुषावस्थमव्यक्तंपरमार्थं
न्यवेदयत्॥१२॥इष्टसत्रेणसंपृष्टोभूयश्चतपसासुरिः॥क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्व्यक्तिंबुबुधेदेवदर्शनः॥१३॥यत्तदेकाक्षरंब्रह्मनानारूपंप्रदृश्यते॥आसुरिर्मंडलेतस्मिन्प्र
तिपेदेतदव्ययं॥१४॥तस्यपंचशिखःशिष्योमानुष्यापयसाभृतः॥ब्राह्मणीकपिलानामकाचिदासीत्कुटुंबिनी॥१५॥तस्याःपुत्रत्वमागम्यस्त्रियाःसपिब
तिस्तनौ॥ततःसकापिलेयत्वंलेभेबुद्धिंचनैष्ठिकीं॥१६॥एतन्मेभगवानाहकापिलेयस्यसंभवं॥तस्यतत्कापिलेयत्वंसर्ववित्त्वमनुत्तमं॥१७॥सामान्यंज
नकंज्ञात्वाधर्मज्ञोज्ञानमुत्तमं॥उपेत्यशतमाचार्यान्मोहयामासहेतुभिः॥१८॥जनकस्त्वभिसंरक्तःकापिलेयानुदर्शनात्॥उत्सृज्यशतमाचार्यान्पृष्ठतोनु
जगामतं॥१९॥तस्मैपरमकल्यायप्रणतायचधर्मतः॥अब्रवीत्परमंमोक्षंयत्तत्सांख्येभिधीयते॥२०॥

ष्ठोपास्तिःपृथग्वक्तव्यापष्ठज्ञानाय तस्यपंचमोपास्तिफलत्वात् तदेतदाह पुरुषेति पुरुषाअन्नमयादयःपंचअवसन्नतयाबाधिततयातिष्ठंतीत्यस्मिन्नितिपुरुषावस्थं अतएवशिरआद्यवयवरहितत्वादव्यक्तंअबा
ध्यत्वाच्चपरमार्थंअबोधयत् ॥ १२ ॥ तस्यापिगुरुमाहेष्टेत्यादिना इष्टसत्रेणआत्मयज्ञेन हेतौतृतीया अध्ययनेनवसतीतिवत् सम्यक्पृष्टःप्रश्नोयस्यससंपृष्टः आत्मज्ञानार्थंकृतप्रश्नइत्यर्थः व्यक्तिंबाध्यत्वाबा
ध्यत्वेनस्पष्टतां देवदर्शनःदिव्यदृष्टिरित्यर्थः ॥१३॥ सांख्यसंमतंगुणपुरुषांतरज्ञानात्कैवल्यंप्रधानंचोपादानमितिपक्षंनिरस्यति यत्तदिति अक्षरमेवजगदुपादानतयानानारूपंनतुक्षरंप्रधानं अव्ययंब्रह्मैवप्रतिपे
देज्ञातवान्नतुगुणपुरुषांतरं ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ भगवान्मार्कंडेयःसनत्कुमारोवा ॥ १७ ॥ सामान्यंसर्वेष्वाचार्येषुसमबुद्धिं ॥ १८ ॥ अभिसंरक्तोभक्तः ॥ १९ ॥ कल्यायसमर्थाय सांख्येउपनिष
त्कांडे विधीयतेअपूर्वतयाज्ञाप्यतेनतुयुक्त्याउन्नीयते ॥ २० ॥

जातिर्जन्म कर्मयागादि सर्वंब्रह्मलोकांतं तेषुनिर्वेदोदुःखरूपत्वाद्दोषयुक्तत्वात्क्षयिष्णुत्वाच्च॥२१॥तंमोहमब्रवीदितिपूर्वेणान्वयः तंकं यस्यमोहस्यार्थंकर्मतत्फलंचकांक्षते अनाश्वासिकंअविश्वसनीयं शुक्ति रजताद्यसद्विषयप्रदर्शकत्वात् विनाशिचंचलंध्वंसिनमनियतकालंच अध्रुवंसत्त्वेनासत्त्वेनवाननिश्चितं ॥२२॥ तमिममतस्मिंस्तद्बुद्धिलक्षणंमोहंविवरीतुंलोकायतानांमतमुपन्यस्यति दृश्यमानेइत्यादिना ते हिपार्थिवाप्यतैजसवायवीयाःपरमाणवः खरस्नेहोष्ण्येरणस्वभावाःस्वयमेवदेहाद्याकारेणसंहन्यमानामदशक्तिवच्चैतन्यंजनयंतिदेहएवनतुघटादौ स्वभावादितिसंतमात्मानंनास्तीत्याहुः असंतंचदेहंसंतमाहुस्त देतदाह विनाशेदेहरूपात्मध्वंसेप्रत्यक्षेसतिदेहात्परंआत्मतत्त्वंआगमप्रमाणादपिअस्तीतिब्रुवन्लोकविरुद्धागमप्रामाण्यवादीपराजितएवेत्यर्थः ॥२३॥ ननुदेहस्यैवात्मत्वेस्वर्गकामोयजेतेत्यादयःपरलोक फलाश्चोदनाउपरुध्येरन्नित्याशंक्याहानात्मेतिद्वाभ्यां आत्मनोमृत्युःअनात्मास्वरूपाभावएव क्लेशोदुःखंजरावयोहानिःआमयोरोगश्चआत्मनोमृत्युरेवअंशेनस्वरूपनाशः गृहस्येवदुर्बलंदुर्बलमंगंपूर्वंपूर्वं

जातिनिर्वेदमुक्त्वासकर्मनिर्वेदमब्रवीत्॥ कर्मनिर्वेदमुक्त्वाचसर्वनिर्वेदमब्रवीत्॥२१॥ यदर्थंधर्मसंसर्गःकर्मणांचफलोदयः॥ तमनाश्वासिकंमोहंविनाशि चलमध्रुवं॥२२॥ दृश्यमानेविनाशेचप्रत्यक्षेलोकसाक्षिके॥ आगमात्परमस्तीतिब्रुवन्नपिपराजितः ॥२३॥ अनात्मात्यात्मनोमृत्युःक्लेशोमृत्युर्जरामयः॥ आत्मानंमन्यतेमोहात्तदसम्यक्परंमतं॥२४॥ अथचेदेवमप्यस्ति यल्लोकेनोपपद्यते ॥ अजरोयममृत्युश्चराजासौमन्यतेयथा॥ २५॥ अस्तिनास्तीतिचाप्येतत्त स्मिन्नसतिलक्षणे॥ किमधिष्ठायतद्ब्रूयाल्लोकयात्राविनिश्चयं॥२६॥ प्रत्यक्षंत्येतयोर्मूलंकृतांतैतित्ह्ययोरपि॥ प्रत्यक्षेणागमोभिन्नःकृतांतोवानकिंचन॥ २७॥

तरंनश्यतिसोंऽशेनगृहनाशएवमिंद्रियादिनाशेनाप्यंशतआत्मैवनश्यतीत्यर्थः एवंसतियआत्मानंमोहात्परंदेहादन्यंमन्यतेतत्मतंअसम्यक् ॥२४॥ स्वर्गकामचोदनातुयथाराज्ञोजरत्वामरत्वाद्याशीरुपंचा रएवंदृष्टसुखेएवस्वर्गोपचारः तस्माद्धूमएवाग्नेर्दिवाददृशेनार्चिः तस्मादर्चिरेवाग्नेर्नक्तंददृशेनधूमइत्यादिवत्प्रत्यक्षविरुद्धाश्रुतिर्नस्वार्थेप्रमाणमित्याहाथेति तथाअग्निहोत्रादेर्वैयर्थ्यमुदाहरंति अग्निहोत्रंत्रयीध मंत्रिदंडंभस्मगुंठनं बुद्धिपौरुषहीनानांजीविकेतिबृहस्पतिरिति ॥२५॥ एवंप्रत्यक्षविरोधात्श्रुतिप्रामाण्यंदूषयित्वाव्याप्त्यग्रहादनुमानस्यापितद्दूषयति अस्तिनास्तीति यथाचंद्रतारकेगत्यभावोस्तिनास्ती तिसंशयेस्तिगत्यनुपलब्धेरितिप्राप्तेनास्तिदेशांतरप्राप्तेरित्यनुमानेनयत्गत्यादिसाधनंतदपिअसतिलक्षणेज्ञापकेहेतौशतशःसहचरितयोरपिव्यभिचारदर्शनादसतिकिंलिंगमधिष्ठायआलंब्यलोकयात्रायाव न्याादिव्यवहारस्यविनिश्चयंब्रूयान्नकिमपीत्यर्थः ॥२६॥ कृतांतैतिह्ययोःअनुमानागमयोः भिन्नःबाधितः नकिंचनप्रमाणमित्यर्थः ॥२७॥

फलितमाह यत्रेति यत्रकुत्राप्यनुमानेईशादृष्टनित्यात्मान्यतमसाधकेसाध्यसिद्धिंभावयतःकृतंअलंभावनयालमित्यर्थः उक्तविधयानुमानस्याप्रमाणत्वात् शरीरस्यशरीरात् ॥ २८ ॥ अनुमानस्यप्रामाण्योपगमेतुनतएवदेहादनन्यात्मसिद्धिरित्याह रेतइति यथासमानेपिभूतचतुष्टयसंयोगेवटकणिकायांवटपत्रपुष्पफलमूलत्वगादिरूपरसादयोंतर्हिताः एवंतत्तद्रेतसिसमानेप्युपष्टंभकभागेमनोबुध्यहंकारचित्तशरीराकारगुणादयोंतर्हिताःसंतआविर्भवंति यथावाएकस्मादेवधेनूपभुक्तात्तृणोदकात्पयःसर्पिषीपृथक्स्वभावेयथावाबद्रव्यकल्कादिस्त्रिरात्रमधिवासितान्मदशक्तिरुत्पद्यतएवंरेतसउपलभ्योपलब्धांशौवाभूतसंयोगाद्वाचैतन्यंजन्यते जातिर्जन्मान्तरादेः यथावाकाष्ठद्वयसंश्लेषात्तत्प्रकाशकोग्निर्जायतएवंभूतयोगादपितत्प्रकाशकंचैतन्यमुत्पद्यतेइतिजडद्वयादजडोत्पत्तौदृष्टांतांतरंपराभिमतं स्मृतिरिति यथा तर्कमतेजडयोरप्यात्ममनसोर्योगादजडंस्मृत्यादिरूपंज्ञानंजायतेतद्वदत्रापिभविष्यति एवमुत्पन्नंचैतन्यंअयस्कांतमणिर्लोहमिवइंद्रियसंघातंचालयिष्यति कार्यवैचित्र्यमपिपार्थिवांशगतजातिभेदादेवभविष्यति सूर्यकांतयोगादेवसूर्यरश्मयोःग्निमुत्पनेनपृथ्व्यंतरयोगात्तद्वत्तत् एवंभोक्तृत्वंवन्हेर्जलशोषकत्ववत्संघातस्यैवयुज्यतेइतियुक्तंशरीरादन्योजीवोनास्तीति ॥ २९ ॥ एतद्दूषयति प्रेतीति प्रेतीभूतेदेहे

यत्रयत्रानुमानेस्मिन्कृतंभावयतोपिच ॥ नान्योजीवःशरीरस्यनास्तिकानांमतेस्थितः ॥ २८ ॥ रेतोवटकणीकायांघृतपाकाधिवासनं ॥ जातिःस्मृतिरयस्कांतःसूर्यकांतोंबुभक्षणं ॥ २९ ॥ प्रेतीभूतेत्ययश्चैवदेवताद्युपयाचनं ॥ मृतेकर्मनिवृत्तिश्चप्रमाणमितिनिश्चयः ॥ ३० ॥ नन्वेतेहेतवःसंतियेकेचिन्मूर्तिसंस्थिताः ॥ अमूर्तस्यहिमूर्तेनसामान्यंनोपपद्यते ॥ ३१ ॥

चैतन्यात्ययोदेहातिरिक्तात्माऽस्तित्वेप्रमाणमित्यध्याहृत्ययोज्यं यदिदेहश्चेतनःस्यात्तर्हिमृतेपिदेहेचैतन्यमुपलभ्येतातोनदेहधर्मश्चैतन्यमित्यर्थः प्रेत्यभूतात्ययइतिपाठे मृत्वाभूतनाशः यस्मिन्सतिदेहोननश्यति असतिचनश्यतिसदेहादन्यइत्यर्थः तथाशीतज्वरनिवृत्त्यर्थंमंत्रप्रतिपाद्यादेवतालोकायतिकेनप्रार्थ्यतेसाचेद्भूतमयीस्यात्तर्हिघटादिवद्दृश्येत सूक्ष्मशरीरस्यलोकांतरसंचारक्षमस्यास्वीकारात् आदिपदात्भूतावेशोपिग्राह्यः यस्मिन्शरीरेभूतांतरमाविशतितदातद्देहपीडयामुख्योदेहपतिर्नबाध्यते किंतुआविष्टएवतदानींतस्यैवदेहाभिमानात् तदपगमेतुमुख्यएवबाध्यतेऽतोनदेहआत्मादृष्टविरोधादित्यर्थः मृतेकर्मनिवृत्तिः कृतनाशःचात्उत्पत्तौअकृताभ्यागमश्चदोषइत्यर्थः ॥ ३० ॥ एवंस्वमतेसाधकान्युक्त्वापरोक्तान्हेतूनाभासयति नन्वेतइति मूर्तिसंस्थिताजडमेवाग्न्यादिकमितिसर्वेपूर्वोक्ताहेतवोजडाज्जडसिद्धावेवपर्यवस्यंतिनत्वजडसिद्धौ हियस्मान्मूर्तादमूर्तस्यज्ञानस्योत्पत्तौपृथिव्यादिचतुष्टयादाकाशोप्युत्पद्येतेत्यर्थः सामान्यंसादृश्यंकार्यस्यकारणेनसहावगतंमृद्घटादौ नतुमूर्तामूर्तयोरत्यंतविलक्षणयोस्तदुपपद्यते यदपि तर्कमतंजडयोरात्ममनसोर्योगादजडंज्ञानमुत्पद्यते तदपिदृश्याद्दृष्टजन्मासंभवात्प्रत्याख्येयमेव ॥ ३१ ॥

एवंलोकायतमतंनिरस्यसौगतमतंनिरसितुमुपन्यस्यति अविद्येत्यादिभिस्त्रिभिः नेहिलोकायताभिमतात्संघाताद्बाह्यादन्यंआध्यात्मिकंसंघातंरूपविज्ञानवेदनासंज्ञासंस्काराख्यपंचस्कंधात्मकमैहिकामुष्मिक व्यवहारास्पदमभ्युपगच्छंति अतोनतेषांप्रेतीभूतात्ययादयोदोषाःसंति यद्यप्येतेषामपीतरवत्स्थिरोभोक्ताप्रशासितावाचेतनःसंहंतानास्तितथापिअविद्या १ संस्कारो २ विज्ञानं ३ नाम ४ रूपं ५ षडायतनं ६ स्पर्शो ७ वेदना ८ तृष्णो ९ पादानं १० भवो ११ जाति १२ जेरा १३ मरणं १४ शोकः १५ परिदेवना १६ दुःखं १७ दुर्मनस्ता १८ इत्यष्टादशकचित्संक्षेपेणक्वचिद्विस्तरेणचोक्ताःसर्वेषांसौगतानामप्रत्याख्येयाःपूर्वपूर्वेउत्तरेषांनिमित्तभूताःघटीयंत्रवदावर्तमानाःसंघःतंस्त्वाश्रयतयाक्षिपंति षडायतनंशरीरंचेत्यस्यस्कंधपंचकस्यतदुपादानस्यषष्ठस्यचित्तस्यचआश्रयभूतत्वात् एवंचसंघातोत्पत्तेर्लोकयात्रायाश्चनिर्वाहेसतिनस्थिरआत्माऽभ्युपेयइतिवदंति तत्राविद्याख्यशब्दोपात्ताकर्मचेष्टालोभमोहशब्दैःसंस्कारोपादानतृष्णादुर्मनस्ताः इतरेदोषपदेनसंगृहीताः केचित्सौगताअविद्यादिकंपुनर्भवेदेहांतरप्राप्तौकारणमाहुरितियोजना ॥ ३२ ॥ एतदेवस्पष्टयत्यविद्येति अविद्यांक्षेत्रंपूर्वकृतंकर्मबीजं तृष्णास्नेहाश्रयजलरूपाएषएवंप्रकारकस्तेषामविद्यादीनांपुनर्भवःपुनःपुनरुत्पत्तिप्रकारः ॥३३॥

अविद्याकर्मचेष्टानांकेचिदाहुःपुनर्भवे ॥ कारणंलोभमोहौतुदोषाणांतुनिषेवणं ॥ ३२ ॥ अविद्यांक्षेत्रमाहुर्हिकर्मबीजंतथाकृतं ॥ तृष्णासंजननंस्नेहएषतेषांपुनर्भवः ॥ ३३ ॥ तस्मिन्गूढेचदग्धेचभिन्नेमरणधर्मिणि ॥ अन्योस्माज्जायतेदेहस्तमाहुःसत्वसंक्षयं ॥ ३४ ॥ यदास्वरूपतश्चान्योजातितःशुभतोऽर्थतः ॥ कथमस्मिन्सइत्येवंसर्वंवास्यादसंहितं ॥ ३५ ॥ एवंसतिचकाप्रीतिर्दानविद्यातपोबलैः ॥ यदस्याचरितंकर्मसर्वमन्यत्प्रपद्यते ॥ ३६ ॥ अपिह्ययमिहैवान्यैःप्राकृतैर्दुःखितोभवेत् ॥ सुखितोदुःखितोवापिदृश्यादृश्यविनिर्णयः ॥ ३७॥

तस्मिन्अविद्यादिकलापेगूढेसुप्तिप्रलययोः संस्कारात्मनास्थितेनिमित्तभूतेसति एकस्मिन्मरणधर्मिणिदेहेभिन्नेविनष्टेपि अन्योस्मात्ततएवाविद्यादेर्देहोन्योजायते तस्मिन्ज्ञानेनदग्धेचसतिदेहनाशात्सत्वसंक्षयंमोक्षमाहुः सत्वस्यधीधातोःसंक्षयःसम्यगैश्वर्यनिर्विषयप्रवाहित्वंकैवल्यमित्याहुः ॥ ३४ ॥ एतद्दूषयति यदेति स्वरूपतोन्यत्वंमुक्तावपिक्षणिकानांविज्ञानादीनां यदाचजातितःआलयविज्ञानंबाह्यविज्ञानमितितेषामन्यत्वं यदाच्शुभतःशुभाशुभतःपुण्यपापतःअर्थतःबंधमोक्षतःविज्ञानानांपृथक्त्वंतदाबाह्येकथंसोयमित्यभेदप्रत्यभिज्ञानं प्राग्दृष्टस्यघटस्येववार्तमानिकादन्यत्वात् एवंअसंहितंअनभिसंहितंभोगमोक्षादिकथंवास्यात् अन्योमुमुक्षुरन्यःसाधनाविष्टोऽन्योमुक्तइत्यापत्तेः ॥ ३५॥ एवंचसतिदानाद्यप्यनर्थकंफलभोगकालेदातुरभावादित्याह एवमिति अन्येनविज्ञानेनाचरितंअन्यद्विज्ञानांतरंप्रतिप्रवर्ततेफलंदातुंगच्छति ॥ ३६ ॥ इष्टापत्तिमाशंक्याहापीति अन्यत्वाविशेषाच्चैत्रपुण्यैरपिमैत्रःसुखीभवेदित्यर्थः दृश्यःस्पष्टः ॥ ३७ ॥

तथाहीति चैत्रज्ञानात्मैत्रज्ञानंपृथक्विसदृशंयेनवैजात्येनएतत्पूर्वश्लोकोक्तंदूषणंनोपपद्यतेःनश्चैत्रज्ञानधारैवसजातीयाविवक्षितेतिचेत्तर्हिउत्पद्यमानस्यसदृशज्ञानस्यकिंउपादानं नतावत्पूर्वज्ञानं तस्यक्षणिकत्वेनोत्तरोत्पादेव्यापारायोगात् तन्नाशश्चेत्मुसलैर्हतात्शरीरादपिअन्यत्शरीरंपुनर्भवेत् ॥ ३८ ॥ किंचऋत्वादिवज्जातोपिमोक्षःपुनःपुनरागत्यनिवर्तेतज्ञानधारायाआनंत्यादित्याह ऋत्विति निष्यः कलिरितियुगानामुपलक्षणं बहुदोषपस्तत्वात्क्षणिकविज्ञानवादोऽनुपपन्नइत्यर्थः ॥ ३९ ॥ अस्तुतर्हिविज्ञानानामाश्रयःस्थिरःकश्चिदात्मेतितर्कमनमाशंक्याह जरयेति उपयन्नपयन्धर्मोविकरोतिहिधर्मिणमितिन्यायेनानित्यधर्माश्रयस्यधर्मिणोध्रुवमपक्षयादिनानाशइत्यर्थः ॥ ४० ॥ अनित्यधर्माश्रयोप्याकाशादिवन्ननश्यतीत्याशंक्यइंद्रिवन्नश्यत्येवेत्याह इंद्रियाणीति मनसोनाशःसांख्यसंमतःप्रोक्तः ॥

तथाहिमुसलैर्हन्युःशरीरंतत्पुनर्भवेत् ॥ पृथग्ज्ञानंयदन्यच्चयेनैतन्नोपपद्यते ॥ ३८ ॥ ऋतुसंवत्सरौतिष्यःशीतोष्णेथप्रियाप्रिये ॥ यथातीतानिपश्यंतिताद्दशः सत्वसंक्षयः ॥ ३९ ॥ जरयाभिपरीतस्यमृत्युनाचविनाशिना ॥ दुर्बलंदुर्बलंपूर्वंगृहस्येवविनश्यति ॥ ४० ॥ इंद्रियाणिमनोवायुःशोणितंमांसमस्थिच ॥ आनुपूर्व्याविनश्यंतिस्वंधातुमुपयांतिच ॥ ४१ ॥ लोकयात्राविघातश्चदानधर्मफलागमे ॥ तदर्थंवेदशब्दाश्चव्यवहाराश्चलौकिकाः ॥ ४२ ॥ इतिसम्यङ्मनस्येते बहवःसंतिहेतवः ॥ एतदस्तीदमस्तीतिनकिंचित्प्रतिदृश्यते ॥ ४३ ॥ तेषांविमृशतामेवतत्तत्समभिधावतां ॥ क्वचिन्निविशतेबुद्धिस्तत्रजीर्यतिवृक्षवत् ॥ ४४ ॥ एवमर्थैरनर्थैश्चदुःखिताःसर्वजंतवः ॥ आगमैरपकृष्यंतेहस्तिपैर्हस्तिनोयथा ॥ ४५ ॥ अर्थास्तथात्यंतसुखावहांश्चलिप्संतएतेबहवोविशुष्काः ॥ महत्तरंदुःखमनुप्रपन्नाहित्वामिषंमृत्युवशंप्रयांति ॥ ४६ ॥ विनाशिनोह्यध्रुवजीवितस्यकिंबंधुभिर्मित्रपरिग्रहैश्च ॥ विहाययोगच्छतिसर्वमेवक्षणेनगत्वाननिवर्ततेच ॥ ४७ ॥ भूव्योमतोयानलवायवोपिसदाशरीरंप्रतिपालयंति ॥ इतीदमालक्ष्यरतिःकुतोभवेद्विनाशिनोप्यस्यनशर्मविद्यते ॥ ४८ ॥ इदमनुपधिवाक्यमच्छलंपरमनिरामयमात्मसाक्षिकं ॥ नरपतिरभिवीक्ष्यविस्मितःपुनरनुयोक्तुमिदंप्रचक्रमे ॥ ४९ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति०मोक्ष०पंचशिखवाक्ये पापंडखंडनंनामअष्टादशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

॥ ४१ ॥ अस्तुतर्हिबुद्ध्यादिगुणानामनाश्रयःशुद्धस्तर्हिअकर्तुरभोक्तुश्चतस्यदानादिफलाप्राप्तौदानादिवैयर्थ्यं ततश्चसर्वस्यापिआत्मसुखार्थस्यलोकवेदव्यवहारस्योच्छेदइत्यर्थः ॥ ४२ ॥ इतीति मनःप्रभवेष्वनेकेषुतर्केषुयुक्त्यान्यतरोपिनिर्धारयितुंनशक्यतइतिभावः ॥ ४३ ॥ विमृशतांविचारयतां ॥ ४४ ॥ निर्णायकंमानमाह एवमिति ॥ ४५ ॥ वेदोदितज्ञानेऽर्थेविवक्षितेश्रोतुरधिकारसंपत्तिविधत्ते अर्थानित्यादिना ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ रतिःशरीरे ॥ ४८ ॥ अनुपधिभ्रमविप्रलंभादिरहितं वेदमूलकत्वात् अच्छलंवैदिककर्मकांडवन्नमायामूलकं अनुयोक्तुंपूर्वपक्षंकर्तुं ॥ ४९ ॥ इतिशांतिपर्वणिमोक्ष० नैलकंठीयेभारतभावदीपेअष्टादशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

जनकइति ज्ञपितः निशामितः निशामनेमित्वात्ह्रस्वत्वं एतदस्तीदमस्तीतिनकिंचिद्यतिदृश्यतइत्यनेकमतोपन्यासपूर्वकंजगतोऽनिर्वचनीयत्वंश्राविवतः सांपरायेमरणे भवाभवौसंसारमोक्षौ ॥ १ ॥ ननुय दिसत्त्वासत्त्वाभ्यामनिर्वचनीयःसंसारस्तर्हिरज्जूरगवन्निस्तत्त्वस्यतस्यविनाशाययत्नोनिष्फलोनित्यनष्टत्वात्तस्येतिशंकते भगवन्निति प्रेत्यप्रमातृत्वादेरुद्धत्य संज्ञाविशेषविज्ञानं सुप्तिमूर्च्छावत्अत्यंतविस्मृति रूपेमोक्षेऽपिनास्तिचेत्ज्ञानाज्ञानकृतोनकश्चिद्विशेषोस्ति ॥ २ ॥ ततश्चयत्ननैष्फल्यमित्याशंक्याह सर्वमिति उच्छेदनिष्ठंआत्मनाशपर्यवसायिसर्वंयमनियमादि ॥ ३ ॥ असंसर्गइति यदिमोक्षेभूतेषुदिव्यांग नादिषुसंसर्गोनास्तिसन्नपिसंसर्गःस्वर्गवद्विनाशिष्वेवचेत्स्यात्तर्हिअतिशयाभावात्कस्मैफलायकोत्रतत्त्वतोनिश्चयःक्रियेत क्रियमाणोवाकथंकल्पेतघटेत तस्मादविनाशिस्वर्गसुखमेवमोक्षःसचनिर्वचनीयए वेत्याशयः ॥ ४ ॥ कविःक्रांतदर्शी ॥ ५ ॥ विज्ञानघनएवैतेभ्योभूतेभ्यःसमुत्थायतान्येवानुविनश्यतिनप्रेत्यसंज्ञास्तीति देहाद्युत्थितस्यउपाधिविशिष्टस्वरूपस्यनाशाद्विशेषविज्ञानाभावेयाज्ञवल्क्येनोक्ते मैत्रेयीआत्मोच्छेदबुध्ध्याअत्रैवमाभगवानमूमुहदितितमुपालब्धवतीनवाअरेमोहंप्रब्रवीमीत्यादिनापुनर्याज्ञवल्क्येनबोधिता तद्वदिहापिव्याकुलंराजानंआश्वासयत्यर्धेन उच्छेदेति उच्छेदनिष्ठानाशेपर्यव

भीष्मउवाच जनकोजनदेवस्तुज्ञपितःपरमर्षिणा ॥ पुनरेवानुपप्रच्छसांपरायेभवाभवौ ॥ १ ॥ जनकउवाच भगवन्यदिनप्रेत्यसंज्ञाभवतिकस्य चित् ॥ एवंसतिकिमज्ञानंज्ञानंवाकिंकरिष्यति ॥ २ ॥ सर्वमुच्छेदनिष्ठंस्यात्पश्यचैतद्द्विजोत्तम ॥ अप्रमत्तःप्रमत्तोवाकिंविशेषंकरिष्यति ॥ ३ ॥ असंसर्गोहि भूतेषुसंसर्गोवाविनाशिषु ॥ कस्मैक्रियेतकल्प्येतनिश्चयःकोत्रतत्त्वतः ॥ ४ ॥ भीष्मउवाच तमसाहिप्रतिच्छन्नंविभ्रांतमिवचातुरं ॥ पुनःप्रशमयन्वा क्यैःकविःपंचशिखोब्रवीत् ॥ ५ ॥ उच्छेदनिष्ठानेहास्तिभावनिष्ठानविद्यते ॥ अयंह्यपिसमाहारःशरीरेंद्रियचेतसां ॥ वर्ततेपृथगन्योन्यमप्यपाश्रित्यकर्मसु ॥ ॥ ६ ॥ धातवःपंचभूतेषुखंवायुर्ज्योतिषोधरा ॥ तेस्वभावेनतिष्ठंतिवियुज्यंतेस्वभावतः ॥ ७ ॥

सानंननापिभावनिष्ठाविशेषेपर्यवसानमस्तिकिंतुअविद्ययाआत्मन्यारोपितंबुद्धींद्रियादिकंरज्जूरगवत्केवलमपोह्यतेतावतैवानर्थनिवृत्तिःस्वरूपानंदस्यचकंठगतविस्मृतचामीकरवत्प्राप्तिरितिकृतकृत्यताऽस्तिअ तस्तदर्थोयत्नोननिष्फलइतिभावः तथाचश्रुतिः अविनाशीवाअरेयमात्मानुच्छित्तिधर्मामात्रासंसर्गस्त्वस्यभवतीति मात्राप्रमात्रा अनर्थश्चप्रमातृताप्रमुखंकर्तृत्वभोक्तृत्वमितितदसंसर्गोमोक्षइतिप्रतिपादयति आत्मनिदेहाद्यध्यारोपमेवाहायमित्यादिना समाहारःसंघातः अस्मिन्त्रिकेन्यतरनाशेपिसंघातनाशइत्यन्योन्यमपाश्रित्येत्यस्यार्थः ॥ ६ ॥ शरीरादीनामनात्मत्वंवक्तुंतत्प्रकृतीराह धातवइति धीयतेनिली यतेकार्यमेष्वितिधातवउपादानानि ज्योतिषोधरेत्यनयोर्मध्येजलमित्यपिज्ञेयं पंचधातोयमितिपाठांतरंसुगमं स्वभावेनेतिसांख्यमताभिप्रायेणतेषांहीश्वरकालयोरभावात्जीवानांचोदासीनत्वात्अदृष्टस्यच कार्यत्वेनकारणाप्रवर्तकत्वात्स्वभावतएवगुणानांप्रवृत्तिरितिमतं ॥ ७ ॥

प्रवृत्तानि भूतानि शरीराकारेण परिणमंते इत्याह आकाश इति यानि खानि स आकाशः यः प्राणः स वायुः य ऊष्मा सोऽग्निः यल्लोहितादि स्नेहवत्तदापः यत्कठिनमस्थ्यादि तत्पृथिवीत्यर्थः नैकधेति जरायुजादिभेदेन ॥ ॥८॥ शरीरोत्पत्तिमुक्त्वा इंद्रियोत्पत्तिमाह ज्ञानेति शरीरे बुद्धिर्जाठरः प्राणश्च सर्वकर्मसंग्राहको गणः कुतः यतोऽत्र इंद्रियाद्यष्टकं निःसृतं अर्थाः शब्दादयः स्वभावोऽर्थप्रकाशकत्वं चेतना घटाद्याकारा वृत्तिः मनः संकल्पादिरूपं एतत् ज्ञानकार्यं वायुकार्यं तु प्राणापानौ तौ च व्यानादीनामप्युपलक्षणं विकारोऽशितपीतादिपाचनेनेंद्रियादीनामाप्यायनादिर्जाठरकार्यं ॥ ९ ॥ श्रवणं श्रोत्रं स्पर्शनं त्वगिंद्रियं नासा घ्राणं चित्तं पूर्वं कारणं यस्यार्थगणस्य न चित्तपूर्वं चित्तमात्रोपादानकं गताः प्राप्ताः गुणाः गुणकार्यभूताः ॥ १० ॥ विज्ञानसंयुक्ता चित्प्रतिबिंबगर्भा चेतना वृत्तिः विषयस्योपादेयत्वहेयत्वोपेक्षणीयत्वैस्त्रिविधा ॥ ११ ॥ मूर्तयः रूपाश्रयद्रव्याणि वाय्वाकाशयोरमूर्तत्वश्रुतेर्बाह्येंद्रियाग्राह्यत्वात् पंच शब्दाद्याः मूर्तिभिः सह षट् गुणाः विषयाः ज्ञानं प्रमा तस्य सिद्धये विषयकरणयोगाद्धि न ज्ञायते ॥ १२ ॥ किंच तेषु श्रोत्रादिषु कर्मस्वर्गसाधनं विसर्गः संन्यासो ब्रह्मलोकदः संन्यासाद्ब्रह्मणः स्थानमिति स्मृतेः सर्वं तत्त्वार्थनिश्चयः मोक्षहेतुः तं तत्त्वनिश्चयं परमं श्रेष्ठं शुक्रं मोक्षबीजं बुद्धिरिति अव्ययं मोक्षदत्वादव्ययमिति चाहुः महद्ब्रह्म तत्प्रदत्वात् ॥

आकाशो वायुरूष्मा च स्नेहो यश्चापि पार्थिवः ॥ एष पंचसमाहारः शरीरमपि नैकधा ॥८॥ ज्ञानमूष्मा च वायुश्च त्रिविधः कार्यसंग्रहः ॥ इंद्रियाणींद्रियार्थाश्च स्वभावश्चेतना मनः ॥ प्राणापानौ विकारश्च धातवश्चात्र निःसृताः ॥९॥ श्रवणं स्पर्शनं जिह्वा दृष्टिर्नासा तथैव च ॥ इंद्रियाणीति पंचैते चित्तपूर्वंगता गुणाः ॥१०॥ तत्र विज्ञानसंयुक्ता त्रिविधा चेतना ध्रुवा ॥ सुखदुःखेति यामाहुरदुःखामसुखेति च ॥११॥ शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गंधश्च मूर्तयः ॥ एते ह्यामरणात्पंच षड्गुणा ज्ञानसिद्धये ॥ १२ ॥ तेषु कर्मविसर्गश्च सर्वतत्त्वार्थनिश्चयः ॥ तमाहुः परमं शुक्रं बुद्धिरित्यव्ययं महत् ॥ १३ ॥ इमं गुणसमाहारमात्मभावेन पश्यतः ॥ असम्यग्दर्शनैर्दुःखमनंतं नोपशाम्यति ॥ १४ ॥ अनात्मेति च यद्दृष्टं तेनाहं न ममेत्यपि ॥ वर्तते किमधिष्ठाना प्रसक्ता दुःखसंततिः ॥ १५ ॥

॥ १३ ॥ इममिति अस्मिन्संघाते अनात्मनि आत्मबुद्धिरनर्थहेतुरित्यर्थः ॥ १४ ॥ एवमध्यारोपमुक्त्वापवादमाह अनात्मेत्यादिना इति यद्दृष्टं तदनात्मेति संबंधः स्वात्मनि वृत्तिविरोधादिदंतया यद्दृष्टं अहंकारादि तत् आत्मनेत्यर्थः न हि दृश्यं द्रष्टुरात्मेति युक्तं तेन कारणेन अहमिति ममेति च न वर्तते. यद्यत्राभेदेन प्रतीयेत तन्मिथ्या यथा शुक्तिरजतं अहंकारदेहेंद्रियादिकं चात्मन्यभेदेन प्रतीयतेऽयमहमस्मि काणोऽहं गौरोऽहमिति अतो मिथ्या ततस्तत्संबंधि ममकारास्पदं पुत्रादिकमपि मिथ्या अतोऽहमिति ममेति च न वर्तन इति युक्तमुक्तं अनात्मेति ह्यनिष्ठं च नाहं न च ममेत्यपीति पाठे इति हि इदमित्येवमाकारा प्रतीतिरैतिह्यं स्वार्थेऽण्यः तत्र निष्ठा परिसमाप्तिर्यस्य तद्विषय इत्यर्थः स सर्वोऽप्यनात्मातोऽहमिति न वर्तते ममेत्यपि न वर्तत इति योजना पाठांतरं त्वनाकरं एवं सति या प्रसक्ता प्रतीयमाना दुःखसंततिः सा किमधिष्ठाना आत्मनोऽसंगत्वात् अहंकारस्य च मिथ्यात्वात् रज्जूरगभीषणत्ववन्निरधिष्ठानैव यादृशो यक्षस्तादृशो बलिरिति न्यायेनाहंकारवन्मिथ्यैवेत्यर्थः ॥ १५ ॥

अत्रेति हंतिर्गुणनार्थेज्योतिःशास्त्रेप्रसिद्धः सम्यग्वधोगुणनंपुनःपुनरभ्यस्यंतेतत्त्वान्यस्मिन्निति सम्यग्वधोनामसांख्यशास्त्रं सम्यग्ज्ञनइतिपाठे सम्यक्संदेहनिर्मुक्तमनोयेनेतितदेव त्यागप्रधानंशास्त्रंत्यागशास्त्रं ॥ १६ ॥ तदेवाह त्यागइति युक्तानांमुक्त्यर्थंनित्योयुक्तानांपुंसांसर्वकर्मत्यागएवनित्यंमतः कर्मणामितिधनादेरप्युपलक्षणं येतुमिथ्याविनीतास्त्यागंविनाशांत्यादिपरास्तेषांक्लेशोऽविद्यादिरूपोमतः ॥ ॥ १७ ॥ सर्वशास्त्रतात्पर्यंत्यागेएवेत्याह द्रव्येति द्रव्यादित्यागनिमित्तंयज्ञकर्मादीन्युपदिशंतीतिशेषः सर्वत्यागनिमित्तंयोगंउपदिशंति यतःसात्यागस्यसमापनासमाप्तिः पराकाष्ठेत्यर्थः ॥ १८ ॥ तस्येति अयंवक्ष्यमाणोयोगः अद्वैधःप्रकारभेदशून्यः तथाचत्यागस्यैवप्राधान्यंभाल्लविशाखिनःसमामनंति त्यागएवहिसर्वेषांमोक्षसाधनमुत्तमं त्यजतैवहितज्ज्ञेयंत्यक्तुःप्रत्यक्परंपदमिति अन्यथात्यागाभावे ॥१९॥ त्याज्यंगणमाह पंचेति चेतसिबुद्धौसंतीतिबुद्धित्यागेसर्वाणित्यक्तानिस्युरितिभावः बलंप्राणशक्तिः ॥ २० ॥ शेफःशिश्नं पायुर्गुदं ॥ २१ ॥ पंचान्वितंमनइतिबुध्वाबुद्ध्याविसृजेत्मनस्त्यजेत्मनस्त्यागेसवि

अत्रसम्यग्वधोनामत्यागशास्त्रमनुत्तमं ॥ श्रृणुयत्तवमोक्षायभाष्यमाणंभविष्यति ॥ १६ ॥ त्यागएवहिसर्वेषांयुक्तानामपिकर्मणां ॥ नित्यंमिथ्याविनीतानांक्लेशोदुःखवहोमतः॥ १७॥ द्रव्यत्यागेतुकर्माणिभोगत्यागेव्रतान्यपि ॥ सुखत्यागेतपोयोगंसर्वत्यागेसमापना ॥ १८ ॥ तस्यमार्गोयमद्वैधःसर्वत्यागस्यदर्शितः॥ विप्रहाणायदुःखस्यदुर्गतिस्त्वन्यथाभवेत्॥ १९॥ पंचज्ञानेंद्रियाण्युक्त्वामनःषष्ठानिचेतसि ॥ बलषष्ठानिवक्ष्यामिपंचकर्मेंद्रियाणितु ॥ ॥ २० ॥ हस्तौकर्मेंद्रियंज्ञेयमथपादौगतींद्रियं॥ प्रजननानंदयोःशेफोनिसर्गेपायुरिंद्रियं ॥ २१ ॥ वाक्शब्दविशेषार्थमितिपंचान्वितंविदुः ॥ एवमेकादशैतानिबुद्ध्याशुविसृजेन्मनः॥ २२ ॥ कर्णौशब्दश्चचित्तंचत्रयःश्रवणसंग्रहे॥ तथास्पर्शेतथारूपेतथैवरसगंधयोः॥ २३ ॥ एवंपंचत्रिकात्येतेगुणास्तदुपलब्धये॥ येनायंत्रिविधोभावःपर्यायात्समुपस्थितः॥ २४॥ सात्विकोराजसश्चापितामसश्चापितेत्रयः॥ त्रिविधावेदनायेषुप्रसूताःसर्वसाधनाः॥ २५॥ प्रहर्षःप्रीतिरानंदःसुखंसंशांतचित्तता॥ अकुतश्चित्कुतश्चिद्वाचिंतितःसात्विकोगुणः॥ २६॥

षयाणांकर्मेंद्रियाणांत्यागोबुद्धित्यागेसमनस्कानांज्ञानेंद्रियाणांचत्यागःसिद्धइतिप्रघट्टकार्थः ॥ २२ ॥ एतमेवस्पष्टयति कर्णावित्यादिना कर्णौश्रोत्रंकरणं शब्दोविषयः चित्तंकर्ता श्रवणंक्रिया ॥ २३ ॥ पंचत्रिकाः सर्वाण्यपिविषयकरणद्वंद्वानिसमनस्कानीतित्रिकाइत्युक्तं एतेगुणास्तृत्तदुपलब्धयेशब्दादिज्ञानाभिव्यक्तयेभवंतियेनअनुभवाभिव्यंजनेननिमित्तेनायंत्रिधोभावःकरणकर्मकर्तृरूपःपर्यायात्पृथगर्थतयास्ति ॥ २४ ॥ त्रैविध्यमेवाह सात्विकइति वेदनाःअनुभवाः सर्वान्प्रहर्षादीन्साधयंतीतिसर्वसाधनाः ॥ २५ ॥ इष्टश्रवणदर्शनस्पर्शपरिष्वंगजानिसुखानिप्रहर्षप्रीत्यानंदसुखशब्दितानि संशांतचित्तताअभुक्तेभुक्तेवानुत्सुकता अकुतश्चिद्वैराग्यात्स्वतएव कुतश्चिदितिइष्टलाभात्चिंतितोविचारितः चित्तइतिपाठेचित्तजः ॥२६ ॥

अक्षमेतिच्छेदः हेत्विति पूर्ववत् ॥ २७ ॥ कथंचिदिनिहेत्वहेतुभिरित्यर्थः ॥ २८ ॥ अपेक्षेनेत्युक्तेउत्तरयोर्हेयत्वमुक्तं ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ एवंशब्दादीनांश्रोत्रादीनांचत्रिगुणात्मकचित्तमात्रत्वमुक्तं
चित्तत्यागेनैवगुणकरणविषयाणांत्यागोभवतीतिज्ञानायइदानींवियदादिभ्योऽनन्यत्वंशब्दश्रोत्रादीनामुच्यतेतत्प्रविलापनेनैववियदादिप्रविलापनंभवत्वित्येतदर्थं श्रोत्रमितिद्वाभ्यां आकाशाश्रितंश्रोत्रंआका
शाख्यंभूतमेव कर्णशष्कुल्यवच्छेदेननभसएवश्रोत्रत्वात् एवंश्रोत्राश्रितःशब्दोपिपरंपरयाभूतमेव एवंसतिशब्दविज्ञानेउभयंव्योमश्रोत्रेविज्ञानस्यविषयौन नहिशब्दंजानताश्रोत्राकाशावपिज्ञायेतेनतर्ह्यज्ञानावे
वतौभवेतांकिनश्छिन्नमित्याशंक्याह इतरस्यविज्ञानादन्यस्याज्ञानस्यवाविषयौश्रोत्राकाशौनभवतः शब्दस्यतदुभयानन्यत्वात् नहिघटरूपादिवदाश्रयान्निष्कृष्टयोःशब्दश्रोत्रयोराकाशगुणकार्ययोर्ग्रहणंप्र
विलापनंवाकर्तुंशक्यं तस्मात्श्रोत्रादिप्रविलापनेनैवतदनन्यस्यशब्दाकाशादेरपिप्रविलापनंयुक्तं श्रोत्रादीनांचचित्तादनन्यत्वात् तानिशब्दाकाशादीन्यपिस्मरणात्मकंचित्तमेव चित्तमपिमनसोप्यवंसाया

अतुष्टिःपरितापश्चशोकोलोभस्तथाऽक्षमा ॥ लिंगानिरजसस्तानिदृश्यंतेहेत्वहेतुतः ॥ २७ ॥ अविवेकस्तथामोहःप्रमादःस्वप्नतंद्रिता ॥ कथंचिदपिवर्ततेवि
विधास्तामसागुणाः ॥ २८ ॥ अत्रयत्प्रीतिसंयुक्तंकायेमनसिवाभवेत् ॥ वर्ततेसात्विकोभावइत्यपेक्षेतततत्तथा ॥ २९ ॥ यत्त्वसंतोपसंयुक्तमप्रीतिकरमात्मनः ॥
प्रवृत्तंरजइत्येवंततस्तदपिचिंतयेत् ॥ ३० ॥ अथयन्मोहसंयुक्तंकायेमनसिवाभवेत् ॥ अप्रतर्क्यमविज्ञेयंतमस्तदुपधारयेत् ॥ ३१ ॥ श्रोत्रंव्योमाश्रितंभूतंश
ब्दःश्रोत्रंसमाश्रितः ॥ नोभयंशब्दविज्ञानेविज्ञानस्येतरस्यवा ॥ ३२ ॥ एवंत्वक्चक्षुपीजिव्हानासिकाचेतिपंचमी ॥ स्पर्शेरूपेरसेगंधेतानिचेतोमनश्चतत् ॥ ३३ ॥
स्वकर्मयुगपद्भावोदशस्वेतेपुतिष्ठति ॥ चित्तमेकादशंविद्धिबुद्धिर्द्वादशमीभवेत् ॥ ३४ ॥

त्मकादनन्यदितिधीमात्रं सर्वंमनसिलीनेलीनंभवतीत्यर्थः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ सर्वेषांमनोमात्रत्वेयुक्तिमाह स्वकर्मेति एतेपुदशसुविषयेंद्रियपंचकद्वयेएकादशंचित्तमनुगतंतिष्ठतीतिविद्धि घटशरावादिष्विवमृ
त्स्ना अत्रहेतुः स्वकर्मयुगपद्भावइति पंचम्यर्थेप्रथमा स्वेपांइंद्रियविषयाणांकर्माणिश्रवणस्पर्शनदर्शनादीनितेषांयौगपद्यात् सुप्तोत्थितमात्रस्यपुंसोलब्धात्मकंमनोयुगपदुपस्थितान्शब्दादीननुभवति तच्चते
षांमनआत्मकत्वाभावेनसंगच्छते उपादानंहिस्वकार्यैर्युगपत्संगतंभवति अनुपादानंतुक्रमेणेतिस्पष्टं येतुयुगपज्ज्ञानानुपलब्धिर्मनसोलिंगमितिज्ञानायौगपद्यमेवानुपादानस्यमनसःसाधकंलिंगमाहुस्तेषांगंगा
ह्रदनिमग्नस्ययुगपत्सर्वांगीणशैत्यानुभवेनहेतोर्बाधइत्यास्तांतावत् चित्तस्यापिव्यापिकाबुद्धिर्द्वादशमीद्वादशी आर्षोमट्प्रत्ययः ॥ ३४ ॥

तेषांद्वादशानामात्मन्यारोपितानांअयुगपद्भावः द्रष्टृदृश्योपरक्तंचित्तंसर्वार्थमितियोगप्रसिद्धं चित्तस्यसर्वार्थत्वमिहबुध्यादियुगपद्भावइत्युच्यते तदन्योविशेषविज्ञानराहित्यलक्षणोज्ञातृज्ञेयज्ञानयौगपद्या भावःतामसःनिद्रारूपतमोमयःसुषुप्तिकालीनस्तस्मिन्सत्यपिआत्मनउच्छेदोनास्ति उत्थितस्यसुखमहमस्वाप्समित्यादिपरामर्शात् सतासोम्यतदासंपन्नोभवतीतिसुषुप्तौब्रह्मसंपत्तिश्रवणात् सएवतुकर्मा नुस्मृतिशब्दविधिभ्यइतिन्यायाच्चअयुगपद्भावएवआत्मनोवास्तवंतत्त्वंयुगपद्भावस्तुस्वमवदज्ञानकृतइत्याह आस्थितंइति लौकिकोनतुपारमार्थिकः ॥ ३५ ॥ व्यावहारिकंयुगपद्भावमुक्त्वाप्रातिभासिकंस्वाम कालिकंतमाहेंद्रियाणीति पूर्वंश्रुतंश्रवणक्रियासाचस्पर्शनादीनामप्युपलक्षणं तथाशब्दादीनांआगमःप्राप्तिःपूर्वानुभववासनातइत्यर्थः सूक्ष्माणिइंद्रियाण्येकादशदृष्ट्वाचिंतयन्विषयसंगंभावयन् नापुरुषः स्वमदर्शीत्रिभिर्गुणैःसत्वादिभिर्युक्तःअनुपर्यैतिजाग्रदवस्थामनुसंचरतिस्वमे कायेइत्युत्तरादपकृष्यते स्वेशरीरेयथाकामंपरिवर्ततइतिश्रुतेः ॥ ३६ ॥ तमोपहतंतमोगुणेनाभिभूतं चित्तंप्रवृत्तिप्रकाशात्मकं आशुसंहारंशीघ्रंसंहृत्य अध्रुवंमोक्षवदानंत्यहीनमुपरमंपूर्वोक्तयुगपद्भावस्योच्छेदंकरोतितत्सुखंतामसंअज्ञानप्रधानंशरीरएवसुषुप्तावनुभूयते ॥ ३७ ॥ सुषुप्तिसादृश्यंकैवल्यस्याह यद्यदिति यत्सुखंआ

तेषामयुगपद्भावउच्छेदोनास्तितामसे॥आस्थितोयुगपद्भावोव्यवहारःसलौकिकः॥३५॥इंद्रियाण्यपिसूक्ष्माणिदृष्ट्वापूर्वंश्रुतागमात्॥चिंतयन्नानुपर्यैतित्रि भिरेवान्वितोगुणैः॥ ३६॥ यत्तमोपहतंचित्तमाशुसंहारमध्रुवं॥ करोत्युपरमंकायेतदाहुस्तामसंबुधाः॥ ३७॥ यद्यदागमसंयुक्तंनकृच्छ्रमनुपश्यति॥ अथत त्राप्युपादत्तेतमोव्यक्तमिवानृतं॥ ३८॥ एवमेपप्रसंख्यातःस्वकर्मप्रत्ययोगुणः॥ कथंचिद्वर्ततेसम्यक्केषांचिद्वानिवर्तते ॥ ३९॥ एतदाहुःसमाहारंक्षेत्रमध्या त्मचिंतकाः॥स्थितोमनसियोभावःसवैक्षेत्रज्ञउच्यते॥ ४०॥ एवंसतिकउच्छेदःशाश्वतोवाकथंभवेत्॥ स्वभावाद्वर्तमानेषुसर्वभूतेषुहेतुतः॥ ४१॥

गमसंयुक्तं आनंदोब्रह्मेतिवेदबोधितंयत्यस्मिन्कृच्छ्रंद्वैतदुःखंनानुपश्यति नकिंचिदनुशाम्यतीतिपाठांतरेयत्रनकिंचित्सुखंदुःखंवाज्ञाताज्ञेयंवास्तिकिंतुदग्धेंधनानलवत्आचार्योपदेशमनुशाम्यत्येव तत्रन स्मिन्नपिसुखे अव्यक्तंअनृतंतमउपादत्तइव वस्तुतस्तुतमोनास्तितथापिद्वैतदर्शनाभावसाम्येनआवृतमव्यक्तंच ज्ञात्रादिविभागाभावात् ॥ ३८ ॥ एवंसुषुप्तिवत्मोक्षेपिएषोहंकारादिघटांतोदृश्यमानोगुणोभो ग्यवर्गःस्वकर्मप्रत्ययःकर्महेतुकाविर्भावःप्रसंख्यातःप्रत्याख्यातःकेषांचिदविद्यावतांवज्रपंजरवद्वर्तते केषांचिद्विद्यावतांकालत्रयेपिनस्रास्ति॥ ३९ ॥ एतत्एतंसमाहारंसंघातंक्षेत्रमाहुः एतदितिविधेयापेक्षंक्लीब त्वं मनसिसंघातबीजभूतेयोभावोयासत्तासक्षेत्रज्ञः शुक्तिरजतवदध्यस्तस्यमनसःसत्तास्फूर्तिप्रदः ॥४०॥ एवमिति सर्वेषुभूतेषुचतुर्विधेषु हेतुतःअनाद्यविद्याकामकर्मवशतः स्वभावात्सत्यानृतयोरात्मानात्मनोर्मिथुनीकरणात् व्यवहारेवर्तमानेषुसत्सुकउच्छेदःउच्छेदवान् कोवाशाश्वतःस्यात् नासतोविद्यतेभावोनाभावोविद्यतेसतइतिन्यायेनासतःसंघातस्यस्वरूपाभावादेवनोच्छेदप्रसंगः अतएवशाश्वतत्वंचा स्यनेत्यर्थः यद्वाशाश्वतआत्मावाकथंउच्छेदवान्भवेदिति भवेदितियापूर्वंत्वयाआत्मोच्छेदशंकाकृतासानिरालंबनेत्यर्थः एतेनपुंप्रकृत्योरत्यंतंवैधर्म्यमुपपादितं ॥ ४१ ॥

यथेति नद्योनदाश्चव्यक्तीःरूपाणिनामचजहतित्यजंति नदाश्चताःनदीःनियच्छंति स्ववशेकुर्वंति यथाक्षुद्रनदीमहानद्यांनामरूपेजहातिमहानदीचसमुद्रेलीयते तद्वत्सत्वस्यमहदादिघटांतात्मनास्थितस्यउत्पत्तिविपरीतक्रमेणसंक्षयःस्थूलंसूक्ष्मेलीयतेसूक्ष्मंकारणेतच्चशुद्धेइत्यर्थः ॥ ४२ ॥ प्रतिसंयुक्तेउपाधिमिश्रेजीवेसर्वतःसर्वात्मनादर्पणस्थमुखवत्गृह्यमाणेसतिप्रेत्यभावेउपाध्यपायेसंज्ञाअयमहंदेवदत्तोस्मीनितद्ग्रहणंकुतःस्यान्नकुतश्चित्नापिग्रहणाभावान्मुखस्येवात्मनउच्छेदोप्यस्तीतिनोक्तशंकावकाशइत्यर्थः ॥४३॥ विद्याफलमाह इमामिति वेदशास्त्रतः अन्विच्छतिशमादिपरोभवति बिसस्यमृणालस्य ॥ ४४ ॥ पाशैःस्नेहकर्मनिमित्तैः तेषांग्रहणंप्रजेत्यादिना अलिंगःपंचप्राणमनोबुद्धिदशेंद्रियात्मकलिंगहीनः ॥ ४५ ॥ श्रुतिप्रमाणंतत्त्वमसीतिवाक्यं आगमोक्तंमंगलं साधनंशमादिः निमित्तमोहोत्थेफले

यथार्णवगतानद्योव्यक्तीर्जहतिनामच ॥ नदाश्चनानियच्छंतितादृशःसत्वसंक्षयः ॥ ४२ ॥ एवंसतिकुतःसंज्ञाप्रेत्यभावेपुनर्भवेत् ॥ जीवेचप्रतिसंयुक्तेगृह्यमाणेचसर्वतः ॥ ४३ ॥ इमांचयोवेदविमोक्षबुद्धिमात्मानमन्विच्छतिचाप्रमत्तः ॥ नलिप्यतेकर्मफलैरनिष्टैःपत्रंबिसस्येवजलेनसिक्तं ॥ ४४ ॥ दृढैर्हिपाशैर्बहुभिर्विमुक्तःप्रजानिमित्तैरपिदैवतैश्च ॥ यदाह्यसौसुखदुःखेजहातिमुक्तस्तदाग्र्यांगतिमेत्यलिंगः ॥ ४५ ॥ श्रुतिप्रमाणागममंगलैश्चशेतेजरामृत्युभयादभीतः ॥ क्षीणेचपुण्येविगतेचपापेततोनिमित्तेचफलेविनष्टे ॥ अलेपमाकाशमलिंगमेवमास्थायपश्यंतिमहत्यसक्ताः ॥ ४६ ॥ यथोर्णनाभिःपरिवर्तमानस्तंतुक्षयेतिष्ठतिपात्यमानः ॥ तथाविमुक्तःप्रजहातिदुःखंविध्वंसतेलोष्टइवाद्रिमृच्छन् ॥ ४७ ॥ यथारुरुःशृंगमथोपुराणंहित्वात्वचंवाप्युरगोयथाच ॥ विहायगच्छत्यनवेक्षमाणस्तथाविमुक्तोविजहातिदुःखं ॥ ४८ ॥ द्रुमंयथावाप्युदकेपतंतमुत्सृज्यपक्षीनिपतत्यसक्तः ॥ तथाह्यसौसुखदुःखेविहायमुक्तःपराद्ध्यांगतिमेत्यलिंगः ॥ ४९ ॥ अपिचभवतिमैथिलेनगीतंनगरमुपाहितमग्निनाभिवीक्ष्य ॥ नखलुममहिदह्यतेत्रकिंचित्स्वयमिदमाहकिलस्मभूमिपालः ॥ ५० ॥ इदममृतपदंनिशम्यराजास्वयमिहपंचशिखेनभाष्यमाणं ॥ निखिलमभिसमीक्ष्यनिश्चितार्थःपरमसुखीविजहारवीतशोकः ॥ ५१ ॥

सुखदुःखात्मके महतिबुद्धितत्त्वेऽस्मितामात्रेपश्यंति तत्रैवहिसांख्यानांगुणपुरुषांतरज्ञानंअस्माकंचप्रतीचोब्रह्मभावागमःप्रसिद्धः असक्ताविरक्ताः आकाशंहार्दाकाशाख्यंसगुणंब्रह्मास्थायआश्रित्यअलिंगंनिर्गुणंपश्यंतीतियोजना ॥ ४६ ॥ यथेति ऊर्णनाभिर्लूताकीटःतंतुक्षयेतंतुमयेगृहेयथातिष्ठति तथैवपात्यमानोऽविद्यावशोजीवःकर्मतंतुगृहेतिष्ठति तथाचोर्णनाभिस्तंतुक्षयंप्रजहाति एवंविमुक्तोपि हानेफलमाह दुःखंविध्वंसतइति दृष्टांतोलोष्टइति पांसुपिंडःअद्रिपाषाणंऋच्छन्वेगेनप्राप्नुवन् ॥४७॥ रुरुर्मृगभेदः ॥ ४८ ॥ पराद्ध्यांश्रेष्ठां ॥४९॥ केनदत्तेनरत्नज्ञोजनकोमिथिलाधिपइतियुधिष्ठिरप्रश्नबीजमुपन्यस्यति अपिचेति ॥ ५० ॥ ५१ ॥

अवेक्षतेअर्थतःपर्यालोचयति कपिलंकपिलप्रशिष्यंपंचशिखं ॥ ५२ ॥ इतिशांतिपर्वणिमोक्षधर्मपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेएकोनविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१९ ॥ ॥ ७ ॥
किंकुर्वन्सुखमाप्नोतिकिंकुर्वन्दुःखमाप्नुयादित्यारभ्यआद्यंतंसर्वभूतानांज्ञातुमिच्छामिकौरवेत्यतःप्राक्तनीएकादशाध्यायीउक्तवक्ष्यमाणस्वरूपज्ञानलाभार्थासाधनसंपद्विधानार्थाप्रायेणस्पष्टार्थातथापिविष
माणिपदान्यत्रव्याख्यायंते ॥ १ ॥ श्रुतिसमाधयोवेदद्रष्टारः ॥ २ ॥ दमोबाह्येंद्रियनिग्रहःतद्वर्जितःअदांतः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ तीक्ष्णोराजसः अमित्रान्कामादीन् ॥ ६ ॥ क्रव्याद्भ्यः व्याघ्रादिभ्यो

इमंहियःपठतिमोक्षनिश्चयंमहीपतेसततमवेक्षतेतथा ॥ उपद्रवान्नानुभवत्यदुःखितःप्रमुच्यतेकपिलमिवैत्यमैथिलः ॥५२॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति०
मोक्ष० पंचशिखवाक्यंनामएकोनविंशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥२१९॥ ॥७॥ ॥७॥ युधिष्ठिरउवाच किंकुर्वन्सुखमाप्नोतिकिंकु
र्वन्दुःखमाप्नुयात् ॥ किंकुर्वन्निर्भयोलोकेसिद्धश्चरतिभारत ॥ १ ॥ भीष्मउवाच दममेवप्रशंसंतिवृद्धाःश्रुतिसमाधयः ॥ सर्वेषामेववर्णानांब्राह्मणस्य
विशेषतः ॥ २ ॥ नादांतस्यक्रियासिद्धिर्यथावदुपपद्यते ॥ क्रियातपश्चसत्यंचदमेसर्वंप्रतिष्ठितं ॥ ३ ॥ दमस्तेजोवर्धयतिपवित्रंदमउच्यते ॥ विपाप्मानिर्भयो
दांतःपुरुषोविंदतेमहत् ॥४॥ सुखंदांतःप्रस्वपितिसुखंचप्रतिबुध्यते ॥ सुखंलोकेविपर्येतिमनश्चास्यप्रसीदति ॥५॥ तेजोदमेनध्रियतेतत्रतीक्ष्णोधिगच्छति॥
अमित्रांश्चबहून्नित्यंपृथगात्मनिपश्यति ॥ ६ ॥ क्रव्याद्भ्यइवभूतानामदांतेभ्यःसदाभयं ॥ तेषांविप्रतिषेधार्थंराजास्रष्टःस्वयंभुवा ॥ ७॥ आश्रमेषुचसर्वेषुदम
एवविशिष्यते ॥ यच्चतेषुफलंधर्मेभूयोदांतेतदुच्यते ॥ ८ ॥ तेषांलिंगानिवक्ष्यामियेषांसमुदयोदमः ॥ अकार्पण्यमसंरंभःसंतोषःश्रद्दधानता ॥९॥ अक्रोधआ
र्जवंनित्यंनातिवादोभिमानिता ॥ गुरुपूजानसूयाचदयाभूतेष्वपैशुनं ॥ १० ॥ जनवादमृषावादस्तुतिनिंदाविवर्जनं ॥ साधुकामश्चस्पृहयेन्नायतिंप्रत्यये
षुच ॥११॥ अवैरकृत्सूपचारःसमोनिंदाप्रशंसयोः ॥ सुवृत्तःशीलसंपन्नःप्रसन्नात्मात्मवान्प्रभुः ॥१२॥

मांसभक्षकेभ्यः ॥ ७ ॥ भूयोऽधिकं ॥ ८ ॥ लिंगानिस्वरूपाणि समुदेत्यस्मादितिसमुदयोहेतुः अकार्पण्यमदीनत्वं असंरंभोभिनिवेशाभावः ॥ ९॥ अतिवादोलौकिककार्थभाषणं अभिमानितागर्वः ॥१०॥
जनवादोराजादिवार्ता साधुकामोमोक्षार्थी प्रत्ययेषुसुखदुःखाद्यनुभवेषु आयतिंउत्तरकालं नस्पृहयेत् प्राप्तंसुखादिकंभुंजीतनतुकालांतरीयंतज्जौहर्षविषादौचिंतनीयावित्यर्थः नायतिंप्रत्ययेषुचेतिपाठे
फलसंवादेनविश्वस्तोनृपुआदरंनकुर्यात् किंतुप्रागेवअकृतकार्येषुसाधुष्वविश्वासोनकर्तव्यइत्यर्थः ॥११॥ सूपचारःशाठ्यवर्जितादरः प्रसन्नात्माशुद्धचित्तः आत्मवान्धृतिमान् प्रभुर्जितकामादिदोषः ॥१२॥

दुर्गमंदुष्कालेदुर्लभमन्नादिप्रापयन्ददयावानित्यर्थः ॥ १३ ॥ स्मेतिपृथक्पदं ॥१४॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥१८॥१९॥२०॥ इतिशांति० मोक्ष० नै० भा० विंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२० ॥
भूतानामभयंयनइत्यहिंसाविधिः किंअग्नीषोमीयंपशुमालभेतमुरापहंगृह्णातीतिवैदिकंब्राह्मणंकर्मप्रवर्तनावाक्यं तथाप्रीणयेच्चंडिकांभक्त्यामांसेनसुरयान्नपेत्यवैदिकंब्राह्मणंसविधिः किमेताभ्यांविरुध्यतेनवे
तिप्रश्नार्थः द्विजातयस्त्रैवर्णिकाः व्रतंयज्ञदीक्षामंत्रदीक्षाचतद्युक्ताः हविर्देवताशेषं अन्नंअदनीयंमांसमद्यादि ब्राह्मणंपूर्वोक्तंद्विविधंतत्रोक्तोयःकामःस्वर्गपुत्रादिस्तस्मै यत्भुंजतेतदिदंकथंयुक्तमयुक्तंवेतिप

प्राप्यलोकेचसत्कारंस्वर्गंवैप्रेत्यगच्छति ॥ दुर्गमंसर्वभूतानांप्रापयन्मोदतेसुखी ॥ १३ ॥ सर्वभूतहितेयुक्तोनस्मयोद्विषतेजनं॥ महाह्रदइवाक्षोभ्यःप्रज्ञा
तृप्तःप्रसीदति ॥ १४ ॥ अभयंयस्यभूतेभ्यःसर्वेषामभयंयतः ॥ नमस्यःसर्वभूतानांदांतोभवतिबुद्धिमान् ॥ १५॥ नहृष्यतिमहत्यर्थेव्यसनेचनशोचति॥
सवैपरिमितप्रज्ञःसदांतोद्विजउच्यते॥ १६॥ कर्मभिःश्रुतसंपन्नःसद्भिराचरितःशुचिः॥ सदैवदमसंयुक्तस्तस्यभुंक्तेमहाफलं॥ १७॥ अनसूयाक्षमाशांतिःसं
तोषःप्रियवादिता॥ सत्यंदानमनायासोनैषमार्गोदुरात्मनां॥ १८॥ कामक्रोधौचलोभश्चपरस्येर्ष्याविकत्थना॥ कामक्रोधौवशेकृत्वाब्रह्मचारीजितेंद्रियः॥
॥ १९ ॥ विक्रम्यघोरेतमसिब्राह्मणःसंशितव्रतः ॥ कालाकांक्षीचरेल्लोकान्निरपायइवात्मवान् ॥ २० ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति० मोक्ष० दमप्रशंसायां
विंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः॥ २२०॥ ॥ ५॥ ॥ ५॥ युधिष्ठिरउवाच द्विजातयोव्रतोपेतायदिदंभुंजतेहविः ॥ अन्नंब्राह्मणका
मायकथमेतत्पितामह॥ १॥ भीष्मउवाच अवेदोक्तव्रतोपेताभुंजानाःकार्यकारिणः ॥ वेदोक्तेपुचभुंजानाव्रतलुब्धायुधिष्ठिर ॥ २॥ युधिष्ठिरउवा
च यदिदंतपइत्याहुरुपवासंपृथग्जनाः॥ एतत्तपोमहाराजउताहोकिंतपोभवेत् ॥३॥ भीष्मउवाच मासपक्षोपवासेनमन्यंतेयत्तपोजनाः॥ आत्म
तंत्रोपघातस्तुनतपस्तत्सतांमतं॥४॥ त्यागश्चसन्नतिश्चैवशिष्यतेतपउत्तमं॥ सदोपवासीसभवेद्ब्रह्मचारीसदाभवेत् ॥५॥ मुनिश्चस्यात्सदाविप्रोदैवतंचसदा
भवेत्॥ कुटुंबिकोधर्मकामःसदाऽस्वप्नश्चभारत॥ ६॥

दार्थः ॥ १ ॥ अवेदोक्तेति भुंजानाअभोज्यंमांसादीतिशेषः कार्यकारिणःकामाचारवंतः इहैवपतिताइत्यर्थः व्रतलुब्धाःदीक्षोक्तफलानुरागिणःस्वर्गंप्राप्यपतिष्यंतीत्यर्थः लुप्ताइतिपाठेव्रतविधिनावंचिताइ
त्यर्थः ॥ २ ॥ एवंपरपीडाकरंयागादिकंविनियदेहपीडाकरमधिधर्मंमुमुक्षूणामनुपादेयंनिंदतिप्रश्नोत्तराभ्यां यदिति ॥ ३ ॥ आत्मतंत्रंआत्मविद्यातस्याःउपघातोविघ्नः ॥ ४ ॥ आत्मविद्योपकारकंतपआह
त्यागइति भूतभयंकरकर्मसंन्यासस्त्यागः सन्नतिःभूताराधनं असंन्यासिनामपिमार्गमाह सदेति सकुटुंबिकोपिसदोपवासीइत्यादिविशेषणवान्भवेत् ॥ ५ ॥ धर्मकामःनतुफलकामः अस्वप्नइतिच्छेदः ॥६॥

॥ ७ ॥ अतिथिर्वैश्वदेवांतेप्राप्तःदेवतावद्द्विजानांपूजकः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ वृथादेवपितृशेषंविना अस्वपन्निति च्छेदः ॥ १२ ॥ १३ ॥ अभुक्तवत्सु अतिथ्यादिषुनाश्नानःअनश्नन् ॥ १४ ॥ १५ ॥ ॥ १६ ॥ १७ ॥ इतिशांति• मोक्ष• नै• भा• एकविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥२२१॥ ॥ ५ ॥ यदिति इदंसदोपवासीस्यादित्यादिनाविहितंकर्म ॥ १ ॥ तस्यकर्ता अस्तिर्भवत्यर्थेपुरुषस्त

अमांसादीसदाचस्यात्पवित्रश्चसदाभवेत् ॥ अमृताशीसदाचस्याद्देवतातिथिपूजकः ॥ ७॥ विघसाशीसदाचस्यात्सदाचैवातिथिव्रतः ॥ श्रद्दधानःसदाच स्याद्देवताद्विजपूजकः ॥८॥ युधिष्ठिरउवाच कथंसदोपवासीस्याद्ब्रह्मचारीकथंभवेत् ॥ विघसाशीकथंचस्यात्सदाचैवातिथिव्रतः ॥ ९ ॥ भीष्म उवाच अंतराप्रातराशंचसायमाशंतथैवच ॥ सदोपवासीसभवेद्योनभुंक्तेंतरापुनः ॥ १० ॥ भार्यांगच्छन्ब्रह्मचारीऋतौभवतिवैद्विजः ॥ ऋतवादीभवे न्नित्यंज्ञाननित्यश्चयोनरः ॥ ११ ॥ नभक्षयेद्वृथामांसममांसाशीभवत्यपि ॥ दाननित्यःपवित्रश्चअस्वप्नश्चदिवाऽस्वपन् ॥ १२ ॥ भृत्यातिथिषुयोभुंक्तेभुक्तव त्सुसदासदा ॥ अमृतंकेवलंभुंक्तेइतिविद्धियुधिष्ठिर ॥ १३ ॥ अभुक्तवत्सुनाश्नानःसततंयस्तुवैद्विजः ॥ अभोजनेनतेनास्यजितःस्वर्गोभवत्युत ॥ १४ ॥ देवता भ्यःपितृभ्यश्चभृत्येभ्योतिथिभिःसह ॥ अवशिष्टंतुयोश्नातितमाहुर्विघसाशिनं ॥ १५ ॥ तेषांलोकाह्यपर्यंताःसदनेब्रह्मणासह ॥ उपस्थिताश्चाप्सरोभिःपरि यांतिदिवौकसः ॥ १६ ॥ देवताभिश्चयेसार्धंपितृभ्यश्चोपभुंजते ॥ रमंतेपुत्रपौत्रैश्चतेषांगतिरनुत्तमा ॥ १७ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति० मोक्ष० अमृतप्राश्नि कोनामएकविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२१ ॥ ॥ ५ ॥ युधिष्ठिरउवाच यदिदंकर्मलोकेऽस्मिन्शुभंवायदिवाऽशुभं ॥ पुरुषंयोजयत्येवफल योगेनभारत ॥ १ ॥ कर्तास्तितस्यपुरुषउताहोनेतिसंशयः ॥ एतदिच्छामितत्त्वेनत्वत्तःश्रोतुंपितामह ॥ २ ॥ भीष्मउवाच अत्राप्युदाहरंतीममितिहासं पुरातनं ॥ प्रह्लादस्यचसंवादमिंद्रस्यचयुधिष्ठिर ॥ ३ ॥ असक्तंधूतपाप्मानंकुलेजातंबहुश्रुतं ॥ अस्तब्धमनहंकारंसत्वस्थंसमयेरतं ॥ ४ ॥ तुल्यनिंदास्तुतिंदां तंशून्यागारनिवासिनं ॥ चराचराणांभूतानांविदितप्रभवाव्ययं ॥ ५ ॥ अक्रुध्यंतमहृष्यंतमप्रियेषुप्रियेषुच ॥ कांचनेवाथलोष्ठेवाउभयोःसमदर्शनं ॥ ६ ॥

स्यकर्ताभवतिनवेतिप्रश्नार्थः कर्तेतिकाणादाः अकर्तेतिकापिलाः आद्येमोक्षानुपपत्तिः स्वाभाविकस्यकर्तृत्वस्यवन्हेरौष्ण्यवदाश्रयनाशमंतरेणाविनाशात् अंत्येशास्त्रानर्थक्यापत्तिः जडस्याप्रेर्यत्वाच्चेतन स्याकर्तृत्वाच्चसंशयः ॥ २ ॥ ३ ॥ तत्त्वविदांलक्षणमेवज्ञानसाधनमितिप्रह्लादंविशिनष्टि असक्तमित्यादिना असक्तंफलेच्छारहितं अस्तब्धंअनलसं अनहंकारंवीतगर्वं सत्वस्थंसात्विकं अतएवसमयेस्वो चितेशमादौधर्मेरतं ॥ ४ ॥ विदितः प्रभवश्चासौअव्ययश्चेत्यपरिणाम्युपादानभूतःपरमात्मायेनतं ॥ ५ ॥ ६ ॥

आत्मनिप्रतीचि श्रेयसिआनंदरूपे ज्ञानेचिन्मात्रे धीरंकुतर्कानभिभूतं अतएवनिश्चितनिश्चयं परःहिरण्यगर्भःअवरोनीचोयस्मान्ईश्वरात्तज्ज्ञं अतएवसर्वज्ञं आत्मनोवाअरेदर्शनेनेदंसर्वंविदितमित्यात्मज्ञानात्सार्वज्ञ्यश्रुतेः समंनिर्विशेषंतद्दर्शनवंतं॥ ७॥बुभुत्समानःसंबोद्धुमिच्छन्॥ ८॥भवतित्वयि अनपगान्स्थिरान्॥ ९॥बालजनैःसमारागद्वेषादिराहित्यात् मन्यमानःजानन् आत्मज्ञानार्थंकिंश्रेयःप्रशस्ततरंसाधनं ॥ १० ॥ ११॥ १२ ॥ १३ ॥ अत्रसांख्यमतमादायकर्तृत्वंनिराकरोति प्रवृत्तिमित्यादिना प्रवर्ततइतिप्रवृत्तिःनिवर्ततइतिनिवृत्तिः पुरुषस्यभोगापवर्गौसाधयितुमनुलोमप्रतिलोमपरिणामवतीमूलप्रकृतिःतांकर्तृकरणक्रियारूपांआत्मनोन्यांयोनबुध्यतेतस्यात्मनिबुद्धिधर्मान्कर्तृत्वादीनारोपयतःस्तंभोभवेत् नतुआत्मानंअनुपश्यतः तथाचश्रुतिः तत्रकोमोहःकःशोकएकत्वमनुपश्यतइति ॥ १४ ॥ रथादिवदचेतनाप्रकृतिरधिष्ठातारंविनाकथंप्रवर्तेतेत्याशंक्याह स्वभावादिति यथावत्सोत्पत्तेःप्रागेवतद्वृद्धिनिमित्तंक्षीरंरुधिरपूर्णंपिगवामूधसिप्रवर्ततेनचतदावात्सल्यादिकंतत्प्रवर्तकमस्तिवत्सस्यैवाजातत्वात् जातेतुवत्से

आत्मनिश्रेयसिज्ञानेधीरंनिश्चितनिश्चयं ॥ परावरज्ञंभूतानांसर्वज्ञंसमदर्शनं ॥ ७ ॥ शक्रःप्रह्लादमासीनमेकांतेसंयतेंद्रियं ॥ बुभुत्समानस्तत्प्रज्ञामभिगम्येदमब्रवीत् ॥ ८ ॥ यैःकश्चित्संमतोलोकेगुणैःस्यात्पुरुषोनृप ॥ भवत्यनपगान्सर्वांस्तान्गुणान्लक्षयामहे ॥ ९ ॥ अथतेलक्ष्यतेबुद्धिःसमाबालजनैरिह ॥ आत्मानंमन्यमानःसन्श्रेयःकिमिहमन्यसे ॥ १० ॥ बद्धःपाशैश्च्युतःस्थानाद्द्विषतांवशमागतः ॥ श्रियाविहीनःप्रह्लादशोचितव्येनशोचसि ॥ ११ ॥ प्रज्ञालाभात्तुदैतेयउताहोधृतिमत्तया ॥ प्रह्लादसुस्थरूपोसिपश्यन्व्यसनमात्मनः ॥ १२ ॥ इतिसंचोदितस्तेनधीरोनिश्चितनिश्चयः ॥ उवाचश्लक्ष्णयावाचास्वांप्रज्ञामनुवर्णयन् ॥ १३ ॥ प्रह्लादउवाच प्रवृत्तिंचनिवृत्तिंचभूतानांयोनबुध्यते ॥ तस्यस्तंभोभवेद्बाल्यान्नास्तिस्तंभोनुपश्यतः ॥ १४ ॥ स्वभावात्संप्रवर्ततेनिवर्ततेतथैवच ॥ सर्वेभावास्तथाभावाःपुरुषार्थोनविद्यते ॥ १५ ॥ पुरुषार्थस्यचाभावेनास्तिकश्चिच्चकारकः ॥ स्वयंनकुर्वतस्तस्यजातुमानोभवेदिह ॥ १६ ॥

वात्सल्यंत्वरयतांनामप्रवृत्तिस्तुक्षीरेस्वाभाविक्येव तद्वत्सर्वेभावाभावाःस्वभावादेवप्रकृतितएवसंप्रवर्ततेनास्तिप्रवर्तकापेक्षेत्यर्थः नन्वेवंजितंसांख्यैरित्याशंक्याह भावाःमहदाद्याःअभावास्तेषांप्रलयाश्च पुरुषार्थोनविद्यतइति पुरुषार्थोभोगापवर्गात्मकःसआत्मनिनास्ति नहिप्रकृतिःकर्त्रीपुरुषोभोक्तेतिवदामःयेनसिद्धांताद्भ्रश्येम शास्त्रफलंप्रयोक्तरितल्लक्षणत्वादितिन्यायंचनपश्यामः किंतुयाकर्त्रीसैवभोक्त्रीआत्मनितुभोक्तृत्वंजलचांचल्यवद्भ्रांतिरितिवदामः ॥ १५ ॥ नन्वयस्कांतमणिवत्पुरुषस्यउदासीनस्यापिसत्तामात्रेणप्रवर्तकत्वमस्त्वित्याशंक्याह पुरुषार्थस्येति भोगापवर्गयोरभावेकारकःकारयिताकथंस्यात् सत्तामात्रेणकारयितृत्वमपिविक्रियमाणसत्वाधीनंविक्रियाचनरज्जूरगायमानायाःप्रकृतेर्वास्तवीसंभवतीति नकारकत्वंआत्मनः ततश्चनकुर्वतःअकुर्वतस्तस्यइहदेहादौस्वयंमानःअहमित्यभिमानोभवेत् अविषयेतिशेषः ॥ १६ ॥

कस्तावतादोषइत्यतआह यइति ॥ १७ ॥ आत्मनःकर्तृत्वेदृष्टविरोधमाह यदीत्यादिना ॥१८॥ नन्वदृष्टानुकूल्याभावादारंभविघातइत्यतआहानिष्टस्येति हितार्थंयतमानानांस्वतंत्राणामप्यनिष्टादृष्टोत्पत्तिरप्ययुक्तैवेतिभोकृत्वसमनियतस्यकर्तृत्वस्याभावेभोक्तृत्वस्याप्यभावइत्यर्थः ॥ १९ ॥ ईशःकालश्चेतिस्वभावस्यैवनामांतरमित्यभिप्रेत्याहानिष्टस्येति यथानिष्टनिष्पत्तिरिष्टतिरोधानंचायत्नतएवस्वभावादापततिएवमन्यदपीत्यर्थः नहिस्वभावजमदृष्टंस्वभावप्रवर्तकंभवति कार्यस्यकारणाप्रवर्त्तकत्वादितिभावः ॥ २० ॥ २१ ॥ प्रकृतेःस्वातंत्र्यमुपसंहरतिद्वाभ्यां स्वभावेति गुणाःसुखदुःखादयः मानकारणं अहंसुखीकर्ताभोक्ताचेत्यभिमानहेतुर्नकिमपीत्यर्थः ॥ २२ ॥ आत्मप्रतिष्ठामोक्षः प्रज्ञाआत्मज्ञानं तदपिस्वभावादेवबंधस्यैवासत्त्वात्तत्प्रतियोगिनोमुक्तिरपिअज्ञानादेवेत्यर्थः तथाचश्रुतिः ननिरोधोनचोत्पत्तिर्नबद्धोनचसाधकः नमुमुक्षुर्नवैमुक्तइत्येषापरमार्थतेति ॥ २३ ॥ ननुपर्जन्यवदीशकालस्थानीयाप्रकृतिःसाधारणंकारणंकर्मतुबीजवदसाधारणमितिशंकते कर्मजमिति एतन्निरासंप्रतिजानीते कर्म

यस्तुकर्तारमात्मानंमन्यतेसाध्वसाधुवा ॥ तस्यदोषवतीप्रज्ञाअतत्त्वज्ञेतिमेमतिः ॥ १७ ॥ यदिस्यात्पुरुषःकर्ताशक्रात्मश्रेयसेध्रुवं ॥ आरंभास्तस्यसिद्ध्येयुर्नतुजातुपराभवेत् ॥ १८ ॥ अनिष्टस्यहिनिर्वृत्तिरनिवृत्तिःप्रियस्यच ॥ लक्ष्यतेयतमानानांपुरुषार्थस्ततःकुतः ॥ १९ ॥ अनिष्टस्याभिनिर्वृत्तिमिष्टसंवृत्तिमेवच ॥ अप्रयत्नेनपश्यामःकेषांचित्तत्स्वभावतः ॥ २० ॥ प्रतिरूपतराःकेचिद्दृश्यंतेबुद्धिमत्तराः ॥ विरूपेभ्योल्पबुद्धिभ्योलिप्समानाधनागमं ॥ २१ ॥ स्वभावप्रेरिताःसर्वेनिविशंतेगुणायदा ॥ शुभाशुभास्तदातत्रकस्यकिंमानकारणं ॥ २२ ॥ स्वभावादेवतत्सर्वमितिमेनिश्चितामतिः ॥ आत्मप्रतिष्ठाप्रज्ञावाममनास्तितत्तोन्यथा ॥ २३ ॥ कर्मजंत्विहमन्यंतेफलयोगंशुभाशुभं ॥ कर्मणांविषयंकृत्स्नमहंवक्ष्यामितच्छृणु ॥ २४ ॥ यथावेदयतेकश्चिदोदनंवायसोव्यदन् ॥ एवंसर्वाणिकर्माणिस्वभावस्यैवलक्षणं ॥ २५ ॥ विकारानेवयोवेदनवेदप्रकृतिंपरां ॥ तस्यस्तंभोभवेद्बाल्यान्नास्तिस्तंभोनुपश्यतः ॥ २६ ॥ स्वभावभाविनोभावान्सर्वानेवेहनिश्चयात् ॥ बुध्यमानस्यदर्पोवामानोवाकिंकरिष्यति ॥ २७ ॥ वेदधर्मविधिंकृत्स्नंभूतानांचाप्यनित्यतां ॥ तस्माच्छक्रनशोचामिसर्वंह्येवेदमंतवत् ॥ २८ ॥

णामिति विषयंविशेषकार्यं ॥२४॥ तदेवाहयथेतिकाकोन्नमिवकर्माणिस्वभावंप्रकाशयंति नतुवर्तयंतीत्यर्थः लक्षणंज्ञापकानि असाधारणोधर्मइतियावत् अयंभावः तंतवएवपटस्यकारणंतद्गतशौक्ल्यादिकंतुपटगतवैचित्र्यस्य एवंस्वभावएवजन्यमात्रहेतुस्तद्गतंधर्मादिकंतद्वैचित्र्येऽसाधारणोहेतुः एतदेवोक्तंयोगैः निमित्तमप्रयोजकंप्रकृतीनामावरणभेदस्तुततःक्षेत्रिकवदिति धर्मादिर्गुणानांनप्रवर्तकःकिंतुतेनगुणप्रवाहस्याधर्मस्रोतःखिलीकुर्वताधर्मस्रोतसआवरणंदूरीक्रियतेइतिसूत्रार्थः एतदेवकर्मणांस्वभावज्ञापकत्वमिति ॥ २५ ॥ फलितमाह विकारानिति विकारान्धर्मान् परांप्रकृतिंअर्वाचीनत्रिगुणमयप्रकृत्यपेक्षयाश्रेष्ठांप्रकृतिमुपादानंब्रह्मयोनवेदतस्यकर्मप्रधानस्यभेददर्शिनःस्तंभोभवति ननुअनुपश्यतःपरांप्रकृतिं ॥ २६ ॥ ब्रह्मविदःकुतःस्तंभोनास्तीत्याशंक्यप्रकृतिरेवकर्त्रीनत्वात्मेतिबोधादित्याह, स्वभावेति कर्तृत्वाभिमानोहिदर्पादेःकारणं तदभावाद्दर्पाद्यभावइत्यर्थः ॥ २७ ॥ यस्मात्वेदजानामिसर्वमंतवदितितस्मान्नशोचामीत्यर्थः ॥ २८ ॥

शोकाभावेहेतुमाह निर्ममइति मुक्तबंधनःनिर्वासनः स्वस्थःस्वरूपप्रतिष्ठः अव्यपेतःदेहाद्यनभिमानेनस्वरूपादप्रच्युतः भूतानांप्रभवाप्ययौपरंब्रह्म ॥२९॥ लोकंआत्मानं अव्ययंनिरपायं ॥३०॥ प्रकृतौविश्वक र्त्र्यां विकारेधर्माधर्मफलयोःसुखदुःखयोः ममद्वेष्टारमहंनपश्यामि यश्चममायतेममेवआचरतिपुत्रमित्रादिरात्मीयस्तंचनपश्यामि ॥ ३१ ॥ ऊर्ध्वस्वर्गं अवाक्पातालं तिर्यक्मर्त्यलोकं नकामयेक्वचित्का ले तत्रहेतुर्नहीति ज्ञेयेविज्ञानेकर्म पाठांतरेशर्मवानविद्यतेइतिनहिकिंतुज्ञानेएवनविद्यतेइतियोजना विज्ञानेबुद्धौ ज्ञानेचिदात्मनिआत्मनोधर्माधर्मतत्फलाश्रयत्वाभावादहंनकिमपिकामयेइत्यर्थः ॥ ३२ ॥

निर्ममोनिरहंकारोनिराशीर्मुक्तबंधनः॥ स्वस्थोव्यपेतःपश्यामिभूतानांप्रभवाप्ययौ ॥ २९ ॥ कृतप्रज्ञस्यदांतस्यवितृष्णस्यनिराशिषः ॥ नायासोविद्यतेश क्रपश्यतोलोकमव्ययं॥ ३० ॥ प्रकृतौचविकारेचनमेप्रीतिर्नचद्विषे॥ द्वेष्टारंचनपश्यामियोमामद्यममायते ॥ ३१ ॥ नोर्ध्वंनावाङ्तिर्यक्नक्वचिच्छक्रकाम ये॥ नहिज्ञेयेनविज्ञानेनज्ञानेकर्मविद्यते॥ ३२॥ शक्रउवाच येनैषालभ्यतेप्रज्ञायेनशांतिरवाप्यते ॥ प्रब्रूहितमुपायंमेसम्यक्प्रह्लादपृच्छतः॥३३॥ प्रह्लादउवाच आर्जवेनाप्रमादेनप्रसादेनात्मवत्तया॥ वृद्धशुश्रूषयाशक्रपुरुषोलभतेमहत्॥३४॥ स्वभावाल्लभतेप्रज्ञांशांतिमेतिस्वभावतः॥ स्वभावादेवत त्सर्वंयत्किंचिदनुपश्यसि॥३५॥ इत्युक्तोदैत्यपतिनाशक्रोविस्मयमागमत्॥ प्रीतिमांश्चतदाराजंस्तद्वाक्यंप्रत्यपूजयत्॥३६॥सतदाभ्यर्च्यदैत्येंद्रंत्रैलोक्यपति रीश्वरः॥असुरेंद्रमुपामंत्र्यजगामस्वंनिवेशनं॥३७॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति॰मोक्ष॰शक्रप्रह्लादसंवादोनामद्वाविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः॥२२२॥ युधिष्ठिरउवाच ययाबुद्ध्यामहीपालोभ्रष्टश्रीर्विचरेन्महीं॥ कालदंडविनिष्पिष्टस्तन्मेब्रूहिपितामह ॥ १ ॥ भीष्मउवाच अत्राप्युदाहरंतीममितिहा संपुरातनं॥ वासवस्यचसंवादंबलेर्वैरोचनस्यच ॥ २ ॥ पितामहमुपागम्यप्रणिपत्यकृतांजलिः॥ सर्वानेवासुरान्जित्वाबलिंपप्रच्छवासवः ॥ ३ ॥ यस्यस्मद दतोवित्तंनकदाचनहीयते ॥ तंबलिंनाधिगच्छामिब्रह्मन्नाचक्ष्वमेबलिं ॥ ४ ॥ सवायुर्वरुणश्चैवसरविःसचचंद्रमाः ॥ सोग्निस्तपतिभूतानिजलंचसभवत्युत ॥ ५ ॥ तंबलिंनाधिगच्छामिब्रह्मन्नाचक्ष्वमेबलिं॥ सएवत्यस्तमयतेसस्मविद्योततेदिशः॥ ६ ॥

प्रज्ञाज्ञानं शांतिस्तत्फलं ॥ ३३ ॥ प्रसादेनबुद्धेर्नैर्मल्येन आत्मवत्तयाजितेंद्रियतया महत्मोक्षं ॥३४॥ अनात्मनःकर्तृत्वमुपपाद्योपसंहरति स्वभावादेवेति विद्याविद्यामुक्तिश्चमायिक्येवेत्यर्थः यथोक्तंश्रीम द्भागवते विद्याविद्येममतनूविद्ध्युद्धवशरीरिणां मोक्षबंधकरीआद्येमाययामेविनिर्मितेइति मममायाविनः ॥३५॥ ३६ ॥ ३७ ॥ इतिशांति॰नै॰भा॰द्वाविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२२ ॥ इंद्रियनिग्रहोहंकर्तृत्वाभिमानत्यागश्चकार्यइत्यध्यायद्वयेनोक्तासंपदांचांचल्यात्तत्प्राप्तिनाशयोर्हर्षशोकौनकर्तव्यावित्याख्यायिकामुखेनाध्यायत्रयेणाह ययाबुद्ध्येत्यादिना कालदंडविनिष्पिष्टोविप द्ग्रस्तः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ स्ववीर्यख्यापनायबलिंस्तौति यस्येत्यादिना ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

॥ ७ ॥ ८ ॥ गोपुवृषभेषु ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ अकृष्टपच्याकर्षणंविनाधान्यप्रसूः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ यदाचेति सूक्ष्मायः

सवर्षतिस्मवर्षाणियथाकालमतंद्रितः ॥ तंबलिंनाधिगच्छामिब्रह्मन्नाचक्ष्वमेबलिं ॥ ७॥ ब्रह्मोवाच नैतत्तेसाधुमघवन्यदेनमनुपृच्छसि ॥ पृष्टस्तु
नानृतंब्रूयात्तस्माद्वक्ष्यामितेबलिं ॥ ८ ॥ उष्ट्रेपुयदिवागोपुखरेष्वश्वेपुवापुनः ॥ वरिष्ठोभविताजंतुःशून्यागारेशचीपते ॥ ९ ॥ शक्रउवाच यदिस्मबलि
नाब्रह्मन्शून्यागारेसमेयिवान् ॥ हन्यामेनंनवाहन्यांतद्ब्रह्मन्ननुशाधिमां ॥ १० ॥ ब्रह्मोवाच मास्मशक्रबलिंहिंसीर्नबलिर्वधमर्हति ॥ न्यायस्तुशक्रप्र
ष्टव्यस्त्वयावासवकाम्यया ॥ ११ ॥ भीष्मउवाच एवमुक्तोभगवतामहेंद्रःपृथिवींतदा ॥ चचारैरावतस्कंधमधिरुह्यश्रियावृतः ॥ १२ ॥ ततोददर्शसब
लिंखरवेषेणसंवृतं ॥ यथाख्यातंभगवताशून्यागारकृतालयं ॥ १३ ॥ शक्रउवाच खरयोनिमनुप्राप्तस्तुषभक्षोसिदानव ॥ इयंतेयोनिरधमाशोचस्या
होनशोचसि ॥ १४ ॥ अदृष्टंबतपश्यामिद्विपतांवशमागतं ॥ श्रियाविहीनंमित्रैश्चभ्रष्टवीर्यपराक्रमं ॥ १५ ॥ यत्तद्यानसहस्रैस्त्वंज्ञातिभिःपरिवारितः ॥ लो
कान्प्रतापयन्सर्वान्यास्यस्मानवितर्कयन् ॥ १६ ॥ त्वन्मुखाश्चैवदैतेयाव्यतिष्ठंस्तवशासने ॥ अकृष्टपच्याचमहीतवैश्वर्येवभूवह ॥ १७ ॥ इदंचतेद्यव्यसनंशो
चस्याहोनशोचसि ॥ यदातिष्ठःसमुद्रस्यपूर्वकूलेविलेलिहन् ॥ १८ ॥ ज्ञातीन्विभजतोवित्तंतदासीत्तेमनःकथं ॥ यत्तेसहस्रसमितानन्नृतुर्देवयोपितः ॥ १९ ॥ बहू
निवर्षपूगानिविहारेदीप्यतःश्रिया ॥ सर्वाःपुष्करमालिन्यःसर्वाःकांचनसप्रभाः ॥ २० ॥ कथमद्यतदाचैवमनस्तेदानवेश्वर ॥ छत्रंतवासीत्सुमहत्सौवर्णरत्न
भूषितं ॥ २१ ॥ ननृतुस्तत्रगंधर्वाःषट्सहस्राणिसप्तधा ॥ यूपस्तवासीत्सुमहान्यजतःसर्वकांचनः ॥ २२ ॥ यत्राददःसहस्राणिअयुतानांगवांदश ॥ अनंतरंसह
स्रेणतदासीद्दैत्यकामतिः ॥ २३ ॥ यदाचपृथिवींसर्वायजमानोऽनुपर्यगाः ॥ शम्याक्षेपेणविधिनातदासीत्किंतुतेहृदि ॥ २४ ॥ नतेपश्यामिभृंगारंनच्छत्रंव्य
जनेनच ॥ ब्रह्मदत्तांचतेमालांनपश्याम्यसुराधिप ॥ २५ ॥ बलिरुवाच नत्वंपश्यसिभृंगारंनच्छत्रंव्यजनेनच ॥ ब्रह्मदत्तांचमेमालांनत्वंद्रक्ष्यसिवासव ॥
॥ २६ ॥ गुहायांनिहितानित्वंममरत्नानिपृच्छसि ॥ यदामेभविताकालस्तदात्वंतानिद्रक्ष्यसि ॥ २७ ॥

स्थूलमूलःषट्त्रिंशदंगुलोदंडःशम्यासाबलवताक्षिप्तायावद्दूरेपतेत्तावदेकंदेवयजनं एवंसर्वापिपृथिवीशम्याप्रक्षेपविमिता तवदेवयजनानामपर्याप्ताभूदित्यर्थः पर्यगाःपरिहृत्यगतवान् ॥ २४ ॥ भृंगारःकन
कालुकाख्यःसौवर्णउदपात्रविशेषः ॥ २५ ॥ २६ ॥ गुहायांमूलप्रकृतौ निहितानिअंतर्हितानि ॥ २७ ॥

॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ इतिशांति० मोक्ष० नै० भा० त्रयोविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२३ ॥ ॥७॥ ॥७॥ पुनरिति प्रव्याहारायप्रकर्षोक्तये ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ इदंखरत्वंनापराधादपितुकालपर्ययादित्यर्थः ॥ ६ ॥ जीवितंजीवत्यनेनेतिलिंगं शरीरंस्थूलं जात्यास्वभावेन देहाःस्थूलसूक्ष्मभेदेनद्विविधाःतृणजलायुकान्यायेनमरणेपिलिंगस्यस्थूलदेहांतरसंगतेरपरिहृतत्वात् स्थूलवल्लिंगमप्यन्नेनाप्याय्यते अन्नमयंहिसोम्यमनआपोमयःप्राणस्तेजोमयीवागितिश्रुतेः विनश्यतःमोक्षे अयमर्थः स्थूलसूक्ष्मदेहधर्मैःगर्दजत्वाशनायादिमत्त्वप्रभृतिभिर्दृश्यैर्द्रष्टाहंततो विविक्तमा

नत्वेतदनुरूपंतेयशसोवाकुलस्यच ॥ समृद्धार्थोसमृद्धार्थंयन्मांकत्थितुमिच्छसि ॥ २८ ॥ नहिदुःखेषुशोचंतेनप्रहृष्यंतिचर्द्धिषु ॥ कृतप्रज्ञाज्ञानतृप्ताःक्षांताः संतोमनीषिणः ॥ २९ ॥ त्वंतुप्राकृतयाबुद्ध्यापुरंदरविकत्थसे ॥ यदाहमिवभावीस्यास्तदानैवंवदिष्यसि ॥ ३० ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति० मोक्ष० प० वलिवासवसंवादोनामत्रयोविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२३ ॥ ॥७॥ ॥७ भीष्मउवाच पुनरेवतुतंशक्रःप्रहसन्निदमब्रवीत् ॥ निःश्वसंतंयथानागंप्रव्याहारायभारत ॥ १ ॥ शक्रउवाच यत्तद्यानसहस्रेणज्ञातिभिःपरिवारितः ॥ लोकान्प्रतापयन्सर्वान्यास्यस्मानवितर्कयन् ॥ २ ॥ दृष्ट्वासुकृपणांचेमामवस्थामात्मनोवले ॥ ज्ञातिमित्रपरित्यक्तःशोचस्याहोनशोचसि ॥ ३ ॥ प्रीतिंप्राप्यातुलांपूर्वंलोकांश्चात्मवशेस्थितान् ॥ विनिपातमिमंवाह्यंशोचस्याहोनशोचसि ॥ ४ ॥ बलिरुवाच अनित्यमुपलक्ष्येहकालपर्यायधर्मतः ॥ तस्माच्छक्रनशोचामिसर्वंह्येवेदमंतवत् ॥ ५ ॥ अंतवंतइमेदेहाभूतानांचसुराधिप ॥ तेनशक्रनशोचामिनापराधादिदंमम ॥ ६ ॥ जीवितंचशरीरंचजात्यैवसहजायते ॥ उभेसहविवर्धेतेउभेसहविनश्यतः ॥ ७ ॥ नहीदृशमहंभावमवशःप्राप्यकेवलं ॥ यदेवमभिजानामिकाव्यथामेविजानतः ॥ ८ ॥ भूतानांनिधनंनिष्ठास्रोतसामिवसागरः ॥ नैतत्सम्यग्विजानंतोनरामुह्यंतिवज्रधृत् ॥ ९ ॥ येत्वेवंनाभिजानंतिरजोमोहपरायणाः ॥ तेकृच्छ्रंप्राप्यसीदंतिबुद्धिर्येषांप्रणश्यति ॥ १० ॥ बुद्धिलाभात्तुपुरुषःसर्वंतुदतिकिल्बिषं ॥ विपाप्मालभतेसत्वंसत्वस्थःसंप्रसीदति ॥ ११ ॥ ततस्तुयेनिवर्तंतेजायंतेवापुनःपुनः ॥ कृपणाःपरितप्यंतेतैरर्थैरभिचोदिताः ॥ १२ ॥ अर्थसिद्धिमनर्थंचजीवितंमरणंतथा ॥ सुखदुःखफलेचैवनद्वेष्मिनचकामये ॥ १३ ॥

त्मानंजानन्नव्याकुलीभवामीत्यर्थः ॥ ७ ॥ एतदेवाह नहीति ईदृशंभावंगार्दभंदेहंप्राप्याहंविवशोदेहधर्मैःपराभूतोनास्मीतियोजना एवंआत्मनोऽसंगत्वं ॥ ८ ॥ भूतानांस्थूलसूक्ष्माणां निधनंमरणं निष्ठापरागतिःनत्वात्मनःनमुह्यंतीतिसंबंधः ॥ ९ ॥ मूढोनश्यतिअमूढस्तरतीत्याह द्वाभ्यांयेत्विति ॥ १० ॥ सत्वस्थःबुद्धिमान् संप्रसीदतिमोहजंकालुष्यंत्यजति ॥ ११ ॥ ततःसत्वान्निवर्तंते रजस्तमोभ्यामभिभूयंतइत्यर्थः अर्थैःकामादिभिः ॥ १२ ॥ स्वस्यतद्वैलक्षण्यमाहअर्थेति ॥ १३ ॥

अत्रयुक्तिमाह हतमिति हतंनिर्जीवंदेहंहंतिनतुजीवं एतेनदेहस्यात्मत्वंनिरस्तं योहंतिदेहादन्योहंहंतेत्यभिमानीकर्तासोपिहतएव दृश्यत्वाद्देहवदात्मत्वेनप्रतीयमानोपिजडएव उभौयोहंतिबुद्ध्यात्मवादी योह
तोदेहात्मवादी ॥ १४ ॥ हंतीतिहत्वा जयतीतिजित्वा उभयत्राप्यन्येभ्योपिदृश्यंतइतिक्वनिप् तुगागमः आर्षेऽनुनासिकलोपोधिकः हंताजेताचपुरुषाधमःधीतादात्म्यापन्नःकर्तृत्वाभिमानीपुरुषाभासःन
तुमुख्यःपुरुषःसहिअकर्तैव योहिकर्ताधीधातुःसएवकरोतितत्तद्धननादिकं ॥ १५ ॥ जगत्कर्तृत्वमपिपुरुषेनास्तीत्याह कोहीति तत्लोकयूथं तेनजनिमतामनसाकृतं तस्यमनसोपिकर्तापरः ॥ १६ ॥ तमेवा

हतंहंतिहतोह्येवयोनरोहंतिकंचन॥ उभौतौनविजानीतोयश्चहंतिहतश्चयः ॥ १४ ॥ हत्वाजित्वाचमघवन्यःकश्चित्पुरुषायते॥ अकर्ताह्येवभवतिकर्ताह्येव
करोतितत् ॥ १५ ॥ कोहिलोकस्यकुरुतेविनाशप्रभवावुभौ॥ कृतंहितत्कृतेनैवकर्तातस्यापिचापरः ॥ १६ ॥ पृथिवीज्योतिराकाशमापोवायुश्चपंचमः॥ एत
द्योनीनिभूतानितत्रकापरिदेवना॥ १७॥ महाविद्योल्पविद्यश्चबलवान्दुर्बलश्चयः॥ दर्शनीयोविरूपश्चसुभगोदुर्भगश्चयः॥ १८॥ सर्वंकालःसमादत्तेगंभीरः
स्वेनतेजसा॥ तस्मिन्कालवशंप्राप्तेकाव्यथामेविजानतः॥ १९ ॥ दग्धमेवानुदहतिहतमेवानुहन्यते॥ नश्यतेनष्टमेवाग्रेलब्धव्यंलभतेनरः॥ २० ॥ नास्यद्वीपः
कुतःपारोनावारःसंप्रदृश्यते॥ नांतमस्यप्रपश्यामिविधेर्दिव्यस्यचिंतयन् ॥ २१ ॥ यदिमेपश्यतःकालोभूतानिनविनाशयेत्॥ स्यान्मेहर्षश्चदर्पश्चक्रोधश्चैववश
चीपते॥ २२ ॥ तुषभक्षंतुमांज्ञात्वाप्रविविक्तजनेगृहे ॥ बिभ्रतंगार्दभंरूपमागत्यपरिगर्हसे ॥ २३ ॥ इच्छन्नहंविकुर्यांहिरूपाणिबहुधात्मनः॥ विभीषणानि
यानीक्ष्यपलायेथास्त्वमेवमे ॥ २४ ॥ कालःसर्वंसमादत्तेकालःसर्वंप्रयच्छति॥ कालेनविहितंसर्वंमाकृथाःशक्रपौरुषं॥ २५ ॥ पुरासर्वंप्रव्यथितंमयिक्रुद्धेपु
रंदर॥ अवैमित्वस्यलोकस्यधर्मंशक्रसनातनं॥ २६ ॥ तमप्येवमवेक्षस्वमात्मनाविस्मयंगमः॥ प्रभवश्चप्रभावश्चनात्मसंस्थःकदाचन ॥ २७॥ कौमारमेव
तेचित्तंतथैवाद्ययथापुरा॥ समवेक्षस्वमघवन्बुद्धिंविंदस्वनैष्ठिकीं॥ २८॥

ह पृथिवीति मनोपिपांचभौतिकमित्यर्थः भूतानिस्थूलसूक्ष्मशरीराणि ॥ १७ ॥ महाविद्यइति विद्यावत्त्वबलवत्त्वादयोमनोदेहयोर्भौतिकयोर्विकाराद्दधिक्षीरादिवत्कालैकनिर्वर्त्यानत्वात्मसंबंधिनइतिजा
नतोममनव्यथास्तीतिश्लोकद्वयार्थः ॥ १८ ॥ तस्मिन्धीदेहविकारेपूर्वोक्ते ॥ १९ ॥ दग्धंकालात्मनाईश्वरेणअनुवहतिवन्ह्यादिः मयाहतांस्त्वंजहिमाव्यथिष्ठाइत्यादिस्मृतेः एवमग्रेपि ॥ २०॥ अस्यकाल
स्य विधेर्विधातुः दिव्यस्यपुण्यपापेतरस्य ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ ईक्ष्यदृष्ट्वा ॥ २४ ॥ २५ ॥ धर्मंवृद्धिह्रासवत्त्वं ॥ २६ ॥ प्रभवऐश्वर्यं प्रभावस्तदाविष्करणं नात्मसंस्थःनआत्माधीनः ॥ २७ ॥ कौ
मारंबालस्येवाज्ञंतवचित्तं ॥ २८ ॥

॥ २९ ॥ ३० ॥ शास्तुःईश्वरस्य ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ नर्धिःऋध्यभावः नैकधेतिवत्समासः पर्यायःकालक्रमःतेनकृतंकर्माण्यपिकालमनुरुध्यैवफलंति बीजानीवपर्जन्यं नतु स्वतइत्यर्थः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ एवंममगर्दभत्वादिकंनैवस्यादितिशेषः नचेदित्यादितत्रोपपत्तिः ॥ ३८ ॥३९॥४०॥ द्वादशानांअरुणोमाघमासेतुसूर्योवैफाल्गुनेतथेत्युक्तरूपाणां ॥ ४१ ॥ उद्वहामिमेघोभू

देवामनुष्याःपितरोगंधर्वोरगराक्षसाः॥ आसन्सर्वेममवशेतत्सर्ववेत्थवासव ॥ २९॥ नमस्तस्यैदिशेप्यस्तुयस्यांवैरोचनोवलिः॥ इतिमामभ्यपद्यंतबुद्धिमा
त्सर्यमोहिताः॥ ३०॥ नाहंतदनुशोचामिनात्मभ्रंशंशचीपते॥ एवंमेनिश्चितावुद्धिःशास्तुस्तिष्ठाम्यहंवशे ॥ ३१ ॥ दृश्यतेहिकुलेजातोदर्शनीयःप्रतापवान्॥
दुःखंजीवन्सहामात्योभवितव्यंहितत्तथा ॥ ३२ ॥ दौष्कुलेयस्तथामूढोदुर्जातःशक्रदृश्यते॥ सुखंजीवन्सहामात्योभवितव्यंहितत्तथा॥ ३३॥ कल्याणीरूप
संपन्नादुर्भगाशक्रदृश्यते॥अलक्षणाविरूपाचसुभगादृश्यतेपरा॥३४॥नैतदस्मत्कृतंशक्रनैतच्छक्रत्वयाकृतं॥यत्त्वमेवंगतोवज्रिन्यच्चाप्येवंगतावयं॥३५॥
नकर्मभविताप्येतत्कृतंममशतक्रतो॥ ऋद्धिर्वाप्यथवानर्धिःपर्यायकृतमेवतत्॥ ३६॥ पश्यामित्वांविराजंतंदेवराजमवस्थितं ॥ श्रीमंतंद्युतिमंतंचगर्जमा
नंममोपरि॥ ३७॥ एवंनैवनचेत्कालोमामाक्रम्यस्थितोभवेत्॥ पातयेयमहंत्वाद्यसवज्रमपिमुष्टिना ॥ ३८ ॥ नतुविक्रमकालोयंशांतिकालोयमागतः॥
कालःस्थापयतेसर्वंकालःपचतिवैतथा॥ ३९॥ मांचेदभ्यागतःकालोदानवेश्वरपूजितं॥ गर्जंतंप्रतपंतंचकमन्यन्नागमिष्यति ॥ ४० ॥ द्वादशानांतुभवता
मादित्यानांमहात्मनां॥ तेजांस्येकेनसर्वेषांदेवराजधृतानिमे ॥ ४१ ॥ अहमेवोद्वहाम्यापोविसृजामिचवासव ॥ तपामिचैवत्रैलोक्यंविद्योताम्यहमेवच॥
॥ ४२॥ संरक्ष्यामिविलुंपामिददाम्यहमथाददे॥ संयच्छामिनियच्छामिलोकेषुप्रभुरीश्वरः ॥ ४३ ॥ तदद्यविनिवृत्तंमेप्रभुत्वममराधिप॥ कालसैन्यावगा
ढस्यसर्वंनप्रतिभातिमे ॥ ४४॥ नाहंकर्तानचैवत्वंनान्यःकर्ताशचीपते॥ पर्यायेणहिभुज्यंतेलोकाःशक्रयदृच्छया॥॥ ४५॥

त्वासूर्योभूत्वाशोषयामीतिवार्थः आपःअपः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ कालसैन्यंमासार्धमासादि ॥ ४४ ॥ नाहमितिजीवस्यनत्वमितितटस्थेश्वरस्यनान्यइतिप्रकृतेश्वकर्तृत्वंनिषिद्धं पर्यायेणकालक्रमेण भुज्यंतेपाल्यंतेसंह्रियंतेवा ॥ ४५ ॥

कोसौकालस्तमाह मासेति मासाद्युपलक्षितस्तार्किकाभिमतद्रव्यविशेषःकालस्तस्यवेश्मेवाधिष्ठानंमायाशबलंब्रह्मेत्यर्थः अहःसंज्ञैःरात्रिसंज्ञैश्चऋतुभिःसंवृतं नवैतान्यहानिभवंति नववैप्राणाः नवसुवर्गा लोकाः नवस्वेवतत्सुवर्गेषुलोकेषुप्रतितिष्ठंतोयंतिप्रतितिष्ठंतिहवैयएतारात्रीरूपयंतीत्यार्थवादिकफलवताकर्मकांडेनगृहितमित्यर्थः उक्तंचभगवता यामिमांपुष्पितांवाचमित्यादिना एवमपिऋतुद्वारंऋतवोवसं तायाःब्राह्मणोग्निमादधीत वसंतेवसंतेज्योतिषायजेतेति वसंतादिकालविहिताधानज्योतिष्टोमादिकंकर्मैवद्वारंप्राप्तिसाधनंयस्यतदृतुद्वारं वायुःसूत्रात्मा वायुर्वैगौतमतत्सूत्रंवायुनावैगौतमतत्सूत्रेणायंचलोकः परश्चलोकःसर्वाणिचभूतानिसंदृब्धानीतिश्रुतिप्रसिद्धः मुखमिवप्रथमप्राप्यंयस्यंतद्वायुमुखं वर्षमुखमितिपाठे वर्षतीतिवर्षोधर्ममेघाख्यंध्यानंतदेवमुखंयस्यनिर्विषयध्यानैकगम्यंकालमाहुरितिप्रसिद्धेनवि शेषणक्रिययासंबंधः तंमामायुरमृतमित्युपास्वेतिश्रुतेरायुर्ब्रह्मतत्प्रतिपादकोवेदउपनिषत्तद्विदः॥४६॥आहुरिति इदंसर्वंकालाख्यंब्रह्मेत्याहुः इदंसर्वंयदयमात्माब्रह्मैवेदंसर्वमितिआगमबलेनतत्रब्रह्मचिंत्यंध्येय मितिकेचिज्जैमिन्यादयआहुर्मनीषयाबुद्ध्यैवनतुशास्त्रबलेन अस्त्विदंसर्वंब्रह्मनतुप्रत्यगभिन्नत्वेनतदुपास्यंकिंतुवस्तुतत्त्वमेवतत्तथाज्ञेयमित्यर्थः तदेवब्रह्मत्वंविद्धिनेदंयदिदमुपासतइतिश्रुत्याऽसकृदुपास्यस्यत्र ह्मभावनिषेधात् ननुज्ञेयत्वमपिब्रह्मणोनिषिद्धं यन्मनसानमनुतइत्यादिश्रुत्येत्यतआह अस्याइति अस्याश्चिताायाःपंचैवचिंत्यान्विषयान्अन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयानंदमयान्कोशान् पंचधाप्रत्येकंपं

मासमासार्धवेश्मानमहोरात्राभिसंवृतं॥ ऋतुद्वारंवायुमुखमायुर्वेदविदोजनाः॥४६॥ आहुःसर्वमिदंचिंत्यंजनाःकेचिन्मनीषया॥
अस्याःपंचैवचिंतायाःपर्येष्यामिचपंचधा॥४७॥ गंभीरंगहनंब्रह्ममहत्तोयार्णवंयथा॥ अनादिनिधनंचाहुरक्षरंक्षरमेवच ॥४८॥

चप्रकारान्पक्षद्वयशिरोमध्यदेशपुच्छाख्यपंचावयवविशिष्टान् पर्येष्यामिश्रुतौअवगच्छामि तथाहिश्रूयंते सवाएषपुरुषोन्नरसमयः तस्येदमेवशिरः अयंदक्षिणःपक्षः अयमुत्तरःपक्षः अयमात्मा इदंपुच्छंप्रतिष्ठे तिप्रतिपुरुषंशिरआदयःपंचावयवाः तदयमर्थः यत्ज्ञेयंयच्चोपास्यंनतद्ब्रह्मअनात्मत्वात् आत्माहिब्रह्म कथंतर्हीदंसर्वंयदयमात्मेतिवाधायांसामानाधिकरण्यमिदमितिभ्रमः यद्रजतमभात्साशुक्तिरितिवत् अपि चाहुर्वृद्धाः योयंस्थाणुःपुमानेषपुंधियास्थाणुधीरिव ब्रह्मास्मीतिधियाशेषाहंबुद्धिर्विनिवर्त्यतइति अशेषाहंबुद्धिःसमष्ट्यहंकारः पूर्वोक्तरीत्यायथास्फटिकेलौहित्यपद्मरागत्वेंद्रनीलत्वानध्यस्यन्उत्तरोत्तररू पबोधपूर्वंपूर्वंरूपमेवतात्त्विकंमन्यते एवंशुद्धचैतन्येऽशसूत्रविराजोध्यस्तास्तत्रदेहपरिच्छेदाभिमाननिवृत्तौविराडस्मीत्यध्यासोवशिष्यते तन्निवृत्तौसूत्रात्मास्मीतितस्यापिनिवृत्तौईशोस्मीतितस्यापिनिवृत्तौ वाङ्मनसातीतंकिंचित्सन्मात्रंसुषुप्तिसदृशंशिष्यतेइति॥४७॥तदेतदाह गंभीरमिति गंभीरंतर्कागम्यं गहनंशास्त्रतोधिगतमपिदुष्प्रवेशं ब्रह्मत्रिविधपरिच्छेदशून्यं महत्तोयार्णवंपारावारशून्यार्णवतुल्यं सलिलएको द्रष्टाऽद्वैतोभवतीतिश्रुत्यातादृशसलिलेनोपमितमेकरसमित्यर्थः क्षरंशुक्तिरिवरजतरूपेणस्वतोजन्मनाशशून्यमपिजगद्रूपेणक्षरं अक्षरंजीवरूपेण निर्विशेषमेववस्तुअविद्ययासर्वविशेषयुक्तंभवतीत्यर्थः ॥४८॥

एतदेवाह सत्वेष्विति यथादर्पणेषुमुखंप्रविश्यस्वरूपस्यअगमकमपिगमकंभवति एवंसत्वेषुबुद्धिसत्वेषुचित्प्रतिबिंबरूपेणाविश्यलिंगंनिरुपाधिचैतन्यस्यज्ञापिकाभवति जीवस्यैवानुपाधिकंरूपंब्रह्मेत्यर्थः अतएवध्रुवंउपाधिधर्मास्पर्शिनं ॥ ४९ ॥ भूतानामिति चित्ताद्याकारपरिणतपंचमहाभूतसंबंधिनंविपर्यासंसच्चिदानंदानंतविपरीतंअनृतजडदुःखपरिच्छिन्नाख्यंदुर्भगत्वंभगवानपिअविद्ययाआत्मनिमन्यते नह्येतावदविद्याप्रकाशितंदुःखित्वादिरूपंआत्मनोगम्यंनित्यज्ञातत्वात्तस्य किंतुयस्मात्प्रतीचोरूपात्पुनरन्योब्रह्मारुद्रोविष्णुर्वानप्रभवेत्तदेवात्मनोरूपंअतएवचानन्याधिपतिरितिन्यायात् ॥ ५० ॥ गतिमिति अगत्वाअप्राप्य नित्यप्राप्तत्वादितिभावः अहेयत्वमविकारित्वंचोत्तरार्धार्थः ॥ ५१ ॥ इंद्रियाणीतिचित्तवृत्तिमात्रोपलक्षणं पंचधापंचभिःप्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृत्याख्यैःप्रकारैः एनंइंद्रियाद्यगम्यं

सत्वेषुलिंगमाविश्यनिर्लिंगमपितत्स्वयं॥ मन्यंतेध्रुवमेवैनंयेजनास्तत्वदर्शिनः॥ ४९॥ भूतानांतुविपर्यासंकुरुतेभगवानिति॥ नत्वेतावद्भवेद्गम्यंनयस्मात्प्र
भवेत्पुनः॥ ५०॥ गतिंहिसर्वभूतानामगत्वाक्वगमिष्यति॥ योधावतानहातव्यस्तिष्ठन्नपिनहीयते॥ ५१॥ तमिंद्रियाणिसर्वाणिनानुपश्यंतिपंचधा ॥ आहु
श्चैनंकेचिदग्निंकेचिदाहुःप्रजापतिं॥ ५२॥ ऋतून्मासार्धमासांश्चदिवसांश्चक्षणांस्तथा॥ पूर्वाह्णमपराह्णंचमध्याह्नमपिचापरे॥ ५३॥ मुहूर्तमपिचैवाहुरेकं
संतमनेकधा॥ तंकालमितिजानीहियस्यसर्वमिदंवशे॥ ५४॥ बहूनींद्रसहस्राणिसमतीतानिवासव॥ बलवीर्योपपन्नानियथैवत्वंशचीपत ॥ ५५॥ त्वाम
प्यतिबलंशक्रदेवराजंबलोत्कटं॥ प्राप्तेकालेमहावीर्यःकालःसंशमयिष्यति ॥ ५६॥ यइदंसर्वमादत्तेतस्माच्छक्रस्थिरोभव ॥ मयात्वयाचपूर्वैश्चनसशक्यो
तिवर्तितुं॥ ५७॥ यामेतांप्राप्यजानीषेराज्यश्रियमनुत्तमां॥ स्थितामयीतितन्मिथ्यानैषाह्येकत्रतिष्ठति॥ ५८॥ स्थिताहींद्रसहस्रेषुत्वद्विशिष्टतमेष्वियं॥ मां
चलोलापरित्यज्यत्वामगाद्विबुधाधिप॥ ५९॥ मैवंशक्रपुनःकार्षीःशांतोभवितुमर्हसि॥ त्वामप्येवंविधंज्ञात्वाक्षिप्रमन्यंगमिष्यति॥ ६०॥ इतिश्रीमहा
भारतेशांति॰मोक्ष॰बलिवासवसंवादेचतुर्विंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः॥ २२४॥ ॥ ७॥ ॥ ७॥ ॥ ७॥

केचिदौपनिषदाः अग्निअयमग्निर्वैश्वानरोयोयमंतःपुरुषेअहंवैश्वानरोभूत्वेत्यादिश्रुतिस्मृतिप्रसिद्धंजाठरेआरोप्योपास्यंआहुः अपरेकर्मपरायणाःप्रजापतिंसंवत्सरःप्रजापतिरितिश्रुतंकालाभिमानिनंसूत्रात्मानंसर्वकर्मसंतर्पणीयंप्रतिनियतकालसर्वफलप्रदातारंऋतुमासाद्यभिमानिदेवतात्मानमाहुः एकंसंतंअनेकधाआहुः तथाचश्रुतिः सुपर्णंविप्राःकवयोवचोभिरेकंसंतंबहुधाकल्पयंतीत्याद्यातयदिदमाहुरमुंयजामुंयजेत्येतस्यैवसाविसृष्टिरित्याद्याच श्लोकत्रयं ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ इतिशांति॰मो॰नै॰भा॰चतुर्विंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२४ ॥

श्रीदर्पशमनायश्रियश्चांचल्यंआख्यायिकामुखेनाह प्रसंगाच्चश्रीदान्श्रीघ्नांश्चधर्मान्कथयति शतक्रतुरित्यध्यायेन ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११॥१२॥१३॥१४॥

भीष्मउवाच शतक्रतुरथापश्यद्बलेर्दीप्तांमहात्मनः॥ स्वरूपिणींशरीराद्धिनिष्क्रामंतींतदाश्रियं॥ १ ॥ तांदृष्ट्वाप्रभयादीप्तांभगवान्पाकशासनः॥ विस्मयो
त्फुल्लनयनोबलिंपप्रच्छवासवः॥ २॥ शक्रउवाच बलेकेयमपक्रांतारोचमानाशिखंडिनी ॥ त्वत्तःस्थितासकेयूरादीप्यमानास्वतेजसा ॥ ३ ॥ ब
लिरुवाच नहीमामासुरींवेद्मिनदैवींचनमानुषीम्॥ त्वमेनांपृच्छवामावायथेष्टंकुरुवासव ॥ ४ ॥ शक्रउवाच कात्वंबलेरपक्रांतारोचमानाशिखंडि
नी॥ अजानतोममाचक्ष्वनामधेयंशुचिस्मिते॥ ५॥ कात्वंतिष्ठसिमामेवंदीप्यमानास्वतेजसा॥ हित्वादैत्यवरंसुभ्रुतन्ममाचक्ष्वपृच्छतः॥ ६॥ श्रीरुवा
च नमांविरोचनोवेदनायंवैरोचनोबलिः ॥ आहुर्मांदुःसहेत्येवंविधित्सेतिचमांविदुः ॥ ७॥ भूतिर्लक्ष्मीतिमामाहुःश्रीरित्येवंचवासव॥ त्वंमांशक्रनजा
नीषेसर्वेदेवानमांविदुः॥ ८॥ शक्रउवाच किमिदंत्वंममकृतेउताहोबलिनःकृते॥ दुःसहेविजहास्येनंचिरसंवासिनीसती॥९॥ श्रीरुवाच नोधा
तानविधातामांविदधातिकथंचन॥ कालस्तुशक्रपर्यागान्मैनंशक्रावमन्यथाः॥१०॥ शक्रउवाच कथंत्वयाबलिस्त्यक्तःकिमर्थंवाशिखंडिनि॥ कथंचमां
नजह्यास्त्वंतन्मेब्रूहिशुचिस्मिते॥११॥ श्रीरुवाच सत्येस्थितास्मिदानेचव्रतेतपसिचैवहि॥ पराक्रमेचधर्मेचपराचीनस्ततोबलिः॥१२॥ ब्रह्मण्योयंपुराभू
त्वासत्यवादीजितेंद्रियः॥ अभ्यसूयद्ब्राह्मणानामुच्छिष्टश्चास्पृशद्घृतं॥ १३ ॥ यज्ञशीलःसदाभूत्वामामेवयजतेस्वयं॥ प्रोवाचलोकान्मूढात्माकालेनोपनि
पीडितः॥ १४॥ अपाकृताततःशक्रत्वयिवत्स्यामिवासव॥ अप्रमत्तेनधार्यास्मितपसाविक्रमेणच ॥ १५ ॥ शक्रउवाच नास्तिदेवमनुष्येषुसर्वभूते
षुवापुमान्॥ यस्त्वामेकोविषहितुंशक्नुयात्कमलालये॥ १६॥ श्रीरुवाच नैवदेवोनगंधर्वोनासुरोनचराक्षसः॥ योमामेकोविषहितुंशक्तःकश्चित्पुरं
दर॥ १७॥ शक्रउवाच तिष्ठेथामयिनित्यंत्वंयथातद्ब्रूहिमेशुभे॥ तत्करिष्यामितेवाक्यमृतंतद्वक्तुमर्हसि॥ १८॥ श्रीरुवाच स्थास्यामिनित्यंदेवें
द्रयथात्वयिनिबोधतत्॥ विधिनावेददृष्टेनचतुर्धाविभजस्वमां ॥ १९ ॥ शक्रउवाच अहंवैत्वांनिधास्यामियथाशक्तियथाबलं॥ नतुमेतिक्रमःस्याद्वै
सदालक्ष्मितवांतिके॥ २०॥ भूमिरेवमनुष्येषुधारिणीभूतभाविनी॥ सातेपादंतितिक्षेतसमर्थाहीतिमेमतिः॥ २१॥ श्रीरुवाच एषमेनिहितःपादोयो
यंभूमौप्रतिष्ठितः॥ द्वितीयंशक्रपादंमेतस्मात्सुनिहितंकुरु॥ २२॥

॥ १५॥ १६॥ १७॥ १८॥ १९॥ २०॥ २१॥ २२॥

॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ वित्तंतीर्थादिपुण्यंयज्ञादिधर्मःविद्याचेतिश्रियश्चत्वारःपादाः भूमौजलेऽग्नौविद्वत्सुचनिहिताःतेषामुपघातस्तेयकामाशौचाश्रमैः ॥ २८ ॥॥ २९ ॥ यावत्पुरस्तादिति मेरोःपृष्ठेमध्येब्रह्मलोकःप्राच्यादिचतुर्दिक्षुइंद्रयमवरुणकुवेराणांपुर्यश्चमेरुंप्रदक्षिणीकुर्वताआदित्येनभास्यते तत्रभास्यापेक्षंभासकत्वमनोयस्याःपुर्याउच्छेदस्तत्रादित्योनतपतीतिव्यवहारःतथासूर्यस्यउदयस्तद्देशवासिनांदर्शनमदर्शनंचास्तमयः तत्रप्राच्यामुदितःप्रतीच्यानामस्तंगतःउदीच्यानांमध्यंदिनगतः दाक्षिणात्यानांतदामध्यरात्रमितिचव्यवहारः एवंदक्षिणादिष्वपिज्ञेयं एवंसतियदाप्राच्यांतपतितदामेरुप्रदक्षिणायास्तुल्यत्वादितरास्वपितपत्येवतेनयावत्प्राच्यांतपतितावदेवदक्षिणस्यामितिवदताप्राच्याउच्छेदोयावताकालेनततोद्विगुणितेनकालेनदक्षिणस्याउच्छेदउक्तोभवति एवमुत्तरयोस्तथाचब्रह्मणोदिनस्यषोडशधाविभक्तस्यप्रथमेनांशेनऐंद्र्याउच्छेदः द्वाभ्यांसंयमिन्याःचतुर्भिर्वारुण्याःअष्टाभिरुदीच्याउच्छेदस्तदाद्रष्टृणामभावात्सूर्यस्यदर्शनादर्शनरूपौउदयास्तमयौनस्तः किंतुमध्यंदि

शक्रउवाच आपएवमनुष्येषुद्रवंत्यःपरिचारिणीः ॥ तास्तेपादंतितिक्षंतामलमापस्तितिक्षितुं ॥ २३॥ श्रीरुवाच एषमेनिहतःपादोयोयमप्सुप्रतिष्ठितः॥ तृतीयंशक्रपादंमेतस्मात्सुनिहितंकुरु॥ २४॥ शक्रउवाच यस्मिन्वेदाश्चयज्ञाश्चयस्मिन्देवाःप्रतिष्ठिताः ॥ तृतीयंपादमग्निस्तेसुधृतंधारयिष्यति॥ २५॥ श्रीरुवाच एषमेनिहतःपादोयोयमग्नौप्रतिष्ठितः ॥ चतुर्थंशक्रपादंमेतस्मात्सुनिहितंकुरु ॥२६॥ शक्रउवाच येवैसंतोमनुष्येषुब्रह्मण्याःसत्यवादिनः॥ तेतेपादंतितिक्षंतामलंसंतस्तितिक्षितुं॥ २७॥ श्रीरुवाच एषमेनिहतःपादोयोयंसत्सुप्रतिष्ठितः॥ एवंहिनिहितांशक्रभूतेषुपरिधत्स्वमां॥ २८॥ शक्रउवाच भूतानामिहयोवैत्वांमयाविनिहितांसतीं ॥ उपहन्यात्समेधृष्यस्तथाशृण्वंतुमेवचः ॥ ततस्त्यक्तःश्रियाराजादैत्यानांबलिरब्रवीत्॥२९॥ बलिरुवाच यावत्पुरस्तात्प्रतपेत्तावद्वैदक्षिणांदिशं॥ पश्चिमांतावदेवापितथोदीचींदिवाकरः॥३०॥ तथामध्यंदिनेसूर्योनास्तमेतियदातदा॥ पुनर्देवासुरंयुद्धंभाविजेतास्मिवस्तदा ॥ ३१ ॥ सर्वलोकान्यदादित्यएकस्थस्तापयिष्यति ॥ तदादेवासुरेयुद्धेजेताहंत्वांशतक्रतो ॥ ३२ ॥ शक्रउवाच ब्रह्मणास्मिसमादिष्टोनहंतव्योभवानिति॥ तेनतेहंबलेवज्रंनविमुंचामिमूर्धनि॥ ३३॥

नएवसंततंब्रह्मलोकंप्रकाशयतिनपुर्यंतरंतदातदभावात् तदेतदाह एकस्थोब्रह्मलोकस्थः सर्वाँल्लोकान्मेरुपृष्ठादधस्तनान्तापयति तदाब्रह्मणोमध्यान्हावसानेवर्तमानवैवस्वतमनोरधिकारच्युतौसत्यां भविष्येसावर्णिकमनौबलिरिंद्रोभविष्यति यद्वा वैवस्वतमन्वंतरमेवाष्टधाविभज्यतदंतेउक्तक्रमेणसर्वपुर्युच्छेदेसतिमन्वंतरांतरेबलिरिंद्रोभविष्यतीतिज्ञेयं तदिदमुक्तं यावत्पुरस्तात्प्रतपेदित्यादिनाश्लोकत्रयेणअयंलोकनाशक्रमश्छांदोग्येमधुविद्यायांयावदादित्यःपुरस्तादुदेतापश्चादस्तमेताद्विस्तावद्दक्षिणउदेतोत्तरतोस्तमेतेत्यादिनादर्शितः सएवात्रबलिनास्वराज्यकालकथनायोदीर्यते ॥ ३० ॥॥ ३१ ॥ ३२ ॥ तत्रमन्वंतरस्याष्टमांशकालेनस्वराज्योच्छेदंश्रुत्वाकुपितःकर्मफलस्येंद्रपदस्यनित्यतांमन्वानइंद्रःपरुषोक्तिपूर्वकंतद्दूषयतिब्रह्मणेत्यादिना ॥ ३३ ॥

मध्यमास्थितःसन्नैवतपितापुरीचतुष्टयोच्छेदोनैवभवितेत्यर्थः ॥ ३४ ॥ अजस्रंसत्येनकर्मणा तथाहि कर्मठाःप्राहुर्नकदाचिदनीदृशंजगदिति ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ एवमुक्तस्त्विति अयंभावः एकसप्तत्या चतुर्युगैःएकोमनुर्नश्यति तस्येदानीमष्टाविंशतितमोयुगपर्यायोनुवर्तते तत्रोक्तरीत्याचतुर्थांशेनऐंद्रीसंयमिन्योरुच्छेदोजातएव वारुण्याअपिक्षयकालःप्रवृत्तःउदीच्यास्तुनप्रवृत्तइत्याशयेनइंद्रउदीचींगतः बलिस्तुभ्रष्टश्रीस्तादृशीमेवदक्षिणांगतःननुपूर्वांतस्याःभ्रष्टैश्वर्यत्वेपिशत्रुसन्निहितत्वादिति ॥ ३७ ॥ ननुपुराणांतरेचतसृणामपिपुरीणांसहैवोच्छेदोदृश्यतेनोक्तक्रमेणेत्याशंक्याह इत्येतदिति अनहंकारइ

यथेष्टंगच्छदैत्येंद्रस्वस्तितेस्तुमहासुर ॥ आदित्योनैवतपिताकदाचिन्मध्यतःस्थितः ॥ ३४ ॥ स्थापितोह्यस्यसमयःपूर्वमेवस्वयंभुवा ॥ अजस्रंपरियात्येषसत्येनावतपन्प्रजाः ॥ ३५ ॥ अयनंतस्यषण्मासानुत्तरंदक्षिणंतथा ॥ येनसंयातिलोकेषुशीतोष्णेविसृजन्रविः ॥ ३६ ॥ भीष्मउवाच एवमुक्तस्तुदैत्येंद्रोबलिरिंद्रेणभारत ॥ जगामदक्षिणामाशामुदीचींतुपुरंदरः ॥ ३७ ॥ इत्येतद्बलिनागीतमनहंकारसंज्ञितं ॥ वाक्यंश्रुत्वासहस्राक्षःखमेवारुरुहेतदा ॥ ३८ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति० मोक्ष० प० श्रीसन्निधानोनामपंचविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२५ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥

भीष्मउवाच अत्रैवोदाहरंतीममितिहासंपुरातनं ॥ शतक्रतोश्चसंवादंनमुचेश्चयुधिष्ठिर ॥ १ ॥ श्रियाविहीनमासीनमक्षोभ्यमिवसागरं ॥ भवाभवज्ञंभूतानामित्युवाचपुरंदरः ॥ २ ॥ बद्धःपाशैश्च्युतःस्थानाद्द्विषतांवशमागतः ॥ श्रियाविहीनोनमुचेशोचस्याहोनशोचसि ॥ ३ ॥ नमुचिरुवाच अनिवार्येणशोकेनशरीरंचोपतप्यते ॥ अमित्राश्चप्रहृष्यंतिशोकेनास्तिसहायता ॥ ४ ॥ तस्माच्छक्रनशोचामिसर्वंह्येवेदमंतवत् ॥ संतापाद्भ्रश्यतेरूपंसंतापाद्भ्रश्यतेश्रियः ॥ ५ ॥ संतापाद्भ्रश्यतेचायुर्धर्मश्चैवसुरेश्वर ॥ विनीयखलुतद्दुःखमागतंवैमनस्यजं ॥ ६ ॥ ध्यातव्यंमनसाहृद्यंकल्याणंसंविजानता ॥ यदायदाहिपुरुषःकल्याणेकुरुतेमनः ॥ तदातस्यप्रसिध्यंतिसर्वार्थानात्रसंशयः ॥ ७ ॥

तिसंज्ञामात्रंवाक्यस्य किंतुकिंचित्साहंकारमेवेत्यर्थः एवंचात्रत्रयःपक्षाःउपन्यस्ताः निरहंकारस्ययुगपत्सर्वोच्छेदःपुराणांतरसंमतः साहंकारस्येंद्रस्यतुनकदाचित्पुर्युच्छेदोस्ति यथोक्तंवासिष्ठे यत्राहंत्वंजगत्तत्रपूर्वमागत्यतिष्ठति त्रसरेणूदरेपींद्रःपश्यतिस्मजगत्त्रयमिति साहंकारस्यापिविवेकिनोबलेःक्रमिकनाशयुक्तंजगदितिश्रुत्वाउदीचींप्राप्यश्रुतियुक्तिबलेनपर्यालोच्यखंहार्दाकाशंआरुरोह ॥ ३८ ॥ इतिशांति० मो० नै० भा० पंचविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२५ ॥ ॥ छ ॥ अत्रैवअनहंकारत्वेएव ॥ १ ॥ भवाभवज्ञंउत्पत्तिप्रलयज्ञं ॥ २ ॥ ३ ॥ सहायता शोकस्यदुःखापनोदेहेतुत्वंनास्तीत्यर्थः ॥ ४ ॥ श्रियःसकाशात् ॥ ५ ॥ विनीयनिरस्य ॥ ६ ॥ हृद्यंहृदस्थंस्वरूपं कल्याणंमोक्षं ॥ ७ ॥

एकइति अंतर्यामिस्वरूपमवकल्याणमित्यर्थः प्रवणान्निम्नदेशात् ॥ ८ ॥ भवाभवौबंधमोक्षौ भावाभावावितिपाठेसत्यासत्यौ तावेवाभिजानन्नयोरपिमध्येश्रेयोमोक्षंगुरुतरत्वेनजानन्नपिनकरोमि श्रवणाद्यभ्यासेननसंपादयामि परासु अधर्म्यासुनिमित्तभूतासु कुर्वन्कर्माणि नियुक्तःशास्त्रा ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ पर्यायैःकालक्रमागतैःसुखदुःखैः द्रष्टादुःखस्य कर्तृत्वाभिमानएवदुःखमित्यर्थः ॥ १३ ॥ आपदःकान्पुरुषान्नोपनमंतिनानुसरंति अपितुसर्वानेव परावरज्ञाःसदसद्वस्तुविदः नसंभ्रमंतिनबिभ्यति ॥ १४ ॥ नाभिपद्यतेनसज्जते अतिकृच्छ्रव्यसनेषुदुर्निवार्येषुदुःखेषु ॥ १५ ॥ १६ ॥ प्रणुदन्दू

एकःशास्तानद्वितीयोस्तिशास्तागर्भेशयानंपुरुषंशास्तिशास्ता ॥ तेनानुयुक्तःप्रवणादिवोदकंयथानियुक्तोऽस्मितथावहामि ॥ ८ ॥ भवाभवौत्वभिजानन्गरीयोज्ञानाच्छ्रेयोनतुतद्वैकरोमि ॥ आशासुधर्म्यासुपरासुकुर्वन्यथानियुक्तोस्मितथावहामि ॥ ९ ॥ यथायथास्यप्राप्तव्यंप्राप्नोत्येवतथानथा ॥ भवितव्यंयथायच्चभवत्येवतथातथा ॥ १० ॥ यत्रयत्रैवसंयुक्तोधात्रागर्भेपुनःपुनः ॥ तत्रतत्रैववसतिनयत्रस्वयमिच्छति ॥ ११ ॥ भावोयोयमनुप्राप्तोभवितव्यमिदंमम ॥ इतियस्यसदाभावोनसमुह्येत्कदाचन ॥ १२ ॥ पर्यायैर्हन्यमानानामभियोक्तानविद्यते ॥ दुःखमेतत्तुयद्द्वेष्टाकर्ताहमितिमन्यते ॥ १३ ॥ ऋषींश्चदेवांश्चमहासुरांश्चत्रैविद्यवृद्धांश्चवनेमुनींश्च ॥ कान्नापदोनोपनमंतिलोकेपरावरज्ञास्तुनसंभ्रमंति ॥ १४ ॥ नपंडितःक्रुध्यतिनाभिपद्यतेनचापिसंसीदतिनप्रहृष्यति ॥ नचार्थकृच्छ्रव्यसनेषुशोचतेस्थितःप्रकृत्याहिमवानिवाचलः ॥ १५ ॥ यमर्थसिद्धिःपरमानमोहयेत्तथैवकालेव्यसनंनमोहयेत् ॥ सुखंचदुःखंचतथैवमध्यमंनिषेवतेयःसधुरंधरोनरः ॥ १६ ॥ यांयामवस्थांपुरुषोधिगच्छेत्तस्यांरमेतापरितप्यमानः ॥ एवंप्रवृद्धंप्रणुदन्मनोजंसंतापमायासकरंशरीरात् ॥ १७ ॥ नतत्सदःसत्परिषत्सभाचसाप्राप्ययांनकुरुतेसदाभयं ॥ धर्मतत्त्वमवगाह्यबुद्धिमान्योभ्युपैतिसधुरंधरःपुमान् ॥ १८ ॥ प्राज्ञस्यकर्माणिदुरन्वयानिनवैप्राज्ञोमुह्यतिमोहकाले ॥ स्थानाच्च्युतश्चेन्नमुमोहचोत्तमस्तावत्कृच्छ्रामापदंप्राप्यवृद्धः ॥ १९ ॥

रीकुर्वन् ॥ १७ ॥ विवेकदौर्लभ्यमाह नतदिति श्रौतस्मार्तलौकिकन्यायान्यायविवेचकाजनसमाजाःसदःपर्षत्सभाख्याः भयंधर्मविप्लवजं धुरंधरःसभ्यश्रेष्ठः धर्मतत्त्वमपिदुरवगाहंकिमुतब्रह्मतत्त्वमितिभावः ॥ १८ ॥ दुरन्वयानिदुर्ज्ञेयोदर्काणि नमुमोहगौतमइतिपाठेअहल्याजारस्यइंद्रस्यत्रपाजननार्थंमर्मोद्घाटनं गौतमस्यचदारापहारेपिधैर्यवर्णनं स्थानादहल्यायाःशप्तत्वेनशिलारूपत्वात्गार्हस्थ्याच्च्युतः नत्वतद्दशोहमजितचित्तोस्मि किंतुगौतमवज्जितचित्तोस्मीतिभावः ॥ १९ ॥

अलभ्यंचित्तस्वास्थ्यं ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ इतिशांति॰मो॰नै॰भा॰षड्विंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२६ ॥ ॥ ७ ॥ मग्नस्यव्यसनेकृच्छ्रइत्यादिनाऽध्यायेनवि

नमंत्रबलवीर्येणप्रज्ञयापौरुषेणच ॥ नशीलेननवृत्तेनतथानैवार्थसंपदा ॥ अलभ्यंलभतेमर्त्यस्तत्रकापरिदेवना ॥ २० ॥ यदेवमनुजातस्यधातारोविदधुः
पुरा ॥ तदेवानुचरिष्यामिकिंमेमृत्युःकरिष्यति ॥ २१ ॥ लब्धव्यान्येवलभतेगंतव्यान्येवगच्छति ॥ प्राप्तव्यान्येवचाप्नोतिदुःखानिचसुखानिच ॥ २२ ॥ एतद्वि
दित्वाकात्स्न्येंनयोनमुह्यतिमानवः ॥ कुशलीसर्वदुःखेषुसवैसर्वधनोनरः ॥ २३ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति॰मोक्ष॰प॰शक्रनमुचिसंवादोनामषड्विंश
त्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ युधिष्ठिरउवाच मग्नस्यव्यसनेकृच्छ्रेकिंश्रेयःपुरुषस्यहि ॥ बंधुनाशेमहीपालरा
ज्यनाशेथवापुनः ॥ १ ॥ त्वंहिनःपरमोवक्तालोकेस्मिन्भरतर्षभ ॥ एतद्भवंतंपृच्छामितन्मेत्वंवक्तुमर्हसि ॥ २ ॥ भीष्मउवाच पुत्रदारैःसुखैश्चैववियुक्त
स्यधनेनवा ॥ मग्नस्यव्यसनेकृच्छ्रेधृतिःश्रेयस्करीनृप ॥ ३ ॥ धैर्येणयुक्तंसततंशरीरंनविशीर्यते ॥ विशोकतासुखंधत्तेधत्तेचारोग्यमुत्तमं ॥ ४ ॥ आरोग्याच्च
शरीरस्यसपुनर्विंदतेश्रियं ॥ यश्चप्राज्ञोनरस्तातसात्विकींवृत्तिमास्थितः ॥ ५ ॥ तस्यैश्वर्यंचधैर्यंचव्यवसायश्चकर्मसु ॥ अत्रैवोदाहरंतीममितिहासंपुरातनं ॥
॥ ६ ॥ बलिवासवसंवादंपुनरेवयुधिष्ठिर ॥ वृत्तेदेवासुरेयुद्धेदैत्यदानवसंक्षये ॥ ७ ॥ विष्णुक्रांतेषुलोकेषुदेवराजेशतक्रतौ ॥ इज्यमानेषुदेवेषुचातुर्वर्ण्येव्यव
स्थिते ॥ ८ ॥ समृद्धमानेत्रैलोक्येप्रीतियुक्तेस्वयंभुवि ॥ रुद्रैर्वसुभिरादित्यैरश्विभ्यामपिचर्षिभिः ॥ ९ ॥ गंधर्वैर्भुजगेंद्रैश्चसिद्धैश्चान्यैर्वृतःप्रभुः ॥ चतुर्दंतंसुदां
तंचवारणेंद्रंश्रियावृतं ॥ आरुह्यैरावणंशक्रस्त्रैलोक्यमनुसंययौ ॥ १० ॥ सकदाचित्समुद्रांतेकस्मिंश्चिद्गिरिगह्वरे ॥ बलिंवैरोचनिंवज्रीददर्शोपससर्पच ॥
॥ ११ ॥ तमैरावतमूर्धस्थंप्रेक्ष्यदेवगणैर्वृतं ॥ सुरेंद्रमिंद्रंदैत्येंद्रोनशुशोचनविव्यथे ॥ १२ ॥ दृष्ट्वातमविकारस्थंतिष्ठंतंनिर्भयंबलिं ॥ अधिरूढोद्विपश्रेष्ठमित्यु
वाचशतक्रतुः ॥ १३ ॥ दैत्यनव्यथसेशौर्यादथवावृद्धसेवया ॥ तपसाभावितत्वाद्वासर्वथैतत्सुदुष्करं ॥ १४ ॥ शत्रुभिर्वशमानीतोहीनस्थानादनुत्तमात् ॥ वै
रोचनेकिमाश्रित्यशोचितव्येनशोचसि ॥ १५ ॥ श्रैष्ठ्यंप्राप्यस्वजातीनांमहाभोगाननुत्तमान् ॥ हृतस्वरत्नराज्यस्त्वंब्रूहिकस्मान्नशोचसि ॥ १६ ॥ ईश्वरोहिपु
राभूत्वापितृपैतामहेपदे ॥ तत्त्वमद्यहृतंदृष्ट्वासपत्नैःकिंनुशोचसि ॥ १७ ॥

पदिधैर्यमेवश्रेयइतिपुनर्बलिवासवसंवादाख्यायिकामुखेनप्रदर्श्यते ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

बद्धश्ववारुणैःपाशैर्वज्रेणचसमाहतः ॥ हृतदारोहृतधनोब्रूहिकिस्मान्नशोचसि ॥ १८ ॥ नष्टश्रीर्विभवभ्रष्टोयन्नशोचसिदुष्करं ॥ त्रैलोक्यराज्यनाशेहिको
न्योजीवितुमुत्सहेत् ॥ १९ ॥ एतच्चान्यच्चपरुषंब्रुवंतंपरिभूयतं ॥ श्रुत्वासुखमसंभ्रांतोबलिर्वैरोचनोब्रवीत् ॥ २० ॥ बलिरुवाच निगृहीतेमयिभृशंशक्र
किंकत्थितेनते ॥ वज्रमुद्यम्यतिष्ठंतंपश्यामित्वांपुरंदर ॥ २१ ॥ अशक्तःपूर्वमासीस्त्वंकथंचिच्छक्ततांगतः ॥ कस्त्वदन्यइमांवाचंसुक्रूरांवक्तुमर्हति ॥ २२ ॥ य
स्तुशत्रोर्वशस्थस्यशक्तोपिकुरुतेदयां ॥ हस्तप्राप्तस्यवीरस्यतंचैवपुरुषंविदुः ॥ २३ ॥ अनिश्चयोहियुद्धेषुद्वयोर्विवदमानयोः ॥ एकःप्राप्नोतिविजयमेकश्चैवप
राजयं ॥ २४ ॥ माचतेभूत्स्वभावोयमितितेदेवपुंगव ॥ ईश्वरःसर्वभूतानांविक्रमेणजितोबलात् ॥ २५ ॥ नैतदस्मत्कृतंशक्रनैतच्छक्रकृतंत्वया ॥ य
त्त्वमेवंगतोवज्रिन्यद्वाप्येवंगतावयं ॥ २६ ॥ अहमासंयथाद्यत्वंभवितात्वंयथावयं ॥ मावमंस्थामयाकर्मदुष्कृतंकृतमित्युत ॥ २७ ॥ सुखदुःखेहिपुरुषः
पर्यायेणाधिगच्छति ॥ पर्यायेणासिशक्रत्वंप्राप्तःशक्रनकर्मणा ॥ २८ ॥ कालःकालेनयतिमांत्वांचकालोनयत्ययं ॥ तेनाहंत्वंयथानाद्यत्वंचापिनयथावयं ॥
॥ २९ ॥ नमातृपितृशुश्रूषानचदैवतपूजनं ॥ नान्योगुणसमाचारःपुरुषस्यसुखावहः ॥ ३० ॥ नविद्यानतपोदानंनमित्राणिनबांधवाः ॥ शक्नुवंतिपरित्रातुंनरं
कालेनपीडितं ॥ ३१ ॥ नागामिनमनर्थंहिप्रतिघातशतैरपि ॥ शक्नुवंतिप्रतिव्योढुमृतेबुद्धिबलान्नराः ॥ ३२ ॥ पर्यायैर्हन्यमानानांपरित्रातानविद्यते ॥ इदंतुदुः
खंयच्छक्रकर्ताहमितिमन्यसे ॥ ३३ ॥ यदिकर्ताभवेत्कर्तानक्रियेतकदाचन ॥ यस्मात्तुक्रियतेकर्तातस्मात्कर्ताप्यनीश्वरः ॥ ३४ ॥ कालेनाहंत्वामजयंकालेना
हंजितस्त्वया ॥ गंतागतिमतांकालःकालःकलयतिप्रजाः ॥ ३५ ॥ इंद्रप्राकृतयाबुद्ध्याप्रलयंनावबुध्यसे ॥ केचित्त्वांबहुमन्यंतेश्रैष्ठ्यंप्राप्तंस्वकर्मणा ॥ ३६ ॥ क
थमस्मद्विधोनामजानंल्लोकप्रवृत्तयः ॥ कालेनाभ्याहतःशोचेन्मुह्येद्वाप्यथविभ्रमेत् ॥ ३७ ॥ नित्यंकालपरीतस्यममवामद्विधस्यवा ॥ बुद्धिर्व्यसनमासाद्य
भिन्नानौरिवसीदति ॥ ३८ ॥ अहंचत्वंचयेचान्येभविष्यंतिसुराधिपाः ॥ तेसर्वेशक्रयास्यंतिमार्गमिंद्रशतैर्गतं ॥ ३९ ॥ त्वामप्येवंसुदुर्धर्षंज्वलंतंपरयाश्रि
या ॥ कालेपरिणतेकालःकालयिष्यतिमामिव ॥ ४० ॥ बहूनींद्रसहस्राणिदैवतानांयुगेयुगे ॥ अभ्यतीतानिकालेनकालोहिदुरतिक्रमः ॥ ४१ ॥ इदंतुलब्ध्वासं
स्थानमात्मानंबहुमन्यसे ॥ सर्वभूतभवंदेवंब्रह्माणमिवशाश्वतं ॥ ४२ ॥

नचेदमचलंस्थानमनंतंवापिकस्यचित् ॥ त्वंतुबालिशयाबुद्ध्याममेदमितिमन्यसे ॥४३॥ अविश्वस्तेविश्वसिषिमन्यसेवाऽध्रुवेध्रुवं ॥ नित्यंकालपरीतात्माभ
वत्येवंसुरेश्वर ॥ ४४ ॥ ममेयमितिमोहात्त्वंराजश्रियमभीप्ससि ॥ नेयंतवनचास्माकंनचान्येषांस्थिरासदा ॥४५॥ अतिक्रम्यबहूनन्यांस्त्वयितावदियंगता॥
कंचित्कालमियंस्थित्वात्वयिवासवचंचला ॥४६॥ गौर्निवासमिवोत्सृज्यपुनरन्यंगमिष्यति ॥ राजलोकात्यतिक्रांतायान्नसंख्यातुमुत्सहे ॥४७॥ त्वत्तोबहुत
राश्चान्येभविष्यंतिपुरंदर ॥ सवृक्षौषधिरत्नेयंसहसत्ववनाकरा ॥ ४८ ॥ तानिदानींनपश्यामियैर्भुक्तेयंपुरामही ॥ पृथुरैलोमयोभौमोनरकःशंबरस्तथा ॥४९॥
अश्वग्रीवःपुलोमाचस्वर्भानुरमितध्वजः ॥ प्रन्हादोनमुचिर्दक्षोविप्रचित्तिर्विरोचनः ॥ ५० ॥ न्हीनिषेवःसुहोत्रश्चभूरिहापुष्पवान्वृषः ॥ सत्येषुर्ऋषभोबाहुः
कपिलाश्वोविरूपकः ॥ ५१ ॥ बाणःकार्तस्वरोवन्हिर्विश्वदंष्ट्रोथनैर्ऋतिः ॥ संकोचोथवरीताक्षोवराहाश्वोरुचिप्रभः ॥ ५२ ॥ विश्वजित्प्रतिरूपश्चवृषांडोविष्करो
मधुः ॥ हिरण्यकशिपुश्चैवकैटभश्चैवदानवः ॥ ५३ ॥ दैतेयादानवाश्चैवसर्वेतेनैर्ऋतैःसह ॥ एतेचान्येचबहवःपूर्वेपूर्वतराश्चये ॥ ५४॥ दैत्येंद्रादानवेंद्राश्चयां
श्चान्याननुशुश्रुम ॥ बहवःपूर्वदैत्येंद्राःसंत्यज्यपृथिवींगताः ॥ ५५॥ कालेनाभ्याहताःसर्वेकालोहिबलवत्तरः ॥ सर्वैःक्रतुशतैरिष्टंनत्वमेकःशतक्रतुः ॥५६॥
सर्वेधर्मपराश्चासन्सर्वेसततसत्रिणः ॥ अंतरिक्षचराःसर्वेसर्वेभि-ःखयोधिनः ॥५७॥ सर्वेसंहननोपेताःसर्वेपरिघबाहवः ॥ सर्वेमायाशतधराःसर्वेतेकाम
रूपिणः ॥ ५८ ॥ सर्वेसमरमासाद्यनश्रूयंतेपराजिताः ॥ सर्वेसत्यव्रतपराःसर्वेकामविहारिणः ॥५९॥ सर्वेवेदव्रतपराःसर्वेचैवबहुश्रुताः ॥ सर्वेसंमतमैश्वर्य
मीश्वराःप्रतिपेदिरे ॥ ६० ॥ नचैश्वर्यमदस्तेषांभूतपूर्वोमहात्मनां ॥ सर्वेयथार्हदातारःसर्वेविगतमत्सराः ॥ ६१ ॥ सर्वेसर्वेषुभूतेषुयथावत्प्रतिपेदिरे ॥ सर्वेदा
क्षायणीपुत्राःप्राजापत्यामहाबलाः ॥ ६२ ॥ ज्वलंतःप्रतपंतश्चकालेनप्रतिसंहृताः ॥ त्वंचैवेमांयदाभुक्त्वापृथिवींत्यक्ष्यसेपुनः ॥ ६३ ॥ नशक्ष्यसितदाशक्रनि
यंतुंशोकमात्मनः ॥ मुंचेच्छांकामभोगेषुमुंचेमंश्रीभवंमदं ॥६४॥ एवंस्वराज्यनाशेत्वंशोकंसंप्रसहिष्यसि ॥ शोककालेशुचोमात्वंहर्षकालेचमाहृषः ॥६५॥
अतीतानागतंहित्वाप्रत्युत्पन्नेनवर्तय ॥ मांचेदभ्यागतःकालःसदायुक्तमतंद्रितः ॥६६॥ क्षमस्वनचिराद्इंद्रत्वामप्युपगमिष्यति ॥त्रासयन्निवदेवेंद्रवाग्भिस्त
क्षसिमामिह ॥ ६७॥ संयतेमयिनूनंत्वमात्मानंबहुमन्यसे ॥ कालःप्रथममायान्मांपश्चात्त्वामनुधावति ॥ ६८ ॥

तेनगर्जसिदेवेंद्रपूर्वंकालहतेमयि ॥ कोहिस्थातुमलंलोकेममक्रुद्धस्यसंयुगे ॥ ६९ ॥ कालस्तुबलवान्प्राप्तस्तेनतिष्ठसिवासव ॥ यत्तद्वर्षसहस्रांतंपूर्णंभवितुम
र्हति ॥ ७० ॥ यथामेसर्वगात्राणिनसुस्थानिमहौजसः ॥ अहमैंद्राच्च्युतःस्थानात्त्वमिंद्रःप्रकृतोदिवि ॥ ७१ ॥ सुचित्रेजीवलोकेस्मिन्नुपास्यःकालपर्ययात् ॥
किंहिकृत्वात्वमिंद्रोद्यकिंवाकृत्वावयंच्युताः ॥ ७२ ॥ कालःकर्ताविकर्ताचसर्वमन्यदकारणं ॥ नाशंविनाशमैश्वर्यंसुखंदुःखंभवाभवौ ॥ ७३ ॥ विद्वान्प्राप्यैव
मत्यर्थंनप्रहृष्येन्नचव्यथेत् ॥ त्वमेवहींद्रवेत्थास्मान्वेदाहंत्वांचवासव ॥ ७४ ॥ किंकत्थसेमांकिंचत्वंकालेननिरपत्रप ॥ त्वमेवहिपुरावेत्थयत्तदापौरुषंमम ॥
॥ ७५ ॥ समरेषुचविक्रांतंपर्याप्तंतन्निदर्शनं ॥ आदित्याश्चैवरुद्राश्चसाध्याश्चवसुभिःसह ॥ ७६ ॥ मयाविनिर्जिताःपूर्वंमरुतश्चशचीपते ॥ त्वमेवशक्रजाना
सिदेवासुरसमागमे ॥ ७७ ॥ समेताविबुधाभग्नास्तरसासमरेमया ॥ पर्वताश्चासकृत्क्षिप्ताःसवनाःसवनौकसः ॥ ७८ ॥ सटंकशिखराभग्नाःसमरेमूर्ध्नितेमया ॥
किंनुशक्यंमयाकर्तुंकालोहिदुरतिक्रमः ॥ ७९ ॥ नहित्वांनोत्सहेहंतुंसवज्रमपिमुष्टिना ॥ नतुविक्रमकालोयंक्षमाकालोयमागतः ॥ ८० ॥ तेनत्वांमर्षयेशक्रदुर्म
र्षणतरस्त्वया ॥ तंमांपरिणतेकालेपरीतंकालवह्निना ॥ ८१ ॥ नियतंकालपाशेनबद्धंशक्रविकत्थसे ॥ अयंसपुरुषःश्यामोलोकस्यदुरतिक्रमः ॥ ८२ ॥ बध्वाति
ष्ठतिमांरौद्रःपशुंरशनयायथा ॥ लाभालाभौसुखंदुःखंकामक्रोधौभवाभवौ ॥ ८३ ॥ वधबंधप्रमोक्षंचसर्वंकालेनलभ्यते ॥ नाहंकर्तानकर्तात्वंकर्तायस्तुसदाप्र
भुः ८४ ॥ सोयंपचतिकालोमांवृक्षेफलमिवागतं ॥ यान्येवपुरुषःकुर्वन्सुखैःकालेनयुज्यते ॥ ८५ ॥ पुनस्तान्येवकुर्वाणोदुःखैःकालेनयुज्यते ॥ नचकालेन
कालज्ञःस्पृष्टःशोचितुमर्हति ॥ ८६ ॥ तेनशक्रनशोचामिनास्तिशोकसहायता ॥ यदाहिशोचतःशोकोव्यसनंनापकर्षति ॥ ८७ ॥ सामर्थ्यंशोचतोनास्तीत्य
तोहंनाद्यशोचिमि ॥ एवमुक्तःसहस्राक्षोभगवान्पाकशासनः ॥ ८८ ॥ प्रतिसंहृत्यसंरंभमित्युवाचशतक्रतुः ॥ सवज्रमुद्यतंबाहुंदृष्ट्वापाशांश्चवारुणान् ॥
॥ ८९ ॥ कस्येहनव्यथेद्बुद्धिर्मृत्योरपिजिघांसतः ॥ सातेनव्यथतेबुद्धिरचलातत्त्वदर्शिनी ॥ ९० ॥ ध्रुवंनव्यथसेद्यत्वंधैर्यात्सत्यपराक्रम ॥ कोहिविश्वासमर्थेषुशरी
रेवाशरीरभृत् ॥ ९१ ॥ कर्तुमुत्सहतेलोकेदृष्ट्वासंप्रस्थितंजगत् ॥ अहमप्येवमेवैनंलोकंजानाम्यशाश्वतं ॥ ९२ ॥ कालाग्नावाहितंघोरेगुह्येसततगेक्षरे ॥ नचात्रप ॥८३॥
रिहारोस्तिकालस्पृष्टस्यकस्यचित् ॥ ९३ ॥ सूक्ष्माणांमहतांचैवभूतानांपरिपच्यतां ॥ अनीशस्याप्रमत्तस्यभूतानिपचतःसदा ॥ ९४ ॥

॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥ १०१ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

अनिवृत्तस्यकालस्यक्षयंप्राप्तोनमुच्यते ॥ अप्रमत्तःप्रमत्तेषुकालोजागर्तिदेहिषु ॥ ९५ ॥ प्रयत्नेनाप्यपक्रांतोदृष्टपूर्वोनकेनचित् ॥ पुराणःशाश्वतोधर्मःसर्व
प्राणभृतांसमः ॥ ९६ ॥ कालोनपरिहार्यश्चनचास्यास्तिव्यतिक्रमः ॥ अहोरात्रांश्चमासांश्चक्षणान्काष्ठालवान्कलाः ॥ ९७ ॥ संपीडयतियःकालोवृद्धिंवार्धु
षिकोयथा ॥ इदमद्यकरिष्यामिश्वःकर्तास्मीतिवादिनं ॥ ९८ ॥ कालोहरतिसंप्राप्तोनदीवेगइवद्रुमं ॥ इदानींतावदेवासौमयादृष्टःकथंमृतः ॥ ९९ ॥ इतिका
लेनह्रियतांप्रलापःश्रूयतेनृणां ॥ नश्यंत्यर्थास्तथाभोगाःस्थानमैश्वर्यमेवच ॥ १०० ॥ जीवितंजीवलोकस्यकालेनागम्यनीयते ॥ उच्छ्रायाविनिपातांताभावो
भावःसएवच ॥ १०१ ॥ अनित्यमध्रुवंसर्वंव्यवसायोहिदुष्करः ॥ सातेनव्यथतेबुद्धिरचलातत्त्वदर्शिनी ॥ २ ॥ अहमासंपुराचेतिमनसापिनबुध्यते ॥ काले
नाक्रम्यलोकेस्मिन्पच्यमानेबलीयसा ॥ ३ ॥ अज्येष्ठमकनिष्ठंचक्षिप्यमाणेनबुध्यते ॥ ईर्ष्याभिमानलोभेषुकामक्रोधभयेषुच ॥ ४ ॥ स्पृहामोहाभिमानेषु
लोकःसक्तोविमुह्यति ॥ भवांस्तुभावतत्त्वज्ञोविद्वान्ज्ञानतपोन्वितः ॥ ५ ॥ कालंपश्यतिसुव्यक्तंपाणावामलकंयथा ॥ कालचारित्रतत्त्वज्ञःसर्वशास्त्रविशारदः
॥ ६ ॥ विवेचनेकृतात्मासिस्पृहणीयोविजानतां ॥ सर्वलोकोह्ययंमन्येबुद्ध्यापरिगतस्त्वया ॥ ७ ॥ विहरन्सर्वतोमुक्तोनक्वचित्परिसज्जते ॥ रजश्चहितमश्चत्वां
स्पृशतेनजितेंद्रियं ॥ ८ ॥ निष्प्रीतिंनष्टसंतापमात्मानंत्वमुपाससे ॥ सुहृदंसर्वभूतानांनिर्वैरंशांतमानसं ॥ ९ ॥ दृष्ट्वात्वांममसंजातात्वय्यनुक्रोशिनीमतिः ॥
नाहमेतादृशंबुद्धंहंतुमिच्छामिबंधने ॥ १० ॥ आनृशंस्यंपरोधर्मस्त्वनुक्रोशश्चमेत्वयि ॥ मोक्ष्यंतेवारुणाःपाशास्तवेमेकालपर्ययात् ॥ ११ ॥ प्रजानामुपचारे
णस्वस्तितेस्तुमहासुर ॥ यदाश्वश्रूंस्नुषांवृद्धांपरिचारेणयोक्ष्यते ॥ १२ ॥ पुत्रश्चपितरंमोहात्प्रेषयिष्यतिकर्मसु ॥ ब्राह्मणैःकारयिष्यंतिवृषलाःपादधावनं ॥ १३ ॥
शूद्राश्चब्राह्मणींभार्यामुपयास्यंतिनिर्भयाः ॥ वियोनिषुविमोक्ष्यंतिबीजानिपुरुषायदा ॥ १४ ॥ संकरंकांस्यभांडैश्चबलिंचैवकुपात्रकैः ॥ चातुर्वर्ण्यंयदाकृत्स्न
ममर्यादंभविष्यति ॥ १५ ॥ एकैकस्तेतदापाशःक्रमशःपरिमोक्ष्यते ॥ अस्मत्तस्तेभयंनास्तिसमयंप्रतिपालय ॥ सुखीभवनिराबाधःस्वस्थचेतानिरामयः ॥
॥ १६ ॥ तमेवमुक्त्वाभगवाञ्छतक्रतुःप्रतिप्रयातोगजराजवाहनः ॥ विजित्यसर्वानसुरान्सुराधिपोननंदहर्षेणबभूवचैकराट् ॥ १७ ॥ महर्षयस्तुष्टुवुरंजसाचतं
वृषाकपिंसर्वचराचरेश्वरं ॥ हिमापहोहव्यमुवाहचाध्वरेतथामृतंचार्पितमीश्वरोपिहि ॥ १८ ॥

द्विजोत्तमैःसर्वगतैरभिष्टुतोविदीप्ततेजागतमन्युरीश्वरः ॥ प्रशांतचेतामुदितःस्वमालयंत्रिविष्टपंप्राप्यमुमोदवासवः ॥ ११९॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति०
॥८४॥ मोक्ष०प०बलिवासवसंवादेसप्तविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२७॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ युधिष्ठिरउवाच पूर्वरूपाणिमे १२
राजन्पुरुषस्यभविष्यतः ॥ पराभविष्यतश्चैवतन्मेब्रूहिपितामह॥ १ ॥ भीष्मउवाच मनएवमनुष्यस्यपूर्वरूपाणिशंसति ॥ भविष्यतश्चभद्रंतेतथैवनभ
विष्यतः ॥ २ ॥ अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनं ॥ श्रियाशक्रस्यसंवादंतंनिबोधयुधिष्ठिर ॥ ३ ॥ महतस्तपसोव्युष्ट्यापश्यँल्लोकौपरावरौ ॥ सामान्यमृषि
भिर्गत्वाब्रह्मलोकनिवासिभिः ॥ ४ ॥ ब्रह्मेवामितदीप्तौजाःशांतपाप्मामहातपाः ॥ विचचारयथाकामंत्रिषुलोकेषुनारदः ॥५॥ कदाचित्प्रातरुत्थायपिस्पृक्षुः
सलिलंशुचि ॥ ध्रुवद्वारभवांगंगांजगामावततारच ॥६॥ सहस्रनयनश्चापिवज्रीशंबरपाकहा ॥ तस्यादेवर्षिजुष्टायास्तीरमभ्याजगामह ॥७॥ तावाप्लुत्ययता
त्मानौकृतजप्यौसमासतः ॥ नद्याःपुलिनमासाद्यसूक्ष्मकांचनवालुकं ॥ ८ ॥ पुण्यकर्मभिराख्यातादेवर्षिकथिताःकथाः ॥ चक्रतुस्तौतथासीनौमहर्षिकथिता
स्तथा ॥ ९ ॥ पूर्ववृत्तव्यपेतानिकथयंतौसमाहितौ ॥ अथभास्करमुद्यंतंरश्मिजालपुरस्कृतं ॥ १० ॥ पूर्णमंडलमालोक्यतावुत्थायोपतस्थतुः ॥ अभितस्तूद
यंतंतमर्कमर्कमिवापरं ॥ ११ ॥ आकाशेददृशेज्योतिरुद्यतार्चिःसमप्रभं ॥ तयोःसमीपंतंप्राप्तंप्रत्यदृश्यतभारत ॥१२॥ तत्सुपर्णार्करचितमास्थितंवैष्णवंपदं॥
भाभिरप्रतिमंभातित्रैलोक्यमवभासयत् ॥ १३ ॥ तत्राभिरूपशोभाभिरप्सरोभिःपुरस्कृतां ॥ बृहतीमंशुमत्प्रख्यांबृहद्भानोरिवार्चिषं ॥१४॥ नक्षत्रकल्पाभर
णांतांमौक्तिकसमस्रजं ॥ श्रियंददृशतुःपद्मांसाक्षात्पद्मदलस्थितां ॥ १५॥ सावरुह्यविमानाग्र्यादंगनानामनुत्तमा ॥ अभ्यागच्छत्त्रिलोकेशंदेवर्षिंचापिना
रदं ॥ १६ ॥ नारदानुगतःसाक्षान्मघवांस्तामुपागमत् ॥ कृतांजलिपुटोदेवींनिवेद्यात्मानमात्मना ॥ १७ ॥ चक्रेचानुपमांपूजांतस्याश्चापिससर्ववित् ॥ देव
राजःश्रियंराजन्वाक्यंचेदमुवाचह ॥ १८॥ शक्रउवाच कात्वंकेनचकार्येणसंप्राप्ताचारुहासिनि ॥ कुतश्चागम्यतेसुभ्रुगंतव्यंक्वचतेशुभे ॥ १९ ॥ ॥८४॥
श्रीरुवाच पुण्येषुत्रिषुलोकेषुसर्वेस्थावरजंगमाः ॥ ममात्मभावमिच्छंतोयतंतेपरमात्मना ॥२०॥

साहंवैपंकजेजातासूर्यरश्मिविबोधिते॥ भूत्यर्थंसर्वभूतानांपद्माश्रीःपद्ममालिनी॥ २१॥ अहंलक्ष्मीरहंभूतिःश्रीश्वाहंबलसूदन॥ अहंश्रद्धाचमेधाचसन्नति
र्विजितिःस्थितिः॥ २२॥ अहंधृतिरहंसिद्धिरहंत्वद्भूतिरेवच॥ अहंस्वाहास्वधाचैवसन्नतिर्नियतिःस्मृतिः॥ २३॥ राज्ञांविजयमानानांसेनाग्रेषुध्वजेषुच॥
निवासेधर्मशीलानांविषयेषुपुरेषुच॥ २४॥ जितकाशिनिशूरेचसंग्रामेष्वनिवर्तिनि॥ निवसामिमनुष्येंद्रेसदैवबलसूदन॥ २५॥ धर्मनित्येमहाबुद्धौब्रह्म
ण्येसत्यवादिनि॥ प्रश्रितेदानशीलेचसदैवनिवसाम्यहं॥ २६॥ असुरेष्ववसंपूर्वंसत्यधर्मनिबंधना॥ विपरीतांस्तुतान्बुध्वात्वयिवासमरोचयं॥२७॥ श
क्रउवाच कथंवृत्तेषुदैत्येषुत्वमवात्सीर्वरानने॥ दृष्ट्वाचकिमिहागास्त्वंहित्वादैतेयदानवान्॥२८॥ श्रीरुवाच स्वधर्ममनुतिष्ठत्सुधैर्यादचलितेषुच॥
स्वर्गमार्गाभिरामेषुसत्वेषुनिरताह्यहं॥ २९॥ दानाध्ययनयज्ञेज्यापितृदैवतपूजनं॥ गुरूणामतिथीनांचतेषांसत्यमवर्तत॥ ३०॥ सुसंमृष्टगृहाश्वासन्जित
स्त्रीकाहुताग्नयः॥ गुरुशुश्रूषकादांताब्रह्मण्याःसत्यवादिनः॥ ३१॥ श्रद्दधानाजितक्रोधादानशीलानसूयवः॥ भृतपुत्राभृतामात्याभृतदाराह्यनीर्षवः॥
॥३२॥ अमर्षेणनचान्योन्यंस्पृहयंतेकदाचन॥ नचजातूपतप्यंतिधीराःपरसमृद्धिभिः॥३३॥ दातारःसंगृहीतारआर्याःकरुणवेदिनः॥ महाप्रसादाऋजवो
दृढभक्ताजितेंद्रियाः॥ ३४॥ संतुष्टभृत्यसचिवाःकृतज्ञाःप्रियवादिनः॥ यथार्हमानार्थकराह्रीनिषेवायतव्रताः॥ ३५॥ नित्यंपर्वसुसुस्नाताःस्वनुलिप्ताःस्वलं
कृताः॥ उपवासतपःशीलाःप्रतीताब्रह्मवादिनः॥३६॥ नैनानभ्युदियात्सूर्योनचाप्यासन्प्रगेशयाः॥ रात्रौदधिचसक्तूंश्चनित्यमेवव्यवर्जयन्॥३७॥ कल्यं
घृतंचान्ववेक्षन्प्रयताब्रह्मवादिनः॥ मंगल्यान्यपिचापश्यन्ब्राह्मणांश्चाप्यपूजयन्॥३८॥ सदाहिवदतांधर्मंसदाचाप्रतिगृह्णतां॥ अर्धंचरात्र्याःस्वपतांदिवाचा
स्वपतांतथा॥ ३९॥ कृपणानाथवृद्धानांदुर्बलातुरयोषितां॥ दयांचसंविभागंचनित्यमेवान्वमोदतां॥४०॥ त्रस्तंविषण्णमुद्विग्नंभयार्तंव्याधितंकृशं॥ हृतस्वं
व्यसनार्तंचनित्यमाश्वासयंतिते॥ ४१॥ धर्ममेवान्ववर्तंतनहिंसंतिपरस्परं॥ अनुकूलाश्चकार्येषुगुरुवृद्धोपसेविनः॥ ४२॥ पितृन्देवातिथींश्चैवयथावत्तेभ्य
पूजयन्॥ अवशेषाणिचाश्नंतिनित्यंसत्यतपोधृताः॥ ४३॥ नैकेश्नंतिसुसंपन्नंनगच्छंतिपरस्त्रियं॥ सर्वभूतेष्ववर्तंतयथात्मनिदयांप्रति॥ ४४॥ नैवाकाशेन
पशुषुवियोनौचनपर्वसु॥ इंद्रियस्यविसर्गंतेरोचयंतिकदाचन॥४५॥ नित्यंदानंतथादाक्ष्यमार्जवंचैवनित्यदा॥ उत्साहोथानहंकारःपरमंसौहृदंक्षमा॥४६॥

सत्यंदानंतपःशौचंकारुण्यंवागनिष्ठुरा ॥ मित्रेषुचानभिद्रोहःसर्वंतेष्वभवत्प्रभो ॥ ४७ ॥ निद्रातंद्रीरसंप्रीतिरसूयाथानवेक्षिता ॥ अरतिश्चविषादश्चस्पृहा
 चाप्यविशन्नतान् ॥ ४८ ॥ साहमेवंगुणेष्वेवदानवेष्ववसंपुरा ॥ प्रजासर्गमुपादायनैकंयुगविपर्ययं ॥ ४९ ॥ ततःकालविपर्यासेतेषांगुणविपर्ययात् ॥ अप
श्यन्निर्गतंधर्मंकामक्रोधवशात्मनां ॥ ५० ॥ सभासदांचवृद्धानांसतांकथयतांकथाः ॥ प्राहसन्नभ्यसूयंश्चसर्ववृद्धान्गुणावराः ॥ ५१ ॥ युवानश्चसमासी
नावृद्धानपिगतान्सतः ॥ नाभ्युत्थानाभिवादाभ्यांयथापूर्वमपूजयन् ॥ ५२ ॥ वर्तयत्येवपितरिपुत्रःप्रभवतेतथा ॥ अभृत्याभृत्यतांप्राप्यख्यापयंत्यनपत्रपाः
॥५३॥ तथाधर्मादपेतेनकर्मणागर्हितेनये ॥ महतःप्राप्नुवंत्यर्थांस्तेषांतत्राभवत्स्पृहा ॥५४॥ उच्चैश्चाभ्यवदन्रात्रौनीचैस्तत्राग्निरज्वलत् ॥ पुत्राःपितॄनत्यचर
न्नार्यश्चात्यचरन्पतीन् ॥५५॥ मातरंपितरंवृद्धमाचार्यमतिथिंगुरुं॥ गुरुत्वान्नाभ्यनंदंतकुमारान्नान्वपालयन् ॥५६॥ भिक्षांबलिमदत्वाचस्वयमन्नानिभुंज
ते॥अनिष्ट्वासंविभज्याथपितृदेवातिथीन्गुरून् ॥५७॥ नशौचमनुरुध्यंततेषांसूदजनास्तथा ॥ मनसाकर्मणावाचाभक्ष्यमासीदनावृतं ॥५८॥ विप्रकीर्णानि
धान्यानिकाकमूषिकभोजनं ॥ अपावृतंपयोतिष्ठदुच्छिष्टाश्चास्पृशन्घृतं ॥ ५९ ॥ कुद्दालंदात्रपिटकंप्रकीर्णंकांस्यभाजनं ॥ द्रव्योपकरणंसर्वंनान्ववैक्षत्कुटुं
बिनी ॥ ६० ॥ प्राकारागारविध्वंसान्नस्मतेप्रतिकुर्वते ॥ नाद्रियंतेपशून्बध्वायवसेनोदकेनच ॥ ६१ ॥ बालानांप्रेक्षमाणानांस्वयंभक्ष्यमभक्षयन् ॥ तथाभृ
त्यजनंसर्वमसंतर्प्यचदानवाः ॥ ६२ ॥ पायसंकृसरंमांसमपूपानथशष्कुलीः ॥ अपाचयन्नात्मनोर्थेवृथामांसान्यभक्षयन् ॥ ६३ ॥ उत्सूर्यशायिनश्चासन्स
र्वेचासन्प्रगेनिशाः ॥ अवर्तन्कलहाश्चात्रदिवारात्रंगृहेगृहे ॥ ६४ ॥ अनार्याश्चार्यमासीनंपर्युपासन्नतत्रह ॥ आश्रमस्थान्विधर्मस्थाःप्राद्विषंतपरस्परं ॥
॥ ६५ ॥ संकराश्चाभ्यवर्ततनचशौचमवर्तत ॥ येचवेदविदोविप्राविस्पष्टमनृचश्चये ॥ ६६ ॥ निरंतरविशेषास्तेबहुमानावमानयोः ॥ हारमाभरणंवेषंगतं
स्थितमवेक्षितं ॥ ६७ ॥ असेवंतभुजिष्यावैदुर्जनाचरितंविधिं ॥ स्त्रियःपुरुषवेषेणपुंसःस्त्रीवेषधारिणः ॥ ६८ ॥ क्रीडारतिविहारेषुपरांमुदमवाप्नुवन् ॥ प्रभव
द्भिःप्रुरादायानर्हेभ्यःप्रतिपादितान् ॥ ६९ ॥ नाभ्यवर्ततनास्तिक्याद्वर्ततःसंभवेष्वपि ॥ मित्रेणाभ्यर्थितंमित्रमर्थसंशयितेक्वचित् ॥ ७० ॥ बालकोट्यग्रमात्रे
ण्स्वार्थेनाघ्नतन्वसु ॥ परस्वादानरुचयोविपणव्यवहारिणः ॥ ७१ ॥ अदृश्यंतार्यवर्णेषुशूद्राश्चापितपोधनाः ॥ अधीयंतेव्रताःकेचिद्वृथाव्रतमथापरे ॥ ७२ ॥

॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥

अशुश्रूषुर्गुरोःशिष्यःकश्चिच्छिष्यसखोगुरुः ॥ पिताचैवजनित्रीचश्रांतौवृत्तोत्सवाविव ॥ अप्रभुत्वेस्थितौवृद्धावन्नंप्रार्थयतःसुतान् ॥ ७३ ॥ तत्रवेदविदः
प्राज्ञागांभीर्येसागरोपमाः ॥ ७४ ॥ कृष्यादिष्वभवन्सक्तामूर्खाःश्राद्धान्यभुंजत ॥ प्रातःप्रातश्चसुप्रश्नंकल्पनंप्रेषणक्रियाः ॥ ७५ ॥ शिष्यानप्रहितास्तेषामकु
र्वन्गुरवःस्वयं ॥ श्वश्रूश्वशुरयोरग्रेवधूःप्रेष्यानशासत ॥ ७६ ॥ अन्वशासच्चभर्तारंसमाह्वायाभिजल्पति ॥ प्रयत्नेनापिचारक्षच्चित्तंपुत्रस्यवैपिता ॥ ७७ ॥
व्यभजच्चापिसंरंभाद्दुःखवासंतथावसत् ॥ अग्निदाहेनचोरैर्वाराजभिर्वाहृतंधनं ॥ ७८ ॥ दृष्ट्वाद्वेषात्प्राहसंतसुहृत्संभाविताल्यपि ॥ कृतघ्नानास्तिकाः
पापागुरुदाराभिमर्शिनः ॥ ७९ ॥ अभक्ष्यभक्षणरतानिर्मर्यादाहृतत्विषः ॥ तेष्वेवमादीनाचारानाचरत्सुविपर्यये ॥८०॥ नाहंदेवेंद्रवत्स्यामिदानवेष्वितिमे
मतिः ॥ तन्मांस्वयमनुप्राप्तामभिनंदशचीपते ॥ ८१ ॥ त्वयार्चितांमांदेवेशपुरोधास्यंतिदेवताः ॥ यत्राहंतत्रमत्कांतामद्विशिष्टामदर्पणाः ॥ ८२ ॥ सप्तदेव्यो
जयाष्टम्योवासमेष्यंतितेष्टधा ॥ आशाश्रद्धाधृतिःक्षांतिर्विजितिःसन्नतिःक्षमा ॥ ८३ ॥ अष्टमीवृत्तिरेतासांपुरोगापाकशासन ॥ ताश्चाहंचासुरांस्त्यक्त्वायु
ष्मद्विषयमागताः ॥ ८४ ॥ त्रिदशेषुनिवत्स्यामोधर्मनिष्ठांतरात्मसु ॥ इत्युक्तवचनांदेवींप्रीत्यर्थंचननंदतुः ॥ ८५ ॥ नारदश्चात्रदेवर्षिर्वृत्रहंताचवासवः ॥ ततो
ऽनलसखोवायुःप्रववौदेववर्त्मसु ॥ ८६ ॥ इष्टगंधःसुखस्पर्शःसर्वेंद्रियसुखावहः ॥ शुचौवाभ्यर्थितेदेशेत्रिदशाःप्रायशःस्थिताः ॥ ८७ ॥ लक्ष्मीसहितमासी
नंमघवंतंदिदृक्षवः ॥ ८८ ॥ ततोदिवंप्राप्यसहस्रलोचनःश्रियोपपन्नःसुहृदामहर्षिणा ॥ रथेनहर्यश्वयुजासुरर्षभःसदःसुराणामभिसत्कृतोययौ ॥ ८९ ॥
अथेंगितंवज्रधरस्यनारदःश्रियश्चदेव्यामनसाविचारयन् ॥ श्रियैशशंसामरदृष्टपौरुषःशिवेनतत्रागमनंमहर्षिभिः ॥ ९० ॥ ततोमृतंद्यौःप्रववर्षभास्वतीपि
तामहस्यायतनेस्वयंभुवः ॥ अनाहताद्दुंदुभयोथनेदिरेतथाप्रसन्नाश्चदिशश्चकाशिरे ॥ ९१ ॥ यथर्तुसस्येषुववर्षवासवोनधर्ममार्गाद्विचचालकश्चन ॥ अनै
करत्नाकरभूषणाचभूःसुघोषघोषाभुवनौकसांजये ॥ ९२ ॥ क्रियाभिरामामनुजामनस्विनोबभुःशुभेपुण्यकृतांपथिस्थिताः ॥ नरामराःकिन्नरयक्षराक्ष
साःसमृद्धिमंतःसुमनस्विनोभवन् ॥ ९३ ॥ नजात्वकालेकुसुमंकुतःफलंपपातवृक्षात्पवनेरितादपि ॥ रसप्रदाःकामदुघाश्चधेनवोनदारुणावाग्विचचारक
स्यचित् ॥ ९४ ॥ इमांसपर्यांसहसर्वकामदैःश्रियाश्चशक्रप्रमुखैश्चदैवतैः ॥ पठंतियेविप्रसदःसमागताःसमृद्धकामाःश्रियमाप्नुवंतिते ॥ ९५ ॥

॥ १६ ॥ इतिशांति॰मो॰नै॰भा॰एकोनत्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२९ ॥ ॥ ७ ॥ किंशीलइति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥५॥६॥७॥८॥९॥१०॥११॥१२॥१३॥१४॥१५॥

त्वयाकुरूणांवरयत्प्रचोदितंभवाभवस्येहपरंनिदर्शनं॥ तदद्यसर्वंपरिकीर्तितंमयापरीक्ष्यतत्त्वंपरिगंतुमर्हसि ॥ ९६॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति॰मोक्ष॰श्री
वासवसंवादोनामएकोनत्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२९॥ ॥७॥ युधिष्ठिरउवाच किंशीलःकिंसमाचारःकिंविद्यःकिंपराक्रमः॥
प्राप्नोतिब्रह्मणःस्थानंयत्परंप्रकृतेर्ध्रुवं॥ १ ॥ भीष्मउवाच मोक्षधर्मेषुनियतोलघ्वाहारोजितेंद्रियः॥ प्राप्नोतिब्रह्मणःस्थानंतत्परंप्रकृतेर्ध्रुवं ॥ २॥ अ
त्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनं॥ जैगीपव्यस्यसंवादमसितस्यचभारत॥ ३॥ जैगीपव्यंमहाप्रज्ञंधर्माणामागतागमं॥ अक्रुध्यंतमहृष्यंतमसितोदेवलो
ब्रवीत्॥ ४॥ देवलउवाच नप्रीयसेवंद्यमानोनिंद्यमानोनकुप्यसे॥ कातेप्रज्ञाकुतश्चैषाकिंतेतस्याःपरायणं ॥ ५॥ भीष्मउवाच इतितेनानुयु
क्तःसतमुवाचमहातपाः ॥ महद्वाक्यमसंदिग्धंपुष्कलार्थपदंशुचि ॥ ६ ॥ जैगीषव्यउवाच यागतिर्यापराकाष्ठायाशांतिःपुण्यकर्मणां ॥ तांतेहंसंप्रव
क्ष्यामिमहतीमृषिसत्तम॥ ७॥ निंदत्सुचसमानित्यंप्रशंसत्सुचदेवल॥ निन्हवंतिचयेतेषांसमयंसुकृतंचयत्॥ ८॥ उक्ताश्चनवदिष्यंतिवक्तारमहितेहितं॥ प्र
तिहंतुंनचेच्छंतिहंतारंवैमनीषिणः॥ ९॥ नाप्राप्तमनुशोचंतिप्राप्तकालानिकुर्वते॥ नचातीतानिशोचंतिनचैवप्रतिजानते ॥ १०॥ संप्राप्तायांचपूजायांका
मादर्थेषुदेवल॥ यथोपपत्तिंकुर्वंतिशक्तिमंतःकृतव्रताः॥ ११॥ पक्वविद्यामहाप्राज्ञाजितक्रोधाजितेंद्रियाः॥ मनसाकर्मणावाचानापराध्यंतिकर्हिचित्॥ १२॥
अनीर्षवोनचान्योन्यंविहिंसंतिकदाचन॥ नचजातूपतप्यंतेधीराःपरसमृद्धिभिः॥ १३॥ निंदाप्रशंसेचात्यर्थंनवदंतिपरस्यये॥ नचनिंदाप्रशंसाभ्यांविक्रियंते
कदाचन॥ १४॥ सर्वतश्चप्रशांतायेसर्वभूतहितेरताः॥ नक्रुध्यंतिनहृष्यंतिनापराध्यंतिकर्हिचित्॥ १५॥ विमुच्यहृदयग्रंथिंचंक्रमंतियथासुखं॥ नयेषांबां
धवाःसंतियेचान्येषांनबांधवाः॥ १६॥ अमित्राश्चनसंत्येषांयेचामित्रानकस्यचित्॥ यएवंकुर्वतेमर्त्याःसुखंजीवंतिसर्वदा ॥ १७॥ येधर्मंचानुरुध्यंतेधर्म
ज्ञाद्विजसत्तम॥ येत्यतोविच्युतामार्गात्तेहृष्यंत्युद्विजंतिच॥ १८॥आस्थितस्तमहंमार्गमसूयिष्यामिकंकथं॥ निंद्यमानःप्रशस्तोवाहृष्येहंकेनहेतुना॥ १९॥यद्य
दिच्छंतितत्तस्मादपिगच्छंतुमानवाः॥ नमेनिंदाप्रशंसाभ्यांह्रासवृद्धीभविष्यतः ॥ २०॥ अमृतस्येवसंतृप्येदवमानस्यतत्त्ववित्॥ विषस्येवोद्विजेन्नित्यंसं
मानस्यविचक्षणः॥ २१॥ अवज्ञातःसुखंशेतेइहचामुत्रचाभयं ॥ विमुक्तःसर्वदोषेभ्योयोवमंतासबुध्यते॥ २२॥ ॥१६॥१७॥१८॥१९॥२०॥२१॥२२॥

परांगतिंचयेकेचित्प्रार्थयंतिमनीषिणः ॥ एतद्वृतंसमाहृत्यसुखमेधंतितेजनाः ॥ २३ ॥ सर्वतश्चसमाहृत्यक्रतून्सर्वान्जितेंद्रियः ॥ प्राप्नोतिब्रह्मणःस्थानंय
त्परंप्रकृतेर्ध्रुवं ॥ २४ ॥ नास्यदेवानगंधर्वानपिशाचानराक्षसाः ॥ पदमन्ववरोहंतिप्राप्तस्यपरमांगतिं ॥ २५ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिप० मोक्ष० प० जैगी
षव्यासितसंवादेत्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३० ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ युधिष्ठिरउवाच प्रियःसर्वस्यलोकस्यसर्वसत्वाभिनंदि
ता ॥ गुणैःसर्वैरुपेतश्चकोन्वस्तिभुविमानवः ॥ १ ॥ भीष्मउवाच अत्रतेवर्तयिष्यामिपृच्छतोभरतर्षभ ॥ उग्रसेनस्यसंवादंनारदेकेशवस्यच ॥ २ ॥
उग्रसेनउवाच यस्यसंकल्पतेलोकोनारदस्यप्रकीर्तने ॥ मन्येसगुणसंपन्नोब्रूहितन्ममपृच्छतः ॥ ३ ॥ वासुदेवउवाच कुकुराधिपयान्मन्येशृणुता
न्मेविवक्षतः ॥ नारदस्यगुणान्साधून्संक्षेपेणनराधिप ॥ ४ ॥ नचारित्रनिमित्तोस्याहंकारोदेहतापनः ॥ अभिन्नश्रुतचारित्रस्तस्मात्सर्वत्रपूजितः ॥ ५ ॥
अरतिक्रोधचापल्येभयंनैतानिनारदे ॥ अदीर्घसूत्रःशूरश्चतस्मात्सर्वत्रपूजितः ॥ ६ ॥ उपास्योनारदोबाढंवाचिनास्यव्यतिक्रमः ॥ कामतोयदिवालोभात्तस्मा
त्सर्वत्रपूजितः ॥ ७ ॥ अध्यात्मविधितत्त्वज्ञःक्षांतःशक्तोजितेंद्रियः ॥ ऋजुश्चसत्यवादीचतस्मात्सर्वत्रपूजितः ॥ ८ ॥ तेजसायशसाबुद्ध्याज्ञानेनविनयेनच ॥
जन्मनातपसावृद्धस्तस्मात्सर्वत्रपूजितः ॥ ९ ॥ सुशीलःसुखसंवेशःसुभोजःस्वादरःशुचिः ॥ सुवाक्यश्चाप्यनीर्ष्यश्चतस्मात्सर्वत्रपूजितः ॥ १० ॥ कल्याणंकुरु
तेबाढंपापमस्मिन्नविद्यते ॥ नप्रीयतेपरानर्थैस्तस्मात्सर्वत्रपूजितः ॥ ११ ॥ वेदश्रुतिभिराख्यानैरर्थानभिजिगीषति ॥ तितिक्षुरनवज्ञातस्तस्मात्सर्वत्रपूजितः
॥ १२ ॥ समत्वाच्चप्रियोनास्तिनाप्रियश्चकथंचन ॥ मनोनुकूलवादीचतस्मात्सर्वत्रपूजितः ॥ १३ ॥ बहुश्रुतश्चित्रकथःपंडितोलालसोऽशठः ॥ अदीनोऽक्रो
धनोऽलुब्धस्तस्मात्सर्वत्रपूजितः ॥ १४ ॥ नार्थेधनेवाकामेवाभूतपूर्वोस्यविग्रहः ॥ दोषाश्चास्यसमुच्छिन्नास्तस्मात्सर्वत्रपूजितः ॥ १५ ॥ दृढभक्तिरनिंद्यात्मा
श्रुतवानानृशंसवान् ॥ वीतसंमोहदोषश्चतस्मात्सर्वत्रपूजितः ॥ १६ ॥ असक्तःसर्वसंगेषुसक्तात्मेवचलक्ष्यते ॥ अदीर्घसंशयोवाग्मीतस्मात्सर्वत्रपूजितः ॥ १७ ॥
समाधिर्नास्यकामार्थैर्नात्मानंस्तौतिकर्हिचित् ॥ अनीर्षुर्मृदुसंवादस्तस्मात्सर्वत्रपूजितः ॥ १८ ॥ लोकस्यविविधंचित्तंप्रेक्षतेचाप्यकुत्सयन् ॥ संसर्गविद्याकु
शलस्तस्मात्सर्वत्रपूजितः ॥ १९ ॥ नासूयत्यागमंकंचित्स्वनयेनोपजीवति ॥ अवंध्यकालोवश्यात्मातस्मात्सर्वत्रपूजितः ॥ २० ॥ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ इतिशांति॰मो॰नै॰भा॰एकत्रिंशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३१ ॥ ॥ ७ ॥ एवंनानाख्यानमुखेनोक्तंअधिकारिणःस्वरूपंश्रुत्वात्मनितत्त्वज्ञाना धिकारंपश्यन् भृगुभरद्वाजसंवादादौपूर्वंसंक्षेपेणश्रुतमेवार्थंविस्तरेणश्रोतुमिच्छन्युधिष्ठिरउवाच आद्यंतमिति आदिंसंसारहेतुं अंतंलयस्थानं भूतानांजीवानांअभिन्ननिमित्तोपादानत्वसूचनार्थःसमासः साक्षाच्चोभयाम्नानात् तदात्मानं स्वयमकुरुतेतिन्यायेनश्रुत्याचब्रह्मणस्तथात्वप्रतिपादनात् किंलक्षणंब्रह्मेतिध्यानकर्मणीतत्प्राप्तौअंतरंगबहिरंगसाधने कालंकलिःशयानोभवतिसंजिहानस्तुद्वापरः उत्ति

कृतश्रमःकृतप्रज्ञोनचतृप्तःसमाधितः॥ नित्ययुक्तोप्रमत्तश्चतस्मात्सर्वत्रपूजितः॥ २१ ॥नापत्रपश्चयुक्तश्चनियुक्तःश्रेयसेपरैः॥ अभेत्तापरगुह्यानांतस्मात्सर्वत्रपूजितः॥ २२ ॥ नहृष्यत्यर्थलाभेषुनालाभेतुव्यथत्यपि॥स्थिरबुद्धिरसक्तात्मातस्मात्सर्वत्रपूजितः॥ २३ ॥ तंसर्वगुणसंपन्नंदक्षंशुचिमनामयं॥ कालज्ञंचप्रियज्ञंचकःप्रियंनकरिष्यति॥ २४ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिप॰मोक्ष॰प॰वासुदेवोग्रसेनसंवादेएकत्रिंशाधिकद्विशततमोऽध्यायः॥ २३१ ॥ ॥ ७ ॥ युधिष्ठिरउवाच आद्यंतंसर्वभूतानांज्ञातुमिच्छामिकौरव॥ ध्यानंकर्मचकालंचतथैवायुर्युगेयुगे ॥ १ ॥ लोकतत्त्वंचकार्त्स्न्येनभूतानामागतिंगतिं ॥ सर्गश्चनिधनंचैवकुतएतत्प्रवर्तते ॥ २ ॥ यदितेऽनुग्रहेबुद्धिरस्मास्विहसतांवर॥ एतद्भवंतंपृच्छामितद्भवान्प्रब्रवीतुमे ॥ ३ ॥ पूर्वंहिकथितंश्रुत्वाभृगुभाषितमुत्तमं॥ भरद्वाजस्यविप्रर्षेस्ततोमेबुद्धिरुत्तमा॥ ४ ॥ जातापरमधर्मिष्ठादिव्यसंस्थानसंस्थिता॥ ततोभूयस्तुपृच्छामितद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ ५ ॥ भीष्मउवाच अत्रतेवर्तयिष्येऽहमितिहासंपुरातनं॥ जगौयद्भगवान्व्यासःपुत्रायपरिपृच्छते ॥ ६ ॥ अधीत्यवेदानखिलान्सांगोपनिषदस्तथा॥ अन्विच्छन्नैष्ठिकंकर्मधर्मनैपुणदर्शनात् ॥ ७ ॥ कृष्णद्वैपायनंव्यासंपुत्रोवैयासकिःशुकः॥ पप्रच्छसंदेहमिमंछिन्नधर्मार्थसंशयं ॥ ८ ॥

ष्ठंस्त्रेताभवतिकृतंसंपद्यतेचरन्निितिश्रुतिप्रसिद्धंचतुर्विधंजीवं लोकतत्त्वंलोकस्यवास्तवंरूपं भूतानांवियदादीनां आगतिंउद्गमस्थानं गतिंप्रवेशस्थानमूर्णनाभिमिवतंतुजालस्यतदेतत्सर्वंज्ञातुमिच्छामि श्रुत्यर्थस्तु शयानःअविद्यावृतःपुमान्कलिरित्युच्यते संजिहानःविषयेषुजातवैराग्यःसन्अविद्यांसम्यक्हातुमिच्छन्मुमुक्षुर्द्वापरइत्युच्यते उत्तिष्ठन्शमाद्यनुष्ठानायसज्जीभवन्त्रेतेत्युच्यते चरन्शमादिकमाचरन्कृतंकृतयुगंभवतिपुमानेवेत्यर्थः धर्मतारतम्याच्चायुस्तातरम्यंयुगेयुगेपुंसिपुंसिज्ञेयंसार्धः ॥ १ ॥ सर्गनिधनेभौतिकानांजरायुजादीनांचतुर्मुखादिरवांतरकारणमपिकिंब्रह्मैवततोन्यद्वेत्यभिप्रायः ॥ २ ॥ ३ ॥ पौनरुक्त्यमाशंक्याह पूर्वंहीति ॥ ४ ॥ परमधर्मिष्ठायोगधर्मनिष्ठाबुद्धिर्मेजातेतिपूर्वेणान्वयः दिव्यसंस्थानसंस्थिताअलौकिकस्वरूपनिष्ठावतीभूयोधिकंविस्तरेणेत्यर्थः तथाचसंक्षेपेणश्रुतस्यापिविस्तरार्थं पुनःप्रश्नइत्यपौनरुक्त्यं ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ संदेहंसंदेहविषयंप्रश्नसमूहं छिन्नधर्मार्थसंशयंव्यासं ॥ ८ ॥

तत्त्वंपदार्थौपृच्छति भूतेति कर्तारंईश्वरमेवसंतं कालस्यपूर्वोदाहृतमृत्युकस्यशयानसंजिहानोत्तिष्ठत्संचरद्रूपकस्योजीवस्य ज्ञानेनशयानत्वादिधर्मज्ञानेन निष्ठाअंधंतमआदिरूपमाप्तिःसंजातास्यतंकालज्ञानेन निष्ठितं ईशोपिअविद्ययाजीवतांगतःकेनधर्मेणकीदृशंभावमभ्युतइतिप्रश्नार्थः तत्त्वमस्यादिवाक्याध्येतृप्रसिद्धमेवजीवब्रह्माभेदमनुवदतिप्रष्टा कस्मिन्नुभगवोविज्ञातेसर्वमिदंविज्ञातंभवतीतिआथर्वणेएकविज्ञानात्सर्वविज्ञानप्रसिद्धिरप्यनुवादकृत् ब्राह्मणोब्रह्मबुभुत्सुर्धर्माधर्माभ्यांमुक्तिमिच्छन् ॥ ९ ॥ सर्वज्ञःब्रह्मज्ञः ॥ १० ॥ भूतग्रामकर्तुःस्वरूपंतावदाह अनाद्यंतमिति दिव्यंद्योतमानंचिन्मात्रं ब्रह्म त्रिविधपरिच्छेदशून्यंवस्तु अग्रेसृष्टेःप्राक्संप्रवर्ततेमायाशबलात्जगदाद्यंतरूपाद्यवच्छिनत्तिअनाद्यंतमिति अजंअजरंअव्ययमितियास्कोक्तान्जायतेऽस्तिवर्धतेविपरिणमतेऽपक्षीयतेनश्यतिचेतिषड्भावविकारांश्चितौनिषेधतिअतएवध्रुवंअविकारंअप्रतर्क्यंकारणंहिकार्येणानुमीयते नचैतत्तथाअतएवाविज्ञेयंदत्तेरप्यविषयःकथंतर्हिदृश्यतेत्वग्र्ययाबुध्येतिश्रुतिर्ब्रह्मणोबुद्धिगम्यत्वमाह उच्यते स्वमुखस्यस्वदृश्यत्वंयथादर्पणद्वारानस्वतः एवंब्रह्मणोपिधीप्रतिबिंबितस्यधियोदृश्यत्वेनैवदृश्यत्वंनस्वतइतिगृहाण कारणत्वादिकंतुब्रह्मण्याविद्यकंअविद्यादशायांस्थित्वेवकल्प्यतइत्यर्थः एतच्चाक्षिप्यसमाहितंवार्तिके नन्वविद्यावदिष्टंचेद्ब्रह्मदोषोमहानयं निरविद्येचविद्यायाआनर्थक्यंप्रसज्यते न अस्याविद्येत्यविद्यायामेवासित्वाप्रकल्प्यते ब्रह्मद्वारात्वविद्येयंनकथंचनयुज्यतेइति श्रुतिश्च नासदासीन्नोसदासीत्तदानींनासीद्रजोनोव्योमापरो

श्रीशुकउवाच भूतग्रामस्यकर्तारंकालज्ञानेननिष्ठितं ॥ ब्राह्मणस्यचयत्कृत्यंतद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ ९ ॥ भीष्मउवाच तस्मैप्रोवाचतत्सर्वंपितापुत्राय पृच्छते ॥ अतीतानागतेविद्वान्सर्वज्ञःसर्वधर्मवित् ॥ १० ॥ व्यासउवाच अनाद्यंतमजंदिव्यमजरंध्रुवमव्ययं ॥ अप्रतर्क्यमविज्ञेयंब्रह्माग्रेसंप्रवर्तते ॥ ॥ ११ ॥ काष्ठानिमेषादशपंचचैवत्रिंशत्तुकाष्ठागणयेत्कलांतां ॥ त्रिंशत्कलश्चापिभवेन्मुहूर्तोभागःकलायादशमश्चयःस्यात् ॥ १२ ॥

यदिति सृष्टेःप्राग्वस्तुवृत्तमनुरुध्यअसत्सद्रजःशब्दितानांआनुमानिकानांशून्यप्रधानपरमाणूनामिवश्रौतस्यपरव्योमशब्दितस्यजगत्कारणस्याप्यसत्त्वमाह तस्माद्युक्तमेवब्रह्मणिअनाद्यंतत्वादिविशेषणं ॥ ॥ ११ ॥ कालज्ञानेननिष्ठितमितिद्वितीयप्रश्नोत्तरमाहकाष्ठेति अत्रतस्माद्व्यक्तात्मकंमनइत्युपसंहारात् कलाकाष्ठादिव्यंजकंयद्व्यक्तंसूर्यादिपदार्थजातंतत्सर्वंमनोमात्रमित्यवगतेः कृतत्रेतादिरूपमपितद्देवसत्वादिगुणतारतम्यात् तथामानुषपैतृकदैवब्राह्माणामहोरात्राणामुत्तरोत्तरंप्रमाणाधिक्यमपिसत्वोत्कर्षादेव तदपिअस्मद्दृष्ट्यपेक्षमेव तत्रत्यानांतुतदस्मदीयघटीमात्रमेव एतदेवरेवत्यर्थंवरार्थिनारैवतकेनब्रह्मलोकस्थेनमुहूर्तमात्रत्वेनानुभूतःकालोलौकिकानामनेकसंवत्सरसंमितोव्यतीतइत्युपाख्यानेनव्यक्तीकृतंपुराणेषु तस्मात्स्वस्वदृष्ट्यासर्वोपिसुखीस्वल्पायुर्दुःखीचिरायुः साधारणदृष्ट्यातुपापिनामल्पमायुःकलिप्राधान्यात् इतरेषांद्वापरादिप्राधान्यादधिकमितिविवेकः तस्मात्कालजयार्थंमनोनिग्रहेणात्मैवशरणीयइत्यध्यायतात्पर्यं अक्षरार्थस्तु भागः भगःसूर्यःतत्संबंधी कलायाःदशमोंशस्तेनसहितः त्रिंशत्कलोमुहूर्तः सचसूर्यस्यउदयादुदयांतरपर्यंतंयावान्कालस्तस्यषोडशोंऽशःपादोननाडीचतुष्टयात्मकः तस्यापिदशमांशःसार्धद्वाविंशतिपलात्मकः एतेनअष्टादशनिमेषास्तुकाष्ठात्रिंशत्तुताःकलाःत्रिंशत्कलोमुहूर्तस्तुत्रिंशद्भाग्यहनीतुतेइत्यादिलोकप्रसिद्धक्रमःप्रतिमुहूर्तंसार्धपलाधिक्यात्स्थूलइतिज्ञेयं कलातुषोडशोभागइत्यमरः अन्येतुकाष्ठाप्रयाधिकात्रिंशत्कलाःमुहूर्तइतिव्याचख्युः ॥ १२ ॥

॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥१६॥१७॥१८॥१९॥ तावच्छतीचतुःशती तथाविधःचतुःशतात्मकःकालःसंध्यायुगयोरंतरं संध्यांशःयुगांतरयोरंतरं ॥२०॥२१॥ एतत्कालाख्यंचतुर्युगात्मकंजीवस्वरूपंशाश्वतं
॥ २२ ॥ कृतेयुगेयुज्यतेवासनावरत्रयाबत्ध्यनेस्मिन्पुरुषपशुरितियुगंस्वधर्मस्तस्मिन्कृतेसाकल्येननिष्पादिते तस्यकृ
आद्यंतशून्यंमनोरूपोपाधियोगाच्चतुर्विधमपिस्वरूपतःसर्वविकारहीनंब्रह्मैवास्तीत्यर्थः
तयुगात्मनःपुरुषस्य अधर्मेणश्येनाद्यभिचारकर्मणा आगमःउपदेशवाक्यं सचपरइतिविशेषणाद्वेदएव ॥ २३ ॥ चौर्यंचकानृतंचकुत्सितमनृतंवेदबिरुद्धंहिंसादिकर्म तेनवैदिकंकर्माप्यंतेबाधयोग्यत्वादनृत

संवत्सरंद्वेत्वयनेवदंतिसंख्याविदो
त्रिंशन्मुहूर्तंतुभवेदहश्चरात्रिश्चसंख्यामुनिभिःप्रणीता ॥ मासःस्मृतोराज्यहनीचत्रिंशत्संवत्सरोद्वादशमासउक्तः ॥ १३ ॥
दक्षिणमुत्तरंच ॥ १४ ॥ अहोरात्रेविभजतेसूर्योमानुषलौकिके ॥ रात्रिःस्वप्नायभूतानांचेष्टायैकर्मणामहः ॥ १५ ॥ पित्र्येराज्यहनीमासःप्रविभागस्तयोःपुनः ॥
शुक्लोहःकर्मचेष्टायांकृष्णःस्वप्नायशर्वरी ॥ १६ ॥ दैवेरात्र्यहनीवर्षंप्रविभागस्तयोःपुनः ॥ अहस्तत्रोदगयनंरात्रिःस्याद्दक्षिणायनं ॥ १७ ॥ येतेराज्यहनीपूर्वं
कीर्तितेजीवलौकिके ॥ तयोःसंख्यायवर्षाग्रंब्राह्मेवक्ष्याम्यहःक्षपे ॥ १८ ॥ पृथक्संवत्सराग्राणिप्रवक्ष्याम्यनुपूर्वशः ॥ कृतेत्रेतायुगेचैवद्वापरेचकलौतथा ॥
॥ १९ ॥ चत्वार्याहुःसहस्राणिवर्षाणांतत्कृतंयुगं ॥ तस्यतावच्छतीसंध्यासंध्यांशश्चतथाविधः ॥ २० ॥ इतरेषुससंध्येषुसंध्यांशेषुततस्त्रिषु ॥ एकपादेनहीयंतेस
हस्राणिशतानिच ॥ २१ ॥ एतानिशाश्वतान्लोकान्धारयंतिसनातनान् ॥ एतद्ब्रह्मविदांतातविदितंब्रह्मशाश्वतं ॥ २२ ॥ चतुष्पात्सकलोधर्मःसत्यंचैवकृतेयु
गे ॥ नाधर्मेणागमःकश्चित्परस्तस्यप्रवर्तते ॥ २३ ॥ इतरेष्वागमाद्धर्मःपादशस्त्ववरोप्यते ॥ चौर्यकानृतमायाभिरधर्मश्चोपचीयते ॥ २४ ॥ अरोगाःसर्वसि
द्धार्थाश्चतुर्वर्षशतायुषः ॥ कृतेत्रेतायुगेत्वेषांपादशोह्रसतेवयः ॥ २५ ॥ वेदवादाश्चानुयुगंह्रसंतीतीहनःश्रुतं ॥ आयूंषिचाशिषश्चैववेदस्यैवचयत्फलं ॥ २६ ॥
अन्येकृतयुगेधर्मास्त्रेतायांद्वापरेऽपरे ॥ अन्येकलियुगेनॄणांयुगह्रासानुरूपतः ॥ २७ ॥ तपःपरंकृतयुगेत्रेतायांज्ञानमुत्तमं ॥ द्वापरेयज्ञमेवाहुर्दानमेकंकलौयुगे
॥ २८ ॥ एतांद्वादशसाहस्रींयुगाख्यांकवयोविदुः ॥ सहस्रपरिवर्तंतद्ब्राह्मंदिवसमुच्यते ॥ २९ ॥

॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ तपःपरंविद्या ज्ञानंअपरविद्या तेचअथपरायदक्षरमधिगम्यतेयत्तदद्रश्यमग्राह्यमित्यादिनातत्रापराऋग्वेदोयजुर्वेदइ
मेवेतिदर्शितं मायाशाठ्यादिरूपा उपचीयतेवर्धते
त्यादिनाथर्वणेप्रसिद्धे ॥ २८ ॥ एतामिति अत्रकृतादिषुचतुस्त्रिद्व्येकक्रमेणधर्मस्यदशपादाःअधर्मस्यषट् एतेषामपियुगकालाल्पत्वबहुत्वाभ्यांफलतश्चतुर्युग्यांपादमात्रंअधर्मःपादत्रयंधर्मः सेयंसहस्रगु
णिताब्राह्मंदिनंतावत्येवब्राह्मीरात्रिश्चेतिवदताथयत्रान्यत्पश्यतितदल्पंतन्मर्त्यमितिश्रुतेर्ब्राह्मंपदमपिदिवाद्वैतदुःखेनरात्रौअज्ञानशेषेणचानुविद्धत्वात्क्षयिष्णुत्वाच्चक्षुद्रमेवेतिदर्शितं ॥ २९ ॥

तदादौदिनादौध्यानमाविश्ययोगनिद्रयासुप्त्वानत्विंद्रियाणांजाड्येन ॥ ३० ॥ ३१॥इममेवसृष्टिप्रलयप्रकारमस्मदादिष्वप्यतिदिशति प्रतिबुद्धइति अक्षय्यंक्षेतुमशक्यं स्वतोनिर्विकारस्वरूपमपिब्रह्माजीवः
क्षपाक्षयेनिद्रानाशेसति प्रतिबुद्धःसन्विकुरुतेमाययाविकारयुक्तंकरोति चकारोहेत्वर्थः तस्मात्महद्भूतंअहंकारंसृजते तस्मादहंकारात्व्यक्तात्मकंवियदाद्यात्मकंमनश्चसृजते मनोमात्रमेवकालाकाशादि
कंसुप्तिप्रबोधावेवचसृष्टिप्रलयावित्यर्थः तथाचश्रुतिः सयदास्वपितितदैनंवाक्सर्वैर्नामभिःसहाप्येतिचक्षुःसर्वैरूपैःसहाप्येतीत्यादिनासुषुप्तौप्रत्यगात्मनि नामरूपप्रपंचप्रलयमुक्त्वाथयदाप्रबुध्यतेएतस्मा
दात्मनःसर्वेप्राणायथायतनंविप्रतिष्ठंतेप्राणेभ्योदेवादेवेभ्योलोकाइतिप्रबोधेचततएवप्राणदेवलोकशब्दितानामाध्यात्मिकाधिदैविकाधिलौकिकप्रपंचानामुत्पत्तिंदर्शयति ॥ ३२ ॥ इतिशांति० मोक्ष०
नै० भा० द्वात्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३२ ॥ ॥ ५ ॥ ननुप्राक्सिद्धमज्ञातसत्ताकंजगत्समनस्केंद्रियसन्निकर्षात्गृह्यतेयस्तनएवायंघटइतिप्रत्यभिज्ञायतेचतत्कथंमनोमात्रमि
त्याशंक्याह ब्रह्मेति मनोमहान्मतिर्ब्रह्मापूर्बुद्धिःख्यातिरीश्वरः प्रज्ञासंविच्चितिश्चैवस्मृतिश्चपरिपठ्यते पर्यायवाचकाःशब्दामनसःपरिकीर्तिताइतिस्मृतेर्ब्रह्ममहत्तत्त्वंसूक्ष्मबुद्धिः तच्चतेजोमयंसूक्ष्मवासनामयं.

रात्रिमेतावतींचैवतदादौविश्वमीश्वरः ॥ प्रलयेध्यानमाविश्यसुप्त्वासोऽंतेविबुध्यते ॥ ३० ॥ सहस्रयुगपर्यंतमहर्यद्ब्रह्मणोविदुः ॥ रात्रिंयुगसहस्रांतांतेहो
रात्रविदोजनाः ॥ ३१ ॥ प्रतिबुद्धोविकुरुतेब्रह्माक्षय्यंक्षपाक्षये ॥ सृजतेचमहद्भूतंतस्माद्व्यक्तात्मकंमनः ॥ ३२ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिमो
क्षधर्मपर्वणिशुकानुप्रश्नेद्वात्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः॥ २३२॥ ॥ ५ ॥ ५॥ व्यासउवाच ब्रह्मतेजोमयंशुक्रंयस्यसर्व
मिदंजगत्॥ एकस्यभूतंभूतस्यद्वयंस्थावरजंगमं॥ १॥ अहर्मुखेविबुद्धःसन्सृजतेऽविद्ययाजगत्॥ अग्रएवमहद्भूतमाशुव्यक्तात्मकंमनः॥ २॥ अभिभूयेहचा
र्चिष्मद्व्यसृजत्सप्तमानसान्॥ दूरगंबहुधागामिप्रार्थनासंशयात्मकं॥ ३॥

सएतास्तेजोमात्राःसमभ्याददानइत्यादौवासनासुतेजःशब्दप्रयोगात् तदेवशुक्रंवीजंविद्धीतिशेषः यस्यवीजस्यएकस्यद्रव्यांतरवर्जितस्यभूतस्यजनिमतः पंचम्यर्थेषष्ठी यस्मादिदंजगत्भूतंउद्भूतंस्थावरंस्था
स्नुनित्यंचेतनंजंगमंविनाशिअनित्यंअचेतनंस्वप्नेइववासनामयंजगत्मनस्येवस्थितंपूर्वपूर्वसंस्कारवशात्इदमितिज्ञायते तदिदमितिप्रत्यभिज्ञायतेचेत्यर्थः ॥ १ ॥ अहरिति अविद्ययेतिमहत्तत्त्वस्यापिकारण
मुक्तं सृष्टिक्रममाहाग्रेइति अग्रेसर्गादौमहत्महत्तत्त्वंभूतंउद्भूतंतदेवआशुशीघ्रंव्यक्तात्मकंवियदादिरूपंसत्मनइत्युच्यते आशुइतिसांख्याभिमतःसृष्टिक्रमोनिरस्तः युगपत्सृष्टिरेवहिशास्त्रतत्त्वमितिदृष्टिसृष्टिवा
दिनांघंटाघोषः ॥ २ ॥ अभिभूयेतिसार्द्धश्लोकः मनःकर्तृ अर्चिष्मत्प्रकाशकंचिदात्मानंअभिभूयआवृत्यमानसान्सप्तव्यसृजत् अर्चिष्मानितिपाठेतुईश्वरःमानसान्पूर्वसर्गांतेऽभिभूयउत्तरसर्गादौव्यसृ
जदितिज्ञेयं मनःप्रथमंसिसृक्षयाबहुस्यांप्रजायेयेतिश्रुतिसिद्धयाप्रार्थनारूपयाऽनेनमनसोरूपांतरेणेतिद्वितीयत्वमुक्तं विकुरुतेविविधाकारांकुरुते आकाशादयःपंचेतिसप्तमानसाः ॥ ३ ॥

॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥७॥ गुणाइति आकाशादयःपंचक्रमेणएकद्वित्रिचतुःपंचगुणयुक्ताइत्यर्थः तेषांभूतानांमध्येयद्भूतंयावत्कालपर्यंतंयथायेनप्रकारेणवर्ततेतद्भूतं एकस्तच्छब्दस्तावच्छब्दार्थः तावत्कालपर्यं
तंतावद्गुणंस्मृतं अत्रपूर्वोर्द्धोक्ताव्यवस्थासूक्ष्मभूतेष्वेवज्ञेया स्थूलेषुतुपंचीकरणादूर्ध्वंसर्वाण्यपिपंचगुणानि त्रिवृत्करणपक्षेच आकाशवायूक्रमेणैकद्विगुणकौइतराणिपंचगुणान्येवेत्याशयः तत्रपंचीकरणंतु
आकाशादीन्प्रत्येकंद्वेधाविभज्यएकस्मिन्भागेस्वेतरभूतचतुष्टयस्य अर्धीकृतस्य चतुरश्चतुर्थांशान्प्रक्षिप्यएकैकंस्थूलभूतंभवति तथात्रिवृत्करणं तेजोबन्नानिप्रत्येकंद्वेधाविभज्यएकस्मिन्नर्धेस्वेतरयोरर्धा
र्धंप्रक्षिपेदिति एवंसंकीर्णेष्वपिआकाशादिसंज्ञाःस्वभागाधिक्यादितिज्ञेयं ॥ ८ ॥ ननुपंचीकरणपक्षेकथमाकाशेगंधाद्यनुपलंभः कथंवात्रिवृत्करणपक्षेवायौगंधोपलंभइत्याशंक्याद्येस्थूलाकाशस्याप्रत्य
क्षत्वेनतद्गतगंधादीनामप्यप्रत्यक्षत्वमित्यभिसंधायद्वितीयंप्रत्याह उपलभ्येति अप्स्विति दृष्टांतार्थं यथाप्सुएलालवंगादिगंध उपलभ्यते एवंवायावपिआगंतुकद्रव्यसंपर्कजएवगंधानुभवोनत्वाजानसिद्धद्रव्यसं

मनःसृष्टिंविकुरुतेचोद्यमानंसिसृक्षया॥ आकाशंजायतेतस्मात्तस्यशब्दंगुणंविदुः ॥ ४ ॥ आकाशात्तुविकुर्वाणात्सर्वगंधवहःशुचिः॥ बलवान्जायतेवा
युस्तस्यस्पर्शोगुणोमतः॥ ५॥ वायोरपिविकुर्वाणाज्ज्योतिर्भवतिभास्वरं॥ रोचिष्णुजायतेशुक्रंतद्रूपगुणमुच्यते॥ ६॥ ज्योतिषोपिविकुर्वाणाद्भवंत्यापोरसा
त्मिकाः॥ अद्भ्योगंधस्तथाभूमिःसर्वेषांसृष्टिरुच्यते ॥ ७ ॥ गुणाःसर्वस्यपूर्वस्यप्राप्नुवंत्युत्तरोत्तरं॥ तेषांयावद्यथायच्चतत्तत्तावद्गुणंस्मृतं ॥८॥ उपलभ्याप्सु
चेद्गंधंकेचिद्ब्रूयुरनैपुणात् ॥ पृथिव्यामेवतंविद्यादपांवायोश्चसंश्रितं ॥ ९ ॥ एतेसप्तविधात्मानोनानावीर्याःपृथक्पृथक् ॥ नाशक्नुवन्प्रजाःस्रष्टुमसमा
गम्यकृत्स्नशः॥ १० ॥तेसमेत्यमहात्मानोह्यन्योन्यमभिसंश्रिताः॥ शरीराश्रयणंप्राप्तास्ततःपुरुषउच्यते॥ ११ ॥शरीरंश्रयणाद्भवतिमूर्तिमत्षोडशात्मकं॥
तमाविशंतिभूतानिमहांतिसहकर्मणा॥ १२ ॥

पर्कजइत्यर्थः अनैपुणादितिमूर्खाणामेवायंपूर्वपक्षोनविदुषांकाणादादीनां तेहियुक्तिबलेनैववायौगंधाभावंनिश्चिन्वंतीतिदर्शितं ॥ ९ ॥ सप्तमनःसिसृक्षाशब्दितौमहदहंकारौसूक्ष्माकाशादयश्च असमाग
म्यअमिलित्वा ॥ १० ॥ महात्मानोव्यापकाःसमेत्यत्रिदंडविष्टंभवदन्योन्यबलमाश्रित्यैकीभूयेत्यर्थः पूरितिशरीरस्यनामतत्रवसतीतिपुरुषइत्यवयवार्थः ॥११॥ षोडशपंचस्थूलभूतानिसमनस्कान्येकाद
शेंद्रियाणिचतदात्मकंशरीरं षोडशानांसृष्टिस्तुव्यक्तात्मकंमनइतिमनःसृष्ट्यैवोक्तेतिनतेषांपृथक्सिद्धिस्तार्किकाभिमतामंतव्या नषोडशात्मकंपुरुषं तदितिपाठेस्थूलशरीरापेक्षयाक्लीबत्वं भूतानिसूक्ष्माणिम
हांतिमहत्तत्त्वानिभुक्तावशिष्टकर्मसहितानीति बहुत्वंप्रतिपुरुषंमहदादीनांभिन्नत्वप्रतिपादनार्थं तेनतत्तत्पुरुषीयासूक्ष्मबुद्धिरेवकर्माश्रयस्तदुपलक्षितोऽहंकारश्चेतिज्ञेयं ॥ १२ ॥

एवंस्थूलेशरीरेलिंगशरीरस्यप्रवेशमुक्तातत्रचैतन्यप्रवेशमाह सर्वेति आदिकर्तासर्वभूतानिस्वोपाधिमायैकदेशभूतानिउपादायतमाविशतीतिविपरिणामेनानुषज्यते एतेनतत्सृष्ट्वातदेवानुप्राविशदितिश्रुतेरथा दर्शितः तपसःज्ञानमयस्यालोचनस्यचरणाय तथाचश्रुतिःपरमेश्वरस्यतत्तदुपाध्यनुसरणंस्वस्वरूपज्ञानार्थमेवेत्याह रूपंरूपंप्रतिरूपोबभूवतदस्यरूपंप्रतिचक्षणायेति तमेवउपाधिप्रविश्यजीवभावमापन्नंप्रजापतिंब्रह्मेत्याहुःतत्त्वमसीत्यादयःश्रुतयः॥ १३॥ तत्रहेतुमाह सर्वैइति सःशरीरांतस्थःवैएवततःशरीरप्रवेशानंतरं एतेनतदनुप्रविश्य सच्चत्यच्चाभवदित्यादिसत्यंचानृतंचसत्यमभवदित्यंतायाःश्रुतेरर्थोदर्शितः सत् पृथिव्यप्तेजांसित्यत्वाय्वाकाशौ सत्यानृतेघटरज्जूरगादिसत्यंब्रह्मैवाभवदितिश्रुतिपदानामर्थःएवमैश्वरींभूतमयींजैवींचधीमयीमितिद्विविधांसृष्टिमभिप्रेत्योक्तमभियुक्तैः अन्यामांसमयीयोषिदन्याकाचिन्मनोमयीति घटौमृन्मयधीमयाविति च तथासृष्टिद्वयवत्प्रलयद्वयमापेविदुषोविदेहकैवल्यकालेश्रूयते गताःकला पंचदशप्रतिष्ठाइति एवमेवास्यपरिद्रष्टुरिमाःषोडशकलाःपुरुषायणाःपुरुषंप्राप्यास्तंयंतीतिच कलाःप्राणाच्छ्रद्धांखंवायुर्ज्योतिरापःपृथिवींद्रियमित्याद्याः तत्रैशींव्यावहारिकींसृष्टिदृष्टिमभिप्रेत्यप्रतिष्ठासुवाय्वादिषुतत्तदुपादानेषुप्राणादीनांप्रलयःपुरुषांतरप्रतीत्याउक्तः विद्वत्प्रतीत्यातुजैवींप्रतिभासिकीं

सर्वभूतान्युपादायतपसश्चरणायहि॥ आदिकर्तासभूतानांतमेवाहुःप्रजापतिं॥ १३॥ सर्वैःसृजतिभूतानिस्थावराणिचराणिच॥ ततःसस्सृजतिब्रह्मादेवर्षिपितृमानवान्॥ १४॥ लोकान्नदीःसमुद्रांश्चदिशःशैलान्वनस्पतीन्॥ नरकिन्नररक्षांसिवयःपशुमृगोरगान्॥ अव्ययंचव्ययंचैवद्वयंस्थावरजंगमं॥ १५॥ तेषांयेयानिकर्माणिप्राक्सृष्ट्यांप्रतिपेदिरे॥ तान्येवप्रतिपाद्यंतेसृज्यमानाःपुनःपुनः॥ १६॥ हिंस्राहिंस्रेमृदुक्रूरेधर्माधर्मावृतानृते॥ तद्भाविताःप्रपद्यंतेतस्मात्तत्तस्यरोचते॥ १७॥ महाभूतेषुनानात्वमिंद्रियार्थेषुमूर्तिषु॥ विनियोगंचभूतानांधातैवविदधात्युत॥ १८॥

दृष्टिसृष्टिमभिप्रेत्यपुरुषएवकलाप्रलयउक्तःतस्माद्युक्तमुक्तंसृष्टिद्वयं॥ १४॥वयःपक्षीअव्ययंआकाशादिव्ययंघटादिअपक्षयधर्मि ॥ १५॥ तेषांनरकिन्नरादीनांप्राक्सृष्ट्यांऐश्यांजैव्यांवायथाव्याघ्रोहिंस्रस्याद्यापिहिंस्रतैवदृश्यते एवंपूर्वकल्पेहिंस्रस्यपुनःकल्पांतरेपिहिंस्रत्वमेवानुवर्तते सूर्याचंद्रमसौधातायथापूर्वमकल्पयत्दिवंचपृथिवींचांतरिक्षमथोस्वरितिश्रुतिरपिपूर्वकल्पसरूपामेवैश्वरीमपिसृष्टिमाह न्यायोपिसमाननामरूपत्वाच्चवृत्तावप्यविरोधइति प्रतिकल्पमिंद्रादीनांनामानिरूपाणिकर्माणिचसमानान्येवअतस्तद्वाचिनांवैदिकशब्दानांव्रीह्यादिशब्दवज्जातिवाचित्वेनानाधुनिकत्वेनवेदस्यनित्यत्वंनविरुध्यतेइति सूत्रार्थःप्रतिकल्पंसृष्टिवैरूप्येतुकृतहानाकृताभ्यागमौप्रसज्येतामित्येवकारार्थः ॥ १६ ॥ १७॥ महाभूतेष्विति धाताजगदिंद्रजालविस्तारयिता नानात्वंशुक्तिरजतवत्प्रतिपुरुषंभिन्नत्वं महाभूतेषुवियदादिषु इंद्रियार्थेषुरूपादिषुमूर्तिषुद्रव्याकृतिषु भूतानांजीवानांविनियोगंभोक्तृभोग्यभावेनसंबंधं सर्वदृष्टांतार्थमिदं यथासुखाद्यनुभवःप्रतिपुरुषंनानाएवमनुभवविषयोपिमहाभूतादिर्नानेत्यर्थः ॥ १८ ॥

धातैवेत्येवकारव्यावर्त्यान्परपक्षानुपन्यस्यति केचिदिति कर्मस्वेवपुरुषस्यसामर्थ्यमस्तीतिकर्मैवप्रधानमितिमीमांसकाः दैवंआदित्याद्याग्रहाएवसदसत्फलदातारइतिदैवज्ञाः स्वभावएवेतिस्वभाववादिनो बाह्याः॥१९॥ एतेषांसमुच्चयमतमाहपौरुषमिति अपृथग्भूताइतिच्छेदः दैवंकर्मचस्वभावानुग्रहीतंफलायवर्तनेऽनस्त्रयएनेसमुदितानतुतेषांविवेकंपृथग्भावंएकैकस्यप्राधान्यंइच्छंतिकेचन॥२०॥आर्हतमतमाहएतमितिश्लोकपादत्रयेण एतंविषयंभूतादीनांनानात्वेकिंकारणमितिचिंतायाविषयमेवमितिविशिष्यनब्रूयुः ननिर्वक्तुंशक्यमित्यर्थः एवंनचेत्यपिनब्रूयुः अनिर्वाच्यत्वमपिनेत्यर्थः नन्वेकैकश्येनकर्मदैवयोःकारणत्वंसुवचंदुर्वचंवास्तु समुच्चितयोस्तुसुवचमित्याशंक्याह उभेचनब्रूयुरिति अस्तुनर्हितयोरपिदुर्वचमित्याशंक्याह अनुभेचनब्रूयुरिति उभयव्यतिरिक्तमपिकारणंनेत्यर्थः कर्मस्थाइत्यार्हतानांयौगिकंनाम तेहिकर्माटकवशादेवजीवानांबंधस्तप्तशिलारोहणादिनानिर्जरास्व्येनधर्मेणैवचमोक्षइतिवदंति सिद्धांतमाह सत्वस्थाःसमदर्शिनइति अयमर्थः श्रुतौकिंकारणंब्रह्मेत्युपक्रम्यकालःस्वभावोनियतिर्यदृच्छाभूतानियोनिःपुरुषइतिचिंत्यमितिकालइतिदैवज्ञानांस्वभावइतिपरिणामवादिनांसांख्यानांनियतिरितिकर्मवादिनांमीमांसकानांयदृच्छेत्यनियमवादिनामार्हतानांभूतानीतिलोकायतानांपुरुषइतितट

केचित्पुरुषकारंतुप्राहुःकर्मसुमानवाः॥ दैवमित्यपरेविप्राःस्वभावंभूतचिंतकाः॥ १९ ॥ पौरुषंकर्मदैवंचफलवृत्तिस्वभावतः॥ त्रयएतेऽपृथग्भूतानविवेकंतुकेचन॥ २० ॥ एतमेवचनैवंचनचोभेनानुभेनच ॥ कर्मस्थाविषयंब्रूयुःसत्वस्थाःसमदर्शिनः ॥ २१ ॥ तपोनिःश्रेयसंजंतोस्तस्यमूलंशमोदमः ॥ तेनसर्वानवाप्नोतियान्कामान्मनसेच्छति॥ २२ ॥ तपसातदवाप्नोतियद्भूतंसृजतेजगत्॥ सतद्भूतश्चसर्वेषांभूतानांभवतिप्रभुः॥ २३ ॥ ऋषयस्तपसावेदानध्यैषंतदिवानिशं॥ अनादिनिधनाविद्यावागुत्सृष्टास्वयंभुवा ॥ २४॥

स्थेश्वरवादिनांचजगत्कारणविषयेमतान्युपन्यस्य तेध्यानयोगानुगताअपश्यन्देवात्मशक्तिस्वगुणैर्निगूढामित्यनुभवबलेनसिद्धांतःकृतः देवःप्रकाशमानोयआत्माप्रत्यग्वस्तुतद्गतांशक्तिमेवकारणमाहुः स्वगुणैःसत्वरजस्तमोभिर्युक्तामपिपरीक्षादशायांनितरांगूढां तस्याःकार्यमात्मनोजगद्धानंप्रत्यक्षंसातुनप्रत्यक्षारज्जूरगहेत्वज्ञानवदितिश्रुत्यर्थस्तदेतदाह सत्वस्थाःरजस्तमोरहितेऽनःकरणेसत्वेसंप्रज्ञातावस्थायांतिष्ठंतितेसत्वस्थायोगिनः समंब्रह्मैवकारणत्वेनद्रष्टुंशीलंयेषांतेसमदर्शिनः ब्रह्मैवकारणमितिपश्यंतीत्यर्थः ॥ २१ ॥ ब्रह्मप्राप्तेःसाधनंफलंचाह सार्धद्वाभ्यां तपइति तपोयोगः निःश्रेयसंमोक्षहेतुः शमोमनोनिग्रहः दमोबाह्येंद्रियनिग्रहः तेनतपसा तथाचश्रुतिर्योगिनांसर्वकामावाप्तिंदर्शयति विशुद्धसत्वःकामयतेयांश्चकामांस्तंतंलोकंजयतेतांश्चकामानिति जयतेप्राप्नोति कामान्विषयान् ॥ २२ ॥ तपसेति तत्ब्रह्मदर्शनंब्रह्मभावःसर्वैश्वरत्वंचयोगस्यैवंफलमित्यर्थः ॥२३ ॥ अध्यैषंतप्राग्जन्मन्यधीतान्योगबलेनैवस्मृतवंतः अनादीतिश्लोकस्यउत्तरार्धंआदौवेदमयीदिव्यायतःसर्वाःप्रवृत्तयइतिज्ञेयं क्वचित्तंददर्शनेपिशारीरकसूत्रभाष्यादौपुस्तकांतरेषुचदर्शनात्स्वयंभुवायोब्रह्माणंविदधातिपूर्वंयोवैवेदांश्चप्रहिणोतितस्मैइतिश्रुतेःपरमेश्वराल्लब्धवेदेनउत्सृष्टाशिष्यप्रशिष्यसंप्रदायक्रमेणप्रवर्तिता ॥ २४ ॥

॥ २५ ॥ वेदशब्देभ्यएवेति लोकेहिदृष्टादृष्टद्वारकंशब्दानामर्थकारणत्वंक्लृप्तं यथाविष्ण्वादिमूर्तिसिसृक्षतःशिल्पिनस्तदाकृतिप्रतिपादकागमस्मरणंमूलं यथावा तक्षकदष्टंवटंजीवयितुमिच्छतोविषघ्नमंत्रो
च्चारणं इंद्रजालपुरंसिसृक्षतोवाशाबरमंत्रोच्चारणं एवमिहापिसभूरितिव्याहरन्सभूमिमसृजतेतिश्रुत्यादृष्टद्वारैवार्थोत्पत्तिप्रतिशब्दस्यहेतुत्वमुक्तं तथाएतइतिवैप्रजापतिर्देवानसृजत असृग्रमितिमनुष्यान् इंदव
इतिपितॄन् तिरःपवित्रमितिग्रहान्आशवइतिस्तोत्रं विश्वानीतिशस्त्रं अभिसौभगायेत्यन्याःप्रजाइतिश्रुतेस्तत्तत्पदोच्चारणतएवदेवादिसृष्टिर्गम्यते नतुतत्तदर्थस्मारकत्वरूपदृष्टद्वारेति सर्वथापिवेदशब्दादेवसृ
ष्टिरित्यर्थः शर्वर्यंते सर्गादावित्यर्थः ॥ २६ ॥ नामेति आत्मसिद्धिःआत्मनोमुक्तिर्दशभिःक्रमैःसाधनैर्नामादिभिःसहितावेदेषुप्रोच्यते तत्रनामवाकृग्वेदइत्यादिश्रुतेर्नामेतिवेदाध्ययनं भेदःअर्धोवाएषआत्म
नोयत्पत्नीतिश्रुतेः पूर्वंकृत्स्नस्यसतोदारकरणेनार्धत्वसंपादनं गार्हस्थ्यमितियावत् तपःकृच्छ्रचांद्रायणादिवानप्रस्थाश्रमइत्यर्थः कर्मसंध्योपासनादिसर्वाश्रमसाधारणं यज्ञोज्योतिष्टोमादिः आख्याकीर्तिकरं
तटाकारामादिआपूर्ताख्यं आलोकआलोचनंमानसोध्यानादिधर्मः सचत्रिविधः यज्ञांगेष्वश्वादिषुउषावाअश्वस्यमेध्यस्यशिरइत्यादिशास्त्रविहिताविराडादिसृष्टिरेका अध्यात्मंजाठरादिप्रतीकेषुवैश्वानरा

ऋषीणांनामधेयानियाश्चवेदेषुसृष्टयः॥ नानारूपंचभूतानांकर्मणांचप्रवर्तनं ॥ २५ ॥ वेदशब्देभ्यएवादौनिर्मिमीतेसईश्वरः ॥ नामधेयानिचर्षीणांयाश्च
वेदेषुसृष्टयः॥ शर्वर्यंतेसुजातानामन्येभ्योविदधात्यजः॥ २६॥ नामभेदतपःकर्मयज्ञाख्यालोकसिद्धयः॥आत्मसिद्धिस्तुवेदेषुप्रोच्यतेदशभिःक्रमैः॥ २७॥ यदु
क्तंवेदवादेषुगहनंवेददर्शिभिः॥ तदंतेषुयथायुक्तंक्रमयोगेनलक्ष्यते॥ २८ ॥ कर्मजोयंपृथग्भावोद्वंद्वयुक्तोपिदेहिनः ॥ तमात्मसिद्धिर्विज्ञानाज्जहातिपुरुषो
बलात्॥ २९॥ द्वेब्रह्मणीवेदितव्येशब्दब्रह्मपरंचयत्॥ शब्दब्रह्मणिनिष्णातःपरंब्रह्माधिगच्छति॥ ३०॥

ख्यकारणब्रह्मदृष्टिरपराविधा दहराद्यहंग्रहोपास्याशुद्धस्वरूपावगतिस्तृतीया ततश्चसिद्धिःकैवल्याख्याजीवतएवमुक्तिरितिदशभिःक्रमैःक्रम्यतेउल्लंघ्यतेसंसारदुःखमेभिस्तैः ॥ २७ ॥ इतोप्यंतरंगंमोक्षसा
धनमाह यदुक्तमितिगहनंदुरवगाहंब्रह्मवेदवादेषुवेदोक्तकर्मसुप्रस्तावादिदेवतात्वेनउक्तं तदंतेषुवेदवादांतेषुउपनिषत्सुचयथायुक्तंविस्पष्टतरंउक्तंतद्ब्रह्मक्रमयोगेनपूर्वोक्तेननामादिदशकेनलक्ष्यते तत्त्वमस्यादि
वाक्येभ्यस्तत्त्वंपदवाच्यार्थयोर्विशेषणांशभूतमायांतःकरणांशप्रहाण्यासोयंदेवदत्तइत्यत्रतदेतद्देशकालरूपविशेषणांशप्रहाण्याअखंडंदेवदत्तस्वरूपमिवप्रत्यगभिन्नंब्रह्मलक्ष्यते नतुशब्देनशृंगग्राहिकयाअ
यंगौरयंमहिषइतिवदावेद्यते यतोवाचोनिवर्तंतइतिश्रुतेर्ब्रह्मणोऽपदार्थत्वादवाक्यार्थत्वाच्च॥ २८॥ तत्रब्रह्मणोलक्ष्यंस्वरूपंदर्शयति कर्मजइति देहिनःदेहाभिमानिनोजीवस्यपृथग्भावःपृथक्त्वंद्वैतदर्शनमितिया
वत् तत्कर्मजंकर्मोपरमेसुप्तौसमाधौचनास्तीत्यर्थः द्वंद्वैःसुखदुःखशीतोष्णमानापमानादिभिर्युक्तं तंचपृथक्भावंआत्मसिद्धिःआत्ममोक्षरूपःपुरुषः एतेनमुक्तमोक्षयोरभेदवचनेनानागंतुकंस्वस्वरूपमात्रंमु
क्तिरित्युक्तं विज्ञानात्सम्यग्वाक्यजाज्ज्ञानात्जहातिज्ञातृज्ञानज्ञेयभावंरूपभेदंत्यजतीत्यर्थः ॥ २९॥ भेदत्यागोपायमाह द्वेइति शब्दब्रह्मप्रणवः निष्णातःप्रणवोपास्तिकुशलः परंमात्रात्रयातीतंतुरीयं ॥ ३०॥

प्रणवोपास्तिमेवइतरनिंदापूर्वकंस्तौति आलंभेति आलंभःपशुहिंसा हविर्व्रीह्यादिकं परिचारस्त्रैवर्णिकसेवा तपोब्रह्मोपासनं ॥ ३१ ॥ विधिरप्रवृत्तप्रवर्तनं तच्चत्रेतायामेवननुकृते स्वतएवतत्रतत्सिद्धेः अत्र धर्ममनुतिष्ठन्पुरुषःकृतंधर्मानुष्ठानमारभमाणस्त्रेता आरब्धुमिच्छन्द्वापरः तद्विमुखःकलिरिति पूर्वोदाहृतश्रुत्यर्थोनविस्मर्तव्यः ॥ ३२ ॥ त्रेतायुगेइत्येतंश्लोकंव्याचष्टेऽपृथगित्यादिना पृथक्धर्मःपृथक्त्वं भेदस्तद्वंतःपृथक्धर्मिणोद्वैतिनस्तदन्येऽपृथग्धर्मिणोऽद्वैतनिष्ठामर्त्यास्तपएवयोगमेवकृतयुगेऽनुतिष्ठंतीतिशेषः ऋगादीनिकाम्याइष्टीश्चसौर्यंचरुंनिर्वपेद्ब्रह्मवर्चसकामइतिशास्त्रोक्ताःपृथक्तपोभिरालोचनैःदृ ष्ट्वातत्फलंअनात्मभूतस्वर्गादिरूपंदृष्ट्वातत्परित्यज्ययोगपराएवबभूवुरित्यर्थः ॥ ३३ ॥ त्रेतायांधर्मेनृणांस्वतःप्रवृत्त्यभावात्तत्रसंयंतारोधर्मशास्तारोवेदाश्चसंहतायज्ञाद्यनुष्ठापनायसन्नद्धाआसन्नितिसार्धश्लो कार्थः ॥ ३४ ॥ संरोधादितिसार्धःस्पष्टार्थः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ कृतादिशब्दानांकालवाचित्वंसिद्धवत्कृत्याह कृतेइति कृतयुगेयश्चतुष्पाद्धर्मउक्तःसइदानीमपिब्राह्मणेषुदृश्यतेऽतस्तेएवकृतयुगरूपाइतिभावः

आलंभयज्ञाःक्षत्राश्चहविर्यज्ञाविशःस्मृताः॥ परिचारयज्ञाःशूद्रास्तुतपोयज्ञाद्विजातयः ॥ ३१ ॥ त्रेतायुगेविधिस्त्वेषयज्ञानांनकृतेयुगे ॥ द्वापरेविप्लवंयांति यज्ञाःकलियुगेतथा ॥ ३२ ॥ अपृथग्धर्मिणोमर्त्याऋक्सामानियजूंषिच ॥ काम्याइष्टीःपृथग्दृष्ट्वातपोभिस्तपएवच ॥३३॥ त्रेतायांतुसमस्तायेप्रादुरासन्महाबलाः॥ संयंतारःस्थावराणांजंगमानांचसर्वशः॥ ३४॥ त्रेतायांसंहतावेदायज्ञावर्णाश्रमास्तथा॥ संरोधादायुषस्त्वेतेभ्रश्यंतेद्वापरेयुगे॥ ३५॥ दृश्यंतेनचदृश्यंतेवेदाःकलियुगेऽखिलाः॥ उत्सीदंतेसयज्ञाश्चकेवलाधर्मपीडिताः॥ ३६॥ कृतेयुगेयस्तुधर्मोब्राह्मणेषुप्रदृश्यते॥ आत्मवत्सुतपोवत्सुश्रुतवत्सुप्रतिष्ठितः॥ ॥ ३७॥ सधर्मव्रतसंयोगंयथाधर्मंयुगेयुगे ॥ विक्रियतेस्वधर्मस्थावेदवादाद्यथागमं ॥ ३८ ॥ यथाविश्वानिभूतानिवृष्ट्याभूयांसिप्रावृषि ॥ सृज्यंतेजंगमस्थानितथाधर्मायुगेयुगे॥ ३९ ॥ यथर्तुष्वृतुलिंगानिनानारूपाणिपर्यये॥ दृश्यंतेतानितान्येवतथाब्रह्महरादिषु ॥ ४० ॥ विहितंकालनानात्वमनादिनिधनंतथा॥ कीर्तितंतत्पुरस्तात्तेतत्सूतेचात्तिचप्रजाः॥ ४१ ॥

आत्मवत्सुजितचित्तेषु तपोवत्सुयोगनिष्ठेषु श्रुतवत्सुवेदांतश्रवणादिमत्सु ॥ ३७ ॥ त्रेतायुगव्यवहारमाह सधर्मेति यथाधर्मंआचाराद्यनतिक्रम्यस्वधर्मस्थाःअग्निहोत्रादिपराःयेवेदान्वदंतोतेवेदवादाःवैदिकाः यथागमंवेदोक्तप्रमाणेन धर्मोयज्ञादिस्तत्सहितंव्रतमेकादश्युपवासादिसंयोगस्तीर्थक्षेत्रप्राप्त्यादितत्सर्वंतैर्विक्रियतेकामपूर्वकंक्रियतेवैदिकाअपिस्वर्गकामाएवयक्ष्यंते द्वापरेपुत्रादिकामाएव कलौशत्रुमरणादि कामाएवेतियुगेयुगेइत्यस्यार्थः ॥३८॥ तिष्ठंतीतिस्थानिस्थावराणिजंगमानिचस्थानिचजंगमस्थानिभूयांसिवृद्धिमत्तराणितथायुगेयुगेधर्माअधर्माश्चवर्धंतेह्रसंतिच ॥३९॥ ऋतुलिंगानिशीतोष्णादीनितथा ब्रह्महरादिष्वपिसृष्टिसंहारसामर्थ्यानिवर्धंतेह्रसंतिचेत्यर्थः ॥४०॥ कालनानात्वं चतुर्युगात्मकस्यपुरुषस्यनानात्वंधर्मादिवृद्धिभेदेनपृथक्त्वं तच्चानादिनिधनंसत्प्रजाःसूतेवर्धयतिअत्तिचसंहरतिच ॥४१॥

दधातीति यानिभूतानिचतुर्विधानिस्वभावेनैवद्वंद्वयुक्तानिसुखदुःखादिमंतिवर्तंतेतेषांभूतानांसमयःकालःस्थानंअधिष्ठानंमतं सएवचतानिभूतानिदधातिधारयतिपोषयतिच तथासएवभूतानिभवति स्वयमेवभूतात्मेत्यर्थः ॥ ४२ ॥ सर्गेति समयएवसर्गादिकंदधाति भवतीतिचानुषज्यतेनकेवलंभूतात्मैवकालः अपितुसर्गाद्यात्मापीत्यर्थः सर्गःसृष्टिः कालोदर्शादिः क्रियायज्ञश्राद्धादिः वेदास्तत्प्रकाशकाः कर्ता तदनुष्ठाताकार्यंदेहादिपरिस्पंदः क्रियाफलंस्वर्गः सर्वमेतत्कालात्मापुरुषएवेत्यर्थः तथाचश्रुतिः पुरुषएवेदंसर्वमिति ॥ ४३ ॥ इतिशांति० मो० नै० भा० त्रयस्त्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३३ ॥

दधातिभवतिस्थानंभूतानांसमयोमतं॥ स्वभावेनैववर्ततेद्वंद्वयुक्तानिभूरिशः ॥ ४२ ॥ सर्गकालक्रियावेदाःकर्ताकार्यंक्रियाफलं ॥ प्रोक्तंतेपुत्रसर्वंवैयन्मां त्वंपरिपृच्छसि॥ ४३॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिमोक्षधर्मपर्वणिशुकानुप्रश्नेत्रयस्त्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः॥ २३३॥ ॥ ७॥ ॥ ७॥ व्यासउवाच प्रत्याहारंतुवक्ष्यामिशर्वर्यादौगतेहनि॥ यथेदंकुरुतेध्यात्मंसुसूक्ष्मंविश्वमीश्वरः ॥ १ ॥ दिविसूर्यस्तथासप्तदहंतिशिखिनोर्ऽचिषः॥ सर्वमेतत्तदार्चिर्भिःपूर्णंजाज्वल्यतेजगत् ॥ २॥ पृथिव्यांयानिभूतानिजंगमानिध्रुवाणिच ॥ तान्येवाग्रेप्रलीयंतेभूमित्वमुपयांतिच ॥ ३ ॥ ततःप्रलीनेसर्वस्मिन् स्थावरेजंगमेतथा॥ निर्वृक्षानिस्तृणाभूमिर्दृश्यतेकूर्मपृष्ठवत्॥ ४॥ भूमेरपिगुणंगंधमापआददतेयदा ॥ आत्तगंधातदाभूमिःप्रलयत्वायकल्पते॥ ५॥ आपस्तत्रप्रतिष्ठंतिऊर्मिमत्योमहास्वनाः॥ सर्वमेवेदमापूर्यतिष्ठंतिचचरंतिच ॥६॥ अपामपिगुणंतातज्योतिराददतेयदा॥ आपस्तदात्वात्तगुणाज्योतिःषूपरमंतिवै॥ ७॥ यदादित्यंस्थितंमध्येगूहंतिशिखिनोर्चिषः॥ सर्वमेवेदमर्चिर्भिःपूर्णंजाज्वल्यतेनभः॥८॥ ज्योतिषोपिगुणंरूपंवायुराददतेयदा॥ प्रशाम्यतिततोज्योतिर्वायुर्दोधूयतेमहान्॥ ९॥ ततस्तुस्वनमासाद्यवायुःसंभवमात्मनः॥ अधश्चोर्ध्वंचतिर्यक्चदोधवीतिदिशोदश ॥ १० ॥ वायोरपिगुणंस्पर्शमाकाशंग्रसतेयदा॥ प्रशाम्यतितदावायुःखंतुतिष्ठतिनादवत्॥ ११ ॥ अरूपमरसस्पर्शमगंधंनचमूर्तिमत्॥ सर्वलोकप्रणदितंखंतुतिष्ठतिनादवत्॥ १२॥

क्रमप्राप्तंप्रलयमाह प्रत्याहारमिति प्रतीपंउत्पत्तिक्रमविपरीतमाहरणंप्रत्याहारः ईश्वरःकालात्माअध्यात्मंआत्मनि सुसूक्ष्मंकारणावस्थं ॥ १ ॥ संकर्षणमुखोद्भूतस्यशिखिनोग्नेरर्चिषःसप्तेतिसंबंधः अर्चिर्भिः सौरीभिराग्नेयीभिश्चज्वालाभिः ॥ २ ॥ ध्रुवाणिस्थावराणि ॥ ३ ॥ ४ ॥ गंधंकाठिन्यहेतुंघृतवद्भूमिःकाठिन्यंत्यक्त्वाजलमात्रंभवतीत्यर्थः प्रलयत्वायकारणभावाय ॥ ५ ॥ ६ ॥ आपोपिआत्तगुणाः अग्निनाशोषितरसाअग्निमात्रंभवंति ॥ ७ ॥ ८ ॥ रूपंवायुराददते आङ्पूर्वस्यददानेइत्यस्यरूपं ॥ ९ ॥ स्वनंशब्दतन्मात्रं ॥ १० ॥ नादःशब्दस्यपूर्वंरूपंवर्णविभागहीनं ॥ ११ ॥ सर्वेषुलोकेषुवाय्वादिषुदृश्येषुप्रणदितंशब्दोयस्यतत्तथा ॥ १२ ॥

मनसः सकाशात्‌ व्यक्तं स्फुटीभूतं शब्दं मनोग्रसति अतः मनएव अभिव्यक्तात्मकं शब्दादिस्थूलसर्वदृश्यरूपं स्वतस्तु अव्यक्तं सूक्ष्मं एषमनोऽवसानः प्रतिसंचरः प्रलयः ब्राह्मः विराट्‌संबंधी मनःप्रजापतिमसृजतेतिश्रुतेः मनःकल्पितोविराट्‌मनस्येवलीयतइत्यर्थः ॥ १३ ॥ सूत्रात्मप्रलयमाह तदात्मगुणमितिद्वाभ्यां तद्विराडुपादानमस्मदीयंपरिच्छेदाभिमानिमनोमुख्यंकर्म आत्मगुणंनिःसीमज्ञानवैराग्यैश्वर्यधर्मात्मकंगौणंकर्मआविश्य अंतर्भावितण्यर्थोयं प्रवेश्यग्रसतिचंद्रमाः हैरण्यगर्भोयंसमष्टिमनः एवंव्यष्टिमनसिउपरतेसतिकुत्रचंद्रमस्यधिष्ठानेनतश्चउपतिष्ठतेएनंपुरुषं आत्मगुणइतिशेषः अयमर्थः द्वेब्रह्मणीवेदितव्येइत्युपक्रमात्‌परब्रह्मप्राप्तिकामः प्रणवाख्यमपरंब्रह्मोपासीनोभूतशुद्धौउक्तक्रमेणस्थूलभूतात्मकंविराजंअकारार्थंसंहृत्यसर्वात्मनास्थूलदेहंविस्मृत्यमनोमात्रेणावस्थायेतियावत्‌तच्चमुक्तबंधनंमनश्चंद्रसंज्ञंउकारार्थतांप्रतिपन्नंसदैश्वर्ययुक्तंभवति यथोक्तं विगतवासनमाशुविपाशतामुपगतंमनआत्मतयोदितं यदभिवांछतितद्भवतिक्षणात्सकलशक्तिमयोहिमहेश्वरइतीति ॥ १४ ॥ तंतुचंद्राख्यसमष्टिमनंउपाधिसंकल्पंसंकल्पमात्रशरीरंउकारार्थंमहताकालेनवशीकृत्यतेमकारार्थेकारणेप्रविलापयतियोगी यतःससंकल्पश्चित्तंविचारात्मिकांचेतोवृत्तिंग्रसतिअतःसंकल्पनिरोधोदुःशकः तच्चसंकल्पवशीकरणंमकारार्थत्वेनाहमेवेदंसर्वोस्मीत्येवंरूपेणावस्थानमेवज्ञानंअनुत्तमंश्रेष्ठं ॥ १५ ॥ ईशस्यापिलयमाहद्वाभ्यां कालइति कालः अर्धमात्रार्थः शोधितत्वंपदार्थः अस्मीत्येतावन्मात्रप्रत्ययात्मा विज्ञानंउक्तलक्षणंसर्वात्म्यानुभवात्मकर्माशं गिरतिगिलतिग्रसतीत्यर्थः कालमपिबलाख्याशक्तिर्ग्रसति अयमर्थः अर्धमात्रायाःपरतःबिंदुनादशक्तिशांताख्याश्चतस्रोऽवस्थाः तत्राकारउकारमकारानपेक्ष्यअर्धमात्रातुरीयंनामप्य

आकाशस्यगुणंशब्दमभिव्यक्तात्मकंमनः॥मनसोव्यक्तमव्यक्तंब्राह्मःसंप्रतिसंचरः॥१३॥तदात्मगुणमाविश्यमनोग्रसतिचंद्रमाः॥मनस्युपरतेचापिचंद्रमस्युपतिष्ठते॥१४॥तंतुकालेनमहतासंकल्पंकुरुतेवशे॥चित्तंग्रसतिसंकल्पस्तच्चज्ञानमनुत्तमं॥१५॥कालोगिरतिविज्ञानंकालंबलमितिश्रुतिः॥बलंकालोग्रसतितुतंविद्याकुरुतेवशे॥१६॥आकाशस्यतदाघोषंतंविद्वान्कुरुतेत्मनि॥तदव्यक्तंपरंब्रह्मतच्छाश्वतमनुत्तमं॥एवंसर्वाणिभूतानिब्रह्मैवप्रतिसंचरः॥१७॥

पेक्ष्यशक्तिर्व्युत्थानवतीजीवन्मुक्त्याख्यातुरीया शांतातुविदेहकैवल्यंपुनरुत्थानाभावात्तगणनीयातथाचईश्वरग्रासस्तुरीयतुरीयइतिश्रुतिः अस्याअर्थः विश्वतैजसप्राज्ञतुरीयेषुअकारोकारमकारार्धमात्रार्थेषुप्रत्येकंएकैकस्मिन्‌विश्वादिचतुष्टयमस्तितेनषोडशभेदाभवंतितत्रतुरीयोव्यक्तरूपो जागरणंबिंदुनादशक्तयउत्तरोत्तरंसूक्ष्मत्वात्‌स्वप्नसुषुप्तितुरीयरूपाः तत्रमकारार्थस्यईश्वरस्यग्रासस्तुरीयोर्धमात्रातस्यापितुरीयः शक्तिरितिसाशक्तिरिहबलशब्देनोच्यते बिंदुनादयोःकालेएवांतर्भावंविवक्षित्वाकालंबलमित्युक्तं अत्रशंकते बलंकालोग्रसतितुइतितुशब्दउक्तार्थनिवारणार्थः अस्मीतिर्जीवानुभवेनब्रह्मणोपलापः क्रियतइत्यर्थः उत्तरमाहतमिति तंकालंविद्यानेहनानास्तिकिंचनेतिशास्त्ररूपाअस्मीत्यस्यापिबाधिकासुषुप्त्यादिदृष्टांतेनवशेकुरुते अस्मिताप्रलयस्यसुषुप्त्यादौप्रत्यक्षत्वान्नतद्विशिष्टआत्मेत्यर्थः ॥ १६ ॥ विद्याक्रममाह आकाशस्येति यदाविद्याकालंवशेकुरुतेतदाआकाशस्यगुणंघोषंनादं अर्धमात्राबिंदुनादक्रमेणतुरीयस्यतृतीयंईश्वरंआत्मनितुरीयेकुरुते प्रविलापयति तत्‌घोषलयाधिष्ठानंअव्यक्तं घोषादप्यतीतत्वात्‌ परंघोषांतशब्दब्रह्मापेक्षयाश्रेष्ठं तदेवचशाश्वतंनित्यनिर्मुक्तं अनुत्तमंनास्तिउत्तमंचरमंयस्मात्तत्तथा पुरुषान्नपरंकिंचित्साकाष्ठासापरागतिरितिश्रुतेः एवमिति एवंप्रतिसंचरःप्रलयउक्तः तत्स्वरूपंतुसर्वाणिभूतानिनब्रह्मैवेतिबाधायांसामानाधिकरण्यं रज्जूरगवदीश्वरांतसर्वभूतबाधेनब्रह्मैवावशिष्यतेसप्रलयोनतुघटध्वंसवन्निवृत्तिमात्रं ॥ १७ ॥

एतदेवशास्त्रप्रतिपाद्यंवस्तुतत्त्वमित्याह यथावदिति बोध्यंबोधयितुंयोग्यंअन्वर्थनामानंशिष्यं विद्यामयंअत्यौत्कंठ्येनविद्यार्थित्वात् विद्यामयंदृष्ट्वाज्ञात्वाकीर्तितं ब्रह्मविद्ब्रह्मैवभवतीतिश्रुतेःपरमात्मविस्त्वायोगि
नःपरमात्मानइतिदर्शयितुंपरमात्मभिरिरितितद्विशेषणं ॥ १८ ॥ उपसंहरति एवमिति विस्तारसंक्षेपौसृष्टिप्रलयौउक्तावितिशेषः ब्रह्माव्यक्तेप्रणवप्रत्यगात्मानौउपायोपेयौ पुनःपुनर्युगसहस्रांतेरात्रिस्तथैवाह

यथावत्कीर्तितंसम्यगेवमेतदसंशयं॥ बोध्यंविद्यामयंदृष्ट्वायोगिभिःपरमात्मभिः ॥ १८ ॥ एवंविस्तारसंक्षेपौब्रह्माव्यक्तेपुनःपुनः॥ युगसाहस्रयोरादावहो
रात्रस्तथैवच॥ १९॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिमोक्षधर्मपर्वणिशुकानुप्रश्नेचतुस्त्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः॥ २३४॥ ॥ ७॥
व्यासउवाच भूतग्रामेनियुक्तंयत्तदेतत्कीर्तितंमया॥ ब्राह्मणस्यतुयत्कृत्यंतत्तेवक्ष्यामितच्छृणु॥१॥ जातकर्मप्रभृत्यस्यकर्मणांदक्षिणावतां॥ क्रियास्या
दासमावृत्तेराचार्येवेदपारगे॥२॥ अधीत्यवेदानखिलान्गुरुशुश्रूषणेरतः॥ गुरूणामनृणोभूत्वासमावर्तेतयज्ञवित् ॥३॥ आचार्येणाभ्यनुज्ञातश्चतुर्णामेक
माश्रमं॥ आविमोक्षाच्छरीरस्यसोवतिष्ठेद्यथाविधि॥ ४॥प्रजासर्गेणदारैश्चब्रह्मचर्येणवापुनः॥ वनेगुरुसकाशेवायतिधर्मेणवापुनः॥ ५॥ गृहस्थस्त्वेषध
र्माणांसर्वेषांमूलमुच्यते॥ यत्रपक्वकषायोहिदांतःसर्वत्रसिध्यति॥ ६॥ प्रजावान्श्रोत्रियोयज्वामुक्तएवऋणैस्त्रिभिः॥ अथान्यानाश्रमान्पश्चात्पूतोगच्छेत
-कर्मभिः॥ ७॥ यत्पृथिव्यांपुण्यतमंविद्यात्स्थानंतदावसेत्॥ यतेततस्मिन्प्रामाण्यंगंतुंयशसिचोत्तमे ॥८॥ तपसावासुमहताविद्यानांपारणेनवा॥ इज्यया
वाप्रदानैर्वाविप्राणांवर्धतेयश ॥ ९॥ यावदस्यभवत्यस्मिन्कीर्तिर्लोकेयशस्करी॥ तावत्पुण्यकृताँल्लोकाननंतान्पुरुषोश्नुते ॥ १० ॥ अध्यापयेदधीयीतया
जयेतयजेतवा॥ नवृथाप्रतिगृह्णीयान्नचदद्यात्कथंचन ॥ ११ ॥ याज्यतःशिष्यतोवापिकन्यायावाधनंमहत्॥ यदागच्छेद्यजेद्द्यान्नैकोऽश्नीयात्कथंचन॥
॥ १२ ॥ गृहमावसतोह्यस्यनान्यत्तीर्थंप्रतिग्रहात्॥ देवर्षिपितृगुर्वर्थंवृद्धातुरबुभुक्षतां ॥ १३॥ अंतर्हितारितमानांयथाशक्तिबुभूषतां॥ द्रव्याणामतिशक्त्याप्र
पिदेयमेषांकृतादपि॥ १४॥ अर्हतामनुरूपाणांनादेयंह्यस्तिकिंचन॥ उच्चैःश्रवसमप्यश्वंप्रापणीयंसतांविदुः॥ १५॥

श्च ॥ १९ ॥ इतिशांति० मोक्ष० नै० भा० चतुस्त्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ अस्यैवार्थस्यवैशद्यायविस्तरेणसांख्ययोगौविवक्षंस्तदधिकारिणंनिरूप
यत्यध्यायद्वयेनभूतग्रामेनियुक्तंयदित्यादिना ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ कृतात्स्वकान्नादपि ॥ १४ ॥ १५ ॥

अनुनीययथाकामंसत्यसंधोमहाव्रतः॥ स्वैःप्राणैर्ब्राह्मण प्राणान्परित्रायदिवंगतः ॥ १६॥ रंतिदेवश्चसांकृत्योवसिष्ठायमहात्मने ॥ अपःप्रदायशीतोष्णाना
कपृष्ठेमहीयते॥ १७॥ आत्रेयश्चेंद्रदमनोह्यर्हतेविविधंधनं॥ दत्वालोकान्ययौधीमाननंतान्समहीपतिः ॥ १८ ॥ शिबिरौशीनरोंगानिसुतंचप्रियमौरसं॥
ब्राह्मणार्थमुपाहृत्यनाकपृष्ठमितोगतः॥ १९॥ प्रतर्दनःकाशिपतिःप्रदायनयनेस्वके॥ ब्राह्मणायातुलांकीर्तिमिहचामुत्रचाश्नुते ॥ २० ॥ दिव्यमष्टशलाकं
तुसौवर्णपरमर्धिमत्॥ छत्रंदेवावृधोदत्वासराष्ट्रोभ्यपतद्दिवं॥ २१ ॥ सांकृतिश्चतथात्रेयःशिष्येभ्योब्रह्मनिर्गुणं ॥ उपदिश्यमहातेजागतोलोकाननुत्तमान्॥
॥२२॥ अंबरीषोगवांदत्वाब्राह्मणेभ्यःप्रतापवान्॥ अर्बुदानिदशैकंचसराष्ट्रोभ्यपतद्दिवं ॥ २३ ॥ सावित्रीकुंडलेदिव्येशरीरंजनमेजयः॥ ब्राह्मणार्थेपरित्य
ज्यजग्मतुर्लोकमुत्तमं॥ २४॥ सर्वरत्नंवृषादर्भिर्युवनाश्वःप्रियाःस्त्रियः॥ रम्यमावसथंचैवदत्वास्वर्लोकमास्थितः ॥ २५॥ निमीराष्ट्रंचवैदेहोजामदग्न्योवसुं
धरां॥ ब्राह्मणेभ्योददौचापिगयश्चोर्वींसपत्तनां ॥ २६ ॥ अवर्षतिचपर्जन्येसर्वभूतानिभूतकृत् ॥ वसिष्ठोजीवयामासप्रजापतिरिवप्रजाः॥ २७॥ करंधम
स्यपुत्रस्तुकृतात्मामरुतस्तथा॥ कन्यामंगिरसेदत्वादिवमाशुजगामह ॥ २८॥ ब्रह्मदत्तश्चपांचाल्योराजाबुद्धिमतांवरः॥ निधिंशंखंद्विजाग्र्येभ्योदत्वालोका
नवाप्तवान्॥ २९॥ राजामित्रसहश्चापिवसिष्ठायमहात्मने ॥ मदयंतींप्रियांदत्वातयासहदिवंगतः ॥ ३० ॥ सहस्रजिच्चराजर्षिःप्राणानिष्टान्महायशाः॥
ब्राह्मणार्थेपरित्यज्यगतोलोकाननुत्तमान्॥ ३१ ॥ सर्वकामैश्चसंपूर्णंदत्वावेश्महिरण्मयं॥ मुद्गलायगतःस्वर्गंशतद्युम्नोमहीपतिः॥ ३२॥ नाम्नाचद्युतिमान्नाम
मशाल्वराजःप्रतापवान्॥ दत्वाराज्यमृचीकायगतोलोकाननुत्तमान् ॥ ३३॥ लोमपादश्चराजर्षिःशांतांदत्वासुतांप्रभुः॥ ऋष्यशृंगायविपुलैःसर्वकामैरयु
ज्यत॥ ३४॥ मदिराश्वश्चराजर्षिर्दत्वाकन्यांसुमध्यमां॥ हिरण्यहस्तायगतोलोकान्देवैरभिष्टुतान् ॥ ३५ ॥ दत्वाशतसहस्रंतुगवांराजाप्रसेनजित्॥ सवत्सा
नांमहातेजागतोलोकाननुत्तमान् ॥ ३६ ॥ एतेचान्येचबहवोदानेनतपसैवच॥ महात्मानोगताःस्वर्गंशिष्टात्मानोजितेंद्रियाः॥ ३७॥ तेषांप्रतिष्ठिताकीर्ति
र्यावत्स्थास्यतिमेदिनी ॥ दानयज्ञप्रजासर्गैरेतेहिदिवमाप्नुवन् ॥ ३८ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिमोक्षधर्मपर्वणिशुकानुप्रश्नेपंचत्रिंशदधिक
द्विशततमोऽध्यायः॥ २३५॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥७॥

त्रयीमिति ॥ १ ॥ २ ॥३॥४॥५॥६॥७॥८॥९॥१०॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ ब्रह्मप्रायभवेनब्रह्मकार्यंभूतेन ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ अवदातेषुशुद्धेषुकु

व्यासउवाच त्रयींविद्यामवेक्षेतवेदेषूक्तामथांगतः॥ ऋक्सामवर्णाक्षरतोयजुषोथर्वणस्तथा ॥ १ ॥ तिष्ठत्येतेषुभगवान्षट्सुकर्मसुसंस्थितः॥ वेदवादे
षुकुशलात्यध्यात्मकुशलाश्चये ॥ २॥ सत्ववंतोमहाभागाःपश्यंतिप्रभवाप्ययौ ॥ एवंधर्मेणवर्तेतक्रियांशिष्टवदाचरेत्॥ ३॥ असंरोधेनभूतानांवृत्तिंलिप्से
तवैद्विजः॥ सद्भ्यआगतविज्ञानःशिष्टःशास्त्रविचक्षणः ॥ ४ ॥ स्वधर्मेणक्रियालोकेकर्मसत्वस्थसंचरः ॥ तिष्ठतेतेषुगृहवान्षट्सुकर्मसुसद्विजः ॥ ५ ॥ पंच
भिःसततंयज्ञैःश्रद्दधानोयजेतच ॥ धृतिमानप्रमत्तश्चदांतोधर्मविदात्मवान्॥ ६॥ वीतहर्षमदक्रोधोब्राह्मणोनावसीदति ॥ दानमध्ययनंयज्ञस्तपोन्हीरार्जवं
दमः॥ ७॥ एतैर्वर्धयतेतेजःपाप्मानंचापकर्षति॥ धूतपाप्माचमेधावीलघ्वाहारोजितेंद्रियः॥ ८॥ कामक्रोधौवशेकृत्वानिनीषेद्ब्रह्मणःपदं॥ अग्नींश्चब्राह्मणां
श्चार्चेद्देवताःप्रणमेतच ॥ ९॥ वर्जयेदुशतींवाचंहिंसांचाधर्मसंहितां॥ एषापूर्वगतावृत्तिर्ब्राह्मणस्यविधीयते॥ १०॥ ज्ञानागमेनकर्माणिकुर्वन्कर्मसुसिद्ध्य
ति॥ पंचेंद्रियजलांघोरांलोभकूलांसुदुस्तरां॥ ११ ॥ मन्युपंकामनाधृष्यांनदींतरतिबुद्धिमान्॥ कालमभ्युद्यतंपश्येन्नित्यमत्यंतमोहनं॥ १२॥ महताविधिद
ष्टेनबलेनाप्रतिघातिना॥ स्वभावस्रोतसावृत्तमुह्यतेसततंजगत् ॥ १३ ॥ कालोदकेनमहतावर्षावर्तेनसंततं॥ मासोर्मिणर्तुवेगेनपक्षोलपतृणेनच॥ १४॥
निमेषोन्मेषफेनेनअहोरात्रजलेनच॥कामग्राहेणघोरेणवेदयज्ञप्लवेनच॥ १५॥ धर्मद्वीपेनभूतानांचार्थकामजलेनच॥ ऋतवाङ्मोक्षतीरेणविहिंसातरुवाहि
ना॥ १६॥ युगन्हदौघमध्येनब्रह्मप्रायभवेनच॥ धात्रासृष्टानिभूतानिकृष्यंतेयमसादनं॥ १७॥ एतत्प्रज्ञामयैर्धीरानिस्तरंतिमनीषिणः॥ प्लवैरप्लववंतोहिकिं
करिष्यंत्यचेतसः॥ १८॥ उपपन्नंहियत्प्राज्ञोनिस्तरेन्नेतरोजनः॥ दूरतोगुणदोषौहिप्राज्ञःसर्वत्रपश्यति ॥ १९ ॥ संशयंसतुकामात्माचलचित्तोल्पचेतनः॥
अप्राज्ञोनतरत्येनंयोत्यास्तेनसगच्छति॥ २० ॥ अप्लवोहिमहादोषंमुह्यमानोनियच्छति ॥ कामग्राहगृहीतस्यज्ञानमप्यस्यनप्लवः ॥ २२॥ तस्मादुन्मज्जन
स्यार्थेप्रयतेतविचक्षणः॥ एतदुन्मज्जनंतस्ययदयंब्राह्मणोभवेत् ॥ २२ ॥ अवदातेषुसंजातस्त्रिसंदेहस्त्रिकर्मकृत्॥ तस्मादुन्मज्जनेतिष्ठेत्प्रज्ञयानिस्तरेद्यथा॥
॥ २३॥ संस्कृतस्यहिदांतस्यनियतस्ययतात्मनः॥ प्राज्ञस्यानंतरासिद्धिरिहलोकेपरत्रच॥ २४॥

लेष्वितिशेषः त्रिषुअध्यापनयाजनप्रतिग्रहेषुसंदेहवांस्तत्राप्रवृत्तइत्यर्थः त्रिकर्मकृत्स्वाध्याययजनदानकृत् ॥ २३ ॥ २४ ॥

॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ इतिशांति॰मोक्ष॰नै॰भा॰षट्त्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३६ ॥ ॥ ५ ॥ अथअतीतानंतराध्यायद्वयोक्त साधनसंपत्तेरनंतरंएतद्वक्ष्यमाणंशांत्याख्यंकैवल्यंचेद्रोचयेत्तर्हिज्ञानवान्भवेत् एवंमुमुक्षावान्ज्ञानंसाधयेदितिवदताबंधस्याज्ञानकार्यत्वेनमिथ्यात्वंदर्शितं यतोज्ञानमज्ञानस्यैवनिवर्तकंतन्निवृत्त्यैवतत्कृतस्य बंधस्यनिवृत्तिःसंभाव्यतेनतुबंधसत्यत्वपक्षे तथाचश्रुतिःतदन्वेष्टव्यंतद्वावविजिज्ञासितव्यमिति आत्मजिज्ञासाविध्याक्षिप्तमावरणमनुवायतस्यमिथ्यात्वंप्रसिद्धिविधयैवाह एतंब्रह्मलोकंनविंदत्यनृतेनहिप्र त्यूढाइति तथाऽसंगोह्ययंपुरुषइतिच तथाचासंगस्यापिसंगित्वभानंमिथ्यैवसत्ज्ञाननिवर्त्यंभविष्यतीतियुक्तमुक्तंचेदेतद्रोचयेत्तर्हिज्ञानवान्भवेदिति ज्ञानप्लववर्जितःसंसारस्रोतसाउह्यमानऊर्ध्वाधोगतीर्गच्छतीत्यर्थः एतेनाथातोब्रह्मजिज्ञासेतिसूत्रपदानामर्थःसाधनसंपत्त्यनंतरंबंधस्यमिथ्यात्वात्तन्निवृत्त्यर्थंब्रह्मजिज्ञास्यमित्येवंरूपोदर्शितः ॥ १ ॥ प्रज्ञयाध्यानजसाक्षात्कारेण ॥ २ ॥ छिन्नदोषःरागादिहीनः अंत

वर्तेततेपगृहवानक्रुध्यन्ननसूयकः ॥ पंचभिःसततंयज्ञैर्विघसाशीयजेतच ॥ २५ ॥ सतांधर्मेणवर्तेतक्रियांशिष्टवदाचरेत् ॥ असंरोधेनलोकस्यवृत्तिंलिप्सेद गर्हितां ॥ २६ ॥ श्रुतविज्ञानतत्त्वज्ञःशिष्टाचारोविचक्षणः ॥ स्वधर्मेणक्रियावांश्चकर्मणासोप्यसंकरः ॥ २७ ॥ क्रियावान्श्रद्दधानोहिदांतःप्राज्ञोनसूयकः ॥ धर्माधर्मविशेषज्ञःसर्वंतरतिदुस्तरं ॥ २८ ॥ धृतिमानप्रमत्तश्चदांतोधर्मविदात्मवान् ॥ वीतहर्षमदक्रोधोब्राह्मणोनावसीदति ॥ २९ ॥ एषापुरातनीवृत्तिर्ब्रा ह्मणस्यविधीयते ॥ ज्ञानवत्त्वेनकर्माणिकुर्वन्सर्वत्रसिध्यति ॥ ३० ॥ अधर्मंधर्मकामोहिकरोतीत्यविचक्षणः ॥ धर्मंवाधर्मसंकाशंशोचन्निवकरोतिसः ॥ ३१ ॥ ध र्मंकरोमीतिकरोत्यधर्ममधर्मकामश्चकरोतिधर्मं ॥ उभेबलःकर्मणीनप्रजानन्सजायतेम्रियतेचापिदेही ॥ ३२ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिमोक्षधर्म प॰शुकानुप्रश्नेषट्त्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३६ ॥ ॥ ५ ॥ व्यासउवाच अथचेद्रोचयेदेतद्दुह्यतेस्रोतसायथा ॥ उन्मज्जंश्चनिम ज्जंश्चज्ञानवान्प्लववान्भवेत् ॥ १ ॥ प्रज्ञयानिश्चिताधीरास्तारयंत्यबुधान्प्लवैः ॥ नाबुधास्तारयंत्यन्यानात्मानंवाकथंचन ॥ २ ॥ छिन्नदोषोमुनिर्योगान्मुक्तो युंजीतद्वादश ॥ दशकर्मानुरागार्थानुपायापायनिश्चयः ॥ ३ ॥

एवयोगात्स्त्र्यादिसंगात्द्वादशदेशादीन्योगसहायान्वक्ष्यमाणान्युंजीतसमादध्यात् अनुसरेदित्यर्थः तत्रदेशयोगः समेशुचौशर्करवन्हिवालुकाविवर्जितेशब्दजलाश्रयादिभिः मनोऽनुकूलेनतुचक्षुपीडनेगुहा निवाताश्रयणेनयोजयेदितिश्रुत्युक्तःकर्मयोगः युक्ताहारविहारस्ययुक्तचेष्टस्यकर्मसु युक्तस्वमावबोधस्ययोगोभवतिदुःखहेतिगीतोक्तः अनुरागःसच्छिष्यः अर्थोद्रव्यं एधोदकाद्याहरणायासादिचिंतानिरा सार्थौएतयोर्योगौ उपायआसनादियोगः त्रिरुन्नतंस्थाप्यसमंशरीरमित्यादिश्रुतिप्रसिद्धः अपायोरागाद्यपचयः निश्चयःगुरुवेदवाक्यादौफलावश्यंभावबुद्धिः निश्चयइतिसुपांसुलुगितिभिसःस्वादेशःउपाया पायनिश्चयैःचक्षुरादिभिश्चसहितान्देशादीन् द्वादशयुंजीतेतिपूर्वेणसंबंधः चक्षुःचक्षुरादीनि आहारःआहारशुद्धौसत्त्वशुद्धिरितिश्रुतिप्रसिद्धः संहारःस्वाभाविकविषयप्रवृत्तिसंकोचः मनःसंकल्पविकल्पाल कंदर्शनंजन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनं एतानिद्वादशमुमुक्षुरनुसरेदित्यर्थःसार्धः ॥ ३ ॥

एवंद्वादशविशेषणविशिष्टस्याधिकारिणोयत्कर्तव्यंतदाह यच्छेदिति वागादिबाह्येंद्रियव्यापारमुत्सृज्यमनोमात्रेणावतिष्ठेत मनोपिविषयविकल्पाभिमुखंअध्यवसायस्वभावयाबुध्यानियच्छेत् बुद्धिमात्रे णावतिष्ठेतेत्यर्थः इदमेवउत्तमंज्ञानंइंद्रियमनोतिरिक्तकर्त्रात्मविषयं तेनज्ञानेनसूक्ष्मतमयाबुध्याआत्मानंबुद्धिविविक्तंयच्छेत् बुद्धिमपिआत्मनिप्रविलापयेदित्यर्थः कः यःशांतिंकैवल्यंआत्मनइच्छेत् एतेन यच्छेद्वाङ्मनसीप्राज्ञस्तद्यच्छेज्ज्ञानआत्मनि ज्ञानमात्मनिमहतिनियच्छेत्तद्यच्छेच्छांतआत्मनीत्यस्याःश्रुतेरर्थोदर्शितः अत्रश्रुत्युक्तायामहदात्व्यसमष्टिबुद्धेरपिबुद्धिशब्देनैवसंग्रहः अन्यत्समानं योगफलमाह एतेषामिति वागादीनामनुद्रष्टाशांतात्मायेनज्ञातःसपुरुषःसाधुरसाधुर्वामुच्यतएवेतिसार्धश्लोकद्वयार्थः ॥ ४ ॥५॥६॥७॥ एवंपूर्वश्लोकोक्तप्रकारेण एवमंततःशांतात्मप्राप्त्यवधियोगंजिज्ञासमानोपिकिमुता

चक्षुराहारसंहारैर्मनसादर्शनेनच ॥ यच्छेद्वाङ्मनसीबुद्ध्यायइच्छेज्ज्ञानमुत्तमं ॥ ४ ॥ ज्ञानेनयच्छेदात्मानंयइच्छेच्छांतिमात्मनः ॥ एतेषांचेदनुद्रष्टापुरुषो पिसुदारुणः ॥ ५ ॥ यदिवासर्ववेदज्ञोयदिवाप्यनृचोद्विजः ॥ यदिवाधार्मिकोयज्वायदिवापापकृत्तमः ॥ ६ ॥ यदिवापुरुषव्याघ्रोयदिवाक्लैब्यधारितः ॥ तरत्ये वंमहादुर्गंजरामरणसागरं ॥ ७ ॥ एवंह्येतेनयोगेनयुंजानोप्येवमंततः ॥ अपिजिज्ञासमानोपिशब्दब्रह्मातिवर्तते ॥ ८ ॥ धर्मोपस्थोह्रीवरूथउपायापायकूबरः ॥ अपानाक्षःप्राणयुगःप्रज्ञायुर्जीवबंधनः ॥ ९ ॥ चेतनाबंधुरश्चारुश्चाचारग्रहनेमिमान् ॥ दर्शनस्पर्शनवहोघ्राणश्रवणवाहनः ॥ १० ॥ प्रज्ञानाभिःसर्वतंत्रप्रतो दोज्ञानसारथिः ॥ क्षेत्रज्ञाधिष्ठितोधीरःश्रद्धादमपुरःसरः ॥ ११ ॥ त्यागसूक्ष्मानुगःक्षेम्यःशौचगोध्यानगोचरः ॥ जीवयुक्तोरथोदिव्योब्रह्मलोकेविराजते ॥ ॥ १२ ॥ अथसंत्वरमाणस्यरथमेवंयुयुक्षतः ॥ अक्षरंगंतुमनसोविधिंवक्ष्यामिशीघ्रगं ॥ १३ ॥

नुनिष्ठन्शब्दब्रह्मकर्मकांडंअतिक्रम्यप्रवर्तते परोक्षज्ञानवानपिस्वकर्मत्यागजंदोषंनप्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ८ ॥ अक्षरंब्रह्मप्राप्तुकामस्यरथरूपकेणयोगमुपायमुपदिशंस्तदंगानिबाह्यान्याह धर्मोपस्थइत्यादिना धर्मो यज्ञादिःतदेवउपस्थंज्ञानसारथेरुपवेशनस्थानंयस्य ह्रीरकार्यान्निवृत्तिःसैववरूथंरथगुप्तिर्यस्य उपायापायौप्रागुक्तौकूबरौधूर्दंडौयस्य ॥ ९ ॥ चेतनासावधानतासैवबंधुरःफलकद्वयसंश्लेषः आचारःशीलं तस्यग्रहोंगीकारः दर्शनादिचतुष्टयंवाहनंअश्वादिरूपं ॥ १० ॥ प्रज्ञाशमादिप्रावण्यंनाभिर्मध्यमभागःरथिनउपवेशनस्थानं तंत्रंशास्त्रं ज्ञानंतदर्थनिश्चयः ॥ ११ ॥ सूक्ष्मानुगःचेटः संनिपत्योपकारी शौच मार्गेणैवगच्छतीतिशौचगः ध्यानंध्येयैकतानतासैवगोचरःप्राप्योर्थोयस्य जीवयुक्तःजीवेनमुमुक्षुणायुक्तोयोजितः ब्रह्मैवलोकस्तत्समीपे ॥ १२ ॥ रथंयोगं विधिंअंतरंगसाधनं ॥ १३ ॥

सनेति देशबंधश्चित्तस्य धारणेतिसूचितं एकस्मिन्विषयेचित्तस्यस्थापनंधारणासाच विषयभेदादनेकधेतिसमधारणाइत्युक्तं वाग्यतइतियमनियमादीनामुपलक्षणं पृष्ठतःविप्रकृष्टतराःचंद्रसूर्यध्रुवमंडलादि धारणाः पार्श्वतःकिंचित्सन्निकृष्टानासाग्रभ्रूमध्यकंठकूपादिधारणाःअन्याःसंति तथापिताःप्रधारणाःप्रशिष्यप्रपौत्रादिशब्दवदत्रप्रशब्दार्थः ताःअव्यवहिताइति अत्यंतमव्यवहिताःसमैवधारणाइत्यर्थः अ त्रपुराणांतरे दशमन्वंतराणीहतिष्ठंतींद्रियचिंतकाः भौतिकास्तुशतंपूर्णंसहस्रंत्वभिमानिकाः बौद्धाद्दशसहस्राणितिष्ठंतिविगतज्वराः पूर्णंशतसहस्रं तुतिष्ठंत्यव्यक्तचिंतकाइतिभूतस्वाभिमानाख्याहंकारअव्य क्तेचेतिसप्तकापेक्षयाइंद्रियबुद्धिधारणेअधिकेउक्तेअपिअहंकारधारणायामंतर्भवतः ॥१४॥ क्रमशइति पयःपयसःजलस्य षष्ठ्यर्थेप्रथमा बुद्धितःबुद्ध्यानत्तत्तद्विषयेस्थिरयातत्तदैश्वर्यंप्रतिपद्यते अत्र पृथ्व्यादिधारणानांस्थानबीजदेवतायोगियाज्ञवल्क्योक्ताज्ञेयाः यथा पादादिजानुपर्यंतंपृथिवीस्थानमुच्यते आजानोःपायुपर्यंतमपांस्थानंप्रकीर्तितं आपायोर्हृदयांतंयद्वन्हिस्थानंतदुच्यते हृन्मध्यात्तुभ्रु वोर्मध्यंयावद्वायुकुलंभवेत् आभ्रूमध्यात्तुमूर्धांतमाकाशमितिचोच्यते पृथिव्यांवायुमास्थायलकारेणसमन्वितं ध्यायंश्चतुर्मुखाकारंब्रह्माणंसृष्टिकारणं धारयेत्पंचघटिकाःपृथिवीजयमाप्नुयात् वारुणवा

ज्योतिषोयत्तदैश्वर्यम

सनयाधारणाःकृत्स्नावाग्यतःप्रतिपद्यते॥ पृष्ठतःपार्श्वतश्चान्यास्तावत्यस्ताःप्रधारणाः॥१४॥ क्रमशःपार्थिवंयच्चवायव्यंखंतथापयः॥ ज्योतिषोयत्तदैश्वर्यम हंकारस्यबुद्धितः॥ अव्यक्तस्यतथैश्वर्यंक्रमशःप्रतिपद्यते॥१५॥ विक्रमाश्चापियस्यैतेतथायुक्तेप्रयोगतः॥ तथायोगस्ययुक्तस्यसिद्धिमात्मनिपश्यतः॥१६॥

युमारोप्यवकारेणसमन्वितं स्मरन्नारायणंदेवंचतुर्बाहुंशुचिस्मितं शुद्धस्फटिकसंकाशंपीतवाससमच्युतं धारयेत्पंचघटिकाःसर्वरोगैःप्रमुच्यते वन्हावनिलमारोप्यरेफाक्षरसमन्वितं त्र्यक्षंवरप्रदंरुद्रंतरुणादि त्यसंनिभं भस्मोद्धूलितसर्वांगंसुप्रसन्नमनुस्मरन् धारयेद्घटिकाःपंचवन्हिनासौनदह्यते मारुतंमरुतांस्थानेवर्णदेवसमन्वितं धारयेत्पंचघटिकावायुवद्व्योमगोभवेत् वर्णोयकारः देवईश्वरः रूपंरुद्रवत् आकाशेवायु मारोप्यहकारोपरिशंकरं बिंदुरूपंमहादेवंव्योमाकारंसदाशिवं चित्तेनचिंतयेन्नूखस्थंमुहूर्तमपिधारयेत् अत्रलकारादिबीजस्थानेपुअकारोकारमकारार्धमात्राविंदून्न्यसेत् अव्यक्तधारणायांपष्ठ्यांनादं तदं तेशुद्धंब्रह्मैवशिष्यते तथाचतत्रैवोपसंहृतं त्वंतस्मात्प्रणवेनैवप्राणायामैस्त्रिभिस्त्रिभिः ब्रह्मादिकार्यरूपाणिस्वेस्वेसंहृत्यकारणे विशुद्धचेतसापश्यनादांतेपरमेश्वरमिति अहंकारधारणास्वरूपंतुस्थूलदेहासंगे नाहमेवेदंसर्वोस्मीत्यभिमानः अस्यैवतत्त्वमस्यादिवाक्यजांविद्यांविनाप्रलयःअव्यक्तधारणा ॥१५॥ विक्रमाइति योगतउपायतःयुक्तेपुयोगप्रवृत्तेपुयोगिनःएतेवक्ष्यमाणाविक्रमाअनुभवक्रमाःयथा येनप्रकारेणभवंतितथावक्ष्यामीतिशेषः आत्मनिदेहाभ्यंतरेपश्यतोध्यायतःपुरुषस्ययुक्तस्ययोगस्यसिद्धिसम्यक्प्रयुक्तयोगसंबंधिनींसिद्धिंभूजयादिकां वक्ष्यामीतिशेषः ॥१६॥

तत्रविक्रमानाह निर्मुच्यमानइत्यादिना पश्यतःप्रत्यगात्मनइमानिवक्ष्यमाणानिरूपाणि निर्मुच्यमानःगुरूक्तयुक्त्यास्थूलदेहाध्यासंत्यजन्सूक्ष्मत्वात्पश्यतीतिशेषः, नत्वविमुच्यमानःस्थूलदृष्टिः शैशिरोधू
मःअवश्यायोनीहाराख्यःनभःसंश्रयतइत्यनेनतस्यभुवनकोशेव्याप्तिर्दर्शिता अत्रायंप्रयोगः शमादिसंपन्नोविविक्तेदेशेस्थिरसुखमासनमध्यासीनःप्राणायामपुरःसरंगुरूक्तयुक्त्यास्थूलदेहाऽसंगेनपादादिजा
नुपर्यंतेभूस्थानेचित्तंधारयतःस्थानतिरोधानपूर्वकंनीहारमात्रमवभासतेयथारज्जूरगेचक्षुर्धारयतउरगतिरोधानेनरज्जुमात्रं तदालुनाधरभागोजानूपरिष्टात्तनएवदेहोनीहारमग्नोऽसंदिग्धाविपर्यस्ततयाभातिसो
यंभूमिजयः अस्मिन्सिद्धेजान्वादिपाय्वंतेजलस्थानेचित्तंधारयतःधूमःस्थानंचतिरोधीयते पायूर्ध्वभागमात्रंचकल्पांतार्णवमग्नंपूर्ववद्भाति तदिदंद्वयंजलेभूमिसंहारोजलजयश्चेत्युच्यतेएवमुत्तरत्रापिभूतसं
हारजयौज्ञेयौ ॥ १७ ॥ १८ ॥ आत्मनिदेहाभ्यंतरेवह्निरूपंप्रकाशतेलोहितांधकारमग्नोभवतीत्यर्थः ॥ १९ ॥ तस्मिन्निति अस्ययोगिनः अजतिगच्छतिक्षिपतिवावृक्षानित्यजोवायुः पीतशस्त्रःपीतशस्त्रव

निर्मुच्यमानःसूक्ष्मत्वाद्रूपाणीमानिपश्यतः ॥ शैशिरस्तुयथाधूमःसूक्ष्मःसंश्रयतेनभः ॥ १७ ॥ तथादेहाद्विमुक्तस्यपूर्वंरूपंभवत्युत ॥ अथधूमस्यविरमेद्वितीयंरूपदर्शनं ॥ १८ ॥ जलरूपमिवाकाशेतथैवात्मनिपश्यति ॥ अपांव्यतिक्रमेचास्यवह्निरूपंप्रकाशते ॥ १९ ॥ तस्मिन्नुपरतेऽजोऽस्यपीतशस्त्रःप्रकाशते ॥ ऊर्णारूपसवर्णस्यतस्यरूपंप्रकाशते ॥ २० ॥ अथश्वेतांगतिंगत्वावायव्यंसूक्ष्ममप्युत ॥ अशुक्लंचेतसःसौक्ष्म्यमप्युक्तंब्राह्मणस्यवै ॥ २१ ॥ एतेष्वपिहिजातेषुफलजातानिमेशृणु ॥ जातस्यपार्थिवैश्वर्यैःसृष्टिरत्रविधीयते ॥ २२ ॥ प्रजापतिरिवाक्षोभ्यःशरीरात्सृजतेप्रजाः ॥ अंगुल्यंगुष्ठमात्रेणहस्तपादेनवातथा ॥ २३ ॥

त्पीतानिगिलितानिशस्त्रवद्विच्छेदकत्वान्वृक्षागारपर्वतादीनिशस्त्राणियेनतद्वत् गिलिताखिलभूजलतेजोरूपःकेवलेनप्रसिसंतनंदोधूयमानःप्रकाशतेइत्यर्थः तदेवोक्तंप्राक् वायुर्दोधूयतेमहान् तदानिराश्र
यंऊर्णातंतोर्यद्रूपंअनिलघुतेनसवर्णस्यसमानरूपस्यऊर्णातंतुवन्निरालंबनेंतरिक्षेस्थितस्यवायुवशस्येत्यर्थः तस्ययोगिनोपिरूपंहृन्मध्यादारभ्यउपरितनंप्रकाशते नत्वन्यत्किंचिद्वाय्वाकाशव्यतिरिक्तं ॥२०॥
अथतेजःसंहारवायुजयानंतरंवायव्यंवायुसंबंधिसूक्ष्मंरूपादिहीनंस्वरूपंकर्तृश्वेतांप्रवृत्त्यावरणरूपरजस्तमोमलशून्यत्वात्प्रकाशमयत्वाच्चस्वच्छां गतिःगम्यतेतत्त्वंप्राप्यतेनयेति भ्रूमध्यादिमूर्धांतंआकाशस्थानं
गतिःतांगत्वातत्रविलयंप्राप्यअशुक्लंनीलरूपंसुषिरमाकाशमात्रंस्थानलयपूर्वकंपूर्ववत्प्रकाशतइतिपूर्वेणान्वयः तदिदमशुक्लंचेतसःसौक्ष्म्यं सौख्यमितिपाठेप्रसादकरं ब्राह्मणस्यब्रह्मवुभूषोरुक्तंशास्त्रे अपिःपादपू
रणार्थः अव्यक्तमितिपाठेलोकाप्रसिद्धंयोगैकगम्यंसेयंव्योमसंवित्वायुलयआकाशजयश्चेत्युच्यते अयमेवतांत्रिकाणांभूतशुद्धिप्रकारःसंप्रदायापरिज्ञानाद्यथावदिदानींतनैर्नानुष्ठीयते ॥ २१ ॥ पृथ्व्या
प्यतेजोऽनिलखेसमुत्थितेपंचात्मकेयोगगुणेप्रवृत्ते नतस्यरोगोनजरानमृत्युःप्राप्तस्ययोगाग्निमयंशरीरमितिश्रुत्युक्तंपंचभूतजयफलंपृथिवीवायुराकाशआपोज्योतींषीतिश्रुत्यंतरोक्तक्रमेणोपबृंहयति एते
ष्वित्यादिना जातस्यसिद्धस्य ॥ २२ ॥ २३ ॥

आकाशभूतत्वेहेतुःसवर्णत्वादिति आकाशवत्सर्वगतश्चनित्यइतिश्रुतेराकाशेनसमानरूपत्वात् वर्णतःआकृतितःगुह्यतेपिधीयतेअरूपत्वादेवांतर्धानशक्तिमपिप्राप्नोतीत्यर्थः जलजयफलमाह कामादितिइच्छ
याआशयान्वाजलस्यवापीकूपतटाकादीन्पिबतिअगस्त्यवत् ॥ २४ ॥ नचेति आकाशजयेआकृतेरेवआकाशभूततयापिधानं अत्रतुसत्यामप्याकृतौअदृश्यत्वमुच्यते उक्तक्रमेणभूतजयंविनावापूर्वो
क्ताहंकारधारणयाऽहंकारेविजितेनांतरीयकत्वेनैवाकाशादयोजिताःस्युरित्यर्थः ॥ २५ ॥ षण्णामिति पंचभूतानिअहंकारश्चतेषांआत्मभूतायांबुद्धौ एतेनाहंकाराद्बुद्धेरव्यतिरेकउक्तः तेनसप्तमैवधारणाः
प्रभवतिऐश्वर्यवान्भवति निर्दोषप्रतिभासंशयविपर्ययशून्यज्ञानं सर्वेश्वरःसर्वज्ञश्चभवतीत्यर्थः॥२६॥ व्यक्तंबुद्ध्यादिरूपंआत्मानंअव्यक्तं अव्यक्तत्वेनजीवंजगत्कारणंब्रह्मभावेनजानातीत्यर्थः॥२७॥ अव्य
क्तमयींअव्यक्तप्रधानां मेमत्तःपूर्वंअव्यक्तबोधात्प्राक्व्यक्तंनिबोध ॥ २८ ॥ पंचेति मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याःप्रकृतिविकृतयःसप्त षोडशकस्तुविकारोनप्रकृतिर्नविकृतिःपुरुषइतिसांख्योक्तानितत्त्वानि
योगेपातंजलीयेसांख्येवेदांतविचारेचतुल्यानि विशेषंशास्त्रभेदप्रयोजकं ॥ २९ ॥ तत्रव्यक्तलक्षणमाह प्रोक्तमिति तच्चमहदादिविकारांतं त्रयोविंशकं ॥ ३० ॥ विपरीतंजन्मवृद्ध्यादिहीनं अव्यक्तंचतु

पृथिवींकंपयत्येकोगुणोवायोरितिश्रुतिः॥ आकाशभूतश्चाकाशेसवर्णत्वात्प्रकाशते॥ वर्णतोगुह्यतेचापिकामात्पिबतिचाशयान्॥ २५ ॥ नचास्यतेजसां
रूपंदृश्यतेशाम्यतेतथा॥ अहंकारेस्यविजितेपंचैतेस्युर्वशानुगाः॥२५॥ षण्णामात्मनिबुद्धौचजितायांप्रभवत्यथ॥ निर्दोषप्रतिभात्येनंकृत्स्नासमभिवर्तते॥
॥ २६॥ तथैवव्यक्तमात्मानमव्यक्तंप्रतिपद्यते॥ यतोनिःसरतेलोकोभवतिव्यक्तसंज्ञकः॥ २७॥ तत्राव्यक्तमयींविद्यांशृणुत्वंविस्तरेणमे॥ तथाव्यक्तमयंचै
वसांख्यपूर्वंनिबोधमे॥ २८॥ पंचविंशतितत्त्वानितुल्यान्युभयतःसमं॥ योगेसांख्येपिचतथाविशेषंतत्रमेशृणु॥ २९ ॥ प्रोक्तंतद्व्यक्तमित्येवजायतेवर्धतेच
यत्॥ जीर्यतेम्रियतेचैवचतुर्भिर्लक्षणैर्युतं॥ ३०॥ विपरीतमतोयत्तुतदव्यक्तमुदाहृतं॥ द्वावात्मानौचवेदेषुसिद्धांतेष्वप्युदाहृतौ॥ ३१ ॥ चतुर्लक्षणजंत्वाद्यं
चतुर्वर्गंप्रचक्षते॥ व्यक्तमव्यक्तजंचैवतथाबुद्धमचेतनं॥ सत्वंक्षेत्रज्ञइत्येतद्द्वयमप्यनुदर्शितं॥ ३२॥

विंशं एतेभ्योन्यमेकमेवजीवात्मानंप्रतिशरीरंभिन्नमितिसांख्यामन्यंतेततोविशेषमाह द्वाविति द्वौजीवेश्वरौ वेदेषुकर्मकांडेषु यजमानःयष्टव्यश्च तेनयष्टव्यदेवतायाश्चेतनत्वमनिच्छंतोमीमांसकाःपरास्ताः
सिद्धांतेषुवेदांतेषुउदाहृतौजीवब्रह्मरूपौ ॥ ३१ ॥ कार्योपाधिरयंजीवःकारणोपाधिरीश्वरइतिश्रुत्यनुसारेणजीवेश्वरविभागमाह चतुरिति चतुर्लक्षणंजन्मादिविकारवत् महदहंकारपंचतन्मात्रैकादशेंद्रियपं
चभूतानि तज्जंतदुपाधिकंचतुर्वर्गार्थिनं व्यक्तंजीवं अव्यक्तजंमायोपाधिमीश्वरं तथेति तदुभयमपिबुद्धमचेतनंच चिदचिदात्मकमित्यर्थः अथजलचंद्रन्यायेनप्रतिबिंबोजीवोबिंबचैतन्यमीश्वरइतिद्वासु
पर्णासयुजासखायेत्यादिश्रुतिसंमतंजीवेश्वरविभागमाह सत्वमिति सत्वंबुद्धिः क्षेत्रज्ञश्चिदात्मा तदेतत्सत्वंयेनस्वप्नंपश्यत्यथयोयंशारीरउपद्रष्टासक्षेत्रज्ञस्तावेतौसत्वक्षेत्रज्ञाविति पैंगिरहस्यब्राह्मणव्याख्याना
त् यद्यपितृतीययाकरणत्वेननिर्दिष्टस्याचेतनस्यसत्वस्यभोक्तृत्वंनघटतेनाप्युपद्रष्टुःक्षेत्रज्ञस्यनिर्विकारस्यतथापितयोरन्यःपिप्पलंस्वाद्वत्तीतिसत्वमितिसत्वस्यभोक्तृत्वश्रुत्यन्यथानुपपत्त्याचैतन्यानुविद्धत्वंव
क्तव्यं यथाह्ययंज्योतिरात्माविवस्वानपोभिन्नाबहुधैकोनुगच्छन् उपाधिनाक्रियतेभेदरूपोदेवःक्षेत्रेष्वेवमजोयमात्मेतिश्रुत्यंतराच्च एतद्द्वयंजीवेश्वरविभागेप्रकारद्वयमपिदर्शितंश्रुत्या ॥ ३२ ॥

॥ २४ ॥ २५ ॥ इतिशांति॰मो॰नै॰भा॰अष्टत्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३८ ॥ ॥ ७ ॥ आत्मज्ञानं विनाकर्मापिकृतमंतवदेव भवतियोवाएतदक्षरंगार्ग्यविदित्वास्मिन्लोकेयजतिददा
तितपस्तप्यतेऽपिबहूनिवर्षसहस्राण्यंतवदेवास्य भवतीतिश्रुतेः अतःआत्मानंजिज्ञास्यंज्ञात्वातत्प्राप्त्यर्थंकर्माणिकुर्वीत विविदिषंतियज्ञेनेत्यादिश्रुतेरित्याहएषेति वृत्तिर्वर्तनं पूर्वतरानित्या एषनित्योमहिमाब्राह्मण
स्येतिश्रुतेः ॥१॥ तत्रकर्मणिसंशयश्चेन्नभवेत्तर्हिकर्मकृतंसत्सिद्धयेभवति संशयस्वरूपंविवृणोति किंत्विति किंकर्मस्वभावोनित्यमेवउतज्ञानंज्ञानजनकत्वेनकर्मकाम्यंवेत्यर्थः नित्यंचेन्नकाम्यंस्यात्काम्यंचे
न्नतदकरणेप्रत्यवायःस्यादितिभावः॥२॥तत्रतस्मिन्संशयेसति पुरुषंप्रतिब्रह्मोद्देशेनज्ञानंज्ञानजनकंचेत्कर्मस्यात्तर्हिसएववेदविधिर्नित्यविधिरपिस्यात् आत्मविविदिषार्थैरपिकर्मभिर्नित्यप्रयोगस्यापिसिद्धिर

तेषुविश्वमिदंभूतंसर्वंचजगदाहितं॥ तेषांमाहात्म्यभावस्यसदृशंनास्तिकिंचन ॥ २४ ॥ आद्यंतेनिधनंचैवकर्मचातीत्यसर्वशः ॥ चतुर्विधस्यभूतस्यसर्वस्य
शाःस्वयंभुवः॥ २५ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिमोक्षधर्मपर्वणिशुकानुप्रश्नेअष्टत्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३८ ॥ ॥ ७ ॥
व्यासउवाच ॥ एषापूर्वतरावृत्तिर्ब्राह्मणस्यविधीयते॥ज्ञानवानेवकर्माणिकुर्वन्सर्वत्रसिद्ध्यति॥१॥तत्रचेन्नभवेदेवंसंशयःकर्मसिद्धये॥ किंतुकर्मस्वभावो
यंज्ञानंकर्मेतिवापुनः॥२॥ तत्रवेदविधिःसस्याज्ज्ञानंचेत्पुरुषंप्रति॥ उपपत्त्युपलब्धिभ्यांवर्णयिष्यामितच्छृणु॥३॥ पौरुषंकारणंकेचिदाहुःकर्मसुमानवाः॥
दैवमेकेप्रशंसंतिस्वभावमपरेजनाः॥४॥ पौरुषंकर्मदैवंचकालवृत्तिस्वभावतः॥ त्रयमेतत्पृथग्भूतमविवेकंतुकेचन॥५॥

स्तीत्यर्थः अत्रहेतुद्वयंउपपत्तेरुपलब्धेश्चेति यथाकाम्योपिदारसंग्रहःक्रत्वर्थोपिभवति नहिकामार्थमन्यास्त्रीक्रत्वर्थमन्यास्त्रीपरिणेयेत्युपपद्यते उपलभ्यतेचसंयोगपृथक्त्वन्यायेननित्यस्यापिखादिरत्वादेःका
म्यत्वं तच्चोदाहृतं तत्कर्मणामुभयार्थत्वेनप्राधान्यंवर्णयिष्याम्यहंत्वंचशृणु ॥ ३ ॥ स्वभाववादनिरासमुपक्रांतमुपसंहरिष्यन्मतांतराण्युपन्यस्यति केचिदिति पौरुषंइहजन्मनिजन्मांतरेवाकृतंकर्म दैवंप्र
हाःकालइतियावत् स्वभावःस्वरूपमात्रं ॥ ४ ॥ इतिक्रमेणमीमांसकस्यदैवज्ञस्यशून्यवादिलोकायतयोश्चमतान्युपन्यस्यैतेषांविकल्पसमुच्चयावाह पौरुषमिति पौरुषंदैवंचकर्मदृष्टादृष्टयत्नः स्वभावमनुस्
त्यकर्मकालौफलदावित्यर्थः अविवेकंसमुच्चयं पृथग्भूतंएकमेवप्रधानंनत्वितरावित्यर्थः ॥ ५ ॥

स्वभावादेवक्षीरदधिन्यायेनसर्वोत्पत्तौकृष्यादिर्यत्नःप्रज्ञाकौशलंचानर्थकंस्यादित्याह कृष्यादीत्यादिना ॥ ७ ॥ गदानांरोगाणां अगदस्यऔषधस्य अनुष्ठिताःप्रयोजिताः ॥ ८ ॥ तुल्यलक्षणाःप्रज्ञाधिक्यादैश्वर्याधिक्यभाजः ॥ ९ ॥ भूतानांपररूपंचिदात्माअवरंमायानदुभयंज्ञानेनधीवृत्त्यैवबाध्याबाध्यरूपयाउपलभ्यतेज्ञायते विषयाधीवृत्त्या परागनिलयस्थानं ॥ १० ॥ एवंधीमयोत्पत्तिप्रलयावुक्त्वाव्यवहारिकौतावाहत्रिद्वयशंसार्थं भूतानामिति जरायुजंमनुष्यपश्वादि अंडजंपक्षिसर्पादि उद्भिज्जंतृणवनस्पत्यादि स्वेदजंयूकालिक्षादि ॥ ११ ॥ यत्यस्मात् विशेष्यविशेषकत्वायाचेष्टासाविशिष्येनविशिष्टंकु

कृष्यादीनीहकर्माणिसस्यसंहरणानिच ॥ प्रज्ञावद्भिःप्रकॢप्तानियानासनगृहाणिच ॥ ७ ॥ आक्रीडानांगृहाणांचगदानामगदस्यच ॥ प्रज्ञावंतःप्रयोक्तारो
ज्ञानवद्भिरनुष्ठिताः ॥ ८ ॥ प्रज्ञासंयोजयत्यर्थैःप्रज्ञाश्रेयोधिगच्छति ॥ राजानोभुंजतेराज्यंप्रज्ञयातुल्यलक्षणाः ॥ ९ ॥ परावरंतुभूतानांज्ञानेनैवोपलभ्यते ॥
विद्ययातातसृष्टानांविद्यैवेहपरागतिः ॥ १० ॥ भूतानांजन्मसर्वेषांविविधानांचतुर्विधं ॥ जरायुजांडजोद्भिज्जस्वेदजंचोपलक्षयेत् ॥ ११ ॥ स्थावरेभ्योविशि
ष्टानिजंगमान्युपधारयेत् ॥ उपपन्नंहियच्चेष्टाविशिष्येतविशेष्यया ॥ १२ ॥ आहुर्वैबहुपादानिजंगमानिद्वयानितु ॥ बहुपाद्भ्योविशिष्टानिद्विपादानिबहून्य
पि ॥ १३ ॥ द्विपदानिद्वयान्याहुःपार्थिवानीतराणिच ॥ पार्थिवानिविशिष्टानितानिह्यन्नानिभुंजते ॥ १४ ॥ पार्थिवानिद्वयान्याहुर्मध्यमान्युत्तमानितु ॥ मध्य
मानिविशिष्टानिजातिधर्मोपधारणात् ॥ १५ ॥ मध्यमानिद्वयान्याहुर्धर्मज्ञानीतराणिच ॥ धर्मज्ञानिविशिष्टानिकार्याकार्योपधारणात् ॥ १६ ॥ धर्मज्ञानिद्व
यान्याहुर्वेदज्ञानीतराणिच ॥ वेदज्ञानिविशिष्टानिवेदोह्येषुप्रतिष्ठितः ॥ १७ ॥ वेदज्ञानिद्वयान्याहुःप्रवक्तॄणीतराणिच ॥ प्रवक्तॄणिविशिष्टानिसर्वधर्मोपधा
रणात् ॥ १८ ॥ विज्ञायंतेहियैर्वेदाःसधर्माःसक्रियाफलाः ॥ सधर्मानिखिलावेदाःप्रवक्तृभ्योविनिःसृताः ॥ १९ ॥ प्रवक्तॄणिद्वयान्याहुरात्मज्ञानीतराणिच ॥
आत्मज्ञानिविशिष्टानिजन्माजन्मोपधारणात् ॥ २० ॥ धर्मद्वयंहियोवेदससर्वज्ञःससर्ववित् ॥ सत्यागीसत्यसंकल्पःसत्यःशुचिरथेश्वरः ॥ २१ ॥ ब्रह्मज्ञानप्रति
ष्ठंहितंदेवाब्राह्मणंविदुः ॥ शब्दब्रह्मणिनिष्णातंपरेचकृतनिश्चयं ॥ २२ ॥ अंतस्थंचबहिष्ठंचसाधियज्ञाधिदैवतं ॥ ज्ञानान्विताहिपश्यंतितेदेवास्ताततेद्विजाः ॥ २३ ॥

र्यात् वृक्षादीनांपूर्वोक्तरीत्यादर्शनादिमत्त्वेपिप्रत्यक्षेणदर्शनादिमंतोजंगमास्ततःश्रेष्ठाइत्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥ पार्थिवानिपृथिवीचराणिमानुषाणि इतराणिखेचराणि ॥ १४ ॥ १५ ॥ उत्तमानिनिर्णेतुंमध्यमेष्वेवावांतरतारतम्यमाह मध्यमानीत्यादिनाआत्मज्ञानिविशिष्टानीत्यंतेन ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ धर्मद्वयंप्रवृत्तिनिवृत्तिरूपं ॥ २१ ॥ तत्रापिब्रह्मज्ञानेप्रतिष्ठासमाप्तिर्यस्यनतुप्रवृत्तिधर्मे शब्दब्रह्मणिवेदशास्त्रे ॥ २२ ॥ अंतस्थंपरचित्तस्थं बहिष्ठंव्यवहितादि तेज्ञानान्विताः द्विजाःदेवाश्च अन्येनामब्राह्मणाअसुराश्चेत्यर्थः ॥ २३ ॥

सांख्ययोगपक्षयोर्मध्येसांख्यमेवश्रेयइत्याह अथेति शास्त्राचार्योपदेशजंपरोक्षज्ञानरूपंप्लवंसंसारसमुद्रतरणसाधनंगृहीत्वाधीरोध्यानवान् आत्मनःशांतिमोक्षहेतुंज्ञानमेवाश्रयेत् तमेवधीरोविज्ञायप्रज्ञांकुर्वीतब्राह्मणइतिश्रुतेर्ज्ञानंशास्त्रतःसंपाद्यतन्निष्ठोभवेदित्यर्थः ॥ १ ॥ अत्रज्ञानशब्दार्थंपृच्छति किमिति तत्संश्रयणीयंज्ञानंकिंविद्यांरज्जूरगादिन्यायेनाविद्यामात्रनिरासेनवस्तुतत्त्वज्ञापिकांधीवृत्तिंवाब्रूवेउत प्रवृत्तिलक्षणोध्यानेनकीटभृंगवत्ध्येयसारूप्यप्रापकोधर्मइतिवाआत्मोच्छेदलक्षणाशून्यवादिलौकायतिकयोःसंमतानिवृत्तिरितिवातद्वद यथायेनप्रकारेणद्वयंजन्ममरणादिनिस्तरेततथावदेति ॥ २ ॥ अत्राहमित्यनुभवेजडोहंकारस्तत्प्रकाशश्चप्रथतेनेनदुभयमात्मेतिभाट्टाः अहमर्थएवात्माप्रकाशस्तस्यगुणःसचत्रिक्षणावस्थायीतितार्किकाः नित्यप्रकाशएवात्माऽहमर्थोऽनात्मेतिसांख्याः तत्राप्यात्मानात्मानौद्वावपितात्विकाविनिबहवः अनात्मैवस्थिरश्चिदात्मातुदेहनाशेनश्यतीतिलोकायतिकाः आत्मैवसत्योऽनात्मामृषेतिवेदांतवादाः द्वयमपिनास्तीतिशून्यवादिनः एवमात्माभावेसतिज्ञानानर्थक्यंस्यादित्यंत्यंतावद्दूषयति यस्त्विति यस्तुभावंअधिष्ठानसत्तांविनास्वभावेनैवअहंकारादिकंस्वरूपेणैवभातीतिपश्यन्निरधिष्ठानकांस्वाभाविकींजगद्भ्रांतिंवदन्सर्वान्शिष्यान्प्रज्ञयामुक्ताः ऊहापोहकौशलेनरहिताः हेतवोयुक्

व्यासउवाच अथज्ञानप्लवंधीरोगृहीत्वाशांतिमात्मनः ॥ उन्मज्जंश्चनिमज्जंश्चज्ञानमेवाभिसंश्रयेत् ॥ १ ॥ शुकउवाच किंतज्ज्ञानमथोविद्यांयथानिस्तरेतद्वयं ॥ प्रवृत्तिलक्षणोधर्मोनिवृत्तिरितिवावद ॥ २ ॥ व्यासउवाच यस्तुपश्यन्स्वभावेनविनाभावमचेतनः ॥ पुष्यतेचपुनःसर्वान्प्रज्ञयामुक्तहेतुकान् ॥ ३ ॥ येषांचैकांतभावेनस्वभावात्कारणंमतं ॥ पूत्वातृणमिषीकांवातेलभंतेनकिंचन ॥ ४ ॥ येचैनंपक्षमाश्रित्यनिवर्तंत्यल्पमेधसः ॥ स्वभावंकारणंज्ञात्वानश्रेयःप्राप्नुवंतिते ॥ ५ ॥ स्वभावोहिविनाशायमोहकर्ममनोभवः ॥ निरुक्तमेतयोरेतत्स्वभावपरिभावयोः ॥ ६ ॥

योयेषांतान्निर्बुद्धीनित्यर्थः प्रज्ञयेतितृतीयायाआर्षोऽलुक् पुष्यतेपुष्णातितादृशेनबोधेनरंजयति अचेतनोमूढःसन्किंचनतत्त्वंलभतेइत्युत्तरेणान्वयः निरधिष्ठानकभ्रमासंभवात्शून्यवादोऽयंतंहेयइतिभावः ॥ ३ ॥ एवंनैरात्म्यवादंदूषयित्वात्मोच्छेदवादंलोकायतमतंदूषयति येषामिति येषांलोकायतानांएकांतभावेनदृढत्वेनस्वभावादेववृक्षारादिकंदध्यादेःकारणंनतुईशादृष्टाद्यनुग्रहात् ईशादिसत्त्वेप्रमाणाभावात् प्रत्यक्षेणचनेषामदृष्टत्वादितिमतं तेकिंतृणंमुंजंपूत्वासंशोध्यतदंतर्गतांप्रागदृष्टामिषीकामपिकिंवानलभंतेइतिकाक्वादृष्टविरुद्धवादित्वंतेषामुक्तं चनशब्दोप्यर्थोभिन्नक्रमश्च नष्टदर्शनमात्रेणवस्त्वभावोनिश्चेतुंशक्यः मुंजांतस्थेषीकायाअप्यसत्त्वापत्तेः श्रुतिश्चमुंजेषीकादृष्टांतेनैवदेहादन्यमात्मानमाह तंस्वाच्छरीरात्प्रवृहेन्मुंजादिवइषीकांधैर्येणेति श्रुत्वानृणामृषीणांवेतिपाठेतेश्रवणपूर्वकंकिंचित्तत्त्वंनलभंतेऽपितुस्वयमेवानुपासिताचार्याइत्थंकल्पयंतीत्यर्थः ॥ ४ ॥ स्वभावादेवशून्येजगद्भ्रांतिःस्वभावादेवचदेहाद्युत्पत्तिरितिपक्षद्वयमप्यनर्थकमित्याह येचेति ॥ ५ ॥ तदेवदूषयति स्वभावोहीति मोहकर्ममोहकार्यंयन्मनस्तद्भवः मूढैर्मनसाकल्पितइत्यर्थः स्वस्यैवभावःसत्ताकारणमितिएकःपक्षः परितःस्वस्यइतरेषांचभावःकारणमित्यन्यः एतयोःस्वभावपरिभावयोर्निरुक्तंनिर्वचनंतत्त्वंएतद्वक्ष्यमाणंशृणुइतिशेषः ॥ ६ ॥

अनयोःपक्षयोःक्रमेणमूढामूढदृष्टिभेदेनव्यवस्थामाह द्वाविति विषयान्घटादिविषयमारभ्यप्रतिसंहारःउत्पत्तिक्रमवैपरीत्येनसंप्रविलापनंकर्तव्यमितिसांख्यानांऔपनिषदानांलक्ष्यतेनेनेतिलक्षणंशास्त्रं अ यमर्थः मूढानांतात्विकएवजीवेश्वरादिभेदः बुद्धानांतुबिंबप्रतिबिंबभावेनेतिप्रतिबिंबोपाधेःसत्वस्यप्रविलयेचिन्मात्रमेवशिष्यतेइति ॥ ३३ ॥ एवंज्ञाततत्त्वस्यजीवन्मुक्तस्यलक्षणान्याह निर्ममइत्यादि ना ॥ ३४ ॥ ध्यातिध्यायति वाग्दंडःपारुष्यं कर्मनाटृशमेवहिंस्रं तथामनोपिपरानिष्टार्थितेषां ॥ ३५ ॥ ब्रह्माणंचतुर्मुखं ॥ ३६ ॥ कृतीकार्यवान् निराकृतिःतुच्छवेषः नविक्षिप्तःसंपादितःमनोरथोय स्यसतथानभवति सत्यसंकल्पइत्यर्थः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ योगमतेविशेषंवक्तुंप्रतिजानीते यथेति योगैश्वर्यमणिमादिपरमार्थभूतंसदतिक्रांतस्तद्दुर्लभ्यगतःपरवैराग्यबलेननतुतत्त्वज्ञानबलेनात्ततंसत्सां

द्वावात्मानौचवेदेषुविषयेष्वनुरज्यतः॥ विषयात्प्रतिसंहारःसांख्यानांविद्धिलक्षणं॥ ३३ ॥ निर्ममश्चानहंकारोनिर्द्वंद्वश्छिन्नसंशयः॥ नैवक्रुध्यतिनद्वेष्टिनानृ ताभाषतेगिरः॥ ३४॥ आकुष्टस्ताडितश्चैवमैत्रेणध्यातिनाशुभं॥ वाग्दंडकर्ममनसांत्रयाणांचनिवर्तकः ॥ ३५॥ समःसर्वेषुभूतेषुब्रह्माणमभिवर्तते॥ नैवे च्छतिनचानिच्छोयात्रामात्रव्यवस्थितः॥ ३६॥ अलोलुपोव्यथोदांतोनकृतीननिराकृतिः ॥ नास्येंद्रियमनेकाग्रंनाविक्षिप्तमनोरथः ॥ ३७॥ सर्वभूतसद् ङ्मैत्रःसमलोष्टाश्मकांचनः॥ तुल्यप्रियाप्रियोधीरस्तुल्यनिंदात्मसंस्तुतिः॥ ३८॥ अस्पृहःसर्वकामेभ्योब्रह्मचर्यदृढव्रतः ॥ अहिंस्रःसर्वभूतानामीदृक्सांख्यो विमुच्यते ॥ ३९ ॥ यथायोगाद्विमुच्यंतेकारणैर्यैर्निबोधतत् ॥ योगैश्वर्यमतिक्रांतोयोनिष्क्रामतिमुच्यते ॥ ४० ॥ इत्येषाभावजाबुद्धिःकथितातेनसंशयः॥ एवंभवतिनिर्द्वंद्वोब्रह्माणंचाधिगच्छति॥ ४१ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति० मोक्षधर्मपर्वणिशुकानुप्रश्नेसप्तत्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः॥ २३७॥

ख्यइवशुक्तिरजतवद्बाधितवान् निष्कामतिवृत्तिसारूप्यादपसरतितेनतुवृत्तिमूलमज्ञानमुच्छिनत्ति अयमर्थः अस्माकंमिथ्याज्ञानोद्भवोदेहेंद्रियादिःप्रपंचोविद्ययाऽज्ञानबाधेसतिबाध्यतेरज्जूरगादिवत् योगा नांतुसत्याव्यधानतउत्पन्नःप्रपंचःसत्यस्तदाकाराश्चित्तस्यवृत्तयोपिसत्याःवृत्तिसारूप्यंचचैतन्यस्यसत्यमेवतत्रवृत्तीनांनिरोधेचितस्तदाकारतापिनिवर्तते तथाचसूत्रितं योगश्चित्तवृत्तिनिरोधःतदाद्रष्टुःस्वरू पेऽवस्थानंवृत्तिसारूप्यमितरत्रेति सोयंसांख्ययोगयोर्विशेषोयथाप्रतिज्ञमुपपादितः ॥ ४० ॥ उपसंहरति इतीति भावोवक्तृविवक्षातद्विशेषजाबुद्धिः फलतस्तुनतयोर्भेदोऽस्तीतिभावः यथोक्तंभगवता य त्सांख्यैःप्राप्यतेस्थानंतद्योगैरपिगम्यते एकंसांख्यंचयोगंचयःपश्यतिसपश्यतीति ब्रह्माणंपरंब्रह्म पुंस्त्वमार्षं ॥ ४१ ॥ इतिशांति० मोक्ष० नै० भा० सप्तत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ २३७ ॥

आर्हतमतआह एतदिति तैर्हिस्यादस्ति स्यान्नास्ति स्यादस्तिचनास्तिच स्यादस्तिचावक्तव्यः स्यान्नास्तिचावक्तव्यः स्यादस्तिचनास्तिचावक्तव्यः स्यादवक्तव्य इतिसप्तभंगीनयःसर्वत्रयोज्यते अतएतदेवमि
तिस्यादस्तीत्युक्तं चात्एतन्नएवंचनेतिसंबंधेनस्यान्नास्तिस्यादवक्तव्यइतिचोक्तं नचोभेइत्यनेनस्यादस्तिचनास्तिचस्यादस्तिचनास्तिचावक्तव्यइतिचोक्तं नानुभेइतिस्यादस्तिचावक्तव्यःस्यान्नास्तिचाव
क्तव्यइतिचोक्तं कर्मस्थाःआर्हताःविपर्ययंघटादिएतदेवंअस्तीत्यादिब्रूयुरितिसंबंधः एतेषुपक्षेषुकृतहानाकृताभ्यागमप्रसंगात्स्वभावमात्रपक्षस्तुच्छः बंधमोक्षादिवस्तुमात्रस्वरूपस्यास्तिनास्तीत्यादिविकल्पग्र
स्तत्वेनानवधारणात्मकआर्हतपक्षोपितुच्छएव परिशेषात्समुच्चयपक्षएवश्रेयान्व्यवहारे परमार्थस्तुसत्वस्थाःयोगिनःसमदर्शिनःब्रह्मैवकारणत्वेनपश्यंति ॥ ६ ॥ त्रेतायामिति पापानुवेधादेवात्रश्रौतेमतेसंश

एतदेवंचनैवंचनचोभेनानुभेतथा॥ कर्मस्थाविपर्ययंब्रूयुःसत्वस्थाःसमदर्शिनः॥ ६॥ त्रेतायांद्वापरेचैवकलिजाश्चससंशयाः ॥ तपस्विनःप्रशांताश्चसत्वस्था
श्चकृतेयुगे॥ ७॥ अपृथग्दर्शनाःसर्वेऋक्सामसुयजुःषुच॥ कामद्वेषौपृथक्कृत्वातपःकृतउपासते ॥ ८ ॥ तपोधर्मेणसंयुक्तस्तपोनित्यःसुसंशितः॥ तेनसर्वान
वाप्नोतिकामान्यान्मनसेच्छति॥ ९॥ तपसातदवाप्नोतियद्भूत्वासृजतेजगत्॥तद्भूतश्चततःसर्वभूतानांभवतिप्रभुः॥ १०॥ तदुक्तंवेदवादेषुगहनंवेददर्शिभिः॥
वेदांतेषुपुनर्व्यक्तंकर्मयोगेनलक्ष्यते॥ ११॥ आलंभयज्ञाःक्षत्राश्चहविर्यज्ञाविशःस्मृताः ॥ परिचारयज्ञाःशूद्राश्चजपयज्ञाद्विजातयः॥ १२॥ परिनिष्ठितका
र्योहिस्वाध्यायेनद्विजोभवेत् ॥ कुर्यादन्यन्नवाकुर्यान्मैत्रोब्राह्मणउच्यते ॥ १३॥ त्रेतादौकेवलावेदायज्ञावर्णाश्रमास्तथा ॥ संरोधादायुषस्त्वेतेव्यस्यंतेद्वापरे
युगे॥ १४॥ द्वापरेविप्लवंयांतिवेदाःकलियुगेतथा॥ दृश्यंतेनापिदृश्यंतेकलेरंतेपुनःकिल॥ १५॥ उत्सीदंतिस्वधर्माश्चतत्राधर्मेणपीडिताः ॥ गवांभूमेश्चयेचा
पामोषधीनांचयेरसाः॥ १६॥ अधर्मांतर्हितावेदावेदधर्मास्तथाश्रमाः ॥ विक्रियंतेस्वधर्मस्थाःस्थावराणिचराणिच ॥ १७॥ यथासर्वाणिभूतानिवृष्टिर्भौ
मानिवर्षति॥ सृजतेसर्वतोंगानितथावेदायुगेयुगे॥ १८॥

योभवतीत्यर्थः प्रशांताः निःसंशयाः ॥ ७ ॥ अपृथगिति वेदत्रयेपिभेदमपश्यंतःकामादीन्पृथक्कृत्यतपोज्ञानंउपासतेश्रयंति ॥ ८ ॥ अतोज्ञातारमेवस्तौति तपइति ॥ ९ ॥ यद्भूत्वाब्रह्मभूत्वा तद्भूतःब्रह्मभूतः
॥ १० ॥ किंतज्ज्ञानमितिज्ञानशब्देनविद्यावाकर्मजोऽतिशयोवाआत्मनाशोवेतिपृष्टं तत्रांत्यःस्वभाववादनिरासेननिरस्तः आद्येप्रमाणंप्रदर्शयन्मध्यमंनिरस्यति तदिति तद्ब्रह्मवेदवादेषुकर्मकांडेष्वपिप्रस्तावा
दिदेवतात्वेनउक्तं तथापिगहनंअज्ञातमेवतत्रवेददर्शिभिरपि वेदांतेषुतुतदेवपुनर्विद्यैकप्राप्यंब्रह्मव्यक्तमुक्तं कर्मयोगेभावनाद्यात्मकेयोगेतन्नलक्ष्यतेनह्युपासनयाकीटभृंगन्यायेनब्रह्मभावस्यप्राप्यत्वंवक्तुंयुक्तं
जन्यत्वेनानित्यत्वापातादित्यर्थः ॥ ११ ॥ प्रमेयसिध्यर्थंब्रह्मणिप्रमाणभूतंवेदंस्तौतिआलंभेत्यादिना ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ स्वधर्मस्थाआश्रमाः विक्रियंतेभृतकाध्यापनकृतुजन्यपु
ण्यसमर्पणादिना ॥ १७ ॥ वर्षतिपुष्णाति अंगानियोगांगानियमादीनि वेदाध्यायिनंपुष्यंतीत्यर्थः ॥ १८ ॥

कालनानात्वंकालोजीवस्तस्यनानात्वंकृतत्रेतादिरूपेण तथाहिसत्कर्मपराङ्मुखःशयानःपुरुषःकलिरित्युच्यते अधर्महातुमिच्छन्संजिहानोद्वापरः धर्ममनुष्ठातुमुद्युक्तउत्तिष्ठंस्त्रेता धर्मंचरन्कृतंभवति तथा चश्रुतिः कलिःशयानोभवतिसंजिहानस्तुद्वापरः उत्तिष्ठंस्त्रेताभवतिकृतंसंपद्यतेचरन्निति सचकालोऽनादिनिधनःप्रजाःसूतेऽत्तिचेतिजीवस्यतत्पदार्थाभेदउक्तः ॥ १९ ॥ यच्चेदंकालाख्यंभूतानांप्रभवउत्पत्तिः स्थानंपोषणं संयमःप्रलयः यमःनियंतांतर्यामीयत्रवर्ततेभूतानिस्वभावेनब्रह्मभावेननतुविकृतेनरूपेण ॥ २० ॥ कालएवसर्गादिकंतेनज्ञानंनामविषयेवप्रतीचोऽज्ञानकृतजीवत्वबाधेनब्रह्मभावप्रकाशिकानत्वात्मन्यतिशयआत्मोच्छेदोवेतिअध्यायद्वयेनस्पष्टीकृतं ॥२१ ॥ इतिशांति०मो०नै०भा०एकोनचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३९ ॥ ॥ ७ ॥ एवंज्ञानपदार्थव्याख्यानप्रसंगादात्मनोः

निश्चितंकालनानात्वमनादिनिधनंचयत् ॥ कीर्त्तितंयत्पुरस्तान्मेसूतेयच्चात्तिचप्रजाः ॥ १९ ॥ यच्चेदंप्रभवःस्थानंभूतानांसंयमोयमः ॥ स्वभावेनैववर्त्तन्तेद्वंद्वसृष्टानिभूरिशः ॥ २० ॥ सर्गःकालोधृतिर्वेदाःकर्ताकार्यंक्रियाफलं ॥ एतत्तेकथितंतातयन्मांत्वंपरिपृच्छसि ॥ २१ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिमोक्षधर्मपर्वणिशुकानुप्रश्नेएकोनचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ भीष्मउवाच इत्युक्तोभिप्रशस्यैतत्परमर्षेस्तुशासनं ॥ मोक्षधर्मार्थसंयुक्तमिदंप्रष्टुंप्रचक्रमे ॥ १ ॥ शुकउवाच प्रज्ञावान्श्रोत्रियोयज्वाकृतप्रज्ञोनसूयकः ॥ अनागतमनैतिह्यंकथंब्रह्माधिगच्छति ॥ २ ॥ तपसाब्रह्मचर्येणसर्वत्यागेनमेधया ॥ सांख्येवायदिवायोगएतत्पृष्टोवदस्वमे ॥ ३ ॥ मनसश्चेंद्रियाणांचयथैकाग्र्यमवाप्यते ॥ येनोपायेनपुरुषैस्तत्त्वंव्याख्यातुमर्हसि ॥ ४॥ व्यासउवाच नान्यत्रविद्यातपसोर्नान्यत्रेंद्रियनिग्रहात् ॥ नान्यत्रसर्वसंत्यागात्सिद्धिंविंदतिकश्चन ॥ ५ ॥ महाभूतानिसर्वाणिपूर्वसृष्टिःस्वयंभुवः ॥ भूयिष्ठंप्राणभृद्ग्रामेनिविष्टानिशरीरिषु ॥ ६ ॥ भूमेर्देहोजलात्स्नेहोज्योतिषश्चक्षुषीस्मृते ॥ प्राणापानाश्रयोवायुःखेष्वाकाशंशरीरिणां ॥ ७॥

नाधेयातिशयत्वमुक्तं तच्चनकर्त्रात्मपक्षेउच्छेदपक्षेवायुज्यते अतःपरिशेषात्असंगात्मवादिनोःसांख्ययोगयोरेवव्यवतिष्ठतइतितयोरेवविभागार्थमध्यायद्वयमारभ्यते इत्युक्तइत्यादि ॥ १ ॥ अनागतंप्रत्यक्षानुमानाभ्यामज्ञातं अनैतिह्यंयूपाहवनीयादिवदलौकिकमपिइदमित्थमितिवेदेनापिननिर्देश्यं ॥ २ ॥ ३ ॥ यथायत्प्रकारकमैकाग्र्यं ॥ ४ ॥ विद्यादिपदैःक्रमेणाश्रमचतुष्टयधर्माउक्ताः ॥ ५ ॥ स्वयंभुवईश्वरस्यमहाभूतानिपूर्वसृष्टिः तानिचप्राणभृद्ग्रामेजीवसंघेशरीरिषुशरीराभिमानिषुमूढजीवेषुभूयिष्ठंनिविष्टानि तैरात्मत्वेनगृहीतानीत्यर्थः पृथक्सृष्टिरितिपाठेभौतिकसृष्टेःपृथगेवभूतसृष्टिस्ततःप्राचीनत्वादितिसएवार्थः ॥ ६ ॥ खेषुनासादिरंध्रेषु ॥ ७ ॥

योगमतेआत्माभोक्तैवनतुकर्त्ता सांख्यमतेतुनभोक्तानापिकर्त्तेति तत्राद्यंदूषयतिउत्तरस्यैवसिद्धांतत्वंज्ञापयितुं क्रांतेतिक्रांतेपादेंद्रिये बलेपाणींद्रियेचविष्णुशक्रौतत्प्रयोक्तारौतिष्ठतः. भटाइवराजकीयरथश कटादौतत्रयथाभटगतंजयपराजयादिरथगतंव्हासवृद्ध्यादिचराजाआत्मन्यभिमानादध्यारोपयति तद्वच्चिदात्मादेवनेंद्रियगतंभोक्तृत्वसुखंजलादिकमविद्ययास्वस्मिन्नारोपयतिअहंभोगीअहंसुखंजइति यथा चपराजयोनभृत्येतदभिमानाभावात् एवंभोगोपिविष्णवादौनास्ति आत्मनित्वविद्ययैवतज्ज्ञानमितिसिद्धमात्मनोऽकर्तृत्वमभोक्तृत्वंच नन्वात्मैवकर्त्ताभोक्ताचास्तुकिमंतर्गडुभिर्विष्णवादिभिरितिचेन्न अनिर्मो क्षापत्तेःस्वाभाविकस्यकर्तृत्वादेर्वन्हेरौष्ण्यवदाश्रयनाशमंतरेणनाशायोगाच्च कर्णौस्थानं श्रोत्रमिंद्रियं दिशोदेवताः जिह्वास्थानं वागिंद्रियं सरस्वतीदेवता एतच्चान्येषामपिस्थानादीनामुपलक्षणं ॥८॥ दर्श यंतितानिदर्शनीयानि कर्त्तरिकृत्यः तानिचतानींद्रियाणिचेतिसमासः विभक्तिलोपआर्षः आहारःशब्दादिग्रहः॥९॥ इंद्रियेभ्यएवइंद्रियार्थान्कूर्मांगवत्पृथग्भूतान्विद्यात्॥१०॥मनःकर्तृ यंतासारथिःभूता

क्रांतेविष्णुर्बलेशक्रःकोष्ठेग्निर्भोक्तुमिच्छति ॥ कर्णयोःप्रदिशःश्रोत्रंजिह्वायांवाक्सरस्वती ॥ ८ ॥ कर्णौत्वक्चक्षुषीजिह्वानासिकाचैवपंचमी ॥ दर्शनीयेंद्रि योक्तानिद्वाराण्याहारसिद्धये ॥ ९ ॥ शब्दःस्पर्शस्तथारूपंरसोगंधश्चपंचमः ॥ इंद्रियार्थान्पृथग्विद्यादिंद्रियेभ्यस्तुनित्यदा ॥ १० ॥ इंद्रियाणिमनोयुक्तंवश्यान्यंते ववाजिनः ॥ मनश्चापिसदायुंक्तेभूतात्माह्रदयाश्रितः ॥ ११ ॥ इंद्रियाणांतथैवैषांसर्वेषामीश्वरंमनः ॥ नियमेचविसर्गेचभूतात्मामानसस्तथा ॥ १२ ॥ इंद्रि यार्णींद्रियार्थाश्चस्वभावश्चेतनामनः ॥ प्राणापानौचजीवश्चनित्यंदेहेषुदेहिनां ॥ १३ ॥ आश्रयोनास्तिसत्वस्यगुणाःशब्दोनचेतना ॥ सत्वंहितेजः सृजतिनगुणान्वैकथंचन ॥ १४ ॥

त्मावुद्ध्युपाधिर्जीवः ॥ ११ ॥ एषांशब्दादीनां ईश्वरंउत्पत्तिस्थितिलयहेतुः नियमेसंहारे विसर्गेसृष्टौ ॥१२॥ इंद्रियार्थाघटादयः स्वभावःशीतोष्णादिधर्मः चेतनाधीवृत्तिः देहेपुह्रदयगुहायामेववर्त्तंते स्व मइवकर्मोदये ततएवाविर्भवंतीत्यर्थः ॥ १३ ॥ ननुदेहस्यापींद्रियार्थत्वाद्देहांतर्गतवुद्धौस्थितिःस्वस्कंधारोहणन्यायमनुसरतीत्याहआश्रयइति सत्वस्यबुद्धेराश्रयोयःप्रागुक्तोदेहःसोपिनास्ति स्वप्नदेहवत्त स्यापिप्रतिभानमात्रत्वात् कस्तर्हिसत्वस्याश्रयःकिंचतस्यरूपमतआह गुणाइति त्रिगुणात्मिकामूलप्रकृतिरेवसुविकारस्यवाचारंभणंविकारोनामधेयमितिश्रुतेः शब्दमात्रस्वरूपस्यसत्वस्याश्रयइत्यर्थः ननु चेतनासत्वस्याश्रयःस्वरूपंवा असंगत्वादविकारत्वाच्च ननुगुणाबुद्धेरेवधर्माःसंतु तथाचसात्विकोयंराजसोयमितितेषांतदुपाधिकेपुरुषेव्यपदेशोयुज्यतइत्याशंक्याह सत्वंहीति तेजःवासनासत्वंसृजति ननुगु णान् अनादिवासनाहिसत्वस्यकारणंसाचत्रिगुणात्मिकेतिनसत्वकार्यत्वंगुणानांघटते सात्विकोयमित्यादिर्व्यपदेशस्तुपरंपरयापियुज्यतइतिभावः ॥ १४ ॥

समदर्शचिदात्मानं षोडशभिःपंचेंद्रियाणिपंचेंद्रियार्थाःस्वभावादयश्चषट्तैः मनीषीमनोनिग्रहशीलः आत्मनिबुद्धौ ॥ १५ ॥ १६ ॥ अशरीरंस्थूलसूक्ष्मकारणशरीररहितं मर्त्येषुमरणधर्मवत्सु ॥ १७ ॥ अनुपश्यतिगुरुवेदवाक्यमनु ब्रह्मभूयसेनिर्विशेषब्रह्मभावाय ॥ १८ ॥ अभिजनःशिष्यकुलादिः समंब्रह्मैवपश्यंतितेसमदर्शिनः ॥ १९ ॥ एतदेवप्रसिद्धिविषयाआह सहीति ध्रुवेषुस्थावरेषु ॥ २० ॥ योगफलमाह सर्वभूतेष्विति संप्रज्ञातेसोपाधिकावस्थायांसर्वभूतेष्वात्मानमनुस्यूतंपश्यति अहमेवेदंसर्वोस्मीत्यनुभवतीत्यर्थः आत्मनिनिष्कलेअसंप्रज्ञातावस्थायांसर्वभूतान्यात्मन्येवविलीनानिपश्यति तत्केनकंपश्येदितिश्रुतेः तथाचद्विविधोब्रह्मभावउक्तोभवति सचोक्तः सोपाधिर्निरुपाधिश्चद्वेधाब्रह्मविदुच्यते सोपाधिकःस्यात्सर्वात्मानिरुपाख्योनुपाधिकइति ॥ २१ ॥ वेदस्यआत्माशब्दःसआत्मनिस्वस्वरूपेयावान्देशतःकालतश्चयावत्प्रमाणोस्तितावान्आत्माजीवःसर्वोपि वाचोविषयआत्मेत्यर्थः सचपरात्मनिअधिष्ठानेस्वस्वरूपे तथाचश्रुतिः यावद्ब्रह्मविष्ठितंतावतीवागिति विष्ठितंविविधाकारेणस्थितं ॥

एवंसमदर्शदेहस्थंतंषोडशभिर्गुणैः ॥ मनीषीमनसाविप्रःपश्यत्यात्मानमात्मनि ॥ १५ ॥ नत्वयंचक्षुषादृश्योनचसर्वैरपींद्रियैः ॥ मनसातुप्रदीपेनमहानात्मा प्रकाशते ॥ १६ ॥ अशब्दस्पर्शरूपंतदरसागंधमव्ययं ॥ अशरीरंशरीरेषुनिरीक्षेतनिरिंद्रियं ॥ १७ ॥ अव्यक्तंसर्वदेहेषुमर्त्येषुपरमार्चितं ॥ योनुपश्यतिसप्रेत्य कल्पतेब्रह्मभूयसे ॥ १८ ॥ विद्याभिजनसंपन्नेब्राह्मणेगविहस्तिनि ॥ शुनिचैवश्वपाकेचपंडिताःसमदर्शिनः ॥ १९ ॥ सहिसर्वेषुभूतेषुजंगमेषुध्रुवेषुच ॥ वसत्येको महानात्मायेनसर्वमिदंततं ॥ २० ॥ सर्वभूतेषुचात्मानंसर्वभूतानिचात्मनि ॥ यदापश्यतिभूतात्माब्रह्मसंपद्यतेतदा ॥ २१ ॥ यावानात्मनिवेदात्मातावानात्मापरात्मनि ॥ यएवंसततंवेदसोमृतत्वायकल्पते ॥ २२ ॥ सर्वभूतात्मभूतस्यविभोर्भूतहितस्यच ॥ देवापिमार्गेमुह्यंतिअपदस्यपदैषिणः ॥ २३ ॥ शकुंतानामिवाकाशे मत्स्यानामिवचोदके ॥ यथागतिर्नदृश्येततथाज्ञानविदांगतिः ॥ २४ ॥ कालःपचतिभूतानिसर्वाण्येवात्मनात्मनि ॥ यस्मिंस्तुपच्यतेकालस्तंवेदेहनकश्चन ॥ ॥ २५ ॥ नतदूर्ध्वंनतिर्यक्चनाधोनचपुनःपुनः ॥ नमध्येप्रतिगृह्णीतेनैर्वाकिंचित्कुतश्चन ॥ २६ ॥

॥ २२ ॥ सर्वेषांभूतानांआत्मभूतस्यप्रत्यग्रूपस्य विभोःआकाशतुल्यस्य परिच्छेदाभिमानिनामेवदेवयानःपितृयाणोऽन्योवामार्गोस्ति अतस्तस्यमार्गेऽन्वेषणीयेदेवाअपिमुह्यंति देवापीत्यपेरार्षःसंधिः व्यवहितक्रिययासंबंधश्च अपदस्यमार्गरहितस्य पदैषिणःब्रह्मबुभूषोः तथाचश्रुतिः नतस्यप्राणाउत्क्रामंत्यत्रैवसमवनीयंते ब्रह्मैवसन्ब्रह्माप्येतीति अत्रैवस्वात्मन्येवसमवनीयंतेएकीभावेनलीयंते अस्यपरिद्रष्टुरिमाःषोडशकलाःपुरुषायणाःपुरुषंप्राप्यास्तंगच्छंतीतिश्रुत्यंतराच्चविदुष्येवप्राणमनःप्रभृतीनांकलानांप्रत्ययोध्यवसेयः ॥ २३ ॥ एतदेवदृष्टांतेनस्पष्टयति शकुंतानामिति ज्ञानविदांब्रह्मविदां ॥ २४ ॥ कालउक्तरूपोजीवः पचतिजरयति पच्यतेजीर्यतेयस्मिन्तंपरमात्मानं ॥ २५ ॥ तन्मुक्तस्वरूपं प्रतिगृह्णीतेविषयीकरोति एतेनदेशविशेषप्राप्तिर्मुक्तिरितिपक्षःपरास्तः ॥ २६ ॥

अंतस्थाःमुक्तस्वरूपांतर्गताःएषांलोकानांमध्येवाह्यंकिंचित्स्थानंनास्तियद्गतिप्राप्यंस्यात् ॥ २७ ॥ अंतंसन्निधिं अनंतत्वात्तस्य ॥ २८ ॥ कारणस्यज्ञेयंस्वरूपमाह तस्मादितिसार्धाभ्यां ॥ २९ ॥ ३० ॥
कालःपचतीत्यादिभिःषड्भिःश्लोकैःब्रह्मणःप्रत्यगात्मत्वात्अविषयत्वात्सर्वलोकाश्रयत्वात्अनंतत्वात्सूक्ष्मत्वात्विभुत्वाच्चब्रह्मविदांदेशांतरप्राप्तिर्नास्तीत्युक्त्वाप्रकारांतरेणाप्येतदाह अक्षरमिति अक्षरंअविना
शिचैतन्यं क्षरंविनाशिजडं सर्वेषुभूतेषुस्थावरजंगमशरीरेषु क्षरःक्षरत्वं ॥ ३१ ॥ नवमहदहंकारपंचतन्मात्राणिअविद्याकर्मचेति कामस्याहंकारधर्मस्यतद्गृहेणैवग्रहइतिनवैवगतिद्वाराणियस्मिंस्तन्नवद्वारंपु
रंगत्वाप्राप्यईशोपिहंसोहंतिगच्छतीतिहंसोगतिमान्भवति सईक्षांचक्रेकस्मिन्न्वहमुत्क्रांतेउत्क्रांतोभविष्यामिकस्मिन्वाप्रतिष्ठितेप्रतिष्ठास्यामीतिसप्राणमसृजतेतिपरस्मिन्प्राणोपाधिकस्यैवगमनस्यश्रवणात् नि
यतःअचंचलः वशीउपाधिदोषानभिभूतः ईशोनियंता॥ ३२ ॥ पुरंगत्वाहंसोभवतीत्येतद्विवृणोति हानीति अजस्यपरमेश्वरस्यशरीराणांशरीरांतर्गतानांनवानांपूर्वोक्तमहदादीनांसंबंधिनोयेहान्यादयस्तेषां

सर्वैतस्याइमेलोकाबाह्यमेषांनकिंचन॥ यद्यजस्रंसमागच्छेद्यथाबाणोगुणच्युतः॥ २७॥ नैवांतंकारणस्येयाद्यद्यपिस्यान्मनोजवः॥ तस्मात्सूक्ष्मात्सूक्ष्मतरं
नास्तिस्थूलतरंततः॥ २८॥ सर्वतःपाणिपादंतत्सर्वतोक्षिशिरोमुखं॥ सर्वतःश्रुतिमल्लोकेसर्वमावृत्यतिष्ठति॥ २९॥ तदेवाणोरणुतरंतन्महद्भ्योमहत्तरं॥ तदं
तःसर्वभूतानांध्रुवंतिष्ठन्नदृश्यते॥ ३०॥ अक्षरंचक्षरंचैवद्वैधीभावोयमात्मनः॥ क्षरःसर्वेषुभूतेषुदिव्यंत्वमृतमक्षरं॥ ३१॥ नवद्वारंपुरंगत्वाहंसोहिनियतोव
शी॥ ईशःसर्वस्यभूतस्यस्थावरस्यचरस्यच॥ ३२॥ हानिभंगविकल्पानांनवानांसंचयेनच॥ शरीराणामजस्याहुर्हंसत्वंपारदर्शिनः॥ ३३॥ हंसोक्तंचाक्षरं
चैवकूटस्थंयत्तदक्षरं॥ तद्विद्वानक्षरंप्राप्यजहातिप्राणजन्मनी॥ ३४॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिमोक्षधर्मपर्वणिशुकानुप्रश्नेचत्वारिंशदधिकद्विश
ततमोऽध्यायः॥ २४०॥ ॥ ७॥ व्यासउवाच पृच्छतस्तवसत्पुत्रयथावदिहसत्त्वतः॥ सांख्यज्ञानेनसंयुक्तंयदेतत्कीर्तितंमया॥ १॥

संचयेनसंग्रहेणहंसत्वमाहुःपारदर्शिनस्तत्त्वविदः हानिर्गतिः ओहाङ्गताविल्यस्यरूपं भंगोदुःखित्वादिकं विकल्पोमनुष्योयंपशुरयंदक्षोयमितिविविधकल्पनाच हंसत्वमित्युपलक्षणंभंगादेरपि ॥ ३३ ॥
एवमात्मनःक्षराक्षरयोरुत्पत्तिमक्षरस्यक्षरद्वारकंगत्यादिकंचेत्युक्त्वातत्त्वमसिवाक्यार्थप्रतिपादनपुरःसरंविदुषउपाध्यभावाद्गत्यभावमाह हंसेति हंसपदेनोक्तंयदक्षरंजीवाख्यंतत्कूटस्थमेवाक्षरंनत्वन्यत्कूट
स्थमक्षरंअन्यत्हंसाख्यमक्षरमितिभेदोस्ति अयमात्माअहंब्रह्मास्मीत्यादिश्रुतिशतेभ्यः तत्तस्माद्धेतोःविद्वान्हंसःअक्षरंकूटस्थमात्मानंप्राप्यप्राणंउत्क्रांत्यादिसाधनेउपाधिजन्मचजहाति जन्महेतोरविद्याया
नाशात् ॥३४॥ इतिशांति०मो०नै०भा०चत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४० ॥ ॥ ७ ॥ एवंसांख्यतत्त्वमुक्त्वायोगिनांयत्कृत्यंतद्वक्तुंप्रतिजानीते पृच्छतइति ॥ १ ॥

ननुज्ञानादेवतुकैवल्यंनान्यःपंथाविद्यतेऽयनायेतिश्रुतेःसांख्यादन्योमोक्षमार्गोनास्ति तत्किंस्वातंत्र्येणयोगकृत्यनिरूपणेनेत्याशंक्ययोगमतेज्ञानशब्दार्थमाह एकत्वमिति घटादिवृत्तिद्वारंइंद्रियाणि दुःखादिवृत्तिद्वारंमनः तेषामेकत्वंबुद्धिमात्रेणावस्थानंबुद्धिवृत्तिनिरोधइतियावत् एतदेवज्ञानंअनुत्तमंश्रेष्ठमित्यर्थः नान्यदहंब्रह्मास्मीतिधीवृत्तिरूपं तथाचश्रुतिः तावन्मनोनिरोद्धव्यंहृदियावत्क्षयंगतं एतज्ज्ञानंचध्यानंचशेषोन्योग्रंथविस्तरइति ॥ २ ॥ बोद्धव्यंगुरुमुखादवगंतव्यं आचार्यवान्पुरुषोवेदेतिश्रुतेः तेनसुषुप्तौघटदुःखादिवृत्त्यभावेनज्ञानत्वंप्रसक्तंतन्निरस्तं आनंदभुक्चेतोमुखःप्राज्ञइतिश्रुतेस्तत्रापिनिद्राख्यायाधीवृत्तेःसत्त्वात् प्राज्ञःसुषुप्तः उपशांतोजितचित्तः दांतोजितबाह्येंद्रियः अध्यात्मशीलीध्याननिष्ठः आत्मारामःआत्मनिरतिमान् बुद्धःज्ञातशास्त्रतत्त्वः शुचिकर्मायमनियमादिमान् ॥ ३ ॥ समुच्छिद्यबोद्धव्यमितिपूर्वेणान्वयः ॥ ४ ॥ ५ ॥ सत्वेनबुद्ध्यासंसेवनंपरिशीलनंअर्थानांतेन धृत्याधैर्येणशिश्नोदरंव्यभिचारादिभ्यः पाणिपादंकंटकादिभ्यः ॥ ६ ॥ चक्षुःश्रोत्रेसाभिलाषपरस्त्रीदर्शनादिभ्यः मनोवाचंदु

योगकृत्यंतुतेकृत्स्नंवर्तयिष्यामितच्छृणु ॥ एकत्वंबुद्धिमनसोरिंद्रियाणांचसर्वशः ॥ २ ॥ आत्मनोव्यापिनस्तातज्ञानमेतदनुत्तमं ॥ तदेतदुपशांतेनदांतेनाध्यात्मशीलिना ॥ ३ ॥ आत्मारामेणबुद्धेनबोद्धव्यंशुचिकर्मणा ॥ योगदोषान्समुच्छिद्यपंचयान्कवयोविदुः ॥ ४ ॥ कामंक्रोधंचलोभंचभयंस्वप्नंचपंचमं ॥ क्रोधंशमेनजयतिकामंसंकल्पवर्जनात् ॥ ५ ॥ सत्त्वसंसेवनाद्धीरोनिद्रामुच्छेत्तुमर्हति ॥ धृत्याशिश्नोदरंरक्षेत्पाणिपादंचचक्षुषा ॥ ६ ॥ चक्षुःश्रोत्रेचमनसामनोवाचंचकर्मणा ॥ अप्रमादाद्भयंजह्याद्दंभंप्राज्ञोपसेवनात् ॥ ७ ॥ एवमेतान्योगदोषान्जयेन्नित्यमतंद्रितः ॥ अग्नींश्चब्राह्मणांश्चार्चेद्देवताःप्रणमेतच ॥ ॥ ८ ॥ वर्जयेदुशतींवाचंहिंसायुक्तांमनोनुदां ॥ ब्रह्मतेजोमयंशुक्रंयस्यसर्वमिदंरसः ॥ ९ ॥ एतस्यभूतंभव्यस्यदृष्टंस्थावरजंगमं ॥ ध्यानमध्ययनंदानंसत्यंह्रीरार्जवंक्षमा ॥ १० ॥ शौचमाचारसंशुद्धिरिंद्रियाणांचनिग्रहः ॥ एतैर्विवर्धतेतेजःपाप्मानंचापकर्षति ॥ ११ ॥

ध्यानादिभ्यः कर्मणायज्ञादिना एतदेवाहाप्रमादादिति दंभंलोभमूलं ॥ ७ ॥ ८ ॥ उशतींकामप्रधानांविटगोष्ठीरित्यर्थः मनोनुदांमनोभंगकारिणीं ननुब्रह्मज्ञानादेवमुक्तिःप्रसिद्धानतुधीनिरोधमात्रादित्याशंक्यब्रह्मशब्दार्थमाह ब्रह्मेति शुक्रंबीजभूतंप्रधानं तेजोमयंप्रकाशात्मकसत्वगुणप्रधानंमहत्तत्त्वाख्यं तदेवब्रह्मनततोन्यन्यस्यशुक्रस्यरसःसारः ॥ ९ ॥ भव्यस्यजन्मवतः एतस्यदृष्टंईक्षणंएतेनसदेवसोम्येदमग्रआसीत् तदैक्षतबहुःस्यांप्रजायेयेति ऐतदात्म्यमिदंसर्वमित्यस्याःश्रुतेरर्थः प्रधानंएकमेवसत्सत्वोद्रेकादीक्षणकर्तृत्वेनमहत्तत्वात्मकंभूत्वाईक्षणद्वारासर्वात्मकत्वंगतमितिदर्शितः अस्यध्यानेनाध्ययनादिनाचसत्वोत्कर्षेसतिपापनाशःसर्वकामावाप्तिस्तत्त्वज्ञानंचजायतइत्याह द्वाभ्यां ध्यानमित्यादि ॥ १० ॥ ११ ॥

समः रागद्वेषशून्यः लब्धालब्धेनेति यदृच्छालाभसंतुष्टइत्यर्थः ॥ १२ ॥ तेजस्वीसत्ववान् ब्रह्मणोमहत्तत्त्वस्यपदंलयस्थानंप्रकृतिंनिनीषेत्वशीकर्तुमिच्छेत् ॥ १३ ॥ ऐकाग्र्यंविषयेभ्योनिरोधंकृत्वाआत्मनिबुद्धौमनोधारयेत् संकल्पात्मकंमनोनिरुंध्यादित्यर्थः ॥ १४ ॥ इंद्रियाणामनिरोधेदोषमाह जंतोरिति प्रज्ञाशास्त्रजाबुद्धिः स्रवतेविषयप्रावण्यात्क्षीयते दृतेश्चर्मकोशस्य ॥ १५ ॥ मनइति इंद्रियाणांनिग्रहोमनोनिग्रहपूर्वकएवेत्यर्थः कुमीनंजालदंशक्षमंमीनं ॥ १६ ॥ ततइति संकल्पत्यागएवमनसआत्मनिबुद्धौधारणंनाम ॥ १७ ॥ संधायध्येयवस्तुनः अभिसंधानंकृत्वाननुमुमाविवतमोपस्तत्वेनमनसिस्थापयेत् आत्मनिबुद्धौ ॥१८॥ प्रसीदंतिसंकल्पजंकालुष्यंत्यजंति तत्रहेतुःसंस्थायनाशंप्राप्य वन्हौष्ण्यवत्स्वरूपनाशानुविनाश्यैवइंद्रियाणांकालुष्यमित्यर्थः ब्रह्ममहत्तत्त्वंप्रकाशते निर्विषयवेदनम

सिद्ध्यंतिचास्यसर्वार्थाविज्ञानंचप्रवर्तते ॥ समःसर्वेषुभूतेषुलब्धालब्धेनवर्तयन् ॥ १२ ॥ धूतपाप्मातुतेजस्वीलघ्वाहारोजितेंद्रियः ॥ कामक्रोधौवशेकृत्वानिनीषेद्ब्रह्मणःपदं ॥ १३ ॥ मनसश्चेंद्रियाणांचकृत्वैकाग्र्यंसमाहितः ॥ पूर्वरात्रापरार्धेचधारयेन्मनआत्मनि ॥ १४ ॥ जंतोःपंचेंद्रियस्यास्ययदेकंछिद्रमिंद्रियं ॥ ततोऽस्यस्रवतेप्रज्ञादृतेःपादादिवोदकं ॥ १५ ॥ मनस्तुपूर्वमादद्यात्कुमीनमिवमत्स्यहा ॥ ततःश्रोत्रंततश्चक्षुर्जिह्वाघ्राणंचयोगवित् ॥ १६ ॥ ततएतानिसंयम्यमनसिस्थापयेद्यतिः ॥ तथैवापोह्यसंकल्पान्मनोह्यात्मनिधारयेत् ॥ १७ ॥ पंचेंद्रियाणिसंधायमनसिस्थापयेद्यतिः ॥ यदैतान्यवतिष्ठंतिमनःषष्ठान्यथात्मनि ॥ १८ ॥ प्रसीदंतिचसंस्थायतदाब्रह्मप्रकाशते ॥ विधूमइवदीप्तार्चिरादित्यइवदीप्तिमान् ॥ १९ ॥ वैद्युतोऽग्निरिवाकाशेदृश्यतेत्मातथात्मनि ॥ सर्वंस्तत्रस-सर्वत्रव्यापकत्वाच्चदृश्यते ॥ २० ॥ तंपश्यंतिमहात्मानोब्राह्मणायेमनीषिणः ॥ धृतिमंतोमहाप्राज्ञाःसर्वभूतहितेरताः ॥ २१ ॥ एवंपरिमितंकालमाचरन्संशितव्रतः ॥ आसीनोहिरहस्येकोगच्छेदक्षरसाम्यतां ॥ २२ ॥ प्रमोहोभ्रमआवर्तोघ्राणंश्रवणदर्शने ॥ अद्भुतानिरसस्पर्शेशीतोष्णमारुताकृतिः ॥ २३ ॥ प्रतिभामुपसर्गांश्चाप्युपसंगृह्ययोगतः ॥ तांस्तत्त्वविदनादृत्यआत्मन्येवनिवर्तयेत् ॥ २४ ॥

स्मीत्येतावत्प्रत्ययमात्रंसएवब्रह्मप्रकाशोयोगानांसत्वपुरुषान्यताख्यातिःशुद्धत्वंपदार्थसाक्षात्कारः ॥ १९ ॥ आत्माशुत्थत्वंपदार्थःआत्मनिसूक्ष्मबुद्धौअस्मितामात्रायां सर्वोहंकारादिर्विकारस्तत्रमहत्योत्मनिसचमहानात्माकारणत्वेनव्यापकत्वादेवसर्वत्रेत्यर्थः ॥ २० ॥ २१ ॥ परिमितंषण्मासमात्रं तथाचश्रुतिः षड्भिर्मासैस्तुयुक्तस्यनित्ययुक्तस्ययोगिनः आनंदःपरमोगुह्यःसम्यग्योगःप्रवर्ततइति संशितव्रतः सम्यक्तीक्ष्णनियमः रागादिच्छेदकत्वमिहशितत्वं अक्षरंअस्मितानिर्मुक्तंशुद्धात्मस्वरूपंतेनसाम्यतांसमतांलक्षणभेदाभावं स्वार्थेष्यञ् ॥ २२ ॥ योगविघ्नानाह प्रमोहइति प्रमोहोलयःभ्रमोविक्षेपःआवर्तउभयास्पर्शीकषायः घ्राणेतिदिव्यगंधादिग्रहणंच मारुताकृतिरितिशीघ्रगतिःअदर्शनसिद्धिराकाशगमनंचेत्युक्तं ॥ २३ ॥ प्रतिभांसकलशास्त्रार्थभानं उपसर्गाःदिव्यांगनासंगादयःतांश्चउपसंगृह्ययोगबलेनलब्ध्वाअनादृत्यचआत्मनिबुद्धावेवनिवर्तयेत्संहरेत् बुद्धिकल्पितत्वात्तेषांतत्रैवसंहारस्ययुक्तत्वात् ॥ २४ ॥

त्रैकाल्येप्रातःपूर्वरात्रेऽपररात्रेच चैत्येबद्धमूलतरौ वृक्षाग्रेषुवृक्षपुरतः ॥ २५ ॥ कोष्ठेहृदयपुंडरीके एकाग्रंयथास्यात्तथा नित्यंवस्तु भांडंधनाद्युपकरणंतन्मनाः भांडमिव नित्यमना नित्यंचिंतयेत् ॥ २६ ॥ येनोपायेनपूर्वोक्तेनव्यक्तालंबनेनअव्यक्तालंबनेनवा ॥ २७ ॥ २८ ॥ नाभिप्रव्रजेत्नपरिगृह्णीयात्परिग्रहोहिदुःखायेत्युक्तेः ॥ २९ ॥ अपवादयेत् निंदेत् स्वार्थेणिच् ॥ ३० ॥ मातरिश्वनःवायोःसधर्मा तुल्यधर्माअसंगोऽनिकेतश्च ॥ ३१ ॥ शब्दब्रह्मप्रणवः अतिवर्ततेस्वार्थापरोक्षीकरणेनअत्यंतंप्रकाशते ॥ ३२ ॥ प्रजाःकांचनलाभार्थेवेदनार्ताःदृष्ट्वाएतस्मिन्वित्तार्जनादिमार्गेविरतोविरक्तःविरमेत्वित्तार्जनादिभ्यः नचमोहितोभवेत् ॥ ३३ ॥ श्रद्धावानेवात्राधिकारीत्याह अपीति वर्णावकृष्टःशूद्रः एतेनतत्त्वमस्यादिवाक्यार्थविचारात्मकेसांख्येत्रैवर्णिकाएवाधिकारिणःमनोनिरोधाख्येयोगमार्गेतुस्त्रीशूद्राद

कुर्यात्परिचयंयोगेत्रैकाल्येनियतोमुनिः ॥ गिरिशृंगेतथाचैत्येवृक्षाग्रेषुचयोजयेत् ॥ २५ ॥ संनियम्येंद्रियग्रामंकोष्ठेभांडमनाइव ॥ एकाग्रंचिंतयेन्नित्यंयोगान्नोद्विजयेन्मनः ॥ २६ ॥ येनोपायेनशक्येतसंनियंतुंचलंमनः ॥ तंचयुक्तोनिषेवेतनचैवविचलेत्ततः ॥ २७ ॥ शून्यागिरिगुहाश्चैवदेवतायतनानिच ॥ शून्यागाराणिचैकाग्रोनिवासार्थमुपक्रमेत् ॥ २८ ॥ नाभिष्वजेत्परंवाचाकर्मणामनसापिवा ॥ उपेक्षकोयताहारोलब्धालब्धेसमोभवेत् ॥ २९ ॥ यश्चैनमभिनंदेतयश्चैनमपवादयेत् ॥ समस्तयोश्चाप्युभयोर्नाभिध्यायेच्छुभाशुभं ॥ ३० ॥ नप्रहृष्येतलाभेषुनालाभेषुचचिंतयेत् ॥ समःसर्वेषुभूतेषुसधर्मामातरिश्वनः ॥ ३१ एवंस्वस्थात्मनःसाधोःसर्वत्रसमदर्शिनः ॥ षण्मासान्नित्ययुक्तस्यशब्दब्रह्मातिवर्तते ॥ ३२ ॥ वेदनार्ताःप्रजादृष्ट्वासमलोष्टाश्मकांचनः ॥ एतस्मिन्विरतोमार्गेविरमेन्नचमोहितः ॥ ३३ ॥ अपिवर्णावकृष्टस्तुनारीवाधर्मकांक्षिणी ॥ तावप्येतेनमार्गेणगच्छेतांपरमांगतिं ॥ ३४ ॥ अजंपुराणमजरंसनातनंयदिंद्रियैरुपलभेतनिश्चलैः ॥ अणोरणीयोमहतोमहत्तरंतदात्मनापश्यतिमुक्तमात्मवान् ॥ ३५ ॥

योप्यधिकारिणइतिगम्यते ॥ ३४ ॥ योगविद्यामुपसंहरति अजमिति इंद्रियैर्मनोबुद्धियुक्तैर्निश्चलैःसद्भिरुपलक्षितंयत्नामरूपातीतंस्वरूपंतदेवअजंजन्महीनंयतःपुराणंपुरापिनवंअतएवअजरंसर्वभावविकारहीनंअतःसनातनंनित्यमेकरूपंवस्तुउपलभेततद्वस्तुअणोरप्यणीयःदुर्लक्ष्यमित्यर्थः महतोपिमहत्तरंअनंतमित्यर्थः तत्आत्मनाबुद्ध्यामुक्तंआत्मवान्जितचित्तःपश्यति एतेनयदापंचावतिष्ठंतेज्ञानानिमनसासह बुद्धिश्चनविचेष्टतितामाहुःपरमांगतिं तांयोगमितिमन्यंतेस्थिरामिंद्रियधारणां अप्रमत्तस्तदाभवतियोगोहिप्रभवाप्ययाविति श्रुतेरर्थोदर्शितः ॥ ३५ ॥

सांख्यविद्यामुपसंहरति इदमिति अनुदृश्यगुरुवचनमनुशब्दतोऽर्थतश्चज्ञात्वाअवेक्ष्यस्वयंचयुक्त्यापरीक्ष्यइमांशास्त्रप्रसिद्धांपरमेष्ठिसाम्यतांचतुर्मुखसमतांप्रयांति आभूतगतिभूतसंप्लवपर्यंतंब्रह्मलोकेब्रह्मणा
सहसमानभोगभाजोभूत्वाब्रह्मणासहमुच्यंते मनीषिणःशुद्धचित्ताः निर्विचिकित्सपरोक्षज्ञानस्यैवएतत्फलं अपरोक्षज्ञानिनामक्षरसाम्यतायाःप्रागुक्तत्वात् एतेनवेदांतविज्ञानसुनिश्चितार्थाःसंन्यासयोगाद्यत
यःशुद्धसत्त्वाः तेब्रह्मलोकेतुपरांतकालेपरामृतात्परिमुच्यंतिसर्वेइतिश्रुतेरर्थोदर्शितः परांतकालेब्रह्मणोमोक्षकालेतन्मुक्त्यैवमुच्यंते ॥ ३६ ॥ इतिशांतिपर्वणिमोक्ष० नै० भा० एकचत्वारिंशदधिकद्विशतत
मोऽध्यायः ॥ २४१ ॥ ॥ ५ ॥ समामाब्रह्मविद्या तस्याःकर्मभिःसमंसमुच्चयंखंडयति यदिदमिति कुर्वन्नेवेहकर्माणिजिजीविषेच्छतंसमाइति नकर्मणानप्रजयाधनेनत्यागेनैकेअमृतत्वमान

इदंमहर्षेर्वचनंमहात्मनोयथावदुक्तंमनसानुदृश्यच ॥ अवेक्ष्यचेमांपरमेष्ठिसाम्यतांप्रयांतिचाभूतगतिंमनीषिणः ॥ ३६ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति०मो
क्ष०शुकानुप्रश्नेएकचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४१ ॥ ॥ ५ ॥ शुकउवाच यदिदंवेदवचनंकुरुकर्मत्यजेतिच ॥ कांदिशंविद्ययायांति
कांचगच्छंतिकर्मणा ॥ १ ॥ एतद्वैश्रोतुमिच्छामितद्भवान्प्रब्रवीतुमे ॥ एतच्चान्योन्यवैरूप्यंवर्ततेप्रतिकूलतः ॥ २ ॥ भीष्मउवाच इत्युक्तःप्रत्युवाचेदंपरा
शरसुतःसुतं ॥ कर्मविद्यामयावेतौव्याख्यास्यामिक्षराक्षरौ ॥ ३ ॥ यांदिशंविद्ययायांतियांचगच्छंतिकर्मणा ॥ शृणुष्वैकमनावत्सगह्वरंह्येतदंतरं ॥ ४ ॥
अस्तिधर्मइतिप्रोक्तंनास्तीत्यत्रैवयोवदेत् ॥ तस्यपक्षस्यसदृशमिदंममभवेद्यथा ॥ ५ ॥ द्वाविमावथपंथानौयत्रवेदाःप्रतिष्ठिताः ॥ प्रवृत्तिलक्षणोधर्मोनिवृत्तौ
चसुभाषितः ॥ ६ ॥ कर्मणाबध्यतेजंतुर्विद्ययातुप्रमुच्यते ॥ तस्मात्कर्मनकुर्वंतियतयःपारदर्शिनः ॥ ७ ॥ कर्मणाजायतेप्रेत्यमूर्तिमान्षोडशात्मकः ॥ विद्यया
जायतेनित्यमव्यक्तंह्यव्ययात्मकं ॥ ८ ॥ कर्मत्वेकेप्रशंसंतिस्वल्पबुद्धिरतानराः ॥ तेनतेदेहजालानिरमयंतउपासते ॥ ९ ॥ येस्मबुद्धिंपरांप्राप्ताधर्मनैपुण्यदर्शि
नः ॥ नतेकर्मप्रशंसंतिकूपंनद्यांपिबन्निव ॥ १० ॥ कर्मणःफलमाप्नोतिसुखदुःखेभवाभवौ ॥ विद्ययातदवाप्नोतियत्रगत्वानशोचति ॥ ११ ॥ यत्रगत्वानम्रि
यतेयत्रगत्वानजायते ॥ नपुनर्जायतेयत्रयत्रगत्वानवर्तते ॥ १२ ॥

शुरिति कर्मकरणत्यागविधीपरस्परविरोधादेककार्यकारित्वमलभमानौविसदृशकार्यौ
गत्वंप्रतिपद्येतेऽतःपृच्छति कामिति ॥ १ ॥ २ ॥ क्षराक्षरौनश्वरानश्वरौमार्गावितिशेषः ॥ ३ ॥ गह्वरंआकाशमिवानंतंएतदंतरंएतयोरंतरं ॥ ४ ॥ आस्तिकनास्तिकयोरिवपृच्छ्यमानंतारतम्यंयथास्तिकस्य
क्लेशावहंतद्वदेतन्ममेत्यर्थः ॥ ५ ॥ द्वाविति निवृत्तौआत्मदर्शनेचधर्मःसुभाषितःआत्यंतिकोधर्मःसउक्तः अयंतुपरमोधर्मोयद्योगेनात्मदर्शनमिति ॥ ६ ॥ ७ ॥ षोडशात्मकःदेहःप्रेत्यमृत्वापुनर्जायतेउत्पद्यते विद्य
यानित्यंअव्यक्तंद्वैतभिन्नंजायतेआविर्भवति ॥ ८ ॥ रमयंतःस्त्र्यादीन्रंजयन्तस्तद्वासनावासिताःदेहशतानिप्राप्नुवंति ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ यत्रेति यत्रनिर्विशेषेब्रह्मणिगत्वाप्रविश्यनजायतेअयमह
मस्मीतिनजानात्यात्मानंतत्रहेतुर्नवर्ततेगंता विशेषविज्ञानाभावात्जीवएवनश्यति तथाचश्रुतिःविज्ञानघनएवैतेभ्योभूतेभ्यःसमुत्थायतान्येवानुविनश्यतीति ॥ १२ ॥

नवर्ततेइत्यत्रापिहेतुमाह यत्रेति यत्रयस्यामवस्थायां तद्ब्रह्मअवियोगि जीवेश्वरभेदेनवियोगवत्‌नभवति उपाध्यभावेनब्रह्माभेदादेववर्त्ततेनतुस्वरूपनाशादित्यर्थः अविनाशीवाअरेयमात्माऽनुच्छित्तिधर्मा मात्राःसंसर्गस्त्वस्यभवतीतिश्रुतेः मीयंतेविषयाअनयासामात्राऽंतःकरणवृत्तिस्तयाअसंसर्गइतिश्रुत्यर्थः सूत्रभगवप्रकृतिभ्योऽव्यवच्छिनत्ति परममव्यक्तमचलमिति ध्रुवंकूटस्थंनित्यं अव्याकृतमविस्पष्टं अनायासंअक्लेशप्राप्यंतन्यगात्मत्वात्‌ अव्यक्तंअहंकारादन्यत्‌ अमृतमितिपाठेपिसएवार्थः व्यक्तआविर्भावतिरोभाववांश्चाहंकारएवतंतोन्यद्ब्रह्मेत्यर्थः ॥ १३ ॥ द्वंद्वैःसुखदुःखादिभिः मानसेनकर्मणासंकल्पेन ॥ १४ ॥ चंद्रमसंकर्ममयानांमध्येउत्कृष्टतमंसंवत्सराख्यंप्रजापतिंउपचयापचयवंतंप्रतिमासंदर्शेकलामात्रशेषंतद्वदन्येषामपिकर्ममयानामैश्वर्यमित्यर्थः ॥ १५ ॥ दृष्टांतेप्रमाणमाह तदेतदिति ऋषिणा बृहदारण्यकदर्शिनायाज्ञवल्क्येन सएषसंवत्सरःप्रजापतिःषोडशकलस्तस्यरात्रयएवपंचदशकलाध्रुवैवास्यषोडशीकलासारात्रिभिरेवापूर्यतेऽपचक्षीयतेसोमावास्यांरात्रिमेतयाषोडश्याकलयासर्वमिदंप्राणभृदनुप्रविश्यततःप्रातर्जायतइतिदृष्टांतमुक्त्वायोवैसंवत्सरःप्रजापतिःषोडशकलःअयमेवसयोयमेवंवित्पुरुषस्तस्यवित्तमेवपंचदशकलाआत्मैवास्यषोडशीकलासवित्तेनैवापूर्यतेऽपचक्षीयतइतिदार्ष्टांतिकं

यत्रतद्ब्रह्मपरममव्यक्तमचलंध्रुवं ॥ अव्याकृतमनायासमव्यक्तंचावियोगिच ॥ १३ ॥ द्वंद्वैर्नयत्रबाध्यंतेमानसेनचकर्मणा ॥ समाःसर्वत्रमैत्राश्चसर्वभूतहितेरताः ॥ १४ ॥ विद्यामयोन्यःपुरुषस्तातकर्ममयोपरः ॥ विद्धिचंद्रमसंदर्शेसूक्ष्मयाकलयास्थितं ॥ १५ ॥ तदेतदृषिणाप्रोक्तंविस्तरेणानुमीयते ॥ नवजंशशिनंदृष्ट्वावक्रतंतुमिवांबरे ॥ १६ ॥ एकादशविकारात्माकलासंभारसंभृतः ॥ मूर्तिमानितितंविद्धितातकर्मगुणात्मकं ॥ १७ ॥ देवोयःसंश्रितस्तस्मिन्नब्बिंदुरिवपुष्करे ॥ क्षेत्रज्ञंतंविजानीयान्नित्यंयोगजितात्मकं ॥ १८ ॥ तमोरजश्चसत्त्वंचविद्धिजीवगुणात्मकं ॥ जीवमात्मगुणंविद्यादात्मानंपरमात्मनः ॥ १९ ॥

प्रोक्तं अनुमीयतेचचंद्रगतौवृद्धिह्रासौकर्मपूर्वकौअस्मदीयवृद्धिह्रासवदिति ॥ १६ ॥ एकादशेति वैराजंमनश्चंद्रः तत्रअस्मदीयंमनः मनसाह्येवपश्यतीत्यादिश्रुतेर्मनएकादशेंद्रियात्मकंतद्वद्वैराजमपिअतस्तत्रात्रयइवात्रवित्ताख्यंकर्मैवकलाःतासांसंभारेणसंभृतःमनोमयःसूत्रात्माअस्मदादिभिश्चमूर्त्तिमान्‌इतिहेतोःतंविराजंव्यष्टिजीवंचकर्मगुणात्मकंत्रिगुणात्मककर्मफलभूतंचंद्रवन्‌वृद्धिह्रासभाजंविद्धि ॥ १७ ॥ तस्मिन्‌जीवोपाधिभूतेमनसिचदेवोद्योतनवान्‌चित्प्रकाशः तंक्षेत्रज्ञंपरमात्मानंविजानीयात्‌ अयमेवसयोयमेवंविदित्यनुपदोदाहृतश्रुतेरुपाधिद्वयस्थएकएवक्षेत्रज्ञइत्यर्थः योगेनजितःनिरुद्धःआत्माचित्तंयेनतंजीवंक्षेत्रज्ञंविजानीयादितियोजना ॥ १८ ॥ तमइति तमआदिकंत्रयंजीवस्यविज्ञानमयकोशस्यगुणाःकर्तृत्वादयः विज्ञानंयज्ञंतनुतइत्यादिश्रुतेः तदात्मकंगुणत्रयमेवकर्त्रादिधर्मकंनत्वात्मेत्यर्थः जीवं विज्ञानंआत्मगुणंचिदाभासगुणश्चैतन्यंतद्युक्तंविद्धि आत्मानंचिदाभासंपरमात्मनःगुणैर्ज्ञानैश्वर्यादिभिर्युक्तंविद्धीत्यध्याहृत्ययोज्यं चिदचिदात्माजीवोऽचिदंशत्यागेनब्रह्मैवेत्यर्थः ॥ १९ ॥

अध्यायार्थमुपसंहरति सचेतनमिति चेतनयासहितंस्वयमचेतनंदेहंजीवगुणंजीवगुणेनचैतन्येनयुक्तंवदंति यतःसजीवश्चेष्टतेनतुदेहः जीवयतेचेतयतेचदेहंनतुदेहःस्वयंचेतनः ततोजीवादपिपरंतंवदंति यःस प्तभुवनानिभूर्भुवआदीनिप्राकल्पयत्परमात्माप्रत्यगात्मत्वात् ब्रह्मलनपामादिवत्क्रियाप्राप्यमितिज्ञानकर्मणोर्ब्रह्मप्राप्तौसमसमुच्चयोनघटतइत्यर्थः ॥२०॥ इतिशांति॰मो॰नै॰भा॰ द्विचत्वारिंशदधिकद्विशतत मोऽध्यायः ॥ २४२ ॥ ॥ ५ ॥ स्वबोधख्यापनार्थंवृत्तमनुवदति क्षरादिति क्षरात्प्रधानात्यःसर्गश्चतुर्विंशतितत्त्वात्मकःसाधारणःसआत्मनःईशादितिश्रुतं तथासगुणानिसविषयाणींद्रियाणिबुद्धे

सचेतनंजीवगुणंवदंतिसचेष्टतेजीवयतेचसर्वं ॥ ततःपरंक्षेत्रविदोवदंतिप्राकल्पयद्योभुवनानिसप्त ॥ २० ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति॰मोक्ष॰शुकानुप्र श्नेद्विचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४२ ॥ ॥५॥ शुकउवाच क्षरात्प्रभृतियःसर्गःसगुणानींद्रियाणिच ॥ बुद्ध्यैश्वर्यातिसर्गोयं प्रधानश्चात्मनःश्रुतं ॥ १ ॥ भूयएवतुलोकेस्मिन्सद्वृत्तिंकालहैतुकीं ॥ यथासंतःप्रवर्त्ततेतदिच्छाम्यनुवर्त्तितुं ॥ २ ॥ वेदेवचनमुक्तंतुकुरुकर्मत्यजेतिच ॥ कथ मेतद्विजानीयांतच्चव्याख्यातुमर्हसि ॥ ३ ॥ लोकवृत्तांततत्त्वज्ञःपूतोहंगुरुशासनात् ॥ कृत्वाबुद्धिंविमुक्तात्माद्रक्ष्याम्यात्मानमव्ययं ॥ ४ ॥ व्यासउवाच यथावैविहितावृत्तिःपुरस्ताद्ब्रह्मणास्वयं ॥ एषापूर्वतरैःसद्भिराचीर्णापरमर्षिभिः ॥ ५ ॥ ब्रह्मचर्येणवैलोकान्जयंतिपरमर्षयः ॥ आत्मनश्चततःश्रेयांस्यन्विच्छ न्मनसात्मनि ॥ ६ ॥ वनेमूलफलाशीचतप्यन्सुविपुलंतपः ॥ पुण्यायतनचारीचभूतानामविहिंसकः ॥७॥ विधूमेसन्नमुसलेव्यानप्रस्थप्रतिश्रये ॥ काले प्राप्तेचरन्भैक्ष्यंकल्पतेब्रह्मभूयसे ॥ ८ ॥

यैनऐश्वर्यंसामर्थ्यंतेनकृतःअतिसर्गःउत्कृष्टसृष्टिस्तत्पुरुषकृतोऽसाधारणःअयंचबंधकत्वेनप्रधानःश्रेष्ठः ऐशीजैवीचेतिद्विविधासृष्टिस्तत्रजैवोधीमयीसृष्टिर्बंधहेतुर्नतुऐशीभूतमयीतिप्राक्श्रुतमित्यर्थः ॥ १ ॥ सद्वृत्तिंसतामाचारं कालहैतुकींयुगानुसारिणीं अनुवर्तितुंपुनःश्रोतुं ॥ २ ॥ कुरुकर्मत्यजेतिश्रुत्योः एतत्एतंअविरोधंचकथंविजानीयांविषयविभागेनविविच्यकथंजानीयां ॥ ३ ॥ लोकवृत्तांतोलोकरीतिः तस्यतत्त्वंधर्माधर्ममूलकत्वंतज्ज्ञःपूतोधर्मानुष्ठानेन बुद्धिंकृत्वासंस्कृत्य विमुक्तात्मात्यक्तदेहः ॥४॥ तत्रमास्तुकर्मणांज्ञानेनसहसमुच्चयः क्रमसमुच्चयस्तुभविष्यतीत्याशयमाह यथेति एषाकर्मभिर्बुद्धिसंस्कृ त्यतयात्मदर्शनमित्येवंरूपा ॥ ५ ॥ श्रेयांसिश्रेयोहेतून्यज्ञादीन्अन्विच्छन् विविदिषंतियज्ञेनेतिश्रुतेः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

॥ ९॥ बुद्धिंकृत्वाऽऽत्मानंद्रक्ष्यामीतिस्वाभिप्रायंद्रढयितुंपृच्छति यदिदमिति कुरुकर्मत्यजेतिवाक्यद्वयमपिप्रमाणंचेद्विरुद्धयोर्वाक्ययोरशास्त्रत्वं अप्रमाणंचेत्सुतरामशास्त्रत्वंअतोऽनयोःशास्त्रयोःप्रामाण्यसिद्ध्यर्थं व्यवस्थावक्तव्येत्याशयः ॥१०॥११॥ तत्वाक्यंकृत्वाबुद्धिविमुक्तात्माद्रक्ष्याम्यात्मानमात्मनीतिकर्मणांचित्तसंस्कारार्थत्ववचनंपूजयन्सिद्धांतत्वेनमानयन् चातुराश्रम्यधर्मानेवगंधवत्याःयोजनगंधायाःसु

निस्तुतिर्निर्नमस्कारःपरित्यज्यशुभाशुभे ॥ अरण्येविचरैकाकीयेनकेनचिदाशितः ॥ ९ ॥ शुकउवाच यदिदंवेदवचनंलोकवादेविरुध्यते ॥ प्रमाणे वाप्रमाणेचविरुद्धेशास्त्रताकुतः ॥ १० ॥ इत्येतच्छ्रोतुमिच्छामिप्रमाणंतूभयंकथं ॥ कर्मणामविरोधेनकथंमोक्षःप्रवर्तते ॥ ११ ॥ भीष्मउवाच इत्यु क्तःप्रत्युवाचेदंगंधवत्याःसुतःसुतं ॥ ऋषिस्तत्पूजयन्वाक्यंपुत्रस्यामिततेजसः ॥१२॥ व्यासउवाच ब्रह्मचारीगृहस्थश्चवानप्रस्थोथभिक्षुकः ॥ यथोक्त चारिणःसर्वेगच्छंतिपरमांगतिं ॥ १३ ॥ एकोवाप्याश्रमानेतान्योनुतिष्ठेद्यथाविधि ॥ अकामद्वेषसंयुक्तःसपरत्रविधीयते ॥ १४॥ चतुष्पदीहिनिःश्रेणीब्रह्म ण्येपाप्रतिष्ठिता ॥ एतामारुह्यनिःश्रेणींब्रह्मलोकेमहीयते ॥ १५॥ आयुषस्तुचतुर्भागंब्रह्मचार्यनसूयकः ॥ गुरौवागुरुपुत्रेवावसेद्धर्मार्थकोविदः ॥ १६॥ ज घन्यशायीपूर्वंस्यादुत्थायगुरुवेश्मनि ॥ यच्चशिष्येणकर्तव्यंकार्यंदासेनवापुनः ॥ १७॥ कृतमित्येवतत्सर्वंकृत्वातिष्ठेतपार्श्वतः ॥ किंकरःसर्वकारीस्यात्सर्वक र्मसुकोविदः ॥ १८॥ कर्मातिशेषेणगुरावध्येतव्यंबुभूषता ॥ दक्षिणोनपवादीस्यादाहूतोगुरुमाश्रयेत् ॥ १९॥ शुचिर्दक्षोगुणोपेतोब्रूयादिष्टमिवांतरा ॥ चक्षु षागुरुमव्यग्रोनिरीक्षेतजितेंद्रियः ॥ २० ॥ नाभुक्तवतिचाश्नीयादपीतवतिनोपिबेत् ॥ नातिष्ठतितथासीतनासुप्तेप्रस्वपेतच ॥२१॥ उत्तानाभ्यांचपाणिभ्यां पादावस्यमृदुस्पृशेत् ॥ दक्षिणंदक्षिणेनैवसव्यंसव्येनपीडयेत् ॥ २२ ॥ अभिवाद्यगुरुंब्रूयादधीष्वभगवन्निति ॥ इदंकरिष्येभगवन्निदंचापिकृतंमया ॥२३॥ ब्रह्मंस्तदपिकर्तास्मियद्भवान्वक्ष्यतेपुनः ॥ इतिसर्वमनुज्ञाप्यनिवेद्यचयथाविधि ॥ २४ ॥ कुर्यात्कृत्वाचतत्सर्वमाख्येयंगुरवेपुनः ॥ यांस्तुगंधान्रसान्वापिब्र ह्मचारीनसेवते ॥२५॥ सेवेततान्समावृत्तइतिधर्मेपुनिश्चयः ॥ येकेचिद्विस्तरेणोक्तानियमाब्रह्मचारिणः ॥२६॥ तान्सर्वानाचरेन्नित्यंभवेच्चानपगोगुरोः ॥ स एवंगुरवेप्रीतिमुपहृत्ययथाबलं ॥ २७॥

तोव्यासउवाच ॥ १२ ॥ ब्रह्मचारीति परमांगतिंमोक्षं तेनसमुच्चितानामसमुच्चितानांवाआश्रमधर्माणांतत्त्वजिज्ञासाहेतुत्वमुक्तं ॥ १३ ॥ [illegible] गेविधीयतेज्ञातुंयोग्यःक्रियते ॥ १४ ॥ चतुष्पदीचातुराश्रम्यरूपा ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ क र्मातिशेषेणनिःशेषंकर्मकृत्वेत्यर्थः ॥ १९ ॥ २० ॥ अभुक्तवतिगुरावितिशेषः ॥२१॥२२॥ अधीष्वअध्यापय ॥२३॥२४॥२५॥ समावृत्तःसमापितब्रह्मचर्यकृत्यः ॥२६॥ अनपगःसमीपस्थः ॥२७॥

॥२८॥२९॥३०॥ इतिशांति॰मो॰नै॰भा॰त्रिचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४३ ॥ ॥ ५ ॥ क्रमप्राप्तान्गृहस्थधर्मानाह द्वितीयमिति ॥ १ ॥ वृत्तयोजीविकाः ॥२॥ अत्रगार्ह
कापोतींउञ्छवृत्तिं ॥ ३ ॥ षट्यजनयाजनाध्ययनाध्यापनदानप्रतिग्रहाःकर्मयस्य एकोगृहस्थः त्रिभिर्यजनाध्ययनदानैःअन्योवानप्रस्थः द्वाभ्यांदानाध्ययनाभ्यां ब्रह्मसत्रेप्रणवोपास्तौ ॥४॥

आश्रमादाश्रमेष्वेवशिष्योवर्त्ततकर्मणा॥ वेदव्रतोपवासेनचतुर्थेचायुषोगते॥२८॥ गुरवेदक्षिणांदत्वासमावर्त्तेद्यथाविधि ॥२९॥ धर्मलब्धैर्युतोदारैरग्नीनु
त्पाद्ययत्नतः॥ द्वितीयमायुषोभागंगृहमेधीभवेद्व्रती॥३०॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति॰मोक्ष॰शुकानुप्रश्नेत्रिचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः॥२४३॥
व्यासउवाच द्वितीयमायुषोभागंगृहमेधीगृहेवसेत्॥ धर्मलब्धैर्युतोदारैरग्नीनाहृत्यसुव्रतः॥ १ ॥ गृहस्थवृत्तयश्चैवचतस्रःकविभिःस्मृताः ॥ कुसूलधान्यः
प्रथमःकुंभधान्यस्त्वनंतरं॥ २ ॥ अश्वस्तनोथकापोतीमाश्रितोवृत्तिमाहरेत्॥ तेषांपरःपरोज्यायान्धर्मतोधर्मजित्तमः॥ ३ ॥ षट्कर्मावर्तयत्येकस्त्रिभिरन्यःप्र
वर्तते॥ द्वाभ्यामेकश्चतुर्थस्तुब्रह्मसत्रेव्यवस्थितः॥ ४ ॥ गृहमेधिव्रतान्यत्रमहांतीहप्रचक्षते॥ नात्मार्थेपाचयेदन्नंनवृथाघातयेत्पशून् ॥ ५ ॥ प्राणीवायदिवा
प्राणीसंस्कारंयजुषार्हति॥ नदिवाप्रस्वपेज्जातुनपूर्वापररात्रिषु॥ ६॥ नभुंजीतांतराकालेनानृतावाह्वयेत्स्त्रियं॥ नास्यानश्नन्गृहेविप्रोवसेत्कश्चिदपूजितः॥
॥ ७॥ तथास्यातिथयःपूज्याहव्यकव्यवहाःसदा॥ वेदविद्याव्रतस्नाताःश्रोत्रियावेदपारगाः॥ ८ ॥ स्वधर्मजीविनोदांताःक्रियावंतस्तपस्विनः ॥ तेषांहव्यंचक
व्यंचाप्यर्हणार्थंविधीयते॥ ९ ॥ नखरैःसंप्रयातस्यस्वधर्मज्ञापकस्यच ॥ अपविद्धाग्निहोत्रस्यगुरोर्वालीककारिणः ॥ १० ॥ संविभागोत्रभूतानांसर्वेषामे
वशिष्यते॥ तथैवापचमानेभ्यःप्रदेयंगृहमेधिना ॥ ११ ॥ विघसाशीभवेन्नित्यंनित्यंचामृतभोजनः॥ अमृतंयज्ञशेषंस्याद्भोजनंहविषासमं ॥ १२ ॥ भृत्यशे
षंतुयोश्नातितमाहुर्विघसाशिनं॥ विघसंभृत्यशेषंतुयज्ञशेषमथामृतं ॥ १३ ॥ स्वदारनिरतोदांतोह्यनसूयुर्जितेंद्रियः॥ ऋत्विक्पुरोहिताचार्यैर्मातुलातिथि
संश्रितैः ॥ १४ ॥ वृद्धबालातुरैर्वैद्यैर्ज्ञातिसंबंधिबांधवैः ॥ मातापितृभ्यांजामीभिर्भ्रात्रापुत्रेणभार्यया ॥ १५॥ दुहित्रादासवर्गेणविवादंनसमाचरेत् ॥
एतान्विमुच्यसंवादान्सर्वपापैर्विमुच्यते॥ १६॥

स्थ्ये ॥५॥ प्राणीछागादिःअप्राणीअश्वत्थादिः यजुषाछेदनमंत्रेणैवक्रत्वर्थमेवसंस्कारमर्हतिनतुभक्षणमात्रार्थं
॥ ६ ॥ अंतराभोजनद्वयमध्ये स्त्रियंमैथुनायेतिशेषः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ नखरैःनखैःदंभार्थंनखलोमधरस्य अपविद्धंअविधिनात्यक्तंअग्निहोत्रंयेनतस्य एवंविधानांचांडालादीनांचभूतानांअत्रगार्हस्थ्ये
संविभागोस्ति ॥ १० ॥ अपचमानेभ्यःब्रह्मचारिसंन्यासिभ्यः ॥ ११ ॥ विघसामृतेव्याख्याति अमृतमिति ॥ १२ ॥१३॥१४॥ जामीभिःसगोत्रस्त्रीभिः ॥१५॥ संवादान्अंशाद्यर्थकलहान् ॥ १६ ॥

॥ ९॥ बुद्धिंकृत्वाऽत्मानंद्रक्ष्यामीतिस्वाभिप्रायंद्रढयितुंपृच्छति यदिदमिति कुरुकर्मत्यजेतिवाक्यद्वयमपिप्रमाणंचेद्विरुद्धयोर्वाक्ययोरशास्त्रत्वं अप्रमाणंचेत्सुतरामशास्त्रत्वंअतोऽनयोःशास्त्रयोःप्रामाण्यसिद्ध्यर्थं व्यवस्थावक्तव्येत्याशयः ॥१०॥११॥ तत्वाक्यंकृत्वाबुद्धिंविमुक्तात्माद्रक्ष्याम्यात्मानमात्मनीतिकर्मणांचित्तसंस्कारार्थत्ववचनंपूजयन्सिद्धांतत्वेनमानयन् चातुराश्रम्यधर्मानेवगंधवत्याःयोजनगंधायाःसु

निस्तुतिर्निर्नमस्कारःपरित्यज्यशुभाशुभे ॥ अरण्येविचरैकाकीयेनकेनचिदाशितः ॥ ९ ॥ शुकउवाच यदिदंवेदवचनंलोकवादेविरुध्यते ॥ प्रमाणे वाप्रमाणेचविरुद्धेशास्त्रताकुतः ॥ १० ॥ इत्येतच्छ्रोतुमिच्छामिप्रमाणंतूभयंकथं ॥ कर्मणामविरोधेनकथंमोक्षःप्रवर्तते ॥ ११ ॥ भीष्मउवाच इत्यु क्तःप्रत्युवाचेदंगंधवत्याःसुतःसुतं ॥ ऋषिस्तत्पूजयन्वाक्यंपुत्रस्यामिततेजसः ॥१२॥ व्यासउवाच ब्रह्मचारीगृहस्थश्चवानप्रस्थोथभिक्षुकः ॥ यथोक्त चारिणःसर्वेगच्छंतिपरमांगतिं ॥ १३ ॥ एकोवाप्याश्रमानेतान्योनुतिष्ठेद्यथाविधि ॥ अकामद्वेषसंयुक्तःसपरत्रविधीयते ॥ १४॥ चतुष्पदीहिनिःश्रेणीब्रह्म ण्येपाप्रतिष्ठिता ॥ एतामारुह्यनिःश्रेणींब्रह्मलोकेमहीयते ॥ १५॥ आयुषस्तुचतुर्भागंब्रह्मचार्यनसूयकः ॥ गुरौवागुरुपुत्रेवावसेद्धर्मार्थकोविदः ॥ १६ ॥ ज घन्यशायीपूर्वंस्यादुत्थायगुरुवेश्मनि ॥ यच्चशिष्येणकर्तव्यंकार्यंदासेनवापुनः ॥ १७॥ कृतमित्येवतत्सर्वंकृत्वातिष्ठेतपार्श्वतः ॥ किंकरःसर्वकारीस्यात्सर्वक र्मसुकोविदः ॥ १८ ॥ कर्मातिशेषेणगुरावध्येतव्यंबुभूषता ॥ दक्षिणोनपवादीस्यादाहूतोगुरुमाश्रयेत् ॥ १९॥ शुचिर्दक्षोगुणोपेतोब्रूयादिष्टमिवांतरा ॥ चक्षु षागुरुमव्यग्रोनिरीक्षेतजितेंद्रियः ॥ २० ॥ नाभुक्तवतिचाश्नीयादपीतवतिनोपिबेत् ॥ नातिष्ठतितथासीतनासुप्तेप्रस्वपेतच ॥२१॥ उत्तानाभ्यांचपाणिभ्यां पादावस्यमृदुस्पृशेत् ॥ दक्षिणंदक्षिणेनैवसव्यंसव्येनपीडयेत् ॥ २२ ॥ अभिवाद्यगुरुंब्रूयादधीष्वभगवन्निति ॥ इदंकरिष्येभगवन्निदंचापिकृतंमया ॥२३॥ ब्रह्मंस्तदपिकर्तास्मियद्भवान्वक्ष्यतेपुनः ॥ इतिसर्वमनुज्ञाप्यनिवेद्यचयथाविधि ॥ २४ ॥ कुर्यात्कृत्वाचतत्सर्वमाख्येयंगुरवेपुनः ॥ यांस्तुगंधान्रसान्वापिब्र ह्मचारीनसेवते ॥२५॥ सेवेततान्समावृत्तइतिधर्मेपुनिश्चयः ॥ येकेचिद्विस्तरेणोक्तानियमाब्रह्मचारिणः॥२६॥ तान्सर्वानाचरेन्नित्यंभवेच्चानपगोगुरोः ॥ स एवंगुरवेप्रीतिमुपहृत्ययथाबलं ॥ २७॥

तोव्यासउवाच ॥ १२ ॥ ब्रह्मचारीति परमांगतिंमोक्षं तेनसमुच्चितानामसमुच्चितानांवाआश्रमधर्माणांतत्त्वजिज्ञासाहेतुत्वमुक्तं ॥ १३ ॥ [illegible] नेविधीयतेज्ञातुंयोग्यःक्रियते ॥ १४ ॥ चतुष्पदीचातुराश्रम्यरूपा ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ क र्मातिशेषेणनिःशेषंकर्मकृत्वेत्यर्थः ॥ १९ ॥ २० ॥ अभुक्तवतिगुराविविशेषः ॥२१॥२२॥ अधीष्वअध्यापय ॥२३॥२४॥२५॥ समावृत्तःसमापितब्रह्मचर्यकृत्यः ॥२६॥ अनपगःसमीपस्थः ॥२७॥

॥२८॥२९॥३०॥ इतिशांति॰मो॰नै॰भा॰ त्रिचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४३ ॥ ॥ ५ ॥ क्रमप्राप्तान्गृहस्थधर्मानाह द्वितीयमिति ॥ १ ॥ वृत्तयोजीविकाः ॥२॥
कापोतींउंच्छवृत्तिं ॥ ३ ॥ षट्यजनयाजनाध्ययनाध्यापनदानप्रतिग्रहाःकर्मयस्य एकोगृहस्थः त्रिभिर्यजनाध्ययनदानैःअन्योवानप्रस्थः द्वाभ्यांदानाध्ययनाभ्यां ब्रह्मसत्रेप्रणवोपास्तौ ॥४॥ अत्रगार्ह

आश्रमादाश्रमेष्वेवशिष्योवर्त्ततकर्मणा॥ वेदव्रतोपवासेनचतुर्थेचायुषोगते॥२८॥ गुरवेदक्षिणांदत्वासमावर्त्तेद्यथाविधि ॥२९॥ धर्मलब्धैर्युतोदारैरग्नीनु
त्पाद्ययत्नतः॥ द्वितीयमायुषोभागंगृहमेधीभवेद्व्रती॥३०॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति॰मोक्ष॰शुकानुप्रश्नेत्रिचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः॥२४३॥
व्यासउवाच द्वितीयमायुषोभागंगृहमेधीगृहेवसेत्॥ धर्मलब्धैर्युतोदारैरग्नीनाहृत्यसुव्रतः॥ १ ॥ गृहस्थवृत्तयश्चैवचतस्रःकविभिःस्मृताः ॥ कुसूलधान्यः
प्रथमःकुंभधान्यस्त्वनंतरं॥ २ ॥ अश्वस्तनोथकापोतीमाश्रितोवृत्तिमाहरेत्॥ तेषांपरःपरोज्यायान्धर्मतोधर्मजित्तमः॥ ३ ॥ षट्कर्मावर्तयत्येकस्त्रिभिरन्यःप्र
वर्तते॥ द्वाभ्यामेकश्चतुर्थस्तुब्रह्मसत्रेव्यवस्थितः॥ ४ ॥ गृहमेधिव्रतान्यत्रमहांतीहप्रचक्षते॥ नात्मार्थेपाचयेदन्नंनवृथाघातयेत्पशून् ॥ ५॥ प्राणीवायदिवा
प्राणीसंस्कारंयजुषार्हति ॥ नदिवाप्रस्वपेज्जातुनपूर्वापररात्रिषु॥ ६॥ नभुंजीतांतराकालेनानृतावाह्वयेत्स्त्रियं॥ नास्यानश्नन्गृहेविप्रोवसेत्कश्चिदपूजितः॥
॥ ७॥ तथास्यातिथयःपूज्याहव्यकव्यवहाःसदा॥ वेदविद्याव्रतस्नाताःश्रोत्रियावेदपारगाः॥ ८ ॥ स्वधर्मजीविनोदांताःक्रियावंतस्तपस्विनः ॥ तेषांहव्यंचक
व्यंचाप्यर्हणार्थंविधीयते॥ ९॥ नखरैःसंप्रयातस्यस्वधर्मज्ञापकस्यच ॥ अपविद्धाग्निहोत्रस्यगुरोर्वालीककारिणः ॥ १० ॥ संविभागोत्रभूतानांसर्वेषामे
वशिष्यते॥ तथैवापचमानेभ्यःप्रदेयंगृहमेधिना ॥ ११ ॥ विघसाशीभवेन्नित्यंनित्यंचामृतभोजनः॥ अमृतंयज्ञशेषंस्याद्भोजनंहविषासमं ॥ १२ ॥ भृत्यशे
षंतुयोश्नातितमाहुर्विघसाशिनं॥ विघसंभृत्यशेषंतुयज्ञशेषमथामृतं ॥ १३ ॥ स्वदारनिरतोदांतोह्यनसूयुर्जितेंद्रियः॥ ऋत्विक्पुरोहिताचार्यैर्मातुलातिथि
संश्रितैः ॥ १४ ॥ वृद्धबालातुरैर्वैद्यैर्ज्ञातिसंबंधिबांधवैः ॥ मातापितृभ्यांजामीभिर्भ्रात्रापुत्रेणभार्यया ॥ १५॥ दुहित्रादासवर्गेणविवादंनसमाचरेत् ॥
एतान्विमुच्यसंवादान्सर्वपापैर्विमुच्यते॥ १६॥

स्थ्ये ॥५॥ प्राणीछागादिःअप्राणीअश्वत्थादिः यजुषाछेदनमंत्रेणैवकृत्वर्थमेवसंस्कारमर्हतिननुभक्षणमात्रार्थं
॥ ६ ॥ अंतराभोजनद्वयमध्ये स्त्रियंमैथुनायेतिशेषः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ नखरैःनखैःदंभार्थंनखलोमधरस्य अपविद्धंअविधिनात्यक्तंअग्निहोत्रंयेननतस्य एवंविधानांचांडालादीनांचभूतानांअत्रगार्हस्थ्ये
संविभागोस्ति ॥ १० ॥ अपचमानेभ्यःब्रह्मचारिसंन्यासिभ्यः ॥ ११ ॥ विघसामृतेव्याख्याति अमृतमिति ॥ १२ ॥१३॥१४॥ जामीभिःसगोत्रस्त्रीभिः ॥१५॥ संवादान्अंशाद्यर्थंकलहान् ॥ १६ ॥

जितःअंशात्व्यापितः   आचार्यादयःसम्यगाराधिताःब्रह्मलोकादीन्प्रतिनयंतीत्याहाचार्यइतिसार्धाभ्यां ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ भ्रातेति एतेस्वदेहवत्पोषणीयाइत्यर्थः ॥ २० ॥ २१ ॥ नचेति अर्थाशया ऽग्निहोत्रादीन्नकुर्यात्तिस्रःवक्ष्यमाणाःकुंभधान्यंउंच्छशिलंकापोतींचतासांपरंउत्तरमुत्तरंश्रेयः ॥ २२ ॥ चातुराश्रम्यमध्येपिपरंपरंश्रेयः परस्परमित्यऽपपाठः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ चक्रधराश्चक्रवर्त्तिनोमांधात्रादयस्तल्लोकानांसदृशींगतिंतत्तुल्यतां ॥ २६ ॥ सुपुष्पितःरमणीयः ॥ २७ ॥ एषागार्हस्थ्यं,योनिःस्वर्गस्यकारणं यस्मात्तस्माद्द्वितीयंगार्हस्थ्यं ॥ २८ ॥ गृहपतिनांव्हस्वत्वमार्षं गृहस्थेभ्यःश्रेष्ठं

॥१०५॥ एतैर्जितस्तुजयतिसर्वाँल्लोकान्नसंशयः ॥ आचार्योब्रह्मलोकेशःप्राजापत्येपिताप्रभुः ॥ १७॥ अतिथिस्त्विंद्रलोकस्यदेवलोकस्यचर्त्विजः ॥ जामयोप्सरसां
लोकेवैश्वदेवेतुज्ञातयः ॥ १८ ॥ संबंधिबांधवादिक्षुपृथिव्यांमातृमातुलौ ॥ वृद्धबालातुरकृशास्त्वाकाशेप्रभविष्णवः ॥ १९ ॥ भ्राताज्येष्ठःसमःपित्राभार्यापु
त्रःस्वकातनुः ॥ छायास्वादासवर्गश्चदुहिताकृपणंपरं ॥ २० ॥ तस्मादेतैरधिक्षिप्तःसहेन्नित्यमसंज्वरः ॥ गृहधर्मपरोविद्वान्धर्मशीलोजितक्लमः ॥ २१ ॥ नचा
र्थबद्धःकर्माणिधर्मवान्कश्चिदाचरेत् ॥ गृहस्थवृत्तयस्तिस्रस्तासांनिःश्रेयसंपरं ॥ २२ ॥ परंपरंतथैवाहुश्चातुराश्रम्यमेवतत् ॥ यथोक्तानियमास्तेषांसर्वंकार्यं
बुभूषता ॥ २३ ॥ कुंभधान्यैरुंछशिलैःकापोतींचास्थितास्तथा ॥ यस्मिंश्चैतेवसंत्यर्हास्तद्राष्ट्रमभिवर्धते ॥ २४॥ पूर्वान्दशदशपरान्पुनातिचपितामहान् ॥ गृ
हस्थवृत्तीश्चाप्येतावर्तयेद्योगतव्यथः ॥ २५ ॥ सचक्रधरलोकानांसदृशीमाप्नुयाद्गतिं ॥ जितेंद्रियाणामथवागतिरेषाविधीयते ॥ २६ ॥ स्वर्गलोकोगृहस्थाना
मुदारमनसांहितः ॥ स्वर्गोविमानसंयुक्तोवेददृष्टःसुपुष्पितः ॥ २७॥ स्वर्गलोकोगृहस्थानांप्रतिष्ठानियतात्मनां ॥ ब्रह्मणाविहितायोनिरेषायस्माद्द्विधीयते ॥ द्वि
तीयंक्रमशःप्राप्यस्वर्गलोकेमहीयते ॥ २८ ॥ अतःपरंपरममुदारमाश्रमंतृतीयमाहुस्त्यजतांकलेवरं ॥ वनौकसांगृहपतिनामनुत्तमंशृणुष्वसंश्लिष्टशरीरका
रिणां ॥ २९ ॥   इतिश्रीमहाभारतेशांति०मोक्ष०शुकानुप्रश्नेचतुश्चत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४४ ॥   ॥ ७ ॥   ॥ ७ ॥   भीष्मउवाच
प्रोक्तागृहस्थवृत्तिस्तेविहितायामनीषिभिः ॥ तदनंतरमुक्तंयत्तन्निबोधयुधिष्ठिर ॥ १ ॥ क्रमशस्त्ववधूयैनांतृतीयांवृत्तिमुत्तमां ॥ संयोगव्रतखिन्नानां
वानप्रस्थाश्रमौकसां ॥ २ ॥ ॥१०५॥

संश्लिष्टंअस्थिचर्ममात्रसंश्लेषवत्तच्चतच्छरीरंचतस्यकारिणांशरीरशोषकाणामित्यर्थः ॥ २९ ॥   इतिशांति०मो०नै०भा०चतुश्चत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४४ ॥   ॥ ७ ॥   प्रोक्तेति प्रकर्षेणउक्ताप्रोक्ताशास्त्रे ॥ १ ॥ एनांगृहस्थवृत्तिअवधूयतिरस्कृत्य कांतृतीयांकापोतींवृत्तिमपि संयोगःसहधर्मचारिणीसंयोगस्तत्रयत्व्रतंतेनखिन्नानां वानप्रस्थाश्रमः ओकआश्रयोयेषांतेषांवृत्तिःश्रूयतामितिद्वयोःसंबंधः ॥ २ ॥

सर्वेलोकाःआश्रमाश्वआलायेषां संविभागशमादिमयत्वात्सर्वाश्रमफलमत्रैवांतर्भूतमित्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ अत्रापिवनेपिपंचसुमहायज्ञेषु अग्निहोत्रंदर्शपूर्णमासौचातुर्मास्यानिपशुःसोमइत्ये
तेषुवा ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ चतुर्थश्वतुर्थाश्रमेविहितऔपनिषदःशांतोदांतउपरतस्तितिक्षुःसमाहितोभूत्वात्मन्येवात्मानंपश्यतीत्याद्युपनिषदिविदि

श्रूयतांपुत्रभद्रंतेसर्वलोकाश्रमात्मनां ॥ प्रेक्षापूर्वप्रवृत्तानांपुण्यदेशनिवासिनां ॥३॥ व्यासउवाच गृहस्थस्तुयदापश्येद्वलीपलितमात्मनः ॥ अपत्यस्यै
वचापत्यंवनमेवतदाश्रयेत् ॥ ४ ॥ तृतीयमायुषोभागंवानप्रस्थाश्रमेवसेत् ॥ तानेवाग्नीन्परिचरेद्यजमानोदिवौकसः ॥ ५ ॥ नियतोनियताहारःषष्ठभक्तोप्र
मत्तवान् ॥ तदग्निहोत्रंतागावोयज्ञांगानिचसर्वशः ॥६॥ अफालकृष्टंव्रीहियवंनीवारंविघसानिच ॥ हवींषिसंप्रयच्छेतमखेष्वत्रापिपंचसु ॥ ७ ॥ वानप्रस्था
श्रमेप्येताश्वतस्रोवृत्तयःस्मृताः ॥ सद्यःप्रक्षालकाःकेचित्केचिन्मासिकसंचयाः ॥ ८ ॥ वार्षिकंसंचयंकेचित्केचिद्द्वादशवार्षिकं ॥ कुर्वंत्यतिथिपूजार्थंयज्ञतं
त्रार्थमेववा ॥ ९ ॥ अभ्रावकाशावर्षासुहेमंतेजलसंश्रयाः ॥ ग्रीष्मेचपंचतपसःशश्वच्चमितभोजनाः ॥ १० ॥ भूमौविपरिवर्तंतेतिष्ठंतिप्रपदैरपि ॥ स्थानास
नैर्वर्तयंतिसवनेष्वभिषिंचते ॥ ११ ॥ दंतोलूखलिकाःकेचिदश्मकुट्टास्तथापरे ॥ शुक्लपक्षेपिबंत्येकेयवागूंक्वथितांसकृत् ॥ १२ ॥ कृष्णपक्षेपिबंत्यन्येभुंजतेवा
यथागतं ॥ मूलैरेकेफलैरेकेपुष्पैरेकेदृढव्रताः ॥ १३ ॥ वर्तयंतियथान्यायंवैखानसगतिंश्रिताः ॥ एताश्वान्याश्वविविधादीक्षास्तेषांमनीषिणां ॥ १४ ॥ चतुर्थ
श्वौपनिषदोधर्मःसाधारणःस्मृतः ॥ वानप्रस्थाद्गृहस्थाच्चततोन्यःसंप्रवर्तते ॥ १५ ॥ अस्मिन्नेवयुगेतातविप्रैःसर्वार्थदर्शिभिः ॥ अगस्त्यःसप्तऋषयोमधुच्छं
दोघमर्षणः ॥ १६ ॥ सांकृतिःसुदिवातंडिर्यथावासोकृतश्रमः ॥ अहोवीर्यस्तथाकाव्यस्तांड्योमेधातिथिर्बुधः ॥ १७ ॥ बलवान्कर्णनिर्वाकःशून्यपालःकृतश्र
मः ॥ एनंधर्मकृतवंतस्ततःस्वर्गमुपागमन् ॥ १८ ॥ तातप्रत्यक्षधर्माणस्तथायायावरागणाः ॥ ऋषीणामुग्रतपसांधर्मनैपुणदर्शिनां ॥ १९ ॥ अन्येचापरिमे
याश्वब्राह्मणावनमाश्रिताः ॥ वैखानसावालखिल्याःसैकताश्वतथापरे ॥ २० ॥ कर्मभिस्तेनिरानंदाधर्मनित्याजितेंद्रियाः ॥ गताःप्रत्यक्षधर्माणस्तेसर्वेवन
माश्रिताः ॥ २१ ॥ अनक्षत्रास्त्वनाधृष्यादृश्यंतेज्योतिषांगणाः ॥ जरयाचपरिद्यूनोव्याधिनाचप्रपीडितः ॥ २२ ॥

तोधर्मःसाधारणःसर्वेष्वाश्रमेषु अन्यःअसाधारणः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ प्रत्यक्षःधर्मोधर्मफलंसत्यसंकल्पत्वादिकंयेषांतेप्रत्यक्षधर्माणः ॥ १९ ॥ २० ॥ निरानंदाः कृच्छ्रचांद्रायणादिपर
त्वात् ॥ २१ ॥ अनक्षत्राःनक्षत्रपदताराभ्योऽन्येऽपांतरतमःप्रभृतयः अनाधृष्यानिर्भयाः ॥ २२ ॥

जितः अंशानुव्यावितः आचार्यादयःसम्यगाराधिताःब्रह्मलोकादीन्प्रतिनयंतीत्याहाचार्यइतिसार्धाभ्यां ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ भ्रातेति एतेस्वदेहवत्पोषणीयाइत्यर्थः ॥ २० ॥ २१ ॥ नचेत्ति अर्थाशया ऽग्निहोत्रादीन्नकुर्यात् तिस्रःवक्ष्यमाणाःकुंभधान्यंउंच्छशिलंकापोतींचतासांपरंउत्तरमुत्तरंश्रेयः ॥ २२ ॥ चातुराश्रम्यमध्येपिपरंपरंश्रेयः परस्परमित्यऽपपाठः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ चक्रधराश्चक्रवर्त्ति नोमांधात्रादयस्तल्लोकानांसदृशींगतिंतत्तुल्यतां ॥ २६ ॥ सुपुष्पितःरमणीयः ॥ २७ ॥ एषागार्हस्थ्यं.योनिःस्वर्गस्यकारणं यस्मात्तस्मात्द्वितीयंगार्हस्थ्यं ॥ २८ ॥ गृहपतिनांऱ्हस्वत्वमार्षं गृहस्थेभ्यःश्रेष्ठं

एतैर्जितस्तुजयतिसर्वाँल्लोकान्नसंशयः ॥ आचार्योब्रह्मलोकेशःप्राजापत्येपिताप्रभुः ॥ १७ ॥ अतिथिस्त्विंद्रलोकस्यदेवलोकस्यचर्त्विजः ॥ जामयोप्सरसां लोकेवैश्वदेवेतुज्ञातयः ॥ १८ ॥ संबंधिबांधवादिक्षुपृथिव्यांमातृमातुलौ ॥ वृद्धबालातुरकृशास्त्वाकाशेप्रभविष्णवः ॥ १९ ॥ भ्राताज्येष्ठःसमःपित्राभार्यापुत्रःस्वकातनुः ॥ छायास्वादासवर्गश्चदुहिताकृपणंपरं ॥ २० ॥ तस्मादेतैरधिक्षिप्तःसहेन्नित्यमसंज्वरः ॥ गृहधर्मपरोविद्वान्धर्मशीलोजितक्लमः ॥ २१ ॥ नचार्थबद्धःकर्माणिधर्मवान्कश्चिदाचरेत् ॥ गृहस्थवृत्तयस्तिस्रस्तासांनिःश्रेयसंपरं ॥ २२ ॥ परंपरंतथैवाहुश्चातुराश्रम्यमेवतत् ॥ यथोक्तानियमास्तेषांसर्वंकार्यंबुभूषता ॥ २३ ॥ कुंभधान्यैरुंछशिलैःकापोतींचास्थितास्तथा ॥ यस्मिंश्चैतेवसंत्यर्हास्तद्राष्ट्रमभिवर्धते ॥ २४ ॥ पूर्वान्दशदशपरान्पुनातिचपितामहान् ॥ गृहस्थवृत्तीश्चाप्येतावर्तयेद्योगतव्यथः ॥ २५ ॥ सचक्रधरलोकानांसदृशीमाप्नुयाद्गतिं ॥ जितेंद्रियाणामथवागतिरेषाविधीयते ॥ २६ ॥ स्वर्गलोकोगृहस्थानामुदारमनसांहितः ॥ स्वर्गोविमानसंयुक्तोवेददृष्टःसुपुष्पितः ॥ २७ ॥ स्वर्गलोकोगृहस्थानांप्रतिष्ठानियतात्मनां ॥ ब्रह्मणाविहितायोनिरपायस्माद्विधीयते ॥ द्वितीयंक्रमशःप्राप्यस्वर्गलोकेमहीयते ॥ २८ ॥ अतःपरंपरममुदारमाश्रमंतृतीयमाहुस्त्यजतांकलेवरं ॥ वनौकसांगृहपतिनामनुत्तमंशृणुष्वसंश्लिष्टशरीरकारिणां ॥ २९ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति०मोक्ष०शुकानुप्रश्नेचतुश्चत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ भीष्मउवाच

प्रोक्तागृहस्थवृत्तिस्तेविहितायामनीषिभिः ॥ तदनंतरमुक्तंयत्तन्निबोधयुधिष्ठिर ॥ १ ॥ क्रमशस्त्ववधूयैनांतृतीयांवृत्तिमुत्तमां ॥ संयोगव्रतखिन्नानां वानप्रस्थाश्रमौकसां ॥ २ ॥

संश्लिष्टंअस्थिचर्ममात्रसंश्लेषवत्तच्चतच्छरीरंचतस्यकारिणांशरीरशोषकाणामित्यर्थः ॥ २९ ॥ इतिशांति०मो०नै०भा०चतुश्चत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४४ ॥ ॥ ७ ॥ प्रोक्तेति प्रकर्षेणउक्ताप्रोक्ताशास्त्रे ॥ १ ॥ एनांगृहस्थवृत्तिअवधूयतिरस्कृत्य कांतृतीयांकापोतींवृत्तिमपि संयोगःसहधर्मचारिणीसंयोगस्तत्रयत्व्रतंतेनखिन्नानां वानप्रस्थाश्रमः ओकआश्रयोयेषांतेषांवृत्तिःश्रूयतामितिद्वयोःसंबंधः ॥ २ ॥

सर्वेलोकाःआश्रमाश्चआत्मायेषां संविभागशमादिमयत्वात्सर्वाश्रमफलमत्रैवांतर्भूतमित्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ अत्रापिवनेपिपंचसुमहायज्ञेषु अग्निहोत्रंदर्शपूर्णमासौचातुर्मास्यानिपशुःसोमइत्ये तेषुवा ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ चतुर्थश्चतुर्थाश्रमेविहितऔपनिषदःशांतोदांतउपरतस्तितिक्षुःसमाहितोभूत्वात्मन्येवात्मानंपश्यतीत्याद्युपनिषदिविदि

श्रूयतांपुत्रभद्रंतेसर्वलोकाश्रमात्मनां॥ प्रेक्षापूर्वप्रवृत्तानांपुण्यदेशनिवासिनां॥३॥ व्यासउवाच गृहस्थस्तुयदापश्येद्वलीपलितमात्मनः॥ अपत्यस्यैवचापत्यंवनमेवतदाश्रयेत्॥ ४॥ तृतीयमायुषोभागंवानप्रस्थाश्रमेवसेत् ॥ तानेवाग्नीन्परिचरेद्यजमानोदिवौकसः ॥ ५॥ नियतोनियताहारःषष्ठभक्तोप्रमत्तवान्॥ तदग्निहोत्रंतागावोयज्ञांगानिचसर्वशः॥६॥ अफालकृष्टंव्रीहियवंनीवारंविघसानिच॥ हवींषिसंप्रयच्छेतमखेष्वत्रापिपंचसु॥७॥ वानप्रस्थाश्रमेप्येताश्चतस्रोवृत्तयःस्मृताः॥ सद्यःप्रक्षालकाःकेचित्केचिन्मासिकसंचयाः ॥ ८॥ वार्षिकंसंचयंकेचित्केचिद्द्वादशवार्षिकं ॥ कुर्वंत्यतिथिपूजार्थंयज्ञतंत्रार्थमेववा॥ ९॥ अभ्रावकाशावर्षासुहेमंतेजलसंश्रयाः॥ ग्रीष्मेचपंचतपसःशश्वच्चमितभोजनाः॥ १०॥ भूमौविपरिवर्तंतेतिष्ठंतिप्रपदैरपि ॥ स्थानासनैर्वर्तयंतिसवनेष्वभिषिंचते॥ ११॥ दंतोलूखलिकाःकेचिदश्मकुट्टास्तथापरे॥ शुक्लपक्षेपिबंत्येकेयवागूंक्वथितांसकृत्॥ १२॥ कृष्णपक्षेपिबंत्यन्येभुंजतेवायथागतं॥ मूलैरेकेफलैरेकेपुष्पैरेकेदृढव्रताः॥ १३॥ वर्तयंतियथान्यायंवैखानसगतिंश्रिताः॥ एताश्चान्याश्चविविधादीक्षास्तेषांमनीषिणां ॥ १४ ॥ चतुर्थश्चौपनिषदोधर्मःसाधारणःस्मृतः॥ वानप्रस्थाद्गृहस्थाच्चततोन्यःसंप्रवर्तते॥ १५॥ अस्मिन्नेवयुगेतातविप्रैःसर्वार्थदर्शिभिः ॥ अगस्त्यःसप्तऋषयोमधुच्छंदोघमर्षणः॥ १६॥ सांकृतिःसुदिवातंडिर्यथावासोकृतश्रमः॥ अहोवीर्यस्तथाकाव्यस्तांड्योमेधातिथिर्बुधः॥ १७॥ बलवान्कर्णनिर्वाकःशून्यपालःकृतश्रमः॥ एनंधर्मंकृतवंतस्ततःस्वर्गमुपागमन्॥ १८॥ तातप्रत्यक्षधर्माणस्तथायायावरागणाः॥ ऋषीणामुग्रतपसांधर्मनैपुणदर्शिनां ॥ १९ ॥ अन्येचापरिमेयाश्चब्राह्मणावनमाश्रिताः॥ वैखानसावालखिल्याःसैकताश्चतथापरे॥ २०॥ कर्मभिस्तेनिरानंदाधर्मनित्याजितेंद्रियाः॥ गताःप्रत्यक्षधर्माणस्तेसर्वेवनमाश्रिताः॥ २१॥ अनक्षत्रास्त्वनाधृष्याद्दृश्यंतेज्योतिषांगणाः॥ जरयाचपरिद्यूनोव्याधिनाचप्रपीडितः ॥ २२॥

तोधर्मःसाधारणःसर्वेष्वाश्रमेषु अन्यःअसाधारणः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ प्रत्यक्षःधर्मोधर्मफलंसत्यसंकल्पत्वादिकंयेषांतेप्रत्यक्षधर्माणः ॥ १९ ॥ २० ॥ निरानंदाः कृच्छ्रचांद्रायणादिपरत्वात् ॥ २१ ॥ अनक्षत्राःनक्षत्रपदताराभ्योऽन्येऽपांतरतमःप्रभृतयः अनाधृष्यानिर्भयाः ॥ २२ ॥

सद्यस्कारांएकाहसाध्यांइष्टिंप्राजापत्यांत्रैधातवींवा सर्ववेदसदक्षिणांसर्वस्वदक्षिणां सर्वान्वेदान्सदक्षिणानित्यपपाठः ॥ २३ ॥ आत्मयाजीजीवन्छ्राद्धादिकृत्आत्मरतिरात्मनिष्ठः संधिरार्षः आत्मक्रीड
श्चआत्मसंश्रयश्चनतुरुयादिक्रीडोराजाद्याश्रयः ॥ २४ ॥ तीव्रतरवैराग्याभावेतुपक्षांतरमाह साद्यस्कारान्सद्यएवक्रियंतेतान्ब्रह्मयज्ञादीन् इष्टीश्चदर्शपूर्णमासमित्रविंदादीः ताभिस्तावद्यजेत्यदैवयस्मिन्नेव
कालेयाजिनांयज्वनांयज्ञात्कर्ममयादन्याआत्मनीज्याआत्मयज्ञोयोगाभ्यासःप्रवर्ततेतावदेवतान्कुर्यादित्यर्थः यथोक्तंभगवता आरुरुक्षोर्मुनेर्योगंकर्मकारणमुच्यते योगारूढस्यतस्यैवशमःकारणमुच्यतइ
ति ॥ २५ ॥ आत्मनीज्यायाःस्वरूपमाह त्रीनिति हृदयंगार्हपत्योमनोन्वाहार्यपचनआस्यमाहवनीयइतिवैश्वानरविद्योक्तप्रकारेणआत्ममोक्षणाद्देहपातावधिआत्मनिदेहेएवाग्नीन्यजेत्प्राणाग्निहोत्रविधि
ना तद्यद्भक्तंप्रथममागच्छेत्तद्धोमीयंसयांप्रथमामाहुतिंजुहुयात्तांजुहुयात्प्राणायस्वाहेत्यादिश्रुतेर्यजुषउच्चारणानंतरंपंचग्रासान्प्राश्नीयात्पड्वा अकुत्सयन्अन्नमनिंदन् ॥ २६ ॥ वाप्यवापयित्वा ॥ २७ ॥

चतुर्थेचायुपःशेपेवानप्रस्थाश्रमंत्यजेत्॥ सद्यस्कारांनिरूप्येष्टिंसर्ववेदसदक्षिणां॥ २३॥ आत्मयाजीसोत्मरतिरात्मक्रीडात्मसंश्रयः॥ आत्मन्यग्नीन्समारो
प्यत्यक्त्वासर्वपरिग्रहान्॥ २४॥ साद्यस्कांश्चयजेद्यज्ञानिष्टीश्चैवेहसर्वदा॥ यदैवयाजिनांयज्ञादात्मनीज्याप्रवर्तते॥ २५॥ त्रींश्चैवाग्नीन्यजेत्सम्यगात्मन्येवा
त्ममोक्षणात्॥ प्राणेभ्योयजुपःपंचपट्प्राश्नीयादकुत्सयन्॥ २६॥ केशलोमनखान्वाप्यवानप्रस्थोमुनिस्ततः॥ आश्रमादाश्रमंपुण्यंपूतोगच्छतिकर्मभिः॥
॥ २७॥ अभयंसर्वभूतेभ्योदत्वायःप्रव्रजेद्द्विजः॥ लोकास्तेजोमयास्तस्यप्रेत्यचानंत्यमश्नुते॥२८॥ सुशीलवृत्तोव्यपनीतकल्मपोनचेहनामुत्रचकर्तुमीहते॥
अरोपमोहोगतसंधिविग्रहोभवेदुदासीनवदात्मविन्नरः॥ २९॥ यमेषुचैवानुगतेषुनव्यथेत्स्वशास्त्रसूत्राहुतिमंत्रविक्रमः॥ भवेद्यथेष्टागतिरात्मवेदिनिनसं
शयोधर्मपरेजितेंद्रिये॥ ३०॥ ततःपरंश्रेष्ठमतीवसद्गुणैरधिष्ठितंत्रीनधिवृत्तिमुत्तमं॥ चतुर्थमुक्तंपरमाश्रमंशृणुप्रकीर्त्यमानंपरमंपरायणं॥ ३१॥ इति
श्रीमहाभारतेशांति०मोक्ष०शुकानुप्रश्नेपंचचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः॥ २४५॥ ॥ ९॥ ॥ ९॥ ॥ ९॥

॥ २८ ॥ नचेहनामुत्रचइहलोकनिमित्तंपरलोकनिमित्तंवाकर्त्तुंकर्मानुष्ठातुमीहतेइच्छति ॥ २९॥ यमेषुअहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहाख्येषु चात्शौचसंतोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानाख्येषुनियमेषु
स्वशास्त्रेति स्वस्यसंन्यासविधेःशास्त्रंतत्रस्थंसूत्रंलोकानिमंलोकममुंचपरित्यज्यात्मानमन्विच्छेदित्येवंरूपं आहुतिमंत्रःशिखांयज्ञोपवीतमित्येतत्सर्वंभूःस्वाहेत्यप्सुप्रक्षिप्येतिश्रुतिनिर्दिष्टः तत्रउभयत्रापिविक्र
मःपराक्रमोयस्यसतथा यथेष्टाचिरजीवितावासद्योमुक्तिर्वाक्रममुक्तिर्वाइच्छयाभवतीत्यर्थः ॥ ३० ॥ त्रीनाश्रमानपेक्ष्याधिष्ठितमधिकत्वेनस्थितं यतोधिवृत्तिअधिकाशमाद्यात्मिकावृत्तिर्यस्मिंस्तं परमं
मोक्षहेतुत्वात् ॥ ३१ ॥ इतिशांति०मो०नै०भा०पंचचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४५ ॥ ॥ ९ ॥ ॥ ९ ॥ ॥ ९ ॥

पूर्वत्रसायस्कांश्वयजेद्यज्ञानितिश्लोकद्वयेनवानप्रस्थस्यापिवैश्वानरात्मोपासनमुक्तंतत्कर्मव्ययस्यदुःशकमितिमन्वानःपृच्छति वर्तमानइति यथायथावत् आत्माकथंयोक्तव्यः संधिरार्षः परंवेयंब्रह्म
॥१॥ उत्तरमाहार्धेन प्राप्येति एताभ्यामाश्रमाभ्यांब्रह्मचर्यगार्हस्थ्याभ्यांसंस्कारंचित्तशुद्धिंप्राप्यात्मायोक्तव्यइतिपूर्वेणान्वयः चित्तशुद्धौसत्यांवानप्रस्थाद्याश्रमेपियोगमभ्यस्येदित्यर्थः ऋजुमार्गमाह यदिति
सार्धेन ॥ २ ॥ कषायंचित्तदोषंपाचयित्वाविश्लथंकृत्वा स्थानेषुआश्रमेषुअनुत्तमं इदंमतंश्रेष्ठमित्यर्थः ॥ ३ ॥ एवंवक्ष्यमाणरीत्या धर्मयोगं ॥ ४ ॥ पश्यन्आत्मदृक् नजहातिकिंचित्पदार्थं सर्वव्यापि

श्रीशुकउवाच वर्तमानस्तथैवात्रवानप्रस्थाश्रमेयथा॥ योक्तव्योत्माकथंशक्त्यावेद्यंवैकांक्षतापरं ॥ १ ॥ व्यासउवाच प्राप्यसंस्कारमेताभ्यामा
श्रमाभ्यांततःपरं॥ यत्कार्यंपरमार्थंतुतदिहैकमनाःशृणु॥ २॥ कषायंपाचयित्वाशुश्रेणिस्थानेषुचत्रिषु॥ प्रव्रजेच्चपरंस्थानंपारिव्राज्यमनुत्तमं ॥ ३ ॥ तद्भ
वानेवमभ्यस्यवर्ततांश्रूयतांतथा॥ एकएवचरेद्धर्मंसिद्ध्यर्थमसहायवान्॥ ४॥ एकश्चरतियःपश्यन्नजहातिनहीयते ॥ अनग्निरनिकेतश्चग्राममन्नार्थमाश्र
येत्॥ ५॥ अश्वस्तनविधातास्यान्मुनिर्भावसमाहितः ॥ लघ्वाशीनियताहारःसकृदन्ननिषेविता ॥ ६॥ कपालंवृक्षमूलानिकुचैलमसहायता ॥ उपेक्षासर्व
भूतानामेतावद्भिक्षुलक्षणं ॥ ७॥ यस्मिन्वाचःप्रविशंतिकूपेत्रस्ताद्विपाइव ॥ नवक्तारंपुनर्यांतिसकैवल्याश्रमेवसेत्॥८॥ नैवपश्येन्नशृणुयादवाच्यंजातुक
स्यचित्॥ ब्राह्मणानांविशेषेणनैवब्रूयात्कथंचन॥९॥ यद्ब्राह्मणस्यकुशलंतदेवसततंवदेत्॥ तूष्णीमासीतनिंदायांकुर्वन्भैषज्यमात्मनः॥१०॥ येनपूर्णमिवा
काशंभवत्येकेनसर्वदा॥ शून्यंयेनजनाकीर्णंतंदेवाब्राह्मणंविदुः॥ ११॥ येनकेनचिदाच्छन्नोयेनकेनचिदाशितः॥ यत्रक्वचनशायीचतंदेवाब्राह्मणंविदुः॥
॥ १२॥ अहेरिवगणाद्भीतःसौहित्यान्नरकादिव॥ कुणपादिवचस्त्रीभ्यस्तंदेवाब्राह्मणंविदुः॥ १३॥ नक्रुध्येन्नप्रहृष्येच्चमानितोमानितश्चयः॥ सर्वभूतेष्वभ
यदस्तंदेवाब्राह्मणंविदुः॥ १४॥ नाभिनंदेतमरणंनाभिनंदेतजीवितं॥ कालमेवप्रतीक्षेतनिदेशंभृतकोयथा ॥ १५॥

त्वात् नहीयतेमोक्षसुखात् ॥ ५ ॥ भावसमाहितःचित्तसमाधानवान् ॥ ६ ॥ कपालंपानपात्रं विवर्णकाषायवस्त्रंकुचैलमित्युच्यते उपेक्षाप्रीतिद्वेषराहित्यं ॥७॥ यस्मिन्निति आक्रुश्यमानोनाक्रोशेदित्यर्थः
॥ ८ ॥ एतदेवाह नैवेति ॥ ९ ॥ भैषज्यंभवरोगचिकित्सां ॥ १० ॥ येनसंप्रज्ञातेऽहमेवेदंसर्वोस्मीतिपश्यता येनरूपादीनगृह्णताचजनपूर्णमपिस्थानंशून्यमिवभवति ब्राह्मणंब्रह्मनिष्ठं ॥ ११ ॥ १२ ॥ अहेः
सर्पात् गणात्जनसमूहात् सौहित्यात्मृष्टान्नजनिततृप्तेः ॥ १३ ॥ १४ ॥ निदेशंआज्ञां ॥ १५ ॥

अभ्याहतंदोषाक्रांतं निरमित्रस्यअजातशत्रोः ॥ १६ ॥ सर्वभूतेभ्योयस्येतिशेषः ॥ १७ ॥ निर्भयत्वमुक्त्वाकृत्स्नानंदप्राप्तिमप्याह यथेति नागपदेहस्तिपदे पदगामिनांनृपश्वादीनांपदानिअपिधीयंतेतिरोधीयंते तथाइंद्रादीनांपदजातानिस्थानानि कौंजरेकुंपृथिवींशरीररूपांजरयतीतिकुंजरः समाधिस्थोयोगीतस्यस्थानेकौंजरेपदे यथाकृतायविजितायाधरेऽयाःसंयंत्येवमेवैनंसर्वंतदभिसमेतियत्किंचप्रजाःसाधुकुर्वंतियस्तद्वेदेतिश्रुतेः कृतायश्चतुरंकपाशः तत्रत्रिद्व्येकांकानामिवयोगेकृत्स्नकर्मफलानामंतर्भावइतिश्रुत्यर्थः ॥ १८ ॥ दार्ष्टांतिकंविवृणोति एवमिति एवंदृश्यमानप्रकारंधर्मार्थं अहिंसायांसर्वभूताभयदानरूपेसंन्यासेयोगे ॥ १९ ॥ २० ॥ प्रज्ञानंआत्मानुभवस्तेनतृप्तस्य मृत्युरूपोभावस्तस्यातिगोऽतिक्रम्यगंतानभवतिकिंतुसएवमृत्युमतिक्रामतीत्यर्थः सयथाश्मानमाखणमृत्वालोष्टोविध्वंसेतैवंहैवतेविध्वंसोविनेशुरितिश्रुतेः ऋत्वाप्राप्यनेकामादयोऽसुरामृत्युरूपाइतिश्रुत्यर्थः आखणःखननायोग्यः स्वार्थेतद्धितः णत्वमार्षं ॥ २१ ॥ संगेभ्यःस्थूलसूक्ष्मकारणशरीरेष्वहमित्यभिमानेभ्यः आकाशवन्नि

अनभ्याहतचित्तःस्यादनभ्याहतवाग्भवेत् ॥ निर्मुक्तःसर्वपापेभ्योनिरमित्रस्यकिंभयं ॥ १६ ॥ अभयंसर्वभूतेभ्योभूतानामभयंयतः ॥ तस्यमोहाद्विमुक्तस्य भयंनास्तिकुतश्चन ॥ १७ ॥ यथानागपदेन्यानिपदानिपदगामिनां ॥ सर्वाण्येवापिधीयंतेपदजातानिकौंजरे ॥ १८ ॥ एवंसर्वमहिंसायांधर्मार्थमपिधीयते ॥ अमृतःसनित्यंवसतियोहिंसांनप्रपद्यते ॥ १९ ॥ अहिंसकःसमःसत्योधृतिमान्नियतेंद्रियः ॥ शरण्यःसर्वभूतानांगतिमाप्नोत्यनुत्तमां ॥ २० ॥ एवंप्रज्ञानतृप्तस्यनिर्भयस्यनिराशिषः ॥ नमृत्युरतिगोभावःसमृत्युमधिगच्छति ॥ २१ ॥ विमुक्तंसर्वसंगेभ्योमुनिमाकाशवत्स्थितं ॥ अस्वमेकचरंशांतंतंदेवाब्राह्मणंविदुः ॥ २२ ॥ जीवितंयस्यधर्मार्थंधर्मोहर्यर्थमेवच ॥ अहोरात्राश्चपुण्यार्थंतंदेवाब्राह्मणंविदुः ॥ २३ ॥ निराशिषमनारंभंनिर्नमस्कारमस्तुतिं ॥ निर्मुक्तंबंधनैःसर्वैस्तंदेवाब्राह्मणंविदुः ॥ २४ ॥ सर्वाणिभूतानिसुखेरमंतेसर्वाणिदुःखस्यभृशंत्रसंते ॥ तेषांभयोत्पादनजातखेदःकुर्यान्नकर्माणिहिश्रद्दधानः ॥ २५ ॥

र्विषयत्वात् शून्यवत्अस्वंनिर्दृश्यं अतएवएकचरंज्ञातृज्ञेयशून्यज्ञानमात्रं ॥ २२ ॥ यस्यकृतकृत्यस्यजीवन्मुक्तस्य जीवितंधर्मार्थंधर्ममेघाख्यनिर्विकल्पसमाधिजपुण्योत्पत्त्यर्थं तथाचश्रुतिः क्षणमेकंक्रतुशतस्यचतुःसप्तत्यायत्फलंतदवाप्नोतीति धर्ममेघस्यफलमाह सोपिधर्मोहर्यर्थंहरंतितेहरयस्तत्समीपवर्त्तिनस्तेषामर्थं योगिनोहिपुण्यंतद्भक्ताहरंति तस्यपुत्रादायमुपयंतिसुहृदःसाधुकृत्यांद्विषंतःपापकृत्यामितिश्रुतेः अहिंसाप्रतिष्ठायांतत्सन्निधौवैरत्यागइत्यन्यनिष्ठंयोगांगफलंस्मर्यतेच रत्यर्थमितिपाठेपरेषांसुखार्थं अहोरात्राःसमाधयोव्युत्थानानिचपुण्यार्थंलोकशिक्षार्थं ॥ २३ ॥ निरितिस्तुतिनमस्कारजन्यसुखासंगिनमित्यर्थः बंधनैःवासनाभिः ॥ २४ ॥ सर्वाणीति कर्ममात्रंहिंसाकरमतस्त्याज्यमित्यर्थः ॥ २५ ॥

अधितिष्ठतिअधिकत्वेनवर्तते तीक्ष्णांतनुंहिंसामयंधर्मं सोनंत्यंसआनंत्यंमोक्षं यतःप्रजाभ्यःप्रजानामभयं ॥ २६ ॥ आनंत्यावाप्त्युपायभूतांत्रींश्चैवाग्नीन्यजेदितिपूर्वाध्यायेसूत्रितांवैश्वानरविद्यामनुवर्तयति उत्तानइत्यादिना वानप्रस्थइवउत्तानेव्यात्तेआस्येमुखेप्राणायस्वाहेत्यादिमंत्रैःपंचषट्वाआहुतीर्नजुहोतिकिंतर्हिप्राणानेवइंद्रियमनआदीन्आत्मयाजीआत्मनिजुहोतिप्रविलापयतीत्युत्तरेणसंबंधः .तत्प्रका रमाह लोकस्येति लोकस्यचराचरस्यजंतोर्नाभिःजगतस्त्रैलोक्यात्मनोवैश्वानरस्यप्रतिष्ठास्थानं अधोनिष्ट्याविनस्त्यांतेनाभ्यामुपरितिष्ठति ज्वालमालाकुलंभातिविश्वस्यायतनंमहदितिश्रुतेः निष्ट्याःहृदय कपाटात् विश्वस्यवैश्वानरस्य प्रकारांतरेणायतनांतरमाह तस्यांगमंगानीति तस्यलोकस्यांगंमूर्धादिचुबुकांतं अंगानिवैश्वानरावयवाःमूर्धानमुपादिशन्नुवाचैषवाप्रतिष्ठावैश्वानरइत्यादिनाचुबुकमुपदिशन्नुवा चैषवैप्रतिष्ठावैश्वानरइत्यंतेनग्रंथेनश्रुत्यादर्शिताः नाभ्यादिनिष्ट्यंतेदेशेवाचुबुकादिमूर्धांतदेशेवात्रैलोक्यात्मानंवैश्वानरमुपासीतेतिपक्षद्वयमुपन्यस्तं एतच्चकृताकृतंवैकल्पिकंनतुसमुच्चितं तात्पर्यमाह वैश्वा नरःसर्वमिदमिति प्रपेदेप्रतिपत्तव्यमित्यर्थः ॥ २७ ॥ यस्त्वेतमेवंप्रादेशमात्रमभिविमानमात्मानंवैश्वानरमुपास्तेससर्वेषुलोकेषुसर्वेषुभूतेषुसर्वेष्वात्मस्वन्नमत्तीत्यस्याःश्रुतेरर्थमाह प्रादेशेति हृदिनाभ्या

दानंहिभूताभयदक्षिणायाःसर्वाणिदानान्यधितिष्ठतीह॥तीक्ष्णांतनुंयःप्रथमंजहातिसोनंत्यमाप्नोत्यभयंप्रजाभ्यः॥२६॥उत्तानआस्येनहविर्जुहोतिलोक स्यनाभिर्जगतःप्रतिष्ठा॥तस्यांगमंगानिकृताकृतंचवैश्वानरःसर्वमिदंप्रपेदे॥२७॥प्रादेशमात्रेहृदिनिःसृतंयत्तस्मिन्प्राणानात्मयाजीजुहोति॥तस्याग्नि होत्रंहुतमात्मसंस्थंसर्वेषुलोकेषुसदेवकेषु॥२८॥देवंत्रिधातुंत्रिवृतंसुपर्णयेविद्युरग्र्यांपरमात्मतांच॥तेसर्वलोकेषुमहीयमानादेवाःसमर्त्याःसुकृतंवदंति॥ ॥२९॥वेदांश्चवेद्यंतुविधिंचकृत्स्नमथोनिरुक्तंपरमार्थतांच॥सर्वंशरीरात्मनियःप्रवेदतस्यैवदेवाःस्पृहयंतिनित्यं॥३०॥

दिहृदयपर्यंतेदेशेप्रादेशसंमितेनिःसृतमाविर्भूतमितिश्रौतस्यप्रादेशमात्रपदस्यार्थः तस्मिंश्चिन्मात्रेप्राणोपलक्षितंकृत्स्नंप्रपंचंआत्मयाजीयोगीजुहोतिप्रविलापयतियस्तस्याग्निहोत्रंप्राणाग्निहोत्रमात्मसंस्थंदेह स्थितंहृदयंगार्हपत्यइत्यादिनाउक्तप्रकारंसर्वेषुलोकेषुहुतंभवति तस्यसर्वात्मकत्वात्तेनयदवदानंगृह्णातितेनावदानेनसर्वंब्रह्मांडंतृप्यतीत्यर्थः तद्यद्भक्तंप्रथममागच्छेदित्यादिनाग्रंथेनश्रुतौचैतदुपपादितं ॥ ॥ २८ ॥ एवंप्रणवमात्रासुप्रथममकारार्थंवैश्वानरमुपासीनायेनेदेवंत्रिधातुंद्योतमानंसूक्ष्मतेजोवन्नात्मकंसूत्रात्मानमुकारार्थंविद्युः तथात्रिवृतंत्रिभिर्गुणैर्वृतंसुपर्णईश्वरंमायोपाधिमकारार्थमग्र्यांसूक्ष्म तमांपरमोनिरुपाधिरात्माप्रत्यक्स्वरूपंतद्भावंचविद्युः अतएवतेषांसुकृतंदेवादयोवदंतिप्रशंसंति व्रजंतीतिपाठेसुकृतंब्रह्मानंदं यद्वैतत्सुकृतंरसोवैसइतिश्रुतेः ॥ २९ ॥ विद्याफलमाह वेदानिति वेद्यंवियदादि विधिंकर्मकांडं निरुक्तंशब्दैकगम्यंपरलोकादि परमार्थतांसत्यस्वभावतांचात्मनः एतत्सर्वंशरीरात्मनिप्रत्यग्रूपेएवास्तीतियोवेदतस्यतमेवसर्वेश्वरंदेवाःसेवितुंस्पृहयंति ॥ ३० ॥

अस्यसुपर्णत्वंव्याचष्टे भूमाविति अप्रमेयंप्रत्यगात्मत्वात् हिरण्मयंचिन्मयं अंडजंब्रह्मांडांतराविर्भूतं अंडमध्येपिंडस्यमध्येहृदंबुजे भोग्यात्मनिशरीरे अंतरिक्षेहार्दाकाशेमायायां एवंचदेहपुंडरीकंमाया
ख्यमुपाधित्रयमाधारत्वेनाधेयाद्ब्रह्मणःपृथगुक्तंभवति अथयदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरेदहरंपुंडरीकंवेश्मदहरोस्मिन्नंतराकाशस्तस्मिन्यदंतस्तदन्वेष्टव्यमितिश्रुतेः रश्मिभिरिवप्रसृमरैश्चक्षुःश्रोत्रादिभिर्दीप्तोजीवभा
वंगमितः पतत्रिणंबहुपतत्रस्थानीयाभिरंगदेवताभिर्युक्तं यस्याग्निरास्यंखंमूर्धाद्यौर्नाभिश्चरणौक्षितिरित्यादिभिर्युक्तं पक्षिणमिवासंगमोदप्रमोदाख्यवृत्तिविशेषरूपपक्षद्वयवंतंवाजीवप्रत्यग्भूतंब्रह्म हिरण्म
यःशकुनिर्ब्रह्मनामेतिश्रुतं तत्त्वतोयोवेदतंदेवावदंतीतिपूर्वेणान्वयः ॥३१॥ निवर्तनमायुःक्षपणं षट्कृत्वोनाभयोयस्य द्वादशमासाअरायस्मिन् शोभनानिदर्शसंक्रमादीनिपर्वाणियत्र आस्योपरिभक्ष्यमि
वविश्वंयाति गुहायांबुद्धौ॥३२॥संप्रसीदत्यस्मिन्निति संप्रसादःसुषुप्तंतदेवजगतःशरीरंमूलकारणत्वात् यथोक्तं सुषुप्ताख्यंतमोऽज्ञानंयद्बीजंस्वप्नबोधयोरिति सर्वान्लोकांश्चस्थूलसूक्ष्मान्अधिगच्छतिव्याप्नो
तिकारणत्वादेव तस्मिन्संप्रसादाभिन्नेस्थूलसूक्ष्मदेहद्वयेसजीवोदेवान्प्राणादींस्तर्पयति तेचदेवाअस्यआस्यंमुखंप्राप्यएनंतर्पयंतीत्यर्थः तथाचश्रुतिः सयांप्रथमामाहुतिंजुहुयात्तांजुहुयात्प्राणायस्वाहेतिप्रा

भूमावसक्तंदिविचाप्रमेयंहिरण्मयंयोंडजमंडमध्ये॥ पतत्रिणंपक्षिणमंतरिक्षेयोवेदभोग्यात्मनिरश्मिदीप्तः॥ ३१ ॥ आवर्तमानमजरंविवर्तनंपण्णाभिकं
द्वादशारंसुपर्व ॥ यस्येदमास्योपरियातिविश्वंतत्कालचक्रंनिहितंगुहायां ॥ ३२ ॥ यःसंप्रसादोजगतःशरीरंसर्वान्सलोकानधिगच्छतीह ॥ तस्मिन्हितंतर्प
यतीहदेवांस्तेवैतृप्तास्तर्पयंत्यास्यमस्य ॥ ३३ ॥ तेजोमयोनित्यमयःपुराणोलोकाननंतानभयानुपैति॥ भूतानियस्मान्नत्रसंतकदाचित्सभूतानांनत्रसतेक
दाचित्॥ ३४॥ अगर्हणीयोनचगर्हतेन्यान्सवैविप्रःपरमात्मानमीक्षेत्॥ विनीतमोहोव्यपनीतकल्मषोनचेहनामुत्रचसोन्नमर्च्छति॥ ३५॥

चक्षुषितृप्यत्यादित्यस्तृप्यतिआदित्येतृप्यतिद्यौस्तृप्यतिदिवितृप्यंत्यांयत्किंचद्यौश्चादित्यश्चाधितिष्ठतस्तत्तृप्यतितस्यानुतृप्तिंतृप्यतिप्रजयापशुभिरन्नाद्येनतेजसाब्रह्मवर्च
णस्तृप्यतिप्राणेतृप्यतिचक्षुस्तृप्यति त्मतामप्राप्यत्रिधातुकेसोपाधिकेएवरूपेतिष्ठतितस्यगतिमाह तेजोमयइति तेषुब्रह्मलोकेषुपराःपरावतोवसंतीतिश्रुताविदेहापिलोकानितिबहुत्वंकार्यब्रह्मलोकगतप्रदे
सेनेतीति ॥३३॥ यःपूर्वोक्तामय्यांपरमा र्थः अतएवकठवल्लीषुनिर्गुणविद्याप्रकरणेपिगतिराम्नायते शतंचैकाचहृदयस्यनाड्यस्तासांमूर्धानमभिनिःसृतैका तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेतिविष्वङ्ङन्याउत्क्रमणेभवं
शभेदापेक्षया तेनकार्यब्रह्मलोकंगच्छतीत्य तीतिगतिरस्तीतिनत्रगत्याम्नानमितिव्यक्तमाकरे ॥ ३४ ॥ परमात्मतांप्राप्तस्यतुनेहामुत्रवाभोगोस्तितद्धेतोर्मूलाज्ञानस्यनाशादित्याह अगर्हणीयइति विनी
तीतितत्राप्ययमेवश्रुतेराशयोनतुपरब्रह्मविदामा थूलसूक्ष्मदेहद्वयंयस्य अन्नमदनीयंभोग्यंलोकं अर्च्छतिगच्छति नतस्यप्राणाउत्क्रामंतीतितस्यगत्यभावश्रुतेः ॥ ३५ ॥
तमोहोनष्टाज्ञानः अतएवव्यपनीतंनष्टंकल्मषंस्

अस्यजीवन्मुक्तावस्थामाह अरोषेति नस्तःप्रियाप्रियेयस्यसोऽप्रियाप्रियः उदासीनवन्ननुप्रीत्यप्रीतियुक्तंचरन्भुंजानोभोगान्॥३६॥ इतिशां॰मो॰नै॰भा॰षट्चत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः॥२४६॥
विस्तरेणससाधनांब्रह्मविद्यामुक्त्वासंक्षेपेणकठवल्लीनामर्थंसंगृह्णन्नुपसंहरति प्रकृत्याइति विकारादेहेंद्रियमनांसितैरधिष्ठितःअधिष्ठातृत्वंकर्तृत्वभोक्तृत्वभावंप्रापितः आत्मेंद्रियमनोयुक्तंभोक्तेत्याहुर्मनीषिणइ
तिश्रुतेः जडत्वाच्चक्षुरादयआत्मानंनभासयंतिआत्मातुचेतनत्वात्तानेवभासयति नचक्षुषागृह्यतेनापिवाचा तस्यभासासर्वमिदंविभातीतिश्रुतिभ्यामित्याह तैश्चेति कार्यंविषयदेशंप्रतिगमनं ॥ १ ॥२ ॥ परत्वं
सूक्ष्मत्वंकारणत्वंचांतरत्वंच ननुइंद्रियाणिहयानाहुर्विषयांस्तेषुगोचरानितितत्रैवकठवल्ल्यामिंद्रियेभ्योर्थानांबाह्यत्वंश्रूयतेतत्कथमिंद्रियेभ्यःपराह्यर्थाइतितद्विरुद्धमुच्यते सत्यं व्यवहारतस्त्वित्थमेव परमार्थ
तस्तुसंकल्पमात्रकृताविषयाःसंकल्पश्चमनोधर्मइंद्रियेभ्यआंतरइतिनकिंचिदवद्यं तथाचाक्षपादसूत्रं दोषनिमित्तंरूपादयोविषयाःसंकल्पकृताइति अर्थेभ्योमनस्तत्कल्पकं मनसोपिबुद्धिर्निश्चयात्मिकाप

अरोषमोहःसमलोष्टकांचनःप्रहीणकोशोगतसंधिविग्रहः॥ अपेतनिंदास्तुतिरप्रियाप्रियश्चरन्नुदासीनवदेषभिक्षुकः॥ ३६॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति॰
मोक्ष॰शुकानुप्रश्नेषट्चत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः॥ २४६॥ ॥ ७॥ ॥ ७॥ व्यासउवाच प्रकृत्यास्तुविकारायेक्षेत्रज्ञस्तैरधि
ष्ठितः ॥ नचैनंतेप्रजानंतिसतुजानातितानपि ॥ १ ॥ तैश्चैवंकुरुतेकार्यंमनःषष्ठैरिहेंद्रियैः ॥ सुदांतैरिवसंयंताद‍ृढैःपरमवाजिभिः ॥ २ ॥ इंद्रियेभ्यःपरत्वर्था
अर्थेभ्यःपरमंमनः ॥ मनसस्तुपराबुद्धिर्बुद्धेरात्मामहान्परः ॥ ३ ॥ महतःपरमव्यक्तमव्यक्तात्परतोमृतं ॥ अमृतान्नपरंकिंचित्साकाष्ठासापरागतिः॥ ४ ॥
एवंसर्वेषुभूतेषुगूढोत्मानप्रकाशते॥ दृश्यतेत्वग्र्ययाबुद्ध्यासूक्ष्मयासूक्ष्मदर्शिभिः ॥ ५ ॥ अंतरात्मनिसंलीयमनःषष्ठानिमेधया॥ इंद्रियाणींद्रियार्थांश्चबहुचिं
त्यमचिंतयत् ॥ ६ ॥ ध्यानेनोपरमंकृत्वाविद्यासंपादितंमनः ॥ अनीश्वरःप्रशांतात्माततोर्च्छत्यमृतंपदं ॥ ७ ॥ इंद्रियाणांतुसर्वेषांवश्यात्माचलितस्मृतिः॥
आत्मनःसंप्रदानेनमर्त्योमृत्युमुपाश्नुते॥ ८ ॥

रा ततोपिपरंमहानात्माशुद्धत्वंपदार्थःसएवहैरण्यगर्भीबुद्धिः ॥ ३ ॥ ततःपरंमहतउपादानमव्यक्ताख्यंअज्ञानंनतुकापिलाभिमतंप्रधानं आनुमानिकाधिकरणेतस्याव्यक्तशब्दार्थत्वनिरासात् ननुतत्रसूक्ष्मं
शरीरमव्यक्तशब्देनोक्तं तदेवास्माकमज्ञानं आदित्यवर्णंतमसःपरस्तादितिश्रुतेः पुरुषादव्यवहितं अमृतंचिदात्मा ॥ ४ ॥ एवमनेनप्रकारेणभूतेषुशरीराकारेषुआत्माऽनेककंचुकाक्रांततयागूढःसन्ननौपाधि
केनरूपेणनप्रकाशते तर्हितत्सत्त्वेकिंमानमतआह दृश्यतेत्विति अग्र्यमिवाग्र्यातीक्ष्णत्तया सूक्ष्मयेतितस्यैवव्याख्यानं सूक्ष्मदर्शिभिर्ब्रह्मदर्शनशीलैर्योगिभिः ॥ ५ ॥ इंद्रियाणिइंद्रियार्थांश्चमेधयाबुद्ध्याअंत
रात्मनिमहत्तत्त्वेसंलीयविलाप्यबहुचिंत्यंध्येयध्यानध्यातृरूपंत्रयंअचिंतयत् ॥ ६ ॥ ध्यानेनतदेकतानतया विद्यासंपादितमहंब्रह्मास्मीतिवाक्यजधीवृत्त्याविद्ययासंस्कृतं उपरमंउपरतंकृत्वा अनीश्वरःईश
भावमपिप्रविलाप्यातएवप्रकर्षेणशांतात्मामुक्तचित्तः अमृतंकैवल्यंअर्च्छतिप्राप्नोति ॥७॥ विपक्षेदोषमाह इंद्रियाणांवश्यात्माइंद्रियैर्हृतचित्तः आत्मनःसंप्रदानेनकामादिभ्यःसमर्पणेनमर्त्योयंमृत्युमश्नुते॥८॥

उपसंहरति आहत्येति आहत्यविनाश्यसत्वेसूक्ष्मायांबुद्धौचित्तंस्थूलबुद्धिं कालंजरपर्वतवदप्रकंप्योभवेत् कालंक्षणमुहूर्तादिरूपंजरयतिनाशयतितथा आत्मविदेवकालंनाशयतिनतुतंकालइत्यर्थः ॥ ९ ॥
प्रसादेनद्वैतदर्शनाभावरूपेणनैर्मल्येनशुभाशुभंपुण्यपापंपुण्यस्यापिबंधकत्वेनमोक्षापेक्षयापापत्वं तथाचजापकोपाख्यानेइंद्रादिलोकानामपिनरकत्वमुक्तं प्रसन्नात्माशुद्धचित्तःआत्मनिस्वरूपेस्थित्वाद्वैतदर्श
नकालीनंवृत्तिसारूप्यंपरित्यज्यसुखंअत्यंतंअंतमतिक्रांतंत्रिविधपरिच्छेदशून्यमश्नुते ॥१०॥ स्वप्नसुषुप्तौ तथाहिद्वैतादर्शनंसुप्तिकैवल्ययोस्तुल्यवदाम्नायतेमाध्यंदिनैः यद्वैतन्नपश्यतिपश्यन्वैतन्नपश्यतिनहिद्र
ष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपोविद्यतेऽविनाशित्वान्नतुतद्द्वितीयमस्तिततोन्यद्विभक्तंयत्पश्येदित्यादिना अनूदितंचैतत्सूत्रकारेण स्वाप्ययसंपत्त्योरन्यतरापेक्षमाविष्कृतंहीति स्वाप्ययःसुषुप्तं संपत्तिःकैवल्यं अनयोरन्य

आहत्यसर्वसंकल्पान्सत्वेचित्तंनिवेशयेत् ॥ सत्वेचित्तंसमावेश्यततःकालंजरोभवेत् ॥ ९ ॥ चित्तप्रसादेनयतिर्जहातीहशुभाशुभं ॥ प्रसन्नात्मात्मनिस्थित्वा
सुखमत्यंतमश्नुते॥ १०॥ लक्षणंतुप्रसादस्ययथास्वप्नेसुखंस्वपेत् ॥ निवातेवायथादीपोदीप्यमानोनकंपते॥ ११॥ एवंपूर्वापरकालेयुंजन्नात्मानमात्मनि॥ल
घ्वाहारोविशुद्धात्मापश्यत्यात्मानमात्मनि॥ १२॥ रहस्यंसर्ववेदानामनैतिह्यमनागमं॥ आत्मप्रत्ययिकंशास्त्रमिदंपुत्रानुशासनं॥ १३ ॥ धर्माख्यानेषुसर्वे
षुसत्याख्यानेचयद्वसु॥ दशेदमृक्सहस्राणिनिर्मथ्यामृतमुद्धृतं ॥ १४ ॥ नवनीतंयथादध्नःकाष्ठादग्निर्यथैवच ॥ तथैवविदुषांज्ञानंपुत्रहेतोःसमुद्धृतं॥ १५॥
स्नातकानामिदंशास्त्रंवाच्यंपुत्रानुशासनं॥ तदिदंनाप्रशांतायनादांतायातपस्विने ॥ १६ ॥ नावेदविदुषेवाच्यंतथानानुगतायच ॥ नासूयकायानृजवेनचा
निर्दिष्टकारिणे॥ १७॥ नतर्कशास्त्रदग्धायतथैवपिशुनायच॥ श्लाघिनेश्लाघनीयायप्रशांतायतपस्विने ॥ १८ ॥ इदंप्रियायपुत्रायशिष्यायानुगतायच॥
रहस्यधर्मंवक्तव्यंनान्यस्मैतुकथंचन॥ १९॥ यद्यप्यस्यमहींदद्याद्रत्नपूर्णामिमांनरः ॥ इदमेवततःश्रेयइतिमन्येततत्त्ववित् ॥ २० ॥ अतोगुह्यतरार्थंतदध्या
त्ममतिमानुषं ॥ यत्तन्महर्षिभिर्दृष्टंवेदांतेषुचगीयते॥ २१ ॥ तत्तेहंसंप्रवक्ष्यामियन्मांत्वंपरिपृच्छसि॥ २२॥ यद्वतेमनसिवर्ततेपरंयत्रचास्तितवसंशयःक्वचि
त्॥ श्रूयतामयमहंतवाग्रतःपुत्रकिंहिकथयामितेपुनः॥२३॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति० मोक्ष०शुकानुप्रश्नेसप्तचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः॥२४७॥

समपेक्ष्येतिसूत्रार्थः ॥ ११॥१२॥ अनैतिह्यंनकेवलमनुमानतः अनागममागममात्रतोवागम्यं किंतुअनुभवगम्य
तरदपेक्ष्यद्वैतादर्शनमाविष्कृतंश्रुत्याकचित्षष्ठाध्यायादौसुषुप्तिमपेक्ष्यमैत्रेयिब्राह्मणादौकैवल्यमपेक्ष्येतिसूत्रार्थः
मित्यर्थः॥१३॥वसुधनंसारभूतं दशकिंचिदधिकानिऋक्सहस्राणि तथाचोक्तंशाकलके ऋचांदशसहस्राणिऋचांपंचशतानिच ऋचामशीतिःपादश्चैतत्पारायणमुच्यतइति सर्ववेदश्रेष्ठादृग्वेदादयंसारउद्धृ
तइत्यर्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ इतिशांति० मो० नै० भा० अष्टचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४७ ॥ ॥ ९ ॥ ॥ ९ ॥

अध्यात्ममिति आत्मापुर्यष्टकं तत्रकर्मेंद्रियाणि १ ज्ञानेंद्रियाणि २ मनआदिचतुष्टयं ३ पंचप्राणाः ४ पंचभूतानि ५ कामः ६ कर्म ७ अविद्याचेति ८ . पुनरितिशतकृत्वोपिपथ्यंवेदितव्यमिति न्यायेनविस्तरार्थंचोच्यतेयथेतिसप्रकारंवद ॥ १ ॥२॥ भूतानांजरायुजादीनां सागरोर्मिन्यायेनप्रतिजीवंभूम्यादयःपृथक्कल्पिताःसंतीत्यर्थः ॥३॥ एतदेवदृष्टांतांतरपूर्वकमाह प्रसार्येति यवीयःसुअल्पेपुशरीराकारेषुमहाभूतेषुस्थित्वाविकुर्वतेसृष्टिलयाख्यंविकारंजनयंति ॥ ४ ॥ अंतःशरीरएवस्वमवद्ब्रह्मांडोदयप्रलयौभवतइतिफलितमाह इतीति तन्मयंअल्पभूतमयं तस्मिन्शरीरांतःस्थे तथासृष्टिप्रलयादिकंनिर्दिश्यते इहैवांतःशरीरेसोम्यसपुरुषोयस्मिन्नेताःषोडशकलाःप्रभवंतीतिश्रुत्या ॥ ५ ॥ यद्यपिसर्वस्मिन्शरीरेपंचैवभूतानितथापिशरीरेषुसुरनरतिर्यगादिरूपेणवैषम्यमकरोत् तत्रहेतुः यस्मिन्कर्मणिनिमित्तेसति यदनुपश्यतिअंतकाले यंयंवापिस्मरन्भावंत्यजत्यंतेकलेवरं तंतमेवैतीतिस्मृतेः ॥ ६ ॥ शरीरेषुशरीरावयवेषुबुद्धींद्रियादिषुयद्वैषम्यंकानिचिदिंद्रियाणिकेचिद्गुणाःशब्दादयइत्येवमादितत्कथमितिस्वरूपतोगुणतश्चभेदंकथंशब्दद्वयेनपृच्छतीत्यर्थः ॥ ७ ॥ तदेववक्तुंप्रतिजानीते यथातत्त्वंयथाचतदिति ॥ ८ ॥ शब्दश्रोत्रदेहच्छिद्राणिस्वरूपतोभिन्नानि विषयत्वंकरणत्वंतदुभयाश्रयत्वंचेतिगुणतोभिन्नानि एवमग्रेपिज्ञेयं स्पर्शःस्पर्शनेंद्रियं वायुगुणावायुविकाराः ॥ ९ ॥ विपाकःजाठरः ॥ १० ॥ शरीरंकठिनांशबाहुल्यात्पार्थिवं इंद्रियग्रामैःसहपांचभौतिकोविकारः ॥ ११ ॥ स्पर्शादयोवाय्वादीनांगुणास्तद्विकारैःस्पर्शनादींद्रियैर्गृह्यंते ॥ १२ ॥

शुकउवाच अध्यात्मंविस्तरेणेहपुनरेववदस्वमे ॥ यदध्यात्मंयथावेदभगवन्नृपिसत्तम ॥ १ ॥ व्यासउवाच अध्यात्मंयदिदंतातपुरुपस्येहपठ्यते ॥ तत्तेहंवर्तयिष्यामितस्यव्याख्यामिमांशृणु ॥ २ ॥ भूमिरापस्तथाज्योतिर्वायुराकाशएवच ॥ महाभूतानिभूतानांसागरस्योर्मयोयथा ॥ ३ ॥ प्रसार्येहयथांगानिकूर्मःसंहरतेपुनः ॥ तद्वन्महांतिभूतानियवीयःसुविकुर्वते ॥ ४ ॥ इतितन्मयमेवेदंसर्वंस्थावरजंगमं ॥ सर्गेचप्रलयेचैवतस्मिन्निर्दिश्यतेतथा ॥ ५ ॥ महाभूतानिपंचैवसर्वभूतेषुभूतकृत् ॥ अकरोत्तातवैषम्यंयस्मिन्यदनुपश्यति ॥ ६ ॥ शुकउवाच अकरोद्यच्छरीरेषुकथंतदुपलक्षयेत् ॥ इंद्रियाणिगुणाःकेचित्कथंतानुपलक्षयेत् ॥ ७ ॥ व्यासउवाच एतत्तेवर्तयिष्यामियथावदनुपूर्वशः ॥ शृणुतत्त्वमिहैकाग्रोयथातत्त्वंयथाचतत् ॥ ८ ॥ शब्दःश्रोत्रंतथाखानित्रयमाकाशसंभवं ॥ प्राणश्चेष्टातथास्पर्शएतेवायुगुणास्त्रयः ॥ ९ ॥ रूपंचक्षुर्विपाकश्चत्रिधाज्योतिर्विधीयते ॥ रसोथरसनंस्नेहोगुणास्त्वेतेत्रयोऽभसः ॥ १० ॥ घ्रेयंघ्राणंशरीरंचभूमेरेतेगुणास्त्रयः ॥ एतावानिंद्रियग्रामोव्याख्यातःपांचभौतिकः ॥ ११ ॥ वायोःस्पर्शोरसोद्भ्यश्चज्योतिषोरूपमुच्यते ॥ आकाशप्रभवःशब्दोगंधोभूमिगुणःस्मृतः ॥ १२ ॥

मनःसंकल्पविकल्पात्मकंबुद्धिर्निश्चयात्मिकास्वभावःपूर्ववासना त्रयोनिर्भूतान्येवानस्तानिसर्वाण्यपिभूतोत्थान्येव अत्रहेतुमाह नेति गुणेभ्यःसत्वादिभ्यःपरंश्रोत्रादिकार्यस्वरूपमागताःप्राप्ताःसंतोगुणान् शब्दादीन्नातिवर्तंते अत्रायमाशयः यदिंद्रियंयस्यार्थस्यग्राहकंतन्ग्राह्यसजातीयगुणाश्रयइतिनियमश्चक्षूरूपादौदृष्टइतिमनोबुद्ध्यहंकाराःपंचानामपिग्राहकाइतिपंचगुणाश्रयत्वात्पांचभौतिकाः ॥ १३ ॥ समनस्कानींद्रियाणिबुद्धिमात्रमेवेत्याह यथेति ॥ १४ ॥ यदिति ऊर्ध्वमित्यादिनाकृत्स्नंशरीरंयत्पश्यतिइदमहमितियद्दर्शनंएतस्मिन्कृत्येकरणीयेबुद्धिर्वर्तते देहेअहमित्यनुभवोविषयोबुद्धेःस्वरूपमित्यर्थः ॥ १५ ॥ गुणान्शब्दादीन् भावप्रधानोनिर्देशः बुद्धेरेवशब्दाद्याकारतामतिशयेननीयते कर्मकर्तरिप्रयोगः बुद्ध्यभावेविषयाइंद्रियाणिचनप्रथंतेऽतस्तदुभयंबुद्धिरेवेत्यर्थः ॥ १६ ॥ १७ ॥ चक्षुरिति

मनोबुद्धिःस्वभावश्चत्रयएतेस्वयोनिजाः ॥ नगुणानतिवर्तंतेगुणेभ्यःपरमागताः ॥ १३ ॥ यथाकूर्मइहांगानिप्रसार्यविनियच्छति ॥ एवमेवेंद्रियग्रामंबुद्धिःसृष्ट्वानियच्छति ॥ १४ ॥ यदूर्ध्वंपादतलयोरवाङ्मूर्ध्नश्चपश्यति ॥ एतस्मिन्नेवकृत्येतुवर्ततेबुद्धिरुत्तमा ॥ १५ ॥ गुणान्नेनीयतेबुद्धिर्बुद्धिरेवेंद्रियाण्यपि ॥ मनःषष्ठानिसर्वाणिबुद्ध्यभावेकुतोगुणाः ॥ १६ ॥ इंद्रियाणिनरेपंचषष्ठंतुमनउच्यते ॥ सप्तमींबुद्धिमेवाहुःक्षेत्रज्ञंपुनरष्टमं ॥ १७ ॥ चक्षुरालोचनायैवसंशयंकुरुतेमनः ॥ बुद्धिरध्यवसानायसाक्षीक्षेत्रज्ञउच्यते ॥ १८ ॥ रजस्तमश्चसत्वंचत्रयएतेस्वयोनिजाः ॥ समाःसर्वेषुभूतेषुतान्गुणानुपलक्षयेत् ॥ १९ ॥ तत्रयत्प्रीतिसंयुक्तंकिंचिदात्मनिलक्षयेत् ॥ प्रशांतमिवसंशुद्धंसत्वंतदुपधारयेत् ॥ २० ॥ यत्तुसंतापसंयुक्तंकायेमनसिवाभवेत् ॥ प्रवृत्तंरजइत्येवंतत्रचाप्युपलक्षयेत् ॥ ॥ २१ ॥ यत्तुसंमोहसंयुक्तमव्यक्तविषयंभवेत् ॥ अप्रतर्क्यमविज्ञेयंतमस्तदुपधार्यतां ॥ २२ ॥ प्रहर्षःप्रीतिरानंदःसाम्यंस्वस्थात्मचित्तता ॥ अकस्माद्यदिवाकस्माद्वर्ततेसात्विकागुणाः ॥ २३ ॥ अभिमानोमृषावादोलोभोमोहस्तथाक्षमा ॥ लिंगानिरजसस्तानिवर्तंतेहेत्वहेतुतः ॥ २४ ॥ तथामोहःप्रमादश्चनिद्रातंद्राप्रबोधिता ॥ कथंचिदभिवर्ततेविज्ञेयास्तामसागुणाः ॥ २५ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति० मोक्ष० शुकानुप्रश्नेअष्टचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४८ ॥

इदंरूपमितिज्ञानेयथाचक्षुःकरणं एवमिदमित्थंनवेत्यांतरेज्ञानेइदमित्थमेवेतिज्ञानेचमनोबुद्धीकरणे तेषांज्ञानानांद्रष्टातुसाक्षीततःपृथगित्यर्थः ॥ १८ ॥ रजइति स्वयोनिजाःतत्तत्संस्कारसचिवाच्चित्तादाविर्भूताः अतएवचित्तंतज्जाश्चार्थेंद्रियादयःसर्वेत्रिगुणात्मकाएवेतिमतं सर्वेषुसुरनरादिषुतान्गुणान्कार्यद्वाराउपलक्षयेत् ॥ १९ ॥ कार्याण्येवाह तत्रेत्यादिना ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ हेतुतःकारणात् अहेतुतःअकस्मात् ॥ २४ ॥ २५ ॥ इतिशांति• मोक्ष• नै• भा• अष्टचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४८ ॥ ॥ ९ ॥ ॥ ९ ॥ ॥ ९ ॥ ॥ ९ ॥

एवंबुद्धेःस्वाभाविकंत्रिगुणात्मत्वमुक्त्वाकर्मजंत्रैविध्यमाह मनइति विसृजतेसंकल्पमात्रेणभावंपदार्थंविविधंउत्पादयति बुद्धिरध्यवसायिनीतंपदार्थंबुद्धिर्निश्चिनोतिइदमित्थमेवेति· हृदयमहंकारंप्रियमनुकूलमप्रियंप्रतिकूलंचवेद ॥ १ ॥ अतएवेंद्रियेभ्योऽर्थाविषयाःपराःसूक्ष्माः संकल्पजत्वात् तेभ्योमनःपरं तदुपादानत्वात् ततोऽपिबुद्धिःपरा निश्चयात्मकत्वात् ततोप्यात्मापरः अदृश्यत्वेनप्रत्यक्तमत्वात् ॥ ॥ २ ॥ जंतोर्व्यावहारिकआत्माबुद्धिः सायदाभावंघटादिंविविधाकारंकुरुतेतदासामनइत्युच्यते ॥ ३ ॥ पृथग्भावात्पृथक्विषयत्वात् विक्रियतेविकारंप्राप्नोति तानेवविकारानाह शृण्वतीति ॥ ४ ॥

व्यासउवाच मनोविसृजतेभावंबुद्धिरध्यवसायिनी ॥ हृदयंप्रियाप्रियेवेदत्रिविधाकर्मचोदना ॥ १ ॥ इंद्रियेभ्यःपराह्यर्थाअर्थेभ्यःपरमंमनः ॥ मनसस्तुपराबुद्धिर्बुद्धेरात्मापरोमतः ॥ २ ॥ बुद्धिरात्मामनुष्यस्यबुद्धिरेवात्मनात्मनि ॥ यदाविकुरुतेभावंतदाभवतिसामनः ॥ ३ ॥ इंद्रियाणांपृथग्भावाद्बुद्धिर्विक्रियतेह्यनः ॥ शृण्वतीभवतिश्रोत्रंस्पृशतीस्पर्शउच्यते ॥ ४ ॥ पश्यतीभवतेदृष्टीरसतीरसनंभवेत् ॥ जिघ्रतीभवतिघ्राणंबुद्धिर्विक्रियतेपृथक् ॥ ५ ॥ इंद्रियाणितुतान्याहुस्तेष्वदृश्योधितिष्ठति ॥ तिष्ठतीपुरुषेबुद्धिस्त्रिषुभावेषुवर्तते ॥ ६ ॥ कदाचिल्लभतेप्रीतिंकदाचिदपिशोचति ॥ नसुखेननदुःखेनकदाचिदिहयुज्यते ॥ ॥ ७ ॥ सेयंभावात्मिकाभावांस्त्रीनेतानतिवर्तते ॥ सरितांसागरोभर्तामहावेलामिवोर्मिमान् ॥ ८ ॥ यदाप्रार्थयतेकिंचित्तदाभवतिसामनः ॥ अधिष्ठानानिवैबुद्ध्यांपृथगेतानिसंस्मरेत् ॥ इंद्रियाण्येवमेध्यानिविजेतव्यानिकृत्स्नशः ॥ ९ ॥ सर्वाण्येवानुपूर्व्येणयद्यदानुविधीयते ॥ अविभागगताबुद्धिर्भावेमनसिवर्तते ॥ १० ॥

॥ ५ ॥ तानिबुद्धेर्विकारान् अदृश्यश्चिदात्मा भावेषुसात्विकादिषु ॥ ६ ॥ तानेवाह कदाचिदिति प्रीतिशोकोभयाभावाःक्रमेणसात्विकराजसतामसाः ॥ ७ ॥ एतान्भावान्अतिवर्ततेबुद्धिः सरितांवेगान्सागरोर्मिरिवतिरोधत्ते निरोधकालेइत्यर्थः ॥ ८ ॥ यदेति अधिष्ठानानिइंद्रियगोलकानिबुध्यामेवांतर्भूतानिपरस्परंपृथक्भूतानि मेधारूपादिज्ञानंतत्रहितानिमेध्यानि ॥ ९ ॥ सर्वाणीति यदिंद्रियंयदाअनुविधीयतेबुध्याऽनुगतंभवति तदापूर्वंअविभागगताअपृथग्भूतापिबुद्धिःपश्चान्मनसिसंकल्पात्मकेभावेघटादौवर्तते बुध्यानुगृहीतमिंद्रियंसंकल्पजंघटंगृह्णाति एवंरूपादीनानुपूर्व्येणनतुयौगपद्येन ॥ १० ॥

भावाःसात्विकादयः त्रिषुमनोबुद्ध्यहंकारेषुअन्वर्थाअर्थंअनुसृत्यवर्ततइत्यन्वर्थाः एकस्मिंस्त्र्यादिपिंडेभर्तुःप्रीतिःसपत्न्याद्वेषस्तामविंदतश्चैत्रस्यमोहइत्यांतरएवभावाविषयदर्शनेनाविर्भवंतीत्यर्थः इर्षएवानु
भववैषम्याद्विषयएवत्रिगुणात्मेतिकापिलाःप्राहुस्तन्मंदं नहिस्त्रीपिंडस्यैवभर्त्रादीनांप्रीत्यादयोनुवर्तंतेयेनतान्प्रतितेषांसत्वाद्यात्मत्वंनियम्येत नह्येकःपदार्थएकमेवभोक्तारंप्रतिकदाचिदसत्वात्मा कदाचित्सत्वात्मे
तियुक्तं नहिहिमयोष्मयोःशीतोष्णाविषयोपिवन्हिर्दाहात्म्यमनिवर्तते तस्माद्बुद्ध्यादयएवसत्वाद्यात्मानोनत्वर्थाः रज्जूरगादिवदनिर्वचनीयत्वात्तेषां नहिव्यवहितघटादिसत्त्वेप्रत्यक्षंक्रमते तस्यतत्रासामर्थ्यात्ना
प्यनुमानं वन्हिधूमन्यायेनतत्सत्त्वसाधकस्यनियतस्यलिंगस्याभावात् नापिलोकवाक्यं तस्याप्रामाण्यादिदोषशंकाकलंकितत्वात् नापिवेदवाक्यं नेहनानास्तिकिंचनेतिसर्वसत्तायासिनोवेदस्ययत्किंचित्प
दार्थसत्वासाधकत्वात् नन्वविमुक्तंवैकुरुक्षेत्रंदेवानांदेवयजनंसर्वेषांभूतानांब्रह्मसदनमत्रहिजंतोःप्राणेषूत्क्रममाणेषुरुद्रस्तारकंब्रह्मव्याचष्टे येनासावमृतीभूत्वामोक्षीभवतितस्मादविमुक्तमेवनिषेवेताविमुक्तंनवि
मुंचेदित्यादिश्रुतेरविमुक्तादीनांसद्भावंप्रभावंतदविमोकंचप्रकाशयंत्याःकागतिः अज्ञानवस्तुनःसत्वाभावेकर्मोपास्तिकांडयोरुच्छेदापत्तेरितिचेन्न अविद्यावद्विषयत्वात्तयोः यथास्यामेरज्जूरगभ्रमेःपत्नी
तरज्जुःसत्यासर्पोऽनृषेतिसत्यासत्यविभागआभिमानिकोःविद्यापक्षःपरमार्थतस्तयोर्मिथ्यात्वाविशेषेप्यनुवर्ततेतद्वदित्यवेहि तस्मादविद्यावतांवज्रपंजरायितमपिजगद्विद्यावतांदृष्टिसमसमयमात्रमेवेत्युक्त

यच्चैवभावावर्ततेसर्वएष्वेवतेत्रिषु ॥ अन्वर्थाःसंप्रवर्ततेरथनेमिमराइव ॥ ११ ॥
प्रदीपार्थंमनःकुर्यादिंद्रियैर्बुद्धिसत्तमैः ॥ निश्चरद्भिर्यथायोगमुदासीनैर्यदृच्छया ॥ १२ ॥

मुक्तंबुद्ध्यादयएवसत्त्वाद्यात्मानोनत्वर्थाइति ॥११॥ नन्वर्थानांस्वरूपसत्त्वाभावेकथमिंद्रियसन्निकर्षादितज्जंघटादिज्ञानंवास्यादित्याशंक्याह प्रदीपार्थमिति इंद्रियैःकरणैः बुद्धिसत्तमैर्हेतुभिः इयमत्रप्रक्रिया
त्रिविधंसत्वं शुक्तिरजतादीनांप्रातिभासिकंघटादीनांव्यावहारिकंब्रह्मणःपारमार्थिकंचेतिक्रमेणतानिसत्सत्तरसत्तमानि तत्रसत्तमब्रह्माभिन्नत्वाद्विषयाअपिसत्तमाइत्युच्यंते बुद्धिसत्तमैरितिबुद्धिस्थ
विषयसिद्ध्यर्थं अध्ययनेनवसतीतिवत्तृतीया इंद्रियैरश्मिभूतैर्मनःप्रदीपार्थंसत्तमावरकाज्ञाननाशंकुर्यात् ततःस्वतःप्रकाशमानेसत्तमेविषयाअध्यस्यंते यथाइंद्रियैःशुक्तीदमंशावरकाज्ञानेनाशितेशुक्तिबु
द्धिस्थरजतभावेनशुक्त्यनतिरिक्तेनभाति इंद्रियान्वयव्यतिरेकयोरधिष्ठानग्रहएवोपक्षयः एवंघटाद्यध्यासेपिइंद्रियद्वारामनसासत्तमावरकाज्ञानेनाशितेस्वतःप्रकाशमानंसत्तमंबुद्धिस्थवियदादिभावेनसत्तमाऽ
नन्येनभाति अतइंद्रियंसत्तमस्यैवग्रहार्थं वियदादिकंतुरज्ज्वामुरगवदविद्यामात्रभातंसाक्षिमात्रभातंवा तथाचश्रुतिस्तमेवभांतमनुभातिसर्वमित्यधिष्ठानभानमन्वध्यस्तस्यघटादेर्भानमाह लोकेपिघटानुभवः
पटानुभवइत्यादावनुभवशब्दःप्राप्त्यर्थस्यभवतेर्ज्ञानार्थत्वेनपाश्चात्यप्रकाशवाचकोऽनुशब्दसामर्थ्यात्पूर्वतरमधिष्ठानप्रकाशमाक्षिपति इममेवतार्किकानिर्विकल्पकंज्ञानमित्याचक्षतेभाषांतरेण तथाचवि
षयाणांस्वरूपसत्त्वाभावेपिरज्जूरगवदविद्ययाप्रकाशउपपद्यतेइतिसर्वमवदातं ॥ १२ ॥

एतज्ज्ञानफलमाह एवमिति इदंजगत्एवंस्वभावंबुद्धिमात्रकल्पितमितिजानन्नमुह्यति नहिस्वामधननाशादिनाप्रबुद्धःशोकादिकंप्राप्नोतीत्यर्थः ॥ १३ ॥ नन्वेवंघटमात्रविदाप्यधिष्ठानब्रह्मज्ञातमेवेतिकिंश्र वणादिनेत्याशंक्याह नचेति कामगोचरैःकाम्यमानविषयगोचरैः अनघैर्निर्दोषैरपींद्रियैः आत्मास्वरूपेणज्ञातएवपुरुषार्थोनपररूपेण नहिरजतात्मनाज्ञाताशुक्तिःशुक्तिकार्यायप्रभवतितद्वत् दुष्करैर्दुष्कृति भिरकृतात्मभिरशोधितचित्तैःपुरुषैः ॥१४॥ कथंतर्ह्यात्माज्ञेयइत्यतआह तेषामिति आकृतिर्घटादिरूपं ॥१५॥ भवंतेप्राप्नोति कंठगतविस्मृतचामीकरवदज्ञानापगममात्रलभ्यआत्मेत्यर्थः ॥१६॥ विद्याफ लमाह यथेति गुणदोषैःपुण्यपापैःप्राकृतैः ॥ १७ ॥ क्रियमाणैरपिनलिप्यतइत्याह एवमिति विषयांश्चरन्नपिनलिप्यते तत्रहेतुरसज्जमानइति सर्वेषुपुत्रादिष्वप्यसज्जमानस्तन्नाशादिजैःशोकादिभिर्नलि

एवंस्वभावमेवेदमितिविद्वान्नमुह्यति॥ अशोचन्नप्रहृष्यन्हिनित्यंविगतमत्सरः ॥ १३॥ नचात्माशक्यतेद्रष्टुमिंद्रियैःकामगोचरैः॥ प्रवर्तमानैरनघैर्दुष्करैर कृतात्मभिः॥ १४॥ तेषांतुमनसारश्मीन्यदासम्यङ्नियच्छति॥ तदाप्रकाशतेऽस्यात्मादीपदीप्तायथाकृतिः ॥ १५॥ सर्वेषामेवभूतानांतमस्यपगतेयथा॥ प्र काशंभवतेसर्वंतथेदमुपधार्यतां॥ १६॥ यथावारिचरःपक्षीनलिप्यतिजलेचरन्॥ विमुक्तात्मातथायोगीगुणदोषैर्नलिप्यते ॥ १७॥ एवमेवकृतप्रज्ञोनदो षैर्विषयांश्चरन्॥ असज्जमानःसर्वेषुकथंचननलिप्यते॥ १८॥ त्यक्त्वापूर्वकृतंकर्मरतिर्यस्यसदात्मनि॥ सर्वभूतात्मभूतस्यगुणवर्गेष्वसज्जतः॥ १९॥ सत्वमा त्माप्रसरतिगुणान्वापिकदाचन॥ नगुणाविदुरात्मानंगुणान्वेदससर्वदा॥ २०॥ परिद्रष्टागुणानांचपरिस्रष्टायथातथं॥ सत्वक्षेत्रज्ञयोरेतदंतरंविद्धिसूक्ष्मयोः॥ ॥२१॥ सृजतेत्रगुणानेकएकोनसृजतेगुणान्॥ पृथग्भूतौप्रकृत्यातौसंप्रयुक्तौचसर्वदा॥ २२॥ यथामत्स्योद्भिरन्यःस्यात्संप्रयुक्तौतथैवतौ॥ मशकोदुंबरौवापि संप्रयुक्तौयथासह॥ २३॥ इषीकावायथामुंजेपृथक्चसहचैवच॥ तथैवसहितावेतावन्योन्यस्मिन्प्रतिष्ठितौ ॥ २४॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति० मोक्ष० अष्ट चत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः॥ २४८॥ ॥ ७॥ व्यासउवाच सृजतेतुगुणान्सत्वंक्षेत्रज्ञस्त्वधितिष्ठति॥ गुणान्विक्रियतःसर्वानुदा सीनवदीश्वरः॥ १॥ स्वभावयुक्तंतत्सर्वंयदिमान्सृजतेगुणान्॥ ऊर्णनाभिर्यथासूत्रंसृजतेतद्गुणांस्तथा ॥ २॥

प्यते एवंदेहासंगादेहकृतैरपिकर्मभिर्नलिप्यतइत्यर्थः ॥ १८ ॥ संन्यासपूर्वकमात्मध्यानशीलस्यसार्वात्म्यंप्राप्तस्यभोग्यानासक्तस्यबुद्धींद्रियाण्यात्माकाराण्येवभवंति तथापिचिदचितोर्विभागएवास्तिन त्वैक्यंभवतीत्याहद्वाभ्यां त्यक्त्वेति ॥१९॥२०॥२१॥२२॥२३॥ शेषंप्राग्व्याख्यातं ॥२४॥ इतिशां० मो० नै० भा० अष्टचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः॥ २४८ ॥ ॥ ७ ॥ सृजतइति गुणान् विषयान् गुणान्सत्वादीन् विक्रियतःविकारंभजमानान् अनुलक्ष्य उदासीनस्याप्यधिष्ठातृत्वंअयस्कांतमणिवज्ज्ञेयं ॥ १ ॥ एतदेवाहस्वभावेति अभिन्ननिमित्तोपादानत्वसूचनायऊर्णनाभिदृष्टांतः ॥२॥

एतेगुणाःप्रध्वस्तास्तत्त्वज्ञानेनअदर्शनंगताःसंतोननिवर्तंतेघटादिवन्ननश्यंतिकिंतुरज्जुरगादिवद्बाधएवात्रप्रध्वंसपदार्थइत्यर्थः तत्रहेतुःप्रवृत्तिर्नोपलभ्यतेइति निवृत्तस्यहिघटादेःकपालादिरूपेणप्रवृत्तिर्लभ्यतेऽत्रघटोध्वस्तइति इहतुनादृक्प्रवृत्त्यदर्शनान्निरन्वयनाशएवगुणानामित्यर्थः एकेमुख्याः अपरेतार्किकाः निवृत्तिःआत्यंतिकीदुःखानांआत्मगुणानांनिवृत्तिर्भवतीत्याहुः एवंसांख्यादयोऽपिसंसारहेतोर्दृग्दृश्यसंयोगस्यानादिभावस्यापिनाशमिच्छंति ॥ ३ ॥ एवंनिवृत्तिबाधपक्षौसंप्रधार्ययुक्त्यालोच्ययथामतिनिश्चिनुयात् सिद्धांतंकुर्यात् एतदनुरोधेनैवगर्भशयः जन्मादिलाभोपिबाधपक्षेआध्यासिकोनिवृत्तिपक्षेनात्विकइति ॥ ४ ॥ अनादीति हिशब्दोनित्यानित्ययोर्धर्मधर्मिभावासंभवप्रसिद्धिद्योतकः उपयन्नपयन्धर्मोविकरोतिहिधर्मिणमितिन्यायेनदुःखादिधर्मिणिविकारिणिनित्यत्वासंभवान्घटेयावद्रूपनाशादर्शनेनआत्मनियावद्दुःखनाशलक्षणमोक्षस्याप्यसंभवाच्चसाधीयानयंपक्षइत्याशयः ॥ ५ ॥ बुद्धिधर्माश्विनादयःतत्प्रधानंबुद्धिचिंतामयं ध्यायतीवलेलायतीवेत्यादिश्रुतेः दृढंकर्मभोग्यंअनित्यंविद्याविनाश्यंछित्वेतिशेषः ॥ ६ ॥ पृथ्व्याःसकाशान्नदींप्रतिच्युताअविद्वांसस्तरणविद्याहीनाउन्मज्जननिमज्जनैस्ताम्येयुःक्लिश्येयुः ॥ ७ ॥ सार्धश्लोकेनदृष्टांतमुक्त्वादार्ष्टांतिकमाहार्धेन एवमिति आत्मनःस्वस्यआत्मानंप्रत्यंचंतस्यस्वरूपलक्षणंकेवलंज्ञानमितिशुद्धचिन्मात्रमित्यर्थः ॥ ८ ॥ शमंसुखं ॥ ९ ॥ जन्मसामर्थ्यंलब्धजन्मनोयथोक्ताचारवतोवश्यंभावीत्यर्थः पर्याप्तंपूर्णं परायणंमोक्षप्रापकं ॥ १० ॥ शुद्धःपुण्यपापहीनः ॥ ११ ॥ भयंअधःपातजं याविदुषोगतिस्ततोधिकाकस्यचिद्गतिर्नास्ति ॥ १२ ॥ लोक्यतइतिलोकोभोग्यंस्त्र्यादिस्तमातुरंदोषाक्रांतंजनःअसूयतेदोषेणपश्यति भोगवैकल्यात् तथातत्तदेवलोकस्यातुरत्वंनिरीक्ष्यशोचतेच तत्रेति बुद्धाबुद्धयोर्महद्वैलक्षण्यमित्यर्थः येपुरुपास्तदुभयंशोकाशोकरूपंकृताकृतंक्रमेणआरोपितानारोपितमितिविदुस्तेकुशलाइत्यर्थः ॥ १३ ॥

प्रध्वस्तानिवर्तंतेप्रवृत्तिर्नोपलभ्यते॥ एवमेकेव्यवस्यंतिनिवृत्तिरितिचापरे॥३॥ उभयंसंप्रधार्यैतदध्यवस्येद्यथामति॥ अनेनैवविधानेनभवेद्गर्भशयोमहान्॥४॥ अनादिनिधनोह्यात्मातंबुध्वाविचरेन्नरः॥ अक्रुध्यन्नप्रहृष्यंश्चनित्यंविगतमत्सरः॥ ५ ॥ इत्येवंहृदयग्रंथिंबुद्धिचिंतामयंदृढं॥ अनित्यंसुखमासीतअशोचंश्छिन्नसंशयः॥ ६॥ ताम्येयुःप्रच्युताःपृथ्व्यायथापूर्णांनदींनराः॥ अवगाढाह्यविद्वांसोविद्धिलोकमिमंतथा ॥ ७॥ नतुताम्यतिवैविद्वान्स्थलेचरतितत्त्ववित्॥ एवंयोविदतेत्मानंकेवलंज्ञानमात्मनः॥८॥ एवंबुध्वानरःसर्वंभूतानामागतिंगतिं॥ समवेक्ष्यचवैषम्यंलभतेशममुत्तमं॥ ९॥ एतद्वैजन्मसामर्थ्यंब्राह्मणस्यविशेषतः॥ आत्मज्ञानंशमश्चैवपर्याप्तंतत्परायणं॥ १०॥ एतद्बुध्वाभवेद्बुद्धःकिमन्यद्बुद्धलक्षणं॥ विज्ञायैतद्विमुच्यंतेकृतकृत्यामनीषिणः॥११॥ नभवतिविदुषांमहद्भयंयदविदुषांसुमहद्भयंपरत्र॥ नहिगतिरधिकास्तिकस्यचिद्भवतिहियाविदुषःसनातनी॥ १२॥ लोकमातुरमसूयतेजनस्तत्तदेवचनिरीक्ष्यशोचते॥ तत्रपश्यकुशलानशोचतोयेविदुस्तदुभयंकृताकृतं॥ १३॥

किमनेनकौशलेनेत्यतआह यदिति इहलोकेकुर्वतोयन्निष्कामंकर्मतत्प्राचीनकर्मणांनाशकं नहिकर्मणासर्वकर्मोच्छेदोस्तीत्यर्थः किंतुतदुभयंइहजन्मनिपूर्वजन्मनिचकृतंकर्मतस्यविदुषःप्रियमप्रियंवा नजनयतीत्यतोविद्यासंपादनीयेतिभावः नैनंकृताकृतेतपतः नलिप्यतेकर्मणापापकेनेत्यादिश्रुतिभ्यः ॥ १४ ॥ इतिशां॰मो॰नै॰भा॰एकोनपंचाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४९ ॥ ॥९॥ विद्याप्रापकंधर्मंपृच्छति यस्मादिति ॥ १ ॥ अश्वमेधादिर्माभूदितिनिवृत्तिधर्मलक्षणायाह विशिष्टमिति ॥ २ ॥ निष्पतिष्णूनिनिष्पतनशीलानिसंनियम्यैकाग्र्यंकुर्यादितिसंबंधः ॥ ३ ॥ ४ ॥ बहुचि

यत्करोत्यनभिसंधिपूर्वकंतच्चनिर्णुदतियत्पुराकृतं ॥ नप्रियंतदुभयंनचाप्रियंतस्यतज्जनयतीहकुर्वतः ॥१४॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति॰मोक्ष॰शुकानुप्रश्ने एकोनपंचाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४९ ॥ ॥९॥ शुकउवाच यस्माद्धर्मात्परोधर्मोविद्यतेनेहकश्चन ॥ योविशिष्टश्चधर्मेभ्यस्तंभ वान्प्रब्रवीतुमे ॥ १ ॥ व्यासउवाच धर्मंतेसंप्रवक्ष्यामिपुराणमृषिभिःकृतं ॥ विशिष्टंसर्वधर्मेभ्यस्तमिहैकमनाःशृणु ॥ २ ॥ इंद्रियाणिप्रमाथीनिबुद्ध्यासं यम्ययत्नतः ॥ सर्वतोनिष्पतिष्णूनिपितावालानिवात्मजान् ॥ ३ ॥ मनसश्चेंद्रियाणांचाप्यैकाग्र्यंपरमंतपः ॥ तज्ज्यायःसर्वधर्मेभ्यःसधर्मःपरउच्यते ॥ ४ ॥ ता निसर्वाणिसंधायमनःषष्ठानिमेधया ॥ आत्मतृप्तइवासीतबहुचिंत्यमचिंतयन् ॥ ५ ॥ गोचरेभ्योनिवृत्तानियदास्थास्यंतिवेश्मनि ॥ तदात्वमात्मनात्मानंप रंद्रक्ष्यसिशाश्वतं ॥ ६ ॥ सर्वात्मानंमहात्मानंविधूममिवपावकं ॥ तंपश्यंतिमहात्मानोब्राह्मणायेमनीषिणः ॥ ७ ॥ यथापुष्पफलोपेतोबहुशाखोमहाद्रुमः ॥ आत्मनोनाभिजानीतक्वमेपुष्पंक्वमेफलं ॥ ८ ॥ एवमात्मानजानीतक्वगमिष्येकुतस्त्वहं ॥ अन्योह्यत्रांतरात्मास्तियःसर्वमनुपश्यति ॥ ९ ॥ ज्ञानदीपेनदीप्तेनप श्यत्यात्मानमात्मनि ॥ दृष्ट्वात्वमात्मनात्मानंनिरात्माभवसर्ववित् ॥ १० ॥ विमुक्तःसर्वपापेभ्योमुक्तत्वचइवोरगः ॥ परांबुद्धिमवाप्येहविपाप्माविगतज्वरः ॥ ११ ॥ सर्वतःस्रोतसंघोरांनदींलोकप्रवाहिनीं ॥ पंचेंद्रियग्राहवतींमनःसंकल्परोधसं ॥ १२ ॥ लोभमोहतृणच्छन्नांकामक्रोधसरीसृपां ॥ सत्यतीर्थानृतक्षो भांक्रोधपंकांसरिद्वरां ॥ १३ ॥ अव्यक्तप्रभवांशीघ्रांदुस्तरामकृतात्मभिः ॥ प्रतरस्वनदींबुद्ध्याकामग्राहसमाकुलां ॥ १४ ॥ संसारसागरगमांयोनिपातालदु स्तरां ॥ आत्मकर्मोद्भवांताताजिह्वावर्तांदुरासदां ॥ १५ ॥ यांतरंतिकृतप्रज्ञाधृतिमंतोमनीषिणः ॥ तांतीर्णःसर्वतोमुक्तोविधूतात्मात्मविच्छुचिः ॥ १६ ॥

त्यंत्रिपुटीं ॥ ५ ॥ गोचरेभ्योबाह्याभ्यंतरविषयेभ्यः वेश्मनिपरस्मिन्ब्रह्मणिसर्वाधिष्ठाने ॥ ६ ॥ विधूममिवनिरुपाधि ब्राह्मणाःब्रह्मविदः ॥ ७ ॥ ८ ॥ आत्माबुद्धिरचेतनत्वाद्वृक्षवत् सर्वंबुध्यादिकं ॥ ९ ॥ ज्ञानदीपेनब्रह्माकारांतःकरणवृत्त्या आत्मानंब्रह्म आत्मनिदेहे आत्मनेतिपाठेआत्मनाज्ञानदीपेनेतिसामानाधिकरण्यं निरात्मानिरुपाधिः ॥ १० ॥ विपाप्मेतिदेहांतरसंबंधनिरासः विगतज्वरइतिजीवन्मु क्तिसुखवान् ॥ ११ ॥ सर्वतःस्रोतसंअनेकधाप्रवहंतीं नदींसंसारनदीं लोकान्वाहयंतीं रोधस्तीरं ॥ १२ ॥ १३ ॥ बुध्याज्ञानेन ॥ १४ ॥ योनिर्वासना ॥ १५ ॥ १६ ॥

एतेगुणाःप्रध्वस्तास्तत्त्वज्ञानेनअदर्शनंगताःसंतोननिवर्तंतेघटादिवन्ननश्यंतिकिंतुरज्जूरगादिवद्बाधएवात्रप्रध्वंसपदार्थइत्यर्थः तत्रहेतुःप्रवृत्तिर्नोपलभ्यतेइति निवृत्तस्यहिघटादेःकपालादिरूपेणप्रवृत्तिर्लभ्यतेऽत्रघटोध्वस्तइति इहतुनाद्दक्प्रवृत्त्यदर्शनान्निरन्वयनाशएवगुणानामित्यर्थः एकेमुख्याः अपरेतार्किकाः निवृत्तिःआत्यंतिकीदुःखानांआत्मगुणानांनिवृत्तिर्भवतीत्याहुः एवंसांख्यादयोऽपिसंसारहेतोर्दृग्दृश्यसंयोगस्यानादिभावस्यापिनाशमिच्छंति ॥ ३ ॥ एवंनिवृत्तिबाधपक्षौसंप्रधार्ययुक्त्यालोच्ययथामतिनिश्चिनुयात् सिद्धांतंकुर्यात् एतदनुरोधेनैवगर्भशयः जन्मादिलाभोऽपिबाधपक्षेआध्यासिकोनिवृत्तिपक्षेनात्विकइति ॥ ४ ॥ अनादीति हिशब्दोनित्यानित्ययोर्धर्मधर्मिभावासंभवप्रसिद्धिद्योतकः उपयन्नपयन्धर्मोविकरोतिहिधर्मिणमितिन्यायेनदुःखादिधर्मिणिविकारिणिनित्यत्वासंभवात्घटेयावद्रूपनाशादर्शनेनआत्मनियावद्दुःखनाशलक्षणमोक्षस्याप्यसंभवाच्चसाधीयानयंपक्षइत्याशयः ॥ ५ ॥ बुद्धिधर्माश्चिंतादयःतत्प्रधानंबुद्धिचिंतामयं ध्यायतीवलेलायतीवेत्यादिश्रुतेः दृढंकर्मार्जितंअनित्यंविद्याविनाश्यंछित्वेतिशेषः ॥ ६ ॥ पृथ्व्याःसकाशान्नदींप्रतिच्युताअविद्वांसस्तरणविद्याहीनाउन्मज्जननिमज्जनैस्ताम्येयुःक्लिश्येयुः ॥ ७ ॥ सार्धश्लोकेनदृष्टांतमुक्त्वादार्ष्टांतिकमाहार्धेन एवमिति आत्मनःस्वस्यआत्मानंप्रत्यंचंतस्यस्वरूपलक्षणंकेवलंज्ञानमितिशुद्धचिन्मात्रमित्यर्थः ॥ ८ ॥ शमंसुखं ॥ ९ ॥ जन्मसामर्थ्यंलब्धजन्मनोयथोक्ताचारवतोवश्यंभावीत्यर्थः पर्याप्तंपूर्णं परायणंमोक्षप्रापकं ॥ १० ॥ शुद्धःपुण्यपापहीनः ॥ ११ ॥ भयंअधःपातजं याविदुषोगतिस्ततोधिकाकस्यचिद्गतिर्नास्ति ॥ १२ ॥ लोक्यतइतिलोकोभोग्यंरूपादिस्तमातुरंदोषाक्रांतंजनःअसूयतेदोषेणपश्यति भोगवैकल्यात् तथातत्त्वदेवलोकस्यातुरत्वंनिरीक्ष्यशोचतेच तत्रेति बुद्धाबुद्धयोर्महद्वैलक्षण्यमित्यर्थः येपुरुषास्तदुभयंशोकाशोकरूपंकृताकृतंक्रमेणआरोपितानारोपितमितिविदुस्तेकुशलाइत्यर्थः ॥ १३ ॥

प्रध्वस्तानननिवर्तंतेप्रवृत्तिर्नोपलभ्यते॥ एवमेकेव्यवस्यंतिनिवृत्तिरितिचापरे॥३॥ उभयंसंप्रधार्यैतदध्यवस्येद्यथामति॥ अनेनैवविधानेनभवेद्गर्भशयोमहान्॥४॥ अनादिनिधनोह्यात्मातंबुध्वाविचरेन्नरः॥ अक्रुध्यन्नप्रहृष्यंश्चनित्यंविगतमत्सरः॥ ५ ॥ इत्येवंहृदयग्रंथिंबुद्धिचिंतामयंदृढं॥ अनित्यंसुखमासीतअशोचंश्छिन्नसंशयः॥ ६॥ ताम्येयुःप्रच्युताःपृथ्व्यायथापूर्णांनदींनराः॥ अवगाढाह्यविद्वांसोविद्धिलोकमिमंतथा ॥ ७॥ नतुताम्यतिवैविद्वान्स्थलेचरतितत्त्ववित्॥ एवंयोविंदतेत्मानंकेवलंज्ञानमात्मनः॥८॥ एवंबुध्वानरःसर्वंभूतानामागतिंगतिं॥ समवेक्ष्यचवैषम्यंलभतेशममुत्तमं॥ ९॥ एतद्वैजन्मसामर्थ्यंब्राह्मणस्यविशेषतः॥ आत्मज्ञानंशमश्चैवपर्याप्तंतत्परायणं॥ १० ॥ एतद्बुध्वाभवेच्छुद्धःकिमन्यद्बुद्धलक्षणं॥ विज्ञायैतद्विमुच्यंतेकृतकृत्यामनीषिणः ॥११॥ नभवतिविदुषांमहद्भयंयदविदुषांसुमहद्भयंपरत्र॥ नहिगतिरधिकास्तिकस्यचिद्भवतिहियाविदुषःसनातनी॥ १२॥ लोकमातुरमसूयतेजनस्तत्तदेवचनिरीक्ष्यशोचते॥ तत्रपश्यकुशलानशोचतोयेविदुस्तदुभयंकृताकृतं ॥ १३॥

किमनेनकौशलेनेत्यतआह यदिति इहलोकेकुर्वतोयन्निष्कामंकर्मतत्प्राचीनकर्मणांनाशकं नहिकर्मणासर्वकर्मोच्छेदोस्तीत्यर्थः किंतुतदुभयंइहजन्मनिपूर्वजन्मनिचकृतंकर्मतस्यविदुष.प्रियमप्रियंवा
नजनयतीत्यतोविद्यासंपादनीयेतिभावः नैनंकृताकृतेतपतः नलिप्यतेकर्मणापापकेनेत्यादिश्रुतिभ्यः ॥ १४ ॥ इतिशां०मो०नै०भा०एकोनपंचाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४९ ॥ ॥९॥
विद्याप्रापकंधर्मंपृच्छति यस्मादिति ॥ १ ॥ अश्वमेधादिर्माभूदितिनिवृत्तिधर्मलक्षणायाह विशिष्टमिति ॥ २ ॥ निष्पतिष्णूनिनिष्पतनशीलानिसंनियम्यैकाग्र्यंकुर्यादितिसंबंधः ॥ ३ ॥ ४ ॥ बहुचि

यत्करोत्यनभिसंधिपूर्वकंतच्चनिर्णुदतियत्पुराकृतं ॥ नप्रियंतदुभयंनचाप्रियंतस्यतज्जनयतीहकुर्वतः ॥१४॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति० मोक्ष० शुकानुप्रश्ने
एकोनपंचाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४९ ॥ ॥९॥ शुकउवाच यस्माद्धर्मात्परोधर्मोविद्यतेनेहकश्चन ॥ योविशिष्टश्चधर्मेभ्यस्तंभ
वान्प्रब्रवीतुमे ॥ १ ॥ व्यासउवाच धर्मंतेसंप्रवक्ष्यामिपुराणमृषिभिःकृतं ॥ विशिष्टंसर्वधर्मेभ्यस्तमिहैकमनाःशृणु ॥ २ ॥ इंद्रियाणिप्रमाथीनिबुद्ध्यासं
यम्ययत्नतः ॥ सर्वतोनिष्पतिष्णूनिपिताबालानिवात्मजान् ॥ ३ ॥ मनसश्चेंद्रियाणांचाप्यैकाग्र्यंपरमंतपः ॥ तज्ज्यायःसर्वधर्मेभ्यःसधर्मःपरउच्यते ॥ ४ ॥ ता
निसर्वाणिसंधायमनःषष्ठानिमेधया ॥ आत्मतृप्तइवासीतबहुचिंत्यमचिंतयन् ॥ ५ ॥ गोचरेभ्योनिवृत्तानियदास्थास्यंतिवेश्मनि ॥ तदात्वमात्मनात्मानंप
रंद्रक्ष्यसिशाश्वतं ॥ ६ ॥ सर्वात्मानंमहात्मानंविधूममिवपावकं ॥ तंपश्यंतिमहात्मानोब्राह्मणायेमनीषिणः ॥ ७ ॥ यथापुष्पफलोपेतोबहुशाखोमहाद्रुमः ॥
आत्मनोनाभिजानातिक्वमेपुष्पंक्वमेफलं ॥ ८ ॥ एवमात्मानजानातिक्वगमिष्येकुतस्त्वहं ॥ अन्योह्यत्रांतरात्मास्तियःसर्वमनुपश्यति ॥ ९ ॥ ज्ञानदीपेनदीप्तेनप
श्यत्यात्मानमात्मनि ॥ दृष्ट्वात्वमात्मनात्मानंनिरात्माभवसर्ववित् ॥ १० ॥ विमुक्तःसर्वपापेभ्योमुक्तत्वचइवोरगः ॥ परांबुद्धिमवाप्येहविपाप्माविगतज्वरः
॥ ११ ॥ सर्वतःस्रोतसंघोरांनदींलोकप्रवाहिनीं ॥ पंचेंद्रियग्राहवतींमनःसंकल्परोधसं ॥ १२ ॥ लोभमोहतृणच्छन्नांकामक्रोधसरीसृपां ॥ सत्यतीर्थानृतक्षो
भांक्रोधपंकांसरिद्वरां ॥ १३ ॥ अव्यक्तप्रभवांशीघ्रांदुस्तरामकृतात्मभिः ॥ प्रतरस्वनदींबुद्ध्याकामग्राहसमाकुलां ॥ १४ ॥ संसारसागरगमांयोनिपातालदु
स्तरां ॥ आत्मकर्मोद्भवांतातजिह्वावर्तांदुरासदां ॥ १५ ॥ यांतरंतिकृतप्रज्ञाधृतिमंतोमनीषिणः ॥ तांतीर्णःसर्वतोमुक्तोविधूतात्मात्मविच्छुचिः ॥ १६ ॥

त्यंत्रिपुटीं ॥ ५ ॥ गोचरेभ्योबाह्याभ्यंतरविषयेभ्यः वेश्मनिपरस्मिन्ब्रह्मणिसर्वाधिष्ठाने ॥ ६ ॥ विधूममिवनिरुपाधि ब्राह्मणाःब्रह्मविदः ॥ ७ ॥ ८ ॥ आत्माबुद्धिरचेतनत्वाद्वृक्षवत् सर्वंबुध्यादिकं ॥ ९ ॥
ज्ञानदीपेनब्रह्माकारांतःकरणवृत्त्या आत्मानंब्रह्म आत्मनिदेहे आत्मनेतिपाठेआत्मनाज्ञानदीपेनेतिसामानाधिकरण्यं निरात्मानिरुपाधिः ॥ १० ॥ विपाप्मेतिदेहांतरसंबंधनिरासः विगतज्वरइतिजीवन्मु
क्तिसुखवान् ॥ ११ ॥ सर्वतःस्रोतसंअनेकधाप्रवहंतीं नदींसंसारनदीं लोकान्वाहयंतीं रोधस्तीरं ॥ १२ ॥ १३ ॥ बुध्याज्ञानेन ॥ १४ ॥ योनिर्वासना ॥ १५ ॥ १६ ॥

ब्रह्मभूयान्नक्लैव ॥ १७ ॥ भूतानिअज्ञानिनिशामयपश्य पर्वतस्थोज्ञानपर्वतारूढः यथोक्तं प्रज्ञाप्रासादमारुह्याशोच्यःशोचतोजनान् भूमिष्ठानिवशैलस्थःसर्वान्प्राज्ञोनुपश्यनीति ॥ १८ ॥ एनंयोगेनाज्ञाननदीतरणरूपं ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ नैवेति पुमानूएतद्ब्रह्मस्त्र्यादिरूपेणनवेदनामरूपशून्यत्वात् भूतभव्ययोर्भवउत्पत्तिःकारणंतदात्मकं ॥ २२ ॥ अभवोऽनुत्पत्तिरात्मातस्यप्रतिपत्त्यर्थं एतद्धर्मएषयोगधर्मः ॥ २३ ॥ यद्यपितंत्रभेदेनजगदुत्पत्तिप्रकाराभिधानेतथापिशमादिसंपन्नस्यसर्वधर्मास्पर्शिसुषुप्तावस्थासदृशसुखदुःखसंपर्कशून्यतयाऽवस्थानंमुक्तिरितिसर्ववादिसंमतं वादिनोदेहनाशोवाशून्यभावोवादुःखनाशोवालिंगभंगोवाऽविद्यानिवृत्तिर्वास्वरूपप्रतिष्ठाचितिशक्तिर्वापरमानंदावाप्तिर्वेतिशब्दतएवविकल्पयंतितदेतदभिसंधायाह यथेति यथासर्वाणिमतानियेनप्रकारेणमुक्तौपर्यवस्यंतितथातेनैवप्रकारेणमदीयान्येतानिवचांसिमुक्तौपर्यवस्यंतीति मयायथातथेतिभावप्रधानोनिर्देशः याथातथ्येनकथितानीत्यर्थः हेपुत्रतानिमतानिभवंति फलतोविरोधाभावात् नभवंतिच निर्वक्तुमशक्यत्वात् तस्मात्सर्वैरपितांत्रिकैरिदंशास्त्रमुपादेयमितिसिद्धं ॥ २४ ॥ तदिति तस्मादुक्तविशेषणवताऽधिकारिणापृष्टोगुरुःप्रीतिपूर्वकमिदंवदेदित्यर्थः ॥ २५ ॥ इतिशांति०मो०नै०भा०पंचाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५० ॥ ॥ ९ ॥ गंधान्रसानित्याद्यध्यायःसाधनविधानार्थंजीवन्मुक्तलक्षणख्यापनार्थंच नानुरुंध्यात्नानुसरेत् नापितस्यतस्यगंधादेरलंकारान्वर्जनानिचप्राप्नुयात् गंधादिरागद्वेषौनकार्यौकिंतूदासीनैवेत्यर्थः प्रचारोव्यवहारः पश्यतोविदुषः ॥ १ ॥ द्विजोमुख्योब्राह्मणः ॥ २ ॥

उत्तमांबुद्धिमास्थायब्रह्मभूयान्भविष्यसि॥ संतीर्णःसर्वसंसारात्प्रसन्नात्माविकल्मषः ॥ १७॥ भूमिष्ठानीवभूतानिपर्वतस्थोनिशामय ॥ अक्रुध्यन्नप्रहृष्यंश्चननृशंसमतिस्तथा ॥ १८ ॥ ततोद्रक्ष्यसिसर्वेषांभूतानांप्रभवाप्ययौ ॥ एनंवैसर्वभूतेभ्योविशिष्टंमेनिरेबुधाः॥ धर्मंधर्मभृतांश्रेष्ठामुनयस्तत्त्वदर्शिनः॥१९॥ आत्मनोव्यापिनोज्ञानमिदंपुत्रानुशासनं॥ प्रयतायप्रवक्तव्यंहितायानुगतायच ॥ २० ॥ आत्मज्ञानमिदंगुह्यंसर्वगुह्यतमंमहत्॥ अब्रुवंयदहंतातआत्मसाक्षिकमंजसा॥२१ ॥ नैवस्त्रीनपुमानेतन्नैववेदनपुंसकं॥ अदुःखमसुखंब्रह्मभूतभव्यभवात्मकं ॥२२॥ नैतज्ज्ञात्वापुमान्स्त्रीवापुनर्भवमवाप्नुते॥ अभवप्रतिपत्त्यर्थमेतद्धर्मंविधीयते॥ २३॥ यथामतानिसर्वाणितथैतानियथातथा॥ कथितानिमयापुत्रभवंतिनभवंतिच ॥ २४॥ तत्प्रीतियुक्तेनगुणान्वितेनपुत्रेणसत्पुत्रदमान्वितेन॥ पृष्टोहिसंप्रीतिमनायथार्थंब्रूयात्सुतस्येहयदुक्तमेतत्॥ २५॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिमोक्षधर्मपर्वणिशुकानुप्रश्नेपंचाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः॥ २५०॥ ॥९ व्यासउवाच गंधान्रसान्नानुरुंध्यात्सुखंवानालंकारांश्चाप्नुयात्तस्यतस्य॥ मानंचकीर्तिंचयशश्चनेच्छेत्सवैप्रचारःपश्यतोब्राह्मणस्य॥ १ ॥ सर्वान्वेदानधीयीतशुश्रूषुर्ब्रह्मचर्यवान्॥ ऋचोयजूंषिसामानियोवेदनसवैद्विजः॥ २॥

कस्तर्हिद्विजइत्यतआह ज्ञातिवदिति योदयालुर्ब्रह्मवित्सएववेदवित्यश्चाकामआत्मज्ञानेनतृप्तोजातुकदाचिन्नम्रियते तथाचश्रुतिः योकामोनिष्कामआप्तकामःस्यान्नतस्यप्राणाउत्क्रामंत्यत्रैवसमवनी यंतेब्रह्मैवसन्ब्रह्माप्येतीति तेनाकामत्वेनद्विजोनेतिनच किंतुद्विजएव योनिर्दयःसकामश्चनासौवेदविन्नब्राह्मणश्चेतिभावः ॥ ३॥ अविधानात्दयानैष्काम्ययोरननुसरणात् ॥ ४ ॥ एतदेवविवृणोति यदेत्या दिना॥५॥६॥७॥८॥ समुद्रेऽन्याआपइवयत्रपुंसिकामालीयंतेसमोक्षभाक्नतुकामकामोविषयाभिलाषी ॥९॥ तेषांसर्वेषुलोकेषुकामचारोभवतीतिश्रुतेर्ब्रह्मविदेवपूर्णकामोनत्वन्यइत्याहार्धेन सइति सःवि द्वान्कामैःसंकल्पमात्रोपनतैःकांतोमनोहरः ननुकामकामःस्वर्गाद्यर्थी कुतः सवाइति स्वर्गप्राप्यसंयोगाविप्रयोगांताइतिनियमेनततोभ्रश्यतइतिभावः ॥१०॥ उपनिषद्रहस्यं सत्यंहितकरंवाक्यं उत्तरोत्तरा

ज्ञातिवत्सर्वभूतानांसर्वंवित्सर्ववेदवित् ॥ नाकामोम्रियतेजातुनतेननचवैद्विजः॥३॥ इष्टीश्चविविधाःप्राप्यक्रतूंश्चैवाप्तदक्षिणान्॥ प्राप्नोतिनैवब्राह्मण्यमवि धानात्कथंचन॥४॥ यदाचायंनबिभेतियदाचास्मान्नबिभ्यति॥ यदानेच्छतिनद्वेष्टिब्रह्मसंपद्यतेतदा॥५॥यदानकुरुतेभावंसर्वभूतेषुपापकं॥ कर्मणामनसा वाचाब्रह्मसंपद्यतेतदा॥ ६॥ कामबंधनमेवैकंनान्यदस्तीहबंधनं॥ कामबंधनमुक्तोहिब्रह्मभूयायकल्पते ॥ ७ ॥ कामतोमुच्यमानस्तुधूम्राभ्रादिवचंद्रमाः॥ विरजाःकालमाकांक्षन्धारोधैर्येणवर्तते॥ ८॥ आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठंसमुद्रमापःप्रविशंतियद्वत् ॥ तद्वत्कामायंप्रविशंतिसर्वेसशांतिमाप्नोतिनकामका मः॥ ९॥ सकामकांतोनतुकामकामःसर्वैकामात्स्वर्गमुपैतिदेही ॥ १०॥ वेदस्योपनिषत्सत्यंसत्यस्योपनिषद्दमः॥ दमस्योपनिषद्दानंदानस्योपनिषत्तपः॥ ॥ ११ ॥ तपसोपनिषत्त्यागस्त्यागस्योपनिषत्सुखं॥ सुखस्योपनिषत्स्वर्गःस्वर्गस्योपनिषच्छमः ॥ १२॥ क्लेदनंशोकमनसोःसंतापंतृष्णयासह ॥ सत्वमिच्छ सिसंतोषाच्छांतिलक्षणमुत्तमं॥ १३॥ विशोकोनिर्ममःशांतःप्रसन्नात्माविमत्सरः॥ षड्भिर्लक्षणवानेतैःसमग्रःपुनरेष्यति॥ १४॥ षड्भिःसत्वगुणोपेतैःप्राज्ञै रधिगतंत्रिभिः॥ येविदुःप्रेत्यचात्मानमिहस्थंतंगुणंविदुः॥ १५॥

भावेपूर्वपूर्वंव्यर्थमित्यर्थः ॥ ११ ॥ स्वर्गःसगुणब्रह्मभावः शमोनिर्गुणब्रह्मभावः ॥ १२ ॥ क्लेदनमिति संतोषाद्धेतोःसत्वंबुद्धिप्रसादंइच्छसिइच्छेत पंचमलकारोयं एतदेवसत्वंशांतिलक्षणंमोक्षस्यसूचकं कीदृशंसत्वंतृष्णयासिहशोकमनसोःसंकल्पःसंशयोवात्रमनःशब्दार्थः संतापंसंताप्यक्लेदनंविक्लित्तिकरणं तंडुलस्येवपाचकमित्यर्थः संतापमितिणमुलंतं ॥ १३ ॥ षड्भिःसंतोषसहितैर्विशोकत्वादिभिःसम ग्रोज्ञानतृप्तः॥ १४ ॥ एवंमुक्तलक्षणमुक्त्वामुक्तिसाधनमाह षड्भिरिति फलभूतत्वात्सुखस्वर्गवर्जंपूर्वोक्तैःसत्यदमदानतपस्त्यागशमाख्यैरुपनिषत्संज्ञैः सत्यादिषुराजसतामसत्वेअपिसंभावितेअतस्तद्व्यावृत्तये सत्वगुणोपेतैरिति त्रिभिश्चश्रवणमनननिदिध्यासनैरागमानुमानानुभवैर्वाधिगतंआत्मानंइहस्थंशरीरांतस्थंप्रेत्यजीवत्येवदेहेदेहाभिमानाद्व्युत्थाययेविदुर्जानीयुस्तेतंगुणंपूर्वोक्तंमुक्तलक्षणंविदुःप्राप्नुयुः ॥ १५॥

अकृत्रिमंअजन्यंअतएवाऽसंहार्यं प्राकृतंस्वभावसिद्धं निरुपस्कृतंगुणाधानमलापकर्षणात्मकसंस्कारहीनं अध्यात्मंआत्मनिदेहेमुक्तंब्रह्मतस्मात्तत्सुकृतमुच्यतइतिश्रुतिप्रसिद्धंप्राप्तःसुखमव्ययमश्नुते यद्वा अध्यात्मंपंथंयःप्राप्तःसोपिध्यानादिक्रमेणाव्ययंसुखमश्नुते ग्रंथेपिउपनिषद्रूपेनित्यत्वादकृत्रिमत्वमसंहार्यत्वंच प्राकृतंवाक्यार्थमर्यादास्वरसतोऽर्थप्रत्यायकं निरुपस्कृतंद्वैतिनामिवहठानाकृष्टार्थं एतेनपरोक्षज्ञानस्यापिपुण्यवृद्धिहेतुतयाक्रममुक्त्यर्थत्वमुक्तं तथाचस्मृतिः दिनेदिनेतुवेदांतश्रवणाद्भक्तिसंयुतात् गुरुशुश्रूषयालब्धात्कृच्छ्राशीतिफलंलभेदिति ॥ १६ ॥ नकेवलंशास्त्रीयज्ञानमात्रान्मुक्तिःकिंतुसाधनांतरापेक्षाप्यस्तीत्याह निष्प्रचारमिति अन्यथामनोनिरोधाभावे नशक्यापाप्तुमितिशेषः ॥ १७ ॥ येनब्रह्मणा ॥ १८ ॥ संगुप्तानिप्रमादात्सम्यक्रक्षितानिद्वाराणिइंद्रियाणिअपिधायनिरुध्यविचिंतयन्ध्यायन् ॥ १९ ॥ अन्वेतिवर्धते ॥ २० ॥ अविशेषाणीति विशेषाविशेषलिंगमात्रालिंगानिगुणपर्वाणीतियोगोक्तेषुगुणावयवेषु विशेषाःस्थूलपृथिव्यादयएकादशेंद्रियाणिच अविशेषःपंचतन्मात्राणि

अकृत्रिममसंहार्यंप्राकृतंनिरुपस्कृतं॥ अध्यात्मंसुकृतंप्राप्तःसुखमव्ययमश्नुते॥ १६॥ निष्प्रचारंमनःकृत्वाप्रतिष्ठाप्यचसर्वशः॥ यामयंलभतेतुष्टिंसानशक्यात्मनोन्यथा॥ १७॥ येनतृप्यत्यभुंजानोयेनतृप्यत्यवित्तवान्॥ येनास्नेहोबलंधत्तेयस्तंवेदसवेदवित्॥ १८॥ संगुप्तान्यात्मनोद्वाराण्यपिधायविचिंतयन्॥ योस्यास्तेब्राह्मणःशिष्टःसआत्मरतिरुच्यते॥ १९॥ समाहितंपरेतत्त्वेक्षीणकाममवस्थितं॥ सर्वतःसुखमन्वेतिवपुश्चांद्रमसंयथा॥ २०॥ अविशेषाणिभूतानिगुणांश्चजहतोमुनेः॥ सुखेनापोह्यतेदुःखंभास्करेणतमोयथा॥ २१॥ तमतिक्रांतकर्माणमतिक्रांतगुणक्षयं॥ ब्राह्मणंविषयाश्लिष्टंजरामृत्यूनविंदतः॥ ॥ २२॥ सयदासर्वतोमुक्तःसमःपर्यवतिष्ठते॥ इंद्रियाणींद्रियार्थांश्चशरीरस्थोतिवर्तते॥ २३॥ कारणंपरमंप्राप्यअतिक्रांतस्यकार्यतां॥ पुनरावर्तनंनास्तिसंप्राप्तस्यपरंपदं॥ २४॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिमोक्षधर्मपर्वणिशुकानुप्रश्नेएकपंचाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः॥ २५१॥ ॥ ७ ॥

व्यासउवाच द्वंद्वानिमोक्षजिज्ञासुरर्थधर्मावनुष्ठितः॥ वक्त्रागुणवताशिष्यःश्राव्यःपूर्वमिदंमहत्॥ १॥

बुद्धिश्च लिंगमात्रंमहत्तत्त्वं अलिंगंप्रधानं तत्रपूर्वपूर्वत्यागेनउत्तरमुत्तरंप्रतिपद्यमानोयोगीगुणानपित्यजति तत्राविशेषाणिभूतानीतिपंचतन्मात्राणिगुणाइतिमहदव्यक्तंच जहतोमुनेःत्यजतामुनिनादुःखंसंसाराख्यंअपोह्यते सविशेषाणीतिपाठेभूतशब्देनपंचतन्मात्राण्येवस्वकार्यस्थूलभूतसहितानीत्यर्थः ॥ २१ ॥ अतिक्रांतंबाधितंगुणक्षयंगुणैश्वर्यंयेनतं विषयैरश्लिष्टं ॥ २२ ॥ मुक्तोविरक्तः समःरागद्वेषशून्यः पर्यवतिष्ठतेस्थिरोभवति शरीरस्थोजीवन्नेवसर्वार्थानतिक्रम्यवर्तते ॥ २३ ॥ परमंकारणंनिर्गुणंब्रह्म कार्यतांअव्यक्ततां ॥ २४ ॥ इतिशांतिपर्वणिमोक्षधर्मपर्वणिनै०भा०एकपंचाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५१ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ विस्तरेणोक्तमध्यात्मंसुखसंग्रहार्थंसंक्षिपति द्वंद्वानीत्यादिनाध्यायेन द्वंद्वानिमानापमानादीनि अर्थधर्मौचाधिष्ठितोपिपुरुषोयदिमोक्षार्थीस्यात्तर्हिसइदंमहदध्यात्मंश्राव्यः ॥ १ ॥

भूतेषुजरायुजादिषु पंचसुपंचात्मकेषु एतेनभावाभावकालानामपिभौतिकत्वमुक्तं ननुपंचभ्योभूतेभ्योऽधिकानिकालदिगात्ममनांसिचत्वारिद्रव्याणिगुणाश्चचतुर्विंशतिः कर्मसामान्यविशेषसमवायाश्चभा वपदार्थाःसप्तमोऽभावपदार्थश्चेतिकाणादामन्यंतेतत्कथंसर्वस्यपंचात्मकत्वंप्रतिज्ञायतइतिचेत् अत्रोच्यते नतावत्कालोनामपदार्थांतरमतीतानागतत्वादिव्यवहारहेतुःकिंचिदस्ति नूतनत्वपुराणत्वादिवद्द्रव्यग ताभिरेवातीतत्वाद्यवस्थाभिस्तादृग्व्यवहारोपपत्तेः नापिदिक् आकाशएवसूर्योपाधिकीप्राच्यादिकल्पनेत्युपगमात् नापिमनस्तस्यइंद्रियत्वेनश्रोत्रादिवद्ग्राह्यसजातीयगुणाश्रयत्वस्यावश्यंवक्तव्यत्वेनपांचभौ तिकत्वात् पराभिमतमनसस्तुग्राह्यसजातीयगुणानाश्रयत्वेनदिक्कालवन्नेंद्रियत्वंयुज्यते गुणाअपिआश्रयान्नातिरिच्यंतेइतिनपृथक्पदार्थः तथाद्रव्यस्यैवस्वास्थ्यप्रच्युतिःपरिस्पंदात्माऽवस्थाविशेषःकर्मेतिनत दपिपृथक्पदार्थः तथासत्सदितिव्यवहारविषयत्वस्यस्वकल्पितस्यसामान्यादिषुसद्भावेप्यनवस्थादिदोषभयात्तेभ्योव्यावृत्तं द्रव्यगुणकर्मस्वेवानुगतंसामान्यमित्यप्यसत् अधिष्ठानसत्त्वेनैवसत्सदितिव्यवहार स्योपपत्तौसत्यामननुगतस्यनस्यकल्पनायाअनौचित्यात् नित्यद्रव्यवृत्तयोनंताविशेषाइत्युपगमस्त्वैकात्म्येनित्यद्रव्याणामेवाभावान्निरालंबनोमानांतरासिद्धश्च समवायवद्रूपादिकमपिसमवायंविनैवद्रव्ये

आकाशंमारुतोज्योतिरापःपृथ्वीचपंचमी ॥ भावाभावौचकालश्चसर्वभूतेषुपंचसु ॥ २ ॥ अंतरात्मकमाकाशंतन्मयंश्रोत्रमिंद्रियं ॥ तस्यशब्दंगुणंविद्यान्मूर्तिशास्त्रविधानवित् ॥ ३ ॥ चरणंमारुतात्मेतिप्राणापानौचतन्मयौ ॥ स्पर्शनंचेंद्रियंविद्यात्तथास्पर्शंचतन्मयं ॥ ४ ॥ तापःपाकःप्रकाशश्चज्योतिश्चक्षुश्चपंचमं ॥ तस्यरूपंगुणंविद्यात्ताम्रगौरासितात्मकं ॥ ५ ॥ प्रक्लेदःक्षुद्रतास्नेहइत्यपामुपदिश्यते ॥ असृङ्मज्जाचयच्चान्यत्स्निग्धंविद्यात्तदात्मकं ॥ ६ ॥ रसनंचेंद्रियंजिह्वारसश्चापांगुणोमतः ॥ संघातःपार्थिवोधातुरस्थिदंतनखानिच ॥ ७ ॥ श्मश्रुरोमचकेशाश्चशिरास्नायुचचर्मच ॥ इंद्रियंघ्राणसंज्ञातंनासिकेत्यभिसंज्ञिता ॥ ८ ॥ गंधश्चैवेंद्रियार्थोयंविज्ञेयःपृथिवीमयः ॥ उत्तरेषुगुणाःसंतिसर्वसत्वेषुचोत्तराः ॥ ९ ॥

स्थास्यतीतिसमवायकल्पनाप्यनर्थिका यथाघटःपटान्योन्याभावः एवंभूतलंघटसंसर्गाभावोपिभविष्यति तथाचोक्तं भावांतरमभावोहिकयाचित्तुव्यपेक्षयेति प्रागभावप्रध्वंसाभावयोस्त्वसत्यतियोगिक त्वादेवासिद्धिः सद्भामभावोनिरूप्यनइतिन्यायेननन्निरूपकाभावात् तस्माद्भौतिकःपदार्थएवनास्तीतियुक्तमुक्तंभावाभावकालानामपिपंचात्मकत्वं ॥ २ ॥ अंतरात्मकंअवकाशात्मकं मूर्तिःशरीरंतस्येशा स्त्रंस्वरूपप्रकाशकंविधानंवेदवाक्यंतद्विन्मूर्तिशास्त्रविधानवित ॥ ३ ॥ चरणंगमनंमारुतात्मकंवायुधर्मत्वात्तदात्मकं ॥ ४ ॥ पाकोऽन्नादेः प्रकाशोदीपादेः ज्योतिःऊष्मा ॥ ५ ॥ क्षुद्रताअंतःप्रविश्यपार्थिवा वयवसंयोगश्लथीकरणेनसूक्ष्मता ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ उत्तरेषुभूतेषुपूर्वभूतगुणाःसंति तेनशब्दएवाकाशेशब्दस्पर्शौवायौशब्दस्पर्शरूपाणितेजसिशब्दस्पर्शरूपरसाःसलिलेतएवसगंधाःपृथिव्यामिति तथास र्वसत्वेषुसर्वप्राणिषुउत्तरागुणाःअविद्याकामकर्माख्याः तथाचोक्तं तमःप्रधानःक्षेत्राणांचित्प्रधानश्चिदात्मनां परःकारणतामेतिभावनाज्ञानकर्मभिरिति ॥ ९ ॥

एतैर्भावनाज्ञानकर्मभिर्वाक्यशेषदृष्टैःसहनवमंमनः ॥ १० ॥ व्यवसायात्मिकानिश्चयात्मिका व्याकरणंसंशयः स अनंतात्माकर्मानुमानात् सुखदुःखलिंगेनकर्मणामाश्रयत्वेनानुमेयोजीवः ॥ ११ ॥ एभिरिति कालः कृतत्रेताद्वापरकलिरूपोजीवस्तदात्मकैःपुण्यापुण्यादिसंस्कारात्मभिःएभिःभावैर्भावनाभिःसर्वप्राणिजातंसमन्वितंयःपश्यतिस्वरूपतस्त्वकलुषमितिजानातिसःसमोहंसकामंकर्मनानुवर्तते ज्ञातात्मतत्त्वतयानिष्कामोभवतीत्यर्थः ॥ १२ ॥ इतिशांति०मोक्ष०नै०भा०द्विपंचाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५२ ॥ ॥ ७ ॥ एवंपंचभूतानिअविद्याकामकर्माणिमनोबुद्धीचेतिदशकःक्षेत्रंततोन्यएकादशोऽनंतात्मासचलिंगात्मैवेतिभ्रमोमाभूदितितस्यापिदशकांतर्गतत्वंसाधयति शरीरादित्यादिना स्थूलशरीराद्विप्रमुक्तमपिशरीरिणंसूक्ष्मशरीरवंतं अतएवसूक्ष्मभूतंदुर्लक्ष्यं शास्त्रोक्तैः

पंचानांभूतसंघानांसंततिंमुनयोविदुः॥ मनोनवममेषांतुबुद्धिस्तुदशमीस्मृता॥ १०॥ एकादशस्त्वनंतात्मासससर्वःपरउच्यते॥ व्यवसायात्मिकाबुद्धिर्मनोव्याकरणात्मकं॥ कर्मानुमानाद्विज्ञेयःसजीवःक्षेत्रसंज्ञकः॥ ११॥ एभिःकालात्मकैर्भावैर्यःसर्वैःसर्वमन्वितं॥ पश्यत्यकलुषंकर्मसमोहंनानुवर्तते॥ १२॥ इति श्रीमहाभारतेशांति०मोक्ष०शुकानुप्रश्नेद्विपंचाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः॥ २५२॥ ॥ ७॥ व्यासउवाच शरीराद्विप्रमुक्तंहिसूक्ष्मभूतंशरीरिणं॥ कर्मभिःपरिपश्यंतिशास्त्रोक्तैःशास्त्रवेदिनः ॥ १॥ यथामरीच्यःसहिताश्चरंतिसर्वत्रतिष्ठंतिचदृश्यमानाः॥ देहैर्विमुक्तानिचरंतिलोकांस्तथैवसत्वान्यतिमानुषाणि॥ २॥ प्रतिरूपंयथैवाप्सुतापःसूर्यस्यलक्ष्यते॥ सत्ववत्सुतथासत्वंप्रतिरूपंसपश्यति॥ ३॥ तानिसूक्ष्माणिसत्वानिविमुक्तानिशरीरतः॥ स्वेनसत्वेनसत्वज्ञाःपश्यंतिनियतेंद्रियाः॥ ४॥ स्वपतांजाग्रतांचैवसर्वेषामात्मचिंतितं॥ प्रधानाद्द्वैधमुक्तानांजहतांकर्मजंरजः॥५॥ यथाहनितथारात्रौयथारात्रौतथाहनि॥ वशेतिष्ठतिसत्वात्मासततंयोगयोगिनां॥ ६॥

कर्मभिर्योगानुष्ठानैः पश्यंतिशास्त्रज्ञायोगिनः लिंगात्मानंसमाधौसाक्षात्कुर्वंतीत्यर्थः ॥ १ ॥ लिंगदेहसत्त्वेविद्वदनुभवंप्रमाणमुक्त्वायुक्तिमप्याह यथेति यथागगनोदरेसूर्यमरीचिकानिविडाःसंत्योपिस्थूलदृष्यानगृह्यंते गुरूक्तयुक्त्यातुदृश्यमानास्ताएवातिविस्पष्टंगृह्यंते तथादेहैःस्थूलैर्विमुक्तानिरहितानिसत्वानिस्थूलदृष्यानदृश्यंतइत्यर्थः लोकांश्चरंतीतिशत्रंतं ॥ २ ॥ प्रतिरूपंप्रत्युपाधि सूर्यस्यतापोरश्मिमंडलमप्सुलक्ष्यतेएवंसत्ववत्सुजीववद्देहेषुसत्वंसत्वप्रधानंलिंगंप्रतिरूपंप्रतिव्यक्तिसयोगीपश्यति ॥ ३ ॥ एतदेवाह तानीति ॥ ४ ॥ सर्वेषांयोगयोगिनांयोगंयुंजतांसत्वात्मालिंगदेहोवशेतिष्ठतियथेष्टंपरशरीरप्रवेशादावपियोग्योभवति आत्मनिचिंतितंकल्पितंकर्मजंरजः कामादिव्यसनंजहतां प्रधानस्यजगत्कारणस्याद्द्वैधमपृथग्भावस्तादात्म्यंयोगैश्वर्यंततोऽपिमुक्तानांसर्वास्ववस्थासुसर्वकालेषुचयोगिनांलिंगदेहोवशेतिष्ठतीतिद्वयोःसंबंधः ॥ ५ ॥ ६ ॥

तेषामिति तेषांयोगिनां भूतात्माजीवः सततंसर्वदा सूक्ष्मैःसप्तभिर्गुणैर्गुणकार्यैर्महदहंकारपंचतन्मात्राख्यैर्युतोनित्यंचरिष्णुरिंद्रादिलोकेषुसंचरणशीलः सदाऽनित्यःकालत्रयेपिमिथ्यात्वादनित्योबाधितोव्य
वहारतोऽजरामरश्चभवति ॥ ७ ॥ एवंयोगिनांसूक्ष्मदेहापरोक्ष्यमुक्तंमूढानामपितदस्तीत्याह मनइति मनोबुद्धिभ्यांपराभूतोजितःस्वप्नेष्वपिस्वदेहंपरदेहंचस्थूलादन्यंवेत्तीतितथा ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ एवं
स्वप्नइवगर्भेशयनंप्राप्तोऽपितत्रत्यैर्जाठराग्न्यादिभिर्दुःखंनाप्नोतिनदह्यतेनचाग्न्यादेरभावादित्याह अहेति अहेतिप्रसिद्ध्यर्थमव्ययं ऊष्माजाठरीयस्तदंतर्गतः ॥ ११ ॥ अस्यैवदुर्ज्ञेयत्वमाह तमिति तमेतमात्मा
नं अतितेजाःपरमेश्वरस्तस्यांशमिवांशं मूर्तिषुदेहेषु ॥ १२ ॥ कथंतर्ह्यात्मप्राप्तिरतआह योगेति अनुच्छ्वासानिअचेतनानिस्थूलशरीराणि अमूर्तानिसूक्ष्मशरीराणि वज्रोपमानिब्रह्मप्रलयेऽप्यविना
शीनिकारणशरीराणि अतिक्रामंतीतिशेषः कतमात्मानंयेपरीप्सवःप्राप्तुमिच्छवोभवंति योगेनदेहत्रयमुल्लंघयतामात्मप्राप्तिरित्यर्थः ॥ १३ ॥ आश्रमकर्मसुकर्मच्छिद्रेषु एतन्मदुक्तंवाक्यं योगंयोगप्रधानं शां

तेषांनित्यंसदानित्योभूतात्मासततंगुणैः॥ सप्तभिस्त्वन्वितःसूक्ष्मैश्चरिष्णुरजरामरः॥ ७॥ मनोबुद्धिपराभूतःस्वदेहपरदेहवित्॥ स्वप्नेष्वपिभवत्येपविज्ञातासु
खदुःखयोः॥ ८॥ तत्रापिलभतेदुःखंतत्रापिलभतेसुखं॥ क्रोधलोभौतुतत्रापिकृत्वाव्यसनमर्च्छति॥ ९॥ प्रीणितश्चापिभवतिमहतोर्थानवाप्यहि॥ करो
तिपुण्यंतत्रापिजीवन्निवचपश्यति॥ १०॥ अहोष्मांतर्गतश्चापिगर्भत्वंसमुपेयिवान्॥ दशमासान्वसन्कुक्षौनैपोन्नमिवजीर्यते॥ ११॥ तमेतमतितेजोंशंभू
तात्मानंहृदिस्थितं॥ तमोरजोभ्यामाविष्टानानुपश्यंतिमूर्तिषु॥ १२॥ योगशास्त्रपराभूत्वातमात्मानंपरीप्सवः॥ अनुच्छ्वासान्यमूर्तानियानिवज्रोपमान्यपि॥
॥ १३॥ पृथग्भूतेषुस्रष्टेषुचतुर्थाश्रमकर्मसु॥ समाधौयोगमेवैतच्छांडिल्यःशममब्रवीत्॥ १४॥ विदित्वासप्तसूक्ष्माणिषडंगंचमहेश्वरं॥ प्रधानविनियोग
ज्ञःपरंब्रह्मानुपश्यति॥ १५॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति० मोक्ष० शुकानुप्रश्नेत्रिपंचाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः॥ २५३॥

डिल्योमुनिरब्रवीत् कीदृशंयोगंसमाधौशमंसमाधिकालीनंकारणभावात्परभूतंशमंसर्ववृत्त्युपशमात्मकं तत्रसंन्यासिनांध्यानार्थएवसंन्यासइतरेषामाश्रमिणामपिकर्मच्छिद्रेषुध्यानंविहितमेवेत्यर्थः सोयंश
मश्छांदोग्येपिशांडिल्यब्राह्मणेसर्वंखल्विदंब्रह्मतज्जलानितिशांतउपासीतेत्यादिनाविहितः तत्रब्रह्मणएवजायतेतत्रैवलीयतेतेनैवअनितिचेष्टतेचेतितज्जलानितिहेतोर्यतःसर्वंब्रह्मतउत्पन्नमतोब्रह्मैव अतःऐका
त्म्यदर्शित्वेनरागद्वेषादिशून्यतयाशांतोभूत्वाउपासीतेतिश्रुत्यर्थः ॥ १४ ॥ उपसंहरति विदित्वेति सप्तसूक्ष्माणिइंद्रियार्थमनोबुद्धिमहत्तत्वाव्यक्तपुरुषान्शास्त्रतोविदित्वा षडंगंमहेश्वरं जगत्कारणंयोगबलेन
विदित्वा षडंगानितु सर्वज्ञतातृप्तिरनादिबोधःस्वतंत्रतानित्यमलुप्तदृष्टिः अनंतशक्तिश्चविभोर्विभुज्ञाःषडाहुरंगानिमहेश्वरस्येतिवायुपुराणोक्तानि प्रधानंत्रिगुणात्मकमज्ञानंतस्यविनियोगोविपरिणामइदंजग
दितिजानन् परंब्रह्मशाखापस्थानीयादीश्वरादांतरंचंद्रस्थानीयं अनुगुरुवेदवाक्यमनु ध्यानेनपश्यतिसाक्षात्करोति ॥ १५ ॥ इतिशांति० मो० नै० भा० त्रिपंचाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५३ ॥

एवमध्यायद्वयेनस्थूलसूक्ष्मशरीराभ्यामात्मानंविविच्यमूलाज्ञानादपितंविवेकुमारभते हृदीति हृदयक्षेत्रे मोहोविचित्यंतदेवसंचयोवीजंतस्मात्संभवोयस्य विधित्साकर्तुमिच्छा परिषिच्यतेस्मिन्निविपरिषेच नंआलवालं ॥ १ ॥ आधारःमूलं परिषिच्यतेनेनेतिपरिषेचनंजलं ॥ २ ॥ ३ ॥ तत्फलंरत्यादितदिच्छवः आयसैःलोहमयवद्दृढैःपाशैर्बंधकैःशरीरैर्वासनाभिर्वा ॥ ४ ॥ वासनाःजित्वाकाममपकर्षतिनि कृंतति दुःखयोःसुखदुःखयोः वैषयिकसुखमपिदुःखमेवेतिमत्वादुःखयोरित्युक्तं त्यजमानस्त्यजंस्त्यक्तुमिच्छन् हेतौशानच् ॥ ५ ॥ येनकयादिनाहेतुनातंकामपादपंसंरोहतिवर्धयतिसएवकयादिस्तंवर्धकंहं ति ॥ ६ ॥ मूलंअज्ञानं साम्येननिर्विकल्पसमाधिना एतेनतार्किकाणामात्मत्वेनाभिमतादानंदमयाख्यादज्ञानादप्यन्यआत्मेतिकारणादपिविवेकोदर्शितः ॥ ७ ॥ बंधंबंधकत्वं बधमितिपाठेत्यागं ॥ ८ ॥ अग्रिमाध्यायेवियांविवक्षंस्तन्निर्वर्त्यसंसारंपूर्वोक्ताज्ञानकृतंकुराज्यरूपकेणाह शरीरंपुरमित्यादिना भोगायतनत्वात्शरीरंपुरं भोगजसुखाभिमानित्वाद्बुद्धिःस्वामिनी तत्त्वबुद्धेर्निश्चयात्मिकायाबुद्धेःस्वा

व्यासउवाच हृदिकामद्रुमश्चित्रोमोहसंचयसंभवः ॥ क्रोधमानमहास्कंधोविधित्सापरिषेचनः ॥ १ ॥ तस्यचाज्ञानमाधारःप्रमादःपरिषेचनं ॥ सोऽभ्य सूयापलाशोहिपुरादुष्कृतसारवान् ॥ २ ॥ संमोहचिंताविटपःशोकशाखोभयांकुरः ॥ मोहनीभिःपिपासाभिर्लताभिरनुवेष्टितः ॥ ३ ॥ उपासतेमहावृक्षंसुलु ब्धास्तत्फलेप्सवः ॥ आयसैःसंयुताःपाशैःफलदंपरिवेष्ट्यतं ॥ ४ ॥ यस्तान्पाशान्वशेकृत्वातंवृक्षमपकर्षति ॥ गतःसदुःखयोरंतंत्यजमानस्तयोर्द्वयोः ॥ ५ ॥ सं रोहत्यकृतप्रज्ञःसदायेनहिपादपं ॥ सतमेवततोहंतिविषग्रंथिरिवातुरं ॥ ६ ॥ तस्यानुगतमूलस्यमूलमुध्रियतेबलात् ॥ योगप्रसादात्कृतिनासाम्येनपरमासि ना ॥ ७ ॥ एवंयोवेदकामस्यकेवलस्यनिवर्तनं ॥ बंधंवैकामशास्त्रस्यसदुःखान्यतिवर्तते ॥ ८ ॥ शरीरंपुरमित्याहुःस्वामिनीबुद्धिरिष्यते ॥ तत्त्वबुद्धेःशरीरस्थंम नोनामार्थचिंतकं ॥ ९ ॥ इंद्रियाणिमनःपौरास्तदर्थंतुपराकृतिः ॥ तत्रद्वौदारुणौदोषौतमोनामरजस्तथा ॥ तदर्थमुपजीवंतिपौराःसहपुरेश्वरः ॥ १० ॥ अद्वा रेणतमेवार्थंद्वौदोषावुपजीवतः ॥ तत्रबुद्धिर्हिदुर्धर्षामनःसामान्यमश्नुते ॥ ११ ॥

मिन्याअर्थचितकंअमात्यस्थानीयंमनः विचारपरत्वात् ॥ ९ ॥ बुद्धेर्भोगार्थंविषयधनमर्पयंतींद्रियाणिपौराः तेचमनसाऽमात्येनप्रवर्त्याइतिमनःपौराइत्युच्यंते तदर्थंतेषामिंद्रियपौराणांपालनार्थंमनसःप राकृतिःमहतीक्रियाप्रवृत्तिःयज्ञदानक्षेत्रारामादिदृष्टादृष्टार्थसाधिका तत्रकृतौद्वौदोषौरजस्तमसीराजसतामसाहंकारौदारुणौक्रियाफलमन्यथयंतौचित्तामात्यस्यकालुष्यंकुर्वंतौ तमेवार्थंक्रियाफलंसुखदुः खंमनसाऽमात्येनसदोषेणनिर्मितंपौराउपजीवंतिश्रयंति पुरेश्वरैःमनोबुद्ध्यहंकारैःसह ॥ १० ॥ एवंसतिअद्वारेणअविहितेननिषिद्धेनचमार्गेणपारदार्यादिनाराजसतामसाहंकारौकर्तारौतंसुखादिरूपमप्यर्थंउप जीवतःतत्रएवंसतिदुर्धर्षापिबुद्धिःशुद्धसत्वमयत्वेनरजस्तमसोरवशत्वात्सापिदोषकलुषितेनमनसासहसमानत्वंभजते मनसःप्रधानत्वात् एवंबुद्धिरपिसदोषत्वेन ययाधर्ममधर्मंचकार्यंचाकार्यमेवच अयथा वत्प्रजानातिबुद्धिःसापार्थराजसी अधर्मंधर्ममितियामन्यतेतमसावृता सर्वार्थान्विपरीतांश्चबुद्धिःसापार्थतामसीतिभगवदुक्तरूपवतीभवति ॥ ११ ॥

ततोपिकिंस्यादित्यतआह पौराइति दुष्टेमनसिइंद्रियाण्यपिदुष्टानिभूत्वानक्कचित्स्थैर्यंलभंते एवंबुद्धिरपिदुष्टासतीयदर्थंयमर्थंधनपुत्रादिकंहितमितिअध्यवस्यतिसएवानर्थोदुःखदार्याभूत्वापरिषीदतिन
श्यति ॥१२॥ नष्टोप्यर्थोदुःखदइत्याह यदिति यत्बुद्धिसहितंमनःअर्थनाशादूर्ध्वंअध्यास्तेस्मरतितन्मनोपिपरिषीदति मनस्तापेनबुद्धिरपितप्यतइत्याह पृथगिति संकल्परूपेणमनोयदाबुद्धेःसकाशात्पृथक्
भवतितदातत्केवलंमनइत्युच्यते वस्तुतस्तुतदेवबुद्धिरतस्तत्तापेनबुद्धिरपितप्यतइत्यर्थः ॥१३॥ बुद्धिमनसोरनात्मनोस्तापेआत्मनःकिनष्टमतआहसार्धेन तत्रेति एनमात्मानंतत्रबुद्धौविधृतंप्रतिबिंबरूपेणस्था
पितंरजःबुद्धिगतोरजोगुणोदुःखैकफलदःपर्यवतिष्ठतेव्याप्नोति तथाचबुद्धिधर्माःपरिच्छेदपरितापादयस्तदुपहितेआत्मनिभांतीत्यर्थः बुद्धेर्गुणेनात्मगुणेनचैवह्यारायमात्रोह्यवरोपिदृष्टः सहिस्वमोभूत्वा ध्यायतीव
लेलायतीवेत्यादिश्रुतिभ्यःतेर्बुद्धिगुणैरात्मापितप्यतएवेतिफलितमाह तदिति तत्तस्माद्धेतोःमनःरजसासहसख्यंकुरुतेप्रवृत्त्युन्मुखंभवतीत्यर्थः ततःकिमतआह संगतंमनउपाधिकंतंआत्मानंपौरंजनंइंद्रियाणि
चादायस्ववशेकृत्वामनःकर्तृरजसेरजःफलायदुःखायप्रयच्छति यथादुष्टोमात्योराजानंपौरंजनंचस्वाधीनंकृत्वाशत्रवेऽर्पयतितद्वद्राजसेनमनसाआत्माबुद्धिरिंद्रियाणिचबद्धानीत्यर्थः ॥१४॥ इतिशांति०

पौराश्चापिमनस्त्रस्तास्तेपामपिचलास्थितिः ॥ यदर्थंबुद्धिरध्यास्तेसोऽनर्थःपरिषीदति ॥ १२॥ यदर्थंपृथगध्यास्तेमनस्तत्परिषीदति ॥ पृथग्भूतंमनोबुद्ध्यामनो
भवतिकेवलं॥ १३ ॥ तत्रैनंविधृतंशून्यंरजःपर्यवतिष्ठते॥ तन्मनःकुरुतेसख्यंरजसासहसंगतं ॥ तंचादायजनंपौरंरजसेसंप्रयच्छति॥ १४॥ इतिश्रीमहा
भारतेशांति० मोक्ष० शुकानुप्रश्नेचतुष्पंचाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः॥ २५४॥ ॥ ७॥ भीष्मउवाच भूतानांपरिसंख्यानंभूयःपुत्रनिशा
मय॥ द्वैपायनमुखाद्भ्रष्टंश्लाघयापरयानघ॥ १ ॥ दीप्तानलनिभःप्राहभगवान्धूमवर्चसे॥ ततोहमपिवक्ष्यामिभूयःपुत्रनिदर्शनं ॥ २ ॥ भूमेःस्थैर्यंगुरुत्वंच
काठिन्यंप्रसवार्थता॥ गंधोगुरुत्वंशक्तिश्चसंघातःस्थापनाधृतिः॥ ३॥

मो० नै० भा० चतुष्पंचाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५४ ॥ ॥७॥ एवंप्रस्तुतस्यबंधस्यमोक्षार्थंव्यासेनोक्तमुपायंवक्तुंप्रतिजानीतेभीष्मः भूतानामिति चिदात्मोपाधिभूतानांखादीनांपरिसं
ख्यानंनिवारणंभूयइतिप्रागुक्तमेवाध्यात्मंपुनःश्लाघयाधन्योहमीदृशमध्यात्मंज्ञातवानितिबुध्यानिशामयशृणु ॥ १ ॥ दीप्तेति अज्ञानेनानावृतोवह्निनिभः आवृतोधूमतुल्यः निदर्शनंनिश्चितंशास्त्रमज्ञा
नापनोदकं ॥२॥ एतद्वैतदक्षरंगार्गिब्राह्मणाअभिवदंत्यस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घमित्यादिश्रुत्याब्रह्मणिनिषिद्धानांचतुर्विधपरिमाणादिगुणानामाश्रयोभूतान्येवेत्यात्मनोनिर्गुणत्वसिद्ध्यर्थंभूम्यादिगुणान्विभजते
भूमेरिति स्थैर्यमचांचल्यं गुरुत्वंपतनप्रतियोगीगुणः प्रसवोधान्याद्युत्पत्तिस्तदर्थता गुरुत्वंप्रथमानतापिंडपुष्टिः शक्तिर्गंधग्रहणसामर्थ्यं संघातःश्लिष्टावयवत्वं स्थापनामनुष्याद्याश्रयत्वं धृतिःपांचभौतिके
मनसियोधृत्यंशःसपार्थिवःस्थैर्यशब्देनैवोपात्तइतिधृतिशब्देनात्रभूतांतरप्रवेशस्थानत्वमुच्यते ॥ ३ ॥

जिह्वारसनेंद्रियं विस्यंदनंप्रस्रवणं चात् हिमकरकादिरूपेणसंघातश्च भौमानांतंडुलादीनांश्रवणंपाचनं ॥ ४ ॥ ज्योतिर्ज्वलनकर्म लघुःशीघ्रगामित्वं ॥ ५ ॥ अनियमस्पर्शोऽनुष्णाशीतस्पर्शः वादस्थानं वागिंद्रियगोलकानि स्वतंत्रतागमनादौ मोक्षोमृत्वादेः कर्मउत्क्षेपणादि चेष्टाश्वासप्रश्वासादिः आत्मनाप्राणरूपेणचिदुपाधित्वं भवोजन्ममरणे ॥ ६ ॥ अनाश्रयंआश्रयत्वाभावः अनालंबनंआश्रयांतरशून्यत्वं अव्यक्तंरूपस्पर्शशून्यत्वात् अविकारितान्द्रव्यांतरानारंभकत्वं ॥ ७ ॥ भूतत्वंश्रोत्रेंद्रियोपादानत्वात् विकृतानिदेहांतर्गतच्छिद्राणि अत्रभूतत्वविकृतत्वादयोभूतांतरेपिसंभवंतीतिअधिकगुणत्वंतत्रास्ति तथापिगुणाःपंचाशदेवपंचाशतमित्यार्षं पंचभूतात्मभाविताः पंचानांभूतानामात्माप्रातिस्विकंस्वरूपंतत्रलक्षिताः ॥ ८ ॥ धैर्योपपत्तिरूहापोहकौशलं व्यक्तिःस्मरणं विसर्गोविपरीतःसर्गोभ्रांतिः कल्पनाम

अपांशैत्यंरसःक्लेदोद्रवत्वंस्नेहसौम्यता ॥ जिह्वाविस्यंदनंचापिभौमानांश्रवणंतथा ॥ ४ ॥ अग्नेर्दुर्धर्षताज्योतिस्तापःपाकःप्रकाशनं ॥ शौकोरागोलघुस्तैक्ष्ण्यं सततंचोर्ध्वभासिता ॥ ५ ॥ वायोरनियमस्पर्शोवादस्थानंस्वतंत्रता ॥ बलंशैघ्र्यंचमोक्षंचकर्मचेष्टात्मनाभवः ॥ ६ ॥ आकाशस्यगुणःशब्दोव्यापित्वंछिद्रतापिच ॥ अनाश्रयमनालंबमव्यक्तमविकारिता ॥ ७ ॥ अप्रतीघातिताचैवभूतत्वंविकृतानिच ॥ गुणाःपंचाशतंप्रोक्ताःपंचभूतात्मभाविताः ॥ ८ ॥ धैर्योपपत्तिर्व्यक्तिश्चविसर्गःकल्पनाक्षमा ॥ सदसच्चाशुताचैवमनसोनववैगुणाः ॥ ९ ॥ इष्टानिष्टविपत्तिश्चव्यवसायःसमाधिता ॥ संशयःप्रतिपत्तिश्चबुद्धेःपंचगुणान्विदुः ॥ १० ॥ युधिष्ठिरउवाच कथंपंचगुणाबुद्धिःकथंपंचेंद्रियागुणाः ॥ एतन्मेसर्वमाचक्ष्वसूक्ष्मज्ञानंपितामह ॥ ११ ॥

नोरथवृत्तिः क्षमाप्रसिद्धा सत्वैराग्यादि असत्रागद्वेषादि आशुताअस्थिरत्वं ॥ ९ ॥ इष्टानिष्टानांवृत्तिविशेषाणांविपत्तिर्नाशोनिद्रारूपावृत्तिरित्यर्थः व्यवसायउत्साहः समाधिताचित्तस्थैर्यंनिरोधइत्यर्थः संशयःकोटिद्वयस्पृक्ज्ञानं प्रतिपत्तिःप्रत्यक्षादिप्रमाणवृत्तिः ॥ १० ॥ अत्रबुद्धिमनसीएकीकृत्यशंकते कथमिति ननुभूम्यादीनांजडानांस्थैर्यादयोजडाएवगुणाइतियुक्तं इंद्रियमनसांतुपश्याम्यहंदुःख्यहंजानाम्यहमित्यात्माभेदेनप्रतीयमानानांकथमनात्मत्वं अनात्मत्वेवाकथंतद्गुणानांधैर्योपपत्त्यादीनांप्रतिपत्त्यंतानांज्ञानरूपत्वं नहिजडानामजडागुणाःसंभवंतीतिंद्रियागुणाःरूपादिप्रकाशाइतिबुद्धिगुणानामेवायुक्त्यानुवादः ॥ ११ ॥

अत्रोत्तरंयदेतद्धृदयंमनश्चेत्यादिप्रज्ञानंब्रह्मेत्यंतांश्रुतिमनुसरन्नाह आहुरिति ननुपंचाशद्भूतगुणाःपंचबुद्धिगुणाइतिपंचपंचाशद्वा चतुर्दशानुपदोक्ताबुद्धिगुणाइतिपक्षेचतुःषष्टिर्वाबुद्धिगुणाःस्युरित्याशंक्याह भूतविशिष्टाःपंचभूतान्यपिबुद्धेरेवगुणाःपूर्वंचपंचपंचाशदितिषष्टिंबुद्धिगुणानाहुः तेचनित्येनचैतन्येनविषक्ताःमिश्रिताः जडानामपिवृत्तीनांचिदनुबंधेनैवज्ञानरूपत्वव्यवहारइतिनकश्चिद्दोषइतिभावः वृत्तिभिश्चैतन्यस्यसंबंधोजतुकाष्ठवन्माभूदित्याशयेनाह भूतेति भूतानिपंचतद्विभूतयश्चमनोबुद्धिभ्यांसहउक्ताःषट्पष्टिरित्येकसप्ततिपदार्थानक्षरेणब्रह्मणाप्रशासितास्तस्टान्वदंतिवेदाःसर्वंखल्विदंब्रह्मतज्जलानितीत्यादयः नन्वक्षरस्यसर्वस्रष्टृत्वेपरिणामित्वंस्यादित्याशंक्याह पुत्रनित्यंतदिहवदंतीति ननुस्रष्टृत्वंअक्षरस्याक्षरत्वादपरिणामित्वादेवनित्यंन यथाक्षीरस्यनित्यंदधिस्रष्टृत्वंतद्वन्नकिंतर्हिशुक्तिकायांरजतंप्रतिकादाचित्कंदृष्टिसमसमयंचितोविश्वस्रष्टृत्वमित्यर्थः एवंचचितोपरिणामित्वात्तज्जंजगद्रज्जुगवन्मृषैवेतिब्रह्माद्वैतंसिध्यतीतिभावः तथाचश्रुतिः अजायमानोबहुधाविजायतइति जन्मादिभावविकारम

भीष्मउवाच आहुःषष्टिंबुद्धिगुणान्वैभूतविशिष्टानित्यविषक्ताः॥ भूतविभूतीश्चाक्षरसृष्टाःपुत्रननित्यंतदिहवदंति॥ १२॥ तत्पुत्रचिंताकलिलंतदुक्तमनागतंवैतवसंप्रतीह॥ भूतार्थतत्त्वंतदवाप्यसर्वंभूतप्रभावाद्भवशांतबुद्धिः॥ १३॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिमोक्षधर्मपर्वणिशुकानुप्रश्नेपंचपंचाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः॥ २५५॥ ॥ ७॥ युधिष्ठिरउवाच यइमेपृथिवीपालाःशेरतेपृथिवीतले॥ पृतनामध्यएतेहिगतसंज्ञामहाबलाः॥ १॥ एकैकशोभीमबलानागायुतबलास्तथा॥ एतेहिनिहताःसंख्येतुल्यतेजोबलैर्नरैः॥ २॥ नैषांपश्यामिहंतारंप्राणिनांसंयुगेपरं॥ विक्रमेणोपसंपन्नास्तेजोबलसमन्विताः॥ ३॥ अथचेमेमहाप्राज्ञाःशेरतेहिगतासवः॥ मृताइतिचशब्दोयंवर्तत्येषुगतासुषु॥ ४॥ इमेमृतानृपतयःप्रायशोभीमविक्रमाः॥ तत्रमेसंशयोजातःकुतःसंज्ञामृताइति॥ ५॥ कस्यमृत्युःकुतोमृत्युःकेनमृत्युरिहप्रजाः॥ हरत्यमरसंकाशतन्मेब्रूहिपितामह॥ ६॥

लभमानएवबहुरूपोभवतीतिश्रुत्यर्थः॥ १२॥ इदमेवमदुक्तंवेदसंमतमित्याह तदिति तत्तस्मिन्पूर्वश्लोकोक्तेजगदुत्पत्त्यादिविषयेयत् तवतुभ्यंअनागतंअनागमंवेदविरुद्धंउक्तंअन्यैर्वादिभिः तत्चिंताकलिलंविचारतोदुष्टंयौक्तिकैरुक्तमपियुक्तिविरुद्धमेवश्रौतमेवमतंयुक्तिमत्तरमित्यर्थः त्वंतुसंप्रतिइहलोकेतत्मदुक्तंभूतार्थस्यनित्यसिद्धस्यब्रह्मणस्तत्त्वंयाथात्म्यंसर्वंकृत्स्नमवाप्यभूतप्रभावान्ब्राह्मैश्वर्यात् लब्ध्वा लोपेपंचमी तत्प्राप्यशांतानिर्वृत्तिकाबुद्धिर्यस्यतथाभव॥ १३॥ इतिशांति०मो०नै०भा०पंचपंचाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः॥ २५५॥ ॥ ७॥ ननुशांतबुद्धित्वंश्रेयश्चेत्मृत्युरत्यंतविस्मृतिरितिस्मृतेःसामरणेस्वयमेवभवतिकिंसाधनायासेनेत्याशंक्ययामाद्ग्रामांतरप्राप्तिवन्मृत्युजन्मनीनतुस्वरूपनाशोदयौ कृतहानाकृताभ्यागमादिदोषप्रसक्तेः स्मृतिस्तुस्थूलदेहमात्रविस्मरणेपरेतिनिर्णयार्थंमृत्युप्रजापतिसंवादमारभते यइमेपृथिवीपालाइत्यादिना॥ १॥ २॥ ३॥ वर्त्ततिवर्त्तते॥ ४॥ ५॥ कस्येति स्थूलस्यसूक्ष्मस्यवादेहस्यआत्मनएववेति कुतःपुरुषात् केननिमित्तेन॥ ६॥

आख्यायिकामुखेनकुनइत्यस्योत्तरंतावदाह पुरेत्यादिना ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥१३॥१४॥१५॥ खेभ्यःइंद्रियच्छिद्रेभ्यः ॥१६॥ खंखस्थंग्रहनक्षत्रादि ॥१७॥ ध्रुवाणिध्रुवाद्यौर्ध्रुवापृथिवीत्यादिश्रुतेर्ध्रुपृथिव्यादीनि ॥ १८ ॥ अध्वरः ध्वर्हिसायां अहिंसैवजटाइवशिरसिधार्यत्वेनमान्यायस्यसोऽध्वरजटोदयालुः हरिजटइतिपाठःपिहरिशब्देनतद्गुणःपालकत्वमालक्ष्यपूर्ववदेवार्थः ॥

भीष्मउवाच. पुराकृतयुगेतातराजाख्यासीदकंपनः॥ सशत्रुवशमापन्नःसंग्रामेक्षीणवाहनः ॥ ७ ॥ तस्यपुत्रोहरिर्नामनारायणसमोबले॥ सशत्रुभिर्हतः
संख्येसबलःसपदानुगः ॥ ८ ॥ सराजाशत्रुवशगःपुत्रशोकसमन्वितः ॥ यदृच्छयाशांतिपरोददर्शभुविनारदं ॥ ९ ॥ तस्मैससर्वमाचष्टयथावृत्तंजनेश्वरः॥ श
त्रुभिर्ग्रहणंसंख्येपुत्रस्यमरणंतथा ॥ १० ॥ तस्यतद्वचनंश्रुत्वानारदोथतपोधनः॥ आख्यानमिदमाचष्टपुत्रशोकापहंतदा ॥ ११ ॥ नारदउवाच राजन्
शृणुसमाख्यानमद्येदंबहुविस्तरं॥ यथावृत्तंश्रुतंचैवमयेदंवसुधाधिप ॥ १२ ॥ प्रजाःसृष्ट्वामहातेजाःप्रजासर्गेपितामहः ॥ अतीववृद्धाबहुलानामृष्यतपुनः
प्रजाः ॥ १३ ॥ नत्यंतरमभूत्किंचित्क्वचिज्जंतुभिरच्युत॥ निरुच्छ्वासमिवोन्नद्धंत्रैलोक्यमभवन्नृप ॥ १४ ॥ तस्यचितासमुत्पन्नासंहारंप्रतिभूपते ॥ चिंतय
न्नाध्यगच्छच्चसंहारेहेतुकारणं ॥ १५ ॥ तस्यरोषान्महाराजखेभ्योऽग्निरुदतिष्ठत ॥ तेनसर्वादिशोराजन्ददाहसपितामहः ॥१६॥ ततोदिवंभुवंखंचजगच्चसच
राचरं॥ ददाहपावकोराजन्भगवत्कोपसंभवः ॥१७॥ तत्रादह्यंतभूतानिजंगमानिध्रुवाणिच॥ महताक्रोधवेगेनकुपितेप्रपितामहे॥१८॥ ततोऽध्वरजटःस्था
णुर्वेदाध्वरपतिःशिवः॥ जगामशरणंदेवोब्रह्माणंपरवीरहा ॥१९॥ तस्मिन्नभिगतेस्थाणौप्रजानांहितकाम्यया॥ अब्रवीत्परमोदेवोज्वलन्निवतदाशिवं॥२०॥
करवाण्यद्यकंकामंवरार्होसिमतोमम ॥ कर्तास्म्यस्मिप्रियंशंभोतवयद्धृदिवर्तते ॥ २१ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिप० मोक्ष० मृत्युप्रजापतिसंवादोपक्रमेषट्पं
चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः॥ २५६॥ ॥ ७ ॥ स्थाणुरुवाच प्रजासर्गनिमित्तंमेकार्यवत्तामिमांप्रभो॥ विद्धिसृष्टास्त्वयाहीमामाकुप्यासां
पितामह॥ १ ॥ तवतेजोग्निनादेवप्रजादह्यंतिसर्वशः॥ ताद्दक्त्वाममकारुण्यंमाकुप्यासांजगत्प्रभो ॥२॥ प्रजापतिरुवाच नकुप्येनचमेकामोनभवेयुः
प्रजाइति॥ लाघवार्थंधरण्यास्तुततःसंहारइष्यते ॥ ३ ॥ इयंहिमांसदादेवीभारार्तासमचोदयत्॥ संहारार्थंमहादेवभारेणाप्सुनिमज्जती॥ ४ ॥ यदाहंनाधिग
च्छामिबुद्ध्याबहुविचारयन्॥ संहारमासांवृद्धानांततोमांक्रोधआविशत् ॥५॥

॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ इतिशांति० मो० नै० भा० षट्पंचाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५६ ॥ ॥ ७ ॥ प्रजेति कार्यवत्तांअर्थित्वं माकुप्यकोपंमाकुरु आसांआसु ॥ १ ॥ २ ॥ नभवेयुःनश्येयुः ॥३॥४॥५॥

॥ ६ ॥ उलपमपितृणविशेषः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ अधिदेवेअहंकाराधिष्ठातृत्वे ॥ ११ ॥ आवृत्तिजाःप्रजायाचामियाचेआवृत्त्याजाताः मृत्वामृत्वापुनर्जायंतामित्यर्थः ॥ १२ ॥ संनिजया हसंस्तवान् ॥ १३ ॥ प्रवृत्तिजन्मनिवृत्तिमरणंअनेननात्यंतंप्रजानामुच्छेदोनाप्यत्यंतंभूमेर्भारइतिदर्शितं ॥ १४ ॥ विश्वेभ्यःसर्वेभ्यः ॥ १५ ॥ १६ ॥ उमौब्रह्मरुद्रौ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

स्थाणुरुवाच संहारार्थंप्रसीदस्वमाक्रुधोविबुधेश्वर ॥ माप्रजाःस्थावरंचैवजंगमंचव्यनीनशत् ॥ ६ ॥ पल्वलानिचसर्वाणिसर्वंचैवतृणोलपं ॥ स्थावरंजंगमंचैवभूतग्रामंचतुर्विधं ॥ ७ ॥ तदेतद्भस्मसाद्भूतंजगत्सर्वमुपप्लुतं ॥ प्रसीदभगवन्साधोवरएपवृतोमया ॥ ८ ॥ नष्टानपुनरेष्यंतिप्रजाह्येताःकथंचन ॥ तस्मान्निवर्ततामेतत्तेजस्वेनैववतेजसा ॥ ९ ॥ उपायमन्यंसंपश्यभूतानांहितकाम्यया ॥ यथामीजंतवःसर्वेनदह्येरन्पितामह ॥ १० ॥ अभावंहिनगच्छेयुरुच्छिन्नप्रजनाःप्रजाः ॥ अधिदेवेनियुक्तोस्मित्वयालोकेश्वरेश्वर ॥ ११ ॥ त्वद्भवंहिजगन्नाथएतत्स्थावरजंगमं ॥ प्रसाद्यत्वांमहादेवयाचाम्यावृत्तिजाःप्रजाः ॥ १२ ॥ नारदउवाच श्रुत्वातुवचनंदेवःस्थाणोर्नियतवाङ्मनाः ॥ तेजस्तत्सन्निजग्राहपुनरेवांतरात्मनि ॥ १३ ॥ ततोऽग्निमुपसंगृह्यभगवाँल्लोकपूजितः ॥ प्रवृत्तिंचनिवृत्तिंचकल्पयामासवैप्रभुः ॥ १४ ॥ उपसंहरतस्तस्यतमग्निंरोपजंतदा ॥ प्रादुर्बभूवविश्वेभ्यःखेभ्योनारीमहात्मनः ॥ १५ ॥ कृष्णरक्तांवरधराकृष्णनेत्रतलांतरा ॥ दिव्यकुंडलसंपन्नादिव्याभरणभूषिता ॥ १६ ॥ सावििनःसृत्यवैखेभ्यादक्षिणामाश्रितादिशं ॥ ददृशातेचतांकन्यांदेवौविश्वेश्वरावुभौ ॥ १७ ॥ तामाहूयतदादेवोलोकानामादिरीश्वरः ॥ मृत्योइतिमहीपालजहिचेमाःप्रजाइति ॥ १८ ॥ त्वंहिसंहारबुद्ध्यामेचिंतितारुपितेनच ॥ तस्मात्संहरसर्वास्त्वंप्राजाःसजडपंडिताः ॥ १९ ॥ अविशेषणचैवत्वंप्रजाःसंहरकामिनि ॥ ममत्वंहिनियोगेनश्रेयःपरमवाप्स्यसि ॥ २० ॥ एवमुक्तातुसादेवीमृत्युःकमलमालिनी ॥ प्रदध्यौदुःखितावालासाश्रुपातमतीवच ॥ २१ ॥ पाणिभ्यांचैवजग्राहतान्यश्रूणिजनेश्वरः ॥ मानवानांहितार्थाययाचेपुनरेवह ॥ २२ ॥ इति श्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिमोक्षधर्मपर्वणिमृत्युप्रजापतिसंवादेसप्तपंचाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५७ ॥ ॥ ७ ॥ नारदउवाच विनीयदुःखमबलासात्मनैवायतेक्षणा ॥ उवाचप्रांजलिर्भूत्वातमेवावर्जितातदा ॥ १ ॥

॥ २० ॥ २१ ॥ पाणिभ्यांअश्रूणिजग्राह मृत्योरश्रुपातेयुगपत्सर्वभूतक्षयोमाभूदितिभावः ॥ २२ ॥ इतिशांति० मो० नै० भा० सप्तपंचाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५७ ॥ ॥ ७ ॥ विनीयप्रमाज्य आवर्जिताऋजुभूता ॥ १ ॥

॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ प्रियान्पुत्रान्नित्यस्यनहरेयमितिपूर्वेणान्वयः तत्रहेतुः येषांसंबंधिनोमृतास्तेयदिअपध्यास्यंतिशप्स्यंतेतर्हितेषांतेभ्योबिभेम्यहं ॥ ५ ॥ बलवत् अत्यंतं ॥६॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११॥

त्वयासृष्टाकथंनारीमादृशीवदतांवर ॥ रौद्रकर्माभिजायेतसर्वप्राणिभयंकरी ॥ २ ॥ बिभेम्यहमधर्मस्यधर्म्यमादिशकर्ममे ॥ त्वंमांभीतामवेक्षस्वशिवेनेक्षस्व
चक्षुषा ॥ ३ ॥ बालान्वृद्धान्वयस्थांश्चनहरेयमनागसः ॥ प्राणिनःप्राणिनामीशनमस्तेऽस्तुप्रसीदमे ॥ ४ ॥ प्रियान्पुत्रान्वयस्यांश्चभ्रातॄन्मातॄःपितॄनपि ॥ अ
पध्यास्यंतियद्येवंमृतास्तेषांबिभेम्यहं ॥ ५ ॥ कृपणाश्रुपरिक्लिन्नोदहेन्मांशाश्वतीःसमाः ॥ तेभ्योहंबलवद्भीताशरणंत्वामुपागता ॥ ६ ॥ यमस्यभवनेदेवपात्यंते
पापकर्मिणः ॥ प्रसादयेत्वांवरदप्रसादंकुरुमेप्रभो ॥ ७ ॥ एतदिच्छाम्यहंकामंत्वत्तोलोकपितामह ॥ इच्छेयंत्वत्प्रसादार्थंतपस्तप्तुंमहेश्वर ॥ ८ ॥ पितामह
उवाच मृत्योसंकल्पितामेत्वंप्रजासंहारहेतुना ॥ गच्छसंहरसर्वास्त्वंप्रजामाचविचारय ॥ ९ ॥ एतदेवमवश्यंहिभवितानैतदन्यथा ॥ क्रियतामनवद्यांगि
यथोक्तंमद्वचोनघे ॥ १० एवमुक्तामहाबाहोमृत्युःपरपुरंजय ॥ नव्याजहारतस्थौचप्रह्वाभगवदुन्मुखी ॥ ११ ॥ पुनःपुनरथोक्तासागतसत्त्वेवभामिनी ॥ तू
ष्णीमासीत्ततोदेवोदेवानामीश्वरेश्वरः ॥ १२ ॥ प्रससादकिलब्रह्मास्वयमेवात्मनात्मनि ॥ स्मयमानश्चलोकेशोलोकान्सर्वानवैक्षत ॥ १३ ॥ निवृत्तरोषेतस्मिं
स्तुभगवत्यपराजिते ॥ साकन्याथजगामास्यसमीपादितिनःश्रुतं ॥ १४ अपसृत्याप्रतिश्रुत्यप्रजासंहरणंतदा ॥ त्वरमाणेवराजेंद्रमृत्युर्धेनुकमभ्यगात् ॥ १५ ॥
सातत्रपरमंदेवीतपोऽचरतदुश्चरं ॥ समात्येकपदेतस्थौदशपद्मानिपंचच ॥ १६ ॥ तांतथाकुर्वतींतत्रतपःपरमदुश्चरं ॥ पुनरेवमहातेजाब्रह्मावचनमब्रवी
त् ॥ १७ ॥ कुरुष्वमेवचोमृत्योतदनादृत्यसत्वरा ॥ तथैवैकपदेतातपुनरन्यानिसप्तसा ॥ १८ ॥ तस्थौपद्मानिपट्चैवपंचद्वेचैवमानद ॥ भूयःपद्मायुतंतातमृ
गैःसहचचारसा ॥ १९ ॥ द्वेचायुतेनरश्रेष्ठवाय्वाहारामहामते ॥ पुनरेवततोराजन्मौनमातिष्ठदुत्तमं ॥ २० ॥ अप्सुवर्षसहस्राणिसप्तचैकंचपार्थिव ॥ ततोजगा
मसाकन्याकौशिकींनृपसत्तम ॥ २१ ॥ तत्रवायुजलाहाराचचारनियमंपुनः ॥ ततोययौमहाभागागंगांमेरुंचकेवलं ॥ २२ ॥ तस्थौदार्विवनिश्चेष्टाप्रजानां
हितकाम्यया ॥ ततोहिमवतोमूर्ध्नियत्रदेवाःसमीजिरे ॥ २३ ॥ तत्रांगुष्ठेनराजेंद्रनिखर्वमपरंततः ॥ तस्थौपितामहंचैवतोषयामासयत्नतः ॥ २४ ॥ तत
स्तामब्रवीत्तत्रलोकानांप्रभवाप्ययः ॥ किमिदंवर्ततेपुत्रिक्रियतांममतद्वचः ॥ २५ ॥

॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ अप्रतिश्रुत्यअनंगीकृत्य धेनुकंगोतीर्थमायांतर्वर्ति ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ कौशिकींगंडकींनदीं ॥ २१ ॥२२ ॥ दार्विवस्थाणुरिव ॥ २३ ॥२४॥२५॥

॥ २६ ॥ निगृह्यहठंकृत्वा ॥ २७ ॥२८॥ २९॥ अपध्यास्यंतीत्युक्तंतत्राह नत्वामिति त्वयिदोषंनवदिष्यंतीत्यर्थः ॥ ३० ॥ पुरुषेष्विति रूपंरूपंप्रतिरूपोबभूवेतिश्रुतेः सर्वेषांप्रतिरूपंब्रह्मतत्त्वंचतत्भावमप्रा
प्स्यनभवतीति ब्रह्मभावंप्राप्स्यसीत्यर्थः तेनचनहवाएवंविदिपापंकर्मश्लिष्यतइतिश्रुतेर्ब्रह्मज्ञायालेपापलेपोपिनभविष्यतीतिभावः ॥ ३१ ॥ यावद्देहपातंक्रोधवेगंधारयितुमशक्ततयाहिस्वस्यब्रह्मनिष्ठा
पिनश्यतितितश्चपापलेशोऽपिप्रसक्तइत्यभिप्रेत्याह सैवमिति ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ कालयिष्यंतिमारयिष्यंति ॥ ३४ ॥ तवापिमारकत्वंमरणनिदानयोःकामक्रोधयोःप्रेरकत्वेनेत्याह सर्वेषामिति नन्वेवमपिप्र
योजकेमयिपापसंबंधःप्रसक्तइत्याशंक्याह एवमिति एवंकुर्वतींत्वांप्रतिधर्मोपिनिर्निमित्ततयाउपैष्यति प्राणिकर्मानुरोधेनकामक्रोधोद्भावनद्वाराभूतानिमारयंत्यास्तवनदोषोऽस्तियतस्त्वंतुल्यवृत्तिः रागद्वेषशून्या

ततोऽब्रवीत्पुनर्मृत्युर्भगवंतंपितामहं॥ नहरेयंप्रजादेवपुनश्चाहंप्रसादये॥ २६ ॥ तामधर्मभयाद्भीतांपुनरेवप्रयाचतीं॥ तदाब्रवीद्देवदेवोनिगृह्येदंवचस्ततः॥
॥ २७॥ अधर्मोनास्तितेमृत्योसंयच्छेमाःप्रजाःशुभे॥ मयाह्युक्तंमृषाभद्रेभवितानेहकिंचन ॥ २८॥ धर्मःसनातनश्चत्वामिहैवानुप्रवेक्ष्यति॥ अहंचविबुधा
श्चैवत्वद्धितेनिरताःसदा ॥ २९॥ इममन्यंचतेकामंददानिमनसेप्सितं॥ नत्वांदोषेणयास्यंतिव्याधिसंपीडिताःप्रजाः ॥ ३० ॥ पुरुषेपुस्वरूपेणपुरुषस्त्वंभवि
ष्यसि॥ स्त्रीपुस्त्रीरूपिणीचैवतृतीयेपुनपुंसकं॥ ३१ ॥ सैवमुक्तामहाराजकृतांजलिरुवाचह॥ पुनरेवमहात्मानंनेतिदेवेशमव्ययं ॥ ३२॥ तामब्रवीत्तदादेवोमृ
त्योसंहरमानवान्॥ अधर्मस्तेनभवितातथाध्यास्याम्यहंशुभे॥३३॥ यानश्रुबिंदून्पतितानपश्यंयेपाणिभ्यांधारितास्तेपुरस्तात्॥ तेव्याधयोमानवान्घोररूपाः
प्राप्तेकालेकालयिष्यंतिमृत्यो ॥ ३४ ॥ सर्वेषांत्वंप्राणिनामंतकालेकामक्रोधौसहितौयोजयेथाः ॥ एवंधर्मस्त्वामुपैष्यत्यमेयोनचाधर्मंलप्स्यसेतुल्यवृत्तिः॥
॥ ३५॥ एवंधर्मंपालयिष्यस्यथोत्वंनचात्मानंमज्जयिष्यस्यधर्मे ॥ तस्मात्कामंरोचयाभ्यागतंत्वंसंयोज्याथोसंहरस्वेहजंतून्॥ ३६॥ सावैतदामृत्युसंज्ञापदे-
शाद्भीताशापाद्बाढमित्यब्रवीत्तं ॥ अथोप्राणान्प्राणिनामंतकालेकामक्रोधौप्राप्यनिर्मोह्यहंति ॥ ३७॥ मृत्योर्येतेव्याधयश्चाश्रुपातामनुष्याणांरुज्यतेयैःश
रीरं॥ सर्वेषांवैप्राणिनांप्राणनांतेतस्माच्छोकंमाकृथाबुध्यबुध्या ॥ ३८॥ सर्वेजीवाःप्राणिनांप्राणनांतेगत्वावृत्ताःसन्निवृत्तास्तथैव ॥ एवंसर्वेमानवाःप्रा
णनांतेगत्वावृत्तादेववद्राजसिंह॥ ३९॥

सि तथाचसूत्रितं वैषम्यनैर्घृण्येनसापेक्षत्वादिति परमेश्वरस्य
विषमांसृष्टिंकुर्वतोवैषम्यादिदोषोनास्ति कुतस्तत्तत्प्राणिकर्मसापेक्षत्वाद्वैषम्यस्येतिसूत्रार्थः ॥ ३५ ॥ अभ्यागतंअधिकाररोचय कामंसंयोज्यजंतून्संहरस्वेतियोजना ॥ ३६ ॥ प्राप्यप्रापय्य ॥ ३७ ॥
प्राणनांतेजीवनांते बुध्यजानीहि ॥ ३८ ॥ सर्वेइति देवाइंद्रियाणिप्राणनांतेस्वव्यवहारांतेजाग्रदवसाने सत्वस्तुगत्वा सतासोम्यतदासंपन्नोभवतीतिश्रुतेःसुषुप्तौब्रह्माभेदंप्राप्यजागरेपुनरावृत्ताःतथैवपुन
र्निवृत्ताइति तथावस्थाभेदेदृष्टएवंदेहभेदेपिप्राणनांतेजीवनांतेपरलोकंगत्वाआवृत्ताःदेववत्पुनर्वृत्ताश्चभवंति सुप्तिप्रबोधवत्कर्मोपरमोद्भवकृतेजन्ममरणेइत्यर्थः एतेनकेनमृत्युरित्यस्योत्तरमुक्तं ॥ ३९ ॥

कस्यमृत्युरित्यस्योत्तरमाह वायुरिति वायुःपंचवृत्तिःप्राण.देहभेदेदेहनाशे देवानामिंद्रियाणांदेवःराजा नानावृत्तिर्नानादेहगतः एतेनदेहस्यैवमृत्युर्नप्राणानामात्मनोवा॥४०॥सर्वेइति देवाःक्षीणपुण्यामर्त्यत्वं मर्त्याश्चकृतपुण्यादेवत्वंप्राप्नुवंतीत्यर्थः ॥४१॥४२॥ इतिशांति० मोक्ष० नै० भा० अष्टपंचाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः॥२५८॥ ॥७॥ एवंप्राणिनांकर्माधीनोमृत्युव्याधिसंबंधःसंततइतिज्ञात्वातन्निवृत्तिधर्ममूलांमन्वानोधर्मतत्त्वंन्यायजैनम्लेच्छागमानांनानापथत्वेनसंदिहानोधर्मस्वरूपलक्षणप्रमाणाभ्यांजिज्ञासमानःपृच्छति इमेवैइति॥१॥२॥ तत्रचोदनालक्षणोर्थोधर्मइतिस्मृतेर्मुख्यंधर्मस्यलक्षणंवेदएव इतरदपितन्मूलतयाधर्मलक्षणंनस्वतइतिसिद्धंपूर्वतंत्रे कवयोविद्वांसः अर्थप्रयोजनमेवधर्मलक्षणमाहुः यथोक्तं परिनिर्मथ्यवाग्जालमिदमेवसुनिश्चितं नोपकारात्परंपुण्यंनापकारादघंपरमिति अधर्मलक्षणमपकारइत्यपिप्रश्लेषेणध्येयं॥३॥

वायुर्भीमोभीमनादोमहौजाःससर्वेषांप्राणिनांप्राणभृतः॥ नानावृत्तिर्देहिनांदेहभेदेतस्माद्वायुर्देवदेवोविशिष्टः ॥ ४० ॥ सर्वेदेवामर्त्यसंज्ञाविशिष्टाःसर्वेमर्त्यादेवसंज्ञाविशिष्टाः ॥ तस्मात्पुत्रंमाशुचोराजसिंहपुत्रःस्वर्गंप्राप्यतेमोदतेह ॥ ४१ ॥ एवंमृत्युर्देवसृष्टःप्रजानांप्राप्तेकालेसंहरंतीययावत् ॥ तस्याश्चैवव्याधयस्तेश्रुपाताःप्राप्तेकालेसंहरंतीहजंतून् ॥ ४२॥ इतिश्रीमहाभारतेशां० मोक्ष० मृत्युप्रजापतिसंवादेअष्टपंचाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५८॥

युधिष्ठिरउवाच इमेवैमानवाःसर्वेधर्मंप्रतिविशंकिताः॥ कोयंधर्मःकुतोधर्मस्तन्मेब्रूहिपितामह॥१॥ धर्मस्त्वयमिहार्थःकिममुत्रार्थोपिवाभवेत् ॥ उभयार्थोहिवाधर्मस्तन्मेब्रूहिपितामह ॥२॥ भीष्मउवाच सदाचारःस्मृतिर्वेदास्त्रिविधंधर्मलक्षणं॥ चतुर्थमर्थमित्याहुःकवयोधर्मलक्षणं ॥ ३॥ अपित्युक्तानिधर्म्याणिव्यवस्यंत्युत्तरावरे॥ लोकयात्रार्थमेवेहधर्मस्यनियमःकृतः ॥४॥ उभयत्रसुखोदर्कइहचैवपरत्रच ॥ अलब्ध्वानिपुणंधर्मंपापःपापेनयुज्यते ॥५॥ नचपापकृतःपापान्मुच्यंतेकेचिदापदि॥ अपापवादीभवतियथाभवतिधर्मकृत्॥ धर्मस्यनिष्ठात्वाचारस्तमेवाश्रित्यभोत्स्यसे ॥ ६॥ यथाधर्मसमाविष्टोधनंगृह्णातितस्करः॥ रमतेनिर्हरंस्तेनःपरवित्तमराजके॥ ७॥ यदास्यतद्धरंत्यन्येतदाराजानमिच्छति॥ तदातेषांस्पृहयतेयेवैतुष्टाःस्वकैर्धनैः॥ ८॥

एतदेवविवृणोति अपीति धर्म्याणिधर्मायहितानिकर्माणिउत्तरावरेव्यवस्यंतिन्यूनाधिकभावेनविपरीतंचनिश्चिन्वंति तथाहि गार्हस्थ्येपिमोक्षोस्ति अलसाःसंन्यासमिच्छंति त्यागेनैवमोक्षःविषयलंपटागार्हस्थ्यमिच्छंतीतिकस्तत्रनिर्णयइत्याशंक्याह लोकेति लोकव्यवहारमनुरुध्यायंनियमःकृतः यथाअविक्षिप्तचित्तस्यपुरुषधौरेयस्यगार्हस्थ्येपिजनकवसिष्ठादिवन्मोक्षास्ति अन्यस्यवेदांतश्रवणादौदृष्टविक्षेपनिवृत्त्यर्थःसंन्यासइति ॥ ४ ॥ इहवापरत्रोभयत्रवाधर्मःफलतीतिप्रश्नस्योत्तरमाह उभयत्रेति ॥ ५ ॥ नैपुण्यमेवाह नचेति केचिदित्याहुरितिशेषः आपदितुयथापापवाद्यपिअपापवादीभवति अधर्मकृदपिधर्मकृद्भवति तथैवोक्तमापद्धर्मेषुकर्णपर्वणिवायुधिष्ठिरंजिघांसोरर्जुनस्यबोधायभगवतासत्यवादिनोहिंस्रस्यचाख्यानमुक्तंतदिहानुसंधेयं भोत्स्यसेज्ञास्यसि ॥ ६ ॥ पुरुषःपरपापमेवपश्यतिप्रकाशयतिचनस्वीयमितिसदृष्टांतमाह यथेतित्रिभिः ॥ ७ ॥ ८ ॥

॥ ९ ॥ यद्यप्येवंतथापिसत्यमेवश्रेयइत्याह सत्यस्येति ॥ १० ॥ पापिनामपिसत्यमत्याज्यमित्याहसार्धेन अपीति सत्यंशपथं ॥ ११ ॥ अधृतिंसमयत्यागं ॥ १२ ॥ तंपूर्वार्धोक्तंधर्मं नियतिर्दौर्बल्यंदैव प्रातिकूल्यं तदात्वेषामेवसधर्मोरोचते ॥ १३॥ रुचौहेत्वंतरमाह नहीति उपसंहरति तस्मादिति अनार्जवेकौटिल्ये ॥ १४॥ १५॥ मृगइव आचरितंस्तेन शठःपरमपिशठंमन्यतेइत्यर्थः ॥ १६ ॥ १७.॥ उक्त न्यायमन्यत्राप्यतिदिशति दातव्यमिति कृपणैर्निर्धनैः ॥ १८ ॥ १९ ॥ सामान्यतोधर्मलक्षणमाह यदन्यैरिति ॥ २० ॥ यइति अन्यस्यभार्यायामितिशेषः उपपतिर्जारःकंकिंवक्तुमर्हति स्वस्यैवदुष्टत्वात्

अभीतःशुचिरभ्येतिराजद्वारमशंकितः ॥ नहिदुश्चरितंकिंचिदंतरात्मनिपश्यति ॥ ९ ॥ सत्यस्यवचनंसाधुनसत्याद्विद्यतेपरं ॥ सत्येनविधृतंसर्वंसर्वंसत्येप्रति ष्ठितं ॥ १० ॥ अपिपापकृतोरौद्राःसत्यंकृत्वापृथक्पृथक् ॥ अद्रोहमविसंवादंप्रवर्ततेतदाश्रयाः ॥ ११ ॥ तेचेन्मिथोधृतिंकुर्युर्विनश्येयुरसंशयं ॥ नहर्तव्यंपरध नमितिधर्मःसनातनः ॥ १२॥ मन्यंतेबलवंतस्तंदुर्बलैःसंप्रवर्तितं ॥ यदानियतिदौर्बल्यमथैषामेवरोचते ॥ १३ ॥ नह्यत्यंतंबलवंतोभवंतिसुखिनोपिवा ॥ त स्मादनार्जवेबुद्धिर्नकार्यातेकदाचन ॥ १४ ॥ असाधुभ्योस्यनभयंनचौरेभ्योनराजतः ॥ अकिंचित्कस्यचित्कुर्वन्निर्भयःशुचिरावसेत् ॥ १५ ॥ सर्वतःशंकते स्तेनोमृगोग्राममिवेयिवान् ॥ बहुधाचरितंपापमन्यत्रैवानुपश्यति ॥ १६ ॥ मुदितःशुचिरभ्येतिसर्वतोनिर्भयःसदा ॥ नहिदुश्चरितंकिंचिदात्मनोन्येषुपश्य ति ॥ १७॥ दातव्यमित्ययंधर्मउक्तोभूतहितेरतैः ॥ तंमन्यंतेधनयुताःकृपणैःसंप्रवर्तितं ॥ १८ ॥ यदानियतिकार्पण्यमथैषामेवरोचते ॥ नह्यत्यंतंधनवंतोभ वंतिसुखिनोपिवा ॥ १९ ॥ यदन्यैर्विहितंनेच्छेदात्मनःकर्मपूरुषः ॥ नतत्परेषुकुर्वीतजानन्नप्रियमात्मनः ॥ २० ॥ योन्यस्यस्यादुपपतिःसकंकिंवक्तुमर्हति ॥ य दन्यस्यततःकुर्यान्नमृष्येदितिमेमतिः ॥ २१ ॥ जीवितुंयःस्वयंचेच्छेत्कथंसोन्यंप्रघातयेत् ॥ यद्यदात्मनिचेच्छेततत्परस्यापिचिंतयेत् ॥ २२ ॥ अतिरिक्तैःसं विभजेद्भोगैरन्यानकिंचनान् ॥ एतस्मात्कारणाद्धात्राकुसीदंसंप्रवर्तितं ॥ २३ ॥ यस्मिंस्तुदेवाःसमयेसंतिष्ठेरंस्तथाभवेत् ॥ अथवालाभसमयेस्थितिर्धर्मेपि शोभना ॥ २४ ॥ सर्वंप्रियाभ्युपगतंधर्ममाहुर्मनीषिणः ॥ पश्यैतंलक्षणोद्देशंधर्माधर्मेयुधिष्ठिर ॥ २५ ॥

यत्यदिअन्यस्यअन्यंततःतस्मिन्नेवऔपपत्येविषयेकुर्याद्दृग्गोचरीकुर्यात्तदानमृष्येदितियोजना अन्यस्येतिद्वितीयार्थेषष्ठी ॥ २१ ॥ २२ ॥ अतिरिक्तैःआवश्यकाधिकैर्भोगैर्भोगसाधनैर्धनादिभिः कुसी दंवृद्ध्यर्थंधनप्रयोगःसदीनपोषणार्थमेवकार्योनधनमात्रवृद्ध्यर्थं ॥ २३ ॥ समयेसन्मार्गेसंतिष्ठेरन्संमुखाभवेयुस्तथातन्मार्गाचरणशीलः दमदानदयापरोभवेदित्यर्थः तत्रदानेविशेषमाह अथवेति धर्मेयज्ञ दानादौ ॥ २४ ॥ प्रियेणसाम्नानतुहिंसयाअभ्युपगतंप्राप्तंप्रियाभ्युपगतं पश्यआलोचय लक्षणोद्देशंलक्षणकीर्तनंएतं यदात्मनःप्रियंतदन्येषुकर्तव्यंयन्नतन्नेत्येवंविधं ॥ २५ ॥

लोकेति दयाप्रधानमित्यर्थः सूक्ष्मधर्मार्थंसूक्ष्मधर्मलाभायनियतंनियमितं ॥ २६ ॥ अनार्जवेकौटिल्ये ॥ २७ ॥ इतिशांति० मो० नै० भा० ऊनषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५९ ॥ ॥ ५ ॥
लोकेति दयाप्रधानमित्यर्थः ... ॥ १ ॥ निग्रहान्कुतर्काग्रहेण ॥ २ ॥ इमानिभूतानिशरीरंरवंतिहि
अत्रप्रत्यवतिष्ठते सूक्ष्ममिति ब्रह्मलक्षणंचोदनालक्षणंवेदैकबोध्यंधर्मजातं प्रतिभास्फूर्तिः साचानुमानलक्षणा त्वदुक्तंयुक्तिविरुद्धमित्यर्थः ॥ १ ॥ निग्रहान्कुतर्काग्रहेण ॥ २ ॥ इमानिभूतानिशरीरंरवंतिहि
प्रसिद्धं स्वेनस्वयमेवआत्मानंप्राणयंतिजीवयंतिस्तजंतिउत्तारयंतिदेहाकारात्च्यावयंति तथाचश्रुतिः अन्नाद्ध्येवखल्विमानिभूतानिजायंतेअन्नेनजातानिजीवंतिअन्नंप्रयंत्यभिसंविशंतीति त्वयाहिपरस्यसु
खदुःखोत्पादनेनजातौधर्माधर्मौत्वस्यापिकालांतरेसुखदुःखप्रदौभवतइत्युक्तं तत्केवलंपरिपाठेनआम्नायमात्रेणननिश्चेतुंशक्यं अन्नस्यैवजन्मसुखादिहेतुत्वदर्शनात् दृष्टेनैवकारणेनस्वाभाविकेनधर्मेणजग

लोकसंग्रहसंयुक्तंविधात्राविहितंपुरा॥ सूक्ष्मधर्मार्थनियतंसतांचरितमुत्तमं॥ २६॥ धर्मलक्षणमाख्यातमेतत्तेकुरुसत्तम ॥ तस्मादनार्जवेबुद्धिर्नतेकार्याक
थंचन॥ २७॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति० मोक्ष० धर्मलक्षणेऊनषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः॥ २५९॥ ॥ ५॥ युधिष्ठिरउवाच सूक्ष्मंसाधुसमु
द्दिष्टंनियतंब्रह्मलक्षणं॥ प्रतिभात्वस्तिमेकाचित्तांब्रूयामनुमानतः॥ १॥ भूयांसोहृदयेयेमेप्रश्नास्तेव्याहृतास्त्वया॥ इदंत्वन्यत्प्रवक्ष्यामिनराजन्निग्रहादिव
॥ २॥ इमानिहिप्राणयंतिसृजंत्युत्तारयंतिच॥ नधर्मःपरिपाठेनशक्योभारतवेदितुं॥ ३॥ अन्योधर्मःसमस्थस्यविषमस्थस्यचापरः॥ आपदस्तुकथंशक्याः
परिपाठेनवेदितुं॥ ४॥ सदाचारोमतोधर्मःसंतस्त्वाचारलक्षणाः॥ साध्यासाध्यंकथंशक्यंसदाचारोह्यलक्षणः॥ ५॥ दृश्यतेहिधर्मरूपेणाधर्मंप्राकृतश्चरन्॥
धर्मंचाधर्मरूपेणकश्चिदप्राकृतश्चरन्॥ ६॥ पुनरस्यप्रमाणंहिनिर्दिष्टंशास्त्रकोविदैः॥ वेदवादाश्चानुयुगंह्रसंतीतीहनःश्रुतं ॥ ७॥ अन्येकृतयुगेधर्मास्त्रेतायां
द्वापरेपरे॥ अन्येकलियुगेधर्मायथाशक्तिकृताइव॥ ८॥ आम्नायवचनंसत्यमित्ययंलोकसंग्रहः॥ आम्नायेभ्यःपुनर्वेदाःप्रसृताःसर्वतोमुखाः ॥ ९॥

द्वैचित्र्यसिद्धौवैदिकधर्मस्यादृष्टस्यकल्पनायाअनुदयाच्चेत्याशयः ॥ ३ ॥ व्यवस्थित्यभावादपिवैदिकधर्मोदुर्ज्ञेयइत्याहान्यइति आपदामानंत्यात्तद्धर्माअप्यनंताइतिदुर्ज्ञेयएवधर्मइत्याह आपदस्त्विति त
स्मादव्यवस्थितरूपस्यवैदिकधर्मस्यनधर्मत्वमित्याशयः ॥ ४ ॥ सतामाचारोधर्मोधर्माचरणाच्चसत्वमित्यन्योन्याश्रयेणलक्ष्यलक्षणयोःसाध्यासाध्ययोरविवेकादपिनसदाचारोपिधर्मेमानमित्याह सदाचा
रइति ॥ ५ ॥ दृश्यतेहीति अथास्यवेदमुपशृण्वतस्त्रपुजतुभ्यांश्रोत्रपूरणमित्यादिनिषेधेश्रूयमाणेपिप्राकृताःशूद्रामुमुक्षवोवेदांतान्धर्मबुद्ध्याशृण्वंति अगस्त्यादिरप्राकृतोपिबहुहिंसाकरंदंडकारण्यशापाख्यम
धर्मंचकार अतोभ्रष्टेषुशिष्टलक्षणदर्शनात्शिष्टेषुचभ्रष्टलक्षणदर्शनात्सदाचारोपिदुर्निर्णयइत्यर्थः ॥ ६ ॥ कालभेदेनधर्ममन्यथयंतोवेदाअप्यश्रद्धेयाअनवस्थितत्वादित्याह वेदेति ॥ ७ ॥ ८ ॥ लोकसंग्र
[illegible] स्मृतयः ॥ ९ ॥

तेआम्नायाः अत्रस्मृतिषुप्रमाणंप्रमाणत्वं प्रमाणंश्रुतिर्निरपेक्षत्वात् अप्रमाणंस्मृतिर्मूलश्रुतिसापेक्षत्वात् तयोःपरस्परविरोधेऔदुंबरीसर्वावेष्टयितव्या औदुंबरींस्पृष्ट्वोद्गायेदिति तत्रवेष्टनस्मृतिःसापेक्षत्वादप्रमा
णंचेत्तत्सामान्यात्सर्वापिस्मृतिरप्रमाणंततश्चतन्मूलभूतायाःश्रुतेरप्यप्रमाणत्वेन विनिगमनाविरहात्प्रत्यक्षाप्रत्यक्षयोरपिश्रुत्योरप्रामाण्यमित्याह प्रमाणेपीति ॥१०॥ धर्मस्येति संस्थास्वरूपं जनमेजयाश्वमेधे
इंद्रापराधादश्वमेधसंस्थालोपोदृष्टः ॥ ११ ॥ स्वयंविद्मनवाविद्मउक्तंवावेदितुंशक्यंनवा दुर्ज्ञेयंधर्मतत्वमित्यर्थः ॥१२॥ प्रथमंकर्मकांडेअक्षय्यंहवैचातुर्मास्ययाजिनःसुकृतंभवति अपामसोममममृताअभूमे
त्यादिश्रुतेर्गंधर्वनगरवदद्भुतइवदृश्यते कविभिरन्वीक्ष्यमाणःयत्कृतकंतदनित्यंकार्यत्वाद्घटवत् तद्यथेहकर्मजितोलोकःक्षीयतएवमेवामुत्रपुण्यजितोलोकःक्षीयतइत्युपपत्तिपूर्वकमुपनिषत्सुईक्ष्यमाणःअदर्शनं

तेचेत्सर्वप्रमाणंवैप्रमाणंत्वत्रविद्यते ॥ प्रमाणेप्यप्रमाणेनविरुद्धेशास्त्रताकुतः ॥१०॥ धर्मस्यक्रियमाणस्यबलवद्भिर्दुरात्मभिः ॥ यायाविक्रियतेसंस्थाततः
सापिप्रणश्यति ॥ ११ ॥ विद्मचैवंनवाविद्मशक्यंवावेदितुंनवा ॥ अणीयान्क्षुरधारायागरीयानपिपर्वतात् ॥ १२ ॥ गंधर्वनगराकारःप्रथमंसंप्रदृश्यते ॥ अ
न्वीक्ष्यमाणःकविभिःपुनर्गच्छत्यदर्शनं ॥ १३ ॥ निपानानीवगोभ्योपिक्षेत्रेकुल्येचभारत ॥ स्मृतिर्हिशाश्वतोधर्मोविप्रहीणोनदृश्यते ॥ १४ ॥ कामा
दन्येच्छयाचांन्येकारणैरपरैस्तथा ॥ असंतोपिवृथाचारंभजंतेबहवोपरे ॥ १५ ॥ धर्मोभवतिसक्षिप्रंप्रलापस्त्वेवसाधुषु ॥ अथैतानाहुरुन्मत्तानपिचावहसं
त्युत ॥ १६ ॥ महाजनात्युपावृत्ताराजधर्मसमाश्रिताः ॥ नहिसर्वहितःकश्चिदाचारःसंप्रवर्तते ॥ १७ ॥ तेनैवान्यःप्रभवतिसोपरंबाधतेपुनः ॥ दृश्यतेचैवसपुन
स्तुल्यरूपोयदृच्छया ॥ १८ ॥ येनैवान्यःसभवतिसोपरानपिबाधते ॥ आचाराणामनैकाग्र्यंसर्वेषामुपलक्षयेत् ॥ १९ ॥

यातितुच्छइवभवति ॥ १३ ॥ निपीयतेपशुभिर्जलमस्मिन्निति निपानंवाप्यादिसमीपस्थःक्षुद्रजलाधारः कुल्यावाकेदारान्प्रतिनीयमानायथासद्यःशुष्यतिएवंशाश्वतोवैदिकोधर्मोविप्रहीणःसन्नूकलेरंतेनदृ
श्यतेइतिस्मृतिरस्तिभविष्यविषया ॥ १४ ॥ विप्रहीणत्वमेवोपपादयति कामादिति कामात्काम्याग्निहोत्रादिः अन्येच्छयाभृतकाध्यापनादिः अपरैःकारणैर्यज्ञाद्युद्देशेनधनलाभार्थव्रतादिः असंतोदांभि
काः वृथाश्रद्धाराहित्यात् ॥ १५ ॥ सकामादिमद्भिःकृतोधर्मोभवतिमूढदृष्ट्यासाधुषुच धर्मःप्रलापमात्रंधर्मोनास्तीतिवदंतिमूढाः प्रलापमेवाहाथेति ॥ १६ ॥ महाजनाःद्रोणाचार्यादयः ब्रह्मकर्मादरेषु
रकार्यंनस्यात्अनादरेशिष्टाचारव्याकोपइतिभावः ॥ १७ ॥ तेनैवआचारेणैव अन्योविश्वामित्रादिः अपरंजामदग्न्यादिकं सःआचारवान्तुल्यरूपोवसिष्ठादिः ॥ १८ ॥ उक्तानुवादपूर्वकमाचाराणामनै
काग्र्यंव्यभिचारित्वमाह येनैवेति ॥ १९ ॥

एवंश्रुतिस्मृतिसदाचाराणामप्रामाण्यमुक्त्वास्वमतमाह चिराभिपन्नइति अनाद्यविगानप्रवृत्तेनस्वभावेनैवसुखदुःखकार्याकार्यव्यवस्थानश्रुत्यादिप्रमाणकेनधर्मेणेत्यर्थः संस्थामर्यादा ॥२०॥ इतिशांति० मो०नै०भा०षष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६० ॥ ॥७॥ अत्रेति अत्रसुखादिव्यवस्थायांस्वभावएवनियामकउतधर्मइतिविमर्शेतुलाधारवाक्यानिधर्मेप्रमाणत्वेनोदाहरंतीत्यर्थः ॥ १ ॥

चिराभिपन्नःकविभिःपूर्वंधर्मउदाहृतः॥ तेनाचारेणपूर्वेणसंस्थाभवतिशाश्वती ॥ २० ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिमोक्ष०धर्मप्रामाण्याक्षेपेषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः॥२६०॥ ॥७॥ भीष्मउवाच अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनं॥तुलाधारस्यवाक्यानिधर्मेजाजलिनासह॥१॥ वनेवनचरःकश्चिज्जाजलिर्नामवैद्विजः॥सागरोद्देशमागम्यतपस्तेपेमहातपाः॥ २ ॥ नियतोनियताहारश्चीराजिनजटाधरः॥मलपंकधरोधीमान्बहून्वर्षगणान्मुनिः ॥ ३ ॥ सकदाचिन्महातेजाजलवासोमहीपते॥ चचारलोकान्विप्रर्षिःप्रेक्षमाणोमनोजवः॥ ४ ॥ सचिंतयामासमुनिर्जलवासेकदाचन॥ विप्रेक्ष्यसागरांतांवैमहींसवनकाननां ॥ ५ ॥ नमयासदृशोस्तीहलोकेस्थावरजंगमे॥अप्सुवैहायसंगच्छेन्मयायोन्यःसहेतिवै ॥ ६ ॥ अदृश्यमानोरक्षोभिर्जलमध्येवदंस्तया॥ अब्रुवंश्चपिशाचास्तंनैवंत्वंवक्तुमर्हसि॥ ७॥ तुलाधारोवणिग्धर्मावाराणस्यांमहायशाः॥ सोप्येवंनार्हतेवक्तुंयथात्वंद्विजसत्तम॥८॥ इत्युक्तोजाजलिर्भूतैःप्रत्युवाचमहातपाः॥पश्येयंतमहंप्राज्ञंतुलाधारंयशस्विनं ॥ ९ ॥ इतिब्रुवाणंतमृषिंरक्षांस्युद्धृत्यसागरात् ॥ अब्रुवन्गच्छपंथानमास्थायेमंद्विजोत्तम॥ १० ॥इत्युक्तोजाजलिर्भूतैर्जगामविमनास्तदा॥ वाराणस्यांतुलाधारंसमासाद्याब्रवीदिदं ॥ ११ ॥ युधिष्ठिरउवाच किंकृतंदुष्करंतातकर्मजाजलिनापुरा॥ येनसिद्धिंपरांप्राप्तस्तन्मेव्याख्यातुमर्हसि॥ १२॥ भीष्मउवाच अतीवतपसायुक्तोघोरेणसबभूवह॥ तथोपस्पर्शनरतःसायंप्रातर्महातपाः॥१३॥ अग्नीन्परिचरन्सम्यक्स्वाध्यायपरमोद्विजः॥ वानप्रस्थविधानज्ञोजाजलिर्ज्वलितःश्रिया ॥ १४॥ वनेतपस्यतिष्ठत्सनचधर्ममवैक्षत॥ वर्षास्वाकाशशायीचहेमंतेजलसंश्रयः॥ १५॥ वातातपसहोग्रीष्मेनचधर्ममविंदत ॥ दुःखशय्याश्चविविधाभूमौचपरिवर्तते ॥ १६ ॥ ततःकदाचित्समुनिर्वर्षास्वाकाशमास्थितः॥ अंतरिक्षाज्जलंमूर्ध्नाप्रत्यगृह्णान्मुहुर्मुहुः॥ १७॥ अथतस्यजटाःक्लिन्नाबभूवुर्ग्रथिताःप्रभो ॥ अरण्यगमनान्नित्यंमलिनोऽमलसंयुतः ॥ १८॥

॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ जलवासेमहींविप्रेक्ष्यतपोबलाद्दूरदर्शनादिसिद्धिप्राप्येत्यर्थः ॥ ५ ॥ वैहायसंआकाशगंतंग्रहनक्षत्रादिगच्छेत्अवगच्छेत् मयासहगच्छेद्यःसोन्यःकोस्तीतियोज्यं ॥६॥७॥८॥९॥१०॥ ॥ ११ ॥ १२ ॥ उपस्पर्शनंस्नानाचमनरतः ॥ १३ ॥ श्रियावेदविद्यया ॥ १४ ॥ नचधर्ममवैक्षतधर्मवानस्मीतिमानंनप्रापेत्यर्थः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ अमलसंयुतःनिष्पापः ॥ १८ ॥

॥१९॥२०॥ उपप्रेक्षतउपेक्षांचक्रे नवारितवानित्यर्थः ॥२१॥२२॥२३॥ प्राजापत्येनगर्भाधानविधिना ॥२४॥२५॥२६॥२७॥२८॥ कालसमयेकालमर्यादायांसत्यां तेशकुंतकाःपक्षिणःपक्षवंतांबभूवुः

सकदाचिन्निराहारोवायुभक्षोमहातपाः॥ तस्थौकाष्ठवदव्यग्रोनचचालचकर्हिचित् ॥ १९ ॥ तस्यस्मस्थाणुभूतस्यनिर्विचेष्टस्यभारत॥ कुलिंगशकुनौराज
न्नीडंशिरसिचक्रतुः॥ २० ॥ सतौदयावान्ब्रह्मर्षिरुपप्रैक्षतदंपती॥ कुर्वाणौनीडकंतत्रजटासुतृणतंतुभिः॥ २१॥ यदानसचलत्येवस्थाणुभूतोमहातपाः॥ त
तस्तौसुखविश्वस्तौसुखंतत्रोषतुस्तदा॥ २२ ॥ अतीतास्वथवर्षासुशरत्कालउपस्थिते॥ प्राजापत्येनविधिनाविश्वासात्काममोहितौ ॥ २३॥ तत्रापातयतां
राजन्शिरस्यंडानिखेचरौ॥ तान्यबुध्यततेजस्वीसविप्रःसंशितव्रतः॥ २४॥ बुध्वाचसमहातेजानचचालचजाजलिः॥ धर्मेकृतमनानित्यंनाधर्मंसत्वरोचय
त्॥ २५ ॥ अहन्यहनिचागत्यततस्तौतस्यमूर्धनि॥ आश्वासितौनिवसतःसंप्रहृष्टौतदाविभो॥ २६॥ अंडेभ्यस्त्वथपुष्टेभ्यःप्राजायंतशकुंतकाः ॥ व्यवर्धंतच
तत्रैवनचाकंपतजाजलिः॥ २७॥ सरक्षमाणस्त्वंडानिकुलिंगानांधृतव्रतः॥ तथैवतस्थौधर्मात्मानिर्विचेष्टःसमाहितः ॥ २८॥ ततस्तुकालसमयेबभूवुस्तेथ
पक्षिणः॥ बुबुधेतांस्तुसमुनिर्जातपक्षान्कुलिंगकान्॥ २९॥ ततःकदाचित्तांस्तत्रपश्यन्पक्षीन्यतव्रतः॥ बभूवपरमप्रीतस्तदामतिमतांवरः॥ ३० ॥ तथातान
पिसंवृद्धान्दृष्ट्वाचाप्नुवतांमुदं॥ शकुनौनिर्भयौतत्रऊषतुश्चात्मजैःसह॥ ३१ ॥ जातपक्षांश्चसोऽपश्यदुड्डीनान्पुनरागतान्॥ सायंसायंद्विजान्विप्रोनचाकंपत
जाजलिः॥ ३२॥ कदाचित्पुनरभ्येत्यपुनर्गच्छंतिसंततं॥ त्यक्तामातापितृभ्यांतेनचाकंपतजाजलिः॥ ३३॥ तथातेदिवसंचापिगत्वासायंपुनर्नृप॥ उपावर्तं
ततत्रैवनिवासार्थंशकुंतकाः॥ ३४॥ कदाचिद्दिवसान्पंचसमुत्पत्यविहंगमाः॥ षष्ठेऽहनिसमाजग्मुर्नचाकंपतजाजलिः॥ ३५ ॥ क्रमेणचपुनःसर्वेदिवसान्
सुबहूनथ॥ नोपावर्तंतशकुनाजातप्राणाःस्मतेयदा॥ ३६॥ कदाचिन्मासमात्रेणसमुत्पत्यविहंगमाः॥ नैवागच्छंस्ततोराजन्प्रातिष्ठतसजाजलिः॥ ३७॥ तत
स्तेषुप्रलीनेषुजाजलिर्जातविस्मयः॥ सिद्धोस्मीतिमतिंचक्रेततस्तंमानआविशत्॥ ३८॥ सतथानिर्गतान्दृष्ट्वाशकुंतान्नियतव्रतः॥ संभावितात्मासंभाव्यभृ
शंप्रीतमनाभवत्॥ ३९॥ सनद्यांसमुपस्पृश्यतर्पयित्वाहुताशनं॥ उदयंतमथादित्यमुपातिष्ठन्महातपाः ॥ ४० ॥ संभाव्यचटकान्मूर्ध्निजाजलिर्जपतांवरः॥
आस्फोटयत्तथाकाशेधर्मःप्राप्तोमयेतिवै॥ ४१ ॥ अथांतरिक्षेवागासीत्तांचशुश्रावजाजलिः॥ धर्मेणनसमस्त्वंवैतुलाधारस्यजाजले॥ ४२॥ ॥२९॥ पक्षी

णूआर्षोमत्वर्थीयइः॥३०॥३१॥ द्विजान्शकुंतान्॥३२॥३३॥३४॥३५॥३६॥३७॥ प्रलीनेषुप्रडीनेषु मानोगर्वः ॥३८॥३९॥ ४० ॥ संभाव्यवर्धयित्वाआस्फोटयत्बाहुशब्दमकरोत्॥ ४१ ॥ ४२ ॥

॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ भांडंमूलधनंतेनजीवनंयस्य स्याद्भांडमश्वाभरणामत्रेमूलवणिग्धनइतिविश्वः ॥ ४६ ॥ आयान्आगच्छन् ॥ ४७ ॥ सागरानूपंसागरसमीपस्थंसजलंप्रदेशं संज्ञांधर्मंवानहंमि तिज्ञानं ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ चारींआहारार्थंसंचरणं ॥ ५० ॥ ५१ ॥ इतिशांति०मो०नै०भा०एकषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६१ ॥ ॥ ७ ॥ इतोति ॥ १ ॥ वाणिजवणिक्पुत्रेतिसा

वाराणस्यांमहाप्राज्ञस्तुलाधारःप्रतिष्ठितः॥ सोप्येवंनार्हतेवक्तुंयथात्वंभाषसेद्विज ॥ ४३ ॥ सोमर्षवशमापन्नस्तुलाधारदिदृक्षया ॥ पृथिवीमचरद्राजन्यत्र सायंगृहो मुनिः ॥ ४४ ॥ कालेनमहतागच्छत्सतुवाराणसींपुरीं ॥ विक्रीणंतंचपण्यानितुलाधारंददर्शसः ॥ ४५ ॥ सोपिदृष्ट्वैवतंविप्रमायांतंभांडजीवनः ॥ स मुत्थायसुसंहृष्टःस्वागतेनाभ्यपूजयत् ॥ ४६ ॥ तुलाधारउवाच आयानेवासिविदितोममब्रह्मन्नसंशयः ॥ ब्रवीमियत्तुवचनंतच्छृणुष्वद्विजोत्तम ॥ ॥ ४७ ॥ सागरानूपमाश्रित्यतपस्तप्तंत्वयामहत् ॥ नचधर्मस्यसंज्ञांत्वंपुरावेत्थकथंचन ॥ ४८ ॥ ततःसिद्धस्यतपसातवविप्रशकुंतकाः ॥ क्षिप्रंशिरस्यजायंत तेचसंभावितास्त्वया ॥ ४९ जातपक्षायदातेचगताश्चारींमितस्ततः ॥ मन्यमानस्ततोधर्मंचटकप्रभवंद्विज ॥ ५० ॥ खेवाचंत्वमथाश्रौषीर्मांप्रतिद्विजसत्तम ॥ अमर्षवशमापन्नस्ततःप्राप्तोभवानिह ॥ करवाणिप्रियंकिंतेतद्ब्रूहिद्विजसत्तम ॥ ५१ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति० मोक्ष० तुलाधारजाजलिसंवादेएकषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६१ ॥ ॥ ७ ॥ भीष्मउवाच इत्युक्तःसतदातेनतुलाधारेणधीमता ॥ प्रोवाचवचनंधीमान्जाजलिर्जपतां वरः ॥ १ ॥ जाजलिरुवाच विक्रीणतःसर्वरसान्सर्वगंधांश्चवाणिज ॥ वनस्पतीनोषधीश्चतेषांमूलफलानिच ॥ २ ॥ अध्यगानैष्ठिकींबुद्धिंकुतस्त्वामि दमागतं ॥ एतदाचक्ष्वमेसर्वंनिखिलेनमहामते ॥ ३ ॥ भीष्मउवाच एवमुक्तस्तुलाधारोब्राह्मणेनयशस्विना ॥ उवाचधर्मसूक्ष्माणिवैश्योधर्मार्थतत्त्व वित् ॥ ४ ॥ तुलाधारउवाच वेदाहंजाजलेधर्मंसरहस्यंसनातनं ॥ सर्वभूतहितंमैत्रंपुराणंयंजनाविदुः ॥ ५ ॥ अद्रोहेणैवभूतानामल्पद्रोहेणवापुनः ॥ या वृत्तिःसपरोधर्मस्तेनजीवामिजाजले ॥ ६ ॥ परिच्छिन्नैःकाष्ठतृणैर्मयेदंशरणंकृतं ॥ अलक्तंपद्मकंतुंगंगंधांश्चोच्चावचांस्तथा ॥ ७ ॥ रसांश्चतांस्तान्विप्रर्षेमद्य वर्ज्यान्बहूनहं ॥ क्रीत्वावैप्रतिविक्रीणेपरहस्तादमायया ॥ ८ ॥

धिक्षेपमाह अपण्यविक्रेतृत्वाद्दोषवानपीत्यर्थः ॥ २ ॥ अध्यगाःअधिगतवानसि ॥ ३ ॥ ४ ॥ धर्मरहस्यमेवाह सर्वभूतहितमिति ॥ ५ ॥ अल्पद्रोहेण आपदिवा नानुपहत्यभूतानिभोगःसंभवतीति न्यायेनाद्रोहेणवृत्त्यसंभवाद्वा ॥ ६ ॥ अलक्तंलाक्षारससारंपद्मकंतुंगंचकाष्ठविशेषौ कस्तूर्यादीन्गंधान् ॥ ७ ॥ रसान्लवणादीन् क्रीत्वैवनतुस्वयमुत्पाद्य ॥ ८ ॥

नगुलाल्लवणानिसानिपतनीयानिविक्रयेइतिलाक्षादिविक्रयेदोषस्मृतेस्तद्वतःकथंधार्मिकत्वमित्याशंक्याह सर्वेषामिति अयमर्थः लोकेहिउपकारिणंप्रत्युपकुर्वंतिअद्रोहिणेनद्रुह्यंतिचेत्युत्सर्गः तत्सामान्या
दैहिकौउपकारापकारौजन्मांतरेपिसुखदुःखप्रदानायप्रभवतोनत्वाकस्मिकंकस्यचित्सुखंदुःखंवास्तिजन्मांतरीयंकारणंविनेत्यनुमीयतेऽतःस्वभाववादस्तावदयुक्तएव श्रुत्यादीनांधर्मप्रामाण्यमपिवक्ष्यमाण
रीत्यायुज्यतएवेति ॥ ९ ॥ १० ॥ आकाशस्यअभ्रपटलस्य चित्रतांविविधाकारत्वं ॥ ११ ॥ १२ ॥ अपिहितद्वाराआच्छादितेंद्रियगोलकाः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ विपक्षेदोषमा
ह यस्मादिति ॥ १८ ॥ मानःपथःपित्र्यान्मानवादधिदूरंनैष्टपरावतइतिमंत्रलिंगात्कुलाचारस्यप्रामाण्यंगम्यतेतदप्यस्मास्वस्तीत्याह यथावदिति अहिंस्राणामितिहिंसामयःकुलाचारोप्यप्रमाणमित्युक्तं मं

सर्वेषांयःसुहृन्नित्यंसर्वेषांचहितेरतः॥ कर्मणामनसावाचासधर्मंवेदजाजले ॥ ९ ॥ नानुरुध्येविरुध्येवानद्वेष्मिनचकामये॥ समोहंसर्वभूतेषुपश्यमेजाज
लेव्रतं॥ तुलामेसर्वभूतेषुसमातिष्ठतिजाजले॥ १० ॥ नाहंपरेषांकृत्यानिप्रशंसामिनगर्हये॥ आकाशस्येवविप्रेंद्रपश्यन्लोकस्यचित्रतां ॥ ११ ॥ इतिमांत्वं
विजानीहिसर्वलोकस्यजाजले॥ सममतिमतांश्रेष्ठसमलोष्टाश्मकांचनं॥ १२ ॥ यथांधबधिरोन्मत्ताउच्छ्वासपरमाःसदा॥ देवैरपिहितद्वाराःसोपमापश्यतो
मम॥ १३ ॥ यथावृद्धातुरकृशानिस्पृहाविषयान्प्रति ॥ तथार्थकामभोगेषुममापिविगतास्पृहा ॥ १४ ॥ यदाचायंनबिभेतियदाचास्मान्नबिभ्यति ॥ यदा
नेच्छतिनद्वेष्टिब्रह्मसंपद्यतेतदा॥ १५॥ यदानकुरुतेभावंसर्वभूतेषुपापकं॥ कर्मणामनसावाचाब्रह्मसंपद्यतेतदा॥ १६॥ नभूतोनभविष्योस्तिनचधर्मोस्तिक
श्चन॥ योऽभयःसर्वभूतानांसप्राप्नोत्यभयंपदं॥ १७॥ यस्मादुद्विजतेलोकःसर्वोमृत्युमुखादिव॥ वाक्क्रूराद्दंडपरुषात्सप्राप्नोतिमहद्भयं॥ १८॥ यथावद्वर्तमाना
नांवृद्धानांपुत्रपौत्रिणां॥ अनुवर्तामहेवृत्तमहिंस्राणांमहात्मनां॥ १९॥ प्रनष्टःशाश्वतोधर्मःसदाचारेणमोहितः॥ तेनवैद्यस्तपस्वीवाबलवान्वाविमुह्यते॥ २०॥

त्रार्थस्तुपित्र्यात्पित्रादिसंसेवितात् मानवात्मनुर्मंत्रस्तत्प्रकाशितात् वेदाविरुद्धादित्यर्थः पथोमार्गात्नःअस्मान्दूरंमानैष्टनयतपरावतःवृद्धायुष्मतोस्मानिति ॥ १९ ॥ शिष्टाचारंप्रमाणयति प्रनष्टइतिद्वा
भ्यां शाश्वतःशश्वद्भवःपरंपरयावेदमूलकत्वादनादिर्धर्मःशिष्टाचारःसप्रनष्टः यतःसदाचारेणकचिदंशेविरुद्धेनमोहितःमोहंप्रापितः यथाअवर्त्याशुनआंत्राणिपेचे यःपूजयितुंपितृदेवमनुष्यान्पेचआंत्राणिशु
नइतिश्रुतिस्मृतिभ्यांवामदेवस्यश्रेष्ठतमस्यापिबीभत्सआचारआपदिश्वमांसभक्षणरूपःप्रदर्शितः पुराणेवाऋषभादीनांमहायोगिनामाचारंदृष्ट्वाआर्हतादयोमोहिताः पाषंडमार्गमनुगताइत्युक्तं तेनमोहरूपेण
कारणेनवैद्योविद्यावान् तपस्वोजितेंद्रियःबलवान्जितकामक्रोधःसोपिविमुह्यते विमुच्यतइतिपाठेतेनसदाचारेणेत्यर्थः अयंभावः सर्वनाशेसमुत्पन्नेह्यर्धंत्यजतिपंडितः अर्धनाशेसमुत्पन्नेसर्वंत्यजतिदुर्मति
रितिन्यायेनमूढाःशिष्टाचारमंशेविगीतंदृष्ट्वाकृत्स्नमपित्यजंतिस्वभाववादंचानुरुध्यंते बुद्धास्तुश्रुत्यंतरविरुद्धंविरुद्धांशमात्रंत्यक्त्वातेनैवसदाचारेणमुच्यंतइति ॥ २० ॥

एतदेवाह आचारादिति धर्ममोक्षोपयोगिनमधिकारं उपसंहरतिएवमिति साधुभिश्चीर्णंधर्मंयश्चरेत्सधर्ममामुयादित्यन्वयः॥२१॥नद्यामिति नदीप्रवाहेणकाष्ठानामिवकर्मप्रवाहेणपितृपुत्रादीनांसंयोगवियोगा
वित्याशयः ॥ २२ ॥ २३ ॥ लोकस्यकर्माधीनत्वात्सुखार्थीनकंचिदुद्वेजयेदित्याह यस्मादिति एतत्फलमाह अभयमिति ॥ २४ ॥ विपक्षेदोषमाह यस्मादिति वृकःहिंस्रपशुः दृष्टांतेवद्वाग्निः ॥२५॥
अयंअभयदानलक्षणः यतस्ततःसर्वोपायसाध्यःसहायादिसाध्योवंदीमोचनादिरूपः सुभगःऐश्वर्यहेतुः परःपरलोकहेतुश्च ॥ २६ ॥ ततोऽभयदानात् तान्सहायादियुक्तान्प्रवदंतिप्रकृष्टान्वदंति तेचयदिअ
ल्पहृल्लेखाःअल्पंबासमुखंहृदिलेखेवप्रतिष्ठितंयेषांतेवहिर्मुखाःकीर्त्यर्थमभयदानंकुर्युः येपंटवःकुशलाः कृत्स्नंब्रह्मतन्मूलकएवतदर्थमेवाभयदानमितिनिर्णयोयेषां अभयदानंसर्वेषांसंमतमित्यर्थः ॥ २७॥

आचाराज्जाजलेप्राज्ञःक्षिप्रंधर्ममवाप्नुयात् ॥ एवंयःसाधुभिर्दांतश्चरेदद्रोहचेतसा ॥२१॥ नद्यांचेहयथाकाष्ठमुह्यमानंयदृच्छया ॥ यदृच्छयैवकाष्ठेनसंधिंग
च्छेतकेनचित् ॥२२॥तत्रापराणिदारूणिसंसृज्यंतेपरस्परं॥ तृणकाष्ठकरीषाणिकदाचिन्नसमीक्षया॥२३॥ यस्मान्नोद्विजतेभूतंजातुकिंचित्कथंचन॥अभयं
सर्वभूतेभ्यःसप्राप्नोतिसदामुने॥२४॥यस्मादुद्विजतेविद्वन्सर्वलोकोवृकादिव॥क्रोशतस्तीरमासाद्ययथासर्वेजलेचराः॥२५॥ एवमेवायमाचारःप्रादुर्भूतो
यतस्ततः॥ सहायवान्द्रव्यवान्यःसुभगोथपरस्तथा॥ २६॥ ततस्तानेवकवयःशास्त्रेषुप्रवदंत्युत॥ कीर्त्यर्थमल्पहृल्लेखाःपटवःकृत्स्ननिर्णयाः॥२७॥ तपोभिर्य
ज्ञदानैश्चवाक्यैःप्रज्ञाश्रितैस्तथा ॥ प्राप्नोत्यभयदानस्ययद्यत्फलमिहाश्नुते॥ २८॥ लोकेयःसर्वभूतेभ्योददात्यभयदक्षिणां ॥ ससर्वयज्ञैरीजानःप्राप्नोत्यभय
दक्षिणां॥ २९॥ नभूतानामहिंसायाज्ज्यायान्धर्मोस्तिकश्चन ॥ यस्मान्नोद्विजतेभूतंजातुकिंचित्कथंचन॥ सोभयंसर्वभूतेभ्यःसंप्राप्नोतिमहामुने॥ ३०॥य
स्मादुद्विजतेलोकःसर्पाद्वेश्मगतादिव॥ नसधर्ममवाप्नोतिइहलोकेपरत्रच ॥ ३१ ॥ सर्वभूतात्मभूतस्यसर्वभूतानिपश्यतः ॥ देवापिमार्गेमुह्यंतिअपदस्यपदै
षिणः॥ ३२॥ दानंभूताभयस्याहुःसर्वदानेभ्यउत्तमं॥ ब्रवीमितेसत्यमिदंश्रद्दधस्वचजाजले ॥ ३३॥ सएवसुभगोभूत्वापुनर्भवतिदुर्भगः॥ व्यापत्तिंकर्मणां
दृष्ट्वाजुगुप्संतिजनाःसदा ॥ ३४॥

तपआदिभिर्यद्यत्फलमश्नुतेतत्अभयदानस्यअभयदानेनप्राप्नोति ॥ २८ ॥ एतदेवप्रशंसति लोकेइत्यादिना ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ अभयदानस्यपार्यंतिकंफलमाह सर्वेतिसर्वेषांभूतानांआत्मभूतस्यप्र
त्यगात्मनः आत्माह्येषांसभवतियत्रत्वस्यसर्वमात्मैवाभूत्तत्केनकंपश्येदित्यादिश्रुतिप्रसिद्धानिर्विकल्पकावस्थाउक्ता सर्वभूतानिपश्यतइतिआत्मनोवाअरेदर्शनेनश्रवणेनमत्याविज्ञानेनेदंसर्वंविदितमितिश्रुतिप्र
सिद्धसार्वज्ञ्यफलासविकल्पावस्थाउक्ता अतएवास्यविभुत्वेनगगनस्येवगत्यभावाद्देवाअपि संधिरार्षः मार्गेमुह्यंति पदंब्रह्मलोकादितद्रहितस्य पदैषिणोदेवाः ॥ ३२ ॥ अभयदानश्रैष्ठ्यमुपसंहरति दानमि
ति ॥ ३३ ॥ अस्यैवस्तुत्यर्थंकाम्यंकर्मक्षयिष्णुत्वेननिंदति सएवेति सुभगःस्वर्गी व्यापत्तिंनाशं कर्मणांकर्मफलानांस्वर्गादीनां ॥ ३४ ॥

अकारणःकारणंअनुष्ठानप्रयोजकंफलंतद्धीनः सूक्ष्मःअभयदानात्मकः भूतंब्रह्मभव्यंस्वर्गादिउभयार्थमेव धर्माणांशमादीनांयज्ञादीनांचप्रवचनमध्ययनंवेदेकृतं अतःस्थूलधर्माद्यज्ञादेरन्यःसूक्ष्मधर्मोस्तीति भावः ॥३५॥ कुतः सूक्ष्मधर्मोदुर्ज्ञेयः यतोबहुनिह्नवःसप्तदशप्राजापत्यान्पशूनालभतेसप्तदशःप्रजापतिःप्रजापतेराप्त्याइत्यादिविषयःश्रेयःसाधनत्वेनहिंसामुपदिशंतोऽहिंसाशास्त्रमुपमृद्नंतीत्यर्थः तर्हितदप्रमाणमेवेत्याशंक्याह उपलभ्येति उक्षाणंवावेहतंवाक्षदंते महोक्षंवामहाजंवाश्रोत्रियायोपकल्पयेदितिश्रुतिस्मृतिविहितोमधुपर्केगवालंभएकआचारः मागामनागामदितिंवधिष्टेतिमंत्रलिंगावगतोगवोत्सर्गविधिस्तद्विरुद्धोऽन्यआचारः तत्राऽनागामितिविशेषणात्क्रत्वर्थहिंसाविधेरहिंसाविधिर्ज्यायानितिगम्यते अनागस्त्वस्यप्राजापत्यपशुष्वपितुल्यत्वादित्यास्तांतावत् ॥ ३६ ॥ यदुक्तमलक्तपद्मकादीन्यपण्या

अकारणोहिनैवास्तिधर्मःसूक्ष्मोहिजाजले॥ भूतभव्यार्थमेवेहधर्मप्रवचनंकृतं॥३५॥ सूक्ष्मत्वान्नसविज्ञातुंशक्यतेबहुनिह्नवः॥उपलभ्यांतराचान्यानाचारानवबुध्यते॥३६॥ येचच्छिंदंतिवृषणान्येचभिंदंतिनस्तकान्॥ वहंतिमहतोभारान्बध्नंतिदमयंतिच॥३७॥ हत्वासत्वानिखादंतितान्कथंनविगर्हसे॥मानुषामानुषानेवदासभावेनभुंजने॥ ३८॥ वधबंधनिरोधेनकारयंतिदिवानिशं॥आत्मनश्चापिजानातियद्दुःखंवधबंधने॥३९॥पंचेंद्रियेषुभूतेषुसर्ववसतिदैवतं॥ आदित्यश्चंद्रमावायुर्ब्रह्माप्राणःक्रतुर्यमः॥ ४०॥ तानिजीवानिविक्रीयकामृतेषुविचारणा॥ अजोग्निर्वरुणोमेषःसूर्योश्वःपृथिवीविराट्॥४१॥ धेनुर्वत्सश्चसोमोवैविक्रीयैतन्नसिध्यति॥ कातैलेकाघृतेब्रह्मन्मधुन्यप्स्वौषधेषुवा ॥ ४२॥ अदंशमशकेदेशेसुखसंवर्धितान्पशून् ॥ तांश्चमातुःप्रियान्जानन्नाक्रम्यबहुधानराः॥ ४३॥ बहुदंशाकुलान्देशान्नयंतिबहुकर्दमान्॥ वाहसंपीडिताधुर्याःसीदंत्यविधिनापरे॥४४॥ नमन्येभ्रूणहत्यापिविशिष्टातेनकर्मणा॥ कृषिंसाध्वितिमन्यंतेसाचवृत्तिःसुदारुणा॥ ४५॥ भूमिंभूमिशयांश्चैववहंतिकाष्ठमयोमुखं॥ तथैवानडुहोयुक्तान्समवेक्षस्वजाजले॥४६॥ अघ्न्याइतिगवांनामकएताहंतुमर्हति॥ महच्चकाराकुशलंवृषंगांवाऽलभेत्तुयः॥ ४७॥ ऋषयोयतयोह्येतन्नहुषेप्रत्यवेदयन्॥ गांमातरंचाप्यवधीर्वृषभंचप्रजापतिं॥ ४८॥

निविक्रीणासीतितत्राह येचेति नस्तकान्नासागर्भान् वहंतिवाहयंति ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ अविधिना क्रत्वर्थापिहिंसादोषावहाकिमुताऽक्रत्वर्थेत्यर्थः ॥ ४४ ॥ एतदेवाह नमन्येइति ॥ ४५ ॥ भूमिशयान्सर्पादीन् अयोमुखंकाष्ठंलांगलं ॥ ४६ ॥ अघ्न्यायध्वमघ्न्यादेवभागमितिश्रुतिप्रसिद्धमघ्न्याइतिगवांनाम नहंतुंशक्याअघ्न्याइतियोगात्गवामवध्यत्वंश्रौतमित्यर्थः चकारकृतवान् आलभेत्हिंस्यात् पृषध्रोगांलभन्निवेतिपाठेगांगोजातीयांपृषध्रोबाणःलभन्स्पृशन्निव व्याघ्रभ्रांत्यानिसृष्टोबाणोगविपतितोनतुमबिविसृष्टइत्यर्थः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

शतमिति यथाइंद्रस्यब्रह्महत्यानार्यादिपुरजआदिरूपेणक्षिप्ताएवंनहुषकृतागोवधहत्यासर्वभूतेष्वेकाधिकशतरोगरूपेणक्षिप्तेत्यर्थः ॥ ४९ ॥ भ्रूणहमिति ब्राह्मणाश्चैवगावश्चकुलमेकंद्विधाकृतं एकत्रमंत्रास्तिं ष्ठंतिहविरेकत्रतिष्ठतीतिस्मृतेर्गवांब्राह्मणेनसहसमानवंशत्वात्गोघ्नोपिभ्रूणहैवेत्यर्थः ॥ ५० ॥ एवमुक्त्वापितपसाध्यानेनतंप्रत्यवेदयन्प्रतीपंअवेदयन्हंतारमपिधीपूर्वंअहंतारंनहुषंध्यानबलेनज्ञात्वानथैवलो केपिप्रमादात्कृतोपिगोवधोव्याधिरूपेणसर्वलोकापकारायाभूत्किमुतबुद्धिपूर्वंकृतइतिज्ञापितवंतइत्यर्थः ॥५१॥ केवलेति मधुपर्कादौगवाद्यालंभःपूर्वैःकृतइत्यंधपरंपरामात्रात्करोपिनतुतत्त्ववुत्थ्या ॥५२॥ कारणात्हेतुतःयेनभूतानामभयंसधर्मइतिजानीयान्नगतानुगतिकःस्यादित्यर्थः ॥ ५३ ॥ प्रियाप्रियंहर्षविषादौतौहिहिंसायांप्रवर्तयतः तथाचापस्तंबः हृष्टोदृप्यतिदृप्तोधर्ममतिक्रामतिधर्मातिक्रमान्नश्यती

अकार्यंनहुषाकार्षीर्लप्स्यामस्त्वत्कृतेव्यथां ॥ शतंचैकंचरोगाणांसर्वभूतेष्वपातयन् ॥ ४९ ॥ ऋषयस्तेमहाभागाःप्रजास्वेवहिजाजले ॥ भ्रूणहंनहुषंत्वाहुर्नते होष्यामहेहविः ॥ ५० ॥ इत्युक्त्वातेमहात्मानःसर्वेतत्त्वार्थदर्शिनः ॥ ऋषयोयतयःशांतास्तपसाप्रत्यवेदयन् ॥ ५१ ॥ ईदृशानशिवान्घोरानाचारानिह जाजले ॥ केवलाचरितत्वात्तुनिपुणोनावबुद्ध्यसे ॥ ५२ ॥ कारणाद्धर्ममन्विच्छेन्नलोकचरितंचरेत् ॥ योहन्याद्यश्चमांस्तौतितत्रापिशृणुजाजले ॥ ५३ ॥ समौ तावपिमेस्यातांनहिमेस्तिप्रियाप्रियं ॥ एतदीदृशकंधर्मप्रशंसंतिमनीषिणः ॥ ५४ ॥ उपपत्त्याहिसंपन्नोयतिभिश्चैवसेव्यते ॥ सततंधर्मशीलैश्चनिपुणेनोपल क्षितः ॥ ५५ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति० मोक्ष० तुलाधारजाजलिसंवादेद्विषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६२ ॥ ॥ ७ ॥ जाजलिरुवाच अयंप्रवर्तितोधर्मस्तुलांधारयतात्वया ॥ स्वर्गद्वारंचवृत्तिंचभूतानामवरोत्स्यते ॥ १ ॥ कृष्याह्यन्नंप्रभवतिततस्त्वमपिजीवसि ॥ पशुभिश्चौषधीभिश्चमर्त्याजीवं तिवाणिज ॥ २ ॥ ततोयज्ञःप्रभवतिनास्तिक्यमपिजल्पसि ॥ नहिवर्तेदयंलोकोवार्तामुत्सृज्यकेवलां ॥ ३ ॥ तुलाधारउवाच वक्ष्यामिजाजलेवृत्तिंना स्मिब्राह्मणनास्तिकः ॥ नयज्ञंचविनिंदामियज्ञवित्तुसुदुर्लभः ॥ ४ ॥ नमोब्राह्मणयज्ञाययेचयज्ञविदोजनाः ॥ स्वयज्ञंब्राह्मणाहित्वाक्षत्रयज्ञमिहास्थिताः ॥ ५ ॥

ति क्रुद्धोहन्यात्पितॄनपीतितस्मात्सर्वभूताभयप्रदानमेवमहान्धर्मइत्याशयः ॥ ५४ ॥ सेव्यतेधर्मः निपुणेनचक्षुषाउपलक्षितश्च ॥ ५५ ॥ इतिशांतिपर्वणिमोक्षधर्मपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेद्वि षष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६२ ॥ ॥ ७ ॥ येचच्छिंदंतिवृषणानित्यादिनाकृषिदूषयतात्वयालोकद्वयंनाशितमित्याह अयमिति ॥ १ ॥ २ ॥ नास्तिक्यंहिंसात्मकत्वेनयज्ञनिंदा ॥ ३ ॥ वृत्तिअहिंस्रांजीविकांवक्ष्यामिवच्मि अस्मद्वृत्त्यावानप्रस्थवृत्त्यावान्येनवाजीविकायाःसंभवात्किंहिंसात्मकयाकृष्येतिभावः नचकृषिद्रोहमात्रान्नास्तिक्यंयज्ञनिंदावाकृताभवतीत्याह नास्मीति तथापियज्ञवित्यज्ञोवैविष्णुरितिश्रुतेर्योयज्ञभोक्तारंपरमात्मानंवेदसदुर्लभः ॥ ४ ॥ ब्राह्मणानांब्रह्मविदांयज्ञःब्रह्माग्नौजीवहविषस्त्यागस्तस्मैयोगायेत्यर्थः स्वयज्ञंयोगं क्षत्रयज्ञंहिंसामयंज्योतिष्टोमादिं ॥ ५ ॥

क्षत्रयज्ञंविशिनष्टि लुब्धैरिति हेब्रह्मन् आस्तिकैर्वेदप्रामाण्यवादिभिः वेदवादान्अर्थवादान्तेषांस्तुतिमात्रेतात्पर्यमित्यविज्ञाय सत्यवदाभासमानंस्वरूपतःअनृतंआविंद्यकब्राह्मण्याद्यध्यासमूलत्वात्लुब्धैःसंप्रवर्तितं तथाचश्रुतिः नीहारेणप्रावृताजल्प्याचासुतृपउक्थशासश्चरंतीति अज्ञानेनआवृताः जल्प्याअर्थवादगिरा असुतृपःप्राणपोषकाः उक्थशासःकर्मानुशासनपराः ॥ ६ ॥ इदंमिति यज्ञआयुष्मान् सदक्षिणाभिरायुष्मान् प्राचीदिग्घोतुर्दक्षिणाध्वर्योरित्यादिश्रुतिस्मृतिविहितादक्षिणादेया षट्देयाद्वादशदेयाइतितादृशश्चदक्षिणावानयंयज्ञःप्रशस्यते अन्यथाअतोयज्ञादेवस्तैन्यंलुब्धस्ययजमानस्यसामर्थ्येसतियथोक्तदक्षिणामददतःप्रकर्षेणभवति विकर्माणितस्यकर्माणिविपरीतान्यश्रेयस्कराणिचभवंति यथोक्तं प्रभुःप्रथमकल्पस्ययोनुकल्पेनवर्त्तते सनाप्नोतिफलंतस्यपरत्रेतिश्रुतिःस्मृतिरिति नास्तियज्ञसमोरिपुरितिच ॥ ७ ॥ एवंक्षत्रयज्ञंनिंदित्वाब्राह्मणयज्ञस्वरूपमाह यदेवेति सुकृतंसुकृतार्जितंहव्यं तदेवत्रिविधमाह नमइति नमस्कारात्मकेनहविषेतिसामानाधिकरण्यं योनमसास्वध्वरइतियज्ञोवैनमइतिहिब्राह्मणंभवतीतिश्रुतिस्मृतिभ्यांनमस्कारस्यैवयज्ञत्वावगतेः तथास्वाध्यायैर्हविषेतिसंबंधः वयमग्नेअर्वतावासुवीर्यंब्रह्मणावाचितयेमाजनाँअतीतिवेदस्यापियज्ञत्वश्रुतेः अर्वताअश्वेनब्रह्मणावेदेनवा

लुब्धैर्वित्तपरैर्ब्रह्मन्नास्तिकैःसंप्रवर्तितं ॥ वेदवादानविज्ञायसत्याभासमिवानृतं ॥ ६ ॥ इदंदेयमिदंदेयमितिचायंप्रशस्यते ॥ अतस्तैन्यंप्रभवतिविकर्माणिच जाजले ॥ ७ ॥ यदेवसुकृतंहव्यंतेनतुष्यंतिदेवताः ॥ नमस्कारेणहविषास्वाध्यायैरौषधैस्तथा ॥ पूजास्याद्देवतानांहियथाशास्त्रनिदर्शनं ॥ ८ ॥ इष्टापूर्तादसाधूनांविगुणाजायतेप्रजा ॥ लुब्धेभ्योजायतेलुब्धःसमेभ्योजायतेसमः ॥ ९ ॥ यजमानायथात्मानमृत्विजश्चतथाप्रजाः ॥ यज्ञात्प्रजाप्रभवतिनभसोंभइवामलं ॥ १० ॥ अग्नौप्रास्ताहुतिर्ब्रह्मन्नादित्यमुपगच्छति ॥ आदित्याज्जायतेवृष्टिर्वृष्टेरन्नंततःप्रजाः ॥ ११ ॥

ऽग्नेत्वांचितयेमजानीम तथाचाश्वमेधतुल्यत्वंब्रह्मयज्ञस्योक्तं आश्वलायनगृह्येपिआनेअभकचाहविर्द्ददातष्टंअरामसि तेतेभवंतूक्षणऋषभासोवशाउतेत्येतएवउक्षाणश्चऋषभाश्चवशाश्चभवंतियइमंस्वाध्यायमधीयतइति तथाऔषधैर्व्रीहियवादिभिःपशुभ्योवैमेधाउदक्रामंस्तौव्रीहिश्चैवयवश्चभूतावजायेतांतस्मादाहुःपुरोडाशसत्रंलोक्यमितिचतयोर्हविष्ट्वावगमात् पुरुषाश्वगोऽजानांपशूनाममेध्यत्वश्रुतेश्चतएतउत्क्रांतमेधाअमेध्याःपशवइति तथाचैतैस्त्रिभिर्हविर्भिर्देवतापूजायज्ञाख्याकर्तव्येतिशास्त्रेवेदेनिदर्शनंप्रत्यायकंवचनमस्तितदप्युदाहृतमेव ॥ ८ ॥ ननुइष्टान्भोगान्हिवोदेवादास्यंतेयज्ञभाविताइतिभगवताध्यज्ञानांधनपुत्रादिप्राप्त्यर्थत्वोक्तेःकिंतैर्मोक्षानुपयोगिभिरित्याशंक्याह इष्टेति इष्टंइष्टिपशुसोमादि आपूर्तंतटाकारामादि असाधूनांकामनावतांयज्ञात्तादृगेवलुब्धमपत्यंभवति समेभ्योरागद्वेषशून्येभ्यइष्टादिकर्तृभ्योऽनीप्सितापितादृशीप्रजाजायतइत्यर्थः ॥ ९ ॥ अंत्यमर्धंव्याचष्टे यजमानाइति ऋत्विजोयजमानाश्चयथाआत्मानंसकाममकामंवापश्यंतितथाउभयेषामपिप्रजाभवति तथाहि ऋत्वंगेपासनस्यऋत्विक्कर्तृकस्यापिफलंउभयगामिदृष्टं आत्मनेवायजमानायवायंकामंकामयतेतमागायानीति ॥ १० ॥ यज्ञस्यप्रजाहेतुत्वेमनुवाक्यंप्रमाणयति अग्नाविति ॥ ११ ॥

तस्मात्यज्ञात् सुनिष्ठितायज्ञमात्रनिष्ठानतुकामपराः पूर्वंविनापिफलाभिसंधिसर्वान्कामान्नांतरीयकतयालेभिरे यथोक्तमापस्तंबेन तद्यथाम्रेफलार्थेनिर्मितेच्छायागंधइत्यनूत्पद्येतेएवंधर्मंचर्यमाणमर्थाअ नूत्पद्यंतइतिएतदेवाह अकृष्टेति यथाचकर्षणाभावान्नगवांभुवोभूमिशयानांवाहिंसाभवति अभवन्फलपुष्पवत्यइतिशेषः आशीर्भिर्जगतःशुभानुध्यानेन॥ १२ ॥ नतेइति यज्ञानांस्वाआविकत्वाद्दात्मन श्वाऽनाधेयातिशयत्वान्नकर्मणःफलंकर्तरिपश्यंति शंकमानायज्ञेफलमस्तिनवेतिसंदिहानाः ॥ १३ ॥ असाधवः धूर्ताः दांभिकाः सस्मेत्यादिसार्धः अप्रमाणेनकुतर्केणप्रमाणंवेदंअशुभंकुर्यात्सःपापकृतां लोकानृगच्छेत्सेत्यन्वयः सचससदैवाकृतप्रज्ञोभवतिनकदाचिदपिमुच्यतइत्यर्थः॥१४॥१५॥एवंश्लोकत्रयेणफलाभिसंधिशून्यंकर्मप्रशस्यदांभिककुतार्किकौचनिंदितौइदानींविद्वदभिसंधिमाह कर्तव्यमि ति कर्मेत्युत्तरश्लोकादपकृष्यते कर्मकर्तव्यंनित्यमित्येवकर्तव्यं कुतोनित्यंयतःवेदइतिनिश्चितंब्राह्मणोवेदनिष्ठःभयंवेत्ति कर्माकरणेइतिशेषः ब्राह्मणशब्दार्थमाह ब्रह्मेति लोकेऋत्विग्घविर्मंत्राग्न्यादिरूपे णब्रह्मैववर्ततेइतियोवेत्तिकर्तव्यतांकर्तुमर्हतांआत्मनिचयोवर्णाध्यासपूर्वकंकर्तृत्वंचपुनर्नैववेत्तिसब्राह्मणइत्यर्थः कर्तृत्वाभिमानंफलाभिलाषंचत्यक्त्वाकर्मांगेषुब्रह्मदृष्टिंकुर्वाणाअशनपानादाविवस्वरसेनैवक

तस्मात्सुनिष्ठिताःपूर्वंसर्वान्कामांश्चलेभिरे॥ अकृष्टपच्यापृथिवीआशीर्भिर्वीरुधोभवन्॥१२॥ नतेयज्ञेष्वात्मसुवाफलंपश्यंतिकिंचन ॥ शंकमानाःफलंयज्ञे येयजेरन्कथंचन॥१३॥ जायंतेसाधवोधूर्तालुब्धावित्तप्रयोजनाः॥ सस्मपापकृतांलोकान्गच्छेदशुभकर्मणा ॥ १४ ॥ प्रमाणमप्रमाणेनयःकुर्यादशुभंन रः॥ पापात्मासोऽकृतप्रज्ञःसदैवेहद्विजोत्तम॥ १५॥ कर्तव्यमितिकर्तव्यंवेत्तिवैब्राह्मणोभयं॥ ब्रह्मैववर्ततेलोकेनैवकर्तव्यतांपुनः ॥ १६॥ विगुणंचपुनःकर्म ज्यायइत्यनुशुश्रुम॥ सर्वभूतोपघातश्चफलभावेचसंयमः॥१७॥सत्ययज्ञादमयज्ञाअर्थलुब्धार्थतृप्तयः॥ उत्पन्नत्यागिनःसर्वेजनाआसन्नमत्सराः॥१८॥क्षे त्रक्षेत्रज्ञतत्त्वज्ञाःस्वयज्ञपरिनिष्ठिताः॥ ब्राह्मंवेदमधीयंतस्तोषयंत्यपरानपि॥ १९॥

र्माणिकुर्वंतीत्यर्थः ॥१६॥ यदुक्तमतःस्तैन्यंप्रभवतीतिविगुणात्कर्मणोदोषोस्तीतितत्राह विगुणमिति एवंविदोब्राह्मणस्यविगुणमपिकर्मज्यायः तथाचानुशुश्रुमवेदे यदुचैवास्मिन्शव्यंकुर्वंतियदिचनार्चिषमे वाभिसंभवंतीति अंत्येष्ट्यभावेपिविदुषोर्चिरादिगतिरस्त्येवकिमुततत्रांगवैगुण्येइतिश्रुत्यर्थः किंचैवंविदःकर्मणिसर्वैर्भूतैःश्वसूकरादिभिरमेध्यपशुभिरुपघातोपिज्यायान् आत्मानुसंधानहेतुत्वात् नतुमूढस्यसां गमपिकर्मज्यायइतिभावः तथाफलभावेउपघातफलस्यइदंमेकर्मानेनोपघातेननष्टमितिबुद्धिस्तत्सत्त्वेसंयमःप्रायश्चित्तमुक्तंनान्यथा चकारोहेत्वर्थः तथाचाम्नातमैतरेयके तदाहुर्यस्यगार्हपत्याहवनीया वंतरेणानोवारथोवाश्वावाप्रतिपद्येतकातत्रप्रायश्चित्तिरितिनैनन्मनसिकुर्यादित्याहुरात्मन्यस्यहिताभवंतीतितच्चेन्मनसिकुर्वीतगार्हपत्यादविच्छिन्नामुदकधारांहरेत्तंतुंतन्वन्रजसोभानुमन्विहीत्याहवनीयात्सा तत्रप्रायश्चित्तिरिति अनःशकटं एनत्एतत् अस्ययजमानस्य आत्मनिस्वरूपे हियस्मात् तातानिअनआदीनि सुपांसुलुगितिसुपोडादेशः ॥ १७ ॥ एवंविदुषःकर्मयज्ञंप्रशस्ययज्ञांतरमप्याहशिष्टाचार प्रदर्शनमुखेन सत्येति अर्थलुब्धाःपरमपुरुषार्थेलोभवंतःअर्थेषुधनेषुविषयेषुतृप्तिर्येषांते वैराग्यतृप्ताइत्यर्थः परमपुरुषार्थेनैवतृप्ताइतिवा उत्पन्नत्यागिनःश्वस्तनसंग्रहमकुर्वंतः अमत्सराइतिच्छेदः ॥१८॥ स्वयज्ञोयोगः ब्राह्मंवेदंप्रणवं ॥ १९ ॥

कथंतोषयंतीत्यतआहाखिलमिति सर्वंब्रह्मप्रणवः कार्यकारणोभयरूपत्वात् एतद्वैसत्यकामपरंचापरंचब्रह्मयदोंकारइतिश्रुतेः तत्अखिलंदैवतंसर्वदेवतात्मकं वाच्यवाचकयोरभेदात् ओंकारःसर्वदैवत्यइत्य नुक्रमणिकायांकात्यायनवचनाच्च तच्चब्रह्मणिब्रह्मविदिस्थितं अतस्तृप्यतोऽश्नतोब्रह्मविदस्त्वमस्यच सप्तम्यर्थेषष्ठी ब्रह्मविदितृप्तेसतिदेवाविराडवयवभूताआदित्यादयस्तुष्यंति तथाचोक्तंछांदोग्ये प्राणेतृ प्यतिचक्षुस्तृप्यतिचक्षुषितृप्यत्यादित्यस्तृप्यतीत्यादि भुंजानोपिविद्वान्विश्वंतर्पयतिकिमुतयजमानइत्याशयः ॥२०॥ किंचनरसांतरंनाभिनंदतिदृष्टानतुष्यति ॥ २१ ॥ ईदृक्प्रज्ञालाभेहेतुमाह धर्मेति ध र्माधाराधर्मैकाश्रयाः धर्मसुखाःधर्मेणैवसुखंयेषां कृत्स्नंकार्याकार्यंव्यवसितंनिश्चितंयैःईदृशावयंस्मः नःअस्माकंतत्त्वतःस्वरूपात्बुद्धौचिदाभासात्मकात्सूत्रात्मकप्राणसंज्ञात्भूयःबहुतरंविश्वव्यापकत्वात् प्राणएवसर्वापेक्षयाभूयान्ततोपिबहुतरः प्राणाद्युत्पत्तिस्थानंभूतत्मास्तीतिप्राज्ञः कर्मभिःशुद्धांतःकरणईक्षतेआलोचयति ॥ २२ ॥ तितीर्षवोयत्रगत्वानशोचंतितत्ब्रह्मणःस्थानंसात्विकाःप्राप्नुवंतीतिद्वयोः

अखिलंदैवतंसर्वंब्रह्मब्रह्मणिसंश्रितं ॥ तुष्यंतितृप्यतोदेवास्तमाऽत्दमस्यजाजले ॥ २० ॥ यथासर्वरसैस्तृप्तोनाभिनंदतिकिंचन ॥ तथाप्रज्ञानतृप्तस्यनित्यतृ प्तिःसुखोदया ॥ २१ ॥ धर्माधाराधर्मसुखाःकृत्स्नव्यवसितास्तथा ॥ अस्तिनस्तत्त्वतोभूयइतिप्राज्ञस्त्ववेक्षते ॥ २२ ॥ ज्ञानविज्ञानिनःकेचित्परंपारंतितीर्षवः ॥ अतीवपुण्यदंपुण्यंपुण्याभिजनसंहितं ॥ २३ ॥ यत्रगत्वानशोचंतिनच्यवंतिव्यथंतिच ॥ तेतुतद्ब्रह्मणःस्थानंप्राप्नुवंतीहसात्विकाः ॥ २४ ॥ नैवतेस्वर्गमिच्छं तिनयजंतियशोधनैः ॥ सतांवर्त्मानुवर्ततेयजंतेचाविहिंसया ॥ २५ ॥ वनस्पतीनोषधीश्चफलंमूलंचतेविदुः ॥ नचैतान्नृत्विजोलुब्धायाजयंत्तिफलार्थिनः ॥ ॥ २६ ॥ स्वमेबचार्थंकुर्वाणायज्ञंचक्रुःपुनर्द्विजाः ॥ परिनिष्ठितकर्माणःप्रजानुग्रहकाम्यया ॥ २७ ॥ तस्मात्तान्नृत्विजोलुब्धायाजयंत्यशुभान्नरान् ॥ प्रापयेयुः प्रजाःस्वर्गेस्वधर्माचरणेनवै ॥ इतिमेवर्ततेबुद्धिःसमासर्वत्रजाजले ॥ २८ ॥

संबंधः ज्ञानंशास्त्रजंविज्ञानमनुभवस्तद्वंतः ॥ २३ ॥ २४ ॥ नैवेति तेतितीर्षवः तस्यनाममहद्यशइतिश्रुतेर्यशोब्रह्म धनैर्धनसाध्यैःकर्मभिःसतांवर्त्मयोगमनुवर्तंते यजंतेचाविहिंसया ॥ २५ ॥ विदुःहविष्ट्वे न एतान्निर्धनान् ऋत्विजोनयाजयंति यतःफलार्थिनोधनार्थिनः ॥ २६ ॥ कथंतर्हितेयज्ञंसंपादयंतीत्यतआह स्वमेवेति· स्वंआत्मानमेवअर्थंयज्ञोपकरणसामग्रींसंकल्पसमकालोत्थांकुर्वाणामानसिकंय ज्ञंचक्रुः तथाचोपबृंहितंत्रिताख्यायिकयाप्रागेव मंत्रलिंगंच त्रितःकूपेवहितोदेवान्हवतऊतयइति ऊतयेयज्ञसंतत्यविच्छेदाय परिनिष्ठितंसमापितंकर्मयैस्तेतथाभूताअपिलोकानुग्रहार्थंमानसैर्यज्ञैर्यजंतेइत्य र्थः ॥ २७ ॥ यस्मादेवंविधान्लुब्धाऋत्विजोनयाजयंतितेचतान्नेच्छंतितस्मात्तानेवाशुभान्मोक्षेच्छारहितांस्तेलुब्धाऋत्विजोयाजयंतीत्याह तस्मादिति इतरेतुसाधवःस्वधर्माचरणेनपरान्उपकुर्वंतिनतुधर्म फलंकामयंतेसमबुद्धित्वादित्याह प्रापयेयुरिति इतीति इतिहेतोःसदसद्वृत्त्योर्विभिन्नत्वादहंसद्वृत्तमेवानुसरामीत्यर्थः ॥ २८ ॥

यानीति यानिमार्गदैवतानिधूमरात्र्यादीनिपुनरावृत्तिप्रदमार्गप्रदर्शकानि अर्चिरहरादीनिअपुनरावृत्तिप्रदमार्गप्रदर्शकानिवा प्राज्ञाःकर्मठाउपासकावा इज्यंतियजंते तेनयजनेन तंयथायथोपासनेतथैन:प्रे त्यभवंतीतिश्रुतेस्तेयजमानाःयथाभावनंतेनतेनदेवयानेनयथामार्गेण अत्रपितृयाणोपिदेवयानपदेनोच्यते तेपितृलोकंदेवलोकंवायांति कर्मणापितृलोकोविद्ययादेवलोकइतिश्रुतेः॥ २९ ॥ तस्यदेवयानेनग तस्यापिएकस्यकर्मठस्यावृत्तिरस्ति अथैतमेवाध्वानंपुनर्निवर्तंतइतिधूमादिमार्गेणगतानामावृत्तिश्रुतेः मनीषिणःमनोरोधशीलस्योपासकस्यनास्त्यावृत्तिः नचपुनरावर्ततइत्यर्चिरादिमार्गगतानामनावृत्तिश्रु तेः उभौकर्मठोपासकौ देवैःधूमाग्न्यादिभिरातिवाहिकैःसहयांत्यस्मिन्निति देवयानस्तेनदिव्येनमार्गेणयद्यप्युभावपिगच्छतस्तथापिसंकल्पभेदात्तयोरावृत्त्यनावृत्तीभवतइतिमहद्वैलक्षण्यमित्याशयः ॥ ३० ॥ विदुषांसत्यसंकल्पानामैश्वर्यमाह स्वयमिति अनडुहइत्युपलक्षणं सर्वमेषांसौभर्यादीनामिवसंकल्पेनैवसिद्ध्यतीत्यर्थः उस्राधेनवः ॥ ३१ ॥ तेषांक्रतवोपिमानसिकाएवेत्याहार्धेन स्वयमिति सिद्धसंकल्प त्वाद्यूपदक्षिणादीन्मनसैवसृजंतीत्यर्थः ततश्चकिमित्यतआह यइति भावितात्मायोगाभ्यासशोधितचित्तःसमधुपर्केगांआलब्धुंहिंसितुमर्हति नकर्मणालिप्यतेपापकेनेतिविदुषिदोषालेपश्रुतेः ॥ ३२ ॥ इत

यानियज्ञेष्विहेज्यंतिसदाप्राज्ञाद्विजर्षभाः॥ तेनतेदेवयानेनपथायांतिमहामुने ॥ २९॥ आवृत्तिस्तस्यचैकस्यनास्त्यावृत्तिर्मनीषिणः॥ उभौतौदेवयानेनग च्छतोजाजलेयथा॥ ३०॥ स्वयंचैपामनडुहोयुज्यंतिचवहंतिच॥ स्वयमुस्राश्चदुह्यंतेमनःसंकल्पसिद्धिभिः॥ ३१ ॥ स्वयंयूपानुपादाययजंतेस्वाप्तदक्षिणैः॥ यस्तथाभावितात्मास्यात्सगामालब्धुमर्हति॥ ३२॥ ओषधीभिस्तथाब्रह्मन्यजेरंस्तेनतादृशाः॥ इतित्यागंपुरस्कृत्यतादृशंप्रब्रवीमिते॥ ३३॥ निराशिषमनारं भंनिर्नमस्कारमस्तुतिं॥अक्षीणंक्षीणकर्माणंतंदेवाब्राह्मणंविदुः॥३४॥नश्रावयन्नचयजन्नददद्ब्राह्मणेषुच॥ काम्यांवृत्तिंलिप्समानःकांगतिंयातिजाजले॥ इदंतुदैवतंकृत्वायथायज्ञमवाप्नुयात्॥३५॥ जाजलिरुवाच नवैमुनीनांशृणुमःस्मतत्त्वंपृच्छामितेवाणिजकष्टमेतत्॥पूर्वेपूर्वेचास्यनावेक्षमाणानातः परंतमृषयःस्थापयंति॥३६॥यस्मिन्नेवात्मतीर्थेनपशवःप्राप्नुयुर्मखं॥अथस्मकर्मणाकेनवाणिजप्राप्नुयात्सुखं॥शंसमेतन्महाप्राज्ञभृशंवैश्रद्दधामिते॥३७॥

रस्तुपशुबीजादिवधात्मत्यवैत्येवेत्याह नतादृशाइति मूढाःनगवौषधादिभिर्यष्टुमर्हाइत्यर्थः इतीति यस्मात्त्यागिनामीदृङ्माहात्म्यंतस्माद्धेतोरित्यर्थः ॥ ३३ ॥ संक्षेपेणत्यागिनोलक्षणमाह निराशिषमिति ॥ ॥ ३४ ॥ कांगतिंयाति तस्माद्धूरयजमानमददानमासुरोवतेतिश्रुतेः सआसुरःकामपिगतिंदेवमार्गंपितृमार्गंवानयातीत्यर्थः कथंतर्हिगतिंयांतीत्यतआहार्धेन इदमिति इदंनिराशिषमितिश्लोकोक्तलक्षणंदैव तंदैवतमिवसेवनीयंकृत्वायथायथावत्यज्ञंपरमात्मानं यज्ञोवैविष्णुरितिश्रुतेः अवाप्नुयात् ॥ ३५ ॥ मुनीनांस्वयंयूपानुपादाययजंतेस्वाप्तदक्षिणैरित्युक्तरूपाणामात्मयाजिनांएतत्तत्त्वंरहस्यंनस्मशृणुमोनश्रु तवंतोवयं यतःकष्टंगहनंअतस्त्वांपृच्छामि अस्ययोगधर्मस्य नावेक्षमाणाःनआलोचनंकृतवंतः अवेक्षमाणाअपिअतःपरमपितंधर्मंनस्थापयंतिलोकेनप्रवर्त्तयंतिरहस्यत्वादेव ॥ ३६ ॥ यस्मिन्नितिविभ क्तिप्रतिरूपकमव्ययंयद्यर्थेएवएवं यद्येवंत्वदुक्तप्रकारेण आत्मतीर्थेआत्मैवतीर्थंयज्ञभूमिस्तत्रपशवःपशुप्रायाःमंदमतयोमखंमानसिकंक्रतुंनप्राप्नुयुः तत्प्राप्तेर्बहुपुण्यसाध्यत्वात् अथतर्हिप्राप्नुयात्प्राप्नुयुः व चनव्यत्ययआर्षः तत्कर्म तेतववाक्यमितिशेषः॥ ३७ ॥

उतेति एकउतशब्दोऽधिकविवक्षायांअन्योऽप्यर्थे किंचयेषांदांभिकानांयज्ञाअपिश्रद्धादिराहित्यात्अयज्ञाभवंति तेकचित्अंतर्बहिर्वामखंनार्हंति श्रद्दधानानांतुएकयागवैवबाह्यक्रतुसिद्धिरित्याह आ
ज्येनेति दर्शपूर्णमासयोःश्रूयते सर्वस्मैवाएतद्यज्ञायगृह्यंतेयध्रुवायामाज्यं ऐंद्रंपयोऽमावास्यायांऐंद्रंदध्यमावास्यायांआधानप्रकारेणचद्वादशगृहीतेनस्रुचंपूरयित्वासप्तवत्यापूर्णाहुतिंजुहोतीति आज्येनेति
शेषः सप्तते अग्नेसमिधइत्यृचा विशेषतइतिश्रौतमखोदर्शितः तत्राशक्तानांतुवालैःगोपुच्छेपितृतर्पणादिना शृंगेणगोशृंगेणाभिषेकादिना पादेनेतिपादरजसेत्यर्थः एतेषांगोस्पर्शनादीनांचसद्यःपापनाशकत्वं
परलोकप्रदत्वंचस्मृत्युक्तंदर्शितं ॥३८॥ ननुपत्न्यभावेविशेषवान्श्रौतोमखःकथंस्यादित्यतआह पत्नीमिति अनेनपशुहिंसारहितेनआज्यादिसाध्यक्रतुविधिनाआज्यादिद्रव्यंदेवतार्थेविनियोजयन् हेतौशतृ
प्रत्ययः विनियोगहेतोःपत्नींचमानसीमेवकरोति श्रद्धामितिशेषः तस्मादपत्नीकोग्निहोत्रमाहरेत्तस्मादपत्नीकस्याधानंकुर्वंतीत्युक्त्वाश्रद्धापत्नीसत्यंयजमानइतिबह्वृचब्राह्मणेअपत्नीकस्याग्निहोत्राधानादौश्र

तुलाधारउवाच उतयज्ञाउतायज्ञामखंनार्हंतितेकचित् ॥ आज्येनपयसादध्नापूर्णाहुत्याविशेषतः ॥ वालैःशृंगेणपादेनसंभरत्येवगौर्मखं ॥ ३८ ॥ पत्नींचा
नेनविधिनाप्रकरोतिनियोजयन् ॥ इष्टंतुदैवतंकृत्वायथायज्ञमवाप्नुयात् ॥ ३९ ॥ पुरोडाशोहिसर्वेषांपशूनांमेध्यउच्यते ॥ सर्वानद्यःसरस्वत्यःसर्वेपुण्याःशि
लोच्चयाः ॥ ४० ॥ जाजलेतीर्थमात्मैवमास्मदेशातिथिर्भव ॥ एतानीदृशकान्धर्मानाचरन्निहजाजले ॥ कारणैर्धर्ममन्विच्छन्सलोकानाप्नुतेशुभान् ॥ ४१ ॥
भीष्मउवाच एतानीदृशकान्धर्मांस्तुलाधारःप्रशंसति ॥ उपपत्त्याभिसंपन्नान्नित्यंसद्भिर्निषेवितान् ॥ ४२ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिमोक्षधर्म
पर्वणितुलाधारजाजलिसंवादेत्रिषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६३ ॥ ॥ ७ ॥ तुलाधारउवाच सद्भिर्वायदिवासद्भिःपंथानमिममास्थितं ॥ प्र
त्यक्षंक्रियतांसाधुततोज्ञास्यसितद्यथा ॥ १ ॥ एतेशकुंताबहवःसमंताद्विचरंतिह ॥ तवोत्तमांगेसंभूताःश्येनाश्चान्याश्चजातयः ॥ २ ॥

द्धायाःपत्नीत्वदर्शनात् इष्टं भावेक्तः यागमेवदैवतवदत्यंतंसेवनीयंकृत्वायथायथावत्यज्ञंविष्णुंप्राप्नुयात् ॥ ३९ ॥ तत्रयागविशेषंनियमयति पुरोडाशोहीति हिशब्देनतएतउत्क्रांतमेधाअमेध्याःपशवइतिप
शूनाममेध्यत्वंतस्मादाहुःपुरोडाशसत्रंलोक्यमितिपुरोडाशसत्रप्राशस्त्यंचश्रुतिप्रसिद्धंद्योत्यते मेधोयज्ञस्तदर्होमेध्यः सर्वेषांवाएषपशूनांमेधेनयजतेयःपुरोडाशेनयजतइतिश्रुतेः मूलेपशूनामितिननिर्द्धारणेष
ष्ठी पशूनाममेध्यत्वात्पुरोडाशस्यचापशुत्वात् तेनपशुसंबंधीयोमेधस्तदर्हःपुरोडाशइतिश्रुत्यनुसारेणस्मृत्यर्थोवर्णनीयः एवंश्रद्धावतामविदुषांयज्ञमुक्त्वाविदुषांयज्ञमाह सर्वाइति ॥ ४० ॥ तीर्थंयज्ञभूमिः
यत्रैवात्मसमाधानंतत्रैवसर्वाणितीर्थानिसंतीत्यर्थः तीर्थमितियज्ञाद्युपलक्षणं ईदृशकान्अहिंस्रान् कारणैःअर्थित्वसमर्थत्वविद्वत्त्वतारतम्यैः ॥ ४१ ॥ उपपत्त्यायुक्त्या ॥ ४२ ॥ इतिशां॰मो॰नैलकंठी
येभारतभाव॰त्रिषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६३ ॥ ॥ ७ ॥ एवंश्रुत्यविरोधेनाहिंसात्मकोधर्मःप्रतिपादितस्तत्रदृष्टप्रत्ययोत्पादनपूर्वकंश्रद्धांद्रढयितुमारभते सद्भिरिति क्रियतांकुरु पंथानंआति
ष्ठअस्यफलंचत्वयाप्रत्यक्षंक्रियतामित्यध्याहृत्यवायोज्यं आहूयतत्फलंयथातथाज्ञास्यसीतिचतुर्थेनसंबंधः ॥ १ ॥ २ ॥

ततस्ततः तेषुतेषुर्नीडेषु प्रवेशाय श्लिष्टान्संकुचितहस्तपादान् ॥३॥ ४ ॥ वाचमुच्चारयंति निःशंकंप्रत्युत्तरंप्रयच्छंतीत्यर्थः तत्रहेतुः धर्मस्यअहिंसात्मकस्यसंबंधिनोवचनात्प्रियवचनादित्यर्थः ॥ ५ ॥ एवंअ हिंसाधर्मेप्रत्ययमुत्पाद्यफलितमाह अहिंसादीति हिंसाआदिपदार्थःइहपरत्रचप्रत्यक्षफलमितिशेषः तत्रहिफलमनुभवेनदर्शयित्वाहिंसाफलमाह श्रद्धामिति हिंसाश्रद्धांविश्वासंनिहंतीत्यध्याहृत्ययोज्यं तंवि श्वासघातिनं॥६॥ समानांलाभालाभयोस्तुल्यानां संयतानांदांतानां सुचेतसांशांतानां यज्ञःकर्तव्यइत्येवाभिसंधायकुर्वतांयज्ञमनुष्ठितानांनतुकर्तृत्वाभिमानंफलंचाभिसंधायेतिएवार्थः तेषांयज्ञोजातुकदा चिन्नेष्यतइतिनर्कित्विष्यतएव॥ ७॥ श्रद्धांस्तौति श्रद्धेत्यादिना विवस्वान्प्रकाशरूपश्चिदात्मातत्संबंधिनीवैवस्वती ब्रह्मविषयिणीतियावत् सेयंसूर्यस्यसूर्यवत्प्रकाशधर्मिणःसत्वस्यदुहितेवदुहितासात्विकीत्य

आहूयैनान्महाब्रह्मन्विशमानांस्ततस्ततः ॥ पश्येमान्हस्तपादैश्चश्लिष्टान्देहेषुसर्वशः ॥ ३ ॥ संभावयंतिपितरंत्वयासंभाविताःखगाः ॥ असंशयंपितावै त्वंपुत्रानाहूयजाजले ॥ ४ ॥ भीष्मउवाच ततोजाजलिनातेनसमाहूताःपतत्रिणः ॥ वाचमुच्चारयंतिस्मधर्मस्यवचनात्किल ॥ ५ ॥ अहिंसादिकृतंक र्मइहचैवपरत्रच ॥ श्रद्धांनिहंतिवैब्रह्मन्साहताहंतितंनरं ॥ ६ ॥ समानांश्रद्दधानानांसंयतानांसुचेतसां ॥ कुर्वतांयज्ञइत्येवनयज्ञोजातुनेष्यते ॥ ७ ॥ श्रद्धावैवस्व तीसेयंसूर्यस्यदुहिताद्विज ॥ साऽवित्रीप्रसवित्रीचवहिर्वाङ्मनसीततः ॥ ८ ॥ वाग्वृद्धंत्रायतेश्रद्धामनोवृद्धंचभारत ॥ श्रद्धावृद्धंवाङ्मनसीनकर्मत्रातुमर्हति ॥ ॥ ९ ॥ अत्रगाथाब्रह्मगीताःकीर्तयंतिपुराविदः ॥ शुचेरश्रद्दधानस्यश्रद्दधानस्यचाशुचेः ॥ १० ॥ देवावित्तममन्यंतसदृशंयज्ञकर्मणि ॥ श्रोत्रियस्यकदर्यस्य वदान्यस्यचवार्धुषेः ॥ ११ ॥ मीमांसित्वोभयंदेवाःसममन्नमकल्पयन् ॥ १२ ॥ प्रजापतिस्तानुवाचविषमंकृतमित्युत ॥ श्रद्धापूतंवदान्यस्यहतमश्रद्धयेतर त् ॥ भोज्यमन्नंवदान्यस्यकदर्यस्यनवार्धुषेः ॥ १३ ॥ अश्रद्दधानएवैकोदेवानांनार्हतेहविः ॥ तस्यैवान्नंनभोक्तव्यमितिधर्मविदोविदुः ॥ १४ ॥ अश्रद्धापरमंपा पंश्रद्धापापप्रमोचनी ॥ जहातिपापंश्रद्धावान्सर्पोजीर्णामिवत्वचं ॥ १५ ॥ ज्यायसीयापवित्राणांनिवृत्तिःश्रद्धयासह ॥ निवृत्तशीलदोषोयःश्रद्धावान्पूतए वसः ॥ १६ ॥ किंतस्यतपसाकार्यंकिंवृत्तेनकिमात्मना ॥ श्रद्धामयोऽयंपुरुषोयोयच्छ्रद्धःसएवसः ॥ १७ ॥

र्थः सैवचश्रद्धाअवित्रीपालयित्री प्रसवित्रीविशुद्धजन्मप्रदा तथावाङ्मनसयोरपिसांतरंगं निश्चयात्मिकाहिश्रद्धा संकल्पात्मकंसंशयात्मकंमनस्ततोवहिरंगं ततोपिवाह्यतरावाणी जपध्यानजधर्मापेक्षयाश्रद्धैव श्रेष्ठेत्यर्थः ॥८॥ एतदेवाह वाग्वृद्धमिति वाचास्वरवर्णविपर्यासेनयद्वृद्धंछिन्नंनष्टंमंत्राद्युच्चारणे तत्श्रद्धात्रायतेसमाधने मनसाव्यग्रेणयन्नष्टंदेवताध्यानादितत् श्रद्धाहीनंतुव्यर्थमेवकर्मअतोनत्रातुमर्हतिकंचित्॥ ॥ ९ ॥ श्रद्धाशुचित्वयोःश्रद्धाधिकेत्यत्राख्यायिकामाहात्रेति ॥ १० ॥ कदर्यस्यकृपणस्य वार्द्धुषेः धान्यविक्रयिणः ॥ ११ ॥ मीमांसित्वाविचार्य ॥ १२ ॥ १३ ॥ हविर्दातुमितिशेषः ॥ १४ ॥ १५ ॥ निवृत्तःशीलदोषआचारलांछनंरागादिर्यस्यसनिर्दोषशीलवान् ॥ १६ ॥ यत्यासात्विकीराजसीतामसीवाश्रद्धायस्यसयच्छ्रद्धः सएवसःसात्विकोराजसस्तामसोवा ॥ १७ ॥

धर्मदर्शनाख्यान्मुनेःधर्मंवयंप्रामवंतः ॥ १८ ॥ श्रद्धावान्वेदवाक्ये श्रद्दधानस्तदर्थमनुष्ठातुंममेदंश्रेयइतिनिश्चयवान् धर्मोधर्मात्मा गरीयान्श्रेष्ठतरः ॥ १९ ॥ अचिरेणअल्पेन द्दिवंहार्दाकाशाख्यं ब्रह्मवि
हरेतांसत्यकामःसत्यसंकल्पइतिश्रुतेर्योगैश्वर्येणक्रीडामकुरुतां स्वंस्वंस्थानंवासदेशंस्वकर्मभिःपरिवर्जितं अर्जितमुपागम्येतिसार्धः ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ यथौपम्योपदेशेनयथावद्दृष्टांतकीर्तनेन ॥ २३ ॥
इतिशांतिपर्वणिमोक्षधर्मपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेचतुःषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६४ ॥ ॥ ५ ॥ एवंतुलाधारवाक्यैरहिंसात्मकस्यधर्मस्यश्रैष्ठ्यमुपपाद्यतस्यैववस्तुनयेहिंसात्म

इतिधर्मःसमाख्यातःसद्भिर्धर्मार्थदर्शिभिः ॥ वयंजिज्ञासमानास्तुसंप्राप्ताधर्मदर्शनात् ॥ १८ ॥ श्रद्धांकुरुमहाप्राज्ञततःप्राप्स्यसियत्परं ॥ श्रद्धावान्श्रद्दधान
श्चधर्मश्चैवहिजाजले ॥ स्ववर्त्मनिस्थितश्चैवगरीयानेवजाजले ॥ १९ ॥ भीष्मउवाच ततोचिरेणकालेनतुलाधारःसएवच ॥ दिवंगत्वामहाप्राज्ञौविह
रेतांयथासुखं ॥ २० ॥ स्वंस्वंस्थानमुपागम्यस्वकर्मपरिवर्जितं ॥ एवंबहुविधार्थंचतुलाधारेणभाषितं ॥ २१ ॥ सम्यक्चैतदुपालब्धोधर्मश्चोक्तःसनातनः ॥ तस्य
विख्यातवीर्यस्यश्रुत्वावाक्यानिसद्विजः ॥ २२ ॥ तुलाधारस्यकौंतेयशांतिमेवान्वपद्यत ॥ एवंबहुमतार्थंचतुलाधारेणभाषितं ॥ यथौपम्योपदेशेनकिंभूयः
श्रोतुमिच्छसि ॥ २३ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति० मोक्ष० तुलाधारजाजलिसंवादेचतुःषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६४ ॥ ॥ ५ ॥
भीष्मउवाच अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनं ॥ प्रजानामनुकंपार्थंगीतंराज्ञाविचख्नुना ॥ १ ॥ छिन्नस्थूणंवृषंदृष्ट्वाविलापंचगवांभृशं ॥ गोग्रहेयज्ञवा
टस्यप्रेक्षमाणःसपार्थिवः ॥ २ ॥ स्वस्तिगोभ्यास्तुलोकेषुततोनिर्वचनंकृतं ॥ हिंसायांहिप्रवृत्तायामाशीरेषातुकल्पिता ॥ ३ ॥ अव्यवस्थितमर्यादैर्विमूढैर्नास्ति
कैर्नरैः ॥ संशयात्मभिरव्यक्तैर्हिंसासमनुवर्णिता ॥ ४ ॥

कंधर्मंनिंदत्याख्यायिकामुखेन अत्रापीत्यादिना प्रजानांपुरुषादिपशूनां ॥ १ ॥ छिन्नाविशस्तास्थूणाप्रतिमाशरीरंयस्यतं स्थूणायसिस्मृता प्रतिमायांगृहस्तंभइतिविश्वः गोग्रहेगवालंभवतियज्ञे यज्ञवाट
स्यकर्मणिषष्ठी यज्ञवाटस्थान्ब्राह्मणान्निर्दयान्प्रेक्षमाणः ॥ २ ॥ निश्चितंवचनंनिर्वचनं एषास्वस्तिगोभ्योस्त्विति ॥ ३ ॥ तदेवाह अव्यवस्थितेत्यादिना हिंस्रःक्षत्रयज्ञस्तदन्योब्राह्मणयज्ञइतिमर्यादाअव्यव
स्थिताविचलितामर्यादायेषांतैः यतोविमूढैः तत्रापिहेतुर्नास्तिकैःनास्तिब्रह्मेतिवदद्भिः संशयात्मभिः आत्मादेहोऽन्योवा अन्योपिकर्ताऽकर्तावा अकर्ताप्येकोनेकोवा एकोपिसंगवान्असंगोवाइत्यादिरूपःसं
शयस्तद्वान्आत्माचित्तंयेषांतैः अव्यक्तैः यज्ञादिद्वारैवख्यातिमिच्छद्भिरितिभावः हिंसाकर्तापश्वालंभःश्रेष्ठःकृतः ॥ ४ ॥

सर्वेति बहिर्वेद्यामिवसर्वकर्मसुज्योतिष्टोमादिष्वपिनराःकामकारादेवपशून्हिंसंतिननुशास्त्रात् यतःधर्मात्मामनुःसर्वेष्वर्थेनरत्ववित्अहिंसामेवअब्रवीत्प्रशशंस ननुवसंतेवसंतेज्योतिषायजेतप्रतिसंवत्सरंसोम इतिश्रुतिस्मृतिभ्यांनित्यत्वेनविहितेषुज्योतिष्टोमादिषुविहितःपश्वालंभःकथंकामकारःस्यात् जायमानोवैब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवाजायते ब्रह्मचर्येणऋषिभ्योयज्ञेनदेवेभ्यःप्रजयापितृभ्यइत्यृणश्रुतेश्चानधीत्या निष्ट्वाप्रजामनुत्पाद्यचकथमनृणोवास्यात् अनाहिताग्नितायाश्चोपपातकेषुस्मरणात् कृताधानस्यसमर्थस्यकत्वनारंभोवाकथंस्यादितिचेन्न गार्हस्थ्यस्यैवकामकारत्वेनतन्मूलकानामाधानादीनामपितथात्वात् जायमानोवैइत्यत्रापिनउत्पद्यमानइत्यर्थःकिंतुगृहस्थःअधिकारीवासंपद्यमानइतिव्याख्येयं अन्यथापित्रादिष्वकृताधानेषुपुत्रादीनामनाहिताग्निताजनितदोषभाक्त्वोपपत्तेः किंचयदहरेवैनंश्रद्धोपनमेत्तदहरेवप्रव्रजेदितिश्रुतेःश्रद्धाआत्मनिहितेषुनदशनंतदयस्य दधीताथयजेतेतिशतपथश्रुतेराधानादिविधिषुश्रद्धावानधिकारी श्रद्धाचार्थीतसांगवेदस्यआपाततःप्रतिपन्नवेदार्थस्यप्लवाह्येतेअदृढायज्ञरूपाअष्टादशोक्तमवरंयेषुकर्म एतच्छ्रेयोयेभिनंदंतिमूढाजरामृत्युंतेपुन रेवापियंतीत्यादिश्रुत्याषोडशऋत्विजोयजमानःपत्नीचेत्यष्टादशभिर्निष्पाद्यानांयज्ञानामदृढत्वंतत्कर्तृणांचमूढत्वंदर्शयंत्याज्योतिष्टोमादिभ्योहिंसावद्भ्योयज्ञेभ्यःप्रागेवापनीता तथाचवसंतेवसंतेज्योतिषायजेते तिविधितोनिंदार्थवादानुमितनिषेधाच्चअतिरात्रेषोडशिनंगृह्णातिनातिरात्रेषोडशिनंगृह्णातीतिविहितप्रतिषिद्धत्वात्षोडशिग्रहवत्ज्योतिष्टोमोऽपिकृताकृतएवेति अश्रद्दधानस्यतत्रप्रवृत्तिःकामकारकृतैव

सर्वकर्मस्वहिंसाहिधर्मात्मामनुरब्रवीत् ॥ कामकाराद्विहिंसंतिबहिर्वेद्यांपशून्नराः ॥ ५ ॥ तस्मात्प्रमाणतःकार्योधर्मःसूक्ष्मोविजानता ॥ अहिंसासर्वभूतेभ्यो धर्मेभ्योज्यायसीमता ॥ ६ ॥ उपोप्यसंशितोभूत्वाहित्वावेदकृताःश्रुतीः ॥ आचारइत्यनाचारःकृपणाःफलहेतवः ॥ ७ ॥ यदियज्ञांश्चवृक्षांश्चयूपांश्चोद्दिश्यमान वाः ॥ वृथामांसंनखादंतिनैपधर्मःप्रशस्यते ॥ ८ ॥ सुरामत्स्यामधुमांसमासवंकृसरौदनं ॥ धूर्तैःप्रवर्तितंह्येतन्नैतद्वेदेषुकल्पितं ॥ ९ ॥ मानान्मोहाच्चलोभाच्चलौ ल्यमेतत्प्रकल्पितं ॥ विष्णुमेवाभिजानंतिसर्वयज्ञेषुब्राह्मणाः ॥ १० ॥ पायसैःसुमनोभिश्चतस्यापियजनंस्मृतं ॥ यज्ञियाश्चैवयेवृक्षावेदेषुपरिकल्पिताः ॥ ११ ॥

नचोपनिषदध्ययनात्प्रागेवज्योतिष्टोमेप्रवृत्तिःसंभवति येननिंदाश्रवणात्प्राकृतत्रश्रद्धाआवश्यकत्वबुद्धिश्चसंभाव्येत स्वाध्यायोध्येतव्यइतिब्रह्मचर्यएवार्थज्ञानपर्यंतस्योपनिषदध्ययनस्यसिद्धत्वात् ननु कांडद्वयाध्याय्यपिकर्मकांडएवश्रद्धावानहमस्मिनज्ञानकांडइतिचेत् तर्हिमोहसर्पदष्टस्यतवकर्मनिंबंमधुरीकुर्वतस्तत्त्वज्ञानासिनेयंतिक्तायनांननःकिंविच्छिन्नं सर्वथाप्यज्ञानात्कामकारकृताहिंस्रकर्मणिप्र वृत्तिरितिसिद्धं तस्मादुक्तविधएवश्लोकार्थः ॥ ५ ॥ प्रमाणतःप्रमाणयोर्बलाबलंविजानतासूक्ष्मोधर्मःकार्यः तमेवाह अहिंसेति ॥ ६ ॥ गृहस्थस्यपंचसूनानामपरिहार्यत्वात्कथमहिंसाकार्येत्यतआह उपोप्ये ति उपसमीपेग्रामस्यवासंकृत्वाभिक्षार्थंग्रामंप्रविशेदितिविधेःसंन्यस्येत्यर्थः संशितस्तीक्ष्णव्रतोभूत्वावेदनकृताःश्रुतीःफलश्रुतीःअक्षय्यंहवैचातुर्मास्ययाजिनःसुकृतंभवतीत्याद्याः हित्वाआचारइतिबुध्ध्या अनाचारोगृहस्थाचारहीनःस्यात् पुरुषस्येदमेवश्रेयइतिबुध्ध्यानैष्कर्म्यंश्रयेदित्यर्थः कृपणाःक्षुद्राःफलमेवकर्मणिप्रवृत्तौहेतुःकारणंयेषांतथाभूताः ॥ ७ ॥ एतदेवकर्मनिंदयास्तौति यदीति यज्ञादिपरामान वावृथामांसंनखादंतिइतियःसएषधर्मोनप्रशस्यते ॥ ८ ॥ वैदिकंधर्मनिंदित्वाकामकारकृतंकर्मनिंदति सुरामितिसार्धेन आसवंमद्यं कृसरौदनंतिलमिश्रौदनं ॥ ९ ॥ एवंनिरस्ताखिलदोषोविष्णुमात्मानमेवश्र येदित्याह विष्णुमिति ॥ १० ॥ तस्यार्चनार्थंचनशक्तेरिवसुरामांसाद्यपेक्षितमित्याह पायसैरिति ॥ ११ ॥

चोक्षैर्विशुद्धैः ॥ १२ ॥ आपदः शरीरंशोषयंतिशरीरंचापदांनाशमिच्छत्यतोऽत्यंतंहिंसाशून्यस्यकथंशरीरनिर्वाहइत्याह शरीरमिति ॥ १३ ॥ यथेति शरीराविरोधेनैवधर्मंचरेन्नतुधर्मानुरोधेनशरीरंना शयेत् ॥ १४ ॥ इतिशांति॰मो॰नै॰भा॰पंचषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६५ ॥ ॥ ७ ॥ एवमहिंसाधर्मस्यावश्यानुष्ठेयत्वमुक्त्वा कदाचित्परनिर्बंधाद्धिंसामुपस्थितांकालविलंबा

यच्चापिकिंचित्कर्तव्यमन्यच्चोक्षैःसुसंस्कृतं ॥ महत्सत्वैःशुद्धभावैःसर्वंदेवार्हमेवतत् ॥ १२॥ युधिष्ठिरउवाच शरीरमापदश्चापिविविदंत्यविहिंसतः॥ कथं यात्राशरीरस्यनिरारंभस्यसेत्स्यते ॥ १३॥ भीष्मउवाच यथाशरीरंनग्लायेन्नेयान्मृत्युवशंयथा ॥ तथाकर्मसुवर्तेतसमर्थोधर्ममाचरेत् ॥ १४॥ इति श्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिमोक्षधर्मपर्वणिविचख्नुगीतायांपंचषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः॥ २६५॥ ॥७॥ युधिष्ठिरउवाच कथंकार्यंपरीक्षेतशी घ्रंवाथचिरेणवा ॥ सर्वथाकार्यदुर्गेस्मिन्भवान्नःपरमोगुरुः॥ १॥ अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनं ॥ चिरकारेस्तुयत्पूर्वंवृत्तमांगिरसेकुले ॥ २॥ चिरकारि कभद्रंतेभद्रंतेचिरकारिक ॥ चिरकारीहिमेधावीनापराध्यतिकर्मसु ॥ ३ ॥ चिरकारीमहाप्राज्ञोगौतमस्याभवत्सुतः ॥ चिरेणसर्वकार्याणिविमृश्यार्थान्प्र पद्यते ॥ ४ ॥ चिरंसंचिंतयत्यर्थांश्चिरंजाग्रच्चिरंस्वपन् ॥ चिरंकार्याभिपत्तिंचचिरकारीतथोच्यते ॥ ५ ॥ अलसग्रहणंप्राप्तोदुर्मेधावीतथोच्यते ॥ बुद्धिलाघव युक्तेनजनेनादीर्घदर्शिना ॥ ६ ॥ व्यभिचारेतुकस्मिंश्चिद्व्यतिक्रम्यापरान्सुतान् ॥ पित्रोक्तःकुपितेनाथजहीमांजननीमिति ॥ ७॥ इत्युक्त्वासतदाविप्रोगौतमो जपतांवरः॥ अविमृश्यमहाभागोवनमेवजगामसः॥८॥ सतथेतिचिरेणोक्त्वास्वभावाच्चिरकारिकः॥ विमृश्यचिरकारित्वाच्चिंतयामासवैचिरं॥ ९॥ पितुराज्ञां कथंकुर्यांनहन्यांमातरंकथं ॥ कथंधर्मच्छलेनास्मिन्निमज्जेयमसाधुवत् ॥ १० ॥ पितुराज्ञापरोधर्मःस्वधर्मोमातृरक्षणं ॥ अस्वतंत्रंचपुत्रत्वंकिंतुमांनानुपीड येत् ॥ ११ ॥ स्त्रियंहत्वामातरंचकोहिजातुसुखीभवेत् ॥ पितरंचाप्यवज्ञायकःप्रतिष्ठामवाप्नुयात् ॥ १२॥

दिनापरिहरेदितिप्रश्नपूर्वकमाख्यायिकामुखेनाह कथंकार्यमित्यादिना कार्यदुर्गेगुर्वादिवचनादवश्यकर्तव्येहिंसामयत्वेनदुष्करेचसतीत्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ चिरकारिनामनिर्वक्ति चिरमिति का र्याभिपत्तिःकार्याधिगमः तथातेनहेतुनाचिरकारीत्युच्यते ॥ ५ ॥ गृह्यतेउपादीयतेलोकेनेनेतिग्रहणंनामधेयं अलसइतिग्रहणंअलसग्रहणंप्राप्तः लाघवंनीचता जनेनोच्यतइतिसंबंधः ॥ ६ ॥ पित्रागौतमे न इमांजननीमहल्यां ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ धर्मच्छलेधर्मसंकटे ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥

युक्तंउचितं क्षमंसुखानुष्ठेयं इहतुद्वावपिधर्मौपरस्परविरुद्धौममयुक्तक्षमौकथमहमेतौनातिवर्तैतमांअतिशयेननातिवर्तेकिमेत्तिङव्ययघादितिनिङंतात्तमपआम् ॥ १३ गोत्रस्यनाम्नः ॥ १४ ॥ बुध्ये जानामि संभवंउत्पत्तिहेतुं ॥ १५ ॥ जातकर्मणिअश्माभवपरशुर्भवेतिप्राह अश्मेवाच्छेद्योभवपरशुरिवमदीयेपुशत्रुपुच्छेदकोभवेतिमंत्रपदार्थः उपकर्मओपनयनात्यवासादेत्यपुत्रस्यशिरःपरिगृह्यजपती

अनवज्ञापितुर्युक्ताधारणंमातृरक्षणं॥युक्तक्षमावुभावेतौनातिवर्ततमांकथं ॥ १३ ॥ पितात्यात्मानमाधत्तेजायायांजज्ञिवानिति॥ शीलचारित्रगोत्रस्य धारणार्थंकुलस्यच॥ १४॥ सोहंमात्रास्वयंपित्रापुत्रत्वेप्रकृतःपुनः ॥ विज्ञानंमेकथंनस्याद्यौबुध्येचात्मसंभवं ॥ १५॥ जातकर्मणियत्प्राहपितायच्चोपकर्मणि॥ पर्याप्तःसदृढीकारःपितुर्गौरवनिश्चये॥ १६॥ गुरुरग्र्यःपरोधर्मःपोषणाध्यापनान्वितः॥ पितायदाहधर्मःसवेदेष्वपिसुनिश्चितः॥१७॥ प्रीतिमात्रंपितुःपुत्रःसर्वंपुत्रस्यवैपिता॥ शरीरादीनिदेयानिपितात्वेकःप्रयच्छति॥१८॥ तस्मात्पितुर्वचःकार्यंनविचार्यंकदाचन॥ पातकान्यपिपूयंतेपितुःशासनकारिणः ॥१९॥ भोग्येभोज्येप्रवचनेसर्वलोकनिदर्शने॥ भर्त्राचैवसमायोगेसीमंतोन्नयनेतथा ॥ २० ॥ पिताधर्मःपितास्वर्गःपिताहिपरमंतपः॥ पितरिप्रीतिमापन्नेसर्वाःप्रीयंतिदेवताः॥२१॥ आशिषस्ताभजंत्येनंपुरुषंप्राहयत्पिता॥ निष्कृतिःसर्वपापानांपितायच्चाभिनंदति॥२२॥ मुच्यतेबंधनात्पुष्पंफलंवृक्षात्प्रमुच्यते॥ क्लिश्यन्नपिसुतंस्नेहःपितापुत्रंनमुंचति॥ २३॥ एतद्विचिंतितंतावत्पुत्रस्यपितृगौरवं॥ पितानाल्पतरंस्थानंचिंतयिष्यामिमातरं॥ २४ ॥ योत्ययंमयिसंघातोमर्त्यत्वेपांचभौतिकः॥ अस्यमेजननीहेतुःपावकस्ययथारणिः॥ २५॥ मातादेहारणिःपुंसांसर्वस्यार्तस्यनिर्वृतिः॥ मातृलाभेसनाथत्वमनाथत्वंविपर्यये॥ २६॥ नचशोचतिनाप्येनंस्थाविर्यमपकर्षति॥ श्रियाहीनोपियोगेहमंबेतिप्रतिपद्यते ॥ २७॥ पुत्रपौत्रोपपन्नोपिजननींयःसमाश्रितः॥ अपिवर्षशतस्यांतेसद्विहायनवच्चरेत्॥ २८॥ समर्थंवासमर्थंवाकृशंवाप्यकृशंतथा॥ रक्षत्येवसुतंमातानान्यःपोष्टाविधानतः॥२९॥ तदासवृद्धोभवतितदाभवतिदुःखितः॥ तदाशून्यंजगत्तस्ययदामात्राविमुज्यते ॥ ३० ॥नास्तिमातृसमाच्छायानास्तिमातृसमागतिः॥ नास्तिमातृसमंत्राणंनास्तिमातृसमाप्रिया॥ ३१ ॥

तिगृह्यविहितसर्वसंस्कारवहिर्भूतत्वादिदमुपकर्मतथाआत्मावैपुत्रनामासीतिप्राह पितुःपालयितुः एवंपितुराशिषमात्मभावंचदधतोगौरवंनिश्चितमित्यर्थः ॥ १६ ॥ १७॥१८॥ १९॥ भोग्येवस्त्रादौ भोज्येन्नादौ प्रवचनेवेदाध्ययने लोकनिदर्शनेलौकिकशिक्षायां भर्त्रेतिगर्भाधानादिसर्वसंस्कारोपलक्षणं ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥निर्वृतिःसुखंतत्कर्त्री ॥२६॥ हेअंबइत्युक्त्वा ॥२७॥ द्विहायनवत्द्विवर्षवान्भवेत् ॥२८॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥

वीरसूःवीरपुत्रसूः ॥ ३२ ॥ मातैवशुश्रूःतांअनंतरमव्यवहितं आत्मनोदेहंसःचेतनावान् नहन्यात् सकः यस्यशिरःसुषिरंमेदोमज्जादिनारिक्तंशुष्कालाबुवत्पथिपतितं तद्विपरीतमसुषिरंस्यात् ॥ ३३ ॥ प्राणउपस्थेंद्रियंतत्संश्लेषेमैथुनेइत्यर्थः अभिसंधिः पुत्रोमेगौरोजायेतवेदमनुब्रुवीतसर्वमायुरियादित्यादिश्रुत्याप्रदर्शितोभिलाषः कृतोदंपतीभ्यामेव तमभिलाषंमातापितावाउभौवाकुरुतस्तत्रभूतार्थोयाथार्थ्यंमातर्येवतत्कर्तृत्वंस्थितंनिश्चितंपितरितुसोभिलाषःपाक्षिकोभवतीत्यर्थः ॥ ३४ ॥ भरणमात्रेणगर्भधारणमात्रेणसंबंधेनमातापुत्रेप्रीतिमाल्हादंस्नेहमासक्तिंचकरोति अतःप्रत्युपकारायतस्यामपिप्रीतिस्नेहौपुत्रेणकार्यावित्यर्थः वस्तुतस्तुपितुरेवप्रजाः यथोक्तंप्रागेव माताभस्त्रापितुःपुत्रोयेनजातःसएवसइति भस्त्राचर्मकोशः पितुराज्ञानुल्लंघनीयेतिभावः ॥ ३५ ॥ ननुतचैतद्विप्रोब्राह्मणाःस्मोवयमब्राह्मणावेतिश्रुतेःपितृत्वेएवसंशयात्कथंतदाज्ञानुल्लंघनीयेत्यतआह पाणीति धर्मेचार्थेचकामेचनातिचरामीतिप्रतिज्ञापूर्वकंस्वयंपाणिग्रहंकृत्वायदिपुरुषाःस्त्रियःपरदारान्प्रतियास्यंतितर्हितेयाच्यतांप्रार्थनीयतांपूज्यतामिनियावत् नार्हंति धर्मत्यागात्.

कुक्षिसंधारणाद्धात्रीजननाज्जननीस्मृता ॥ अंगानांवर्धनादंबावीरसूत्वेनवीरसूः ॥ ३२ ॥ शिशोःशुश्रूषणाच्छुश्रूर्मातादेहमनंतरं ॥ चेतनावान्नरोहन्याद्यस्यनासुषिरंशिरः ॥ ३३ ॥ दंपत्योःप्राणसंश्लेषेयोभिसंधिःकृतःकिल ॥ तंमाताचपिताचेतिभूतार्थोमातरिस्थितः ॥ ३४ ॥ माताजानातियद्गोत्रंमाताजानातियस्यसः ॥ मातुर्भरणमात्रेणप्रीतिःस्नेहःपितुःप्रजाः ॥ ३५ ॥ पाणिबंधंस्वयंकृत्वासहधर्ममुपेत्यच ॥ यदायास्यंतिपुरुषाःस्त्रियोनार्हंतियाच्यतां ॥ ३६ ॥ भरणाद्धिस्त्रियोभर्तापात्याच्चैवस्त्रियःपतिः ॥ गुणस्यास्यनिवृत्तौतुनभर्तानपुनःपतिः ॥ ३७ ॥ एवंस्त्रीनापराध्नोतिनरएवापराध्यति ॥ व्युच्चरंश्चमहादोषंनरएवापराध्यति ॥ ॥ ३८ ॥ स्त्रियाहिपरमोभर्तादैवतंपरमंस्मृतं ॥ तस्यात्मनातुसदृशमात्मानंपरमंददौ ॥ ३९ ॥ नापराधोस्तिनारीणांनरएवापराध्यति ॥ सर्वकार्यापराध्यत्वान्नापराध्यंतिचांगनाः ॥ ४० ॥

अयमाशयः यएवंविधःपितासोऽज्ञानत्वादशिष्टत्वाच्चनानुरोध्यः ममतुपितासनीपतिरनुरोध्यएवेति ॥ ३६ ॥ किंतर्हिपित्राज्ञयामाताहंतव्येत्याशंक्याहभरणादिति पत्युर्भावःकर्मवापात्यंपालयितृत्वंतस्मात् तथाचभार्यांपत्नींत्रभार्गेर्विप्रोजयितुमिच्छतोस्यभर्तृत्वादिगुणशून्यस्योन्मत्तस्यैववचनान्मातरंनहिंसिष्येइत्याशयः ॥ ३७ ॥ ननुव्यभिचारिणीस्त्रीहंतव्यैवान्यथाकुलसंकरापत्तेरित्याशंक्याह एवमिति एवमपीत्यर्थ. व्युच्चरन्आचरन् महादोषंपारदार्यं यदिप्रार्थयेत्तेनवतस्यात्तर्हिनायंदोषःप्रसज्येतातःप्रथमप्रवृत्तेपुंस्येवायंदोषइत्यर्थः ॥ ३८ ॥ ननुस्त्रियाअपितदनुमोदनादपराधोस्त्येवेत्याशंक्याह स्त्रियाहीति तस्यआत्मनाशरीरेणसदृशंइंद्रमात्मस्येतिशेषः आत्मानंशरीरंपरमंश्रेष्ठंददौ स्वपतिवेषेणागतायपरस्मैपतिबुध्याशरीरंप्रयच्छंत्याममातुर्नव्यभिचारदोषोस्ति गर्भानुत्पत्तेःकुलसंकराभावाच्चनेयंवध्येत्यर्थः ॥ ३९ ॥ उपसंहरति नापराधइति किंचसर्वेषुकार्येषुअपराध्यत्वात्अनुरोध्यत्वात्अल्पबलत्वेनसर्वथापुरुषाधीनत्वात् तथाचबलात्कारकृतेव्यभिचारादौस्त्रियोनापराध्यंतीत्यर्थः ॥ ४० ॥

यश्चनेति चनशब्दोऽप्यर्थे योपिमैथुनजन्यतन्मयेनिर्देशोवचनंउक्तइंद्रप्रतीतिशेषः एवंह्युपाख्यायते त्वष्टुःपुत्रस्त्रिशिराइंद्रेणहतस्तद्धत्यायास्तृतीयांशःस्त्रीपुरजोरूपेणस्थापितोद्वौवृक्षभूम्योर्निर्यासोषरत्वरूपौस्थापितौनदास्त्रीभिर्वरःप्रार्थितः काममाविजनितोःसंभवामेति अस्माकंजननपर्यंतंपुरुषसंगोस्त्विति सोयंनिर्देशःस्त्रियाउक्तः तस्यतंस्मारयतःस्वहत्यांशनिधानेनतत्स्मरणप्रयोजकस्येंद्रस्यैवव्यक्तमधर्मोनतुमममातुःअत्रसंशयोनास्ति तस्मादिंद्रस्यापराधान्ममातुर्वधोनन्याय्यइतिभावः ॥४१॥ यावत्कुत्सनांनारींअवध्यांजानीयुस्तथापिमातरंतत्रापिगौरवेपातिव्रत्यधर्मेस्थितां पशवोपिपशुप्रायाअपि किमुतमादृशाइत्यर्थः ॥४२॥ समावायःसमूहः पितुस्तोषणेनस्वर्गप्राप्तिरित्यर्थः मर्त्यानांदेवतानांचसमावायंमातरंस्नेहादभ्येतीतियोजना मातात्वदृष्टद्वारालोकद्वयप्रदाइहलोकपालयित्रीचेतिभावः ॥४३॥४४॥ तेनताव

यश्चनोक्तोयनिर्देशस्त्रियामैथुनतन्मये॥ तस्यस्मारयतोव्यक्तमधर्मोनास्तिसंशयः ॥ ४१ ॥ एवंनारींमातरंचगौरवेचाधिकेस्थितां ॥ अवध्यांतुविजानीयुःपशवोप्यविचक्षणाः ॥४२॥ देवतानांसमावायमेकस्थंपितरंविदुः॥ मर्त्यानांदेवतानांचस्नेहादभ्येतिमातरं॥ ४३ ॥ एवंविमृशतस्तस्यचिरकारितयाबहु॥ दीर्घःकालोव्यतिक्रांतस्ततोस्याभ्यागमत्पिता ॥ ४४ ॥मेधातिथिर्महाप्राज्ञोगौतमस्तपसिस्थितः ॥ विमृश्यतेनकालेनपत्न्याःसंस्थाव्यतिक्रमं॥ ४५ ॥ सोब्रवीद्भृशसंतप्तोदुःखेनाश्रूणिवर्तयन्॥ श्रुतधैर्यप्रमादेनपश्चात्तापमुपागतः ॥ ४६ ॥ आश्रमंममसंप्राप्तस्त्रिलोकेशःपुरंदरः॥ अतिथिव्रतमास्थायब्राह्मणंरूपमास्थितः॥ ४७॥ समयासांत्वितोवाग्भिःस्वागतेनाभिपूजितः॥ अर्घ्यपाद्यंयथान्यायंमयाचप्रतिपादितः॥ ४८ ॥ परवानस्मिचेत्युक्तःप्रणयिष्यतितेनच॥ अत्रचाकुशलेजातेस्त्रियानास्तिव्यतिक्रमः॥ ४९ ॥ एवंनस्त्रीनचैवाहंनाध्वगस्त्रिदशेश्वरः॥ अपराध्यतिधर्मस्यप्रमादस्त्वपराध्यति ॥ ५० ॥ ईर्ष्याजंव्यसनंप्राहुस्तेनचैवोर्ध्वरेतसः॥ ईर्ष्ययात्वहमाक्षिप्तोमग्नोदुष्कृतसागरे॥५१॥ हत्वासाध्वींचनारींचव्यसनित्वाच्चवासितां ॥ भर्तव्यत्वेनभार्यांचकोनुमांतारयिष्यति॥ ॥ ५२ ॥ अंतरेणमयाज्ञप्तश्चिरकारीत्युदारधीः॥ यद्यद्यचिरकारीस्यात्समांत्रायेतपातकात्॥ ५३ ॥

ताकालेन संस्थाव्यतिक्रमंमरणानौचित्यं ॥ ४५ ॥ श्रुतंअध्ययनं धैर्यंक्रोधादिजयेस्थैर्यं तयोःप्रसादेन ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ सांत्वितःविश्रांतिंप्रापितः प्रतिपादितःप्रापितः ॥ ४८ ॥ परवान् त्वयाहंनाथवानस्मीत्युक्तः तेनसांत्वनादिनातृप्तःसन्प्रणयिष्यतिमयिप्रणयंकरिष्यति अत्रास्मिन्नर्थेचिंतितेसति अकुशले इंद्रलौल्येनस्त्रीदूषणेजातेविषयेस्त्रियाअहल्यायाव्यतिक्रमोनास्ति ॥ ४९ ॥ अध्वगइतिस्वर्गमार्गेणगच्छताइंद्रेणाहल्यांदृष्ट्वामोहंप्रापितेनैतत्कृतमितिसूचितं धर्मस्ययोगधर्मसंबंधीप्रमादोऽनवधानता इंद्रस्यानपराधत्वंद्वेषराहित्यान्मुनिनेहोक्तंनतुव्यवहारतः ॥ ५० ॥ तेनप्रमादेनहेतुना ऊर्ध्वरेतसःमुनयः ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ अंतरेणप्रमादेन ॥ ५३ ॥

॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ निराकारांलज्जयापाषाणभूतां पुराणांतरेगौतमशापेनैवपाषाणभूतामितिस्मर्यते ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥

चिरकारिकभद्रंतेभद्रंतेचिरकारिक ॥ यद्यद्यचिरकारीत्वंततोसिचिरकारिकः ॥५४॥ त्राहिमांमातरंचैवतपोयच्चार्जितंमया ॥ आत्मानंपातकेभ्यश्चभवाद्यचि
रकारिकः ॥५५॥ सहजंचिरकारित्वमतिप्रज्ञतयातव ॥सफलंतत्तथातेस्तुभवाद्यचिरकारिकः ॥५६॥ चिरमाशंसितोमात्राचिरंगर्भेणधारितः ॥ सफलंचिरका
रित्वंकुरुत्वंचिरकारिक ॥५७॥ (चिरायतेचसंतापाच्चिरंस्वपितिधारितः ॥आवयोश्चिरसंतापादवेक्ष्यचिरकारिक) ॥५८॥एवंसदुःखितोराजन्महर्षिर्गौतमस्त
दा ॥ चिरकारिंददर्शाथपुत्रंस्थितमथांतिके ॥ ५९ ॥ चिरकारीतुपितरंदृष्ट्वापरमदुःखितः ॥ शस्त्रंत्यक्त्वाततोमूर्ध्नाप्रसादायोपचक्रमे ॥६०॥ गौतमस्तंततोदृष्ट्वा
शिरसापतितंभुवि ॥ पत्नींचैवनिराकारांपरामभ्यागमन्मुदं ॥ ६१ ॥ नहिसातेनसंभेदंपत्नीनीतामहात्मना ॥ विजनेचाश्रमस्थेनपुत्रश्चापिसमाहितः ॥६२॥
हन्याइतिसमादेशःशस्त्रपाणौसुतेस्थिते ॥ विनीतेप्रसवत्यर्थेविवासेचात्मकर्मसु ॥ ६३ ॥ बुद्धिश्चासीत्सुतंदृष्ट्वापितुश्चरणयोर्नतं ॥ शस्त्रग्रहणचापल्यंसंवृ
णोतिभयादिति ॥ ६४ ॥ ततःपित्राचिरंस्तुत्वाचिरंचाघ्रायमूर्धनि ॥ चिरंदोर्भ्यांपरिष्वज्यचिरंजीवेत्युदाहृतः ॥ ६५ ॥ एवंसगौतमःपुत्रंप्रीतिहर्षगुणैर्युतः ॥ अ
भिनंद्यमहाप्राज्ञइदंवचनमब्रवीत् ॥ ६६ ॥ चिरकारिकभद्रंतेचिरकारीचिरंभव ॥ चिराययदितेसौम्यचिरमस्मिनदुःखितः ॥६७॥ गाथाश्चाप्यब्रवीद्विद्वान्गौ
तमोमुनिसत्तमः ॥ चिरकारिषुधीरेषुगुणोद्देशसमाश्रयाः ॥ ६८ ॥ चिरेणमित्रंबध्नीयाच्चिरेणचकृतंत्यजेत् ॥ चिरेणहिकृतंमित्रंचिरंधारणमर्हति ॥ ६९ ॥
रागेदर्पेचमानेचद्रोहेपापेचकर्मणि ॥ अप्रियेचैवकर्तव्येचिरकारीप्रशस्यते ॥ ७० ॥ बंधूनांसुहृदांचैवभृत्यानांस्त्रीजनस्यच ॥ अव्यक्तेष्वपराधेषुचिरकारीप्र
शस्यते ॥ ७१ ॥ एवंसगौतमस्तत्रप्रीतःपुत्रस्यभारत ॥ कर्मणातेनकौरव्यचिरकारितयातथा ॥ ७२ ॥ एवंसर्वेषुकार्येषुविमृश्यपुरुषस्ततः ॥ चिरेणनिश्चयंकृ
त्वाचिरंनपरितप्यते ॥ ७३ ॥ चिरंधारयतेरोषंचिरंकर्मनियच्छति ॥ पश्चात्तापकरंकर्मनकिंचिदुपपद्यते ॥ ७४ ॥ चिरंवृद्धानुपासीतचिरमन्वास्यपूजयेत् ॥
चिरंधर्मनिषेवेतकुर्याच्चान्वेषणंचिरं ॥ ७५ ॥ चिरमन्वास्यविदुषश्चिरंशिष्टान्निषेव्यच ॥ चिरंविनीयचात्मानंचिरंयात्यनवज्ञतां ॥ ७६ ॥ ब्रुवतश्चपरस्यापि
वाक्यंधर्मोपसंहितं ॥ चिरंपृष्टोऽपिचब्रूयाच्चिरंनपरितप्यते ॥ ७७ ॥

॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥

॥ ७८ ॥ इतिशांति०मो०नै०भा०षट्षष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६६ ॥ ॥ ९ ॥ ॥ ९ ॥ एवमहिंसैवधर्मोहिंसैवचपापमितिस्थितेदंड्यानदंडयतोराज्ञःकथमहिंसत्वंस्याद्दंडयतोवाकथंप्रजासंरक्षणंस्यादितिपृच्छति कथमिति ॥ १ ॥ २ ॥ अव्याहृतंदंड्यानामप्यदंड्यत्वंप्राक्केनचिदनुक्तं वधाय वध्येष्वितिशेषः ॥ ३ ॥ वधोनामसचधर्मइतिवदतोव्याघातइत्यर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥ संकरमेवाह ममेति लोकयात्रातीर्थगमनवाणिज्यादिव्यवहारः कलौयुगेअधर्मप्रधानेकाले वेत्थचेदहिंसयाप्यसंकरप्रकारमितिशेषः नःअस्मभ्यंशंसकथय ॥ ६ ॥ त्रयःक्षत्रविट्शूद्राः ब्राह्मणाधीनाःकार्याःधर्मपाशनिवद्धानातेषुधर्मपाशेननिवद्धेषुसत्सु अन्योपिप्रतिलोमानुलोमजातःसूतमागधादिः एवंत्रैवर्णिकवत्चरिष्यतिधर्मं ॥ ७॥ अपचरेत्ब्राह्मणवचनंअतिक्रामेत् प्रधारयेत्दंडं ॥८॥

उपास्यवहुलास्तस्मिन्नाश्रमेसुमहातपाः ॥ समाःस्वर्गगतोविप्रःपुत्रेणसहितस्तदा ॥ ७८ ॥ इतिश्रीम०शां०मोक्ष०चिरकारिकोपाख्यानेषट्षष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६६ ॥ ॥ ९ ॥ युधिष्ठिरउवाच कथंराजाप्रजारक्षेन्नचकिंचित्प्रघातयेत् ॥ पृच्छामित्वांसतांश्रेष्ठतन्मेब्रूहिपितामह ॥ १ ॥ भीष्मउवाच अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनं ॥ द्युमत्सेनस्यसंवादंराज्ञासत्यवतासह ॥ २॥ अव्याहृतंव्याजहारसत्यवानितिनःश्रुतं ॥ वधायोन्नीयमानेषुपितुरेवानुशासनात् ॥ ३ ॥ अधर्मतांयातिधर्मोयात्यधर्मश्चधर्मतां ॥ वधोनामभवेद्धर्मोनैतद्भवितुमर्हति ॥४॥ द्युमत्सेनउवाच अथचेदवधोधर्मोधर्मःकोजातुचिद्भवेत् ॥ दस्यवश्चेन्नहन्येरन्सत्यवन्संकरोभवेत् ॥ ५॥ ममेदमितिनास्यैतत्प्रवर्तेतकलौयुगे ॥ लोकयात्रानचैवस्यादथचेद्वेत्थशंसनः ॥ ६ ॥ सत्यवानुवाच सर्वएवत्रयोवर्णाःकार्याब्राह्मणबंधनाः ॥ धर्मपाशनिवद्धानामन्योप्येवंचरिष्यति ॥ ७॥ योयस्तेषामपचरेत्तमाचक्षीतवैद्विजः ॥ अयंमेनश्रृणोतीतितस्मिन्राजाप्रधारयेत् ॥ ८ ॥ तत्त्वाभेदेनयच्छास्त्रंतत्कार्यंनान्यथाविधं ॥ असमीक्ष्यैवकर्माणिनीतिशास्त्रंयथाविधि ॥ ९ ॥ दस्यून्निहंतिवैराजाभूयसोवाप्यनागसः ॥ भार्यामातापितापुत्रोहन्यंतेपुरुषेणते ॥ परेणापकृतोराजातस्मात्सम्यक्प्रधारयेत् ॥ १० ॥ असाधुश्चैवपुरुषोलभतेशीलमेकदा ॥ साधोश्चापित्यसाधुभ्यःशोभनाजायतेप्रजा ॥ ११ ॥ नमूलघातःकर्तव्योनैषधर्मःसनातनः ॥ अपिस्वल्पवधेनैवप्रायश्चित्तंविधीयते ॥ १२ ॥

तत्त्वात्मकत्वात्तत्त्वंशरीरं सत्वेतिपाठेजंतुः तस्यअभेदनंअविनाशेनयत्प्रवृत्तंशास्त्रंशासनंतत्कार्यं एतदेवव्यतिरेकमुखेनाह नेति कर्मादीन्यसमीक्ष्यसम्यगनालोच्यअन्यथाविधंविपरीतप्रकारंछेदात्मकंशासनंनकार्यमितियोज्यं ॥ ९ ॥ यतःएकस्मिश्चोरेहतेतत्संबंधिनामनागसांबहूनांवधोभवतीत्याह दस्यूनिति पुरुषेणहतेनतेभार्यादयःयस्मादेकस्यापराधेनबहूनांवधोनुचितस्तस्मात्सम्यक्प्रधारयेद्विचारयेत् ॥ १० ॥ तमेवाहासाधुश्चेति साधोःसकाशात्शीलंलभते ॥ ११ ॥ फलितमाह नमूलेति यतोमूलघातोनैवधर्मः ॥ १२ ॥

उद्वेजनंसर्वस्वापहरणादिभयप्रदर्शनेन परंतुचोरस्यवधेनतेतदीयाभार्यादयोनक्लिश्याःवृत्तिलोपेनक्लेशंनप्रापणीयाः ॥ १३ ॥ यदेति तेदस्यवः ॥ १४ ॥ बिभ्रदिति संन्यासिनोपिशास्याइत्यर्थः ॥ १५ ॥ गरीयांसमपिशास्युरितिशेषः पुनःपुनरपराधेयदाकृतेतदातेविसर्गनार्हंति प्रथमापराधेइवेतिव्यतिरेकंदृष्टांतः ॥ १६ ॥ यत्रयत्रसमयेमर्यादायांसंयंतुंनियंतुं ॥ १७ ॥ धर्मोल्लंघनेपिअहन्यमानेषुचोरेषु पूर्वेपूर्वकाले ॥ १८ ॥ सुशास्यत्वेहेतुनाह मृदवइति ॥ १९ ॥ अद्यकलौ एकस्मिन्हतेपीतरेनत्रस्यंतीत्यर्थः अतःसर्वेपिचोरपक्षीयाहंतव्याएवेत्याशयः ॥२० ॥ नैवेति कःकस्येहेतिगतएवप्रश्नः नकश्चनकस्यापीत्युत्तरंच दस्युवधेतद्भार्यादीनांवधोनास्तीत्यर्थः संबंधाभावात् ॥ २१ ॥ चोरैःपुंमर्यादाकरणमपिनसंभवतीत्याह पद्ममिति पद्मंशवालंकारंआदत्ते पिशाचान्पिशाचोपहतान्आदत्ते चैलादिकमितिशेषः कीदृशंसमयंदैवतंदेवनाशपथादिरूपं यःकश्चिन्मूढःनतुप्राज्ञइत्यर्थः ॥ २२ ॥ साधून्कर्तुमितिशेषः भूतंभव्यायोपदिश्यतइतिन्यायेनसिद्धंपश्वादिकंसाध्यायकर्मणेभवतीतिभूतभव्यशब्देनक्रतुःकस्यचित्क्रतोर्लाभेननतेषांअंतंनाशंकुरु तथाहिसर्वमेधेब्रह्मणेब्राह्मणमालभतेत्यादिनासर्वजातीयानांसर्वकर्मणांचनराणामालंभउक्तः तथाचराजाबहून्वध्यान्निरोध्यकालेसर्वमेधेआलभेतेत्यर्थः तेनपापिष्ठाअपिब्रह्मपशुभूयस्वर्गंयांति पशुर्वैनीयमानःसमृत्युंप्रापश्यत्सदेवान्नान्वकामयतैतुंतंदेवाअब्रुवन्नेहिस्वर्गंवैत्वालोकंगमयिष्यामइतिसतथेत्यब्रवीदितिश्रुतेः वध्यानपिक्रतुप्रवेशेनउपकुर्यादेवेतिभावः ॥ २३ ॥ तेराजानःतादृग्भ्यःस्तेनेभ्योऽपत्रपंतेममापिराज्येस्तेनइतिलज्जांकुर्वतेऽनस्तथावृत्तालोकयात्रार्थंप्रजानांनिर्दोषत्वंकामयानाःपितरइवतपस्विनोभवंति तथाचराजानःप्रतिजानतेछांदोग्ये नमेस्तेनोजनपदेनकदर्योनमद्यपःनानाहिताग्निर्नाविद्वान्नस्वैरीस्वैरिणीकुतइति ॥ २४ ॥ वित्रास्यमानाइति त्रासेनैवप्रजाःसाध्व्योभवंति नतुराजानःदुष्कृतीन्दुष्टान्कामान्घ्नंतिअपितुक्रतुप्रयोजनेनैवघ्नंति एवंचसुकृतेनैवप्रजाःशासते ॥ २५ ॥

उद्वेजनेनबंधेनविरूपकरणेनच ॥ वधदंडेनतेक्लिश्यानपुरोहितसंसदि ॥ १३ ॥ यदापुरोहितंवातेपर्येयुःशरणैषिणः ॥ करिष्यामःपुनर्ब्रह्मन्नपापमितिवादिनः ॥
॥ १४ ॥ तदाविसर्गमर्हाःस्युरितीदंधातृशासनं ॥ बिभ्रद्दंडाजिनंमुंडोब्राह्मणोर्हतिशासनं ॥ १५ ॥ गरीयांसोगरीयांसमपराधेपुनःपुनः ॥ तदाविसर्गमर्हंतिन
यथाप्रथमंतथा ॥ १६ ॥ द्युमत्सेनउवाच यत्रयत्रैवशक्येरन्संयंतुंसमयेप्रजाः ॥ सतावान्प्रोच्यतेधर्मोयावन्नप्रतिलंघ्यते ॥ १७ ॥ अहन्यमानेषुपुनःसर्वमे
वपराभवेत् ॥ पूर्वेपूर्वतरेचैवसुशास्याह्यभवन्जनाः ॥ १८ ॥ मृदवःसत्यभूयिष्ठाअल्पद्रोहाल्पमन्यवः ॥ पुराधिग्दंडएवासीद्वाग्दंडस्तदनंतरं ॥ १९ ॥ आसीदा
दानदंडोपिवधदंडोद्यवर्तते ॥ वधेनापिनशक्यंतेनियंतुमपरेजनाः ॥ २० ॥ नैवदस्युर्मनुष्याणांनदेवानामितिश्रुतिः ॥ नगंधर्वपितॄणांचकःकस्येहनकश्चन ॥
॥ २१ ॥ पद्मंश्मशानादादत्तेपिशाचाच्चापिदैवतं ॥ तेषुयःसमयंकश्चित्कुर्वीतहतबुद्धिषु ॥ २२ ॥ सत्यवानुवाच तान्नशक्नोपिचेत्साधून्परित्रातुमहिं
सया ॥ कस्यचिद्भूतभव्यस्यलाभेनांतंतथाकुरु ॥ २३ ॥ राजानोलोकयात्रार्थंतप्यंतेपरमंतपः ॥ तेऽपत्रपंतितादृग्भ्यस्तथावृत्ताभवंतिच ॥ २४ ॥ वित्रास्यमा
नाःसुकृतोनकामान्घ्नंतिदुष्कृतीन् ॥ सुकृतेनैवराजानोभूयिष्ठंशासतप्रजाः ॥ २५ ॥

एवंविधेराज्ञियद्यदाचरतिश्रेष्ठस्तत्तदेवेतरेजनाइतिन्यायेनउत्तरोत्तरंप्रजाःश्रेयस्योभवंतीत्याह श्रेयसइति ॥ २६ ॥ राज्ञास्वचित्तंजित्वैवप्रजाःशास्या अन्यथातापएवैनमुपहसंतीत्याह आत्मानमिति ॥ २७॥ ॥२८॥ दुष्कृतंदुष्टकर्मकारिणं अनंतरान्पुत्रसोदर्यादीन् ॥ २९ ॥ विपक्षेदोषमाह यत्रेति यत्रराज्ये अर्च्छतिप्राप्नोति ॥ ३० ॥ स्वोक्तेःसांप्रदायिकत्वमाह इतीति ॥ ३१ ॥ आश्वासयद्भिःप्रजाइतिशेषः एतत्भूमंडलंप्रथमकल्पेनमुख्येनाहिंसामयेनदंडेनजयेत्वशीकुर्यात् धिग्दंडंवाग्दंडंआदानदंडंवधदंडंचयुगक्रमेणप्रजामुप्रवर्तयेदितितात्पर्यं ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ अथेतिनिर्दिश्यनिश्चित्य तपःदंडं

श्रेयसःश्रेयसोप्येवंवृत्तंलोकोनुवर्तते ॥ सदैवहिगुरोर्वृत्तमनुवर्तंतिमानवाः ॥ २६ ॥ आत्मानमसमाधायसमाधित्सतियःपरान् ॥ विषयेष्विंद्रियवशंमानवाःप्रहसंतितं ॥ २७॥ योराज्ञोदंभमोहेनकिंचित्कुर्यादसांप्रतं ॥ सर्वोपायैर्नियम्यःसतथापापान्निवर्तते ॥ २८ ॥ आत्मैवादौनियंतव्योदुष्कृतंसंनियच्छता ॥ दंडयेच्चमहादंडैरपिबंधूननंतरान् ॥ २९ ॥ यत्रवैपापकृत्प्राचोनमहद्दुःखमर्च्छति ॥ वर्धंतेतत्रपापानिधर्मोह्नसतिचध्रुवं ॥ ३० ॥ इतिकारुण्यशीलस्तुविद्वान्वैब्राह्मणोन्वशात् ॥ इतिचैवानुशिष्टोस्मिपूर्वैस्तातपितामहैः ॥ ३१ ॥ आश्वासयद्भिःसुभृशमनुक्रोशात्तथैवच ॥ एतत्प्रथमकल्पेनराजाकृतयुगेजयेत् ॥ ३२ ॥ पादोनेनापिधर्मेणगच्छेत्त्रेतायुगेतथा ॥ द्वापरेतुद्विपादेनपादेनत्वपरेयुगे ॥ ३३ ॥ तथाकलियुगेप्राप्तेराज्ञोदुश्चरितेनह ॥ भवेत्कालविशेषेणकलाधर्मस्यषोडशी ॥ ३४ ॥ अथप्रथमकल्पेनसत्यवत्संकरोभवेत् ॥ आयुःशक्तिंचकालंचनिर्दिश्यतपआदिशत् ॥ ३५ ॥ सत्यायहियथानेहजह्याद्धर्मफलंमहत् ॥ भूतानामनुकंपार्थंमनुःस्वायंभुवोब्रवीत् ॥ ३६ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति० मोक्षधर्मपर्वणिद्युमत्सेनसत्यवत्संवादेसप्तषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६७॥

युधिष्ठिरउवाच अविरोधेनभूतानांयोगःषाड्गुण्यकारकः ॥ यःस्यादुभयभाग्धर्मस्तन्मेब्रूहिपितामह ॥ १ ॥

राजभिःकृतदंडास्तुशुध्यंतिमलिनाजनाइतिदंडस्यापितपोवत्शुद्धिहेतुत्वस्तेनः ॥ ३५ ॥ उक्तेर्थेप्रमाणमाह सत्यायेति सत्यायब्रह्मप्राप्तये हिप्रसिद्धं महत्धर्मफलंज्ञानं स्वर्गादेःक्षुद्रत्वात् यथायेनप्रकारेण इहनजह्यात्तादृशमहिंसाख्यंधर्ममनुरब्रवीत् ॥ ३६ ॥ इतिशांति० मो० नै० भा० सप्तषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६७ ॥ ॥७॥ ॥३॥ वृत्तमनूद्यपृच्छति अविरोधेनेति राज्ञामप्यहिंसाप्रधानःषाड्गुण्यकारकःषट्गुणाऐश्वर्यादयोयैर्भगवच्छब्दभाग्भवति उत्पत्त्यादयःप्रकृतिगुणावा तेषांसमूहःषाड्गुण्यंतस्यकारकोहेतुर्योगउक्तइतिशेषः ऐश्वर्यस्यसमग्रस्यज्ञानस्ययशसःश्रियः वैराग्यस्यचधर्मस्यषण्णांभगइतीगना उत्पत्तिंच विनाशंचभूतानामागतिंगतिं वेत्तिविद्यामविद्यांचसवाच्योभगवानिति ॥ १ ॥

उभयमाक्क्मेवविवृणोति गार्हस्थ्यस्येति गार्हस्थ्येपंचसूनाअनिवार्याः योगेतुहिंसासर्वात्मनात्याज्या अदूरेसमीपेएककार्यार्थत्वेनसंप्रस्थितयोःप्रवृत्तयोः न्यायागतधनस्तत्त्वज्ञाननिष्ठोऽतिथिप्रियः श्राद्धकृत्सत्यवादीचगृहस्थोपिविमुच्यते प्राणायामैर्दहेद्देनोधारणाभिश्चकिल्बिषान् प्रत्याहारेणसंसर्गान्ध्यानेनानैश्वरान्गुणानितिस्मृतिभ्यां गुणानजीवत्वादीन् अतस्तुल्यार्थयोरेतयोर्मध्येकिंस्विच्छ्रेयः ॥ २ ॥ उभौगार्हस्थ्ययोगधर्मौ ॥ ३ ॥ ४ ॥ अत्रेति अक्षराधिक्यमार्षं ॥ ५ ॥ तद्यथैवाशोमनुष्यराजआगतेन्यस्मिन्वार्हत्युक्षाणंवावेहतंवाक्षदंतइतिश्रुतिमनुपश्यंस्त्वष्टुस्त्वष्टृगृहागतायमधुपर्केगामालेभे वेहतंवध्यां गां क्षदंतेहिंसंति ॥ ६ ॥ नियुक्तांहंतुंपुरस्कृतांदृष्ट्वावेदाइत्यब्रवीदितिद्वयोःसंबंधः दृष्ट्वेत्यस्याध्याहारश्च ॥ ७ ॥ वेदाइतिगर्हायांप्लुतिः ॥ ८ ॥ प्रविश्ययोगबलेनेत्यर्थः यतिंकपिलमुनिं हंहोइतिविस्मये वे

गार्हस्थ्यस्यचधर्मस्ययोगधर्मस्यचोभयोः ॥ अदूरसंप्रस्थितयोःकिंस्विच्छ्रेयःपितामह ॥ २ ॥ भीष्मउवाच उभौधर्मौमहाभागावुभौपरमदुश्चरौ ॥ उभौमहाफलौतौतुसद्भिराचरितावुभौ ॥ ३ ॥ अत्रतेवर्तयिष्यामिप्रामाण्यमुभयोस्तयोः ॥ शृणुष्वैकमनाःपार्थच्छिन्नधर्मार्थसंशयं ॥ ४ ॥ अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनं ॥ कपिलस्यगोश्चसंवादंतन्निबोधयुधिष्ठिर ॥ ५ ॥ आम्नायमनुपश्यन्हिपुराणंशाश्वतंध्रुवं ॥ नहुषःपूर्वमालेभेत्वष्टुर्गामितिनःश्रुतं ॥ ६ ॥ तांनियुक्तामदीनात्मासत्वस्थःसंयमेरतः ॥ ज्ञानवान्नियताहारोददर्शकपिलस्तथा ॥ ७ ॥ सबुद्धिमुत्तमांप्राप्तोनैष्ठिकीमकुतोभयां ॥ सत्यामशिथिलांसत्यां वेदा३इत्यब्रवीत्सकृत् ॥ ८ ॥ तांगामृषिःस्यूमरश्मिःप्रविश्ययतिमब्रवीत् ॥ हंहोवेदा३यदिमताधर्माःकेनापरेमताः ॥ ९ ॥ तपस्विनोधृतिमंतःश्रुतिविज्ञानचक्षुषः ॥ सर्वमार्षंहिमन्यंतेव्याहृतंविदितात्मनः ॥ १० ॥ तस्यैवंगततृष्णस्यविज्वरस्यनिराशिषः ॥ काविवक्षास्तिवेदेषुनिरारंभस्यसर्वतः ॥ ११ ॥ कपिलउवाच नाहंवेदान्विनिंदामिनविवक्ष्यामिकर्हिचित् ॥ पृथगाश्रमिणांकर्माण्येकार्थानीतिनःश्रुतं ॥ १२ ॥ गच्छत्येवपरित्यागीवानप्रस्थश्चगच्छति ॥ गृहस्थोब्रह्मचारीचउभौतावपिगच्छतः ॥ १३ ॥

दायदिमताःगर्हितत्वेनसंमताः अत्रापिगर्हार्थायाःप्लुतेरनुवादः अपरेहिंसाशून्याधर्माःकेनमताः प्रामाण्यमप्रामाण्यंवाकर्मज्ञानकांडयोस्तुल्यमतोनान्यतरन्निंद्यंशंसेद्वेतिभावः ॥ ९ ॥ तपस्विनःआर्षंमन्यंते किं विदितात्मनः नित्यज्ञानवतःपरमेश्वरस्यव्याहृतं अस्यमहतोभूतस्यनिःश्वसितमेतद्यदृग्वेदइतिश्रुतेर्निःश्वासवदयत्नोच्चारितंचवेदं अतोऽत्रैकमप्यक्षरमप्रमाणीकर्तुमशक्यमित्यर्थः ॥ १० ॥ ननुएषह्येवसाधुकर्मकारयतितंयमेभ्योलोकेभ्यउन्निनीषतेएषह्येवासाधुकर्मकारयतितंयमधोनिनीषतइतिश्रुत्यासतांमुक्तिअसतांबंधंचदातुंविवक्षाभेदेनज्ञानकर्मकांडेप्रवृत्तेइत्याशंक्याह तस्येति तस्यईश्वरस्य गततृष्णस्यफलाशाहीनस्य विज्वरस्यद्वेषहीनस्य निराशिषःनीरागस्य निरारंभस्यअवाप्तसकलकामत्वात् नवैषम्यविवक्षयावेदवचनंसंभवतीत्यर्थः ॥ ११ ॥ नाहमिति विवक्ष्यामिविषमानूवक्ष्यामि ॥ १२ ॥ एकार्थत्वमाह गच्छत्येवेति परित्यागीसंन्यासी गच्छत्येवपरंपदमितिशेषः ॥ १३ ॥

देवयानाःदेवंआत्मानंयांत्येभिरितितथाभूताश्चत्वारआश्रमाः एषांज्यायस्त्वकनीयस्त्वरूपंबलाबलंफलेषुनिमित्तेषूक्तं यथोक्तं संन्यासीमोक्षमाप्नोतिब्रह्मलोकंवनीतथा स्वर्लोकमृपिलोकंचगृहस्थब्रह्मचारिणाविति ॥ १४ ॥ आरंभेनसर्वार्थानग्न्यगार्दिप्रदानयज्ञादीनइतिवैदिकंमतं यथोक्तमापस्तंबेन त्रैविद्यवृद्धानांतुवेदाःप्रमाणमितिनिष्ठातत्रयानिश्रूयंतेव्रीहियवपश्वाज्यपयःकपालपत्नीसंबद्धानिउच्चैर्नीचैःकार्यमितितैर्विरुद्धआचारोःप्रमाणमितिमन्यंते अथापिप्रजापतेर्वचनं त्रयींविद्यांब्रह्मचर्यंप्रजातिंश्रद्धांतपोयज्ञमनुप्रदानं यएतानिकुर्वतेतैरित्सहस्मोरजोभूताध्वंसतेन्यत्प्रशंसन्तीति श्रुतिश्चभस्मांतंशरीरमितिआमरणमाग्निसाध्यकर्मानुष्ठानंकर्तव्यमितिदर्शयति तथान्यत्रप्रकरणांतरेनारभेतकर्माणीतिशेषः तथाचवार्तिककारोदाहृतंभाल्लविशाखावचनं त्यागएवहिसर्वेषांमोक्षसाधनमुत्तमं त्यजतैवहिविज्ञेयंत्यक्तुःप्रत्यक्परंपदमिति नैष्ठिकीत्यनेनैतस्याःसिद्धांतत्वंदर्शितं॥ १५ ॥ तदेवाहार्धेन अनारंभेहीति अत्रशंकतेर्धेन एवमिति कर्मतत्त्यागविध्योर्बलाबलंदुर्ज्ञेयं उभयत्रनिंदास्तुत्योस्तुल्यत्वादितिभावः ॥ ॥ १६ ॥ एतद्दूषयति यद्यत्रेति अहिंसायाःपरंअहिंसातोऽन्यत्यत्किंचित्हिंसाशास्त्रंआगमशास्त्रेभ्यःकृतेयदिप्रत्यक्षंदृष्टफलंमतंयुक्त्या यदिवानत्पश्यसिअनुभवेन तर्हिब्रूहि अयंभावः योगफलंप्रत्यक्षंयथोक्तमापस्तंबेन अथापिसंकल्पसिद्धयोभवंतियथावर्षंप्रजादानंदूरेदर्शनंमनोजवतायच्चान्यदेवंयुक्तंतस्मात्श्रुतितःप्रत्यक्षफलत्वाच्चविशिष्टानाश्रमानेतानेकेब्रुवतइति अनुमानगम्यंच तथाहिनीहारेणप्रावृता

देवयानाहिपंथानश्चत्वारःशाश्वतामताः॥ एषांज्यायःकनीयस्त्वंफलेपूक्तंबलाबलं ॥ १४ ॥ एवंविदित्वासर्वार्थानारभेतेतिवैदिकं ॥ नारभेतेतिचान्यत्रनैष्ठिकीश्रूयतेश्रुतिः ॥ १५ ॥ अनारंभेप्यदोषःस्यादारंभेदोषउत्तमः ॥ एवंस्थितस्यशास्त्रस्यदुर्विज्ञेयंबलाबलं ॥ १६ ॥ यद्यत्रकिंचित्प्रत्यक्षमहिंसायाःपरंमतं ॥ ऋतेत्वागमशास्त्रेभ्योब्रूहितद्यदिपश्यसि ॥ १७ ॥

अनृतेनहिप्रत्यूढाइत्यादिश्रुतिभ्योरज्जुरगस्येवबंधस्यमिथ्याज्ञानकार्यत्वंसिद्धं ततोज्ञानमात्रापनोद्यत्वंयुक्तं नहिरज्जुरगभीतस्यभयनिवृत्तिर्गंगास्नानसहस्रेणापिभवत्यधिष्ठानसाक्षात्कारजनितनद्बाधमंतरेण स्मृतिश्च भिद्यतेहृदयग्रंथिश्छिद्यंतेसर्वसंशयाः क्षीयंतेचास्यकर्माणितस्मिन्दृष्टेपरावरइति तथाच यथाप्रत्यक्षानुमानागमगम्यंतत्त्वज्ञानफलंकर्मफलंतुश्रुत्यैकगम्यंनतत्रप्रत्यक्षानुमानेसंक्रमतइतिकर्मतत्त्यागविध्योर्बलाबलंसुज्ञेयमेव यत्तुआपस्तंबेनोक्तं तत्रयेपुण्यकृतस्तेषांप्रकृतयःपराज्वलंत्यउपलभ्यंतइतितारारूपिणांकर्मकृतामपिप्रत्यक्षंज्योतिर्मयत्वमिति तदपिश्रौतमेव नहिसुकृतांवाएतानिज्योतींपियन्नक्षत्राणीतिश्रुतिमंतरेणतेषांचेतनत्वमध्यवसातुंशक्यं अचेतनत्वंतुजैमिनिसंमतमित्यास्तांतावत् यत्तुतेनैवस्यात्तुकर्मावयवेनतपसावाकश्चित्सशरीरोनवंतंलोकंजयति संकल्पसिद्धिश्चस्यात्ननुतज्ज्यैष्ठ्यमाश्रमाणामितिज्ञानफलस्यप्रत्यक्षत्वमभ्युपेत्यापितत्साधकाश्रमस्यज्यैष्ठ्यंनिषिद्धं यच्चगौतमेन ऐकाश्रम्यंत्वाचार्याःप्रत्यक्षविधानाद्गार्हस्थ्यस्येति भस्मांतंशरीरंकुटुंबेशुचौदेशेस्वाध्यायमधीयानइतिप्रत्यक्षश्रुतिमूलकतयागार्हस्थ्यस्यज्यैष्ठ्यमुक्तं तत्सर्वंनहिनिंदानिंद्यंनिंदितुंप्रवर्ततेऽपितुविधेयंस्तोतुमितिन्यानेनज्ञानानधिकारिणामाश्रमधर्मेषुश्रद्धोत्पादनार्थमितिद्रष्टव्यमिति ॥ १७ ॥

अत्रप्रत्यवतिष्ठते स्वर्गेति यागविधौउद्देश्यस्यस्वर्गस्यस्वरूपाविवक्षायांकृत्स्नंशास्त्रमनर्थकंस्यादित्यर्थः प्रतायतेप्रतन्यते ॥ १८ ॥ ननुस्वर्गोनास्तीतिनब्रूमःकिंतुहिंसायुक्तंतत्साधनंनिंदामइत्याशंक्यप्राणवि
घायांसहोवाचकिंमेन्नंभविष्यतीति यत्किंचिदिदमाश्वभ्यआशकुनिभ्यइतिश्रुतिंप्रत्यक्षंचसर्वस्यान्नत्वेप्रमाणयति अजश्चेतिसार्धेन मेषोमुंडशिराः ग्राम्याओषधयोयवाद्याः यस्ययदन्नंतद्भक्षणेतस्यदोषो
नास्तीतिभावः ॥१९॥ यदैवंतदाश्रौतेकर्मणिहिंसादोषःकैमुतिकन्यायनिरस्तइत्याशयेनाह पशवइति ॥ २० ॥ २१ ॥ अन्योन्यवराःपरस्परापेक्षयाश्रेष्ठाः सप्तधासप्तधेतिधात्रआवृत्तिः तेचगौरजोमनुजो
श्वश्वमेषाश्वतरगर्दभाः ग्राम्याःसप्तसमाख्याताःपशवःसाधुवेदिभिः सिंहाव्याघ्रावराहाश्चमहिषावारणास्तथा ऋक्षाश्चवानराश्चैवसप्तारण्याःप्रकीर्तिताइति उत्तममितिसंज्ञासंजातायस्य पुरुषोवावसुकृतमि
तिश्रुतेरुत्तमसंज्ञितंपुरुषाख्यमपियज्ञेपूपाकृतंविनियुक्तंपुरुषंवैदेवाःपशुमालभंतेतिवेदाःप्राहुस्तच्चशिष्टैरादृतं पुरुषोहवैनारायणोकामयतात्यतिष्ठेयंसर्वाणिभूतान्यहमेवेदंसर्वस्यामिति सएतंपुरुषमेधंपंचरात्रं

स्यूमरश्मिरुवाच स्वर्गकामोयजेतेतिसततंश्रूयतेश्रुतिः ॥ फलंप्रकल्प्यपूर्वंहिततोयज्ञःप्रतायते ॥ १८ ॥ अजश्चाश्वश्चमेषश्चगौश्चपक्षिगणाश्चये ॥ ग्रा
म्यारण्याश्चौषधयःप्राणस्यान्नमितिश्रुतिः॥१९॥तथैवान्नंह्यहरहःसायंप्रातर्निरूप्यते॥पशवश्चाथधान्यंचयज्ञस्यांगमितिश्रुतिः॥२०॥एतानिसहयज्ञेनप्र
जापतिरकल्पयत्॥तेनप्रजापतिर्देवान्यज्ञेनायजतप्रभुः॥ २१ ॥ तदन्योन्यवराःसर्वेप्राणिनःसप्तसप्तधा॥यज्ञेपूपाकृतंविश्वंप्राहुरुत्तमसंज्ञितं॥२२॥एतच्चै
वाभ्यनुज्ञातंपूर्वैःपूर्वतरैस्तथा॥कोजातुनविचिन्वीतविद्वान्स्वांशक्तिमात्मनः॥ २३ ॥पशवश्चमनुष्याश्चद्रुमाश्चौषधिभिःसह ॥ स्वर्गमेवाभिकांक्षंतेनचस्वर्ग
स्तेमखात्॥ २४ ॥ ओषध्यःपशवोवृक्षावीरुदाज्यंपयोदधि ॥ हविर्भूमिर्दिशःश्रद्धाकालश्चैतानिद्वादश ॥ २५॥ ऋचोयजूंषिसामानियजमानश्चषोडश॥
अग्निर्ज्ञेयोगृहपतिःससप्तदशउच्यते॥ २६॥ अंगान्येतानियज्ञस्ययज्ञोमूलमितिश्रुतिः॥आज्येनपयसादध्नाशकृतामिक्षयात्वचा॥ २७॥

यज्ञक्रतुमपश्यदितिश्रुतेःपूर्वैर्ब्रह्मादिभिः पूर्वतरैर्नारायणादिभिः यत्रसर्वोत्कृष्टःपुरुषोपिश्रुतितआचाराच्चहिंस्यते तत्रकाकथाइतरेषामितिभावः सार्धः ॥ २२ ॥ स्वांशक्तिंविद्वान्मयेदंअजस्याश्वस्यपुरुषस्य
वाआलंभनंकर्तुंशक्यमितिजानन् कःपुमान्आत्मनःजीवान्नविचिन्वीतनविवेचयेत् आलंभार्थमितिशेषः किंतुसर्वोप्यास्तिकःस्वस्यशक्यंकर्तुंकुर्यादेवेत्यर्थः ॥ २३ ॥ नचात्रहिंसादोषोऽस्ति प्रत्युतस्वर्गा
र्थिनापश्वादीनांनवाउएतन्म्रियसेनरिष्यसिदेवाँइदेषिपथिभिःसुगेभिरितिमंत्रवर्णादयमुपकारएवेत्याह पशवश्चेति मखात्मखंविनास्वर्गस्ततोविस्तृतोनास्ति जपादिजःस्वर्गःस्वल्पइतिभावः नरिष्यसिनहिं
स्यसे देवाँइत्देवानेव ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ यज्ञोमूलं लोकस्थितेरितिशेषः श्रुतिर्यज्ञाद्भवतिपर्जन्यइत्यादिर्भगवद्वचनरूपा वेदस्यापीश्वरकर्तृकत्वाभ्युपगमेनभगवद्गीतानामुपनिषदामपिसमानकर्तृक
त्वेनश्रुतित्वौचित्यात् शकृतागोमयेन आमिक्षयादधिमिश्रेणपयसा त्वचाआनडुहेचर्मणिनिर्वापादेर्विधानात् शेषंव्याख्यातं ॥ २७ ॥

॥ २८ ॥ संहृत्यगुणोपसंहारन्यायेनैकीकृत्य आरभेतैवयज्ञमितिभावः ॥ २९ ॥ ३० ॥ हिंसारंभयोरुपपादितमदोषत्वमुपसंहरति नेति फलार्थिनामेवहिंसारंभौदोषावहौनत्वफलार्थिनांममेदमावश्यकमि तिबुध्व्यायज्ञमनुतिष्ठतामित्यर्थः ॥३१ ॥ यज्ञांगानिओषध्यादीनि यज्ञोक्तानि यूपदार्वादिवत्समासः विधियुक्तानिअलौकिकानियूपाहवनीयादीनि विधिनाउच्छ्रयणप्रणयनादिरूपेण धारयंतिस्वस्वकार्ये परस्परमुपकुर्वंतीत्यर्थः ॥ ३२ ॥ ब्राह्मणस्यक्रियायांप्रवर्तकस्यवाक्यस्य ॥ ३३ ॥ ब्राह्मणप्रभवःवेदविप्रोद्भवः नपुंसकमनपुंसकेनेत्येकशेषपूर्वकोयंसमासः ॥ ३४ ॥ ब्रह्मणोवेदस्य तस्मात्प्रणवपूर्विका

वालैःशृंगेणपादेनसंभवत्येवगौर्मखं ॥ एवंप्रत्येकशःसर्वंयद्यदस्यविधीयते ॥ २८ ॥ यज्ञंवहंतिसंभृत्यसहर्त्विग्भिःसदक्षिणैः ॥ संहृत्यैनानिसर्वाणियज्ञंनिर्वर्तयंत्युत ॥ २९ ॥ यज्ञार्थानिहिसृष्टानियथार्थाश्रूयतेश्रुतिः ॥ एवंपूर्वतराःसर्वेप्रवृत्ताश्चैवमानवाः ॥ ३० ॥ नहिनस्तिनारभतेनाभिद्रुह्यतिकिंचन ॥ यज्ञोयष्टव्यइत्येवयोयजत्यफलेप्सया ॥ ३१ ॥ यज्ञांगान्यपिचैतानियज्ञोक्तान्यनुपूर्वशः ॥ विधिनाविधियुक्तानिधारयंतिपरस्परं ॥ ३२ ॥ आम्नायमार्षंपश्यामियस्मिन्वेदाः प्रतिष्ठिताः ॥ तंविद्वांसोऽनुपश्यंतिब्राह्मणस्यानुदर्शनात् ॥ ३३ ॥ ब्राह्मणप्रभवोयज्ञोब्राह्मणार्पणएवच ॥ अनुयज्ञंजगत्सर्वंयज्ञश्चानुजगत्सदा ॥ ३४ ॥ ओमितिब्रह्मणोयोनिर्नमःस्वाहास्वधावषट् ॥ यस्यैतानिप्रयुज्यंतेयथाशक्तिकृतान्यपि ॥ ३५ ॥ नतस्यत्रिषुलोकेषुपरलोकभयंविदुः ॥ इतिवेदावदंतीहसिद्धाश्चपरमर्षयः ॥ ३६ ॥ ऋचोयजूंषिसामानिस्तोभाश्चविधिचोदिताः ॥ यस्मिन्नेतानिसर्वाणिभवंतीहसवैद्विजः ॥ ३७ ॥ अग्न्याधेयेयद्भवतियच्चसोमेसुतेद्विज ॥ यच्चेतरैर्महायज्ञैर्वेदतद्भगवान्पुनः ॥ ३८ ॥ तस्माद्ब्रह्मन्यजेच्चैवयाजयेच्चाविचारयन् ॥ यजतःस्वर्गविधिनाप्रेत्यस्वर्गफलंमहत् ॥ ३९ ॥

यज्ञादिक्रियाकर्तव्येत्यर्थः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ स्तोभाःसामपूरकाक्षराणिहायिहावुइत्यादीनि ॥ ३७ ॥ मानुषाद्दैव्यमुपैमीतिमंत्रवर्णादाधानकृद्दिहैवदेवभावंप्राप्नोति सोमंसुनोतिभवतियुमाँअहेतिमंत्रवर्णात् सोमंसुन्वंतः स्वर्गाधिपत्यंप्राप्नुवंतीत्येवमादितद्भगवान्ज्ञानैश्वर्यसंपन्नतमःभवानेववेद ॥ ३८ ॥ स्वर्गविधिनास्वर्गप्रदज्योतिष्टोमादिना यतःप्रेत्यमहत्स्वर्गफलंभवति ॥ ३९ ॥

वेदवादविदः योवेदगतानर्थवादान्वेदतस्योभयंफलसमर्पकमर्थवादद्वयंप्रमाणंस्तुत्यर्थत्वेनेत्यर्थः यथायस्यपर्णमयीजुहूर्भवतिनसपापंश्लोकंशृणोतीतिफलंक्रत्वंगजुहूसंबंधादविवक्षितस्वार्थं किंतुलक्षणयास्तु
तिमात्रपरं एवंसर्वांश्चलोकानाप्नोतिसर्वांश्चकामान्यस्तमात्मानमनुविद्यविजानातीत्यात्मज्ञानफलमपिज्ञेयं ननुलोकवेदसाधारणस्यकर्त्रात्मनोजुहूवदव्यभिचरितक्रतुसंबंधाभावात्कथंतज्ज्ञानफलस्यजुहू
फलवदर्थवादत्वं उच्यते देहातिरिक्तआत्मावेदैकगम्योयूपाहवनीयादिवदलौकिकोस्ति तस्यचक्रतुसंबंधोनव्यभिचरतिआमुष्मिकव्यवहारमात्रस्यतत्सापेक्षत्वात् ऐहिकव्यवहारेचतदनपेक्षणाद्देहात्मवादे
पितदुपपत्तेः यद्यपिजातपुत्रःकृष्णकेशोऽग्नीनादधीतेत्यादिविशेषणमात्रस्यपत्न्यादिवल्लोकवेदसाधारणत्वेऽपिफलभोक्तुर्नतथात्वमस्ति तस्माज्जुहूवत्स्वर्गकामस्यापिअव्यभिचरितक्रतुसंबंधात्साक्षदृश्यादि
वदनारभ्याधीतमपितज्ज्ञानंक्रतुप्रवेशंलभतेतत्फलस्यचार्थवादत्वमितियुक्तमुत्पश्यामः तथाचसूत्रं शेषत्वात्पुरुषार्थवादोयथान्येष्वितिजैमिनिरिति यत्तुविद्याफलंप्रत्यक्षमितितत्राप्युक्तमापस्तंबेन
बुद्धेक्षेमप्रापणंतच्छास्त्रैर्विप्रतिपिद्धं बुद्धेचेत्क्षेमप्रापणमिहैवनदुःखमुपलभेतेति बुद्धेआत्मनिज्ञानेक्षेमप्रापणमानंदप्राप्तिर्नास्ति ज्ञातात्मतत्त्वस्यापिदुःखोपलंभात् अयुक्तंचतत् रजोभूत्वाध्वंसतेन्यत्प्रशंसन्ति
तिकर्ममार्गादन्यज्ज्ञानंप्रशंसतोनिंदाश्रवणात् तस्माज्जुह्वात्मज्ञानफलयोःसमानमर्थवादत्वमितिपूर्वःपक्षः ॥ ४० ॥ इतिशांतिपर्वणिमोक्षधर्मपर्वणि० नैलकंठीयेभारतभावदीपेअष्टषष्ट्यधिकद्विशतत

नायंलोकोस्त्ययज्ञानांपरश्चेतिविनिश्चयः॥ वेदवादविदश्चैवप्रमाणमुभयंतदा ॥ ४० ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति० मोक्ष० गोकापिलीयेअष्टषष्ट्यधिकद्वि
शततमोऽध्यायः॥ २६८॥ ॥ ५॥ कपिलउवाच एतावदनुपश्यंतियतयोयांतिमार्गगाः॥ नैषांसर्वेषुलोकेषुकश्चिदस्तिव्यतिक्रमः॥ १ ॥

मोऽध्यायः ॥ २६८ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ अत्रोत्तरमाह एतावदिति यतयोयमनियमादिमंतोयांतिप्रकरणादात्मानंप्राप्नुवंति तेमार्गगाःप्रागेवशुद्धात्मप्राप्तेर्मार्गेसविशेषावस्थायांस्थिता
एतावद्दृश्यत्वेनपरिच्छिन्नंब्रह्मांडपार्यंतिकंकर्मफलंअनुपश्यंतिगुरुशास्त्रोपदेशमनुसाक्षात्कुर्वंतितथाचश्रुतिर्ब्रह्मविदाप्नोतिपरमितिमहत्फलंउपक्षिप्ययोवेदनिहितंगुहायांपरमेव्योमन्सोश्नुतेसर्वान्कामान्सहेति
शरीरगुहास्थंसत्यादिलक्षणंब्रह्मयोवेदसःपरमेव्योमन्नव्याकृतावस्थांगतःसर्वकामभागभवतीतिचदर्शयति ननुफलश्रुतेरर्थवादत्वमुक्तमित्याशंक्याह नैषामिति एषांयतीनांसर्वेषुलोकेषुभोग्यपदार्थेषुकश्चि
द्व्यतिक्रमःमिथ्यासंकल्पत्वंनास्ति संकल्पादेवास्यपितरःसमुत्तिष्ठंति संकल्पादेवनुतच्छ्रुतेरितिश्रुतिन्यायाभ्यां तथाहि छांदोग्येसर्वांश्चलोकानाप्नोतिसर्वांश्चकामानितिप्रजापतिनाआत्मज्ञानफलमुपन्यस्तं
तदेवोद्दिश्यइंद्रविरोचनौप्रजापतौब्रह्मचर्यमूषतुः तंवाएतंदेवाआत्मानमुपासते तस्मात्तेषांसर्वेचलोकाःसर्वेचकामाआप्ताइतिपरकृतिसरूपार्थवादेनसिद्धवन्निर्दिष्टं एतस्याविवक्षायांकृत्स्नंकर्मफलमप्यवि
वक्षितंस्यात् न्यायसाम्यात् प्राकर्णिकफलत्वाच्च ननूक्तंदेहादन्यस्यकर्त्रात्मनोजुह्वाइवनित्यःक्रतुसंबंधइति सत्यं तथापिअन्यत्रधर्मादन्यत्राधर्मात्योऽशनायापिपासेशोकंमोहंजरांमृत्युमत्येतीतिवि
दितवेदांतवेद्यस्यधर्माद्यतीतस्याशनायादिरहितस्यआत्मनोज्ञानंनकर्मांगत्वंप्रतिपद्यते यत्रत्वस्यसर्वमात्मैवाभूत्तत्केनकंपश्येदितितदधिगमेद्वैतोपमर्दश्रवणात् तस्मात्नात्मज्ञानफलस्यार्थवादत्वंपर्णमयीदृष्टांते
नयुज्यते तथाचसूत्रं अधिकोपदेशात्तुबादरायणस्यैवंतद्दर्शनादिति ॥ १ ॥

यत्तुबुद्धेचेत्क्षेमप्रापणमिहैवनदुःखमुपलभेतेत्यार्षवचनमुदाहृतंतत्राह निर्द्वंद्वाइति निर्द्वंद्वाःशीतोष्णादिजहर्षविषादशून्याः अतएवनिर्नमस्काराःनकंचिन्नमस्कुर्वंति यतःनिराशीर्बंधनाःप्रार्थनापाशशून्याःय
तःपापेभ्योवासनाहेतुभ्योविमुक्ताः शुचयःस्वभावशुद्धाःअमलाआगंतुकदोषशून्याः यतएवंविधाभरतसंवर्तादयोबहवउपलभ्यंतेऽतःआपस्तंबोक्तिर्ज्ञानानधिकारिणांकर्मणिश्रद्धोत्पादनार्था अन्यथापूर्वो
दाहृतेनतदीयेनज्ञानफलाभ्युपगमवचनेनविरोधःस्यात् एतेनगौतमोक्तिरपिऐकाश्रम्यपराव्याख्यातावेदितव्या ॥ २ ॥ ३ ॥ लोकाःलोकांतइतिकाम्यमानाविषयाःसनातनाःनित्यसिद्धाःतएतेसत्याःकामा
अनृतापिधानाइतिश्रुतेः अनृतंदेहादितादात्म्याध्यासःगार्हस्थ्येअसत्यस्वर्गादिप्रदकर्माधिकारनिमित्तेकिमपिप्रयोजनंनास्ति नहिग्रामसाम्राज्योभिक्षामन्विच्छति ॥ ४ ॥ ननुतथापिकैकेयजनकादीनांगा
र्हस्थ्यएवविद्वत्त्वदर्शनात्कर्मसमुच्चितैवविद्याफलायभवतीत्यभिप्रेत्याह यदीति यदिएषानिर्द्वंद्वादिविशेषणवत्तैवज्ञाननिष्ठातर्हिसागार्हस्थ्यमंतरेणनभवति प्रवर्ततेएनांनिष्ठांदातुंसमर्थोभवति ॥ ५ ॥ ६ ॥

निर्द्वंद्वानिर्नमस्कारानिराशीर्बंधनाबुधाः॥विमुक्ताःसर्वपापेभ्यश्चरंतिशुचयोऽमलाः॥ २॥ अपवर्गेथसंत्यागेबुद्धौचकृतनिश्चयाः॥ ब्रह्मिष्ठाब्रह्मभूताश्वब्रह्म
ण्येवकृतालयाः॥ ३॥ विशोकानष्टरजसस्तेषांलोकाःसनातनाः॥ तेषांगतिंपरांप्राप्यगार्हस्थ्येकिंप्रयोजनं॥ ४॥ स्यूमरश्मिरुवाच यद्येषापरमाका
ष्ठायद्येषापरमागतिः॥ गृहस्थानव्यपाश्रित्यनाश्रमोन्यःप्रवर्तते॥५॥ यथामातरमाश्रित्यसर्वेजीवंतिजंतवः॥ एवंगार्हस्थ्यमाश्रित्यवर्ततइतराश्रमाः॥ ६॥
गृहस्थएवयजतेगृहस्थस्तप्यतेतपः॥ गार्हस्थ्यमस्यधर्मस्यमूलंयत्किंचिदेजते ॥ ७॥ प्रजनाद्यभिनिर्वृत्ताःसर्वेप्राणभृतोजनाः ॥ प्रजनंचाप्युतान्यत्रनकथं
चनविद्यते॥ ८॥ यास्तुस्युर्बर्हिरोषध्योबहिरन्यास्तथाद्विजाः॥ ओषधिभ्योबहिर्यस्मात्प्राणात्कश्चिन्नदृश्यते ॥ ९ ॥ कस्यैषावाग्भवेत्सत्यामोक्षोनास्तिगृहादि
ति॥ अश्रद्दधानैरप्राज्ञैःसूक्ष्मदर्शनवर्जितैः॥ १० ॥ निरासैरलसैःश्रांतैस्तप्यमानैःस्वकर्मभिः॥ शमस्योपरमोदृष्टःप्रव्रज्यायामपंडितैः॥ ११ ॥

एजते एजृकंपने यत्किंचित्सुखार्थीचेष्टतेतस्यधर्मफलस्यसुखस्यमूलंगार्हस्थ्यमेव ॥ ७ ॥ जनाःयेनप्रजनादिनाप्रजोत्पादनादिना अभिनिर्वृत्ताःसर्वतःसुखिनोभवंतितत्प्रजनंप्रजनादिअन्यत्राश्रमांतरेना
स्ति ॥ ८ ॥ यास्त्विति बर्हींषितृणानिओषध्योधान्यानिबहिरन्याओषध्योऽद्विजाःसोमपूतिकाद्यायास्तासामपिमूलंवृष्ट्यादिगार्हस्थ्यमेवेतिव्यवहितान्तेनसंबंधः तथाह्याह अग्नौप्रास्ताहुतिःसम्यगादित्य
मुपतिष्ठते आदित्याज्जायतेवृष्टिर्वृष्टेरन्नंततःप्रजाइति ओषधिभ्यःप्राणादितिसमानाधिकरणेपंचम्यौ ओषध्यात्मकात्प्राणाद्बहिर्नकश्चिद्दृश्यते अतोविश्वोत्पत्त्यादिहेतुर्गार्हस्थ्यमेवेतिभावः ॥ ९ ॥ तथापिमो
क्षसाधनत्वंगार्हस्थ्यस्यनास्तीत्याशंक्याह कस्येति ॥ १० ॥ निरासैःअप्रतिष्ठैःकाणत्वादिदोषाद्गार्हस्थ्यंकर्तुमशक्तैरित्यर्थः अतएवस्वकर्मभिःकाणत्वादिप्रदैःप्राकृतैस्तप्यमानैः ॥ ११ ॥

ब्राह्मणःवेदवित् ॥ १२ ॥ अविश्रंभेषुमानांतरागम्येषुस्वर्गादिषु विश्रंभेषुऐहिकेषुवृष्ट्यादिषुसाध्येषुमंत्राएवसाधयितुंप्रवर्तंते ॥ १३ ॥ दाहइति मृतस्यदाहादिकंपितरोमंत्राश्चानुमन्यंतइतिद्वयोःसंबंधः त्वमेनमग्नेविदहइतिदाहंप्रकाशयतिमंत्रः संगच्छस्वपितृभिःसंयमेनेष्टापूर्तेनपरमेव्योमन् हित्वायावद्यंपुनरस्तमेहिसंगच्छस्वतन्वासुवर्चाइतिमंत्रेऽवद्यंजीर्णदेहंहित्वायहित्वा आर्षःक्त्वोयक् पितृभिर्यमेनइष्टादिफलेनचस्वर्गेसंगतिंसंप्राप्यपुनरस्तंगृहंपौत्ररूपेणप्रपौत्ररूपेणवाएहितन्वादेहेनसंगच्छेतिपुनर्देहप्राप्तिःप्रकाश्यते तदिदंपुनःसंश्रयणं देहस्येतिशेषः तस्मिन्निमित्तेदाहइतिसंबंधः देहेपुनःसंश्रितेसतिम्रितस्यत्वत्प्रयेपात्रभोजनेपीयतइतिपात्रंजलंभोजनंचतेउभेतर्पणनित्यश्राद्धादिरूपेणदेये . तथागवांवैतरण्यादीनांदानंपशूनांवागोवृषादीनामुत्सर्गःपिंडानांवाप्सुमज्जनंक्रियते एतत्सर्वंमंत्रमूलंनह्यशरीरस्यमुक्तस्योपकारायभवतीतिनतादृशोऽशरीरतालक्षणोमोक्षोस्ति ॥ १४ ॥ १५ ॥ अत्रैवहेत्वंतरमाह ऋणवंतइति तथाचश्रुतिःजायमानोवैब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवाजायतेब्रह्मचर्येणऋषिभ्योयज्ञेनदेवेभ्यःप्रजयापितृभ्यइति ॥ १६ ॥ वेदवादानांप्रजामनुप्रजायसेतदुतेमर्त्यामृतमितिसंतत्यविच्छेदस्यैवामृतत्वंवदतांनपरिज्ञानंयस्मिंस्तत्सत्याभासमनृतमशरीरतालक्षणंमोक्षस्वरूपंदर्शितं ॥ १७ ॥ प्रतिपादितमर्थमुपसंहरति ्न

त्रैलोक्यस्यैवहेतुर्हिमर्यादाशाश्वतीध्रुवा॥ ब्राह्मणोनामभगवान्जन्मप्रभृतिपूज्यते ॥ १२ ॥ प्राग्गर्भाधानान्मंत्राहिप्रवर्तंतेद्विजातिषु॥ अविश्रंभेषुवर्तंतेविश्रंभेष्वप्यसंशयं॥ १३॥ दाहेपुनःसंश्रयणेसंश्रितेपात्रभोजने॥ दानेगवांपशूनांवापिंडानामप्सुमज्जने॥ १४॥ अर्चिष्मंतोबर्हिषदःक्रव्यादाःपितरस्तथा॥ मृतस्याप्यनुमन्यंतेमंत्रामंत्राश्चकारणं॥ १५॥ एवंकोशस्तुवेदेषुकुतोमोक्षोस्तिकस्यचित्॥ ऋणवंतोयदामर्त्याःपितृदेवद्विजातिषु॥१६॥ श्रियाविहीनैरलसैःपंडितैःसंप्रवर्तितं॥ वेदवादापरिज्ञानंसत्याभासमिवानृतं॥१७॥ नवैपापैर्ह्रियतेकृष्यतेवायोब्राह्मणोयजतेवेदशास्त्रैः॥ ऊर्ध्वंयज्ञैःपशुभिःसार्धमेतिसंतर्पितस्तर्पयतेचकामैः॥ १८॥ नवेदानांपरिभवान्नशाठ्येननमायया॥ महत्प्राप्नोतिपुरुषोब्रह्मणिब्रह्मविंदति॥ १९॥

वाइतिद्वाभ्यां ॥ १९ ॥ परिभवात्वेदोक्तकर्मानादरात् ब्रह्मणिवैदिककर्मणि ब्रह्मयआत्माऽपहतपाप्माविजरोविमृत्युर्विशोकोविजिघत्सोऽपिपासःसत्यकामःसत्यसंकल्पइत्यष्टगुणयुक्तंप्राप्नोति तथाचसूत्रंब्राह्मेणजैमिनिरुपन्यासादिभ्यइति ब्राह्मेणअपहतपाप्मत्वादिगुणाष्टकवतारूपेणमुक्तःसंपद्यते कुतः उपन्यासादिभ्यःउपन्यासोऽज्ञातज्ञापनं उद्देशःसिद्धवद्व्यपदेशश्चादिपदार्थः तेचप्राग्व्याख्याताः तथाचाग्निहोत्रादिकर्मसमुच्चितादुपासनारूपात्ज्ञानान्मोक्षःसचगार्हस्थ्येएवसिध्यतीतितिनिष्कृष्टोर्थः जैमिनिमतेसृष्टिप्रलययोरभावात् इमंमानवमावर्तंनावर्तंतइतिदेवयानेनपथागतानामनावृत्तिश्रुतेश्चस्वर्गाभावएवनित्यः वस्तुतस्तुइममितिविशेषणात्मानवांतरेतएवबीजभूताआवर्तंनइतिगम्यते तथाचपुनरस्तमेहीतिप्रागुक्तंमंत्रलिंगंसंगच्छते आपस्तंबवचनंचआभूतसंप्लवात्तेस्वर्गजितःपुनःसर्गेबीजार्थाभवंतीति॥ १९॥

तत्रयदुक्तंकर्मभिरेवचेष्टादिकंकरोतितदंगीकरोति दर्शंचेति चित्तशुध्यर्थिनाएतान्येवकर्माण्यनुष्ठेयानिनपुनर्हिंस्राणिपशुवधादीनीतिभावः ॥ २० ॥ यत्पुनःसंन्यासोऽलसैःकल्पितइतितत्राह अनारंभाइ ति येकर्माणिनारभंतेसंन्यस्यंतितएवमुतरांधैर्यवंतः वैराग्यबलेनजितकामत्वात् अतएवशुचयोरागादिमलरहिताब्रह्मेतिसंज्ञांप्रापाः ब्रह्मज्ञाइत्यर्थः ब्रह्मविद्ब्रह्मैवभवतीतिश्रुतेः यत्तुक्रणत्रयवान्नमुच्यतइतित त्राह ब्रह्मणैवसाक्षात्कृतेनतेसंन्यासिनोदेवान्देवर्षिपितॄन् अमृतानिहविःस्वाध्यायप्रजाख्यानिइच्छंतितानदृशांस्तर्पयंति क्षणमेकंक्रतुशतस्यचतुःसमत्यायत्फलंतदवाप्नोतीत्यल्पकालकृतस्यापिध्यानस्यम हाफलत्वात् ॥ २१ ॥ यदुक्तमूर्ध्वयज्ञैःपशुभिःसार्धमेतानितन्नतस्यप्राणाउत्क्रामंत्यत्रैवसमवनीयंतइतिश्रुत्युक्तेनब्रह्मविदांगत्यभावेनविरुद्धमित्याशयवानाह सर्वेति नहिसार्वात्म्यंसार्वज्ञ्यंचप्राप्तस्यगतिर्भो गोवायुज्यतेऽतस्तस्यमार्गेदेवाअपिमुह्यंति अपदस्यपद्यतेगम्यतेवस्तुस्वरूपमेभिरितिपदानिगुणास्तद्रहितस्य पदैषिणःगुणकामादेवाः एतेनमुक्तस्यसोपाधिकावस्थायांसार्वात्म्यं वास्तवंतुचिन्मात्रत्वमितिदर्शि तं तथाचसूत्रं एवमप्युपन्यासात्पूर्वभावादविरोधंबादरायणइति सगुणैकांतवादीजैमिनिःनिर्गुणैकांतवादीऔडुलोमिः अवस्थाभेदेनउभयमुपगच्छतोबादरायणस्यत्वविरोधइतिभावः तदिदंद्वयंसर्वभूतात्म

कपिलउवाच · दर्शंचपौर्णमासंचअग्निहोत्रंचधीमतः ॥ चातुर्मास्यानिचैवासंस्तेषुधर्मःसनातनः ॥ २० ॥ अनारंभाःसुधृतयःशुचयोब्रह्मसंज्ञिताः ॥ ब्रह्म णैवस्मतेदेवांस्तर्पयंत्यमृतैषिणः ॥ २१ ॥ सर्वभूतात्मभूतस्यसर्वभूतानिपश्यतः ॥ देवापिमार्गेमुह्यंतिअपदस्यपदैषिणः ॥ २२ ॥ चतुर्द्वारंपुरुषंचतुर्मुखंचतुर्धाचैन मुपयातिवाचा ॥ बाहुभ्यांवाचउदरादुपस्थात्तेषांद्वारंद्वारपालोबुभूषेत् ॥ २३ ॥ नाक्षैर्दीव्येन्नाददीतान्यवित्तंनचायोनीयस्यशृतंप्रगृह्णन् ॥ क्रुद्धोनचैवप्रहरेतधी मांस्तथास्यतत्पाणिपादंसुगुप्तं ॥ २४ ॥ नाक्रोशमृच्छेन्नवृथावदेच्चनपैशुनंजनवादंचकुर्यात् ॥ सत्यव्रतोमितभाषोऽप्रमत्तस्तथास्यवाग्द्वारमथोसुगुप्तं ॥ २५ ॥ नानाशनःस्यान्नमहाशनःस्यादलोलुपःसाधुभिरागतःस्यात् ॥ यात्रार्थमाहारमिहाददीततथाऽस्यस्याज्जाठरीद्वारगुप्तिः ॥ २६ ॥

भूतस्येत्यपदस्येतिविशेषणाभ्यांदर्शितं ॥ २२ ॥ ननुकथमात्मनोद्वैरूप्यंकथंवातत्रदेवानामपिमोहइत्याशंक्याह चतुर्द्वारमिति एनंसर्वात्मानंअपदंपुरुषंशरीरांतःस्थं वाचागुरूपदेशेन चतुर्धाविराट्सूत्रांतर्या मिशुद्धरूपेण उपयातिअवगच्छति अतःसोपाधिकाऽनुपाधिकरूपेणात्मनोद्वैविध्यंयुक्तं ननुसर्वेषामात्मत्वात्सर्वदेवायमवगतएवास्तीत्याशंक्याह चतुर्द्वारंचत्वारिबाह्वादीनिद्वाराणीवपिधायकानियस्यतं चत्वारिदेहेंद्रियमनोबुध्याख्यानिमुखानीवभोगसाधनानियस्यतं आत्मापिकर्मादिभिरावृतत्वाद्भोक्तृत्वादिरूपेणअन्यथागृहणादावृतएवेत्यर्थः बाहुभ्यामितिकर्मोपलक्षणं भोगप्रदेनकर्मणेत्यर्थः हेत्व र्थेपंचम्यः वाचइतिकर्मकांडतंत्रांतरीयसिद्धांतानांग्रहणं उदरोपस्थयोरपिविपरीतप्रवृत्तिहेतुतयाआत्माऽवरकत्वं एतैश्चतुर्भिर्निमित्तैस्तेषांदेवानामपिद्वारंपिधानमस्ति द्वास्थगनेअस्माद्भावेघत्र्अतोद्वारपा लोबाह्वादीनांपालकोविनियंताबुभूषेत्भवितुमिच्छेत् ॥ २३ ॥ नियमनप्रकारमाह नाक्षैरित्यादिना अयोनीयस्यनास्तियोनीयंयोनिसंबंधोयस्यसतथातस्यशृतंहविर्नप्रगृह्णान्नप्रतिगृह्णीयात् पंचम लकारोयं लिङर्थेलेट् योनिसंबंधायोग्यंनतुयाजयेदित्यर्थः तथाचस्मृतिः यथाकन्यातथाहविरिति ॥ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥

नेति हेवीरयुधिष्ठिर पत्नींयज्ञसंबंधवतींनारीं नविहरेतनविभजेत तदुपरिरुयंतरकरणेनधर्मार्थकामेषुतांविभागवतींनकुर्यात् तथोक्तमापस्तंबेन धर्मप्रजासंपन्नेदारेनान्यांकुर्वीतान्यतराभावेकार्याप्रागग्न्या धेयादाधानेसतिहिकर्मभिःसंबध्यतइति भार्याव्रतंपरस्त्रीवर्जनं ॥ २७ ॥ २८ ॥ मोघानिनिष्फलानि सर्वाणितपआदीनि ॥ २९ ॥ ३० ॥ अननुध्यायन्सुखंदुःखंवा ॥ ३१ ॥ प्रकृति र्ब्रह्म विकृतिर्द्वैतं ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ईदृशंब्राह्मण्यमज्ञात्वामूढाःकर्मसुसज्जंतेयोगंचावमन्यंतेइत्याह नेतिचतुर्भिः दानादिक्रियायाःफलंचित्तशुद्धिस्तामंतरेणविनानअनुजानंतिगुर्वादिभिरुक्तंनानुबुध्यंते ब्राह्मण्यमितिशेषः अन्यत्स्वर्गादि ॥ ३४ ॥ यमाश्रित्यसंश्रितानामाश्रमाणांस्वकर्मभिःसहितंतपःवेदांतश्रवणाद्यात्मकमात्मालोचनंघोरत्वंसंसारमूलाज्ञानदाहकत्वंआगतंभवतितंसदाचारंचरितुमशक्नुवंतएतानिविगुणानिअनैकांतिकानिव्यभिचारीणिपश्यंतीतित्रयाणांसंबंधः पुराणंअनादि शाश्वतंमुमुक्षूणांनित्यानुष्ठेयं ध्रुवंअव्यभिचारिफलं ॥ ३५ ॥ अप्रमादःसावधानता अपराभवःकामाद्यनाक्रांतता॥

नवीरपत्नींविहरेतनारींनचापिनारीमनृतावाह्वयीत॥ भार्याव्रतंत्यात्मनिधारयीततथास्योपस्थद्वारगुप्तिर्भवेत ॥ २७॥ द्वाराणियस्यसर्वाणिसुगुप्तानिमनीषिणः॥ उपस्थमुदरंबाहूवाक्चतुर्थींभवेद्द्विज ॥ २८ ॥ मोघान्यगुप्तद्वारस्यसर्वाण्येवभवंत्युत ॥ किंतस्यतपसाकार्यंकिंयज्ञेनकिमात्मना ॥ २९ ॥ अनुत्तरीयवसनमनुपस्तीर्णशायिनं ॥ बाहूपधानंशाम्यंतंतंदेवाब्राह्मणंविदुः ॥ ३० ॥ द्वंद्वारामेषुसर्वेषुयएकोरमतेमुनिः ॥ परेषामननुध्यायंस्तंदेवाब्राह्मणंविदुः॥ ॥ ३१ ॥ येनसर्वमिदंबुद्धंप्रकृतिर्विकृतिश्चया॥ गतिज्ञःसर्वभूतानांतंदेवाब्राह्मणंविदुः ॥ ३२॥ अभयंसर्वभूतेभ्यःसर्वेषामभयंयतः॥ सर्वभूतात्मभूतोयस्तंदेवाब्राह्मणंविदुः॥ ३३ ॥ नांतरेणानुजानंतिदानयज्ञक्रियाफलं॥ अविज्ञायचतत्सर्वमन्यद्रोचयतेफलं ॥ ३४॥ स्वकर्मभिःसंश्रितानांतपोघोरत्वमागतं ॥ तंसदाचारमाश्रित्यपुराणंशाश्वतंध्रुवं॥ ३५॥ अशक्नुवंतश्चरितुंकिंचिद्धर्मेषुसूत्रितं॥ निरापद्धर्मआचारोह्यप्रमादोपराभवः॥ ३६॥ फलवंतिचकर्माणिव्युष्टिमंतिध्रुवाणिच॥ विगुणानिचपश्यंतितथानैकांतिकानिच ॥ ३७॥ गुणाश्चात्रसुदुर्ज्ञेयाज्ञाताश्चात्रसुदुष्कराः ॥ अनुष्ठिताश्चांतवंतइतित्वमनुपश्यसि ॥ ॥३८॥ स्यूमरश्मिरुवाच यथाचवेदप्रामाण्यंत्यागश्चसफलोयथा॥ तौपंथानावुभौव्यक्तौभगवंस्तद्ब्रवीहिमे॥ ३९॥

॥ ३६ ॥ फलवंतिप्रत्यक्षफलानि कर्माणियमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाध्याख्यानि व्युष्टिःपारमैश्वर्यंतद्वंति ध्रुवाणिअविनाशीन्यपि विगुणानियज्ञादिकर्मत्यागान्निष्फलानि अनैकांतिकानिचोतपश्यंति ॥ ३७ ॥ गुणाःगुणकार्याणियज्ञादीनि यज्ञादीनामंतवत्फलत्वंजानन्ज्ञाननिष्ठामेवाश्रयस्वेतिभावः ॥ ३८ ॥ एवंश्रद्धोपपत्तिभ्यांकर्मतत्त्यागदिशोराकृष्यमाणतयान्यतरस्यश्रेयस्त्वे संदिहानःस्यूमरश्मिःपृच्छति यथाचेति कुरुकर्मत्यजेतिचेतिपरस्परविरुद्धंपक्षद्वयमुपदिशतोवेदस्यप्रामाण्यंयथानिर्वहेत् यथाचत्यागश्चादत्यागः एतौपक्षौव्यक्तौकुर्वन्नेवेहकर्माणिजिजीविषेच्छतंसमाः त्यजतैवहितज्ज्ञेयंत्यक्तुःप्रत्यक्परंपदमितिश्रुतिभ्यांविस्पष्टमुक्तौ भगवन्सर्वैश्वर्यज्ञानादिसंपन्न ततृतयोस्तत्त्वंमेमह्यंब्रवीहि ॥ ३९ ॥

अत्रानुभवमेवप्रमाणयन्नुत्तरमाह प्रत्यक्षमिति सतःपंथाब्रह्मप्राप्तिमार्गोयोगस्तत्रस्थिताःसंतोभवंतइहजीवत्येवदेहेप्रत्यक्षंपश्यंतिपश्यंतुपरीक्षयंतु विद्यौलेट् किंतत्परीक्षणीयंप्रत्यक्षंघटंप्रत्यक्षीकरोमिघटंप्रत्यक्षेणपश्यामीतिविषयकरणयोरपिप्रत्यक्षशब्दप्रयोगादितिनत्राह प्रत्यक्षमिति यद्भवंतःकर्मठाउपासतेप्रार्थयंते तत्प्रत्यक्षंसुखाद्यनुभवरूपंअत्रास्मिन्लोकेकिंकिंस्वरूपमस्तीति ॥ ४० ॥ तत्रसुखाद्यनुभवंपरीक्षितुमशक्तःप्रतिवादित्वंपरित्यज्यशिष्यत्वेनकपिलमनुसरन्स्यूमरश्मिरुवाच स्यूमेति इहागतोगविप्रविष्टः विवक्षयास्वपक्षनिर्वाहेच्छया वहतेरिदंरूपं नशातिभट्येनेत्यर्थः ॥ ४१ ॥ संशयंकिंविषयात्मकंप्रत्यक्षंज्योतिष्टोमादिप्राप्यं उतइंद्रियमनोबुद्ध्याख्यकरणात्मकं आद्ये एकस्यांयुवत्यांकामुकसपत्न्योरागद्वेषदर्शनेनविषयस्यसुखरूपत्वानियमेनकाम्यत्वायोगात् अंत्ये सुखकरणत्वादेवतेषांसुखत्वाभावेनाकाम्यत्वात् अथस्वरूपसुखाभिव्यक्तयेकरणपाटवमेवकाम्यंतदाविरक्तानांविनापिविषयंसुखसिद्धेःस्वर्गकामादिपदवैयर्थ्यं पराभिमतचित्तसंस्कारपक्षानतिरेकादितिअन्यतरानिर्णयात्संशयस्यघोरत्वं विशेषंजिज्ञासुःकपिलोक्तिमनुवदति प्रत्यक्षमिति विषयःप्रत्यक्षं बुद्धिःप्रत्यक्षतरं प्रत्यक्षतमंतुकिंबुद्धिविशिष्टश्चिदाभासः उतबुद्धिनिष्कृष्टोऽन्यःकश्चिदात्मेति यंभवंतउपासतेतंमेब्रुवंत्विति विपरिणामेनानुषंजनीयं ॥ ४२ ॥ स्वमतमाहअन्यत्रेति तर्कैकप्रधानानिवेदविरोधीनिलोकायतार्हतसौगतकापालिकादिशास्त्राणितेभ्योन्यत्रतानिवर्जयित्वाआगमस्यार्थंयथायथावत्अगमंअधिगतवानस्मि तत्रआगमःकिंपाशुपतपांचरात्रादिरित्येतांशंकांनिरस्यति आगमइति तर्कशास्त्राणिवेदार्थनिर्णायकानिपूर्वोत्तरमीमांसेसांख्यपातंजलेच यत्रवेदस्यस्वतःप्रामाण्यमास्थीयतेनानुमानांतरसंवादसापेक्षं ॥ ४३ ॥ तान्येतानियथाश्रममाश्रमधर्ममनतिक्रम्योपासीत तत्राप्यागमोमीमांसाद्वयोपगृहीतःसिध्यति सांख्यपातंजलेत्वंशतोवेदविरोधान्नसिध्यतः तथाहि सांख्यैरहिंसैवप्रशस्यते पातंजलेश्चचित्तनिरोधएव तावुभौयागाद्यनुष्ठानप्रतिबंधकावतोनसिध्यतः ननुपृथ्व्याप्यतेजोऽनिलखेसमुत्थितेपंचात्मकेयोगगुणेप्रवृत्ते नतत्ररोगोनजरानमृत्युःप्राप्तस्ययोगाग्निमयंशरीरमितिपंचभूतजयाद्योगिनामप्यजरत्वामरत्वादिसिद्धिःप्रत्यक्षागममूलादृश्यते सत्यं प्रतिक्षणपरिणामिनोजन्मवतःशरीरस्याजरत्वामरत्वेप्रत्यक्षानुमानविरुद्धे अतोयाप्रत्यक्षस्यरूपमिवरूपंयस्याइतिप्रत्यक्षाविरुद्धाचादनुमानाविरुद्धाचआगमनिश्चयाद्दृश्यतिदृश्यते गत्यागतिदिव्यभोगप्राप्त्यादिरूपासैवसिद्धिरिति ॥ ४४ ॥

कपिलउवाच प्रत्यक्षमिहपश्यंतिभवंतःसत्पथेस्थिताः ॥ प्रत्यक्षंतुकिमत्रास्तियद्भवंतउपासते ॥ ४० ॥ स्यूमरश्मिरुवाच स्यूमरश्मिरहंब्रह्मन्जिज्ञासार्थमिहागतः ॥ श्रेयस्कामःप्रत्यवोचमार्जवान्नविवक्षया ॥ ४१ ॥ इमंचसंशयंघोरंभगवान्प्रब्रवीतुमे ॥ प्रत्यक्षमिहपश्यंतोभवंतःसत्पथेस्थिताः ॥ किमत्रप्रत्यक्षतमंभवंतोयदुपासते ॥ ४२ ॥ अन्यत्रतर्कशास्त्रेभ्यआगमार्थंयथागमं ॥ आगमोवेदवादास्तुतर्कशास्त्राणिचागमः ॥ ४३ ॥ यथाश्रममुपासीतआगमस्तत्रसिध्यति ॥ सिद्धिःप्रत्यक्षरूपाचदृश्यत्यागमनिश्चयात् ॥ ४४ ॥

एवमुपन्यस्तंस्वमतंपरमतजिज्ञासयानिंदति नौर्नावीति यथानाविनिबद्धानौःस्रोतसाह्नियमाणानतारयत्येवमंधपरंपरयाकर्मनौकांसनिबंधनांपूर्वपूर्वकमेवासनाबंधवतीमाश्रितावयंजन्मजरामृत्युप्रवाहंनतर्तुं
क्षमाइत्यर्थः फलितमाहएतदिति एतत्प्रत्यक्षतमं उपपन्नःउपसन्नःशिष्योस्मिअधिकार्यस्मीतिवा अधीहि अध्यापय ॥ ४५ ॥ ननुतरतिशोकमात्मविदितित्वयाप्यधीतमस्त्येव निर्द्वंद्वानिर्नमस्काराइत्यादि
नामयाप्युक्तंचकिमतःपरमध्यापयितव्यमित्याशंक्यतत्रप्रत्यक्षविरोधमुपन्यस्यति नैवेति नापुरुषः निर्विविधित्सश्चिकीर्षाशून्यः आवृत्तःसंगविमुखः अपवृत्तोनिष्कर्मा ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ एकंसर्वेषामीप्सि
तंसुखमालंबमानानांमुखार्थिनांवर्णादीनांनिर्णयेसिद्धांते किंसुखंनिरामयमपचयहीनंतदधीहीतिपूर्वेणसंबंधः ॥ ४८ ॥ अत्रोत्तरमाहयद्यदिति वैदिकमवैदिकंयद्यच्छास्त्रंयस्ययस्यमोक्षशास्त्रस्यार्थं आ
चरतेसम्यगनुतिष्ठति भावकर्मणोरितिकर्मणितङ् तत्तदर्थ्यंअर्थात्मयोजनादनपेतंसफलं एतत्प्रसिद्धमेवेत्याह यस्येति अयंभावः सर्वज्ञानंधर्मिण्यभ्रांतंप्रकारेतुविपर्यय इतिन्यायेनसर्वेषांघटस्वरूपेतत्साक्षा

नौर्नावीवनिबद्धाहिस्रोतसासनिबंधना॥ह्नियमाणाकथंविप्रकुबुद्धींस्तारयिष्यति॥एतद्ब्रवीतुभगवानुपपन्नोस्म्यधीहिभो॥४५॥नैवत्यागीनसंतुष्टोनाशोको
ननिरामयः॥नानिर्विविधित्सोनावृत्तोनापवृत्तोऽस्तिकश्चन॥४६॥भवंतोपिचहृष्यंतिशोचंतिचयथावयं॥ इंद्रियार्थाश्चभवतांसमानाःसर्वजंतुषु॥४७॥ एवं
चतुर्णांवर्णानामाश्रमाणांप्रवृत्तिषु॥एकमालंबमानानांनिर्णयेकिंनिरामयं॥४८॥ कपिलउवाच यद्यदाचरतेशास्त्रमर्थ्यंसर्वप्रवृत्तिषु॥यस्ययत्रह्य
नुष्ठानंतत्रतत्रनिरामयं॥४९॥ज्ञानंप्लावयतेसर्वंयोज्ञानंह्यनुवर्तते॥ ज्ञानादपेत्ययावृत्तिःसाविनाशयतिप्रजाः॥ ५० ॥भवंतोज्ञानिनोव्यक्तंसर्वतश्चनि-
रामयाः॥एकात्म्यंनामकश्चिद्धिकदाचिदुपपद्यते॥५१॥शास्त्रंह्यबुध्वातत्त्वेनकेचिद्वादबलाज्जनाः॥कामद्वेषाभिभूतत्वादहंकारवशंगताः॥५२॥

त्कारसाधनेचक्षुरुन्मीलनादौचनविगानंएवमात्मनिवादिविप्रतिपत्त्यानेकेषुविकल्पेषुशून्यंक्षणिकविज्ञानंकर्ताभोक्तेत्यादिषुसत्स्वपिमोक्षेतत्स्वरूपंनिरस्ताशेषविषयदर्शनंतत्साधनंचशमदमोपरमतितिक्षाश्रद्धा
समाधानात्मकमविगीतं एवंव्यावहारिकप्रक्रियायांविगानेपिफलसाधनयोरविगानात् यत्रयत्रमतेस्थित्वाऽस्यशमाद्यनुष्ठानंसंपद्यतेतेनतत्रतत्रनिरामयंसर्वदोषशून्यंस्वरूपंलभ्यते एतेनान्यत्रतर्कशास्त्रे
भ्यइतिपूर्ववाद्युक्तंशास्त्रांतरविगानमुपादेयांशम्याविज्ञानादेवेत्युक्तं उक्तंचव्यावहारिकप्रक्रियाणांसर्वासामविगीतत्वमनवस्थितत्वंच ययाययाभवेत्पुंसांव्युत्पत्तिःप्रत्यगात्मनि सासैवप्रक्रियाज्ञेयासाध्वीसा
चानवस्थितेति ॥ ४९ ॥ ज्ञानमिति यथोक्तसाधनानुष्ठानादुत्पन्नंज्ञानंसर्वसंसारंनाशयति कस्य योज्ञानंह्यनुवर्ततेतस्य ज्ञानंविनायावैदिक्यपिवृत्तिःसाप्रजाःनाशयति जन्ममरणप्रवाहपातनेनक्लेशयति ॥
॥५०॥ एकएवद्वैतदर्शनहीनःआत्मायत्रभवतितदैकात्म्यंनामज्ञानंभवतांज्ञानिनांमध्येकश्चिदुपपद्यतेउपसन्नोभूत्वाप्राप्नोतिनैवेत्यर्थः शमाद्यभावात् ॥५१॥ अतःसर्वेयूयंभ्रांताइत्याह शास्त्रंहीत्यादिना ॥५२॥

ब्रह्मत्रिविधपरिच्छेदशून्यंवस्तुतस्यस्तेनाःअपलापकर्तारः निरारंभाःशमाद्यारंभशून्याः ॥ ५३ ॥ नैर्गुण्यंफलाभावं गुणान्ज्ञानैश्वर्यादीन् नअनुयुंजतेआत्मसंवेद्यतामापाद्यपरेषुनयोजयंति पाषाणवत्स्वयं मज्जंतोनान्यमुद्धर्तुंशक्नुवंतीत्यर्थः ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ संयमेधारणाध्यानसमाध्यात्मके समयेइतिपाठेसिद्धांते ॥ ५६ ॥ एतत्कर्मणांप्राशस्त्यंसंन्यासस्याप्राशस्त्यंच प्रवृत्तयः वाचांविलासाः ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ॥ ५९ ॥ व्यक्तंप्रत्यक्षसिद्धंतदेवमन्यंतइतिदृष्टमात्रपराः अतएवशास्त्रादपेतंइहलोकमेवपश्यंति शास्त्रदोषान्शास्त्रोक्तान्कृतहानाकृताभ्यागमादिदोषान्अन्याय्यमवैदिकंचमतमाश्रित्ययथालोकायताःशोचंतितथावयमपिशोचामइत्यर्थः अत्रहेतुमाह इंद्रियार्थाइति शीतोष्णादीनांस्पर्शःसर्वेषांमुखादिप्रदः पशुपामरपंडितानांतुल्यरूपइत्यर्थः ॥ ६० ॥ एवमितिद्वयोःसंबंधः एकमुखार्थिनांवर्णादीनांमध्येवयं

याथातथ्यमविज्ञायशास्त्राणांशास्त्रदस्यवः ॥ ब्रह्मस्तेनानिरारंभादंभमोहवशानुगाः ॥ ५३ ॥ नैर्गुण्यमेवपश्यंतिनगुणाननुयुंजते ॥ तेषांतमःशरीराणांतम एवपरायणं ॥ ५४ ॥ योयथाप्रकृतिर्जंतुःप्रकृतेःस्याद्वशानुगः ॥ तस्यद्वेषश्चकामश्चक्रोधोदंभोनृतंमदः ॥ नित्यमेवाभिवर्ततेगुणाःप्रकृतिसंभवाः ॥ ५५ ॥ एवं ध्यात्वानुपश्यंतःसंत्यजेयुःशुभाशुभं ॥ परांगतिमभीप्संतोयतयःसंयमेरताः ॥ ५६ ॥ स्यूमरश्मिरुवाच सर्वमेतन्मयाब्रह्मन्शास्त्रतःपरिकीर्तितं ॥ न ह्यविज्ञायशास्त्रार्थंप्रवर्तंतेप्रवृत्तयः ॥५७॥ यःकश्चिन्न्याय्यआचारःसर्वंशास्त्रमितिश्रुतिः ॥ यदन्याय्यमशास्त्रंतदित्येषाश्रूयतेश्रुतिः ॥५८॥ नप्रवृत्तिर्ऋतेशा स्त्रात्काचिदस्तीतिनिश्चयः ॥ यदन्यद्वेदवादेभ्यस्तदशास्त्रमितिश्रुतिः ॥५९॥ शास्त्रादपेतंपश्यंतिबहवोव्यक्तमानिनः ॥ शास्त्रदोषान्नपश्यंतिशोचंतिचयथावयं ॥ इंद्रियार्थाश्चभवतांसमानाःसर्वजंतुषु ॥ ६० ॥ एवंचतुर्णांवर्णानामाश्रमाणांप्रवृत्तिषु ॥ एकमालंबमानानांनिर्णयेसर्वतोदिशं ॥ ६१ ॥ आनंत्यंवदमानेनश क्तेनावर्जितात्मना ॥ अविज्ञानहतप्रज्ञाहीनप्रज्ञास्तमोवृताः ॥ ६२ ॥ शक्यंत्वेकेनयुक्तेनकृतकृत्येनसर्वशः ॥ पिंडमात्रंव्यपाश्रित्यचरितुंविजितात्मना ॥ ॥ ६३ ॥ वेदवादंव्यपाश्रित्यमोक्षोस्तीतिप्रभाषितुं ॥ अपेतन्यायशास्त्रेणसर्वलोकविगर्हिणा ॥ ६४ ॥ इदंतुदुष्करंकर्मकुटुंबमभिसंश्रितं ॥ दानमध्ययनंयज्ञः प्रजासंतानमार्जवं ॥ ६५ ॥ यद्येतदेवंकृत्वापिनविमोक्षोस्तिकस्यचित् ॥ धिक्कर्तारंचकार्यंचश्रमश्चायंनिरर्थकः ॥ ६६ ॥

त्वयाआत्मनाचित्तेनआवर्जिताःशांतिनीताः संधिरार्षः कीदृशेनत्वया निर्णयेसिद्धांतेसर्वतोदिशंसर्वतःप्रकारंसर्वशास्त्रसिद्धांतत्वेनआनंत्यंवदमानेनयद्यदाचरतेशास्त्रमित्यत्रप्राग्व्याख्यातरीत्याप्रकाशयता भासनोपसंभाषेतिवदेर्भासनार्थेतङ् शक्तेनऊहापोहकुशलेन कीदृशावयं अविज्ञानेनआत्माननुभवेनहताप्रज्ञास्वरूपनिष्ठायेषां अतएवहीनेविषयेएवप्रज्ञाधीर्येषां एतयोरावरणविक्षेपयोःकारणमाह तमोवृताइति ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ यद्यपित्वयाइयंनिष्ठाउक्तातथापिदुष्करेत्याह शक्यंत्वितिद्वयेन येनसर्वशःसर्वतोदिशंचरितुंशक्यं तेनमोक्षोस्तीतिप्रभाषितुंयुक्तमितिअध्याहृत्यव्यवहितेनयोज्यं संन्यासं विनामोक्षोदुष्प्रापइत्यर्थः ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ अत्रानुपपत्तिमाहसार्धद्वयेन इदंत्विति कर्मकांडस्यवैयर्थ्यंप्रतिपत्तॄणांनास्तिक्यंचास्मिन्मतेस्यादित्यर्थः ॥ ६५ ॥ ६६ ॥

एतस्यकर्मकांडस्यआनंत्यंआनंत्यहेतुत्वं अयंभावः कर्मज्ञानकांडयोःपार्थगर्थ्येवेदस्यैकस्मिन्नर्थेपर्यवसानाभावाद्वाक्यभेदःस्यात् सचसंभवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदोहिनेष्यतइतिन्यायेनायुक्तः अतःकर्मकांडस्यैवज्ञानकांडशेषत्वंवाच्यंवैपरीत्यस्यप्रागेवनिरस्तत्वादिति ॥६६॥६७॥६८॥ इतिशांति०मो०नै०भा०एकोनसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६९ ॥ ॥७॥ कर्मणांज्ञानांगत्वं विवक्षुस्तद्वैयर्थ्यशंकांतावत्परिहरत्यर्द्धेन वेदाइति शब्दब्रह्मकर्मोपास्तिकांडःपरंब्रह्मप्रत्यगात्मा ॥ १ ॥ तत्रगर्भाधानमारभ्यकर्मकांडोज्ञानशेषत्वंभजतइत्याह शरीरमिति वेदेउपनिषत्कांडेयत्तनुंशरीरंकुरुतेगर्भाधानविधिनाउत्पादयति विष्णुर्योनिंकल्पयतुत्वष्टारूपाणिपिंशतु आसिंचतुप्रजापतिर्धातागर्भंदधातुतइत्यादिमंत्रैःतत्शरीरमेवकुरुतेसंस्कुरुते विष्ण्वादिदेवतास्मरणपूर्वकमाहितेगर्भेविष्ण्वादिवज्ज्ञानैश्वर्यसंपन्नएवजीवआविर्भवति शरीरसंस्कारेणशरीराभिमानिनःस्वास्थ्यदर्शनात् ॥ २ ॥ अत्रैववैदिकप्रसिद्धिमाह कृतेति कृतंश्रौतस्मार्तसंस्कारैःपित्रासंस्कृतंशुद्धंचाध्ययनादिनाशरीरंयस्यसब्राह्मणः

नास्तिक्यमन्यथाचस्याद्वेदानांपृष्ठतःक्रिया ॥ एतस्यानंत्यमिच्छामिभगवन्श्रोतुमंजसा ॥ ६७ ॥ तत्त्वंवदस्वमेब्रह्मन्नुपसन्नोस्म्यधीहिभोः ॥ यथातेविदितो मोक्षस्तथेच्छाम्युपशिक्षितुं ॥ ६८ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति०मोक्ष०गोकपिलीयेऊनसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६९ ॥ ॥७॥ ॥७॥
कपिलउवाच वेदाःप्रमाणंलोकानांनवेदाःपृष्ठतःकृताः ॥ द्वेब्रह्मणीवेदितव्येशब्दब्रह्मपरंचयत् ॥ १ ॥ शब्दब्रह्मणिनिष्णातःपरंब्रह्माधिगच्छति ॥ शरीरमेतत्कुरुतेयद्वेदेकुरुतेतनुं ॥ २ ॥ कृतशुद्धशरीरोहिपात्रंभवतिब्राह्मणः ॥ आनंत्यमत्रबुद्ध्येदंकर्मणांतद्ब्रवीमिते ॥ ३ ॥ अनागममनैतिह्यंप्रत्यक्षंलोकसाक्षिकं ॥ धर्मइत्येवयेयज्ञान्वितन्वंतिनिराशिषः ॥ ४ ॥ उत्पन्नत्यागिनोलुब्धाःकृपासूयाविवर्जिताः ॥ धनानामेषवैपंथास्तीर्थेषुप्रतिपादनं ॥ ५ ॥ अनाश्रिताःपापकर्मकदाचित्कर्मयोगिनः ॥ मनःसंकल्पसंसिद्धाविशुद्धज्ञाननिश्चयाः ॥ ६ ॥ अक्रुध्यंतोऽनसूयंतोनिरहंकारमत्सराः ॥ ज्ञाननिष्ठास्त्रिशुक्लाश्चसर्वभूतहितेरताः ॥ ७ ॥

पात्रंब्रह्मविद्यायायोग्यंभवति तत्रश्रौतःसंस्कारोजातेष्ट्यादिः यस्मिन्जातएतामिष्टिंनिर्वपतिपूतएवसतेजस्व्यन्नादइंद्रियावीपशुमान्भवतीतिश्रुत्युक्तफलकः स्मृत्यंतरेयस्यैतेअष्टाचत्वारिंशत्संस्काराःसब्रह्मणःसायुज्यंसरूपत्वंसलोकतांजयतीति महायज्ञैश्चयज्ञैश्चब्राह्मीयंक्रियतेतनुरितिच एतेनज्ञानशेषत्वंकर्मकांडस्योक्तंभवति कर्मणांफलंआनंत्यंमोक्षोपयोगिचित्तशुद्धिरूपंअत्रअस्मिन्नेवलोकेप्रत्यक्षंबुध्यजानीहि नहिचित्तशुद्धिःस्वसाक्षिकीस्वर्गवद्वेदैकगम्यापर्वतवह्निवदनुमेयावेतिवक्तुंशक्यं ॥ ३ ॥ तदेतदाहअनागममनैतिह्यमिति येनक्रमेणकर्मणामानंत्यहेतुत्वंस्यात्तमाह धर्मइति निराशिषःनिष्कामाः ॥ ४ ॥ उत्पन्नत्यागिनःधनसंग्रहशून्याः कृपासूयाभ्यांरागद्वेषौलक्ष्यौतद्वर्जिताः तीर्थेषुसत्पात्रेषु ॥ ५ ॥ तल्लक्षणंअनाश्रिताइति अग्निहोत्रादिमंतःसर्वदापापकर्मानाश्रितास्तेतीर्थभूताइत्यर्थः एवंधर्ममनुतिष्ठंतईदृशाभवंतीत्याह मनइत्यादिद्वाभ्यां विशुद्धंनिर्विषयंज्ञानंब्रह्मतत्रनिश्चयोयेषां ॥ ६ ॥ ज्ञानेज्ञानोपायेश्रवणमनननिदिध्यासनाख्येनिष्ठायेषांतेत्रिशुक्लाःजन्मकर्मविद्याचेतित्रीणिशुक्लानिशुद्धानियेषांते ॥ ७ ॥

अभ्युत्क्रांताःआदरवंतः राजानोजनकादयः ब्राह्मणाःयाज्ञवल्क्यादयः ॥ ८ ॥ प्रत्यक्षःधर्मोधर्मफलंसत्यसंकल्पत्वादिकंयेषांतेपरंसोपाधिकंब्रह्मअवरंनीचंयस्मात्तस्मिन्निरुपाधिकेब्रह्मणि ॥ ९ ॥ १० ॥ ॥ ११ ॥ मात्रांमीयंतेविषयाअनयेतिमात्राबुद्धिस्तांनानुरुध्यंतेअपितुशास्त्रमेवानुरुध्यंते धर्मच्छलंवंचनां ॥ १२ ॥ छलाभावमेवाह यएवेति ॥ १३ ॥ दुर्बलात्मनः अशक्तस्य ॥ १४ ॥ १५ ॥ तेषांय ज्ञादिकंसर्वंआनंत्यमासीदितितृतीयेनान्वयः ॥ १६ ॥ १७ ॥ शंसितानांप्रख्यातानां ॥ १८ ॥ आनंत्यंब्रह्म शाश्वतीतिश्रुतिर्गीताब्रह्मार्पणंब्रह्महविरित्यादिः ॥ १९ ॥ संभृतानांपूर्णानां घोरत्वंअविद्यानि वर्तनक्षमत्वं तमितिसार्धश्लोकद्वयमेकंवाक्यं पाठक्रममननुरुध्यअर्थक्रमेणव्याख्येयं यःसदाचारैःसतांआपद्धर्माचारादन्यआचारःससदाचारइतिसदाचारलक्षणं सच अप्रमादःसावधानता अपराभवःका

आसन्गृहस्थाभूयिष्ठाअभ्युत्क्रांताःस्वकर्मसु ॥ राजानश्चतथायुक्ताब्राह्मणाश्चयथाविधि ॥ ८ ॥ समाह्यार्जवसंपन्नाः संतुष्टाज्ञाननिश्चयाः ॥ प्रत्यक्षधर्माःशु चयःश्रद्दधानाःपरावरे ॥ ९ ॥ पुरस्ताद्भाविनात्मानोयथावच्चरितव्रताः ॥ चरंतिधर्मंकृच्छ्रेपिदुर्गेचैवापिसंहताः ॥ १० ॥ संहत्यधर्मंचरतांपुरासीत्सुखमेवतत् ॥ तेषांनासीद्विधातव्यंप्रायश्चित्तंकथंचन ॥ ११ ॥ सत्यंहिधर्ममास्थायदुराधर्षतमामताः ॥ नमात्रामनुरुध्यंतेनधर्मच्छलमंततः ॥ १२ ॥ यएवप्रथमःकल्पस्त मेवाभ्याचरन्सह ॥ तेषांनासीद्विधातव्यंप्रायश्चित्तंकदाचन ॥ १३ ॥ तस्मिन्विधौस्थितानांहिप्रायश्चित्तंनविद्यते ॥ दुर्बलात्मनउत्पन्नंप्रायश्चित्तमितिश्रुतिः ॥ ॥ १४ ॥ एवंबहुविधाविप्राःपुराणायज्ञवाहनाः ॥ त्रैविद्यवृद्धाःशुचयोवृत्तवंतोयशस्विनः ॥ १५ ॥ यजंतोऽहरहर्यज्ञैर्निराशीर्बंधनाबुधाः ॥ तेषांयज्ञाश्चवेदा श्चकर्माणिचयथागमं ॥ १६ ॥ आगमाश्चयथाकालंसंकल्पाश्चयथाक्रमं ॥ अपेतकामक्रोधानांदुश्चराचारकर्मणां ॥ १७ ॥ स्वकर्मभिःशंसितानांप्रकृत्याशं सितात्मनां ॥ ऋजूनांशमनित्यानांस्वेषुकर्मसुवर्ततां ॥ १८ ॥ सर्वमानंत्यमेवासीदितिनःशाश्वतीश्रुतिः ॥ तेषामदीनसत्वानांदुश्चराचारकर्मणां ॥ १९ ॥ स्वक र्मभिःसंभृतानांतपोघोरत्वमागतं ॥ तंसदाचारमाश्चर्यंपुराणंशाश्वतंध्रुवं ॥ २० ॥ अशक्नुवद्भिश्चरितुंकिंचिद्धर्मेषुसूक्ष्मतां ॥ निरापद्धर्मआचारोह्यप्रमादो ऽपराभवः ॥ २१ ॥ सर्ववर्णेषुजातेषुनासीत्कश्चिद्व्यतिक्रमः ॥ व्यस्तमेकंचतुर्धाहिब्राह्मणाआश्रमंविदुः ॥ २२ ॥

मक्रोधादिभिरनभिभूतःयत्रचपुराव्यतिक्रमःअपूज्यपूजनंपूज्यानामपूजनंचेत्यादिर्नासीत् तंसदाचारंएकंआश्रमंसंतंचतुर्धाव्यस्तंब्राह्मणाआहुः केव्यस्तंधर्मेषुसूक्ष्मतांसूक्ष्मंधर्मंआचरितुमशक्नुवद्भिः तथा हि मानसिकंव्यभिचारंवारयितुमक्षमैर्ब्रह्मचारिभिर्गार्हस्थ्यमाश्रितं तत्रकृतैर्यज्ञादिभिःकषायेषुईषत्पक्वेषुवैराग्यबहुलंवानप्रस्थ्यमास्थितं तेष्वेवसम्यक्पक्वेषुपारिव्राज्यमित्यारोहक्रमेणचातुराश्रम्यंस्थित मित्यर्थः शेषंव्याख्यातं ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

तमितिसार्धःश्लोकः तंसदाचारंसंतोगृहेभ्योनिष्क्रम्यैवसंन्यासंकृत्वैवविधिवत्प्राप्यपरमांगतिंगच्छंति विधिवदित्यादिसर्वत्रयोज्यं चतुर्ष्वप्याश्रमेषुउक्तरूपसदाचारवतांमोक्षोस्तीत्यर्थः ॥ २३ ॥ २४ ॥ संतोषाद्वैराग्यात्आनंत्यंब्रह्मभावंप्राप्ताःअगस्त्यवसिष्ठादयः ॥ २५ ॥ तादृशाआधिकारिकायद्यागच्छंतिसंसारंतथापिपापैर्योनिप्रवेशजैर्दुःखैर्नलिप्यंते गृहाद्गृहांतरप्रवेशवद्दैच्छिकस्तेषांदेहांतरप्रवेशः यथाम्नातमनुक्रमणिकायां मित्रावरुणयोर्दीक्षितयोरुर्वशीमप्सरसंदृष्ट्वावासतीवरेकुंभेरेतोपतत्ततोगस्त्यवसिष्ठावजायेतामिति वसतीवर्यःसोमाभिषवार्थाआपस्तत्संबंधिनिवासतीवरे तेषांशुद्धब्रह्मविदामपिहिरण्यगर्भस्येवयावदधिकारसमाप्तिनविदेहकैवल्यमस्ति यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणामितिन्यायात् ननु कार्तिक्यांकृत्तिकायोगेयःकुर्यात्स्वामिदर्शनं सप्तजन्मभवेद्विप्रोधनाढ्योवेदपारगइत्येकंकर्मानिकजन्मारंभकंदृष्टं तत्रप्रथमेस्मिन्नेवजन्मनितत्त्वज्ञानोदयेपिप्रारब्धकर्मणांभोगादेवक्षयइतिन्यायेनप्रारब्धकर्मबलादन्यानिषट्जन्मान्यनिवार्याण्येवेत्याशंक्याह कर्मयोनिनइति अत्रेदंविचार्यते किं

तंसंतोविधिवत्प्राप्यगच्छंतिपरमांगतिं ॥ गृहेभ्यएवनिष्क्रम्यवनमन्येसमाश्रिताः ॥ २३ ॥ गृहमेवाभिसंश्रित्यततोन्येब्रह्मचारिणः ॥ तएतेदिविदृश्यंतेज्योतिर्भूताद्विजातयः ॥ २४ ॥ नक्षत्राणांवधिष्ण्येषुबहवस्तारकागणाः ॥ आनंत्यमुपसंप्राप्ताःसंतोषादितिवैदिकं ॥ २५ ॥ यद्यागच्छंतिसंसारंपुनर्योनिषुतादृशाः ॥ नलिप्यंतेपापकृत्यैःकदाचित्कर्मयोनितः ॥ २६ ॥ एवमेवब्रह्मचारीशुश्रूषुर्घोरनिश्चयः ॥ एवंयुक्तोब्राह्मणःस्यादन्योब्राह्मणकोभवेत् ॥ २७ ॥ कर्मैवंपुरुषस्याहशुभंवायदिवाशुभं ॥ एवंपक्वकषायाणामानंत्येनश्रुतेनच ॥ २८ ॥ सर्वमानंत्यमासीद्वैएवंनःशाश्वतीश्रुतिः ॥ तेषामपेततृष्णानांनिर्णिक्तानांशुभात्मनां ॥ २९ ॥

सप्तजन्मानितेषुचगर्भवासादीनिदुःखानिअशनपानादिजन्यानिसुखानिचकिमेकमेवस्वामिदर्शनाख्यंकर्मप्रापयतिउतकर्मांतरसमवेतं आद्येइष्टसाधनबुध्यानुष्ठितस्यतस्यगर्भवासाद्यनिष्टप्रापकत्वेशास्त्रस्याऽनर्थकरत्वंस्यात् अंत्येतत्त्वज्ञानेनकर्मांतरनाशेसतिजन्मायोगाद्दर्शनशास्त्रानर्थक्यंस्यात् तस्मात्जातस्यहिध्रुवोमृत्युर्ध्रुवंजन्ममृतस्यचेतिशास्त्रादविच्छिन्नेजन्ममरणप्रवाहेसप्तसुजन्मसुविप्रत्वादियोगोदर्शनफलं नतुसप्तजन्मान्यपि तस्माद्युक्तमुक्तंप्रारब्धकर्मोपस्थापितयोनिप्रवेशनिमित्ततःपापकृत्यैःपापफलैर्दुःखैस्तेनलिप्यंतइति ॥२६॥ ब्राह्मणोब्रह्मवित्त्वेनयथार्थनामा अन्योब्राह्मणकोब्राह्मणप्रतिकृतिः दारुगजवन्नाममात्रधारीत्यर्थः ॥ २७ ॥ एवंब्राह्मणइतिब्राह्मणकइतिचकर्मसदसद्रूपंपुरुषस्यनामआह एवंनिष्कामकर्मप्रनाड्याआनंत्येनत्वंपदार्थसाक्षात्कारजेन श्रुतेनतत्त्वमसिवाक्यार्थज्ञानेन ॥ २८ ॥ सर्वंकृत्स्नंआनंत्यंप्राक्श्रुतात्ईश्वरोमदन्यःकश्चिदस्तीतिशंकयासमाधौपरिदृश्यमानमप्यानंत्यमसर्वमभूत्श्रुतानंतरंतुसर्वमित्यर्थः आसीदित्यनेनसर्वानंत्यस्याकृत्रिमत्वमुक्तं शाश्वतीश्रुतिःक्षेत्रज्ञंचापिमांविद्धीति तत्त्वमसीतिचजीवस्यसिद्धवद्ब्रह्मभावकीर्तनात् निर्णिक्तानांविशुद्धानांशुभात्मनांमोक्षबुद्धीनां ॥ २९ ॥

चतुर्थः जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यभिमानिविश्वतैजसप्राज्ञान्‌अपेक्ष्य चतुर्थोनिर्विशेषःपरमात्मातद्विषयिणीयाउपनिषत्‌विद्यातदर्थोधर्मःशमदमोपरमतितिक्षाश्रद्धासमाध्यात्मकःसाधारणोवर्गाश्रमागामितिशेषः संसिद्धैःशुद्धचित्तैः नियतात्मभिर्निरुद्धचित्तैः नित्यंतुरीयंब्रह्मसाध्यतेप्राप्यते ज्ञानंशास्त्रीयंश्रवणमपिनिर्विक्षेपसंन्यासेएवभवतीत्यर्थः ॥ ३० ॥ अपवर्गप्रदामतिर्विद्याब्रह्मसाक्षात्कारदूपाद्वत्तिर्यस्मिन्निति नित्यःआवश्यकःएपनित्योमहिमाब्राह्मणस्येतिश्रुतेः सनातनःसंप्रदायागतः ॥ ३१ ॥ साधारणआश्रमांतरधर्मसंमिश्रः यथाबलंयथावैराग्यं गच्छतांगच्छतामिमिपुरुषमात्रस्यवणिग्व्याधादेरपिक्षेमंक्षेमहेतुः दुर्बलोरागोज्ञानफलमुपसंहरति ब्रह्मणइत्यर्धेन ॥ ३२ ॥ मात्राभिर्धनैः त्यागंसंन्यासं गार्हस्थ्येसंन्यासेवायथोक्ताचारवतांयद्यपिनिवृत्तिधर्मस्तुल्यस्तथापिप्रेत्यभावेमरणेकःस्वर्गजित्तमः ॥ ३३ ॥

चतुर्थोपनिषद्धर्मःसाधारणइतिस्मृतिः ॥ संसिद्धैःसाध्यतेनित्यंब्राह्मणैर्नियतात्मभिः ॥ ३० ॥ संतोषमूलस्त्यागात्माज्ञानाधिष्ठानमुच्यते ॥ अपवर्गमतिर्नित्योयतिधर्मःसनातनः ॥ ३१ ॥ साधारणःकेवलोवायथाबलमुपासते ॥ गच्छतांगच्छतांक्षेमंदुर्बलोत्रावसीदति ॥ ब्रह्मणःपदमन्विच्छन्संसारान्मुच्यतेशुचिः ॥ ॥ ३२ ॥ स्यूमरश्मिरुवाच येभुंजतेयेददतेयजंतेऽधीयतेचये ॥ मात्राभिरुपलब्धाभिर्येवात्यागंसमाश्रिताः ॥ ३३ ॥ एतेषांप्रेत्यभावेतुकतमःस्वर्गजित्तमः ॥ एतदाचक्ष्वमेब्रह्मन्यथातत्त्वेनपृच्छतः ॥ ३४ ॥ कपिलउवाच परिग्रहाःशुभाःसर्वेगुणतामभ्युपागताः ॥ नतुत्यागसुखंप्राप्ताएतत्त्वमपिपश्यसि ॥ ॥ ३५ ॥ स्यूमरश्मिरुवाच भवंतोज्ञाननिष्ठावैगृहस्थाःकर्मनिश्चयाः ॥ आश्रमाणांचसर्वेषांनिष्ठायामैक्यमुच्यते ॥ ३६ ॥ एकत्वेनपृथक्त्वेनविशेषोनात्रदृश्यते ॥ तद्यथावद्यथान्यायंभगवान्प्रब्रवीतुमे ॥ ३७ ॥ कपिलउवाच शरीरपक्तिःकर्माणिज्ञानंतुपरमागतिः ॥ कषायेकर्मभिःपक्वेरसज्ञानेचतिष्ठति ॥ ॥ ३८ ॥ आनृशंस्यंक्षमाशांतिरहिंसासत्यमार्जवं ॥ अद्रोहोनभिमानश्चह्रीस्तितिक्षाशमस्तथा ॥ ३९ ॥ पंथानोब्रह्मणस्त्वेतेएतैःप्राप्नोतियत्परं ॥ तद्विद्वाननुबुद्ध्येतमनसाकर्मनिश्चयं ॥ ४० ॥ यांविप्राःसर्वतःशांताविशुद्धाज्ञाननिश्चयाः ॥ गतिंगच्छंतिसंतुष्टास्तामाहुःपरमांगतिं ॥ ४१ ॥

॥ ३४ ॥ परीति द्वयोर्मोक्षेसमानेपित्यागीदृष्टसुखंबहुप्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ३५ ॥ ऐक्यंमोक्षैकफलत्वं ॥ ३६ ॥ एकत्वेनज्ञानकर्मणोःसमप्राधान्येन पृथक्त्वेनप्रधानगुणभावेन ॥ ३७ ॥ शरीरपक्तिःस्थूलसूक्ष्मशरीरशुद्धिः कर्माणिकर्मप्रयोज्या साध्यसाधनयोरभेदोपचारः ज्ञानं तुशब्दःपूर्ववैलक्षण्यसूचनार्थः मोक्षसाधनमित्यर्थः तत्रक्रममाह कषायेइति चित्तदोषेकर्मभिःपाचितेसति रसःप्रीतिर्ब्रह्मानंदस्तस्यज्ञानेशास्त्रजेतिष्ठतिसति ॥ ३८ ॥ आनृशंस्यादयःप्रवर्तंतेतैश्चपरंब्रह्मप्राप्नोति आनृशंस्यंभूतदया क्षमाअभिभवेप्यविक्षिप्तचित्तता शांतिर्मनोजयः सत्यंयथार्थभाषणं आर्जवंअवक्रत्वं शमःकर्मभ्यउपरतिः ॥ ३९ ॥ कर्मनिश्चयंकर्मफलनिश्चयंकषायपक्तिंअनुवैराग्याद्युत्पत्तिमनुसंजातांबुध्येत ॥ ४० ॥ यामितिपरमगतेर्लक्षणं ॥ ४१ ॥

यत्रतेवेदाःवेदितव्यंकर्मब्रह्मस्वरूपं यथास्थितिकर्मणामनुष्ठानंब्रह्मणश्चज्ञानंप्राप्यअनहंकारेणावस्थानंचदृश्यते सएववेदवित् अन्यस्तुवातरेचकोभस्त्रापरनामाचर्मकोशः वातवेटकइतिगौडाःपठंति व्याचक्ष तेचवातवशात्वेटकःभाषकः वेटपरिभाषणेइतिधातुः ॥ ४२ ॥ मानंमेयंमातृस्थितिंचवेदादिपदोपात्तांक्रमेणव्युत्पादयति सर्वमित्यादिनाऽध्यायशेषेण अस्तिवर्तमानं नास्तिअतीतानागतंतस्यसर्वस्यनि ष्ठास्वरूपं ॥ ४३ ॥ मानमुक्त्वामेयमाह एषैवेति सर्वत्रसर्वेषुगात्रेषुएषाएकैवनिष्ठा कासौएतत्जगत्अस्तिचप्रतीतिकाले नास्तिचबाधकाले ननुघटादिरपिस्थितिकालेस्तिप्राक्प्रध्वंसाभावकालेनास्तीत्या शंकानिरासायचकारद्वयेनसमानकालिकमस्तित्वनास्तित्वधर्मद्वयंसमुच्चिनोति तेनबुद्धानांप्रतीयमानमपिमायापुरवन्नास्त्येव अबुद्धानांचतत्त्वतोऽत्यंतासदपिवज्रपंजरवद्दृढतरमस्त्येव एतदेवविवृणोति एत दिति विजानतःतत्त्वज्ञस्यएतत्परिदृश्यमानंवियदादि अंतंचमध्यंच अनुवाद्यापेक्षंक्लीबत्वं अंतश्चमध्यश्च अंतोनिर्विशेषंलयस्थानं मध्यःसविशेषंलयस्थानं सत्सूत्राख्यं वस्तुतस्त्वसदिति एतदुक्तंभवति ए तद्वैराजंरूपंशुद्धात्ब्रह्मणोनन्यद्देवरजनमिवशुक्तेः एतन्मायाशबलादप्यनन्यत्कुंडलमिवकनकात् एतत्सूक्ष्मादप्यनन्यत्उपनेत्रदृशःस्थूलाक्षरमिवसूक्ष्मात् तेनैतदसत्अज्ञानमात्रमनिर्वचनीयमिति नन्वेक एवमायावीसर्वलयस्थानमस्तुकिमितिततोन्यन्निर्मायंकल्प्यतेइतिचेत्श्रुतिप्रामाण्यादितिब्रूमः तथाहिश्रुतिः सयथासर्वासामपांसमुद्रएकायनमेवंसर्वेषांरूपाणांचक्षुरेकायनमितिअपसमुद्रदृष्टांतेनकार्यल

वेदांश्चवेदितव्यंचविदित्वाचयथास्थितिं॥ एवंवेदविदित्याहुरतोन्योवातरेचकः ॥ ४२ ॥ सर्वविदुर्वेदविदोवेदेसर्वंप्रतिष्ठितं ॥ वेदेहिनिष्ठासर्वस्ययद्यदस्ति चनास्तिच ॥ ४३ ॥ एषैवनिष्ठासर्वत्रयत्तदस्तिचनास्तिच ॥ एतदंतंचमध्यंचसच्चाऽसच्चविजानतः ॥ ४४ ॥ समाप्तंत्यागइत्येवसर्ववेदेपुनिष्ठितं ॥ संतोषइत्य नुगतमपवर्गेप्रतिष्ठितं ॥ ४५ ॥ ऋतंसत्यंविदितंवेदितव्यंसर्वस्यात्मास्थावरंजंगमंच ॥ सर्वसुखंयच्छिवमुत्तरंचब्रह्माव्यक्तंप्रभवश्चाव्ययंच ॥ ४६ ॥

याधिष्ठानंमायाविनिर्मुक्तासयथासैंधवखिल्यउदकेप्रास्तउदकमेवानुविलीयतइतिलवणोदकदृष्टांतेनकार्यकारणोभयलयाधिष्ठानंचिन्मात्रंदर्शयति यथाउदकेप्रास्तःसैंधवखिल्यस्तत्रस्वोपादानभूतमुदकं विलीयतेनतुकरकावत्स्वरूपमात्रेणपरिमाणानतिरेकादेवंकार्यकारणेशुद्धेब्रह्मणिलीयेतेइतिश्रुत्यर्थः ॥ ४४ ॥ एवंविदःसमाधिव्युत्थानयोःस्थितिमाह समाप्तमिति त्यागइत्येवक्षेत्रारामगृहपशुपत्नीपुत्रशरी रेंद्रियप्राणमनोबुद्ध्यहंकारानानांत्यागेनिर्विकल्पसमाधौसत्येवसम्यग्ज्ञानंभवति एतदेवसर्ववेदार्थः यथोक्तंवासिष्ठे निर्विकल्पसमाधिर्हिसिद्धांतःसर्ववाङ्मयइति अपिसंराधनेप्रत्यक्षानुमानाभ्यामितिसूत्रंच सं राधनेसमाधौप्रत्यक्षंश्रुतिःप्रामाण्यंप्रत्यनपेक्षत्वात् अनुमानंस्मृतिः मूलसापेक्षत्वात् दृश्यतेत्वग्र्ययाबुध्यायोगिनस्तंप्रपश्यंतीतिश्रुतिस्मृतिभ्यांसमाधावात्मनःसम्यग्दर्शनंभवतीतिसूत्रार्थः व्युत्थानावस्थामाह संतोषइति श्रुतौहि तेयेशतंमानुषाआनंदाःसएकोमनुष्यगंधर्वाणामानंदः श्रोत्रियस्यचाकामहतस्येत्यादिनोत्तरोत्तरशतगुणेषुमानुषानंदादिब्रह्मानंदांतेष्वानंदेषुश्रोत्रियत्वाकामहतत्वयोरनुगमोदृष्टः तत्रश्रोत्रि यत्वंसर्वत्रसमानं अकामहतत्वोत्कर्षादेवचानंदोत्कर्षःतस्यैवसंतोषशब्दितस्यसर्वानंदेष्वनुगतस्यपराकाष्ठाव्युत्थितेब्रह्मविदिज्ञेयेत्यर्थः ॥ ४५ ॥ अपवर्गस्वरूपमाह ऋतमिति ऋतमबाधितं सत्यंसच्चत्यच्चेति सत्त्यंमूर्तामूर्तप्रपंचात्मकं तदधिष्ठानत्वात् यतःसर्वस्यात्माऽतोविदितं यतःस्थावरंजंगमंचतत्तद्देहतादात्म्यापन्नमतोवेदितव्यं सर्वमविकलंसुखं दुःखासंभिन्नंसुखमित्यर्थः उत्तरंसर्वोत्कृष्टंशिवंशांतमद्वैतंतुरीय मित्यर्थः शिवमद्वैतंचतुर्थंमन्यंतइतिश्रुतेः ब्रह्मत्रिविधपरिच्छेदशून्यं अव्यक्तस्यप्रभवआविर्भावोयस्मात्तत्ईशस्याप्यधिष्ठानं अव्ययंअपरिणामित्वान्नित्यंचात्असंगं ॥ ४६ ॥

प्रकरणार्थमुपसंहरति तेजइति तेजः इंद्रियजयेसामर्थ्यं क्षमाअपकारिष्वपिक्रोधानुत्पत्तिः शांतिर्निष्कामत्वेनसर्वस्मात्कर्तव्यादुपरमः एतत्त्रयंअनामयंशुभंनिर्दुःखस्यसुखस्यप्राप्तौहेतुः तथेतिप्राप्यप्रापकस्य रूपविभागार्थः तथाविधं नास्तिविधोविधानंकर्तव्यतायत्रतत्अविधंअकृत्रिमंव्योमजगत्कारणंव्योमवदसंगंवा सनातनंनित्यैकरूपं ध्रुवमविनाशि एतैःतेजआदिभिस्त्रिभिःकारणैर्यत्गम्यतेअधिगम्यतेऽज्ञानापनोदेसति केःबुद्धिनेत्रैःपुरुषैःतस्मैब्रह्मणेनमइतिविद्यायावीर्यवत्त्वायप्रचयगमनायचनमस्करोतिभगवान्कपिलः ब्राह्मणायब्रह्मविदभिन्नाय ॥ ४७ ॥ इतिशांतिपर्वणिमोक्ष०नै०भा०सप्तत्य

तेजःक्षमाशांतिरनामयंशुभंतथाविधंव्योमसनातनंध्रुवं॥ एतैःसर्वैर्गम्यतेबुद्धिनेत्रैस्तस्मैनमोब्रह्मणेब्राह्मणाय॥४७॥ इतिश्रीमहाभारतेशां०मो०गोकपिलीयेसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः॥ २७०॥ ॥ ९॥ युधिष्ठिरउवाच धर्ममर्थंचकामंचवेदाःशंसंतिभारत॥ कस्यलाभोविशिष्टोत्रतन्मेब्रूहिपितामह॥ १॥ भीष्मउवाच अत्रतेवर्तयिष्यामिइतिहासंपुरातनं॥ कुंडधारेणयत्प्रीत्याभक्तायोपकृतंपुरा॥ २॥ अधनोब्राह्मणःकश्चित्कामाद्धर्ममवैक्षत॥ यज्ञार्थंसततोर्थार्थीतपोतप्यतदारुणं॥ ३॥ सनिश्चयमथोकृत्वापूजयामासदेवताः॥ भक्त्यानचैवाध्यगच्छद्धनंसंपूज्यदेवताः॥ ४॥ ततश्चिंतामनुप्राप्तःकतमद्दैवतंतुतत्॥ यन्मेद्रुतंप्रसीदेतमानुषैरजडीकृतं॥ ५॥ सोथसौम्येनमनसादेवानुचरमंतिके॥ प्रत्यपश्यज्जलधरंकुंडधारमवस्थितं॥ ६॥ दृष्ट्वैवतंमहाबाहुंतस्यभक्तिरजायत॥ अयंमेधास्यतिश्रेयोवपुरेतद्धिताद‍ृशं॥७॥ संनिकृष्टश्चदेवस्यनचान्यैर्मानुषैर्वृतः॥ एषमेदास्यतिधनंप्रभूतंशीघ्रमेवच॥ ॥ ८॥ ततोधूपैश्चगंधैश्चमाल्यैरुच्चावचैरपि॥ बलिभिर्विविधाभिश्चपूजयामासतंद्विजः॥ ९॥ ततस्त्वल्पेनकालेनतुष्टोजलधरस्तदा॥ तस्योपकारनियतामिमांवाचमुवाचह॥ १०॥ ब्रह्मघ्नेचसुरापेचचौरेभग्नव्रतेतथा॥ निष्कृतिर्विहितासद्भिःकृतघ्नेनास्तिनिष्कृतिः॥ ११॥ आशायास्तनयोऽधर्मःक्रोधोऽसूयासुतःस्मृतः॥ लोभःपुत्रोनिकृत्यास्तुकृतघ्नोनार्हतिप्रजां॥ ततःसब्राह्मणःस्वप्नेकुंडधारस्यतेजसा॥ अपश्यत्सर्वभूतानिकुशेषुशयितस्तदा॥ १३॥ शमेनतपसाचैवभक्त्याचनिरुपस्कृतः॥ शुद्धात्माब्राह्मणोरात्रौनिदर्शनमपश्यत॥१४॥मणिभद्रंसतत्रस्थंदेवतानांमहाद्युतिं॥ अपश्यतमहात्मानंव्यादिशंतंयुधिष्ठिर॥१५॥

धिकद्विशततमोऽध्यायः॥ २७०॥ ॥ ९॥ मोक्षधर्माननुष्ठातुमशक्तस्यत्रिवर्गेकःश्रेष्ठतमइतिपृच्छति धर्ममिति॥ १॥ तत्राख्यायिकापूर्वकंधर्मस्यप्राधान्यमाहात्रेत्यादिना कामात्धर्ममवैक्षतफलकामनयाधर्मंकरिष्यामीतिचिंतितवान् धर्मश्चार्थसाध्यइत्यर्थार्थीघोरंतपोऽतप्यत॥२॥३॥४॥५॥ जलधरंमेघं कुंडधारंनामतः॥६॥ धास्यतिविधास्यति॥७॥८॥९॥ उपकारेनियमेनप्रवर्तयंतींउपकारनियतां॥१०॥११॥१२॥ तेजसाप्रभावेन॥१३॥ निरुपस्कृतःभोगवर्जितः निदर्शनंकुंडधारभक्तेःप्रत्ययं॥१४॥ व्यादिशंतंदेवेभ्यःफलयाचकान्निवेदयंतंदेवाज्ञयायाचकेभ्यःफलानिसमर्पयंतंवा ॥१५॥

अशुभेषुकर्मसूपस्थितेषुप्राग्दत्तमपिराज्यादिकंप्रच्छिंदंतिहरंति ॥ १६ ॥ भूमौपतितःब्राह्मणहितार्थी ॥ १७॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५॥२६ ॥

तत्रदेवाःप्रयच्छंतिराज्यानिचधनानिच ॥ शुभैःकर्मभिरारब्धाःप्रच्छिंदंत्यशुभेषुच ॥ १६ ॥ पश्यतामथयक्षाणांकुंडधारोमहाद्युतिः ॥ निपत्यपतितोभूमौदेवानांभरतर्षभ ॥ १७॥ ततस्तदेववचनान्मणिभद्रोमहामनाः ॥ उवाचपतितंभूमौकुंडधारकिमिष्यते॥ १८॥ कुंडधारउवाच यदिप्रसन्नादेवामेभक्तोयंब्राह्मणोमम ॥ अस्यानुग्रहमिच्छामिकृतंकिंचित्सुखोदयं ॥ १९ ॥ ततस्तंमणिभद्रस्तुपुनर्वचनमब्रवीत् ॥ देवानामेववचनात्कुंडधारंमहाद्युतिं ॥ २० ॥ मणिभद्रउवाच उत्तिष्ठोत्तिष्ठभद्रंतेकृतकृत्यःसुखीभव ॥ धनार्थीयदिविप्रोयंधनमस्मैप्रदीयतां ॥ २१ ॥ यावद्धनंप्रार्थयतेब्राह्मणोऽयंसखातव ॥ देवानांशासनात्तावदसंख्येयंददाम्यहं ॥ २२ ॥ विचार्यकुंडधारस्तुमानुष्यंचलमध्रुवं ॥ तपसेमतिमाधत्तब्राह्मणस्ययुधिष्ठिर ॥ २३ ॥ कुंडधारउवाच नाहंधनानियाचामिब्राह्मणायधनप्रद ॥ अन्यमेवाहमिच्छामिभक्तायानुग्रहंकृतं ॥ २४ ॥ पृथिवींरत्नपूर्णांवामहद्वारत्नसंचयं ॥ भक्तायनाहमिच्छामिभवेदेषतुधार्मिकः ॥ २५ ॥ धर्मेस्यरमतांबुद्धिर्धर्मंचैवोपजीवतु ॥ धर्मप्रधानोभवतुममैषोनुग्रहोमतः ॥ २६ ॥ मणिभद्रउवाच सदाधर्मफलंराज्यंसुखानिविविधानिच ॥ फलान्येवायमश्नातुकायक्लेशविवर्जितः ॥ २७ ॥ भीष्मउवाच ततस्तदेवबहुशःकुंडधारोमहायशाः ॥ अभ्यासमकरोद्धर्मेततस्तुष्टास्तुदेवताः ॥ २८ ॥ मणिभद्रउवाच प्रीतास्तेदेवताःसर्वाद्विजस्यास्यतथैवच ॥ भविष्यत्येषधर्मात्माधर्मेचाधास्यतेमतिः ॥ २९ ॥ ततःप्रीतोजलधरःकृतकार्योयुधिष्ठिर ॥ ईप्सितंमनसोलब्ध्वावरमन्यैःसुदुर्लभं ॥ ३० ॥ ततोऽपश्यतचीराणिसूक्ष्माणिद्विजसत्तमः ॥ पार्श्वतोभ्याशतोन्यस्तान्यथनिर्वेदमागतः ॥ ३१ ॥ ब्राह्मणउवाच अयंनसुकृतंवेत्तिकोन्वन्योवेत्स्यतेकृतं ॥ गच्छामिवनमेवाहंवरंधर्मेणजीवितुं ॥ ३२ ॥ भीष्मउवाच निर्वेदाद्देवतानांचप्रसादात्सद्विजोत्तमः ॥ वनंप्रविश्यसुमहत्तपआरब्धवांस्तदा ॥ ३३ ॥ देवतातिथिशेषेणफलमूलाशनोद्विजः ॥ धर्मेचास्यमहाराजदृढाबुद्धिरजायत ॥ ३४ ॥ त्यक्त्वामूलफलंसर्वंपर्णाहारोभवद्द्विजः ॥ पर्णंत्यक्त्वाजलाहारःपुनरासीद्द्विजस्तदा ॥ ३५ ॥

॥ २७ ॥ धर्मेधर्मनिमित्तं अभ्यासंपुनःपुनर्धर्ममेवविप्रार्थमयाचत तेनकामस्तदर्थोधर्मोऽर्थश्चेतित्रयमपितुच्छंनिष्कामधर्मएवश्रेयानित्याख्यायिकातात्पर्यमुक्तंभवति ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ चीराणि अपश्यतउपादेयत्वेनैक्षतविरक्तोभूदित्यर्थः शेषंस्पष्टार्थं ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४॥ ३५ ॥

वायुभक्षस्ततःपश्चाद्बहून्वर्षगणानभूत् ॥ नचास्यक्षीयतेप्राणस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ३६ ॥ धर्मेचश्रद्दधानस्यतपस्युग्रेचवर्ततः ॥ कालेनमहतातस्यदिव्याद्दृष्टिरजायत ॥ ३७॥ तस्यबुद्धिःप्रादुरासीद्यदिदद्यामहंधनं॥ तुष्टःकस्यचिदेवेहमिथ्यावाङ्भवेन्मम ॥ ३८ ॥ ततःप्रहृष्टवदनोभूयआरब्धवांस्तपः॥ भूयश्चाचिंतयत्सिद्धोयत्परंसोभिमन्यते ॥ ३९ ॥ यदिदद्यामहंराज्यंतुष्टोवैयस्यकस्यचित् ॥ सभवेदचिराद्राजानमिथ्यावाग्भवेन्मम ॥ ४० ॥ तस्यसाक्षात्कुंडधारोदर्शयामासभारत ॥ ब्राह्मणस्यतपोयोगात्सौहृदेनाभिचोदितः ॥ ४१ ॥ समागम्यसतेनाथपूजांचक्रेयथाविधि ॥ ब्राह्मणःकुंडधारस्यविस्मितश्चाभवन्नृप॥ ॥ ४२ ॥ ततोब्रवीत्कुंडधारोदिव्यंतेचक्षुरुत्तमं ॥ पश्यराज्ञांगतिंविप्रलोकांश्चैवतुचक्षुषा ॥ ४३ ॥ ततोराजसहस्राणिमग्नानिनिरयेतदा ॥ दूरादपश्यद्विप्रःसदिव्ययुक्तेनचक्षुषा ॥ ४४ ॥ कुंडधारउवाच मांपूजयित्वाभावेनयदित्वंदुःखमाप्नुयाः ॥ कृतंमयाभवेत्किंतेकश्चतेनुग्रहोभवेत् ॥ ४५ ॥ पश्यपश्यचभूयस्त्वंकामानिच्छेत्कथंनरः ॥ स्वर्गद्वारंहिसंरुद्धंमानुषेषुविशेषतः ॥ ४६ ॥ भीष्मउवाच ततोपश्यत्सकामंचक्रोधंलोभंभयंमदं ॥ निद्रांतंद्रींतथालस्यमावृत्यपुरुषान्स्थितान् ॥ ४७॥ कुंडधारउवाच एतैर्लोकाःसुसंरुद्धादेवानांमानुषाद्भयं ॥ तथैवदेववचनाद्विघ्नंकुर्वंतिसर्वगः ॥ ४८ ॥ नदेवैरननुज्ञातःकश्चिद्भवतिधार्मिकः ॥ एषशक्तोसितपसादातुंराज्यंधनानिच ॥ ४९ ॥ भीष्मउवाच ततःपपातशिरसाब्राह्मणस्तोयधारिणे ॥ उवाचचैनंधर्मात्मामहान्मेनुग्रहःकृतः ॥ ५० ॥ कामलोभानुबंधेनपुरातेयदसूयितं॥ मयास्नेहमविज्ञायतत्रमेक्षंतुमर्हसि ॥ ५१ ॥ क्षांतमेवमयेत्युक्त्वाकुंडधारोद्विजर्षभं॥ संपरिष्वज्यबाहुभ्यांतत्रैवांतरधीयत ॥ ५२॥ ततःसर्वांस्तदालोकान्ब्राह्मणोनुचचारह॥ कुंडधारप्रसादेनतपसासिद्धिमागतः ॥ ५३ ॥ विहायसाचगमनंतथासंकल्पितार्थता ॥ धर्माच्छक्त्यातथायोगाद्याचैवपरमागतिः ॥ ५४ ॥ देवताब्राह्मणाःसंतोयक्षामानुषचारणाः ॥ धार्मिकान्पूजयंतीहनधनाढ्यान्नकामिनः ॥५५॥ सुप्रसन्नाहितेदेवायत्तेधर्मेरतामतिः ॥ धर्मेसुखकलाकाचिद्धर्मेतुपरमंसुखं ॥ ५६ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिमोक्षधर्मपर्वणिकुंडधारोपाख्यानेएकसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७१ ॥ ॥ ७ ॥

निष्कामधर्मस्यश्रैष्ठ्यमुक्तंतद्धिंसाशून्यस्यैवनस्येतिवक्तुंहिंस्रयज्ञनिंदार्थोयमध्यायआरभ्यते बहूनामिति एकंचित्तशुद्धिरीश्वरप्रीतिर्वातदर्थानांमध्येधर्मार्थंयोयज्ञःसमाहितोविनियुक्तःसकथंकीदृक्स्वरूपःस्यात् सुखार्थार्थंस्वर्गार्थंधनार्थंचयोनभवति तदर्थीहिहिंसांनानुरुध्यतेऽतोधर्ममात्रार्थस्ययज्ञस्यस्वरूपंब्रूहीत्यर्थः ॥ १ ॥ उंच्छवृत्तेर्ब्राह्मणस्येतिसंबंधः ॥ २ ॥ यज्ञंविष्णुं यज्ञोवैविष्णुरितिश्रुतेः समाद्धेसमाहितोऽवहितोभूत् ॥ ३ ॥ श्यामाकमशनंअदनीयं सूर्यपर्णीसुवर्चलेतिशाकविशेषौत्रयमेतद्धव्यंयज्ञियद्रव्यं ॥ ४ ॥ उपगम्यप्राप्य वनेवानप्रस्थाश्रमे यदन्नःपुरुषोभवतितदन्नास्तस्यदेवताइतिश्रुतेरर्थमाहापीति ॥ ५ ॥ पुष्करधारिणीनामतः सत्येसत्यसंज्ञेभर्तरिवक्ष्यमाणरीत्याहिंसाप्रधानेनयज्ञेनयष्टुमिच्छति नानुविधीयतेहिंसायज्ञमश्रेयस्त्वेनमन्यमानाअनुविधानंआनुकूल्यंनकरोति ॥ ६ ॥ तथापिशापाद्भीतासतीभर्तुःस्वभावमनुरुध्यास्तेइत्यर्थः मायूरेतिमयूरपिच्छैःसन्निवेशविशेषेणगुंफितैस्तस्यावस्त्रंवर्णितंविस्तारितं जीर्णेतिस्वयंगलितत्वंपर्णानांपिच्छानांच ॥ ७ ॥ अकामयायज्ञंयज्ञफलंवाऽनि

युधिष्ठिरउवाच बहूनांयज्ञतपसामेकार्थानांपितामह॥ धर्मार्थंनसुखार्थार्थंकथंयज्ञःसमाहितः॥ १ ॥ भीष्मउवाच अत्रतेवर्तयिष्यामिनारदेनानुकीर्तितं ॥ उंच्छवृत्तेःपुरावृत्तंयज्ञार्थेब्राह्मणस्यच ॥ २ ॥ नारदउवाच राष्ट्रेधर्मोत्तरेश्रेष्ठेविदर्भेष्वभवद्द्विजः ॥ उंच्छवृत्तिरृषिःकश्चिद्यज्ञंयष्टुंसमादधे ॥ ॥ ३ ॥ श्यामाकमशनंतत्रसूर्यपर्णीसुवर्चला ॥ तिक्तंचविरसंशाकंतपसास्वादुतांगतं ॥ ४ ॥ उपगम्यवनेशुद्धिंसर्वभूताविहिंसया॥ अपिमूलफलैरिष्टोयज्ञःस्वर्ग्यःपरंतप ॥ ५ ॥ तस्यभार्याव्रतकृशाशुचिःपुष्करधारिणी ॥ यज्ञपत्नीत्वमानीतासत्येनानुविधीयते ॥ ६ ॥ सातुशापपरित्रस्तातत्स्वभावानुवर्तिनी ॥ मायूरजीर्णपर्णानांवस्त्रंतस्याश्ववर्णितं॥ ७॥ अकामयाकृतस्तत्रयज्ञोहोत्रनुशासनात्॥ शुक्रस्यपुनराज्ञाभिःपर्णादोनामधर्मवित् ॥ ८॥ तस्मिन्वनेसमीपस्थोमृगोभूत्सहवासिकः॥ वचोभिरब्रवीत्सत्यंत्वयेदंदुष्कृतंकृतं॥ ९॥ यदिमंत्रांगहीनोयंयज्ञोभवतिवैकृतः॥ मांभोःप्रक्षिपहोत्रेत्वंगच्छस्वर्गमनिंदितः॥ १०॥ ततस्तुयज्ञेसावित्रीसाक्षात्तंसंन्यमंत्रयत्॥ निमंत्रयंतीप्रत्युक्तानहन्यांसहवासिनं॥ ११॥ एवमुक्तानिवृत्तासाप्रविष्टायज्ञपावकं॥ किंनुदुश्चरितंयज्ञेदिदृक्षुःसारसातलं॥ १२॥

च्छंत्यापुष्करमालिन्याहोतुर्भर्तुरनुशासनाद्यज्ञःकृतः एतेनभार्यायाअपिकर्तृत्वमुक्तंनत्वंगत्वमात्रं शुक्रस्येति आज्ञाभिःअसकृत्कृतयाआज्ञया आजातिरिनिपाठेवंशजः ॥ ८ ॥ सहवासिकःयजमानस्यसत्यसंज्ञस्यप्रतिवेशीसःमृगोभूत्मृगोभूत्वाचसत्यंमुनिमब्रवीत् दुष्कृतमिति यथायवमयेपुरोडाशेव्रीहीणांमेधसुमनस्यमानइतिमंत्रस्यलिंगाभावाल्लोपः यथावाज्योतिष्टोमेआनुबंध्यायांगोपशोःस्थानेपश्वभावेपयस्येत्याश्वलायनाद्युपदिष्टायांपयस्यायांहृदयाद्यवदानलोपोमंत्रलोपश्च एवंसतिसामर्थ्येमंत्रांगहीनंयज्ञंकुर्वतांदुष्कृतंभवतीत्यर्थः ॥ ९ ॥ ननुदरिद्रेणमयापशुःक्रेतुंनशक्यतेऽतोनुकल्पेनैवश्यामाकचरुणापशुकार्यंक्रियतइत्याशंक्याह यदीति होत्रेहूयतेस्मिन्नितिव्युत्पत्त्याअग्नौ मांपर्णादंमृगभूतं ॥ १० ॥ सावित्रीसवितृमंडलाधिष्ठात्रीदेवता प्रत्यक्षमेत्यसंन्यमंत्रयत्मदर्थेऽयंपशुरग्नौहोतव्यइत्युक्तवती प्रत्युक्ताप्रत्याख्याता तत्रहेतुः नहन्यामिति ॥ ११ ॥ रसातलंदिदृक्षुःसायज्ञपावकंप्रविष्टेतिसंबंधः यज्ञेदुश्चरितंदुष्टमाचरितंकिंनुइतिसमीपवर्तिमूढजनोत्प्रेक्षानिर्देशः ॥ १२ ॥

सत्यंसत्यसंज्ञं अयाचतमाग्नौप्रक्षिपेतिप्रार्थितवान् ततोहिंसायांदोषंपश्यतापर्यग्निकृतानारण्यानुत्सृजंतीतिशास्त्रदृष्ट्यासत्येनसमृगःपरिष्वज्यस्पृष्ट्वा एतेनआलंभादिपर्यग्निकरणांतंलक्ष्यते तावत्कृत्वासंदिष्टआज्ञप्तः ॥ १३ ॥ सहरिणःआत्मनोवधमात्रेणस्वस्यस्वर्गंनिपश्यन् ॥ १४ ॥ १५ ॥ ततइति पशूनांयजमानानांचसहैवस्वर्गंतिस्पृहालग्नेनईदृशंसुखंमेभूयादितिस्पृहया लग्नेनविषयेषुमग्नेनचक्षुषादृष्ट्वामृगंच स्वर्गार्थिनमालोक्यहिंसायांकृतायामेवस्वर्गवासंप्राप्नोतीतिसमर्थयन्समर्थितवानितिसंबंधः ॥ १६ ॥ सत्विति केनचिन्निमित्तेनमृगतांप्राप्तोधर्मस्तस्यनिमित्तस्यनिष्कृतिंप्रतीकारमाधत्तस्वात्मानंमोचितवान् नत्वसौयज्ञस्यसमीचीनोविधिर्हिंसामयत्वात् ॥ १७ ॥ अनुभावेनपशुंहत्वास्वर्गंप्राप्स्यामीत्यभिप्रायेण यज्ञियायज्ञायहिता ॥ १८ ॥ ननुधर्मस्यापीदृक्छलकरणमयुक्तमित्याशंक्याह ततइति याजयतअद्भावआर्षः याजितवान् भार्यायाःपुष्करधारिण्याः हिंसामययज्ञमनिच्छंत्याः ॥ १९ ॥ तथातेनस्वर्गप्रदत्वेनरूपेणहितः सत्यवादिनांब्रह्मवादिनांतुअसौनोधर्मः योधर्मइतिपाठे तेतुभ्यंसत्यंवक्ष्यामि

सतुबद्धांजलिसत्यमयाचद्धरिणःपुनः॥ सत्येनसपरिष्वज्यसंदिष्टोगम्यतामिति ॥ १३ ॥ ततःसहरिणोगत्वापदान्यष्टौन्यवर्तत॥ साधुहिंसयमांसत्यहतोया स्यामिसद्गतिं॥ १४॥ पश्यत्वप्सरसोदिव्यामयादत्तेनचक्षुषा॥ विमानानिविचित्राणिगंधर्वाणांमहात्मनां ॥१५॥ ततःससुचिरंदृष्ट्वास्पृहालग्नेनचक्षुषा॥ मृगमालोक्यहिंसायांस्वर्गवासंसमर्थयत्॥ १६॥ सतुधर्मोमृगोभूत्वाबहुवर्षोषितोवने ॥ तस्यनिष्कृतिमाधत्तनत्वसौयज्ञसंविधिः ॥ १७ ॥ तस्यतेनानुभावेनमृगहिंसात्मनस्तदा ॥ तपोमहत्समुच्छिन्नंतस्माद्धिंसानयज्ञिया ॥ १८ ॥ ततस्तंभगवान्धर्मोयज्ञंयाजयतस्वयं ॥ समाधानंचभार्यायालेभेसतपसापरं॥ ॥ १९॥ अहिंसासकलोधर्मोहिंसाधर्मस्तथाहितः ॥ सत्यंतेहंप्रवक्ष्यामिनोधर्मःसत्यवादिनां ॥ २० ॥ इतिश्रीमहाभारतेशां०मोक्ष० यज्ञनिंदानामद्विसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः॥ २७२॥ ॥ ५॥ युधिष्ठिरउवाच कथंभवतिपापात्माकथंधर्मंकरोतिवा॥ केननिर्वेदमादत्तेमोक्षंवाकेनगच्छति॥ १॥ भीष्मउवाच विदिताःसर्वधर्मास्तेस्थित्यर्थंत्वंतुपृच्छसि॥ शृणुमोक्षंसनिर्वेदंपापंधर्मंचमूलतः ॥ २ ॥ विज्ञानार्थंहिपंचानामिच्छापूर्वंप्रवर्तते॥ प्राप्यैकंजायतेकामोद्वेषोवाभरतर्षभ ॥ ३ ॥ ततस्तदर्थंयततेकर्मचारभतेमहत् ॥ इष्टानांरूपगंधानामभ्यासंचचिकीर्षति ॥ ४॥

किंतत्सत्यंयःसत्यवादिनांधर्मः यइतिविधेयापेक्षंपुंस्त्वं अत्राख्यायिकातात्पर्यंपशुकार्यैश्यामाकादिविकारांश्वरुपुरोडाशादीन्कुर्यादितिगम्यते तथाचगृह्ये अथश्वोभूतेष्टकाःपशुनास्थालीपाकेनवेति पशुस्थानेस्थालीपाकोपिविधीयते एवमन्यत्रपुरोडाशामिक्षादीनामपिपशुस्थानेविधानमवगंतव्यं तस्मान्नहिंसायज्ञःश्रेयानितियज्ञनिंदेत्यध्यायनाम तत्रहिंसायज्ञनिंदेत्यवगंतव्यं ॥ २० ॥ इतिशांति०मो०नै०भा०द्विसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७२ ॥ ॥ ५ ॥ अहिंसाधर्मएववैराग्योत्पादनद्वारामोक्षहेतुरितिनिश्चित्यधर्मविरोधिनःपापस्योत्पत्तिपरिहारायइतरस्योपादानायजिज्ञासतेकथमिति ॥ १ ॥ २ ॥ पंचानांशब्दादीनांएकंप्राप्यतत्ररागद्वेषौजायेतेइत्यर्थः ॥ ३ ॥ तदर्थंकाम्यस्यप्राप्तयेद्वेष्यस्यहानायच अभ्यासंपुनःपुनःसेवनं॥ ४ ॥

॥ ५ ॥ ६ ॥ व्याजेनकपटेनअर्थंअर्थजातं ॥ ७ ॥ पापंपित्रादिद्रोहं ॥ ८ ॥ न्यायसंबद्धंआहारव्यवहारेचत्यक्तलज्जःसुखीभवेदित्यादि त्रिविधःकायिकोवाचिकोमानसश्च ॥ ९॥ पापंपरानिष्टं ॥ १०॥
॥ ११ ॥ कुशलंकल्याणंपरहितमित्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥ सुखदुःखानांविवेचनेकुशलश्चतुरः ॥ १४ ॥ १५ ॥ मूलंसिंचतेयत्रवैगुणान्पश्यतितदेववर्धयति ॥ १६॥ १७ ॥ प्रभुत्वंसंकल्पसिद्धत्वं ॥ १८॥

ततोरागःप्रभवतिद्वेषश्चतदनंतरं ॥ ततोलोभःप्रभवतिमोहश्चतदनंतरं ॥ ५ ॥ लोभमोहाभिभूतस्यरागद्वेषान्वितस्यच ॥ नधर्मेजायतेबुद्धिर्व्याजाद्धर्मंकरो
तिच ॥ ६ ॥ व्याजेनचरतेधर्ममर्थंव्याजेनरोचते ॥ व्याजेनसिध्यमानेषुधनेषुकुरुनंदन ॥ ७ ॥ तत्रैवकुरुतेबुद्धिंततःपापंचिकीर्षति ॥ सुहृद्भिर्वार्यमाणोपिपं
डितैश्चापिभारत ॥ ८ ॥ उत्तरंन्यायसंबद्धंब्रवीतिविधिचोदितं ॥ अधर्मस्त्रिविधस्तस्यवर्धतेरागमोहजः ॥ ९ ॥ पापंचिंतयतेचैवप्रब्रवीतिकरोतिच ॥ तस्याधर्म
प्रवृत्तस्यदोषान्पश्यंतिसाधवः ॥ १० ॥ एकशीलाश्चमित्रत्वंभजंतेपापकर्मिणः ॥ सनेहसुखमाप्नोतिकुतएवपरत्रवै ॥ ११ ॥ एवंभवतिपापात्माधर्मात्मानंतुमे
शृणु ॥ यथाकुशलधर्मासकुशलंप्रतिपद्यते ॥ १२ ॥ कुशलेनैवधर्मेणगतिमिष्टांप्रपद्यते ॥ यएतान्प्रज्ञयादोषान्पूर्वमेवानुपश्यति ॥ १३ ॥ कुशलःसुखदुःखा
नांसाधूंश्चाप्यथसेवते ॥ तस्यसाधुसमाचारादभ्यासाच्चैववर्धते ॥ १४ ॥ प्रज्ञाधर्मेचरमतेधर्मंचैवोपजीवति ॥ सोथधर्माद्वाप्तेषुधनेषुकुरुतेमनः ॥ १५ ॥ त
स्यैवसिंचतेमूलंगुणान्पश्यतियत्रवै ॥ धर्मात्माभवतिह्येवंमित्रंचलभतेशुभं ॥ १६ ॥ समित्रधनलाभात्तुप्रेत्यचेहचनंदति ॥ शब्देस्पर्शेरसेरूपेतथागंधेचभा
रत ॥ १७ ॥ प्रभुत्वंलभतेजंतुर्धर्मस्यैतत्फलंविदुः ॥ सतुधर्मफलंलब्ध्वानहृष्यतियुधिष्ठिर ॥ १८ ॥ अतृप्यमाणोनिर्वेदमादत्तेज्ञानचक्षुषा ॥ प्रज्ञाचक्षुर्यदाका
मेरसेगंधेनरज्यते ॥ १९ ॥ शब्देस्पर्शेतथारूपेनचभावयतेमनः ॥ विमुच्यतेतदाकामान्नचधर्मंविमुंचति ॥ २० ॥ धर्मत्यागेचयततेदृष्ट्वालोकंक्षयात्मकं ॥ त
तोमोक्षाययततेनानुपायादुपायतः ॥ २१ ॥ शनैर्निर्वेदमादत्तेपापंकर्मजहातिच ॥ धर्मात्माचैवभवतिमोक्षंचलभतेपरं ॥ २२ ॥ एतत्तेकथितंतातयन्मांत्वंप
रिपृच्छसि ॥ पापंधर्मस्तथामोक्षोनिर्वेदश्चैवभारत ॥ २३ ॥

निर्वेदंवैराग्यं ॥ १९ ॥ भावयतेचिंतावशंकरोति ॥ २० ॥ धर्मत्यागेधर्मफलस्यस्वर्गादेस्त्यागे नानुपायात् उपायाननुष्ठानात्किंतुउपायतएव ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥

॥ २४ ॥ इतिशांति॰मोक्ष॰नै॰भा॰त्रिसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७३ ॥ ॥ ७ ॥ उपायस्वरूपंप्रश्नपूर्वकंवक्तुमारभते मोक्षइति ॥१॥ सर्वार्थंसर्वमर्थंधर्मादि मोक्षमेववांप्राज्ञअ र्थग्रहणसमर्थ निपुणंश्रुतार्थपरीक्षयाक्षमंनिदर्शनंप्रत्ययः मोक्षेप्वबुद्धिसाक्षिकउपायइत्यर्थः ॥ २ ॥ तत्रउपायोद्विविधःप्रवृत्तिरूपोनिवृत्तिरूपश्च तयोर्दृष्टांतमुखेनवैलक्षण्योपपादनपूर्वकंमोक्षेहेतुहेतुमद्भाव माह करणेइति साध्येधर्मेचिकीर्षाबुद्धिरुत्पद्यते सिद्धेतुब्रह्मणिआवरणापगमेनज्ञानमात्रमितिघटदृष्टांतेनैवज्ञेयमित्यर्थः एवंधर्मेषुमोक्षधर्मेषुशमदमादिषुनिवृत्तिरूपेषुआलोकवद्वस्तुतत्त्वाभिव्यंजकेषु अ न्यत्प्रवृत्तिरूपोधर्मःकारणंन तस्योपयोगंविशेषणेनैवाह धर्माभ्युपायेषुधर्मोयागादिःसएवाभ्युपायोयेषांतेषु निष्कामस्ययागादिश्चित्तशुद्धिद्वारानिवृत्तिहेतुर्भवतीत्यर्थः ॥ ३ ॥ एवंप्रवृत्तिनिवृत्तिधर्मयोर्हे

तस्माद्धर्मेप्रवर्तेथाःसर्वावस्थंयुधिष्ठिर ॥ धर्मेस्थितानांकौंतेयसिद्धिर्भवतिशाश्वती ॥ २४ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिमोक्ष॰चतुःप्राश्निकोनाम त्रिसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥२७३॥ ॥७॥ युधिष्ठिरउवाच मोक्षःपितामहेनोक्तउपायान्नानुपायतः॥ तमुपायंयथान्यायंश्रोतुमिच्छामिभा रत ॥१॥ भीष्मउवाच त्वय्येवैतन्महाप्राज्ञयुक्तंनिपुणदर्शनं॥ येनोपायेनसर्वार्थंनित्यंमृगयसेनघ ॥२॥ करणेघटस्ययाबुद्धिर्घटोत्पत्तौनसामता ॥ ए वंधर्माभ्युपायेषुनान्यद्धर्मेषुकारणं ॥ ३ ॥ पूर्वंसमुद्रंयःपंथासनगच्छतिपश्चिमं ॥ एकःपंथाहिमोक्षस्यतन्मेविस्तरतःशृणु ॥ ४ ॥ क्षमयाक्रोधमुच्छिंद्यात्का मंसंकल्पवर्जनात् ॥ सत्वसंसेवनाद्धीरोनिद्रांचच्छेत्तुमर्हति ॥ ५ ॥ अप्रमादाद्भयंरक्षेच्छ्वासंक्षेत्रज्ञशीलनात् ॥ इच्छांद्वेषंचकामंचधैर्येणविनिवर्तयेत् ॥ ६ ॥ भ्रमंसंमोहमावर्तमभ्यासाद्विनिवर्तयेत् ॥ निद्रांचप्रतिभांचैवज्ञानाभ्यासेनतत्त्ववित् ॥ ७ ॥ उपद्रवांस्तथारोगान्हितजीर्णमिताशनात् ॥ लोभंमोहंचसंतो षाद्विषयांस्तत्त्वदर्शनात् ॥ ८ ॥ अनुक्रोशादधर्मंचजयेद्धर्ममवेक्षया ॥ आयत्याचजयेदाशामर्थंसंगविवर्जनात् ॥ ९ ॥

तुहेतुमद्भावेपि अत्यंतवैलक्षण्यंदृष्टांतेनैवाहपूर्वेइति ॥ ४ ॥ निवृत्तिधर्मस्यपराकाष्ठासर्ववृत्तिनिरोधरूपोयोगस्तंविवक्षुस्ताद‍ृशानिक्षमादीनित्रयोविंशतिसाधनानिपृथक्प्रयोजनवंतिनिर्दिशति क्षमयेत्यादि ना सत्वसंसेवनादालस्यादित्यागपूर्वकंसात्विकभगवद्ध्यानादिधर्मसेवनात् ॥ ५ ॥ अप्रमादात्सावधानतया भयंलोकापवादजं लज्जामित्यर्थः श्वासंप्राणचेष्टां क्षेत्रज्ञस्त्वंपदार्थस्तस्यशीलनाद्धेतोःतत्रमन सोधारणयेत्यर्थः रक्षेन्निरुंध्यादितिपूर्वेणान्वयः प्राणान्प्रपीड्येहसयुक्तचेष्टःक्षीणेप्राणेनासिकयोच्छ्वसीत दुष्टाश्वयुक्तमिववाहमेनंविद्वान्मनोधारयेतप्रमत्तइतिवायुजयस्यमनोधारणार्थत्वश्रुतेः कामंरूपाभि लाषं ॥ ६ ॥ भ्रमंविपरीतज्ञानं संमोहअज्ञानं आवर्तमासमंताद्वर्ततइतिव्युत्पत्त्याऽनेककोटिस्पर्शिनंसंशयं अभ्यासात्तत्त्वाभ्यासात् निद्रामननुसंधानं प्रतिभामन्यानुसंधानंच ज्ञानाभ्यासेन तच्चिंतनंतत्कथ नमन्योन्यंतत्प्रबोधनं एतदेकपरत्वंचज्ञानाभ्यासंविदुर्बुधाइत्युक्तलक्षणेन ॥ ७ ॥ उपद्रवान्श्लेष्माजीर्णादीन् रोगान्ज्वरातिसारादीन् हितंदाहाद्यनुत्पादकं जीर्णंसात्म्यतांप्राप्तं तत्त्वंविषयाणांरूपंमनर्थकर त्वंतद्दर्शनात् ॥ ८ ॥ अनुक्रोशात्कृपातः अवेक्षयापरिपालनेन आयत्याउत्तरकालेन संगोऽभिलाषः ॥ ९ ॥

योगेनवायुनिग्रहेण मानंचित्तसमुन्नतिं ॥ १० ॥ उत्थानेनउद्योगेन तंद्रीमालस्यं वितर्कंविपरीततर्कं निश्चयात्श्रुतिविश्वासात् शौर्येणषड्वर्गजयसामर्थ्येन भयंसंसारं ॥ ११ ॥ अंगान्युक्त्वाप्रधानंयोगमाह यच्छेदिति निद्रायामिवयुगपत्सर्वलयोमाभूदित्यनुष्ठेयंलयक्रममनुरुध्यवागादिबाह्येंद्रियव्यापारमुत्सृज्यमनोमात्रेणावतिष्ठेत मनोपिविषयविकल्पाभिमुखमध्यवसायस्वरूपायांबुद्धौधारयेत् तदिदमुक्तं यच्छेद्वाङ्मनसीबुध्येति तांबुद्धिंज्ञानचक्षुषाशुद्धत्वंपदार्थबोधेनसमष्टिबुध्यावा ज्ञानंशुद्धंत्वंपदार्थमप्यात्मावबोधेनायमात्माब्रह्मेत्यवबोधेनवाक्यजवृत्त्यायच्छेत् आत्मानंधीवृत्तिमप्यात्मनापरमंचैतन्यप्रकाशेननियच्छेत् इंद्रियाणिमनसिमनोबुद्धौबुद्धिंत्वंपदार्थेतंब्रह्माकारवृत्तौतांशुद्धात्मनिचेतिक्रमेणप्रविलाप्यस्वरूपात्मनावतिष्ठेतेत्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ निनीषेत्नेतुमिच्छेदात्मानं

अनित्यत्वेनचस्नेहंक्षुधांयोगेनपंडितः ॥ कारुण्येनात्मनोमानंतृष्णांचपरितोषतः ॥ १० ॥ उत्थानेनजयेत्तंद्रींवितर्कंनिश्चयाज्जयेत् ॥ मौनेनबहुभाष्यंचशौर्येणचभयंत्यजेत् ॥ ११ ॥ यच्छेद्वाङ्मनसीबुद्ध्यातांयच्छेज्ज्ञानचक्षुषा ॥ ज्ञानमात्मावबोधेनयच्छेदात्मानमात्मना ॥ १२ ॥ तदेतदुपशांतेनबोद्धव्यंशुचिकर्मणा ॥ योगदोषान्समुच्छिद्यपंचयान्कवयोविदुः ॥ १३ ॥ कामंक्रोधंचलोभंचभयंस्वप्नंचपंचमं ॥ परित्यज्यनिषेवेतयतवाग्योगसाधनान् ॥ १४ ॥ ध्यानमध्ययनंदानंसत्यंह्रीरार्जवंक्षमा ॥ शौचमाहारतःशुद्धिरिंद्रियाणांचसंयमः ॥ १५ ॥ एतैर्विवर्धतेतेजःपाप्मानमुपहंतिच ॥ सिध्यंतिचास्यसंकल्पाविज्ञानंचप्रवर्तते ॥ १६ ॥ धूतपापःसतेजस्वीलघ्वाहारोजितेंद्रियः ॥ कामक्रोधौवशेकृत्वानिनीषेद्ब्रह्मणःपदं ॥ १७ ॥ अमूढत्वमसंगित्वंकामक्रोधविवर्जनं ॥ अदैन्यमनुदीर्णत्वमनुद्वेगोव्यवस्थितिः ॥ १८ ॥ एषमार्गोहिमोक्षस्यप्रसन्नोविमलःशुचिः ॥ तथावाक्कायमनसांनियमःकामतोऽन्यथा ॥ १९ ॥ इतिश्रीमहाभारते शांति० मोक्ष० योगाचारानुवर्णनंनामचतुःसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७४ ॥ ॥ ५ ॥ भीष्मउवाच अत्रैवोदाहरंतीममितिहासंपुरातनं ॥ नारदस्यचसंवादंदेवलस्यासितस्यच ॥ १ ॥ आसीनंदेवलंवृद्धंबुद्ध्वाबुद्धिमतांवरं ॥ नारदःपरिपप्रच्छभूतानांप्रभवाप्ययं ॥ २ ॥

कुत्र ब्रह्मणःपदंपदनीयंयत्रब्रह्माचतुर्मुखोपिलीयतेतत्स्थानं राहोःशिरइतिवद्भेदेभेदोपचारात्षष्ठी ॥ १७ ॥ अमूढत्वंवेदांतश्रवणाद्यभ्यासात् असंगित्वंवैराग्यात् कामक्रोधविवर्जनंसंतोषक्षमादार्ढ्यात् अदैन्यंपरिपूर्णकामता अनुदीर्णत्वंदर्पाहंकाररराहित्यं अनुद्वेगोनिर्भयत्वं अव्यवस्थितिरनिकेतत्वं ॥ १८ ॥ कामतोऽन्यथाकामवैपरीत्येननियमोयोगोनिष्कामःकर्तव्यः योगजसिद्धीर्नेच्छेदित्यर्थः ॥ १९ ॥
इतिशांति० मो० नै० भा० चतुःसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७४ ॥ ॥ ५ ॥ अत्रैवनिनीषेद्ब्रह्मणःपदमित्यत्रोक्तेब्रह्मणःपदेविषयेएव ॥ १ ॥ २ ॥

कुत्रइत्यवांतरकारणप्रश्नः कमभ्येतीतिपार्यंतिकोपादानकारणप्रश्नः ॥ ३ ॥ आद्यस्योत्तरमाह येभ्यइति भूतानिजरायुजादीनि कालेकर्मोद्भवसमये भावोभावनानिखिलप्राणिधीवासना तयाप्रचोदितः प्रेरितःपरमात्मा महाभूतानिखादीनि ॥ ४ ॥ कःसृजति कश्चास्यप्रवर्तकोभावइत्यतआह तेभ्यइति कालश्चतुर्युगात्मा अधर्मैरतोऽधर्मंतित्यक्षुर्धर्मारंभीधर्मैरतइतिचतुर्विधःकलिद्वापरत्रेताकृतयुगसंज्ञोजीवः आत्माबुद्धिस्तयाप्रचोदितः एतेभ्यःकालबुद्धिमहाभूतेभ्यःपरंचेतनमीशंअचेतनंप्रधानंवान्यदस्तीतियोब्रूयात्सोऽसदलीकंब्रूयात् नान्योऽतोऽस्तिद्रष्टेतिद्रष्ट्रंतरनिषेधश्रुतेः तुच्छ्येनाभ्वपिहितंयदासीत् तमसस्तन्महिनाजायतैकमितितुच्छाज्ञानमाहात्म्याद्दुरध्यादिरूपेणब्रह्मैवाजायतेतिश्रुतेर्दृश्यमानकार्यमेवास्तिनतुपरीक्षायांतिरोधीयमानंकारणमस्तिरज्जूरगोपादानाज्ञानवदतोऽन्येषांनित्यानुमेयत्वेनाभिमतंप्र

नारदउवाच कुतःसृष्टमिदंविश्वंब्रह्मन्स्थावरजंगमं॥ प्रलयेचकमभ्येतितद्भवान्प्रब्रवीतुमे ॥ ३ ॥ असितउवाच येभ्यःसृजतिभूतानिकालेभावप्रचोदितः॥ महाभूतानिपंचेतितान्याहुर्भूतचिंतकाः॥४॥ तेभ्यःसृजतिभूतानिकालआत्मप्रचोदितः॥ एतेभ्योयःपरंब्रूयादसद्ब्रूयादसंशयं॥५॥ विद्धिनारदपंचैतान्शाश्वतानचलान्ध्रुवान्॥ महतस्तेजसोराशीन्कालषष्ठान्स्वभावतः॥ ६॥

धानंतटस्थेश्वरश्चतदुभयंदृश्यात्द्रष्टुश्चान्यदचेतनंचेतनंवानास्तीतिस्पष्टं ॥ ५ ॥ एतान्खादीन्अचलान्परिणामशून्यान् ध्रुवान्आद्यंतशून्यान् स्वमघटइवाजातत्वादेवत्वनाद्यंतवत्त्वदृष्टिर्भूतेषुभ्रांतिरेवेत्यर्थः जातएवनजायतेमायामात्रमिदंद्वैतमितिश्रुत्याच योलोकदृष्ट्याजातोघटादिःसएवपरमार्थतोनजायतेस्वमघटवत्इत्याद्यश्रुतेरर्थः द्वितीयायास्तुस्पष्टएवार्थः महतोमहत्तत्त्वाख्यस्यबुद्धिसूक्ष्मस्य तेजसःसत्वप्राधान्येनप्रकाशमयस्य राशीनिवराशीन्कार्याणिविद्धि कालउक्तरूपोजीवःसएवषष्ठोयेषांतान् स्वभावतइतिपूर्वकल्पादिप्राधान्येन ॥ ६ ॥

तानेवाह आपइति महत्तत्वस्यापिभौतिकत्वात्सात्मकेभ्योभूतेभ्यःपरमंउत्कृष्टंकिमपितत्त्वंनासीत् उपपत्त्याश्रौतयुक्त्यालौकिकानुमानेनवाकश्चित्तदस्तीतियदिब्रूयात्तर्हिअंतेअसत्अज्ञानमेवब्रूयात् तथाहि दुःखस्यमूलंशरीरंतस्यापिकारणंकर्म कर्मण्यपिप्रवर्तकोरागादिर्दोषःसचाज्ञानादेवभवतीतिश्रौतीउपपत्तिस्तामसूत्रयद्भगवानक्षपादः दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापायेतदनंतराभावादपवर्ग इति तस्मान्मूलकारणमज्ञानमेव ननुसंसारकारणमज्ञानमस्तु तस्यवियदादिप्रपंचकारणत्वेकिंमानमितिचेत् अत्रपृच्छामः किंतदज्ञानंयत्संसारकारणमुच्यते नतावज्ज्ञानाभावमात्रं तस्यसुषुप्तावपिसत्त्वेनदोषाद्यजनकत्वात् अभावाद्भावोत्पत्त्यसंभवाच्च नापिसंशयज्ञानं अनवधारणात्मकस्यतस्यप्रवृत्त्याद्यनुपयोगित्वात् तस्मादतस्मिंस्तद्बुद्धिरूपविपरीतज्ञानंतत्रानात्मनिदेहादावात्मबुद्धिरूपंसंसारकारणमितिवाच्यं नचसिंहोमाणवकइत्यादौमाणवकेसिंहत्वबुद्धिरस्तिप्रयोक्तृप्रतिपत्तृभ्यांसिंहमाणवकयोर्भेदस्यप्रतिपन्नत्वात् अस्मिंस्तच्छब्दप्रयोगमात्रं तत्तुमाणवकेसिंहगतक्रौर्यादिसंबंधप्रत्यायकंगौणमितिप्रसिद्धं देहादिस्तुशुक्तिरजतवदात्मनितादात्म्येनाध्यस्तइतिकृशोहंगौरोहमितितत्रदेहधर्मस्यगौरत्वादेःप्रत्ययोनगौणः सिंहमाणवकयोरिवदेहात्मनोर्भेदस्यलोकाप्रसिद्धत्वात् ननुमास्तुतयोर्भेदप्रसिद्धिः तथापिस्फटिकलौहित्यन्यायेनधर्ममात्राध्यासेनैवकृशोहमित्यादिव्यवहारोपपत्तावात्मनिकिंदेहाद्यध्यासकल्पनयेतिचेत् किमहमर्थमेवात्मानंब्रूषेउततदन्यं आद्येइष्टापत्तेः नहिजडयोर्देहाहमोरन्यधर्मस्यान्यत्राध्यासेकिंचिदस्माकंहीयते अहमर्थस्यचैतन्याश्रयत्वेनाजडत्वंत्वाकरएवदृश्यत्वादिनाहेतुनानात्मत्वादेवनिरस्तं अंत्ये निःसंगस्यससंगेनकूटस्थस्यविकारिणा आत्मनोऽनात्मनायोगोवास्तवोनोपपद्यतइतिवृद्धवचनात्

आपश्चैवांतरिक्षंचपृथिवीवायुपावकौ ॥ नासीद्धिपरमंतेभ्योभूतेभ्योमुक्तसंशयं ॥ ७ ॥ नोपपत्त्यानवायुक्त्यात्वसद्ब्रूया
दसंशयं ॥ वेत्थैतानभिनिर्वृत्तान्षडेतेयस्यराशयः ॥ ८ ॥ पंचैवतानिकालश्चभावाभावौचकेवलौ ॥ अष्टौभूतानिभूतानां
शाश्वतानिभवात्ययौ ॥ ९ ॥ अभावंयांतितेष्वेवतेभ्यश्चप्रभवंत्यपि ॥ विनष्टोप्यनुतान्यवजंतुर्भवतिपंचधा ॥ १० ॥

शुक्तिरजतवदनिर्वचनीयएवतयोरज्ञानकृतःसंबंधइत्यज्ञानमेवांतेशरणीकरणीयं तथाच स्वप्नवदज्ञानेनैवसर्वव्यवहारोपपत्तौवियदादीनांपृथक्सत्वकल्पनंगरीयस्तरमित्युपेक्षणीयं तस्मात्सुक्तमुक्तंमसद्ब्रूयादसंशयमिति आसिद्धेःपरमसिंनिपाठेतुयावन्मोक्षंभूतेभ्यःपरमंअधिकंनोपपत्त्यानवायुक्त्याकश्चिद्ब्रूयात् यदिब्रूयात्तर्ह्यसदज्ञानमेवब्रूयात् मोक्षेतुनवाभूतानिनाप्यज्ञानमितिभावः असिद्धेःपरमेतेभ्यइतिपाठेपिएतेभ्यःपरमस्तीतियत्तत्रासिद्धिःप्रमाणाभावः यतःनोपपत्त्यानवायुक्त्यातद्ब्रूयात्किंत्वसदेवब्रूयादितियोज्यं सार्धः ॥ ७ ॥ एतान्षट्अभिनिर्वृत्तान्सर्वत्रकार्येऽनुगतान्वेत्थजानीषे यस्यचएतेराशयःकार्याणितदसच्छब्दवाच्यमज्ञानंचवेत्थ अहमज्ञइत्यनुभवोनीहारेणप्रावृताजल्प्याचेतिश्रुतिश्चाज्ञानसद्भावेप्रमाणमस्तीतिभावः ॥ ८ ॥ भावोभावनंपूर्वसंस्कारः अभावोऽज्ञानं भावांतरमभावोहिकयाचित्तुव्यपेक्षयेतिन्यायेनतदभिभावरूपमेवनतुसप्तमपदार्थरूपमित्युक्तंप्रागेव कालोजीवः पंचभूतानिचेत्यष्टौभूतानिअनादीनिशाश्वतानिअखंडदंडायमानानिभूतानांस्थावरजंगमानांभवात्ययौउत्पत्तिलयस्थानानि ॥ ९ ॥ एतदेवव्याचष्टेऽभावमिति ननुस्थावरजंगमदेहावयवानांभूम्यादीनांस्वस्वकारणेलयोयुज्यते जीवस्यतुलयस्थानंनास्तिनान्योतोस्तिद्रष्टेतिद्रष्ट्रंतरनिषेधादतआह विनष्टइति तान्येवभूतानिनष्टान्यनुलक्षीकृत्यजंतुरपिपंचधाभूत्वानष्टोपिभवति विज्ञानघनएवैतेभ्योभूतेभ्यःसमुत्थायतान्येवानुविनश्यतीतिजलचंद्रन्यायेनोपाधिभूतभूतनाशेनतन्नाशस्यापिश्रवणात् ॥ १० ॥

कुतचधात्वमेवविवृणोति तस्येत्यादिना ॥ ११ ॥ इंद्रियार्थानांशब्दादीनां ज्ञानानिज्ञानकरणानि ॥ १२ ॥ पंचइंद्रियाणिपंचमुरूपादिपुपंचधादर्शनादिक्रियारूपेणवर्त्तमानानेतानगुणानेवउपपत्त्यायुक्त्या विद्धि अयमर्थः प्रकाश्यप्रकाशयोर्गंधघ्राणयोःपार्थिवत्वमेवएकजातीयत्वात्तगमाद्विषयपंचकप्रकाशंमनःपंचभूतात्मकंतत्प्रवर्त्तकोविज्ञानमयोपिताटृशएवतस्यैवपूर्वापरीभावोदर्शनादिक्रिया अतःद्रष्टृदर्शन दृश्यानांत्रयाणामपिगुणात्मत्वमुपपन्नमिति ॥ १३ ॥ रूपमिति तद्गुणाःउपलब्धुर्विज्ञानमयस्यगुणाः पंचधाकृतनतेनैवोपलब्धाउपलभ्यंते इंद्रियैःकरणैः ॥१४॥ उपलब्धुःस्वरूपमाह रूपमितिसार्धत्रयेण मनःसहितानींद्रियाणितिज्ञेयं क्षेत्रज्ञोविज्ञानात्मा क्षेत्रंचज्ञश्चतयोःसमाहारः अथवाक्षेत्रयुक्तोज्ञःक्षेत्रज्ञःबुद्धिविशिष्टश्चेतनइत्यर्थः ॥ १५ ॥ क्षेत्रात्क्षेत्रज्ञंविविनक्ति चित्तमिति ॥ १६ ॥ चित्तादीनंतःक

तस्यभूमिमयोदेहःश्रोत्रमाकाशसंभवं॥ सूर्याच्चक्षुरसुर्वायोरद्भ्यस्तुखलुशोणितं॥११॥ चक्षुषीनासिकाकर्णौत्वक्जिह्वेतिचपंचमी॥ इंद्रियाणींद्रियार्थानां ज्ञानानिकवयोविदुः॥१२॥ दर्शनंश्रवणंघ्राणंस्पर्शनंरसनंतथा॥ उपपत्त्यागुणान्विद्धिपंचपंचसुपंचधा॥१३॥रूपंगंधोरसःस्पर्शःशब्दश्चैवाथतद्गुणाः॥इंद्रियैरुपलभ्यंतेपंचधापंचपंचभिः॥१४॥ रूपंगंधंरसंस्पर्शंशब्दंचैवाथतद्गुणान्॥ इंद्रियाणिनबुध्यंतेक्षेत्रज्ञस्तैस्तुबुध्यते॥१५॥ चित्तमिंद्रियसंघातात्परंतस्मात्परं मनः॥मनसस्तुपराबुद्धिःक्षेत्रज्ञोबुद्धितःपरः॥१६॥ पूर्वंचेतयतेजंतुरिंद्रियैर्विषयान्पृथक्॥ विचार्यमनसापश्चादथबुद्ध्याव्यवस्यति॥ इंद्रियैरुपलभ्यार्थान्बुद्धिमांस्तुव्यवस्यति॥१७॥ चित्तमिंद्रियसंघातंमनोबुद्धिस्तथाष्टमी॥ अष्टौज्ञानेंद्रियाण्याहुरेतान्यध्यात्मचिंतकाः॥१८॥ पाणिपादंचपायुश्चमेहनंपंचमंमुखं॥ इतिसंशब्द्यमानानिशृणुकर्मेंद्रियाण्यपि॥१९॥ जल्पनाभ्यवहारार्थंमुखमिंद्रियमुच्यते॥ गमनेंद्रियंतथापादौकर्मणःकरणेकरौ॥२०॥ पायूपस्थंविसर्गार्थमिंद्रियेतुल्यकर्मणी॥ विसर्गेचपुरीषस्यविसर्गेचापिकामिके॥२१॥ बलंषष्ठंषडेतानिवाचासम्यग्यथाममः॥ ज्ञानचेष्टेंद्रियगुणाःसर्वेषांशब्दितामया॥२२॥

रणवृत्तिभेदान्व्याचष्टे पूर्वमिति चेतयतेजानाति सामान्यतइदमितिज्ञानमनवधृतविशेषंचित्तमिति पृथगितिकोटिद्वयमुपन्यस्ययद्विचारात्मकंज्ञानमिदंवाइदंवेतितन्मनोव्यवस्यतिनिश्चिनोतिययासावृत्तिर्बुद्धिः यइंद्रियैरर्थान्व्यवस्यति सउपलब्धाबुद्धिमानबुध्युपहितः ॥१७॥ इंद्रियसंघातंश्रोत्रादिपंचकं एतेनबुद्धेरिंद्रियत्वादुपलब्धाततोऽपिनिष्कृष्टोऽनुपाधिचिन्मात्रस्वरूपःक्षेत्रज्ञोदर्शितोभवति॥१८॥ मेहनं शिश्नं मुखंवागिंद्रियंअदनसाधनंच ॥१९॥ एतेषांविषयानाह जल्पनेति ॥२०॥ पायूपस्थमितिपूर्वार्धस्योत्तरार्धंव्याख्यानं ॥२१॥ बलमिति पंचवृत्तिःप्राणः यथाममतथासर्वेषां एतानिषट्इतिमयावाचाउक्तानीतिशेषः चेष्टाकर्मयथागमंसंशब्दितोमयाइतिपाठस्पष्टोऽर्थः तेनसामान्याकरणवृत्तिःप्राणाद्यावायवःपंचेतिसांख्यानांसंमतःप्राणस्येंद्रियानतिरेकपक्षःपरास्तः निर्विशेषंनसामान्यमितिन्यायेनसुषुप्तौसर्वेंद्रियोपरमेप्राणानुपलंभापत्तेः तुल्यन्यायेनतथामनसोऽप्यनिंद्रियत्वापत्तेः ॥ २२ ॥

एवंजाग्रदवस्थापरीक्षिता सुषुप्तिस्वप्नयोःस्वरूपमाह इंद्रियाणामिति इंद्रियाण्यष्टौचित्तमनोबुद्धिसहितानिप्राणव्यतिरिक्तानिपंचकर्मेंद्रियाणिच तेषांसंत्यागाच्युक्तत्वास्यस्तक्षेवस्वरूपमात्रेणतदाक्षेत्रज्ञआ स्तइत्यर्थः नरइतिमूलाज्ञाननाशाभावाज्जीवत्वंदर्शितं ॥ २३ ॥ अव्युपरतमितिच्छेदः ॥ २४ ॥ ननुस्वप्नेविषयाणामभावात्कथंतज्ज्ञानमतआह सात्विकाइति येभावाःभाव्यंतेचिंत्यंतइतिभावाःवासनाम याविषयायेजाग्रत्प्रसिद्धास्तानेवसात्विकादीन्कर्मयुक्तान्भोगप्रदकर्मयुक्तान्प्रशंसंति स्वप्नेपीतिशेषः जाग्रद्वासनाएवकर्मोद्भवेस्वप्नेपिभांतीत्यर्थः ॥ २५ ॥ एतदेवाह आनंदइति आनंदःसुखंकर्मणांसिद्धिरै श्वर्यं प्रतिपत्तिर्ज्ञानं परागतिःपरंवैराग्यंधर्मोवा धर्मोज्ञानंविरागऐश्वर्यं सात्विकमेतद्रूपमितिसमृत्युक्तेः सात्विकस्यपुरुषस्यस्मृतिर्निमित्तानिहेतुभूतानानंदादीन्भावान्वासनाःसंश्रयते सात्विकःपुमान्जाग्र

इंद्रियाणांस्वकर्मभ्यःश्रमादुपरमोयदा ॥ भवतींद्रियसंत्यागादथस्वपितिवैनरः ॥ २३ ॥ इंद्रियाणांव्युपरमेमनोऽव्युपरतंयदि ॥ सेवतेविषयानेवतंविद्यात्स्व प्नदर्शनं ॥ २४ ॥ सात्विकाश्चैवयेभावास्तथातामसराजसाः ॥ कर्मयुक्तान्प्रशंसंतिसात्विकानितरांस्तथा ॥ २५ ॥ आनंदःकर्मणांसिद्धिःप्रतिपत्तिःपरागतिः ॥ सात्विकस्यनिमित्तानिभावान्संश्रयतेस्मृतिः ॥ २६ ॥ जंतुष्वेकतमेष्वेवंभावायेविधिमास्थिताः ॥ भावयोरीप्सितंनित्यंप्रत्यक्षंगमनंतयोः ॥ २७ ॥ इंद्रिया णिचभावाश्चगुणाःसप्तदशस्मृताः ॥ तेषामष्टादशोदेहीयःशरीरेसशाश्वतः ॥ २८ ॥

द्वासनाहेतुकानानंदादीन्स्वप्नेस्मरतीतिभावः ॥ २६ ॥ सात्विकस्येत्युपलक्षणत्वेनव्याचष्टे जंतुष्विति सात्विकेषुराजसेषुतामसेषुवाजंतुषुएकतमेषुयेषुकेषुचित्येभावाःयावासनाःविधिकर्मगतिमास्थि तास्तानेवभावान्स्मृतिःसंश्रयतइतिपूर्वेणसंबंधः सात्विकादिसंस्कारेष्वन्यतमःप्राक्कर्मोपोद्बलितःस्वप्नेतादृशान्भावान्स्मारयतीत्यर्थः स्मृतिरूपमपितज्ज्ञानंभोगप्रदकर्मवशादेवप्रत्यक्षवदवभातीतिभावः जाग्र त्स्वप्नयोरुपपादनफलंदर्शयति भावयोरिति द्वित्वंजात्यभिप्रायं जाग्रद्भावजातीयस्यस्वाप्नभावजातीयस्यचगमनमपसरणंजागरीयभावस्यस्वप्नेस्वाप्नस्यजागरेचद्वयस्यापिसुषुप्तौप्रत्यक्षंदृष्टं तदेवनित्यमपुन रावृत्तिस्वभावं ईप्सितंनित्यासुषुप्तिरेवमुक्तिःसैवापेक्षितव्या उच्छेदशीलयोर्भावयोरात्यंतिकोच्छेदस्यापिसंभवादित्यर्थः ॥ २७ ॥ वह्न्यौष्ण्यवदात्मनितयोरनुच्छेदमाशंक्याह इंद्रियाणीति पूर्वोक्तानि चतुर्दशेंद्रियाणि त्रयःसात्विकादयोभावाः एतेसप्तदशगुणाःभोक्तुरष्टादशस्यात्मनोभोग्याअतोभोक्तृभोग्ययोःस्वस्वामिभावसंबंधोवह्न्यौष्ण्यवत्तादात्म्याभावादुच्छेद्योभवतीत्यर्थः शरीरेसप्तदशात्मिकायाम विद्यायांप्रविष्टोयोष्टादशःसशाश्वतोभोक्तेत्यर्थः ॥ २८ ॥

ननुभोक्तुर्विक्रियावतःकथंशाश्वतत्वमित्याशंक्याह अथवेति अविद्यासहितास्तेअष्टादशगुणाभोग्याएव भोक्तुरपिअविद्यासंहतत्वात्पारार्थ्यमस्ति अतःसोपिभोग्यवर्गांतर्भूतइत्यर्थः शरीरिणांचिदात्मनांयस्यानुभवस्यार्थेभोक्ताभोग्यमिच्छति ससर्वशेषीपरमप्रेमास्पदं तस्यैवैतेष्टादशभोग्याः बहुत्वंभोक्तृभेदकृतानुभवभेदाभिप्रायं शरीरिणामितिकर्मणिषष्ठी भोक्रादयोनुभवाश्रिताअस्यानुभवस्यसत्त्वेप्रमाणमाह तद्वियोगेहीति यतोनुभवाभावेसाविद्यास्तेनसंति प्रमात्रादिभावाभावसाधकस्यानुभवस्याभावेप्रमात्रादयएवनसिध्यंत्यतःसप्रसिद्धतरइत्यर्थः यथोक्तंवार्तिके प्रमाणमप्रमाणंचप्रमाभावस्तथैवच यदाश्रिताःप्रवर्ततेतद्भसंभावनाकुतइति अप्रमाणंमातृमेयात्मकं ॥ २९ ॥ नन्वनुभवोपिनप्रमोदास्पदंदुःखानुभवस्यापिप्रार्थ्यत्वापत्तेरित्यतआहाथवेति सन्निपातःएकीभावः शरीरंस्थूलसूक्ष्मभेदेनद्विविधं एकोऽनुभवःशरीरिणाभोक्तासहदशचाष्टौचेत्यष्टादशपूर्वोक्तागुणाः उष्मणाजाठराग्निनासहविंशोविंशतेर्गणः अयंकृत्स्नोपिपांचभौतिकःसंघातः अत्रानुभवस्यधीवृत्तिरूपत्वंवृत्तिवृत्तिमतोर्भेदंचविवक्षित्वासंघातमध्येपाठः तेनवृत्तिरूपोऽनुभवःक्षेत्रज्ञइतिशंकांपरास्ययोमातृमानमेयप्रमाणानांतदाभासानांतदभावानांचप्रकाशकोयोऽखंडसंविद्रूपोनुभवःसक्षेत्रज्ञइतिस्थितं ॥ ३० ॥ अस्यैवदेहप्रवेशादिकमाह

अथवासशरीरास्तेगुणाःसर्वेशरीरिणां ॥ संश्रितास्तद्वियोगेहिसशरीरानसंतिते ॥ २९ ॥ अथवासंनिपातोयंशरीरंपांचभौतिकं ॥ एकश्चदशचाष्टौचगुणाः सहशरीरिणा ॥ ऊष्मणासहविंशोवासंघातःपांचभौतिकः ॥ ३० ॥ महान्संधारयत्येतच्छरीरंवायुनासह ॥ तस्यप्रभावयुक्तस्यनिमित्तंदेहभेदने ॥ ३१ ॥ यथैवोत्पद्यतेकिंचित्पंचत्वंगच्छतेतथा ॥ पुण्यपापविनाशांतेपुण्यपापसमीरितः ॥ देहंविशतिकालेनततोऽयंकर्मसंभवं ॥ ३२ ॥ हित्वाहित्वाह्ययंप्रैतिदेहाद्देहंकृताश्रयः ॥ कालसंचोदितःक्षेत्रीविशीर्णाद्वागृहाद्गृहं ॥ ३३ ॥ तत्रनैवानुतप्यंतेप्राज्ञानिश्चितनिश्चयाः ॥ कृपणास्त्वनुतप्यंतेजनाःसंबंधदर्शिनः ॥ ३४ ॥

महानित्यादिना महान्एकविंशतितमः उक्तविधोऽनुभवः वायुनाप्राणेनउपकरणेनसहशरीरंविशात्मकंक्षेत्रंधारयति ननुतस्प्राणेप्रपन्नउदतिष्ठदितिप्राणस्यैवमुख्यंशरीरधारकत्वमुच्यतइत्याशंक्याह तस्येति तस्यमहतःनिमित्तंउपकरणंदेहभेदनेदेहनाशेयथाघटनाशेमुद्गरोनिमित्तमात्रं भेत्तातुपुरुषएवंमहानेवधारयितादेहस्यवायुस्तुनिमित्तमात्रं निमित्तमात्रपरतयाचश्रुतिरप्युपपन्नैवेतिनकश्चिद्दोषः तथाचश्रुत्यंतरं नप्राणेननापानेनमर्त्योजीवतिकश्चन इतरेणतुजीवंतियस्मिन्नेतावुपाश्रिताविति प्रभावयुक्तस्येत्यनेनअपाणिपादोजवनोग्रहीतापश्यत्यचक्षुःसशृणोत्यकर्णः सवेत्तिवेद्यंनतुतस्यास्तिवेत्तातमाहुरग्र्यंपुरुषंमहांतं परास्यशक्तिर्विविधैवश्रूयतेस्वाभाविकीज्ञानबलक्रियाचेत्यादिश्रुत्यर्थोदर्शितः ॥ ३१ ॥ एवंप्रविष्टस्यदेहनाशोत्पत्तीअनुनाशोत्पत्तीअपिस्तइत्याह यथैवेतिसार्धेन यथैवकिंचित्घटादिकमुत्पद्यतेनश्यतिचतथैवायंप्रारब्धपुण्यपापविनाशांतेपंचत्वंगच्छति संचितपुण्यपापाभ्यांसमीरितः कालेनदेहंदेहांतरंविशति ॥ ३२ ॥ कृताश्रयःअविद्याकामकर्मभिर्निष्पादितदेहांतरः वाशब्दइवार्थे ॥ ३३ ॥ तत्रदेहसंबंधकृतेमरणादौसतिसंबंधदर्शिनःआत्मनोऽनात्मनादेहपुत्रादिनासंबंधंवस्तुतोऽविद्यमानमपिभ्रांत्यापश्यंतः ॥ ३४ ॥

पुत्रादिसंबंधंतावन्निषेधति नहीति ॥ ३५ ॥ देहादिसंबंधंनिषेधति नैवेति कदाचित्विद्ययाकर्मदाहेसतिपरमांगतिंमोक्षंयाति ॥ ३६ ॥ तथापिप्रारब्धकर्मणामवश्यभोक्तव्यत्वमाह पुण्येति ॥ ३७ ॥ संचितकर्मणांज्ञानेनैवदाहइत्याह पुण्येति तत्क्षयेपुण्यपापक्षयेसति अस्य जीवस्यब्रह्मभावेब्रह्मविद्ब्रह्मैवभवतीतिश्रुतिसिद्धेब्रह्मविद्ययाव्यक्तीभूतेसतिपरांगतिंकैवल्यंपश्यंतिपंडिताःशास्त्रदृष्ट्यानत्वन्यस्यकैवल्यमन्येनद्रष्टुंशक्यनइति ॥ ३८ ॥ इतिशांति॰मो॰नै॰भा॰पंचसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥२७५॥ ॥७॥ उक्तविधज्ञानप्रतिबंधिकासर्वानर्थहेतुस्तृष्णाममतात्यागेननाशनीयेत्याह भ्रातरइत्यादिनाध्यायेन ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ अर्थाःब्रह्मलोकांताविषयाः समृद्धाःसंपन्नाः हिप्रसिद्धं विजानतांविवेकिनांदुःखमेव यदाहभगवान्पतंजलिः परिणामतापसंस्कारदुःखैर्गुणवृत्तविरोधाच्च

नत्वयंकस्यचित्कश्चिन्नास्यकश्चनविद्यते ॥ भवत्येकोत्ययंनित्यंशरीरसुखदुःखकृत् ॥ ३५ ॥ नैवसंजायतेजंतुर्नचजातुविपद्यते ॥ यातिदेहमयंमुक्त्वाकदाचित्परमांगतिं ॥ ३६ ॥ पुण्यपापमयंदेहंक्षपयन्कर्मसंक्षयात् ॥ क्षीणदेहःपुनर्देहीब्रह्मत्वमुपगच्छति ॥ ३७ ॥ पुण्यपापक्षयार्थंहिसांख्यज्ञानंविधीयते ॥ तत्क्षयेत्वस्यपश्यंतिब्रह्मभावेपरांगतिं ॥ ३८ ॥ इतिश्रीमहाभा॰शां॰मो॰नारदासितसंवादेपंचसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥२७५॥ ॥७॥ युधिष्ठिरउवाच भ्रातरःपितरःपौत्राज्ञातयःसुहृदःसुताः ॥ अर्थहेतोर्हताःक्रूरैरस्माभिःपापकर्मभिः ॥ १ ॥ येयमर्थोद्भवातृष्णाकथमेतांपितामह ॥ निवर्तयेयंपापानितृष्णयाकारितावयं ॥ २ ॥ भीष्मउवाच अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनं ॥ गीतंविदेहराजेनमांडव्यायानुपृच्छते ॥ ३ ॥ सुसुखंवतजीवामियस्यमेनास्तिकिंचन ॥ मिथिलायांप्रदीप्तायांनमेदह्यतिकिंचन ॥ ४ ॥ अर्थाःखलुसमृद्धाहिवाढंदुःखंविजानतां ॥ असमृद्धास्त्वपिसदामोहयंत्यविचक्षणान् ॥ ५ ॥ यच्चकामसुखंलोकेयच्चदिव्यंमहत्सुखं ॥ तृष्णाक्षयसुखस्यैतेनार्हतःषोडशींकलां ॥ ६ ॥ यथैवशृंगंगोःकालेवर्धमानस्यवर्धते ॥ तथैवतृष्णावित्तेनवर्धमानेनवर्धते ॥ ७ ॥ किंचिदेवममत्वेनयदाभवतिकल्पितं ॥ तदेवपरितापायनाशेसंपद्यतेपुनः ॥ ८ ॥ नकामाननुरुध्येतदुःखंकामेषुवैरतिः ॥ प्राप्यार्थमुपयुंजीतधर्मकामान्विसर्जयेत् ॥ ९ ॥

दुःखमेवसर्वंविवेकिनइति परिणामेदुःखंविनश्यदवस्थःपुत्रादिर्दुःखंददाति विद्यमानोपिचैत्रपुत्रवन्नायंगुणवानितितापयन्दुःखंददाति गुणवान्विनष्टोपिहापुत्रइतिस्मृत्वास्मृत्वादुःखसंस्कारोद्बोधनेनदुःखंददाति सर्वथारमणीयेपितस्मिन्चलंगुणवृत्तमितिन्यायेनप्रतिक्षणपरिणामितयाचित्तस्यसूक्ष्मंराजसंतामसंदुःखमोहहेतुंपरिणामंयोगिनएवजानंतिनतुमंदाः अंतःसंज्ञाःस्थावरवज्जारसहामूढास्तद्दुःखमितिविद्रवंते अक्षिमात्रकल्पोहिविद्वान्अत्यंतदुःखलेशेनाप्युद्विजतेऽतोविवेकिनःसर्वंब्रह्मलोकांतंदुःखमेवेतिसूत्रार्थसंक्षेपः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ प्राप्येति धर्मार्थमपिवित्तंनलिप्सेत यथोक्तं धर्मार्थंयस्यवित्तेहावरंतस्यनिरीहता प्रक्षालनाद्धिपंकस्यदूरादस्पर्शनंवरमिति धर्ममपिअर्थंप्राप्यैवउपयुंजीत कामांस्तुअर्थंप्राप्यापिविसर्जयेदेव ॥ ९ ॥

 आत्मनासोपमःआत्मौपम्येनसर्वेषांसुखमिच्छेत् दुःखंचनेच्छेदित्यर्थः सर्वपुण्यपापसंचयं ॥ १० ॥ ततोपिकिमतआह उभेइति सत्यानृतेजायत्स्वमौशोकानंदौइष्टवियोगसंयोगजौत्यक्त्वा कुतः यस्माप्रि
याप्रियेइष्टानिष्टेएवतन्मूलभूतेत्यजति तेनचभयंसंसारं अभयमैश्वर्यं प्रशांतोनिर्विकल्पः निरामयोनिर्द्वंद्वः ॥ ११ ॥ १२ ॥ चारित्रंसदाचारं ॥ १३ ॥ १४ ॥ इतिशांति॰मो॰नै॰भा॰षट्सप्तत्यधिक

 विद्वान्सर्वेपुभूतेपुआत्मनासोपमोभवेत् ॥ कृतकृत्योविशुद्धात्मासर्वंत्यजतिचैवह ॥ १० ॥ उभेसत्यानृतेत्यक्त्वाशोकानंदौप्रियाप्रिये ॥ भयाभयंचसंत्यज्यस
प्रशांतोनिरामयः ॥ ११ ॥ यादुस्त्यजादुर्मतिभिर्यानजीर्यतिजीर्यतः ॥ योसौप्राणांतिकोरोगस्तांतृष्णांत्यजतःसुखं ॥ १२ ॥ चारित्रमात्मनःपश्यंश्चंद्रःशुद्ध
मनामयं ॥ धर्मात्मालभतेकीर्तिंप्रेत्यचेहयथासुखं ॥ १३ ॥ राज्ञस्तद्वचनंश्रुत्वाप्रीतिमानभवद्द्विजः ॥ पूजयित्वाचतद्वाक्यंमांडव्योमोक्षमाश्रितः ॥ १४ ॥ इ
तिश्रीमहाभारतेशांति॰मोक्ष॰मांडव्यजनकसंवादेषट्सप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७६ ॥ ॥ ७ ॥ युधिष्ठिरउवाच अतिक्रामतिकालेऽस्मिन्
सर्वभूतभयावहे ॥ किंश्रेयःप्रतिपद्येततन्मेब्रूहिपितामह ॥ १ ॥ भीष्मउवाच अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनं ॥ पितुःपुत्रेणसंवादंतंनिबोधयुधिष्ठि
र ॥ २ ॥ द्विजातेःकस्यचित्पार्थस्वाध्यायनिरतस्यवै ॥ पुत्रोबभूवमेधावीमेधावीनामनामतः ॥ ३ ॥ सोब्रवीत्पितरंपुत्रःस्वाध्यायकरणेरतं ॥ मोक्षधर्मेष्वकुश
लंमोक्षधर्मविचक्षणः ॥ ४ ॥ पुत्रउवाच धीरःकिंस्वित्तातकुर्यात्प्रजानन्क्षिप्रंह्यायुर्भ्रश्यतेमानवानां ॥ पितस्तथाख्याहियथार्थयोगंममानुपूर्व्यायेन
धर्मंचरेयं ॥ ५ ॥ पितोवाच अधीत्यवेदान्ब्रह्मचर्येणपुत्रपुत्रानिच्छेत्पावनार्थंपितॄणां ॥ अग्नीनाधायविधिवच्चेष्टयज्ञोवनंप्रविश्याथमुनिर्बुभूषेत् ॥ ६ ॥
पुत्रउवाच एवमभ्याहतेलोकेसर्वतःपरिवारिते ॥ अमोघासुपतंतीपुकिंधीरइवभापसे ॥ ७ ॥ पितोवाच कथमभ्याहतोलोकःकेनवापरिवारितः ॥
अमोघाःकाःपतंतीहकिंनुभीपयसीवमां ॥ ८ ॥ पुत्रउवाच मृत्युनाभ्याहतोलोकोजरयापरिवारितः ॥ अहोरात्राःपतंतीमेतच्चकस्मान्नबुध्यसे ॥ ९ ॥
यदाहमेवजानामिनमृत्युस्तिष्ठतीतिह ॥ सोहंकथंप्रतीक्षिष्येज्ञानेनापिहितश्चरन् ॥ १० ॥ रात्र्यांरात्र्यांव्यतीतायामायुरल्पतरंयदा ॥ गाधोदकेमत्स्यइवसुखं
विंदेतकस्तदा ॥ ११ ॥ पुष्पाणीवविचिन्वंतमन्यत्रगतमानसं ॥ अनवाप्तेपुकामेषुमृत्युरभ्येतिमानवं ॥ १२ ॥

द्विशततमोऽध्यायः ॥ २७६ ॥ ॥ ७ ॥ तृष्णात्यागिनाचत्वारआश्रमायथाक्रमंसेव्यानवेतिपृच्छति अतिक्रामतीति ॥ १ ॥ क्रमानुष्ठानमनियतायुषामशक्यमतोयत्रकुत्रचिदाश्रमेस्थि
तैर्मोक्षपरैर्भवितव्यमितिवक्ष्यन्पूर्वोक्तमेवेतिहासंप्रस्तौति अत्रापीति ॥ २ ॥ स्वाध्यायनिरतस्यकेवलाध्ययननिरतस्य ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥

॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

श्वःकार्यमद्यकुर्वीतपूर्वाह्णेचापराह्णिकं ॥ नहिप्रतीक्षतेमृत्युःकृतंवास्यनवाकृतं ॥ १३ ॥ अद्यैवकुरुयच्छ्रेयोमात्वांकालोत्यगान्महान् ॥ कोहिजानातिकस्याद्यमृत्युकालोभविष्यति ॥ १४ ॥ अकृतेष्वेवकार्येषुमृत्युर्वैसंप्रकर्षति ॥ युवैवधर्मशीलःस्यादनिमित्तंहिजीवितं ॥ १५ ॥ कृतेधर्मेभवेत्प्रीतिरिहप्रेत्यचशाश्वती ॥ मोहेनहिसमाविष्टःपुत्रदारार्थमुद्यतः ॥ १६ ॥ कृत्वाकार्यमकार्यंवातुष्टिमेषांप्रयच्छति ॥ तंपुत्रपशुसंपन्नंव्यासक्तमनसंनरं ॥ १७ ॥ सुप्तंव्याघ्रंमहौघोवामृत्युरादायगच्छति ॥ संचिन्वानकमेवैनंकामानामवितृप्तकं ॥ १८ ॥ वृकीवोरणमासाद्यमृत्युरादायगच्छति ॥ इदंकृतमिदंकार्यमिदमन्यत्कृताकृतं ॥ १९ ॥ एवमीहासमायुक्तंमृत्युरादायगच्छति ॥ कृतानांफलमप्राप्तंकार्याणांकर्मसंगिनां ॥ २० ॥ क्षेत्रापणगृहासक्तंमृत्युरादायगच्छति ॥ दुर्बलंबलवंतंचप्राज्ञंशूरंजडंकविं ॥ २१ ॥ अप्राप्तसर्वकामार्थंमृत्युरादायगच्छति ॥ मृत्युर्जराचव्याधिश्चदुःखंचानेककारणं ॥ २२ ॥ असंत्याज्यंयदामर्त्यैःकिंस्वस्थइवतिष्ठसि ॥ जातमेवांतकोंतायजराचाभ्येतिदेहिनं ॥ २३ ॥ अनुषक्ताद्वयेनैतेभावाःस्थावरजंगमाः ॥ नमृत्युसेनामायांतींजातुकश्चित्प्रबाधते ॥ २४ ॥ बलात्सत्यमृतेत्वेकंसत्येत्यमृतमाश्रितं ॥ मृत्योर्वागृहमेतद्वैयाग्रामेवसतोरतिः ॥ २५ ॥ देवानामेषवैगोष्ठोयदरण्यमितिश्रुतिः ॥ निबंधनीरज्जुरेषीयाग्रामेवसतोरतिः ॥ २६ ॥ छित्वैनांसुकृतोयांतिनैनांछिंदंतिदुष्कृतः ॥ योनहिंसतिसत्वानिमनोवाक्कर्महेतुभिः ॥ २७ ॥ जीवितार्थापनयनैःप्राणिभिर्नसबध्यते ॥ तस्मात्सत्यव्रताचारःसत्यव्रतपरायणः ॥ २८ ॥ सत्यकामःसमोदांतःसत्येनैवांतकंजयेत् ॥ अमृतंचैवमृत्युश्चद्वयंदेहेप्रतिष्ठितं ॥ २९ ॥ मृत्युरापद्यतेमोहात्सत्येनापद्यतेऽमृतं ॥ सोहंसत्यमहिंसार्थीकामक्रोधबहिष्कृतः ॥ ३० ॥ समाश्रित्यसुखंक्षेमीमृत्युंहास्याम्यमृत्युवत् ॥ शांतियज्ञरतोदांतोब्रह्मयज्ञस्थितोमुनिः ॥ ३१ ॥ वाङ्मनःकर्मयज्ञश्चभविष्याम्युदगायने ॥ पशुयज्ञैःकथंहिंस्रैर्मादृशोयष्टुमर्हति ॥ ३२ ॥ अंतवद्भिरुतप्राज्ञःक्षत्रयज्ञैःपिशाचवत् ॥ आत्मन्येवात्मनाजातआत्मनिष्ठोप्रजःपितः ॥ ३३ ॥ आत्मयज्ञोभविष्यामिनमांतारयतिप्रजा ॥ यस्यवाङ्मनसीस्यातांसम्यक्प्रणिहितेसदा ॥ ३४ ॥ तपस्त्यागश्चयोगश्चसतैःसर्वमवाप्नुयात् ॥ नास्तिविद्यासमंचक्षुर्नास्तिविद्यासमंफलं ॥ ३५ ॥ नास्तिरागसमंदुःखंनास्तित्यागसमंसुखं ॥ ३६ ॥ नैतादृशंब्राह्मणस्यास्तिवित्तंयथैकतासमतासत्यताच ॥ शीलेस्थितिर्दंडविधानमार्जवंततस्ततश्चोपरमःक्रियाभ्यः ॥ ३७ ॥

॥ ३८ ॥ ३९ ॥ इतिशांति॰मोक्ष॰नै॰भा॰सप्तसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७७ ॥ ॥ ७ ॥ तृष्णांत्यक्त्वाशीघ्रंमोक्षमिच्छेदितिश्रुत्वामोक्षसाधनानिपृच्छति किंशीलइति शीलंसुस्व भावः आचरणमाचारः विद्याज्ञानं परायणंअत्यंतंप्राप्यं कार्यंब्रह्मलोकव्यादृत्तयेयत्परमिति ॥१॥ क्रमेणोत्तरं मोक्षधर्मेषुनिरतःअध्यात्मविद्यापरिशीलनशीलः लघ्वाहारःहितंमितंमेध्यंचान्नान्तिकंस्वीकु र्वन् द्वयोरेकमुत्तरंजितेंद्रियइति इंद्रियजयएवमहती विद्यामुमुक्षूणांशरणंच प्रकृतेःपरंनिर्विशेषं अतएवध्रुवंअविचलं ॥ २ ॥ समोरागद्वेषहीनःसमुपोढेषु उपस्थितेष्वपिपरिव्रजेत् गृहंत्यक्त्वामोक्षाश्रमंकुर्या त् ॥३॥ परिव्राड्धर्मानाह नचक्षुषेत्यादिना ॥४॥ मैत्रायणगतःमित्रःसूर्यस्तस्येदंमैत्रंतदयनंगमनंतच्चमैत्रायणंतत्रगतःसूर्यवद्व्यत्यहंविभिन्नमार्गः अनिकेतयामैकरात्रविधिनाचरेदित्यर्थः ॥ ५ ॥ कंचनउद्दि

किंतेधनैर्बांधवैर्वापिकिंतेकिंतेदारैर्ब्राह्मणयोमरिष्यसि॥ आत्मानमन्विच्छगुहांप्रविष्टंपितामहास्तेक्वगताःपिताच ॥ ३८॥ भीष्मउवाच पुत्रस्यैतद्वचः श्रुत्वातथाकार्षीत्पितानृप॥ तथात्वमपिवर्तस्वसत्यधर्मपरायणः॥३९॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिमोक्षधर्मपर्वणिपितापुत्रसं॰सप्तसप्तत्यधिकद्विशतत मोऽध्यायः॥ २७७॥ ॥ ७॥ युधिष्ठिरउवाच किंशीलःकिंसमाचारःकिंविद्यःकिंपरायणः॥ प्राप्नोतिब्रह्मणःस्थानंयत्परंप्रकृतेर्ध्रुवं॥ १ ॥ भीष्मउवाच मोक्षधर्मेषुनिरतोलघ्वाहारोजितेंद्रियः॥ प्राप्नोतिपरमंस्थानंयत्परंप्रकृतेर्ध्रुवं ॥ २ ॥ स्वगृहादभिनिःसृत्यलाभेऽलाभेसमोमुनिः॥ समुपोढेषु कामेषुनिरपेक्षःपरिव्रजेत्॥ ३ ॥ नचक्षुषानमनसानवाचादूषयेदपि॥ नप्रत्यक्षंपरोक्षंवादूषणंव्याहरेत्क्वचित् ॥४॥ नहिंस्यात्सर्वभूतानिमैत्रायणगतश्चरेत् ॥ नेदंजीवितमासाद्यवैरंकुर्वीतकेनचित्॥५॥ अतिवादांस्तितिक्षेतनाभिमन्येतकंचन॥ क्रोध्यमानःप्रियंब्रूयादाक्रुष्टःकुशलंवदेत्॥६॥ प्रदक्षिणंचसव्यंचग्राम मध्येचनाचरेत्॥ भैक्षचर्यामनापन्नोनगच्छेत्पूर्वकेतितः॥ ७॥ अवकीर्णःसुगुप्तश्चनवाचाह्यप्रियंवदेत् ॥ मृदुःस्यादप्रतिक्रूरोविस्रब्धःस्यादकत्थनः ॥८॥ विधूमेन्यस्तमुसलेव्यंगारेभुक्तवज्जने॥ अतीतपात्रसंचारेभिक्षांलिप्सेतवैमुनिः॥९॥ प्राणयात्रिकमात्रःस्यान्मात्रालाभेष्वनादृतः॥ अलाभेनविहन्येतलाभ श्चैवंनहर्षयेत्॥ १० ॥ लाभंसाधारणंनेच्छेन्नभुंजीताभिपूजितः॥ अभिपूजितलाभंहिजुगुप्सेतैवतादृशः ॥ ११ ॥

श्यनाभिमन्येत अभिमानमहंकारंदर्पंनकुर्यात् ॥ ६ ॥ ग्राममध्येजनसमाजेप्रदक्षिणंअनुकूलंसव्यंप्रतिकूलंवानाचरेत् भिक्षार्थंचर्याअनेकगृहाटनंअनापन्नःअकुर्वन्नित्यर्थः पूर्वकेतितःप्राङ्निमंत्रितोनगच्छे द्भोजनार्थमितिशेषः ॥ ७ ॥ अवकीर्णःमूढैःपांसुभिश्छन्नःधिक्कृतइत्यर्थः तथापिसुगुप्तःअचपलःस्वधर्मेनिष्ठावान् यथोक्तं तथाचरेतवैयोगीसतांधर्ममदूषयन् जनायथावमन्येरन्गच्छेयुर्नैवसंगतमिति मृदुः दयावान् अप्रतिक्रूरःक्रूरंजिघांसंतंप्रत्यपिक्रूरोनस्यात् विस्रब्धोनिर्भयः अविकत्थनःधन्योहमितिश्लाघामकुर्वन् ॥ ८ ॥ यदापात्राणांपरिवेषणपात्रहस्तानांसंचारेअतीतेसतीतिदृत्तेशरावसंपातेइत्यने नैतदेवोक्तं ॥ ९ ॥ मात्राआहारपूर्तिः तत्राप्यनादृतःकिमुतवस्त्रादौ अलाभेसतिनविहन्येतहिंसितोनस्यात् ॥ १० ॥ साधारणंसर्वयोग्यंस्रक्चंदनादिलाभं ॥ ११ ॥

अन्नदोषान्पर्युषितत्वादीन् शय्येति एकांतशय्यांआसनंउपवेशनंचकांक्षेतेत्यर्थः ॥१२॥ विविक्तमेवाह शून्येति अन्यांपैशाचीं अन्यत्रात्मनि॥१३॥अनुरोधोयोगस्य विरोधःसंगस्य ताभ्यांसमःब्रह्मस्यात् निर्दोषंहिसमंब्रह्मेतिगीता अचलउत्क्रांतिगत्यागतिशून्यः ध्रुवःकूटस्थः नानुरुध्येतनकांक्षेत कर्मणादयाद्वेषादिना ॥१४॥१५॥ अभ्यस्तंपुनःपुनर्यथास्यात्तथाभौतिकंतत्त्वजातं आत्मनोदेहेंद्रियादिपश्यन् अनात्मत्वेनालोचयन् भूतानांचान्येषां पक्वेनभक्तादिना अपक्वेनमूलादिना वर्तयन्जीविकांकुर्वन् पक्षापक्षेणेतिपाठे मित्रामित्रसमूहेनवर्तयन् मित्रवदमित्रमपिपश्येदित्यर्थः आत्मनाहेतुनाआत्मलाभार्थमित्यर्थः अध्ययनेनवसतोतिवत् ॥१६॥१७॥१८॥ अनपाश्रितःसंगमकुर्वन् अपूर्वचारकःपूर्वाश्रमीयेषुदेशग्रामादिषुचरतीतितदन्यः ॥१९॥ नसंसृज्येततयोर्गृहेनवसेत् अज्ञातंपूर्वमकृतंआहारादिलिप्सेत्वै

नचान्नदोषान्निंदेतनगुणानभिपूजयेत् ॥ शय्यासनेविविक्तेचनित्यमेवाभिपूजयेत् ॥ १२ ॥ शून्यागारंवृक्षमूलमरण्यमथवागुहां ॥ अज्ञातचर्यांगत्वान्यां ततोन्यत्रैवसंविशेत् ॥ १३ ॥ अनुरोधविरोधाभ्यांसमःस्यादचलोध्रुवः ॥ सुकृतंदुष्कृतंचोभेनानुरुध्येतकर्मणा ॥१४॥ नित्यतृप्तःसुसंतुष्टःप्रसन्नवदनेंद्रियः॥ विभीर्जप्यपरोमौनीवैराग्यंसमुपाश्रितः ॥ १५ ॥ अभ्यस्तंभौतिकंपश्यन्भूतानामागतिंगतिं ॥ निस्पृहःसमदर्शीचपक्वापक्वेनवर्तयन् ॥ आत्मनायःप्रशांतात्मालघ्वाहारोजितेंद्रियः ॥ १६ ॥ वाचोवेगंमनसःक्रोधवेगंहिंसावेगमुदरोपस्थवेगं ॥ एतान्वेगान्विषहेद्वैतपस्वीनिंदाचास्यहृदयंनोपहन्यात् ॥१७॥ मध्यस्थएवतिष्ठेतप्रशंसानिंदयोःसमः ॥ एतत्पवित्रंपरमंपरिव्राजकआश्रमे ॥ १८ ॥ महात्मासर्वतोदांतःसर्वत्रैवानपाश्रितः ॥ अपूर्वचारकःसौम्योअनिकेतःसमाहितः ॥ १९ ॥ वानप्रस्थगृहस्थाभ्यांनसंसृज्येतकर्हिचित् ॥ अज्ञातलिप्सांलिप्सेतनचैनंहर्षआविशेत् ॥ २० ॥ विजानतांमोक्षएपश्रमःस्यादविजानतां ॥ मोक्षयानमिदंकृत्स्नंविदुषांहारितोब्रवीत् ॥ २१ ॥ अभयंसर्वभूतेभ्योदत्वायःप्रव्रजेद्गृहात् ॥ लोकास्तेजोमयास्तस्यतथानंत्यायकल्पते ॥ २२ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति० मोक्ष० हारीतगीतायांअष्टसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७८ ॥ ॥ ७ ॥ युधिष्ठिरउवाच धन्याधन्याइतिजनाःसर्वेऽस्मान्प्रवदंत्युत ॥ नदुःखिततरःकश्चित्पुमानस्माभिरस्तिह ॥ १ ॥ लोकसंभावितैर्दुःखंयत्प्राप्तंकुरुसत्तम ॥ प्राप्यजातिंमनुष्येषुदेवैरपिपितामह ॥ २ ॥

वेत्यज्ञातलिप्सांलिप्सेतलब्धुमिच्छेत् कषादित्वादनुप्रयोगःसमूलकापंकषतीतिवत् ॥ २० ॥ मोक्षसाधनंएषःसंन्यासधर्मः मोक्षयानंमोक्षप्रापकं ॥ २१ ॥ लोकाःविषयाः तेजोमयास्तैजसांतःकरणमयाः सत्यकामःसत्यसंकल्पइतिश्रुतेः तथाविदेहकैवल्यकालेआनंत्यायवाङ्मनसातीतप्रत्यगात्मप्राप्तयेकल्पतेप्रव्रज्येतिशेषः ॥ २२ ॥ इतिशांति० मो० नै० भा० अष्टसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥२७८॥ उक्तःसंन्यासोदेवतांशभूतैःसार्वभौमैर्भगवद्भक्तैरपिप्रार्थ्यतइत्येतद्दर्शयितुंयुधिष्ठिरप्रश्नमाह धन्याइति ॥१॥ देवैर्धर्मादिभिर्बीजप्रदैः जातिंजन्मप्राप्यापि यत्यस्मात्अस्माभिरपिदुःखंप्राप्तं अतःशरीराणांधारणंदुःखमित्युत्तरेणान्वयः ॥ २ ॥

यतएतद्दुःखंअतःदुःखसंज्ञकंदुःखनाशकंसंन्यासंकदाकरिष्यामः मारणतोषणनिशामनेषुज्ञेतिमृत्रे जानातेर्मारणार्थत्वानुवादात्पशुंसंज्ञपयतीतिब्राह्मणदर्शनाच्चसंज्ञपयतेर्ण्वुलिगेरणिटीतिणिलोपेनिमित्तापायेनैमित्तिकस्याप्यपायइतिन्यायेनपुक्निवृत्तिः ॥ ३ ॥ सप्तदशभिः पंचप्राणाद्दैमनोबुद्धीदशज्ञानकर्मेंद्रियाणितैः हेतुभूतैर्मुक्तिविरोधितयासंसारवर्धकैः पंचभिःकामंक्रोधंचलोभंचभयंस्वप्नंचपंचमभितिप्रागुक्तैर्योगदोषैः इंद्रियार्थैःशब्दादिभिः गुणैःसत्वादिभिः अष्टाभिः पंचस्थूलभूतानिअविद्याहंकारकर्माणिचेतिअष्टत्रिंशतागणेनविमुक्ताः ॥ ४ ॥ पुनर्भावंजन्मगमिष्यामःपारिव्राज्यंकरिष्यामः ॥ ५ ॥ एवंदुःखातुरंराजानंदुःखस्यांतवत्तांबोधयन्नाश्वासयति नास्तीति अनंतंनास्तिदुःखमितिशेषः अस्त्येवदुःखांताख्योमोक्षइत्यर्थः यतःसर्वसंख्यानंपरिच्छेदस्तस्यविषयः ननुप्रलयेपिसर्वस्यांतोस्ति नतावतासंसारनिवृत्तिरस्यतआह पुनर्भावःभावोभवनंपुनर्जन्मसोपिविख्यातःअंतवत्त्वेन नसपुनरावर्ततइतिश्रुत्यामर्वत्रादिसंप्रतिपत्त्याचप्रसिद्धांतः ननुतथापिऐश्वर्यलुब्धैरस्माभिःमकथंप्राप्तुंशक्यइत्यतआह नास्तिकिंचिदिहाचलमिति अतोन्यदार्तमितिश्रुतेरैश्वर्यस्याप्यंतोभविष्यतीत्यर्थः ॥ ६ ॥ एषःऐश्वर्यदोषइतिमन्यसेतदपिनेतिनच तत्रहेतुः प्रसंगतःऐश्वर्यस्यापिसंगहेतुत्वेनमोक्षप्रतिबंधकत्वात्तथापिधर्मज्ञायुष्मद्योगा

॥३५१॥

कदावयंकरिष्यामःसंन्यासंदुःखसंज्ञकं ॥ दुःखमेतच्छरीराणांधारणंकुरुसत्तम ॥३॥ विमुक्ताःसप्तदशभिर्हेतुभूतैश्चपंचभिः॥इंद्रियार्थैर्गुणैश्चैवअष्टाभिश्चपितामह ॥ ४ ॥ नगच्छंतिपुनर्भावंमुनयःसंशितव्रताः॥ कदावयंगमिष्यामोराज्यंहित्वापरंतप ॥ ५ ॥ भीष्मउवाच नास्त्यनंतंमहाराजसर्वसंख्यानगोचरः॥पुनर्भावोपिविख्यातोनास्तिकिंचिदिहाचलं॥६॥ नचापिमन्यसेराजन्नेषदोषःप्रसंगतः॥ उद्योगादेवधर्मज्ञाःकालेनैवगमिष्यथ॥ ७॥ नेशोयंसततंदेहीनृपतेपुण्यपापयोः॥ ततएवसमुत्थेनतमसारुध्यतेपिच ॥ ८ ॥ यथांजनमयोवायुःपुनर्मानःशिलंरजः॥ अनुप्रविश्यतद्वर्णोदृश्यतेरंजयन्दिशः॥ ९ ॥ तथाकर्मफलैर्देहीरंजितस्तमसावृतः॥ विवर्णोवर्णमाश्रित्यदेहेषुपरिवर्तते॥ १० ॥

तृशमाद्यभ्यासादेवकालेनकियतापिगमिष्यथप्राप्स्यथ मोक्षमितिशेषः बहूनांजन्मनामंतेज्ञानवान्मांप्रपद्यतेइतिगीतावचनात् ॥ ७ ॥ किंचअयंजीवःपुण्यपापयोःसुखदुःखयोर्नैशोनईष्टे ततएवसुखदुःखोत्थेनैवतमसारागद्वेषात्मकेनाज्ञानेनरुध्यते दैवप्रापिताभ्यांसुखदुःखाभ्यामनुद्विग्नोमोक्षार्थमुद्योगंकुर्यादेवेत्यर्थः ॥ ८ ॥ सुखदुःखयोरुच्छेद्यत्वंदर्शयितुमात्मधर्मत्वंदृष्टांतपूर्वकंव्युदस्यति यथेतिद्वाभ्यां अंजनमयःकज्जलप्रचुरः मनःशिलायाइदंमानःशिलंरक्तपीतंरजः यथास्वयमरूपोपिवायुरंजनादिसंबंधात्तद्वर्णवानिवभूत्वास्वयोनिंदिक्शब्दितमाकाशंचतद्वर्णवंतमिवकरोति एवंतमसावृतोऽविद्योपाधिःसमष्टिजीवःस्वयंविवर्णोरागादिराहित्याद्दोषास्पृगपिदेहद्वयसंबंधात्तद्धर्मैर्गौरत्वकाणत्वसुखित्वादिभिस्तद्वानिवभूत्वास्वयोनिमंतर्यामिणमवर्णंत्रिगुणातीतमप्याश्रित्यव्याप्यतद्वंतमिवकृत्वादेहेषुभ्रमति बिंबप्रतिबिंबयोरनन्यत्वात्प्रतिबिंबगतंकंपादिकंवस्तुतोबिंबएवावभासते एवंजीवगतोपिसंसारोब्रह्मण्येवास्ति तयोरभेदात् अतोदुःखादेरात्मधर्मत्वाभावात्सुखेनोच्छेद्यत्वंस्यादित्यर्थः ॥ ९ ॥ १० ॥

ननुदेहात्मयोगोऽनादित्वाद्दुरुच्छेद्यइत्याशंक्याह ज्ञानेनेति तमःअतस्मिंस्तद्बुद्धिरूपोविपर्ययः सचआत्मन्यसंगेपिदुःखित्वादिभ्रमोऽज्ञानजोज्ञानेननश्यतियदातदाप्रकाशतेब्रह्मसनातनंसदेकरूपं अनादिरपिदेहात्मयोगोभ्रांत्यात्मकस्तत्त्वज्ञानेनोच्छेत्तुंशक्यइत्यर्थः ॥ ११ ॥ तच्चसनातनंब्रह्मअयत्नसाध्यंकर्मप्राप्यंन अनित्यत्वापत्तेः कर्मजंह्युत्पाद्यमाप्यंसंस्कार्यंविकार्यंवास्यात् नहिसर्वयवनेनपिंडइवोपास्याब्रह्मोत्पाद्यं अनित्यत्वापत्तेः नापियामवद्गमनेनप्राप्यंआत्मत्वात् अन्यत्वेघटवज्जडत्वापत्तेः नापिव्रीहिवदवघातेनउपास्यादोषापनयेनसंस्कार्यं असंगत्वात्संगित्वेवक्ष्यौण्यवत्तदनिष्टत्वापत्तेः नापिविकार्यंक्षीरादिवद्विकारयुक्तस्यानित्यत्वापत्तेः अतोज्ञानेनाज्ञानापनोदेसतिकंठगतविस्मृतचामीकरवत्सिद्धमपिसाध्यमिवोच्यते तस्मायुक्तमुक्तमयत्नसाध्यमिति येइति अत्रविद्वदनुभवएवप्रमाणमितिभावः नशाम्यंतिब्रह्मोपासनान्नोपरमंते उद्योगिनोऽवश्यंब्रह्मप्राप्तिरतस्त्वयाउद्योगवताभवितव्यमितिभावः ॥ १२ ॥ १३ ॥ केवलांसंगहीनां ॥ १४ ॥ १५ ॥ सत्येनअबाधितार्थेनवेदवाक्येन तपसामननध्याना

ज्ञानेनहियदाजंतुरज्ञानप्रभवंतमः ॥ व्यपोहतितदाब्रह्मप्रकाशतिसनातनं ॥ ११ ॥ अयत्नसाध्यंमुनयोवदंतियेचापिमुक्तास्तउपासितव्याः ॥ त्वयाचलोकेनचसामरेणतस्मान्नशाम्यंतिमहर्षिसंघाः ॥ १२ ॥ अस्मिन्नर्थेपुरागीतंशृणुष्वैकमनानृप ॥ यथादैत्येनवृत्रेणभ्रष्टैश्वर्येणचेष्टितं ॥ १३ ॥ निर्जितेनासहायेनहृतराज्येनभारत ॥ अशोचनाशत्रुमध्येबुद्धिमास्थायकेवलां ॥ १४ ॥ भ्रष्टैश्वर्यंपुरावृत्रमुशनावाक्यमब्रवीत् ॥ कच्चित्पराजितस्याद्यनव्यथातेस्तिदानव ॥ १५ ॥ वृत्रउवाच सत्येनतपसाचैवविदित्वासंशयंह्यहं ॥ नशोचामिनहृष्यामिभूतानामागतिंगतिं ॥ १६ ॥ कालसंचोदिताजीवामज्जंतिनरकेऽवशाः ॥ परितुष्टानिसर्वाणिदिव्यान्याहुर्मनीषिणः ॥ १७ ॥ क्षपयित्वातुतंकालंगणितंकालचोदिताः ॥ सावशेषेणकालेनसंभवंतिपुनःपुनः ॥ १८ ॥ तिर्यग्योनिसहस्राणिगत्वानरकमेवच ॥ निर्गच्छंत्यवशाजीवाःकामबंधनबंधनाः ॥ १९ ॥ एवंसंसरमाणानिजीवान्यहमदृष्टवान् ॥ यथाकर्मतथालाभइतिशास्त्रनिदर्शनं ॥ २० ॥ तिर्यग्गच्छंतिनरकंमानुष्यंदैवमेवच ॥ सुखदुःखेप्रियेद्वेष्येचरित्वापूर्वमेवह ॥ २१ ॥

त्मकेनात्मालोचनेनच आगतिंसंसारं गतिंमोक्षंअसंशयंविदित्वा नशोचामिनहृष्यामि तथाच मत्वाधीरोहर्षशोकौजहातीतिश्रुतिः ॥ १६ ॥ कालेति युगचतुष्टययोग्याःपुण्यपापाख्याधर्मालक्ष्यंतेकेचिन्नरके कानिचिद्भूतानिदिव्यानिस्वर्गार्हाणि ॥ १७ ॥ क्षपयित्वाभोगेनस्वर्गेनरकेवातंकालंनीत्वापुण्यापुण्येसमाप्य ताभ्यामेवनृतिर्यगादियोनिप्रापकाभ्यांचोदिताःसंतःपुनःपुनर्भवंति कालचोदिताइत्यस्यव्याख्यानंसावशेषेणकालेनेति ॥ १८ ॥ कामबंधनबंधनाःकामपाशबद्धाः ॥ १९ ॥ जीवानिजीववंतिभूतानि अदृष्टवान्नदृष्टंअदृष्टंव्यवहितमतीतमनागतादिचतद्वानिगच्छतिप्राप्नोतीतिजानातीत्यदृष्टवान्अतींद्रियज्ञानी अहंवेद्मीतिशेषः संसरतोजीवान् शास्त्रनिदर्शनंशास्त्रप्रत्ययंचजानामीत्यर्थः ॥ २० ॥ एतदेवाह तिर्यगिति चरित्वातादृशंकर्मकृत्वासुखादिकंभुज्यतेइतिसाधेनसंबंधः कृतांतविधिसंयुक्तःयमयातनांते ॥ २१ ॥

गतमिति यावत्संपातमुषित्वाथैतमेवाध्वानंपुनर्निवर्तंतइतिश्रुतेः संपतत्यनेनेतिसंपातःकर्मयावत्तावत्कालंस्थित्वापुनरत्रयथागंतमायांतीति सर्वदेतिजन्ममरणप्रवाहस्यानंत्यमुक्तं ॥ २२ ॥ एतच्चाज्ञंप्रत्येवेति वक्तुमध्वनोविशेषणं कालेति कर्ममानेनमितं तेननैष्कर्म्यमाश्रयतोनायमध्वास्तीतिदर्शितं एवंसृष्टिस्थित्योःपरायणंपरमात्मानंभाषमाणंकथयंतंवृत्रंप्रतिभगवानुशनाशुक्राचार्योऽसुरयोनिजातस्यापीदृशं ज्ञानमित्याश्चर्यंमत्वातद्बुद्धिपरीक्षार्थंप्रत्यभाषत दुष्टप्रलापानसुरभावविनाशकाननर्थकान्वादानसुरोभूत्वाकथंभाषसइति ॥ २३ ॥ २४ ॥ गंधाद्यादानंतदाश्रयोपमर्देन अवर्धंहिंसितवान् ॥ २५ ॥ वैहायसचरोविमानेनगच्छन् ॥ २६ ॥ २७ ॥ युयुत्सुनायोद्धुमिच्छुना ततस्तत्रयुद्धकाले मेमया भगवान्सर्वैश्वर्यसंपन्नोदृष्टइंद्रसाहाय्यार्थमागतःसन्नवलोकितः हरिःपापहर्ता नारायणःनारस्यजीवसंघस्य

कृतांतविधिसंयुक्तःसर्वोलोकःप्रपद्यते ॥ गतंगच्छंतिचाध्वानंसर्वभूतानिसर्वदा ॥ २२ ॥ कालसंख्यानसंख्यातंसृष्टिस्थितिपरायणं ॥ तंभाषमाणंभगवानुशनाप्रत्यभाषत ॥ धीमन्दुष्टप्रलापांस्त्वंतातकस्मात्प्रभाषसे॥ २३ ॥ वृत्रउवाच ॥ प्रत्यक्षमेतद्भवतस्तथान्येषांमनीषिणां ॥ मयायज्जयलुब्धेनपुरातप्तंमहत्तपः ॥ २४ ॥ गंधानादायभूतानांरसांश्चविविधानपि ॥ अवर्धंत्रीन्समाक्रम्यलोकान्वैस्वेनतेजसा ॥ २५ ॥ ज्वालामालापरिक्षिप्तोवैहायसचरस्तथा॥ अजेयःसर्वभूतानामासंनित्यमपेतभीः ॥ २६ ॥ ऐश्वर्यंतपसाप्राप्तंभ्रष्टंतच्चस्वकर्मभिः ॥ धृतिमास्थायभगवन्नशोचामिततस्त्वहं ॥ २७ ॥ युयुत्सुनामहेंद्रेणपुंसासार्धंमहात्मना ॥ ततोमेभगवान्दृष्टोहरिर्नारायणःप्रभुः ॥ २८ ॥ वैकुंठःपुरुषोनंतःशुक्लोविष्णुःसनातनः ॥ मुंजकेशोहरिश्मश्रुःसर्वभूतपितामहः ॥ ॥ २९ ॥ नूनंतुतस्यतपसःसावशेषमिहास्तिवै ॥ यदहंप्रष्टुमिच्छामिभगवन्कर्मणःफलं ॥ ३० ॥

अयनंलयस्थानं पुंस्त्वंलोकात् प्रभुरंतर्यामी ॥ २८ ॥ वैकुंठःविकुंठाया अपत्यंविकुंठानामासुरींद्रतुल्यंपुत्रमिच्छंतीमहत्तपस्तेपेतस्याःस्वयमेवेंद्रःपुत्रोजज्ञइत्यनुक्रमणिकावाक्यात् विकुंठनंभूतानांमेलनंकरोतीतिविकुंठः स्वार्थेतद्धितः तथाचनामनिर्वचनाध्यायेवक्ष्यति संश्लेषितामयाभूमिरद्भिर्व्योमाचवायुना वायुनाचैवतेजश्चवैकुंठत्वंततोममेति विद्यासागरीये पुरुषःपूर्णः यतोऽनंतस्त्रिविधपरिच्छेदशून्यः शुक्लःशुद्धः विष्णुर्व्यापनशीलः सनातनःकूटस्थः मुंजकेशः मुंजवत्पीतकेशः हरिश्मश्रुःपिंगलश्मश्रुः हिरण्यश्मश्रुर्हिरण्यकेशइतिश्रुतेः सर्वभूतानिविराट्तस्यपितामायावी तस्यापिपिताशुद्धंब्रह्म ॥ ॥ २९ ॥ तस्यप्रासंगिकस्यविष्णुदर्शनात्मकस्यतपसइंद्रविजयत्रैलोक्याधिपत्यहेतोःसावशेषंकर्मगतिजिज्ञासोत्पादकंशेषंकिंचिदस्तीत्याह नूनमिति ॥ ३० ॥

महद्दैश्वर्यंब्रह्मवर्णेब्राह्मणादिधर्मे उत्तममैश्वर्यंब्राह्ममैश्वर्यंनिवर्ततेचकथं अयमर्थः सर्वांश्चलोकानाप्नोतिसर्वांश्चकामान्यस्तमात्मानमनुविद्यविजानातीत्यात्मसाक्षात्कारफलमैश्वर्यमंतवच्चेत्कर्मफलाविशेषः नचपुनरावर्ततइतिश्रुतिव्याकोपश्च अनंतंचेत् अस्थूलमनणुइत्यादिनिर्विशेषब्रह्मप्रतिपादकश्रुतिविरोधः निर्विशेषसविशेषयोर्ब्रह्मणोःसमसत्ताकत्वायोगादिति ॥ ३१ ॥ प्रवर्तंतेचेष्टांकुर्वंति कोंतर्यामीत्यर्थः शाश्वतोब्रह्मभूत्वेतिशेषः किंफलंशाश्वतत्वप्रापकंज्ञानंयज्ञादिफलं ॥ ३२ ॥ कर्मणायज्ञादिना ज्ञानेनउपास्त्या फलंविद्याख्यं ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ इतिशांति०मो०नै०भा०एकोनाशीत्यधिकद्विश

ऐश्वर्यंवैमहद्ब्रह्मवर्णेकस्मिन्प्रतिष्ठितं ॥ निवर्ततेचापिपुनःकथमैश्वर्यमुत्तमं ॥ ३१ ॥ कस्माद्भूतानिजीवंतिप्रवर्ततेयथापुनः ॥ किंवाफलंपरंप्राप्यजीवस्तिष्ठति
शाश्वतः ॥ ३२ ॥ केनवाकर्मणाशक्यमथज्ञानेनकेनवा ॥ तदवाप्तुंफलंविप्रतन्मेव्याख्यातुमर्हसि ॥ ३३ ॥ इतीदमुक्तःसमुनिस्तदानींप्रत्याहयत्तच्छृणुराजसिं
ह ॥ मयोच्यमानंपुरुषर्षभत्वमनन्यचित्तःसहसोदरीयैः ॥ ३४ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिमोक्षधर्मपर्वणिवृत्रगीतासुएकोनाशीत्यधिकद्विश
ततमोऽध्यायः ॥ २७९ ॥ ॥ ७ ॥ उशनोवाच नमस्तस्मैभगवतेदेवायप्रभविष्णवे ॥ यस्यपृथ्वीतलंतातसाकाशंबाहुगोचरः ॥ १ ॥ मूर्धाय
स्यत्वनंतंचस्थानंदानवसत्तम ॥ तस्याहंतेप्रवक्ष्यामिविष्णोर्माहात्म्यमुत्तमं ॥ २ ॥ तयोःसंवदतोरेवमाजगाममहामुनिः ॥ सनत्कुमारोधर्मात्मासंशयच्छेद
नायवै ॥ ३ ॥ सपूजितोऽसुरेंद्रेणमुनिनोशनसातथा ॥ निषसादासनेराजन्महार्हेमुनिपुंगवः ॥ ४ ॥ तमासीनंमहाप्रज्ञमुशनावाक्यमब्रवीत् ॥ ब्रूह्यस्मैदानवें
द्रांयविष्णोर्माहात्म्यमुत्तमं ॥ ५ ॥ सनत्कुमारस्तुततःश्रुत्वाप्राहवचोर्थवत् ॥ विष्णोर्माहात्म्यसंयुक्तंदानवेंद्रायधीमते ॥ ६ ॥ शृणुसर्वमिदंदैत्यविष्णोर्माहात्म्यमु
त्तमं ॥ विष्णौजगत्स्थितंसर्वमितिविद्धिपरंतप ॥ ७ ॥ सृजत्येषमहाबाहोभूतग्रामंचराचरं ॥ एषचाक्षिपतेकालेकालेविसृजतेपुनः ॥ ८ ॥ अस्मिन्गच्छंतिविलयम
स्माच्चप्रभवंत्युत ॥ नैषज्ञानवताशक्यस्तपसानैवचेज्यया ॥ संप्राप्तुमिंद्रियाणांतुसंयमेनैवशक्यते ॥ ९ ॥

ततमोऽध्यायः ॥ २७९ ॥ ॥ ७ ॥ दुर्वहंप्रश्नभारंनिर्वोढुंहरिंशरणीकरोति नमइति तलंअधोभागः साकाशंआकाशसहितंसर्वंउपरितनं बाहुगोचरोमध्यस्थमित्यर्थः ॥ १ ॥ अनंतंस्थानंमोक्षः ॥ २ ॥ विष्ण्वनुग्रहमाह तयोरिति ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ माहात्म्यंमहांश्चासौआत्माचतस्यभावः विष्णोर्जगज्जन्मादिकर्तृत्वंप्रत्यगभिन्नत्वंचशृणु उत्तमंतच्छ्रवणस्यमोक्षदत्वात् तदेवाह विष्णौजगत्कर्तकेकुंडलमिवस्थितंविद्धि चेतनाचेतनंसर्वंविष्णुरेवेत्यर्थः ॥ ७ ॥ एतदेवव्युत्पादयति सृजतीति ॥ ८ ॥ निमित्तत्वमुक्त्वाउपादानत्वमाहार्धेन अस्मिन्निति कार्यंयत्रलीयतेयतश्चोद्भवतितदुपादानमित्यर्थः एवमभिन्ननिमित्तोपादानत्वलक्षणंजगत्कारणत्वंविष्णोरुक्त्वातस्यदुर्ज्ञेयत्वमाह नेति संयमेनयोगेन ॥ ९ ॥

संयमेनैवेत्येवशब्देनयज्ञादीनामात्मप्राप्तावसाधनत्वंमाभूदित्याह बाह्येइति यःपुमान्बाह्येयज्ञादौविविदिषंतियज्ञेनेत्यादिश्रुतेर्विविदिषाहेतौ आभ्यंतरेशांतोदांतउपरतस्तितिक्षुःसमाहितोभूत्वात्मन्येवात्मानंप श्यतीतिश्रुतेर्दर्शनहेतुत्वेनांतरंगेसमाधौ मनसिसंकल्पेचइदंमेऽनेनांगंसंस्क्रियतइतिस्थितेरात्मविविदिषाचित्तसंस्कारान्यतराभिसंधौचबुद्ध्यानिश्चयेनस्थितोनिष्ठावान् तानिबाह्ययज्ञादीनिनिर्मलीकुरुते तेश्चि त्तंशोधयतीत्यर्थः सोऽमुत्रदेहाभिमानत्यागलभ्येआत्मलोकेगत्वाआनंत्यंमोक्षमश्नुते ॥ १० ॥ निर्मलीकरणेदृष्टांतांतरमाह यथेति हिरण्यकर्तास्वर्णकारः ॥ ११ ॥ जातिशतैर्जन्मशतैः अनेनयज्ञादिना शमादिनाअतियत्नेनत्वेकजातौएकजन्मन्यपि ॥ १२ ॥ दृष्टांतांतरमाह लीलयेति ॥ १३ ॥ ननुकर्मसुक्रियमाणेष्वपिचित्तशुद्धिर्नदृश्यतेऽतस्तत्करणंव्यर्थमित्याशंक्यदृष्टांतपूर्वकमावृत्त्याफलंसिध्यतीत्या हत्रिभिः यथाचेति ॥ १४ ॥ १५ ॥ युक्तोयोजितः गुणैःसत्वाद्यैः प्रसंगिषुस्त्र्यादिसंगिषुदोषः अभ्यासजेनबाह्याभ्यंतरसाधनानांपुनःपुनरावृत्त्युत्थेन ॥ १६ ॥ रक्तानिजीवजातानीतिशेषः कर्मविशेषा

बाह्येचाभ्यंतरेचैवकर्मणोर्मनसिस्थितः ॥ निर्मलीकुरुतेबुध्यासोमुत्रानंत्यमश्नुते ॥१०॥ यथाहिरण्यकर्ताविरूप्यमग्नौविशोधयेत् ॥ बहुशोतिप्रयत्नेनमहता त्मकृतेनह ॥ ११ ॥ तद्वज्जातिशतैर्जीवःशुध्यतेऽनेनकर्मणा ॥ यत्नेनमहताचैवाप्येकजातौविशुध्यते ॥ १२ ॥ लीलयाल्पंयथागात्रात्प्रमृज्यादात्मनोरजः ॥ ब हुयत्नेनमहतादोषनिर्हरणंतथा ॥१३॥ यथाचाल्पेनमाल्येनवासितंतिलसर्षपं ॥ नमुंचतिस्वकंगंधंतद्वत्सूक्ष्मस्यदर्शनं ॥१४॥ तदेवबहुभिर्माल्यैर्वास्यमानंपुनः पुनः ॥ विमुंचतिस्वकंगंधंमाल्यगंधेचतिष्ठति ॥ १५ ॥ एवंजातिशतैर्युक्तोगुणैरेवप्रसंगिषु ॥ बुध्यानिवर्ततेदोषोयत्नेनाभ्यासजेनह ॥ १६ ॥ कर्मणास्वनुरक्ता निविरक्तानिचदानव ॥ यथाकर्मविशेषांश्चप्राप्नुवंतितथाशृणु ॥ १७ ॥ यथावत्संप्रवर्ततेयस्मिंस्तिष्ठतिवाविभो ॥ तत्तेनुपूर्व्याव्याख्यास्येतदिहैकमनाः शृणु ॥ १८ ॥ अनादिनिधनःश्रीमान्हरिर्नारायणःप्रभुः ॥ देवःसृजतिभूतानिस्थावराणिचराणिच ॥ १९ ॥ सर्वेसर्वेषुभूतेषुक्षरश्चाक्षरएवच ॥ एका दशविकारात्माजगत्पिबतिरश्मिभिः ॥ २० ॥

नुरागविरागहेतून् ॥ १७ ॥ यथावाकर्मणिप्रवर्ततेऽविद्यादशायां यस्मिन्निमित्तेतिष्ठंतिकर्मभ्योनिवर्ततेविद्यायांसत्यां आनुपूर्व्येतिच्छेदः पूर्वरूपमार्षं ॥ १८ ॥ एवंसाधनाभिमुखीकृतस्यज्ञेयमाह अना दीति अनादिनिधनःनित्यः द्योततइतिदेवश्चिन्मात्रः ननुनित्यज्ञानंनास्त्येवघटज्ञानंजातंपटज्ञानंनष्टमित्यनुभवादित्याशंक्याह श्रीमानिति श्रीयतेआश्रीयतइतिश्रीरुपाधिस्तद्वान् घटाकाशवदौपाधि काबुत्पत्तिलयौनतुस्वतइत्यर्थः हरिःसंहर्ता नारायणःसर्वाश्रयः प्रभुःसर्वनियंता ॥ १९ ॥ अस्यैवसार्वात्म्यंवक्तुंनवविधसर्गोपादानत्वमाह सर्वाइति सर्वेषुभूतेषुशरीरेषु क्षरःसंघातः अक्षरोजीवः एकादश इंद्रियाणि पिबतिगृह्णाति रश्मिभिरिंद्रियैः अत्रक्षरइतिमहतःसर्गःप्रथमउक्तः भूतेष्वितिभूतसर्गोद्वितीयउक्तः एकादशेतिवैकारिकस्तृतीयऐंद्रियकःसर्गउक्तः तएतेत्रयःप्राकृताःसर्गाः यथोक्तंवैष्णवे प्रथमो महतःसर्गोविज्ञेयोब्रह्मणस्तुयः तन्मात्राणांद्वितीयस्तुभूतसर्गोहिसस्मृतः वैकारिकस्तृतीयस्तुसर्गऐंद्रियकःस्मृतः इत्येषप्राकृतःसर्गःसस्मृतोबुद्धिपूर्वकइति ॥ २० ॥

ऐकात्म्यसिद्धयेनारायणावयवत्वेनकृत्स्नंजगन्निरूपयति पादावित्यादिना दिवंस्वर्लोकं ॥ २१ ॥ तेजोमयश्चाक्षुषः मनश्चंद्रमसीत्यादौ आधाराधेयभावोगंगायांजलमितिवद्भेदविवक्षयाज्ञेयः बुद्धिर्महत्त त्वंज्ञानगताष्टत्तिरूपज्ञानाकारा रसस्त्वप्सुप्रतिष्ठितः आपोरसनेत्यर्थः ॥२२॥ अनंतराःसन्निहिताःनेत्राभ्यांनेत्ररश्मिभिर्निर्वृत्तमितिशेषः पादयोःपादावेवभूः॥२३॥ रजइति एतेगुणावक्ष्यमाणविधयाषट्प्र कारानारायणाख्यचैतन्यानुविद्धतयातदात्मानःषड्विधजीवसंज्ञाभवंति आश्रमाणामितिसंधिरार्षः कर्मणोजपादेःफलंतयाभिरव सर्वस्यमुक्तस्यफलंसनस्वर्गात्मकंमुखमित्यर्थः ॥ २४ ॥ अकर्मणःनैष्क र्म्यस्यसंन्यासस्यफलंमोक्षःछंदांसिमंत्रादयःअक्षरंप्रणवः ॥२५॥ बहवोवर्णाआश्रमाश्चआश्रयोयस्यपरमोधर्मआत्मदर्शनं यथोक्तंयाज्ञवल्क्येन इज्याचारदमाहिंसादानस्वाध्यायकर्मणां अयंतुपरमोध र्मोयद्योगेनात्मदर्शनमिति तपःकृच्छ्रचांद्रायणादि तत्फलमप्यव्ययमेवेत्यर्थः सत्कार्यं असत्कारणं ॥ २६ ॥ श्रुतिर्मंत्राः शास्त्रंशास्तीतिशास्त्रंप्रवर्तनावाक्यंब्राह्मणं महाऐंद्रवाय्वाद्याःसोमपात्राणि षोडशऋ

॰ ९

पादौनस्यमहींविद्धिमूर्धानंदिवमित्युत॥ बाहवस्तुदिशोदित्यश्रोत्रमाकाशमेवच ॥ २१ ॥ तस्यतेजोमयःसूर्योमनश्चंद्रमसिस्थितं॥ बुद्धिर्ज्ञानगतानित्यंरस स्त्वप्सुप्रतिष्ठितः॥ २२ ॥ भ्रुवोरनंतरास्तस्यग्रहादानवसत्तम॥ नक्षत्रचक्रंनेत्राभ्यांपादयोर्भूश्चदानव ॥ २३ ॥ रजस्तमश्चसत्वंचविद्धिनारायणात्मकं॥ सो श्रमाणांफलंतातकर्मणस्तत्फलंविदुः॥ २४ ॥ अकर्मणःफलंचैवसएवपरमव्ययः॥ छंदांसियस्यरोमाणिह्यक्षरंचसरस्वती॥ २५ ॥ बह्वाश्रयोबहुमुखोधर्मो हृदिसमाश्रितः॥ सब्रह्मपरमोधर्मस्तपश्चसदसच्चसः॥ २६॥ श्रुतिशास्त्रग्रहोपेतःषोडशर्त्विक्क्रतुश्चसः ॥ पितामहश्चविष्णुश्चसोश्विनौसपुरंदरः॥ २७॥ मि त्रोथवरुणश्चैवयमोथधनदस्तथा॥ तेपृथग्दर्शनास्तस्यसंविदंतितथैकतां॥ एकस्यविद्धिदेवस्यसर्वंजगदिदंवशे॥ २८॥ नानाभूतस्यदैत्येंद्रतस्यैकत्वंवदत्ययं॥ जंतुःपश्यतिविज्ञानात्ततोब्रह्मप्रकाशते॥ २९॥

त्विजः ब्रह्माब्राह्मणाच्छंस्याग्नीध्रःपोताएतेसर्ववेदीयाः होतामैत्रावरुणाच्छावाकोग्रावस्तोत्रएतेऋग्वेदिनः अध्वर्युःप्रतिप्रस्थानानेष्टोन्नेताएतेयाजुषाः उद्गाताप्रस्तोताप्रतिहर्तासुब्रह्मण्यएतेसामगाः ॥ २७ ॥ तेऋत्विजःपृथग्दर्शनाअपिइंद्राग्निमहेंद्रोन्योऽग्निर्वैश्वानरोऽन्यइतिशास्त्रेणपृथक्पितामहादीन्कर्मपृथक्त्ववशात्पश्यंतोपितस्यैकतांतथाकारणत्वेनसंविदंति तथाचकात्यायनः कर्मपृथक्त्वाद्धिपृथगभिधानाःस्तु तयोभवंत्येकैववामहात्मादेवतेति श्रुतिरपितद्यदिदमाहुरमुंयजामुंयजेत्येतस्यैवसाविसृष्टिरिति ॥ २८ ॥ नानेति अयमितिबुद्धिस्थआम्नायःपरामृश्यते सचएकंसंतंबहुधाकल्पयंति योदेवानांनामधाएक एवेत्यादिः अनुभवेनैवैनज्जनोजानातीत्याह जंतुरिति विज्ञानात्वृत्त्यासोपाधिकावस्थायांसार्वात्म्यंपश्यति वृत्तिविलयेतुब्रह्मअद्वैतं ॥२९॥

ब्रह्मप्राप्तेरतिदौर्लभ्यमाह संहारेति संहरत्यस्मिन्विक्षिपत्यस्मिन्निति व्युत्पत्त्यासंहारविक्षेपशब्दाभ्यांजगल्लयोदयकालःकल्पसंज्ञकउच्यते तस्यसहस्रकोटीः कालाध्वनोरत्यंतसंयोगेइतिद्वितीया तावत्कालपर्यंतंकेचिज्जीवास्तिष्ठंतिस्थावराभूत्वाआसते प्रचरंतिजंगमाभवंतिचान्ये तत्राप्येकैकस्यकल्पस्यातिप्रमाणत्वं भंग्यंतरेणाह प्रजाविसर्गस्येति पारिमाण्यंस्वार्थेतद्धितः बहूनीत्यसंख्येयत्वमुक्तं ॥ २० ॥ वापीत्येतद्व्याचष्टे वाप्यइतिद्वाभ्यां योजनविस्तृताः पंचशताइतिवाक्यशेषाद्विस्तारयोजनसंख्याज्ञेया आयामतोदैर्घ्यतः योजनतःपंचशताइतिसंबंधः शताइतिलिंगव्यत्ययआर्षः पंचशतंयोजनानीत्यर्थः अवगाढाः नास्तिवगाढोऽवगाहोयासांताः दुरवगाहाइत्यर्थः भागुरिमतेनावेत्युपसर्गस्याकारलोपंकृत्वानञ्समासः अतएवप्रत्येकशःप्रवृद्धाः ॥ २१ ॥ वाप्याइति अयमर्थः यदिवालकोट्याकेशाग्रेणएकैकस्मिन्दिवसेएकएकएवबिंदुरुद्ध्रियेतनद्वितीयः तेनक्रमेणएकैकवाप्याउच्छोषणेनबहुसहस्रवाप्युच्छेदःस्यात्तर्हिसंसारस्यापिविनाज्ञानमुच्छेदःस्यात् एकस्यमुक्त्याएकस्यविसर्गस्यनाशेप्यनंताजीवाःसंतीतिसर्वथापिसंसारस्यानुच्छेदएव तथोक्तंभगवता नांतोनचादिर्नचसंप्रतिष्ठेति ॥ २२ ॥ एवंमुक्तिदौर्लभ्यायसंसारस्यानंत्यमुक्तं इदानींरजःसत्वंतमश्चैवविद्धिनारायणात्मकमितिपूर्वोक्तंगुणत्रयंरंजकत्वस्वच्छत्व

संहारविक्षेपसहस्रकोटीस्तिष्ठंतिजीवाःप्रचरंतिचान्ये॥प्रजाविसर्गस्यचपारिमाण्यंवापीसहस्राणिबहूनिदैत्य॥३०॥वाप्यःपुनर्योजनविस्तृतास्ताःक्रोशंचगंभीरतयावगाढाः॥आयामतःपंचशताश्चसर्वाःप्रत्येकशोयोजनतःप्रवृद्धाः॥३१॥वाप्याजलंक्षिप्यतिवालकोट्यात्वन्हासकृच्चाप्यथनद्वितीयं॥तासांक्षयेविद्धिपरंविसर्गसंहारमेकंचतथाप्रजानां॥३२॥षड्जीववर्णाःपरमंप्रमाणंकृष्णोधूम्रोनीलमथास्यमध्यं॥रक्तंपुनःसह्यतरंसुखंतुहारिद्रवर्णंसुसुखंचशुक्लं॥३३॥

मलिनत्वसाम्याद्रक्तश्वेतकृष्णशब्दैर्विवक्षितानेषांभागभेदेनषड्रूपाणिप्रकल्प्यंते तथाहि त्रिदंडविष्टंभवद्गुणत्रयमन्योन्यव्यतिरेकेणनतिष्ठति तत्रयदातमसआधिक्यंसत्वरजसोर्न्यूनत्वसमत्वेतदाकृष्णोवर्णः अंत्ययोर्वैपरीत्येधूम्रःतथारजसआधिक्येसत्वतमसोर्न्यूनत्वसमत्वेनीलवर्णः अंत्ययोर्वैपरीत्येमध्यंमध्यमोवर्णः तच्चरक्तंलोकानांसह्यतरं लोकानांप्रवृत्तिकुशलानाममूढानांसाहसिकानां सत्वस्याधिक्येरजस्तमसोर्न्यूनत्वसमत्वेहारिद्रःपीतवर्णस्तच्चसुखकरं अंत्ययोर्वैपरीत्येशुक्लंतच्चात्यंतसुखकरं ततःकृष्णोमुख्यसर्गःस्थावरश्चतुर्थः धूम्रस्तैर्यग्योन्यःपंचमः पीतोदेवसर्गःषष्ठः नीलोमानुषसर्गःसप्तमः मध्यमोनुग्रहसर्गोऽष्टमः शुक्लःकौमारसर्गोनवमः यथोक्तंवैष्णवे मुख्यसर्गश्चतुर्थस्तुमुख्यावैस्थावराःस्मृताः तिर्यक्स्रोतस्तुयःप्रोक्तस्तैर्यग्योन्यःसउच्यते तदूर्ध्वस्रोतसांषष्ठोदेवसर्गस्तुसस्मृतः ततोर्वाक्स्रोतसांसर्गःसप्तमःसतुमानुषः मध्यमोनुग्रहःसर्गःसात्विकस्तामसश्चसः पंचैतेवैकृताःसर्गाःप्राकृतास्तुत्रयःस्मृताः प्राकृतावैकृताश्चैवकौमारोनवमःस्मृतः अत्रानुग्रहशब्देनद्वयाहप्राजापत्यादेवाश्चासुराश्चेतिश्रुतिप्रसिद्धाःशमकामादिचेतोवृत्त्यनुग्राहकादेवताउच्यंते सचानुग्रहोजातिभेदाद्भिन्नः यथोक्तंवायुपुराणे अष्टमोनुग्रहःसर्गःसचतुर्धाव्यवस्थितः विपर्ययेणवाशक्त्यासिद्ध्यातुष्ट्यातथैवच स्थावरेषुविपर्यासस्तिर्यग्योनिषुशक्तितः सिद्ध्यात्मनामनुष्येषुतुष्ट्यादेवेषुकृत्स्नशइति ॥ ३३ ॥

परंत्विति एतेषुसर्गेषुशुक्लंकौमारसर्गः रागद्वेषराहित्यात् विमलंनिष्पापंअतएवविशोकं विशोकत्वमपिकुतः यतोगतक्लमंप्रवृत्त्याख्यश्रमहीनं सिध्यतिमोक्षंसाधयति एतच्चात्यंतदुर्लभमित्याह गत्वेति योनि प्रभावाणि जन्मानिनत्वयोनिजानिधृष्टद्युम्नादिवत् तेषांस्वधिकारिकाणांनेतरवद्योनिजंजन्म गत्वाप्राप्य यथोक्तं मनुष्याणांसहस्रेषुकश्चिद्यततिसिद्धये यततामपिसिद्धानांकश्चिन्मांवेत्तितत्त्वतइति ॥ ३४॥ यांसिद्धिंजीवउपैतितांव्याचष्टे गतिमिति शुभंदर्शनंसच्छास्त्रंगत्वाप्राप्यदेवइंद्रोयांगतिंदर्शनमात्मानुभवात्मिकामाह उक्तवान् सैवशुक्लवर्णभूतांसिद्धिरित्यर्थः तथाचश्रुतिः सएतमेवपुरुषंब्रह्मततममपश्यदिदम दर्शमिति तस्मादिदंद्रोनामेदंद्रोहवैनामतमिदंद्रंसंतमिंद्रइत्याचक्षतेइति ततमंतततममित्येकस्यतकारस्यछांदसोलोपः इदंब्रह्म अदर्शअपश्यं एतेनेदमिहवाक्यंप्रमाणत्वेनदर्शितं इदमेवान्यत्रापितुल्यमित्याह गतिरिति वर्णःसत्वादितारतम्यं वर्णोपिकालकृतः कालःप्रागुक्तश्चतुर्युगात्माजीवोधर्मेरतोधर्ममालंबमानोऽधर्माद्व्यावृत्तोऽधर्मेरतइतिक्रमेणकृतत्रेताद्वापरकलिसंज्ञः तथाचजीवस्यप्राग्भवीयसंस्कारवशाद्याद

परंतुशुक्लंविमलंविशोकंगतक्लमंसिद्ध्यतिदानवेंद्र॥ गत्वातुयोनिप्रभवाणिदैत्यसहस्रशःसिद्धिमुपैतिजीवः ॥ ३४ ॥ गतिंचयांदर्शनमाहदेवोगत्वाशुभंदर्शनमेवचापि॥ गतिःपुनर्वर्णकृताप्रजानांवर्णस्तथाकालकृतोऽसुरेंद्र॥३५॥ शतंसहस्राणिचतुर्दशेहपरागतिर्जीवगुणस्यदैत्य॥ आरोहणंतत्कृतमेवविद्धिस्थानंतथानिःसरणंचतेषां॥ ३६॥ कृष्णस्यवर्णस्यगतिर्निकृष्टासनज्जतेनरकेपच्यमानः॥ स्थानंतथादुर्गतिभिस्तुतस्यप्रजाविसर्गान्सुबहून्वदंति॥३७॥शतंसहस्राणिततश्चरित्वाप्राप्नोतिवर्णंहरितंतुपश्चात्॥ सचैवतस्मिन्निवसत्यनीशोयुगक्षयेतपसासंवृतात्मा॥ ३८॥ सवैयदासत्वगुणेनयुक्तस्तमोव्यपोहन्घटतेस्वबुद्ध्या॥ सलोहितंवर्णमुपैतिनीलान्मनुष्यलोकेपरिवर्ततेच॥ ३९॥

शःसत्वाद्याविर्भावस्तादृशीगतिरित्यर्थः ॥ ३५॥ शतमिति सेयंजीवगुणस्यगतिःपरापार्यंतिकीदशानामिंद्रियाणामंतःकरणचतुष्टयस्यचकरणगणस्यभेदाच्चतुर्दशसंख्याकासतीतावंतिशतानिसहस्राणिश तसहस्राणिलक्षाणिवाविषयभेदाद्भवति तथाहि विषयभेदाद्वृत्तिभेदंश्रुतिराह अयंवैहरयोयंवैदशचशतानिचसहस्राणिचप्रयुतानिचेत्यादि आरोहणंउपर्युपरिसोपानारोहक्रमेणऊर्ध्वगतिः तैरेवचतुर्दश भिःसत्वतारतम्यप्रधानैःकृतंतत्कृतं स्थानंचतेषुतेषुपदेषुस्थैर्यं तथानिःसरणंतेभ्यःपदेभ्यश्च्युतिः तेषांजीवानांतत्कृतैव तस्मादेतेचतुर्दशसात्विकमार्गप्रवणाःकार्याइत्यर्थः ॥ ३६॥ अन्यथादोषमाह कृष्णस्येति कृष्णस्यस्थावरत्वप्रापकस्यवर्णस्यनिकृष्टानीचागतिः यतःसभावीस्थावरोनरकेनरकप्रदेकर्मणिसज्जते अतोनरकेपच्यमानएवास्ते तत्रैवतस्यस्थानंस्थितिःदुर्गतिभिःतैरेवचतुर्दशभिर्दुर्मार्गप्रवृत्तैर्भवति स्था नावधिमाह सुबहूनिति प्रजाविसर्गान्कल्पान् ॥ ३७॥ सुबहूनित्यस्यव्याख्या शतंसहस्राणिलक्षमित्यर्थः हरितंधूम्रंतिर्यग्योनित्वं अनीशोदीनःशीतवाताद्यर्दितःसर्वतोमृत्युभयदर्शीच युगक्षयेपापभोगक्षये इदंहिवर्णद्वयंकेवलाभोगभूमिरेव अतोत्रभोगेनक्षपितकलुषस्यदैवात्प्राचीनपुण्योदयेसतिजीवस्तपसाविवेकेनसंवृतात्माव्याप्तचित्तोभूत्वा ॥ ३८ ॥ सत्वगुणेनयुक्तःसन्बुद्ध्यातमोगुणप्रवृत्तिंदूरीकुर्वन्घटते यततेश्रेयसे तदासर्वोत्कर्षेसतिलोहितमष्टममनुग्रहसर्गमुपैति शमकामाद्यभिमानिदेवताभावंप्राप्नोतीत्यर्थः सत्वापकर्षेतुनीलात्नीलत्वंप्राप्यमनुष्यलोकेपरिवर्ततेगतागतंकरोति चकारोवाशब्दस्यार्थे ॥ ३९॥

सः नीलत्वप्रायः तत्रमानुषलोके संहारविसर्गैकत्वं बंधनैर्विधिनिषेधनिगडैःक्लिश्यमानस्तपोवृद्धिं कुर्वाणोहारिद्रंषष्ठंसर्गंदेवताभावमुपैति तत्रापिसंहारविक्षेपशतेकल्पशतेजातेसति व्यतीतेव्यतिगच्छति कर्म व्यतिहारेनङ् गतिकांत्यर्थस्यवीधातोरंतःप्रश्लिष्टस्यईधातोर्व्यतिपूर्वस्येदंरूपं तथाचदेवोभूत्वामनुष्यत्वमुपैतिमानुषश्चभूत्वादेवत्वमुपैतीत्यर्थः ॥ ४० ॥ एतदेवाह हारिद्रेत्यादिना देवःसहस्रशःकल्पान्संचरन्नस्यविप्रमुक्तोविषयवियोगहीनोनिरयेचसंवर्तकृतानिकल्पेकल्पेकृतानिफलानिभुंजानोगतीःसंचरंस्तिष्ठतीतिपूर्वेणान्वयः गतिसंख्यादशपंचचत्वारिचेत्येकोनविंशतिसहस्राणि अयमर्थः एकोनविंशतिमुखःप्रविविक्तभुगितिश्रुतेःस्वप्नोपमेस्वर्गेपिदशेंद्रियाणिपंचप्राणामनआदिचतुष्टयंचेत्येकोनविंशतिर्जाग्रद्वासनामयानिभोगसाधनानिवर्तंते तान्येवपूर्ववत्तावंतिशतानिसहस्राणिचभवंतिअत्रदिव्योपिभोगोरागहतत्वात्पुण्यक्षेपकत्वादनित्यत्वाच्चनिरयएवेतिस्वर्गोपिनिरयभोगउक्तः ततश्चएनंनरंनिरयात्भोगप्रदकर्मणःसकाशात्तुविमुक्तंविद्धि स्वर्गोपिक्षयवानित्यर्थः अन्येष्वपिसंभवेषुस्थावरतैर्यग्योन्यादिषुमानुषवर्ज्येषु तस्मात्तिर्यक्सर्गवद्देवसर्गोपिभोगभूमित्वाद्धेयएवेतिभावः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ व्यतीतेइत्यस्यार्थंस्पष्टयति सइति देवामानुषत्वंमानुषाश्चदेवत्वंभजंतइत्यर्थः अमृतत्वं अष्टौपूर्वोक्तानिश्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राण

सतत्रसंहारविसर्गमेकंस्वधर्मजैर्बंधनैःक्लिश्यमानः ॥ ततःसहारिद्रमुपैतिवर्णंसंहारविक्षेपशतेव्यतीते ॥ ४० ॥ हारिद्रवर्णस्तुप्रजाविसर्गात्सहस्रशस्तिष्ठतिसंचरन्वै ॥ अविप्रमुक्तोनिरयेचदैत्यततःसहस्राणिदशापराणि ॥ ४१ ॥ गतीःसहस्राणिचपंचतस्यचत्वारिसंवर्तकृतानिचैव ॥ विमुक्तमेनंनिरयाच्चविद्धिसर्वेषुचान्येषुचसंभवेषु ॥ ४२ ॥ सदेवलोकेविहरत्यभीक्ष्णंततश्च्युतोमानुषतामुपैति ॥ संहारविक्षेपशतानिचाष्टौमर्त्येषुतिष्ठत्यमृतत्वमेति ॥ ४३ ॥ सोस्माद्थभ्रश्यतिकालयोगात्कृष्णेतलेतिष्ठतिसर्वकष्टे ॥ यथात्वयंसिध्यतिजीवलोकस्तत्तेभिधास्याम्यसुरप्रवीर ॥ ४४ ॥ दैवानिसव्यूहशतानिसप्तरक्तोहरिद्रोथतथैवशुक्लः ॥ संश्रित्यसंधावतिशुक्लमेतमष्टावरानर्च्यतमान्सलोकान् ॥ ४५ ॥

चित्तमनोबुद्ध्याख्यानिज्ञानेंद्रियाणि दृष्टिस्तुष्टिमाश्रित्यतान्येवस्वस्वविषयलयोदयकारणानीतिविषयभेदात्तान्येवशतानिसहस्राणिवालयोदयान्मर्त्येषुयस्तिष्ठतिसउपैतीत्यन्वयः ॥४३॥ सोऽस्मात्संकल्पकृतात्लयोदयप्रवाहात् कालःकलिरूपस्तद्योगाच्चप्रभ्रश्यकृष्णेतलेनलवद्धोगतेसर्वकष्टेसर्वेभ्योनीचेस्थावरेतिष्ठति अयमारोहावरोहप्रवाहपतितः सिध्यतिमुच्यते ॥ ४४ ॥ मुक्त्युपायमेवाह दैवानीति समुमुक्षुःसप्तव्यूहशतानिदैवानिसंश्रित्यरक्तादिक्रमेण अंतेशुक्लएवसन्नवरांल्लोकान्संधावतीतिसंबंधः एकस्यानेकधाभावोव्यूहः बुद्धेःश्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणमनोबुद्धिरूपेणसप्तधाभूतायास्तत्तदिंद्रियवृत्तिभेदात् व्यूहानांशतानिसहस्राणिवापूर्ववद्भवंति तत्रदैवानिसात्विकानिशमदमादीन्येवसंश्रित्यप्रथमंरक्तःशमाद्यभिमानिदेवतारूपः अत्यंतंशमादिमान्भवति ततोहारिद्रोदैवस्ततःशुक्लःकौमारोबालवद्रागद्वेषशून्योभवति ततःअष्टावरान् अष्टौपुर्यःअवराअनुत्कृष्टाःपश्चाद्भूतावायेषुतान्सगुणात्मरूपान्लोकान् अर्च्यतमान् धूम्रादिमार्गंप्राप्यचंद्रलोकादर्च्यादर्च्यतरोऽर्चिरादिमार्गंप्राप्योब्रह्मलोकस्ततोप्यर्च्यतमान् ज्ञानैकप्राप्यलोकान्योगफलभूतान् तस्याभिध्यानात्तृतीयंदेहभेदेविश्वैश्वर्यंकेवलआप्तकामइत्यादिश्रुतिप्रसिद्धंतृतीयमैश्वर्यंप्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ४५ ॥

अष्टावरानित्येतद्याचष्टे अष्टाविति शतशब्दार्थःप्राग्वत् अयमर्थः समांगएकोनविंशतिमुखइतिजाग्रत्स्वप्नयोस्तुल्यवच्छ्रवणात्सप्त जाग्रदवस्थापंचभूतात्मकःस्थूलदेहःशब्दादिपंचकंचअस्यद्रष्टुःअंगमिवांगं स्वरूपभूतमपिअविद्यादर्पणेनमुखवत्पराकत्वंप्रापितस्यसनःप्राप्नयेएकोनविंशतिः दशेंद्रियाणिप्राणपंचकंमनोबुध्यहंकारचित्तचतुष्टयंचेतिमुखानीवप्राप्तिद्वाराणि अविद्याकामकर्मात्मकस्त्रिशकःसंघातःजा ग्रद्वत्स्वप्नेपितुल्यइति यान्यष्टावुक्तानितान्येवषष्टिशतानीतियोजना यदात्वविद्यादित्रयंत्रिशकात्पृथग्गण्यते तदापिसर्वेषामावृत्त्यापट्पष्टिःसुषुप्तौच आनंदभुक्चेतोमुखइतिश्रुतेःभोग्यआनंदःभोगसाधनंचेतिद्वं यंचेत्यपट्पष्टिःतदात्वजुतरएवार्थः एतानिमहाद्युतीनांपूर्णप्रकाशानामात्मविदांमनोविरुद्धानिमनसैवविशेषेणरुद्धानिमूढदृष्ट्यापृथग्भूतान्यपिविदुषांमनोमात्राण्येवेत्यर्थ. सेयंशुक्लस्यवर्णस्यगतिःसंक्षेपेण त्रीणि जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्याख्यानिरुद्धानिचेच्छिवमद्वैतंचतुर्थंमन्यंते सआत्मासविज्ञेयइतिश्रुतिप्रसिद्धस्यतुर्यस्यप्राप्तिः एवशब्देनत्रयरोधात्मिकैवतुर्यप्राप्तिःतुर्यस्यप्रत्यक्त्वेनाप्राप्यत्वात् ॥ ४६ ॥ एवंविदोजीवन्मुक्तस्या

अष्टौचपष्टिंचशतानिचैवमनोविरुद्धानिमहाद्युतीनां ॥ शुक्लस्यवर्णस्यपरागतिर्यात्रीण्येवरुद्धानिमहानुभाव ॥४६॥ संहारविक्षेपमनिष्टमेकंचत्वारिचान्या निवसत्यनीशः ॥ षष्ठस्यवर्णस्यपरागतिर्यासिद्धावसिद्धस्यगतक्लमस्य ॥ ४७॥ समोत्तरंतत्रवसत्यनीशःसंहारविक्षेपशतंसशेषं ॥ तस्मादुपावृत्यमनुष्यलो कततोमहान्मानुषतामुपैति ॥ ४८ ॥

पिप्रारब्धकर्मभोगस्यापरिहार्यत्वमाह संहारेति एकंसंहारविक्षेपशतंअनिष्टंवसतीति एकंभोगायारब्धंजन्मदृष्टिस्तथ्यभिप्रायेणलयोदयशतात्मकंइहदेहेवसतीत्यध्याहृत्ययोज्यं अस्यैवयोगिनःक्रममुक्तिमाह चत्वारीति अनीशःयोगैश्वर्योपस्थापितान्दिव्यान्भोगांस्त्यक्तुमसमर्थोयोगीअन्यानिचत्वारिमहर्जनस्तपःसत्यलोकाख्यानियोगबलतारतम्येनऐश्वर्यतारतम्यवंतिक्रममुक्तिस्थानानिवसति अधिवसति वासेनि मित्तमाह षष्ठस्येति यागतिःसत्वशुध्यात्मिकातस्याःसिद्धावपिअसिद्धस्यशुद्धब्रह्मसाक्षात्कारेणजीवन्मुक्ततामप्राप्तस्य गतक्लमस्यनष्टरागादिदोषस्ययोगसिद्धोपिब्रह्मात्मैक्यज्ञानात्क्रममुक्तिभाग्भवतीत्यर्थः ॥ ४७ ॥ योगभ्रष्टगतिमाह समेति अनीशःसम्यग्योगमनुष्ठातुमशक्तः तत्रपरोक्षत्वेननिर्दिष्टेस्वर्गलोके सप्तपूर्वोक्तानिश्रोत्रादिपंचकंमनोबुद्धीचतानिउत्तराणिसत्वोत्कर्षबलेनउत्कृष्टानियस्मिन् तादृशंसंहारविक्षे पशतंसशेषंकर्मशेषसहितं ध्येयब्रह्मसाक्षात्कारेहि तद्यथैषीकातूलमग्नौप्रोतंप्रदूयेतैवंहास्यसर्वेपाप्मानःप्रदूयंतइतिनिःशेषपापदाहश्रुतेस्ततःप्रागारब्धयोगस्ययोगिनःकर्मशेषमस्तीतियुक्तं शुद्धकर्मासन्योगीप्राग्योगसिद्धेर्मृतश्चेत्भुवोलोकंस्वर्लोकंचगच्छतीत्यर्थः ततश्चमानुषंजन्मप्राप्यमहान्कुलशीलविद्यादिनापूज्योभवति ॥ ४८ ॥

तस्मान्मानुषाद्भावादुत्पाद्यस्य निष्क्रम्य अग्रे उत्तरमुत्तरं भूतसर्गं प्रनिर्गन्तुं संतिष्ठति प्रस्थानं करोति पूर्वाभ्यासवशादुत्तरोत्तरां योगभूमिकामारोहतीत्यर्थः सएवं प्रतिष्ठमानः सप्तकृत्वः सप्तवारं लोकान्परैति पर्यटति संहारविक्षेपयोः समाधिव्युत्थानाभ्यां कृतः संवादितः प्रभाव ऐश्वर्यं येन सः अयमर्थः प्रथमां भूमिमारूढो योगी मृतः स्वर्गं प्राप्य ततश्च्युतः सार्वभौमो राजा भवति एवं सोयं भूलोकजयः एवं उत्तरोत्तरयोगकलाद्युत्थ्याउत्तरमुत्तरं लोकं जयति अंते ब्रह्मलोकं सप्तमं प्राप्यापि पुनरावर्तते यदि ध्येयवस्तुन्यहंपहंतां कुर्वीत तं कुर्वंस्तु ब्रह्मणा सहैव मुच्यते तत्र प्रमाणानि प्राप्य पुण्यकृतां लोकानुषित्वा शाश्वतीः समाः शुचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोऽभिजायते तत्र तं बुद्धिसंयोगं लभते पौर्वदेहिकं यततेच ततो भूयः संसिद्धौ कुरुनंदन इति गीता आब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुनरावर्तिनोऽर्जुन इतिच ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्ते प्रतिसंचरे परस्यांते कृतात्मानः प्रविशंति परं पदमितिच ॥ ४९ ॥ सतेति एवशब्दो भिन्नक्रमः संहारमिति णमुलंतं सप्तभूरादिसत्यलोकांतांल्लोकान्मनोबुद्धिसहितानि ज्ञानेंद्रियाणि त्रासंहृत्यैव बोधेन वाधित्वा जीवलोके संतिष्ठति सम्यक् मोहशोकाभावा

तस्मादुपावृत्य ततः क्रमेण सोऽग्रेण संतिष्ठति भूतसर्गं ॥ ससप्तकृत्वश्च परैति लोकान्संहारविक्षेपकृतप्रभावः ॥ ४९ ॥ सचैव संहारमुपप्लवानि संभाव्य संतिष्ठति जीवलोके ॥ ततोऽव्ययं स्थानमनंतमेति देवस्य विष्णोरथ ब्रह्मणश्च ॥ शेषस्य चैवाथ नरस्य चैव देवस्य विष्णोः परमस्य चैव ॥ ५० ॥ संहारकाले परिदग्धकाया ब्रह्माणमायांति सदा प्रजा हि ॥ चेष्टात्मनो देवगणाश्च सर्वे ये ब्रह्मलोकादपराः स्म तेपि ॥ ५१ ॥ प्रजाविसर्गं तु सशेषकालं स्थानानि स्वान्येव सरंति जीवाः ॥ निःशेषतस्तत्पदं यांति चांते सर्वे देवा ये सदृशा मनुष्याः ॥ ५२ ॥

दास्ते संहारबीजं उपप्लवानि संभाव्य तेषां बुद्ध्यादीनां भूरादीनां वा दुःखरूपत्वं निश्चित्य ततो देहांते अव्ययमपरिणामि स्थानं अतएवानंतं त्रिविधपरिच्छेदशून्यं शुद्धं ब्रह्म एति प्राप्नोति तत्तु स्थानं केचिद्देवस्यमहादेवस्य संबंधि कैलासमिति वदंति शांभवाः विष्णोर्वैकुंठमिति वैष्णवाः ब्रह्मणो ब्रह्मलोक इति हैरण्यगर्भाः शेषस्य अनंतस्येति तद्भक्ताः नरस्य जीवस्यैव तत्परं स्थानमिति सांख्याः देवस्य द्योतमानस्य चिन्मात्रस्य विष्णोर्व्यापकस्य परब्रह्मणः तुर्यमूर्तेः स्वरूपस्य परमस्येति तद्विष्णोः परमं पदमिति श्रुतिप्रसिद्धमित्यौपनिषदाः ॥ ५० ॥ एवं शब्दजान्विकल्पान्मोक्षे उपन्यस्य सर्ववादिसंमतं वस्तुवृत्तमाह संहारेति परितः सर्वात्मना दग्धा बोधेन भस्मीकृताः कायाः स्थूलसूक्ष्मकारणदेहा याभिस्ताः ब्रह्माणं ब्रह्म पुंस्त्वमार्षं देवगणा इंद्रियाणि ये ब्रह्मस्वरूपाल्लोकादपरा अर्वाचीनाः प्रकृत्यादयस्तेपि परिदग्धकायाः संहारकाले मोक्षे ब्रह्म प्राप्नुवंति ॥ ५१ ॥ एवमात्मबोधजमात्यंतिकं प्रलयमुक्त्वाऽवांतरप्रलयमाह प्रजेति प्रलयकाले आसन्नतरे ये देवत्वं प्राप्ता अभुक्तकृत्स्नकर्मफलास्ते पूर्वकल्पार्जितानि स्वानि स्थानानि कल्पांतरेपि सरंति लभंते सर्वेषां कल्पानां पूर्वपूर्वकल्पसादृश्यात् सूर्याचंद्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयदिति श्रुतेश्च येतु अंते कल्पांते निःशेषतः निःशेषितकालास्ते स्वर्गनाशे इतरवन्मनुष्यत्वमेव यांतीत्यर्थः प्रलयशतेनापि कृतं कर्म न नश्यति तत्त्वज्ञानमंतरेणेति भावः ॥ ५२ ॥

विधिअदृष्टंपुण्यपापंतत्फलंयांतिप्राप्नुवंति एकस्मिन्नपिकल्पेअसकृदारोहावरोहौवर्तेतेऽतःसंसारभीरुणातत्त्वज्ञानमेवाश्रयणीयमितिभावः ॥ ५३ ॥ एवंसपरिकरांब्रह्मविद्यामुक्त्वातद्वतोदृष्टिमाह सइति सब्र
ह्मवित् यावत्सशेषभुक् शेषंप्रारब्धकर्म तत्अपरित्यज्यभुंक्तेइतिसशेषभुक्अस्ति तावत्तदंगेषुतत्स्वरूपेएवप्रजाःसर्वाः तेशुक्लेदेव्यौपरापरविद्येचवर्ततइतिशेषः ब्रह्मविदोविशुद्धकैवल्यावधिकृत्स्नंजगदस्ति
अनंतरंनास्तीत्यर्थः अत्रकिंमानमतआह विशुद्धभावःयोगसंशोधितचित्तोभूत्वासंयम्यधारणाध्यानसमाध्यात्मकंसंयममनुष्ठाय एतत्परिदृश्यमानंवियदादिपंचेंद्रियरूपमित्येवविद्धीतिशेषः तथाहि
प्राणेभ्योदेवादेवेभ्योलोकाइतींद्रियेभ्यःसाक्षात्परंपरयाचदेवानांलोकानांचसृष्टिःश्रूयते स्वममायेंद्रजालवदुपपद्यतेचैतत्जगतःप्रतिभासमात्रत्वमित्युपपादितमधस्तात् ॥ ५४ ॥ उपसंहरति शुद्धामिति शु
द्धांनिरवद्यांपरमांगतिंशुद्धचिन्मात्रभावंशुद्धेनमनसाविचिन्वन् श्रवणमननध्यानाभ्यासैर्ज्ञातुमिच्छन् परैतिद्वैतजालंपरावृत्यएतिप्राप्नोति ततोब्रह्मसाक्षात्कारानंतरंअव्ययंस्थानंमोक्षंउपैति प्राप्नोत्याप्यत्वम

येतुच्युताःसिद्धलोकात्क्रमेणतेषांगतिंयांतियथानुपूर्व्या ॥ जीवाःपरेतद्बलतुल्यरूपाःस्वंस्वंविधिंयांतिविपर्ययेण ॥ ५३ ॥ सयावदेवास्तिसशेषभुंक्तेप्रजाश्च
देव्यौचतथैवशुक्ले ॥ तावत्तदंगेषुविशुद्धभावःसंयम्यपंचेंद्रियरूपमेतत् ॥ ५४ ॥ शुद्धांगतिंतांपरमांपरैतिशुद्धेननित्यंमनसाविचिन्वन् ॥ ततोव्ययंस्थानमुपैति
ब्रह्मदुष्प्रापमभ्येतिसशाश्वतंवै ॥ ५५ ॥ इत्येतदाख्यातमहीनसत्वनारायणस्येहबलंमयाते ॥ ५६ ॥ वृत्रउवाच एवंगतेमेनविषादोस्तिकश्चित्सम्यक्चप
श्य.मिवचस्तथैतत् ॥ श्रुत्वातुतेवाचमदीनसत्वविकल्मषोस्म्यद्यतथाविपाप्मा ॥ ५७ ॥ प्रवृत्तमेतद्भगवन्महर्षेमहाद्युतेश्चक्रमनंतवीर्यं ॥ विष्णोरनंतस्यसनात
नंतत्स्थानंसर्गायत्रसर्वेप्रवृत्ताः ॥ सवैमहात्मापुरुषोत्तमोवैतस्मिन्जगत्सर्वमिदंप्रतिष्ठितं ॥ ५८ ॥ भीष्मउवाच एवमुक्त्वासकौंतेयवृत्रःप्राणानवासृजत् ॥
योजयित्वातथात्मानंपरंस्थानमवाप्तवान् ॥ ५९ ॥ युधिष्ठिरउवाच अयंसभगवान्देवःपितामहजनार्दनः ॥ सनत्कुमारोवृत्राययत्तदाख्यातवान्पुरा ॥ ६० ॥

स्त्वित्यतआह ब्रह्म नहित्रिविधपरिच्छेदशून्यस्यगगनस्येवप्राप्यत्वंसंभवति अथापिदुष्प्राप्यंअविद्यादिनाव्यवधानात् शाश्वतंनित्यंप्राप्तमपिअभ्येतिकंठगतचामीकरवदित्यर्थः तथाचश्रुतयः ब्रह्मवाइदम
ग्रआसीत्तदात्मानमेवावेदहंब्रह्मास्मीति ब्रह्मैवसन्ब्रह्माप्येतितत्त्वमस्ययमात्माब्रह्मेत्यादयःसिद्धवद्ब्रह्मभावंजीवस्योपदिशंति ॥ ५५ ॥ हेअहीनसत्व ॥ ५६ ॥ एवंउक्तप्रकारेणगतेजगतोमनोमात्रत्वेस्थितेस
ति वचःवचोर्थंब्रह्माद्वैतं विकल्मषोनिरवद्यः विपाप्माशोकमोहहीनः ॥ ५७ ॥ श्रुतंविष्णुमाहात्म्यमनुसंधत्ते प्रवृत्तमितिसार्धेन ॥ ५८ ॥ एवमिति इंद्रेणसहयुध्यन् अंतकालेप्रवृत्तमेतदित्यादिसार्धश्लो
केनविष्णुमनुसंधायआत्मानंब्रह्मणियोजयित्वा ॥ ५९ ॥ अयंसइतिपुरोवर्तिनंकृष्णमंगुल्यानिर्दिशति श्रीकृष्णएवसर्वशास्त्रप्रतिपाद्यइत्यर्थः ॥ ६० ॥

राजवन्मूर्तिमांस्तटस्थईश्वरइतियुधिष्ठिरस्य भ्रमोमाभूदितिभीष्मउवाच मूलेति मूलंअधिष्ठानंतद्वन्निर्विकारेणरूपेणतिष्ठतीतिमूलस्थायी योधिष्ठानचिद्रूपःसमहादेवोमहान्चिदात्मामायानिष्कृष्टोभूस्थानीयःप्रथमःसएवमायाशबलोभगवान्षड्विधैश्वर्यवान्कारणात्माभवति बीजस्थानीयश्चिदचिदुभयात्माद्वितीयः सोपिस्वेनस्वकीयेनतेजसाउपलक्षितःतैजसाख्यकार्यब्रह्मतांप्राप्तस्तृतीयोवृक्षस्थानीयोभवति तत्स्थस्तस्मिन्ब्रह्मांडरूपेकार्येतिष्ठन्नयंश्रीकृष्णोऽनेकबीजगर्भफलस्थानीयश्चतुर्थः तान्भावान् कार्यकारणरूपान्वृक्षबीजाभान्सृजति महामनाःमहत्परिच्छेदाभिमानशून्यंसत्यसंकल्पादिगुणकंमनोयस्यसतथा ॥ ६१ ॥ अस्यरूपमाह तुरीयेति तस्यमूलस्थायिनश्चिन्मात्रस्यतुरीयार्धेनअष्टमांशेननिष्पन्नंइमंमूर्तिमंतंकेशवंविद्धि अच्युतमितिमूर्तिमतएवयावदविद्यंनित्यत्वमुक्तं तथाहि मूलस्थायिपूर्णचैतन्यंभगवतिमायांशस्यसमप्राधान्यादर्धं तैजसेत्वाविद्यकेसमष्टिकार्येबीजांशस्यार्धस्यैवसत्वात्तुरीयांशश्चैतन्यस्यास्ति व्यष्टिकार्येतुपरिच्छिन्नेदेहाद्यभेदाभिमानात्अष्टमांशश्चैतन्यस्यास्ति तदिदमुक्तंतुरीयार्धेनतस्येमंविद्धीति नन्वेवमस्मदादितुल्यएवायमितितमुद्दिश्यअयंसभगवानितियुधिष्ठिरोक्तिरयुक्ता उपाध्यंशाविवक्षायांत्वस्माकमपितथात्वमस्तीत्याशंक्याह तुरीयार्धेनेति पूर्वोक्तरीत्याकृष्णेपक्वफलाभेईशादिस्रष्टृत्वंयुक्तंअपक्वफलाभेष्वस्मासुत्वनीशत्वंस्फुटमितिनतेनसहास्माकंसाम्यप्रसंगः ॥६२॥ एतदेवकार्यकारणयोर्लयप्रतिपादनेनद्रढयति अर्वागितिसार्धेन अर्वाक्स्थितःस्थायीसमष्टिकार्यात्मातृ

भीष्मउवाच मूलस्थायीमहादेवोभगवान्स्वेनतेजसा ॥ तत्स्थःसृजतितान्भावान्नानारूपान्महामनाः ॥ ६१ ॥ तुरीयार्धेनतस्येमंविद्धिकेशवमच्युतं ॥ तुरीयार्धेनलोकांस्त्रीन्भावयत्येवबुद्धिमान् ॥६२॥ अर्वाक्स्थितस्तुयःस्थायीकल्पांतेपरिवर्तते ॥ सशेतेभगवानप्सुयोसावतिबलःप्रभुः ॥ तान्विधाताप्रसन्नात्मालोकांश्चरतिशाश्वतान् ॥ ६३ ॥ सर्वाण्यशून्यानिकरोत्यनंतःसनातनःसंचरतेचलोकान् ॥ सचानिरुद्धःसृजतेमहात्मातत्स्थंजगत्सर्वमिदंविचित्रं ॥ ६४ ॥

तीयोऽस्मदादिशरीरापेक्षयानित्योपिकल्पांतेपरिवर्ततेनश्यतीत्यर्थः यस्तुभगवान्द्वितीयोऽतिबलोनेकब्रह्मांडलयोदयबीजभूतःप्रभुरंतर्यामीसोपि अप्सुआपइवापस्तासु सलिलएकोद्रष्टाऽद्वैतोभवतीतिश्रुत्यापारावारवर्जितसलिलाभत्वेन निरूपितेअखंडैकरसेब्रह्मणिशेतेलीयते ईश्वरस्यास्य नित्यत्वंव्यवहारापेक्षयैवोच्यतेननुपरमार्थतइतिनतल्लयोक्तिरसंगता तानितिअनुवाद्यमप्शब्दमपेक्ष्यबहुत्वंविधेयलोकापेक्षंपुंस्त्वंच तंअखंडैकरसंलोकंआत्मानंशाश्वतंनित्यप्राप्तमेवविधाताचतुर्मुखःप्रसन्नात्माशुद्धचित्तःसन् अविद्यापनयमात्रेणचरतिगच्छतिप्राप्नोति ब्रह्मादीनांचेतनानामपितदेवलयस्थानमित्यर्थः ॥ ६३ ॥ सोयंअनंतःपरमात्मासर्वाणिकारणानिचअशून्यानिस्वसत्तास्फूर्तिप्रदानेनपूर्णानिकरोति सनातनःसर्वदैकरूपोपिमायिकउपाधिविशिष्टेनरूपेणश्रीकृष्णात्मनालोकान्संचरतेसचैवंभूतोप्यस्मदादिवदुपाधिधर्मेणननिरुध्यतेतोऽनिरुद्धोहंकारःसन् जगत्सृजते महात्मासर्वाधारत्वयोग्यः तथाचश्रुतिः अस्मान्मायीसृजतेविश्वमेतत्तस्मिंश्चान्योमाययासन्निरुद्धइतिस्रष्टुर्मायासन्निरुद्धादन्यत्वमाह तत्स्थंबीजेतरुरिवफलेबीजानीवपरमात्मनिकृष्णेसर्वंजगदस्ति तथाचश्रुतिः हिरण्यश्मश्रुर्हिरण्यकेशइति विप्रहधर्मवंतमीश्वरमुपदिश्यइयमेवर्गग्निः सामेत्यृक्सामात्मनानिरूपितंप्रपंचंतस्यर्क्सामचगेष्णावितितदंगुलिपर्वत्वेननिर्दिशति अतस्तत्स्थंजगत्गंगातरंगन्यायेनयुक्तं ॥ ६४ ॥

एवंब्रह्मविद्यांश्रुत्वातत्रस्वस्याधिकारोस्तिनास्तिवेतिसंदिहानःपृच्छति वृत्रेणेति त्मनःआत्मनः तस्मात्आत्मगतिदर्शनात् ॥६ ५॥ शुक्लाभिजातीयःशुक्लवंश्यःसाध्यःसाध्यसंज्ञकोदेवइतिनावर्तते ॥६६॥ हारि द्रवर्णेसत्वाधिक्येतमःसाम्येरजसोल्पत्वेचषष्ठेदेवतासर्गेउक्ते तथारक्तेरजसआधिक्येसत्वस्यसाम्येतमसोन्यूनत्वेचमध्यमेनुष्यहसर्गेचवर्तमानः तमोरजसोःसाम्यात्कदाचिदावरणस्यप्रवृत्तेर्वाउद्रेकःस्यात्तेनत त्तस्तिर्यगादिसंभाव्यते ॥ ६ ७ ॥ वयंतुहारिद्राश्च्युताःकेवलरजःप्रधानेरक्तेवर्तमानानीलांमानुषींवाकृष्णांततोप्यधमांतिर्यग्गतिंवा कृष्णयासहितामधमांकृष्णाधमां ॥ ६८ ॥ एवंभीतंयुधिष्ठिरमाश्वासयति

युधिष्ठिरउवाच वृत्रेणपरमार्थज्ञदृष्टामन्येत्मनोगतिः ॥ शुभांतस्मात्ससुखितोनशोचतिपितामह ॥ ६५ ॥ शुक्लःशुक्लाभिजातीयःसाध्योनावर्ततेनघ ॥ तिर्यग्गतेश्चनिर्मुक्तोनिरयाच्चपितामह ॥ ६६ ॥ हारिद्रवर्णेरक्तेवावर्तमानस्तुपार्थिव ॥ तिर्यगेवानुपश्येतकर्मभिस्तामसैर्वृतः ॥ ६७ ॥ वयंतुभृशमापन्नारक्ता दुःखमुखेऽसुखे ॥ कांगतिंप्रतिपत्स्यामोनीलांकृष्णाधमामथ ॥ ६८ ॥ भीष्मउवाच शुद्धाभिजनसंपन्नाःपांडवाःसंशितव्रताः ॥ विहृत्यदेवलोकेषुपुनर्मानुष मेष्यथ ॥ ६९ ॥ प्रजाविसर्गंचसुखेनकालेप्रत्येत्यदेवेषुसुखानिभुक्त्वा ॥ सुखेनसंयास्यथसिद्धसंख्यांमावोभयंभूद्विमलाःस्थसर्वे ॥ ७० ॥ इतिश्रीमहाभा रतेशांति० मोक्ष० वृत्रगीता० अशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८० ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ युधिष्ठिरउवाच अहोधर्मिष्ठतातातवृत्र स्यामिततेजसः ॥ यस्यविज्ञानमतुलंविष्णोर्भक्तिश्चतादृशी ॥ १ ॥ दुर्विज्ञेयंपदंतातविष्णोरमिततेजसः ॥ कथंवाराजशार्दूलपदंतज्ज्ञातवानसौ ॥ २ ॥ भवता कथितंत्वेतच्छ्रद्दधेचाहमच्युत ॥ भूयस्तुमेसमुत्पन्नाबुद्धिरव्यक्तदर्शनात् ॥ ३ ॥ कथंविनिहतोवृत्रःशक्रेणपुरुषर्षभ ॥ धार्मिकोविष्णुभक्तश्चतत्त्वज्ञश्चपदान्वये ॥ ॥ ४ ॥ एतन्मेसंशयंब्रूहिपृच्छतेभरतर्षभ ॥ वृत्रस्तुराजशार्दूलयथाशक्रेणनिर्जितः ॥ ५ ॥ यथाचैवाभवद्युद्धंतच्चाचक्ष्वपितामह ॥ विस्तरेणमहाबाहोपरंकौ तूहलंहिमे ॥ ६ ॥ भीष्मउवाच रथेनेंद्रःप्रयातोवैसार्धंदेवगणैःपुरा ॥ ददर्शाथाग्रतोवृत्रंधिष्ठितंपर्वतोपमं ॥ ७ ॥ योजनानांशतान्यूर्ध्वंपंचोच्छ्रितम रिंदम ॥ शतानिविस्तरेणाथत्रीण्येवाभ्यधिकानिवै ॥ ८ ॥ तत्प्रेक्ष्यतादृशंरूपंत्रैलोक्येनापिदुर्जयं ॥ वृत्रस्यदेवाःसंत्रस्तानशांतिमुपलेभिरे ॥ ९ ॥ शक्रस्य तुतदाराजन्नूरुस्तंभोव्यजायत ॥ भयाद्वृत्रस्यसहसादृष्ट्वातद्रूपमुत्तमं ॥ १० ॥

शुद्धेति हेपांडवाःयूयंसंपन्नाःस्थ ॥ ६९ ॥ सिद्धसंख्यांसिद्धेषुगणनां ॥ ७० ॥ इतिशांति० मो० नै० भा० अशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८० ॥ ॥ ५ ॥ अहोइति ॥ १ ॥ प दंस्थानं पदंपदनीयं ॥ २ ॥ वृत्रवधस्यापकेत्वद्वचसिश्रद्धाचवैष्णवस्यवृत्रस्यवधानर्हत्वंचेतिविरुद्धकोटिद्वयेनव्यक्तंस्पष्टंअन्यतरकोटिनिश्चायकंदर्शनंव्यक्तदर्शनंतदभावात्अव्यक्तदर्शनात् ॥ ३ ॥ पदा न्वयेवेदांतवाक्यार्थविचारे ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

ततोनादःसमभवद्वादित्राणांचनिःस्वनः॥ देवासुराणांसर्वेषांतस्मिन्युद्धेत्युपस्थिते ॥ ११ ॥ अथवृत्रस्यकौरव्यदृष्ट्वाशक्रमवस्थितं ॥ नसंभ्रमोनभीःकाचि
दास्थावासमजायत॥ १२ ॥ ततःसमभवद्युद्धंत्रैलोक्यस्यभयंकरं॥ शक्रस्यचसुरेंद्रस्यवृत्रस्यचमहात्मनः॥१३॥ असिभिःपट्टिशैःशूलैःशक्तितोमरमुद्गरैः॥
शिलाभिर्विविधाभिश्चकार्मुकैश्चमहास्वनैः ॥ १४ ॥ शस्त्रैश्चविविधैर्दिव्यैःपावकोल्काभिरेवच॥ देवासुरैस्ततःसैन्यैःसर्वमासीत्समाकुलं ॥ १५॥ पितामह
पुरोगाश्चसर्वेदेवगणास्तथा॥ ऋषयश्चमहाभागास्तद्युद्धंद्रष्टुमागमन्॥ १६॥ विमानाग्र्यैर्महाराजसिद्धाश्चभरतर्षभ॥ गंधर्वाश्चविमानाग्र्यैरप्सरोभिःसमाग
मन्॥ १७॥ ततोंतरिक्षमावृत्यवृत्रोधर्मभृतांवरः॥ अश्मवर्षेणदेवेंद्रंसमाकिरदतिद्रुतं॥ १८॥ ततोदेवगणाःक्रुद्धाःसर्वतःशरवृष्टिभिः॥ अश्मवर्षमपोहंतवृ
त्रप्रेरितमाहवे॥ १९॥ वृत्रस्तुकुरुशार्दूलमहामायोमहाबलः॥ मोहयामासदेवेंद्रंमायायुद्धेनसर्वशः ॥ २० ॥ तस्यवृत्रार्दितस्याथमोहआसीच्छतक्रतोः॥ र
थंतरेणतंतत्रवसिष्ठःसमबोधयत्॥ २१॥ वसिष्ठउवाच देवश्रेष्ठोसिदेवेंद्रदैत्यासुरनिबर्हण॥ त्रैलोक्यबलसंयुक्तःकस्माच्छक्रविषीदसि॥ २२॥ एष
ब्रह्माचविष्णुश्चशिवश्चैवजगत्पतिः॥ सोमश्चभगवान्देवःसर्वेचपरमर्षयः॥ २३॥ माकार्षीःकश्मलंशक्रकश्चिदेवेतरोयथा॥ आर्यायुद्धेमतिंकृत्वाजहिशत्रू
न्सुराधिप॥ २४॥ एषलोकगुरुस्त्र्यक्षःसर्वलोकनमस्कृतः॥ निरीक्षतेत्वांभगवांस्त्यजमोहंसुराधिप॥ २५॥ एतेब्रह्मर्षयश्चैवबृहस्पतिपुरोगमाः॥ स्तवेनशक्र
दिव्येनस्तुवंतित्वांजयायवै॥ २६॥ भीष्मउवाच एवंसंबोध्यमानस्यवसिष्ठेनमहात्मना॥ अतीववासवस्यासीद्बलमुत्तमतेजसः॥ २७॥ ततोबुद्धिमुपा
गम्यभगवान्पाकशासनः॥ योगेनमहतायुक्तस्तांमायांव्यपकर्षत॥ २८॥ ततोंगिरःसुतःश्रीमांस्तेचैवसुमहर्षयः॥ दृष्ट्वावृत्रस्यविक्रांतमुपागम्यमहेश्वरं॥
॥२९॥ऊचुर्वृत्रविनाशार्थंलोकानांहितकाम्यया॥ततोभगवतस्तेजोज्वरोभूत्वाजगत्पतेः॥३०॥समाविशत्तदारौद्रोवृत्रंलोकपतिंतदा॥ विष्णुश्चभगवान्देवः
सर्वलोकाभिपूजितः॥ ३१॥ ऐंद्रंसमाविशद्वज्रंलोकसंरक्षणेरतः॥ ततोबृहस्पतिर्धीमानुपागम्यशतक्रतुं॥ वसिष्ठश्चमहातेजाःसर्वेचपरमर्षयः॥ ३२॥ तेस
मासाद्यवरदंवासवंलोकपूजितं॥ ऊचुरेकाग्रमनसोजहिवृत्रमितिप्रभो॥ ३३॥ महेश्वरउवाच एषवृत्रोमहान्शक्रबलेनमहतावृतः॥ विश्वात्मासर्वग
श्चैवबहुमायश्चविश्रुतः॥ ३४॥ तदेनमसुरश्रेष्ठंत्रैलोक्येनापिदुर्जयं॥ जहित्वंयोगमास्थायमावमंस्थाःसुरेश्वर॥ ३५॥

॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ इतिशांतिपर्वणिमोक्षधर्मपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेएकाशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८१ ॥ ॥ ७ ॥

अनेनहितपस्तमंवलार्थममराधिप ॥ षष्टिंवर्षसहस्राणिब्रह्माचास्मैवरंददौ ॥ ३६ ॥ महत्त्वंयोगिनांचैवमहामायत्वमेवच ॥ महावलत्वंचतथातेजश्चाग्र्यंसुरेश्व
र ॥ ३७ ॥ एतत्त्वांमामकंतेजःसमाविशतिवासव ॥ व्यग्रमेनंत्वमप्येनंवज्रेणजहिदानवं ॥ ३८ ॥ शक्रउवाच भगवंस्त्वत्प्रसादेनदितिजंसुदुरासदं ॥ व
ज्रेणनिहनिष्यामिपश्यतस्तेसुरर्षभ ॥ ३९ ॥ भीष्मउवाच आविश्यमानेदैत्येतुज्वरेणाथमहासुरे ॥ देवतानामृषीणांचहर्षान्नादोमहानभूत् ॥ ४० ॥ त
तोदुंदुभयश्चैवशंखाश्चसुमहास्वनाः ॥ मुरजाडिंडिमाश्चैवप्रावाद्यंतसहस्रशः ॥ ४१ ॥ असुराणांतुसर्वेषांस्मृतिलोपोमहानभूत् ॥ मायानाशश्चवलवान्क्षणेनम
मपद्यत ॥ ४२ ॥ तथाविष्टमथोज्ञात्वाऋषयोदेवतास्तथा ॥ स्तुवंतःशक्रमीशानंतथाप्राचोदयन्नपि ॥ ४३ ॥ रथस्थस्यहिशक्रस्ययुद्धकालेमहात्मनः ॥ ऋषि
भिस्तूयमानस्यरूपमासीत्सुदुर्दृशं ॥ ४४ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति० मोक्ष० वृत्रवधेएकाशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८१ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥
भीष्मउवाच वृत्रस्यतुमहाराजज्वराविष्टस्यसर्वशः ॥ अभवन्यानिलिंगानिशरीरेतानिमेशृणु ॥ १ ॥ ज्वलितास्योभवद्घोरोवैवर्ण्यंचागमत्परं ॥ गात्रकंप
श्चसुमहान्श्वासश्चाप्यभवन्महान् ॥ २ ॥ रोमहर्षश्चतीव्रोभून्निःश्वासश्चमहान्नृप ॥ शिवाचाशिवसंकाशातस्यवक्त्रात्सुदारुणा ॥ ३ ॥ निष्पपातमहाघोरास्मृतिः
सातस्यभारत ॥ उल्काश्चज्वलितास्तस्यदीप्ताःपार्श्वेप्रपेदिरे ॥ ४ ॥ गृध्राःकंकावलाकाश्चवाचोमुंचन्सुदारुणाः ॥ वृत्रस्योपरिसंहृष्टाश्चक्रवत्परिवभ्रमुः ॥ ५ ॥
ततस्तंरथमास्थायदेवाप्यायितआहवे ॥ वज्रोद्यतकरःशक्रस्तंदैत्यंसमवैक्षत ॥ ६ ॥ अमानुषमथोनादंसमुमोचमहासुरः ॥ व्यजृंभच्चैवराजेंद्रतीव्रज्वरसम
न्वितः ॥ ७ ॥ अथास्यजृंभतःशक्रस्ततोवज्रमवासृजत् ॥ सवज्रःसुमहातेजाःकालाग्निसदृशोपमः ॥ ८ ॥ क्षिप्रमेवमहाकायंवृत्रंदैत्यमपातयत् ॥ ततोनादः
समभवत्पुनरेवसमंततः ॥ ९ ॥ वृत्रंविनिहतंदृष्ट्वादेवानांभरतर्षभ ॥ वृत्रंतुहत्वामघवादानवारिर्महायशाः ॥ १० ॥ वज्रेणविष्णुयुक्तेनदिवमेवसमाविशत् ॥
अथवृत्रस्यकौरव्यशरीरादभिनिःसृता ॥ ११ ॥ ब्रह्मवध्यामहाघोरारौद्रालोकभयावहा ॥ करालदशनाभीमाविकृताकृष्णपिंगला ॥ १२ ॥ प्रकीर्णमूर्धजाचैव
घोरनेत्राचभारत ॥ कपालमालिनीचैवकृत्येवभरतर्षभ ॥ १३ ॥

वृत्रस्येति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ यस्त्वमि

रुधिरार्द्राचधर्मज्ञचीरवल्कलवासिनी ॥ साभिनिष्क्रम्यराजेंद्रतादृग्रूपाभयावहा ॥ १४ ॥ वज्रिणंमृगयामासतदाभरतसत्तम ॥ कस्यचित्त्वथकालस्यवृत्रहा
कुरुनंदन ॥ १५ ॥ स्वर्गायाभिमुखःप्रायाल्लोकानांहितकाम्यया ॥ साविनिःसरमाणंतुदृष्ट्वाशक्रंमहौजसं ॥ १६ ॥ जग्राहवध्यादेवेंद्रंसुलग्नाचाभवत्तदा ॥ सहि
तस्मिन्समुत्पन्नेब्रह्मवध्याकृतेभये ॥ १७ ॥ नलिन्याविसमध्यस्थउवासाब्दगणान्बहून् ॥ अनुसृत्यतुयत्नात्सतयावैब्रह्महत्यया ॥ १८ ॥ तदागृहीतःकौरव्यनि
स्तेजाःसमपद्यत ॥ तस्याव्यपोहनेशक्रःपरंयत्नंचकारह ॥ १९ ॥ नचाशकत्तांदेवेंद्रोब्रह्मवध्यांव्यपोहितुं ॥ गृहीतएवतुतयादेवेंद्रोभरतर्षभ ॥ २० ॥ पितामहमु
पागम्यशिरसाप्रत्यपूजयत् ॥ ज्ञात्वागृहीतंशक्रंसद्विजप्रवरवध्यया ॥ २१ ॥ ब्रह्मासचिंतयामासतदाभरतसत्तम ॥ तामुवाचमहाबाहोब्रह्मवध्यांपितामहः ॥
॥ २२ ॥ स्वरेणमधुरेणाथसांत्वयन्निवभारत ॥ मुच्यतांत्रिदशेंद्रोयंमत्प्रियंकुरुभाविनि ॥ २३ ॥ ब्रूहिकिंतेकरोम्यद्यकामंकिंत्वमिहेच्छसि ॥ २४ ॥ ब्रह्मवध्यो
वाच त्रिलोकपूजितेदेवप्रीतेत्रैलोक्यकर्तरि ॥ कृतमेवहिमन्यामिनिवासंतुविधत्स्वमे ॥ २५ ॥ त्वयाकृतेयंमर्यादालोकसंरक्षणार्थिना ॥ स्थापनावैसुमह
तीत्वयादेवप्रवर्तिता ॥ २६ ॥ प्रीतेतुत्वयिधर्मज्ञसर्वलोकेश्वरप्रभो ॥ शक्रादपगमिष्यामिनिवासंसंविधत्स्वमे ॥ २७ ॥ भीष्मउवाच तथेतितांप्राह
तदाब्रह्मवध्यांपितामहः ॥ उपायतःसशक्रस्यब्रह्मवध्यांव्यपोहत ॥ २८ ॥ ततःस्वयंभुवाध्यातस्तत्रवह्निर्महात्मना ॥ ब्रह्माणमुपसंगम्यततोवचनमब्रवीत् ॥ २९ ॥
प्राप्तोस्मिभगवन्देवत्वत्सकाशमनिंदित ॥ यत्कर्तव्यंमयादेवतद्भवान्वक्तुमर्हसि ॥ ३० ॥ ब्रह्मोवाच बहुधाविभजिष्यामिब्रह्मवध्यामिमामहं ॥ शक्र
स्याघविमोक्षार्थंचतुर्भागंप्रतीच्छवै ॥ ३१ ॥ अग्निरुवाच ममर्मोक्षस्यकोऽतोवैब्रह्मन्ध्यायस्ववैप्रभो ॥ एतदिच्छामिविज्ञातुंतत्वतोलोकपूजित ॥ ३२ ॥
ब्रह्मोवाच यस्त्वांज्वलंतमासाद्यस्वयंवैमानवःक्वचित् ॥ बीजौषधिरसैर्वन्हेनयक्ष्यतितमोवृतः ॥ ३३ ॥ तमेषायास्यतिक्षिप्रंतत्रैवचनिवत्स्यति ॥ ब्रह्मव
ध्याहव्यवाहव्येतुतेमानसोज्वरः ॥ ३४ ॥ इत्युक्तःप्रतिजग्राहतद्वचोहव्यकव्यभुक् ॥ पितामहस्यभगवांस्तथाचतदभूत्प्रभो ॥ ३५ ॥ ततोवृक्षौषधितृणंसमाहूय
पितामहः ॥ इममर्थंमहाराजवक्तुंसमुपचक्रमे ॥ ३६ ॥ ततोवृक्षौषधितृणंतथैवोक्तंयथातथं ॥ व्यथितंवन्हिवद्राजन्ब्रह्माणमिदमब्रवीत् ॥ ३७ ॥

ति यःआहिताग्निरधिकारी बीजैःपुरोडाशादिना ओषधिरसैःसोमेनपयआदिभिर्वाः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

॥३८॥३९॥४०॥४१॥४२॥४३॥४४॥४५॥४६॥४७॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥५६ ॥ ब्रह्मविदांवधःइंद्रस्यापिअत्यंतदुःखदःनाशहेतुश्चभवनीत्यध्यायतात्पर्यं ॥

अस्माकंब्रह्मवध्यायाःकोंतोलोकपितामह ॥ दैवेनाभिहतानस्मान्नपुनर्हंतुमर्हसि ॥ ३८ ॥ वयमग्निंतथाशीतंवर्षंचपवनेरितं ॥ सहामःसततंदेवतथाच्छेदन
भेदने ॥ ३९ ॥ ब्रह्मवध्यामिमामद्यभवतःशासनाद्वयं ॥ गृहीष्यामस्त्रिलोकेशमोक्षंचिंतयतांभवान् ॥ ४० ॥ ब्रह्मोवाच पर्वकालेतुसंप्राप्तेयोवैछेदनभे
दनं ॥ करिष्यतिनरोमोहात्तमेषानुगमिष्यति ॥ ४१ ॥ भीष्मउवाच ततोवृक्षौपधितृणमेवमुक्तंमहात्मना ॥ ब्रह्माणमभिसंपूज्यजगामाशुयथागतं ॥
॥ ४२ ॥ आहूयाप्सरसोदेवस्ततोलोकपितामहः ॥ वाचामधुरयाप्राहसांत्वयन्निवभारत ॥ ४३ ॥ इयमिंद्रादनुप्राप्ताब्रह्मवध्यावरांगनाः ॥ चतुर्थमस्याभागां
शंमयोक्ताःसंप्रतीच्छत ॥ ४४ ॥ अप्सरसऊचुः ग्रहणेकृतबुद्धीनांदेवेशतवशासनात् ॥ मोक्षंसमयतोस्माकंचिंतयस्वपितामह ॥ ४५ ॥ ब्रह्मोवाच
रजस्वलासुनारीषुयोवैमैथुनमाचरेत् ॥ तमेषायास्यतिक्षिप्रंव्येतुवोमानसोज्वरः ॥ ४६ ॥ भीष्मउवाच तथेतिहृष्टमनसइत्युक्ताप्सरसांगणाः ॥ स्वा
निस्थानानिसंप्राप्यरेमिरेभरतर्षभ ॥ ४७ ॥ ततस्त्रिलोककृद्देवःपुनरेवमहातपाः ॥ [illegible]ब्रह्मध्यातास्ताश्चाप्यथागमन् ॥ ४८ ॥ तास्तुसर्वाःसमाग
म्यब्रह्माणममितौजसं ॥ इदमूचु[illegible]पितामह ॥ ४९ ॥ इमाःस्मदेवसंप्राप्तास्त्वत्सकाशमरिंदम ॥ शासनात्तवलोकेशसमाज्ञापयनःप्रभो ॥
॥ [illegible] ॥ ब्रह्मोवाच इयंवृत्रादनुप्राप्तापुरुहूतंमहाभया ॥ ब्रह्मवध्याचतुर्थांशमस्यायूयंप्रतीच्छत ॥ ५१ ॥ आपऊचुः एवंभवतुलोकेशयथावदसि
नःप्रभो ॥ मोक्षंसमयतोऽस्माकंसंचिंतयितुमर्हसि ॥ ५२ ॥ त्वंहिदेवेशसर्वस्यजगतःपरमागतिः ॥ कोन्यःप्रसादोहिभवेद्यन्नःकृच्छ्रात्समुद्धरेत् ॥ ५३ ॥ ब्र
ह्मोवाच अल्पाइतिमतिंकृत्वायोनरोबुद्धिमोहितः ॥ श्लेष्ममूत्रपुरीषाणियुष्मासुप्रतिमोक्ष्यति ॥ ५४ ॥ तमियंयास्यतिक्षिप्रंतत्रैवचनिवत्स्यति ॥ तथा
वोभवितामोक्षइतिसत्यंब्रवीमिवः ॥ ५५ ॥ ततोविमुच्यदेवेंद्रंब्रह्मवध्यायुधिष्ठिर ॥ यथाविसृष्टंतंवासमागमद्देवशासनात् ॥ ५६ ॥ एवंशक्रेणसंप्राप्ताब्रह्मव
ध्याजनाधिप ॥ पितामहमनुज्ञाप्यसोश्वमेधमकल्पयत् ॥ ५७ ॥ श्रूयतेचमहाराजसंप्राप्तावासवेनवै ॥ ब्रह्मवध्याततःशुद्धिंहयमेधेनलब्धवान् ॥ ५८ ॥ समवा
प्यश्रियंदेवोहत्वारींश्चसहस्रशः ॥ प्रहर्षमतुलंलेभेवासवःपृथिवीपते ॥ ५९ ॥ वृत्रस्यरुधिराच्चैवशिखंडाःपार्थजज्ञिरे ॥ द्विजातिभिरभक्ष्यास्तेदीक्षितैश्चतपोध
नैः ॥ ६० ॥ सर्वावस्थंत्वमप्येषांद्विजातीनांप्रियंकुरु ॥ इमेहिभूतलेदेवाःप्रथिताःकुरुनंदन ॥ ६१ ॥ ॥५७॥५८॥५९॥६०॥६१॥

॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ इतिशांतिपर्वणिमोक्षधर्मपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेद्व्यशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८२ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ प्रसंगात्ज्वरोत्पत्तिपृच्छ

एवंशक्रेणकौरव्यबुद्धिसौक्ष्म्यान्महासुरः ॥ उपायपूर्वंनिहतोवृत्रोऽथामिततेजसा ॥ ६२ ॥ एवंत्वमपिकौंतेयपृथिव्यामपराजितः ॥ भविष्यसियथादेवःशतक्रतुरमित्रहा ॥ ६३ ॥ येतुशक्रकथांदिव्यामिमांपर्वसुपर्वसु ॥ विप्रमध्येवदिष्यंतिननेप्राप्स्यंतिकिल्बिषं ॥ ६४ ॥ इत्येतद्वृत्रमाश्रित्यशक्रस्यात्यद्भुतंमहत् ॥ कथितंकर्मनेतातकिंभूयःश्रोतुमिच्छसि ॥ ६५ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति० मोक्ष० ब्रह्महत्याविभागेद्व्यशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८२ ॥ ॥ ७ ॥

युधिष्ठिरउवाच पितामहमहाप्राज्ञसर्वशास्त्रविशारद ॥ अस्मिन्वृत्रवधेदेवविवक्षाममजायते ॥ १ ॥ ज्वरेणमोहितोवृत्रःकथितस्तेजनाधिप ॥ निहतोवासवेनेहवज्रेणेतितदानघ ॥ २ ॥ कथमेषमहाप्राज्ञज्वरःप्रादुर्बभौकुतः ॥ ज्वरोत्पत्तिंनिपुणतःश्रोतुमिच्छाम्यहंप्रभो ॥ ३ ॥ भीष्मउवाच शृणुराजन्ज्वरस्येमंसंभवंलोकविश्रुतं ॥ विस्तरंचास्यवक्ष्यामियादृशश्चैवभारत ॥ ४ ॥ पुरामेरोर्महाराजशृंगंत्रैलोक्यपूजितं ॥ ज्योतिष्कंनामसावित्रंसर्वरत्नविभूषितं ॥ ॥ ५ ॥ अप्रमेयमनाधृष्यंसर्वलोकेषुभारत ॥ तत्रदेवोगिरितटेहेमधातुविभूषिते ॥ ६ ॥ पर्यंकइवविभ्राजन्नुपविष्टोबभूवह ॥ शैलराजसुताचास्यनित्यंपार्श्वेस्थिताबभौ ॥ तथादेवामहात्मानोवसवश्चामितौजसः ॥ ७ ॥ तथैवचमहात्मानावश्विनौभिषजांवरौ ॥ तथावैश्रवणोराजागुह्यकैरभिसंवृतः ॥ ८ ॥ यक्षाणामीश्वरःश्रीमान्कैलासनिलयःप्रभुः ॥ उपासंतमहात्मानमुशनाचमहामुनिः ॥ ९ ॥ सनत्कुमारप्रमुखास्तथैवचमहर्षयः ॥ अंगिरःप्रमुखाश्चैवतथादेवर्षयोपरे ॥ १० ॥ विश्वावसुश्चगंधर्वस्तथानारदपर्वतौ ॥ अप्सरोगणसंघाश्चसमाजग्मुरनेकशः ॥ ११ ॥ ववौसुखःशिवोवायुर्नानागंधवहःशुचिः ॥ सर्वर्तुकुसुमोपेताःपुष्पवंतोद्रुमास्तथा ॥ १२ ॥ तथाविद्याधराश्चैवसिद्धाश्चैवतपोधनाः ॥ महादेवंपशुपतिंपर्युपासंतभारत ॥ १३ ॥ भूतानिचमहाराजनानारूपधराण्यथ ॥ राक्षसाश्चमहारौद्राःपिशाचाश्चमहाबलाः ॥ १४ ॥ बहुरूपधराहृष्टानानाप्रहरणोद्यताः ॥ देवस्यानुचरास्तत्रतस्थिरेचानलोपमाः ॥ १५ ॥ नंदीचभगवांस्तत्रदेवस्यानुमतेस्थितः ॥ प्रगृह्यज्वलितंशूलंदीप्यमानःस्वतेजसा ॥ १६ ॥ गंगाचसरितांश्रेष्ठासर्वतीर्थजलोद्भवा ॥ पर्युपासततंदेवंरूपिणीकुरुनंदन ॥ १७ ॥ सएवंभगवांस्तत्रपूज्यमानःसुरर्षिभिः ॥ देवैश्चसुमहातेजामहादेवोव्यतिष्ठत ॥ १८ ॥

ति पितामहेत्यादिना ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

कस्यचित्वथकालस्यदक्षोनामप्रजापतिः॥ पूर्वोक्तेनविधानेनयक्ष्यमाणोन्वपद्यत ॥ १९ ॥ ततस्तस्यमखंदेवाःसर्वेशक्रपुरोगमाः॥ गमनायसमागम्यबुद्धि
मापेदिरेतदा॥ २०॥ तेविमानैर्महात्मानोज्वलनार्कसमप्रभैः ॥ देवस्यानुमतेगच्छन्गंगाद्वारमितिश्रुतिः॥ २१॥ प्रस्थितादेवतादृष्ट्वाशैलर[illegible]सुतातदा॥ उवा
चवचनंसाध्वीदेवंपशुपतिंपतिं॥ २२॥ भगवन्क्कनुयांत्येतेदेवाःशक्रपुरोगमाः ॥ ब्रूहितत्त्वेनतत्त्वज्ञसंशयोमेमहानयं॥ २३॥ महेश्वरउवाच दक्षोनाम
महाभागेप्रजानांपतिरुत्तमः॥ हयमेधेनयजतेतत्रयांतिदिवौकसः॥ २४॥ उमावाच यज्ञमेतंमहादेवकिमर्थंनाधिगच्छसि॥ केनवाप्रतिषेधेनगमनं
तेनविद्यते॥ २५॥ महेश्वरउवाच सुरैरेवमहाभागेपूर्वमेतदनुष्ठितं॥ यज्ञेषुसर्वेषुममनभागउपकल्पितः॥ २६॥ पूर्वोपायोपपन्नेनमार्गेणवरवर्णिनि॥
नमेसुराःप्रयच्छंतिभागंयज्ञस्यधर्मतः ॥ २७॥ उमावाच भगवन्सर्वभूतेषुप्रभावाभ्यधिकोगुणैः॥ अजय्यश्चाप्यधृष्यश्चतेजसायशसाश्रिया॥ २८॥
अनेनतेमहाभागप्रतिषेधेनभागतः॥ अतीवदुःखमुत्पन्नंवेपथुश्चममानघ॥ २९॥ भीष्मउवाच एवमुक्त्वातुसादेवीतदापशुपतिंपतिं॥ तूष्णींभूताभ
वद्राजन्दह्यमानेनचेतसा॥ ३०॥ अथदेव्यामतंज्ञात्वाहृद्गतंयच्चिकीर्षितं॥ ससमाज्ञापयामासतिष्ठत्वमितिनंदिनं ॥ ३१ ॥ ततोयोगबलंकृत्वासर्वयोगेश्वरे
श्वरः॥ तंयज्ञंसमहातेजाभीमैरनुचरैस्तदा ॥ ३२॥ सहसाघातयामासदेवदेवःपिनाकधृन्॥ केचिन्नादानमुंचंतकेचिद्धासांश्चचक्रिरे ॥ ३३॥ रुधिरेणापरेरा
जंस्तत्राग्निंसमवाकिरन्॥ केचिद्यूपान्समुत्पाट्यबभ्रमुर्विकृताननाः ॥ ३४ ॥ आस्यैरन्येचाग्रसंततथैवपरिचारकान्॥ ततःसयज्ञोनृपतेवध्यमानःसमंततः॥
॥ ३५॥ आस्थायमृगरूपंवैखमेवाभ्यगमत्तदा॥ तंतुयंज्ञंतथारूपंगच्छंतमुपलभ्यसः ॥ ३६॥ धनुरादायबाणेनतदान्वसरतप्रभुः ॥ ततस्तस्यसुरेशस्यक्रोधा
दमिततेजसः॥ ३७॥ ललाटात्प्रसृतोघोरःस्वेदबिंदुर्बभूवह॥ तस्मिन्पतितमात्रेचस्वेदबिंदौतदाभुवि॥ ३८॥ प्रादुर्बभूवसुमहानग्निःकालानलोपमः॥ तत्रचा
जायततदापुरुषःपुरुषर्षभ॥ ३९॥ ह्रस्वोतिमात्ररक्ताक्षोहरिश्मश्रुर्विभीषणः॥ ऊर्ध्वकेशोतिरोमांगःश्येनोलूकस्तथैवच ॥ ४०॥ करालकृष्णवर्णश्चरक्तवासा
स्तथैवच॥ तंयज्ञंसुमहासत्वोऽदहत्कक्षमिवानलः ॥ ४१॥ व्यचरत्सर्वतोदेवान्प्राद्रवत्सऋषींस्तथा॥ देवाश्चाप्याद्रवन्सर्वतनोभीतादिशोदश ॥ ४२॥ तेनत
स्मिन्विचरतापुरुषेणविशांपते॥ पृथिवीह्यचलद्राजन्नतीवभरतर्षभ॥ ४३॥

॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ शिलाजतुधातुविशेषः नीलिकाशैवालं ॥ ५२ ॥ खोरकःपशूनांपादरोगः ॥ ५३ ॥ रंध्रागतंअश्वगलरंध्रगतंमांसखंडं ॥ ५४ ॥ ५५ ॥

॥१६१॥ १२

हाहाभूतंजगत्सर्वमुपलक्ष्यतदाप्रभुः ॥ पितामहोमहादेवंदर्शयन्प्रत्यभाषत ॥ ४४ ॥ ब्रह्मोवाच भवतोपिसुराःसर्वेभागंदास्यंतिवैप्रभो ॥ क्रियतांप्रति
संहारःसर्वदेवेश्वरत्वया ॥ ४५ ॥ इमाहिदेवताःसर्वाऋषयश्चपरंतप ॥ तवक्रोधान्महादेवनशांतिमुपलेभिरे ॥ ४६ ॥ यश्चैषपुरुषोजातःस्वेदात्तेविबुधोत्तम ॥
ज्वरोनामैषधर्मज्ञलोकेषुप्रचरिष्यति ॥ ४७ ॥ एकीभूतस्यनत्वस्यधारणेतेजसःप्रभो ॥ समर्थासकलापृथ्वीबहुधासृज्यतामयं ॥ ४८ ॥ इत्युक्तोब्रह्मणादेवोभा
गेचापिप्रकल्पिते ॥ भगवंतंतथेत्याहब्रह्माणममितौजसं ॥ ४९ ॥ परांचप्रीतिमगमदुत्स्मयंश्चपिनाकधृत् ॥ अवापचतदाभागंयथोक्तंब्रह्मणाभवः ॥ ५० ॥
ज्वरंचसर्वधर्मज्ञोबहुधाव्यसृजत्तदा ॥ शांत्यर्थंसर्वभूतानांशृणुतच्चापिपुत्रक ॥ ५१ ॥ शीर्षाभितापोनागानांपर्वतानांशिलाजतु ॥ अपांतुनीलिकांविद्यान्नि
र्मोकंभुजगेषुच ॥ ५२ ॥ खोरकःसौरभेयाणामूषरंपृथिवीतले ॥ पशूनामपिधर्मज्ञदृष्टिप्रत्यवरोधनं ॥ ५३ ॥ रंध्रागतमथाश्वानांशिखोद्भेदश्चबर्हिणां ॥ नेत्र
रोगःकोकिलस्यज्वरःप्रोक्तोमहात्मना ॥ ५४ ॥ अवीनांपित्तभेदश्चसर्वेषामितिनःश्रुतं ॥ शुकानामपिसर्वेषांहिक्किकाप्रोच्यतेज्वरः ॥ ५५ ॥ शार्दूलेष्वथधर्मज्ञ
श्रमोज्वरइहोच्यते ॥ मानुषेषुतुधर्मज्ञज्वरोनामैषभारत ॥ ५६ ॥ मरणेजन्मनितथामध्येचाविशतेनरं ॥ एतन्माहेश्वरंतेजोज्वरोनामसुदारुणः ॥ ५७ ॥ नम
स्यश्चैवमान्यश्चसर्वप्राणिभिरीश्वरः ॥ अनेनहिसमाविष्टोवृत्रोधर्मभृतांवरः ॥ ५८ ॥ व्यजृंभततनःशक्रस्तस्मैवज्रमवासृजत् ॥ प्रविश्यवज्रंवृत्रंचदारयामा
सभारत ॥ ५९ ॥ दारितश्चसवज्रेणमहायोगीमहासुरः ॥ जगामपरमंस्थानंविष्णोरमिततेजसः ॥ ६० ॥ विष्णुभक्त्याहितेनेदंजगद्व्याप्तमभूत्तदा ॥ तस्माच्चनि
हतोयुद्धेविष्णोःस्थानमवाप्तवान् ॥ ६१ ॥ इत्येषवृत्रमाश्रित्यज्वरस्यमहतोमया ॥ विस्तरःकथितःपुत्रकिमन्यत्प्रब्रवीमिते ॥ ६२ ॥ इमांज्वरोत्पत्तिमदीनमान
सःपठेत्सदायःसुसमाहितोनरः ॥ विमुक्तरोगःससुखीमुदायुतोलभेतकामान्सयथामनीषितान् ॥ ६३ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति०मोक्ष० ज्वरोत्पत्तिर्नाम
त्र्यशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८३ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥

॥१६१॥

॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ इतिशांति०मो०नै०भा०त्र्यशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८३ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥

प्राचेतसस्येति वृत्रगीतोपसंहारेअयंसभगवान्देवःपितामहजनार्दनः सनत्कुमारोवृत्रायपत्तदाख्यातवान्पुरेतिश्रीकृष्णस्यप्रकरणप्रतिपाद्यत्वोक्त्यानिर्विशेषब्रह्मावाप्तिद्वारत्वमुक्तं तत्प्रसक्तानुप्रसक्तत्वेनवृत्र
वधंज्वरोत्पत्तिचोक्त्वापुनरपितस्यैवमूर्तिमतःपरमेश्वरस्यपरमकारुणिकत्वंदर्शयितुंद्विषंतमपिभगवान्दंडपूर्वकमनुगृह्णातीतिदक्षाख्यायिकामुखेनोक्तं तत्रकैमुतिकन्यायेनभक्तेष्वनुग्रहःसिध्यतीतिभक्त्याभ

जनमेजयउवाच प्राचेतसस्यदक्षस्यकथंवैवस्वतेंतरे॥ विनाशमगमद्ब्रह्मन्हयमेधःप्रजापतेः॥ १ ॥ देव्यामन्युकृतंमत्वाक्रुद्धःसर्वात्मकःप्रभुः ॥ प्रसादात्त
स्यदक्षेणसयज्ञःसंधितःकथं॥एतद्वेदितुमिच्छेयंतन्मेब्रूहियथातथं॥ २॥ वैशंपायनउवाच पुराहिमवतःपृष्ठेदक्षोवैयज्ञमाहरत् ॥ गंगाद्वारेशुभेदेशेऋ
षिसिद्धनिषेविते॥ ३॥ गंधर्वाप्सरसाकीर्णेनानाद्रुमलतावृते॥ ऋषिसंघैःपरिवृतंदक्षंधर्मभृतांवरं ॥ ४॥ पृथिव्यामंतरिक्षेचयेचस्वर्लोकवासिनः ॥ सर्वेप्रां
जलयोभूत्वाउपतस्थुःप्रजापतिं॥ ५॥ देवदानवगंधर्वाःपिशाचोरगराक्षसाः॥ हाहाहूहूश्चगंधर्वौतुंबरुर्नारदस्तथा ॥ ६ ॥ विश्वावसुर्विश्वसेनोगंधर्वाप्सरस
स्तथा॥ आदित्यावसवोरुद्राःसाध्याःसहमरुद्गणैः॥ ७॥ इंद्रेणसहिताःसर्वेआगतायज्ञभागिनः॥ ऊष्मपाःसोमपाश्चैवधूमपाआज्यपास्तथा ॥ ८॥ ऋषयः
पितरश्चैवआगताब्रह्मणासह॥ एतेचान्येचबहवोभूतग्रामाश्चतुर्विधाः ॥ ९ ॥ जरायुजांडजाश्चैवसहसास्वेदजोद्भिजैः ॥ आहूतामंत्रिताःसर्वेदेवाश्चसहपत्नि
भिः॥ १० ॥ विराजंतेविमानस्थादीप्यमानाइवाग्नयः॥ तान्दृष्ट्वामन्युनाविष्टोदधीचिर्वाक्यमब्रवीत् ॥ ११ ॥ नायंयज्ञोनवाधर्मोयत्ररुद्रोनइज्यते ॥ वध
बंधंप्रपन्नावैकिन्नुकालस्यपर्ययः॥ १२॥ किन्नुमोहान्नपश्यंतिविनाशंपर्युपस्थितं॥ उपस्थितंमहाघोरंनबुध्यंतिमहाध्वरे॥ १३॥ इत्युक्त्वासमहायोगीपश्यति
ध्यानचक्षुषा॥ सपश्यतिमहादेवंदेवींचवरदांशुभां ॥ १४॥ नारदंचमहात्मानंतस्यादेव्याःसमीपतः॥ संतोषंपरमंलेभेइतिनिश्चित्ययोगवित् ॥ १५॥ एकमं
त्रास्तुतेसर्वेयेनेशोननिमंत्रितः॥ तस्माद्देशादपक्रम्यदधीचिर्वाक्यमब्रवीत् ॥ १६॥ अपूज्यपूजनाच्चैवपूज्यानांचाप्यपूजनात्॥ नृघातकसमंपापंशश्वत्प्राप्नो
तिमानवः॥ १७॥ अनृतंनोक्तपूर्वंमेनचवक्ष्येकदाचन॥ देवतानामृषीणांचमध्येसत्यंब्रवीम्यहं ॥ १८॥ आगतंपशुभर्तारंस्रष्टारंजगतःपतिं॥ अध्वरेह्यग्रभो
क्तारंसर्वेषांपश्यतप्रभुं॥ १९॥

गवत्तोषणार्थंनाम्नामष्टसहस्रंचवक्तुमयमध्यायआरभ्यते मोक्षधर्मेषुपाठाच्चास्यसर्वस्यसाक्षात्तत्त्वज्ञानहेतुतयाशमदमादिवन्मोक्षोपयोगित्वं इतरेषांतुयज्ञादिवच्चित्तशुद्ध्युत्पादनद्वारातद्धेतुत्वमितिअयमेव
पदशःसम्यग्विभज्यते तत्रप्राचेतसस्यदक्षस्येत्यादिर्नाम्नामष्टसहस्रेणस्तुतवान्वृषभध्वजमित्यंतःस्पष्टार्थोयंग्रंथः तस्यतात्पर्यंपरमेश्वरद्रोहिणाकृतंकर्मअनर्थावहंतदनुग्रहमंतरेणदुश्चिकित्स्यंचेतिसएवप्रार्थ्यइ
ति॥ १॥ २॥ ३॥ ४॥ ५॥ ६॥ ७॥ ८॥ ९॥ १०॥ ११॥ १२॥ १३॥ १४॥ १५॥ १६॥ १७॥ १८॥ १९॥

 ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

दक्षउवाच संतिनोबहवोरुद्राःशूलहस्ताःकपर्दिनः ॥ एकादशस्थानगतानाहंवेद्मिमहेश्वरं ॥ २० ॥ दधीचिरुवाच सर्वेषामेवमंत्रोयंयेनासौननिमं
त्रितः ॥ यथाहंशंकरादूर्ध्वंनान्यंपश्यामिदैवतं ॥ तथादक्षस्यविपुलोयज्ञोयंनभविष्यति ॥ २१ ॥ दक्षउवाच एतन्मखेशायसुवर्णपात्रेहविःसमस्तंविधि १२
 मंत्रपूतं ॥ विष्णोर्नयाम्यप्रतिमस्यभागंप्रभुर्विभुश्चाहवनीयएषः ॥ २२ ॥ देव्युवाच किंनामदानंनियमंतपोवाकुर्यामहंयेनपतिर्ममाद्य ॥ लभेतभा
गंभगवानचिंत्योत्यर्धंतथाभागमथोतृतीयं ॥ २३ ॥ एवंब्रुवाणांभगवान्स्वपत्नींप्रहृष्टरूपःक्षुभितामुवाच ॥ नवेत्सिमांदेविकृशोदरांगिकिंनामयुक्तंवचनंम
खेशे ॥ २४ ॥ अहंविजानामिविशालनेत्रध्यानेनहीनानविदंत्यसंतः ॥ तवाद्यमोहेनचसेंद्रदेवालोकास्त्रयःसर्वतएवमूढाः ॥ २५ ॥ मामध्वरेशंसितारस्तुवंतिर
थंतरंसामगाश्चोपगांति ॥ मांब्राह्मणाब्रह्मविदोयजंतेममाध्वर्यवःकल्पयंतेचभागं ॥ २६ ॥ देव्युवाच सुप्राकृतोपिपुरुषःसर्वस्त्रीजनसंसदि ॥ स्तौति
गर्वायतेचापिस्वमात्मानंनसंशयः ॥ २७ ॥ भगवानुवाच नात्मानंस्तौमिदेवेशिपश्यमेतनुमध्यमे ॥ यंस्रक्ष्यामिवरारोहेयागार्थेवरवर्णिनि ॥ २८ ॥
इत्युक्त्वाभगवान्पत्नीमुमांप्राणैरपिप्रियां ॥ सोसृजद्भगवान्वक्त्राद्भूतंघोरंप्रहर्षणं ॥ २९ ॥ तमुवाचाक्षिपमखंदक्षस्येतिमहेश्वरः ॥ ततोवक्त्राद्विमुक्तेनसिंहेनैके
नलीलया ॥ ३० ॥ देव्यामन्युव्यपोहार्थंहतोदक्षस्यवैक्रतुः ॥ मन्युनाचमहाभीमामहाकालीमहेश्वरी ॥ ३१ ॥ आत्मनःकर्मसाक्षित्वेतेनसार्धंसहानुगा ॥ देवस्या
नुमतंमत्वाप्रणम्यशिरसाततः ॥ ३२ ॥ आत्मनःसदृशःशौर्याद्बलरूपसमन्वितः ॥ सएवभगवान्क्रोधःप्रतिरूपसमन्वितः ॥ ३३ ॥ अनंतबलवीर्यश्चअनंतबल
पौरुषः ॥ वीरभद्रइतिख्यातोदेव्यामन्युप्रमार्जकः ॥ ३४ ॥ सोसृजद्रोमकूपेभ्योरौम्यान्नामगणेश्वरान् ॥ रुद्रतुल्यागणारौद्रारुद्रवीर्यपराक्रमाः ॥ ३५ ॥ तेनिपेतु
स्ततस्तूर्णंदक्षयज्ञविहिंसया ॥ भीमरूपामहाकायाःशतशोथसहस्रशः ॥ ३६ ॥ ततःकिलकिलाशब्दैराकाशंपूरयन्निव ॥ तेनशब्देनमहतात्रस्तास्तत्रदिवौक
सः ॥ ३७ ॥ पर्वताश्चव्यशीर्यंतचकंपेचवसुंधरा ॥ मारुताश्चैवघूर्णंतेचुक्षुभेवरुणालयः ॥ ३८ ॥ अग्नयोनैवदीप्यंतेनैवदीप्यतिभास्करः ॥ ग्रहानैवप्रकाशंतेन
क्षत्राणिनचंद्रमाः ॥ ३९ ॥ ऋषयोनप्रकाशंतेनदेवानचमानुषाः ॥ एवंतुतिमिरीभूतेनिर्दहंत्यपमानिताः ॥ ४० ॥ प्रहरंत्यपरेघोरायूपानुत्पाटयंतिच ॥ प्रमर्दं
तितथाचान्येविमर्दंतितथापरे ॥ ४१ ॥ आधावंतिप्रधावंतिवायुवेगामनोजवाः ॥ चूर्ण्यंतेयज्ञपात्राणिदिव्यान्याभरणानिच ॥ ४२ ॥

विशीर्यमाणादृश्यंतेताराइवनभस्तले॥ दिव्यान्नपानभक्ष्याणांराशयःपर्वतोपमाः ॥ ४३ ॥ क्षीरनद्योथदृश्यंतेघृतपायसकर्दमाः॥ दधिमंडोदकादिव्याःखंड
शर्करवालुकाः॥ ४४॥ षड्रसानिवहंत्येतागुडकुल्यामनोरमाः ॥ उच्चावचानिमांसानिभक्ष्याणिविविधानिच ॥४५॥ पानकानिचदिव्यानिलेह्यचोष्याणिया
निच॥ भुंजतेविविधैर्वक्त्रैर्विलुंपंत्याक्षिपंतिच ॥ ४६॥ रुद्रकोपान्महाकायाःकालाग्निसदृशोपमाः॥ क्षोभयन्सुरसैन्यानिभीषयंतःसमंततः ॥४७॥ क्रीडंतिवि
विधाकाराश्चिक्षिपुःसुरयोषितः॥ रुद्रक्रोधात्प्रयत्नेनसर्वदेवैःसुरक्षितं॥ ४८॥ तंयज्ञमदहच्छीघ्रंरुद्रकर्मासमंततः॥ चकारभैरवंनादंसर्वभूतभयंकरं॥ ४९॥
छित्वाशिरोवैयज्ञस्यननादचमुमोदच॥ ततोब्रह्मादयोदेवादक्षश्चैवप्रजापतिः॥५०॥ ऊचुःप्रांजलयःसर्वेकथ्यतांकोभवानिति॥ वीरभद्रउवाच नाहं
रुद्रोनवादेवीनैवभोक्तुमिहागतः॥ ५१ ॥ देव्यामन्युकृतंमत्वाक्रुद्धःसर्वात्मकःप्रभुः॥ द्रष्टुंवानैवविप्रेंद्रान्नैवकौतूहलेनवा ॥ ५२ ॥ तवयज्ञविघातार्थंसंप्राप्तं
विद्धिमामिह॥ वीरभद्रइतिख्यातोरुद्रकोपाद्विनिःसृतः॥ ५३॥ भद्रकालीतिविख्यातादेव्याःकोपाद्विनिःसृता॥ प्रेषितौदेवदेवेनयज्ञांतिकमिहागतौ ॥ ५४॥
शरणंगच्छविप्रेंद्रदेवदेवमुमापतिं॥ वरंक्रोधोपिदेवस्यवरदानंनचान्यतः ॥ ५५ ॥ वीरभद्रवचःश्रुत्वादक्षोधर्मभृतांवरः॥ तोषयामासस्तोत्रेणप्रणिपत्यम
हेश्वरं॥ ५६॥ प्रपद्येदेवमीशानंशाश्वतंध्रुवमव्ययं॥ महादेवंमहात्मानंविश्वस्यजगतःपतिं ॥ ५७॥ (दक्षप्रजापतेर्यज्ञद्रव्यैस्तैःसुसमाहितैः॥ आहूतादेवताः
सर्वाऋषयश्चतपोधनाः॥ ५८॥ देवोनाहूयतेतत्रविश्वकर्मामहेश्वरः॥ तत्रक्रुद्धामहादेवीगणांस्तत्रव्यसर्जयत्॥ ५९ ॥ प्रदीप्तयज्ञवाटेतुविद्रुतेषुद्विजातिषु॥
तारागणमनुप्राप्तेरौद्रेदीप्तेमहात्मनि॥ ६०॥ शूलनिर्भिन्नहृदयैःकूजद्भिःपरिचारकैः॥ निखातोत्पाटितैर्यूपैरपविद्धैरितस्ततः॥ ६१॥ उत्पतद्भिःपतद्भिश्चगृध्रै
रामिषगृद्धिभिः॥ पक्षवातविनिर्धूतैःशिवाशतनिनादितैः॥ ६२ ॥ यक्षगंधर्वसंघैश्चपिशाचोरगराक्षसैः)॥ प्राणापानौसंनिरुध्यवै*क्स्थानेन[illegible]तः॥६३॥
विचार्यसर्वतोदृष्टिंवद्दृष्टिरमित्रजित्॥ सहसादेवदेवेशोत्थ्यग्निकुंडात्समुत्थितः॥६४॥विभ्रत्सूर्यसहस्रस्यतेजःसंवर्तकोपमः॥ स्मितंकृत्वाब्रवीद्वाक्यंब्रूहिकिंक
रवाणिते॥ ६५॥ श्राविते चमखाध्यायेदेवानांगुरुणाततः॥ तमुवाचांजलिंकृत्वादक्षोदेवंप्रजापतिः॥ ६६॥ भीतशंकितवित्रस्तःसबाष्पवदनेक्षणः॥ यदिप्र
सन्नोभगवान्यदिचाहंभवप्रियः॥ ६७॥ यदिवाहमनुग्राह्योयदिवावरदोमम॥ यद्दग्धंभक्षितंपीतमशितंयच्चनाशितं॥ ६८॥

* पद्मासनापरपर्यायेणयोगासनेन

॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ यैर्नामधेयैरिति उत्तरार्धेनानीतिशेषः ॥ ७२ ॥ नन्विहनाम्नामष्टसहस्रेणेत्यष्टाधिकंसहस्रंनाम्नांवक्तव्यत्वेनप्रतिज्ञातं तत्रनामपाठेकिंचिदधिकानिषट्शतनामान्युपलभ्यंते नच
स्तुतिपदेभ्योविपरिणामेननामान्युन्नेतुंशक्यंते अन्यशब्दस्यान्यार्थत्वकल्पनेप्रमाणाभावात् नचतावतापिसंख्यापूर्तिःसंभवति तस्माद्गलितइहनामसमाम्नायइत्यन्याख्येयमेनत्सहस्रनामस्तोत्रंनापिपठनीयं
न्यूनत्वेनवाग्वज्रत्वात् वाग्वज्रोहिमंत्रोऽध्येतारंनाशयति तथाचोक्तंशिक्षायां मंत्रोहीनःस्वरतोवर्णतोवामिथ्याप्रयुक्तोननमर्थमाह सवाग्वज्रोयजमानंहिनस्तियथेंद्रशत्रुःस्वरतोऽपराधादितिइंद्रंहंतुकामे
नत्वष्ट्रापुत्रार्थिनास्वाहेंद्रशत्रुर्वर्धस्वेतिमंत्रेणहोमंकुर्वताऽइंद्रपदंस्थेटसिद्धयेंऽतोदात्तंप्रयोज्यं तच्चनप्रयुक्तंप्रत्युतआद्युदात्तमेवतत्पठितमितिइंद्रएवतत्पुत्रस्यनाशकोजातइत्युपाख्यायतेत्वष्टाहतपुत्र[इ]त्यनुवाकेतस्मा
दस्यस्तवस्यमोक्षमंत्रत्वात्तद्वैगुण्यंहीनत्वान्नेष्टार्थप्रदत्वंयुज्यतेऽपितुपाठकानर्थकरत्वमेवेतिचेत् उच्यते इदमिहजाबालाःसमामनंति अथहैनंब्रह्मचारिणऊचुःकिंजप्येनामृतत्वंब्रूहीतिसहोवाचयाज्ञवल्क्यःशतरुद्रियेणेत्येतानिहवाअमृतस्यनामधेयान्येतैर्हवाअमृतोभवतीति अत्रनामजपस्यामृतसाधनत्वंगम्यते तेषांचनाम्नांन्यूनाधिकभावेनानेकासुशाखासुपठितानांगुणोपसंहारन्यायेनैकत्रोपसंहा
रेणभवितव्यं तच्चास्मदादीनामशक्यमितिभगवान्बादरायणस्तैत्तिरीयकवाजसनेयकादिप्रसिद्धशाखासुविद्यमानानांनाम्नामुपसंहारमिहकृतवान् यथाहिआपस्तंबादिःकल्पकारःस्वपरशाखास्थान्यंगान्युप

चूर्णीकृतापविद्धंचयज्ञसंभारमीदृशं ॥ दीर्घकालेनमहताप्रयत्नेनसुसंचितं ॥ तन्नमिथ्याभवेन्मह्यंवरमेतमहंवृणे ॥ ६९ ॥ तथास्त्वित्याहभगवान्भगनेत्रहरो
हरः ॥ धर्माध्यक्षोविरूपाक्षस्त्र्यक्षोदेवःप्रजापतिः ॥ ७० ॥ जानुभ्यामवनींगत्वादक्षोलब्ध्वाभवाद्वरं ॥ नाम्नामष्टसहस्रेणस्तुतवान्वृषभध्वजं ॥ ७१ ॥ युधिष्ठि
रउवाच ॥ यैर्नामधेयैःस्तुतवान्दक्षोदेवंप्रजापतिः ॥ वक्तुमर्हसिमेतातश्रोतुंश्रद्धाममानघ ॥ ७२ ॥ भीष्मउवाच श्रूयतांदेवदेवस्यनामान्यद्भुतकर्मणः ॥
गूढव्रतस्यगुह्यानिप्रकाशानिचभारत ॥ ७३ ॥ नमस्तेदेवदेवेशदेवारिबलसूदन ॥ देवेंद्रबलविष्टंभदेवदानवपूजित ॥ ७४ ॥

दिश्यआग्नेयमष्टाकपालमितियथासमाम्नानमितिमध्येप्रधानंसिद्धवन्निर्दिश्यपुनरुपरिष्टाच्चान्यान्यंगान्युपदिशतितद्वदिहापि नमस्तेदेवदेवेशेत्यादिनाकानिचिन्नामान्युपदिश्यत्रिसौपर्णंतथाब्रह्मयजुषांशत
रुद्रियमितिसुपर्णशतरुद्रियेनाममालायांसिद्धवन्निर्दिश्यशेषमपिनामधेयगणंपठति तथाचयथाप्रतिज्ञातमष्टोत्तरसहस्रनाम्नांसंख्यापूर्यतेनान्यथा तदिदमभिप्रेत्योक्तं गुह्यानीति गुह्यानिअश्रद्धाद्युपहतेषुअप्र
काश्यानि ॥ ७३ ॥ आदिपुरुषायनमः नमस्तेदेवेति ब्रह्मविद्याधिकाराद्ध्यात्मपरतयैवेतानिव्याख्येयानि तथाहि हेदेवजगन्निर्माणक्रीडापरतेतुभ्यंनमः तेइतियुष्मदर्थस्यदृश्यस्यप्रमेयस्यनिर्देशः देवेश
देवाःइंद्रियाणि ईशोबुद्धिः पूर्बुद्धिःख्यातिरीश्वरइतिस्मृतेः एतदुभयात्मक एतेनप्रमाणप्रमात्रोर्निर्देशःकृतः एवंनामत्रयेणज्ञेयज्ञानज्ञात्रात्मकत्वंदेवस्योक्तं तत्प्राप्त्युपायंत्रयेणाह देवारीति देवाःशमाद्याइंद्रिय
वृत्तयस्तेषामरयोऽसुराःकामादयस्तेषांबलस्यसूदन तथाचशमकामादिषुदेवासुरशब्दयोःप्रयोगोदृष्टःद्वयाहप्राजापत्यादेवाश्चासुराश्चेति देवानामिंद्रियाणांइंद्रोबुद्धिस्तस्याबलंविषयप्रावण्यंतद्विशेषेणस्तभ्ना
तीतिदेवेंद्रबलविष्टंभ अतएवदेवैरिंद्राद्यैर्दानवैर्बाणाद्यैश्चपूजितआदरनैरंतर्यसत्कारसेवित एवंचकामादिजयोधीनिरोधस्तत्रादरादिश्चमेयाद्यात्मकस्यवस्तुनःप्रापकइत्युक्तंभवति ६ ॥ ७४ ॥

योगेप्रथमंप्राप्यायाःसांबमूर्तेःस्वरूपमाहचतुर्भिः सहस्रमक्षाणियुगपत्सर्वविषयप्रकाशकानींद्रियाणियस्य सर्वज्ञेत्यर्थः अतएवविरूपाणिअस्मदादींद्रियेभ्योविलक्षणानिव्यवहितादिग्राहकाणींद्रियाणिय स्य त्र्यक्षत्रीणिसोमसूर्याग्न्याख्यानिअक्षाणियस्य यक्षाधिपःकुवेरःसप्रियोयस्य अथामूर्तज्ञेयंस्वरूपमाह सर्वतइतिचतुर्भिः भगवद्गीतास्वपिज्ञेयंयत्तत्प्रवक्ष्यामीतिप्रतिज्ञायसर्वतःपाणिपादंतदित्यादिनाइद मेवस्वरूपमुक्तं सर्वतःपाणयःपादाःअंतःसन्निधिश्चयस्यससर्वतःपाणिपादांतः एवमुत्तरत्र तथाचश्रुतिः विश्वतश्चक्षुरुतविश्वतोमुखोविश्वतोबाहुरुतविश्वतस्पात् संबाहुभ्यांधमतिसंपतत्रैर्द्यावाभूमीजनयन्दे वएकइति धमतिवशीकरोति सर्वेषुसंबोधनपदेषुनमस्तेइत्यनुषंजनीयं लोकेसर्वमावृत्यतिष्ठसीत्यत्रविपरिणामेनलोकेसर्वमावृत्यतिष्ठन्नितिसंबोधनमूहनीयं सार्धःश्लोकः ८ ॥ ७५ ॥ शंकुकर्णादयः सम ईश्वरगणाः सर्वाभिन्नत्वादीशस्यतदात्मत्वमुच्यते ७ शतोदरेत्यर्धेविश्वरूपप्रथनार्थः ३ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ अस्यैवत्रैवर्णिकोपास्यत्वेश्रुतिंपठति गायंतीति गायत्रिणस्त्रिसंध्यंगायत्रीजपपराः त्वामेवगायं ति गायत्रीप्रतिपाद्यस्त्वमेवासीत्यर्थः अर्किणःअर्कोपासनपराः त्वांअर्कंसवितारंमंडलाधिष्ठातारमर्चंतिउपतिष्ठंतेसंध्यासु ब्रह्माणंब्रह्मविदंचतुर्मुखं शतक्रतुंदेवेंद्रं ऊर्ध्वंसर्वोपाधिभ्यउद्गतं खमिवआकाशंवत्स

सहस्राक्षविरूपाक्षत्र्यक्षयक्षाधिपप्रिय ॥ सर्वतःपाणिपादांतसर्वतोक्षिशिरोमुख ॥ ७५ ॥ सर्वतःश्रुतिमँल्लोकेसर्वमावृत्यतिष्ठसि ॥ शंकुकर्णमहाकर्णकुंभ कर्णार्णवालय ॥ ७६ ॥ गजेंद्रकर्णगोकर्णपाणिकर्णनमोस्तुते ॥ शतोदरशतावर्तशतजिह्वनमोस्तुते ॥ ७७ ॥ गायंतित्वागायत्रिणोऽर्चंत्यर्कमर्किणः ॥ ब्रह्मा णंत्वाशतक्रतुमूर्ध्वंखमिवमेनिरे ॥ ७८ ॥ मूर्तौहितेमहामूर्तेसमुद्रांबरसन्निभ ॥ सर्वावैदेवताह्यस्मिन्गावोगोष्ठइवासते ॥ ७९ ॥ भवच्छरीरेपश्यामिसोममग्निं जलेश्वरं ॥ आदित्यमथवैविष्णुंब्रह्माणंचबृहस्पतिं ॥ ८० ॥ भगवान्कारणंकार्यंक्रियाकरणमेवच ॥ असतश्चसतश्चैवतथैवप्रभवाप्ययौ ॥ ८१ ॥ नमोभवाय शर्वायरुद्रायवरदायच ॥ पशूनांपतयेनित्यंनमोस्त्वंधकघातिने ॥ ८२ ॥ त्रिजटायत्रिशीर्षायत्रिशूलवरपाणिने ॥ त्र्यंबकायत्रिनेत्रायत्रिपुरघ्नायवैनमः ॥ ॥ ८३ ॥ नमश्चंडायकुंडायअंडायांडधरायच ॥ दंडिनेसमकर्णायदंडिमुंडायवैनमः ॥ ८४ ॥

वंगतश्चनित्यःअसंगश्चतादृशंमेनिरेमुनयः अत्रापिगायत्रिगेय अर्क अर्च्यर्च्य ब्रह्मन् शतक्रतो ऊर्ध्व खतुल्यत्वेनमतइतिनामान्युन्नेयानि ७ ॥ ७८ ॥ मूर्तौअष्टरूपायांभूम्यंबुवन्हिवाय्वाकाशसूर्यचंद्रय जमानात्मिकायां सर्वदेवनामूर्तेइत्यूह्यंनाम ॥ ७९ ॥ हेभवन्हेसोमशरीरेत्यादीनिअष्टौनामान्यूह्यानि ८ ॥ ८० ॥ भगवन्नित्यादीनिपूर्वार्धेपंच सदसत्प्रभवाप्ययेत्युत्तरार्धेएकं ६ ॥ ८१ ॥ भवत्यस्मादितिभवः शृणातिहिनस्तीतिशर्वः रुपापंद्रावयतीतिरुद्रः पशूनांब्रह्मादिस्थावरांतानांजीवानां ६ ॥ ८२ ॥ नानारूपत्वेनस्तौति त्रिजटायेत्यादिना त्रिशूलवरेणपणितुंव्यवहर्तुंशीलमस्यतस्मैत्रिशूलवरपाणिने त्रीणि शास्त्राचार्यध्यानानिअंबकानिनेत्राणीवगमकानिबोधकानियस्यसत्र्यंबकः त्रीणिसोमसूर्याग्न्याख्यानिनेत्राणियस्य ६ ॥ ८३ ॥ चंडःसर्वसूदनक्षमः कुंडःअमत्रवत्स्वस्मिन्सर्वंधारयितुंक्षमः अंडंब्रह्मांडं दंडनेदंडधरायशासित्रेइत्यर्थः समश्चासौकर्णश्चेतिसमकर्णःऋजुर्वक्रश्च दंडीचासौमुंडश्चेतिदंडिमुंडःपरिव्राजकः ७ ॥ ८४ ॥

ऊर्ध्वाःउच्चाःदंष्ट्राःकेशाश्चयस्य शुक्लायशुद्धायअसंगिने तथापिअवनतायअवसन्नेनबाध्येनरूपेणजगदात्मनाततायविस्तृताय अतएवविलोहितायरजोगुणिने धूम्रायतमोगुणिने नीलग्रीवायजगद्रक्षणार्थं कंठेविषधारित्वेनसात्विकाय ६ ॥ ८५ ॥ नास्तिप्रतिरूपःसदृशोयस्य विविधानिरूपाणियस्य शिवायपरमकल्याणायतुर्यब्रह्मणे सूर्यायसूर्यमंडलरूपाय सूर्यमालायतस्मिन्मालतेशोभतेसूर्यमंडलांतर्वर्तिनेपरमेश्वराय सूर्यवत्ख्याःध्वजाःपताकाश्चयस्य ६ ॥ ८६ ॥ प्रमथाःशिवगणाः वृषस्येवस्कंधौयस्य पर्णानिभूर्जत्वचःचीराणिवल्कलानिपटायस्यशबररूपिणस्तापसस्यवा ६ ॥ ८७ ॥ ४ ॥ ८८ ॥ ६ ॥ ८९ ॥ नाभायनाभौजगदस्यास्तीतिनाभः मत्वर्थीयोचूयस्येतिचेनीकारलोपः नाभ्यायनाभिमर्हतीतिनाभ्यः नाभिनभंचेतियत्प्रत्ययेनभादेशः नाभिस्थानीयाय अस्यअरनेमिस्थानेकारणकार्यप्रपं

नमोर्ध्वदंष्ट्रकेशायशुक्लायावनतायच॥ विलोहितायधूम्रायनीलग्रीवायवैनमः ॥८५॥ नमोस्त्वप्रतिरूपायविरूपायशिवायच ॥ सूर्यायसूर्यमालायसूर्यध्वजपताकिने॥८६॥ नमःप्रमथनाथायवृषस्कंधायधन्विने॥ शत्रुंदमायदंडायपर्णचीरपटायच॥८७॥ नमोहिरण्यगर्भायहिरण्यकवचायच॥ हिरण्यकृतचूडायहिरण्यपतयेनमः॥८८॥ नमस्तुतायस्तुत्यायस्तूयमानायवैनमः॥ सर्वायसर्वभक्षायसर्वभूतांतरात्मने ॥८९॥ नमोहोत्रेथमंत्रायशुक्लध्वजपताकिने॥ नमोनाभायनाभ्यायनमःकटकटायच ॥ ९० ॥ नमोस्तुकृशनासायकृशांगायकृशायच॥ संहृष्टायविहृष्टायनमःकिलकिलायच ॥ ९१ ॥ नमोस्तुशयमानायशयितायोत्थितायच॥ स्थितायधावमानायमुंडायजटिलायच ॥ ९२ ॥ नमोनर्तनशीलायमुखवादित्रवादिने ॥ नाद्योपहारलुब्धायगीतवादित्रशालिने॥ ९३ ॥ नमोज्येष्ठायश्रेष्ठायबलप्रमथनायच॥ कालनाथायकल्यायक्षयायोपक्षयायच ॥ ९४ ॥ भीमदुंदुभिहासायभीमव्रतधरायच॥ उग्रायचनमोनित्यंनमोस्तुदशबाहवे ॥ ९५ ॥ नमःकपालहस्तायचितिभस्मप्रियायच॥ विभीषणायभीष्मायभीमव्रतधरायच ॥ ९६॥ नमोविकृतवक्रायखड्गजिह्वायदंष्ट्रिणे॥ पक्वाममांसलुब्धायतुंबीवीणाप्रियायच॥ ९७॥

चौ तथाचश्रुतिः तद्यथारेषुनेमिरर्पितोनाभावराअर्पिताएवमस्मिन्प्राणेसर्वंसमर्पितं प्राणेब्रह्मणिसर्वंकार्यंकारणंच कटानामावरकाणामपिकटायआवरकाय नामद्वयेनांतर्बहिर्व्याप्तिर्दर्शिता १ ॥ ९० ॥ किलकिलायशब्दविशेषरूपाय ६ ॥ ९१ ॥ सर्वक्रियाकर्तृत्वेनस्तौति नमोस्त्वित्यादिना ७ ॥ ९२ ॥ नद्यांभवानिनाद्यानिकमलानितान्येवोपहारस्तत्रलुब्धाय हरिस्तेसाहस्रंकमलबलिमाधायपदयोरित्येतदनेनसूचितं ४ ॥ ९३ ॥ ज्येष्ठोवयसाधिकः श्रेष्ठोगुणाधिकः बलोबलाभिमानिनीदेवताइंद्रःतस्यप्रथनंपराजयस्तत्कर्त्रे कालस्यापिनाथायनियंत्रे कल्यायसमर्थाय क्षयायमहाप्रलयाय उपक्षयायअवांतरप्रलयाय ७ ॥ ९४ ॥ भीमंव्रतंअनशनादितस्यधरायधर्त्रे ४ ॥ ९५ ॥ विभीषणायनिर्भयाय भीष्मायभयंकराय हेभीम व्रतैःशमादिभिःधरणंआकल्पांतंयस्यतस्मैव्रतधराय ६ ॥ ९६ ॥ पक्वंयज्ञेआमंअपक्वंश्मशानेउभयविधमांसलुब्धाय ५ ॥ ९७ ॥

वृषायवृष्टिकर्त्रे वृष्यायवृषोधर्मस्तत्रहितायधर्मवृद्धिकर्त्रे गोवृषायनंदिरूपाय वृषायधर्माय कटंकटाय कटीगतौ नित्यवीप्सयोरितिद्वित्वं मुमागमआर्षः वाय्वादिरूपेणनित्यंगमनशीलायेत्यर्थः कालायवा दंडायनियंत्रे पचपचायनित्यंभूतानांपाककर्त्रे कटिपच्योःपचाद्यच् ७ ॥ ९८ ॥ गौर्वरःअतिवरोधेनुः ईप्सितमात्रदानंवरः ततोप्यधिकदानंअतिवरः वरदेवरदायक्विबंतस्यातोधातोरि त्यालोपेरूपं ५ ॥ ९९ ॥ रक्तोरागवान् विरक्तस्तदन्यस्तदुभयात्मकाय भावनायध्यात्रे संभिन्नायकारणरूपेणसर्वतोनुस्यूताय विभिन्नायकार्यरूपेणव्यावृत्ताय छायायछायावनेगृहतर्वादिरूपाय छा याशब्दादर्शआद्यच् आतपनःआतपः ७ ॥१००॥ ५॥१०१॥ एकपात्एकपदे ६॥१०२॥ पंचालायविश्वकर्मणेस्वर्णकारलोहकारतक्षादिकर्मकर्त्रेइत्यर्थः शमशमायनित्यंशाम्यतीति पचपचवत् चंडि काशत्रुभयंकरीघंटायस्यतस्मैचंडिकघंटाय घंटायघंटानादरूपाय अघंटघंटिनेनादहेत्वभावेपिनादवते अनाहतध्वनिरूपायेत्यर्थः ६ ॥१०३॥ पुंसांसहस्रैर्युगपत्आध्मांताएकापिसतीप्रतिबिंबार्कवत्प्रत्ये

नमोवृषायवृष्यायगोवृषायवृषायच ॥ कटंकटायदंडायनमःपचपचायच ॥ ९८ ॥ नमःसर्ववरिष्ठायवरायवरदायच ॥ वरमाल्यगंधवस्त्रायवरातिरवदेनमः ॥ ॥ ९९ ॥ नमोरक्तविरक्तायभावनायाक्षमालिने ॥ संभिन्नायविभिन्नायछायायातपनायच ॥ १०० ॥ अघोरघोररूपायघोरघोरतरायच ॥ नमःशिवायशां तायनमःशांततमायच ॥ १०१ ॥ एकपाद्बहुनेत्रायएकशीर्ष्णेनमोस्तुते ॥ रुद्रायक्षुद्रलुब्धायसंविभागप्रियायच ॥ २ ॥ पंचालायसितांगायनमःशमशमा यच ॥ नमश्चंडिकघंटायाघंटायघंटघंटिने ॥ ३ ॥ सहस्राध्मातघंटायघंटामालाप्रियायच ॥ प्राणघंटायगंधायनमःकलकलायच ॥ ४ ॥ हूंहूंहूंकारपारायहूंहूंकार प्रियायच ॥ नमःशमशमेनित्यंगिरिवृक्षालयायच ॥ ५ ॥ गर्भमांसस्रृगालायतारकायतरायच ॥ नमोयज्ञाययजिनेहुतायप्रहुतायच ॥ ६ ॥

कंपरिसमामाघंटास्ययोगबलवतःसनथा तादृशघंटामालाप्रियाय प्राणःपंचवृत्तिर्वायुःसएवघंटावत्शब्दहेतुर्यस्यतस्मैप्राणघंटाय गंधःप्रसिद्धः कलकलःऊष्माकोलाहलोवा ५ ॥ १०४॥ हूंकारःक्रोधवर्णस्त स्यपरोंतःशमःहूंकारोयाज्ञिकप्रसिद्धःहूंइतिहिंकृत्यभूर्भुवःस्वरोमितिजपत्येषोभिहिंकारइतिआश्वलायनाद्युक्तोऽभिहिंकारस्तस्यपारःभूरादिलोकेभ्यःपरंशांतंब्रह्म हूंहकारआकाशःऊकारःषष्ठीशिवमूर्तिःसूर्य स्ताभ्यांनामरूपात्मकःप्रपंचोलक्ष्यते मकारस्तस्यकारणमीश्वरस्तस्यपारस्तूरीयंशांतंब्रह्म तदिदमुक्तंहूंहूंहूंकारपारायेति हूंहूंकारंप्रियायेति क्रोधवर्जहूंकारद्वयप्रियाय शमशमशांतोभवशांतोभवेत्याचष्टेशमश मेतिशाम्यशाम्येत्यपेक्षितेऔवादिकत्वमार्षं शमशमतीतिशमशम् तस्मैशमशमे आचारक्विबंतात्कर्तरिक्विप् ४ ॥ १०५ ॥ गर्भमांसंहृदयजिव्हावक्षआद्यवदानगतंमांसंतत्रस्रृगालवल्लुब्धाय *यद्वागर्भ मांसंवपातस्यांलुब्धाय अमृताहुतिर्वपाहुतिरितिब्राह्मणात् तारकाययज्ञभोक्तृत्वेनपापमोचकाय तरायतरत्यनेनेतिव्युत्पत्त्यायज्ञोपकारणाय यजिनेयजमानाय हुतायब्राह्मणमुखेनतृप्ताय प्रहुतायअ ग्निमुखेनतृप्ताय ७॥ १०६ ॥

* बाहुलकादितिबोध्यं

यज्ञवाहायऋत्विगादिरूपेणयज्ञनिर्वोढ्रे दांतायजितेंद्रियाय तप्यायसत्वमयाय आतपनायरजोमयाय तप्यंसर्वंतापकंरजइतिसांख्यप्रसिद्धेः तत्र्यायनटाहंनयादिरूपाय नटानांतटवर्तीनांनदीनांपतयेसमुद्रा. य ७॥१०७॥ अन्नदाय ॥२००॥ ४॥१०८॥४॥१०९॥ बालाश्वेनेअनुचराश्वनानृगोपायतीतिबालानुचरगोप्तःतस्मै गुपेरौणादिकस्तृन् एतेनचाग्निपानादिश्रीकृष्णलीलासूचिता ७॥११०॥ त्रीणिकर्माणियजनाध्ययनदानानि ४ ॥१११॥ कलकलःकोलाहलः ४ ॥११२॥ प्राणभग्नायजितश्वासाय वाहिताय्यादिष्वितिविशेष्यस्यैवपूर्वनिपातः दंडआयुधं स्फोटनंविदारणं ६ ॥ ११३॥ सांख्यायक

यज्ञवाहायदांतायतप्यायातपनायच॥ नमस्तटायतव्यायतटानांपतयेनमः ॥७॥ अन्नदायान्नपतयेनमस्त्वन्नभुजेनथा॥ नमःसहस्रशीर्षायसहस्रचरणाय च॥८॥ सहस्रोद्यतशूलायसहस्रनयनायच॥ नमोबालार्कवर्णायबालरूपधरायच॥९॥ बालानुचरगोप्तायबालक्रीडनकायच॥ नमोवृद्धायलुब्धायक्षुब्धाय क्षोभणायच॥१०॥ तरंगांकितकेशायमुंजकेशायवैनमः॥ नमःषट्कर्मतुष्टायत्रिकर्मनिरतायच॥११॥ वर्णाश्रमाणांविधिवत्पृथक्कर्मनिवर्तिने॥ नमोघुष्या यघोषायनमःकलकलायच॥१२॥ श्वेतपिंगलनेत्रायकृष्णरक्तेक्षणायच॥ प्राणभग्नायदंडायस्फोटनायकृशायच॥१३॥ धर्मकामार्थमोक्षाणांकथनीय कथायच॥ सांख्यायसांख्यमुख्यायसांख्ययोगप्रवर्तिने॥१४॥ नमोरथ्यविरथ्यायचतुष्पथरथायच॥ कृष्णाजिनोत्तरीयायव्यालयज्ञोपवीतिने॥१५॥ ईशानवज्रसंघातहरिकेशनमोस्तुते॥ त्र्यंबकांबिकनाथायव्यक्ताव्यक्तनमोस्तुते॥१६॥ कामकामदकामघ्नतृप्तातृप्तविचारिणे॥ सर्वसर्वदसर्वघ्नसंध्याराग नमोस्तुते॥१७॥ महामेघचयप्रख्यमहाकालनमोस्तुते॥ स्थूलजीर्णांगजटिलेवल्कलाजिनधारिणे॥१८॥ दीप्तसूर्याग्निजटिलेवल्कलाजिनवाससे॥ सहस्र सूर्यप्रतिमतपोनित्यनमोस्तुते॥१९॥ उन्मादनशतावर्तगंगातोयार्द्रमूर्धज॥ चंद्रावर्तयुगावर्तमेघावर्तनमोस्तुते॥२०॥ त्वमन्नमत्ताभोक्ताचअन्नदोन्नभु गेवच॥ अन्नस्रष्टाचपक्ताचपक्वभुक्पवनोनलः॥२१॥

पिलायनिरीश्वरवादिने सांख्यमुख्यायसेश्वरपातंजलाय सांख्यंवेदांतविचारः योगोनिदिध्यासनंअनुग्रहद्वाराएतयोःप्रवर्तकाय ४ ॥११४॥ रथःतदभावोविरथःतदुभयार्हायरथ्य विरथ्याय चतुर्षुजलाग्निवाय्वाकाशेषुपंथायस्यरथस्यतद्वते रतायेतिपाठेप्रसिद्धोऽर्थः ४ ॥ ११५॥ ईशानहेईशितः वज्रसंघातवत्कठिनशरीर हरिकेशपिंगकेश त्र्यंबकात्रिनेत्राचासौअंबिकाचतस्यानाथ व्हस्वत्वमार्षं व्यक्तकार्यरूप अव्यक्तकारणरूप ६ ॥ ११६॥ कामेतिद्वौ ८ ॥ ११७॥ हेस्थूलहेजीर्णांग जटिलवदाचरतिजटिलःतस्मैजटिले ६ ॥ ११८॥ दीप्तौयौसूर्याग्नीतद्वद्दीप्यमानजटावते ४ ॥ ११९॥ हेउन्मादनव्यामोहक शतंआवर्तायस्मिन्गंगातोयेतेनार्द्रमूर्धजचंद्रंआवर्तयतिपुनःपुनरितिचंद्रावर्तत्यर्धः ५ ॥ १२० ॥ त्वमिति अन्नभुक्अन्नपालकः ९ ॥ १२१ "

जरेति जरायुजांडजाइतिनामद्वयं संधिरार्षः हेदेवहेदेवेश भूतयामश्चतुर्विधइत्येकंनाम ७ ॥१२२॥ चरेति ब्रह्मेतिब्रह्मविदांवरेतिचनामद्वयं ४॥१२३॥ मनसइति ६ ॥१२४॥ हायिहायीतिसामगीतिपूरणार्थाःस्तोभाः तेप्रत्येकंचतुरक्षरास्त्रयः सुरश्रेष्ठेत्येकंब्रह्मवादिगेयेतिपंचममुन्नेयं ५ ॥१२५॥ यजुरिति वेदोपनिषद्गणस्तुतिपठनीयेतिचतुर्थं ४३०० ॥१२६॥ वर्णावराःसंकरजाः विद्युत्स्तनितंसद्दष्टिको मेघशब्दः गर्जितंनिर्घटिकःसः नवनामानि ९ ॥१२७॥ १० ॥१२८॥ वृक्षाणामिति ककुदोमुख्याःन्यग्रोधाश्वत्थादयः पततांपक्षिणां द्वाभ्यामुपासनार्थंविभूतयउक्ताः ५ ॥१२९॥ ४ ॥१३०॥ त्वमिति

जरायुजांडजाश्चैवस्वेदजाश्चतथोद्भिजाः॥ त्वमेवदेवदेवेशभूतग्रामश्चतुर्विधः॥१२२॥ चराचरस्यस्रष्टात्वंप्रतिहर्तातथैवच॥ त्वामाहुर्ब्रह्मविदुषोब्रह्मब्रह्मविदांवर॥२३॥ मनसःपरमायोनिःखंवायुर्ज्योतिषांनिधिः॥ ऋक्सामानितथोंकारमाहुस्त्वांब्रह्मवादिनः॥२४॥ हायिहायिहुवाहायिहावुहायितथासकृत्॥ गायंतित्वांसुरश्रेष्ठसामगाब्रह्मवादिनः॥२५॥ यजुर्मयोऋङ्मयश्चत्वमाहुतिमयस्तथा॥ पठ्यसेस्तुतिभिश्चैववेदोपनिषदांगणैः॥२६॥ ब्राह्मणाःक्षत्रियावैश्याःशूद्रावर्णावराश्चये॥ त्वमेवमेघसंघाश्चविद्युत्स्तनितगर्जितः॥२७॥ संवत्सरस्त्वमृतवोमासोमासार्धमेवच॥ युगानिमेषाःकाष्ठास्त्वंनक्षत्राणिग्रहाःकलाः॥२८॥ वृक्षाणांककुदोसित्वंगिरीणांशिखराणिच॥ व्याघ्रोमृगाणांपततांतार्क्ष्योनंतश्चभोगिनां॥२९॥ क्षीरोदोस्युदधीनांचयंत्राणांधनुरेवच॥ वज्रःप्रहरणानांचव्रतानांसत्यमेवच॥१३०॥ त्वमेवद्वेषइच्छाचरागोमोहःक्षमाक्षमे॥ व्यवसायोधृतिर्लोभःकामक्रोधौजयाजयौ॥३१॥ त्वंगदीत्वंशरीचापीखट्वांगीझर्झरीतथा॥ छेत्ताभेत्ताप्रहर्तात्वंनेतामंतापितामतः॥३२॥ दशलक्षणसंयुक्तोधर्मोर्थःकामएवच॥ गंगासमुद्राःसरितःपल्वलानिसरांसिच॥३३॥ लतावल्यस्तृणौषध्यःपशवोमृगपक्षिणः॥ द्रव्यकर्मसमारंभःकालःपुष्पफलप्रदः॥३४॥ आदिश्चांतश्चदेवानांगायत्र्योंकारएवच॥ हरितोरोहितोनीलःकृष्णोरक्तस्तथारुणः॥ कद्रुश्चकपिलश्चैवकपोतोमेचकस्तथा॥३५॥ अवर्णश्चसुवर्णश्चवर्णकारोघनोपमः॥ सुवर्णनामाचतथासुवर्णप्रियएवच॥३६॥ त्वमिंद्रश्चयमश्चैववरुणोधनदोनलः॥ उपप्लवश्चित्रभानुःस्वर्भानुर्भानुरेवच॥३७॥

द्वौ झर्झरोवाद्यविशेषस्तद्वान् मतोज्ञातः शास्त्रकृद्भिरितिशेषः २४ ॥१३१॥१३२॥ दशलक्षणसंयुक्तोधर्मइत्येकं लक्षणानिच अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहायमाइति शौचसंतोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानिनियमाइतिचयोगोक्तानि क्षमासत्यादीनिमनूक्तानिवा ८ ॥१३३॥ तृणौषध्यइतिद्वे मृगपक्षिणइतिद्वे द्रव्यकर्मणांसमारंभइत्येकं कालःपुष्पफलप्रदइत्येकं ९ ॥१३४॥ आदिश्चेत्यर्थः ४ हरितादिर्दशविधोवर्णः १० ॥ १३५ ॥ ६ ॥ १३६ ॥ त्वमिति उपप्लवउपरागः ९ ॥ १३७ ॥

होत्रमित्यर्धं हूयतेऽस्मिन्निति होत्रंवन्हिः होतायजमानः प्रभुर्हुतंतस्यफलदईश्वरः ५ त्रिसौपर्णंत्रिसौपर्णेविदितंनामजातं शंतरुद्रसंबंधिनामजातंयस्मिंस्तत्शतरुद्रियं तच्चब्रह्मवेदरूपंतेनद्रोणपर्वस्थशतरुद्रियस्यशिवोमहेश्वरःशंभुरितिनामाष्टोत्तरशतादेश्वस्यावृत्तिः वेदांतरेपिशतरुद्रनामानिसंभाव्यंतेतद्व्यावृत्तयेयजुषामिति यजुषांशतरुद्रियमित्येनावत्युक्तेद्रोणपर्वस्थस्यापिशतरुद्रियस्यमूलमूलिभावेनयजुःसंबंधित्वसंभवाद्ब्रह्मेत्युक्तं तस्यतथात्वेपिसाक्षाद्वेदत्वाभावात् ततश्चहुतंचैवतथाप्रभुरित्यंतानिअष्टाशीत्यधिकंशतत्रयंनाम्नांभवति तथापवित्रंचपवित्राणामित्यादीनिनिमेषोन्मेषकर्मेत्यंतानिअष्टादशाधिकशतद्वयं तेनषडधिकषट्शतानिनाम्नामिहाम्नातानि अष्टाधिकसहस्रस्यशेषंद्व्यधिकंनाम्नांशतचतुष्टयंत्रिसुपर्णशतरुद्रियाभ्यांपूरणीयं तथाहि त्रिसुपर्णत्रयेचतुर्दशमंत्राः १४ सर्वशाखागतानांनाम्नामुपसंहार्यत्वात् खिलसहितेपुनःसकानुवाकेषुप्रथमेषोडशमंत्राएकादशनामानिचेतिसप्तविंशतिः २७ द्वितीयेष्टाचत्वारिंशत् ४८ तृतीयचतुर्थयोःषट्सप्ततिः ७६ ततस्त्रिकेद्विनवतिः ९२ ततोद्विकेत्र्यशीति ८३ रितिनामान्येवांत्ययोः चतुर्विंशति २४ मंत्राः शेषंखिले १७ सप्तदशमंत्राः नत्रह्मानचगोविदइत्यादयोमृगश्लोकाश्चैकविंशतिः २१ सर्वेषांसंकलनेद्व्यधिकंशतचतुष्टयंएतत्पूर्वोक्तषडधिकषट्सप्तयुतमष्टाधिकंसहस्रंभवति तथाचामृतत्वकामस्यायंनामसमाम्नायस्त्रिसुपर्णत्रयशतरुद्रियाभ्यांसमुच्चितएवश्रेयस्करोनत्वन्यथा न्यूनत्वेनवाग्वज्रत्वापत्तेरितिशिवं॥१३८॥ पवित्रमिति गिरिगिरिवदचेतनंदेहंकाय

होत्रंहोताचहोम्यंचहुतंचैवतथाप्रभुः॥ त्रिसौपर्णंतथाब्रह्मयजुषांशतरुद्रियं॥१३८॥ पवित्रंचपवित्राणांमंगलानांचमंगलं॥ गिरिकोहिंडुकोवृक्षोजीवःपुद्गलएवच॥३९॥ प्राणःसत्त्वंरजश्चैवतमश्चाप्रमदस्तथा॥ प्राणोपानःसमानश्चउदानोव्यानएवच॥ ४० ॥ उन्मेषश्चनिमेषश्चक्षुतंजृंभितमेवच॥ लोहितांतर्गतादृष्टिर्महावक्त्रोमहोदरः॥ ४१ ॥ सुचीरोमाहरिश्मश्रुरूर्ध्वकेशश्चलाचलः॥ गीतवादित्रतत्त्वज्ञोगीतवादनकप्रियः॥ ४२॥ मत्स्याजलचरोजाल्योऽकलःकेलिकलःकलिः॥ अकालश्चातिकालश्चदुष्कालःकालएवच॥ ४३॥ मृत्युःक्षुरश्चकृत्यश्चपक्षोऽपक्षक्षयंकरः॥ मेघकालोमहादंष्ट्रःसंवर्तकबलाहकः॥ ४४॥

तिशब्दयतीतिगिरिकः आतोनुपसर्गेकइतिकः अचेतनमपिदेहादिचेतनंकरोतीत्यर्थः अचेतयदचितोदेवोअयमितिमंत्रलिंगंच हिंडुकःहिंडतेगत्यागतंकुरुतेइतिहिंडुकः हिडिगतावित्यस्माद्बाहुलकादुकञ् चिदाभासइत्यर्थः वृक्षः वृश्च्यतेछेद्यतइतिवृक्षःउपाधिविशिष्टेनरूपेणनाशवान् जीवःशुद्धस्वरूपेणजीवत्येवननश्यतीत्यर्थः तथाचश्रुतिर्विज्ञानघनएवैतेभ्योभूतेभ्यःसमुत्थायतान्येवानुविनश्यतीतिअविनाशीवाअरेऽयमात्मेतिच पुद्गलःपूयतेगलतिचेतिपुद्गलोदेहः ७ ॥ १३९ ॥ अप्रमदःप्रमदयास्त्रियाहीनः ऊर्ध्वरेताइत्यर्थः १० ॥ १४० ॥ लोहिताअंतर्गताचदृष्टिरस्य पुंवद्भावाभावआर्षः ७॥१४१॥ चलाचलःअत्यंतंचलः तद्धावतोऽन्यानत्येतीतिश्रुतेः ६ ॥१४२॥ मत्स्यइवमत्स्योजीवः संसारनदीजलेचरतीतिजाल्योवासनाजालबद्धः वस्तुतस्तुअकलोऽवयवः कलनंधरणंकलःकेलिरेवकलोयस्य लीलयास्यबद्धत्वंनान्यवशतयेत्यर्थः १० ॥ १४३ ॥ क्षुरःछेदनसाधनं कृत्यःछेत्तुंयोग्यः कृतीछेदनेइत्यस्यरूपं पक्षोमित्रं अपक्षःअमित्रंतस्यक्षयंकरः संवर्तकबलाहकःकल्पांतमेघः ८ ॥१४४॥

* एतट्टीकोक्तसंख्याविसंवादिमूलंदृश्यते * बंधः

घंटतिद्योततेइतिघंटःप्रकाशवान् अघंटःमायादृतत्वेनप्रच्छन्नप्रकाशः घटयतिकर्मफलैर्योज यतिनरानितिघटी घंटीघंटावान् चरुचेलीचरंतितेचरवः स्थावरजंगमा जीवास्तैःसारिभिरिव चेलतिक्रीडतइति चरुचेली मिली मिलनंसंश्लेषणंमिलः घञर्थेभावेकः तदस्यास्तीतिमिली कारणतयासर्वकार्येष्वनुस्यूतइत्यर्थः द्विर्वचनंनित्यव्याप्तिप्रदर्शनार्थं यद्वामिलीइतिद्विवचनांतेनमिलिमिलिइतिमंत्रपदंसा भ्यासमुद्धृतंभवति गौडास्तुरुद्रचीलिचिलीमिलीइतिपठंति अस्मिन्पक्षेघंटीप्रणवःरुद्रेतिसंबुद्धिः मिलीवच्चीलिचिलिशब्दावपिद्वित्वपरौज्ञेयौ ब्रह्मप्रणवः अग्नीनांकायिकंकायेभवंकायिकंजाया सइममे वात्मानंद्वेधापातयत्ततःपतिश्चपत्नीचाभवतामितिश्रुतेः वन्हिजायास्वाहेत्यर्थः तेन ओंरुद्रचीलिचीलिचिलिचिलिमिलिमिलि ओंस्वाहेतिअष्टादशार्णोमंत्रउद्धृतोभवति दंडीमुंडइतिपरमहंसः त्रिदंडधृदिति त्रिदंडीउक्तः १३ ॥ १४५ ॥ ५ ॥१४६॥ गिरिकंकाषायंतत्प्रियमस्य ७ ॥१४७॥ शिल्पिकःअल्पशिल्पी ६ ॥१४८॥ नमस्कारस्यैवरूपांतरंनमोनमइतिशिष्टप्रयोज्यं तारकःप्रणवः तारकामयःप्रचुरन

...

घंटोऽघंटोघटीघंटीचरुचेलीमिलीमिली ॥ ब्रह्मकायिकमग्नीनांदंडीमुंडस्त्रिदंडधृत् ॥४५॥ चतुर्युगश्चतुर्वेदश्चातुर्होत्रप्रवर्तकः ॥ चातुराश्रम्यनेताचचातुर्वर्ण्य
करश्चयः ॥ ४६ ॥ सदाचाक्षप्रियोधूर्तोगणाध्यक्षोगणाधिपः ॥ रक्तमाल्यांबरधरोगिरिशोगिरिकप्रियः ॥४७॥ शिल्पिकःशिल्पिनांश्रेष्ठःसर्वशिल्पप्रवर्तकः ॥
भगनेत्रांकुशश्चंडःपूष्णोदंतविनाशनः ॥ ४८ ॥ स्वाहास्वधावषट्कारोनमस्कारोनमोनमः ॥ गूढव्रतोगुह्यतपास्तारकस्तारकामयः ॥ ४९ ॥ धाताविधा
तासंधाताविधाताधारणोधरः ॥ ब्रह्मातपश्चसत्यंचब्रह्मचर्यमथार्जवं ॥ ५० ॥ भूतात्माभूतकृद्भूतोभूतभव्यभवोद्भवः ॥ भूर्भुवःस्वरितश्चैवध्रुवोदांतोमहेश्वरः ॥
॥५१॥ दीक्षितोऽदीक्षितःक्षांतोदुर्दांतोऽदांतनाशनः ॥ चंद्रावर्तयुगावर्तःसंवर्तःसंप्रवर्तकः ॥५२॥ कामोबिंदुरणुस्थूलःकर्णिकारस्रजप्रियः ॥ नंदीमुखोभीममु
खःसुमुखोदुर्मुखोऽमुखः ॥ ५३ ॥ चतुर्मुखोबहुमुखोरणेष्वग्निमुखस्तथा ॥ हिरण्यगर्भःशकुनिर्महोरगपतिर्विराट् ॥ १५४ ॥

क्षत्रआकाशरूपः ९ ॥ १४९ ॥ धाताआदिकर्ताविष्णुः विधाताभौतिकस्रष्टाचतुर्मुखः संधाताएकीकृत्यस्थापकः संहर्तामहेश्वरः विधाताविधिरदृष्टंकर्मेत्यर्थः धारणःसर्वाधिष्ठानभूतःकारणात्मा अधरः नास्तिधरोधर्तायस्येतिसर्वबाधावधिभूतःशुद्धात्मा ब्रह्माब्रह्मवित् तपआदिचतुष्टयंब्रह्मविद्यासाधनं ११ ॥१५०॥ भूतानांजरायुजादीनामात्मा भूतकृत्वियदाद्युत्पादकः भूतोनित्यसिद्धः भूतंअतीतं भव्यंभवतीतिकर्तरिकृत्यः वर्तमानंभविष्यंचतयोर्भवउत्पत्तिर्यस्मान्मायाशबलात्तस्याप्युद्भवउत्पत्तिस्थानं भूर्भुवःस्वरितिनामत्रयं इतोध्रुवश्चेत्येकंनाम इतोदृश्यमानाद्वियदादेरपिध्रुवःशाश्वतइत्यर्थः दांतोजितेंद्रियः अतएवमहेश्वरः इतरेभ्योब्रह्मादिभ्यईश्वरेभ्योपिमहान् १० ॥१५१॥ अदांतनाशनइतिच्छेदः चंद्रमावर्तयतिमासः युगमावर्तयतिकल्पः सएवसंवर्तःसंप्रवर्तकःसृष्टिहेतुः ९ ॥ १५२ ॥ कामःस्त्र्यभिलाषः बिंदुःरेतोंशःपुत्रबीजभूतः स्रजइतिसमासांतष्टच्आर्षः नंदीतिदैर्घ्यमार्षं अमुखइतिच्छेदः १० ॥ १५३ ॥ शकुनिःपक्षिवदसंगः ७ ॥ १५४ ॥

गोनर्दः कृष्णावतारेगोपबाललीलायांगौरिवनर्दतिशब्दंकरोतीतिनथा गोप्रतारःगवांप्रकर्षेणतारकोविषजलात्शिलावृष्टितश्चगोवर्धनोद्धरणेनआपत्तारकः गोवृषाणामीश्वरोनंदीवाहनंयस्य ७ ॥१५५॥ गोमार्गःगवामिंद्रियाणांमार्गइवगत्याश्रयः इंद्रियचालकइत्यर्थः अमार्गः इंद्रियाद्यग्राह्यइत्यर्थः श्रेष्ठःप्रशस्यतमः स्थिरश्चलनहीनः स्थाणुस्त्रैलोक्यधारणस्तंभः निष्कंपः कंपःकंपवान् ९ ॥ १५६ ॥ दुर्वारणः मृत्युरूपेणआगतःसन्दुःखेनापिवारयितुमशक्यः अमृतरूपेणानुगृह्णातिचेद्दुर्विषहोदुष्टस्यापिविषस्यहंता संग्रामेदुःसहः दुरतिक्रमश्च दुर्धर्षःजीपयितुमप्यशक्यः दुर्विषःदुःखेनवेष्टुंव्याप्तुंप्रवेष्टुमशक्यः विष्लृव्याप्तावित्यस्यकप्रत्ययेरूपं जयोजयस्वरूपीनरोधर्मराजाख्योवा ९ ॥१५७॥ शशःशीघ्रगः शशांकश्चंद्रः शमनोयमः ८ ॥ १५८॥ यज्ञमृगस्यव्याधइवहंता व्याधीनामागमः व्याधीनांगमश्च ६ ॥१५९॥ त्रीणिवेदाख्यानिअंबकानिचक्षूंषियस्य विषरूपंअग्निंपिबतीतिविषाग्निपाः विषाग्रपादितिपाठेविषमेव अग्रपादस्त्रैलोक्याक्रमणार्होयस्यास्तिसतथा ८ ॥१६०॥ विषाग्नेःसकाशात्पातारंतिवि

अधर्महामहापार्श्वश्चंडधारोगणाधिपः ॥ गोनर्दोगोप्रतारश्चगोवृषेश्वरवाहनः ॥१५५॥ त्रैलोक्यगोमागोविंदोगोमार्गोऽमार्गएवच ॥ श्रेष्ठःस्थिरश्चस्थाणुश्च निष्कंपःकंपएवच ॥ ५६ ॥ दुर्वारणोदुर्विषहोदुःसहोदुरतिक्रमः ॥ दुर्धर्षोदुष्प्रकंपश्चदुर्विषोदुर्जयोजयः ॥ ५७ ॥ शशःशशांकःशमनःशीतोष्णक्षुज्जराधिकृत् ॥ आधयोव्याधयश्चैवव्याधिहाव्याधिरेवच ॥ ५८ ॥ ममयज्ञमृगव्याधोव्याधीनामागमोगमः ॥ शिखंडीपुंडरीकाक्षःपुंडरीकवनालयः ॥ ५९ ॥ दंडधारस्त्र्यंबकश्चउग्रदंडोंडनाशनः ॥ विषाग्निपाःसुरश्रेष्ठःसोमपास्त्वंमरुत्पतिः ॥ ६० ॥ अमृतपास्त्वंजगन्नाथदेवदेवगणेश्वरः ॥ विषाग्निपामृत्युपाश्चक्षीरपाःसोमपास्तथा ॥ मधुश्च्युतानामग्रपास्त्वंत्वमेवतुषिताद्यपाः ॥६१॥ हिरण्यरेताःपुरुषस्त्वमेवत्वंस्त्रीपुमांस्त्वंचनपुंसकंच ॥ बालोयुवास्थविरोजीर्णदंष्ट्रस्त्वंनागेंद्रशक्रस्त्वंविश्वकृद्विश्वकर्ता ॥ ६२ ॥ विश्वकृद्विश्वकृतांवरेण्यस्त्वंविश्ववाहोविश्वरूपस्तेजस्वीविश्वतोमुखः ॥ चंद्रादित्यौचक्षुषीतेहृदयंचपितामहः ॥ ६३ ॥ महोदधिःसरस्वतीवाग्बलमनलोनिलःअहोरात्रंनिमेषोन्मेषकर्मा ॥ १६४ ॥

षाग्निपाः सर्वत्रपिबतीत्येववा मधुश्च्युतानांस्वर्गादिसुखात्भ्रष्टानांअग्रेपूर्वंपातीतिप्रथमरक्षकः आपन्नत्रातेत्यर्थः तुषितानांदेवानामाद्यःब्रह्मातंपातीतितुषिताद्यपाः १० ॥ १६१ ॥ हिरण्यरेताःवन्हिः विश्वकृत्विश्वकर्ता १२ ॥१६२॥ विश्वंकृंतति छिनत्तीतिविश्वकृत् विश्वसंहर्तेत्यर्थः विश्वकृतांविश्वस्रजांप्रजापतीनांवरेण्यः वरणीयः विश्वंवहतिपालनपोषणेनस्वस्मिन्धारयतीतिविश्ववाहः चंद्रेत्यर्धःस्तुनिरेव ७ ॥१६३॥ सरस्वतीनदी वाग्वर्णरूपा बलंवैराग्यं निमेषोन्मेषादिकंकर्मयस्यसःनिमेषोन्मेषकर्मा यंविनानिमेषादिकमपिकर्तुंनकश्चिच्छक्नोतीत्यर्थः तथाचश्रुतिः नहित्वदारेनिमिषश्चनेशेइति त्वत्त्वत्तः आरेदूरात्त्वांविनेत्यर्थः निमिषश्चनिमेषोपिनईशेनईशितवान् पूर्वेषांब्रह्मादीनामपिपक्ष्मपातोपित्वत्प्रेरणंविनानासीत्किमुतइदानींतनानामल्पसाराणामितिश्रुतिपदार्थः ८ ॥ १६४ ॥

नब्रह्मानचगोविंदइत्यादयएकविंशतिश्लोकाजपहोमादौएकैकनामगणनयापर्यवस्यंतीतिप्रागुक्तं ॥ १६५ ॥ १६६ ॥ १६७ ॥ पुंसांसहस्राण्यावृत्यअज्ञानेनाभिभूय एकःज्ञेयज्ञानज्ञातृभावशू
न्यः समुद्राणांकामानामंतेनाशेसतितिष्ठतिप्रकाशते कामंसमुद्रमाविशेतिमंत्रलिंगात्समुद्रशब्दःकामवचनः यदासर्वेप्रमुच्यंतेकामायेस्यहृदिश्रिताः अथमर्त्योऽमृतोभवत्यत्रब्रह्मसमश्नुतइतिकामां
तेब्रह्मभावश्रुतेश्च ॥ १६८ ॥ ईदृग्रूपसत्वेविद्वदनुभवंप्रमाणयति यंविनिद्राइति विनिद्रत्वेहेतुः जितश्वासाइतिसनिद्रोहिश्वसित्येव एवमपिहठेननिरुद्धेवायौसुषुप्तिसदृशीमूर्च्छाभवति तांवार
यितुंसत्वस्थाइति तत्राप्यज्ञानमस्त्येवेतिनासौसमाधिः कितुसत्वोत्कर्षस्यपरस्यांकाष्ठायांजायमानाहंब्रह्मास्मीतिवाक्यजावृत्तिःकृतकरजोवत्प्रपंचंप्रविलाप्यस्वयमपिसंस्कारात्मनातिष्ठंतोसत्वशब्दवाच्या त
स्यांतिष्ठंतीतिसत्वस्थाः संयतेंद्रियाइतिजाग्रद्व्यावृत्तिः ज्योतिःचिति तन्मात्रंयुंजानाःयोगिनः ॥ १६९ ॥ अस्मिन्योगेप्रथममालंबनीयंमूर्तिमद्रूपमुपदिशति जटिलेजटिलवदाचरनूज
टिलूतस्मै आचारक्विवंताद्धातोःकर्तरिक्विप् लंबोदरंयच्छरीरंतद्वते कमंडलुर्जलपात्रंतदेवनिषंगःबाणाधारोयस्य कमंडलुजलेनैवयक्षराक्षसादीन्नाशयतेइत्यर्थः ब्रह्माचतुर्मुखस्तदात्मने ॥ ७० ॥ दृत
ऊर्ध्ववैराजींधारणामाह यस्येति ॥ ७१ ॥ अस्याप्युपसंहारमाह संभक्ष्येति जलमिवजलंनिर्विशेषंब्रह्मतत्रयोमायावीशेतेलीनोभवति कथंसर्वभूतानिआकाशादीनिसंभक्ष्यस्वात्मनिप्रविलाप्यस्वयमपि

नब्रह्मानचगोविंदःपौराणाक्रपयोननेः॥ माहात्म्यंवेदितुंशक्तायाथातथ्येनतेशिव॥१६५॥यांमूर्तयःसुसूक्ष्मास्तेनमर्त्यंयांतिदर्शनं॥ त्राहिमांसततंरक्षपितापु
त्रमिवौरसं॥६६॥रक्षमांरक्षणीयोहंनवानघनमोस्तुते॥ भक्तानुकंपीभगवान्भक्तश्चाहंसदात्वयि॥६७॥यःसहस्राण्यनेकानिपुंसामावृत्यदुर्दृशः॥तिष्ठत्येकःस
मुद्रांतेसमेगोप्तास्तुनित्यशः॥६८॥यंविनिद्राजितश्वासाःसत्वस्थाःसंयतेंद्रियाः॥ज्योतिःपश्यंतियुंजानास्तस्मैयोगात्मनेनमः॥६९॥जटिलेदंडिनेनित्यंलंबोद
रशरीरिणे॥कमंडलुनिषंगायतस्मैब्रह्मात्मनेनमः॥७०॥यस्यकेशेषुजीमूतानद्यःसर्वांगसंधिषु॥कुक्षौसमुद्राश्चत्वारस्तस्मैतोयात्मनेनमः॥७१॥ संभक्ष्यसर्वभू
तानियुगांतेपर्युपस्थिते॥यःशेतेजलमध्यस्थस्तंप्रपद्येप्सुशायिनं॥७२॥प्रविश्यवदनंराहोर्यःसोमंपिबतेनिशि॥ग्रसत्यर्कंचस्वर्भानुर्भूत्वासोमांसोऽभिरक्षतु॥१७३॥

लीयतइत्यर्थः ॥ ७२ ॥ इमंराजयोगमनुष्ठातुमसमर्थस्यहठयोगमाह प्रविश्येति मुखस्यऊर्ध्वफलकेयच्छिद्रंतत्रचर्मांसखंडोलंबनेनघंटिकेतिलंबिकेतिचअन्यत्रउच्यते साइहचंद्रसूर्यदैवत्ययोरिडापिंगल
योर्नाड्योःसंहारकत्वात्राहोर्वदनमित्युच्यते तत्रहिजिह्वाग्रेव्यावृत्यधारितेसति वायुर्निरुद्धोभवति सेयंखेचरीनाममुद्राहठयोगिनांप्रसिद्धा सोमंतत्रत्यंअमृतंपिबते निशिरात्रौज्ञानज्ञेयज्ञातृविभागाभाव
लक्षणायांसत्यां निशासद्भावेएतमेवहेतुमाह यतःस्वर्भानुःराहुरुक्तरूपःअर्कंचचंद्रं इडापिंगलेयत्तितन्मार्गनिरोधेनद्रष्टृदृश्यविभागंगिलतियःसमांपरमेश्वरोऽभितोरक्षतु अत्रग्रंथांतरवाक्यानिसांख्ययोगे
षांपिंगलायांचचरतश्चंद्रभास्करौ इडायांचंद्रमाज्ञेयःपिंगलायांरविःस्मृतइति शिवयोगेअथतेषोडशाधारान्प्रवक्ष्यामिविशेषतइत्युपक्रम्य नवमंघंटिकाधारंजिह्वाग्रंतत्रदापयेत् सुधाकलास्रवत्येपासातुस
इडोक्षिणी यालंबिकाचालनदोहनाभ्यांदीर्घाकृतानासाविपरीतमार्गात् यस्तालुमूलांतरगर्भदेशेप्रवेशयेत्सोन्मनतांप्रयाति ईश्वरप्रोक्ते लंबिकोर्ध्वस्थितेगर्तेरसनांविपरीतगां संयोजयेत्प्रयत्नेनसुधाकूपेवि
वृमिकाखेचरीप्रोक्ताभक्तानामनुरोधतः निरंतरकृताभ्यासात्पीयूषंप्रत्यहंपिबेत् तेननिग्रहसिद्धिःस्यान्मृत्युमातंगकेसरीति इयमेवभ्रूमध्यदृष्टिरित्याहदत्तात्रेयः अंतःकपालविवरेजिह्वांव्यावृत्यधार
यक्षणः मुद्रैषोरेषामुद्राभवतिखेचरीति ॥ १७३ ॥
येत भ्रूमध्यदृ

द्विविधेपियोगेत्रिवि

शब्दाभ्यांदत्तेयविघ्नविघातकंमंत्रजातंपठति येचेति गर्भाइवअत्यंतंशिशवः अनुचतुर्मुखसृष्टिमनुपतिताः निर्गतास्त्वत्तइतिशेषः यथायथावद्भागान्यज्ञेउपासतेदेवाः पितरश्चतेभ्योनमः तेचस्वाहास्वधा प्राणाःश्रद्धंहव्यकव्येनमुदंहर्षंप्राप्नुवंतु ॥७४॥ अधिदैवान्नत्वाशांतिंप्रार्थ्याध्यात्मभूतान्प्रार्थयतेद्वाभ्यां येंगुष्ठेति अंगुष्ठमात्राःजीवाः ॥७५॥ प्रागान्प्रगमति येइति देहिनोजीवान्नयतोरोदयंत्यतोरुद्राख्याएते ...ः ॥७६॥ आधिभौतिकेभ्यःसुखंप्रार्थयते येनदीष्वित्यादिना ॥७७॥७८॥७९॥ तस्मैतत्पदार्थायईश्वरार्थमित्यर्थः परंउत्कृष्टंवैराग्यादिकंगताःप्राप्ताः तदितिवाएतस्यमहतोभूतस्यनामभवतीतिश्रु

येचानुपतितागर्भायथाभागानुपासते ॥ नमस्तेभ्यःस्वधास्वाहाप्राप्नुवंतुमुदंतुते ॥१७४॥ येंगुष्ठमात्राःपुरुषादेहस्थाःसर्वदेहिनां ॥ रक्षंतुतेहिमांनित्यंनित्यंचाप्याययंतुमां ॥७५॥ येनरोदंतिदेहस्थादेहिनोरोदयंतिच ॥ हर्षयंतिनहृष्यंतिनमस्तेभ्योस्तुनित्यशः ॥७६॥ येनदीषुसमुद्रेषुपर्वतेषुगुहासुच ॥ वृक्षमूलेषुगोष्ठेषुकांतारगहनेषुच ॥७७॥ चतुष्पथेषुरथ्यासुचत्वरेषुतटेषुच ॥ हस्त्यश्वरथशालासुजीर्णोद्यानालयेषुच ॥७८॥ येषुपंचसुभूतेषुदिशासुविदिशासुच ॥ चंद्रार्कयोर्मध्यगतायेचचंद्रार्करश्मिषु ॥७९॥ रसातलगतायेचयेचतस्मैपरंगताः ॥ नमस्तेभ्योनमस्तेभ्योनमस्तेभ्योस्तुनित्यशः ॥१८०॥ येषांनविद्यतेसंख्याप्रमाणंरूपमेवच ॥ असंख्येयगुणारुद्रानमस्तेभ्योस्तुनित्यशः ॥८१॥ सर्वभूतकरोयस्मात्सर्वभूतपतिर्हरः ॥ सर्वभूतांतरात्माचतेनत्वंननिमंत्रितः ॥८२॥ त्वमेवहीज्यसेयस्माद्यज्ञैर्विविधदक्षिणैः ॥ त्वमेवकर्तासर्वस्यतेनत्वंननिमंत्रितः ॥८३॥ अथवामाययादेवसूक्ष्मयातवमोहितः ॥ एतस्मात्कारणाद्वापितेनत्वंननिमंत्रितः ॥८४॥ प्रसीदममभद्रंतेभवभावगतस्यमे ॥ त्वयिमेहृदयंदेवत्वयिबुद्धिर्मनस्त्वयि ॥८५॥ स्तुत्वैवंसमहादेवंविरराम‌प्रजापतिः ॥ भगवानपिसुप्रीतःपुनर्दक्षमभाषत ॥८६॥ परितुष्टोस्मितेदक्षस्तवेनानेनसुव्रत ॥ बहुनात्रकिमुक्तेनमत्समीपेभविष्यसि ॥८७॥ अश्वमेधसहस्रस्यवाजपेयशतस्यच ॥ प्रजापतेर्मत्प्रसादात्फलभागीभविष्यसि ॥८८॥ अथैनमब्रवीद्वाक्यंलोकस्याधिपतिर्भवः ॥ आश्वासनकरंवाक्यंवाक्यविद्वाक्यसंमितं ॥१८९॥

त्याईश्वरस्यतच्छब्दाभिधेयत्वमुक्तं ॥ १८० ॥ येषामितिसार्वात्म्यमेवभंग्यंतरेणईश्वरस्योक्तं ॥ ८१ ॥ स्वयज्ञेईश्वरस्यानिमंत्रणेयुक्तिमाह सर्वेति उपादानत्वात्अंतर्यामित्वादंतरात्मत्वाच्चनव्यवहितस्य पृथग्भूतस्येतरस्येवतवनिमंत्रणंयुक्तमित्यर्थः ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ननुउपादानत्वादिनारूपेणमांजानन्कथंनिंदितवानसीत्याशंक्याह अथवेति ॥ ८४ ॥ भावगतस्यस्रष्टावधिकृतत्वेनराजसभावगतस्य सत्वैकपात्रंत्वामजानतइत्यर्थः हृदयंचित्तं चिंतनंनिश्चयः संकल्पश्चत्वद्गोचरएवममास्तीत्यर्थः ॥८५॥८६॥८७॥८८॥ वाक्यंवचनं वाक्यंवक्तुमुचितं वाक्यविदांवाक्यानि तेषुसंमतं युक्तिमत्तमं ॥८९॥

तुभ्यंतव दृष्टंपूर्वकल्पे अतःसर्वेषांकल्पानांसमानरूपत्वात्अस्मिन्नपिकल्पेतवेहयज्ञहर्ताहिजातः अतोमन्युर्दैन्यंनकार्यं अप्रतिकार्यत्वाद्भाविनइत्यर्थः पुरातनंपुराणं ॥ १९० ॥ ९१ ॥ एतत्स्तोत्रजपांगभू तंव्रतद्वयंविधित्सुस्तत्स्तुतयेवैदिकंधर्ममनुवदति वेदादिति ॥ ९२ ॥ वेदोक्तंतपोदेवादिभिश्चीर्णं तदपेक्षयामयावक्ष्यमाणंव्रतंश्रेष्ठमित्याह अपूर्वमिति वेदषडंगसांख्ययोगतर्कैरनधिगतं किंतर्हिकैवल्याद्युप निषत्सुअत्याश्रमस्थपदेनप्रकाशितं सर्वतोभद्रंफलकालेसाधनकालेचश्रेयोरूपं सर्वतोमुखंसर्वेषुवर्णेष्वाश्रमेषुचअभिमुखं सर्वेषामिहाधिकारोस्तीत्यर्थः अव्ययंमोक्षहेतुत्वात् अब्दैःभूयसाकालेनअब्दसा ध्यैःसहस्रसंवत्सरंसत्रांतैःकर्मभिर्वादशाहैःसंयुक्तं दशपंचयमाःपंचनियमाश्चतएवाहानियज्ञक्रतवोयेषां अहःशब्दस्यक्रतुवाचित्वंनवैतान्यहानिभवंतीत्यादौप्रसिद्धं भूयसाकालेनपुण्येनवायमनियमवद्भि र्लब्धमित्यर्थः दर्शाहेतिपाठेतद्व्रतयागपूज्यैर्लब्धमित्यर्थः गौडास्तुदशार्धेतिपठंतितदाब्दैःप्रागंदशार्धैःपंचभिःसद्योजातमित्यादिभिर्मंत्रैःसंयुक्तंआग्नेयंभस्मसद्योजातादिपंचमंत्रैःपरिगृह्यत्र्यंबकमितिजलेन मिश्रयित्वेत्यादिश्रुतेः अस्मिन्पक्षेऽत्याश्रममितिपाशुपतव्रतस्यैवविशेषणं गूढंअत्याश्रमस्थइतिपदमात्रेणसूचितंअप्रकाशं अतएवाप्राज्ञैःकर्मठैर्निदितं ॥९३॥ वर्णेति सूतसंहितायामत्याश्रमस्थइत्यत्रत्यमा श्रमपदंवर्णोपलक्षणीकृत्यवर्णाश्रमधर्मानतिक्रांतमतिवर्णाश्रमंव्रतंतद्वानतिवर्णाश्रमीतितेनपदेनब्रह्मविदंविवक्षित्वा ब्रह्मचारीगृहस्थश्चवानप्रस्थोथभिक्षुकः अतिवर्णाश्रमीतिपिक्रमाच्छ्रेष्ठाविचक्षणेत्युपक्र

दक्षदक्षनकर्तव्योमन्युर्विघ्नमिमंप्रति॥ अहंयज्ञहरस्तुभ्यंदृष्टमेतत्पुरातनं॥ १९०॥ भूयश्चतेवरंदद्मितंत्वंगृह्णीष्वसुव्रत॥ प्रसन्नवदनोभूत्वातदिहैकमनाःशृणु॥ ॥ ९१ ॥ वेदात्षडंगादुद्धृत्यसांख्ययोगाच्चयुक्तितः॥ तपःसुतप्तंविपुलंदुश्चरंदेवदानवैः॥ ९२॥ अपूर्वंसर्वतोभद्रंविश्वतोमुखमव्ययं॥ अब्दैर्दशाहसंयुक्तंगूढम प्राज्ञनिंदितं॥ ९३ ॥ वर्णाश्रमकृतैर्धर्मैर्विपरीतंक्वचित्समं॥ गतांतैरध्यवसितमत्याश्रममिदंव्रतं॥ ९४ ॥

म्यभूयसापंथेनतल्लक्षणान्युक्त्वा यस्यवर्णाश्रमाचारोगलितःस्वात्मदर्शनात् सवर्णानाश्रमान्सर्वानतीत्यस्वात्मनिस्थितः तथा नविधिर्ननिषेधश्चनवर्ज्यावर्ज्यकल्पना आत्मविज्ञानिनामस्तितथाचान्यज्जना र्दनेतितस्ययथेष्टाचरणमप्यनुज्ञातं तदिदमभिप्रेत्यक्वचिद्रूर्थेवर्णादिधर्मैर्विपरीतमुक्तं एतेनस्वस्यैतदसंमतमितिसूचितं तथाचसूत्रं सर्वान्नानुमतिश्चप्राणात्ययेतद्दर्शनादिति छांदोग्येउषस्तिर्हचाक्रायणइभ्यग्रा मेप्रद्राणकउवाससहेभ्यंकुल्माषान्खादंतंबिभिक्षेतंहोवाचनेतोन्येविद्यंतेयच्चयेमइमेउपनिहिताइत्येतेषांमेदेहीतिहोवाचतानस्मैप्रददौहंतानुपानमित्युच्छिष्टंवैमेपीतंस्यादितिहोवाचनस्विदेतेप्युच्छिष्टाइतिन वाअजीविष्यमिमानखादन्नितिकामोमउदपानमितिब्रह्मविदउषस्तस्यइभ्योच्छिष्टपक्वमाषभक्षणंतद्दत्तजलत्यागश्चप्राणात्ययकालेएवविदुषांनिषिद्धाचरणंकामकारनिषेधंचदर्शयतः अतएवोक्तं तथाचरे तवैयोगीसतांधर्ममदूषयन् जनायथावमन्येरन्गच्छेयुर्नैवसंगतमिति साक्षात्कृतात्मतत्त्वस्ययथेष्टाचरणंयदि शुनांतत्त्वदृशांचैवकोभेदोऽशुचिभक्षणेइतिच क्वचिद्विपरीतमपिवस्तुतःसममेव विदुषःकर्तृत्वाभि मानाभावेनतत्रविधिनिषेधयोरप्रवृत्तेः गतांतैःज्ञातसिद्धांतैःअध्यवसितंनिश्चितं अत्याश्रमंपरमहंसपारिव्राज्यं यद्यपिआश्रमलिंगधारणंब्राह्मणस्यैवतथापितद्धर्माःशमादयःसर्ववर्णसाधारणाः अतएवगृह स्थादीनामप्यत्याश्रमित्वमुक्तं ब्रह्मचारीत्युदाहृतसूतसंहिताश्लोके तत्विशिनष्टि इदंव्रतंइदंवक्ष्यमाणंव्रतमस्यस्मिन्नितिइदंव्रतमितिसमस्तंपदं ॥ १९४ ॥

र्कितद्व्रतमित्यतआह मयेति मयावेदकर्त्रा उत्पादितंप्रकटीकृतं एतच्चश्रूयतेऽथर्वशिरउपनिषदि व्रतमेतत्पाशुपतं अग्निरितिभस्मवायुरितिभस्मजलमितिभस्मस्थलमितिभस्मव्योमेतिभस्मसर्वंहवाइदंभस्मम नएतानिचक्षूंषिभस्मा निअग्निरित्यादिनाभस्मगृहीत्वा निमृज्यांगानिसंस्पृशेत् तस्माद्व्रतमेतत्पाशुपतंपशुपाशविमोक्षायेति पशवोजीवाः पाशःअविद्या यद्यपिसंन्यासोभस्मोद्धूलनंचद्वयमपिविद्यार्थमु क्तं तथापिसंन्यासस्यतीव्रतरवैराग्याधिकारिकत्वेनदुःशकत्वाद्भस्मधारणस्यैवमुख्यंविद्यांगत्वंध्येयं ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ब्रह्मसंमितः वेदेनतुलितः अस्मिन्स्तवेर्थैर्वेदभागोऽर्थपौराणांशइति ॥ ९८ ॥

मयापाशुपतंदक्षशुभमुत्पादितंपुरा ॥ तस्यचीर्णस्यतत्सम्यक्फलंभवतिपुष्कलं ॥ ९५ ॥ तच्चास्तुतेमहाभागत्यज्यतांमानसोज्वरः ॥ एवमुक्त्वामहादेवःसपत्नी कःसहानुगः ॥ अदर्शनमनुप्राप्तोदक्षस्यामितविक्रमः ॥ ९६ ॥ दक्षप्रोक्तंस्तवमिमंकीर्तयेद्यःश्रृणोतिवा ॥ नाशुभंप्राप्नुयात्किंचिद्दीर्घमायुरवाप्नुयात् ॥ ९७ ॥ यथासर्वेषुदेवेषुवरिष्ठोभगवाञ्छिवः ॥ तथास्तवोवरिष्ठोयंस्तवानांब्रह्मसंमितः ॥ ९८ ॥ यशोराज्यसुखैश्वर्यकामार्थधनकांक्षिभिः ॥ श्रोतव्योभक्तिमास्थायवि द्याकामैश्चयत्नतः ॥ ९९ ॥ व्याधितोदुःखितोदीनश्चोरग्रस्तोभयार्दितः ॥ राजकार्याभियुक्तोवामुच्यतेमहतोभयात् ॥ २०० ॥ अनेनैवतुदेहेनगणानांसमतां व्रजेत् ॥ तेजसायशसाचैवयुक्तोभवतिनिर्मलः ॥ २०१ ॥ नराक्षसाःपिशाचावानभूतानविनायकाः ॥ विघ्नंकुर्युर्गृहेतस्ययत्रायंपठ्यतेस्तवः ॥ २०२ ॥ श्रृणुयाच्चै वयानारीतद्भक्ताब्रह्मचारिणी ॥ पितृपक्षेमातृपक्षेपूज्याभवतिदेववत् ॥ २०३ ॥ श्रृणुयाद्यःस्तवंकृत्स्नंकीर्तयेद्वासमाहितः ॥ तस्यसर्वाणिकर्माणिसिद्धिंगच्छंत्यभी क्ष्णशः ॥ २०४ ॥ मनसाचिंतितंयच्चयच्चवाचानुकीर्तितं ॥ सर्वंसंपद्यतेतस्यस्तवस्यास्यानुकीर्तनात् ॥ २०५ ॥ देवस्यचगुहस्यापिदेव्यानंदीश्वरस्यच ॥ बलिं सुविहितंकृत्वादमेननियमेनच ॥ २०६ ॥ ततस्तुयुक्तोगृह्णीयान्नामान्याशुयथाक्रमं ॥ ईप्सितान्लभतेसोर्थान्भोगान्कामांश्चमानवः ॥ २०७ ॥ मृतश्चस्वर्ग माप्नोतितिर्यक्षुचनजायते ॥ इत्याहभगवान्व्यासःपराशरसुतःप्रभुः ॥ २०८ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति० मोक्ष० दक्षप्रोक्तशिवसहस्रनामस्तवेचतुरशीत्य धिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८४ ॥ ॥छ॥ ॥छ॥

विद्याकामैःब्रह्मसाक्षात्कारार्थिभिः ॥ ९९ ॥ २०० ॥ २०१ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ नामजपेविशेषविधिमाह देवस्येति गुहस्यकार्तिकेयस्य अत्रायंप्रयोगः शुचिःकृतनित्यक्रियः कालाग्निरुद्रोपनिषदु क्तप्रकारेणभस्मधृत्वारुद्राक्षांश्चधृत्वा मुक्तसंगोभूतशुध्यादिपूर्वंपूर्वोक्ताष्टादशाक्षरमंत्रेणत्रिभिश्चतुश्चतुश्चतुर्भिरंत्यैत्रिभिश्चवर्णैःपंचांगद्वयंकृत्वा पंचाक्षरोक्तविधिनावान्यासध्यानपूजादिकंकृत्वागुहादिभ्यो गदेवताभ्यःपूजापूर्वकंबलिंदत्वा यथाशक्तिअर्थानुसंधानपूर्वकंस्तवमावर्त्यउत्तरपूजांकृत्वात्द्ददिदंविसर्जयेदिति ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ इतिशांति० मो० नै० भा० दक्षप्रोक्तशिवसहस्रनामस्तवेचतुरशीत्यधिक द्विशततमोऽध्यायः ॥ २८४ ॥ ॥छ॥ ॥छ॥

एवंस्तवपाठादिना विशुद्धचेतसोयज्ज्ञेयंतत्पृच्छति अध्यात्ममिति पुरुषस्यआत्मनिस्वरूपेवर्ततइत्यध्यात्मं दृश्यादृश्यविवेकार्थंशास्त्रंवाध्यात्मंतत्किंकुतश्चोत्पद्यतइतिप्रश्नः ॥ १ ॥ सर्वज्ञानमिति पूर्वमसकृदुक्तमप्यध्यात्ममिहसंक्षिप्यवक्तिउपसंहारार्थं तेनउपक्रमोपसंहारयोरैकरूप्येण अभ्यासेनचशास्त्रस्याध्यात्मपरत्वेनिश्चितेमध्येयद्वर्णाश्रमधर्मजपादिकमुक्तंतत्प्रकरणात्तदंगभावंभजतइतिज्ञाप्यते तत्रयदध्यात्ममित्यस्योत्तरं पृथिवीत्यादि ततश्चेत्यस्यउत्तरंपुरुषेतिष्ठतीबुद्धिरित्यादि अनयोःपुंबुद्ध्योर्विवेकार्थंशास्त्रमध्यात्मं सर्वंज्ञायतेऽनेनेतिसर्वज्ञानं तदेवपरंसर्वश्रेष्ठं बुद्ध्याबुद्धिमत्तया व्याख्यांविस्पष्टंकथनं ॥ २ ॥ भूतानांजरायुजादीनां ॥ ३ ॥ शरीरंस्थूलंसूक्ष्मंच तेषांभूतानांगुणसंघातः कार्यसमूहः गुणाबुद्ध्यादयोभौतिकाः परमकारणेआत्मनिप्रलीयंते ॥ ४ ॥ ततःआत्मनःसकाशाद्भूतानिजीवाः

युधिष्ठिरउवाच अध्यात्मंनामयदिदंपुरुषस्येहविद्यते ॥ यदध्यात्मंयतश्चैवतन्मेब्रूहिपितामह ॥ १ ॥ भीष्मउवाच सर्वज्ञानपरंबुद्ध्यायन्मांत्वमनुपृच्छसि ॥ तद्व्याख्यास्यामितेतातस्यव्याख्यामिमांशृणु ॥ २ ॥ पृथिवीवायुराकाशमापोज्योतिश्चपंचमं ॥ महाभूतानिभूतानांसर्वेषांप्रभवाप्ययौ ॥ ३ ॥ सतेषांगुणसंघातःशरीरंभरतर्षभ ॥ सततंहिप्रलीयंतेगुणास्तेप्रभवंतिच ॥ ४ ॥ ततःसृष्टानिभूतानितानियांतिपुनःपुनः ॥ महाभूतानिभूतेभ्यऊर्मयःसागरेयथा ॥ ५ ॥ प्रसारयित्वेहांगानिकूर्मःसंहरतेयथा ॥ तद्वद्भूतानिभूतानामल्पीयांसिस्थवीयसां ॥ ६ ॥ आकाशात्खलुयोघोषःसंघातस्तुमहीगुणः ॥ वायोःप्राणोरसस्त्वद्भ्यो रूपंतेजसउच्यते ॥ ७ ॥ इत्येतन्मयमेवैतत्सर्वंस्थावरजंगमं ॥ प्रलयेचतमभ्येतितस्मादुद्दिश्यतेपुनः ॥ ८ ॥ महाभूतानिपंचैवसर्वभूतेषुभूतकृत् ॥ विषयान्कल्पयामासयस्मिन्यदनुपश्यति ॥ ९ ॥ शब्दश्श्रोत्रंतथाखानित्रयमाकाशयोनिजं ॥ रसःस्नेहश्चजिह्वाचअपामेतेगुणाःस्मृताः ॥ १० ॥ रूपंचक्षुर्विपाकश्चत्रिविधंज्योतिरुच्यते ॥ घ्रेयंघ्राणंशरीरंचएतेभूमिगुणाःस्मृताः ॥ ११ ॥ प्राणस्पर्शश्चचेष्टाचवायोरेतेगुणाःस्मृताः ॥ इतिसर्वगुणाराजन्व्याख्याताःपांचभौतिकाः ॥ १२ ॥

यांतिलीयंते यथासौषुप्तादात्मनोऽहमर्थस्यजीवस्योद्भवस्तत्रैवचलयः एवमहमर्थेषुभूतेषुमहाभूतानामपिलयोदयौभवतइत्यर्थः ॥ ५ ॥ भूतानिखादीनि भूतानांजीवानां अल्पीयांसिकूर्मांगांस्वांगानीवानायासेनैवदृष्टिमात्रेणाविर्भावयितुंतिरोभावयितुंचशक्यानि ॥ ६ ॥ शरीरस्यभूतकार्यत्वमुक्तं तत्रतत्तद्भूतांशान्विविनक्ति आकाशादिति घोषःशब्दः यःशरीरेप्रसिद्धःसंघातःकठिनांशः रसोलोहितादिद्रवांशः रूपंगौरादिऊष्माच ॥ ७ ॥ एतन्मयंभूतमयं तस्मादुद्दिश्यतेतस्माद्भूतकर्तुर्ब्रह्मणःसकाशात्उद्दिश्यतेजायतइतिशब्दमात्रेणोच्यतेनतुवस्तुतस्तत्रलीयतेउत्पद्यतेवारज्ज्वामुरगइव ॥ ८ ॥ भूतकृत्अहंकारः भूतेषुदेहेषुभूतानिखादीनियथाकल्पयामास यस्मिंश्चभूतेदेहांतस्थेयत्कार्यमनुपश्यतितत्शृणुइतिशेषः ॥ ९ ॥ तदेवाहत्रिभिः शब्देति ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥

सत्वमिति एतेषुशब्दादिषुपंचदशसुसात्विकादिकं कालोतीतत्वादिधर्मःप्रागुक्तरीत्याचतुर्युगात्मा चिदाभासरूपोजीवोवा कर्मबुद्धिःस्वविषयस्वरूपनिश्चयः यद्वाकर्मव्यापारःशब्दस्यअर्थप्रत्यायनंश्रोत्रस्यश ब्दप्रत्यायनमित्यादिः बुद्धिःप्रतीतिगोचरस्येदमित्थमेवेत्यवधारणं मनइदमित्थंनवेतिसंशयः कर्मसहितांबुद्धिंपंचमीमपेक्ष्यमनःषष्ठं ईश्वरोमायावी ॥ १३ ॥ अस्मिन्पादतलादिमूर्धांतेशरीरेतत्स्थाबुद्धि रेवशब्दादिमनोंतंकविंशतितत्त्वरूपेत्याह यदूर्ध्वमिति ॥ १४ ॥ बुद्धेरेवसप्तरूपत्वमाह इंद्रियाणीति पुनःशब्दोदृश्यात्सप्तकाद्दष्टमस्यदृशेरत्यंतवैलक्षण्यद्योतनार्थः ॥ १५ ॥ भागशःकार्यविभागेनतेपिभावाः सात्विकादयोर्थाः तदाश्रयाइंद्रियकर्त्राश्रयाः ततएवोत्थिताइत्यर्थः ॥ १६ ॥ विभागमेवाह चक्षुरिति चक्षुःइंद्रियमात्रंसाक्षीइंद्रियाद्यव्यवधानेनद्रष्टाचिन्मात्रउदासीनः ॥ १७ ॥ गुणैःतमआदिपंचभिः

सत्त्वंरजस्तमःकालःकर्मबुद्धिश्चभारत॥ मनःषष्ठानिचैतेषुईश्वरःसमकल्पयत्॥ १३ ॥ यदूर्ध्वंपादतलयोरवाङ्मूर्ध्नश्चपश्यसि॥ एतस्मिन्नेवकृत्स्नेयंवर्ततेबुद्धि रंतरे ॥ १४ ॥ इंद्रियाणिनरःपंचषष्ठंतुमनउच्यते॥ सप्तमींबुद्धिमेवाहुःक्षेत्रज्ञःपुनरष्टमः ॥ १५ ॥ इंद्रियाणिचकर्ताचविचेतव्यानिभागशः॥ तमःसत्त्वंरजश्चै वतेपिभावास्तदाश्रयाः॥ १६ ॥ चक्षुरालोचनायैवसंशयंकुरुतेमनः॥ बुध्यिरध्यवसानायसाक्षीक्षेत्रज्ञउच्यते ॥ १७ ॥ तमःसत्वंरजश्चेतिकालःकर्मचभार त॥ गुणैर्नेनीयतेबुद्धिर्बुद्धिरेवेंद्रियाणिच॥ मनःषष्ठानिसर्वाणिबुद्ध्यभावेकुतोगुणाः॥ १८ ॥ येनपश्यतितच्चक्षुःशृण्वतीश्रोत्रमुच्यते॥ जिघ्रतीभवतिघ्राणंर सतीरसनारसान्॥ १९ ॥ स्पर्शनंस्पर्शतीस्पर्शान्बुद्धिर्विक्रियतेसकृत्॥ यदाप्रार्थयतेकिंचित्तदाभवतिसामनः॥ २० ॥ अधिष्ठानानिबुद्ध्याहिपृथगेतानिपंच धा॥ इंद्रियाणीतितान्याहुस्तेषुदुष्टेषुदुष्यति॥ २१ ॥ पुरुषेतिष्ठतीबुद्धिस्त्रिषुभावेषुवर्तते॥ कदाचिल्लभतेप्रीतिंकदाचिदपिशोचति ॥ २२ ॥ नसुखेननदुःखेन कदाचिदपिवर्तते॥ सेयंभावात्मिकाभावांस्त्रीनेतान्परिवर्तते॥ २३ ॥ सरितांसागरोभर्तायथावेलामिवोर्मिमान्॥ इतिभावगताबुद्धिर्भावेमनसिवर्तते॥ २४ ॥ प्रवर्तमानंतुरजस्तद्भावेनानुवर्तते॥ प्रहर्षःप्रीतिरानंदःसुखंसंशांतचित्तता॥ २५ ॥ कथंचिदुपपद्यंतेपुरुषेसात्विकागुणाः॥ परिदाहस्तथाशोकःसंतापोऽपूर्ति रक्षमा॥ २६ ॥ लिंगानिरजसस्तानिदृश्यंतेहेत्वहेतुभिः॥ अविद्यारागमोहौचप्रमादस्तब्धताभयं॥ २७ ॥ असमृद्धिस्तथादैन्यंप्रमोहःस्वप्नतंद्रिता ॥ कथंचिदु पवर्ततेविविधास्तामसागुणाः॥ २८ ॥

नेनीयते पुनःपुनरतिशयेनवा विषयान्प्रतिनीयते बुद्धिरेवेंद्रियाणिचकारात् तमआदिपंचबुद्धिरेव अत्रहेतुः बुद्ध्यभावेकुतोगुणाइति ॥ १८ ॥ एतदेवव्याचष्टे येनेतिद्वाभ्यां ॥ १९ ॥ २० ॥ एतानिमनःष ष्ठानिबुद्ध्याकल्पितानीतिशेषः अवयवदोषेऽवयवींद्रियेषुदुष्टेषुबुद्धिर्दुष्यति ॥ २१ ॥ पुरुषेसाक्षिणितिष्ठतीआध्यासिकसंबंधेनवर्तमानात्रिषुसात्विकादिषुसुखदुःखमोहात्मकेषुभावेषुविषयितयाबुद्धिर्वर्त ते ॥ २२ ॥ एवंदृग्दृश्ययोःपुंबुद्ध्योरत्यंतभेदेप्याध्यासिकबंधादैक्यमन्वानास्तार्किकाःपुमांसमेवसुखादिमंतमाहुः नसुखेनेतिमोहावस्थोक्ता ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

॥ २९ ॥ ३०.॥ ३१ ॥ ३२ ॥ एवंसर्वेषांभावानांधीमात्रत्वमुक्त्वासत्वक्षेत्रज्ञयोर्भेदंव्याचष्टे सत्वेत्यादिना ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ संस्रष्टासंसर्गकर्तवान् आत्मनोगुणानांचगुणगुणिभावेनसंसर्गोस्तीतिमूढोय
थामन्यतेतथायंगुणानांपरिद्रष्टातादात्म्येनात्मनिगुणान्पश्यतीत्यर्थः ॥ ३५॥ ननुकिमाश्रितास्तर्हिगुणाःप्रवर्तंतइत्यतआह आश्रयइति सत्वस्यबुद्धिसत्वस्याश्रयउपादानंनास्ति उपादानत्वेनक्रूमस्याज्ञानस्य
स्वरूपतस्तुच्छत्वात् गुणानांसत्वादीनांसर्गेणकार्येणमहदादिनालिंगेनअन्येकारणभूतागुणाःसृजंतीत्यनुमीयते कदाचिदपिगुणान्कश्चिदपिनवेद यथारज्जूरगोपादानमज्ञानंकार्यद्वारैवानुमीयतेनत्वपरोक्षीक्रि
यतेतद्वत् ननुगुणानांतुच्छत्वेतत्कार्यंनदृश्येतखपुष्पसौरभवदतआह चेतनासत्वमस्येति अस्यगुणसर्गस्यसत्वंचेतना अधिष्ठानसत्तैवाध्यस्तसत्तेत्यर्थः तथाचनात्यंततुच्छत्वंगुणानां अनिर्वचनीयस्यतद्रूप

तत्रयत्प्रीतिसंयुक्तंकायेमनसिवाभवेत्॥ वर्ततेसात्विकोभावइत्युपेक्षेततत्तथा॥२९॥ अथयद्दुःखसंयुक्तमप्रीतिकरमात्मनः॥ प्रवृत्तंरजइत्येवतदसंरभ्यचिंत
येत्॥३०॥ अथयन्मोहसंयुक्तंकायेमनसिवाभवेत्॥ अप्रतर्क्यमविज्ञेयंतमस्तदुपधारयेत्॥३१॥ इतिबुद्धिगतीःसर्वाव्याख्यातायावतीरिह॥ एतद्बुद्ध्वाभवेद्बु
द्धःकिमन्यद्बुद्धलक्षणं॥३२॥ सत्वक्षेत्रज्ञयोरेतदंतरंविद्धिसूक्ष्मयोः॥ सृजतेत्रगुणानेकएकोनसृजतेगुणान्॥३३॥ पृथग्भूतौप्रकृत्यातुसंप्रयुक्तौचसर्वदा॥
यथामत्स्योद्भिरन्यःस्यात्संप्रयुक्तोभवेत्तथा॥३४॥ नगुणाविदुरात्मानंसगुणान्वेदसर्वतः॥ परिद्रष्टागुणानांतुसंस्रष्टामन्यतेयथा॥३५॥ आश्रयोनास्तिसत्व
स्यगुणसर्गेणचेतना॥ सत्वमस्यसृजंत्यन्येगुणान्वेदकदाचन॥३६॥ सृजतेहिगुणान्सत्वंक्षेत्रज्ञःपरिपश्यति॥ संप्रयोगस्तयोरेषसत्वक्षेत्रज्ञयोर्ध्रुवः॥३७॥ इं
द्रियैस्तुप्रदीपार्थंक्रियतेबुद्धिरंतरा॥ निश्चक्षुर्भिरजानद्भिरिंद्रियाणिप्रदीपवत्॥३८॥ एवंस्वभावमेवैतत्तद्बुद्ध्वाविहरन्नरः॥ अशोचन्नप्रहृष्यंश्चसवैविगतम
त्सरः॥३९॥ स्वभावसिद्धमेवैतद्यदिमान्सृजतेगुणान्॥ ऊर्णनाभिर्यथासूत्रंविज्ञेयास्तंतुवद्गुणाः॥४०॥ प्रध्वस्तानिवर्ततेप्रवृत्तिर्नोपलभ्यते॥ एवमेकेव्यव
स्यंतिनिवृत्तिरितिचापरे॥४१॥ इतीदंहृदयग्रंथिंबुद्धिचिंतामयंदृढं॥ विमुच्यसुखमासीतविशोकश्छिन्नसंशयः॥४२॥

स्याभ्युपगमात् अतोनोक्तदोषइत्यर्थः ॥ ३६ ॥ ध्रुवोऽनादिः ॥३७॥ प्रदीपार्थंप्रदीपप्रयोजनंआवरणभंगं निश्चक्षुर्भिःअचेतनैःअतएवाजानद्भिः इंद्रियाणिप्रदीपवत्सहकारीणि बुद्धिरिंद्रियवत्कारणं चि
दात्मातुप्रमातृवत्तृतीयः एतेनबुद्ध्यतिरिक्तश्चेतनःसिद्धइतिभावः ॥ ३८ ॥ दीपचक्षुर्भ्यांधीमान्रज्जूरगमिवइंद्रियबुद्धिभ्यांचितिर्घटमवभासयतीत्याह एवमिति ॥ ३९ ॥ ऊर्णनाभिदृष्टांतोध्यारोपप्रसंगेपरि
णामवादमाश्रित्यध्येयः ॥ ४० ॥ वस्तुतत्त्वमाह प्रध्वस्ताइति यथाप्रध्वस्तोघटोविहीनेनकपालाद्यात्मनारूपेणवर्ततेनैवंगुणानिवर्तंते यतोघटकपालवन्निवृत्तानांगुणानांप्रवृत्तिःसूक्ष्मावयवद्वारानोपलभ्यते
ऽतोरज्जूरगवदुच्छिद्यतएवेत्यर्थः येतुनिवृत्तिमन्यंतेतेषांप्रवृत्त्यनुपलंभोदोषोदुष्परिहरइतिभावः ॥ ४१ ॥ हृदयग्रंथिंचिदचितोरात्ममनसोस्तादात्म्यं बुद्धिश्चचिंताचतदुभयप्रधानंबुद्धिचिंतामयं ॥ ४२ ॥

पृथ्वींमहतींइमांसंसाररूपांनदींमनुप्रच्युताःपतिताः गाधंतलं अविद्वांसःअजानंतः एवमयंजीवोबुद्धियोगमनुप्रच्युतस्ताम्येत् ॥४३॥ ४४ ॥ यथा विद्वदविदुषोरंतरमेवं विदुषां मिथोऽतरंनास्तीत्याह नहीति तत्रहेतुः सकृदिति सकृद्विभातोह्येवब्रह्मलोकइतिश्रुतिःप्रत्ययावृत्तिकृतंतारतम्यंमोक्षेनास्तीतिदर्शयतीत्यर्थः ॥ ४५ ॥ एवंविदःफलमाह यदिति यदयंज्ञानीबहुदोषंकर्मकरोति यच्चानेनपुराज्ञानात्पूर्वंकालेकृतंतच्चएकतःएकेनज्ञानेनैवदूषयतिनाशयति तद्यथापुष्करपलाशआपोनश्लिष्यंतएवमेवंविदिपापंकर्मनश्लिष्यते तद्यथैषीकातूलमग्नौप्रोतंप्रदूयेतैवंहास्यसर्वेपाप्मानःप्रदूयंतइतिश्रुतिभ्यांतत्त्वविदःक्रियमाणकर्माश्लेषपूर्वकर्मदाहयोरवगमात् दृष्टमपिफलमाह यच्चाज्ञानदशायामयमप्रियमनिष्टंपरकृतंदूषयति यच्चरागादिदोषात्स्वयंकरोति तदुभयंअप्रियदूषणकरणात्मकंनकरोति द्वैतदर्शनाभावात् स्वयमदुष्टःपरदोषमपिनपश्यतीत्यर्थः ॥ ४६ ॥ इतिशांति०मोक्ष०नै०भा०पंचाशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥२८५॥ ॥७॥ विद्वल्लक्षणानिवक्तुमारभते सुदुःखादिति यान्येवविद्वल्लक्ष-

ताम्येयुःप्रच्युताःपृथ्वींमोहपूर्णांनदींनगः ॥ यथागाधमविद्वांसोबुद्धियोगमयंतथा ॥ ४३ ॥ नैवताम्यंतिविद्वांसःप्लवंतःपारमंभसः ॥ अध्यात्मविदुषोधीराज्ञानंतुपरमंप्लवः ॥ ४४ ॥ नभवतिविदुषांमहद्भयंयदविदुषांसुमहद्भयंभवेत् ॥ नहिगतिरधिकास्तिकस्यचित्सकृदुपदर्शयतीहतुल्यतां ॥४५॥ यत्करोतिवहुदोषमेकतस्तच्चदूषयतियत्पुराकृतं ॥ नाप्रियंतदुभयंकरोत्यसौयच्चदूषयतियत्करोतिच ॥ ४६ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति० मोक्ष० पांचभौतिकेपंचाशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८५॥ ॥७॥ युधिष्ठिरउवाच सुदुःखाच्चसुमृत्योश्चत्रसंतप्राणिनःसदा ॥ उभयंनोयथानस्यात्तन्मेब्रूहिपितामह ॥ १ ॥ भीष्मउवाच अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनं ॥ नारदस्यचसंवादंसमंगस्यचभारत ॥ २ ॥ नारदउवाच उरसेवप्रणमसेबाहुभ्यांतरसीवच ॥ संप्रहृष्टमनानित्यंविशोकइवलक्ष्यसे ॥ ३ ॥ उद्वेगंनहितेकिंचित्सुसूक्ष्ममपिलक्षये ॥ नित्यतृप्तइवस्वस्थोबालवच्चविचेष्टसे ॥ ४ ॥ समंगउवाच भूतंभव्यंभविष्यंचसर्वमेतत्तुमानद ॥ तेषांतत्त्वानिजानामिततोनविमनात्वहं ॥ ५ ॥ उपक्रमानहंवेदपुनरेवफलोदयान् ॥ लोकेफलानिचित्राणिततोनविमनात्वहं ॥ ६ ॥ अगाधाश्चाप्रतिष्ठाश्चगतिमंतश्चनारद ॥ अंधाजडाश्चजीवंतिपश्यास्मानपिजीवतः ॥ ७॥

णानितानिविद्यासाधनानीत्यभिप्रेत्यउभयंनोऽस्माकंकथंकेनप्रकारेणस्यादितिप्रश्नः ॥ १ ॥ समंगंविद्वांसमुदाहृत्यनस्योत्तरमाह अत्रापीति ॥२ ॥ अन्येशिरसानमंतित्वंतुउरसाप्रणमसेत्यंतंविनीतोसीत्यर्थः बाहुभ्यांतरसीवभवनदीं अत्यंतंसंकटेपिनिरपेक्षोसीत्यर्थः एतत्सुखलिंगंज्ञानतृप्तानां ॥ ३ ॥ बालवत्रागद्वेषशून्यः ॥ ४ ॥ भवतीतिभव्यंवर्तमानं भव्यगेयेतिकर्तरिकृत्यः भूतभविष्ययोस्तत्त्वंअविद्यमानत्वं आदावंतेचयन्नास्तिवर्तमानेपितत्तथेतिन्यायेनवर्तमानस्यापितत्वंतदेव यथोक्तंभगवता नासतोविद्यतेभावोनाभावोविद्यतेसतइति नह्यैंद्रजालिकप्रदर्शितधनवृद्धिह्रासाभ्यांविद्वान्मुह्यतीत्यर्थः॥ ५ ॥ अभ्युपेत्यापिजगत्सत्यत्वंआरंभान्फलानिफलवैचित्र्यंदुःखहेतुरेवेतिजानन्नपेतारंभादिरप्यहंनमुह्यामीत्याह उपक्रमानिति ॥ ६ ॥ नन्वनारंभेकथंजीवितव्यमित्याशंक्याह अगाधाश्चेति अगाधाःनिर्ग्रंथामूर्खाः गाधृप्रतिष्ठालिप्सयोर्ग्रंथेचेतिस्मृतेः अप्रतिष्ठाःधनदारादिशून्याः गतिमंतःपंथधनादिमंतः जडामत्तादयः अस्मान्निरारंभान् निरारंभाअपिजीवंतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

कुतस्तेजीवंतीत्यतआह विहितेनैवेति प्राक्कर्मणैवजीवंतिनत्वारंभादिति सभाजयपूजय ॥८॥९॥ यदावयंनशोचेमशोकमूलस्याज्ञानस्याभावात् तदानःअस्माकंधर्मेणआत्मनिब्रह्मण्यायव्यासोपजीवि नायज्ञादिनावाकर्मणालौकिकेनवाकिंप्रयोजनंनकिमपीत्यर्थः एतद्धस्मवैतद्विद्वांसआहुर्ऋषयःकावषेयाःकिमर्थावयमध्येष्यामहेकिमर्थावयंयक्ष्यामहइतिश्रुतेस्तत्त्वविदोनधर्माद्यनुतिष्ठंतीत्यर्थः शोका भावेहेतुः कृतांतेति कृतांतवश्यानिअंतवंतियत्यस्मात्तस्मात् नधर्षयंतिअस्मानितिशेषः ॥ १० ॥ प्रसादोमोहादिराहित्यंप्रज्ञायाःमूलं इंद्रियाण्येवमुह्यंतिशोचंतीतियस्मैप्राज्ञाःकथयंतेसप्राज्ञइत्यध्याहृत्य योज्यं दृश्योमोहादिर्दृश्यस्यबुद्ध्याद्यनेकभेदभिन्नस्याहंकारस्यैवधर्मोनत्वदृश्यस्यदृगात्मनइत्यर्थः ॥ ११ ॥ दर्पःआढ्योस्मीत्यादिगर्वःस.मोहश्चेत्काहानिरतआह मूढस्येति नहीति तस्मात्सुखादेरागमापा

विहितेनैवजीवंतिअरोगांगादिवौकसः ॥ बलवंतोबलाश्चैवतस्मादस्मान्सभाजय ॥ ८ ॥ सहस्रिणोपिजीवंतिजीवंतिशतिनस्तथा ॥ शाकेनचान्येजीवंतिप श्यास्मानपिजीवतः ॥ ९ ॥ यदानशोचेमहिकिंनुनःस्याद्धर्मेणवानारदकर्मणावा ॥ कृतांतवश्यानियदासुखानिदुःखानिवायन्नविधर्षयंति ॥ १० ॥ यस्मैप्रा ज्ञाःकथयंतेमनुष्याःप्रज्ञामूलंहींद्रियाणांप्रसादः ॥ मुह्यंतिशोचंतिनथेंद्रियाणिप्रज्ञालाभोनास्तिमूढेंद्रियस्य ॥ ११ ॥ मूढस्यदर्पःसपुनर्मोहएवमूढस्यनायंन परोस्तिलोकः ॥ नह्येवदुःखानिसदाभवंतिसुखस्यवानित्यशोलाभएव ॥ १२ ॥ भवात्मकंसंपरिवर्तमानंनमादृशःसंज्वरंजातुकुर्यात् ॥ इष्टान्भोगान्नानुरुध्ये त्सुखंवानचिंतयेद्दुःखमभ्यागतंवा ॥ १३ ॥ समाहितोनस्पृहयेत्परेषांनानागतंचाभिनंदेच्चलाभं ॥ नचापिहृष्येद्विपुलेर्थलाभेनथार्थनाशेचनवैविषीदेत् ॥ १४ ॥ नबांधवानचवित्तंनकौल्यंनचश्रुतंनचमंत्रानवीर्यं ॥ दुःखात्त्रातुंसर्वएवोत्सहंतेपरत्रशीलेनतुयांतिशांतिं ॥ १५ ॥ नास्तिबुद्धिरयुक्तस्यनायोगाद्विंदतेसुखं ॥ धृतिश्चदुःखत्यागश्चेत्युभयंतुसुखंनृप ॥ १६ ॥ प्रियंहिहर्षजननंहर्षउत्सेकवर्धनः ॥ उत्सेकोनरकायैवतस्मात्तान्संत्यजाम्यहं ॥ १७ ॥

यित्वात्सुख्यहमितिदर्पोदुःख्यहमितिदैन्यंचनकार्यमितिभावः ॥ १२ ॥ भवात्मकंसंसाररूपं भावेतिपाठेदृश्यात्मकं संज्वरंमादृशआत्मज्ञोदेहाभिमानशून्योजातुकदाचिन्नकुर्यान्नस्वीकुर्यात् . तथाचश्रुतिः आत्मानंचेद्विजानीयादयमस्मीतिपूरुषः किमिच्छन्कस्यकामायशरीरमनुसंज्वरेदिति भोगाद्यचिंतनमेवविज्वरत्वेहेतुरित्याह इष्टानिति ॥ १३ ॥ अचिंतायामपिहेतुःसमाहितोयोगारूढः अचिंतत्वादेवनस्पृहा दिमान्भवतीत्यर्थः परेषांसुखादीन्नेच्छेत् ॥ १४ ॥ समाहितत्वंचशमदमादिरूपेणशीलेनैवभवतिनबांधवादिभिरित्याह नेति शांतिनिर्विकल्पतां ॥ १५ ॥ योगंविनाज्ञानंसुखंचनास्तीत्याह नास्तीति यो गसाधनमाह धृतीति धृतिर्मनःप्राणेंद्रियक्रियाणांस्तंभसामर्थ्यं ॥ १६ ॥ योगेप्रवृत्त्यर्थंलौकिकंप्रियंनिंदति प्रियमिति उत्सेकोदर्पः तान्प्रियहर्षोत्सेकान् ॥ १७ ॥

आअस्येतिच्छेदः अस्यदेहस्यआविचेष्टनादितिसंबंधः विमुक्तश्चविमुच्यतेभूयश्चांतेविश्वमायानिवृत्तिरितिश्रुतिभ्यांद्विर्मुक्तिमायानिवृत्त्योःप्रतिपादनात्तत्त्वविदामिंद्रजालत्वविदामिवावरणांशनिवृत्तावपि विक्षेपांशानुवृत्तिरस्तीतिगम्यते साचप्रतिबिंबभ्रमादौदृष्टा तेनजीवन्मुक्तिसिद्धीरागद्वेषराहित्यसिद्धिश्च अन्यथाज्ञानसमकालमेवदेहपातापत्तिः यस्तुदेहपातावधिसाक्षिवन्नपश्यतिविषयेषुसंगंचकरोतितस्यजातमपिज्ञानंनश्यतीतिभावः यथोक्तंभगवता इंद्रियाणांहिचरतांयन्मनोनुविधीयते तदस्यहरतिप्रज्ञांवायुर्नावमिवांभसीतिबुद्धिनाशात्प्रणश्यतीतिच ॥ १८ ॥ १९ ॥ इहवाअमुत्रवानभयमित्यन्वयः ॥ २० ॥ महद्ब्रह्मविजानामि अव्ययंतपोयोगंकृत्वासंप्राप्तोपिनप्रबाधते शीतोष्णादिजःशोकोदेहस्याभाव्यादवश्यंप्राप्तोतिनचमूढेष्विवबुद्धेषुनस्यातीवप्रतापोस्तीतिभावः ॥ २१ ॥ इतिश्रीमहाभारते शांति॰मोक्ष॰प॰षडशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८६ ॥ ॥ ५ ॥ एवमुपदेशप्रधानांब्रह्मविद्यांश्रुत्वानामेवोपपत्तिप्राधान्येनजिज्ञासमानःपृच्छति अतत्त्वज्ञस्यशास्त्राणामिति त

एतान्शोकभयोत्सेकान्मोहनान्सुखदुःखयोः ॥ पश्यामिसाक्षिवल्लोकेदेहस्यास्यविचेष्टनात् ॥ १८ ॥ अर्थकामौपरित्यज्यविशोकोविगतज्वरः ॥ तृष्णामोहौतुसंत्यज्यचरामिपृथिवीमिमां ॥ १९ ॥ नचमृत्योर्नचाधर्मान्नलोभान्नकुतश्चन ॥ पीतामृतस्येवात्यंतमिहवामुत्रवाभयं ॥ २० ॥ एतद्ब्रह्मन्विजानामिमहत्कृत्वातपोव्ययं ॥ तेननारदसंप्राप्तोनमांशोकःप्रबाधते ॥ २१ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिमोक्ष॰प॰समंगनारदसंवादेषडशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८६ ॥ ॥५॥ युधिष्ठिरउवाच अतत्त्वज्ञस्यशास्त्राणांसंततंसंशयात्मनः ॥ अकृतव्यवसायस्यश्रेयोब्रूहिपितामह ॥ १ ॥

स्यशास्त्रंतार्किकपाशुपतपांचरात्रसांख्यपातंजलादिउपपत्तिप्रधानमुपदेशप्रधानंच तत्रवैदिकेशास्त्रेपूर्वोत्तरमीमांसेउपदेशप्रधाने वैशेषिकतार्किकपाशुपतपांचरात्रसांख्यपातंजलादीनिउपपत्तिप्रधानानि अवैदिकेपिलौकायतंशास्त्रमुपपत्तिप्रधानं आर्हतसौगतेशाक्यबुद्धमुनिप्रणीतागमप्रधाने तत्रापिसौगतेचत्वारोभेदाः सौत्रांतिकवैभाषिकयोगाचारमाध्यमिकाः सर्वाण्येतानिविभिन्नप्रस्थानानिमोक्षार्थंचप्रवृत्तानि मोक्षश्चनान्यःपंथाविद्यतेऽयनायेतिएकमार्गःश्रूयते सर्वेषुचशास्त्रेषुस्वमतेएवमोक्षोस्तिनपरमतेइतिसाटोपंप्रतिपाद्यते विनिगमनाविरहाच्चनैतेषामन्यतमस्यश्रैष्ठ्यमध्यवसातुंशक्यं नाप्येषामैकमत्यंवक्तुंशक्यं विभिन्नप्रस्थानतायाःस्पष्टत्वात् एकशास्त्र्यापत्तेश्चअतःशास्त्राणांतत्त्वानवधारणात्संशयःकिमुपादेयमिति ननुभिद्यतेहृदयग्रंथिश्छिद्यंतेसर्वसंशयाइतिश्रुतेःआत्मानुभवएवसंशयोच्छेदंकरिष्यतिकिमुत्तमतयेत्याशंक्याह अकृतव्यवसायस्येति व्यवसायःआत्मदर्शनार्थंशमदमाद्यनुष्ठानं तदकुर्वतः किंहितंस्यात्तद्ब्रूहि ॥ १ ॥

यद्यपिसर्वंज्ञानंधर्मिण्यभ्रांतंप्रकारेतुविपर्ययइतिन्यायेनाशरीरतालक्षणेमोक्षेतत्साधनेशमादौसर्वेषांशास्त्राणामैकमत्यमस्ति तथाहिशून्यदेहात्मवादिनोमाध्यमिकलौकायतिकौसंघातस्यतुच्छत्वंतस्यैवकर्तृत्वादिधर्माश्रयत्वंचप्रथयितुमेवसदात्मानमपलपतः एवंतार्किकादयोप्यहमर्थस्यैवकर्तृत्वादिकंप्रथयितुंचिदात्मानमपलपंति अतोनतेषामात्मापलापेतात्पर्यं किंतुसंघातादेस्तुच्छत्वादौ तथासांख्याअपिआत्मनोऽसंगत्वमेवप्रथयितुंप्रधानादिकंकल्पयंति नतुतेषामात्मनःकर्तृत्वेप्रधानादिसत्यत्वेआत्मभेदेवातात्पर्यमस्ति एवंतंत्रांतरतात्पर्यमप्यूह्यं सर्वथापिदेहनाशोवादुःखनाशोवानिर्विषयज्ञानधारावाचिंतितन्मात्रंवापरमानंदोवामोक्षइतिशब्दजविकल्पमात्रं सुषुप्तवद्द्वैतदर्शनाभावःसर्वेषांमोक्षेतुल्यः शमादीनांसाधनत्वंच व्यावहारिकप्रक्रियाणामात्मतत्त्वप्रतिपादनप्रकारभेदानांच तेषांपरस्परविरोधान्नैकशरण्यंविधिमुखेनैवअखंडसच्चिदानंदैकरसंब्रह्मवेदांताःविस्पष्टंप्रतिपादयंतीतितेषामेवश्रैष्ठ्यंचस्पष्टं तथापिसर्वशास्त्राविरोधेनैवोत्तरमाह गुरुपूजेति गुरुपूजाचईश्वरेचेतःप्रणिधानं तस्यैवपरमगुरुत्वात् सपूर्वेषांगुरुःकालेनानवच्छेदादितितस्यपातंजलेपरमगुरुत्वोक्तेः वृद्धानामाचार्याणां तथाचयस्यदेवेपराभक्तिर्यथादेवेतथागुरौ तस्यैतेकथिताह्यर्थाःप्रकाशंतेमहात्मनइतिश्रुत्यर्थोदर्शितः शास्त्राणामविशेषात्सर्वेषांसर्वत्रमोक्ष

भीष्मउवाच गुरुपूजाचसततंवृद्धानांपर्युपासनं ॥ श्रवणंचैवशास्त्राणांकूटस्थंश्रेयउच्यते ॥ २ ॥ अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनं ॥ गालवस्यचसंवादंदेवर्षेर्नारदस्यच ॥ ३ ॥ वीतमोहक्लमंविप्रंज्ञानतृप्तंजितेंद्रियं ॥ श्रेयस्कामोयतात्मानंनारदंगालवोब्रवीत् ॥ ४ ॥ यैःकश्चित्संमतोलोकेगुणैश्चपुरुषोमुने ॥ भवत्यनपगान्सर्वांस्तान्गुणान्लक्षयामहे ॥ ५ ॥ भवानेवंविधोस्माकंसंशयंछेत्तुमर्हति ॥ अमूढश्चिरमूढानांलोकतत्त्वमजानतां ॥ ६ ॥ ज्ञानेह्येवंप्रवृत्तिःस्यात्कार्याणामविशेषतः ॥ यत्कार्यंनव्यवस्यामस्तद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ ७ ॥ भगवन्नाश्रमाःसर्वेपृथगाचारदर्शिनः ॥ इदंश्रेयइदंश्रेयइतिसर्वेप्रबोधिताः ॥ ८ ॥

स्यप्रतिपादनात् श्रवणंगुरुमुखेनग्रहणं एतच्चमनननिदिध्यासनयोरप्युपलक्षणं गुरुदेवपूजाश्रवणादित्रयंचकूटस्थंअविकारिआत्यंतिकमैकांतिकंचयत्श्रेयःतद्रूपंतत्साधनत्वादुच्यते ॥ २ ॥ ३ ॥ वीतेति जितेंद्रियःश्रेयस्कामइतिचशिष्यलक्षणं शेषंगुरुलक्षणं ॥ ४ ॥ भवतित्वयि अनपगान्स्थिरान् ॥ ५ ॥ लोकतत्त्वंआत्मयाथात्म्यम् ॥ ६ ॥ अज्ञानमेवाह ज्ञानेहीति कार्याणांतत्तच्छास्त्रोदितकर्तव्यानांचैत्यवंदनतप्तशिलारोहणकृच्छ्रचांद्रायणाग्निहोत्रादीनां अविशेषतःइदंश्रेयइदंनेतिविशेषावधारणहेत्वभावेनसाम्यात् एवंसमैवप्रवृत्तिःस्यात् ततश्चपरस्परविरुद्धधर्मद्वयाचरणादुभयभ्रष्टःस्यादित्यर्थः अतस्तेषांकार्याणांमध्येयत्अस्माकंकार्यंकर्तुमुचितंतन्नव्यवस्यामोननिश्चिनुमः सर्वत्रश्रेयोबुद्धिसाम्यात् अतोभवान्विशेषदर्शीतद्वक्तुमर्हति ॥ ७ ॥ एतदेवाह भगवन्निति नास्त्याश्रमोऽनुष्ठानजोयस्मिन्नित्याश्रमंज्ञानंतस्यैमेसाधकाआश्रमाःशास्त्राणि पृथगाचारंपूर्वोक्तंदर्शयितुंशीलंयेषांतेपृथगाचारदर्शिनः तैराश्रमैःसर्वेनराःप्रबोधिताः ॥ ८ ॥

फलेतत्साधनेच

तान्प्रबोधितान् विविधेनमार्गेणप्रस्थितान्शास्त्राभिनंदिनःस्वस्वेशास्त्रेअभिनंदितुंशीलंयेषांतान् दृष्ट्वायथावयंस्वशास्त्रैःपरितुष्टास्तथातान पिदृष्ट्वासंदिहानाःसंतःश्रेयःप्रशस्ततरं नोपलभामहेननिश्चेतुंसमर्थाः स्मः ॥ ९ ॥ १० ॥ कलिलंनानाशंकाकुलंअधीहिअध्यापय ॥ ११ ॥ आश्रमाःशास्त्राणिचत्वारि तत्रधर्मोनास्त्येवेत्येकंशास्त्रं अवैदिकःशाक्यादिकल्पितश्चैत्यवंदनादिरेवधर्मोनान्यइत्यपरं वेदोक्तएवधर्मोनान्यइतितृतीयं धर्माधर्मातीतंवस्तुमात्रमस्तीतिचतुर्थं यथासंकल्पिताःसंकल्पितंसंकल्पंअनतिक्रांताः योयेनश्रेयस्त्वेनभावितस्तस्यतदेवश्रेयइत्यर्थः तथाचश्रुतिः तंयथायथोपासतेतथैतःप्रेत्यभवतीतिसंकल्पानुसारेणफलंदर्शयति तान्समाश्रित्यअनुपश्यगुरुभ्योधिगम्यसम्यगालोचय एतान्बुद्ध्याआलोचयनस्त्वयमेवैतेषुप्रशस्तंयत्तज्ज्ञास्यसीतिभावः ॥ १२ ॥ गुणोद्देशंआत्मज्ञानगुणभूतानांधर्माणामुद्देशं

तांस्तुविप्रस्थितान्दृष्ट्वाशास्त्रैःशास्त्राभिनंदिनः ॥ स्वशास्त्रैःपरितुष्टाश्चश्रेयोनोपलभामहे ॥ ९ ॥ शास्त्रंयदिभवेदेकंश्रेयोव्यक्तंभवेत्तदा ॥ शास्त्रैश्चबहुभिर्भूयःश्रेयोगुह्यंप्रवेशितं ॥ १० ॥ एतस्मात्कारणाच्छ्रेयःकलिलंप्रतिभातिमे ॥ ब्रवीतुभगवांस्तन्मेउपसन्नोस्म्यधीहिभो ॥ ११ ॥ नारदउवाच आश्रमास्तातचत्वारोयथासंकल्पिताःपृथक् ॥ तान्सर्वाननुपश्यत्वंसमाश्रित्येतिगालव ॥ १२ ॥ तेषांतेषांतथाहित्वमाश्रमाणांततस्ततः ॥ नानारूपंगुणोद्देशंपश्यविप्रस्थितंपृथक् ॥ १३ ॥ नयांतिचैवतेसम्यगभिप्रेतमसंशयं ॥ अन्येपश्यंस्तथासम्यगाश्रमाणांपरांगतिं ॥ १४ ॥ यत्तुनिःश्रेयसंसम्यक्तच्चैवासंशयात्मकं ॥ अनुग्रहंचमित्राणाममित्राणांचनिग्रहं ॥ १५ ॥ संग्रहंचत्रिवर्गस्यश्रेयआहुर्मनीषिणः ॥ निवृत्तिःकर्मणःपापात्सततंपुण्यशीलता ॥ १६ ॥ सद्भिश्चसमुदाचारःश्रेयएतदसंशयं ॥ मार्दवंसर्वभूतेषुव्यवहारेषुचार्जवं ॥ १७ ॥ वाक्चैवमधुराप्रोक्ताश्रेयएतदसंशयं ॥ दैवतेभ्यःपितृभ्यश्चसंविभागोतिथिष्वपि ॥ १८ ॥ असंत्यागश्चभृत्यानांश्रेयएतदसंशयं ॥ सत्यस्यवचनंश्रेयःसत्यज्ञानंतुदुष्करं ॥ १९ ॥ यद्भूतहितमत्यंतमेतत्सत्यंब्रवीम्यहं ॥ अहंकारस्यचत्यागःप्रमादस्यचनिग्रहः ॥ २० ॥ संतोषश्चैकचर्याचकूटस्थंश्रेयउच्यते ॥ धर्मेणवेदाध्ययनंवेदांतानांतथैवच ॥ २१ ॥ ज्ञानार्थानांचजिज्ञासाश्रेयएतदसंशयं ॥ शब्दरूपरसस्पर्शान्सहगंधेनकेवलान् ॥ २२ ॥

संकीर्तनं पृथक्विरुद्धेनप्रकारेणप्रस्थितं यथापरेषांतप्तशिलारोहणादिर्धर्मःसएवास्माकमधर्मः यथावास्माकमग्नीषोमीयपश्वालंभोधर्मःसएवपरेषामधर्मइत्यर्थः ॥ १३ ॥ नेति तेआश्रमाःस्थूलदृष्ट्यानिरीक्ष्यमाणाःसम्यगभिप्रेतंधर्ममात्मतत्त्वंवानयांतिनप्रापयंति तेषामेवपरांगतिमन्येसूक्ष्मदृशःसम्यक्ऋजुयथास्यात्तथाऽपश्यन् उक्तरीत्याफलसाधनयोःसर्वत्राविगानात् ॥ १४ ॥ एतदेवाह यत्त्विति मित्राणांसर्वभूताभयप्रदानामनुग्रहं अमित्राणांहिंस्राणांचनिग्रहंश्रेयआहुरित्यग्रिमेणान्वयः हिंस्रनिग्रहस्यश्रेयस्त्वोक्त्याहिंस्रसत्वस्यातिनिंद्यत्वमुक्तं ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ सर्वतंत्रसाधारणधर्मप्रसंगाद्वैदिकंधर्ममाह दैवतेभ्यइत्यर्धेन ॥ १८ ॥ सत्यस्यअबाधितात्मतत्त्वस्यवचनंश्रवणादिकं ॥ १९ ॥ सत्यंसत्यप्रापकं ॥ २० ॥ २१ ॥ जिज्ञासाअनुभवेच्छा ॥ २२ ॥

॥ २३ ॥ अनियोगंआहारादीनां यथोक्तं नात्यश्नतस्तुयोगोस्तिनचैकांतमनश्नतः नचातिस्वप्नशीलस्यजाग्रतोनैवचार्जुनेति ॥ २४ ॥ आत्मेति विप्रकर्षमुत्कर्षं नीचादुत्कर्षनेच्छेदपितूच्चादेवेतिभावः ॥
॥ २५ ॥ आत्मनोगुणाः क्षयऐश्वर्यंतद्रुभयात् गुणक्षयादितिसमाहारः क्षिपंतिनिंदंति ॥ २६ ॥ अनूच्यमानाःशिक्ष्यमाणाः ॥ २७ ॥ विपश्चिद्गुणाःअद्वेष्टासर्वभूतानामित्यादयः महद्यशोब्रह्म नतस्येशे
कश्चनतस्यनाममहद्यशइतिश्रुतिप्रसिद्धेः ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ असत्सारवर्जितंयथास्यात्तथाप्रोक्तः ॥ ३२ ॥ मूढानामिति यथासूर्यःसूर्यकांतयोगात्स्वस्याग्निरूपत्वंदर्शयति एवंक्षुद्रोपिकुश

नात्यर्थमुपसेवेतश्रेयसोर्थीकथंचन ॥ २३ ॥ नक्तंचर्यांदिवास्वप्नमालस्यंपैशुनंमदं ॥ अतियोगमयोगंचश्रेयसोर्थीपरित्यजेत् ॥ २४ ॥ आत्मोत्कर्षंनमार्गेत
परेषांपरिनिंदया ॥ स्वगुणैरेवमार्गेतविप्रकर्षंपृथग्जनात् ॥ २५ ॥ निर्गुणास्त्वेवभूयिष्ठमात्मसंभावितानराः ॥ दोषैरन्यान्गुणवतःक्षिपंत्यात्मगुणक्षयात् ॥
॥ २६ ॥ अनूच्यमानास्तुपुनस्तेमन्यंतुमहाजनात् ॥ गुणवत्तरमात्मानंस्वेनमानेनदर्पिताः ॥ २७ ॥ अब्रुवन्कस्यचिन्निंदामात्मपूजामवर्णयन् ॥ विपश्चिद्गुणसं
पन्नःप्राप्नोत्येवमहद्यशः ॥ २८ ॥ अब्रुवन्वातिसुरभिर्गंधःसुमनसांशुचिः ॥ तथैवाव्याहरन्भातिविमलोभानुरंबरे ॥ २९ ॥ एवमादीनिचान्यानिपरित्यक्तानि
मेधया ॥ ज्वलंतियशसालोकेयानिनव्याहरंतिच ॥ ३० ॥ नलोकेदीप्यतेमूर्खःकेवलात्मप्रशंसया ॥ अपिचापिहितःश्वभ्रेकृतविद्यःप्रकाशते ॥ ३१ ॥ असदु
च्चैरपिप्रोक्तःशब्दःसमुपशाम्यति ॥ दीप्यतेत्वेवलोकेषुशनैरपिसुभाषितं ॥ ३२ ॥ मूढानामवलिप्तानामसारंभाषितंबहु ॥ दर्शयत्यंतरात्मानमग्निरूपमिवांशु
मान् ॥ ३३ ॥ एतस्मात्कारणात्प्रज्ञांमृगयंतेपृथग्विधां ॥ प्रज्ञालाभोहिभूतानामुत्तमःप्रतिभातिमे ॥ ३४ ॥ नापृष्टःकस्यचिद्ब्रूयान्नाप्यन्यायेनपृच्छतः ॥ ज्ञा
नवानपिमेधावीजडवत्समुपाविशेत् ॥ ३५ ॥ ततोवासंपरीक्षेतधर्मनित्येषुसाधुषु ॥ मनुष्येषुवदान्येषुस्वधर्मनिरतेषुच ॥ ३६ ॥ चतुर्णांयत्रवर्णानांधर्मव्यतिक्रमोभ
वेत् ॥ नतत्रवासंकुर्वीतश्रेयोर्थीवैकथंचन ॥ ३७ ॥ निरारंभोप्ययमिहयथालब्धोपजीवनः ॥ पुण्यंपुण्येषुविमलंपापंपापेषुचाप्नुयात् ॥ ३८ ॥ अपामग्नेस्तथेंदोश्च
स्पर्शंवेदयतेयथा ॥ तथापश्यामहेस्पर्शमुभयोःपुण्यपापयोः ॥ ३९ ॥ अपश्यंतोनुविषयंभुंजतेविघसाशिनः ॥ भुंजानाश्चात्मविषयान्विषयान्विद्धिकर्मणां ॥ ४० ॥

ल्वयोगात्क्षुद्रमंतरात्मानंदर्शयतीत्यर्थः ॥ ३३ ॥ मृगयंतेश्रेयोर्थिनः पृथग्विधांनानाशास्त्रभेदभिन्नां ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ वासंपरीक्षेतवस्तुमिच्छेत् ॥ ३६ ॥ व्यतिकरःसंकरः ॥ ३७ ॥ आप्नुयात्संगमात्रेणैवे
त्यर्थः ॥ ३८ ॥ अत्रदृष्टांतमाह अपामिति अबादीनांसंगमात्रंयथाशीतोष्णसुखदुःखदंतथासदसत्संगएवपुण्यपापदइत्यर्थः ॥ ३९ ॥ विषयंविषयमनुवर्ततइत्यनुविषयोरसः तमपश्यंतः इदंमधुरमिदंतिक्त
मित्यनालोचयंतःकेवलंगर्तपूरणमात्रार्थंभुंजते विघसोदेवतादिशेषंतदशनशीलाःशिष्टाः येतुआत्मविषयान्बुद्धेर्विशेषतोबंधकान्रसविशेषान्परीक्षापूर्वकंभुंजतेतान्कर्मणांविषयान्कर्मपाशगोचरान्विद्धि इं
द्रियपोषकाणांकदाचिदपिनसंसारोपरमसंभावनास्तीत्यर्थः ॥ ४० ॥

गुरुशिष्यधर्मानाह यत्रेत्यादिना अगमंप्रमाणजंज्ञानमात्मनइच्छतामागमयमानानां क्यजंतस्यरूपं ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ आकाशस्थानिरालंबनाः अविद्यमानान्दोषान्ब्रूयुरित्यर्थः ॥ ४३ ॥ संलोडिताःआकुलीकृताः ॥ ४४ ॥ भवेत्तत्रसन्निहितः ॥ ४५ ॥ काम्यनिषिद्धेनिंदति धर्ममितिद्वाभ्यां ॥ ४६ ॥४७॥ अनुशयीपूर्वकर्मवासनावान् खट्वारूढस्तीव्रदुःखग्रस्तः ॥४८॥४९॥५०॥५१॥ उपसृष्टंसविषं ॥५२॥ आत्मवान् जितचित्तः ॥५३॥५४॥ येदांतेषुउपसृष्टाःसक्रोधास्तेषु येचसाधुषुदुराचारास्तेषु ॥ ५५॥ कामान् विषयाभिलाषान् कामशः सर्वसंपत्तिमान् ॥५६॥ विषयवासिनःस्वदेशस्थान् प्रत्युप

यत्रागमयमानानामसत्कारेणपृच्छतां ॥ प्रब्रूयाद्ब्रह्मणोधर्मंत्यजेत्तंदेशमात्मवान् ॥४१॥ शिष्योपाध्यायिकावृत्तिर्यत्रस्यात्सुसमाहिता ॥ यथावच्छास्त्रसंपन्नाकस्तंदेशंपरित्यजेत् ॥ ४२ ॥ आकाशस्थाध्रुवंयत्रदोषंब्रूयुर्विपश्चितां ॥ आत्मपूजाभिकामोवैकोवसेत्तत्रपंडितः ॥ ४३ ॥ यत्रसंलोडितालुब्धैःप्रायशोधर्मसेतवः ॥ प्रदीप्तमिवचैलांतंकस्तंदेशंनसंत्यजेत् ॥ ४४ ॥ यत्रधर्ममनाशंकाश्चरेयुर्वीतमत्सराः ॥ भवेत्तत्रवसेच्चैवपुण्यशीलेषुसाधुषु ॥ ४५ ॥ धर्ममर्थनिमित्तंचचरेयुर्यत्रमानवाः ॥ नताननुवसेज्जातुतेहिपापकृतोजनाः ॥४६॥ कर्मणायत्रपापेनवर्तंतेजीवितेप्सवः ॥ व्यवधावेत्ततस्तूर्णंससर्पाच्छरणादिव ॥ ४७॥ येनखट्वांसमारूढःकर्मणानुशयीभवेत् ॥ आदितस्तन्नकर्तव्यमिच्छताभवमात्मनः ॥ ४८ ॥ यत्रराजाचराज्ञश्चपुरुषाःप्रत्यनंतराः ॥ कुटुंबिनामग्रभुजस्त्यजेत्तद्राष्ट्रमात्मवान ॥ ४९ ॥ श्रोत्रियास्त्वग्रभोक्तारोधर्मनित्याःसनातनाः ॥ याजनाध्यापनेयुक्तायत्रतद्राष्ट्रमावसेत् ॥ ५० ॥ स्वाहास्वधावषट्कारायत्रसम्यगनुष्ठिताः ॥ अजस्रंचैववर्तंतेवसेत्तत्राविचारयन् ॥ ५१ ॥ अशुचीन्यत्रपश्येतब्राह्मणान्वृत्तिकर्शितान् ॥ त्यजेत्तद्राष्ट्रमासन्नमुपसृष्टमिवामिषं ॥ ५२ ॥ प्रीयमाणानरायत्रप्रयच्छेयुरयाचिताः ॥ स्वस्थचित्तोवसेत्तत्रकृतकृत्यइवात्मवान् ॥ ५३ ॥ दंडोयत्राविनीतेषुसत्कारश्चकृतात्मसु ॥ चरेत्तत्रवसेच्चैवपुण्यशीलेषुसाधुषु ॥ ५४ ॥ उपसृष्टेषुदांतेषुदुराचारेषुसाधुषु ॥ अविनीतेषुलुब्धेषुसुमहद्दंडधारणं ॥५५॥ यत्रराजाधर्मनित्योराज्यंधर्मेणपालयेत् ॥ अपास्यकामान्कामेशोवसेत्तत्राविचारयन् ॥ ५६ ॥ यथाशीलाहिराजानःसर्वान्विषयवासिनः ॥ श्रेयसायोजयत्याशुश्रेयसिप्रत्युपस्थिते ॥ ५७॥ पृच्छतस्तेमयातातश्रेयएतदुदाहृतं ॥ नहिशक्यंप्रधानेनश्रेयःसंख्यातुमात्मनः ॥ ५८ ॥ एवंप्रवर्तमानस्यवृत्तिंप्राणिहितात्मनः ॥ तपसैवेहबहुलंश्रेयोव्यक्तंभविष्यति ॥ ५९ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति० मोक्ष० प० श्रेयोवाचिकोनामषडशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८६॥ (२८७) ॥ ७॥

स्थितेप्रतीपत्वेनोपस्थिते हीयमानेसतीत्यर्थः ॥५७॥ प्रधानेनप्राधान्येन संख्यातुंकीर्तयितुं ॥ ५८ ॥ एवंअनयादिशावृत्तिंजीविकामुद्दिश्यतपसास्वधर्मेण प्राणिहितेआत्माचित्तंयस्य पाठांतरेप्रणिहितःसमाहितःआत्माचित्तंयस्य बहुलंश्रेयोमोक्षाख्यं ॥५९॥ इतिशांति० मोक्ष० नै० भा० षडशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

सर्वतंत्रसाधारणानहिंसाप्रधानान्मोक्षधर्मान्श्रुत्वाराज्ञांतदनुष्ठानंदुःशकमितिमन्वानःपृच्छति कथमिति ॥ १ ॥ सर्वस्यासारतांभावयन्नेवसंगपाशाद्विमुच्यतइतिवक्तुमाख्यायिकामुखेनाह अत्रेति ॥ २ ॥ ॥ ३ ॥ संपदंउपदेशयोग्यताश्रियं ॥ ४ ॥ ५ ॥ सक्तेति सक्ताविषयनिमग्नासाचासौबुद्धिश्च अशांतश्चासौआत्माच तृष्णाकुलंमनः तत्द्वयंचिकित्सितुमशक्यं नसशक्यश्चिकित्सितुमितिपाठांतरेस्पष्टोर्थः सितोबद्धः ॥ ६ ॥ सकर्णकेनशिरसेत्येताभ्यांपदाभ्यांसावधानेनजीवतेत्यर्थोलक्ष्यते ॥ ७ ॥ निवेश्यदारैःसंयोज्य ॥ ८ ॥ परार्थंअंतिमंपुरुषार्थंमोक्षं प्रजहित्यज ॥ ९ ॥ १० ॥ कृतकौतूहलःछिन्नौ

युधिष्ठिरउवाच कथंनुयुक्तःपृथिवींचरेदस्मद्विधोनृपः ॥ नित्यंकैश्चगुणैर्युक्तःसंगपाशाद्विमुच्यते ॥ १ ॥ भीष्मउवाच अत्रतेवर्तयिष्येहमितिहासंपु
रातनं ॥ अरिष्टनेमिनाप्रोक्तंसगरायानुपृच्छते ॥ २ ॥ सगरउवाच किंश्रेयःपरमंब्रह्मन्कृत्वेहसुखमश्नुते ॥ कथंनशोचेन्नक्षुभ्येदेतदिच्छामिवेदितुं ॥ ३ ॥
भीष्मउवाच एवमुक्तस्तदातार्क्ष्यःसर्वशास्त्रविदांवरः ॥ विबुध्यसंपदंचाग्र्यांसद्वाक्यमिदमब्रवीत् ॥ ४ ॥ सुखंमोक्षसुखंलोकेनचमूढोवगच्छति ॥ प्रसक्तःपु
त्रपशुषुधनधान्यसमाकुलः ॥ ५ ॥ सक्तबुद्धिरशांतात्मानशक्यंतच्चिकित्सितुं ॥ स्नेहपाशसितोमूढोनसमोक्षायकल्पते ॥ ६ ॥ स्नेहजानिहतेपाशान्वक्ष्यामिश्रृणुता
न्मम ॥ सकर्णकेनशिरसाशक्याःश्रोतुंविजानता ॥ ७ ॥ संभाव्यपुत्रान्कालेनयौवनस्थान्निवेश्यच ॥ समर्थान्जीवनेज्ञात्वामुक्तश्चरयथासुखं ॥ ८ ॥ भार्यांपु
त्रवतींवृद्धांलालितांपुत्रवत्सलां ॥ ज्ञात्वाप्रजहिकालेनपरार्थमनुदृश्यच ॥ ९ ॥ सापत्योनिरपत्योवामुक्तश्चरयथासुखं ॥ इंद्रियैरिंद्रियार्थांस्त्वमनुभूययथावि
धि ॥ १० ॥ कृतकौतूहलस्तेषुमुक्तश्चरयथासुखं ॥ उपपत्त्योपलब्धेषुलोकेषुचसमोभव ॥ ११ ॥ एषतावत्समासेनतवसंकीर्तितोमया ॥ मोक्षार्थोविस्तरेणाथ
भूयोवक्ष्यामितच्छृणु ॥ १२ ॥ मुक्तावीतभयालोकेचरंतिसुखिनोनराः ॥ सक्तभावाविनश्यंतिनरास्तत्रनसंशयः ॥ १३ ॥ आहारंसंचयाश्चैवतथाकीटपिपी
लिकाः ॥ असक्ताःसुखिनोलोकेसक्ताश्चैवविनाशिनः ॥ १४ ॥ स्वजनेनचतेचिंताकर्तव्यामोक्षबुद्धिना ॥ इमेमयाविनाभूताभविष्यंतिकथंत्विति ॥ १५ ॥ स्व
यमुत्पद्यतेजंतुःस्वयमेवविवर्धते ॥ सुखदुःखेतथामृत्युंस्वयमेवाधिगच्छति ॥ १६ ॥

त्सुक्यः कृहिंसायांभ्वादिस्तस्यनिष्ठायांकृतमितिरूपं उपपत्त्यायदृच्छयाउपलब्धेषुलोकेषुविषयेषुसमोरागद्वेषहीनः ॥ ११ ॥ एषभोगपूर्वकस्त्यागः मोक्षार्थोमोक्षप्रयोजनः ॥ १२ ॥ मुक्ताश्छिन्नस्नेहपाशाः सक्तभावाःविषयासक्तचित्ताः ॥ १३ ॥ उक्तेर्थेदृष्टांतमाह आहारेति आहारंसंचिन्वंतिसंगृह्णंतितादृशाःकीटादयोनश्यंति नत्वसंग्रहिणइत्यर्थः ॥ १४ ॥ ननु वृद्धौचमातापितरौसाध्वीभार्यासुतःशिशुः अप्यकार्यशतंकृत्वाभर्तव्यामनुरब्रवीदितिस्मृतेः संग्रहंविनाकथंमात्रादिजीवनंस्यादित्याशंक्याह स्वजनेइतित्रिभिः यथाउत्पत्त्यादिकंतत्तत्कर्माधीनमेवंभोजनादिकमपीतिमात्रादिविषयेचिंताकार्येत्यर्थः ॥ १५ ॥ १६ ॥

मात्रापित्राकेनेनस्वकृतेनवासंग्रहंअधिगच्छंतीतियोजना ॥ १७ ॥ धात्राप्राक्कर्मफलविभाजकेन ॥ १८ ॥ स्वल्पाकिंचित्करत्वादपिमात्रादिपोषणेचिंतानकार्येत्याह स्वयमित्यादिना अदृढेतिच्छेदः ॥ १९ ॥ २० ॥ जीवंतमिति भरणेअन्ने रक्षणेगृहादौ असमाप्तेप्यन्नादौविनंभर्तारंजीवंतमपिपरित्यज्यस्वकर्मणैवयथाभार्यादिर्म्रियतेपश्चात्तदुभयनाशादूर्ध्वमपितथैवमरिष्यत्येवेत्यर्थः ॥ २१ ॥ यदेति मृतंदेशांतरस्थंवा स्वजनंसुखितंदुःखितंवानज्ञास्यसिनाप्युपकरिष्यसियथाएवंआत्मनाइदंबोद्धव्यंमामपिमृतंदेशांतरगंतंपुत्रादयोनज्ञास्यंतिनोपकरिष्यंतीति ॥ २२ ॥ अत्यल्पमिदमुक्तंत्वयिमृतेवाजीवतिवाजनःपुत्रादिः

भोजनाच्छादनेचैवमात्रापित्राचसंग्रहं ॥ स्वकृतेनाधिगच्छंतिलोकेनास्यकृतंपुरा ॥ १७ ॥ धात्राविहितभक्ष्याणिसर्वभूतानिमेदिनी ॥ लोकेविपरिधावंतिरक्षितानिस्वकर्मभिः ॥ १८ ॥ स्वयंमृत्पिंडभूतस्यपरतंत्रस्यसर्वदा ॥ कोहेतुःस्वजनंपोष्टुंरक्षितुंवाऽदृढात्मनः ॥ १९ ॥ स्वजनंहियदामृत्युर्हत्येवतवपश्यतः ॥ कृतेपियत्नेमहतितत्रबोद्धव्यमात्मना ॥ २० ॥ जीवंतमपिचैवैनंभरणेरक्षणेनतथा ॥ असमाप्तेपरित्यज्यपश्चादपिमरिष्यसि ॥ २१ ॥ यदामृतंचस्वजनंनज्ञास्यसिकदाचन ॥ सुखितंदुःखितंवापिनानुबोद्धव्यमात्मना ॥ २२ ॥ मृतेवात्वयिजीवेवायदाभोक्ष्यतिवैजनः ॥ स्वकृतंननुबुद्ध्वैवंकर्तव्यंहितमात्मनः ॥ २३ ॥ एवंविजानन्लोकेस्मिन्कःकस्येत्यभिनिश्चितः ॥ मोक्षेनिवेशयमनोभूयश्चाप्युपधारय ॥ २४ ॥ क्षुत्पिपासादयोभावाजितायस्येहदेहिनः ॥ क्रोधोलोभस्तथामोहःसत्ववान्मुक्तएवसः ॥ २५ ॥ द्यूतेपानेतथास्त्रीषुमृगयायांचयोनरः ॥ नप्रमाद्यतिसंमोहात्सततंमुक्तएवसः ॥ २६ ॥ दिवसेदिवसेनामरात्रौरात्रौपुमान्सदा ॥ भोक्तव्यमितियःखिन्नोदोषबुद्धिःसउच्यते ॥ २७ ॥ आत्मभावंतथास्त्रीषुमुक्तमेवपुनःपुनः ॥ यःपश्यतिसदायुक्तोयथावन्मुक्तएवसः ॥ २८ ॥ संभवंचविनाशंचभूतानांचेष्टितंतथा ॥ यस्तत्त्वतोविजानातिलोकेस्मिन्मुक्तएवसः ॥ २९ ॥ प्रस्थंवाहसहस्रेषुयात्रार्थंचैवकोटिषु ॥ प्रासादेमंचकंस्थानंयःपश्यतिसमुच्यते ॥ ३० ॥

स्वकृतंजरारोगादिकंभोक्ष्यति त्वंचनतद्दूरीकर्तुंशक्तोसिएवमन्येपिनवेतिबुद्ध्वा ॥ २३ ॥ २४ ॥ यस्यदेहिनःयेनपुंसा सत्ववान्सत्वाधिकः ॥ २५ ॥ द्यूतेइत्यादयःसामीप्येसप्तम्यः नप्रमाद्यति आत्मानंविस्मृत्यतत्राभिनिविष्टोनभवति २६ ॥ कियत्वल्पहंभोक्तव्यंकियत्पतिरात्रंभोक्तव्यमितियोभोगात्खिन्नः ॥ २७ ॥ आत्मेति आत्मभावंचित्तस्यस्वभावं स्त्रीषुविषयभूतासु मुक्तंरूपभिलाषाद्यावृत्तं सक्तमितिपाठेसक्तंसंगस्तं भावेनिष्ठा आत्मनोभवनंभावोजन्म स्त्रीसंगंजन्महेतुत्वेनयःपश्यतीत्यर्थः युक्तःसावधानः ॥ २८ ॥ संभवमिति जन्ममरणजीवनक्लेशज्ञोमुच्यतइत्यर्थः ॥ २९ ॥ वाहःधान्यपूर्णशकटं सहस्रेषुकोटिष्विति समानाधिकरणं प्रस्थंपुरुषाहारपरिमितंधान्यं यद्वापंचकृष्णलकोमाषस्तेषोडशपलंतानिसार्धत्रयोदशप्रस्थःप्रस्थशतमाढकस्तेशतद्वयंद्रोणःकुंभस्तेदशतेदशवाहइति यात्रार्थंदेहव्यवहारार्थं अधिकसंपद्व्यर्थइतियःपश्यति ॥ ३० ॥

अवृत्तिर्जीविकायाअभावः ॥ ३१ ॥ नपश्यन्नित्येकंपदं मृत्युनाभ्याहतंलोकमित्यनुकृष्यते ॥ ३२ ॥ अग्नीषोमाविति अग्निर्जाठरोभोक्ता सोमोन्नंभोज्यं अहंतुततोऽन्यइतियोनुपश्यतिसभावैःसुखदुः
खादिभिरद्भुतैर्मायिकैर्नसंस्पृश्यतेसंगवान्नभवति ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ क्षौमंअतसीसूत्रमयं कुशचीरंतृणवस्त्रं कौशेयंकोशजं आविकंकंबलं ॥ ३५ ॥ तथाचसाम्येनेत्यर्थः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

मृत्युनाभ्याहतंलोकंव्याधिभिश्चोपपीडितं ॥ अवृत्तिकर्शितंचैवयःपश्यतिसमुच्यते ॥ ३१ ॥ यःपश्यतिससंतुष्टोनपश्यंश्चविहन्यते ॥ यश्चाप्यल्पेनसंतुष्टोलोके
स्मिन्मुक्तएवसः ॥ ३२ ॥ अग्नीषोमाविदंसर्वमितियश्चानुपश्यति ॥ नचसंस्पृश्यतेभावैरद्भुतैर्मुक्तएवसः ॥ ३३ ॥ पर्यंकशय्याभूमिश्चसमानेयस्यदेहिनः ॥ शा
लयश्चकदन्नंचयस्यस्यान्मुक्तएवसः ॥ ३४ ॥ क्षौमंचकुशचीरंचकौशेयंवल्कलानिच ॥ आविकंचर्मचसमंयस्यस्यान्मुक्तएवसः ॥ ३५ ॥ पंचभूतसमुद्भूतंलो
कंयश्चानुपश्यति ॥ तथाचवर्ततेदृष्ट्वालोकेस्मिन्मुक्तएवसः ॥ ३६ ॥ सुखदुःखेसमेयस्यलाभालाभौजयाजयौ ॥ इच्छाद्वेषौभयोद्वेगौसर्वथामुक्तएवसः ॥ ३७ ॥
रक्तमूत्रपुरीषाणांदोषाणांसंचयांस्तथा ॥ शरीरंदोषबहुलंदृष्ट्वाचैवविमुच्यते ॥ ३८ ॥ वलीपलितसंयोगंकार्श्यंवैवर्ण्यमेवच ॥ कुब्जभावंचजरयायःपश्यतिस
मुच्यते ॥ ३९ ॥ पुंस्त्वोपघातंकालेनदर्शनोपरमंतथा ॥ बाधिर्यंप्राणमंदत्वंयःपश्यतिसमुच्यते ॥ ४० ॥ गतानृषींस्तथादेवानसुरांश्चतथागतान् ॥ लोकादस्मात्परं
लोकंयःपश्यतिसमुच्यते ॥ ४१ ॥ प्रभावैरन्वितास्तैस्तैःपार्थिवेंद्राःसहस्रशः ॥ येगताःपृथिवींत्यक्त्वाइतिज्ञात्वाविमुच्यते ॥ ४२ ॥ अर्थांश्चदुर्लभाँल्लोकेक्लेशांश्चसु
लभांस्तथा ॥ दुःखंचैवकुटुंबार्थेयःपश्यतिसमुच्यते ॥ ४३ ॥ अपत्यानांचवैगुण्यंजनंविगुणमेवच ॥ पश्यन्भूयिष्ठशोलोकेकोमोक्षंनाभिपूजयेत् ॥ ४४ ॥
शास्त्राल्लोकाच्चयोबुद्धःसर्वंपश्यतिमानवः ॥ असारमिवमानुष्यंसर्वथामुक्तएवसः ॥ ४५ ॥ एतच्छ्रुत्वाममवचोभवांश्चरतुमुक्तवत् ॥ गार्हस्थ्येयदिवामोक्षेकृ
ताबुद्धिरविक्लवा ॥ ४६ ॥ तत्तस्यवचनंश्रुत्वासम्यक्सपृथिवीपतिः ॥ मोक्षजैश्चगुणैर्युक्तःपालयामासचप्रजाः ॥ ४७ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति० मोक्ष०
सगरारिष्टनेमिसंवादेसप्ताशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८७ ॥ (२८८) ॥ ७ ॥

प्राणमंदत्वंदौर्बल्यं ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ मोक्षजैःज्ञानजैरद्वेष्टृत्वादिभिः ॥ ४७ ॥ इतिशांतिपर्वणिमो० नैलकंठीयेभारतभावदीपेसप्ताशीत्यधिकद्वि
शततमोऽध्यायः ॥ २८७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

एवंरागद्वेषहीनोवीतसंगोमुच्यतइत्युक्तं संगदोषाज्जन्मनामहानपिअधोगतिंस्वर्गमार्गप्रतिवंधंचलभतइतिवक्तुंशुक्रोपाख्यानंप्रस्तूयते तिष्ठतेइति स्थेयाख्यायांतङ् कौतूहलमाश्चर्यंचिरकालंममत्दृदिवर्ततेइत्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥ वर्धयामास चिच्छेद अमितौजसांदेवानां ॥ ३ ॥ शुक्रत्वंशुक्रोत्पन्नत्वं ॥ ४ ॥ नेति तस्याकाशगतिःकुतःकुंठितेत्यर्थः सप्तर्षिवद्भिरूपेणस्थितस्यशुक्रस्य भूस्थमूर्तिविषयकएवायंप्रश्नोनभचक्रस्थमूर्तिविषयः तेनयथाभौमानांवसिष्ठादीनांस्वर्गेपिगतिरस्तिनैवंभौमस्यशुक्रस्यास्तीतिगम्यते ॥ ५ ॥ ६ ॥ कारणाक्रियानदात्मकेनिमित्तेसति एवंह्युपाख्यायते असुराःकिलदेवान्बाधित्वाभृगुपत्न्या

युधिष्ठिरउवाच तिष्ठतेमेसदातातकौतूहलमिदंहृदि ॥ तदहंश्रोतुमिच्छामित्वत्तःकुरुपितामह ॥ १ ॥ कथंदेवर्षिरुशनाःसदाकाव्योमहामतिः ॥ असुराणां प्रियकरःसुराणामप्रियेरतः ॥ २ ॥ वर्धयामासतेजश्चकिमर्थममितौजसां ॥ नित्यंवैरनिबद्धाश्चदानवाःसुरसत्तमैः ॥ ३ ॥ कथंचाप्युशनाःप्रापशुक्रत्वममरद्युतिः ॥ ऋद्धिंचसकथंप्राप्तःसर्वमेतद्ब्रवीहिमे ॥ ४ ॥ नयातिचसतेजस्वीमध्येननभसःकथं ॥ एतदिच्छामिविज्ञातुंनिखिलेनपितामह ॥ ५ ॥ भीष्मउवाच शृणुराजन्नवहितःसर्वमेतद्यथातथं ॥ यथामतियथाचैतच्छ्रुतपूर्वंमयानघ ॥ ६ ॥ एषभार्गवदायादोमुनिर्मान्योदृढव्रतः ॥ सुराणांविप्रियकरोनिमित्तेकारणात्मके ॥ ७ ॥ इंद्रोथधनदोराजायक्षरक्षोधिपःसदा ॥ प्रभविष्णुश्चकोशस्यजगतश्चतथाप्रभुः ॥ ८ ॥ तस्यात्मानमथाविश्ययोगसिद्धोमहामुनिः ॥ रुध्वाधनपतिंदेवंयोगेनहृतवान्वसु ॥ ९ ॥ हृतेधनेततःशर्मनलेभेधनदस्तथा ॥ आपन्नमन्युःसंविग्नःसोभ्यगात्सुरसत्तमं ॥ १० ॥ निवेदयामासतदाशिवायामिततेजसे ॥ देवश्रेष्ठायरुद्रायसौम्यायबहुरूपिणे ॥ ११ ॥ योगात्मकेनोशनसारुध्वाममहृतंवसु ॥ योगेनात्मगतंकृत्वानिःसृतश्चमहातपाः ॥ १२ ॥ एतच्छ्रुत्वाततःक्रुद्धोमहायोगीमहेश्वरः ॥ संरक्तनयनोराजन्शूलमादायतस्थिवान् ॥ १३ ॥ क्वासौक्वासावितिप्राहगृहीत्वापरमायुधं ॥ उशनादूरतस्तस्यबभौज्ञात्वाचिकीर्षितं ॥ १४ ॥ समहायोगिनोबुध्वातंरोषंवैमहात्मनः ॥ गतिमागमनंवेत्तिस्थानंचैवततःप्रभुः ॥ १५ ॥ संचिंत्योग्रेणतपसामहात्मानंमहेश्वरं ॥ उशनायोगसिद्धात्माशूलाग्रेप्रत्यदृश्यत ॥ १६ ॥ विज्ञातरूपःसतदातपःसिद्धोथधन्विना ॥ ज्ञात्वाशूलंचदेवेशःपाणिनासमनामयत् ॥ १७ ॥

आश्रमंप्रविशंतितंचदेवाःप्रवेष्टुमशक्नुवंतोविष्णुंशरणमीयुस्ततोविष्णुश्चक्रेणभृगुपत्न्याःशिरश्चिच्छेद ततोहतावशिष्टाअसुरास्तत्पुत्रंशुक्रंशरणमीयुः सचमातृवधखिन्नोऽसुरेभ्योऽभयंदत्वादेवान्बाधतइति ॥ ७ ॥ इंद्रोजगतःप्रभुर्धनदस्तदीयकोशस्यप्रभुरित्यन्वयः ॥ ८ ॥ तस्यधनदस्यआत्मानंशरीरं ॥ ९ ॥ आपन्नमन्युःप्राप्तदैन्यः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ बभौआत्मानंदर्शितवान् ॥ १४ ॥ महायोगिनःशिवस्य प्रभुर्योगसिद्धःशुक्रः ॥ १५ ॥ १६ ॥ सःशुक्रः धन्विनारुद्रेण शूलंशुक्रयुतं शूलस्थेशूलंप्रयोक्तुमशक्यमितितमेवशूलंधनूरूपंकर्तुं पाणिनासमनामयत्संनामितवान् ॥ १७ ॥

शूलमेवपिनाकपदेनउवाच यतःपाणिनाअनामयत्अतःपिनाकं तेनाद्यपदस्याद्यंतवर्णाभ्यांद्वितीयस्यमध्यमाभ्यांकप्रत्ययुक्ताभ्यांपिनाकपदंनिष्पन्नमितियोगप्रदर्शनंकृतं ॥ १८ ॥ पाणिमध्यगतोधनुषा पिवेद्धुमशक्यइतिमत्वाककुद्दीदेवानांपद्माधिपतिःरुद्रःप्राक्षिपत् आस्ये ॥ १९ ॥ कोष्ठंउदरं ॥ २० ॥ व्यचरदेवनत्वन्नवजीर्णतांगतः किंचतादृशंअकार्षीत्तपइतिशेषः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥

आननेनाथशूलेनपाणिनामिततेजसा ॥ पिनाकमितिचोवाचशूलमुग्रायुधःप्रभुः ॥ १८ ॥ पाणिमध्यगतंदृष्ट्वाभार्गवंतमुमापतिः ॥ आस्यंविवृत्यककुद्दीपा
णिनाप्राक्षिपच्छनैः ॥ १९ ॥ सतुप्रविष्टउशनाकोष्ठंमाहेश्वरंप्रभुः ॥ व्यचरच्चापितत्रासौमहात्माभृगुनंदनः ॥ २० ॥ युधिष्ठिरउवाच किमर्थंव्यचरद्राज
न्नुशनातस्यधीमतः ॥ जठरेदेवदेवस्यकिंचाकार्षीन्महाद्युतिः ॥ २१ ॥ भीष्मउवाच पुरासोंतर्जलगतःस्थाणुभूतोमहाव्रतः ॥ वर्षाणामभवद्राजन्प्रयुता
न्यर्बुदानिच ॥ २२ ॥ उदतिष्ठत्तपस्तप्त्वादुश्चरंचमहाह्रदात् ॥ ततोदेवातिदेवस्तंब्रह्मावैसमसर्पत ॥ २३ ॥ तपोवृद्धिमपृच्छच्चकुशलंचैवमव्ययः ॥ तपःसुचीर्ण
मितिचप्रोवाचवृषभध्वजः ॥ २४ ॥ तत्संयोगेनवृद्धिंचाप्यपश्यत्सतुशंकरः ॥ महामतिरचिंत्यात्मासत्यधर्मरतःसदा ॥ २५ ॥ सतेनाढ्योमहायोगीतपसाचधने
नच ॥ व्यराजतमहाराजत्रिषुलोकेषुवीर्यवान् ॥ २६ ॥ ततःपिनाकीयोगात्माध्यानयोगंसमाविशत् ॥ उशनातुसमुद्विग्नोनिलिल्येजठरेततः ॥ २७ ॥ तुष्टावच
महायोगीदेवंतत्रस्थएवच ॥ निःसारंकांक्षमाणःसतेनस्मप्रतिहन्यते ॥ २८ ॥ उशनातुतथोवाचजठरस्थोमहामुनिः ॥ प्रसादंमेकुरुष्वेतिपुनःपुनररिंदम ॥
॥ २९ ॥ तमुवाचमहादेवोगच्छशिश्नेनमोक्षणं ॥ इतिसर्वाणिस्रोतांसिरुध्वात्रिदशपुंगवः ॥ ३० ॥ अपश्यमानस्तद्द्वारंसर्वतःपिहितंमुनिः ॥ पर्यक्रामद्दह्यमा
नइतश्चेतश्चतेजसा ॥ ३१ ॥ सवैनिष्क्रम्यशिश्नेनशुक्रत्वमभिपेदिवान् ॥ कार्येणतेननभसोनाध्यगच्छतमध्यतः ॥ ३२ ॥ विनिष्क्रांततुतंदृष्ट्वाज्वलंतमिवतेज
सा ॥ भवोरोषसमाविष्टःशूलोद्यतकरःस्थितः ॥ ३३ ॥ अवारयतंदेवीक्रुद्धंपशुपतिंपतिं ॥ पुत्रत्वमगमद्देव्यावारितेशंकरेचसः ॥ ३४ ॥ देव्युवाच हिं
सनीयस्त्वयानैवममपुत्रत्वमागतः ॥ नहिदेवोदरात्कश्चिन्निःसृतोनाशमृच्छति ॥ ३५ ॥

वृद्धिंशुक्रस्योत्कर्षं तत्संयोगेनतपोयोगेन ॥ २५ ॥ सःशुक्रः ॥ २६ ॥ निलिल्ये नितरांगतिंजगामबभ्रामेत्यर्थः ॥ २७ ॥ निःसारंनिर्गमं तेनरुद्रेण ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ कार्येणेति तेनशिश्नान्निर्गमनेन कार्येणनिमित्तेनास्मदादिवन्नभसोमध्यतःनाध्यगच्छतनाधिगम्यते कर्मणितङ् जामदग्न्यस्यरामस्येवास्यस्वर्गतिर्निरुद्धेत्यर्थः अन्येतुभचक्रस्थोपिशुक्रःसूर्याद्विप्रकर्षात्खमध्यगतोनदृश्यतइति तन्मात्रपर तयैवैतद्व्याचख्युः तस्मिन्पक्षेशुक्रत्वहेतुर्नसंगच्छतइत्यालोचनीयं ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ इतिशांतिपर्वणिमो० नै० भा० सप्ताशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८७ ॥ ॥ ७ ॥ रुद्रेणापिहंतुमशक्यस्तस्य जठरेपियोनजीर्णोयश्चांबायाःपुत्रत्वंगतस्तादृशस्यापिसंगदोषादूर्ध्वगतिःप्रतिबद्धाकिमुतान्येषामितिमत्वाभीतोराजापुनःसर्वसंगदोषघस्मरंश्रेयःकिंतत्कारणंचकिंकर्मेतिपृच्छति अतःपरमिति ॥ १ ॥ २ ॥ अभ्यर्हितत्वात्प्रथमंश्रेयःकारणंकर्मैवाहपराशरगीतयाऽत्रेति ॥ ३ ॥ प्रतिपत्तव्यंज्ञातव्यंनत्वनुष्ठातव्यं क्रियासाध्यस्यश्रेयसोनित्यत्वापत्तेः तथाचप्रयोगः यत्कृतकंतदनित्यंकार्यत्वाद्घटवदिति श्रुतिश्च तद्यथेहकर्मजितोलोकःक्षीयतएवमेवामुत्रपुण्यजितोलोकःक्षीयतइति ॥ ४ ॥ सर्वेषांवर्णाश्रमाणांधर्माणांविधानमाचारस्तद्वित् ॥ ५ ॥ ६ ॥ धर्मस्यलक्षणमाह धर्मेति कर्मविधिर्यजेनजुहुयाद्दद्यादित्यादिःसएवधर्मः एतेनचोदनालक्षणोर्थोधर्मइत्युक्तंभवति चोदनेति क्रियायाःप्रवर्तकंवचनंयजेतेत्यादिइदमेवधर्मेप्रमाणंच ॥ ७ ॥ तस्मिन्धर्मेआश्रमिणःसंतस्तन्निष्ठाःकुर्वते विधौलेट् ॥ ८ ॥ कर्मापेक्षितंवित्तार्जनंकथंस्यादित्यतआह चतुर्विधेति यात्राजीविकाब्राह्मणस्यप्रतिपहोराजन्यस्यकरादानंवैश्यस्यकृष्यादिशूद्रस्यभृतिवेतनमितिचतुर्विधा ॥ ९ ॥ सुकृतासुकृतंपुण्यपापंनिषेव्यवृत्तिमिच्छतां दशानामर्धंपंचभूतानितेषुप्रविभक्तांनांविभज्यस्थितानांपंचत्वंप्राप्तानांभूतानांप्राणिनांवृत्त्यनुरूपाचतुर्विधापिअवांतरतारतम्याद्बहुविधागतिःश्रूयते पापिनांतिर्यक्त्वंपुण्यवतांस्वर्गस्तयोःसाम्येमानुषत्वंतत्त्वज्ञानेनोच्छेदेमुक्तिरिति ॥ १० ॥

ततःप्रीतोभवोदेव्याःप्रहसंश्चेदमब्रवीत् ॥ गच्छत्वेषयथाकाममितिराजन्पुनःपुनः ॥ ३६ ॥ ततःप्रणम्यवरदंदेवंदेवीमुमांतथा ॥ उशनाप्रापतद्धीमान्गतिमिष्टांमहामुनिः ॥ ३७ ॥ एतत्तेकथितंतातभार्गवस्यमहात्मनः ॥ चरितंभरतश्रेष्ठयन्मांत्वंपरिपृच्छसि ॥ ३८ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति० मोक्ष० भवभार्गवसमागमेसप्ताशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८७ ॥ (२८९) ॥ ७ ॥ युधिष्ठिरउवाच अतःपरंमहाबाहोयच्छ्रेयस्तद्ब्रवीहिमे ॥ नतृप्याम्यमृतस्येववचसस्तेपितामह ॥ १ ॥ किंकर्मपुरुषःकृत्वाशुभंपुरुषसत्तम ॥ श्रेयःपरमवाप्नोतिप्रेत्यचेहचतद्वद ॥ २ ॥ भीष्मउवाच अत्रतेवर्तयिष्यामियथापूर्वंमहायशाः ॥ पराशरंमहात्मानंपप्रच्छजनकोनृपः ॥ ३ ॥ किंश्रेयःसर्वभूतानामस्मिँल्लोकेपरत्रच ॥ यद्भवेत्प्रतिपत्तव्यंतद्भवान्प्रब्रवीतुमे ॥ ४ ॥ ततःसतपसायुक्तःसर्वधर्मविधानवित् ॥ नृपायानुग्रहमनामुनिर्वाक्यमथाब्रवीत् ॥ ५ ॥ पराशरउवाच धर्मएवकृतःश्रेयानिहलोकेपरत्रच ॥ तस्माद्धिपरमंनास्तियथाप्राहुर्मनीषिणः ॥ ६ ॥ प्रतिपद्यनरोधर्मंस्वर्गलोकेमहीयते ॥ धर्मात्मकःकर्मविधिर्देहिनांनृपसत्तम ॥ ७ ॥ तस्मिन्नाश्रमिणःसंतःस्वकर्माणीहकुर्वते ॥ ८ ॥ चतुर्विधाहिलोकेस्मिन्यात्रातातविधीयते ॥ मर्त्यायत्रावतिष्ठंतेसाचकामात्प्रवर्तते ॥ ९ ॥ सुकृतासुकृतंकर्मनिषेव्यविविधैःक्रमैः ॥ दशार्धप्रविभक्तानांभूतानांबहुधागतिः ॥ १० ॥

जीवानांकर्मानुरंजितत्वंसदृष्टांतमाह सौवर्णमिति यथाताम्रादिमयंपात्रंसौवर्णेनराजतेनवारसेननिषिच्यतेचेत्सौवर्णमिवराजतमिववादृश्यतेतद्वज्जंतुःपूर्वकर्मानुसारीनिषिच्यतेनिषिक्तोभवतिप्राक्कर्मणा ॥ ११ ॥ एतत्तर्केबलेनसाधयति नाबीजादिति यथाग्रीष्मेपांसुगुंठितंबीजमदृष्टमपिवर्षास्वंकुरोत्पादनेनानुमीयते एवंदृष्टादृष्टाभ्यांकारणाभ्यांसुखादिकंजायते देहक्षयंदेहाधिपत्यंदेहनाशंवा कर्मभिरेवदेहीहपरत्रचसुखंप्राप्नोति अन्यथाकृतनाशाकृताभ्यागमौप्रसज्येयातामितिभावः ॥ १२ ॥ अत्रप्रत्यवतिष्ठतेचार्वाकः दैवमिति दैवंपुण्यपापलक्षणंनपश्यामि नापिअनुमानंतस्यसाधनमस्ति ननुसुखादिवैचित्र्यान्यथानुपपत्तिरेवतत्रमानमित्याशंक्याह स्वभावतइति वह्न्यौष्ण्यादिवत्स्वभावतएवतज्जायते नकारणांतरादित्यर्थः ॥ १३ ॥ तत्रसिद्धांतीशंकते प्रेत्येति ननुप्रेत्यअकृतंकर्मकर्मफलंनयांतिनप्राप्नुवंति एवंसतिकृतहानादिदोषप्रसंगइत्यर्थः नचेष्टापत्तिः लोकवादविरोधादित्याह स्मरंतीति तस्यकर्मणःफलप्राप्तावकस्माद्राजमार्गपतितद्रव्यलाभेरोगाद्युत्पत्तौचसत्यांतेजनाःसदाचतुर्विधंकर्मपुण्यंपापंनीतिरनीतिश्चेति तत्कारणत्वेनतुल्यवत्स्मरंति अन्यथानीतिमतामपिदुःखमनीतिमतामपिसुखंचदृश्यमानंनोपपद्यतेइत्यर्थः अन्येतुप्रेत्यजातिकृतंकर्मेतिपठित्वामृत्वाजन्मांतरेकृतंकर्मजन्मांतरेफलप्राप्तौसत्यांचतुर्विधंनित्य

सौवर्णंराजतंचापियथाभांडंनिषिच्यते ॥ तथानिषिच्यतेजंतुःपूर्वकर्मवशानुगः ॥ ११ ॥ नाबीजाज्जायतेकिंचिन्नाकृत्वासुखमेधते ॥ सुकृतैर्विंदतेसौख्यंप्राप्य देहक्षयंनरः ॥ १२ ॥ दैवंतातनपश्यामिनास्तिदैवस्यसाधनं ॥ स्वभावतोहिसंसिद्धादेवगंधर्वदानवाः ॥ १३ ॥ प्रेत्ययांत्यकृतंकर्मनस्मरंतिसदाजनाः ॥ तेवैतस्यफलप्राप्तौकर्मचापिचतुर्विधं ॥ १४ ॥ लोकयात्राश्रयश्चैवशब्दोवेदाश्रयःकृतः ॥ शांत्यर्थंमनसस्तातनैतद्वृद्धानुशासनं ॥ १५ ॥ चक्षुषामनसावाचाकर्मणाचचतुर्विधं ॥ कुरुतेयादृशंकर्मतादृशंप्रतिपद्यते ॥ १६ ॥

नैमित्तिककाम्यनिषिद्धलक्षणंकारणत्वेननस्मरंतीतिचार्वाकवचनत्वेनैतमपिश्लोकंव्याचक्षते ॥ १४ ॥ लोकेति पुण्यादिचतुष्टयंयत्सुखादिहेतुत्वेनस्मरंति तथैवचवेदेपिश्रृण्वंति पुण्योवैपुण्येनकर्मणाभवति उत्तिष्ठतजाग्रतप्राप्यवरान्निबोधतेति वेदशब्दोपियःकर्मप्राधान्यपरःसोपिशांत्यर्थंपरसिद्धस्वस्यहानिंचदृष्ट्वोत्तप्तानांसमाधानार्थंप्राकृतकर्मणातवरात्रुःसुखीत्वंचदुःखीतिनात्रतवदोषोस्तीतिनसंतापस्त्वयाकार्यइतिप्रयुज्यते अतएतद्दैवप्रतिपादनंवृद्धानांबृहस्पत्यादीनांलोकायतागमप्रणेतॄणांशासनंनभवतिनहिधर्मःप्रत्यक्षस्यविषयः अयोग्यत्वात् नाप्यनुमानस्य तस्यापिप्रत्यक्षपूर्वकत्वात् तदुभयाविषयेयःशब्दःसकेवलंवंचनार्थइतिभावः ॥ १५ ॥ एतद्दूषयतिचक्षुषाइति इंद्रियमनोवाक्शरीरेषुप्रत्येकंचतुर्विधंपुण्यपापनीत्यनीत्यात्मकंतादृशंतत्प्रकारंफलंप्रतिपद्यते अयमर्थःकार्यवैचित्र्यात्कारणवैचित्र्यंतावदवश्यंकल्प्यं तच्चकर्मवैचित्र्यकृतंलोकेवेदेचप्रसिद्धंविहायसमानेपिभौतिकत्वेनंतानवस्थिताप्रामाणिकस्वभाववादंकल्पयतोविस्पष्टंमूर्खत्वमितिभावः ॥ १६ ॥

एतदेवाह निरंतरमिति कर्मैतितत्फलंलक्ष्यते कदाचिन्निरंतरंदुःखमेवलभतेकदाचित्सुखमेवलभतेकदाचिन्मिश्रंयुगपदुभयंलभतेपादेमेदुःखंहस्तेमेसुखमिति नचैतत्स्वभाववादेयुज्यते नहिवन्हिरुष्णस्वभा
वः कंचित्कालमुष्णःकंचित्कालंशीतःकंचित्कालमनुष्णाशीतश्चदृश्यते नन्वाशुतरविनाशिनःकर्मणःकथंकालांतरीयंफलंयुज्यतइत्याशंक्याह नतुनाशोस्यविद्यतइति अस्यकर्मणःकर्मजन्यस्यपुण्यपापा
त्मकस्यापूर्वस्यईश्वरप्रीतिरूपस्यवाभोगंविनानाशोनास्तीत्यर्थः ॥ १७ ॥ इमंश्लोकंव्याचष्टे कदाचिदिति कूटस्थंपक्षपातशून्यं दुष्कृताविरोधेनेत्यर्थः ॥ १८ ॥ १९ ॥ अव्यसनितेतिच्छेदः सुखावहाः
पुण्यपापयोःसमूलोच्छेदेयत्सुखंतदावहंतीतितथा ॥ २० ॥ नियतःयावज्जीवमेकैकभागो अतोद्वयोरप्यागमापायित्वान्नित्यंसमाधानेब्रह्मदर्शनहेतौसमाधौप्रयतेत ॥ २१ ॥ नचैतत्पितुःपुत्रस्यवासुकृतेना
पुंशक्यमित्याह नायमिति योयथाकरोतिसतथाप्राप्नोतीत्युत्तरार्धार्थः ॥ २२ ॥ सुखदुःखहेतूपुण्यपापेसमाधायतत्त्वज्ञानेनात्मनिप्रविलाप्यपुमान्अन्येनज्ञानवर्त्मनागच्छतिइष्टंवस्तुप्राप्नोति यश्चसंगतोज

निरंतरंचमिश्रंचलभतेकर्मपार्थिव ॥ कल्याणंयदिवापापंनतुनाशोस्यविद्यते ॥ १७ ॥ कदाचित्सुकृतंतातकूटस्थमिवतिष्ठति ॥ मज्जमानस्यसंसारेयावद्दुः
खाद्विमुच्यते ॥१८॥ ततोदुःखक्षयंकृत्वासुकृतंकर्मसेवते ॥ सुकृतक्षयाच्चदुष्कृतंतद्विद्धिमनुजाधिप ॥ १९ ॥ दमःक्षमाधृतिस्तेजःसंतोषःसत्यवादिता ॥ ह्रीर
हिंसाऽव्यसनितादाक्ष्यंचेतिसुखावहाः ॥ २० ॥ दुष्कृतेसुकृतेचापिनजंतुर्नियतोभवेत् ॥ नित्यंमनःसमाधानेप्रयतेतविचक्षणः ॥ २१ ॥ नायंपरस्यसुकृतंदु
ष्कृतंचापिसेवते ॥ करोतियादृशंकर्मतादृशंप्रतिपद्यते ॥ २२ ॥ सुखदुःखेसमाधायपुमानन्येनगच्छति ॥ अन्येनैवजनःसर्वःसंगतोयश्चपार्थिवः ॥ २३ ॥ परे
षांयदसूयेतनतत्कुर्यात्स्वयंनरः ॥ योह्यसूयुस्तथायुक्तःसोवहासंनियच्छति ॥ २४ ॥ भीरूराजन्योब्राह्मणःसर्वभक्ष्योवैश्योनीहावान्हीनवर्णोलसश्च ॥ विद्वांश्चा
शीलोवृत्तहीनःकुलीनःसत्याद्भ्रष्टोब्राह्मणस्त्रीचदुष्टा ॥ २५ ॥ रागीयुक्तःपचमानोत्महेतोर्मूर्खोवक्तानृपहीनंचराष्ट्रं ॥ एतेसर्वेशोच्यतांयांतिराजन्यश्चायुक्तः
स्नेहहीनःप्रजासु ॥ २६ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति०मोक्षधर्मपर्वणिपराशरगीतायांअष्टाशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८८ ॥ (२९०) ॥ ७ ॥

नःपार्थिवःपृथिवीस्थःस्त्रीपुत्रपशुगृहधनारामादिः सअन्यतोगच्छति नतुस्वर्गेऽपवर्गेवाउपकरोतीत्यर्थः ॥ २३ ॥ परेषामिति यत्कर्मपरकृतंअसूयेतइदमयंनिंद्यंकर्मकरोतीतिदोषवत्तयाचक्षीततत्स्वयंनकु
र्यात् तत्किमसूयापिकर्तव्यानेत्याह योगयुक्तःयोगीअसूयुर्दोषदर्शीसःअवहासंनिंद्यतांनियच्छतिनियमेनस्वीकरोति तस्मात्संगासूयावर्जितोयोगयुक्तोभवेदितिनिष्कृष्टोर्थः ॥ २४ ॥ यथाऽसूयावान्योगी
निंद्यःएवंविरक्तोपियोगशून्योनिंद्यएवेतिबहुदृष्टांतपूर्वकमाह भीरुरितिद्वाभ्यां प्रजासुस्नेहहीनइतित्यक्तैषणत्वमुक्तं सोपिचेदयुक्तःयोगाभ्यासहीनः तर्हिशोच्यतांयाति तेनयोगोऽभ्यसनीयइतिभावः ॥२५॥
॥ २६ ॥ इतिशांतिपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेअष्टाशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

एवंसुखादिहेतूनांप्राक्कर्मणामस्तित्वंबुद्ध्वासकलकर्मोच्छेदाययोगमाश्रयेदितिसूचितंतदेवव्याचष्टे मनइतिद्वाभ्यां मनोमयोरथःशरीरं तदेवरथइवलोकांतरगतिसाधनं इंद्रियार्थाःशब्दादयोहयाइववाहकायस्यतं प्राप्ययोज्ञानसंभूतैस्तत्तदाकारवृत्तिसंवलितैररश्मिभिश्चिद्गाभिर्गच्छतिविषयांश्चिन्मयत्वेनैवपश्यतिसबुद्धिमान् देहंप्राप्यब्रह्मभावेनविश्वंपश्यन्मुच्यतइत्यर्थः ॥ १ ॥ अन्वयमुक्त्वाव्यतिरेकमाह सेवेति अश्रितेनयत्किंचिदालंबनमनाश्रितेननिरालंबनेनमनसास्थितस्य अतएववृत्तिहीनस्यपुंसःसेवाभक्तिर्ध्यानरूपेश्वरप्रणिधानंशस्यते निर्विकल्पसमाधिनाऽवस्थानंश्रेष्ठमित्यर्थः हेद्विज कीदृशीसेवाअतिहस्तान्निर्वृत्ताहस्तशब्देनतत्साध्यंकर्मलक्ष्यते अतिहस्तोऽतिक्रांतकर्मा सर्वपाप्मानंतरतिनैनंकृताकृतेतपतः क्षीयंतेचास्यकर्माणीत्यादिश्रुतिभ्यःक्षीणकर्माब्रह्मवित्तंप्राप्यनिर्वृत्ताभिष्पन्नासदाचार्यप्रसादाल्लब्धा नतुपरस्परातुल्यान्निर्वृत्ता परोक्षज्ञानिनांनपरस्परोपदेशेऽधिकारःकिंत्वपरोक्षज्ञान्येवउपदेष्टायुक्तइत्यर्थः यथोक्तं परोक्षज्ञानमात्रेणनाचार्यत्वेनियुज्यनइति तद्विज्ञानार्थंसगुरुमेवाभिगच्छेत्समित्पाणिःश्रो

पराशरउवाच मनोरथरथंप्राप्यइंद्रियार्थहयंनरः॥ रश्मिभिर्ज्ञानसंभूतैर्योगच्छतिसबुद्धिमान्॥ १॥ सेवाश्रितेनमनसावृत्तिहीनस्यशस्यते॥ द्विजातिहस्तान्निर्वृत्तानतुतुल्यात्परस्परात्॥ २॥ आयुर्नसुलभंलब्ध्वानावकर्षेद्विशांपते॥ उत्कर्षार्थंप्रयतेतनरःपुण्येनकर्मणा॥ ३॥ वर्णेभ्योहिपरिभ्रष्टोनवैसंमानमर्हति॥ नतुयःसत्क्रियांप्राप्यराजसंकर्मसेवते॥ ४॥ वर्णोत्कर्षमवाप्नोतिनरःपुण्येनकर्मणा॥ दुर्लभंतमलब्ध्वाहिहन्यात्पापेनकर्मणा॥ ५॥ अज्ञानाद्धिकृतंपापंतपसैवाभिनिर्णुदेत्॥ पापंहिकर्मफलतिपापमेवस्वयंकृतं॥ तस्मात्पापंनसेवेतकर्मदुःखफलोदयं॥ ६॥ पापानुबंधंयत्कर्मयद्यपिस्यान्महाफलं॥ तन्नसेवेतमेधावीशुचिःकुशलिनंयथा॥ ७॥ किंकष्टमनुपश्यामिफलंपापस्यकर्मणः॥ प्रत्यापन्नस्यहिततोनात्मातावद्विरोचते॥ ८॥ प्रत्यापत्तिश्चयस्येहवालिशस्यनजायते॥ तस्यापिसुमहांस्तापःप्रस्थितस्योपजायते॥ ९॥ विरक्तंशोध्यतेवस्त्रंनतुकृष्णोपसंहितं॥ प्रयत्नेनमनुष्येंद्रपापमेवंनिबोधमे ॥ १०॥

त्रियंब्रह्मनिष्ठं उपदेक्ष्यंतितेज्ञानंज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनइतिश्रुतिस्मृत्योर्ब्रह्मनिष्ठंतत्त्वदर्शिनइतिविशेषणाच्च ॥ २ ॥ एतदेवशीघ्रंसाधनीयमित्याहायुरिति नसुलभंकिंतुदुर्लभं नावकर्षेत् विषयसेवनैर्ननाशयेत् किंतुपुण्येनकर्मणाउत्कर्षार्थमुत्तरोत्तरश्रेष्ठभूमिलाभार्थंप्रयतेत ॥ ३ ॥ वर्णेभ्योवृत्रगीतासूक्तेभ्यःषड्भ्यःकृष्णधूम्रनीलरक्तहारिद्रशुक्लेभ्यःसत्त्वरजस्तमसांह्रासवृद्धितारतम्यात्कल्पितेभ्यःपरिभ्रष्टः उच्चवर्णान्नीचवर्णप्राप्तःसंमानंश्रैष्ठ्यंनार्हति परिभ्रष्टत्वमेवव्याचष्टे नत्विति ॥ ४ ॥ तंवर्णोत्कर्षमलब्ध्वाकुपुरुषः पापेनात्मानंहन्यात्नानांनरकपातेनहिंस्यात् ॥ ५ ॥ पापंदुःखं पापंकर्मेतिसंबंधः ॥ ६ ॥ कुशलिनंकारुकं चंडालविशेषमित्यर्थः ॥ ७ ॥ कुत्सितंचतत्कष्टंचकिंकष्टं ततःपापाद्धेतोः प्रत्यासन्नस्य विपरीतदृष्टेः अनात्मादेहादिरेवविशेषेणआत्मत्वेनरोचते ॥ ८ ॥ प्रत्यापत्तिर्वैराग्यं प्रस्थितस्ययोगेप्रवृत्तस्य उत्तरभूम्यलाभात्तापोजायते प्रस्थितस्यमृतस्यवातापोनरकजः ॥ ९ ॥ विरक्तंस्वतःशुद्धंसत् विपरीतेनरागेणाक्रांतंवस्त्रंशोध्यते परंतुकृष्णेनभल्लातकेनउपसंहितंरक्तंनशोध्यते एवंमेमत्तःपापंकिंचिच्छोधितुंशक्यंकिंचिदशक्यमितिनिबोधबुध्यस्व ॥ १० ॥

धीपूर्वकृतंननश्यतीत्याहस्वयमिति ॥ ११ ॥ रहिंसा अहिंसया तृतीयालोप आर्षः ब्रह्मणइतिपाठेवेदसंबंधिनः ॥ १२ ॥ तथाअस्यपुंसःकर्मकामकृतंविहिंसाअहिंसानैवानुकर्षति ब्रह्मवादिनःस्मृतिका
राः यथोक्तं प्रायश्चित्तैरपैत्येनोयदज्ञानकृतंभवेद कामतोव्यवहार्यस्तुवचनादिहजायतइति कर्मकृतमितिपाठेकामतइत्यध्याहर्तव्यं तथाकामकृतंचात्येतिपाठेतुअकामकृतवत्कामकृतमपि अहिंसैवापक
र्षतीत्यर्थः ॥ १३ ॥ एवंपरमतमुपन्यस्यकामतोऽ कामतोवाकृतंकर्मबहुअल्पंवाभोगमदत्वानैवनश्यतीतिस्वमतमाह अहंत्वित्यादिना गुणयुक्तंपुण्यंकर्म प्रकाशंबुद्धिपूर्वकंप्रकाश्यज्ञात्वेत्यर्थः णफुलंनमिदं
॥ १४ ॥ मनसाबुद्धियुक्तानिइदमित्थंकुर्यान्नवेति विमर्शपूर्वकंइदमित्थंकर्तव्यमेवेतिनिश्चित्येत्यर्थः यथातथंस्थूलसूक्ष्मतारतम्येनफलंतिसुखदुःखादिकंयच्छंति ॥ १५ ॥ नित्यंअव्यभिचारिफलंउल्बणं

स्वयंकृत्वातुयःपापंशुभमेवानुतिष्ठति॥ प्रायश्चित्तंनरःकर्तुमुभयंसोऽश्नुतेपृथक्॥ ११ ॥ अज्ञानात्तुकृतांहिंसामहिंसाव्यपकर्षति॥ ब्राह्मणाःशास्त्रनिर्देशादि
त्याहुर्ब्रह्मवादिनः॥ १२ ॥ तथाकामकृतं नास्यविहिंसैवानुकर्षति॥ इत्याहुर्ब्रह्मशास्त्रज्ञाब्राह्मणाब्रह्मवादिनः॥ १३ ॥ अहंतुतावत्पश्यामिकर्मयद्वर्ततेकृतं ॥ गु
णयुक्तंप्रकाशंवापापेनानुपसंहितं॥ १४ ॥ यथासूक्ष्माणिकर्माणिफलंतीहयथातथं॥ बुद्धियुक्तानितानीहकृतानिमनसासह॥ १५॥ भवत्यल्पफलंकर्मसेवि
तंनित्यमुल्बणं॥ अबुद्धिपूर्वंधर्मज्ञकृतमुग्रेणकर्मणा॥ १६॥ कृतानियानिकर्माणिदैवतैर्मुनिभिस्तथा॥ नचरेत्तानिधर्मात्माश्रुत्वाचापिनकुत्सयेत्॥ १७॥
संचिंत्यमनसाराजन्विदित्वाशक्यमात्मनः॥ करोतियःशुभंकर्मसवैभद्राणिपश्यति ॥ १८ ॥ नवेकपालेसलिलंसंन्यस्तंहीयतेयथा ॥ नवेतरेत्तथाभावंप्राप्नो
तिसुखभावितं ॥ १९॥ सतोयेन्यत्तुयत्तोयंतास्मिन्नेवप्रसिच्यते॥ वृद्धेवृद्धिमवाप्नोतिसलिलेसलिलंयथा॥ २०॥ एवंकर्माणियानीहबुद्धियुक्तानिपार्थिव ॥
समानिचैवयानीहतानिपुण्यतमान्यपि ॥ २१ ॥ राज्ञाजेतव्याःशत्रवश्चोन्नताश्चसम्यक्कर्तव्यंपालनंचप्रजानां॥ अग्निश्चेयोबहुभिश्चापियज्ञैरंत्येमध्येवावन
माश्रित्यस्थेयं ॥ २२ ॥ दमान्वितःपुरुषोधर्मशीलोभूतानिचात्मानमिवानुपश्येत्॥ गरीयसःपूजयेदात्मशक्त्यासत्येनशीलेनसुखंनरेंद्र ॥ २३ ॥ इतिश्री
महाभारतेशांति०मोक्ष०प्र[...]रारिगीतायांएकनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ १९१ ॥ ॥७॥ ॥७॥

नरकावहं उपेण[...]
[...]बलण यथाबुद्धिपूर्वकृतंकर्मनियमेनफलदमेवमबुद्धिपूर्वकृतमपि तयोर्विशेषस्तुफलबहुत्वाल्पत्वकृतोनतुफलसदसद्भावकृतइतिश्लोकत्रयार्थः ॥ १६ ॥ ननुकर्मफलस्यापरिहार्यत्वेकथंवि
नष्टा[...]र्मित्रेणवसिष्ठस्यपुत्रशतंहततत्फलंनरकपातश्चनप्राप्तइत्याशंक्यालौकिकत्वान्नतदुदाहरणमित्याह कृतानीति ॥ १७ ॥ १८ ॥ नवेअपक्वेसलिलंन्यस्तंचेद्धीयतेकपालमेव नवेतरेपक्वेजलंन्यस्तंचेत्तथा
भावंयथापूर्वरूपंस्थितंतथारूपत्वमेवप्राप्नोतिनहीयते एवंतेजस्विनंपापपुण्योदासीनंकर्मनहिनस्तिइतरंतुहिनस्त्येवेतिभावः ॥ १९ ॥ २० ॥ समानिचात्विषमाणि ॥ २१ ॥ एवंसाधारणंधर्ममुक्त्वाराज्ञांवि
शेषधर्मानाह राज्ञेति अंत्येवयसिअविरक्तेनापि मध्येमध्यमेविरक्तेन ॥ २२ ॥ आत्मानमिवेत्यहिंसासूचिता गरीयसःगुरुतरान्ब्रह्मविद्याप्रदान् सत्येनब्रह्मप्राप्तये अध्ययनेनवसतीतिवद्धेतौतृतीया ॥ २३ ॥
इतिशांतिपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेएकनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ १९१ ॥ ॥७॥ ॥७॥

नन्वहंराजायेषांमुनीनांपालयितास्मि तेषांयोगफलस्यषष्ठांशहर्ताचास्मि अतोममब्रह्मप्राप्तयेनगुरुसेवापेक्ष्यते तेषामहिंसादिभिर्मदीयाहिंसादेरपिवृद्धिसंभवात् यथोक्तंपातंजले अहिंसाप्रतिष्ठायांतत्सन्निधौवैरत्यागइत्याशंक्याह कःकस्येति सत्यं यदिकर्मजन्योमोक्षःस्यात्तर्हियुज्येतैतत् ज्ञानैकप्राप्योमोक्षः दृष्टार्थंचज्ञानंभोजनादिवन्नेतरेणप्राप्तमितरस्योपकरोति कर्मदृष्टफलंभोजनादि आत्मनाशरीरेंद्रियबुद्धिरूपेणआत्मार्थंआत्मनएवतृप्त्याद्यर्थं नतुपरार्थंकर्मकश्चित्करोतीत्यर्थः ॥ १ ॥ ननुमातृदेवोभवपितृदेवोभवेत्यादिश्रुतेर्दैववदाराधितोमात्रादिरुपकरोत्येवेत्याशंक्यानुपकारिणंमात्रादिकमपित्यजंत्येवलोकेऽतोनकश्चित्कंचिदुपकरोतीत्याह गौरवेणेति यत्तुमात्राद्याराधनंतदप्यामुष्मिकायैहिकायवास्वहितायैवनतुमात्रादिहितायेतिभावः ॥ २ ॥ कथंतर्ह्यात्महितमाचरेदित्यतआह विशिष्टस्येत्यादि विशिष्टाव

पराशरउवाच कःकस्यचोपकुरुतेकश्चकस्मैप्रयच्छति ॥ प्राणीकरोत्ययंकर्मसर्वमात्मार्थमात्मना ॥ १ ॥ गौरवेणपरित्यक्तंनिःस्नेहंपरिवर्जयेत् ॥ सोदर्यं भ्रातरमपिकिमुतान्यंपृथग्जनं ॥ २ ॥ विशिष्टस्यविशिष्टाच्चतुल्यौदानप्रतिग्रहौ ॥ तयोःपुण्यतरंदानंतद्द्विजस्यप्रयच्छतः ॥ ३ ॥ न्यायागतंधनंचैवन्यायेनैव विवर्धितं ॥ संरक्ष्यंयत्नमास्थायधर्मार्थमितिनिश्चयः ॥ ४ ॥ नधर्मार्थीनृशंसेनकर्मणाधनमर्जयेत् ॥ शक्तितःसर्वकार्याणिकुर्यान्नर्द्धिमनुस्मरेत् ॥ ५ ॥ अपोहिप्रयतःशीतास्तापितांज्वलनेनवा ॥ शक्तितोऽतिथयेदत्वाक्षुधार्तायाश्नुतेफलं ॥ ६ ॥ रंतिदेवेनलोकेष्टासिद्धिःप्राप्तामहात्मना ॥ फलपत्रैरथोमूलैर्मुनीनर्चितवांश्चसः ॥ ७ ॥ तैरेवफलपत्रैश्चसमाठरमतोषयत् ॥ तस्माल्लेभेपरंस्थानंशैब्योपिपृथिवीपतिः ॥ ८ ॥ देवतातिथिभृत्येभ्यःपितृभ्यश्चात्मनस्तथा ॥ ऋणवाञ्जायतेमर्त्यस्तस्मादनृणतांव्रजेत् ॥ ९ ॥ स्वाध्यायेनमहर्षिभ्योदेवेभ्योयज्ञकर्मणा ॥ पितृभ्यःश्राद्धदानेननृणामभ्यर्चनेनच ॥ १० ॥ वाचाशेषावहार्येणपालनेनात्मनोपिच ॥ यथावद्भृत्यवर्गस्यचिकीर्षेत्कर्मआदितः ॥ ११ ॥ प्रयत्नेनचसंसिद्धाधनैरपिविवर्जिताः ॥ सम्यग्घुत्वाहुतवहंमुनयःसिद्धिमागताः ॥ १२ ॥

तिग्रहौनिर्धनस्यदानेनतुल्यः सधनस्यतुदानंपुण्यतरमित्यर्थः ॥ ३ ॥ दानप्राशस्त्यप्रकारमाह न्यायेति ॥ ४ ॥ ऋद्धिधनसंमृद्धिनानुस्मरेत्धर्मार्थीत्यनुषंजनीयं ॥ ५ ॥ निर्धनस्यापिदानफलमस्तीत्याह अपइति फलंअन्नदानस्येतिशेषः ॥ ६ ॥ ७ ॥ अतिथिपूजाफलमुक्त्वादेवपूजाफलमाह तैरेवेति समाठरंमाठरेणपारिपार्श्विकेणसहितंसमाठरंसूर्यं अतोषयच्छैब्यइतिसंबंधः माठरःपिंगलोदंडश्चंडांशोःपारिपार्श्विकाइत्यमरः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ वाचावेदशास्त्रमय्या श्रवणमननादिनेत्यर्थः शेषावहार्येणपंचयज्ञशेषेणान्नेन पालनेनभूतदययाआत्मनोपिअनृणतांव्रजेत् तथाभृत्यवर्गस्यपुत्रादेः आदितःकर्मजातकर्मादिचिकीर्षेत् तेनाप्यात्मनएवानृणतांव्रजेत् ॥ ११ ॥ प्रयत्नेनध्यानधारणादिना हुत्वाहुतवहं अग्निहोत्रंकृत्वेत्यर्थः ॥ १२ ॥

ऋचीकतनयोगमदित्यत्र अजीगर्तसुतोगमदितिपठनीयं शुनःशेपोह्यजीगर्तपुत्रःसन् विश्वामित्रपुत्रतामापेतिबह्वृचब्राह्मणेसमाम्नायते नचतनयशब्दोगोत्रपरःकर्तुंशक्यः ऋचीकोहिभार्गवोजामदग्न्यस्यराम स्यपूर्वजः अथर्चीकादयोभ्येत्यपितरोराममब्रुवन्नित्यादिपर्वणिसमंतपंचकाख्यानेलिंगदर्शनात् अजीगर्तस्तुआंगिरसः यथैवांगिरसःसन्नुपेयांतवपुत्रतामितिविश्वामित्रंप्रतिबह्वृचब्राह्मणेशुनःशेपवचनात् य याकथंचिद्वाएतत्समाधेयं यःविश्वामित्रपुत्रत्वंअगमत् सदेवान्स्तुत्वासिद्धिमागतइत्यध्याहृत्यपूर्वेणयोज्यं ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ अग्निरितिजनयितायः

॥१८०॥ विश्वामित्रस्यपुत्रत्वमृचीकतनयोगमत् ॥ ऋग्भिःस्तुत्वामहाबाहोदेवान्वैयज्ञभागिनः ॥ १३ ॥ गतःशुक्रत्वमुशनादेवदेवप्रसादनात् ॥ देवींस्तुत्वातुगगने मोदतेयशसावृतः ॥ १४ ॥ असितोदेवलश्चैवतथानारदपर्वतौ ॥ कक्षीवाञ्जामदग्न्यश्चरामस्तांड्यस्तथात्मवान् ॥ १५ ॥ वसिष्ठोजमदग्निश्चविश्वामित्रोत्रिरेव च ॥ भरद्वाजोहरिश्मश्रुःकुंडधारःश्रुतश्रवाः ॥ १६ ॥ एतेमहर्षयःस्तुत्वाविष्णुमृग्भिःसमाहिताः ॥ लेभिरेतपसासिद्धिंप्रसादात्तस्यधीमतः ॥ १७ ॥ अनर्हाश्चार्हतांप्राप्ताःसंतःस्तुत्वातमेवह ॥ नतुवृद्धिमिहान्विच्छेत्कर्मकृत्वाजुगुप्सितं ॥ १८ ॥ येऽर्थाधर्मेणतेसत्यायेऽधर्मेणधिगस्तुतान् ॥ धर्मंवैशाश्वतंलोकेनजह्याद्धनकांक्षया ॥ १९ ॥ आहिताग्निर्हिधर्मात्मायःसपुण्यकृदुत्तमः ॥ वेदाहिसर्वेराजेंद्रस्थितास्त्रिष्वग्निषुप्रभो ॥ २० ॥ सचाप्यग्न्याहितोविप्रःक्रियायस्यनहीयते ॥ श्रेयोह्यनाहिताग्नित्वमग्निहोत्रंननिष्क्रियं ॥ २१ ॥ अग्निरात्माचमाताचपिताजनयितातथा ॥ गुरुश्चनरशार्दूलपरिचर्यायथातथं ॥ २२ ॥ मानंत्यक्त्वायोनरोवृद्धसेवीविद्वान्क्लीवःपश्यतिप्रीतियोगात् ॥ दाक्ष्येणहीनोधर्मयुक्तोनदांतोलोकेस्मिन्वैपूज्यतेसद्भिरार्यः ॥ २३ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति० मोक्ष० पराशरगीतायांद्विनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥२९२॥ ॥७॥ पराशरउवाच वृत्तिःसकाशाद्वर्णेभ्यस्त्रिभ्योहीनस्यशोभना ॥ प्रीत्योपनीतानिर्दिष्टाधर्मिष्ठान्कुरुतेसदा ॥ १ ॥ वृत्तिश्चेन्नास्तिशूद्रस्यपितृपैतामहीध्रुवा ॥ नवृत्तिंपरतोमार्गेच्छुश्रूषातुप्रयोजयेत् ॥ २ ॥

पितासएवनत्वन्येऽन्नदातृभयत्रातृप्रभृतयः परिचर्याःसेव्याः ॥ २२ ॥ क्लीबःकामहीनःसन्यःप्रीतियोगात्केवलंकृपार्द्रयादृष्ट्यापश्यति दाक्ष्येणस्पंदेनहीनःआयासशून्यःसन्योधर्मपरः नदांतइत्येकंपदं दा नतिछिनत्तिदांतः दानआर्जवच्छेदनयोरित्यस्मात्कर्तरिक्तःतदन्योनदांतः नैकधेतिवत्समासः हिंसाशून्यइत्यर्थः ॥२३॥ इतिशांति० नै० भा० द्विनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥२९२॥ ॥७॥ पूर्वाध्यायेयतःस्वस्योपकर्ताऽन्योनास्त्यतआत्मोपकारायस्वयंमानंत्यक्त्वान्यान्सेवेतेत्युक्तं तत्रवृद्धसेवाप्रशंसार्थंशूद्रवृत्तिमहीकरोति वृत्तिरिति वर्णेभ्योब्राह्मणक्षत्रियवैश्येभ्यः हीनस्यशूद्रस्यवृत्तिर्जीविका वृद्धसेवा सेवकान्धर्मिष्ठान्कुरुतेऽतःशोभना दृष्टादृष्टोभयार्थत्वात् नहियाजनकरादानवाणिज्यादयोविप्रादिजीविकास्तेषांधर्मिष्ठतायैभवंत्यतःसत्सेवयालोकद्वयंसाधयेदितिभावः ॥ १ ॥ परतःत्रैवर्णिकसेवाव्यतिरेकेण ॥ २ ॥ ॥१८०॥

शुश्रूषामेवस्तौमि सद्भिरित्यादिना ॥ ३ ॥ द्रव्यंमणिकांचनादिदीप्यतेसूर्यसन्निकर्षेण अतएवसंध्योःसूर्यरश्मयोद्रव्यप्रभाविच्छुरणाद्रक्तादृश्यंते ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ तंत्राणिसएवशास्त्रदर्शीत्यर्थः ॥ ७ ॥ ॥ ८ ॥ ९ ॥ पुत्रंपर्जन्यदेवतां ॥ १० ॥ ऋद्धिमत्कृषिगोरक्ष्यादि ॥ ११ ॥ अजिह्मैर्दंभहीनैः अशठकोधैर्वित्तशाठ्यक्रोधहीनैः निर्मार्जनंभूमिशुध्यादि ॥१२॥ १३ ॥ तस्मादिति धर्मेणरक्षतोतिपूज्यते

सद्भिस्तुसहसंसर्गःशोभतेधर्मदर्शिभिः ॥ नित्यंसर्वास्ववस्थासुनासद्भिरितिमेमतिः ॥ ३ ॥ यथोदयगिरौद्रव्यंसन्निकर्षेणदीप्यते ॥ तथासत्सन्निकर्षेणहीनवर्णोपिदीप्यते ॥ ४ ॥ यादृशेनहिवर्णेनभाव्यतेशुक्लमंबरं ॥ तादृशंकुरुतेरूपमेतदेवमवेहिमे ॥ ५ ॥ तस्माद्गुणेपुरज्येथामादोषेपुकदाचन ॥ अनित्यमिहमर्त्यानांजीवितंहिचलाचलं ॥ ६ ॥ सुखेवायदिवादुःखेवर्तमानोविचक्षणः ॥ यश्चिनोतिशुभान्येवसतंत्राणीहपश्यति ॥ ७ ॥ धर्मादपेतंयत्कर्मयद्यपिस्यान्महाफलं ॥ नतत्सेवेतमेधावीनतद्धितमिहोच्यते ॥ ८ ॥ योहृत्वागोसहस्राणिनृपोदद्यादरक्षिता ॥ सशब्दमात्रफलभाक्राजाभवतितस्करः ॥ ९ ॥ स्वयंभूरसृजच्चाग्रेधातारंलोकसत्कृतं ॥ धातासृजत्पुत्रमेकंलोकानांधारणेरतं ॥ १० ॥ तमर्चयित्वावैश्यस्तुकुर्यादत्यर्थमृद्धिमत् ॥ रक्षितव्यंतुराजन्यैरुपयोज्यंद्विजातिभिः ॥ ११ ॥ अजिह्मैरशठक्रोधैर्हव्यकव्यप्रयोक्तृभिः ॥ शूद्रैर्निर्मार्जनंकार्यमेवंधर्मोननश्यति ॥ १२ ॥ अप्रनष्टेततोधर्मेभवंतिसुखिताःप्रजाः ॥ सुखेनतासांराजेंद्रमोदंतेदिविदेवताः ॥ १३ ॥ तस्माद्योरक्षतिनृपःसधर्मेणातिपूज्यते ॥ अधीतेचापियोविप्रोवैश्योयश्चार्जनेरतः ॥ १४ ॥ यश्चशुश्रूषतेशूद्रःसततंनियतेंद्रियः ॥ अतोन्यथामनुष्येंद्रस्वधर्मात्परिहीयते ॥ १५ ॥ प्राणसंतापनिर्दिष्टाःकाकिण्योपिमहाफलाः ॥ न्यायेनोपार्जितादत्ताःकिमुतान्याःसहस्रशः ॥ १६ ॥ सत्कृत्यहिद्विजातिभ्योयोददातिनराधिपः ॥ यादृशंतादृशंनित्यमश्नातिफलमूर्जितं ॥ १७ ॥ अभिगम्यचतत्तुष्ट्यादत्तमाहुरभिष्टुतं ॥ याचितेनतुयद्दत्तंतदाहुर्मध्यमंबुधाः ॥ १८ ॥ अवज्ञयादीयतेयत्तथैवाश्रद्धयापिवा ॥ तमाहुरधमंदानंमुनयःसत्यवादिनः ॥ १९ ॥ अतिक्रामेन्मज्जमानोविविधेननरःसदा ॥ तथाप्रयत्नंकुर्वीतयथामुच्येतसंश्रयात् ॥ २० ॥

नतुनृपत्वमात्रेणेत्यर्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥ प्राणसंतापपूर्वकमपिनिर्दिष्टादत्ताःकाकिण्योविंशतिवराटिकाः कपिंजलाधिकरणन्यायेनबहुत्वंत्रित्वेपर्यवसन्नं तिस्रोपिकाकिण्यइत्यर्थः ॥ १६ ॥ यादृशंतादृशं सश्रद्धमश्रद्धंवायोनित्यंददाति तथाचश्रुतिः श्रद्धयादेयंअश्रद्धयादेयंश्रियादेयंह्रियादेयंभियादेयंसंविदादेयमिति ॥ १७ ॥ तत्तुष्ट्यापात्रतुष्ट्यर्थं अभिष्टुतंसर्वतःप्रशस्तं ॥१८॥ तंधर्मं दानंदानात्मकं ॥१९॥ अतिक्रामेत्भवाब्धिंविविधेनउपायेन संश्रयाद्गृहपाशात् ॥ २० ॥

दाक्ष्येणसेवार्थोत्साहेन ॥ २१ ॥ इतिशांति०मो०नै०भारतभावदीपेत्रिनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९३ ॥ ॥ ७ ॥ दानप्रशंसाप्राकृताप्राणसंतापनिर्दिष्टाइत्यादिना तदर्थम
र्थार्जनोपायंनियमयन्नन्यानपिप्रसंगाद्धर्मान्वक्ष्यति प्रतिग्रहागताइत्यादि ॥ १ ॥ २ ॥ नपततइतिसंबंधः ॥ ३ ॥ शिल्पंचित्रलेखनादि वृत्तिःसेवारूपा ॥ ४ ॥ रंगरूयादिवेषेणअवतरणं रूपोपजीवनंज

दमेनशोभतेविप्रःक्षत्रियोविजयेनतु ॥ धनेनवैश्यःशूद्रस्तुनित्यंदाक्ष्येणशोभते ॥ २१ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशां०मो०प०पराशरगीतायांत्रिनवत्य
धिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९३ ॥ ॥७॥ पराशरउवाच प्रतिग्रहागताविप्रेक्षत्रियेयुधिनिर्जिताः ॥ वैश्येन्यायार्जिताश्चैवशूद्रेशुश्रूषया
र्जिताः ॥ १ ॥ स्वल्पाप्यर्थाःप्रशस्यंतेधर्मस्यार्थेमहाफलाः ॥ नित्यंत्रयाणांवर्णानांशुश्रूषुःशूद्रउच्यते ॥ २ ॥ क्षत्रधर्मावैश्यधर्माऽनावृत्तिःपततेद्विजः ॥ शूद्रध
र्मायदातुस्यात्तदापततिवैद्विजः ॥ ३ ॥ वाणिज्यंपाशुपाल्यंचतथाशिल्पोपजीवनं ॥ शूद्रस्यापिविधीयंतेयदावृत्तिर्नजायते ॥ ४ ॥ रंगावतरणंचैवतथारूपोप
जीवनं ॥ मद्यमांसोपजीव्यंचविक्रयंलोहचर्मणोः ॥ ५ ॥ अपूर्विणानकर्तव्यंकर्मलोकेविगर्हितं ॥ कृतपूर्वंतुत्यजतोमहान्धर्मइतिश्रुतिः ॥ ६ ॥ संसिद्धःपुरुषो
लोकेयदाचरतिपापकं ॥ मदेनाभिप्लुतमनास्तच्चनग्राह्यमुच्यते ॥ ७ ॥ श्रूयंतेहिपुराणेषुप्रजाधिग्दंडशासनाः ॥ दांताधर्मप्रधानाश्चन्यायधर्मानुवृत्तिकाः ॥८॥
धर्मएवसदानृणामिहराजन्प्रशस्यते ॥ धर्मवृद्धागुणानेवसेवंतेहिनराभुवि ॥ ९ ॥ तंधर्ममसुरास्तातनामृष्यंतजनाधिप ॥ विवर्धमानाःक्रमशस्तत्रतेऽन्वाविश
न्प्रजाः ॥ १० ॥ तासांदर्पःसमभवत्प्रजानांधर्मनाशनः ॥ दर्पात्मनांततःपश्चात्क्रोधस्तासामजायत ॥ ११ ॥ ततःक्रोधाभिभूतानांवृत्तंलज्जासमन्वितं ॥ ह्रीश्चै
वाप्यनशद्राजंस्ततोमोहोव्यजायत ॥ १२ ॥ ततोमोहपरीतास्तानापश्यंतयथापुरा ॥ परस्परावमर्देनवर्धयंत्योयथासुखं ॥ १३ ॥ ताःप्राप्यतुसधिग्दंडोनकार
णमतोभवत् ॥ ततोभ्यगच्छन्देवांश्चब्राह्मणांश्चावमन्यह ॥ १४ ॥

लमंडपिकेतिदाक्षिणात्येषुप्रसिद्धं यत्रसूक्ष्मवस्त्रंव्यवधायचर्ममयैराकारैराजामात्यादीनांचर्याप्रदर्श्यते ॥ ५ ॥ अपूर्विणायेनपूर्वंमद्याद्युपजीवनंनकृतंसोऽपूर्वीतेनतन्नकर्तव्यं ॥ ६ ॥ संसिद्धोलब्धान्नवस्त्रा
दिः नपापंवृद्धैराचरितमपिनस्वीकर्तव्यं ॥ ७ ॥ मदएवकुतोऽभवदित्यतआह श्रूयंतेहीत्यादिना ॥८॥९॥ असुराःकामक्रोधादयः ॥ १० ॥ ११ ॥ अनशत्अनश्यत ॥ १२ ॥ १३ ॥ नकारणंतासांनि
यमनेइतिशेषः ततस्ताःप्रजादेवान्ब्राह्मणांश्चावमन्यअभ्यगच्छन् विषयानसेवंतेइत्यर्थः ॥ १४ ॥

एवंकामक्रोधादिद्वारेणप्रजानांबंधनंप्रदर्श्यसंक्षेपेणतन्निवृत्त्युपायमाह एतस्मिन्निति देवाःशमदमादयः देवईश्वरस्ततोपिवरंश्रेष्ठंशिवंतुर्यंजाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यभिमानिभ्योविश्वतैजसप्राज्ञेभ्योविराट्सूत्रांतर्यामिभ्य श्चपरंचतुर्थंब्रह्म शिवमद्वैतंचतुर्थंमन्यंतेसआत्मासविज्ञेयइतिश्रुतिप्रसिद्धं बहुरूपंमाययेतिशेषः इंद्रोमायाभिःपुरुरूपईयतइतिश्रुतेः गुणैर्नित्यज्ञानैश्वर्यादिभिरधिकं ॥१५॥ तेन शिवेनसाक्षात्कृतेन तेऽसुराःकामक्रोधादयः गगनगाःमायाख्याव्याकृतांतर्गताः सपुराःपुरैःस्थूलसूक्ष्मकारणशरीरैःसहिताः क्षितौऐश्वर्येशुद्धचिन्मात्रेपातिताःप्रविलापिताः एकेनबाणेन जीवात्मनाशुद्धचिन्मात्रांतःप्रविष्टेन तथाचश्रुतिः प्रणवोधनुःशरोह्यात्माब्रह्मतल्लक्ष्यमुच्यते अप्रमत्तेनवेद्धव्यंशरवत्तन्मयोभवेदिति देवैरिंद्रियैराप्यायितेनतेजसासंस्कारशेषेणेत्यर्थः ॥ १६ ॥ नन्वेवंसंस्कारशेषेणपुरांपतनंसुनिमूर्च्छयोरप्यस्तीत्यतआह तेषामिति तेषांकामादीनामधिपतिर्भीमोभयंकरोमहामोहः शूलपाणिनाशूलवत्तीक्ष्णाप्रयाबुद्ध्याआयुधभूतयापाणिस्थवत्स्वाधीनयेत्यर्थः ॥ १७ ॥ तस्मिन्महामोहेहतेस्वंभावंब्रह्मभावंमानवाजीवाःप्रत्यपद्यंत ब्रह्मविद्ब्रह्मैवभवति ब्रह्मैवसन्ब्रह्माप्येतीतिश्रुतेः यथापुरेति सृष्ट्यादौयथामरीच्यादयोवेदैकनिष्ठाआसंस्तथातत्त्वज्ञानोत्तरमपिजीवन्मुक्ताअनादिसद्वासनावशाद्वेदैकनिष्ठाएवासन्नित्यर्थः ॥ १८ ॥ तत

एतस्मिन्नेवकालेतुदेवादेववरंशिवं ॥ अगच्छन्शरणंधीरंबहुरूपंगुणाधिकं ॥ १५ ॥ तेनस्मतेगगनगाःसपुराःपातिताःक्षितौ ॥ त्रिधाप्येकेनबाणेनदेवाप्या
यिततेजसा ॥ १६ ॥ तेषामधिपतिस्त्वासीद्भीमोभीमपराक्रमः ॥ देवतानांभयकरःसहतःशूलपाणिना ॥ १७ ॥ तस्मिन्हतेथस्वंभावंप्रत्यपद्यंतमानवाः ॥ प्रापद्यं
तचवेदान्वैशास्त्राणिचयथापुरा ॥ १८ ॥ ततोभिषिच्यराज्येनदेवानांदिविवासवं ॥ सप्तर्षयश्चान्वयुंजन्नराणांदंडधारणे ॥ १९ ॥ सप्तर्षीणामथोर्ध्वंचविपृथुर्ना
मपार्थिवः ॥ राजानःक्षत्रियाश्चैवमंडलेषुपृथक्पृथक् ॥ २० ॥ महाकुलेषुयेजाताद्वृत्ताःपूर्वतराश्चये ॥ तेषामप्यासुरोभावोहृदयान्नापसर्पति ॥ २१ ॥ तस्मा
त्तेनैवभावेनसानुषंगेणपार्थिवाः ॥ आसुराण्येवकर्माणिन्यसेवन्भीमविक्रमाः ॥ २२ ॥

इति देवानांइंद्रियाणांराज्येवशित्वेदिविहार्दाकाशे वासवंवासयतिस्वरूपचैतन्येनशरीरेंद्रियादीनिनिवासवश्चिदात्मा तंअभिषिच्यब्रह्मनिष्ठत्वेनजितेंद्रियाभूत्वा सप्तर्षयोवसिष्ठाद्याःलोकशिक्षांकृतवंतइत्यर्थः ॥ १९ ॥ आधिकारिकेभ्यःसप्तर्षिभ्योपिब्रह्मविदःश्रैष्ठ्यमाह सप्तर्षीणामिति अर्वाग्बिलश्चमसऊर्ध्वबुध्नस्तस्मिन्यशोनिहितंविश्वरूपं तस्यासतऋषयःसप्ततीरेवागष्टमीब्रह्मणासंविदानेतिश्रुतेः शिरसिसहस्रारेब्रह्मनिहितं तस्यसमीपेश्रोत्रादिस्थानेषुइमावेवगोतमभरद्वाजावित्यादिश्रुत्या ऋषिदृष्टिर्विधीयते ततोप्यधस्तनेषुमूलाधारादिषुचक्रेषुराजशब्दिततत्तद्देवताधिष्ठितेषुब्रह्मैवविराजतेइत्यर्थः ऋषीणांश्रोत्रादीनांऊर्ध्वंउपरिसहस्रारेविपृथुःविगतंपृथुप्रथनादवयवोपचयात्पृथुशरीरंतद्रहितोऽशरीरःपरमात्मास्ति पार्थिवःपृथिवीशरीरंतदाश्रितः तथाच अशरीरंशरीरेष्वनवस्थेष्ववस्थितमितिश्रुत्याशरीरस्यापिशरीरस्थत्वंश्रुतं राजंतइतिराजानःषट्चक्राधिपागणेशाद्याः क्षत्रियायोगविघ्नविनाशिनइत्यक्षरार्थः ॥ २० ॥ ईदृक्ज्ञाननिदानस्यकामादिजयस्यदौर्लभ्यमाहावधानार्थं महाकुलेष्वित्यादिना ॥२१॥२२॥

॥२३॥ संसिद्धोनित्यसिद्धआत्मातदधिगमंआत्मज्ञानंआसुरभावनिवृत्तयेसंपादनीयमित्यर्थः तत्रोपायः कर्महिंसात्मकंत्यजेदित्यादि ॥२४॥२५॥२६॥ इष्टेति सर्वेष्वपिजन्मसुइष्टादियोगोस्त्येवेत्यर्थः ॥२७॥ आत्मनोगुणैरतिरज्यतेअतीवतुष्टोभवति ॥ २८ ॥ २९ ॥ ईहकोऽन्यायर्थी ॥ ३० ॥ व्यदिलिख्यतइवेतिव्यलेखावासना नानृतंअनृतमहंकारोऽज्ञानंवातद्रहितं नैकधेतिवत्समासः निर्वासनंनिरहंकारंनिर्ग

प्रत्यतिष्ठंश्चतेष्वेवतान्येवस्थापयंत्यपि॥ भजंतेतानिचाद्यापियेबालिशतरानराः ॥ २३ ॥ तस्मादहंब्रवीमित्वांराजन्संचिंत्यशास्त्रतः॥ संसिद्धाधिगमंकुर्या त्कर्महिंसात्मकंत्यजेत्॥ २४॥ नसंकरेणद्रविणंप्रचिन्वीयाद्विचक्षणः॥ धर्मार्थंन्यायमुत्सृज्यनतत्कल्याणमुच्यते ॥ २५ ॥ सत्वमेवंविधोदांतःक्षत्रियःप्रिय बांधवः॥ प्रजाभृत्यांश्चपुत्रांश्चस्वधर्मेणानुपालय॥ २६॥ इष्टानिष्टसमायोगेवैरंसौहार्दमेवच॥ अथजातिसहस्राणिबहूनिपरिवर्तते ॥ २७॥ तस्माद्गुणेपुर ज्येथामादोषेषुकथंचन॥ निर्गुणोपिहिदुर्बुद्धिरात्मनःसोतिरज्यते॥२८॥ मानुषेषुमहाराजधर्माधर्मौप्रवर्ततः॥ नतथान्येषुभूतेषुमनुष्यरहितेष्विह॥२९॥धर्म शीलोनरोविद्वानीहकोऽनीहकोपिवा॥ आत्मभूतःसदालोकेचरेद्भूतान्यहिंसया॥ ३० ॥ यदाव्यपेतहृल्लेखंमनोभवतितस्यवै॥ नानृतंचैवभवंतितदाकल्याण मृच्छति॥३१॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति०मो०पराशरगीतायांचतुर्नवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः॥ २९४॥ ॥७॥ पराशरउवाच एष धर्मविधिस्तातगृहस्थस्यप्रकीर्तितः॥ तपोविधिंतुवक्ष्यामितन्मेनिगदतःशृणु॥ १॥ प्रायेणचगृहस्थस्यममत्वंनामजायते॥ संगागतंनरश्रेष्ठभावैराजसता मसैः॥ २॥ गृहाण्याश्रित्यगावश्चक्षेत्राणिचधनानिच॥ दाराःपुत्राश्चभृत्याश्चभवंतीहनरस्यवै॥ ३॥ एवंतस्यप्रवृत्तस्यनित्यमेवानुपश्यतः॥ रागद्वेषौविव र्धेतेह्यनित्यत्वमपश्यतः॥ ४ रागद्वेषाभिभूतंचनरंद्रव्यवशानुगं॥ मोहजातारतिर्नामसमुपैतिनराधिप॥ ५॥ कृतार्थंभोगिनंमत्वासर्वोरतिपरायणः॥ लाभं ग्राम्यसुखादन्यंरतितोनानुपश्यति॥ ६॥

तान्ज्ञानंवामनोयदाभवतितदाकल्याणंब्रह्मानंदंऋच्छतिप्राप्नोति ॥ ३१ ॥ इतिशांति०मोक्ष०भारतभावदीपेचतुर्नवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९४ ॥ ॥ ७ ॥ उक्तवक्ष्य माणयोःसंगतिमाह एषइति ॥ १ ॥ तपःप्रशंसितुंगार्हस्थ्यंनिंदति प्रायेणेत्यादिना ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ भोगिनंआत्मानमितिशेषः ॥ ६ ॥

जनंकुटुंबंदासीदासादिकं अर्थंधनं चिकीर्षतिविक्षिपति वृत्त्यर्थंकुसीदव्यापारंकरोतीत्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥ येनस्त्र्यादिनाभोगीभोगसंपन्नःस्यामितिमनसिकरोति तस्मादेवस्त्र्यादितोविनश्यति ॥ ९ ॥ बुद्धि युक्तानांफलासंगिनां त्यजतांनिषिद्धकाम्यकर्माणीतिशेषः ॥ १० ॥ स्नेहायतनंस्त्रीपुत्रादि ॥ ११ ॥ तपएवानुपश्यतिश्रेयस्त्वेन ॥ १२ ॥ प्रत्यवमर्शवान् सारासारविवेकवान् प्रियसुखेस्त्र्यादिजसुखनिमि त्तं क्षीणःक्लेशंप्राप्तः तत्रदोषदृष्ट्यातपःकर्तुंनिश्चिनोति ॥ १३ ॥ सर्वगतंसाधारणंदमदयादानादि हीनस्यशूद्रादेरपि ॥ १४ ॥ प्रजापतिःपूर्वंयजमानावस्थायांक्वचिज्जन्मनिक्वचिद्देशेव्रतानिसूत्रोपासनादी

ततोलोभाभिभूतात्मासंगाद्वर्धयतेजनं ॥ पुष्ट्यर्थंचैवतस्येहजनस्यार्थंचिकीर्षति ॥ ७॥ सजानन्नपिचाकार्यमर्थार्थंसेवतेनरः ॥ बालस्नेहपरीतात्मातत्क्षयाच्चानु तप्यते ॥ ८ ॥ ततोमानेनसंपन्नोरक्षन्नात्मपराजयं ॥ करोतियेनभोगीस्यामितितस्माद्विनश्यति ॥ ९ ॥ तथाहिबुद्धियुक्तानांशाश्वतंब्रह्मवादिनां ॥ अन्विच्छ तांशुभंकर्मनराणांत्यजतांसुखं ॥ १० ॥ स्नेहायतननाशाच्चधननाशाच्चपार्थिव ॥ आधिव्याधिप्रतापाच्चनिर्वेदमुपगच्छति ॥ ११ ॥ निर्वेदादात्मसंबोधःसंबो धाच्छास्त्रदर्शनं ॥ शास्त्रार्थदर्शनाद्राजंस्तपएवानुपश्यति ॥ १२ ॥ दुर्लभोहिमनुष्येंद्रनरःप्रत्यवमर्शवान् ॥ योवैप्रियसुखेक्षीणस्तपःकर्तुंव्यवस्यति ॥ १३ ॥ त पःसर्वगतंतातहीनस्यापिविधीयते ॥ जितेंद्रियस्यदांतस्यस्वर्गमार्गप्रवर्तकं ॥ १४॥ प्रजापतिःप्रजाःपूर्वमसृजत्तपसाविभुः ॥ क्वचित्क्वचिद्व्रतपरोव्रतान्यास्था यपार्थिव ॥ १५ ॥ आदित्यावसवोरुद्रास्तथैवाग्न्यश्विमारुताः ॥ विश्वेदेवास्तथासाध्याःपितरोथमरुद्गणाः ॥ १६ ॥ यक्षराक्षसगंधर्वाःसिद्धाश्चान्येदिवौक सः ॥ संसिद्धास्तपसाताततयेचान्येस्वर्गवासिनः ॥ १७॥ येचादौब्राह्मणाःसृष्टाब्रह्मणातपसापुरा ॥ तेभावयंतःपृथिवींविचरंतिदिवंतथा ॥ १८ ॥ मर्त्यलोकेच राजानोयेचान्येगृहमेधिनः ॥ महाकुलेषुदृश्यंतेतत्सर्वंतपसःफलं ॥ १९ ॥ कौशिकानिचवस्त्राणिशुभान्याभरणानिच ॥ वाहनासनपानानितत्सर्वंतपसःफ लं ॥ २० ॥ मनोनुकूलाःप्रमदारूपवत्यःसहस्रशः ॥ वासःप्रासादपृष्ठेचतत्सर्वंतपसःफलं ॥ २१ ॥ शयनानिचमुख्यानिभोज्यानिविविधानिच ॥ अभिप्रेता निसर्वाणिभवंतिशुभकर्मिणां ॥ २२ ॥

नि सोपासनानिकर्माणिवाआस्थायफलावस्थायांप्रजाअसृजदितिसंबंधः ॥ १५॥ एवमादित्यादयोपिपूर्वंयजमानास्तत्तत्पदप्रापकाणिकर्माणिकृत्वाआदित्यादिभावंप्राप्ताइत्यर्थः तथाचश्रुतिः अग्निर्वाअका मयतअन्नादोदेवानांस्यामिति सएतमग्नयेकृत्तिकाभ्यःपुरोडाशमष्टाकपालंनिरवपदित्यादि योनिरवपत्सयजमानस्तस्मिन्नग्निशब्दप्रयोगोभाविनींवृत्तिमाश्रित्यज्ञेयः यस्मैनिरवपत्सदेवतात्मातद्भावश्चकल्पांतरे प्राप्यतइतिप्रसिद्धं ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

नाप्राप्यमिति अकृतकर्मणांकृतकृत्यत्वहीनानामनुत्पन्नतत्त्वज्ञानानांतपसःफलानि उपभोगपरित्यागोवैराग्यं ॥ २३ ॥ शास्त्रंअवेक्ष्यलोभंत्यजेदितिसंबंधः ॥ २४ ॥ ततःअसंतोषाल्लोभाच्च ॥ २५ ॥ प्रज्ञानाशेपिकिंस्यादितआह नष्टेति न्यायंकर्तव्याकर्तव्यनिर्णयं योवैप्रियमुखेक्षीणइत्युपक्रांतमुपसंहरति तस्मादिति ॥ २६ ॥ कृतस्यतपसःफलंसुखंअकृतस्यदुःखं ॥ २७ ॥ प्राकाश्यंविख्याततां ॥ २८ ॥ २९ ॥ धर्मेइति धर्मादौयथाकालंकर्तव्येसति अस्यविधित्साअविहितकार्यचिकीर्षाजायते तथाचनित्यकर्मकालेयोऽन्यानिकर्माणिकामकारेणकरोतिसतान्येवपापानिकृत्वानरकंप्रतिपद्यते एतेननित्याकरणमात्रात्प्रत्यवैतीतिपरास्तं अभावाद्भावोत्पत्त्यसंभवात् ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ॥ इष्विति यावताकालेनगुणच्युतोबाणोभूमौपतितितावत्कालिकमेवस्त्र्यादिस्पर्शेसुखमित्यर्थः सएवन्यायोरसनादावपीत्याह

नाप्राप्यंतपसःकिंचित्त्रैलोक्येपिपरंतप॥ उपभोगपरित्यागःफलान्यकृतकर्मणां ॥ २३ ॥ सुखितोदुःखितोवापिनरोलोभंपरित्यजेत् ॥ अवेक्ष्यमनसाशास्त्रंबुद्ध्याचनृपसत्तम ॥ २४ ॥ असंतोषोऽसुखायेतिलोभादिंद्रियसंभ्रमः ॥ ततोस्यनश्यतिप्रज्ञाविद्येवाभ्यासवर्जिता ॥ २५ ॥ नष्टप्रज्ञोयदाभवतितदान्यायंनपश्यति ॥ तस्मात्सुखक्षयेप्राप्तेपुमानुग्रंतपश्चरेत् ॥ २६ ॥ यदिष्टंतत्सुखंप्राहुर्द्वेष्यंदुःखमिहेष्यते ॥ कृताकृतस्यतपसःफलंपश्यस्वयादृशं ॥ २७ ॥ नित्यंभद्राणिपश्यंतिविषयांश्चोपभुंजते॥ प्राकाश्यंचैवगच्छंतिकृत्वानिष्कल्मषंतपः ॥ २८ ॥ अप्रियाण्यवमानांश्चदुःखंबहुविधात्मकं ॥ फलार्थीतत्फलंत्यक्त्वाप्राप्नोतिविषयात्मकं ॥ २९ ॥ धर्मेतपसिदानेचविधित्साचास्यजायते॥ सकृत्वापापकान्येवंनिरयंप्रतिपद्यते ॥ ३० ॥ सुखेतुवर्तमानोवैदुःखेवापिनरोत्तम ॥ सुवृत्ताद्योनचलतेशास्त्रचक्षुःसमानवः ॥ ३१ ॥ इषुप्रपातमात्रंहिस्पर्शयोगेरतिःस्मृता॥ रसनेदर्शनेघ्राणेश्रवणेचविशांपते ॥ ३२ ॥ ततोस्यजायतेतीव्रावेदनातत्क्षयात्पुनः॥ अबुधान्प्रशंसंतिमोक्षंसुखमनुत्तमं ॥ ३३ ॥ ततःफलार्थंसर्वस्यभवंतिज्यायसेगुणाः ॥ धर्मवृत्त्याचसततंकामार्थाभ्यांनहीयते ॥ ३४॥ अप्रयत्नागताःसेव्यागृहस्थैर्विषयाःसदा ॥ प्रयत्नेनोपगम्यश्चस्वधर्मइतिमेमतिः ॥ ३५ ॥ मानिनांकुलजातानांनित्यंशास्त्रार्थचक्षुषां ॥ क्रियाधर्मविमुक्तानामशक्त्यासंवृतात्मनां ॥ ३६॥

रसनइति ॥३२॥ तत्क्षयात्सुखक्षयात् तर्हिनित्यंसुखमेवकुतोनरानप्रार्थयंतेइत्याशंक्याह अबुधाइति यतोमूढाःअतोनित्यंसुखंमोक्षाख्यंनप्रशंसंत्यपिकिमुततदर्थंयतिष्यंते बुधायेनप्रशंसंतीतिपाठेयेनतीव्रवेदनादुःखेनहेतुनाबुधाःमोक्षंप्रशंसंतीतिसंबंधः॥३३॥ ततोविषयस्पर्शानांतीव्रवेदनाकरत्वाद्धेतोःसर्वस्यविवेकिनः ज्यायसेफलार्थंफलायमोक्षाय गुणाःशमादयोभवंतिउत्पद्यंते ततश्चतंकामार्थौनाभिभवितुंशक्नुतइत्याह धर्मेति॥३४॥ ननुसर्वंप्रारब्धकर्माधीनंकिमेहिकेनयत्नेनेत्याशंक्यप्रारब्धप्रयत्नयोर्विषयौविभजते अप्रयत्नेति प्रारब्धकर्मोपस्थापिताःस्त्र्यन्नपानादयःसेव्याः तेषुहिक्वचित्फलविसंवाददर्शनेनपुरुषकारस्यदौर्बल्यात् धर्मेहिपुरुषकारप्राबल्यं अन्यथाविधिनिषेधशास्त्रमनर्थकंस्यादितिभावः॥३५॥ मानिनामिति पूर्वार्धोक्तानामुचिताक्रियाउत्तरार्धोपात्तैःकर्तुमशक्येत्यर्थः संवृतात्मनांमूढमनसां ॥ ३६ ॥

उभयेषांधर्मान्विभजते क्रियमाणमित्यादिना कर्मयज्ञादिकंमानुषंमनुष्योहमित्यभिमानवताकृतं यस्मादेवंतस्मात्तेषांशास्त्रचक्षुषांतपसोविचारादन्यत्कर्मनविद्यते ॥ ३७ ॥ संहृतात्मनांधर्ममाह सर्वात्मनेति कर्मनिश्चयंयज्ञादौबुद्धिं ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ इतिशांतिपर्वणिमो० नै० भा० पंचनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९५ ॥ ॥ ७ ॥ एवंधर्माननुश्रुत्वाउत्तरोत्तरमुत्कर्षंप्रपित्सुःपृच्छति वर्णइति तत्रवर्णाःपूर्वोक्ताःषट्कृष्णधूम्रनीलरक्तपीतश्वेताः क्रमेणवुद्धिसत्वेतमोरजोंशयोराधिक्यसाम्यापकर्षजाः तत्रविशेषःस्वाभाविकवर्णादाधिक्यंतमोरजसोर्ह्रासइत्यर्थः ॥ १ ॥ यदेतदिति सात्विकस्यब्राह्मणोऽपत्यैर्लोकैःसात्विकैरेवब्राह्मणैर्भवितव्यंकथंरजआदिप्रधानंक्षत्रादिविशेषजातिग्रहणंततउत्पन्नस्येत्याक्षेपार्थः ॥ २ ॥ ३ ॥ तपसोप्यपकर्षःकुतइत्यतआह सुक्षेत्रादिति सात्विकयोर्दंपत्योःपुण्यःसंभव

क्रियमाणंयदाकर्मनाशंगच्छतिमानुषं॥ तेषांनान्यद्टतेलोकेतपसःकर्मविद्यते ॥ ३७॥ सर्वात्मनानुकुर्वीतगृहस्थःकर्मनिश्चयं ॥ दाक्ष्येणहव्यकव्यार्थंस्वधर्मं विचरन्नृप ॥ ३८॥ यथानदीनदाःसर्वेसागरेयांतिसंस्थितिं॥ एवमाश्रमिणःसर्वेगृहस्थेयांतिसंस्थितिं ॥ ३९॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति० मोक्ष० प० पराशरगीतायांपंचनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९५॥ ॥७॥ जनकउवाच वर्णोविशेषवर्णानांमहर्षेकेनजायते॥ एतदिच्छाम्यहंज्ञातुंतद्ब्रूहिवदतांवर ॥१॥ यदेतज्जायतेपत्यंसएवायमितिश्रुतिः॥ कथंब्राह्मणतोजातोविशेषग्रहणंगतः॥२॥ पराशरउवाच एवमेतन्महाराजयेनजातःसएवसः॥ तपसस्त्वपकर्षेणजातिग्रहणतांगतः ॥३॥ सुक्षेत्राच्चसुबीजाच्चपुण्योभवतिसंभवः॥ अतोन्यतरतोहीनादवरोनामजायते ॥४॥ वक्त्राद्भुजाभ्यामूरुभ्यांपद्भ्यांचैवाथजज्ञिरे ॥सृजतःप्रजापतेर्लोकानितिधर्मविदोविदुः॥५॥ मुखजाब्राह्मणास्तातबाहुजाःक्षत्रियाःस्मृताः॥ ऊरुजाधनिनोराजन्पादजाःपरिचारकाः ॥६॥ चतुर्णामेववर्णानामागमःपुरुषर्षभ॥ अतोन्येत्वतिरिक्तायेतेवैसंकरजाःस्मृताः ॥७॥ क्षत्रियातिरथांबष्ठाउग्रावैदेहकास्तथा ॥श्वपाकाःपुल्कसाःस्तेनानिषादाःसूतमागधाः ॥८॥ अयोगाःकारणाव्रात्याश्चांडालाश्चनराधिप॥ एतेचतुर्भ्योवर्णेभ्योजायंतेवैपरस्परात् ॥९॥ जनकउवाच ब्रह्मणैकेनजातानांनानात्वंगोत्रतःकथं॥ बहूनीहहिलोकेवैगोत्राणिमुनिसत्तम ॥ १०॥ यत्रतत्रकथंजाताःस्वयोनिंमुनयोगताः ॥ शुद्धयोनौसमुत्पन्नावियोनौचतथापरे ॥११॥

स्तयोरन्यतरस्यहीनत्वेहीनइत्यर्थः ॥ ४ ॥ अन्यतरहीनत्वमपिकुतइत्याशंक्योत्पत्तिस्थानभेदादित्याह वक्त्रादितिद्वाभ्यां ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ अंबष्ठादीनांस्वरूपंजातिविवेकाद्विवेक्तव्यं सवर्णाब्राह्मणान्मूर्धावसिक्तक्तं...

ब्राह्मणान्मूतेराज्ञीमूर्धावसिक्तकं वैश्यांबष्ठंनिषादंतुशूद्रापारसवश्वसइत्यादिना ॥ ८ ॥ ९ ॥ ननुनिरवयवादव्याकृताज्जगज्जातमितिसर्वत्रश्रूयतेतत्रकुतोवयवकल्पनेतिशंकते ब्रह्मणेति ब्राह्मणेतिपाठेएकेनब्रह्मणेत्यध्याहर्तव्यं नानात्वंब्रह्मक्षत्रियादिभावेनभिन्नत्वं गोत्रतःअन्वयतः गोत्राणिब्रह्मक्षत्रियादीनिउपांबष्ठादीनिच तस्माज्जातितारतम्यमयुक्तमित्यर्थः ॥ १० ॥ तस्यादरेपिव्यभिचारमाह यत्रेति यथाकाक्षीवताशूद्रायामुत्पादिताःपुत्राब्राह्मणत्वंनीतानतुतेनिषादत्वंप्राप्ताइत्यर्थः तस्मात्कारणद्वाराकार्यद्वारावाजातिभेदोनयुक्तइतिभावः ॥ ११ ॥

तदेतदभ्युपगमेनैवपरिहरिष्यन्नस्यार्थस्यदुर्ग्रहत्वमाह राजन्निति अपकृष्टेनवर्णतारतम्यदृष्टिमतारजस्तमोपस्तेन ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ मूलेति मूलंकार्यंब्रह्मतत्रचत्वारिगोत्राणिनामानि समुत्पन्नानि गुणयोगात् तथाचश्रुतिः एतमंगिराइत्याचक्षतेंगानांहिरसस्तेनेतितंदेवाअब्रुवन्नयंवैनःसर्वेषांवसिष्ठइतितस्माद्वसिष्ठइत्याचक्षतएतमेवसंतमित्यादिका ॥ १७ ॥ कर्मतोन्यानिगोत्राणि तस्येदंविश्वंमित्रमासीद्यदिदंकिंचतस्माद्विश्वामित्रइत्याचक्षतएतमेवसंतमित्यादिश्रुतेः कर्मजान्येवसर्वाणिगोत्राणि परमात्मनिकर्मजन्यैववर्णाश्रमगोत्रकल्पनेतिप्रघट्टकार्थः तानिचगोत्राणितपसार्जितनामधेयापरप

पराशरउवाच राजन्नैतद्भवेद्ग्राह्यमपकृष्टेनजन्मना ॥ महात्मनांसमुत्पत्तिस्तपसाभावितात्मनां ॥ १२ ॥ उत्पाद्यपुत्रान्मुनयोनृपतेयत्रतत्रह ॥ स्वेनैवतपसा तेषामृषित्वंविदधुःपुनः ॥ १३ ॥ पितामहश्चमेपूर्वमृश्यशृंगश्चकाश्यपः ॥ वेदस्ताण्ड्यःकृपश्चैवकाक्षीवत्कमठादयः ॥ १४ ॥ यवक्रीतश्चनृपतेद्रोणश्चवदतांवरः ॥ आयुर्मतंगोदत्तश्चद्रुमदोमात्स्यएवच ॥ १५ ॥ एतेस्वांप्रकृतिंप्राप्तावैदेहतपसोश्रयात् ॥ प्रतिष्ठितावेदविदोदमेनतपसैवहि ॥ १६ ॥ मूलगोत्राणिचत्वारिसमुत्पन्नानिपार्थिव ॥ अंगिराःकश्यपश्चैववसिष्ठोभृगुरेवच ॥ १७ ॥ कर्मतोन्यानिगोत्राणिसमुत्पन्नानिपार्थिव ॥ नामधेयानितपसातानिचग्रहणंसतां ॥ १८ ॥ जनकउवाच विशेषधर्मान्वर्णानांप्रब्रूहिभगवन्मम ॥ ततःसामान्यधर्मांश्चसर्वत्रकुशलोह्यसि ॥ १९ ॥ पराशरउवाच प्रतिग्रहोयाजनंचतथैवाध्यापनंनृप ॥ विशेषधर्माविप्राणांरक्षाक्षत्रस्यशोभना ॥ २० ॥ कृषिश्चपाशुपाल्यंचवाणिज्यंचविशामपि ॥ द्विजानांपरिचर्याचशूद्रकर्मनराधिप ॥ २१ ॥ विशेषधर्मानृपतेवर्णानांपरिकीर्तिताः ॥ धर्मान्साधारणांस्तातविस्तरेणशृणुष्वमे ॥ २२ ॥ आनृशंस्यमहिंसाचाप्रमादःसंविभागिता ॥ श्राद्धकर्मातिथेयंच सत्यमक्रोधएवच ॥ २३ ॥ स्वेषुदारेषुसंतोषःशौचंनित्यानसूयता ॥ आत्मज्ञानंतितिक्षाचधर्माःसाधारणानृप ॥ २४ ॥ ब्राह्मणाःक्षत्रियावैश्यास्त्रयोवर्णाद्विजातयः ॥ अत्रतेषामधीकारोधर्मेषुद्विपदांवर ॥ २५ ॥ विकर्मावस्थितावर्णाःपतंतेनृपतेत्रयः ॥ उन्नमंतियथासंतमाश्रित्येहस्वकर्मसु ॥ २६ ॥ नचापिशूद्रःपततीतिनिश्चयोनचापिसंस्कारमिहार्हतीतिवा ॥ श्रुतिप्रवृत्तंनचधर्ममाप्नुतेनचास्यधर्मेप्रतिषेधनंकृतं ॥ २७ ॥

र्यायाणि सतांग्रहणंआर्षेयंवरणंविवाहादिश्रौतस्मार्तव्यवहारालंबनंभवतीतिशेषः ॥ १८ ॥ एवंवर्णाद्युत्पत्तिंज्ञात्वातदीयान्सामान्यविशेषधर्मान्पृच्छति विशेषेति ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ आनृशंस्यादिस्त्रयोदशकोगणःसर्ववर्णाश्रमसाधारणः ॥ २३ ॥ २४ ॥ अधीकारः उपसर्गस्यघञ्यमनुष्येबहुलमितिदीर्घः धर्मेषुपूर्वोक्तेषु ॥ २५ ॥ विकर्मनिषिद्धंकर्म स्वकर्मसुसंतंनरमाश्रित्यवर्णाःसत्वादिगुणजाउन्नमंति ॥ २६ ॥ नचेति संस्कारार्होहितदभावेपतेन्नत्वयंतथेत्यर्थः धर्मेआनृशंस्यादित्रयोदशकरूपे ॥ २७ ॥

हेवैदेहद्विजाःशूद्रंकंप्रजापतिंब्राह्मणतुल्यमाहुः अहंतुतंविष्णुंक्षत्रियतुल्यंपश्यामि ब्रह्मविष्णूहिब्राह्मणक्षत्रियौ यथोक्तंद्रोणपर्वणिद्रोणंप्रकृत्य ब्रह्मकल्पोभवद्ब्राह्मेक्षात्रेनारायणोपमइतिप्राञ्चः वस्तुतस्तुयेस्थूलंशरीरंत्यक्त्वालिंगमेवात्मत्वेनप्रतिपन्नास्तेविदेहाः येतुस्थूलसूक्ष्मेत्यक्त्वाप्रधानाख्यंकारणमात्मत्वेनप्रतिपन्नास्तेप्रकृतिलयाः त्रयमतिक्रांताःब्राह्मणाः आद्यस्यमुक्तिर्जन्मद्वयेनव्यवहिता द्वितीयस्यैकेनअंत्यस्यसद्यः एवंसतिद्विजाःशूद्रंवैदेहकंविदेहेषुविदितंप्राहुः शूद्रोविट्क्षत्रजन्मनीप्राप्यब्राह्मणोभवतीत्यर्थः स्वमतेतुसप्रधानंअतएकमेवजन्मप्राप्यमुच्यतेइति ॥ २८ ॥ ननुअयज्ञस्यशूद्रस्यचित्तशुद्ध्यभावात्कथंविदेहत्वादिकंस्यादतआह सतामिति सतांवृत्तंदमदयादानादि निहीनाःशूद्राः उद्दिधीर्षवःआत्मानमुद्धर्तुमिच्छवः निहीनानुज्जिहीर्षवइतिपाठेकामादीन्दोषान् उज्जिहीर्षवः उच्छेत्तुमिच्छवइत्यर्थः

वैदेहकंशूद्रमुदाहरंतिद्विजामहाराजश्रुतोपपन्नाः ॥ अहंहिपश्यामिनरेंद्रदेवंविश्वस्यविष्णुंजगतःप्रधानं ॥ २८ ॥ सतांवृत्तमधिष्ठायनिहीनाउद्दिधीर्षवः ॥ मंत्रवर्जनदुष्यंतिकुर्वाणाःपौष्टिकीःक्रियाः ॥ २९ ॥ यथायथाहिसद्वृत्तमालंबंतीतरेजनाः ॥ तथातथासुखंप्राप्यप्रेत्यचेहचमोदते ॥ ३० ॥ जनकउवाच किंकर्मदूषयत्येनमथोजातिर्महामुने ॥ संदेहोमेसमुत्पन्नस्तन्मेव्याख्यातुमर्हसि ॥ ३१ ॥ पराशरउवाच असंशयंमहाराजउभयंदोषकारकं ॥ कर्मचैवहिजातिश्चविशेषंतुनिशामय ॥ ३२ ॥ जात्याचकर्मणाचैवदुष्टंकर्मनसेवते ॥ जात्यादुष्टश्चयःपापंनकरोतिसपूरुषः ॥ ३३ ॥ जात्याप्रधानंपुरुषंकुर्वाणंकर्मधिक्कृतं ॥ कर्मतद्दूषयत्येनंतस्मात्कर्मनशोभनं ॥ ३४ ॥ जनकउवाच कानिकर्माणिधर्म्याणिलोकेस्मिन्द्विजसत्तम ॥ नहिंसंतीहभूतानिक्रियमाणानिसर्वदा ॥ ३५ ॥ पराशरउवाच शृणुमेत्रमहाराजयन्मांत्वंपरिपृच्छसि ॥ यानिकर्माण्यहिंस्राणिनरंत्रायंतिसर्वदा ॥ ३६ ॥ संन्यस्याग्नीनुदासीनाःपश्यंतिविगतज्वराः ॥ नैःश्रेयसंकर्मपथंसमारुह्ययथाक्रमं ॥ ३७ ॥ प्रश्रिताविनयोपेतादमनित्याःसुसंशिताः ॥ प्रयांतिस्थानमजरंसर्वकर्मविवर्जिताः ॥ ३८ ॥ सर्वेवर्णाधर्मकार्याणिसम्यक्कृत्वाराजन्सत्यवाक्यानिचोक्त्वा ॥ त्यक्त्वाधर्मंदारुणंजीवलोकेयांतिस्वर्गंनात्रकार्योविचारः ॥ ३९ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिमोक्षधर्मपर्वणिपराशरगीतायांषण्णवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९६ ॥ ॥ छ ॥

॥ २९ ॥ मोदतेमोदंते ॥ ३० ॥ एनंनरंदूषयतिहीनतांनयति ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ दुष्टकर्मत्यागेजातिकर्मणोर्द्वयोरन्यतरस्यापिचहेतुत्वमाहद्वाभ्यां जात्येति ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ संन्यस्याग्नीन् पारिव्राज्यंकृत्वेत्यर्थः यथाक्रमंवितर्कविचारानंदास्मिताख्यासुयोगभूमिषुपूर्वपूर्वभूमिकांत्यक्त्वोत्तरोत्तरभूमिकामारुह्य कर्मपथंयोगं ॥ ३७ ॥ प्रश्रिताःश्रद्धावंतः सुसंशिताःअतिसूक्ष्मबुद्धयः ॥ ३८ ॥ त्यक्त्वाअधर्ममितिच्छेदः ॥ ३९ ॥ इतिशांतिपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेषण्णवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९६ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥

कानिधर्मकार्याणीत्यपेक्षायामाह पितेति निर्गुणानांभक्त्यादिहीनानां पित्रादयोयथोक्तसेवाफलंदातुंनप्रभवंति येतुभक्तास्तेपित्रादिसेवाफलंप्राप्नुवंत्येवेत्यर्थः ॥ १ ॥ लाभंलाभहेतुं जिताइंद्रियार्थायैस्ते शब्दादिविषयजयिनः ॥ २ ॥ ३ ॥ पारिबर्हैः रथाश्वकवचादिभिः अनुद्यंतंआयुधमप्रेरयंतं उदयहीनंवा ॥ ४ ॥ अतिक्रमेत् जयेत् ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ दिष्टांतोमृत्युः ॥ ८ ॥ स्निग्धैर्मात्रादिभिः क्रियमाणानिअभ्यंगादीनि नायुरिति परप्राणैःप्राणान्नपोषयेत् ॥ ९ ॥ गृहस्थानामिति विनाशंबंधक्षयं यद्वा विःपक्षीपरमात्मापुरःसपक्षीभूत्वाहिरण्मयःशकुनिर्ब्रह्मनाम द्वासुपर्णाइत्यादिश्रुतिषुपरमात्मनिपक्षिवाचिशब्दप्रयोगदर्शनात् तेन इत्थंभावेतृतीया परमात्मभावेनशंपरमानंदमभिकांक्षतामित्यर्थः पुलिनेषुपुलिनवत्सुतीर्थेषु निधनंमरणंश्रेयःक्रियावतांतीर्थवास्युचितकर्मवतां तथाचस्मृतिः यस्यहस्तौच

पराशरउवाच पितासखायोगुरवस्त्रियश्चननिर्गुणानांप्रभवंतिलोके ॥ अनन्यभक्ताःप्रियवादिनश्चहिताश्चवश्याश्चतथैवराजन् ॥ १ ॥ पितापरंदैवतं मानवानांमातुर्विशिष्टंपितरंवदंति ॥ ज्ञानस्यलाभंपरमंवदंतिजितेंद्रियार्थाःपरमाप्नुवंति ॥ २ ॥ रणाजिरेयत्रशराग्निसंस्तरेनृपात्मजोघातमवाप्यदह्यते ॥ प्रयातिलोकानमरैःसुदुर्लभान्निषेवतेस्वर्गफलंयथासुखं ॥ ३ ॥ श्रांतंभीतंभ्रष्टशस्त्रंरुदंतंपराङ्मुखंपारिबर्हैश्चहीनं ॥ अनुद्यंतंरोगिणंयाचमानंनवैहिंस्याद्बालवृद्धौचराजन् ॥ ४ ॥ पारिबर्हैःसुसंयुक्तमुद्यतंतुल्यतांगतं ॥ अतिक्रमेत्तंनृपतिःसंग्रामेक्षत्रियात्मजं ॥ ५ ॥ तुल्यादिहवधःश्रेयान्विशिष्टाच्चेतिनिश्चयः ॥ निहीनात्कातराच्चैवकृपणाद्गर्हितोवधः ॥ ६ ॥ पापात्पापसमाचारान्निहीनाच्चनराधिप ॥ पापएषवधःप्रोक्तोनरकायेतिनिश्चयः ॥ ७ ॥ नकश्चित्त्रातिवैराजन्दिष्टांतवशमागतं ॥ सावशेषायुषंचापिकश्चिन्नैवापकर्षति ॥ ८ ॥ स्निग्धैश्चक्रियमाणानिकर्माणीहनिवर्तयेत् ॥ हिंसात्मकानिसर्वाणिनायुरिच्छेत्परायुषा ॥ ९ ॥ गृहस्थानांतुसर्वेषांविनाशमभिकांक्षतां ॥ निधनंशोभनंतातपुलिनेषुक्रियावतां ॥ १० ॥

पादौचमनश्चैवसुसंयतं विद्यातपश्चकीर्तिश्चसतीर्थफलमश्नुतइति पुलिनेष्वपिसमुद्रगामिन्यएवनद्यःप्रशस्ताः तथाचश्रुतिः इदंतेन्याभिरसमानमद्भिर्याःकाश्चसिंधुंप्रवहंतिनद्यः सर्पोजीर्णामिवत्वचंजहाति पापंसशिरस्कोभ्युपेत्येति योप्सुनावंप्रतिष्ठितांवेदप्रत्येवतिष्ठतीतिच नावंतारकाख्यांप्रणवरूपांब्रह्मविद्यां यद्यप्येवंसर्वासामपांब्रह्मविद्याप्रदत्वंप्राप्तं तथापियथापुरोडाशंचतुर्धाकरोतिआग्नेयंचतुर्धाकरोतीति वत्सामान्यशास्त्रंविशेषेणावरुध्यते एवमत्रहिजंतोःप्राणेषूत्क्रममाणेषुरुद्रस्तारकंब्रह्मव्याचष्टेयेनासावमृतीभूत्वामोक्षीभवतीतिविशेषश्रुतेरविमुक्तांतर्गतास्वेवाप्सुतन्नियम्यते अत्रापिअप्सुइतिश्रौतसप्तमी पुलिनेष्वितिपदेनसामीप्येव्याख्याता तेनअपांसमीपेपिमरणंयुक्तं ॥ १० ॥

तच्चनहठेनसंपादनीयमित्याह आयुषीति तथाहि तेनहियदृच्छामरणप्रकारेणयदकारणाद्भवतिअज्ञानमात्रापनयेनस्वतःसिद्धंमोक्षरूपंतत्कारणैःतीर्थमरणैर्हठादुपपादितंभवति यथोक्तंवासिष्ठेखिलपंथे मोक्षक्षेत्रेविमूढांतःकरणायेथवामृताः क्षेत्रमाहात्म्यतस्तेपिसंतिक्षेत्रफलान्विताइति विमूढांतःकरणाः इदंमुक्तिक्षेत्रमित्यप्यजानंतः क्षेत्रफलंमोक्षस्तदन्विताःमुक्ताइत्यर्थः अत्रहिजंतोरित्युदाहृतश्रुत्याःयद्यप्यत्राप्यज्ञानापनयोस्त्येव तथापिसएवात्रशमादिकंविनामरणेनहठात्साध्यतइतिमोक्षस्यापिहठसाध्यत्वमुपचारादुक्तंभवति ॥ ११ ॥ तीर्थेपिहठान्मरणंनिंदति तथेति देहात् ल्यब्लोपेपंचमी देहंप्राप्ययेनपुंसा पंचत्वमित्यनुकृष्यते उपपादितंहठेनजलप्रवेशादिनासंपादितं तस्यनथाशरीरंपूर्वदेहप्रकारमेवशरीरंभवति देहत्यागीयातनाशरीरंप्राप्नोतीत्यर्थः सोयंअध्वानंमोक्षमार्गंगतोपिकुत्सितत्वादध्वानंगतकः यतोयंमोक्षक्षेत्रेपिगृहाद्गृहंदेहाद्देहंप्राप्तः ॥ १२ ॥ तत्किमस्यमोक्षोनास्त्येवेत्याशंक्याह द्वितीयमिति तत्रगृहाद्गृहांतरप्राप्तौद्वितीयंकारणंकाश्यांमृतस्यापियातनादेहप्राप्तौएकंकारणंहठमरणमभूत् ततोपिदेहांतरप्राप्तौद्वि

आयुषिक्षयमापन्ने पंचत्वमुपगच्छति ॥ तथात्यकारणाद्भवतिकारणैरुपपादितं ॥ ११ ॥ तथाशरीरंभवतिदेहाद्येनोपपादितं ॥ अध्वानंगतकश्चायंप्राप्तश्चायं
गृहाद्गृहं ॥ १२ ॥ द्वितीयंकारणंतत्रनान्यत्किंचनविद्यते ॥ तद्देहंदेहिनांयुक्तंमोक्षभूतेषुवर्तते ॥ १३ ॥ शिरास्नाय्वस्थिसंघातंबीभत्सामेध्यसंकुलं ॥ भूतानां
मिंद्रियाणांचगुणानांचसमागमं ॥ १४ ॥ त्वगंतंदेहमित्याहुर्विद्वांसोऽध्यात्मचिंतकाः ॥ गुणैरपिपरिक्षीणंशरीरंमर्त्यतांगतं ॥ १५ ॥ शरीरिणापरित्यक्तंनिश्चे
ष्टंगतचेतनं ॥ भूतैःप्रकृतिमापन्नैस्ततोभूमौनिमज्जति ॥ १६ ॥

तीयंकारणंनास्ति तस्ययातनादेहस्यभोगदेहत्वेनकर्मदेहत्वाभावाद्देहांतरोत्पादकत्वंनास्तीत्यर्थः तद्देहंक्लीबत्वमार्षं देहिनांसोपियातनादेहोमोक्षभूतेषुमोक्षयोग्येषुरुद्रपिशाचेषुयुक्तंआत्महत्यापापनिर्हरणाय यातनार्थंयोजितंवर्तते ॥ १३ ॥ यातनादेहस्यस्वरूपमेतद्देहतुल्यमित्याह शिरेति गुणानांविषयाणांवासनामयानां ॥ १४ ॥ त्वगंतंत्वगेवअंतेसमीपेयस्य त्वगस्थिमात्रंमेदोमांसवर्जितमित्यर्थः गुणैःसौंदर्यादिभिः मर्त्यतांवायवीयमपिपूर्ववासनावशान्मनुष्यतामिवगतं ॥ १५ ॥ अतएवतन्नाशोपिमर्त्यशरीरनाशवदेवेत्याह शरीरिणेति कंचुकिनाकंचुकमिवमुक्तेनपरित्यक्तं भूतैःअपंचीकृतैः प्रकृतिस्वंस्वंकारणं यद्वा भूतैर्यातनादेहारंभकैः प्रकृतिंआत्मानंप्राप्तैः एवमेवास्यपरिद्रष्टुरिमाःषोडशकलाःपुरुषायणाःपुरुषंप्राप्यास्तंयांतीतिश्रुतेः ततोभूमौनिमज्जतिलोकदृष्ट्या तथाचनतस्यप्राणाउत्क्रामंत्यत्रैवसमवनीयंतेइति प्राणानांप्रत्यगात्मनिविलयदृष्ट्यालयंप्रदर्श्यसउच्छ्वयत्याध्मातोमृतःशेतइतिलोकदृष्ट्याशरीरस्यभूमौलयोपिश्रुत्याप्रदर्शितः इदमपिरुद्रपिशाचानामेवदृष्ट्यानत्वस्मदृष्ट्यातेष्वेवतस्यवर्तनादितिध्येयं ॥ १६ ॥

ननुपाद्मेमाघमाहात्म्येवाराणस्यांमृतस्यापिब्राह्मणस्यदशजन्मानिस्मर्यंतेतत्कथंद्वितीयंकारणंतत्रेतिजन्मांतरप्रापकंकारणांतरंतस्यनास्तीत्युक्तमित्याशंक्याहार्धेन भावितमिति तत्पिशाचशरीरंकर्मयोगेन आत्महत्यायाइवब्रह्महत्यादीनामनेकजन्मप्रापकाणामनेकेषांकर्मणांकाश्यांकृतानांसंभवात्तत्तत्कर्मवासनयातत्रतत्रयातनाशरीरेजायते नचैवंदेशांतरमरणादविशेषइत्याशंक्याह इदमिति इदंयातनाशरीरादन्यत्यत्रयत्र विषयेनिमग्नंसत्म्रियतेनत्तत्स्वभावस्तत्तद्रूपोऽपरोविसर्गोजन्मकर्मणःफलभूतोदृष्टः यातनाशरीरविसर्गस्तुत्यक्तशरीरसजातीयोनभवतीत्यर्थः विमर्दइतिपाठेपिसएवार्थः ॥ १७ ॥ यातनादेहस्यनुततोवैलक्षण्यमाह नजायतइति भूतात्मारुद्रपिशाचः नजायतेस्वेनरूपेणनाविर्भवतियावत्पापक्षयं ॥ १८ ॥ आयतनंअधिष्ठानंप्राप्यउपाधिजनितकालुष्यत्यागेनावगम्य आयतनस्वरूपमाह मनस

भावितंकर्मयोगेनजायतेतत्रतत्रह ॥ इदंशरीरंवैदेहम्रियतेयत्रयत्रह ॥ तत्स्वभावोपरोदृष्टोविसर्गःकर्मणस्तथा ॥ १७॥ नजायतेतुनृपतेकंचित्कालमयंपुनः ॥ परिभ्रमतिभूतात्माद्यामिवांबुधरोमहान् ॥ १८ ॥ सपुनर्जायतेराजन्प्राप्येहायतनंनृप ॥ मनसःपरमोत्यात्माइंद्रियेभ्यःपरंमनः ॥ १९ ॥ विविधानांचभूतानां जंगमाःपरमानृप ॥ जंगमानामपितथाद्विपदाःपरमामताः ॥ द्विपदानामपितथाद्विजावैपरमाःस्मृताः ॥ २० ॥ द्विजानामपिराजेंद्रप्रज्ञावंतःपरामताः ॥ प्राज्ञानांमात्मसंबुद्धाःसंबुद्धानाममानिनः ॥ २१ ॥ जातमन्वेतिमरणंनृणामितिविनिश्चयः ॥ अंतवंतिहिकर्माणिसेवंतेगुणतःप्रजाः ॥ २२ ॥ आपन्नेतूत्तरांकाष्ठांसूर्येयोनिधनंव्रजेत् ॥ नक्षत्रेचमुहूर्तेचपुण्येराजन्सपुण्यकृत् ॥ २३ ॥ अयोजयित्वाक्लेशेनजनंप्लाव्यचदुष्कृतं ॥ मृत्युनात्मकृतेनेहकर्मकृत्वात्मशक्तिभिः ॥ २४ ॥ विषमुद्बंधनंदाहोदस्युहस्तात्तथावधः ॥ दंष्ट्रिभ्यश्चपशुभ्यश्चप्राकृतोवधउच्यते ॥ २५ ॥ नचैभिःपुण्यकर्माणोयुज्यंतेचाभिसंधिजैः ॥ एवंविधैश्चबहुभिरपरैःप्राकृतैरपि ॥ २६ ॥ ऊर्ध्वंभित्वाप्रतिष्ठंतेप्राणाःपुण्यवतांनृप ॥ मध्यतोमध्यपुण्यानामधोदुष्कृतकर्मणां ॥ २७ ॥ एकःशत्रुर्नद्वितीयोस्तिशत्रुरज्ञानतुल्यःपुरुपस्यराजन् ॥ येनावृतःकुरुतेसंप्रयुक्तोघोराणिकर्माणिसुदारुणानि ॥ २८ ॥

इति निःसंकल्पमेवमोक्षलक्षणमित्यर्थः तस्मान्निःसंकल्पस्तटस्थस्तिष्ठेदेतन्मोक्षलक्षणमितिमैत्रायणीयश्रुतेः ॥ १९ ॥ एवंजंतुतारतम्यवर्जितांदेशविशेषायत्तांगतिमुक्त्वाकालायत्तांगतिंवक्तुंजंतुतारतम्यंतावदाह विविधानामिति ॥ २० ॥ आत्मसंबुद्धाःयोगिनः अमानिनःयोगैश्वर्यकृतदर्पहीनाः ॥ २१ ॥ दर्पत्यागमूलंविवेकमाह जातमिति ॥ २२ ॥ पुण्यकृत्ब्रह्मलोकंगंतुमधिकारीत्यर्थः ॥ २३ ॥ तत्र मुख्यंसाधनंजनंक्लेशेनअयोजयित्वेति अत्रापियादृच्छिकमेवमरणंश्रेयइत्याह मृत्युनेति आत्मकृतेनकालजेन ॥ २४ ॥ विषमिति योगीअत्यंतव्याधिपीडाग्रस्तोपिदुर्मरणंनेच्छेदित्यर्थः ॥ २५ ॥२६॥ उत्तरायणेमृतानांपुण्यकृतांगतिमाह ऊर्ध्वमिति सूर्यमंडलंभित्वेत्यर्थः सूर्यद्वारेणतेविरजाःप्रयांतीतिश्रुतेः मध्यतोमनुष्यलोके प्रासंगिकोयमर्धश्लोकः ॥ २७ ॥ देशकालनिरपेक्षागतिस्तुकेवलमज्ञानाख्यशत्रोरपगममात्रादेवेत्याह एकइतिद्वाभ्यां ॥ २८ ॥

यस्यप्रबाधनार्थंश्रुतिधर्मयुक्तंयथास्यात्तथावृद्धानुपास्यप्रभवेत सःअज्ञानशत्रुःप्रज्ञाशरेणोन्मथितःपरैतिनश्यतिहेराजपुत्र ॥ २९ ॥ आश्रमत्रयधर्मःप्रज्ञाप्राप्तावुपायइत्याह अधीत्येति श्रेयःस्थित्वाश्रे योर्थेतिष्ठतिसन्नद्धोभवतीतिश्रेयःस्थित्वामोक्षकामः आत्मानमिन्द्रकनिष्वनिपश्वेतिकनिबंतोयंशब्दः ॥ ३० ॥ अध्ययनादियोग्यांनृयोनिंप्रशंसति उपभोगैरितिचतुर्भिः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ योधर्माव मंतासकामात्माभवेत् सचकामेनवंच्यते ॥ ३४॥ प्रीतिपुराणेनप्रीत्याचिरंतनेन पुरोगेणेतिपाठःस्वच्छः दीपोपमानिस्नेहेनसंवर्धनीयानि यावदर्थान्सर्वान्विषयान् दयावान्भूतानिपश्यतिविरक्तोर्थान्नपश्यति

प्रबाधनार्थंश्रुतिधर्मयुक्तंवृद्धानुपास्यप्रभवेतयस्य ॥ प्रयत्नसाध्योहिसराजपुत्रप्रज्ञाशरेणोन्मथितःपरैति ॥ २९ ॥ अधीत्यवेदंतपसाब्रह्मचारीयज्ञान्शक्त्या सन्निगृह्येहपंच ॥ वनंगच्छेत्पुरुषोधर्मकामःश्रेयःस्थित्वास्थापयित्वास्ववंशं ॥ ३० ॥ उपभोगैरपित्यक्तंनात्मानंसादयेन्नरः ॥ चंडालत्वेपिमानुष्यंसर्वथाताततशोभनं ॥ ३१ ॥ इयंहियोनिःप्रथमायांप्राप्यजगतीपते ॥ आत्मावैशक्यतेत्रातुंकर्मभिःशुभलक्षणैः ॥ ३२ ॥ कथंनविप्रणश्येमयोनितोस्याइतिप्रभो ॥ कुर्वंतिधर्मंमनुजाःश्रुतिप्रामाण्यदर्शनात् ॥ ३३ ॥ योदुर्लभतरंप्राप्यमानुष्यंद्विषतेनरः ॥ धर्मावमंताकामात्माभवेत्सखलुवंच्यते ॥ ३४ ॥ यस्तुप्रीतिपुरोगेणचक्षुषातातपश्यति ॥ दीपोपमानिभूतानियावदर्थान्नपश्यति ॥ ३५ ॥ सांत्वनान्नप्रदानेनप्रियवादेनचाप्युत ॥ समदुःखसुखोभूत्वासपरत्रमहीयते ॥ ३६ ॥ दानंत्यागःशोभनामूर्तिरद्भ्योभूयप्लाव्यंतपसावैशरीरं ॥ सरस्वतीनैमिषपुष्करेषुयेचाप्यन्येपुण्यदेशाःपृथिव्यां ॥ ३७ ॥ गृहेष्वेषामसवःपतंतितेषामयोनिर्हरणंप्रशस्तं ॥ यानेनवैप्रापणंचश्मशानेशौचेननूनंविधिनाचैवदाहः ॥ ३८ ॥ इष्टिःपुष्टिर्यजनंयाजनंचदानंपुण्यानांकर्मणांचप्रयोगः ॥ शक्त्यापित्र्यंयच्चकिंचित्प्रशस्तंसर्वाण्यात्मार्थेमानवोयंकरोति ॥ ३९ ॥ धर्मशास्त्राणिवेदाश्चषडंगानिनराधिप ॥ श्रेयसोर्थेविधीयंतेनरस्याक्लिष्टकर्मणः ॥ ४० ॥ भीष्मउवाच एतद्वैसर्वमाख्यातंमुनिनासुमहात्मना ॥ विदेहराजायपुराश्रेयसोर्थेनराधिप ॥ ४१ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति० मोक्ष० पराशरगीतायांसप्तनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९७ ॥ ॥ ६ ॥ भीष्मउवाच पुनरेवतुपप्रच्छजनकोमिथिलाधिपः ॥ पराशरंमहात्मानंधर्मंपरमनिश्चयं ॥ १ ॥

यःसमहीयतेइत्युत्तरेणसंबंधः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ पुनरावृत्तिमतींगतिमाह दानमित्यादिना शोभनामूर्तिःशांताआकृतिः हेनृप अद्भ्यःअद्भिःतपसाचशरीरंप्लाव्यंशोधनीयं तत्रआपःक्वत्याइत्यतआह सरस्वतीति अन्येकुरुक्षेत्राद्याः ॥ ३७ ॥ उक्तएवार्थेप्रकारांतरमाह गृहेष्विति ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ इतिशांति० मो० नै० भा० सप्तनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९७ ॥ ॥ ६ ॥ उक्तमर्थंसंक्षेपेणवक्तुमारभतेपुनरेवेत्यध्यायं ॥ १ ॥

श्रेयःश्रेयःसाधनं ॥ २ ॥ ज्ञानमेवपरागतिःहेज्ञानहेचिन्मात्रस्वरूप प्रत्यक्तितिरेवपरागतिरित्यर्थः वापःदानं क्षेत्रेसत्पात्रे बीजमितिपाठेबीजमिवन्युप्तमितिसएवार्थः ॥ ३ ॥ किंकृतंनविनश्यतीत्यस्यैवोत्तरं प्रायेणाध्यायशेषः अधर्मेतिच्छेदः अभयंकृतंअभयंकरंदानंदत्वासंन्यासंकृत्वेत्यर्थः सिद्धिंमोक्षंअनिवर्तनंस्थानं इदंचतुर्थप्रश्नस्योत्तरं ॥ ४ ॥ अभयंसर्वभूतेभ्योयोददातितमभितःसदाऽभयंवर्तते ॥ ५ ॥ बुद्धिमान्आसंगशून्यः दुर्बुद्धिर्मनसाविषयसंगवान ॥ ६ ॥ श्लिष्यतेआलिंगति तज्ञपः पर्णवत्पर्णमिव ॥ ७ ॥ कारणाफलदानात्मिकाक्रियातन्निर्देश्यपेक्षी समभिपद्यतेफलंप्राप्नोति ततोऽधर्मात् कर्ता कर्तृत्वाभिमानी ॥ ८ ॥ नभिद्यंतेकर्मकठिनक्लिश्यंति तेषांकर्माश्लेषात् कस्तर्हिभिद्यतेऽतआह बुद्धीति नवुध्यतेदुश्चेष्टितमितिशेषः ॥ ९ ॥ १० ॥ यथानद्यांबद्धःसेतुर्नैवसीदति स्रोतःपुष्टिंकरोति एवंअस

जनकउवाच किंश्रेयःकागतिर्ब्रह्मन्किंकृतंनविनश्यति॥ क्वगतोननिवर्तेततन्मेब्रूहिमहामते ॥ २॥ पराशरउवाच असंगःश्रेयसोमूलंज्ञानंज्ञानगतिःपरा॥ चीर्णंतपोनप्रणश्येद्वापःक्षेत्रेननश्यति॥ ३॥ छित्वाऽधर्ममयंपाशंयदाधर्मेभिरज्यते ॥ दत्वाभयकृतंदानंतदासिद्धिमवाप्नुते ॥ ४ ॥ योददातिसहस्राणिगवामश्वशतानिच॥ अभयंसर्वभूतेभ्यःसदातमभिवर्तते॥ ५॥ वसन्विषयमध्येपिनवसत्येवबुद्धिमान्॥ संवसत्येवदुर्बुद्धिरसत्सुविषयेष्वपि ॥ ६ ॥ नाधर्मःश्लिष्यतेप्राज्ञंपयःपुष्करपर्णवत्॥ अप्राज्ञमधिकंपापंश्लिष्यतेजतुकाष्ठवत्॥ ७॥ नाधर्मःकारणापेक्षीकर्तारमभिमुंचति ॥ कर्ताखलुयथाकालंततःसमभिपद्यते॥ ८॥ नभिद्यंतेकृतात्मानआत्मप्रत्ययदर्शिनः॥ बुद्धिकर्मेंद्रियाणांहिप्रमत्तोयोनवुध्यते॥ शुभाशुभेप्रसक्तात्माप्राप्नोतिसुमहद्भयं ॥ ९॥ वीतरागोजितक्रोधःसम्यग्भवतियःसदा॥ विषयेवर्तमानोपिनसपापेनयुज्यते॥ १०॥ मर्यादायांधर्मसेतुर्निबद्धोनैवसीदति ॥ पुष्टस्रोतइवासक्तःस्फीतोभवतिसंचयः॥ ११॥ यथाभानुगतंतेजोमणिःशुद्धःसमाधिना॥ आदत्तेराजशार्दूलतथायोगःप्रवर्तते॥ १२॥ यथातिलानामिहपुष्पसंश्रयात्पृथक्पृथग्यातिगुणोतिसौम्यतां॥ तथानराणांतुविभावितात्मनांयथाश्रयंसत्वगुणःप्रवर्तते॥ १३॥ जहातिदारांश्चजहातिसंपदःपदंचयानंविविधाश्चसत्क्रियाः ॥ त्रिविष्टपेजातमतिर्यदानरस्तदास्यबुद्धिर्विषयेषुभिद्यते॥ १४॥ प्रसक्तबुद्धिर्विषयेषुयोनरोनबुध्यतेह्यात्महितंकथंचन॥ ससर्वभावानुगतेनचेतसानृपामिषेणैवझषोविकृष्यते॥ १५॥ संघातवन्मर्त्यलोकःपरस्परमपाश्रितः॥ कदलीगर्भनिःसारोनौरिवाप्सुनिमज्जति॥ १६॥

क्तःधर्मएवसेतुर्यस्यसः मर्यादायांबद्धोनैवसीदति संचयस्तपोवृद्धिश्चस्फीताभवतीत्यर्थः ॥ ११ ॥ समाधिनानियमेनदृष्टांते दार्ष्टांतिकेतुसमाधिनाध्यानेन यथामणिःसौरंतेजआदत्तेएवंजीवोब्रह्मभावमादत्ते मणिद्वारावन्हेरिवयोगद्वाराब्रह्मभावाभिव्यक्तिर्भवतीत्यर्थः ॥ १२ ॥ सौम्यतांरम्यतांयथाश्रयंपुनःपुनर्वासनाभ्यासाद्बहुलंतदभावेऽल्पःसत्वगुणःप्रवर्तते ॥ १३ ॥ भिद्यतेशब्दादिभ्योव्यावृत्ताभवति ॥ १४ ॥ आमिषेणबडिशगर्भिनेन झषोमत्स्यः ॥ १५ ॥ संघातवद्देहेंद्रियादिसमुदायवत् मर्त्यलोकःस्त्रीपुत्रपश्वादिसमुदायः अपाश्रितःउपकारकः ॥ १६ ॥

नेति सदामृत्युःसन्निहितोस्तीतिसदैवधर्मःकार्यइत्यर्थः ॥ १७ ॥ धर्मेणचित्तशुद्धौसत्यांयोगाभ्यासःकार्यइत्याह यथेति अगोचरेपिमार्गेगुरूक्तयुक्त्याऽभ्यासादेवगच्छतीत्यर्थः ॥ १८ ॥ योगाभावेऽनिष्ट
माह मरणमिति जन्मनिजन्मनिमित्तं मोक्षधर्मेषुमोक्षधर्मान्अजानन् ॥ १९ ॥ ज्ञानमार्गेप्रवृत्तस्यतूभयत्रापिसुखमित्याहार्धेन बुद्धीति विस्तराःवैतानिकान्यग्निहोत्रादीनि संक्षेपास्त्यागादयः परार्थंअनात्म
भूतफलार्थं ॥ २० ॥ मृणालेतिलुप्तविभक्तिकं विसतंतुःकर्दममिवात्मोपाधिभूतंमनस्त्यजतीत्यर्थः ॥ २१ ॥ मनःकृतःसंसारोमनसैवनश्यतीत्याह मनइति त्मानंआत्मानं संधिरार्षः प्रणयतेयोगोन्मुखंकरो
ति सयोगीएनंमनोरूपमात्मानमभियुंजतिपरस्यांकाष्ठायांयुनक्तिप्रविलापयति युक्तःयोगसिद्धः तंपरंसर्वोपाधिहीनंआत्मानं ॥ २२ ॥ परार्थेइंद्रियतृप्त्यर्थं एतदेवस्वंकार्यमितियोमन्यतेमूढःसःस्वकार्यात्
योगात् ॥ २३ ॥ योगाच्युतस्यगतिमाह अधइति स्वर्गेपरांगतिंइंद्रलोकं ॥ २४ ॥ योगस्थस्यगतिमाह मृन्मयेइति द्रवःद्रवद्रव्यंजलादिनश्यतिनक्षीयतेनक्षरतीत्यर्थः श्यतीतिशोतनूकरणेइत्यस्यरूपं शरीरं

नधर्मकालःपुरुषस्यनिश्चितोनचापिमृत्युःपुरुषंप्रतीक्षते ॥ सदाहिधर्मस्यक्रियैवशोभनायदानरोमृत्युमुखेभिवर्तते ॥ १७ ॥ यथांधःस्वगृहेयुक्तोह्यभ्यासादे
वगच्छति ॥ तथायुक्तेनमनसाप्राज्ञोगच्छतितांगतिं ॥ १८ ॥ मरणंजन्मनिप्रोक्तंजन्मवैमरणाश्रितं ॥ अविद्वान्मोक्षधर्मेषुबद्धोभ्रमतिचक्रवत् ॥ १९ ॥ बुद्धि
मार्गप्रयातस्यसुखंत्विहपरत्रच ॥ विस्तराःक्लेशसंयुक्ताःसंक्षेपास्तुसुखावहाः ॥ परार्थंविस्तराःसर्वेत्यागमात्महितंविदुः ॥ २० ॥ यथामृणालानुगतमाशुमुंच
तिकर्दमं ॥ तथात्मापुरुषस्येहमनसापरिमुच्यते ॥ २१ ॥ मनःप्रणयतेत्मानंसएनमभियुंजति ॥ युक्तोयदासभवतितदातंपश्यतेपरं ॥ २२ ॥ परार्थेवर्तमानस्तु
स्वंकार्यंयोभिमन्यते ॥ इंद्रियार्थेषुसंयुक्तःस्वकार्यात्परिमुच्यते ॥ २३ ॥ अधस्तिर्यग्गतिंचैवस्वर्गेचैवपरांगतिं ॥ प्राप्नोतिसुकृतैरात्माप्राज्ञस्येहेतरस्यच ॥ २४ ॥
मृन्मयेभाजनेपक्वेयथावैनश्यतिद्रवः ॥ नथाशरीरंतपसातप्तंविषयमश्नुते ॥ २५ ॥ विषयानश्नुतेयस्तुनसभोक्ष्यत्यसंशयं ॥ यस्तुभोगांस्त्यजेदात्मासवैभोक्तुं
व्यवस्यति ॥ २६ ॥ नीहारेणहिसंवीतःशिश्नोदरपरायणः ॥ जात्यंधइवपंथानमावृतात्मानबुध्यते ॥ २७ ॥

बुद्धिलिंगंवा तप्तंआलोचितं विषयंब्रह्मलोकांतंअश्नुतेव्याप्नोति नतुत्यजतीत्यर्थः ॥ २५ ॥ शरीरपदेनलिंगस्यैवभोक्तृत्वंसूचितंतद्याचष्टे विषयानिति योविषयान्अश्नुतेआलोकइवव्याप्नोतिप्रकाशयतिसा
क्षी नासौभोक्तेत्यर्थः यस्तुआत्माबुद्धिप्रधानश्चिदाभासोजीवोभोक्ताभोगांस्त्यजेद्वैराग्यावेशात् सएवभोक्तुंव्यवस्यतिअध्यवसायंकरोति तथाचश्रुतिर्द्विविधमात्मानंदर्शयति द्वासुपर्णासयुजासखायासमानं
वृक्षंपरिषस्वजाते तयोरन्यःपिप्पलंस्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्योअभिचाकशीतीति भोक्तुंविनश्यतीतिपाठेभोगार्थंजन्मांतरलाभायैवम्रियतइत्यर्थः ॥ २६ ॥ नन्वभोक्तात्माकुतोनोपलभ्यतइत्यतआह नीहारेणेति
आवृतात्माजीवः नबुध्यतेअनावृतंस्वस्वरूपमित्यर्थः तथाचश्रुतिरभोक्तारमीशमावृतंदर्शयति नतंविदाथयइमाजजानान्ययुष्माकमंतरंबभूव नीहारेणप्रावृताजल्प्याचासुतृपउक्थशासश्चरंतीति ॥ २७ ॥

यथार्थमूलधनानुसारेणयथाधनलाभः एवंकर्मविज्ञानानुसारेणगतिरित्यर्थः ॥ २८ ॥ तस्मादात्ममोक्षाययतेतेत्याशयेनाह अहोरात्रेति अहोरात्रमयेकालप्रधाने ॥२९॥३०॥३१॥ ज्ञाततत्त्वस्यजन्मांतरंना स्तीत्याहदृष्टांतेनैव नहीति अन्यत् जलात्परं ॥ ३२ ॥ भाविनर्थीवराभिप्रायेण धीवरस्तंतुनानावमिवमनःअभियोगेनभावनाभिनिवेशेनशरीरंप्रचिकीर्षति अंतर्भावितण्यर्थोयं कारयितुमिच्छतीत्यर्थः ॥ ३३ ॥ अभियोगबलादेवनदीसमुद्रदृष्टांतेनमनसोमूलप्रकृतौलयमाह यथेति योगात्अभियोगात् अभिसंश्रियते मनसेतिशेषः ॥ ३४ ॥ योगाभावेदोषमाह स्नेहेति प्रकृतिस्थाःअज्ञानवशाः ॥ ३५ ॥

वणिग्यथासमुद्राद्वैयथार्थंलभतेधनं॥ तथामर्त्यार्णवेजंतोःकर्मविज्ञानतोगतिः॥ २८ ॥ अहोरात्रमयेलोकेजरारूपेणसंचरन् ॥ मृत्युर्ग्रसतिभूतानिपवनंप न्नगोयथा॥ २९ ॥ स्वयंकृतानिकर्माणिजातोजंतुःप्रपद्यते॥ नाकृत्वालभतेकश्चित्किंचिदत्रप्रियाप्रियं ॥ ३० ॥ शयानंयांतमासीनंप्रवृत्तंविषयेषुच ॥ शु भाशुभानिकर्माणिप्रपद्यंतेनरंसदा॥ ३१ ॥ नत्वन्यत्तीरमासाद्यपुनस्तर्तुंव्यवस्यति॥ दुर्लभोदृश्यतेह्यस्यविनिपातोमहार्णवे॥ ३२ ॥ यथाभावावसन्नाहिनौ र्महांभसितंतुना॥ तथामनोभियोगाद्वैशरीरंप्रचिकीर्षति॥ ३३ ॥ यथासमुद्रमभितःसंश्रिताःसरितोपराः॥ तथाद्याप्रकृतिर्योगादभिसंश्रियतेसदा ॥ ३४ ॥ स्नेहपाशैर्बहुविधैरासक्तमनसोनराः॥ प्रकृतिस्थाविषीदंतिजलेसैकतवेश्मवत्॥ ३५ ॥ शरीरगृहसंज्ञस्यशौचतीर्थस्यदेहिनः ॥ बुद्धिमार्गप्रयातस्यसुखंत्वि हपरत्रच॥ ३६ ॥ विस्तराःक्लेशसंयुक्ताःसंक्षेपास्तुसुखावहाः॥ परार्थंविस्तराःसर्वेत्यागमात्महितंविदुः ॥ ३७॥ संकल्पजोमित्रवर्गोज्ञातयःकारणात्मकाः ॥ भार्यापुत्रश्चदासश्चस्वमर्थमुपभुंजते॥ ३८ ॥ नमातानपिताकिंचित्कस्यचित्प्रतिपद्यते॥ दानपथ्यौदनोजंतुःस्वकर्मफलमश्नुते॥ ३९ ॥ मातापुत्रःपिताभ्राता भार्यामित्रजनस्तथा॥ अष्टापदपदस्थानेदक्षमुद्रेवलक्ष्यते ॥ ४० ॥ सर्वाणिकर्माणिपुराकृतानिशुभाशुभान्यात्मनोयांतिजंतोः ॥ उपस्थितंकर्मफलंविदि त्वाबुद्धिंतथाचोदयतेंतरात्मा॥ ४१ ॥ व्यवसायंसमाश्रित्यसहायान्योधिगच्छति॥ नतस्यकश्चिदारंभःकदाचिदवसीदति॥ ४२॥

शरीरगृहस्यसंज्ञैवसंज्ञायस्य देहगतंनामरूपं आत्मधर्मत्वेनमन्यमानस्यदेहिनोदेहाभिमानवतः शौचंआंतरंभावशुद्धिः बाह्यंचप्रसिद्धं बुद्धिरात्मज्ञानंदेवताद्युपासनंवा ॥ ३६ ॥ विस्तराइतिश्लोकोव्याख्या तः ॥ ३७ ॥ योगविघ्नभूताकुटुंबचिंतानकार्येत्याह संकल्पजइत्यादिना ॥ ३८ ॥ दानमेवपथिस्वर्गमार्गेहितंओदनस्थानीयंपाथेयंयस्यसःदानपथ्यौदनः ॥ ३९ ॥ अष्टापदपदंसुवर्णकार्षापणस्तस्यस्थाने हेदक्षयथामुद्रारेखाविशेषास्तद्वन्मात्रादयइत्यर्थः स्वर्णवत्स्वादृष्टमेवस्वाभ्युदयहेतुः रेखावत्बांधवादयोनाममात्रं खर्परेरेखेवनिर्देवेमात्रादयोनिष्फलाइत्यर्थः दक्षसूत्रेणलक्ष्यतइतिपाठेसूत्रेणसूचकेनमुद्र येतियावत् यथामुद्रयाकार्षापणविशेषोलक्ष्यते एवंमात्रादिनाजातिविशेषइत्यर्थः ॥ ४० ॥ यांतिफलंदातुमितिशेषः ॥ ४१ ॥ व्यवसायंउद्योगं ॥ ४२ ॥

अद्वैधमनसंएकाग्रचित्तं ॥ ४३ ॥ विस्मयात्स्मयोगर्वस्तदभावात् ॥ ४४ ॥ गर्भात्गर्भप्रवेशमारभ्य यत्यस्मात्तदुभयंशुभाशुभं अपरिहारवान्परिहर्तुमशक्यः कालेनप्राप्तेनविच्छेदिनाजीवननाशकेन सहायेनमृत्युःकर्मांतिकंदिष्टांतंविनाशाख्यंप्रापयेत् दारोःकाष्ठस्यचूर्णअश्मसारविहितंक्रकचकृतं समाशीतोष्णसाम्यवतोगतिर्यस्यससमगतिर्वायुः दारुचूर्णमिवमृत्युर्नरंकालेनांतंनयतीत्यर्थः तस्माद्यदृच्छ सहायेनमृत्युःकर्मांतिकंदिष्टांतंविनाशाख्यंप्रापयेत्

यागैरन्नादिभिःप्राणान्धारयित्वामोक्षार्थंयतनीयमितिसिद्धं ॥ ४५ ॥ स्वरूपतांस्वस्यरूपंहिरण्यंपशवोविवाहाइतिश्रुतेरूपमिवरूपंयस्यस्वकुलानुसारिविवाहादिकंतदेवतत्तानां आत्मकृतंविस्तरंपुत्रसंततया

अद्वैधमनसंयुक्तंशूरंधीरंविपश्चितं ॥ नश्रीःसंत्यजतेनित्यमादित्यमिवरश्मयः ॥ ४३ ॥ आस्तिक्यव्यवसायाभ्यामुपायाद्विस्मयाद्धिया ॥ समारभेदनिंद्यात्मा नसोर्थःपरिषीदति ॥ ४४ ॥ सर्वःस्वानिशुभाशुभानिनियतंकर्माणिजंतुःस्वयंगर्भात्संप्रतिपद्यतेतदुभयंयत्तेनपूर्वंकृतं॥मृत्युश्चापरिहारवान्समगतिःकालेनवि च्छेदिनादारोश्चूर्णमिवाश्मसारविहितंकर्मांतिकंप्रापयेत् ॥ ४५ ॥ स्वरूपतामात्मकृतंचविस्तरंकुलान्वयंद्रव्यसमृद्धिसंचयं ॥ नरोहिसर्वोलभतेयथाकृतंशु भाशुभेनात्मकृतेनकर्मणा ॥ ४६ ॥ भीष्मउवाच इत्युक्तोजनकोराजन्याथातथ्यंमनीषिणा ॥ श्रुत्वाधर्मविदांश्रेष्ठःपरांमुदमवापह ॥ ४७ ॥ इतिश्री महाभारतेशां०मो०प०पराशरगीतायांअष्टनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९८ ॥ पराशरगीतासमाप्ता ॥ ॥ ७ ॥ युधिष्ठिरउवाच–स त्यंदमंक्षमांप्रज्ञांप्रशंसंतिपितामह ॥ विद्वांसोमनुजालोकेकथमेतन्मतंतव ॥ १ ॥ भीष्मउवाच अत्रतेवर्तयिष्येहमितिहासंपुरातनं ॥ साध्यानामिहसं वादंहंसस्यचयुधिष्ठिर ॥ २ ॥ हंसोभूत्वाथसौपर्णस्त्वजोनित्यःप्रजापतिः ॥ सर्वैपर्येतिलोकांस्त्रीनथसाध्यानुपागमत् ॥ ३ ॥ साध्याऊचुः शकुनेवयंस्म देवावैसाध्यास्त्वामनुयुंक्ष्महे ॥ पृच्छामस्त्वांमोक्षधर्मंभवांश्चकिलमोक्षवित् ॥ ४ ॥ श्रुतोसिनःपंडितोधीरवादीसाधुशब्दश्चरतेतेपतत्रिन् ॥ किमन्यसेश्रेष्ठत मंद्विजत्वंकस्मिन्मनस्तेरमतेमहात्मन् ॥ ५ ॥ तन्नःकार्यंपक्षिवरप्रशाधियत्कार्याणांमन्यसेश्रेष्ठमेकं ॥ यत्कृत्वावैपुरुषःसर्वबंधैर्विमुच्यतेविहगेंद्रेहशीघ्रं ॥ ६ ॥

दिपांप्कल्यं कुलान्वयंसत्कुलेजन्म यथाकृतंकृतमनतिक्रम्य यस्मात्सर्वंप्राक्कर्मवशादेवलभ्यतेऽतस्तदर्थंयत्नमकुर्वन्नात्मलाभान्नपरंविद्यतइतिवचनादात्मतत्त्वसाक्षात्कारार्थंयतेतैवेतिभावः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ इतिशांतिप०मोक्षधर्म०नैलकंठीयेभारतभावदीपेअष्टनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ अन्नाद्यर्थंयत्नमकुर्वतायत्कर्तव्यंतन्निरूपयितुंहंसगी ताआरभ्यते सत्यंदमंक्षमांप्रज्ञामित्यादिना ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ हेद्विजपक्षिन् ॥ ५ ॥ ६ ॥

भोअमृताशाः अमृतभुजोदेवाः तपःस्वधर्माचरणं दमोबाह्येंद्रियनियमः सत्यंयथार्थभाषणं आत्माभिगुप्तिश्चित्तजयः ग्रंथीन्रागादीन् स्ववशंस्वाधीननं प्रियाप्रिययोर्हर्षविवादौनकर्तव्यावित्यर्थः ॥ ७ ॥ अरुंतुदोमर्मच्छित् नृशंसवादीनिष्ठुरवादीचनस्यात् हीनतःनीचात्परंशास्त्ररहस्यंचनाददीत उषतींअकल्याणींदाहकरीं पापलोक्यांनरकप्रदां ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ क्षेपायमाणंअधिक्षेपकारिणं अभिषंगव्यलीकंअभिनिवेशवशादप्रियं ॥ ११ ॥ १२ ॥ उपनिषत्रहस्यं वेदाधिगमस्यफलंसत्यवचनमित्यर्थः तस्यापिफलंदमः ॥ १३ ॥ विधित्साविशिष्टापिपासा धेट्पानेऽस्यरूपं तृष्णावेगमित्यर्थः ब्राह्मणंब्र

हंसउवाच इदंकार्यममृताशाःशृणोमितपोदमःसत्यमात्माभिगुप्तिः ॥ ग्रंथीन्विमुच्यहृदयस्यसर्वान्प्रियाप्रियेस्ववशमानयीत ॥ ७ ॥ नारुंतुदःस्यान्ननृशंसवादीनहीनतःपरमभ्याददीत ॥ ययास्यवाचापरउद्विजेतननांवदेदुषतींपापलोक्यां ॥ ८ ॥ वाक्सायकावदनान्निष्पतंतियैराहतःशोचतिरात्र्यहानि ॥ परस्यनाममर्मसुतेपतंतितान्पंडितोनावसृजेत्परेषु ॥ ९ ॥ परश्चेदेनमतिवादबाणैर्भृशंविध्येच्छमएवेहकार्यः ॥ संरोष्यमाणःप्रतिहृष्यतेयःसआदत्तेसुकृतंवैपरस्य ॥ १० ॥ क्षेपायमाणमभिषंगव्यलीकंनिगृह्णातिज्वलितंयश्चमन्युं ॥ अदुष्टचेतामुदितोनसूयुःसआदत्तेसुकृतंवैपरेषां ॥ ११ ॥ आक्रुश्यमानोनवदामिकिंचित्क्षमाम्यहंताड्यमानश्चनित्यं ॥ श्रेष्ठंत्येतद्यत्क्षमामाहुरार्याःसत्यंतथैवार्जवमानृशंस्यं ॥ १२ ॥ वेदस्योपनिषत्सत्यंसत्यस्योपनिषद्दमः ॥ दमस्योपनिषन्मोक्षएतत्सर्वानुशासनं ॥ १३ ॥ वाचोवेगंमनसःक्रोधवेगंविधित्सावेगमुदरोपस्थवेगं ॥ एतान्वेगान्योविषहेदुदीर्णांस्तंमन्येहंब्राह्मणंवैमुनिंच ॥ १४ ॥ अक्रोधनःक्रुध्यतांवैविशिष्टस्तथातितिक्षुरतितिक्षोर्विशिष्टः ॥ अमानुषान्मानुषोवैविशिष्टस्तथाज्ञानाज्ज्ञानविद्वैविशिष्टः ॥ १५ ॥ अक्रुश्यमानोनाक्रुश्येन्मन्युरेनंतितिक्षतः ॥ आक्रोष्टारंनिर्दहतिसुकृतंचास्यविंदति ॥ १६ ॥ योनात्युक्तःप्राहरूक्षंप्रियंवायोवाहतोनप्रतिहंतिधैर्यात् ॥ पापंचयोनेच्छतितस्यहंतुस्तस्येहदेवाःस्पृहयंतिनित्यं ॥ १७ ॥ पापीयसःक्षमेतैवश्रेयसःसदृशस्यच ॥ विमानितोहतोक्रुष्टएवंसिद्धिंगमिष्यति ॥ १८ ॥ सदाहमार्यान्निभृतोप्युपासेनमेविधित्सोत्सहतेनरोषः ॥ नवाप्यहंलिप्समानःपरैमिनचैवकिंचिद्विषयेणयामि ॥ १९ ॥ नाहंशप्तःप्रतिशपामिकंचिद्दमंद्वारंत्यमृतस्येहवेद्मि ॥ गुह्यंब्रह्मतदिदंब्रवीमिनमानुषाच्छ्रेष्ठतरंहिकिंचित् ॥ २० ॥

ह्मिष्ठं मुनिंध्यायिनं ॥ १४ ॥ अज्ञानात्ज्ञानहीनान्मूढात् ज्ञानवित्ब्रह्मवित्लब्धज्ञानोवा ॥ १५ ॥ १६ ॥ अत्युक्तःअत्यंतंनिंदितःस्तुतोवारूक्षंप्रियंवानप्राहेतियोज्यं तस्यस्पृहयंतितंलिप्संतेइत्यर्थः ॥ १७ ॥ ॥ १८ ॥ निभृतोपिपूर्णोपि विधित्सातृष्णा उत्सहतेउल्लसति परैमिधर्मादपगच्छामि विषयेणविषयलाभार्थं नयामिदेवतादिकंप्रार्थयामि ॥ १९ ॥ ब्रह्ममहत् ॥ २० ॥

॥ २१ ॥ उत्सेधनःउत्तंभनकरः ब्रह्मांडमंडपस्तंभभूतइत्यर्थः ॥२२॥ नैर्गुण्यंदोषं अनुयुंजकाःस्पर्धावंतः ॥२३॥ इदंसर्वंएतस्यसर्वस्यफलं ॥२४॥ अबुधान्आक्रोष्टॄन्शुनकानिवनबोधयेत् नवर्धयेत्नहिंस येत् ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ अस्पृहयन्परेषांआशांजितवान् ॥ २९ ॥ वत्सश्वतुरःस्तनानिवएतान्सत्यादीननुपदोक्तान्नैवअनुचरेत् सत्यंदमंक्षमांप्रज्ञामित्युपक्रांतान्वाचतुःसंख्यान् आचक्षेकथया

निर्मुच्यमानःपापेभ्योघनेभ्यइवचंद्रमाः॥ विरजाःकालमाकांक्षन्धीरोधैर्येणसिध्यति॥ २१ ॥ यःसर्वेषांभवतिह्यर्चनीयउत्सेधनस्तंभइवाभिजातः ॥ यस्मै वाचंसुप्रसन्नांवदंतिसर्वेदेवान्गच्छतिसंयतात्मा ॥ २२ ॥ नतथावक्तुमिच्छंतिकल्याणान्पुरुषेगुणान्॥ यथैषांवक्तुमिच्छंतिनैर्गुण्यमनुयुंजकाः ॥ २३ ॥ यस्यवाङ्मनसीगुप्तेसम्यक्प्रणिहितेसदा॥ वेदास्तपश्चत्यागश्चसइदंसर्वमाप्नुयात्॥ २४ ॥ आक्रोशनविमानाभ्यांनाबुधान्बोधयेद्बुधः॥ तस्मान्नवर्धयेदन्यंनचात्मानंविहिंसयेत्॥ २५॥ अमृतस्येवसंतृप्येदवमानस्यपंडितः ॥ सुखंह्यवमतःशेतेयोवमंतासनश्यति ॥ २६॥ यत्क्रोधनोयजतियद्ददातियद्वातपस्तप्यतियज्जुहोति॥ वैवस्वतस्तद्धरतेस्यसर्वंमोघःश्रमोभवतिहिक्रोधनस्य॥ २७॥ चत्वारियस्यद्वाराणिसुगुप्तान्यमरोत्तमाः॥ उपस्थमुदरंहस्तौवाक्चतुर्थीसधर्मवित्॥ २८॥ सत्यंदमंह्यार्जवमानृशंस्यंधृतिंतितिक्षामतिसेवमानः॥ स्वाध्यायनित्योऽस्पृहयन्परेषामेकांतशील्यूर्ध्वगतिर्भवेत्सः ॥ २९ ॥ सर्वांश्चैनाननुचरन्वत्सवच्चतुरस्तनान्॥ नपावनतमंकिंचित्सत्यादध्यगमंक्वचित्॥३०॥ आचक्षेहंमनुष्येभ्योदेवेभ्यःप्रतिसंचरन्॥सत्यंस्वर्गस्यसोपानंपारावारस्यनौरिव॥३१॥ यादृशैःसंनिवसतियादृशांश्चोपसेवते॥ यादृगिच्छेच्चभवितुंतादृग्भवतिपूरुषः॥ ३२॥ यदिसंतंसेवतियद्यसंतंतपस्विनंयदिवास्तेनमेव ॥ वासोयथारंगवशंप्रयातितथासतेषांवशमभ्युपैति॥ ३३॥ सदादेवाःसाधुभिःसंवदंतेनमानुषंविषयंयांतिद्रष्टुं॥ नेंदुःसमःस्यादसमोहिवायुरुच्चावचंविषयंयःसवेद॥ ३४ ॥ अदुष्टंवर्तमानेतुहृदयांतरपूरुषे॥ तेनैवदेवाःप्रीयंतेसतांमार्गस्थितेनवै ॥ ३५॥ शिश्नोदरेयेनिरताःसदैवस्तेनानरावाक्परुषाश्चनित्यं ॥ अपेतदोषानपितान्विदित्वादूराद्देवाःसंपरिवर्जयंति॥ ३६॥

मि पारावारस्यसमुद्रस्य ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ यादृशैरितिश्लोकंव्याचष्टे यदीति ॥ ३३ ॥ मानुषंविषयंभोगंद्रष्टुमपिनेच्छंति विनाशित्वात्तस्येत्यर्थः तदेवाह इंदुरमृतमयोपिनसमःकिंतूपचयापचयधर्मा तथावायुरप्यसमएव मंदमध्यमतीव्रभेदात् एवंसर्वंविषयमुच्चावचमुपचयापचयवंतंयोवेदसएववेदनान्यइत्यर्थः ॥ ३४ ॥ अदुष्टंरागद्वेषशून्यंयथास्यात्तथाअंतरपूरुषेअंतर्यामिणिवर्तमानेसति तेनैवांतर्यामिणाज्ञानेनदेवाःप्रीयंते कीदृशेन अधिकारावस्थायांसतांमार्गस्थितेन योंतर्यामीसएवजीवइत्यर्थः तथाचश्रुतयः अयमात्माब्रह्मअहंब्रह्मास्मि तत्त्वमसीत्याद्याजीवब्रह्मणोरभेदप्रतिपादिकाः ॥३५॥ अपेतदोषान्प्रायश्चित्तेनेतिशेषः ॥ ३६ ॥

हीनसत्वेननीचबुद्धिना संभजनेसुखंविभज्यसेवने ॥ ३७ ॥ अव्याहृतंमौनंश्रेयःप्रथममितिशेषः यत्सत्यंवदेत्तत्द्वितीयंश्रेयइतिव्याहृतंसद्भिरितिशेषः मौनादपिश्रेष्ठमित्यर्थः एवमग्रेपियोज्यं ॥ ३८ ॥ एवं चेत्सर्वैकुतःश्रेयएवनाचरंतीत्याशयेनपृच्छंति केनेति ॥ ३९ ॥ ४० ॥ नष्टाज्ञानस्यलक्षणंप्रकारचतुष्टयेनप्रश्नपूर्वकमाह कःस्विदिति ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ देवत्वंदेवत्वहेतुः एवमग्रेपि ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ क्षेत्रं स्थूलसूक्ष्मभेदेनद्विविधं तत्कर्मणांवयोवस्थाद्यभ्यासोपजो विनांयोनिःकारणंसद्भावःसत्तामात्रंयत्तत्सत्यंअबाधितं तेनक्षेत्रस्यबाधितत्वमुक्तंभवति विशेषविधिनिषेधयोःशेषनिषेधाभ्यनुज्ञाफलकत्वनिय मात् ॥ ४५ ॥ इतिशांति०मोक्ष०नै०भा०नवनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥२९९॥ ॥छ॥ एवंपराशरहंसगीताभ्यामधिकारिविशेषणान्युक्त्वांतेसांख्यमतमनुरुध्यसद्भावःसत्यमुच्यतइ

नवैदेवाहीनसत्वेनतोष्याःसर्वाशिनादुष्कृतकर्मणावा ॥ सत्यव्रतायेतुनराःकृतज्ञाधर्मेरतास्तैःसहसंभजंते ॥ ३७॥ अव्याहृतंव्याहृताच्छ्रेयआहुःसत्यंवदेद्व्या हृतंतद्द्वितीयं ॥ धर्मंवदेद्व्याहृतंतत्तृतीयंप्रियंवदेद्व्याहृतंतच्चतुर्थं ॥ ३८॥ साध्याऊचुः केनायमावृतोलोकःकेनवानप्रकाशते ॥ केनत्यजतिमित्राणिके नस्वर्गंनगच्छति ॥ ३९॥ हंसउवाच अज्ञानेनावृतोलोकोमात्सर्यान्नप्रकाशते ॥ लोभात्त्यजतिमित्राणिसंगात्स्वर्गंनगच्छति ॥ ४०॥ साध्याऊचुः कःस्विदेकोरमतेब्राह्मणानांकःस्विदेकोबहुभिर्जोषमास्ते ॥ कःस्विदेकोबलवान्दुर्बलोपिकःस्विदेषांकलहंनान्ववैति ॥ ४१ ॥ हंसउवाच प्राज्ञएकोरमते ब्राह्मणानांप्राज्ञश्चैकोबहुभिर्जोषमास्ते ॥ प्राज्ञएकोबलवान्दुर्बलोपिप्राज्ञएषांकलहंनान्ववैति ॥ ४२॥ साध्याऊचुः किंब्राह्मणानांदेवत्वंकिंचसाधुत्व मुच्यते ॥ असाधुत्वेचकिंतेषांकिमेषांमानुषंमतं ॥ ४३॥ हंसउवाच स्वाध्यायएषांदेवत्वंव्रतंसाधुत्वमुच्यते ॥ असाधुत्वंपरीवादोमृत्युर्मानुष्यमुच्यते ॥ ॥ ४४॥ भीष्मउवाच संवादइत्ययंश्रेष्ठःसाध्यानांपरिकीर्तितः ॥ क्षेत्रंवैकर्मणांयोनिःसद्भावःसत्यमुच्यते ॥ ४५॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति०मोक्ष० प०हंसगीतासमाप्तौनवनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९९॥ ॥छ॥ युधिष्ठिरउवाच सांख्येयोगेचमेतातविशेषंवक्तुमर्हसि ॥ तवधर्मज्ञसर्वं हिविदितंकुरुसत्तम ॥ १ ॥ भीष्मउवाच सांख्याःसांख्यंप्रशंसंतियोगायोगंद्विजातयः ॥ वदंतिकारणंश्रेष्ठंस्वपक्षोद्भावनायवै ॥ २ ॥

तिसत्तामात्रमबाध्यंजिज्ञास्यमुपक्षिप्तंइतरस्यबाध्यत्वंसूचितं तच्चप्रकृतिपरमार्थतावादिनांयोगानांमतेविरुद्धमितिमत्वासंदिहानःसांख्ययोगयोर्विशेषंपृच्छति सांख्यइति ॥ १ ॥ अत्रसांख्यंनामऐकात्म्यज्ञा नंइदंसर्वंयदयमात्मेतिश्रुतिप्रसिद्धंनतुकापिलंषष्टितंत्राख्यं संहृत्यसर्वंनिजदेहसंस्थंकृत्वाप्सुशेतेजगदंतरात्मेत्युपसंहारात् षष्टितंत्रेतुप्रधानेएवसर्वलयोनत्वंतरात्मनीतिप्रसिद्धं योगमतेतुनानात्मवादोजीवेश्वरयो र्भेदश्च अत्रैवानीश्वरःकथंमुच्येदित्यादि गुरुंतटस्थंईश्वरंविनामोक्षदौर्लभ्यसूचनात् कारणंहेतुः युक्तिरितियावत् स्वपक्षोद्भावनायस्वपक्षोत्कर्षाय ॥ २ ॥

युक्तिमेवाहानीश्वरइति एषह्येवसाधुकर्मकारयतितंयमेभ्योलोकेभ्यउन्निनीषते एषह्येवासाधुकर्मकारयतितंयमधोनिनीषते अज्ञोजंतुरनीशोयमात्मनःसुखदुःखयोः ईश्वरप्रेरितोगच्छेत्स्वर्गंवाश्वभ्रमेववेतिश्रु
तिस्मृतिभ्यांक्षित्यंकुरादिकंसकर्तृकंकार्यत्वाद्घटवदितियुक्त्यनुगृहीताभ्यांअस्तितटस्थईश्वरः तदभावेहिस्वतंत्रश्चेतनोनिष्टजनकेकर्मणिनप्रवर्तेत प्रवर्ततेचेद्विद्वानन्यनोस्तिकश्चिच्चेतनोऽधिष्ठाता नचकर्मणःप्रे
रकत्वंसंभवति तस्यप्रकृतिकार्यस्यप्रवर्तकत्वायोगात् तथाचपातंजलंसूत्रं निमित्तमप्रयोजकंप्रकृतीनामावरणभेदस्तुततःक्षेत्रिकवदिति निमित्तंपुण्यपापात्मकंकर्मप्रकृतीनांगुणानांप्रयोजकंनभवतिकिंतर्हि
जलवत्स्वयंप्रवर्तमानायांप्रकृतौकेदारिकवदावरणभंगायैवकर्माण्युपयुज्यंते यथादुरदृष्टप्रतिबद्धागुणाःप्रातिकूल्येनपरिणमंतेसदृष्टेननतुतद्विपरीतंक्रियतइतिसूत्रार्थः तस्मादयस्कांतमणिवदुदासीनोपीश्वरः
स्वसत्तामात्रेणप्रधानंप्रवर्तयन्भक्ताननुगृह्णाति अतोमोक्षप्रदाताईश्वरोऽवश्यमस्तीतिज्ञेयमितियोगानांयुक्तिः ॥ ३ ॥ सांख्यानांयुक्तिमाह वदंतीतिद्वाभ्यां सर्वगतीर्विज्ञायसाक्षात्कृत्य सांख्यमतेहियथास्फ
टिकःस्वतःशुद्धोजपाकुसुमसान्निध्याद्रक्तःसएवस्फटिकांशेधीप्रमोषेपद्मरागःसोपिचंद्रिकायामिंद्रनीलइत्यध्यासपरंपरा तथाचिदात्मास्वतःशुद्धोमायायोगादीश्वरोऽविद्ययात्रह्मधीप्रमोषेसूत्रात्मा अविद्या

अनीश्वरःकथंमुच्येदित्येवंशत्रुकर्शन ॥ वदंतिकारणश्रैष्ठ्यंयोगाःसम्यङ्मनीषिणः ॥ ३ ॥ वदंतिकारणंचेदंसांख्याःसम्यग्
द्विजातयः ॥ विज्ञायेहगतीःसर्वाविरक्तोविषयेषुयः ॥ ४ ॥ ऊर्ध्वंसदेहात्सुव्यक्तंविमुच्येदितिनान्यथा ॥ एतदाहुर्महाप्राज्ञाः
सांख्यंवैमोक्षदर्शनं॥॥ ५ ॥ स्वपक्षेकारणंग्राह्यंसमयेवचनंहितं॥शिष्टानांहिमतंग्राह्यंत्वद्विधैःशिष्टसंमतैः॥ ६ ॥

प्राबल्येविराट् अतिप्राबल्येविश्वोव्यष्टिदेहमात्राभिमानी तत्रयथाघटांतर्गतादीपप्रभाघटमात्रंभासयतिघटच्छिद्राद्बहिर्गताकंचिद्भवनगतंविषयंसर्वात्मनाघटाद्बहिर्गताकृत्स्नंभवनोदरंव्याप्नोतितथाप्रत्यक्चितिर्दे
हावृतादेहमात्रंभासयतिदेहेंद्रियादिद्वारादेहाद्बहिर्गतासतीब्रह्मांडांतर्गतंकंचिच्छब्दादिकंविषयंगुरूक्तयुक्त्याप्रत्यक्प्रवणस्यसर्वात्मनादेहाध्यासनिवृत्तौकृत्स्नंत्रिभुवनोदरंव्याप्नोति तदानीमयंसर्वात्मकोवि
राडस्मीत्यभिमन्यते ततोऽविद्यायास्तानवेसूत्रात्मास्मीति तस्यावशेषेईशोस्मीति मायायाश्चविनाशेशुद्धचिन्मात्रात्मनादीप्यतइत्ययमनुभवक्रमः तत्रविश्वस्यविराट्सूत्रेशशुद्धप्रापिकाःक्रमेणचतस्रोमतयस्ताः
सर्वाःसाक्षात्कृताश्चेत्सुव्यक्तंसुतरांव्यक्तं देहाद्देहचतुष्टयादूर्ध्वंब्रह्मवित्मुच्येत् ब्रह्मण्यज्ञानबलक्रमेणेशादिविश्वांताध्यासस्तत्तानवक्रमेणनश्यतिचपूर्वपूर्वरूपमुपतिष्ठति सर्वात्मनात्वध्यासनिवृत्तौस्फटिकव
दनुपाधिप्रत्यक्त्वंप्रकाशतइत्यनुभवबलादेवसिध्यतिकिंतटस्थेश्वरेणांतर्गडुनेतिसांख्यामन्यंते ॥ ४ ॥ ५ ॥ स्वपक्षइति एवंपक्षद्वयेपियुक्तौसत्यांयःस्वस्यसंमतःपक्षस्तद्विषयैवयुक्तिर्ग्राह्या वचनंमपीशमतेप्रा
गुदाहृतमेव समयेस्वस्वपक्षे सांख्यमतेपिअयमात्माब्रह्म सोयमात्मा चतुष्टयादित्युपक्रम्यविश्वतैजसप्राज्ञान्जाग्रत्स्वप्नसुषुप्ताभिमानिनःक्रमेणनिर्दिश्यशिवमद्वैतंचतुर्थंमन्यंतेसआत्मासविज्ञेयइतिशुद्धात्मनो
ज्ञेयत्वपरं तत्रैवप्राज्ञंप्रकृत्यएषसर्वेश्वरइत्याद्याम्नानान्नप्रतीचोन्यईशोस्तीतिगम्यते तत्रापिस्वपक्षानुसारियद्वचनंतदेवहितं ॥ ६ ॥

हीनसत्वेननीचबुद्धिना संभजंतेसुखंविभज्यसेवंते ॥ ३७ ॥ अव्याहृतंमौनंश्रेयःप्रथममितिशेषः यत्सत्यंवदेत्तत्द्वितीयंश्रेयइतिव्याहृतंसद्भिरितिशेषः मौनादपिश्रेष्ठमित्यर्थः एवमग्रेपियोज्यं ॥ ३८ ॥ एवं चेत्सर्वैकुतःश्रेयएवनाचरंतीत्याशयेनपृच्छंति केनेति ॥ ३९ ॥ ४० ॥ नष्टाज्ञानस्यलक्षणंप्रकारचतुष्टयेनप्रश्नपूर्वकमाह कःस्विदिति ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ देवत्वंदेवत्वहेतुः एवमग्रेपि ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ क्षेत्रं स्थूलसूक्ष्मभेदेनद्विविधं तत्कर्मणांवयोवस्थाद्यभ्यासोपजीविनांयोनिःकारणंसद्भावःसत्तामात्रंयत्तत्सत्यंअबाधितं तेनक्षेत्रस्यबाधितत्वमुक्तंभवति विशेषविधिनिषेधयोःशेषनिषेधाभ्यनुज्ञाफलकत्वनियमात् ॥ ४५ ॥ इतिशांति०मोक्ष०नै०भा०नवनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥२९९॥ ॥७॥ एवंपराशरहंसगीताभ्यामधिकारिविशेषणान्युक्त्वातेसांख्यमतमनुरुध्यसद्भावःसत्यमुच्यतइ

शां.मो. १२

नवैदेवाहीनसत्वेनतोष्याःसर्वाशिनादुष्कृतकर्मणावा ॥ सत्यव्रतायेतुनराःकृतज्ञाधर्मरतास्तैःसहसंभजंते ॥ ३७॥ अव्याहृतंव्याहृताच्छ्रेयआहुःसत्यंवदेद्व्या हृतंतद्द्वितीयं ॥ धर्मंवदेद्व्याहृतंतत्तृतीयंप्रियंवदेद्व्याहृतंतच्चतुर्थं ॥ ३८॥ साध्याऊचुः केनायमावृतोलोकःकेनवानप्रकाशते ॥ केनत्यजतिमित्राणिके नस्वर्गंनगच्छति ॥ ३९॥ हंसउवाच अज्ञानेनावृतोलोकोमात्सर्यान्नप्रकाशते ॥ लोभात्त्यजतिमित्राणिसंगात्स्वर्गंनगच्छति ॥ ४०॥ साध्याऊचुः कःस्विदेकोरमतेब्राह्मणानांकःस्विदेकोबहुभिर्जोषमास्ते ॥ कःस्विदेकोबलवान्दुर्बलोपिकःस्विदेषांकलहंनान्ववैति ॥ ४१ ॥ हंसउवाच प्राज्ञएकोरमते ब्राह्मणानांप्राज्ञश्चैकोबहुभिर्जोषमास्ते ॥ प्राज्ञएकोबलवान्दुर्बलोपिप्राज्ञएषांकलहंनान्ववैति ॥ ४२॥ साध्याऊचुः किंब्राह्मणानांदेवत्वंकिंचसाधुत्व मुच्यते ॥ असाधुत्वेचकिंतेषांकिमेषांमानुषंमतं ॥ ४३॥ हंसउवाच स्वाध्यायएषांदेवत्वंव्रतंसाधुत्वमुच्यते ॥ असाधुत्वंपरीवादोमृत्युर्मानुष्यमुच्यते ॥ ॥ ४४॥ भीष्मउवाच संवादइत्ययंश्रेष्ठःसाध्यानांपरिकीर्तितः ॥ क्षेत्रंवैकर्मणांयोनिःसद्भावःसत्यमुच्यते ॥ ४५॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति०मोक्ष० प०हंसगीतासमाप्तौनवनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥२९९॥ ॥७॥ युधिष्ठिरउवाच सांख्येयोगेचमेतातविशेषंवक्तुमर्हसि ॥ तवधर्मज्ञसर्वं हिविदितंकुरुसत्तम ॥ १ ॥ भीष्मउवाच सांख्याःसांख्यंप्रशंसंतियोगायोगंद्विजातयः ॥ वदंतिकारणंश्रेष्ठंस्वपक्षोद्भावनायवै ॥ २ ॥

तिसत्तामात्रमबाध्यंजिज्ञास्यमुपक्षिप्तंइतरस्यबाध्यत्वंसूचितं तच्चप्रकृतिपरमार्थतावादिनांयोगानांमतेविरुद्धमितिमत्वासंदिहानःसांख्ययोगयोर्विशेषंपृच्छति सांख्यइति ॥ १ ॥ अत्रसांख्यंनामऐकात्म्यज्ञानंइदंसर्वंयदयमात्मेतिश्रुतिप्रसिद्धंनतुकापिलंषष्टितंत्राख्यं संहृत्यसर्वंनिजदेहसंस्थंकृत्वाप्सुशेतेजगदंतरात्मेत्युपसंहारात् षष्टितंत्रेतुप्रधानेएवसर्वलयोनत्वंतरात्मनीतिप्रसिद्धं योगमतेतुनानात्मवादोजीवेश्वरयोर्भेदश्च अत्रैवानीश्वरःकथंमुच्येदित्यादि गुरुंतटस्थंईश्वरंविनामोक्षदौर्लभ्यसूचनात् कारणंहेतुः युक्तिरितियावत् स्वपक्षोद्भावनायस्वपक्षोत्कर्षाय ॥ २ ॥

युक्तिमेवाहानीश्वरइति एषह्येवसाधुकर्मकारयतितंयमेभ्योलोकेभ्यउन्निनीषते एषह्येवासाधुकर्मकारयतितंयमधोनिनीषते अज्ञोजंतुरनीशोयमात्मनःसुखदुःखयोः ईश्वरप्रेरितोगच्छेत्स्वर्गंवाश्वभ्रमेववेतिश्रुतिस्मृतिभ्यांक्षित्यंकुरादिकंसकर्तृकंकार्यत्वाद्घटवदितियुक्त्यनुगृहीताभ्यांअस्तितटस्थईश्वरः तदभावेहिस्वतंत्रश्चेतनोनिष्टजनकेकर्मणिनप्रवर्तेत प्रवर्ततेचेद्विद्वानन्यनोस्तिकश्चिच्चेतनोऽधिष्ठाता नचकर्मणःप्ररकत्वंसंभवति तस्यप्रकृतिकार्यस्यप्रवर्तकत्वायोगात् तथाचपातंजलंसूत्रं निमित्तमप्रयोजकंप्रकृतीनामावरणभेदस्तुततःक्षेत्रिकवदिति निमित्तंपुण्यपापात्मकंकर्मप्रकृतीनांगुणानांप्रयोजकंनभवतिकिंतर्हि जलवत्स्वयंप्रवर्तमानायांप्रकृतौकेदारिकवदावरणभंगायैवकर्माण्युपयुज्यंते यथादुरदृष्टप्रतिवद्धागुणाःप्रातिकूल्येनपरिणमंतेसददृष्टेनतुनद्विपरीतंक्रियतइतिसूत्रार्थः तस्मादयस्कांतमणिवदुदासीनोपीश्वरः स्वसत्तामात्रेणप्रधानंप्रवर्तयन्भक्ताननुगृह्णाति अतोमोक्षप्रदाताईश्वरोऽवश्यमस्तीतिज्ञेयमितियोगानांयुक्तिः ॥ ३ ॥ सांख्यानांयुक्तिमाह वदंतीतिद्वाभ्यां सर्वगतीर्विज्ञायसाक्षात्कृत्य सांख्यमतेहियथास्फटिकःस्वतःशुद्धोजपाकुसुमसान्निध्याद्रक्तःसएवस्फटिकांशोधीप्रमोषपद्मरागःसोपिचंद्रिकायामिंद्रनीलइत्यध्यासपरंपरा तथाचिदात्मास्वतःशुद्धोमायायोगादीश्वरोऽविद्ययाब्रह्मधीप्रमोषेसूत्रात्मा अविद्या

अनीश्वरःकथंमुच्येदित्येवंशत्रुकर्शन ॥ वदंतिकारणश्रेष्ठंयोगाःसम्यङ्मनीषिणः ॥ ३ ॥ वदंतिकारणंचेदंसांख्याःसम्यग्द्विजातयः ॥ विज्ञायेहगतीःसर्वाविरक्तोविषयेषुयः ॥ ४ ॥ ऊर्ध्वंसदेहात्सुव्यक्तंविमुच्येदितिनान्यथा ॥ एतदाहुर्महाप्राज्ञाःसांख्यंवैमोक्षदर्शनं ॥ ॥ ५ ॥ स्वपक्षेकारणंग्राह्यंसमयेवचनंहितं ॥ शिष्टानांहिमतंग्राह्यंत्वद्विधैःशिष्टसंमतैः ॥ ६ ॥

प्राबल्येविराट् अतिप्राबल्येविश्वोव्यष्टिदेहमात्राभिमानी तत्रयथाघटांतर्गतादीपप्रभाघटमात्रंभासयतिघटच्छिद्राद्बहिर्गताकंचिद्भुवनगतंविषयंसर्वात्मनाघटाद्बहिर्गताकृत्स्नंभवनोदरंव्याप्नोतितथाप्रत्यक्चितिर्देहावृतादेहमात्रंभासयतिदेहेंद्रियादिद्वारादेहाद्बहिर्गतासतीब्रह्मांडांतर्गतंकंचिच्छब्दादिकंविषयंगुरूक्तयुक्त्याप्रत्यक्प्रवणस्यसर्वात्मनादेहाध्यासनिवृत्तौकृत्स्नंत्रिभुवनोदरंव्याप्नोति तदानीमयंसर्वात्मकोविराडस्मीत्यभिमन्यते ततोऽविद्यायास्तानवेसूत्रात्मास्मीति तस्यावशेषईशोस्मीति मायायाश्चविनाशेशुद्धचिन्मात्रात्मनादीप्यतइत्ययमनुभवक्रमः तत्रविश्वस्यविराट्सूत्रेशशुद्धप्रापिकाःक्रमेणचतस्रोमतयस्ताःसर्वाःसाक्षात्कृताश्चेन्मुमुक्षुःक्रमेणसुनरांव्यक्तं देहाद्देहचतुष्टयादूर्ध्वंब्रह्मवित्मुच्येत् ब्रह्मण्यज्ञानबलक्रमेणेशादिविश्वांताध्यासस्तत्तानवक्रमेणनश्यतिचपूर्वपूर्वरूपमुपतिष्ठति सर्वात्मनात्वध्यासनिवृत्तौस्फटिकवदनुपाधिप्रत्यक्त्वंप्रकाशतइत्यनुभवबलादेवसिध्यतिकिंतटस्थेश्वरेणांतर्गडुनेतिसांख्यामन्यंते ॥ ४ ॥ ५ ॥ स्वपक्षइति एवंपक्षद्वयेपियुक्तौसत्यांयःस्वस्यसंमतःपक्षस्तद्विषयैवयुक्तिर्ग्राह्या वचनमपीशमतेप्रगुदात्ततमेव समयेस्वस्वपक्षे सांख्यमतेपिअयमात्माब्रह्म सोयमात्मा चतुष्टयादित्युपक्रम्यविश्वतैजसप्राज्ञान्जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यभिमानिनःक्रमेणनिर्दिश्यशिवमद्वैतंचतुर्थंमन्यंतेसआत्मासविज्ञेयइतिशुद्धात्मनोज्ञेयत्वपरं तत्रैवप्राज्ञंप्रकृत्यएषसर्वेश्वरइत्याद्याम्नानान्नप्रतीचोन्यईशोस्तीतिगम्यते तत्रापिस्वपक्षानुसारियद्वचनंतदेवहितं ॥ ६ ॥

किंतच्छिष्टसंमतमित्याकांक्षायांद्वयमपिहेतुविशेषयोःसमबलत्वात्सममेवेत्याह प्रत्यक्षेति कंठकूपेक्षुत्पिपासानिवृत्तिरित्यादिकंतत्रतत्रधारणाफलंयोगपक्षेप्रत्यक्षमेवप्रामाण्यहेतुः सांख्यपक्षेतुपूर्वोदाहृतंशास्त्रमेवास्ति अतःश्रुतिप्रत्यक्षयोस्तुल्यबलत्वाद्द्वयमपिशिष्टसंमतमेवेत्यर्थः ॥ ७ ॥ फलस्याविसंवादादपिद्वयोःसाम्यमाह उभेचैतेइति ॥ ८ ॥ फलैक्येहेतुंसाधनैक्यमाह तुल्यमिति व्रतानांअहिंसासत्यास्तेयादीनां नह्येकरूपसाधनेगतिद्वयंसंभवति नापिद्वयोर्गत्योःपरमत्वंसंभवति अतउभयप्राप्याएकैवगतिः यथोक्तंभगवता यत्सांख्यैःप्राप्यतेस्थानंतद्योगैरपिगम्यतइति क्वतर्हितयोर्विसंवादइत्यतआह दर्शनंनसमंतयोरिति दर्शनंशास्त्रं अयमर्थः महदादिसकारणंजगद्रज्ज्वांसर्पइवात्मन्यध्यस्तंतत्सम्यगवेक्षणलक्षणेनाधिष्ठानज्ञानेनबाधितंचेत्संसारस्यसबीजस्योच्छेदोभवतीतिसांख्याः योगास्तुहेयंदुःखमनागतमितिहेयंवस्तूपन्यस्यद्रष्टृदृश्ययोःसंयोगोहेयहेतुरितितन्निमित्तमुक्तं तथाचमहदादिदृश्याकारवृत्तिनिरोधेनद्रष्टृदृश्ययोर्वियोगेसतिद्रष्टुर्वृत्तिसारूप्याभावात्स्वरूपेऽवस्थितिःकैवल्यंभवति यथोक्तं योगश्चित्तवृत्ति

प्रत्यक्षहेतवोयोगाःसांख्याःशास्त्रविनिश्चयाः॥ उभेचैतेमतेतत्त्वेममतातयुधिष्ठिर॥ ७॥ उभेचैतेमतेज्ञातेनृपतेशिष्टसंमते॥ अनुष्ठितेयथाशास्त्रंनयेतांपरमांगतिं॥ ८॥ तुल्यंशौचंतपोयुक्तंदयाभूतेषुचानघ॥ व्रतानांधारणंतुल्यंदर्शनंनसमंतयोः॥ ९॥ युधिष्ठिरउवाच यदितुल्यंव्रतंशौचंदयाचात्रफलंतथा॥ नतुल्यंदर्शनंकस्मात्तन्मेब्रूहिपितामह॥ १०॥ भीष्मउवाच रागंमोहंतथास्नेहंकामंक्रोधंचकेवलं॥ योगाच्छित्वाततोदोषान्पंचैतान्प्राप्नुवंतितत्॥ ११॥ यथाचानिमिषाःस्थूलाजालंछित्वापुनर्जलं॥ प्राप्नुवंतितथायोगास्तत्पदंवीतकल्मषाः॥ १२॥ तथैववागुरांछित्वाबलवंतोयथामृगाः॥ प्राप्नुयुर्विमलंमार्गंविमुक्ताःसर्वबंधनैः॥ १३॥ लोभजानितथाराजन्बंधनानिबलान्विताः॥ छित्वायोगाःपरंमार्गंगच्छंतिविमलंशिवं॥ १४॥

निरोधः तदाद्रष्टुःस्वरूपेवस्थानंवृत्तिसारूप्यमितरत्रेति एवंचहेतुनाशेकार्यनाशाज्जगतोमिथ्यात्वनिरूपणंव्यर्थमितिमन्यंतेइति यथोक्तंवासिष्ठे द्वौक्रमौचित्तनाशस्ययोगोज्ञानंचराघव योगोवृत्तिनिरोधोहिज्ञानंसम्यगवेक्षणं असाध्यःकस्यचियोगःकस्यचित्तत्वनिश्चयः प्रकारौद्वौततोदेवोजगादपरमःशिवइति ॥ ९ ॥ फलसाधनयोरैक्येकिमर्थोयंशास्त्रभेदइतिशंकते यदीति ॥१०॥ उत्तरमाह रागमिति अयंभावः ज्ञानपक्षेवस्तुतत्त्वदर्शनेनसकृदपिबाधितस्यद्वैतसत्यत्वसंस्कारस्यपुनरुदयोनभवति प्रतिबिंबादिवत्तन्मिथ्यात्वनिश्चयात् तथाचरागाद्यनुदयान्नकर्मनापिदेहोनापितज्जंदुःखंचभवति संसारकारणाभावात्सुखेनमुच्यतेच यथोक्तं दुःखजन्मवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापायेतदनंतरापायादपवर्गइति योगपक्षेतुनिरोधसंस्कारबलेनैवदृश्यसंस्कारोपमर्दःकार्यः ततश्चरागाद्युच्छेदक्रमेणमुच्यते तदभावेत्वसकृन्निरोधाभ्यासेपिरागाद्याक्रांततयायोगाद्भ्रश्यतीतियोगमार्गेमोक्षेविघ्नसंभावनास्तीतिनासौमुख्यइति ॥ ११ ॥ एतदेवमहामत्स्याद्यनेकदृष्टांतैरुपपादयति यथाचेत्यादिना अनिमिषामत्स्याः योगशब्दोत्रप्रायेणमत्वर्थीयोचूप्रत्ययांतोयोगिपरःप्रकरणाज्ज्ञेयः ॥ १२ ॥ वागुरांपाशवर्तींस्नायुरज्जुं ॥ १३ ॥ १४ ॥

॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ योगोऽबलःयोगीनिर्बलः ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ व्यूहतेविक्षिपतितुच्छीकरोतीत्यर्थः ॥ २३ ॥ अवशाःस्वतंत्राः ॥ २४ ॥ स्वातंत्र्यमेवाह नयमइति ॥ २५ ॥ प्रत्यक्षहेतवोयोगाइतिस्वोक्तिंव्याचष्टे आत्मनामिति आत्मनांदेहानां सएकधाभवतित्रिधाभवतीत्यादिकायव्यूहस्यवेदेपिश्रवणात् सौभर्यादिवद्युगपदनेकदेहधारणंयोगिनांदृष्टमित्यर्थः

अबलाश्चमृगाराजन्वागुरासुतथापरे ॥ विनश्यंतिनसंदेहस्तद्वद्योगबलादृते ॥ १५ ॥ बलहीनाश्चकौंतेययथाजालंगताझषाः ॥ वधंगच्छंतिराजेंद्रयोगास्तद्वत्सुदुर्बलाः ॥ १६ ॥ यथाचशकुनाःसूक्ष्मंप्राप्यजालमरिंदम ॥ तत्रसक्ताविपद्यंतेमुच्यंतेचबलान्विताः ॥ १७ ॥ कर्मजैर्बंधनैर्बद्धास्तद्वद्योगाःपरंतप ॥ अबलावैविनश्यंतिमुच्यंतेचबलान्विताः ॥ १८ ॥ अल्पकश्चयथाराजन्वह्निःशाम्यतिदुर्बलः ॥ आक्रांतइंधनैःस्थूलैस्तद्वद्योगोबलःप्रभो ॥ १९ ॥ सएवचयदाराजन्वह्निर्जातबलःपुनः ॥ समीरणगतःक्षिप्रंदहेत्कृत्स्नांमहीमपि ॥ २० ॥ तद्वज्जातबलोयोगीदीप्ततेजामहाबलः ॥ अंतकालइवादित्यःकृत्स्नंसंशोषयेज्जगत् ॥ २१ ॥ दुर्बलश्चयथाराजन्स्रोतसाह्रियतेनरः ॥ बलहीनस्तथायोगोविषयैर्ह्रियतेवशः ॥ २२ ॥ तदेवचमहास्रोतोविष्टंभयतिवारणः ॥ तद्वद्योगबलंलब्ध्वाव्यूहतेविषयान्बहून् ॥ २३ ॥ विशंतिचावशाःपार्थयोगाद्योगबलान्विताः ॥ प्रजापतीनृषीन्देवान्महाभूतानिचेश्वराः ॥ २४ ॥ नयमोनांतकःक्रुद्धोनमृत्युर्भीमविक्रमः ॥ ईशतेनृपतेसर्वेयोगस्यामिततेजसः ॥ २५ ॥ आत्मनांचसहस्राणिबहूनिभरतर्षभ ॥ योगःकुर्याद्बलंप्राप्यतैश्चसर्वैर्महींचरेत् ॥ २६ ॥ प्राप्नुयाद्विषयान्कश्चित्पुनश्चोग्रंतपश्चरेत् ॥ संक्षिपेच्चपुनस्तातसूर्यस्तेजोगुणानिव ॥ २७ ॥ बलस्थस्यहियोगस्यबंधनेशस्यपार्थिव ॥ विमोक्षेप्रभविष्णुत्वमुपपन्नमसंशयं ॥ २८ ॥ बलानियोगप्रामानिमयैतानिविशांपते ॥ निदर्शनार्थंसूक्ष्माणिवक्ष्यामिचपुनस्तव ॥ २९ ॥ आत्मनश्चसमाधानेधारणांप्रतिवाविभो ॥ निदर्शनानिसूक्ष्माणिशृणुमेभरतर्षभ ॥ ३० ॥ अप्रमत्तोयथाधन्वीलक्ष्यंहंतिसमाहितः ॥ युक्तःसम्यक्तथायोगीमोक्षंप्राप्नोत्यसंशयं ॥ ३१ ॥ स्नेहपूर्णेयथापात्रेमनआधायनिश्चलं ॥ पुरुषोयुक्तआरोहेत्सोपानंयुक्तमानसः ॥ ३२ ॥

॥ २६ ॥ कश्चित्कश्चिदुग्रमितिमूलपाठः ॥ २७ ॥ उपपादितमर्थंनिगमयति बलस्थस्येति बंधनेशस्यबंधनंछेत्तुंसमर्थस्य ॥ २८ ॥ मयाउक्तानीतिशेषः ॥ २९ ॥ समाधिसिद्ध्यर्थंधारणांनाभ्याद्यन्यतमेदेशेचित्तस्यस्थिरीकरणं तांप्रतितद्विषये निदर्शनानिदृष्टांतान् ॥ ३० ॥ ३१ ॥ पात्रेशिरसिधृते ॥ ३२ ॥

॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ दार्ष्टांतिकमाह-तथैवेति ॥ ३७ ॥ आत्मनिआत्मानंप्रवेश्यवृत्तिसारूप्यंत्यक्त्वेत्यर्थः पुनीतानां नहिज्ञानेनसदृशंपवित्रमिह विद्यतइतिस्मृतेर्ज्ञानिनपवित्राणांसांख्यानामित्य र्थः ॥ ३८ ॥ नाभ्यांमणिपूरे कंठेविशुद्धौ शीर्षेसहस्रारे हृदिअनाहते एतच्चआज्ञादिचक्राणामुपलक्षणं एतेआंतराधारणाविषयाः वक्षःप्रभृतयोदेहावयवाबाह्याः एतेनालुनिरससंविदित्यादियोगशास्त्रप्रसि द्धतात्वादीनामुपलक्षणं दर्शनेबाह्यतरेमूर्यरश्म्यादौश्रवणेअनाहतध्वनौ घ्राणेनासाग्रेदृष्टिधारणं अत्रयोगानुष्ठानप्रयोगोवेदस्तुतिटीकायांचतुर्दशेश्लोकेऽस्माभिःप्रदर्शितोनुसंधेयः ॥ ३९ ॥ अहिंसादयएव जातिदेशकालसमयानवच्छिन्नाःसार्वभौमामहाव्रतमित्युच्यंते तत्रपाठीनरोहितावाद्यौप्रशस्तौहव्यकव्ययोरितिस्मृतेः पाठीनादीनेवभक्षयिष्येनमत्स्यान् मत्स्यांश्चकामतोजग्ध्वापुनःसंस्कारमर्हतीतिमत्स्य

युक्तस्तथायमात्मानंयोगःपार्थिवनिश्चलं॥ करोत्यमलमात्मानंभास्करोपमदर्शनं ॥ ३३॥ यथाचनावंकौंतेयकर्णधारःसमाहितः ॥ महार्णवगतांशीघ्रंनये त्पार्थिवसत्तम॥ ३४ ॥ तद्वदात्मसमाधानंयुक्त्वायोगेनतत्त्ववित्॥ दुर्गमंस्थानमाप्नोतिहित्वादेहमिमंनृप ॥ ३५ ॥ सारथिश्चयथायुक्त्वासदश्वान्सुसमाहितः॥ देशमिष्टंनयत्याशुधन्विनंपुरुषर्षभ ॥ ३६॥ तथैवनृपतेयोगीधारणासुसमाहितः ॥ प्राप्नोत्याशुपरंस्थानंलक्षंमुक्तइवाशुगः ॥ ३७ ॥ आवेश्यात्मनिचात्मानं योगीतिष्ठतियोऽचलः ॥ पापंहंतिपुनीतानांपदमाप्नोतिसोऽजरं ॥ ३८ ॥ नाभ्यांकंठेचशीर्षेचहृदिवक्षसिपार्श्वयोः ॥ दर्शनेश्रवणेचापिघ्राणेचामितविक्रम ॥ ॥ ३९ ॥ स्थानेष्वेतेषुयोयोगीमहाव्रतसमाहितः॥ आत्मनासूक्ष्ममात्मानंयुंक्तेसम्यग्विशांपते ॥ ४० ॥ सशीघ्रमचलप्रख्यंकर्मदग्ध्वाशुभाशुभं ॥ उत्तमंयो गमास्थाययदीच्छतिविमुच्यते॥ ४१ ॥ युधिष्ठिरउवाच आहारान्कीदृशान्कृत्वाकानिजित्वाचभारत ॥ योगीबलमवाप्नोतितद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ ४२ ॥ भीष्मउवाच कणानांभक्षणेयुक्तःपिण्याकस्यचभारत॥ स्नेहानांवर्जनेयुक्तोयोगीबलमवाप्नुयात्॥ ४३ ॥ भुंजानोयावकंरूक्षंदीर्घकालमरिंदम॥ एकाहारो विशुद्धात्मायोगीबलमवाप्नुयात् ॥ ४४ ॥ पक्षान्मासानृतूंश्चैतान्संवत्सरानहस्तथा॥ अपःपीत्वापयोमिश्रायोगीबलमवाप्नुयात्॥ ४५॥

भक्षणेप्रायश्चित्तगौरवस्मृतेः सोयंहिंसायांजात्यवच्छेदः पाठीनादीनप्यतीर्थेष्वेवहिंसिष्येनतीर्थेइतिदेशावच्छेदः. अतीर्थेपिदर्शादिव्यतिरिक्तेएवकालेहिंसिष्येनान्यदेतिकालावच्छेदः तत्रापिश्राद्धार्थमेवहिं सिष्येनात्मार्थमितिसमयावच्छेदः एतैरनवच्छिन्नाःसर्वात्मनापिहिंसात्यागात् अनापद्यापदिवातत्त्यागःसोऽयंमहाव्रतमित्युच्यते एवंसत्येअस्तेयेब्रह्मचर्येअपरिग्रहेचमहाव्रतमुदाहर्तव्यं ॥ ४० ॥ यदीच्छती ति योगिनःस्वेच्छयाब्रह्मलोकादौगमनं विदेहकैवल्यंदेहधारणंचेतिदर्शितं ॥४१॥४२॥४३॥ यावकंजलोष्मपक्वंयवान्नंयवपिष्टमयंवाभक्ष्यं ॥४४॥ पयोमिश्राःक्षीरमिश्राः ॥ ४५ ॥

अखंडंसर्वकालंमांसंउपोष्यत्यक्त्वा मांसमित्यन्येषामप्युपलक्षणं यथोक्तंहठयोगे मांसंदधिकुलित्थंचलशुनंशाकमेवच कट्वम्लतिक्तपिण्याकहिंगुसौवीरसर्षपाः तैलंचवर्ज्यान्येतानियतात्मनोयोगिनासदा पुनरुष्णीकृतंद्रव्यमहितंचेतिकेचनेति ॥ ४६ ॥ पौरुषान्पुरुषप्रियान्शब्दान् ॥ ४७ ॥ अरतिःस्त्रीसंगाभावजमस्वास्थ्यं स्पर्शःस्त्र्यादिसंयोगजंसुखं ॥ ४८ ॥ दीपयंतिप्रकाशयंति आत्मानंत्वंपदार्थं आत्मनाबुद्ध्या दृश्यतेत्वग्र्ययाबुद्ध्येतिश्रुतेः ध्यानंध्येयाकारप्रत्ययप्रवाहः तत्रप्रत्ययैकतानताध्यानमितिसूत्रं अध्ययनंप्रणवजपः यथोक्तं जपाच्छ्रांतःपुनर्ध्यायेत्ध्यानाच्छ्रांतःपुनर्जपेत् जपध्यानपरिश्रांतआत्मा

अखंडमपिवामांसंसततंमनुजेश्वर॥ उपोष्यसम्यक्शुद्धात्मायोगीबलमवाप्नुयात् ॥ ४६॥ कामंजित्वातथाक्रोधंशीतोष्णेवर्षमेवच ॥ भयंशोकंतथाश्वासंपौरुषान्विषयांस्तथा॥ ४७॥ अरतिंदुर्जयांचैवघोरांतृष्णांचपार्थिव ॥ स्पर्शंनिद्रांतथातंद्रींदुर्जयांनृपसत्तम ॥ ४८॥ दीपयंतिमहात्मानःसूक्ष्ममात्मानमात्मना॥ वीतरागामहाप्रज्ञाध्यानाध्ययनसंपदा ॥ ४९ ॥ दुर्गस्त्वेषमहापंथाब्राह्मणानांविपश्चितां ॥ यःकश्चिद्व्रजतिह्यस्मिन्क्षेमेणभरतर्षभ ॥ ५० ॥ यथाकश्चिद्वनंघोरंबहुसर्पसरीसृपं॥ श्वभ्रवत्तोयहीनंचदुर्गमंबहुकंटकं॥ ५१ ॥ अभक्तमटवीप्रायंदावदग्धमहीरुहं॥ पंथानंतस्कराकीर्णंक्षेमेणाभिपतेद्युवा ॥ ५२ ॥ योगमार्गंतथासाद्ययःकश्चिद्व्रजतेद्विजः॥ क्षेमेणापरमेन्मार्गाद्बहुदोषोहिसस्मृतः॥ ५३॥ सुस्थेयंक्षुरधारासुनिशितासुमहीपते ॥ धारणासुतुयोगस्यदुःस्थेयमकृतात्मभिः॥ ५४॥ विपन्नाधारणास्तातनयंतिनशुभांगतिं॥ नेतृहीनायथानावःपुरुषानर्णवेनृप ॥ ५५॥ यस्तुतिष्ठतिकौंतेयधारणासुयथाविधि॥ मरणंजन्मदुःखंचसुखंचसविमुंचति॥ ५६॥ नानाशास्त्रेषुनिष्पन्नंयोगेष्विदमुदाहृतं॥ परंयोगस्ययत्कृत्यंनिश्चितंतद्द्विजातिषु॥ ५७॥ परंहितद्ब्रह्ममयंमहात्मन्ब्रह्माणमीशंवरदंचविष्णुं॥ भवंचधर्मंचषडाननंचयद्ब्रह्मपुत्रांश्चमहानुभावान् ॥ ५८॥ तमश्चकष्टंसुमहद्रजश्चसत्वंविशुद्धंप्रकृतिंपरांच॥ सिद्धिंचदेवींवरुणस्यपत्नींतेजश्चकृत्स्नंसुमहच्चधैर्यं॥ ५९॥ ताराधिपंखेविमलंसतारंविश्वांश्चदेवानुरगान्पितॄंश्च ॥ शैलांश्चकृत्स्नानुदधींश्चघोरान्नदीश्चसर्वाःसवनान्घनांश्च ॥ ६०॥

नंचविचारयेदिति ॥४९॥ यःकश्चिदित्यनेनात्राधिकारिदौर्लभ्यमुक्तं ॥५०॥५१॥५२॥५३॥ सुस्थेयंसुखेनस्थातुंशक्यं॥५४॥ नशुभांरोगाद्याघातवतीं॥५५॥५६॥ योगेषुयोगशास्त्रेषुकृत्यंकर्तुंयोग्यंफलमितियावत् ॥ ५७ ॥ ब्रह्मब्रह्मविष्ण्वादिस्रष्टृतुर्यमूर्तिरूपं तत्प्रधानंपरंकैवल्यात्मकंयोगफलंतथाब्रह्मविष्ण्वादिभावोपियोगफलमित्यर्थः महानुभावान्ऋषभकपिलादीन् ॥५८॥ तमोरजसीलयविक्षेपौयोगविघ्नौ सत्वंचधर्मज्ञानैश्वर्योपगमाभूदिति विशुद्धमित्युक्तं आत्मतत्त्वप्रकाशकत्वंविशुद्धता विशेतयोगीतिअपकृष्यते परांप्रकृतिंप्रकृतिलयत्वंचविशते वरुणस्यपत्नींसिद्धिंजलजयंतेजश्चविशतेइत्यनेनतेजोजयंसुमहच्चधैर्यमितिपृथ्वीजयंचप्राप्नोतीत्यर्थः ॥५९॥ ताराधिपादीनांमध्येयद्भावंवांछतितद्भावंइच्छयाप्राप्नोतीत्यर्थः यथोक्तंनिरुक्ते अथागमोयांयांदेवतांनिराहतस्यास्तस्यास्ताद्भाव्यमनुभवतीति ॥ ६० ॥

॥६१॥ ननुयथाग्नेःक्षुद्राविस्फुलिंगाव्युच्चरंत्येवमेवैतस्मादात्मनःसर्वएतआत्मानोव्युच्चरंतीतिपुरुषादेवब्रह्मादीनांसृष्टिःश्रूयतेतत्कथंब्रह्मादीन्प्राकृसिद्धान्योगीविशतइत्युच्यतेइत्याशंक्याह कथाचेति देवेपरमात्मनिविषयेयेयंकथाजगत्कर्तृत्वादिनिरूपणात्मिका आत्मनआकाशःसंभूतइत्यादिश्रुतिभिःप्रसक्ता सेयंशुभैवनास्मन्मतविरुद्धेत्यर्थः यतःयोगीनारायणात्मानारायणस्तुर्यमूर्तौईश्वरेअयमहंनारायणइत्यहंग्रहेणप्रणिहितआत्मायेनसतथा तंयथायथोपासतेतथैवभवतीतिश्रुतेर्नारायणभावंप्राप्तोमहात्माव्यापकचित्तः सर्वानभिभूयसर्वाधिकोभूत्वामर्त्यान्पंचभौतिकान्जरायुजादीन्कुरुतेसंकल्पमात्रेणसृजति अतोयोगिनांसंप्रज्ञातेभूतस्रष्टृत्वंव्युत्थानेभौतिकजंतुस्रष्टृत्वंचास्तीतिनकयाचित्श्रुत्यायोगशास्त्रंविरुध्यते वेदांतिभिरप्यस्ययोगैश्वर्यस्यहर्तुमशक्यत्वात् शास्त्रांत्यपादेऽभ्युपगतत्वाच्चेतिनकिंचिदवद्यं ॥६२॥ इतिशांति०मोक्ष०नै०भा० त्रिशततमोऽध्यायः ॥३००॥ ॥५॥ ॥५॥ सूचीकटाहन्यायेनयोगमुक्त्वासांख्यंवक्तुमारभते सम्यगिति ॥१॥२॥ मेमत्तःइदंवक्ष्यमाणंतत्त्व

नागान्नगान्यक्षगणान्दिशश्चगंधर्वसंघान्पुरुषान्स्त्रियश्च ॥ परस्परंप्राप्यमहान्महात्माविशेतयोगीनचिराद्विमुक्तः ॥ ६१ ॥ कथाचयेयंनृपतेप्रसक्तादेवेमहावीर्यमतौशुभेयं ॥ योगीससर्वानभिभूयमर्त्यान्नारायणात्माकुरुतेमहात्मा ॥ ६२ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति०मोक्ष०योगविधौत्रिशततमोऽध्यायः ॥३००॥ ॥५॥ युधिष्ठिरउवाच सम्यक्कयायंनृपतेवर्णितःशिष्टसंमतः ॥ योगमार्गोयथान्यायंशिष्यायेहहितैपिणा ॥ १ ॥ सांख्येत्विदानींकार्त्स्न्येनविधिंप्रब्रूहिपृच्छते ॥ त्रिषुलोकेषुयज्ज्ञानंसर्वंतद्विदितंहिते ॥२॥ भीष्मउवाच शृणुमेत्वमिदंसूक्ष्मंसांख्यानांविदितात्मनां ॥ विहितंयतिभिःसर्वैःकपिलादिभिरीश्वरैः ॥ ३ ॥ यस्मिन्नविभ्रमाःकेचिद्दृश्यंतेमनुजर्षभ ॥ गुणाश्चयस्मिन्बहवोदोषहानिश्चकेवला ॥ ४ ॥

मितिशेषः यतिभिःऋषभादिभिः विहितंप्रकाशितं ॥३॥ तदेवस्तौति यस्मिन्निति प्राणावैसत्यंतेषामेषसत्यमितिश्रुत्याप्राणोपलक्षितस्यकृत्स्नस्यप्रपंचस्ययावद्व्यवहारमबाध्यत्वलक्षणंसत्वमन्यत्सर्वथैवाबाध्यत्वंसत्वंप्रत्यगात्मनइतिदर्शितं तत्राद्यमादायकृत्स्नोपिकर्मोपास्त्यादिव्यवहारःसिध्यति अंत्यमादायनेहनानास्तिकिंचनेत्यादिर्जगतोबाधादिकंसंगच्छते मतांतरेतुसर्वस्यभेदस्यपारमार्थिकत्वादिदंसर्वंयदयमात्मानेहनानास्तीत्याद्याअध्यारोपापवादन्यायेनात्मैक्यप्रतिपादनपराःश्रुतयउपरुध्यंतइतितेषांजगत्सत्यत्वविभ्रमोदृश्यते केषांचिदात्मन्यप्यसत्वभ्रमोस्तिनत्वस्माकंक्वचिदप्यंशेविभ्रमोस्तीत्यर्थः गुणाःकर्मज्ञानकांडयोर्दृष्टिभेदेनाविरोधादयः दोषाश्चबह्वात्मवादेएकस्मिन्शरीरेसर्वात्मसान्निध्याविशेषादेकस्यभोगेनसर्वेषांभोगापत्तिरित्यादयस्तेषांहानिः ॥४॥

ज्ञानेनेति तत्त्वदर्शनोन्मुखंचेतस्तत्त्वस्यतमःपिहिततयानधिगमात्तत्रशुक्तौरजतादिवन्मानुषत्वासुरत्वादिभावंपश्यति तत्रउत्तरोत्तरज्ञानेनपूर्वंपूर्वंभ्रमान्परिसंख्यायबाधित्वाप्रामुवंति शुभंमोक्षमितित्रयोदशे नसंबंधः सदोषान्आगमापायितयामिथ्यात्वदोषयुक्तान् यथोक्तं आदावंतेचयन्नास्तिवर्तमानेपितत्तथेति नासतोविद्यतेभावइतिच ज्ञात्वापरिसंख्यायेतिसर्वत्रयोज्यं तत्रयथायथातत्त्वावरकस्यतमसःस म्यगवेक्षणेनापगमस्तथाउत्तरोत्तरमुत्कृष्टविषयोपस्थितिर्यावत्ब्राह्मणोविषयान्पश्यतिप्राग्वत् ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ अत्रगुणाअप्यागमापायितयादोषाएवेतितेपिहानार्थमेवज्ञात व्याः ॥ १२ ॥ सांख्यज्ञानेपिदोषाःविद्वत्त्वाभिमानादयः गुणाःअद्वेष्टृत्वादयः ॥ १३ ॥ सत्वमिति आनंदःप्रीतिरुद्रेकःप्राकाश्यंपुण्यशीलता संतोषःश्रद्दधानत्वमार्जवंत्यागशीलता ऐश्वर्यंचेतिसत्वस्यगुणा

ज्ञानेनपरिसंख्यायसदोषान्विषयान्नृप ॥ मानुषान्दुर्जयान्कृत्स्नान्पैशाचान्विषयांस्तथा ॥ ५ ॥ राजसान्विषयान्ज्ञात्वायक्षाणांविषयांस्तथा ॥ विषयानौरगा न्ज्ञात्वागांधर्वविषयांस्तथा ॥ ६ ॥ पितॄणांविषयान्ज्ञात्वातिर्यक्षुचरतांनृप ॥ सुपर्णविषयान्ज्ञात्वामरुतांविषयांस्तथा ॥ ७ ॥ राजर्षिविषयान्ज्ञात्वाब्रह्मर्षिवि षयांस्तथा ॥ आसुरान्विषयान्ज्ञात्वावैश्वदेवांस्तथैवच ॥ ८ ॥ देवर्षिविषयान्ज्ञात्वायोगानामपिचेश्वरान् ॥ प्रजापतीनांविषयान्ब्रह्मणोविषयांस्तथा ॥ ९ ॥ आयुषश्चपरंकालंलोकेविज्ञायतत्त्वतः ॥ सुखस्यचपरंतत्त्वंविज्ञायवदतांवर ॥ १० ॥ प्राप्तेकालेचयद्दुःखंपततांविषयैषिणां ॥ तिर्यक्षुपततांदुःखंपततांनरकेच यत् ॥ ११ ॥ स्वर्गस्यचगुणान्कृत्स्नान्दोषान्सर्वांश्चभारत ॥ वेदवादेयेपिदोषागुणायेचापिवैदिकाः ॥ १२ ॥ ज्ञानयोगेचयेदोषागुणायोगेचयेनृप ॥ सांख्यज्ञा नेचयेदोषास्तथैवचगुणान्नृप ॥ १३ ॥ सत्वंदशगुणंज्ञात्वारजोनवगुणंतथा ॥ तमश्चाष्टगुणंज्ञात्वाबुद्धिंसप्तगुणांतथा ॥ १४ ॥ षड्गुणंचमनोज्ञात्वानभःपंचगु णंतथा ॥ बुद्धिंचतुर्गुणांज्ञात्वातमश्चत्रिगुणंतथा ॥ १५ ॥ द्विगुणंचरजोज्ञात्वासत्वमेकगुणंपुनः ॥ मार्गंविज्ञायतत्त्वेनप्रलयेप्रेक्षणंतथा ॥ १६ ॥

दशनिसर्गजाः आस्तिकत्वमकार्पण्यंसुखदुःखोपसेवनं भेदःपुरुषताचैवकामक्रोधौमदस्तथा दर्पद्वेषातिवादाश्चनवैतेराजसागुणाः तमोमोहोमहामोहस्तामिस्रश्चांधपंचमः निद्राप्रमादआलस्यमित्यष्टौतमसो गुणाइति बुद्धिसप्तगुणांमहदहंकारपंचतन्मात्ररूपां ॥ १४ ॥ मनःश्रोत्रादिपंचकेनसहषड्रूपं नभःवियदादिपंचकरूपं बुद्धिःसंशयनिश्चयगर्वस्मरणरूपा तमःअप्रतिपत्तिविप्रतिपत्तिविपरीतप्रतिपत्तिरूपं ॥ ॥ १५ ॥ रजःप्रवृत्तिदुःखरूपं सत्वंप्रकाशरूपं बुध्यादीनांपुनर्ग्रहणंप्रातिलोम्येनसत्वेतत्प्रविलापनार्थं एतेपंचपंचाशत् एतेषांमध्येतत्त्वेनयाथात्म्येनमार्गंआत्मप्रापकंसत्वादिप्रधानंविज्ञायहानार्थंतत्प्रतिवं धकंचरजस्तमःप्रधानंगुणजातंविज्ञायप्रलयेप्राकृतलयेतथाप्रेक्षणेआत्मतत्त्वालोचनेच ॥ १६ ॥

ज्ञानविज्ञानसंपन्नाः एतान्सर्वान्यथतोऽनुभवतश्वज्ञात्वाकारणैर्मोक्षोपयोगिभिः सात्विकैर्भावैर्भावितात्मानोवासितचित्ताःमोक्षंप्राप्नुवंति सूक्ष्माःरविरश्मयोवायवोवा ॥ १७ ॥ अत्रप्राणेभ्योदेवादेवेभ्यो लोकाइतिश्रुत्यनुसारादिंद्रियेभ्योदेवतास्तदृष्टिंदेवताभ्योलोकसृष्टिंचाभ्युपेत्यब्रह्मणिसर्वलयमाह रूपेणेति रूपेणरूपवताद्रव्येणदृष्टिचक्षुरिंद्रियंसंयुक्तंकुंडलेनकनकमिव चक्षुर्व्यतिरिक्तोरूपद्रव्यदेवतादिर्विषयोनास्तीत्यर्थः एवमग्रेपियावन्मोक्षंज्ञेयम् ॥ १८ ॥ वायुंत्वगिंद्रियदेवतांनभसिस्वकारणेसंश्रितं एतच्चसर्वदेवतोपलक्षणं मोहंवैचित्यंतमसितमोगुणे लोभंरजःकार्यमर्थेषु तमसोर्थानांचवियोगेमोहलोभौन भवतइतिदृष्टांतमात्रमिदं ॥ १९ ॥ क्रांतपादविक्षेपे बलेहस्तेंद्रिये कोष्ठेउदरे देवींपृथ्वीं ॥ २० ॥ महतिमहत्तत्त्वकार्येहंकारे महत्बुद्धौमहत्तत्वे ॥ २१ ॥ आत्मनिजीवत्वंपदार्थे ॥ २२ ॥ ईशेमायाविशिष्टेदेवेनारायणेचेतितस्यैवविशेषणे तत्पदार्थे मोक्षेकैवल्येनिर्विकल्पवस्तुनि तच्चनकचित्सक्तं स्वेमहिम्निप्रतिष्ठितइतिश्रुतेः ॥ २३ ॥ ननुरूपादीनांमोक्षमात्रत्वोक्तिरागममात्रंनत्वत्रकाचिदुपपत्तिरस्तीत्याशंक्याह ज्ञात्वेति सत्वगुणंदेहबुद्धिसत्वमयंस्वामंशरीरंषोडशभिर्गुणैःकार्यैः प्राणाच्छ्रद्धांखंवायुर्ज्योतिरापःपृथिवींद्रियंमनोन्नमन्नाद्वीर्यंतपोमंत्राःकर्मलोकेपुनामचेतिश्रुत्युक्तैःप्राणादिनामांतैर्वृतंज्ञात्वा स्वभावंप्राक्कर्मचतदुत्पत्तिकारणंचेतनांधीवृत्तिंचतदवभासिकांदेहसमाश्रितेलिंगदेहाश्रितेज्ञात्वाच मध्यस्थंउदासीनंएकंआत्मानंयस्मिन्पापंनविद्यतइतिअसंगंजानीयात् यथैकेनकर्मणास्वाप्नप्रपंचविभ्रमेआत्मनःअसंगत्वंस्थूलशरीरजदुःखाननुवृत्तेर्दृश्यते एवंजाग्रद्भ्रमेपिविपर्ययेपिणांविषयवासनावतांद्वितीयंकर्मकारणंविज्ञायइंद्रियादीनात्माश्रितान्आत्मन्यविद्ययाअध्यारोपितान्जानीयादित्यध्याहृत्ययोज्यं अयमर्थः यथास्वप्नेएकस्यैवात्मनोवासनावशात्सर्वजगदात्मकत्वंआत्मनश्चासंगत्वंदृश्यते एवंजाग्रद्भ्रमेपिज्ञेयमितिसार्धश्लोकद्वयार्थः ॥ २४ ॥

ज्ञानविज्ञानसंपन्नाःकारणैर्भाविताःशुभाः॥ प्राप्नुवंतिशुभंमोक्षंसूक्ष्माइवनभःपरं॥ १७॥ रूपेणदृष्टिंसंयुक्तांघ्राणंगंधगुणेनच॥ शब्देसक्तंतथाश्रोत्रंजिह्वारसगुणेषुच॥ १८॥ तनुंस्पर्शेतथासक्तांवायुंनभसिचाश्रितं॥ मोहंतमसिसंयुक्तंलोभमर्थेषुसंश्रितं॥ १९॥ विष्णुंक्रांतेबलेशक्रंकोष्ठेसक्तंतथानलं॥ अप्सुदेवींसमासक्ताभपस्तेजसिसंश्रिताः॥ २०॥ तेजोवायौतुसंसक्तंवायुंनभसिचाश्रितं॥ नभोमहतिसंयुक्तंमहद्बुद्धौचसंश्रितं॥ २१॥ बुद्धिंतमसिसंसक्तांतमोरजसिसंश्रितं॥ रजःसत्वेतथासक्तंसत्वंसक्तंतथात्मनि॥ २२॥ सक्तमात्मानमीशेचदेवेनारायणेतथा॥ देवंमोक्षेचसंसक्तंमोक्षंसक्तंतुनक्वचित्॥ २३॥ ज्ञात्वासत्वगुणंदेहंवृतंषोडशभिर्गुणैः॥ स्वभावंचेतनांचैवज्ञात्वादेहसमाश्रिते॥ २४॥

॥ २५ ॥ एतस्माद्वासनामयादवस्थात्रयसंचरादात्मनोमोक्षस्यदुर्लभत्वंवक्ष्यमाणैःकारणैर्विज्ञायकश्चिन्मोक्षबुद्धिंसमाश्रितोभवतीतिचतुर्दशेनान्वयः ॥ २६ ॥ यःप्राणादीन्पंचैकीकृत्याधोनयतिसोऽधोऽनिलःषष्ठः एवंप्रवहऊर्ध्वनेतासप्तमः ॥ २७ ॥ तएतेसप्तवायवःप्रत्येकंसप्तधाविहिताः अयंभावः यथैकस्मिन्वटेऽनेकानिबीजानितेषुचबीजेषुप्रतिबीजमनंतानिबीजानितद्वदेकस्मिन्देहेसप्तप्राणाःप्रतिप्राणंस

मध्यस्थमेकमात्मानंपापंयस्मिन्नविद्यते॥द्वितीयंकर्मविज्ञायनृपतेविषयैषिणां॥२५॥इंद्रियाणींद्रियार्थांश्चसर्वानात्मनिसंश्रितान्॥दुर्लभत्वंचमोक्षस्यविज्ञायश्रुतिपूर्वकं॥ २६ ॥ प्राणापानौसमानंचव्यानोदानौचतत्त्वतः॥अधश्चैवानिलंज्ञात्वाप्रवहंचानिलंपुनः ॥ २७॥ सप्तवातांस्तथाज्ञात्वासप्तधाविहितान्पुनः॥ प्रजापतीनृषींश्चैवमार्गांश्चैवबहून्वरान्॥ २८॥ सप्तर्षींश्चबहून्ज्ञात्वाराजर्षींश्चपरंतप ॥ सुरर्षीन्महतश्चान्यान्ब्रह्मर्षीन्सूर्यसन्निभान् ॥ २९ ॥ ऐश्वर्याच्च्यावितान्दृष्ट्वाकालेनमहतानृप॥ महतांभूतसंघानांश्रुत्वानाशंचपार्थिव ॥ ३० ॥ गतिंचाप्यशुभांज्ञात्वानृपतेपापकर्मिणां ॥ वैतरण्यांचयद्दुःखंपतितानांयमक्षये॥ ३१ ॥ योनीषुचविचित्रासुसंसारानशुभांस्तथा॥ जठरेचाशुभेवासंशोणितोदकभाजने॥ ३२ ॥ श्लेष्ममूत्रपुरीषेचतीव्रगंधसमन्विते॥ शुक्रशोणितसंघातेमज्जास्नायुपरिग्रहे॥ ३३ ॥ शिराशतसमाकीर्णेनवद्वारेपुरेऽशुचौ॥ विज्ञायहितमात्मानंयोगांश्चविविधान्नृप॥३४॥ तामसानांचजंतूनांरमणीयावृतात्मनां॥ सात्विकानांचजंतूनांकुत्सितंभरतर्षभ॥ ३५॥ गर्हितंमहतामर्थेसांख्यानांविदितात्मनां॥ उपप्लवांस्तथाघोरान्शशिनस्तेजसस्तथा ॥ ३६॥ ताराणांपतनंदृष्ट्वानक्षत्राणांचपर्ययं॥ द्वंद्वानांविप्रयोगंचविज्ञायकृपणंनृप ॥ ३७॥ अन्योन्यभक्षणंदृष्ट्वाभूतानामपिचाशुभं ॥ बाल्येमोहंचविज्ञायक्षयंदेहस्यचाशुभं॥ ३८॥ रागेमोहेचसंप्राप्तेक्वचित्सत्वंसमाश्रितं ॥ सहस्रेषुनरःकश्चिन्मोक्षबुद्धिंसमाश्रितः ॥ ३९ ॥ दुर्लभत्वंचमोक्षस्यविज्ञायश्रुतिपूर्वकं ॥ बहुमानमलब्धेषुलब्धेमध्यस्थतांपुनः॥ ४० ॥ विषयाणांचदौरात्म्यंविज्ञायनृपतेपुनः॥ गतासूनांचकौंतेयदेहान्दृष्ट्वातथाशुभान्॥ ४१ ॥ वासंकुलेषुजंतूनांदुःखंविज्ञायभारत॥ ब्रह्मघ्नानांगतिंज्ञात्वापतितानांसुदारुणां॥ ४२॥ सुरापानेचसक्तानांब्राह्मणानांदुरात्मनां॥ गुरुदारप्रसक्तानांगतिंविज्ञायचाशुभां॥ ४३॥

प्तसप्तप्राणाएवमुत्तरोत्तरमितिजगदानंत्यमुक्तं तस्मात्संसारबीजस्याज्ञानस्यतत्त्वज्ञानेनोच्छेदयतितव्यमितिभावः ॥ २८ ॥ २९ ॥ ननुसंत्यनेकेप्राजापत्यादिदेहाएवमुखमयाःकिंमोक्षेणेत्याशंक्यतेषामप्यैश्वर्यस्यांतवत्त्वान्नेत्याह ऐश्वर्यादिति ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ उपप्लवान्उपरागान् तेजसःसूर्यस्य ॥ ३६ ॥ द्वंद्वानांदंपतीनां ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ क्वचित्पुंसि ॥ ३९ ॥ बहुमानंअत्यादरं मध्यस्थतांऔदासीन्यं ॥ ४० ॥ दौरात्म्यंबंधहेतुतां ॥ ४१ ॥ कुलेषुगृहेषु ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

॥ ४४ ॥ ४५ ॥ संवत्सरक्षयोबृहस्पतेर्मध्यमराशिभोगयोरंतरालेसूर्यस्यद्विरेकराशिसंक्रमेभवति मासक्षयोदर्शयोरंतरालेसूर्यसंक्रांतिद्वयं ॥ ४६ ॥ पक्षक्षयःसार्धचतुर्दशदिनमध्येपर्वद्वयंनदात्रयोदशभिर्दिनैःपक्षोभवति दिवसक्षयःसूर्योदययोरंतरालेतिथित्रयस्पर्शः कालाभिमानिदेवतानामपिक्षयोदयौदृश्येतेकिमुतकाल्यमानानामस्मदादीनामितिभावः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ बाह्यदोषानु

॥१९५॥

जननीषुचवर्तंतेयेनसम्यग्युधिष्ठिर॥ संदंवकेषुलोकेषुयेनवर्ततिमानवाः ॥४४॥ तेनज्ञानेनविज्ञायगतिंचाशुभकर्मणां॥ तिर्यग्योनिगतानांचविज्ञायगतयःपृथक् ॥ ४५ ॥ वेदवादांस्तथाचित्रानृतूनांपर्ययांस्तथा ॥ क्षयंसंवत्सराणांचमासानांचक्षयंतथा ॥ ४६ ॥ पक्षक्षयंतथादृष्ट्वादिवसानांचसंक्षयं ॥ क्षयंवृद्धिंचचंद्रस्यदृष्ट्वाप्रत्यक्षतस्तथा ॥ ४७॥ वृद्धिंदृष्ट्वासमुद्राणांक्षयंतेषांतथापुनः ॥ क्षयंधनानांदृष्ट्वाचपुनर्वृद्धिंतथैवच ॥ ४८॥ संयोगानांक्षयंदृष्ट्वायुगानांचविशेषतः ॥ क्षयंचदृष्ट्वाशैलानांक्षयंचसरितांतथा ॥ ४९ ॥ वर्णानांचक्षयंदृष्ट्वाक्षयांतंचपुनःपुनः ॥ जरामृत्युस्तथाजन्मदृष्ट्वादुःखानिचैवह ॥ ५० ॥ देहदोषांस्तथाज्ञात्वातेषांदुःखंचतत्त्वतः ॥ देहविक्लवतांचैवसम्यग्विज्ञायतत्त्वतः ॥ ५१ ॥ आत्मदोषांश्चविज्ञायसर्वानात्मनिसंश्रितान् ॥ स्वदेहादुत्थितान्गंधांस्तथाविज्ञायचाशुभान् ॥५२॥ युधिष्ठिरउवाच कान्स्वगात्रोद्भवान्दोषान्पश्यस्यमितविक्रम ॥ एतन्मेसंशयंकृत्स्नंवक्तुमर्हसितत्त्वतः ॥ ५३ ॥ भीष्मउवाच पंचदोषान्प्रभोदेहेप्रवदंतिमनीषिणः ॥ मार्गज्ञाःकापिलाःसांख्याःशृणुतानरिसूदन ॥ ५४ ॥ कामक्रोधौभयंनिद्रापंचमःश्वासउच्यते ॥ ५५ ॥ एतेदोषाःशरीरेषुदृश्यंतेसर्वदेहिनां ॥ छिंदंतिक्षमयाक्रोधंकामंसंकल्पवर्जनात् ॥ ५६ ॥ सत्वसंसेवनान्निद्रामप्रमादाद्भयंतथा ॥ छिंदंतिपंचमंश्वासमल्पाहारतयानृप ॥ ५७॥ गुणान्गुणशतैर्ज्ञात्वादोषान्दोषशतैरपि ॥ हेतून्हेतुशतैश्चित्रैश्चित्रान्विज्ञायतत्त्वतः ॥ ५८ ॥ अपांफेनोपमंलोकंविष्णोर्मायाशतैर्वृतं ॥ चित्रभित्तिप्रतीकाशंनलसारमनर्थकं ॥ ५९ ॥ तमःश्वभ्रनिभंदृष्ट्वावर्षबुद्बुदसंनिभं ॥ नाशप्रायंसुखाद्धीनंनाशोत्तरमिहावशं ॥ ६० ॥ रजस्तमसिसंमग्नंपंकेद्विपमिवावशं ॥ सांख्याराजन्महाप्राज्ञास्त्यक्त्वास्नेहंप्रजाकृतं ॥६१॥ ज्ञानयोगेनसांख्येनव्यापिनामहतानृप ॥ राजसानशुभान्गंधांस्तामसांश्चतथाविधान् ॥६२॥

॥१९५॥

कादेहजान्दोषानाह स्वदेहादिति उत्थितान्दोषानित्यनुषंगः ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ नलसारंनलतृणवदंतःसारहीनं ॥ ५९ ॥ नाशप्रायंनाशबहुलं ॥६०॥६१॥६२॥

शुभाशुभांश्चगंधान्तपोदंडेनज्ञानशस्त्रेणधीकुठारेणच्छित्वायतयःसागरंतरंतीतिदशमेनसंबंधः ॥६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ तीर्त्वाचेति जन्मईदृशेनालोचनेनज न्मयुक्तंस्थूलंशरीरंतीर्त्वाविस्मृत्यविमलंनभःप्रविशंति देहाध्यासापायेव्योमसंविदुदेतीत्यर्थः ॥ ७२ ॥ तत्रेति तस्मिन्हार्देव्योम्निपद्मतंतुवत् यथाकमलनालेनांतःसुषिरेणजलंमुखेनाकृष्यमाणमंतःप्रविश तितद्वत् आत्मनिप्रणिधीयमानमनोद्वारासूर्योंऽतराविश्यतत्रैवत्द्दयाकाशेसांख्यान्प्रतिस्वनाडीभिःसंबंधाच्चतुर्दशभुवनगनान्विषयान्वहतिप्रापयति प्रवहन्विषयान्नित्यनेन विषयैःसहसूर्यस्यनित्यसंबंधोदर्शि तः व्योमसंविदुदयेसांख्यस्यसार्वज्ञ्यंसार्वात्म्यंसर्वभोगभाक्त्वंचोदेतीत्यर्थः एतेनप्रत्यगात्मस्थाएवविषयामुकुरमुखवदज्ञानवशात्पराक्त्वेनभांनीत्यात्माद्वैतमुपपादितं हार्दनाडीनांसूर्यरश्मिभिःसंबंधस्तेपांचब्रह्मां डेनसंबंधश्छांदोग्यादावुक्तःप्रागेवोदाहृतः ॥ ७३ ॥ तत्रेति तत्रहार्दाकाशेतांस्तेजोबन्नात्मकान्विषयान्प्रवहसंज्ञकोवायुःप्रतिगृह्णातिस्वात्मसात्करोति तथाचश्रुतिः वायुर्ह्येवैतान्सर्वान्संवृंक्तेइति किंकृत्वा

पुण्यांश्वसात्विकान्गंधान्स्पर्शजान्देहसंश्रितान् ॥ छित्वाशुज्ञानशस्त्रेणतपोदंडेनभारत ॥ ६३ ॥ ततोदुःखोदकंघोरंचिंताशोकमहाह्रदं ॥ व्याधिमृत्युमहाग्राहंमहाभयमहोरगं ॥ ६४ ॥ तमःकूर्मंरजोमीनंप्रज्ञयासंतरंत्युत ॥ स्नेहपंकंजरादुर्गंज्ञानदीपमरिंदम ॥ ६५ ॥ कर्मागाधंसत्यतीरंस्थितव्रतमरिंदम ॥ हिंसाशीघ्रमहावेगंनानारससमाकरं ॥ ६६ ॥ नानाप्रीतिमहारत्नंदुःखज्वरसमीरणं ॥ शोकतृष्णामहावर्ततीक्ष्णव्याधिमहागजं ॥ ६७ ॥ अस्थिसंघातसंघट्टंश्लेष्मफेनमरिंदम ॥ दानमुक्ताकरंघोरंशोणितह्रदविद्रुमं ॥ ६८ ॥ हसितोत्कुष्टनिर्घोषंनानाज्ञानसुदुस्तरं ॥ रोदनाश्रुमलक्षारंसंगत्यागपरायणं ॥ ६९ ॥ पुत्रदारजलौकोघंमित्रबांधवपत्तनं ॥ अहिंसासत्यमर्यादंप्राणत्यागमहोर्मिणं ॥ ७० ॥ वेदांतगमनद्वीपंसर्वभूतदयोदधिं ॥ मोक्षदुर्लभविषयंवडवामुखसागरं ॥ ७१ ॥ तरंतियतयःसिद्धांज्ञानयानेनभारत ॥ तीर्त्वातिदुस्तरंजन्मविशंतिविमलंनभः ॥ ७२ ॥ तत्रतान्सुकृतीन्सांख्यान्सूर्योवहतिरश्मिभिः ॥ पद्मतंतुवदाविश्यप्रवहन्विषयान्नृप ॥ ७३ ॥ तत्रतान्प्रवहोवायुःप्रतिगृह्णातिभारत ॥ वीतरागान्यतीन्सिद्धान्वीर्ययुक्तांस्तपोधनान् ॥ ७४ ॥ सूक्ष्मःशीतःसुगंधीचसुखस्पर्शश्चभारत ॥ सप्तानांमरुतांश्रेष्ठोलोकान्गच्छतियःशुभान् ॥ सतान्वहतिकौंतेयनभसःपरमांगतिं ॥ ७५ ॥

वीतरागान् यतीन् अपेक्ष्येतिशेषः संप्रज्ञानसुखास्वादसक्तेसांख्येवायुर्विषयान्नसंहरति अन्यथातुसंहरतीत्यर्थः अतएवसमाधिप्रकृत्योक्तं गौडपादीये नास्वादयेत्सुखंतत्रेति ॥ ७४ ॥ सूक्ष्मइति सूक्ष्मस्त्वगिंद्रियाग्राह्यस्पर्शः ननुसूर्यरश्मिसंबंधेपिब्रह्मांडंनहार्दाकाशेप्रवेष्टुमर्हति अत्रत्यानांघटादीनांसूर्यास्तोत्तरंलोकांतरसंबंधादर्शनादित्याशंक्याह सप्तानामिति तान्पिंडब्रह्मांडरूपान्विषयान् यथायंप्रवहोवायुःदेहेनसंबंधात्स्वयंलोकान्प्रतिगच्छति पिंडंचतत्तल्लोकान्प्रतिवहति एवंनभसःपरमांगतिंहार्दाकाशंगच्छतिब्रह्मांडंचतंप्रतिवहति तथाचब्रह्मांडंवातरज्जुभिःसूर्यमंडलेनिबद्धमतोहार्दनभसिसूर्यप्रवेशेनब्रह्मांडस्यापिप्रवेशोयुज्यते अत्रत्यघटादीनांतुरात्रावपिसूर्यरश्मिसंबंधविघटनंनास्तीतिनतैःसहदेशांतरगमनप्रसक्तिरस्ति अतोयुक्तमुक्तंतत्रतानसुकृतीनित्यादि ॥ ७५ ॥

नभइति तमसः सूक्ष्मतमः परिणामो व्योमसंविनूनभआख्या रजसः परमां गतिमहंकारं नयति सत्वस्य परमां गतिं महत्तत्त्वमस्मितामात्रं शुद्धत्वंपदार्थं तस्यापि परमा गतिः प्रभुस्तत्पदार्थस्तस्यापि निरुपाधिचिन्मात्रमित्यर्थः ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ योगवत्सांख्येपि शौचादिकंतुल्यमित्युक्तं नदत्रोपसंहरति निर्द्वंद्वानामिति सेयमात्मनिष्ठा योगैर्विषयेभ्यश्चित्तवृत्तेर्निरोधइत्युच्यते सांख्यैस्तु नत्तद्विषयसहितानां वृत्तीनां लवणोदकन्यायेन प्रविलापनमित्युच्यते एवमयं भाषाभेदएव शमादिसाधनं कैवल्यं च फलं पक्षद्वयेपि समानमिति प्रागुक्तं न प्रस्मर्तव्यं ॥ ७९ ॥ भगवंतं षड्गुणैश्वर्यसंपन्नं परमात्मानमेव परं मोक्षाख्यं स्थानं प्राप्य आजन्ममरणं सर्वज्ञत्वाज्जन्ममरणादिकं स्मरंति न वा मोक्षे विशेषविज्ञानमस्ति न वेति प्रश्नः कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति यएवं वेदाहं ब्रह्मास्मीति सइदं सर्वं भवतीति मोक्षे सार्वज्ञ्यसार्वात्म्ययोः श्रवणात्

नभोवहति लोकेश रजसः परमां गतिं ॥ रजोवहति राजेंद्र सत्वस्य परमां गतिं ॥ ७६ ॥ सत्वं वहति शुद्धात्मन्परं नारायणं प्रभुं ॥ प्रभुर्वहति शुद्धात्मा परमात्मानमात्मना ॥ ७७ ॥ परमात्मानमासाद्य तद्भूतायतनामलाः ॥ अमृतत्वाय कल्पंते न निवर्तंति वा विभो ॥ ७८ ॥ परमा सा गतिः पार्थ निर्द्वंद्वानां महात्मनां ॥ सत्यार्जवरतानां वै सर्वभूतदयावतां ॥ ॥ ७९ ॥ युधिष्ठिरउवाच स्थानमुत्तममासाद्य भगवंतं स्थिरव्रताः ॥ आजन्ममरणं वा ते स्मरंत्युत न वानघ ॥ ८० ॥ यदत्र तथ्यं तन्मे त्वं यथावद्वक्तुमर्हसि ॥ त्वदृते पुरुषं नान्यं प्रष्टुमर्हामि कौरव ॥ ८१ ॥ मोक्षदोषो महानेष प्राप्य सिद्धिगतानृषीन् ॥ यदि तत्रैव विज्ञाने वर्ततेयनयः परे ॥ ८२ ॥ प्रवृत्तिलक्षणं धर्मं पश्यामि परमं नृप ॥ मग्नस्य हि परं ज्ञानं किं नदुःखतरं भवेत् ॥ ८३ ॥ भीष्मउवाच यथान्यायं त्वया तात प्रश्नः पृष्टः सुसंकटः ॥ बुधानामपि संमोहः प्रश्नेस्मिन्भरतर्षभ ॥ ८४ ॥ अत्रापि तत्त्वं परमं शृणु सम्यङ्मयेरितं ॥ बुद्धिश्च परमा यत्र कापिलानां महात्मनां ॥ ८५ ॥

यत्रत्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येदिति विशेषविज्ञानाभावश्रुतेश्च संशयः ॥ ८० ॥ ८१ ॥ एषद्विविधोपि मोक्षे महान्दोषः स्फुरति सिद्धिगतान्मोक्षप्रतिपादकान् ऋषीन्मंत्रान्प्राप्य स्फुरति परस्परविरुद्धस्यैकत्र पक्षद्वयस्यासंभवात् अन्यतरांगीकारेऽवश्यकर्तव्येऽन्यतरश्रुतेर्बाधो भवतीत्यर्थः यदीति तत्रैव मोक्षेपि विज्ञाने विशेषदर्शने सति कर्मैव श्रेष्ठं किं संन्यासाद्यायासेनेत्यर्थः ॥ ८२ ॥ तदभावे तु महान्दोषः सुषुप्तावि विगलितज्ञानस्यापि ज्ञानमस्तीत्युच्यते चेत् इतो दुःखतरं अयुक्ततरं न किंचिदित्यर्थः ॥ ८३ ॥ बुधानां मैत्रेयीप्रभृतीनामप्यत्र संमोहो दृश्यते तथाहि मैत्रेयी मुक्तौ द्वैतदर्शने कर्मफलसाम्यं द्वैतादर्शने मूढतमत्वं च पश्यंती अन्यतरस्य श्रेयस्त्वमप्रतिपद्यमाना याज्ञवल्क्यमवोचत् अत्रैव मा भगवानमूमुहदिति मामां ॥ ८४ ॥ ८५ ॥

अत्रसमाधानमाह इंद्रियाणीति देहिनांप्राणिनांस्वस्वेदेहेस्वस्वरूपेऽधिष्ठानेस्थितानिइंद्रियाण्येवमनःषष्ठानिबुध्यंतेविशेषतःपश्यंति यतस्तानिआत्मनोविशेषविज्ञानेकारणानिहेतुभूतानि कथं सूक्ष्मश्चिदात्मातैः कर्तृकारणरूपैःपश्यति बाह्यमाभ्यंतरंवाविषयंप्रकाशयति अयंभावः प्रत्यक्षंहिबाह्यमर्थंचक्षुषैवपश्यति तदभावेनपश्यति नचतावताआत्मनःप्रकाशनशक्तिर्हीयतेतेनविनापिस्वप्नेनद्दर्शनात् एवंसुप्तिसमाध्योर्मनसाविनापिनास्यात्मनोज्ञशक्तिवियोगः उपकरणस्यस्वातंत्र्याविघातकत्वात् तथाचकरणाभावकृतमेवास्यविशेषविज्ञानराहित्यं नत्वज्ञत्वकृतमितिकैवल्येपिनात्मनःसार्वज्ञ्यहानिः तथाचश्रुतिः यद्वैतन्नपश्यतिपश्यन्वैतन्नपश्यतियद्वैतंनशृणोत्यशृण्वन्वैतच्छृणोतीत्यादिकासुप्त्यादावप्यात्मनोद्रष्टृत्वादिकंदर्शयति ॥ ८६ ॥ आत्मनोज्ञशक्त्यवियोगंदर्शयितुमिंद्रियाणांजडत्वमाह आत्मनेति वस्तुतइंद्रियाणिस्वरूपेणैवनसंति अध्यस्तत्वात् परमनेस्थित्वानत्सत्त्वमुपेत्यापितानिकाष्ठवदचेतनान्येवातोविनश्यंति तत्रफेनदृष्टांतोयथायोग्यंयोजनीयः यथाफेनोजलेनविनास्वयंनिरात्मैवसात्मत्वेनदृष्टोपितेनविनान

इंद्रियाण्येवबुध्यंतेस्वदेहेदेहिनांनृप ॥ कारणान्यात्मनस्तानिसूक्ष्मःपश्यतितैस्तुसः ॥ ८६ ॥ आत्मनाविप्रहीणानिकाष्ठकुड्यसमानितु ॥ विनश्यंतिनसंदेहःफेनाइवमहार्णवे ॥ ८७ ॥ इंद्रियैःसहसुप्तस्यदेहिनःशत्रुतापन ॥ सूक्ष्मश्चरतिसर्वत्रनभसीवसमीरणः ॥ ८८ ॥ सपश्यतियथान्यायंस्पर्शान्स्पृशतिवाविभो ॥ बुध्यमानोयथापूर्वमखिलेनेहभारत ॥ ८९ ॥ इंद्रियाणीहसर्वाणिस्वेस्वेस्थानेयथाविधि ॥ अनीशत्वात्प्रलीयंतेसर्पाहतविषाइव ॥ ९० ॥ इंद्रियाणांतुसर्वेषांस्वस्थानेष्वेवसर्वशः ॥ आक्रम्यगतयःसूक्ष्माश्चरत्यात्मानसंशयः ॥ ९१ ॥ सत्वस्यचगुणान्कृत्स्नान्रजसश्चगुणान्पुनः ॥ गुणांश्चतमसःसर्वान्गुणान्बुद्धेश्चभारत ॥ ९२ ॥ गुणांश्चमनसश्चापिनभसश्चगुणांश्चसः ॥ गुणान्वायोश्चधर्मात्मन्स्नेहजांश्चगुणान्पुनः ॥ ९३ ॥

तिष्ठतीति ॥ ८७ ॥ इंद्रियाणांजडत्वमुक्त्वात्मनःस्वयंज्योतिष्ट्वमाह इंद्रियैरिति देहाभिमानिनःसेंद्रियस्यस्वप्नेप्रलीनस्यापियंःसूक्ष्मःअंतरात्मासर्वत्रविषयेचरति जाग्रतीवस्वप्नेपिसर्वंविषयंभासयतीत्यर्थः ॥ ८८ ॥ एतदेवाह सइति यथापूर्वंजाग्रद्वदित्यर्थः ॥ ८९ ॥ इंद्रियाणांसात्मत्वमात्मचैतन्यानुवेधादेवेत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यामाह इंद्रियाणीति इहस्वप्नेअनीशत्वान्नास्तिईशःप्रवर्तकोयेषांतानितथात्वात् ॥ ९० ॥ व्यतिरेकमुक्त्वान्वयमाह इंद्रियाणांत्विति स्वस्थानेस्थितानांगतयःगतीः सर्वाइंद्रियवृत्तयश्चिद्भासा एवउद्यंतीत्यर्थः ॥ ९१ ॥ सर्वत्रचिद्भासंदर्शयति सत्वस्येति सत्वादीनांगुणान्व्याप्यआत्माचरतीति पूर्वेणान्वयः सत्वस्यगुणान्धर्मादीन् रजसःप्रवृत्त्यादीन् तमसःअप्रवृत्त्यादीन् बुद्धेरध्यवसायादीन् ॥ ९२ ॥ मनसःसंकल्पादीन् नभआदीनांश्रोत्रादीन् स्नेहजान्स्नेहोजलंजायतेतस्मात्तेजसस्तज्जान् ॥ ९३ ॥

सर्वाण्येवेति सर्वाणिउक्तान्यनुक्तानिचक्षेत्रज्ञेषुसन्निहितानिसत्वादीनिगुणैर्मायिकैश्चित्तसत्वानंदत्वाद्यैर्व्याप्यआत्माब्रह्मक्षेत्रज्ञंजीवंव्याप्तिव्यामोमि कर्मणीचतमेवक्षेत्रज्ञंव्यामुनइतिसंबंधः ॥१४॥ इंद्रियाणि मनःषष्ठानि एतच्चक्षेत्रज्ञस्यकर्मसंबंधेकारणमुपन्यस्तं ॥१५॥ मुक्तिकारणंचाह प्रकृतिमिति चादिंद्रियाणि इंद्रियाणिकार्योपाधिप्रकृतिंकारणोपाधिंचातीत्यक्षेत्रज्ञःअव्ययंवृद्धिन्हासशून्यंकूटस्थमात्मानंग च्छति तमेवविशिनष्टिपरमिति ॥ १६ ॥ तत्प्राप्तिफलमाह विमुक्तइति ॥ १७॥ ननुपरमात्मानंप्राप्तस्यानिवृत्तौपुनर्देहस्योत्थानंनस्यादित्याशंक्याह शिष्टमिति निवृत्तेपिकारणेचक्रभ्रमिन्यायेनशिष्टंमन आदिप्रतियोगिनोआगच्छंतिगच्छंति यथाकालंसमाधिव्युत्थानकालभेदेन गुरोःसंदेशकारिणः प्रारब्धकर्मानुसारिणीश्वरप्रेरणानांकर्तुशीलंयेषांते ॥ १८ ॥ एवंजीवन्मुक्तिसद्भावमुक्त्वाविदेहकैवल्यमाह

अपांगुणांस्तथापार्थपार्थिवांश्चगुणानपि ॥ सर्वाण्येवगुणैर्व्याप्यक्षेत्रज्ञेषुयुधिष्ठिर ॥ ९४ ॥ आत्माचव्याप्तिक्षेत्रज्ञंकर्मणीचशुभाशुभे ॥ शिष्याइवमहात्मानमिंद्रियाणिचतंप्रभो ॥ ९५ ॥ प्रकृतिंचाप्यतिक्रम्यगच्छत्यात्मानमव्ययं ॥ परंनारायणात्मानंनिर्द्वंद्वंप्रकृतेःपरं ॥ ९६ ॥ विमुक्तःपुण्यपापेभ्यःप्रविष्टस्तमनामयं ॥ परमात्मानमगुणंननिवर्ततिभारत ॥ ९७ ॥ शिष्टंतत्रमनस्तातइंद्रियाणिचभारत ॥ आगच्छंतियथाकालंगुरोःसंदेशकारिणः ॥ ९८ ॥ शक्यंचाल्पेन कालेनशांतिंप्राप्तुंगुणार्थिना ॥ एवमुक्तेनकौंतेययुक्तज्ञानेनमोक्षिणा ॥ ९९ ॥ सांख्याराजन्महाप्राज्ञागच्छंतिपरमांगतिं ॥ ज्ञानेनानेनकौंतेयतुल्यंज्ञानंनविद्यते ॥ १०० ॥ अत्रतेसंशयोमाभूज्ज्ञानंसांख्यंपरंमतं ॥ अक्षरंध्रुवमेवोक्तंपूर्णंब्रह्मसनातनं ॥ १०१ ॥ अनादिमध्यनिधनंनिर्द्वंद्वंकर्तृशाश्वतं ॥ कूटस्थंचैवनित्यंचयद्वदंतिमनीषिणः ॥ १०२ ॥ यतःसर्वाःप्रवर्तंतेसर्गप्रलयविक्रियाः ॥ यच्चशंसंतिशास्त्रेषुवदंतिपरमर्षयः ॥ १०३ ॥ सर्वेविप्राश्चदेवाश्चतथाशमविदो जनाः ॥ ब्रह्मण्यंपरमंदेवमनंतंपरमच्युतं ॥ १०४ ॥ प्रार्थयंतश्चतंविप्रावदंतिगुणबुद्धयः ॥ सम्यग्युक्तास्तथायोगाःसांख्याश्चामितदर्शनाः ॥ १०५ ॥

शक्यमिति अल्पेनवर्तमानदेहपातावधिनाशांतिंविदेहमुक्तिं ॥ ९९ ॥१००॥ परंयोगापेक्षयाश्रेष्ठं एवंसांख्येनयोगेनवाशोधितस्यत्वंपदार्थस्यब्रह्माद्वैतसिद्धयेतत्पदार्थाभेदंवक्तुंतत्पदार्थस्वरूपमाह अक्षरमि त्यादिना अक्षरंव्यापकं अश्नोतेःसरन् ध्रुवंअचंचलं अतएवपूर्णंब्रह्मसर्वोत्कृष्टं सनातनंसदैकरूपं ॥ १०१ ॥ निर्द्वंद्वंद्वैतवर्जितं कर्तृजगज्जन्मादिहेतुः शाश्वतंअखंडदंडायमानं कूटस्थंनिर्विकारं ॥१०२॥ ॥१०३॥ ब्रह्मण्यंब्रह्मजातिहितं ॥ १०४ ॥ प्रार्थयंतः गुणेषुविषयेषुबुद्धिर्येषांते तंवदंतिमायिकैर्गुणैःस्तुवंति सांख्यायोगाश्चस्तुवंति जगत्कर्तृत्वेनआदिगुरुत्वेनचेतिशेषः ॥ १०५॥

सांख्यज्ञानंशुद्धचिन्मात्रंतस्यस्वरूपमित्यर्थः तत्सत्त्वेमानमाह अभिज्ञानानीति घटादीनांज्ञानानितान्येवतस्यामूर्तेर्ब्रह्मणोमतंज्ञानं मनज्ञाने ऽस्माद्भावेनिष्ठा निर्विषयघटादिज्ञानमेवपरंब्रह्मेत्यर्थः यथोक्तंवार्तिके परागर्थप्रमेयेषुयाफलत्वेनसंमता संवित्सैवेहमेयार्थोवेदांतोक्तिप्रमाणतइति ॥१०६॥ यदुक्तंविधंब्रह्मनतत्सच्चिदानंदरूपंतत्रस्थावरेषुसदंशमात्राभिव्यक्तिः जंगमेषुसच्चिदंशयोर्विद्वत्सुसच्चिदानंदांशानांत्रयाणामप्यभिव्यक्तिरितितेषामुत्तरमुत्तरंश्रेष्ठमित्याहद्वाभ्यां द्विविधानीति अगमंस्थावरं ॥१०७॥ महत्सुब्रह्मवित्सु यन्महज्ज्ञानंतत्सांख्यागतंसांख्येंऽतर्गतं एतेनसांख्यविज्ञानात्सर्वविज्ञानमुक्तं तथाचस्थावराज्जं

अमूर्तेस्तस्यकौंतेयसांख्यंमूर्तिरितिश्रुतिः॥ अभिज्ञानानितस्याहुर्मतंहिभरतर्षभ॥ १०६॥ द्विविधानीहभूतानिपृथिव्यांपृथिवीपते ॥ जंगमागमसंज्ञानि जंगमंतुविशिष्यते॥ १०७॥ ज्ञानंमहद्यद्धिमहत्सुराजन्वेदेषुसांख्येषुतथैवयोगे ॥ यच्चापिदृष्टंविविधंपुराणेसांख्यागतंतन्निखिलंनरेंद्र ॥१०८॥ यच्चेतिहासेषुमहत्सुदृष्टंयच्चार्थशास्त्रेनृपशिष्टजुष्टे॥ ज्ञानंचलोकेयदिहास्तिकिंचित्सांख्यागतंतच्चमहन्महात्मन् ॥ १०९ ॥ शमश्चदृष्टःपरमंबलंचज्ञानंचसूक्ष्मंचयथावदुक्तं॥ तपांसिसूक्ष्माणिसुखानिचैवसांख्येयथावद्विहितानिराजन् ॥११०॥ विपर्ययेतस्यहिपार्थदेवान्गच्छंतिसांख्याःसततंसुखेन॥ तांश्चानुसंचार्यततःकृतार्थाःपतंतिविप्रेषुयतेषुभूयः ॥ १११ ॥ हित्वाचदेहंप्रविशंतिदेवंदिवौकसोद्यामिवपार्थसांख्याः ॥ अतोधिकंतेभिरतामहार्हेसांख्येद्विजाःपार्थिवशिष्टजुष्टे॥ ॥११२॥ तेषांनतिर्यग्गमनंहिदृष्टंनार्वाग्गतिःपापकृताधिवासः॥ नवाप्रधानाअपितेद्विजातयोयेज्ञानमेतन्नृपतेनुरक्ताः॥११३॥ सांख्यंविशालंपरमंपुराणंमहार्णवंविमलमुदारकांतं॥ कृत्स्नंचसांख्यंनृपतेमहात्मानारायणोधारयतेप्रमेयं ॥ ११४॥ एतन्मयोक्तंनरदेवतत्त्वंनारायणोविश्वमिदंपुराणं॥ ससर्गकालेचकरोतिसर्गंसंहारकालेचतदत्तिभूयः॥ ११५॥

गमंश्रेष्ठंजंगमेष्वपिविद्वान्श्रेष्ठतरइतिभावः ॥ १०८ ॥ १०९ ॥ शमादिकंसर्वंसांख्येसांख्यविज्ञाननिमित्तंविहितमित्यर्थः ॥ ११० ॥ विपर्ययेकिंचित्साधनवैकल्यात्ज्ञानानुत्पत्तौ यतेषुयत्नशीलेषु तांश्चानुसंचार्यतेषामाधिपत्यंकृत्वा ॥ १११ ॥ महार्हेअतिपूज्ये ऽधिकमभिरतास्तेदेवंतत्पदार्थंप्रविशंतिक्रमेणेतिशेषः ॥ ११२ ॥ कीदृशीगतिःयापापकृतानांअधिवासः एतत्परोक्षज्ञानफलमुक्तं ॥ ११३ ॥ अपरोक्षज्ञानफलमाह सांख्यमिति कृत्स्नंसांख्यंयोधारयते साक्षात्कृत्यास्तेसनारायणःपरंब्रह्मैव तथाचश्रुतिर्ब्रह्मविद्ब्रह्मैवभवतीति ॥ ११४ ॥ हेनरमयाएतत्देवस्यात्मनस्तत्त्वमुक्तं तच्चनारायणोविश्वमिति सर्वंखल्विदंब्रह्मेतिश्रुतेरित्यर्थः तत्रहेतुः सइति एतेनतज्जलानितिश्रुतेरर्थउक्तः ॥ ११५॥

सांख्यसर्वस्वमाहार्धेन संहृत्येति सर्वंकार्यजातंवियदादिकंसंहृत्यप्रविलाप्य कृत्वनिजदेहेकारणात्मनिसंस्थासमाप्तिर्यस्यसतथाकृत्वा स्वयमपिकारणीत्माप्सुनिर्विशेषचिन्मात्रेशेतेलीनोभवति जगदंतरात्मा नारायणःसर्वप्रत्यग्भूतः एतेनयोयंमायावी जगज्जन्मादिहेतुःसमर्वेषांप्रत्यग्भूतईश्वरश्चिन्मात्रेलीयनइतिनिर्विशेषब्रह्माद्वैतमुक्तंभवति ॥ ११६ ॥ इतिशांति० मोक्ष० नै० भा० एकाधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३०१ ॥ ॥ ७ ॥ त्वंपदार्थशोधकौसांख्ययोगावुक्तातस्यपारमार्थिकंतत्पदार्थत्वंतत्त्ववंकुंअक्षरंध्रुवमेवोक्तमित्यादिनातेतत्पदार्थस्वरूपमुपक्षिप्तंतद्विवरणायारभने किन्तदक्षरमित्या

संहृत्यसर्वंनिजदेहसंस्थंकृत्वाप्सुशेतेजगदंतरात्मा ॥ ११६ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति० मोक्ष० सांख्यकथनेएकाधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३०१ ॥
युधिष्ठिरउवाच किंतदक्षरमित्युक्तंयस्मान्नावर्ततेपुनः ॥ किंचतत्क्षरमित्युक्तंयस्मादावर्ततेपुनः ॥ १ ॥ अक्षरक्षरयोर्व्यक्तिंपृच्छाम्यरिनिषूदन ॥ उपलब्धुं महाबाहोतत्त्वेनकुरुनंदन ॥ २ ॥ त्वंहिज्ञाननिधिर्विप्रैरुच्यसेवेदपारगैः ॥ ऋषिभिश्चमहाभागैर्यतिभिश्चमहात्मभिः ॥ ३ ॥ शेषमल्पंदिनानांतेदक्षिणायनभास्करे ॥ आवृत्तेभगवत्यर्केगंतासिपरमांगतिं ॥ ४ ॥ त्वयिप्रतिगतेश्रेयःकुतःश्रोष्यामहेवयं ॥ कुरुवंशप्रदीपस्त्वंज्ञानदीपेनदीप्यसे ॥ ५ ॥ तदेतच्छ्रोतुमिच्छामित्वत्तःकुरुकुलोद्वह ॥ नतृप्यामीहराजेंद्रशृण्वन्नमृतमीदृशं ॥ ६ ॥ भीष्मउवाच अत्रतेवर्तयिष्यामिइतिहासंपुरातनं ॥ वसिष्ठस्यचसंवादंकरालजनकस्यच ॥ ७ ॥ वसिष्ठंश्रेष्ठमासीनमृषीणांभास्करद्युतिं ॥ पप्रच्छजनकोराजाज्ञानंनैःश्रेयसंपरं ॥ ८ ॥ परमध्यात्मकुशलमध्यात्मगतिनिश्चयं ॥ मैत्रावरुणिमासीनमभिवाद्यकृतांजलिः ॥ ९ ॥ स्वक्षरंप्रश्रितंवाक्यंमधुरंचाप्यनुल्बणं ॥ पप्रच्छर्षिवरंराजाकरालजनकःपुरा ॥ १० ॥ भगवन्श्रोतुमिच्छामिपरंब्रह्मसनातनं ॥ यस्मान्नपुनरावृत्तिमाप्नुवंतिमनीषिणः ॥ ११ ॥ यच्चतत्क्षरमित्युक्तंयत्रेदंक्षरतेजगत् ॥ यच्चाक्षरमितिप्रोक्तंशिवंक्षेम्यमनामयम् ॥ १२ ॥

दि व्यक्तिविवेकंतत्त्वेनयाथात्म्येनउपलब्धुंपृच्छामीतिद्वयोःसंबंधः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ करालनामाजनकःकरालजनकस्तस्य ॥ ७ ॥ ८ ॥ कुशलंऊहापोहसमर्थं गतिरनुभवस्तेननिश्चयोस्यास्तीतितथा अध्यात्मेपरोक्षापरोक्षोभयविधज्ञानवंतमित्यर्थः मैत्रावरुणिंमित्रावरुणयोर्दीक्षितयोरुर्वशीमप्सरसंदृष्ट्वावासतीवरेकुंभेरेतोपतत्ततोगस्त्यवसिष्ठवजायेतामितिबह्वृचानांह्यनुक्रमणिकायांतस्यमैत्रावरुणित्वमुक्तं ॥ ९ ॥ प्रश्रितंविनीतं मधुरंअर्थतः अनुल्बणंकुतर्कहीनं ॥ १० ॥ ११ ॥ यच्चेति यत्राक्षरेक्षरतेलवणोदकवल्लीयते एतेनक्षराक्षरशब्दप्रवृत्तिनिमित्तेदर्शिते शिवंआनंदरूपं क्षेम्यंसंसारमोचकं यतःअनामयंनिर्द्वंद्वं ॥ १२ ॥

यावत्कालेनकृत्स्नेनापिकालेन ॥ १३ ॥ कृत्स्नंक्षरंयावताकालेनक्षरतितत्प्रमाणमाह युगमिति युगंचतुर्युगंदेवमानेनअब्दानांद्वादशसहस्रसंमितं तदेवचतुर्युगंदशशतावृत्तंकल्पंतदेवचब्राह्ममहरुच्यते अत्रयो
यंमानुषःसंवत्सरःसदेवानामहोरात्रस्तयागणनयाद्वादशसहस्रंचतुर्युगं तेनएतत्षष्ट्यधिकशतत्रयेणगुणितंत्रिचत्वारिंशल्लक्षाणिविंशतिसहस्राणिच एतेषुदशधाभक्तेष्वेकोंशः चतुर्लक्षंद्वात्रिंशत्सहस्राणिचकले
र्मानं तदेवद्विगुणंद्वापरस्य त्रिगुणंत्रेतायाः चतुर्गुणंकृतस्य एतद्ब्रह्मदिनमानंगीतास्वप्युक्तं चतुर्युगसहस्रांतंब्रह्मणोदिनमुच्यते रात्रियुगसहस्रांतांतेहोरात्रविदोजनाइति ॥१४॥ यस्यांतेयस्येतितद्धितप्रकृतेर्ग्रहणं
ब्रह्मणोंतेइत्यर्थः प्रतिबुध्यतेशंभुरितिसंबंधः अपजंहिरण्यगर्भं हिरण्यगर्भःसमवर्ततापेभूतस्यजातःपतिरेकआसीत् सदाधारपृथिवींद्यामुतेमांकस्मैदेवायहविषाविधेमेतिश्रुतेः ॥ १५ ॥ अणिमाद्यायत्रस्व

वसिष्ठउवाच श्रूयतांपृथिवीपालक्षरतीदंयथाजगत् ॥ यन्नक्षरतिपूर्वेणयावत्कालेनवाप्यथ ॥ १३ ॥ युगंद्वादशसाहस्रंकल्पंविद्धिचतुर्युगं ॥ दशकल्पश
तावृत्तमहस्तद्ब्राह्ममुच्यते ॥ १४ ॥ रात्रिश्चैतावतीराजन्यस्यांतेप्रतिबुध्यते ॥ सृजत्यनंतकर्माणंमहांतंभूतमग्रजं ॥ १५ ॥ मूर्तिमंतममूर्तात्माविश्वंशंभुःस्वयं
भुवः ॥ अणिमालघिमाप्राप्तिरीशानंज्योतिरव्ययं ॥ १६ ॥ सर्वतःपाणिपादंतत्सर्वतोक्षिशिरोमुखं ॥ सर्वतःश्रुतिमल्लोकेसर्वमावृत्यतिष्ठति ॥ १७ ॥ हिरण्य
गर्भोभगवानेषबुद्धिरितिस्मृतः ॥ महानितिचयोगेषुविरिंचिरितिचाप्यजः ॥ १८ ॥ सांख्येचपठ्यतेशास्त्रेनामभिर्बहुधात्मकः ॥ विचित्ररूपोविश्वात्माएकाक्ष
रइतिस्मृतः ॥ १९ ॥ वृतंनैकात्मकंयेनकृतंत्रैलोक्यमात्मना ॥ तथैवबहुरूपत्वाद्विश्वरूपइतिस्मृतः ॥ २० ॥ एषवैविक्रियापन्नःसृजत्यात्मानमात्मना ॥ अहंकारं
महातेजाःप्रजापतिमहंकृतं ॥ २१ ॥ अव्यक्ताद्व्यक्तमापन्नंविद्यासर्गंवदंतितं ॥ महांतंचाप्यहंकारमविद्यासर्गमेवच ॥ २२ ॥

यंभुवःनित्यंस्वतःसिद्धाः नतुहिरण्यगर्भादिष्विवतपसाआविर्भूताः ततईशानंसर्वनियंतृज्योतिश्चिद्रूपंअव्ययंअपरिणामि ॥ १६ ॥ अमूर्तमेवाक्षरस्यज्ञेयंरूपमाह सर्वतइति ॥ १७ ॥ हिरण्यगर्भइतियोः
क्षरइतिस्मृतःसएषहिरण्यगर्भःसूत्रात्माभगवान्सर्वैश्वर्यसंपन्नः बुद्धिःसमष्टिबुद्धिरितिवेदांतिनः योगेतुएषएवमहानितिप्रथमंकार्यं ॥ १८ ॥ १९ ॥ नैकात्मकंबहुरूपंत्रैलोक्यंकृतंवृतंच तदेवविश्वरूपोविरा
ट् विश्वंरूपमस्य तथाचश्रुतिः अग्निर्मूर्धाचक्षुषीचंद्रसूर्यौदिशःश्रोत्रेवाग्विवृताश्चवेदाः वायुःप्राणोहृदयंविश्वमस्यपद्भ्यांपृथिवीह्येषसर्वभूतांतरात्मेति ॥ २० ॥ एषसूत्रात्मा अहंकारमुपाधि अहंकृतंतदभि
मानिनंविराजं ॥ २१ ॥ अस्यद्वैविध्यमाह अव्यक्तादिति महांतंसमष्टिं चात्व्यष्ट्यहंकारमविद्यासर्गं ॥ २२ ॥

विद्याविद्ययोर्लक्षणमाह अविधिरिति अत्र अक्षरात्कारणात् हिरण्यगर्भसृष्टिः प्रथमा विराट्सृष्टिर्द्वितीया एकतः एतेषां त्रयाणामन्यतमे एकस्मिन्विषये यो विधिः आम्नोनेरादिमत्वात् आम्नोनिहवाइदंसर्वमादि. मांश्चभवतियएवंवेदेति तत्तदुपास्तिविधानं सा विद्या यो विधिस्तत्त्वमस्यहंब्रह्मास्मिअयमात्माब्रह्मेति सिद्धवस्तुकथनं सा विद्या अयमर्थः यथा रज्जुं सर्पत्वेन पश्यं भीतं नरं प्रतिकश्चिद्रज्जुरियं न सर्प इति सिद्धवद्रज्जु भावमुपदिशति तेन च साक्षात्कृतेन सद्यो भयनिवृत्तिर्जायते सोयमविधिर्विद्या अतिविक्षेपादामवाक्ये श्रद्धाहीनं प्रति इमं सर्पं रज्जुत्वेन भावयन्स्तव रज्जुरेव भविष्यति सच कर्मश्रद्धाजडो विधौ विश्वस्य भावनाबले न तस्य रज्जुत्वं पश्यति सर्पदष्टइवगरुडभावनेनात्मनो निर्विषत्वं तद्वत्सोयं विधिरविद्येति तद्वदत्रापि ध्येयं ॥ २३ ॥ उपहितयोर्महदहंकारयोः सूत्रविराडपरपर्याययोः सृष्टिमुक्त्वा तदुपाध्योः सृष्टिमाह भूतेति भू

अविधिश्च विधिश्चैव समुत्पन्नौ तथैकतः ॥ विद्याविद्येति विख्याते श्रुतिशास्त्रार्थचिंतकैः ॥ २३ ॥ भूतसर्गमहंकारात्तृतीयां विद्धि पार्थिव ॥ अहंकारेषु सर्वेषु चतुर्थं विद्धि वैकृतं ॥ २४ ॥ वायुर्ज्योतिरथाकाशमापोथ पृथिवी तथा ॥ शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गंधस्तथैव च ॥ २५ ॥ एवं युगपदुत्पन्नं दशवर्गमसंशयं ॥ पंचमं विद्धि राजेंद्र भौतिकं सर्गमर्थवत् ॥ २६ ॥ श्रोत्रं त्वक्चक्षुषी जिह्वा घ्राणमेव च पंचमं ॥ वाक्च हस्तौ च पादौ च पायुर्मेढ्रं तथैव च ॥ २७ ॥ बुद्धींद्रियाणि चैतानि तथा कर्मेंद्रियाणि च ॥ संभूतानीह युगपन्मनसा सह पार्थिव ॥ २८ ॥ एषा तत्त्वचतुर्विंशा सर्वाकृतिषु वर्तते ॥ यां ज्ञात्वा नाभिशोचंति ब्राह्मणास्तत्त्वदर्शिनः ॥ २९ ॥ एतद्देहं समाख्यानं त्रैलोक्ये सर्वदेहिषु ॥ वेदितव्यं नरश्रेष्ठ सदेवनरदानवे ॥ ३० ॥ सयक्षभूतगंधर्वे सकिन्नरमहोरगे ॥ सचारणपिशाचे वै सदेवर्षिनिशाचरे ॥ ३१ ॥ सदंशकीटमशके सपूतिकृमिमूषिके ॥ शुनि श्वपाके चैणेये सचांडाले सपुल्कसे ॥ ३२ ॥ हस्त्यश्वखरशार्दूले सवृक्षे गवि चैव ह ॥ यच्च मूर्तिमयं किंचित्सर्वत्रैतन्निदर्शनं ॥ ३३ ॥ जले भुवि तथाकाशे नान्यत्रेति विनिश्चयः ॥ स्थानं देहवतामासीदित्येवमनुशुश्रुम ॥ ३४ ॥ कृत्स्नमेतावतस्तात क्षरते व्यक्तसंज्ञितं ॥ अहन्यहनि भूतात्मा ततः क्षर इति स्मृतः ॥ ३५ ॥

तानि पंचतन्मात्राख्यानि सूक्ष्मपंचभूतानि अपंचीकृतानि सर्वेषु सात्विकराजसतामसेषु वैकृतं विकृतमेव वैकृतं ॥ २४ ॥ तमेवाह वायुरिति तत्र वाय्वादीनि पंचीकृतानि स्थूलानि भूतानि शब्दादिसहितानि तामसाहंकाराच्चतुर्थः सर्गः ॥ २५ ॥ युगपदित्याकाशाद्वायुः वायोरग्निरित्यादिः श्रौतक्रमोऽनादरणीय इत्युक्तं दृष्टिसृष्ट्यभिप्रायेण भौतिकं स्थूलभूतजं ॥ २६ ॥ तमेवाह श्रोत्रमिति ॥ २७ ॥ अत्र तामसानि भूतानि सात्विकानि मनःश्रोत्रादीनि राजसानि वागादीनि जाड्यप्रकाशप्रवृत्तिधर्मत्वादेतेषामयं विभागो बोध्यः ॥ २८ ॥ एषा मूलप्रकृतिः चतुर्विंशा चतुर्विंशतितमी चतुर्विंशीत्यृजुः पाठः सर्वाकृतिषु सर्वासु विकृतिषु यां प्रकृतिं पुरुषात्पृथग्भूतां ज्ञात्वा ॥ २९ ॥ एतत् विकृत्यात्मकं देहं पिंडब्रह्मांडात्मकशरीरं क्लीबत्वमार्षं ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ जले तिनान्यत्रेति च पंचमहाभूतांतर्वर्त्येव देहवान् जीवस्तान्यतीतस्तु ब्रह्मैवेति भावः ॥ ३४ ॥ एतावतः एतावत्पर्यंतं अक्षरावधि यद्व्यक्तं तत् क्षरते भूतात्मा चतुर्विंशकः संघातः ॥ ३५ ॥

एतदिति प्रत्यगात्मानंत्वंपदार्थमभिनीयदर्शयति इदमिति पराग्भूतंजगत् जगच्छब्दार्थमाह जगदिति एतेनाव्यक्तस्यापिक्षरत्वमुक्तं ॥ ३६ ॥ अत्रयुक्तिमाह महानिति यतोमहान्सूक्ष्माबुद्धिःसापिनित्यंक्षर त्यतस्तत्कारणमव्यक्तमपिक्षरत्येवेत्यर्थः तथाचप्रयोगः महान्क्षरोपादानकः क्षरात्मत्वात्घटवदिति नचात्मधर्माणांदुःखादीनांक्षरत्वेपिक्षरोपादानकत्वंनास्तिआत्मनोनित्यत्वादितिवाच्यं दुःखादेरात्मधर्मत्वस्यै वासिद्धेः तदभ्युपगमेवावन्ह्यौष्ण्यवन्निवृत्त्यसंभवेनयावद्दुःखनिवृत्तिलक्षणस्यमोक्षस्यासिद्धेरित्यास्तांतावत् ॥ ३७ ॥ पंचविंशतिमः तकारलोपआर्षः विष्णुःशुद्धचिन्मात्रंसनिर्गुणत्वान्निस्तत्त्वः कथंतर्हि पंचविंशतितत्त्वेषुतस्यगणनेत्यतआह तत्त्वेति तत्त्वाधिष्ठानत्वादेवास्यतत्त्वसंज्ञानतुकार्यत्वात्कारणत्वाद्वाऽस्यतत्त्वांतर्गतत्वमस्ति एतेनब्रह्मणोजगदुपादानत्वमपितदुपादानाज्ञानाश्रयत्वादेवेतिव्याख्यातं अन्य थातस्यापिपूर्वोक्तानुमानेनक्षरत्वापत्तिः यथोक्तंसंप्रदायविद्भिः अस्यद्वैतेंद्रजालस्ययदुपादानकारणं अज्ञानंतदुपाश्रित्यब्रह्मकारणमुच्यतइति ॥ ३८ ॥ निस्तत्त्वत्वादेवाधिष्ठातृत्वमपिनास्तीत्याह यदिति

एतदक्षरमित्युक्तंक्षरतीदंयथाजगत् ॥ जगन्मोहात्मकंप्राहुरव्यक्ताद्व्यक्तसंज्ञकं ॥ ३६ ॥ महांश्चैवाग्रजोनित्यमेतत्क्षरनिदर्शनं ॥ कथितंतेमहाराजयन्मांत्वंप
रिपृच्छसि ॥ ३७ ॥ पंचविंशतिमोविष्णुर्निस्तत्त्वस्तत्त्वसंज्ञितः ॥ तत्त्वसंश्रयणादेतत्तत्त्वमाहुर्मनीषिणः ॥ ३८ ॥ यन्मर्त्यमसृजद्व्यक्तंतत्तन्मूर्त्यधितिष्ठति ॥ चतु
र्विंशतिमोव्यक्तोह्यमूर्तःपंचविंशकः ॥ ३९ ॥ सएवहृदिसर्वासुमूर्तिष्वातिष्ठतेत्मवान् ॥ केवलश्चेतनोनित्यःसर्वमूर्तिरमूर्तिमान् ॥ ४० ॥ सर्गप्रलयधर्मिण्यासस
र्गप्रलयात्मकः ॥ गोचरेवर्ततेनित्यंनिर्गुणंगुणसंज्ञितं ॥ ४१ ॥ एवमेषमहानात्मासर्गप्रलयकोविदः ॥ विकुर्वाणःप्रकृतिमानभिमन्यत्यबुद्धिमान् ॥ ४२ ॥
तमःसत्वरजोयुक्तस्तासुतास्विहयोनिषु ॥ लीयतेप्रतिबुद्धत्वादबुद्धजनसेवनात् ॥ ४३ ॥ सहवासविनाशित्वान्नान्योहमितिमन्यते ॥ योहंसोहमितित्युक्त्वा
गुणानेवानुवर्तते ॥ ४४ ॥

यत्यस्माद्धेतोः मर्त्यंक्षरणधर्मिप्रधानंकर्तृव्यक्तंकार्यमसृजत् तत्तस्माद्धेतोस्तन्मूर्तिमूर्तिमत्जगत्प्रधानेनैवप्रवर्त्यतइत्यर्थः कोसावधिष्ठातायश्चतुर्विंशतितमःअव्यक्तः ननुकथमचेतनस्याधिष्ठातृत्वं संहतत्वादे वेतिगृहाण हियतःपुरुषोऽमूर्तोऽसंहतःअतोनासावधिष्ठातेत्यर्थः ॥ ३९ ननुसंहतमप्यव्यक्तंकाष्ठलोष्टसमत्वान्नाधिष्ठातृभवेदतआह सएवेति चतुर्विंशतितमएवआतिष्ठतेऽधितिष्ठति यतःआत्मवान्चिच्छा यावान् संधिरार्षः केवलोऽनुपाधिरपिचेतनः सर्गप्रलयधर्मिण्याप्रकृत्यामूर्तिमान्भवतिस्वतस्तुअमूर्तिमानेव ॥ ४० ॥ तयैवंचनिर्गुणमगोचरमपिगोचरेवर्तते दर्पणेनेवमुखं यदाहुः नतावदयमेकांतेनाविष यः अस्मत्प्रत्ययविषयत्वादिति ॥ ४१ ॥ तत्पदार्थनिरूपणमुपसंहरति एवमिति त्वंपदार्थंनिरूपयति विकुर्वाणइति प्रकृतिमान्अविद्यावान् अबुद्धिमान्मूढःअभिमन्यतेअहमितिआत्मानंमन्यते ॥ ४२ ॥ लीयतेयोनिभिःसहतादात्म्यंप्राप्नोति ॥ ४३ ॥ तत्रहेतुमाह सहेति सहवासेनविनष्टुंअदर्शनंगंतुंशीलमस्यतस्यभावस्तत्त्वंतस्मात् नान्योहंसंघातादितिमन्यते योहंसोहंअमुष्यपुत्रोहंअमुकजातीयोहमिति गुणान्ब्राह्मण्यादीनेव ॥ ४४ ॥

तामसान्क्रोधादीन् राजसान्प्रवृत्त्यादीन् सात्विकान्प्रकाशादीन् ॥ ४५ ॥ शुक्केतिक्रमेणस्वच्छत्वाद्रंजकत्वान्मलिनत्वाच्चसत्वादीनिशुक्कलोहितकृष्णानि तान्येवजलतेजोऽन्नानि एतानित्रिदृश्यानि वाचारंभणंविकारोनामधेयंत्रीणिरूपाणीत्येवसत्यमितिश्रुतेः प्राकृतानिप्रकृतिस्तेजोबन्नानितत्संबंधीनि ॥ ४६ ॥ तेजोबन्नोपाधिकेषुजीवेषुयेतामसाइतिव्याख्येयं ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ एवमिति यद्वायोयंपंचविंशतितमस्तमेवअव्यक्तविषयंमायागोचरंसंतंक्षरंविनाशिनंविकारिणंवाजातोदेवदत्तोमृतोदेवदत्तःसुखीदुःखीपुण्यवान्पापीचेत्यज्ञानादाहुः कथंतर्हितदुपलब्धिरतआह ज्ञानादेवप्रवर्ततेप्रकाशते एतेनतत्

तमसातामसान्भावान्त्रिविधान्प्रतिपद्यते ॥ रजसाराजसांश्चैवसात्विकान्सत्वसंश्रयात् ॥ ४५ ॥ शुक्कलोहितकृष्णानिरूपाण्येतानित्रीणितु ॥ सर्वाण्येतानिरूपाणियानीहप्राकृतानिवै ॥ ४६ ॥ तामसानिरयंयांतिराजसामानुषानथ ॥ सात्विकादेवलोकायगच्छंतिसुखभागिनः ॥ ४७ ॥ निष्कैवल्येनपापेनतिर्यग्योनिमवाप्नुयात् ॥ पुण्यपापेनमानुष्यंपुण्येनैकेनदेवताः ॥ ४८ ॥ एवमव्यक्तविषयंक्षरमाहुर्मनीषिणः ॥ पंचविंशतिमोयोयंज्ञानादेवप्रवर्तते ॥ ४९ ॥ इति श्रीमहाभारतेशांति० मोक्ष० प० वसिष्ठकरालजनकसंवादेद्व्यधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३०२ ॥ ॥ ७ ॥ वसिष्ठउवाच एवमप्रतिबुद्धत्वादबुद्धमनुवर्तते ॥ देहाद्देहसहस्राणितथासमभिपद्यते ॥ १ ॥ तिर्यग्योनिसहस्रेषुकदाचिद्देवतास्वपि ॥ उपपद्यतिसंयोगाद्गुणैःसहगुणक्षयात् ॥ २ ॥ मानुषत्वाद्दिवंयातिदिवोमानुष्यमेवच ॥ मानुष्यान्निरयस्थानमानंत्यंप्रतिपद्यते ॥ ३ ॥ कोशकारोयथात्मानंकीटःसमवरुंधति ॥ सूत्रतंतुगुणैर्नित्यंतथायमगुणोगुणैः ॥ ४ ॥ द्वंद्वमेतिचनिर्द्वंद्वस्तासुतास्विहयोनिषु ॥ शीर्षरोगेक्षिरोगेचदंतशूलेगलग्रहे ॥ ५ ॥ जलोदरेतृपारोगेज्वरगंडेविषूचके ॥ श्वित्रकुष्ठेग्निदग्धेचसिध्मापस्मारयोरपि ॥ ६ ॥ यानिचान्यानिद्वंद्वानिप्राकृतानिशरीरिषु ॥ उत्पद्यंतेविचित्राणितान्येषोप्यभिमन्यते ॥ ७ ॥ तिर्यग्योनिसहस्रेषुकदाचिद्देवतास्वपि ॥ अभिमन्यत्यभीमानात्तथैवसुकृतान्यपि ॥ ८ ॥ शुक्कवासाश्चदुर्वासाःशायीनित्यमधस्तथा ॥ मंडूकशायीचतथावीरासनगतस्तथा ॥ ९ ॥

दार्थएवाज्ञानाज्जीवत्वमापन्नोज्ञानान्मुच्यतइतिवदतातत्त्वमसीत्यादिवाक्यार्थोजीवब्रह्माभेदःसाधितोभवति ॥ ४९ ॥ इतिशांति० मोक्ष० नै० भा० द्व्यधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३०२ ॥ ॥ ७ ॥ प्रकृतिसंयोगात्पुरुषस्तामेवानुवर्ततइत्युक्तंतत्प्रपंचयत्यध्यायद्वयेन एवमप्रतिबुद्धत्वादित्यादिना अबुद्धंअबोधंअज्ञानं भावेनिष्ठानेननञ्समासः ॥ १ ॥ गुणक्षयात्गुणसामर्थ्यात् क्षिक्षयैश्वर्ययोरित्यैश्वर्यार्थस्य क्षिधातोरूपं एतच्चतामसानिरयंयांतीतिश्लोकेनप्रागेवोक्तं ॥ २ ॥ आनंत्यंअनंतं ॥ ३ ॥ ४ ॥ निर्द्वंद्वःसुखदुःखादिहीनः ॥ ५ ॥ सिध्माकासश्वासः ॥ ६ ॥ एषजीवोभिमन्यतेअहमेवदुःखीरोगीचेति ॥ ७ ॥ ८ ॥ मंडूकवत्पाणिपादंसंकोच्यन्युब्जःशेतेइतिमंडूकशायी ॥ ९ ॥

आकाशेनिरावरणेदेशे ॥ १० ॥ ११ ॥ फलगृध्याफलाशा मुंजमेखलेतिकौपीनवस्त्वंलक्ष्यते ॥ १२ ॥ वालेत्याविककंवलोलक्ष्यते ॥ १३ ॥ फलकंभूर्जत्वगादिचिपिटकाहंवाकौपीनरूपं कंटकवस्त्रं शाल्मल्यादितूलजं कटकेतिपाठेतृणमयःकटः कीटकावसनःपट्टसूत्रजवस्त्रः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ दशाहारोदशाहाहारः एकोहाकारोलुप्तः दशाहेनाहारोयस्येत्यर्थः ॥ १७ ॥ १८ ॥ आचामेन

चीरधारणमाकाशेशयनंस्थानमेवच ॥ इष्टकाप्रस्तरेचैवकंटकप्रस्तरेतथा ॥ १० ॥ भस्मप्रस्तरशायीचभूमिशय्यातलेपुंच ॥ वीरस्थानांबुपंकेचशयनंफल केपुच ॥ ११ ॥ विविधासुचशय्यासुफलगृध्यान्वितस्तथा ॥ मुंजमेखलनग्नत्वंक्षौमकृष्णाजिनानिच ॥ १२ ॥ शाणीवालपरीधानोव्याघ्रचर्मपरिच्छदः ॥ सिंहचर्मपरीधानःपट्टवासास्तथैवच ॥ १३ ॥ फलकपरिधानश्चतथाकंटकवस्त्रधृत् ॥ कीटकावसनश्चैवचीरवासास्तथैवच ॥ १४ ॥ वस्त्राणिचान्यानिबहून्यभिमन्यत्यबुद्धिमान् ॥ भोजनानिविचित्राणिरत्नानिविविधानिच ॥ १५ ॥ एकरात्रांतराशित्वमेककालिकभोजनं ॥ चतुर्थाष्टमकालश्चषष्ठकालिकएवच ॥ १६ ॥ षड्रात्रभोजनश्चैवतथैवाष्टाहभोजनः ॥ सप्तरात्रदशाहारोद्वादशाहिकभोजनः ॥ १७ ॥ मासोपवासीमूलाशीफलाहारस्तथैवच ॥ वायुभक्षोंबुपिण्याकदधिगोमयभोजनः ॥ १८ ॥ गोमूत्रभोजनश्चैवशाकपुष्पादएवच ॥ शैवालभोजनश्चैवतथाचामेनवर्तयन् ॥ १९ ॥ वर्तयन्शीर्णपर्णैश्चप्रकीर्णफलभोजनः ॥ विविधानिचकृच्छ्राणिसेवतेसिद्धिकांक्षया ॥ २० ॥ चांद्रायणानिविधिवल्लिंगानिविविधानिच ॥ चातुराश्रम्यपंथानमाश्रयत्यपथानपि ॥ २१ ॥ उपाश्रमानप्यपरान्पाषंडान्विविधानपि ॥ विविक्ताश्चशिलाच्छायास्तथाप्रस्रवणानिच ॥ २२ ॥ पुलिनानिविविक्तानिविविक्तानिवनानिच ॥ देवस्थानानिपुण्यानिविविक्तानिसरांसिच ॥ २३ ॥ विविक्ताश्चापिशैलानांगुहागृहनिभोपमाः ॥ विविक्तानिचजप्यानिव्रतानिविविधानिच ॥ २४ ॥ नियमान्विविधांश्चापिविविधानितपांसिच ॥ यज्ञांश्चविविधाकारान्विधींश्चविविधांस्तथा ॥ २५ ॥ वणिक्पथंद्विजक्षत्रवैश्यशूद्रांस्तथैवच ॥ दानंचविविधाकारंदीनांधकृपणादिषु ॥ २६ ॥ अभिमन्यत्यसंबोधात्तथैवत्रिविधान्गुणान् ॥ सत्वंरजस्तमश्चैवधर्मार्थौकामएवच ॥ २७ ॥ प्रकृत्यात्मानमेवात्माएवंप्रविभजत्युत ॥ स्वधाकारवषट्कारौस्वाहाकारनमस्क्रियाः ॥ २८ ॥ याजनाध्यापनंदानंतथैवाहुःप्रतिग्रहं ॥ यजनाध्ययनेचैवयच्चान्यदपिकिंचन ॥ २९ ॥

भक्तमंडेन मासराचामनिस्रावामंडेभक्तसमुद्भवेइत्यमरः ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ उपाश्रमान्पाशुपतपांचरात्राद्युक्तदीक्षायोगान् ॥ २२ ॥ २३ ॥ गृहेषुयेनिभाःनितरांभांतिते दिव्यगृहोपमाइत्यर्थः ॥ २४ ॥ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ प्रकृत्याउपकरणभूतया ॥ २८ ॥ २९ ॥

*वनं

विशसनेसंग्रामे ॥ ३० ॥ भवंसृष्टिं अभ्येत्यप्रसित्वा ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ आत्मरूपगुणान् आत्मनिकल्पितान् रूपंवयोवर्णाकृत्यादि गुणान्सत्वादीन् ॥३३॥ क्रियापथेकर्ममार्गे क्रियांतथातदितिमन्यते इदंकर्मएवंगुणंएवंफलमित्यावश्यकत्वेनमानयति ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥४०॥४१॥ निरात्मानिःस्वरूपःचिदाभासविशिष्टोदेहेंद्रियादिसंघतः दृश्यत्वेनशुक्तिरजतादिवन्मिथ्यात्वात् आत्मगुणैःचेतनत्वसत्यत्वसुखत्वैः यथोक्तं आनंदोविषयानुभवोनित्यत्वंचेतिसतिधर्माः अपृथक्त्वेपिचतेषां चैतन्यात्पृथगिवावभासंनइति ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ प्रकृतिरिति यद्यपिस्त्रीपुंसाभ्यामपत्य

जन्ममृत्युविवादेचतथाविशसनेपिच ॥ शुभाशुभमयंसर्वमेतदाहुःक्रियापथं ॥ ३० ॥ प्रकृतिःकुरुतेदेवीभवंप्रलयमेवच ॥ दिवसांतेगुणानेतानभ्येत्यैकोवतिष्ठते ॥ ३१ ॥ रश्मिजालमिवादित्यस्तत्तत्कालेनियच्छति ॥ एवमेषोसकृत्पूर्वंक्रीडार्थमभिमन्यते ॥ ३२ ॥ आत्मरूपगुणानेतान्विविधान्हृदयप्रियान् ॥ एवमेतांविकुर्वाणःसर्गप्रलयधर्मिणीं ॥ ३३ ॥ क्रियांक्रियापथेरक्तस्त्रिगुणांत्रिगुणाधिपः ॥ क्रियांक्रियापथोपेतस्तथातदितिमन्यते ॥ ३४ ॥ प्रकृत्यासर्वमेवेदंजगदंधीकृतंविभो ॥ रजसातमसाचैवव्याप्तंसर्वमनेकधा ॥ ३५ ॥ एवंद्वंद्वान्यथैतानिसमावर्ततिनित्यशः ॥ ममैवैतानिजायंतेधावंतेतानिमामिति ॥ ३६ ॥ निस्तर्तव्यान्यथैतानिसर्वाणीतिनराधिप ॥ मन्यतेयंत्वबुद्धत्वात्तथैवसुकृतान्यपि ॥ ३७ ॥ भोक्तव्यानिमयैतानिदेवलोकगतेनवै ॥ इहैवचैनंभोक्ष्यामिशुभाशुभफलोदयं ॥ ३८ ॥ सुखमेवतुकर्तव्यंसकृत्कृत्वासुखंमम ॥ यावदंतंचमेसौख्यंजात्यांजात्यांभविष्यति ॥ ३९ ॥ भविष्यतिचमेदुःखंकृतेनेहाप्यनंतकं ॥ महद्दुःखंहिमानुष्यंनिरयेचापिमज्जनं ॥ ४० ॥ निरयाच्चापिमानुष्यंकालेनैष्याम्यहंपुनः ॥ मनुष्यत्वाच्चदेवत्वंदेवत्वात्पौरुषंपुनः ॥ ४१ ॥ मनुष्यत्वाच्चनिरयंपर्यायेणोपगच्छति ॥ यएवंवेत्तिनित्यंवैनिरात्मात्मगुणैर्वृतः ॥ ४२ ॥ तेनदेवमनुष्येषुनिरयेचोपपद्यते ॥ ममत्वेनावृतोनित्यंतत्रैवपरिवर्तते ॥ ४३ ॥ सर्गकोटिसहस्राणिमरणांतासुमूर्तिषु ॥ यएवंकुरुतेकर्मशुभाशुभफलात्मकं ॥ ४४ ॥ सएवंफलमाप्नोतित्रिषुलोकेषुमूर्तिमान् ॥ प्रकृतिःकुरुतेकर्मशुभाशुभफलात्मकं ॥ प्रकृतिश्चतदश्नातित्रिषुलोकेषुकामगा ॥ ४५ ॥ तिर्यग्योनिमनुष्यत्वेदेवलोकेतथैवच ॥ त्रीणिस्थानानिचैतानिजानीयात्प्राकृतानिह ॥ ४६ ॥ अलिंगांप्रकृतिंत्वाहुर्लिंगैरनुमिमीमहे ॥ तथैवपौरुषंलिंगमनुमानाद्धिमन्यते ॥ ४७ ॥ सलिंगांतरमासाद्यप्राकृतंलिंगमव्रणं ॥ व्रणद्वाराण्यधिष्ठायकर्मणात्मनिमन्यते ॥ ४८ ॥

मिवपुंप्रकृतिभ्यामेवसर्वंकार्यंक्रियतेनान्यतरेणतथापिविवक्षितविवेकेप्रकृतावेवकर्तृत्वंपर्यवस्यति तस्याःसविकारत्वान्नतुपुंसिनिर्विकारत्वादित्यर्थः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ अलिंगांनित्यानुमेयां नतुवन्हिवत्कदाचित्प्रत्यक्षां कथंतर्हिसामन्यते दृष्टैर्लिंगैर्महदादिकार्यैस्तत्कारणभूतांतांअनुमिमीमहे पौरुषंलिंगंपुरुषस्यानुमापकंदेहाद्यनुगतंचैतन्यं चिदाभासलिंगेनचितिरनुमीयतेइत्यर्थः इतिमन्यतेनिरीश्वरःसांख्यो ननुतत्तथेतिभावः यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्मयआत्मासर्वांतरइतिचितोऽव्यवहितापरोक्षत्वश्रुतिविरोधात् ॥ ४७ ॥ सइति अव्रणंप्राकृतंलिंगंनिर्विकारंप्रकृतेरिदंलिंगंगमकंदृश्यायाःप्रकृतेःसाधकइत्यर्थः सलिंगांतरंपुर्यष्टकंगर्भंप्राप्यक्षरणधर्मित्वाद्व्रणोलिंगंतस्यद्वाराणिश्रोत्रादीनि ॥ ४८ ॥

॥ ४९ ॥ निर्व्रणोपिव्रणवानस्मीतिमन्यते ॥ ५० ॥ अलिंगःलिंगादन्योपिलिंगंपुर्यष्टकं कालंमृत्युं मरणधर्मास्मीतिमन्यतेइत्यर्थः सत्वंबुद्धिअसत्वमवस्तुदेहादिकं आत्मनस्तत्वंअनारोपितंरूपं ॥ ५१ ॥
मृत्युंहंतारंचरंचरत्वं सर्गंपुत्रादिंआत्मसंबंधिनंमन्यते ॥ ५२ ॥ तपःतपस्विनं गतिउत्क्रांतिगत्यागतिं भवंभववंतंसंसारिणं ॥ ५३ ॥ अबुद्धिःविपर्यस्तबुद्धिः ॥ ५४ ॥ इतिशांति॰मोक्ष॰नै॰त्र्यधिकत्रि
शततमोऽध्यायः ॥ ३०३ ॥ ॥ ५ ॥ एवंपूर्वोक्तप्रकारेण ॥ १ ॥ धाम्नाषोडशकलःपुरुषइतिप्रकृत्यध्रुवैवास्यषोडशीकलेतिश्रुतिप्रसिद्धयोप्रकाशरूपयाचित्कलयाधामसहस्राणिस्था
नसहस्राणिप्राज्ञेनात्मनासंपरिष्वक्तउत्सर्जयातीतिब्रह्मालिंगितस्यैवगत्यादिश्रवणात् ॥ २ ॥ अत्रदृष्टांतमाह चंद्रमाइव ॥ ३ ॥ योनिःसाभासामूलप्रकृतिः दशेंद्रियाण्यंतःकरणचतुष्टयंचापंक्ष्यसापंचदशी

श्रोत्रादीनितुसर्वाणिपंचकर्मेंद्रियाण्यथ ॥ वागादीनिप्रवर्तंतेगुणेष्विहगुणैःसह ॥ ४९ ॥ अहमेतानिवैसर्वंमय्येतानींद्रियाणिह ॥ निरिंद्रियोहिमन्ये
तव्रणवानस्मिनिर्व्रणः ॥ ५० ॥ अलिंगोलिंगमात्मानमकालःकालमात्मनः ॥ असत्वंसत्वमात्मानमतत्त्वंतत्त्वमात्मनः ॥ ५१ ॥ अमृत्युर्मृत्युमात्मानमचरश्च
रमात्मनः ॥ अक्षेत्रःक्षेत्रमात्मानमसर्गःसर्गमात्मनः ॥ ५२ ॥ अतपास्तपआत्मानमगतिर्गतिमात्मनः ॥ अभवोभवमात्मानमभयोभयमात्मनः ॥ ५३ ॥ अ
क्षरःक्षरमात्मानमबुद्धिस्त्वभिमन्यते ॥ ५४ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति॰मोक्ष॰वसिष्ठकरालजनकसंवादेत्र्यधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३०३ ॥ ॥ ५ ॥
वसिष्ठउवाच एवमप्रतिबुद्धत्वादबुद्धजनसेवनात् ॥ सर्गकोटिसहस्राणिपतनांतानिगच्छति ॥ १ ॥ धाम्नाधामसहस्राणिमरणांतानिगच्छति ॥ तिर्यग्यो
निमनुष्यत्वेदेवलोकेतथैवच ॥ २ ॥ चंद्रमाइवभूतानांपुनस्तत्रसहस्रशः ॥ लीयतेप्रतिबुद्धत्वादेवमेषह्यबुद्धिमान् ॥ ३ ॥ कलापंचदशीयोनिस्तद्धामप्रतिबुध्य
ते ॥ नित्यमेतद्विजानीहिसोमंवैषोडशींकलां ॥ ४ ॥ कलायांजायतेऽजस्रंपुनःपुनरबुद्धिमान् ॥ धामतस्योपयुंजंतिभूयएवोपजायते ॥ ५ ॥ षोडशीतुकलासूक्ष्मा
ससोमउपधार्यतां ॥ नतूपयुज्यतेदेवैर्देवानुपयुनक्तिसा ॥ ६ ॥

सोमंअमृतंचिदात्मानं नित्यमेतद्धामेतिसंबंधः ॥ ४ ॥ कलायांयोनिभूतायांपंचदश्यामविद्यायांनिमित्तभूतायांसत्यांअबुद्धिमान्मूढःविपर्यस्तमतिःजायतेजन्मलभते तस्यजायमानस्यपुरुषस्यधामषोड
शीकलातांआनंदरूपांउपयुंजंतिभूतानीतिशेषः एतस्यैवानंदस्यान्यानिभूतानिमात्रामुपजीवंतीतिश्रुतेः उपजायतेएकवचनमार्षं युंजंतीतिप्रथमंसुप्तिचिदानंदलेशंविषयसंपर्कजमुपजीव्यभूतानिसंसरंतीत्य
र्थः ॥ ५ ॥ चित्कलातुनैवसंसरतीत्याह षोडशीति देवैरिंद्रियैर्नउपयुज्यतेपाल्यते किंतुदेवानेवसत्तास्फूर्तिप्रदानेनउपयुनक्तिपालयति ॥ ६ ॥

एतांषोडशींअक्षपयित्वाअविनाश्यजायतेइदंसर्वंरज्जुभिवसर्पः ननुपिंडमिवघटउपमृद्यजायतेतद्वत् अक्षपणेहेतुमाह साह्मीति यत्रकार्यंउत्पद्यतेयत्रचलीयतेसाप्रकृतिरितिप्रसिद्धंलोके नहिपिंडेघटोलीयते
किंतुपिंडस्यप्रकृतिभूतायांमृद्येव नचकपालादिकार्यांतरोत्पादएवपूर्वकार्यप्रलयइतिवाच्यं निराश्रयायाःकार्यधारायाअनुपपत्तेः कुतः घटशरावोदंचनादिषुपिंडलोष्टपांसुपरमाणुषुव्यावृत्तेषुयन्मृदितिअनु
स्यूतव्यवहारालंबनंतत्कुसुमेभ्यःसूत्रमिवतेभ्यःपृथक्तदुदयलयस्थानंमंतव्यं अतःप्रकृतित्वात्षोडश्याःक्षपणंनयुज्यतइत्यर्थः अस्यकार्यस्य नन्वितएवदृष्टांतात्षोडश्याःकार्याकारत्वंदुस्त्यजमित्याशंक्याह
तत्क्षयादिति कार्यक्षयान्मुच्यतइत्यर्थः सत्यंमृदोपिविकारविशेषत्वात् कतिपयविकारेष्वनुवृत्तावपिनिर्विकारंरूपंनप्रत्यक्षंतथापिजलमेवतस्यानिर्विकारंरूपंएवंजलस्यतेजस्तेजसःसन्मात्रंयत्सर्वकार्येष्वनु
स्यूतंतस्यैवसत्यत्वंवक्तव्यं इतरस्यविकारस्यमिथ्यात्वंवाचारंभणंविकारोनामधेयमितिश्रुतेः सतोपिविकारत्वेऽनवस्थापत्तिःशून्याच्चजगदुत्पत्त्यसंभवस्यकथमसतःसज्जायेतेतिश्रुत्यैवाक्षिप्तत्वात् तस्मात्सर्ववि
कारक्षयेपिसन्मात्रंब्रह्मास्तीतितद्भावापत्तिर्मोक्षइतियुक्तमुक्तंतत्क्षयान्मोक्षउच्यतइति गौडास्तुएवंतांक्षपयित्वेतिपठंति तदापंचदशीपरएवायमृज्वर्थःश्लोकः ॥ ७ ॥ तदेवेति यद्धामशब्देनमोक्षशब्देनचोच्य

एतामक्षपयित्वाहिजायतेनृपसत्तम ॥ साह्यस्यप्रकृतिर्दृष्टातत्क्षयान्मोक्षउच्यते ॥ ७॥ तदेवषोडशकलंदेहमव्यक्तसंज्ञकं ॥ ममायमितिमन्वानस्तत्रैवपरिव
र्तते ॥ ८ ॥ पंचविंशोमहानात्मातस्यैवाप्रतिबोधनात् ॥ विमलस्यविशुद्धस्यशुद्धाशुद्धनिषेवणात् ॥ ९ ॥ अशुद्धएवशुद्धात्मातादृग्भवतिपार्थिव ॥ अबुद्धसेव
नाच्चापिबुद्धोप्यबुद्धतांव्रजेत् ॥ १० ॥ तथैवाप्रतिबुद्धोपिविज्ञेयोनृपसत्तम ॥ प्रकृतेस्त्रिगुणायास्तुसेवनात्त्रिगुणोभवेत् ॥ ११ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति०
मोक्ष० वसिष्ठक० चतुरधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३०४॥ ॥ ६॥ जनकउवाच अक्षराक्षरयोरेषद्वयोःसंबंधइष्यते ॥ स्त्रीपुंसोर्वा
पिभगवन्संबंधस्तद्वदुच्यते ॥ १॥ ऋतेतुपुरुषंनेहस्त्रीगर्भंधारयत्युत ॥ ऋतेस्त्रियंनपुरुषोरूपंनिर्वर्तयेत्तथा ॥ २ ॥ अन्योन्यस्याभिसंबंधादन्योन्यगुणसंश्रयात् ॥
रूपंनिर्वर्तयत्येतदेवंसर्वासुयोनिषु ॥ ३ ॥

ते तदेवआनंदात्मकंवस्तुषोडशकलंचिदचित्संघातरूपंपिंडब्रह्मांडात्मकं तथाचश्रुतिः आनंदाद्ध्येवखल्विमानिभूतानिजायंते आनंदेनजातानिजीवंति आनंदंप्रयंत्यभिसंविशंतीति तत्रापिअव्यक्तसंज्ञकंपंचद
शीकलायापूर्वंयोनिशब्देनोक्तातत्कार्यत्वात्तदभिन्नंदेहंयोनरोममायमितिदेहेममतांकरोति तत्रैवपरिवर्तते देहेननमुच्यतइत्यर्थः ॥८॥ योमन्वानस्तमाह पंचविंशइति शुद्धाशुद्धनिषेवणात्क्रमेणशुद्धोऽशुद्ध
श्चभवतीतिशेषः ॥ ९ ॥ तादृक् असंगोह्ययंपुरुषइतिश्रुतेरसंगोपिशुद्धात्माअशुद्धएवभवति तत्रहेतुर्ममायमितिमन्वानइत्यनुवर्तते तादृगित्यनेनैववायंहेतुरनुकृष्यते,अबुद्धःअज्ञः ॥ १० ॥ अप्रतिबुद्धःप्रतीपो
बोधःप्रतिबोधस्तद्रहितोविपर्ययहीनः तथैवेत्यनेनतादृशजनसेवनात्तादृशोभवतीत्युक्तं ॥ ११ ॥ इतिशांति० मोक्ष० नै० चतुरधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३०४ ॥ ॥ ६ ॥ ॥ ६ ॥
तत्क्षयान्मोक्षउच्यतेइतिप्रकृतिवियोगान्मोक्षउक्तस्तंप्रकृतेःपुरुषतुल्यत्वेननिवृत्तिर्नसंभवतीतिमन्वानआक्षिपति अक्षरक्षरयोरिति ॥ १ ॥ रूपंआकृतिं ॥ २ ॥ ३ ॥

॥ ४ ॥ येगुणाइति द्रोणस्यमातुरभावेपिधृष्टद्युम्नस्यमातापित्रोर्द्वयोरप्यभावेपित्वगस्थ्यादिदर्शनेनव्याप्तिव्यभिचारोनशंक्यः यज्ञाद्भवतिपर्जन्यइतिस्मृतेर्दंपतीसाध्यस्ययज्ञस्यपर्जन्यादिद्वाराप्रजाहेतुत्वेनत त्राप्युभयसंबंधानपायात् साधारण्यव्यवहारापेक्षयावाद्यमुक्तिः ॥ ५ ॥६॥ यत्वेदेशास्त्रेचप्रमाणत्वेनपठ्यतेतद्वेदशास्त्रंप्रमाणमित्यर्थः तस्माद्यद्वेदेषूक्तंतद्विद्वांसउपजीवंतीति तस्माद्ब्राह्मणोनावैदिकमभिधी येतेतिमैत्रायणीयेवेदस्यप्रामाण्यंतदन्यस्याप्रामाण्यंश्रूयते तस्माच्छास्त्रंप्रमाणंतइतिच ननुवेदशास्त्रस्यप्रामाण्यंस्वोक्त्यैवचेत्शाक्यपंथानामपितथैवप्रामाण्यंस्यादित्याशंक्याह सनातनमिति वेदस्यहिद ष्टकर्तृस्मरणाभावात्अपौरुषेयतयानित्यत्वेनाप्रामाण्यशंकानास्पदत्वमस्तिनतुसंभवद्भ्रमविप्रलंभानांशाक्यादिपुरुषाणांवाक्यस्येतिभावः ॥ ७ ॥ एवंशास्त्रस्यप्रामाण्यमुक्त्वातदर्थंविध्याद्यधिकारिणंभद्रा भिमतंचिदचिदात्मकंकर्तारमाह अन्योन्येति पुंसाप्रकृतेर्जाड्यंरुद्धंदुःखंचाश्रितं तयाचास्यआनंदादिकंरुद्धंचैतन्यादिकंचाश्रितं फलितमाह एवमिति चिदचिद्ग्रंथेर्दृढत्वान्नमोक्षसंभावनाप्यस्तीतिभावः

रत्यर्थमभिसंबंधादन्योन्यगुणसंश्रयात् ॥ ऋतौनिर्वर्त्यतेरूपंतद्वक्ष्यामिनिदर्शनं ॥ ४ ॥ येगुणाःपुरुषस्येहयेचमातृगुणास्तथा ॥ अस्थिस्नायुश्चमज्जाचजानी मःपितृतोगुणाः ॥ ५ ॥ त्वङ्मांसंशोणितंचेतिमातृजान्यपिशुश्रुम ॥ एवमेतद्द्विजश्रेष्ठवेदशास्त्रेचपठ्यते ॥ ६ ॥ प्रमाणंयत्स्ववेदोक्तंशास्त्रोक्तंयच्चपठ्यते ॥ वेद शास्त्रद्वयंचैवप्रमाणंतत्सनातनं ॥ ७ ॥ अन्योन्यगुणसंरोधादन्योन्यगुणसंश्रयात् ॥ एवमेवाभिसंबद्धौनित्यंप्रकृतिपूरुषौ ॥ ८ ॥ पश्यामिभगवंस्तस्मान्मोक्षधर्मो नविद्यते ॥ अथवानंतरकृतंकिंचिदेवनिदर्शनं ॥ तन्ममाचक्ष्वतत्त्वेनप्रत्यक्षोह्यसिसर्वदा ॥ ९ ॥ मोक्षकामावयंचापिकांक्षामोयदनामयं ॥ अदेहमजरंनित्य मतींद्रियमनीश्वरं ॥ १० ॥ वसिष्ठउवाच यदेतदुक्तंभवतावेदशास्त्रनिदर्शनं ॥ एवमेतद्यथाचैतन्निगृह्णातितथाभवान् ॥ ११ ॥ धार्यतेहित्वयाग्रंथउ भयोर्वेदशास्त्रयोः ॥ नचग्रंथस्यतत्त्वज्ञोयथावत्त्वंनरेश्वर ॥ १२ ॥ योहिवेदेचशास्त्रेचग्रंथधारणतत्परः ॥ नचग्रंथार्थतत्त्वज्ञस्तस्यतद्धारणंवृथा ॥ १३ ॥ भारंस वहतेतस्यग्रंथस्यार्थंनवेत्तियः ॥ यस्तुग्रंथार्थतत्त्वज्ञोनास्यग्रंथागमोवृथा ॥ १४ ॥ ग्रंथस्यार्थस्यपृष्टःसंस्तादृशोवक्तुमर्हति ॥ यथातत्त्वाभिगमनादर्थंतस्यस विंदति ॥ १५ ॥ नयःसंसत्सुकथयेद्ग्रंथार्थंस्थूलबुद्धिमान् ॥ सकथंमंदविज्ञानोग्रंथंवक्ष्यतिनिर्णयात् ॥ १६ ॥

॥ ८ ॥ अनंतरकृतंसाक्षात्कृतं निदर्शनंमोक्षेदृष्टांतं प्रत्यक्षःप्रत्यक्षदर्शी ॥ ९ ॥ अनामयंनिर्दुःखं यस्मात्अदेहं अशरीरंवावसंतंनप्रियाप्रियेस्पृशतइतिश्रुतेः अनीश्वरंईशादपिपरमित्यर्थः ॥ १० ॥ वेदप्रामाण्यम भ्युपेत्यापिवेदार्थंचिदचितोस्त्रैकालिकंसंबंधंनजानासीत्याह यदेतदित्यादिना ॥ ११ ॥ १२ ॥ धारणंवृथेति श्रुतिश्चात्रभवति यस्तित्याजसचिविदंसखायंनतस्यवाच्यपिभागोअस्ति यदींशृणोत्यलकंशृणोतिन हिप्रवेदसुकृतस्यपंथामिति षचसेवायां सेवाविदंसखायंअंतरात्मानंतित्याजत्यक्तवान् भागःफलांशोऽक्षरग्रहणजः यदींयदेतत् अलकंअलीकंवृथेत्यर्थः सुकृतस्यब्रह्मणः पंथांपंथानं ॥ १३ ॥ भारमिति श्रुतिश्च स्थाणुरयंभारहारःकिलाभूदधीत्यवेदंनविजानातियोर्थं योर्थज्ञइत्सकलंभद्रमश्नुतेनाकमेतिज्ञानविधूतपाप्मेति ॥ १४ ॥ १५ ॥ संसत्सुविद्वत्सभासु ॥ १६ ॥

छिद्रात्माज्ञानरिक्तचित्तभांडः सोपहासेतिपादपरगार्थःसंधिः ॥ १७ ॥ महात्मसुआत्मवित्सु ॥ १८ ॥ यदेवेति फलतःसाधनतश्वसांख्ययोगयोरैक्येसतिव्यवहारोपपादनेनिस्तात्पर्येतयोर्विरोधोदृश्यमा नोप्यकिंचित्करइतिभावः ॥ १९ ॥ अस्थिस्नायुश्वमज्जाचजानीमःपितृतोगुणाः त्वङ्मांसंशोणितंचेतिमातृजान्यपिशुश्रुमेतिस्त्रीपुंसाभ्यामिवपुंप्रकृतिभ्यांशरीरंनिर्वर्त्यतइत्युक्तंतदनुवदन्दृष्टांतासिद्धिमाह त्वगित्यादिना ऐंद्रियकंइंद्रियसमुदायश्चाधिकः ॥२०॥ सेंद्रियकंधातुसप्तकंवीजाद्वीजांतरमिवजायते नह्येकंकार्यंवीजद्वयोत्पत्तिकमितिदृष्टमस्तीत्याशयवानाह द्रव्यादिति ॥२१॥ दार्ष्टांतिकेपुंप्रकृत्योर्वि षमस्वभावत्वात्संबंधासंभवमाह निरिंद्रियस्येति नतावत्पुंप्रकृत्योर्विषयविषयिभावलक्षणःसंबंधः पुंसोनिरिंद्रियत्वात्प्रकृतेस्तुच्छत्वात् नापिवीजांकुरवज्जन्यजनकभावः केवलत्वेनपुंसोवीजशक्तिशून्य त्वात् प्रकृतेरकार्यत्वाच्च नापिकुलालघटवत् पुंसोऽद्वितीयत्वेनउपादानांतराभावात् तत्कल्पनेऽनवस्थापत्तेश्च नापिअयस्कांतमणिलोहवत्तयोःसंबंधःउभयोरप्यमूर्तत्वात् मूर्तिमतोर्हिद्वयोरुभयकर्मजोऽन्य

निर्णयंचापिछिद्रात्मानतंवक्ष्यतितत्त्वतः ॥ सोपहासात्मतामेतियस्माच्चैवात्मवानपि ॥ १७ ॥ तस्मात्त्वंशृणुराजेंद्रयथैतदनुदृश्यते ॥ याथातथ्येनसांख्येषुयोगे षुचमहात्मसु ॥ १८ ॥ यदेवयोगाःपश्यंतिसांख्यैस्तदनुगम्यते ॥ एकंसांख्यंचयोगंचयःपश्यतिसबुद्धिमान् ॥ १९ ॥ त्वङ्मांसंरुधिरंमेदःपित्तंमज्जाचस्नायुच ॥ अथचेंद्रियकंताततद्भवानिदमाहमां ॥ २० ॥ द्रव्याद्द्रव्यस्यनिर्वृत्तिरिंद्रियादिंद्रियंतथा ॥ देहाद्देहमवाप्नोतिवीजाद्वीजंतथैवच ॥ २१ ॥ निरिंद्रियस्यावीजस्य निर्द्रव्यस्याप्यदेहिनः ॥ कथंगुणाभविष्यंतिनिर्गुणत्वान्महात्मनः ॥ २२ ॥ गुणागुणेषुजायंतेतत्रैवनिविशंतिच ॥ एवंगुणाःप्रकृतितोजायंतेनिविशंतिच ॥ २३ ॥ त्वङ्मांसंरुधिरंमेदःपित्तंमज्जास्थिस्नायुच ॥ अष्टौतान्यथशुक्रेणजानीहिप्राकृतानिवै ॥ २४ ॥

तरकर्मजोवासंबंधोयुज्यतेनत्वमूर्तयोः नास्तिदेहीप्रतिसंबंधीयस्येति नदेहीतिचसमासद्वयेनार्थद्वयमुन्नेयं नापिपराभिमतःसमवायस्तादात्म्यंवा निर्गुणेगुणसंबंधासंभवात् नह्यस्पर्शेनभसिशीतोष्णादिस्पर्शव त्त्वंवक्तुंशक्यमेवंनिरिंद्रियस्येत्यादिहेतुपंचकंपुंप्रकृत्योःसंबंधासंभवार्थमुक्तं वार्तिकेतु निःसंगस्यससंगेनकूटस्थस्यविकारिणा आत्मनोऽनात्मनायोगोवास्तवोनोपपद्यतइत्येवोक्तं तत्रासंगत्वकूटस्थत्वेप्रसाध्ये निरिंद्रियत्वादिहेतुचतुष्टयंतुवह्ववादिसंमतमितियुक्ततरं ॥ २२ ॥ कथंतर्हिएषास्तृष्टिरतआह गुणाइति गुणाःखादयः गुणेषुत्रिगुणात्मिकायांमायायां ॥ २३ ॥ कथमसहायायास्तस्याजगज्जनकत्वमित्याशंक्यदृ ष्टांतेनसाधयति त्वगिति यथाद्रोणशरीरेमातरंविनापिएकेनैवशुक्रेणमेदआदिवत्त्वगादिकमपिजातं एवंएकयैवदर्प

पुमान्अविद्ययामंतःकरणेवाचिद्मतिबिंबोजीवः अपुमान्वियदादिः त्रैलिंग्यं त्रीणिआत्मनोलिंगानिगमकानिप्रमातृप्रमाणप्रमेयानि एतैर्हिलिंगैरेतेषांसाधकश्चिदात्मागम्यते स्वार्थेप्यत्र पुमानपुमानितिआ भासोपाध्योःपृथग्ग्रहणं त्रैलिंग्येतुतयोर्वैशिष्ट्यंविवक्षितं तथाहि अंतःकरणविशिष्टंआभासचैतन्यंप्रमाता अंतःकरणवृत्तिविशिष्टंप्रमाणंघटाद्यवच्छिन्नंप्रमेयमितिप्रसिद्धं ननुप्रमातुंयोग्यतयाघटएवप्रमेयं नतुघटावच्छिन्नमाभासचैतन्यंघटज्ञानाख्यं सत्यं प्रमाकरणप्रमाणस्यहिफलंप्रमेयं तच्चोक्तविधाप्रमैव तत्संबंधात्तुघटादिरपिप्रमेयं अतोमुख्यंप्रमेयंचैतन्यमेव अज्ञानेनतस्यैवावृतत्वात् जडेघटादौआवरण कृत्याभावाच्च घटाद्यनुभवस्यैवहिपुरुषार्थत्वमतस्तस्यैवावृतत्वमनावृतत्वंवावाच्यंनघटादेरित्यास्तांतावत् लिंगानांप्रमात्रादीनांप्राकृतत्वेपिलिंगीनप्राकृतइत्याह नवेति लिंगीपुमानितिअपुमानितिवानाभि धीयतइतियोजना जीवजगतोरन्यइत्यर्थः ॥ २५ ॥ ननुसंबंधाभावेप्रकृतिपुरुषयोःकथंलिंगलिंगिभावइत्याशंक्याह अलिंगादिति ल्यब्लोपेपंचमी अलिंगंपुरुषंप्राप्यसाप्रकृतिरात्मजैर्लिंगैर्महदादिभिःका र्यैर्गमकैरुपालभ्यतिउपलभ्यते अमूर्तयःऋतवोयथाफलादिव तद्वच्चैतन्यप्रकाशितैर्महदादिभिस्तत्कारणभूताप्रकृतिरनुमीयते आलोकप्रकाशितैःपुष्पादिभिःऋतवइवेत्यर्थः अलिंगेतिपाठस्पष्टोर्थः ॥ २६ ॥

पुमांश्चैवापुमांश्चैवत्रैलिंग्यंप्राकृतंस्मृतं ॥ नवापुमान्पुमांश्चैवसलिंगीत्यभिधीयते ॥ २५ ॥ अलिंगात्प्रकृतिर्लिंगैरुपालभ्यतिसात्मजैः ॥ यथापुष्पफलैर्नित्य मृतवोमूर्तयस्तथा ॥ २६ ॥ एवमप्यनुमानेनत्वलिंगमुपलभ्यते ॥ पंचविंशतिमस्तातलिंगेषुनियतात्मकः ॥ २७॥ अनादिनिधनोनंतःसर्वदर्शीनिरामयः॥ केवलंत्वभिमानित्वाद्गुणेषुगुणउच्यते ॥ २८ ॥

यथाप्रकृतितत्कार्ययोर्लिंगिलिंगभावएवमात्मानात्मनोरपीत्याह एवमिति दृश्यप्रकाशनेनदृगात्मापिसूर्यवद्दृश्यादन्योनुमेयइत्यर्थः अलिंगंशुद्धचिन्मात्रंलिंगीत्यर्थः तदेवपंचविंशतितमः तकारलोपआर्षः लिं गेषुनियतात्मकइतिलिंगलिंगिनोर्व्याप्तिर्दर्शिता ननुशब्दांतरेणजडाजडयोरयंविषयविषयिभावसंबंधएवोक्तः न योहिविषयीसविषयस्यशुभाशुभत्वाभ्यांहर्षविषादादिविकारवान्भवतिनतुलिंगी नह्यालो कःप्रकाश्याभ्यांमेध्यामेध्यवस्तुभ्यांविक्रियतइतितयोर्महान्भेदइतिभावः ॥ २७ ॥ अनादीत्यनेनअलिंगस्यप्रकाशस्यतार्किकाद्यभिमतमनित्यत्वंनिरस्तं घटज्ञानंजातंपटज्ञानंनष्टमित्यनुभवस्यवृत्तिविषय त्वात् अतएवमनोवृत्तिषुह्रीर्धीर्भीरित्येतत्सर्वंमनएवेतिधीशब्दितंवृत्तिज्ञानमपिपठ्यते कालापरिच्छेदमुक्त्वादेशापरिच्छेदमाहानंतइति प्रकाशत्वादेवसर्वदर्शी निरामयइतिस्वगतपरिच्छेदंगुणगुणिभावादिरू पंव्यावर्तयति कथंतर्ह्यस्यगुणसंबंधइत्यतआह केवलमिति वास्तवस्याभिमाननिमित्तस्याभावेपिशुक्तिरजतेममेदंरजतमित्यभिमानवत्गुणेषुदेहाद्याकारेषुअहमिदंदेहादीत्यभिमानित्वादयंगुणः देहादिसं घातएवात्मेत्युच्यते एतेनलिंगलिंगिनोःसंबंधःकेवलमाध्यासिकइतिसिद्धं ॥ २८ ॥

ननुनिर्गुणमपिगुणादिकंगुणवताद्रव्येणसहसंबध्यतेएवंनिर्गुणोप्यात्मागुणवत्याप्रकृत्यासंबध्यतामित्यतआह गुणाइति गुणाःसंयोगादयः संबंधागुणवतएवसंतिनत्वगुणस्यगुणिनासहसंभवंतीत्यर्थः नन्वस्तिता
दृशःसमवायाख्यःसंबंधइतिचेत् किंआत्मनिप्रकृतेःसमवायउतविपरीतं नाद्यः अनिर्मोक्षापत्तेः नह्याश्रयनाशमंतरेणाश्रितनाशोस्ति नांत्यः रूपादीनामाश्रयतःपृथगदर्शनेनप्रकृतिनाशेआत्मनोपिनाशाप
त्तेः अथकारणनाशेपियथाकंचित्कालंकार्यमस्ति यथावाप्रलयेसर्वव्यक्तिनाशेपिजातिरस्ति एवंप्रकृतिनाशेप्यात्मानश्यतीतिविवक्षेत कार्यकारणयोर्जातिव्यक्त्योर्वावन्ह्यौष्ण्यवद्वास्तवतादात्म्याभ्युपग
मेईदृग्विवक्षायाएवासिद्धेः ययात्वनुपपत्त्याएवंविवक्ष्यतेसैवतत्तादात्म्यस्यभ्रमत्वमाक्षिपतीतिकाणक्रमेलकस्त्वंनपश्यसीत्याश्चर्यं तादात्म्यस्यभ्रमत्वेतुउभयमप्युपपन्नं अविद्यानाशेपितत्कार्यस्यदेहादेःकंचि
त्कालमनुवृत्तिःसंभवतीतिजीवन्मुक्तिसिद्धिः विदेहमुक्तौचसदात्ममात्रावशेषइति तस्माद्युक्तमुक्तंगुणागुणवतःसंतीति तेनरज्जुःसर्पदंडधाराभूच्छिद्राद्यात्मनेवसद्वस्तुघटपटनूतनपुराणानीतानागतश्वेतपीतशी

गुणागुणवतःसंतिनिर्गुणस्यकुतोगुणाः॥ तस्मादेवंविजानंतियेजनागुणदर्शिनः॥ २९॥ यदात्वेषगुणानेतान्प्राकृतानभिमन्यते ॥ तदासगुणहान्यैतंपरमे
वानुपश्यति॥ ३०॥ यत्तद्बुद्धेःपरंप्राहुःसांख्ययोगाश्चसर्वशः॥ बुध्यमानंमहाप्राज्ञमबुद्धपरिवर्जनात् ॥ ३१॥ अप्रबुद्धमथाव्यक्तमगुणंप्राहुरीश्वरं ॥ निर्गु
णंचेश्वरंनित्यमधिष्ठातारमेवच॥ ३२॥ प्रकृतेश्चगुणानांचपंचविंशतिकंबुधाः॥ सांख्ययोगेचकुशलाबुध्यंतेपरमैषिणः॥३३॥ यदाप्रबुद्धास्त्वव्यक्तमवस्था
जन्मभीरवः॥बुध्यमानंप्रबुध्यंतिगमयंतिसमंतदा॥ ३४॥ एतन्निदर्शनंसम्यगसम्यगनिदर्शनं॥ बुध्यमानाप्रबुद्धानांपृथग्पृथगरिंदम॥ ३५॥

तोष्णाद्यात्मनाभाति ननुकंचित्किंचित्समवायसंबंधेनोत्पद्यते समवायस्यैवानवस्थादोषेणाकरेनिरस्तत्वादितिसिद्धं अत्रविद्वदनुभवंप्रमाणयति तस्मादिति ॥ २९ ॥ यदात्वेषइति अभिमन्यतेहिनस्तिकामा
दीन्जयतीत्यर्थः यदिवाएनमभिमंस्येकनीयोन्नंकरिष्यइत्यभिपूर्वस्यमन्यतेर्हिंसार्थत्वदर्शनात् यदान्विष्येतिगौडपाठेअन्विष्यश्रवणमननाभ्यामालोच्यअभिमन्यतेजानातीत्यर्थः गुणहान्यादेहाद्यात्मत्व
भ्रमत्यागेन ॥ ३० ॥ किंतत्परमित्यतआह यत्तदिति सर्वशःसर्वेपितांत्रिकाः अबुद्धस्यजडस्याहंकारादेःपरित्यागाद्बुध्यमानंनत्वहंतयाइदंतयावा ॥ ३१ ॥ अतएवाप्रबुद्धंअज्ञातंअगुणंगुणेभ्योन्यं निर्गु
णंगुणसंबंधशून्यं ईश्वरंअंतर्यामिणं अधिष्ठातारंसर्वकार्यनिर्मातारं ॥ ३२ ॥ गुणानांमहदादीनांप्रकृतिगुणांश्चापेक्ष्यपंचविंशकमित्यर्थः ॥ ३३ ॥ प्रबुद्धाःज्ञातवंतः अवस्थाःबाल्याद्याजायदाद्याश्च बुध्य
मानं कर्तारिशानचू प्रमातारमेवप्रबुध्यंति प्रबोधेनैवचतंसमंब्रह्मगमयंति प्रत्यगात्मैवाज्ञातोजीवोज्ञातोब्रह्मेत्यर्थःयथोक्तं अन्वेष्टव्यात्मविज्ञानात्प्राक्प्रमातृत्वमात्मनः अन्विष्टःस्यात्प्रमातैवपाप्मदोषादिवर्जित
इति शममितिपाठेपिशमप्राप्यंब्रह्मैवशमशब्दार्थः ॥२४॥ एतदिति एतज्जीवेश्वराभेददर्शनंबुध्यमानेनसम्यगितिपृथक् उक्तमित्युत्तरादपकृष्यते एतन्निदर्शनंअसम्यक् अनिदर्शनंअशास्त्रं अनुदर्शनमितिपाठे
अमुख्यंदर्शनंइतिपृथक्अप्रबुद्धेनोक्तमितियोजना ॥ ३५ ॥

एतन्क्षराक्षरनिदर्शनंजडाजडवस्तुतत्त्वप्रतिपादनपरंशास्त्रंपरस्परेणस्वमतंसम्यक्परमतमसम्यगित्युक्तं इतिवादिनांविभ्रममुक्त्वास्वसंमतंतत्त्वमाह एकत्वमिति एकत्वेहिविनाशहेतोर्द्वितीयस्याभावादक्षरत्वम विनाशित्वंयुक्तं नानात्वंतुक्षरमेव तथाचप्रयोगः प्रधानाद्यनित्यंव्यावृत्तत्वात्घटादिवदिति ॥ ३६ ॥ एतच्चानुभववेद्यमित्याह पंचविंशतीति यदायंचिदाभाससहितेषुपंचविंशतितत्त्वेषुरज्जूरगकल्पेषुनिष्ठांस म्यगवेक्षणंकर्तुंप्रवर्ततेतदातेषांवाधेनषड्विंशमात्मानंसाक्षात्करोति तदैवचैकत्वमेवशास्त्रंनानात्वमशास्त्रमितिनिश्चिनोतीत्यर्थः तथाचात्मदर्शनस्यफलंभिद्यंतेसर्वसंशयाइतिश्रूयते ॥ ३७ ॥ ननुपरेस्वशास्त्रमर्या दयायोगेनआत्मानंजानंतोपिकुतएवंननिश्चिन्वंतीत्याशंक्याह तत्त्वेति तत्त्वंजन्यंनिस्तत्त्वंतदन्यदजन्यं तनुविस्तारेस्मात्क्त्यार्थेतवैकेन्केन्यत्वनइतिछांदसस्त्वन्* निदर्शनंअनुभवः येपिकर्तारमात्मानमाहुस्ते पिसमाधौवुद्ध्याद्यभावेआत्मनिकर्तृत्वंनपश्यंतीतितत्रकर्तृत्वादिकंवुद्ध्यादियोगश्चदृश्यमानोपिकादाचित्कत्वाद्रज्जूरगवदसन्नेव नहिधर्मान्निकृष्टोधर्मीकश्चित्केनचिदुपलब्धोस्ति नहिदाहप्रकाशाभ्यांवियु क्तोपिवन्हिर्गोचरीभवति तस्मात्तेऽनुभवविरुद्धंवदंतीतिभ्रांताएवेतिभावः तत्त्वनिस्तत्त्वशब्दौव्याचष्टे पंचविंशतीति ॥ ३८ ॥ पंचविंशस्यपंचविंशात्परंनिदर्शनंअनुभूयमानाभ्निष्कृष्टंअनुभवंनिस्तत्त्वमाहुः

परस्परेणैतदुक्तंक्षराक्षरनिदर्शनं॥ एकत्वमक्षरंप्राहुर्नानात्वंक्षरमुच्यते॥ ३६॥ पंचविंशतिनिष्ठोयंयदासम्यक्प्रवर्तते॥ एकत्वंदर्शनंचास्यनानात्वंचाप्यद र्शनं॥ ३७॥ तत्त्वनिस्तत्त्वयोरेतत्पृथगेवनिदर्शनं॥ पंचविंशतिसर्गंतुतत्त्वमाहुर्मनीषिणः ॥ ३८॥ निस्तत्त्वंपंचविंशस्यपरमाहुर्निदर्शनं॥ सर्गस्यवर्गमाचा रंतत्त्वंतत्त्वात्सनातनं॥ ३९॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति० मोक्ष० वसिष्ठकरालजनकसंवादेपंचाधिकत्रिशततमोऽध्यायः॥ ३०५॥ ॥ ७॥ ॥ ७॥

जनकउवाच नानात्वैकत्वमित्युक्तंत्वयैतदृषिसत्तम॥ पश्याम्येतद्धिसंदिग्धमेतयोर्वैनिदर्शनं॥ १॥

तमेवविशिनष्टि सर्गस्यपंचविंशत्यात्मकस्य वर्गस्येतिपाठेप्ययमेवार्थः वर्गप्रतिवर्गमित्यध्याहृत्ययोज्यं वर्ग्यमितिपाठेवर्गेवर्गमर्हतीतिवर्ग्यंआचारं आसमंताच्चारउपलब्धिःदृश्यस्यप्रतिविषयनियतायाउप लब्धिःसषाड्गुशइत्यर्थः तत्रवर्गाःपंचयथापंचज्ञानेंद्रियाणिपंचकर्मेंद्रियाणिपंचभूतानि पंचशब्दाद्याविषयाः मनोवुध्यहंकारप्रकृतिचिदाभासाइतिपंचप्रत्यंचः तत्त्वंतस्यभावस्तत्त्वंयथार्थसत्यमितियाव त् सत्यादपिसत्यमित्यर्थः तथाचश्रुतिःप्राणावैसत्यंतेषामेषसत्यंसत्यस्यसत्यमनुयत्रयुज्यतइत्यादिप्राणशब्दितस्यकृत्स्नप्रपंचस्यव्यवहारतःसत्यस्यपारमार्थिकंसत्यंब्रह्मप्रतिभासतःसत्यस्यरजतस्यशुक्तिरिवे तिप्रतिपादयति यतस्तत्त्वादपितत्त्वंअतएवसनातनंसर्वदैकरूपंननुकदाचित्सत्यंकदाचिदसत्यमित्यर्थः ॥३९॥ इतिशांति० मोक्ष० नै० भा० पंचाधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥३०५॥ ॥७॥ यदुक्तमेकत्व मक्षरंनानात्वंक्षरमितितत्रैकत्वेबंधमोक्षव्यवस्थानुपपत्तिः नानात्वेत्वात्मनाशप्रसंगइति एतयोःपक्षयोर्निदर्शनंतत्त्वावधारणंसंदिग्धं ॥१॥ * नकारलोपोपिछांदसइतिवोध्यं

यदुक्तंपंचविंशतिनिष्ठानुभवबलेनैवतत्त्वंनिश्चिनोतीतितत्राह तथेति अबुद्धेतिच्छेदः बुध्यमानस्यात्मवस्तुनस्तत्त्वंनपश्यामीत्यत्रनसंशयइतियोजना अनुभवस्यदुःसाध्यत्वान्नसंदेहनिवर्तकत्वमतोयुक्त्यैवत
त्त्वंत्वयाउपपादनीयमितिभावः ॥ २ ॥ यच्चअक्षरत्वकारणंएकत्वंक्षरत्वकारणंचनानात्वमुक्तंतदपिअस्थिरबुद्धित्वाद्विकल्पग्रस्तत्वात् तत्रैकत्वंत्रिविधभेदशून्यत्वंचेत् हेतोःस्वरूपासिद्धिः नहिकचिदीदृश
मेकत्वंप्रसिद्धमस्ति एकव्यक्तिमात्रत्वंचेत् आकाशस्याप्यक्षरत्वापत्तिस्तथाचसांख्यशास्त्रविरोधः नानात्वमपिसंहतत्वंचेत् प्रधानपरमाण्वादीनामपिक्षरत्वापत्तिः भिन्नत्वमात्रंचेत्सांख्यात्मनामपिक्षरत्वाप

तथाऽबुद्धप्रबुद्धाभ्यांबुध्यमानस्यचानघ॥ स्थूलबुद्ध्यानपश्यामितत्त्वमेतन्नसंशयः॥२॥ अक्षरक्षरयोरुक्तंत्वयायदपिकारणं॥ तदप्यस्थिरबुद्धित्वात्प्रनष्टमि
वमेनघ॥ ३॥ तदेतच्छ्रोतुमिच्छामिनानात्वैकत्वदर्शनं॥ बुद्धंचाप्रतिबुद्धंचबुध्यमानंचतत्त्वतः ॥ ४ ॥ विद्याविद्येचभगवन्नक्षरंक्षरमेवच ॥ सांख्यंयोगंच
कात्स्र्न्येनपृथक्चैवापृथक्कह ॥५ ॥ वसिष्ठउवाच हंततेसंप्रवक्ष्यामियदेतदनुपृच्छसि॥ योगकृत्यंमहाराजपृथगेवशृणुष्वमे॥ ६॥ योगकृत्यंतुयोगानां
ध्यानमेवपरंबलं॥ तच्चापिद्विविधंध्यानमाहुर्विद्याविदोजनाः॥ ७॥

त्तिरिति तथाचात्रनममतत्त्वावधारणेसामर्थ्यमस्तीतिभावः ॥ ३ ॥ तत्तस्माद्धेतोःबुद्धंज्ञं अप्रतिबुद्धंप्रधानादि बुध्यमानंचिदचिदात्मानंजीवं ॥ ४ ॥ विद्याज्ञानाधिगमः अविद्याज्ञानावरणं अक्षरंनित्यं क्षरमनि
त्यं सांख्यंवस्तुतत्त्वविवेकः योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः पृथक्भेदः अपृथगभेदः भेदाभेदश्चनानात्वैकत्वदर्शनमित्यनेनप्रथममुक्तः ॥ ५ ॥ हंतेत्यालोचने प्रधानभूतयोःसांख्ययोगयोरेवनिरूपणप्रसंगात्प्रश्नांत
राणामप्युत्तरंनिरूपितंभवतीत्याशयेनाह योगेति ॥ ६ ॥ योगानांयोगिनां योगेयोगशास्त्रेकृत्यंकर्तव्यंआवश्यकं ध्यानमेवपरंबलंअविद्याजयेसामर्थ्यं ध्यानमपिद्विविधंभावनाप्रणिधानभेदेनद्विप्रकारं वि
विधमितिपाठेप्ययमेवार्थः ॥ ७ ॥

तत्रध्यानस्यसम्प्रधारणंलक्षणंमनसएकाग्रतेति तथाप्राणायामोपियोगिनांयोगकृत्यंबलं तस्यद्वैविध्यमाह सगुणःसगर्भः निर्गुणोनिर्गर्भः तयोर्मनसःसंबंधोप्रथमः मानसइतिस्पष्टार्थःपाठः तत्रभावनावस्तुत
स्त्वनिरपेक्षा यथायोषितमग्निध्यायीतेत्यनग्नौयोषायामग्निदृष्टिकरणं यथावासतोपिकामिन्यादेर्विषयस्यभावनंतत्फलंचानित्यं यथोक्तं भावनाजंफलंयच्चयच्चस्यात्कर्मणःफलं नतत्स्थास्त्विवतिमंतव्यंपण्य
स्त्रीसंगतंयथेति एवंसांबपीतांबरादिमूर्तिभावनयापिकीटभृंगन्यायेनप्राप्यंतत्सारूप्यमप्यस्थायीतिज्ञेयं प्रणिधानंतुवस्तुतत्त्वसापेक्षं यथाचक्षुषारत्नगतसूक्ष्मविशेषेस्वेनागृहीतेपरेणोपदिष्टेसतितद्ग्रहणाय्यत
स्यैवचक्षुषःप्रणिधानंतत्रैवविषयेऽत्यादरेणनियोजनंक्रियते तथामनसागृह्यमाणेप्रतीचिश्रुत्यानिर्विशेषचिन्मात्रोसीत्युपदिष्टेसतितद्ग्रहणायतस्यैवमनसोगुरूक्तयुक्त्याप्रणिधानेप्रवर्तते तद्बलाच्चतावुभौवस्तुत

एकाग्रताचमनसःप्राणायामस्तथैवच ॥ प्राणायामस्तुसगुणोनिर्गुणोमनसस्तथा ॥ ८ ॥
मूत्रोत्सर्गपुरीषेचभोजनेचनराधिप॥ त्रिकालंनाभियुंजीतशेषंयुंजीततत्परः॥ ९ ॥

स्त्वमवगच्छतः तत्रापिभावनायांफलभेदोदक्षेणसूचितः चतुर्णांसन्निधानेनयत्फलंतदशाश्वतं द्वयोस्तुसन्निधानेनशाश्वतंप्राप्यतेफलमिति चतुर्णांआत्ममनःशरीरविषयाणां द्वयोरात्ममनसोः देहसंगेनसांबा
दीन्भावयन्पुनरावर्तते देहासंगेनभावयंस्तुध्येयसारूप्यंप्राप्यक्रमेणकैवल्यंप्राप्नोति उभयथापिभावनाफलस्यास्थायित्वमुक्तंमितिनोदाहृतंवार्तिकंविरुध्यते प्राणायामोपिवायुसंहितायामुक्तः जपध्यानं
विनाऽगर्भःसगर्भस्तत्समन्वयात् अगर्भाद्गर्भसंयुक्तःप्राणायामःशताधिकः जपोमनसाप्रसंख्यानं नंदिपुराणे जाप्येनतुजपंकुर्यादविलंबितमद्रुतं मनसैवप्रसंख्यानंप्राणायामविधौसदा जाप्येनप्रणवगायत्र्या
दिनामंत्रेणमानसोजपइतिसगुणस्यैवप्राणायामस्यमानसइतिविशेषणंयुज्यतेनत्वगुणस्य विस्तरस्तुयोगचिंतामणिप्रभृतिषुसंग्रहग्रंथेषुद्रष्टव्यः ॥ ८ ॥ शेषंकालं अत्यंतसंयोगेद्वितीया मूत्रादिव्यतिरिक्तेस
र्वस्मिन्कालेयोगमनुतिष्ठेदित्यर्थः ॥ ९ ॥

तत्रयोगांगेषुप्राणायामउक्तस्तेनैवततःप्राचीनानियमनियमासनान्याक्षिप्तानि अथप्रत्याहारमाह इंद्रियाणीति इंद्रियार्थेभ्यःशब्दादिभ्यः मनसानिवर्त्यैतिमुख्यंप्रत्याहारंत्रिरुन्नतंप्राप्यसमंशरीरंहृदींद्रियाणि
मनसासन्निरुध्येतिश्रुत्युक्तमुक्त्वाहठसाध्यंप्रत्याहारादिकमाह दशेति दशयुक्ताभिर्द्वादशभिर्द्वाविंशतिसंख्याभिःसंचोदनाभिश्चित्ताश्वस्यप्रतोदस्थानीयाभिःप्रेरणाभिर्मतिमानात्मानंजीवंचतुर्विंशादज्ञानात्प्र
कृतिसंज्ञात्परंपंचविंशंप्रतिगंतुंचोदयेत्प्रेरयेत् तत्राष्टादशमुस्थानेषुवायोःप्रत्याहरणंयाज्ञवल्क्येनोक्तं अष्टादशमुयद्वायोर्मर्मस्थानेषुधारणं स्थानात्स्थानात्समाकृष्यप्रत्याहारोनिगद्यतइत्युपक्रम्यमर्मस्थानानिते
षामंतरंचोक्त्वाह संपूर्यकुंभवद्वायुमंगुष्ठान्मूर्धिमध्यतः धारयन्ननिलंबुध्याप्राणायामःप्रचोदितः व्योमरंध्रात्समाकृष्यललाटेधारयेत्पुनः ललाटाद्वायुमाकृष्यभ्रुवोर्मध्येनिरोधयेत् भ्रूमध्याद्वायुमाकृष्यनेत्र
स्थानेनिरोधयेत् नेत्राद्वायुंसमाकृष्यनासामूलेनिरोधयेत् नासामूलात्तुजिव्हायामूलेप्राणंनिरोधयेत् जिव्हामूलात्कंठकूपेततोवायुंनिरोधयेत् कंठकूपात्तुहृन्मध्येहृन्मध्यान्नाभिमध्यमे नाभिमध्यात्पुनर्मेढ्रे
मेढ्राद्वह्न्यालयेततः देहमध्याद्गुदेगाग्निगुदाद्वैऊरुमूलके ऊरुमध्यात्तयोर्मध्येतस्माज्जान्वोर्निरोधयेत् चितिमूलेततस्तस्माज्जंघयोर्मध्यमेतथा जंघांततःसमाकृष्यवायुंगुल्फेनिरोधयेत् गुल्फादंगुष्ठयोर्गार्गिपाद

इंद्रियाणींद्रियार्थेभ्योनिवर्त्यमनसाशुचिः॥ दशद्वादशभिर्वापिचतुर्विंशात्परंततः॥१०॥ संचोदनाभिर्मतिमानात्मानंचोदयेदथ॥ तिष्ठंतमजरंतंतुयत्तदुक्तंमनी
षिभिः॥ ११ ॥तैश्चात्मासततंज्ञेयइत्येवमनुशुश्रुम॥ व्रतंत्यहीनमनसोनान्यथेतिविनिश्चयः ॥ १२ ॥ विमुक्तःसर्वसंगेभ्योलघ्वाहारोजितेंद्रियः॥ पूर्वरात्रेप
ररात्रेधारयीतमनोत्मनि॥ १३॥ स्थिरीकृत्येंद्रियग्राममंमनसामिथिलेश्वर॥ मनोबुद्ध्यास्थिरंकृत्वापाषाणइवनिश्चलः॥ १४॥ स्थाणुवच्चाप्यकंपःस्याद्गिरि
वच्चापिनिश्चलः॥ बुद्ध्याविधिविधानज्ञास्तदायुक्तंप्रचक्षते॥ १५॥ नशृणोतिनचाघ्रातिनरस्यतिनपश्यति॥ नचस्पर्शंविजानातिनसंकल्पयतेमनः॥ १६॥

योस्तंनिरोधयेत् स्थानात्स्थानंसमाकृष्ययस्त्वेवंधारयेद्द्विया सर्वपापविशुद्धात्माजीवेदाचंद्रतारकं एतत्तुयोगसिध्यर्थमगस्त्येनापिकीर्तितं प्रत्याहारेषुसर्वेषुप्रशस्तमितियोगिभिरिति एवमष्टादशप्रत्याहार
चोदनाः धारणध्यानसमाधिसंज्ञास्तिस्रः ततःसत्वपुरुषान्यताख्यातिसंज्ञाद्वाविंशीचोदना ततोपिसंप्रेरितोजीवोनदीसमुद्रन्यायेननिर्विशेषचिन्मात्रतांप्रतिपद्यते सार्धः॥१०॥ तंयोगिनंतिष्ठंतंजीवन्मुक्तंअजरं
जराहीनंमनीषिभिर्योगिभिर्यत्यस्मात्तच्छब्देनोक्तं तदितिवाएतस्यमहतोभूतस्यनामभवतीतिश्रुतेर्ब्रह्मत्वेननिर्दिष्टमतस्तद्भावापत्तयेआत्मानंप्रत्यंचंनरःचतुर्विंशात्परंप्रतिगंतुंचोदयेदितिपूर्वेणसंबंधः ॥ ११ ॥
तैर्द्वाविंशत्याप्रेरणैः अहीनंकामादिभिरनास्कंदितंमनोयस्यतस्यैवव्रतंयोगाख्यंयोग्यमितिशेषः ॥ १२ ॥ संगेभ्यःअहंकर्तृत्वाद्यभिमानेभ्यःस्त्र्यादिभ्योवा ॥ १३ ॥ पाषाणस्थाणुगिरिदृष्टांतानिश्चलत्वोत्क
र्षार्थाः ॥ १४ ॥ विधेःशास्त्रस्यविधानंतात्पर्यंतज्ज्ञानंतोविधिविधानज्ञाः बुध्यास्वानुभवेनैव तदाआत्मप्राप्त्यवस्थायां युक्तंयोगिनंप्रचक्षते नशृणोतीत्यादिनातदनुभवंवर्णयंतीत्यर्थः ॥ १५ ॥ १६ ॥

प्रकृतिंस्वस्यशुद्धंस्वरूपं ॥ १७ ॥ निर्लिंगोबुद्ध्यादिहीनः अविचलोव्यापकत्वात् ऊर्ध्वंतिर्यगधोवागतिंनप्राप्नुयात् तथाचश्रुतिः नतस्यप्राणाउत्क्रामंत्यत्रैवसमवनीयंतइति ॥ १८ ॥ तदेति अंतरात्माअंतर्या
मीईश्वरोहृदयस्थःअहमेवब्रह्मेतियदाकथ्यतेऽनुभवबलात्तदैवात्मानमनुपश्येतेतिज्ञेयं नान्यथात्वंपदार्थमात्रसाक्षात्कारेणात्मदर्शीभवतीत्यर्थः नकथ्यतइतिपाठेज्ञोज्ञेयइतियदानकथ्यतेसर्ववृत्तिनिरोधादा
त्मनश्चप्रत्यक्त्वेनाज्ञेयत्वात्तदात्मज्ञइत्युच्यतइत्यर्थः तथाचश्रुतिः यदिमन्यसेसुवेदेतिदभ्रमेवापिनूनंत्वंवेत्थब्रह्मणोरूपमिति सुवेदसम्यग्जानामि दभ्रमल्पं यस्यामतंतस्यमतंमतंयस्यनवेदसः अविज्ञातंविजा
नतांविज्ञातमविजानतामितिच ॥ १९ ॥ विधूमइत्यादिनाशुद्धप्रकाशात्मत्वमुक्तं ॥ २० ॥ ब्रह्मयोनिस्थाःब्रह्मावगमहेतुशास्त्रनिष्ठाः ॥ २१ ॥२२॥ नदृश्यतेचेत्कुतस्तदुपलब्धिरित्यतआह बुद्धीति बुद्धि

नचाभिमन्यतेकिंचिन्नचबुध्यतिकाष्ठवत्॥ तदाप्रकृतिमापन्नंयुक्तमाहुर्मनीषिणः ॥ १७॥ निर्वातेहियथादीप्यन्दीपस्तद्वत्प्रकाशते ॥ निर्लिंगोविचलश्चो
र्ध्वंनतिर्यग्गतिमाप्नुयात्॥ १८॥ तदातमनुपश्येतयस्मिन्दृष्टेनुकथ्यते ॥ हृदयस्थोंतरात्मेतिज्ञेयोज्ञस्तातमद्विधैः ॥ १९ ॥ विधूमइवसप्तार्चिरादित्यइवरश्मि
मान्॥ वैद्युतोग्निरिवाकाशेदृश्यतेत्मातथात्मनि॥ २०॥ येपश्यंतिमहात्मानोधृतिमंतोमनीषिणः॥ ब्राह्मणाब्रह्मयोनिस्थाह्ययोनिममृतात्मकं ॥ २१ ॥ तदेवा
हुरणुभ्योणुतन्महद्भ्योमहत्तरं॥ तत्तत्वंसर्वभूतेषुध्रुवंतिष्ठन्नदृश्यते॥ २२॥ बुद्धिद्रव्येणदृश्येतमनोदीपेनलोककृत्॥ महतस्तमसस्तातपारेतिष्ठन्नतामसः॥२३॥
सतमोनुदइत्युक्तःसर्वज्ञैर्वेदपारगैः॥ विमलोवितमस्कश्चनिर्लिंगोऽलिंगसंज्ञितः ॥ २४ ॥ योगएषहियोगानांकिमन्यद्योगलक्षणं ॥ एवंपश्यंप्रपश्यंतिआ
त्मानमजरंपरं॥ २५॥ योगदर्शनमेतावदुक्तंतेतत्त्वतोमया ॥ सांख्यज्ञानंप्रवक्ष्यामिपरिसंख्यानदर्शनं॥ २६॥ अव्यक्तमाहुःप्रकृतिंपरांप्रकृतिवादिनः॥ त
स्मान्महत्समुत्पन्नंद्वितीयंराजसत्तम॥ २७॥ अहंकारस्तुमहतस्तृतीयमितिनःश्रुतं॥ पंचभूतान्यहंकारादाहुःसांख्यात्मदर्शिनः ॥ २८॥ एताःप्रकृतयश्चाष्टौ
विकाराश्चापिषोडश॥ पंचचैवविशेषावैतथापंचेंद्रियाणिच॥ २९॥

द्रव्येणधीघनेनपुंसा अतामसःईश्वरात्परः ॥ २३ ॥ सज्ञातःसंस्तमोनुदःसंसारच्छित् निर्लिंगःसूत्रात्मनोप्यन्यः अलिंगेतिच्छेदः नास्तिलिंगंगमकंयस्य वाङ्मनसातीतत्वात् निरुपाधिब्रह्मसंज्ञितइत्यर्थः
॥ २४ ॥ योगमुपसंहरति योगएषइति पश्यंद्रष्टारं प्रपश्यंतियोगाइतिशेषः ॥ २५ ॥ परिसंख्यानंपरिवर्जनंरज्जूरगवत् उत्तरोत्तरस्यकार्यस्यपूर्वस्मिन्पूर्वस्मिन्प्रविलापनंतेनदर्शनंसाक्षात्कारोयस्मिंस्तत्तथो
॥ २६ ॥ एतदेवाहाव्यक्तमितिषड्भिः परांप्रथमांनतुअविकृतिं ॥२७॥ पंचभूतानिसूक्ष्माणिपंचतन्मात्राख्यानि ॥२८॥ एताअव्यक्ताद्याःप्रकृतयोविकृतयश्चषोडशविकाराएवनप्रकृतयः केतेचएकादशेंद्रिया
णिस्थूलभूतानिच एतेषुपंचवियदादयोविशेषसंज्ञाः शेषाएकादशतानींद्रियाणि तेषांविशेषणंपंचेति पंचयंतिव्यक्तीकुर्वंतिस्वंस्वंविषयंशब्दवचनादिकमितिपंचानितानींद्रियाणिचेतिकर्मधारयः ॥२९॥

॥३०॥ एतेषांप्रविलापनमाह यस्मादिति अंतरात्मनासृज्यंतेनतुनिरीश्वरसांख्याभिमतयाप्रकृत्या ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ प्रकृतेरितिकर्मणिषष्ठी एवंप्रकृत्यादिकमुत्पद्यतेप्रलीयतेचेत्यर्थः तथाचप्रकृतेरप्युत्पत्तिप्र लयौवक्ष्यति तस्मादव्यक्तमुत्पन्नंत्रिगुणंद्विजसत्तमेति अव्यक्तंपुरुषेब्रह्मन्निष्कलेसंप्रलीयतइतिच एवंसांख्यमुक्तानानात्वैकत्वेविभजते एकत्वमिति प्रतिलोमक्रमेणप्रकृतेरपिपुरुषेप्रलयेसतिमोक्षेअसंप्रज्ञा तेचएकत्वंअस्यपुरुषस्यभवतिसृष्टिकालेतुनानात्वमित्यर्थः ॥ ३३ ॥ नन्वेवंसृष्टिकालेनानात्वप्रापकशक्तिमतःकथमेकत्वमतआह अधिष्ठातारमिति अव्यक्तमव्याकृतमविद्यामायेतिपर्यायाः अव्यक्त मेवपुरुषंनानात्वंनयति तथाचश्रुतिः माययाह्यन्यदिवेति इंद्रोमायाभिःपुरुरूपईयतइतिच नहितुच्छयामाययापुंसःसद्वितीयत्वमस्तिरज्ज्वाइवकल्पितभुजंगेन तुच्छ्येनाभ्वपिहितंयदासीत्तमसस्तन्महिना जायतैकमितिश्रुतेः आभुब्रह्मतमसःअज्ञानस्यमहिनामाहात्म्येनएकमपिअजायतप्रपंचात्मनाआविर्बभूवेत्यर्थः अस्यव्यक्तस्यापिएतत्एकत्वंनानात्वंचमुक्तिप्रलययोरेकत्वंसृष्टिकालेनानात्वंचेतिनिदर्शनंदृ ष्टांतः पृथिव्यादिष्वप्येवमेवद्रष्टव्यं ॥ ३४ ॥ अर्थतत्त्ववान् अर्थतत्त्वंसम्यगधिगतवान्यःसजानीयादितिशेषः नन्वेवमव्यक्तस्याधिष्ठातृत्वेजितंनिरीश्वरसांख्यैरित्याशंक्याह एकत्वमिति प्रलयेमोक्षे अय

एतावदेवतत्त्वानांसांख्यमाहुर्मनीषिणः॥ सांख्येविधिविधानज्ञानित्यंसांख्यपथेरताः ॥ ३० ॥ यस्माद्यदभिजायेततत्तत्रैवप्रलीयते ॥ लीयंतेप्रतिलोमानि सृज्यंतेचांतरात्मना ॥ ३१ ॥ अनुलोमेनजायंतेलीयंतेप्रतिलोमतः ॥ गुणागुणेषुसततंसागरस्योर्मयोयथा ॥ ३२ ॥ सर्गप्रलयएतावान्प्रकृतेर्नृपसत्तम ॥ एकत्वंप्रलयेचास्यबहुत्वंचयदासृजत् ॥ ३३ ॥ एवमेवचराजेंद्रविज्ञेयंज्ञानकोविदैः ॥ अधिष्ठातारमव्यक्तमस्याप्येतन्निदर्शनं ॥ ३४ ॥ एकत्वंचबहुत्वंचप्रकृतेरर्थतत्त्ववान् ॥ एकत्वंप्रलयेचास्यबहुत्वंचप्रवर्तनात् ॥ ३५ ॥ बहुधात्माप्रकुर्वीतप्रकृतिंप्रसवात्मिकां ॥ तच्चक्षेत्रंमहानात्मापंचविंशोधितिष्ठति ॥ ३६ ॥ अधिष्ठातेतिराजेंद्रप्रोच्यतेयतिसत्तमैः ॥ अधिष्ठानादधिष्ठाताक्षेत्राणामितिनःश्रुतं ॥ ३७ ॥ क्षेत्रंजानातिचाव्यक्तंक्षेत्रज्ञइतिचोच्यते ॥ अव्यक्तिकेप्रविशतेपुरुषश्चेतिकथ्यते ॥ ३८ ॥ अन्यदेवचक्षेत्रंस्यादन्यःक्षेत्रज्ञउच्यते ॥ क्षेत्रमव्यक्तमित्युक्तंज्ञातारंपंचविंशकं ॥ ३९ ॥ अन्यदेवचज्ञानंस्यादन्यज्ज्ञेयंतदुच्यते ॥ ज्ञानमव्यक्तमित्युक्तंज्ञेयोवैपंचविंशकः ॥ ४० ॥

स्कांतवत्स्वरूपसत्तामात्रेणायंप्रकृतिंप्रवर्तयन् तांबहुधाप्रकरोति अतश्चिदात्मैवमुख्योधिष्ठाता प्रकृतेस्तुगौणमधिष्ठातृत्वंस्वकार्यविषयमितिभावः सार्धः ॥ ३५ ॥ एतदेवाह तच्चेति तत्प्रकृतिविकृत्यात्मकं ॥ ३६ ॥ पुंसोनामानिनिर्वक्ति अधिष्ठानादिति ॥ ३७ ॥ अव्यक्तिकेआविद्यकेक्षेत्रेपुर्यष्टके अत्रोक्तंकतके सूर्यकांतमुपारुह्यसूर्यएवतृणंदहेत् नत्वश्मापार्थिवस्तंचन्यायंचित्तमसोर्दिशेदिति यथास्वरू पसत्तामात्रेणतृणंप्रकाशयतःसूर्यस्यसूर्यकांतद्वारातृणदग्धृत्वंतृणेप्रवेशश्चनतुव्यापाराविष्टस्य एवंपुंसोप्यव्यक्तद्वारासर्वकार्याधिष्ठातृत्वंतत्प्रकाशकत्वंचनतुकुलालवदधिष्ठातृत्वं नापिबुद्धिवदिंद्रियव्यापा राधीनप्रकाशकत्वंनापिकुंडबदरन्यायेनप्रविष्टत्वंकिंतुवन्हिकाष्ठन्यायेनाभिव्यक्तत्वमात्रमितिभावः ॥ ३८ ॥ नामनिरुक्तेःफलंपुंप्रकृत्योर्विवेकमाहान्यदेवेति एवमधिष्ठातुरन्यदधिष्ठेयंप्रवेष्टुरन्यत्प्रवेशायत नमित्यपिद्रष्टव्यं ॥ ३९ ॥ ज्ञानंप्रमाणजन्यावृत्तिः ज्ञेयंप्रमारूपंफलं फलकरणयोश्छिदापरश्वोर्भेदस्यस्पष्टत्वात् ज्ञानज्ञेयपदेव्याचष्टे ज्ञानमिति ॥ ४० ॥

अधिष्ठातारमव्यक्तमित्यत्रोक्तमव्यक्तपदंव्याचष्टेऽव्यक्तमिति सत्वंबुद्धिः क्षेत्रसत्वेश्वरशब्दाःपर्यायाइत्यर्थः ततश्चकिमतआह अनीश्वरमिति ईश्वरादिपदोपात्ताद्दृश्यादन्यत् तच्छब्दःपरोक्षवाची नास्तितत्त्वं परोक्षत्वंयस्यतदतत्त्वंनित्यापरोक्षंद्रष्टुःस्वरूपं तदेवपंचविंशतेःपूरणं तत्त्वंअनारोपितंरूपं अन्यत्सर्वमीश्वरादिकंदृश्यमारोपितमित्यर्थः अतोन्यदार्तमितिश्रुतेः ॥४१॥ उपसंहरति सांख्येति सांख्याःपरिसंख्यानुदर्शनंप्रकुर्वतेप्रकृतिंमायांचप्रचक्षतेजगत्कारणत्वेनवदंतीतिसंबंधः परिसंख्याःस्थूलसूक्ष्मक्रमेणचिदात्मनिप्रपंचप्रविलापनंतामनुदर्शनंसाक्षात्कारंसंपादयंतीत्यर्थः॥४२॥ प्रविलाप्यान्याह तत्त्वानीति प्रकृत्या सहचतुर्विंशत्चतुर्विंशतिस्तत्त्वानिपरिसंख्यायेतियोजना निस्तत्त्वःनिर्गतंतत्त्वंपरोक्षत्वंयस्मात् यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्मेतिश्रुतेर्नित्यापरोक्षइत्यर्थः ॥४३॥ अप्रकृत्यात्माप्रकृतितोनिष्क्रष्टःबुध्यमानः कर्तरिशानच् जीवएवप्रकृतित्यागात्केवलोभवतिएतेनअबुद्धंप्रकृतिःबुध्यमानोजीवःप्रबुद्धःकेवलइतिप्रश्नत्रयस्योत्तरंसंक्षिप्योक्तं॥४४॥समंब्रह्मतस्यभावःसाम्यंतस्यापिभावःसाम्यतासाचब्रह्मैवब्रह्मविद्ब्रह्मैवभवतीतिश्रुतेः ॥४५॥ प्रकृतेर्ब्रह्मणोब्रह्मदर्शनमेवसम्यग्दर्शनंनामनत्वब्रह्मदर्शनं रज्जूरगदर्शनवद्भ्रांतत्वात्तस्य नहिरज्जुंभुजंगत्वेनपश्यन्सम्यग्दर्शीभवतिकिंतुरज्जुत्वेनैवपश्यन् एवंब्रह्मण्यध्यस्तमहंकारादिकंपश्यन्नसम्यग्दर्शी अधिष्ठानंतुपश्यन्सम्यग्दर्शीत्यर्थः तथाशब्दःपादपूरणार्थः यद्वायथैनत्तथाश्रूयनइत्यध्याहृत्यश्रुत्यंतरप्रदर्शनार्थः यथादाशतय्यामाम्नायते परापूर्वेषांसख्यावृणक्तिवितर्तुराणोअपरेभिरेति अनानुभूतीरवधून्वा

अव्यक्तंक्षेत्रमित्युक्तंतथासत्वंतथेश्वरः॥ अनीश्वरमतत्त्वंचतत्त्वंतत्पंचविंशकं॥४१॥ सांख्यदर्शनमेतावत्परिसंख्यानुदर्शनं॥ सांख्याःप्रकुर्वतेचैवप्रकृतिंच प्रचक्षते॥४२॥ तत्त्वानिचचतुर्विंशत्परिसंख्यायतत्त्वतः॥ सांख्याःसहप्रकृत्यातुनिस्तत्त्वःपंचविंशकः॥४३॥ पंचविंशोप्रकृत्यात्माबुध्यमानइतिस्मृतः॥ यदातुबुध्यतेत्मानंतदाभवतिकेवलः॥४४॥ सम्यग्दर्शनमेतावद्भाषितंतवतत्त्वतः॥ एवमेतद्विजानंतःसाम्यतांप्रतियांत्युत॥४५॥ सम्यङ्निदर्शनंनामप्रत्यक्षंप्रकृतेस्तथा॥ गुणतत्त्वाद्यथैतानिनिर्गुणेभ्यस्तथाभवेत्॥४६॥

नःपूर्वीरिंद्रःशरदस्तर्तरीति अस्यार्थः पूर्वेषांदेवानांसखाआविकानांकामक्रोधादीनांसख्यासख्यानि सुपांसुलुगितिसुपोडा परावृणक्तिपरिवर्जयंति व्यवहिताश्चेतिच्छंदसिव्यवहितक्रिययाप्युपसर्गसंबंधस्मृतेः वितर्तुराणःअतिशयेनकालंतरतीतितर्तुराणः यङ्लुगंतात्तरतेस्ताच्छीलिकश्चानश् उदोष्ठ्यपूर्वस्येत्यस्मादुदित्यनुवर्तमानेबहुलंछंदसीत्युत्वंरपरत्वं अभ्यासगुणेरेफलोपाभावादिश्छांदसः अभ्यस्तानामादिरि त्याद्युदात्तत्वंगतिकारकोपपदात्कृदितिप्रकृतिस्वरः अपरेभिःशास्त्रीयैःशमदमादिभिःसख्यानिएतिप्राप्नोति मुक्तिकामःकामादीन्जित्वाशमादीनाश्रयेदित्यर्थः अनानुभूतीः अननुभवान् अनन्वित्यस्यमध्य ममितिप्रातिशाख्यसूत्राद्दीर्घमध्यत्वं रज्जूरगज्ञानतुल्यानिभ्रांतिज्ञानानिअवधून्वानःकल्पितंदेहादितादात्म्यंप्रविलापयन् पूर्वीरनादिशरदःकालंततरीतिबलेनतरतीति अस्याम्रचिप्रपंचदर्शनमननुभूतिशब्दे नोक्तं अतआत्मदर्शनमेवसम्यग्दर्शनमितरदर्शनंभ्रांतिदर्शनमितिसिद्धं सम्यग्दर्शनविषयस्यप्रत्यगात्मरूपस्याधिष्ठानस्यशून्यतांवारयन्सम्यग्दर्शनस्यनष्टवनितासाक्षात्कारतुल्यतांनिरस्यति गुणतत्त्वादिति निर्गुणेभ्यः पुरुषेभ्योऽन्यानियथाएतानिमहदादीनि गुणतत्त्वात्गुणानांतत्त्वंताद्भाव्यंगुणत्वात्दृश्यत्वादितियावत् यथैतानिव्यावहारिकप्रमारूपत्वेनाभ्रांतानिप्रत्यक्षाणिएवंनिर्गुणानांपुंसामपि अभ्रांतंप्रत्यक्षंभ वेदित्यर्थः निर्गुणेभ्यइतिबहुत्वंभूतपूर्वगत्याप्रमातृभेदाभिप्रायं तस्माद्यथावस्त्वेवात्मज्ञानंनभावनादिजन्यंनष्टवनिताज्ञानवदितिसिद्धं ॥४६॥

आत्मज्ञानफलमाह नत्विति विगतदेहानांमुक्तानांपुनरावृत्तिर्नविद्यते सदेहानांतुअपरंसत्यकामत्वसत्यसंकल्पत्वाद्यैश्वर्यपरंचसमाधिकालेनिरुपाधिसुखंअव्ययंविद्यते तत्रहेतुः अक्षरभावत्वादिति साम्य तापदव्याख्यातरीत्याभावशब्देनभावप्रत्ययेनचाक्षरमात्रंग्राह्यं यतोब्रह्मविदक्षरमेवभवति अतःअक्षरधर्मांगांएतस्यवाअक्षरस्यप्रशासनेगार्गिद्यावापृथिव्यौविधृतेतिष्ठतः एतद्वैतदक्षरंगार्गिब्राह्मणाअभिवदंत्य स्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घमित्यादिश्रुतिप्रसिद्धानांप्रशासितृत्वास्थूलत्वादीनांतत्रसंबंधोयुज्यतएवेत्यर्थः तथाचप्रागेवोदाहृतं सोपाधिर्निरुपाधिश्चद्वेधाब्रह्मविदुच्यते सोपाधिकःस्यात्सर्वात्मानिरुपाख्योनुपाधिकः जक्षत्क्रीडन्नतिप्राप्तइतिसोपाधिकस्यतु छांदोग्येसर्वकामानिःसार्वात्म्यात्स्पष्टमीरिता अहमन्नंतथान्नादःश्लोककार्यप्यहोअहं इतितत्त्वविदःसामगानेसर्वात्मताश्रुता अत्रापिचक्रदृष्टांतात्सोपाधिस्त्वविच्छुनः अपूर्वानपराद्युक्त्याश्रोष्यतेनिरुपाधिकइति ॥ ४७ ॥ केपुनरावर्ततइत्यतआह पश्येरन्निति नैकमतयोनानात्वदर्शिनोयेतेषुसम्यग्दर्शनंनास्ति व्यक्तंशरीरं ॥ ४८ ॥ कस्मिन्नुभगवोविज्ञातेसर्व

नत्वेवंवर्तमानानामावृत्तिर्विद्यतेपुनः ॥ विद्यतेक्षरभावत्वादपरंपरमव्ययं ॥ ४७ ॥ पश्येरन्नेकमतयोनसम्यक्तेपुदर्शनं ॥ तेव्यक्तंप्रतिपद्यंतेपुनःपुनररिंदम ॥ ॥ ४८ ॥ सर्वमेतद्विजानंतोनसर्वस्यप्रबोधनात् ॥ व्यक्तीभूताभविष्यंतिव्यक्तस्यवशवर्तिनः ॥ ४९ ॥ सर्वमव्यक्तमित्युक्तमसर्वःपंचविंशकः ॥ यएनमभिजानंतिनभयंतेषुविद्यते ॥ ५० ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति०मोक्ष०प०वसिष्ठकरालजनकसंवादेपडधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३०६ ॥ ॥ ७ ॥ वसिष्ठउवाच सांख्यदर्शनमेतावदुक्तंतेनृपसत्तम ॥ विद्याविद्येत्विदानींमेत्वंनिबोधानुपूर्वशः ॥ १ ॥ अविद्यामाहुरव्यक्तंसर्गप्रलयधर्मिवै ॥ सर्गप्रलयनिर्मुक्तांविद्यांवैपंचविंशकः ॥ २ ॥ परस्परस्यविद्यांवैत्वंनिबोधानुपूर्वशः ॥ यथोक्तमृपिभिस्तातसांख्यस्याभिनिदर्शनं ॥ ३ ॥

मिदंविज्ञातंभवतीत्येकविज्ञानात्सर्वविज्ञानंश्रुतंतत्समर्थयते सर्वमिति एतद्वाक्यजातंसर्वमर्थतोविजानंतोध्यानवलेनसर्वापरोक्ष्यव्यक्त्यादेहस्यवशेनभविष्यंतीतियोज्यं ॥ ४९ ॥ सर्वमिति पंचविंशस्यविज्ञानात्सर्वज्ञोभवतीतिश्लोकद्वयतात्पर्यं भयंसंसारदुःखं ॥ ५० ॥ इतिशांति०मोक्ष०नै०षडधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३०६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ नानात्वैकत्वविज्ञानमित्यादिनाकृतानांद्वादशानांप्रश्नानांमध्येसांख्यंयोगोनानात्वैकत्वविज्ञानंचेतित्रयंव्याख्यातं अबुद्धादित्रयमग्रिमाध्यायेव्याकरिष्यते विद्यादिषट्कमिहव्याख्यायते सांख्यदर्शनमिति योगादिसहितमितिशेषः ॥ १ ॥ तत्त्वदर्शनंविद्या तत्त्वावरकंभावरूपमज्ञानादिकमविद्या नतुविद्यायाअभावमात्रमित्याशयेनाह अविद्यामिति अभावात्सर्गाद्यसंभवात्भावरूपैवाविद्याऽव्यक्ताख्येत्यर्थः विद्यामाह सर्गेति विद्यांपंचविंशकइत्याहुरितियोजना ॥ २ ॥ अस्याविद्यायाःपरमत्वंवक्तुमवांतरविद्याभेदमाह परस्परस्येति ॥ ३ ॥

कर्मेंद्रियाणांव्यापारमुत्सृज्यकेवलंबुद्धींद्रियाण्येवाहमितिचिंतनंबुद्धींद्रियविद्येत्यर्थः एवमुत्तरत्र विशेषाःस्थूलभूतानिदेहारंभकाणि तत्रपादादिजानुपर्यंतंपृथिवीस्थानं जान्वादिपायुपर्यंतमपांस्थानमि त्यादिनाप्राग्व्युत्पादितरीत्याउत्तरोत्तरस्यभूतस्यपूर्वपूर्वस्मिन्प्रविलापनेनतत्तन्मात्रात्मनाऽवस्थानेनपंचभूतविद्याःपृथक्फलाअनुसंधेयाः ॥ ४ ॥ विशेषाणांचमनसिप्रविलापनेनमनोमात्रेणावस्थानंमनोवि द्या मनोपिविषयविकल्पाभिमुखंवासनामात्रेषुशब्दादिषुप्रविलाप्यतन्मात्रेणावस्थानंसूक्ष्मभूतविद्या एवमुत्तरत्रज्ञेयं अत्रविशेषमनसोःसूक्ष्मभूताहंकारयोरंतर्भावंविवक्षित्वावायुपुराणेएतासांविद्यानांफला न्युक्तानि दशमन्वंतराणीहतिष्ठंतींद्रियचिंतकाः भौतिकास्तुशतंपूर्णंसहस्रंत्वाभिमानिकाः बौद्धादशसहस्राणितिष्ठंतिविगतज्वराः पूर्णंशतसहस्रंतुतिष्ठंत्यव्यक्तचिंतकाः पुरुषंनिर्गुणंप्राप्यकालसंख्यानविद्यतइ ति ॥ ५ ॥ बुद्धिर्महत्तत्त्वं ॥ ६ ॥ तत्त्वानांमहदादीनां ॥ ७ ॥ सर्वस्यज्ञानस्यज्ञेयंसर्वमव्यक्तमित्युक्तं अव्यक्तज्ञानादेवसर्वज्ञोभवतीत्यर्थः वेदांतेष्वपिसार्वज्ञ्यंकारणज्ञानस्यमुख्यंफलं शुद्धज्ञानस्यतुनांत

कर्मेंद्रियाणांसर्वेषांविद्याबुद्धींद्रियंस्मृतं॥ बुद्धींद्रियाणांचतथाविशेषाइतिनःश्रुतं॥ ४ ॥ विशेषाणांमनस्तेषांविद्यामाहुर्मनीषिणः ॥ मनसःपंचभूतानिवि द्याइत्यभिचक्षते ॥ ५ ॥ अहंकारस्तुभूतानांपंचानांनात्रसंशयः ॥ अहंकारस्यचतथाबुद्धिर्विद्यानरेश्वर ॥ ६ ॥ विद्याप्रकृतिरव्यक्तंतत्त्वानांपरमेश्वरी ॥ विद्याज्ञे यानरश्रेष्ठविधिश्चपरमःस्मृतः ॥ ७ ॥ अव्यक्तस्यपरंप्राहुर्विद्यांवैपंचविंशकं ॥ सर्वस्यसर्वमित्युक्तंज्ञेयंज्ञानस्यपार्थिव ॥ ८ ॥ ज्ञानमव्यक्तमित्युक्तंज्ञेयोवैपंचविंश कः ॥ तथैवज्ञानमव्यक्तंविज्ञातापंचविंशकः ॥ ९ ॥ विद्याविद्यार्थतत्त्वेनमयोक्ताविशेषतः ॥ अक्षरंचक्षरंचैवयदुक्तंतन्निबोधमे ॥ १० ॥ उभावेवाक्षरावुक्ताबु भावेतावनक्षरौ ॥ कारणंतुप्रवक्ष्यामियाथातथ्यंतुज्ञानतः ॥ ११ ॥ अनादिनिधनावेतावुभावेवेश्वरौमतौ ॥ तत्त्वसंज्ञावुभावेतौप्रोच्येतेज्ञानचिंतकैः ॥ १२ ॥

र्यकमितिभावः ॥ ८ ॥ ज्ञानंधीवृत्तिः ज्ञेयस्तदभिव्यंग्योबोधः योविज्ञाताप्रमाता सएवपंचविंशकोबोधइत्यर्थः ॥ ९ ॥ विद्यासहिताऽविद्या अर्थतत्त्वेनयाथार्थ्येन क्षरंप्रधानमम्रुताक्षरंहरःक्षरात्मानावी शतेदेवएकः द्वाविमौपुरुषौलोकेक्षरश्चाक्षरएवच उत्तमःपुरुषस्त्वन्यइतिश्रुतिस्मृत्युक्तंपुंस्त्रैविध्यमुपेत्यक्षराक्षरयोस्तावद्विभागमाहाक्षरंचेति अमृतोजीवःअक्षरंइतिश्रुतिपदयोरर्थः संधिश्छांदसः ॥ १० ॥ उभौप्र कृतिजीवौअक्षरौअनादित्वात्पुरुषोत्तमाख्यात्हरादनन्यत्वाच्चत्रयस्यापिब्रह्ममात्रत्वाच्च तथाचश्रुतिः भोक्ताभोग्यंप्रेरितारंचमत्वासर्वंप्रोक्तंत्रिविधंब्रह्ममेतदिति उभौअनक्षरौअक्षरभिन्नौक्षरावित्यर्थः विज्ञान घनएवैतेभ्योभूतेभ्यःसमुत्थायतान्येवानुविनश्यतीतिभूतशब्दितस्यक्षरस्यतदनुसारिणोविज्ञानघनस्यचनाशश्रुतेः भूतानिनष्टानिअनुविज्ञानघनोपिनश्यतीतिश्रुत्यर्थः उभयोरप्यक्षरत्वेहेतुमाह सार्धत्रिभिः कारणंत्विति ॥ ११ ॥ अनादित्वादनिधनौ अनादिभावस्यानित्यत्वायोगात् ईश्वरौमिश्रौसंतौअखंडदंडायमानस्यप्रपंचस्योपादानभूतौकथमनित्यौस्यातांनकथंचिदित्यर्थः ज्ञानचिंतकैःब्रह्मदर्शिभिः ॥ १२ ॥

ननुक्षरायाः प्रकृतेरक्षरत्वं क्षरं प्रधानं क्षरः सर्वाणि भूतानीति श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धिविरुद्धमित्याशंक्याह सर्गेति तस्याः क्षरत्वे संसारस्यांतवत्त्वं स्यात् तच्च नांतो न चादिर्न च संप्रतिष्ठेति तदानंत्यस्मृतिविरुद्धं क्षरत्वश्रुत्यादि कं तु प्रतिक्षणपरिणामित्वमात्रान्न तु प्रवाहोच्छेदादिति भावः प्रवाहानुच्छेदमाहार्धेन तदेतदिति ॥ १३ ॥ जीवस्याप्यक्षरत्वमाह गुणानामिति पंचविंशकं चिदाभासमपि गुणानां क्षेत्रमुत्पत्तिस्थानमाहुः कुतः परस्परमधिष्ठानात् चिच्छायामनवाप्य न केवला प्रकृतिर्वा प्रकृतिरूपमुपाधिमनवाप्य केवलः पुरुषो वा महदादीन्स्रष्टुमुत्सहते किंतु परस्परानुग्रहेणैवेत्यर्थः अतः पंचविंशस्यापि क्षेत्रत्वात्प्रकृतिवदक्षरत्वमिति भावः ॥ १४ ॥ उभयोः क्षरत्वमाह यदात्वित्यादिना गुणजालं प्रकृत्यादि अव्यक्तात्मनि अहमनुभवागोचरे शुद्धे ब्रह्मणि संक्षिपेत् प्रविलापयेत् योगी तदेति उपाधिनाशमनु आभासोपि नश्यतीति द्वयोरपि क्षरत्वं ॥ १५ ॥ ननु पंचविंशस्य लये नैरात्म्यं स्यादित्याशंक्याह गुणा इति यथा महदादीनां प्रकृतौ लये यथैका प्रकृतिः प्रलये शिष्यते एवं क्षेत्रज्ञः पंचविंशोपि तत्क्षेत्रे स्वोत्पत्तिस्थाने षड्विंशे संप्रलीयते अत आभासस्य

सर्गप्रलयधर्मत्वादव्यक्तं प्राहुरक्षरं ॥ तदेतद्गुणसर्गाय विकुर्वाणं पुनः पुनः ॥ १३ ॥ गुणानां महदादीनामुत्पत्तिश्च परस्परं ॥ अधिष्ठानात्क्षेत्रमाहुरेतत्तत्पंचविंशकं ॥ १४ ॥ यदा तु गुणजालं तदव्यक्तात्मनि संक्षिपेत् ॥ तदा सह गुणैस्तैस्तु पंचविंशो विलीयते ॥ १५ ॥ गुणा गुणेषु प्रलीयंते तदैका प्रकृतिर्भवेत् ॥ क्षेत्रज्ञोपि यदा तात तत्क्षेत्रे संप्रलीयते ॥ १६ ॥ तदाक्षरत्वं प्रकृतिर्गच्छते गुणसंश्रिता ॥ निर्गुणत्वं च वैदेह गुणेष्वप्रतिवर्तनात् ॥ १७ ॥ एवमेव च क्षेत्रज्ञः क्षेत्रज्ञानपरिक्षये ॥ प्रकृत्या निर्गुणस्त्वेष इत्येवमनुशुश्रुम ॥ १८ ॥ क्षरो भवत्येष यदा तदा गुणवतीमथ ॥ प्रकृतिं त्वभिजानाति निर्गुणत्वं तथात्मनः ॥ १९ ॥ तदा विशुद्धो भवति प्रकृतेः परिवर्जनात् ॥ अन्योहमन्येयमिति यदा बुध्यति बुद्धिमान् ॥ २० ॥ तदैष तत्त्वतामेति न चापि मिश्रतां व्रजेत् ॥ प्रकृत्या चैव राजेंद्र मिश्रोत्यन्यश्च दृश्यते ॥ २१ ॥

लयेपि मुख्यो न नश्यतीति न नैरात्म्यवादप्रसंगः यदा न देति च उभयत्राध्याहारः तदैका प्रकृतिरित्यस्यानुकर्षश्चोत्तरार्धे ॥ १६ ॥ तदेति यदा त्वसंप्रज्ञाते पुरुषो निर्गुणं प्राप्नोति हे वैदेह वै इति पृथक्पदं वा तदा प्रकृतिरपि क्षरत्वं विनाशित्वं गच्छते आर्षस्तङ् गुणसंश्रिता महदादिभिः सहिता तत्र क्षरत्वे हेतुः देहगुणेष्वप्रतिवर्तनादिति देहाश्रितेषु श्रोत्रादिषु प्रतिविषयं वर्तनं तदभावात् ॥ १७ ॥ अयमेव न्यायः क्षेत्रज्ञेपीत्याह एवमिति क्षरत्वं गच्छते इत्यनुषंगः कार्येणाहंकारेणास्तित्वं गम्यते यथा नद्याः पूरेण उपरि देशे वृष्टिमत्त्वं पूराभावे तदभावः एवं गुणानामप्रवृत्तेरप्रकाशाच्च प्रकृतिक्षेत्रज्ञौ नश्येते तत्रापि क्षेत्रज्ञे विशेषमाह प्रकृत्येति गुणगुणिनौ क्षेत्रक्षेत्रज्ञाववनित्यौ क्षेत्रज्ञस्य तु क्षेत्रान्निष्कृष्टो निर्गुणो ज्ञांशः स नित्य इत्यर्थः अनुशुश्रुम साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्चेति श्रुतवंतो वयं ॥ १८ ॥ एष क्षेत्रज्ञः साक्षित्वत्यागेन क्षरो यदा संप्रज्ञातो भवति तदेतिशेषं स्पष्टं ॥ १९ ॥ प्रकृतेः परिवर्जनात् प्रविलापनान्न तु शास्त्रजज्ञानमात्रात् बुध्यति अपरोक्षीकरोति ॥ २० ॥ पृथक्त्वैवापृथक्त्वे हेत्यस्योत्तरमाह तदैष इति तत्त्वतां आरोपशून्यतां चिदचिद्ग्रंथिरपृ

इदंज्ञानेनपश्यतीत्याह यदेति जुगुप्सतेनिंदति पश्यंद्रष्टारंपश्यन्नसंत्यजेन्नविस्मरेत् तत्त्वपक्षपातोहिधियांस्वभावइतिन्यायेनसकृज्जातमपिप्रमाणज्ञानंननश्यति अनादिकालीनमपिभ्रांतिज्ञानंनपुनरुन्मिष
तीतिभावः यदाहुर्बाह्याअपि निरुपद्रवभूतार्थस्वभावस्यविपर्ययैः नबाधोयत्नवत्त्वेपिबुद्धेस्तत्पक्षपाततइति अपरिणामिनोनित्यसिद्धस्यवस्तुनः सम्यक्ज्ञातस्यपुनर्बाधोनास्तिअयत्नवत्त्वेपितद्विषयकप्रत्य
यानावृत्तावपि तत्रहेतुर्बुद्धेरितीतिबाह्यश्लोकार्थः ॥ २२ ॥ इमंप्राकृतंजनंदेहं जालंहिजालमिव ॥२३॥ उदकंज्ञानात्इदंममजीवनमितिज्ञानात् ह्रदात्ध्रदंमत्स्यंइवदेहाद्देहमहमप्यनुवर्तितवान् ॥२४॥ म
त्स्यउदकादिवाहंपुत्रादिभ्योन्यमात्मानंनवेद्मीतिनशब्दानुकर्षणयोज्यं ॥ २५ ॥ मग्नंविपद्रूस्तं ॥ २६ ॥ बंधुःसखा एकत्वंअविसंवादं तस्यैवव्याख्या यादृशइति ॥ २७ ॥ विमलोनिष्कपटः ॥२८॥ अ

यदातुगुणजालंतत्प्राकृतंवैजुगुप्सते॥ पश्यतेचपरंपश्यंतदापश्यन्नसंत्यजेत् ॥२२॥ किंमयाकृतमेतावद्योहंकालमिमंजनं॥ मत्स्योजालंह्यविज्ञानादनुवर्ति
तवानिह॥ २३॥ अहमेवहिसंमोहादन्यमन्यंजनाज्जनं ॥ मत्स्योयथोदकज्ञानादनुवर्तितवानहं ॥ २४ ॥ मत्स्योन्यत्वंयथाज्ञानादुदकान्नाभिमन्यते ॥ आ
त्मानंतद्वदज्ञानादन्यत्वंचैववेद्म्यहं ॥२५॥ ममास्तुधिगबुद्धस्ययोहंमग्नमिमंपुनः॥ अनुवर्तितवान्मोहादन्यमन्यंजनाज्जनं॥२६॥ अयमत्रभवेद्बंधुरनेनसह
मेक्षमं॥ साम्यमेकत्वमायातोयादृशस्तादृशस्त्वहं॥ २७॥ तुल्यतामिहपश्यामिसदृशोहमनेनवै॥ अयंहिविमलोव्यक्तमहमीदृशकस्तथा ॥ २८ ॥ योहमज्ञा
नसंमोहादज्ञयासंप्रवृत्तवान् ॥ ससंगयाहंनिःसंगःस्थितःकालमिमंत्वहं॥२९॥ अनयाहंवशीभूतःकालमेतंनबुद्धवान्॥ उच्चमध्यमनीचानांतामहंकथमाव
से॥ ३० ॥ समानयानयाचेहसहवासमहंकथं॥ गच्छाम्यबुद्धभावत्वादेपेदानींस्थिरोभवे ॥ ३१ ॥ सहवासंनयास्यामिकालमेतद्विवंचनात् ॥ वंचितोस्म्य
नयायद्धिनिर्विकारोविकारया॥ ३२ ॥ नचायमपराधोस्यात्ह्यपराधोह्ययंमम ॥ योहमत्राभवंसक्तःपराङ्मुखमुपस्थितः ॥ ३३ ॥ ततोस्मिबहुरूपासुस्थितो
मूर्तिष्वमूर्तिमान्॥ अमूर्तश्चापिमूर्तात्माममत्वेनप्रधर्षितः ॥ ३४ ॥ प्राकृतेनममत्वेनतासुतास्विहयोनिषु॥ निर्ममस्यममत्वेनकिंकृतंतासुतासुच ॥ ३५॥

ज्ञयाजडयाप्रकृत्या ससंगनिःसंगयोर्मोहमंतरेणसंबंधायोगादित्यर्थः ॥ २९ ॥ उच्चादीनांदेवमनुष्यतिरश्चांसंबंधिनींतांअनेकविकारवतीमित्यर्थः एतेनविकारित्वाविकारित्वेअपिसंबंधासंभवायदर्शिते तथो
दात्ततंप्रागेव निःसंगस्यससंगेनकूटस्थस्यविकारिणा आत्मनोनात्मनायोगोवास्तवोनोपपद्यतइति ॥३०॥ समानयासंयुतया एषेदानीमितिपादपूरणार्थःसंधिः स्थिरःसांख्येयोगेवानिष्ठायुक्तःसन्भवेप्रामुयां
आत्मानंजानीयामित्यर्थः भूप्राप्ताावित्यस्यरूपं ॥३१॥ वंचनात्विपर्ययज्ञानजात् अनयामूलाविषयाविकारयाविकारवत्या॥ ३२॥ पराङ्मुखंबहिर्मुखंविषयंउपस्थितःभोक्तुमुद्युक्तः॥ ३३॥ ततःपराङ्मुखो
पस्थानात्बाह्यार्थप्रावण्यात् मूर्तिषुदेहेषुअमूर्तस्यापिमूर्तात्मत्वेहेतुर्ममत्वमित्यर्थः ॥ ३४ ॥ योनिषुनिपातितइतिशेषः एतदेवप्रधर्षणंनाम निर्ममस्येति किंकृतंनकिमपि ज्ञानस्यासाधनादित्यर्थः ॥३५॥

अहंकारेणकृतोहिंसितआत्माययासातयाआत्मयेतिसमासांतोडच् ॥ ३६ ॥ बहुधानेकदेहाकारं ॥ ३७ ॥ ममत्वमिति अपेत्यअपसृत्यप्रत्यक्प्रावण्येनइमांप्रकृतिंत्यक्त्वेत्यर्थः निरामयंनिर्द्वंद्वंपरमात्मानं ॥ ३८ ॥ अनेननिरामयेणसाम्यंऐक्यं अचेतयाजडयाअनेनसहैकत्वंक्षेमं नत्वनयासहैकत्वं ॥ ३९ ॥ परमस्यषड्विंशस्यसंबोधात् क्षरंत्यक्त्वाअक्षरत्वं नियच्छेतअक्षरएवभवेत् ब्रह्मभावंनजह्यादित्यर्थः कः

इदानीमेषबुद्धोस्मिनिर्ममो निरहंकृतः ॥ ३७॥ ममत्वमनयानित्यमहंकारकृतात्मकं॥ अपेत्याहमिमांहित्वासंश्रयिष्येनिरामयं॥ ३८॥ अनेनसाम्यंयास्यामिनानयाहमचेतया ॥ क्षेमं ममसहानेननैकत्वमनयासह॥ ३९ ॥ एवंपरमसंबोधात्पंचविंशोनुबुद्धवान्॥ अक्षरत्वंनियच्छेतत्यक्त्वाक्षरमनामयं॥ ४० ॥ अव्यक्तंव्यक्तधर्माणंसगुणंनिर्गुणंतथा ॥ निर्गुणंप्रथमंदृष्ट्वाताद्दृग्भवतिमैथिल॥ ४१ ॥ अक्षरक्षरयोरेतदुक्तंतवनिदर्शनं॥ मयेहज्ञानसंपन्नंयथाश्रुतिनिदर्शनात् ॥ ४२ ॥ निःसंदिग्धंच सूक्ष्मंचविबुद्धंविमलंयथा॥ प्रवक्ष्यामितुतेभूयस्तन्निबोधयथाश्रुतं ॥ ४३॥ सांख्ययोगौमयाप्रोक्तौशास्त्रद्वयनिदर्शनात् ॥ यदेवशास्त्रंसांख्योक्तंयोगदर्शनमेवतत्॥ ४४॥ प्रबोधनकरंज्ञानंसांख्यानामवनीपते॥ विस्पष्टंप्रोच्यतेतत्रशिष्याणांहितकाम्यया॥ ४५॥

योनीपुवर्तमानेननष्टसंज्ञेनचेतसा ॥ नममात्रानयाकार्यमहंकारकृतात्मया॥ ३६॥ आत्मानंबहुधाकृत्वायेयंभूयोयुनक्तिमां ॥

यःपंचविंशः निरामयंअनुबुद्धवान् ॥ ४० ॥ प्रथमंअव्यक्तस्याप्यादिं तादृक् निर्गुणःप्रथमश्चभवति निर्गुणत्वादेवव्यावर्तकधर्माभावात्ब्रह्मैवभवतीत्यर्थः ॥ ४१ ॥ निदर्शनंअनुभवः यथाश्रुतिश्रुतिमनतिक्रम्य निदर्शनादनुभवात् ॥ ४२ ॥ विबुद्धंविशिष्टंज्ञानं विमलंनिर्दोषं ॥ ४३ ॥ सांख्येति शमादिभिर्द्दृढतादर्शनंमोक्षदमित्यस्यार्थस्योभयत्रसाम्यात् साधनानुभवफलैःसांख्ययोगयोरैक्यमित्यर्थः ॥४४॥ किमंशेनतर्हितयोर्भेदइत्याशंक्याह प्रबोधनेत्यादिना अत्रायमर्थः सांख्येहिलवणोदकन्यायेनकार्यस्यकारणेप्रविलापनमितिक्रमेणअध्यायादौनिरूपितविद्याष्टकेननिर्विशेषप्रत्यङ्मात्रेणावस्थानंयुक्तिपूर्वकमुपपादितं ॥ ४५ ॥

तदेतद्धीमतांशिष्याणामाशुसिद्धिदंबृहच्चशास्त्रंविदुषोविद्वांसःप्राहुः योगानांपुनरस्मिन्सांख्यशास्त्रेवेदेचपुरःसरःअत्यंतंआदरोस्ति तथाहि शास्त्रेअपिसंराधनेप्रत्यक्षानुमानाभ्यामितिशास्त्रेयोगस्यादरोदृश्यते संराधनंभक्तिध्यानपूर्वकमात्मनिमनःप्रणिधानंतस्मिन्क्रियमाणेआत्मनःसम्यग्दर्शनंभवति तत्रप्रमाणं प्रत्यक्षंश्रुतिः प्रामाण्यंप्रत्यनपेक्षत्वात् अध्यात्मयोगाधिगमेनदेवंमत्वाधीरोहर्षशोकौजहातीत्यादिका अनुमानंस्मृतिः प्रामाण्यंप्रतिसापेक्षत्वात् योगिनस्तंप्रपश्यंतीत्यादिका एताभ्यांप्रमाणाभ्यामित्यर्थः तथावेदेपि विद्यामेतांयोगविधिंचकृत्स्नं यदापंचावतिष्ठंतेज्ञानानिमनसासह बुद्धिश्चनविचेष्टतितामाहुःपरमांगतिं तांयोगमितिमन्यंतेस्थिरामिंद्रियधारणां अप्रमत्तस्तदाभवतियोगोहिप्रभवाप्ययाविति अज्ञातोयोगःसंसारःज्ञातोमोक्षइतियोगस्यादरोदृश्यते तथाचसांख्यस्यशिष्यानुग्राहकत्वाद्योगस्यचवेदशास्त्रादृतत्वाद्द्वयमप्यपरित्याज्यमिति ननुकथंतर्हिद्वाविमौमार्गावित्युद्दोषः प्रधानोपसर्जनभावेनेत्यवेहि तथाहिद्विविधोमोक्षाधिकारीकृतोपास्तिरकृतोपास्तिश्च तत्राद्योवाक्यार्थविचारात्प्रागेवानुष्ठितयोगइतिनतंप्रतिध्यानापेक्षा विविक्तस्यत्वंपदार्थस्यप्रागेवदृष्टत्वात् तस्यतत्पदार्थाभेदमात्रंवाक्यात्प्रतिपत्तव्यंतंप्रतियोगउपसर्जनःसांख्यंप्रधानंचरमत्वात् यस्त्वकृतोपास्तिरौत्सुक्यात्श्रवणादावेवप्रवर्ततेतस्यवेदांतैःपरोक्षंज्ञानंजायतेतदर्थस्यनिदिध्यासनादापरोक्ष्यंतंप्रतिसांख्यमुपसर्जनंयोगःप्रधानंतदिदंमतद्वयंगृहीत्वाऔपनिषदस्यपुरुषस्यक्वचिद्वेदैकगम्यत्वंक्वचिच्चित्तैकगम्यत्वमुच्यते नावेदविन्मनुतेतंबृहंतमिति दृश्यतेत्वग्र्यया बु

बृहच्चैवमिदंशास्त्रमित्याहुर्विदुषोजनाः ॥ अस्मिंश्चशास्त्रेयोगानांपुनर्वेदेपुरःसरः ॥ ४६ ॥ पंचविंशात्परंतत्त्वंपठ्यतेननराधिप ॥ सांख्यानांतुपरंतत्त्वंयथावदनुवर्णितं ॥ ४७ ॥ बुद्धमप्रतिबुद्धत्वाद्बुध्यमानंचतत्त्वतः ॥ बुध्यमानंचबुद्धंचप्राहुर्योगनिदर्शनं ॥ ४८ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति० मोक्ष० प० वसिष्ठकरालजनकसंवादेसप्ताधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३०७ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥

द्ध्येतिच सूत्रमपिसहकार्यंतरविधिःपक्षेणतृतीयंतद्वतइतिध्यानस्यपाक्षिकत्वंदर्शयत्यधिकारिभेदेन तद्वतःश्रवणमननवतः तृतीयंनिदिध्यासनं पक्षेणशुद्धचेतसामनपेक्षितनयोविकल्पेनसहकार्यंतरंविधीयते आत्मदर्शनार्थमितिसूत्रपदानामर्थः ॥ ४६ ॥ किमंशेतर्हिसांख्यायोगंनाद्रियंतइत्यतआह पंचविंशादिति तेषांपंचविंशेअसंगात्मनिकर्तृत्वानुपगमाज्जडेचप्रकृत्यादौकर्तृत्वासंभवाच्चिज्जडग्रंथ्यात्मनःकर्त्रात्मापलापेनसर्वविधिप्रतिषेधमोक्षपरंशास्त्रमनर्थकमितिभावः सांख्यानांतुषड्विंशस्याभ्युपगमात् पंचविंशस्यकर्तृत्वान्नोक्तदोषस्तत्त्वमसीत्यादिर्जीवब्रह्माभेदवादानांसामंजस्यमित्याशयेनाह सांख्यानामिति ॥ ४७ ॥ कातर्हियोगमतेउक्तदोषगतिरित्याशंक्ययथाकथंचित्समाधत्ते बुद्धमिति यदेवनित्यप्रबुद्धंचिदात्मस्वरूपंतदेववृत्तिसारूप्यदशायांतत्त्वतःकेवलेनरूपेणअप्रतिबुद्धत्वात्बुध्यमानंबुभुत्सा।विषयोभवति नहिस्त्रीवेषच्छन्नोनटोबुद्धोपिनबुभुत्सितोभवतीतियुज्यते नचतावतातस्यद्वैरूप्यंभवति यदपगमायतत्त्वमसीत्यादयोभेदवादाअपेक्ष्यंतइत्याशयः अतएवकर्त्रात्मापलापिनांयोगानांद्वावेवपदार्थावित्याह बुध्यमानंदृश्यंप्रधानं बुद्धंबोधश्चिदात्मा ॥ ४८ ॥ इतिशांति० मोक्ष० नै० भा० सप्ताधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३०७ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥

भो[illegible]भोग्यंप्रेरितारंचमत्वेतिश्रुत्यनुसारात्पदार्थत्रयमुपेत्यबुद्धाबुद्धविभागमाह अथबुद्धमित्यादिना बुद्धंबोधःपरमात्मा अबुद्धंतदन्योजीवः अबुद्धस्यविशेषणंगुणविधिंगुणानांसत्वादीनामेवविधिर्विधानं प्र[illegible]ममंशृणु दृश्यतेहीदंगुणसामर्थ्यंब्राह्मणोपिस्वप्नेराजाहमितिमन्यतेनचब्राह्मण्यमनुसंधत्तेइति आत्मानंबहुधाविश्वतैजसप्राज्ञविराट्सूत्रांतर्यामिरूपेणकृत्वा माययेतिशेषः तान्येवचरूपाणिप्रविचक्षते तात्विकत्वेनपश्यति नटस्तुस्वाविषकालेप्यात्मनःपुंस्त्वमनुसंधत्तेइतिपरागर्थभ्रमेतदुदाहरणंनप्रत्यक्तत्वभ्रमे तस्मात्प्रधानादन्यौबुद्धाबुद्धौपृथगभ्युपेयौ तथाचाबुद्धाधिकारिकंशास्त्रंनवैयर्थ्यमश्नुते ॥ १ ॥ नन्वेवंजितंभेदवादिनानेत्याह एतदिति बुध्यमानोजीवः एतत्बुद्धंब्रह्मनबुध्यते यतएवंअहंकर्ताहंभोक्तेतिप्रकारेणविकुर्वाणोभवति कुतएतद्विकुर्वाणत्वमतआह गुणानिति यतोगुणान्धारयतेऽतःसर्गादिकर्तृत्वेनविक्रियतइत्यर्थः ॥ २ ॥ एतद्विवृणोति अजस्रमिति बुध्यमानपदंनिर्वक्ति अव्यक्तेति अव्यक्तंसकार्यमज्ञानंघटोयंमामहंनजानामीतिघटादीनांस्वाश्रिताज्ञानस्यचबोधाज्जीवंबुध्यमानपदेनवदंति ॥ २ ॥

वसिष्ठउवाच अथबुद्धमथाबुद्धमिमंगुणविधिंशृणु ॥ आत्मानंबहुधाकृत्वातान्येवप्रविचक्षते ॥ १ ॥ एतदेवंविकुर्वाणोबुध्यमानोनबुध्यते ॥ गुणान्धारयतेह्येषसृजत्याक्षिपतेतदा ॥ २ ॥ अजस्रंत्विहक्रीडार्थंविकरोतिजनाधिप ॥ अव्यक्तबोधनाच्चैवबुध्यमानंवदंत्यपि ॥३॥ नत्वेवबुध्यतेव्यक्तंसगुणंतातनिर्गुणं ॥ कदाचित्त्वेवखल्वेतदाहुरप्रतिबुद्धकं ॥ ४॥ बुध्यतेयदिवाव्यक्तमेतद्वैपंचविंशकं ॥ बुध्यमानोभवत्येवसंगात्मकइतिश्रुतिः ॥ अनेनाप्रतिबुद्धेतिवदंत्यव्यक्तमच्युतं ॥ ५ ॥ अव्यक्तबोधनाच्चापिबुध्यमानंवदंत्युत ॥ पंचविंशंमहात्मानंनचासावपिबुध्यते ॥ ६ ॥ षड्विंशंविमलंबुद्धमप्रमेयंसनातनं ॥ सततंपंचविंशंचचतुर्विंशंचबुध्यते ॥ ७॥ दृश्यादृश्येह्यनुगतंस्वभावेनमहाद्युते ॥ अव्यक्तमत्रतद्ब्रह्मबुध्यतेतातकेवलं ॥ ८ ॥

नन्विदंबुध्यमानत्वंसत्वस्यैवधर्मइत्याशंक्याह नत्विति अव्यक्तंकर्तृ सगुणंरूपादिमत्निर्गुणंप्रधानपुरुषौवानबुध्यते अचेतनत्वादव्यक्तस्य अतएवतत्अप्रतिबुद्धकंजडमित्याहुः ॥ ४ ॥ तुष्यतुदुर्जनइतिन्यायेनाभ्युपेत्याप्याह बुध्यतइति अव्यक्तंकर्तृयदिजानातितर्हिपंचविंशकंचिदाभासमेवउपाधिविशिष्टमयमहमस्मीतिजानीयान्नतुषड्विंशमसंगं यत्त्वयंबुध्यमानःपंचविंशःससंगात्मकश्चिदचिद्ग्रंथिरूपोहंकारःपुण्यपापसुखदुःखादिसंगी तथाचश्रुतिः पुण्योवैपुण्येनकर्मणाभवतिपापःपापेनेति अनेनसंगात्मकत्वेनहेतुनाअव्यक्तमस्फुटमच्युतमविकारिणमपिसंतमेतंपुरुषमप्रतिबुद्धोमूढइतिवदंति संधिरार्षः ॥ ५ ॥ बुध्यमानंजीवंपंचविंशंचिदाभासंनतुनिष्कृष्टचैतन्यरूपंमुख्यंनचासावपिबुध्यतेचिदाभासोपिदृश्यत्वान्नान्यंद्रष्टुमीष्टे नहिघटोघटंबुध्यते यदात्वाभासेपिनज्ञातृत्वंसंभवतितदानतरांतदुपाधिभूतेसत्वेइत्यर्थः ॥ ६ ॥ कस्तर्हिबुध्यतेइत्यतआह षड्विंशमिति निरुपाधिचैतन्यमेवसर्वप्रकाशकमित्यर्थः ॥ ७ ॥ षड्विंशस्यसत्त्वेमानमाह दृश्येति कार्येकारणेचस्वभावेनस्वसत्तयानुगतंशुक्तीदमंशइवस्वाध्यस्तंरजतंसर्वस्मिन्दृश्येसत्सदित्यनुगमोयदनुवेधाद्दृश्यतेनतस्मात्तत्केवलंवस्तुषड्विंशशब्दितमित्यर्थः अनुभवमप्यत्राह अव्यक्तमिति अव्यक्तंअस्फुटमपि अत्रजीवत्येवदेहे तत्केवलंनिर्गुणंब्रह्म बुध्यतेज्ञायते विद्वद्भिरितिशेषः ॥ ८ ॥

कुतस्तर्हिसर्वत्रानुगतोपिकेवलोस्मदादिभिर्नानुभूयतइत्यतआह केवलमिति बुध्यमानोजीवोयदात्मानमहमन्योऽमुष्यपुत्रोब्राह्मणोऽधीतीत्यादिरूपंमन्यतेतदाकेवलंषड्विंशंपंचविंशंचसर्वत्रैकरूपंजीवंचतुर्विं
शंअव्यक्तंचनपश्यति कार्योपहतदृष्टित्वात् ॥ ९ ॥ कथंतर्हिकेवलज्ञःस्यादतआह तदेति अव्यक्तेअव्याकृतेलोचनंदृष्टिरस्यअव्याकृतोपास्त्याप्रकृतिमान्प्रकृतिजयीयदाभवतितदाविमलांशुद्धब्रह्मविषयि
णींबुद्धिंविद्यांअमलांनिर्द्वैतांपरांसर्वोत्कृष्टांबुध्यतेअवगच्छति ॥ १० ॥ तदैवपरविद्योदयकालेषड्विंशबोधःप्रकृतित्यागश्चभवतीत्याह षड्विंशइति ॥ ११ ॥ असौजीवः अव्यक्तस्यस्वस्मात्पृथक्त्वेनदर्शनात्
केवलधर्माकेवलएवभवति योनिर्गुणःसन्प्रकृतिंवेदसकेवलइतियोज्यं ॥ १२ ॥ आत्मानंकेवलं विमुक्तउपाधित्रयान्मुक्तः तत्त्वंअनारोपितरूपं निस्तत्त्वंपारोक्ष्यरहितंनित्यापरोक्षमित्यर्थः ॥ १३ ॥ तत्त्वं
दृश्यंशरीरादि तदाश्रयादस्यापिदृश्यत्वं वस्तुतस्तुनचदृश्यत्वमस्तिदृङ्मात्रत्वात् ॥ १४ ॥ एषःषड्विंशः तत्त्ववान्पारोक्ष्यवान् कार्यभूतंमहदादितत्त्वमस्यास्तीतितत्त्ववान्नच यतोनिस्तत्त्वःकार्यकारणवर्जितः
बुद्धत्वलक्षणंतत्त्वमहंब्रह्मास्मीतिवृत्तिमपिएषमुंचति ॥ १५ ॥ एतदेवाह षड्विंशइति ननुषड्विंशोहमितिययावृत्त्याषड्विंशोगृह्यते तस्यानाशकस्यवृत्त्यंतरस्याभावाद्भावेवानवस्थापातात्कथंनिरुपाधिकस्यसा

केवलंपंचविंशंचचतुर्विंशंनपश्यति॥ बुध्यमानोयदात्मानमन्योहमितिमन्यते॥ ९॥ तदाप्रकृतिमानेषभवत्यव्यक्तलोचनः ॥ बुध्यतेचपरांबुद्धिंविमलामम
लांयदा॥ १०॥ षड्विंशोराजशार्दूलतथाबुद्धत्वमाव्रजेत्॥ ततस्त्यजतिसोव्यक्तंसर्गप्रलयधर्मिवै॥ ११ ॥ निर्गुणःप्रकृतिंवेदगुणयुक्तामचेतनां ॥ ततःकेवल
धर्मासौभवत्यव्यक्तदर्शनात्॥ १२॥ केवलेनसमागम्यविमुक्तोत्मानमाप्नुयात्॥ एतत्तुतत्त्वमित्याहुर्निस्तत्त्वमजरामरं ॥१३॥ तत्त्वसंश्रयणादेतत्तत्त्ववन्नच
मानद॥ पंचविंशतितत्त्वानिप्रवदंतिमनीषिणः॥ १४॥नचैषतत्त्ववांस्तातनिस्तत्त्वस्त्वेषबुद्धिमान्॥ एषमुंचतितत्त्वंहिक्षिप्रंबुद्धत्वलक्षणं॥१५॥ षड्विंशोह
मितिप्राज्ञोगृह्यमाणोजरामरः॥ केवलेनबलेनैवसमतांयात्यसंशयं॥ १६॥ षड्विंशेनप्रबुद्धेनबुध्यमानोप्यबुद्धिमान्॥ एतन्नानात्वमित्युक्तंसांख्यश्रुतिनिद
र्शनात्॥१७॥ चेतनेनसमेतस्यपंचविंशतिकस्यह॥ एकत्वंवैभवत्यस्ययदाबुद्ध्यानबुध्यते॥१८॥ बुध्यमानोप्रबुद्धेनसमतांयातिमैथिल॥ संगधर्माभवत्येष
निःसंगात्मानराधिप॥ १९॥ निःसंगात्मानमासाद्यषड्विंशकमजंविभुं॥ विभुस्त्यजतिचाव्यक्तंयदात्वेतद्विबुध्यते॥ २०॥

क्षात्कारोवृत्तिरूपस्यैवोपाधेर्विद्यमानत्वादित्याशंक्याह केवलेनेति बलेनस्वसामर्थ्येनतद्वृत्तिरूपंग्रहणंसमतांयाति यथाकतकरजोरजोंतरंशमयत्स्वयमपिशाम्यति तथाचरमाब्रह्माकारावृत्तिर्वृत्त्यंतरंस्वात्मानं
चशमयतीत्यर्थः ॥१६॥ षड्विंशेनेति येनकेवलप्रकाशात्मनापंचविंशादीन्बुध्यतेतमजानन्नबुद्धिमान्यतोभवति एतत्तस्याज्ञानमेवनानात्वं ब्रह्माज्ञानमूलकएवप्रपंचइत्यर्थः ॥१७॥ षड्विंशानुभवस्वरूपमाहचे
तनेनेति पंचविंशस्यअहंप्रत्ययगम्यस्यचेतनायुक्तस्यजडस्यतदाएकत्वंभवतियदाबुद्ध्याप्यहमित्यात्मानंनबुध्यते धीनिरोधेसतिगाढसुषुप्तिवत्षड्विंशानुभवइत्यर्थः ॥१८॥ एतत्फलमाह बुध्यमानइति अहमि
तिगृह्यमाणःसंगधर्मासुखादिसंगीजीवःअप्रबुद्धेनवाङ्मनसातीततयाअगोचरीकृतेनषड्विंशेनयदासमतामभेदंयातितदानिःसंगात्मापुण्यापुण्यादिस्पर्शशून्योभवति॥१९॥ निःसंगात्मनःषड्विंशस्यसंगात्संगिनोपि
जीवस्यनिःसंगताभवतिसाचअव्यक्तत्यागेनैवेत्यर्थः एतदव्यक्तं दृष्टमात्रैवप्रकृतिर्लीयतइत्यर्थः यथोक्तंसप्तत्यां प्रकृतेःसुकुमारतरंनकिंचिदस्तीतिमेमतिर्भवति यादृष्टास्मीतिपुनर्नदर्शनमुपैतिपुरुषस्येति॥२०॥

असारंरज्जूरगवन्निःस्वरूपंभवति क्षरंप्रधानममृताक्षरंहरःक्षरात्मानावीशतेदेवएकइतिश्रुत्यनुसारेणअप्रतिबुद्धःक्षरः बुध्यमानःअक्षरः बुद्धईशः एतेयथाश्रुतिप्रोक्ताः ॥ २१ ॥ नानात्वेति यथोदुंबरेणसह
मशकस्ययथावाजलेनसहमत्स्यस्यनानात्वैकत्वेएवंचतुर्विंशत्यातत्त्वैःसहपंचविंशस्येत्यर्थः एतद्योगसंमतंनानात्वैकत्वमुक्तं ॥ २२ ॥ २३ ॥ अव्यक्तज्ञानसंहितंअव्यक्तविषयंपुरुषात्पृथक्त्वेनज्ञानंपुरुषमा

एषह्यप्रतिबुद्धश्चबुध्यमानश्चतेनघ ॥ २१ ॥ प्रोक्तोबुद्धश्चतत्त्वेनयथाश्रुतिनिदर्शनात् ॥ नानात्वैकत्वमेतावद्द्रष्टव्यं
चतुर्विंशमसारंचषड्विंशस्यप्रबोधनात् ॥ एषह्यप्रतिबुद्धश्चबुध्यमानश्चतेनघ ॥ २१ ॥ प्रोक्तोबुद्धश्चतत्त्वेनयथाश्रुतिनिदर्शनात् ॥ नानात्वैकत्वमेतावद्द्रष्टव्यं
शास्त्रदर्शनात् ॥ २२ ॥ मशकोदुंबरेयद्वदन्यत्वंतद्वदेतयोः ॥ मत्स्योदकेयथातद्वदन्यत्वमुपलभ्यते ॥ २३ ॥ एवमेवावगंतव्यंनानात्वैकत्वमेतयोः ॥ एतद्धिमोक्ष
इत्युक्तमव्यक्तज्ञानसंहितं ॥ २४ ॥ पंचविंशतिकस्यास्ययोयंदेहेप्रवर्तते ॥ एषमोक्षयितव्येतिप्राहुरव्यक्तगोचरात् ॥ २५ ॥ सोयमेवंविमुच्येतनान्यथेतिविनिश्च
यः ॥ परश्चपरधर्माचभवत्येषसमेत्यवै ॥ २६ ॥ विशुद्धधर्माशुद्धेनबुद्धेनचसबुद्धिमान् ॥ विमुक्तधर्मामुक्तेनसमेत्यपुरुषर्षभ ॥ २७ ॥ वियोगधर्मिणाचैववि
मुक्तात्माभवत्यथ ॥ विमोक्षिणाविमोक्षश्चसमेत्येहतथाभवेत् ॥ २८ ॥ शुचिकर्माशुचिश्चैवभवत्यमितदीप्तिमान् ॥ विमलात्माचभवतिसमेत्यविमलात्मना
॥ २९ ॥ केवलात्मातथाचैवकेवलेनसमेत्यवै ॥ स्वतंत्रश्चस्वतंत्रेणस्वतंत्रत्वमवाप्नुते ॥ ३० ॥ एतावदेतत्कथितंमयातेतथ्यंमहाराजयथार्थतत्त्वं ॥ अमत्सरत्वं
परिगृह्यचार्थंसनातनंब्रह्मविशुद्धमाद्यं ॥ ३१ ॥ नवेदनिष्ठस्यजनस्यराजन्प्रदेयमेतत्परमंत्वयाभवेत् ॥ विधित्समानायविबोधकारणंप्रबोधहेतोःप्रणतस्यशा
सनं ॥ ३२ ॥ नदेयमेतच्चतथानृतात्मनेशठायक्लीबायनजिह्मबुद्धये ॥ नपंडितज्ञानपरोपतापिनेदेयंतुदेयंचनिबोधयादृशे ॥ ३३ ॥ श्रद्धान्वितायाथगुणान्विता
यपरापवादाद्विरतायनित्यं ॥ विशुद्धयोगायबुधायनित्यंक्रियावतेचक्षमिणेहिताय ॥ ३४ ॥ विविक्तशीलायविधिप्रियायविवादहीनायबहुश्रुताय ॥ विजा
नतेचैवनचाहितक्षमेदमेचशक्तायशमेचदेयं ॥ ३५ ॥

त्रावशेषमेकत्वंमोक्षोऽन्यन्नानात्वमित्यर्थः ॥ २४ ॥ सांख्यमतमाह पंचविंशतिकस्येति अव्यक्तादज्ञानात्तद्विषयान्महदादेश्चमोक्षयितव्यः ॥ २५ ॥ एवमज्ञानबाधेसत्येवविमुच्येतनान्यथेत्यर्थः परोन्य
श्चिदात्मा परधर्माक्षेत्रधर्मा समेत्यक्षेत्रेणैकीभूय ॥ २६ ॥ परधर्मत्वमेवप्रपंचयति विशुद्धेत्यादिना ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ वेदनिष्ठस्यनिर्दोषवल्कर्मश्रद्धाजडस्य नावेदनिष्ठस्येतिपाठःस्व
स्थः विधित्समानायविशेषेणतृष्णावते घेदूपानेऽस्यरूपं ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

॥ ३६ ॥ ३७॥ ३८ ॥ अगाधमप्रतिष्ठितंजन्मयेनतत् जन्मनिवर्तकमित्यर्थः नास्तिमरणंयेनतत्अमरणं ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ किंतदक्षरमित्युक्तंयस्मान्नावर्ततेपुनरितिउपक्रांतमुपपाद्योपसंहरति ए

एतैर्गुणैर्हीनतमेनदेयमेतत्परंब्रह्मविशुद्धमाहुः ॥ नश्रेयसायोक्ष्यतितादृशेकृतंधर्मप्रवक्तारमपात्रदानात् ॥ ३६ ॥ पृथ्वीमिमांयद्यपिरत्नपूर्णांदद्यान्नदेयंत्विदं मव्रताय ॥ जितेंद्रियायैतदसंशयंतेभवेत्प्रदेयंपरमंनरेंद्र ॥ ३७ ॥ करालमातेभयमस्तुकिंचिदेतच्छ्रुतंब्रह्मपरंत्वयाद्य ॥ यथावदुक्तंपरमंपवित्रंविशोकमत्यंतम नादिमध्यं ॥ ३८ ॥ अगाधजन्मामरणंचराजन्निरामयंवीतभयंशिवंच ॥ समीक्ष्यमोहंत्यजवाद्यसर्वंज्ञानस्यतत्त्वार्थमिदंविदित्वा ॥ ३९ ॥ अवाप्तमेतद्धिम यासनातनाद्धिरण्यगर्भाद्गदतोनराधिप ॥ प्रसाद्ययत्नेनतमुग्रचेतसंसनातनंब्रह्मयथाद्यवैत्वया ॥ ४० ॥ पृष्टस्त्वयाचास्मियथानरेंद्रयथामयेदंत्वयिचोक्तम द्य ॥ तथावाप्तंब्रह्मणोमेनरेंद्रमहाज्ञानंमोक्षविदांपरायणं ॥ ४१ ॥ भीष्मउवाच एतदुक्तंपरंब्रह्मयस्मान्नावर्ततेपुनः ॥ पंचविंशोमहाराजपरमर्षिनिदर्श नात् ॥ ४२ ॥ पुनरावृत्तिमाप्नोतिपरंज्ञानमवाप्यच ॥ नावबुध्यतितत्त्वेनबुध्यमानोऽजरामरं ॥ ४३ ॥ एतन्निःश्रेयसकरंज्ञानंतेपरमंमया ॥ कथितंतत्त्वतस्तात श्रुत्वादेवर्षितोनृप ॥ ४४ ॥ हिरण्यगर्भादृषिणावसिष्ठेनमहात्मना ॥ वसिष्ठादृषिशार्दूलान्नारदोवाप्तवानिदं ॥ ४५ ॥ नारदाद्विदितंमह्यमेतद्ब्रह्मसनातनं ॥ मा शुचःकौरवेंद्रत्वंश्रुत्वैतत्परमंपदं ॥ ४६ ॥ येनक्षराक्षरेवित्तेभयंतस्यनविद्यते ॥ विद्यतेतुभयंतस्ययोनैतद्वेत्तिपार्थिव ॥ ४७ ॥ अविज्ञानाच्चमूढात्मापुनःपुनरुपा द्रवत् ॥ प्रेत्यजातिसहस्राणिमरणांतान्युपाश्नुते ॥ ४८ ॥ देवलोकंतथातिर्यङ्मनुष्यमपिचाश्नुते ॥ यदिशुध्यतिकालेनतस्मादज्ञानसागरात् ॥ ४९ ॥ अज्ञान सागरोघोरोह्यव्यक्तोगाधउच्यते ॥ अहन्यहनिमज्जंतियत्रभूतानिभारत ॥ ५० ॥ यस्मादगाधादव्यक्तादुत्तीर्णस्त्वंसनातनात् ॥ तस्मात्त्वंविरजाश्चैववितम स्कश्चपार्थिव ॥ ५१ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति० मोक्ष० वसिष्ठकरालजनकसंवादसमाप्तौअष्टाधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३०८ ॥ ॥ ७ ॥

तदुक्तमिति ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ वित्तेविज्ञाते ॥ ४७ ॥ उपाद्रवत्क्लेशवान्भूत् अश्नुतेचप्रेत्येत्युभयान्वयि ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ इतिशांति० मोक्ष० नै० भा० अष्टा धिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३०८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

असारंरज्जूरगवन्निःस्वरूपंभवति क्षरंप्रधानमस्मृताक्षरंहरःक्षरात्मानावीशतेदेवएकइतिश्रुत्यनुसारेणअप्रतिबुद्धःक्षरः बुध्यमानःअक्षरः बुद्धईशः एतेयथाश्रुतिप्रोक्ताः ॥ २१ ॥ नानात्वेति यथोदुंबरेणसह मशकस्ययथावाजलेनसहमत्स्यस्यनानात्वैकत्वेएवंचतुर्विंशत्यातत्त्वैःसह[illegible]स्येत्यर्थः एतद्योगसंमतंनानात्वैकत्वमुक्तं ॥ २२ ॥ २३ ॥ अव्यक्तज्ञानसंहितंअव्यक्तविषयंपुरुषात्पृथक्त्वेनज्ञानंपुरुषमा

॥२१२॥ चतुर्विंशमसारंचषड्विंशस्यप्रबोधनात् ॥ एषह्यप्रतिबु[illegible]ध्यमानश्चतेनघ ॥ २१ ॥ प्रोक्तोबुद्धश्चतत्त्वेनयथाश्रुतिनिदर्शनात् ॥ नानात्वैकत्वमेतावद्द्रष्टव्यं शास्त्रदर्शनात् ॥ २२ ॥ मशकोदुंबरेयद्वदन्यत्वंतद्वदेतयोः[illegible]त्स्योदकेयथातद्वदन्यत्वमुपलभ्यते ॥ २३ ॥ एवमेवावगंतव्यंनानात्वैकत्वमेतयोः ॥ एतद्धिमोक्ष इत्युक्तमव्यक्तज्ञानसंहितं ॥ २४ ॥ पंचविंशतिकस्यास्य[illegible]देहेपुवर्तते ॥ एषमोक्षयितव्येतिप्राहुरव्यक्तगोचरात् ॥ २५ ॥ सोयमेवंविमुच्येतनान्यथेतिविनिश्चयः ॥ परश्चपरधर्माचभवत्येपसमेत्यवै ॥ २६ ॥ विशुद्ध[illegible]शुद्धेनबुद्धेनचसबुद्धिमान् ॥ विमुक्तधर्मामुक्तेनसमेत्यपुरुषर्षभ ॥ २७ ॥ वियोगधर्मिणाचैवविमुक्तात्माभवत्यथ ॥ विमोक्षिणाविमोक्षश्चसमेत्येहतथाभवेत् ॥ २८ ॥ शुचिकर्माशुचिश्चैवभवत्यमितदीप्तिमान् ॥ विमलात्माचभवतिसमेत्यविमलात्मना ॥ २९ ॥ केवलात्मातथाचैवकेवलेनसमेत्यवै ॥ स्वतंत्रश्चस्वतंत्रेणस्वतंत्रत्वमवाप्नुते ॥ ३० ॥ एतावदेतत्कथितंमयाततथ्यंमहाराजयथार्थतत्त्वं ॥ अमत्सरत्वं परिगृह्यचार्थंसनातनंब्रह्मविशुद्धमाद्यं ॥ ३१ ॥ नवेदनिष्ठस्यजनस्यराजन्प्रदेयमेतत्परमंत्वयाभवेत् ॥ विधित्समानायविबोधकारणंप्रबोधहेतोःप्रणतस्यशासनं ॥ ३२ ॥ नदेयमेतच्चतथानृतात्मनेशठायक्लीबायनजिह्मबुद्धये ॥ नपंडितज्ञानपरोपतापिनेदेयंतुदेयंचनिबोधयादृशे ॥ ३३ ॥ श्रद्धान्वितायाथगुणान्विताय ॥ ३४ ॥ विविक्तशीलायविधिप्रियायविवादहीनायबहुश्रुताय ॥ विजायपरापवादाद्विरतायनित्यं ॥ विशुद्धयोगायबुधायनित्यंक्रियावतेचक्षमिणेहिताय ॥ ३४ ॥ विविक्तशीलायविधिप्रियायविवादहीनायबहुश्रुताय ॥ विजायपरापवादाद्विरतायनित्यं ॥ विशुद्धयोगायबुधायनित्यंक्रियावतेचक्षमिणेहिताय ॥ ३४ ॥ नतेचैवनचाहितक्षमेदमेचशक्तायशमेचदेयं ॥ ३५ ॥

त्रावशेषमेकत्वंमोक्षोऽन्यन्नानात्वमित्यर्थः ॥ २४ ॥ सांख्यमतमाह पंचविंशतिकस्येति अव्यक्तादज्ञानात्तद्विषयान्महदादेश्चमोक्षयितव्यः ॥ २५ ॥ एवमज्ञानबाधेसत्येवविमुच्येतनान्यथेत्यर्थः परोन्यश्चिदात्मा परधर्माक्षेत्रधर्मा समेत्यक्षेत्रेणैकीभूय ॥ २६ ॥ परधर्मत्वमेवप्रपंचयति विशुद्धेत्यादिना ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ वेदनिष्ठस्यनिर्दोषवत्कर्मश्रद्धाजडस्य नावेदनिष्ठस्येतिपाठःस्वच्छः विधित्समानायविशेषेणतृष्णावते धेदूपानेऽस्यरूपं ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ अगाधमप्रतिष्ठितंजन्मयेनतत् जन्मनिवर्त्तकमित्यर्थः नास्तिमरणंयेनतत्अमरणं ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ किंतदक्षरमित्युक्तंयस्मान्नावर्त्ततेपुनरितिउपक्रांतमुपपाद्योपसंहरति ए

एतैर्गुणैर्हीनतमेनदेयमेतत्परंब्रह्मविशुद्धमाहुः ॥ नश्रेयसायोऽस्यतिताद्दशेकृतंधर्मप्रवक्तारमपात्रदानात् ॥ ३६ ॥ पृथ्वीमिमांयद्यपिरत्नपूर्णांदद्यान्नदेयंत्विदंमव्रताय ॥ जितेंद्रियायैतदसंशयंतेभवेत्प्रदेयंपरमंनरेंद्र ॥ ३७ ॥ करालमातेभ मस्तुकिंचिदेतच्छ्रुतंब्रह्मपरंत्वयाद्य ॥ यथावदुक्तंपरमंपवित्रंविशोकमत्यंतमनादिमध्यं ॥ ३८ ॥ अगाधजन्मामरणंचराजन्निरामयंवीतभयंशिवंच ॥ समीक्ष्यमोहंत्यजवाद्यसर्वंज्ञानस्यतत्त्वार्थमिदंविदित्वा ॥ ३९ ॥ अवाप्तमेतद्धिमयासनातनाद्धिरण्यगर्भाद्गदतोनराधिप ॥ प्रसाद्ययत्नेनतमुग्रचेतसंसनातनंब्रह्मयथाद्यवैत्वया ॥ ४० ॥ पृष्टस्त्वयाचास्मियथानरेंद्रयथामयेदंत्वयिचोक्तमद्य ॥ तथावाप्तंब्रह्मणोमेनरेंद्रमहाज्ञानंमोक्षविदांपरायणं ॥ ४१ ॥ भीष्मउवाच एतदुक्तंपरंब्रह्मयस्मान्नावर्त्ततेपुनः ॥ पंचविंशोमहाराजपरमर्षिनिदर्शनात् ॥ ४२ ॥ पुनरावृत्तिमाप्नोतिपरंज्ञानमवाप्यच ॥ नावबुध्यतितत्त्वेनबुध्यमानोऽजरामरं ॥ ४३ ॥ एतन्निःश्रेयसकरंज्ञानंतपरमंमया ॥ कथितंतत्त्वतस्तातश्रुत्वादेवर्षितोनृप ॥ ४४ ॥ हिरण्यगर्भादृषिणावसिष्ठेनमहात्मना ॥ वसिष्ठादृषिशार्दूलान्नारदोवाप्तवानिदं ॥ ४५ ॥ नारदाद्विदितंमह्यमेतद्ब्रह्मसनातनं ॥ माशुचःकौरवेंद्रत्वंश्रुत्वैतत्परमंपदं ॥ ४६ ॥ येनक्षराक्षरेवित्तेभयंतस्यनविद्यते ॥ विद्यतेतुभयंतस्ययोनैतद्वेत्तिपार्थिव ॥ ४७ ॥ अविज्ञानाच्चमूढात्मापुनःपुनरुपाद्रवत् ॥ प्रेत्यजातिसहस्राणिमरणांतान्युपाश्नुते ॥ ४८ ॥ देवलोकंतथातिर्यङ्मनुष्यतयपिचाश्नुते ॥ यदिशुध्यतिकालेनतस्मादज्ञानसागरात् ॥ ४९ ॥ अज्ञानसागरोघोरोह्यव्यक्तोगाधउच्यते ॥ अहन्यहनिमज्जंतियत्रभूतानिभारत ॥ ५० ॥ पृथ्व्यस्मादगाधादव्यक्तादुत्तीर्णस्त्वंसनातनात् ॥ तस्मात्त्वंविरजाश्चैवविंतमस्कश्चपार्थिव ॥ ५१ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति० मोक्ष० वसिष्ठकरालजनवादसमाप्तौअष्टाधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३०८ ॥ ॥ ७ ॥

तदुक्तमिति ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ वित्तेविज्ञाते ॥ ४७ ॥ उपाद्रवत्क्लेशवानभूत् भयशून्यं कैप्यप्रवृत्य प्रेत्येत्युभयान्वयि ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ इतिशांति० मोक्ष० नै० भा० अष्टाधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३०८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

किंतदक्षरमितिपृष्टस्याक्षरस्यव्याख्यानायचतुर्विंशत्यात्मकंक्षरमुक्त्वापंचविंशो ऽक्षरइतियोगमत् ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ सोपिधर्माद्यभिभूतत्वात्क्षरएवेतिधर्माद्यस्पृष्टःषड्विंशोक्षरःसांख्यमतेनोपक्षिप्तः तंव्याचिख्यासुस्तदधिगमे ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ योनिकर्मविशुद्धःपात्रमित्युक्तंतत्रयोनिशुद्धिक
धिकारहेतून्कांश्चिद्धर्मान्विधत्ते मृगयांविचरन्नित्यध्यायेन

भीष्मउवाच मृगयांविचरन्कश्चिद्विजनेजनकात्मजः ॥ वनेददर्शविप्रेंद्रमृ(षिं)धरंभृगोः ॥ १ ॥ उपासीनमुपासीनःप्रणम्यशिरसामुनिं ॥ पश्चादनुमत
स्तेनपप्रच्छवसुमानिदं ॥ २ ॥ भगवन्किमिदंश्रेयःप्रेत्यचापीहवाभवेत् ॥ पुरुष(स्या)ध्रुवेदेहेकामस्यवशवर्तिनः ॥ ३ ॥ सत्कृत्यपरिपृष्टःसन्सुमहात्मामहातपाः ॥
निजगादततस्तस्मैश्रेयस्करमिदंवचः ॥ ४ ॥ ऋषिरुवाच मनसोप्रतिकूलानिप्रेत्यचेहचवांछसि ॥ भूतानांप्रतिकूलेभ्योनिवर्तस्वयतेंद्रियः ॥ ५ ॥ धे
र्मःसतांहितःपुंसांधर्मश्चैवाश्रयःसतां ॥ धर्माल्लोकास्त्रयस्तातप्रवृत्ताःसचराचराः ॥ ६ ॥ स्वादुकामुककामानांवैतृष्ण्यंकिंनगच्छसि ॥ मधुपश्यसिदुर्बुद्धेप्रपा
तंनानुपश्यसि ॥ ७ ॥ यथाज्ञानेपरिचयःकर्तव्यस्तत्फलार्थिना ॥ तथाधर्मेपरिचयः(क)र्तव्यस्तत्फलार्थिना ॥ ८ ॥ असताधर्मकामेनविशुद्धंकर्मदुष्करं ॥ सतातु
धर्मकामेनसुकरंकर्मदुष्करं ॥ ९ ॥ वनेग्राम्यसुखाचारोयथाग्राम्यस्तथैवसः ॥ ग्रामेवनसुखाचारोयथावनचरस्तथा ॥ १० ॥ मनोवाक्कायिकेधर्मेकुरुश्रद्धां
समाहितः ॥ निवृत्तौवाप्रवृत्तौवासंप्रधार्यगुणागुणान् ॥ ११ ॥ नित्यंचबहुदातव्यंसाधुभ्यश्चानसूयता ॥ प्रार्थितंव्रतशौचाभ्यांसत्कृतंदेशकालयोः ॥ १२ ॥
शुभेनविधिनालब्ध्वमर्हायप्रतिपादयेत् ॥ क्रोधमुत्सृज्यदद्याच्चनानुतप्येन्नकीर्तयेत् ॥ अनृशंसःशुचिर्दांतःसत्यवागार्जवेस्थितः ॥ योनिकर्मविशुद्धश्च
पात्रंस्याद्वेदविद्विजः ॥ १४ ॥ सत्कृताचैकपत्नीचजात्यायोनिरिहेष्यते ॥ ऋग्यजुः(सामगो)विद्वान्षट्कर्मापात्रमुच्यते ॥ १५ ॥ सएवधर्मःसोधर्मस्तंतंप्रतिनरंभ
वेत् ॥ पात्रकर्मविशेषेणदेशकालाववेक्ष्यच ॥ १६ ॥ लीलयाल्पंयथागात्रात्प्रमृज्यात्रजोपुमान् ॥ बहुयत्नेनचमहत्पापनिर्हरणंतथा ॥ १७ ॥ विरिक्तस्ययथा
सम्यग्घृतंभवतिभेषजं ॥ तथानिर्ह्रतदोपस्यप्रेत्यधर्मःसुखावहः ॥ १८ ॥ मानसं(सर्व)भूतेषुवर्ततेवैशुभाशुभं ॥ अशुभेभ्यःसदाक्षिप्यशुभेष्वेवावतारयेत् ॥ १९ ॥
सर्वंसर्वेणसर्वत्रक्रियमाणंचपूजयेत् ॥ स्वधर्मेयत्ररागस्तेकामंधर्मेविधीयतां ॥ २० ॥

र्मशुद्धिंचव्याचष्टे सत्कृतेति एकस्यैवपत्नीएकपत्नीनत्वन्यपूर्वा जात्याःपुत्रोत्पत्तेः योनिःस्थानं ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ विरिक्तस्येति विरेचनानंतरमेवयथाघृतपानंभेषजंएवंदानेननिर्ह्रतदोषस्यैवयागा
दिधर्मःसुखावहइत्यर्थः ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ इतिशांति० मोक्ष० नै० भा० नवाधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३०९ ॥ ॥ १ ॥ ॥ १ ॥ यथाकठवल्लीषुयेयंप्रेतेविचिकित्सामनुष्येअस्तीत्येकेनायमस्तीतिचैकेइत्यादिनाप्रश्नप्रतिवचनेनस्थूलदेहनाशेप्यात्मास्तित्वंप्रसाधितं तस्यैवपुनरन्यत्रधर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात्कृताकृतात् अन्यत्रभूताच्चभव्याच्चयत्तत्पश्यसितद्वदेत्यादिनाधर्माद्युपेतलिंगशरीरादन्यत्वंप्रश्नपूर्वकंसाधितंतद्वदिहापिसाधयति धर्माधर्मविमुक्तंयदित्यादिना धर्माधर्मौसुखदुःखे तद्धेतूजन्ममृत्यू तद्धेतूपुण्यपापेप्रवृत्तिरूपेतद्धेतुःसंशयशब्दितमवस्तुविषयंभ्रांत्यादिज्ञानंरागादिजनकंतैर्विमुक्तंयत्प्रत्य

अधृतात्मन्धृतौतिष्ठदुर्बुद्धेबुद्धिमान्भव ॥ अप्रशांतःप्रशाम्यत्वमप्राज्ञःप्राज्ञवच्चर ॥ २१ ॥ तेजसाशक्यतेप्राप्तुमुपायःसहचारिणा ॥ इहचप्रेत्यचश्रेयस्तस्यमूलंधृतिःपरा ॥ २२ ॥ राजर्षिरधृतिःस्वर्गात्पतितोहिमहाभिषः ॥ ययातिःक्षीणपुण्योपिधृत्याल्लोकानवाप्तवान् ॥ २३ ॥ तपस्विनांधर्मवतांविदुषांचोपसेवनात् ॥ प्राप्स्यसेविपुलांबुद्धिंतथाश्रेयोभिपत्स्यसे ॥ २४ ॥ भीष्मउवाच सतुस्वभावसंपन्नस्तच्छ्रुत्वामुनिभाषितं ॥ विनिवर्त्यमनःकामाद्धर्मेबुद्धिंचकारह ॥ ॥ २५ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति० मोक्ष० प० जनकानुशासनेनवाधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३०९ ॥ ॥ १ ॥ युधिष्ठिरउवाच धर्माधर्मविमुक्तंयद्विमुक्तंसर्वसंशयात् ॥ जन्ममृत्युविमुक्तंचविमुक्तंपुण्यपापयोः ॥ १ ॥ यच्छिवंनित्यमभयंनित्यमक्षरमव्ययं ॥ शुचिनित्यमनायासंतद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ २ ॥ भीष्मउवाच अत्रतेवर्तयिष्यामिइतिहासंपुरातनं ॥ याज्ञवल्क्यस्यसंवादंजनकस्यचभारत ॥ ३ ॥ याज्ञवल्क्यमृषिश्रेष्ठंदैवरातिर्महायशाः ॥ पप्रच्छजनकोराजाप्रश्नंप्रश्नविदांवरं ॥ ४ ॥ जनकउवाच कतींद्रियाणिविप्रर्षेकतिप्रकृतयःस्मृताः ॥ किमव्यक्तंपरंब्रह्मतस्माच्चपरतस्तुकिं ॥ ५ ॥ प्रभवंचाप्ययंचैवकालसंख्यांतथैवच ॥ वक्तुमर्हसिविप्रेंद्रत्वदनुग्रहकांक्षिणः ॥ ६ ॥ अज्ञानात्परिपृच्छामित्वंहिज्ञानमयोनिधिः ॥ तदहंश्रोतुमिच्छामिसर्वमेतदसंशयं ॥ ७ ॥

गात्मवस्तु ॥ १ ॥ तदेवशिवंजाग्रदाद्यपेक्षयातुरीयं शिवमद्वैतंचतुर्थंमन्यंतइतिश्रुतेः नित्यमभयंसर्वदाभयशून्यं प्रलयादौकारणब्रह्मभावंप्राप्तस्यापिजन्मांतरसत्त्वात् नित्यंअविनाशिहिरण्यगर्भादिवन्नन्श्यतीत्यर्थः अक्षरंअपचयशून्यं अतएवाव्ययंनाशहीनं शुचिस्वतोनिर्दोषं नित्यमनायासंउपाधिसंपर्केप्यप्रच्युतकौटस्थ्यभावं ॥ २ ॥ यत्पृष्टंयच्चापृष्टमपिपृष्टप्रतिपत्त्यर्थत्वादावश्यकंतत्सर्वंआख्यायिकामुखेनवक्तुंप्रतिजानीते अत्रेति ॥ ३ ॥ ४ ॥ अव्यक्तंकारणंब्रह्म परंमहदादेःतस्माच्चपरतोनिर्गुणं ॥ ५ ॥ कांक्षिणःकांक्षिणेमह्यमितिशेषः ॥ ६ ॥ ७ ॥

यद्यप्येषामवांतरधर्मभेदोस्तितथाप्यव्यक्तादिधर्मिणःस
सांख्ययोगयोरैकार्थ्यस्यप्रागुक्तत्वादुभयसंमतमित्यर्थः अव्यक्तंयोगमतेजडंसत्यंच सांख्यमतेचित्प्रतिबिंबगर्भमीश्वराख्यंशुद्धब्रह्मज्ञानेनबाध्यंचेति एषाप्राचांव्याख्या शब्दादीनांभौतिकत्वोपपादकवा
वैषामप्रत्याख्येयाइतिभावः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ पृथिव्यादिपदैस्तन्मात्राण्युच्यंतेप्रकृतिशब्दितत्वात् ॥ ११ ॥ १२ ॥ शब्दादयःस्थूलवियदाद्याः मनस्तुविकारांतर्ग
क्यशेषविरोधात्तुयथाश्रुतमेवसाधु सर्वत्रलक्षणायांचसर्वशास्त्रविप्लवःस्यात् ॥ १३ ॥ एतेशब्दादयःदशविशेषाःविकारांतरानुपादानत्वंविशेषत्वंतच्चशब्दादिष्वेवदृष्टंनस्थूलपृथिव्यादिषु षोडशकमितिबुद्ध्यहंकाराभ्यांमनःपृथक्करो
तमपिनविशेषः तस्यवक्ष्यमाणरीत्यामहाभूतोपादानत्वात् श्रोत्रादीनामपिविशेषत्वंनिराचष्टे बुद्धीति सविशेषाणीत्यनेनश्रोत्रादयोनविशेषाइत्युक्तं ॥ १४ ॥

ननवाविदितंकिंचिन्मांतुजिज्ञासतेभवान् ॥ पृष्टे
याज्ञवल्क्यउवाच श्रूयतामवनीपालयदेतदनुपृच्छसि ॥ योगानांपरमंज्ञानंसांख्यानांचविशेषतः ॥८॥ अव्यक्तंचमहांतंचतथाहं
नचापिवक्तव्यमेषधर्मःसनातनः ॥ ९ ॥ अष्टौप्रकृतयःप्रोक्ताविकाराश्चापिषोडश ॥ तत्रतुप्रकृतीरष्टौप्राहुरध्यात्मचिंतकाः ॥ १० ॥ श
कारएवच ॥ पृथिवीवायुराकाशमापोज्योतिश्चपंचमं ॥ ११ ॥ एताःप्रकृतयस्त्वष्टौविकारानपिमेशृणु ॥ श्रोत्रंत्वक्चैवचक्षुश्चजिह्वाघ्राणंचपंचमं ॥ १२ ॥ शब्दः
ब्दःस्पर्शश्चरूपंचरसोगंधस्तथैवच ॥ वाक्हस्तौचपादौचपायुर्मेढ्रंतथैवच ॥ १३ ॥ एतेविशेषाराजेंद्रमहाभूतेषुपंचसु ॥ बुद्धींद्रियाण्यथैतानिसविशेषाणिमै
थिल ॥ १४ ॥ मनःषोडशकंप्राहुरध्यात्मगतिचिंतकाः ॥ त्वंचैवान्येचविद्वांसस्तत्त्वबुद्धिविशारदाः ॥ १५ ॥ अव्यक्ताच्चमहानात्मासमुत्पद्यतिपार्थिव ॥ प्रथ
मंसर्गमित्येतदाहुःप्राधानिकंबुधाः ॥ १६ ॥ महतश्चाप्यहंकारउत्पन्नोहिनराधिप ॥ द्वितीयंसर्गमित्याहुरेतद्बुद्ध्यात्मकंस्मृतं ॥ १७ ॥ अहंकाराच्चसंभूतंमनोभूत
गुणात्मकं ॥ तृतीयःसर्गइत्येषआहंकारिकउच्यते ॥ १८ ॥

शास्त्रतस्त्वेतुमनोबुद्धिरहंकारश्चित्तंकरणमांतरं संशयोनिश्चयोगर्वःस्म
ति एतच्चानुभवबलात्तवचतार्किकादीनांचसंमतमित्याह त्वंचेति तथाहि लौकिकाअहंकारमात्मानंबुद्धितद्गुणंमनोंतरिंद्रियंचेतिप्रतियंति स्मरणंविषयाअमीइतिसर्वेषामंतरिंद्रियत्वमेव ॥ १५ ॥ सृष्टिक्रममाह अव्यक्तादिति सुषुप्ताख्यंतमोऽज्ञानंयद्बीजंस्वप्नबोधयोरित्युक्तेरव्यक्तमिहसौषुप्तंतमःतस्मान्महानात्माअयमहंब्राह्मणोमुष्यपुत्रइतिविशे
षानालिंगितोस्मीत्येतावन्मात्रप्रत्ययविषयोबुद्धिसूक्ष्माख्योमहानुत्पद्यते ॥ १६ ॥ ततउक्तविशेषालिंगितोस्मीतिप्रत्ययविषयोहंकारः ॥ १७ ॥ ततःसंकल्पविकल्पात्मकंमनस्तच्चवियदादिभूततद्गुणशब्दा
कं ॥ १८ ॥

अतएवतस्मान्मनसोभूतोत्पत्तिरुच्यते अतोमानसत्वाद्भूतानांस्थूलसूक्ष्मतारूपोविभागोनास्तीतिविशेषेषुशब्दादयएवगणितानस्थूलपृथिव्यादयः तेषांशब्दादिहेतुत्वेनविकारांतरानुपादानत्वरूपविशेषत्वायो गात् एतच्चतार्किकादीनामपिसंमतंश्रुत्यनुगृहीतंच तथाहि तार्किकागुणिनःसकाशाद्गुणोत्पत्तिमिच्छंतआकाशादिभ्यएवशब्दाद्युत्पत्तिमिच्छंति श्रुतिश्च इंद्रियेभ्यःपराह्यर्थाअर्थेभ्यश्चपरंमनः मनसस्तुपराबु द्धिर्बुद्धेरात्मामहान्परः महतःपरमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषःपरः पुरुषान्नपरंकिंचित्साकाष्ठासापरागतिरितिविलोमक्रमेणइममेवानुक्रमंप्रदर्शयति परत्वंकारणत्वं अर्थाःखादयः ॥ १९ ॥ शब्दादीनांसर्गस्तुभौ तिकःपंचमः ॥ २० ॥ बहुचिंतात्मकंमानसमित्यर्थः एतेनशब्दादीनांश्रोत्राद्यजनकत्वमुक्तंतेनचतेषांविशेषत्वंदृढीकृतंभवति ॥ २१ ॥ श्रोत्रादिभ्योऽधस्तनोऽधःश्रोत्रःसचासाविंद्रियग्रामश्चवागा दिः सोपिश्रोत्रादिवच्चिंतात्मकएवेतिभावः ऐंद्रियकंइंद्रियसमुदायः ॥ २२ ॥ ऊर्ध्वस्रोतःप्रवाहोऽस्येतिप्राणऊर्ध्वस्रोताः तिर्यगित्यत्रापिस्रोतःपदानुषंगोद्रष्टव्यः तेननाभिमध्यस्थस्यसमानस्यसर्वांगव्यापि

मनसस्तुसमुद्भूतामहाभूतानराधिप॥ चतुर्थंसर्गमित्येतन्मानसंविद्धिमेमतं॥ १९ ॥ शब्दःस्पर्शश्चरूपंचरसोगंधस्तथैवच ॥ पंचमंसर्गमित्याहुर्भौतिकंभूत चिंतकाः॥ २० ॥ श्रोत्रंत्वक्चक्षुश्चजिह्वाघ्राणंचपंचमं॥ सर्गंतुषष्ठमित्याहुर्बहुचिंतात्मकंस्मृतं॥ २१ ॥ अधःश्रोत्रेंद्रियग्राममुत्पद्यतिनराधिप ॥ सप्तमंस र्गमित्याहुरेतदैंद्रियकंस्मृतं॥ २२ ॥ ऊर्ध्वस्रोतस्तथातिर्यगुत्पद्यतिनराधिप॥ अष्टमंसर्गमित्याहुरेतदार्जवकंस्मृतं ॥ २३॥ तिर्यक्स्रोतस्त्वधःस्रोतउत्पद्यतिन राधिप॥ नवमंसर्गमित्याहुरेतदार्जवकंबुधाः॥ २४ ॥ एतानिनवसर्गाणितत्त्वानिचनराधिप॥ चतुर्विंशतिरुक्तानियथाश्रुतिनिदर्शनात् ॥ २५ ॥ अतऊर्ध्वं महाराजगुणस्यैतस्यतत्त्वतः ॥ महात्मभिरनुप्रोक्तांकालसंख्यांनिबोधमे ॥ २६॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति० मोक्ष० याज्ञवल्क्यजनकसंवादेदशा धिकत्रिशततमोऽध्यायः॥ ३१०॥ ॥ ७॥ ॥ ७॥ याज्ञवल्क्यउवाच अव्यक्तस्यनरश्रेष्ठकालसंख्यांनिबोधमे ॥ पंच कल्पसहस्राणिद्विगुणान्यहरुच्यते॥ १ ॥

नोव्यानस्यसर्वसंधिगतस्योदानस्यचउपरिभागगतांशानांग्रहणं एतदार्जवकंएतस्यऐंद्रियकस्यआर्जवकंऋजुवृत्तिः विशेषानाक्रांतसामान्यवृत्तिरितियावत् यथोक्तंसांख्यसमत्यां सामान्यकरणवृत्तिःप्रा णाद्यावायवःपंचेति ॥ २३ ॥ तिर्यक्स्रोतःशब्देनतेषामेवसमानोदानव्यानानांदेहस्याधोभागगतांशग्रहणं अधःस्रोताअपानः शेषंप्राग्वत् ॥ २४ ॥ सर्गाणिक्लीबत्वमार्षं चतुर्विंशतिरव्यक्तमहदहंकारमनां सिचत्वारिपंचभूतानिपंचशब्दाद्याः पंचज्ञानेंद्रियाणिपंचकर्मेंद्रियाणि प्राणादिपंचकस्येंद्रियेष्वेवांतर्भावाच्चतुर्विंशतिरेवेत्यर्थः॥ २५ ॥ गुणस्यगुणसर्गस्य तत्त्वतःतत्तदुपासनयातत्तद्भावापत्तिप्राप्य लयव्लो पेपंचमी यावंतंयावंतंकालंतिष्ठतितत्तत्कालस्यसंख्यांनिबोधबुध्यस्व मेमत्तः ॥ २६ ॥ इतिशांति० मोक्ष० नै० भा० दशाधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३१० ॥ ॥ ७ ॥ मोक्षस्यानंत्यं वक्तुंकर्मोपास्तिफलस्यसर्वस्यसावधिकत्वमाह अव्यक्तस्येत्यादिना अव्यक्तस्यउपासनयाऽव्यक्तभावंगतस्य ॥ १ ॥

रात्रिरेतावतीति अनयैवसंख्ययाशतायुर्वैपुरुषइतिश्रुतेरस्यशतंवर्षाण्यायुरितिज्ञेयं एवमुत्तरत्र अस्यैश्वर्यमाह सृजतीति ओषधिअन्नंतत्कार्यंमनः अन्नमयंहिसोम्यमनइतिश्रुतेः असतोधिमनोऽसृज्यतेति
श्रुतेश्चासच्छब्दिताद्व्यक्तान्महत्तत्त्वापरनामकंसूक्ष्मंमनोऽसृजदित्यर्थः ॥ २ ॥ मनःप्रजापतिमसृजतेतिश्रुतेरर्थमाह ततइति मनोद्वाराऽव्यक्तमेवप्रजापतिमसृजदितिश्रुत्यर्थोदर्शितः एवमन्यास्वपिश्रुतिषुआ
काशादीनांवाय्वादिसृष्टत्वोक्तिर्व्याख्येया अंडंब्रह्मांडंवासनामयं सेनितच्छब्देनांडमुच्यते ॥३॥ महामुनिर्महान् संदधेअनुसंधानंकृतवान् अव्यक्तस्याव्याकृतस्ययेयंतदैक्षतबहुस्यांप्रजायेयेतिप्राणिकर्मानुरो
धेनसृष्ट्यब्रह्मांडालोचनात्मकस्यईक्षणस्यकर्त्रीचिदचिदात्मिकापारमेश्वरीशक्तिः सैवमहत्तत्त्वमितिप्रघट्टकार्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ सृजतीति ऋषिर्महान् भूतंमहाभूतोपादानत्वात् ॥ ७ ॥ देहात्भौतिक

रात्रिरेतावतीचास्यप्रतिबुद्धोनराधिप ॥ सृजत्योषधिमेवाग्रेजीवनंसर्वदेहिनां ॥ २ ॥ ततोब्रह्माणमसृजद्धिरण्यांडसमुद्भवं ॥ सामूर्तिःसर्वभूतानामित्येवमनु
शुश्रुम ॥ ३ ॥ संवत्सरमुषित्वांडेनिष्क्रम्यचमहामुनिः ॥ संदधेसमहींकृत्स्नांदिवमूर्ध्वंप्रजापतिः ॥ ४ ॥ द्यावापृथिव्योरित्येषराजन्वेदेषुपठ्यते ॥ तयोःशकलयो
र्मध्यमाकाशमकरोत्प्रभुः ॥ ५ ॥ एतस्यापिचसंख्यानंवेदवेदांगपारगैः ॥ दशकल्पसहस्राणिपादोनान्यहरुच्यते ॥ ६ ॥ रात्रिमेतावतींचास्यप्राहुरध्यात्मचिंत
काः ॥ सृजत्यहंकारमृषिर्भूतंदिव्यात्मकंतथा ॥ ७ ॥ चतुरश्चापरान्पुत्रान्देहात्पूर्वंमहानृषिः ॥ तेवैपितॄणांपितरःश्रूयंतेराजसत्तम ॥ ८ ॥ देवाःपितॄणांचसुतादेवै
र्लोकाःसमावृताः ॥ चराचरानरश्रेष्ठइत्येवमनुशुश्रुम ॥ ९ ॥ परमेष्ठीत्वहंकारःसृजन्भूतानिपंचधा ॥ पृथिवीवायुराकाशमापोज्योतिश्चपंचमं ॥ १० ॥ एत
स्यापिनिशामाहुस्तृतीयमिहकुर्वतः ॥ पंचकल्पसहस्राणितावदेवाहरुच्यते ॥ ११ ॥ शब्दःस्पर्शश्चरूपंचरसोगंधस्तथैवच ॥ एतेविशेषाराजेंद्रमहाभूतेषुपंचसु
॥ १२ ॥ यैराविष्टानिभूतानिअहन्यहनिपार्थिव ॥ अन्योन्यंस्पृहयंत्येतेअन्योन्यस्यहितेरताः ॥ १३ ॥ अन्योन्यमतिवर्ततेअन्योन्यस्पर्धिनस्तथा ॥ तेवध्यमाना
स्त्वन्योन्यंगुणैर्हारिभिरव्ययैः ॥ १४ ॥ इहैवपरिवर्ततेतिर्यग्योनिप्रवेशिनः ॥ त्रीणिकल्पसहस्राणिएतेषामहरुच्यते ॥ १५ ॥ रात्रिरेतावतीचैवमनसश्चनराधि
प ॥ मनश्चरतिराजेंद्रचारितंसर्वमिंद्रियैः ॥ १६ ॥ नचेंद्रियाणिपश्यंतिमनएवानुपश्यति ॥ चक्षुःपश्यतिरूपाणिमनसातुनचक्षुषा ॥ १७ ॥

देहोत्पत्तेःपूर्वंचतुरोभौतिकान्व्यष्टिमनोबुद्ध्यहंकारचित्ताख्यान्पुत्रान्महानृषिरसृजत् तेचत्वारःपुत्राः पितॄणांमहाभूतानामपिपितरइतिमनआदयएवभूतानांकल्पकाइत्यर्थः ॥ ८ ॥ एवंदृष्टिसृष्टिमुक्त्वासृ
ष्टिदृष्टिमाह देवाइति देवाइंद्रियाणिअंतःकरणचतुष्टयसहिताः पितॄणांमहाभूतानांसुताः देवैर्भूतैः लोकाश्चतुर्दशभुवनानिचराचराश्चतदंतर्गताभूतैरेवावृताः ॥ ९ ॥ एतदेवविस्पष्टयति परमेष्ठीति चकारात्
भौतिकानिमनआदीनि ॥ १० ॥ अहंकारोपासकस्यापिकालमानमाहैतस्येति तृतीयंआहंकारिकंसर्गं ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ हारिभिर्हरणशीलैः गुणैःरूपादिभिः ॥ १४ ॥ त्रीणीति एतेषांविशेषोपा
...तिरिच्यतइत्याशयेनमनसःप्राधान्यंप्रतिपादयति मनश्चरतीत्यादिना ॥ १६ ॥ १७ ॥

॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ इतिशांति० मोक्ष० नै० भा० एकादशाधिकात्रिशततमोऽध्यायः ॥ २११ ॥ ॥ ५ ॥ विनाशिफलत्वेपिभोजनादिवत्तत्त्वानामुपास्तिरादर्तव्येत्याशंक्यतत्फलस्यांतेबीभत्सतांदर्शयितुंप्रलयमाह तत्त्वानामित्यादिना ॥ १ ॥ २ ॥ अहंकृतंनरंअहंकाराभिमानिनंमहारुद्रं ॥ ३ ॥ सूर्यरूपीरुद्रएवशतसूर्यसमोभूत् ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ जाज्वलतिअतिशयेनज्वलति ॥ ८ ॥ ९ ॥ अष्टात्मकःयथाद्वादशात्मासूर्यः एवमष्टात्मकोवायुःसर्वैःस्वरूपैर्युगपद्वातीत्यर्थः ॥ १० ॥ ११ ॥ अहंकारःअहंकारंमहानात्माग्रसतीत्यनुषज्जते ॥१२॥ शंभुःईश्वरः तमेवविशिनष्टि अणिमेति सर्वसिद्धिरूपइत्यर्थः ॥ १३ ॥ सर्वतइत्यादिनाऐश्वरंज्ञेयंरूपमुक्तं ॥ १४ ॥

मनसिव्याकुलेचक्षुःपश्यन्नपिनपश्यति ॥ तथेंद्रियाणिसर्वाणिपश्यंतीत्यभिचक्षते ॥ १८ ॥ नचेंद्रियाणिपश्यंतिमनएवात्रपश्यति ॥ मनस्युपरतेराजन्निंद्रियोपरमोभवेत् ॥ १९ ॥ तदिंद्रियेपूपरमोमनस्युपरमोभवेत् ॥ एवंमनःप्रधानानिइंद्रियाणिप्रभावयेत् ॥ २० ॥ इंद्रियाणांतुसर्वेषामीश्वरंमनउच्यते ॥ एतद्विशंतिभूतानिसर्वाणीहमहायशः ॥ २१ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति० मोक्ष० जनकयाज्ञवल्क्यसंवादेएकादशाधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३११ ॥ ॥ ५ ॥

याज्ञवल्क्यउवाच तत्त्वानांसर्वसंख्याचकालसंख्यातथैवच ॥ मयाप्रोक्तानुपूर्व्येणसंहारमपिमेशृणु ॥ १ ॥ यथासंहरतेजंतून्ससर्जचपुनःपुनः ॥ अनादिनिधनोब्रह्मानित्यश्चाक्षरएवच ॥ २ ॥ अहःक्षयमथोबुद्ध्वानिशिस्वप्नमनास्तथा ॥ चोदयामासभगवानव्यक्तोहंकृतंनरं ॥ ३ ॥ ततःशतसहस्रांशुरव्यक्तेनाभिचोदितः ॥ कृत्वाद्वादशधात्मानमादित्योज्वलदग्निवत् ॥ ४ ॥ चतुर्विधंमहीपालनिर्दहत्याशुतेजसा ॥ जरायुजांडजस्वेदजोद्भिज्जंचनराधिप ॥ ५ ॥ एतदुन्मेषमात्रेणविनष्टंस्थाणुजंगमं ॥ कूर्मपृष्ठसमाभूमिर्भवत्यथसमंततः ॥ ६ ॥ जगद्दग्ध्वामितबलःकेवलांजगतींततः ॥ अंभसाबलिनाक्षिप्रमापूरयतिसर्वशः ॥ ७ ॥ ततःकालाग्निमासाद्यतदंभोयातिसंक्षयं ॥ विनष्टेऽभसिराजेंद्रजाज्वलत्यनलोमहान् ॥ ८ ॥ तमप्रमेयोतिबलंज्वलमानंविभावसुं ॥ ऊष्माणंसर्वभूतानांसप्तार्चिषमथांजसा ॥ ९ ॥ भक्षयामासभगवान्वायुरष्टात्मकोबली ॥ विचरन्नमितप्राणस्तिर्यगूर्ध्वमधस्तथा ॥ १० ॥ तमप्रतिबलंभीमम्माकाशंग्रसतेत्मना ॥ आकाशमप्यभिनदन्मनोग्रसतिचाधिकं ॥ ११ ॥ मनोग्रसतिभूतात्मासोहंकारःप्रजापतिः ॥ अहंकारोमहानात्माभूतभव्यभविष्यवित् ॥ १२ ॥ तमप्यनुपमात्मानंविश्वंशंभुःप्रजापतिः ॥ अणिमालघिमाप्राप्तिरीशानोज्योतिरव्ययः ॥ १३ ॥ सर्वतःपाणिपादांतःसर्वतोक्षिशिरोमुखः ॥ सर्वतःश्रुतिमाँल्लोकेसर्वमावृत्यतिष्ठति ॥ १४ ॥

हृदयंत्हृदयस्थायाबुद्धेःप्रवर्त्तकः पर्वणाएकदेशेनअंगुष्ठमात्रकः बुध्युपाधिवशादंगुष्ठपर्वमात्रइत्यर्थः अंगुष्ठमात्रःपुरुषोऽन्तरात्मेत्यादिश्रुतेः विश्वंमहदंतं ॥ १५ ॥ महात्मनोपिनाशेसर्वंब्रह्मसमभवत्आविर्भ
वति क्षयोऽपचयोव्ययोनाशोव्रणःपरिणामस्तैःरहितं अनघंमायादोषास्पर्शिनं ॥ १६ ॥ इमंचप्रलयंयोगिनोनित्यमनुभवंतीत्यहरहरनुष्ठेयइत्याशयेनाहाध्यात्ममिति अयंभावः अथातोविभूतयोस्यपु
रुषस्यवाचासृष्टौपृथिवीचाग्निश्चेत्यादिश्रुत्याऽध्यात्मिकवाचःसकाशादाधिभौतिकानांपृथिव्यादीनामाधिदैविकानामग्न्यादीनांचोत्पत्तिःश्रुताअतोवाचोनिग्रहेतत्कार्ययोःपृथिव्यग्न्योरपिप्रलयोभवतीतिसर्व
कारणलयात्सर्वलयेसतिकेवलोऽद्वैतोवशिष्यते ननुवागादेर्लयेपिव्यवहारानुच्छेदादग्न्यादिलयोनयुज्यतइतिचेत्भ्रांतोसि येऽग्न्यादीन्पश्यंतितेषांवागादयोलीनाःसंतियस्यतुवागादयोलीनास्तेनासौवन्ह्यादीन्पश्य

भूतभव्यभविष्याणांस्रष्टारमन
कारणलयात्सर्वलयेसतिकेवलोऽद्वैतोवशिष्यते ॥ तथाहि ... ॥ १५ ॥ ततःसमभवत्सर्वमक्षयाव्ययमव्रणं ॥

हृदयंसर्वभूतानांपर्वणांगुष्ठमात्रकः ॥ अथग्रसत्यनंतोहिमहात्माविश्वमीश्वरः ॥ १५ ॥ ततःसमभवत्सर्वमक्षयाव्ययमव्रणं ॥ भूतभव्यभविष्याणांस्रष्टारमन
घंतथा ॥ १६ ॥ एषोऽप्ययस्तेराजेंद्रयथावत्समुदाहृतः ॥ अध्यात्ममधिभूतंचअधिदैवंचश्रूयतां ॥ १७ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति० मोक्ष० याज्ञवल्क्यजन
कसंवादेद्वादशाधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३१२ ॥ ॥ ॥ याज्ञवल्क्यउवाच पादावध्यात्ममित्याहुर्ब्राह्मणास्तत्त्वदर्शिनः ॥ गंतव्यमधिभूतं
चविष्णुस्तत्राधिदैवतं ॥ १ ॥ पायुरध्यात्ममित्याहुर्यथातत्त्वार्थदर्शिनः ॥ विसर्गमधिभूतंचमित्रस्तत्राधिदैवतं ॥ २ ॥ उपस्थोध्यात्ममित्याहुर्यथायोगप्रदर्शि
नः ॥ अधिभूतंतथानंदोदैवतंचप्रजापतिः ॥ ३ ॥ हस्तावध्यात्ममित्याहुर्यथासंख्यानदर्शिनः ॥ कर्तव्यमधिभूतंतुइंद्रस्तत्राधिदैवतं ॥ ४ ॥ वागध्यात्ममितिप्राहु
र्यथाश्रुतिनिदर्शिनः ॥ वक्तव्यमधिभूतंतुवह्निस्तत्राधिदैवतं ॥ ५ ॥ चक्षुरध्यात्ममित्याहुर्यथाश्रुतिनिदर्शिनः ॥ रूपमत्राधिभूतंतुसूर्यश्चाप्यधिदैवतं ॥ ६ ॥
श्रोत्रमध्यात्ममित्याहुर्यथाश्रुतिनिदर्शिनः ॥ शब्दस्तत्राधिभूतंतुदिशश्चात्राधिदैवतं ॥ ७ ॥ जिव्हामध्यात्ममित्याहुर्यथाश्रुतिनिदर्शिनः ॥ रसएवाधिभूतंतु
आपस्तत्राधिदैवतं ॥ ८ ॥ घ्राणमध्यात्ममित्याहुर्यथाश्रुतिनिदर्शिनः ॥ गंधएवाधिभूतंतुपृथिवीचाधिदैवतं ॥ ९ ॥ त्वगध्यात्ममितिप्राहुस्तत्त्वबुद्धिविशारदाः
स्पर्शमेवाधिभूतंतुपवनश्चाधिदैवतं ॥ १० ॥ मनोध्यात्ममितिप्राहुर्यथाशास्त्रविशारदाः ॥ मंतव्यमधिभूतंतुचंद्रमाश्चाधिदैवतं ॥ ११ ॥ आहंकारिकमध्यात्म
माहुस्तत्त्वनिदर्शिनः ॥ अभिमानोधिभूतंतुबुद्धिश्चात्राधिदैवतं ॥ १२ ॥ बुद्धिरध्यात्ममित्याहुर्यथावदभिदर्शिनः ॥ बोद्धव्यमधिभूतंतुक्षेत्रज्ञश्चाधिदैवतं ॥ १३ ॥
एषातेव्यक्तितोराजन्विभूतिरनुदर्शिता ॥ आदौमध्येतथांतेचयथातत्त्वेनतत्त्ववित् ॥ १४ ॥

तीति नन्वेवंप्रपंचस्यरज्जूरगतुल्यतास्यात् योगिदृष्ट्यानाशेपीतरदृष्ट्यातदभावादितिचेत् इष्टापत्तिः नहिनित्यस्त्तंनिहितंवस्तुबहूनामलुप्तदृशांमध्येकश्चिन्नपश्यतीतरेतुपश्यंतीतियुज्यते तस्माद्रज्जूरगसमस्या
स्यसंसारस्योच्छेदायतत्त्वज्ञानार्थंयत्नआस्थेयइति ॥ १७ ॥ इतिशांति० मोक्ष० नै० भा० द्वादशाधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३१२ ॥ ॥ ७ ॥ पादाविति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥
... ॥ १३ ॥ एषेति आदौमध्येऽतेचेतिसृष्टिसमाधिप्रलयप्रपंचनेनैकाद्वितीयस्यैवकृत्स्नंद्वैतंविभूतिःसर्पइवरज्ज्वामितिदर्शितमित्यर्थः ॥ १४ ॥

प्रकृतिरविद्यासुप्तिप्रबोधवद्रात्रिदिनवदुन्मीलननिमीलनवच्चगुणान्महदादीन्विकुरुतेविशेषणाविष्कुरुते तेनप्रकरोतीतिप्रकृतिपदस्यव्युत्पत्तिर्दर्शिता किंचक्रीडार्थंसंज्ञायामितिकृत्रःसंज्ञायांक्तिच् स्वच्छंदेने तिप्रेरकांतराभावउक्तः आत्मकाम्ययाक्रीडार्थंचेतिमोक्षभोगौतत्फलमुक्तं ॥ १५ ॥ दीपदृष्टांतेनक्रीडाविषयाणामानंत्यमुक्तं तेनपरिणामक्रमेणमोक्षफलमपियत्नंविनास्वयमेवअभिविप्स्यतीतिप्रत्याशानकार्येति दर्शितं ॥ १६ ॥ गुणविकारानेवाह सत्वमित्यादिना सत्वंधैर्यं उद्रेकऐश्वर्यं शेषंस्पष्टार्थं ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ इतिशां०नि०

प्रकृतिर्गुणान्विकुरुतेस्वच्छंदेनात्मकाम्यया ॥ क्रीडार्थंतुमहाराजशतशोथसहस्रशः ॥ १५ ॥ यथादीपसहस्राणिदीपान्मर्त्याःप्रकुर्वते ॥ प्रकृतिस्तथाविकुरुते पुरुषस्यगुणान्बहून् ॥ १६ ॥ सत्वमानंदउद्रेकःप्रीतिःप्राकाम्यमेवच ॥ सुखंशुद्धित्वमारोग्यंसंतोषःश्रद्दधानता ॥ १७ ॥ अकार्पण्यमसंरंभःक्षमाधृतिरहिंसना ॥ समतासत्यमानृण्यंमार्दवंह्रीरचापलं ॥ १८ ॥ शौचमार्जवमाचारमलौल्यंहृद्यसंभ्रमः ॥ इष्टानिष्टवियोगानांकृतानामविकत्थना ॥ १९ ॥ दानेनचात्मग्रहण मस्पृहत्वंपरार्थता ॥ सर्वभूतदयाचैवसत्वस्यैतेगुणाःस्मृताः ॥ २० ॥ रजोगुणानांसंघातोरूपमैश्वर्यविग्रहौ ॥ अत्यागित्वमकारुण्यंसुखदुःखोपसेवनं ॥ २१ ॥ परापवादेषुरतिर्विवादानांचसेवनं ॥ अहंकारमसत्कारश्चिंतावैरोपसेवनं ॥ २२ ॥ परितापोभिहरणंह्रीनाशोनार्जवंतथा ॥ भेदःपरुषताचैवकामक्रोधौमद स्तथा ॥ २३ ॥ दर्पोद्वेषोतिवादश्चएतेप्रोक्तारजोगुणाः ॥ तामसानांतुसंघातंप्रवक्ष्याम्युपधार्यतां ॥ २४ ॥ मोहोप्रकाशस्तामिस्रमंधतामिस्रसंज्ञितं ॥ मरणं चांधतामिस्रंतामिस्रंक्रोधउच्यते ॥ २५ ॥ तमसोलक्षणानीहभक्षणाद्यभिरोचनं ॥ भोजनानामपर्याप्तिस्तथापेयेष्वतृप्तता ॥ २६ ॥ गंधवासोविहारेषुशयने ष्वासनेषुच ॥ दिवास्वप्नेतिवादेचप्रमादेषुचवैरतिः ॥ २७ ॥ नृत्यवादित्रगीतानामज्ञानाच्छ्रद्दधानता ॥ द्वेषोधर्मविशेषाणामेतेवैतामसागुणाः ॥ २८ ॥ इति श्रीमहाभारतेशांति०मोक्ष०याज्ञवल्क्यजनकसंवादेत्रयोदशाधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३१३ ॥ ॥ छ ॥ याज्ञवल्क्यउवाच एतेप्रधानस्यगुणा स्त्रयःपुरुषसत्तम ॥ कृत्स्नस्यचैवजगतस्तिष्ठंत्यनपगाःसदा ॥ १ ॥ अव्यक्तरूपोभगवान्शतधाचसहस्रधा ॥ शतधासहस्रधाचैवतथाशतसहस्रधा ॥ २ ॥

एतैर्गुणविकारैस्तत्प्रकाशकःपुरुषोऽनेकधाविक्रियतइवप्रकाशइवांगुल्याद्युपाधिभिराकाशइवकाहलकलशनलिकाद्यु पाधिभिर्दीर्घवर्तुलदंडाद्याकारतामिवप्रतिपद्यते तद्वत्तत्तदाकारानुरूपाणिचोत्तममध्यमाधमानिस्थानानिप्राप्नोतीत्यत्रप्रतिपाद्यते एतेप्रधानस्यगुणाइत्यादिना ॥ १ ॥ २ ॥

॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ निरूपगतात्पर्यमाह पुण्येति ॥ ९ ॥ पुण्यादिवियोगेहेतुंज्ञानिनामध्येसंभवमाह ज्ञानिनामिति तत्त्वज्ञसंगत्यातत्त्वंप्राप्यपुण्यपापविमुक्तोभवतीत्यर्थः अबीजंनिरविद्यं ॥ १० ॥ अव्यक्तस्थंअव्यक्तेऽमूर्तेब्रह्मणितिष्ठतीतितथा अव्यक्तद्वाराप्राप्यमित्यर्थः किमंजूषारत्नवन्नेत्याह सएषइति प्रकृतिःस्वरूपं नित्यंकूटस्थएवसउपचारात्प्रकृतिस्थइत्युच्यते घटाकाशेगतिरिवास्मिन्प्रकृतिस्थत्वमारोप्यते ॥ ११ ॥ एतेनायस्कांतकल्पेन प्रकृतिर्लोहतुल्या ॥ १२ ॥ उभयोरपितुल्यवच्चेतनत्वंमन्वानःप्रकृतेरचेतनत्वमाक्षिपति अनादीत्यादिना अमूर्तत्वंअदृश्यत्वं नचनित्यानुमेयेप्रधानेपु

कोटिशश्चकरोत्येपप्रत्यगात्मानमात्मना ॥ सात्विकस्योत्तमंस्थानंराजसस्येहमध्यमं ॥ ३ ॥ तामसस्याधमंस्थानंप्राहुरध्यात्मचिंतकाः ॥ केवलेनेहपुण्येनगतिमूर्ध्वामवाप्नुयात् ॥ ४ ॥ पुण्यपापेनमानुष्यमधर्मेणाप्यधोगतिं ॥ द्वंद्वमेषांत्रयाणांतुसन्निपातंचतद्वतः ॥ ५ ॥ सत्वस्यरजसश्चैवतमसश्चशृणुष्वमे ॥ सत्वस्यतुरजोदृष्टंरजसश्चतमस्तथा ॥ ६ ॥ तमसश्चतथासत्वंसत्वस्याव्यक्तमेवच ॥ अव्यक्तःसत्वसंयुक्तोदेवलोकमवाप्नुयात् ॥ ७॥ रजःसत्वसमायुक्तोमानुपेपुप्रपद्यते ॥ रजस्तमोभ्यांसंयुक्तस्तिर्यग्योनिषुजायते ॥ ८ ॥ राजसैस्तामसैःसत्वैर्युक्तोमानुपमाप्नुयात् ॥ पुण्यपापवियुक्तानांस्थानमाहुर्महात्मनां ॥ ९ ॥ शाश्वतंचाव्ययंचैवनक्षयंचामृतंचतत् ॥ ज्ञानिनांसंभवंश्रेष्ठंस्थानमव्रणमच्युतं ॥ अतींद्रियमबीजंचजन्ममृत्युतमोनुदं ॥ १० ॥ अव्यक्तस्थंपरंयत्तत्पृष्टस्तेहंनराधिप ॥ सएषप्रकृतिस्थोहितत्स्थइत्यभिधीयते ॥ ११ ॥ अचेतनाचैवमताप्रकृतिश्चापिपार्थिव ॥ एतेनाधिष्ठिताचैवसृजतेसंहरत्यपि ॥ १२ ॥ जनकउवाच

अनादिनिधनावेतावुभावेवमहामते ॥ अमूर्तिमंतावचलावप्रकंप्यगुणागुणौ ॥ १३ ॥ अग्राह्यावृषिशार्दूलकथमेकोह्यचेतनः ॥ चेतनावांस्तथाचैकःक्षेत्रज्ञइतिभाषितः ॥ १४॥ त्वंहिविप्रेंद्रकार्त्स्न्येनमोक्षधर्ममुपाससे ॥ साकल्यंमोक्षधर्मस्यश्रोतुमिच्छामितत्त्वतः ॥ १५॥ अस्तित्वंकेवलत्वंचविनाभावंतथैवच ॥ दैवतानिचमेब्रूहिदेहंयान्याश्रितानिवै ॥ १६ ॥

रूपेचतुल्यमतस्तयोरनादिनिधनत्वंततश्चाप्रकंप्यगुणागुणत्वं अगुणःसंगित्वादिर्दोषः गुणोऽसंगित्वादिः अप्रच्युतस्वभावावित्यर्थः ॥ १३ ॥ अग्राह्यत्वाच्चनयोर्वैलक्षण्यंननिश्चेतुंशक्यमित्याहाग्राह्याविति ॥ १४ ॥ १५ ॥ एवंपुंसश्चेतनत्वेपिअस्तित्वंकथं वन्ध्यौष्ण्ययोरिवपुंप्रकृत्योर्युगपन्नाशावश्यंभावात् अस्तित्वेवाकेवलत्वंप्रकृत्यावियुक्तत्वंकथं पुंसोविभुत्वेनप्रकृतेरविनाशेनचतदसंभवात् ननुतर्कमनेआत्ममनसोरिवपुंप्रकृत्योर्नित्ययोगेपिफलोपहितोविलक्षणःसंयोगोन्यःसचकादाचित्कइतितदभावान्मोक्षेपुंसःकेवलत्वंयुज्यतइत्याशंक्याह विनाभावमिति निरवयवेपुंसिअव्याप्यवर्तिनःसंयोगस्यैवासंभवात् अभ्युपगमेपितत्वादिवत्प्रदेशभेदाभावेनतद्वैलक्ष्यण्यस्यसुतरामसंभवाच्चदृष्टांतेदार्ष्टांतिकेचतुल्यवत्संयोगासिद्धेर्दृश्यमानस्यसंयोगस्यमिथ्यात्वमंतरेणविनाभावोनसंभवति मिथ्यात्वंचप्रत्यक्षादिप्रमाणवि

॥२१७॥

उत्क्रामिणउत्क्रांतस्य विपद्यताम्रियमाणस्य ॥ १७ ॥ अरिष्टानिमृत्युसूचकानि ॥ १८ ॥ इतिशांति० मोक्ष० नै० भा० चतुर्दशाधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३१४ ॥ ॥ ५ ॥ कथमेकोद्य
चेतनइतिचेतनाचेतनविभागमाक्षिपतस्तवोभावपिकिंचेतनौअचेतनौवासंमतौ नांत्यः जगदांध्यप्रसंगात् नाद्यः दृश्यमानस्यदृग्दृश्यविभागस्यदुरपन्हवत्वात् अथयथामलयेचंदनाचंदनावपिचंदनावेवभ
वतएवमनादिसंयोगाच्चेतनाचेतनावपितौचेतनावेवभवतइतिब्रूषे तदपिन स्वभावस्यापरिहार्यत्वादित्याह नशक्यइति ॥ १ ॥ २ ॥ स्वभावतःअज्ञोपिआरोपितेनज्ञत्वेन उपयुंक्तेभुंक्ते तान्गुणान् ॥ ३ ॥ त

तथैवोत्क्रामिणःस्थानंदेहिनोवैविपद्यतः ॥ कालेनयद्धिप्राप्नोतिस्थानंतत्प्रब्रवीहिमे ॥ १७ ॥ सांख्यज्ञानंचतत्त्वेनपृथग्योगंतथैवच ॥ अरिष्टानिचतत्त्वानिवक्तु
मर्हसिसत्तम ॥ विदितंसर्वमेतत्तेपाणावामलकंयथा ॥ १८ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति० मोक्ष० प० याज्ञवल्क्यजनकसंवादेचतुर्दशाधिकत्रि
शततमोऽध्यायः ॥ ३१४ ॥ ॥ ५ ॥ याज्ञवल्क्यउवाच नशक्योनिर्गुणस्तांतगुणीकर्तुंविशांपते ॥ गुणवांश्चाप्यगुणवान्यथातत्त्वंनिबोधमे ॥
॥ १ ॥ गुणैर्हिगुणवानेवनिर्गुणश्चागुणस्तथा ॥ प्राहुरेवंमहात्मानोमुनयस्तत्त्वदर्शिनः ॥ २ ॥ गुणस्वभावस्त्वव्यक्तोगुणान्नैवातिवर्तते ॥ उपयुंक्तेचतानेवस
चैवाज्ञःस्वभावतः ॥ ३ ॥ अव्यक्तस्तुनजानीतेपुरुषोज्ञःस्वभावतः ॥ नमत्तःपरमोस्तीतिनित्यमेवाभिमन्यते ॥ ४ ॥ अनेनकारणेनैतदव्यक्तंस्यादचेतनं ॥ नित्य
त्वाच्चाक्षरत्वाच्चक्षरत्वान्नतदन्यथा ॥ ५ ॥ यदाऽज्ञानेनकुर्वीतगुणसर्गंपुनःपुनः ॥ यदात्मानंनजानीतेतदात्मापिनमुच्यते ॥ ६ ॥

र्हिमुख्योभोक्ताकिंपुरुषइत्याशंक्यनेत्याह अव्यक्तइति अव्यक्तोऽदृश्योदृगात्मानजानीतेनभुंक्तेच यतः मत्तआत्मनोन्यंभोग्यमर्थंनपश्यति अभिमन्यतइतिव्युत्थानाभिप्रायेणोक्तं ॥ ४ ॥ अनेनभोक्तृत्वाभो
क्तृत्ववैलक्षण्येन एतत्अव्यक्तंप्रधानंस्वभावतःअचेतनमपितदन्यथाततोभोक्तुःसकाशादन्यथाविपरीतंअभोक्तृनस्यात् कथंजडेभोक्तृत्वमतआह अक्षरत्वात्क्षरत्वाच्चेति क्षराक्षरात्मत्वात् चिदचिदात्मकत्वा
त्तस्यभोक्तृत्वंनतुकाष्ठकुड्यवदचेतनांशमात्रस्येत्यर्थः नित्यत्वाच्चभोग्यभोक्तृविभागस्य नकश्चिद्दोषइत्यर्थः ॥ ५ ॥ ननुजतुकाष्ठयोरिवतुल्यस्वभावयोःसंश्लेषोदृष्टोनतुकाष्ठाकाशयोरितिचिदचितोःसंबं
धोदुर्निरूपइत्याशंक्याह यदेति अज्ञानेनेतिच्छेदः गुणसर्गंगुणसंसर्गं आद्योयदाशब्दोयस्मादर्थे यदितिपाठःस्वच्छः यस्मादाध्यासिकोयमज्ञानकृतआत्मनिगुणसंसर्गस्तस्माद्यावदात्मानमसंगंनजानातिताव
न्नमुच्यतेइत्यर्थः ॥ ६ ॥

अमुक्तिहेतुमाह कर्तृत्वादित्यादिना प्राकृतेनमहदादिनस्वकर्तृत्वेनायमपिकर्तायतोभवत्यतोनमुच्यतइत्यर्थः ॥७॥ प्रकृतीनांप्रजानां ॥८॥ बीजानांस्थावराणां गुणानांकामशमादीनां ॥९॥ नन्वेवंविप्रस्यक
अमुक्तिहेतुमाह कर्तृत्वादित्यादिना प्राकृतेनमहदादिनस्वकर्तृत्वेनायमपिकर्तायतोभवत्यतोनमुच्यतइत्यर्थः ॥७॥ प्रकृतीनांप्रजानां ॥८॥ बीजानांस्थावराणां गुणानांकामशमादीनां ॥९॥ नन्वेवंविप्रस्यक थंकेवलत्वंस्यादतआह उपेक्षत्वादिति उपसमीपेस्थित्वाईक्षतइत्युपेक्षःसाक्षी नहिसाक्ष्येणसाक्षीविक्रियतेघटेनालोकइवातःकेवलत्वमस्ययुज्यते यथोक्तं नतेस्याद्विक्रियादुःखोसाक्षिनाकाविकारिणः धी विक्रियासहस्राणांसाक्ष्यतोहमविक्रियइति ननुसाक्षित्वमस्तुमाभूत्प्रतिकूलवेदनीयंदुःखंत्वपरिहार्यमित्याशंक्याह अनन्यत्वादिति नास्त्यन्योस्मादित्यनन्यस्तत्त्वात् दुःखादेःस्वरूपेणाप्यसत्त्वान्नात्मनितत्संबंधः एवंधीतादात्म्यात्धीदुःखेनैवास्यदुःखित्वंधीत्यागेतुकेवलत्वंनित्यसिद्धमिति कदाचिदप्यस्तीत्यर्थः कुतस्तर्हिदुःखभानमतआह अभिमानादिति यदाहिपुत्रमात्मीयंमन्यतेतदातद्दुःखेनदुःखीभवतिनान्यथा

कर्तृत्वात्प्रकृतीनांचतथाप्रकृतिधर्मिता ॥ ८ ॥ कर्तृत्वाच्चापिबी
जानांबीजधर्मातथोच्यते ॥ गुणानांप्रसवत्वाच्चप्रलयत्वात्तथैवच ॥ ९ ॥ उपेक्षत्वादनन्यत्वादभिमानाच्चकेवलं ॥ मन्यंतेयतयःसिद्धाअध्यात्मज्ञागतज्वराः ॥
अनित्यंनित्यमव्यक्तंव्यक्तमेतद्विशुश्रुम ॥ १० ॥ अव्यक्तैकत्वमित्याहुर्नानात्वंपुरुषास्तथा ॥ सर्वभूतदयावंतःकेवलंज्ञानमास्थिताः ॥ ११ ॥ अन्यःसपुरुषो
ऽव्यक्तस्त्वध्रुवोध्रुवसंज्ञकः ॥ यथामुंजइषीकाणांतथैवैतद्विजायते ॥ १२ ॥ अन्यच्चमशकंविद्यादन्यच्चोदुंबरंतथा ॥ नचोदुंबरसंयोगैर्मशकस्तत्रलिप्यते ॥
॥ १३ ॥ अन्यएवतथामत्स्यस्तदन्यदुदकंस्मृतं ॥ नचोदकस्यस्पर्शेनमत्स्योलिप्यतिसर्वशः ॥ १४ ॥ अन्योह्यग्निरुखाप्यन्यानित्यमेवमवेहिभोः ॥ नचोपलि
प्यतेसोग्निरुखासंस्पर्शनेनवै ॥ १५ ॥ पुष्करंत्वन्यदेवात्रतथान्यदुदकंस्मृतं ॥ नचोदकस्यस्पर्शेनलिप्यतेतत्रपुष्करं ॥ १६ ॥ एतेषांसहवासंचनिवासंचैवनित्य
शः ॥ याथातथ्येनपश्यंतिननित्यंप्राकृताजनाः ॥ १७ ॥ येत्वन्यथैवपश्यंतिनसम्यक्तेषुदर्शनं ॥ तेव्यक्तंनिरयंघोरंप्रविशंतिपुनःपुनः ॥ १८ ॥ सांख्यदर्शनमेत
त्तेपरिसंख्यानमुत्तमं ॥ एवंहिपरिसंख्यायसांख्याःकेवलतांगताः ॥ १९ ॥

एतेनअस्तित्वकेवलत्वविनाभावानामाक्षेपःपरिहृतोज्ञेयः अनित्यमिति अनित्यंपरिणामि अव्यक्तंकारणं व्यक्तंकार्यमिति ॥ १० ॥ तत्रमतांतरमाह अव्यक्तस्यएकत्वंपुरुषाः षष्ठ्यर्थेप्रथमा पुरुषाणांना
नात्वमितिआहुर्निरीश्वरसांख्याः तान्विशिनष्टि सर्वेत्यर्धेन ॥ ११ ॥ पुंप्रकृत्योर्भेदमनेकदृष्टांतपूर्वकमाह अन्यइत्यादिना अव्यक्तइतिच्छेदः इषीकाणांबाह्योयथामुंजएवंपुंसोबाह्याअव्यक्ताद्याइत्यर्थः ॥१२॥१३॥१४॥ उखामृत्पात्रविशेषः ॥१५॥१६॥१७॥१८॥१९॥
[illegible] नांहृदयेसन्निविष्टः तस्माच्छरीरात्प्रवृहेन्मुंजादिवइषीकांधैर्येणतंविद्याच्छुक्रममृतमिति

॥ २० ॥ इतिशांति० मोक्ष० नै० भा० पंचदशाधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३१५ ॥ ॥ छ ॥ सांख्यज्ञानमिति ॥ १ ॥ एकैवचर्या शमाद्यनुष्ठानं ययोस्तौ अनिधनौ मृत्युनाशकौ ॥ २ ॥ पृथगिति उभावितिद्वितीयांतमनुकृष्यते ॥ ३ ॥ ४ ॥ उत्क्रमणकालेदेहिनंरोदयंतीतिरुद्राःप्राणाइंद्रियाणिचतान्येवप्रधानभूतान्यालंबनानियेषुतान् तथाचसूत्रं प्रच्छर्दनविधारणाभ्यांवाप्राणस्यविषयवती चाप्रवृत्तिरुत्पन्नामनसःस्थितिनिबंधिनी प्रच्छर्दनंरेचकः विधारणंपूरकपूर्वकःकुंभकः तथानासिकाग्रेधारयतोगंधसंवित् जिव्हाग्रेरससंवित् तालुनिरूपसंवित् जिव्हामध्येस्पर्शसंवित् जिव्हामूलेशब्दसंवित्

- येत्वन्येतत्त्वकुशलास्तेषामेतन्निदर्शनं ॥ अतःपरंप्रवक्ष्यामियोगानामनुदर्शनं ॥ २० ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति० मोक्ष० याज्ञवल्क्यजनकसंवादेपंचदशाधिकत्रिशततमोऽध्यायः॥ ३१५॥ ॥छ॥ याज्ञवल्क्यउवाच सांख्यज्ञानंमयाप्रोक्तंयोगज्ञानंनिबोधमे ॥ यथाश्रुतंयथादृष्टंतत्त्वेननृपसत्तम॥ १ ॥ नास्तिसांख्यसमंज्ञानंनास्तियोगसमंबलं॥ तावुभावेकचर्यौतावुभावनिधनौस्मृतौ ॥ २ ॥ पृथक्पृथक्प्रपश्यंतियेप्यबुद्धिरतानराः॥ वयंतुराजन्पश्यामएकमेवतुनिश्चयात्॥ ३॥ यदेवयोगाःपश्यंतितत्सांख्यैरपिदृश्यते ॥ एकंसांख्यंचयोगंचयःपश्यतिसतत्त्ववित्॥ ४॥ रुद्रप्रधानानपरान्विद्धियोगानरिंदम॥ तेनैवचाथदेहेनविचरंतिदिशोदश॥ ५॥ यावद्धिप्रलयस्तातसूक्ष्मेणाष्टगुणेनह॥ योगेनलोकान्विचरन्सुखंसंन्यस्यचानघ॥ ६॥ वेदेषुचाष्टगुणिनंयोगमाहुर्मनीषिणः॥ सूक्ष्ममष्टगुणंप्राहुर्नेतरंनृपसत्तम॥ ७॥ द्विगुणंयोगकृत्यंतुयोगानांप्राहुरुत्तमं॥ सगुणंनिर्गुणंचैवयथाशास्त्रनिदर्शनं ॥ ८ ॥

तत्रवायुधारणायाःफलंविचरंतिदिशोदशेत्युक्तंखेचरत्वंप्राप्नुवंतीत्यर्थः ॥ ५ ॥ अष्टगुणेनपुर्यष्टकमयेनसूक्ष्मशरीरेणसंन्यस्यसंन्यासंचदेहस्यसुखंयथेच्छंकुरु एतद्यदृष्टंफलंमोक्षांतेषुयोगधर्मेषुश्रद्धोत्पादनार्थमुक्तंनतुयोगिनामवश्यादरणीयं ॥ ६ ॥ वेदेष्विति अष्टगुणिनंअणिमाद्यष्टगुणवंतं नित्ययोगेमत्वर्थीयः अष्टगुणंअष्टांगं प्राणायामःप्रत्याहारोध्यानंधारणातर्कःसमाधिःषडंगाइतिमैत्रायणीयोपनिषदिषडेवांगान्युक्तानितथापियमनियमाभ्यांश्रुत्यंतरोक्ताभ्यांसहाष्टसंख्याबोध्या अत्रसूक्ष्ममित्युक्तेःपूर्वस्यस्थूलत्वंमंदाधिकारित्वंचोक्तं तर्कोयोगसिद्धिषूपस्थितासुदोषोन्नयनं ॥ ७ ॥ द्विगुणंद्विप्रकारं तदेवाह सगुणंसबीजं निर्गुणंनिर्बीजं ॥ ८ ॥

सगुणमाह धारणमिति प्राणायामःप्राणनिग्रहपूर्वकंमनसःषोडशस्वाधारेषुधारणं तेचशिवयोगेप्रोक्ताः अथतेषोडशाधारान्कथयामिविशेषतइत्यादिनापादांगुष्ठपार्ष्णिगुल्फप्रभृतयोनेत्राधारंषोडशंत्वित्यं ताः यद्वायाज्ञवल्क्योक्ताःप्रागुदाहृताअष्टादशस्थानात्स्थानंसमाकृष्येत्यादिनादर्शिताग्राह्याः अथवायाज्ञवल्क्योक्ताएवपंचभूतधारणाज्ञेयाः पादादिजानुपर्यंतंपृथिवीस्थानमुच्यते आजानोःपायुपर्यंतमपां स्थानंप्रकीर्तितं आपायोर्हृदयांतंयद्वह्निस्थानंतदुच्यते हृन्मध्यात्तुभ्रुवोर्मध्येयावद्वायुकुलंभवेत् आभ्रूमध्यात्तुमूर्धांतमाकाशस्थानमुच्यते पृथिव्यांधारयेद्ब्रह्माणंपरमेष्ठिनं विष्णुमप्स्वनलेरुद्रमीश्वरंवा युमंडले सदाशिवंतथाव्योम्निधारयेत्सुसमाहितः पृथिव्यांवायुमास्थाप्यलकारेणसमन्वितं ध्यायंश्चतुर्मुखाकारंब्रह्माणंसृष्टिकारणं धारयेत्पंचघटिकाःपृथिवीजयमाप्नुयात् वारुणेवायुमारोप्यवकारेणसम न्वितं स्मरन्नारायणंदेवंचतुर्बाहुंशुचिस्मितं शुद्धस्फटिकसंकाशंपीतवाससमच्युतं धारयेत्पंचघटिकाःसर्वरोगैःप्रमुच्यते वह्नावनिलमारोप्यरेफाक्षरसमन्वितं त्र्यक्षंवरप्रदंरुद्रंतरुणादित्यसन्निभं भस्मोद्धू लितसर्वांगंसुप्रसन्नमनुस्मरन् धारयेद्घटिकाःपंचवह्निनासौनदह्यते मारुतंमरुतांस्थानेवर्णदेवसमन्विते धारयेत्पंचघटिकावायुवद्व्योमगोभवेत् आकाशेवायुमारोप्यहकारोपरिशंकरं बिंदुरूपंमहादेवंसर्वलो

धारणंचैवमनसःप्राणायामश्चपार्थिव ॥ एकाग्रताचमनसःप्राणायामस्तथैवच ॥ ९ ॥ प्राणायामोहिसगुणो निर्गुणंधारयेन्मनः ॥ यद्यदृश्यतिमुंचन्वैप्राणान्मैथिलसत्तम ॥ वाताधिक्यंभवत्येवतस्मात्तंनसमाचरेत् ॥ १० ॥

कैककारणं चित्तेनचिंतयेत्खस्थंमुहूर्तमपिधारयेत् सएवयुक्तइत्युक्तस्तांत्रिकैष्वपिशिक्षितैरिति निर्गुणमाह एकाग्रतेति एकमेवध्यातृध्येयध्यानविभागशून्यंवस्तुअग्रेयस्यतदेकाग्रंनिर्वृत्तिकंतस्यभावस्त त्ता मनसोबुद्धेः प्राणाइंद्रियाणिसमनस्कानितेषामायामोनिग्रहःप्राणायामः तथाचश्रुतिः यदापंचावतिष्ठंतेज्ञानानिमनसासह बुद्धिश्चनविचेष्टतितामाहुःपरमांगतिमिति ॥ ९ ॥ सगुणनिर्गुणयोरंगांगिभाव माहार्धेन प्राणायामोहीति निर्गुणंनिर्वृत्तिकंधारयेत्स्थिरंकुर्यात् यदीति अदृश्यतिअदृश्यमानेमोचनस्थानेयदिवायुंमुंचन्भवतितर्हिवाताधिक्यंभवत्येव अयमर्थः पूरकादीनांमूलाधारादीनांचदेवतादिकंध्या यन्योवायुधारणांकरोतिससिध्यति ध्यानवर्जितंत्वभ्यस्यन्नवश्यंबाध्यतइति यथोक्तंपवनयोगसंग्रहे प्राणायामेनयुक्तेनसर्वरोगक्षयोभवेत् अयुक्ताभ्यासयोगेनमहारोगसमुद्भवइति युक्तेनदेवताध्यानयुक्ते न देवताश्चयाज्ञवल्क्योक्ताः नीलोत्पलदलश्यामंनाभिमध्येव्यवस्थितं चतुर्भुजंमहात्मानंपूरकेणविचिंतयेत् कुंभकेनहृदिस्थानंध्यायेत्तुकमलासनं ब्रह्माणंरक्तगौरांगंचतुर्वक्त्रंपितामहं रेचकेनेश्वरंविद्याल्ल लाटस्थंमहेश्वरं शुद्धस्फटिकसंकाशंनिर्मलंपापनाशनमित्यादिना ॥ १० ॥

निशायाइति द्वादशपूर्वोक्ताः द्वाविंशतिचोदनाएवात्रसंक्षेपेणद्वादशग्रंथांतरेगणिनाः यथोक्तंशिवयोगे मूलाधारेत्रिधावर्तंब्रह्मचक्रंभगोपमं तत्कंदेग्निनिभेध्यायेदधःशक्तिमभीष्टदां १ स्वाधिष्ठानंततश्चक्रंतत्र चातुर्दलांबुजं तदेवोड्डीयनंध्यायेत्पश्चिमाभिमुखंशिवं २ पंचावर्तनाभिचक्रेमेघाकारंतडिन्निभं तत्रकुंडलिनींध्यायेदधःशक्तिसुसिद्धिदां ३ अधोमुखाष्टपत्राब्जयुक्तंहृच्चक्रमिष्टदं . तन्मध्यकर्णिकांध्याये ज्ज्योतिर्लिंगाकृतिंत्विमां ४ पंचमंकंठचक्रंतुतत्रांगुलचतुष्टयं इडापिंगलयोर्ध्यायेत्सुषुम्नांमध्यसंस्थितां षष्ठंचघंटिकालिंगमूलंतद्राजदंतकं ध्यायेत्तुदशमंद्वारंतत्रशून्यंसुसिद्धये ६ भ्रूचक्रंसप्तमंत्वेकंनालिकं दंस्ववाक्प्रदं ध्यायेद्दिव्यशिखाकारंतन्मध्येज्ञानलोचनं ७ ब्रह्मरंध्रेष्टमंचक्रंनिर्वाणाख्यंमुसूक्ष्मदं तत्रजालंधरंध्यायेत्सूक्ष्मंमोक्षप्रदंततः ८ आकाशबीजंनवमंप्रशस्तंत्रिकूटकंपूर्णगिरेश्चपृष्ठे, तत्रोर्ध्वशक्तिंशु भदांसुशून्यांध्यायेच्चसाष्टारसरोजमध्ये ९ आकाशबीजंहकारस्तत्स्मरणपूर्वकंशिरसउपरिभूताकाशमात्रंध्यायेत् एतानवचोदनावायुनिग्रहगर्भिताः ततःशून्यात्परंसमष्टिकार्यैमनोधारयेत् ततःकारणेततो

- निशायाःप्रथमेयामेचोदनाद्वादशस्मृताः॥ मध्येस्वप्नात्परेयामेद्वादशैवतुचोदनाः॥ ११ ॥ तदेवमुपशांतेनदांतेनैकांतशीलिना॥ आत्मारामेणवृद्धेनयोक्त व्योत्मानसंशयः॥ १२॥ पंचानामिंद्रियाणांतुदोषानाक्षिप्यपंचधा॥शब्दंरूपंतथास्पर्शंरसंगंधंतथैवच ॥ १३ ॥ प्रतिभामपवर्गंचप्रतिसंहृत्यमैथिल॥ इं द्रियग्राममखिलंमनस्यभिनिवेश्यह ॥ १४॥ मनस्तथैवाहंकारेप्रतिष्ठाप्यनराधिप॥ अहंकारंतथाबुद्धौबुद्धिंचप्रकृतावपि ॥१५॥ एवंहिपरिसंख्यायततोध्या यंतिकेवलं॥ विरजस्कमलंनित्यमनंतंशुद्धमव्रणं॥ १६॥ तस्थुषंपुरुषंनित्यमभेद्यमजरामरं॥ शाश्वतंचाव्ययंचैवईशानंब्रह्मचाव्ययं ॥ १७॥ युक्तस्यतुम हाराजलक्षणान्युपधारय॥ लक्षणंतुप्रसादस्ययथातृप्तःसुखंस्वपेत्॥ १८॥ निर्वातेतुयथादीपोज्वलेत्स्नेहसमन्वितः॥ निश्चलोर्ध्वशिखस्तद्वद्युक्तमाहुर्मनीषि णः॥ १९॥ पाषाणइवमेघोत्थैर्यथाबिंदुभिराहतः॥ नालंचालयितुंशक्यस्तथायुक्तस्यलक्षणं॥ २०॥ शंखदुंदुभिनिर्घोषैर्विविधैर्गीतवादितैः॥ क्रियमाणै र्नकंपेतमुक्तस्यैतन्निदर्शनं॥ २१॥

निष्कलेइतिनिस्रएवंद्वादशचोदनाः पूर्वरात्रेआवर्त्यएकांनिद्रांगृहीत्वापश्चात्पुनर्द्वादशएताएवाभ्यसेदित्यर्थः ॥ ११ ॥ एवंवायुधारणाद्युपायेन दुर्दांतंमनोनिगृह्यउपशांतेनदांतेनतत्त्वप्रतिपत्तियोग्येन एकां तशीलिनाएकाकिनासंन्यासिनेत्यर्थः आत्मन्येवननुरूप्यादौआरमणंयस्यतेनआत्मारामेण बुद्धेनशास्त्रतत्त्वविदा आत्मायोक्तव्यः संधिराषः ॥ १२ ॥ कथंयोक्तव्यइत्यतआह पंचानामिति दोषान्अप्राप्त स्पृहारूपान् प्राप्तमपिशब्दादिकंचआक्षिप्यनिरस्य एतेनप्रत्याहारउक्तः ॥ १३ ॥ प्रतिभांविक्षेपं अपवर्गलयं प्रतिसंहारेयुक्तिमाह इंद्रियेति ॥ १४ ॥ बुद्धौमहत्तत्त्वे ॥ १५ ॥ परिसंख्यायप्रविलाप्य अ लंअत्यर्थंनित्यंनत्वाकाशादिवद्व्यावहारिकनित्यं ॥ १६ ॥ तस्थुषंतस्थिवांसंस्थाणुंकूटस्थमित्यर्थः नित्यमभेद्यं अज्ञानदशायांजीवेश्वरभावेनमाययाभिद्यमानमप्याकाशवदभेद्यं अव्ययंअनश्वरं यतः अ व्ययंह्रासशून्यं ॥ १७ ॥ युक्तस्यसमाधिस्थस्य सुखंस्वपेदितिस्वसंवेद्यंलक्षणं ॥ १८ ॥ १९ ॥ पाषाणइवेतिपरसंवेद्यं ॥ २० ॥ २१ ॥

युक्तस्यलक्षणान्युक्त्वायुंजानस्याह तैलेति उत्तरंउत्कृष्टतरं एकाग्रमनसः लक्षणमितिशेषः ॥ २२ ॥ २३ ॥ स्थिरत्वात्बहिर्मुखत्वनिवृत्तेः निश्चलत्वात्अंतरप्रकंप्यत्वात् ॥ २४ ॥ महतःमहत्तत्वस्य मध्येस्थितंत्वंपदार्थं तमसोमध्येस्थितं तत्पदार्थंज्वलनसन्निभंचिन्मात्रंतदुभयनिष्कृष्टं ॥२५॥ एतेनदर्शनेन केवलंमोक्षं देहत्यागात्यात्किंचिदज्ञानानुवृत्तिरस्तीतिभावः॥२६। योगं क्लीबत्वमार्षं वयंकुर्मःकृत्या इतिमन्यंतेमनीषिणः अनुभवसिद्धंयोगात्कैवल्यमित्यर्थः तथाचश्रुतिः ऊर्ध्वमूलमवाक्शाखंवृक्षंयोवेदसंप्रति . नसजातुजनःश्रद्दध्यान्मृत्युर्मामारयादिति ॥ २७ ॥ इतिशांति० मोक्ष० नै० भा० षोडशा धिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३१६ ॥

तैलपात्रंयथापूर्णंकराभ्यांगृह्यपूरुषः॥ सोपानमारुहेद्भीतस्तर्ज्यमानोसिपाणिभिः॥ संयतात्माभयात्तस्यपात्राद्बिंदुमुत्सृजेत्॥ तथैवोत्तरमागम्यएकाग्रमनसस्तथा॥ २३॥ स्थिरत्वादिंद्रियाणांतुनिश्चलत्वात्तथैवच॥ एवंयुक्तस्यतुमुनेर्लक्षणान्युपलक्षयेत्॥ २४॥ स्वयुक्तःपश्यतेब्रह्मयत्तत्परमभव्ययं॥ महतस्तमसोमध्येस्थितंज्वलनसन्निभं॥ २५॥ एतेनकेवलंयातिनित्यक्त्वादेहमसाक्षिकं॥ कालेनमहताराजन्श्रुतिरेषासनातनी॥ २६॥ एतद्धियोगंयोगानांकिमन्यद्योगलक्षणं॥ विज्ञायतद्धिमन्यंतेकृतकृत्यामनीषिणः॥ २७॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिप०मोक्ष०षोडशाधिकत्रिशततमोऽध्यायः॥ ३१६॥

याज्ञवल्क्यउवाच तथैवोत्क्रममाणंतुशृणुष्वावहितोनृप॥ पद्भ्यामुत्क्रममाणस्यवैष्णवंस्थानमुच्यते॥१॥ जंघाभ्यांतुवसून्देवानाप्नुयादितिनःश्रुतं॥ जानुभ्यांचमहाभागान्साध्यान्देवानवाप्नुयात्॥ २॥ पायुनोत्क्रममाणस्तुमैत्रंस्थानमवाप्नुयात्॥ पृथिवींजघनेनाथ ऊरुभ्यांचप्रजापतिं॥३॥ पार्श्वाभ्यांमरुतोदेवान्नाभ्यामिंद्रत्वमेवच॥ बाहुभ्यामिंद्रमेवाहुरुरसारुद्रमेवच॥ ४॥ ग्रीवयातुमुनिश्रेष्ठंनरमाप्नोत्यनुत्तमं॥ विश्वेदेवान्मुखेनाथदिशःश्रोत्रेणचाप्नुयात्॥ ५॥ घ्राणेनगंधवहनंनेत्राभ्यामग्निमेवच॥ भ्रूभ्यांचैवाश्विनौदेवौललाटेनपितॄनथ॥ ६॥ ब्रह्माणमाप्नोतिविभुंमूर्ध्नादेवाग्रजंतथा॥ एतान्युत्क्रमणस्थानान्युक्तानिमिथिलेश्वर॥ ७॥ अरिष्टानिप्रवक्ष्यामि विहितानिमनीषिभिः॥ संवत्सरवियोगस्यसंभवंतिशरीरिणः॥ ८॥ योरुंधतींनपश्येतदृष्टपूर्वांकदाचन॥ तथैवध्रुवमित्याहुःपूर्णेंदुंदीपमेवच॥ ९॥ खंडाभासंदक्षिणतस्तेपिसंवत्सरायुषः॥ परचक्षुषिचात्मानंयेनपश्यंतिपार्थिव॥ १०॥

॥ ५॥ कैवल्यप्राप्तिराजयोगफलमुक्त्वाहठयोगफलमाह तथैवेत्यादिना अत्रयस्मिन्यस्मिन्नाधारेसमनस्कोवायुरामरणांतंध्रियतेतेनतदाधारदेवतालोकंतेनतेनैवाधारद्वारेणोत्क्रम्यगच्छतीतिप्रघट्टकतात्पर्यं ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ मूर्ध्नासुषुम्नयानाड्याब्रह्मरंध्रेण एतत्क्रममुक्तिस्थानंनान्यत् तथाचश्रुतिः शतंचैकाचहृदयस्यनाड्यस्तासांमूर्धानमभिनिःसृतैका तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेतिविष्वङ्ङन्याउत्क्रमणेभवंतीति ॥७॥ मृत्युंसंनिहितंज्ञात्वापिहितमाचरेदित्याशयेनाह अरिष्टानीति ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

* संवत्सेणमृत्योः

॥ ११॥ प्रकृतेर्विक्रियादातुःकार्पण्यंकृपणस्यदातृत्वमित्यादिः ॥ १२॥ कृष्णस्यश्यावच्छविधूसरतानच्छायापत्तिर्मरणचिन्हं छिद्रं छिद्रवंतं ॥ १३॥ शवगंधमिति सुरभिद्रव्येशवगंधग्रहइत्यर्थः ॥ १४॥ १५॥
॥ १६ ॥ अरिष्टज्ञानफलमाह एतावंतीति ॥ १७ ॥ योगिनोमरणादन्यत्कर्त्तव्यंनास्तीत्याह प्रतीक्षमाणइति ॥ १८ ॥ मृत्युमपिनेच्छेच्चेदिमांवक्ष्यमाणांक्रियांस्थातुंकर्तुमिच्छेदित्याहाथेति पूर्वोक्तरीत्या
पृथिव्यादिजयाद्गंधादिजयोभवतीतिपंचभूतजयान्मृत्युंजयतीत्यर्थः तथाचश्रुतिः पृथ्व्याप्यतेजोनिलखेसमुत्थितेपंचात्मकेयोगगुणेप्रवृत्ते नतस्यरोगोनजरानमृत्युःप्राप्तस्ययोगाग्निमयंशरीरमिति ॥ १९ ॥
सांख्ययोगयोर्मुख्यंफलमाह ससांख्येति सांख्यंचधारणेतियोगउच्यते ताभ्यांसमुच्चिताभ्यांसहितंयथास्यात्तथा विदितात्मा मृत्युंसंसारं ॥ २० ॥ गच्छेदिति अक्षयंअविनाशि अव्ययंअपचयशून्यं अच

आत्मच्छायाकृतीभूतंतेपिसंवत्सरायुषः॥ अतिद्युतिरतिप्रज्ञाअप्रज्ञाचाद्युतिस्तथा॥ ११ ॥ प्रकृतेर्विक्रियापत्तिःषण्मासान्मृत्युलक्षणं॥ दैवतान्यवजानाति
ब्राह्मणैश्वविरुध्यते॥ १२॥ कृष्णश्यावच्छविच्छायःषण्मासान्मृत्युलक्षणं॥ ऊर्णनाभेर्यथाचक्रंछिद्रंसोमंप्रपश्यति॥ १३॥ तथैवचसहस्रांशुंसप्तरात्रेणमृत्युभा
क्॥ शवगंधमुपाघ्रातिसुरभिंप्राप्ययोनरः॥ १४॥ देवतायतनस्थस्तुसप्तरात्रेणमृत्युभाक्॥ कर्णनासावनमनंदंतदृष्टिविरागिता॥ १५॥ संज्ञालोपोनिरूष्म
त्वंसद्योमृत्युनिदर्शनं॥ अकस्माच्चसवेयस्यवाममक्षिनराधिप॥ १६॥ मूर्धतश्चोत्पतेद्धूमःसद्योमृत्युनिदर्शनं ॥ एतावंतित्वरिष्टानिविदित्वामानवात्मवान्
॥ १७॥ निशिचाहनिचात्मानंयोजयेत्परमात्मनि॥ प्रतीक्षमाणस्तत्कालंयत्कालंप्रेतताभवेत्॥ १८॥ अथास्यनेष्टंमरणंस्थातुमिच्छेदिमांक्रियां॥ सर्वगंधान्
रसांश्चैवधारयीतनराधिप॥ १९॥ ससांख्यधारणंचैवविदितात्मानरर्षभ॥ जयेच्चमृत्युंयोगेनतत्परेणांतरात्मना॥ २०॥ गच्छेत्प्राप्याक्षयंकृत्स्नमजन्मशिवमव्य
यं॥ शाश्वतंस्थानमचलंदुष्प्रापमकृतात्मभिः॥ २१॥ इति० भा० शांति० मोक्ष० प० याज्ञवल्क्यजनकसंवादेसप्तदशाधिकत्रिशततमोऽध्यायः॥ ३१७॥
याज्ञवल्क्यउवाच . अव्यक्तस्थंपरंयत्तत्पृष्टस्तेहंनराधिप॥ परंगुह्यमिमंप्रश्नंशृणुष्वावहितोनृप ॥ १ ॥ यथार्षेणेहविधिनाचरताऽवनतेनह॥ मयादित्याद
वाप्तानियजूंषिमिथिलाधिप॥ २॥ महतातपसादेवस्तपिष्णुःसेवितोमया॥ प्रीतेनचाहंविभुनासूर्येणोक्तस्तदानघ॥ ३॥ वरंवृणीष्वविप्रर्षेयदिष्टंतेसुदुर्लभं॥
तत्तेदास्यामिप्रीतात्मामत्प्रसादोहिदुर्लभः॥ ४॥ ततःप्रणम्यशिरसामयोक्तस्तपतांवरः॥ यजूंषिनोपयुक्तानिक्षिप्रमिच्छामिवेदितुं ॥ ५॥

॥ ७॥ अचलत्वेनप्रकृतेरन्यत्वंब्रह्मणः प्रतिपादयितुमारभते
लंअपरिणामि प्रकृतेरन्यदित्यर्थः ॥ २१ ॥ इतिशांति० मोक्ष० नै० भा० सप्तदशाधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३१७ ॥
अव्यक्तस्थमिति अत्रअव्यक्तमव्याकृतंमायाशबलंहार्दाकाशइतिपर्यायास्त्रिगुणात्मकस्यकारणस्यब्रह्मणोवाचकाः चक्रेनाभिरिवश्रितेतिप्रयोगदर्शनात्तत्रविशिष्टेनिष्कृष्टंचक्रनाभिन्यायेनश्रितंवस्तुअव्य
क्तस्थं किमव्यक्तंपरंब्रह्मतस्माच्चपरतस्तुकिमितिपृष्टस्त्वयाहं ॥ १ ॥ निष्कलब्रह्मविद्यायादौर्लभ्यंगोप्यत्वंदेवताप्रसादप्राप्यत्वंचदर्शयितुमाख्यायिकामाह यथार्षेणेत्यादिना आदित्यानीमानिशुक्लानियजूंषिवाजसनेयेनयाज्ञवल्क्येनाख्यायंतइतिश्रुतेरादित्यप्रसादात्पंचदशशाखाद्रष्टुर्ममवचनमत्यंतंपथ्यंममापिगहनंचनिष्कलब्रह्मकथनमभूदित्याख्यायिकातात्पर्यं ॥ २॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

॥ ६ ॥ मेस्यंममआस्यं संधिरार्षः ॥ ७ ॥ ८ ॥ शीतीभविष्यति त्वद्देहइतिशेषः ॥९॥ खिलंपरशाखीयंस्वशाखायामपेक्षावशात्पठ्यतेतत्खिलमित्युच्यते यथावह्वृचानांहिरण्यवर्णांहरिणीमितिश्रीसूक्तं सखिलंतत्सहितं सोत्तरंसोपनिषत्कं ॥ १० अपुनर्भावेमोक्षे ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ चक्रेकर्मकर्त्तरिप्रयोगः स्वयमेवाविरभूदित्यर्थः ॥ १६ ॥ मातुलस्यवैशंपायनस्य ॥ १७ ॥ १८ ॥

ततोमांभगवानाहवितरिष्यामितेद्विज॥ सरस्वतीहवाग्भूताशरीरंतेप्रवेक्ष्यति ॥ ६॥ ततोमामाहभगवानास्यंस्वंविवृतंकुरु ॥ विवृतंचततोमेस्यंप्रविष्टाचसरस्वती ॥ ७॥ ततोविदह्यमानोहंप्रविष्टोंऽभस्तदानघ॥ अविज्ञानादमर्षाच्चभास्करस्यमहात्मनः॥ ८॥ ततोविदह्यमानंमामुवाचभगवान्रविः॥ मुहूर्त्तंसह्यतांदाहस्ततःशीतीभविष्यति॥९॥ शीतीभूतंचमांदृष्ट्वाभगवानाहभास्करः॥ प्रतिष्ठास्यतितेवेदःसखिलःसोत्तरोद्विज॥१०॥ कृत्स्नंशतपथंचैवप्रणेष्यसिद्विजर्षभ॥ तस्यांतेचापुनर्भावेबुद्धिस्तवभविष्यति॥ ११ ॥ प्राप्स्यसेचयदिष्टंतत्सांख्ययोगेप्सितंपदं॥ एतावदुक्त्वाभगवानस्तमेवाभ्यवर्त्तत॥ १२॥ ततोनुव्याहृतंश्रुत्वागतेदेवेविभावसौ॥ गृहमागत्यसंहृष्टोऽचिंतयंवैसरस्वतीं॥ १३॥ ततःप्रवृत्तातिशुभास्वरव्यंजनभूषिता॥ ओंकारमादितःकृत्वाममदेवीसरस्वती॥ १४॥ ततोहमर्घ्यंविधिवत्सरस्वत्यैन्यवेदयं॥ तपतांचवरिष्ठायनिषण्णस्तत्परायणः॥ १५॥ ततःशतपथंकृत्स्नंसरहस्यंससंग्रहं॥ चक्रेसपरिशेषंचहर्षेणपरमेणह॥ १६॥ कृत्वाचाध्ययनंतेषांशिष्याणांशतमुत्तमं॥ विप्रियार्थंसशिष्यस्यमातुलस्यमहात्मनः॥ १७॥ ततःसशिष्येणमयासूर्येणेवगभस्तिभिः॥ व्यस्तोयज्ञोमहाराजपितुस्तवमहात्मनः॥ १८ ॥ मिषतोदेवलस्यापिततोर्धंकृतवानहं॥ स्ववेददक्षिणायार्थेविमर्देमातुलेनह॥१९॥ सुमंतुनाथपैलेनतथाजैमिनिनाचवै॥ पित्रातेमुनिभिश्चैवततोहमनुमानितः॥ २०॥ दशपंचचप्राप्तानियजूंष्यर्कान्मयानघ ॥ तथैवरोमहर्षणपुराणमवधारितं ॥ २१ ॥ बीजमेतत्पुरस्कृत्यदेवींचैवसरस्वतीं॥ सूर्यस्यचानुभावेनप्रवृत्तोहंनराधिप॥ २२॥ कर्तुंशतपथंचेदमपूर्वंचकृतंमया॥ यथाभिलषितंमार्गंतथातच्चोपपादितं॥ २३॥ शिष्याणामखिलंकृत्स्नमनुज्ञातंससंग्रहं॥ सर्वेचशिष्याःशुचयोगताःपरमहर्षिताः॥ २४॥ शाखाःपंचदशेमास्तुविद्याभास्करदेशिताः॥ प्रतिष्ठाप्ययथाकामंवेद्यंतदनुचिंतयम् ॥ २५॥ किमत्रब्रह्मण्यमृतंकिंचवेद्यमनुत्तमं ॥ चिंतयंस्तत्रचागत्यगंधर्वोमामपृच्छत॥ २६॥ विश्वावसुस्ततोराजन्वेदांतज्ञानकोविदः॥ चतुर्विंशांस्ततोपृच्छत्प्रश्नान्वेदस्यपार्थिव॥ २७॥

मिषतइति देवलस्यमातुलपक्षीयस्यमिषतःपश्यतःपुरस्तात् अर्थेअर्थनिमित्तंमातुलादिभिःसहविमर्देसतिसमंविभज्ययाह्यमितिनिर्बंधेसतिदेवलसंमत्याहंदक्षिणायाअर्धंकृतवान्स्वीकृतवानित्यर्थः दक्षिणायार्थेइतिसंधिरार्षः ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥२२॥ कर्त्तुंप्रकटीकर्त्तुं ॥२३॥२४॥२५॥ ब्रह्मण्यंब्राह्मणजातेर्हितं ॥२६॥ प्रष्टरिसत्यत्यंताभिनिवेशेनविचारेप्रवर्तंतेइतिदर्शयति विश्वावसुरित्यादिना ॥२७॥

पंचविंशतमामात श्रवणमनुइक्षायुक्त्याआलोचनमन्वीक्षामननंतत्प्रधानामान्वीक्षिकीं चतुर्विंशत्प्रश्नाःश्रुत्यवष्टंभेनपंचविंशोयुक्त्यवष्टंभेनेत्यर्थः अत्रकृत्स्नंशास्त्रंमायाशबलपरंनिष्कलोनास्त्येवेतिपूर्वःप
क्षः सएवास्तिमायैवनास्तीतिसिद्धांतइत्याशयेनविश्वाविश्वमित्यादिःसंदर्भःप्रवर्तते अत्रयद्यप्येकएवप्रश्नएकएवसिद्धांतस्तथापिविषयवाक्यानांप्रकारभेदात्प्रतिप्रकारंस्वपक्षस्थापनंपरपक्षदूषणंचेतिद्वौ
द्वौप्रश्नौज्ञेयौ उत्तराणिचस्वपक्षसाधकानिपरपक्षदूषणानीतिद्विप्रकाराणिचतुर्विंशतिरितिज्ञेयं विश्वाविश्वमितिं आत्मेत्येवोपासीतइदंसर्वंयदयमात्मायएवंवेदाहंब्रह्मास्मीतिसइदंसर्वंभवतीत्यव्याकृताख्यस्य
कारणब्रह्मणआत्मत्वेनोपासनंविधायतस्यप्रतिपत्तव्यंरूपमुपासनफलंचसार्वात्म्यमेवोक्तं अतःसविशेषाद्वैतमेवतत्त्वंनहिसर्वस्मादन्यदसर्वंवस्त्वस्तीतिवक्तुंशक्यं वदतोव्याघातापत्तेरित्यर्थः ननुसत्यंज्ञानमनंतं
ब्रह्म योवेदनिहितंगुहायांपरमेव्योमन्निति परमव्योमशब्दितेमायाशबलेसत्यादिशब्दितस्यनिष्कलस्यकुंडबदरन्यायेनसत्वमुक्तंकथंशुद्धंनास्तीत्युच्यतेइत्यतआह तथाश्वाश्वमिति यथाऽश्वातोऽन्योऽश्वोरे
तःसिगस्त्येवंमायायांस्वप्रतिबिंबस्यार्पयिताद्वितीयोस्तीतियद्युच्येततदपिन कोह्येवान्यात्कःप्राण्यात्यदेषआकाशआनंदोनस्यादित्याकाशानंदयोःसामानाधिकरण्यात्सैषानंदस्यमीमांसाभवतीत्यादिनाकृ

पंचविंशतिमंप्रश्नंपप्रच्छान्वीक्षिकींतदा ॥ विश्वाविश्वंतथाश्वाश्वंमित्रंवरुणमेवच ॥ २८ ॥

त्स्नायाउपनिषदआनंदमात्रेपर्यवसानंचानंदानंदिनोरभेदाद्वाशुक्लःपटइतिन्यायेनवाज्ञेयं आनंदंब्रह्मणोविद्वानितिसंबंधदर्शनात् अतआनंदादिगुणविशिष्टमेकमेवजगत्कारणंनतुततोविष्कृष्टंकुंडबदरवदन्यद्ब्र
ह्मनिष्कलमस्तीतिभावः तथाचसर्वत्रैवंयोज्यं विश्वैववर्ततेनत्वविश्वस्तथाश्वैवास्तिनत्वनश्वइति ननुमांडूक्येएषसर्वेश्वरइत्यादिनातृतीयमानंदमयंनिरूप्यनांतःप्रज्ञमित्यादिनाशिवमद्वैतंचतुर्थंमन्यंतेइतिपृथक्
तयोर्भेदेनोपपादनंदृष्टं न एषसर्वेश्वरइत्यादेरुत्तरान्वयित्वात् तथाचविश्वतैजसप्राज्ञभेदेनत्रिविधंजीवमुक्त्वाचतुर्थंब्रह्मोपदिष्टंएषसर्वेश्वरइत्यादिनासविज्ञेयइत्यंतेनग्रंथेन तथाचयथावृक्षात्मनैकत्वंपत्रपुष्पफ
लाद्यात्मनाचनानात्वमितिविशिष्टमेकमेवब्रह्म तथाचश्रुतिः आपोवाइदंसर्वंविश्वाभूतानीत्युपक्रम्यभूर्भुवःसुवरापओमितिअबाख्यस्यजगत्कारणस्यओमर्थत्वमाह नकोन्यद्दर्शयतीत्याह मित्रंवरुणंचेतिं
वरुणशब्देनापः मित्रशब्देनसूर्यः ताभ्यांसगुणनिर्गुणेउच्येते तथाचवरुणएवास्तिनतुमित्रइति ॥ २८ ॥

ज्ञानंज्ञेयमिति सत्यंज्ञानमनंतंब्रह्मेतिपूर्वप्रक्रांतंब्रह्मभृगुणावरुणोऽधीहिभगवोब्रह्मेतिपृष्टोयतोवाइमा
ननुघटादालोकइवज्ञेयान्मायाशबलात्प्रकाशरूपंज्ञानमन्यत्ननुतयोर्गुणगुणिभावोयुज्यतेइत्याशंक्याह ज्ञानंज्ञेयमिति सत्यंज्ञानमनंतंब्रह्मेतिपूर्वप्रक्रांतंब्रह्मभृगुणावरुणोऽधीहिभगवोब्रह्मेतिपृष्टोयतोवाइमा
निभूतानिजायंतेइत्यादिनाब्रह्मलक्षणमुक्त्वाहतद्विजिज्ञासस्वतद्ब्रह्मेतीतितस्यैवज्ञेयत्वमुक्तं अतोज्ञानवदेवब्रह्म प्रकाशमात्रस्य जगज्जन्मादिहेतुत्वायोगात् तस्माज्ज्ञेयान्निष्कृष्टंनिष्कलंज्ञानंनास्तिकिंतुज्ञेयमेका
स्ति ननुएकधाबहुधाचैवदृश्यतेजलचंद्रवदितिश्रुतेःप्रकाशस्यपृथक्त्वेतस्योपाधिमालिन्याज्जीवेष्वल्पत्वमुपाधेःस्वच्छत्वाच्चेश्वरेपूर्णत्वमित्यज्ञोजीवोज्ञईश्वरइतितयोर्विभागोयुज्यते अन्यथाजीवेशयोस्तुल्य
ज्ञानतास्यात् मृद्घटयोरिवतुल्यगंधतेत्याशंक्याह अज्ञोज्ञइति अज्ञत्वज्ञत्वेतयोःस्वाभाविकेएवनत्वौपाधिके प्रमाणाभावात् तस्मान्नकेवलःप्रकाशःपृथगस्ति ननुतदैक्षतबहुस्यांप्रजायेयेतिकल्पादावीश्वरोजीवा
दृष्टानुरोधात्स्रष्टव्यंसर्वमीक्षतेअतएवसर्वज्ञः शुद्धस्तुयत्रनान्यत्पश्यतिनान्यच्छृणोतिसभूमायोवैभूमातत्सुखंअथयत्रान्यत्पश्यतिनिदल्पंअथयदल्पंतन्मर्त्यमितिचतयोर्भेदःश्रुतइत्याह कस्तपाइति यएवकोभू

ज्ञानंज्ञेयंतथाज्ञोऽज्ञःकस्तपाअतपास्तथा ॥ सूर्यादःसूर्यइतिचविद्याविद्येतथैवच ॥ २९ ॥

मानंदःसएवतपाःआलोचनकर्ताआकाशाख्यः तथाचश्रुतिः यद्वावकंतदेवखंयदेवखंतदेवकमितिकखयोरभेदमुक्त्वोपसंहरतिप्राणंचहास्मैतदाकाशंचोचुरिति तत्रप्राणस्यविजानाम्यहंप्राणोब्रह्मेतिवदताउ
पकोसलेनप्रागेवज्ञातत्वादाकाशाख्यकारणब्रह्ममात्रपरोयंवाक्यसंदर्भइत्यवसीयते ननुसगुणब्रह्मपरैवोपकोसलविद्यातत्रतयुक्तमेव निर्गुणविद्याधिकारेतु अतपाःनिर्गुणः सूर्यादःसूतेविश्वमितिसूर्योमाया
वीतमत्तीतिसूर्यादःसएवसूर्योपिमायावेशादितितापनीयेश्रूयते ईश्वरयासस्तुरीयइतिमाययाह्यन्यदिवेतिचेति तस्मादस्तीश्वरात्पृथङ्निष्कलइत्याशंक्याह अतपाःसूर्यादःसूर्यइतिचेति एकस्मिन्निर्गु
णेसगुणादत्वंसगुणस्रष्टृत्वंचनयुज्यतेविरोधात् नहिकाष्ठादस्यवह्नेःकाष्ठोपादानत्वंघटते कूर्मांगवन्निर्गुणात्सगुणस्याविर्भावतिरोभावावेवभवतइतिचेत्तस्यैवतर्हिसगुणत्वापत्तेः श्रुतिस्तुसुषुप्तिसमाधिकालिक
सुखप्रशंसामात्रपरेतिद्रष्टव्यं ननुयत्रत्वस्यसर्वमात्मैवाभूत्तत्केनकंपश्येदितिविद्यावस्थायांद्वैतदर्शनंनिषेधति यत्रहिद्वैतमिवभवतितदितरइतरंपश्यतीत्यविद्यावस्थायांद्वैतदर्शनमितिवदंतीकथमुपचारान्नेयात
स्मादस्तिसगुणात्सद्वयादद्वयमन्यत् रज्जूरगवत्तुतत्रेश्वरस्योदयलयावितिनोक्तदोषइत्याशंक्याह विद्याविद्येइति उपासनैवविद्यातदभावोऽविद्या तत्रापिदेहमिवकुरुत्वंब्रह्मांडंस्वरूपादनन्यत्वेनपश्यतीतिनोक्त
श्रुतिविरोधइतिभावः ॥ २९ ॥

ननुज्ञातृज्ञानज्ञेयात्मकत्रिपुटीभानमविद्यानदभानंविद्येतिहिउदाहृतश्रुत्योरर्थोनत्वदुक्तइत्याशंक्याह वेद्यावेद्यमिति वेद्यविषयाहिविद्यानावेद्याविषयाभावतुमहात. नचात्रपुट्यभानवद्याविषयत्वमात्मावेद्य।
याः वदतोव्याघातात् वेद्यंचब्रह्मैव आत्माद्रष्टव्यःसोन्वेष्टव्यःसविजिज्ञासितव्यइत्यादिश्रुतिभ्यः यच्चावेद्यंतदब्रह्म अतएवछांदोग्येसत्यकामःसत्यसंकल्पआत्मावेद्यत्वेनश्रूयते यआत्माऽपहतपाप्माविजरोवि
मृत्युर्विशोकोविजिघत्सोपिपासःसत्यकामःसत्यसंकल्पःसोन्वेष्टव्यः सविजिज्ञासितव्योयस्तमात्मानमनुविद्यविजानातिससर्वांश्चलोकानाप्नोतिसर्वांश्चकामानिति अप्रियवेत्तेवभवतिविनाशमेवापीतोभवती
तिमूर्च्छामरणदृष्टांतेनसुषुप्तंचनिंदितं त्रिपुट्याअभावान्निर्विकल्पकज्ञानान्मुक्तिरितिचेत्सर्वेपिसुषुप्तौतादृशाःसंतीतिव्यर्थसाधनं सुषुप्तिसमाध्योर्भेदापादनंपरिभाषामात्रं अनुभूयमानस्यत्रिपुट्यभावस्योभयत्र
तुल्यत्वादतोवेद्यमेवब्रह्मनत्ववेद्यं ननुवेद्यंचेद्ब्रह्मैवनभवतिघटादिवदनात्मत्वाज्जडत्वाच्च आत्माहिब्रह्मज्ञानमात्ररूपश्च अयमात्माब्रह्म सत्यंज्ञानमनंतंब्रह्मेत्यादिश्रुतिशतेभ्यः अतःस्वाभाविकानांदेहादिधर्माणां
स्थूलत्वादीनांयोगजधर्माणामणुत्वादीनांचव्यभिचारिणांव्युदासेनअस्थूलमनणुइत्यादिवाक्येभ्यःसर्वदृश्यधर्मशून्यमक्षरंप्रत्यक्त्वंप्रतिपत्तव्यमित्याशंक्याह अचलंचलमिति द्विविधंहिब्रह्मणिधर्मजातंश्रूय
तेऽचलंचलंच तत्रापहतपाप्मत्वादिसत्यसंकल्पत्वांतमचलं अणुत्वस्थूलत्वादिकंयत्प्रसादाद्योगिनामपिवर्ततेतदस्यानित्यमिति नहिसत्यसंकल्पोप्यणुःस्यामितिध्यायन्स्थूलत्वेनरोद्धुंशक्योनापिस्थूलःस्या
मितिध्यायन्नणुत्वेन नह्ययुगपत्तद्द्वयंसंभवतिपरस्परविरोधात् तस्माद्यथाउच्छ्रायपरिणाहादयोवृक्षधर्माएवंसुरभित्वमधुरत्वकषायत्वादयःपरंपरयावृक्षगताअपिपुष्पफलशलाटूनामेवधर्मानतुवृक्षस्य अव्या

वेद्यावेद्यंतथाराजन्नचलंचलमेवच ॥ अपूर्वमक्षयंक्षय्यमेतत्प्रश्नमनुत्तमं ॥ ३० ॥

प्यवृत्तित्वात्तेषां तथासत्यसंकल्पादयोऽचलाब्रह्मधर्माः स्थूलत्वाणुत्वादयस्तुतेनसमरसीभूतस्यशक्त्यंशजातस्य अतस्तन्निषेधोब्रह्मणियुज्यतएव वृक्षेसौरभावैरिवस्वाश्रयतादात्म्येनतत्रतत्प्रसक्तेरित्यर्थः किंच
आत्मैवचेद्ब्रह्मतर्हिशास्त्रस्यवैयर्थ्यं नित्यापरोक्षत्वात्तस्य तद्गुणानामपिज्ञानैश्वर्यादीनांसर्वदैवभानापत्तेश्च नहिमणिबुध्यापिस्पृष्टःस्फुलिंगोनदहतीत्यस्ति अतोदेहबुध्यागृहीतोपिस्वाभाविकंधर्मंप्रकाशयेदेव
तस्मादयमात्माब्रह्मेतिप्रमात्माभेदसेनइतिवदुपासनार्थमौपचारिकोऽभेदइत्याशयेनाह अपूर्वमिति उपास्तेःप्रागविज्ञातं उपास्यातुकीटभृंगन्यायेनप्राप्तुंशक्यमित्यर्थः ननुउपास्यासाध्यस्यमोक्षस्यकथंनित्य
तास्यात् नित्यश्चमोक्षः क्रियासाध्यस्यानित्यत्वंचसर्वसिद्धमित्याशंक्याह अक्षयंक्षय्यमिति क्षययोग्यमपिनचपुनरावर्ततइतिशास्त्रबलादक्षयमेव नहिशास्त्रीयेर्थेयुक्तिःसंक्रमतेयेनक्रियासाध्यत्वादनित्य
त्वंमोक्षस्यानुमीयेत नहिभस्मीभूतेभ्यःसोमाज्यपयःप्रभृतिभ्यःस्वर्गोत्पत्तौशास्त्रादृतेकिंचिन्मानमस्ति तस्मादेतत्प्रश्नजातंश्रुत्युपष्टब्धमपिअनुत्तमंयुक्तिमत्तरं नह्यात्यंतिकंकैवल्यंपाषाणकल्पंनैरात्म्यवादादनं
तिरिच्यमानंपुरुषार्थोभवत्यपित्वात्यंतिकंसत्यसंकल्पत्वादिकमेव लोकेपिनहिकश्चित्सुषुप्तिंपुरुषार्थत्वेनोपैत्यपितुस्त्र्यादिभोगमेव तत्सामान्याद्वेदेपिपुरुषार्थभूतस्यार्थस्यनिर्णयःकर्तव्यः तस्मादव्यक्तमेवमुख्यं
ब्रह्मनतुततोन्यन्निष्कलंनामशून्यकल्पंकिंचिदस्तीतिसिद्धं ॥ ३० ॥

अथान्वीक्षिक्यासहितायाश्चतुर्विंशतिप्रश्न्याःश्रवणानंतरं ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ घृतमेवेतिप्रश्नानांश्रुतिसारत्वेनगहनत्वमुक्तं ॥ ३३ ॥ परिशेषंश्रुतेर्वाक्यशेषभूतंतर्कं मथ्नामिश्रुतिंउपक्रमोपसंहारैकरूप्यादिनातात्पर्यलिंगषट्केनपरिभावयामि युक्तिमपिसाधकबाधकतर्कबलेनालोडयामि परामान्वीक्षिकींश्रुतिदर्शिनांयुक्तिं ॥ ३४ ॥ चतुर्थीत्रयीवार्तादंडनीतिंचापेक्ष्य सांपरायिकीमोक्षायहिता हेराजशार्दूलहेजनक उदीरितातुभ्यं साविश्वावसुनिकटेप्युक्तेत्यर्थः गतग्रंथेनपंचविंशात्पंचविंशःशारीरस्तमधिकृत्यस्थिता ॥ ३५ ॥ उक्तप्रश्नानामुत्तराणिवक्तुमुपोद्घातयति अथेति ॥ ३६ ॥ विश्वेति. अव्यक्तमितिच्छेदः भूतभव्यरूपंयद्द्वयंसंसारस्तत्करोतीतिभूतभव्यभयंकरं ॥ ३७ ॥ अविश्वोनिष्कलस्तथेतिगौडपाठःप्रामाणिकः आत्मेत्येवोपासीतेत्यत्रोक्तस्य उपास्यस्यात्मनस्तदेतत्प्रेयःपुत्रात्प्रेयोवित्तात्प्रेयोन्यस्मात्सर्वस्मादंतरतरंयदयमात्मेतिसर्वांतरत्वमयमितिप्रत्यगनन्यत्वंचोक्तं तदन्यस्यचविश्वस्यसयोऽन्यमात्मनःप्रियंब्रुवाणंब्रूयात्प्रियंरोत्स्यतीतिशोकहेतुत्वमुक्तं अतःपौर्वापर्यपर्यालोचनाद्दुःखदाविश्वा तदन्योऽविश्वोनिष्कलआत्मेतिसिद्धं इदंसर्वंयदयमात्मेतिबाधायांसामानाधिकरण्यं योयंस्थाणुःसपुमानितिवत् आत्मविदःसार्वात्म्योक्तिरपिबाधकालीनानुभवानुसंधानमात्रमितिज्ञेयं यदुक्तंयदेषआकाशआनंदो

अथोक्तश्चमहाराजराजागंधर्वसत्तमः॥ पृष्टवाननुपूर्वेणप्रश्नमर्थवदुत्तमं ॥ ३१ ॥ मुहूर्तमुष्यतांतावद्यावदेवंविचिंतये॥ बाढमित्येवकृत्वाचतूष्णींगंधर्वआस्थितः॥ ३२ ॥ ततोनुचिंतयमहंभूयोदेवींसरस्वतीं॥ मनसासचमेप्रश्नोदध्नोघृतमिवोद्धृतं ॥ ३३ ॥ तत्रोपनिषदंचैवपरिशेषंचपार्थिव॥ मथ्नामिमनसाताततदृष्ट्वाचान्वीक्षिकींपरां॥ ३४ ॥ चतुर्थीराजशार्दूलविद्यैषासांपरायिकी॥ उदीरितामयातुभ्यंपंचविंशादधिष्ठिता ॥ ३५ ॥ अथोक्तस्तुमयाराजन्राजाविश्वावसुस्तदा॥ श्रूयतांयद्भवानस्मान्प्रश्नंसंपृष्टवानिह॥ ३६ ॥ विश्वाविश्वेतियदिदंगंधर्वेंद्रानुपृच्छसि॥ विश्वाव्यक्तंपरंविद्याद्भूतभव्यभयंकरं॥ ३७ ॥ त्रिगुणंगुणकर्तृत्वादविश्वान्योनिष्कलस्तथा॥ अश्वश्वाश्वाचमिथुनमेवमेवानुदृश्यते ॥ ३८ ॥ अव्यक्तंप्रकृतिंप्राहुःपुरुषेतिचनिर्गुणं ॥ तथैवमित्रंपुरुषंवरुणंप्रकृतिंतथा॥ ३९ ॥ ज्ञानंतुप्रकृतिंप्राहुर्ज्ञेयंनिष्कलमेवच॥ अज्ञश्चज्ञश्चपुरुषस्तस्मान्निष्कलउच्यते ॥ ४० ॥

नस्यादित्याकाशानंदयोःसामानाधिकरण्यात्गुणगुणिभावेनाभेदइतितत्राह अश्वश्वेति मिथुनंअश्वाअश्वश्चेतिद्वयमित्यर्थः ॥ ३८ ॥ अव्यक्तंस्त्रीरूपांप्रकृतिं पुरुषंपुंरूपंरेतःसिचं यस्यप्रतिबिंबंप्राप्यप्रकृतिःसर्वंकरोतिसबिंबभूतोऽन्योनिष्कलइत्यर्थः श्रुत्यर्थस्तु आकाशेइतिसप्तमी तेनयदिकारणेआनंदोनस्यात्तर्हिकार्येमुतरांनस्यादित्याधाराधेयभावश्चकारणानंदयोःसर्वत्रश्रूयतइतिनगुणगुणिभावेनतयोःसंबंध. आनंदंब्रह्मणोविद्वानितिषष्ठ्यपिराहोःशिरइतिवदौपचारिकीवाबोध्या ब्रह्मणइतिपदंब्रह्मविस्तरंवाकर्तव्यं यत्तूक्तं आपोवाइदंसर्वमित्यादिश्रुतेर्वरुणएवास्तिनमित्रः मांडूक्योक्तंसर्वेश्वरत्वादिकमपितुरीयान्वय्येवेतितत्राह तथैवेति उदाहृताश्रुतिःकारणमात्रपरानतुशुद्धंनिषेधतीति नतथामांडूक्यश्रुतंसर्वेश्वरत्वादिकंतृतीयमानंदमयंप्रकृत्यश्रूयमाणंचतुर्थनिष्कलपरतयानेतुंशक्यमतोऽस्तिवरुणादन्योमित्रइत्यर्थः ॥ ३९ ॥ यत्तूक्तंप्रकाशमात्रस्यजगज्जन्मादिहेतुत्वंनसंभवतीतिज्ञानवदेवब्रह्मेतितत्राह ज्ञानंतुप्रकृतिमिति यत्तादृशंजगज्जन्माद्युपयोगिज्ञानंतन्मायावृत्तिरूपत्वात्प्रकृतिरेव सत्त्वधर्मोहिज्ञानमितिसांख्यप्रसिद्धिः यत्तुतेनज्ञानेनप्रमाणवृत्तिरूपेणजन्यतेतत्प्रमाणफलभूतंप्रमारूपंज्ञानंवेदांतेषुज्ञेयमित्युच्यते यथोक्तं परागर्थप्रमेयेषुयाफलत्वेनसंमता संवित्सैवेहमेयोर्थोवेदांतोक्तिप्रमाणतइति तच्चज्ञेयस्वरूपंज्ञानंनिष्कलंसत्यंज्ञानमित्यादिश्रुतिविषयइत्यर्थः यत्तुज्ञत्वाज्ञत्वेईशजीवयोःस्वाभा [illegible] श्चइतिब्रह्मण्यौपाधिकौजीवेशभावौश्रूयेतेतेनोपाध्यपगमेनावुभावपिनिष्कलमेवब्रह्मेतिभावः ॥ ४० ॥

॥२२३॥

यत्तुआनंदाकाशयोरभेदबोधकंवाक्यमुदाहृतंयद्वावक्तंनदेवखमितितत्प्रकरणिनःसगुणस्यस्तुतिमात्रमित्याशयेनाह कइति कःआनंदः तपाःअव्यक्तं तौचक्रमेणपुंप्रकृतीइत्यर्थः यत्तूक्तं अतपाःसूर्यादःसूर्य इतिकूर्मांगवन्निर्गुणात्सगुणस्याविर्भावतिरोभावावितिचेन्निर्गुणस्यापिसगुणत्वापत्तिरितितत्राह अतपानिष्कलइति निष्कलस्यरज्जूरगवत्सगुणलयोदयाधिष्ठानत्वमतोननिष्कलत्वव्याघातइत्यर्थः ॥ ४१ ॥ ननुनिष्कलस्यवेद्यत्वंनयुज्यते त्रिपुट्याअभानादित्युक्तमतआह तथैवेति यदज्ञानंपुरुषार्थप्रतिबंधकंतदवेद्यं यदाचर्मवदाकाशंवेष्टयिष्यंतिमानवाः तदादेवमविज्ञायदुःखस्यांतोभविष्यतीतिश्रुत्याआत्माज्ञानस्यतथात्वादात्मैववेद्यः प्रधानंतुपरिशेषादवेद्यमेव तद्वेदनंचमनोनाशादेवेति नतत्रत्रिपुटीभानप्रसक्तिरस्ति तथाचश्रुतिः तावन्मनोनिरोद्धव्यंहृदियावत्क्षयंगतं एतज्ज्ञानंचध्यानंचशेषोन्योग्रंथविस्तरइति अन्यथाघटादिवदनात्मत्वंजडत्वंस्थौल्यादिमत्त्वंचब्रह्मणःस्यात् तथाचअयमात्माब्रह्मविज्ञानमानंदंब्रह्म अस्थूलमनणुइत्यादिश्रुतिविरोधः नह्यसतिबाधकेतासामौपचारिकत्वंवक्तुंयुक्तं यद्वा अयमात्मेत्युपास्यर्थंगौणंसामानाधिकरण्यं छांदोग्येसगुणस्यैववेद्यत्वलक्षणोपास्यत्वश्रवणात् विदेरुपास्यर्थत्वस्यापियोवायुंदिशांवत्संवेदेत्यादौसर्वत्रप्रसिद्धेश्चेत्याशंक्याह तथैवेति यत्तुआवृतंतद्वेद्यं आवरणंचसत्येनमलेनदर्पणादेर्दृष्टं असत्येनोरगेणरज्ज्वादेश्च पक्षद्वयेपिप्रत्यगात्मैववेद्योनत्वनात्मातटस्थईश्वरोजडत्वापत्तेरितिनात्मब्रह्मणोरभेदोगौणः अथागौणोप्यभेदउपास्तिसाध्यइत्यपिन छांदोग्येएवसोन्वेष्टव्यइत्यात्मन्यन्वेषणविध्याक्षिप्तस्यावरणस्यानुवादेनएतंब्रह्मलोकंनविदत्यनृतेनहिप्रत्यूढाइत्यनृतत्वविधानात् ब्रह्माभिन्नंलोकंब्रह्मलोकमात्मानं अतोऽनृताज्ञानमात्रापनोदेनब्रह्मवेद्यमेवनतूपास्यं अव्यक्तंत्ववेद्यं तु

कस्तपाअतपाःप्रोक्तःकोसौपुरुषउच्यते ॥ तपास्तुप्रकृतिंप्राहुरतपानिष्कलःस्मृतः ॥ ४१ ॥ तथैवावेद्यमव्यक्तंवेद्यःपुरुषउच्यते ॥ चलाचलमितिप्रोक्तंत्वयातदपिमेशृणु ॥ ४२ ॥ चलांतुप्रकृतिंप्राहुःकारणंक्षयसर्गयोः ॥ आक्षेपसर्गयोःकर्तानिश्चलःपुरुषःस्मृतः ॥ ४३ ॥ तथैववेद्यमव्यक्तमवेद्यःपुरुषस्तथा ॥ अज्ञावुभौध्रुवौचैवअक्षयौचाप्युभावपि ॥ ४४ ॥

च्छत्वात् ॥ ४२ ॥ यत्तूक्तंदृक्षदृष्टांतेनज्ञानैश्वर्यादीनांसत्त्वंस्थूलत्वादीनांनिषेधश्चविशिष्टेब्रह्मणियुज्यतइतितत्राह चलामिति चलाप्रकृतिरचलःपुरुषइतितयोःपरिणामित्वकूटस्थत्वादिकृतविशेषात्पारमार्थिकतादात्म्यायोगेनब्रह्मणिप्राकृतानांज्ञानैश्वर्यस्थौल्यादीनामाध्यासिकतादात्म्येनप्रसक्तानांमुख्यदृष्ट्यैवनिषेधोयुज्यतइतिभावः प्रकृतिर्विक्रियमाणाजगल्लयोदयकर्त्री पुरुषस्त्वविक्रियमाणएवतत्कर्तेतिश्लोकार्थः ॥ ४३ ॥ यद्यपिशास्त्रतोऽवेद्यमव्यक्तंवेद्यःपुरुषइत्युक्तं तथापिवस्तुस्वभावतोवेद्यमव्यक्तंदृश्यत्वात् अवेद्यःपुरुषोऽदृश्यत्वादितितत्त्वमाह तथैवेति यत्तुआत्माचेद्ब्रह्मतर्हितस्यनित्यापरोक्षतयातज्ज्ञानफलंसार्वज्ञ्यंसर्वस्यैवस्यादितितत्राह अज्ञाविति यथाप्रकृतिर्जडत्वात्स्वात्मानंनजानात्येवंनिष्कलात्मापिस्वात्मनिवृत्तिविरोधात्स्वात्मानंनजानात्यतउभावप्यज्ञौ आत्मनोनित्यापरोक्षत्ववादास्तुदाशीनबोधरूपतयानतुवृत्तिविषयतया योहिसोपाधीजीवेशौज्ञातृज्ञेयौतावधिकृत्यजीवस्यात्माज्ञानंतज्ज्ञानात्सार्वज्ञ्यमितिचोच्यते निष्कलज्ञानस्यतुसार्वज्ञ्यफलकत्वंयोवेदनिहितंगुहायांपरमेव्योमन्सोश्नुतेसर्वान्कामान्सहेतिश्रूयमाणंनांतरीयकमितिज्ञेयं ईशज्ञानस्यचंद्रशाखान्यायेनतत्रोपलक्षणत्वात् तस्मादुभलक्षणस्यईश्वरस्याज्ञानादज्ञातंब्रह्मेतिनापूर्वत्वव्याहतिस्तज्ज्ञानस्येतिभावः ध्रुवौअनादी अक्षयौपरिणामिनित्यत्वाद्व्यवहारापेक्षयाप्रकृतिरपिनित्यापुरुषस्त्वसाध्यत्वादेवनित्यइति ॥ ४४ ॥

यत्तुसाध्योपिमोक्षःशास्त्रबलान्नित्योभवतीतितत्राह अजौनित्याविति द्वित्वमविवक्षितं तद्यथेहकर्मजितोलोकःक्षीयतएवमेवामुत्रपुण्यजितोलोकःक्षीयतइतिश्रुत्यायंत्कृतकंतदनित्यमितितर्कोपगृहीतयाक र्मफलंनिंदित्वानद्यइहात्मानमनुविद्यव्रजंत्येतांश्चसत्यान्कामांस्तेषांसर्वेषुलोकेषुकामचारोभवतीतिविधीयमानमात्मज्ञानमुपासनारूपंचेत्तस्यकर्मांतःपातित्वाद्यथैवकर्मनिंदा अकर्मरूपस्यान्यस्यततंउत्कृष्ट विधेयस्याभावात् यथैतदपिवाक्यमुपासनापरमित्याग्रहस्तदाऽथयएषसंप्रसादोस्माच्छरीरात्समुत्थायपरंज्योतिरुपसंपद्यस्वेनरूपेणाभिनिष्पद्यतएषआत्मेतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेतिवाक्यमात्मविद्यापरंद्रष्टव्यं संप्र सादःसुषुप्ताभिमानीप्राज्ञः यंप्रकृत्यमांडूक्येएषसर्वेश्वरइत्यादिश्रूयते सःपरंज्योतिःशब्दितं निष्कलंउत्तमंपुरुषंज्ञात्वास्वेनऐश्वरेणरूपेणसंयुज्यतेएतदेवपरंज्योतिरमृतादिरूपमितिश्रुत्यर्थः तेनव्यस्तकर्मफलंतदजं तदेवचनित्यमित्यर्थः ॥ ४५॥ एवंचतुर्विंशत्याप्रश्नैःश्रुतिबलेनप्रत्युत्थितस्यश्रुतिबलेनैवोत्तरंदत्तं इदानीमान्वीक्षिक्याकेवलतर्कबलेनप्रत्यवस्थितस्यतर्कबलेनैवोत्तरंवक्तुमुपक्रमते अक्षयत्वादितिसार्धेन यत्तुनि त्यःस्वर्गउपास्तिसाध्यःपुरुषार्थोनकैवल्यंपाषाणकल्पनैरात्म्यवादानतिरेकादितितत्राह यतःप्रजननेऽक्षयत्वादजंअत्राव्ययमाहुरितियोजना प्रकृष्टंजननमस्येतिप्रजननंतस्मिन्ननित्यस्वर्गे ल्यब्लोपेपंचमी अ क्षयत्वंपरोक्तंश्रुत्वाअक्षपादादयआचार्याः अत्रव्यवहारेयदजमाकाशादितदेवाव्ययमित्याहुः जायमानस्यघटादेर्व्ययोहिप्रत्यक्षस्तद्वत्पराभिमतस्यमोक्षस्यापीत्यर्थः नह्यागमशतेनापिवस्तुस्वभावोन्यथयितुं

अजौनित्यावुभौप्राहुरध्यात्मगतिनिश्चयात् ॥ ४५ ॥ अक्षयत्वात्प्रजननेअजमत्राहुरव्ययं ॥ अक्षयंपुरुषंप्राहुःक्षयोह्यस्यनविद्यते ॥ ४६ ॥
गुणक्षयत्वात्प्रकृतिःकर्तृत्वादक्षयंबुधाः ॥ एषातेन्वीक्षिकीविद्याचतुर्थीसांपरायिकी ॥ ४७ ॥

शक्यतेइतिभावः पुर्षुअष्टमुवसतीतिपुरुषस्तमक्षयंप्राहुः ननुपुरामक्षयत्वंयुक्तं तथाचकैवल्यमेवमुक्तिर्नत्वैश्वर्यंतारतम्ययस्तत्वेनकार्यत्वेनपरतंत्रत्वेनचतस्यापिदुःखरूपत्वादितिभावः ॥ ४६ ॥ नन्वस्मदीया मोक्षिणोऽप्राकृतेषुलोकेषुस्थिताःप्रतिपदमभिनवंदेहेंद्रियादिकमुपादायभगवदाराधनंवारूप्यादिभोगंवाकुर्वंत्यतोनतेषांप्रकृतिलयेपिप्रलयोनापिजराद्याघातोऽनस्तेषांप्रवाहनित्यमैश्वर्यं तथाचश्रीधरस्वामिभि र्वेदस्तुतिटीकायामुदाहृतंउपनिषद्भाष्यंयंसर्वेदेवानमंतिमुमुक्षवोब्रह्मवादिनश्च मुक्ताअपिलीलयाविग्रहंकृत्वायंभजंतेइतितद्भाष्यंचोदाहृतमित्याशंक्याह गुणक्षयत्वादिति गुणानांक्षयवत्त्वादित्यर्थः अप्राकृ तेषुलोकेषुसत्वादयोगुणाःसंतिनवा अंत्येनामांतरेणकैवल्यमेवतत् आद्येप्रलयकालेगुणसाम्यावस्थायांगुणकार्यत्वात्तेषामपिक्षयोऽवश्यंभावी अथतेषामनादित्वान्नक्षयइतितत्राह प्रकृतिःकर्तृत्वादिति का काक्षिवदयंहेतुरुभयत्रापिसंबध्यते प्रकरोतीतिप्रकृतिरितिव्युत्पत्तेस्तेषामकार्यत्वेप्राकृतत्वमेवनस्यात् नचेष्टापत्तिः ब्रह्मव्यतिरिक्ताप्राकृतवस्त्वंतरकल्पनेप्रमाणाभावात् अतोन्यदार्तमितिश्रुत्यातन्नित्यत्वकल्प नाबाधाच्चेत्यर्थः यत्त्वैश्वर्यंप्रवाहनित्यमितितत्राह कर्तृत्वादक्षयमिति सहीदमन्नंपुनःपुनर्जनयतीतिश्रुत्याभावनाज्ञानकर्मभिःपुनःपुनर्जायमानस्यभोग्यस्याक्षयत्वमुक्तं नचभोगभूमौतानिसंति तस्मादप्राकृ तेषुलोकेभोग्यस्याक्षयत्वंनयुज्यते कर्मभूमौसाधितस्यतस्यक्षयावश्यंभावात् भोगभूमौचानुष्ठानाभावादितिसिद्धं श्रीधरस्वामिभिरुदाहृतयोःश्रुतितद्भाष्ययोस्तुयोगसिद्धजीवन्मुक्ताभिप्रायेणाप्युपपत्तिरि तिनाप्राकृतलोककल्पनंयुक्तमिति उपसंहरति एषेति उक्तेतिशेषः ॥ ४७ ॥

विद्योपेतंआन्वीक्षिक्याविद्ययासहितंधनंऋचःसामानियजूंषि साहिश्रीरमृतासतामितिश्रुतेःश्रीशब्दितावेदविद्याधनंतांसोपपत्तिकांसंपाद्य श्रवणमननेकृत्वेतिभावः कर्मणागुरूपसदनादिनायत्नेन सर्वेवेदाः नित्यकर्मणिएकांतदर्शनाविज्ञेयाइत्यर्थः ॥ ४८ ॥ एतेविद्यदाद्याः यस्मिन्नधिष्ठानेजायंतेलीयंतेचतंवेदार्थंवेदप्रतिपाद्यंवेद्यंआत्मानंयेनजानंतितेयतश्च्युताभवंतिनन्नित्यमितिपूर्वानुषंगः ॥४९॥ ५० ॥ विष्ठांविष्ठासमंमंडपश्येतननतुघृतमंडंवाशुद्धं ॥ ५१ ॥ अवेद्यंप्रकृतिः वेद्यंब्रह्म योवेदविन्नविदतिनलभतेनापरोक्षीकरोति ॥ ५२ ॥ यथायेनदर्शनेन ॥ ५३ ॥ त्रयींकर्मकांडोक्तंधर्मंक्षयंक्षयवंतंपरित्यज्य अक्षयंधर्मंयोगं ॥ ५४ ॥ पश्यतेदृश्यते कर्मणितङ् आत्मेतिशेषः शुद्धस्त्वंपदार्थोयदाप्रत्यहंदृश्यतेतदावाक्यजज्ञानेनकेवलीभूतस्त्यक्ताविद्यः षड्विंशंतत्पदार्थं ॥ ५५॥ तत्त्वमसीतिवाक्यार्थमेवाह शाश्वतईश्वरः पंचविंशकोजीवः तस्यतेनमूढेनद्वावनुदृश्येतां अत्रापिकर्मणितङ् संभावनायांलोट् पृथगिवसंभाव्येतेइत्यर्थः तमितिविधेयापेक्षयाएकत्वंतावुभावपिएकमभिन्नंवस्त्वितिसाधवोवेदांतनिष्ठाःसांख्याःपश्यंति

विद्योपेतंधनंकृत्वाकर्मणानित्यकर्मणि ॥ एकांतदर्शनावेदाःसर्वेविश्वावसोस्मृताः ॥ ४८ ॥ जायंतेचम्रियंतेचयस्मिन्नेतेयतश्च्युताः ॥ वेदार्थंयेनजानंतिवेद्यंगंधर्वसत्तम ॥ ४९ ॥ सांगोपांगानपियदियश्चवेदानधीयते ॥ वेदवेद्यंनजानीतेवेदभारवहोहिसः ॥ ५० ॥ योघृतार्थीखरीक्षीरंमथेद्गंधर्वसत्तम ॥ विष्ठांतत्रानुपश्येतनमंडंनचवैघृतं ॥ ५१ ॥ तथावेद्यमवेद्यंचवेदविद्योनविंदति ॥ सकेवलंमूढमतिर्ज्ञानभारवहःस्मृतः ॥ ५२ ॥ द्रष्टव्यौनित्यमेवैतौतत्परेणांतरात्मना ॥ यथास्यजन्मनिधनेनभवेतांपुनःपुनः ॥ ५३ ॥ अजस्रंजन्मनिधनंचिंतयित्वात्रयीमिमां ॥ परित्यज्यक्षयमिहअक्षयंधर्ममास्थितः ॥ ५४ ॥ यदानुपश्यतेत्यंतमहन्यहनिकाश्यप ॥ तदासकेवलीभूतःषड्विंशमनुपश्यति ॥ ५५ ॥ अन्यश्चशाश्वतोव्यक्तस्तथान्यःपंचविंशकः ॥ तस्यद्वावनुपश्येतांतानमेकमितिसाधवः ॥ ॥ ५६ ॥ तेनैतंनाभिनंदंतिपंचविंशकमच्युतं ॥ जन्ममृत्युभयाद्योगाःसांख्याश्चपरमैषिणः ॥ ५७ ॥ विश्वावसुरुवाच पंचविंशंयदेतत्तेप्रोक्तंब्राह्मणसत्तम ॥ तथातन्नतथाचेतितद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ ५८ ॥ जैगीषव्यस्यासितस्यदेवलस्यमयाश्रुतं ॥ पराशरस्यविप्रर्षेर्वार्षगण्यस्यधीमतः ॥ ५९ ॥ भृगोःपंचशिखस्यास्यकपिलस्यशुकस्यच ॥ गौतमस्यार्ष्टिषेणस्यगर्गस्यचमहात्मनः ॥ ६० ॥ नारदस्यासुरेश्चैवपुलस्त्यस्यचधीमतः ॥ सनत्कुमारस्यततःशुक्रस्यचमहात्मनः ॥ ६१ ॥ कश्यपस्यपितुश्चैवपूर्वमेवमयाश्रुतं ॥ तदनंतरंचरुद्रस्यविश्वरूपस्यधीमतः ॥ ६२ ॥

॥ ५६ ॥ तद्इति नेसांख्यायोगाश्चएतज्जीवेशाभेददर्शनं नाभिनंदंतिनापित्वभिनंदंत्येव तत्रसांख्याःस्पष्टमेवाभेदमाहुः योगाअपिमोक्षेपंचविंशंसर्वक्लेशशून्यंनिर्विशेषचिन्मात्रमुपगच्छंतेस्मात्दृशांचेश्वरंमन्वानास्तयोश्चनिर्विशेषयोर्विशेषकृतस्यभेदस्यायोगात्फलतोऽभेदमेवेच्छंतीतिभावः भयोद्वेगाइतिपाठेभयादुद्वेगोयेषांतेतथा अस्मिन्पक्षेसांख्यमतेएवायमभेदइत्यर्थः ॥५७॥ पंचविंशंपंचविंशास्यतत्त्वंयत्तूअच्युतत्वंत्वयाउक्तंतत्तथाउतनतथा अयंभावः यदिजीवत्वंसत्यंतर्हितस्यईश्वरत्वंदुर्वचं नह्यागमोपिघटंपटयितुमीष्टेऽतस्तत्त्वमसीत्यभेदोगौणःस्यात् यद्यसत्यंतदाब्रह्मकांडस्याप्रामाण्यंबंधमोक्षाद्यव्यवस्थाचेति ॥ ५८ ॥ यद्यप्येतद्दृभ्यःश्रुतंतथापित्वय्येवममविश्वासोस्तीत्याह जैगीषव्यस्येत्यादिना ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥

॥ ६३ ॥ प्रबर्हःश्रेष्ठःप्रगल्भोवक्ता ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ मंडमयंघृतमतिस्वादुइतिहिप्रसिद्धं ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ जीवतत्त्वंवक्तुमुपक्रमते अबुध्यमानामिति जडाप्रकृतिःपुंसाप्रकाश्यतेनतुपुमान्प्रकृत्या तेनजीवस्यबुद्ध्याद्यगोचरत्वेननिष्कलत्वमुक्तं ॥७०॥ अनेनपंचविंशेनप्रतिबोधेनबोधप्रतिबिंबात्मनातत् तांप्रकृतिंप्रधानंप्रधीयतेऽस्मिन्श्वितिच्छ्रयेतियोगात्प्रधानसंज्ञंप्रवदंति एतेनचितिच्छायापन्नाबुद्धिरेवाहंप्रत्ययविषयइत्युक्तं यथाश्रुतिनिदर्शनात् एकएवतुभूतात्माभूतेभूतेव्यवस्थितः एकधाबहुधाचैवदृश्यतेजलचंद्रवदितिजलचंद्रदृष्टांतादित्यर्थः ॥ ७१ ॥ पश्यन्निति चिदाभासादन्यःसाक्षीपश्यन् जाग्रदादौपुंप्रकृत्योर्विवेकख्यातिकालेवापश्यन्सविकारंचतुर्विंशंपंचविंशंचपश्यति अपश्यन्सुषुप्त्यादौनिर्विकल्पकसमाधौचषड्विंशंपश्यति एतेनयःसाक्षीसएवसाक्ष्येणसंबद्धश्चेत्पंचविंशोभवतिसाक्ष्येणवि

दैवतेभ्यःपितृभ्यश्चदैतेयेभ्यस्ततस्ततः ॥ प्राप्तमेतन्मयाकृत्स्नंवेद्यंनित्यंवदंत्युत ॥ ६३ ॥ तस्मात्तद्वैभवद्बुद्ध्याश्रोतुमिच्छामिब्राह्मण ॥ भवान्प्रबर्हःशास्त्राणांप्रगल्भश्चातिबुद्धिमान् ॥ ६४ ॥ नतवाविदितंकिंचिद्भवान्श्रुतिनिधिःस्मृतः ॥ कथ्यतेदेवलोकेचपितृलोकेचब्राह्मण ॥ ६५ ॥ ब्रह्मलोकगताश्चैवकथयंतिमहर्षयः ॥ पतिश्चतपतांश्रेष्ठआदित्यस्तवभाषिता ॥ ६६ ॥ सांख्यज्ञानंत्वयाब्रह्मन्नवाप्तंकृत्स्नमेवच ॥ तथैवयोगशास्त्रंचयाज्ञवल्क्यविशेषतः ॥ ६७ ॥ निःसंदिग्धंप्रबुद्धस्त्वंबुध्यमानश्चराचरं ॥ श्रोतुमिच्छामितज्ज्ञानंघृतंमंडमयंयथा ॥ ६८ ॥ याज्ञवल्क्यउवाच कृत्स्नधारिणमेवत्वांमन्येगंधर्वसत्तम ॥ जिज्ञाससेचमांराजंस्तन्निबोधयथाश्रुतं ॥ ६९ ॥ अबुध्यमानांप्रकृतिंबुध्यतेपंचविंशकः ॥ नतुबुध्यतिगंधर्वप्रकृतिःपंचविंशकं ॥ ७० ॥ अनेनप्रतिबोधेनप्रधानंप्रवदंतितत् ॥ सांख्ययोगाश्चतत्त्वज्ञायथाश्रुतिनिदर्शनात् ॥ ७१ ॥ पश्यंस्तथैवचापश्यन्पश्यत्यन्यःसदानघ ॥ षड्विंशंपंचविंशंचचतुर्विंशंचपश्यति ॥ ७२ ॥ नतुपश्यतिपश्यंस्तुयश्चैनमनुपश्यति ॥ पंचविंशोभिमन्येतनान्योस्तिपरतोमम ॥ ७३ ॥ नचतुर्विंशकोग्राह्योमनुजैर्ज्ञानदर्शिभिः ॥ मत्स्यश्चोदकमन्वेतिप्रवर्ततप्रवर्तनात् ॥ ७४ ॥ यथैवबुध्यतेमत्स्यस्तथैषोप्यनुबुध्यते ॥ सस्नेहात्सहवासाच्चसाभिमानाच्चनित्यशः ॥ ७५ ॥ सनिमज्जतिकालस्ययदैकत्वंनबुध्यते ॥ उन्मज्जतिहिकालस्यसमत्वेनाभिसंवृतः ॥ ७६ ॥ यदातुमन्यतेन्योहमन्यएषइतिद्विजः ॥ तदासकेवलीभूतःषड्विंशमनुपश्यति ॥ ७७ ॥ अन्यश्चराजन्यवरस्तथान्यःपंचविंशकः ॥ तत्स्थानाच्चानुपश्यंतिएकएवेतिसाधवः ॥ ७८ ॥ तेनैतन्नाभिनंदंतिपंचविंशकमच्युतं ॥ जन्ममृत्युभयाद्भीतायोगाःसांख्याश्चकाश्यप ॥ षड्विंशमनुपश्यंतःशुचयस्तत्परायणाः ॥ ७९ ॥

युक्तःषड्विंशइत्युक्तं ॥ ७२ ॥ षड्विंशस्याद्वैतत्वंवदन्चतुर्विंशस्यात्मत्वंलोकायतसौगतसंमतंनिरस्यति पंचविंशइति ॥ ७३ ॥ नग्राह्यआत्मभावेनेतिशेषः ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ कालस्यकालेनएकत्वंषड्विंशादभेदं मज्जनोन्मज्जनेसंसारमोक्षौ समत्वेनज्ञातेनब्रह्मभावेन ॥ ७६ ॥ तमेवकालमाह यदेति अहंचिदात्मा एषोहमर्थादिरनात्मा ॥ ७७ ॥ प्रागुक्तंजीवेशयोरभेदंपरामृशति अन्यइति वरःषड्विंशः तत्स्थानादितिभावप्रधानोनिर्देशः वरस्यावराधिष्ठानत्वादित्यर्थः अवरस्यरज्जूरगवद्बाधेसतिवरएकएवेतिसाधवोनुभवंतीतिभावः ॥ ७८ ॥ तेइतिसार्धश्लोकोव्याख्यातः ॥ ७९ ॥

॥ ८० ॥ अप्रतिबुद्धःप्रधानं बुध्यमानोजीवः बुद्धोब्रह्म ॥ ८१ ॥ धीफलमाह पश्येति पश्यंद्रष्टारं अपश्यंदृश्यं क्षेम्यंक्षेमायसाधु तत्त्वंदृग्दृश्ययोरन्यत्वंचनिर्विकल्पकतयायोनपश्येत् सएवकेवलंसाक्ष्येणापिनिर्मुक्तंअकेवलंसाक्षिरूपंपंचविंशंचिदाभासरूपं आद्यंजगत्कारणं परंमहदादिकार्यं अनेनयएवंवेदाहंब्रह्मास्मीतिसइदंसर्वंभवतीतिश्रुतौब्रह्मपदेननिर्विशेषंसर्वपदेनकेवलादिकंचग्राह्यमितिदर्शितं ॥ ८२ ॥

यदासकेवलीभूतःषड्विंशमनुपश्यति ॥ तदाससर्वविद्विद्वान्नपुनर्जन्मविंदति ॥ ८० ॥ एवमप्रतिबुद्धश्चबुध्यमानश्चतेनघ ॥ बुद्धश्चोक्तोयथातत्त्वंमयाश्रुतिनिदर्शनात् ॥ ८१ ॥ पश्यापश्यंयोनपश्येत्क्षेम्यंतत्त्वंचकाश्यप ॥ केवलाकेवलंचाद्यंपंचविंशंपरंचयत् ॥ ८२ ॥ विश्वावसुरुवाच तथ्यंशुभंचैतदुक्तंत्वयाविभोसम्यक्क्षेम्यंदेवताद्यंयथावत् ॥ स्वस्त्यक्षयंभवतश्चास्तुनित्यंबुद्ध्यासदाबुद्धियुक्तंमनस्ते ॥ ८३ ॥ याज्ञवल्क्यउवाच एवमुक्त्वासंप्रयातोदिवंसविभ्राजन्वैश्रीमतादर्शनेन ॥ दृष्टश्चतुष्ट्यापरयाभिनंद्यप्रदक्षिणंममकृत्वामहात्मा ॥ ८४ ॥ ब्रह्मादीनांखेचराणांक्षितौचयेचाधस्तात्संवसंतेनरेंद्र ॥ तत्रैवतद्दर्शनंदर्शयन्वैसम्यक्क्षेम्यंयेपथंसंश्रितावै ॥ ८५ ॥ सांख्याःसर्वेसांख्यधर्मेरताश्चतद्वद्योगायोगधर्मेरताश्च ॥ येचाप्यन्येमोक्षकामामनुष्यास्तेषामेतद्दर्शनंज्ञानदृष्टं ॥ ८६ ॥ ज्ञानान्मोक्षोजायतेराजसिंहनास्त्यज्ञानादेवमाहुर्नरेंद्र ॥ तस्माज्ज्ञानंतत्त्वतोन्वेषितव्यंयेनात्मानंमोक्षयेज्जन्ममृत्योः ॥ ८७ ॥ प्राप्यज्ञानंब्राह्मणात्क्षत्रियाद्वावैश्याच्छूद्रादपिनीचादभीक्ष्णं ॥ श्रद्धातव्यंश्रद्दधानेननित्यंनश्रद्धिनंजन्ममृत्यूविशेतां ॥ ८८ ॥ सर्वेवर्णाब्राह्मणाब्रह्मजाश्चसर्वेनित्यंव्याहरंतेचब्रह्म ॥ तत्त्वंशास्त्रंब्रह्मबुद्ध्याब्रवीमिसर्वंविश्वंब्रह्मचैतत्समस्तं ॥ ८९ ॥ ब्रह्मास्यतोब्राह्मणाःसंप्रसूताबाहुभ्यांवैक्षत्रियाःसंप्रसूताः ॥ नाभ्यांवैश्याःपादतश्चापिशूद्राःसर्वेवर्णानान्यथावेदितव्याः ॥ ९० ॥ अज्ञानतःकर्मयोनिंभजंतेतांतांराजंस्तेयथायांत्यभावं ॥ तथावर्णाज्ञानहीनाःपतंतेघोरादज्ञानात्प्राकृतंयोनिजालं ॥ ९१ ॥ तस्माज्ज्ञानंसर्वतोमार्गितव्यंसर्वत्रस्थंचैतदुक्तंमयाते ॥ तत्स्थोब्रह्मातस्थिवांश्चापरोयस्तस्मैनित्यंमोक्षमाहुर्नरेंद्र ॥ ९२ ॥ यत्तेपृष्टंतन्मयाचोपदिष्टंयाथातथ्यंतद्विशोकोभवस्व ॥ राजन्गच्छस्वैतदर्थस्यपारंसम्यक्प्रोक्तंस्वस्तितेत्वस्तुनित्यं ॥ ९३ ॥ भीष्मउवाच सएवमनुशास्तस्तुयाज्ञवल्क्येनधीमता ॥ प्रीतिमानभवद्राजामिथिलाधिपतिस्तदा ॥ ९४ ॥

क्षेम्यंमोक्षायहितं दैवताद्यंब्रह्म ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ दर्शनंशास्त्रं दर्शयन्अदर्शयन् पथंपंथानं ॥ ८५ ॥ ज्ञानदृष्टंप्रत्यक्षफलमित्यर्थः ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ श्रद्धिनंश्रद्धावंतं श्रीदंतादपिमत्वर्थीयइनिः ॥ ८८ ॥ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ सर्वत्रस्थंसर्ववर्णगतं तत्स्थोज्ञाननिष्ठोयः सएवब्रह्माब्राह्मणः अपरःक्षत्रियादिरपितस्थिवान्तस्थौज्ञानेइतिशेषः तस्मैतदर्थं मोक्षंनित्यंनित्यसिद्धं ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥

॥ ९५ ॥ स्पर्शयामासददौ ॥ ९६ ॥ उपासन्उपासीनः ॥ ९७ ॥ प्राकृतंआविद्यकं ॥ ९८ ॥ अनंतःत्रिविधपरिच्छेदशून्योहमितिमनसिनिश्चयंकृत्वानित्यंसर्वदायतोधर्मादिकंप्राकृतंमिथ्याऽतःकेवलमे
वाचिंतयदितिसार्धश्लोकः ॥ ९९ ॥ इदंधर्मादि व्यक्तंबुध्यादि अव्यक्तंअज्ञानं ॥ १००॥ तस्थौस्थाणुवदचलमस्तीत्यर्थः ॥१०१॥ दीयमानंगवादिकं सर्वमात्मैवेत्यर्थः ॥ १०२ ॥ १०३ ॥ एवमुक्तप्र

गतेमुनिवरेतस्मिन्कृतेचापिप्रदक्षिणं॥ दैवरातिर्नरपतिरासीनस्तत्रमोक्षवित् ॥ ९५॥ गोकोटिंस्पर्शयामासहिरण्यंतुतथैवच ॥ रत्नांजलिमथैकंचब्राह्मणे १२
भ्योददौतदा॥ ९६॥ विदेहराज्यंचतदाप्रतिष्ठाप्यसुतस्यवै॥ यतिधर्ममुपासंश्चाप्यवसन्मिथिलाधिपः॥ ९७॥ सांख्यज्ञानमधीयानोयोगशास्त्रंचकृत्स्नशः॥
धर्माधर्मंचराजेंद्रप्राकृतंपरिगर्हयन्॥ ९८॥ अनंतइतिकृत्वासनित्यंकेवलमेवच॥ धर्माधर्मौपुण्यपापेसत्यासत्येतथैवच ॥९९॥ जन्ममृत्यूचराजेंद्रप्राकृतंत
दचिंतयत्॥ व्यक्ताव्यक्तस्यकर्मेदमितिनित्यंनराधिप ॥१००॥ पश्यंतियोगाःसांख्याश्चस्वशास्त्रकृतलक्षणाः॥ इष्टानिष्टविमुक्तंहितस्थौब्रह्मपरात्परं ॥१०१॥
नित्यंतदाहुर्विद्वांसःशुचितस्माच्छुचिर्भव॥ दीयतेयच्चलभतेदत्तंयच्चानुमन्यते॥१०२॥ ददातिचनरश्रेष्ठप्रतिगृह्णातियच्चह॥ ददात्यव्यक्तइत्येतत्प्रतिगृह्णाति
यच्चवै॥ १०४॥ आत्माह्येवात्मनोह्येकःकोन्यस्तस्मात्परोभवेत्॥ एवंमन्यस्वसततमन्यथामाविचिंतय॥ १०३॥ यस्याव्यक्तंनविदितंसगुणंनिर्गुणंपुनः॥
तेनतीर्थानियज्ञाश्चसेवितव्याविपश्चिता॥ ५॥ नस्वाध्यायैस्तपोभिर्वायज्ञैर्वाकुरुनंदन॥ लभतेऽव्यक्तिकंस्थानंज्ञात्वाव्यक्तंमहीयते ॥ ६॥ तथैवमहतःस्था
नमाहंकारिकमेवच॥ अहंकारात्परंचापिस्थानानिसमवाप्नुयात् ॥ ७॥ येत्वव्यक्तात्परंनित्यंजानतेशास्त्रतत्पराः ॥ जन्ममृत्युविमुक्तंचविमुक्तंसदसच्चयत्॥
॥ ८॥ एतन्मयाप्तंजनकात्पुरस्तात्तेनापिचाप्तंनृपयाज्ञवल्क्यात्॥ ज्ञानंविशिष्टंनतथाहियज्ञाज्ञानेनदुर्गंतरतेनयज्ञैः॥ ९॥ दुर्गंजन्मनिधनंचापिराजन्नभौति
कंज्ञानविदोवदंति॥ यज्ञैस्तपोभिर्नियमैर्व्रतैश्चदिवंसमासाद्यपतंतिभूमौ ॥ १० ॥ तस्मादुपासस्वपरंमहच्छुचिशिवंविमोक्षंविमलंपवित्रं॥ क्षेत्रंज्ञात्वापार्थि
वज्ञानयज्ञमुपास्यवैतत्त्वमृषिर्भविष्यसि ॥ ११ ॥ यदुपनिषदमुपाकरोत्तथासौजनकनृपस्यपुराहियाज्ञवल्क्यः ॥ यदुपगणितशाश्वताव्ययंतच्छुभममृतत्व
मशोकमृच्छति॥ १२॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति०मो०याज्ञवल्क्यजनकसंवादसमाप्तौअष्टादशाधिकत्रिशततमोऽध्यायः॥ ३१८ ॥ ॥ ७॥

कारेणमन्यस्वजानीहि ॥ १०४ ॥ १०५ ॥ अव्यक्तादीनांमध्येयद्यदुपास्तेतत्तत्तादात्म्यंप्राप्नोतीत्याह लभतइत्यादिना व्यक्तंस्पष्टंआपरोक्ष्येणेत्यर्थः ॥ १०६ ॥ शेषंस्पष्टार्थं ॥ १०७ ॥ १०८ ॥
॥ १०९ ॥ ११० ॥ १११ ॥ ११२ ॥ ॥ इतिशांति०मो०नै०भा०अष्टादशाधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३१८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

समाप्ताश्रुतियुक्तिप्रधानाब्रह्मविद्या अथसाधनप्रधानांवक्तुमुपक्रमते ऐश्वर्यंवामहत्प्राप्येत्यादिना स्वधर्माचरणपूर्वकंनिवृत्तिमार्गनिष्ठोजरांतकावतिक्रामति नान्यथेत्यध्यायतात्पर्यं ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥
॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ इतिशांति॰मो॰नै॰भा॰एकोनविंशत्यधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३१९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

युधिष्ठिरउवाच ऐश्वर्यंवामहत्प्राप्यधनंवाभरतर्षभ ॥ दीर्घमायुरवाप्याथकथंमृत्युमतिक्रमेत् ॥ १ ॥ तपसावासुमहताकर्मणावाश्रुतेनवा ॥ रसायनप्रयो
गैर्वाकैर्नाप्नोतिजरांतकौ ॥ २ ॥ भीष्मउवाच अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनं ॥ भिक्षोःपंचशिखस्येहसंवादंजनकस्यच ॥ वैदेहोजनकोराजाम
हर्षिंवेदवित्तमं ॥ पर्यपृच्छत्पंचशिखंछिन्नधर्मार्थसंशयं ॥ ४ ॥ केनवृत्तेनभगवन्नतिक्रामेज्जरांतकौ ॥ तपसावाथवाबुद्ध्याकर्मणावाश्रुतेनवा ॥ ५ ॥ एवमु
क्तःसवैदेहंप्रत्युवाचापरोक्षवित् ॥ निवृत्तिर्नैनयोरस्तिनानिवृत्तिःकथंचन ॥ ६ ॥ नत्यहानिनिवर्तंतेनमासानपुनःक्षपाः ॥ सोयंप्रपद्यतेध्वानंचिरायध्रुवमध्रु
वः ॥ ७ ॥ सर्वभूतसमुच्छेदःस्रोतसेवोह्यतेसदा ॥ ऊह्यमानंनिमज्जंतमप्लवेकालसागरे ॥ ८ ॥ जरामृत्युमहाग्राहेनकश्चिदभिपद्यते ॥ नैवास्यकश्चिद्भवितिना
सौभवतिकस्यचित् ॥ ९ ॥ पथिसंगतमेवेदंदारैरन्यैश्चबंधुभिः ॥ नायमत्यंतसंवासोलब्धपूर्वोहिकेनचित् ॥ १० ॥ क्षिप्यंतेतेनतेनैवनिष्टनंतःपुनःपुनः ॥ काले
नजातायाताहिवायुनेवाभ्रसंचयाः ॥ ११ ॥ जरामृत्यूहिभूतानांखादितारौवृकाविव ॥ बलिनांदुर्बलानांचह्रस्वानांमहतामपि ॥ १२ ॥ एवंभूतेषुभूतात्मानि
त्यभूताध्रुवेषुच ॥ कथंहिहृष्येज्जातेषुमृतेषुचनसंज्वरेत् ॥ १३ ॥ कुतोहमागतःकोस्मिक्वगमिष्यामिकस्यवा ॥ कस्मिन्स्थितःक्वभविताकस्मात्किमनुशोचसि ॥
॥ १४ ॥ द्रष्टास्वर्गस्यकोन्योस्तितथैवनरकस्यच ॥ आगमांस्त्वनतिक्रम्यदद्याच्चैवयजेतच ॥ १५ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति॰मोक्ष॰पंचशिखजनकसंवा
देएकोनविंशत्यधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३१९ ॥ ॥ ७ ॥ युधिष्ठिरउवाच अपरित्यज्यगार्हस्थ्यंकुरुराजर्षिसत्तम ॥ कःप्राप्तोवि
नयंबुद्ध्यामोक्षतत्त्वंवदस्वमे ॥ १ ॥ संन्यस्यतेयथात्मायंव्यक्तस्यात्मायथाचयत् ॥ परंमोक्षस्ययच्चापितन्मेब्रूहिपितामह ॥ २ ॥ भीष्मउवाच. अत्राप्युदा
हरंतीममितिहासंपुरातनं ॥ जनकस्यचसंवादंसुलभायाश्चभारत ॥ ३ ॥

इदानींगार्हस्थ्येऽनिवृत्तिनिष्ठामुक्तिबीजभूतासंभवतीतिदर्शयितुंसुलभाजनकसंवादआरभ्यते अपरित्यज्येति बुध्याःबुद्धेः विनीयतेलीयतेऽस्मिन्निति लयस्थानंमोक्षतत्त्वं ॥ १ ॥ आत्मालिंगदेहः
व्यक्तस्यस्थूलदेहस्यआत्मास्वरूपंदेहद्वयंयथात्यज्यते यच्चमोक्षस्यपरंतत्त्वंतद्वदेत्यर्थः ॥ २ ॥ ३ ॥

संन्यासफलंसम्यग्दर्शनंतदस्यास्तीतिसंन्यासफलिकः ॥ ४ ॥ स्वेशास्त्रेदंडनीतौ ॥ ५ ॥ तस्यसाधुवृत्तनांश्रुत्वातांस्पृहयंतीतिसंबंधः ॥ ६ ॥ धर्मयुगेसत्ययुगे अनुष्ठिताकर्तरिक्तः भिक्षुकीत्यनेनस्त्रीणामपि प्राग्विवाहाद्वैधव्याद्रूर्ध्वंवासंन्यासेधिकारोस्तीतिदर्शितं तेनभिक्षाचर्यमोक्षशास्त्रश्रवणंएकांतेआत्मध्यानंचनारीभिरपिकर्तव्यं त्रिदंडादिकंचधार्यं ॥ ७ ॥ मोक्षेमोक्षशास्त्रेनिष्णातइतिशेषः ॥ ८ ॥ नेतिनैवेति ॥ ॥ ९ ॥ १० ॥ लघुशीघ्रं अत्रगत्यागच्छतीतिसा ॥ ११ ॥ १२ ॥ सौकुमार्यंसौंदर्यं ॥ १३ ॥ १४ ॥ भाष्यविदांसूत्रार्थज्ञानांमध्ये ॥ १५ ॥ अस्यएनंजनकं धर्मेपुमोक्षधर्मेपुविषयेपु अन्यानन्नादृत्यचोदयामासपृष्टवतीअयंमुक्तोनेतिनवेतिससंशया सत्वमिति स्वस्ययोगैश्वर्यख्यापनार्थंजनकस्यसत्वंबुद्धिसत्वेनस्वयाबुध्याप्रविवेश ॥ १६ ॥ स्वबुद्धेर्बहिरस्वातंत्र्यात्परबुद्धेश्चाप्रत्यक्षत्वात्कथंप्रविवेशेत्याशं

संन्यासफलिकःकश्चिद्बभूवनृपतिःपुरा ॥ मैथिलोजनकोनामधर्मध्वजइतिश्रुतः ॥ ४ ॥ सवेदेमोक्षशास्त्रेचस्वेचशास्त्रेकृतश्रमः ॥ इंद्रियाणिसमाधायशशासवसुधामिमां ॥ ५ ॥ तस्यवेदविदःप्राज्ञाःश्रुत्वातांसाधुवृत्ततां ॥ लोकेपुस्पृहयंत्यन्येपुरुषाःपुरुषेश्वर ॥ ६ ॥ अथधर्मयुगेतस्मिन्योगधर्ममनुष्ठिता ॥ महीमनुचचारैकासुलभानामभिक्षुकी ॥ ७ ॥ तयाजगदिदंकृत्स्नमटंत्यामिथिलेश्वरः ॥ तत्रतत्रश्रुतोमोक्षेकथ्यमानस्त्रिदंडिभिः ॥ ८ ॥ सातिसूक्ष्मांकथांश्रुत्वातथ्यंनेतिससंशया ॥ ॥ दर्शनेजातसंकल्पाजनकस्यबभूवह ॥ ९ ॥ तत्रसाविप्रहायाथपूर्वरूपंहियोगतः ॥ अबिभ्रदनवद्यांगीरूपमन्यदनुत्तमं ॥ १० ॥ चक्षुर्निमेषमात्रेणलघ्वस्त्रगतिगामिनी ॥ विदेहानांपुरींसुभ्रूर्जगामकमलेक्षणा ॥ ११ ॥ साप्राप्यमिथिलांरम्यांप्रभूतजनसंकुलां ॥ भैक्ष्यचर्यापदेशेनददर्शमिथिलेश्वरं ॥ १२ ॥ राजास्याःपरंदृष्ट्वासौकुमार्यंवपुस्तदा ॥ केयंकस्यकुतोवेतिबभूवागतविस्मयः ॥ १३ ॥ ततोस्याःस्वागतंकृत्वाव्यादिश्यचवरासनं ॥ पूजितांपादशौचेनवरान्नेनाप्यतर्पयत् ॥ १४ ॥ अथभुक्तवतीप्रीताराजानंमंत्रिभिर्वृतं ॥ सर्वभाष्यविदांमध्येचोदयामासभिक्षुकी ॥ १५ ॥ सुलभात्वस्यधर्मेषुमुक्तोनेतिससंशया ॥ सत्वंसत्वेनयोगज्ञाप्रविवेशमहीपतेः ॥ १६ ॥ नेत्राभ्यांनेत्रयोरस्यरश्मीन्संयम्यरश्मिभिः ॥ सास्मतंचोदयिष्यंतीयोगबंधैर्बबंधह ॥ १७ ॥

क्याह नेत्राभ्यामिति बुद्धिसत्वंहिअन्नमयंहिसोम्यमनइतिश्रुतेर्भौतिकंद्रव्यंरविप्रभावत्सूक्ष्मंतत्यदाचक्षुरादिच्छिद्रेभ्योबहिर्निर्गत्यघटादिकंप्रकाशयति घटच्छिद्रनिर्गतप्रदीपप्रभावत् तदाचक्षुरिंद्रियमित्युच्यते तत्रैकस्मिन्देशेयुगपत्प्रदीपयोरिवबुध्योरंशवःसंसृज्यंते तत्रयक्षराक्षसादयोवीराःस्वीयेनबुध्यस्त्रेणसंसृष्टांपरबुद्धिमभिभूयतदीयैर्देहादिभिर्व्यवहरंतीतिप्रसिद्धंलोके यदितुद्वावपियोगिवीरौबुध्यस्त्रप्रयोगसंहाराभिज्ञौतदास्त्रद्वयवत्धीद्वयंमिथोनाभिभूयतेततएकस्मिन्देहेद्वयोर्विवादोभवति संचोदयिष्यंतीप्रष्टुमिच्छंती योगबंधैःयोगबलेनचित्तबंधैर्बबंधवशीचकार ॥ १७ ॥

उत्स्मयन्स्वस्यअजेयत्वाभिमानेगर्वंकुर्वन् अस्याःसुलभायाः भावंआशयंएनंमूकंकरिष्यामीत्येवंरूपं विशेषयन्अभिभवन् भावेनभावंजग्राह ॥ १८ ॥ तयासंहसमत्वेनएकस्मिन्देहेउवास अधिष्ठा
नेदेहे छत्रेति उभावपिस्थूलदेहोपस्कारंत्यक्तवंतावित्यर्थः ॥ १९ ॥ एतदाख्यानतात्पर्यंतुएकस्मिन्गेहेइवलिंगदेहे पित्रोर्जीवयोरवस्थानंभवतितेनस्थूलसूक्ष्मदेहौगृहवज्जीवस्यानात्मानावित्युक्तं एवंस
तिस्वस्यानभिभूतत्वंदर्शयन्जनकउवाच भगवत्याइति ॥ २० ॥ परकीयंश्रुताद्विकमज्ञातमतःपृष्टेनतद्वेदनीयमित्यर्थः ॥ २१ ॥ राजाप्यहंराज्यान्मुक्तोस्मीत्याह छत्रादिष्विति संमंतुंसम्यक्ज्ञातुं ॥ २२ ॥
मोक्षंमोक्षहेतुं ॥ २३ ॥ २४ ॥ सांख्ययोगविधिशब्दैःक्रमेणज्ञानोपास्तिकर्मकांडार्थाज्ञेयाः अयमेवत्रिविधोमोक्षधर्मस्तत्रविषयेगताध्वाज्ञातमार्गः ॥ २५ ॥ मयिममसमीपे ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ वैरा

जनकोप्युत्स्मयन्राजाभावमस्याविशेषयन् ॥ प्रतिजग्राहभावेनभावमस्यानृपोत्तम ॥ १८॥ तदेकस्मिन्नधिष्ठानेसंवादःश्रूयतामयं ॥ छत्रादिषुविमुक्त
स्यमुक्तायाश्चत्रिदंडके ॥ १९॥ जनकउवाच भगवत्याःक्वचर्येयंकृताक्वचगमिष्यसि ॥ कस्यचत्वंकुतोवेतिपप्रच्छैनांमहीपतिः ॥ २०॥ श्रुतेवयसिजा
तौचसद्भावोनाधिगम्यते ॥ एष्वर्थेपूत्तरंतस्मात्प्रवेद्यंमत्समागमे ॥ २१ ॥ छत्रादिषुविशेषेषुमुक्तंमांविद्धितत्त्वतः ॥ सत्वांसंमंतुमिच्छामिमानार्हासिमतासि
मे ॥ २२ ॥ यस्माच्चैतन्मयाप्राप्तंज्ञानंवैशेषिकंपुरा ॥ यस्यनान्यःप्रवक्तास्तिमोक्षंतमपिमेशृणु ॥ २३॥ पराशरसगोत्रस्यवृद्धस्यसुमहात्मनः ॥ भिक्षोःपंचशि
खस्याहंशिष्यःपरमसंमतः ॥ २४॥ सांख्यज्ञानेचयोगेचमहीपालविधौतथा ॥ त्रिविधेमोक्षधर्मेस्मिन्गताध्वाछिन्नसंशयः ॥२५॥ सयथाशास्त्रदृष्टेनमार्गेण
हपरिभ्रमन् ॥ वार्षिकांश्चतुरोमासान्पुरामयिसुखोषितः ॥ २६॥ तेनाहंसांख्यमुख्येनसुदृष्टार्थेनतत्त्वतः ॥ श्रावितस्त्रिविधंमोक्षंनचराज्याद्विचालितः ॥ २७॥
सोहंतामखिलांवृत्तिंत्रिविधांमोक्षसंहितां ॥ मुक्तरागश्चराम्येकःपदेपरमकेस्थितः ॥ २८ ॥ वैराग्यंपुनरेतस्यमोक्षस्यपरमोविधिः ॥ ज्ञानादेवचवैराग्यं
जायतेयेनमुच्यते ॥ २९॥ ज्ञानेनकुरुतेयत्नंयत्नेनप्राप्यतेमहत् ॥ महद्द्वंद्वप्रमोक्षायसासिद्धिर्यावयोतिगा ॥ ३०॥ सेयंपरमिकाबुद्धिःप्राप्तानिर्द्वंद्वतामया ॥
इहैवगतमोहेनचरतामुक्तसंगिना ॥ ३१ ॥

ग्यमितिद्वाभ्यां वैराग्यज्ञानयत्नानांवासिष्ठादौवासनाक्षयविज्ञानमनोनाशशब्दितानांत्रिदंडविष्टंभवदन्योन्याश्रयेणसिद्धिरुक्ता. यथा तत्त्वज्ञानंमनोनाशोवासनाक्षयएवच मिथःकारणतांगत्वाद्दुःसाध्यानिस्थि
तानिहि यावद्विलीनंनमनोनतावद्वासनाक्षयः नक्षीणावासनायावच्चित्तंतावन्नशाम्यति यावन्नतत्त्वविज्ञानंतावच्चित्तशमःकुतः यावन्नचित्तोपशमोनतावत्तत्त्ववेदनं यावन्नवासनानाशस्तावत्तत्त्वागमःकुतः याव
न्नतत्त्वसंप्राप्तिर्नतावद्वासनाक्षयः एकैकशोनिषेव्यंतेयद्येतेचिरमप्यलं तन्नसिद्धिंप्रयच्छंतिमंत्राःसंकीर्त्तिताइवेति यथाषडंगमंत्राणामेकैकमंत्रावृत्त्यानसिद्धिःकिंतुसहितानामावृत्त्यातद्वदित्यर्थः मोक्षस्यतत्साध
नस्यज्ञानस्यविधिरुपायः ॥ २९ ॥ यत्नंयोगाभ्यासंमनोनाशहेतुं महत्आत्मज्ञानं तेनचपरंवैराग्यमितिसाएषात्रयाणांसिद्धिर्निष्पत्तिर्महतांद्वंद्वानांसुखदुःखादीनांमोक्षायेतिजीवन्मुक्तिसुखायवयोतिगेतिमृ
त्युजयायभवतीत्युक्तं ॥ ३० ॥ ३१ ॥

ननुराज्यंकुर्वतस्तवकथंमुक्तसंगितासंभावितेत्यतआह यथेत्यादिना सबीजत्वादंकुरंजनयतीत्यध्याहृत्ययोज्यं तद्वत्कर्मबीजस्थानीयं ॥३२॥३३॥ ज्ञानंबुद्धिः अबीजंवासनाबीजशून्यं नजायतेनप्रवर्तते शिखापदयुक्तंप्रोक्तंनामयस्यतेनपंचशिखेनेत्यर्थः ॥३४॥ अनर्थेशत्रुवधादौ परिग्रहेरूयादिसंग्रहे एतेषुरागरोषयोर्विषयेषुस्त्रीशत्रुप्रभृतिषुव्यर्थत्वात्तेषांमिथ्यात्वेननिःस्वरूपत्वादित्यर्थः ॥३५॥ वास्येतिवा स्यसंज्ञकेनशस्त्रेण विभक्तिलोपआर्षः अल्पंवास्यंवासीतयेतिवा ॥३६॥ उपपादितामात्मनोमुक्तसंगितामुपसंहरति सुखीति ॥३७॥ त्रिविधाज्ञानोपास्तिकर्मात्मिकाएका अन्याज्ञानोपास्यात्मिका कर्मणो मानसानामपितेनसांख्ययोगात्मिकेत्यर्थः॥३८॥ ज्ञाननिष्ठांकर्मोपसर्जनां कर्मनिष्ठांज्ञानोपसर्जनां ॥३९॥ एवंचत्वारःपरपक्षाउपन्यस्ताः स्वमतमाह प्रहायेति उभयंसमुच्चयविकल्पाख्यंपूर्वश्लोकद्वयोक्तंत्यक्त्वे

यथाक्षेत्रंमृदुभूतमद्भिराप्लावितंतथा॥जनयत्यंकुरंकर्मनृणांतद्वत्पुनर्भवं॥३२॥यथाचोत्तापितंबीजंकपालेयत्रतत्रवा॥प्राप्याप्यंकुरहेतुत्वमबीजत्वान्नजायते॥३३॥तद्वद्भगवतानेनशिखाप्रोक्तेनभिक्षुणा॥ज्ञानंकृतमबीजंमेविषयेपुनजायते॥३४॥नाभिरज्यतिकस्मिंश्चिन्नानर्थेनपरिग्रहे॥नाभिरज्यतिचैतेषुव्यर्थत्वाद्रागरोषयोः॥३५॥यश्चमेदक्षिणंबाहुंचंदनेनसमुक्षयेत्॥सव्यंवास्यापियस्तक्षेत्समावेतावुभौमम॥३६॥सुखीसोहमवाप्तार्थःसमलोष्टाश्मकांचनः॥मुक्तसंगःस्थितोराज्येविशिष्टोन्यैस्त्रिदंडिभिः॥३७॥मोक्षेहित्रिविधानिष्ठादृष्टान्यैर्मोक्षवित्तमैः॥ज्ञानंलोकोत्तरंयच्चसर्वत्यागश्चकर्मणां॥३८॥ज्ञाननिष्ठांवदंत्येकेमोक्षशास्त्रविदोजनाः॥कर्मनिष्ठांतथैवान्येयतयःसूक्ष्मदर्शिनः॥३९॥प्रहायोभयमप्येवज्ञानंकर्मचकेवलं॥तृतीयेयंसमाख्यातानिष्ठातेनमहात्मना॥४०॥यमेचनियमेचैवकामेद्वेषपरिग्रहे॥मानेदंभेतथास्नेहेसदृशास्तेकुटुंबिभिः॥४१॥त्रिदंडादिषुयद्यस्तिमोक्षोज्ञानेनकस्यचित्॥छत्रादिषुकथंनस्यात्तुल्यहेतौपरिग्रहे॥४२॥येनयेनहियस्यार्थःकारणेनेहकर्मणि॥तत्तदालंबतेसर्वद्रव्येस्वार्थपरिग्रहे॥४३॥दोषदर्शीतुगार्हस्थ्येयोव्रजत्याश्रमांतरं॥उत्सृजन्परिगृह्णंश्चसोपिसंगान्नमुच्यते॥४४॥

त्यर्थः ज्ञानस्यकेवलत्वंकर्मकृतोपकारनैरपेक्ष्यं कर्मणःकेवलत्वंप्रयोजनाभावेप्यत्यागः सेयंतृतीयानिष्ठाज्ञानकर्मणोःसमुच्चयपक्षाद्विकल्पपक्षाच्चान्या तेनपंचशिखेनसमाख्याता ॥४०॥ इममेवनिष्ठांस्तौति यमेचेति तेत्रिदंडिनःयमादौसतिगृहस्थःसंन्यासितुल्यःकामादौसतिसंन्यास्यपिगृहस्थतुल्यइत्यर्थः ॥४१॥ त्रिदंडेति यदिज्ञानेनैवमोक्षइतिसिद्धंतर्हित्रिदंडपरिग्रहवच्छत्रपरिग्रहोपिनबाधकः ज्ञानेनसंगाभाव स्योभयत्रापितुल्यत्वादित्यर्थः ॥४२॥ येनेति आलंबतेप्रयोजनवत्तयाआसक्तोभवति कुत्र कर्मणि द्रव्येपश्वादौ स्वंधनंअर्थाःरूयादयस्तेषांपरिग्रहेकिमर्थंयेनयेनकारणेनअन्नादिनायस्यार्थःप्रयोजनंक्षुन्नि वृत्त्यादितदर्थमित्यर्थः तथाचार्थस्याल्पत्वबहुत्वेबंधमोक्षहेतूनभवतःकिंतुतत्रासक्त्यनासक्तीएवेतिभावः ॥४३॥ आधिपत्येतुल्येत्रिदंडाद्यर्थेआसक्तिर्बाधिकेत्याह दोषेति ॥४४॥

आसंगमेवविक्षणोति आधिपत्येइति शिष्यादिष्वितिशेषः ॥४५॥४६॥ त्रिविष्टब्धंत्रिदंडकं लिंगानिआश्रमपरिचायकानि ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ अथवेति दुःखाभावार्थंत्रिदंडंचेत्कर्तव्यंतर्हिराज्यमपितदर्थंकु
तोनकर्तव्यमित्यर्थः अतएवोक्तंभगवता दुःखमित्येवयत्कर्मकायक्लेशभयात्त्यजेत् सकृत्वाराजसंत्यागंनैवत्यागफलंलभेदिति ॥ ४९ ॥ फलितमाह आकिंचन्येइति ॥ ५० ॥ एषुसत्स्वपिअबंधेपदेस्थितं
मांविद्धि ॥ ५१ ॥ राज्यैश्वर्यमयःराज्याद्यासक्त्यातत्प्रधानः स्त्रीमयोजालमइतिवत् स्नेहायतनैर्धनदारादिभिर्बध्नातीतितथा एतेनसंगीबध्यतेत्यागीमुच्यतेइत्युक्तं ॥ ५२ ॥ त्वयियोगप्रभाववत्यांजातास्थो
जातादरः अथापिअयथार्थंयोगाननुरूपंवर्णंत्रिगुणजंरूपं ॥ ५३ ॥ सौकुमार्यादिकंयोगश्चैकस्यांत्वयिपरस्परविरुद्धंकथंस्यादितिसंशयः त्वंयोगसिद्धाब्राह्मणीवाआजानसिद्धायक्षराक्षसादियोनिजावे

आधिपत्येतथातुल्येनिग्रहानुग्रहात्मके॥ राजभिर्भिक्षुकास्तुल्यामुच्यंतेकेनहेतुना ॥ ४५ ॥ अथसत्याधिपत्येपिज्ञानेनैवेहकेवलं॥ मुच्यंतेसर्वपापेभ्योदेहेप
रमकेस्थिताः॥ ४६॥ काषायधारणंमौड्यंत्रिविष्टब्धंकमंडलुं ॥ लिंगान्युत्पथभूतानिनमोक्षायेतिमेमतिः ॥ ४७ ॥ यदिसत्यपिलिंगेस्मिन्ज्ञानमेवात्रकार
णं॥ निर्मोक्षायेहदुःखस्यलिंगमात्रंनिरर्थकं॥ ४८॥ अथवादुःखशैथिल्यंवीक्ष्यलिंगेकृतामतिः ॥ किंतदेवार्थसामान्यंछत्रादिपुनलक्ष्यते॥ ४९ ॥ आकिंच
न्येनमोक्षोस्तिकिंचन्येनास्तिबंधनं॥ किंचन्येचेतरेचैवजंतुर्ज्ञानेनमुच्यते॥ ५०॥ तस्माद्धर्मार्थकामेषुतथाराज्यपरिग्रहे॥ बंधनायतनेष्वेषुविध्यबंधेपदेस्थि-
तं॥ ५१॥ राज्यैश्वर्यमयःपाशःस्नेहायतनबंधनः ॥ मोक्षाश्मनिशितेनेहच्छिन्नस्त्यागासिनामया॥ ५२॥ सोहमेवंगतोमुक्तोजातास्थस्त्वयिभिक्षुकि॥ अय
थार्थंहितेवर्णंवक्ष्यामिशृणुतन्मम॥ ५३॥ सौकुमार्यंतथारूपंवपुरग्र्यंतथावयः ॥ तवैतानिसमस्तानिनियमश्चेतिसंशयः॥ ५४ ॥ यच्चाप्यननुरूपंतेलिंगस्या-
स्यविचेष्टितं ॥ मुक्तोयंस्यान्नवेतिस्याद्धर्षितोमत्परिग्रहः॥ ५५ ॥ नचकामसमायुक्तेयुक्तेप्यस्तित्रिदंडके॥ नरक्ष्यतेत्वयाचेदंनमुक्तस्यास्तिगोपना॥ ५६॥
मत्पक्षसंश्रयाच्चायंशृणुयस्तेव्यतिक्रमः॥ आश्रयंत्याःस्वभावेनममपूर्वपरिग्रहं॥ ५७॥ प्रवेशस्तेकृतःकेनममराष्ट्रेपुरेपिवा॥ कस्यवासन्निकर्षात्त्वंप्रविष्टाहृ
दयंमम॥ ५८॥ वर्णप्रवरमुख्यासिब्राह्मणीक्षत्रियस्त्वहं॥ नावयोरेकयोगोस्तिमाकृथावर्णसंकरं ॥ ५९॥ वर्तसेमोक्षधर्मेणत्वंगार्हस्थ्येऽहमाश्रमे॥ अयंचा
पिसुकष्टस्तेद्वितीयोश्रमसंकरः॥ ६०॥

तिभावः ॥ ५४ ॥ लिंगस्यत्रिदंडधारणस्यअननुरूपंशरीरशोषणाद्यभावात् धर्षितःरूपादिनाभिभूतः परिग्रहःसभा विकृतवेषत्वंपराभिभवश्च
नमुक्तलक्षणमितिभावः ॥ ५५ ॥ नंदिन्यादिलीपइवानुग्रहार्थमवंधर्षितोसीत्याशंक्याह नचेति परानुग्रहनिग्रहकामेयुक्तेयोगिनिसंन्यासफलंनास्तीत्यर्थः मच्छरीरसंगाच्चत्वयाइदमाश्रमलिंगमपिनरक्ष्यं
ते अनेनलिंगेनापिमुक्तस्यआरूढपतितस्यगोपनानास्ति विमुक्तस्येतिपाठेज्ञाततत्त्वस्यापिगोपनाप्यभिचारायकृत्यादात्मरक्षाकर्तव्येत्यस्त्येवेत्यर्थः ॥ ५६ ॥ मत्पक्षेति मच्छरीरप्रवेशात् नन्वहंस्वासनेए
वास्मीत्याशंक्याह आश्रयंत्याइति स्वभावेनस्वेनचित्तेनममपरिग्रहंशरीरंआश्रयंत्याः अतस्त्वयिव्यभिचारदोषइतिभावः ॥ ५७ ॥ जारिण्योपिसंकेतेनैवपरपुरंगृहंवाप्रविशंतितत्रापितवास्मान्धर्षयंत्याअ
पराधइत्याह कस्यवेति सन्निकर्षात्संकेतात् ॥ ५८ ॥ इष्टापत्तिमाशंक्याह वर्णेति ॥ ५९ ॥ आश्रमसंकरःसंन्यासाद्गार्हस्थ्यंप्रतिपुनरागमनं ॥ ६० ॥

ननुराज्यंकुर्वतस्तवकथंमुक्तसंगितासंभावितेत्यतआह यथेत्यादिना सबीजत्वादंकुरंजनयतीत्यध्याहृत्ययोज्यं तद्वत्कर्मबीजस्थानीयं ॥ ३२॥ ३३॥ ज्ञानंवुद्धिः अबीजंवासनाबीजशून्यं नजायतेनप्रवर्तते शिखापदयुक्तंप्रोक्तंनामयस्यतेनपंचशिखेनेत्यर्थः ॥ ३४॥ अनर्थेशत्रुवधादौ परिग्रहेरुग्यादिसंग्रहे एतेषुरागरोषयोर्विषयेपुत्रशत्रुप्रभृतिषुव्यर्थत्वात्तेषांमिथ्यात्वेननिःस्वरूपत्वादित्यर्थः ॥ ३५॥ वास्यैतिवा स्यसंज्ञकेनशस्त्रेण विभक्तिलोपआर्षः अल्पंवास्यंवासीतयेतिवा ॥ ३६॥ उपपादितामात्मनोमुक्तसंगितामुपसंहरति सुखीति ॥ ३७॥ त्रिविधाज्ञानोपास्तिकर्मात्मिकाएका अन्याज्ञानोपास्त्यात्मिका कर्मणो मानसानामपि तेनसांख्ययोगात्मिकेत्यर्थः॥ ३८॥ ज्ञाननिष्ठांकर्मोपसर्जनां कर्मनिष्ठांज्ञानोपसर्जनां ॥ ३९॥ एवंचत्वारःपरपक्षाउपन्यस्ताः स्वमतमाह प्रहायेति उभयंसमुच्चयविकल्पाख्यंपूर्वश्लोकद्वयोक्तंत्यक्त्वे

यथाक्षेत्रंमृदुभूतमद्भिराप्लावितंतथा॥जनयत्यंकुरंकर्मनृणांतद्वत्पुनर्भवं॥३२॥यथाचोत्तापितंबीजंकपालेयत्रतत्रवा॥प्राप्याप्यंकुरहेतुत्वमबीजत्वान्नजायते॥३३॥तद्वद्भगवतानेनशिखाप्रोक्तेनभिक्षुणा॥ज्ञानंकृतमबीजंमेविषयेषुनजायते॥ ३४ ॥ नाभिरज्यतिकस्मिंश्चिन्नानर्थेनपरिग्रहे ॥ नाभिरज्यतिचैतेषु व्यर्थत्वाद्रागरोषयोः ॥ ३५ ॥ यश्चमेदक्षिणंबाहुंचंदनेनसमुक्षयेत्॥ सव्यंवास्यापियस्तक्षेत्समावेतावुभौमम ॥ ३६॥ सुखीसोहमवाप्तार्थःसमलोष्टाश्मकांचनः॥मुक्तसंगःस्थितोराज्येविशिष्टोन्यैस्त्रिदंडिभिः॥ ३७॥ मोक्षेहित्रिविधानिष्ठादृष्टान्यैर्मोक्षवित्तमैः॥ज्ञानंलोकोत्तरंयच्चसर्वत्यागश्चकर्मणां ॥ ३८॥ ज्ञाननिष्ठांवदंत्येकेमोक्षशास्त्रविदोजनाः॥ कर्मनिष्ठांतथैवान्येयतयःसूक्ष्मदर्शिनः ॥ ३९ ॥ प्रहायोभयमप्येवंज्ञानंकर्मचकेवलं ॥ तृतीयेयंसमाख्यातानिष्ठातेनमहात्मना॥४०॥ यमेचनियमेचैवकामेद्वेषेपरिग्रहे॥ मानेदंभेतथास्नेहेसदृशास्तेकुटुंबिभिः॥४१॥ त्रिदंडादिषुयद्यस्तिमोक्षोज्ञानेनकस्यचित् ॥ छत्रादिषुकथंनस्यात्तुल्यहेतौपरिग्रहे॥ ४२ ॥ येनयेनहियस्यार्थःकारणेनेहकर्मणि ॥ तत्तदालंबतेसर्वंद्रव्येस्वार्थपरिग्रहे॥४३॥ दोषदर्शीतुगार्हस्थ्येयोव्रजत्याश्रमांतरं॥ उत्सृजन्परिगृह्णंश्चसोपिसंगान्नमुच्यते॥ ४४॥

त्यर्थः ज्ञानस्यकेवलत्वंकर्मकृतोपकारनैरपेक्ष्यं कर्मणःकेवलत्वंप्रयोजनाभावेप्यत्यागः सेयंतृतीयानिष्ठाज्ञानकर्मणोःसमुच्चयपक्षाद्विकल्पपक्षाच्चान्या तेनपंचशिखेनसमाख्याता॥ ४०॥ इममेवनिष्ठांस्तौति यमेचेति तेत्रिदंडिनःयमादौसतिगृहस्थःसंन्यासितुल्यःकामादौसतिसंन्यास्यपिगृहस्थतुल्यइत्यर्थः ॥ ४१॥ त्रिदंडेति यदिज्ञानेनैवमोक्षइतिसिद्धंतर्हित्रिदंडपरिग्रहवच्छत्रपरिग्रहोपिनबाधकः ज्ञानेनसंगाभावस्योभयत्रापितुल्यत्वादित्यर्थः ॥ ४२॥ येनेति आलंबतेप्रयोजनवत्तयाआसक्तोभवति कुत्र कर्मणि द्रव्येपश्वादौ स्वंधनंअर्थाःरूप्यादयस्तेषांपरिग्रहेकिमर्थंयेनयेनकारणेनअन्नादिनायस्यार्थःप्रयोजनंक्षुन्निवृत्त्यादितदर्थमित्यर्थः तथाचार्थस्याल्पत्वबहुत्वेबंधमोक्षहेतूनभवतःकिंतुतत्रासक्त्यनासक्तीएवेतिभावः ॥ ४३ ॥ आधिपत्येतुल्येत्रिदंडाद्यर्थेआसक्तिर्बाधिकेत्याह दोषेति ॥ ४४ ॥

आसंनमेवविद्धणोति आधिपत्येइति शिष्यादिष्वितिशेषः ॥४५॥४६॥ त्रिविष्टब्धंत्रिदंडकं लिंगानिआश्रमपरिचायकानि ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ अथवेति दुःखाभावार्थंत्रिदंडंचेत्कर्तव्यंतर्हिराज्यमपितदर्थंकु तोनकर्तव्यमित्यर्थः अतएवोक्तंभगवता दुःखमित्येवयत्कर्मकायक्लेशभयात्त्यजेत् सकृत्वाराजसंत्यागंनैवत्यागफलंलभेदिति ॥ ४९ ॥ फलितमाह आकिंचन्येइति ॥ ५० ॥ एषुसत्स्वपिअबंधेपदेस्थितं मांविद्धि ॥ ५१ ॥ राज्यैश्वर्यमयःराज्याद्यासक्त्यातत्प्रधानः स्त्रीमयोजालमइतिवत् स्नेहायतनैर्धनदारादिभिर्बध्नातीतितथा एतेनसंगीबध्यतेत्यागीमुच्यतेइत्युक्तं ॥ ५२ ॥ त्वयियोगप्रभाववत्यांजातास्थो जातादरः अथापिअयथार्थंयोगाननुरूपंवर्णंत्रिगुणजंरूपं ॥ ५३ ॥ सौकुमार्यादिकंयोगश्चैकस्यांत्वयिपरस्परविरुद्धंकथंस्यादितिसंशयः त्वंयोगसिद्धाब्राह्मणीवाआजानसिद्धायक्षराक्षसादियोनिजावे

आधिपत्येतथातुल्येनिग्रहानुग्रहात्मके॥ राजभिर्भिक्षुकास्तुल्यामुच्यंतेकेनहेतुना ॥ ४५ ॥ अथसत्याधिपत्येपिज्ञानेनैवेहकेवलं॥ मुच्यंतेसर्वपापेभ्योदेहेप्रमकेस्थिताः॥ ४६॥ काषायधारणंमौंड्यंत्रिविष्टब्धंकमंडलुं ॥ लिंगान्युत्पथभूतानिनमोक्षायेतिमेमतिः ॥ ४७॥ यदिसत्यपिलिंगेस्मिन्ज्ञानमेवात्रकारणं॥ निर्मोक्षायेहदुःखस्यलिंगमात्रंनिरर्थकं॥ ४८॥ अथवादुःखशैथिल्यंवीक्ष्यलिंगेकृतामतिः ॥ किंतदेवार्थसामान्यंछत्रादिषुनलक्ष्यते॥ ४९ ॥ आकिंचन्येनमोक्षोस्तिकिंचन्येनास्तिबंधनं ॥ किंचन्येचेतरेचैवजंतुर्ज्ञानेनमुच्यते॥ ५०॥ तस्माद्धर्मार्थकामेषुतथाराज्यपरिग्रहे॥ बंधनायतनेष्वेषुविद्ध्यबंधेपदेस्थितं॥ ५१॥ राज्यैश्वर्यमयःपाशःस्नेहायतनबंधनः ॥ मोक्षाश्मनिशितेनेहच्छिन्नस्त्यागासिनामया॥ ५२॥ सोहमेवंगतोमुक्तोजातास्थस्त्वयिभिक्षुकि॥ अयथार्थंहितेवर्णंवक्ष्यामिशृणुतन्मम॥ ५३॥ सौकुमार्यंतथारूपंवपुरग्र्यंनथावयः ॥ तवैतानिसमस्तानिनियमश्चेतिसंशयः॥ ५४ ॥ यच्चाप्यननुरूपंतेलिंगस्यास्यविचेष्टितं ॥ मुक्तोयंस्यान्नवेतिस्याद्धर्षितोमत्परिग्रहः॥ ५५ ॥ नचकामसमायुक्तेयुक्तेप्यस्तित्रिदंडके॥ नरक्ष्यतेत्वयाचेदंनमुक्तस्यास्तिगोपना॥ ५६ ॥ मत्पक्षसंश्रयाच्चायंशृणुयस्तेव्यतिक्रमः॥ आश्रयंत्याःस्वभावेनममपूर्वपरिग्रहं॥ ५७॥ प्रवेशस्तेकृतःकेनममराष्ट्रेपुरेपिवा ॥ कस्यवासन्निकर्षात्त्वंप्रविष्टाहृदयंमम॥ ५८॥ वर्णप्रवरमुख्यासिब्राह्मणीक्षत्रियस्त्वहं॥ नावयोरेकयोगोस्तिमाकृथावर्णसंकरं ॥ ५९॥ वर्तसेमोक्षधर्मेणत्वंगार्हस्थ्येऽहमाश्रमे॥ अयंचापिसुकष्टस्तेद्वितीयोश्रमसंकरः॥ ६०॥

तिभावः ॥ ५४ ॥ लिंगस्यत्रिदंडधारणस्यअननुरूपंशरीरशोषणाद्यभावात् धर्षितःरूपादिनाभिभूतः परिग्रहःसभा विकृतवेषत्वंपराभिभवश्चनमुक्तलक्षणमितिभावः ॥ ५५ ॥ नंदिन्यादिलीपइवानुग्रहार्थमेवंधर्षितोसीत्याशंक्याह नचेति परानुग्रहनिग्रहकामेयुक्तेयोगिनिसंन्यासफलंनास्तीत्यर्थः मच्छरीरसंगाच्चत्वयाइदमाश्रमलिंगमपिनरक्ष्यते अनेनलिंगेनापिमुक्तस्यआरूढपतितस्यगोपनानास्ति विमुक्तस्येतिपाठेज्ञाततत्त्वस्यापिगोपनाव्यभिचाराद्यकृत्यादात्मरक्षाकर्तव्येत्यस्तेवेत्यर्थः ॥ ५६ ॥ मत्पक्षेति मच्छरीरप्रवेशात् नन्वहंत्वासनेएवास्मीत्याशंक्याह आश्रयंत्याइति स्वभावेनस्वेनचित्तेनममपरिग्रहंशरीरंआश्रयंत्याः अतस्त्वयिव्यभिचारदोषइतिभावः ॥ ५७ ॥ जारिण्योपिसंकेतेनैवपरपुरंगृहंवाप्रविशंतितत्रापितवासान्धर्षयंत्याअपराधइत्याह कस्यवेति सन्निकर्षात्संकेतात् ॥ ५८ ॥ इष्टापत्तिमाशंक्याह वर्णेति ॥ ५९ ॥ आश्रमसंकरःसंन्यासाद्गार्हस्थ्यंप्रतिपुनरागमनं ॥ ६० ॥

संन्यासिवेषेणगार्हस्थ्यार्थमेवाहमागतास्मीतिचेद्गोत्राद्यनिर्णयात्प्रागेनन्नोचितमित्याह सगोत्रामिति ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ अविज्ञानेनज्ञानाभावेन मिथ्याज्ञानेनविपर्ययेण ॥ ६३ ॥ नस्त्रीस्वातंत्र्यमर्हतीतिशास्त्रोल्लंघनरूपेणस्वदोषेण तर्हिशास्त्रातिक्रमणात्तवश्रुतंव्यर्थं ॥ ६४ ॥ भावयोश्चित्तयोःस्पर्शऐक्यंप्रीतिरितियावत् ॥ ६५ ॥ दोषलिंगमेवाह नमय्यीति ॥ ६६ ॥ अर्हतःपूज्यानुद्दिश्य ॥ ६७ ॥ अमर्षःपरोत्कर्षासहिष्णुत्वंतज्जेन योगान्परबुद्धिभिःस्वबुद्धेःसंबंधान् ॥ ६८ ॥ विषामृतशब्दौव्याचष्टे इच्छतोरिति रक्तायास्तवरक्तस्यपुंसोऽलाभात् तादृशयोर्योगोविषामृतमित्यर्थः ॥ ६९ ॥ स्वशास्त्रंसंन्यासिशास्त्रं ॥ ७० ॥ सत्रप्रतिच्छन्नावेषांतरेणगुप्ता ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ प्रत्यादिष्टातिरस्कृता ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ नवभिर्वाग्दूषणैर्गुर्वक्षरसंयुक्तत्वादिभिर्वक्ष्यमाणैः बुद्धिदूषणैश्चनवभिःकामादिभिर्वक्ष्यमाणैरेव अष्टादशगुणाःनवैववाग्दूषणादिविपर्यासेनमधुराक्षरत्वादयोगुणाः नवदोषाअपिगुणत्वेनयत्रोच्यंतेतेदोषगुणाश्चनवइत्येवमष्टादशगुणान्वितंवाक्यमित्युत्तरेणान्वयः ॥ ७८ ॥

सगोत्रांवाऽसगोत्रांवानवेदत्वांनवेत्थमां ॥ सगोत्रमाविशंत्यास्तेतृतीयोगोत्रसंकरः॥६१ ॥ अथजीवतितेभर्ताप्रोषितोप्यथवाक्वचित्॥अगम्यापरभार्येतिचतुर्थोधर्मसंकरः॥६२॥ सात्वमेतान्यकार्याणिकार्यापेक्षाव्यवस्यसि॥अविज्ञानेनवायुक्तामिथ्याज्ञानेनवापुनः॥६३॥अथवापिस्वतंत्रासिस्वदोषेणहकर्हिचित् ॥ यदिकिंचिच्छ्रुतंतेस्तिसर्वंकृतमनर्थकं ॥ ६४ ॥ इदमन्यत्तृतीयंतेभावस्पर्शविघातकं॥ दुष्टायालक्ष्यतेलिंगंविवृण्वत्याप्रकाशितं ॥ ६५ ॥ नमय्येवाभिसंधिस्तेजयैषिण्याजयेकृतः ॥ येयंमत्परिषत्कृत्स्नाजेतुमिच्छसितामपि ॥ ६६ ॥ तथार्हतस्ततश्चत्वंदृष्टिंस्वांप्रतिमुंचसि॥ मत्पक्षप्रतिघातायस्वपक्षोद्भावनाय च॥ ६७॥ सास्वेनामर्षजेनत्वमृद्धिमोहेनमोहिता॥ भूयःसृजसियोगांस्त्वंविषामृतमिवैकतां ॥ ६८॥ इच्छतोरत्रयोलाभःस्त्रीपुंसोरमृतोपमः ॥ अलाभश्चाविरक्तस्यसोक्दिोषोविषोपमः॥ ६९ ॥ मास्प्राक्षीःसाधुजानीष्वस्वशास्त्रमनुपालय॥ कृतेयंहिविजिज्ञासामुक्तोनेतित्वयामम ॥ ७० ॥एतत्सर्वंप्रतिच्छन्नंमयिनार्हसिगूहितुं॥सायदित्वंस्वकार्येणयद्यन्यस्यमहीपतेः॥तत्त्वंसत्रप्रतिच्छन्नामयिनार्हसिगूहितुं॥ ७१ ॥ नराजानंमृषागच्छेन्नद्विजातिंकथंचन॥ नस्त्रियंस्त्रीगुणोपेतांहन्युर्ह्येतेमृषागताः॥ ७२ ॥ राज्ञांहिबलमैश्वर्यंब्रह्मब्रह्मविदांबलं॥ रूपयौवनसौभाग्यंस्त्रीणांबलमनुत्तमं॥ ७३॥ अतएतैर्बलैरेवबलिनःस्वार्थमिच्छता॥ आर्जवेनाभिगंतव्याविनाशायह्यनार्जवं॥ ७४ ॥ सात्वंजातिंश्रुतंवृत्तंभावंप्रकृतिमात्मनः ॥ कृत्यमागमनेचैववक्तुमर्हसितत्त्वतः॥ ७५ ॥ भीष्मउवाच इत्येतैरसुखैर्वाक्यैरयुक्तैरसमंजसैः॥ प्रत्यादिष्टानरेंद्रेणसुलभानव्यकंपत ॥ ७६ ॥ उक्तवाक्येतुनृपतौसुलभाचारुदर्शना॥ ततश्चारुतरंवाक्यंप्रचक्रामाथभाषितुं॥ ७७॥ सुलभोवाच नवभिर्नवभिश्चैवदोषैर्वाग्बुद्धिदूषणैः॥ अपेतमुपपन्नार्थमष्टादशगुणान्वितं॥ ७८॥

सौक्ष्म्यंसंशयस्य विषयीभूतंपदादि संदिग्धार्थत्वमित्यर्थः सांख्यंपूर्वपक्षेसिद्धांतेचगुणदोषसंख्यानं क्रमःसंख्यातानांगुणदोषाणांबलाबल विचारणं विनिर्णयःसिद्धांतः प्रयोजनंअनुष्ठानं एतानिपंचसमुच्चितानि वाक्यंशब्दाख्यंप्रमाणमित्यर्थः ॥ ७९ ॥ स्वलक्षणंव्यावर्तकंधर्मवचनं तच्चविषयभेदाच्चतुर्धा पदतोवाक्यतःपदार्थतोवाक्यार्थतइति एतेषामुदाहरणान्यनुपदमेववक्ष्यंते॥ ८० ॥ ज्ञानमिति यत्रविषयवा

सौक्ष्म्यंसांख्यक्रमौचोभौनिर्णयःसप्रयोजनः॥ पंचैतान्यर्थजातानिवाक्यमित्युच्यतेनृप ॥ ७९॥ एषामेकैकशोर्थानांसौक्ष्म्यादीनांस्वलक्षणं॥ शृणुसंसार्यमाणानांपदार्थपदवाक्यतः॥ ८०॥ज्ञानंज्ञेयेषुभिन्नेषुयदाभेदेनवर्तते॥ यत्राधिवासिनीबुद्धिस्तत्सौक्ष्म्यमितिवर्तते॥८१॥ दोषाणांचगुणानांचप्रमाणंप्रविभागतः॥ कंचिदर्थमभिप्रेत्यसासंख्येत्युपधार्यतां॥८२॥इदंपूर्वमिदंपश्चाद्वक्तव्यंयद्विवक्षितं॥क्रमयोगंतमप्याहुर्वाक्यंवाक्यविदोजनाः॥८३॥ धर्मकामार्थमोक्षेषुप्रतिज्ञायविशेषतः॥इदंतदितिवाक्यांतेप्रोच्यतेसविनिर्णयः॥८४॥इच्छाद्वेषभवैर्दुःखैःप्रकर्षोयत्रजायते॥ तत्रयानृपतेवृत्तिस्तत्प्रयोजनमिष्यते॥ ८५॥

क्येज्ञेयेषुवाक्यप्रमेयतयाउपस्थितेषुभिन्नेषुअनेकेषुअर्थेषुसत्सुयदाज्ञानंबुद्धिर्भेदेननिर्णयमप्राप्नुवतीअधिवासिनीअनेककोटिस्पर्शिनीवर्ततेतत्सौक्ष्म्यंवाक्यस्यदुर्ज्ञेयत्वमित्युच्यते ॥ ८१ ॥ क्वचित्पूर्वपक्षेसिद्धांतेवासंमतंकंचिदभिमतमर्थं ॥ ८२ ॥ इदमिति संख्यातानांगुणानांदोषाणांचमध्येइदंपूर्वंवक्तव्यंइदंपश्चाद्विवक्षितमितिबलाबलविचारःक्रमः ॥८३॥ वाक्यांतेवाक्यार्थविचारांते प्रोच्यतेप्रकर्षेणयुक्तिमत्तयाउच्यतेसनिर्णयः ॥ ८४ ॥ प्रयोजनंलक्षयति इच्छेति तत्रइच्छाप्रभवंदुःखंयत्रविषयेजायतेइदमवश्यंकर्तव्यमित्यौत्सुक्यंद्वेषभवंदुःखंइदमवश्यंत्याज्यमित्यसह्यत्वं तत्रयाप्रवृत्तिरूपानिवृत्तिरूपावावृत्तिःसाप्रयोजनंनाम ॥ ८५ ॥

एकार्थसमवेतानिएकस्मिन्नर्थेपर्यवसितानि वाक्यमितिपंचांगंवाक्यंममवचनान्निश्विनु सौक्ष्म्यादीनामुदाहरणानितु तत्रपदतःसौक्ष्म्यादेरुदाहरणंवायव्यंश्वेतमालभेतभूतिकामइतिविधायाम्नायतेवायुर्वैक्षे पिष्ठादेवतावायुमेवस्वेनभागधेयेनोपधावतिसएवैनंभूतिंगमयतीतिकिंवायुर्वाइत्यादीनिपदानिसमिधोयजतितनूनपातंजयतीत्यादिपदकदंबवत्कंचिदर्थंविधायप्रधानवाक्येनएकवाक्यतांप्रतिपद्यंतेउतसंभू यप्राशस्त्यमात्रंश्वेतालंभस्यार्थंलक्षयंति एतत्सौक्ष्म्यं अविशिष्टस्तुवाक्यार्थइतिन्यायेनतेषांप्रतीयमानस्यार्थस्य अपलपितुमशक्यत्वात्समिदादिवाक्यवत्स्वार्थपर्यवसानंप्राप्यैवमहावाक्येनैकवाक्यतांलभंते. इतिपूर्वपक्षेगुणः सिद्धांतेदोषः तथासर्वस्याम्नायस्यप्रयोजनवदर्थपर्यवसायित्वात्वायोःशीघ्रगामित्वादिप्रतिपादनेशास्त्रस्यप्रवृत्तिनिवृत्तिकरत्वायोगात्आनर्थक्यलक्षणाप्रामाण्याद्वरंविधेयार्थप्राशस्त्यस मर्पणेनार्थवत्त्वमितिसिद्धांतेगुणाःपूर्वपक्षेदोषाश्च एतत्सांख्यं अत्रैवक्रमाख्यंपूर्वोत्तरपक्षयोर्बलाबलमुन्नेयं पूर्वपक्षेआनर्थक्यात् दुर्बलत्वंसिद्धांतेऽर्थवत्त्वात्प्राबल्यमिति इतएवनिर्णयः अर्थवादानांप्रयाजादि वाक्यानामिवप्रधानविधिनावाक्यैकवाक्यतानास्तिअपितुपदैकवाक्यतैवेति तस्माद्वायुर्वाइत्यादिकमेवपदंअविधायकं अतःप्रशीघ्रगामिदेवताकंकर्मशीघ्रफलदमितिस्तुतिःसिद्धांतेफलं पूर्वपक्षेतुयतोवायुः क्षेपिष्ठातिशयेनक्षिप्रगामिनीदेवतेतिस्वयमपिधावनंकर्तव्यमिति इदंपदैकत्वानेकत्वेसौक्ष्म्यादिकं वाक्यैकत्वानेकत्वेतुवैश्वानरंद्वादशकपालंनिर्वपेत्पुत्रेजातेयदष्टाकपालोभवत्यष्टाक्षरागायत्रीत्यादौसंशयः

तान्येतानियथोक्तानिसौक्ष्म्यादीनिजनाधिप ॥ एकार्थसमवेतानिवाक्यंममनिशामय ॥ ८६ ॥

किंद्वादशकपालेएवअष्टाकपालत्वादिर्वैकल्पिकोगुणविधिरुततस्यैवावयवद्वारास्तुतिरिति तत्रउत्पत्तिशिष्टद्वादशत्वावरुद्धेउत्पन्नशिष्टानांअष्टत्वादीनांनिवेशायोगात् संभवत्येकवाक्यत्वेवाक्यभेदोहिनेष्यत इतिन्यायेनपुत्रेजातेइत्युपक्रम्ययस्मिन्जातएतामिष्टिंनिर्वपतीत्युपसंहारेणउपक्रमोपसंहारयोरैकरूप्यान्नात्रवाक्यभेदेदोषापत्त्यागुणविधानंकर्तुंशक्यमिति अत्रापिपूर्ववत्सौक्ष्म्यादिकंद्रष्टव्यं तथापदार्थेसौ क्ष्म्यादि इंद्रियेभ्यःपराह्यर्थाअर्थेभ्यश्चपरंमनः मनसस्तुपराबुद्धिर्बुद्धेरात्मामहान्परः महतःपरमव्यक्तमित्यत्राव्यक्तपदेनसांख्याभिमतंप्रधानंग्राह्यंरूढेरितिपूर्वःपक्षः आत्मानंरथिनंविद्धिशरीरंरथमेवतु बु द्धिंतुसारथिंविद्धिमनःप्रग्रहमेवच इंद्रियाणिहयानाहुर्विषयांस्तेषुगोचरानितिरथरूपककल्पनायांयेश्रूयंतेइंद्रियादयस्तएवक्रमव्युत्क्रमाभ्यांप्रत्यभिज्ञायंतेततःपरिशेषादव्यक्तशब्देनसूक्ष्मंशरीरमितिसिद्धांतः त थावाक्यार्थेपिसौक्ष्म्यादिकंइंद्रेणप्रतर्दनंप्रत्युच्यतेप्राणोऽस्मिप्रज्ञात्मातंमामायुरमृतमित्युपास्स्वेतिकिमिहवक्ताइंद्रएवोपास्यःउतमुख्यःप्राणःश्रौतार्थलाभात् उतप्रज्ञात्मेतिविशेषणाज्जीवः उततद्यथापुरेषुनेमिर र्पितोनाभावराअर्पिताएवमस्मिन्प्राणेसर्वंसमर्पितमितिसर्वलयाधिष्ठानत्वोक्तेर्ब्रह्मवातत्रअन्यतमपरत्वमितिपूर्वःपक्षः वाक्यभेदस्यायुक्तत्वेनएकस्मिन्नर्थेवाक्यपर्यवसानावश्यकत्वाद्वितनमंब्रूहीतिप्रक्रमात्ब्र ह्मेतरस्यहिततमत्वायोगात् वक्त्रात्मोपदेशस्यवामदेववदहंमनुरभवंसूर्यश्चेतिप्रत्यक्तत्वानुसंधानपरत्वेब्रह्मपरत्वोपपत्तेः प्राणादिधर्मवैशिष्ट्येनापिब्रह्मोपास्तिसंभवादुदात्ततोपसंहाराच्चब्रह्मपरत्वमितिसिद्धां तइतिदिक् ॥ ८६ ॥

एवंसौक्ष्म्याद्यंगपंचकंसलक्षणंअंगिचवाक्यंसलक्षणमुक्त्वावाक्यगुणानाह उपेतार्थमितित्रिभिः अत्रालंकारिकैःश्लेषादयःशब्दगुणाश्चतुर्विंशतिःप्रतिपादिताः तेत्रशब्दांतरैःसंक्षेपेणचअंतर्भावेणचपंचद शप्रोक्ताः तत्रकेनशब्देनकोगुणउच्यतेकस्मिंश्चकोंतर्भवतितत्संक्षेपेणप्रकाश्यते तत्रश्लेषादयस्तावद्भोजेनप्रोक्ताः श्लेषः १ प्रसादः २ समता ३ माधुर्यं ४ सुकुमारता ५॥ अर्थव्यक्ति ६ स्त थाकांति ७ रुदारत्व ८ मुदात्तता ९॥ ओज १० स्तथान्यदौर्जित्यं ११ प्रेयान् १२ थसुशब्दता १३॥ तद्वत्समाधिः १४ सौक्ष्म्यं १५ चगांभीर्य १६ मथविस्तरः १७॥ संक्षेपः १८ संमितत्वंच १९ भाविकत्वं २० गतिस्तथा २१॥ रीति २२ रुक्ति २३ स्तथाप्रौढिरिति २४॥ श्लेषःसाम्यंकांतिरोजऔर्जित्यौदार्यरीतयः गतिश्चांतर्भवंत्यष्टौश्लक्ष्णेबंधगुणावने उपेतार्थंअर्थव्यक्तिःसंपूर्णवाक्यत्वरूपा १ अभिन्नार्थंअनानार्थं प्रसिद्धार्थपदत्वंप्रसादाख्यं २ न्यायवृत्तंश्लाघ्यैर्विशेषणैर्योगउदात्तताख्यः ३ नचाधिकंसंक्षिप्तं ४ नाश्लक्ष्णंश्लेषाद्यष्टगुणयुक्तं ५ नसंदिग्धंविविक्तपदतारूपमाधुर्यवत् ६ एतेष

उपेतार्थमभिन्नार्थंन्यायवृत्तंनचाधिकं ॥ नाश्लक्ष्णंनचसंदिग्धंवक्ष्यामिपरमंततः ॥ ८७॥
नगुर्वक्षरसंयुक्तंपराङ्मुखसुखंनच ॥ नानृतंनत्रिवर्गेणविरुद्धंनाप्यसंस्कृतं ॥ ८८॥

ट्वाक्यगुणाः ॥ ८७ ॥ अतःपरंनवपददोषास्तेपिविपर्ययेणवाक्यगुणाएवेतिनञ्संबंधाद्बोध्याः नगुर्वक्षरसंयुक्तं अनिष्ठुराक्षरप्रायंसुकुमाराख्यं निष्ठुराक्षरंतुशुष्कोवृक्षस्तिष्ठत्यग्रेएवमादि १ पराङ्मुखानांसु खकरंपाम्यं अश्लीलामंगलघृणावदर्थग्राम्यं इदंचनतथा अंतर्मुखमाह्यंसूक्ष्मार्थमित्यर्थः यथोक्तं अंतःसंजल्परूपत्वंशब्दानांसौक्ष्म्यमुच्यते उदाहृतंच केवलंदधतिकर्तृवाचिनःप्रत्ययानिहव्रजातुकर्म णि धावतःसृजतिसंवृशास्तयःस्तौतिरत्रविपरीतकारकइति २ अनृतंपुराणाद्यमूलकंमेघसंदेशादिवत् ततोन्यत्श्रुत्यादिमूलकतर्याप्रौढोक्तिरूपं ३ त्रिवर्गेणविरुद्धं असावनुपनीतोपिवेदानधिजगेगुरोरितिध र्मशास्त्रविरुद्धं कामोपभोगसाकल्यफलोराज्ञांमहीजयइत्यर्थशास्त्रविरुद्धं तवोत्तरोष्ठेबिंबोष्ठिदशनांकोविसजतइतिकामशास्त्रविरुद्धंच तदन्यत् श्रेयस्करंप्रेयःसंज्ञं असंस्कृतंदेश्यं तद्यथा गल्लौलावण्यतल्लौ नेलडहौमडहौभुजौ नेत्रेसेवाहकंदोहमोदायितसखेसखि तदन्यत् उक्तिसंज्ञंविशिष्टभणितिरूपं ॥ ८८ ॥

न्यूनंअसमर्थं असंगतंपदंयत्तदसमर्थमितिस्मृतं इदंतदन्यत्समर्थंविस्तररूपं ६ कष्टशब्दंछंदोव्याकरणदोषयुक्तंतदन्यत्सुशब्दतारूपं ७ विक्रमाभिहितंउदारत्वं नृत्यद्भिरिवपदैर्वाक्यरचनंगुणः नचेतिचका रात्पूर्वनकारानुवृत्तिः नकारद्वयेनौदार्याधिक्यंसूचितं तदन्यत्क्लिष्टं यथोक्तं दूरंयस्यार्थसंवित्तिःक्लिष्टंनेष्टंहितत्सतां उदाहृतंच विजितात्मभवद्वेषीत्यादि विनागरुत्मताजितइंद्रस्तस्यात्मभवोर्जुनस्तस्यद्वेषीक र्णइत्यर्थः ८ नशेषं शेषःपदांतराध्याहारः अनुकल्पोलक्षणातयायुक्तत्वं निष्कारणंनिष्प्रयोजनं अहेतुकंयुक्तिशून्यं अध्याहारलक्षणाफलयुक्त्यपेक्षमित्यर्थः यथाइषेत्वेतिवाक्यंछिनद्मीत्यध्याहारसा पेक्षं मित्रंप्रतिविषंभुंक्ष्वेतिवचनंशत्रुगृहेभोजननिषेधलक्षणार्थं एतच्च समाधिःसोन्यधर्माणांयदन्यत्रप्रकल्पनमित्यालंकारिकाणांगुणः तथापिवेदार्थमर्यादाविदांमतेऽयंदोषः प्रयोजनहीनंराजासौगच्छतो त्यादिनिर्युक्तिकं गोरपत्यंबलीवर्दस्तृणमत्तिमुखेनसइति एतैर्दोषैर्हीनंभाविकत्वादिगुणांतरयुक्तं तएतेनवशब्दानांगुणानवदोषाश्चतंत्रेणैवनञ्वद्भिःपदैर्दर्शिताः यद्यपिउपेतार्थमितिश्लोकेपिनञ्वंतिपदा निवर्ततेतथापितल्लक्ष्याणांदोषाणामेष्वेवांतर्भावान्नतत्रापितद्यर्थत्वंकल्पितं तथानिष्ठुराक्षरत्वादीनांदोषाणामपिगुणत्वंकेनचिन्निमित्तेनोच्यते यथा यच्छुनेविरसंकष्टंतस्यदुर्वचकादिषु गुणत्वमनुमन्यंतेसा

नन्यूनंकष्टशब्दंवाविक्रमाभिहितंनच ॥ नशेषमनुकल्पेननिष्कारणमहेतुकं ॥ ८९ ॥ कामात्क्रोधाद्भयाल्लोभाद्दैन्याच्चानार्यकात्तथा ॥ ह्रीतोनुक्रोशतोमाना न्नवक्ष्यामिकथंचन ॥ ९० ॥ वक्ताश्रोताचवाक्यंचयदात्वविकलंनृप ॥ सममेतिविवक्षायांतदासोर्थःप्रकाशते ॥ ९१ ॥ वक्तव्येतुयदावक्ताश्रोतारमवमन्य वै ॥ स्वार्थमाहपरार्थंतत्तदावाक्यंनरोहति ॥ ९२ ॥ अथयःस्वार्थमुत्सृज्यपरार्थंप्राहमानवः ॥ विशंकाजायतेतस्मिन्वाक्यंतदपिदोषवत् ॥ ९३ ॥ यस्तुवक्ताद्व योरर्थमविरुद्धंप्रभाषते ॥ श्रोतुश्चैवात्मनश्चैवसवक्तानेतरोनृप ॥ ९४ ॥ तदर्थवदिदंवाक्यंराजन्नेकमनाःशृणु ॥ यथाजतुचकाष्ठंचपांसवश्चोदबिंदवः ॥ ९५ ॥ संश्लिष्टानितथाराजन्प्राणिनामिहसंभवः ॥ शब्दःस्पर्शोरसोरूपंगंधःपंचेंद्रियाणिच ॥ ९६ ॥

नुप्रासस्यस्फुरयइति भ्राष्ट्रास्त्वाष्ट्रारिराष्ट्रेनभाष्ट्रेनादंष्ट्रिणोजनाः धार्तराष्ट्राःसुराष्ट्रेनमहाराष्ट्रेचनोष्ट्रिणइत्यादिपंथांतरेद्रष्टव्यं मोक्षकथाव्यवधायकत्वाच्चनैतत्प्रपंचितं तदेतदभिप्रेत्योक्तंनववाग्दोषाअष्टादशवाचो गुणाइति ॥ ८९ ॥ नवबुद्धिदोषानाह कामादिति अनार्यकात्दर्पात् ह्रीतःत्रपातः अनुक्रोशतःकृपातः ॥ ९० ॥ वाक्यगुणानुक्त्वावक्तृगुणानाह वक्तेति अविकलंअव्ययंयथास्यात्तथाविवक्षायांतत्त्व निर्णयार्थायांकथायांसमंसिद्धांताविरोधेनयदाएतित्रिविशतितदासःविवक्षितार्थःप्रकाशते नतुउभयोरप्युत्पथगामित्वे ॥ ९१ ॥ तयोरेवस्वस्वपक्षाग्रहेऽर्थनिर्णयोनभवतीत्याह वक्तव्येइति स्वार्थंस्वेनपरिगृ हीतमर्थंपरार्थंउत्कृष्टमर्थं यदारोहतिदृढ्यारूढंभवति ॥ ९२ ॥ विशंकाभ्रमविप्रलंभकत्वादिबुद्धिरूपा ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ जडाद्देहेंद्रियादेर्वामदेववदात्मानंपृथक्पश्यंतीसुलभाप्राणिनांचिदचित्संघातात्मनां जीवानांसंबंधीकेवलश्चिदंशआकाशवत्त्वयिमयिचएकोवाङ्मनसातीतश्चेतिनप्रष्टव्यएवंअचिदंशोपिकाष्ठलोष्ठसमःस्वदेहवत्सुतरांनप्रष्टव्यइत्याह यथेत्यादिना ॥ ९५ ॥ ९६ ॥

आत्मानंशब्दाद्यात्मकवियदादिसंघातं पृथगात्मानःनानारूपाःसंतः जतुकाष्ठंबालक्रीडनकं यथापृथगात्मनीजतुकाष्ठेसंश्रयतोनचताभ्यामन्यत्तस्यरूपंगृह्यतेतद्वदिहापीत्यर्थः एषांव्यस्तानांसंहतानांवाचो दनाकोसीतिवदेत्येवंरूपाप्रेरणानास्त्यचेतनत्वादित्याह नचेति ॥ ९७ ॥ व्यस्तानामचेतनत्वंपरस्यस्वस्यचाज्ञानादित्याह एकैकस्येति आत्मनिवर्तते चक्षुर्वत्स्वस्यरूपंनजानातीत्यर्थः ॥ ९८ ॥ अज्ञानेहेतु माह तथेति संघातादन्यस्तत्प्रकाशकोदृष्टोघटादिवत्सूर्यः नचैतेसंघातात्पृथग्दृश्यंतेऽतोऽप्रकाशात्मत्वादात्मानंपरस्परमन्यंचनप्रकाशयंतीत्यर्थः संभूयाप्येतेनजानंतीत्याह प्रश्लिष्टमिति प्रश्लिष्टंयथास्यात्त था संश्लेषंप्राप्यापीत्यर्थः ॥ ९९ ॥ ननुचक्षुराद्योपिदेहाश्रिताःसंतोघटादीन्सूर्यादिवत्प्रकाशयंत्येवेत्याह बाह्यानिति यथाचक्षुःस्वापेक्षयाबाह्यमालोकंघटप्रकाशार्थमपेक्षतेनैवंसूर्यइतितस्यैवप्रकाशकत्वं नबाह्यापेक्षस्यचक्षुषइत्यर्थः बाह्यानेवाह रूपमिति यथारूपंआलोकश्चतद्वच्चक्षुरपिसहकार्येवनतुप्रकाशकमितिभावः ॥ १०० ॥ ननुबाह्यत्वंप्रयोजकंयथासूर्यश्चक्षुरपेक्षोपिनाप्रकाशकएवंचक्षुःसूर्यापेक्ष मपीत्याशंक्याह ज्ञानेति ज्ञानंप्रकाशोज्ञेयंरूपादितयोरंतरालेचक्षुरपेक्षयाऽपरोमनोनामगुणोस्ति ॥ १०१ ॥ तत्सत्त्वेमानमाह विचारयतीति निश्चयनिमित्तंचक्षुर्निमीलनेपियेनकरणेनायंभोक्तासाध्वसा

पृथगात्मानआत्मानंसंश्लिष्टाजतुकाष्ठवत् ॥ नचैषांचोदनाकाचिदस्तीत्येषविनिश्चयः ॥९७॥ एकैकस्येहविज्ञानंनास्त्यात्मनितथापरे ॥ नवेदचक्षुश्चक्षुष्ट्वं श्रोत्रंनात्मनिवर्तते ॥९८॥ तथैवव्यभिचारेणनवर्ततेपरस्परं ॥ प्रश्लिष्टंचनजानंतियथापङ्गवपांसवः ॥ ९९ ॥ बाह्यानन्यानपेक्षंतेगुणांस्तानपिमेशृणु ॥ रूपं चक्षुःप्रकाशश्चदर्शनेहेतवस्त्रयः ॥ १०० ॥ यथैवात्रतथान्येषुज्ञानज्ञेयेषुहेतवः ॥ ज्ञानज्ञेयांतरेतस्मिन्मनोनामापरोगुणः ॥ १०१ ॥ विचारयतियेनायंनिश्च येसाध्वसाधुनी ॥ द्वादशस्त्वपरस्तत्रबुद्धिर्नामगुणःस्मृतः ॥ येनसंशयपूर्वेषुबोद्धव्येषुव्यवस्यति ॥ १०२ ॥ अथद्वादशकेतस्मिन्सत्त्वंनामापरोगुणः ॥ महासत्त्वो ल्पसत्त्वोवाजंतुर्येनानुमीयते ॥ ३ ॥ अहंकर्तेतिचाप्यन्योगुणस्तत्रचतुर्दशः ॥ ममायमितियेनायंमन्यतेनममेतिच ॥ ४ ॥ अथपंचदशोराजन्गुणस्तत्रापरः स्मृतः ॥ पृथक्कलासमूहस्यसामग्र्यंतदिहोच्यते ॥ १०५ ॥

धुनीविचारयतितन्मनः बाह्यानपेक्षप्रकाशकत्वमेवस्वप्रकाशत्वंतच्चदृष्टांतेसूर्येएवास्तिनचक्षुषि तस्यसूर्यापेक्षत्वात् नापिमनसितस्यापिघटादौचक्षुराद्यपेक्षत्वात् अतःसुस्थितमिदंस्वप्रकाशत्वलक्षणं अस्यल क्षणस्यबुद्ध्यादिष्वपिसद्भावंवारयितुंतेषामपिबाह्यापेक्षत्वमाह द्वादशस्त्वित्यादिना ॥ १०२ ॥ संशयपूर्वेषुबुद्धिःस्वकार्येनिश्चयेकर्तव्येस्वस्माद्बाह्यंसंशयात्मकंमनोऽपेक्षतेइत्यर्थः व्यवस्यतिनिश्चिनोतिभूतेंद्रि यमनांस्यपेक्ष्यबुद्धेर्द्वादशत्वं बुद्धिद्रव्यस्योपादानंसत्त्वं तस्यरजस्तमोभ्यामत्यंताभिभवेमध्यत्वंकिंचिदभिभवेमहत्त्वं तस्याल्पत्वादिकंदेहात्मकर्त्रात्मासंगचिदात्मादिनिश्चयद्वारानुमीयतेज्ञायते अक्षरार्थः स्पष्टः ॥ ३ ॥ अहंकर्तेति येनसत्त्वेनअहंकर्ताममायंनिश्चयइतिमन्यतेसतत्रसत्त्वेचतुर्दशोगुणः सत्त्वमपेक्ष्यबुद्धिनिश्चयप्रकाशकोऽहमर्थेपिबाह्यानपेक्षप्रकाशकत्वलक्षणंस्वप्रकाशत्वंनास्तीत्यर्थः ॥ ४ ॥ क लाःप्राणाच्छ्रद्धांखंवायुर्ज्योतिरापःपृथिवींद्रियंमनोन्नंअन्नाद्वीर्यंतपोमंत्राःकर्मलोकेषुनामचेतिश्रुत्युक्ताःषोडशतासांसमूहस्यसामग्र्यंवासनात्मकंजगदहंकर्तर्यस्ति यथोक्तंवासिष्ठे यत्राहंत्वंजगत्तत्रपूर्वमा गत्यतिष्ठति त्रसरेणूदरेपीद्धोस्पष्टत्रिभुवनत्रयमिति वासनाप्यहंकारद्वारास्वकार्यंजगत्प्रकाशयंतीतिनस्वप्रकाशेत्यर्थः ॥ १०५ ॥

गुणइति तत्रवासनायांतदुपादानभूतोगुणः त्रिगुणात्मत्वात्संघातइवजगदंकुरबीजभूतोऽविद्यासंज्ञकोगुणःषोडशोस्ति सुषुप्तारव्यंतमोऽज्ञानंयद्बीजंस्वप्नबोधयोरितिस्मृतेःसौषुप्ताज्ञानंस्यसंहतत्वेनाभासमानत्वा तूसंघातेपिलौकिकानुभवापेक्षा संहतत्वविवक्षयाइवशब्दः तत्रअकस्मादपरित्यक्तपूर्वापरक्विचारणं यदादानंपदार्थस्यवासनासाप्रकीर्तितेतिवासिष्ठोक्तोक्तलक्षणवासनाद्वारासौषुप्ताविद्यापिंअहमर्थंजनय तीतिनतस्यामपिबाह्यनपेक्षप्रकाशकत्वमस्तीतिनासावपिस्वप्रकाशा तथायस्मिन्षोडशेसौषुप्ताज्ञानेप्रकृतिःमायाव्यक्तिस्तत्प्रकाशइत्येतौद्वौगुणौआश्रितौकल्पितरजतेइवशुक्तौइदमंशः मायाशबलेब्रह्मण्ये वसौषुप्ताज्ञानमध्यस्तमित्यर्थः अतएवसौषुप्तंप्रकृत्यनदीयपारमार्थिकरूपापेक्षयाएषसर्वेश्वरएषसर्वज्ञइत्यादिमांडूक्येतस्येश्वरत्वंसमाम्नातं विवक्षाभेदाज्जीवमप्येनंवदंति यदाहुर्वांज्ञाअपिजीवस्यदेहाभिमा नलयेसार्वज्ञ्यमस्तीति मणिद्रुतवहतारासोमसूर्यादयोपिक्षितिविषयमिहाल्पंबाह्यमुद्योतयंति सहजलयसमुत्थंद्योतयेज्ज्योतिरंतस्त्रिभुवनमपिसूक्ष्मस्थूलभेदंक्रमेणेति एतयोश्चप्रकृतिव्यक्त्योर्गुणत्वंदृश्यत्वादेव तथाहि दर्पणेनमुखमिवप्रकृत्याचिदात्मादृश्यतेचंद्रेणराहुरिवचिदात्मनाप्रकृतिःप्रकाश्यते अतोयद्यस्यसाधकंतत्तत्तआंतरमित्यनुगमात् एतयोःपरस्परापेक्षयाबाह्यत्वात् स्वस्वकार्यप्रकाशेपरस्परापेक्षत्वाच्च

गुणस्त्वेवंपरस्तत्रसंघातइवषोडशः ॥ प्रकृतिर्व्यक्तिरित्येतौगुणौयस्मिन्समाश्रितौ ॥ ६ ॥ सुखासुखेजरामृत्यूलाभालाभौप्रियाप्रिये ॥ इतिचैकोनविंशोयं द्वंद्वयोगइतिस्मृतः ॥ ७ ॥ ऊर्ध्वंचैकोनविंशत्याकालोनामापरोगुणः ॥ इतीमंविद्धिविंशत्याभूतानांप्रभवाप्ययं ॥ ८ ॥ विंशकश्चैषसंघातोमहाभूतानिपंचच ॥ सदसद्भावयोगौतुगुणावन्यौप्रकाशकौ ॥ ९ ॥ इत्येवंविंशकश्चैवगुणाःसप्तचयेस्मृताः ॥ विधिःशुक्रंबलंचेतित्रयएतेगुणाःपरे ॥ १० ॥ विंशतिर्दशचैवंहिगुणाः संख्यानतःस्मृताः ॥ समग्रायत्रवर्ततेतच्छरीरमितिस्मृतं ॥ ११ ॥ अव्यक्तंप्रकृतिंत्वासांकलानांकश्चिदिच्छति ॥ व्यक्तंचासांतथाचान्यःस्थूलदर्शीप्रपश्यति ॥ १२ ॥ अव्यक्तंयदिवाव्यक्तंद्वयीमथचतुष्टयीं ॥ प्रकृतिंसर्वभूतानांपश्यंत्यध्यात्मचिंतकाः ॥ ११३ ॥

नद्वयोरपिबाह्यानपेक्षप्रकाशकत्वलक्षणंस्वप्रकाशकत्वमस्तीतिप्रकृतेर्निष्कृष्टश्चेतनःस्वप्रकाशइतिभावः ॥ ६ ॥ तत्रप्रकृतिकार्यमाह सुखेति ॥ ७ ॥ व्यक्तिकार्यमाह ऊर्ध्वमिति कालःअविद्याख्यःषोडशो गुणउक्तः तदुपाधिर्जीवःकालसंज्ञः तस्यसदसद्वासनामयत्वात्कृतत्रेतादिकालरूपत्वंप्रागुक्तंनप्रस्मर्तव्यं विंशत्यासंख्यातं ॥ ८ ॥ महाभूतानिदेहारंभकांशव्यतिरिक्तानि सद्भावयोगःइहघटोस्तीत्यादिर्व्यपदे शः असद्भावयोगःइहघटोनास्तीत्यादिर्व्यपदेशः यद्वाप्रमाभ्रमविषयौसदसद्भावयोगौज्ञेयौ ॥ ९ ॥ विधिःवासनाबीजभूतौधर्माधर्मौ शुक्रंवासनोद्बोधकःसंस्कारः बलंवासनाविषयप्राप्त्यनुकूलोयत्नः संघातधर्मत्वेनएतेषांपृथग्ग्रहणं ॥ १० ॥ विंशतिर्दशचेतित्रिंशत्संघातःशरीरं ॥ ११ ॥ अस्यत्रिंशकस्योत्पत्तौमतांतराण्याह अव्यक्तमिति अव्यक्तंप्रधानं प्रकृतिमुपादानं कलानांत्रिंशत्संख्यानां कश्चि न्निरीश्वरसांख्यः व्यक्तंपरमाणवः चकारात्अव्यक्तंकालादृष्टेश्वरादि स्थूलदर्शीकणादादिः ॥ १२ ॥ अव्यक्तंकापिलाः व्यक्तंचतुर्विधाःपरमाणवएवेतिचार्वाकाः द्वयींकाणादाः चतुष्टयींव्यवहारेस्वय मभ्युपगतांजीवेशौस्वस्योपाधियुतौपश्यंतिदृत्त्याविषयीकुर्वंति इदंसर्वमप्यस्माकमध्यात्मविदामविरुद्धं व्यावहारिकेष्वर्थेष्वतात्त्विकेषुनातीवाभिनिवेष्टव्यमित्याशयः ॥ ११३ ॥

कतर्थ्यभिनिवेष्टव्यमत आह येयमिति इयमितिप्रत्यक्षेनाभिनीयदर्शयति प्रकृतिरधिष्ठानमात्रत्वेनोपादानं अव्यक्तात्रिशकवत्दृश्यानगृहीता अदृष्टोद्रष्टेत्यादिश्रुतेर्वाङ्मनसातीतत्वात् कलाभिरुक्ताभिरेवत्रिशत्संख्याभिः इत्थंभावेतृतीया माययाकलात्मनाव्यक्ततांदृश्यतांगतेत्यर्थः याचनिष्कलाबाह्यानपेक्षप्रकाशकतयासूर्यवत्त्रिशकादन्यास्वयंज्योतिःसैवत्वंचाहंचान्येचस्मः सर्वेषांप्रत्यग्भूतआत्मेत्यर्थः घटमणिकमल्लिका*द्याकाशानामिवोपाधिप्रतिसंधानंमंतरेणभेदस्याविभाव्यमानत्वात्सर्वेषामस्माकंतन्मात्रत्वमितिभावः नन्वस्यापिमुकुरमुखवद्बाह्यापेक्षप्रकाशत्वमुक्तं न प्रतिबिंबस्यैवस्वप्रकाशोनत्वस्येतिदिक् ॥ १४ ॥ एवंचिदंशाभिप्रायेणकासीत्यादिप्रश्नानुपपत्तिमुक्त्वाजडांशाभिप्रायेणापितामाह बिंद्विति बिंदुन्यासोरेतःसेकःततःशुक्रशोणितसंयोगाद्भवंतिताः निपातेनमिश्रणेन कललंपरस्परावििक्तं ॥

येयंप्रकृतिरव्यक्ताकलाभिर्व्यक्ततांगता ॥ अहंचत्वंचराजेंद्रयेचाप्यन्येशरीरिणः ॥१४॥ बिंदुन्यासादयोवस्थाःशुक्रशोणितसंभवाः ॥ यासामेवनिपातेनकललंनामजायते ॥ १५ ॥ कललाद्बुद्बुदोत्पत्तिःपेशीचबुद्बुदात्स्मृता ॥ पेश्यास्त्वंगाभिनिर्वृत्तिर्नखरोमाणिचांगतः ॥ १६ ॥ संपूर्णेनवमेमासिजंतोर्जातस्यमैथिल ॥ जायतेनामरूपत्वंस्त्रीपुमान्वेतिलिंगतः ॥१७॥ जातमात्रंतुतद्रूपंदृष्ट्वाताघ्रनखांगुलि ॥ कौमाररूपमापन्नंरूपतोनोपलभ्यते ॥ १८ ॥ कौमाराद्यौवनंचापिस्थाविर्यंचापियौवनात् ॥ अनेनक्रमयोगेनपूर्वंपूर्वंनलभ्यते ॥१९॥ कलानांपृथगर्थानांप्रतिभेदःक्षणेक्षणे ॥ वर्त्ततेसर्वभूतेषुसौक्ष्म्यात्तुनविभाव्यते ॥२०॥ नचैषामत्ययोराजन्लक्ष्यतेप्रभवोनच ॥ अवस्थायामवस्थायांदीपस्येवार्चिषोगतिः ॥ २१ ॥ तस्याप्येवंप्रभावस्यसदश्वस्येवधावतः ॥ अजस्रंसर्वलोकस्यकःकुतोवानवाकुतः ॥२२॥ कस्येदंकस्यवानेदंकुतोवेदंनवाकुतः ॥ संबंधःकोस्तिभूतानांस्वैरप्यवयवैरिह ॥२३॥ यथादित्यान्मणेश्चापिवीरुद्भ्यश्चैवपावकः ॥ जायंत्येवंसमुदयात्कलानामिवजंतवः ॥ २४ ॥ आत्मन्येवात्मनात्मानंयथात्वमनुपश्यसि ॥ एवमेवात्मनात्मानंयथात्वमनुपश्यसि ॥ एवमेवात्मनात्मानमन्यस्मिन्किंनपश्यसि ॥ २५ ॥ यद्यात्मनिपरस्मिंश्चसमतामध्यवस्यसि ॥ अथमांकासिकस्येतिकिमर्थमनुपृच्छसि ॥ २६ ॥ इदंमेस्यादिदंनेतिद्वंद्वैर्मुक्तस्यमैथिल ॥ कासिकस्यकुतोवेतिवचनैःकिंप्रयोजनं ॥ २७ ॥

॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ कलानांपरिणामवतीनांपृथगर्थानांरूपादिप्रकाशार्थानांप्रतिभेदोरूपभेदः ॥ २० ॥ सौक्ष्म्यादित्येवविवृणोति नचेति ॥ २१ ॥ एवंपरिणामभेदान्द्रव्यभेदमुपेत्यप्रश्नोत्तरक्षणयोर्देहभेदात्कासिकस्यासीतिप्रश्नस्यानुपपत्तिमुक्त्वादेहस्यानित्यत्वादपितदयोगमाह तस्येति ॥ २२ ॥ २३ ॥ आदित्यात्सूर्यकांतेन मणेर्लोहसंबंधात् वीरुद्भ्योमंथनादिना कलानांसमुदयात् इवशब्दोनर्थकःपादपूरणार्थः ॥ २४ ॥ आत्मनीतिसार्धश्लोकः आत्मनिदेहे आत्मानंदेहं आत्मानंनिष्कलं देहात्मवन्निष्कलात्मानमपियद्यसंदिग्धंपश्यसितर्हित्वल्लिङ्गस्त्वं ऐकात्म्यविस्त्वात् अन्यस्मिन्नपिदेहेनिष्कलमेवकुतोनपश्यसीत्यर्थः देहात्मज्ञानवत्ज्ञानंदेहात्मज्ञानबाधकं ज्ञानंयस्यभवेदत्रंसनेच्छन्नपिमुच्यतइतिदेहज्ञानदृष्टांतःशुद्धज्ञानेस्तितमज्ञात्वाकेचिदिहमध्यममर्धंनपठंति ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

* मल्लिकातृणशून्येपिमीनमृत्पात्रभेदयोरितिमेदिनी

कृतवानुउचितक्रियावान् भावेनिष्ठा ॥ २८ ॥ धर्मोर्थःकामइत्यसंकीर्णास्त्रयः धर्मार्थयोर्धर्मकामयोःकामार्थयोश्चेतिसंकीर्णाद्विकास्त्रयःधर्मार्थकामानांत्रिसंकीर्णस्त्रिकएकइतिसप्तधा त्रिवर्गासक्तोनमुच्य तइत्यर्थः ॥ २९ ॥ ३० ॥ अविरक्तस्यअपथ्यशीलस्य ॥३१॥ तानीति संगस्थानानिरुयादीनिआत्मन्येवःसंपश्येत्नतुबहिः आत्मक्रीडआत्मरतिश्चयःसएवमुक्तइत्यर्थः ॥ ३२ ॥ चतुर्ष्वंगेषुशयनोपभो गभोजनाच्छादनेषुप्रवृत्तानिसंगस्थानानिपृथिव्यादीनि ॥ ३३ ॥ यदुक्तंप्रवेशस्तेकुतःकेनममराज्येपुरेपिवेतितत्रतवपुरादिनासंबंधएवनास्तीत्याह यइमामिति पृथ्वीपतिःपुरेस्तीतिपृथ्वीव्यर्थापुरेशोगृहेस्ती

रिपौमित्रेथमध्यस्थेविजयेसंधिविग्रहे॥ कृतवान्योमहीपालःकिंतस्मिन्मुक्तलक्षणं ॥ २८ ॥ त्रिवर्गसप्तधाव्यक्तंयोनवेदेहकर्मसु ॥ संगवान्यस्त्रिवर्गेणकिंत स्मिन्मुक्तलक्षणं ॥ २९॥ प्रियेवाप्यप्रियेवापिदुर्बलेबलवत्यपि॥ यस्यनास्तिसमंचक्षुःकिंतस्मिन्मुक्तलक्षणं ॥३०॥ तदयुक्तस्यतेमोक्षेयोऽभिमानोभवेन्नृप॥ सुहृद्भिःसन्निवार्यस्तेऽविरक्तस्यवभेषजं ॥ ३१ ॥ तानितानितुसंचिंत्यसंगस्थानान्यरिंदम॥ आत्मनात्मनिसंपश्येत्किमन्यन्मुक्तलक्षणं॥ ३२॥ इमान्यन्यानि सूक्ष्माणिमोक्षमाश्रित्यकानिचित्॥ चतुरंगप्रवृत्तानिसंगस्थानानिमेशृणु॥ ३३॥ यइमांपृथिवींकृत्स्नामेकच्छत्रांप्रशास्तिहे॥ एकएवसवैराजापुरमध्याव सत्युत ॥ ३४॥ तत्पुरेचैकमेवास्यगृहंयदधितिष्ठति॥ गृहेशयनमप्येकंनिशायांयत्रलीयते॥ ३५॥ शय्यार्धंतस्यचाप्यत्रस्त्रीपूर्वमधितिष्ठति॥ तदनेनप्रसंगे नफलेनैवेहयुज्यते॥३६॥एवमेवोपभोगेषुभोजनाच्छादनेषुच॥ गुणेषुपरिमेयेषुनिग्रहानुग्रहंप्रति॥३७॥ परतंत्रःसदाराजास्वल्पेष्वपिप्रसज्जते॥ संधिविग्र हयोगेचकुतोराज्ञःस्वतंत्रता ॥ ३८॥ स्त्रीपुक्रीडाविहारेषुनित्यमस्यास्वतंत्रता ॥ मंत्रेचामात्यसमितौकुतस्तस्यस्वतंत्रता॥ ३९॥ यदात्वाज्ञापयत्यन्यांस्तत्रा स्योक्तास्वतंत्रता ॥ अवशःकार्यतेतत्रतस्मिंस्तस्मिन्क्षणेस्थितः ॥४०॥ स्वप्नकामोनलभतेस्वप्नुंकार्यार्थिभिर्जनैः॥ शयनेचाप्यनुज्ञातःसुप्तउत्थाप्यतेवशः ॥४१॥ स्नात्यालभपिबप्राशजुहुध्यग्नीन्यजेत्यपि॥ ब्रवीहिशृणुचापीतिविवशःकार्यतेपरैः॥४२॥ अभिगम्याभिगम्यैवंयाचंतेसततंनराः॥ नचाप्युत्सहतेदातुं वित्तरक्षीमहाजनान्॥ ४३॥ दानेकोपक्षयोप्यस्यवैरंचास्यप्रयच्छतः॥ क्षणेनास्योपवर्त्ततेदोषावैराग्यकारकाः ॥ ४४ ॥ प्राज्ञान्शूरांस्तथैवाढ्यानेकस्थान पिशंकते॥ भयमप्यभयेराज्ञोयैश्चनित्यमुपास्यते॥ ४५॥ तथाचैतेप्रदुष्यंतिराजन्येकीर्त्तितामया॥ तथैवास्यभयंतेभ्योजायतेपश्ययादृशं॥ ४६॥

तिपुरंव्यर्थंगृहेशोपिमंचेस्तीतिगृहंव्यर्थंमंचस्थोप्येकंदेशेस्तीतितदीयप्रदेशांतरंव्यर्थं अल्पेनैवनिर्वाहसिद्धेरधिकेममतामोहमात्रं यथोक्तं गोशतादपिगोक्षीरंप्रस्थंधान्यशतादपि प्रासादादपिखट्वार्धंशेषाःपर विभूतयइति ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

एवंराज्येदुःखान्युक्त्वायत्तत्रसुखंतत्सर्वेषामप्यस्तीत्याह स्वेस्वेइति ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ राज्याभिमानेतापोधिकइत्याह हतइति ॥ ४९ ॥ अमुक्तःनित्यसंबद्धः ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ कइति प्राप्यकोभि पद्येतनकोपीत्यर्थः अतउपशममेवलभेत्प्राप्नुयात् ॥ ५३ ॥ त्रिदंडविष्टंभोयथान्योन्याश्रयेणतिष्ठतिएवंमित्रादयःसप्त नात्रतेषांप्रधानगुणभावोस्तीत्यर्थः ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ तत्रउदयाद्वृद्धिक्षयस्थानाख्या

सर्वःस्वेस्वेगृहेराजासर्वःस्वेस्वेगृहेगृही ॥ निग्रहानुग्रहान्कुर्वंस्तुल्योजनकराजभिः ॥ ४७॥ पुत्रादारास्तथैवात्माकोशोमित्राणिसंचयाः ॥ परैःसाधारणात्येतैस्तैरेवास्यहेतुभिः ॥ ४८ ॥ हतोदेशःपुरंदग्धंप्रधानःकुंजरोमृतः ॥ लोकसाधारणेष्वेषुमिथ्याज्ञानेनतप्यते ॥ ४९॥ अमुक्तोमानसैर्दुःखैरिच्छाद्वेषभयोद्भवैः ॥ शिरोरोगादिभीरोगैस्तथैवाभिनियंतृभिः ॥ ५० ॥ द्वंद्वैस्तैस्तैरुपहतःसर्वतःपरिशंकितः ॥ बहुप्रत्यर्थिकंराज्यमुपास्तेगणयन्निशाः ॥ ५१ ॥ तदल्पसुखमत्यर्थंबहुदुःखमसारवत् ॥ तृणाग्निज्वलनप्रख्यंफेनबुद्बुदसंनिभं ॥ ५२ ॥ कोराज्यमभिपद्येतप्राप्यचोपशमंलभेत् ॥ ममेदमितियच्चेदंपुरंराष्ट्रंचमन्यसे ॥ ५३ ॥ बलंकोशममात्यांश्चकस्यैतानिनवानृप ॥ मित्रामात्यपुरंराष्ट्रंदंडःकोशोमहीपतिः ॥ ५४ ॥ सप्तांगस्यास्यराज्यस्यत्रिदंडस्येवतिष्ठतः ॥ अन्योन्यगुणयुक्तस्यकःकेनगुणतोधिकः ॥ ५५ ॥ तेषुतेषुहिकालेषुतत्तदंगंविशिष्यते ॥ येनयत्सिध्यतेकार्यंतत्प्राधान्यायकल्पते ॥ ५६ ॥ सप्तांगश्चैवसंघातस्त्रयश्चान्येनृपोत्तम ॥ संभूयदशवर्गोयंभुंक्तेराज्यंहिराजवत् ॥ यश्चराजामहोत्साहःक्षत्रधर्मरतोभवेत् ॥ ५७॥ सतुष्येद्दशभागेनततस्त्वन्योदशावरैः ॥ नास्त्यसाधारणोराजानास्तिराज्यमराजकं ॥ ५८ ॥ राज्येऽसतिकुतोधर्मोधर्मेऽसतिकुतःपरं ॥ योप्यत्रपरमोधर्मःपवित्रंराजराज्ययोः ॥ ५९ ॥ पृथिवीदक्षिणायस्यसोश्वमेधोनयुज्यते ॥ साहमेतानिकर्माणिराजदुःखानिमैथिल ॥ ६० ॥ समर्थाशतशोवक्तुमथवापिसहस्रशः ॥ स्वदेहेनाभिषंगोमेकुतःपरपरिग्रहे ॥ ६१ ॥ नमामेवंविधांयुक्तामीदृशंवक्तुमर्हसि ॥ ननुनामत्वयामोक्षःकृत्स्नःपंचशिखाच्छ्रुतः ॥ ६२ ॥ सोपायःसोपनिषदःसोपासंगःसनिश्चयः ॥ तस्यतेमुक्तसंगस्यपाशानाक्रम्यतिष्ठतः ॥ छत्रादिषुविशेषेषुपुनःसंगःकथंनृप ॥ श्रुतंतेनश्रुतंमन्येमृषावापिश्रुतंश्रुतं ॥ ६४ ॥

नीतिशास्त्रोक्ताः ॥ ५६ ॥ संभूयेति तथाऽचेतनःकोशःस्वपुष्ट्यैमित्रादीन्भुंक्तेएवंमित्रादयोपिकोशमितिजडयोरेवोपकार्योपकारकभावोनतुजडाजडयोः ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ असतीतिच्छेदः परंमोक्षसुखं ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ईदृशंसत्वसंबंधेनसंकरकर्तृत्वं ॥ ६२ ॥ उपायोनिदिध्यासनं उपनिषत्श्रवणमननेउपासंगोध्यानांगानियमादीनि निश्चयस्तद्धेतुर्ब्रह्मात्मैकत्वानुभवः पाशानाक्रम्यकामादीन् जित्वा ॥ ६३ ॥ श्रुतंशास्त्रंतेत्वयानश्रुतंनज्ञातंमृषादंभेन ॥ ६४ ॥

श्रुतसंकाशंशास्त्राभासरूपंश्रुतंशास्त्रंत्वयाश्रुतंआकर्णितं संज्ञासुवाचारंभणंविकारोनामधेयमितिश्रुतेर्नाममात्रासुसंपत्सु॥६५॥६६॥६७॥ शून्यंबोधशून्यंनवबुद्धिसत्वमितिभावः शून्यागारेवासश्वसंन्यासिनांध मेइतिनममकश्चिद्दोषोस्ति ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ मोक्षवार्त्तिकःवार्त्तामात्राभिज्ञोननुमुक्तः ॥ ७४ ॥ मुक्तत्वेहिमाकथावर्णसंकरमित्युक्तिस्युक्तेत्याह नहीति एकत्वंचिदात्मनः पृथक्त्वंपुंप्रकृत्योःभावआत्मा अभावस्तुच्छरूपत्वात्प्रकृतिः अनयोःसमायोगेवर्णसंकरोनह्यस्ति ॥७५॥ कथंतर्हिवर्णसंकरोनिषिद्धतइत्याशंक्यवर्णाश्रमाभिमानवशादित्याह वर्णाश्रमाइति अपृथक्त्विनःपृथक्त्वं

अथवाश्रुतसंकाशंश्रुतमन्यच्छ्रुतंत्वया॥ अथापीमासुसंज्ञासुलौकिकीपुंप्रतिष्ठसे॥६५॥ अभिषंगावरोधाभ्यांबद्धस्त्वंप्राकृतोयथा॥ सत्वेनानुप्रवेशोहियो यंत्वयिकृतोमया॥ ६६॥ किंतवापकृतंतत्र यदिमुक्तोसिसर्वशः॥ नियमोह्येपुवर्णेपुयतीनांशून्यवासिता॥ ६७॥ शून्यमावेशयंत्याऽत्रमयाकिंकस्यदूपितं॥ नपाणिभ्यांनबाहुभ्यांपादोरुभ्यांनचानघ॥६८॥ नगात्रावयवैरन्यैःस्पृशामित्वांनराधिप॥ कुलेमहतिजातेनह्रीमतादीर्घदर्शिना॥ नैतत्सदसिवक्तव्यंसद्वा ऽसद्वामिथःकृतं॥ ६९ ॥ ब्राह्मणागुरवश्चेमेतथामान्यागुरूत्तमाः॥ त्वंचाथगुरुरप्येपामेवमन्योन्यगौरवं ॥ ७०॥ तदेवमनुसंदृश्यवाच्यावाच्यंपरीक्षता ॥ स्त्रीपुंसोःसमवायोयंत्वयावाच्योनसंसदि॥ ७१ ॥ यथापुष्करपर्णस्थंजलंतत्पर्णमस्पृशत् ॥ तिष्ठत्यस्पृशतीतद्वत्त्वयिवत्स्यामिमैथिल॥७२॥ यदिचाप्यस्पृशं त्यामेस्पर्शंजानासिकंचन॥ ज्ञानंकृतमवीजंतेकथंतेनेहभिक्षुणा ॥ ७३॥ सगार्हस्थ्याच्च्युतश्चत्वंमोक्षंचानाप्यदुर्विदं॥ उभयोरंतरालेवैवर्त्तसेमोक्षवार्त्तिकः ॥ ७४॥ नहिमुक्तस्यमुक्तेनज्ञस्यैकत्वपृथक्त्वयोः॥ भावाभावसमायोगेजायतेवर्णसंकरः॥ ७५॥ वर्णाश्रमाःपृथक्त्वेनदृष्टार्थस्यापृथक्त्विनः॥ नान्यदन्यदिति ज्ञात्वानान्यदन्यंत्रवर्त्तते॥७६॥ पाणौकुंडंतथाकुंडेपयःपयसिमक्षिका॥आश्रिताश्रययोगेनपृथक्त्वेनाश्रिताःपुनः॥७७॥ नतुकुंडेपयोभावःपयश्चापिनमक्षि का॥ स्वयमेवाप्नुवंत्येतेभावानतुपराश्रयं॥७८॥ पृथक्त्वादाश्रमाणांचवर्णान्यत्वेतथैवच॥ परस्परपृथक्त्वाच्चकथंतेवर्णसंकरः॥७९॥ नास्मिवर्णोत्तमाजात्या नवैश्यानावरातथा॥तवराजन्सवर्णास्मिशुद्धयोनिरविप्लुता॥८०॥प्रधानोनामराजर्षिर्व्यक्तंतेश्रोत्रमागतः॥ कुलेतस्यसमुत्पन्नांसुलभांनामविद्धिमां॥८१॥

पुंप्रकृत्योर्विवेकस्तदस्यास्तीतिपृथक्त्वीतदन्यस्य अतएवपृथक्त्वेननानात्वेनवर्णाश्रमाःयस्यभांति दृष्टाअर्थायेनसः जगतःपृथक्त्वंमन्वानस्यैतद्दृष्ट्याव्यभिचारात्वर्णसंकरइत्यर्थः यदात्वेवंजानातिअन्यत्श रीरंअन्यत्आत्मानभवतिइतितदाज्ञात्वाएतदेवापरोक्षीकृत्यस्थितायाःममअन्यत्सत्वंअन्यत्रत्वयिनवर्त्ततइत्यर्थः ॥ ७६ ॥ पाणिकुंडादयःएकदेशस्थाअपिपरस्परंनसंकीर्यंतेकुसरान्नवदेकलोलीभावंनग च्छंतिएवमाश्रमाणांवर्णानांचआत्मनःसकाशात्तेतवब्रह्मनिष्ठस्यपृथक्त्वात्कथंवर्णसंकरइतिश्लोकत्रयार्थः ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥

द्रोणादयःपर्वताःममपूर्वेषांसत्रेषुमघवतासहचिताःचयनेइष्टकास्थानेनिवेशिताइत्यर्थः ॥ ८२ ॥ तस्मिन्विख्यातप्रभावेकुलेविनीतागुरुभिःशिक्षिता मद्विधेभर्तर्यसतिअप्राप्तेसतिनैष्ठिकंब्रह्मचर्यमेवाश्रित्य संन्यासंकृतवत्यस्मीत्यर्थः ॥ ८३ ॥ सत्रप्रतिच्छन्नाकपटसंन्यासिनी ॥ ८४ ॥८५॥८६॥ स्वपक्षपरपक्षयोर्मध्येवर्गस्थास्वपक्षेपक्षपातेनस्थितासतीनाहंब्रवीमिअपितुत्वद्धितार्थंब्रवीमीतिभावः ननुज्ञातत त्त्वस्यमेकिंत्वदीयैर्वाक्यैरित्याशंक्याह मुक्तइति नकारोभिन्नक्रमः योनव्यायच्छतेमल्लवत्स्वजयार्थंव्यायामंवादश्रमंनकरोतियश्चशांतौब्रह्मणिशाम्यतिसमुक्तः अतस्तवतत्त्वज्ञस्यापिआदरेणमद्वाक्यश्रव णंयुक्तमितिभावः ॥ ८७ ॥ स्वस्यपामैकरात्रवासित्वंद्योतयति यथेति ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ हेतुमंतियुक्तिमंति अर्थवंतिप्रयोजनवंति नाधिजगौनाधिगतवान् उत्तरंवक्तुंनसंमर्थोबभूवेत्यर्थः- एतेनगार्हस्थ्येमु

द्रोणश्चशतशृंगश्चचक्रद्वारश्चपर्वतः॥ममसत्रेषुपूर्वेषांचितामघवतासह॥८२॥साहंतस्मिन्कुलेजाताभर्तर्यसतिमद्विधे॥ विनीतामोक्षधर्मेषुचराम्येकामु निव्रतं॥८३॥नास्मिसत्रप्रतिच्छन्नानपरस्वापहारिणी॥नधर्मसंकरकरीस्वधर्मेस्मिधृतव्रता ॥ ८४ ॥ नास्थिरास्वप्रतिज्ञायांनासमीक्ष्यप्रवादिनी॥नास मीक्ष्यागताचेहत्वत्सकाशंजनाधिप॥८५॥मोक्षेतेभावितांबुद्धिंश्रुत्वाहंकुशलैषिणी॥ तवमोक्षस्यचाप्यस्यजिज्ञासार्थमिहागता ॥ ८६ ॥ नवर्गस्थाब्रवी म्येतत्स्वपक्षपरपक्षयोः॥मुक्तोव्यायच्छतेयश्चशांतौयश्चनशाम्यति॥८७॥ यथाशून्येपुरागारेभिक्षुरेकांनिशांवसेत् ॥तथाहंत्वच्छरीरेस्मिन्निमांवत्स्यामि शर्वरीं॥८८॥साहंमानप्रदानेनवागातिथ्येनचार्चिता॥सुप्तासुशरणंप्रीताश्वोगमिष्यामिमैथिल॥८९॥ भीष्मउवाच इत्येतानिसवाक्यानिहेतुमं त्यर्थवंतिच॥श्रुत्वानाधिजगौराजाकिंचिदन्यदतःपरं॥१९०॥ इतिश्रीम०शांति०मोक्ष०प०सुलभाजनकसंवादेविंशत्यधिकत्रिशततमोऽध्यायः॥३२०॥ युधिष्ठिरउवाच कथंनिर्वेदमापन्नःशुकोवैयासकिःपुरा॥एतदिच्छाम्यहंश्रोतुंपरंकौतूहलंहिमे॥१॥अव्यक्तव्यक्ततत्त्वानांनिश्चयंबुद्धिनिश्चयं॥वक्तुमर्ह सिकौरव्यदेवस्याजस्ययाकृतिः॥२॥

क्तिर्दुर्लभाऽतःसंन्यासएवश्रेयानितिसुलभामतमेवसिद्धांतइतिदर्शितं ॥ १९० ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति०मोक्ष०नै०भा०विंशत्यधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३२० ॥ ॥ ५ ॥ संन्यास स्यश्रैष्ठ्यमुक्त्वातद्धर्मान्शुकचरितेनैवदर्शयतिप्रश्नोत्तरमुखेन कथमित्यादिना निर्वेदंवैराग्यंसंन्यासेमुख्यंविशेषणं यदहरेवविरजेत्तदहरेवप्रव्रजेदितिश्रुतेः ॥ १ ॥ अव्यक्तंकारणंव्यक्तंकार्यं तत्त्वंतयोरनारो पितरूपंब्रह्मतेषांनिश्चयं अजस्यनारायणस्यकृतिर्लीला आकृतिरितिच्छेदेसगुणंरूपं अत्रप्रथमस्यप्रश्नस्योत्तरंशुकोत्पत्तिरितरयोरुत्तरंशेषग्रंथइतिविभागः ॥ २ ॥

स्वाध्यायंपितृपितामहपरंपरयापरिगृहीतंवेदभागंअध्याप्यशब्दतोर्थतश्चग्राहयित्वातत्रानधिगतान्शाखांतरीयानर्थानन्वशात्अनुशासितवान् नंचअध्याप्येतिशब्दतएवस्वाध्यायग्रहणमुच्यते नत्वर्थतोपि चैत्रोयमधीतइत्यक्षरोच्चारणमात्रेऽधीतिशब्दप्रयोगादितिवाच्यं अध्ययनविधेर्वाक्योपक्रमेणोक्तार्थस्यदर्शितत्वात् तथाहि यस्तित्याजसचिविदंसखायंनतस्यवाच्यपिभागोअस्ति यदीशृणोत्यलकंशृणोति नहिप्रवेदसुकृतस्यपंथामिति तस्मात्स्वाध्यायोध्येतव्यइतिसुकृतमार्गाज्ञानेवेदस्यश्रवणग्रहणेनिष्फलेइत्युक्त्वाविधीयमानस्याध्ययनस्यार्थज्ञानपर्यंततावसीयते अयंमंत्रःप्रागेवव्याख्यातः कंतव्यमधीतेपा

भीष्मउवाच प्राकृतेनसुवृत्तेनचरंतमकुतोभयं ॥ अध्याप्यकृत्स्नंस्वाध्यायमन्वशाद्वैपितासुतं ॥ ३ ॥ व्यासउवाच धर्मपुत्रनिषेवस्वसुतीक्ष्णौचहिमा
तपौ ॥ क्षुत्पिपासेचवायुंचजयनित्यंजितेंद्रियः ॥ ४ ॥ सत्यमार्जवमक्रोधमनसूयांदमंतपः ॥ अहिंसांचानृशंस्यंचविधिवत्परिपालय ॥ ५ ॥ सत्येतिष्ठरतोधर्मे
हित्वासर्वमनार्जवं ॥ देवतातिथिशेषेणयात्रांप्राणस्यसंलिह ॥ ६ ॥ फेनमात्रोपमेदेहेजीवेशकुनिवत्स्थिते ॥ अनित्येप्रियसंवासेकथंस्वपिषिपुत्रक ॥ ७ ॥ अ
प्रमत्तेषुजागरत्सुनित्ययुक्तेषुशत्रुषु ॥ अंतरंलिप्समानेषुबालस्त्वंनाववुध्यसे ॥ ८ ॥ अहःसुगण्यमानेषुक्षीयमाणेतथायुषि ॥ जीवितेलिख्यमानेचकिमुत्थाय
नधावसि ॥ ९ ॥ ऐहलौकिकमीहंतेमांसशोणितवर्धनं ॥ पारलौकिककार्येषुप्रसुप्ताभृशनास्तिकाः ॥ १० ॥ धर्माययेऽभ्यसूयंतिबुद्धिमोहान्विताःनराः ॥ अपथाग
च्छतांतेषामनुयातापिपीड्यते ॥ ११ ॥ येतुतुष्टाःश्रुतिपरामहात्मानोमहाबलाः ॥ धर्म्यंपंथानमारूढास्तानुपास्वचपृच्छच ॥ १२ ॥ उपधार्यमतंतेषांबुधानांधर्म
दर्शिनां ॥ नियच्छपरयाबुद्ध्याचित्तमुत्पथगामिवै ॥ १३ ॥ आद्यकालिकयाबुद्ध्यादूरश्वइतिनिर्भयाः ॥ सर्वभक्ष्यानपश्यंतिकर्मभूमिमचेतसः ॥ १४ ॥ धर्म
निःश्रेणिमास्थायकिंचित्किंचित्समारुह ॥ कोषकारवदात्मानंवेष्टयन्नानुबुध्यसे ॥ १५ ॥ नास्तिकंभिन्नमर्यादंकूलपातमिवस्थितं ॥ वामतःकुरुविस्रब्धोनरं
वेणुमिवोद्धृतं ॥ १६ ॥ कामंक्रोधंचमृत्युंचपंचेंद्रियजलांनदीं ॥ नावंधृतिमयींकृत्वाजन्मदुर्गाणिसंतर ॥ १७ ॥ मृत्युनाभ्याहतेलोकेजरयापरिपीडिते ॥ अमो
घासुपतंतीषुधर्मपोतेनसंतर ॥ १८ ॥

णिनीयमधीतेकाणादमधीतेइत्यर्थग्रहणेऽप्यधीतिप्रयोगदर्शनात्मैत्रोयमधीतइत्यक्षरमात्रोच्चारणेसगौणइतिमंतव्यं अन्यथाध्याप्यान्वशादितिक्रममात्रंविधीयेतनत्वव्यर्थं आकांक्षितसमर्पणेतुवाक्यस्यार्थवत्त्वमितिदिक् ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ संलिहस्पृश स्वाद्वस्वादुविवेकंमाकार्षीरित्यर्थः ॥ ६ ॥ स्वपिषिपुरुषार्थसाधनेनप्रवर्तसे ॥ ७ ॥ शत्रुषुकामादिषु अंतरंछिद्रं ॥ ८ ॥ नधावसिदेवंगुरुंवाशरणंनयासि ॥ ॥ ९ ॥ १० ॥ अपथाअपथेन ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ आद्यकालिकयावर्त्तमानमात्रदर्शिन्या ॥ १४ ॥ १५ ॥ कूलपातंमहानदीपूरं ॥ १६ ॥ धृतिःप्राणादिवेगधारणं योगइत्यर्थः ॥ १७ ॥ अमोघासु आयुर्हरणेनसफलासुरात्रिषु धर्मपोतेनधर्मनौकया ॥ १८ ॥

॥ १९ ॥ संचिन्वानकंधनादिसंचयपरं ॥ २० ॥ अंधकारेसंसारे दीपोज्ञानं ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ संवास्यःछेत्तुंयोग्यःसंध्यास्यइतिपाठेउच्छेत्तुंयोग्यः संध्यांसइतिपाठेसंध्याद्वयमंसस्थानीयंय
स्य शुक्लकृष्णौपक्षौ ॥ २५ ॥ चक्षुर्ज्ञानंपरप्रणेतृनेयं अंधवत्यदिनभवसीत्यर्थः परंपरलोकंआत्मानंवा ॥ २६ ॥ परिगतंप्राप्तंवेदनाशरीरंयमलोकेयातनाशरीरंयैस्तेतथाभूताभवंतीतिशेषः अधर्मकारणा
भिःअधर्मक्रियाभिः ॥ २७ ॥ एतत्भयंश्रुत्वाभीतंराजानमाश्वासयति राजेति शुभाशुभस्यउत्तमाधमवर्णजांतस्यसुकृतेप्रवर्तकत्वात् सुकृतिनांलोकान्दधातिधारयतेप्राप्नोतीत्यर्थः अनुपगतंनानायोनिसह

तिष्ठंतंचशयानंचमृत्युरन्वेपतेयदा ॥ निर्वृतिंलभतेकस्मादकस्मान्मृत्युनाशितः ॥ १९ ॥ संचिन्वानकमेवैनंकामानामवितृप्तकं ॥ वृकीवोरणमासाद्यमृत्युरा
दायगच्छति ॥ २० ॥ क्रमशःसंचितशिखोधर्मबुद्धिमयोमहान् ॥ अंधकारप्रवेष्टव्यंदीपोयत्नेनधार्यतां ॥ २१ ॥ संपतन्देहजालानिकदाचिदिहमानुषे ॥ ब्राह्म
ण्यंलभतेजंतुस्तत्पुत्रपरिपालय ॥ २२ ॥ ब्राह्मणस्यतुदेहोयंनकामार्थायजायते ॥ इहक्लेशायतपसेप्रेत्यत्वनुपमंसुखं ॥ २३ ॥ ब्राह्मण्यंबहुभिरवाप्यतेतपोभि
स्तल्लब्ध्वानरतिपरेणहेलितव्यं ॥ स्वाध्यायेतपसिदमेचनित्ययुक्तःक्षेमार्थीकुशलपरःसदायतस्व ॥ २४ ॥ अव्यक्तप्रकृतिरयंकलाशरीरःसूक्ष्मात्माक्षणत्रुटिशो
निमेषरोमा ॥ संवास्यःसमबलशुक्लकृष्णनेत्रोमासांगोद्रवतिवयोहयोनराणां ॥ २५ ॥ तंदृष्ट्वाप्रसृतमजस्रमुग्रवेगंगच्छंतंसततमिहान्ववेक्षमाणं ॥ चक्षुस्तेयदि
नपरप्रणेतृनेयंधर्मेतेभवतुमनःपरंनिशाम्य ॥ २६ ॥ येचात्रप्रचलितधर्मकामवृत्ताःक्रोशंतःसततमनिष्टसंप्रयोगाः ॥ क्लिश्यंतःपरिगतवेदनाशरीराबह्वी
भिःसुभृशमधर्मकारणाभिः ॥ २७ ॥ राजासदाधर्मपरःशुभाशुभस्यगोप्तासमीक्ष्यसुकृतिनांदधातिलोकान् ॥ बहुविधमपिचरतिप्रविशतिसुखमनुपगतंनिर
वद्यं ॥ २८ ॥ श्वानोभीपणकायाअयोमुखानिवयांसिबलगृध्रपक्षिणांचसंघाः ॥ नरकदनेरुधिरपागुरुवचननुदमुपरतंविशंत्यसंतः ॥ २९ ॥ मर्यादानियताः
स्वयंभुवायइहेमाःप्रभिनत्तिदशगुणामनोनुगत्वात् ॥ निवसतिभृशमसुखंपितृविषयविपिनमवगाह्यसपापः ॥ ३० ॥ योलुब्धःसुभृशंप्रियानृतश्चमनुष्यः
सततनिकृतिवंचनाभिरतिःस्यात् ॥ उपनिधिभिरसुखकृत्सपरमनिरयगोभृशमसुखमनुभवतिदुष्कृतकर्मा ॥ ३१ ॥

स्तेष्वप्राप्तंमोक्षं स्वर्गमोक्षंचसाधुर्नृपःप्राप्नोतीत्यर्थः ॥ २८ ॥ गुरुद्रोहिणांदुर्गतिमाह श्वानइति नराणांकदनंयत्रतस्मिन्नरके रुधिरपाःकीटाः गुरूणांमातृपितृप्रभृतीनांवचनंनुदतिदूरीकरोतितेगुरुवचननुदं
उपरतंमृतं ॥ २९ ॥ नियताःविहिताः स्वयंभुवावेदेन ब्रह्मस्वयंभुइतिश्रुतेः दशगुणाःदशविधाः शौचसंतोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानिपंचविधिरूपाः अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहाख्यनिषेधरूपा
श्चपंच पितृविषयेयमलोकेविपिनमसिपत्रवनंतदेवावगाह्यतत्रैवनिवसति ॥ ३० ॥ निकृतिर्नीचकर्मवंचनाचौर्यादि उपनिधिभिश्छलेन ॥ ३१ ॥

॥ ३२ ॥ नरकादुद्विजेदित्युक्तास्वर्गेपिनरज्येतेत्याह महापदानीत्यादिना ब्रह्मादीनांस्थानानिदृष्ट्वाकत्थसेधन्योहमितिश्लाघसेपरंतुब्रह्मनावेक्षसे मृत्युकारिकांजरां ॥ ३३ ॥ प्रयायतांप्रचल्यतांमोक्षमार्गे णप्रस्थातव्यं सुखस्यप्रमाथिसंविधीयतांप्रयत्यतां ॥ ३४ ॥ अंतकायअयतिसुखाय दारुणैःकृच्छ्रादितपोभिः ॥ ३५ ॥ यावत्जीवितहरणंनजायतेततःप्रागेवसांपरायिकंपरलोकहितंकुरुष्वेत्युत्तरेणसंबं

उष्णांवैतरणींमहानदीमवगाढोसिपत्रवनभिन्नगात्रः॥ परशुवनशयोनिपतितोवसतिचमहानिरयेभृशार्तः ॥ ३२॥ महापदानिकत्थसेनचाप्यवेक्षसेपरं॥ चिरस्यमृत्युकारिकामनागतांनबुध्यसे॥ ३३॥ प्रयायतांकिमास्यतेसमुत्थितंमहद्भयं॥ अतिप्रमाथिदारुणंसुखस्यसंविधीयतां ॥ ३४ ॥ पुरामृतःप्रणीयते यमस्यराजशासनात्॥ त्वमंतकायदारुणैःप्रयत्नमार्जवेकुरु ॥ ३५॥ पुरासमूलबांधवंप्रभुर्हरत्यदुःखवित्॥ तवेहजीवितंयमोनचास्तितस्यवारकः ॥३६॥ पुराभिवानिमारुतोयमस्ययःपुरःसरः॥ पुरैकएवनीयसेकुरुष्वसांपरायिकं॥३७॥ पुरासहिक्कएवतेप्रवातिमारुतोंतकः॥ पुराचविभ्रमंतितेदिशोमहाभयागमे॥ ॥ ३८॥ श्रुतिश्चसन्निरुध्यतेपुरानवेहपुत्रक॥ समाकुलस्यगच्छतःसमाधिमुत्तमंकुरु॥ ३९॥ शुभाशुभेपुराकृतेप्रमादकर्मविप्लुते ॥ स्मरन्पुरानतप्यसेनिध त्स्वकेवलंनिधिं॥ ४०॥ पुराजराकलेवरंविजर्जरीकरोतिते॥ बलांगरूपहारिणीनिधत्स्वकेवलंनिधिं ॥ ४१॥ पुराशरीरमंतकोभिनत्तिरोगसारथिः ॥ प्रसह्य जीवितक्षयेतपोमहत्समाचर॥ ४२॥ पुरावृकाभयंकरामनुष्यदेहगोचराः॥ अभिद्रवंतिसर्वतोयतश्चपुण्यशीलने॥ ४३॥ पुरांधकारमेककोनुपश्यसित्वरस्व वै॥ पुराहिरण्मयान्नगान्निरीक्षसेद्रिमूर्धनि॥ ४४॥ पुराकुसंगतानितेसुहृन्मुखाश्चशत्रवः ॥ विचालयंतिदर्शनाद्घटस्वपुत्रयत्परं ॥ ४५ ॥ धनस्ययस्यराज तोभयंनचास्तिचोरतः॥ मृतंचयन्नमुंचतिसमर्जयस्वतद्धनं॥ ४६॥ नतत्रसंवियुज्यतेस्वकर्मभिःपरस्परं ॥ यदेवयस्ययौतकंतदेवतत्रसोश्नुते ॥ ४७॥ परत्र येनजीव्यतेतदेवपुत्रदीयतां॥ धनंयदक्षरंध्रुवंसमर्जयस्वतत्स्वयं॥ ४८ ॥ नयावदेवपच्यतेमहाजनस्ययावकं ॥ अपक्वएवयावकेपुराप्रलीयसेत्वरं ॥४९॥ नमातृपुत्रबांधवानसंस्तुतःप्रियोजनः॥ अनुव्रजंतिसंकटेव्रजंतमेकपातिनं॥५०॥ यदेवकर्मकेवलंपुराकृतंशुभाशुभं॥ तदेवपुत्रसार्थिकंभवत्यमुत्रगच्छतः॥ ॥५१॥ हिरण्यरत्नसंचयाःशुभाशुभेनसंचिताः॥ नतस्यदेहसंक्षयेभवंतिकार्यसाधकाः॥५२॥

धः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ वृकोःकामा दयः ॥ ४३ ॥ हिरण्मयवृक्षदर्शनंमरणचिह्नं ॥ ४४ ॥ तेत्वांतवमतिंवा ॥ ४५ ॥ तद्धनंविद्यां ॥ ४६ ॥ यौतकंविवाहादौधनंदायादाग्राह्यं पाथेयमित्यर्थः ॥ ४७॥४८॥ यावकेघृतखंडमिश्रेयवपिष्टविकारे त्वरंत्वरायुक्तंयथास्यात्तथाप्रलीयसेम्रियसे भोगान्भुक्त्वामोक्षेयत्नंकरिष्यामीतिनमंतव्यं अप्राप्तएवभोगेमृत्युभयमस्तीतिभावः ॥ ४९ ॥ ५० ॥ सार्थिकंदेहेंद्रियादिसार्थवाहकं ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

परत्रगामिकस्यगमनशीलस्य साक्षिआत्मनेतिइकोऽसवर्णेशाकल्यस्यन्ह्रस्वश्चेतिप्रकृतिभावेन्ह्रस्वः साक्षितात्मनेतिपाठःप्रामादिकः मामन्योनजानातीतिमत्वापापंनकर्त्तव्यमितिभावः ॥ ५३ ॥ ननु कर्त्रात्मनोतिरिक्तस्यसाक्षिणःसत्त्वेमानंकिमतआह मनुष्येति अमुत्रसाक्षिणिगच्छतोलीयमानस्यकर्तुर्मनुष्यदेहस्यशून्यमिवशून्यकंअभावोभवति परदृष्ट्यासन्नपियोगिदृष्ट्यामनुष्यदेहोनष्टोभवतीत्यर्थः अत्रविद्वदनुभवंप्रमाणयति प्रविश्येति हार्दाकाशमितिशेषः ॥ ५४ ॥ साक्ष्यंतराण्याह इहेति ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ तत्रपरलोकमार्गे विरूपाःरौद्राश्चमक्षिकाःदंशायस्मिन् अनेकेपरिपंथिनःशत्रवोलोहतुंडाःपक्षिवृकादयोयस्मिन् ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ अबुद्धीन्मोहयतीतितथा पावकःपुनातिपवित्रीकरोतीतिव्युत्पत्त्याधर्मः क्लीवपाठेपावकंसत्कर्म यावकंमितिपाठेपियावकमिवपाथेय

परत्रगामिकस्यतेकृताकृतस्यकर्मणः॥ नसाक्षिआत्मनासमोनृणामिहास्तिकश्चन ॥ ५३ ॥ मनुष्यदेहशून्यकंभवत्यमुत्रगच्छतः ॥ प्रविश्यबुद्धिचक्षुषाप्रदृश्यतेहिसर्वशः॥ ५४ ॥ इहाग्निसूर्यवायवःशरीरमाश्रितास्त्रयः॥ तएवतस्यसाक्षिणोभवंतिधर्मदर्शिनः॥ ५५ ॥ अहर्निशंपुसर्वतःस्पृशत्सुसर्वचारिषु ॥ प्रकाशगूढवृत्तिषुस्वधर्ममेवपालय॥ ५६॥ अनेकपारिपंथिकेविरूपरौद्रमक्षिके॥ स्वमेवकर्मरक्ष्यतांस्वकर्मतत्रगच्छति॥ ५७॥ नतत्रसंविभज्यतेस्वकर्मणापरस्परं॥ तथाकृतंस्वकर्मजंतदेवभुज्यतेफलं॥ ५८॥ यथाप्सरोगणाःफलंसुखंमहर्षिभिःसह॥ तथाप्नुवंतिकर्मजंविमानकामगामिनः ॥५९॥ यथेहयत्कृतंशुभंविपाप्मभिःकृतात्मभिः॥ तदाप्नुवंतिमानवास्तथाविशुद्धयोनयः॥ ६०॥ प्रजापतेःसलोकतांबृहस्पतेःशतक्रतोः॥ व्रजंतितेपरांगतिंगृहस्थधर्मसेतुभिः॥ ॥ ६१ ॥सहस्रशोप्यनेकशःप्रवक्तुमुत्सहामते॥ अबुद्धिमोहनंपुनःप्रभुर्निनायपावकः॥ ६२॥ गतास्त्रिरष्टवर्षताध्रुवोसिपंचविंशकः॥ कुरुष्वधर्मसंचयंवयोहितेतिवर्तते॥ ६३॥ पुराकरोतिसोंतकःप्रमादगोमुखांचमूं॥ यथागृहीतमुत्थितस्त्वरस्वधर्मपालने॥ ६४॥ यथात्वमेवपृष्ठतस्त्वमग्रतोगमिष्यसि ॥ तथागतिंगमिष्यतःकिमात्मनापरेणवा॥ ६५॥ यदेकपातिनासतांभवत्यमुत्रगच्छतां॥ भयेषुसांपरायिकंनिधत्स्वकेवलंनिधिं॥ ६६॥ सकूलमूलबांधवंप्रभुर्हरत्यसंगवान्॥ नसंतियस्यवारकाःकुरुष्वधर्मसंनिधिं॥ ६७॥ इदंनिदर्शनंमयातवेहपुत्रसांप्रतं॥ स्वदर्शनानुमानतःप्रवर्णितंकुरुष्वतत्॥ ६८॥

रूपोधर्मएव ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ प्रमादगःप्रमादगृहवासीअंतकः चमूंचमतिभक्षयतीतिचमूरिंद्रियसेनातांअमुखांअंतकत्वादिदोषेणस्वस्वविषयभोगहीनांयावत्करोति ततःपुरैवगृहीतंदेहंअनतिक्रम्येतियथागृहीतं देहमात्रेणेत्यर्थः ॥ ६४ ॥ यथेति पुरःपश्चाच्चसर्वंआत्ममात्रंयथाभवतितथागतिंआत्मज्ञानरूपां आत्मनादेहेन परेणतत्संबंधिपुत्रादिना ॥ ६५ ॥ भयेषुउपस्थितेषुएकपातिनाएकाकिनायत्सांपरायिकंपरलोकेहितंतमेवधर्मंज्ञानंवानिधिमिवनिगूढंनिधत्स्व केवलंशुद्धं निष्कामंनिर्गुणं ॥ ६६ ॥ कूलंअग्रं श्राकूलेषुदर्भेषूपविश्येतिलिंगात् बालवृद्धैर्वयस्यैःसहितंयथास्यात्तथेत्यर्थः ॥ ६७ ॥ ६८ ॥

यःस्वकर्मणादधातिआत्मानंदेहंपुष्णाति यस्यकस्यचित्फलस्यकृतेददातिच अबुद्धिरज्ञानंमोहोविपरीतज्ञानं तदुभयजैर्गुणैर्दुःखादिभिः मुच्यतइतिपाठेआत्मानंचित्तंदधातिएकस्मिंस्तत्वेधारयति यस्येति य त्किंचिद्ददातिसर्वंत्यजतीत्यर्थः ॥ ६९ ॥ श्रुतंतत्त्वमस्यादिवाक्यजंज्ञानंकर्तृ समस्तंब्रह्मांडंअश्नुतेव्याप्नोति यएववेदाहंब्रह्मास्मीतिसइदंसर्वंभवतीतिब्रह्मविदःसार्वात्म्यश्रुतेः तदेतत्सार्वात्म्यंसार्वज्ञ्यंचअर्थस्यं

दधातियःस्वकर्मणाददातियस्यकस्यचित् ॥ अबुद्धिमोहजैर्गुणैःसएकएवयुज्यते ॥६९॥ श्रुतंसमस्तमश्नुतेप्रकुर्वतःशुभाःक्रियाः ॥ तदेतदर्थदर्शनंकृतंज्ञमर्थसंहितं ॥ ७० ॥ निबंधनीरज्जुरेषायाग्रामेवसतोरतिः ॥ छित्वैतांसुकृतोयांतिनैनांछिंदंतिदुष्कृतः ॥ ७१ ॥ किंतेधनेननकिंबंधुभिस्तेकिंतेपुत्रैःपुत्रकयोमरिष्यसि ॥ आत्मानमन्विच्छगुहांप्रविष्टंपितामहास्तेक्वगताश्चसर्वे ॥ ७२ ॥ श्वःकार्यमद्यकुर्वीतपूर्वाह्णेचापराह्णिकं ॥ नहिप्रतीक्षतेमृत्युःकृतंवास्यनवाकृतं ॥ ७३ ॥ अनुगम्यविनाशांतेनिवर्ततेहबांधवाः ॥ अग्नौप्रक्षिप्यपुरुषंज्ञातयःसुहृदस्तथा ॥ ७४ ॥ नास्तिकान्निरनुक्रोशान्नरान्पापमतेस्थितान् ॥ वामतःकुरुविस्रब्धंपरंप्रेप्सुरतंद्रितः ॥ ७५ ॥ एवमभ्याहतेलोकेकालेनोपनिपीडिते ॥ सुमहद्धैर्यमालंब्यधर्मंसर्वात्मनाकुरु ॥ ७६ ॥ अथेमंदर्शनोपायंसम्यग्योवेत्तिमानवः ॥ सम्यक्स्वधर्मंकृत्वेहपरत्रसुखमश्नुते ॥ ७७ ॥ नदेहभेदेमरणंविजानतांनचप्रणाशःस्वनुपालितेपथि ॥ धर्मंहियोवर्धयतेसपंडितोयएवधर्माच्च्यवतेसमुह्यति ॥ ७८ ॥ प्रयुक्तयोःकर्मपथिस्वकर्मणोःफलंप्रयोक्तालभतेयथाकृतं ॥ निहीनकर्मानिरयंप्रपद्यतेत्रिविष्टपंगच्छतिधर्मपारगः ॥ ७९ ॥ सोपानभूतंस्वर्गस्यमानुष्यंप्राप्यदुर्लभं ॥ तथात्मानंसमादध्याद्भ्रश्यतेनपुनर्यथा ॥ ८० ॥ यस्यनोत्क्रामतिमतिःस्वर्गमार्गानुसारिणी ॥ तमाहुःपुण्यकर्माणमशोच्यंपुत्रबांधवैः ॥ ८१ ॥ यस्यनोपहताबुद्धिर्निश्चयेष्ववलंबते ॥ स्वर्गेकृतावकाशस्यनास्तितस्यमहद्भयं ॥ ८२ ॥ तपोवनेषुयेजातास्तत्रैवनिधनंगताः ॥ तेषामल्पतरोधर्मःकामभोगानजानतां ॥ ८३ ॥ यस्तुभोगान्परित्यज्यशरीरेणतपश्चरेत् ॥ ननेनकिंचिन्नप्राप्तंतन्मेबहुमतंफलं ॥ ८४ ॥ मातापितृसहस्राणिपुत्रदारशतानिच ॥ अनागतान्यतीतानिकस्यतेकस्यवावयं ॥ ८५ ॥ अहमेकोनमेकश्चिन्नाहमन्यस्यकस्यचित् ॥ नतंपश्यामियस्याहंतन्नपश्यामियोमम ॥ ८६ ॥ नतेषांभवताकार्यंनकार्यंतववैरपि ॥ स्वकृतैस्तानिजातानिभवांश्चैवगमिष्यति ॥ ८७ ॥

मोक्षाख्यपरमपुरुषार्थस्यदर्शनंनान्यत् कृतज्ञंकृतज्ञेउपदिष्टंअर्थसंहितंपुरुषार्थसंगतंभवतिनतुकृतघ्नादौ सार्वज्ञ्यसार्वात्म्यदाइयंविद्याउत्तमायैवदातव्येत्यर्थः ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ॥७६॥७७॥ देहभेदेपिमरणंनास्तीतिजानतां अनुपालितेशिष्टैरादृतेपथिवर्त्तमानानां ॥७८॥७९॥८०॥ नोत्क्रामतिधर्ममितिशेषः ॥८१॥ नोपहतेतिनैकधेतिवत्समासः ॥८२॥८३॥८४॥८५॥८६॥८७॥

॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ मोक्षदैशिकंमोक्षोपदेष्टारं ॥ ९४ ॥ पावकस्यधर्मस्य अध्ययनं यावकेतिपाठेपिसएवार्थः यद्वापावकाध्ययनंचित्तशोधकाध्ययनंनाम इतिशांति०नै०

इहलोकेहिधनिनांस्वजनःस्वजनायते ॥ स्वजनस्तुदरिद्राणांजीवतामपिनश्यति ॥ ८८ ॥ संचिनोत्यशुभंकर्मकलत्रापेक्षयानरः ॥ ततःक्लेशमवाप्नोतिपरत्रेह तथैवच ॥ ८९ ॥ पश्यतिच्छिन्नभूतंहिजीवलोकंस्वकर्मणा ॥ तत्कुरुष्वतथापुत्रकृत्स्नंयत्समुदाहृतं ॥ ९० ॥ तदेतत्संप्रदृश्यैवकर्मभूमिंप्रपश्यतः ॥ शुभान्याचरि तव्यानिपरलोकमभीप्सता ॥ ९१ ॥ मासर्तुसंज्ञापरिवर्तकेनसूर्याग्निनारात्रिदिवेंधनेन ॥ स्वकर्मनिष्ठाफलसाक्षिकेनभूतानिकालःपचतिप्रसह्य ॥ ९२ ॥ ध नेनकिंयन्नददातिनाश्नुतेबलेनकिंयेनरिपुंनबाधते ॥ श्रुतेनकिंयेननधर्ममाचरेत्किमात्मनायोनजितेंद्रियोवशी ॥ ९३ ॥ भीष्मउवाच इदंद्वैपायनव चोहितमुक्तंनिशम्यतु ॥ शुकोगतःपरित्यज्यपितरंमोक्षदैशिकं ॥ ९४ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति०मोक्ष०प०पावकाध्ययनंनामएकविंशत्यधि कत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३२१ ॥ ॥ ७ ॥ युधिष्ठिरउवाच यद्यस्तिदत्तमिष्टंवातपस्तप्तंतथैवच ॥ गुरूणांवापिशुश्रूषातन्मेब्रूहिपितामह ॥ १ ॥ भी ष्मउवाच आत्मनानर्थयुक्तेनपापेनिविशतेमनः ॥ सकर्मकलुषंकृत्वाक्लेशेमहतिधीयते ॥ २ ॥ दुर्भिक्षादेवदुर्भिक्षंक्लेशात्क्लेशंभयाद्भयं ॥ मृतेभ्यःप्रमृता यांतिदरिद्राःपापकर्मिणः ॥ ३ ॥ उत्सवादुत्सवंयांतिस्वर्गात्स्वर्गंसुखात्सुखं ॥ श्रद्दधानाश्चदांताश्चधनस्थाःशुभकारिणः ॥ ४ ॥ व्यालकुंजरदुर्गेषुसर्पचौरभये षुच ॥ हस्तावापेनगच्छंतिनास्तिकाःकिमतःपरं ॥ ५ ॥ प्रियदेवातिथेयाश्चवदान्याःप्रियसाधवः ॥ क्षेम्यमात्मवतांमार्गमास्थिताहस्तदक्षिणाः ॥ ६ ॥ पुलका इवधान्येषुपूत्यंडाइवपक्षिषु ॥ तद्विधास्तेमनुष्येषुयेषांधर्मोनकारणं ॥ ७ ॥ सुशीघ्रमपिधावंतंविधानमनुधावति ॥ शेतेसहशयानेनयेनयेनयथाकृतं ॥ ८ ॥ पापं तिष्ठतितिष्ठंतंधावंतमनुधावति ॥ करोतिकुर्वतःकर्मच्छायेवानुविधीयते ॥ ९ ॥ येनयेनयथायद्यत्पुराकर्मसुनिश्चितं ॥ तत्तदेवोत्तरंभुंक्तेनित्यंविहितमात्म ना ॥ १० ॥ समानकर्मविक्षेपविधानपरिरक्षणं ॥ भूतग्राममिमंकालःसमंतादपकर्षति ॥ ११ ॥ अचोद्यमानानियथापुष्पाणिचफलानिच ॥ स्वंकालंनाति वर्तंतेतथाकर्मपुराकृतं ॥ १२ ॥ समानश्चावमानश्चलाभालाभौक्षयाव्ययौ ॥ प्रवृत्तानिवर्तंतेनिधनांताःपदेपदे ॥ १३ ॥

भा०एकविंशत्यधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३२१ ॥ ॥ ७ ॥ संन्यासोपयोगिवैराग्यहेतून्धर्मानुक्त्वाइतरेषांवैयर्थ्यमाशंक्यतेषामपिसदसत्फलत्वमनिवार्यमित्याह यद्यस्तीत्यादिना प्रा ग्व्याख्यातोयमध्यायः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ इतिशांति०नै०भा०द्वाविंशत्यधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३२२ ॥ ॥ ७ ॥ शकुनानामिवाकाशइतिब्रह्मनिष्ठानांनिष्कलात्मत्वंश्रुत्वासं

आत्मनाविहितंदुःखमात्मनाविहितंसुखं ॥ गर्भशय्यामुपादायभजतेपूर्वदेहिकं ॥ १४ ॥ बालोयुवावावृद्धश्चयत्करोतिशुभाशुभं ॥ तस्यांतस्यामवस्थायां भुंक्तेजन्मनिजन्मनि ॥ १५ ॥ यथाधेनुसहस्रेषुवत्सोविंदतिमातरं ॥ तथापूर्वकृतंकर्मकर्त्तारमनुगच्छति ॥ १६ ॥ मलिनंहियथावस्त्रंपश्चाच्छुद्ध्यतिवारिणा ॥ उपवासैःप्रतप्तानांदीर्घसुखमनंतकं ॥ १७ ॥ दीर्घकालेनतपसासेवितेनमहामते ॥ धर्मनिर्धूतपापानांसंसिध्यंतमनोरथाः ॥ १८ ॥ शकुनानामिवाकाशेम त्स्यानामिवचोदके ॥ पदंयथानदृश्येततथापुण्यकृतांगतिः ॥ १९ ॥ अलमन्यैरुपालंभैःकीर्तितैश्चव्यतिक्रमैः ॥ पेशलंचानुरूपंचकर्तव्यंहितमात्मनः ॥ २० ॥ इतिश्रीमहाभारतेशां०मो०प०धर्ममूलिकोनामद्वाविंशत्यधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३२२ ॥ ॥ ७ ॥ युधिष्ठिरउवाच कथंव्यासस्यधर्मात्माशुकोजज्ञेमहातपाः ॥ सिद्धिंचपरमांप्राप्तस्तन्मेब्रूहिपितामह ॥ १ ॥ कस्यांचोत्पादयामासशुकंव्यासस्तपोधनः ॥ नह्यस्यजननींविद्मजन्मचाग्र्यंमहात्मनः ॥ २ ॥ कथंचबालस्यसतःसूक्ष्मज्ञानेगतामतिः ॥ यथानान्यस्यलोकेस्मिन्द्वितीयस्येहकस्यचित् ॥ ३ ॥ एतदिच्छाम्यहंश्रोतुंविस्तरेणमहामते ॥ नहिमेतृप्तिर स्तीहशृण्वतोमृतमुत्तमं ॥ ४ ॥ माहात्म्यमात्मयोगंचविज्ञानंचशुकस्यह ॥ यथावदनुपूर्वेणतन्मेब्रूहिपितामह ॥ ५ ॥ भीष्मउवाच नहायनैर्नपलितैर्न वित्तैर्नचबंधुभिः ॥ ऋषयश्चक्रिरेधर्मयोनूचानःसनोमहान् ॥ ६ ॥ तपोमूलमिदंसर्वयन्मांपृच्छसिपांडव ॥ तदिंद्रियाणिसंयम्यतपोभवतिनान्यथा ॥ ७ ॥ इंद्रियाणांप्रसंगेनदोषमर्च्छत्यसंशयं ॥ संनियम्यतुतान्येवसिद्धिमाप्नोतिमानवः ॥ ८ ॥ अश्वमेधसहस्रस्यवाजपेयशतस्यच ॥ योगस्यकलयाताततनतुल्यंविद्यतेफलं ॥ ९ ॥ अत्रतेवर्तयिष्यामिजन्मयोगफलंतथा ॥ शुकस्याग्र्यांगतिंचैवदुर्विदामकृतात्मभिः ॥ १० ॥ मेरुशृंगेकिलपुराकर्णिकारवनायुते ॥ विजहार महादेवोभीमैर्भूतगणैर्वृतः ॥ ११ ॥ शैलराजसुताचैवदेवीतत्राभवत्पुरा ॥ तत्रदिव्यंतपस्तेपेकृष्णद्वैपायनस्तदा ॥ १२ ॥ योगेनात्मानमाविश्ययोगधर्मपरायणः ॥ धारयन्सतपस्तेपेपुत्रार्थंकुरुसत्तम ॥ १३ ॥ अग्नेर्भूमेरपांवायोरंतरिक्षस्यवाविभो ॥ धैर्येणसंमितःपुत्रोममभूयादितिस्मह ॥ १४ ॥ संकल्पेनाथयोगेन दुष्प्रापमकृतात्मभिः ॥ वरयामासदेवेशमास्थितस्तपउत्तमं ॥ १५ ॥

व्याससहितब्रह्मनिष्ठावान्शुकःश्रुतिपथमवतीर्णस्तदीयेनैवमार्गेणाहंकृतकृत्यःस्यामितिमन्वानस्तस्य जन्मादिकंसर्वंपृच्छति कथंव्यासस्यधर्मात्मेत्यादि ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥१०॥११॥१२॥ योगेनात्मानमाविश्यअंतर्हृदयेइंद्रियाणिनिरुध्येत्यर्थः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

॥ १६ ॥ १७॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ कृष्णस्यव्यासस्य ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ तद्भावभावीति तद्भावंब्रह्मभावंब्रह्माहमितिभावंआशयंभावयतीतितद्भावभावी
तदितिवाएतस्यमहतोभूतस्यनामभवतीतितच्छब्दस्यब्रह्मनामधेयत्वश्रुतेः नकेवलभावनामात्रकृत् अपितुतद्बुद्धिःतत्रैवबुद्धिर्निश्चयोयस्येत्यतेनश्रद्धावानुच्यते तत्रैवात्माचित्तंयस्येतिआदरः तदपाश्रयइति

अतिष्ठन्मारुताहारःशतंकिलसमाःप्रभुः ॥ आराधयन्महादेवंबहुरूपमुमापतिं ॥ १६ ॥ तत्रब्रह्मर्षयश्चैवसर्वेराजर्षयस्तथा ॥ लोकपालाश्चलोकेशंसाध्याश्चव
सुभिःसह ॥ १७॥ आदित्याश्चैवरुद्राश्चदिवाकरनिशाकरौ ॥ वसवोमरुतश्चैवसागराःसरितस्तथा ॥ १८॥ अश्विनौदेवगंधर्वास्तथानारदपर्वतौ ॥ विश्वाव
सुश्चगंधर्वःसिद्धाश्चाप्सरसस्तथा ॥ १९॥ तत्ररुद्रोमहादेवःकर्णिकारमयींशुभां ॥ धारयाणःस्रजंभातिज्योत्स्नामिवनिशाकरः ॥ २०॥ तस्मिन्दिव्येवनेर
म्येदेवदेवर्षिसंकुले ॥ आस्थितःपरमंयोगमृषिःपुत्रार्थमच्युतः ॥ २१ ॥ नचास्यहीयतेप्राणोनग्लानिरुपजायते ॥ त्रयाणामपिलोकानांतदद्भुतमिवाभवत् ॥
॥ २२ ॥ जटाश्चतेजसातस्यवैश्वानरशिखोपमाः ॥ प्रज्वलंत्यःस्मदृश्यंतेयुक्तस्यामिततेजसः ॥ २३ ॥ मार्कंडेयोहिभगवानेतदाख्यातवान्मम ॥ सदेवचरिता
नीहकथयामासमेसदा ॥ २४ ॥ एताअद्यापिकृष्णस्यतपसातेनदीपिताः ॥ अग्निवर्णाजटास्तातप्रकाशंतेमहात्मनः ॥ २५ ॥ एवंविधेनतपसातस्यभक्त्याच
भारत ॥ महेश्वरःप्रसन्नात्माचकारमनसामतिं ॥ २६ ॥ उवाचचैवंभगवांस्त्र्यंबकःप्रहसन्निव ॥ एवंविधस्तेतनयोद्वैपायनभविष्यति ॥ २७॥ यथाह्यग्निर्य
थावायुर्यथाभूमिर्यथाजलं ॥ यथाचखंतथाशुद्धोभवितातेसुतोमहान् ॥ २८ ॥ तद्भावभावीतद्बुद्धिस्तदात्मातदपाश्रयः ॥ तेजसावृत्यलोकांस्त्रीन्यशःप्राप्स्य
तितेसुतः ॥ २९ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति० मोक्ष० शुकोत्पत्तौत्रयोविंशत्यधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३२३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ भीष्मउ
वाच सलब्ध्वापरमंदेवाद्वरंसत्यवतीसुतः ॥ अरणींसहितेगृह्यममंथाग्निचिकीर्षया ॥ १ ॥ अथरूपंपरंराजन्बिभ्रतींस्वेनतेजसा ॥ घृताचींनामाप्सरसमपश्य
द्भगवानृषिः ॥ २ ॥ ऋषिरप्सरसंदृष्ट्वासहसाकाममोहितः ॥ अभवद्भगवान्व्यासोवनेतस्मिन्युधिष्ठिर ॥ ३ ॥ साचदृष्ट्वातदाव्यासंकामसंविग्नमानसं ॥ शुकी
भूत्वामहाराजघृताचीसमुपागमत् ॥ ४ ॥ सतामप्सरसंदृष्ट्वारूपेणान्येनसंवृतां ॥ शरीरजेनानुगतःसर्वगात्रातिगेनह ॥ ५ ॥ सतुधैर्येणमहतानिगृह्णन्हृच्छयं
मुनिः ॥ नशशाकनियंतुंतद्व्यासःप्रविसृतंमनः ॥ ६ ॥

तत्रस्थैर्येणनैरंतर्यमुच्यते ॥ २९ ॥ इतिशांति० नै० भा० त्रयोविंशत्यधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३२३ ॥ ॥ ७ ॥ सइति अरणींद्वेअधरोत्तरे सहितेमिथुनरूपे ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

॥ ७ ॥ ८ ॥ शुकेनिर्मथ्यमानेजातत्वात्शुकइतिरेफलोपेनास्यनामकृतं ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ महात्मामहादेवःउपानयत्स्वशिष्यंकृतवानितिसंबंधः ॥ १८ ॥

भावित्वाच्चैवभावस्यघृताच्यावपुषाहृतः ॥ यत्नान्नियच्छतस्तस्यमुनेरग्निचिकीर्षया ॥ ७ ॥ अरण्यामेवसहसातस्यशुक्रमवापतत् ॥ सोविशंकेनमनसातथै
वद्विजसत्तमः ॥ ८ ॥ अरणीममंथब्रह्मर्षिस्तस्यांजज्ञेशुकोनृप ॥ शुक्रेनिर्मथ्यमानेसशुकोजज्ञेमहातपाः ॥ ९ ॥ परमर्षिर्महायोगीअरणीगर्भसंभवः ॥ यथा
ध्वरेसमिद्धोग्निर्भातिहव्यमुदावहन् ॥ १० ॥ तथारूपःशुकोजज्ञेप्रज्वलन्निवतेजसा ॥ बिभ्रत्पितुश्चकौरव्यरूपवर्णमनुत्तमं ॥ ११ ॥ बभौतदाभावितात्माविधूम
इवपावकः ॥ तंगंगासरितांश्रेष्ठामेरुपृष्ठेजनेश्वर ॥ १२ ॥ स्वरूपिणीतदाभ्येत्यतर्पयामासवारिणा ॥ अंतरिक्षाच्चकौरव्यदंडःकृष्णाजिनंचह ॥ १३ ॥ पपातभू
मिंराजेंद्रशुकस्यार्थेमहात्मनः ॥ जेगीयंतेस्मगंधर्वानन्नृतुश्चाप्सरोगणाः ॥ १४ ॥ देवदुंदुभयश्चैवप्रावाद्यंतमहास्वनाः ॥ विश्वावसुश्चगंधर्वस्तथातुंबुरुनार
दौ ॥ १५ ॥ हाहाहूहूश्चगंधर्वौतुष्टुवुःशुकसंभवं ॥ तत्रशक्रपुरोगाश्चलोकपालाःसमागताः ॥ १६ ॥ देवादेवर्षयश्चैवतथाब्रह्मर्षयोपिच ॥ दिव्यानिसर्वपुष्पा
णिप्रववर्षचमारुतः ॥ १७ ॥ जंगमाजंगमंचैवप्रहृष्टमभवज्जगत् ॥ तंमहात्मास्वयंप्रीत्यादेव्यासहमहाद्युतिः ॥ १८ ॥ जातमात्रंमुनेःपुत्रंविधिनोपानयत्तदा ॥
तस्यदेवेश्वरःशक्रोदिव्यमद्भुतदर्शनं ॥ १९ ॥ ददौकमंडलुंप्रीत्यादेववासांसिवाविभो ॥ हंसाश्चशतपत्राश्चसारसाश्चसहस्रशः ॥ २० ॥ प्रदक्षिणमवर्ततशुका
श्चाषाश्चभारत ॥ आरणेयस्ततोदिव्यंप्राप्यजन्ममहाद्युतिः ॥ २१ ॥ तत्रैवोवासमेधावीव्रतचारीसमाहितः ॥ उत्पन्नमात्रंतंवेदाःसरहस्याःससंग्रहाः ॥ २२ ॥
उपतस्थुर्महाराजयथास्यपितरंतथा ॥ बृहस्पतिंचवव्रेसवेदवेदांगभाष्यवित् ॥ २३ ॥ उपाध्यायंमहाराजधर्ममेवानुचिंतयन् ॥ सोधीत्यनिखिलान्वेदान्सरहस्या
न्ससंग्रहान् ॥ २४ ॥ इतिहासंचकार्त्स्न्येनराजशास्त्राणिवाविभो ॥ गुरवेदक्षिणांदत्वासमावृत्तोमहामुनिः ॥ २५ ॥ उग्रंतपःसमारेभेब्रह्मचारीसमाहितः ॥ देव
तानामृषीणांचबाल्येपिसमहातपाः ॥ २६ ॥ संमंत्रणीयोमान्यश्चज्ञानेनतपसातथा ॥ नत्वस्यरमतेबुद्धिराश्रमेषुनराधिप ॥ त्रिषुगार्हस्थ्यमूलेषुमोक्षधर्मानु
दर्शिनः ॥ २७ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति०मोक्ष०प०शुकोत्पत्तौचतुर्विंशत्यधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३२४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ ईश्वरप्रसादात् स्वयंभातवेदोपिशिष्टाचारपालनार्थंबृहस्पतिंगुरुंचकारेत्याह बृहस्पतिमिति ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ इतिशांति०मो०प०नै०भा०
चतुर्विंशत्यधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३२४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

सइति मोक्षंमोक्षशास्त्रं अनुचिंत्यउपादेयत्वेनज्ञात्वा ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ उवाचेति जनकंप्रतिप्रेषणंमतिसंवादार्थंनत्वज्ञानापनयार्थं मोक्षार्थंमोक्षशास्त्रार्थं ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥११॥

भीष्मउवाच समोक्षमनुचिंत्यैवशुकःपितरमभ्यगात् ॥ प्राहाभिवाद्यचगुरुंश्रेयोर्थीविनयान्वितः ॥ १ ॥ मोक्षधर्मेषुकुशलोभगवान्प्रब्रवीतुमे ॥ यथामेमनसःशांतिःपरमासंभवेत्प्रभो ॥ २ ॥ श्रुत्वापुत्रस्यतुवचःपरमर्षिरुवाचतं ॥ अधीष्वपुत्रमोक्षंवैधर्मांश्चविविधानपि ॥ ३ ॥ पितुर्नियोगाज्जग्राहशुकोधर्मभृतांवरः ॥ योगशास्त्रंचनिखिलंकापिलंचैवभारत ॥ ४ ॥ सतंब्राह्म्याश्रियायुक्तंब्रह्मतुल्यपराक्रमं ॥ मेनेपुत्रंयदाव्यासोमोक्षधर्मविशारदं ॥ ५ ॥ उवाचगच्छेतितदाजनकंमिथिलेश्वरं ॥ सतेवक्ष्यतिमोक्षार्थंनिखिलंमिथिलेश्वरः ॥ ६ ॥ पितुर्नियोगमादायजगाममिथिलांनृप ॥ प्रष्टुंधर्मस्यनिष्ठांवैमोक्षस्यचपरायणं ॥ ७ ॥ उक्तश्चमानुषेणत्वंपथागच्छेत्यविस्मितः ॥ नप्रभावेणगंतव्यमंतरिक्षचरेणवै ॥ ८ ॥ आर्जवेणैवगंतव्यंनसुखान्वेषिणातथा ॥ नान्वेष्टव्याविशेषास्तुविशेषाहिप्रसंगिनः ॥ ९ ॥ अहंकारोनकर्तव्योयाज्येतस्मिन्नराधिपे ॥ स्थातव्यंचवशेतस्यसतेछेत्स्यतिसंशयं ॥ १० ॥ सधर्मकुशलोराजामोक्षशास्त्रविशारदः ॥ याज्योममसयद्ब्रूयात्तत्कार्यमविशंकया ॥ ११ ॥ एवमुक्तःसधर्मात्माजगाममिथिलांमुनिः ॥ पद्भ्यांशक्तोंतरिक्षेणक्रांतुंपृथ्वींससागरां ॥ १२ ॥ सगिरींश्चाप्यतिक्रम्यनदीतीर्थसरांसिच ॥ बहुव्यालमृगाकीर्णाश्चाटवीश्चवनानिच ॥ १३ ॥ मेरोर्हरेश्चद्वेवर्षेवर्षंहैमवतंततः ॥ क्रमेणैवंव्यतिक्रम्यभारतंवर्षमासदत् ॥ १४ ॥ सदेशान्विविधान्पश्यंश्चीनहूणनिषेवितान् ॥ आर्यावर्तमिमंदेशमाजगाममहामुनिः ॥ १५ ॥ पितुर्वचनमाज्ञायतमेवार्थंविचिंतयन् ॥ अध्वानंसोतिचक्रामखचरःखेचरन्निव ॥ १६ ॥ पत्तनानिचरम्याणिस्फीतानिनगराणिच ॥ रत्नानिचविचित्राणिपश्यन्नपिनपश्यति ॥ १७ ॥ उद्यानानिचरम्याणितथैवायतनानिच ॥ पुण्यानिचैवरत्नानिसोत्यक्रामदथाध्वगः ॥ १८ ॥ सोचिरेणैवकालेनविदेहानाससादह ॥ रक्षितान्धर्मराजेनजनकेनमहात्मना ॥ १९ ॥ तत्रग्रामान्बहून्पश्यन्बह्वन्नरसभोजनान् ॥ पल्लीघोषान्समृद्धांश्चबहुगोकुलसंकुलान् ॥ २० ॥ स्फीतांश्चशालियवसैर्हंससारससेवितान् ॥ पद्मिनीभिश्चशतशःश्रीमतीभिरलंकृतान् ॥ २१ ॥ सविदेहानतिक्रम्यसमृद्धजनसेवितान् ॥ मिथिलोपवनंरम्यमाससादसमृद्धिमत् ॥ २२ ॥

॥ १२ ॥ १३ ॥ मेरोर्वर्षमिलावृतं हरेर्वर्षंहरिवर्षाख्यं हैमवतंवर्षंकिंपुरुषाख्यं ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ पश्यन्नपिनपश्यति तुच्छत्वनिश्चयात्वैराग्याद्वा ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥२२॥

॥ २३ ॥ तंभारंजिज्ञासाख्यं अर्थंमोक्षं ॥ २४ ॥ तस्याद्वारमित्यादिनाअध्यायशेषेणास्यक्रोधकामजयोव्याख्यायते ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

हस्त्यश्वरथसंकीर्णनरनारीसमाकुलं॥ पश्यन्नपश्यन्निवतत्समतिक्रामदच्युतः ॥ २३ ॥ मनसातंवहन्भारंतमेवार्थंविचिंतयन् ॥ आत्मारामःप्रसन्नात्मामि
थिलामाससादह॥ २४ ॥ तस्याद्वारंसमासाद्यनिःशंकःप्रविवेशह॥ तत्रापिद्वारपालास्तमुग्रवाचान्यषेधयन् ॥ २५ ॥ तथैवचशुकस्तत्रनिर्मन्युःसमतिष्ठत॥
नचातपाध्वसंतप्तःक्षुत्पिपासाश्रमान्वितः॥ २६ ॥ प्रताम्यतिग्लायतिवानापैतिचतथातपात् ॥ तेषांतुद्वारपालानामेकःशोकसमन्वितः ॥ २७ ॥ मध्यंगतमि
वादित्यंदृष्ट्वाशुकमवस्थितं॥ पूजयित्वायथान्यायमभिवाद्यकृतांजलिः ॥ २८ ॥ प्रावेशयत्ततःकक्ष्यांद्वितीयांराजवेश्मनः ॥ तत्रासीनःशुकस्तातमोक्षमेवा
न्वचिंतयत् ॥ २९ ॥ छायायामातपेचैवसमदर्शीसमद्युतिः॥ तंमुहूर्तादिवागम्यराज्ञोमंत्रीकृतांजलिः ॥ ३० ॥ प्रावेशयत्ततःकक्ष्यांतृतीयांराजवेश्मनः॥ त
त्रांतःपुरसंबद्धंमहच्चैत्ररथोपमं॥ ३१ ॥ सुविभक्तजलाक्रीडंरम्यंपुष्पितपादपं॥ शुकंप्रावेशयन्मंत्रीप्रमदावनमुत्तमं ॥ ३२ ॥ सतस्यासनमादिश्यनिश्चक्रा
मततःपुनः॥ तंचारुवेषाःसुश्रोण्यस्तरुण्यःप्रियदर्शनाः॥ ३३ ॥ सूक्ष्मरक्तांबरधरास्तप्तकांचनभूषणाः ॥ संलापोल्लापकुशलानृत्यगीतविशारदाः ॥ ३४ ॥
स्मितपूर्वाभिभाषिण्योरूपेणाप्सरसांसमाः॥ कामोपचारकुशलाभावज्ञाःसर्वकोविदाः॥ ३५ ॥ परंपंचाशतंनार्योवारमुख्याःसमाद्रवन् ॥ पाद्यादीनिप्रति
ग्राह्यपूजयापरयार्चयन्॥ ३६ ॥ कालोपपन्नेनतदास्वाद्वन्नेनाभ्यतर्पयन्॥ तस्यभुक्तवतस्तातततदंतःपुरकाननं॥ ३७॥ सुरम्यंदर्शयामासुरेकैकश्येनभारत॥
क्रीडंत्यश्चहसंत्यश्चगायंत्यश्चापिताःशुभं॥ ३८ ॥ उदारसत्वंसत्वज्ञाःस्त्रियःपर्यचरंस्तथा॥ आरणेयस्तुशुद्धात्मानिःसंदेहःस्वकर्मकृत् ॥ ३९ ॥ वश्येंद्रियोजित
क्रोधोनहृष्यतिनकुप्यति॥ तस्मैशय्यासनंदिव्यंदवार्हरत्नभूषितं॥ ४० ॥ स्पर्ध्यास्तरणसंकीर्णंददुस्ताःपरमस्त्रियः॥ पादशौचंतुकृत्वैवशुकःसंध्यामुपास्यच॥
॥ ४१ ॥ निषसादासनेपुण्येतमेवार्थंविचिंतयन्॥ पूर्वरात्रेतुतत्रासौभूत्वाध्यानपरायणः॥ ४२॥ मध्यरात्रेयथान्यायंनिद्रामाहारयत्प्रभुः॥ ततोमुहूर्तादुत्थाय
कृत्वाशौचमनंतरं॥ स्त्रीभिःपरिवृतोधीमान्ध्यानमेवान्वपद्यत॥ ४३॥

॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ आरणेयःअरणिजःशुकः ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

कार्ष्णिःशुकः अच्युतोधैर्यादितिशेषः ॥ ४५ ॥ इतिशांति० मो० नै० भा० पंचविंशत्यधिकत्रिंशततमोऽध्यायः ॥ ३२५ ॥ ॥ ९ ॥ ॥ ९ ॥ ॥ ९ ॥ ॥ ९ ॥

अनेनविधिनाकार्ष्णिस्तदहःशेषमच्युतः ॥ तांचरात्रिंनृपकुलेवर्तयामासभारत॥४५॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति० मोक्ष० प० शुकोत्पत्तौपंचविंशत्यधिकत्रि
शततमोऽध्यायः ॥ ३२५ ॥ ॥ ९ ॥ भीष्मउवाच ततःसराजाजनकोमंत्रिभिःसहभारत ॥ पुरःपुरोहितंकृत्वासर्वाण्यंतःपुराणिच ॥ १ ॥
आसनंचपुरस्कृत्यरत्नानिविविधानिच ॥ शिरसाचार्घमादायगुरुपुत्रंसमभ्यगात् ॥ २ ॥ सतदासनमादायबहुरत्नविभूषितं ॥ स्पर्द्ध्यास्तरणसंस्तीर्णंसर्वतोभ
द्रमृद्धिमत् ॥ ३ ॥ पुरोधसासंगृहीतंहस्तेनालभ्यपार्थिवः ॥ प्रददौगुरुपुत्रायशुकायपरमार्चितं ॥ ४ ॥ तत्रोपविष्टंतंकार्ष्णिंशास्त्रतःप्रत्यपूजयत् ॥ पाद्यंनिवेद्य
प्रथममर्घ्यंगांचन्यवेदयत् ॥ ५ ॥ सचतांमंत्रवत्पूजांप्रत्यगृह्णाद्यथाविधि ॥ प्रतिगृह्यतुतांपूजांजनकाद्द्विजसत्तमः ॥ ६ ॥ गांचैवसमनुज्ञायराजानमनुमा
न्यच ॥ पर्यपृच्छन्महातेजाराज्ञःकुशलमव्ययं ॥ ७ ॥ अनामयंचराजेंद्रशुकःसानुचरस्यह ॥ अनुशिष्टस्तुतेनासौनिषसादसहानुगः ॥ ८ ॥ उदारसत्त्वाभिजनो
भूमौराजाकृतांजलिः ॥ कुशलंचाव्ययंचैवपृष्ट्वावैयासकिंनृपः ॥ किमागमनमित्येवंपर्यपृच्छतपार्थिवः ॥ ९ ॥ शुकउवाच पित्राहमुक्तोभद्रंतेमोक्षध
र्मार्थकोविदः ॥ विदेहराजोयाज्योमेजनकोनामविश्रुतः ॥ १० ॥ तत्रगच्छस्ववैतूर्णंयदितेहृदिसंशयः ॥ प्रवृत्तौवानिवृत्तौवासतेच्छेत्स्यतिसंशयं ॥ ११ ॥
सोहंपितुर्नियोगात्त्वामुपप्रष्टुमिहागतः ॥ तन्मेधर्मभृतांश्रेष्ठयथावद्वक्तुमर्हसि ॥ १२ ॥ किंकार्यंब्राह्मणेनेहमोक्षार्थश्चकिमात्मकः ॥ कथंचमोक्षःप्राप्तव्योज्ञाने
नतपसाथवा ॥ १३ ॥ जनकउवाच यत्कार्यंब्राह्मणेनेहजन्मप्रभृतितच्छृणु ॥ कृतोपनयनस्तातभवेद्वेदपरायणः ॥ १४ ॥ तपसागुरुवृत्त्याचब्रह्मचर्येणवावि
भो ॥ देवतानांपितृणांचाप्यनृणोह्यनसूयकः ॥ १५ ॥ वेदानधीत्यनियतोदक्षिणामपवर्ज्यच ॥ अभ्यनुज्ञामथप्राप्यसमावर्तेतवैद्विजः ॥ १६ ॥ समावृत्तश्चगार्ह
स्थ्येस्वदारनिरतोवसेत् ॥ अनसूयुर्यथान्यायमाहिताग्निस्तथैवच ॥ १७ ॥ उत्पाद्यपुत्रपौत्रंतुवन्याश्रमपदेवसेत् ॥ तानेवाग्नीन्यथाशास्त्रमर्चयन्नतिथिप्रियः ॥ १८ ॥

ततइति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ यत्कार्यमित्यादिनाब्रह्मचारीभूत्वागृहीभवेद्गृहीभूत्वावनीभवेद्वनीभूत्वाप्रव्रजेदितिश्रुत्युक्तःक्रमसमुच्चयपक्षोद
र्शितः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

वीतरागात्माविरक्तचित्तः ब्रह्माश्रमःसंन्यासाश्रमःतदेवपदंपदस्थानंतत्र ॥ १९ ॥ एतदाक्षिपति उत्पन्नेइति ज्ञानंशास्त्रजाधीःविज्ञानंअनुभवः तस्मिन्मोक्षाश्रमफलेब्रह्मचर्यात्यागेवउत्पन्नेसति त्रिषुब्रह्मचर्यादिषु समुच्चयपक्षेयदिचेतरथाब्रह्मचर्यादेवप्रव्रजेद्गृहाद्वावनाद्वायदहरेवविरजेत्तदहरेवप्रव्रजेदित्यनियमश्रुतिर्बाध्येतेतिभावः ॥ २० ॥ २१ ॥ तत्रब्रह्मचर्यस्यावश्यकत्वंतावदाह नविनेति ॥ २२ ॥ प्लावयिताकर्णधारः ज्ञानंशास्त्रंतद्विज्ञानार्थंसगुरुमेवाभिगच्छेत्समित्पाणिःश्रोत्रियंब्रह्मनिष्ठं नैषातर्केणमतिरापनेयाप्रोक्तान्येनैवसुज्ञानायप्रेष्ठेत्यादिश्रुतिभिरन्वयव्यतिरेकाभ्यांआचार्यकरणस्यविद्याहेतुत्वावगमात्त

सवनेग्नीन्यथान्यायमात्मन्यारोप्यधर्मवित् ॥ निर्द्वंद्वोवीतरागात्माब्रह्माश्रमपदेवसेत् ॥ १९ ॥ शुकउवाच उत्पन्नेज्ञानविज्ञानेनिर्द्वंद्वेहृदिशाश्वते ॥ किमवश्यंनिवस्तव्यमाश्रमेषुभवेत्रिषु ॥ २० ॥ एतद्भवंतंपृच्छामितद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ यथावेदार्थतत्त्वेनब्रूहिमेत्वंजनाधिप ॥ २१ ॥ जनकउवाच नविनाज्ञानविज्ञानेमोक्षस्याधिगमोभवेत् ॥ नविनागुरुसंबंधंज्ञानस्याधिगमःस्मृतः ॥ २२ ॥ गुरुःप्लावयितातस्यज्ञानंप्लवइहोच्यते ॥ विज्ञायकृतकृत्यस्तुतीर्णस्तदुभयंत्यजेत् ॥ २३ ॥ अनुच्छेदायलोकानामनुच्छेदायकर्मणां ॥ पूर्वैराचरितोधर्मश्चातुराश्रम्यसंकटः ॥ २४ ॥ अनेनक्रमयोगेनबहुजातिषुकर्मणां ॥ हित्वाशुभाशुभंकर्ममोक्षोनामेहलभ्यते ॥ २५ ॥ भावितैःकरणैश्चायंबहुसंसारयोनिषु ॥ आसादयतिशुद्धात्मामोक्षंवैप्रथमाश्रमे ॥ २६ ॥ तमासाद्यतुमुक्तस्यदृष्टार्थस्यविपश्चितः ॥ त्रिष्वाश्रमेषुकोन्वर्थोभवेत्परमभीप्सतः ॥ २७ ॥ राजसांस्तामसांश्चैवनित्यंदोषान्विवर्जयेत् ॥ सात्त्विकंमार्गमास्थायपश्येदात्मानमात्मना ॥ २८ ॥ सर्वभूतेषुचात्मानंसर्वभूतानिचात्मनि ॥ संपश्यन्नोपलिप्येतजलेवारिचरोयथा ॥ २९ ॥ पक्षिवत्प्रवणादूर्ध्वममुत्रानंत्यमश्नुते ॥ विहायदेहान्निर्मुक्तोनिर्द्वंद्वःप्रशमंगतः ॥ ३० ॥ अत्रगाथाःपुरागीताःशृणुराज्ञाययातिना ॥ धार्यंतेयाद्विजैस्तातमोक्षशास्त्रविशारदैः ॥ ३१ ॥ ज्योतिरात्मनिनान्यत्रसर्वजंतुषुतत्समं ॥ स्वयंचशक्यतेद्रष्टुंसुसमाहितचेतसा ॥ ३२ ॥

दावश्यकमितिभावः तदुभयंआचार्यशास्त्रे ॥ २३ ॥ वामदेववत्ब्रह्मचर्याद्याग्विज्ञानेजातेसतिकिंतेनेत्याशंक्याह अनुच्छेदायेति लोकशिक्षार्थमपितदावश्यकमितिभावः ॥ २४ ॥ जातिषुजन्मसु ॥ ॥ २५ ॥ भावितैःशोधितैःकरणैःबुद्ध्यादिभिः ॥ २६ ॥ तमिति चित्तशुद्ध्यर्थमाश्रमधर्माःतच्छुद्धौतुतेव्यर्थाइत्यर्थः ॥ २७ ॥ २८ ॥ सर्वभूतेष्वनुगतमात्मानंसंप्रज्ञातेपश्यतेपश्यतिसर्वभूतानिचआत्मनिरज्जूरगवत् विलीनानिअसंप्रज्ञातेपश्यति वारिचरोहंसादिः ॥ २९ ॥ प्रवणात्निम्नात् यथाभूचरःपर्वतात्पर्वतंगच्छन्निम्नंदेशमनुसृत्यगच्छतिनैवंपक्षीतद्वद्विद्वान्देहंनानुसरतीत्यर्थः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ज्योतिःचिन्मात्रंब्रह्मआत्मनिबुद्धौ समंएकं एकत्वेऽनुभवएवमानमित्याह स्वयमिति सुष्ठुसमाहितंयोगारूढंचेतोयस्यतेन ॥ ३२ ॥

दर्शनलिंगमाह .नबिभेतीत्यादिना ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥.तमःपरिगतंअंधकारव्याप्तंअज्ञानव्याप्तंच वेश्मगृहंसर्वाधिष्ठानंब्रह्मच ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥४४॥

नबिभेतिपरोयस्मान्नबिभेतिपराच्चयः ॥ यश्चनेच्छतिनद्वेष्टिब्रह्मसंपद्यतेतदा ॥ ३३ ॥.यदाभावंनकुरुतेसर्वभूतेषुपापकं ॥ कर्मणामनसावाचाब्रह्मसंपद्यते तदा ॥ ३४ ॥ संयोज्यमनसात्मानमीर्ष्यामुत्सृज्यमोहनीं ॥ त्यक्त्वाकामंचमोहंचतदाब्रह्मत्वमश्नुते ॥ ३५ ॥ यदाश्राव्येचदृश्येचसर्वभूतेषुचाप्ययं ॥ समोभवं तिनिर्द्वंद्वोब्रह्मसंपद्यतेतदा ॥ ३६ ॥ यदास्तुतिंचनिंदांचसमत्वेनैवपश्यति ॥ कांचनंचायसंचैवसुखंदुःखंतथैवच ॥ ३७॥ शीतमुष्णंतथैवार्थमनर्थंप्रियमप्रि यं ॥ जीवितंमरणंचैवब्रह्मसंपद्यतेतदा ॥ ३८ ॥ प्रसार्येहयथांगानिकूर्मःसंहरतेपुनः ॥ तथेंद्रियाणिमनसासंयंतव्यानिभिक्षुणा ॥ ३९ ॥ तमःपरिगतंवेश्मय थादीपेनदृश्यते ॥ तथाबुद्धिप्रदीपेनशक्यआत्मानिरीक्षितुं ॥ ४० ॥ एतत्सर्वंचपश्यामित्वयिबुद्धिमतांवर ॥ यच्चान्यदपिवेत्तव्यंतत्त्वतोवेदतद्भवान् ॥ ४१ ॥ ब्र ह्मर्षेविदितश्चासिविषयांतमुपागतः ॥ गुरोस्तवप्रसादेनतवचैवोपशिक्षया ॥ ४२ ॥ तस्यैवचप्रसादेनप्रादुर्भूतंमहामुने ॥ ज्ञानंदिव्यंममापीदंतेनासिविदि. तोमम ॥ ४३ ॥ अधिकंतवविज्ञानमधिकाचगतिस्तव ॥ अधिकंतवचैश्वर्यंतच्चत्वंनावबुध्यसे ॥ ४४ ॥ बाल्याद्वासंशयाद्वापिभयाद्वाप्यविमोक्षजात् ॥ उत्प न्नेचापिविज्ञानेनाधिगच्छतितांगतिं ॥ ४५ ॥ व्यवसायेनशुद्धेनमद्विधैश्छिन्नसंशयः ॥ विमुच्यहृदयग्रंथीमासादयतितांगतिं ॥ ४६ ॥ भवांश्चोत्पन्नविज्ञा नःस्थिरबुद्धिरलोलुपः ॥ व्यवसायादृतेब्रह्मन्नासादयतितत्परं ॥ ४७ ॥ नास्तितेसुखदुःखेषुविशेषोनासिलोलुपः ॥ नौत्सुक्यंनृत्यगीतेषुनरागउपजायते ॥ ४८ ॥ नबंधुष्वनुबंधस्तेनभयेष्वस्तितेभयं ॥ पश्यामित्वांमहाभागतुल्यलोष्टाश्मकांचनं ॥ ४९ ॥ अहंत्वामनुपश्यामियेचाप्यन्येमनीषिणः ॥ आस्थितंपरमंमार्गम क्षयंतमनामयं ॥ ५० ॥ यत्फलंब्राह्मणस्येहमोक्षार्थश्चयदात्मकः ॥ तस्मिन्वैवर्तसेब्रह्मन्किमन्यत्परिपृच्छसि ॥ ५१ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति० मोक्ष० प० शुकोत्पत्तौषड्विंशत्यधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३२६ ॥ ॥ ७ ॥ भीष्मउवाच. एतच्छ्रुत्वातुवचनंकृतात्माकृतनिश्चयः ॥ आत्मनात्मान मास्थायदृष्ट्वाचात्मानमात्मना ॥ १ ॥

॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ इतिशांति० मो० नै० भा० षड्विंशत्यधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३२६ ॥ ॥ ७ ॥ एतच्छ्रुत्वातुवचनमित्यादेरध्यायस्यतात्पर्यंतु यत्रशिवविष्णुस्कंदप्रह्लादादीनांमहामहिम्नांसमागमस्तत्रपुण्यतमेदेशेयोगिनाध्यानार्थंगंतव्यंविद्याचगोपनीयागुरुशिष्याभ्यांचस्वोचितधर्मेणस्थेयमिति ॥ १ ॥

शैशिरंगिरिंहिमालयं ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥

कृतकार्यःसुखीशांतस्तूष्णींप्रायादुदङ्मुखः॥शैशिरंगिरिमुद्दिश्यसधर्मामातरिश्वनः॥ २ ॥ एतस्मिन्नेवकालेतुदेवर्षिर्नारदस्तथा ॥ हिमवंतमियाद्द्रष्टुंसिद्धचा
रणसेवितं॥ ३ ॥ तमप्सरोगणाकीर्णंशांतस्वननिनादितं ॥ किन्नराणांसहस्रैश्चभृंगराजैस्तथैवच ॥ ४ ॥ मद्गुभिःखंजरीटैश्चविचित्रैर्जीवजीवकैः ॥ ५ ॥ चित्र
वर्णैर्मयूरैश्चकेकाशतविराजितैः ॥ राजहंससमूहैश्चकृष्णैःपरभृतैस्तथा ॥६॥ पक्षिराजोगरुत्मांश्चयंनित्यमधितिष्ठति ॥ चत्वारोलोकपालाश्चदेवाःसर्षिगणा
स्तथा ॥ ७॥ तत्रनित्यंसमायांतिलोकस्यहितकाम्यया ॥ विष्णुनायत्रपुत्रार्थेतपस्तप्तंमहात्मना ॥ ८ ॥ तत्रैवचकुमारेणबाल्येक्षिप्तादिवौकसः ॥ शक्तिर्न्यस्ता
क्षितितलेत्रैलोक्यमवमन्यवै ॥ ९ ॥ तत्रोवाचजगत्स्कंदःक्षिपन्वाक्यमिदंतदा ॥ योन्योस्तिमत्तोभ्यधिकोविप्रायस्याधिकंप्रियाः॥ १० ॥ योब्रह्मण्योद्वितीयोस्तित्रिषुलोकेषुवीर्यवान्॥ सोभ्युद्धरत्विमांशक्तिमथवाकंपयत्विति ॥ ११ ॥ तच्छ्रुत्वाव्यथितालोकाःकइमामुद्धरेदिति ॥ अथदेवगणंसर्वंसंभ्रांतेंद्रियमा
नसं॥ १२ ॥ अपश्यद्भगवान्विष्णुःक्षिप्तंसासुरराक्षसं ॥ किंत्वत्रसुकृतंकार्यंभवेदितिविचिंतयन्॥ १३ ॥ अनामृष्यततःक्षेपमवैक्षतचपावकिं ॥ संप्रगृह्यवि
शुद्धात्माशक्तिंप्रज्वलितांतदा ॥ १४ ॥ कंपयामाससव्येनपाणिनापुरुषोत्तमः ॥ शक्त्यांतुकंप्यमानायांविष्णुनाबलिनातदा ॥ १५ ॥ मेदिनीकंपितासर्वासशैलवनकानना ॥ शक्तेनापिसमुद्धर्तुंकंपितासाभवत्तदा ॥ १६ ॥ रक्षितास्कंदराजस्यधर्षणाप्रभविष्णुना ॥ तांकंपयित्वाभगवान्प्रह्लादमिदमब्रवीत् ॥ १७॥
पश्यवीर्यंकुमारस्यनैतदन्यःकरिष्यति ॥ सोमृष्यमाणस्तद्वाक्यंसमुद्धरणनिश्चितः ॥ १८॥ जग्राहतांतदाशक्तिंनचैनांसव्यकंपयत्॥ नादंमहांतंमुक्त्वासमूर्च्छि
तोगिरिमूर्धनि ॥ १९ ॥ विह्वलःप्रापतद्भूमौहिरण्यकशिपोःसुतः ॥ तत्रोत्तरांदिशंगत्वाशैलराजस्यपार्श्वतः ॥ २० ॥ तपोतप्यतदुर्धर्षस्तातनित्यंवृषध्वजः ॥ पा
वकेनपरिक्षिप्तंदीप्यतायस्यचाश्रमं ॥ २१ ॥ आदित्यपर्वतंनामदुर्धर्षमकृतात्मभिः ॥ नतत्रशक्यतेगंतुंयक्षराक्षसदानवैः ॥ २२ ॥ दशयोजनविस्तारमग्नि
ज्वालासमावृतं ॥ भगवान्पावकस्तत्रस्वयंतिष्ठतिवीर्यवान्॥ २३ ॥ सर्वान्विघ्नान्प्रशमयन्महादेवस्यधीमतः ॥ दिव्यंवर्षसहस्रंहिपादेनैकेनतिष्ठतः ॥ २४ ॥ दे
वान्संतापयंस्तत्रमहादेवोमहाव्रतः ॥ ऐंद्रींतुदिशमास्थायशैलराजस्यधीमतः ॥ २५ ॥ विविक्तेपर्वततटेपाराशर्योमहातपाः ॥ वेदानध्यापयामासव्यासः
शिष्यान्महातपाः॥ २६॥

* आसीदितिशेषः

॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥

सुमंतुंचमहाभागंवैशंपायनमेवच ॥ जैमिनिंचमहाप्राज्ञंपैलंचापितपस्विनं ॥ २७ ॥ यत्रशिष्यैःपरिवृतोव्यासआस्तेमहातपाः ॥ तत्राश्रमपदंरम्यंददर्शपितु
रुत्तमं ॥ २८ ॥ आरणेयोविशुद्धात्मानभसीवदिवाकरः ॥ अथव्यासःपरिक्षिप्तंज्वलंतमिवपावकं ॥ २९ ॥ ददर्शसुतमायांतंदिवाकरसमप्रभं ॥ असज्जमानं
वृक्षेपुशैलेपुविषयेपुच ॥ योगयुक्तंमहात्मानंयथाबाणंगुणच्युतं ॥ ३० ॥ सोभिगम्यपितुःपादावगृह्णादरणीसुतः ॥ यथोपजोषंतैश्चापिसमागच्छन्महामुनिः
॥ ३१ ॥ ततोनिवेदयामासपित्रेसर्वमशेषतः ॥ शुकोजनकराजेनसंवादंप्रीतमानसः ॥ ३२ ॥ एवमध्यापयन्शिष्यान्व्यासःपुत्रंचवीर्यवान् ॥ उवासहिमवत्पृ
ष्ठेपाराशर्योमहामुनिः ॥ ३३ ॥ ततःकदाचिच्छिष्यास्तंपरिवार्यावतस्थिरे ॥ वेदाध्ययनसंपन्नाःशांतात्मानोजितेंद्रियाः ॥ ३४ ॥ वेदेषुनिष्ठांसंप्राप्यसांगेष्वपि
तपस्विनः ॥ अथोचुस्तेतदाव्यासंशिष्याःप्रांजलयोगुरुं ॥ ३५ ॥ शिष्या ऊचुः महतातेजसायुक्तायशसाचापिवर्धिताः ॥ एकंत्विदानीमिच्छामोगुरुणाऽ
नुग्रहंकृतं ॥ ३६ ॥ इतितेषांवचःश्रुत्वाब्रह्मर्षिस्तानुवाचह ॥ उच्यतामितितद्वत्सायद्वःकार्यंप्रियंमया ॥ ३७ ॥ एतद्वाक्यंगुरोःश्रुत्वाशिष्यास्तेहृष्टमानसाः ॥ पुनः
प्रांजलयोभूत्वाप्रणम्यशिरसागुरुं ॥ ३८ ॥ ऊचुस्तेसहिताराजन्निदंवचनमुत्तमं ॥ यदिप्रीतउपाध्यायोधन्याःस्मोमुनिसत्तम ॥ ३९ ॥ कांक्षामस्तुवयंसर्वेव
रंदातुंमहर्षिणा ॥ षष्ठःशिष्योनतेख्यातिंगच्छेदत्रप्रसीदनः ॥ ४० ॥ चत्वारस्तेवयंशिष्यागुरुपुत्रश्चपंचमः ॥ इहवेदाःप्रतिष्ठेरन्नेषनःकांक्षितोवरः ॥ ४१ ॥ शि
ष्याणांवचनंश्रुत्वाव्यासोवेदार्थतत्त्ववित् ॥ पराशरात्मजोधीमान्परलोकार्थचिंतकः ॥ ४२ ॥ उवाचशिष्यान्धर्मात्माधर्म्यंनैःश्रेयसंवचः ॥ ब्राह्मणायसदादेयं
ब्रह्मशुश्रूषवेतथा ॥ ४३ ॥ ब्रह्मलोकेनिवासंयोध्रुवंसमभिकांक्षते ॥ भवंतोबहुलाःसंतुवेदोविस्तार्यतामयं ॥ ४४ ॥ नाशिष्येसंप्रदातव्योनाव्रतेनाकृतात्मनि ॥
एतेशिष्यगुणाःसर्वेविज्ञातव्यायथार्थतः ॥ ४५ ॥ नापरिक्षितचारित्रेविद्यादेयाकथंचन ॥ यथाहिकनकंशुद्धंतापच्छेदनिकर्षणैः ॥ ४६ ॥ परीक्षेततथाशि
ष्यानीक्षेत्कुलगुणादिभिः ॥ ननियोज्याश्चवःशिष्याअनियोगेमहाभये ॥ ४७ ॥ यथामतियथापाठंतथाविद्याफलिष्यति ॥ सर्वस्तरतुदुर्गाणिसर्वोभद्राणिप
श्यतु ॥ ४८ ॥ श्रावयेच्चतुरोवर्णान्कृत्वाब्राह्मणमग्रतः ॥ वेदस्याध्ययनंहीदंतच्चकार्यंमहत्स्मृतं ॥ ४९ ॥ स्तुत्यर्थमिहदेवानांवेदाःसृष्टाःस्वयंभुवा ॥ योनिर्वदेतसं
मोहाद्ब्राह्मणंवेदपारगं ॥ ५० ॥

॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ इतिशांति०मो०नै०भा०सप्तविंशत्यधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३२७ ॥ ॥ ७ ॥ एतच्छ्रुत्वागुरोर्वाक्यमित्यादेर्व्यासःपुत्रमब्रवीदित्यंतस्यतात्पर्यंविद्या
प्रचारःकर्तव्योविदुषापिवेदाध्ययनंनत्याज्यंस्वाध्यायानध्यायपरिपालनंचकर्तव्यमिति ॥ १ ॥ तदात्वायतिसंहितं तदात्वेतत्कालेआयतौउत्तरकालेचसंहितंसम्यक्हितं ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

सोभिध्यानाद्ब्राह्मणस्यपराभूयादसंशयं ॥ यश्चाधर्मेणविब्रूयाद्यश्चाधर्मेणपृच्छति ॥ ५१ ॥ तयोरन्यतरःप्रैतिविद्वेषंचाधिगच्छति ॥ एतद्वःसर्वमाख्यातंस्वा
ध्यायस्यविधिंप्रति ॥ ५२ ॥ उपकुर्याच्चशिष्याणामेतच्चहृदिवोभवेत् ॥ ५३ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति०मोक्ष०प०सप्तविंशत्यधिकत्रिशततमोऽ
ध्यायः ॥ ३२७ ॥ ॥ ७ ॥ भीष्मउवाच एतच्छ्रुत्वागुरोर्वाक्यंव्यासशिष्यामहौजसः ॥ अन्योन्यंहृष्टमनसःपरिषस्वजिरेतदा ॥ १ ॥ उक्ताःस्मोयद्भगवता
तदात्वायतिसंहितं ॥ तन्नोमनसिसंरूढंकरिष्यामस्तथाचतत् ॥ २ ॥ अन्योन्यंसंविभाष्यैवंसुप्रीतमनसःपुनः ॥ विज्ञापयंतिस्मगुरुंपुनर्वाक्यविशारदाः ॥ ३ ॥
शैलादस्मान्महींगंतुंकांक्षितंनोमहामुने ॥ वेदाननेकधाकर्तुंयदितेरुचितंप्रभो ॥ ४ ॥ शिष्याणांवचनंश्रुत्वापराशरसुतःप्रभुः ॥ प्रत्युवाचततोवाक्यंधर्मार्थस
हितंहितं ॥ ५ ॥ क्षितिंवादेवलोकंवागम्यतांयदिरोचते ॥ अप्रमादश्चवःकार्योब्रह्महिप्रचुरच्छलं ॥ ६ ॥ तेनुज्ञातास्ततःसर्वेगुरुणासत्यवादिना ॥ जग्मुःप्रदक्षि
णंकृत्वाव्यासंमूर्ध्नाभिवाद्यच ॥ ७ ॥ अवतीर्यमहींतेऽथचातुर्होत्रमकल्पयन् ॥ संयाजयंतोविप्रांश्चराजन्यांश्चविशस्तथा ॥ ८ ॥ पूज्यमानाद्विजैर्नित्यंमोदमा
नागृहेरताः ॥ याजनाध्यापनरताःश्रीमंतोलोकविश्रुताः ॥ ९ ॥ अवतीर्णेषुशिष्येषुव्यासःपुत्रसहायवान् ॥ तूष्णींध्यानपरोधीमानेकांतेसमुपाविशत् ॥ १० ॥
तंददर्शाश्रमपदेनारदःसुमहातपाः ॥ अथैनमब्रवीत्कालेमधुराक्षरयागिरा ॥ ११ ॥ भोभोब्रह्मर्षिवासिष्ठब्रह्मघोषोनवर्तते ॥ एकोध्यानपरस्तूष्णींकिमास्सेचिं
तयन्निव ॥ १२ ॥ ब्रह्मघोषैर्विरहितःपर्वतोयंनशोभते ॥ रजसातमसाचैवसोमःसोपप्लवोयथा ॥ १३ ॥ नभ्राजतेयथापूर्वंनिषादानामिवालयः ॥ देवर्षिगण
जुष्टोपिवेदध्वनिनिराकृतः ॥ १४ ॥ ऋषयश्चहिदेवाश्चगंधर्वाश्चमहौजसः ॥ वियुक्ताब्रह्मघोषेणनभ्राजंतेयथापुरा ॥ १५ ॥ नारदस्यवचःश्रुत्वाकृष्णद्वैपायनो
ब्रवीत् ॥ महर्षेयत्त्वयाप्रोक्तंवेदवादविचक्षण ॥ १६ ॥ एतन्मनोनुकूलंमेभवानर्हतिभाषितुं ॥ सर्वज्ञःसर्वदर्शीचसर्वत्रचकुतूहली ॥ १७ ॥ त्रिषुलोकेषुयद्वृत्तंस
र्वंतवमतेस्थितं ॥ तदाज्ञापयविप्रर्षेब्रूहिकिंकरवाणिते ॥ १८ ॥ यन्मयासमनुष्ठेयंब्रह्मर्षेतदुदाहर ॥ विमुक्तस्येहशिष्यैर्मेनातिहृष्टमिदंमनः ॥ १९ ॥

॥ ७ ॥ चातुर्होत्रंचतुर्होतृसंज्ञकामंत्राः चित्तिःस्रुक् चित्तमाज्यमित्यादयोऽध्यात्माधियज्ञयोरभेददर्शनार्थाः तत्पूर्वकंप्रवृत्तंकर्मचातुर्होत्रंअग्निहोत्रादिकंसोमांतंअकल्पयन्प्रवर्तितवंतः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥
॥ ११ ॥ १२ ॥ सोपप्लवोराहुग्रस्तः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ नातिहृष्टमिदंमनइतिविदुषामपिशिष्यादिसंयोगवियोगजंसुखंदुःखमपरिहार्यमितिभावः ॥ १९ ॥

अनाम्नायःअनभ्यावृत्तिःसएवमलोदूषणंयेषु ॥२०॥२१॥२२॥२३॥२४ ॥ ततोनध्यायइत्यादिग्रंथोयोगिनांस्वेच्छयाकृत्स्नेब्रह्मांडेसंचारयोग्यनाइच्छयादेहत्यागश्चययाभवतितादृशींविद्यांवक्तुंप्रवर्तते॥२५॥ कुतइति वायोर्मूलकारणप्रश्नःविचेष्टितमितिवायुकर्मप्रश्नः ॥२६॥२७॥ प्रश्नमभिनंदन्नस्यार्थस्यजिज्ञासाःतिदुर्लभेतिसूचयति दिव्यमिति योगसंस्कृतंचक्षुर्व्यवहितार्थग्राहित्वात् मनश्चनिर्मलमतीतादिग्राहि सत्वेसर्वज्ञत्वादिहेतौबुद्धिसत्वे ॥२८ ॥ आत्मनिवुद्धौ वेदान्वेदार्थान् व्यस्यऊहापोहाभ्यांपरिभाव्य बुद्ध्यानिश्चयेनसमनुचिंतयवायुःकुतोभूदित्यादिकंविचारय ॥ २९ ॥ देवयानेति योविष्णोर्व्यापकस्यपरमात्मनःसंबंधीदेवयानोऽर्चिरादिमार्गस्तत्रचरतीतितेनमार्गेण सात्विकानुपासकान् विष्णुर्लोकंअपुनरावृत्तिपदंप्रापयतीत्यर्थः पितृयानश्चधूमादिपितृयानमार्गप्रदश्चायमेव सनुतामसःपुनरावृत्तिप्रद

नारदउवाच अनाम्नायमलावेदाब्राह्मणस्याव्रतंमलं ॥ मलंपृथिव्यावाहीकाःस्त्रीणांकौतूहलंमलं ॥२०॥ अधीयतान्भवान्वेदान्सार्धंपुत्रेणधीमता ॥ विधुन्वन्ब्रह्मघोषेणरक्षोभयकृतंतमः ॥ २१ ॥ भीष्मउवाच नारदस्यवचःश्रुत्वाव्यासःपरमधर्मवित् ॥ तथेत्युवाचसंहृष्टोवेदाभ्यासदृढव्रतः ॥ २२ ॥ शुकेनसहपुत्रेणवेदाभ्यासमथाकरोत् ॥ स्वरेणोच्चैःसशैक्ष्येणलोकानापूरयन्निव ॥ २३ ॥ तयोरभ्यसतोरेवंनानाधर्मप्रवादिनोः ॥ वातोतिमात्रंप्रववौसमुद्रानिलवेजितः ॥ २४ ॥ ततोनध्यायइतितंव्यासःपुत्रमवारयत् ॥ शुकोवारितमात्रस्तुकौतूहलसमन्वितः ॥ २५ ॥ अपृच्छत्पितरंब्रह्मन्कुतोवायुरभूदयं ॥ आख्यातुमर्हतिभवान्वायोःसर्वविचेष्टितं ॥२६॥ शुकस्यैतद्वचःश्रुत्वाव्यासःपरमविस्मितः ॥ अनध्यायनिमित्तेस्मिन्निदंवचनमब्रवीत् ॥२७॥ दिव्यंतचक्षुरुत्पन्नंस्वयंतेनिर्मलंमनः ॥ तमसारजसाचापित्यक्तःसत्वेव्यवस्थितः ॥२८॥ आदर्शेस्वामिवच्छायांपश्यस्यात्मानमात्मना ॥ व्यस्यात्मनिस्वयंवेदान्बुद्ध्यासमनुचिंतय ॥ ॥ २९ ॥ देवयानचरोविष्णोःपितृयानश्चतामसः ॥ द्वावेतौप्रेत्यपंथानौदिवंचाधश्चगच्छतः ॥ ३० ॥ पृथिव्यामंतरिक्षेचयत्रसंवांतिवायवः ॥ सप्तैतेवायुमार्गावैतान्निबोधानुपूर्वशः ॥ ३१ ॥ तत्रदेवगणाःसाध्यामहाभूतामहाबलाः ॥ तेषामप्यभवत्पुत्रःसमानोनामदुर्जयः ॥३२॥

त्वात् ॥३०॥ पृथिव्यामिति पृथिव्यांपिंडेअंतरिक्षेब्रह्मांडे संवांतिसंगच्छंति वायुमार्गाःवायुसंचारस्थानानि तत्रदेहेतावत् वायुस्थानवर्णबीजानिनकुलीशयोगपारायणेप्रोक्तानि प्राणोघ्राणाधृद्धन्नाभिपादांगुष्ठांतसंस्थितिः नीलःसोंकाररेफादिबीजेनविनियोजितः ओंयमित्यर्थः कृष्णोपानःकृकाटिस्थःपृष्ठपृष्ठांतपार्ष्णिगः सतारकनकारांतबीजेनविनियोजितः ओंपमित्यर्थः शक्रचापनिभोव्यानस्त्वगिंद्रियनिकेतनः तारकोपेतयांतानबीजतेजोविराजितः ओंलमित्यर्थः मूर्धस्थोमध्यताल्वप्रकंठहृत्पत्तलाश्रयः उदानोग्नरुणच्छायस्तारकाक्रांतयांतयुक् ओंरमित्यर्थः श्वेतःसमानोहृन्नाभिसर्वसंधिनिकेतनः प्रणवाक्रांतलांतेनबीजेनात्यंतमुज्ज्वलइति ओंवमित्यर्थः प्रश्नसप्तममार्गौतुजीवन्मुक्तिविदेहमुक्तिप्रदौवक्ष्यति ॥३१ ॥ देवगणाःआध्यात्मंइंद्रियाणितेषांपुत्रःसमानः इंद्रियाणांसामान्यावृत्तिरेवसमानादयः तदुक्तंसांख्यसप्तत्यां सामान्याकरणवृत्तिःप्राणाद्यावायवःपंचेति एवंअधिदैवमपिसाध्यानांदेवानांसामान्यंरूपंसमानादयइत्यर्थः पिंडब्रह्मांडयोरभेदात् ॥ ३२ ॥

उदानइतिएतेषामुत्तरोत्तरस्यपूर्वपूर्वकार्यत्वात् उत्तरोत्तरंस्थूलत्वंज्ञेयं ॥२३॥ अनपत्यइतिप्राणस्यकार्यांतरंनास्तिसर्वापेक्षयास्थूलत्वंचदर्शितं ॥ २४ ॥ पिंडेप्राणकार्यंप्राणशब्दप्रवृत्तिनिमित्तंचाह प्राणिनामिति ॥२५॥ अस्यैवाधिदैवकर्मनामनीआह प्रेरयतीतिसार्धेन धूमोष्मजान्मेघान्स्नेहंस्नेहत्वंअथवास्नेहगुणयुक्तजलवृष्टिकालंप्राप्यअंबरेप्रेरयतीतियोजना सएववायुर्धूमज्योतिःस्नेहक्रमेणविद्युत्त्वंप्राप्यमहाद्युतिश्चभवति विद्युद्भ्यइतिपंचमील्यब्लोपे प्रथमः विष्णुदेवसमानादिक्रमेणाखुप्रमोपिसंहारक्रमेणप्रथमइत्यर्थः अयंभावः पूर्वोदात्दतप्राणांतत्दन्नाभिपादांगुष्ठानांमध्ये ऽन्यतमेस्थानेप्राणंनिरोध्यनीलवर्णप्राणंओंयमितिबीजशरीरंसंचितयन् योगीकियताकालेनसिद्धिंप्राप्तोजीवतेवशसंसरेणप्रवहमार्गेणसंचरति देहांतेचप्रवहेणतादात्म्यंप्राप्नोति एवंसर्वत्रप्रयोगोज्ञेयइति ॥ २६ ॥ आध्यात्मिकस्यापानस्याधिदैवकर्मनामनीआह आवहइति भचक्रंआसमंताद्वहतीत्यावहः ॥ २७॥ आदत्तेन्नमनेनोद्दीपकेनजठराग्निरित्यादानोऽपानः अपानस्यजाठरोद्दीपकत्वमाहयाज्ञवल्क्यः स्वयंत्वपानंसंप्राप्यतेनैवसहमारुतः प्र

उदानस्तस्यपुत्रोभूद्व्यानस्तस्याभवत्सुतः॥अपानश्चततोज्ञेयःप्राणश्चापिततोपरः॥३३॥अनपत्योभवत्प्राणोदुर्धर्षःशत्रुतापनः॥पृथक्कर्माणितेषांतुप्रवक्ष्यामि यथातथं॥३४॥प्राणिनांसर्वतोवायुश्चेष्टांवर्तयतेपृथक्॥प्राणनाच्चैवभूतानांप्राणइत्यभिधीयते॥३५॥प्रेरयत्यभ्रसंघातान्धूमजांश्चोष्मजांश्चयः॥प्रथमः प्रथममार्गेप्रवहोनामयोनिलः॥३६॥अंबरेस्नेहमभ्येत्यविद्युद्भ्यश्चमहाद्युतिः॥आवहोनामसंवातिद्वितीयःश्वसनोनदन्॥३७॥उदयंज्योतिषांशश्वत्सोमादीनांकरोतियः॥अंतर्देहेषुचादानंयंवदंतिमनीषिणः॥३८॥यश्चतुर्भ्यःसमुद्रेभ्योवायुर्धारयतेजलं॥उद्धृत्याददतेचापोजीमूतेभ्योंबरेनिलः॥३९॥योद्भिःसंयोज्यजीमूतान्पर्जन्यायप्रयच्छति॥उद्वहोनामवंहिष्ठस्तृतीयःससदागतिः॥४०॥समुह्यमानाबहुधायेननीताःपृथग्घनाः॥वर्षमोक्षकृतारंभास्तेभवंतिघनाघनाः॥४१॥संहतायेनचाविद्धाभवंतिनदतांनदाः॥रक्षणार्थायसंभूतामेघत्वमुपयांतिच॥ ४२ ॥ योसौवहतिभूतानांविमानानिविहायसा॥चतुर्थःसंवहोनामवायुःसगिरिमर्दनः॥४३॥

वातिज्वलनंतत्रप्राणोमध्यगतंपुनः वायुनावाजितोवन्हिरपानेनशनैःशनैः तदाज्वलतिविप्रेंद्रेसकलेदेहमध्यमे प्राणःअपानंप्राप्यप्रवर्त्यज्वलनंप्रवातिप्रवर्त्तयति अपानेनवायुनावाजितःवीजितः वोविधूननेजुकूइतिजुगंताद्वाधातोर्निष्ठायांरूपं हेविप्रेंद्रेगार्गिइतियाज्ञवल्क्यश्लोकार्थः आदानइत्यपानस्यनामांतरंयोगिप्रसिद्धमित्यर्थः अंतर्देहेष्वित्यर्धेउदानमितिपाठेउत्तरान्वयि॥३८॥ उद्धृत्यादानसाम्यादुद्वहादानयोरैक्यं ॥३९॥ पर्जन्यायवृष्ट्यभिमानिदेवतायै वंहिष्ठःअतिशयेनबहुः ॥४०॥ वर्षमोक्षायकृतःआरंभोयैस्ते रिच्यमानोमेघःपूर्णापूर्णत्वाद्घनाघनउच्यतइत्यर्थः ॥४१॥ संहताःसंघीभूताअपियेनहेतुनातेपृथक्आविद्धाःप्रक्षिप्ताभवंति अतस्तेषांवाय्यमानवेणुवन्नदतांशब्दंकुर्वतांनदाइतिनामभवति रक्षणार्थायगोस्तनवत्सेचनात्रिक्ताअपितेमेघत्वंयांति मिहसेचनइतिधातुः नतुनीरसफलवन्नश्यंतीत्यर्थः॥ ४२ ॥ योसाविति वर्धनइतिपाठेपिसएवार्थः वृधुहिंसायामितिधातोरूपं ॥ ४३ ॥

मर्दनमेवाह येनेति बलेनपरोपमर्दनंअहंतिगच्छंतितिबलाहकाः पृषोदरादित्वान्नकारलोपः अहिगतौइतिधातुः ॥ ४४ ॥ दारुणेति दारुणालोकनाशसूचकाधूमकेतुसंवर्तमेघादयउत्पातास्तेषांसंचारोयेन स्तनयित्नुःसगर्जितोमेघस्तद्वान् विषमवहना द्विवहः ॥ ४५ ॥ परितःउपर्येवयस्यवेगात्पतंतिनत्वधःपतंतीतिपरिप्लवाः स्वार्थेतद्धितः यःतोयंविष्टभ्यआकाशेएवावस्थाप्य ॥ ४६ ॥ दूरादिति येनप्रतिहतःसूर्यःसहस्ररश्मिरप्येकरश्मिरिवभातीत्यर्थः ॥ ४७ ॥ एवंपिंडब्रह्मांडांतर्गतान्आधिकारिकान्पंचवायूनुक्त्वाषष्ठंतदंतर्गतमपितदस्पर्शिनंवायुमाह यस्मादिति यस्मात्सहस्रारस्थितात्चिच्चंद्राख्यात्अयंसोमोब्रह्मांडांतर्गतओषधीशोब्रह्मांडाप्यायनकृत्पिंडांतर्गतंमनश्चपिंडाप्यायनकृत्एतद्द्वयंयंप्राप्यआप्यायतेवर्धतेसःपरिवहःसर्वतोवहनाद्व्यापकःकारणात्माषष्ठोवायुरित्यर्थः ॥ ४८ ॥ अनुकालेकल्पांते निरस्यतिसं

येनवेगवतारुग्णारूक्षेणरुजतानगान् ॥ वायुनासहितामेघास्तेभवंतिवलाहकाः ॥ ४४ ॥ दारुणोत्पातसंचारोनभसस्तनयित्नुमान् ॥ पंचमःसमहावेगोविवहोनाममारुतः ॥ ४५ ॥ यस्मिन्पारिप्लवादिव्यावहंत्यापोविहायसा ॥ पुण्यंचाकाशगंगायास्तोयंविष्टभ्यतिष्ठति ॥ ४६ ॥ दूरात्प्रतिहतोयस्मिन्नेकरश्मिर्दिवाकरः ॥ योनिरंशुसहस्रस्ययेनभातिवसुंधरा ॥ ४७ ॥ यस्मादाप्यायतेसोमःक्षीणःसंपूर्णमंडलः ॥ षष्ठःपरिवहोनामसवायुर्जयतांवरः ॥ ४८ ॥ सर्वप्राणभृतांप्राणानूयोनुकालेनिरस्यति ॥ यस्यवर्त्मानुवर्त्तेतेमृत्युवैवस्वतावुभौ ॥ ४९ ॥ सम्यगन्वीक्षतांबुद्ध्याशांतयाध्यात्मचिंतकाः ॥ ध्यानाभ्यासाभिरामाणांयोमृतत्वायंकल्पते ॥ ५० ॥ यंसमासाद्यवेगेनदिशोंऽतंप्रतिपेदिरे ॥ दक्षस्यदशपुत्राणांसहस्राणिप्रजापतेः ॥ ५१ ॥ येनसृष्टःपराभूतोयात्येवननिवर्त्तते ॥ परावहोनामपरोवायुःसदुरतिक्रमः ॥ ५२ ॥ एवमेतेऽदितेःपुत्रामारुताःपरमाद्भुताः ॥ अनारतंतेसंवांतिसर्वगाःसर्वधारिणः ॥ ५३ ॥ एतत्तुमहदाश्चर्यंयदयंपर्वतोत्तमः ॥ कंपितःसहसांतेनवायुनातिप्रवायता ॥ ५४ ॥ विष्णोर्निःश्वासवातोयंयदावेगसमीरितः ॥ सहसोदीर्यतेतातजगत्प्रव्यथतेतदा ॥ ५५ ॥

हरति मृत्युवैवस्वतावपियदनुरोधिनौ तयोरपिप्रेरकइत्यर्थः एतेनमृत्युपस्तावांब्रह्मादीनांतदधीनत्वंकैमुतिकन्यायसिद्धं ॥ ४९ ॥ सोअध्यात्मचिंतकाइतिपूजायांबहुत्वेनपुत्रसंबोधनं शांतयाबाह्याभ्यंतरविषयेभ्यउपरतयाबुद्ध्यासम्यगहंब्रह्मास्मीतिवाक्यार्थानुसंधानपूर्वकमन्वीक्षतांश्रवणमननमनुध्यानेनपश्यतां ध्यानाभ्यासोनिरंतरंध्यानमेवअभिरामंयेषांतेषांयोमृतत्वायमोक्षायकल्पते ॥ ५० ॥ दिशोंतंप्रतिपेदिरेब्रह्मांडंनिर्भिद्यगताइत्यर्थः ॥ ५१ ॥ समममाह येनेति सृष्टःउपसृष्टः एकएवायंनिर्बीजसमाधिगम्यः यावदारब्धकर्मभोगंयस्मिंल्लीनोपियोगीसंस्कारशेषसत्त्वात्पुनरावर्तते प्रारब्धभोगांतेदेहनाशेतुनावर्ततेइतिएतयोर्भेदः अतोदक्षपुत्राणामपिआरब्धकर्मभोगांतेऽनावृत्तिरेवोक्ता ॥ ५२ ॥ अदितेःखंडनशून्यायाअदीनायाःपरमचितेःपुत्राइववपुमारूपभेदाः ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ पर्वतकंपनेहेतुमाह विष्णोरिति यतोयंवेदोविष्णोर्निःश्वासवातः महतोभूतस्यनिःश्वसितमेतद्यदृग्वेदोयजुर्वेदइत्यादिश्रुतेः सयदावेगेनसमीरितःसहसाकस्मात्उदीर्यतेउच्चैःप्रयतेतदाजगद्व्यथते मूलपुरुषनिःश्वासःसहसोच्चैरुत्थितःक

आख्यायिकायाविधित्सितमाह तस्मादिति वायुर्वेदरूपोवेगेनोच्चार्यमाणः एवंबाह्यवायुकृतभयजनकोभवति तेनचतद्ब्रह्मजगद्रूपंवेदरूपंवापीडितंभवतिअतोमहावायौवायतिवांतिसतितिनाध्येतव्यमित्यर्थः
॥ ५६ ॥ ५७ ॥ इतिशांति० नै० भा० अष्टाविंशत्यधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३२८ ॥ ॥ ९ ॥ आत्मज्ञानेनसंचितक्रियमाणयोःकर्मणोर्दाहाश्लेषौभवतःप्रारब्धंतुज्ञानेनाप्यपरिहार्यमिति
सर्वत्रसिद्धं योगीतुनिर्विकल्पकसमाध्यभ्यासेनवासुलभावत्गृहाद्गृहांतरमिवदेहाद्देहांतरंप्रविश्यवाशुकवद्यथेष्टदेहत्यागेनवादेहसित्यावादेहारंभकंकर्मप्रतिबध्नातिउच्छिनत्तिवेतिदर्शयितुंशुकोत्पत्तिनमारभ्य

तस्माद्ब्रह्मविदोवेदान्नाधीयंतेतिवायति॥ वायोर्वायुभयंत्युक्तंब्रह्मतत्पीडितंभवेत्॥ ५६॥ एतावदुक्त्वावचनंपराशरसुतःप्रभुः॥ उक्त्वापुत्रमधीष्वेतिव्योमगं
गामगात्तदा॥ ५७॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति० मोक्ष० शुकोत्पत्तिर्नामअष्टाविंशत्यधिकत्रिशततमोऽध्यायः॥ ३२८॥ ॥ ९॥ भीष्मउवाच
एतस्मिन्नंतरेशून्येनारदःसमुपागमत्॥ शुकंस्वाध्यायनिरतंवेदार्थान्प्रष्टुमीप्सया॥ १ ॥ देवर्षिंतुशुकोदृष्ट्वानारदंसमुपस्थितं ॥ अर्घपूर्वेणविधिनावेदोक्तेना
भ्यपूजयत्॥ २ ॥ नारदोथाब्रवीत्प्रीतोब्रूहिधर्मभृतांवर॥ केनत्वांश्रेयसावत्सयोजयामीतिहृष्टवत् ॥३॥ नारदस्यवचःश्रुत्वाशुकःप्रोवाचभारत॥ अस्मिंल्लो
केहितंयत्स्यात्तेनमांयोक्तुमर्हसि॥ ४॥ नारदउवाच तत्त्वंजिज्ञासतांपूर्वमृषीणांभावितात्मनां॥ सनत्कुमारोभगवानिदंवचनमब्रवीत्॥ ५॥ नास्तिवि
द्यासमंचक्षुर्नास्तिसत्यसमंतपः॥ नास्तिरागसमंदुःखंनास्तित्यागसमंसुखं॥ ६॥ निवृत्तिःकर्मणःपापात्सततंपुण्यशीलता ॥ सद्वृत्तिःसमुदाचारःश्रेयएतद
नुत्तमं॥ ७॥ मानुष्यमसुखंप्राप्ययःसज्जतिसमुह्यति॥ नालंसदुःखमोक्षायसंयोगोदुःखलक्षणं॥ ८॥ सक्तस्यबुद्धिश्चलतिमोहजालविवर्धनी॥ मोहजालां
वृतोदुःखमिहचामुत्रसोश्नुते॥ ९॥ सर्वोपायात्तुकामस्यक्रोधस्यचविनिग्रहः॥ कार्यःश्रेयोर्थिनातौहिश्रेयोघातार्थमुद्यतौ॥ १०॥ नित्यंक्रोधात्तपोरक्षेच्छ्रि
यंरक्षेच्चमत्सरात्॥ विद्यांमानावमानाभ्यामात्मानंतुप्रमादतः॥ ११॥ आनृशंस्यंपरोधर्मःक्षमाचपरमंबलं॥ आत्मज्ञानंपरंज्ञानंनसत्याद्विद्यतेपरं ॥ १२ ॥
सत्यस्यवचनंश्रेयःसत्यादपिहितंवदेत्॥ यद्भूतहितमत्यंतमेतत्सत्यंमतंमम ॥ १३॥ सर्वारंभपरित्यागीनिराशीर्निष्परिग्रहः ॥ येनसर्वंपरित्यक्तंसविद्वान्सच
पंडितः॥ १४॥ इंद्रियैरिंद्रियार्थान्यश्चरत्यात्मवशैरिह॥ असज्जमानःशांतात्मानिर्विकारःसमाहितः॥ १५॥

ते अतएवयोगीज्ञानिभ्योपिमहानितिगीतास्वप्युक्तं तपस्विभ्योधिकोयोगीज्ञानिभ्योपिमतोधिकइति तत्रतावच्छ्लोकद्वयस्यहानार्थंतुच्छत्वंप्रदर्श्यतेनारदवाक्येन एतस्मिन्नंतरेइत्यादिना शुकंनारदउपागमत्शु
कोवेदार्थान्प्रष्टुमीहयानारदमभ्यपूजयदितिसंबंधः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

आत्मभूतैर्देहेंद्रियादिभिःसहचवर्तते विनैवपृथक्चवर्तते कःअतद्भूतःदेहादितादात्म्यंबाधित्वाकेवलीभूतः ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

आत्मभूतैरतद्भूतःसहचैवविनैवच ॥ सविमुक्तःपरंश्रेयोनचिरेणाधितिष्ठति ॥ १६ ॥ अदर्शनमसंस्पर्शस्तथासंभाषणंसदा ॥ यस्यभूतैःसहंमुनेसश्रेयोविंदते
परं ॥ १७ ॥ नहिंस्यात्सर्वभूतानिमैत्रायणगतश्चरेत् ॥ नेदंजन्मसमासाद्यवैरंकुर्वीतकेनचित् ॥ १८ ॥ आकिंचन्यंसुसंतोषोनिराशीस्त्वमचापलं ॥ एतदाहुःप
रंश्रेयआत्मज्ञस्यजितात्मनः ॥ १९ ॥ परिग्रहंपरित्यज्यभवतातजितेंद्रियः ॥ अशोकंस्थानमातिष्ठइहचामुत्रचाभयं ॥ २० ॥ निरामिषान्नशोचंतित्यजेदामि
षमात्मनः ॥ परित्यज्यामिषंसौम्यदुःखतापाद्विमोक्ष्यसे ॥ २१ ॥ तपोनित्येनदांतेनमुनिनासंयतात्मना ॥ अजितंजेतुकामेनभाव्यंसंगेष्वसंगिना ॥ २२ ॥ गु
णसंगेष्वनासक्तएकचर्यारतःसदा ॥ ब्राह्मणोनचिरादेवसुखमायात्यनुत्तमं ॥ २३ ॥ द्वंद्वारामेषुभूतेषुयएकोरमतेमुनिः ॥ विद्धिप्रज्ञानतृप्तंतंज्ञानतृप्तोनशोच
ति ॥ २४ ॥ शुभैर्लभतिदेवत्वंव्यामिश्रैर्जन्ममानुषं ॥ अशुभैश्चाप्यधोजन्मकर्मभिर्लभतेवशः ॥ २५ ॥ तत्रमृत्युजरादुःखैःसततंसमभिद्रुतः ॥ संसारेपच्यते
जंतुस्तत्कथंनावबुद्ध्यसे ॥ २६ ॥ अहितेहितसंज्ञस्त्वमध्रुवेध्रुवसंज्ञकः ॥ अनर्थेचार्थसंज्ञस्त्वंकिमर्थंनावबुध्यसे ॥ २७ ॥ संवेष्ट्यमानंबहुभिर्मोहात्तंतुभिरात्म
जैः ॥ कोषकारइवात्मानंवेष्टयन्नावबुध्यसे ॥ २८ ॥ अलंपरिग्रहेणेहदोषवान्हिपरिग्रहः ॥ कृमिर्हिकोषकारस्तुबध्यतेसपरिग्रहात् ॥ २९ ॥ पुत्रदारकुटुंबेषुसक्ताः
सीदंतिजंतवः ॥ सरःपंकार्णवेमग्नाजीर्णावनगजाइव ॥ ३० ॥ महाजालसमाकृष्टान्स्थलेमत्स्यानिवोद्धृतान् ॥ स्नेहजालसमाकृष्टान्पश्यजंतून्सुदुःखिता
न् ॥ ३१ ॥ कुटुंबंपुत्रदारांश्चशरीरंसंचयाश्चये ॥ पारक्यमध्रुवंसर्वंकिंस्वंसुकृतदुष्कृतं ॥ ३२ ॥ यदासर्वान्परित्यज्यगंतव्यमवशेनते ॥ अनर्थेकिंप्रसक्तस्त्वंस
मर्थंनानुतिष्ठसि ॥ ३३ ॥ अविश्रांतमनालंबमपाथेयमदैशिकं ॥ तमःकांतारमध्वानंकथमेकोगमिष्यसि ॥ ३४ ॥ नहित्वांप्रस्थितंकश्चित्पृष्ठतोनुगमिष्यति ॥
सुकृतंदुष्कृतंचत्वांयास्यंतमनुयास्यति ॥ ३५ ॥ विद्याकर्मचशौचंचज्ञानंचबहुविस्तरं ॥ अर्थार्थमनुसार्यंतेसिद्धार्थश्चविमुच्यते ॥ ३६ ॥ निबंधनीरज्जुरेषाया
ग्रामेवसतोरतिः ॥ छित्वैतांसुकृतोयांतिनैनांछिंदंतिदुष्कृतः ॥ ३७ ॥

॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

नी ३८ ॥ क्षमैवअरित्राणिनौचालनदंडाःयस्यां धर्मस्थैर्यंवटारकानौकाकर्षणरज्जुर्यस्यां ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ महाभूतेति पंचभूतानि महद्बुद्धिः यच्चाश्रयात्देहात्परंपरलोकगामि ए

रूपकूलांमनःस्रोतांस्पर्शद्वीपांरसावहां ॥ गंधपंकांशब्दजलांस्वर्गमार्गदुरावहां ॥ ३८ ॥ क्षमारित्रांसत्यमयींधर्मस्थैर्यवटारकां ॥ त्यागवाताध्वगांशीघ्रांनौतार्यांतांनदींतरेत् ॥ ३९ ॥ त्यजधर्ममधर्मंचतथासत्यानृतेत्यज ॥ उभेसत्यानृतेत्यक्त्वायेनत्यजसितंत्यज ॥ ४० ॥ त्यजधर्ममसंकल्पादधर्मंचाप्यलिप्सया ॥ उभेसत्यानृतेबुध्वाबुद्धिंपरमनिश्चयात् ॥ ४१ ॥ अस्थिस्थूणंस्नायुयुतंमांसशोणितलेपनं ॥ चर्मावनद्धंदुर्गंधिपूर्णंमूत्रपुरीषयोः ॥ ४२ ॥ जराशोकसमाविष्टंरोगायतनमातुरं ॥ रजस्वलमनित्यंचभूतावासमिमंत्यज ॥ ४३ ॥ इदंविश्वंजगत्सर्वमजगच्चापियद्भवेत् ॥ महाभूतात्मकंसर्वंमहद्यत्परमाश्रयात् ॥ ४४ ॥ इंद्रियाणिचपंचैवतमःसत्वंरजस्तथा ॥ इत्येषसप्तदशकोराशिरव्यक्तसंज्ञकः ॥ ४५ ॥ सर्वैरिहेंद्रियार्थैश्चव्यक्ताव्यक्तैर्हिसंहितः ॥ चतुर्विंशकइत्येषव्यक्ताव्यक्तमयोगणः ॥ ४६ ॥ एतैःसर्वैःसमायुक्तःपुमानित्यभिधीयते ॥ त्रिवर्गंतुसुखंदुःखंजीवितंमरणंतथा ॥ ४७ ॥ यइदंवेदतत्त्वेनसवेदप्रभवाप्ययौ ॥ पारंपर्येणबोद्धव्यंज्ञानानांयच्चकिंचन ॥ ४८ ॥ इंद्रियैर्गृह्यतेयद्यत्तत्तद्व्यक्तमितिस्थितिः ॥ अव्यक्तमितिविज्ञेयंलिंगग्राह्यमतींद्रियं ॥ ४९ ॥ इंद्रियैर्नियतैर्देहीधाराभिरिवतर्प्यते ॥ लोकेविततमात्मानंलोकांश्चात्मनिपश्यति ॥ ५० ॥ परावरदृशःशक्तिर्ज्ञानमूलाननश्यति ॥ पश्यतःसर्वभूतानिसर्वावस्थासुसर्वदा ॥ ५१ ॥ सर्वभूतस्यसंयोगोनाशुभेनोपपद्यते ॥ ज्ञानेनविविधान्क्लेशानतिवृत्तस्यमोहजान् ॥ ५२ ॥ लोकेबुद्धिप्रकाशेनलोकमार्गोनरिष्यते ॥ अनादिनिधनंजंतुमात्मनिस्थितमव्ययं ॥ ५३ ॥ अकर्तारममूर्तंचभगवानाहतीर्थवित् ॥ योजंतुःस्वकृतैस्तैस्तैःकर्मभिर्नित्यदुःखितः ॥ ५४ ॥ सदुःखप्रतिघातार्थंहंतिजंतूननेकधा ॥ ततःकर्मसमादत्तेपुनरन्यन्नवंबहु ॥ ५५ ॥ तप्यतेथपुनस्तेनभुक्त्वापथ्यमिवातुरः ॥ अजस्रमेवमोहांधोदुःखेषुसुखसंज्ञितः ॥ ५६ ॥ वध्यतेमथ्यतेचैवकर्मभिर्मंथवत्सदा ॥ ततोनिबद्धःस्वांयोनिंकर्मणामुदयादिह ॥ ५७ ॥ परिभ्रमतिसंसारंचक्रवद्बहुवेदनः ॥ सत्वंनिवृत्तबंधस्तुनिवृत्तश्चापिकर्मतः ॥ ५८ ॥

षसप्तदशकः इंद्रियाणिपंच चकारात्पंचप्राणाः तमआदित्रयंएकमिति ॥ ४४ ॥ इंद्रियार्थैःअष्टभिः शब्दादिभिःपंचभिःमंतव्यंबोद्धव्यंअहंकर्तव्यंचतैःसहाष्टभिःएवंचतुर्विंशकः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ रिष्यतेहिंस्यते ॥ ५३ ॥ तीर्थवित्मोक्षोपायवित् ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥

* येनउपायेन

संयमेनधारणाध्यानसमाध्यात्मकेन नवंदृष्टिमात्रेणोत्पन्नं ॥ ५९ ॥ इतिशांति० मो० नै० भा० एकोनत्रिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३२९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ अशोकमिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ द्वावनर्थौइष्टत्यादिदेहविनाशःस्वशरीरतापश्च शेषग्रंथःस्पष्टार्थोव्याख्यातप्रायश्चेतिनव्याख्यायते ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

सर्ववित्सर्वजित्सिद्धोभवभावविवर्जितः ॥ संयमेननवंबंधंनिवर्त्यतपसोबलात् ॥ संप्राप्तावहवःसिद्धिमप्यबाधांसुखोदयां ॥५९॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति० मोक्ष० एकोनत्रिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३२९ ॥ ॥ ७ ॥ नारदउवाच अशोकंशोकनाशार्थंशास्त्रंशांतिकरंशिवं ॥ निशम्यलभतेबुद्धिंतांलब्ध्वासुखमेधते ॥ १ ॥ शोकस्थानसहस्राणिभयस्थानशतानिच ॥ दिवसेदिवसेमूढमाविशंतिनपंडितं ॥ २ ॥ तस्मादनिष्टनाशार्थमितिहासंनिबोधमे ॥ तिष्ठतेचेद्वशेबुद्धिर्लभतेशोकनाशनं ॥ ३ ॥ अनिष्टसंप्रयोगाच्चविप्रयोगात्प्रियस्यच ॥ मनुष्यामानसैर्दुःखैर्युज्यंतेस्वल्पबुद्धयः ॥ ४ ॥ द्रव्येषुसमतीतेषुयेगुणास्तान्नचिंतयेत् ॥ नतानाद्रियमाणस्यस्नेहबंधःप्रमुच्यते ॥ ५ ॥ दोषदर्शीभवेत्तत्रयत्ररागःप्रवर्तते ॥ अनिष्टवर्धितंपश्येत्तथाक्षिप्रंविरज्यते ॥ ६ ॥ नार्थोनधर्मोनयशोयोतीतमनुशोचति ॥ अप्यभावेनयुज्येतत्तच्चास्यननिवर्तते ॥ ७ ॥ गुणैर्भूतानियुज्यंतेवियुज्यंतेतथैवच ॥ सर्वाणिनैतदेकस्यशोकस्थानंहिविद्यते ॥ ८ ॥ मृतंवायदिवानष्टंयोतीतमनुशोचति ॥ दुःखेनलभतेदुःखंद्वावनर्थौप्रपद्यते ॥ ९ ॥ नाश्रुकुर्वंतियेबुद्ध्यादृष्ट्वालोकेषुसंततिं ॥ सम्यक्प्रपश्यतःसर्वंनाश्रुकर्मोपपद्यते ॥ १० ॥ दुःखोपघातेशारीरेमानसेचाप्युपस्थिते ॥ यस्मिन्नशक्यतेकर्तुंयत्नस्तन्नानुचिंतयेत् ॥ ११ ॥ भैषज्यमेतद्दुःखस्ययदेतन्नानुचिंतयेत् ॥ चिंत्यमानंहिनव्येतिभूयश्चापिप्रवर्धते ॥ १२ ॥ प्रज्ञयामानसंदुःखंहन्याच्छारीरमौषधैः ॥ एतद्विज्ञानसामर्थ्यंनबालैःसमतामियात् ॥ १३ ॥ अनित्यंयौवनंरूपंजीवितंद्रव्यसंचयः ॥ आरोग्यंप्रियसंवासोगृध्येत्तत्रनपंडितः ॥ १४ ॥ नजानपदिकंदुःखमेकःशोचितुमर्हति ॥ अशोचन्प्रतिकुर्वीतयदिपश्येदुपक्रमं ॥ १५ ॥ सुखाद्बहुतरंदुःखंजीवितेनात्रसंशयः ॥ स्निग्धत्वंचेंद्रियार्थेषुमोहान्मरणमप्रियं ॥ १६ ॥ परित्यजतियोदुःखंसुखंवाप्युभयंनरः ॥ अभ्येतिब्रह्मसोत्यंतंनतंशोचंतिपंडिताः ॥ १७ ॥ त्यजंतेदुःखमर्थाहिपालनेनचतेसुखाः ॥ दुःखेनचाधिगम्यंतेनाशमेषांनचिंतयेत् ॥ १८ ॥ अन्यामन्यांधनावस्थांप्राप्यवैशेषिकींनराः ॥ अतृप्तायांतिविध्वंसंसंतोषंयांतिपंडिताः ॥ १९ ॥ सर्वेक्षयांतानिचयाःपतनांताःसमुच्छ्रयाः ॥ संयोगाविप्रयोगांतामरणांतंहिजीवितं ॥ २० ॥

॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ इतिशांति०मो०नै०भा०त्रिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३३० ॥ ॥ ९ ॥ ॥ ९ ॥

अंतोनास्तिपिपासायास्तुष्टिस्तुपरमंसुखं ॥ तस्मात्संतोषमेवेहधनंपश्यंतिपंडिताः ॥ २१ ॥ निमेषमात्रमपिहिवयोगच्छन्नतिष्ठति ॥ स्वशरीरेष्वनित्येषुनित्यं किमनुचिंतयेत् ॥ २२ ॥ भूतेषुभावंसंचिंत्ययेबुध्वामनसःपरं ॥ नशोचंतिगताध्वानःपश्यंतःपरमांगतिं ॥ २३ ॥ संचिन्वानकमेवैनंकामानामवितृप्तकं ॥ व्याघ्रःपशुमिवासाद्यमृत्युरादायगच्छति ॥ २४ ॥ तथाप्युपायंसंपश्येद्दुःखस्यपरिमोक्षणं ॥ अशोचन्नारभेच्चैवमुक्तश्चाव्यसनीभवेत् ॥ २५ ॥ शब्देस्पर्शेचरूपेच गंधेषुचरसेषुच ॥ नोपभोगात्परंकिंचिद्धनिनोवाधनस्यच ॥ २६ ॥ प्राक्संप्रयोगाद्भूतानांनास्तिदुःखंपरायणं ॥ विप्रयोगात्तुसर्वस्यनशोचेत्प्रकृतिस्थितः ॥ ॥ २७ ॥ धृत्याशिश्नोदरंरक्षेत्पाणिपादंचचक्षुषा ॥ चक्षुःश्रोत्रेचमनसामनोवाचंचविद्यया ॥ २८ ॥ प्रणयंप्रतिसंहृत्यसंस्तुतेष्वितरेषुच ॥ विचरेदसमुन्नद्धः ससुखीसचपंडितः ॥ २९ ॥ अध्यात्मरतिरासीनोनिरपेक्षोनिरामिषः ॥ आत्मनैवसहायेनयश्चरेत्ससुखीभवेत् ॥ ३० ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति०मोक्ष०प० शुकाभिपतनेत्रिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३३० ॥ ॥ ९ ॥ ॥ ९ ॥ नारदउवाच सुखदुःखविपर्यासोयदासमनुपद्यते ॥ नैनंप्रज्ञासुनीतंवात्रायतेनापिपौरुषं ॥ १ ॥ स्वभावाद्यत्नमातिष्ठेद्यत्नवान्नावसीदति ॥ जरामरणरोगेभ्यःप्रियमात्मानमुद्धरेत् ॥ २ ॥ रुजंतिहिशरीराणिरोगाःशारीरमानसाः ॥ सायकाइवतीक्ष्णाग्राःप्रयुक्ताद्दृढधन्विभिः ॥ ३ ॥ व्यथितस्यविधित्साभिस्ताम्यतोजीवितैषिणः ॥ अवशस्यविनाशायशरीरमपकृष्यते ॥ ४ ॥ स्रवंतिननिवर्तंतेस्रोतांसिसरितामिव ॥ आयुरादायमर्त्यानांरात्र्यहानिपुनःपुनः ॥ ५ ॥ व्यत्ययोह्ययमत्यंतंपक्षयोःशुक्लकृष्णयोः ॥ जातान्मर्त्याञ्जरयतिनिमेषान्नावतिष्ठते ॥ ६ ॥ सुखदुःखानिभूतानामजरोजरयत्यसौ ॥ आदित्योह्यस्तमभ्येतिपुनःपुनरुदेतिच ॥ ७ ॥ अदृष्टपूर्वानादायभावानपरिशंकितान् ॥ इष्टानिष्टान्मनुष्याणामस्तंगच्छंतिरात्रयः ॥ ८ ॥ योयमिच्छेद्यथाकामंकामानांतदवाप्नुयात् ॥ यदिस्यान्नपराधीनंपुरुषस्यक्रियाफलं ॥ ९ ॥ संयताश्चहिदक्षाश्चमतिमंतश्चमानवाः ॥ दृश्यंतेनिष्फलाःसंतःप्रहीणाःसर्वकर्मभिः ॥ १० ॥

सुखेति विपर्यासःसुखेदुःखधीःदुःखेसुखधीः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ विधित्साभिःपिपासाभिस्तृष्णाभिः ॥ ४ ॥ ५ ॥ व्यत्ययःपौर्वापर्यं ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ शीघ्रमिति परशरीराणिशरीरांतराणिप्राप्नुवंतीतिशेषः छिन्नंबीजंस्वर्गनरकांकुरबीजंस्थूलशरीरंयस्यतंशरीरिणं कदाप्राणसंरोधेसति कीदृशंशरीरिणंमांसशोणितादियुक्तेनबीभत्सेनदेहेनचेष्टितंचेष्टायस्यतं मरणेपिसद्यःशरीरांतरमायातीतिदेहबंधविच्छेदोनकदाचिदस्तीत्यर्थः ॥ २१ ॥ परदेहेदेहांतरेनिर्दग्धंविनश्यंतंजीवंअजिलक्ष्यपरंदेहंदेहांतरंचलाचलंपरिणामितयातिचपलं आहितंउपस्थापितंभवति कर्मणेतिशेषः ॥ २२ ॥ देहधारणमत्याश्चर्यमित्याह संगत्येति ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ संतस्येति सह

अपरेबालिशाःसंतोनिर्गुणाःपुरुषाधमाः ॥ आशीर्भिरप्यसंयुक्तादृश्यतेसर्वकामिनः ॥ ११ ॥ भूतानामपरःकश्चिद्धिंसायांसततोत्थितः ॥ वंचनायांचलोकस्यससुखेष्वेवजीर्यते ॥ १२ ॥ अचेष्टमानमासीनंश्रीःकंचिदुपतिष्ठते ॥ कश्चित्कर्मानुसृत्यान्योनाप्राप्यमधिगच्छति ॥ १३ ॥ अपराधंसमाचर्दैवपुरुषस्यस्वभावतः ॥ शुक्रमन्यत्रसंभूतंपुनरन्यत्रगच्छति ॥ १४ ॥ तस्ययोनौप्रयुक्तस्यगर्भोभवतिवानवा ॥ आम्रपुष्पोपमायस्यनिर्वृत्तिरुपलभ्यते ॥ १५ ॥ केषांचित्पुत्रकामानामनुसंतानमिच्छतां ॥ सिद्धौप्रयतमानानांनचांडमुपजायते ॥ १६ ॥ गर्भाच्चोद्विजमानानांक्रुद्धादाशीविषादिव ॥ आयुष्मान्जायतेपुत्रःकथंप्रेत्यइवाभवत् ॥ १७ ॥ देवानिष्ट्वातपस्तप्त्वाकृपणैःपुत्रगृद्धिभिः ॥ दशमासान्परिधृताजायंतेकुलपांसनाः ॥ १८ ॥ अपरेधनधान्यानिभोगांश्चपितृसंचितान् ॥ विपुलानभिजायंतेलब्धास्तैरेवमंगलैः ॥ १९ ॥ अन्योन्यंसमभिप्रेत्यमैथुनस्यसमागमे ॥ उपद्रवइवाविष्टोयोनिगर्भःप्रपद्यते ॥ २० ॥ शीघ्रंपरशरीराणिछिन्नबीजंशरीरिणं ॥ प्राणिनंप्राणसंरोधेमांसश्लेष्मविचेष्टितं ॥ २१ ॥ निर्दग्धंपरदेहेऽपिपरदेहंचलाचलं ॥ विनश्यंतंविनाशांतेनाविनावमिवाहितं ॥ २२ ॥ संगत्याजठरेन्यस्तंरेतोबिंदुमचेतनं ॥ केनयत्नेनजीवंतंगर्भंत्वमिहपश्यसि ॥ २३ ॥ अन्नपानानिजीर्यंतेयत्रभक्षाश्चभक्षिताः ॥ तस्मिन्नेवोदरेगर्भःकिंनान्नमिवजीर्यते ॥ २४ ॥ गर्भेमूत्रपुरीषाणांस्वभावनियतागतिः ॥ धारणेवाविसर्गेवानकर्ताविद्यतेवशः ॥ २५ ॥ स्रवंतिह्युदराद्गर्भाजायमानास्तथापरे ॥ आगमेनतथान्येषांविनाशउपपद्यते ॥ २६ ॥ एतस्माद्योनिसंबंधाद्योबीजंपरिमुच्यते ॥ प्रजांचलभतेकांचित्पुनर्द्वंद्वेषुसज्जति ॥ २७ ॥ संतस्यसहजांतस्यसप्तमींनवमींदशां ॥ प्राप्नुवंतिततःपंचनभवंतिगतायुषः ॥ २८ ॥ नाभ्युत्थानेमनुष्याणांयोगाःस्युर्नात्रसंशयः ॥ व्याधिभिश्चविमथ्यंतेव्याधैःक्षुद्रमृगाइव ॥ २९ ॥

जातस्यअनादिप्रवाहसंबद्धस्यदेहस्य गर्भवासोजन्मबाल्यंकौमारंपौगंडंयौवनंस्थाविर्यंजराप्राणरोधोनाशश्चेतिदशशरीरस्यदशास्तासुसप्तमींस्थाविर्यं तत्रकुटुंबभरणादिचिंतयाव्याकुलत्वं नवमींतुप्राणरोधः तांउभयींपंचभूतान्येवप्राप्नुवंतिनत्वात्मा ततःनवमींप्राप्यनभवंतिदशमींअभावदशांचप्राप्नुवंतीत्यर्थः गतायुषःसतःतस्येतिसंबंधः ॥ २८ ॥ योगाःसामर्थ्यानि ॥ २९ ॥ * इदंपूर्वान्वयि

॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ अनाक्रंदंवेदनयामूढं ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ असंश्लिष्टःसर्वो

व्याधिभिर्मथ्यमानानांत्यजतांविपुलंधनं ॥ वेदनांनापकर्षंतियतमानाश्चिकित्सकाः ॥ ३० ॥ तेचातिनिपुणावैद्याःकुशलाःसंभृतौषधाः ॥ व्याधिभिःपरिकृ
ष्यंतेमृगाव्याधैरिवार्दिताः ॥ ३१ ॥ तेपिबंतःकषायांश्चसर्पींषिविविधानिच ॥ दृश्यंतेजरयाभग्नानगानागैरिवोत्तमैः ॥ ३२ ॥ केवाभुविचिकित्संतेरोगार्तान्मृ
गपक्षिणः ॥ श्वापदानिदरिद्रांश्चप्रायोनार्ताभवंतिते ॥ ३३ ॥ घोरानपिदुराधर्षान्नृपतीनुग्रतेजसः ॥ आक्रम्याददतेरोगाःपशून्पशुगणाइव ॥ ३४ ॥ इतिलो
कमनाक्रंदंमोहशोकपरिप्लुतं ॥ स्रोतसासहसाक्षिप्तंह्रियमाणंबलीयसा ॥ ३५ ॥ नधनेननराज्येननोग्रेणतपसातथा ॥ स्वभावमतिवर्तंतेयेनियुक्ताःशरीरिणः
॥ ३६ ॥ नम्रियेरन्नजीर्येरन्सर्वेस्युःसर्वकामिनः ॥ नाप्रियंप्रतिपश्येयुरुत्थानस्यफलेसति ॥ ३७ ॥ उपर्युपरिलोकस्यसर्वोगंतुंसमीहते ॥ यततेचयथाशक्तिन
चतद्वर्ततेतथा ॥ ३८ ॥ ऐश्वर्यमदमत्तांश्चमत्तान्मद्यमदेनच ॥ अप्रमत्ताःशठाःशूराविक्रांताःपर्युपासते ॥ ३९ ॥ क्लेशाःपरिनिवर्ततेकेषांचिदसमीक्षिताः ॥ स्वं
स्वंचपुनरन्येषांनकिंचिदधिगम्यते ॥ ४० ॥ महच्चफलवैषम्यंदृश्यतेकर्मसंधिषु ॥ वहंतिशिबिकामन्येयांत्यन्येशिबिकागताः ॥ ४१ ॥ सर्वेषामृद्धिकामानाम
न्येरथपुरःसराः ॥ मनुष्याश्चगतस्त्रीकाःशतशोविविधाःस्त्रियः ॥ ४२ ॥ द्वंद्वारामेषुभूतेषुगच्छंत्येकैकशोनराः ॥ इदमन्यत्पदंपश्यमात्रमोहकरिष्यसि ॥ ४३ ॥
त्यजधर्ममधर्मंचउभेसत्यानृतेत्यज ॥ उभेसत्यानृतेत्यक्त्वायेनत्यजसितंत्यज ॥ ४४ ॥ एतत्तेपरमंगुह्यमाख्यातमृषिसत्तम ॥ येनदेवाःपरित्यज्यमर्त्यलोकंदिवं
गताः ॥ ४५ ॥ नारदस्यवचःश्रुत्वाशुकःपरमबुद्धिमान् ॥ संचिंत्यमनसाधीरोनिश्चयंनाध्यगच्छत ॥ ४६ ॥ पुत्रदारैर्महान्क्लेशोविद्याम्नायेमहाञ्छ्रमः ॥ किंनुस्या
च्छाश्वतंस्थानमल्पक्लेशंमहोदयं ॥ ४७ ॥ ततोमुहूर्तंसंचिंत्यनिश्चितांगतिमात्मनः ॥ परावरज्ञोधर्मस्यपरान्नैश्रेयसींगतिं ॥ ४८ ॥ कथंत्वहमसंश्लिष्टोगच्छेयं
गतिमुत्तमां ॥ नावर्तेयंयथाभूयोयोनिसंकरसागरे ॥ ४९ ॥ परंभावंहिकांक्षामियत्रनावर्ततेपुनः ॥ सर्वसंगान्परित्यज्यनिश्चितोमनसागतिं ॥ ५० ॥ तत्रया
स्यामियत्रात्माशमंमेधिगमिष्यति ॥ अक्षयश्चाव्ययश्चैवयत्रस्थास्यामिशाश्वतः ॥ ५१ ॥ नतुयोगमृतेशक्याप्राप्तुंसापरमागतिः ॥ अवबंधोहिबुद्धस्यकर्म
भिर्नोपपद्यते ॥ ५२ ॥

पाधिनिर्मुक्तः ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ अवबंधःनीचोदेहबंधः ॥ ५२ ॥

दिवाकरमित्यर्कमंडलांतर्वर्तीभर्गपदवाच्यःसंसारबीजभर्जनकर्तासर्वेषांप्राणिनांबुद्धेःप्रवर्तकोगायत्रीप्रतिपाद्योपास्योनत्वर्चिरादिमार्गपर्वभूतोमंडलाभिमान्यादित्यः कुतएतत्कार्यब्रह्मलोकंप्रतितद्गमनस्यादर्शनात् शुकस्तुमारुतादूर्ध्वंगतिंकृत्वांतरिक्षगां दर्शयित्वाप्रभावंस्वंब्रह्मभूतोभवत्तदेतिवाक्यशेषेशुद्धब्रह्मभावदर्शनाच्च सूर्यमंडलपर्यंतंगमनंतुस्वस्ययोगप्रभावदर्शनमात्रमितित्वत्रैवस्पष्टमस्ति ॥ ५३ ॥ आवृत्ति

तस्माद्योगंसमास्थायत्यक्त्वागृहंकलेवरं॥ वायुभूतःप्रवेक्ष्यामितेजोराशिंदिवाकरं ॥ ५३ ॥ नह्येपक्षयतांयातिसोमःसुरगणैर्यथा॥ कंपितःपततेभूमिंपुनश्चैवाधिरोहति॥ ५४ ॥ क्षीयतेहिसदासोमःपुनश्चैवाभिपूर्यते ॥ नेच्छाम्येवंविदित्वैतन्ह्रासवृद्धीपुनःपुनः ॥ ५५ ॥ रविस्तुसंतापयतेलोकान्रश्मिभिरुल्वणैः॥ सर्वतस्तेजआदत्तेनित्यमक्षयमंडलः॥ ५६ ॥ अतोमेरोचतेगंतुमादित्यंदीप्ततेजसं ॥ अत्रवत्स्यामिदुर्धर्षोनिःशंकेनांतरात्मना॥ ५७॥ सूर्यस्यसदनेचाहंनिक्षिप्येदंकलेवरं॥ ऋषिभिःसहयास्यामिसौरंतेजोतिदुःसहं॥ ५८ ॥ आपृच्छामिनगान्नागान्गिरिमुर्वींदिशोदिवं ॥ देवदानवगंधर्वान्पिशाचोरगराक्षसान् ॥ ५९ ॥ लोकेषुसर्वभूतानिप्रवेक्ष्यामिनसंशयः॥ पश्यंतुयोगवीर्यंमेसर्वेदेवाःसहर्षिभिः ॥ ६० ॥ अथानुज्ञाप्यतमृषिंनारदंलोकविश्रुतं॥ तस्मादनुज्ञांसंप्राप्यजगामपितरंप्रति ॥ ६१ ॥ सोभिवाद्यमहात्मानंकृष्णद्वैपायनंमुनिं ॥ शुकःप्रदक्षिणंकृत्वाकृष्णमापृष्टवान्मुनिं ॥ ६२ ॥ श्रुत्वाचर्षिस्तद्वचनंशुकस्यप्रीतोमहात्मापुनराहचैनं॥ भोभोपुत्रस्थीयतांतावदद्ययावच्चक्षुःप्रीणयामित्वदर्थे॥ ६३ ॥ निरपेक्षःशुकोभूत्वानिःस्नेहोमुक्तसंशयः ॥ मोक्षमेवानुसंचित्यगमनायमनोदधे ॥ ६४ ॥ पितरंसपरित्यज्यजगाममुनिसत्तमः॥ कैलासपृष्ठंविपुलंसिद्धसंघनिषेवितं॥ ६५ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति०मोक्ष०प०शुकाभिगमनेएकत्रिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः॥ ३३१ ॥ ॥ ७ ॥ भीष्मउवाच गिरिशृंगंसमारुह्यसुतोव्यासस्यभारत॥ समेदेशेविविक्तेसनिःशलाकउपाविशत्॥ १ ॥ धारयामासचात्मानंयथाशास्त्रंयथाविधि॥ पादप्रभृतिगात्रेषुक्रमेणक्रमयोगवित् ॥ २॥ ततःसप्राङ्मुखोविद्वानादित्येनाचिरोदिते॥ प्राणिपादंसमादायविनीतवदुपाविशत्॥ ३ ॥

मार्गनिंदति नहीति सोमःधूमादिमार्गेणसोमलोकंगतः ॥ ५४ ॥ तल्लोकाधिपतेर्वृद्धिह्रासवत्त्वात्तत्रगताअपितादृशाएवभवंतीत्याह क्षीयतेहीति ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ अत्रवत्स्यामीतिलिंगान्मात्रंमार्गपर्वभूत आदित्योगृह्यते सूर्यद्वारेणतेविरजाःप्रयांतीतितस्यद्वारत्वमात्रश्रवणात् ॥ ५७ ॥ सौरंआदित्यांतर्यामि यआदित्येतिष्ठन्नादित्यादंतरोयमादित्योनवेदेत्यादिश्रुतेस्ततोऽन्यत् ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ इतिशांति०मोक्ष०नै०भा०एकत्रिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३३१ ॥ ॥ ७ ॥ गिरिशृंगमिति निःशलाकेनिस्तृणे ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

॥४॥५॥६॥७॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ व्यवसायेनसार्वात्म्यनिश्चयेन ॥ १२ ॥ १३ ॥१४॥ १५ ॥ अधःकायात्ऊर्ध्ववक्त्रंयस्य सूर्येदत्तदृष्टिरतःस्वदेहस्याधोभागंनपश्यतीत्यर्थः ॥ १६ ॥ १७ ॥

नतत्रपक्षिसंघातोनशब्दोनातिदर्शनं ॥ यत्रवैयासकिर्धीमान्योक्तुंसमुपचक्रमे ॥४॥ सददर्शतदात्मानंसर्वसंगविनिःसृतं ॥ प्रजहासततोहासंशुकःसंप्रेक्ष्य
तत्परं ॥५॥ सपुनर्योगमास्थायमोक्षमार्गोपलब्धये ॥ महायोगेश्वरोभूत्वासोत्यक्रामद्विहायसं ॥ ६ ॥ ततःप्रदक्षिणंकृत्वादेवर्षिंनारदंततः ॥ निवेदयामासच
तंस्वंयोगंपरमर्षये ॥७॥ शुकउवाच दृष्टोमार्गःप्रवृत्तोस्मिस्वस्तितेस्तुतपोधन ॥ त्वत्प्रसादाद्गमिष्यामिगतिमिष्टांमहाद्युते ॥८॥ नारदेनाभ्यनुज्ञातःशुको
द्वैपायनात्मजः ॥ अभिवाद्यपुनर्योगमास्थायाकाशमाविशत् ॥९॥ कैलासपृष्ठादुत्पत्यसपपातदिवंतदा ॥ अंतरिक्षचरःश्रीमान्वायुभूतःसुनिश्चितः ॥ १०॥तमु
द्यंतंद्विजश्रेष्ठंवैनतेयसमद्युतिं ॥ ददृशुःसर्वभूतानिमनोमारुतरंहसं ॥११॥ व्यवसायेनलोकांस्त्रीन्सर्वान्सोथविचिंतयन् ॥ आस्थितोदीर्घमध्वानंपावकार्कस
मप्रभः ॥ १२ ॥ तमेकमनसंयांतमव्यग्रमकुतोभयं ॥ ददृशुःसर्वभूतानिजंगमानिचराणिच ॥ १३ ॥ यथाशक्तियथान्यायंपूजांवैचक्रिरेतदा ॥ पुष्पवर्षैश्चदि
व्यैस्तमवचक्रुर्दिवौकसः ॥ १४ ॥ तंदृष्ट्वाविस्मिताःसर्वेगंधर्वाप्सरसांगणाः ॥ ऋषयश्चैवसंसिद्धाःपरंविस्मयमागताः ॥ १५ ॥ अंतरिक्षगतःकोयंतपसासि
द्धिमागतः ॥ अधःकायोर्ध्ववक्त्रश्चनेत्रैःसमभिरज्यते ॥१६॥ ततःपरमधर्मात्मात्रिपुलोकेपुविश्रुतः ॥ भास्करंसमुदीक्षन्सप्राङ्मुखोवाग्यतोऽगमत् ॥१७॥ श
ब्देनाकाशमखिलंपूरयन्निवसर्वशः ॥ तमापतंतंसहसादृष्ट्वासर्वाप्सरोगणाः ॥१८॥ संभ्रांतमनसोराजन्नासन्परमविस्मिताः ॥ पंचचूडाप्रभृतयोभृशमुत्फुल्ल
लोचनाः ॥ १९ ॥ दैवतंकतमंह्येतदुत्तमांगतिमास्थितं ॥ सुनिश्चितमिहायातिविमुक्तमिवनिःस्पृहं ॥ २० ॥ ततःसमभिचक्राममलयंनामपर्वतं ॥ उर्वशीपूर्व
चित्तिश्चयंनित्यमुपसेवतः॥२१॥ तस्यब्रह्मर्षिपुत्रस्यविस्मयंययतुःपरं ॥ अहोबुद्धिसमाधानंवेदाभ्यासरतेद्विजे ॥२२॥ अचिरेणैवकालेननभश्चरतिचंद्रवत्॥
पितृशुश्रूषयाबुद्धिंसंप्राप्तोयमनुत्तमां ॥ २३ ॥ पितृभक्तोदृढतपाःपितुःसुदयितःसुतः ॥ अनन्यमनसातेनकथंपित्राविसर्जितः ॥ २४ ॥ उर्वश्यावचनंश्रुत्वाशु
कःपरमधर्मवित् ॥ उदैक्षतदिशःसर्वावचनेगतमानसः ॥ २५ ॥ सोंतरिक्षंमहींचैवसशैलवनकाननां ॥ विलोकयामासतदासरांसिसरितस्तथा ॥ २६ ॥

॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥

॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ इतिशांति० मो० नै० भा० द्वात्रिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३३२ ॥ ॥ ५ ॥ इत्येवमिति दोषान्सात्विकाम्मोक्षप्रतिबंधकान् धर्मज्ञानवै
राग्यैश्वर्यमदान् एनःकिल्बिषसंसर्गाऽनैश्वर्याख्यान्वा यदाहमनुः प्राणायामैर्दहेदेनो धारणाभिश्च किल्बिषान् प्रत्याहारेणसंसर्गान्ध्यानेनानैश्वरान्गुणानिति योगानितिपाठे वितर्कविचारानंदास्मिताख्यान्संप्र
ज्ञातभेदान् तत्फलानीत्यर्थः ॥ १ ॥ अष्टविधंपुर्यष्टकप्रकारंतमः पंचविधंविषयपंचकेप्रवर्तकंवासनामयंरजः नवगुणंरजइतिपाठे अत्यागित्वमकार्पण्यंसुखदुःखोपसेवनं भेदःपरुषताचैवकामःक्रोधस्तथैव

ततोद्वैपायनसुतंबहुमानात्समंततः ॥ कृतांजलिपुटाःसर्वानिरीक्षंतेस्मदेवताः ॥ २७॥ अब्रवीत्तास्तदावाक्यंशुकःपरमधर्मवित् ॥ पितायद्यनुगच्छेन्मांक्रोश
मानःशुकेतिवै ॥ २८ ॥ ततःप्रतिवचोदेयंसर्वैरेवसमाहितैः ॥ एतन्मेस्नेहतःसर्वेवचनंकर्तुमर्हथ ॥ २९ ॥ शुकस्यवचनंश्रुत्वादिशःसर्वाःसकाननाः ॥ समुद्राः
सरितःशैलाःप्रत्यूचुस्तंसमंततः ॥ ३० ॥ यथाज्ञापयसेविप्रबाढमेवंभविष्यति ॥ ऋषेर्व्याहरतोवाक्यंप्रतिवक्ष्यामहेवयं ॥ ३१ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति०
मोक्ष० शुकाभिपतनेद्वात्रिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३३२ ॥ ॥ ५ ॥ भीष्मउवाच इत्येवमुक्त्वावचनंब्रह्मर्षिःसुमहातपाः ॥ प्राति
ष्ठतशुकःसिद्धिंहित्वादोषांश्चतुर्विधान् ॥ १ ॥ तमोह्यष्टविधंहित्वाजहौपंचविधंरजः ॥ ततःसत्वंजहौधीमांस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ २ ॥ ततस्तस्मिन्पदेनित्येनिर्गु
णेलिंगवर्जिते ॥ ब्रह्मणिप्रत्यतिष्ठत्सविधूमोऽग्निरिवज्वलन् ॥ ३ ॥ उल्कापाताद्दिशांदाहोभूमिकंपस्तथैवच ॥ प्रादुर्भूताःक्षणेतस्मिंस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ४ ॥ द्रु
माःशाखाश्चमुमुचुःशिखराणिचपर्वताः ॥ निर्घातशब्दैश्चगिरिर्हिमवान्दीर्यतीवह ॥ ५ ॥ नवभासेसहस्रांशुर्नजज्वालचपावकः ॥ ह्रदाश्चसरितश्चैवचुक्षुभुः
सागरास्तथा ॥ ६ ॥ ववर्षवासवस्तोयंरसवच्चसुगंधिच ॥ ववौसमीरणश्चापिदिव्यगंधवहःशुचिः ॥ ७ ॥ सशृंगेप्रथमेदिव्येहिमवन्मेरुसंभवे ॥ संश्लिष्टेश्वेत
पीतेद्वेरुक्मरूप्यमयेशुभे ॥ ८ ॥ शतयोजनविस्तारेतिर्यगूर्ध्वंचभारत ॥ उदीचींदिशमास्थायरुचिरेसंददर्शह ॥ ९ ॥ सोविशंकेनमनसातथैवाभ्यपतच्छुकः ॥
ततःपर्वतशृंगेद्वेसहसैवद्विधाकृते ॥ १० ॥ अदृश्येतांमहाराजतदद्भुतमिवाभवत् ॥ ततःपर्वतशृंगाभ्यांसहसैवविनिःसृतः ॥ ११ ॥ नचप्रतिजघानास्यसगतिं
पर्वतोत्तमः ॥ ततोमहानभूच्छब्दोदिविसर्वदिवौकसां ॥ १२ ॥

च दर्पोद्वेषोतिवादश्चएतेप्रोक्तारजोगुणाइतिप्रोक्ताज्ञेयाः सत्वंबुद्धिं सत्वेनसर्वंसंत्यज्यसत्वमपित्यक्तंयेनत्यजसितत्त्यजेतिनारदेनोपदिष्टत्वात् ॥ २ ॥ तस्मिन्नादित्यांतर्यामिणिपरब्रह्मणिनित्येपुनरावृत्तिव
र्जितेयतोनिर्गुणेप्रत्यतिष्ठत् ॥ ३ ॥ महापुरुषस्योपरमेहिजगद्भाग्यसूचकाउत्पाताभवंतीत्याह उल्कापाताइति ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ववर्षेत्यादयःशुकस्योत्पतनेशकुनानि ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ द्विधाकृतेमारे
ण समुद्रलंघनेहनुमद्वारेणमहेंद्रपर्वतइवव्यथामापेत्यर्थः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥

॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ ततइतिपूर्वोक्तासुसप्तसुवायु विद्यासुपंचम्याः ज्ञानकर्मसमुच्चयरूपायाः पार्यंतिकंफलंपंचमवायुस्थानस्यमंदाकिनीदेशस्यप्राप्तिः ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ शुकस्त्विति मारुतात्सू

गंधर्वाणामृषीणांचयेचशैलनिवासिनः॥ दृष्ट्वाशुकमतिक्रांतंपर्वतंचद्विधाकृतं ॥ १३॥ साधुसाध्वितितत्रासीन्नादःसर्वत्रभारत ॥ सपूज्यमानोदेवैश्चगंधर्वै र्ऋषिभिस्तथा॥ १४ ॥ यक्षराक्षससंघैश्चविद्याधरगणैस्तथा॥ दिव्यैःपुष्पैःसमाकीर्णमंतरिक्षंसमंततः ॥ १५॥ आसीत्किलमहाराजशुकाभिपतनेतदा॥ त तोमंदाकिनींरम्यामुपरिष्टादभिव्रजन्॥ १६॥ शुकोददर्शधर्मात्मापुष्पितद्रुमकाननां॥ तस्यांक्रीडंत्यभिरतास्त्वेचैवाप्सरसांगणाः॥१७॥ शून्याकारंनिराका राःशुकंदृष्ट्वाविवाससः॥ तंप्रक्रामंतमाज्ञायपितास्नेहसमन्वितः॥१८॥ उत्तमांगतिमास्थायपृष्ठतोनुससारह॥ शुकस्तुमारुतादूर्ध्वंगतिंकृत्वांतरिक्षगां॥१९॥ दर्शयित्वाप्रभावंस्वंब्रह्मभूतोभवत्तदा॥ महायोगगतिंत्वन्यांव्यासोत्थायमहातपाः॥२०॥ निमेषांतरमात्रेणशुकाभिपतनंययौ ॥ सददर्शद्विधाकृत्वापर्वताग्रं शुकंगतं॥ २१ ॥ शशंसुऋषयस्तत्रकर्मपुत्रस्यतत्तदा॥ ततःशुकेतिदीर्घेणशब्देनाक्रंदितस्तदा॥ २२॥ स्वयंपित्रास्वरेणोच्चैस्त्रींल्लोकाननुनाद्यवै ॥ शुकःसर्व गतोभूत्वासर्वात्मासर्वतोमुखः॥ २३॥ प्रत्यभाषतधर्मात्माभोःशब्देनानुनादयन्॥ ततएकाक्षरंनादंभोरित्येवसमीरयन्॥ २४॥ प्रत्याहरज्जगत्सर्वमुच्चैःस्था वरजंगमं॥ ततःप्रभृतिचाद्यापिशब्दानुच्चारितान्पृथक्॥ २५॥ गिरिगह्वरपृष्ठेषुव्याहरंतिशुकंप्रति॥ अंतर्हितःप्रभावंतुदर्शयित्वाशुकस्तदा॥ २६॥ गुणान्सं त्यज्यशब्दादीन्पदमभ्यगमत्परं॥ महिमानंतुतंदृष्ट्वापुत्रस्यामिततेजसः॥ २७॥ निषसादगिरिप्रस्थेपुत्रमेवानुचिंतयन्॥ ततोमंदाकिनीतीरेक्रीडंतोप्सरसां गणाः॥ २८॥ आसाद्यतमृषिंसर्वाःसंभ्रांतागतचेतसः॥ जलेनिलिल्यिरेकाश्चित्काश्चिद्गुल्मान्प्रपेदिरे ॥ २९॥ वसनान्याददुःकाश्चित्तंदृष्ट्वामुनिसत्तमं॥ तांमुक्ततांतुविज्ञायमुनिःपुत्रस्यवैतदा ॥ ३० ॥ सक्ततामात्मनश्चैवप्रीतोभूद्व्रीडितश्चह ॥ ३१ ॥ तंदेवगंधर्ववृतोमहर्षिगणपूजितः॥ पिनाकहस्तोभगवा नभ्यागच्छतशंकरः॥ ३२॥

त्रात्मनऊर्ध्वं वायुर्वैगौतमतत्सूत्रमितिश्रुतेः ॥ १९ ॥ व्यासःउत्थाय संधिरार्षः ॥ २० ॥२१॥ शुकेति शुका३इतिदूराद्धूतेप्लुतिः अप्लुतवदुपस्थितइत्यप्लुतवद्भावान्नप्रकृतिभावः ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

तमुवाचमहादेवइत्यादिनाछायाशुकस्यदानंव्यासादीनामपिपुत्रशोकोऽत्यंतापरिहार्यइतिचसूचनेनशुकवदेवनैष्ठिकंब्रह्मचर्यमातिष्ठेदित्याशयोदर्शितः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥३८॥ ३९ ॥
॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ इतिशांति० नै० भा० त्रयस्त्रिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३३३ ॥ ॥ ७ ॥ यस्यदेवेपराभक्तिर्यथादेवेतथागुरौ तस्यैतेकथिताह्यर्थाःप्रकाशंतेमहा

तमुवाचमहादेवःसांत्वपूर्वमिदंवचः ॥ पुत्रशोकाभिसंतप्तंकृष्णद्वैपायनंतदा ॥ ३३ ॥ अग्नेर्भूमेरपांवायोरंतरिक्षस्यचैवह ॥ वीर्येणसदृशःपुत्रःपुरामत्तस्त्वया
वृतः ॥ ३४ ॥ सतथालक्षणोजातस्तपसातवसंभृतः ॥ ममचैवप्रसादेनब्रह्मतेजोमयःशुचिः ॥ ३५ ॥ सगतिंपरमांप्राप्तोदुष्प्रापामजितेंद्रियैः ॥ दैवतैरपिवि
प्रर्षेतंत्वंकिमनुशोचसि ॥ ३६ ॥ यावत्स्थास्यंतिगिरयोयावत्स्थास्यंतिसागराः ॥ तावत्तवाक्षयाकीर्तिःसपुत्रस्यभविष्यति ॥ ३७ ॥ छायांस्वपुत्रसदृशींसर्व
तोनपगांसदा ॥ द्रक्ष्यसेत्वंचलोकेस्मिन्मत्प्रसादान्महामुने ॥ ३८ ॥ सोनुनीतोभगवतास्वयंरुद्रेणभारत ॥ छायांपश्यन्समावृत्तःसमुनिःपरयामुदा ॥ ३९ ॥ इ
तिजन्मगतिश्चैवशुकस्यभरतर्षभ ॥ विस्तरेणसमाख्यातायन्मांत्वंपरिपृच्छसि ॥ ४० ॥ एतदाचष्टमेराजन्देवर्षिर्नारदःपुरा ॥ व्यासश्चैवमहायोगीसंजल्पेषुप
देपदे ॥ ४१ ॥ इतिहासमिमंपुण्यंमोक्षधर्मोपसंहितं ॥ धारयेद्यःशमपरःसगच्छेत्परमांगतिं ॥ ४२ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति० मोक्ष० शुकोत्पतनसमाप्तिर्नाम
त्रयस्त्रिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३३३ ॥ ॥ ७ ॥ युधिष्ठिरउवाच गृहस्थोब्रह्मचारीवावानप्रस्थोथभिक्षुकः ॥ यइच्छेत्सिद्धिमास्थातुंदेवतांकां
यजेतसः ॥ १ ॥ कुतोह्यस्यध्रुवःस्वर्गःकुतोनैःश्रेयसंपरं ॥ विधिनाकेनजुहुयाद्दैवंपित्र्यंतथैवच ॥ २ ॥ मुक्तश्चकांगतिंगच्छेन्मोक्षश्चैवकिमात्मकः ॥ स्वर्गतश्चैव
किंकुर्याद्येननच्यवतेदिवः ॥ ३ ॥ देवतानांचकोदेवःपितॄणांचपितातथा ॥ तस्मात्परतरंयच्चतन्मेब्रूहिपितामह ॥ ४ ॥ भीष्मउवाच गूढंमांप्रश्नवित्प्रश्नं
पृच्छसेत्वमिहानघ ॥ नह्येतत्तर्कयाशक्यंवक्तुंवर्षशतैरपि ॥ ५ ॥ ऋतेदेवप्रसादाद्वाराजन्ज्ञानागमेनवा ॥ गहनंह्येतदाख्यानंव्याख्यातव्यंतवारिहन् ॥ ६ ॥
अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनं ॥ नारदस्यचसंवादमृषेर्नारायणस्यच ॥ ७ ॥ नारायणोहिविश्वात्माचतुर्मूर्तिःसनातनः ॥ धर्मात्मजःसंबभूवपितैवं
मेभ्यभाषत ॥ ८ ॥

त्मनइतिश्रुतेर्भक्त्यामामभिजानातीतिभगवद्वचनाच्चभक्तेर्ज्ञानांगत्वंबुध्वाभजनीयांदेवतांपृच्छति गृहस्थइति कुतःकस्यप्रसादात् ध्रुवःअनावृत्तिफलकोब्रह्मलोकः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ तस्मात्देवादीनांजनकात्
॥ ४ ॥ तर्कयातर्केण आर्षोलिंगव्यत्ययः ॥ ५ ॥ ज्ञानागमेनकृतेविना ॥ ६ ॥ ७ ॥ चतस्रोमूर्तयःनराद्याः ॥ ८ ॥

स्वयंभुवइत्यनेनवासुदेवस्यैवैतेचत्वारोव्यूहाअजन्मानः तेनतुपांचरात्राणामिववासुदेवात्परमकारणात्संकर्षणाख्योजीवउत्पद्यतेततःप्रद्युम्नाख्यंमनोजायतेततोनिरुद्धाख्योऽहंकारउत्पद्यतइतिमतंनिरस्तं त
थाचसूत्रं उत्पत्त्यसंभवादिति नचकर्तुःकरणमितिच जीवस्योत्पत्तौविनाशित्वंस्यात्तथाचमोक्षिणोऽभावः कर्तुःसकाशात्करणोत्पत्तिर्दृष्टालोकेइतिसूत्रार्थः ॥ ९ ॥ शकटेशकटवत्परप्रेर्येशरीरे कनकवन्मो

कृतेयुगेमहाराजपुरास्वायंभुवेंतरे ॥ नरोनारायणश्चैवहरिःकृष्णःस्वयंभुवः ॥ ९ ॥ तेषांनारायणनरौतपस्तेपतुरव्ययौ ॥ वदर्याश्रममासाद्यशकटेकनकामये
॥ १० ॥ अष्टचक्रेहितद्यानंभूतयुक्तंमनोरमं ॥ तत्राद्यौलोकनाथौतौकृशौधमनिसंततौ ॥ ११ ॥ तपसातेजसाचैवदुर्निरीक्ष्यौसुरैरपि ॥ यस्यप्रसादंकुर्वातेस
देवौद्रष्टुमर्हति ॥ १२ ॥ नूनंतयोरनुमतेहृदिहृच्छयचोदितः ॥ महामेरोर्गिरेःशृंगात्प्रच्युतोगंधमादनं ॥ १३ ॥ नारदःसुमहद्भूतंसर्वलोकानचीचरत् ॥ तंदेशम
गमद्राजन्वदर्याश्रममाशुगः ॥ १४ ॥ तयोराह्निकवेलायांतस्यकौतूहलंत्वभूत् ॥ इदंतदास्पदंकृत्स्नंयस्मिन्लोकाःप्रतिष्ठिताः ॥ १५ ॥ सदेवासुरगंधर्वाःसकि
न्नरमहोरगाः ॥ एकामूर्तिरियंपूर्वजाताभूयश्चतुर्विधा ॥ १६ ॥ धर्मस्यकुलसंतानेधर्मादेभिर्विवर्धितः ॥ अहोत्यनुगृहीतोद्यधर्मएभिःसुरैरिह ॥ १७ ॥ नरनारा
यणाभ्यांचकृष्णेनहरिणातथा ॥ अत्रकृष्णोहरिश्चैवकस्मिंश्चित्कारणांतरे ॥ १८ ॥ स्थितौधर्मोत्तरौत्द्येतौतथानपसिधिष्ठितौ ॥ एतौहिपरमंधामकाऽनयोराह्नि
कक्रिया ॥ १९ ॥ पितरौसर्वभूतानांदैवतंचयशस्विनौ ॥ कांदेवतांतुयजतःपितॄन्वाकान्महामती ॥ २० ॥ इतिसंचिंत्यमनसाभक्त्यानारायणस्यतु ॥ सहसांप्रा
दुरभवत्समीपेदेवयोस्तदा ॥ २१ ॥ कृतेदैवेचपित्र्येचततस्ताभ्यांनिरीक्षितः ॥ पूजितश्चैवविधिनायथाप्रोक्तेनशास्त्रतः ॥ २२ ॥ तद्दृष्ट्वामहदाश्चर्यमपूर्वंविधि
विस्तरं ॥ उपोपविष्टःसुप्रीतोनारदोभगवानृषिः ॥ २३ ॥ नारायणंसंनिरीक्ष्यप्रसन्नेनांतरात्मना ॥ नमस्कृत्वामहादेवमिदंवचनमब्रवीत् ॥ २४ ॥ नारदउ
वाच वेदेषुसपुराणेषुसांगोपांगेषुगीयसे ॥ त्वमजःशाश्वतोधातामातामृतमनुत्तमं ॥ २५ ॥ प्रतिष्ठितंभूतभव्यंत्वयिसर्वमिदंजगत् ॥ चत्वारोत्याश्रमा
देवसर्वेगार्हस्थ्यमूलकाः ॥ २६ ॥

हकत्वात्कनकामयंतन्मयेस्थित्वेतिशेषः ॥ १० ॥ अष्टौअविद्याचक्रवत्वाहकानियस्य भूतैःपंचभिर्युक्तं हिशब्दाल्लोकप्रसिद्धमिदं नरनारायणयोःशरीरेतुमायामयेइत्यर्थः वक्ष्यतिच मायाह्येषामयास्
ष्टायन्मांपश्यसिनारद सर्वभूतगुणैर्युक्तमेवंमांज्ञातुमर्हसीति ॥ ११ ॥ १२ ॥ नूनमिति हृच्छयोंतर्यामीतेनप्रेरितः ॥ १३ ॥ १४ ॥ आह्निकंब्रह्मयज्ञादि आस्पदंअधिष्ठानं ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥
॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥

॥ २७ ॥ अवाच्यमपिभक्तिमत्त्वाद्वक्ष्यामीत्यर्थः ॥ २८ ॥ सूक्ष्मंदुर्लक्ष्यं यतःअविज्ञेयंनविज्ञेयंरूपादियत्र अतएवअव्यक्तंनास्तिव्यक्तंकार्यंयस्यकारणमपिनेत्यर्थः यतःअचलंकूटस्थं विकारिणएवकारणत्वनियमात् ध्रुवंशाश्वतंसद्रूपमित्यर्थः एतेनतदसत्त्वशंकानिरस्ता ॥ २९ ॥ पुरिशरीरेवसतीतियोगात्पुरुषइतिकल्पितः ननुतस्यदेहसंगित्वंवास्तवमस्तीत्यर्थः ॥ ३० ॥ अव्यक्तंसांख्यैर्नित्यत्वेनकल्पितंप्रधानं ननुपुरुषस्यअव्यक्तजनकत्वेकौटस्थ्यव्याहतिरतआह अव्यक्तेति यासत्तास्वयंअव्यक्ता घटादिभ्योनिष्कृष्टायास्तस्याअग्रहणात् व्यक्तेषुचभावेषुघटःसन्पटःसन्नितिसद्रूपेणतिष्ठति सैवसत्ताअव्ययाअपरिणामिनी प्रकृतिरुपादानं रज्जूरगवद्ब्रह्मण्यज्ञानंविवर्ततइत्यभ्युपगमान्नब्रह्मणःकौटस्थ्यहानिरित्यर्थः कल्पितस्यकार्यस्यकारणंकार्यसजातीयंकल्पितमेवभवति तत्सत्वंचकल्पनासमानकालिकमेव नहिरज्जूरगस्यसत्वंदर्शनात्प्रागप्यस्तीत्यत्रकिंचिन्मानमस्ति नचबाधकाभावात्कार्यस्यकल्पितत्वमेवासिद्धमितिवाच्यं यद्यत्रतात्विकरूपावरणपूर्वकमभेदेनभातितत्तत्रकल्पितमितिनियमेनाहंकारादे

यंजंतेत्वामहरहर्नानामूर्तिसमास्थितं॥ पितामाताचसर्वस्यजगतःशाश्वतोगुरुः॥ कंत्वद्यजसेदेवंपितरंकंनविद्महे ॥ २७॥ श्रीभगवानुवाच अवाच्यमेतद्वक्तव्यमात्मगुह्यंसनातनं॥ तवभक्तिमतोब्रह्मन्वक्ष्यामितुयथातथं ॥ २८ ॥ यत्तत्सूक्ष्ममविज्ञेयमव्यक्तमचलंध्रुवं॥ इंद्रियैरिंद्रियार्थैश्चसर्वभूतैश्चवर्जितं॥ २९ ॥ सह्यंतरात्माभूतानांक्षेत्रज्ञश्चेतिकथ्यते॥ त्रिगुणव्यतिरिक्तोवैपुरुषश्चेतिकल्पितः॥ ३० ॥ तस्मादव्यक्तमुत्पन्नंत्रिगुणंद्विजसत्तम ॥ अव्यक्ताव्यक्तभावस्थायासाप्रकृतिरव्यया॥ ३१ ॥ तांयोनिमावयोर्विद्धियोसौसदसदात्मकः ॥ आवाभ्यांपूज्यतेसोहिदैवेपित्र्येचकल्प्यते ॥ ३२॥ नास्तितस्मात्परोन्योहिपितादेवोथवाद्विज ॥ आत्माहिनःसविज्ञेयस्ततस्तंपूजयावहे ॥ ३३ ॥ तेनैषाप्रथिताब्रह्मन्मर्यादालोकभाविनी ॥ दैवंपित्र्यंचकर्तव्यमितितस्यानुशासनं ॥ ३४॥

र्मिथ्यात्वावगमात्भातिचचिदात्मनोऽसंगरूपमावृत्यतदभेदेनप्रत्यगात्मायमहंसुखीदुःखीब्राह्मणोगौरःकाणइति सुवर्णेकुंडलस्याध्यस्तत्वंमाभूदितितात्विकेति ननुअहंकारधर्मादुःखादयश्चिदात्मनिचिदात्मधर्माश्चैतन्यादयोहंकारेचाध्यस्यतांकिधर्म्यध्यासकल्पनेनेतिचेन्न यत्र हिधर्ममात्रमध्यस्यतिनतत्रधर्मिणउल्लेखोदृश्यते यथालोहितःस्फटिकइतिलौहित्यमात्रमुल्लिख्यतेनजपाकुसुममपि अहंकाराध्यासेतुअहंदुःखीतिधर्म्युल्लेखपूर्वकंधर्माध्यासःप्रतीयमानस्तत्रधर्मिणोप्यध्यस्ततांविस्पष्टमाचष्टे तस्मादध्यस्तत्वेनाहमादेर्मिथ्यात्वात्तत्कारणस्याव्यक्तस्यापितथात्वेनदृष्टिसमसमयकल्पितत्वस्यावश्यंवक्तव्यत्वात्तस्मादव्यक्तमुत्पन्नमित्यव्यक्तोत्पत्तिवचनंसंगच्छतेनरामितिदिक् ॥ ३१ ॥ अस्यचाध्यस्तस्याव्यक्तस्यजीवेशविभागहेतुत्वमाह तांयोनिमिति विधेयापेक्षंस्त्रीत्वं तांनिष्कलचैतन्यरूपां माययाआवयोर्जीवेश्वरयोःप्रकृतिंविद्धि तथाचश्रुतिः जीवेशावाभासेनकरोतिमायाचाविद्याचस्वयमेवभवतीति योसौनिष्कलःसदसदात्मकःसदसतीकार्यकारणेतत्कल्पनाधिष्ठानत्वात्तदात्मकः सएवपूज्यतेआनंदात्मासर्वैरित्यर्थः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ तेनमायोपाधिना ॥ ३४ ॥

॥ ३५ ॥३६॥३७॥३८॥३९॥ सप्तदशभिःपंचप्राणमनोबुद्धिदशेंद्रियैः गुणैःसत्वादिभिः कर्मभिःशुक्लकृष्णैः यैश्चपंचदशकलावैराजीयास्त्यक्ताः पूर्वार्धेलिंगभंगउक्तः उत्तरार्धेस्थूलभंगउक्तः उभयोरप्ये कोनविंशतिमुखत्वस्यमांडूक्येतुल्यवच्छ्रवणात् तान्यैवैकोनविंशतिरंतर्भावेणसप्तदशपंचदशचभवंति ॥४०॥ क्षेत्रज्ञश्चिदात्मा सर्वगुणत्वंमायया निर्गुणत्वंस्वतः ॥ ४१ ॥ प्रसृतौनिर्गतौ ॥४२॥४३॥४४॥

ब्रह्मास्थाणुर्मनुर्दक्षोभृगुर्धर्मस्तथायमः॥ मरीचिरंगिरात्रिश्चपुलस्त्यःपुलहःक्रतुः ॥ ३५ ॥ वसिष्ठःपरमेष्ठीचविवस्वान्सोमएवच ॥ कर्दमश्चापियःप्रोक्तःक्रोधोविक्रीतएवच ॥ ३६ ॥ एकविंशतिरुत्पन्नास्तेप्रजापतयःस्मृताः॥ तस्यदेवस्यमर्यादांपूजयंतःसनातनीं ॥ ३७ ॥ दैवंपित्र्यंचसततंतस्यविज्ञायतत्त्वतः॥ आत्मप्राप्तानिचततःप्राप्नुवंतिद्विजोत्तमाः॥ ३८ ॥ स्वर्गस्थाअपियेकेचित्तान्नमस्यंतिदेहिनः॥ तेतत्प्रसादाद्गच्छंतितेनादिष्टफलांगतिं ॥ ३९ ॥ येहीनाःसप्तदशभिर्गुणैःकर्मभिरेवच ॥ कलाःपंचदशत्यक्तास्तेमुक्ताइतिनिश्चयः॥ ४० ॥ मुक्तानांतुगतिर्ब्रह्मन्क्षेत्रज्ञइतिकल्पिता ॥ सहिसर्वगुणश्चैवनिर्गुणश्चैवकथ्यते ॥ ४१ ॥ दृश्यतेज्ञानयोगेनआवांचप्रसृतौततः॥ एवंज्ञात्वातमात्मानंपूजयावःसनातनं ॥ ४२ ॥ तंवेदाश्चाश्रमाश्चैवनानामतसमास्थिताः॥ भक्त्यासंपूजयंत्याशुगतिंचैषांददातिसः॥ ४३ ॥ येतुतद्भाविताालोकेल्येकांतित्वंसमास्थिताः॥ एतदभ्यधिकंतेषांयत्तेतंप्रविशंत्युत ॥ ४४ ॥ इतिगुह्यसमुद्देशस्तवनारदकीर्तितः॥ भक्त्याप्रेम्णाचविप्रर्षेअस्मद्भक्त्याचतेश्रुतः॥ ४५ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति० मोक्ष० चतुस्त्रिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः॥ ३३४ ॥ ॥ ५ ॥

भीष्मउवाच सएवमुक्तोद्विपदांवरिष्ठोनारायणेनोत्तमपूरुषेण॥ जगादवाक्यंद्विपदांवरिष्ठंनारायणंलोकहिताधिवासं ॥ १ ॥ नारदउवाच यदर्थमात्मप्रभवेणजन्मकृतंत्वयाधर्मगृहेचतुर्धा॥ तत्साध्यतांलोकहितार्थमद्यगच्छामिद्रष्टुंप्रकृतिंतवाद्यां ॥ २ ॥ पूजांगुरूणांसततंकरोमिपरस्यगुह्यंनतुभिन्नपूर्वं॥ वेदाःस्वधीताममलोकनाथतप्तंतपोनानृतमुक्तपूर्वं ॥ ३ ॥

अस्मिन्नेवाध्यायेसर्वेप्रश्नाःसमाहिताज्ञेयाः ॥ ४५ ॥ इतिशांति० मो० नै० भा० चतुस्त्रिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३३४ ॥ ॥ ५ ॥ सएवेति ॥ १ ॥ आत्मप्रभवेणस्वयंभुवा जन्म अवतारः आद्यांमूर्तिंश्वेतद्वीपस्थां ॥ २ ॥ तद्दर्शनेस्वस्याधिकारसंपत्तिमाह पूजामिति ॥ ३ ॥

चत्वारिपाणिपादोदरोपस्थानि ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ उत्तरपश्चिमेनवायव्यकोणतः योत्तरतःयःउत्तरतः ॥ ८ ॥ मेरुमूलाद्द्वात्रिंशत्सहस्रयोजनादूर्ध्वं अनिंद्रियाःस्थूलदेहसंगहीनाःअ
तएवअनशनाःशब्दादिविषयभोगशून्याः निष्पंदहीनाःनिश्चेष्टाश्च सुगंधिःपरमात्मा सुगंधिपुष्टिवर्धनमितिमंत्रलिंगात् शोभनःसुगंधिःसुसुगंधिःसोस्त्येषांध्यानगोचरइतिसुसुगंधिनः ॥ ९ ॥ श्वेताःशुद्धस
त्वप्रधानाः चक्षुर्मुषःतेजस्वित्वात् मानश्चउन्मानोऽपमानश्चसमौयेषांते शुभःयोगप्रभावजःसारोबलंतेनउपेताः ॥ १० ॥ छत्राकृतिशीर्षाःनिर्मांसग्रीवत्वात् समंपीनत्वरहितंमुष्कौवृषणौचतुष्कंअंसयोःक
ट्योश्चांतरालंच मुष्कचतुष्कंबाहुचतुष्कंवा किमुत्त्वावान्मुष्कयोर्बद्धआसतइतिलिंगान्मुष्कोबाहुः शुष्कंकाष्ठतुल्यंचतुष्कंयेषां संशुष्कचतुष्काइत्यपिपठंति राजीवत्यःपंक्तियुक्ताःशिरारेखास्ताासांशतैर्युक्ताः

गुप्तानिचत्वारियथागमंमेशत्रौचमित्रेचसमोस्मिनित्यं ॥ तंचादिदेवंसततंप्रपन्नएकांतभावेनवृणोम्यजस्रं ॥ ४ ॥ एभिर्विशेषैःपरिशुद्धसत्वःकस्मान्नपश्ये
यमनंतमीशं ॥ तत्पारमेष्ठ्यस्यवचोनिशम्यनारायणःशाश्वतधर्मगोप्ता ॥ ५ ॥ गच्छेतितंनारदमुक्तवान्ससंपूजयित्वात्मविधिक्रियाभिः ॥ ततोविसृष्टःपरमेष्ठिपु
त्रःसोभ्यर्चयित्वातमृषिंपुराणं ॥ ६ ॥ खमुत्पपातोत्तमयोगयुक्तस्ततोधिमेरौसहसानिलिल्ये ॥ तत्रावतस्थेचमुनिर्मुहूर्तमेकांतमासाद्यगिरेःसशृंगे ॥ ७ ॥ आ
लोकयन्नुत्तरपश्चिमेनददर्शचाप्यद्भुतमुक्तरूपं ॥ क्षीरोदधेर्योत्तरतोहिद्वीपःश्वेतःसनाम्नाप्रथितोविशालः ॥ ८ ॥ मेरोःसहस्रैःसहियोजनानांद्वात्रिंशतोर्ध्वंक
विभिर्निरुक्तः ॥ अनिंद्रियाश्चानशनाश्चतत्रनिष्पंदहीनाःसुसुगंधिनस्ते ॥ ९ ॥ श्वेताःपुमांसोगतसर्वपापाश्चक्षुर्मुषःपापकृतांनराणां ॥ वज्रास्थिकायाःसम
मानोन्मानादिव्यावयवरूपाःशुभसारोपेताः ॥ १० ॥ छत्राकृतिशीर्षामेघौघनिनादाःसममुष्कचतुष्काराजीवच्छतपादाः ॥ षष्ट्यादंतैर्युक्ताःशुक्लैरष्टाभिर्दंष्ट्रा
भिर्येजिह्वाभिर्येविश्ववक्त्रंलेलिह्यंतेसूर्यप्रख्यं ॥ ११ ॥ देवंभक्त्याविश्वोत्पन्नंयस्मात्सर्वेलोकाःसंप्रसूताः ॥ वेदाधर्मामुनयःशांतादेवाःसर्वेतस्यनिसर्गः ॥
॥ १२ ॥ युधिष्ठिरउवाच अनिंद्रियानिराहाराअनिष्पंदाःसुगंधिनः ॥ कथंतेपुरुषाजाताःकातेषांगतिरुत्तमा ॥ १३ ॥ येचमुक्ताभवंतीहनराभरतसत्त
म ॥ तेषांलक्षणमेतद्धितच्छ्वेतद्वीपवासिनां ॥ १४ ॥ तस्मान्मेसंशयंछिंधिपरंकौतूहलंहिमे ॥ त्वंहिसर्वकथारामस्त्वांचैवोपाश्रितावयं ॥ १५ ॥

पादायेषां नाडीशतपादाइतिपाठांतरं षष्ट्याषष्टिसंख्यैर्दंतैरिवजगच्चणकचर्वणक्षमैःसंवत्सरैर्युक्ताः अष्टौदिशःसर्वेषामाश्रयभूतास्ताभिश्चयुक्ताः देशकालौयेषांमुखमध्येप्रविष्टावित्यर्थः सूर्येणप्रख्यायतेस्फु
टीक्रियतेदिनमासर्तुसंवत्सरात्मामहाकालस्तं विश्ववक्त्रंविश्वंवक्त्रेयस्यतादृशं जिह्वाभिरिवस्वांगभूताभीरसनाशक्तिभिर्लेलिह्यंतेपायसमिवलिहंति ॥ ११ ॥ कुतएतेषामीदृशंकालग्रसनसामर्थ्यमतआह
देवमिति यस्माद्धेतोः देवंपरमेश्वरंसंप्रसूताःध्यानबलेनहृदयेव्यक्तीकृतवंतःसूत्यगारेमातापुत्रमिव तमेवदेवंविशिनष्टि विश्वोत्पन्नंविश्वमुत्पन्नंयस्मात् वेदादयस्तस्यनिसर्गःअयत्नरचिताः ॥ १२ ॥ १३ ॥
श्वेतद्वीपनिवासिनांजीवन्मुक्तानांचनिरिंद्रियत्वादिकंएकमेवलक्षणंकथं मूर्तब्रह्मध्यायिनांभक्तानांअमूर्तब्रह्मध्यायिनांचयोगिनांतुल्यत्वंकथमितिभावः ॥ १४ ॥ १५ ॥

॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ सात्वतंसात्वतानांपांचरात्राणांहितं तच्छेषेणविष्णुशेषेण ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ प्रायणंउपहारं ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ सप्तप्रकृतयो

भीष्मउवाच विस्तीर्णैषाकथाराजन्श्रुतामेपितृसन्निधौ ॥ यैषातवहिवक्तव्याकथासारोहिसामता ॥ १६ ॥ राजोपरिचरोनामबभूवाधिपतिर्भुवः ॥ आखं
डलसखःख्यातोभक्तोनारायणंहरिं ॥ १७ ॥ धार्मिकोनित्यभक्तश्चपितुर्नित्यमतंद्रितः ॥ साम्राज्यंतेनसंप्राप्तंनारायणवरात्पुरा ॥ १८ ॥ सात्वतंविधिमास्थाय
प्राक्सूर्यमुखनिःसृतं ॥ पूजयामासदेवेशंतच्छेषेणपितामहान् ॥ १९ ॥ पितृशेषेणविप्रांश्चसंविभज्याश्रितांश्चसः ॥ शेषान्नभुक्सत्यपरःसर्वभूतेष्वहिंसकः ॥
॥ २० ॥ सर्वभावेनभक्तःसदेवदेवंजनार्दनं ॥ अनादिमध्यनिधनंलोककर्तारमव्ययं ॥ २१ ॥ तस्यनारायणेभक्तिंवहतोऽमित्रकर्षिणः ॥ एकशय्यासनंदेवोद
त्तवान्देवराट्स्वयं ॥ २२ ॥ आत्मराज्यंधनंचैवकलत्रंवाहनंतथा ॥ यत्तद्भागवतंसर्वमितितत्प्रोक्षितंसदा ॥ २३ ॥ काम्यनैमित्तिकाराजन्यज्ञियाःपरमक्रि
याः ॥ सर्वाःसात्वतमास्थायविधिंचक्रेसमाहितः ॥ २४ ॥ पांचरात्रविदोमुख्यास्तस्यगेहेमहात्मनः ॥ प्रायणंभगवत्प्रोक्तंभुंजतेवाग्रभोजनं ॥ २५ ॥ तस्यप्रशा
सतोराज्यंधर्मेणामित्रघातिनः ॥ नानृतावाक्समभवन्मनोदुष्टंनचाभवत् ॥ २६ ॥ नचकायेनकृतवान्सपापंपरमण्वपि ॥ येहितेऋषयःख्याताःसप्तचित्र
शिखंडिनः ॥ २७ ॥ तैरेकमतिभिर्भूत्वायत्प्रोक्तंशास्त्रमुत्तमं ॥ वेदैश्चतुर्भिःसमितंकृतंमेरौमहागिरौ ॥ २८ ॥ आस्यैःसप्तभिरुद्गीर्णंलोकधर्ममनुत्तमं ॥ मरीचि
रत्र्यंगिरसौपुलस्त्यःपुलहःक्रतुः ॥ वसिष्ठश्चमहातेजास्तेहिचित्रशिखंडिनः ॥ २९ ॥ सप्तप्रकृतयोह्येतास्तथास्वायंभुवोष्टमः ॥ एताभिर्धार्यतेलोकस्ता
भ्यःशास्त्रंविनिःसृतं ॥ ३० ॥ एकाग्रमनसोदांतामुनयःसंयमेरताः ॥ भूतभव्यभविष्यज्ञाःसत्यधर्मपरायणाः ॥ ३१ ॥ इदंश्रेयइदंब्रह्मइदंहितमनुत्तमं ॥ लोका
न्संचिंत्यमनसाततःशास्त्रंप्रचक्रिरे ॥ ३२ ॥ तत्रधर्मार्थकामाहिमोक्षःपश्चाच्चकीर्त्तितः ॥ मर्यादाविविधाश्चैवदिविभूमौचसंस्थिताः ॥ ३३ ॥ आराध्यतपसादे
वंहरिंनारायणंप्रभुं ॥ दिव्यंवर्षसहस्रंवैसर्वैतेऋषिभिःसह ॥ ३४ ॥ नारायणानुशास्ताहितदादेवीसरस्वती ॥ विवेशतानृषीन्सर्वान्लोकानांहितकाम्यया ॥ ३५ ॥

महदहंकारादिमूर्तयः स्वायंभुवस्तुमूलप्रकृतिरेव महत्कर्तृकत्वादिदंशास्त्रमुपादेयमितिपांचरात्रागमस्तुतेः स्तुतिरध्यायशेषेण स्पष्टार्थश्चाध्यायः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥५३॥५४॥५५॥ इतिशांति० मो० नै० भा० पंचत्रिंशदधिकत्रि

ततःप्रवर्त्तितासम्यक्तपोविद्भिर्द्विजातिभिः ॥ शब्देचार्थेचहेतौचएषाप्रथमसर्गजा ॥ ३६ ॥ आदावेवहितच्छास्त्रमोंकारस्वरपूजितं ॥ ऋषिभिःश्राविततत्रयत्र
कारुणिकोह्यसौ ॥ ३७ ॥ ततःप्रसन्नोभगवाननिर्दिष्टशरीरगः ॥ ऋषीनुवाचतान्सर्वानदृश्यःपुरुषोत्तमः ॥ ३८ ॥ कृतंशतसहस्रंहिश्लोकानामिदमुत्तमं ॥ लो
कतंत्रस्यकृत्स्नस्ययस्माद्धर्मःप्रवर्त्तते ॥ ३९ ॥ प्रवृत्तौचनिवृत्तौचयस्मादेतद्भविष्यति ॥ यजुर्ऋक्सामभिर्जुष्टमथर्वांगिरसैस्तथा ॥ ४० ॥ यथाप्रमाणंहिमया
कृतोब्रह्माप्रसादतः ॥ रुद्रश्चक्रोधजोविप्रायूयंप्रकृतयस्तथा ॥ ४१ ॥ सूर्याचंद्रमसौवायुर्भूमिरापोग्निरेवच ॥ सर्वेचनक्षत्रगणायच्चभूताभिशब्दितं ॥ ४२ ॥ अ
धिकारेषुवर्त्ततेयथास्वंब्रह्मवादिनः ॥ सर्वेप्रमाणंहियथातथातच्छास्त्रमुत्तमं ॥ ४३ ॥ भविष्यतिप्रमाणंवैएतन्मदनुशासनं ॥ तस्मात्प्रवक्ष्यतेधर्मान्मनुःस्वायं
भुवःस्वयं ॥ ४४ ॥ उशनाबृहस्पतिश्चैवयदोत्पन्नौभविष्यतः ॥ तदाप्रवक्ष्यतःशास्त्रंयुष्मन्मतिभिरुद्धृतं ॥ ४५ ॥ स्वायंभुवेषुधर्मेषुशास्त्रेचौशनसेकृते ॥ बृहस्पति
मतेचैवलोकेषुप्रतिचारिते ॥ ४६ ॥ युष्मत्कृतमिदंशास्त्रंप्रजापालोवसुस्ततः ॥ बृहस्पतिसकाशाद्वैप्राप्स्यतेद्विजसत्तमाः ॥ ४७ ॥ सहिसद्भावितोराजामद्भक्त
श्चभविष्यति ॥ तेनशास्त्रेणलोकेषुक्रियाःसर्वाःकरिष्यति ॥ ४८ ॥ एतद्धियुष्मच्छास्त्राणांशास्त्रमुत्तमसंज्ञितं ॥ एतदर्थ्यंचधर्म्यंचरहस्यंचैतदुत्तमं ॥ ४९ ॥ अ
स्यप्रवर्त्तनाच्चैवप्रजावंतोभविष्यथ ॥ सचराजंश्रियायुक्तोभविष्यतिमहान्वसुः ॥ ५० ॥ संस्थितेतुनृपेतस्मिन्शास्त्रमेतत्सनातनं ॥ अंतर्धास्यतितत्सर्वमेतद्वः
कथितंमया ॥ ५१ ॥ एतावदुक्त्वावचनमदृश्यःपुरुषोत्तमः ॥ विसृज्यतानृषीन्सर्वान्कामपिप्रस्थितोदिशं ॥ ५२ ॥ ततस्तेलोकपितरःसर्वलोकार्थचिंतकाः ॥ प्रा
वर्त्तयंततच्छास्त्रंधर्मयोनिंसनातनं ॥ ५३ ॥ उत्पन्नेऽगिरसेचैवयुगेप्रथमकल्पिते ॥ सांगोपनिषदंशास्त्रंस्थापयित्वाबृहस्पतौ ॥ ५४ ॥ जग्मुर्यथेप्सितंदेशंतपसेकृ
तनिश्चयाः ॥ धारणाःसर्वलोकानांसर्वधर्मप्रवर्त्तकाः ॥ ५५ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति० मोक्ष० प० नारायणीयेपंचत्रिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३३५ ॥
भीष्मउवाच ततोतीतेमहाकल्पेउत्पन्नेंगिरसःसुते ॥ बभूवुर्निर्वृतादेवाजातेदेवपुरोहिते ॥ १ ॥ बृहद्ब्रह्ममहच्चेतिशब्दाःपर्यायवाचकाः ॥ एभिःसमन्वितो
राजन्गुणैर्विद्वान्बृहस्पतिः ॥ २ ॥ तस्यशिष्योबभूवाग्र्योराजोपरिचरोवसुः ॥ अधीतवांस्तदाशास्त्रंसम्यक्चित्रशिखंडिजं ॥ ३ ॥

 ततोतीतेमहाकल्पेइत्यध्यायः परमेश्वरदर्शनस्यदौर्लभ्यंतद्भक्तदर्शनाच्चतद्दर्शनसिद्धिरित्येतत्प्रतिपादयति स्पष्टार्थश्च ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

॥ १६ ॥ १७,॥ १८ ॥ सात्वतंसात्वतानांपांचरात्राणांहितं तच्छेषेणविष्णुशेषेण ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ प्रायणंउपहारं ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ सप्तप्रकृतयो

भीष्मउवाच विस्तीर्णैषाकथाराजन्श्रुतामेपितृसन्निधौ ॥ यैषातवहिवक्तव्याकथासारोहिसामता ॥ १६ ॥ राजोपरिचरोनामबभूवाधिपतिर्भुवः ॥ आखं
डलसखः ख्यातोभक्तोनारायणंहरिं ॥ १७ ॥ धार्मिकोनित्यभक्तश्चपितुर्नित्यमतंद्रितः ॥ साम्राज्यंतेनसंप्राप्तंनारायणवरात्पुरा ॥ १८ ॥ सात्वतंविधिमास्थाय
प्राक्सूर्यमुखनिःसृतं ॥ पूजयामासदेवेशंतच्छेषेणपितामहान् ॥ १९ ॥ पितृशेषेणविप्रांश्चसंविभज्याश्रितांश्चसः ॥ शेषान्नभुक्सत्यपरःसर्वभूतेष्वहिंसकः ॥
॥ २० ॥ सर्वभावेनभक्तःसदेवदेवंजनार्दनं ॥ अनादिमध्यनिधनंलोककर्तारमव्ययं ॥ २१ ॥ तस्यनारायणेभक्तिंवहतोऽमित्रकर्षिणः ॥ एकशय्यासनंदेवोद
त्तवान्देवराट्स्वयं ॥ २२ ॥ आत्मराज्यंधनंचैवकलत्रंवाहनंतथा ॥ यत्तद्भागवतंसर्वमितितत्प्रोक्षितंसदा ॥ २३ ॥ काम्यनैमित्तिकाराजन्यज्ञियाःपरमक्रि
याः ॥ सर्वाःसात्वतमास्थायविधिंचक्रेसमाहितः ॥ २४ ॥ पांचरात्रविदोमुख्यास्तस्यगेहेमहात्मनः ॥ प्रायणंभगवत्प्रोक्तंभुंजतेवाग्रभोजनं ॥ २५ ॥ तस्यप्रशा
सतोराज्यंधर्मेणामित्रघातिनः ॥ नानृतावाक्समभवन्मनोदुष्टंनचाभवत् ॥ २६ ॥ नचकायेनकृतवान्सपापंपरमण्वपि ॥ येहितेऋषयःख्याताःसप्तचित्र
शिखंडिनः ॥ २७ ॥ तैरेकमतिभिर्भूत्वायत्प्रोक्तंशास्त्रमुत्तमं ॥ वेदैश्चतुर्भिःसमितंकृतंमेरौमहागिरौ ॥ २८ ॥ आस्यैःसप्तभिरुद्गीर्णंलोकधर्ममनुत्तमं ॥ मरीचि
रत्र्यंगिरसौपुलस्त्यःपुलहःक्रतुः ॥ वसिष्ठश्चमहातेजास्तेहिचित्रशिखंडिनः ॥ २९ ॥ सप्तप्रकृतयोह्येतास्तथास्वायंभुवोष्टमः ॥ एताभिर्धार्यतेलोकस्ता
भ्यःशास्त्रंविनिःसृतं ॥ ३० ॥ एकाग्रमनसोदांतामुनयःसंयमेरताः ॥ भूतभव्यभविष्यज्ञाःसत्यधर्मपरायणाः ॥ ३१ ॥ इदंश्रेयइदंब्रह्मइदंहितमनुत्तमं ॥ लोका
न्संचिंत्यमनसाततःशास्त्रंप्रचक्रिरे ॥ ३२ ॥ तत्रधर्मार्थकामाहिमोक्षःपश्चाच्चकीर्त्तितः ॥ मर्यादाविविधाश्चैवदिविभूमौचसंस्थिताः ॥ ३३ ॥ आराध्यतपसादे
वंहरिंनारायणंप्रभुं ॥ दिव्यंवर्षसहस्रंवैसर्वेतेऋषिभिःसह ॥ ३४ ॥ नारायणानुशास्ताहितदादेवीसरस्वती ॥ विवेशतानृषीन्सर्वान्लोकानांहितकाम्यया ॥ ३५ ॥

महदहंकारादिमूर्तयः स्वायंभुवस्तुमूलप्रकृतिरेव महत्कर्तृकत्वादिदंशास्त्रमुपादेयमितिपांचरात्रागमस्तुतेः स्तुतिरध्यायशेषेण स्पष्टार्थश्चाध्यायः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

ततःप्रवर्त्तितासम्यक्तपोविद्भिर्द्विजातिभिः ॥ शब्देचार्थेचहेतौचएषाप्रथमसर्गजा ॥ ३६ ॥ आदावेवहितच्छास्त्रमोंकारस्वरपूजितं ॥ ऋषिभिःश्राविततत्रयत्र
कारुणिकोह्यसौ ॥ ३७ ॥ ततःप्रसन्नोभगवाननिर्दिष्टशरीरगः ॥ ऋषीनुवाचतान्सर्वानदृश्यःपुरुषोत्तमः ॥ ३८ ॥ कृतंशतसहस्रंहिश्लोकानामिदमुत्तमं ॥ लो
कतंत्रस्यकृत्स्नस्ययस्माद्धर्मःप्रवर्त्तते ॥ ३९ ॥ प्रवृत्तौचनिवृत्तौचयस्मादेतद्भविष्यति ॥ यजुर्ऋक्सामभिर्जुष्टमथर्वांगिरसैस्तथा ॥ ४० ॥ यथाप्रमाणंहिमया
कृतोब्रह्माप्रसादतः ॥ रुद्रश्चक्रोधजोविप्रायूयंप्रकृतयस्तथा ॥ ४१ ॥ सूर्याचंद्रमसौवायुर्भूमिरापोग्निरेवच ॥ सर्वेचनक्षत्रगणायच्चभूताभिशब्दितं ॥ ४२ ॥ अ
धिकारेषुवर्त्ततेयथास्वंब्रह्मवादिनः ॥ सर्वेप्रमाणंहियथातथातच्छास्त्रमुत्तमं ॥ ४३ ॥ भविष्यतिप्रमाणंवैएतन्मदनुशासनं ॥ तस्मात्प्रवक्ष्यतेधर्मान्मनुःस्वायं
भुवःस्वयं ॥ ४४ ॥ उशनाबृहस्पतिश्चैवयदोत्पन्नौभविष्यतः ॥ तदाप्रवक्ष्यतःशास्त्रंयुष्मन्मतिभिरुद्धृतं ॥ ४५ ॥ स्वायंभुवेषुधर्मेषुशास्त्रेचौशनसेकृते ॥ बृहस्पति
मतेचैवलोकेषुप्रतिचारिते ॥ ४६ ॥ युष्मत्कृतमिदंशास्त्रंप्रजापालोवसुस्ततः ॥ बृहस्पतिसकाशाद्वैप्राप्स्यतेद्विजसत्तमाः ॥ ४७ ॥ सहिसद्भावितोराजामद्भक्त
श्चभविष्यति ॥ तेनशास्त्रेणलोकेषुक्रियाःसर्वाःकरिष्यति ॥ ४८ ॥ एतद्धियुष्मच्छास्त्राणांशास्त्रमुत्तमसंज्ञितं ॥ एतदर्थ्यंचधर्म्यंचरहस्यंचैतदुत्तमं ॥ ४९ ॥ अ
स्यप्रवर्त्तनाच्चैवप्रजावंतोभविष्यथ ॥ सचराजश्रियायुक्तोभविष्यतिमहान्वसुः ॥ ५० ॥ संस्थितेतुनृपेतस्मिन्शास्त्रमेतत्सनातनं ॥ अंतर्धास्यतितत्सर्वमेतद्वः
कथितंमया ॥ ५१ ॥ एतावदुक्त्वावचनमदृश्यःपुरुषोत्तमः ॥ विसृज्यतानृषीन्सर्वान्कामपिप्रसृतोदिशं ॥ ५२ ॥ ततस्तेलोकपितरःसर्वलोकार्थचिंतकाः ॥ प्रा
वर्त्तयंतच्छास्त्रंधर्मयोनिंसनातनं ॥ ५३ ॥ उत्पन्नेऽगिरसेचैवयुगेप्रथमकल्पिते ॥ सांगोपनिषदंशास्त्रंस्थापयित्वाबृहस्पतौ ॥ ५४ ॥ जग्मुर्यथेप्सितंदेशंतपसेकृ
तनिश्चयाः ॥ धारणाःसर्वलोकानांसर्वधर्मप्रवर्त्तकाः ॥ ५५ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति० मोक्ष० प० नारायणीयेपंचत्रिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३३५ ॥
भीष्मउवाच ततोतीतेमहाकल्पेउत्पन्नेंगिरसःसुते ॥ बभूवुर्निर्वृतादेवाजातेदेवपुरोहिते ॥ १ ॥ बृहद्ब्रह्ममहच्चेतिशब्दाःपर्यायवाचकाः ॥ एभिःसमन्वितो
राजन्गुणैर्विद्वान्बृहस्पतिः ॥ २ ॥ तस्यशिष्योबभूवाग्र्योराजोपरिचरोवसुः ॥ अधीतवांस्तदाशास्त्रंसम्यक्चित्रशिखंडिजं ॥ ३ ॥

ततोतीतेमहाकल्पइत्यध्यायः परमेश्वरदर्शनस्यदौर्लभ्यंतद्भक्तदर्शनाच्चतद्दर्शनसिद्धिरित्येतत्प्रतिपादयति स्पष्टार्थश्च ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

सराजाभावितःपूर्वंदेवेनविधिनावसुः ॥ पालयामासपृथिवींदिवमाखंडलोयथा ॥४॥ तस्ययज्ञोमहानासीदश्वमेधोमहात्मनः॥ बृहस्पतिरुपाध्यायस्तत्रहोता
वभूवह ॥५॥ प्रजापतिसुताश्चात्रसदस्याश्चाभवंस्त्रयः॥ एकतश्चद्वितश्चैवत्रितश्चैवमहर्षयः॥६॥ धनुषाख्योथरैभ्यश्चअर्वावसुपरावसू॥ ऋषिर्मेधातिथिश्चैव
तांड्यश्चैवमहानृषिः ॥७॥ ऋषिःशांतिर्महाभागस्तथावेदशिराश्चयः॥ ऋषिश्रेष्ठश्चकपिलःशालिहोत्रपितास्मृतः॥८॥ आद्यःकठस्तैत्तिरिश्चवैशंपायनपूर्वजः॥
कण्वोथदेवहोत्रश्चएतेषोडशकीर्त्तिताः ॥ ९ ॥ संभूताःसर्वसंभारास्तस्मिन्राजन्महाक्रतौ ॥ नतत्रपशुघातोभूत्सराजैवंस्थितोऽभवत् ॥ १० ॥ अहिंस्रःशुचिर
क्षुद्रोनिराशीःकर्मसंस्तुतः ॥ आरण्यकपदोद्भूताभागास्तत्रोपकल्पिताः ॥ ११ ॥ प्रीतस्ततोस्यभगवान्देवदेवःपुरातनः ॥ साक्षात्तंदर्शयामाससोदृश्योन्येनके
नचित् ॥ १२ ॥ स्वयंभागमुपाघ्रायपुरोडाशंगृहीतवान्॥ अदृश्येनहृतोभागोदेवेनहरिमेधसा ॥ १३ ॥ बृहस्पतिस्ततःक्रुद्धःस्रुचमुद्यम्यवेगितः॥ आकाशंघ्नन्स्रु
चःपातैरोषादश्रूण्यवर्त्तयत् ॥ १४ ॥ उवाचचोपरिचरंमयाभागोयमुद्यतः॥ ग्राह्यःस्वयंहिदेवेनमत्प्रत्यक्षंनसंशयः॥१५॥ युधिष्ठिरउवाच उद्यतायज्ञ
भागाहिसाक्षात्प्राप्ताःसुरैरिह॥ किमर्थमिहनप्राप्तोदर्शनंसहरिर्विभुः ॥ १६ ॥ भीष्मउवाच ततःसतंसमुद्धूतंभूमिपालोमहान्वसुः॥ प्रसादयामासमु
निंसदस्यास्तेचसर्वशः ॥१७॥ ऊचुश्चैनमसंभ्रांतानरोषंकर्त्तुमर्हसि॥ नैपधर्मःकृतयुगेयस्त्वंरोषमचीकृथाः ॥१८॥ अरोषणोह्यसौदेवोयस्यभागोयमुद्यतः॥
नशक्यःसत्वयाद्रष्टुमस्माभिर्वाबृहस्पते ॥ १९ ॥ यस्यप्रसादंकुरुतेसवैतंद्रष्टुमर्हति ॥ एकतद्वितत्रिताश्चोचुस्ततश्चित्रशिखंडिनः ॥ २०॥ वयंहिब्रह्मणःपुत्रामा
नसाःपरिकीर्त्तिताः ॥ गतानिःश्रेयसार्थंहिकदाचिद्दिशमुत्तरां ॥ २१ ॥ तप्त्वावर्षसहस्राणिचरित्वातपउत्तमं ॥ एकपादाःस्थिताःसम्यक्काष्ठभूताःसमाहिताः ॥
॥ २२ ॥ मेरोरुत्तरभागेतुक्षीरोदस्यानुकूलतः॥ सदेशोयत्रनस्तप्तंतपःपरमदारुणं ॥ २३॥ कथंपश्येमहिवयंदेवंनारायणात्मकं॥ वरेण्यंवरदंतंवैदेवदेवंसनात
नं॥ २४ ॥ कथंपश्येमहिवयंदेवंनारायणंत्विति ॥ अथव्रतस्यावभृथेवागुवाचाशरीरिणी ॥ २५ ॥

* शालिहोत्रपिताकपिलएकः * आद्यःकठःकठशाखादर्शीएकःवैशंपायनपूर्वजस्तैत्तिरिरेकः * तपोव्रतं

स्निग्धगंभीरयावाचाप्रहर्षणकरीविभो ॥ सुतमंवस्तपोविप्राःप्रसन्नेनांतरात्मना ॥ २६ ॥ यूयंजिज्ञासवोभक्ताःकथंद्रक्ष्यथतंविभुं ॥ क्षीरोदधेरुत्तरतःश्वेतद्वी
पोमहाप्रभः ॥ २७ ॥ तत्रनारायणपरामानवाश्चंद्रवर्चसः ॥ एकांतभावोपगतास्तेभक्ताःपुरुषोत्तमं ॥ २८ ॥ तेसहस्रार्चिषंदेवंप्रविशंतिसनातनं ॥ अनिंद्रिया
निराहाराअनिष्पंदाःसुगंधिनः ॥ २९ ॥ एकांतिनस्तेपुरुषाःश्वेतद्वीपनिवासिनः ॥ गच्छध्वंतत्रमुनयस्तत्रात्मामेप्रकाशितः ॥ ३० ॥ अथश्रुत्वावयंसर्वेवाचं
तामशरीरिणीं ॥ यथाख्यातेनमार्गेणतंदेशंप्रतिपेदिरे ॥ ३१ ॥ प्राप्यश्वेतंमहाद्वीपंतच्चित्तास्तद्दिदृक्षवः ॥ ततोस्मद्दृष्टिविषयस्तदाप्रतिहतोभवत् ॥ ३२ ॥ नचप
श्यामपुरुषंतत्तेजोहृतदर्शनाः ॥ ततोनःप्रादुरभवद्विज्ञानंदेवयोगजं ॥ ३३ ॥ नकिलातप्ततपसाशक्यतेद्रष्टुमंजसा ॥ ततःपुनर्वर्षशतंतप्त्वातात्कालिकंमहत् ॥
॥ ३४ ॥ व्रतावसानेचशुभान्नरान्*ददृशिरेवयं ॥ श्वेतांश्चंद्रप्रतीकाशान्सर्वलक्षणलक्षितान् ॥ ३५ ॥ नित्यांजलिकृतान्ब्रह्मजपतःप्रागुदङ्मुखान् ॥ मानसोनामस
जपोजप्यतेतैर्महात्मभिः ॥ ३६ ॥ तेनैकाग्रमनस्त्वेनप्रीतोभवतिवैहरिः ॥ याभवन्मुनिशार्दूलभाःसूर्यस्ययुगक्षये ॥ ३७ ॥ एकैकस्यप्रभातादृक्साभवन्मानवं
स्यह ॥ तेजोनिवासःसद्वीपइतिवैमेनिरेवयं ॥ ३८ ॥ नतत्राभ्यधिकःकश्चित्सर्वेतेसमतेजसः ॥ अथसूर्यसहस्रस्यप्रभांयुगपदुत्थितां ॥ ३९ ॥ सहसादृष्टवंतः
स्मपुनरेवबृहस्पते ॥ सहिताश्चाभ्यधावंततततस्तेमानवाद्रुतं ॥ ४० ॥ कृतांजलिपुटाहृष्टानमइत्येववादिनः ॥ ततोहिवदतांतेषामश्रौष्मविपुलंध्वनिं ॥ ४१ ॥ ब
लिःकिलोपह्रियतेतस्यदेवस्यतैर्नरैः ॥ वयंतुतेजसातस्यसहसाहृतचेतसः ॥ ४२ ॥ नकिंचिदपिपश्यामोहतचक्षुर्बलेंद्रियाः ॥ एकस्तुशब्दोविततःश्रुतोस्माभिरु
दीरितः ॥ ४३ ॥ जितंतेपुंडरीकाक्षनमस्तेविश्वभावन ॥ नमस्तेस्तुहृषीकेशमहापुरुषपूर्वज ॥ ४४ ॥ इतिशब्दःश्रुतोस्माभिःशिक्षाक्षरसमन्वितः ॥ एतस्मिन्नं
तरेवायुःसर्वगंधवहःशुचिः ॥ ४५ ॥ दिव्यान्युवाहपुष्पाणिकर्मण्याश्चौषधीस्तथा ॥ तैरिष्टःपंचकालज्ञैर्हरिरेकांतिभिर्नरैः ॥ ४६ ॥ भक्त्यापरमयायुक्तैर्मनोवा
क्कर्मभिस्तदा ॥ नूनंतत्रागतोदेवोयथातैर्वागुदीरिता ॥ ४७ ॥ वयंत्वेनंनपश्यामोमोहितास्तस्यमायया ॥ मारुतेसन्निवृत्तेचबलौचप्रतिपादिते ॥ ४८ ॥

* पुरुषव्यत्ययआर्षः एवमग्रेपिददृशिरेइत्यादौ

* पंचकालज्ञैःपंचरात्रज्ञैः तत्रापिरात्रिपदेनदीक्षानित्यनैमित्तिककाम्यपूजाप्रतिष्ठाकालालक्ष्यंते पंचयज्ञानांकालविद्भिर्वा

॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ इतिशांति० मो० नै० भा० षट्त्रिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३३६ ॥

चिताव्याकुलितात्मानोजाताःस्मोंगिरसांवर ॥ मानवानांसहस्रेषुतेषुवैशुद्धयोनिषु ॥ ४९ ॥ अस्मान्नकश्चिन्मनसाचक्षुषावाप्यपूजयत् ॥ तेपिस्वस्थामुनि
गणाएकभावमनुव्रताः ॥ ५० ॥ नास्मासुदधिरेभावंब्रह्मभावमनुष्ठिताः ॥ ततोस्मान्सुपरिश्रांतांस्तपसाचातिकर्शितान् ॥ ५१ ॥ उवाचखस्थंकिमपिभूतंत
त्राशरीरकं ॥ देवउवाच दृष्टावःपुरुषाःश्वेताःसर्वेंद्रियविवर्जिताः ॥ ५२ ॥ दृष्टोभवतिदेवेशएभिर्दृष्टैर्द्विजोत्तमैः ॥ गच्छध्वंमुनयःसर्वेयथागतमितोचिरा
त् ॥ ५३ ॥ नसशक्यस्त्वभक्तेनद्रष्टुंदेवःकथंचन ॥ कामंकालेनमहताएकांतित्वमुपागतैः ॥ ५४ ॥ शक्योद्रष्टुंसभगवान्प्रभामंडलदुर्दृशः ॥ महत्कार्यंचकर्तव्यं
युष्माभिर्द्विजसत्तमाः ॥ ५५ ॥ इतःकृतयुगेतीतेविपर्यासंगतेपिच ॥ वैवस्वतेंतरेविप्राःप्राप्तेत्रेतायुगेपुनः ॥ ५६ ॥ सुराणांकार्यसिद्ध्यर्थंसहायावैभविष्यथ ॥ तत
स्तदद्भुतंवाक्यंनिशम्यैवामृतोपमं ॥ ५७ ॥ तस्यप्रसादात्प्राप्ताःस्मोदेशमीप्सितमंजसा ॥ एवंसुतपसाचैवहव्यकव्यैस्तथैवच ॥ ५८ ॥ देवोऽस्माभिर्नदृष्टःसक
थंत्वंद्रष्टुमर्हसि ॥ नारायणोमहद्भूतंविश्वसृग्घव्यकव्यभुक् ॥ ५९ ॥ अनादिनिधनोव्यक्तोदेवदानवपूजितः ॥ एवमेकतवाक्येनद्वितत्रितमतेनच ॥ ६० ॥ अ
नुनीतःसदस्यैश्चबृहस्पतिरुदारधीः ॥ समापयत्ततोयज्ञंदैवतंसमपूजयत् ॥ ६१ ॥ समाप्तयज्ञोराजापिप्रजांपालितवान्वसुः ॥ ब्रह्मशापाद्दिवोभ्रष्टःप्रविवेश
महींततः ॥ ६२ ॥ सराजाराजशार्दूलसत्यधर्मपरायणः ॥ अंतर्भूमिगतश्चैवसततंधर्मवत्सलः ॥ ६३ ॥ नारायणपरोभूत्वानारायणजपंजपन् ॥ तस्यैवचप्रसादेन
पुनरेवोत्थितस्तुसः ॥ ६४ ॥ महीतलाद्गतःस्थानंब्रह्मणःसमनंतरं ॥ परांगतिमनुप्राप्तइतिनैष्ठिकमंजसा ॥ ६५ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति० मोक्ष० नारायणीये
षट्त्रिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३३६ ॥ ॥ ४ ॥ युधिष्ठिरउवाच यदाभागवतोत्यर्थमासीद्राजामहान्वसुः ॥ किमर्थंसपरिभ्रष्टोविवेशविवरंभुवः ॥ १ ॥
भीष्मउवाच अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनं ॥ ऋषीणांचैवसंवादंत्रिदशानांचभारत ॥ २ ॥ अजेनयष्टव्यमितिप्राहुर्देवाद्विजोत्तमान् ॥ सचच्छागो
प्यजोज्ञेयोनान्यःपशुरितिस्थितिः ॥ ३ ॥

यदाभागवतोत्यर्थमित्यादिरध्यायोवैष्णवानांहिंस्रयज्ञवर्जनार्थः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

अजसंज्ञानिबीजानि तस्मादेषएतेषांपशूनांप्रयुक्ततमोयदजस्तेजमालभंतसोजादालब्धादुदक्रामत्सइमांप्राविशत्तस्मादियंमेध्याभवत्तमस्यामन्ववायन्सोनुगतोव्रीहिरभवदितिबह्वृचब्राह्मणं सर्वेषांपशूनां स
यज्ञोमेध्यताख्यः इमांपृथिवींप्रविष्टः अन्ववायन्अन्वेषितवंतः इयंश्रुतिःपुरोडाशस्तुतिमात्रपरानतुपशूनाममेध्यत्वप्रतिपादनपरा नहिनिंदानिंद्यंनिंदितुंप्रवर्ततेअंपितुविधेयंस्तोतुमितिन्यायात् इतिभोगलो
लुपानांदेवानांमतं वीतरागाणामृषीणांतुमानांतराविसंवादादहिंसाशास्त्रानुमहाच्च अवांतरतात्पर्येणप्रतीयमानोर्थोयथाभूतएवनतुसस्वार्थेअप्रमाणं यथाहुःसंप्रदायविदः विरोधेगुणवादःस्यादनुवादोऽवधारिते

ऋषयऊचुः बीजैर्यज्ञेषुयष्टव्यमितिवैवैदिकीश्रुतिः ॥ अजसंज्ञानिबीजानिच्छागंनोहंतुमर्हथ ॥ ४॥ नैषधर्मःसतांदेवायत्रवध्येतवैपशुः ॥ इदंकृतयुगंश्रेष्ठं
कथंवध्येतवैपशुः॥ ५॥ भीष्मउवाच तेषांसंवदतामेवमृषीणांविबुधैःसह ॥ मार्गागतोनृपश्रेष्ठस्तंदेशंप्राप्तवान्वसुः ॥ ६॥ अंतरिक्षचरःश्रीमान्समग्र
बलवाहनः॥ तंदृष्ट्वासहसायांतंवसुंतेत्वंतरिक्षगं ॥ ७॥ ऊचुर्द्विजातयोदेवानेषच्छेत्स्यतिसंशयं ॥ यज्वादानपतिःश्रेष्ठःसर्वभूतहितप्रियः ॥८॥ कथंस्विदन्यथाब्रू
यादेषवाक्यंमहान्वसुः ॥ एवंतेसंविदंकृत्वाविबुधाऋषयस्तथा ॥ ९ ॥ अपृच्छन्सहिताभ्येत्यवसुंराजानमंतिकात् ॥ भोराजन्केनयष्टव्यमजेनाहोस्विदौषधैः॥
॥ १० ॥ एतन्नःसंशयंछिंधिप्रमाणंनोभवान्मतः ॥ सतान्कृतांजलिर्भूत्वापरिपप्रच्छवैवसुः ॥ ११ ॥ कस्यवैकोमतःकामोब्रूतसत्यंद्विजोत्तमाः ॥ ऋषयऊ
चुः धान्यैर्यष्टव्यमित्येवपक्षोस्माकंनराधिप ॥ १२ ॥ देवानांतुपशुःपक्षोमतोराजन्वदस्वनः॥ भीष्मउवाच देवानांतुमतंज्ञात्वावसुनापक्षसंश्रयात्
॥ १३ ॥ छागेनाजेनयष्टव्यमेवमुक्तंवचस्तदा ॥ कुपितास्तेततःसर्वेमुनयःसूर्यवर्चसः ॥ १४ ॥ ऊचुर्वसुंविमानस्थंदेवपक्षार्थवादिनं॥ सुरपक्षोगृहीतस्तेयस्मा
त्तस्माद्दिवःपत ॥ १५ ॥ अद्यप्रभृतितेराजन्नाकाशेविहतागतिः॥ अस्मच्छापाभिघातेनमहींभित्वाप्रवेक्ष्यसि ॥ १६॥ ततस्तस्मिन्मुहूर्तेथराजोपरिचरस्तदा॥
अधोवैसंबभूवाशुभूमेर्विवरगोनृप ॥ १७॥ स्मृतिस्त्वेवंनविजहौतदानारायणाज्ञया ॥ देवास्तुसहिताःसर्वेवसोःशापविमोक्षणं ॥ १८ ॥

भूतार्थवादस्तद्धानादर्थवादस्त्रिधामतइति तत्रयजमानःप्रस्तरइत्यादिःप्रस्तरयजमानयोरभेदस्यप्रत्यक्षविरोधात्प्रस्तरस्तुत्यर्थंगुणवादोयं अग्निर्हिमस्यभेषजमितिलोकावगतार्थत्वादनुवादः मेधातिथिंहक्ष
ण्वायनंमेषोभूत्वेंद्रोजहारेत्यादिर्विरोधानुवादयोरभावात्भूतार्थवादइतिवृद्धश्लोकार्थः नचात्रापिक्रत्वर्थेनालंभविधिनापुरुषार्थनिषेधस्यविरोधोस्ति अतोर्थवादोप्ययंस्वार्थेऽवांतरतात्पर्यविषयादेवताधिकर
णन्यायेनप्रामाण्यमश्नुवीत अन्यथाभारतरामायणादीनामपिस्वार्थेप्रामाण्यंविहन्येतेति तस्मादजस्थस्यमेधस्यबीजेषुसंक्रमाद्बीजान्येवाजसंज्ञानीतियुक्तं ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥
॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ अत्रराज्ञःशापहेतुत्वात् हिंस्रयज्ञोऽधर्मोपिवसोर्धाराभागप्रापकदेवानुग्रहवशात्किंचित्फलमपिजनयतीत्यत्रैवसूचितं वसोर्धारेत्यलुक्समासः ॥ २४ ॥

चिंतयामासुरव्यग्राःसुकृतंहिनृपस्यतत् ॥ अनेनास्मत्कृतेराज्ञाशापःप्राप्तोमहात्मना ॥ १९ ॥ अस्यप्रतिप्रियंकार्यंसहितैर्नोदिवौकसः ॥ इतिबुध्याव्यवस्या १२
२५६॥ शुगत्वानिश्चयमीश्वराः ॥ २० ॥ ऊचुःसंहृष्टमनसोराजोपरिचरंतदा ॥ ब्रह्मण्यदेवभक्तस्त्वंसुरासुरगुरुर्हरिः॥ २१ ॥ कामंसतवतुष्टात्माकुर्याच्छापविमोक्षणं ॥
माननातुद्विजातीनांकर्तव्यावैमहात्मनां ॥ २२ ॥ अवश्यंतपसातेषांफलितव्यंनृपोत्तम ॥ यतस्त्वंसहसाभ्रष्टआकाशान्मेदिनीतलं ॥ २३ ॥ एकंत्वनुग्रहंतुभ्यं
दद्मोवैनृपसत्तम ॥ यावत्त्वंशापदोषेणकालमासिष्यसेनघ ॥ २४ ॥ भूमेर्विवरगोभूत्वातावत्त्वंकालमाप्स्यसि ॥ यज्ञेषुसुहुतांविप्रैर्वसोर्धारांसमाहितैः॥ २५ ॥
प्राप्स्यसेस्मदनुध्यानान्माचत्वांग्लानिरस्पृशत् ॥ नक्षुत्पिपासेराजेंद्रभूमेश्छिद्रेभविष्यतः ॥ २६ ॥ वसोर्धाराभिपीतत्वात्तेजसाप्यायितेनच ॥ सदेवोस्मद्वरा
त्प्रीतोब्रह्मलोकंहिनेष्यति ॥ २७॥ एवंदत्वावरंराज्ञेसर्वेतेचदिवौकसः॥ गताःस्वभवनंदेवाऋषयश्चतपोधनाः ॥ २८॥ चक्रेवसुस्ततःपूजांविष्वक्सेनायभारत॥
जप्यंजगौचसततंनारायणमुखोद्गतं ॥ २९ ॥ तत्रापिपंचभिर्यज्ञैःपंचकालानरिंदम ॥ अयजद्धरिंसुरपतिंभूमेर्विवरगोपिसन् ॥ ३० ॥ ततोस्यतुष्टोभगवान्भ
क्त्यानारायणोहरिः ॥ अनन्यभक्तस्यसततस्तत्परस्यजितात्मनः ॥ ३१ ॥ वरदोभगवान्विष्णुःसमीपस्थंद्विजोत्तमं ॥ गरुत्मंतंमहावेगमाबभाषेप्सितंतदा ॥ ३२ ॥
द्विजोत्तममहाभागपश्यतांवचनान्मम ॥ सम्राड्राजावसुर्नामधर्मात्मासंशितव्रतः ॥ ३३ ॥ ब्राह्मणानांप्रकोपेनप्रविष्टोवसुधातलं ॥ मानितास्तेतुविप्रेंद्रास्त्वंतु
गच्छद्विजोत्तम ॥ ३४ ॥ भूमेर्विवरसंगुप्तंगरुडेहममाज्ञया ॥ अधश्चरंनृपश्रेष्ठंखेचरंकुरुमाचिरं ॥ ३५ ॥ गरुत्मानथविक्षिप्यपक्षौमारुतवेगवान् ॥ विवेश
विवरंभूमेर्यत्रास्तेपार्थिवोवसुः ॥ ३६ ॥ ततएनंसमुत्क्षिप्यसहसाविनतासुतः ॥ उत्पपातनभस्तूर्णंतत्रचैनममुंचत ॥ ३७॥ अस्मिन्मुहूर्तेसंजज्ञेराजोपरिचरः
पुनः ॥ सशरीरोगतश्चैवब्रह्मलोकंनृपोत्तमः ॥ ३८ ॥ एवंतेनापिकौंतेयवाग्दोषाद्देवताज्ञया ॥ प्राप्तागतिरधस्तात्तुद्विजशापान्महात्मना ॥ ३९ ॥ केवलंपुरुषस्ते
नसेवितोहरिरीश्वरः ॥ ततःशीघ्रंजहौशापंब्रह्मलोकमवापच ॥ ४० ॥

॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ अध्यायतात्पर्यमाह केवलमिति ॥ ४० ॥

॥ ४१ ॥ इतिशांति०मो०नै०भां०सप्तत्रिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३३७ ॥ ॥ ७ ॥ प्राप्येति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ देवैरिंद्रियैर्दीव्यतीतिजीवोदेवदेवस्तस्येशोंतर्यामी १ नि
ष्क्रियःव्यापकत्वात् २ निर्गुणःअसंगत्वात् ३ लोकसाक्षीउदासीनबोधरूपत्वात् ४ क्षेत्रज्ञःदेहद्वयप्रकाशकोजीवः ५ पुरुषोत्तमःशरीरजीवेशेभ्योज्यायान् ६ अतएवानंतोदेशतःकालतोवस्तुतश्चपरिच्छेद
शून्यः ७ पुराणिव्यष्टिस्थूलसूक्ष्मकारणशरीराणिओषतिदहतीतिपुरुषः अतएवानंतइत्युक्तं ८ महापुरुषसमष्टिस्थूलादिदाहकत्वात् ९ अतएवपुरुषेषुअन्नमयादिषुउत्तमःसत्यज्ञानानंतानंदरूपः १० त्रि
गुणेत्यादिनामायिकंरूपंस्तौति सत्वरजस्तमोरूप ११ प्रधानतत्संघातरूप १२ अमृतंसुधा १३ अमृतादेवास्तदाख्य १४ अनंताख्यशेषशर्मन् १५ व्योमअव्याकृताख्य १६ सनातनोनादिः १७ सदस
तोःकार्यकारणयोःरूपेणव्यक्तोऽव्यक्तश्चग्राह्योऽग्राह्यश्चेत्यर्थः १८ ऋतंसत्यंअविकारंधामप्रकाशोयस्य १९ आदिदेवोनारायणः २० वसुप्रदःकर्मफलदाता २१ प्रजापतिर्दक्षादिः २२ सुप्रजापतिःसन

भीष्मउवाच एतत्तेसर्वमाख्यातंसंभूतामानवायथा ॥ नारदोपियथाश्वेतंद्वीपंसगतवान्नृपि: ॥ तत्तेसर्वंप्रवक्ष्यामिशृणुष्वैकमनानृप ॥ ४१ ॥ इतिश्री
महाभारतेशांति०मोक्ष०प०नारायणीयेसप्तत्रिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३३७॥ ॥ ७ ॥ भीष्मउवाच प्राप्यश्वेतंमहाद्वीपंनारदोभगवान्
षिः॥ ददर्शतानेवनरान्श्वेतांश्चंद्रसमप्रभान्॥ १ ॥ पूजयामासशिरसामनसातैश्चपूजितः॥ दिदृक्षुर्जप्यपरमःसर्वकृच्छ्रगतःस्थितः॥२॥ भूत्वैकाग्रमनाविप्र
ऊर्ध्ववाहुःसमाहितः ॥ स्तोत्रंजगौसविश्वायनिर्गुणायगुणात्मने ॥ ३॥ नारदउवाच नमस्तेदेवदेवेश १ निष्क्रिय २ निर्गुण ३ लोकसाक्षिन् ४ क्षेत्रज्ञ
५ पुरुपोत्तम ६ नंत ७ पुरुष ८ महापुरुष ९ पुरुषोत्तम १० त्रिगुण ११ प्रधाना १२ मृता १३ मृताख्या १४ नंताख्य १५ व्योम १६ सनातन १७ सदसद्व्य
क्ताव्यक्त १८ ऋतधाम १९ न्नादिदेव २० वसुप्रद २१ प्रजापते २२ सुप्रजापते २३ वनस्पते २४ महाप्रजापत २५ ऊर्जस्पते २६ वाचस्पते २७ जगत्पते
२८ मनस्पते २९ दिवस्पते ३० मरुत्पते ३१ सलिलपते ३२ पृथिवीपते ३३ दिक्पते ३४ पूर्वनिवास ३५ गुह्य ३६ ब्रह्मपुरोहित ३७ ब्रह्मकायिक ३८ महा
राजिक ३९ चातुर्महाराजिका ४० भासुर ४१ महाभासुर ४२ सप्तमहाभाग ४३ याम्य ४४ महायाम्य ४५ संज्ञासंज्ञ ४६ तुषित ४७ महातुषित ४८

कादिः मोक्षगुरुत्वात् २३ वनस्पतिःअश्वत्थादिः २४ महाप्रजापतिःचतुर्मुखः २५ ऊर्जस्पतेऊंर्जःअन्नादयोजीवरूपाःपशवस्तेषांपते अलुक्समासः एकत्वंजात्यभिप्रायं २६ वाचस्पतिःवाचःप्रवर्तकोदे
वाचार्योवा २७ जगत्पतिरिंद्रः २८ मनस्पतिःसूत्रात्मा २९ दिवस्पतिःसूर्यः ३० मरुत्पतिःप्राणवायुः ३१ सलिलपतिर्वरुणः ३२ पृथिवीपतिःराजा ३३ दिक्पतिःइंद्राग्न्यादिः ३४ पूर्वनिवासमहाप्र
लयेजगदाधार ३५ गुह्यअप्रकाश्य ३६ ब्रह्मपुरोहितब्रह्मणेवेदप्रद योब्रह्माणंविदधातिपूर्वंयोवैवेदांश्चप्रहिणोतितस्मै तंहदेवमात्मबुद्धिप्रकाशंमुमुक्षुर्वैशरणमहंप्रपद्यइतिश्रुतेः ३७ ब्रह्मकायिकब्राह्मणशरीर
साध्ययज्ञाध्ययनादिरूप ३८ महाराजिकादयश्चत्वारोदेवानांगणविशेषाः ३९ ४० ४१ ४२ सप्तभिर्गायत्र्यादिभिरर्पणीयाःसप्तैवमहांतोयज्ञभागायस्यससप्तमहाभागः ४३ याम्ययमगण ४४ महा
याम्यचित्रगुप्तादिरूप ४५ संज्ञायमपत्नीतन्नामक ४६ तुषितमहातुषितौदेवगणविशेषौ ४७ ४८

प्रमर्दनोमृत्युः ४९ परिनिर्मितंमृत्युसहायत्वेनकल्पितंकामरोगादि ५० अपरिनिर्मितंतदन्यत्शमारोग्यादि ५१ वशवर्तीकामादियस्त ५२ अपरिनिंदितःशमादिमत्त्वात् ५३ अपरिमितःसर्वजातीये ष्वपिरूपेषुअनंतः ५४ वशवर्तीशास्यः ५५ अवशवर्तीशास्ता ५६ यज्ञोग्निहोत्रादिः ५७ महायज्ञोब्रह्मयज्ञादिः ५८ यज्ञसंभवोकत्विगादिः ५९ यज्ञयोनिर्वेदः ६० यज्ञगर्भोऽग्निः ६१ यज्ञहृदयंय ज्ञांगोपासनारूपः ६२ ६३ ६४ ६५ पंचकालाअहोरात्रमासर्त्वयनसंवत्सराः पंचकर्तारः अधिष्ठानंतथाकर्ताकरणंचपृथग्विधं विविधाचपृथक्चेष्टादैवंचैवात्रपंचमं शरीरवाङ्मनोभिर्यत्कर्मप्रारभतेनरः न्याय्यंवाविपरीतंवापंचैतेतस्यहेतवइतिगीतोक्तास्तेषांपते ६६ पंचरात्रागमगम्य ६७ वैकुंठअकुंठित विकुंठायाःपुत्रेतिवा ६८ ६९ मानसिकमनउपाधिक ७० नामनामिकनाम्निनाम्निविदित नामानिस र्वाणियमाविशंतीतिश्रुतेः ७१ परोब्रह्मातस्यस्वामी ७२ सुस्नातसमाप्तवेदव्रत ७३ हंसस्त्रिदंडी ७४ परमहंसएकदंडी ७५ महाहंसोदंडादिहीनः ७६ ७७ ७८ ७९ अमृतंजीवः हिरण्यंहृदयं देवाइंद्रि

प्रमर्दन ४९ परिनिर्मिता ५० परिनिर्मित ५१ वशवर्त्ति ५२ त्वपरिनिंदिता ५३ परिमित ५४ वशवर्त्ति ५५ त्ववशवर्त्तिन् ५६ यज्ञ ५७ महायज्ञ ५८ यज्ञसंभव ५९ यज्ञयोने ६० यज्ञगर्भ ६१ यज्ञहृदय ६२ यज्ञस्तुत ६३ यज्ञभागहर ६४ पंचयज्ञ ६५ पंचकालकर्तृपते ६६ पांचरात्रिक ६७ वैकुंठ ६८ अपराजित ६९ मानसिक ७० नामनामिक ७१ परस्वामिन् ७२ सुस्नात ७३ हंस ७४ परमहंस ७५ महाहंस ७६ परमयाज्ञिक ७७ सांख्ययोग ७८ सांख्यमूर्ते ७९ मृतेशय ८० हिरण्येशय ८१ देवेशय ८२ कुशेशय ८३ ब्रह्मेशय ८४ पद्मेशय ८५ विश्वेश्वर ८६ विष्वक्सेन ८७ त्वंजगदन्वय ८८ त्वं जगत्प्रकृति ८९ त्ववाग्निरास्यं ९० वडवामुखोग्नि ९१ त्वमाहुतिः ९२ सारथि ९३ त्वंवषट्कार ९४ त्वमोंकार ९५ त्वंतप ९६ त्वंमन ९७ त्वंचंद्रमा ९८ त्वंचक्षुराज्यं ९९ त्वंसूर्य १०० त्वंदिशांगज १०१ त्वंदिग्भानो १०२ विदिग्भानो १०३ हयशिरः १०४ प्रथमत्रिसौपर्णो ५ वर्णधरः ६ पंचाग्ने ७ त्रिणा चिकेत ८ षडंगनिधान ९ प्राग्जोतिष १० ज्येष्ठसामग ११ सामिकव्रतधरा १२ थर्वशिराः १३

याणि कुशंसमुद्रजलं ब्रह्मवेदःपद्मंब्रह्मांडंएतेषुशयनादमृतेशयादिषट्संज्ञकः ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ विष्वक्सर्वतोगमनशीलाभक्तपालनार्थंसेनायस्य ८७ जगविसत्ताहूपेणान्वयोयस्य ८८ ८९ ९० वडवामुखजोग्निस्त्वमेव ९१ ९२ सारथिरग्निश्चत्वं सारथिरस्यकेशीतिमंत्रवर्णात् अग्निर्वायुःसूर्यश्चकेशिनइतिस्मृतौसत्यामप्यत्राग्निरेवप्रकरणाद्ग्राह्यः ९३९४९५९६ ९७९८ चक्षुराज्यं अवेक्षणेनसंस्कृतंयज्ञियंसर्पिः ९९ १०० १०१ भानुर्भासकः १०२ विदिकूदिक्कोणः १०३ १०४ ब्रह्ममेतुमामित्यादीनित्रीणिसुपर्णानितैत्तिरीयोपनिषदिपठ्यंते तत्रप्रथमंसवितृदैवत्यंत्वंजगत्कर्तेत्यर्थः चतुष्कपर्दायुवतिःसुपेशाइत्यादिऋग्वेदमंत्रत्रयंवाप्रथमत्रिसुपर्णं ५ वर्णाःब्राह्मणादयस्तेषांधारकः ६ पंचगार्हपत्यदक्षिणाहग्न्यावनीयसभ्यावसथ्याख्याग्निरूप ७ त्रिणाचिकेतनाचिकेतःख्योग्निःत्रिवारंचि तोयेनसत्रिणाचिकेतसंज्ञ ८ षडंगानिशिक्षादीनिनिधीयंतेस्मिन्निति सांगवेदरूप ९ प्राग्ज्योतिषंज्येष्ठसामेतिचद्वेसामनीताभ्यांगेय जोतोवाहायीतिसामप्राग्ज्योतिः मूर्द्धानंदिवइत्यस्यामृचिगीयमानंसामज्ये ष्ठसाम १० ११ सामिकानांसामगानांव्रतंवेदव्रतंधारयतीतिसामिकव्रतधर १२ अथर्वशिरःसंज्ञाउपनिषत्तद्रूप १३

पंचमहाकल्पाःसौरशाक्तगाणेशशैववैष्णवागमास्तत्प्रतिपाद्य १४ १५ १६ १७ १८ परिसंख्यानंविचारः १९ २० २१ युगनिधनंयुगांतः २२ आखंडलइंद्रः २३ प्राचीनगर्भकौशिकौमुनी २४ २५ पुरुबहु २६२७२८२९ ३० भोगःशरीरं ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ सर्वच्छंदकसर्वमनोरथप्रद ४८ हरिःकपिःसएवराघवावतारेहयो श्वोयस्य ४९ हरिमेधअश्वमेध ५० महायज्ञोयोगःतत्रभागोहौम्यंद्रव्यंजीवःतस्यहर्त्तः ५१ ५२ ५३ ५४ हरौमेधाबुद्धिर्यस्यहरिभक्त ५५ ५६ ५७ महानियमोयमादीनामेवपराकाष्ठा ५८ ५९ ६०

पंचमहाकल्प १४ फेनपाचार्य १५ वालखिल्य १६ वैखानसा १७ भग्नयोगा १८ भग्नपरिसंख्यान १९ युगादे २० युगमध्य २१ युगनिधना २२ खंडल २३ प्राचीनगर्भ २४ कौशिक २५ पुरुष्टुत २६ पुरुहूत २७ विश्वरु २८ द्विश्वरूपा २९ नंतगते ३० नंतभोगा ३१ नंता ३२ नादे ३३ ऽमध्या ३४ व्यक्तमध्या ३५ व्यक्तनिधन ३६ व्रतावास ३७ समुद्राधिवास ३८ यशोवास ३९ तपोवास ४० दमावास ४१ लक्ष्म्यावास ४२ विद्यावास ४३ कीर्त्यावास ४४ श्रीवास ४५ सर्वावास ४६ वासुदेव ४७ सर्वच्छंदक ४८ हरिहय ४९ हरिमेध ५० महायज्ञभागहर ५१ वरप्रद ५२ सुखप्रद ५३ धनप्रद ५४ हरिमेध ५५ यम ५६ नियम ५७ महानियम ५८ कृच्छ्र ५९ तिकृच्छ्र ६० महाकृच्छ्र ६१ सर्वकृच्छ्र ६२ नियमधर ६३ निवृत्तभ्रम ६४ प्रवचनगत ६५ पृश्निगर्भप्रवृत्त ६६ प्रवृत्तवेदक्रिया ६७ ज ६८ सर्वगत ६९ सर्वदर्शि ७० न्नग्राह्यो ७१ चल ७२ महाविभूते ७३ माहात्म्यशरीर ७४ पवित्र ७५ महापवित्र ७६ हिरण्यमय ७७ बृहद ७८ प्रतर्क्या ७९ विज्ञेय ८० ब्रह्माग्र्य ८१ प्रजासर्गकर ८२ प्रजानिधनकर ८३ महामायाधर ८४ चित्रशिखंडिन् ८५ वरप्रद ८६ पुरोडाशभागहर ८७ गताध्वर ८८ छिन्नतृष्ण ८९ छिन्नसंशय ९० सर्वतोवृत्त ९१ निवृत्तरूप ९२ ब्राह्मणरूप ९३ ब्राह्मणप्रिय ९४ विश्वमूर्त्ते ९५ महामूर्त्ते ९६ बांधव ९७ भक्तवत्सल ९८ ब्रह्मण्यदेव ९९ भक्तोहंत्वांदिदृक्षुरेकांतदर्शनायनमोनमः॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति० मो० अष्टत्रिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः॥ ३३८॥

६१ ६२ ६३ ६४ प्रवचनेअध्ययनेगतःस्थितोब्रह्मचारी ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ महतीवियदादिसृष्टिरूपाविभूतिरस्य ७३ माहात्म्ययुक्तंविराडाख्यंशरीरमस्य ७४ पवित्राणिशुक्रियारण्यकादीनि महापवित्राणिपावमानीसूक्तादीनिहिरण्मयानिमंडलब्राह्मणादीनि बृहद्वेदाख्यंब्रह्मइतिजप्यचतुष्टयात्मकेत्यर्थः ७५ ७६ ७७ ७८ अप्रतर्क्यस्तर्कागम्यः ७९ अविज्ञेयोरूपादिहीनत्वात् ८० ब्रह्मणांकार्यकारणमहाकारणानांमध्येअग्र्यंश्रेष्ठंमहाकारणं ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ गताध्वरप्राप्तयज्ञ ८८ ८९ ९० सर्वतोवृत्तंवृत्तिर्वर्तनंयस्य ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ दिदृक्षुरस्मिएकमेवज्ञेयज्ञानज्ञातृविभागहीनंवस्तुअन्यतेगम्यतेयस्मिन्तत्निर्विकल्पकंदर्शनंतस्मैमोक्षायेत्यर्थः॥ इतिशांति० मो० नै० भा० अष्टत्रिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः॥३३८॥ ॥७॥

एवमिति विश्वानिसर्वाणिरूपाणिधारयतीतिविश्वरूपधृत् ॥ १ ॥ एतदेवस्पष्टयति किंचिदित्यादिना ॥ २ ॥ ३ ॥ जातरूपस्वर्णयोरवांतरवैजात्यकृतोभेदोज्ञेयः ॥ ४ ॥ ५ ॥ सहस्रनयनइत्यादिनाविश्वंवे

भीष्मउवाच एवंस्तुतःसभगवान्गुह्यैस्तथ्यैश्चनामभिः ॥ तंमुनिंदर्शयामासनारदंविश्वरूपधृत् ॥ १ ॥ किंचिच्चंद्राद्विशुद्धात्माकिंचिच्चंद्राद्विशेषवान् ॥ कृशानुवर्णःकिंचिच्चकिंचिद्धिष्ण्याकृतिःप्रभुः ॥ २ ॥ शुकपत्रनिभःकिंचित्किंचित्स्फटिकसन्निभः ॥ नीलांजनचयप्रख्योजातरूपप्रभःक्वचित् ॥ ३ ॥ प्रवालांकुरवर्णश्चश्वेतवर्णस्तथाक्वचित् ॥ क्वचित्सुवर्णवर्णाभोवैदूर्यसदृशःक्वचित् ॥ ४ ॥ नीलवैदूर्यसदृशइंद्रनीलनिभःक्वचित् ॥ मयूरग्रीववर्णाभोमुक्ताहारनिभःक्वचित् ॥ ५ ॥ एतान्बहुविधान्वर्णान्रूपैर्बिभ्रत्सनातनः ॥ सहस्रनयनःश्रीमाञ्छतशीर्षःसहस्रपात् ॥ ६ ॥ सहस्रोदरबाहुश्चअव्यक्तइतिचक्वचित् ॥ ओंकारमुद्गिरन्वक्त्रात्सावित्रींचतदन्वयां ॥ ७ ॥ शेषेभ्यश्चैववक्त्रेभ्यश्चतुर्वेदान्गिरन्बहून् ॥ आरण्यकंजगौदेवोहरिर्नारायणोवशी ॥ ८ ॥ वेदिंकमंडलुंशुभ्रान्मणीनुपानहौकुशान् ॥ अजिनंदंडकाष्ठंचज्वलितंचहुताशनं ॥ ९ ॥ धारयामासदेवेशोहस्तैर्यज्ञपतिस्तदा ॥ तंप्रसन्नंप्रसन्नात्मानारदोद्विजसत्तमः ॥ १० ॥ वाग्यतःप्रणतोभूत्वाववंदेपरमेश्वरं ॥ तमुवाचनतंमूर्ध्नादेवानामादिरव्ययः ॥ ११ ॥ श्रीभगवानुवाच एकतश्चद्वितश्चैवत्रितश्चैवमहर्षयः ॥ इमंदेशमनुप्राप्ताममदर्शनलालसाः ॥ १२ ॥ नचमांतेददृशिरेनचद्रक्ष्यतिकश्चन ॥ ऋतेह्येकांतिकश्रेष्ठात्त्वंचैवैकांतिकोत्तम ॥ १३ ॥ ममैतास्तनवःश्रेष्ठाजाताधर्मगृहेद्विज ॥ तास्त्वंभजस्वसततंसाधयस्वयथागतं ॥ १४ ॥ वृणीष्वचवरंविप्रमत्तस्त्वंयदिहेच्छसि ॥ प्रसन्नोहंतवाद्येहविश्वमूर्त्तिरिहाव्ययः ॥ १५ ॥ नारदउवाच अद्यमेतपसोदेवयमस्यनियमस्यच ॥ सद्यःफलमवाप्तंवैदृष्टोयद्भगवान्मया ॥ १६ ॥ वरएषममात्यंतंदृष्टस्त्वंयत्सनातनः ॥ भगवन्विश्वदृक्सिंहःसर्वमूर्त्तिर्महान्प्रभुः ॥ १७ ॥ भीष्मउवाच एवंसंदर्शयित्वातुनारदंपरमेष्ठिनं ॥ उवाचवचनंभूयोगच्छनारदमाचिरं ॥ १८ ॥ इमेह्यनिंद्रियाहारामद्भक्ताश्चंद्रवर्चसः ॥ एकाग्राश्चिंतयेयुर्मांनैषांविघ्नोभवेदिति ॥ १९ ॥ सिद्धाह्येतेमहाभागाःपुराह्येकांतिनोभवन् ॥ तमोरजोभिर्निर्मुक्तामांप्रवेक्ष्यंत्यसंशयं ॥ २० ॥ नदृश्यश्चक्षुषायोसौनस्पृश्यःस्पर्शनेनच ॥ नघ्रेयश्चैवगंधेनरसेनचविवर्जितः ॥ २१ ॥ सत्वंरजस्तमश्चैवनगुणास्तंभजंतिवै ॥ यश्चसर्वगतःसाक्षीलोकस्यात्मेतिकथ्यते ॥ २२ ॥

दायज्ञाश्चममतनुरितिदर्शितं ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ ददृशिरेददृशुःपदव्यत्ययआर्षः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ मांप्रवेक्ष्यंतीत्युक्तंतत्रप्रवेशार्हआत्मस्वरूपमाह नदृश्यइत्यादिना नघ्रेयःचात्रसनीयत्वादिवर्जितः यतोगंधादिनाविवर्जितः ॥ २१ ॥ रूपाद्यभावमुक्त्वासत्वाद्यभावमाह सत्वमिति कार्यकारणातीतमित्यर्थः ॥ २२ ॥

अस्योपाधिधर्मास्पर्शित्वमाह भूतेति अजोनित्यइतिजन्मादिसर्वभावविकारनिषेधः शाश्वतइतिप्रकृतिवत्परिणामराहित्यं यतोनिर्गुणः चलंगुणवृत्तमितिन्यायेनसाम्यदशायामपिगुणानांपरिणामरूपत्वा परित्यागात् गुणाअपिगुणवंतोनभवंत्यनवस्थापातादतआह निष्कलइति एकगुणशरीरेगुणांतरस्यापिउपसर्जनत्वेनप्रवेशसत्त्वान्नगुणानांनिष्कलत्वलक्षणंनिरवयवत्वमस्तीतिततोप्यन्यद्ब्रह्मेत्यर्थः ॥ २३ ॥ द्विर्द्वादशेभ्यश्चतुर्विंशतिभ्यः ज्ञानदृश्यःसूक्ष्मबुद्धिग्राह्यः दृश्यतेत्वग्र्ययाबुद्ध्येतिश्रुतेः ॥ २४ ॥ प्रवेशार्हरूपमुपपाद्योपसंहरति यमिति तंप्रविष्टोयः सनलिप्यतइत्यर्थः ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ गुणाधिकः गुणेभ्योतिरिक्तः ॥ २८ ॥ निर्गुणत्वंवक्तुमव्यक्तस्यकार्यस्यप्रलयमाह जगदित्यादिना ॥ २९ ॥ ३० ॥ अव्यक्तमिति अव्यक्तस्यापिलयंवदतासांख्यमतमपास्तं ॥ ३१ ॥ एतदेवव्यतिरेकमुखेनद्रढयति

भूतग्रामशरीरेषुनश्यत्सुनविनश्यति ॥ अजोनित्यःशाश्वतश्चनिर्गुणोनिष्कलस्तथा ॥ २३ ॥ द्विर्द्वादशेभ्यस्तत्त्वेभ्यःख्यातोयःपंचविंशकः ॥ पुरुषोनिष्क्रियश्चैवज्ञानदृश्यश्चकथ्यते ॥ २४ ॥ यंप्रविश्यभवंतीहमुक्तावैद्विजसत्तमाः ॥ सवासुदेवोविज्ञेयःपरमात्मासनातनः ॥ २५ ॥ पश्यदेवस्यमाहात्म्यंमहिमानंचनारद ॥ शुभाशुभैःकर्मभिर्योनलिप्यतिकदाचन ॥ २६ ॥ सत्वंरजस्तमश्चेतिगुणानेतान्प्रचक्षते ॥ यत्तेसर्वशरीरेषुतिष्ठंतिविचरंतिच ॥ २७ ॥ एतान्गुणांस्तुक्षेत्रज्ञोभुंक्तेनैभिःसभुज्यते ॥ निर्गुणोगुणभुक्चैवगुणस्रष्टागुणाधिकः ॥ २८ ॥ जगत्प्रतिष्ठादेवर्षेपृथिव्यप्सुप्रलीयते ॥ ज्योतिष्यापःप्रलीयंतेज्योतिर्वायौप्रलीयते ॥ २९ ॥ खेवायुःप्रलयंयातिमनस्याकाशमेवच ॥ मनोहिपरमंभूतंतदव्यक्तेप्रलीयते ॥ ३० ॥ अव्यक्तंपुरुषेब्रह्मन्निष्क्रियेसंप्रलीयते ॥ नास्तितस्मात्परतरःपुरुषाद्वैसनातनात् ॥ ३१ ॥ नित्यंहिनास्तिजगतिभूतंस्थावरजंगमं ॥ ऋतेतमेकंपुरुषंवासुदेवंसनातनं ॥ ३२ ॥ सर्वभूतात्मभूतोहिवासुदेवोमहाबलः ॥ पृथिवीवायुराकाशमापोज्योतिश्चपंचमं ॥ ३३ ॥ तेसमेतामहात्मानःशरीरमितिसंज्ञितं ॥ तदाविशतियोब्रह्मन्नदृश्योलघुविक्रमः ॥ ३४ ॥ उत्पन्नएवभवतिशरीरंचेष्टयन्प्रभुः ॥ नविनाधातुसंघातंशरीरंभवतिक्वचित् ॥ ३५ ॥ नचजीवंविनाब्रह्मन्वायवश्चेष्टयंत्युत ॥ सजीवःपरिसंख्यातःशेषःसंकर्षणःप्रभुः ॥ ३६ ॥ तस्मात्सनत्कुमारत्वंयोलभत्स्वेनकर्मणा ॥ यस्मिंश्चसर्वभूतानिप्रलयंयांतिसंक्षयं ॥ ३७ ॥

नित्यमिति नित्यंअविनाशिभूतंनित्यसिद्धंपरस्मादन्यन्नास्तीत्यर्थः ॥ ३२ ॥ एवंतत्पदार्थस्वरूपमुक्त्वात्वंपदार्थस्वरूपमाह सर्वेति सर्वेषांभूतानामात्मभूतःप्रत्यग्रूपोवासुदेवः एतदेवकथमित्यतआह पृथिवीत्यादिना ॥ ३३ ॥ सएषइहप्रविष्टआनखाग्रेभ्यइतिश्रुतेरर्थंसंगृह्णाति तदिति आविशतीतिप्रवेशोक्त्यापांचरात्राभिमतोजीवोत्पत्तिपक्षोपास्तः लघुविक्रमःशीघ्रकारी एतेनदृष्टिसृष्टिरुक्ता ॥ ३४ ॥ घटाकाशवदुपाध्युत्पत्त्याउत्पन्नइति एवशब्दोनवधारणे प्रवेशाभावेचेष्टानुपपत्तिमाह नविनेति ॥ ३५ ॥ सइति योयंप्रविष्टःसजीवःसंकर्षणाख्योविश्वविधारकोभगवतोव्यूहः ॥ ३६ ॥ सजीवएवसनत्कुमारत्वंजीवन्मुक्तत्वंस्वेनध्यानार्चनादिकर्मणालभते एवमविद्योपाधिकंजीवमुपपाद्यतस्मादेवजीवात्प्रद्युम्नाख्यंमनउत्पद्यतेइत्याह यस्मिन्नित्यार्धद्वयेन प्रद्युम्नसंज्ञकेमनसिसर्वेषांभूतानांलयोदयौउक्तौअतोमानस्येवइयंसृष्टिरितिभावः ॥ ३७ ॥

तस्मात्प्रसूतइति तच्छब्देनसंकर्षणःपरामृश्यते ॥ ३८ ॥ तस्मात्सर्वमितितच्छब्देनप्रद्युम्नः सएवचानिरुद्धाख्योहंकारः ॥ ३९ ॥ एवंत्वंपदार्थंप्रद्युम्नादिजनकंजीवमुक्त्वास्यपूर्वोक्तेनतत्पदार्थेनाभेदमाह योवासुदेवइति ॥ ४० ॥४१॥ परमकारणत्वंस्वस्यैवाह मत्तइति अक्षरंजीवः क्षरंप्रकृतिमहदहंकारादि सत्कारणं ॥ ४२ ॥ मांप्रविश्येत्युक्तःप्रवेशोनदीसमुद्रदृष्टांतेनमाभूदितिस्वस्यउपाधिशबलत्वंनिराच ष्टेऽहंहीति पुरुषश्चिन्मात्रःनिष्क्रियःकूटस्थः ज्ञेयएवनतुप्राप्यः सर्वभूतप्रत्यगात्मत्वात् ॥ ४३ ॥ निर्गुणत्वात्सुषुप्ताविववासनाशेषवतीप्राप्तिःनिष्कलत्वान्नसंयोगरूपा अतएवनिर्द्वंद्वः महाकाशघटाकाशयोरिवोपाध्यपगममात्रकृतत्वादभेदस्य अतएवोपाध्यभावाद्वासनादिरूपःपरिग्रहोपिनास्ति ननुविश्वरूपस्यतवकथंनिष्कलत्वमतआह एतदिति अयंरूपवानिति यत्एतन्त्वयानज्ञातव्यं ॥ ४४ ॥ यतोहं

समनःसर्वभूतानांप्रद्युम्नःपरिपठ्यते॥ तस्मात्प्रसूतोयःकर्ताकारणंकार्यमेवच ॥३८॥ तस्मात्सर्वंसंभवतिजगत्स्थावरजंगमं॥ सोनिरुद्धःसईशानोव्यक्तःसस र्वकर्मसु ॥ ३९ ॥ योवासुदेवोभगवान्क्षेत्रज्ञोनिर्गुणात्मकः॥ ज्ञेयःसएवराजेंद्रजीवःसंकर्षणःप्रभुः॥ ४० ॥ संकर्षणाच्चप्रद्युम्नोमनोभूतःसउच्यते ॥ प्रद्युम्नाद्योनिरुद्धस्तुसोहंकारःसईश्वरः॥ ४१ ॥ मत्तःसर्वंसंभवतिजगत्स्थावरजंगमं॥ अक्षरंचक्षरंचैवसच्चासच्चैवनारद॥ ४२॥ मांप्रविश्यभवंतीहमुक्ताभक्तास्तुये मम॥ अहंहिपुरुषोज्ञेयोनिष्क्रियःपंचविंशकः॥४३॥ निर्गुणोनिष्कलश्चैवनिर्द्वंद्वोनिष्परिग्रहः॥एतत्त्वयानविज्ञेयंरूपवानितिदृश्यते॥४४॥ इच्छन्मुहूर्तान्नश्येयमीशोहंजगतोगुरुः॥ मायाह्येषामयासृष्टायन्मांपश्यसिनारद ॥ ४५॥ सर्वभूतगुणैर्युक्तंनैवंत्वंज्ञातुमर्हसि॥ मयैतत्कथितंसम्यक्तवमूर्तिचतुष्टयं ॥ ४६॥ अहंहिजीवसंज्ञातोमयिजीवःसमाहितः॥ नैवंतेबुद्धिरत्राभूद्दृष्टोजीवोमयेतिवै॥ ४७॥ अहंसर्वत्रगोब्रह्मन्भूतग्रामांतरात्मकः॥ भूतग्रामशरीरेषुनश्यत्सुननशाम्यहं॥ ४८ ॥ सिद्धाहितेमहाभागानराह्येकांतिनोभवन्॥ तमोरजोभ्यांनिर्मुक्ताःप्रवेक्ष्यंतिचमांमुने॥ ४९ ॥ हिरण्यगर्भोलोकादिश्चतुर्वक्त्रोनिरुक्तगः॥ ब्रह्मासनातनोदेवोममबह्वर्थचिंतकः ॥ ५० ॥ ललाटाच्चैवमेरुद्रोदेवःक्रोधाद्विनिःसृतः॥ पश्यैकादशमेरुद्रान्दक्षिणंपार्श्वमास्थितान्॥ ५१ ॥

मुहूर्तान्नश्येयंअदृश्योभवेयं इच्छन्नितिमदीक्षामात्रंसृष्टिसंहाराावित्यर्थः देवतादिवद्दर्शनेपिविश्वरूपत्वंनापैतीत्याशंक्याह मायेति निष्कलस्यममवैश्वरूप्यमेवमायेत्यर्थः ॥ ४५ ॥ सर्वभूतगुणैःस्वरूपादिभिरेवंप्रकारेणयुक्तंमांज्ञातुंनार्हसिनिर्गुणत्वान्ममेत्यर्थः ॥ ४६ ॥ संज्ञातःजीवत्वेनसम्यक्ज्ञातः पाठांतरेजीवस्योपकरणभूतःसंघातःजडवर्गोप्यहमेव जीवलयाधिष्ठानत्वाज्जीवोप्यहमेवेतिभावः यतःजडाजडवर्गात्माऽहमतोहेतोश्चक्षुषामांदृष्ट्वासोपाधिकःसमष्टिजीवएवमयादृष्टोनत्वीश्वरइतिनमंतव्यंजीवादिरूपेणममैवावस्थानादित्याह नैवमिति ॥ ४७ ॥ स्पष्टार्थोध्यायशेषः ॥ ४८ ॥ ४९॥५०॥५१॥

॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥

द्वादशैवतथादित्यान्वामपार्श्वेसमास्थितान्॥ अग्रतश्चैवमेपश्यवसूनष्टौसुरोत्तमान् ॥ ५२ ॥ नासत्यंचैवदस्रंचभिषजौपश्यपृष्ठतः॥ सर्वान्प्रजापतीन्पश्यप
श्यसप्तऋषींस्तथा ॥ ५३ ॥ वेदान्यज्ञांश्चशतशःपश्यामृतमथौषधीः॥ तपांसिनियमांश्चैवयमानपिपृथग्विधान् ॥ ५४ ॥ तथाष्टगुणमैश्वर्यमेकस्थंपश्यमूर्ति
मत्॥ श्रियंलक्ष्मींचकीर्तिंचपृथिवींचककुद्मिनीं ॥ ५५॥ वेदानांमातरंपश्यमत्स्थांदेवींसरस्वतीं॥ ध्रुवंचज्योतिषांश्रेष्ठंपश्यनारदखेचरं ॥५६॥ अंभोधरान्समु
द्रांश्चसरांसिसरितस्तथा॥ मूर्तिमंतःपितृगणांश्चतुरःपश्यसत्तम ॥ ५७॥ त्रींश्चैवेमान्गुणान्पश्यमत्स्थान्मूर्तिविवर्जितान्॥ देवकार्यादपिमुनेपितृकार्यविशि
ष्यते॥ ५८ ॥ देवानांचपितॄणांचपिताह्येकोहमादितः॥ अहंहयशिराभूत्वासमुद्रेपश्चिमोत्तरे॥ ५९॥ पिबामिसुहुतंहव्यंकव्यंचश्रद्धयान्वितं॥ मयासृष्टःपुरा
ब्रह्मामांयज्ञमयजत्स्वयं॥ ६० ॥ ततस्तस्मिन्वरान्प्रीतोदत्तवानस्म्यनुत्तमान्॥ मत्पुत्रत्वंचकल्पादौलोकाध्यक्षत्वमेवच ॥ ६१॥ अहंकारकृतंचैवनामपर्याय
वाचकं॥ त्वयाकृतांचमर्यादांनातिक्रंस्यतिकश्चन॥ ६२ ॥ त्वंचैववरदोब्रह्मन्वरेप्सूनांभविष्यसि ॥ सुरासुरगणानांचऋषीणांचतपोधन ॥ ६३ ॥ पितॄणां
चमहाभागसततंसंशितव्रत ॥ विविधानांचभूतानांत्वमुपास्योभविष्यसि ॥ ६४ ॥ प्रादुर्भावगतश्चाहंसुरकार्येषुनित्यदा ॥ अनुशास्यस्त्वयाब्रह्मन्नियोज्य
श्चसुतोयथा॥ ६५॥ एतांश्चान्यांश्चरुचिरान्ब्रह्मणेमिततेजसे॥ अहंदत्वावरान्प्रीतोनिवृत्तिपरमोऽभवं॥६६॥ निर्वाणंसर्वधर्माणांनिवृत्तिःपरमास्मृता॥ त
स्मान्निवृत्तिमापन्नश्चरेत्सर्वांगनिर्वृतः॥ ६७॥ विद्यासहायवंतंचआदित्यस्थंसमाहितं॥ कपिलंप्राहुराचार्याःसांख्यनिश्चितनिश्चयाः ॥ ६८॥ हिरण्यगर्भो
भगवानेषच्छंदसिसुष्टुतः॥ सोहंयोगरतिर्ब्रह्मन्योगशास्त्रेषुशब्दितः ॥ ६९॥ एषोहंव्यक्तिमागत्यतिष्ठामिदिविशाश्वतः॥ ततोयुगसहस्रांतेसंहरिष्येजगत्पुनः
॥ ७० ॥ कृत्वात्मस्थानिभूतानिस्थावराणिचराणिच॥ एकाकीविद्ययासार्धंविहरिष्येजगत्पुनः॥ ७१ ॥ ततोभूयोजगत्सर्वंकरिष्यामीहविद्यया॥ अस्मिन्मू
र्तिश्चतुर्थीयासासृजच्छेषमव्ययं॥ ७२ ॥ सहिसंकर्षणःप्रोक्तःप्रद्युम्नंसोप्यजीजनत्॥ प्रद्युम्नादनिरुद्धोहंसर्गोममपुनःपुनः॥ ७३॥ अनिरुद्धात्तथाब्रह्मातन्ना
भिकमलोद्भवः॥ ब्रह्मणःसर्वभूतानिचराणिस्थावराणिच॥ ७४ ॥ एतांसृष्टिंविजानीहिकल्पादिषुपुनःपुनः॥ यथासूर्यस्यगगनादुदयास्तमनेइह॥ ७५॥ नष्टे
पुनर्बलात्कालआनयत्यमिततद्युतिः॥ तथाबलादहंपृथ्वींसर्वभूतहितायवै॥ ७६॥

॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥ १०१ ॥

सत्वैराक्रांतसर्वांगांनष्टांसागरमेखलां ॥ आनयिष्यामिस्वस्थानंवाराहंरूपमास्थितः ॥ ७७॥ हिरण्याक्षंवधिष्यामिदैतेयंबलगर्वितं ॥ नारसिंहंवपुःकृत्वा हिर
ण्यकशिपुंपुनः ॥ ७८ ॥ सुरकार्येहनिष्यामि यज्ञघ्नंदितिनंदनं ॥ विरोचनस्यबलवान्बलिःपुत्रोमहासुरः ॥ ७९ ॥ अवध्यःसर्वलोकानांसदेवासुररक्षसां ॥ भ
विष्यतिसशक्रंचस्वराज्याच्च्यावयिष्यति ॥ ८० ॥ त्रैलोक्येपहृतेतेनविमुखेचशचीपतौ ॥ अदित्यांद्वादशादित्यःसंभविष्यामिकश्यपात् ॥ ८१ ॥ ततोराज्यंप्रदा
स्यामिशक्रायामिततेजसे ॥ देवताःस्थापयिष्यामिस्वस्वस्थानेषुनारद ॥ ८२ ॥ बलिंचैवकरिष्यामिपातालतलवासिनं ॥ दानवंचबलिश्रेष्ठमवध्यंसर्वदैवतैः
॥ ८३ ॥ त्रेतायुगेभविष्यामिरामोभृगुकुलोद्वहः ॥ क्षत्रंचोत्सादयिष्यामिसमृद्धबलवाहनं ॥ ८४ ॥ संध्यांशेसमनुप्राप्तेत्रेतायाद्वापरस्यच ॥ अहंदाशरथीरामो
भविष्यामिजगत्पतिः ॥ ८५॥ त्रितोपघाताद्वैरूप्यमेकतोथद्वितस्तथा ॥ प्राप्स्येतेवानरत्वंहिप्रजापतिसुतावृषी ॥८६॥ तयोर्येत्वन्वयेजाताभविष्यंतिवनौकसः॥
महाबलामहावीर्याःशक्रतुल्यपराक्रमाः ॥ ८७॥ तेसहायाभविष्यंतिसुरकार्येममद्विज ॥ ततोरक्षःपतिंघोरंपुलस्त्यकुलपांसनं ॥ ८८ ॥ हरिष्येरावणंरौद्रंसगणं
लोककंटकं ॥ द्वापरस्यकलेश्चैवसंधौपार्यवसानिके ॥ ८९ ॥ प्रादुर्भावःकंसहेतोर्मथुरायांभविष्यति ॥ तत्राहंदानवान्हत्वासुबहून्देवकंटकान् ॥ ९० ॥ कुशस्थ
लींकरिष्यामिनिवेशंद्वारकांपुरीं ॥ वसानस्तत्रवैपुर्यामदितेर्विप्रियंकरं ॥ ९१ ॥ हनिष्येनरकंभौमंमुरुंपीठंचदानवं ॥ प्राग्ज्योतिषंपुरंरम्यंनानाधनसमन्वितं ॥
॥ ९२ ॥ कुशस्थलींनयिष्यामिहत्वावैदानवोत्तमं ॥ महेश्वरमहासेनौबाणप्रियहितैषिणौ ॥ ९३ ॥ पराजेष्याम्यथोद्युक्तौदेवौलोकनमस्कृतौ ॥ ततःसुतंबलेर्जि
त्वाबाणंबाहुसहस्त्रिणं ॥ ९४ ॥ विनाशयिष्यामि ततःसर्वान्सौभनिवासिनः ॥ यःकालयवनःख्यातोगर्गतेजोभिसंवृतः ॥ ९५॥ भविष्यतिवधस्तस्यमत्तएव
द्विजोत्तम ॥ जरासंधश्चबलवान्सर्वराजविरोधनः ॥ ९६ ॥ भविष्यत्यसुरःस्फीतोभूमिपालोगिरिव्रजे ॥ ममबुद्धिपरिस्पंदाद्वधस्तस्यभविष्यति ॥ ९७॥ शिशु
पालंवधिष्यामियज्ञेधर्मसुतस्यवै ॥ समागतेषुबलिषुपृथिव्यांसर्वराजसु ॥ ९८ ॥ वासविःसुसहायोवैममत्वेकोभविष्यति ॥ युधिष्ठिरंस्थापयिष्येस्वराज्येभ्रा
तृभिःसह ॥ ९९ ॥ एवंलोकावदिष्यंतिनरनारायणावृषी ॥ उद्युक्तौदहतःक्षत्रंलोककार्यार्थमीश्वरौ ॥ १०० ॥ कृत्वाभारावतरणंवसुधायायथेप्सितं ॥ सर्वसा
त्वतमुख्यानांद्वारकायाश्चसत्तम ॥ १०१ ॥

॥ १०२ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ १२३ ॥

करिष्येप्रलयंघोरमात्मज्ञानाभिसंहितः ॥ कर्माण्यपरिमेयानिचतुर्मूर्तिधरोत्यहं ॥ १०२ ॥ कृत्वालोकान्गमिष्यामिस्वानहंब्रह्मसत्कृतान् ॥ हंसःकूर्मश्चमत्स्य
श्चप्रादुर्भावाद्द्विजोत्तम ॥ १०३ ॥ वराहोनरसिंहश्चवामनोरामएवच ॥ रामोदाशरथिश्चैवसात्वतःकल्किरेवच ॥ १०४ ॥ यदावेदश्रुतिर्नष्टामयाप्रत्याहृतापु
नः ॥ सवेदाःसश्रुतीकाश्चकृताःपूर्वंकृतेयुगे ॥ १०५ ॥ अतिक्रांताःपुराणेषुश्रुतास्तेयदिवाक्वचित् ॥ अतिक्रांताश्चबहवःप्रादुर्भावाममोत्तमाः ॥ १०६ ॥ लोक
कार्याणिकृत्वाचपुनःस्वांप्रकृतिंगताः ॥ नह्येतद्ब्रह्मणाप्राप्तमीदृशंममदर्शनं ॥ १०७ ॥ यत्त्वयाप्राप्तमद्येहएकांतगतबुद्धिना ॥ एतत्तेसर्वमाख्यातंब्रह्मन्भक्ति
मतोमया ॥ ८ ॥ पुराणंचभविष्यंचसरहस्यंचसत्तम ॥ भीष्मउवाच एवंसभगवान्देवोविश्वमूर्तिधरोव्ययः ॥ ९ ॥ एतावदुक्त्वावचनंतत्रैवांतर्दधेपुनः ॥ ना
रदोपिमहातेजाःप्राप्यानुग्रहमीप्सितं ॥ १० ॥ नरनारायणौद्रष्टुंबदर्याश्रममाद्रवत् ॥ इदंमहोपनिषदंचतुर्वेदसमन्वितं ॥ ११ ॥ सांख्ययोगकृतंतेनपंचरात्रानु
शब्दितं ॥ नारायणमुखोद्गीतंनारदोश्रावयत्पुनः ॥ ११ ॥ ब्रह्मणःसदनेतातयथादृष्टंयथाश्रुतं ॥ युधिष्ठिरउवाच एतदाश्चर्यभूतंहिमाहात्म्यंतस्यधीमतः
॥ १२ ॥ किंवैब्रह्मानजानीतेयतःशुश्राव नारदात् ॥ पितामहोपिभगवांस्तस्माद्देवादनंतरः ॥ १३ ॥ कथंसनविजानीयात्प्रभावममितौजसः ॥ भीष्मउवा
च महाकल्पसहस्राणिमहाकल्पशतानिच ॥ १४ ॥ समतीतानिराजेंद्रसर्गाश्चप्रलयाश्चह ॥ सर्गस्यादौस्मृतोब्रह्माप्रजासर्गकरःप्रभुः ॥ १५ ॥ जानातिदेव
प्रवरंभूयश्चातोधिकंनृप ॥ परमात्मानमीशानमात्मनःप्रभवंतथा ॥ १६ ॥ येत्वन्येब्रह्मसदनेसिद्धसंघाःसमागताः ॥ तेभ्यस्तच्छ्रावयामासपुराणंवेदसंमितं
॥ १७ ॥ तेषांसकाशात्सूर्यस्तुश्रुत्वावैभावितात्मनां ॥ आत्मानुगामिनांराजन्श्रावयामासवैततः ॥ १८ ॥ षट्षष्टिर्हिसहस्राणिऋषीणांभावितात्मनां ॥ सूर्यस्य
तपतोलोकान्निर्मितायेपुरःसराः ॥ १९ ॥ तेषामकथयत्सूर्यःसर्वेषांभावितात्मनां ॥ सूर्यानुगामिभिस्तातऋषिभिस्तैर्महात्मभिः ॥ २० ॥ मेरौसमागतादेवाः
श्राविताश्चेदमुत्तमं ॥ देवानांतुसकाशाद्वैततःश्रुत्वासितोद्विजः ॥ २१ ॥ श्रावयामासराजेंद्रपितॄणांमुनिसत्तमः ॥ ममचापिपितातातकथयामासशांतनुः ॥
॥ २२ ॥ ततोमयापिश्रुत्वाचकीर्तितंतवभारत ॥ सुरैर्वामुनिभिर्वापिपुराणंयैरिदंश्रुतं ॥ १२३ ॥

॥१२४॥२५॥२६॥२७॥२८॥२९॥३०॥३१॥३२॥३३॥३४॥३५॥३६॥३७॥३८॥३९॥१४०॥ इतिशांति० मो० नै० भा० ऊनचत्वारिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः॥३३९॥ ॥छ॥ कथंसइति

सर्वेतेपरमात्मानंपूजयंतेसमंततः॥ इदमाख्यानमार्षेयंपारंपर्यागतंनृप॥२४॥ नावासुदेवभक्तायत्वयादेयंकथंचन॥ मत्तोन्यानिचतेराजन्नुपाख्यानशतानि
वै॥ २५॥ यानिश्रुतानिसर्वाणितेषांसारोयमुद्धृतः॥ सुरासुरैर्यथाराजन्निर्मथ्यामृतमुद्धृतं॥ २६॥ एवमेतत्पुराविप्रैःकथामृतमिहोद्धृतं॥ यश्चेदंपठतेनित्यंय
श्चेदंशृणुयान्नरः॥ २७॥ एकांतभावोपगतएकांतेषुसमाहितः॥ प्राप्यश्वेतंमहाद्वीपंभूत्वाचंद्रप्रभोनरः॥२८॥ ससहस्रार्चिषंदेवंप्रविशेन्नात्रसंशयः॥ मुच्ये
दार्तस्तथारोगाच्छ्रुत्वेमामादितःकथां॥ २९॥ जिज्ञासुर्लभतेकामान्भक्तोभक्तगतिंव्रजेत्॥ त्वयापिसततंराजन्नभ्यर्च्यःपुरुषोत्तमः॥ ३०॥ सहिमातापिता
चैवकृत्स्नस्यजगतोगुरुः॥ ब्रह्मण्यदेवोभगवान्प्रीयतांतेसनातनः॥ ३१॥ युधिष्ठिरमहाबाहोमहाबुद्धिर्जनार्दनः॥ वैशंपायनउवाच श्रुत्वैतदाख्यानव
रंधर्मराड्जनमेजय॥ ३२॥ भ्रातरश्चास्यतेसर्वेनारायणपराभवन्॥ जितंभगवतातेनपुरुषेणेतिभारत॥ ३३॥ नित्यंजप्यपराभूत्वासरस्वतीमुदीरयन्॥ यो
ह्यस्माकंगुरुश्रेष्ठःकृष्णद्वैपायनोमुनिः॥ ३४॥ जगौपरमकंजप्यंनारायणमुदीरयन्॥ गत्वांतरिक्षात्सततंक्षीरोदममृताशयं॥ ३५॥ पूजयित्वाचदेवेशंपुन
रायात्स्वमाश्रमं॥ भीष्मउवाच एतत्तेसर्वमाख्यातंनारदोक्तंमयेरितं॥ ३६॥ पारंपर्यागतंह्येतत्पित्रामेकथितंपुरा॥ सौतिरुवाच एतत्तेसर्वमा
ख्यातंवैशंपायनकीर्तितं॥ ३७॥ जनमेजयेनतच्छ्रुत्वाकृतंसम्यग्यथाविधि॥ यूयंहितप्ततपसःसर्वेचचरितव्रताः॥३८॥ सर्वेवेदविदोमुख्यानैमिषारण्यवासि
नः॥ शौनकस्यमहासत्रंप्राप्ताःसर्वेद्विजोत्तमाः॥३९॥ यजध्वंसुहुतैर्यज्ञैःशाश्वतंपरमेश्वरं॥ पारंपर्यागतंह्येतत्पित्रामेकथितंपुरा॥ १४०॥ इतिश्रीमहा
भारतेशांति० मोक्ष० प० नारायणीयेऊनचत्वारिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः॥३३९॥ ॥छ॥ शौनकउवाच कथंसभगवान्देवोयज्ञेष्वग्रहरःप्रभुः॥
यज्ञधारीचसततंवेदवेदांगवित्तथा॥१॥ निवृत्तंचास्थितोधर्मंक्षमीभागवतःप्रभुः॥ निवृत्तिधर्मान्विदधेसएवभगवान्प्रभुः॥२॥ कथंप्रवृत्तिधर्मेषुभागार्हादेव
ताःकृताः॥ कथंनिवृत्तिधर्माश्चकृताव्यावृत्तबुद्धयः॥ ३॥ एतंनःसंशयंसौतेछिंधिगुह्यंसनातनं॥ त्वयानारायणकथाःश्रुतावैधर्मसंहिताः॥४॥ सौतिरुवा
च जनमेजयेनयत्पृष्टःशिष्योव्यासस्यधीमतः॥ तत्तेहंकथयिष्यामिपौराणंशौनकोत्तम॥ ५॥

यज्ञधारीयज्ञकृत् एकस्यैवयज्ञभोक्तृत्वंयज्ञकर्तृत्वंचवि
रुद्धमित्यर्थः तथापरस्परविरुद्धयोःप्रवृत्तिनिवृत्तिधर्मयोःएकस्यशास्तृत्वं विरुद्धंप्रतारकत्वापत्तेरितिप्रश्नार्थः एतेनजीवेशयोरभेदस्तत्प्रतिपत्त्यर्थोनिवृत्तिधर्मश्चाक्षिप्तइतिज्ञेयं ॥ १॥ २॥ ३॥ ४॥ ५॥

देहिनांपरमात्मनः आंतरात्मनः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ सहस्रार्चिषंसूर्यांतर्यामिणं अनंतचिद्रूपंवा ॥ ९॥ यमिति निवृत्तिधर्मश्चेच्छ्रेयांस्तर्हियेऽस्मदपेक्षया जगत्तत्त्वमधिकंजानंतितेपिब्रह्मरुद्रादयःसृष्टिसंहारा
दौनप्रवर्तेयुरतःप्रतारणामात्रंनिवृत्तिधर्मइत्यर्थः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४॥ कथमिति यथादेवादेवांतराभावादितरेभ्योभागमदत्वास्वयंसुखमेधंतेएवंवयमपिसुखंस्थास्यामइतिप्रवृत्तिमार्गोप्याक्षिप्तः ॥
श्रुत्वामाहात्म्यमेतस्यदेहिनांपरमात्मनः॥ जनमेजयोमहाप्राज्ञोवैशंपायनमब्रवीत्॥ ६॥ जनमेजयउवाच इमेसब्रह्मकालोकाःससुरासुरमानवाः॥
क्रियास्वभ्युदयोक्तासुसक्तादृश्यंतिसर्वशः॥ ७॥ मोक्षश्चोक्तस्त्वयाब्रह्मन्निर्वाणंपरमंसुखं॥ येतुमुक्ताभवंतीहपुण्यपापविवर्जिताः ॥ ८॥ तेसहस्रार्चिषंदेवंप्र
विशंतीहशुश्रुम॥ अयंहिदुरनुष्ठेयोमोक्षधर्मःसनातनः ॥ ९॥ यंहित्वादेवताःसर्वाहव्यकव्यभुजोभवन्॥ किंचब्रह्माचरुद्रश्चशक्रश्चबलभित्प्रभुः ॥ १०॥
सूर्यस्ताराधिपोवायुरग्निर्वरुणएवच॥ आकाशंजगतीचैवयेचशेषादिवौकसः॥ ११ ॥ प्रलयंनविजानंतिआत्मनःपरिनिर्मितं ॥ ततस्तेनास्थितामार्गध्रुवम
क्षरमव्ययं॥ १२॥ स्मृतिकालपरीमाणंप्रवृत्तिंयेसमास्थिताः॥ दोषःकालपरीमाणेमहानेषक्रियावतां ॥ १३ ॥ एतन्मेसंशयंविप्रहृदिशल्यमिवार्पितं॥ छिं
धीतिहासकथनात्परंकौतूहलंहिमे ॥ १४॥ कथंभागहराःप्रोक्तादेवताःक्रतुषुद्विज॥ किमर्थंचाध्वरेब्रह्मन्निज्यंतेत्रिदिवौकसः ॥ १५॥ येचभागंप्रगृह्णंतियज्ञे
षुद्विजसत्तम॥ तेयजंतोमहायज्ञैःकस्यभागंददंतिवै॥ १६॥ वैशंपायनउवाच अहोगूढतमःप्रश्नस्त्वयापृष्टोजनेश्वर॥ नातप्ततपसाह्येषनावेदविदुषात
था॥ १७॥ नापुराणविदाचैवशक्योव्याहर्तुमंजसा॥ हंततेकथयिष्यामियन्मेपृष्टःपुरागुरुः॥ १८॥ कृष्णद्वैपायनोव्यासोवेदव्यासोमहानृषिः॥ सुमंतुर्जैमिनिश्चै
वपैलश्चसुदृढव्रतः॥ १९॥ अहंचतुर्थःशिष्योवैपंचमश्चशुकःस्मृतः॥ एतान्समागतान्सर्वान्पंचशिष्यान्दमान्वितान्॥ २०॥ शौचाचारसमायुक्ताञ्जितक्रोधा
ञ्जितेंद्रियान्॥ वेदानध्यापयामासमहाभारतपंचमान्॥ २१ ॥ मेरौगिरिवरेरम्येसिद्धचारणसेविते॥ तेषामभ्यस्यतांवेदान्कदाचित्संशयोभवत्॥ २२॥ ए
षवैयस्त्वयापृष्टस्तेनतेषांप्रकीर्तितः॥ ततःश्रुतोमयाचापितवाख्येयोद्यभारत॥ २३॥ शिष्याणांवचनंश्रुत्वासर्वाज्ञानतमोनुदः ॥ पराशरसुतःश्रीमान्व्यासो
वाक्यमथाब्रवीत्॥ २४॥ मयाहिसुमहत्तप्तंतपःपरमदारुणं॥ भूतंभव्यंभविष्यंचजानीयामितिसत्तमाः॥ २५॥ तस्यमेतप्ततपसोनिगृहीतेंद्रियस्यच॥ नारा
यणप्रसादेनक्षीरोदस्यानुकूलतः॥ २६॥ त्रैकालिकमिदंज्ञानंप्रादुर्भूतंयथेप्सितं॥ तच्छृणुध्वंयथान्यायंवक्ष्येसंशयमुत्तमं॥ २७॥
॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ मयेति श्रुत्यनुमानाभ्यांपारोक्ष्येणगृहीतार्थोयोगिनांप्रत्यक्षः अतोयोगजंप्रत्यक्षंप्रकृत्योक्तंयोगभाष्ये तत्परंप्रत्यक्षंतच्चश्रुतानुमानयोर्बीजमिति
योगसिद्ध्यभावेतुआत्मान्तरवचनादेवाय[illegible]इत्याशयः ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

परमात्मनःप्रतिबिंबभूतादेवाबिंबभूतंपरमात्मानंयेनरूपेणमहीचक्रुस्तेनतेनरूपेणस्वयंपूजांयज्ञभागादिरूपांलब्धवंतः यथोक्तंभागवते यद्यज्जनोभगवतेविदधीतमानंतच्चात्मनःप्रतिमुखस्ययथामुखश्रीरिति
अंतः फलावस्थांस्वयमकुर्वंतोपिदेवाअस्मद्दत्तान्यज्ञभागान्भुंजते अस्माकंचतेभ्योऽप्रदानेमहान्दोषः इष्टान्भोगान्हिवोदेवादास्यंतेयज्ञभाविताः तैर्दत्तानप्रदायैभ्योयोभुंक्तेस्तेनएवसइतिगीतावचनात् अतः

यथावृत्तंहिकल्पादौदृष्टंमेज्ञानचक्षुषा ॥ परमात्मेतियंप्राहुःसांख्ययोगविदोजनाः ॥ २८ ॥ महापुरुषसंज्ञांसलभतेस्वेनकर्मणा ॥ तस्मात्प्रसूतमव्यक्तंप्रधानं
तंविदुर्बुधाः ॥ २९ ॥ अव्यक्ताद्व्यक्तमुत्पन्नंलोकसृष्ट्यर्थमीश्वरात् ॥ अनिरुद्धोहिलोकेषुमहानात्मेतिकथ्यते ॥ ३० ॥ योसौव्यक्तत्वमापन्नोनिर्ममेचपितामहं ॥
सोहंकारइतिप्रोक्तःसर्वतेजोमयोहिसः ॥ ३१ ॥ पृथिवीवायुराकाशमापोज्योतिश्चपंचमं ॥ अहंकारप्रसूतानिमहाभूतानिपंचधा ॥ ३२ ॥ महाभूतानिसृष्ट्वैवतान्गु
णान्निर्ममेपुनः ॥ भूतेभ्यश्चैवनिष्पन्नामूर्तिमंतश्चतान्शृणु ॥ ३३ ॥ मरीचिरंगिराश्चात्रिःपुलस्त्यःपुलहःक्रतुः ॥ वसिष्ठश्चमहात्मावैमनुःस्वायंभुवस्तथा ॥ ३४ ॥
ज्ञेयाःप्रकृतयोष्टौतायासुलोकाःप्रतिष्ठिताः ॥ वेदवेदांगसंयुक्तान्यज्ञयज्ञांगसंयुतान् ॥ ३५ ॥ निर्ममेलोकसिद्ध्यर्थंब्रह्मालोकपितामहः ॥ अष्टाभ्यःप्रकृतिभ्यश्च
जातंविश्वमिदंजगत् ॥ ३६ ॥ रुद्रोरोषात्मकोजातोदशान्यान्सोसृजत्स्वयं ॥ एकादशैतेरुद्रास्तुविकारपुरुषाःस्मृताः ॥ ३७ ॥ तेरुद्राःप्रकृतिश्चैवसर्वेचैवसुर
र्षयः ॥ उत्पन्नालोकसिद्ध्यर्थंब्रह्माणंसमुपस्थिताः ॥ ३८ ॥ वयंसृष्टाहिभगवंस्त्वयाचप्रभविष्णुना ॥ येनयस्मिन्नधीकारेवर्तितव्यंपितामह ॥ ३९ ॥ योसौत्व
याभिनिर्दिष्टोह्यधिकारोर्थचिंतकः ॥ परिपाल्यःकथंतेनसाहंकारेणकर्तृणा ॥ ४० ॥ प्रदिशस्वबलंतस्ययोधिकारार्थचिंतकः ॥ एवमुक्तोमहादेवोदेवांस्तानि
दमब्रवीत् ॥ ४१ ॥ ब्रह्मोवाच साध्वहंज्ञापितोदेवायुष्माभिर्भद्रमस्तुवः ॥ ममाप्येषासमुत्पन्नाचिंतायाभवतांमता ॥ ४२ ॥ लोकत्रयस्यकृत्स्नस्यकथं
कार्यःपरिग्रहः ॥ कथंबलक्षयोनस्याद्युष्माकंत्यात्मनश्चमे ॥ ४३ ॥ इतःसर्वेपिगच्छामःशरणंलोकसाक्षिणं ॥ महापुरुषमव्यक्तंसनोवक्ष्यतियद्धितं ॥ ४४ ॥
ततस्तेब्रह्मणासार्धमृषयोविबुधास्तथा ॥ क्षीरोदस्योत्तरंकूलंजग्मुर्लोकहितार्थिनः ॥ ४५ ॥ तेतपःसमुपातिष्ठन्ब्रह्मोक्तंवेदकल्पितं ॥ समहानियमोनामतपश्च
र्यासुदारुणः ॥ ४६ ॥ ऊर्ध्वादृष्टिर्बाहवश्चएकाग्रंचमनोभवत् ॥ एकपादाःस्थिताःसर्वेकाष्ठभूताःसमाहिताः ॥ ४७ ॥ दिव्यंवर्षसहस्रंतेतपस्तप्त्वासुदारुणं ॥ शु
श्रुवुर्मधुरांवाणींवेदवेदांगभूषितां ॥ ४८ ॥

प्रवृत्तिमार्गोवश्यमनुसरणीयइत्याह परमात्मेतियंप्राहुरित्यादिनासनःसनत्सुजातश्चेत्यतःप्राक्तनेनग्रंथेन ॥२८॥२९॥३०॥३१॥३२॥३३॥३४॥३५॥३६॥३७॥३८॥३९॥४०॥४१ ॥४२॥४३॥४४॥
॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥

श्रीभगवानुवाच भोभोःसब्रह्मकादेवाऋषयश्चतपोधनाः ॥ स्वागतेनार्च्यंवःसर्वान्श्रावयेवाक्यमुत्तमं ॥ ४९ ॥ विज्ञातंवोमयाकार्यंतच्चलोकहितंमह
त् ॥ प्रवृत्तियुक्तंकर्तव्यंयुष्मत्प्राणोपबृंहणं ॥ ५० ॥ सुतप्तंचतपोदेवाममाराधनकाम्यया ॥ भोक्ष्यथास्यमहासत्वास्तपसःफलमुत्तमं ॥ ५१ ॥ एषब्रह्मालोक
गुरुर्महान्लोकपितामहः ॥ यूयंचविबुधश्रेष्ठामांयजध्वंसमाहिताः ॥ ५२ ॥ सर्वैर्भागान्कल्पयध्वंयज्ञेषुममनित्यशः ॥ तथाश्रेयोभिधास्यामियथाधीकार
मीश्वराः ॥ ५३ ॥ वैशंपायनउवाच श्रुत्वैतद्देवदेवस्यवाक्यंहृष्टतनूरुहाः ॥ ततस्तेविबुधाःसर्वेब्रह्मातेचमहर्षयः ॥ ५४ ॥ वेददृष्टेनविधिनावैष्णवंक्रतुमाह
रन् ॥ तस्मिन्सत्रेसदाब्रह्मास्वयंभागमकल्पयत् ॥ ५५ ॥ देवादेवर्षयश्चैवस्वंस्वंभागमकल्पयन् ॥ तेकार्तयुगधर्माणोभागाःपरमसत्कृताः ॥ ५६ ॥ प्रादुरादित्य
वर्णतंपुरुषंतमसःपरं ॥ बृहंतंसर्वगंदेवमीशानंवरदंप्रभुं ॥ ५७ ॥ ततोथवरदोदेवस्तान्सर्वानमरान्स्थितान् ॥ अशरीरोबभाषेदंवाक्यंखस्थोमहेश्वरः ॥ ५८ ॥
येनयःकल्पितोभागःसतथामामुपागतः ॥ प्रीतोहंप्रदिशाम्यद्यफलमावृत्तिलक्षणं ॥ ५९ ॥ एतद्वोलक्षणंदेवामत्प्रसादसमुद्भवं ॥ स्वयंयज्ञैर्यजमानाःसमाप्त
वरदक्षिणैः ॥ ६० ॥ युगेयुगेभविष्यध्वंप्रवृत्तिफलभागिनः ॥ यज्ञैर्येचापियक्ष्यंतिसर्वलोकेषुवैसुराः ॥ ६१ ॥ कल्पयिष्यंतिवोभागांस्तेनरावेदकल्पितान् ॥ योमे
यथाकल्पितवान्भागमस्मिन्महाक्रतौ ॥ ६२ ॥ सतथायज्ञभागार्होवेदसूत्रेमयाकृतः ॥ यूयंलोकान्भावयध्वंयज्ञभागफलोचिताः ॥ ६३ ॥ सर्वार्थचिंतका
लोकेयथाधीकारनिर्मिताः ॥ याःक्रियाःप्रचरिष्यंतिप्रवृत्तिफलसत्कृताः ॥ ६४ ॥ आभिराप्यायितबलालोकान्वैधारयिष्यथ ॥ यूयंहिभावितायज्ञैःसर्वयज्ञे
षुमानवैः ॥ ६५ ॥ मांततोभावयिष्यध्वमेषावोभावनामम ॥ इत्यर्थंनिर्मितावेदायज्ञाश्चौषधिभिःसह ॥ ६६ ॥ एभिःसम्यक्प्रयुक्तैर्हिप्रीयंतेदेवताःक्षितौ ॥
निर्माणमेतद्युष्माकंप्रवृत्तिगुणकल्पितं ॥ ६७ ॥ मयाकृतंसुरश्रेष्ठायावत्कल्पक्षयादिह ॥ चिंतयध्वंलोकहितंयथाधीकारमीश्वराः ॥ ६८ ॥ मरीचिरंगिराश्चा
त्रिःपुलस्त्यःपुलहःक्रतुः ॥ वसिष्ठइतिसप्तैतेमानसानिर्मिताहिते ॥ ६९ ॥ एतेवेदविदोमुख्यावेदाचार्याश्चकल्पिताः ॥ प्रवृत्तिधर्मिणश्चैवप्राजापत्येचकल्पि
ताः ॥ ७० ॥ अयंक्रियावतांपंथाव्यक्तीभूतःसनातनः ॥ अनिरुद्धइतिप्रोक्तोलोकसर्गकरःप्रभुः ॥ ७१ ॥

एवंरजःप्रधानानांप्रवृत्तिमार्गमुक्त्वासत्वप्रधानानांयोग्यंनिवृत्तिमार्गमाह सनइति ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ कुतएवंमार्गभेदोधिकारिभेदश्चेत्याशंक्याह यतोहमिति अहंकारोयंनत्रिगुणःसात्विकाराजस
स्तामसश्चानःसृष्टेस्त्रैविध्यंजातं येऽत्यंतंसात्विकास्तेधर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यबलेनाहंकारात्परंक्षेत्रज्ञंसंहारक्रमेणप्रविशंति येराजसास्तेऽहंकारात्पराचीनमेवशब्दादिकंपुरुषार्थत्वेनपश्यंतःप्रवृत्तावधिक्रियंतइत्य

सनःसनत्सुजातश्चसनकःससनंदनः ॥ सनत्कुमारःकपिलःसप्तमश्चसनातनः ॥ ७२ ॥ सप्तैतेमानसाःप्रोक्ताऋषयोब्रह्मणःसुताः ॥ स्वयमागतविज्ञानानिवृ
त्तिधर्ममास्थिताः ॥ ७३ ॥ एतेयोगविदोमुख्याःसांख्यज्ञानविशारदाः ॥ आचार्याधर्मशास्त्रेषुमोक्षधर्मप्रवर्तकाः ॥ ७४ ॥ यतोहंप्रसृतःपूर्वमव्यक्तात्त्रिगुणो
महान् ॥ तस्मात्परतरोयोसौक्षेत्रज्ञइतिकल्पितः ॥ ७५ ॥ सोहंक्रियावतांपंथाःपुनरावृत्तिदुर्लभः ॥ योयथानिर्मितोजंतुर्यस्मिन्यस्मिंश्चकर्मणि ॥ ७६ ॥ प्रवृ
त्तौवानिवृत्तौवातत्फलंसोश्नुतेमहत् ॥ एषलोकगुरुर्ब्रह्माजगदादिकरःप्रभुः ॥ ७७ ॥ एषमातापिताचैवयुष्माकंचपितामहः ॥ मयानुशिष्टोभवितासर्वभूतवर
प्रदः ॥ ७८ ॥ अस्यचैवात्मजोरुद्रोललाटाद्यःसमुत्थितः ॥ ब्रह्मानुशिष्टोभवितासर्वभूतधरःप्रभुः ॥ ७९ ॥ गच्छध्वंस्वानधीकारांश्चिंतयध्वंयथाविधि ॥ प्रवर्ततां
क्रियाःसर्वाःसर्वलोकेषुमाचिरं ॥ ८० ॥ प्रदिश्यंतांचकर्माणिप्राणिनांगतयस्तथा ॥ परिनिष्ठितकालानिआयूंषीहसुरोत्तमाः ॥ ८१ ॥ इदंकृतयुगंनामकालःश्रे
ष्ठःप्रवर्तितः ॥ अहिंस्यायज्ञपशवोयुगेस्मिन्नतदन्यथा ॥ ८२ ॥ चतुष्पात्सकलोधर्मोभविष्यत्यत्रवैसुराः ॥ ततस्त्रेतायुगंनामत्रयीयत्रभविष्यति ॥ ८३ ॥ प्रो
क्षितायत्रपशवोवधंप्राप्स्यंतिवैमखे ॥ यत्रपादश्चतुर्थोवैधर्मस्यनभविष्यति ॥ ८४ ॥ ततोवैद्वापरंनाममिश्रःकालोभविष्यति ॥ द्विपादहीनोधर्मश्चयुगेत
स्मिन्भविष्यति ॥ ८५ ॥ ततस्तिष्येथसंप्राप्तेयुगेकलिपुरस्कृते ॥ एकपादस्थितोधर्मोयत्रतत्रभविष्यति ॥ ८६ ॥ देवादेवर्षयश्चोचुस्तमेवंवादिनंगुरुं ॥ एक
पादस्थितेधर्मेयत्रक्वचनगामिनि ॥ ८७ ॥ कथंकर्तव्यमस्माभिर्भगवंस्तद्वदस्वनः ॥ श्रीभगवानुवाच यत्रवेदाश्चयज्ञाश्चतपःसत्यंदमस्तथा ॥ ८८ ॥
अहिंसाधर्मसंयुक्ताःप्रचरेयुःसुरोत्तमाः ॥ सवोदेशःसेवितव्योमावोऽधर्मःपदास्पृशेत् ॥ ८९ ॥ व्यासउवाच तेनुशिष्टाभगवतादेवाःसर्षिगणास्त
था ॥ नमस्कृत्वाभगवतेजग्मुर्देशान्यथेप्सितान् ॥ ९० ॥ गतेषुत्रिदिवौकःसुब्रह्मैकःपर्यवास्थितः ॥ दिदृक्षुर्भगवंतंतमनिरुद्धतनौस्थितं ॥ ९१ ॥ तंदेवोदर्शया
मासकृत्वाहयशिरोमहत् ॥ सांगानावर्तयन्वेदान्कमंडलुत्रिदंडधृत् ॥ ९२ ॥

सक्रियवतांपुनरावृत्तिमतांदुर्लभःपुनरावृत्तिदुर्लभः मध्यमपदलोपीसमासः मार्गद्वैविध्या
र्थः ॥ ७५ ॥ सोहमिति सोहंनिवृत्तिमार्गरूपःआत्यंतिकीनिवृत्तिरात्ममात्रावशेषैवेत्यात्मैवनिवृत्तिरूपःपंथाः ॥ ७७ ॥ ॥ ७८ ॥ ॥ ७९ ॥ ॥ ८० ॥ ॥ ८१ ॥ ॥ ८२ ॥ ॥ ८३ ॥ ॥ ८४ ॥ ॥ ८५ ॥ ॥ ८६ ॥ ॥ ८७ ॥ ॥ ८८ ॥ ॥ ८९ ॥ ॥ ९० ॥ ॥ ९१ ॥ ॥ ९२ ॥
दिकमुपसंहरति योयथेति ॥ ७६ ॥ एषलोकगुरुरित्यादिस्पष्टार्थं ॥

॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ एवमुक्त्वेत्यादिव्यासवाक्यं ॥ १७ ॥ प्रश्नानांक्रमेणोत्तराण्युक्त्वाउपसंहरति एवमेषइत्यादिना ॥ १८ ॥ १९ ॥ भक्त्यतिशयात्प्रश्नोत्तरमुक्त्वास्तुतंपरमात्मानंस्तौति

ततोश्वशिरसंदृष्ट्वातंदेवममितौजसं ॥ लोककर्ताप्रभुर्ब्रह्मालोकानांहितकाम्यया ॥१३॥ मूर्ध्नाप्रणम्यवरदंतस्थौप्रांजलिरग्रतः ॥ सपरिष्वज्यदेवेनवचनंश्रा वितस्तदा ॥ १४ ॥ भगवानुवाच लोककार्यगतीःसर्वास्त्वंचिंतययथाविधि ॥ धातात्वंसर्वभूतानांत्वंप्रभुर्जगतोगुरुः ॥१५॥ त्वय्यावेशितभारोहंधृतिंप्रा प्स्याम्यथांजसा ॥ यदाचसुरकार्यंतेअविषह्यंभविष्यति ॥ १६ ॥ प्रादुर्भावंगमिष्यामितदात्मज्ञानदैशिकः ॥ एवमुक्त्वाहयशिरास्तत्रैवांतरधीयत ॥ १७ ॥ तेनानुशिष्टोब्रह्मापिस्वंलोकमचिराद्गतः ॥ एवमेषमहाभागपद्मनाभःसनातनः ॥ १८ ॥ यज्ञेष्वग्रहरःप्रोक्तोयज्ञधारीचनित्यदा ॥ निवृत्तिंचास्थितोधर्मंगति मक्षयधर्मिणां ॥ प्रवृत्तिधर्मान्विदधेकृत्वालोकस्यचित्रतां ॥ १९ ॥ सआदिःसमध्यःसचांतःप्रजानांसधातासधेयंसकर्तासकार्यं ॥ युगांतेप्रसुप्तःसुसंक्षिप्य लोकान्युगादौप्रबुद्धोजगत्स्युत्ससर्ज ॥ १९ ॥ तस्मैनमध्वंदेवायनिर्गुणायगुणात्मने ॥ अजायविश्वरूपायधाम्नेसर्वदिवौकसां ॥ १ ॥ महाभूताधिपतयेरुद्रा णांपतयेतथा ॥ आदित्यपतयेचैववसूनांपतयेतथा ॥ २ ॥ अश्विभ्यांपतयेचैवमरुतांपतयेतथा ॥ वेदयज्ञाधिपतयेवेदांगपतयेपिच ॥ ३ ॥ समुद्रवासिनेनित्यंहर येमुंजकेशिने ॥ शांतायसर्वभूतानांमोक्षधर्मानुभाषिणे ॥ ४ ॥ तपसांतेजसांचैवपतयेयशसामपि ॥ वचसांपतयेनित्यंसरितांपतयेतथा ॥ ५ ॥ कपर्दिनेवरा हायएकशृंगायधीमते ॥ विवस्वतेश्वशिरसेचतुर्मूर्तिधृतेसदा ॥ ६ ॥ गुह्यायज्ञानदृश्यायअक्षरायक्षरायच ॥ एषदेवःसंचरतिसर्वत्रगतिरव्ययः ॥ ७ ॥ एषचै तत्परंब्रह्मज्ञेयोविज्ञानचक्षुषा ॥ एवमेतत्पुरादृष्टंमयावैज्ञानचक्षुषा ॥ ८ ॥ कथितंतच्चवैसर्वंमयापृष्टेनतत्त्वतः ॥ क्रियतांमद्वचःशिष्याःसेव्यतांहरिरीश्वरः ॥ गीयतांवेदशब्दैश्चपूज्यतांचयथाविधि ॥ ९ ॥ वैशंपायनउवाच इत्युक्तास्तुवयंतेनवेदव्यासेनधीमता ॥ सर्वेशिष्याःसुतश्चास्यशुकःपरमधर्मवित् ॥ ॥ १० ॥ सचास्माकमुपाध्यायःसहास्माभिर्विशांपते ॥ चतुर्वेदोद्गताभिस्तमृग्भिःसमभितुष्टुवे ॥ ११ ॥ एतत्तेसर्वमाख्यातंयन्मांत्वंपरिपृच्छसि ॥ एवंमेऽक थयद्राजन्पुराद्वैपायनोगुरुः ॥ १२ ॥ यश्चेदंशृणुयान्नित्यंयश्चैनंपरिकीर्तयेत् ॥ नमोभगवतेकृत्वासंमाहितमतिर्नरः ॥ १३ ॥ भवत्यरोगोमतिमान्बलरूपस मन्वितः ॥ आतुरोमुच्यतेरोगाद्बद्धोमुच्येतबंधनात् ॥ १४ ॥

९

सआदिरिति धाताद्धधाधिधारयतिपोषयतिवाधेयंधारणीयंपोषणीयंच ॥ १०० ॥ नाम्नांनिर्वचनंतुस्वयमेवकरिष्यतीतिनव्याख्यायंते ॥१॥२॥३॥४॥५॥६॥७॥८॥९॥१०॥११॥१२॥१३॥१४॥

॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ इतिशांतिपर्वणिमोक्षधर्मप० नैलकंठीयेभारतभावदीपेचत्वारिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३४० ॥ ॥ ७ ॥ अस्तौषीदिति निरुक्तं

॥ १५ ॥ वैश्योविपुललाभःस्याच्छूद्रःसुखमवाप्नुयात् ॥ अपुत्रो
कामान्कामीलभेत्कामंदीर्घंचायुरवाप्नुयात् ॥ ब्राह्मणःसर्ववेदीस्यात्क्षत्रियोविजयीभवेत् ॥ १५ ॥ वैश्योविपुललाभःस्याच्छूद्रःसुखमवाप्नुयात् ॥ अपुत्रो
लभतेपुत्रंकन्याचैवेप्सितंपतिं ॥ १६ ॥ लग्नगर्भाविमुच्येतगर्भिणीजनयेत्सुतं ॥ वंध्याप्रसवमाप्नोतिपुत्रपौत्रसमृद्धिमत् ॥ १७ ॥ क्षेमेणगच्छेदध्वानमिदंयः
पठतेपथि ॥ योयंकामंकामयतेसतमाप्नोतिचध्रुवं ॥ १८ ॥ इदंमहर्षेर्वचनंविनिश्चितंमहात्मनःपुरुषवरस्यकीर्तितं ॥ समागमंचर्षिदिवौकसामिमंनिशम्यभ
क्ताःसुसुखंलभंते ॥ १९ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति० मोक्ष० प० नारायणीयेचत्वारिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३४० ॥ ॥ ७ ॥ जनमेजयउ
वाच अस्तौषीद्यैरिमंव्यासःसशिष्योमधुसूदनं ॥ नामभिर्विविधैरेषांनिरुक्तंभगवन्मम ॥ १ ॥ वक्तुमर्हसिशुश्रूषोःप्रजापतिपतेर्हरेः ॥ श्रुत्वाभवेयंयत्पूतः
शरच्चंद्रइवामलः ॥ २ ॥ वैशंपायनउवाच शृणुराजन्यथाचष्टफाल्गुनस्यहरिःप्रभुः ॥ प्रसन्नात्मात्मनोनाम्नांनिरुक्तंगुणकर्मजं ॥ ३ ॥ नामभिःकीर्ति
तैस्तस्यकेशवस्यमहात्मनः ॥ पृष्टवान्केशवंराजन्फाल्गुनःपरवीरहा ॥ ४ ॥ अर्जुनउवाच भगवन्भूतभव्येशसर्वभूतसृगव्यय ॥ लोकधामजगन्ना
थलोकानामभयप्रद ॥ ५ ॥ यानिनामानितेदेवकीर्तितानिमहर्षिभिः ॥ वेदेषुसपुराणेषुयानिगुह्यानिकर्मभिः ॥ ६ ॥ तेषांनिरुक्तंत्वत्तोहंश्रोतुमिच्छामिके
शव ॥ नह्यन्योवर्णयेन्नाम्नांनिरुक्तंत्वामृतेप्रभो ॥ ७ ॥ श्रीभगवानुवाच ऋग्वेदेसयजुर्वेदेतथैवाथर्वसामसु ॥ पुराणेसोपनिषदेतथैवज्योतिषेऽर्जुन ॥
॥ ८ ॥ सांख्येचयोगशास्त्रेचआयुर्वेदेतथैवच ॥ बहूनिममनामानिकीर्तितानिमहर्षिभिः ॥ ९ ॥ गौणानितत्रनामानिकर्मजानिचकानिचित् ॥ निरुक्तंकर्म
जानांत्वंशृणुष्वप्रयतोनघ ॥ १० ॥ कथ्यमानंमयातातत्वंहिमेर्द्धंस्मृतःपुरा ॥ नमोतियशसेतस्मैदेहिनांपरमात्मने ॥ ११ ॥ नारायणायविश्वायनिर्गुणाय
गुणात्मने ॥ यस्यप्रसादजोब्रह्मारुद्रश्चक्रोधसंभवः ॥ १२ ॥ योसौयोनिर्हिसर्वस्यस्थावरस्यचरस्यच ॥ अष्टादशगुणंयत्तत्सत्वंसत्ववतांवर ॥ १३ ॥ ॥२६४॥

निर्वचनं ॥ १ ॥ २ ॥ गुणकर्मजंगुणःसर्वज्ञत्वादिस्तज्जं कर्मजगत्स्रष्ट्यादितज्जं ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ अष्टादशगुणंसत्वं प्रीतिःप्राकाश्यमुद्रेकोलघुतासुखमेव च अकार्पण्यमसंरंभःसंतोषःश्रद्दधानता क्षमाधृतिरहिंसाचशौचमक्रोधएवच आर्जवंसमतासत्यमनसूयातथैवचेति तत्तद्गुणोपाधिःप्रीत्यादिशब्दितोभवतीतिगौणनामनिर्वचनं ॥ १३ ॥

साष्टादशगुणमयीमहंममपराप्रकृतिःस्वरूपं रोदसीद्यावापृथिव्यात्मिका योगेनलोकान्धारयतीतियोगधारिणी कृताकर्मफलभूताब्रह्मलोकांता सत्याअबाधितचिन्मात्ररूपा ॥ १४ ॥ तस्मात्कृतायात्मका
त्परमात्मन्यध्यस्तात्सत्वात् तपआदिरूपोऽनिरुद्धएव ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ चतुर्वि

प्रकृतिःसापरामह्यंरोदसीयोगधारिणी ॥ कृतासत्यामराजय्यालोकानामात्मसंज्ञिता ॥ १४ ॥ तस्मात्सर्वाःप्रवर्तंतेसर्गप्रलयविक्रियाः ॥ तपोयज्ञश्चयष्टाच
पुराणःपुरुषोविराट् ॥ १५ ॥ अनिरुद्धइतिप्रोक्तोलोकानांप्रभवाप्ययः ॥ ब्राह्मेरात्रिक्षयेप्राप्तेतस्यह्यमिततेजसः ॥ १६ ॥ प्रसादात्प्रादुरभवत्पद्मंपद्मनिभेक्षण ॥
तत्रोब्रह्मासमभवत्सतस्यैवप्रसादजः ॥ १७ ॥ अह्नःक्षयेललाटाच्चसुतोदेवस्यवैतथा ॥ क्रोधाविष्टस्यसंजज्ञेरुद्रःसंहारकारकः ॥ १८ ॥ एतौद्वौविबुधश्रेष्ठौप्र
सादक्रोधजावुभौ ॥ तदादेशितपंथानौसृष्टिसंहारकारकौ ॥ १९ ॥ निमित्तमात्रंतावत्रसर्वप्राणिवरप्रदौ ॥ कपर्दीजटिलोमुंडःश्मशानगृहसेवकः ॥ २० ॥ उ
ग्रव्रतचरोरुद्रोयोगीपरमदारुणः ॥ दक्षक्रतुहरश्चैवभगनेत्रहरस्तथा ॥ २१ ॥ नारायणात्मकोज्ञेयःपांडवेययुगेयुगे ॥ तस्मिन्हिपूज्यमानेवैदेवदेवेमहेश्वरे ॥ २२ ॥
संपूजितोभवेत्पार्थदेवोनारायणःप्रभुः ॥ अहमात्माहिलोकानांविश्वेषांपांडुनंदन ॥ २३ ॥ तस्मादात्मानमेवाग्रेरुद्रंसंपूजयाम्यहं ॥ यद्यहंनार्चयेयंवैईशानंव
रदंशिवं ॥ २४ ॥ आत्मानंनार्चयेत्कश्चिदितिमेभावितात्मनः ॥ मयाप्रमाणंहिकृतंलोकःसमनुवर्तते ॥ २५ ॥ प्रमाणानिहिपूज्यानिततस्तंपूजयाम्यहं ॥ यस्तं
वेत्तिसमांवेत्तियोनुतंसहिमामनु ॥ २६ ॥ रुद्रोनारायणश्चैवसत्वमेकंद्विधाकृतं ॥ लोकेचरतिकौंतेयव्यक्तिस्थंसर्वकर्मसु ॥ २७ ॥ नहिमेकेनचिद्देयोवरःपां
डवनंदन ॥ इतिसंचिंत्यमनसापुराणंरुद्रमीश्वरं ॥ २८ ॥ पुत्रार्थमाराधितवानहमात्मानमात्मना ॥ नहिविष्णुःप्रणमतिकस्मैचिद्विबुधायच ॥ २९ ॥ कृतेआ
त्मानमेवेतिततोरुद्रंभजाम्यहं ॥ सब्रह्मकाःसरुद्राश्चसेंद्रादेवाःसहर्षिभिः ॥ ३० ॥ अर्चयंतिसुरश्रेष्ठंदेवंनारायणंहरिं ॥ भविष्यतांवर्ततांचभूतानांचैवभारत ॥
॥ ३१ ॥ सर्वेषामग्रणीर्विष्णुःसेव्यःपूज्यश्चनित्यशः ॥ नमस्वहव्यदंविष्णुंतथाशरणदंनमः ॥ ३२ ॥ वरदंनमस्वकौंतेयहव्यकव्यभुजंनमः ॥ चतुर्विधाममजना
भक्ताएवहिमेश्रुतं ॥ ३३ ॥ तेषामेकांतिनःश्रेष्ठायेचैवानन्यदेवताः ॥ अहमेवगतिस्तेषांनिराशीःकर्मकारिणां ॥ ३४ ॥

धाःआर्तोजिज्ञासुरर्थार्थीज्ञानीचेतिगीतोक्ताः ॥ ३३ ॥ अन्याआत्मातिरिक्तादेवतास्यास्तीत्यन्यदेवतः तथाचश्रुतिः अथयोन्यांदेवतामुपास्तेन्योसावन्योहमस्मीतिनसवेदयथापशुरेवसदेवानामितिअन्यो
पास्तिनिंदति अनन्यात्मैवदेवतायेषां आत्मेत्येवोपासीतेत्यादिश्रुतेः तेज्ञानिनइत्यर्थः ॥ ३४ ॥

॥३५॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ प्रतिज्ञातंनाम निर्वचनंकरोति नराणामित्यादिना नराजीवाःबिंबप्रतिबिंबामिवयत्राध्यस्ताः अतस्तेषामयनंनरायणः स्वार्थेतद्धितइत्येकोर्थः दर्पणादिस्वच्छंद्रव्यंप्राप्यरवि रश्मिवत्प्रतिस्रोतःप्रवृत्तैर्नयनरश्मिभिर्यावास्थमेवमुखंपूर्वप्रवृत्तपराक्संस्कारात्प्रत्यङ्मुखत्वाद्युपाधिधर्मविशिष्टंगृह्यते अन्यथात्यंतानुभूतपुरुषादिदर्शनंदर्पणेनस्यात् तद्विषयकसंस्काराभावात् योयंदर्प णेदृष्टःसएवायमित्यबाधितप्रत्यभिज्ञाबलाच्चनदर्पणेभिनवमुखाध्यासइतिव्युत्पादितंवेदांतकनकेस्माभिः श्रुतिश्चईशजीवयोर्बिंबप्रतिबिंबभावंदर्शयति यथाह्ययंज्योतिरात्माविवस्वानपोभिन्नाबहुधैकोनुग च्छन् उपाधिनाक्रियतेभेदरूपोदेवःक्षेत्रेष्वेवमजोयमात्मेति तस्माद्विचैतन्येध्यस्तस्यजीवाख्यप्रतिबिंबस्याविद्यादर्पणापनयेनत्रैवविलयइतियुक्तं ॥३९॥ तस्यनारायणत्वेनिर्वचनांतरमाह आपइति नरो जातस्तदविद्याकल्पितंअंबुप्रधानत्वादापःपुरुषवचसोभवंतीतिश्रुतेश्चापइतिशरीरमुच्यते तदस्यपूर्वमयनंप्रवेशस्थानं उपाधिसृष्टिसमकालंहिघटाकाशवदुपाधौचितेःप्रवेशः उपाध्यभिमाननंतरंचजीवत्व

येचशिष्टास्त्रयोभक्ताःफलकामाहितेमताः ॥ सर्वेच्यवनधर्मास्तेप्रतिबुद्धस्तुश्रेष्ठभाक् ॥ ३५ ॥ ब्रह्माणंशितिकंठंचयाश्चान्यादेवताःस्मृताः ॥ प्रबुद्धचर्याःसेवंतो मामेवैष्यंतियत्परं ॥ ३६ ॥ भक्तंप्रतिविशेषस्तेएषपार्थानुकीर्तितः ॥ त्वंचैवाहंचकौंतेयनरनारायणौस्मृतौ ॥ ३७ ॥ भारावतरणार्थंतुप्रविष्टौमानुषींतनुं ॥ जा नाम्यध्यात्मयोगांश्चयोहंयस्माच्चभारत ॥ ३८ ॥ निवृत्तिलक्षणोधर्मस्तथाभ्युदयिकोपिच ॥ नराणामयनंख्यातमहमेकःसनातनः ॥ ३९ ॥ आपोनाराइति प्रोक्ताआपोवैनरसूनवः ॥ अयनंममतत्पूर्वमतोनारायणोह्यहं ॥ ४० ॥ छादयामिजगद्विश्वंभूत्वासूर्यइवांशुभिः ॥ सर्वभूताधिवासश्चवासुदेवस्ततोह्यहं ॥ ४१ ॥ गतिश्चसर्वभूतानांप्रजनश्चापिभारत ॥ व्याप्तामेरोदसीपार्थकांतिश्चाभ्यधिकामम ॥ ४२ ॥ अधिभूतानिचांतेषुतदिच्छंश्चास्मिभारत ॥ क्रमणाच्चा प्यहंपार्थविष्णुरित्यभिसंज्ञितः ॥ ४३ ॥ दमात्सिद्धिंपरीप्संतोमांजनाःकामयंतिह ॥ दिवंचोर्वींचमध्यंचतस्माद्दामोदरोह्यहं ॥ ४४ ॥

मितिविवेकः अतउक्तंममतत्पूर्वमयनमिति ॥ ४० ॥ वासयत्याच्छादयतिविश्वंवसत्यस्मिन्विश्वमितिवावासुः वसआच्छादनेवसनिवासेइत्यनयोरूपे सचासौदेवश्चेतिवासुदेवइत्यर्थः एतेनईशावास्यमिदं सर्वकर्माध्यक्षःसर्वभूताधिवासइतिश्रुत्योरर्थःसंगृहीतः ॥ ४१ ॥ विच्छगतौतुदादिः विच्छदीप्तौचुरादिः विषुसेचनेभ्वादिः विष्लृव्याप्तौजुहोत्यादिः विशप्रवेशनेतुदादिः ष्णुप्रस्रवणेऽदादिः एतेषामन्यतमस्य रूपंविष्णुरित्यभिप्रेत्याह गतिरिति विच्छंतिगच्छंतिलीयंतेस्मिन्विच्छंत्यस्माल्लोकाइतिवावेवेष्टिव्याप्नोतीतिवाविच्छयतिदीप्यतइतिवा ॥ ४२ ॥ अधिभूतानिसर्वाणित्राणिजातानिदिव्यादिव्यानिअंतेषुदेहावसा नेषुयद्वल्लइच्छन्ऐच्छन् अडभावआर्षः इच्छितवंति तदस्मिसर्वकामप्रपूरकमिति विशेषेणस्नौतिप्रस्रवतिकामक्षीरमितिवाचकारात्सिचतिजीवनंप्रविशतित्हृदयंक्रामतिकार्यमितिवाविष्णुरित्यर्थः एतेनगच्छं त्यस्मिन्नागच्छंतिचयस्मात्प्रजाः येनावृतंखंचदिवंमहींचतस्यभासासर्वमिदंविभाति यदिच्छंतोब्रह्मचर्यंचरंतितद्धावतोन्यानत्येतीति अन्नादोवसुदानइत्यादिश्रुत्यर्थउक्तः ॥ ४३ ॥ दमनंदामस्तेनउत्उत्कर्षे णक्रच्छंतिप्राप्नुवंतिस्वर्गादिकंयस्मादितिदामोदरइत्यभिप्रेत्याह दमादिति ॥ ४४ ॥

केशैः केश ॥ ४५ ॥ ऋषयइतिद्वौएतन्नामजपफलमाहतुः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ पृच्छंत्येनंजिज्ञासवोधर्मजातमितिवापृच्छंत्येनंक्षुधितादयइतिवापृश्निर्वेदोऽन्नादिवागर्भोगर्भस्थानिअतःपृश्निगर्भोहमित्यर्थः ॥ केशवपदव्युत्पत्त्युक्त्यासिद्धः ॥ वस्तूक्ष्मैःसूर्यादिरश्मिभिस्तद्रूपेणवावानिगच्छतीतिकेशवइत्याह सूर्यस्येति यदादित्यगतंतेजोजगद्भासयतेखिलं यच्चंद्रमसियच्चाग्नौतत्तेजोविद्धिमामकमितिभगवद्वचनार्थः तापना ॥ ४८ ॥ केशवशब्दजपफलमंधस्यचक्षुःप्राप्तिरित्याह स्वपत्न्यामित्यादिना ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ गोतमः गोशब्देनचक्षुरुच्यते चक्षुष्मत्तमइत्यर्थः ॥ ५६ ॥

पृश्निरित्युच्यतेचान्नंवेदआपोमृतंतथा ॥ ममैतानिसदागर्भः पृश्निगर्भस्ततोह्यहं ॥ ४५ ॥ ऋषयःप्राहुरेवंमांत्रितंकूपनिपातितं ॥ पृश्निगर्भत्रिवंपाहीत्येकतद्वि तपातितं ॥ ४६ ॥ ततःसब्रह्मणःपुत्रआद्योत्यृषिवरस्त्रितः ॥ उत्ततारोदपानाद्वैपृश्निगर्भानुकीर्तनात् ॥ ४७ ॥ सूर्यस्यतपतोलोकानग्नेःसोमस्यचाप्युत ॥ अंश वोयत्प्रकाशंतेममैतेकेशसंज्ञिताः ॥ ४८ ॥ सर्वज्ञाःकेशवंतस्मान्मामाहुर्द्विजसत्तमाः ॥ स्वपत्न्यामाहितोगर्भउतथ्येनमहात्मना ॥ ४९ ॥ उतथ्येंतर्हितेचैवकदा चिद्देवमायया ॥ बृहस्पतिरथाविंदत्पत्नींतस्यमहात्मनः ॥ ५० ॥ ततोवैतमृषिश्रेष्ठंमैथुनोपगतंतथा ॥ उवाचगर्भःकौंतेयपंचभूतसमन्वितः ॥ ५१ ॥ पूर्वागतोहं वरदनार्हस्यंबांप्रबाधितुं ॥ एतद्बृहस्पतिःश्रुत्वाचुक्रोधचशशापच ॥ ५२ ॥ मैथुनायागतोयस्मात्त्वयाहंविनिवारितः ॥ तस्मादंधोयास्यसित्वंमच्छापान्नात्र संशयः ॥ ५३ ॥ सशापादृषिमुख्यस्यदीर्घतममुपेयिवान् ॥ सहिदीर्घतमानामनाम्नाह्यासीदृषिःपुरा ॥ ५४ ॥ वेदानवाप्यचतुरःसांगोपांगान्सनातनान् ॥ प्र योजयामासतदानामगुह्यमिदंमम ॥ ५५ ॥ आनुपूर्व्येणविधिनाकेशवेतिपुनःपुनः ॥ सचक्षुष्मान्समभवद्गोतमश्चाभवत्पुनः ॥ ५६ ॥ एवंहिवरदंनामकेशवे तिममार्जुन ॥ देवानामथसर्वेषामृषीणांचमहात्मनां ॥ ५७ ॥ अग्निःसोमेनसंयुक्तएकयोनित्वमागतः ॥ अग्नीषोममयंतस्माज्जगत्कृत्स्नंचराचरं ॥ ५८ ॥ अ पिहिपुराणेभवतिएकयोन्यात्मकावग्नीषोमौदेवाश्चाग्निमुखाइति ॥ एकयोनित्वाच्चपरस्परमर्हंतोलोकान्धारयंतइति ॥ ५९ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति० मोक्ष०प०नारायणीयेएकचत्वारिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३४१ ॥ ॥ ९ ॥ ॥ ९ ॥

एकयो दाप्यायनाच्चलोकंहर्षयतइतिहृषीअग्नीषोमौजाठरान्नरूपौतौकेशाइवकेशायस्येतिहृषीकेशइत्येतमर्थंव्युत्पादयितुमग्नीषोमयोर्भोक्तृभोग्ययोरेकयोनित्वमाह देवानामित्यादि नित्वंविनाभोक्तृभोग्यभावासंभवः अन्यथावाय्वग्न्योरन्योन्यस्पर्शचक्षुषोरपिभोग्यभोक्तृभावःस्यादित्याशयेनाह परस्परमर्हंतइति भोक्तृभोग्यत्वमित्रिविशेषः ॥ ५९ ॥ इतिशांति० मो० नै० भा० एकचत्वा रिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३४१ ॥ ॥ ९ ॥ ॥ ९ ॥ ॥ ९ ॥

अग्नीषोमाविति ॥१॥ तेजोद्भवंसंथिरार्षः ॥२॥ संप्रक्षालनकालेप्रलयकाले चतुर्युगानांसहस्रंतदंतजलैकार्णवेसलिलवाच्येदेकसमुद्रे ॥३॥ आपइत्येवमिति सलिलंएकोद्रष्टाद्वैतोभवतीतिश्रुतौब्रह्मभूतस्यअ प्पर्यायसलिलशब्देनोपादानात् एकार्णववदद्वितीयेइत्यर्थः प्रतिष्ठितेस्वमहिम्नीतिशेषः ॥ ४ ॥ नराञ्याअह्नआसीत्प्रकेतः नासदासीन्नोसदासीत्तदानींनासीद्रजोनोव्योमापरोयदित्येतावतःश्रुतिभागस्यार्थंसं गृह्णाति वैरात्र्यामिति सतिप्रधाने असतिशून्ये व्यक्तेपरमाण्वादौ अव्यक्तेमायाशबले परव्योमाख्ये ॥५॥ एवंनिर्विशेषसन्मात्रेब्रह्मणिव्यवस्थितेसत्यनिर्वचनीयात्तमसःसृष्टिमाह एवमस्यामित्यादिना ना रायणगुणानामैश्वर्यादीनामाश्रयात् अजरामरत्वंभूताकाशेस्तिनतुतस्यश्रोत्रेंद्रियात्मनोनिरिंद्रियत्वमस्तीत्यतउक्तमनिंद्रियादिति तदपिकालेस्तीत्यतआह अग्राह्यादिति कालस्यापिषड्इंद्रियसंवेद्यत्वमस्ति इ दानींघटंपश्यामीत्याद्यनुभवात् विशिष्टप्रत्यक्षस्यच विशेषणप्रत्यक्षंविनाऽसंभवादित्यर्थः अथवांतार्किकाभिमतमनःप्रत्यक्षात्मव्यावृत्त्यर्थमिदं तटस्थेश्वरेवारणार्थमाह असंभवादिति तस्यहिक्षित्यादिकंसक

अर्जुनउवाच अग्नीषोमौकथंपूर्वमेकयोनीप्रवर्तितौ॥ एषमेसंशयोजातस्तंछिंधिमधुसूदन ॥ १ ॥ श्रीभगवानुवाच हंततेवर्तयिष्यामिपुराणंपांडु नंदन॥ आत्मतेजोद्भवंपार्थश्रृणुष्वैकमनामम ॥ २ ॥ संप्रक्षालनकालेतिक्रांतेचतुर्युगसहस्रांते ॥ अव्यक्तेसर्वभूतेप्रलयेसर्वभूतस्थावरजंगमे ॥ ज्योतिर्धर णिवायुरहितेअंधेतमसिजलैकार्णवेलोके ॥ ३ ॥ आपइत्येवंब्रह्मभूतसंज्ञकेऽद्वितीयेप्रतिष्ठिते ॥ ४ ॥ नवैरात्र्यांनदिवसेनसतिनासतिनव्यक्तेनचाप्यव्यक्तेव्य वस्थिते ॥ ५ ॥ एवमस्यांव्यवस्थायांनारायणगुणाश्रयादजरामरादनिंद्रियादग्राह्यादसंभवात्सत्यादहिंस्राल्ललामाद्विविधप्रवृत्तिविशेषाद्वैरादक्षयादमरा दजरादमूर्तितःसर्वव्यापिनःसर्वकर्तुःशाश्वतस्तमसःपुरुषःप्रादुर्भूतोहरिरव्ययः॥ ६॥ निदर्शनमपित्यत्रभवति ॥ ७ ॥ नासीदहोनरात्रिरासीन्नसदासीन्ना सदासीत्तमएवपुरस्तादभवद्विश्वरूपं॥ साविश्वरूपस्यरजनीहिएवमस्यार्थोनुभाष्यः॥८॥

र्तृकंकार्यत्वात्संमतवदित्यनुमानतःसंभवोस्ति नचैतत्तथास्यजडत्वाभ्युपगमात् सत्यात्व्यवहारतइतिशेषः नतुपरीक्षातःसत्यत्वमस्यास्ति तत्रहेतुः अहिंस्रादिति स्वमव्याघ्रोहिनिद्रादोषेणोपप्लुतंभीषयत्येवन तुहिनस्तितद्वदेतत् सत्यत्वेअहिंस्रत्वंनोपपद्यतेत्यर्थः नन्वेवंनामांतरेणअसदेवोक्तंनेत्याह ललामादिति चिंतामणिरत्नवद्भावरूपादित्यर्थः अतएवविविधाःप्रवृत्तिविशेषायस्मात् भावरूपत्वेपिजडत्वात्तुच्छत्वा च्चवैरक्षयजरामृत्युमूर्तयोस्यनसंभवंति ईदृशमपिसर्वव्यापकंसर्वकर्तृचेतिशश्वद्भवंअनादि पंचम्यर्थेप्रथमा तमसःसकाशाच्चिदात्माप्रादुर्भूतोव्यक्ततांगतः अहंप्रत्ययविषयत्वंगतःहरिरव्ययः ॥ ६ ॥ निदर्शनं श्रुतिरूपंप्रमाणं ॥ ७ ॥ तदेवपठति नासीदिति तमएवपुरस्तादभवद्विश्वरूपमित्यस्मिन्नर्थेश्रुत्यंतरमप्यस्ति तमआसीत्तमसागूल्हमग्रेऽप्रकेतंसलिलंसर्वमाइदंतुच्छ्येनाभ्वपिहितंयदासीत्तपसस्तन्महिनाजाय तैकमितिएषाश्रुतिःप्राग्व्याख्याता एवमस्यार्थोऽनुभाष्यः अग्नीषोमयोरेकयोनित्वंभाषितमेवशुद्धात्मावशेषोक्त्या पुनरप्यनुभाष्यः हरिप्रभवत्वेनेत्यर्थः ॥ ८ ॥

हेअग्नेत्वंदेवादीनांहितोसि यतस्त्वंयज्ञानांहोताहोतृस्वरूपोऋत्विगसि होतृत्वेनाग्निस्तुवन्नग्नितोपिहो

तदेवाह तस्येदानीमित्यादिना सपुरुषःब्रह्मणाब्राह्मणेनमंत्रवादोपिब्राह्मणमाहात्म्यप्रख्यापकः ॥ ९ ॥ ॥ १२ ॥

ताब्राह्मणोधिकइतिदर्शितं ॥ १० ॥ संक्षिप्यमंत्रंव्याचष्टे निदर्शनमिति ॥ ११ ॥ विस्तरेणव्याचष्टे अग्निर्हीति होताऋत्विक् कर्तायजमानः उभौहोतृशब्दार्थःउभयरूपीअग्निर्ब्रह्मब्राह्मणः

तस्येदानींतमसःसंभवस्यपुरुषस्यब्रह्मयोनेर्ब्रह्मणःप्रादुर्भावेसपुरुषःप्रजाःसिसृक्षमाणोनेत्राभ्यामग्नीषोमौससर्ज॥ततोभूतसर्गेषुसृष्टेषुप्रजाक्रमवशाद्ब्रह्म क्षत्रमुपातिष्ठत्॥यःसोमस्तद्ब्रह्मयद्ब्रह्मतेब्राह्मणायोग्निस्तत्क्षत्रंक्षत्राद्ब्रह्मबलवत्तरं॥कस्मादितिलोकप्रत्यक्षगुणमेतत्तद्यथा॥ब्राह्मणेभ्यःपरंभूतंनोत्पन्नपूर्वंदी प्यमानेग्नौजुहोतियोब्राह्मणमुखेजुहोतीतिकृत्वाब्रवीमिभूतसर्गःकृतोब्रह्मणाभूतानिचप्रतिष्ठाप्यत्रैलोक्यंधार्यतइतिमंत्रवादोपिहिभवति ॥ ९॥ त्वमग्नेय ज्ञानांहोताविश्वेषांहितोदेवानांमानुषाणांचजगतइति॥ १०॥ निदर्शनंचात्रभवतिविश्वेषामग्नेयज्ञानांत्वंहोतेति॥त्वंहितोदेवैर्मनुष्यैर्जगतइति॥ ११॥अ ग्निर्हियज्ञानांहोताकर्तासचाग्निर्ब्रह्म ॥ १२ ॥नह्यृतेमंत्राणांहवनमस्तिनविनापुरुषंतपःसंभवति॥हविर्मंत्राणांसंपूजाविद्यतेदेवमानुषऋषीणामनेनत्वंहो तेतिनियुक्तः ॥ येचमानुषहोत्राधिकारास्तेचब्राह्मणस्यहियाजनंविधीयतेनक्षत्रवैश्ययोर्द्विजात्योस्तस्माद्ब्राह्मणाह्यग्निभूतायज्ञानुद्वहंति ॥ यज्ञास्तेदेवांस्तर्प यंतिदेवाःपृथिवींभावयंतिशतपथेपिहिब्राह्मणमुखेभवति ॥ १३ ॥ अग्नौसमिद्धेसजुहोतियोविद्वान्ब्राह्मणमुखेनाहुतिंजुहोति॥ १४॥ एवमप्यग्निभूताब्रा ह्मणाविद्वांसोऽग्निंभावयंति ॥ अग्निर्विष्णुःसर्वभूतान्यनुप्रविश्यप्राणान्धारयंति ॥ १५ ॥ अपिचात्रसनत्कुमारगीताःश्लोकाभवंति॥ब्रह्माविश्वंसृजत्पूर्वं सर्वादिर्निरवस्कृतं ॥ब्रह्मघोषैर्दिवंगच्छंत्यमराब्रह्मयोनयः॥ १६॥ब्राह्मणानांमतिर्वाक्यंकर्मश्रद्धातपांसिच॥धारयंतिमहींद्यांचशैक्ष्योवागमृतंतथा॥ १७॥ नास्तिसत्यात्परोधर्मोनास्तिमातृसमोगुरुः॥ ब्राह्मणेभ्यःपरंनास्तिप्रेत्यचेहचभूतये॥ १८॥ नैषामुक्षावहतिनोतवाहानगर्गरोमथ्यतिसंप्रदाने॥ अपध्वस्ताद स्युभूताभवंतियेषांराष्ट्रेब्राह्मणावृत्तिहीनाः॥ १९॥ वेदपुराणेतिहासप्रामाण्यान्नारायणमुखोद्गताःसर्वात्मानःसर्वकर्तारःसर्वभावाश्चब्राह्मणाश्च॥ २०॥

अग्नाविति अग्नौहुतेसति ब्राह्मणोनतृप्यति ब्राह्मणमुखेहुतंचेदग्न्यादयोदेवताब्राह्मणशरीरंप्रविश्यधारयंत्यस्ततृप्यातृप्यंतीतिशतपथवा

ब्राह्मणस्यवेदधारित्वेनब्रह्मभावमुपपादयति नहीत्यादिना ॥ १३ ॥ ॥ १७॥ १८॥ गर्गरःदधीक्षुतैलादिनिपीडनयंत्रं येषांराष्ट्रेकृष्यादिहीनत्वात्ता

क्यार्थः ॥ १४ ॥ १५॥ १६॥ शैक्यइवशैक्यःशिक्यसमुदायः यथाशिक्यमन्यादीन्धारयति एवंब्राह्मणोमर्त्यादीनित्यर्थः

दृशाराजानो नष्टाश्चौराश्चभवंतीत्यर्थः ॥ १९ ॥ २० ॥

॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

वाक्संयमकालेहितस्यवरप्रदस्यदेवदेवस्यब्राह्मणाःप्रथमंप्रादुर्भूताब्राह्मणेभ्यश्चशेषावर्णाःप्रादुर्भूताः ॥ २१ ॥ इत्थंचसुरासुरविशिष्टाब्राह्मणायएवम
याब्रह्मभूतेनपुरास्वयमेवोत्पादिताःसुरासुरमहर्षयोभूतविशेषाःस्थापितानिगृहीताश्च ॥ २२ ॥ अहल्याधर्षणनिमित्तंहिगौतमाद्धरिश्मश्रुतामिंद्रःप्राप्तः ॥
कौशिकनिमित्तंचेंद्रोमुष्कवियोगंमेषवृषत्वंचावाप ॥२३॥ अश्विनोर्ग्रहप्रतिषेधोद्यतवज्रस्यपुरंदरस्यच्यवनेनस्तंभितौबाहू ॥ २४ ॥ क्रतुवधप्राप्तमन्युना
चदक्षेणभूयस्तपसाचात्मानंसंयोज्यनेत्राकृतिरन्याललाटेरुद्रस्योत्पादिता ॥ २५ ॥ त्रिपुरवधार्थंदीक्षामुपगतस्यरुद्रस्यउशनसाजटाःशिरसउत्कृत्यप्र
युक्तास्ततःप्रादुर्भूताभुजगास्तैरस्यभुजगैःपीड्यमानःकंठोनीलतामुपगतः ॥ पूर्वेचमन्वंतरेस्वायंभुवेनारायणहस्तग्रहणान्नीलकंठत्वमेवच ॥ २६ ॥ अमृतो
त्पादनपुरश्चरणतामुपगतस्यांगिरसोबृहस्पतेरुपस्पृशतोनप्रसादंगतवत्यःकिलापः ॥ अथबृहस्पतिरपांचुक्रोधयस्मान्ममोपस्पृशतःकलुषीभूतानचप्रसादमु
पगतास्तस्माद्द्यप्रभृतिझषमकरकच्छपजंतुभिःकलुषीभवितेति ॥ तदाप्रभृत्यापोयादोभिःसंकीर्णाःसंप्रवृत्ताः ॥ २७ ॥ विश्वरूपोहिवैत्वाष्ट्रःपुरोहितोदेवाना
मासीत् ॥ स्वस्रीयोसुराणांसप्रत्यक्षंदेवेभ्योभागमदात्परोक्षमसुरेभ्यः ॥ २८ ॥ अथहिरण्यकशिपुंपुरस्कृत्यविश्वरूपमातरंस्वसारमसुरावरमयाचंतहेस्वस
रयंतेपुत्रस्त्वाष्ट्रोविश्वरूपस्त्रिशिरादेवानांपुरोहितःप्रत्यक्षंदेवेभ्योभागमदात्परोक्षमस्माकंततोदेवावर्धंतेवयंक्षीयामस्तदेनंत्वंवारयितुमर्हसितथायथास्मा
न्भजेदिति ॥ २९ ॥ अथविश्वरूपंनंदनवनमुपगतंमातोवाचपुत्रकिंपरपक्षवर्धनस्त्वंमातुलपक्षंनाशयसि ॥ नार्हस्येवंकर्तुमितिसविश्वरूपोमातुर्वाक्य
मनतिक्रमणीयमितिमत्वासंपूज्यहिरण्यकशिपुमगात् ॥ ३० ॥ हैरण्यगर्भाच्चवसिष्ठाद्धिरण्यकशिपुःशापंप्राप्तवान्यस्मात्त्वयान्योवृतोहोतातस्मादस
मासयज्ञस्त्वमपूर्वात्सत्वजाताद्वधंप्राप्स्यसीतितच्छापदानाद्धिरण्यकशिपुःप्राप्तवान्वधं ॥ ३१ ॥ अथविश्वरूपोमातृपक्षवर्धनोत्यर्थंतपस्यभवत्तस्यव्रतभं
गार्थमिंद्रोबह्वीःश्रीमत्योप्सरसोनियुयोजताश्चदृष्ट्वामनःक्षुभितंतस्याभवत्तासुचाप्सरःसुनचिरादेवसक्तोभवत्सक्तंचैनंज्ञात्वाअप्सरसऊचुर्गच्छामहेवयं
यथागतमिति ॥ ३२ ॥ तास्त्वाष्ट्रउवाचक्वगमिष्यथास्यतांतावन्मयासहश्रेयोभविष्यतीतितास्तमब्रुवन्वयंदेवस्त्रियोप्सरसइंद्रंदेवंवरदंपुराप्रभविष्णुंवृणी
महइति ॥ ३३ ॥

अथताविश्वरूपोब्रवीदद्यैवसेंद्रादेवानभविष्यंतीतिततोमंत्रान्जजापतैर्मंत्रैरवर्धतत्रिशिराएकेनास्येनसर्वलोकेषुयथावद्द्विजैःक्रियावद्भिर्यज्ञेषुसुहुतंसोमं
पपावेकेनान्नमेकेनसेंद्रान्देवानथेंद्रस्तंविवर्धमानंसोमपानाप्यायितसर्वगात्रंदृष्ट्वाचिंतामापेदेसहदेवैः ॥ ३४ ॥ तेदेवाःसेंद्राब्रह्माणमभिजग्मुस्तऊचुर्विश्व
रूपेणसर्वयज्ञेषुसुहुतःसोमःपीयतेवयमभागाःसंवृत्ताअसुरपक्षोवर्धतेवयंक्षीयामस्तदर्हसिनोविधातुंश्रेयोनंतरमिति ॥ ३५ ॥ तान्ब्रह्मोवाचऋषिर्भार्ग
वस्तपस्तप्यतेदधीचःसयाच्यतांवरंसयथाकलेवरंजह्यात्तथाविधीयतांतस्यास्थिभिर्वज्रंक्रियतामिति ॥ ३६ ॥ ततोदेवास्तत्रागच्छन्यत्रदधीचोभगवा
नृषिस्तपस्तेपेसेंद्रादेवास्तंतथाभिगम्योचुर्भगवंस्तपःसुकुशलमभिन्नंचेति ॥ ३७ ॥ तान्दधीच उवाचस्वागतंभवद्भ्यउच्यतांकिंक्रियतामितियद्वक्ष्यथत
त्करिष्यामि ॥ ३८ ॥ तेतमब्रुवन्शरीरपरित्यागंलोकहितार्थंभगवान्कर्तुमर्हतीति ॥ ३९ ॥ अथदधीचस्तथैवाविमनाःसुखदुःखसमोमहायोगीआ
त्मानंसमाधायशरीरपरित्यागंचकार ॥ ४० ॥ तस्यपरमात्मन्यपसृतेतान्यस्थीनिधातासंगृह्यवज्रमकरोत्तेनवज्रेणाभेद्येनाप्रधृष्येणब्रह्मास्थिसंभूतेनवि
ष्णुप्रविष्टेनेंद्रोविश्वरूपंजघानशिरसांचास्यच्छेदनमकरोत्तस्मादनंतरंविश्वरूपगात्रमथनसंभवंत्वाष्ट्रोत्पादितमेवारिंवृत्रमिंद्रोजघान ॥ ४१ ॥ तस्यां
द्वैधीभूतायांब्रह्मवध्यायांभयादिंद्रोदेवराज्यंपर्यत्यजदप्सुसंभवांचशीतलांमानससरोगतांनलिनींप्रतिपेदेतत्रचैश्वर्ययोगादणुमात्रोभूत्वाबिसग्रंथिंप्रवि
वेश ॥ ४२ ॥ अथब्रह्मवध्याभयप्रनष्टेत्रैलोक्यनाथेशचीपतौजगदनीश्वरंबभूवदेवान्रजस्तमश्चाविवेशमंत्रानप्रावर्ततमहर्षीणांरक्षांसिप्रादुरभवन्
ब्रह्मचोत्सादनंजगामानिंद्राश्चाबलालोकाःसुप्रधृष्याबभूवुः ॥ ४३ ॥ अथदेवाऋषयश्चायुषःपुत्रंनहुषंनामदेवराज्येभिषिषिचुर्नहुषःपंचभिःशतैर्ज्योतिषांल
लाटेज्वलद्भिःसर्वतेजोहरैस्त्रिविष्टपंपालयांबभूव ॥ ४४ ॥ अथलोकाःप्रकृतिमापेदिरेस्वस्थाश्चहृष्टाश्चबभूवुः ॥ ४५ ॥ अथोवाचनहुषःसर्वमांशक्रोपभुक्तमु
पस्थितमृतेशचीमितिसएवमुक्त्वाशचीसमीपमगमदुवाचैनांसुभगेहमिंद्रोदेवानांभजस्वमामिति तंशचीप्रत्युवाचप्रकृत्यात्वंधर्मवत्सलःसोमवंशोद्भवश्च
नार्हसिपरपत्नीधर्षणंकर्तुमिति ॥ ४६ ॥ तामथोवाचनहुषऐंद्रंपदमध्यास्यतेमयाऽहमिंद्रस्यराज्यरत्नहरोनात्राधर्मःकश्चित्त्वमिंद्रोपभुक्तेतिसातमुवाचा
स्तिममकिंचिद्व्रतमपर्यवसितंतस्यावभृथेत्वामुपगमिष्यामिकैश्चिदेवाहोभिरितिसशच्यैवमभिहितोजगाम ॥ ४७ ॥

अथशचीदुःखशोकार्ताभर्तृदर्शनलालसानहुषभयगृहीताबृहस्पतिमुपागच्छत्सचतामत्युद्विग्नांदृष्ट्वैवध्यानंप्रविश्यभर्तृकार्यतत्परांज्ञात्वाबृहस्पतिरुवाचा
नेनैवव्रतेनतपसाचान्वितादेवींवरदामुपश्रुतिमाह्वय तदासातेइंद्रंदर्शयिष्यतीतिसाथमहानियमस्थितादेवींवरदामुपश्रुतिंमंत्रैराह्वयतिसोपश्रुतिःशचीस
मीपमगादुवाचचैनामियमस्मीतित्वयाहूतोपस्थिताकिंतेप्रियंकरवाणीतितांमूर्ध्नाप्रणम्योवाचशचीभगवत्यर्हसिमेभर्तारंदर्शयितुंत्वंसत्याकृताचेतिसैनां
मानसंसरोनयत्तत्रेंद्रंबिसग्रंथिगतमदर्शयत् ॥ ४८ ॥ तामथपत्नींकृशांग्लानांचेंद्रोदृष्ट्वाचिंतयांबभूवअहोममदुःखमिदमुपगतंनष्टंहिमामियमन्वि
ष्ययत्पत्न्यभ्यगमदुःखार्तेतितामिंद्रउवाचकथंवर्तयसीतिसातमुवाचनहुषोमामाह्वयतिपत्नींकर्तुंकालश्चास्यमयाकृतइतितामिंद्रउवाचगच्छनहुषस्त्वया
वाच्योऽपूर्वेणमामृषियुक्तेनयानेनत्वमधिरूढउद्वहस्वेति ॥ इंद्रस्यमहांतिवाहनानिसंतिमनःप्रियाण्यधिरूढानिमयात्वमन्येनोपयातुमर्हसीतिसैवमुक्ताहृष्टा
जगामेंद्रोपिबिसग्रंथिमेवाविवेशभूयः ॥ ४९ ॥ अथेंद्राणीमभ्यागतांदृष्ट्वातामुवाचनहुषःपूर्णःसकालइतितंशच्यब्रवीच्छक्रेणयथोक्तंसमहर्षियुक्तंवा
हनमधिरूढःशचीसमीपमुपागच्छत् ॥ ५० ॥ अथमैत्रावरुणिःकुंभयोनिरगस्त्यऋषिवरोमहर्षीन्नधिकृक्रियमाणांस्तान्नहुषेणापश्यत्पद्भ्यांचतमस्पृशत्त
तःसनहुषमब्रवीदकार्यप्रवृत्तपापपतस्वमहींसर्पोभवयावद्भूमिर्गिरयश्चतिष्ठेयुस्तावदितिसमहर्षिवाक्यसमकालमेवतस्माद्यानादवापतत् ॥ ५१ ॥ अ
थानिंद्रंपुनस्त्रैलोक्यमभवत्ततोदेवाऋषयश्चभगवंतंविष्णुंशरणमिंद्रार्थेभिजग्मुरूचुश्चैनंभगवन्निंद्रंब्रह्महत्याभिभूतंत्रातुमर्हसीतिततःसवरदस्तानब्रवीदश्व
मेधंयज्ञंवैष्णवंशक्रोभियजतांततःस्वस्थानंप्राप्स्यतीतिततोदेवाऋषयश्चेंद्रंनापश्यन्यदातदाशचीमूचुर्गच्छसुभगेइंद्रमानयस्वेतिसापुनस्तत्सरःसमभ्यग
च्छदिंद्रश्चतस्मात्सरसःप्रत्युत्थायबृहस्पतिमभिजगामबृहस्पतिश्चाश्वमेधंमहाक्रतुंशक्रायाहरत्तत्रकृष्णसारंगंमेध्यमश्वमुत्सृज्यवाहनंतमेवकृत्वाइंद्रंमरु
त्पतिंबृहस्पतिःस्वंस्थानंप्रापयामास॥ ५२ ॥

ततःसदेवराट्देवैर्ऋषिभिःस्तूयमानस्त्रिविष्टपस्थोनिष्कल्मषोबभूवहब्रह्मवध्यांचतुर्षुस्थानेषुवनिताग्निवनस्पतिगोषुव्यभजदेवमिंद्रोब्रह्मतेजःप्रभावोपबृंहि
तःशत्रुवधंकृत्वास्वंस्थानंप्रापितः॥५३॥ आकाशगंगागतश्चपुराभरद्वाजोमहर्षिरुपास्पृशत्त्रीन्क्रमान्क्रमताविष्णुनाभ्यासादितःसभरद्वाजेनससलिलेन
पाणिनोरसिताडितःसलक्षणोरस्कःसंवृत्तः ॥ ५४ ॥ भृगुणामहर्षिणाशप्तोग्निःसर्वभक्षत्वमुपानीतः ॥ ५५ ॥ अदितिर्वैदेवानामन्नमपचदेतद्भुक्त्वाऽसुरान्ह
निष्यंतीतितत्रबुधोव्रतचर्यासमाप्तावागच्छददितिंचावोचद्भिक्षांदेहीतितत्रदेवैःपूर्वमेतत्प्राश्यंनान्येनेत्यदितिर्भिक्षांनादादथभिक्षाप्रत्याख्यानरुषितेनबुधे
नब्रह्मभूतेनादितिःशप्ताअदितेरुदरेभविष्यतिव्यथाविवस्वतोद्वितीयजन्मन्यंडसंज्ञितस्यअंडंमातुरदित्यामारितंसमार्तंडोविवस्वानभवच्छ्राद्धदेवः॥५६॥ द
क्षस्ययावैदुहितरःषष्टिरासंस्ताभ्यःकश्यपायत्रयोदशप्रादाद्दशधर्मायदशमनवेसप्तविंशतिमिंदवेतासुतुल्यासुनक्षत्राख्यांगतासुसोमोरोहिण्यामभ्यधिकं
प्रीतिमानभूत्ततस्ताःशिष्टाःपत्न्यईर्ष्यावत्यःपितुःसमीपंगत्वेममर्थंशशंसुर्भगवन्नस्मासुतुल्यप्रभावासुसोमोरोहिणींप्रत्यधिकंभजतीतिसोब्रवीद्यक्ष्मैनमाविं
श्यतेतिदक्षशापात्सोमंराजानंयक्ष्माविवेशसयक्ष्मणाविष्टोदक्षमगाद्दक्षश्चैनमब्रवीन्नसमंवर्तयसीतितत्रर्षयःसोममब्रुवन्क्षीयसेयक्ष्मणापश्चिमायांदिशि
समुद्रेहिरण्यसरस्तीर्थंतत्रगत्वाआत्मानमभिषेचयस्वेत्यथागच्छत्सोमस्तत्रहिरण्यसरस्तीर्थंगत्वाचात्मनःसेचनमकरोत्स्नात्वाचात्मानंपाप्मनोमोक्षसप्रभा
सतत्रचावभासितस्तीर्थंयदासोमस्तदाप्रभृतिचतीर्थंतत्प्रभासमितिनाम्नाख्यातंबभूव॥ ५७॥ तच्छापादद्यापिक्षीयतेसोमोऽमावास्यांतरस्थःपौर्णमासीमा
त्रेधिष्ठितोमेघलेखाप्रतिच्छन्नंवपुर्दर्शयतिमेघसदृशंवर्णमगमत्तदस्यशशलक्ष्मविमलमभवत् ॥ ५८ ॥ स्थूलशिरामहर्षिर्मेरोःप्रागुत्तरेदिग्विभागेतपस्तेपे
ततस्तस्यतपस्तप्यमानस्यसर्वगंधवहःशुचिर्वायुर्वायमानःशरीरमस्पृशत्सतपसातापितशरीरःकृशोवायुनोपवीज्यमानोहृदयेपरितोषमगमत्तत्रकिलत
स्यानिलव्यजनकृतपरितोषस्यसद्योवनस्पतयःपुष्पशोभांनिदर्शितवंतइतिसएतान्शशापनसर्वकालंपुष्पवंतोभविष्यथेति॥ ५० ॥

॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ब्राह्मणमाहात्म्यकथनपरोग्रंथःस्पष्टार्थः ॥ ६३ ॥ क्षत्रियमाहात्म्यमप्याह क्षत्रमिति ॥ ६४ ॥ उपसंहरति यदेतदिति यदेतद्ब्रह्मक्षत्रगतंतेजोऽग्नीषोमीयमतस्तेनैवतेजसाजगद्धार्यतेऽतोजगदप्याग्नीषोमीयमित्यर्थः ॥ ६५ ॥ सूर्याचंद्रमसौ अग्नीषोमौचक्षुः परमेश्वरनेत्राभ्यामुत्पन्नत्वात् केशाः अंशवःकिरणाः बोधयंश्चंद्रः तापयन्सूर्यः ॥ ६६ ॥ तौजगत्हर्षयतः यस्मात्तस्मात्तौहृषी हृष्यतेरिन् तस्यइगुपधात्किदितिकित्वं अलुक्समासः हृषीअग्नीषोमौकेशौअंशूइवांशूयस्यसः हृषीकेशइत्यर्थः ॥ ६७ ॥ हरिनामनिर्वक्ति इलेति इळोपहूतांसहदिवेत्यादिमंत्रेणाहूतोहंतद्योगात्

नारायणोलोकहितार्थंवडवामुखोनामपुरामहर्षिर्बभूवतस्यमेरौतपस्तप्यतःसमुद्रआहूतोनागतस्तेनामर्षितेनात्मगात्रोष्मणासमुद्रःस्तिमितंजलःकृतःस्वेदप्रस्यंदनसदृशश्चास्यलवणभावोजनितः ॥६०॥ उक्तश्चाप्यपेयोभविष्यस्येतच्चतेतोयंवडवामुखसंज्ञितेनपेपीयमानंमधुरंभविष्यतितदेतदद्यापिवडवामुखसंज्ञितेनानुवर्तिनातोयंसमुद्रात्पीयते॥ ६१ ॥ हिमवतोगिरेर्दुहितरमुमांकन्यांरुद्रश्चकमेभृगुरपिचमहर्षिर्हिमवंतमागत्याब्रवीत्कन्यामिमांमेदेहीतितमब्रवीद्धिमवानभिलक्षितोवरोरुद्रइतितमब्रवीद्भृगुर्यस्मात्त्वयाहंकन्यावरणकृतभावःप्रत्याख्यातस्तस्मान्नरत्नानांभवान्भाजनंभविष्यतीति ॥ ६२ ॥ अद्यप्रभृत्येतदवस्थितमृषिवचनंतदेवंविधंमाहात्म्यंब्राह्मणानां॥ ६३॥ क्षत्रमपिचब्राह्मणप्रसादादेवशाश्वतीमव्ययांचपृथिवींपत्नीमभिगम्यबुभुजे॥ ६४ ॥ यदेतद्ब्रह्माग्नीषोमीयंतेनजगद्धार्यते॥ ६५॥ उच्यतेसूर्याचंद्रमसौचक्षुःकेशाश्चैवांशवःस्मृताः॥ बोधयंस्तापयंश्चैवजगदुत्तिष्ठतेपृथक् ॥ ६६ ॥ बोधनात्तापनाच्चैवजगतोहर्षणंभवेत् ॥ अग्नीषोमकृतैरेभिःकर्मभिःपांडुनंदन ॥ हृषीकेशोहमीशानोवरदोलोकभावनः ॥६७॥ इलोपहूतयोगेनहरेभागंक्रतुष्वहं ॥ वर्णश्चमेहरिःश्रेष्ठस्तस्माद्धरिरहंस्मृतः ॥ ६८ ॥ धामसारोहिभूतानामृतंचैवविचारितं॥ ऋतधामाततोविप्रैःसद्यश्चाहंप्रकीर्तितः॥ ६९ ॥ नष्टांचधरणींपूर्वमविंदंवैगुहागतां॥ गोविंदइतितेनाहंदेवैर्वाग्भिरभिष्टुतः॥ ७० ॥ शिपिविष्टेतिचाख्यायांहीनरोमाचयोभवेत् ॥ तेनाविष्टंतुयत्किंचिच्छिपिविष्टेतिचस्मृतः ॥ ७१ ॥ यास्कोमामृषिरव्यग्रोनैकयज्ञेषुगीतवान् ॥ शिपिविष्टइतिह्यस्माद्गुह्यनामधरोह्यहं ॥ ७२ ॥ स्तुत्वामांशिपिविष्टेतियास्कऋषिरुदारधीः ॥ मत्प्रसादादधोनष्टंनिरुक्तमभिजग्मिवान् ॥ ७३ ॥

यज्ञभागंहरेहरणंकुर्वेऽतोहंहरिरित्यर्थः वर्णश्चहरिर्हरिन्मणितुल्यस्तस्माद्धरिरिति ॥ ६८ ॥ ऋतधामशब्दंनिर्वक्ति धामेति धामशब्दोलोकसारवाचीऋतमबाधितंधामसत्तास्फूर्तिरूपंयस्यसऋतधामेत्यर्थः ॥ ॥ ६९ ॥ नष्टांजलेमग्नांगांधरणींविंदतिलभतइतिगोविंदइत्यर्थः ॥ ७० ॥ हीनानित्यक्तानिरोमाणिवरोमाणिअंशवःअवयवाःयेनसशिपिर्निष्कलइत्यर्थः तेन शिपिनारूपेणयत्किंचित्आविष्टंयेनअतोयंशिपिविष्टइत्यर्थः ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ अधोनष्टंवेदहरणवेलायांपातालेंतर्हितं ॥ ७३ ॥

अजशब्दं निर्वक्ति नहीति ॥ ७४ ॥ नोक्केति सत्यभाषित्वात् ॥ ७५ ॥ पृथिव्यप्तेजांसि सत् वाय्वाकाशौ त्यत् तदुभयात्मत्वाद्वा सत्त्यनामाहमित्यर्थः पौष्करे मन्नाभिकमलोत्थे ॥ ७६ ॥ सत्वेन तायते पालयते वा सत्वं तनोति विस्तारयति वा सत्वतः सत्वमस्यास्मिन्निति सत्वतः सत्वपूर्वकमेव सर्वं कर्माचरतीति सत्वतः सत्वत एव सात्वतः तायृसंतानपालनयोस्तनु विस्तारे आभ्यां सत्वशब्दपूर्वाभ्यां डः तप्पूर्वमरुम्यामित्यत्र श्रुतोमत्वर्थीयस्तप्प्रत्ययो वा हुलकात् सत्वशब्दादपि अंते तद्धितांतानुकरणमेव प्रातिपदिकं सत् ब्रह्म तद्वंतः सत्वंतः आर्षं भत्वं तेषामिदं तंत्रं सात्वतं पांचरात्रादि तज्जन्यज्ञानेन दृष्टोहं सात्वतो वेत्यभिप्रेत्याह सत्वादिति ॥ ॥ ७७ ॥ निराशीःकर्म निष्कामकर्म ॥ ७८ ॥ कृषामीति कृष्णायसो लांगलकीलरूपी ॥ ७९ ॥ विशब्दः पक्षिवाची व्योमचारित्वसामान्याद्वायुतेजसोर्मेघरूपास्वप्सु च वर्तते कुः पृथ्वी ठशब्द आकाशवच

नहि जातो न जायेयं न जनिष्ये कदाचन ॥ क्षेत्रज्ञः सर्वभूतानां तस्मादहमजः स्मृतः ॥ ७४ ॥ नोक्तपूर्वं मया क्षुद्रमश्लीलं वा कदाचन ॥ ऋता ब्रह्मसुता सा मे सत्या देवी सरस्वती ॥ ७५ ॥ सच्चासच्चैव कौंतेय मयावेशितमात्मनि ॥ पौष्करे ब्रह्मसदने सत्यं मामृषयो विदुः ॥ ७६ ॥ सत्वान्न च्युतपूर्वोहं सत्वं वै विद्धि मत्कृतं ॥ जन्मनीहाभवेत्सत्वं पौर्विकं मे धनंजय ॥ ७७ ॥ निराशीःकर्मसंयुक्तः सत्वतश्चाप्यकल्मषः ॥ सात्वतज्ञानदृष्टोहं सत्वतामिति सात्वतः ॥ ७८ ॥ कृषामि मेदिनीं पार्थ भूत्वा कार्ष्णायसो महान् ॥ कृष्णो वर्णश्च मे यस्मात्तस्मात्कृष्णोहमर्जुन ॥ ७९ ॥ मया संश्लेषिता भूमिरद्भिर्व्योम च वायुना ॥ वायुश्च तेजसा सार्धं वैकुंठत्वं ततो मम ॥ ॥ ८० ॥ निर्वाणं परमं ब्रह्म धर्मोसौ पर उच्यते ॥ तस्मान्न च्युतपूर्वोहमच्युतस्तेन कर्मणा ॥ ८१ ॥ पृथिवीनभसी चोभे विश्रुते विश्वतोमुखे ॥ तयोः संधारणार्थं हि मामधोक्षजमंजसा ॥ ८२ ॥ निरुक्तं वेदविदुषो वेदशब्दार्थचिंतकाः ॥ ते मां गायंति प्राग्वंशे अधोक्षज इति स्थितिः ॥ ८३ ॥ शब्द एकपदैरेष व्याहृतः परमर्षिभिः ॥ नान्यो ह्यधोक्षजो लोके ऋते नारायणं प्रभुं ॥ ८४ ॥ घृतं ममार्चिषो लोके जंतूनां प्राणधारणं ॥ घृतार्चिरहमव्यग्रैर्वेदज्ञैः परिकीर्तितः ॥ ८५ ॥ त्रयो हि धातवः ख्याताः कर्मजा इति ये स्मृताः ॥ पित्तं श्लेष्मा च वायुश्च एष संघात उच्यते ॥ ८६ ॥ एतैश्च धार्यते जंतुरेतैः क्षीणैश्च क्षीयते ॥ आयुर्वेदविदस्तस्मात्त्रिधातुं मां प्रचक्षते ॥ ॥ ८७ ॥ वृषो हि भगवान्धर्मः ख्यातो लोकेषु भारत ॥ नैघंटुकपदाख्यानं विद्धि मां वृषमुत्तमं ॥ ८८ ॥

नः एतेषां समाहारो विकुठं वर्णागमेन विकुंठशब्द उत्पन्नः विकुंठानामयं श्लेषणकर्ता वैकुंठ इत्यभिसंधायाह मयेति विगता कुंठा पंचानां भूतानां मेलने असामर्थ्यं यस्य सः विकुंठः स्वार्थे तद्धितः इति स्पष्टोर्थः ॥ ८० ॥ ॥ ८१ ॥ अध इति पृथिवी अक्षूव्याप्तौ इत्यतोऽक् आकाशः ते उभे संजयति संगेन धारयतीति अधोक्षज इत्याह पृथिवीति अधोक्शब्दपूर्वात्संजेः कः अनिदितामिति नकारलोपः ॥ ८२ ॥ निर्वचनांतरमाह निरुक्तमिति ॥ ८३ ॥ एकपदैः पृथक्पदैः प्राग्वंशो यज्ञशालैकदेशो अनं तिसततं गच्छत्यस्मिन्निति अः अतसातत्यगमने ऽस्मात् ड्ः घोक्षः दुहप्रपूरणे ऽस्मात् औणादिकः सः गुणाभावौ जायतेऽस्मात् सर्वमिति जः जगल्लयस्थितिजन्मस्थानमित्यर्थः ॥ ८४ ॥ ममवन्हिस्वरूपस्यार्चिषो वर्धकमिति शेषः ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ मयोवातवऽपाषिभूताः संत्यस्य सन्निधातुः ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ वृषभादित्वात्पत्वं

॥ ८९ ॥ विभुपदंव्याचष्टे नचादिमिति ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ त्रीणिककुदानिउच्चप्रदेशाःस्कंधपोत्रदंष्ट्रायस्यत्रिककुदःशरीरस्येतिसामानाधिकरण्यं ॥ ९३ ॥ विशेषेणरिगक्तितत्त्वानांपरिसंख्यानाख्यं प्रविलयंकरोतीतिविरिंचइत्यर्थः रेचनादितिपाठेरेचनद्वारातत्साध्यंचेतनमेवलक्षणीयं ॥ ९४ ॥ कपिलंपीतं आदित्यपुरुषंप्रकृत्यच्छांदोग्ये आप्रणखात्सर्वएवसुवर्णइतिश्रुतेः ॥ ९५ ॥ छंदसिसमष्टिलिंगा

कपिर्वराहःश्रेष्ठश्चधर्मश्चवृषउच्यते ॥ तस्माद्वृषाकपिंप्राहकश्यपोमांप्रजापतिः ॥८९ ॥ नचादिंनमध्यंतथाचैवनांतंकदाचिद्विदंतंसुराश्चासुराश्च ॥ अनाद्यो ह्यमध्यस्तथाचाप्यनंतःप्रगीतोहमीशोविभुर्लोकसाक्षी ॥ ९० ॥ शुचीनिश्रवणीयानिशृणोमीहधनंजय ॥ नचपापानिगृह्णामिततोहंवैशुचिश्रवाः ॥ ९१ ॥ एकशृंगःपुराभूत्वावराहोनंदिवर्धनः ॥ इमांचोद्धृतवान्भूमिमेकशृंगस्ततोस्म्यहं ॥ ९२ ॥ तथैवासंत्रिककुदोवाराहंरूपमास्थितः ॥ त्रिककुत्तेनविख्यातःशरीरस्यतुमापनात् ॥ ९३ ॥ विरिंचइतियःप्रोक्तःकापिलैर्ज्ञानचिंतकैः ॥ सप्रजापतिरेवाहंचेतनात्सर्वलोककृत् ॥ ९४ ॥ विद्यासहायवंतंमामादित्यस्थंसनातनं ॥ कपिलंप्राहुराचार्याःसांख्यानिश्चितनिश्चयाः ॥ ९५ ॥ हिरण्यगर्भोद्युतिमान्यएषच्छंदसिस्तुतः ॥ योगैःसंपूज्यतेनित्यंसएवाहंभुविस्मृतः ॥ ९६ ॥ एकविंशतिसाहस्रंऋग्वेदंमांप्रचक्षते ॥ सहस्रशाखंयत्सामयेवैवेदविदोजनाः ॥ ९७ ॥ गायंत्यारण्यकेविप्रामद्भक्तास्तेहिदुर्लभाः ॥ षट्पंचाशतमष्टौचसप्तत्रिंशतमित्युत ॥ ९८ ॥ यस्मिन्शाखायजुर्वेदःसोहमाध्वर्यवेस्मृतः ॥ पंचकल्पमथर्वाणंकृत्याभिःपरिबृंहितं ॥ ९९ ॥ कल्पयंतिहिमांविप्राअथर्वाणविदस्तथा ॥ शाखाभेदाश्चयेकेचिद्याश्चशाखासुगीतयः ॥ १०० ॥ स्वरवर्णसमुच्चाराःसर्वांस्तान्विद्धिमत्कृतान् ॥ यत्तद्धयशिरःपार्थसमुदेतिवरप्रदं ॥ १०१ ॥ सोहमेवोत्तरेभागेक्रमाक्षरविभागवित् ॥ वामादेशितमार्गेणमत्प्रसादान्महात्मना ॥ १०२ ॥ पांचालेनक्रमःप्राप्तस्तस्माद्भूतात्सनातनात् ॥ बाभ्रव्यगोत्रःसबभौप्रथमंक्रमपारगः ॥३॥ नारायणाद्वरंलब्ध्वाप्राप्ययोगमनुत्तमं ॥ क्रमंप्रणीयशिक्षांचप्रणयित्वासगालवः ॥४॥ कंडरीकोथराजाचब्रह्मदत्तःप्रतापवान् ॥ जातीमरणजंदुःखंस्मृत्वास्मृत्वापुनःपुनः ॥ ५ ॥ सप्तजातिषुमुख्यत्वाद्योगानांसंपदंगतः ॥ पुराहमात्मजःपार्थप्रथितःकारणांतरे ॥ ६ ॥

भिमानीसूत्रात्माभुविचतुर्मुखः ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥१०१॥ क्रमविभागःपदद्वयमादायपूर्वंविसृज्यउत्तरमुत्तरेणसंदध्यात् यथा अग्निमीळेइळेपुरोहितंपुरोहितंयज्ञस्येत्यादि अक्षरविभाग.पदविभागः वामेति वामदेवादिष्टेनध्यानमार्गेणमामाराधयतापांचालेनमुनिनेतिसंबंधः ॥ १०२ ॥ ३ ॥ ४ ॥ कंडरीकइतिकुलनाम सप्तजन्मिकंजन्मादिदुःखंस्मृत्वातीव्रतमवैराग्याच्छीघ्रंयोगिनांसंपदंऐश्वर्यंमतःप्राप्तइतिसार्धः ॥ ५ ॥ ६ ॥

॥ ७ ॥ ८ ॥ अपाहरत्नाशितवान्रुद्रइतिशेषः ॥ ९ ॥ तत्शूलंकर्तृ ॥१०॥ आवयोर्नरनारायणयोरंतिकात्आगच्छत्आगतं ॥ ११ ॥ तत्तेजसाशूलतेजसा ॥१२॥१३॥ एनंसमुद्धतंउड्डीयागतंरुद्रं ॥१४॥

धर्मस्यकुरुशार्दूलततोहंधर्मजःस्मृतः॥नरनारायणौपूर्वंतपस्तेपतुरव्ययं ॥७॥ धर्मयानंसमारूढौपर्वतेगंधमादने ॥तत्कालसमयेचैवदक्षयज्ञोबभूवह ॥८॥ नचैवाकल्पयद्भागंदक्षोरुद्रस्यभारत ॥ ततोदधीचिवचनाद्दक्षयज्ञमपाहरत् ॥ ९ ॥ससर्जशूलंकोपेनप्रज्वलंतंमुहुर्मुहुः ॥ तच्छूलंभस्मसात्कृत्वादक्षयज्ञं सविस्तरं ॥ १० ॥ आवयोःसहसागच्छद्बदर्याश्रममंतिकात् ॥ वेगेनमहतापार्थपतन्नारायणोरसि ॥११॥ ततस्तत्तेजसाविष्टाःकेशानारायणस्यह ॥ बभूवुर्मुंजवर्णास्तुततोहंमुंजकेशवान् ॥ १२ ॥ तच्चशूलंविनिर्धूतंहुंकारेणमहात्मना ॥ जगामशंकरकरंनारायणसमाहतं ॥ १३ ॥ अथरुद्रउपाधावत्तावृषीतपसान्वितौ ॥ ततएनंसमुद्धूतंकंठेजग्राहपाणिना ॥ १४ ॥ नारायणःसविश्वात्मातेनास्यशितिकंठता ॥ अथरुद्रविघातार्थमिषीकांनरउद्धरन् ॥१५॥ मंत्रैश्चसंयुयोजाशुसोभवत्परशुर्महान् ॥ क्षिप्तश्चसहसातेनखंडनंप्राप्तवांस्तदा ॥ १६ ॥ ततोहंखंडपरशुःस्मृतःपरशुखंडनात् ॥ अर्जुनउवाच अस्मिन्युद्धेतुवार्ष्णेयत्रैलोक्यशमनेतदा ॥ १७॥ कोजयंप्राप्तवांस्तत्रशंसैतन्मेजनार्दन ॥ श्रीभगवानुवाच तयोःसंलग्नयोर्युद्धेरुद्रनारायणात्मनोः ॥१८॥ उद्विग्नाःसहसाकृत्स्नाःसर्वेलोकास्तदाभवन् ॥ नागृह्णात्पावकःशुभ्रंमखेषुसुहुतंहविः ॥ १९ ॥ वेदानप्रतिभांतिस्मऋषीणांभावितात्मनां ॥ देवान्रजस्तमश्चैवसमाविविशतुस्तदा ॥ २० ॥ वसुधासंचकंपेचनभश्चविपफालह ॥ निष्प्रभाणिचतेजांसिब्रह्माचैवासनच्युतः ॥ २१ ॥ अगाच्छोषंसमुद्रश्चहिमवांश्चव्यशीर्यत ॥ तस्मिन्नेवंसमुत्पन्नेनिमित्तेपांडुनंदन ॥ २२ ॥ ब्रह्मावृतोदेवगणैर्ऋषिभिश्चमहात्मभिः ॥ आजगामाशुतंदेशंयत्रयुद्धमवर्त्तत ॥ २३ ॥ सोंजलिप्रग्रहोभूत्वाचतुर्वक्त्रोनिरुक्तगः ॥ उवाचवचनंरुद्रंलोकानामस्तुवैशिवं ॥२४॥ न्यस्यायुधानिविश्वेशजगतोहितकाम्यया ॥ यदक्षरमथाव्यक्तमीशंलोकस्यभावनं ॥२५॥ कूटस्थंकर्तृनिर्द्वंद्वमकर्त्तेतिचयंविदुः ॥ व्यक्तिभावगतस्यास्यएकामूर्त्तिरियंशुभा ॥ २६ ॥ नरोनारायणश्चैवजातौधर्मकुलोद्वहौ ॥ तपसामहतायुक्तौदेवश्रेष्ठौमहाव्रतौ ॥ २७॥ अहंप्रसादजस्तस्यकुतश्चित्कारणांतरे ॥ त्वंचैवक्रोधजस्तातपूर्वसर्गेसनातनः ॥ २८ ॥ मयाचसार्द्धंवरदविबुधैश्चमहर्षिभिः ॥ प्रसादयाशुलोकानांशांतिर्भवतुमाचिरं ॥ २९ ॥

शितिकंठताकृष्णवर्णस्यनारायणस्यसंबंधान्नीलकंठत्वंरुद्रोगतइत्यर्थः ॥१५॥ इषीकैवपरशुतांप्राप्ता क्षिप्तः आक्षिप्तःतेनरुद्रशूलेनरुद्रेणवा ॥ १६ ॥ रुद्रस्यखंडपरशुत्वप्रसिद्धिस्तुमदनन्यत्वादित्यर्थः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

ब्रह्मणात्वेवमुक्तस्तुरुद्रःक्रोधाग्निमुत्सृजन्॥ प्रसादयामासततोदेवंनारायणंप्रभुं॥ शरणंचजगामाद्यंवरेण्यंवरदंप्रभुं ॥ ३० ॥ ततोथवरदोदेवोजितक्रोधो
जितेंद्रियः॥ प्रीतिमानभवत्तत्ररुद्रेणसहसंगतः॥ ३१ ॥ ऋषिभिर्ब्रह्मणाचैवविबुधैश्चसुपूजितः॥ उवाचदेवमीशानमीशःसजगतोहरिः ॥ ३२ ॥ यस्त्वांवे
त्तिसमांवेत्तियस्त्वामनुसमामनु॥ नावयोरंतरंकिंचिन्मातेभूद्बुद्धिरन्यथा ॥ ३१ ॥ अद्यप्रभृतिश्रीवत्सःशूलांकोमेभवत्वयं ॥ ममपाण्यंकितश्चापिश्रीकंठ
स्त्वंभविष्यसि॥ ३३॥ श्रीभगवानुउवाच एवंलक्षणमुत्पाद्यपरस्परकृतंतदा॥ सख्यंचैवातुलंकृत्वारुद्रेणसहितावृषी ॥ ३४ ॥ तपस्तेपतुरव्यग्रौविसृ
ज्यत्रिदिवौकसः ॥ एषतेकथितःपार्थनारायणजयोमृधे ॥ ३५ ॥ नामानिचैवगुह्यानिनिरुक्तानिचभारत ॥ ऋषिभिःकथितानीहयानिसंकीर्त्तितानिते॥
॥ ३६ ॥ एवंबहुविधैरूपैश्चरामीहवसुंधरां॥ ब्रह्मलोकंचकौंतेयगोलोकंचसनातनं॥३७॥ मयात्वंरक्षितोयुद्धेमहांतंप्राप्तवान्जयं ॥ यस्तुतेसोग्रतोयातियुद्धे
संप्रत्युपस्थिते॥ ३८ ॥ तंविद्धिरुद्रंकौंतेयदेवदेवंकपर्दिनं॥ कालःसएवकथितःक्रोधजेतिमयातव ॥ ३९ ॥ निहतास्तेनवैपूर्वंहतवानसियान्रिपून्॥ अप्रमे
यप्रभावंतंदेवदेवमुमापतिं॥ नमस्वदेवंप्रयतोविश्वेशंहरमक्षयं॥१४०॥ यश्चतेकथितःपूर्वंक्रोधजेतिपुनःपुनः॥ तस्यप्रभावएवाग्रेयच्छ्रुतंतेधनंजय ॥४१॥
इतिश्रीमहाभारतेशांति०मोक्ष०प०नारायणीयेद्विचत्वारिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः॥३४२॥ ॥७॥ शौनकउवाच सौतेसुमहदाख्यानंभवता
परिकीर्त्तितं॥ यच्छ्रुत्वामुनयःसर्वेविस्मयंपरमंगताः॥ १ ॥ सर्वाश्रमाभिगमनंसर्वतीर्थावगाहनं॥ नतथाफलदंसौतेनारायणकथायथा ॥ २॥ पाविताःगाः
स्मसंवृत्ताःश्रुत्वेमामादितःकथां॥ नारायणाश्रयांपुण्यांसर्वपापप्रमोचनीं॥३॥ दुर्दर्शोभगवान्देवःसर्वलोकनमस्कृतः॥ सब्रह्मकैःसुरैःकृत्स्नैरन्यैश्चैवमहर्षि
भिः॥ ४ ॥ दृष्टवान्नारदोयत्तुदेवंनारायणंहरिं॥ नूनमेतद्ध्यनुमतंतस्यदेवस्यसूतज॥ ५॥ यद्दृष्टवाञ्जगन्नाथमनिरुद्धतनौस्थितं॥ यत्प्राद्रवत्पुनर्भूयोनारदोदेव
सत्तमौ॥ ६॥ नरनारायणौद्रष्टुंकारणंतद्ब्रवीहिमे॥ सौतिरुवाच तस्मिन्यज्ञेवर्त्तमानेराज्ञःपारिक्षितस्यवै॥७॥ कर्मांतरेषुविधिवद्वर्तमानेषुशौनक॥ कृ
ष्णद्वैपायनंव्यासमृषिंवेदनिधिंप्रभुं॥ ८॥ परिपप्रच्छराजेंद्रःपितामहपितामहं॥ जनमेजयउवाच श्वेतद्वीपान्निवृत्तेननारदेनसुरर्षिणा॥ ९॥ ॥२७१

॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

ध्यायताभगवद्वाक्यंचेष्टितंकिमतःपरं ॥ बदर्याश्रममागम्यसमागम्यचतावृषी ॥ १० ॥ कियंतंकालमवसत्कांकथांपृष्टवांश्चसः ॥ इदंशतसहस्राद्धिभारता
ख्यानविस्तरात् ॥ ११ ॥ आमंथ्यमतिमंथेनज्ञानोदधिमनुत्तमं ॥ नवनीतंयथादध्नोमलयाच्चंदनंयथा ॥ १२ ॥ आरण्यकंचवेदेभ्यओषधिभ्योमृतंयथा ॥ स
मुत्धृतमिदंब्रह्मन्कथामृतमिदंतथा ॥ १३ ॥ तपोनिधेत्वयोक्तंहिनारायणकथाश्रयं ॥ सईशोभगवान्देवःसर्वभूतात्मभावनः ॥ १४ ॥ अहोनारायणंतेजोदुर्द
र्शंद्विजसत्तम ॥ यत्राविशंतिकल्पांतेसर्वेब्रह्मादयःसुराः ॥ १५ ॥ ऋषयश्चसगंधर्वायच्चकिंचिच्चराचरं ॥ नततोस्तिपरंमन्येपावनंदिविचेहच ॥ सर्वाश्रमाभिग
मनंसर्वतीर्थावगाहनं ॥ ननथाफलदंचापिनारायणकथायथा ॥ १७ ॥ सर्वथापाविताःस्मेहश्रुत्वेमामादितःकथां ॥ हरेर्विश्वेश्वरस्येहसर्वपापप्रणाशनीं ॥ १८ ॥
नचित्रंकृतवांस्तत्रयदार्योमेधनंजयः ॥ वासुदेवसहायोयःप्राप्तवाञ्जयमुत्तमं ॥ १९ ॥ नचास्यकिंचिदप्राप्यंमन्येलोकेष्वपित्रिषु ॥ त्रैलोक्यनाथोविष्णुःसय
थासीत्साह्यकृत्सवै ॥ २० ॥ धन्याश्चसर्वएवासन्ब्रह्मंस्तेममपूर्वजाः ॥ हितायश्रेयसेचैवयेषामासीज्जनार्दनः ॥ २१ ॥ तपसाथसुदृश्योहिभगवान्लोकपूजि
तः ॥ यंदृष्टवंतस्तेसाक्षाच्छ्रीवत्सांकविभूषणं ॥ २२ ॥ तेभ्योधन्यतरश्चैवनारदःपरमेष्ठिजः ॥ नचाल्पतेजसमृषिंवेद्मिनारदमव्ययं ॥ २३ ॥ श्वेतद्वीपंसमासाद्य
येनदृष्टःस्वयंहरिः ॥ देवप्रसादानुगतंव्यक्तंतत्तस्यदर्शनं ॥ २४ ॥ यद्दृष्टवांस्तदादेवमनिरुद्धतनौस्थितं ॥ बदरीमाश्रमंयत्तुनारदःप्राद्रवत्पुनः ॥ २५ ॥ नरनारा
यणौद्रष्टुंकिंतुतत्कारणंमुने ॥ श्वेतद्वीपान्निवृत्तश्चनारदःपरमेष्ठिजः ॥ २६ ॥ बदरीमाश्रमंप्राप्यसमागम्यचतावृषी ॥ कियंतंकालमवसत्प्रश्नान्कान्पृष्टवांश्चह
॥ २७ ॥ श्वेतद्वीपादुपावृत्तेतस्मिन्वासुमहात्मनि ॥ किमब्रूतांमहात्मानौनरनारायणावृषी ॥ २८ ॥ तदेतन्मेयथातत्त्वंसर्वमाख्यातुमर्हसि ॥ वैशंपायनउवा
च ॥ नमोभगवतेतस्मैव्यासायामिततेजसे ॥ २९ ॥ यस्यप्रसादाद्वक्ष्यामिनारायणकथामिमां ॥ प्राप्यश्वेतंमहाद्वीपंदृष्ट्वाचहरिमव्ययं ॥ ३० ॥ निवृत्तोनार
दोराजंस्तरसामेरुमागमत् ॥ हृदयेनोद्वहन्भारंयदुक्तंपरमात्मना ॥ ३१ ॥ पश्चादस्याभवद्राजन्नात्मनःसाध्वसंमहत् ॥ यद्गत्वादूरमध्वानंक्षेमीपुनरिहागतः
॥ ३२ ॥ मेरोःप्रचक्रामततःपर्वतंगंधमादनं ॥ निपपातचखात्तूर्णंविशालांबदरीमनु ॥ ३३ ॥ ततःसददृशेदेवौपुराणावृषिसत्तमौ ॥ तपश्चरंतौसुमहदात्मनि
ष्ठौमहाव्रतौ ॥ ३४ ॥

॥ ३५ ॥ जालपादाहंसास्तदंकितभुजौहंसपादांकितभुजौ चक्रलक्षणौचक्रांकितपादौ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

तेजसाभ्यधिकौसूर्यात्सर्वलोकविरोचनात् ॥ श्रीवत्सलक्षणौपूज्यौजटामंडलधारिणौ ॥ ३५ ॥ जालपादभुजौतौतुपादयोश्चक्रलक्षणौ ॥ व्यूढोरस्कौदीर्घभु
जौतथामुष्कचतुष्किणौ ॥ ३६ ॥ षष्टिदंतावष्टदंष्ट्रौमेघौघसदृशस्वनौ ॥ स्वास्यौपृथुललाटौचसुभ्रूसुहनुनासिकौ ॥ ३७ ॥ आतपत्रेणसदृशेशिरसीदेवयोस्त
योः ॥ एवंलक्षणसंपन्नौमहापुरुषसंज्ञितौ ॥ ३८ ॥ तौदृष्ट्वानारदोहृष्टस्ताभ्यांचप्रतिपूजितः ॥ स्वागतेनाभिभाष्याथपृष्टश्चानामयंतथा ॥ ३९ ॥ बभूवांतर्गत
मतिर्निरीक्ष्यपुरुषोत्तमौ ॥ सदोगतास्तत्रयेवैसर्वभूतनमस्कृताः ॥ ४० ॥ श्वेतद्वीपेमयादृष्टास्तादृशावृषिसत्तमौ ॥ इतिसंचिंत्यमनसाकृत्वाचाभिप्रदक्षिणं ॥
॥ ४१ ॥ संचोपविविशेतत्रपीठकुशमयेशुभे ॥ ततस्तौतपसांवासौयशसांतेजसामपि ॥ ४२ ॥ ऋषीशमदमोपतौकृत्वापौर्वाह्णिकंविधिं ॥ पश्चान्नारदमव्य
ग्रौपाद्यार्घ्याभ्यामथार्चतः ॥ ४३ ॥ पीठयोश्चोपविष्टौतौकृतातिथ्याह्निकौनृपौ ॥ तेषुतत्रोपविष्टेषुसदेशोभिव्यराजत ॥ ४४ ॥ आज्याहुतिमहाज्वालैर्यज्ञवा
टोयथाग्निभिः ॥ अथनारायणस्तत्रनारदंवाक्यमब्रवीत् ॥ ४५ ॥ सुखोपविष्टंविश्रांतंकृतातिथ्यंसुखस्थितं ॥ नरनारायणावूचतुः अपीदानींसभगवान्परमा
त्मासनातनः ॥ ४६ ॥ श्वेतद्वीपेत्वयादृष्टआवयोःप्रकृतिःपरा ॥ नारदउवाच दृष्टोमेपुरुषःश्रीमान्विश्वरूपधरोऽव्ययः ॥ ४७ ॥ सर्वेलोकाहितत्रस्थास्तथा
देवाःसहर्षिभिः ॥ अद्यापिचैनंपश्यामियुवांपश्यन्सनातनौ ॥ ४८ ॥ यैर्लक्षणैरुपेतःसहरिरव्यक्तरूपधृत् ॥ तैर्लक्षणैरुपेतौहिव्यक्तरूपधरौयुवां ॥ ४९ ॥ दृष्टौयुवांम
यातत्रतस्यदेवस्यपार्श्वतः ॥ इहैवचागतोस्म्यद्यविसृष्टःपरमात्मना ॥ ५० ॥ कोहिनामभवेत्तस्यतेजसायशसाश्रिया ॥ सदृशस्त्रिषुलोकेषुऋतेधर्मात्मजौयुवां
॥ ५१ ॥ तेनमेकथितःकृत्स्नोधर्मःक्षेत्रज्ञसंज्ञितः ॥ प्रादुर्भावाश्चकथिताभविष्याइहयेयथा ॥ ५२ ॥ तत्रयेपुरुषाःश्वेताःपंचेंद्रियविवर्जिताः ॥ प्रतिबुद्धाश्चतेसर्वे
भक्ताश्चपुरुषोत्तमं ॥ ५३ ॥ तेर्चयंतिसदादेवंतैःसार्धंरमतेचसः ॥ प्रियभक्तोहिभगवान्परमात्माद्विजप्रियः ॥ ५४ ॥ रमतेसोर्च्यमानोहिसदाभागवतप्रियः ॥ विश्व
भुक्सर्वगोदेवोमाधवोभक्तवत्सलः ॥ ५५ ॥ सकर्त्ताकारणंचैवकार्यंचातिबलद्युतिः ॥ हेतुश्चाज्ञाविधानंचतत्त्वंचैवमहायशाः ॥ ५६ ॥ तपसायोज्यसोत्मानंश्वेत
द्वीपात्परंहियत् ॥ तेजइत्यभिविख्यातंस्वयंभासावभासितं ॥ ५७ ॥ शांतिःसात्रिषुलोकेषुविहिताभावितात्मना ॥ एतयाशुभयाबुद्ध्यानैष्ठिकंव्रतमास्थितः ॥ ५८ ॥

॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥

॥ ५९ ॥ अष्टनलोत्सेधामित्यत्रनलवत्पर्वयुक्तत्वान्नलशब्देनअंगुलंग्राह्यं तलेतिपाठेपिहस्तस्यतलमंगुलोच्छ्रायमेवभवति ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ एकांतगतबुद्धिभिःअव्यभिचरितबुद्धिभिः ॥ ६४ ॥ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ इतिशांतिपर्वणिमोक्ष० प० नैलकंठीयेभारतभावदीपेत्रिचत्वारिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३४३ ॥ ॥ ७ ॥ धन्योसीत्यध्यायेभूतपंचकात्मकंशरीरं समनस्कंयेनस्टंयोविद्यासहायोविद्येकलभ्यस्तंसूर्यद्वारेणविशंतीत्युक्तंतत्रायमर्थः आदित्यमंडलांतःस्थेनारायणेसम्यग्दत्तदृष्टिःपुरुषस्तदेकाग्रतयायदाशरीरंसर्वात्मनाविस्मरतितदादग्धसर्वांगोभवति तत

नतत्रसूर्यस्तपतिनसोमोभिविराजते ॥ नवायुर्वातिदेवेशेतपश्चरतिदुश्चरं ॥ ५९ ॥ वेदीमष्टनलोत्सेधांभूमावास्थायविश्वकृत् ॥ एकपादस्थितोदेव ऊर्ध्वबाहु रुदङ्मुखः ॥ ६० ॥ सांगानावर्तयन्वेदांस्तपस्तेपेसुदुश्चरं ॥ यद्ब्रह्माऋषयश्चैवस्वयंपशुपतिश्चयत् ॥ ६१ ॥ शेषाश्चविबुधश्रेष्ठादैत्यदानवराक्षसाः ॥ नागाःसु पर्णागंधर्वाःसिद्धाराजर्षयश्चये ॥ ६२ ॥ हव्यंकव्यंचसततंविधियुक्तंप्रयुंजते ॥ कृत्स्नंतुतस्यदेवस्यचरणावुपतिष्ठतः ॥ ६३ ॥ याःक्रियाःसंप्रयुक्ताश्चएकांतग तबुद्धिभिः ॥ ताःसर्वाःशिरसादेवःप्रतिगृह्णातिवैस्वयं ॥ ६४ ॥ नतस्यान्यःप्रियतरःप्रतिबुद्धैर्महात्मभिः ॥ विद्यतेत्रिषुलोकेषुततोस्यैकांतिकंगतः ॥ ६५ ॥ इह चैवागतस्तेनविसृष्टःपरमात्मना ॥ एवंमेभगवान्देवःस्वयमाख्यातवान्हरिः ॥ ६६ ॥ आसिष्येवत्परोभूत्वायुवाभ्यांसहनित्यशः ॥ ६७ ॥ इतिश्रीमहाभार तेशांतिपर्वणिमोक्षधर्मप० नारायणीयेत्रिचत्वारिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३४३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ नरनारायणावूचतुः- धन्योस्य नुगृहीतोसियत्तेदृष्टःस्वयंप्रभुः ॥ नहितंदृष्टवान्कश्चित्पद्मयोनिरपिस्वयं ॥ १ ॥ अव्यक्तयोनिर्भगवान्दुर्दर्शःपुरुषोत्तमः ॥ नारदैतद्धिनौसत्यंवचनंसमुदा हृतं ॥ २ ॥ नास्यभक्तात्प्रियतरोलोकेकश्चनविद्यते ॥ ततःस्वयंदर्शितवान्स्वमात्मानंद्विजोत्तम ॥ ३ ॥ तपोहितप्यतस्तस्ययत्स्थानंपरमात्मनः ॥ नतत्संप्राप्नुते कश्चिदृतेत्वावांद्विजोत्तम ॥ ४ ॥ याहिसूर्यसहस्रस्यसमस्तस्यभवेद्युतिः ॥ स्थानस्यसाभवेत्तस्यस्वयंतेनविराजता ॥ ५ ॥ तस्मादुत्तिष्ठतेविप्रदेवाद्विश्वभुवःपतेः ॥ क्षमाक्षमावतांश्रेष्ठययाभूमिस्तुयुज्यते ॥ ६ ॥ तस्माच्चोत्तिष्ठतेदेवात्सर्वभूतहितादृसः ॥ आपोहितेनयुज्यंतेद्रवत्वंप्राप्नुवंतिच ॥ ७ ॥

आदित्यपुरुषाकारंमनःक्रमेणपुरुषाकृतिंपरित्यज्यअणुःस्मितमात्राकारोनखचंद्रमात्राकारोवाभवेत् एवंसूक्ष्मीकृतंमनःअकारार्थेविराजिअनिरुद्धाख्येहंकारेप्रवेशयेत्तदपिअनिरुद्धाकारतांपरित्यज्यउका रार्थेसूत्रात्मनिप्रद्युम्नाख्येमनसितदपिमकारार्थेअंतर्यामिसंकर्षणाख्येजीवेशुद्धत्वंपदार्थेप्रविशातितमपिपरित्यज्यचतुर्थेर्धमात्रार्थेशुद्धेब्रह्मणिवासुदेवाख्येमहाकाशकल्पेघटाकाशवत्प्रविशेदिति ॥ १ ॥ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

॥८॥९॥१०॥११॥१२॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ विशालांबदरीं ॥ २० ॥ भगवदवताराणांस्वस्तीत्याशिषातत्पालनीयस्यविश्वस्यकल्याणंचिंतितंभवति ॥ २१ ॥ २२ ॥

तस्मादेवंसमुद्भूतंतेजोरूपगुणात्मकं ॥ येनसंयुज्यतेसूर्यस्ततोलोकेविराजते ॥ ८ ॥ तस्माद्देवात्समुद्भूतःस्पर्शस्तुपुरुषोत्तमात् ॥ येनस्मयुज्यतेवायुस्ततोलोका
न्विवात्यसौ ॥ ९ ॥ तस्माच्चोत्तिष्ठतेशब्दःसर्वलोकेश्वरात्प्रभोः ॥ आकाशंयुज्यतेयेनततस्तिष्ठत्यसंवृतं ॥ १० ॥ तस्माच्चोत्तिष्ठतेदेवात्सर्वभूतगतंमनः ॥ चंद्र
मायेनसंयुक्तःप्रकाशगुणधारणः ॥ ११ ॥ सद्भूतोत्पादकंनामतत्स्थानंवेदसंज्ञितं ॥ विद्यासहायोयत्रास्तेभगवान्हव्यकव्यभुक् ॥ १२ ॥ येहिनिष्कलुषालोके
पुण्यपापविवर्जिताः ॥ तेषांवैक्षेममध्वानंगच्छतांद्विजसत्तम ॥ १३ ॥ सर्वलोकतमोहंताआदित्योद्वारमुच्यते ॥ आदित्यदग्धसर्वांगाअदृश्याःकेनचित्क्वचि
त् ॥ १४ ॥ परमाणुभूताभूत्वातुतंदेवंप्रविशंत्युत ॥ तस्मादपिचनिर्मुक्ताअनिरुद्धतनौस्थिताः ॥ १५ ॥ मनोभूतास्ततोभूत्वाप्रद्युम्नंप्रविशंत्युत ॥ प्रद्युम्नाच्चापि
निर्मुक्ताजीवंसंकर्षणंततः ॥ १६ ॥ विशंतिविप्रप्रवराःसांख्याभागवतैःसह ॥ ततस्त्रैगुण्यहीनास्तेपरमात्मानमंजसा ॥ १७ ॥ प्रविशंतिद्विजश्रेष्ठाःक्षेत्रज्ञंनि
र्गुणात्मकं ॥ सर्वावासंवासुदेवंक्षेत्रज्ञंविद्धितत्त्वतः ॥ १८ ॥ समाहितमनस्काश्चनियताःसंयतेंद्रियाः ॥ एकांतभावोपगतावासुदेवंविशंतिते ॥ १९ ॥ आ
वामपिचधर्मस्यगृहेजातौद्विजोत्तम ॥ रम्यांविशालामाश्रित्यतपउग्रंसमास्थितौ ॥ २० ॥ येतुतस्यैवदेवस्यप्रादुर्भावाःसुरप्रियाः ॥ भविष्यंतित्रिलोकस्था
स्तेषांस्वस्तीत्यथोद्विज ॥ २१ ॥ विधिनास्वेनयुक्ताभ्यांयथापूर्वंद्विजोत्तम ॥ आस्थिताभ्यांसर्वकृच्छ्रंव्रतंसम्यगनुत्तमं ॥ २२ ॥ आवाभ्यामपिदृष्टस्त्वंश्वेतद्वीपे
तपोधन ॥ समागतोभगवतासंकल्पंकृतवांस्तथा ॥ २३ ॥ सर्वंहिनौसंविदितंत्रैलोक्येसचराचरे ॥ यद्भविष्यतिवृत्तंवावर्ततेवाशुभाशुभं ॥ सर्वंसतेकथितवा
न्देवदेवोमहामुने ॥ २४ ॥ वैशंपायनउवाच एतच्छ्रुत्वातयोर्वाक्यंतपस्युग्रेचवर्ततोः ॥ नारदःप्रांजलिर्भूत्वानारायणपरायणः ॥ २५ ॥ जजापविधि
वन्मंत्रान्नारायणगतान्बहून् ॥ दिव्यंवर्षसहस्रंहिनरनारायणाश्रमे ॥ २६ ॥ अवसत्समहातेजानारदोभगवानृषिः ॥ तमेवाभ्यर्चयन्देवंनरनारायणौचतौ ॥
॥ २७ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति० मोक्ष० प० नारायणीयेचतुश्चत्वारिंशदधिकत्रिशततमोध्यायः ॥ ३४४ ॥ ॥ ७ ॥ वैशंपायनउवाच
कस्यचित्त्वथकालस्यनारदःपरमेष्ठिजः ॥ दैवंकृत्वायथान्यायंपित्र्यंचक्रेततःपरं ॥ १ ॥

॥२३॥२४॥२५॥२६॥२७॥ इतिशांति० मोक्ष० प० नै० भा० चतुश्चत्वारिंशदधिकत्रिशततमोध्यायः ॥ ३४४ ॥ ॥ ७ ॥ देवतांकांयजेतेत्यादिप्रश्नजातस्योत्तरमुक्तंविधिनाकेनजुहुयाद्दैवंपित्र्यंतथैवचेत्यस्योत्तरमाहकस्यचित्त्वथेत्यादिना ॥ १ ॥

॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ममपितरंप्रजापतिं ब्रह्मापरमेष्ठीतिसंबंधः नारदोदक्षशापात्प्रजापतेःसकाशात्पुनर्जन्मप्रापेतिहरिवंशेस्ति तस्यब्रह्मणः ॥ ६ ॥ नारायणविधौतांत्रिकेपूजादौ ॥ ७ ॥ श्रुतिश्चेति अ ग्निष्वात्तादीन्पुत्रान्पितरोदेवाअध्याप्यासुरैःसहयुद्धार्थंगतास्ततश्चिरोषितानांतेषांश्रुतिःप्रनष्टाप्रतिभातिततस्तेपुत्रेभ्यएववेदमधीतवंतइत्याख्यायिकापुराणांतरप्रसिद्धासूचिता ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ पूर्वंपृ

ततस्तंवचनंप्राहज्येष्ठोधर्मात्मजःप्रभुः ॥ कइज्यतेद्विजश्रेष्ठदैवेपित्र्येचकल्पिते ॥ २ ॥ त्वयामतिमतांश्रेष्ठतन्मेशंसयथागमं ॥ किमेतत्क्रियतेकर्मफलंवास्यक्रि यिष्यते ॥ ३ ॥ नारदउवाच त्वयैतत्कथितंपूर्वंदैवंकर्तव्यमित्यपि ॥ दैवतंचपरोयज्ञःपरमात्मासनातनः ॥ ४ ॥ ततस्तद्भावितोनित्यंयजेवैकुंठमव्ययं ॥ त स्माच्चप्रसृतःपूर्वंब्रह्मालोकपितामहः ॥ ५ ॥ ममवैपितरंप्रीतःपरमेष्ठ्यप्यजीजनत् ॥ अहंसंकल्पजस्तस्यपुत्रःप्रथमकल्पितः ॥ ६ ॥ यजामिवैपितॄन्साधोनाराय णविधौकृते ॥ एवंसएवभगवान्पितामातापितामहः ॥ ७ ॥ इज्यतेपितृयज्ञेषुतथानित्यंजगत्पतिः ॥ श्रुतिश्चाप्यपरादेवीपुत्रान्हिपितरोयजन् ॥ ८ ॥ वेदश्रुतिः प्रनष्टाचपुनरध्यापितासुतैः ॥ ततस्तेमंत्रदाःपुत्राःपितृत्वमुपपेदिरे ॥ ९ ॥ नूनंसुरैस्तद्विदितंयुवयोर्भावितात्मनोः ॥ पुत्राश्चपितरश्चैवपरस्परमपूजयन् ॥ १० ॥ त्रींपिंडान्न्यस्यवैपृथ्व्यांपूर्वंदत्वाकुशानिति ॥ कथंतुपिंडसंज्ञांतेपितरोलेभिरेपुरा ॥ ११ ॥ नरनारायणावूचतुः इमांहिधरणींपूर्वंनष्टांसागरमेखलां ॥ गोविं दउज्जहाराशुवाराहंरूपमास्थितः ॥ १२ ॥ स्थापयित्वातुधरणींस्वेस्थानेपुरुषोत्तमः ॥ जलकर्दमलिप्तांगोलोककार्यार्थमुद्यतः ॥ १३ ॥ प्राप्तेचाह्निककालेतुम ध्यदेशगतेरवौ ॥ दंष्ट्राविलग्नांस्त्रींपिंडान्विधूयसहसाप्रभुः ॥ १४ ॥ स्थापयामासवैपृथ्व्यांकुशानास्तीर्यनारद ॥ सतेष्वात्मानमुद्दिश्यपित्र्यंचक्रेयथाविधि ॥ ॥ १५ ॥ संकल्पयित्वात्रींपिंडान्स्वेनैवविधिनाप्रभुः ॥ आत्मगात्रोष्मसंभूतैःस्नेहगर्भैस्तिलैरपि ॥ १६ ॥ प्रोक्ष्यापवर्गंदेवेशःप्राङ्मुखःकृतवान्स्वयं ॥ मर्यादा स्थापनार्थंचततोवचनमुक्तवान् ॥ १७ ॥ वृषाकपिरुवाच अहंहिपितरःस्रष्टुमुद्यतोलोककृत्स्वयं ॥ यस्यचिंतयतःसद्यःपितृकार्यविधीन्परान् ॥ १८ ॥ दंष्ट्राभ्यांप्रविनिर्धूताममैतेदक्षिणांदिशं ॥ आश्रिताधरणींपिंडास्तस्मात्पितरएवते ॥ १९ ॥ त्रयोमूर्तिविहीनावैपिंडमूर्तिधरास्त्विमे ॥ भवंतुपितरोलोकेमया स्रष्टाःसनातनाः ॥ २० ॥

थ्व्यांकुशान्दत्वातत्रपित्राद्युद्देशेनपिंडान्न्यस्यअपूजयन्निितिसंबंधः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ अहंहीति पितरःपितॄन् ॥ १८ ॥ विष्णोःशालग्रामइवपितॄणांमूर्तयःपिंडाएवे त्याह दंष्ट्राभ्यामिति ॥ १९ ॥ २० ॥

* पिंडत्यामं

पितापितामहश्चेत्यादिनाश्राद्धंसर्वंविष्णुदैवत्यमेवेतिपित्र्यप्रकारोदर्शितः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ इतिशांति० मोक्षधर्मपर्वणि नैलकंठीये भारतभावदीपे

पितापितामहश्चैवंतथैवप्रपितामहः ॥ अहमेवात्रविज्ञेयस्त्रिषुपिंडेषुसंस्थितः ॥ २१ ॥ नास्तिमत्तोधिकःकश्चित्कोवान्योर्च्योमयास्वयं ॥ कोवाममपितालो
केअहमेवपितामहः ॥ २२ ॥ पितामहपिताचैवअहमेवात्रकारणं ॥ इत्येतदुक्त्वावचनंदेवदेवोवृषाकपिः ॥ २३ ॥ वराहपर्वतेविप्रदत्वापिंडान्सविस्तरान् ॥ आ
त्मानंपूजयित्वैवतत्रैवादर्शनंगतः ॥ २४ ॥ एषातस्यस्थितिर्विप्रपितरःपिंडसंज्ञिताः ॥ लभंतेसततंपूजांवृषाकपिवचोयथा ॥ २५ ॥ येयजंतिपितृन्देवान्गुरूं
श्चैवातिथींस्तथा ॥ गाश्चैवद्विजमुख्यांश्चपृथिवींमातरंयथा ॥ २६ ॥ कर्मणामनसावाचाविष्णुमेवयजंतिते ॥ अंतर्गतःसभगवान्सर्वसत्वशरीरगः ॥ २७ ॥
समःसर्वेषुभूतेषुईश्वरःसुखदुःखयोः ॥ महान्महात्मासर्वात्मानारायणइतिश्रुतः ॥ २८ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति० मोक्ष० प० नारायणीयेपंचचत्वारिंश
दधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३४५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ वैशंपायनउवाच श्रुत्वैतन्नारदोवाक्यंनरनारायणेरितं ॥ अत्यंतंभक्तिमान्दे
वेएकांतित्वमुपेयिवान् ॥ १ ॥ प्रोष्यवर्षसहस्रंतुनरनारायणाश्रमे ॥ श्रुत्वाभगवदाख्यानंदृष्ट्वाचहरिमव्ययं ॥ २ ॥ हिमवंतंजगामाशुयत्रास्यस्वकआश्रमः ॥
तावपिख्याततपसौनरनारायणावृषी ॥ ३ ॥ तस्मिन्नेवाश्रमेरम्येतेपतुस्तपउत्तमं ॥ त्वमप्यमितविक्रांतःपांडवानांकुलोद्वहः ॥ ४ ॥ पावितात्माद्यसंवृत्तःश्रुत्वे
मामादितःकथां ॥ नैवतस्यापरोलोकोनायंपार्थिवसत्तम ॥ ५ ॥ कर्मणामनसावाचायोद्विष्याद्विष्णुमव्ययं ॥ मज्जंतिपितरस्तस्यनरकेशाश्वतीःसमाः ॥ ६ ॥
योद्विष्याद्विबुधश्रेष्ठंदेवंनारायणंहरिं ॥ कथंनामभवेद्द्वेष्यआत्मालोकस्यकस्यचित् ॥ ७ ॥ आत्माहिपुरुषव्याघ्रज्ञेयोविष्णुरितिस्थितिः ॥ यएषगुरुरस्माकंऋ
षिर्गंधवतीसुतः ॥ ८ ॥ तेनैतत्कथितंतातमाहात्म्यंपरमव्ययं ॥ तस्माच्छ्रुतंमयाचेदंकथितंचतवानघ ॥ ९ ॥ नारदेनतुसंप्राप्तःसरहस्यःससंग्रहः ॥ एषधर्मो
जगन्नाथात्साक्षान्नारायणान्नृप ॥ १० ॥ एवमेषमहान्धर्मःसतेपूर्वंनृपोत्तम ॥ कथितोहरिगीतासुसमासविधिकल्पितः ॥ ११ ॥ कृष्णद्वैपायनंव्यासंविद्धि
नारायणंभुवि ॥ कोह्यन्यःपुरुषव्याघ्रमहाभारतकृद्भवेत् ॥ १२ ॥ धर्मान्नानाविधांश्चैवकोब्रूयात्तमृतेप्रभुं ॥ १३ ॥

पंचचत्वारिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३४५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ श्रुत्वेति अस्यतात्पर्यंसर्वभूतात्मकेविष्णौद्रोहमकुर्वाणेनपरमेश्वरःसम्यगाराधनीयइति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ गुरवेबृहस्पतये ॥ १७ ॥ सहीति सनारायणः शमस्यनियमोनिषहस्तत्परः यमाःनियमाश्वपंचपंचअहिंसादयःसत्यादयश्च ॥ १८ ॥ कृतधर्मःकृतयुगधर्मःसत्यादिस्तद्विदां
॥ १९ ॥ चत्वारोवासुदेवसंकर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धाख्याआत्मानस्तान्धारयतिसतथा पूर्तवाप्यादि इष्टमग्निहोत्रादि आत्मगांप्रत्यक्त्वगामिनीं ॥ २० ॥ सलिलंउद्भवोयस्यनारायणःशेषशायीतमृषिवासुदे

वर्ततांतेमहायज्ञोयथासंकल्पितस्त्वया ॥ संकल्पिताश्वमेधस्त्वंश्रुतधर्मश्चतत्त्वतः ॥ १४ ॥ सौतिरुवाच एतत्तुमहदाख्यानंश्रुत्वापार्थिवसत्तमः ॥ ततो
यज्ञसमाप्त्यर्थंक्रियाःसर्वाःसमारभत् ॥ १५ ॥ नारायणीयमाख्यानमेतत्तेकथितंमया ॥ पृष्टेनशौनकाद्येहनैमिषारण्यवासिषु ॥ १६ ॥ नारदेनपुरायद्वैगुरवे
तुनिवेदितं ॥ ऋषीणांपांडवानांचशृण्वतोःकृष्णभीष्मयोः ॥ १७ ॥ सहिपरमर्षिर्जनभुवनपतिःपृथुधरणिधरःश्रुतिविनयविधिः ॥ शमनियमनिधिर्यमनि
यमपरोद्विजवरसहितस्तवचभवतुगतिर्हरिरमरहितः ॥ १८ ॥ असुरवधकरस्तपसांनिधिःसुमहतांयशसांचभाजनं ॥ मधुकैटभहाकृतधर्मविदांगतिदोभयदो
मखभागहरोस्तुशरणंसते ॥ १९ ॥ त्रिगुणोविगुणश्चतुरात्मधरःपूर्तेष्टयोश्चफलभागहरः ॥ विदधातुनित्यमजितोतिबलोगतिमात्मगांसुकृतिनामृषीणां ॥
॥ २० ॥ तंलोकसाक्षिणमजंपुरुषंपुराणंरविवर्णमीश्वरंगतिंबहुशः ॥ प्रणमध्वमेकमनसोयतःसलिलोद्भवोपितमृषिंप्रणतः ॥ २१ ॥ सहिलोकयोनिरमृत
स्यपदंसूक्ष्मंपरायणमचलंहिपदं ॥ तत्सांख्ययोगिभिरुदारवृतंबुद्ध्यायतात्मभिरिदंसनातनं ॥ २२ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशां० मोक्ष० प० नारायणीये
षट्चत्वारिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३४६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ शौनकउवाच श्रुतंभगवतस्तस्यमाहात्म्यंपरमात्मनः ॥ जन्मधर्मगृहेचैवनर
नारायणात्मकं ॥ १ ॥ महावराहसृष्टाचपिंडोत्पत्तिःपुरातनी ॥ प्रवृत्तौचनिवृत्तौचयोयथापरिकल्पितः ॥ २ ॥ तथाचनःश्रुतोब्रह्मन्कथ्यमानस्त्वयानघ ॥ हव्य
कव्यभुजोविष्णुरुदक्पूर्वेमहोदधौ ॥ ३ ॥ यच्चतत्कथितंपूर्वंत्वयाहयशिरोमहत् ॥ तच्चदृष्टंभगवताब्रह्मणापरमेष्ठिना ॥ ४ ॥ किंतदुत्पादितंपूर्वंहरिणालोकधारि
णा ॥ रूपं*प्रभावंमहतामपूर्वंधीमतांवर ॥ ५ ॥

वं ॥ २१ ॥ लोकस्याव्यक्तादेर्योनि अमृतस्यमोक्षस्यपदंस्थानंपदंपदनीयं हेउदारतत्वृतं घृतमितिपाठांतरेध्यातं यतात्मभिर्निरुद्धचित्तैः ॥ २२ ॥ इतिशांति० मोक्षधर्मपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपे
षट्चत्वारिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३४६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ श्रुतंभगवतस्तस्येत्यादिरध्यायोहयग्रीवावतारस्यप्रयोजनंमाहात्म्यंचप्रतिपादयति तस्यतात्पर्यंरजस्तमोभ्यांवेदानष्टा
स्तिरोहितार्थाभवंति सत्वेनत्वर्थतःसम्यक्प्रकाशंतइति ॥ १ ॥ २ ॥ हव्यकव्यभुजःमूलविभुजादित्वात्कः अकारांतःशब्दः उदक्पूर्वेऐशानकोणे महोदधौतत्समीपेबदर्युत्तराब्धयि ॥ ३ ॥ ४ ॥ अपूर्वंप्रागदृष्टं ॥ ५ ॥

*अर्शआवचू

अपूर्वंअद्भुतं ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ दर्शितवान्तत्अश्वशिरोरूपं ॥ १० ॥ वेदोवेदहर्तावेदाध्यायोवेदहरगमित्यादिकंसर्वंभगवल्लीलामात्रमितिपृष्टस्योत्तरंवक्ष्यंस्तज्ज्ञत्वेनसंदिष्टमेवतावदुपक्रमते
यत्किंचिदिति ॥ ॥ ११ ॥ ईश्वरबुद्धिभिःईश्वरसंकल्पमात्रैः ॥ १२ ॥ लयमाह भूतेति ॥ १३ ॥ १४ ॥ व्यक्तेमहत्तत्त्वेमनोलीनंतत्व्यक्तेपिअव्यक्ततांगुणसाम्यावस्थांगतेसति ॥ १५ ॥
पुरुषंत्वमर्थं पुंसिसर्वगतेब्रह्मणिलीनेसति प्रलयावस्थायां तमएवाभवत्सर्वं विशेषविज्ञानंसर्वंलुप्तमित्यर्थः ॥ १६ ॥ तमसःसकाशात् ब्रह्मजगत्कारणंपरव्योमाख्यमुत्पन्नं तमःकुतउत्पन्नमित्याकांक्षायां

दृष्ट्वाहिविबुधश्रेष्ठमपूर्वममितौजसं ॥ तदश्वशिरसंपुण्यंब्रह्माकिमकरोन्मुने ॥ ६ ॥ एतन्नःसंशयंब्रह्मन्पुराणंज्ञानसंभवं ॥ कथयस्वोत्तममतेमहापुरुषनिर्मि-
तं ॥ ७ ॥ पाविताःस्मत्वयाब्रह्मन्पुण्यांकथयतांकथां ॥ सौतिरुवाच कथयिष्यामितेसर्वंपुराणंवेदसंमितं ॥ ८ ॥ जगौयद्भगवान्व्यासोराज्ञःपारिक्षि-
तस्यवै ॥ श्रुत्वाश्वशिरसोमूर्तिंदेवस्यहरिमेधसः ॥ ९ ॥ उत्पन्नसंशयोराजाएतदेवमचोदयत् ॥ जनमेजयउवाच यत्तद्दर्शितवान्ब्रह्मादेवंहयशिरोध-
रं ॥ १० ॥ किमर्थंतत्समभवत्तन्ममाचक्ष्वसत्तम ॥ वैशंपायनउवाच यत्किंचिदिहलोकेवैदेहसत्वंविशांपते ॥ ११ ॥ सर्वंपंचभिराविष्टंभूतैरीश्वरबुद्धि-
भिः ॥ ईश्वरोहिजगत्स्रष्टाप्रभुर्नारायणोविराट् ॥ १२ ॥ भूतांतरात्मावरदःसगुणोनिर्गुणोपिच ॥ भूतप्रलयमत्यंतंशृणुष्वनृपसत्तम ॥ १३ ॥ धरण्यामथली-
नायामप्सुचैकार्णवेपुरा ॥ ज्योतिर्भूतेजलेचापिलीनेज्योतिषिचानिले ॥ १४ ॥ वायौचाकाशसंलीनेआकाशेचमनोनुगे ॥ व्यक्तेमनसिसंलीनेव्यक्तेचाव्य-
क्ततांगते ॥ १५ ॥ अव्यक्तेपुरुषंयातेपुंसिसर्वगतेपिच ॥ तमएवाभवत्सर्वंनप्राज्ञायतकिंचन ॥ १६ ॥ तमसोब्रह्मसंभूतंतमोमूलामृतात्मकं ॥ तद्विश्वभावसं-
ज्ञांतंपौरुषींतनुमाश्रितं ॥ १७ ॥ सोनिरुद्धइतिप्रोक्तस्तत्प्रधानंप्रचक्षते ॥ तदव्यक्तमितिज्ञेयंत्रिगुणंनृपसत्तम ॥ १८ ॥ विद्यासहायवान्देवोविष्वक्सेनोहरिः
प्रभुः ॥ अप्स्वेवशयनंचक्रेनिद्रायोगमुपागतः ॥ १९ ॥ जगतश्चिंतयन्सृष्टिंचित्रांबहुगुणोद्भवां ॥ तस्यचिंतयतःसृष्टिंमहानात्मगुणःस्मृतः ॥ २० ॥ अहंकार-
स्ततोजातोब्रह्मासतुचतुर्मुखः ॥ हिरण्यगर्भोभगवान्सर्वलोकपितामहः ॥ २१ ॥ पद्मेनिरुद्धात्संभूतस्तदापद्मनिभेक्षणः ॥ सहस्रपत्रेद्युतिमानुपविष्टःसना-
तनः ॥ २२ ॥ ददृशेद्भुतसंकाशोलोकानापोमयान्प्रभुः ॥ सत्वस्थःपरमेष्ठीसततोभूतगणान्सृजन् ॥ २३ ॥

माह ततोमूलामृतात्मकमिति अधिष्ठानमात्रात्मकंउरगइवरज्जुमात्रात्मकः तन्मूलामृतंस्वाध्यस्ततमसाउपेतंसद्विश्वेभावाः सर्वंरूपंसंज्ञानामतदंतंप्रपंचात्मकमित्यर्थः पौरुषींवैराजीं ॥ १७ ॥ अनिरुद्धए
वसूक्ष्मरूपोऽव्यक्तसंज्ञितोज्ञेयः ॥ १८ ॥ विद्यानिर्विशेषचिन्मात्राकाराचेतोवृत्तिः अप्सुनिर्विशेषेब्रह्मणिशयनंचक्रेविलयंजगाम ॥ १९ ॥ सएवचिद्रूपोजगतःसृष्टिंचिंतयन् बहुस्यांप्रजायेयेतीक्षणंकु-
र्वन् ॥ २० ॥ २१ ॥ पद्मेब्रह्मांडे अनिरुद्धादहंकारात् संभूतंआविर्भूतोब्रह्मा ॥ २२ ॥ २३ ॥

पद्मस्यपत्रेअंडैकदेशे ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ रजस्तमोभ्यामभिभूतैर्नष्टज्ञानैरीश्वरएवजपध्यानादिमाज्ञानलाभार्थमनुसरणीयइत्याशयेनाह ओंनमस्तेइति ॥ ३८ ॥ तुभ्यंतव लोकधामप्रकाशकःसचासौस्वयंभूश्वतस्य ॥ ३९ ॥ त्वत्तोमइति ननुज्ञानमप्रतिमंयस्यवैराग्यंचजगत्पतेः ऐश्वर्यंचैवधर्मश्चसहसिद्धंचतुष्टयमितिस्मृत्यासहायमीक्षांचक्रेयन्मदन्यन्नास्तिकस्मान्नुबिभेमीतिकस्मात्ध्यभेष्यत्द्वितीयाद्वैभयंभवतीतिश्रुत्यातद्राष्येणचब्रह्मणःस्वतःसिद्धज्ञानत्वमुक्तं सतिचज्ञानेजन्मांतरंनास्तीतिकथंतस्यसंजन्मा

पूर्वमेवचपद्मस्यपत्रेसूर्यांशुसप्रभे॥ नारायणकृतौबिंदूअपामास्तांगुणोत्तरौ ॥ २४ ॥ तावपश्यत्सभगवाननादिनिधनोच्युतः ॥ एकस्तत्राभवद्बिंदुर्मध्वाभोरुचिरप्रभः॥ २५॥ सतामसोमधुर्जातस्तदानारायणाज्ञया ॥ कठिनस्त्वपरोबिंदुःकैटभोराजसस्तुसः॥ २६॥ तावभ्यधावतांश्रेष्ठौतमोरजगुणान्वितौ बलवंतौगदाहस्तौपद्मनालानुसारिणौ॥ २७॥ ददृशातेरविंदस्थंब्रह्माणममितप्रभं॥ सृजंतंप्रथमंवेदांश्चतुरश्चारुविग्रहान्॥ २८॥ ततोविग्रहवंतौतौवेदान्दृष्ट्वासुरोत्तमौ॥ सहसाजगृहतुर्वेदान्ब्रह्मणःपश्यतस्तदा॥ २९॥ अथतौदानवश्रेष्ठौवेदान्गृह्यसनातनान्॥ रसांविविशतुस्तूर्णमुदक्पूर्वेमहोदधौ॥ ३०॥ ततोहृतेषुवेदेषुब्रह्माकश्मलमाविशत्॥ ततोवचनमीशानंप्राहवेदैर्विनाकृतः॥३१॥ ब्रह्मोवाच वेदामेपरमंचक्षुर्वेदामेपरमंबलं॥ वेदामेपरमंधामवेदामेब्रह्मचोत्तरं॥ ३२॥ ममवेदाहृताःसर्वेदानवाभ्यांबलादितः॥ अंधकाराहिमेलोकाजातावेदैर्विनाकृताः॥ ३३॥ वेदानृतेहिकिंकुर्यांलोकानांसृष्टिमुत्तमां॥ अहोबतमहद्दुःखंवेदनाशनजंमम ॥ ३४॥ प्राप्तंदुनोतिहृदयंतीव्रंशोकपरायणं॥ कोहिशोकार्णवेमग्नंमामितोद्यसमुद्धरेत्॥ ३५॥ वेदांस्तांश्चानयेन्नष्टान्कस्यचाहंप्रियोभवें ॥ इत्येवंभाषमाणस्यब्रह्मणोनृपसत्तम ॥ ३६ ॥ हरेस्तोत्रार्थमुद्भूताबुद्धिर्बुद्धिमतांवर ॥ ततोजगौपरंजप्यंसांजलिप्रग्रहःप्रभुः ॥ ३७ ॥ ब्रह्मोवाच ॐनमस्तेब्रह्महृदयनमस्तेममपूर्वज ॥ लोकाद्यभुवनश्रेष्ठसांख्ययोगनिधेप्रभो ॥ ३८॥ व्यक्ताव्यक्तकराचिंत्यक्षेमंपंथानमास्थित ॥ विश्वभुक्सर्वभूतानामंतरात्मन्नयोनिज॥ अहंप्रसादजस्तुभ्यंलोकधामस्वयंभुवः॥ ३९ ॥ त्वत्तोमेमानसंजन्मप्रथमंद्विजपूजितं॥ चाक्षुषंवैद्वितीयंमेजन्मचासीत्पुरातनं॥ ४० ॥ त्वत्प्रसादात्तुमेजन्मतृतीयंवाचिकंमहत्॥ त्वत्तःश्रवणजंचापिचतुर्थंजन्ममेविभो ॥ ४१ ॥

न्युच्यंते अभ्युपगमेत्वाजानसिद्धज्ञानस्यवैफल्यं अतोव्यर्थंमोक्षधर्मान्वाख्यानमितिचेदत्रब्रूमः अत्रमहदहंकारादुत्पन्नश्चतुर्मुखः स्वस्यवैराजंरूपंसर्वनामरूपात्मकमनुसंदधानोमन्यतेयदायदायथंकाशतेतत्तदैवोत्पन्नमितितावंतिवैराजानिजन्मानीति स्थूलप्रपंचात्मकंमानसंभोगद्वारामनस्तृप्तिकरंप्रथमंवैराजंजन्म रूपप्रपंचात्मकंचाक्षुषंततोपिबाह्यत्वाद्द्वितीयं ॥ ४० ॥ शब्दप्रपंचात्मकंवाचिकंततोपिबाह्यत्वात्तृतीयं अस्यभोग्यतयांतरंगस्योपस्थापकोवेदात्मानामप्रपंचस्ततोपिबाह्यत्वाच्चतुर्थः ॥ ४१ ॥

नासत्यमिति अश्विदैवत्यघ्राणजंजन्मगंधप्रपंचात्मकंनामोल्लेखपूर्वकरूपस्मारकतयाततोपिबहिरंगत्वात्पंचमं अंडब्रह्मांडंतद्दर्शनसंस्कारजंवासनात्मकंस्वाप्नप्रपंचमयंततोपिवासंषष्ठं ॥ ४२ ॥ ततोपिबांह्यंपश्यतेगम्यतइतिवापदनीयंवापाद्यंसर्वप्राणिधीवासनोद्बोधकंकारणात्मकमिदंसप्तमं इतोपिबाह्यस्त्वंशुद्धचिन्मात्रोष्टमः सर्वेषुकार्येष्वनुगतत्वात्पिताहंचत्वस्तत्तथैवकार्यसमकरूपेणमावसतयात्वत्पुत्रोस्मीत्याह सर्गेसर्गेइति ॥ ४३ ॥ प्रधानंमुख्योगुणः सत्वंतेनकल्पितःशुद्धसत्वमयशरीरइत्यर्थः ॥ ४४ ॥ यतोवेदचक्षुरहंअतोवयोतिगःकालजित् अध्यायशेषःस्पष्टार्थः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥

नासत्यंचापिमेजन्मत्वत्तःपरममुच्यते ॥ अंडजंचापिमेजन्मत्वत्तःषष्ठंविनिर्मितं ॥४२॥ इदंचसप्तमंजन्मपद्मजन्मेतिवैप्रभो ॥ सर्गेसर्गेत्यहंपुत्रस्तवत्रिगुणवर्जित ॥ ४३ ॥ प्रथमंपुंडरीकाक्षःप्रधानगुणकल्पितः ॥ त्वमीश्वरःस्वभावश्चकर्मबंधःस्वयंभुवः ॥ ४४ ॥ त्वयाविनिर्मितोहंवैवेदचक्षुर्वयोतिगः ॥ तेमेवेदाहृताश्चक्षुरंधोजातोस्मिजागृहि ॥ ४५ ॥ ददस्वचक्षूंषिममप्रियोहंतेप्रियोसिमे ॥ एवंस्तुतःसभगवान्पुरुषःसर्वतोमुखः ॥ ४६ ॥ जहौनिद्रामथतदावेदकार्यार्थमुद्यतः ॥ ऐश्वर्येणप्रयोगेणद्वितीयांतनुमास्थितः ॥ ४७ ॥ सुनासिकेनकायेनभूत्वाचंद्रप्रभस्तदा ॥ कृत्वाहयशिरःशुभ्रंवेदानामालयंप्रभुः ॥ ४८ ॥ तस्यमूर्धासमभवद्द्यौःसनक्षत्रतारका ॥ केशाश्चास्याभवन्दीर्घारवेरंशुसमप्रभाः ॥४९॥ कर्णावाकाशपातालेललाटंभूतधारिणी ॥ गंगासरस्वतीश्रोण्यौभ्रुवावास्तांमहोदधी ॥ ५० ॥ चक्षुषीसोमसूर्यौतेनासासंध्यापुनःस्मृता ॥ ॐकारस्त्वथसंस्कारोविद्युज्जिह्वाचनिर्मिता ॥५१॥ दंताश्चपितरोराजन्सोमपाइतिविश्रुताः ॥ गोलोकोब्रह्मलोकश्चओष्ठावास्तांमहात्मनः ॥ ५२ ॥ ग्रीवाचास्याभवद्राजन्कालरात्रिर्गुणोत्तरा ॥ एतद्धयशिरःकृत्वानानामूर्तिभिरावृतं ॥ ५३ ॥ अंतर्दधौसविश्वेशोविवेशचरसांप्रभुः ॥ रसांपुनःप्रविष्टश्चयोगंपरममास्थितः ॥ ५४ ॥ शैक्ष्यंस्वरंसमास्थायउद्गीतंप्रासृजत्स्वरं ॥ सस्वरःसानुनादीचसर्वशःस्निग्धएवच ॥ ५५ ॥ बभूवांतर्महीभूतःसर्वभूतगुणोहितः ॥ ततस्तावसुरौकृत्वावेदान्समयबंधनान् ॥ ५६ ॥ रसातलेविनिक्षिप्ययतःशब्दस्ततोद्रुतौ ॥ एतस्मिन्नंतरेराजन्देवोहयशिरोधरः ॥ ५७ ॥ जग्राहवेदानखिलान्रसातलगतान्हरिः ॥ प्रादाच्चब्रह्मणेभूयस्ततःस्वांप्रकृतिंगतः ॥ ५८ ॥ स्थापयित्वाहयशिरउदक्पूर्वेमहोदधौ ॥ वेदानामालयंचापिबभूवाश्वशिरास्ततः ॥ ५९ ॥

* छांदसःपूर्वत्वेवर्णः

॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥

अथकिंचिदपश्यंतौदानवौमधुकैटभौ ॥ पुनराजग्मतुस्तत्रवेगितौपश्यतांचतौ ॥ ६० ॥ यत्रवेदाविनिक्षिप्तास्तत्स्थानंशून्यमेवच ॥ ततउत्तममास्थायवेगंब-
लवतांवरौ ॥ ६१ ॥ पुनरुत्तस्थतुःशीघ्रंरसानामालयात्तदा ॥ ददृशातेचपुरुषंतमेवादिकरंप्रभुं ॥ ६२ ॥ श्वेतंचंद्रविशुद्धाभमनिरुद्धतनौस्थितं ॥ भूयोप्यमित
विक्रांतंनिद्रायोगमुपागतं ॥ ६३ ॥ आत्मप्रमाणरचितेअपामुपरिकल्पिते ॥ शयनेनागभोगाढ्येज्वालामालासमावृते ॥ ६४ ॥ निष्कल्मषेणसत्वेनसंपन्नंरु
चिरप्रभं ॥ तंदृष्ट्वादानवेंद्रौतौमहाहासममुंचतां ॥ ६५ ॥ ऊचतुश्वसमाविष्टौरजसातमसाचतौ ॥ अयंसपुरुषःश्वेतःशेतेनिद्रामुपागतः ॥६६॥ अनेननूनंवेदा
नांकृतमाहरणंरसात् ॥ कस्यैषकोनुखल्वेषकिंचस्वपितिभोगवान् ॥ ६७ ॥ इत्युच्चारितवाक्यौतौबोधयामासतुर्हरिं ॥ युद्धार्थिनौहिविज्ञायविबुद्धःपुरुषोत्तमः
॥ ६८ ॥ निरीक्ष्यचासुरेंद्रौतौततोयुद्धेमनोदधे ॥ अथयुद्धंसमभवत्तयोर्नारायणस्यवै ॥ ६९ ॥ रजस्तमोविष्टतनूतावुभौमधुकैटभौ ॥ ब्रह्मणोपचितिंकुर्वन्जं
घानमधुसूदनः ॥ ७० ॥ ततस्तयोर्वधेनाशुवेदापहरणेनच ॥ शोकापनयनंचक्रेब्रह्मणःपुरुषोत्तमः ॥ ७१ ॥ ततःपरिवृतोब्रह्माहरिणावेदसत्कृतः ॥ निर्ममेस
तदालोकान्कृत्स्नांस्स्थावरजंगमान् ॥ ७२ ॥ दत्वापितामहायाग्र्यांमतिंलोकविसर्गिकीं ॥ तत्रैवांतर्दधेदेवोयतएवागतोहरिः ॥ ७३ ॥ तौदानवौहरिर्हत्वाकृत्वा
हयशिरस्तनुं ॥ पुनःप्रवृत्तिधर्मार्थंतामेवविदधेतनुं ॥ ७४ ॥ एवमेवमहाभागोबभूवाश्वशिराहरिः ॥ पौराणमेतत्प्रख्यातंरूपंवरदमैश्वरं ॥ ७५ ॥ योह्येतद्ब्राह्म
णोनित्यंशृणुयाद्धारयीतवा ॥ नतस्याध्ययनंनाशमुपगच्छेत्कदाचन ॥ ७६ ॥ आराध्यतपसोग्रेणदेवंहयशिरोधरं ॥ पंचालेनक्रमःप्राप्तोदेवेनपथिदेशिते ॥
॥ ७७ ॥ एतद्धयशिरोराजन्नाख्यानंतवकीर्तितं ॥ पुराणंवेदसमितंयन्मांत्वंपरिपृच्छसि ॥ ७८ ॥ यांयामिच्छेत्तनुंदेवःकर्तुंकार्यविधौक्वचित् ॥ तांतांकुर्याद्विकुर्वा
णःस्वयमात्मानमात्मना ॥ ७९ ॥ एषवेदनिधिःश्रीमानेषवैतपसोनिधिः ॥ एषयोगश्वसांख्यंचब्रह्मचाग्र्यंहविर्विभुः ॥ ८० ॥ नारायणपरावेदायज्ञानारा
यणात्मकाः ॥ तपोनारायणपरंनारायणपरागतिः ॥ ८१ ॥ नारायणपरंसत्यमृतंनारायणात्मकं ॥ नारायणपरोधर्मःपुनरावृत्तिदुर्लभः ॥ ८२ ॥

यान्यतानब्रह्मणःसम गन्भान्युक्ता।ननानसंचाक्षुषंवाचिकंश्रावणंनासत्यमंड जंपाद्यं वेतितान्येवपरब्रह्मणःस्वरूपाणिनेषांमेकोपास्तिस्तुविद्वाराचरमस्तुनयेःयम न्यायआरभ्यते अहोस्थेकांतिनइत्यादि सर्ध

प्रवृत्तिलक्षणश्चैवधर्मोनारायणात्मकः ॥ नारायणात्मकोगंधोभूमौश्रेष्ठतमःस्मृतः ॥ ८३ ॥ अपांचापिगुणाराजन्रसानारायणात्मकाः ॥ ज्योतिषांचपरं
रूपंस्मृतंनारायणात्मकं ॥ ८४ ॥ नारायणात्मकश्चापिस्पर्शोवायुगुणःस्मृतः ॥ नारायणात्मकश्चैवशब्दआकाशसंभवः ॥ ८५ ॥ मनश्चापिततोभूतमव्यक्तगु
णलक्षणं ॥ नारायणपरःकालोज्योतिषामयनंचयत् ॥ ८६ ॥ नारायणपराकीर्तिःश्रीश्चलक्ष्मीश्चदेवताः ॥ नारायणपरंसांख्यंयोगोनारायणात्मकः ॥ ८७ ॥
कारणंपुरुषोत्त्येषांप्रधानंचापिकारणं ॥ स्वभावश्चैवकर्माणिदैवंयेषांचकारणं ॥ ८८ ॥ अधिष्ठानंतथाकर्ताकरणंचपृथग्विधं ॥ विविधाचतथाचेष्टादैवंचैवा
त्रपंचमं ॥ ८९ ॥ पंचकारणसंख्यातोनिष्ठासर्वत्रवैहरिः ॥ तत्त्वंजिज्ञासमानानांहेतुभिःसर्वतोमुखैः ॥ ९० ॥ तत्त्वमेकोमहायोगीहरिर्नारायणःप्रभुः ॥ ब्रह्मादी
नांसलोकानामृषीणांचमहात्मनां ॥ ९१ ॥ सांख्यानांयोगिनांचापियतीनामात्मवेदिनां ॥ मनीषितंविजानातिकेशवोनतुतस्यते ॥ ९२ ॥ येकेचित्सर्वलोके
षुदैवंपित्र्यंचकुर्वते ॥ दानानिचप्रयच्छंतितप्यंतेचतपोमहत् ॥ ९३ ॥ सर्वेषामाश्रयोविष्णुरैश्वरंविधिमास्थितः ॥ सर्वभूतकृतावासोवासुदेवेतिचोच्यते ॥ ९४ ॥
अयंहिनित्यःपरमोमहर्षिर्महाविभूतिर्गुणवर्जिताख्यः ॥ गुणैश्चसंयोगमुपैतिशीघ्रंकालोयथर्तावृतुसंप्रयुक्तः ॥ ९५ ॥ नैवास्यविंदंतिगतिंमहात्मनोनचाग
तिंकश्चिदिहानुपश्यति ॥ ज्ञानात्मकाःसंतिहियेमहर्षयःपश्यंतिनित्यंपुरुषंगुणाधिकं ॥ ९६ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति० मोक्ष० प० नारायणीयेसप्तचत्वारिंश
दधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३४७ ॥ ॥ ७ ॥ जनमेजयउवाच अहोह्येकांतिनःसर्वान्प्रीणातिभगवान्हरिः ॥ विधिप्रयुक्तांपूजांचगृह्णातिभगवान्स्व
यं ॥ १ ॥ येतुदग्धेंधनालोकेपुण्यपापविवर्जिताः ॥ तेषांत्वयाभिनिर्दिष्टापारंपर्यागतागतिः ॥ २ ॥ चतुर्थ्यांचैवतेगत्यांगच्छंतिपुरुषोत्तमं ॥ एकांतिनस्तुपुरुषा ॥२७७
गच्छंतिपरमंपदं ॥ ३ ॥ नूनमेकांतधर्मोयंश्रेष्ठोनारायणप्रियः ॥ अगत्वागतयस्तिस्रोयद्गच्छत्यव्ययंहरिं ॥ ४ ॥

न्समविधब्रह्मणोव्यस्तोपासकान्समस्तोपासकांश्च ॥ १ ॥ दग्धेंधनाःनष्टवासनाः पारंपर्यागतागुरुसंप्रदायागता गतिर्ज्ञानं ॥ २ ॥ चतुर्थ्यांअनिरुद्धप्रद्युम्नसंकर्षणानपेक्ष्यचतुर्थ्यांवासुदेवाख्यायां हरिभक्ता
नांविशेषमाह एकांतिन स्त्विति एकांतिनोनिष्कामभक्ताः ॥ ३ ॥ गतयःमतीः अनिरुद्धादींस्तीननुपास्यैववासुदेवंगच्छतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

जापकेभ्योपिभक्तानांश्रेष्ठागतिमाह सहेति ॥५॥ ६ ॥ ७ ॥ अगतिर्गतिशून्योज्ञानधर्मः गतिर्गतिमानुउपासनाधर्मः ॥ ८ ॥ सामवेदेनसामवेदोक्तंतत्त्वमसीतिवाक्यंयथाधिकारिणःसयोज्ञानजनकंएकवैष्ण
वधर्मोपिशमादिमतांसद्यःकैवल्यहेतुरित्यर्थः तथाचयोगशास्त्रेतीव्रवैराग्यवतामासन्नःसमाधिलाभस्तुल्यमृदुमध्यातिमात्रत्वात्ततोपिविशेषइतिमृदुतीव्रमध्यतीव्रातिमात्रतीव्रवैराग्यवतामासन्नआसन्नतरआ
सन्नतमःसमाधिलाभइत्युक्त्वाईश्वरप्रणिधानाद्वेतिईश्वरप्रणिधानस्यसर्वाधिक्यमुच्यते ईशेनमहादेवेन ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ यदासीदिति अत्रमानसादीनांसप्तानांपूर्वपूर्वस्मिन्नुत्तरेषांसर्वेषामनुगमोस्तिन
तूत्तरस्मिन्नुत्तरस्मिन्पूर्वपूर्वस्य कारणंहिकार्येनुगतंनतुकार्यस्यकारणेनुगमोस्तीतिप्रसिद्धंलोके तत्रमानसंनामस्थूलंसमित्कुशाज्यगंधपुष्पधूपदीपाद्युपकरणंशालग्रामब्राह्मणादिप्रतिमालंबनंदैवंपित्र्यंचधर्मं

संहोपनिषदान्वेदान्येविप्राःसम्यगास्थिताः॥पठंतिविधिमास्थाययेचापियतिधर्मिणः॥५॥ तेभ्योविशिष्टांजानामिगतिमेकांतिनांनृणां॥ केनैषधर्मःकथितो
देवेनऋषिणापिवा॥६॥ एकांतिनांचकाचर्याकदाचोत्पादिताविभो॥ एतन्मेसंशयंछिंधिपरंकौतूहलंहिमे ॥७॥ वैशंपायनउवाच समुपोढेष्वनीके
षुकुरुपांडवयोर्मृधे॥ अर्जुनेविमनस्केचगीताभगवतास्वयं॥८॥ अगतिश्चगतिश्चैवपूर्वंतेकथितामया॥ गहनोह्येषधर्मोवैदुर्विज्ञेयोऽकृतात्मभिः॥९॥ संमि
तःसामवेदेनपुरैवादियुगेकृतः ॥ धार्यतेस्वयमीशेनराजन्नारायणेनच ॥१०॥ एतदर्थंमहाराजपृष्टःपार्थेननारदः ॥ ऋषिमध्येमहाभागःशृण्वतोःकृष्णभी
ष्मयोः॥११॥ गुरुणाचमयाप्येषकथितोनृपसत्तम॥ यथातत्कथितंतत्रनारदेनतथाशृणु॥१२॥ यदासीन्मानसंजन्मनारायणमुखोद्गतं ॥ब्रह्मणःपृथिवी
पालतदानारायणःस्वयं॥१३॥ तेनधर्मेणकृतवान्दैवंपित्र्यंचभारत॥ फेनपाऋषयश्चैवतंधर्मंप्रतिपेदिरे॥१४॥ वैखानसाःफेनपेभ्योधर्मंतंप्रतिपेदिरे॥ वैखा
नसेभ्यःसोमस्तुततःसोंतर्दधेपुनः॥ १५॥ यदासीच्चाक्षुषंजन्मद्वितीयंब्रह्मणोनृप॥ यदापितामहेनैवसोमाद्धर्मःपरिश्रुतः॥ १६॥

नारायणेनोपदिष्टंफेनपादयोनुवर्ततेइतिश्लोकत्रयार्थः अयंभावः अग्न्यर्कतोयशालग्रामप्रतिमादिषुस्थूलालंबनेष्वैकाग्र्येणादरनैरंतर्यदीर्घकालोपोद्बलितांदृष्टिंदत्त्वोपासीनस्याग्न्यादीनांचेतनरूपंदृष्टिगोचरंभ
वति तत्रहिजडमध्यस्तंरज्ज्वामिवसर्पःसयथाचिरंनिरीक्ष्यमाणोलीयतेरज्जुश्चप्रकाशतेतद्वदिहाप्यग्न्यादीनांतीव्राभिनिवेशेननिरीक्ष्यमाणानांजाड्यंलीयतेचैतन्यंचप्रकाशते सेयंमहाविदेहानामधारणा यांप्रकृ
त्योक्तंयोगसूत्रकृता बहिरकल्पितावृत्तिर्महाविदेहाततःप्रकाशावरणक्षयइति देहविस्मरणेसतियाबाह्याकारावृत्तिःसाअकल्पिताअन्याकल्पिता अस्यांसिद्धायामेवप्रतिमादीनांजाड्यंतिरोधीयतेनान्यथा
तद्वदनंतेचैतन्येपरिच्छेदोध्यस्तस्तथैवेक्षणेनप्रविलापनीयस्तेनतदीयमानंत्यंप्रकाशते यत्कृष्णशरीरेयशोदयार्जुनेनचदृष्टं तस्यापिसविशेषत्वमेवप्रविलाप्यनिर्विशेषचिन्मात्रात्मनातिष्ठेदिति ॥ १३ ॥ १४ ॥
॥१५॥ यदासीच्चाक्षुषमिति चाक्षुषंचक्षुर्ग्राह्यंतेजःसूर्यादिरश्मिरूपंतत्रनिबिडतरशुक्लभास्वरांधकारकल्पेप्रत्यस्तमितसमस्तविशेषरूपेदृष्टिंधारयतोपिपूर्ववद्देहविस्मरणेसतितत्रैवविश्वरूपंप्रकाशते ततश्चिन्मात्र
मितिद्वितीयोयोगप्रकारः एतौद्वैवासालंबनौयोगौ ॥ १६ ॥

॥ १७॥ १८ ॥ आंतरालंबनंतृतीयमाह तृतीयमिति वाचिकंवाङ्निर्वर्त्यंमंत्रार्थचिंतनपूर्वकंजपस्तत्रापिमातृकास्मरणमतीत्यमंत्रार्थमात्रंध्यायतस्तदाकारायांचित्तवृत्तौपुनःपूर्ववद्वैश्वरूप्याधिगमद्वाराचिन्मा

नारायणात्मकोराजन्रुद्रायप्रददौचतं॥ ततोयोगस्थितोरुद्रःपुराकृतयुगेनृप॥ १७॥ वालखिल्यानृषीन्सर्वान्धर्ममेतदपाठयत् ॥ अंतर्दधेततोभूयस्तस्यदेवस्य
मायया॥ १८॥ तृतीयंब्रह्मणोजन्मयदासीद्वाचिकंमहत्॥ तत्रैषधर्मःसंभूतःस्वयंनारायणान्नृप॥ १९॥ सुपर्णोनामतमृषिःप्राप्तवान्पुरुषोत्तमात् ॥ तपसावै
सुतप्तेनदमेननियमेनच॥ २०॥ त्रिःपरिक्रांतवानेतत्सुपर्णोधर्ममुत्तमं॥ यस्मात्तस्माद्व्रतंह्येतत्त्रिसौपर्णमिहोच्यते ॥ २१ ॥ ऋग्वेदपाठपठितंव्रतमेतद्धिदुश्चरं॥ सुपर्णाच्चाप्यधिगतोधर्मएषसनातनः॥ २२ ॥ वायुनाद्विपदांश्रेष्ठकथितोजगदायुषा॥ वायोःसकाशात्प्राप्तश्चऋषिभिर्विघसाशिभिः॥ २३॥ ततोमहोद
धिश्चैवप्राप्तवान्धर्ममुत्तमं॥ अंतर्दधेततोभूयोनारायणसमाहितः॥ २४॥ यदाभूयःश्रवणजासृष्टिरासीन्महात्मनः ॥ ब्रह्मणःपुरुषव्याघ्रतत्रकीर्तयतःशृणु॥
॥ २५॥ जगत्स्रष्टुमनादेवोहरिर्नारायणःस्वयं॥ चिंतयामासपुरुषंजगत्सर्गकरंप्रभुं॥ २६॥ अथचिंतयतस्तस्यकर्णाभ्यांपुरुषःस्मृतः॥ प्रजासर्गकरोब्रह्मातं
मुवाचजगत्पतिः॥ २७॥ सृजप्रजाःपुत्रसर्वामुखतःपादतस्तथा ॥ श्रेयस्तवविधास्यामिबलंतेजश्चसुव्रत ॥ २८॥ धर्मंचमत्तोगृह्णीष्वसात्वतंनामनामतः॥
तेनसृष्टंकृतयुगंस्थापयस्वयथाविधि॥ २९॥ ततोब्रह्मानमश्चक्रेदेवायहरिमेधसे॥ धर्मंचाग्र्यंसजग्राहसरहस्यंससंग्रहं॥३०॥ आरण्यकेनसहितंनारायणमु
खोद्भवं॥ उपदिश्यततोधर्मंब्रह्मणेमिततेजसे॥ ३१ ॥ त्वंकर्तायुगधर्माणांनिराशीःकर्मसंज्ञितं॥जगामतमसःपारंयत्राव्यक्तंव्यवस्थितं ॥ ३२ ॥ ततोथवर
दोदेवोब्रह्मालोकपितामहः॥ असृजत्सततोलोकान्कृत्स्नान्स्थावरजंगमान्॥ ३३॥ ततःप्रावर्ततदाआदौकृतयुगंशुभं ॥ ततोहिसात्वतोधर्मोव्याप्यलोकान
वस्थितः ॥ ३४ ॥ तेनैवाद्येनधर्मेणब्रह्मालोकविसर्गकृत् ॥ पूजयामासदेवेशंहरिंनारायणंप्रभुं ॥ ३५ ॥ धर्मप्रतिष्ठाहेतोश्चमनुंस्वारोचिषंततः ॥ अध्याप
यामासतदालोकानांहितकाम्यया॥ ३६॥

त्रेणावस्थानं ॥१८॥१९॥ त्रिःपरिक्रांतवान्त्रिरावर्तितवान्प्रत्यहमितिशेषः ॥ २० ॥ ऋग्वेदपाठपठितंत्रिसौपर्णंचतुष्कपर्दायुवतिःसुपेशाइत्यादिसुपर्णलिंगकंमंत्रत्रयं ॥२१॥२२॥२३॥ यदाभूयइति श्रव
णजाअनाहतध्वनिरूपा एतदेवनादब्रह्महंसोपनिषत्प्रसिद्धं ॥ २४ ॥ २५ ॥ तदुपासनाज्जगत्सृष्ट्यादिसामर्थ्यंभवतीत्याह अथेति ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥२९॥३०॥३१॥३२॥३३॥३४॥३५॥३६॥

॥ ३७ ॥ ३८ ॥ नासत्येजन्मनीति नासत्येतिपूर्वोक्तरीत्यागंधसंवित् सारसादिसंविदांप्रागुक्तानामुपलक्षणं अनाहतध्वनिश्चित्तैकाग्र्याभावेपिगुरूक्तयुक्त्यास्फुरति गंधादिसंविदस्तुचित्तस्थैर्य प्यक्षणेनस्फुरंतीतिपूर्वस्मात्सूक्ष्माः तत्रापिगंधांशंत्यक्त्वासंविन्मात्रेस्थेयमितियोगः ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ अंडजेजन्मनिसूत्रात्मनिअवधारणायांसिद्धायामहंब्रह्मास्मीतिवाक्यश्रवणमा

ततःस्वारोचिषःपुत्रंस्वयंशंखपदंनृप ॥ अध्यापयत्पुराव्यग्रःसर्वलोकपतिर्विभुः ॥ ३७ ॥ ततःशंखपदश्चापिपुत्रमात्मजमौरसं ॥ दिशांपालंसुवर्णाभमध्या
पयतभारत ॥ सोंतर्दधेततोभूयःप्राप्तेत्रेतायुगेपुनः ॥ ३८ ॥ नासत्येजन्मनिपुराब्रह्मणःपार्थिवोत्तम ॥ धर्ममेतंस्वयंदेवोहरिर्नारायणःप्रभुः ॥ ३९ ॥ तज्जगा
दारविंदाक्षोब्रह्मणःपश्यतस्तदा ॥ सनत्कुमारोभगवांस्ततःप्राधीतवान्नृप ॥ ४० ॥ सनत्कुमारादपिचवीरणोवैप्रजापतिः ॥ कृतादौकुरुशार्दूलधर्ममेतदधी
तवान् ॥ ४१ ॥ वीरणश्चाप्यधीत्यैनंरैभ्यायमुनयेददौ ॥ रैभ्यःपुत्रायशुद्धायसुव्रतायसुमेधसे ॥ ४२ ॥ कुक्षिनाम्नेसप्रददौदिशांपालायधर्मिणे ॥ ततोप्यंतर्द
धेभूयोनारायणमुखोद्भवः ॥ ४३ ॥ अंडजेजन्मनिपुनर्ब्रह्मणेहरियोनये ॥ एषधर्मःसमुद्भूतोनारायणमुखात्पुनः ॥ ४४ ॥ गृहीतोब्रह्मणाराजन्प्रयुक्तश्चय
थाविधि ॥ अध्यापिताश्चमुनयोनाम्नाबर्हिषदोनृप ॥ ४५ ॥ बर्हिषद्भ्यश्चसंप्राप्तःसामवेदांतगंद्विजं ॥ ज्येष्ठंनामाभिविख्यातंज्येष्ठसामव्रतोहरिः ॥ ४६ ॥ ज्येष्ठा
च्चाप्यनुसंक्रांतोराजानमविकंपनं ॥ अंतर्दधेततोराजन्नेषधर्मःप्रभोर्हरेः ॥ ४७ ॥ यदिदंसप्तमंजन्मपद्मजंब्रह्मणोनृप ॥ तत्रैषधर्मःकथितःस्वयंनारायणेनह ॥
॥ ४८ ॥ पितामहायशुद्धाययुगादौलोकधारिणे ॥ पितामहश्चदक्षायधर्ममेतंपुराददौ ॥ ४९ ॥ ततोज्येष्ठेतुदौहित्रेप्रादाद्दक्षोनृपोत्तम ॥ आदित्येसवितुर्ज्येष्ठेवि
वस्वान्जगृहेततः ॥ ५० ॥ त्रेतायुगादौचततोविवस्वान्मनवेददौ ॥ मनुश्चलोकभूत्यर्थंसुतायेक्ष्वाकवेददौ ॥ ५१ ॥ इक्ष्वाकुनाचकथितोव्याप्यलोकानवस्थितः ॥
गमिष्यतिक्षयांतेचपुनर्नारायणंनृप ॥ ५२ ॥ यतीनांचापियोधर्मःसतेपूर्वंनृपोत्तम ॥ कथितोहरिगीतासुसमासविधिकल्पितः ॥ ५३ ॥ नारदेनतुसंप्राप्तः
सरहस्यःससंग्रहः ॥ एषधर्मोजगन्नाथात्साक्षान्नारायणान्नृप ॥ ५४ ॥ एवमेषमहान्धर्मआद्योराजन्सनातनः ॥ दुर्विज्ञेयोदुष्करश्चसात्वतैर्धार्यतेसदा ॥ ५५ ॥

त्रात्कृतकृत्यतेतिननिर्विकल्पापेक्षापीत्ययंसर्वापेक्षयाश्रेयान् ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ यदिदंसप्तममिति अंतर्यामिरूपंजन्म इदमेवसमुपोढेष्वनीकेष्वित्यादिनाउपक्रांतंगीतायामुक्तमितिप्रत्यभिज्ञा नार्थमविवस्वतेयोगंप्रोक्तवानहमव्ययं विवस्वान्मनवेप्राहमनुरिक्ष्वाकवेब्रवीदितितत्रत्यवंशकीर्तनेनद्रष्टव्यानि विवस्वान्जगृहेततइत्यादिना ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥

॥५६॥ एकव्यूहेति अत्रानिरुद्धश्चतुष्टयानुगतःप्रद्युम्नस्त्रितयानुगतःसंकर्षणोद्वितयानुगतोवासुदेवएकएव एतदेवव्युत्क्रमेणात्रोक्तं अधिकारतारतम्यादेषामुपासनानांव्यवस्था ॥५७॥ जीवश्चहरिरेवेतिसं
बंधः ॥५८॥ मनश्चादहंकारोपिहरिरेवेत्यन्वयः एषहरिःलोकविधिःलोकप्रवर्तकोंतर्यामी ॥५९॥६०॥ एकांतधर्मःनिष्कामानांभक्तानांधर्मः ॥६१॥६२॥ आशीःकर्मकाम्यंकर्म ॥६३॥ ॥६४॥ ॥६५॥

धर्मज्ञानेनचैतेनसुप्रयुक्तेनकर्मणा॥ अहिंसाधर्मयुक्तेनप्रीयतेहरिरीश्वरः ॥५६॥ एकव्यूहविभागोवाक्कचिद्द्विर्व्यूहसंज्ञितः ॥ त्रिर्व्यूहश्चापिसंख्यातश्चतुर्व्यू
हश्चदृश्यते ॥५७॥ हरिरेवहिक्षेत्रज्ञोनिर्ममोनिष्कलस्तथा ॥ जीवश्चसर्वभूतेषुपंचभूतगुणातिगः ॥५८॥ मनश्चप्रथितंराजन्पंचेंद्रियसमीरणं ॥ एषलोकवि
धिर्धीमानेषलोकविसर्गकृत् ॥५९॥ अकर्ताचैवकर्ताचकार्यंकारणमेवच ॥ यथेच्छतितथाराजन्क्रीडतेपुरुषोव्ययः ॥ ६० ॥ एषएकांतधर्मस्तेकीर्तितोनृप
सत्तमं ॥ मयागुरुप्रसादेनदुर्विज्ञेयोऽकृतात्मभिः ॥ ६१ ॥ एकांतिनोहिपुरुषादुर्लभाबहवोनृप ॥ यद्येकांतिभिराकीर्णंजगत्स्यात्कुरुनंदन ॥६२॥ अहिंसकैरा
त्मविद्भिःसर्वभूतहितेरतैः ॥ भवेत्कृतयुगप्राप्तिराशीःकर्मविवर्जिता ॥६३॥ एवंसभगवान्व्यासोगुरुर्ममविशांपते॥कथयामासधर्मज्ञोधर्मराज्ञेद्विजोत्तमः॥
॥६४॥ ऋषीणांसंनिधौराजन्शृण्वतोःकृष्णभीष्मयोः॥ तस्याप्यकथयत्पूर्वंनारदःसुमहातपाः ॥६५॥ देवंपरमकंब्रह्मश्वेतंचंद्राभमच्युतं॥ यत्रचैकांतिनो
यांतिनारायणपरायणाः॥६६॥ जनमेजयउवाच एवंबहुविधंधर्मंप्रतिबुद्धैर्निषेवितं॥ नकुर्वंतिकथंविप्राअन्येनानाव्रतेस्थिताः॥६७॥ वैशंपा
यनउवाच तिस्रःप्रकृतयोराजन्देहबंधेषुनिर्मिताः॥ सात्विकीराजसीचैवतामसीचैवभारत॥६८॥ देहबंधेषुपुरुषःश्रेष्ठःकुरुकुलोद्वह॥ सात्विकःपुरुषव्या
घ्रभवेन्मोक्षायनिश्चितः॥६९॥ अत्रापिसविजानातिपुरुषंब्रह्मवित्तमं॥ नारायणपरोमोक्षस्ततोवैसात्विकःस्मृतः ॥७०॥ मनीषितंचप्राप्नोतिचिंतयन्पुरु
षोत्तमं॥ एकांतभक्तिःसततंनारायणपरायणः॥ ७१ ॥ मनीषिणोहियेकेचिद्यतयोमोक्षधर्मिणः॥ तेषांविच्छिन्नतृष्णानांयोगक्षेमवहोहरिः॥७२॥ जायमा
नंहिपुरुषंयंपश्येन्मधुसूदनः॥ सात्विकस्तुसविज्ञेयोभवेन्मोक्षेचनिश्चितः ॥ ७३ ॥ सांख्ययोगेनतुल्योहिधर्मएकांतसेवितः ॥ नारायणात्मकेमोक्षेततोयां
तिपरांगतिं॥ ७४ ॥ नारायणेनदृष्टस्तुप्रतिबुद्धोभवेत्पुमान्॥ एवमात्मेच्छयाराजन्प्रतिबुद्धोनजायते ॥ ७५ ॥

॥६६॥ योमधर्मानादरहेतुमविद्यांदर्शयति एवमित्यादिना ॥६७॥ ॥६८॥ देहबंधेषुदेहएवबंधोयेषांतेषुजीवेषु पुरुषःसात्विकःश्रेष्ठइतियोजना॥ ६९ ॥ सात्विकलक्षणमाह अत्रापीत्यादिना ॥७०॥
॥७१॥ ॥७२॥ जायमानमिति जन्ममरणादिदुःखभाजंपश्येत् कृपयेतिशेषः ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ईशकृपयैवज्ञानंजायतेनत्वात्मेच्छयेत्याह नारायणेनेति तस्माद्भक्तिरास्थेयेतिभावः ॥ ७५॥

भक्त्यभावेदोषमाह राजसीति व्यामिश्रेसदोषे ॥ ७६ ॥ एनंराजसंब्रह्मापश्यतिप्रवृत्तिमार्गेनियोजयतीत्यर्थः ॥७७॥७८॥ वैकारिकाःसात्विकाहंकारजाः सूक्ष्मेणापिसत्त्वेनत्यक्ताःसंतःकदाचिन्मुच्यंतइत्यर्थः अतएवइंद्रादीनांतत्त्वज्ञानंश्रूयतेछांदोग्यादिषु वैकारिकोहंकारःजीवःपुरुषोत्तमंकथंगच्छेत् अन्यस्यान्यात्मताऽयोगान्नजीवस्यब्रह्मभावोघटतइत्यर्थः ॥७९॥ अत्रानुभवएवमानमित्याह सुसूक्ष्ममिति सुसूक्ष्मंदुर्ग्राह्यं तत्त्वेनअनारोपितेनरूपेणसंयुक्तंअधिष्ठानमात्रं अथवाब्रह्मैवचतुर्विंशतितत्त्वरूपोपाधियुतं तदेवत्रिभिरक्षरैरकारोकारमकारैःसंयुक्तंसम्यक्समाहितंउपाधित्यागेन ॥८०॥ एतदेवपु

राजसीतामसीचैवव्यामिश्रेप्रकृतीस्मृते ॥ तदात्मकंहिपुरुषंजायमानंविशांपते ॥ ७६ ॥ प्रवृत्तिलक्षणैर्युक्तंनावेक्षतिहरिःस्वयं ॥ पश्यत्येनंजायमानंब्रह्मालोकपितामहः ॥ ७७॥ रजसातमसाचैवमानसंसमभिप्लुतं ॥ कामंदेवाऋषयश्चसत्वस्थांनृपसत्तम ॥ ७८ ॥ हीनाःसत्वेनसूक्ष्मेणततोवैकारिकाःस्मृताः ॥ जनमेजयउवाच कथंवैकारिकोगच्छेत्पुरुषःपुरुषोत्तमं ॥ ७९॥ वदसर्वंयथादृष्टंप्रवृत्तिंचयथाक्रमं॥ वैशंपायनउवाच सुसूक्ष्मंतत्त्वसंयुक्तंसंयुक्तंत्रिभिरक्षरैः ॥ ८० ॥ पुरुषःपुरुषंगच्छेन्निष्क्रियःपंचविंशकः ॥ एवमेकंसांख्ययोगंवेदारण्यकमेवच ॥ ८१ ॥ परस्परांगान्येतानिपांचरात्रंचकथ्यते ॥ एषएकांतिनांधर्मोनारायणपरात्मकः ॥ ८२ ॥ यथासमुद्रात्प्रसृताजलौघास्तमेवराजन्पुनराविशंति ॥ इमेतथाज्ञानमहाजलौघानारायणंवैपुनराविशंति ॥ ८३ ॥ एषतेकथितोधर्मःसात्वतःकुरुनंदन ॥ कुरुष्वैनंयथान्यायंयदिशक्तोसिभारत ॥ ८४ ॥ एवंहिसमहाभागोनारदोगुरवेमम ॥ श्वेतानांयतिनांचाहएकांतगतिमव्ययां ॥ ८५ ॥ व्यासश्चाकथयत्प्रीत्याधर्मपुत्रायधीमते ॥ सएवायंमयातुभ्यमाख्यातःप्रसृतोगुरोः ॥ ८६ ॥ इत्थंहिदुश्चरोधर्मएषपार्थिवसत्तम ॥ यथैवत्वंतथैवान्येभवंतीहविमोहिताः ॥ ८७ ॥ कृष्णएवहिलोकानांभावनोमोहनस्तथा ॥ संहारकारकश्चैवकारणंचविशांपते ॥ ८८ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिमोक्षधर्मप० नारायणीयेएकांतिकभावेअष्टचत्वारिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३४८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

रुषःपुरुषंगच्छेदित्युच्यतेनतत्रप्राप्यप्रापकत्वलक्षणोनगरनरवद्भेदोस्तिकिंतूपाधिवियोगएवतत्प्राप्तिरित्यर्थः एवमेकंसमुच्चितं सांख्यंमात्मानात्मविवेकः योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः वेदारण्यकंजीवब्रह्माभेदपरंतत्त्वमस्यादिवाक्यजंज्ञानं ॥ ८१ ॥ पांचरात्रंभक्तिमार्गःपरमगुरौकृतानांवैदिकानांकर्मणामर्पणं एतत्सर्वमेककार्यकारित्वात्समुच्चितमेवनतुविकल्पितमित्यर्थः उपसंहरति एषइति नारायणपरात्मकः नारायणनिष्ठः ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ श्वेतानांगृहस्थादीनां यतिनांकाषायधारिणां ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ कृष्णाद्वैतंप्रतिपादितंनिगमयति कृष्णएवेति भावनःपालकः ॥ ८८ ॥ इतिशांतिपर्वणिमोक्षधर्मप० अष्टचत्वारिंशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३४८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

पितामहस्यआद्योनारायणस्तं कृष्णद्वैतमुक्तंतत्सांख्यादिभिःसर्वैःप्राप्यमेकमेवेतिचोक्तं तत्रैतैःसमुच्चितैर्विकल्पितैर्वाप्राप्यंतदितिसंदिहानःपृच्छति सांख्यमिति ॥१॥२॥ अज्ञानतमोनुदायेतिच्छेदः ॥ ३ ॥ पितामहस्यआद्योनारायणस्तं कृष्णद्वैतमुक्तं ... ऋषिर्हिरण्यगर्भस्तदीयैश्वर्ययुक्तंनारायणस्यांशजं कृष्ण यंषष्ठंनारायणावतारंवदंतीत्यर्थः तथाहि कार्यस्यकारणानन्यत्वाद्वाआत्मावैपुत्रनामासीतिगौणाभेदाद्वाव्यासस्यनारायणांशत्वाद्वाषष्ठेनारायणत्वं

जनमेजयउवाच सांख्यंयोगःपांचरात्रंवेदारण्यकमेवच ॥ ज्ञानान्येतानिब्रह्मर्षेलोकेषुप्रचरंतिह ॥ १ ॥ किमेतान्येकनिष्ठानिपृथङ्निष्ठानिवामुने ॥ प्रब्रू
हिवैमयापृष्टःप्रवृत्तिंचयथाक्रमं ॥ २ ॥ वैशंपायनउवाच जज्ञेबहुज्ञंपरमत्युदारंयंद्वीपमध्येसुतमात्मयोगात् ॥ पराशरात्सत्यवतीमहर्षितस्मैनमोऽ
ज्ञानतमोनुदाय ॥ ३ ॥ पितामहाद्यंप्रवदंतिषष्ठंमहर्षिमार्षेयविभूतियुक्तं ॥ नारायणस्यांशजमेकपुत्रंद्वैपायनंवेदमहानिधानं ॥ ४ ॥ तमादिकालेषुमहावि
भूतिर्नारायणोब्रह्ममहानिधानं ॥ ससर्जपुत्रार्थमुदारतेजाव्यासंमहात्मानमजंपुराणं ॥५॥ जनमेजयउवाच त्वयैवकथितंपूर्वंसंभवेद्विजसत्तम ॥ व
सिष्ठस्यसुतःशक्तिःशक्तिपुत्रःपराशरः ॥ ६ ॥ पराशरस्यदायादःकृष्णद्वैपायनोमुनिः ॥ भूयोनारायणसुतंत्वमेवैनंप्रभाषसे ॥ ७ ॥ किमतःपूर्वजंजन्मव्यासं
स्यामिततेजसः ॥ कथयस्वोत्तममतेजन्मनारायणोद्भवं ॥ ८ ॥ वैशंपायनउवाच वेदार्थान्वेत्तुकामस्यधर्मिष्ठस्यतपोनिधेः ॥ गुरोर्मेज्ञाननिष्ठस्यहि
मवत्पादआसतः ॥ ९ ॥ कृत्वाभारतमाख्यानंतपःश्रांतस्यधीमतः ॥ शुश्रूषांतत्पराराजन्कृतवंतोवयंतदा ॥ १० ॥ सुमंतुर्जैमिनिश्चैवपैलश्चसुदृढव्रतः ॥ अहं
चतुर्थःशिष्योवैशुकोव्यासात्मजस्तथा ॥ ११ ॥ एभिःपरिवृतोव्यासःशिष्यैःपंचभिरुत्तमैः ॥ शुशुभेहिमवत्पादेभूतैर्भूतपतिर्यथा ॥ १२ ॥ वेदानावर्तयन्सां
गान्भारतार्थांश्चसर्वशः ॥ तमेकमनसंदांतंयुक्तावयमुपास्महे ॥ १३ ॥ कथांतरेथकस्मिंश्चित्पृष्टोस्माभिर्द्विजोत्तमः ॥ वेदार्थान्भारतार्थांश्चजन्मनारायणा
त्तथा ॥ १४ ॥ सपूर्वमुक्त्वावेदार्थान्भारतार्थांश्चतत्त्ववित् ॥ नारायणादिदंजन्मव्याहर्तुमुपचक्रमे ॥ १५ ॥ शृणुध्वमाख्यानवरमिदमार्षेयमुत्तमं ॥ आदिका
लोद्भवंविप्रास्तपसाधिगतंमया ॥ १६ ॥ प्राप्तेप्रजाविसर्गेवैसप्तमेपद्मसंभवे ॥ नारायणोमहायोगीशुभाशुभविवर्जितः ॥ १७ ॥ ससृजेनाभितःपूर्वंब्रह्माण
ममितप्रभः ॥ ततःसप्रादुरभवदथैनंवाक्यमब्रवीत् ॥ १८ ॥

सर्वथापिपितामहाद्यमित्येकंपदं ॥४॥५॥ नारायणःपुत्रार्थंव्यासंसस र्जेत्येतदाक्षिपति त्वयैवेति अतआरभ्यभक्तानांस्नेहतोमयेत्यंतोग्रंथःस्पष्टार्थः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ द्वैपायनंव्यासंविद्धिनारायणांशजमितिस्मृतेः पितामहाद्यमारभ्ययंषष्ठंवदंतीतिवायस्मात्पितामहाद्यंषष्ठंवदंतीतिवाऽध्याहृत्ययोज्यं

॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

मम त्वंनाभितोजातःप्रजासर्गकरःप्रभुः॥ सृजप्रजास्त्वंविविधाब्रह्मन्सजडपंडिताः ॥ १९ ॥ सएवमुक्तोविमुखश्चिंताव्याकुलमानसः॥ प्रणम्यवरदंदेवमु
वाचहरिमीश्वरं॥ २०॥ काशक्तिर्ममदेवेशप्रजाःस्रष्टुंनमोस्तुते॥ अप्रज्ञावानहंदेवविधत्स्वयदनंतरं ॥ २१ ॥ सएवमुक्तोभगवान्भूत्वाथांतर्हितस्ततः॥ चिंत
यामासदेवेशोबुद्धिंबुद्धिमतांवरः॥ २२ ॥ स्वरूपिणीततोबुद्धिरुपतस्थेहरिंप्रभुं॥ योगेनचैनांनिर्योगःस्वयंनियुयुजेतदा ॥ २३ ॥ सतामैश्वर्ययोगस्थांबुद्धिं
गतिमतींसतीं॥ उवाचवचनंदेवोबुद्धिंवैप्रभुरव्ययः॥ २४ ॥ ब्रह्माणंप्रविशस्वेतिलोकसृष्ट्यर्थसिद्धये ॥ ततस्तमीश्वरादिष्टाबुद्धिःक्षिप्रंविवेशसा ॥२५॥ अ
थैनंबुद्धिसंयुक्तंपुनःसददृशेहरिः॥ भूयश्चैववचःप्राहसृजेमाविविधाःप्रजाः॥ २६॥ बाढमित्येवकृत्वासौयथाज्ञांशिरसाहरेः ॥ एवमुक्तासभगवांस्तत्रैवांत
रधीयत॥ २७॥ प्रापचैनंमुहूर्तेनसंस्थानंदेवसंज्ञितं॥ तांचैवप्रकृतिंप्राप्यएकीभावगतोभवत्॥ २८॥ अथास्यबुद्धिरभवत्पुनरन्यातदाकिल ॥ सृष्टाःप्रजाइ
माःसर्वाब्रह्मणापरमेष्ठिना॥ २९ ॥ दैत्यदानवगंधर्वरक्षोगणसमाकुला॥ जाताहीयंवसुमतीभाराक्रांतातपस्विनी॥ ३०॥ बहवोबलिनःपृथ्व्यांदैत्यदानवरा
क्षसाः॥ भविष्यंतितपोयुक्तावरान्प्राप्स्यंतिचोत्तमान् ॥ ३१॥ अवश्यमेवतैःसर्वैर्वरदानेनदर्पितैः॥ बाधितव्याःसुरगणाऋषयश्चतपोधनाः ॥ ३२॥ तत्र
न्याय्यमिदंकर्तुंभारावतरणंमया॥ अथनानासमुद्भूतैर्वसुधायांयथाक्रमं॥ ३३ ॥ निग्रहेणचपापानांसाधूनांप्रग्रहेणच ॥ इयंतपस्विनीसत्याधारयिष्यति
मेदिनी॥ ३४॥ मयाह्येषाहिध्रियतेपातालस्थेनभोगिना॥ मयाधृताधारयतिजगद्विश्वंचराचरं ॥ ३५ ॥ तस्मात्पृथ्व्याःपरित्राणंकरिष्येसंभवंगतः॥ एवंसं
चिंतयित्वातुभगवान्मधुसूदनः॥ ३६॥ रूपाण्यनेकान्यसृजत्प्रादुर्भावेभवायसः॥ वाराहंनारसिंहंचवामनंमानुषंतथा ॥ ३७॥ एभिर्मयानिहंतव्यादुर्विनी
ताःसुरारयः॥ अथभूयोजगत्स्रष्टाभोःशब्देनानुनादयन्॥ ३८॥ सरस्वतीमुच्चचारतत्रसारस्वतोभवत्॥ अपांतरतमानामसुतोवाक्संभवःप्रभुः ॥ ३९॥ भू
तभव्यभविष्यज्ञःसत्यवादीदृढव्रतः॥ तमुवाचनतंमूर्ध्नादेवानामादिरव्ययः ॥ ४० ॥ वेदाख्यानेश्रुतिःकार्यात्वयामतिमतांवर॥ तस्मात्कुरुयथाज्ञप्तंममैतद्व
चनंमुने॥ ४१ ॥ तेनभिन्नास्तदावेदामनोःस्वायंभुवेंतरे॥ ततस्तुतोषभगवान्हरिस्तेनास्यकर्मणा ॥ ४२॥ तपसाचसुतमेनयमेननियमेनच ॥ मन्वंतरेषुपुत्र
त्वमेवमेवप्रवर्तकः॥ ४३॥

पाद्वैतासिद्धेःकःवैद्यःपुन्योतिकोवायोर्मिरत्निनैकोपीत ॥ १ वि

॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ अज्ञानतमोनुदायेतिच्छेदः ॥ ३ ॥ पितामहस्य आद्यो नारायणः ... ऋषिर्हिरण्यगर्भस्तदीयैश्वर्ययुक्तं नारायणस्यांशजं कृष्णं

भविष्यस्यचलोब्रह्मन्नप्रधृष्यश्चनित्यशः ॥ पुनस्तिष्येचसंप्राप्तेकुरवोनामभारताः ॥ ४४ ॥ भविष्यंतिमहात्मानोराजानःप्रथिताभुवि ॥ तेषांत्वत्तःप्रसूतानां कुलभेदोभविष्यति ॥४५॥ परस्परविनाशार्थंत्वामृतेद्विजसत्तम ॥ तत्राप्यनेकधावेदान्भेत्स्यसेतपसान्वितः ॥४६॥ कृष्णेयुगेचसंप्राप्तेकृष्णवर्णोभविष्यसि॥ धर्माणांविविधानांचकर्ताज्ञानकरस्तथा ॥ ४७ ॥ भविष्यसितपोयुक्तोनचरागाद्विमोक्ष्यसे ॥ वीतरागश्चपुत्रस्तेपरमात्माभविष्यति ॥ महेश्वरप्रसादेननैतद्वच नमन्यथा ॥ ४८ ॥ यंमानसंवैप्रवदंतिविप्राःपितामहस्योत्तमबुद्धियुक्तं ॥ वसिष्ठमग्र्यंचतपोनिधानंयस्यातिसूर्यंव्यतिरिच्यतेभाः ॥ ४९ ॥ तस्यान्वयेचापि ततोमहर्षिःपराशरोनाममहाप्रभावः ॥ पितासतेवेदनिधिर्वरिष्ठोमहातपावैतपसोनिवासः ॥ ५० ॥ कानीनगर्भःपितृकन्यकायांतस्मादृषेस्त्वंभविताचपुत्रः ॥ ५१ ॥ भूतभव्यभविष्याणांछिन्नसर्वार्थसंशयः ॥ येत्यतिक्रांतकाःपूर्वंसहस्रयुगपर्ययाः ॥ ५२ ॥ तांश्चसर्वान्मयोद्दिष्टान्द्रक्ष्यसेतपसान्वितः ॥ पुनर्द्रक्ष्यसि चानेकसहस्रयुगपर्ययान् ॥ ५३ ॥ अनादिनिधनंलोकेचक्रहस्तंचमांमुने ॥ अनुध्यानान्ममुनेनैतद्वचनमन्यथा ॥ ५४ ॥ भविष्यतिमहासत्वस्यातिश्चाप्यतु लातव ॥ शनैश्चरःसूर्यपुत्रोभविष्यतिमनुर्महान् ॥ ५५ ॥ तस्मिन्मन्वंतरेचैवमन्वादिगणपूर्वकः ॥ त्वमेवभवितावत्समत्प्रसादान्नसंशयः ॥ ५६ ॥ यत्किंचिद्वि द्यतेलोकेसर्वंतन्मद्विचेष्टितं ॥ अन्योह्यन्यंचिंतयतिस्वच्छंदंविदधाम्यहं ॥ ५७ ॥ एवंसारस्वतमृषिमपांतरतमंतथा ॥ उक्त्वावचनमीशानःसाधयस्वेत्यथाब्रवी त् ॥ सोहंतस्यप्रसादेनदेवस्यहरिमेधसः ॥ ५८ ॥ अपांतरतमानामततोजातोज्ञयाहरेः ॥ पुनश्चजातोविख्यातोवसिष्ठकुलनंदनः ॥ ५९ ॥ तदेतत्कथितंजन्मम यापूर्वकमात्मनः ॥ नारायणप्रसादेनतथानारायणांशजं ॥ ६० ॥ मयाहिसुमहत्तप्तंतपःपरमदारुणं ॥ पुरामतिमतांश्रेष्ठाःपरमेणसमाधिना ॥ ६१ ॥ एतद्वःक थितंसर्वंयन्मांपृच्छतपुत्रकाः ॥ पूर्वजन्मभविष्यंचभक्तानांस्नेहतोमया ॥ ६२ ॥ वैशंपायनउवाच एषतेकथितःपूर्वंसंभवोस्मद्गुरोर्नृप ॥ व्यासस्या क्लिष्टमनसोयथापृष्टःपुनःशृणु ॥ ६३ ॥

हारपूर्वकंप्रश्नस्योत्तरंवक्तुंप्रतिजानीते एषतइति ॥ ६३ ॥ शनैश्चरभ्राता

नानामतानि भिन्नप्रस्थानानि ॥ ६४ ॥ सर्वेषांप्रामाण्यसिद्धयेविशिष्टकर्तृकत्वेनसर्वाणिस्तौति सांख्यस्येत्यादिना ॥६५॥६६॥६७॥ ६८ ॥ आगमंवेदंज्ञानमनु-
त्पर्यविषयीभूतोर्थस्तुनारायणःपरमात्मैवेतिदृश्यतइत्यर्थः अत्रभिन्नप्रस्थानत्वाभिमानोमूढानामेवेत्याह नचेति ॥ ६९ ॥ स्वमतमाह तमेवेति ॥ ७० ॥ निःसंशयेषुश्रुत्यनु-
तर्कबलान्नसंशयान् ॥ ७१ ॥ ईदृशाएवपांचरात्राअपिमुच्यंतइत्याह पांचरात्रेति ॥ ७२ ॥ सनातनेश्रुतिप्रतिपादितत्वादाद्यंतशून्येउभेअपि तेनपांचरात्रस्यपुंप्रणीतत्वंवेदविरुद्धत्वंच-
तरतात्पर्यभेदेपिपरमतात्पर्यैत्वेकमेवेत्याह सर्वैरिति इदंविश्वंनारायणइतिइदंसर्वंयदयमात्माब्रह्मैवेदंसर्वमित्यादिश्रुतेरर्थोब्रह्माद्वैतरूपोदर्शितः ॥ ७३ ॥ शुभाशुभमिति सर्वत्रनारायणएवप्रवर्तकोंतर्याम-

सांख्यंयोगःपांचरात्रंवेदाःपाशुपतंतथा ॥ ज्ञानान्येतानिराजर्षेविद्धिनानामतानिवै ॥ ६४ ॥ सांख्यस्यवक्ताकपिलःपरमर्षिःसउच्यते ॥ हिरण्यगर्भोयोगस्य वेत्तानान्यःपुरातनः ॥ ६५ ॥ अपांतरतमाश्चैववेदाचार्यःसउच्यते ॥ प्राचीनगर्भंतमृषिंप्रवदंतीहकेचन ॥६६॥ उमापतिर्भूतपतिःश्रीकंठोब्रह्मणःसुतः ॥ उक्तवानिदमव्यग्रोज्ञानंपाशुपतंशिवः ॥ ६७ ॥ पांचरात्रस्यकृत्स्नस्यवेत्तातुभगवान्स्वयं ॥ सर्वेषुचनृपश्रेष्ठज्ञानेष्वेतेषुदृश्यते ॥ ६८ ॥ यथागमंयथाज्ञानंनिष्ठानारायणःप्रभुः ॥ नचैनमेवंजानंतितमोभूताविशांपते ॥ ६९ ॥ तमेवशास्त्रकर्तारःप्रवदंतिमनीषिणः ॥ निष्ठांनारायणमृषिंनान्योस्तीतिवचोमम ॥ ७० ॥ निःसंशयेषुसर्वेषुनित्यंवसतिवैहरिः ॥ ससंशयान्हेतुबलान्नाध्यावसतिमाधवः ॥ ७१ ॥ पांचरात्रविदोयेतुयथाक्रमपरानृप ॥ एकांतभावोपगतास्तेहरिंप्रविशंतिवै ॥ ७२ ॥ सांख्यंचयोगंचसनातनेद्वेवेदाश्चसर्वेनिखिलेनराजन् ॥ सर्वैःसमस्तैर्ऋषिभिर्निरुक्तोनारायणोविश्वमिदंपुराणं ॥ ७३ ॥ शुभाशुभंकर्मसमीरितंयत्प्रवर्ततेसर्वलोकेषुकिंचित् ॥ तस्माद्दृषेस्तद्भवतीतिविद्याद्दिव्यंतरिक्षेभुविचाप्सुचेति ॥ ७४ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति० मोक्ष० प० द्वैपायनोत्पत्तौएकोनपंचाशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३४९ ॥ ॥ ५ ॥ जनमेजयउवाच बहवःपुरुषाब्रह्मन्नुताहोएकएवतु ॥ कोह्यत्रपुरुषःश्रेष्ठःकोवायोनिरिहोच्यते ॥ १ ॥

समीरितंवेदेविहितं तस्माद्दृषेर्नारायणात् ॥ ७४ ॥ इतिशांति० मो० नै० भा० एकोनपंचाशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३४९ ॥ द्वैपा० ॥ पुरुषभेदंविनाबंधमोक्षव्यवस्थानुपपत्तेःश्रूयमाणस्या-
त्मैक्यस्यचानतिलंघनीयत्वात्संदिहानःपृच्छति बहवइति नन्वेकस्मिन्नाकाशेकर्णशष्कुलीभेदोपाधिभेदात्श्रोत्रभेदःकल्पितोबाधिर्यादिव्यवस्थादिव्यवहारहेतुःशब्दग्रहासंकरहेतुश्चएवमेकस्मिन्नात्मनिअंतः-
करणभेदाज्जीवभेदःकल्पितोबद्धमुक्तव्यवहारहेतुर्भोगासंकरहेतुश्चभविष्यतीतिव्यवहारपरमार्थदृष्ट्यापुरुषबहुत्वैकत्वेसंभवतइतिनतत्रप्रष्टव्यमस्तीत्याशंक्याह कोह्यत्रेति योवावाचगौतमाग्निरितिवदात्मैवेदंस-
र्वमित्यात्मात्वेश्रुतेरुपासनार्थमौपाभेदपरत्वेनाप्युपपत्तेरात्मैक्यासिद्धौशष्कुलीदृष्टांतेनापिउक्तव्यवस्थाकथनस्यनिर्मूलत्वात्प्रमाणांतरेणचाद्वैतासिद्धेःकःश्रेष्ठःपुरुषोस्तिकोवायोनिरस्तिनकोपीत ॥ १ ॥

लोकेव्यवहारेएतदेतस्मिन्व्यवहारेबहवएवपुरुषानत्वेक.इत्यर्थः परमार्थतस्त्वेकएवनबहवइतिभावः ॥२॥ स्वमतमाह बहूनामिति पूर्षुउपाधिषुवसतांपुरुषाणांघटमठाकाशदर्पणमणिकृपाणप्रतिबिंबाद्यात्मनां यथैकायोनिर्महाकाशबिंबपुरुषादिरूपातथैवतंअस्मदादीनांयोनिएकंपुरुषंव्याख्यास्यामीत्यर्थः अयंभावः ऐकात्म्यंश्रुतेस्तात्पर्याभावाद्वामानांतरविरोधाद्वात्यज्येत नांत्यः एकस्मादपिप्राणिकर्मवासनागर्भिताज्ञानमहायात्स्वमवद्विवदाद्युत्पत्तेरविरोधात् शष्कुलीन्यायेनैकस्मिन्नप्यौपाधिकभेदकल्पनयाबंधमोक्षादिव्यवस्थोपपत्तेश्च नाद्यः उपक्रमोपसंहारावभ्यासोपूर्वताफलं अर्थवादोपपत्तीचलिंगंतात्पर्यनिर्णयेइत्येतैर्लिंगैःश्रुतेरैकात्म्येएवतात्पर्यदर्शनात् तथाहि सदेवसोम्येदमग्रआसीदेकमेवाद्वितीयमित्युपक्रम्यऐतदात्म्यमिदंसर्वंतत्सत्यंस आत्मातत्त्वमसिश्वेतकेतोइतिचोपक्रमोपसंहारयोरैकरूप्यं ऐतदात्म्य

वैशंपायनउवाच बहवःपुरुषालोकेसांख्ययोगविचारणे ॥ नैतदिच्छंतिपुरुषमेकंकुरुकुलोद्वह ॥ २ ॥ बहूनांपुरुषाणांचयथैकायोनिरुच्यते ॥ तथातंपुरुषंविश्वंव्याख्यास्यामिगुणाधिकं ॥३॥ नमस्कृत्वाचगुरवेव्यासायविदितात्मने ॥ तपोयुक्तायदांतायवंद्यायपरमर्षये ॥४॥ इदंपुरुषसूक्तंहिसर्ववेदेषुपार्थिव ॥ ऋतंसत्यंचविख्यातमृषिसिंहेनचिंतितं ॥ ५ ॥ उत्सर्गेणापवादेनऋषिभिःकपिलादिभिः ॥ अध्यात्मचिंतामाश्रित्यशास्त्राण्युक्तानिभारत ॥ ६ ॥ समासतस्तुयद्व्यासःपुरुषैकत्वमुक्तवान् ॥ तत्तेहंसंप्रवक्ष्यामिप्रसादादमितौजसः ॥ ७॥ अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनं ॥ ब्रह्मणासहसंवादंत्र्यंबकस्यविशांपते ॥ ८॥ क्षीरोदस्यसमुद्रस्यमध्येहाटकसप्रभः ॥ वैजयंतइतिख्यातःपर्वतप्रवरोनृप ॥ ९ ॥ तत्राध्यात्मगतिंदेवएकाकीप्रविचिंतयन् ॥ वैराजसदनान्नित्यंवैजयंतंनिषेवते ॥ १० ॥ अथतत्रासतस्तस्यचतुर्वक्त्रस्यधीमतः ॥ ललाटप्रभवःपुत्रःशिवआगाद्यदृच्छया ॥ ११ ॥ आकाशेनमहायोगीपुरात्रिनयनःप्रभुः ॥ ततःखान्निपपाताशुधरणीधरमूर्धनि ॥ १२ ॥ अग्रतश्चाभवत्प्रीतोववंदेचापिपादयोः ॥ तंपादयोर्निपतितंदृष्ट्वासव्येनपाणिना ॥ १३ ॥ उत्थापयामासतदाप्रभुरेकःप्रजापतिः ॥ उवाचचैनंभगवांश्चिरस्यागतमात्मजं ॥ १४ ॥

मित्यादेरसकृच्छ्रवणमभ्यासः मानांतरानवगतत्वादात्मैकत्वस्य अपूर्वता उततमादेशमप्राक्षीर्येनाश्रुतंश्रुतंभवत्यमतंमतमविज्ञातंविज्ञातमित्येकविज्ञानात्सर्वविज्ञानंफलं यथासौम्यैकेनमृत्पिंडेनसर्वंमृन्मयंविज्ञातंस्यादितिदृष्टांताउपपत्तयः लवणमेतदुदकेऽवधायन्यग्रोधफलमतआहरेतीत्यादिरर्थवादः लवणोदकन्यायेनब्रह्मणिजगल्लयंन्यग्रोधकणिकान्यायेनततोजगदुदयंचप्रतिपादयंस्तस्यैकाद्वितीयत्वमवगमयति एवमैकात्म्यंप्रतिपाद्य घटसंवृतमाकाशंनीयमानेयथाघटे घटोनीयतेनाकाशंतद्वज्जीवोनभोपमः एकएवतुभूतात्माभूतेभूतेप्रकाशते एकधाबहुधाचैवदृश्यतेजलचंद्रवत् अहरहर्गच्छंत्यएतंब्रह्मलोकंनविंदंत्यनृतेनहिप्रत्यूढाइत्यादिश्रुतिभिर्घटाकाशजलचंद्रादिदृष्टांतपूर्वकंबंधस्याज्ञानकार्यत्वंप्रतिपाद्यतेऽतोनश्रुतेरुपासनायांतात्पर्यमस्ति प्रत्युतऐकात्म्येएवेतिव्यक्तमाकरे ॥ ३ ॥ इदमेवगुरुनमस्कारपूर्वकमाख्यायिकामुखेनोपपादयति नमस्कृत्वेत्यादिना आख्यायिकास्पष्टार्था ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ बहवःपुरुषाब्रह्मन्निति पुरुषाणांस्रष्टापिपुरुषांतरंभ्रणमतीत्याश्चर्यं संघातादन्यःपुरुषोनास्तीतिभावः ॥ २३ ॥ २४ ॥ बहवःपुरुषाःपुत्रे
ति येसंघातात्मानस्त्वयाउदाहृताः एतदतिक्रांतंप्रत्यक्षेणैवापह्नतविषयंवेदाप्रतिपाद्यंनैतद्द्रष्टव्यंमित्यर्थः अनधिगतार्थज्ञापकंहिप्रमाणं आत्मभेदश्चाधिगतएवेतिनशास्त्रस्यविषयः तत्परत्वेग्निर्हिमस्यंभेषजमि
तिवत्शास्त्रस्यानुवादकत्वापत्तेः अतस्तत्त्वमस्यादिवाक्यंनगौणभेदपरमित्यर्थः ॥ २५ ॥ आधारोऽधिष्ठानं एकस्यविराजः सोपाधिकत्वेपिपुरुषस्यैकत्वमस्तिकिमुतनिरुपाधिकत्वेइतिभावः ॥ २६ ॥ वि

पितामहउवाच स्वागतंतेमहाबाहोदिष्ट्याप्राप्तोसिमेंतिकं ॥ कच्चित्तेकुशलंपुत्रस्वाध्यायतपसोःसदा ॥ १५ ॥ नित्यमुग्रतपास्त्वंहिततःपृच्छामितेपुनः ॥
॥ १६ ॥ रुद्रउवाच त्वत्प्रसादेनभगवन्स्वाध्यायतपसोर्मम ॥ कुशलंचाव्ययंचैवसर्वस्यजगतस्तथ ॥ १७ ॥ चिरदृष्टोहिभगवान्वैराजंसदनेमया ॥ ततोहं
पर्वतंप्राप्तस्त्विमंत्वत्पादसेवितं ॥ १८ ॥ कौतूहलंचापिहिमेएकांतगमनेनने ॥ नैतत्कारणमल्पंहिभविष्यतिपितामह ॥ १९ ॥ किंनुतत्सदनंश्रेष्ठंक्षुत्पिपासावि
वर्जितं ॥ सुरासुरैरध्युषितंऋषिभिश्चामितप्रभैः ॥ २० ॥ गंधर्वैरप्सरोभिश्चसततंसंनिषेवितं ॥ उत्सृज्येमंगिरिवरमेकाकीप्राप्तवानसि ॥ २१ ॥ ब्रह्मोवाच
वैजयंतोगिरिवरःसततंसेव्यतेमया ॥ अत्रैकाग्रेणमनसापुरुषश्चिंत्यतेविराट् ॥ २२ ॥ रुद्रउवाच बहवःपुरुषाब्रह्मंस्त्वयासृष्टाःस्वयंभुवा ॥ सृज्यंतेचा
परेब्रह्मन्सचैकःपुरुषोविराट् ॥ २३ ॥ कोह्यसौचिंत्यतेब्रह्मंस्त्वयैकःपुरुषोत्तमः ॥ एतन्मेसंशयंब्रूहिमहत्कौतूहलंहिमे ॥ २४ ॥ ब्रह्मोवाच बहवःपुरुषाः
पुत्रत्वयासमुदाहृताः ॥ एवमेतदतिक्रांतंद्रष्टव्यंनैवमित्यपि ॥ २५ ॥ आधारंतुप्रवक्ष्यामिएकस्यपुरुषस्यते ॥ बहूनांपुरुषाणांसयथैकायोनिरुच्यते ॥ २६ ॥
तथातंपुरुषंविश्वंपरमंसुमहत्तमं ॥ निर्गुणंनिर्गुणाभूत्वाप्रविशंतिसनातनं ॥ २७ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशां०मोक्ष०प०नारायणीयेब्रह्मरुद्रसंवादेपंचा
शदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३५० ॥ ॥ ९ ॥ ॥ ९ ॥ ॥ ९ ॥ ब्रह्मोवाच शृणुपुत्रयथाह्येषपुरुषःशाश्वतोव्ययः ॥ अ
क्षयश्चाप्रमेयश्चसर्वगश्चनिरुच्यते ॥ १ ॥ नसशक्यस्त्वयाद्रष्टुंमयान्यैर्वापिसत्तम ॥ सगुणैर्निर्गुणैर्विश्वोज्ञानदृश्योह्यसौस्मृतः ॥ २ ॥

श्वंविराजं परमंसूत्रात्मानं सुमहत्तमंकारणं निर्गुणंशुद्धं अनेनानिरुद्धप्रद्युम्नसंकर्षणवासुदेवाःक्रमेणोक्ताः तत्रनिर्गुणस्यैवनिर्गुणेवासुदेवेप्रवेशइत्यर्थः ॥ २७ ॥ इतिशांतिपर्वणिमोक्ष०प०पंचा
शदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३५० ॥ ॥ ९ ॥ ॥ ९ ॥ ॥ ९ ॥ इदमेवपुरुषैकत्वंदृष्टांतैरुपपादयन्कृत्स्नस्यमोक्षशास्त्रस्यार्थमुपसंहरति शृणुपुत्रेत्यादिना पुरुषः
पूर्णत्वात् शाश्वतःआद्यंतशून्यत्वात् अव्ययःअपरिणामित्वात् अतएवअक्षयःअप्रमेयः [illegible] सर्वगःसर्वोपादानत्वात् ॥ १ ॥ सगुणैःबुद्धीन्द्रियादिसहितैः निर्गुणैःशमादिहीनैर्मूढैः
विश्वोविश्वात्मा [illegible] स्वयंप्रकाशः [illegible] ॥ २ ॥

अशरीरः स्थूलसूक्ष्मकारणशरीरैर्विरहितः नलिप्यति न लिप्यते आकाशइवघटांतर्गतैर्दोषैर्दत्तत्वादिभिर्गत्यादिभिर्वा ॥ ३ ॥ अस्यतटस्थतांवारयति ममेति अंतरात्माप्यनपायः उपाध्यभिनिवेशात् ॥ ४ ॥
अयमेवविश्वरूपइत्याह विश्वेति सर्वेषांशरीरैरयमेवशरीरीत्यर्थः ॥ ५ ॥ अस्यैवक्षेत्रज्ञत्वंसनिरुक्तमाह क्षेत्राणीति ॥ ६ ॥ नन्वयमेवक्षेत्रज्ञश्चेदुत्क्रांतिगत्यागत्यादिकमस्यैवप्रसक्तमित्याशंक्याह नागतिरि
ति घटाकाशस्यैवाप्रतीतितोऽमत्यादिमत्त्वेपिवस्तुतोनैवास्ति अतोनैवसाज्ञेया आत्मनिगतिरस्तीतिनज्ञातव्यमित्यर्थः ॥ ७ ॥कातर्हिगतिप्रतीतेर्गतिरित्याशंक्यानिर्वचनीयास्मिन्गतिप्रतीतिरित्याह चिंतयामी
ति गतेर्निर्वचनंसत्त्वेनासत्त्वेनवादुर्निरूपं पुरुषंयथाज्ञानंश्रुतियुक्त्यनुभूतीरनतिक्रम्यवक्ष्यामि यतःसनातनंनित्यैकरूपं यद्भिनानारूपंतदिदमित्थमेवेतिदुर्निरूपमित्यर्थः ॥ ८ ॥ अस्यमहापुरुषत्वंनिर्वक्ति
तस्येति पुरुषांतरसत्त्वेएकस्यमहत्त्वंनस्यात् समत्वात्पुरुषाणां ॥ ९ ॥ ननुक्लेशादिभिरपरामृष्टईश्वरइतियोगावदंतिसचमहानित्याशंक्यैकस्यैवोपाध्यावेशात्संसारस्तटस्थेश्वरस्यपूर्वमेवनिरस्तत्वादित्याश

अशरीरःशरीरेषुसर्वेषुनिसवत्यसौ ॥ वसन्नपिशरीरेषुनसलिप्यतिकर्मभिः ॥ ३ ॥ ममांतरात्मातवचयेचान्येदेहसंज्ञिताः ॥ सर्वेषांसाक्षिभूतोसौनग्राह्यःके
नचित्क्वचित् ॥ ४ ॥ विश्वमूर्धाविश्वभुजोविश्वपादाक्षिनासिकः ॥ एकश्चरतिक्षेत्रेषुस्वैरचारीयथासुखं ॥ ५ ॥ क्षेत्राणिहिशरीराणिबीजंचापिशुभाशुभं ॥
तानिवेत्तिसयोगात्माततःक्षेत्रज्ञउच्यते ॥ ६ ॥ नागतिर्नगतिस्तस्यज्ञेयाभूतेषुकेनचित् ॥ सांख्येनविधिनाचैवयोगेनचयथाक्रमं ॥ ७ ॥ चिंतयामिगतिंचा
स्यनगतिंवेद्मिचोत्तरां ॥ यथाज्ञानंतुवक्ष्यामिपुरुषंतुसनातनं ॥ ८ ॥ तस्यैकत्वंमहत्त्वंचसचैकःपुरुषःस्मृतः ॥ महापुरुषशब्दंसबिभर्त्येकःसनातनः ॥ ९ ॥
एकोहुताशोबहुधासमिध्यतेएकःसूर्यस्तपसोयोनिरेका ॥ एकोवायुर्बहुधावातिलोकेमहोदधिश्चांभसांयोनिरेकः ॥ पुरुषश्चैकोनिर्गुणोविश्वरूपस्तंनिर्गुणं
पुरुषंचाविशंति ॥ १० ॥ हित्वागुणमयंसर्वंकर्महित्वाशुभाशुभं ॥ उभेसत्यानृतेत्यक्त्वाएवंभवतिनिर्गुणः ॥ ११ ॥

येनाह एकइति आद्योदृष्टांतउपाधितादात्म्येज्ञेयः द्वितीयस्त्वौपाधिकधर्माणामुपहितेप्रतिबिंबेजलचांचल्यवत्प्रतीतावसंगित्वेप्युपाधिप्रकाशकत्वेच तपसःप्रकाशस्य श्रुतौतु एकएवाग्निर्बहुधासमिद्धएकः
सूर्योविश्वमनुप्रभूतः एकैवोषाःसर्वमिदंविभात्येकंवाइदंविबभूवसर्वमिति दृष्टांतत्रयंपृथगुक्तं सर्वेप्येकस्यानेकत्वेदृष्टांताएते वायुदृष्टांतोप्यसंगत्वएव समुद्रदृष्टांतस्तूत्पत्तिलयस्थानत्वेइतिविवेकः दृष्टांतानु
कादार्ष्टांतिकमाहार्धेन पुरुषश्चेति निर्गुणोपिमाययाविश्वरूपोभवति विश्वानिचरूपाणितमेवाविशंति समुद्रादुद्भूताआपःसमुद्रमिवेत्यर्थः ॥ १० ॥कदानिर्गुणंपुरुषंविशंतीत्यतआह हित्वेति गुणमयंदेहेंद्रिया
यहंकारांतंहित्वातद्धानाच्चशुभाशुभंकर्मत्यक्त्वाततःसत्यानृतेसत्यमक्षरंजीवाख्यंअनृतंप्रधानं भोक्तारंभोग्यंचत्यक्त्वेत्यर्थः क्षरंप्रधानममृताक्षरंहरःक्षरात्मानावीशतेदेवएकइति अमृतोक्षरइतिवक्तव्येअमृता
[illegible] ॥ ११ ॥

* इदंचभाष्यविरुद्धं तत्रअमृतंचतदक्षरंचेतिविग्रहपूर्वकंव्याख्यानात्

तन्निर्गुणमचिंत्यमवोतीतं ज्ञात्वा साक्षात्कृत्य चतुष्टयं भावसूक्ष्मं विचरेत् भावस्य सत्तामात्रस्य सूक्ष्मं सूक्ष्मरूपभूतं चतुष्टयमनिरुद्धप्रद्युम्नसंकर्षणवासुदेवापरपर्यायमधिदैवं विराट्सूत्रांतर्यामिशुद्धब्रह्मरूपमध्यात्मं विश्वतैजसप्राज्ञतुरीयसंज्ञमवस्थाचतुष्टयं यः संचरेत् स्थूलसूक्ष्मप्रविलापनक्रमेण योनित्यं समाधिमनुतिष्ठेदित्यर्थः तस्य लक्षणं असमुन्नद्धः अत्यंतशांतः सएवपरमं पुरुषं गच्छेन्नान्य इत्यर्थः ॥ १२ ॥ एवं योगमार्गेण केचित् योगाः अपरे सांख्याः आत्मानमन्यं च मेकात्मानं ब्रह्माभिन्नमिच्छंति ॥ १३ ॥ पक्षद्वयेपि परमात्मशब्दार्थमाह सार्धेन तत्रेति ॥ १४ ॥ आत्मशब्दार्थमाह कर्मेति ॥ १५ ॥ सप्तदशकेन राशिना लिंगशरीरेण सः सोपाधिरात्मा जीवः सच कर्मभेदाद्देवतिर्यगादिभावमापन्नो बहुविध इत्याह एवमिति एवमौपाधिके पुरुषबहुत्वे सति येत्वत एव पुंबहुत्वं प्राहुर्निरीश्वरसांख्यादयस्ते भ्रांता इत्यर्थः ॥ १६ ॥ एवं बहवः पुरुषा राजन्नुताहो एक एवचेत्यस्य प्रश्नस्योत्तरं सिद्धांते पुरुषैक्यमुक्तं संप्रति ब्रह्मविद्यासमाप्तौ मंगलार्थं तदेवानुसंदधानो भोक्ता भोग्यं प्रेरितारं च मत्वा सर्वं प्रोक्तं त्रिविधं ब्रह्ममेतदिति श्रुतेरर्थं भोक्तृभोग्ययोर्ब्रह्माभेदं दर्शयति यत्तदि

अचिंत्यं चापि तं ज्ञात्वा भावसूक्ष्मं चतुष्टयं ॥ विचरेद्योऽसमुन्नद्धः सगच्छेत्पुरुषं प्रभुं ॥ १२ ॥ एवं हि परमात्मानं केचिदिच्छंति पंडिताः ॥ एकात्मानं तथात्मानम परे ज्ञानचिंतकाः ॥ १३ ॥ तत्र यः परमात्मा हि स नित्यं निर्गुणः स्मृतः ॥ स हि नारायणो ज्ञेयः सर्वात्मा पुरुषो हि सः ॥ १४ ॥ न लिप्यते फलैश्चापि पद्मपत्रमिवांभसा ॥ कर्मात्मा त्वपरो योसौ मोक्षबंधैः स युज्यते ॥ १५ ॥ स सप्तदशकेनापि राशिना युज्यते च सः ॥ एवं बहुविधः प्रोक्तः पुरुषस्ते यथाक्रमं ॥ १६ ॥ यत्तत्कृत्स्नं लोकतंत्रस्य धाम वेद्यं परं बोधनीयः स बोद्धा ॥ मंता मंतव्यं प्राशिता प्राशनीयं घ्राता घ्रेयं स्पर्शिता स्पर्शनीयं ॥ १७ ॥ द्रष्टा द्रष्टव्यं श्राविता श्रवणीयं ज्ञाता ज्ञेयं सगुणं निर्गुणं च ॥ यद्वै प्रोक्तं तात सम्यक्प्रधानं नित्यं चैतच्छाश्वतं चाव्ययं च ॥ १८ ॥ यद्वै सूते धातुराद्यं विधानं तद्वै विप्राः प्रवदंते निरुद्धं ॥ यद्वै लोके वैदिकं कर्म साधु आशीर्युक्तं तद्धि तस्यैव भाव्यं ॥ १९ ॥ देवाः सर्वे मुनयः साधु शांतास्तं प्राग्वंशे यज्ञभागं भजंते ॥ अहं ब्रह्मा आद्य ईशः प्रजानां तस्माज्जातस्त्वं च मत्तः प्रसूतः ॥ २० ॥

त्यादिना धाम प्रकाशकं चिज्ज्योतिः तदेव परं वेद्यं तदेव च बोद्धा यो यं बोद्धा जीवः स एव बोधनीय ईश्वर इत्यर्थः यथोक्तं वृद्धैः अन्वेष्टव्यात्मविज्ञानात्प्राक्प्रमातृत्वमात्मनः अन्विष्टः स्यात्प्रमातैव पाप्मदोषादिवर्जित इति न केवलं आत्मन एव मंतृमंतव्यत्वादिकं अपितु घ्रेयत्वादिकमपि तस्यैवेत्याह घ्रातेत्यादिना ॥ १७ ॥ किंबहुना यत्प्रधानं अनात्मत्वेन प्रसिद्धं घ्रेयादीनामुपादानं तदपि आत्मैवेत्याह यद्वै प्रोक्तमिति यत्प्रधानमिति प्रोक्तं यदपि धातुः आद्यं विधानं महत्तत्वं सूते तदपि एतदेवेत्यन्वयः एतदेव विशिनष्टि नित्यं ध्वंसहीनं अत एव शाश्वतं अनादि अव्ययं अपरिणामि परिणामि बोद्धि विकारवत्त्वादायंतवत्त्वं प्रधानस्य युज्यते न त्वतादृशस्य पुरुषस्य ॥ १८ ॥ तदेवं परेषां महत्तत्वेनाभिमतं विप्राः पूर्वज्ञाना ... अनिरुद्धं महंकारत्वेन ... अयं वैदिककर्मणामधिष्ठाता देवेत्याह यद्वै लोक इति आशीर्युक्तं काम्यं तस्यैव तादर्थ्येनैव भाव्यं चिंतनीयं अनेनाधिदैवं अनिरुद्धात्मा वासुदेवः ... ॥ १९ ॥ ... देवा इत्यादिना ॥ २० ॥

र्जीवैराराधनीयेत्यर्थः ॥२१॥ पांचरात्रमार्गमुपसंहरति चतुर्विभक्तइति चतुर्विभक्तः चतुर्धा वासुदेवादिरूपेण विभक्तः क्रीडति शास्यशासितृभावेन
मत्तइति मम आराध्यादेवतामज्ञैरपिस्थावरजंगमात्मकैः [illegible] नस्वेनस्वरूपाभिन्नेनज्ञानेनप्रतिबोधितःसन्जीवत्वंपरित्यज्यब्रह्मैवभवतीत्यर्थः [illegible] चतुर्विभक्तइत्युपसंहारोनयुज्यते पांचरात्रस्य
भोग्यभोक्तृभावेनचेत्यर्थः एवंसभगवान्वासुदेवउपाध्यायशा[illegible]
तस्यावैदिकस्यश्रौतेसांख्ययोगमतेऽनुपसंहार्यत्वादितिचेत् कृत्स्नभावादितिब्रूमः तथाहि भगवदाराधनंविनासंन्यासपूर्वकंसांख्यमनुतिष्ठतश्चित्तैकाग्र्यस्याभावाद्बुद्धिर्भ्रंश्यतिततश्चारूढपतितास्तेउभयभ्रष्टा
भवंति यथोक्तंश्रीभागवते श्रेयःस्रुतिंभक्तिमुदस्यतेविभोक्लिश्यंतियेकेवलबोधलब्धये तेषामसौक्लेशलएवशिष्यतेनान्यद्यथास्थूलतुषावघातिनां येन्येरविंदाक्षविमुक्तमानिनस्त्वय्यस्तभावादविशुद्धबुद्धयः
आरुह्यकृच्छ्रेणपरंपदंततःपतंत्यधोनादृतयुष्मदंघ्रयइति यथायोगिनामपिप्रत्यक्त्वाधिगमोंतरायाभावश्चनभगवदाराधनंविनाभवतीतिस्मर्यते ततःप्रत्यक्चेतनाधिगमोंतरायाभावश्च अंतरायास्तुयोगैरेवोक्ताः
व्याधिस्त्यानसंशयप्रमादालस्याविरतिभ्रांतिदर्शनालब्धभूमिकात्वानवस्थितत्वानिचित्तविक्षेपास्तेंऽतरायाः दुःखदौर्मनस्यांगमेजयत्वश्वासप्रश्वासाविक्षेपसहभुवइति तथानतेमाधवतावकाःकचिद्भ्रश्यंति

मत्तोजगज्जंगमंस्थावरंचसर्वेवेदाःसरहस्याहिपुत्र ॥ २१ ॥ चतुर्विभक्तःपुरुषःसक्रीडतियथेच्छति ॥ एवंसभगवान्स्वेनज्ञानेनप्रतिबोधितः ॥ २२ ॥ एतत्ते कथितंपुत्रयथावदनुपृच्छतः ॥ सांख्यज्ञानेतथायोगेयथावदनुवर्णितं ॥२३॥ इतिश्रीम० शांति० मोक्ष० प० नारायणीयसमाप्तौएकपंचाशदधिकत्रिशतत मोऽध्यायः॥ ३५१ ॥ ॥ ५ ॥ युधिष्ठिरउवाच धर्माःपितामहेनोक्तामोक्षधर्माश्रिताःशुभाः ॥ धर्ममाश्रमिणांश्रेष्ठंवक्तुमर्हतिमेभवान् ॥ ॥ १ ॥ भीष्मउवाच सर्वत्रविहितोधर्मःस्वर्गःसत्यफलंमहत् ॥ बहुद्वारस्यधर्मस्यनेहास्तिविफलाक्रिया ॥ २ ॥

मार्गास्त्वयिबद्धसौहृदाः त्वयाभिगुप्ताविचरंतिनिर्भयाविनायकानीकपमूर्धसुप्रभोइति तस्माद्भक्तौकृत्स्नस्यशास्त्रफलस्यांतर्भावोस्तिअतस्तयैवोपसंहारोयुक्तः ॥ २२ ॥ परमप्रकृतौसांख्ययोगावुपसंहरति
एतत्तइति तथाचज्ञानस्यैवप्राकरणिकत्वात्तत्प्रकरणेपठिताभक्तिस्तदंगभावंभजतइतिभावः तथाचोक्तंभगवता भक्त्यामामभिजानातीति श्रुतिरपि यस्यदेवेपराभक्तिर्यथादेवेतथागुरौ तस्यैतेकथिताह्यर्थाः
प्रकाशंतेमहात्मनइतिभक्तेर्ज्ञानांगत्वंदर्शयति तदयंसंग्रहः कर्मभिर्भगवद्भक्तिर्भक्त्येश्वरकृपातया ज्ञानंतेनविमुक्तिश्चमोक्षधर्मार्थसंग्रहः ॥२३॥ इतिशांति० मोक्ष० प० नैलकंठीयेभारतभावदीपेएकपंचाशद
धिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३५१ ॥ ॥ ५ ॥ यद्यपिसुलभाजनकसंवादेसंन्यासस्यैवश्रैष्ठ्यंस्थितं तथापिसर्वैःप्रकारैःसुखहेतुत्वेनश्रेष्ठतरःकोवाआश्रमइतिजिज्ञासयापृच्छति धर्माइति आश्रमिणां
आश्रमवतांमध्येश्रेष्ठंप्रशस्यतमंधर्मंआश्रमधर्मंवक्तुमर्हतिभवान् अयंभावः संन्यासःश्रेष्ठोपितद्धर्माणामत्यंतंदुरनुष्ठेयत्वात् यथोक्तंतत्रैवसुलभाजनकसंवादे आधिपत्येतथातुल्येनिग्रहानुग्रहात्मके राजभि
भिक्षुकास्तुल्यामुच्यंतेकेनहेतुनेति तत्रारूढपातित्यंकलौसंभावितमतोनशयानःपतत्यधइतिन्यायेनयत्रपातित्यंनास्तिऊर्ध्वगतिश्चसर्वैःप्रकारैःसंभाव्यतेतादृशआश्रमःप्रशस्ततरःकइतिप्रष्टुरभिप्रायइति ॥ १ ॥
सर्वत्राश्रमेषुविहितोधर्मः स्वर्गःस्वर्गसाधनंसत्यफलंअबाधितमोक्षाख्यफलसाधनंचभवति साधनेसाध्योपचारः बहूनियज्ञदानादीनिद्वाराणियस्य ॥ २ ॥

यस्मिन्निति सर्वेष्वाश्रमेषुस्वर्गोमोक्षश्चास्तितेषुयत्रयस्यरुचिस्तेनसत्कृतकृत्योनान्यंधर्मंबहुमन्यतेइतिश्लोकद्वयमर्थः ॥३॥ एवंसत्यपिन्यायागतधनस्यगृहस्थस्यश्रेष्ठतमत्वंप्रतिपादयितुमुंछवृत्त्युपाख्यानमा

यस्मिन्यस्मिंश्चविषयेयोयोयातिविनिश्चयं ॥ सतमेवाभिजानातिनान्यंभरतसत्तम ॥ ३ ॥ इमांचत्वंनरव्याघ्रश्रोतुमर्हसिमेकथां ॥ पुराशक्रस्यकथितांना
रदेनमहर्षिणा ॥ ४ ॥ महर्षिर्नारदोराजन्सिद्धस्त्रैलोक्यसंमतः ॥ पर्येतिक्रमशोलोकान्वायुरव्याहतोयथा ॥ ५ ॥ सकदाचिन्महेष्वासदेवराजालयंगतः ॥ स
त्कृतश्चमहेंद्रेणप्रत्यासन्नगतोभवत् ॥ ६ ॥ तंकृतक्षणमासीनंपर्यपृच्छच्छचीपतिः ॥ महर्षेकिंचिदाश्चर्यमस्तिदृष्टंत्वयानघ ॥ ७ ॥ यदात्वमपिविप्रर्षेत्रैलोक्यंस
चराचरं ॥ जातकौतूहलोनित्यंसिद्धश्चरसिसाक्षिवत् ॥ ८ ॥ नह्यस्त्यविदितंलोकेदेवर्षेतववकिंचन ॥ श्रुतंवाप्यनुभूतंवादृष्टंवाकथयस्वमे ॥ ९ ॥ तस्मैराजन्सुरेंद्रा
यनारदोवदतांवरः ॥ आसीनायोपपन्नायप्रोक्तवान्विपुलांकथां ॥ १० ॥ यथायेनचकल्पेनसतस्मैद्विजसत्तमः ॥ कथांकथितवान्पृष्टस्तथात्वमपिमेशृणु ॥
॥ ११ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति० मोक्ष० प० उंछवृत्त्यु० द्विपंचाशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३५२ ॥ ॥ छ ॥ भीष्मउवाच आसीत्किलनरश्रेष्ठमहा
पद्मेपुरोत्तमे ॥ गंगायादक्षिणेतीरेकश्चिद्विप्रःसमाहितः ॥ १ ॥ सौम्यःसोमान्वयेवेदेगताध्वाछिन्नसंशयः ॥ धर्मनित्योजितक्रोधोनित्यतृप्तोजितेंद्रियः ॥ २ ॥
तपःस्वाध्यायनिरतःसत्यःसज्जनसंमतः ॥ न्यायप्राप्तेनवित्तेनस्वेनशीलेनचान्वितः ॥ ३ ॥ ज्ञातिसंबंधिविपुलेसत्वाद्याश्रयसंमिते ॥ कुलेमहतिविख्यातेविशि
ष्टांवृत्तिमास्थितः ॥ ४ ॥ सपुत्रान्बहुलान्दृष्ट्वाविपुलेकर्मणिस्थितः ॥ कुलधर्माश्रितोराजन्धर्मचर्यास्थितोभवत् ॥ ५ ॥ ततःसधर्मंवेदोक्तंतथाशास्त्रोक्तमेवच ॥
शिष्टाचीर्णंचधर्मंचत्रिविधंचिंत्यचेतसा ॥ ६ ॥ किन्नुमेस्याच्छुभंकृत्वाकिंकृतंकिंपरायणं ॥ इत्येवंखिद्यतेनित्यंनचयातिविनिश्चयं ॥ ७ ॥ तस्यैवंखिद्यमान
स्यधर्मंपरममास्थितः ॥ कदाचिदतिथिःप्राप्तोब्राह्मणःसुसमाहितः ॥ ८ ॥ सतस्मैसत्क्रियांचक्रेक्रियायुक्तेनहेतुना ॥ विश्रांतंसुसमासीनमिदंवचनमब्रवीत् ॥
॥ ९ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति० मोक्ष० प० उंछवृत्त्युपाख्यानेत्रिपंचाशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३५३ ॥ ॥ छ ॥

रभते इमांचत्वंनरव्याघ्रेत्यादिना ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ इतिशांति० मो० नै० भा० द्विपंचाशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३५२ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥
आसीदिति ॥ १ ॥ सोमान्वयेअत्रिगोत्रे गताध्वाज्ञातमार्गः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ इतिशांति० मो० नै० भा० त्रिपंचाशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३५३ ॥ ॥ छ ॥

मत्तइति मम आराध्याइवनाम... ...नीबंधमरज्जुः अश्वाभिधानीमादर नहइतिब्राह्मणात तेनाभिधानशब्दोपिबंधनवाची जातबंधनइत्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥ आत्मानंअवस्थायआलंब्यएकएवआत्मनिस्थितिंआत्मज्ञानार्थंमे ...कुतोधर्ममयःप्लवः कुतःकुत्राश्रमे प्लवःसंसारा काकितयास्थातुंसंन्यासंकर्तुमिच्छामि गुणैर्विषयपाशैर्निबद्धश्चतनच्छामि यथानदीग्रबद्धाहारकामयानाप्यादयदाषणओकुनेच्छा।ततद्वदित्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥

ब्राह्मणउवाच समुत्पन्नाभिधानोस्मिवाङ्माधुर्येणतेनघ ॥ मित्रत्वमभिपन्नस्त्वंकिंचिद्वक्ष्यामितच्छृणु ॥ १ ॥ गृहस्थधर्मं विप्रेंद्रकृत्वापुत्रगतंत्वहं ॥ धर्मंप रमकंकुर्याकोहिमार्गोभवेद्द्विज ॥ २ ॥ अहमात्मानमास्थायएकएवात्मनिस्थितिं ॥ कर्तुकांक्षान्नेच्छामिबद्धःसाधारणैर्गुणैः ॥ ३ ॥ यावदेतदतीतंमेवयःपु त्रफलाश्रितं ॥ तावदिच्छामिपाथेयमादातुंपारलौकिकं ॥ ४ ॥ अस्मिन्हिलोकसंभारेपरंपारमभीप्सतः ॥ उत्पन्नामेमतिरियंकुतोधर्ममयःप्लवः ॥ ५ ॥ संयुज्य मानानिनिशम्यलोकेनिर्यात्यमानानिचसात्विकानि ॥ दृष्ट्वातुधर्मध्वजकेतुमालांप्रकीर्यमाणामुपरिप्रजानां ॥ ६ ॥ नममनोरज्यतिभोगकालेदृष्ट्वायतींन्प्रा र्थयतःपरत्र ॥ तेनातिथेबुद्धिबलाश्रयेणधर्मेणधर्मेविनियुंक्ष्वमांत्वं ॥ ७ ॥ सोतिथिर्वचनंतस्यश्रुत्वाधर्माभिभाषिणः ॥ प्रोवाचवचनंश्लक्ष्णंप्राज्ञोमधुरया गिरा ॥ ८ ॥ अतिथिरुवाच अहमप्यत्रमुह्यामिममाप्येषमनोरथः ॥ नचसंनिश्चयंयामिबहुद्वारेत्रिविष्टपे ॥ ९ ॥ केचिन्मोक्षंप्रशंसंतिकेचिद्यज्ञफलंद्वि जाः ॥ वानप्रस्थाश्रयाःकेचिद्गार्हस्थ्यंकेचिदास्थिताः ॥ १० ॥ राजधर्माश्रयंकेचित्केचिदात्मफलाश्रयं ॥ गुरुधर्माश्रयंकेचित्केचिद्वाक्संयमाश्रयं ॥ ११ ॥ मातरंपितरंकेचिच्छुश्रूषंतोदिवंगताः ॥ अहिंसयापरेस्वर्गंसत्येनचतथापरे ॥ १२ ॥ आहवेभिमुखाःकेचिन्निहतास्त्रिदिवंगताः ॥ केचिदुंछव्रतैःसिद्धाःस्वर्ग मार्गसमाश्रिताः ॥ १३ ॥ केचिदध्ययनेयुक्तावेदव्रतपराःशुभाः ॥ बुद्धिमंतोगताःस्वर्गंतुष्टात्मानोजितेंद्रियाः ॥ १४ ॥ आर्जवेनापरेयुक्तानिहतानार्जवैर्ज नैः ॥ ऋजवोनाकपृष्ठेवैशुद्धात्मानःप्रतिष्ठिताः ॥ १५ ॥ एवंबहुविधैर्लोकेधर्मद्वारैरनावृतैः ॥ ममापिमतिराविग्नामेघलेखेववायुना ॥ १६ ॥ इतिश्रीम हाभारतेशांति० मोक्ष० प० उंछवृत्त्युपाख्यानेचतुःपंचाशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३५४ ॥ ॥ ७ ॥

धर्मस्ययमस्यध्वजाःकेतवःपताकादंडोपमारोगाद्यस्तेषांमा ब्धितरणसाधनं ॥ ५ ॥ धर्मप्लवापेक्षायांहेतुमाह संयुज्यमानानीति निशम्यआलोच्य निर्यात्यमानानिनिपीड्यमानानि सात्विकानिदेवादीनि धर्मस्ययमस्यध्वजाःकेतवःपताकादंडोपमारोगाद्यस्तेषांमा लासंततिस्तांदृष्ट्वामेमनोभोगकालेनरज्यतीत्युत्तरेणसंबंधः ॥ ६ ॥ तर्हिकिंभोगत्यागेरज्यतिनेत्याह यतीनृपरिव्राजकानपिपरत्रगृहेवस्त्रान्नादिकंप्रार्थयतःप्रार्थयमानानदृष्ट्वाचयतिधर्मेपिमेमनोनरज्यति अतःदोलायमानंमांधर्मेनियुंक्ष्व ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ इतिशांति० मो० नै० भा० चतुष्पंचाशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३५४ ॥ ॥ ७ ॥

उपदेशंत्विति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ चक्षुःश्रवाः सर्पः ॥ ४ ॥ त्रिविधेकर्मज्ञानोपास्त्यात्मके ॥ ५ ॥ चक्षुःचक्षुरादि ध्यानेनवस्तुतत्त्वानुसंधानेन ॥ ६ ॥ अतिक्रम्यउपगम्य ॥ ७ ॥ आभिकामिकैः अभीप्सितैः ॥

अतिथिरुवाच उपदेशंतुतेविप्रकरिष्येहंयथाक्रमं ॥ गुरुणामेयथाख्यातमर्थतत्त्वंतुमेशृणु ॥ १ ॥ यत्रपूर्वाभिसर्गेवैधर्मचक्रंप्रवर्त्तितं ॥ नैमिषेगोमतीतीरे
तत्रनागाव्हयंपुरं ॥ २ ॥ समग्रैस्त्रिदशैस्तत्रइष्टमासीद्द्विजर्षभ ॥ यत्रेंद्रातिक्रमंचक्रेमांधाताराजसत्तमः ॥ ३ ॥ कृताधिवासोधर्मात्मातत्रचक्षुःश्रवामहान् ॥ प
द्मनाभोमहानागःपद्मइत्येवविश्रुतः ॥ ४ ॥ सवाचाकर्मणाचैवमनसाचद्विजर्षभ ॥ प्रसादयतिभूतानित्रिविधेवर्त्मनिस्थितः ॥ ५ ॥ साम्नाभेदेनदानेनदंडेने
तिचतुर्विधं ॥ विषमस्थंसमस्थंचचक्षुर्ध्यानेनरक्षति ॥ ६ ॥ तमतिक्रम्यविधिनाप्रष्टुमर्हसिकांक्षितं ॥ सतेपरमकंधर्मंनमिथ्यादर्शयिष्यति ॥ ७ ॥ सहिसर्वाति
थिर्नागोबुद्धिशास्त्रविशारदः ॥ गुणैरनुपमैर्युक्तःसमस्तैराभिकामिकैः ॥ ८ ॥ प्रकृत्यानित्यसलिलोनित्यमध्ययनेरतः ॥ तपोदमाभ्यांसंयुक्तोवृत्तेनानवरेणच
॥ ९ ॥ यज्वादानपतिःक्षांतोवृत्तेचपरमेस्थितः ॥ सत्यवागनसूयुश्चशीलवान्नियतेंद्रियः ॥ १० ॥ शेषान्नभोक्तावचनानुकूलोहितार्जवोत्कृष्टकृताकृतज्ञः ॥ अ
वैरकृद्भूतहितेनियुक्तोगंगाह्रदांभोभिजनोपपन्नः ॥ ११ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति० मोक्ष० प० उंछवृत्तु० पंचपंचाशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३५५ ॥
ब्राह्मणउवाच अतिभारोद्यतस्यैवभारावतरणंमहत् ॥ पराश्वासकरंवाक्यमिदंमेभवतःश्रुतं ॥ १ ॥ अध्वक्लांतस्यशयनंस्थानक्लांतस्यचासनं ॥ तृषितस्य
चपानीयंक्षुधार्त्तस्यचभोजनं ॥ २ ॥ ईप्सितस्येवसंप्राप्तिरन्नस्यसमयेतिथेः ॥ एषितस्यात्मनःकालेवृद्धस्यैवसुतोयथा ॥ ३ ॥ मनसाचिंतितस्येवप्रीतिस्निग्ध
स्यदर्शनं ॥ प्रल्हादयतिमांवाक्यंभवतायदुदीरितं ॥ ४ ॥ दत्तचक्षुरिवाकाशेपश्यामिविमृशामिच ॥ प्रज्ञानवचनाद्योयमुपदेशोहिमेकृतः ॥ ५ ॥ बाढमेवंक
रिष्यामियथामेभाषतेभवान् ॥ इमांहिरजनींसाधोनिवसस्वमयासह ॥ ६ ॥ प्रभातेयास्यतिभवान्पर्याश्वस्तःसुखोषितः ॥ असौहिभगवान्सूर्योमंदरश्मिर
वाङ्मुखः ॥ ७ ॥ भीष्मउवाच ततस्तेनकृतातिथ्यःसोतिथिःशत्रुसूदन ॥ उवासकिलतांरात्रिंसहतेनद्विजेनवै ॥ ८ ॥ चतुर्थधर्मसंयुक्तंतयोःकथयतोस्तदा ॥
व्यतीतासानिशाकृत्स्नासुखेनदिवसोपमा ॥ ९ ॥

॥ ८ ॥ नित्यंसलिलवन्निर्मलोनित्यसलिलः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ इतिशांति० मो० नै० भा० पंचपंचाशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३५५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ७ ॥
॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ चतुर्थधर्मोमोक्षधर्मस्तेनसंयुक्तं ॥ ९ ॥ * चतुर्विधंयथाख्यातथांप्रसादयतीतिपूर्वेणान्वयः

मत्तइति मम आराध्यादेवतैः ॥ इतिशांति० मो० नै० भा० पट्पंचाशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३५६ ॥ ॥ ७ ॥ सवनानीति ॥ १ ॥२ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८० ॥ विवासकरणंप्रवासकर

ततःप्रभातसमयेसोतिथिस्तेनपूजितः ॥ ब्राह्मणेनयथाशक्त्यास्वकार्यमभिकांक्षता ॥ १० ॥ ततःसविप्रःकृतकर्मनिश्चयःकृताभ्यनुज्ञःस्वजनेनधर्मकृत् ॥ य

थोपदिष्टंभुजगेंद्रसंश्रयंजगामकालेसुकृतैक निश्चयः ॥ ११ ॥ इतिश्रीम० शां० मोक्ष० प० उंछवृत्त्युपाख्यानेपट्पंचाशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३५६ ॥

भीष्मउवाच सवनानिविचित्राणितीर्थानिचसरांसिच ॥ अभिगच्छन्क्रमेणस्मकंचिन्मुनिमुपस्थितः ॥ १ ॥ तंसतेनयथोद्दिष्टंनागंविप्रेणब्राह्मणः ॥ पर्यपृ

च्छद्यथान्यायंश्रुत्वैवचजगामसः ॥ २ ॥ सोभिगम्ययथान्यायंनागायतनमर्थवित् ॥ प्रोक्तवानहमस्मीतिभोःशब्दालंकृतंवचः ॥ ३ ॥ ततस्तस्यवचनंश्रुत्वारूपि

णीधर्मवत्सला ॥ दर्शयामासतंविप्रंनागपत्नीपतिव्रता ॥ ४ ॥ सातस्मैविधिवत्पूजांचक्रेधर्मपरायणा ॥ स्वागतेनागतंकृत्वाकिंकरोमीतिचाब्रवीत् ॥ ५ ॥ ब्राह्म

णउवाच विश्रांतोभ्यर्चितश्चास्मिभवत्याश्लक्ष्णयागिरा ॥ द्रष्टुमिच्छामिभवतिदेवंनागमनुत्तमं ॥ ६ ॥ एतद्धिपरमंकार्यमेतन्मेपरमेप्सितं ॥ अनेनचार्थे

नास्म्यद्यसंप्राप्तःपन्नगाश्रमं ॥ ७ ॥ नागभार्योवाच आर्यःसूर्यरथंवोढुंगतोसौमासचारिकः ॥ सप्ताष्टभिर्दिनैर्विप्रदर्शयिष्यत्यसंशयं ॥ ८ ॥ एतद्विदितं

मार्यस्यविवासकरणंतव ॥ भर्तुर्भवतुकिंचान्यत्क्रियतांतद्वदस्वमे ॥ ९ ॥ ब्राह्मणउवाच अनेननिश्चयेनाहंसाध्विसंप्राप्तवानिह ॥ प्रतीक्षन्नागमंदेवि

वत्स्याम्यस्मिन्महावने ॥ १० ॥ संप्राप्तस्यैवचाव्यग्रमावेद्योहमिहागतः ॥ ममाभिगमनंप्राप्तोवाच्यश्चवचनंत्वया ॥ ११ ॥ अहमप्यत्रवत्स्यामिगोमत्याः

पुलिनेशुभे ॥ कालंपरिमिताहारोयथोक्तंपरिपालयन् ॥ १२ ॥ ततःसविप्रस्तांनागींसमाधायपुनःपुनः ॥ तदेवपुलिनंनद्याःप्रययौब्राह्मणर्षभः ॥ १३ ॥ इति

श्रीम० शां० मोक्ष० प० उंछवृत्त्युपाख्यानेसप्तपंचाशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३५७ ॥ ॥ ७ ॥ भीष्मउवाच अथतेननरश्रेष्ठब्राह्मणेनतपस्वि

ना ॥ निराहारेणवसतादुःखितास्तेभुजंगमाः ॥ १ ॥ सर्वेसंभूयसहितास्तस्यनागस्यबांधवाः ॥ भ्रातरस्तनयाभार्यायुस्तंब्राह्मणंप्रति ॥ २ ॥ तेपश्यन्पुलिनेतं

वैविविक्तेनियतव्रतं ॥ समासीनंनिराहारंद्विजंजप्यपरायणं ॥ ३ ॥ तेसर्वेसमतिक्रम्यविप्रमभ्यर्च्यचासकृत् ॥ ऊचुर्वाक्यमसंदिग्धमातिथेयस्यबांधवाः ॥ ४ ॥

षष्ठोहिदिवसस्तेद्यप्राप्तस्येहतपोधन ॥ नचाभिभाषसेकिंचिदाहारंधर्मवत्सल ॥ ५ ॥

णं ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ इतिशांति० मो० नै० भा० सप्तपंचाशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३५७ ॥ ॥ ७ ॥ अथेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ समतिक्रम्यउपेत्य ॥ ४ ॥ ५ ॥ * संश्रयंगृहं

॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ इतिशांति॰मो॰नै॰भा॰अष्टपंचाशदधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३५८ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ९ ॥ अयेति ॥ १ ॥ २ ॥

अस्मानभिगतश्चासिवयंचत्वामुपस्थिताः ॥ कार्यंचातिथ्यमस्माभिर्वयंसर्वेकुटुंबिनः ॥ ६ ॥ मूलंफलंवापर्णंवापयोवाद्विजसत्तम ॥ आहारहेतोरन्नंवाभो
कुमर्हसिब्राह्मण ॥ ७ ॥ त्यक्ताहारेणभवतावनेनिवसतात्वया ॥ बालवृद्धमिदंसर्वंपीड्यतेधर्मसंकरात् ॥ ८ ॥ नहिनोभ्रूणहाकश्चिज्जातापत्यनृतोऽपिवा ॥ पूर्वाशी
वाकुलेत्यस्मिन्देवतातिथिबंधुषु ॥ ९ ॥ ब्राह्मणउवाच उपदेशेनयुष्माकमाहारोयंकृतोमया ॥ द्विरूनंदशरात्रंवैनागस्यागमनंप्रति ॥ १० ॥ यद्यष्टरात्रेऽति
क्रांतेनागमिष्यतिपन्नगः ॥ तदाहारंकरिष्यामितन्निमित्तमिदंव्रतं ॥ ११ ॥ कर्तव्योनचसंतापोगम्यतांचयथागतं ॥ तन्निमित्तमिदंसर्वंनैतद्भेत्तुमिहार्हथ ॥ १२ ॥
तेतेनसमनुज्ञाताब्राह्मणेनभुजंगमाः ॥ स्वमेवभवनंजग्मुरकृतार्थानरर्षभ ॥ १३ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति॰मोक्ष॰उंछवृत्त्युपाख्यानेअष्टपंचाशदधिकत्रि
शततमोऽध्यायः ॥ ३५८ ॥ ॥ ५ ॥ भीष्मउवाच अथकालेबहुतिथेपूर्णेप्राप्तोभुजंगमः ॥ दत्ताभ्यनुज्ञःस्वंवेश्मकृतकर्माविवस्वता ॥ १ ॥ तंभार्याप्युपच
क्रामपादशौचादिभिर्गुणैः ॥ उपपन्नांचतांसाध्वींपन्नगःपर्यपृच्छत ॥ २ ॥ अथत्वमसिकल्याणिदेवतातिथिपूजने ॥ पूर्वमुक्तेनविधिनायुक्तायुक्तेनतत्समं ॥
॥ ३ ॥ नखल्वस्यकृतार्थेनस्त्रीबुद्ध्यामार्दवीकृता ॥ मद्वियोगेनसुश्रोणिविमुक्ताधर्मसेतुना ॥ ४ ॥ नागभार्योवाच शिष्याणांगुरुशुश्रूषाविप्राणांवेदधा
रणं ॥ भृत्यानांस्वामिवचनंराज्ञोलोकानुपालनं ॥ ५ ॥ सर्वभूतपरित्राणंक्षत्रधर्मइहोच्यते ॥ वैश्यानांयज्ञसंवृत्तिरातिथेयसमन्विता ॥ ६ ॥ विप्रक्षत्रियवैश्यानां
शुश्रूषाशूद्रकर्मतत् ॥ गृहस्थधर्मोनागेंद्रसर्वभूतहितैषिता ॥ ७ ॥ नियताहारतानित्यंव्रतचर्यायथाक्रमं ॥ धर्मोहिधर्मसंबंधादिंद्रियाणांविशेषतः ॥ ८ ॥ अहंक
स्यकुतो[illegible]कःकोमेहभवेदिति ॥ प्रयोजनमतिर्नित्यमेवंमोक्षाश्रमेवसेत् ॥ ९ ॥ पतिव्रतात्वंभार्यायाःपरमोधर्मउच्यते ॥ तवोपदेशान्नागेंद्रतच्चतत्त्वेनवेद्मि
वै ॥ १० ॥ [illegible]धर्मविजानंतीधर्मनित्येत्वयिस्थिते ॥ सत्पथंकथमुत्सृज्ययास्यामिविपथंपथः ॥ ११ ॥ देवतानांमहाभागधर्मचर्यानहीयते ॥ अतिथीनांचस
त्कारेनित्ययुक्तास्म्यतंद्रिता ॥ १२ ॥ सप्ताष्टदिवसास्त्वद्यविप्रस्येहागतस्यवै ॥ तच्चाकार्यंनमेख्यातिदर्शनंतवकांक्षति ॥ १३ ॥

॥ ३ ॥ अकृतार्थेनधर्मसेतुना ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ मेमांप्रति ख्यातिकथयति ॥ १३ ॥

१२

प्रस्थाप्योमत्सकाशंससंप्रा

॥२८७॥ गोमत्यास्त्वेषपुलिनेत्वद्दर्शनसमुत्सुकः॥ आसीनोवर्तयन्ब्रह्मब्राह्मणःसंशितव्रतः॥ १४ ॥ अहंत्वनेननागेंद्रसत्यपूर्वंसमाहिता ॥

इतिश्रीमहाभारतेशांति० मोक्ष० उंछवृत्त्यु सोभुजगोत्तमः॥ १५ ॥ एतच्छ्रुत्वामहाप्राज्ञतत्रगंतुंत्वमर्हसि॥ दातुमर्हसिवातस्यदर्शनंदर्शनश्रवः ॥ १६ ॥

मानुषंकेवलंविप्रंदेवंवाथशुचि पाख्यानेऊनषष्ट्यधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३५९ ॥ ॥ ७ ॥ नागउवाच अथब्राह्मणरूपेणकंतंसमनुपश्यसि ॥

ननुनागाम स्मिते ॥ १ ॥ कोहिमांमानुषःशक्तोद्रष्टुकामोयशस्विनि ॥ संदर्शनरुचिर्वाक्यमाज्ञापूर्वंवदिष्यति ॥ २ ॥ सुरासुरगणानांचदेवर्षीणांचभाविनि ॥

आर्जवेन हावीर्याःसौरभेयास्तरस्विनः ॥ ३ ॥ वंदनीयाश्चवरदावयमप्यनुयायिनः ॥ मनुष्याणांविशेषेणनावेक्ष्याइतिमेमतिः ॥ ४ ॥ नागभार्योवाच

वर्षवर्षप्रियःपश्चीदर्शनंत विजानामिनासौदेवोनिलाशन ॥ एकंतस्मिन्विजानामिभक्तिमानतिरोषण ॥ ५ ॥ सहिकार्यांतराकांक्षीनलेप्सुःस्तोककोयथा ॥

आशाच्छेद वकांक्षति ॥ ६ ॥ हित्वात्वद्दर्शनंकिंचिद्विघ्नंनप्रतिपालयेत् ॥ तुल्योप्यभिजनेजातोनकश्चित्पर्युपास्ते ॥ ७ ॥ तद्रोषंसहजंत्यक्त्वात्वमेनंद्रष्टुमर्हसि ॥

मौनेज्ञानफलावाप्तिर्दानेनचयं नतस्याद्यनात्मानंदग्धुमर्हसि ॥ ८ ॥ आशयाह्यभिपन्नानामकृत्वाश्रुप्रमार्जनं ॥ राजावाराजपुत्रोवाभ्रूणहत्यैवयुज्यते ॥ ९ ॥

अभि शोमहत् ॥ वाग्मित्वंसत्यवाक्येनपरत्रचमहीयते ॥ १० ॥ भूप्रदानेनचगतिंलभत्याश्रमसंमितां ॥ न्याय्यस्यार्थस्यसंप्राप्तिंकृत्वाफलमुपाश्नुते ॥ ११ ॥

रो प्रेतामसंश्लिष्टांकृत्वाचात्महितांक्रियां ॥ नयातिनिरयंकश्चिदितिधर्मविदोविदुः ॥ १२ ॥ नागउवाच अभिमानैर्नमानोमेजातिदोषेणवैमहान् ॥

षःसंकल्पजःसाध्विदग्धोवागग्निनात्वया ॥ १३ ॥ ॥२८७

धवहाः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ स्तोककःचातकः ॥ ६ ॥ हित्वाविना प्रतिपालयेत्प्राप्नुयात् त्वद्दर्शनंविनास्यकोपिविघ्नोमाभूदित्यर्थः अभिजनेसद्वंशेजातस्तुल्योपिअन्योनागोपिकश्चित्नपर्युपासतपारत्यज्य

नश्चास्ते अतिथित्यक्त्वानकश्चित्त्वकुलेआस्तेइत्यर्थः ॥ ७ ॥ सहजंसर्पत्वजातिजं ॥ ८ ॥ भ्रूणहत्यैवभ्रूणहत्ययैव ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

नचरोषादहंसाध्विपश्येयमधिकंतमः॥ तस्यैवंवक्तव्यतांयातिविशेषेणभुजंगमाः॥ १४॥ रोषस्यहिवशंगत्वादशग्रीवःप्रतापवान्॥ तथाशक्रप्रतिस्पर्धीहतोरामे
णसंयुगे॥ १५ ॥ अंतःपुरगतंवत्संश्रुत्वारामेणनिर्हतं॥ धर्षणारोषसंविग्नाःकार्तवीर्यसुताहताः ॥ १६ ॥ जामदग्न्येनरामेणसहस्रनयनोपमः॥ संयुगेनिहतो
रोषात्कार्तवीर्योमहाबलः ॥ १७॥ तदेषतपसांशत्रुःश्रेयसांविनिपातकः॥ निगृहीतोमयारोषःश्रुत्वैवंवचनंतव ॥ १८ ॥ आत्मानंचविशेषेणप्रशंसाम्यनपा
यिनि॥ यस्यमेत्वंविशालाक्षिभार्यागुणसमन्विता ॥ १९ ॥ एषतत्रैवगच्छामियत्रतिष्ठत्यसौद्विजः॥ सर्वथाचोक्तवान्वाक्यंसकृतार्थःप्रयास्यति॥ २०॥ इ
तिश्रीमहाभारतेशांति० मोक्ष० उंछवृत्त्युपाख्यानेषष्ट्यधिकत्रिशततमोऽध्यायः॥ ३६०॥ ॥७॥ भीष्मउवाच सपन्नगपतिस्तत्रप्रययौब्राह्मणंप्र
ति॥ तमेवमनसाध्यायन्कार्यवत्तांविचारयन्॥ १ ॥ तमतिक्रम्यनागेंद्रोमतिमान्सनरेश्वर॥ प्रोवाचमधुरंवाक्यंप्रकृत्याधर्मवत्सलः॥ २ ॥ भोभोक्षाम्याभि
भाषेत्वांनरोषंकर्तुमर्हसि॥ इहत्वमभिसंप्राप्तःकस्यार्थेकिंप्रयोजनं॥ ३॥ आभिमुख्यादभिक्रम्यस्नेहात्पृच्छामितेद्विज ॥ विविक्तेगोमतीतीरेकंवात्वंपर्युपास
से॥ ४॥ ब्राह्मणउवाच धर्मारण्यंहिमांविद्धिनागंद्रष्टुमिहागतं॥ पद्मनाभंद्विजश्रेष्ठतत्रमेकार्यमाहितं॥ ५॥ तस्यचाहमसांनिध्येश्रुतवानस्मितंगतं॥
स्वजनात्तंप्रतीक्षामिपर्जन्यमिवकर्षकः॥ ६॥ तस्यचाक्लेशकरणंस्वस्तिकारसमाहितं॥ आवर्तयामितद्ब्रह्मयोगयुक्तोनिरामयः॥ ७॥ नागउवाच अहो
कल्याणवृत्तस्त्वंसाधुःसज्जनवत्सलः॥ अवाच्यस्त्वंमहाभागपरंस्नेहेनपश्यसि॥ ८॥ अहंसनागोविप्रर्षेयथामांविंदतेभवान्॥ आज्ञापययथास्वैरंकिंकरोमि
प्रियंतव॥ ९ ॥ भवंतंस्वजनादस्मिसंप्राप्तंश्रुतवानहं॥ अतस्त्वांस्वयमेवाहंद्रष्टुमभ्यागतोद्विज॥ १०॥ संप्राप्तश्चभवानद्यकृतार्थःप्रतियास्यति ॥ विस्रब्धोमां
द्विजश्रेष्ठविषयेयोक्तुमर्हसि॥ ११ ॥ वयंहिभवतासर्वेगुणक्रीताविशेषतः॥ यस्त्वमात्महितंत्यक्त्वामामेवेहानुरुध्यसे ॥ १२॥

मत्तइति मम आरा० एवंविधोपिचलच्चित्तंवासार्थिमंगृहासक्तमपिमहाप्रज्ञंगूढ्दोषंदर्शितंउपास्मिह तथाचेनरं
... अर्चनिमिन्नः ॥ १३ ॥ आत्मानंब्रह्मआ जीवस्यगतिविश्रांतिस्थानं आत्मस्थोविषयेभ्योव्यावृत्तः ॥ इतिशांति० मो० नै० भा० एकषष्ट्यधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३६१ ॥ ॥ ७ ॥ विवस्वतइति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ तवातपुरावातादि
कोनापिविरक्तोस्मीत्यर्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

१२८८ ब्राह्मणउवाच आगतोहंमहाभागतवदर्शनलालसः ॥ कंचिदर्थमनर्थज्ञःप्रष्टुकामोभुजंगम ॥ १३ ॥ अहमात्मानमात्मस्थोमार्गमाणोत्मनोगतिं ॥ वासा
र्थिनंमहाप्रज्ञंचलच्चित्तमुपास्मिह ॥ १४ ॥ प्रकाशितस्त्वंसगुणैर्यशोगर्भगभस्तिभिः ॥ शशांककरसंस्पर्शैर्हृद्यैरात्मप्रकाशितैः ॥ १५ ॥ तस्यमेप्रश्नमुत्पन्नंछिंधि
त्वमनिलाशन ॥ पश्चात्कार्यंवदिष्यामिश्रोतुमर्हतितद्भवान् ॥ १६ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति० मोक्ष० उंछ० एकषष्ट्यधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३६१ ॥
ब्राह्मणउवाच विवस्वतोगच्छतिपर्ययेणवोढुंभवांस्तंरथमेकचक्रं ॥ आश्चर्यभूतंयदितत्रकिंचिद्दृष्टंत्वयाशंसितुमर्हसित्वं ॥ १ ॥ नागउवाच श्रियश्च
र्याणामनेकानांप्रतिष्ठाभगवान्रविः ॥ यतोभूताःप्रवर्तंतेसर्वेत्रैलोक्यसंमताः ॥ २ ॥ यस्यरश्मिसहस्रेषुशाखास्विवविहंगमाः ॥ वसंत्याश्रित्यमुनयःसंसिद्धा
दैवतैःसह ॥ ३ ॥ यतोवायुर्विनिःसृत्यसूर्यरश्म्याश्रितोमहान् ॥ विजृंभत्यंबरेतत्रकिमाश्चर्यमतःपरं ॥ ४ ॥ विभज्यतंतुविप्रर्षेप्रजानांहितकाम्यया ॥ तोयंसृजति
वर्षासुकिमाश्चर्यमतःपरं ॥ ५ ॥ यस्यमंडलमध्यस्थोमहात्मापरमत्विषा ॥ दीप्तःसमीक्षतेलोकान्किमाश्चर्यमतःपरं ॥ ६ ॥ शुक्रोनामासितःपादोयश्चवारिधरो
वरे ॥ तोयंसृजतिवर्षासुकिमाश्चर्यमतःपरं ॥ ७ ॥ योष्टमासांस्तुशुचिनाकिरणेनोक्षितंपयः ॥ प्रत्यादत्तेपुनःकालेकिमाश्चर्यमतःपरं ॥ ८ ॥ यस्यतेजोविशेषे
षुस्वयमात्माप्रतिष्ठितः ॥ यतोबीजंमहीचेयंधार्यतेसचराचरं ॥ ९ ॥ यत्रदेवोमहाबाहुःशाश्वतःपुरुषोत्तमः ॥ अनादिनिधनोविप्रकिमाश्चर्यमतःपरं ॥ १० ॥
आश्चर्याणामिवाश्चर्यमिदमेकंतुमेशृणु ॥ विमलेयन्मयादृष्टमंबरेसूर्यसंश्रयात् ॥ ११ ॥ पुरामध्यान्हसमयेलोकांस्तपतिभास्करे ॥ प्रत्यादित्यप्रतीकाशःसर्व
तःसमदृश्यत ॥ १२ ॥ सलोकांस्तेजसासर्वान्स्वभासानिर्विभासयन् ॥ आदित्याभिमुखोभ्येतिगगनंपाटयन्निव ॥ १३ ॥

रूपेणविभज्यपरिणामंनीत्वा ॥ ५ ॥ महात्मांतर्यामी ॥ ६ ॥ पादइवपादोऽवयवःनीलमेघरूपेणाप्ययमेववर्षतीत्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥ यतःसूर्यात् बीजंऔषधं ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ प्रत्यादित्यप्रतीकाशः ॥२८८
आदित्यांतरतुल्यतेजस्कः समदृश्यतदृष्टः ॥ १२ ॥ सइति तदेवभूतंपरामृश्यते ॥ १३ ॥

हुताहुतिरिवज्योतिर्व्याप्यतेजोमरीचिभिः ॥ अनिर्देश्येनरूपेणद्वितीयइवभास्करः ॥ १४ ॥ तस्याभिगमनप्राप्तोहस्तो दत्तो विवस्वता ॥ तेनापिदक्षिणोहस्तो
दत्तःप्रत्यर्चितार्थिना ॥ १५ ॥ ततोभित्वैवगगनंप्रविष्टोरश्मिमंडलं ॥ एकीभूतंचतत्तेजःक्षणेनादित्यतांगतं ॥ १६ ॥ तत्रनःसंशयोजातस्तयोस्तेजःसमाग
मे ॥ अनयोःकोभवेत्सूर्योरथस्थोयोयमागतः ॥ १७ ॥ तेवयंजातसंदेहाःपर्यपृच्छामहेरविं ॥ कएषदिवमाक्रम्यगतःसूर्यइवापरः ॥ १८ ॥ इतिश्रीमहा
भारतेशां०मोक्ष०पर्वणिउंछवृत्त्युपाख्यानेद्विषष्ट्यधिकत्रिशततमोध्यायः ॥ ३६२ ॥ ॥ ७ ॥ सूर्यउवाच नैषदेवोनिलसखोनासुरोनचपन्नगः ॥ उंछवृत्तिव्रतेसिद्धोमुनिरेषदिवंगतः ॥ १ ॥ एषमूलफलाहारःशीर्णपर्णाशनस्तथा ॥ अब्भक्षोवायुभक्षश्चआसीद्विप्रःसमाहितः ॥ २ ॥ भवश्चानेन
विप्रेणसंहिताभिरभिष्टुवः ॥ स्वर्गद्वारेकृतोद्योगोयेनासौत्रिदिवंगतः ॥ ३ ॥ असंगतिरनाकांक्षीनित्यमुंछशिलाशनः ॥ सर्वभूतहितेयुक्तएषविप्रोभुजंग
मः ॥ ४ ॥ नहिदेवानगंधर्वानासुरानचपन्नगाः ॥ प्रभवंतीहभूतानांप्राप्तानामुत्तमांगतिं ॥ ५ ॥ एतदेवंविधंदृष्टमाश्चर्यंतत्रमेद्विज ॥ संसिद्धोमानुषःकामं
योसौसिद्धगतिंगतः ॥ सूर्येणसहितोब्रह्मन्पृथिवींपरिवर्तते ॥ ६ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांति०मोक्ष०उंछवृत्त्युपाख्यानेत्रिषष्ट्यधिकत्रिशततमोऽध्यायः ३६३ ॥
ब्राह्मणउवाच आश्चर्यंनात्रसंदेहःसुप्रीतोस्मिभुजंगम ॥ अन्वर्थोपगतैर्वाक्यैःपंथानंचास्मिदर्शितः ॥ १ ॥ स्वस्तितेस्तुगमिष्यामिसाधोभुजग
सत्तम ॥ स्मरणीयोस्मिभवतासंप्रेषणनियोजनैः ॥ २ ॥ नागउवाच अनुक्त्वाहृद्गतंकं क्वेदानींप्रस्थितोभवान् ॥ उच्यतांद्विजयत्कार्यंयदर्थंत्वमिहागतः
॥ ३ ॥ उक्तेकृतेकार्येमामामंत्र्यद्विजर्षभ ॥ मयाप्रत्यभ्यनुज्ञातस्ततोयास्यसिसुव्रत ॥ ४ ॥ नहिमांकेवलंदृष्ट्वात्यक्त्वाप्रणयवानिह ॥ गंतुमर्हसिविप्रर्षेवृक्ष
मूले ... ॥

अहंत्वयिभक्तिमानितिशेषः मयिमित्रस्सावका पतानकापात्यर्थः ॥ ६ ॥ ७ ॥ सएवत्वमिति यन्त्त्वदामहाबाहुःशाश्वतःपुरु
षमउक्तःसएवत्वंसएवचाहं सयश्चायंपुरुषे यश्चासावादित्ये सएकइतिश्रुतयादित्यपुरुषयोरभेदावगमात्कारणात्मनाऽभेदेऽपिकार्यात्मनाआवयोर्भेदोभविष्यतीत्याशंक्याह याहंसएवभवानाप तुशब्दःअवधारणे
एतेनभेदाभेदपक्षोनिरस्तः भूतानिवियदादीनि सर्वेयत्रगताःप्रलयकालेतदेवब्रह्मस्मइत्यर्थः एतच्चउंछवृत्तेःसूर्यप्रवेशमात्रश्रवणेनैवज्ञातंनिश्चितंचवेदवाक्यादितिभावः ॥ ८ ॥ भोगपतेभोगोहिंकुलंतत्पते भो
गिपतेइतिस्वच्छःपाठः ॥ ९ ॥ १० ॥ इतिशांति०मो०नै०भा०चतुःषष्ट्यधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३६४ ॥ ॥ १ ॥ सचेतिदीक्षाक्षौरप्रायश्चित्तादिपूर्वमुंछव्रतस्वीकारस्तदर्थी ॥ २ ॥ तदनेनप्रबं

त्वयिचाहंद्विजश्रेष्ठभवान्मयिनसंशयः ॥ लोकोयंभवतःसर्वःकाचिंतामयितेनघ ॥ ६ ॥ ब्राह्मणउवाच एवमेतन्महाप्राज्ञविदितात्मन्भुजंगम ॥ नातिरिक्ता
स्त्वयादेवाःसर्वथैवयथातथं ॥ ७ ॥ सएवत्वंसएवाहंयोहंसतुभवानपि ॥ अहंभवांश्चभूतानिसर्वेयत्रगताःसदा ॥ ८ ॥ आसीत्तुमेभोगपतेसंशयःपुण्यसंचये ॥
सोहमुंछव्रतंसाधोचरिष्याम्यर्थसाधनं ॥ ९ ॥ एषमेनिश्चयःसाधोकृतंकारणमुत्तमं ॥ आमंत्रयामिभद्रंतेकृतार्थोस्मिभुजंगम ॥ १० ॥ इतिश्रीमहाभारते
शांति०मोक्ष०उंछवृत्त्युपाख्यानेचतुःषष्ट्यधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३६४ ॥ ॥ ९ ॥ भीष्मउवाच सचामंत्र्योरगश्रेष्ठंब्राह्मणःकृतनि
श्चयः ॥ दीक्षाकांक्षीतदाराजंश्च्यवनंभार्गवंश्रितः ॥ १ ॥ सतेनकृतसंस्कारोधर्ममेवाधितस्थिवान् ॥ तथैवचकथामेतांराजन्कथितवांस्तदा ॥ २ ॥ भार्गवेणा
पिराजेंद्रजनकस्यनिवेशने ॥ कथैपाकथितापुण्यानारदायमहात्मने ॥ ३ ॥ नारदेनापिराजेंद्रदेवेंद्रस्यनिवेशने ॥ कथिताभरतश्रेष्ठपृष्टेनाक्लिष्टकर्मणा ॥ ४ ॥
देवराजेनचपुराकथितैषाकथाशुभा ॥ समस्तेभ्यःप्रशस्तेभ्योविप्रेभ्योवसुधाधिप ॥ ५ ॥

धेनयद्यपिसर्वेष्वाश्रमेषुमोक्षोस्तितथापिगार्हस्थ्यमेवस्वाध्यायव्रतयमनियमशमदमाद्युपेतमाश्रमांतरधर्माणामाश्रयइतितत्रैवकात्स्न्येनसर्वेधर्माः संभवंतीतितेनैवोपसंहारःकृतः यथाछांदोग्येब्रह्मसंस्थोऽमृतत्व
मेतीतिसंन्यासोत्कर्षप्रतिपादकेवाक्येसत्यपिआचार्यकुलाद्वेदमधीत्ययथाविधानंगुरोःकर्मातिशेषेणाभिसमावृत्यकुटुंबेशुचौदेशेस्वाध्यायमधीयानोधार्मिकान्विदधदात्मनिसर्वेंद्रियाणिसंप्रतिष्ठाप्याहिंसन्सर्वा
णिभूतान्यन्यत्रतीर्थेभ्यःसखल्वेवंवर्तयन्यावदायुषंब्रह्मलोकमभिसंपद्यतेनचपुनरावर्ततेनचपुनरावर्ततइतिगृहिणैवोपसंहारःकृतःतत्रैवकृत्स्नाश्रमधर्मसमाप्तेः यथोक्तंभगवताबादरायणेन कृत्स्नभावात्तुगृहिणोप
संहारइति तथेहापिसुलभाजनकसंवादेसंन्यासस्याधिक्येसिद्धेपिउंछवृत्त्युपाख्यानेनगृहिणैवोपसंहारःप्रदर्शितः अतिशेषेणनिःशेषेणकृत्वेत्यध्याहार्यं ॥ १ ॥ धार्मिकान्पुण्यावहान्पृथग्धर्मान् सर्वेंद्रियाणिसंप्रतिष्ठाप्ये
त्यनेनयोगउक्तः तीर्थेभ्यःयज्ञेभ्यइतिश्रुतिपदानामर्थः यत्रकुत्राप्याश्रमेजितेंद्रियोध्याननिष्ठोमुच्यतइत्युक्तंभवति तथैवचकथामेतामित्यादिनाकथाप्रशंसैव ॥ १२ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

॥ ६ ॥ ७ ॥ परकृतिस्वरूपेणार्थवादेन निष्कामस्वकर्मैव जितेंद्रियेण कर्त्तव्यं तद्देवगोचरमित्याशयेनार्द्धेनाहासीदिति ॥ ८ ॥ उपसंहरति सचेति यमाः अहिंसादयः नियमाः शौचादयः वनांतरं वनमध्यं प्रविष्टः उंछः कणश आदानं कणिशाद्यर्जनं शिलं परिगणितं परिमितमुंछशिलार्जितमन्नमश्नन् फणिपत्युक्तामुंछवृत्तिं गतिं प्रापेति शेषः ॥ ९ ॥ वेदांतेलक्ष्मणार्यक्रतुविधिविद्वतौ तीर्थनारायणार्यतर्के धीरेशमिश्रान्फणि

यदा च मम रामेण युद्धमासीत्सुदारुणं ॥ वसुभिश्च तदा राजन्कथेयं कथिता मम ॥ ६ ॥ पृच्छमानाय तत्त्वेन मया चैवोत्तमा तव ॥ कथेयं कथिता पुण्या धर्म्या धर्मभृतां वर ॥ ७ ॥ यदयं परमो धर्मो यन्मां पृच्छसि भारत ॥ आसीद्वीरो ह्यनाकांक्षी धर्मार्थकरणे नृप ॥ ८ ॥ स च किल कृतनिश्चयो द्विजो भुजगपतिप्रतिदेशितात्मकृत्यः ॥ यमनियमसहो वनांतरं परिगणितोंछशिलाशनः प्रविष्टः ॥ ९ ॥ इतिश्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासक्यां शांति० मोक्ष० उंछवृत्त्युपाख्याने पंचषष्ट्यधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३६५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ अस्यानंतरमनुशासनपर्व भविष्यति तस्यायमाद्यः श्लोकः ॥ युधिष्ठिरउवाच शमो बहुविधाकारः सूक्ष्म उक्तः पितामह ॥ न च मे हृदये शांतिरस्ति श्रुत्वेदमीदृशं ॥ १ ॥

पतिभणितौ पोलगंगाधरार्यं ॥ वेदे सांगे पितृव्यं शिवमथ पितरं दक्षिणामूर्त्तुपास्तौ श्रौते चिंतामणिं यः शरणमुपगतो भूम्निमोपालदेवं ॥ १ ॥ व्याकरोन्मोक्षधर्मान्स नीलकंठः समासतः ॥ अनेन प्रीयतां देवो गिरिजापतिरव्ययः ॥ २ ॥ इतिश्रीमत्पदवाक्यप्रमाणमर्यादाधुरंधरचतुर्धरवंशावतंसश्रीगोविंदसूरिसूनोः श्रीनीलकंठस्य कृतौ भारतभावदीपे मोक्षधर्मपर्वार्थप्रकाशे पंचषष्ट्यधिकत्रिशततमोऽध्यायः ॥ ३६५ ॥ ॥ ७ ॥ समाप्तेयं टीका शुभमस्तु ॥ १ ॥

॥ अस्मिन्पर्वणि व्यासोक्ताध्यायश्लोकसंख्यान्यूनाधिक्यं चेल्लिपिकरप्रमादात्तद्दोष्यं ॥

इदं शांतिपर्व मुंबय्याख्यराजधान्यां गणपतकृष्णाजीत्यभिधाना मुद्रायंत्रालये मुद्रितं ॥ शकाब्दाः ॥ १७८५ ॥

॥ इति श्रीमहाभारते शांतिपर्व समाप्तम् ॥